

श्रीजगदीशो जयति ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्यहे शिवं सत्त्वं सर्वसर्वार्थसाधकम् ।
व्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विष्णात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
कद्रवत् सा च तमसा व्यानशोऽशेषपिष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्यास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्वातिः संस्कृताङ्गं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।
अरुणोदयवेलिव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽऽहृतीयं तत् सच्चिदानन्दमध्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इयमुन्मीलयासास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनोमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयेवादाहृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशशोस्तत्त्वमिमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्ध्वर्नफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
सिद्धचारणगन्धर्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् क्लिप्त पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
अवत्यमरभाषेयमासंसारार्द्र युगे हुने ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्मेघो यस्याः पारं परं मतः ।
गीर्वाणवाणी तां वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनिरनन्तरज्ञानां तस्याः कोषाः सङ्ख्ययः ।
पूर्वाचार्यकृताः यस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुयासनाः केचित् न तु सर्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसंक्षिप्तजटिलान्धोबधा दुरन्वयाः ।
विनाचार्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्वकोषाणां यथावत् अरक्तं विना ।
कार्यकालेऽभीक्षितार्थं सम्प्राप्तिनोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरः सर्वकोषेष्वन्यैर्यथा जनेः ।
इष्टार्थोऽतद्रहस्यस्यैवब्रतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्वार्थिगम्यं निर्भातुं कोषं सर्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कर्त्ता वङ्गे राधाकान्ता नरीश्वरः ॥१८॥
अकारादिकमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
सएवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
यः सर्वभाष्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्धये ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्यदिदृक्षया ॥२१॥
नेकत्र परिनिहाऽस्ति सर्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वास्वीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तव्यं स लोकं गौरवं गतः ॥२३॥
दंष्ट्रादण्डेन देव्यारिर्निमग्नां प्रलयान्बुधी ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुददीधरत् ॥२४॥

कनी तु धरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
 उदृत्वाऽनन्तकालाब्देर्देवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
 न दृष्टं न श्रुतं कापि तद्वि श्रास्त्रं बुधैर्भुवि ।
 यन्नैवोद्भूतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदानुद्भूतवान् पूर्वम् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 अक्षौ त्वशेषशास्त्राणि विद्मतानि समन्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिजैर्मन्युः क्षीरनीरधिम् ।
 एकएव ममन्याऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
 पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कौस्तुभाख्यमपां सारं श्रीरिरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणाम् लोकाणां कोष एव चिकित्सकः ॥३२॥
 समुद्राद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवली हरिः ।
 श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थालिप्सुभिः ।
 सर्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
 योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महौषधम् ॥३५॥
 सर्वेषामेव धर्माणामाश्रमाणां च सर्वेशः ।
 कल्पजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्जयन्वस्माद् विप्राः षट्कर्मशालिनः ।
 चक्षिया वैश्वशुद्राश्च ये चाऽन्ये वर्णसङ्गराः ॥३७॥
 कर्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 रागिभिर्वीतरागैश्च सर्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यद्येवाऽयं शुभनिर्मन्त्रदाहभिः ।
 उपजीव्यस्तद्येवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रघटीहभिः ॥३९॥

निदानं चाऽच रोगाणां लक्षणं च एवम् एवम् ।
 संप्राप्तश्च चिकित्सा च सर्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 धीवधीन्नामशेषाणां गुणपर्यायसंग्रहाः ।
 नानाभाषाप्रचलिता भाष्याद्येवाऽच दर्शिताः ॥४१॥
 इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृपाम् ।
 प्रसङ्गतः समाचैनं प्रोक्तं सर्वमतानुगम् ॥४२॥
 आश्रय्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि यमोराशिः कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥४३॥
 मन्दभाग्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जंघिरे बहवो बुधाः ।
 विहीना अपि श्रीर्येष ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
 तन्मन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्ताराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
 नानादेवाश्चैककथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाश्चिदा ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतोपवासनियमा वलिहोमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥४७॥
 एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
 नवहीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽथ तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यदयं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तिश्च रचति ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारां धारामानिनाय भगीरथः ।
 पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्थं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुल्यं निजम् ।
 अक्तातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थे न्ययोजयत् ॥५२॥
 अस्त्र कोषमहासिन्धोर्वहोः कालात् परं नृपः ।
 स प्रपेदे परं पारं भवाब्देरिव निर्यमः ॥५३॥
 सोऽशेषकोषपरयत्नं स्वज्ञां व्यगिनां वरः ।
 अमूर्च्छं वरतरभूषं विना त्रिङ्गो महाययाः ॥५४॥

स जीवसेव सुकृती स्वकृतेरतुल्य फलम् ।
 विलोक्य स्वफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
 चामेरिकास्यायूरीपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
 शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
 धीरेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यथासन् तदा सुवि ।
 तमभ्यवर्षन् सन्धानैर्मेघाः शस्त्रमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥

वङ्गाभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
 कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्धते श्रमरावतीम् ॥५८॥
 स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
 शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
 साधारणोपकाराय मेलेन देववासिनाम् ।
 विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
 महावङ्गसमाजस्य तद्वशोऽद्यापि कीर्त्यते ।
 अविस्मयदितं सर्वैश्चूडामशिरिति चितौ ॥६१॥
 एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववशं यशसा नृपः ।
 अगण्यपुष्टैर्धन्याऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥

गते बहुतिथे कालेऽकारि कोपेऽच दुर्लभे ।
 वरटाकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्गने यद्दः ॥६३॥
 मुद्रा नीतेऽथाऽविकल शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
 अचिरैश्चैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
 पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
 गुणांश्चाऽजनि नक्षिन्ते पुनर्मुद्राङ्गने यद्दः ॥६५॥
 ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्त्व यथाविधि ।
 प्रवृत्ता दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥

वङ्गाक्षरैरिति पूर्वो कोष एव प्रकाशितः ।
 तनाऽसौ सुखपाठ्याऽभूत् केवल वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
 जागरी वर्षमाला तु सस्कृतैकांपयांगिनी ।
 सर्वत्राद्रियते प्रायः सर्वैः सस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
 सर्वेषां बोधसौकर्यमतोऽस्माभिर्विधिस्तुभिः ।
 प्रशस्तौर्नागरैर्वर्षैरेव कोषः प्रकाशते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रचिनाय यदा नृपः ।
 संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
 तदा प्रबोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
 सर्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
 जन्मभूमि प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।
 अयोपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहता ॥७२॥
 सुगन्धबोध व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
 तस्मिन्नेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
 पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
 सयत्नं सेव्यते सर्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
 दिने दिने नृपां यावत् संस्कृतं भक्तिरधते ।
 पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
 अनुसूत्रं ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
 सर्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्शयति ॥७६॥

प्रवृत्तीर्षाश्चमसरिदेशारक्ष्यमहीश्रुताम् ।
 सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रज्ञतां तथा ॥७७॥
 कलादर्शनविज्ञानत्रयातिषां च नवं नवम् ।
 अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाषाण्यसूरिभिः ॥७८॥
 अदृष्टपूर्वाः शब्दार्थाः प्रमाथानि वङ्गनि च ।
 इदानीं पन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
 मूलातिारक्तं तत् सर्वं मूलेऽस्माभिर्निवेशयते ।
 बंष्टनाकारचिह्नान्तर्यवच्छेदचिर्धीर्धया ॥८०॥
 अनुचिन्त्य इयंरिव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
 अस्माकं याहकानां च स्वच्छशोऽयं प्रकाशते ॥८१॥

परिशिष्टे वङ्गव्या विषयाः ।
 परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
 एक धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
 प्रथमपरिशिष्टे वङ्गव्या विषयाः ।
 धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
 अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

कृतद्वितसमासानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।
 प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्वमेतच्चिवेश्यते ॥८४॥
 द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्य विषयाः ।
 लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।
 ग्रन्थप्रचारविरहादन्वकारद्वय स्थिताः ॥८५॥
 पाश्चात्पूर्वविदुषां ज्ञानापूर्वार्त्तलोकेन तेषुना ।
 दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥
 सार्थप्रमाणास्ते सर्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।
 दीयन्ते बुधसाहाय्यान्नित्यनुसारतः ॥८७॥
 कांक्षिंस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणायां हृतानि च ।
 मूर्त्नातिरिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥
 तेष्वपि सर्वेषु दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।
 यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥
 शब्दाब्धिस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
 अगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥
 स्वशक्तिकाष्ठामाश्रित्य तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।
 परिशिष्टस्य मन्मूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥
 इयेष मुद्राङ्कयितुं स राजा नागराक्षरैः ।
 पुनरेव स्वकं कोषं सर्वभागाधिपक्षया ॥९२॥

कलिकाता ।

७१, पाठपरियाघाटा दृष्टि ।

शकाब्दाः १८०८ ।

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।
 निम्नमे सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमाश्रितः ॥९३॥
 दुर्विज्ञासात्तु देवस्य हस्तलेखाश्च तेषु स्थिताः ।
 कीटैः कवलिता हन्त ! नाशमापुरशेषतः ॥९४॥
 चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।
 संस्कृतज्ञानविस्तारिणाऽस्य संस्कारणं पुनः ॥९५॥
 अतो वयं संप्रहृता अस्मिन् संस्करणे नवे ।
 पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपस्येच्छानुसारतः ॥९६॥
 शब्दकल्पद्रुमस्रष्टुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।
 पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥
 देवदेव ! महादेव ! रत्न रत्न चिर विभा ! ।
 वशावलीं तस्य राज्ञां धारां भागीरथीमिव ॥९८॥
 हे विश्ववासिनः सर्वे सन्तो विद्यानुरागिणः ! ।
 सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥९९॥
 करुणाकणया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।
 मिच्छिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥
 भक्तिमात्रमहायानां हीनानां साधनान्तरैः ।
 भक्तवाञ्छाप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

श्रीवरदाम्प्रमाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT
ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA BY THE
LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB,
BAHADUR, K. C. S. I., OF CALCUTTA

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb, he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822

*Extract of a letter from Professor Eugene Burnout, Secy. to the Asiatic Society of Paris,
dated 15th May, 1835*

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohil, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

*Extract of a letter from His Excellency W. Oehlme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of
Denmark, dated 10th May, 1854, Danish Legation*

The undersigned Minister to H. M. the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen.

*Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin,
dated 25th March, 1858.*

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma. It is one of the highest honours our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

*Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal,
dated 7th July, 1836.*

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopedical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking, while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

*Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic
Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I., vol. 2nd
4p. P. LXIII*

Mr. Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopedical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fullerton, and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

*Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain,
and Ireland, dated 6th April, 1845*

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—Le système de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en feraient usage, on n'y réussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d'autant plus méritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken, by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1848.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Couper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII.

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the *Sabdakalpadruma*, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pundits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The *Sabdakalpadruma* must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P. 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The Subdakarṇḍrūna now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopaedical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali, sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryāya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prāyashchitta* analogous in form and nature to that on *karmavipaka* which we mentioned above: we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelé, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la littérature Indienne par la publication de votre *Sabda Kalpa Druma*, véritable trésor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai déjà pu voir par le examen rapide de plusieurs articles étendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage què est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à rebut honorable de populariser la belle langue et la littérature intéressante de leurs pères.

Translation.

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta, Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte ; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau présent que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile *Sabdakalpadruma*. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful *Sabdakalpadruma*. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorrossio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms ; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says : " Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr. Gorrossio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars ; tell him, I beg you, that his *Sabdakalpadruma* shall be a "*Namayasdruma*."

Ditto. Dated Paris 20th March, 1859.

Your very valuable work, the *Sabdakalpadruma*, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * * . You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you : *Exergiste monumentum ære perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with ¶ will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844.

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāshā-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable *Sabdakalpadruma*. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A. Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha, dated Lahore, 9th June, 1852.

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the Devanagara character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated 7th August, 1852.

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1855.

The Sabdakalpadruma will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Wörterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol. 1, 1855

Radhakanta's Sabdakalpadruma, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse Zahl von unedirten indischen Wörterbüchern und von Commentaren zu diesen Wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Arch. Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schatzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakant's Sabdakalpadruma, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847. Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 331.

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Samhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

तथा च मुनिः चावद्विज्ञानोके पुस्तकपुष्पेन कवीनां नृपते तावदर्थं कर्म लोके वसतीति ।

Extract of a letter from Dr. Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908.

बहमव पाठशास्त्रायां शास्त्रादिषु समीपे भवद्विद्यं महान्तं समस्तप्रज्ञानकोशमणातिवर्तिनम् अष्टोपशास्त्रविषय-
संग्रहमनीहरं कोशमवालोकायम् सम्यक् परिचितं मुद्रितं बह्वाक्षरतयाच शास्त्रादिषु तदालोचनाय निवेदितः प्रथमं
संग्रहकाण्डमुदीपन्यक्तं मुद्रयन्मनाभिधप्रकरणं यथातथम् अत्राहम् तत्रच कीमतां भवताम् एतत्कोशसमर्पणविषयं सततवदमान
नीदाय्योतिशयम् उपसम्य एतत्कोशप्रज्ञानात्कृच्छितचेता इत् न वषेदुतं भवत् सविधे प्रख्यापयम् ॥

Translation.

I have seen in this College, with Mr. Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras*. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

हेतुध्वान्तविनाशमेकविलसत् सिद्धान्तरत्नप्रदम् ।
प्राविन्दं खलु नाम्नामेव नितरां श्रीशब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamahana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरिताभिरचित शब्दकल्पद्रुमपत्र्यं दर्शं दर्शं अस्माकम् अस्मात् सदासखकपण्डितानाञ्च भूयोभूयोऽवधिता परमतृष्टिर्जायते युष्मा तमपि आलोक्यच अस्माभिः तेषु नामादर्शनपरिशीलिततत्त्वम् अवगन्तव्यम् ।

Translation.

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us, by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tübingen, 14th March, 1859

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma angezeigt. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Buchersammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Tabor, 10th May, 1859

यावच्चन्द्रदिवःकरौ क्षितिस्तले खेमात्मना राजत-
स्त्रावदेववरस्य कौर्तिरतुला कल्पद्रुमात् स्यास्यति ।
राधाकान्त स्वस्य भूपसुमणे भू मण्डले सम्मुदा
जोयाद्वै सच पुत्रपौत्रसहितः श्रीशान संरक्षितः ॥

धनात् सर्वं सर्वं नच धनयुताः पण्डितगणाः ।
कथंतेषां सर्वं विदितमिव स्यात् पुस्तक शतात् ॥
सुखात्मानं प्राप्ताः सुगमविधिना यस्य क्षितिः ।
क्षितौ राधाकान्तो जयतिहि विशेषाङ्गरपतिः ॥

Translation.

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by *Srisha*, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

मुखबन्धनम् ।

तच्चादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतमसिदानन्दपरब्रह्मोति कीर्तितः । साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
उपासकानां कार्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥ राजावाहादुरोपाधि-श्रीगधाकान्त-देवजः ॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्यो गणेशो विष्णुरेव च । परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥ कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् बह्व्ययतः ॥

यशस्यसमाप्तौ मङ्गलाचरणश्लोकः ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्वत्र प्रचलिता यदङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तस्माच्चरितं । तस्यैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तस्मिन्कोषो स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नेोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरण-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवाचकं कृतं । किन्चेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुच्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाय-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आदृतत्व-धृतश्रुतौ,—

“श्रीङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुभौ” ॥

यशस्यरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंश्लोकसु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गोश्लेषवाणी । अतः सव्याख्येष्टा सर्वत्र समरूपा सर्वजनमान्या च । देवैर्दृष्टिभिश्च तद्भाषया अष्टादशविधाः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनानार्थ-युक्त-बहुविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्-ग्रन्थोपेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गसंग्रहणाभावात् प्रयोजनीय-पर्याय-शब्दप्राप्तिः मुद्दकरे । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-षडक्षर-पर्याय-कान्तादि-हान्तशब्द-निवृद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमाऽतिदुर्गमस्य । विशेषतः तत्तदंकेव-कोषं समग्र-शब्दार्थयोल्लाभाभावः । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परेषामुपकाराय पठदृशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्यन्तं बहून्तरपरिश्रमै-र्धर्मिणो-निकर-साहाय्यैरेतद्दृश्याय-समस्तकोष-बेद-वेदा-न्तवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-च्छन्दोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-सौमंसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्त्रा-गम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य-गोस्वामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहस्य मङ्गलस्य सकलशब्द-धातुर्थानामनायासेन लाभाय विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डा-त्मक-वृहत्कोषं स्वोपकोष-व्ययं मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेण नानादिग्दशाय-त्रिशष्ट-पात्रभ्यो बन्धुवर्गभ्यो याचकेभ्यश्च दत्तवान् ॥

यशस्य नामकारणम् ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-भवत्येव । मत्कृतमर्थीय-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृत्त-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रहक-द्विरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं । तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृत्तरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञां कृतवान् ॥

अथ यशस्यपरिपाटी ।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमञ्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च भटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्विकाकारादि-चकारान्त-पञ्चाशदणानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वं । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे ह्रस्ववर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताक्षरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्यं । पदसाधने येषामन्दाक्षराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णाक्षरच्छब्दोपरि विन्यस्ताः । अनुस्वार-विसर्गाणां षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्यसाभिधानान् चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान् । येषां धातुनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थानं विन्दुयुक्तमथवा शुन्यमासे । तदनन्तरं सकल-शब्दानामपेवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धातुर्थवाचक-पदानि सप्तमोविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोक्तं

तद्दीपपर्यायाः देवभाषाश्च तथा प्रत्येक-धात्वर्थान्तरं तद्दीका धातुदीपिकोक्त्याख्यापदादीनि विहितानि सर्वशेषे तेषां प्रमाणानि तदभावे तत्प्रयोगाः तदिरहे तद्भुत्पत्ति-लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग्य-जकारान्तःस्वकारौ मूर्द्धन्य-णकार-दन्धनकारौ वर्ग्यवकारान्तःस्वकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यकार-दन्धनकाराः सन्ति । एतद्विखिल-वर्णादि-शब्दानां धातुगण प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान् । वज्रदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-दन्धनकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशधृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति । सा यथा,—

“उदूटौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विज्ञानीयान्तदन्वो वर्ग्य उच्यते” ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातुर्गां शब्दाकरत्वादोष्यदन्ध-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा वज्र-प्रत्यक्षै-र्वकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णन्तु रवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्वतन-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसङ्घयो न कृतः शब्दमाचसंघः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं सर्वोक्तम-बोपदेवौघ-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१०५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातुन् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान् । तत्र १३२ अकारान्त-धातवः । १४ आकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । ३३ उकारान्त-धातवः । १३ ऊकारान्त-धातवः । २९ खकारान्त-धातवः । १६ ऋकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ ककारान्त-धातवः । २९ खकारान्त-धातवः । २० गकारान्त-धातवः । २० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ ङकारान्त-धातवः । ७२ जकारान्त-धातवः । ३ भकारान्त-धातवः । ७१ टकारान्त-धातवः । २३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-धातवः । २८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३७ धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । ६४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-धातवः । ४५ बकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३३ मकारान्त-धातवः । ३२ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यकारान्त-धातवः । ६५ दन्धसकारान्त-धातवः । ५० हकारान्त-धातवः । ४२ सौच-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकष्टकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । सौच-धातुर्गां नियत-प्रयोगाभावः । एतत्समुदाय-धातुर्गणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश । अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनत्र्यादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे बोपदेव-विशेषेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-सकलं कथितवान् । किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनकृत्वा मिजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साप्रेतिकवर्णाचिञ्जादीनां विवरणं ।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपद्यस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिलिखितः । तस्यान्तिम-शब्दादेर्वर्णं व्यचर-पर्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्विद्यमानेषु यद्वचर-पर्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठाच्छुद्धो भूतस्तदोघो भविष्यति । तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य सङ्केतः “पुं” । स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेपः “स्त्री” । क्लीवलिङ्गस्य चिह्नं “क्ली” । वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् चिलिङ्गस्य लक्षणं “चि” । एवम-व्ययशब्दस्यैक-देशस्य “व्य” इत्यक्षरस्य पक्षणं कृतं ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-वज्रवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्रप्रथमपंक्तिशेषे एका चुट्ट-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (॥) विन्यस्तं । प्रथमकाण्डे कश्चिदस्य यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-द्वि-व्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं “ } ” दत्तं ॥

विशेषवृत्तान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्वस्य पुष्पाकारचिह्नं (*) कृतं । एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-कारेणाङ्कितं ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामङ्कपातः कृतः । तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकत्वेन गणयित्वा तत्पर्याये द्वादि-संख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्वेदित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातुर्गां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिख्यन्ते ॥

अ.—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा धक्क नक्क क नाशने इति ॥

आ.—निष्ठाभावादि-कर्म्मवेष्ट । आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्म्मणि च विहितया निष्ठाया वा इष्टइत्यर्थः । यथा इर्मिद्या स्नेहे भावादिहे वेति मिन्नं मेदितं तेन । प्रमिन्नः प्रमेदितः यः । भावादिकर्म्मभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इम् इत्यर्थः । यथा आदित इति मिन्नः मिन्नवान् ॥

इ—सुनवान् । वदिङ् नुत्यभिवादयोः । अतएवेदितो सुन् वन्थते विष्णुः ॥

इर्—वा आह्वान् । श्रुतिर् अरणे हरितसु वेति अश्रुतन् अश्रुतीत् ॥

ई—अनिङ्गिष्ठः । दीपीङ् घृ दीपने । नेमडीषीति दीपः दीपवान् ॥

उ—ज्ञावेट् । समु भक्षणे । पु क्रियदित इम् इति चमिता चाम्वा ॥

ऊ—वेटकः । यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । विधु शिषे शाल्से । वेमूदिति असेषीत् असेषीत् ॥

ऋ—चङ्गुह्रस्वः । चङि जेः परे अङि परे अह्रस्वः इस्वाभाववान् । यथा डौकङ् गत्यां । जग्ङुङ् इत्यत्र अदिद्वर्जनात् अङुङौकत् ॥

ऌ—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्तते । कण् आर्त्तखरे । भाज भासेति अचीकणत् । अचकाणत् । येषां सप्तम-स्वरानुबन्धः कैश्चित् पद्यते कैश्चिन्न पद्यते तेषां ह्रस्व-विकल्पगार्थोऽयमनुबन्धः ॥

ॡ—अह्रस्वान् । शौगम्ल गत्यां । शास्त्रद्युत्पुषादेरिति अगमत् ॥

ए—शिषि अट्टङिः । शिषि आंविहितसौ । ए कट् टनौ ट्षि । हसादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐ—यजादिः स्यात् । यजे जौ देवार्चने । व्यययहेति जिः इयाज । यह्रस्वपाद्योरिति इज्यात् ॥

ओ—निष्ठातनः । निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः । हजे औ भङ्गे । स्रस्वाद्योदिति ह्यः ह्यवान् ॥

औ—अनिट् । औ गम्ल गत्यां । वषोरस्येत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

क—चुरादिः । गणत्क संख्याने । चुर्भ्यो जिर्व्वेति गणयति ॥

कि—चुरादिर्व्वी । पचे गणान्तरनियमाभावात् भादिरित्यर्थः । युज कि संयमे योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्व्विकल्प्यते तथाप्यन्येवामनुरोधादिदमुक्तं । अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तथापि युजप्रभृतिभ्यो वेति । स्वमते तु चुर्भ्यो जिर्व्वेत्यत्र वाग्यह्रस्व व्यवस्थावाचिवात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

ग—क्रादिः । डु क्री ज ग द्रव्यपर्य्यये । दिवसुतुदेति क्रीणाति ॥

गि—घादिरपि । अपिशब्दान् क्रादिश्च । पू ज गि शोधे । घादेः ख इतिह्रस्वः पुनाति । अपूः स ष्वादिः । पूर्व्वर्णितः स घादिर्षादिश्च स्यात् ।

लू जगि क्किदि लुनाति । स्रस्वाद्योदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ ष्या स्लाह्लात्पादेरिति लूनिः ॥

घ—हदादिः । लघिर हद रोदे । हद्गोऽयोह्रस्वस्यम इति रोदिति । हदाद्यसीति ईम् अरोदोत् ॥

ङ—तड्वान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये तड्वान् आत्मनेपदी । एध ङ ट्ङ्ङौ । नवशः पमे इति एधते ॥

ज—ज्वलाद्यः । ज्वल ज्म चलत्विषोः । दूनीभृज्वलाद्येति णः ज्वाल् । पचे पचादित्वाद् न् ज्वलः । एवं कुच ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । दूनीभृज्वलाद्येति णः कोचः । पचे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

झ—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञ—आत्मने । आत्मने आत्मार्थं फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः । यज जौ देवार्चायां यजते यजमानः यजति याजकः ।

चुरादेसु स्वार्थविहित-ज्झकारेण जित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वम् जक् वितर्के इत्यादेर्नानुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

ञि—अद्यक्तः । अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् स अद्यक्तः । ञि ष्टा स्थाने । शार्त्तव्यार्थञ्जीञ्जीलादेरिति स्थितो विष्णुसिष्ठतौत्यर्थः ॥

टु—सायुः । ट् ङ वेप चलने । द्वितोऽयुरिति वेपयुः ॥

ठ—फणादिः । इति केचित् ॥

डु—चिमगद्युतः । छ ज द डु छतौ । छितस्तज्जे इति छचिमं ॥

ण—फणादिः । फण ण निस्त्रहे । ह फल भजेति फणतुः पफणतुः फेषिथ पफणिथ ॥

त—अदन्तः । अदन्तानां पृथग्भगविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धेऽनभ्यासानामङ्गादिषु कात्मत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

द—तनादिः । तन द् ज विस्तृतौ । तन्भ्यः श्रुविति तनोति । सेल्लुक् तथास्योरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । वजतनाद्यनिमाभिति प्रतत्य ॥

ध—रुधादिकः । रुधिर्धौ ञि ज् आट्टतौ । दिवसु तुदेति रुणद्धि ॥

न—स्वादिः । षु ज्ण सन्धाक्केदपीडमन्ये । दिवसु तुदेति सुनोति ॥

प—सुसादिः । मुच्ल श् प जौ मोत्ते । नुणर्धामुचामिति मुञ्चति ॥

भ—श्रमादिः । श्रमुभिर्य श्रमे । अन्योश्रमादीति श्राम्यति ॥

मि—घटादिः । निचिन्नमोदीर्घौ वा । दीर्घो दीर्घवान् । घट य म ङ् चेट् । जीन्नमोर्मुर्धश्चेति अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटं । निचि ह्रस्वः मोऽनुवर्त्तते । निचि जौ ह्रस्वः ह्रस्वान् । घटादि जनीति घटयति ॥

मि—त्रा । निचि ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । फण मि ष गतौ । वा सम यम फणेति फणयति फाणयति ॥

यः—दिवाद्यः । दिव्य जिगीषेच्छादौ । दिवस तुदेति दीव्यति ॥

रः—वैदिकः । वेदेष्वेव प्रयुज्यन्ते न तु भाषायामित्यर्थः । गार्लिस्तुतौ जन्मनि । जगति ॥

लः—अदादिकः । अद्भौ भवे । लुगद्भोऽपः अस्ति ॥

लिः—ऋदिः । ऋदेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाददादित्त्वस्य कानुबन्धा न कृतः । अथवा लुः खपादिश्च लिङ्गादिर्ग्येकं वाक्यं । लु लि एतदुभयानुबन्धौ धातु क्रमात् खपादिऋदीसाः । चकारस्योभयत्र सम्बन्धाददादौ चेत्यर्थः । ऋदिः पृथक्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

“ऋद्यदादौ जुष्टोत्यादिर्दिवादिः स्मादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनत्र्यादिपुगादयः” ॥ इति ।

उलि होमेऽदने । ऋदी रे द्विः जुष्टोति ।

लुः—खपादिश्च । चकाराददादिश्च । ख मतं खपादेः प्रयोजनं नास्ति । ढग्दितीत्यादौ खपादित्वादजादौ शार्ङ्गधातुके । आद्युदात्तत्वमिति षोपदेवः ॥
वः—वृतादिः । वृत् ङ व ष्व वर्त्तने । वृङ्गानेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्त्यति विवृत्सति । आत्मनेपदे तु वर्त्तय्यते विवर्त्तयते । अन्यत्र विवर्त्तयते विवृत्सा ॥

शः—तुदादिकः । तुदौ च श व्यथे । दिवसुतुदेति तुदति ॥

शिः—कुटादिश्च । चकारात् तुदादिश्च । कुटां नुवौ ङिति इति नियमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । णु शि स्रवने इत्यादीनां अनुवौदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वादुव् च ॥

षः—ऊदङ्वान् । आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थं कृदिति विशेषणं । स्वमते त्वभयत्र ऊ एव । डु औ श पच पाके । भीषि चिन्तीति पषा ॥

ञः—जञादिः । जञ ञ लु घ भक्त्यासथाः । द्विरुक्त जञादौति द्विसंज्ञायां शचनस्य त्रिदंशाद्धेरिति न नुण जञत् । क्लीबे जमशसोस्तु द्वेः शतुर्नुण इति जञति जञन्ति । आख्यातिकेऽन्तोऽन्तो द्वेरिति जञति । अनुस्मिद्धेरिति अजञत् । इति धातुदीपिकायां अनुवन्धफलनिरूपणं ॥

आटिकोषविवरणं ।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणाकाभिधानं । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽव्ययवर्गः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भृपुराद्विनौषधिसिंह-
दिवर्गाः । ततो नृब्रह्मचरविटशूद्रवर्गाः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित्
कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रादित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निघ्न-वर्गमङ्गीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिःसंग्रहवर्गस्य योगं कृत्वा
स्त्रीयकांषं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान् । इति विग्नप्रचारः ॥

प्राप्तकोषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तयद्यत्कोषादितः शब्दादयः संगृहीतास्तेषां संज्ञाः पञ्चान्निख्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं ..	नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुरुषोत्तम देवकृतः ..	त्रिकाण्डशेषः ..	१५
अजयपालकृतः ..	नानार्थसंग्रहः ..	२	तत्कृता ..	हारावली ..	१६
गदसिंहकृता ..	नानार्थध्वनिमञ्जरी ..	३	भावमिश्रकृतः ..	भावप्रकाशः ..	१७
चक्रपाणिदत्तकृता ..	शब्दचन्द्रिका ..	४	मथुरेश्वरपण्डितकृता ..	शब्दरत्नावली ..	१८
जटाधराचार्यकृतः ..	पर्यायनामार्थकोषः ..	५	महेश्वर वैद्यकृतः ..	विश्वप्रकाशः ..	१९
दशरथनाथकृता ..	नानार्थरत्नमाला ..	६	मेदिनीकरवैद्यकृतः ..	नानार्थशब्दकोषः ..	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता ..	धातुदीपिका ..	७	रामेश्वरशर्मकृता ..	शब्दमाला ..	२१
धनञ्जयकविकृता ..	नाममाला ..	८	रत्नमालाकरवैद्यकृता ..	आयुर्वेदार्णवोत्थितपर्यायरत्नमाला ..	२२
धरणिदासब्राह्मणकृतः ..	सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः ..	९	वोपदेवविप्रकृतः ..	कविकल्पद्रुमः ..	२३
नरसिंहकाश्मीरपण्डितकृतः ..	निर्घण्टराजः अर्थात् राजनिर्घण्टः १०		श्रीनन्दनभट्टाचार्यकृतं ..	वर्णाभिधानं ..	२४
नारायणदासकविराजकृतः ..	राजवक्त्रमः ..	११	श्रीरामशर्मकृतः ..	उग्रादिकोषः ..	२५
पद्मनाभदत्तद्विजकृतः ..	भूगिप्रयोगः ..	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृते ..	उग्रादिकृती ..	२६
पुरुषोत्तमदेवकृतः ..	शकाक्षरकोषः ..	१३	हलायुधभट्टकृता ..	अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः ..	द्विरूपकोषः ..	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	अभिधानचिन्तामणिः ..	२९

अप्राप्तकोषनामानि ।

एतद्विज्ञानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये बहुकोषाणां प्रयोगप्रमाणानि अमरटीकाधृतानि
आसादितानि । एवं विश्वमेदिनीकोषे तत्सकलाभिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरित्वेन वक्ष्यमाणसमस्त-
प्राचीनकोषाणां शब्दाः एतत्कोषान्तर्गता भूताः ।

विशुद्धतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र ..	१	वाचस्पति ..	४	मङ्गल ..	७	भाग्यरिचिंतकोषाः ..	१०
कात्यायन ..	२	व्याडि ..	५	मुभाङ्ग ..	८		
साहस्राङ्ग ..	३	विश्वरूप ..	६	वैपालित ..	९		

मेदिनीशुद्धतप्राचीनकोषाः ।

उत्पलिनो ..	१	रन्तिदेव ..	७	गङ्गाधर ..	१३	चन्द्र ..	१९
शब्दार्णवः ..	२	रत्नापरनामहर ..	८	वाभट ..	१४	विक्रमादित्य ..	२०
संसारवर्णः ..	३	गोवर्द्धन ..	९	माधव ..	१५	गोमिरचितकोषाः ..	२१
सोममाताख्याः ..	४	रभसपाल ..	१०	धर्म ..	१६	प्राणिनिपदानुशासनम् ..	२२
शिवरश्मि ..	५	रघु ..	११	नारपाल ..	१७		
शान्त ..	६	अमरदत्त ..	१२	वामन ..	१८		

एतदन्ये वल्लभप्रभृतिरुक्तकोषाः सन्ति ॥

लज्जालम्बामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषस्य भृशप्रामाणिकः व्युत्पादकश्च । तस्मात् बहूतरटीकाकारैस्तस्य नामाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलम्बटीकानां प्रमाणाणि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृत्रामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

श्रीरक्षामी ..	१	माधवी ..	११	कोलाहलाचार्यः ..	२१	कृता श्याम्यासुधीः ..	३०
सुभूतिः ..	२	मधुमाधवी ..	१२	शवरक्षामी ..	२२	अच्युतोपाध्यायकृतश्याम्या-	
हृदयचन्द्रः ..	३	सर्वानन्द ..	१३	रामतर्कवागीश ..	२३	प्रदीपः ..	३१
कलिङ्गः ..	४	अभिनन्द ..	१४	नयनानन्द ..	२४	मधुशेखरविद्यालङ्कारकृता	
कोट्टः ..	५	मल्लिनाथः ..	१५	विद्याविभोदः ..	२५	सागरसुन्दरी ..	३२
सर्वधरः ..	६	गयमुकुटमणिः ..	१६	रघुनाथचक्रवर्ती ..	२६	नारायणचक्रवर्तिकृता पदार्थ-	
राजदेवः ..	७	गीलकगठः ..	१७	श्याम्यामृतः ..	२७	कौमुदी ..	३३
गोवर्द्धनः ..	८	अरुणाः ..	१८	टीकामर्ब्वसः ..	२८	रमानार्थविद्यावाचस्पतिकृत-	
भ्राविडः ..	९	भगीरथः ..	१९	मन्दहभञ्जिका ..	२९	त्रिकाण्डविवेक ..	३४
भोजराजः ..	१०	जयादित्यः ..	२०	रामाश्रमापरनामभानुदीक्षित		भरतमल्लिककृता मुग्धवोध	
						सम्भता टीका ..	३५

शलङ्किना अपि टीका वर्त्तन्ते ॥

अत्राहृतविषयवन्दं शब्दसिन्धुदुस्तरत्वं च विज्ञापयामि ।

कोषगणातिरिक्तानां शास्त्रोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाडदर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्मापाननाज्ञानकाण्डब्रह्मणिकरूपण-
वेदाङ्गिशादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिककान्दसिकसूत्रवृत्तिमात्रानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरमरतिवन्धादयः । औतस्मार्त्तयज्ञमलमासादि-
लक्षणदायभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोद्वाहृतिथिस्त्यजन्माद्यमोदुर्गात्सवाष्टादशविवादपद-चतुष्यादयवहारिकादश्याद्युपवामनिर्णयतद्भागभवनवृषोत्सर्गव्रतप्र-
तिष्ठापरीक्षाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदोक्षाङ्गिकाचारमामकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशुद्धकृत्यकर्मविपाकदादश्यात्राधिकरणदत्तकव्यवस्था-
दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णनचषट्कर्मास्नानतर्पणपूजासुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिध्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकटतवादानवनीर्थावतारनन्दनदीदे-
शभेदपौठपर्वतवृक्षराजनीतिवर्णाश्रमधर्मवर्णमङ्गरद्रव्यशुद्धिरुहादाननिधिरत्नाद्युत्पत्तिष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । ज्यौतिषिक-
सैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्तुपक्षवर्षायनजातफलाकालग्रहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्वरोदयगणिताङ्गकेच-
व्यवहारशास्त्रिकभुगोलखगोलदृग्गोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशरीरस्थानरेगनिदानपर्वकपसम्प्राप्त्युपशयचिकित्साघट्टव्यगुणपाचनजारणमा-
रणपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्मषड्भेदात्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वरताललयतानमानयामश्रुतिमूर्च्छनारागगणित-
तत्त्वतद्धार्यागानसमयध्रुवकगमकनायकनायिकानिरूपणदीनि । युक्तिकल्पतरुव्योयनीतिद्वन्द्वनगरीवास्तुराजगृहविशेषसानान्यासनापकरणालङ्कारस्त-
यात्रायुक्तयः तथा चतुष्पदद्विपदनिष्पदयानोद्देशाः । पत्रकौमुदीयत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्रश्न-
स्तिप्रकरणादीनि । कुलाचार्यादिग्रन्थीयब्राह्मणवैद्यकायस्थानामुत्पत्तिवंशगोत्रप्रवरपर्यायश्रीत्रयकुलोनमौलिकगोष्टोपनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य
सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्ग्रन्थानामानि बाह्यन्याभिया नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य
पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कलापसुग्धबोधटीकाधृतश्लोके ।

अहञ्च भाव्यकारस्य कुशापीयधियाबुभौ । नैव शब्दस्युधः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्यभावेन न संगृहीताः । अथवा भ्रमवशात् पतिताः । एवं यस्य यस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि । एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं । एवं दौकारोत्तररुकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्वलनं जातं । एवं अकाराद्यादिबर्ग्यकारादिपर्यन्तधातूनां तप्तद्वीकाद्युत्पदोदाहरणादयः पुरा न लिखिताः । एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि । अतःपरमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डौषधसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति । किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या महन्धर्वा ममान्तिके बहूशः प्रार्थयन्ते । किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विवृत्तोऽस्मि । यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किञ्च विषयो स्त्रोयलाभार्थं मत्कृतेतद्ग्रन्थाधिकारं यथारौति गृहीत्वा अस्मिन् कर्षाणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्मास्तीति ॥

शाके वङ्गसमुद्रशैलधरणीमानेऽरूपे कर्कटे, याते खाग्निमिताब्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।

काण्डेः सप्तभिरग्नितो भगवतोऽनुकोशतः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् क्षम्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोनिविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथामृतस्यैकरूपमवाङ्मनसगोचरम् ॥
सर्वातीतं सर्वगतं चिदेकरसमेव च ।
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वघट्टमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि श्रोत्रह्येनं श्रोतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्यतिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तद्यौपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविदांसं मिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्षाविपाकाशयापरासृष्टमेव यं ।
निर्घाणकायमास्थाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुषाहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविहङ्गैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशुपताः सर्वे ब्रुवन्ति सततं भुवि । ५ ।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ । ७ ॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः । ८ ।
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ । १० ॥
निरावरणमित्येव प्रलयन्ति दिगम्बराः । ११ ॥

दसुपास्यस्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्तमेव च ॥ १२ । १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते । १४ ॥
शिल्पिनो विश्वकर्माति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम् । १६ ॥
सौराक्षेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ । १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं समूर्त्तिं यमाङ्गर्भकवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
शैतया सहितं प्रोचुयं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोखामिनो गन्दस्रनुं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राज्ञातिशययत्नतः ।
शब्दादीन्व्यवशिष्टानि संगृह्य बहूशास्त्रतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमध्येऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणागामां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न संगृह्योऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा वेदनिघण्टुः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
 वैदिकानाञ्च शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
 तस्याच रेणो विरसप्रचारणेन तद्धृतः ।
 पर्यायशब्दसन्देहः केनापि कोषकारिणा ॥
 न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुर्बोऽश्रुत एव च ।
 प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्रप्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
 येषां खितानां शब्दानां पर्यायान् परिशिष्टगान् ॥
 करिष्याम्यस्य निम्ने हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
 तथा सङ्ख्या विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
 चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पददृन्दकम् ।
 तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावाच्चाच मृच्छते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१
२	हिरेण्यनामानि ..	१५
३	अन्तरीक्षनामानि ..	१६
४	साधारणनामानि ..	६
५	रश्मिनामानि ..	१५
६	दिग्नामानि ..	८
७	रात्रिनामानि ..	२३
८	रात्र्युपनामानि ..	१६
९	अहर्नामानि ..	१२
१०	मेघनामानि ..	३०
११	वाङ्मनामानि ..	५७
१२	उदकनामानि ..	१००
१३	नदीनामानि ..	३७
१४	अश्वनामानि ..	२६
१५	आदिष्टोपयोगानि	१०
१६	ज्वलतिकर्माणाः ..	११
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	कर्मनामानि ..	२६
२	अपत्यनामानि ..	१५
३	मृनामानि ..	२५
४	बाहुनामानि ..	२२

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
५	अङ्गुलिनामानि ..	२२
६	कान्तिकर्माणाः ..	१८
७	अङ्गनामानि ..	२८
८	अक्तिकर्माणाः ..	१०
९	बलनामानि ..	२८
१०	घननामानि ..	२८
११	गोनामानि ..	६
१२	कृध्यतिकर्माणाः ..	१०
१३	क्रोधनामानि ..	११
१४	गतिकर्माणाः ..	१२२
१५	क्षिप्रनामानि ..	२६
१६	अन्तिकनामानि ..	११
१७	संयामनामानि ..	४६
१८	व्याप्तिकर्माणाः ..	१०
१९	बधकर्माणाः ..	३३
२०	वक्षनामानि ..	१८
२१	रेन्धर्यकर्माणाः ..	४
२२	इन्धरनामानि ..	४

तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	बहुनामानि ..	१२
२	ऋत्ननामानि ..	११
३	महानामानि ..	२५

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
४	मृच्छनामानि ..	२२
५	परिचरयाकर्माणाः ..	१०
६	सुखनामानि ..	२०
७	रूपनामानि ..	१६
८	प्रशस्यनामानि ..	१०
९	प्रक्षानामानि ..	११
१०	सत्यनामानि ..	६
११	पश्यतिकर्माणाः ..	८
१२	उत्तराणि पदानि सर्व्व- पदसमाप्तानाथ ..	६
१३	उपमानामानि ..	१२
१४	अर्चतिकर्माणाः ..	४४
१५	मेघातिनामानि ..	२४
१६	स्तोत्रनामानि ..	१३
१७	यज्ञनामानि ..	१५
१८	ऋत्विङ्नामानि ..	८
१९	याचूत्राकर्माणाः ..	१७
२०	दानकर्माणाः ..	१०
२१	अध्येषणाकर्माणाः ..	४
२२	स्वपतिकर्माणाः ..	२
२३	कूपनामानि ..	१४
२४	स्तेननामानि ..	१४
२५	निर्गोतान्तर्हितनामधे- यानि ..	६
२६	दूरनामानि ..	५

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
२७	पुराणनामानि ..	६
२८	मूलनामानि ..	६
२९	दिग् उत्तराणि नामानि	२६
३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि	२४

चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	जहा इत्यादिपदानि	६२
२	सक्तिमित्यादिपदानि	८४
३	आशुशुक्लित्यादि- पदानि ..	१३२

पञ्चमाध्याये १५९ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	अधिरित्यादिपदानि	३
२	द्रवियोदा इत्यादि- पदानि ..	१३
३	अश्व इत्यादिपदानि ..	३६
४	वायुरित्यादिपदानि ..	३२
५	श्वेन इत्यादिपदानि ..	३६
६	अश्विनावित्यादिपदानि	३१

अथ यशस्यानुक्रमणिकादिलेखनाभावकारणं वृत्तद्वयम् ।

यन्तस्यानुक्रमणिका साङ्केतात्तरलक्ष्म च । परिशिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
 पूर्वे सप्तमकाण्डोयमुखबन्धे प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयान्मया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्लीकमच्छाजन्यमनस्तापतमिवारणहेतुपञ्चपद्यानि ।

इदानीं परिशिष्टीयबहुलादर्शपत्रिकाः ।
 यन्त्रालयसमुत्पन्नवल्लीकगणभचिताः ॥
 अतस्तद्गतशब्दानां नाभवन्मुद्रयाङ्कनम् ।
 तच्चेद्भूतं तदा ग्रन्थबाहुल्यं समजायत ॥
 किन्तु सांप्रतमादर्शनाश्रयज्यो मनोगतः ।

तापो जामाददौहिचगणैरेव निवारितः ॥
 यतस्तै परिशिष्टीयशब्दैरन्यैश्च संयुतम् ।
 देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
 मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यत्नेनातिशयेन च ।
 तस्य प्रकाशाज्ञोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तृवर्णनश्लोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेशंकररूपकः ।
 कायन्यानां कुले देववंशस्थोद्भवहेतुकः ॥
 मुग्धदावादनगरासन्ने स्वजनपालकः ।
 कर्णस्वर्णनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदाभोजयुगलध्यानकारकः ।
 मौद्गल्यगोत्रजातानामेष वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दृगावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः । २ ।
 तस्माद्विश्वेश्वरगो जातस्तस्य विल्लेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
 सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ।
 खानोपाधिस्तन्नयः पीताम्बर इति स्मृतः ॥
 अदभ्रशालिशालिवाद्भान्यपीताम्बर इति च ।
 विख्यातो भृवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुरुनन्दनः । ७ । ८ ।
 चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्देशनिवास्मिनः ॥
 प्रथमः शिवदामाख्यश्चोखण्डिख्यातिमंथुतः ।
 मन्थुथीनामकं देशं वासस्तं सदा कृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः स्वविश्रुतः ।
 कृतसौदपुरावासे नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीया यः सोऽपि रायंत्युदाहृतः ।
 तालायामकृतावासस्तुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथराया धुले पुरकृतायनः ।
 सदा श्रीनाथचरणाभोजार्चनपरायणः ॥ ८ ॥
 नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तिसमीरितः ॥ ९ ॥
 चण्डीवरस्तस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
 तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काशीनाथस्य विजयावन्नभस्तत्कमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मन्त्रिकापाथी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ।
 विजयावन्नभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्तितः । १५ ।
 विद्याधरस्तस्य सूनू रायंतिस्यातिमागतः ॥
 आदौ नाज्गरायामवासौ निताड़ावासकृत्ततः । १६ ।
 तस्यात्मजो हरिहरा जातो हरिहराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकाप्रशंसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता ॥
 द्वितीयागमचन्द्राख्यस्तृतीया लक्ष्मणा मतः ।
 देवीदामस्तृतीयाऽभत् मज्जुम्दार उपाधितः ॥
 परंपकारनिरतः सदा बन्धुभिरावृतः ।
 मुडागाकादिदेशानां कानुनगापदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्वर्णसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्यतः ॥
 दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदाममज्जुम्दारतनयाः षट् प्रजाभृतः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्जितः ॥
 चण्डीशरणमंशस्तु मध्यमश्चण्डिकार्चकः ।
 तृतीयः पुण्डरीकाक्षः सहस्राक्षस्तुर्धकः ॥
 महावज्जङ्गतो यां हि पदं पैत्र्यं नियोजितः ।
 सरकारापाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
 कामारपोलयामान्तर्वासस्तं विनिर्भितः ।
 कनिष्ठा रुक्मिणीकान्तो बद्धभिर्ज्ञातिभिर्हृतः ॥
 मुडागाकाप्रदेशे तु पञ्चयामे ह्यधिष्ठितः ।
 स च केशवरायस्य चत्रियस्य विशेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्यं नवावेन नियोजितः ॥
 अपश्यद्भवहारांश्च तद्वाज्यशासने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्तृति कीर्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिकाः कर्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्यं पदं प्राप्तः कृतश्रमः ।
 महावज्जङ्गतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 तृतीया रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तृतीयकः ।
 रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां दतः ।
 एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावमुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमो रामचरणो गुणैर्बद्धभिरन्वितः ।
 व्यवहर्त्तापाधियुक्तो गोविन्दपुरमस्थितः ॥
 स च हिज्जलीतमालिप्रमहिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः ॥
 कटकादिप्रदेशस्य महावज्जङ्गतस्ततः ।
 देवानीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् बद्धमानितः ॥
 बद्धलेर्वर्गभिः साङ्गं मेदिनीपुरमध्यतः ।
 संघामं तुमुलं कृत्वा रणमध्यं निपातितः ॥ २१ ॥
 देवानरामचरणव्यवहर्तृमहाशयात् ।
 समुत्पन्नास्तस्य पुत्रा अश्वकुशलालयात् ॥

क्वहत्तयाधिमुक्ते राजसुन्दर चरित्तः ।
 विष्णुश्रीवन्दनेन नवनीचः स चरित्तः ॥
 पञ्चकोटादिदेशे चोऽम्बद्वन्द्वसप्ततः ।
 माषिकान्द्रदेशेन मध्यतः पुण्ड्रकान्तः ॥
 अर्द्धविधमणीचन्द्रमाणे हिजरिहावने ।
 दिल्लीशरप्रसारेण सम्प्राप्तौ तौ शुभचक्षे ॥
 फरमाननामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
 मन्सवानां सहस्रं सादिपञ्चसप्तमेव च ॥ * ॥
 कनिष्ठो नवकृष्णख्यदेवो जातो गुणाकरः ।
 आसीत् किलकिलारूपामरावत्यां पुरन्दरः ॥
 रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डिताग्रयः ।
 कुलश्रीलादिसम्पन्ना गोष्ठीपतिमहाग्रयः ॥
 रसेषुसिन्धुशुभ्रांशुमाने इरेजिहायने ।
 कोम्पानिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
 चोऽम्बत् कारणं तेषां बङ्गराज्यस्य शासने ।
 ततः किलकिलापुर्यां वाणिज्यकार्यसाधनेन ।
 खिलान् इरेजनिषयान् नवावे वलमाश्रितः ।
 सेराजद्वीलाभिधाने दूरीकृत्य गतस्ततः ॥
 अथ तत्परवर्षे तु कर्णेश्च क्लाद्व महावलः ।
 आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहितः किल ॥
 योद्धुं यथौ नवावेन सार्द्धं स्ववलसंघतः ।
 गत्वा पलाशिघामे स युद्धं कृत्वाजयत् ततः ॥
 धरणीरसवाजौन्दुमित इरेजिवत्सरे ।
 काममालीखाननामा नवावेऽभूस्ततः पुरे ॥
 स एवेरेजपत्नीयान् प्रधानराजपूहवान् ।
 निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
 मेजर आदम् ततः शीघ्रं सार्द्धं तेजैव मुन्सिना ।
 गत्वा तूदयनालायां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
 विजित्य वनवन्तं तं नवावं सेनया सह ।
 निष्कण्टकमिदं राज्यं कृतवान् स भयापहः ॥
 बाणर्तुसिन्धुशुभ्रमिदं इरेजिवत्सरे ।
 भूत्वा गवर्णरो लार्ड क्लाद्व किलकिलापुरे ॥
 समेत्य मुन्सिना सार्द्धं परामृष्य च विल्लभं ।
 जाफरालीखानसंज्ञं नवावं मतिमत्तरं ॥
 वङ्गदेशस्य च सुवादयं कृत्वा ततः परं ।
 मेजकफरजङ्गनामानमतिबुद्धिसती वरं ॥
 तं नाथेशमुषाहारं चकार गुण्यमगरं ।
 पञ्चविंशतिलक्षम् सुद्राणां कृतवान् खिलं ॥
 तथोर्ययार्थं प्रत्यब्धं ततः क्लाद्व गुणाकरः ।
 तेजैव मुन्सिना सार्द्धं दिल्लीं गत्वा च कर्करः ॥
 ब्राह्मणमन्त्रादब्राह्मण नवावेन च श्रीमत्तः ॥

सुजादौला नामकेन सः कनिष्ठाकरित् सः ॥
 चक्राभिवन्द्यमाने हिजरिखंकरे ततः ।
 श्रीपालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णात् तोषतः ॥
 श्रीमहालम्बादब्राह्मणे फरमानाख्यं लिपिं बुदा ।
 दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुवन्ददा ॥
 सहस्रपञ्चकश्चैव मन्सवानां हि सादिनां ।
 सहस्रचितयं वीर्ययुतानां श्रीश्रुणामिनां ॥
 उत्तमं शिविकायान् भङ्गरेण सुशोभितं ।
 नकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं तेजितनामितं ॥
 राजबाहादुरोपाधिं मानदृष्टियज्ञस्करं ।
 कृपया दत्तवानस्मै बङ्गमानपुरःसरं ॥
 सुजादौला नवावस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
 खिलातनामकं प्राप्तो वसन् भूषणादिकं ॥
 तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
 नवद्वीपाधिपत्रीलक्षणचन्द्राय भूभृते ॥
 महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधिं मानदृष्टितः ।
 दापयामास ब्राह्मणम् वादब्राह्मणसमीपतः ॥
 ततः स सहितो लार्ड क्लाद्वेन महात्मना ।
 काशीधाम समागत्य बभूवामौ महामनाः ॥
 महाराजोपाधिकश्रीवलबन्ताङ्गयेन च ।
 सिंहेन हि सुवे वाराणस्याः सुनियमं स च ॥
 कृत्वा विष्णेश्वरस्थाने नाथ्यमन्दिरमध्यतः ।
 नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तितः ॥
 ततः पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
 श्रेतावरायेण सह सुवे बेहारकस्य च ॥
 कृत्वा सुनियमं तत्र तमेव सहितो हि सः ।
 कलिकाताख्यनगरे समायाता गतालसः ॥
 ततस्तुष्टमनाः क्लाद्व कोम्पानेर्दत्तवान् पदं ।
 देवानीमंशकं तस्मै राज्ञे बङ्गलमानदं ॥
 रसर्तुसिन्धुशुभ्रमाने इरेजिहायने पुनः ।
 ब्राह्मणमन्त्रादब्राह्मणस्य प्रागुक्तस्य महात्मनः ॥
 समीपतः फरमानाख्यलिपिमानौय यत्नतः ।
 तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमतः ॥
 यथासीदं विलिखितं दिल्लीशेन सता स्वयं ।
 मन्सवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टयं ॥
 सादिनाश्च महाराजोपाधिमस्यै प्रदत्तवान् ।
 एवं सुवर्णचटितं पदकञ्च ददौ महान् ॥
 यत्र बुद्धितपारस्यभाषयासीति वर्षिणं ।
 इरेजकोम्पानिकर्षीत्तमहपेण साधितं ॥
 पञ्चमो वादब्राह्मण समीपात् सननामके ।
 सप्तश्रीलक्षिके चैव कर्कराज्यतेऽब्दे ॥

राजोपाधेस्तथा वाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
 भृपालनवह्निणाभिधानवाहादुराय च ॥
 दातुं दद्याभवत् लाडं क्लादवस्य महामतेः ।
 तग्मया सहितं चिह्नं कोम्पानेस्तस्महीभृते ॥
 दत्तं तथा दशविधं खेलातं वस्त्ररूपकं ।
 किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारश्च मौक्तिकं ॥
 फलकं करवाणश्च दण्डं चामरमुत्तमं ।
 मयूरपुच्छव्यजं घटीयन्त्रं मनोरमं ॥
 हस्त्यश्वं भङ्गरैर्युक्तं शिविकायानमेव च ।
 लाडं क्लादव् ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
 एवं सिपादसंज्ञानां नृणां तद्धारपालने ।
 आज्ञां दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वरासने ॥
 हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुरं प्रेरितवांस्ततः ।
 हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्बद्धदीनेश्च संवृतः ॥
 स च राजा गौणमुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेकं स्वं पुरं गम्यं सर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्रमवाजीन्दुमाने इन्द्रेजिहायने ।
 स लाडं क्लादवो मेस्तरं वार्त्तेशाय महात्मने ॥
 राज्यभारं समप्याय स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवानीकर्म प्रूर्खवत् ॥
 तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
 अनेकलक्षमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
 ततः कोम्पानिसंक्रान्तं कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभून्महामतिः ॥
 अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्माणाद्यं प्रयाचितः ।
 मूढ्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुभिर्भुमुनिचौणीमानं इन्द्रेजिहायने ।
 मुतानुश्यादिकं ग्रामं प्राप्नवानिह पत्तने ॥
 तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमाग्निः ।
 प्रजा भृता हि बहुला एतन्नगरवासिनः ॥
 समुद्रवसुभृमीन्दुमाने वङ्गाख्यकाव्दके ।
 हृष्टिंश्च गवर्णरथाक्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देशे तस्य महाराजं साजाश्रोलीतिनामके ।
 कार्यं नियोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
 राज्यस्य शासनञ्चैव राज्ञो राज्यास्तथैव च ।
 समघविषयस्यैव सुन्दरं नियमं स च ॥
 कृत्वा राजकरणं सर्वानादाय बहुलकृतः ।
 खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
 एवं रसवसुचौणीन्दुमे वङ्गाख्यवर्षतः ।
 महाराजाधिराजा यस्तजस्यन्देतिशंसितः ॥
 चतुःसप्ततिसाहस्राधिकाष्टलक्षमुद्रिकाः ।

तथा सप्ततन्तं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
 षष्टं कृत्वा महाभागे महाराजसकाशतः ।
 राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
 ततो गवर्णरथैव क्षुण्डुमत्यनुसारतः ।
 खालिसासंज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
 क्रमशः क्रमशस्यैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्षतः ।
 आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
 रामर्षिश्चिभृमाने वङ्गसंवत्सरे स च ।
 श्रीमद्राधावल्गभस्य सेवनार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वल्गभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुद्रा ।
 श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
 आनरपुरेतिख्यातायां परगणायां प्रयत्नतः ।
 चारयामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथायद्दीपतः श्रीमद्गोपीनाथं मनोहरं ।
 विग्रहं वल्गभपुरात् श्रीराधावल्लभं परं ॥
 यवश्च खड्गदहयामात् श्रीश्यामसुन्दराङ्गयं ।
 श्रीमन्नन्ददुलालाख्यं शौडवनायामतः स्वयं ॥
 स्वकं पुरं समानीय स राजा बहुयत्नतः ।
 विधिवोऽधितरूपेण चित्रं संसेव्य संयतः ॥
 नानाविधानलङ्कारान् मुक्तावज्रविभूषितान् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांश्च तान् ॥
 पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाह्वयाथ पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
 श्रीमद्गोपीनाथसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
 विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोदागधनं वरं ॥
 वेहालायाममारभ्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
 स स्वययेन पन्थानं कृतवान् सर्वतः समं ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरेऽतिशयविस्तृतं ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
 नेत्राभ्यरात्रिभृमाने शकसंज्ञकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणांश्चानौय स्वनिकेतने ॥
 स च द्वाविंशपर्यायिमुख्यानां बहुयत्नतः ।
 कुलीनानामेकयायीमकरोद्गुरिदानतः ॥
 आम्नायाम्बरपत्तेन्दुमानेऽसौ वङ्गवत्सरे ।
 विहाय देहमगमत्पादाभोजयुगं हरेः ॥ २२ ॥
 रामसुन्दरदेवस्य रायख्यातियुतस्य च ।
 अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 ब्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
 गोपीमोहनदेवश्च तृतीयो भुवि विभ्रुतः ।
 भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्थो निरपत्योऽभूद्देवो गोलोकजोहनः ।
 कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवणजोहनः ॥ * ॥
 माणिक्यचन्द्ररायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुत्रः ।
 ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागणः ॥
 गोपीकृष्णस्य देवस्य कनिष्ठो देवतार्क्षकः ।
 शुद्धाचारः कृती दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २३ ॥
 पुत्राबुभौ महाराजनवृष्णस्य चाग्रिमः ।
 गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्दः स च दक्षिमः ॥
 कौन्सेलाध्यक्षजान् इष्टे विल्साभिधानकस्य च ।
 एवमादिमजेन्रेल् जान् कार्णकस्य तथैव च ॥
 गवर्णरमेकफार्शनस्य देवानीसंज्ञकं पदं ।
 स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदं ॥
 तथात्र मत्स्यविपणेष्वर्त्तार्थं बज्रमूल्यकं ।
 कोम्पानये ददौ स्थानं सर्वेषां हितकारकं ॥
 अङ्केन्दुपत्रभ्रमाने वङ्गसंज्ञकहायने ।
 पौत्रादाहार्थमाहूय स तु यत्नात् शुभे दिने ॥
 कुलाचार्यान् कुलीनांश्च गृहीत्वा तत्सुममतिं ।
 कनिष्ठषड्भ्रातृजयोः कुलयोस्त्रिसंस्थितिं ॥
 कृतवानथ मात्रा स तुलापुरुषदानकं ।
 कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्वकं ॥
 ततश्च मातृकृत्ये स स्रवर्णदानमागरं ।
 कृत्वा ददौ द्विजाय्येभ्यस्तानाहूय च मादरं ॥
 रामाग्निनागभ्रमाने इरेजाब्दे स मानदं ।
 गवर्णरस्य कारुण्यत् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
 राजबाहादुरेपाधिं स्रवर्णास्वरसप्रकं ।
 अनेकरत्नघटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
 तथा मन्मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ।
 शक्तिघटसङ्घपत्तीनां शिविकाग्रमार्थकं ॥
 आज्ञाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि बज्रसम्मानपूर्वकं ।
 चिरमाधादिरहितः कृत्वा राज्यसकण्टकं ॥
 वङ्गवेदाक्षिशमभ्रमाने वङ्गाख्यहायने ।
 सौरचैत्रे शुक्रपक्षस्यैकादश्यां तिथौ दिने ॥
 अङ्कं नारायणक्षेत्रेऽन्याङ्कं कारणजीवने ।
 देहस्याधायात्मजनैर्गीयमाने जनार्दने ॥
 भावयन्निष्टदेवस्य रूपं हृदयसंस्थितं ।
 ज्ञानतः स महीपालः संप्राप्तोऽथ मृतोऽमृतं ॥ * ॥
 कनिष्ठा राजकृष्णस्य श्रीरखो गुणिमानकृत् ।
 राजाग्रगण्यो मान्यस्य वदान्यो गानशास्त्रवित् ॥
 स च त्रयोविंशसंख्यपर्यायाणां महात्मनां ।
 कुलीनानामेकयायी कृतवान् गुणशालिनां ॥
 तथा कुलप्रदीपाख्यं कृष्णशास्त्रं प्रयत्नतः ।

कुलीनानन्दजनकं चकार कीर्तिस्त्राभतः ॥
 यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
 तथा राज्ञा कृतञ्चेति जनाः कुर्वन्ति कीर्त्तनं ॥
 रामाग्निवसुशुभ्रांशुमाने इरेजिवत्सरे ।
 गङ्गातीरे ज्ञानपूर्वं मृतोऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २३ ॥
 कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुशीलकौ ।
 राजनारायणाख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ * ॥
 ब्रजमोहनदेवस्यापुभौ पुत्रौ तयोः परः ।
 धार्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः ॥ * ॥
 गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च ।
 तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिमात्तिकः स च ॥
 श्रीलोककुलकृष्णस्तु मध्यमो गुणमागरः ।
 वाङ्मालवेङ्के मायेवदेवानीकर्मतत्परः ॥
 गोपेन्द्रकृष्णगोपेकृष्णौ मन्तानवर्जितौ ।
 ततीयकतुर्गीयो च वान्धे देहात्मरं गतौ ॥ २४ ॥
 वाणास्वर्गभ्रमानसमायां शकभृपतेः ।
 गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
 श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत ।
 वङ्गविद्यां तथा हिन्दीं पारसीमारवीं ततः ॥
 इरेजीं संकृतसैवाधीतवान् सोऽतियत्नतः ।
 तथा चतुर्धरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतुः ॥
 सर्व्वाग्रमान्यस्य गोष्ठीपतेर्मौलिकराजतः ।
 मिहत्पुपाधियुक्तस्य प्रपौत्रो स उपायत ॥
 गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्यादिमन्मतः ।
 वङ्गलण्डफ्रान्सजर्म्यानडेन्मार्कादिप्रदेशतः ॥
 रुषियामेरिकामंजदेशानाञ्चैव मध्यतः ।
 विद्यादिविषयाणान्तु मभानां मभ्यतामितः ॥
 एवं धर्ममभायाश्च तथान्यासां मभापतिः ।
 बभूव बज्रसम्मानपूर्वकं स महामतिः ॥
 स वाणाग्नीभगशमृन्मत इरेजिवत्सरे ।
 प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
 गवर्णरस्यैवेच्छाता माजिष्टुटीयकं पदं ।
 यदेवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
 मुन्यग्निनागभ्रमाने एरेजाब्दे तु पैटकं ।
 राजोपाधिञ्च कौन्सेलात् वसमं भूषणादिकं ॥
 मानवर्द्धनपत्रेण सहितं बज्रमूल्यकं ।
 तथा गवर्णरस्यैव मभायामादिपीठकं ॥
 प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यत्नोके मानदायकं ।
 अङ्गवेदाक्षिश्रमाने वङ्गाब्दे विधिपूर्वकं ॥
 गयातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पश्चिमध्यतः ।
 सुरशिवावादनगरे श्रीनवावसभाङ्गतः ॥

सन्धानितः स च समादरतस्तसमीपतः ।
 राजार्हं हेमवसनं सप्तकं सप्तहृपतः ॥
 होमस्यपरिपुष्केन युक्तं युग्मं किरीटकं ।
 कुण्डलं मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ॥
 यत् सदा भूपतीनां हि भूरिसम्भ्रमवर्द्धकं ।
 प्राङ्गवाङ्मत्तु दुष्प्राप्यं वज्रसम्मानपूर्वकं ॥
 अथेन्द्रसपचाक्रमाने वज्राख्यहायने ।
 पौरोडाहोपसङ्घेण सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
 समाह्वय कुशाचार्यान् कुलीमान् पण्डितान् म च ।
 कावस्थानां चतुर्विंशपर्यायाणां तथैव च ॥
 सुमुख्यानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
 एवं वज्रभादजातानामेकयाथीं चकार सः ॥
 तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि सुद्वितं ।
 कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
 पाठशालाध्यापनाय ग्रन्थनिर्माणहतुतः ।
 स्कुलवक्त्रे सोमादटीनाम या सभास्मिन् प्रदेशतः ॥
 स तदर्थं नीतिकथा वाङ्मोक्षिणादिपुस्तकं ।
 कृतवान् हेकमते आशुजार् वृत्तायुर्वेदवाचकं ॥
 पुस्तं पारस्यभाषात इरेजीभाषया पुनः ।
 अनुवाच घटघटन्देष्टे राज्ञो महात्मनः ॥
 स च रादयल् एसियाटिक समाजे प्रेरयन्ततः ।
 तत्र सुद्वितं कृत्वा तत्प्रतं परिमाणतः ॥
 अत्रुवादकसाक्षिणे तस्यैव दर्शनार्थतः ।
 कृपया प्रेषयामासुस्तस्यः प्रयत्नतः ॥
 तथाञ्च वय्ययायासकासम्यादनीयकं ।
 शब्दकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डकं ॥
 परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभबदपिता ।
 यत्प्राप्यालोच्य मन्तुष्टाः सर्वदेवोपपण्डिताः ॥
 प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिकं ।
 विज्ञेयतो दिनेमारगाज्येशोमहारकं ॥
 खीयास्त्रिभुसंयुक्तपदकोत्तमधारकं ।
 प्रीत्या संप्रेषयामास राज्ञोऽर्थे मानदायकं ॥
 पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिश्रमात् ।
 निर्माणं सुद्वितं तेन प्रदानार्थं वज्रव्यात् ॥ २४ ॥
 अथैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
 मङ्गलेण च तद्राज्ञो लोकविस्मयकारणं ॥
 नागवेदाष्टभुमाने इरेजाब्दे हि वैरिणा ।
 टाकीयामनिवासेन केनचित् ख्यातमुस्मिना ॥
 दुष्टेनाभीष्टसिद्धयर्थं दण्डपारुष्यसंश्रुते ।
 विवाहस्य पदे मान्यजनानां मान्यभाषके ॥
 कारितो निम्न्याभियोगस्तस्य निर्दोषभूतः ।

कृत्स्नीयामस्य जेजिष्टे नामकेनाविचारतः ॥
 पोलिससुपरिपुष्केनडेष्टसंश्रुतस्य समीपतः ।
 कुधा तन्निव्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
 तेन चेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
 सोऽपि तैर्बुद्ध्या चेष्टां कृतवान् तद्दुर्मार्थतः ॥
 किन्तु चेन्नजजाख्यस्य प्राङ्गिवाकस्य धीमतः ।
 अतिसूक्ष्मविचारेण राजा निर्दोषतां गतः ॥
 तस्माद्विपकपचाणां क्रूराणाञ्च विज्ञेयतः ।
 तेषामुद्यमभङ्गेन सज्जाधिक्यमजायत ॥
 तेन सर् इर्वट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
 स्नेहेनाक्रियद्दयः सदयश्चातिसत्वरः ॥
 आक्रान्ताय तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
 स चासीत् स्वभवने तस्य सन्नात्पूर्वकं ॥
 सान्त्वयित्वा जयात्तस्मै धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
 एवं गवर्णरो जेनरेल् लार्डडेल्हौसिरात्कृत्वा ॥
 स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
 तद्राज्ञो दक्षिणं हकं गृहीत्वातिप्रयत्नतः ॥
 लार्डेन च तथा लेडी केनिङ्गेन सहैतुकः ।
 साक्षात् तं कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
 पूर्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
 उद्योगजनदोषस्याप्यकरोत् चालनं स च ॥
 स तु मुष्नी पुनरपि दण्डपारुष्यवादतः ।
 फगसडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
 राजहृष्यस्य नृपतेर्जाता वसुमिताः सुताः ।
 शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
 रूपवान् गणवांसापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
 दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्मिको मानवोत्तमः ॥
 इरेजीभाषया सोऽपि रुहानाटवनामकं ।
 तथा रसलक्षेत्याख्यमिं रेजानाञ्च पुस्तकं ॥
 वङ्गीयभाषया चैवानुवादमकरोत्ततः ।
 राजवाहादुरोपाधिं प्राप्नो गवरन्दिष्टतः ॥
 देवीकृष्णोऽतिसरलो देवभक्तस्तृतीरकः ।
 अपूर्वगुणसंयुक्तोऽपूर्वकृष्णस्तृतीयकः ॥
 देवान् कुडर् नामधेयं दन्यं स चोर्दुभाषया ।
 निर्माणं कृतवान् सोऽपि निजायासव्यदेष्टया ॥
 ततो भाधवकृष्णस्तु सुधीलः पुत्रवर्द्धतः ।
 पञ्चमो देवताभक्तः सोऽप्ये वयसि संस्थितः ॥
 कृतवान् स च वेतालपञ्चविंशतिनामकं ।
 दन्यं पारस्यभाषातोऽसुवादं यत्पूर्वकं ॥
 बडः कमसकृष्णस्तु देवे पैञ्चे सदा रतः ।
 कार्ये वज्रमुपोपेतकृष्ण पश्चिमपण्डितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सद्गमे तेन निर्मितं ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
 शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास सोत्सुकः ।
 बलवित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णेतिमञ्जो यः सुतः स तु सप्रमः ।
 रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः ममः ॥
 स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् बभूव सदाशयः ।
 यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
 तेन देवान् भोग्फकार्थं पुस्तकञ्चार्दभाषया ।
 निर्माय मुद्रितं तत्र कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
 गयाधाममृतः सोऽपि पुत्रहीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेषुपुत्रभूमाने वद्गमञ्जकवर्षतः ॥
 राजराधाकान्तदेवमाहाय्येन मुदान्वितैः ।
 स्वपथ्यायकुलीनानामेकयायी कृता च तैः ॥ २४ ॥

श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
 त्रयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनागायण इतीरितः ॥
 देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीलगजेन्द्रनागायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः मत्वादी स कर्मदत्तश्च सत्तमः ।
 यस्तु श्रीदेवेन्द्रनागायणो देवः स चान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिसमन्वितः ।
 मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिर्गदतः ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरममाजतः ।
 तत्र यानस्याधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
 पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
 त्रयः महोदराः सर्वे प्रत्येके लेभिरे ममं ॥ २५ ॥
 जाताः पुत्रास्त्रयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भृशतः ।
 तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
 चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भृपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 वभूव यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितः ।
 श्रीदेवोत्सवदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णा यस्तयोर्ज्येष्ठः स च रूतः ।

श्रीयुतापूर्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
 श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
 श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सभूतास्तस्य देहतः ॥
 त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्ब्रजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥ २५ ॥

राजनागायणस्यैव देवोपाधिद्युतस्य च ।
 पुत्रोऽभवत्सगत्याणामेदानीं मृतः स च ॥
 श्रीनागायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रमन्ननागायण इति श्रुतः ॥
 गवर्णमेष्टस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
 अर्धेऽभूत्तत्र कर्मनिर्व्वाहकरणेन हि ॥
 तस्मै गवर्णगे लार्डहारडिञ्जः कृपयान्वितः ।
 रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानतितीषतः ॥
 ततो सुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् वज्रभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य मन्निधौ लभ्यवानयं ।
 राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥ २५ ॥

गोपालकृष्णदेवस्य पुत्राश्चत्वार एव तु ।
 श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्वेषामग्रजः स तु ॥
 श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
 श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनिन्दितवर्द्धनः ॥ २५ ॥

श्रीमन्नहेन्द्रादिनागायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनया जाता ग्रहवैगुण्यदाषतः ॥
 तथा श्रीयुतगजेन्द्रनागायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्भिर्गोन्द्रादिनागायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रीयुतदेवेन्द्रनागायणशरीरतः ।
 संजातश्च श्रीब्रजेन्द्रनागायणतिमञ्जितः ॥ २६ ॥
 श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रा जाताऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्भूरेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशाभनः ।
 श्रीमद्भूरेन्द्रकृष्णाऽयजातः सगमिजाननः ॥ २६ ॥

जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
 श्रीमत्तारणकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीलप्रमन्नादिनागायणस्तु सुत उत्तमः ।
 श्रीमद्भूपेन्द्रादिनागायणः शशधरोपमः ॥ २६ ॥
 इत्येकादिकषड्विंशपुरुषान्तातिनिर्म्मला ।
 देववंशावली या सा समाप्ता मौलिकातुला ॥

वर्णमाला ।

नागरी।	English.	बाजाना।	उच्चारण।	नागरी।	English.	बाजाना।	उच्चारण।
अ	... a	अ	... अ	अ	... a	अ	... अ
आ (I)	... ā	आ (I)	... आ (I)	ट	... ṭ	ट	... ṭ
इ (i)	... i	इ (i)	... इ (i)	ठ	... ṭh	ठ	... ṭh
ई (ī)	... ī	ई (ī)	... ई (ī)	ड	... ḍ	ड	... ḍ
उ (u)	... u	उ (u)	... उ (u)	ढ	... ḍh	ढ	... ḍh
ऊ (ū)	... ū	ऊ (ū)	... ऊ (ū)	ण	... ṇ	ण	... ṇ
ए (ē)	... ē	ए (ē)	... ए (ē)	त	... t	त	... t
ऐ (ē)	... ai	ऐ (ē)	... ऐ (ē)	थ	... th	थ	... th
ओ (ō)	... o	ओ (ō)	... ओ (ō)	द	... d	द	... d
औ (āi)	... au	औ (āi)	... औ (āi)	ध	... dh	ध	... dh
•	... n ot m	•	...	न	... n	न	... n
:	... h	:	...	प	... p	प	... p
क	... k	क	... क	फ	... ph	फ	... ph
ख	... kh	ख	... ख	ब	... b	ब	... b
ग	... g	ग	... ग	भ	... bh	भ	... bh
घ	... gh	घ	... घ	म	... m	म	... m
ङ	... ṅ	ङ	... ङ	य	... y	य	... y
च	... c	च	... च	र	... r	र	... r
छ	... ch	छ	... छ	ल	... l	ल	... l
ज	... j	ज	... ज	व	... v	व	... v
झ	... jh	झ	... झ	श	... ś	श	... ś
				ष	... śh	ष	... śh
				स	... s	स	... s
				ह	... h	ह	... h
				ख	... ksh	ख	... ksh

शब्दकल्पद्रुमः।

अ,

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ऋषो दीर्घः वृत्तश्च भवति। इति व्याकरणं। अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “दक्षतः कुण्डलो भूत्वा कुक्षिता वामतो गता। ततोर्द्धसङ्गता रेखा दक्षोर्द्धा तासु शृङ्गारः॥ विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा। अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते॥” इति बर्षोद्धारतन्त्रं॥ अस्य तत्त्वं यथा,—
 “इदं तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने। श्रुत्वा प्रतीकांशं पञ्चकोणमयं सदा॥ पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं। निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्तिमान्॥ विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी” इति कामधेनुतन्त्रं॥ अस्य पर्यायः।
 “अः श्रीकण्ठो मातृकाद्योऽनुन्तो विष्णुरनुत्तरः” इति वीजवर्णाभिधानं॥ अन्यथा।
 “अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः। पूर्वोदरी वृद्धिमेधौ सारस्वतः प्रियम्बदः॥ महाब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतं। कीर्त्तिर्निवृत्तिर्व्यागीशो नरकारिर्हृदो मरुत्॥ ब्रह्मा वामाद्यजो ऋषः करसुः प्रणवाद्यकः” इति वर्णाभिधानतन्त्रं॥
 “ब्रह्मागो कामरूपश्च कामेशो वासिनी बियत्॥ विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिधरंश्रिणी। अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी” इति वर्णाभिधानतन्त्रं॥
 अ, अ, अभावः। अन्यः। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (नञोऽयमकारः षष्ठिधानं नञर्थान् बोधयति। यथा,—
 “तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तितः” इति। सादृश्ये यथा—अप्राज्ञाणः ब्राह्मणसदृश-इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः। अन्यत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटभिन्न-इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अन्योदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधनं चर्मधनं, चर्मधनम् अप्राशस्त्यधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—अधम्मः परापकारः, परापकारः धम्मविरोधो इत्यर्थः।
 अ, पुं, (अतति सर्वं व्याप्नोति इति अततेर्ह) विष्णुः। इति मेदिनी।

अंश

“अकारो विष्णुर्दृष्ट उकारस्तु महेश्वरः। मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः” इति दुर्गादासकृतवचनं। (की। ब्रह्म। यथा,— अ इ उ ए ओ षो षोम् कलाश्च मूलां ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अक्षिपुराणम्)।
 अंशुः, [न्], अं, (न अंशुः, नञ्समासः। अत्र अंशुः न नञ्जातः, तथात्वे अंशुः इत्येव स्यात्। अपि तु स्वप्रकृतिरेव तस्य अंशुमात्रनिपातनात् नात्र सन्धिरिति ज्ञेयम्)। अंशुः। अंशु-यस्तः। अधारी। यथा,—
 “द्विवसस्याशुमे भागे श्राकं पचति यो नरः। अंशुः चाप्रवासी च स वारिचर भोदते” इति महाभारतं।
 अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्प-द्रुमः। तालव्योपधः। विभाजन इति भाज त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति धनं वणिक्। इति दुर्गादासकृतधातुदीपिका।
 अंशः, पुं, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्मणि घञ्)। विभाजनं। तत्पर्यायः। भागः २। वरटकः ३। इत्यमरः॥ विभागः ४ भक्तिः ५। इति जटाधरः॥ अंशशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि। अंशाम् त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदशमनात्। स्वन्धः। इति विद्याविनोदादयः॥ (वल्केकदेशः। रिक्त्वविभागः। चतुर्थभागः। भाष्याङ्कः। रवि-मूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—
 “धाता मिथोऽयंमा शक्रो वरुणश्चैव च। भगो विवस्वान् पृषा च सविता ऽशमस्तथा॥ यकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णवे च। जघन्यञ्जन्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः” इति महाभारतम्। वृत्तस्य घट्टाधिकत्रिंशत्तम-भागः। यद्वर्णयः नृपविशेषः, यथा—ततः कुणवत्सः तस्य अनुरयः ततः पुरहोत्रो जज्ञ तस्य अंश इति)।
 अंशकं, की, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 अंशकः, पुं, (अवश्यमंशं हरति इति अंशं हारीति कन्)। ज्ञातिः। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अन्यांशः। अन्यार्थे कन्)।
 अंशभाक्, [ञ्], अं, (अंशं भजते इति अंश + भञ् + णिः)। अंशी। (दायादः) यथा। बौ-धायनः।
 “अवन्तीवनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः।

अंशु

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणं”। निरुद्धासु न कुर्वीरमंशभाक् तत्र सेतुकृतः। इति प्रायश्चित्ततन्त्रं॥
 अंशकः, अं, (अंशः प्रशस्तस्त्वन्धः अस्ति अस्य इति अंश + कच्)। अंसलः। बलवान्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (प्रशस्तस्त्वन्धविशिष्टः)।
 अंशी, [न्], अं, (अंशोऽस्यास्तीति अंश + इनि)। अंशयोग्यः। वरटकविशिष्टः। भागी। यथा या-ज्ञवल्क्यः।
 “विभागश्चेत् पिता कुर्व्यात् स्त्रेऽप्या विभजेत् सुतान्। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वं वा स्युः समांशिनः” इति। सति तु पितरि पार्ष्णानधिकारात् पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रस्त्वोपरमे तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतन्त्रं॥
 अंशुः, पुं, (अंशयति इति अंश विभाजने। न्य-ख्यादिवात् कुः)। किरणः॥ प्रभा॥ इति मेदि-नी॥ वेशः॥ इति धरणी॥ सूत्रादिसूत्रांशः। इति हेमचन्द्रः॥ शेषः॥ सूर्यः॥ इति विश्वः॥ (नृषिविशेषः। लतावयवः। सोमलतावयवः। भागः)।
 अंशुकं, की, (अंशून् कायति। कै शब्दे। अतइति कः। यदा अंशुभिः काशते। काश दीप्तौ। अन्येऽप्यपीति डः)। वस्त्रमात्रं॥ सूत्रावस्त्रं॥ उत्त-रीयवस्त्रं॥ इति मेदिनी॥ युक्तवस्त्रं॥ इत्यमर-टीकायां रमानाथः॥ (अधोवस्त्रं)। पत्रं। तेजपात इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥
 अंशुधरः, पुं, (अंशुनां धरः। धरति इति धरः॥ पचाद्यच्)। सूर्यः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥
 अंशुमत्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूत्र्यावयववन्ति फला-नि अस्याः। अंशुमानिव फलानि अस्याः इति वा। अजादिवात् टाप्)। कदलीवृक्षः। इत्यमरः॥
 अंशुमती स्त्री, (अंशुवः सन्ति अस्याः। मनुप् डीप् च। अंशुमत्याः फलं मूलश्च अंशुमती। अनुदासा-देशेति अञ्। फलपाकमूलेषु इति लुपि यत्तवद्-भावः)। सालपर्णवृक्षः॥ इत्यमरः॥ (परदेवता)।
 अंशुमान् [त्] पुं, (अंशुवो विदन्ते अस्य इति। तदस्यास्तीति मनुप्)। सूर्यः॥ इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ असमञ्जपुत्रः सूर्यवंशीयराजविशेषः॥ यथा।
 “सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादयांशुमान्। दिक्षीपोऽंशुमतः पुत्रो दिक्षीपस्य भगीरथः”॥

शोधयेत् पूर्वपक्षान् यावन्नोत्तरदर्शनं" ।
 अभावोक्तं अक्षयिम् । इति अक्षयारतत्त्वं ।
 (अक्रियत्वम् । नैसर्गिकः । अक्षयलक्षितः । यथा,—
 "तदक्षयिणमसौ हार्दमापत्सपि न मुञ्चति" ।
 इति हितोपदेशः ।)
 अक्षयः, त्रि, (नास्ति क्षया यस्य सः ।) क्षयाशून्यः ।
 निर्हयः । अक्षयः । यथा,—
 "वनजौ वनजौ ऋषिखिरामी सक्षयोऽक्षयः" ।
 इत्यमुच्युवाचार्यः ।
 अक्षयणः, त्रि, (न क्षयणः । नञ्समासः ।) कार्यण-
 रहितः । दीनताशून्यः । यथा,—
 "महदा अक्षयं प्राप्नो दीनः क्षयण उच्यते ।
 कुण्डलक्षयणो राम संभूतः सर्वकामदे" ॥
 इति रामायणम् । (पुष्कलः । बङ्गलः । यथा,—
 "भृशय्यां नवपक्षवैरक्षयणैरतिष्ठ यामो वयम्" ।
 इति वैश्याशतके ।
 अक्षय्यकर्मा, [न] त्रि, (न क्षय्यं मर्जनं कर्म
 यस्य सः । न + क्षय्य + कर्मेन्) दुष्कर्म्मरहितः ।
 निष्पापः । शुद्धाचारः । अक्षय्यं निष्पापत्वात्
 शुद्धं कर्म्मस्य । इत्यमरटीकायां भगवतः ॥
 अक्षयः, त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य । अक्षयः अप्रशस्तो
 वा क्षयो यस्य सः ।) क्षय्यरहितः । अक्षयक्ष-
 युक्तः अप्रशस्तकेशविश्लेषः ॥
 अक्षयवत्, स्त्री, (न क्षयवत् । नञ्समासः ।)
 क्षयवत्भावः । अक्षयवत् । अक्षयवत् । अक्षयवत् ।
 अक्षयवत्, पुं, (न + कुट + भावे घञ् ।) गुणाक्षयः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अक्षयविद, त्रि, (न क्षयविदः । नञ्समासः ।) अक्ष-
 यविदः । मूर्खः ॥
 अक्षयैतिल्यं, स्त्री, (न + कौटिल्यं । नञ्समासः ।)
 कौटिल्याभावः । सगणता ॥
 अक्षया, स्त्री, (अक्षं दुःखं कायति मृच्छति इति
 कौटिल्ये ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥
 अक्षयः, त्रि, (अक्षयैतौ क्तः । अक्षयपरिमाणास्य
 वाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा शारदात्-
 त्वात् । अनक्ति अक्षयत वा । अक्षय अक्षयदौ ।
 अक्षयप्रसिद्धः क्तः इति शौणादिकः क्तः ।)
 युक्तः ॥ गतः ॥ अक्षयः ॥ अनञ् अक्षयगतिमन्त्रयो
 इत्यस्मात् कर्म्मणि क्तः । यथा,—
 "हिकाम्नासातुरे पूर्वं तैलाक्तो खेद इत्यते" ।
 इति चक्रदत्तः । (स्त्रियां अक्षा इति पदं रात्रि-
 वाचकम् वेदे प्रसिद्धम् ।)
 अक्षयः, स्त्री, रात्रिः । अनक्ति प्रतिदिनं गच्छति
 अक्षयः । अक्षयं धनं अक्षयगतिमन्त्रयो बाङ्गल-
 कात् कुः अनिदितामिति नलोपः । वेदप्रचुर-
 प्रयोगोऽयं । (अक्षयं । किमयः । कान्तिः ।
 नक्षत्रं । खेतः । अक्षयनघृतं । एते अक्षयाः
 वैदिकग्रन्थे प्रसिद्धाः ।)
 अक्षय्यादः, त्रि, (न क्षयादः । नञ्समासः ।)
 अक्षयसम्बन्धकः । यथा,—
 "क्षयादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विने ।
 अक्षयादानं वत्सतरीमुद्गं हत्वा तु क्षय्यात्" ॥

इति मानवे ११ अध्याये १३३ श्लोकः ।
 अक्षयः, त्रि, (न क्षयः । नञ्समासः । नास्ति
 क्षयो यस्य इति वा ।) क्षय्यरहितः । अक्षयः ।
 यथा,—
 "अक्षयमाक्षेपसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मृद्धीः" ।
 इति माधवकरः ॥ (क्षमाभावः । क्षयविपर्ययः ।
 यथा,— "इदमनुचितमक्रमस्य पुंसां यदिह
 जगत्सपि मान्मथा विकाराः" इति शृङ्गार-
 शतकम् ।)
 अक्षयान्ता, स्त्री, (न + क्रम् + क्त + आप् ।) वृद्धी ।
 इति काचिद्रत्नमाला ॥ अक्षयान्ते त्रि ॥
 अक्षयः, त्रि, (नास्ति क्रिया यस्य । अप्रशस्ता
 वा क्रिया यस्य ।) अक्षयान्वितः । कुकर्म्म-
 विश्लेषः । क्रियारहितः । यथा 'अक्षयत्वाच्च
 सर्वदा' इति चरकः ॥ (निश्चयः । स्पन्द-
 रहितः । कर्म्मत्यागी । यथा,—
 "अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्यं कर्म्म करोति यः ।
 स सत्यासी च योगी च न निरभिर्न चाक्रियः" ॥
 इति गीतायाम् ।) (स्त्री । क्रियाभावः । क्रिया-
 त्यागः । अक्षयक्रिया । यथा,—
 "अक्षयान्तिविधा प्रोक्ता विद्विः सर्वकर्म्मिणाम् ।
 अक्षयान्ति च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया" ॥
 इति काव्यसङ्गणितः ।)
 अक्षयः, पुं, (क्रौर्थावान् क्रूः, स न भवति इति
 अक्षयः । यदा क्रूर इति भावप्रधानो निर्देशः ।
 न विद्यते क्रौर्थाय इति अक्षयः ।) गान्दिनीपुत्रः ।
 श्रीकृष्णपितृव्यः । तस्य पिता अक्षयः । (तस्य-
 माता गान्दिनी ।) इति श्रीभागवतम् ॥ क्रूरताशून्ये
 त्रि ॥ (सरले । यथा,—
 "स्त्रियां सुखोद्यमक्रूः विस्पृष्टार्थं मनोरमम्" ।
 इति मनुः ।) पुंसि विष्णुः । यथा,—
 "अक्षयः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः" ।
 इति भारते ।)
 अक्षयधः, पुं, (न क्षयध इति नञ्समासः । नास्ति
 क्षयो यस्य इति वा ।) क्षयध्वस्तकारः तद्वि-
 परीतः । स तु अक्षयमिषा दशधर्म्मनागतधर्म्मः ।
 इति ऋषिभरः ॥ (यथाह मनुः—
 "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्" ॥
 इति ।) वाचलिङ्गत्वात् क्रोधरहितव्यक्ती ॥
 अक्षयान्तः, त्रि, (न + क्षय + क्त । न क्षयान्त इति
 नञ्समासः ।) क्षयान्तरहितः । अनवसन्नः ।
 अक्षयान्तः ॥
 अक्षयिका, स्त्री, नीलीवृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अक्षयिकर्म्म, [न] त्रि, (अक्षयिम् अनयाससाध्यं
 कर्म्म यस्य । बङ्गोद्भिः ।) अक्षयिणे कर्म्मकर्त्ता ।
 यथा,—
 "दूतोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्षयिकर्म्मणः" ।
 इति रामायणम् ।
 अक्षयः, स्त्री, (न क्षय इति नञ्समासः ।) क्षय-
 भावः । यथा,—
 "यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।

अक्षयिणे शरीरस्य कुर्वन्ति धनसम्पत्तयः" ॥
 इति मानवे ४ अध्याये ३ श्लोकः । क्षोभाभाववति
 त्रि ॥
 अक्षयः, त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य इति बङ्गोद्भिः ।)
 क्षयशून्यः । अनयासः । अक्षयः ॥
 अक्ष, न ऊ थाप् । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 न अक्षोति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति
 वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिष्टं । आक्षं । इति
 दुर्गादासः ।
 अक्ष, ऊ थाप् । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 अक्षति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति वा
 इत्यर्थः । ऊ आक्षिष्टं । आक्षं । इति दुर्गादासः ॥
 अक्षं, स्त्री, (अक्षोति अक्षति वा अक्षते वा अनेन
 अक्ष वा अक्ष थाप् । पचाद्यच् घञ् वा । अ-
 श्रुते अक्षर्थे अश्रु थाप् । अक्षदेवने इति सो
 वा ।) इन्द्रियं । (यथा विश्वामित्रोऽपि,—
 "शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्यात्तायि योगवित् ।
 कुर्वन्निशानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः" ॥)
 सौवर्णलं । तुल्यं । इति मेदिनी । (चक्षुः । यथा
 रामायणे,—
 "सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः" । इति)
 अक्षः, पुं, कर्म्मपरिमाणं । (यथा,—
 "ते षोडशदत्तः कर्म्मोऽस्ती पत्तं कर्म्मचतुष्टयं" ॥)
 पाशकः । (अक्षैरक्षान् वा दीयति । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ।) (पाशक्रीडा । यथाह मनुः—
 "भृगयात्तो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रिये मदः" ।)
 कलिद्रुमः । इत्यमरः । (विभीतकद्वयः । यथा
 छान्दोग्ये—यथा वै दे अमलके दे कोक्ते द्वौ
 वाक्षौ मुष्टिमनुभवति ।) क्षातार्थं । शकटः । अक्ष-
 वहारः । श्रद्धाक्षः । इन्द्राक्षः । सर्पः । चक्रं । इति
 मेदिनी । (चक्रधारणदाहभेदः । यथा,—
 "क्षिप्रनास्ये भद्रयुगे तिर्यक् प्रतिमुखगते ।
 अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च" ॥)
 आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रा-
 मायणे—'निशम्य राजा समरे सहेतुसुकं
 कुमारमक्षं प्रसमैक्षताथ वै' ।)
 जातान्यः । गण्डः । इति शब्दरत्नावली । (शिवः ।
 यथा भारते—
 "अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महावकः" ।
 इति) संस्कृतपलभा । यथा,—
 "चन्द्रान्निगिज्ञा पलभाज्जिता च
 लङ्गावधिः स्यादिह दक्षिणोक्षः" ।
 इति भाष्यती ॥
 "प्रभा शरणा स्वतुरीययोगा-
 दक्षः सदा दक्षिणादिक् प्रदिष्टः" ।
 इति जातकार्यवः—
 "दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत् प्रभा ।
 शृङ्गच्छाया हते त्रिष्ये विषुवत् कर्णभाजिते ॥
 लम्बाक्षये तयोश्चापि लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा" ।
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
 अक्षकः, पुं, (अक्ष + क) त्रिणशब्दः । इति
 रत्नमाला ।

अक्ष

अक्षक्रीडा, स्त्री. (अक्षः या क्रीडा) द्यूतक्रीडा
 पाशक्रीडा । यथा । अक्षक्रीडायां व्यासयुधि-
 स्थिरसंवादः प्रचरति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 तद्विवरणं चतुर्गुणशब्दे द्रष्टव्यं ॥ * ॥ कार्तिक-
 मुक्ताप्रतिपदि तत्क्रीडाविधिर्यथा । ब्रह्मपुराणे,—
 “शश्वरश्च पुग द्यूतं ससर्ज सुमनोहरं ।
 कार्तिके मुक्तापक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥
 जितश्च शश्वरश्च जयं लेभे च पार्ष्वती ।
 अतोऽप्यार्ष्णकुरो दुःखं गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
 तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
 तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
 पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्” ।
 द्यूतपञ्चाङ्गाभिः क्रीडनं । यथा मनुः,—
 “अप्राग्भिर्नित्यं क्रियते लक्ष्मणे द्यूतमृष्यते” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ दशमीद्वादशयोस्तत्-
 करणनिषेधो यथा । स्मृतिः,—
 “शाकं मांसं मसूरश्च पुनर्भोजनमैधुने ।
 द्यूतमन्यन्पाणश्च दशम्यां वैष्णवस्यजेत्” ॥
 कूर्मपुराणं,—
 “कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम् ।
 द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैधुनं ॥
 द्वादश्यां द्वादश्यां तानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ।
 इत्येकादशीतत्त्वं ॥ * ॥ अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यं ॥
 अक्षजः पुं, (अक्ष + जन् + ड) वचं । इति पुरुषो-
 त्तमः । अस्थिज इति क्वचित् पाठः । (विष्णुः ।
 यथा भागवते,—
 “जघानोत्पत्य गदया हृनावसुगमक्षजः” ।
 अक्षतं, स्त्री. (क्षणं हिंसायां । नपुंसके भावेः क्तः ।
 अनुदात्तोपदेशेऽप्यादिना श्लेषोपः ।) लाजाः । नपुं-
 संकं । इति मेदिनी ।
 अक्षतः, त्रि. (न + क्षण + क्त) अर्हिसितः । इति
 मेदिनी । अखण्डितः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथाह मनुः,—
 “दश स्थानानि दग्ध्यन् मनुः स्थायम्भुवोऽप्रवीत् ।
 त्रिषु स्थानेषु यानि स्युस्ततो ब्राह्मणो ब्रभेत्”) ॥
 अक्षतः, पुं, यवः । इति मेदिनी । (यथा आश्वलायन-
 स्यष्टादशे,—
 “अक्षतसङ्गनां नवं कणसं प्रयित्वा”) ।
 अक्ष्यमात्रं । इति अमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥
 अक्षता. पुं भू क्षीति स्त्री । (न क्षताः येषां ते
 इति अक्षताः । मुकुटस्तु अमरव्याख्यानावसरे
 लाजाः पुं भूक्षितेऽक्षतमिति पठित्वा कर्मणि क्तः ।
 क्षतं खण्डितं । न क्षतमक्षतमिति विमृष्टं नित्य-
 पुंलिङ्गाः नित्यबहुवचनान्ताश्च लाजा अक्षतमिति
 व्याधत्स्यौ । केचित्तु अखण्डितगुणा अक्षतमि-
 त्याहुः ॥)
 अक्षता स्त्री, कर्कटशृङ्गी । कर्कडाशृङ्गी इति
 भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परुषसंसर्गरहिता
 स्त्री । स्मृतिः ॥ यथाह याज्ञवल्क्यः—
 “अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः पुनः” ।
 अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षणां व्यवहाराणां दर्शकः ।
 अक्ष + वृश् + षण्) व्यवहारद्रष्टा व्यवहा-

अक्ष

राणां ऋणादानादिविवादानां द्रष्टा निर्गोता ।
 धर्माध्यक्ष इत्यर्थः । इत्यमरः तट्टीका च ॥ जञ्
 इति इंग्रजीयभाषा ॥
 अक्षदृक्, (श्र) पुं, (अक्ष + दृश् + क्तिप्) अक्ष-
 दर्शकः । (व्यवहारस्य ज्ञाता ।)
 अक्षदेवी, (न) त्रि. (अक्षेर्देश्यति । दिवु क्रीडादौ ।
 सुपीति क्तिनि ।) द्यूतक्रीडाकारकः । इत्यमरः ॥
 अक्षद्वय, पुं, (अक्षेर्देश्यति । दिवु क्रीडादौ । अक्ष +
 दिव् + क्तिप् + ऊट्) अक्षक्रीडकः । इति व्या-
 करणं ॥
 अक्षधरः पुं, (अक्ष + धृ + अच्) शाखोत्कृष्टः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 अक्षधृत्तः पुं, (अक्षेर्धृत्तः । सप्तमी श्रौयैरिति
 समाम् ।) द्यूतक्रीडकः । तत्पर्यायः । धृत्तः २
 अक्षदेवी इ क्तितवः ४ द्यूतक्षत् ५ । इत्यमरः ॥
 जुयारी इति भाषा ॥
 अक्षधर्त्तिल पुं, (अक्ष + धृ + तिल्) वृषः ।
 इति हारावली ॥
 अक्षपाटकः पुं, (अक्ष + पाट + वृन्) धर्माध्यक्षः ।
 इति जटाधरः ॥ जञ् इति भाषा ॥
 अक्षपादः पुं, (अक्ष + पाद) तार्किकः । तत्प-
 र्यायः । नैयायिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष + पीडा) यपतिक्ता कृता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अक्षमः त्रि. (नास्ति क्षमा यस्य सः) क्षमाग्रहितः ।
 क्षमाग्रन्थः । (अक्षमर्थः ।)
 “विष्णुभेदो च श्वपचो वंशानां कोटिसुद्धरेत् ।
 हरेरभक्तो विप्रश्च स्वश्च रक्षितुमक्षमः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ३३ अध्यायः ॥
 अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्समासः ।) अ-
 क्षान्तिः । ईर्ष्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
 किमनाञ्जुमीये—
 “अतिपातितकालमाधना
 स्वशरीरेन्द्रियवर्गनापिनी ।
 जनवन्न भवन्तमक्षमा
 नयसिद्धेः पनेतुमर्हति” ॥
 अक्षमाणा स्त्री, (अक्षमाणां माणा ।) अक्षसूत्रं ।
 वशिष्ठपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथाह मनुः—
 “अक्षमाणा वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोजिजा” ।
 अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादित्कारा-
 नान्तवर्णमाणा यदाक्षमाणा च । यथा गौत-
 मीये,—
 “पञ्चाङ्गलिपिभिर्माणा विहित्वा जपकर्मसु ।
 अकारादित्कारान्ता अक्षमाणा प्रकीर्त्तिता ॥
 क्षयां मेरुसूत्रं तत्र कल्पयेन्मिनसत्तम ।
 अथवा सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसम्प्लिद्धः” ॥
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अन्यत् मालाशब्दे वर्ण-
 मालाशब्दे च द्रष्टव्यं ॥
 अक्षयः त्रि. (नास्ति क्षयो यस्य सः । बहुव्रीहिः ।)
 क्षयरहितः । अथयः । कल्पान्तस्थायी । यथा—
 “अक्षराणि फलान्याङ्गरमरांस्त्रिदशानिव ।
 कल्पान्तस्थानसम्बन्धान्नान्या नाशवर्जिनः” ॥

अक्ष

इति मीमांसककारिका । अपि च । भविष्य-
 पुराणं ।
 “चतुर्दश्यां तथारुद्र्यां पक्षयोः मुक्ताक्षयोः ।
 योऽभ्युदयेन न भुञ्जीत शिवाचरणपरो नरः ॥
 यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सचयाजिनां ।
 तत् पुण्यं सफलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ पापपुण्याक्षयजनक-
 योगविशेषः । यथा ज्योतिषे,—
 “सोमवारेऽप्यमावास्या आदिवाहे तु सप्तमी ।
 चतुर्थ्याङ्गारवारे तु अष्टमी च दृष्टस्यतौ ॥
 अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसङ्घयः ।
 षष्टिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयं” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अग्रन्तः । अक्षयकालाभि-
 मानी । अः वासुदेवः तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य
 इति क्षयस्या ब्रह्मणिष्ठः ।)
 अक्षयतृतीया स्त्री, (अक्षया या तृतीया तिथिः ।)
 वैशाखमुक्ताक्षतृतीया । सा तु सत्ययुगाद्या । तत्र
 खानदानादावक्षयफलं । इति स्मृतिः । यथा,—
 “वैशाखे मासि गजेन्द्र मुक्तापक्षे तृतीयिका ।
 अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता क्षतिकारोऽपि क्षीयुता ॥
 तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ विवरणं तु वैशाख-
 शब्दे द्रष्टव्यं ॥
 अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा ।) वारतिथि-
 घटितयोगविशेषः । यथा,—
 “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया” ॥
 इति भविष्यपुराणम् ॥
 अक्षरः पुं, (न क्षरति । क्षर सञ्चलने । पचाद्यच् ।
 यदा अक्षते । अश्रु व्याप्तौ । अक्षयः सरः ।) शिवः ।
 विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । यथा महाभारते,—
 “विश्वं विष्णुर्नष्टकारो भूतभयभवत्सुः ।
 अथयः परुषः साक्षी क्षेत्रक्षोऽक्षर एव च” ॥
 इति । (अजः । जीवः ।)
 अक्षरं स्त्री, (न क्षरति इति कृत्यच्चा ।) ब्रह्म ।
 (अविनाशि निर्विघ्नं प्रयावाख्यं ब्रह्म । ब्रूटस्यः
 नित्यः आत्मा । यथा,—
 “क्षगाहिरुद्धधर्मत्वादक्षरं ब्रह्म भवत्येते ।
 कार्यकारणरूपं तु नक्षरं क्षरमुच्यते ॥
 यत्कश्चिद्वस्तु लोकेऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतं ।
 प्रमागम्य च तत्सर्वमक्षरे प्रतिषिध्यते ॥
 यदप्रबोधात् कार्यं ब्राह्मणं यत्प्रबोधतः ।
 तदक्षरं प्रबोद्धं यथोक्तं श्रवणं वा” ॥
 अकारादित्कारान्तेकपञ्चाङ्गद्वयः । इति मेदिनी ॥
 अक्षोत्पत्तिकारण । यथा बृहस्पतिः,—
 “भाग्यात्मिकं तु सम्प्राप्तं आन्तिः सत्रायते यतः ।
 धान्नाक्षराणि वृष्टानि पत्राक्षराण्यतः पुरा” ॥
 इत्याङ्कितत्वं । तत्र पञ्चविधं । यथा,—
 “मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
 गुण्डिका धर्मसम्भवा लिपयः पञ्चधा स्मृताः” ।
 इति वाराहटीतत्त्वं ॥ * ॥ अन्यत् मुद्राशब्दे
 वर्णशब्दे च द्रष्टव्यं ॥ गगनं । धर्मः । तपस्या ॥

अक्षामागोः इति हेमचन्द्रः । मोक्षः । इत्यमरः ॥
जलं इति वेदप्रयोगः ।

अक्षरः त्रि, (न क्षरतिव ।) अक्षरणीयः । अक्षतः ।
यथा,—

“तस्मै न विद्यालुप्तज्ञाय सन्धुक्
प्रशान्तचित्ताय श्रमन्धिताय ।
शेषाक्षरं पुराणं वेद सखं
प्रोवाच तं तन्वते प्रश्नविद्या” ॥

इति वेदान्तशास्त्रेण भूतः ॥

अपि च ।

“दायिनी पक्षी लोके क्षरणाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥

इति श्रीमन्नवद्वीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ॥

अक्षरक्षरश्चेति दायिनी पक्षी लोके प्र-
सिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षरः पक्षी नाम
सर्वाणि भूतानि प्रशान्तचित्तयान्कानि शरी-
राणि अथिवेकिकोक्य शरीरेष्वेव पक्षमन्-
धिताः । कूटो शक्तिः शिवागतिः पर्वत इव
एकदेशेव नश्यत्वपि लिङ्गिकारतया तिष्ठतीति
कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पक्ष उच्यते
विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्विस्तः । तेन विस्त इति
चक्षुः) लोचकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्विस्तः । तेन विस्त इति
चक्षुः) लिपिकरः । इत्यमरः । मुनश्चो इति
भाषा ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्विस्तः । तेन विस्त इति
चक्षुः) अक्षरचक्षुः । लोचकः । इत्यमरः ।

अक्षरचक्षुणी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरम्य वा जननी
उत्पादिना ।) लोचनी । कलमः । यथा,—

“शिक्षणक्षरजननी बर्हामाणा मसिप्रसू” ।

इति हारावलीति क्वचित् ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक ।) लिपिकरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

(“शेवकेऽक्षरपूर्णाः स्युःक्षरजीवकचक्षुश्च” ।

इति हेमचन्द्रः ॥)

अक्षरजीविकः पुं, (अक्षरैर्जीविका यस्य सः ।)
कायस्थः ।

“शेवकः स्यात्लिपिकरः कायस्थोऽक्षरजीविकः” ॥

इति हलायधः । अक्षरजीविकि त्रि ॥

अक्षरतुलिका स्त्री, (अक्षराणां तुलिका जेखन-
साधनमित्यर्थः ।) लोचनी । इति कटाक्षरः ॥

अक्षरविद्यासः पुं, अक्षराणां विद्यासः । लिपिः ।
लिखनं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अक्षरमुखः पुं, (अक्षराणि मुखे तुयराद्ये यस्य सः ।)
शिष्यः । छात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंस्थानं स्त्री, (अक्षराणां संस्थानं विद्यासः ।)
लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ॥

अक्षरपती स्त्री, (अक्षरः पाक्षकः सन्ति अस्थाम इति
मनुष्यं । लोकात् स्त्रीत्वं ।) द्युतकीडा । पाशाखेला
इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा सङ्गभारते,—

“परास्त्रियं सौवशेषाक्षव्याम्” ।)

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य सङ्घयुद्धस्य वाटः परिकरः ।)
सङ्घभूमिः । तत्पर्यायः । नियुद्धभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुन्तिर आख्या इति भाषा ॥

अक्षवित् [३] त्रि, (अक्षं व्यवहारं द्युतं वा वेत्ति
इति विदः क्विप् ।) द्युतज्ञः । व्यवहारज्ञः ॥

अक्षसूत्रं स्त्री, (अक्षाणां सूत्रं माणा ।) अक्षमाणा ।
जयमाणा । इति कटाक्षरः । यथा—

“प्रायौ काम्मुकमक्षसूत्रवलयं दख्येऽपरः प्रैप्यनः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अक्षायकीलकः पुं, (अक्षस्य नाभिच्छेपकाक्षस्य अये
अन्ते बन्धनार्थं कीलकः ।) अक्षटचक्रपुरोवर्ति-
कीलकः । तत्पर्यायः । अक्षिः २ । इत्यमरः ॥

अक्षी २ अक्षिः ४ । इति भरतः ॥ चाकारखिन्
इति भाषा ॥

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमसहने । दिवादिः ।
अस्याधित्वात् क्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ्-
समासः ।) पराभ्युदयासहिष्णुत्वं । भार्यादेः पर-
दर्शनाद्यसहिष्णुत्वं । इति भरतः ॥ तत्पर्याय ।

ईर्ष्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्ष्या २ अक्षमा ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

(“अक्षान्तिसाम्बन्धं दुर्वाससमवेहि माम्” ।
इति विश्वपुराणे ।)

अक्षारसख्यं स्त्री, (न क्षारसख्यम् इति नञ्-
समासः ।) हविष्यान्नविशेषः । महाहविष्यमिति
ख्यातं । यथा । “अक्षौषादिभक्ष्यगोक्षीरगोष्ठ-
धान्यमुद्गीतलयवसैन्धवसामुद्रलवणात्मकस्यं । कृ-
चिमात् खवशात् भिन्नसक्षारजवणं मतं” । इदं
मतं क्त्वात्तस्य । रत्नाकरमतं । यथा—

“गाक्षीरं गोष्ठं चैव धान्यमुद्ग्यवात्सिलाः ।
सामुद्रं सैन्धवञ्चैवभक्षारजवणं मतं” ॥

इति नागयज्ञवन्द्यघटीयकृतमुद्रिकारिका ॥
(यथाह मनुः—

“मुन्यमानि पयः सोमो मांसं यशानुपस्कृतं ।
अक्षारजवणं चैव प्रकृत्या हविष्यते” ॥)

अक्षि स्त्री, (अद्युते अनेन । अयू यामौ संघाते च ।
अशानिदिति क्विः । यदा । अक्षति । अक्ष
यामौ । इन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुर्गोशकः ।
इति क्वचित् ॥

अक्षिकः पुं, रङ्गनद्रुः । अक्ष इति भाषा । इति
रत्नमाणा ॥

अक्षिकूटकः पुं, (अक्षि + कूटक ।) चक्षुस्तारा ॥

अक्षिगतः त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खिद-
कृदित्यर्थः ।) देख्यः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज ।) पट्टिकालोभः ।
इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री, नेत्रौषधम् ।)

अक्षिवः पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गति-
बन्धनयोः । अतोऽनुपपत्तौ क ।) शोभाजनवृक्षः ।
सामुद्रलवणे स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षिविभूषितं स्त्री, (अक्षि + वि + भूष + भापे
क्त् ।) कटाक्षः । अपाङ्कदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीकः पुं, रङ्गनद्रुः । अक्ष इति भाषा । इति
रत्नमाणा ॥

अक्षीत्तं स्त्री, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति
वा । क्षीव मदे । पञ्चाद्यच् ।) समुद्रलवणं । इत्य-
मरः ।

अक्षीवः त्रि, (न क्षीवति माद्यति इति न + क्षीव +
अच् ।) अमनाः । इति मेदिनी ।

अक्षीवः पुं, शोभाजनवृक्षः । इत्यमरः ॥

अक्षिष्णुः त्रि, (न क्षुष्ण इति नञ्समासः ।) अक्षो-
दितः । अक्षुर्गितः । इति क्षुधधात्वर्थदर्शनात् ।

अक्षिष्णुः । यथा । अक्षुष्णं परिवप । इति सूडा-
करणे प्रमुपतिः ॥

अक्षिब्धः त्रि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षुभ-
धातोः क्तप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्धः अक्षुब्ध
इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अक्षेमं स्त्री, (न क्षेमम् इति नञ्समासः ।) अम-
कूलं । यथा—

“किम् तेषां गच्छे क्षेममक्षेमं किम् साम्यतम् ।
कथन्ते किम् सद्गता दुर्गताः किम् मे सुताः” ॥

इति देवीसाहाय्ये १ अध्यायः ॥

अक्षोटः पुं, (अक्षोति । अक्षु यामौ संघाते च ।
नाञ्जलकादोटः । अक्षम्येव उटाः पर्याणि अस्य
इति वा ।) अक्षोडक्षः । स च पर्वतजपीलु-
वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आक्षोट इति
हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पीनः शूलभवोऽक्षोटः कर्पूरालक्ष्मी कीर्तितः ।
अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कषपित्तकृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोडः पुं, (अक्षोति इति अक्ष + अक्षोडप्रत्ययः ।)
पर्वतोत्पन्नपीलुवृक्षः । तत्पर्यायः । कर्पूरालः २
रत्नरालः ३ अक्षोडः ४ अक्षोटः ५ अक्षोटः ६ ।
इत्यमरः तट्टीका च ॥

अक्षोडकः पुं, (अक्षोड एव इति स्वार्थे कन् ।) पर्व-
तोत्पन्नपीलुवृक्षः । इति रत्नमाणा ॥

अक्षोभं पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः । नास्ति
क्षोभो यस्येति वा ।) हृत्तिबन्धनस्तम्भः । तत्प-
र्यायः । आखानं २ शङ्ख ३ । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षौरिभं स्त्री, क्षुरिकर्मोविहितनक्षत्रं । यथा,—
“उत्तगञ्जितययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपिडभेषु चाक्षिभे ।
अक्षुरकर्म सकलां विवर्जयेत्
प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान् नरः ॥
अक्षुरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रकन्दयथादिने” ॥

इति ज्योतिष्तन्त्रं ॥

अक्षौरिष्ठी स्त्री, (ऊरुः समूहः अस्ति अक्षु इति
इति । अक्षौरिष्ठी ऊरुः । पर्वपदादिति
ज्ञानम् । अक्षौरिष्ठीयामिति वृद्धिः ।) सङ्घा-
विशेषयज्ञसेना । तद्यथा । २१८७० इति ।
२१८७० रथाः । ६५६१० घोटकाः । १०६३५०
पदातयः । समुदायेन २१८७०० ।
तथा चोक्तं ।

“अक्षौरिष्ठीमिष्यधिकैः सप्ततन्नाक्षभिः ह्यतैः ।

अक्ष

स्युक्तानि सहास्रानि गजाननैकविंशतिः ॥
 इवमेव रथानाम् सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः ।
 पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ।
 सङ्ख्यातान्तरगान्तज्ज्ञेयानि रथैस्तैरुच्यते ॥
 तेषां शतसहस्रान् सहास्राणि नवैव तु ।
 शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥
 इत्यमरमरतौ ॥ (अक्षौहिणीपरिमाणं । यथा
 महाभारते आदिपर्वादिभिः—
 “अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्कस्या स्तलमन्येन ।
 इतद्विच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथायथम् ॥
 अक्षौहिण्याः परीमाणां नराश्वरघटन्तनाम् ।
 यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥”
 सैतिखवाच ।
 “इक्षो रथो गजस्यैको नराः पञ्च पदातयः ।
 अथश्च तुरगान्तजज्ञैः पक्षिचिरव्यभिधीयते ॥
 पक्षिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
 त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
 अथो मुख्या गणो नाम वाहिनी तु गयान्तरयः ।
 स्मृतास्त्रिखन्तु वाहिन्यः एतमेति विचक्ष्यते ॥
 अमूल्य एतनास्त्रिखन्तुस्त्रिखन्तुस्त्रिखन्तुस्त्रीणी ।
 अनीकिनीं दशगुणां प्राङ्मुखैश्चैर्द्विगुणैः बुधाः ॥
 अक्षौहिण्याः प्रसङ्गात्ता रथानां द्विजसन्तमाः ।
 सङ्ख्या गणितनक्षत्रैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
 शतान्नुपरि चैवाथैो तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानाञ्च परीमायमेतदेव विनिर्दिशते ॥
 अथैव शतसहस्रान् सहास्राणि नवैव तु ।
 नराश्वामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानथाः ॥
 पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
 दशोत्तराणि षट् प्राङ्मुखैवावदिह सङ्ख्या ॥
 यतामक्षौहिणीं प्राङ्मुखैः सङ्ख्यातस्त्वविदो जनाः ।
 यथा कथितवानस्मि विसृजेया तपोधनाः ॥
 अक्षौहिणी, (अश्रुते) अश्रु श्रुतौ संघाते च । कृत्य-
 मूभ्यां क्त्वाः । कालः । इत्यादिः ।
 अखण्डः, पुं, पियानल्लतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पियानल्ल इति भाषा ॥
 अखण्डः, पुं, अखण्डवहारः । अखण्ड इति
 खण्डतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अखण्डः, त्रि, (न खण्डते इति । खण्डि भेदेने
 चञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड
 रहितः । पूर्यः । इत्यमरः ॥ (“अखण्डं पृथगानां
 पञ्चमिक च तद्रूपमनघम्” इति प्राक्कृतने ।)
 अखण्डः, पुं, (नास्ति खण्डं विच्छेदो यस्य सः) ।
 कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अखण्डितः, त्रि, (न खण्डितः अतुरस्य इति ।
 अतुरस्यः) । सफललक्षणादिः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 अखातं, स्त्री, पुं, (न खातं नञ्समासः । खात-
 निघ्नम् इत्यर्थः) । देवखतं । अक्षत्रिमजला-
 ग्रथः । इत्यमरः ॥ अखातमित खामी । पुंसि
 यथा,—अखौतो देवखातक इत्यमरदत्तः ॥
 अखाद्यं, त्रि, (न खार्थं । अघप्रशंसं विवेकं वा
 खार्थम्) । खार्थार्थं । अर्थार्थं ॥

अम

अखिलं, त्रि, (न खिलम् अस्य । न + खिल ।)
 सर्वं । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रकृतं ख्यातं । तत्
 न भवति इति अकृतख्यानं) ।
 अम्यातः, त्रि, (न म्यातः विक्रयार्थं वा नञ्) ।
 अम्यातविशेषः । अप्रतिष्ठितः । अप्रतिष्ठः ।
 अम, म वक्रगतौ । कृटिलममने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ अ अगयति अगति सर्पः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अम, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ गत्वा इ
 अगते । इति दुर्गादासः ॥
 अमः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति
 अन्येभ्यपि इति वा ङः । न गोऽप्राणिषु इति
 पात्तिकोऽप्युत्पत्तिभावः) । पर्वतः । वृक्षः । सर्पः ।
 सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरीसृपः) ।
 अमच्छः, पुं, (न + गच्छ) । वृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 अमजं, स्त्री, (अम + जन् + ङ) । शिलाजन्तु ।
 इति रत्नमाला ॥ पर्वतवृक्षजं त्रि ॥ (गिरि-
 जातं) ।
 अमरकं, त्रि, (न मरकं) । नञ् समासः) । अमरा-
 नीयं । अमरनीयं । अमरनीयं । यथा,—
 “अमरनीयं मरुतिसौम्यं मरुतिसौम्यं मरुतिसौम्यं” ।
 अमरः, पुं, (मदविल्लः । न मदः अस्मिन् इति
 वा) । सौम्यं । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदाङ्गाष्टशा-
 खान्तमृतप्रणाशभेदः । यथा,—
 “अमरान्यगदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः” ।
 तपसैव प्रसिध्यन्ति” । इति मनुः) । मीरोगे त्रि ।
 इति रत्नमाला ॥
 अमरद्वारः, पुं, (अमरदम् अमरं करोति इति ।
 अमर + द + क्त + अच् । सुमागमः) । वैद्यः । इत्य-
 मरः ॥
 अमरः, पुं, (न गच्छतीति । न + गच्छ + अच् ।
 पचाद्यच्) । वृक्षः । इत्यमरः ॥ पर्वतः । न
 गच्छतीत्यमरः ॥
 अमर्यं, त्रि, (न मर्य इति । न + मर + यत्) ।
 अमर्यं । अमरनीयं । अमरनीयं । यथा,—
 “अमर्या सावकस्य यज्ञभूतं स महारथः” ।
 इति देवीमाहात्म्यं ॥
 अमर्या, स्त्री, अमर्यार्थं वारी । मर्यागत्या-
 विवरयं यथा, यम उवाच,—
 “या या मर्या मर्यामेव निबोध कथयामि ते ।
 संख्यी मर्या च सर्वेषामिति वेदनिष्पत्ता ॥
 अमर्या च तदन्वया वा इति वेदविदो विदुः ।
 सामान्यं कथितं सर्वे विशेषं प्रथमं सुन्दरि ! ॥
 अमर्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
 श्रुदायां विप्रपत्नी च विप्रपत्नी श्रुदायामिनी ॥
 अमर्याश्च च निष्ठा च शोके वेदे प्रतिष्ठते ।
 श्रुदाश्च ब्राह्मिणीं गच्छेत् ब्राह्मण्यार्थं जमेत् ॥
 तत्तत्तं ब्राह्मिणीं चामि कुम्भीपाकं त्रयोदश्वर्यं ।
 यदि श्रुदां प्रवेष्टुमिच्छेत् कुम्भीपाकं तदेव सः ॥
 स अष्टौ विप्रजातेभ्यः श्रुदायात् सोऽप्यमरः स्तुतः ।
 विष्ठासमश्च तस्मिन्नेव मूत्रं तस्य च तर्पणं ॥

अण

तत् पितृणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ।
 कोटिजम्भार्जितं पण्यं सन्ध्यार्थात्पताञ्जितं ॥
 द्विजस्य वृषलीभोगाद्वाण्येभ्य न संशयः ।
 ब्राह्मणस्य सुरापीतो विडम्भोजो वृष नीधितिः ॥
 इतिवासरभोजी च कुम्भीपाकं त्रयोदश्वर्यं ।
 श्रुदापत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रभुं ॥
 सुतां पुत्रवधूं श्वश्रूं सगर्भो भगिनीं सति ।
 सोदरभाटजायाञ्च भगिनीभाटकन्धकां ॥
 शिष्याञ्च शिष्यपत्नीञ्च भागिनेयश्च कामिनीं
 भाटपुत्रप्रियाञ्चैवात्यगम्यामाह पद्मजः ॥
 यतास्वकामनेका वा वो ब्रजेभ्यन्मनाधमः ।
 स माहगामी वेदेव ब्रह्मण्यत्प्राप्तं जमेत् ॥
 अकर्मार्होऽपि सोऽप्युपभो लोके वेदेऽतिनिष्ठितः ।
 स याति कुम्भीपाकञ्च महापापी सुदुष्करं” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अमरी, स्त्री, (न + मृ + अच् + ङीष्) । देवताङ्-
 क्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अमरहितः, त्रि, (न मरहितः । नञ्समासः) । अनि-
 न्दितः । यथा,—
 “अमरहितः कुम्भं वदति विनाशयति वा वृषः ।
 अमरहितः पुत्रवधो लोके अमरहितः सङ्घिरगहितः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये १०६ श्लोकः ॥
 अमरः, स्त्री, पुं, (न मरः दुर्मरः अस्मात् इति) ।
 अमरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अमरिः, पुं, (विष्ठासम्यं अमरं अस्ति इति
 अमरिः । अन्यते क्तिच् । कण्ठकणात् तिर्वा) ।
 वक्रकृतः । अमरस्युक्तिः । इति मैत्रिणी । यथा
 वैद्यके,—
 “अमरिः धितकफजित् कर्तुर्यकाश्चो हिमः ।
 रूक्तो वातकफजितः प्रतिष्ठाश्विनवारकाः” ॥
 अमरिः, पुं, वक्रपुष्पकृतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अमर्यः, पुं, (अमं विम्बं सजायति स्तजाति वा ।
 अमं संघाते । अतोऽप्यमर्यं इति कः । अम +
 र्य + क्) । वक्रपुष्पकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मित्रावशययोः पुत्रः मुनिविशेषः । तस्य अर्थार्थः ।
 कुम्भसम्भवः २ । मैत्रावशयिः २ । इत्यमरः ॥
 अमरिः ४ पीताम्बुः ५ वाताविष्टः ६ अमर्यः
 ७ शौर्वाण्यः ८ आग्निमारुतः ९ घटोद्भवः १०
 इति हेमचन्द्रः ॥ (तदुत्पत्तिर्वचनं धात्वभिज्ञौ,—
 “तयोरादित्ययोः सभे कृष्णारसमुम्भयौ” ।
 देवस्यस्य तत्कुम्भे अमरत् वाशातीवरे ॥
 तेनैव तु मृच्छतेन वीर्यवन्तौ तपस्विनी ।
 अमर्यश्च वशिष्ठश्च तत्रैकीं सम्भूयतुः ॥
 वक्रधा पतितं देतः कलने च कले स्थले ।
 स्थले वशिष्ठस्त मुनिः सम्भूयर्षिसप्तमः ॥
 कुम्भे तत्रैकः सम्भूतो जनि मत्स्यो महाश्रुतिः ।
 उद्विवाह ततोऽप्यमर्यं प्रथमायां महाश्रुता ॥
 धानेन सप्तमो वक्रासक्तस्तत्रैकः इत्येवमेतौ ॥
 यदा कुम्भापृथिव्यातः कुम्भेवापि महीयते” ॥
 अमर्योदयः, पुं, (अमर्योदयं नक्षत्रं उदयः शर-
 त्काले गगने अमर्योदकः) । आकाशे वक्रा-
 सक्तेश्च अमर्योदयः । अ तु सौरमासस्य सप्त-

अग्नि

दशदिने भवति । अस्यार्च्यदानं तन्मासीयशेष-
दिनत्रये कर्तव्यं । यथा,—
“अग्न्यार्च्यदानं सौरेश सिंहागशौ विधानात्” ।
यथा ब्रह्मवैवर्ते,—
“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शोषभृतेस्त्रिभिर्दिनेः ।
अर्घ्यं दद्याद्गस्त्याय गौडदे शनिवासिनः” ॥
यथा भीमपराक्रमे ।
“यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कनसोद्भवे ।
अर्घ्यं दद्याद्गस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः” ॥
यथा नागसिंहे ।
“शक्ते तोयं विनिक्षिप्य मितपृथ्वात्तैर्युतं ।
मन्त्रशानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥
काशपृथ्वीप्रतीकाश अग्निमातृतमःभव ।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥
प्रार्थनम् ।
“आतापिर्भक्तितो येन वातापिच महासुगः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” ॥
गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं ।
विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षि-
णाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्ग-
कर्तृधर्मेत्यादिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पत्राध्य-
मन्त्रम् ।
“लोपासुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
सहस्राद्यै मया दत्तं मित्रावरुणावसभे” ॥
इति मलमासवचनं ॥ (अग्न्योदये जलानि
प्रसीदन्ति इत्यागमः । तथा च रघौ,—
“प्रमसादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
अगाधः, त्रि, (नास्ति गाधः स्थितिश्च । नञो-
ऽस्त्यर्थानामिति बज्जब्रीहिः) अतिगभीरः । अतल-
सार्धः । इत्यमरः ॥ (अतिगभीरः । दुर्वो-
धाग्रयः) ।
अगाधं, स्त्री, क्रिद्रं । इति मेदिनी ॥
अगाधजलः, पुं, (अगाधं जलं यस्मिन् । बज्ज-
ब्रीहिः) ऋदः । इत्यमरः ॥ त्रि । अपरि-
च्छेद्यजलविशेषः) ।
अगारं, स्त्री, (अगान् ऋच्छति । ऋगतौ । कर्मे-
रणम्) । अगारं । सृहं । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥
शून्यानि चाप्यगाराणि वशान्यपवनानि च” ।
इति । ‘खलात् क्षेत्रादगाराद्वा’ इति मनुः) ।
अगिरः, पुं, (अग + इर ।) अग्निः ॥ सूर्यः ॥
राक्षसः ॥ इति जटाधरः ॥
अगुः, पु, (नास्ति गौः किरयो यस्य सः । बज्ज-
ब्रीहिः) । राजयज्ञः इति दीपिका ॥ किरण-
रहिते त्रि ॥
अगुरु, स्त्री, (न गुरु दुर्भगः अस्मात् इति ।
बज्जब्रीहिः) । शिशुपादृक्तः ॥ कालागुरु । ख-
नामप्रसिद्धसुगन्धिकाष्ठविशेषः । अगुरु इति
ख्यातः । अस्य पर्यायः । वंशिकं १ राजार्हं
२ लोहं ३ क्षमिणं ४ जाङ्गकं ५ । इत्यमरः ॥
श्रद्धाङ्गं ६ कृष्णं ७ लोहाख्यं ८ लघु ९ । इति
रत्नमाला ॥ पीतकं १० वर्षाप्रसादनं ११ अनार्थकं

१२ असारं १३ क्षमिणं १४ काष्ठकं १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं । लेपे रूक्षत्वं । ब्रह्मकफवायुवान्तिमुख-
रोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥
अगुरुवापुंसोति वीपालितः ॥ पुमान् इति सर्वा-
नन्द ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा,—
अगुरु प्रवर्णं लोहं राजार्हं योगजं तथा ।
वंशिकं क्षमिणश्चापि क्षमिणमभनार्थकं ॥
अगुरुषु कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पिप्पलं ।
लघु कर्णाक्षिर्गोग्गं शीतवातकफप्रणतं ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वाग्नि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः खेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अगुरुः, त्रि, (न गुरुः । नञ् समासः) । गुरुभिन्नः ।
लघुः । इति मेदिनी ॥
अगुरुशिशुपा, स्त्री, शिशुपादृक्तः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥
अगुरुगन्धं, स्त्री, (न गुरुः अत्युत्कटः गन्धः यस्य ।
बज्जब्रीहिः) । इहृङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अगोचरः, त्रि, (न गोचरः । नञ् समासः) । इन्द्रिय-
जन्यप्रत्यक्षाविषयः । अज्ञातः । यथा,—
“अगोचरं हतं व्याप्तमदितं मांसमुत्सृजेत्” ।
इति राजवल्लभः ॥ (वाषामगोचरचरित्रविचि-
त्रिताय इति श्रद्धाश्रुतके) ।
अगौकाः, [स्] पुं, (अगः अोकः यस्य सः ।
बज्जब्रीहिः) । शर्मः । सिंहः । पत्नी । इति
मेदिनी ॥ (त्रि । पर्वतवासी) ।
अमायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे वृषा-
कप्याभिकुसितेत्यादिसूत्रेण अग्निशब्दस्यैकारदे शो
डीप् च) । अग्निभार्या । इत्यमरः ॥ चैतायुगं ।
इति जटाधरः ॥ (‘अमायी स्वाहा च ऊतभुक्-
प्रिया’ इत्यमरः) ।
अग्निः, पुं, (अङ्गयन्ति अग्न्यं जन्म प्रापयन्ति इति
व्युत्पत्त्या हविः प्रतोपाधिकरगोषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाभिन्धवावसथ्यौपासनाख्येषु षड्भिषु ।
यदा अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति इति । अग्नि गतौ ।
अङ्गुर्नलोपस्येति निः नलोपश्च) । तेजःपदार्थ-
विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-
भार्यायां जातः प्रथमोऽग्निः । तस्य पत्नी स्वाहा ।
पुत्रास्त्रयः पावकः १ पवमानः २ शुचिः ३ । षष्ठ-
मन्वन्तरे अग्नेर्वैशोधागया द्रविणकादयः पुत्राः ।
एतेभ्यः पञ्चतवारिप्रदभयो जाताः । सर्वे मिलित्वा
एकोनपञ्चाशदभयः । इति पुराणं ॥ अस्य
पर्यायः । वैश्वानरः १ वज्रिः २ वीतिहोत्रः ३
धनञ्जयः ४ हृपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः
७ तन्ननपात् ८ तन्ननपाः ९ वर्हिःशुष्मा १० वर्हिः
११ शुष्मा १२ कृष्णवन्मो १३ शोचिष्केशः १४ उध-
व्वुधः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७
वह्नुवानुः १८ कृष्णानुः १९ पावकः २० अचनलः
२१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः
२४ शिखावान् २५ शिखी २६ आशुसुदायिः
२७ हिरण्यरेताः २८ ऊतभुक् २९ इत्यभुक्

३० दहनः ३१ ह्यवाहनः ३२ सप्तार्चिः ३३
दमुनाः ३४ दमुनाः ३५ युक्तः ३६ चित्रभानुः
३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अप्यित्तं ४० ।
इत्यमरस्तट्टोका च ॥ वृषाकपिः ४१ जुह्वाणः
४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरणिः ४५ अगिरः
४६ पाचनः ४७ विश्वसुः ४८ कागवाहनः ४९
कृष्णार्चिः ५० जुह्वारः ५१ उदधिः ५२ भास्करः
५३ वसुः ५४ शुष्मः ५५ हिमारातिः ५६ तमोनुत्
५७ सुश्रितः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अपपार्गिकः
६० सर्वदेवमुखः ६१ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
गुणाः । वायुकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं । आमा-
शयजनकत्वं । रक्तपित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच ।
“अग्नेर्दुर्द्धवता ज्योतिस्तपः पाकः प्रकाशनम् ।
शोको रोगो लघुस्तेजसां सततश्चेद्भ्रंभासिता” ॥
इति मेधाधर्मः ॥ * ॥
अथ कर्मेविशेषेऽग्नेर्नामानि । यथा,—
“लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः” १ ।
लौकिके नवग्रहप्रवेशादौ ।
“अग्नेस्तु माखतो नाम गर्भाधाने विधीयते २ ।
पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुक्लाकर्म्मणि शोभनः ४ ॥
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्म्मणि ६ ।
नास्ति स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाथ चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्भवः १०” ।
व्रतादेशे उपनयने ।
“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निश्च्यते १२” ।
गोदानं गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-
वर्तने ।
“वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४” ।
विसर्गे साधिकर्तव्यकर्म्मविशेषे ।
“चतुर्थान्तु शिखीनाम १५ घृतिरग्निन्तथापरे १६” ।
चतुर्थ्यां विवाहान्ते चतुर्थीहोमं । अपरे घृति-
होमादौ ।
“प्रार्थिष्वत्ते विधुर्देव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८” ।
प्रार्थिष्वत्ते प्रार्थिष्वत्तात्मकमहाया हृतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे वृषोत्सर्गोऽहृत्प्रतिष्ठादौ ।
“लक्षहोमे च वज्रिः स्यात् १९ कोटिहोमे ऊताशनः २० ।
पूर्णाङ्ग्यां नडो नाम २० शान्तिके वगदन्तथा २२ ॥
पौष्टिके बलदक्षैव २३ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २४ ।
वश्यर्थं शमनो नाम २५ वग्दानेऽग्निदूषकः २६ ॥
कोष्ठे तु चठरो नाम २७ क्रव्यादोऽग्नेतमन्त्रे २८” ॥
इति गोभिलपुत्रकृतसंग्रहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं ।
यथा,—
“पिङ्गभूमशुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः ।
कागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” ॥
इत्यादित्यपुराणं ॥ * ॥ अथ होमीयाग्नेः शुभ-
लक्षणानि । यथा,—
“अग्निं धानं पिशितं शिखः सर्पिः काञ्चनसन्निभः ।
क्षिग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात् कार्यसिद्धये” ॥
इति बायुपुराणं ॥ * ॥ वेद्यकमते अग्निस्त्रिधा
भौमः १ दिव्यः २ उदर्यः ३ तत्राद्यः काष्ठेन्यन-
प्रभवः ऊर्द्धज्वलनसंभावः पवनरूपादिसमर्थश्च ।

अभि

द्वितीय उदकेत्यनः पर्यग्वज्जलनशीलो वाङ्मनः ।
द्वितीय उदकेत्यनः पर्यग्वज्जलनशीलः मुक्तस्या-
हारस्य रसादिपरिग्रामनिमित्तस्य विद्युदादिश्च ।
इति विजयरक्षितोपरि सन्देहभङ्गिका ॥ * ॥

अपिच,—

“मन्दस्त्रीत्सोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
अपिचानिवाधिकात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः” ॥
तथा कार्यं यथा,—

“विषमोवातजाश्लोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यभिस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समासमाप्रेरशिता मात्रा सम्यग्विपद्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाप्रे विषमामेस्तु देहिनः ॥
कदाचित् पचते सम्यक् कटापिच न पचते ।
तीक्ष्णाभिरिति तं विद्यात् समाभिः श्रेष्ठ उच्यते” ॥

इति माधवकरः ॥ अथन्ततीक्ष्णाभिरैव हि भस्म-
क उच्यते । स तु आहाराभावे श्लोथितादीन् धा-
तून् पाचयित्वा आस्यु मास्यति । इति गन्धितः ॥ * ॥

(देहजन्माभिः नादात्तादकत्वं यथा सङ्गीतदर्पणो,—
“आत्मना प्रेरितं चित्तं वङ्गिमाहन्ति देहजम् ।
नक्षयन्त्यस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमाद्द्रुपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्माध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले एनः ॥
पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टञ्च क्षत्रिमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पक्षधा कीर्त्यते बुधैः ॥
नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणापिसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते” ॥

अभेः सर्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
“त्वमभे सर्वदेवानां शरीरान्तरगोचरः ।
त्वं साक्षी मम देहस्यस्त्राहि मां देवसत्तम” ॥
यथा च भारते,—

“आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च ।
दौर्भूमिरामो हृदयं यमश्च ॥
अहश्च रात्रिश्च उभे च सत्ये ।
धर्मश्च जानाति नगस्य वृत्तम्” ॥

अस्य सर्वप्रथमामाध्यात्वं ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमसूक्ते
उक्तं यथा,—“अभिमीमे प्रगोहितम्” । इत्यादि ।
विष्णुः । सूर्यः ।) अभिकोगाधिपतिः । इत्यमरः ।
चित्रकवृत्तः । ग्लान्चित्रकः । भ्रूजातकः । निम्बुकः ॥
पित्तं । स्वर्गं । इति राजनिर्घण्टः ।

अभिकः, पुं, (अभि + सादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोप-
नामरत्नवर्णकोटः । इति हेमचन्द्रः ॥
अभिकणः, पुं, (अभेः कणः । अभि + कण) अभि-
कणा । स्फुलिङ्गः । इत्यमरः ॥

अभिकारिका, स्त्री, (अभि + कारिका) अभि
कार्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
अभिकार्यं, स्त्री, (अभि + कार्यं) अभावप्रेरणा कार्यं ।
हृदिर्दानादिपूर्वकाभिज्वालनं । तत्पर्यायः ।
अपीन्यनं २ अपीधा ३ अभिकारिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (होमादौ हृदिर्दानादिपूर्वका-
भिज्वालनं । अपी सायं प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं ।
यथा—
“उपनीय गुणः शिथ्यं शिथ्येऽश्वाचमादिनः ।

अभि

आचारमभिकार्यं सन्धोपासनमेव च” ।
इति मनुः ।)

अभिकाण्डं, स्त्री, (अभि + काण्डं) अगुच । इति
राजनिर्घण्टः ।

अभिकुण्डः, पुं, (अभेः कुण्ड इव) ज्वलदभि-
टयोक्ता । ज्वलन्त गुडा इति ख्यातः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अभिकोणं, स्त्री, (अभेः अभिदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
कोणं) पूर्वदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरभिः ।
इति ज्योतिषं । यथा हलायुधधृतं,—
“गन्धैव तीर्थं कर्त्तव्यं आहुतं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्वाङ्गेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्यात् पूर्वदक्षिणे” ॥
पूर्वदक्षिणे अभिकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अभिकोड़ा, स्त्री, (अभिभिः कोड़ा) अभिखेला ।
खधूपदित्यागः । आतश्रवाश्रीति ख्याता ॥
अभिगर्भः, पुं, (अभिः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य सः)
अभिजागृह्यतः । सूर्यकान्तमणिः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (शमीवृत्तः । त्रि । अभियुक्तगर्भविश्लेषः ।
यथा,—“अभिगर्भां शमीमिव” इति प्राकृतले ।)

अभिगर्भा, स्त्री, (अभिः गर्भे यस्याः सा ।)
महाज्योतिष्मतीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शमीवृत्तः ।)

अभिचित्, पुं, (अभिं चितवान् स्वयम् इति चि
चयने । अभौ चेरिति क्तिप् तुगागमश्च)
अभिहोत्री । साभिकः । इत्यमरः ॥ (यथा
गधुवंशे—
“विदधे विधिमस्य गैष्ठिकं ।
यतिभिः साद्धमनमभिचित्”)

अभिजः, पुं, (अभि + जन् + ङ) अभिजागृह्यतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अभिजातमात्रे ।)
अभिजातः, पुं, (अभेः जातः । अभि + जन् + क्त)
अभिजागृह्यतः । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि । अभि-
जातमात्रे ।)

अभिजागः, पुं, (अभि + जाग, अभिं जठराभिं जाग-
यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति ऋ कर्म-
ण्यण् इति पाणिनिस्त्रुं) औषधविशेषः । अस्य
पर्यायः । अभिनिर्यासः २ अभिगर्भः ३ अभिजः
४ वडवाभिमलः ५ जगयुः ६ अर्गवोद्भवः ७
अभिजातः ८ अभिजाल ९ सिन्धुफलः १० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफत्रायुसन्निपा
तश्रूणातिश्रीतश्लेष्मनाशित्वं । पित्तप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अभिजालः, पुं, (अभि + जाल) अभिजागृह्यतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अभिज्वाला, स्त्री, (अभेः ज्वाला यस्याः । अभेः
ज्वाला इति वा ।) जलपिपली । धातकी-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अभिशिरवा ॥
(लाङ्गुलीकी)

अभिजिज्ञा, स्त्री, (अभेः जिज्ञा) लाङ्गुली-
वृत्तः । विशलाङ्गुला इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अभेः काल्यादिमप्राचीं षि । इति
जटाधरः ॥ अभेः सप्तशिक्षाः । तासां नामा-

अभि

दिकं सप्तशिक्षाश्चे प्रथमं । (योगविशेषः ।
यथा,—
“सप्तशिक्षादितिषयः योगवादादिभिर्मुताः ।
अभिजिज्ञाः सप्त योगा मङ्गलैश्चतिर्गर्हिताः” ॥
इति । योगशास्त्रे ।)

अभिदमनी, स्त्री, (अभेः जठरानलस्य दमनी)
क्षुपविशेषः । अस्य पर्यायः । वङ्गिदमनी २
वङ्गकण्टका ३ वङ्गिकण्टारिका ४ तुष्यकणा
५ क्षुद्रकणा ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकण्टारिका
८ मत्स्यमता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वं । उष्णत्वं । रुच्यत्वं । आतकफगुणा-
श्रीहनाशित्वं । शचिकरत्वं । अभिदीपनत्वं । हृद्य-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिदीपनः, चि, (अभेः जठरानलस्य दीपनः)
अभिपर्जनः । जठराभिकारकौषधविशेषः । यथा
रसेन्द्रचित्तामणौ,—
“पारदावृतलवङ्गगन्धकं ।
भाग्यममरिचिचमिञ्जितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
तिस्रिडीफलरसेन मर्दितम् ॥
वङ्गिमान्यदशवङ्गनाशने,
गामवाण इति विष्णुता रसः ।
संयुज्यहृदिगुणभक्त्याक-
मामवातखरदृषणं जयेत् ॥
दीयते तु श्लेष्मकानुमानतः,
सद्य एव जठराभिदीपनः” ॥

“हृगीतकी तथा सुगठी भक्ष्याणां गुणैश्च वा ।
सैन्येन युता वा स्यात् सातत्येनाभिदीपनी” ॥
इति च भावप्रकाशः ॥

अभिदीप्रा, स्त्री, (अभि + दीप्रा) महाज्यो-
तिष्मतीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । वङ्गि-
ज्वलित । यथा,—“नापि कण्ठकारफलकैः
बाणैः नापि विषाक्तैः नाप्यभिदीपनफलकैः” इति
कुल्लुकभट्टः ।)

अभिदेवा, स्त्री, (अभिः देवः अधिष्ठात्री देवता
अस्या इति) क्षतिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, अभिदेवः अभिरूपो देवः । अभिः देवः
अस्य इति विग्रहे त्रि । अभिपूजकः ।)
अभिनिर्यासः, पुं, अभिजागृह्यतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अभिप्रस्तः, पुं, अभिजनकपाषाणः । चकमकीर
पाथग इति भाषा ॥
अभिपर्जनं, स्त्री, (अभेः जठरानलस्य वर्द्धनं वृद्धि-
कारकम् ।) जठराभिर्दृष्टिकारकम् । तथा,—
“जीरकं रुचिकृतं स्वर्ग्यं गन्धाण्यं कफवातशुतु ।
पाके च कटुतीक्ष्णोष्णं लघुपिपासिवर्द्धनम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥

अभिभं, स्त्री, (अभिरिव भाति इति । अभि +
भा + क्) स्वर्गं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अभिभुः, पुं, (अभेर्भवतीति । अभि + भू + क्तिप्)
कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (पुरा किल तारका-
सुरेण उत्प्रेक्षितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

अग्निरूपं स्ववीजं वज्रमुखे क्षिप्तं । तेन अग्निना
क्षतिक्रासु क्षिप्तं । तासु देवागतगर्भरक्षाधि
शरवणं प्रविश्य प्रसूताः । तेन अग्निभूरिति
कार्तिकेयः । जले स्त्री । इति वेदपुराणे ॥ यथाह
मनुः,—

“अग्नौ दत्ताजतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेर्गन्तं ततः प्रजाः” ॥

अग्निभूतिः, पुं, (अग्नि + भू + क्ति ।) बौद्धभेदः ।
सच श्रेयसैवाचार्यशिशुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमणिः, पुं, सूर्यकान्तमणिः । इति जटाधरः ॥

अग्निमन्त्रः, पुं, (अग्निं मन्त्राति इति । मन्त्रं विलो-
डनेः कर्मणि अग् ।) गणिकाग्निकावृत्तः ।

इत्यमरः । (यथा वैद्यके,—
“अग्निमन्त्रः श्वयथुहृद् वीर्याणाः कफवातहृत् ।
पाण्डुवृत् कटुकान्तकस्तुवरो मधुगोऽग्निदः” ॥

अग्निमन्त्रकुसुमशकन्तु—

“अग्निमन्त्रभववालसुनीता
सप्रगत्रसुदके सुसाधिता ।
तक्रतमृत्तयुक्तपाचिता
हिङ्गुना जनितवासवासिता” ॥

अग्निच—

“अग्निमन्त्रोऽप्य हृद्यश्च त्रिदोषशमनः सगः । ।
आग्नागच्छद्दिहा शोथचक्षुरोगविषापहः” ॥

अग्निमारुतिः, पुं, (अग्नौ जठराग्निविषये मारुतिः
हनुमान् इव । तस्य जठराग्नौ वाताग्निप्रभृतयो
गच्छसाः भस्मीभूता आसन् । इत्यसौ अग्निमा-
रुतिरुचते) अग्न्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमुखः, पुं, (अग्निः मुखं यस्य, बद्धव्रीहः ।)
देवता । ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृत्तः ।
भस्मातकः । इति विश्वः ॥ (स्त्री । अग्निः पञ्चसु
मुखेषु ।)

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निग्वि मुखं यस्याः । बद्ध-
व्रीहः ।) भस्मातकी (भेजा) । इत्यमरः ॥ ला-
ङ्गलिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निमृत्तानं, स्त्री, (अग्नेः मृत्तानम् । षष्ठोत्तपुरुषः ।)
अग्न्याधानं । अग्निमृत्तानं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमृत्तानः, [स्] पुं, (अग्नेः मृत्तानः स्फुलिङ्ग इव ॥
इन्द्रगोपाव्यकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्त्री—
अग्निवीर्यं । स्वयं) ।

अग्निरहा, स्त्री, मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निवर्द्धकः, त्रि, (अग्निं जठराग्नं वर्द्धयति इति)
अग्नि + वर्द्ध + क्तुम् । अग्निवर्द्धकारकौषधा-
दिः । आग्नेयः । इति वैद्यकं ॥

अग्निवल्गुः, पुं, (अग्नेः वल्गुः उदीपकत्वात् प्रियः ।)
सालवृत्तः । गालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (काण्डः) ।

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (काण्डः) ।

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (काण्डः) ।

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (काण्डः) ।

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (काण्डः) ।

अग्निवित्, पुं, (अग्निं वेत्ति इति विटः क्तिप् ।)
अग्निवित् । अग्निहोत्री । इति हेमचन्द्रः ॥

(अग्निस्कारश्चः ।)

अग्निवीजं, स्त्री, (अग्निः वीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत् ।
अग्नेः स्वर्णस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—

“अपामनेश्च संयोगात् हेमं रूप्यश्च निर्वभौ ।
तस्मात् तयोः स्वयान्येव निर्गमौ गुणवत्तरः” ॥

स्वर्णं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्निवीर्यं, स्त्री, (अग्नेः वीर्यं साग्द्व ।) स्वर्णं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, अग्नितुल्यद्रव्ये) ।

अग्निशिवं, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशः अस्य ।)
स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुङ्कुमं । कुसुम्भपुष्पं ।
इति मेदिनी ॥ (जाङ्गलिकवृत्तः) ।

अग्निशिवः, पुं, (अग्नेरिव शिखा गङ्गवर्गः केशः
अस्य ।) कुसुम्भवृत्तः । कुङ्कुमं । दीपः । बाणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अग्निशिखा, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशः अस्याः ।)
लाङ्गलिकीवृत्तः । विषलाङ्गुला इति भाषा ।
वृत्तविशेषः । तस्य पर्यायः । विशाल्या १ अ-
नन्ता २ फलिनी ३ शुकपुष्पी ४ । इत्यमरः ॥

(अग्नेः शिखा ।) ज्वाला । आगुनेर शिष इति
भाषा ॥

अग्निशेखरं, स्त्री, (अग्नेरिव शेखरं केशः अस्य ।)
कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निशोमः, [पुं, (अग्निनां शोमः । अग्नेः क्तुत्-
स्तोमसोमा इति षः ।) यज्ञविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्य विधिः । ज्योतिष्टोमेन
सर्गकामो यजेतेति वाक्वविहितज्योतिष्टोमना-
मकयागविशेषस्य गुणविकारोऽग्निष्टोमो नाम ।
तस्य कालो वसन्तः । तत्राधिकारी अधीतवेद
आहृतामिषः । इत्थं सोमः । देवता इन्द्रवाय्वा-
दयः । ऋत्विजः षोडशः । तेषाञ्च चत्वारो गणाः ।
होतृगणः १ अर्धथ्यगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृ-
गणः ४ एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः । तत्र
होतृगणे होता १ प्रगास्ता २ अच्चावाकः ३
ग्रावस्तोता ४ । अर्धथ्यगणे अर्धथ्युः १ प्रति-
प्रस्थाता २ नेष्टा ३ उम्नेता ४ । ब्रह्मगणे ब्रह्मा १
ब्राह्मणाच्छंषी २ अग्नी ३ पोता ४ । उद्गातृ-
गणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्त्ता ३ सु-
ब्रह्मण्यः ४ । स च पञ्चाहसाध्यः । प्रथमदिने
दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठानं । तत्र द्वितीय-
दिवसे प्रायगीययागः सोमलताक्रयणं । ततो
द्वितीयद्वितीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सार्धकाले
च प्रवर्गीपसन्नामकयागानुष्ठानं । चतुर्थदिवसे
प्रवर्गीदासनानन्तरं अग्नीषोमीयपशुनुष्ठानं ।
तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पिटपितामहप्रपिता-
महनां मध्ये केनापि वेदा नाधीतोऽग्निष्टोमो
वा न कृतः स दुर्ब्राह्मणो भवति । तस्य दौ-
र्ब्राह्मण्यपरिहारायान्ध्रिनपशुः कर्त्तव्यः । यस्य
यजमानस्य पिटपितामहप्रपितामहानां मध्ये
केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपान-
विच्छेदोपपत्तिहारार्थमिन्द्राभयपशुनुष्ठानं कर्त्तव्यं ।
इत्थं त्रयाणां पशूनां युगपदान्मभपक्षे एकस्मि-
न्नेव यूपे त्रयाणां पशूनां बन्धनं । इत्थं पशु-
त्रयानुष्ठानं चतुर्थदिवसे तज्जिमेव दिने वा

द्वितीयभागे उत्थाय प्रयोगारम्भः कार्यः । तत्र
पान्नासादनं । पान्नाणि च ग्रहचक्रमसाः ख्याल-
श्चेति । तत्र ग्रहपान्नाणि वितस्त्रिमात्राणि
उलूखलाकाराणि । ऊर्ध्वपान्नाणि चमसपान्नाणि
तावत्परिमितान्येव तिर्यगाद्यतीनि कोणचतु-
ष्टयविशष्टानि धारणाद्यदण्डयुक्तानि । ख्यालो
मार्त्तिक्यः । तत आरभ्य सोमलताक्रयणेन
सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य ग्रहैश्चमसैश्च होमः
कर्त्तव्यः । तत्र सूर्योदयानन्तरं अग्नेयपशुयागः
कर्त्तव्यः । यवमुक्त्यपर्यायान्ते कृते प्रातःसवन-
समाप्तिः । ततो मध्यन्दिनसवनं । तत्र दक्षिणा-
दानं । दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः । तत-
स्तृतीयसवनं । इत्थं प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवन-
द्वितीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अग्निष्टोमः प्र-
धानयागः । इतरेऽङ्गयागाः । द्वितीयसवनसमा-
प्युत्तमवभृथयागः । उदके वरुणदेवताकपुरो-
डाशहोमः । तदनन्तरमनुबन्धा पशुयागः ।
तत्र गौः पशुः । तस्य कलिनिषिद्धत्वात् तस्य
च नित्यत्वात् तत् स्थाने आग्नीध्यायागः । तत
उदयनीया तत उदवसाननीया । सा च पञ्चम-
दिवसे यावद्वाचि कर्त्तव्या । तत्समाप्तावग्निष्टोम-
यागसमाप्तिः । इत्यग्निष्टोमयागीयपदार्थकला-
सूची ॥

अग्निष्टः, पुं, (अग्नी तिष्ठतीति । अग्नि + स्था + कः) ।
शौहमयतगुणलादिभर्जनपात्रं । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (कड़ा इति भाषा) ।

अग्निशिवः, पुं, (अग्नेः शिवा इति समासे राजाहः-
सखिभ्यश्च इति समासान्तश्च ।) वायुः ।
वायुसखोऽग्निगिति दर्शनात् ॥

अग्निसन्दीपनं, त्रि, (अग्नेः सन्दीपनम् । सम् +
दीप् + ल्युट् ।) वज्रवर्द्धकौषधादि । यथा,—

“यत्ना त्वद्गुणपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
मग्निं पिप्यली शुगठी चतुःपञ्चषडुत्तरा ॥
द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अग्निच ।

“अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणाद्रकभक्ष्यं” ।
इति राजवल्लभः ॥

अग्निस्मभवः, पुं, (अग्निः स्मभो यस्य सः । अग्नि-
+ सम् + भू + अप् ।) अरण्यकुसुम्भः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कार्तिकेयः । त्रि । अग्निस्सुत्यन्नः ।)

अग्निस्त्रयः, पुं, (अग्नेः जठराग्नस्य सहायः
उदीपकः । कपोतमांसस्य अग्निवर्द्धकत्वात् ।)
वनकपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्नेः सहायः
बन्धुः । वायुः ।)

अग्निसारं, स्त्री, (अग्नेरिव सारः बलं यस्य ।)
रसाङ्गनं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निस्तम्भनं, स्त्री, (अग्नेः स्तम्भनम् । षष्ठोत्त-
पुरुषः ।) मन्त्रौषधिद्वारा अग्नेर्हृदिकाशक्ति-
निवारणं । तद्यथा,—

“मालूरस्य बसं गृह्य जलौकां तत्र पेभयेत् ।

अभि

हृत्को तु वेपयेत्तेन अभिलम्बनमुत्तमं ।
 मासुरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥ १ ॥
 शास्त्राणीरसमादाय खरमूत्रे निधापितं ।
 अग्न्यागारे त्तिपेत्तेन अभिलम्बनमुत्तमं ॥ २ ॥
 वायसी उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह ।
 गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रतिपेदशो ॥
 एवमेतत् प्रयोगेण अभिलम्बनमुत्तमं ॥ ३ ॥
 रक्तपाटलमूलान्तु अवयव्यञ्च मूलकैः ॥
 दिव्यं लम्बयते त्तिप्रं पयःपिण्डं जलान्तकं ॥ ४ ॥
 सुग्रीतका वचा कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ॥
 अर्कित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥ ५ ॥
 गोरौषणां भृङ्गगर्जं चूर्णीकृत्य घृतं समं ॥
 दिव्यलम्बस्य पीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥ ६ ॥
 ओममन्त्रं अभिलम्बनं कुरु । इति गारुडे १८६
 अध्यायः ॥

अभिस्नात्ताः, पूं, (अभिना सुष्ठु यथा स्यात् एवम्
 स्नात्ताः भक्षिताः, श्रौतस्नात्ताभिर्दग्धा इत्यर्थः ।
 मन्वादिस्त्रिषु मूर्द्धन्यधकारवान् एव पाठः ।
 मूर्द्धन्यादिशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुत्रपिण्डगण-
 विग्रहः । निव्यञ्चवचनान्तशब्दाऽयं । इति
 शब्दमाला,—

“विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
 अभिस्नात्ताश्च देवानां मागीच्या लोकविश्रुताः” ॥
 इति मनु ।

अभिहोत्रं, स्त्री, (अभये होत्रम् अत्र इति
 बङ्गव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं ।
 माससार्धं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-
 शेषोऽयं । तदभौ यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः
 सायं हवनं । तदभिना यागकर्तृदोहस्य । इति
 स्मृतिः ॥ तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणजन्त्रिय-
 वैश्यानां कृतदारपरिश्राहणां कागात्वात्त्व-
 वधिरत्यपङ्गुत्वादितोषगृहितानां वर्गक्रमेण वस-
 न्तयोरुपश्रुतस्य अग्न्याधानं विहितं । अभि-
 यस्त्रयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाभिः २ आहवनीयः
 ३ ; यथामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः
 स्थापनं । तेव्यभिषु मायंकाले प्रातःकाले चा-
 भिहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अभिहोत्रं नाम होमस्य
 नामधेयं । अभये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म-
 णीति व्यधिक्रमबङ्गव्रीहिः । तत्र द्रव्याणि
 दृश । पयः १ दधि २ यदागूः ३ घृतं ४ अ्योदनः
 ५ तरहुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः
 १० । सम्प्रति कलियुगे पयसा तगुणैर्विवाग्वा
 च होम-श्रष्टाचारप्रसिद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
 निव्यं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा
 कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवा-
 गूद्रव्येण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाभिहोत्र-
 होमः आरम्भप्रभृति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः ।
 प्रथमदिने पूर्वाह्णानां दशाना द्रव्याणां मध्ये
 सम्प्रति प्रचलद्रूपाणाञ्च मध्ये येन द्रव्येण
 प्रथमाभिहोत्रहोमः कृतः तेनैव द्रव्येण या-
 वज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमस्य यस्मिन्
 दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायं-

अभि

काले आरम्भणीयः । तत्र शतहोमे सूर्यो
 देवता सायंकाले अभिर्देवता । आधानानन्तरं
 प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः क-
 र्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति
 विधवाक्यं । तत्र षड्यागाः । पौर्णमास्यां
 त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-
 धोमीयोपांशुयागास्त्रयो यागाः । अमावस्या-
 यामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्त्रयः । तत्रामायां
 कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्ण-
 मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नाम
 धेयं । दर्शस्य पूर्णमासस्य दर्शपूर्णमासाविति
 हन्तः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पा-
 च्त्तमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्श-
 शब्दस्याल्पाच्क्त्वात् पूर्वनिपातः । दर्शपूर्ण-
 मासावपि यावज्जीवं कार्याः । तत्रापि त्रयाणां
 वर्णानामुपरि लिखितान्यत्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
 कीभूतयोषसम्बन्धाभाववतां क्त्वाभिधानानां स-
 पत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्वण्यारम्भः
 प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राहुत-
 सोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपरो-
 डाश्रयागः आर्ज्येनापांशुयागयागः । अमायान्तु
 आग्नेयपरोडाश्रयागः ऐन्द्राग्रपुरोडाश्रयागः ।
 कृतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामा-
 ग्नेयपरोडाश्रयागः आर्ज्येनापांशुयागयागः अग्नी-
 धोमीयपरोडाश्रयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरो-
 डाश्रयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चैति
 त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
 २ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्मकर्त्ता
 अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
 ऋग्वेदकर्मकर्त्ता होता । अग्नीं च प्रायशो-
 ऽध्वर्युरेवानुयायी तत्प्रेरितकर्मकर्त्ता । पुरो-
 डाश्रो व्रीहिनगुणैर्विवृतगुणैर्वा कर्त्तव्यः । अभि-
 होत्रवद्व्येन दक्षेणारम्भः कृतस्तेनैव द्रव्येण याव-
 जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छेत्
 नियामिकेत्यादिदिङ्मात्रमिदं । इति यजुर्वेदः ॥
 यज्ञाभिषस्युः । तत्पर्यायः । यजमानान् २ अ-
 भिमन्त्रणं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिहोत्रं, पूं, अभिः । घृतं । इति मेदिनी ॥
 अभिहोत्रा, [न] पू, (अभिहोत्रम् अस्यास्तीति ।
 अत्र इनिटगावित्तीनिः ।) अभिहोत्रयागकर्त्ता ।
 तत्पर्यायः । अभिवित् २ आहिताभिः ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अभिचित् ४ । इत्यमरः ॥ मादिकः
 ५ । इति एगमां ॥
 (“अभिहोत्र्यपविध्यामीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
 चान्द्रायणं चरेन्मामं वीरहृत्यासमं हि तत्” ॥
 इति मनुः ।)

अग्नीध्रः, पूं, (अभि + इन्ध + रन्) ऋत्विग्विशेषः ।
 तस्य कर्म्मभिर्गन्तव्यं । इत्यमरः ॥ (अभिहाग
 वगणीयो ऋत्विग्विशेषः । कात्यायां प्रियव्रतात्
 उत्पन्नो ऋषभेदः । स्वायम्भुवमनुपुत्रो गजभेदः ।)
 अग्नीध्रा, स्त्री, अभिकार्यः । हविर्दानादिपूर्वकाभि-
 ज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ

अभोन्धनं, स्त्री, (अभौ इन्धनम् । अभि + इन्ध +
 करणे ल्युट् ।) अभिकार्यः । हविर्दानादिपूर्व-
 काभिज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
 “अभोन्धनं भैक्षचर्यामधः श्रयां गुरोर्हितम् ।
 आसमावर्त्तनात् कुर्व्यात् कृतोपनयनो द्विजः” ॥
 अग्न्यस्त्रं, स्त्री, (अभिमयम् अस्त्रम् । कर्मधारयः ।)
 आग्नेयास्त्रं । अभिघटितास्त्रं । वन्दूककामान
 इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्नेः आधानं । अभि + आ +
 धा + ल्युट् ।) अतिविहिताभिषंस्कारः । अभि-
 रक्षणां । अभिहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पूं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-
 कुण्डं । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पातः, पूं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादिषु
 अभिविकारः । धूमकेतुल्कापातादिः । अभि-
 निष्ठोत्पातो वा । स तु मन्वादिद्वारा अग्ने-
 र्दाहप्रक्षिन्निवारणं । तत्पर्यायः । उपाहितः २ ।
 इत्यमरः ऋट्टीका च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग्र कुटिलायां
 गतौ ऋथेन्द्रेति साधुः ।) उपरिभागः । आगा
 इति भाषा । अस्य पर्यायः । शिग्रः २ शिखरं ३ -
 इत्यमरः ॥ एगस्तात् । अतलम्बनं । पलपरि-
 माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥
 (भिक्षाविशेषः । यासचतुष्टयम् । “यासप्र-
 माणा भिक्षास्यादयं यासचतुष्टयम्” ॥ इति
 स्मृतेः ।)

अग्रं, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
 अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्रे गण्यः । गगनसङ्घाने, यत् ।)
 अग्रे गगनीयः । यथा,—
 “शमनभवनयाने यद्वानग्रगण्यः” ।
 इति महाभाष्ये ॥

अग्रगामी [न] त्रि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र +
 गम् + णिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पूं, (अग्रे जात इति सप्तम्यां जनेः ङः ।)
 ज्येष्ठभावा । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अग्रियः ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—

“सर्वेषां धनजातानामादौताग्रमग्रजः” ।)
 ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रे जाते त्रि ॥

अग्रजहा, स्त्री, (अग्रा जहा व्यवयवावयविनो-
 भेदात् (कर्मधारयः) । अथवा जहाया अग्रं यच्छं-
 नत् गजन्तान्दित्वात् पङ्निपातः) प्रतिजहा ।
 जहायभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न] पूं, (अग्रे जन्म यस्य स बङ्गव्रीहिः ;)
 (जन् + भावे मणिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव यत्कर्म्मार्णव्ययजन्मजः” ॥

मनुः । ज्येष्ठभावा । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥
 अग्रजातकः, पूं, (अग्रे जातं जन्म यस्य स बङ्गव्रीहिः ;
 (जन् + भावे क्तः) ब्राह्मणः । समासान्त कः इति
 शब्दरत्नावली ॥

अघ

अघे

अघ

अघजातिः, पुं, (अघे जातिर्भव यस्य सः) (जन् + भावे क्तिन्) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अघाणीः, त्रि, (अघे नीयतेऽसौ अघ + नी + क्तिप् अघयामाभ्याश्च इति पाणिनिस्त्वेषां गत्वं ।) (वङ्गौ च पुं, यथा चास्याघणीत्वं तथापिशब्दे निरुक्त्याख्यायामुक्तम्) अघिमः । श्लेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

अघतः, [स्] (अघे अघ + सम्प्रत्यये तस् अघं) अघे । प्रथमे । तत्पर्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ॥

अघतःसर्गः, त्रि, (अघतः अघे सरति गच्छति यः सः अघतः + ह + टः । स्त्रियां ङीप् अघतः-सर्गो) (पुरोऽप्यतोऽप्येषु सर्गः इति पाणिनिस्त्वम्) अघगामी । इत्यमरः ॥

अघदानो, [न्] पुं, (अघे दानं प्रेतोद्देशेन तिलाद्यर्पणं याह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अघ + दान + विद्यमानार्थे ङ्) पतितब्राह्मणविशेषः । स च प्रेतसम्पदानकषडङ्गुलितलादिद्रव्याहो । यथा,— “लोभी विप्रश्च गृह्णाणामघे दानं गृहीतवान् । ग्रहणे मृतदानानामघदानो बभूव सः” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥ तत्पर्यायः । आयहा-रिक्कः २ । इति स्मृतिः ॥

अघपर्वो, स्त्री, (अघे पर्वं पत्रं यस्याः सा जाति-त्वात् ङीप्) अजलोमारुक्तः । इति गणमाला ॥ आलकुष्ठी इति केचित् ॥

अघमासं, स्त्री, (अघं प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अघ + मन् + स । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) हृदयं । इत्यमरः ॥ उत्तरमध्यवर्त्तिमांसवर्द्धन-रूपरोगविशेषः । इति वैद्यकं ॥

अघयानं, स्त्री, (अघं प्रथमं यानं सेनागमनं) नासोः । सेनायगमनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अघलोहिता, स्त्री, (अघमयभागः लोहितं रक्तं वर्णं यस्याः सा बज्रवीहिः) घिल्लीशकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अघवीजः, पुं, (अघं श्रावयं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः बज्रवीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजायरुक्तमात्रं । स च कुम्भटादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अघसन्धानो, स्त्री, (अघे फलभोगात्पूर्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्यमनया अघ + सम् + धा + कर्णे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपञ्चिका । जीवाना मुभाशुभकर्मलिखितं यमस्य एतत्कं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अघमरः, त्रि, (अघे सरति गच्छति अघ + ह + टः ।) अघेसर्गः । अघगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,— “अघेसरो जघन्यानां”) इति भट्टिकाव्ये ।

अघहः, पुं, (नास्ति यद्दः गार्हस्थ्याश्रमस्वीकारो यस्य सः बज्रवीहिः । वानप्रस्थेः नास्ति यद्दो ज्ञानं यस्य सः ।) ज्ञानशून्ये च । वानप्रस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अघह इति पाठे गार्हस्थ्याश्रम-वह्निर्भूतः ॥

अघहायणः, पुं, (हायनस्य वर्षस्य अघः । हश्च

ब्रीहिकालयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,— “हायनस्या-योऽप्यहायणः निपातनात् परनिपातनत्वञ्च” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायः आयहायणिके जातफलं तत्कृतञ्च मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥

अघाहं, त्रि, (न याह्यं ग्रहणीयं ग्रह + कर्मणि । एत्त् ग्रहणायोग्ये) अघहणीयं । ग्रहणायोग्यं यथा,— “अघाह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं । नालयामशिलास्यघ्रातुं सर्वं याति पवित्रतां” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अघिमः, त्रि, (अघो भवः अघ + डिमन्) प्रधानं । उत्तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अघजः । इति जटाधरः ॥

अघिमा, स्त्री, (अघे भवा अघ + डिमन्) लवणी-फलं । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अघियं, त्रि, (अघे भवम् अघ + घ) प्रधानं । इत्य-मरः ॥

अघियः, पुं, (अघे भव अघ + घ) अघजः । ज्येष्ठ-भाता । इत्यमरः ॥

अघीयं, त्रि, (अघे भवः अघ + क्) प्रधानं । इत्य-मरः ॥ अघजे पं, । इति तट्टीकायां गणनाथः ॥

अघ्यः, स्त्री, (अघ्यते द्रव्यं मृह्यतेऽनया अघि + कृ उडुत् इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात् नलोपः ।) अङ्गुलिः । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥

अघेगाः, पुं, अघगामी । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अघेगः, पुं, (अघे गच्छति यः अघे + गम् + क्तिप् उच्यमानोनामित्युपसङ्गानमिति पाणिनिवा-त्तिकां नलोपः अकारस्य उकारः ।) अघ-गामी । इत्यणादित्तिः ॥

अघेदिधुः, पुं, (दिधिं धैथ्ये स्याति इन्द्रियदौर्ब-ल्यात् त्यजति दिधि + मो + अञ्चदृगकृञ्च-कम्बुककैलककैत्यदिधु इत्युणादिसूत्रेण कु घ-त्वञ्च दिधिधुः एनभुंयोधिद् अघे गगनोया दि धिधु । द्विरूढा स्त्री यस्य सः बज्र-हृत्तन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति पाणिनिस्त्वेषां अलुक् एनभुंविवाहकारिणो जने) द्विरूढे यस्य कुडु-म्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिधुः परपूर्वाये दिधिधुस्तत्पुंश्रिकः । इति सामा-न्येन नाममालादर्शनात् । द्वितीयवारविवाहित एत्यादिमती गृहणीणो स्वामी इति भाषा । इत्य-मरः ॥

अघेदिधुः, स्त्री, (प्रगमत्तज्येष्ठमगिन्याः प्रागृ-कनित्ठमगिन्यां) अघे प्रथमे ज्येष्ठायां मगिन्यां विद्यमानाया गगनोया दिधिधुः ज्येष्ठा विवाह-कालासहनरूपधैर्यलोपकारिणीति विद्यन्ते प्रा-कपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) अविवाहितज्येष्ठमगिनीसत्त्वे अघे विवाहिता कनिष्ठा । यथा,— “ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाये दिधिधुर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिधुः स्मृता” ॥

इति देवलः । दिधिपूर्वाधिकारान्तोऽपि ॥

अघेवर्णं, स्त्री, (वर्णस्याघे राजदन्तादित्वात् पर-निपातः अलुक् । वर्णं पुरगे आदित्वात् ऋत्वम् ।) वर्णस्याघभागः । इति शब्दमाला ॥

अघेसर्गः, त्रि, (अघे सरति गच्छतीति अघे + ह + टः ।) अघे गमनकर्त्ता । तत्पर्यायः । पुरोगः २ प्रष्ठः ३ अघतःसर्गः ४ पुरःसर्गः ५ । इत्य-मरः ॥ अघगामी ६ अघसर्गः ७ अघगः ८ पुरो-गमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

अघेसरिकः, त्रि, (अघेसरगं गमनम् अघे + ह + भावे अच् अघेसरे गमने प्रहृतः अघेसर + ठन् अघगामिनि ।) अघगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अघ्यः, त्रि, (अघे भवः अघ + यत् ।) प्रधानं । उत्तमः इत्यमरः । ज्येष्ठभातरि पुं इति तट्टी-कायां गणनाथः ॥

अघ इ उ गतो (अघि गतो कर्मणि लट् ते इदितो नुम् धातोर्गिति पाणिनिस्त्वेषां नुम् अङ्गते । कर्त्तृणि लट् ते अङ्गते) । निन्दायां । आरम्भे । जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः । इ अङ्गते । उ अङ्गते वायुर्वेगेन गच्छतीत्यर्थः । जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अघ त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्-कृतिः पापकृतिः । अघयति व्याधः । कर्मिणो-ऽर्थमध्यपाटादकर्मकोऽयं । तथा च,— “धातोर्गन्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसङ्गहात् । प्रसिद्धेऽविवक्षातः कर्मिणोऽकर्मिका क्रिया” ॥ इति गोपीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्मिणोप-सङ्गहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति क्षतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति घटः । आहते जनः । इति दुर्गादासः ॥

अघं, स्त्री, (अघ पापकर्णे चुरां अघयति अघ + णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । असनं । इत्यमरः ॥

अघमर्षणं, त्रि, (अघं पापं मृह्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्मिणोऽकर्मिणात् सहायतेनेन अघ + मृह् + कर्णे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्वपापघ्नं-जप्यं । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जप्ये मन्त्र-भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे द्रुपदादिवेत्यादि) अश्वमेध-यज्ञाद्भावमृह्यज्ञानमन्त्रः । वैदिकसन्धान्तगत-मन्त्रकारकात्प्रातःजलपक्षेपरूपपापनाशकक्रिया-विशेषः । इति स्मृतिः ॥ तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,— “घङ्गुन्ध्यासमाचर्थ्य वामहस्ते जलं ततः । गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः ॥ शिववायुजलपृथ्वीवज्जिबीजैस्त्रिधा पुनः । अभिमन्त्र्य च मूलेन सप्रधा तत्त्वमुद्रया ॥ निःक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्धि शेषं दत्ते निधाय च । इडयाक्षुष्य देहान्तःक्षालितं पापसङ्घं ॥ कृष्णवर्णं तदुदकं दक्षिणाद्या विरेचयेत् । दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापरूपं विचिन्त्य च ॥ पुरतो वक्षपाशागो निक्षिपेदस्त्रमुच्चरन्” ॥ इति तन्त्रसारः ॥

अघवान्, [त्] त्रि, (अघं पापं विद्यतेऽस्तु अघ + मनुप्) अघविशुद्धः । पापी ॥

अक्ष

घासुरः, पुं, (अघनामा असुरः शाकपार्थिवादि-
त्वात् समासः मध्यपदलोपश्च) अघनामासुरः ।
स च कंसराजसेनापतिः । इति श्रीभागवतं ॥
घोः, [स्] अ, सम्बोधनं । यथा अघो यज्ञ इति
बोपदेवः ॥

अघोरः, पुं, (न घोरः सौम्यरूपः “या ते रुद्र
श्रिवा तनुरघोरा पापनाशिनी” इति वेदः ।)
महादेवः । इति शिवचतुर्दशोपनिषत्पूजायां ॥
अतिभयानके अभयानके च त्रि ॥

अघोगा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्तिर्यस्याः ।
अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतु-
र्दशी । यथा,—
“भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्यागुर्नयेच्छिवपुंगुं भुवं” ॥
इति स्मृतिः ॥

अघोषः, त्रि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र बज्रवीहिः
शब्दशून्ये, न अन्यः घोषः शब्दो यत्र बज्रवीहिः
अल्पध्वनियुक्ते । तथा हि,—
“तत्त्वादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदन्यता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नत्रर्थाः षट् प्रकीर्त्तिता” ॥
इति स्मृणात् ।) आभीरशून्यदेशादिः । शब्द-
रहितः । अल्पध्वनियुक्तः । कलापादिशास्त्राणां
संज्ञाविशेषे पुं । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्गाः
श्रावसाश्च ॥

अघ्ना, पुं, (न हन्ति विनाशयति स्वयुत्वात् न +
हन् + कर्त्तृणि यक् । निपातनात् माधु ।) ब्रह्मा ।
इत्युगादिकोषः ॥

अघ्ना, स्त्री, (न हन्यते या हन् + कर्मणि यक्
स्त्रियामाप् । पतिं वो अघ्नाना धनूनाम् इति वेदः ।
“अवध्याश्च स्त्रियं प्राङ्गन्तिर्यग्योनिगतामपि” ॥
इति निषेधात् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥

अक्ष् त् क पदे । लक्ष्मिणि । इति त्रिविकल्पद्रुमः ॥
कण्ठवर्गाद्योपधः । पदं सङ्ख्यासंस्थानं । लक्ष्मि
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च,—
“अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थैर्व्यक्रियात्मसु” ॥
इति बोपदेवः ॥

“अक्षयत्वमिन्नैवानि युधि पृच्छेषु प्रायकैः” ।
इति हलायुधः ॥ अक्षयति अक्षाययति । इति
दुर्गादासः ॥

अक्षः, पुं, (अक्षयति चिह्नयति, अक्ष + अच्)
चिह्नं । (स्वनामकाङ्क्षां निचखान प्रायकं इति
गधवंशे ।) क्रोडं । (सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमद्भागोह-
र्गोत्सुकं । इति विष्णुपुराणे ।) रूपकविशेषः ।
अपराधः । रेखा । विभूषणं । समीपं । स्थानं ।
नाटकांशः । इति मेदिनी ॥ (प्रत्यक्षनेत्रचरितो
रसभावससुञ्ज्वलः । भवेद्गदृष्टशब्दार्थः । चन्द्र-
चूर्णकसंयुतः ॥ अन्तर्निष्कान्तिखिलपात्रोऽङ्ग
इति कीर्त्तितः । इति साहित्यदर्पणे) । चित्र-
युद्धं । इति विश्वः ॥ शरीरं । इत्युगादिकोषः ॥
नवसङ्ख्या । इति ज्योतिषं ॥ (कुचभूषायां ।
प्रकरणे । अगे । कटिप्रदेशे । कण्ठे । एको हि

अक्षुश

दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरकोच्चि-
वाङ्गः । इति कुमारसम्भवे ।)

अक्षतिः, पुं, (अक्षते पूज्यतेऽसौ अक्ष + कर्मणि
अति न्यङ्क्यादीनाश्च इति पाणिनिस्तुत्रेण चस्य
कः । वायुपक्षे अक्षति गच्छति इति व्युत्पत्त्या)
ब्रह्मा । अग्निः । अग्निहोत्री । इति विश्वः ॥ वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षनं, स्त्री, (अक्ष + गिच् भावे ल्युट्) सङ्ख्यासंस्थानं ।
चिह्नयुक्तीकरणं । अक्षन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणं । यथा पराशराङ्गिरसौ ।
“अन्यत्राङ्गनलक्ष्म्याभ्यां वाहनिष्मोचने कृते ।
सायं संयमनार्थन्तु न दृष्ट्येदोधबन्धयोः” ॥
अक्षनं त्रिशुलादिचिह्नकरणं । लक्ष्मि स्थिरचिह्न
करणं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अक्षपालिका, स्त्री, (अक्षपालि + स्वार्थे कः स्त्रिया-
माप् ।) आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अक्षपाली, स्त्री, (अक्षेण क्रोडेन पालयति अक्ष + पा
+ अलि स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अक्षपालिः ।) आलि-
ङ्गनं । धात्री । वेदिकाव्यगन्धद्वयं । तस्य नामा-
न्तरं कोटिः । इति मेदिनी ॥

अक्षलोडः, पुं, (अक्षेण लोडयतेऽसौ लोड + ण्यत्)
चिह्नोत्कलत्तः । चैको इति भाषा । चिह्नो-
डमुल इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वं ।
अग्नीर्गोकारित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजव-
ल्दभः ॥

अक्षितः, त्रि, (अक्ष + क्त ।) लाञ्छितः । चिह्नितः ।
इति व्याडिः ॥

अक्षी, स्त्री, (अक्ष + स्त्रिया ङीप् ।) अक्ष्णा ।
मृदङ्गविशेषः । इति शब्दमन्त्रावली ॥

अक्षुः, पुं, (अक्ष + उश्च्) वीजोद्भवः । नतनात्यन्त-
लयादिः । (दभाङ्गुवेगा चरगाः तत इत्यकाण्ड
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा । इति शाकु-
न्तले । अस्य पर्यायः । अभिनवाङ्गि २ । इत्य-
मरः ॥ उद्देदः ३ पराङ्गः ४ (चताङ्गुस्ताद-
कषायकण्ठः । इति कुमारसम्भवे ।) अक्षुः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । गार्हः ६ अक्षुः ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जलं । रक्तं । लोम । इति मे-
दिनी ॥

अक्षुः कः, पु, (अक्षते लयादिभिर्निर्मम्यतेऽसौ अक्ष
+ उश्च् ततः स्वार्थे क) बीडः । पत्तवामस्थानं ।
इति शब्दमाला ॥

अक्षुः, पु, स्त्री, (अक्षते हस्तिचालनार्थमाह्वयते-
ऽनेन अक्ष + उश्च् ।) हस्तिचालनार्थलोहभय-
वक्रायाम् । डाङ्गु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
श्टमि २ । इत्यमरः ॥ स्त्रिः ३ । इति तट्टीका ॥

अक्षुषः ४ । इत्युगादिकोषः ॥ (शामायणे,—
“उद्धान् हयान् खगान् नागान् जघ्नाद्गण्डकषाङ्गुः ॥
कम्पना अक्षुःशा भक्षः कालचक्रा गदास्तथा” ॥)

अक्षुःशुद्धरः, पुं, (अक्षुःशेन दुग्धयते दुर्दम्यतेऽसौ
दुश् + धृ + कर्मणि खल् ।) दुग्न्तहस्ती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षुःश्री, स्त्री, (अक्षते आगध्यतेऽसौ बौद्धविशेषैः

अक्ष

अक्षु + उश्च् स्त्रियां ङीप् । अक्षुःश्रीनाश्च इति
चस्य कः ।) जिनाणां चतुर्विंशतिशासनदेशान्त-
र्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षुरः, पुं, (अक्षु + खर्जुरादित्वात् ऊश्च् वा उश्च्)
अक्षुरः । अभिनवाङ्गि ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षुषः, पुं, स्त्री, (अक्षुते हस्तिचालनार्थमाह्वयतेऽनेन
अक्षु + ऊश्च् करणे) अक्षुःशु । इत्युगादिकोषः ॥

अक्षोटः, पुं, (अक्षु + षोटच्) अक्षोटवृत्तः । इति
रत्नमाला ॥

अक्षोटः, पुं, (अक्षुतेऽनुभूयतेऽसौ अक्षु + षोटच्)
वृत्तविशेषः । आकोड इति ख्यातः । धन-
आकुडा इति केचित् । अस्य पर्यायः ।
निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोचकः ३ निको-
चकः ४ । इति भरतः ॥ अक्षुण्णकः ५ बोधः
६ नेदिष्ठः ७ दीर्घकीलकः ८ । इति जटाधरः ॥

अक्षोटः ९ गमठः १० । इति रत्नमाला ॥

कोठरः ११ रेची १२ गूढपत्रः १३ गुप्तशेहः
१४ पीतसारः १५ मदनः १६ गूढवस्त्रिका
१७ पीतः १८ ताव्यफलः १९ दीर्घकीलः २०
गुणाच्छकः २१ कोलकः २२ लम्बकगोः २३ गन्ध-
पुष्पः २४ गोचनः २५ विश्रान्तैलगर्भः २६ अस्य
गुणाः । कटुत्वं । तिग्मत्वं । विषलूतादिदोष-
नाशित्वं । कफवायुहार्मिषं । सूतशुद्धिकारित्वं ।
रेचकत्वञ्च ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वं ।
स्वादत्वं । श्लेष्मनाशित्वं । गुरुत्वं । बलकारित्वं ।
धातुपोषकत्वं । विरंचकत्वं । वातपित्तदाहक्षय-
दुष्टरक्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अक्षुण्णः, पु, (अक्षुतेऽनुभूयतेऽसौ अक्षु + षुण्णच्)
अक्षुःशुवृत्तः । आकोड यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-
रटीकायां स्वामी ॥

अक्षुण्णकः, पुं, (अक्षुण्ण + स्वार्थे कः) अक्षुःशुवृत्तः ।
इति जटाधरः ॥

अक्षुण्णिका, स्त्री, आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अक्षुण्णसारः, पु, (अक्षुण्णस्य सारः षष्ठीतत्
स्थिराणः ।) स्थावरविषप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षुः, पु, (अक्षुते वाद्यते हृगीतक्याकृतिर्वाद्य-
विशेषः यः अक्षु + ण्यत्) हृगीतक्याकृतिमृदङ्गः ।
पावशोयज्ञ इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—
“माह्वेतालत्रयायामश्चतुर्दशाङ्गुलाननः ।
हृगीतक्याकृतिर्यः स्यादक्षुःशुः स हि वाद्यते ॥
इति भरतः ॥ (अपराधविशेषाणां ललाटादिषु
गङ्गा अक्षुःगीयः । मनुः,—

“प्रायश्चित्तन्तु कुर्वीणाः सर्वे वर्णा यथोदितं ।
नाङ्गा गङ्गा ललाटे स्युर्दोषान्तुसमसाहसं” ॥)
अक्षुः, त् क पदे । (अक्षुयति चेतयति अक्षु + गिच्
अच् ।) लक्ष्मिणि । इति त्रिविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठ-
वर्गलतीयोपधः । पदं सङ्ख्यासंस्थानं । लक्ष्मि
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च ।

अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थैर्व्यक्रियात्मसु ॥
इति बोपदेवः । अक्षुयति अक्षाययति, इति
दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, अ्य सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (गमायणे,—
“अङ्गविद्वेष सौमित्रे कथ्येमां मन्वसे चमूं” ।
पुनरर्थः ।)
अङ्गं, स्त्री, शरीरादेरेकदेशः । आं इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । अवयवः २ प्रतीकः ३ अप-
घनः ४ । इत्यमरः ॥ गात्रं । (प्रदङ्गागतिलके,—
“अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता” ।)
अप्रधानं । (साहित्यदर्पणे,—
“एक एव भवेदङ्गी प्रदङ्गागो वीर एव वा ।
अङ्गमन्वे रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽद्भुतं” ॥
उपायः । इति मेदिनी ॥ (अङ्गते विधयो बुध्यते
अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मनः ।
अङ्गं मनसि काये चेत्यभिधानान्तरदर्शनात् ।
यथा । “हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हृग्मिति
माघः” ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—
“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कन्दसां घयः ।
व्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि षडैव तु” ॥
शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ व्यो-
तिषं ५ कन्दः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्षणं
यथा । तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति
तदीयप्रधानफलजनकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्व-
टीका ॥
अङ्गः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-
दिनीकारमते नित्यषड्वचनान्तशब्देऽयं । देश-
विशेषः । यथा,—
“वैदनायं समारभ्य भुवनेप्रान्तगं शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशे यात्रायां न हि दुष्यते ॥
इति शक्तिसङ्गमत्तन्त्रे ७ पटलः ॥ (अथश्च देशः
सगत्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र महदिवस्य
ऊर्ध्वारेण कामस्य अङ्गत्यागात् अयं अङ्गनाम्ना
ख्यातः । यथा रामायणे,—
“अनङ्ग इति विख्यातस्ततःप्रभृति माघव ।
स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह” ॥
अङ्गः, त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्शं व्याद्यच्
तथा मेदिन्यां अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पं भूमि-
नीयति । स्त्रीवैकत्वे स्वप्रधाने त्रिव्यङ्गवति चा-
न्तिके इति मेदिनी ॥) अङ्गविशेषः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥
अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अच् । अङ्गानां रा-
गादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना । इति वै-
द्यकं ॥
अङ्गजं, स्त्री, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सम्भ्या
जनेर्ङ इति पाणिनिसूत्रेण ङः कर्त्तृणि) रक्तं ।
इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाच्यलिङ्गं ॥
अङ्गजः, पुं, पुल्लः । केशः । कामः । मदः । इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ मदस्थाने गदः । इति काचि-
भेदिनी ॥ (स्त्रीयां यौवने सात्त्विकभावाविशेषः ।
यथा साहित्यदर्पणे,—
“यौवने सत्त्वजास्तासामद्यार्विशतिसंख्यका ।
अङ्गारागास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा ॥
अङ्गजा, स्त्री, कन्या । अङ्गाज्जात इत्यस्मात् स्त्रि-
यामाप् ॥

अङ्ग

अङ्ग्यां, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अच + अधिकरणे ल्युट्
एधोदरादित्वात्सुत्वम्) अङ्गनं । चत्वरं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-
सयुक्तमेतत्तच्छतितेऽङ्गने ॥)
अङ्गतिः, पुं, (अङ्गते सेवायै गम्यते अग्नि + कर्मणि
अति । ब्रह्मणि विष्णौ अमौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः ।
अग्निः । अग्निहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(अग्निहोत्रिपक्षे तु कर्त्तृणि अति । अङ्गते गम्यते
ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाङ्मने ॥)
अङ्गदं, स्त्री, (अङ्गं द्यति व्यथयति अङ्ग + दे + कः
उपपदसमासः) केयूरं । ताड वाजू इत्यादि
भाषा । इत्यमरः ॥ (गमायणे,—
“धृयमानैश्च वासोभिः स्रज्जोगङ्गदन्धुषणैः” ।)
अङ्गदः, पुं, (अङ्गं द्यति गुदकाले अवखण्डयति
अङ्ग + दे + कर्त्तृणि कः) कपिभेदः । स च बालि-
नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (गमायणे,—
“कुमदं पद्मदशभिर्जाश्ववन्तश्च मत्तमिः ।
अङ्गीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विभेदे शरैः” ॥
अङ्गदा, स्त्री, अङ्गं देहं ददाति स्वस्वानिभिन समर्पयति
या अङ्ग + दा + कर्त्तृणि कः स्त्रियामाप्) दक्षिण
दिग्हस्तिभार्या । इति मेदिनीकर हेमचन्द्रौ ॥
अङ्गनं, स्त्री, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति
भाषा । तत्पर्यायः । चत्वरं २ अजिगं ३ ।
इत्यमरः ॥ अङ्गनां ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गनां ।
(गमायणे,—
“महाराजाङ्गनं शृगः प्रविशन्तु भोजेदयं” ।)
५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥
अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति
अङ्गात् कल्याण इति नः । कामिनी । मुन्दराङ्गी
स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—
“ब्रह्महत्या मुग्धापानं स्तन्यं गुर्वङ्गनागमः” ।)
सार्धभौमनाम्न उत्तरदिग्गजस्य पत्नी । इत्य-
मरः ॥ लघुकर्कटकन्यादृशिक्रमकर्मभोगाशयः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गानां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रि-
यश्च अशोकप्येण स्त्रीयमङ्गमलङ्घर्वन्ति इति
लोकं प्रनिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणादिक्पत्न्याः
प्रियः इति व्युत्पत्त्या तत्त्वामिनि) अशोकवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥
अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते संश्लिष्यतेऽनेन अङ्ग
+ पा + अलिः) आलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्त्रिया ङीप् वेदिकाव्यगन्धद्वये ॥
अङ्गमर्दं, पुं, (अङ्गं मर्दयति यः अङ्ग + मर्द + कर्म
ण्यण् उपपदसमासः) अङ्गमर्दनकारकव्यः ।
तत्पर्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-
मर्दकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्दी ४ ।
इति हलायुधः ॥
अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्दकः संवाहकः षष्ठी-
तत्) अङ्गमर्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अङ्गमर्दी [न्] पुं, अङ्गं साधु मर्दयति संवाहयति
यः अङ्ग + मर्द + णिनि । अङ्गमर्दः । इति हला-
युधः ॥

अङ्ग

अङ्गरक्ताः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स बद्धरोहि
वाहितान्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्वं वा नि-
पात्यते ।) रक्तविशेषः । गुण्डारोचनी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । पिकात्तः २ रोचनी ३
लघुपत्रकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कम्पिलः
५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८ । इत्यमरः ॥
अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पाकयति या अङ्ग +
रक्ष + णिनि । अङ्गनायं । सौज्योया इति
भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालप्राया ३
व्यायसी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमर्णाङ्गयतेऽनेन रज्ज +
करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति नलोपो
वृद्धिश्च । अङ्गस्य रागः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गात्र-
रज्जनं । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्यायः । विलेपनं
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—
“स्नानानि चाङ्गरागांश्च माल्यानि विविधानि च” ।)
अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग + राज् +
क्षिप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च
कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशम्यसखः लोम
पाटश्च रामायणे,—
“सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥
अङ्गराजेऽनपत्यन्तु लोमपादे भविष्यति ।
स राजानं दशम्यं प्रार्थयिष्यति भूमिपः” ॥
अङ्गलोचः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोच्यते क्लि-
द्यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोचः ढती-
यातत् पुरुषः । अङ्गलोच इति पाठे अङ्गेन तद्-
वृत्तमित्यतिचङ्गविशेषेण लोचः अनुभेयः धातूना-
मनेकार्थत्वाच्च लोडिधातुर्नुमानार्थः) । चिच्छाट-
कटयां । इति रत्नमाला ॥ अङ्गलोच इति च पाठः ॥
अङ्गवः, पुं, अङ्गे स्वदेहे वाति अतिसुष्कत्वात् षीन-
मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तृणि कः । सुष्कफलं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अङ्गविक्रतिः, पुं, (अङ्गानां विक्रतिर्विकारो यस्मात्
बद्धरोहि) अपस्मार रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य
विक्षेपः एकस्थानादन्यस्थाने चालनं षष्ठीतत्पुरुषः
अङ्गहागेऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहागः । अ-
ङ्गचालनरूपपद्व्यं । इत्यमरः ॥
अङ्गवैकतं, स्त्री, (विक्रति + प्रञ्जादिभ्यश्च इति स्वार्थे
अण् अङ्गस्य वैकतम्) व्याकारः । इङ्कितं । इति
जटाधरः ॥
अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा षष्ठी-
तत् । सम् + क्त + भावे घञ् संप्रथुपेभ्यः इत्या-
दिना इति सुट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभा-
धानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोदत्त-
नादिः । इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रं ।
इत्यन्ये ॥ खेदादिद्वतदौर्गन्धहरणाय चन्दनादिना
उदत्तनानुलेपनादिः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । परिकर्म्म २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्म्म ३ ।
इति क्वचित् पाठः ॥
अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्थानादन्यस्थाने

अज्ञा

चाकनं षष्ठीतत्पुरुषः) अज्ञानां स्थानात् स्थानान्तरनयनं । तत्पर्यायः । अज्ञविच्छेपः २ । इत्यमरः ॥ अज्ञहारिः ३ । इति तट्टीका ॥ स्थिरहस्तपर्यस्तकादिको द्वात्रिंशत्प्रकारः । इति मधुः ॥ दृष्टिकम्भमरादिद्वात्रिंशद्रूपः । इति रायः । अज्ञुल्यादिविन्यासस्त्रिंशद्रूपः । इति कौमुदी ॥ अज्ञहारिः, पुं, (अज्ञानि ऋयन्ते चाल्यन्तेऽत्र अज्ञ + हृ + इञ् अजादिभ्यश्च इति पाणिनिस्तृतेण अधिकरणे इञ् । रङ्भूमिः, न्यभूमिश्च ।) अज्ञहारः । इति भगवदृत्तहृदुचन्द्रः ॥ अज्ञहीनः, त्रि, (अज्ञेन हीनः गृहितः तृतीया तत्पुरुषः । हा + कर्मणि क्तः ।) अवयवगृहितः । अज्ञहानिनिविष्टः । (यथा, याज्ञवल्क्यः,— “कालकर्मात्मवीजानां दोषैर्मातृस्तथैव च । गर्भस्य वैकृतं दृष्टमज्ञहीनादि जन्मतः ॥) अज्ञहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ् यद्भवेत्” ॥ इति स्मृतिः ॥ कामदेवे पुंलिङ्गः ॥ अज्ञाधिपः, पुं, (अज्ञस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठीतत्पुरुषः ।) अज्ञदेशाधिपतिः । स च कर्णः । इति भृगुप्रयोगः ॥ अज्ञारः, पुं, स्त्री, (अग्नि + आग्न् इदितो नुम्धात्विति नुम् ।) दग्धकाष्ठखण्डं । तच्च निरग्नि साग्नि च । कयला अज्ञार इति भाषा । तत्पर्यायः । अज्ञातं २ उल्बकं ३ । इत्यमरः ॥ अज्ञातं ४ उल्बकं ५ । इति तट्टीका । (“घृतकुम्भसमा नामी तन्नाज्ञारसमः पुमान्” ।) अज्ञारः, पुं, (गन्तं गन्तव्यसंज्ञं यस्य स बज्रवीहिः एषोदगदित्वात् साधु) । मङ्गलग्रहः । इति मेदिनी ॥ हित्तावली । इति वैद्यकं ॥ अज्ञारकः, पुं, (अज्ञार + सार्थ कः ।) मङ्गलग्रह इत्यमरः,— (“धगात्मजः कुनो भौमो भूमि त्रिभूमिगन्दनः । अज्ञारको यमश्चैव सर्व्वेभोगापहरकः” ॥ इति वराहपुराणम् ।) (रामायणे,— “दिवीव ग्रहयोर्धेर्गं बुधाङ्गार कयोर्महत् । कौश्लानाञ्च नदत्रं व्येष्टा मैत्राप्रदेवतं । आक्रान्ताङ्गारकन्तस्यौ विशाखापि चाम्बरे” ॥) अज्ञारः । कुरुवृत्कवृत्तः । इति मेदिनी ॥ भृङ्गगजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अज्ञारतैलं, स्त्री, (अज्ञारिणा पक्वं तैलं प्राकपार्थिवादित्वात् समासः । मध्यपदलोपश्च) खनामख्यातपक्वतैलं । तस्य पाकप्रकारो गुणश्च । यथा,— “मूर्त्वा लाक्षा हृदिदे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । रक्षतो सैन्यं कुष्ठं गन्ना मांसी प्रतावरी ॥ आरनालाङ्कनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमज्ञारकं नाम सर्व्वञ्चरविमोक्षणम्” ॥ इति सुखबोधः ॥ अज्ञारकमणिः, पुं, (गन्तव्यत्वादज्ञारकवत् मणिः अथवा अज्ञारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः । माणिक्यं भास्करे देयं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रबालञ्च कुजे दद्यादित्यादिना तत्कृताशुभप्रतिकाराय प्रबाल-

अज्ञि

दानोक्तेः तत्प्रियत्वं ।) प्रबालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अज्ञारकुलकः, पुं, (अज्ञारवर्से कुलमिव कन्) हित्तावली । इति राजनिर्घण्टः ॥ अज्ञारधानिका, स्त्री, (अज्ञाराणि धीयन्ते धार्यन्तेऽत्र धा + अधिकरणे ल्यट् स्त्रियां ङीप् । अज्ञाराणां धानी ततः सार्थे कः । पक्षे अज्ञारधानी) अज्ञारधारणपात्रं । आङ्गटा इति ख्याता । साँजाल इति केचित् । तत्पर्यायः । अज्ञारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४ । इत्यमरः ॥ अज्ञारपरिपाचितं, स्त्री, (अज्ञारिणा परिपाच्यते परि + पच् + सार्थे णिच् ततः कर्मणि क्तः ।) अज्ञारपक्वं । मूलविद्धाङ्गारदग्धमांसं । कागाव इति ख्यातं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अज्ञारपर्यायः, पुं, (अज्ञारवत् पणो पत्रं यस्य स बज्रवीहिः । वनभेदे । सोऽभ्यास्ति ततः अर्शं आद्यच् तत्स्वामी) चित्रगद्यगन्धर्व्वः । इति महाभारतं ॥ अज्ञारपुष्पः, पुं, (अज्ञारवत् रक्तवर्णो पुष्पं यस्य स बज्रवीहिः ।) इङ्गुटीवृत्तः । त्रियापुता । इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ अज्ञारमञ्जी, स्त्री, (अज्ञारवत् रक्तवर्णो मञ्जी मङ्गरी यस्याः सा बज्रवीहिः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वभावः ।) कर्णविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य नामान्तरं अज्ञारमञ्जी ॥ अज्ञारवल्ग्वी, स्त्री, कर्णविशेषः । इत्यमरः ॥ भार्गी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ अज्ञारवस्त्री, स्त्री, (अज्ञारवत् रक्तवर्णा वस्त्री कर्मधारयः । गुञ्जालना, सार्थे कन् अज्ञारवस्त्रिका ।) महाकर्णः । भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अज्ञारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटं । शकट + स्त्रियां ङीप् अन्वयार्थे शकटी । अज्ञारस्य शकटी षष्ठीतत्पुरुषः । आङ्गटा इति भाषा । घुनाची इति) अज्ञारधानिका । इत्यमरः ॥ अज्ञारिः, स्त्री, (अज्ञारमस्या अस्ति अज्ञार + अत् इन् ट्नाविति टन् तस्य इ कः एषोदगदित्वात् कलोपः) अज्ञारधानिका । इति अष्टाध्यायः ॥ अज्ञारिका, स्त्री, (अज्ञारवत् रक्तवर्णा अज्ञार + इवार्थे कन् स्त्रिया टाप्) इन्द्रकाण्डं । पलाशकालिका । इति मेदिनी ॥ (अज्ञारमस्या अस्ति अज्ञार + मत्वर्थे टन् तस्य इ कः स्त्रियां टाप् इति व्युत्पत्त्या अज्ञारपात्रम् ।) अज्ञारिणी, स्त्री, (अज्ञारमस्या अस्ति अज्ञार + मत्वर्थे इन् स्त्रिया ङीप् ।) अज्ञारधानिका । भास्करवृत्ता टिक् । (सूर्य्यवृत्ततया अज्ञारवत् रक्तवर्णा टिक् ।) इति मेदिनी ॥ अज्ञारितं, स्त्री, (अज्ञारमिवाचरति अज्ञार + क्तिप् ततः क्तः ।) पलाशकालिकोद्गमः । (अज्ञारं करोति अज्ञार + णिच् कर्मणि क्तः । मत्वर्थे इतच् वा दग्धप्रायकाष्ठं दग्धे त्रि । इति विश्वः । अज्ञिका, स्त्री, कञ्चुकः । काँचली इति ख्याता । इति हेमचन्द्रः ॥

अज्ञु

अज्ञुरा, [स्] पुं, (अज्ञुति ब्रह्मणो मुखानिःसरति अग्नि गतौ + अस् इत्स् च) मुनिविशेषः । स च ब्रह्मणो मुखान्नातः । तस्य माय्यां कर्द्दममुनिकन्या अज्ञा । पुत्रः उतथ्यः १ रक्षस्पतिः २ । कन्या सिनीवाली १ कुङ्कः २ राका ३ अनुमतिः । ४ । इति श्रीभागवतं ॥ अज्ञी, [न्] त्रि, (अज्ञु विद्यतेऽस्य अज्ञु + मत्वर्थे इन् ।) अज्ञुविशेषः । अवयवी । यथा येनाङ्गेनाङ्गो विज्ञतो भग्न्यते तस्मादङ्गाश्च त्रि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ प्रधानं । मुख्यः । यथा । “यद्यङ्गो स्यादसाक्षरे” । इति ध्वनिकारः ॥ अज्ञीकारः, पुं, (अज्ञीति चान्तं तत्पूर्व्वकात् क्त + घञ्) स्त्रीकारः । तत्पर्यायः । सम्बित् २ आगः ३ प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रवः ६ संश्रवः ७ अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १० । इत्यमरः ॥ अज्ञीकृतं, त्रि, (अज्ञीति चान्तं तत्पूर्व्वकात् क्त + कर्मणि क्तः) स्त्रीकृतं तस्य पर्यायः । ऊरीकृतं २ उग्गीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीणं ६ विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १० उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३ । इत्यमरः ॥ अज्ञुरिः, स्त्री, (अग्नि गतौ + उ णिच् रणयोरेकत्वस्मरणात् लस्य गत्वम्) पाणिपादाङ्गुली । इत्युणादिकोषः ॥ अज्ञुरिः, स्त्री, (अज्ञु + उ णिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली । इत्यमरटीका ॥ अज्ञुरीय, पुं, स्त्री, (अज्ञुरेतिदं तत्र भवं वा अज्ञुरि + इः तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । आङ्गुटी इति भाषा । अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनीषादित्वात् लस्य रः । इति भगवतः ॥ (यथा रामायणे,— “दरी चास्य तदा प्रीतः खनामाङ्गाभिचिह्नितं । अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः” ॥) अङ्गुरीयकं, स्त्री, पुं, (सार्थ कः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥ रामायणे,— “रामनामाङ्गितस्त्रेदं प्रष्टुहायाङ्गुरीयकं” । अङ्गुलः, पुं, (अज्ञु + उन् अङ्गु हस्ते लीयते अङ्गु + ली + डः) हेमचन्द्रः ॥ अङ्गुली ॥ इत्यमरटीकायां रामायणे ॥ अय्यवपरिमाणं । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (अय्यसंख्यकयवोदग्परिमाणे यवोदग्ङ्गुलमयसंख्यैरिति भास्कराचार्योक्तेः न० ।) (यथा रामायणे,— “न ह्यविद्धं तयोर्गोत्रे बभूवाङ्गुलमन्तरं” ।) अङ्गुलिः, स्त्री, (अज्ञु + उ णिच्) कर्णशला । आङ्गुल इति भाषा । (यथा मनुः,— “कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये देवं पित्रां तयोर्ध” ॥) गजकणिका । हस्तिशुद्धायभागः । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गुष्ठः । इत्युणादिकोषः ॥ अङ्गुलितोरणं स्त्री, (अङ्गुलेः तोरणं वहिर्दारमिव षष्ठीतत्पुरुषः) चन्दनादिद्वारा ललाटे कृतोऽर्द्धचन्द्रः । इति हारावली ॥

अङ्

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलीः मुदं लक्षणया धामयितु-
र्हेतुं राति ददाति या अङ्गुलिमुद्र + ग + कर्त्तरि
कः) साक्षरगोष्मिका । प्रथमाद्या खनाद्या वा अ-
ङ्गितमङ्गुलीयकं । कापेर आङ्गुटी मोहग्रखोदा
आङ्गुटी इति भाषा । इत्यमरः ॥

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्वार्थे कः)
अङ्गुलिमुद्रा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गुलिमोटनं, स्त्री, (अङ्गुल्लोर्मोटनं मर्दनं यस्मिन्
तत् बज्जरीहः) अङ्गुलिहयमर्दनजतशब्दः । आ-
ङ्गुलिमटकान इति भाषा । तत्पर्यायः । एच्छटी २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वच्छटी ३ अङ्गुलिसन्देशः ४ ।
इति हागावली ॥ मुचुटी ५ । इति जटाधरः ॥
मुचुटीनु मुचिपर्याये हेमचन्द्रेण लिखितः ।

अङ्गुलिसन्देशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिचिनिना सन्देशः
मोटनं षष्ठीतत्पुरुषः सम् + टिष् + भावे घञ्)
अङ्गुलिमोटनं । इति हागावली ॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उलिच् स्त्रियां वा डीप् पठे
अङ्गुलिः) शरीरगवयवविशेषः । आङ्गुल इति
भाषा । (रामायणे,—

“कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भानुर्मन स गतसः ॥

ज्वालाङ्गुलीभिर्भगवान् विद्युभ्यः स ऊताशनः” ॥)

तत्पर्यायः । करपाखा २ । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलिः ३

अङ्गुलिः ४ अङ्गुली ५ अङ्गुलः ६ ॥) इति तट्टीका ॥

सा क्रमेण पञ्चाधा, यथा—अङ्गुलः १ तर्जनी २

मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-

जटाधरौ ॥ हस्तिमुद्रायां इति मेदिनी ॥

अङ्गुलीकः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्यां कायते निधीयते
जसौ अङ्गुली + क + घञर्थे कश्मेणि कः) अङ्गु-
लीयकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुलीपक्षकं, स्त्री, (पक्षानामङ्गुलीनां समाहारः
द्विगुसमासः राजदन्तादिवात् पक्षशब्दस्य पर
निपातः) हस्तस्य पक्षाङ्गुलाभि यथा,—अङ्गुल १
प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका
५ । इति राजनिघण्टे ॥

अङ्गुलीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्या अङ्गुलीयं वा अङ्गुली
+ क्त तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुलीयकं, स्त्री, पुं, (अङ्गुलीय + स्वार्थे कः) अ-
ङ्गुलिभूषणं । आङ्गुटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ऊष्मिका २ । इत्यमरः ॥ अङ्गुलीयकं ३ अङ्गु-
लीयः ४ अङ्गुलीयः ५ । इति तट्टीका ॥ कर-
रोटः ६ अङ्गुलीकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुंसि प्रमाणं । अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्य
ङ्गुलीयकः । इति भट्टिः ॥

अङ्गुलीसम्भृतः, पुं, (अङ्गुल्यां सम्भृतः ज्ञातः सप्रमी
तत्पुरुषः) नखः । इति राजनिघण्टे ॥

अङ्गुलः, पुं, (अङ्गुली हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति य अङ्गु-
+ कर्त्तरि कः अम्बाम्बोभू इत्यादिना धत्वम्)
वृद्धाङ्गुलिः । इत्यमरः । वुडो आङ्गुल इति भाषा ।
(मनुः,—

“अङ्गुलमूलस्य तले ब्राह्मं तोथे प्रचक्षते” ॥)

अङ्गुलः, पुं, (अङ्गुति गच्छति अङ्गि + ऊधन्)
अङ्गुलः । बाणः । इत्युणादिकोषः ॥

अघ

अघः, [स] स्त्री, (अघ्नाते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अघि
+ सर्वधातुभ्योऽसन् इति असन्) अघः । पापं ।
इत्युणादिकोषः ॥ (सूर्यशतके,—

“विदधतु घृणयः प्रीप्रमहोविघातं” ॥)

अघिः, पुं, (अघ्नाते गच्छत्यनेन अघि + करणे इक्)
अघिः । इति विश्वः ॥

अघिः, पुं, (अघ्नाते गच्छत्यनेन अघि + करणे रिः)
पादः । (सूर्यशतके,—“प्रीप्रमहोविघातं” ॥)

वृत्तमूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अघिनाम, [न] स्त्री, (अघिनामपे नमते जलाद्या-
कर्षणेन कल्पते यत् अघि + नम् + अन् गिञ्)
वृत्तमूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अघिनामकः, पुं, (अघिनाम + स्वार्थे कः) वृत्त-
मूलं । इत्यमरः ॥

अघिपः, पुं, (अघिपिणा पिबति अघि + पा + ड)
वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

अघिपर्णी, स्त्री, (अघिवत् पर्णं पत्रं यस्याः सा
बज्जरीहः स्त्रियां डीप्) अघिपर्णी । चाकुलिया
इति ख्याता । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अघिवस्त्रिका, स्त्री, (अघिवत् वस्त्रिः उपमित-
कर्मधारयः । स्वार्थे कः) चित्रपर्णीवृत्तः । चाकुलिया
इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या रूपान्तं अघि-
वस्त्रिः अघिवस्त्री ॥

अघ इ पूजायां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अ-
घ्नाते । अघ्ना गतिपूजनयोगिति पूजायां यः स
गवायं । इदित् पाठः पूजायां नलोपाभावात् ।
उदनुबन्धाभावश्च क्षुधवसपत्रार्थाच्चेत्यादिना ज्ञा-
प्रथयस्य निष्ठायाश्च नियम्भिधानात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

अघ उ अ गतौ । स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ इ अघ्नाते । अ अघ्नाति अघ्नाते । इति
दुर्गादासः ॥

अघ उ अ गतौ स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अघ्नाति अघ्नाते । उ अघ्नाति (उदितो
वा इतीडभावपठे) अघ्ना । स्त्रियोक्तिव्यक्त-
शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अघरी, स्त्री, (चडि कोपने पचाद्यच् इदित्वात्
नुम् स्त्रिया डीप् न घग्ही भञ्समासः) मुष्णीला
गौ । शान्त गाड इति भाषा । तत्पर्यायः
सुकरा २ । इत्यमरः ॥ अकोपना स्त्री ॥

अघलः, पुं, (चलति यः चल + पचाद्यच् न चलः
नञ्समासः) पर्वतः । (रामायणे,—

“आसमाद ततो रामं स्थितं प्रीणमिवाचलं” ॥)

कीलकः । इति मेदिनी ॥ अकम्पे चि ॥ (शिखः,

स्थिरः । यदुक्तं,—

“न स्वरूपात् न सामयात्

नच ज्ञानादिकात् गुणात् ।

चलनं विद्यते यस्ये-

त्यचलः कीर्त्तितोऽद्यतः” ॥

अविकारो, कृतस्यः ।

अघलकीला, स्त्री, (अघलः सुमेरुपर्वतः कीलः
स्तम्भस्वरूपो यस्याः सा बज्जरीहः । कीले

अघ

ले श्रे दयोः स्तम्भ इति मेदिनी) अघिबी । इति
शब्दरत्नावली ॥

अघलविट्, [घ] पुं, (अघला स्थिरा त्विट् यस्य सः
बज्जरीहः) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अघलभाता, [ऋ] पुं, बौद्धग्याधिपविशेषः । स
तु शेषजैनाचार्यस्य एकादशस्थानान्तर्गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अघला, स्त्री, (न घला नञ्समासः) अघिबी । इति
मेदिनी ॥ यथा रामायणे,—

“अघिबीमपि कामं तं ससागरवनाचलां” ॥

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी द्युतिः
कान्तिर्यस्याः सा बज्जरीहः) विद्युत् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी प्रभा
कान्तिर्यस्याः सा बज्जरीहः) विद्युत् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिरगोचिः, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्ति-
र्यस्याः सा बज्जरीहः) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

अचिरा, स्त्री, (अचिं ज्ञानोपदेशं राति ददाति
या अचि + रा + कर्त्तरि कः उपपदसमासः अच्
+ भावे इक्) अघ्नात् मातृविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिरांशुः, स्त्री, (अचिराः क्षणस्थायिनः अंशवः
किरगा प्रभाः यस्याः सा बज्जरीहः) विद्युत् । इति
हलायुधः ॥ अचिरात् य अचिरं । श्रीघ्नं ।
अविलम्बं । यथा,—

“अचिरादुपकसुराचरे-

दण्डवात्सौपयिकीमुपक्रियां” ॥

इति नैषधं ॥

अचिराभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी आभा दी-
प्तिर्यस्याः सा बज्जरीहः) विद्युत् । इति हागावली ॥
अचेतनः, चि, (नान्ति चेतना ज्ञानं यस्य स बज्ज-
रीहः) चेतनागहितः । चैतन्यशून्यः । अज्ञानः ।
यथा,—

“कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपगच्छेत्तवाचेतनेषु” ॥

इति मेघदूतकाव्यं ॥ सैन्ध्र्यं चेतनं इत्थं निरि-

न्द्रियमचेतनं । इति चम्कः ॥

अचेतन्यं, स्त्री, (न चैतन्यं चेतना नञ्त्तत्पुरुषः)
निक्षेतना । चेतनाभावः । अज्ञानं । यथा,—

“अचेतन्यामिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत् ।

न जानन्त्यापि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवलं” ॥

इति चैतन्यचन्द्रामृतं ॥ तद्वति चि ॥

अच्छं, व्य, (न च्छाति मम्मूखत्वात् दृष्टिं नाहृणोति
न ह्यो + घञर्थे कः नञ्त्तत्पुरुषः) आभिसुख्यं ।
साम्मुख्यं । इति मेदिनी ॥

अच्छः, चि, (न च्छाति निर्भलत्वात् दृष्टिं नाहृणोति
नञ् + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्वच्छः ।
निर्भलः । इत्यमरः ॥ (अमरशतके, अच्छकपोल-
मूलगलिते) ।

अच्छः, पुं, (न च्छाति निर्भलत्वात् दृष्टिं नाहृणोति
न + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्रष्टिकः ।
भालूकः । इति मेदिनी ॥

अच्युत

अच्युतः, पुं, (अच्छा निर्भलाः भलाः शुक्लाणीव नखा यस्य सः बज्रवीहिः यथा—मेदिन्यां भलः स्यात् पुंसि भल्लुके शुक्लभेदे पुनर्दयोः) भालुकः । इत्यमरः । तट्टीकाकारमते अच्छा भल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ॥

अच्छा, स्त्री, (अःविष्णुश्चायते आच्छाद्यतेऽनया, च्छो + करणे अच् । अस्य विष्णोः क्वा आच्छादनं षष्ठी-तत्पुरुषः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीय-कोषे) विष्णोराच्छादनं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति किद्रं यत्र बज्रवीहिः) किद्र-रहितं । दोषाभावविशिष्टं । यथा ज्ञातातप पराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्रिष्टोमफलैः समं” ॥ इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अच्छिद्रावधारणं, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषग्रहित-कर्मिणाः अवधारणं निश्चयः) दोषग्रहितकर्म-निश्चयः । तच्छापकवाक्यं । यथा,—

ततः कर्ममात्रप्रामाच्छिद्रावधारणं कुर्यात् । तथाच ज्ञातातपपराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्रिष्टोमफलैः समं” ॥ इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अपि च । विशिष्टः । “ततः ज्ञानिं प्रकृतीति अवधारणावाचनं” । अवधारणं अच्छिद्रावधारणं । इति तिथ्यादि-तत्त्वं ॥ तदाक्यं यथा,—यद्यामुके मासि अमुक-पक्षे अमुकतिथौ मन्वैतदमुककर्माच्छिद्रमस्तु ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (किद्र + कर्मिणा क्तः न किद्रं नञ-समासः) क्वेदग्रहितं । अकर्त्तितं । यथा गर्गः,—

“अत्रा पुत्रस्य वै जन्म हात्वा वेदोदिताः क्रियाः । अच्छिद्रनासं प्रशयेत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितं” ॥ इति शुद्धितत्त्वं ॥

अपि च । शङ्कः । “अश्रद्धाघ्नः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिद्रमंशयः । हेतुनिश्चयश्च पश्चैते न तीर्थफलभागिनः” ॥

अच्छिद्रमंशयः फलोपायेतिकर्त्तव्यतासु निश्चय-शून्यः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अच्युतः, पुं, (न अच्यते स्वरूपतो न गच्छति यः नित्य इति यावत् । अ् + कर्त्तरि क्तः न च्युतः नञ्-समासः । पीताम्बरौऽच्युतः शार्ङ्गीत्यमरः) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीर्थ्या-च्युतदत्तहस्तः) । शिखे त्रि ॥ सोऽन्त्यवेलायामेत-त्त्वं प्रतिपद्येतादित्तमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रित-मसीति क्वान्दोग्योपनिषत् ।

अच्युतायज्ञः, पुं, (अच्युतस्य अयज्ञः) बलरामः । इत्य-मरः ॥ इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अच्युतावासः, पुं, (अच्युते वासः क्रियतेऽत्र आ + वस् + अधिकरणे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः । ‘अच्युतः सर्व्वेच्छायां देवर्षिणाञ्च नारदः’ इति भगवद्गीतायाम्) । अच्युत्यवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अज

अज क्षेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अजति । इति दुर्गादासः ॥

अज इक भासि (अजि दोमौ चुरा इदित्वात्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इक अजयति । भासि दोमौ । इति दुर्गादासः ॥

अजः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ् + जन् + अन्ते-ष्वपि दृश्यत इति कर्त्तरि डः उपपदसमासः ।) (“न हि ज्ञातो न जायेत्स न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्व्वभूतानां तस्माद्दहमजः स्मृतः” ॥ इति भारते ।

“योमामजमनादिषु वेति लोकमहेश्वरम्” । इति भगवद्गीतायाम्) । ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः । सूर्य्यवंप्रीयगात्रविशेषः । स च रघु-राजपुत्रः दशरथापिता च । मेघः । इति ज्यो-तिषं । माञ्जिकथायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ जन्म-रहिते वाच्यलिङ्गः । कागः । इति मेदिनी ॥ तत्-परीक्षा । यथा,—

“नक्षत्राणां विभेदेन नगरान्तु गगनत्रयं । तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तत्रयं बलौ ॥ ये ह्येषाः सुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च । देवजातिभिरुत्पद्यन्ते सर्व्वार्थोपनिषये ॥ ये पीता हृदिता वापि नञ्जातेरुदीरिताः । ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातः शुभप्रदाः ॥ यो मोहादयवाङ्मानाहलिनमयं प्रयच्छति । बध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्” ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अजकर्गः, पुं, (अजस्य कागस्य कर्गवत् पञ्चं यस्य सः) असनरुद्धः । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके । (“अजकर्गः कटुस्फुटः कषायोष्णो व्योषोऽहति । कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेघकुष्ठविषयगान्” ॥)

अजकर्गकः, पुं, (अजकर्गः + स्वार्थे क) मालरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजकवः, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च हन्द-तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरबधे प्रीणयत्यनेन अज क + वा + करणे कः । “कः प्रजापतिरुदितः को वायुरिति शब्दित” इत्येकाक्षरीयकोषे) शिव-धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा) वनयवानी । तत्पर्यायः । अजमोदा २ । खगश्वा ३ । काग्वी ४ । इति रत्नमाला ॥ उग्रगन्धा ५ । इत्य-मरः ॥ रुद्रविशेषः । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥ इति मदनविनोदः । तिलौगि इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । वस्तगन्धा ३ । खगपुष्पा ४ । अवि-गन्धिका ५ । उग्रगन्धा ६ । ब्रह्मगर्भा ७ । ब्राह्मो ८ । पूति-मयूरिका ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । वातगुल्फोदरगोवर्णप्रणासिंश्लनशिखं । पीता चेदङ्गने हित्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धः षष्ठीतत्पुरुषः तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् ठस्येक इति ठस्य इकः) वर्त्वीरुद्धः । इत्यमरः ॥ वावरि इति भाषा ।

अज

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजगन्धीरुद्धः । इति रत्नमाला ॥

अजगगः, पुं, (अजं गिरति यस्ते यः सृ + पचाद्यच् अजस्य गरः षष्ठी तत्पुरुषः) स्वनामख्यातवृहत्-मर्षः । तत्पर्यायः । शयः २ । वाहसः ३ । इत्यमरः ॥

अजगवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं त्रिपुरासुरबधे गीतं षष्ठी तत्पुरुषः) तादृशं गीतं वाति सम्ब-ध्नाति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपद-समासः । “गच्छ गीतञ्च गौर्ष्वैव गूढधेनुः सरस्वती” इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाकः । शिवधनुः । इत्य-मरः ॥ तस्य रूपान्तरं । अजकवं । अजकावं । अजो कवं । अजगावं ॥

अजगावं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं गीतं षष्ठी तत्पुरुषः) तादृशं गीतमवति सम्पादयति दत् अजग + अय + कर्मण्यण् उपपदसमासः) शिव-धनुः । इति शब्दमाला ॥

अजजीविकः, पुं, (अजः जीविका जीवनीप्रायो यस्य सः) अजजीवो । कागपालकः । तत्पर्यायः । जावालः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या रूपान्तरं । अजडा । अज्मटा ॥

अजडा, स्त्री, (अजडां जाडाभावं सम्पादयति या अज-डा + कर्गोत्थे गिच् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः । आलकुष्ठी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अजथ्या, स्त्री, (अजानां समूहः अज + थ्यन् स्त्रियां टाप् अजसमूहः । तद्वद्भावावर्त्तत्वात्) स्वर्ष्य-युधिक्का । इति दीक्षिताः ॥

अजदगडी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दगडः काष्ठ-मस्याः सा स्त्रिया ङीप्) । ब्रह्मदगडीरुद्धकाष्ठेन यज्ञ-विधानात्) ब्रह्मदगडीरुद्धः इति राजनिर्घण्टः ॥

अजनकः, त्रि, (न जनकः नोत्पादकः नञ्समासः) जन-यति अन् + गिच् गयुन्) अनुत्पादकः । अजन्मदः । अस्तया । अकारकः ॥

अजननिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे मन्थनिरिति रुद्राणां विन्दायां भावं अनिः । तस्याजनिरेवास्तु जननीकेशकागिणा इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मरहितः । उत्पत्त्यभावः । अकरणिः । शापः । यथा । अजननिरस्तु तस्य । इत्यमरटीकायां गायमुकुटः ॥

अजन्यं, स्त्री, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन् गिच् यत्) उत्पातः । शुभाशुभसूचकभुक्त्यादिः । इत्यमरः ॥ अजननीये त्रि ॥

अजपः, पुं, (अजपश्च जपति पठति यः जप् + पचा-द्यच् न जपः नञ्समासः) अमदध्यातः । कुपाठकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अजं पाति रक्षति यः + अज + पा + कर्त्तरि क उपपदसमासः) कागपालकः । यथा,—

“शोषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने” । इति चरकः ॥

अजपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्यतेऽसौ अपितु श्वा-सः) अजपावती । इति राजनिर्घण्टः ॥

अज

प्रश्नासयोगंमनागमनाभ्यां मम्याद्यते जप् + घ-
र्षे कः स्त्रियां टाप् नञपा नञ्समासः ।)
हंसमन्त्रः । यथा,—

“वियदङ्केन्दुलमितस्तदादिसर्गसंयुतः ।

अजपायथो मनुः प्रोक्ता द्युत्तरः सुगपादपः” ॥”

अस्य देवताईनागीश्वरमूर्तिः । यथा,—

“उद्यद्गानुस्फुरिततडिदाकारमूर्द्धाम्बिकेशं

पाशाभीतिं वरदपरशुं मंदधामं कंगलैः ।

दिव्याकन्दैर्नवमगामैः प्रोभितं विश्वमूर्धं

सौम्याभेयं वपुरवतु नखन्द्रचूडं चिन्त्रं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्वाभाविकानिश्वासप्र-

श्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।

तथाच दक्षिणामूर्तिमंहिताया ।

“अथ वक्ष्ये महेशानि प्रथमं प्रजपेन्नरः ।

मोहबन्धं न जगति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥

श्रीगुरोः कृपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।

उच्चार्यमानिश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥

उच्चार्यैवे निःश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयं ।

तस्मात् प्राणस्य हंसस्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

नामेरुश्चासनिःश्वासात् हृदयाद्ये व्यवस्थितः ।

षष्टिश्चासैर्भयेत् प्राणाः षट्प्राणा नाडिका मता ॥

षष्टिनाद्या ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ।

एकविंशतिसाहस्रं षट्प्राणाधिकमीश्वरि ॥

जपते प्रथमं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं परां ।

उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं ॥

विना जपेन देवेभिर्जपो भवति मन्त्रिणाः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्तरी” ॥

अन्यत्रापि ।

“षट्प्राणानि दिवा रात्रौ सहस्राण्येकविंशतिं ।

एतत्संख्यानितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा” ॥”

सन्ध्यावन्दनहीना । इति महाभागत्वं ॥

अजभक्तः, पुं. (अजाना भक्तः खाद्याः षष्टीतत्परुषः ।

भक्त + कर्मणि घञ् ।) वर्ध्मवृद्धः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अजमीढः, पुं. (अजः द्वागः यजे मीढः मित्तो यज

सः तद्देशाधिपः अजमीढ + अण् संज्ञापृब्वक-

वृद्धेरनित्यत्वात् वृद्धभावः ।) राजा युधिष्ठिरः ।

इति त्रिकाश्रयः ॥

अजमोदा, स्त्री. (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो

यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः

सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ ब्रह्म-

दर्भा ३ यवानिका ४ ॥ इत्यमरः । यमानी

दिविधा ।

एका क्षेत्रयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।

अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् इयो-

रपीति सुभूतिः ॥ केचित्तु अजमोदादिद्वयं वन-

यमान्यां । ब्रह्मदर्भादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।

उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृतक्षेत्रयमानिकेति । य-

मानी दीपको दीप्यो भूतिकक्ष यमानिकेति च

रत्नमाला ॥ इति भरतः ॥ * ॥ वैद्यके तु वन-

यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खगाङ्गा २

वक्षमोदा ३ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धदला ६

अज

हस्तिकाग्वी ७ गन्धपत्रिका ८ मायुगी ९ शि-

खिमोदा १० मोदाद्या ११ वज्रदीपिका १२

ब्रह्मकोशी १३ विशाली १४ हयगन्धा १५ उग्र-

गन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ वि-

शाल्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।

रूक्षत्वं । रुचिकारित्वं । कफवायुशूलाध्नाकारुचि-

जठरागमयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ य-

मानी । यथा,—

“अजमोदा खगाङ्गा च मशुभो दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता काग्वी लोचमन्तकः ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृद्या हृद्या बलकरी लघुः ॥

नेत्रामयकर्मिच्छर्दिहृद्यप्रवन्तरुजो हरत्” ॥*॥

अथ युरगामानीयधानीनामगुणाः ।

“पागमीययवानी तु यवानीमदृशी गुणैः ।

विशेषात्पाचनी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुरुः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अजमोदिका, स्त्री. (अजं मोदयति हर्षयति या ।

मुद् + गिच् ग्वल् स्त्रियां टाप् । अजस्य मोदिका

पठ्यतीतत्परुषः) यवानी । इति वैद्यकं ॥

अजम्भः, पुं. (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्ये

च) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥ न सन्ति

जम्भा दन्ता यस्य ॥

अजयः, पुं. (जि + भावे अच् न जयः नञ्समासाः)।

पराजयः । यथा,—

“सुरवदुःखे संसे हत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” ।

इति भगवद्गीता ॥ गच्छेद्गणप्रसिद्धनदविशेषः ॥

अजया, स्त्री. (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि +

कर्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नञ्समासः)।

विजया । भाङ्ग भिद्धि इति ख्याता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अजय्यं, त्रि. (जितुमशक्यं जि + कर्मणि) “क्षय्यं जय्यौ

शक्यार्थे इति यत्” न जय्यं नञ्समासः)। जितुम-

शक्यं । अजय्यं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ (यथा

रघुवंशे,—“राज्ञामजय्योऽजनि पृगडरीकः” ।)

अजयः, त्रि. (जृ + भावे अच् गुणा स्त्रियां टाप्,

नास्ति जग जीर्णावस्था यस्य सः) जगारहितः ।

वाङ्मयशून्यः । यथा,—

“अजगामगवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री. (नास्ति जरा यस्याः सा) जीर्ण-

फलोपता । वृद्धदारकप्रभेदः । गृहकन्या । छत-

कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्ये, स्त्री. (न जीर्यति जृ + कर्त्तरि अजय्यं सकृत्-

मिति सूत्रेण यत् । तेन सकृत्तमार्थेण गमाजर्थं

दुतमिति भट्टिः) सकृत् । नौहर्दं । इति हेम-

चन्द्रः ॥ अजराहै त्रि ॥ (यथा रघुवंशे,—

“भृगुरजय्यजरसोपदिष्टमदहृबन्धाय पुनर्बन्ध” ।)

अजलम्बनः, स्त्री. (अज इव लम्बते कृष्णवर्षत्वात्

ज्ञायतेऽसौ लम्ब + कर्मणि ल्युट्) खोतोद्भवं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अजलोमा, [न्] पुं. (अजस्य लोमेव लोम मञ्जरी

अजा

यस्य सः) वृद्धविशेषः । गुयाश्रिषा । श्रुया-
श्रिष्वी इति च भाषा । तत्पर्यायः । शिखी २
केशी ३ महाङ्गखा ४ अग्रपर्णी ५ । इति रत्न-
माला ॥

अजशृङ्गी, स्त्री. (अजस्य क्रागस्य शृङ्गमिव फलं

यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) वृद्धविशेषः । गा-

ङ्गशृङ्गी मेढ्राशृङ्गी । इति ख्याता । तत्प-

र्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विषाणिका ३

चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्वी ६ नैत्रै-

षधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेष-

शृङ्गी ९ वर्त्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्या १२

तिक्तदुग्धा १३ पुत्तशृङ्गी १४ कर्णिका १५ । अस्या

गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफार्शःशूलप्रोथश्वास-

हृद्रोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं । चक्षुर्हितका-

रित्वञ्च ॥ तत्फलम्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।

कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलरुचिकारित्वं ।

हृद्यत्वं । लवणास्त्रसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा सुश्रुते,—

“अजगन्धाश्वगन्धा च काला सगलया सह ।

एकैषिकाजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहृत्” ॥

अजश्वं, स्त्री. (नञ् + जम् + नमिकम्पिस्प्रजस इत्या-

दिना र नञ्समासः) निरन्तरं सततं । इत्यमरः ॥

(यथा रघुवंशे, “अजसदीक्षाप्रयतस्य मद्गुणोः

क्रियाविधाताय कथं प्रवर्त्तसे” ।)

अजहत्वाद्यां, स्त्री. (न जहत् न त्यजन् स्वार्थो यां

वृत्तिं यदा न जहती स्वार्थं या लक्षणा सा ।)

लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री-

यार्थात्वाग्निनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रवि-

श्रन्तीत्यत्र कुन्तधागिपुरुषे लक्षणा इत्यलङ्कार-

प्रास्त्वं ॥

अजहल्लिङ्गः, पुं. (न जहत् लिङ्गं यं शब्दं यदा न

जहत् लिङ्गं यः शब्दः इति ।) विशेषणभूतोऽपि

स्वलिङ्गात्वागो शब्दः । इति व्याकरणं ॥

अजहा, स्त्री. (न जहाति परित्यजति शुकान्, अनु-

पसर्गास्तिन्पविन्दधारिणारि वेद्येजिचेति साति-

साहिभ्यश्च इति पाणिनिस्त्रेया चकारस्य

अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः द्वित्वं नञ्त्त्, स्त्रियां

टाप्) शुकशिवी । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अत्याल्ये त्रि ॥

अजा, स्त्री. (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते

न + जन् + कर्त्तरि ड नञ्समासः । अत्र नञ्-

शब्दः शिश्नखलने । आद्याशक्तिपक्षे नञ्निषे-

धार्थः, अजामेकां लोहितशुककृष्णां नामा इति

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां ।) क्रागो । इत्यमरः ॥ माया ।

आद्या शक्तिः । इति पुराणं ॥ (“अजामेकां लो-

हितकृष्णशुक्लां वज्रीः प्रजाः वृजमानां सरू-

पाम् अजो ह्येको जुषमाणोऽनुश्रेते जहात्येनां

शुक्तभोग्यामजोऽन्यः”—इति श्वेताश्वतरोपनि-

षद् ॥) व्योषधिभेदः । (यथा सुश्रुते,—

“अजा महौषधी क्षेया शङ्खकुन्देन्दुपायदुरा” ।)

अजागरः, पुं. (न जागरयति सेवनेन लोकान्

निद्रापयति यः, जागृ + णिच् जाग्रोऽविचिख

अजा

गोष्ठित्सु इति गुणः ततः पचाद्यच् नञ्समासः।) अजराजवृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ जागरणा-
रहिते चि ॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीथते अत्युक्तगन्धतया
त्यज्यतेऽसौ अज् + इञ् अजादिभ्यश्च इति कर्मणि
इञ् । अजेन अजाजिः ढतीया तत् । स्त्रियां
वाडोप्) श्वेतजीरकः । कृष्णजीरकः । काकोदुम्ब-
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजत्यवसायेन अजाजीवति
सत्यक् प्राणान् धारयति यः, अजा + जीव + पचा-
द्यच् अजेन अजाजीवः ढतीयातत्पुरुषः) जावालः ।
हागोपजीवी । इत्यमरः ॥

अजातः, त्रि, (अज् + कर्त्तृणि क्तः न जात नञ्-
समासः) अजन्मविश्रुतः । अनुत्पन्नः । यथा ।
अजातपत्न्या इव मातरं स्वगाः । इति श्रीभागवतं ॥
(यथा दायभागे,—

“ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपोविगर्हितः” ॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः
शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा महाभारते,—

“अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्” ।)
(शिवः काशीपुत्रः शमीकपुत्रः) (यथा हृद्विश्वे-

“श्यामपुत्रः शमीकपुत्रः शमीको राज्यमावहत् ।
जुगुप्समानो भोजत्वाद्वाजसृष्टमवाप सः ।

अजातशत्रुः शत्रुणां जडे तस्य विनाशनः” ॥)
(विम्बिसागपुत्रः स च प्राक्शत्रुनिषमकालीनः ॥)

अजातागिः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः
अग्निः शत्रुर्दस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति
भृशप्रयोगः ॥

अजातौल्वलि, पुं, (अजया उपजीवी तौल्वलि-
मुनिविशेषः शाकपार्थिवदित्वात् समासः मध्य-
पटलोपश्च । तुल्यलस्यापत्यं तुल्यल + अत इति अजि
इञ्) अजोपजीविसुनिविशेषः । इति मध्यपट-
लोपिकर्मधारयसमासे सुपद्म्याकारणं ॥ तुल्यल-
स्यापत्यं तौल्वलिः अजोपजीवी चामौ तौल्वलि-
श्चेति । इति तट्टीका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन टयर्थमद्यते भव्यतेऽसौ
अद् + कर्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी
खाद्या घृष्टीतत्पुरुषः) क्षुद्रदुर्गलभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिववृषवत् यथास्थानमारो-
हिणं नयति प्रापयति । अजा + नी + कृत्यल्युटो
बहुलमिति सूत्रेण कर्त्तृणि यत् । अजश्रागे
हरिब्रह्मधातुस्मरु हरे रणे इति मेदिनी) उत्तम-
घोटकः । तत्पर्यायः । हयोत्तमः २ वाताश्र-
जायः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजानेयः ४
कुलीनः ५ । इत्यमरः ॥ निर्भये चि । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अजान्नी, स्त्री, (अजस्य अजन्मिव देहवन्धनमिव
अजन्मं तदाकारमज्ञानी यस्याः सा षिड्गौगदि-
भ्यश्च इति ङीष्) वृद्धविशेषः । नीलवर्णवीणा

अजिह्वः

इति भाषा तत्पर्यायः । नीलवृद्धा २ नील-
पृष्ठी ३ अतिसोमशा ४ नीलिनी ५ कृष्णान्नी ६
अन्तःकोटरपृष्ठी ७ । इति रुद्रमाणा ॥ वस्तान्नी ।
वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजापालकः, त्रि, (अजाणां पालकः रक्तकः घृष्टी-
तत्पुरुषः) अजाजीवी । हागरक्षकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अजितं, त्रि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः ।
जि + कर्मणि क्तः) अनिर्जितं । इति हेमचन्द्रः ॥
अतिपराजितश्च ॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजित ऐश्व-
र्येण । “वेधाः प्राज्ञोऽजितः कृष्णो वृष्टः शङ्ख-
र्षणोऽस्युत” इति सहस्रनाम पर्याये ।) विष्णुः ।
बृद्धः । तीर्थकृष्णेनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शिवः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अजिनं, स्त्री, (अजति धूम्यादि आद्यगोति यत्
अज् + कर्त्तृणि इजन् बाहुल्यात् अजेर्यद्यञ् पोश्च
इति नवी आदेशः) (अजानिनं श्लोकाविविन्द-
वर्धि चेति कुमासम्भवे) चर्मम् । ब्रह्मचार्यादि-
धार्यकृष्णामागदित्वात् । इत्यमरः ॥ जिनभिन्ने
वाच्यलिङ्गम् ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म पत्रं पत्तो यस्याः
सा) चर्मचटिका । चामचिका इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । जतुका २ । इत्यमरः ॥ जतुका ३ ।
इति तट्टीका ।

अजीनपत्री, स्त्री, (अजीनं चर्म पत्रं यस्याः सा
गौगदित्वात् ङीष्) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
अजिनयोनिः, पुं, (अजिनानां चर्मणां योनिः
आकरः घृष्टीतत्पुरुषः) योनिः स्त्रीः एसथोऽस्य आदा-
करे स्मरमन्दिर इति मेदिनी) हृग्गिः । इत्यमरः ॥

अजिगं, स्त्री, (अजति गृह्णातिः स गति यच्च अज् +
अधिकरणं किञ्च् । उठान इति भाषा । अजति
गच्छति यः इति वायुः । अजति गच्छति जग
भङ्गमिति यावत् इति शर्मा । अजन्ति इन्द्रि-
याणि गच्छन्त्यत्र इति व्युत्पत्त्या विधयः ।) चत्वम् ।
(यथा विद्यापरागे,—

“पुनश्च भगवतस्याभुदाश्रमस्येऽजजिरे” ॥)
वायुः । शर्मा । मगदकः । विधयः । इति
मेदिनी ॥

अजिह्वं, त्रि, (जिह्वि वक्रतायां जिह्वि + मक् न
जिह्वं नञ्समासः) अवक्रं । सरलं ॥ इत्यमरः ॥
भेकं ए । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
“अजिह्वामश्रुतां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां” ॥)

अजिह्वगः, पुं, (अजिह्वं सरलं गच्छति यः अजिह्व
+ गम् + ङः उपपदसमासः) बाणः । इत्यमरः ॥
अवक्रगे वाच्यलिङ्गः ॥ (यथा रामायणे,—

“ते तस्य कार्यं निर्भयं रक्तपुङ्खा अजिह्वगाः ।
निष्येन्नुर्नोहितादिग्धा रक्ता इव महोग्गाः ॥
न ह्यविद्धं तयोगीन्ने बभ्रुवांगुलमन्तरं ।
नानिर्भयं न चाध्वस्तमपि सूक्ष्मजिह्वगैः” ॥)

अजिह्वः, पुं, (नान्ति जिह्वा यस्य सः) भेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जिह्वारहिते चि ॥

अजीर्ण

अजीर्णं, स्त्री, (अ + क्तः, न जीर्णं नञ्समासः) अपाकः ।
तत्पर्यायः । वायुगण्डः २ अन्तर्विमिः ३ पक्षता-
ग्रयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजाजीर्णस्य
विप्रकृतं निदानमाह । अत्यमुपाणाद्विषमाश-
नाच्च सन्धारणात् स्वप्रविप्रयथाच्च । कासेऽपि
सात्मं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥
सन्धारणात् क्षुदातमूत्रपुरीषादीनां स्वप्रविप-
र्यथात् दिवाशयनाद्रात्रौ जागरणात् । लघु
चापीत्यपि शब्दात् खिग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥ * ॥
अन्यथ ।

“ईषाभयक्रोधपिङ्गुतेन
लुब्धेन रुदैव्यनिपीडितेन ।
प्रदेहयुक्तं च सेव्यमान-
मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति” ॥

पिङ्गुतेन श्वात्तेन । उक्तकारणोभ्योऽतिमात्र-
भोजनं विशदयतीर्णस्य कारणमजीर्णस्य बद्ध-
व्याधीना कारणमित्याह ।

“अनात्मवन्तः पशुवद्भुजते येऽप्रमाणातः ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि” ॥

अनात्मवन्तः अबुद्धिमन्तः । रोगानीकस्य विस्-
च्याटेः । मूलं कारणं ॥ * ॥ अन्यथ ।

“प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते गृणां ।
तन्मृतो रोगसंघातस्तदिनाशादिनश्यति” ॥

तदिनाशादिनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति
रोगसंघात इत्यर्थः । यदा तत् अजीर्णं आशात्
भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्तते

इत्यर्थः ॥ * ॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।
“ग्लानिर्गौगवमाटोपो भ्रमो मारुतमुद्रता ।

विषयोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं” ॥
मारुतमुद्रता वायुगण्डरोधः । विषयः मला-
प्रवृत्तिः ॥ * ॥ सङ्कल्यकारणैः सहितानजी-

र्णस्य भेदानाह ।

“आमं विदग्धं विदग्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः” ।
त्रिभिर्गुणैकगो न तु मिलितैः ।

“अजीर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः” ॥
केचित् सुश्रुतादयः ॥ रसशेषतः भुक्तस्य पक्षस्य

सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पचते । भुक्तस्य
पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्वः स रस-
शेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं नव्यामाजीर्णं ॥ * ॥

नव्यामाजीर्णाद्रसशेषस्य को भेद उच्यते । आमं
मधुरतागतमपक्वं अन्नमेव । रसशेषस्तु भुक्तस्य

पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्व इति भेदः ।
अजीर्णे पक्षमं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च ।

निर्दोषं गौगवभ्रमशृणादिदोषाजनकं । दिन-
पाकि च आहारोऽहोरात्रेण पाकं यातीति

स्वभावः । यत्तु मात्राकालसाध्यादिदोषादिनान्तरे
पाकं याति तदिनपाकि । अतएव याममध्ये न

भोक्तव्यमिति वचनं,—
वदन्ति यत्तं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं” ।

प्राकृतं अविचारकं । प्रतिवासरं प्रतिदिन-
भावि । भुक्तं यावन्नजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते ।

एतदभिधानस्य प्रयोजनं पाकाथं वामपाश्र्वयन-

प्रियश्चादिसेवनादिकं । न चात्राहारस्य नि-
बन्धः । प्रातराशौ त्वजीर्णं तु सायमाशौ न दुष्य-
तीति वचनेन सायमाशौश्रावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ॥*॥
आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तन्नामे गुरुत्वोत्क्रेशः शोथो गण्डादिकूटगः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

गुरुता उदगाङ्गयोः । उत्क्रेशः उपस्थितं वमन
मिव । अदिकूटोऽदिकूटकः । अविदग्धः अन्नस्यो
निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमदग्धमूर्च्छापित्तश्च विविधा रजः ।
उद्गारश्च सधुमासः खेटो दाहश्च जायते” ॥

विविधा रजः श्लैषचोषदाहादयः ॥*॥ विदग्धा-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धं शूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।
मक्षवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनं” ॥

वातवेदनाः तादभेदादयः ॥ स्तम्भो गात्राणां
मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशोषाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“रसशोषेऽन्नविदेयो हृदयाशुद्धिगौरवे” ॥*॥
रसस्य उपद्रवनाह,—

“मूर्च्छा प्रलापा वमथः प्रमेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मृत्तिश्च रसशोषतः” ॥*॥

अतिश्रायितेभ्यः आमायजीर्णभ्यो विसृष्ट्यादिवो
गानाह,—

“आमं विदग्धं विदग्धमिव जीर्णं यदीरितं ।
विसृष्ट्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका” ॥

नात्र यथासङ्गं तदा विदग्धादिलम्बिका भवितु
मर्हति । सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतो
ऽजीर्णादिसृष्ट्यादित्रयात्मिका ॥*॥ विसृष्ट्यादि-
निवृत्तिमाह,—

“सूत्राभिरिव गात्राणि तदुत्सन्नित्तुतेऽनिलः ।
यत्राजोर्गेन सा वैर्यैर्विसृष्टीति निशद्यते” ॥*॥

विसृष्ट्या निदानमाह,—

“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितगमाः ।
सुद्रास्तामजितात्मानो लभन्तेऽग्रनलोनुपा” ॥

विदितगमाः ज्ञातायुर्वेदाः ॥*॥ विसृष्ट्या लक्षण-
माह,—

“मूर्च्छातिसारोवमथू पिपासा
शूलं भ्रमोद्विष्टनभ्रमदाहा ।

वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रजश्च
भवन्ति तस्या शिरसश्च भेदः” ॥

उद्वेष्टनं हस्तपादयोः । शिरसो भेदः शिरःशूलं ॥
विसृष्ट्या उपद्रवनाह,—

“निद्रानाशोऽग्निः कम्पो सूत्राघातो विसंज्ञता ।
अभी उपद्रवा घोरा विसृष्ट्याः पक्ष दारुणाः” ॥

अभी उपद्रवा घोरा अभी निद्रानाशादयः उप-
द्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।

विसृष्ट्याः पक्ष दारुणा विसृष्ट्यास्तु पक्षापि यदि
स्युस्तदा दारुणाः प्रायभयङ्कराः ॥*॥ अन्नसक-
लक्षणमाह,—

“कुक्षिरान्द्रतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिक्रुजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुत्तावपि धावति ॥

वातवर्षो निरोधश्च यस्याद्यर्थं भवेदपि ॥

तस्यान्नसकमाचष्टे त्वयोद्गारौ च यस्य तु” ॥
अन्नहृते आध्नायते । प्रताम्येत् ग्लायति । परि-
कृजति आर्त्तनाहं करोति । कुत्तौ अजीर्णेन
निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं

गच्छतीत्यर्थः । काश्यपस्त्वाह,—

“नाधो याति न चाप्युर्द्धमाहारो न च पच्यते ।
कोष्टे स्थितोऽलसीभृतस्ततोऽभावन्नसः स्मृतः” ॥

विसृष्ट्यलसयोरारिष्टमाह,—

“यः श्यावदन्तोऽन्नखोऽन्यसंज्ञः
कृद्दंर्हितोऽन्यन्तरयातनेत्रः ।

ज्ञामस्वरः सर्वविमुक्तमन्धि-
र्यायान्नः सोऽपनरागमाय” ॥

सर्वविमुक्तमन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभृताः
सन्धयो यस्य सः ॥*॥ विलम्बिकाया लक्षण-
माह,—

“दुष्टश्च भुक्तं कफमारुताभ्यां
प्रवर्त्तते नोर्द्धमधश्च यत्र ।

विलम्बिकां तां भृशदुःखिकित्सा-
माचक्षते शास्त्रविदः एगणाः” ॥

भृशदुःखिकित्सां प्रत्याख्यायोपचर्मागीयम् । इय-
मसाध्येवेति जञ्जटः ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य
लक्षणमाह,—

“उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितं ।
लघुता क्षतिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणं” ॥*॥

अथ चिकित्सा,—

“हरीतकी तथा शुगठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
मैन्धवेन युता वा स्यात् सातव्येनाग्निदीपनी ॥

गुडेन शुगठीमथवोपकुल्यां
पथां तृतीयामथ दाडिमं वा ।

आमेघजीर्णेषु गुदाभयेषु
वर्षां विवन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥

शोथं दन्ती त्रिष्टुचिचं कृष्णामूलं विचूर्णितं ।
तस्मै गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥

एतद्गुडाष्टकं नाम वलवर्णाभिवर्द्धनं ।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं श्रीहृष्याङ्गामयापहं ॥

सर्वचूर्णसंमो गुडो देयः । केचित्तु द्विगुणं गुडं
दत्त्वा गुटिकां कुर्वन्ति । रेचकोऽयं योगः ।

गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमेदसैन्धवनागरमरि-
चानि चास्त्रतक्रेण । मत्ताहादधिकं पायुष्को-
नाशनं परमं ॥ श्लैषधमित्यध्याहार्यं,—

“तन्नामे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितं ।
विदग्धे स्वेदनं शस्तं रसशोषे शयीत च ॥

वचा लवणातोयेन बान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कणासिन्धुवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिरं भ्रमा ॥

जलमत्र सहावमात्रं । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धवं
कर्षार्द्धमितं । द्रयोस्त्रस्ययुतेन जलेन पीतेन ।

“कणादिकल्कं वा पीत्वा बान्तिरामे प्रशस्यते”
इत्यनेनान्वयः ॥*॥

“धान्यनागरसिद्धं वा तैर्यं दद्याद्विषक्षणाः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनं ॥

भवेद् यदि प्रातरजीर्णशुद्धौ
तदाभ्यां नागरसैन्धवाभ्यां ।

विचूर्णितं शीतजलेन भुक्त्वा
भुक्त्वाभशुद्धौ मितमन्नकाले ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं
दंदह्यते हृष गलश्च यस्य ।

द्राक्षां सितामादिकसम्युक्तां
लिङ्गाभ्यां चातिसुखं लभेत ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके हे
समधरगाष्टतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभुक्तं सर्षपा चूर्णसंभ-
ज्जनयति जठरेऽग्निं वातरोगांश्च हन्ति” ॥

अजमोदात्र यवानी । अन्तःसंमार्जकत्वात् । जी-
रके हे शुक्लं कृष्णश्च । धरगामत्र मानं । तेन

समधरगं घृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुगठा-
दीनां भागाः सप्त । तत्राष्टमो भागो हिङ्गुनः ।

हिङ्गुवष्टकम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥

कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुयं त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्हयेद्विन्धुकद्वैः ॥

पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णाग्निं यं प्रोक्तं सद्यो दीपनपाचनः ॥

भक्षयेद्दिगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देहेदपि ।
अजीर्णाग्निः ॥*॥

“द्वौ क्षारौ चित्रकं पाटा करञ्जं लवणानि च ।
सूक्ष्मैलापचकं भार्गो क्षमिन्नं हिङ्गु पौष्करं ॥

शटी दावर्णी चिचिन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।
रक्षान्नं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुक्षिका ॥

अश्ववेतसमस्त्रीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हृषभाग्बन्धं समं ॥

तिलमुक्ककशिग्यूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षारिणि लौहकिट्टश्च तप्तं गोमूत्रसेचितं ॥

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गसैनेतद्भावयेद्विषसत्रयं ॥

दिनत्रयन्तु शुक्लेन तथार्द्रकं सेन च ।
अत्यधिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताभिसमप्रभं ॥

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च श्रीहानं गुदजानि च ॥

उदराण्यन्वद्विद्धि अश्लीलां वातशोणितं ।
प्रगतवृत्त्यनान्दोषाद्गुदमग्निं प्रदीपयेत् ॥

द्वौ क्षारौ स्वर्जिका यवक्षारश्च । लवणाणि पञ्च ।
रक्षान्नं विषाम्बिल इति लोके । श्रेयसी हरी-
तकी । उपकुक्षिका मगरैला । मुक्ककः श्लैष इति
लोके । कोकिलाक्षः कोकिलश्च इति लोके ।
रुद्धमिमुखचूर्णं ॥*॥

“सुहृत्कंचित्तैरगृह्यवरुणं सपुनर्गवं ।
तिलापामार्गकदभीपलाशं तित्तिनी तथा ॥

गृहीत्वा ज्वालयेदत्तं प्रस्थं भस्माखिलश्च तत् ।
जलादके विपक्षयं यावत् पादावशेषितं ॥

सुप्रसन्नं विनिःस्वाथ्यं लवणाप्रस्थसंयुतं ।
पक्वं निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णोद्धतं पुनः ॥

यवानीजीरकयोश्चूलजीरकादिङ्गभिः ॥

अजीर्ण

अजीर्ण

अजीर्ण

एषगर्भपलेरेभिर्बुर्जितैस्तत् विभिन्नयेत् ॥
 आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छेद्ययेत् पुनः ।
 शीतोदकेन तद्दृग्ं पिबेत् प्रातर्हि मात्रया ॥
 तस्मिन् जीर्णोद्गमश्रीयाद्युषैर्जाङ्गलै रसैः ।
 ईषदसैः सलवणैः सुखाष्ठीर्वज्रदीपनैः ॥
 एतेनापिर्विर्वर्द्धत बलमारोग्यमेव च ।
 तत्रानुपानं शूलं हि तक्रं वा भोजनं हितं ॥
 मन्दाग्न्यर्शाविकारेषु वातश्लेष्माभयेषु च ।
 सर्वाङ्गशोधनयोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च ॥
 अग्रमर्त्यां शर्करायाश्च विन्मृत्तानिलशयोगेषु ।
 वेश्चानरुद्रागः ॥ * ॥

“सामुद्रं लवणं ग्राह्यमष्टकर्ममितं बुधैः ।
 सौवर्धनं पञ्चकर्म विडसैस्त्वधान्यकं ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकं ।
 तानीष्टं केशरं चयमस्त्रवेतमकं तथा ॥
 द्विकर्ममात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेदुधः ।
 मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ममात्रकं ॥
 दाडिमं स्याच्चतुःकर्म त्वगेले चाडिकर्मके ।
 एतच्चर्गाहृतं सर्वै लवणं भास्कराभिधं ॥
 भक्षयेच्छेद्यामानं तत्क्रमस्तककाराङ्गिकैः ।
 वातश्लेष्मभवं गुल्मं स्त्रीहानमुदरं क्षयं ॥
 अर्शांसि यद्दृग्ं कुष्ठं विवन्धश्च भगन्दरं ।
 शूलं शोधं श्वासकासावामदोषश्च हृद्दुर्जं ॥
 अग्रमर्त्यां शर्कराश्चापि पाण्डुरोगं कृमोनपि ।
 मन्दाग्निं नोश्चयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ॥
 हिताथ सर्वलोकानां भास्वरैर्गैतदीर्घितं ।
 हृन्त्यात् सर्वाण्यजीर्णाणि भुक्तमात्रमसंशयं ॥
 निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येककुर्वन्ति” ॥
 अथ दाडिमस्य ‘वीजानां चूर्णं कर्षचतुष्टयमितं
 देयं । भास्करलवणचूर्णं ॥’ मैन्धवं समूलमगधा
 चयानलनागरं पथ्या । क्रमवृद्धि मपिष्टद्वै वड
 वानलनामचूर्णं स्यात् । वडवानल वृक्षं ॥ ५ ॥ पथ्या-
 नागरकृष्णाकं भ्रुविल्वामिभिः सितातुल्यैः । वड-
 वानल इव जग्यति बडगुर्वपि भोजनं चूर्णं
 द्वितीय वडवानलचूर्णं ॥ * ॥

“शलात्खनागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
 मरिचं पिप्पली शुगठी चतुःपञ्च षडङ्गं ॥
 द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
 चूर्णमेतत् प्रयात्तयममिसन्दीपनं परं” ॥
 समशर्करचूर्णं ॥ * ॥
 “इन्द्रासनं सप्तपलं त्रिफलायाः पलत्रयं ।
 पलत्रयं न्यधगस्य सितायाश्च चतुःपलं ॥
 अमृता शतपुत्री च तथा कृष्णापरजिता ।
 आसां चूर्णं समादाय पलमात्रं एथक् एथक् ॥
 भावयेदकतः सर्वै भृङ्गगजरसेन तु ।
 स्वभाविकमितं चूर्णं खिग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥
 विलिहन् मधुसर्पिर्ध्यां मन्दाग्नेः सहसा नरः ।
 सुष्यते यद्दृग्ं रोगात् गुदरोगात् सजाठगात् ॥
 मेहं कुष्ठश्च वीसर्पवातरोगान् सशोषिताम् ।
 न चात्र परिहरोऽस्ति भोजनं सर्वकामिकं ॥
 रोगानीकप्रशान्दर्थं मुनिभिः परिकीर्तितं ।
 अस्याभ्यासात् बलं वीर्यं पुष्टिदृष्टियशस्त्रया ॥

त्रिसप्ताहप्रयोगेण जायते नात्र संशयः ।
 ज्वालामुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णे रसाः,—
 “द्विपलं गन्धकं शुद्धं पलमेकन्तु पारदं ।
 मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं एथक् ॥
 संचूर्णं सर्वै संमिश्रा द्वावयित्वाप्रयोगतः ।
 सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ॥
 पुनः संचूर्णं तत्सर्वं लोहपात्रे निधाय च ।
 जम्बीरस्य रसं तत्र पूतं पलशतं क्षिपेत् ॥
 चुक्ष्णां निवेश्य तद्यत्नात् मृदुना वज्रिना पचेत् ।
 रसे तस्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ॥
 पञ्चकोलकषायस्य चुक्रेण सहितस्य च ।
 भावनास्तत्र दातव्याः पञ्चाशत्संख्या शनैः ॥
 मृष्टटङ्गनचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
 मरिचेनापि तुल्येन तदूर्द्धन विडेन च ॥
 भावयेत् सप्तह्रस्वस्तह्मकास्त्रजलेन च ।
 ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥
 रसः क्रव्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
 उक्तः सिंहलगजाय बड्ढमासाग्निने परा ॥
 भृङ्गयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसं ।
 भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिबेत्सकं समैन्धवं ॥
 अतीवशुक्र यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
 तत्सर्वं जीर्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥
 शूलं गुल्मश्च विरुध्मं स्त्रीहानमुदरं तथा ।
 रसः क्रव्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः”
 क्रव्यादो रसोऽजीर्णे ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
 रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥

“क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमितं शुभं ।
 सर्वैस्तुल्या जया मृष्टा तदूर्द्धां गिगृहा जटा ॥
 एतत् सर्वै जयाशिशुवज्रिमाक्षावर्जैः ।
 भावयेत्त्रिदिनं घर्मे ततो लघुपटे क्षिपेत् ॥
 सप्तधार्द्रद्वैष्टयो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
 निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडनागरं ॥
 हृन्त्यजीर्णमतीमारं यद्दृग्ं मपिमाहर्षं ।
 श्लेष्महृत्क्ष्मासवमनमालस्यमरुधिं जवात्” ॥
 पञ्चकोलं,—
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरं । जयात्र
 विजया । मार्कण्डेो भृङ्गगजः । लघुपटे गजपटे ।
 आर्द्रमार्द्रकं । निष्कः टङ्गः । ज्वालानलो रसो-
 ऽजीर्णे ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
 “टङ्गं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विधात् ।
 कपर्दः स्वर्जिकाक्षौ मागधी विश्वभेषजं ॥
 एथक् एथक् कर्षमात्रं वसुभागिमहोषणं ।
 जम्बीरसैर्दिनं छृष्टं भवेदपिक्वमाशकः ॥
 विस्वचोऽशुलवासादिवज्रिमान्यप्रशान्तये” ॥
 क्षारीयवृद्धागः । अमिकुमारो रसो विस्वव्याद्य-
 जीर्णे ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
 “शुद्धसूतं गन्धकश्च पलमानं एथक् एथक् ।
 हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः सूतः ॥
 कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुश्च त्रिपलं मतं ।
 चतुष्पला च विजया मर्दयेत्त्रिभुक्तद्वैः ॥
 पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णाग्निं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥

भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेत्त्रेचयेदपि ।
 अजीर्णारिः ॥ * ॥
 “पारदाभृतलवङ्गगन्धकं
 भागदुग्ममरिचैश्च मिश्रितं ।
 तत्र जातिफलमूर्द्धभागिकं
 तित्तिडीफलरसेन मर्दितं ॥
 वज्रिमान्यदशवनाङ्गुलानो
 रामवाण इति विस्तृतो रसः ।
 सङ्गृह्य यद्दृग्ं कुम्भकर्णक-
 मामवातखग्दृष्यं जयेत् ॥
 दीयते तु चणकानुमानतः
 सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
 रोचकः कफकुलान्तकारकः
 श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥

पाराभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धक-
 भाग १ मरिचभाग २ जायफलभाग २ । राम-
 वाणरसोऽजीर्णे ॥ ५ ॥
 रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
 “पलं चिक्षात्तारं पलपरिमितं पञ्चलवणं हयं
 सम्यक्पिष्टं भवति लघु निम्बफलरसैः । ततस्तप्तं
 तस्मिन् पलपरिमितं शङ्खशकलं क्षिपेद्वारान्
 सप्त द्रवति तदनेनेव विधिना ॥ पलप्रमाणं
 कटुकत्रयश्च पलादमानेन च हिङ्गुभागः । विषं
 पलद्वयदशभागयुक्तं तावानुसो गन्धक एष
 चोक्तः—

“बदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
 भक्षयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वाशीर्षप्रशान्तये ॥
 सर्वोदरेषु श्लेष्मेषु विस्वस्थां विविधेषु च ।
 अग्रिमान्येषु गुल्मेषु मदा शङ्खवटी हिता” ॥
 शङ्खवटी अजीर्णे ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
 “स्वर्गाक्षिपामार्गं भ्मातिपलाशजान् ।
 लवणान् मिधगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
 लवणानि एथक् पञ्च याक्षाणि पलमात्रया ।
 स्वर्जिका च यवक्षारयुक्तं त्रितयं पलं ॥
 सर्वै त्रयोदशपलं सृष्ट्वाचूर्णं विधाय तु ।
 निम्बफलरसे प्रस्थसंमितं तत् परिक्षिपेत् ॥
 तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वज्री प्रताप्य तु ।
 वागान्ध्रिवापयेत् सप्त सर्वै द्रवति नद्यथा ॥
 नागरं श्विपलं याक्ष्णं मरिचश्च पलद्वयं ।
 पिप्पली पलमाना स्यात् पलाद्वै मृष्टहिङ्गुनः ॥
 यश्चिकं चित्रकं चापि यवानो जीरकं तथा ।
 जातीफलं लवङ्गश्च एथक् कर्षद्वयमितं ॥
 रसो गन्धो विषश्चापि टङ्गाश्च मनाःशला ॥
 एतानि कर्षमात्राणि सर्वै संचूर्णं मिश्रयेत् ।
 शर्गावर्द्धनं चुक्रेण संगीय वटिकाक्षरेत् ॥
 माषप्रमाणां सा वैद्यैर्हृष्टवटी स्मृता ॥
 सर्वाजीर्षप्रशमनी सर्वैशूलनिवारिणी ।
 विस्वथलसकादीनां सद्यो भवति नाशनी” ॥
 हृष्टवटीका अजीर्णे ॥ * ॥
 “टङ्गाकणाभृतागां सहिङ्गुलानां समभागाः ।
 मरिचस्य भागदुग्णं निम्बनीरेव्वटी कार्या ॥
 वटिकां कलायसदृशीमेकां दे वा समश्रीयात् ।

सत्वरमजोर्षाग्रान्धे वज्रेष्टद्वी कफध्वस्त्यै ॥

अजोर्षाकण्टको रसः ॥ * ॥

“जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विस्तृचिकां ।
सतैलं कारवेलाभ्य विधुनेति विस्तृचिकां ॥
बालमूलस्य निःक्वाथः पिप्युषीचूर्णसंयुतः ।
विस्तृचीनाशनः श्रेष्ठो जठरगन्धिविषदहनः ॥
विष्वनागरनिःक्वाथो हन्याच्छर्दिंविस्तृचिकां ।
विष्वनागरकैडूर्यक्वाथस्तदधिको गुणैः” ॥
कैडूर्यं कटफलम्,—

“शोधं करञ्जस्य फलं हरिद्रे

मूलं समावाप्य च मातुलपुष्पाः ।

झायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता

हन्युर्विस्तृचीं नयनाञ्जनम्” ॥

मातुलुङ्गी मधुकर्कटी । अनुभूतमिदम्,—

“अपामार्गस्य पञ्चाणि मरिचानि समानि च ।

अन्धस्य लालया पिप्लानुञ्जनाद् भ्रन्ति स्तृचिकां ॥

विस्तृचामतिवृद्धायां तक्रं दधिभसं जलं ।

गारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणचाराणाय योजयेत् ॥

त्वक्पत्रगन्धारु रू पिप्लुकुण्ड-

रञ्जप्रपिष्टैः सवचाशुताङ्गैः ।

उद्धर्तनं खल्लिविस्तृचिकां

तैलं विपक्वञ्च तदर्थकाणि” ॥

त्वक् तैलम् ॥ * ॥

“कुष्ठसैन्धवयोः कल्का चुकं तैलं तु तच्छृतं ।

विस्तृच्या मर्दनं तेन खल्लिष्टुणनिवारणम्” ॥

कुष्ठतैलम् ॥ * ॥

“पिपासायां तथोत्क्रोशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा श्रोतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥” ॥

उत्क्रोशलक्षणात्,—

“उत्क्रोशश्यामं न निर्गच्छेत् प्रसेकच्छीवनेति ।

हृदयं धीयते चान्य तमक्रोशं विनिर्दिशदिति ॥

सरुग्दानद्रुमदुग्मस्त्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुहैमवतीकुष्ठशुताङ्गाहिङ्गुसैन्धवैः” ॥

हैमवती श्वेतवचा । दारुषटकम् ॥ * ॥

“तक्रेण युक्तं यवयुर्ममुष्णं

सत्तारुमार्सिं जठरे निहन्यात् ।

क्षेदो घटैर्व्या वज्रवास्पुर्मै

रुक्षोन्तघान्यैरपि पाणितापैः ॥

विजम्बिकालसकयोगयमेव क्रियञ्जम् ।

अतएवैतयोरुक्तं एयक् नेह चिकित्सितम् ॥

तद्भस्मकं गुरु खग्धसाम्प्रमन्दहमस्थिरैः ।

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तत्रैश्च विरेचनैः ॥

अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पिषि ।

संश्लेषेतयवागुं समधुच्छ्रुतां समर्पिष्कां ।

असक्तं पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥

श्यामात्रिष्टिपक्वञ्च पयोदद्याद्विरेचनं ।

यत् किञ्चित् मधुर्न मेध्यं श्लेष्मणं गुरु भोजनं ।

सर्वं तदव्यभिहितं भुक्त्वा प्रसवपनं दिवा” ॥

सिततण्डुलं सितकमलं कागीक्षीरेण पायसं

सिद्धं । भुक्त्वा घृतेन पुरषो दादृशद्विसादुभु-

क्षितो भवेत् ॥” ॥ अथ विशिष्टद्रव्याजोर्णं विशि-

ष्टपाचनद्रव्यमाह,—

“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवं ।

कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतं ॥

घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ।

गारिकेलफलतालवीजयोः

पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।

क्षीरमाशु सहकारपाचनं

चारमञ्जनि हरीतकी हिता ॥

मधुकमालूरुपादनानां

परुषधवर्ज्यं कपित्थकानां ।

पाकाय पेटं पिचुमर्दवीजं

घृतेऽपि तक्रैऽपि तदेव देयं ॥

खर्जूरशुक्राटकयोः प्रशस्तं

विश्वैधधं कुच च भद्रमुस्तं ।

यज्ञाङ्गुवाधिद्रुफलेषु श्रोतं

अन्ते तथा वायुचितं प्रणोतं ॥

तण्डुलेषु पयसः पयो हितं

दीप्यकन्तु चिपिटे कणायतं ।

षष्टिका दधिजलेन जीर्यते

कर्कटी च सुमनेषु जीर्यते” ॥

सुमनेषु गोधूमेषु । जीर्यते कथ्यते ।

“गोधूमसाधहरिमशुसतीलमुद्ग-

पाको भवेत् भट्टिति मातुलपुत्रकेण ।

खगडश्च खगडयति साधभवं त्वजीगे

तैलं कुलत्थमथवा विदध्याति जीर्णं” ॥

मातुलपुत्रकः धनूरफलं ।—

“कङ्कश्यामाकनीवागः कुलत्थसाविलम्बितं ।

दध्ने जलेन जीर्यन्ति वैदलाः काञ्जिकेन तु ॥

पिष्टानं श्रोतलं वारि कृष्णगान् सैन्धवं पचेत् ।

माधेयरी निम्बमूलं पायसं मुद्गयुष्कैः” ॥

वटोवेशवागान्नवङ्गन फेगीशमं पर्पटः पिप्लुवीजेन

याति । कणामूलतो लडुकापृषट्टाविपाको

भवेच्छुक्लो मण्डयेत् ॥ वेशवागः वेगः इति

लोके । तद् यथा ।—

“अत्र हो निष्गाहिङ्गुलवङ्गकैला-

धान्याकजीर्णार्दकनागगारिण ।

अन्तोषणं सैन्धवपर्णमन्ने

यथोचितं मन्सूतये प्रणीतम्” ॥ इति ॥

शुद्धा शुद्धकः पानकविशेषः । मण्डः माण्डे

इति लोके ।—

“किमत्र चित्रं वज्रमत्यमं

भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।

इत्यद्भुतं कवलवङ्गिपक्व-

मांसेन मत्स्यः पत्रिपाकमेति ॥

अममाम्फलं मीने तदीजं पिष्टितं हितं ।

कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥

कपोतपागावतनीलकण्ठ

कपिञ्जलानां पिष्टितानि शुक्ला ।

काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं

सुखी भवेन्न वज्रशो हि दृष्टं ॥

कपोतो धवलः पाण्डुः ।

“शकानि सर्वोरण्यपि यान्ति

पाकं क्षारेण सद्यस्तिनलाजनेन ।

चक्षुकसिद्धार्थकावास्तुकानां

गायत्रिसारङ्गयतेन पाकः” ॥

चक्षुकं चक्षुर इति लोके । गायत्री खदिरः ।

“पलङ्गिकाकोमुककारवेल्ली-

वार्ताकुवशाङ्गुरमूलकानां ॥

उपोदिकालावुपटोलकानां

सिद्धार्थको मेघगवस्य पक्ता” ॥

मेघरवः चवराई इति लोके ।—

“विपच्यते श्रृंगकं गुडेन

तथालुकं तण्डुलजौदकेन ।

पिण्डालुकं जीर्यति कोग्दूष्मात्

कसेरपाकः किल नागरेण ॥

लवणस्तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाद्यस्नात् ।

मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिकात्तैलं ॥

क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्वयं कोष्णमण्डकात् ।

माहिषं माणिस्येन शङ्खचूर्णेन तद्वधि” ॥

मण्डकः माण्डे इति लोके,—

“रसाला जीर्यति व्योष्मात् खगडं नागरभक्ष्यात्

सिता नागरमुत्तेन तथेत्नुश्चार्दकारसात् ।

जराभिगगैरिकचन्दनाभ्या-

मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणोतं ।

उष्णेन श्रोतं शिशिरेण चोष्णं

जीर्णो भवेत् क्षारगणस्तथास्त्रैः” ॥

इरा मदिरा ।

“तप्तं तप्तं हेम वा तारमधौ

तोये क्षिप्तं सप्ततल्वस्तदम्भः ।

पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्या-

त्तत्र क्षौद्रं भद्रयुक्तं विशेषात्” ॥

तत्र तोयाजोर्णे । इति जठरगन्धिविकाराजीर्ण-

विस्तृचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव-

प्रकाशः ॥

अजीवः, त्रि, (नास्ति जीवः आत्मा यस्य स वज्रवीहिः)

मृतः । अवसन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनञ्चिनि

गिति सूत्रेण अनिः) जीवनाभावः । अकर्मणिः ।

प्रापः । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति

सुग्धोधं ॥

अजुगुप्सितः, त्रि, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्सित

नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—

“उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।

गन्धमाल्यैः सुगन्धिभिश्च देहेवपूर्वकं” ॥

इति मानवे ३ अध्याये २०६ श्लोकः ॥

अजेयः, त्रि, (न जेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्वक-

जिघातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतव्यः । अ-

जयनीयः । यथा ।—

“अजेयस्त्वच्च संयामे ममापि हि भविष्यति” ।

इति खान्दे काशीखण्डे २३ अध्यायः ।

अज्येष्ठरुतिः, पुं, (ज्येष्ठस्य रुतिः आचरणं षष्ठी-

तत्परुषः नास्ति ज्येष्ठरुतिः ज्येष्ठाचरणं यस्य

सः वज्रवीहिः) ज्येष्ठरुतिरहितः । आट्यु पिष्ट-

वहर्णनाभाववान् । यथा,—

अज्ञा

“यो ज्येष्ठो ज्येष्ठरक्षिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठरक्षिर्नित्यं स्यात् स सम्यज्यस्त बन्धुवत्” ॥
इति मानवे ८ अध्याये ११० श्लोकः ॥
यो ज्येष्ठोऽनुजेष्ठ पित्रवद्वर्त्तते स पितेव मातेव
अग्रहर्षणीयो भवति । यः पुत्रस्तथा न वर्त्तते स
मातुणादिवद्वर्त्तनीयः । इति तट्टीकायां कुक्कु-
भट्टः ।

अज्ञैकपात्, [३] पू, (अज्ञस्य द्वागस्य एकः पाठ इव
पाठो यस्य सः बद्धवीहिः अलोपः) एकादश-
रुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः । इति शब्दमाला ॥ (हृदि
वंशे,—

“अज्ञैकपादह्रिन्नृत्त्वया रुद्राश्च भागः ।
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवणेश्वराः” ॥)

अज्ञैकपादः, पू, (अज्ञस्य द्वागस्य एकः पाठ इव पाठो-
यस्य सः विकल्पे अलोपः) रुद्रविशेषः । इति
जटाधरः ॥ इन्द्रोऽनुजेष्ठसन्धिर्गमि विष्णुपुराणे
चन्द्रकलापप्रस्तावे अज्ञैकपादिति ॥ (यथा
भागते ।—

“अज्ञैकपादह्रिन्नृत्त्वो विरूपाक्षः सुशेखरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च व्यम्बकोऽप्युपरजितः ।

वैवस्वतश्च सार्वभौहो रुद्रा इमे स्मृताः” ॥)

अज्युका, स्त्री, (अज्ययति नायकादर्थमुपाज्ययति
या अर्जि + समिक स इति बाहुलकादुक्तं
रस्य ज) नाद्योक्तौ वेश्या । इत्यमरः ॥ (गमा
अज्यु या हि अय कान्पि अलिहन्ती चिट्टि
मृच्छकटिके ।)

अज्झटा, स्त्री, (कण्ट इति वत् उज्झति सर्वदोषान्
नाशयति या उज्झ + कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप्
एषोढगदित्वात् उकारस्य अः) । यद्वा, अदव्यय-
मास्वर्ये अत् अस्वार्थकारो भट्टः सद्गतोऽस्याः ।
अर्त्ति क्षिप् भट्टति भट्टसंघाते अच् । टाप् । अ-
ज्ञासौ भट्टा च वा ॥

(“अस्त्रं समधुर्गं तिक्तं कषायं कटुकं सगम् ।
चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं लयमामलकीफलम्” ॥
इति सुश्रुते ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥

अज्झलं, स्त्री, उज्झति अस्त्रं वाशयति या उज्झ +
कर्त्तरि अलच् एषोढगदित्वात् उकारस्य
अकारः) फलकं । जाल इति ख्यातं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, अङ्गाः, कोकिलः ।)

अज्ञः, त्रि, (ज्ञा + कर्त्तरि कः नञः नञ्समासः) ।
जडः । मूर्खः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—
“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्वदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितृत्वेव तु मन्वदं” ॥
यथा चाज्ञेफलं दानं तथा विप्रोऽज्ञेचोऽफलः ।
इदं शृणुमज्ञानं ।

“अज्ञेभ्यो यज्ञिनः श्रेष्ठा यज्ञिभ्यो धार्मिणोऽवगाः ।
धार्मिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः” ॥)

अज्ञानं, स्त्री, (ज्ञा + भावे ल्युट् नञ्ज्ञानं नञ्समासः)
विरुद्धज्ञानं । तत्पर्यायः । अविद्या २ अहम्मतिः
३ । इत्यमरः ॥ दृष्टिकाक्षे त्रिणा प्रथमं पञ्च-
प्रकारमज्ञानं ससर्ज । यथा । तमः १ मोहः २
महामोहः ३ तामिस्रं ४ अन्यतामिस्रं ५ ।

अज्ञ

इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसद्भ्यामनि-
र्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि
यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते त्रि ॥ (यथा मनुः—
अज्ञानात् वारुणो पीत्वा संस्कारैर्यैव शुद्धति ।
अज्ञानात्वाश्रय विगमूत्रं ।
अज्ञानात् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥)

अज्ञनिः, पुं, (अज्ञति गच्छति यः अज्ञ + कर्त्तरि
अति) वायुः । इति त्रिकाश्रयः ॥

अज्ञलः, पूं, (अज्ञति प्रान्तभागं गच्छति अज्ञ +
अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः । अञ्चल इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।—
‘ऊरुः कुङ्कुमदृशश्चलचेनाञ्चलोभाति’ ॥

अज्ञितः, त्रि, (अज्ञ + कर्मणि क्तः नाञ्चेः पूजाया-
मिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा
शुब्रंशे ।—

“उभावलक्षकतुम्भिताभ्यां
तपोवनादृत्तिपथं गताभ्यां ॥)

अज्ञितभू, स्त्री, (अज्ञिते उत्कृष्टे भवौ यस्याः सा
बद्धवीहिः) सुन्दरभूयक्तनागी । इति स्त्रीपर्याये
शान्तिधरः ॥

अज्ञनं, स्त्री, (अज्ञ + भावे ल्युट्, कञ्जले तु गम्य-
माने कर्मणे ल्युट्) अज्ञानं । गमनं । यत्कीर्णं ।
इत्यनट् प्रत्ययान्तान्जधात्वर्थः । कञ्जलं । तत्तु
षड्विधः । यथा,—

“सौवीरं शम्भलं तुल्यं मयूरं श्रीकरं तथा ।
दर्विका नीलमेघश्च अज्ञानं भवन्ति षट् ॥

तस्मत्तानि यथा” ॥—

“स्वद्वपन्तु सौवीरं शम्भलं प्रसंगं तथा ।
मयूरं श्रीकरं शम्भलं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥

दृष्ट्वा निगम्य चैतानि शिलाया तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पत्रकम् ॥

दृततैलादियोगेन तस्मादौ दीपवज्जिना ।
यदज्ञनं जायते तु दर्विका परि कीर्तिता ॥

सर्वभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्विकाज्ञनं ।
महाभाया जगद्वाही कामाख्या त्रिपुरा तथा ॥

आप्रवन्ति महातोषं यदभिरेभिः सदाज्ञनैः ॥
त्रिधवा नाज्ञनं कुर्यात् महाभायार्थमुत्तमं ।

नाटके लज्जनं देवी वैष्णवी विधवाकृतं ॥
न मृतपात्रे योजयेत् साधको नेत्रज्ञनं ।

न पूजाफलमाप्नोति मृतपात्रविहिताज्ञनैः ॥
चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदेवेत्रज्ञनं ।

तस्माद्दृष्ट्वा देव्यादेवेभ्यो भक्तितो नमः” ॥

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ अस्य गुणः ।
ताम्रैर्म्मल्यकारित्वं । निर्म्मलचन्द्रगुल्यनिराकुल-
दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सौवीर-
ज्ञनं । गसाज्ञनं । अक्तिः । ममी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अज्ञिः इति विश्वः ॥ अज्ञिगामिकाभाषया
अज्ञानाव्यवृत्तिः । यथा,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैर्वाचार्थधीक्षणादतिरञ्जनं ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

अज्ञनः, पूं, (अज्ञति प्रतीत्यां दिशि गच्छकत्वेन प्रका-

अज्ञि

शते यः अज्ञ + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्दक्षिणी ।
अज्ञयति रवेण शुभाशुभे सूचयति अज्ञ + णिच् +
ल्युट्) जेष्ठी । जेठी इति भाषा । इति विश्व-
मेदिन्यौ, (दिवा ननु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्ण-
मज्ञनं । विरेकदुर्बलादृष्टिरादिव्यं प्राप्य सीदति ॥
इति आगमः) ।

अज्ञनकेशी, स्त्री, (अज्ञनवत् केशोयस्याः सा बद्ध-
वीहिः स्त्रियां डीप् यत्संयोगेन केशस्य क्षण्यता
भवेत्) हृद्विणासिनीनामगन्धद्वयं । इत्यमरः ॥

अज्ञना, स्त्री, (अनक्ति स्वकान्त्या शोभते अज्ञ + यच्
कर्त्तरि) वानशीविशेषः । सा च हनूमन्माता ।
इति मेदिनी ॥ (गामायणे,—

“अज्ञनेति परिख्याता प्रती केशरिणाः कपेः ।

अभिशापतथाज्जाता एनश्च दिवि चार्मिणी” ॥)

अज्ञनाधिका, स्त्री, (अज्ञनात् कञ्जलादधिका कञ्ज-
वर्मा) अज्ञनिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अज्ञनावती, स्त्री, (अज्ञनं विद्यतेऽस्याः अतिक्रम्यवर्ष-
त्वात् अज्ञन + मनुष् स्त्रियां डीप्) मतौ च वङ्ग
चोन्ननाजगदीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीक-
नामदिग्गजभार्था । इत्यमरः ॥

अज्ञनिका, स्त्री, (अज्ञनम् अज्ञनवत् वर्सो विद्यतेऽस्याः
सा अज्ञन + अर्षायाच् स्त्रियां टाप् स्वार्थे कः) ।
ज्येष्ठीविशेषः अर्षनाइ इति । अज्ञिना इति च
भाषा । तत्पर्यायः । अज्ञनाधिका २ हलानी
३ हलाहलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुदमूषिका ।
इति जटाधरः ॥

अज्ञनी, स्त्री, (अनक्ति चन्द्रकुमुकुमादिभिः शोभते
अज्ञ + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां डीप्) केष्यनागी ।
चन्द्रनादिलेपनयोग्या । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटकाद्वत्तः । कालाज्ञनीद्वत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अज्ञलिः, पुं, (अज्ञ + अलि अयगाङ्गलिपुटपेय-
मिति बेगीसंज्ञानाटके) हस्तसम्पत्ः । अर्षिज्ञा
इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी ॥
(यथा गामायणे । न प्रभातं त्येष्वामि निशे
नक्षत्रभूषिते । क्रियतां मे दया भद्रे मयाऽयं-
रचितोऽज्ञलिः) ॥

अज्ञलिका, स्त्री, (अज्ञलि + स्वार्थे क) बालमूषिका ।
इति जटाधरः ॥ अज्ञनिका । इति च पाठः ॥

अज्ञलिकागिका, स्त्री, (अज्ञलेः कारिका) लज्जालु-
लता । इति राजनिर्घण्टः । पुञ्जलिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

अज्ञसः, त्रि, (अज्ञ + असच्) अवकः । ऋतुः ॥
इति हेमचन्द्रः ।

अज्ञसा य (अज्ञं गतिं विजम्बन्वा स्यति नाश-
यति अज्ञ + सो + कर्त्तरि का) द्रुतं, शीघ्रं,
यथार्थं, प्रकृतं, इत्यमरः । (यथामनुः,—
“आममातेः शरीरस्य यस्तु सुश्रूषते गुहं ।
स गच्छत्यज्ञसा विप्रो ब्रह्मणः सद्गुं शान्दतं” ॥)

अज्ञिः, पूं, (अज्ञ + इन् । निजकादिचिञ्म्) प्रेव-
यिकः । प्रेरकः । इत्युणादिकोषः ॥

अज्ञिष्ठः, पूं, (अनक्ति खतेजोभिर्नगत् प्रकाशयति

अङ्ग + इठ । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गीर, स्त्री, (अङ्ग + भावे इच् स्त्रियां वा डीप् अङ्गीम् अङ्गिकारिणादि गुणं गति ददाति अङ्गी आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अङ्ग + ईरम्) खनामख्यातफलवृत्तविशेषः । अङ्गिर + इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुसं २ काकोदुम्बरिकाफलं ३ । अस्य गुणाः । शीतलत्वं । खादुत्वं । गुरूत्वं । वायुपित्तशूलामिश्रल-हृत्पीडाकफमुखवैरस्यनाशित्वं । अङ्गिकारिण्यु-लक्ष्मणीं तस्मादल्पगुणं । इति राजवल्लभराज-निर्घण्टौ ॥

अटनं, स्त्री, (अट + भावे ल्युट्) भ्रमणं । (यथा सर्वं ज्ञानमधीश्वरत्वमगमन् त्वां माञ्च भिजाटनं । इति घटाकार्णः) ॥

अटनिः, स्त्री, (अटति तथा गच्छति यत्र अट् + अधिकरणे अणि) धनुग्गभागः । धनुकेरु ङल् इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥

अटनी, स्त्री, (अटनि + स्त्रियाम्वा डीप्) अटनि । धनुष्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते । धनदगुरूगुणाटगोक्षतकगालकोलाहलं) ॥

अटरवः, पुं, पतत्यनेन वासकवृत्तः । इत्यमरः ॥

अटरुषः, पुं, (अटति मृद्ययासे पतत्यनेन अट् + घञर्थे कः । अटं कामारव्यरोगं रोषति नाशयति रुष् + कर्त्तरि कः । अथवा रूष् + कर्त्तरि कः । अटस्य रूषो वा षष्ठीतत्परुषः । वासकः काम-नाशक इति वैद्यके) वासकवृत्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अटविः, स्त्री, (अटति वाङ्मये गच्छति यत्र अट् + अधिकरणे अवि पञ्चाशति वनं ब्रजेदिति) वनं । इति रायमुकुटः ॥

अटवी, स्त्री, (अटवि + स्त्रियां डीप्) वनं । इत्यमरः । (यथा रामायणे । आनर्त्तस्त्रिव मार्गध्वं कामानाशयतीस्तथा) ॥

अटा, स्त्री, (अट् + भावे अङ् ततयाप्) पर्यटनं । भ्रमणं । इति रत्नकोषः नीलकण्ठश्च ॥

अटाशा, स्त्री, (पौनः पुन्येन अटनं भ्रमणम् अट् + सूषिसूत्रमूत्रार्थार्थादिना यच् + भावे अः स्त्रियां टाप्) पर्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनः पुनर्भ्रमणं । अतिशयभ्रमणं । इति व्याकरणं ॥ अट्ट क तौष्णे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टह-यान्तः । क अट्टयति । एकटकार उति रामः ॥ तौष्णमस्योभावः । इति दुर्गादासः ॥

अट्ट उ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्गाद्योपधः । उ अट्टिष्ठते दन्त्यवर्गा-द्योपधः । उ अट्टिष्ठते । दन्त्यवर्गादतीयो-पधः । उ अट्टिष्ठते खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

अट्टं, स्त्री, (अट्ट + अच्) मुक्तां । भक्तां । अङ्गं । इति मेदिनी भूरिप्रयोगश्च ॥

अट्टः, पुं, (अट्टते एकं सृष्टमतिक्रम्य यत्र सृष्टे गच्छति अट्ट + अधिकरणे घञ्) सौमः । इत्यमरः ॥ हस्मादिस्त्वं । इति भरतः ॥ प्राकारायस्थित-

रगण्टहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातगृह-विशेषः । इति कोट्टः ॥ प्राकारमखपस्योपरि-शाला । इति केचित् ॥ हस्मादिवातकुटिका । इति केचित् ॥ मण्डपोपरि हस्मादृष्टं । इति केचित् ॥ प्राकारगधारार्थोऽभ्यन्तरे सौमार्थो-ऽट्टः । इति भट्टः ॥ अतिशयः । इति मेदिनी ॥ हट्टः इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टट्ट व्य (वीष्मायादिवर्चनम् अकारध्यादित्वात् पररू-पत्वमस्य अट्टट्टहासमशिवं शिवदूती चकार हेति चण्टो) अत्युच्चं । इति जटाधरः ॥

अट्टनं (स्त्री) चक्रफलास्त्रं । इति चिकारुशेषः ॥ अट्टहासः, पुं, महत्तरो हासः । शब्दयुक्तहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-नमोऽर्चैः साट्टहासं सुहृमुञ्जः ॥ त्वम्बक्याट्ट-हासः ॥ मेघदूते) ॥

अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिशयं हासकः अतिश्वेत-पथत्वात् हास्यकारीव द्वितीयात् पुरुषः) कुन्द-पथ्य वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिशयं हसति अट्ट + हस + शानि उपपद समासः) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालः, पुं, (अट्टवत् प्रासादग्रहवत् अलति भवति अल + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति श्रीधरस्वामी । यथा । भज्यमानपुरोद्यानप्राका-राट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥

अट्टालकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादग्रहवत् अलति भवति अल + अच् स्वार्थे कन्) उपरितनग्रहं । अट्टालिकोपरि गृहं । तत्पर्यायः । सौमः २ अट्ट ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) राजगृहं । तत्पर्यायः ।

ट्टपागारं २ हस्मां ३ सौधं ४ धवलागारं ५ । इति जटाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अट्टालिका-कारिभ्यो देशेभ्यः) ।

अट्टालिकाकारः, पुं, (अट्टालिकां करोति यः अट्टा-लिका + क्त + अण उपपद समासः प्रासादकारकः) शूद्रागर्भं चित्रकारैरसजातजातिविशेषः । तस्य कर्म गृहनिर्माणादिः । राज इति घैकर इति च भाषा ।

“कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः । वभ्रुवाट्टालिकाकारः पतितो जागदोषतः” । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥

अट्टा, स्त्री, (अटनम् अट् + भावे क्यप् स्त्रियां टाप् समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्यटनं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा,—

“तौर्ध्वनिर्कं वथाद्या च कामजे दण्डको गणः” । इति स्मृतिः ॥

अट्ट इ उ गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्मणि) अण्टते उ अण्टते । इति दुर्गादासः ॥

अट्ट गते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अटति । इति दुर्गादासः ॥

अड र न ध्यामौ (स्वादिं सेट्) । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ र वैदिकः । न अड्नोति । इति दुर्गा-दासः ॥

अड उच्यते । (स्वादिं सेट् परं) । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ अडति लोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥ अड् अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्ग-दतीयोपधः । (स्वादिं सेट् परं अड् + सन् लट् तिप्) अडिडिषति । क्षिपि संयोगान्तोपे अड् । अभियोगः समाधानं । अड् इति पदं विद्वान् । अभि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्द-भट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।

अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अण य ड जीवने । प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ य ड अण्यते जने दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अणकः, त्रि, (अण् + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः अधमः । इत्यमरः ॥

अणायं, स्त्री, (अणोः सुष्वाणस्य चोनादिकस्य भवन-मुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अण् + यत्) आणवीनं (अणोः, सुष्वाणस्य चोनादिकस्य भवनमुत्पत्ति-स्थानमिति यावत् अण् + घञ् तस्य इनः आदि-वृद्धिश्च) । अणधान्यात्पादकक्षेत्रं । इति राय-मुकुटः ॥

अणिः, पुं, स्त्री (अणति शब्दायते अण् + इन् स्त्रियां वा डीप्) अक्षायाकीलकः । रथचक्रायस्थित कीलः । इत्यमरः ॥ अणिः । सूच्याद्यभागः । सीमा इति मेदिनी ॥ तस्य रूपान्तर्गं अणो । अणिः (अणति शब्दायते अण् + इच्, अजादि-भ्यश्च इति इच्, अणि इति वत्) । इत्यमर-टीका ॥

अणिमा [न्] पुं, (अण् + भावे इमनिच्) अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्व-कौमुद्याम्) अणोर्भावः । अणायं । सूक्ष्मता । इति व्याकरणं । अण्विधैश्वर्यमध्ये ऐश्वर्यविशेषः । इत्यमरः ॥ यत्प्रभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय सर्वत्र विचरन्ति कैश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति तट्टीका ॥

(“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” । इति आगमः) ।

अणोयः, [स] त्रि, अतिशयेन अणुः अणु + ईयसुन्) अत्यल्पं । अतिसूक्ष्मं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,— “प्रशान्तिारः सर्वेषामणोयांसमणोरपि । रक्ताभं स्वप्रधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं” ॥)

अणु, त्रि, (अणति सूक्ष्मत्वं गच्छति अण् + उन् । लवलेसशकलाणवः इत्यमरः) अणुः । सूक्ष्मं । इति मेदिनी ॥

अणुः, पुं, (अण् + उन्) शेषः । ग्रीहिविशेषः । सूक्ष्मधान्यं । चिना इत्यादि भाषा । इत्यमरः । (यथा मनुः । न गृह्णीयात् मुक्कमण्वपि) ॥

अणुकः, त्रि, (अणुप्रकारः अणु + स्थूलादित्वात्

अण्ड

अत

अति

प्रकारार्थे कन् । अणुप्रकारे, अणुशब्दार्थे ची-
नादिधान्ये) चतुरः । निपुणः । अल्पः । लोकः ।
इति मेदिनी ॥

अणुमा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीप्तियस्याः सा बज्ज-
व्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अणुरेवती, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव ।)
दन्तीशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अणुव्रीहिः, पुं, (अणुः सूक्ष्मः व्रीहिः, कर्मधारयः,
चीनादि ।) सूक्ष्मधान्यं । तत्पर्यायः । प्रसातिका २ ।
इति रत्नमाला ॥

अण्डं, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्तिप् अम् संयोगं
डयन्ते गच्छन्त्यनेन अम् + डी + कश्चो डः ।
पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे । "नदण्डमभव-
द्भूमं सहस्रांशुसमप्रभमिति" मनुः ।) पक्ष्यादि-
प्रादुर्भावककोषः । अण्डा । डिम् । इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पेशी २ कोषः ३ । इत्यमरः ॥ पेशिः
४ कोषः ५ पेशीकोषः ६ । इति तट्टीका ॥
डिम्बः ७ । इति मेदिनी ॥ मत्स्यपक्षिकूर्मगण्डाना
गुणाः,—

("नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुपाकसानि च ।
वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरुगण्डानि पक्षिणाम्" ॥
इति वैद्यके ।)

स्वादुत्वं । कटुपाकित्वं । रुचिशुक्रकारित्वं । वात-
श्लेष्मानाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ मुष्कः ।
वीर्यं । इति विश्वः ॥ मृगनाभिः । इति केचित् ॥

अण्डकः, पुं, (अण्ड + स्वार्थे कन्) अण्डकोषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अण्डकोटंगुप्थी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे
पुष्पं यस्याः सा बज्जव्रीहिः, स्त्रियां ङीप्) अजान्ती-
शब्दः । नीलरास्ना । नीलवृक्षा इति ख्याता ।
इति काचिद्रत्नमाला ॥ अन्तःकोटंगुप्थी इत्यपि
पाठः ॥

अण्डकोशः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, घञीत्-
त्) अण्डकोषः । इत्यमरटीका ॥

अण्डकोषः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोषः, घञीत्-
त् पुरुषः ।) स्वनामख्यातशरीरावयवविशेषः । तत्प-
र्यायः । मुष्कः २ वृषणः ३ । इत्यमरः ॥ अण्डं ४
पेलं ५ अण्डकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीजपेशिका
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीमा ८ । इति ऋटाधरः ॥
फलकोषकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलं १० ।
इति रामायणं ॥ कोषकोषकमुष्काण्डवृषणा अण्ड-
कोषकः । सीमा च पेलसीमानौ फलमित्यपि
कुत्रचित् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डकोषकः, पुं, (अण्डकोष + स्वार्थे कन्) अण्ड-
कोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डजः, पुं, (अण्डे जायते अण्ड + जन् + कर्त्तरि, ड
उपपदसमासः) पक्षी । सर्पः । मत्स्यः । ह्यकलासः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अण्डजातमात्रे चि ।
इत्यमरः ॥

("अण्डजाः पक्षिणः सर्पा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च" ॥
इति मनुः ।)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड + जन् +
कर्त्तरि ड, उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्) मृग-
नाभिः । कस्तूरी । इति विश्वमेदिनीहेम-
चन्द्राः ॥

अण्डानुः, पुं, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड + मत्वर्थे-
आनुच्) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अण्डाङ्गः, पुं, (अण्ड + मत्वर्थे ङङ्, विष्णुसामर्थ्य-
वान् ।) पुरुषः । शक्तः । इति मेदिनी ॥

अण्वी, स्त्री, (अणु + वेतोऽणुवचनादिति पक्षे
ङीप्) अङ्गलिः । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे ।
क्षीणा ॥

अन, इ बन्धने (इदित्वात् नम् भादिं सेट् परं)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अतीति बन्धे । शोषो दीर्घा-
दिगित्यन्त्यः । अतएव अन्त्यते इन्त्यते । समते तु
अन्त्यते इन्त्यते । कन्दोऽनुगेधादुभयत्र इकारः ॥
इति दुर्गादासः ॥

अन इ बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

अन सातत्यगते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सातत्यगतं
नेगन्तर्थेण भ्रमणं प्रापणञ्च । अतति वायुः ।
अतति सूर्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अतः, [स] अ, (एतस्मात्, एतद् + एतदोऽङ्गिति
पञ्चम्यर्थे तस एतद्गुण्यस्य अण्टादेशः) कारणां ।
अपदेशः । निर्देशः । इति विश्वः ॥

अतएव, अ, (एतद् + तस् पञ्चम्यर्थे तस् । एतदः
अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव ।
एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—
"अतएव महेशानि मलयोः समता भवेत्" ।
इति साग्दालिककटीकायां गणधमट्टः ॥ अतएव
पं । इति वोपदेवः ॥

अतटः, पुं, (तद्यते आहन्त्यते जलेन इति तट् + घ-
ञर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य बज्ज-
व्रीहिः) पर्वतस्योभयान्तं । तत्पर्यायः । प्रपातः २
भृगुः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा प्राकृतले । मना-
ग्धानामतटप्रपातः) ॥

अतर्कः, पुं, (तर्कतेऽनेन तर्कं + घञर्थे कः । तर्कस्तर्क
हेतुः स नास्ति यस्य स बज्जव्रीहिः) अतर्कः । शुष्क-
तर्कपदः । इति महाभारते दानधर्मः ॥

अतलं, स्त्री, (नास्ति तलं गाधभागे यस्य तत् बज्ज-
व्रीहिः) अतलस्यर्भिति व्युत्पत्त्यर्थः) प्रथमखण्ड-
पातालं । भूरिप्रयोगः ॥

अतलस्पर्शः, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शा-
यस्य स बज्जव्रीहिः) अगाधः । अतिगभीरः)
इत्यमरः ॥

अतलस्पृक् [श] त्रि, (न तलं गाधभागः नञसमासः,
तत् स्पृशति यः अतल + स्पृश् + कर्त्तरि क्तिन्
अतलस्पर्शकारी । कर्मणि क्तिन् तत् स्पृशते
येन) अतलस्पर्शः । तत्पर्यायः । आस्थार आस्थागं ३
अस्ताघं ४ अगाधं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतसः, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत् + कर्त्तरि
असच्, स्त्रियां ङीप्) (अतसीदत्तविशेषः)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ आत्मा । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुष्मादिदृतिः ॥ वल्कलनिमित्तवस्त्रं ।
अस्त्रं । यथा— "अतसः क्षौमं प्रहरणं वायुचेति
धातुरक्षौ" माधवः ॥

अतसी, स्त्री, (अत् + असच्, स्त्रियां ङीप्) इत्य-
पुष्पलुदृष्टभेदः । मसिना इति ख्याता । तत्-
पर्यायः । चणका २ उमा ३ क्षौमी ४ ब्रह्मपत्नी
५ सुवर्जला ६ । इति रत्नमाला ॥ पिच्छिला ७
देवी ८ मदगत्या ९ मदोल्काटा १० क्षुमा ११
हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४ ।
अस्या गुणाः । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातहारित्वं ।
श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । अत्यासौलस्य गुणाः । मधु-
गत्वं । पिच्छिलत्वं । मदगन्धित्वं । कषायत्वं । वायु-
कफकासनशित्वं । स्वादुत्वं । उष्णत्वं । अस्त्रत्वं ।
पाके कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥
यथा,—

"अतसी नीलपुष्पी च पार्श्वी स्यादुमा क्षमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुगुणः ।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नो कफपित्तविनाशिनी" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ शण्डशतः । इत्यमर-
टीका ॥

अति, अ, प्रशंसा । (अत् + इ । पूजायां) अतिगति-
क्रमयो चेति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनि-
सूत्रम् ।) प्रकर्षं । लङ्घनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
अतिशयं । क्रान्तं । पूजनं । असम्भारना । इति
दुर्गादासः । प्रादिविश्वयुपसर्गोन्तर्गतोऽयं ॥

अतिकथः, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुगतप्रादय इति
समासः । कथनायोग्यं) अत्रद्वेषः । नष्टः । इति
मेदिनी ॥ नष्टधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युल्लेखा कथा कर्मधारयः) ।
अपार्थवाक्यं । अर्थभाषणं । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ॥

अतिकन्दकः, पुं, (अतिगिक्तः कन्दो मूलं यस्य
कप्) हस्तिकन्दशतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिकण्ठः, पुं, (अतिगिक्ताः कण्ठराः किञ्चल्लाः
यस्य सः) कुक्ककण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिक्रमः, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम्
+ भावे घञ् वृद्धभावः) क्रमोलङ्घनं । तत्-
पर्यायः । अतिपातः २ (अति पत् + भावे घञ्)
उपात्ययः ३ पर्यायः ४ । अभिक्रमः । रथे श्वानु-
प्रति अभीतयोधादेर्गमनं । इत्यमरः ॥

अतिक्रान्तः, त्रि, (अति + क्रम् + कर्त्तरि क्तः) कृतान्ति-
क्रमः । कृतक्रमोलङ्घनं । राजानमतिक्रान्ता
अतिराज्ञी । इति वोपदेवः ॥ अतीतः । यथा ।
नेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । इति
रुद्रितः ॥

अतिक्रामकः, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता । क्रमोलङ्घकः ।
अतिपूर्वक्रमधातोः कर्त्तरि णकः ॥

अतिगण्डः, पुं, (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे) विष्कुम्भादिसप्तविंशतिधोगमध्ये षष्ठयोगः ।
तत्र जातफलं ।

"कलिप्रियो वेदविन्दकश्च
धूर्तः क्षतघ्नो गणरोगयुक्तः ।

अति

सरोमदेहः पुरुषोऽतिदीर्घः
प्रकाशग्रहणत्वतिग्रहणम् ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः ।) भूत-
लक्षणं । चम्यकः । मुद्गरद्वयः । गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगन्धितः ।)

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति-
गन्ध + मत्वर्थे आनु । अतिप्रथितगन्धयुक्ते) पुत्र-
दात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगन्धितः, त्रि, (अति अधिको गन्धः कर्मधारयः
सोऽस्य जातः अतिगन्ध + इतच् ।) महाहंक्रतः ।
अतिप्रथमगन्धयुक्तः । तत्पर्यायः । समुद्रद्वयः ।
इति हलायुधः ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुह्यामतिक्रान्ता कुगतिप्रादीति
समासः ।) एन्द्रिपर्णविशेषः । लुद्राकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाला ॥ गुहातिक्रमके त्रि ॥

अतिचरा, स्त्री, (गन्धविस्तारिणा स्वस्थानमतिक्रम्य
चरति गच्छतीव अति चर + कर्त्तृणि अच्
स्त्रियां टाप्) पद्मचरिणीशुद्धः । स्थलपद्मिनी ।
इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टश्च ॥

अतिचारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणां गमनम् अति + चर
+ भावे घञ् ।) प्रोघ्नगमनं । अतिक्रम्य गमनं ।
कुजादिपञ्चयहाणां राशिभोगकालासमाप्तौ
राश्यन्तरगमनं । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
चारः । परराशिगमने अतिचारः । एतौ गुणो-
च्छेदकालो भवति । गुरुस्त यदि पनः पूर्वराशिं
नायाति तदा महातिचारः । तेन नृपसम्बन्धगे
भवति । ग्रहाणां स्वभोज्यमानरागावपि वक्राति-
चारो भवतः ॥ तत्र नाकालः । इति स्मृति-
न्योतिषे ॥

अतिक्वचः, पुं, (क्वाद्यते आक्वाद्यतेऽनेन क्व +
क्वच् + करणे ङ् ।) अतिक्रान्तक्वचम् इति
व्युत्पत्त्या क्वचातिक्रमकारी ।) भूतलक्षणं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जललक्षणविशेषः । अरुणावर्णकुल्या-
खाडा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ क्वचा ।
काटक्वाति । भुङ्क्वाति । पोयालक्वाति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिक्वचकः, पुं, (अति + क्वच + स्वार्थे कन्)
क्वचद्वयः । क्वाताग्न्याविष इति ख्यातः । तस्य
मूले पत्रे वक्राकारः कटुः रसश्च । इति रत्नमाला ॥
भूतलक्षणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिक्वचा, स्त्री, (क्वचमतिक्रान्तं, अत्यादय इति
समासः ।) अवाक्पुष्पी । मौरी इति ख्याता ।
इत्यमरः ॥ शताक्षः । शत्रुपा इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाला ॥ (क्वचातिक्वचे लाङ्गलो जटिलां व्रज-
चारिणीं ॥ इति सुश्रुते ॥)

अतिजवः, त्रि, (अतिप्रयितो जवो वेगो यस्य सः ।)
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (दवयदतिजवेन
प्राप्तमुर्वीविभागं ॥ इति भट्टिकाव्ये ॥) तत्प-
र्यायः । जङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ जङ्गलः ३
अतिबलः ४ । इति तट्टीका ॥

अतिजागरः, पुं, (जाग्र + भावे घञ् अतिप्रयितो

जागरो जागरणां यस्य सः । अतिजागरणयुक्ते त्रि ।)
गीलकौशः । कालवक्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिडीनं, स्त्री, (डी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्तं
डीनं गमनं कर्मधारयः ।) पक्षिणां प्रचण्डगमनं ।
इति महाभारतं ॥

अतितीरा, स्त्री, (अतिप्रयेन तीरा) गण्डदृव्यां ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथिः, पुं, कुण्डपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः ।
इति मेदिनी ॥ कोपः । इति विश्वः ॥

अतिथिः, त्रि, (अति सातथेन गच्छति न तिष्ठति
अत् + इथिन्) अज्ञातपूर्वग्रहागतव्यक्तिः । इति
श्रीधरस्वामी ॥ अतिथु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आगन्तुः २ आवेष्टिकः ३ गृहगतः ४ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रीलिङ्ग आवेष्टिको ५ अतिथी ६ । इति
तट्टीकासारसुन्दरी ॥ आगन्तुः ७ । इति हड्ड-
चन्द्रः । प्रथमः ८ अभ्यागतः ९ प्राघृष्टिकः १० । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्राघृष्टिकः ११ । इति विश्वः ॥
प्राघृष्टः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १३ ॥ तस्य
लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च
स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः
प्रोच्यते बुधैः ॥ १४ ॥ तस्य निवर्त्तने गृहस्थस्य दोषः
यथा ।

“अतिथिर्यस्य भद्राशो गृह्णात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

इति एरणं ॥ * ॥ तस्य ग्रहणकालः । “ततो
गोदोहमात्रन्तु कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अति-
थियग्रहणार्थाय तदृद्धं वा यदृच्छया” ॥ इति
विष्णुपुराणं ॥ * ॥ गोदोहकालश्च मूहूर्त्ताष्टम-
भागः । यथा । “आचम्य च ततः कुथ्यात् प्राञ्चो
द्गागवलीकनं । मूहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो
ह्यतिथिर्भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ तस्य
मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । “प्रियं वा यदि वा
द्वेष्यो मूर्खः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्वदेवान्ते
सोऽतिथिः स्वर्गमंक्रमः” ॥ इति प्रगतातपः ॥ * ॥
तस्य वेदादयो न प्रयुज्याः ।

“स्वाध्यायगोचरग्रहणमप्युपैपि तथा कुलं ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

इति विष्णुपुराणं ॥ * ॥ तस्य देगादौ एष्टे दोषः ।

“देशं नाम कुलं विद्यां एष्ट्या येऽङ्गं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥

इति स्मृतिः ॥ * ॥ अतिथये शत्रयनुसारेण
दातव्यं ।

“भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ भिक्षादिलक्षणं ।

“यासप्रमाणा भिक्षास्यादयं यासचतुष्टयं ।

अयाचतुर्गुणं प्राङ्गर्हन्तकारं दिजेत्तमाः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्याहिकतत्त्वं ॥

अतिथिपूजनं, स्त्री, (अतिथेः पूजनं सेवा श्लोतित-
पुरुषः ।) अतिथिसेवा । अतिथिप्रिया । तत्प-
र्यायः । दयश्चः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदानं, स्त्री, (दा + भावे ल्युट्, अत्यन्तं दानं स्वस-

अति

त्त्वधंसपूर्वकपङ्क्तोत्पत्तिः, कर्मधारयः ।) बह-
दानं । अपरिमितदानं । यथा,—

“अतिदाने बलिर्बद्धः अतिमाने च कौरवाः ।

अतिरूपे हृता सीता सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥
इति चाणक्यः ॥

अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिष्ट् + क्तः । अन्यधर्मा-
णामन्यत्रारोपणमतिदेशः यथा,—“तिष्ठत्
सार्वधातुकमिवातिदेशिकसूत्रम् ।) अतिदेशवि-
ष्टः । यथा,—“न समानगोत्रां भाष्यो विन्दे-
तेत्यनेन श्रुत्स्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते”
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो
नत्वतिदिष्टातिदिष्टश्रुत्सगोत्रादेः । इत्युदाहृतत्वं ॥

अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विचित्रवर्त्तयता
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तृणि ण्यत् ।)
ग्लान्तिचक्रवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिष्ट् + भावे घञ्) अन्य-
धर्मस्यान्यत्र आरोपणं । यथा,—“इग्वदिकः”
इत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥ कारिका यथा,—
“प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।
धर्मोऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रा-
तिदेशः । १ यथा,—“नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यात्
इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः” । २ कार्याति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजास्ताः इत्यत्र कार्येण
निषेधेन दर्शपौर्णमासधर्मातिदेशः” । ३ निमि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विकृतौ मौद्गल्ययागे
ब्रीहिकार्यकारिणि मुद्गे ब्रीहिकार्यनिमित्तत्वात्
धर्माः प्रोक्षणादयः कथ्यन्ते” । ४ अतिदेशा-
तिदेशः ४ यथा,—“मासमपिहोत्रं जुहोति
इत्यत्र मासमाध्यायनाख्ययागे अग्निहोत्रपदव्यप-
देशात् अग्निहोत्रधर्मातिदेशः” । ५ “रूपा-
तिदेशः” ५ यथा,—“यजमानाद्विभो यूपः इत्य-
त्र यूपे यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजमान-
धर्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आड-
विवेकटीकायां श्रीकृष्णः ॥

अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादीतिसमासः । गोस्त्रियोरप-
सर्जनस्येति ऋसः ।) अतीतनौकं । नावमतिक्रान्तं ।
नावोत्तीर्णं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयोः
अतिनौः इति रूपं ॥

अतिपतनं, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्युट्) अत्ययः ।
अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपश्याः [नृं पुं, (अत्युत्कृष्टः पश्याः कर्मधारयः ।)
अतः पूजार्थत्वाच्च समासान्तप्रत्ययः ।) सम्भारगः ।
सुपयः । इत्यमरः ॥

अतिपत्रः, पुं, (अतिवृहत् पत्रं यस्य सः बह्व्रीहिः ।)
हस्तिकन्दरुत्तः । शाकलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) अति-
क्रमः । उपाख्यः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले—न चेदन्यकार्योतिपातः) ॥

अतिपातकं, स्त्री, (अतिदुष्टतया अन्यत् पातकं
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नवविधपापमध्ये
गुह्यतरपातकं । तत् त्रिविधं । पुंसः माहदुहित-

अुधागमनजन्यं । स्त्रियात् पुत्रपितृश्वशुरगमन-
जन्यं । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबलः, चि, (अतिश्रयितं बलं यस्य सः बज्ज-
ब्रीहिः) प्रबलः । अतिश्रयबलवान् । प्रकृतबल-
विश्रुतः । इति मेदिनी ॥ (विजृम्भमाद्योऽतिबलः
प्रत्ययुध्यत राक्षसः ॥ इति रामायणम्) ॥

अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बलं यस्याः सा बज्ज-
ब्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—

“उद्वाहा दे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा” ।

इत्यादि रामायणे ।) पीतबला । पीतवर्णवाडियाला
इति ख्याता । पिटाश्या । इति मदनविनोदः ॥
गुरुराकरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः ।
बलिका २ बल्या ३ विक्रमता ४ वाद्यपुष्पिका ५
घटा ६ श्रुता ७ श्रुतपुष्पा ८ भूचिचला ९
वृष्टगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।
वातकृमिनाशित्वं । दाहहृत्पाविषक्वर्द्धिस्त्रोदोप-
ग्रामकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारगः, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि ड, उपपदसमासः ।) (खगः ।
अश्वतरः । गर्दभात् वडवाजातः अश्वभेदः ।) खे-
सरः । खसर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अतिभोः, पुं, (अतिभिभेद्यस्याः अति भो + अपा-
दाने क्तिप् ।) वञ्ज्याला । इति हलायुधः ॥

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिश्रयिता भूमिर्मर्यादा
कर्म्मधारयः, अतिमर्यादा ।) आधिक्यं । यथा । प्राप्य
मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्तनभगः सुरतस्येति
माघः ॥ अतिश्रयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्यः, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल
+ यत् ।) विस्मयकः । इति गजमाला ॥ अतिश्रय-
मङ्गलजनके चि ॥

अतिमर्यादः, चि, (मर्यादासतिक्रान्तः प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
श्रये स्त्री ॥

अतिमात्रं, स्त्री, (मात्रामन्यमतिक्रान्तं प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयः । तद्दुयुक्ते चि । इत्यमरः ॥
(यथा शाकुन्तले । अतिमात्रलोहितनक्षौ बाहु
घटोत्तक्षेपयात् ॥)

अतिमुक्तः, (पु) माधवीलता । इत्यमरः ॥ तिनिश्र-
रुत् । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्तः, चि, (अतिश्रयेन मुक्तः निर्वाणमुक्तिं गतः
अति + मुच् + कर्त्तरि क्तः, निर्वाणमुक्तिर्विश्रुतः ।)
निष्कलः । निःसङ्गः । इति विश्वमेदिन्यौ । प्राप्-
निर्वाणः ॥

अतिमुक्तकः, पुं, (मुच् + भावे क्त, अतिश्रयेन मुक्तं
बन्धश्रैघ्र्यं यस्य सः बज्जब्रीहिः, कम् ।) तिनिश्र-
रुत् । इत्यमरः ॥ तिन्दुकरुत् । पुष्पवृक्षविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुण्डकः २ मल्लिगी ३ भ्रमग-
नन्दा ४ कामुककान्ता ५ । तस्य गुणाः । कषायत्वं ।
श्रीतलत्वं । श्रमनाशित्वं । पित्तदाहृष्यरोन्माद-
हिक्काक्वर्द्धिनिवारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कर्षिकारान् कुशवकान् चम्पकानतिमुक्तकान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरमा, स्त्री, अत्यन्तो रमो यस्याः सा ।) मूर्वा-
लता । राक्षा । स्त्रीतनकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, चि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्तः । श्रेष्ठे भिन्ने
श्रुत्ये च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिकः । अतिश्रयितः । तत्पर्यायः । समधिकः २ ।
इत्यमरः ॥

अतिरेकः, चि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
श्रेष्ठत्वे च ।) अतिश्रयः । यथा,—

“सम्पुञ्जे तु भयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तोरोगः आधिः अति रुच् +
भावे घञ् ।) क्षयव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोगेशः, पुं, (अतिश्रयितं रोगे म तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोगे मन् + मत्वर्थे श) वनच्छागलः । इति
हागवली ॥ वृहत्वानर इति केषित् ॥ अति-
श्रयलोमशुक्ते चि ॥

अतिलोमेशः, स्त्री, (अतिश्रयितं लोम अतिलोमन् +
मत्वर्थे श, स्त्रियां टाप् ।) नीलबुद्धा । इति गज-
माला ॥

अतिवर्षुलः, पु, (अतिश्रयितो वर्षुलः कर्म्मधारयः ।)
कलाय विशेषः । वोटुला कडाइ इति भाषा । इति
गजमाला ॥ अस्य गुणा सतीलशब्दे द्रष्टव्या ॥

अतिवादः, पुं, (अति + वद् + भावे घञ् ।) अभि-
वादः । परुषोक्तिः । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥
(“अतिवादांस्ति तद्वेत् नावमन्यत कश्चनः ।
नचेमं देहमाश्रय वैरं कुर्वति केनचित् ॥ मनुः ।)

अतिविकटः, पुं, (अतिश्रयितो विकटः भीषणः ।)
दुष्टहृन्तो । इति शब्दमाला ॥ अतिकमले चि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विषमतिक्रान्तं यथा बज्जब्रीहिः ।) रुक्षविशेषः ।
आनङ्घ । आतैच इति भाषा । तत्पर्यायः । विश्वा
२ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६
प्रङ्की ७ महौषधं ८ । इत्यमरः ॥ काष्ठीरा ९
श्वेता १० । इति गजमाला ॥ श्वेतकन्दा ११
भङ्गी १२ भङ्गी १३ विरूपा १४ श्यामकन्दा
१५ विषरूपा १६ वीरा १७ माद्री १८ श्वेत-
वचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
गुणाः । पाचकत्वं । ग्राह्यत्वं । दोषनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफपित्तज्वरामा-
तिसाग्कामविषक्वर्द्धिनाशित्वञ्च ।

“त्रिविधातिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथारुणा ।

रसवीर्यविपाकेषु निर्विषेव गुणाधिका” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

“विषा त्वतिविषा विश्वा प्रङ्की प्रतिविषारुणा ।

शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गीरा त्रयवल्लभा ॥

विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।

कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्त्रिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अतिविश्वम्भवोद्गा, स्त्री, (अतिविश्वम्भा अति-
प्रश्रययुक्ता नवोद्गा प्रशयिणी नायिका इति यावत्
कर्म्मधारयः ।) स्त्रीयान्तगतमध्यनायिकाभेदः । तस्याः
लक्षणं । नायकातिश्रयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा ।
सधैर्यसापराधनायके वक्रोक्तिः । अधैर्यसापरा-
धनायके परुषवाकः । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टिः, स्त्री, (अतिश्रयेन वृष्टिः वर्षांशः ।) अति-
श्रयवृष्टिः । इति विशेषः । स तु महद्वर्षाण्युपः
हृषीणामुत्पातः । यथा,—

“अतिवृष्टिर्गनावृष्टिः शूलभा भूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्वेता इत्यः स्मृताः ॥

इति पराशरः ॥

अतिवेणं, स्त्री, (वेणं मर्यादां जूलं वा अतिक्रान्तं
प्रादिसमासः, ऋस्वः ।) अतिश्रयिते चि । इत्यमरः ॥
(जलमतिवेणं पयोराशेः ॥ गीतिमाला) ।

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथायातना कर्म्मधारयः ।
व्यथ + भावे अच् स्त्रियां टाप् ।) अतिश्रययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिश्रयेन व्याप्तियापनं) अतिश्रय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववदृष्टिसत्वमिति व्याप्तिलक्षणे धूमवान् वज्रि-
ग्विद्यत्र धूमाभावाधिकरुणाद्गदवृत्तित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ स्थायवहित-
प्राकृत्तगावच्छेदेन ग्विभुज्यमानराश्रीयग्वि-
संयोगविश्रुतस्त्वान्तिमत्तगावत्त्वं मलमासत्वं
भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवाग्गाय औत्पत्तिकाभिन्न-
त्वेन विशेषगीर्थे । इति मलमासतत्त्वटीका ॥
मुख्यफलजनकत्वापारजनकत्वे सति मुख्यफला-
जनकत्वं अशुक्लं घटादावतिव्याप्तिवाग्गाय सत्वत्वं
इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिशक्तता, स्त्री, (अतिश्रयिता शक्तिः कर्म्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य बज्जब्रीहिः, तस्य भावः तन् स्त्रियां
टाप्) विक्रमः । महाबलं । इत्यमरः ॥

अतिशक्तिभाक् [ज्] पुं, (अतिश्रयिता शक्तिः कर्म्म
साधनसामर्थ्यं कर्म्मधारयः । तां भजते अतिशक्ति
+ भज् + कर्त्तरि शिवः, उपपदसमासः ।) अति-
श्रयशक्तिविश्रुतः । अतिसमर्थः । सवीर्यमतिशक्ति-
भाक् । इत्यमरः ॥

अतिश्रयः, पु, (अति + श्रो + अच्) अधिकः । तत्-
पर्यायः । भगः २ अतिवेणं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५
अतिमात्रं ६ उद्गाढं ७ निर्भरं ८ तीव्रं ९
यकान्तं १० नितान्तं ११ गाढं १२ वाढं १३
दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्यादः १५ उत्-
कर्षः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ बलवत् १७ सुष्ठु १८
किमुत १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
ययवर्गे अमरः ॥ अतिरिक्तः २३ समधिकः २४ ।
इति विशेष्यनिर्णयवर्गे अमरः ॥

अतिश्रयनं, स्त्री, (अति + श्रो + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तद्दुयुक्ते चि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयनमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयनम्) ॥

अतिश्रयनं, स्त्री, (अति श्रो + साधे णिच् भावे

अति

स्युट्) अतिप्रयत्नं। इति शब्दरत्नावली ॥ (आ-
धिक्त्वं। प्रकर्षः। प्रशंसा।)

अतिशोभनः, चि, (अतिशोभते अति + शुभ +
कर्त्तरि ल्युः।) अतिशयशोभायुक्तः। अतिप्रशंस्यः।
श्रेष्ठः। इत्यमरः ॥

अतिसञ्जनं, क्लो, (अतिशयेन सञ्जनं दानं अति +
हृज् + भावे ल्युट्) अतिप्रायदानं। तत्पर्यायः।
विजम्भः २। इत्यमरः ॥ दानं। बधः। इति मेदिनी ॥
(विधुरां ज्वलनातिसञ्जनात् ननु मां प्रापय पत्यु-
रन्तिकं ॥ इति कुमारसम्भवे ॥)

अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मग्नं द्रवीकृत्य सरति
निःसारयति अति + हृ + व्याधिमत्स्यबलेयित्
वक्तव्यमिति वार्तिकद्वयेण कर्त्तरि घञ् लृटिः
दीर्घश्च।) बहुद्रवमलनिःसाराशयः। तत्पर्यायः।
अन्नगन्धिः २ उदरामयः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अतीसारः ४। इति वैद्यकं ॥ २। तस्य निदानं।

“गूर्वातिस्निग्धरुत्तोषाद्भवस्तुलातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यप्रानाश्रीर्गोविधमैश्चापि भोजनेः ॥
खेहाद्योरेतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विधेभ्यै।
शोकाद्युत्थम्भद्यातिपातैः साव्यसुपय्ये ॥
जलाभिरमग्नैर्बगविधतैः क्रिमिदोषतः।
शुष्कां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते” ॥
संप्राप्तियथा,—

“संश्रम्भापां घातुरधिं प्ररुद्धः
शरत्क्षिप्रो वायुनाथः प्रगमः।
सरत्यनीवातिसारं तमाह
र्याधिं घोरो षड्विधं तं वर्दन्ति ॥
रक्षकशः सर्वशस्यापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ट आमेन चेत्तः” ॥ २ ॥

पूर्वरूपं यथा,—

“हृन्नाभिपायदः कुक्षिताद
गात्रावसादानिलमग्निरेधाः।
वित्सृज्य व्याधानमथाविपाके
भविष्यतस्तस्य पुंसःसर्गाणि ॥”

इति माधवकरः ॥ अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सामाह ।

“आमपक्वकमं हृत्वा नातिसारक्रिया यतः।
अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्नामं पक्वश्च लक्षयेत् ॥
कमशश्चिकित्सा। तत्रामपक्वयोगेक्षणं।

“संश्लेषमानेदोषैस्तु न्यस्तमभू निमज्जति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छ्रं चामसंज्ञितं ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
नाशवच्च विशेषेण तत्तु पक्वं विनिर्दिशेत् ॥
न च संश्लेषणं दद्यात् पूर्वमातिसारिणे।
अकाले संश्लेषिता हि विकारान् कुरुते बह्वन् ॥
दण्डकालसकाध्यानाद्यहृद्यशोभगन्दरान्।

शोथं पाण्डुमयं श्रीहृत्प्लमेहेदरज्वरान् ॥
द्विभक्ष्यः स्यविरस्यश्च वातपित्तात्मकश्च यः।
क्षीणधातुबलस्यापि बद्धदोषोऽतिविश्रुतः ॥
आभोऽपि स्तम्भनोयः स्यात् पाचनान्तरणं भवेत्।
जङ्गलमेकं सुखा न चान्यदस्तीह भेदजं बलिनः।
समुदीर्घदोषनिचयं तत् पाचयते तथा शमयेत् ॥

अति

जङ्गलएव दोषदुःसहपिपासायां दोषपाकार्थं
षडङ्गविधिनाडं श्रुतं योगचतुष्टयमाह,—

“धान्योदीच्यष्टतं तेषां लघ्वादाहातिसारिणे।
ऋविगृहृक्वेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ॥
मुस्तादीच्यष्टतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे।
हितं लङ्गनमेवाटौ पूर्व्वरूपेऽतिसारिणः ॥
कार्यं वानप्रश्नस्यान्ते प्रदवं लघुभोजनं।
पथ्याटारुवचामुक्तेर्नागरातिविषाम्बितैः ॥
आमातीमारनाशाय क्वाथमेभिः प्रिवेन्नरः।
पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥

“पाठाहृद्भावजमोदोग्रापञ्चकोलाब्जं रजः।
उषाम्बुपीतं सरुचं जयत्यामं समेत्थवं” ॥
पाठादिचूर्णं ॥ * ॥

“हृतीतकीं सातिविषां हिङ्गु सौवर्चलां वचां।
मैन्धवश्चापि संपिष्य पाययेदुषावारिणा ॥
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शाम्यति।
न तं योगश्रुतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः” ॥
चिकित्सति अथनयति। हृतीतक्यादिकल्पः ॥ * ॥
“वत्सकान्तिविषा विन्ध्यमुस्तबालकनं पृतं।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं गृह्णत्युलजित् ॥”
वत्सकादिक्वाथः ॥ * ॥

“शरशङ्खसंमिष्यं पक्वमासञ्च नागरं।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं ॥”
नागरस्य पटपाकः कल्पश्च ॥ * ॥

“धान्यबालकविव्याब्दनागरैः पाचिनं जलं।
आमशूलविवन्धुघ्नं पाचनं नित्यसेवितं” ॥
धान्यपचकं ॥ * ॥

“पित्तं धान्यचतुष्कन्तु शुण्ठीत्यागाददन्ति हि।
गृह्णन्ति पित्तमाधम्याद्धितं धान्यचतुष्टयं” ॥
धान्यचतुष्कं ॥ इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥ * ॥

“सलोध्रं घातकीविल्वं मुस्तास्मास्थिकलिङ्गकं।
पिबेन्नाहृषतक्रोणं पक्वातीमारनाशनां ॥”
लोध्रादिचूर्णं ॥ * ॥

“अम्बुधा घातकी लोध्रं समङ्गा पञ्चकेशं।
मधुकारानुविल्वश्च पक्वातीसारहा गणाः ॥”
अरलुः श्लोणाकः। पाठादिर्गणः ॥ * ॥

“समङ्गा घातकीपयं मञ्जिष्ठा लोध्रगव च।
शाल्मलीवेष्टकी लोध्रो दाडिमद्रुफलत्वचौ ॥
आम्नास्थिमध्यं लोध्रश्च विन्ध्यमध्यं प्रियङ्गु च।
मधुकं प्रद्वक्त्रेश्च दीर्घरन्तचमेव च ॥

चत्वारं एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः।
ते योगा उपयोग्याः स्युः सत्तोद्भास्तगुलाम्बुना ॥”
समङ्गाश्च लज्जालुः। शाल्मलीवेष्टकी मोचरसः।
दाडिमस्य द्रुमफलयोस्त्वचौ। प्रियङ्गोर्नैपुंसकत्वमत्र

फले वत्समानत्वात् प्रद्वक्त्रे मत्र शुण्ठी। दीर्घरन्तः
श्लोणाकः तस्य त्वकः। समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि ॥
“कषट् अम्बुदाडिमद्रुट्टाटकपत्रविल्ववर्हिष्ठं। जल-
धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रन्ध्यात्” ॥

कषट् चवराई शाकस्य भेदः। कषटादिभि-
सुतुभिः पत्रशब्दः सम्बध्यते। वर्हिष्ठं बालकं
गङ्गाधरक्वाथः ॥ * ॥

अति

“मोचरसमुस्तनागरपाठारनुधातकीकुसुमैः।
चूर्णो मथितसमेतं रण्डि गङ्गाप्रवाहमपि” ॥
अरलुः श्लोणाकः। मथितं निज्जलं दधि बस्त्रपूतं।
गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

“मुस्तावत्सकवीजं मोचरसो विन्ध्यघातकीलोध्रं।
गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रन्ध्यात्” ॥
द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

“मुस्तारलुक्शुण्ठीभिर्घातकीलोध्रबालकैः।
विल्वमोचरसाभ्याश्च पाठेन्द्रयवत्सकैः ॥
आम्बुवीजसमङ्गातिविषायुक्तेर्षिचूर्णसितैः।
मधुतगुलपानीयपोतेर्नश्यत् प्रवाहिकां ॥
सर्वोऽतिसारा ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः।
रुद्धगङ्गाधरं चूर्णं रन्ध्याद्दीर्घावाहिनीं” ॥

समङ्गा लज्जालुः। रुद्धगङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥
अङ्गोत्तमूलकल्पः तगुलपयसा समाक्षिकः पीतः।
सेतुमिव वाग्भेगं भ्रष्टति रन्ध्यादतीसारं” ॥
अङ्गोत्तकल्पः ॥ * ॥

“कुटजत्वग्बलामात्रं द्रोणनीरे पचेत् भिषक्।
पादशेषं पृतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः यचेत् ॥
लज्जालुध्रंघातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा।
मुक्तं प्रतिविषा चैत्र चूर्णान्येषां पलं पलं ॥

निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दुर्ब्धिं प्रलिप्यते।
जलेन क्वागदुग्धेन पीता मगडे न वा जयेत् ॥
घोरां सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्।
अष्टरदरं समस्तश्च तथाशंसि प्रवाहिकां ॥”

कुटजावलेहः ॥ * ॥
“क्ष्वाणबालं मुटुं पिष्टेगमलकैर्भिषक्।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पृथेयान्भिमगडलं ॥
नदीवेगोपमं घोरं प्ररुद्धं दुर्द्धं नृणां।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥
पाठा पिष्टा च गोदध्ना तथा रन्ध्यात्वगाम्बजा।
अतीसारं व्यथयाहृयुक्तं हन्यदुरे पृता ॥ * ॥
अथ वातातिसारस्य लक्षणं।

“अरुणं फेनिलं रुक्षमन्यमल्पं मुञ्जमूजः।
शुक्रदामं सरुक्कब्धं मारुतेनातिसार्यते” ॥
अरुणमीषदन्तं। शुक्रत् पुरीषं। सरुक्कब्धं

शब्दो गुटं। तत्साहचर्यात् रुगपि गुद एव
बोद्धव्यं ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा।
“वचा चातिविषा मुक्तं वीजानि कुटजस्य च।
श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातिसारशान्तये” ॥ * ॥

अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं।
“पित्तात् पीतं शुक्रदन्तं दुर्गन्धिं हरितं द्रुतं।
गुटपाकलषामूर्च्छां दाहयुक्तं प्रवर्त्तते” ॥ * ॥
तस्य चिकित्सा।

“विल्वशक्यवाम्बोदबालकातिविषाहृतः।
कषायोहन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवं” ॥
विल्वदिक्वाथः ॥ * ॥

“रसाङ्गनं सातिविषं कुटजस्य पलं त्वचं।
घातकीष्टक्त्रेवश्च पाययेत्सखुलाम्बुना ॥
निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुत्थनं।
अधिं सन्दीपयत्येतत् शूलमाशु निवारयेत् ॥
रसाङ्गनादिचूर्णं ॥ * ॥ अथ पित्तातिसारभेदस्य

अति

रक्षातीसारस्य संप्राप्तिमाह,—
 “पित्तहन्ति यदात्थैः द्रव्याद्यत्राति पित्तिके ।
 तद्बोधाभ्यायते श्रीशं रक्षातीसार उल्लवः ॥१॥”
 तस्य चिकित्सा ।
 वत्सकतस्त्रगात्रा दाडिमफलरुम्भवा त्वक् च ।
 त्वगयुगलं पलमानं विपचेदष्टांशसम्मिमे तोये ॥
 अष्टमभागं शेषं क्वाथं मधुनापिबेत् पुरुषः ।
 रक्षातिसारमुल्कगामतिप्रणयितं नाशयेन्नियतं ॥
 कुटजदाडिमक्वाथः ॥ * ॥
 “कुटजातिविषा मुस्तं बालकं बोधचन्दनं ।
 घातकी दाडिमं पाठा क्वाथमेषां समादिकं ॥
 पिबेद्रक्षातिसारे तु दाहशूलामसंयुते ।
 कुटजादिकषायोऽयं सर्वातीसारनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिक्वाथः ॥ * ॥
 “गुडेन भक्षयेद्विल्वं रक्षातीसारनाशनं ।
 आमशूलविबन्धुं कुन्तिरोगहृत् परं ॥”
 विल्वं सुखिद्रं बालविल्वगर्भं शीतं तत्स्वेदनादकं
 चानुपेयं । गुडविल्वं ॥ * ॥
 “जम्बासामलकीनान्तुकुट्टयेत् पल्लवान् नवान् ।
 संयुञ्ज्य स्वरसं तेषां अजातीरं ग योजयेत् ॥”
 तत्त्विकेभ्यमधुना युक्तं रक्षातीसारनाशनं ।
 जम्बादिस्वरसः ॥ * ॥
 “निष्काय्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः
 सम्यक् पत्रद्वितयमम्बुचतुःश्रगवे ।
 तत्पादशेषसन्निभं खलु शीघ्रशीघ्रं
 क्षीरे पलदयामिते कुशलेः जायाः ॥
 प्रक्षिप्य माषकायशो मधुनस्तत्र शीतले ॥
 रक्षातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥
 कुटजक्षीरं ॥ * ॥
 “पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरशुग् जयेत् ।
 रक्षातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥”
 शतावरीकल्कस्तदघृतञ्च ॥ * ॥
 “गोदुग्धनवीनतन्तु मधुना सितया सह ॥
 लीढं रक्षातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं” ॥
 नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 “पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तदुल्लाम्बुना ।
 रक्षातिसारं जिद्रक्षति पित्तदुःहाहमेहनुत् ॥
 चन्दनमत्र श्वेतं चन्दनकल्कः ॥ * ॥
 “विरैकैर्बहुभिर्यस्य गुदं पित्तन दह्यते ।
 पचते वा तयोः कार्यं सैकप्रचालनादिकं” ॥
 व्यादिशब्देन लेपादिग्रहः ।
 “पटोलयष्टीमधुकक्कायेन शिशिरैर्गो हि ।
 गुदप्रक्षालनं कार्यं तैर्नैव गुदसेचनं ॥
 दाहे पाके हितं कागीदुग्धं सक्षौद्रशर्करं ।
 गुदस्य क्षालने सैके दुक्तं पाने च भोजने ॥
 गुदस्य दाहपाकयोः ।
 “गुदनिःसर्गे प्रोक्तं चाङ्गुरीघृतमुत्तमं ।
 अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा ।
 खिन्नमूषकमांसेन तदा संखेदयेद्गुदं ॥
 अथ गोधूमचूर्णस्य संनीतस्य तु वारिणा ।
 साक्षास्य गोलकं कृत्वा मृदु संखेदयेद्गुदं ॥
 (गुदव्यथायां) गुदमंशुं गुदं खेदयेत् भव्यान्तःप्रवेशयेत् ।

अति

प्रविष्टं खेदयेन्नन्दं मूषकस्यामिषेण हि ॥”
 मूषकस्यामिषेण काञ्जिकेनोत्खिन्नेन रणगद-
 पत्रादिस्थापितेन खेदयेत् ।
 “मूषकस्याय वसया पार्थुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
 गुदभ्रंशाभिधो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥
 चाङ्गुरीकोलदध्यस्त्रागनागरसंयुतं ।
 घृतं विपक्वं पातयं गुदभ्रंशगदापहं ॥
 चाङ्गुरी चतुष्यत्रा अस्त्रलेनिका तस्याः स्वरसः
 कोलस्य क्वाथः दध्यस्त्रं दध्यरूपमसं यतत्रयं
 मिलितं घृतास्तुगुणं । क्षारनागरयोः कल्कः ।
 चाङ्गुरीघृतं ॥ * ॥
 “कोमलं पद्मिनीपत्रं य खदेच्छर्करान्वितं ।
 एतन्निश्चितं निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
 पद्मिनीपत्रं पुर इनिपत्रं तस्यंशोष्य संचूर्ण्य शर्करा
 युक्तं खादेत् । अयन्तु गुदभ्रंशोऽतीसारं विनापि
 भवति । ततः क्षुद्रगोषु लिखितः । अत्र तु
 गुदस्य दाहपाकव्यथाप्रसङ्गात् भ्रंशोऽपि लिखितः ।
 चिकित्सा तुभयत्र तुल्ये ॥ * ॥ अथ श्लेष्माति-
 सारस्य लक्षणं ॥
 “श्वेतं खिन्नं घनं विल्वं शीतलं मन्दवेदनं ।
 गोश्वारुचिसंयुक्तं श्लेष्मणा सार्थतं शक्यत् ॥
 विल्वं स्यादाभगन्धि यत् ॥” अथ तस्य चिकित्सा ।
 “श्लेष्मातिसारं प्रथमं हितं लङ्घनपाचनं ।
 योज्यस्यामातिसारं प्रो यथोक्तो दीपनो गणः ॥
 चयश्चातिविषा कुष्ठं बालविल्वं सनागरं ।
 वत्सकत्वकफलं पथ्या कर्द्विश्लेष्मातिसारनुत् ॥
 चयादिक्वाथः ॥ * ॥
 “हिङ्गु सौवर्चलं व्योषमभयातिविषा वचा ।
 पीतमुय्याम्बुना चूर्णमथा श्लेष्मातिसारनुत् ॥”
 हिङ्गुवादिचूर्णं ॥ * ॥
 “क्षमिशकण्वचाविल्वपत्रीधान्याककटफलं ।
 यथा क्वाथं निघडद्यात् अतीसारं बलासजं ॥
 विडुङ्गादिक्वाथः ॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां
 लक्षणानि चिकित्सा च ।
 “द्विदोषलक्षणविद्यादतीसारं द्विदोषज ।
 तेषां चिकित्सा प्रोक्तं विविश्या च निगद्यते ॥
 कटफलं मधुकं लोभ्रत्वक् दाडिमफलस्य च ।
 सतगुलजलं चूर्णं वातपित्तातिसारनुत् ॥
 वातपित्तातिसारं ॥ * ॥
 “विचित्रकातिविषा मुस्तं बालविल्वं सनागरं ।
 वत्सकत्वकफलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥
 वातश्लेष्मातिसारं ॥ * ॥
 “मुस्ता सातिविषामूर्त्वा वचा च कुटजः समाः ।
 यथा कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मातिसारनुत् ॥”
 पित्तश्लेष्मातिसारं ॥ अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षणं ।
 “तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यप्रोधी
 वर्चं कुर्यान्नैकरूपं तथार्तः ।
 सर्वोद्धृतं सर्वैल्लङ्गीपपत्तिः
 क्षुण्डोऽसाध्यो बालवृद्धाबलागं” ॥
 अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥
 “पञ्चमूलीबलाविल्वगुडूचीमुस्तनागरेः ।
 पाटाम्बुनिम्बवर्दिकुटजत्वक्फलोः घृतं ॥

अति

सर्वैर्जं हृष्यतीसारं ज्वरश्चापि तथा वरिं ।
 सशूलोपद्रवं श्वासं कालं वापि सुदुस्तरं ॥
 पञ्चमुल्यत्र सामान्या पित्ते योष्या कनीयसी ।
 वाते पुनर्वर्त्तसे च सा योष्या महती मता” ॥
 वर्दिष्टं बालकं । पद्ममुल्यादिक्वाथः ॥ * ॥
 “अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितं ।
 चतुःसमेयं गुटिका स्यात्त्रिदोषातिसारनुत् ॥
 आमातिसारमनाहं सविबन्धं विस्फुचिकां ।
 क्षमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्यासु चानलं ॥
 चतुःसमो मोदकः ॥ * ॥
 “तत्काषाहृष्टकुटजत्वक् तदुल्लवारिणा ।
 पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां ॥
 सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेण परि वेष्टिता ।
 लिप्ताश्च मगपद्भेन निर्दहेद्गोमयाभिना ॥
 अङ्गारवर्णाश्च मृदं दृष्ट्वा वज्रे समुद्धरेत् ।
 ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
 उक्तं ह्यणात्रिपुत्रेण प्रटपाकस्तु कौटजः ।
 जयेत् सर्वाभतीसारान् दस्तगान् सुचिगोष्ठितान्
 कुटजपटपाकः ॥ * ॥
 “कुटजत्वक्कृतः क्वाथो वस्तपतो घनीकृतः ।
 स लीढोऽतिविषायुक्तः स्यात्त्रिदोषातिसारनुत् ॥
 इच्छन्त्यत्रायमाशनं क्वाथादतिविषागत्रः ।
 प्रक्षिपेदा चतुर्थीशमिति केचिददन्ति हि” ॥
 कुटजावलेहः ॥ * ॥
 “पलमङ्गोटमूलस्य पाठां दार्वीञ्च तत्सर्मा ।
 पिष्ट्वा तदुल्लतायेन वटकानक्षसम्मितान् ॥
 क्षयाशुष्काश्च तान् कुर्यात्तैल्वेकं तदुल्लाम्बुना ।
 पेषयित्वा प्रदद्यात्त पानाय गदिने भिषक् ॥
 वातपित्तकफोद्धृतान् दन्धजान् सान्निपातिकां ।
 हन्यात् सर्वाभतीसारान् वटकोऽयं प्रयोजितः” ॥
 अङ्गोटवटकः ॥ * ॥ अथागस्तुजस्य श्लेष्माति-
 सारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
 तैल्लभानि श्लेष्मातिसारान् लक्षणानि
 वाप्योष्या वै विज्ञेमाविश्य जन्तोः ।
 कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
 तच्चाधस्तात् काकगन्तीप्रकाशं ॥
 निर्गच्छेद्दं विष्टिमिश्रं श्लेष्मा
 निर्गम्यं वा गन्धवद्वातिसारं ।
 श्लेष्मातिसारं दुश्चिकित्स्योऽतिमात्र
 श्लेष्मातिसारं कथं प्रदिष्टः ॥
 अथमर्थं तैल्लभानिर्विषयविक्रयव्यादिभिः श्लेष्मातिसारं श्लेष्मातिसारं श्लेष्मातिसारं
 कुर्वन्तः । जन्तोः प्राणिनः । वाप्योष्या वाप्योः श्लेष्मातिसारं श्लेष्मातिसारं श्लेष्मातिसारं
 देहोष्या जनितां जन्तुनासागलादिषु जलं तेन स-
 हितः उष्या श्लेष्मातिसारं देहतेजः । स कोष्ठं गत्वा वज्र-
 माविश्य जटगामिं मन्दीकृत्य । वाप्यसाहित्यादुष्य-
 यापि वज्रमन्दीभाव इति नदोषः । वज्रमन्दीभावादेव
 अल्पाग्नस्येति जन्तोर्विशेषणं । ततस्तस्य जन्तोः
 रक्तं क्षोभयेत् स्वस्थानात्क्षालयेत् । इति संप्राप्तिः ॥
 अथ लक्षणं । तच्च रक्तं अधस्तात् गुदात् काक-
 गन्तीप्रकाशं गुग्गुलुफलसदृशं विष्टिमिश्रं बन्ध-
 वच्च । अविट् निर्गम्यं वा निर्गच्छेत् । श्लेष्मातिसारं
 श्लेष्मातिसारः अतिमात्रं दुश्चिकित्स्यः । श्लेष्मातिसारं

अति

नेदनं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । यत्रोदितसारः वैद्यैः कथः कथेन साध्यः ।
प्रदितः कथित इत्यर्थः ॥ * ॥ अथागन्तुजत्वेन
साध्यात् अथातिसारस्यापि संप्राप्तपूर्वकं लक्षण-
मभैवाह ।

“भयेन क्षोभिता दोषा दृश्यन्ति मूलं यदा ।

तदातिसार्यते तन्नु क्षिप्रमुष्णजलज्वरं ॥

वातपित्ततिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं ।

न भयोपशमाच्छन्ने यस्मिन् स्यात् स भयात् स्मृतः ॥

ज्वरत इति ज्वरं जले ज्वरमानं । ननु भयाति-
सारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषत्र एव ।

यत आह । भयेन क्षोभिता दृषिता दोषा मूलं

दृश्यन्ति । तन्मूलमतिसरति । अत्र पूर्वमेव

दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

“गगद्देषभयात् ये च ते स्युर्गागन्तवो गदाः” ।

इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य

त्वयमर्थः । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-
कषा अतीसारणाय क्षोभिताः सञ्चालिताः न

दृषिता भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दृषणासम्भ-
वात् । अतिसर्त्तुं चलिता वातपित्तकषा मूलं

दृश्यन्ति तत् सर्व्वे वातपित्तकषामूलं भयेनैवाति-
सार्यते । पश्चाद्वातसम्बन्धो भयादायुगिति वच-

नात् । अतएव भयातिसारे वातद्वयैव क्रिया

कथितेति समाधिः ॥ * ॥ अथ तयोश्चिकित्सा ।

“भयशोकसमुद्भूतौ क्षेयौ वातातिसारवत् ।

तयोर्वातदृग्नी कार्या हर्षणाश्वसनैः क्रिया ॥

अतातिसारवत् वातातिसारलक्षणैः । तयो-

श्चिकित्सा च हर्षणाश्वसनपूर्व्वका वातदृग्नी

कार्या ॥ * ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तपूर्व्वकं

लक्षणमाह ।

“अग्नाजीर्णात् प्रदृताः क्षोभयन्तो-

दोषाः कोष्ठे धातुसंघान् मलांश्च ।

नानावर्गं नैकशः साग्यन्ति

शूलोपेतं षष्ठमेन वदन्ति ॥

अत्र भुक्तं तदजीर्णं चेति कर्मधारये अग्नाजीर्णं

तस्मात् प्रदृता उपदृताः । क्षोभयन्तः चाल-

यन्तः । नैकश इत्यत्र नाकादित्वात्प्राक्षरविप-

र्यर्थः । नन्वामेन दोषा दृश्यन्ते गुर्वादिभक्त-

णादिभिरिव ते क्षीतीसारमुत्पादयन्ति । नन्वाम-

मेवातीसारमुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि

दोषत्र एव किमर्थमर्थं पृथगुच्यते । उच्यते । आ-

मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं संप्राप्तपूर्व्वको

लक्षणविशेषः पृथगुक्तः । कः स चिकित्साविशेष-

स्तमाह । अतिसारेषु सर्व्वेष्वेव संयाहकमौषध-

मुक्तमामातीसारे तु याहकं विशदं । यत उक्तं ।

“नामे संयाहकं विद्यादतीसारे कदाचन ।

संयद्हीतो बलादामो विकारान् कुण्ठते बह्वन्” ॥

इति । बलाद्द्वेषजबलात् । विकारान् यद्दृष्ट्या-

प्यानशूलगुल्मप्रोथोदरज्वरादीन् ॥ * ॥ तस्य

चिकित्सा ।

“वत्यकातिविषा सुगठी विष्वहिष्णुयवाम्बुदाः ।

चित्रकेश उता यथां क्षाद्य आमातिसारमुत्” ॥

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्व्वमुक्तैव ॥ * ॥

“शोधप्लीन्द्रयवाः पाठा विडङ्गातिविषा घनाः ।

क्षयिताः सोषणाः पीताः शोधातिसारनाशनाः” ॥

शोधप्ली पुनर्नवा । उषणं मरिचं । सशोधाती-

सारैः ॥ * ॥

“आमास्थिमध्यमालूगफलकायः समादिकः ।

शर्करासहितो हन्यात् कर्द्यतीसारमुल्बणं” ॥

मालूगफलं विष्णुफलं ।

“कषायो भृष्टमुद्गस्य मलाजमधुशर्कराः ।

निहन्याच्छर्द्यतीसारं त्र्यष्टादाहं ज्वरं भ्रमं” ॥

कर्द्यतीसारैः ॥ * ॥

“दध्ना ससारैश्च समादिकैश्च

भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु ।

सुतप्रकुप्यक्षयितेन चापि

क्षीरैश्च शीतेन मधुभूतेन” ॥

निःसारकः निद्राही इति लोके । सुतप्रकुप्य-

क्षयितेन । सुतप्रसुवर्गं गतं तं रजोहनिर्वापण-

क्षयितेन । भुञ्जीत पथ्यमिति शेषः । निःसा-

रके ॥ * ॥

“दीप्ताग्निर्द्विपरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत् ।

स पिबेत् फागितं सुगठीं दधि तैलं पयो घृतं ॥

बला विश्वाश्रुतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितं ।

दीप्ताग्निं पाययेत् प्रातः सुखदं वर्षसत्तये” ॥

परीषत्तये ॥ * ॥

“तुलां संकुच्य विन्ध्यस्य पचेत् पादावशेषितं ।

सक्षीरं साधयेत्तैलं श्लक्ष्णापिष्टैर्मैः समैः ॥

विन्ध्यं सधातकीकुष्ठं सुगठीं राक्षा पुनर्नवा ।

देवदारु वचा मुक्तं लोध्रमीचरसान्वितं ॥

रुभिर्द्विभ्रना पक्वं ग्रहण्योऽतिसारमुत् ।

विन्ध्यतैलमिति ख्यातमत्रिप्लेया भाषितं ॥

ग्रहण्योऽुधिकारे ये ज्ञेयाः समुपदर्शिताः ।

प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां तुल्यहेतुता” ॥

त्रयाणां ग्रहण्योऽुतिसाराणां । विन्ध्यतैलं ॥ * ॥

अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकाव्याधेः संप्राप्ति-

पूर्व्वकलक्षणमाह ।

“वायुः प्रहृडो निश्चितं बलासं

नुदत्यधस्तादाहृताशनस्य ।

प्रवाहताऽल्पं बहुरो मलाक्तं

प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” ॥

अस्यायमर्थः । अहृताशनस्य अतिशयेन वातल-

भक्ष्यभोजनः । प्रहृडो वायुः प्रवाहताः कण्ठ-

हृद्गलेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः ।

निश्चितं सञ्चितं । बलासं कफं । मलाक्तं परी-

षयुक्तं अल्पं । बहुरोः वारंवारं । अधस्तात्

गुदमार्गेण । नुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-

णा वैद्याः । तां प्रवाहिकां प्रवदन्ति कथ-

यन्ति ॥ * ॥

तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।

“प्रवाहिका वातहता सशूलो

पित्तात् सदाहा सकषा कषाच ।

सशोषिता शोणितसम्भवाच्च

ताः क्षोद्द्रूपप्रभवा मतास्तु” ॥

अति

तत्र रूद्रप्रभवा वातजा । क्षोद्द्रूपप्रभवा कषाच । तु

शब्दात्तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्ताजा च । तासा-

मतीसारवदादिशेष लिङ्गं क्रमं चामविपक्षताश्च ।

क्रमं चिकित्सां ॥ * ॥ तस्याश्चिकित्सामाह ।

“विन्ध्यपेशी गुडं लोध्रं तैलं मरिचसंयुतं ।

लोद्वा प्रवाहिकाक्रान्तः सत्वरं सुखमाप्नुयात्” ॥

विन्ध्यादिश्वलेहः ॥ * ॥

“धातकीवदगीपत्रकपित्त्यरसमादिकं ।

सलोध्रमेकतो दध्ना पिबेन्नित्वाहिकार्हितं” ॥

एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । नित्वाहिका

प्रवाहिका । धातक्यादिः ॥ * ॥ अथ असाध्या-

तिसारिणोलक्षणमाह ।

“पक्वजाम्बवसंकाशं यक्षुत्खण्डनिभं तनुं ।

घृततैलवसामञ्ज्येसवारपयोर्दधि ।

मांसधावनतोयाभं कृष्यां नीलारुणप्रभं ॥

कुण्ठपं सक्वदालोक्ष नातिसारमुपक्रमेत् ।

त्र्यष्टादाहारुचिश्वासहृक्षापाश्रास्थिशूलिनं” ॥

संमूर्च्छां गतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं ।

प्रलापयुक्तश्च भिषक् वर्ज्येदतिसारिणं । संमूर्च्छां

सकलेन्द्रियमनसां स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुर-

वस्थ्याविशेषः । संमोहः विकृतमतिव्यं ।

“असंयतगुदं क्षीणं शूलाधूनैरुपश्रुतं ।

गुदे पक्वो गतोष्णागमतां सारिणमुत्सृजेत् ॥

असंयतगुदं गुदसंवरणाक्षमं ।

गुदे पक्वो गतोष्णागं गुदपाकारम्भके पित्ते

विद्यमानेऽपि शीतगान्त्रं नष्टाग्निं वा ।

“श्रासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिर्पीडितं ।

विश्लेषेण नरं दृढमतीसारो विनाशयेत् ॥

श्लोथं शूलं ज्वरं त्र्यष्टां श्वासं कासमरीचकं ।

कर्दिसूर्च्छाश्च हिक्काश्च दृष्टातिसारिणं त्यजेत् ॥

हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रपाको मूत्रनिग्रहः ।

परीषस्योष्णतातीव मग्नायातिसारिणां ॥

अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।

मांसाग्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥

बाले वृद्धे त्वसाधोऽप्यं लिङ्गैरेतैरुपश्रुतः ।

अपि शूलामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु” ॥

एतैलिङ्गैः पूर्व्वोक्तेः पक्वजाम्बवसंकाशत्वादिभिः ॥ * ॥

अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं ।

“यस्योच्चारं विना मूत्रं सस्यग्रायश्च गच्छति ।

दीप्ताग्नेर्घु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥

उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निश्चित उदरामयो-

ऽत्तातिसारः ॥ * ॥ अथातीसारिणो वर्ज्यनीया-

न्याह ।

“जानावगाहनाभ्यङ्गुलस्निग्धादिभोजनं ।

व्यायामममिसन्तापमतीसारी विवर्ज्येत्” ॥

खानमुद्धतजलेन अवगाहं नद्यादौ । इत्यती-

सारिणोः । इति भावप्रकाशः ॥

अतिसारकी, [न] चि, (अतिसार + स्कार्थे कन्

ततो मत्वर्थे इन्) सातिसारः । अतिसाररोग-

युक्तः । उदरामयी । इत्यमरः ॥

अतिसार्या, स्त्री, (साध्यं समतामतिक्रान्ता अत्या-

दीति समासः अतुल्यखल्युक्ता इति यावत्) ॥

अतु

कतायष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः
क्षीतनकशब्दे इत्युच्यते ॥ (यष्टिमधु इति भाषाः ।)
अतिस्फुरः, त्रि, (स्फुरी षोष्वाया षडौ अति +
स्फुराय + स्फुरायितस्त्रिविधशक्रीत्यादिस्त्रेण ग्
पृथोदरादित्वात् आद्यभागस्य इ अतिस्फुरः)
अतिस्फूर्तिप्राली । तत्पर्यायः । स्फुरः २ । इति
जटाधरः ॥

अतिहसितं, स्त्री, (अतिशयेन हसितं हस्यं हस् +
भावे क्तः ।) अतिशयहस्यं । इति जटाधरः ॥
(ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिताव-
हसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च
बहुभेदाः ॥ “मधुगस्त्रं विहसितं सांसिग्रहः-
कम्पनमवहसितं अपहसितं सासाक्षं वि-
द्विपाङ्गं भवत्यतिहसितं” ॥ इति साहित्य-
दर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हामः हाम्यम् अति +
हस् + भावे घञ् ।) सपञ्चहासः । तत्पर्यायः ।
अनुस्यूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीतं, त्रि, (अति + इण् + क्तः) भूतकालः । तत्र
तिखो घो टी ठी विभक्तयो भवन्ति । यथा
भवद्भूतमध्ये त्रिणः क्वाद्याः । क्वाद्याः क्तयन्तिस्त्र-
स्तिस्त्रः क्रमादर्शमागतीतभविष्यत् कालेषु स्युः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ तस्य लक्षणं यथा ।
वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं । लडलुडोरती-
तत्वं । लिट्कर्मोर्बहुः परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च ।
लुडोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमञ्च । कुतश्चिद्गुण्यात्
क्रियानिष्पत्तिः क्रियानिक्रमः । क्तत्वत्वोर्गती-
तत्वं । इति सांगमसूत्रे ॥

अतीतः, त्रि, (अति इण् कर्त्तृ क्तः) गतः । भूतः ।
अतिक्रान्तः । यथा,—
“ न नस्यं न्यूनसप्राप्ते नातीताशीतिवत्सरे” ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥ सङ्गीतशास्त्रमते मान-
प्रभेदः ॥

अतीन्द्रियं, त्रि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः ।) अप्रत्यक्षं । प्रत्यक्षाविषयं । इन्द्रिया-
गोचरं । इन्द्रियायाह्यं । इत्यमरः ॥
“योऽसावतीन्द्रियप्राप्त्यः सृष्ट्योऽप्युक्तः सनातनः” ।
इति मनुः ।

“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः” ॥ इति रघुवंशे ॥
अतीव, व्य, (अत्येव इव अवधारणे प्रादिसमासः,
अवधृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च ।) अतिशयः ।
इत्यमरः ॥
“अहं हि कारणां श्रुत्वा वैरस्यातीवमानद” ॥
इति रामायणे ॥

अतीसारः, पुं, अतिसाररोगः । इति वैद्यकं ॥
अतुलः, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं यस्य सः ।) तिल-
रुद्रः । इति शब्दचन्द्रिका । तुलनागृहिते त्रि ॥
“राक्षसेन्द्रप्रभावेण श्रिया चातुलया तथा” ॥
इति रामायणे ॥

अतुल्यं, त्रि, (न तुल्यं सकृन् नञ्समासः ।) नितुल्यं ।
अनुपमं । असाम्यं । असदृशं । यथा,—

अत्य

“अतुल्यमहसा साकं मम रामेण विद्यहः” ।
इति भट्टिः ॥
अतुष्टिकरं, त्रि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि +
कृ + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रियां ङीप्
अतुष्टिकरी ।) सन्तोषजनकं । यथा मनुः,—
“अनिर्दृशश्च प्रेतानं अतुष्टिकरमेव च” ॥
इत्याजिकतत्वं ।

अटप्तिः, स्त्री, (टप् + भावे क्तिन् न टप्तिः सन्तोषः
नञ्समासः । बडभोहौ तु टप्तिगृहितः अस-
न्तोषकरः) अत्यभावः । अप्रतिमुष्टिः । अनाभि-
लाषः । यथा,—
“उष्णाटपितमः प्रवेशदृष्टं कद्रुस्त्रिक्ता रसा ।
वर्गः प्रागुर्विवर्जितः क्षयितता कर्म्मणि पित्तस्य वै”
इति रत्नितः ॥ अटपे त्रि ॥

अतेजः, [स्] स्त्री, (न तेजः तेजोविरोधितम-
नञ्समासः) काया इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजो-
रहिते त्रि ॥

अत्कः, पुं, शरीरावयवः । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥
अत्कः, त्रि, (अतति सततमनित्यतया विकारं
गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् +
कन्) पथिकः । पायः । इत्युणादिकोषः ॥

अत्त इ अतिक्रमं । बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्य-
वर्गाद्योपध । इ अतिट्टिषते । इति दर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं खेहं संभ्रूति अत् +
तक् स्त्रियां टाप्) माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्य-
मरटीकायां रामानाथः ॥ अत्ता मातायजमसा ।
इति नानार्थकोषः ॥ प्राकृतभाषाया श्वश्रुः । इति
साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्म्मणि मन्मध्यतेऽनुया,
अत् करणे क्तिन् माता च ।) नाशोक्तौ ज्येष्ठा
भगिनी । इति शब्दरत्नावली ।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति + स्वार्थे कन्) अत्तिका ।
नाशोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः हिरूप
कोषश्च ।

अतुः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न
वायुः सततगन्ता पथिकः ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

अत्यः, पुं, (अतति शोघं गच्छति अत् + कर्त्तरि
यत्, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविशते
इति न्यायात् अन्याया हलन्तात् गत्यति आत्य इति
स्यात् द्रुतगामी अत्यः) अत्यः । वैदिकशब्दोऽयं ॥
अत्यन्तं, स्त्री, (अन्तं सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः) अतिशयः । यथा । अत्यन्तं कटिनौ
तथापि हृदयानन्दाय वज्रोत्तहौ । इति नरहरि-
कविः ॥

अत्यन्तकोपनः, त्रि, (अत्यन्तं कोपनः क्रोधश्रीलः
द्वितीयात्, कुप् + कर्त्तरि युच्) अतिशय-
क्रोधी । तत्पर्यायः । चण्डः २ । इत्यमरः ॥

अत्यन्तगामी, [न्] त्रि, (अत्यन्तं शोघं गच्छति
अत्यन्त + गम् + गिनि उपपदसमासः ।) अति-
शयगमनश्रीलः । अतिशोघगमनकर्त्ता । तत्प-
र्यायः । अत्यन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्या

अत्यन्तः सजुमारः, पुं, (अत्यन्तः सजुमारः कर्म्म-
धारयः ।) कङ्कनीरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिकः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + ठन्
ठस्येक इति ठस्य इकः अति सातिशयमन्तिकं
कर्म्मधारयः, अतिनिकटम्) अतिशयभ्रमखकर्त्ता ।
अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तीनः, त्रि, (अत्यन्त्यात्यः अत्ययीभावसमासः ।
अत्यन्तं गामी द्वितीयात्तत्पुरुषः । कर्ष्णीं परम्प-
रीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुच्ये इति भट्टिः) अश-
ङ्गामी । अतिशयगमनश्रीलः । इत्यमरः ॥

अत्यन्तं, स्त्री, (अत्यन्तः अत्योःसः फलपञ्चादौ यस्य
सः) रुद्रान्तं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तुल्य इति
भाषा ॥

अत्यस्वर्णा, स्त्री, (अत्यस्वं पर्सुं पत्रं यस्याः सा
जातित्वात् डाप्) कताविशेषः । तत्पर्यायः ।
तीक्ष्णा र कण्डुरा इ वल्लिपुरागः ४ करवडवल्ली पू
वयस्या इ अरगववासिनी ७ । अस्य गुणाः ।
तीक्ष्णास्त्वत् । स्त्रीहृत्पूलविनाशित्वं । वातहारित्वं ।
अधिकचिकारित्वं । गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यस्ना, स्त्री, (अत्यन्तः अस्नसो यस्याः सा
स्त्रिया टाप्) वनवीजपत्रः । मधुमेव । मधुटावा
इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥

अत्ययः, पुं, (अति + इण् + भावे अच्) मृत्युः ।
अतिक्रमः । दगडः । टोषः । कृष्णः । इत्यमरः ॥
(“जीवित्वात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पद्मेन न स पापेन लिप्यते ॥
इति मनुः ॥)

अत्यर्थं, स्त्री, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः) ।
अतिशयः । तदिश्रष्टे वाच्यलङ्गं । इत्यमरः ॥ ।
“लक्ष्मणो गमभयर्थमुवाच हितकाम्यया” ।
इति रामायणे ॥)

अत्यल्पं, त्रि, (अत्यल्पमल्पं भनाक्) यत्किञ्चित् ।
अतिसूक्ष्मं । तत्पर्यायः । अल्पिष्ठं २ अल्पीयः इ
कगीयः ४ अगीयः ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिर-
स्कारः । आ + कृ + भावे घञ्) अतिशयितः ।
आकारो देहः कर्म्मधा । रुद्रदेहः । अतिशयितः
आकारो यस्य सः तदिश्रष्टः ।) न्यक्कारः । तिर-
स्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचारः, स्त्री, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति
समासः) विशङ्काचरणं । आचारमतिक्रम्य इत्य-
र्थयीभावसमासनिष्पन्नं ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचित आचारः कर्म्मधा ।)
अनुचितआचारः । असङ्गताचरणं । आचारोक्त-
ह्वनं । अन्यायः ॥ (अति अनुचितः आचार आच-
रणं यस्य सः अन्यायाचरणकारी) ।

अत्याज्यं, त्रि, (यत्कुं न शक्यं अति त्यज् + शक्यार्थे-
यत्, कुत्वाभावः) त्यागानहं । अत्यक्त्यं । अत्य-
जनीयं । यथा, यत् पतितस्त्रीगमनस्य कथुत्वं
प्रायश्चित्तविवेकहृद्भिः तदत्याग्यपरं । इति
प्रायश्चित्ततत्वं ॥

अचान्तः, पुं, (अतिप्रयेन वा चतुर्दिक्षु अचति भूवति अति + चा + अन् + कर्त्तरि अच् । शाकचित्ता इतिभाषा) रक्षितप्रकटक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अचान्तः, स्त्री, (अतिप्रयेन अचान्) अतिप्रयाशा । अचान्तस्युहा । असम्भावनीयवाञ्छा । यथा,— “अचान्तानिभिरुपागताध्वगगान् धन्वावगौ नापितामोयत्सर्पयितुं क्षमोऽस्मि मम तद्दुःखमेवो दृश्यते” इत्युद्भटः ॥

अचान्तः, [न् । चि, अतिपूर्वाऽपूर्वाऽहृधाताः कर्त्तरि णिन् प्रत्ययनिष्पन्नः । अतिप्रयाशाहारकर्त्ता । ब्रह्मणी । अपरिमितभोजी ॥

अचान्तः, स्त्री, (अचान्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्तं निधीयते ऽत्र अति चा + धा + क्तोऽधि-कारणे इत्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण क्त अधिकरणे) महाभीतिः । अतिप्रयभयं । जीवा-नपेक्ष कर्म । जीवनाशासहितसाहसकर्म । इत्य-मरः ॥ (अचान्तं किमपि गच्छसकर्म कुर्यात् । इति रामायणं ।)

अचान्तः, स्त्री, (अतिप्रयेन उक्तिः कथनम् अति + अच् + भावे क्तिन्) आरोपितकथनं । अति-प्रयेक्तिः । असम्भवाक्तिः । अचान्तप्रविशेषः । यथा । “अचान्तरुद्रतातय्यशौच्यैः टार्याः दिवर्गान् । त्वयि दातवि गनेन्द्र याचकाः वक्ष्यन्ति खिनः” ॥ इति चन्द्रालोकः ॥

अचान्तः, पुं, (अतिप्रयेन ऊहते गवजनिर्गच्छा-वर्षकण्ठं यथा तथा अचान्तयेत यः अति + ऊह + कर्त्तरि अच् । अतिप्रयितः उहृत्कर्त्तः प्रादीति समासः, अतितर्कः) कालकण्ठः । दातृहृपक्षी । इति मेदिनी ॥ अतिप्रयवितर्कः ॥ (अचान्त-नीलिकायां स्त्री कलकण्ठवर्गे एमान् ॥ इति-मेदिनी ॥)

अचान्तः, स्त्री, (अतिप्रयितः ऊहः प्रयोक्तव्येण तर्को यस्याः सा स्त्रियां टाप्) नीलिका । श्रेफालिका । इति मेदिनी ॥

अचान्तः, अचान्त + सप्तमर्थे ञल् एतद्गच्छस्य अचान्त-देशः) एतस्मिन् । एतान् इति भाषा । एतच्छब्दस्य सप्तम्याच्छादेशे रूपोऽयं ॥ (अपि सन्नहितोऽत्र जुगपतिः ॥ इति शाकल्ये ॥)

अचान्तः, [त्, चि, (एतद् + अन्नेभ्योऽपीति प्रथ-मार्थे ञल् अच् अयं भवन् स्मिधारयः) । पूज्यः । आच्यः । मान्यः । गाढकोऽस्य प्रचुरप्रयोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नूनामचभवतः शराकृतिं सर्व-धायमनुयाति सायकः ॥ इति भारविः ॥)

अचिः, पुं, (अति स्म एकगण्ठेभ्यैव सर्वमेव गणा-जलं पीवान् अच् + कर्त्तरि णच् दस्य तः । “मरीचिरयङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । ब्रह्मणोः मानसाः पुत्राः वशिष्ठश्चेति सप्त ते” ॥ इति) सप्तर्षिमध्ये ऋषिविशेषः । स च ब्रह्मण-चतुर्षो जातः । तस्य भार्या कर्ममुनिकन्या अचान्तया । पुत्रः दत्तः १ दुर्वासाः २ चन्द्रः ३ । इति श्रीभागवतं । (यथा मनुः,—

“मरीचिरयङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च” ॥)

अचिजातः, पुं, (अचिजात उत्पन्नः पञ्चमीतत्पुरुषः) । चन्द्रः । दिग्गन्ता । यथा,—

“अचिजातस्य या मूर्तिः शशिनः सञ्जनस्य च ।

ज्ञ सा चैवाचिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च” ॥

इति त्रिविक्रमभट्टः ॥

अचिदृग्जः, पुं, (अचिः दृक्चक्षुः षष्ठीतत्पुरुषः तस्या जातः अचि दृक् + जन् + ड उपपदसमासः) । चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अचिनेत्रजः, (पुं,) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥

अचिनेत्रप्रसूतः, पुं, (अचिनेत्रात् प्रसूतः पञ्चमी-तत्पुरुषः) चन्द्रः । इति ह्यण्युधः ॥

अचिनेत्रभूः, पुं, (अचिनेत्रात् भवति यः अचिनेत्र + भू + कर्त्तरि णिच्) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अचिभाग्द्वजिका, स्त्री, अचिश्च भग्द्वजश्च इन्द्र-तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनात् जाता अचि भर-द्वाज + “दन्दादुन् वैरमैथनयोरिति” वृन् तस्य अकः स्त्रियां टाप्) अचिभाग्द्वजि विवाहः । इति शब्दरत्नावली ॥

अच्य, अ, (अर्थ + ड एषोदगादित्वात् रस्य लोपः) । मङ्गलं । अगन्तव्यं । आरम्भः । प्रश्नः । कात्स्न्यं । इत्यमरः ॥ अधिकारः । संशयः । विकल्पः । समु-च्चयः । इति मेदिनी ॥ (अच्य तस्य विवाहकौतकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ॥ इति रघुवंशे ॥)

अच्यकिं (अर्थं पूर्वाङ्गं वाक्यं कवते स्वीकारेति अर्थ + कु + डिम् एषोदगादित्वात् वस्य लोपः । अर्थोऽभिधेयवैरन्प्रयोजननिष्ठसिद्ध इत्यमरः) । व्य, स्वीकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

अच्यर्ब्धं [न्] स्त्री, (अच्य लोकात्मकलाय अच्यर्ब्धे प्रस्तू-यते यत् अच्य + अर्ब्ध + कर्म्मणि अणिप् शकान्धा-दित्वात् ऋरूपं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्य-व्यथो अच्य इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अच्यर्ब्धः, पुं, (अच्यर्ब्धं विद्यतेऽस्य न प्रत्ययः) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अच्यर्ब्धः, पुं, (अच्यर्ब्धे नयति ज्ञानविषयं प्राप-यति अच्यर्ब्धन् + नी + कर्त्तरि णिच् । एषोदगा-दित्वात् ऋरूपं) अच्यर्ब्धेदञ्जब्राह्मणः । पुरोहितः । इति मेदिनी ॥

अच्यर्ब्धा [न्] पुं, (अच्य लोकात्मकलाय अच्यर्ब्धे वेदवि-शेषं प्रस्तौति अच्य + अर्ब्ध + अणिप् शकान्धादि-त्वात् ऋरूपं) ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ (ह्यतप-पङ्क्तिर्घर्ब्धेव वेदः ॥ इति भारविः ॥)

अच्यो, अ, (अर्थ + डो एषोदगादित्वात् रलोपः) । मङ्गलं । अगन्तव्यं । समुच्चयः । प्रश्नः । आरम्भः । कात्स्न्यं । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ॥

(“स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मैः शौचं सुभाषितं । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्व्वतः” ॥ इति मनुः ॥)

अद इ बन्धे । (आदि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अन्वये । इति दुर्गादासः ॥

अद ल षौ भक्तयो (अदिट् परस्मैपदी अदादि) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल अति । षौ अत्ता । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् श्रुतः स्थितौ अद-तीत्यपीति वररुचिः । इति दुर्गादासः ॥

अदः [स्] चि, (न दस्यते अङ्कु इदन्त्या अङ्कुलितत्-क्षिप्यते यत्र न + दस् + बाङ्ङल्वात् क्षिप् चि-ल्लिङ्गत्वञ्च) । गतत् । पुरोवर्त्ति । एह इति भाषा । परं । परोक्षभूतं । इति मेदिनी । सेह इति भाषा ।

अदत्तं, चि, (न दत्तम् उत्कृष्टं नञ्समासः नञश्च अत्राश्रये यथा कारिकायां ।

“तत् साट्प्रथमभावश्च तदन्वयं तदल्पता ।

अत्राश्रयं विरोधश्च नञ्स्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः” ॥

इति) । अन्यायेन दत्तं । यथा । यत् पुनरन्या-येन दत्तं तददत्तं । षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्त-व्यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नाग्देन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधप्रोक्तयोर्गुरुज्ञान्वितैः ।

तथोक्तोचपरोहासयत्यासच्छ्लयोगतः ॥

बालमूढास्तन्नात्तमसोन्मत्तापवर्जितं ।

कर्त्ता ममेदं कर्म्मिति प्रतिज्ञाभेच्छ्या च यत् ॥

अपान्ने पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्म्मसंहिते ।

यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति ॥

अयमर्थः । भयेन वन्दियाद्यादिभ्यो दत्तं । क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्घातनायान्यस्मै दत्तं । पुत्रवियोगा-दिनिमित्तशोकाविद्येन दत्तं । उत्कोचेन कार्य-प्रतिबन्धनिरासार्थमधिहृतेभ्यो दत्तं । परिहृत्से-नोपहासेन दत्तं । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्यो-ऽपि तस्मै ददातीति दानव्यायासः । क्लयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोक-वेदानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्त्तेन गेगाभिभूतेन मत्सेन मदनीयप्रमत्तेन । उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयस्तेन । अपवर्जितं दत्तं । तथायं मदीयमिदं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभे-च्छ्या दत्तं । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तं । यच्च करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनिरुद्धानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त-मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्त-दत्तस्यादत्तत्वं धर्म्मकार्यव्यतिरिक्तविषयं ।

“सुखेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्म्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । यः पुनः षोडश-प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति यथादेयं प्रयच्छति ।

तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः ।

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यथादेयं प्रयच्छति ।

अदेयदायको दण्डात्तथा दत्तप्रतीच्छकः” ॥

इति मिताक्षरा ॥ कन्यकानां त्वदत्तानां । इति

कात्यायनः ॥

अह

“नह्यदत्तां महौ पित्रा भग्नः शास्तु मिच्छति”
इति रामायणं ।)

इदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्पृष्टा नञ्समासः, नञञ्
निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्रुतिः ।
इदं, स्त्री, (अद् भोजनं भावे ल्युट् ।) भक्षणं ।
भोजनं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणांमवपातनं ।
आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नदनं तथा” ॥
इति मनुः ।)

अदभः, त्रि, (दन्भ + रक् । दभमन्त्यं नदभं नञ्-
समासः ।) प्रचुरः । बडः । इत्यमरः ॥ (अदभ-
दर्भामविश्रय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः प्रि-
वारुतेः ॥ इति किशोराजुनीयं ।)

अदर्शनं, स्त्री, (दृष् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
दर्शनाभावः । (अदर्शनञ्च ते वीर भूयो मा ताप-
यिष्यति ॥ इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट्य-
गोचरं । तत्पर्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः ।

(आक्रमणमते लोपः यथा अद्वैतप्रतिपत्त्याम्,—
“विरुत्तिषु प्रत्ययदेशदर्शनम्” ॥ इति ।)

अदलः, पुं, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल् + घञर्थे
कन् ।) द्विजालदलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दल
रहिते त्रि ॥

अदला, स्त्री, (नास्ति दल पत्रं यस्याः सा ।) छत-
कुमारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा + टच् ।)
कृपणाः । दानशक्तिरहितः । यथा,—

“अदाता पुरुषभ्यागी स्वधनं त्यज्य गच्छति” ।
इति प्राचीनाः ॥

(“कालेऽदाता पिता वाचो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्त्सि पुत्रस्तु वाचोमातुर्गच्छिता” ॥
इति मनुः ॥)

अदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःकेशा-
सहिष्णुः । अह्वतवाह्येन्द्रियनियहः । इति
पुराणं ॥

अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नञो टाञ्
डितिगिति श्राकटायेनाङ्ङित्प्रत्ययान्तो वा ।
अदनाददितिः वा ।) दत्तप्रजापतिकन्या । मा
कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूमिः । अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितिनन्दनः पुत्रः, बभूवित्-
पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [ष्] त्रि, (नास्ति दृक् चक्षुर्यस्य सः ।)
दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ॥

अदृश्यं, त्रि, (दृष् + कर्मणि कप् न दृश्यं, नञ्-
समासः ।) अदर्शनीयं । अदृश्यं । “यथा,—
कन्याद्वैरतिकोमला त्रिभुवनव्याप्राप्यदृश्या जनैः” ।
इत्युद्भटः ॥

अदृष्टं, स्त्री, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अधिजलादि-
दागं जातं भय । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीय-
संस्कारः । भाग्यं । यथा । “अदृष्टमप्यर्थमदृष्ट-
वैभवात् करोति सुभिर्जनदर्शनातिथिं” । इति
श्रीचर्यः ॥ तत्तु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

अहु

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाशयं । भोगनाशयश्च ।
धर्माधर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मेस्तु स्वर्गादि-
कारणं । गुणान्दानशारादिजन्यं । कर्मनाशान-
लादिस्पर्शनाशयश्च । अधर्मेस्तु नरकादिकारणं ।
प्रायश्चित्तादिनाशयश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥
अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अकृतदर्शनः । अवीक्षितः ।
“अदृष्टे दर्शनात्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभोरुता” ।
इति रसतरङ्गिण्या भानुवक्तः ॥

अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य ।
अदृष्टं मनुष्यं ।) भाग्यवान् । कपालिया इति
भाषा । (स्त्रिया ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला
दृष्टिः । कुस्मिता दृष्टिः । सरोषवकदृष्टिः । कृटि-
लचक्षुः । असौम्यात्ति । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः ।
इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः ।
नञञ् विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रिया टाप् ।)
सरोषवकदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमाटक, प, (देवो लृष्ट्यम्बु माता माटनुन्तो
यत्र सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।)
देवमाटकभिन्नदेशः । नदीमाटकदेशः । यथा ।
(वितन्वति जलमदेवमाटका ॥ इति भारवि ॥)

अद्ग, प, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्मणि गन ।)
द्युतः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामृगादित्ति ॥

अदट इ अतिक्रमे बधे । इति कविकल्पदमः ॥
दन्त्यवर्गलतीयोपधः । (अदितु अतिक्रमितु-
मिच्छति—अदट् + सन् + लट् ते ।) ट् अदृ
टिधते । इति दुर्गादासः ॥

अदड, अभियोगे । इति कविकल्पदमः ॥ दन्त्यवर्ग-
लतीयोपधः । (अदितु अभियोगमिच्छति
अदड् + सन् + लट् तिप् ।) अदृदुडिधति । क्षिपि
संयोगान्तलोपे अदः अभियोगः समाधानं ।

अदुति पत्तं विद्वान् । अभि समन्तात् योगो-
ऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्दा, व्य, (अतं सततं गमनं ज्ञानं वा दद्याति अत् +
धा + क्तिप् ।) यथाथः । तत्पर्यायः । तत्त्वं २
अद्भमा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्दा श्रियं पालित-
सङ्गमथ प्रत्यर्पयिष्यत्यनघं स साधु ॥ इति ३ धृ ।)

अद्भुतं, स्त्री, अपूर्वं । तत्पर्यायः । विस्मयः २
आश्चर्यं ३ चित्रं ४ । तद्विण्ण्टे वाक्यलिङ्गं ।
इत्यमरः ॥

अद्भुतं, त्रि, (अततीति अत् + क्तिप् आकस्मिकार्थं
मथ्ये तथा भाति-भा + डन्च् ।) आश्चर्यं ।
तत्पर्यायः । इङ्गं २ । इति ऋताधमः ॥ * अथा-
द्भुतं । अद्भुतमाग्रे आथर्व्वगाद्भुतवचनं । प्रकृति
विरुद्धमद्भुतमापटः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृज-
न्तीति । तेन आपञ्जानाय भूम्वादीनां पूर्वं
स्वभावप्रत्ययो देवकलकौऽद्भुत इति ॥ एवञ्च बुधो-
दयपर्व्वेऽङ्गादीनां गणितागतत्वेन प्रकृतानामपि
यदुत्पातत्वं तद्भाक्तं ।

तन्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ॥
“अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिकाद्वाप्यधर्मतः ।

अहु

नरापचाग्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपचाग्नियतमपवर्जन्ति देवताः ।
ताः सृजन्यद्भुतां स्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पता देवनिर्मिताः ।
त्रिचरन्ति त्रिनाशाय रूप्यैः सम्बोधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विश्वाः ॥ नेत्यातं
दर्शयेदिति ॥ * तत्र वेदान्तप्रमदलनि रूपगणं ।
यथा दीपिकाया ॥

“प्राक्द्वित्रिचतुर्भागेषु द्युनिशोऽद्भुतेषु सर्वेषु ।
अनिनाभिप्रकवरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभैश्च ॥
बेलाभगणं ॥ * ॥

“अथैसादिचतुष्कचन्द्रतुर्गादियेषु वायुर्भवेत् ।
देवेज्यात्रिणाश्वय्यास्तुर्गणे पित्रदये चानलः ॥
विश्वान्त्रिषुधाटैत्रयुगलेखिन्द्रो भवेन्मण्डलः ।
सर्पोपान्यमृगान्यमृगयुगलेखपाप्मीश्वरः ॥
पवनदह्नो नेष्टौ योगस्तयोरतिदुष्करः ।
सुमपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ॥
सवरुणमरुत्भिश्च शकस्तथाग्निमसागतः ।
फलविग्रहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्निगुतोऽस्युपः ॥
यस्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तदेवताश्रया ।
तथा शान्तिदये कार्यं मण्डलदयशाद्भुते” ॥ * ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“यहर्त्तवैकतं दिवं आन्तरीक्षं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशा टाहः परि वेपलाथैव च ॥
गन्धर्व्वनगरश्चैव लृष्टिश्च विहता तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् ॥

चमश्चिर्भवं भौमं भक्त्यमपि भूमिर्न ।
जलाश्रयाना वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितं ॥
भौमज्ञान्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ।
नाभसं मध्यफलं मध्यकालफलप्रदं ॥

दिव्य तीर्थफलं ज्ञेयं प्रीध्रकाभि तथैव च ॥ * ॥
शान्तोपाता विपथो सञ्चरणा मिष्टं भयं ॥
एष्य फले च विहते राज्ञो मृत्युं तथादिशेत् ।
अकालप्रभवा नार्यः कालातीताः प्रजास्तथा ॥

विहताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च ज्ञायन्ते यदि वा ज्ञयः ॥
पशवः पतिगाश्चैव तथैव च सरोरुपाः ।
विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ * ॥

प्रदोषे कुकुटागवो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
अर्कोदयऽर्कोभिसुखश्यागवो नृभयं दिशेत् ॥
उलूको वसत यत्र निपतेहा तथा गृहे ।
ज्ञेयो गृहपतेर्भ्युर्धननाशस्तथैव च ॥

गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिह्नश्च चर्मेष्विहश्च भासः पाण्डुर एव च ॥
गृहे यस्य पतन्त्येते गृहं तस्य विपद्यते ।
पक्षात्मामात्तया वर्धाम्बुयः स्याद्गृहमेधिनः ॥

पद्मगाः एतस्य वा मृत्युद्वयश्चापि विनश्यति ।
ब्राह्मणाद्य गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ॥
गृहोपादादि रोचते शान्तिश्चेमा प्रयोजयेत् ।
मासास्थीनि समादाय प्रमृशानाद्यध्रवायमाः ॥
आ षट्गानोऽथ वा मध्ये पुगस्य प्रविशन्ति चेत् ।
विक्रमन्ति गृहादौ च प्रमृशानं मा मही भवेत् ॥

अइ

इति ॥ * ॥ कन्दोगपरिग्रहं । अथातो रज-
खलाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने
विजातीयजनने वा काककट्टद्वयवक्रयोनभास-
चिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्वा-
मगो गघामेव क्रियमाणो गृहदागारेहो वाङ्-
तेषु कल्पदृष्टेन विधनाभिमुपसमाधाय प्राय-
श्चित्ताज्याजतीर्त्तुहोति अद्भुताय अग्रये स्वाहा
सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय मृत्यवे
विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति स्थालीपाकृतान्य
दिति ॥ * ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।

“रक्तपादः कपोताग्न्यः अग्न्यौकाः शुक्रच्छविः ।
स चेच्छाला विशेषालासमीपेषु वज्रदयदि ॥
अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योदमादिषु” ।
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन । प्रायश्चित्ताः
ज्याजतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्था समाज्याजतीः ।
अद्भुताय अग्रये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र
स्थालीपाकेतिकर्त्तव्यतायां पायसचक्रभिरैतेभ्यो
देवेभ्यो जुहुयात् । कन्दोगपरिग्रहं । पश्चात्
घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवर्गं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवर्गं गोश्रेष्ठं दक्षिणा तां गां
कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—

“गौर्विग्रह्यतमा लीके वेदेत्यपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यदयं यस्मात् तस्माद्गौर्वं मुच्यते” ॥ * ॥
कन्दोगपरिग्रहं । यन्वेषामन्यतममापन्नं प्राय-
श्चित्तं न पुन्योत् तस्य गृहपतेस्मरणं सर्वस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्मपापवर्गे
वामदेवगानं शान्तिः शान्तिगिति । अपवर्गे
समाप्तौ वामदेवगानं शान्तिः कर्त्तव्या च्यारुत्ति-
प्रकरणसमाप्यथा । वाहस्यथे । शमयन्त्यासमा-
हात् कम्पादिकृतं निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणो-
पवासशतदीक्षाजपहवनानि ॥ * ॥ वराहः ।
ये च न टोषं जनयन्त्यत्वात्स्तान्नुस्वभावकृतान् ।
ऋषिपुत्रस्तैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥
तथा च मत्स्यपुराणां ।

“वञ्चाशनिमहीकम्पसन्धानिर्घातनिस्वनाः ।
परिवेशगोधूमरक्ताकास्तमयोऽयः ॥
इमेभ्योऽथ गमस्तेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमददृदिश्च शिवाय मधुमाथेव” ॥ * ॥
तारोल्कापातकन्दुषं कपिलाकेन्दुमगदलं ।
अनभिज्वलनं स्फोटं धूमरेणनिगाकुलं ॥
रक्तपद्मारुणा नन्धा नभः क्षत्र्यार्णवापमं ।
सगिताश्चासुसंशोधं दृष्ट्वा प्रीष्टो शुभं वदेत् ॥ * ॥
शक्रायुधपरीवेषौ विदुच्छुक्लविरोहणौ ।
कम्पोदहनवैद्यैश्च गमनं दग्गां क्षितेः ॥
नद्युदपानसग्गां लण्डुर्जा भवनव्रवाः ।
पतनश्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहं” ॥

हरिवंशे वर्षावर्षानायां,—
“क्वचित् कन्दरहासाच्छं शिलीग्राभरणं क्वचित्” ।
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीग्राभरणं न भया-
वहः ॥ * ॥
“दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनं ।
यद्गन्धर्वताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥

अच

गोतवादिन्ननिर्घाथो वनपर्वतसानुषु ।
शस्यद्विग्नोत्पत्तिरघापाः श्रग्दि सूता ॥ * ॥
श्रीतानीलतुघारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणां ।
रक्तोयक्षादिसत्त्वाना दर्शनं वागमानुषी-
दिप्रो धूमान्यकागश्च शनभा वनपर्वतः ।
उच्चैः सूर्यादयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनं ।
दृष्टान्ननाभमाकाशं तारोल्कापातपिप्लवं ॥
चित्रा गर्भीद्भवा स्वीष गोऽजाश्वसृगपक्षिणाः ।
पत्राद्भुगलतानाश्च विकाराः शिगिरे शुभाः ॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्तौ शुभावहाः ।
ऋतान्यत्र चोत्पात्ता दृष्टास्ते भृशदारुणाः” ॥ * ॥
उत्पत्तानाश्च या गाथाः शिगयनाश्चेतिवत् यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥
पञ्चं चरति देवेषु पश्चादृच्छति नुषान् ।
नादिप्रिता वापवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ * ॥
रहस्यतिः—

“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पानमविदित्वा तु ये नृणा ।
आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयान्तेऽपि यदतः ॥
विनेया दग्भीयाः इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अद्भुतः, प. (अद्भुतः अतिप्रणयितः स्वनः प्राब्दो
यस्य सः ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अद्भुतः स्वन इति कर्मधारये आश्रय्यशब्दः) ।
अद्भुतसागः, पं. (अद्भुतः अतिकठिन सागः स्थिराशो
गस्य सः ।) खडिगसागः ॥ इति केचित् ॥
अद्भुतः, पं. (अति भक्तयति सर्वान् अद्भुतं
चेत्यनि ।) अग्निः । इत्यादिः ।
अद्भुतः, त्रि. (अद् भक्तगो, रघस्यदः कश्च ।)
भक्तकः । भक्तगपः । इत्यमरः ॥
अद्य य, (सद्यपरुत् पगार्थेषम इति इदमेऽण
भावो दास्य निपात्यते) । वर्त्तमानदिनं । आजि
इति भाषा । इत्यमरः ॥

अद्यतनः, पं. (सायश्चिगमित्यादिना अक्षुण्णौ तुटच् ॥)
कालविशेषः । स च भाष्यमते दर्शनिहमते च
पूर्वगतिशेषदण्डचतुष्टयावधिकपरगतिविसाईया-
मपर्यन्तं । पूर्वगतिशेषाद्वावधिपरगतिप्रथमा-
ईपर्यन्तो वा । भर्तृहरिक्रमटीश्वरमते पूर्वगति-
शेषप्रहर्गावधिपरगतिप्रथमप्रहर्गपर्यन्तः । अद्य
ज्ञानवस्तुनि चि ॥

अद्यश्रीनं, त्रि. (अद्य श्वस् + ख तस्य ईन टिच्छणोप।)
आसन्नमग्गादि । अद्य श्वो वा भवति अद्यश्रीनं
मग्गां । इति संक्षिप्तसागव्याकरणपरिग्रहं ॥
अद्यश्रीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + “अद्यश्रीनावृत्ते”
इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिणोपश्च स्त्रियां
टाप् ।) आसन्नप्रसवा अद्यश्वो वा सूते अद्यश्रीना-

अदि

गौः इति संक्षिप्तसागरपरिग्रहं ।
अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अद्यधिः सोमा यस्य तत् ।) अ-
द्यारभ्य । आजि इत्तक । इति भाषा । वर्त्तमान-
दिवसपर्यन्तं । आजि नागाइत इति भाषा ॥
अदिः, पं. (अदिशदीति किन्) । सूर्यः । पर्वतः ।
वृक्षः । इत्यमरः ॥ परिमाणविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (प्राखी । मानभेदः । सप्तारः ।
पर्वतमूषिका ॥)
अदिकर्णी, स्त्री, (पर्वतमूषिकायाः कर्णावत् पुष्प-
मध्यस्थपत्रं यस्याः सा स्त्रियां डीप्) । अयराजिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अदिकोला, स्त्री, (अद्यः कीलाः स्तम्भवत् यस्य
सा एधिवी) । भूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अदिभं, स्त्री, (अदौ ज्ञानं इति जनैर्ऽ) । शिवाजतु
इति मन्माला ॥ पर्वतज्ञातवस्तुनि चि ॥
अदिजा, स्त्री, (अदोर्भाता इति जनैर्ऽ ततएत्, प्
पार्वती) । दर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ सैहलीवृक्षाः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अदितनया, स्त्री, (अदः तनया ।) पार्वती । यथा—
गघोऽद्यमदितनयामुखपद्मजन्मति काव्यप्रकाशः ॥
(अद्येनमदितनयायुष्मोच ॥ इति रघः) ॥
अदिनन्दिनी, स्त्री, (अदेर्नन्दिनी । पार्वती) । दर्गा ॥
हिमालयाद्रिज्ञातव्यात् ॥

अदिभद्र, पं. (अदीना पर्वतान् भिनत्ति अदि +
भद्र + क्तिप् तुक् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अदिभः, पं. (त्रि, अदौ भवति अदि + भु + क्तिप् ।
पर्वतज्ञातमात्रे) । आर्यकर्णालिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अदिगज, पं. (अदीना गजा इति समासे गजाह
खविभ्यश्च) । हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ।
अदिसागः, पं. (अदः सागः स्थिराशः) । लोहः ।
इति मन्माला ॥

अदीग, पं. (अदः ईशः) शिवः । हिमालयः । इति
धर्मगी ॥

अदयः, पं. (नास्ति हयं हित्वं यस्य ।) बृद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा । अद्वैतवादी) ।
अदयवादी, [न्] पं. (अदयं सर्वमेव चित्त-
स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अदय +
वद् + गिनि । वैदान्तिकः) । बृद्धः । इत्यमरः ॥

अद्वारं, स्त्री, (अप्रशान्तं प्रवेशायार्थं दारं) । द्वार-
व्यतिगिहप्रदेशः । यथा—
“अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेश्म बाहृतं ।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥”
इति मानवे ॥ अध्याये ७३ श्लोकः । प्राचीराद्या-
हृतं ग्रामं गृहञ्च दारव्यतिगिहप्रदेशेन प्राका-
रादिभङ्गनं कृत्वा न विशंत । रात्रौ च वृक्ष-
मूलावस्थानं दूरतस्थजेत् । इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः । दाररहिते त्रि ॥

अद्वितीयः, त्रि. (न विद्यते द्वितीयं यस्य ।) द्वितीय-
रहितः । (सदेव सौख्यमयथासीदेकमेवा-
द्वितीयं इति श्रुतेः) । अतुल्यः । यथा,—
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इति वेदान्तः । नचाश्वि-

अधः

नेयः सहि नादितोयः । इति नैषधं ॥
अद्वैतः, त्रि, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः । द्वित + स्वार्थे
अण् न द्वैतः । द्वितोयः द्वितः ।) एकः । यथा,—
यद्वैतं ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुभा । इति
श्रीचैतन्यचरितामृतं ॥

अद्वैतः, पुं, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः । ततोऽन्यत्, प्रजा-
दित्वात् स्वार्थे अण् ततोऽभिन्नः नञ्प्रसमासः ।) द्वैत-
रहितः विद्याः । यथा,—

“विद्यामानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्वज्ञं प्रभुं ।

प्रणामामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयं ॥”

इति गारुडे २३८ अध्यायः ॥ • ॥ शिवावतार-
विशेषः । यथा,—

“निव्याभन्दो भक्तरूपो व्रजं यः श्रीहृन्नामुधः ।

भक्तावतारं आचार्योऽद्वैतो यः श्रीभटाशिवः ॥ ॥”

तत्पञ्चादिविधं यथा,—

“महोदयस्य मित्रं यः कुवेरो गुह्यकेश्वरः ।

कुवेरं परिहृतः सोऽयं जनकोऽस्य विदावरः ॥

पुत्रा कुवेरः केलामे मिथ्यमाध्यनिर्घोषिते ।

नृपाय परमं मन्त्रं श्रुत्वा श्रीशिववक्षसः ॥

ततो दयानुर्भगवान् वरं वृण्वति सोऽब्रवीत् ।

ततः कुवेरो वर्यामास त्वं मे सुतो भव ॥

प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेषः सटाशिवः ।

जन्मजन्मान्ते एव प्राप्स्यामि पन्थता तव ॥

इति प्राप्य वरं कथं कियन्तं कालमास्थितः ।

कार्यादीशवशात् सोऽद्यादेतस्य जनकोऽभवत् ॥

योगमाया भगवती रद्विगी तस्य साम्प्रतं ।

सीतारूपेणावतीर्णा श्रीनाम्नी तत्प्रकाशतः ॥

तस्य पुत्रोऽप्युतानन्दः कृपाचैतन्यवक्षसः ।

श्रीमत्पण्डितगोस्वामिशिष्यप्रिय इति श्रुतं ॥

यः कार्तिकेयः प्रागामीदिति नल्पन्ति केचन ॥

इति गौरीगणेशोद्देशदीपिका ॥

अद्वैतादी, [न्] त्रि, (अद्वैतं “चिदेव सर्वं नान्यत्
किञ्चिन्” इति वदति, अद्वैत + वद + गिनि उप-
पठसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,—

ब्रह्मैव सर्वं प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञेयं विश्वं ब्रह्मणि आगो-
पितं । यथा ब्रह्मं ब्रह्मस्वरूपाजानात् सर्ववत्
प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाजानात् विश्वं
वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिर्ज्ज्विस्वापि पर्यवसाने
ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् महत्सु नास्ति । अत्र प्रमाणां
शास्त्रीकसूत्रस्य शङ्कराचार्यकृतभाष्यतट्टीकाक-
ल्पतरुभाष्यप्रभाति ॥

अधः [स्] व्य, (अधस्य अधादेशः ततः अस्मिच् ।)
तलं । नीचं । अधोभागः । यथा,—

“लोकानुपर्यपर्यान्तेऽधोऽधोऽधोऽध च माधवः” ।
इति वेपथेव ॥ पातालं । योनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

अधःपुष्पी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पुष्पं यस्याः ।
अधम् + पुष्प + डीप् ।) गोजिह्वा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ त्रिगणविशेषः । हेठाङ्गली । चोर-
खड्गिका । भाँटइ इति भाषा । तत्पर्यायः । अत्राक्-
पुष्पी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्न-
माला ॥

अध

अधःक्षिप्तः, त्रि, (अधः अधोभागे क्षिप्तः पतितः)
अधस्त्यक्तवस्तु । इति जटाधरः ॥

अधमः, त्रि, (अत्र पालने + अधम, वस्य धादेशः ।)
नूनः । निन्दितः । अपकृतः । तत्पर्यायः । निकृष्टः २
प्रतिकृतः ३ अर्वा ४ रेफः ५ याप्यः ६ अधमः ७

कुम्भितः ८ अधवः ९ कुपयः १० खटः ११ गर्ह्य १२
अगकः १३ । इत्यमरः ॥ गणः १४ अगमः १५
आगकः १६ अगनकः १७ । इति तट्टीका ॥ (या-
चूना मोघा वरं मधियुगे नाधमे लब्धकामा । इति
मेघदूतं) ॥

अधमः, पुं, (अत्र पालने + अधम, वस्य धादेशः ।) उप-
पतिभेदः । तस्य लक्षणं । भयदयालज्जायुन्यत्वं ।
कामकीडाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्याविचारकत्वञ्च ।
इति ममभङ्गी ॥

अधमभृतकः, त्रि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे कन् ।)
(अधमः । निकृष्टः । भृतकः । भृत्यः ।) अधम-
भृत्यः । नीचदासः । दौर्भागिकभागवत्कादयः ॥

अधमर्गा, त्रि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्य
देयविषये अधमः निन्दितः राजदत्तादित्वात्
परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यदेयत्वेन विद्यते
यस्य ।) ऋणाट्टहीता । ऋणी । इत्यमरः ॥ खा-
तक इति भाषा ।

(“अधमर्गार्थिसिद्धार्थमुत्तमर्गेण चोदितः ।
दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्गात् विभावितां ॥
अपद्रवेऽधमर्गस्य देहीत्यक्तस्य संसदि ।
अभियोक्ता दिग्देश्यं करणं वान्यदुदिशन्त” ॥
इति मनुः ।) ॥

अधमर्गाकः, त्रि, (अधममवश्यदेयत्वेन निन्दितं
ऋणं । तदेव दाहत्वेन विद्यते अस्य । अधमर्गा +
अत् इतिनाप्रति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्गा ।
यथा,—

“ग्रहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्गाकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव उपतस्तदनन्तरं” ॥
इति मितान्तारा ॥

(“ये धैरुपायं धैरं स्वं प्राप्नुयादत्तमर्गाकः ।
तैस्तेरुपायैः संरक्ष्य दापयेदधमर्गाकं” ॥
इति मनुः ।) ॥

अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रिया टाप् ।) स्वीयाद्यन्त-
र्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारि-
प्रियतमे अहितकारिण्ये । अस्याः क्रिया अधमा ।
अस्या निष्कारणकोपत्वात् चरुहीति नाम । इति
रसमङ्गली ॥

अधमाङ्ग, स्त्री, (अधमम् अङ्गं कर्मधारयः ।)
पाटः । चरणाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अधमः, स्त्री पुं, (न ध्रियते कामुकस्य धैर्ये न तिष्ठति
यत्र, न + धृ + णिच् संज्ञायां घः प्रायेणेति
अधिकरणे घः ।) स्मरगागः । गतिरहः । योनि-
रिति यावत् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

अधमः, पुं, (न ध्रियतेऽसौ धृ + अच् ततो नञ्-
समासः ।) सुखावयवविशेषः । नावे ठौट । इति
भाषा । ओष्ठः । उपर ठौट । इति भाषा । तयोः

अध

पर्यायः । रदनच्छदः २ दृशनवासः ३ । इत्यमरः ॥
परन्तु द्वयोरपि ओष्ठाधरप्रयोगः यथा । रदन-
च्छदो दृशनवाससी उभयत्र वर्त्तते तथा ओष्ठा-

धरावपि उभयत्रेति नयनानन्दः ॥ गयमुकुटा-
ऽप्याह उपरिवर्त्तो अधोवर्त्तो च ओष्ठः अधरे-

ऽप्येवं । पुरुषस्य गन्ताधरः प्रशस्तः । यथा,—

“पाणिपाटलौ गत्तौ नेत्रान्तरगन्वानि च ।
तानुकोऽधगजिह्वा च मम गत्तं प्रशस्यते ॥”

स्त्रियास्तु यथा,—

“पाटलावर्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभुः ।
मीमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रिया भवेत् ॥
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैद्यकलहप्रदः ।
मस्त्रगो मत्तकाणिन्यासोत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥”

इति सामुद्रिकं ॥

अधमः, त्रि, (न धमः नञ्प्रसमासः । नीचः ।) अधः ।
तलं । हीनः । अपकृतः । इति मेदिनी ॥ हीन-
वादी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा प्राकुन्तले ।
पिबन्ति न तिसर्वस्वमधमं ।) ॥

अधमत्, व्य, [स्] (अधम + तन्निन् प्रथमापञ्चमीसप्त-
म्यर्थत्वात् ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति
हलायुधः ॥

अधममधु, स्त्री, (अधमस्य मधु घृष्टीतत् ।) वज्रासवः ।
अधमस्तं । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधमस्तात् व्य, अधमतः । इति हलायुधः ॥

अधरस्तात् व्य, (अधम + अस्ताति विकल्पे अधमस्य
अधादेशः ।) अधस्तात् । अधमात् । दिग्वाचक-
शब्दात् दिग्देशकालवाच्ये प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां
स्थाने तात् प्रत्ययोभवति । इति व्याकरणं ॥

अधमः, स्त्री, (न धमः नञ्प्रसमासः ।) अधोदिक् ।
इति व्याकरणं ॥ नीचा । यथा । अधराय कृता
यद्यैव सा । इति नैषधं ॥

अधमात् व्य, अधमतः । अधरेण । अधस्तात् ।
इत्यमरटीका ॥

अधमस्तं, स्त्री, (अधमस्य अस्तम् ।) अधरसुधा ।
यथा,—

“मिच्छाङ्गं नन्वदधरास्तपृक्केण
हामावलाककालगीतजहृच्छ्याधिं ।
नो चेदथं विरहजाग्युपदुक्तादेहा
ध्यानं वाम परयोः परवीं सखे ते ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

अधरीणाः, त्रि, (अधमःकृतः तिरस्कृतः अधम +
ख तस्य ईने ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति
जटाधरः ॥

अधरेण, व्य, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा
अधम + णन् ।) अधोदिग्देशकालः । अधो-
दिक्देशकालः । इति व्याकरणं ॥

अधरेद्यु, [स्] व्य, (अधरे परे दिवसे अधम +
एद्युम् ।) अधमदिवसः । परदिनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अधमः, पुं, (ध्रियतेऽनेन धृ + मनिन् ततो नञ्-
समासः, नञ्च विरोधार्थः ।) धर्मविरोधी । स
तु ब्रह्मणः एष्टाज्जातः । इति श्रीभागवतं ॥ पापं ।

अधि

अपराधः । अतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—
“अधर्मैर्गै धते राजन् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलान् विनश्यति ॥”
इति महाभारतम् ।

(“अधर्मेतिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते” ।
इति महाभारतम्)

अधर्मी, [न्] चि, (अधर्मः पापं विद्यतेऽस्य)
अधार्मिकः । अधर्मात्मा । अधर्मशब्दादस्यर्थे
इन् ॥

अधश्चरः, षं, (अधश्चरति इति अधश् + चर् + अच्)
चौरः । इति हागावनी ॥ अधोगामिनि चि ॥

अधश्चौरः, षं, (अधः चौरः । अधश् + चूर् +
अच् + स्वार्थे अण्) नीचचौरः । मिदालचौर
इति भाषा । इति केषिन् ॥

अधस्तात् अ, (अधश् + अस्ताति) अधोभागः ।
इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि गता
स्तेषु पण्डितेषु । इति उत्तरचरितम् ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तात् जौ दाटप्रतीच्छकौ” ॥ इति
मनुः) पश्चाद्भागः । इत्यमरटीका ॥ गतिरुहं ।
भगं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, षं, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा +
क्विप् ताट्टां मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + क्तः) (अधामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।)
धामार्गवृत्तः । इत्यमरटीकायां गायमुकुटः ॥

अधार्मिकः, चि, (धर्मं चरति । धर्म + ठक् ।
न धार्मिकः ।) अधर्मी । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्यायः । अधार्मिकः २ । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥ यथा,—

“यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।
अधार्मिकः स्याद्दुपलः अवकीर्णो जितव्रती” ॥
इति जटाधरः ॥ अतो नाधार्मिके वसेद्ग्रामे ।
इति कुल्लूकभट्टश्च ॥

अधि अ, (न धीयते धार्यते । नञ् + धा + क्ति)
प्रादिविंशत्युपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अ-
स्यार्थः । उपसर्गभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधि-
कारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा
अधिमानः अधिको मानः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥

अधिः, षं, अधिः । मनःपीडा । इत्यमरटीकाया
भग्नः ॥

अधिकं, क्ली, (अधि + स्वार्थे कन्) काव्यालङ्कार-
भेदः । तस्य लक्षणं । अधिकं पृथुलाधारादाधे
याधिक्यवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि
जले यत्र तत्र भान्ति न ते गुणाः ॥ इति कुव-
लयानन्दे अप्येयदीप्तितः ॥

अधिकः, चि, (अध्यारूढं एव अधि + स्वार्थे कन्)
अतिरिक्तः । अनेकः । इति हेमचन्द्रः । (पमान्
पुंसोऽधिके युक्ते स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । इति
मनुः ।)

अधिकरणं, क्ली, (अधि + क्त + अधिकरणे ल्युट्)
एकन्यायेपपादनं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधि-
क्रियते अच् । विषयादिपञ्चावयवविवेचनोपे-
यस्यः । यथा,—

अधि

विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तर ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं ॥

विषयो विचाराह्वयकं । विषयोऽस्यायमर्थो न
वेति संग्रहः । पूर्वपक्षः प्रकृतार्थविशोधितकौप-
न्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुसृतकौपन्यासः ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयः । एवं क्रमेण
विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति ति-
ष्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारेऽस्मिन्ने-
नेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मो-

मांसा । सा च द्विधा कर्ममीमासा ब्रह्ममी-
मासा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारग्रन्थे कर्म-
मीमासा जैमिनिप्रणीता मैत्रेयीमीमासत्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वमीमासा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमासा वेदव्यासप्रणीता भा-
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमासा इत्युच्यते ।
इत्यस्य मीमांसापदमपि कर्मणाधिकमन्वयत्वस्या-
ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्वकं
निर्णयपरमिति । यत्तु अधिक्रियते विचारोऽस्मिन्
इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त-
इत्युदीचेनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरमावयवत्वेनाधिकमन्वयत्वात् अधिकमन्वय-
नूपपत्तेः । यथा न्यायमते निर्गमनस्य न्यायात्
यत्त्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तथेहापीति मुधाभि-

र्माथं तस्य चाधिकमन्वयपञ्चाङ्गानि तदुक्तं—
“विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥
विषयो विचाराह्वयकं । यथा । खादिके पशुं
बध्नाति खादिकं वीर्यकामस्य युधं कुर्याति
इत्यादि संयोगपृथक्काधिकमन्वयः । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विद्वन्निर्णयो वा अधिपयः संग्रहः ।
तदुक्तं,—

“विशुद्धश्च विशेषार्थं सिनोति वन्वनाथकः ।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽर्थनियामकः” ॥
नियामकं कोटिनिश्चयकतया विशेषदर्शनात्मकं
व्याप्यवन्तःदिनिश्चय एव । एवंमेव न्यायसूत्र-
न्यायशास्त्रोपसर्गात्स्वचरणाः ॥ अन्ये तु विषय-
इति विपूर्वस्य श्रुतेः संग्रहार्थकत्वमालोक्य ता-
लव्यमध्यपाठं वदन्तः निगम्य संग्रह इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रुतेः संग्रहार्थकत्वं मानमनु-
सन्धेयं । संग्रहः अस्ययमर्थो न वेत्याकारकं ।
पूर्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतर्कापन्यासेन सिद्धान्त-
विरुद्धसंग्रहैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुसृतकौपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्ध-
संग्रहापरं कोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्ध-
विचार्यवाक्यतात्पर्यविधारणं । कर्ममीमांसा-
धिकरणानि महत्समन्वयकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिभिश्चादिभिर्बुद्ध्या
विरुतानि । इति चन्द्रशेखरं कृततत्त्वमन्वोधिनी ॥

व्याकरणमते आधारात्प्रकारकं । तच्चतुर्विधं ।
मामाष्यं १ यथा गङ्गाया घोषः । कालिन्द्या
रेमे ॥ आश्लेषः २ यथा दिवि देवाः । कानने
रेमे ॥ विषयः ३ यथा शास्त्रे निपुणः । केनौ

अधि

कुशलः ॥ व्याप्तिः ४ यथा तिलेषु तैलं । सकले
स्थितः ॥ ॥

अधिकर्तुः, चि, (अधिकृता ऋद्धिः सम्पत्तिरस्य
सः) अतिप्रयसम्पत्तिरुक्तः । तत्पर्यायः । स-
मृद्ध २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्मिकः, षं, (अधिकृत्य हृट् कर्मणि प्रभवति
अधिकर्मन् + ठन् तस्य इक्) हृट्वाध्यक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ हाटेरं दाभोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्ग, क्ली, (अङ्गादधिकं भयं व्यसंकादित्वात्
समासः) सकञ्चकाः मध्ये यद्बुध्नन्ति तत् । क-
ञ्चकादिप्राथम्ये अर्थे मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि ।
तत्पर्यायः । मागं सनं २ । इत्यमरः ॥ विश्व-
दुल्याद्यतिभिक्ताङ्गविशेषे चि ॥ (यथा मनुः—

“नोदहेतुं कृपिणां कन्यां
नाधिकङ्गां न रोगिणीं” ॥)

अधिकारः, षं, (अधि + क्त + घञ्) राजादीनां
चामरधूननच्छत्रधारणादिव्यापारः । तत्पर्यायः ।
प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकरणं । यथा नैमि-
त्तिकोऽपुं प्रायश्चित्ताधिकारः इति मिताक्षरा ॥
स्वामित्वं । यथा “सर्वे सुभधिकारिणः” इति
स्मृतिः ॥ अधिकृतदेशादिः । यथा निजाधिकारः
भिन्नाधिकार इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ॥
(यथा मनुः—

“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो गान्धस्य कस्यचित्” ॥)

अधिकारी, [न्] चि, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्दात्त्वात् गिनि) पशुः । स्वामी । अधि-
पतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति
स्मृतिः ॥ यथा,—

“इष्टापते द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् युद्धः पूर्वं धर्मं न वैदिकं” ॥
इति मनमामन्तत्वं ॥ अधिपि ।

“स्वातोऽधिकारी भवति देवे पेत्रे च कर्मणि” ।
इत्यादिवाक्यात्तत्त्वं । वेदान्तमते विद्वदधीत-
वेदाङ्गत्वेन व्यापाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे वा काल्पनिषद्वर्जनपरःसर्ग-
नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तापामनानुष्ठानेन निर्गत-
निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-
चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ ॥

धनाधिकारिणी दायभागशब्दे द्रव्याः ॥ ॥
श्रीमन्मार्दीना वंशकला । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [न्] षु, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्दात्त्वात् गिनि) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतु-
ष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरुषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिकृतः, षं, (अधि + क्त + क्तः) अध्यक्षः । आय-
व्ययवेत्तक ॥ इत्यमरः ॥ (आचार इत्यधिकृतेन
मया स्मृतीता या वेत्तयित्तरवगोद्यदृष्टेषु शब्दाः ।
इति शाकुन्तले) कृताधिकारद्वये वाच्यलिङ्गः ।

अधिक्रमः, षं, (अधि + क्रम + घञ् ब्रह्मभावः)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिव्यका, स्त्री, (अधिरूपा पर्वतोपरिभागम् अधि + व्यक्त् स्त्रिया टाप्) पर्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकादेशमत्रा भूमिरुद्धमधिव्यका ॥ अमरकोशः । यथा ३ घुवंशे—“अधिव्यकायामिव धानुमव्या लाभ्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लं” ॥)

अधिपः, त्रि, (अधिपाति उच्यते अधि + पा + क्) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा ३ घुवंशे—अथ प्रजानामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पं, (अधिपाति उच्यते अधि + पा + इति) प्रभुः । स्वामी । इति हलायधः ॥ (यथा ३ घुवंशे “वचो निशुद्धाधिपतिर्विक्रमा” ॥)

अधिभूः, पं, (अधि + भू + कर्त्तृणि क्तिप्) स्वामी । प्रभुः । इत्यमरः ॥

अधिमासः, पं, (मासात् रविमंक्रान्तिमासादधिक मयश्चयं सकारित्वात् समासः) रविमंक्रान्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वात् समासः । रविमंक्रान्तिशुक्रप्रतिपदादिवर्त्तित्वात् समासः । तत्पर्यायः । अधिकमासः २ अमंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलस्रजः ५ विनामकः ६ नासकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमासकः, पं, (अधिकं मासं यत्र सः समासान्तः कः) दन्तगविषेयः । यथा,—
“दन्तशक् पश्चिमं दर्शः
महान् शायो महान् रजः ।
लालास्वावी कफहृत्ता
विज्ञेयः सोऽधिमासकः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तगोशब्दे दृष्टया ॥

अधिरथः, पं, (रथमधिरूपः अथादीति समासः) कर्गपिता । स तु हृत्पाति । तस्य कर्मसारथ्यं । यथा । विश्वामित्रो यथा ३ घुवंशे यथिप्रागो ऋषिनिव । इति महाभारतं ॥ (यथा हृत्विंशे “सायकर्मसुतश्चापि रुतस्यधिग्रथस्तु वै । यः कर्म प्रतिशयाह तेन कर्मसु सुतत्र” ॥)

अधिराज्यभाक्, पं, (अधिभं राज्यं कर्मधारयः तत्-भजते अधिराज्य + भज् + गिव उपपदसमासः) अधिराट् । यथा । अत्यन्यान् एधिर्वीपालान् एधियामधिराज्यभाक् । इति महाभारतः ।

अधिराट्, [अ] पं, (अधिकेन राजते अधि + राज् + कर्त्तृणि क्तिप्) सम्राट् । चक्रवर्त्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा ३ घुवंशे । इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशुभ्यः) ॥

अधिरौहणी, स्त्री, (अधिरौहः आरौहणं तदेव साधनत्वेन विद्यतेऽस्य अधि + रौह + इन् स्त्रियां ङीप्) । (अधिरौहणी इति पाठे अधिरूह्यते अनया अधि + रुह + कर्म ल्युट् स्त्रियां ङीप्) । वंशकाष्ठादिनिर्मितारौहणमार्गः । सिद्धि इति भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरौहणी इत्यपि पाठः ॥

अधिवचनं, स्त्री, (अधि + वच् + ल्युट्) पक्षपातेन कथनं । “अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः ॥ नान । मंजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवामः, पं, (अधि + वस् + घञ्) । निवासः । धूपनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्-द्रव्याणि । मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ स्वस्तिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्षपः १५ स्वर्ग १६ गौर्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ टर्पणं २० दीपः २१ प्रणस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्षपस्थाने सिद्धांश्च क्वचित् चामरस्थाने । तत्रानुष्ठानं । “दुर्गापूजाटोलात्रायागारी पूर्वदिने सायंकाले व्याचारात् संस्कारकर्मणि तद्दिने पूर्वार्द्धे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पश्चाद्भौ स्पर्शयित्वा प्रणस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूर्वोक्तकर्मणो वागचर्यं स्पृशयेत् । द्रव्यविशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्वेदेऽक्तमन्त्रास्तथाविधितद्रव्याणि च यथा । तैलहृदिनां गृहीत्वा,—

“ॐ कामिकतमोमि कस्मैत्वा कायत्वा मुञ्चोक्तः सुमङ्गलः सत्यराजन् । च्यनया तैलहृदिद्रव्यास्य शुभाधिवामनमन्तु । एवं सर्वत्र” ॥ १ । गन्धं गृहीत्वा,—

“ॐ गन्धद्वारां दग्धधां नित्यपणां कर्गिषीणी । ईश्वरीं सर्वभुतानां त्वामिहोपाकृष्ये श्रियं” ॥ २ । मद्यो गृहीत्वा,—

“ॐ सुमि भमिगस्य दितिरमि विश्वधारा विश्वस्य भुवनस्य धनो एधिर्वी यच्छ एधिर्वी दृष्ट एधिर्वी माहि (मी) ॥ ३ ।

एनगन्धेन गन्धद्वारामिति । शिला गृहीत्वा,—

“ॐ प्रपर्वितस्य लघुभस्य एष्टान्नावश्चरन्ति स्वसि च इयानाः ता आरुच नधरा गुदक्ता अहिं बुधामनुभेयमानाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ ।

धान्यं गृहीत्वा,—
“ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मा यजन्तु” ॥ ५ ।
दूर्वा गृहीत्वा,—

“ॐ कागडात् कागडात् प्ररोहन्तो परुषः परुषः परिश्वानो इव्भे प्रतनु सहस्त्रेण श्रतेन च” ॥ ६ । पुष्पं गृहीत्वा,—

“ॐ श्रीश्वे ते लक्ष्मीश्च पद्मा अहोरात्रे पाश्वे गत्त्राणि रूपमश्विनौ व्याप्तं इयान्निशान मुम्भ-इशान सर्वलोकम्मइशान” ॥ ७ । फलं गृहीत्वा,—

“ॐ याः फलिनीया अफला अपुष्या याश्च पुष्यिणीः वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्वु-हसः” ॥ ८ ।

दधि गृहीत्वा,—

“ॐ दधिकार्वनोऽकार्षे जिष्णोश्चस्य वाजिनः । सुरभिणो मुखाकरोत् प्रगतापुष्पितार्षत्” ॥ ९ । घृतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टं देवयजनमसि” ॥ १० । स्वस्तिकं गृहीत्वा,—

“ॐ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः स्वस्तिन स्तास्वी रिष्टनेमिः स्वस्तिनो वृहस्पतिर्दधातु” ॥ ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—
“ॐ सिन्धोर्वि प्राध्वने शृघनासो वातप्रमीय पतयन्तु घृतस्य धारा अरुषोण वाजी काष्ठा-भिन्दुतिभिभिः पिद्रमानः” । अत्र “वातप्रमीय पतयन्ति जज्ञा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा,—
“ॐ प्रतिश्रुक्ताया अर्चनं घोषाय भयमन्ताय बज्रवादिनभनन्ताय मूकं शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावाटं क्रोशाय तृणबद्धमवरस्पगय शङ्खं वनाय वनपमन्यतोऽग्न्याय दावपं” ॥ १३ । कज्जलं गृहीत्वा,—

“ॐ समिद्धोऽन्नं क्रदं मतीनां घृतमधे मधु मत् पिद्रमानः वाजीवहन् वाजिनं जातवेदा देवानां वृद्धिप्रियमासधस्य” ॥ १४ ।

रोचनां गृहीत्वा,—
“ॐ युञ्जन्ति ब्रह्मरुधं चरन्तं परितस्थुषः रोचन्ते रोचना दिवि” ॥ १५ ।

सिद्धां गृहीत्वा,—
“ॐ अन्नपते च्यन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्णिगः । प्रदातां तार्थ्यऊजे नो धेहि द्विपदे शं चतु-प्यदे । सिद्धान्नमत्र आतपतशुलाः” ॥ १६ ।

काञ्चनं गृहीत्वा,—
“ॐ हिमगुग्गुर्भः समवर्त्तताये भुतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधारः एधिर्वी यामु तेषा कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १७ ॥”

रजतं गृहीत्वा,—
“ॐ तेजोमि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टं देवयजनं” ॥ १८ ।

ताम्रं गृहीत्वा,—
“ॐ असौ यस्ताम्रोहण उतवभुः सुमङ्गलः ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैषा हेलइमहे” ॥ १९ ।

सिद्धार्थं गृहीत्वा,—
“ॐ रत्नोहनो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रत्नोहनो बलगहनो बलयामि वैष्णवान् रत्नोहनो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रत्नोहनो वनगहनो उपधामि वैष्णवी रत्नोहनो वनगहनो पर्यहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाश्च” ॥ २० ।

दर्पणं गृहीत्वा,—
“ॐ आकृशोन रजसा वक्तमानो निवेशयमृतं मन्थंश्च हिरण्येन सविता रथेना देवोयाति भुवनानि पश्यन्” ॥ २१ ।

दीपं गृहीत्वा,—

अधि

“ॐ अत्र आयाहि वीतये मृगानो ह्यदातये
निहोता सत्सु वर्हिषि” । २२ ।

सर्व्वद्रव्ययुक्तडल्लकं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे
त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्वेदीयदुर्गात्सवपद्धतिः ॥ * ॥ सामवेदि-
नामधिवासमन्त्रान्तत्तद्दद्याणि च यथा । प्रथमं
गन्धेन,—

“ॐ भद्रा इन्द्रस्य गतयः योऽस्य कामं विधतो
नरोषति मनोरानाय चोदयन्” । १ ।

“ॐ महित्रीणामवरस्तु युद्धमित्रस्यार्थः दुर्गा-
धर्मं वरुणस्य” । २ ।

इति मन्त्रा ।

एनगन्धेन,—

“ॐ भद्रा इन्द्रस्य गतयः इत्यादि” । ३ ।

“ॐ विवदापो न पर्व्वतस्य एष्टादक्षिभिर्मये
जनयन्त देवाः तत्वागिरः ।। सृष्टयो वाजयत्या
जिन्नगिर्व्वहो जिग्युग्वाः” । ४ ।

इति शिखया ।

“ॐ धानाधन्तं कर्मभग मप्यवन्तमुक्थिनं
इन्द्रप्रातरुधस्वनः” । ५ ।

इति धान्येन ।

“ॐ नञ्जायथा मपर्व्वं मघवन् वृत्रहृताय ।
तत्पृथिवी भप्रथयस्तदस्तभा उतो दिवम्” । ६ ।
इति दूर्व्वया ।

“ॐ पवमान व्यग्रुहि गग्निमिर्वाजसातमः ।
दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्” । ७ ।

इति पुष्येण ।

“ॐ इन्द्रगणेने मधिता हवन्ते यत्पाथ्या युज्जते
धिस्तः शूरो वृधाता अयसश्च कामत्वा गोमति
व्रजं भजात्वन्नः” । ८ ।

इति फलेन ।

“ॐ दधिक्राव्नोऽुकारिधं जिष्णोश्चस्य वाजिनः
सुरभिणो सुवाकरोत् प्रगावार्थुष तारिर्घत्” । ९ ।
इति दध्ना ।

“ॐ एतवती भुवनानामधिप्रियावर्द्धा एष्टी म-
धदुष्टे सुप्रेषसा द्यावा एष्टी वरुणस्य धम्मंगा
विष्कामितेऽुजरे भूरिरेतसा” । १० ।

इति एतेन ।

“ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः
उतस्वराजोऽुश्वना” । ११ ।

इति स्वस्तिकेन ।

“ॐ सिन्धोरुक्कासे पतयन्तमुद्धगं हिमग्यपावा
पशुमभू रथन्ते” । १२ ।

इति सिन्दुरेण ।

“ॐ स्वसुन्वयो वसुनां यो गया मानेता व इ-
डानां सोमो यः सुक्षितीनां” । १३ ।

इति शङ्केन ।

“ॐ अज्जते व्यज्जते समज्जते क्रतुं गिहन्ति मधा-
भ्यज्जते” । १४ ।

इति कञ्जलेन ।

“ॐ आयन्त इव सूर्ये विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत वसुनि

अधि

जातो जनिमान्योजसा प्रतिभाग्नदीधिमः” । १५ ।
इति गेचनया ।

“ॐ प्रणीउषा अपूर्वा यत्सति प्रिया दिवस्तुधे
वा मन्थिना वृहत्” । १६ ।

इति सिद्धार्थेन ।

“ॐ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं
मेधा मयाभिधं” । १७ ।

इति काञ्चनेन ।

“ॐ यदसी हिमग्यस्य यदा वर्षी गवासुत । सत्यस्य
व्रद्धगो वर्षन्तेन मा संवृजामसि” । १८ ।

इति गौष्येण ।

“ॐ रन्महासि सूर्यं वडादित्य महा अमि
महन्ते सता महिमापरिष्ट समजा देवमहा
असिः” । १९ ॥

इति ताम्बेन ।

“ॐ मनज्जातिर्भुवनामाज्यस्य वृहस्पतिर्गजमिमं
तनोत्वमिष्टि । यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवाः स
इह मादयन्ता मां प्रतिष्ट” । २० ।

इति दीपेन ।

“ॐ आश्रिय पयतस्य वृत्तमो ज्योति पयन्ति
वामरं पावाव दिव्यं तोदिवि” । २१ ।

इति दर्पणेन ।

“ॐ उल्लोकानभोचय प्रभभूनभोचय होऽ
इमान लोकाभोचय होऽ विश्वभतभोचय ।
होष्टु रेवात्र धर्म्मो ज्योतीधि” । २२ ।

इति प्रणसापात्रेण । प्रणस्तपात्रं पूर्व्वोक्तसर्व्वद्रव्य
स्थापितकपात्रं । इति सामवेदीयदुर्गात्सव
पद्धतिः ॥

अधिवासनं, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता
अनेन अधि + वस् + णिच् + कर्मणि ल्युट्) अधि-
वासः । गत्यमान्यादिभि संस्कारं करणं । इत्य-
मरः ॥ (अनया तैलहृदिद्या अस्याः शुभाधि-
वाकनमस्तु ॥ इति दुर्गात्सवपद्धतिः ॥)

अधिनिद्रा, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि +
विद् + कर्मणि क्त स्त्रिया टाप्) अधिद्रा । प्रथम-
विवाहितया स्त्री । ऊनानेकविवाहस्वामिनः आ-
पेत्तिकप्रथमोद्गा भार्या । इत्यमरः ॥

(“अधिविद्वन्स्त्रियं दद्यादाधिपदनिर्कं समं” ॥

इति मनुः ।)

अधिययणी, स्त्री, (अधि अयते पत्यतेऽत्र अधि +
अ + अधिकरणे ल्युट् स्त्रिया डीप्) चुम्बी ।
इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।

अधिष्ठानं, स्त्री, (अधिष्ठीयतेऽत्र अधि + स्था +
अधिकरणे ल्युट्) नगरं । चक्रं । प्रभावः । अ-
ध्यासनं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-
यणे,—

“यद्गयात् सम्प्रग्व्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।

केनाभं पर्व्वतश्रुमध्यास्ते नग्वाहनः” ।)

अधिज्ञानं, त्रि, (अधि + ज्ञिप् + कर्मणि क्तः) ।
प्रतिज्ञितः । इत्यमरः ॥ प्रसितः । इति भरतः ॥
प्रसिद्धितः । स्थापितः । कुक्षितः । भक्षितः । इति
मेदिनी ॥

अधु

अधीतः, त्रि, (अधि + इष्ट् + कर्मणि क्तः) कृता-
ध्ययनः । पठितः । यथा,—

“अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगं” ।

इति स्मृतिः ॥ पठितशास्त्रं । पाठे स्त्री ॥

अधीतिः, स्त्री, (अधि + इष्ट् + भावे क्तिन्) अध्य-
यनं । पठनं । इति ञटाधरः ॥

अधीती, | न | त्रि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) ।

अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याक-
रणं ॥

अधीनः, त्रि, (इनं प्रभुमधिगतः अद्यादीति समासाः) ।

परवशः । तत्पर्यायः । निघ्नः २ आयत्तः ३
अस्वच्छन्दः ४ मरुत्कः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा
कुमारसम्भवे,—

“त्वदधीनं खनु देहिनां सुखं” ॥)

अधीनः, त्रि, (न धीमः स्थिरः नञ्समासः) । अक्षयः ।

इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा
नामानन्दे,—

“निर्यातं विधुर्विधीमः इति

मा येनाभिधते भवान्” ॥)

अधीना, स्त्री, (न धीमा क्षणस्थायिनी, नञ्समासः) ।

विद्युत् । इति हारापत्नी ॥ भागावस्थायां मध्या-
प्रगन्भेनाधिकयोर्भद्रः ॥ तस्या लक्षणं । अथरु-
कोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीनायाः परुषवाक् कोप-
प्रकाशिका ॥ प्रौढाधीनायास्तर्ज्जनाडनादिकं
कोपप्रकाशं । सा हिधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च ।

इति रगमन्त्रे ॥

अधीणः, त्रि, (अधिक ईश्वरः कर्म्मधारयः) । अधि-
पतिः । पशुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“पन्त्रे मगलमस्ये विष्टस्यते गज्जना दिनाधीणः ॥)

अधीश्वरः, त्रि, (अधिक ईश्वरः कर्म्मधारयः) । प्रग-
नाशकप्रसाहन्तः । महाभागः । चक्रवर्त्ती । इत्य-
मरः ॥

अधुनां, त्रि, अकल्पितं । धुभनकर्म्य इत्यस्मात्
कर्म्मणि क्तः, पञ्चान्नञ्समासः । दीर्घमध्योऽपि ॥

अधुना, या, (अस्मिन् काले इदमुपलब्धस्य रूपमिति
निपातनात्) । अस्मिन्काले । इदानीं । सम्प्रति ।

इत्यमरः ॥

अधुनातनं, त्रि, (अधुना भवम् अधुना + ण्य तुट् च) ।

इदानीन्तनं । वर्त्तमानकालवृत्तिः । यत्कालीनं ।

इति व्याकरणं ॥

अधृतः, ष, (धृ क्तः, न धृतः नञ्समासः) । विष्णुः ।

इति तस्य महत्सनाममध्ये पठितः । अकृतधाराण-
वृत्तिनि त्रि ॥

अधृष्टः, त्रि, (धृप् + क्तः, न धृष्टः नञ्समासः) ।
मलजः । तत्पर्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ शारदः ३ अप्रतिभः ४ । इति ञटा-
धरः ॥ शालीनः ५ । इत्यमरः ॥

अधृष्ट्यः, त्रि, (धृप् + कर्मणि क्त्वाप्) । प्रगल्भः ।

अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—

“भीमकान्तिर्नृपगुणेः स बभूवोपजीविनां ।

अधृष्ट्यस्याभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवागवः” ॥)

अधृष्ट्या, स्त्री, (न + धृष् + संज्ञायां क्त्वाप् । यस्यां

अध

ज्ञाने पराभवो न भवति तादृशी नदी।) नदी-
विशेषः। इति मेदिनी ॥
अधैर्यः, चि, (नास्ति धैर्यं यस्य सः।) धीमताश्रयः।
धैर्याभावे स्त्री। यथा,—
“धैर्याधैर्यपरिग्रहयत्फलयोगीदृशोः प्रीतये”।
इति भानुभट्टः ॥
अधोऽशुकं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थम् अशुकं वस्त्रं।
कर्म्मधारयः।) परिधानवस्त्रं। इत्यमरः ॥
अधोघगटा, स्त्री, (अधः अधोदेशादाग्भ्य घगटेव
फलं यस्याः सा।) अपामार्गः। इति रत्नमाला ॥
अधोजिज्ञा, स्त्री, (अध्या जिज्ञा कन् स्त्रियां टाप्।
अधः अधरा जिज्ञा कर्म्मधारयः।) तालु-
मूलस्थक्षेत्रजिज्ञा। इति हारावली ॥ आन्जिव
इति भाषा।
अधोभुवनं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोक-
कर्म्मधारयः।) पातालं। इत्यमरः ॥
अधोमर्म, [न] स्त्री, (अधः अधः मर्म द्विजं।)
गुह्यदारं। इति हेमचन्द्रः ॥
अधोमुखः, चि, (अधोमुखं यस्य सः।) अधोवटनः
पातालमुखः। तत्पर्यायः। अवाप्मुखः २। इत्य-
मरः ॥ अवाचीनः ३। इति जटाधरः ॥ अधो-
मुखनक्षत्रगणौ यथा,—
“अश्लेषवज्रियमपितृविश्रागयुक्तं
पूर्वत्रयं शतभिषा च नवाप्युद्गिन।
एतान्यधोमुखगणानि शुभानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च प्रोभितानि” ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः।
अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, स्त्रिया
टाप्।) गोजिज्ञावृत्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥
अधोवायु, पं, (अधः अधः वायुः कर्म्मधारयः।)
अपानवायुः। यथा,—
“क्षुतेऽधोवायुगमने ऋग्गे जपमुत्सृजेत्”।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदयं ॥
अधोक्षत्रः, पं, (अधः क्षात्त्वाभावात् हीनम् अक्षत्रं
प्रत्यक्षज्ञानं यस्य सः। अक्षात् इन्द्रियात् जायते
अक्षत्रं अन् ३, पञ्चमीतत्।) तिष्णः। इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते। अधो न क्षीयते जातु यस्मा
त्तस्मादधीक्षत्रः।)
अध्वि, स्त्री, (अध्वे समीपे अत्यधीभावः।) विवाह-
काले अध्विसमीपे स्त्रियै वृत्तं धनादि। यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यध्विसन्निधौ।
तदध्विप्रकृतं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥
अध्वशरा, स्त्री, (अधिकमगदं वीजं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप्।) कपिकच्छुः। इत्यमरः ॥ आक्क्षणी
इति भाषा। भूस्यामलकी। इति रत्नमाला ॥
अध्वयनं, स्त्री, (अध्व + इप् + भावे ल्युट्।) गुग्गुलुवा-
दानुपूर्वाश्रवणं। पठनं। ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मि-
नार्गतमिदं। इति शब्दरत्नावली ॥
अध्ववसायः, पं, (अध्व + वस + सो + भावे घञ्।)
उत्साहः। इत्यमरः ॥ कर्म्मसु मुक्तः प्रत्ययः।
इति मधुः ॥ कर्म्मसु वृद्धयत्कारको भावः। इति

अध्व

रमानाथः ॥ कर्म्मसु प्रत्ययः इति नयनानन्दः ॥
अध्वको बलाद्यमः। इति केचित् ॥ उद्योगोद्यमौ
चात्रः इति भरतः ॥
अध्वगणं, स्त्री, (अधिकमगणं भोजनं कर्म्मधारयः।)
अजीर्णं भोजनं। यथा। अजीर्णं भुज्यते यत्तु
तदध्वगणमुच्यते। इति भावप्रकाशः ॥
अध्वत्तः, पु, (अध्वत्तोति समन्तात् व्याप्नोति
अध्व + अत्त + अच्।) (कृत्रधारणादि व्यवहारे-
व्यधिकृतः। व्यापकः।) क्षीरिकावृत्तः। इति
शब्दरत्नावली ॥
अध्वत्तः, चि, (अज्जमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समाम्।) प्रत्ययः। इन्द्रियजन्यज्ञानं।
(यदध्वत्तेन जगतां वयमारेपितास्त्वया ॥
इति कुमारसम्भवे।) अध्वत्तः।
आयव्ययादिनिर्गीतकः। इत्यमरः ॥
अध्वापकः, चि, (अध्व + इप् + णिच् + गवल्।)
अध्वापनकर्त्ता। पाठगुरुः। अध्वापयिता। तत्प-
र्यायः। उपाध्यायः २। इत्यमरः ॥
अध्वापनं, स्त्री, (अध्व + इप् + णिच् + भावे ल्युट्।)
पाठनं विद्यादानं। ब्राह्मणानां षट्कर्म्मिन्तर्गतं
कर्म्मदं। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
“अध्वापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दानं प्रतिग्रहैव षट्कर्म्मिण्यजन्मनः” ॥)
अध्वायः, पं, (अध्व + इप् + भावे घञ् अध्वयनम्।)
वेदपरागादिपरिच्छेदः। ग्रन्थसन्धिः। तन्नामान्त-
राणि यथा। भर्गः। वर्गः। परिच्छेदः। उद्घातः।
अङ्कः। संग्रहः। उच्चारणः। परिवर्तः। पटलः।
कागदं। स्थानं। प्रकरणं। पर्वः। आङ्गिकं। इति
त्रिकाशशेषः ॥ स्कन्धः। स्तवकः। उल्लामः।
पादः। उद्योतः। विगचनं। इत्याद्यपि ॥
यद्वक्तम्।
(“सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्वायङ्कसंग्रहाः।
उच्चारणः परिवर्तश्च पटलः कागदभेव च ॥
स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोल्लामाङ्गिकानि च।
परागादी परिच्छेदा अनेके परिकीर्तितः” ॥)
अध्वारूढः, चि, (अध्व + आर् + रुह् + क्तः।)
समारूढः। कृतारोहणः। अभ्यधिकः। अति-
प्रणयः। इति मेदिनी ॥
अध्वारोपः, पं, (अध्व + आ + रुह् + णिच् + भावे अच्।)
वस्तुन्यवस्तुवारोपः। सच्चिदानन्दानन्तादयश्चक्षुषि
अज्ञानादिमकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः। अ-
सर्पन्तमज्जी सर्पारोपवत्। इति वेदान्तसारः ॥
अध्वारोहणिकं, स्त्री, (अध्वारोहणं पिठारोहणं
स्वामिरहणमनं तत्काले लक्षं अध्वारोहण +
लक्षार्थे ठन् तस्य इकः। अध्व + आ + वह् +
णिच् + ल्युट्।) स्त्रीधनविशेषः। यथा,—
“दत् पुनर्भवे नागी नीयमाना हि पैठकात्।
अध्वारोहणिकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥
अध्वारुणं, स्त्री, (अध्व + आ + रुह् + भावे ल्युट्।)
अध्वारुणः। तर्कणं। ऊहनं। इति शब्द-
रत्नावली ॥

अध्व

अध्वारुणः, पं, (अध्व + आ + रुह् + भावे घञ्।)
तर्कः। ऊहनः। इत्यमरः ॥ अस्पृष्टार्थस्य शब्द-
न्तरेण स्पृष्टीकरणं। आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानं। वाक्सम्पूर्णार्थपदयोजनं। युक्तिप्राप्त्य-
पदानुसुदाहृत्य व्यक्तीकरणं। इति तट्टीका ॥
अध्वारुणः, चि, (अध्व + वस् + क्तः, आगमणान-
विधेर्गन्तवात् इडागमाभावः। कृतद्वितसमा-
साश्च अभिधाननियामका इति प्रसिद्धेः।) साह-
चरिसङ्घा। ३ ॥ साहै तिन इति भाषा
यथा,—
अवाप्य सां भूमिं भुजगनिभमध्युत्तवलयं।
इति आनन्दलहरी ॥
अध्वारुणः, पं, (उद्धमधिगतः प्रादिसमामः।) उद्-
युक्तगणः। उद्भवान्प्रसङ्गा। इति हारावली ॥
अध्वारुणः, पं, (अध्व + वह् + क्तः।) महेश्वरः। इति
मेदिनी ॥ (अध्विरोपितः। समृद्धः। अध्वय-
णाली।)
अध्वारुणः, चि, (अध्विक्वेन वृद्धिं गतः अध्व + वह् +
क्तः।) अध्विकवृद्धयुक्तः। समृद्धः। इति धरणी।
अध्वारुणः, स्त्री, (अध्व + वह् + कर्म्मणि क्तः, स्त्रिया
टाप्।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापनिका
कृतानेकविवाहस्य प्रथमोद्गा स्त्री। इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥
अध्वारुणा, स्त्री, (अध्व + इप् + णिच् + भावे युच्,
स्त्रियां टाप्।) याचना। इति हेमचन्द्रः ॥ आराध-
स्यादम्पूर्वकं कर्म्मणि नियुक्तकरणं। गुर्वारो-
सत्कारपूर्वकं क्षीचिदर्थं नियोजनं। तत्पर्यायः।
सनिः २। इत्यमरः ॥ सनी ३। इति तट्टीका ॥
अध्वारुणः, पं, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन् + गम् +
ङः, उपपदसमासः।) पथिकः। इत्यमरः ॥ उद्भ-
इति त्रिकाशशेषः ॥ सूर्यः। इति हेमचन्द्रः ॥
खेसगः। इति राजनिर्घण्टः ॥ खचग इति भाषा।
अध्वारुणोऽयः, पं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वान्, त्वीयातत्पुरुषः।) आस्मा-
तकवृत्तः। इति त्रिकाशशेषः ॥
अध्वारुणा, स्त्री, (अध्वन् + गम् + ङः, उपपदसमासः।
स्त्रिया टाप्।) गङ्गा। इति त्रिकाशशेषः ॥
अध्वारुणा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङः,
उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्।) स्वर्गुलोत्तः।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अध्वारुणी, चि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + ख तस्य
ईणः।) पथिकः। इत्यमरः ॥
अध्वारुणः, चि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + यत्।)
पथिकः। इत्यमरः ॥ (अध्वनेन विमुक्तकण्ठमखिला
रात्रिं तथा क्रन्दितं ॥ इति अमरशतकं ॥)
अध्वारुणः, पं, (अध्वानं सन्मार्गं राति ददाति अध्वन् +
ग + कः उपपदसमासः।) यज्ञः। वस्तुभेदः।
सावधानः। इति मेदिनी ॥ (“तमध्वरे विश्वजिति
क्षीतोः” ॥ इति ऋग्वंशे ॥)
अध्वारुणः, पं, (अध्वैव गथो गमनसाधनं यस्य सः।)
पथरथः। अध्वारुणोऽप्युत्तरथः। तत्पर्यायः।
परिघातकः २। इति हेमचन्द्रः ॥

अन

अध्वर्युः, पु. (अध्वरं यज्ञं योति सम्पादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्तिप्, एधोदगादित्वात् तुम्भातः रस्याकारलोपः, होमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेद-वेत्ता । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे, —

“विवाहयज्ञे विततेऽत्र यय-
मध्वर्युवः पूर्ववृत्ता मयेति” ।)

अध्वश्रव्यः, पु. (अध्वनि पथि श्रव्यमिव आचरति सकण्टकतया अध्वश्रव्य + क्तिप् ततोऽच ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वा [न्] पुं, (अन्ति गमनेन बलं नाशयति, अद् + बाङ्ल्यात् क्तिप्, एधोदगादित्वात् टकारस्य घ ।) पश्याः । कालः । संस्थानं । अवस्कन्दः । इति मेदिनी ॥ शास्त्रं । स्कन्धः । इति च पाठान्तः ॥ अध्वगमनजन्यगुणः । मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य-
नाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥

अध्वान्तशात्रवः, पुं, (अध्वान्तस्य वर्त्मसोमाया
शात्रवः शत्रुवत्, षष्ठीतत्परुष ।) श्रयोनाक-
वृत्तः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन घ नु प्रागने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ।
घ नु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अन ड य प्रागने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
य ड अन्यते । इति दुर्गादासः ॥

अनशुमत्कला, स्त्री, (न अंशुमत् भोचान्तर्वर्त्ति-
तया सूर्यकिरणशुभ्रं फलं यस्याः सा ।) अंशु-
मत्कला । कदली । इति जटाधरः ॥

अन. [म्] स्त्री, (अनिति जीवत्यनेन जीविको
पायत्वात् अन् + असन् ।) शकटं । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः,
“होता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनक्रये” ।)
अन्नं । इत्युगादिकोषः ॥ जननी । जन्म । जन्नी ।
इति कोषान्तः ॥

अनकः, त्रि, (अन् + अच् + कृत्वाया कन् ।) अणकः ।
अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अनगारः, पु. (नास्ति अगारं गृहं यस्य स, गृह-
स्थाश्रमशून्यः ।) ऋषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
अगारशून्ये वाच्यलिङ्गः ॥

अनगमिः, पुं, (नास्ति श्रौतः स्मार्त्तो वा अग्निवस्य
सः ।) श्रौतस्मार्त्तकर्मज्ञानं ॥ इति महाभारते
दानधर्मः ॥ (अनाश्रित्वाग्निश्चाग्निः । यथाह मनुः,
“अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोष्य यथाविधि ।
अनग्निनेकेतः स्वान्मुनिर्मूलफलाशनः” ॥)

अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः ।) अपाप ।
निर्मलः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥ (यथा
शाकुन्तले—
“अखण्डं पण्डाना फलमिव च तद्रूपमनघं” ॥)

अनङ्गः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।)
आकाशं । मनः । इति मेदिनी ।

अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कार्यो यस्य सः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी । “अनङ्गा मदनोऽनङ्ग-
माकाशमनसोरपि” ॥) अङ्गरहिते वाच्यलिङ्गः ॥

अनङ्गकं, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्, ।

अन

ततः स्वार्थे कः ।) चिन्तं । मनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अनङ्गामुहत् [र्] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य अमु-
हत् शत्रुः शिवललाटाग्रिना तदेहभस्मीकर-
णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनङ्कः, त्रि, (न अङ्कः निर्भलः ।) आबिलः । अनि-
र्मलः । इत्यमरः ॥

अनङ्गनं, स्त्री, (नास्ति अङ्गनं स्वमूर्त्तिप्रकाशो यस्य
तत्, निगाकारत्वात्, अन् + भावे ल्युट् ।) आ-
काशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अङ्गनशून्ये त्रि ॥

(यथा साहित्यदर्पणे,—
“नेत्रे दूरमनङ्गेन पनाकित्वा तन्वी तत्रयं तनुः” ।)

अनङ्गिज्ञा, स्त्री, (अनङ्गो लघुभस्य जिज्ञेव जिज्ञा
पठं यस्याः सा स्त्रिया टाप् ।) गीर्वाणवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनङ्गी, स्त्री, (अनङ्ग + गौगदित्वात् षीष् पठं
आम् ।) अनङ्गी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाड इति
भाषा ।

अनङ्गान्, [र्] पुं, (अनङ्ग + प्रथमैकवचनम् ।)
लघुः । गडे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौ २
भद्रः ३ बलीवर्द ४ दम्भः ५ दान्त ६ स्थिरः ७
बली ८ उल्ला ९ ककुब्धान् १० ऋषभ ११
लघुभः १२ लघु १३ धुर्य १४ धुर्योय १५
धौर्येय १६ प्राङ्ग १७ शिवाङ्ग १८ गौहृगो
रमण १९ वोटा २० गौनाथ २१ सौरभयक २२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः,—
“अनभेधावनृष्टं खड्गं हृत्कथयानमः” ॥)

अनङ्गाङ्गी, स्त्री, (अनङ्ग + गौगदित्वात् षीष्,
आमागमस्य आमाभाषपठं केः ।) षीष् । अन-
ङ्गी । स्त्रीगतीः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाड इति
भाषा ।

अनद्य, पु. (अद् + कर्मणि क्यत् संज्ञापृथ्व्यकविधे
रनित्यत्वात् लृट्भावात्, न अद्य अप्रशक्तत्वात्,
नञसमासः, नञञ अप्राणस्तेः ।) गौरसर्पप ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम + कर्मणि क्त, न
अधिगतं ज्ञानं, नञसमासः ।) गतभिन्नः प्राप्त
भिन्नः । अनवगतः । यथा,—“अरे विद्वन्मन्या-
ह्यनधिगतवेदार्थविभवा” ॥ इति भगवद्गीताया
मिति प्रामाणिका ॥

अनध्यत्त, त्रि, (अन्नाभिन्द्यमधिगतः प्रादि
समासः, प्रत्यञ्ज तद्धित्, नञसमासः ।) अप्र-
त्यञ्जः । इत्यमरटीकायां मानाथः ॥ अथ्यत्तभिन्नः ॥

अनन्तः, स्त्री, (नास्ति अन्तं सीमा यस्य तत् ।)
आकाशं । इत्यमरः ॥ अन्तकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अनन्तः, पु. (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य स, तथाहि
भागवते “लोके नष्टे दिपगार्जावसानं + गानकं
शिष्यते शेषमञ्ज” ।) विद्याः । इति मेदिनी ॥ बल-
देवः । अनन्तजिन्नाम जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
शेषनागः । इत्यमरः ॥ वासुकिः । इति शब्द-
माला ॥ सिन्दुवारवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा
यस्य सः ।) अन्तरहितः । अनवधिः । अप्रशेषः ।
असीमः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा कुमार-
सम्भवे । —“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ।)

अनन्तजित्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप्, अ-
नन्तो नाम जित् जयो बौद्धविशेषः शाकपार्थि-
वादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) जिनानां
चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-
नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्ततीर्थकृतः, पु. (अनन्तानि अमङ्गानि तीर्थानि
श्रास्त्राणि कर्मधारयः, तानि कृतवान् अनन्त
तीर्थ + क्त + क्तिप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजित् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अनन्तजित् नाम जिनः ॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।)
अनवकाशं । अन्तरहितं । तत्पर्यायः ॥ अथ
वहितं २ संसङ्गं ३ अपठान्तं ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पश्यादर्थे स्त्री ॥ (पश्यात् । ततः परं । यथा
मधुवैशं, “पितृमन्तरं मृसत्रकोशालान्” ॥)

अनन्तविजयः, पु. (विजयतेऽनेन वि + जि + कर्मणो
अच्, ततोऽनन्तानाममङ्गानां शत्रूणां शब्देन
विजयः विजयसाधनम् षष्ठीतत्परुष ।) गुधिशिर-
राजस्य शत्रुः । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनन्तवीर्यं, पु. (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य सः ।)
भातिकल्पे जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्विंश-
तीर्थकर्मिणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठी
तत्परुष ।) भाद्रशुक्लचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य
व्रतं । तदिधिया । भविष्यः,—

“अनन्तव्रतमेतद्धि सर्वपापहृद्गं शुभं ।
सर्वकामप्रदं शृणा स्त्रीणाञ्चैव गुधिशिरः ॥
तथा शुक्लचतुर्दश्या मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यान्ष्टानभावेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ १ ॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वैश्वानरकालमाह ज्योतिषः,—
“गुरोर्भगोस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहरगे गुरौ ।
वक्रिणीवाष्टविंशोऽङ्गि गृवार्दित्ये दशाह्निके ॥
पञ्चमश्रावणायाताविचारि गुरुव्रतरे ।
प्रायश्चित्तान्तीवस्य चातिचारं त्रिपक्षके ॥
कम्पाद्युत्तमप्राज्ञे नीचम्येन्ये मलिनश्चै ।
भानुलङ्घितके मासि क्षये राक्षसं गुरौ ॥
पौषादिकचतुर्मासे च गार्गाहितवर्षणे ।
एकेनाज्ञा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥
तृतीयेन तु मन्नाहो माङ्गल्यानि शुभान्विताः ।
विद्यारम्भकर्णवेधौ चोपनयनोदहान ॥
तीर्थस्नानमनाश्रुत्वां तथावादिस्मरेत्तणं ।
परीक्षारामयज्ञाश्च एवैश्वानरीक्षणं ॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठं च महारम्भप्रवेशने ।
प्रतिष्ठारम्भगे देवकृपादर्शवर्त्तयन्ति हि ॥
दाविंशदिवसाश्चान्ते जीवस्य भार्गवस्य च ।
दासप्रतिभ्रं ह्यस्ते पादान्ते दादृशकृमात् ॥
अस्तात् प्राक् परयो पक्षं गुरोर्वाहुकबालते ।
पक्षे लडो महान्ते तु भृगुर्बालो दशाह्निकः ॥
पादान्ते तु दशाह्नानि लडोबालो दिनत्रयं” ॥ १ ॥

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य मग्निते” ।
दृष्ट्या श्रीला सा स्त्रीणां समूहं गतावाससां ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्” ।
इति भविष्योक्तगीयान्मध्याह्नापिनी तिथि-
याह्नेति वाच्यं । पूर्वार्द्धे वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वार्द्धे वै देवकृत्यविधानात् । विध्यसम-
भिव्याहृतार्थवादेन तद्वाधयोगात् किन्तु तस्यैव
गौणकालबोधकं तत् । कालमाधवीयोप्येवं ।
भविष्योपि पूजाविधायको मध्याह्ने नोक्तः ।
यथा,—

“कृत्वा दर्भमयानन्तं वाग्धान्या निवेश्य च ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विधैर्मपि ॥
चतुर्दश्याफलैर्मन्त्रैर्जलजैः कुसुमैर्मपि ।
यवगोधूमशालीना चूर्णैर्नैकतरुस्य च ॥
कृत्वा पूषदयं तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितं ।
स्वयमेकन्तु मुञ्जीत करे बद्धा मुडोरकं ॥
चतुर्दश्याशिशुक्तं कुङ्कुमैर्न विलिपितं ।
सुविन्यस्तं विशुनामप्रतिश्रुत्यसमन्वितं ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ १ ॥

पूजाङ्कारकवन्धनमन्त्रस्तु गत्वाकरे,—

“अनन्तसंसार महासमुद्र
मयान् समभ्युद्धं वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ।

“अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं मस्यमानसैः” ।

इत्यर्द्धे भविष्यात्तरीयं कालकौमुद्या लिखित-
मिति ॥ * ॥ तथा,—

“पापांशुहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
त्राहि मा एगर्हणीकात्त सर्वपापहृगो भव ॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितं ।
यत्सर्वाङ्गयुगाज्यायै मुञ्जा मे भ्रमरायते” ॥

इत्याभ्यां नमस्कुर्यात् । अनन्तकथामप्यत्र प्र-
दर्शयन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ अथ

प्रयोगः । आचम्य स्वस्तिवाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात्,—
“अद्य भद्रं मामि शुभे पक्षे चतुर्दश्या तिथा-
वारभ्य अमुकगोत्रं श्रीअमुकं धनधान्यपक्ष

पौन्याद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु
प्रीतिकामो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवदनन्त-

भट्टारकपूजाचतुर्दश्याशिशुक्तदोरकरमूलबन्धन-
कथाश्रवणब्राह्मणसंप्रदानकातपसिततगुलप्रस्थ-

दयघटितपूजापक्षकल्पनतदद्वात्मकैर्लोकभोजन-
रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सङ्कल्पं सूक्तं

पठेत् ॥ * ॥ ततो गुणिकया अष्टदलपद्मं निष्प्राय
तन्मध्यं घटभारोप्यं शालग्रामं वा चतुर्दश्या

ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवयहृदिक्-
पालशिवदूर्गालक्ष्मीनामयगपूजां कृत्वा शकं ध्या-

येत्,— “ॐ महेंद्र भक्तैर्भावतस्कन्धस्य सहस्रनय-
नोज्ज्वलं । मणिक्रासनघटितनालङ्कारभूषितं
वपुहस्तं शयन्वितं देवगन्धर्वगणैर्हृतं मुनिगणैः
स्तयमानं” ॥ एवं ध्यात्वा महेंद्राय नमः एवं

क्रमेण संपूज्य प्रणमेत्,—

“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वपुहस्तो महाबलः ।
रेगावतगजास्तुः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥

ततो रुहत्यात्रे जलं संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-
मावाहयेत्,—

“ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाह्यं समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥

ततो भृतशुद्धादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
ध्यायेत्,—

“ॐ दिव्यसिंहासनामीनं देवेशं गरुडध्वजं ।

शुक्रवर्मं चतुर्बाहुं नागयज्ञोपवीतितं ॥

शक्रचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।

श्रियावाग्णा च संश्रुष्टं किरीटादिसमुज्ज्वलं ॥

फणाश्रतसमायुक्तं जगद्वाघं जगद्गुरुं ।

अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपस्तृतं” ॥

एवं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः
संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।

आ हृदयाय नमः एवं षडङ्गानि विन्यस्य एन-
र्यात्वावाहयेत् ।

“ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां बाह्वनान्वितं ।

गन्धर्व्यादिगणोपेतं साग्निधर्मिह कल्पय” ॥

ततः पूजयेत् ।

पादं गृहीत्वा,—

“ॐ पादं गृह्णाण देवेश सुरासुरमनोहरं ।

तुष्टो मे भव देवेश नमसिंह नमोऽस्तु ते” ॥

अर्घ्यं गृहीत्वा,—

“अर्घ्यं गृह्णाण देवेश सुगन्धिकुङ्कुमान्वितं ।

दृष्ट्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥

व्याचमनीयं गृहीत्वा,—

“ॐ इदमाचमनीयन्तं दिव्यतोयोद्धवं प्रभो ।

भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पद्मगाधिप” ॥

एवं मधुपक्व एनगाचमनीयं स्नानीय वस्त्रयुग्मञ्च
दद्यात् ॥ * ॥
गन्धः,—

“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।

यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यता” ॥

पुष्पं,—

“ॐ पुष्पं गृह्णाण भोजनन्तं सुगन्धिकयुक्तमं ।

पद्मनाभं नमस्तेऽस्तु कुङ्कुलं कुरु सर्वदा” ॥

धूपः,—

“ॐ धूपोऽयं महाभाग दशाङ्गोऽङ्गुणा सह ।

मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यता सुरनायक” ॥

दीपः,—

“ॐ दीपं गृह्णाण भोजनन्तं जाञ्जल्यमानमद्भुतं ।

त्वं गृह्णाण मया देव रक्तं मा घोरसागरात्” ॥

यज्ञोपवीतं,—

“ॐ ऋग्यजुःसाममन्त्रेण त्रिवृत्तं पश्येयानिना ।

सावित्रीशशिशुयुक्तमुपवीतं तवानघ” ॥

नैवेद्यं,—

“ॐ नानाभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्दुतं ।

भक्त्या सम्यादितं देव सपुष्पं गृह्यता विभो” ॥

ततो बलभद्रं संपूज्य कृत्स्नं कुर्यात्,—

“ॐ बलभद्रं महात्मानं हलिनं लाङ्गलायुधं ।

कादम्बरीमदोन्मत्तं नमामि बलदेवके” ॥

तत आवरणदेवताः पूजयेत् ।

ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-
ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशरुद्रेभ्यः । द्वादशा-
दित्येभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदशाव-
तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।

धर्माय । अधर्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्याय । अनैश्वर्याय ।

श्रिवाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।
महालक्ष्म्याय । सगरुथ्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।

गदायै । पद्म्याय । कौस्तुभाय । सूर्यमण्डलाय ।
सोममण्डलाय । वज्रमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।

सर्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वेभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥

ततः कृत्स्नं पठेत्,—

“ॐ अनन्तसंसार महासमुद्रे

ममं समभ्युद्धं वासुदेव ।

अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व

अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

नमोऽस्त्वन्ताय सहस्रमूर्त्तये

सहस्रपादाक्षिगिरोरुवाहवे ।

सहस्रनाभं प्रकृषाय शान्धते

सहस्रकौटीयुगधागिरो नमः ॥

हृदिस्थं सर्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिगं ।

सर्वपापहर्त्रं देवं प्रणमामि जनार्दनं ॥

अनन्तरूपेण बिभर्धि पृथ्वीं

अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।

अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः

अनन्तभोक्तुं प्ररुधे प्रहृष्टः ॥

प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।

स्मृत्स्मृतिविनाशानां कर्त्तारं प्रणमाम्यहं ॥

मात्स्यानामग्निं गौमि गौमि देवविमर्दकं ।

जगतां हितकर्त्तारं गौमि पङ्कजहृदयं ॥

जन्मजन्मकृतं यच्च बाल्यथौवनवाङ्मकं ।

वृद्धिमाप्तो तत् पश्यं पापं हृग् हृलायुधं ॥

भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्षितं ।

यथोदित्यामिमां पूजां परिपूषीं कुरु मे ॥

पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।

त्राहि मां एगर्हणीकात्त हरे संसारसागरात्” ॥

ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं

समर्पयेत् ।

“ॐ इदं डोरमनन्ताय चतुर्दशगुणात्मकं ।

सर्वदेवमयं विष्णो रुक्मे धारयाम्यहं” ॥

ततो भोज्यसुत्स्जेत् ॥ * ॥

ततः कथा श्रुत्यात् ।

यथा,—

अग्रयवासमुधितो युधिष्ठिररूपो वशी ।

प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन हृष्येण परमात्मना ॥

कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाप्रियं ।

विशेषेण च गोविन्दं पप्रच्छ च युधिष्ठिरः ॥*॥

युधिष्ठिर उवाच ।

केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।

निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मिनः ॥*॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अन

अस्ति व्रतमनन्तरं यत्कृतं सुमसृजनि ।
 इन्द्रादीर्लोकपालैश्च तन्मे कथयतः प्रदत्तम् ॥
 युक्तापत्ते चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
 तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ॥ * ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनुन्त इति संज्ञितः ।
 कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तस्तत्कः स्मृतः ॥
 परमश्चोत्तमं वापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
 क एषोऽनुन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जनाईन ॥ * ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
 व्यादित्यगतिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
 कलाकाष्ठामुहूर्त्तादिदिनमात्रिव्यवस्थया ।
 पक्षो मास षट्पूर्वार्धं युगकल्पव्यवस्थया ॥
 सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भागवतारणात् ।
 दानवानां विनाशाय वसुदेवननुद्वेवं ॥
 अनन्तं विद्धि मया पार्थ कृष्णं विष्णुं चर्मिं शिवं ।
 ब्रह्माणां भास्करं शेषं सर्वव्यापिनमीश्वरं ॥
 प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
 पूर्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमं ॥ * ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदा वरु ।
 किं एषणं किं फलं तस्य अनुष्ठानश्च तस्य किं ॥
 केन वा तत्कर्मं पूर्वलोके केन प्रकाशितं ।
 तत्सर्वं वद्विन्नार्यं ब्रूहि नागयण प्रभो ॥ * ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 आसीत्युगं कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
 वशिष्ठगोचरो विद्वान् शीलवान् विनितेन्द्रियः ॥
 पत्नी तस्याभवद्दीक्षा सती मय्यव्रते स्थिता ।
 चात्रिःश्रीलसम्पन्ना सुरूपा मृगशंभवा ॥
 तस्या कालेन संजाता दुहित्वा सर्वलक्षणा ।
 शीला नाम्ना सुशीला सा वद्वेत् पितृवशमनि ॥
 माता तस्यास्तु कालेन ज्वरं शरप्रपीडिता ।
 समागत्य नदीतीरे मृता स्वर्गएवं ययौ ॥
 कृतं सुमन्तुना तस्याः कर्म यत् पारलौकिकं ।
 ततः सुमन्तुः संयज्य दशैःशोकं क्रमात् एनः ।
 नापत्नीको गृह्णी धम्मं कर्तुमर्हति वै क्वचित् ।
 इति सञ्चिन्त्य मनसा विवाहोत्सुकगारसः ॥
 देवलस्य सुने कन्या कर्कशा परिणीतवान् ।
 सा कर्कशातिदःशीला सदा निरुग्रभाधिगी ॥
 कोपना प्रतिकुला च निर्वज्जा कलहप्रिया ।
 अदत्ता गृहकृत्येषु दत्ता भोजनकर्माणि ॥
 कलहेन तु सन्तुष्टा रुष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
 सा तु शीला पितृगोष्ठे वदित्वा च दिने दिने ॥
 कमेति सखिभिः सादं शिशुकीडामनुत्तमां ।
 गृहान्तं गच्छन्तद्देहलीतोऽग्रादिषु ॥
 चतुरङ्गकवयैश्च रक्तपीतमितासितैः ।
 स्वस्तिकं पद्मप्रङ्गौ च मण्डयन्ती एनः एनः ॥
 कुर्वन्ती प्रत्यहं बाणा देवतातिथिपूजनं ।
 गृहकृत्ये सदा दत्ता पितृगृह्यन्तव्रता ॥
 कालेन क्रियता विप्रस्ता दृष्टा यौवनेद्भवा ।
 कस्यै देया मया कन्या इति चिन्तान्वितोऽभवत् ॥

अन

ततो देववशात्तत्र कौण्डिन्यः समुपागतः ।
 मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्मवतस्य ॥
 मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतपाः सधी ।
 अस्मै भाग्यवशाच्छीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
 इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्या युगे दिने ।
 कन्यामलभृता साध्वी शीला चन्द्रनिभानना ॥
 गृह्योक्तैरेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
 ततो होमादिकं कर्म समाप्य ममये मुनि ॥
 सुमन्तुः कर्कशा प्राह जामाने देहि दत्तिया ।
 सफलं कुम मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
 दत्तियागमहिर्न कर्म निष्फलं जायते यतः ।
 सा तु तदहचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
 सुमन्तुः भर्त्यामामस कर्कशां च नैः पतिः ।
 अलङ्कारं समानीय स्वकीयश्यापि बन्धनं ॥
 निरतिथ्य निभृते स्थाने कर्कशान्यगृहं ययौ ।
 सुमन्तुःस्वातिदीनात्मा लज्जितश्चाभवत्तदा ॥
 यत्किञ्चिदर्थयोग्यश्च दृश्यमानीय यौतुकं ।
 जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्थं एन एनः ॥
 ततो विवाहं निर्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
 गेयाने ता समागोष्य शीलामाशय वै ययौ ॥
 ततः सा पथि गच्छन्ती शीला चन्द्रनिभानना ।
 मध्याह्ने भोज्येनलाया समतीर्थं सञ्चिते ॥
 दृष्ट्वा शीला नागीणा समूहं वनचारिणा ।
 एसा रुद्रश्च तत्रैव रक्तपीताम्बरासनं ॥
 चतुर्दश्यामर्चयन्तं भयानन्तं पृथक् पृथक् ।
 दृष्ट्वा समहं नागीणां सती पप्रच्छ सादरं ॥
 विनयावनवा साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वरं ।
 किमिदं क्रियते कार्यं भवतीमिस्तद्व्यता ॥ * ॥
 स्विय उचुः
 भाद्रे मासि भित्तं पक्षे उत्थितं वासवश्रजे ।
 आगधिर्न मरेन्द्रे च छायाकाराम् यथिष्ठ ॥
 नत्वा मरुसि यः स्वात्वा अनन्ताचनमारभेत् ।
 कृत्वा दर्भमयं देवं वाग्विवागसमन्वितं ॥
 अनन्त देवदेवेषु चतुर्दशं किरीटिनं ।
 अतमीप्यमंकाणः काहनाङ्गः भयगां ॥
 शङ्खचक्रगदाशङ्खं विविधाद्यधुधामिगां ।
 गृह्यति भगवन् कृष्ण तत्र यज्ञः पवर्त्तते ॥
 वाग्धिन्त्या नयानन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
 मण्डले एष्यन्नेवेद्यं धूपवस्तानुलेपनं ॥
 दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
 पिष्टकार्यं ब्रूहि चर्गा यवगोधूमयोश्च वा ॥
 गतेषां प्राप्यतं यत्त तद्ग्राह्यं प्रथमंज्ञितं ।
 अद्वै विप्राय दातव्यमर्जमात्मनि योजयेत् ॥
 पूजयित्वा तथा देवं गन्धैर्प्यर्थथाक्रमं ।
 श्रुत्वा कथां ततस्तस्य कुङ्कुमाक्षं मृदोमकं ॥
 चतुर्दश्यायुक्तं नागी वामकरे न्यसेत् ।
 एसास्तु दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
 निर्वर्त्यै पूजां देवस्य पपं भुक्त्वा यथासुखं ।
 विश्वज्य दत्तियां दत्त्वा प्रणम्य च यथासुखं ॥
 शीला श्रुत्वा वचन्तासा यथा ताभिरुदाहृतं ।
 व्रतं चकार सा बाहौ बद्धा डोरकुसुमं ॥
 पूषप्रस्थश्च सा कृत्वा भुक्त्वा चैव तथैव च ।

अन

पुनर्जगाम तेनैव गोमयेन समन्विता ॥
 तेनानन्तप्रसादेन गृहं गोधनसङ्गुलं ।
 तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
 विविधातिथिसम्पन्नां नानागर्भैर्विभूषितं ।
 वराश्रमसमातङ्गमहिर्षैर्गोधनान्वितं ॥
 शीला च मणिक्काक्षीभिर्मुक्ताभरणाभूषिता ।
 दिव्याङ्गी शीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिमा यथा ॥
 कदाचिदुपविष्टा सा वज्रिकुण्डं समागता ।
 कौण्डिन्योऽपि विशेषोष्ठात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ।
 शीलायाः कर्मभूले च बद्धमेव प्रयत्नतः ।
 पप्रच्छ क्रोधवचसा भृकुटीकृटिलं मुखं ॥
 किमिदं डोरकं हस्ते बद्धा भार्येऽपि तिष्ठसि ।
 प्रमेयं कस्य देवस्य दुर्बुद्धं ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥
 शीलोवाच ।
 अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं सुभं ।
 करे बद्धं विधानेन प्रदत्तं मे वचनं प्रभो ॥
 प्रसादाद् यस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविलेनं धनं ।
 न जानामि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
 शीलावाको तत्र श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत् ।
 कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न श्रुतोऽपि वरागने ॥
 इत्युक्त्वाकृष्णः कुपितो भुङ्क्तेऽपि मनन्तकं ।
 दत्तित्वा ज्वालाकुले वज्रौ निभर्त्य बद्धा प्रिया ॥
 ततः सा संभ्रमात् शीला कृत्वा प्रधायिता ।
 वज्रे सन्न समाशयः क्षीरमध्यं ततोऽन्तिपत् ॥
 ततस्तया करे वामे एनर्बद्धं मृदोमकं ।
 अनन्तात्परीधेण दामिदं पतितं गृहे ॥
 न कश्चित् पश्येत् लोके सोऽपि विप्रो युधिष्ठिरः ।
 गात्रं मलिनता प्राप्ता चन्द्रनिर्दा तथैव च ॥
 शन्यानि गृहंरूपानि दग्धानि वज्रिना क्वचित् ।
 निर्गीत्य स्वएवं विप्रश्चिन्त्यामामस चेतसा ॥
 अथ शीला विवर्णा सा दुःखिता पतिदोषिनः ।
 निचचार एगो सर्व्या शन्यागामसमन्विता ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिरुत्तमा ।
 ममापि द्यूक्तं कर्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
 अनन्तात्परीधेण ममापि गतिर्गदृष्टी ॥
 अनन्तं यत्र पर्यामि तत्र यास्यामि दर्भतिः ॥
 ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिमङ्गुलं ।
 वनस्यान्वेषणां कर्तुं पादो द्रष्टुं तथा करेः ॥
 विज्ञानं स ययौ मार्गं जननन्तुविचिन्तितं ।
 तत्रापश्यत् त एत फलप्यसमन्वितं ॥
 वर्जितं पतिसङ्घातं काटैश्चैव विगोधतः ।
 तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्वचिद्दृष्टो महाह्रमः ॥
 स चावाच महाह्रतो नानन्तं वेदि भो द्विजः ।
 ततो गच्छन् दृष्ट्वाग्रे त्वागम्य सर्वविकारा ॥
 त्वागम्ये प्रधावन्ती न खादति न शिघ्रति ।
 हे महाधनके ब्रूहि किमनन्तस्यव्यदितः ॥
 सर्वत्मा तमुवाचाथ नानन्तं वेदि के द्विजः ।
 ततो गच्छन् दृष्ट्वाग्रे वृषश्रेष्ठं वने स्थितं ॥
 तमपृच्छदयं विप्रः अनन्ते वीक्षितस्त्वया ।
 वृषभस्तमुवाचेदं विषमं ब्राह्मणं प्रति ॥
 यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरोदृष्टी ।
 ततो व्रजन् दृष्ट्वाग्रे गर्भं कुङ्कुमं तथा ॥

नानामायाप्रचरन्तं मदगर्जनदर्पितं ।
 स तं दृष्ट्वा द्विजोऽपृच्छदन्तं दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्यक्षमुवाचेदं नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
 ततो ब्रह्मन् ददर्शासि मयं पृच्छगिणीदयं ॥
 अन्योन्यजलमंघ्रातिर्व्यभिचिरुपशोभितं ।
 शुभैः कुमुदकङ्कासैः कमलोत्पलशोभितं ॥
 भ्रमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारुण्डवैर्युतं ।
 तमपृच्छत् द्विजोऽनन्तो भवतीत्याश्च लक्षितः ॥
 पृच्छगिण्यावचतुस्त न जानीवो हरिं क्वचित् ।
 निपपात ततो त्रिषो हाहा कृत्वा रुदन् भुवि ॥
 किं कर्मोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विभुं ॥
 ततः कृपालुहृदयो देवेशो देवपूजितः ॥
 तत्तद्गणाङ्गुलवान विष्णुर्द्विजप्रत्यक्षमागतः ।
 रुद्रब्राह्मणारूपेण प्रोवाच वचनं द्विज ॥
 उत्तियोत्तिलु विप्रेन्द्र त्वज्ज्वं सुखी भव ।
 अनन्त दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
 ब्राह्मणं तं समादाय पातालवर्कना एगौ ।
 ता एगौ दर्शयामास ततस्थान्तर्दधे द्विजः ॥
 स ता ददर्श कौगिन्द्यः एगौ त्रैलोक्यदर्शभां ॥
 दिव्यनारीनैर्भुक्तां मणिगन्धर्वभुषितां ॥
 सुवर्गश्चिता सर्व्या वेष्टिता तलकादिभिः ।
 तत्रापश्यत् स कौगिन्द्यो देवदेवभक्तकं ॥
 विश्वरूपं जगन्नाथं चतुर्भुजं किरीटिनं ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं गरुडध्वजं ॥
 दत्तित्वा विलसन्मूर्ध्नीं वामे क्रोडासम्भ्रतीः ।
 सप्तफणाममायुक्तं दिव्यमिहामनमिथितं ॥
 एवं रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भवत्या स्तुति कृता ।
 जगाम भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
 सहस्रपादातिशिरोगुरुबाहवे ।
 सहस्रनास्रे एरुधाय शाश्वते
 सहस्रकोटीयुग्धारिणे नमः ॥
 अज्ञानेन मया देव यत् कृतं पापकर्मणा ।
 तत्सर्वं कृपया शंस क्षमस्व महामुदने ॥ २ ॥
 अथ कौगिन्द्यविपश्यन्तं श्रुत्वा जनार्दन ।
 प्रसन्नो भगवान्देवसानन्तोऽनन्तरूपधृक् ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छति भस्म ॥ ३ ॥
 अनन्त उवाच ।
 तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्चैव भवत्या तव विशोधत ।
 वरं गृह्णामि विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्वज्ज्वं विस्मय ॥ ४ ॥
 कौगिन्द्य उवाच ।
 स्वकर्मफलभोगेन सा या शोनिं व्रजामह ।
 तस्या तस्या लघोःक्रेण हस्तिभक्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
 अतिप्रमादान्भोहादा यन्मया द्युक्तं कृतं ।
 तदागं क्षमत्या नाथ प्रणामाभि एनः एनः ॥
 श्रुत्वानन्तस्तु तदाक्यं ददौ तस्मै वरत्रयं ।
 दारिद्र्यनाशने धर्मं विष्णोर्लोकं तथा क्षयं ॥ ५ ॥
 कौगिन्द्य उवाच ।
 पूर्णो मनोऽथो देव मम चाद्य विशोधतः ।
 किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
 कथं तः कौ लघः का गोः किन्तु पृच्छगिणीदयं ।
 कः खरः कुङ्करः कौ वा कौ वा रुद्रद्विजोऽसुमः ॥

कृपया कथयस्याद्य पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रीअनन्त उवाच ।
 यस्यास्मरतो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्वितः ।
 उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
 तेन कर्मविपाकेन वृत्तत्व प्राप्य तिलुति ।
 वृषभो यस्वया दृष्टो लोभकर्मकृतः एगः ॥
 दत्तं पथ्युषितं द्रव्यं स्वादु भुक्तं स्वयं यतः ।
 वृषभत्वं गमामाद्य ततस्तिलुति निर्जने ॥
 विप्राय वसुधा दत्त्वा निष्कला शस्यवर्जितां ।
 तनासौ गोत्वमासाद्य त्वगमध्ये प्रधावति ॥
 धर्माधर्मौ विजानीयाद्यत्तत् पृच्छगिणीदय ।
 गर्दभोऽज्ञानसम्पन्नः कुङ्करो मदगर्वितः ॥
 ब्राह्मणोऽस्मावनन्तोऽहं यस्वया दर्शितो मुने ।
 यतन्तं कथितं सर्वं गच्छ विप्र निजाश्रमं ॥
 एनः समृद्धिस्ते विप्र भविष्यति न संग्रयः ।
 भुक्त्वा भोगाश्च विप्लान् संप्राप्यसि महत् पदं ॥
 इति उक्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तर्धीयत ।
 कौगिन्द्योऽपि गृहं तत्वा कर्मोति व्रतमुत्तमं ॥
 अनन्तायं महापण्यं वर्धाणाश्च चतुर्दशं ।
 शीलया सह धर्मात्मा मुखं भुक्त्वा मनोरथान् ॥
 विष्णुलोकं समासाद्य गगज शीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनेव पार्थिव ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्त्वा यास्यन्ति परमा गतिं ।
 एवंमेवं हि नियमात् स्वियोऽनन्तव्रतानुप ॥
 एतत्पौत्रधनयुक्त्वा भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुलोकमाप्रवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकर्मैः ॥
 इति भविष्यपरागं अनन्तव्रतं समाप्तं ॥
 अनन्तर्षाधा, स्त्री, (अनन्तानि बहुनि शीर्षाणि
 शिरासि यस्या सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 श्रुत्वा ॥
 अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अन्तो यस्याः सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिववृत्तः । श्यामालता । दृव्या ।
 पिपली । दुर्गलभा । जगती । आमलकी ।
 गुडची । इति मेदिनी ॥ यवासः । श्वेतद्व्या ।
 नीलद्व्या । अग्निमश्वरत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनन्तमूलः । तत्पृथ्याय । गोपवल्ली २ कागला ३
 सुगन्धा ४ भद्रवल्किता ५ भद्रा ई नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शशिवा १०
 उत्पलशशिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादिः
 पञ्चप्रथमलनाया नागजिह्वाया इति केचित् ।
 गोप्यादित्रयं श्यामलनाया अनन्तोत्पलशशिवा इति
 द्वयं अनन्तमूलं इति केचित् । इति तट्टीकाया
 भक्त ॥ तस्या गुणाः । मूलबन्धुकारित्वं । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अनन्यगतिर्वः, त्रि, (नास्ति अन्या गतिः यस्या
 समाप्तान्तः कः ।) गत्यन्तं गृहितः । एकाश्रयः ।
 “अनन्यगतिर्कं जने विगतपातकं चातके
 यथाकृचि तथा कुरु प्रिय तथापि नान्यं भजे” ।
 इत्यट्टः ॥
 अनन्यत्र, ए, (नास्ति अन्यत् यस्मात् सः अनन्यो
 विष्णुः, तस्मात् आत इति, अनन्य + अन् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अनन्यवृत्तिः, त्रि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।)
 एकमात्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । एकतानः २ एकायः ३
 एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकायाः ६ एकायन
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
 अनपायी, [न्] त्रि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपाय + इनि ।) निखलः । अपाय-
 शून्यः । अनश्वरः । यथा,—
 “अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो” ।
 इति श्रीभागवतं ॥
 (“अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभमे पतनाय वल्लभे” ।
 इति कुमारः ॥)
 अनभिज्ञः, त्रि, (अभि जानाति इति अभिज्ञः,
 अभि + ज्ञा + क्तः, न अभिज्ञ इति नञ्समासः ।)
 मूर्खः । प्रज्ञागृहितः । बुद्धिहीनः । यथा,—
 “धिकृत्वा चततर्गो परापरमिज्ञानानभिज्ञो भवान्”
 इति भ्रमराष्टकं ॥
 अनभिलाषः, ए, (न अभिलाष इति नञ्समासः ।)
 अरुचिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (त्रि,
 नास्ति अभिलाषो यस्य इति समासे अभिलाष-
 शून्यः ।)
 अनमः, ए, (नमति प्रणमति इति नम, नञ् +
 पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
 ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनमितम्पचः, त्रि, (मितं परिमितं पचति इति,
 मित + पच् + ग्वच्, न मितम्पच इति अमित-
 म्पच, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-
 समासः ।) मितम्पचः । कृपणः । इत्यमरः टीकायां
 गमानाथः ॥
 अनश्वरः, ए, (नास्ति अश्वं परिधेयं यस्य सः ।)
 बौद्धविशेषः । इति निदान्तशिरोमणौ गो-
 लाध्यायः ॥
 अनयः, ए, (अयः शुभावहो विधिस्तद्विद्वः नञ्-
 समासः ।) देवः । असुभं । व्यसनं । विपद् । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनथो नयसम्पन्ने थत्र ते विहता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनर्गलं, त्रि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।)
 निर्गलं । प्रतिबन्धकं गृहितं । तत्पर्यायः । अवाधं
 उच्छृङ्खलं ३ उहाम ४ नियन्वितं ५ निर्गुणं ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“ततः परं तेन मखाय यज्यन्ता
 तु रङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं एनः ।
 इति २ भुवणं ।)
 अनर्थकं, कौ, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समाप्तान्तः
 कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्यायः ।
 अत्रदं २ । इत्यमरः ॥ अवर्थं ३ । इति तट्टीका ॥
 अनलः, ए, (नास्ति अलः बहुदाह्यक्तुदहनेऽपि
 तप्तिस्य सः, क्षत्तिकानक्षत्रे, वत्सरे भगवति
 वामुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ॥
 चित्रकः । रक्तचित्रकः । भस्मातकः । पित्तं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वक्त्रे प्रभवे प्रभा यस्याः

अन

सा ।) व्योतिष्मतीशता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया बध्नीतत् ।)
 अग्निभार्या । आग्नेयी । इति जटाधरः ॥
 अनलिः, पुं, (अनिनि अन् + पचाद्यच् अनः तन्मधु
 पानेन जीवनधारयिता अलिः भ्रमरो यत्र सः ।)
 वकल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनवधानं, स्त्री, (न अवधानं मनोयोगः नञ्-
 समासः ।) चित्तस्यावित्तेपः । अमनोयोगः । अ-
 प्रणिधानं । इति ह्यनायुधः ॥ तद्विग्रहे चि ॥
 अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो
 दस्य सः, तस्य भावः ततस्तल् स्त्रियां टाप् ।)
 मनोयोगशून्यता । चित्तस्यानव्यविषयाभावत्वं ।
 कार्ये अनवहितत्वं । तत्पर्यायः । प्रमाट् २ ।
 इत्यमरः ॥
 “कर्त्तव्याकर्मणां यत्र समर्थस्य क्वचिद्भवेत् ।
 उच्यते हिनयं तत्र प्रमादोऽनवधानता” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अनवर्गः, चि, (न अवर्गः, नञ्समासः ।) अकनिष्ठः ।
 अनूनः । श्रेष्ठः । प्रधानः । यथा,—
 “सोऽयमिन्द्रादनवर्गो वासुदेवाच्च भागत” ।
 इति विष्णुपुराणे ॥
 अनवर्गं, स्त्री, (अव + र्गम् + भावे क्तः, नास्ति अव-
 र्गं विरतिर्देव तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्यायः ।
 सनतं २ अनागतं ३ अत्रान्तं ४ सन्ततं ५ अवि-
 र्गतं ६ अनिष्टं ७ निर्यं ८ अत्रसं ९ प्रसक्तं १०
 आसक्तं ११ अनद्धं १२ । इति जटाधरः ॥
 तद्विग्रहे वाच्यनिष्ठः । इत्यमरः ॥
 (“अनवर्गं तधनुर्न्यास्फालनकर्म कस्मा” ।
 इति शाकुन्तले ।)
 अनवर्गादीः, चि, (अवर्गमद्, कर्मधारयः, तत्र भवः,
 अवर्गाद् + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः ।
 प्रधानः । इत्यमरः ॥
 अनवलम्बः, चि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य
 सः ।) अवलम्बनशून्यः । निर्गश्रयः । यथा,—
 “न परं पथि पदापातित-
 नवलम्बं किमु मादृशोऽपि सा” ।
 इति नैषधं ॥
 अनवसरः, चि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य
 सः ।) निरवकाशः । अवसरानात्रे प् । यथा,—
 “अतर्कैश्चर्ये त्वय्यनवसरेऽस्या हतविद्यः” ।
 इति महिम्नः स्तोत्रं ॥
 अनवस्करं, चि, (अव अद्योवर्त्मना कीर्यते त्रिप्यते
 अव + कृ + अच्, “वर्चस्कोऽवस्करः इति मुडा-
 गमः” नास्ति अवस्करो मलं यस्य तत् ।)
 निर्मलं । प्रोद्धतं । इत्यमरः ॥
 अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे अङ्, न अवस्था अव-
 स्थानं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं ।
 अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गत्वं । यथा,—
 “घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति
 स्यात्” । इति तार्किकाः ॥ उपपाद्योपपाद-
 कयोर्गवश्चान्तिः इति मीमांसकाः । दशाभावः ।
 स्थित्यभावः ॥

अना

(“एवमप्यनवस्था स्याद् वा मूलक्षतिकारिणी” ।
 इति काव्यप्रकाशे ।)
 अनवस्थानः, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य सः ।)
 वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये चि ॥
 (चञ्चलः । अव्यवस्थितः ।)
 अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्-
 समासः ।) चापल्यं । चाञ्चल्यं । अस्थिरता ।
 अर्थर्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनशनं, स्त्री, (अश् भावे ल्यट्, न अशनं भोजनं,
 नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति
 ह्यनायुधः ॥ तद्विग्रहे चि ॥ (प्रायोपदेशेण । “तद्दृ-
 मनशनं कृत्वा प्रातः प्राणान्तराजामि” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनश्वरं, चि, (नश् + कर्त्तरि वभच् न नश्वरं, नञ्-
 समासः ।) सनातनं । निर्यं । ध्रुवं । शाश्वतं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“भवा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकाण्डहे” ।
 इति वैश्यायणतन्त्रे ।)
 अनसूया, स्त्री, (असू कण्ठादित्वात् यक् + भावे अ,
 स्त्रिया टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूया-
 भावः । तस्या लक्षणं यथा वृहस्पतिः ।
 “न गुणान गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु मते सानसूया प्रकीर्त्तिता” ॥
 इत्येकादशी त्वं । अन्विमुनिपदी । इति गार्कड-
 २९ अध्यायः ॥ कर्दमसूनिक्त्या । इति श्रीभा-
 गवतं ॥ असूयाशून्ये चि ॥
 अनसृवादी, चि, (अहमिति गर्ब्यं वदति य,
 अहं + वद् + गिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्-
 समासः । अहमिथ्यर्थः ।) गर्ब्यमहितः ।
 “मूक्तमङ्गोऽनसृवादी धृत्यन्ताहममन्वित ।
 सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते” ।
 इति श्रीभगवद्गीता । अनसृवादी गर्ब्यमहितः ।
 इत्याङ्गिकत्वत्वं ॥
 अनसृङ्गति, स्त्री, (न असृङ्गति असृङ्गात् नञ्-
 समासः ।) असृङ्गात्मात्वात् । तत्पर्यायः । अगोच-
 रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चि नास्ति असृङ्गति-
 यस्य इति समासे असृङ्गात् शून्ये ।)
 अनसृजः, चि, अतिदीनः । अत्यः । न विद्येते
 अतिदीनो यस्य इत्यर्थे प प्रत्ययः । अतिभिन्नः ॥
 अनसृजं, स्त्री, (न सन्ति प्रशक्तानि असृजानि
 यत्र तत् ।) दुर्बलं । इति भरतः ॥ यवचनाच् ।
 इति मधुः ॥ गानिप्रभृति । गुणान्तपकटोद्यावि-
 श्कागिवाद्यः । इति केचित् । तत्पर्यायः । अवाक्यं
 २ । इत्यमरः ॥
 अनसृजि, स्त्री, (अप्रशक्तमसृजि नेत्रं, नञ्समासः ।)
 कृत्स्नचक्षुः । तत्पर्यायः । असौम्यादि २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अनाकुलः, चि, (न आकुलः नञ्समासः ।) मिरः ।
 शकाग्रः । अयाकुलः । अययः । इति जटाधरः ॥
 (“अनाकुलानुविस्त्रवा च सुमम्भान्ता च मे मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रमितुम-

अना

योग्या कण्टकथात्वात्, नञ्समासः ।) कण्ट-
 कारीरुक्षः । इति शब्दमाणा ॥ अनाक्रमणवि-
 शिष्टे चि ॥
 अनागतं, चि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं
 नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनायातं । अनुपस्थितं । अज्ञातं । यथा—
 (“तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतं” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 “अनागतादिनिष्क्रेण न स्यादनुमितस्तदा” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्री-
 ण्यप्यविकाशनं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु +
 अण ।) अप्राप्तऋतुका । अजन्का । तत्पर्यायः ।
 गौरी २ नक्षिका ३ । इत्यमरः ॥
 अनाधारः, प, (न कुस्मित आचारः नञ्समासः ।
 नञ्च अप्राणस्यै अभावात् ऋतु आचाराभावः ।)
 कटाचारः । अशुद्धाचारः । श्रुतिस्मृतिविरुद्ध-
 कर्मकर्मणां । यथा,—
 “सर्वैरेणोऽवनाचारः पथि ताम्बूलचूर्णं” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तद्विग्रहे चि ॥
 अनातपः, प, (आङ् + तप् + अच्, आतपस्य गौडस्या-
 भावः नञ्समासः ।) मोदाभावः । काया । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चि कायाविशिष्टे ।
 “गन्वाटोऽपि श्वेश्वरस्य किमगैः सन्तापिते मन्तके ।
 वाञ्छन् देशमनातपं विधिप्रज्ञात् विलस्य मूलं
 गतः” इति नीतिप्रतर्कः ।)
 अनातुरः, चि, (न आतुरः गौरी नञ्समासः ।)
 अगौरी । यथा,—
 “तेषामनातुरा पूर्वं धातलाद्याः सदातुराः” ।
 इति चम्पू । (“भोजे धर्ममनातुरः” । इति
 रघुवंशे ।)
 अनाथः, चि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।)
 प्रभुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
 “वना वना वनाथवत् स्वजीवना वनाभवत्” ।
 इति नलोदयः ।
 (“नाथवन्तकथया लोकाकल्पमनाथा विपद्यसे” ।
 इति उत्तमचरिते ।)
 अनादरः, प, (आ + दृ + भावे अप्, न आदरः नञ्-
 समासः ।) निरादरः । तत्पर्यायः । परिभवः २
 परिभाव ३ तिरस्क्रिया ४ गोडा ५ अवमानना ६
 अज्ञा ७ अवहेलनं ८ असूक्ष्मता ९ । इत्यमरः ॥
 असूक्ष्मतां १० असूक्ष्मतां ११ असूक्ष्मतां १२ । इति
 भरतः ॥ (“गुणेषु गौरी व्यसनेऽन्यादरः” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनादिः, चि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य
 सः ।) आदिमहितः । उत्पत्तिशून्यः । स्वयम्भूः ।
 यथा,—
 “अनादिर्मादिर्माविन्दः सर्वकारणकारणः” ।
 इति ब्रह्मसंहिता ॥
 अनादृतः, चि, (आ + दृ + कर्मणि क्तः, न आदृतः
 नञ्समासः ।) निरादरः । अवज्ञातः । अव-
 मानितः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“सर्व्व तस्यादृता धर्म्मो यस्मै त्रय आदृता ।
अनादृतास्तु यस्मैते सर्व्वान्त्वस्याफलाः क्रियाः” ॥
इति मनुः ॥)

अनामकं, स्त्री, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अनं
जीवनं आमयति, गोगयस्तं करोति, अम् + शिच्
+ गवल् अनस्य आमकं घञोत्पत्सुषः ।) अर्णा-
गोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मलमासे षं । इति
मलमासतत्त्वं ॥ दुर्नामके निर्नामके च चि ।

अनामयं, स्त्री, (आ + अम् + भावे घञ्, आमं कृपा-
वस्थां याति प्राप्नोत्यनेन, आम + या क, आम-
यस्य अभावः अव्ययीभावः ।) रोगाभावः आरोग्यं ।
इत्यमरः ॥

(“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मुननामयं” ।
इति मनुः ।) तद्विग्रहः चि ॥

अनामा, [न्] षं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधन-
तया अक्षयन्तं नाम यस्य सः । अनया अङ्गुल्या
शिवेन ब्रह्मशिरश्छेदः । इति एरागो ।) अना-
मिकाङ्गुली । इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधनतया
प्रशस्तं नाम यस्यः सा । स्त्रियां डाप् तत्
स्वार्थे कन् टाप् च ।) कनिष्ठामध्यमयोर्मध्य
वर्ष्यङ्गुली । इत्यमरः ॥ (“वस्त्रान्तानामिकाकेश-
नखगोमदशास्पृशः” । इति सुश्रुते ॥)

अनायत्तः, चि, (आ + यत् + क्तः, न आयत्तः नञ्-
समासः ।) अयत्तः । अनधीनः । यथा,—
“शतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिना” ।
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, षं, (आ + यस् + घञ् ततो नञ्समासः ।)
अक्षेपः । तस्य लक्षणं यथा । वृहस्पतिः ॥
“शरीरं पीद्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते” ॥
इत्येकादशोत्तरं ॥ अभाव्यतिरिक्तः । यदाभावः ।
यथा,—
“अनायासेन मरणं विना देव्येन जीवनेन ।
अनागाधितगोनिन्दचमणस्य कथं भवेत्” ॥
इति प्रामाणिका ॥

अनायासकृतं, चि, (अनायासेन अक्षेपेन कृतं
हृतीयातत्परुषः ।) अनायासेन यत् क्रियते स्म
तत् । विना यत्नेन कृतं । तत्पर्यायः । फारहः ।
इत्यमरः ॥

अनारतं, स्त्री, (आ + रस् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अनवरतं । सततं । निर्योः । इत्यमरः ॥
(“अनारतं तेन पदेषु लम्बिता ।
विभक्त्य सम्यग्विनियोगस्तु क्रिया” ॥
इति किरातार्जुनीये ।)

अनारम्भः, षं, (आ + रम् + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः ।) आरम्भाभावः । यथा,—
“न कर्मणां नारम्भात्कर्मणो परुषोऽश्रुते” ।
इति भगवद्गीता ॥

अनार्जवं, स्त्री, (अजोर्भावः अज् + भावे अञ्, ततो
नञ्समासः ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अज्जुत्वाभावः ॥

अनार्यः, चि, (अ + र्यत्, न आर्यः श्रेष्ठः, नञ्-
समासः ।) अश्रेष्ठः । यथा,—
“अनार्यजुष्टमस्वर्गमकोर्तिकर्ममज्जुन” ।

इति श्रीभगवद्गीता ॥
अनार्यकं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्त्तभिन्नदेशे भवं अनार्यं + कन् ।) अगुरुकाष्ठं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनार्यजं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्त्तभिन्नदेशे जायते यत्, अनार्यं + जन् + ड,
उपपदसमासः ।) अगुरुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्यतिक्तः, षं, (अनार्यप्रियश्चामौ तिक्तश्चेति
शाकपार्थिवः ।) भृन्निम्बः । इत्यमरः ॥ चिरातः
इति भाषा ।

अनालोचितः, चि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अव-
धारितः ।) अज्ञानालोचनः । इति कर्त्तव्यतयान-
तधारितः । अविवेचितः । यथा,—
“किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिना एगं” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, चि, (न आविलः, नञ्समासः ।)
आविलशून्यः । निर्मलः । इति हलायुधः ॥ (सच्छ-
स्वास्थाकरः ।)
(“पद्मगन्धि शिवं वागि मुखं शीतमनाविलं” ।
इति रामायणे ।

“जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम्” ।
इति मनुः ॥)

अनादृतः, चि, (आ + दृ + कर्मणि क्तः, न आदृतः,
नञ्समासः ।) आदरशून्यः । अनाच्छादितः ।
यथा । “अनादृतत्वाद्विहगन्तं न ते” । इति
श्रीभागवतं ॥

अनादृष्टिः, स्त्री, (न आदृष्टिर्वर्षणं, नञ्समासः ।)
ईतिर्विषेधः । वर्षणाभावः । इति स्मृतिः ॥ शुका
इति भाषा ।
(“अतिदृष्टिर्नादृष्टिः शनभा मुक्तिः खगा ।
प्रत्यासन्नाश्च गजान घडेता ईतयः स्मृताः” ॥
इति प्रसिद्धम् ।)

अनाद्यः, चि, (पाणिनिमते तु नञ् + शिच् कर्मणि
यत् ततो नञ्समासः ।) नागाद्योः । नञ्घातो-
र्घ्यां नञ्समासः ॥

अनासिकः, चि, (नास्ति नासिका यस्य सः ।)
नासिका रहितः । तत्पर्यायः । विश्वः २ विश्वः ३
विश्वः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्तः, नास्ति आहतं
क्वैदो यस्य तत् ।) तन्कोक्तपट्टकान्तर्गतचतुर्थ-
चक्रं । तत्तु हृदयस्यकाटिठान्तवर्णयुक्तोद्यदादित्य-
सन्निभदादशदलपद्माकारः । तन्मध्ये अयुतसूर्य-
समप्रभशब्दब्रह्ममयवागानिङ्गमस्ति । इति तन्त्र-
सारः ॥

अनाहतं, चि, (आ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति
आहतानि क्वेदलानभोगा यस्य तत् ।) भूतन
वस्त्रं । क्वेदलानभोगाहृतवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अगुणितं । इत्यङ्गशास्त्रं ॥ अज्ञताघातं ॥ (अज्ञतः ।
आघातरहितः । अज्ञतः । तन्कोक्तपट्टकान्त-

र्गतचतुर्थचक्रं, तत् तु हृदयस्यकाटिठान्तवर्ण-
युक्तोद्यदादित्यसन्निभदादशदलपद्माकारः, तन्मध्ये
अयुतसूर्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयवागानिङ्गमस्ति ।
“शब्दो ब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते ।
अनाहृताख्यं तत्पद्मं मुनिभिः परिगीर्तितं” ॥

अनाहारः, षं, (आ + हृ + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः ।) भोजनाभावः । यथा,—
“ऋतावनाहारजया भयेनेति” चरकः ॥

अनाहृतः, चि, (आ + हृ + कर्मणि क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) अज्ञताज्ञानः । अनिमन्वितः । यथा,—
“अनाहृतेरेव प्रचङ्गुगालोभेन भवतः” ।
इत्यङ्गुटः । ऋस्वमध्योऽपि यथा—
“अनाहृता अप्यभियान्ति सौहृद” ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अनिगीर्णः, चि, (नि + गृ + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अनुक्तः । यथा,—
“विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्” ।
इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, चि, (इच्छ् + कर्त्तुम् उ विन्दुमिच्छुमिति
सूत्रेण निपातनात् साधु ।) अनिच्छाविशिष्टः ।
अनाकाङ्क्षी । अस्मृहः । इच्छतीति इच्छुः ततो
नञ्समासः ॥

अनित्यः, चि, (नि + त्यप् ततो नञ्समासः ।)
नश्वरः । अस्थायी । जन्यवस्तु । यथा,—
“धर्म्मो नित्यः सुखदः खेऽप्यनित्ये” ।
जीवो नित्यो हेतुर्मस्याप्यनित्यः” ।
इति महाभारतं भागतसारत्रयी ॥

अनिन्दितः, चि, (निदि + कर्मणि क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) निन्दारहितः । अगर्हितः । तत्पर्यायः ।
प्रगाथः २ साधुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“अनिन्दितः स्त्रीविवाहैर्गनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणा तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्” ॥
इति मनुः ॥)

अनिपुणः, चि, (न निपुणः पटु नञ्समासः ।)
अप्रवीणः । अविज्ञः । अपटुः । यथा,—
“यः शास्त्रादित्रिपुणः श्रद्धावान् स तु मध्यमः” ।
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, षं, स्त्री, (नास्ति निमिष निमेषः चन्द्र-
स्पन्दनं यस्य सः ।) देवता । मत्स्यः । इत्यमरः ॥
(निमेषरहितः । स्थिरदृष्टिः । सावधानः । अप्र-
मत्तः ।

“सुरेषु नापश्यद्वैदतात्त्रो-
र्त्वेपि निमेषं निजसम्मुखे सति” ।
इति नैषधे ।)

अनिमिषाचार्यः, षं, (अनिमिषाणां देवानां आचार्य-
गुरुः षष्ठीतत् ।) वृहस्पतिः । देवगुरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, षं, (नास्ति निमेषः चक्षुस्पन्दनं यस्य
सः ।) देवता । मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनियतं, चि, (नि + यत् + क्तः, न नियतं नञ्-
समासः ।) अनियतं । अस्थायि । यथा,—
“रथाद्योऽप्यनिघते रसे सूर्यभित्तिरिणः” ।

अनि

इति साहित्यदर्पणं ॥ “गिष्ठं त्रिविधं मुनयो निय-
तमनियतं योगजम्” ॥ इति ज्योतिषं ॥

अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमा-
भावः । अनिश्चयः । अनिर्द्धारः । यथा,—

“गुरुषुषु पादानां शेषेऽनियमो मतः” ।

इति कन्दोमञ्जरी ॥ तद्विशिष्टे चि ॥

अनिराजतः, त्रि, (निर् + खा + क्त कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अनिवागितः । यथा,—

“अनिराजततापसम्पदं

फलहीनां सुमनोभिश्चिन्तां” ।

इति माधः ॥

अनिरुद्धः, क्ली, (नि + रुध् + भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं
यस्मात् तत् ।) सन्दानं । पश्चाद्विबन्धनरञ्जः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनिरुद्धः, पु, (न निरुध्यतेऽसौ नि + रुध् + कर्मणि
क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्-
पर्यायः । उषापतिः २ ब्रह्मरुः ३ विश्वकेतुः ४ ।
इत्यमरः ॥ स तु भगवतस्त्वय्युहान्तर्गतादिव्यूहः
तस्मात् स्मृष्टिर्भवति यथा,—

“तमसो ब्रह्मसम्भृतं तमोमूलान्मतात्मकं ।

तद्विश्वभावमजान्तं पौरुषो तनुमाश्रितं ॥

सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।

तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं त्वपसत्तम् ॥

विद्यासहायवान् देवो विश्वक्सेनो हरिः प्रभुः ।

अप्लेवं शयनसूक्तं निद्रायोगमुपागतः ॥

जगतश्चिन्तयन् स्मृष्टिं महानात्मगुणाः स्मृतः” ।

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + कर्मणि क्तः, ततो
नञ्समासः ।) गोद्युज्यः । अप्रतिबद्धः । चरः ।
इति विश्वः ॥

अनिरुद्धपदं, क्ली, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पश्या
यत्र स ।) आकाशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्ध-
वर्त्म ॥

अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्रस्य
भाविनी पत्नी, धृष्टीतत् ।) उषा । सा च काम
पुत्रपत्नी । धाराशत्रुकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अनिर्गम्यः, पु, (निर् + गी + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः ।) अनिर्द्धारः । अनिश्चयः । निर्गूर्वक-
नीञ्घातोरपि नञ्समासः ॥

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + घृ + गिच् कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञतनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा “अनिर्धारितकत्वानेकत्वविशेषस्य
पूर्वैरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलङ्घनं” इति
श्रीशङ्करपञ्चमस्तोत्रे ॥

अनिर्मलः, त्रि, (न निर्मलः परिष्कृतः नञ्-
समासः ।) मलिनः । आविलः । अपरिष्कृतः ।
निर्मलाभावे क्ली ॥

अनिर्माल्या, स्त्री, (निर् + मल् + ण्यत् स्त्रियां टाप्,
ततो नञ्समासः ।) एकानामकौषधिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिर्वचनीयः, त्रि, (निर् + वच् + कर्मणि अनीयः,
ततो नञ्समासः ।) निर्वचनार्थोपयुक्तः । अनि-

अनि

र्वचः । वाक्यागम्यः । यथा, “सदसद्भ्यामनिर्वच-
नीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्-
किञ्चिदिति वदन्ति” ॥ इत्यज्ञानलक्षणे वेदान्त-
सारः ॥

अनिर्व्याहः, पुं, (निर् + वच् + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) निर्व्याहभावः । अनिष्पत्तिः ।
असङ्गतिः । यथा । मुख्यार्थबाधे तद्योगे इति
कारिकाया मुख्यार्थस्यान्वयबाधोऽपि तात्पर्यं
विधयन्त्यायस्य मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेणानिर्व्याह
एव । इति काव्यप्रकाशटीकाया महेश्वरः ॥

अनिर्व्यसः, त्रि, (निर् + विद् + क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) निर्व्यस्युः । वने निर्व्यसमानस
इत्यत्र निर्व्यसं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका
तद्विद्वन् विरक्त विधयसक्त इति यावत् ॥

निर्व्यसोतिममत्वेन इत्यत्र निर्व्यसो दःखितः
इति देवीमाहात्म्यटीका तद्विद्वन् अदःखितः ॥
बङ्गीहो तु अतदःखितः ॥

अनिर्वृतिः, स्त्री, (नि निर्वृति, स्वाच्छन्दं, नञ्-
समासः ।) निर्वृत्यभाषः । दग्धता । यथा ।
“अनिर्वृतिनिष्ठाचरी मम गृहान्तरालं गता” ।
इत्युद्धटः ॥

अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन् + इलच् ।)
वायुः । इत्यमरः ॥ वसुविशेषः । इति मेदिनी ॥
(शरीरस्य प्राणादिवायुः । वातशरीरः । स्वाति-
नक्षत्रं ।)

अनिलपूकः, पु, (अनिलं वातशरीरं हन्ति इति,
अनिल + हन् + टक् + स्वार्थ क्तः ।) विभीतक-
रुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलमख, पु, (अनिलस्य मखा इति राजाह-
मयिभ्यष्टच् इति समासान्तः टच् ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनिलान्तकः, पु, (अनिलस्य अन्तकः ।) इक्षुदी-
रुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलाभयः, पु, (अनिलं वात एव आभयः शरीरः,
रूपकसमासः ।) वातशरीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलोचित, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समासः,
निर् + लोचि + क्तः ।) अनालोचितः । अविवे-
चितः । यथा,—

“अनिलोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा” ।
इति माधः ॥

अनिष्ठा, क्ली, (निष्ठा शक्तिः, उपचारात् व्यापार
साहित्यम्, नास्ति निष्ठा यस्मिन् तत्, क्रिया
विशेषणत्वे अस्य क्लीबत्वं, द्रव्यविशेषणत्वं तु
त्रिलिङ्गत्वं ।) अज्ञवर्तः । मततः । इत्यमरः ॥
“(निर्जैति सन्दमनिष्ठां निष्ठां क्रिष्ठां शरीर-
मशरीरशरीरं” इति माधे ।)

अनिश्चितः, त्रि, (निर् + चि + कर्मणि क्तः, न
निश्चित इति नञ्समासः ।) निश्चयरहितः ।
अनिरूपितः । अनिर्णीतः । यथा, “कवय
आनतकम्यरचित्ताः कर्मणं यद्युगनिश्चिततत्त्वाः” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अनिष्टः, त्रि, (इष्ट् + कर्मणि क्तः, न इष्ट इति नञ्-

अनु

समासः ।) अनुभिलषितः । अनुवाञ्छितः । यथा,
“इष्टानुशादनियमैः कथयान्थो रसो भवेत्” ।
इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिष्टा, स्त्री, (इष्ट् + क्त, + टाप्, नञ्समासः ।)
नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिष्ठातः, त्रि, (नि + स्था + कर्त्तरि क्तः, न
निष्ठात इति नञ्समासः ।) अकुशलः । अप-
वीणः । अनुभिक्षः । अकृती । निपूर्वात् ज्ञान
शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अनिष्पन्नः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि + स्था + कर्त्तरि
क्त, निनटीभ्यां स्नाते कौशले इति थत्वं, ततो
नञ्समासः ।) निष्पत्तिरहितः । असम्पन्नः ।
असम्पन्नः । निर्गूर्वकपदघातोः कर्मणि क्ते
निष्पन्नं पश्यान्नञ्समासः ॥

अनिष्टुः, पु, (इत्तसदृशः नञ्समासः, नञश्च सादृश्यं ।
“तस्मादृश्यमभावश्च तदन्वयं तदल्पता ।
अपाशस्यं विशेषश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तितः” ॥
इति कारिकायां ।)

इत्तुविशेषः । आनासः । खाकडा इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । इत्तुल्यः २ इत्तुगणिका ३ इत्या-
लिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अनीकः, पु, क्ली, (नास्ति नीः स्वर्गप्रापको यस्मात् ।
कप, अर्द्धवादिवात् । एक्वं क्लीबत्वम् ।) दुर्द्धः,
सैन्यं । इति मेदिनी ॥

अनीकस्यः, पु, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक +
स्था + कर्त्तरि ट्, उपपदसमासः ।) शशागतः ।
संयामस्यः । कर्मणिष्ठाविचक्षणः । राजशक्तः ।
चिह्नं । वीरमर्दनकः । इति मेदिनी ॥ जयलोक
इति भाषा ।

अनीकिनी, स्त्री, (अनीको शशोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
अस्या इति, अनीक + इनि + स्त्रियाम् ।) सैन्य-
संख्याविशेषः । तदयथा । ६५६९ अस्याः । २२८७
हस्तिना । २०६३५ पदायः । २२८७ श्याः ।
समुदायेन सप्तत्यधिकशतशतधिकसहस्राधिका-
मुत्तमः । २२८७० अर्द्धादिशशोः शशांशयं । इत्य-
मरः ॥

अनीचिदर्शः, [न्] पुं, (नीचात् नीचकार्यात्
अन्यत्, नञ्समासः, तदेव विद्यतेऽस्य अनीच +
इन्, तादृशसत्कर्मणालिजनवत् पश्यति अनीची
+ दृश + गिनि, उपपदसमासः ।) बुद्धभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनीति, स्त्री, (न नीतिः, नञ्समासः ।) दुर्नितिः ।
अन्यायः । अत्याचारः । यथा,—
“विद्यथो व्यतिपाताश्च ये चान्येऽनीतिसम्भवाः” ।
इति वामनपुराणं ॥

अनीशः, पु, (नास्ति ईशः नियन्ता यस्य सः ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
ईश्वरमिदं चि । यथा,—
“अनीशो वा कुर्याद्भुवनजनने कः परिकरं” ।
इति प्रथमः ॥

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्यायाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीणा । इत्यन्भावः । भागः ।

अनु

हीनः । सहायः । आयासः । समीपं । पणिपाटी । इति मेदिनी ॥ पुनरर्थः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

अनुकः, चि, (अनु कामयते, अनु + कन् । कामुकः । कामी । इत्यमरः ॥

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु + कम्प + भावे अच्, स्त्रियां टाप् ।) दया । कृपा । इत्यमरः ॥ (“भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते” । इति रघुवंशे ।)

अनुकम्पाः, चि, (अनुकम्पामर्हति अनुकम्पा + अर्हार्थे यत् । अथवा अनु + कम्प गिच् + कर्मणि यत् ।) तमस्वी । वेगवान् । इति हार्मावली ॥ कृपायोग्यः । दयापात्रं ।

“अनुकरण्योऽनुकरण्यश्च स ज्ञातः स च जीवति” । इति काव्यप्रकाशः ॥

(“दृष्टितममनुकम्पामद्रिगदाय दोष्या” ।) इति कुमारसम्भवे ।)

अनुकरणं, क्री, (अनु + कृ + ल्युट् ।) अनुकारः । सदृशीकरणं । व्याकरणसमते तत् द्विविधं । यत्रार्थं रहितकेवलशब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानुकरणं १ । यत्रार्थविशिष्टस्य सदृशकरणं तदर्थानुकरणं २ । इति गोपीचन्द्रटीकोपनि विद्यालङ्कारटीप्यनी ॥

अनुकर्षः, पं, (अनुकृत्यते स्वमन्वदेन चक्रोग, अनु + कृष + घञ् ।) गथाधस्थितकारणं । इत्यमरः ॥ रथेण तन्ना इति भाषा । गथस्याधस्तनभागे यद्वा-रुधागगाकारं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्टकर्म यत्र चक्रं तदनुकर्षशब्दात् । इति भरतः । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षणं, क्री, (अनु + कृष + भावे ल्युट् ।) अनुकर्षणं । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षा, [न्] चि, (अनु + कृष + अच् ।) अनुकर्ष । गथाधस्थितकारणं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अनुकल्पः, प, (अनुकल्प्यते गौणत्वेन विधीयते, अनु + कृप् + गिच् + अच् ।) मृगकल्पः । गौणकल्पः । मृगस्यानापन्नप्रतिनिधिः । यथा, “वीक्ष्यभावे नीवाभिर्योगे” । इत्यमरः ॥ (“प्रभुः प्रथमकल्पस्य दोऽनुकल्पेन वर्तते । न साम्यग्राथिकं तस्य दूमेति विद्यते फले” । इति मनुः ।)

अनुकामीनः, चि, (कामस्य इच्छाया सदृशं, सादृशार्थं अत्ययीभावः, ततो भक्तनीत्यर्थे स्व तस्य ईनः ।) कामङ्गामी । स्नेहानुगमनशीलः । इत्यमरः ॥

अनुकारः, प, (अनु + कृ + घञ् ।) सदृशीकरणं । सदृशरूपवेषभाषायाविकरणं । तत्पर्यायः । अनुहारः २ । इत्यमरः ॥ उपमा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुकूलः, चि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल + करो-

अनु

त्यर्थे गिच् पचाद्यच् ।) अप्रतिकूलः । दक्षिणः । सहायः । यथा, “मयानुकूलेन नभस्वतेरित” । इति श्रीभागवतं ॥

अनुकूलः, पं, (अनुकूलयति केवलस्वपत्नीं मुखयति, अनुकूल + करोत्यर्थे गिच् अच् ।) पतिभेदः । तस्य लक्षणं ।

“सदा पद्मङ्गनापद्मामुखत्वे सति स्वस्वानुगतत्वं” । इति रसमञ्जरी ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,— “शकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः । किन्त्वय्येऽपि जना वदन्ति मुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थित” ।)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल + भावे तल् स्त्रियां टाप् ।) आनुकूल्यं । तत्पर्यायः । दाक्षिण्यं २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनुग्रहः । दया । प्रसादः । “सहृदिव प्रकटयत् मुखप्रदां प्रथममेकसामनुकूलतां” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-रुत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुक्रमः, पं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः ।) यथा-क्रमः । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ पणिपाटी ३ आरुत् ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः ॥ प्रतिसंक्रमणं । अनुक्रमणिका । यथा,—

“दादशं तु एतागोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः । प्रथमसन्ध्याभ्य प्राधान्येन समासतः” ॥ इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (“कनिष्ठादिप्राण्यङ्कुलमन्यत्रं क्रमस्य च । पत्रापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्” इति शास्त्रवल्काः ।)

अनुक्रमणिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं पणिपात्या आरभ्यतेऽनया, अनु + क्रम + क्रमि ल्युट्, स्त्रिया ङीप्, तत् स्वार्थे कन् स्त्रिया टाप् ।) भूमिका । ग्रन्थादिर्भवत्तन्मः । एतागोक्तसर्वविवरणस्य संक्षेपेण एताः कथनं । इति एतागं ॥ (“अनुक्रमणिकाध्यायं रत्नान्तानां मपुर्व्वर्णाम्” । इति महाभारते ।)

अनुक्रोशः, प, (अनु + कृष + घञ् ।) करुणा । दया । इत्यमरः ॥ (“मौत्सारीका विभुम् इति वा मध्यन्क्रोशवृक्षा” । इति मेघदूते ।)

अनुगः, चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + ड् ।) पश्चाद्गामी । अनुचरः । अनुसरः । तत्पर्यायः । अन्यक् २ अन्यत् ३ अनुप ४ । इत्यमरः ॥ सेवकः ५ । दासः ६ । इति हलानुधः ॥ (“येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते गृह्यन्ति भारत” । इति महाभारते ।)

अनुगतः, चि, (अनुगच्छति अनु + गम् + कर्त्तृणि क्त ।) अनुगः । आश्रितः । अधीनः । पश्चादृतः । यथा,—

“आगच्छत् यत्र काकुत्स्थः सर्गाय समुपस्थितः । विमानवर्गकोटीभिरेवैरनुगतस्तदा” ॥ इति रामायणं । नियतः । यथा, “न च तदनु-

अनु

गतमेव अभिधावलम्बने नापि तस्य भावात्” इति पद्मसौहार्दे काव्यप्रकाशकारः ॥

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अत्ययीभावः अनुगु + खः, तस्य ईनः ।) गोपः । गोरक्षकः । गोः पश्चात् यथेष्टगामी । इति संचिन्तनसागराकरणापरिशिष्टं । अनुगमः, पुं, (अनु + गम् + भावे अच् ।) पश्चाद्गमनं । उपसर्पणं । यथा,—

“कृते तु दीयते गत्वा जेतायामाहुताय वै । द्वापरे याचमानाय कलौ त्वनुगमान्विते” ॥

इति स्मृतिः ॥ न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थ-ग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमनं तस्य क्रिया ॥

अनुगमनं, क्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु + गम् + भावे ल्युट् ।) सहगमनं । यथा, “अथौ लोकपाला आदित्यचन्द्रानिषादन्याकाशभूमिजलहृदयावस्थितान्तर्गामिपरुषयमदिनगत्रिसन्ध्याधर्माः यूयं साक्षिणो भवत ज्वलन्वितागोहृशेन भर्तृशरीरानुगमनमहं करोमि” । इति शुद्धितत्त्वं । अनुगामी, [न्] चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + गिनि ।) कामङ्गामी । इति हेमचन्द्रः ॥ सहचरः २ । पश्चाद्गामी ३ । यथा,—

“दृष्ट्वा श्रियमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीं” । इति रामायणं ॥

अनुग्रहः, पं, (अनु + ग्रह् + अच् ।) दुःखदृशक-रोच्छा । अनियुक्तानुपूर्व्वकेष्टसाधनं । तत्पर्यायः अभ्युपपत्तिः २ । इत्यमरः ॥

(“विजयोन्मत्तनिःस्वानामकुत्सापूर्व्वकं हि यत् । पृग्गं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः” ॥ इत्युल्लङ्घना दाग्निद्रादिजनितदुःखहरणेच्छा (“महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना” । इति रामायणे ।)

अनुचरः, चि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति, अनु + चर + ट ।) सहचरः । सहायः । इत्यमरः ॥ दासः । इति हलानुधः ॥ (“अनुचरेण धनाधिपतेरथो” । इति भारविः । “पैलकं वाञ्छतो राज्ञं पार्थस्यानुचरा व्ययुः” । इति रामायणं ।)

अनुच्छिद्यः, चि, (उत् + शिच् + क्त, नञ्समासः ।) उच्छिद्यभिन्नः । पवित्रः । इति हलानुधः ॥ (“लक्ष्म्या निमन्त्रयासक्रे तमनुच्छिद्यसम्पदा” । इति रघुवंशे ।)

अनुजः, क्री, प्रपौष्टगोक्तनामसुमन्विद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुजः, पं, (अनु पश्चात् जायते, अनु + जन् + ड् ।) कनिष्ठभाता । तत्पर्यायः । जघन्यजः २ कनिष्ठः ३ यवीयान् ४ अवरजः ५ । इत्यमरः ॥ कनीयान् ६ यवियः ७ । इति जटाधरः । जघन्यः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु + जन् + ड् + स्त्रिया टाप् ।) कनिष्ठा भगिनी । यथा,—

“भातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं पयः” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अनु

अनुजीवी, [नृ] चि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + चिनि ।) दासः । तत्पर्यायः । सेवकः २ अर्थः ३ । इत्यमरः ॥ अनुचमः ॥ इति हलायुधः ॥ (“अनुजीविना पराधिकारश्चा न कर्तव्यः” । इति हितोपदेशः ।)

अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे अण् ।) आज्ञा अनुमतिः । यथा, “नागयोर्न ब्राह्मणयोर्न गुरु-शिष्ययोरन्तर्गा व्यपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अनुतर्ग, स्त्री, (अनुतीर्यते नदी उत्तीर्यते अनेन, अनु + ट् + अच् ।) आतर्गः । तर्गपर्यन्तः । इत्यमर-टीकायां गयमुकुटः ॥ पागाणी कडी । इति भाषा ।

अनुतर्षः, पुं, (अनु + टर्ष् + भावे घञ् ।) टष्णा । अभिलाषः । मद्यपानपात्रं । इति मेदिनी ॥

अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + टर्ष् + कर्मणे ल्युट् ।) चषकः । सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥

अनुतापः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् ।) पश्चात्तापः । इत्यमरः ॥ पश्चान् इति भाषा । (“चिरसम्मोहशब्दानादुत्थितस्य य आत्मनः हाहाकारोऽनुतापः स्यात् स्वकर्मस्मृतिसम्भवः” । इति सङ्ग्राहे ।) (“व्यापनेनानुतापिन तपसाध्यथनेन च । पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि” ॥ इति मनुः ।)

अनुत्तमः, त्रि, (नास्ति उत्तमः उक्लृष्टो यस्मात् स ।) श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥ (“अतिस्मृत्युदितं धर्ममनुत्तमं हि मानव इह कीर्त्तनवाप्नोति प्रत्य चानुत्तमं सुखम्” । इति मनुः ।) नञ्समासः तु अधमः ॥

अनुत्तमं, त्रि, (नास्ति उत्तमं प्रधानं धस्मात्, न उत्तरं इति नञ्समासो वा । मुख्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठः । प्रतिजन्यविवर्जितं । प्रत्युक्तमहीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरः । इति धरणीः ॥ अधः । दक्षिणादिक् । इत्यमर-टीकाया स्वामी ॥ प्रत्युक्तमभावे स्त्री । यथा, “भवत्यवजा च भवत्यनुत्तमात्” । इति नैषधं ॥

अनुदयः, त्रि, (नास्ति उदयं उन्नतं यस्मात्, न उदय इति वा ।) अनुचः । बद्धव्रीहौ तु अत्युच्च ॥

अनुदात्तः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः इति नञ्समासः ।) वेदगाने नीचस्वरः । यथा, “उदात्तस्यानुदात्तश्च स्वमित्त्वश्च त्रयः स्वराः” । इति शब्दरत्नावली ॥ (“उच्चैरुदात्तः, भीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वमित्त्वः” । इति पाणिनिः ।)

अनुदारः, त्रि, (न उदारः इति नञ्समासः नास्ति उदारो यस्मात् इति वा ।) अतिशयदाता । अदाता । अतिमहान् । अमहान् । अनुगतदारः । यथा, “यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्च” । इति मम्मटभट्टः ॥

अनुदिनं, स्त्री, (दिने दिने इति वीष्णायामथयी-भावः ।) प्रतिदिनं । प्रत्यहं । यथा,—

अनु

“पारावत खलु शिलाकणामात्रभोगी कामी भवेदनुदिनं वट कोऽत्र हेतुः” । इति श्रीचैतन्यदेवः ॥

अनुदुतं, स्त्री, (अनु + दु + क्तः ।) तालविशेषः । स तु द्रुताङ्गो मात्राचतुर्थभागो वा । यथा,— “अङ्गमात्रं द्रुतं ज्ञेयं द्रुताङ्गेष्वप्यनुदुतं” । इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते चि । यथा,— “अनुदुतः संघति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रतां” । इति माघः ॥

अनुधावनं, स्त्री, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् ।) पश्चाद्धानं । अनुसन्धानं । यथा,— “तस्मिन् कुरुकुशावाली मुञ्चस्वितं निवारय । न तन्मनस्तवाधीनं तथा तत्रानुधावनं” ॥ इत्युद्भट्टः ॥

अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् ।) विनयः । (“कथं नु शक्योऽनुनयोमहर्षे-विश्रागानाञ्चान्यपयस्विनीनाम्” । इति मधुवशे ।) तत्पर्यायः । प्रणिपातः २ प्र-णति ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । कौथो-पनयः । “एवं रामवच श्रुत्वा लज्जगानुनयं तथा” । इति रामायणः ।)

अनुपदं, स्त्री, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु + पद् + पचाद्यच् ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (व्य, पदस्य पश्चात् इति अव्ययीभावे अन्वक् । अनुन्तमं । अन्यवर्तिनोत्तरकालं । “अमोघा प्रतिगृह्णन्तावध्यानुपदमाशिषः । आशिषधामनुपदं समस्पृगतं दर्भपाटिततलेन पाणिना” । इति मधुवशे ।)

अनुपदी, नृ, त्रि (अनुपदमन्वया अनुपद + इन ।) अन्येण । अन्येणकर्त्ता । इति हलायुधः ॥

अनुपदीना, स्त्री, अनुपद + अनुपदं बद्धा इत्यर्थे स्तस्य ईनः स्त्रिया टापः । पदायतोपान्तः । इत्यमरः ॥ वृट् इत्यादिभाषा ।

अनुपमा, त्रि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य स ।) उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्वोत्-कृष्ट । सादृश्यमर्हितः । “बलं प्रभागा शक्तिश्च परमनुपमं मम” । इति रामायणः ।)

अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्या सा ।) कुमुदनामद्विगजयोषा । इत्यमरः ॥ सप्रतीक-नामद्विगजस्त्री । “भवेदनुपमा सप्रतीकिन्या स्त्री चित्तमे” । इति मेदिनी ॥

अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुरूपत्रैगाशिकेन पातः । पाटिगणितोक्तेन त्रैगाशिकेन युक्तं संख्यापातः ।) पश्चात्पतनं । पूर्वाद्दृष्टानु-सारिणा अपमार्गपातः । यथा,— “परान्तं चेदित्दसुचमं स्यात् तद्वद्विद्वेषलवेस्तदा किं । चक्रांशकैरि अनुपातयुक्त्या

अनु

युक्तं निरक्तं परिधेः प्रमायं” ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

अनुपातकं, स्त्री, (पातयति निरग्यं प्रेरयति, पत् + गिच् + गवल् ।) पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं प्रादिसमासः । वेदनिन्दादिजन्यपापविशेषः । तानि च विष्णुना दण्डितानि, यथा,— “यागस्यस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च राजसूनायाश्चान्तर्ब्रह्मणाश्चा-न्निगोत्रायाश्चाविक्रातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानमित्” ।) महापातक-सदृशपापविशेषः । तत् पञ्चत्रिंशत्प्रकारं, यथा,— समुत्कर्षे मिथ्यावचनं १ तत् द्विविधं । आत्मगामि । अस्तुथापूर्वकपरगामि च । राजगामि पशुन्यं १ पितृभिर्थाद्योपेक्षकथनं १ एतन्नयं ब्रह्महत्यासमं ३ वेदत्यागः । स तु अर्थात्वेदविस्मरणः । १ वेदनिन्दा १ कौटसायं १ तद्विधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनश्च । सुहृद्घ्न १ स तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्तबधः । ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितास्य अर्थात् अन्य-जास्यस्य भक्षणं १ ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितास्य अर्थात् कृत्रा-कादेभक्त्या १ एतत् षड्विधं सुरापानसमं ६ भिक्षुपहरणं १ नरहरणं १ अश्वहरणं १ राजतहरणं १ भूमिहरणं १ ह्यारकहरणं १ मर्गाहरणं १ एतानि सप्त स्वर्गस्तेयसमानि ७ सपीठस्त्रीगमनं १ कुमारीगमनं १ अन्यजागमनं १ सग्न्यः स्त्रीगमनं १ अौरसेतरपक्षस्त्रीगमनं १ एतस्यासवर्गस्त्रीगमनं १ एतानि षट् त्रिसाट्गमनसमानि ६ मातृव्यस्वगमनं १ पित्रव्यस्वगमनं १ श्वश्रुगमनं १ मातृभ्रातृगमनं १ पित्रव्यस्त्रीगमनं १

भगिनीगमनं	१
आचार्यभार्यागमनं	१
शरणागतागमनं	१
राज्ञीगमनं	१
प्रव्रजितागमनं	१
धात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्णोत्तमागमनं	१
गतानि त्रयोदश गुर्वङ्गना- गमनसमानि ॥	१३

इति प्रायश्चित्तविवेकसङ्ग्रहः ॥ ३५

अनुपानं, स्त्री, (अनु + पा + कर्मणि ल्युट् ।) औष-
धाङ्गुपयविशेषः । औषधेन सह तत्पश्चादा-
पीयते यत् । यथा,—

“अनुपानविशेषेण कर्मोति विविधान् गुणान्” ।
इति वैद्यकं ॥

अनुपप्यः, प, (पप्यमनुगतं तत्पप्यविकसनैव तत्प्र-
काशान् प्रादिसमासः ।) शः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, प, (गसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण वर्णानामासः
न्यासः, अनु + प्र + अस् + घञ् ।) तुल्यवर्ण-
विन्यासः । यथा,—“वर्णसाम्यमनुप्रासः” इति
काव्यप्रकाशः ॥

“वर्णादन्तिमनुप्रासः पदे पादे विधीयते” ।

इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार-
शास्त्रे द्रष्टव्यम् ॥ (“वर्णसाम्यरूपः शाब्दालङ्कार-
विशेषः, अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, स्वर्ग-
मात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स
तु पञ्चविधः, द्वैकानुप्रासो रत्नानुप्रासः श्रुत्यनु-
प्रासोऽन्त्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चिनः । अनुप्रासः
शाब्दसाम्यं वैधर्म्येऽपि स्वस्य यत्” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।)

अनुभवः, प, (अनु साहित्येन प्रवृत्ते गच्छति, अनु +
भू + प्रचाद्यच् ।) सहायः । अनुभवः । इत्यमरः ॥
“सानुभवः प्रभुगपि जगदाचरणागाम्” । इति
रघुवंशः ।)

अनुबन्धः, प, (अनु + बन्ध + यथासम्भवं भावादौ
घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादि । आदिशब्देन
प्रत्ययागमादेशः । विनश्यः । उच्चरितप्रध्वंसी
इत्यञ्जको वर्णः ॥ मुख्यानुयार्थिशुः । विवाहा-
मन्वणयात्रादिषु मुख्यां पित्रादिकमनुयार्थि यः ।
मुख्यानुयार्थी शिशुश्चैति हर्षस्वतन्त्रमिति स्वामी ।
प्रकृतस्यानुवर्त्तनं । प्रकान्तस्य अनिवर्त्तनं । इत्य-
मरभरतौ ॥ दोषोत्पादे यथा,—

“अनुबन्धं बुद्ध्यास्य दण्डो विधीयतामिति” ।

विनश्यरे यथा । औट् टकारानुबन्धे षोपः ॥
प्रकृतस्यानुवर्त्तने यथा । भोक्तुमनुबन्धः कृतः ।
शिष्टौ यथा । “बालकानुबन्धेन यात्राभङ्गो
माभूत्” । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ * । बन्धः ।
इति मेदिनी ॥ आगमः । इति शब्दरत्नावली ॥
शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * । वेदान्तमते

अधिकारि विषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते
वातादिदोषाणामप्राधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबन्धते अतिनिश्वासेन व्याप्ति-
यतेऽनया, अनु + बन्ध + कर्मणे घञ्, ततो गौमा-
दित्वात् डीष् ।) हिक्ता । टषणा । इति मेदिनी ॥
“अनुबन्धः शिशुदोषे पादे मुख्यानुयार्थिनि ।
विनश्यरे प्रकृत्यादौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने ॥
अनुबन्धी तु हिक्याया टषणाद्यामपि योषति” ।
इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, प, (अनु + बुध् + णिच् + भावे अच् ।)
गन्धोद्दीपनं न्यूनपूर्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्न-
विशेषेण । पनः पूर्वसौगन्धोत्पादनं । तत्पर्यायः ।
प्रबोधनं २ । इत्यमरः ॥ पश्चाद्भो ॥

अनुभवः, प, (अनु + भू + भावे अच् ।) स्मृतिभ्र-
जान । अनुमानादि । धारावाहिकज्ञानं । तत्प-
र्यायः । उपलम्भः २ इत्यमरः ॥

अनुभावः, प, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू
+ णिच् कर्मणे अच् ।) प्रभावः । कोषदण्डजं
तेजः । सता मतिनिश्चयः । सतां अभिप्रायस्य
निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि भावबोधकः । रत्यादि-
रुचकगुणक्रियादिः । स च लोचनचातुर्थ्यभ्रष्टेप-
मृगमगादिरूपः । उवमन्यत्रापि । इत्यमरभरतौ ॥
(स्थिरता । निर्द्वारः । अवश्यम्भाविता । तेजः
यथा,—

“अनूपति कुलभृत्यैर्गर्भमाद्यत् राज्ञी
गुरुभिरभिनविष्टं लोकपालानुभावे” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवन् अनु + भू + क्तिन् ।)
अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रथमं १ अनुमितिः २
उपमितिः ३ शब्दबोधः ४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुभूतार्थस्मृतिः, स्त्री, (अनुभूतार्थीनि व्याकरण-
दीना पदपदार्थप्रवृत्तीनि न विस्मर्यन्तेऽनया, न
+ वि + स्मृ + कर्मणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु-
भूतानां स्मृतानाञ्च अविस्मृतिर्यस्मात् स भाव-
नाम्यसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्मकारी, [न्] त्रि, (अनुमतमनुज्ञातं
कर्म कर्मधारयः, तत्कर्मोति यः अनुमतकर्म +
कृ + णिनि उपपदसमासः ।) लिखितपत्राद्यनु-
सारेण कर्मकर्त्ता । आज्ञया कार्यकर्त्ता च ॥ इति
यवहारकाण्डे ॥ अङ्को इति आग्नी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् । कला-
हीनत्वेऽपि पूर्णभाविहितयागादिक्रियाय अनु-
ज्ञायतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।)
सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनन्दुकला पूर्णमा । चतु-
र्दशीयुक्ता पूर्णमा । इति मेदिनी ॥
“कुर्वे चैवानुमत्ये च प्रजापतय एव च ।
सहदावापृथित्योश्च तथै स्विष्टकृतेऽन्ततः” ॥
इति मनुः ।)

अनुमरणं, स्त्री, (अनु + मृ + भावे ल्युट् ।) पश्चा-
त्प्रमरणं । भर्त्सि मृते तत्पादुकादिकमादाय ज्वल-
क्षितारोहणपूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा—
“देशान्तरमृते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकादयं ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेत् जातवेदसं” ॥
इति ब्रह्मपुराणं ॥ ब्राह्मण्या निषेधमाह, स्मृतिः ।
“पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति” ।
सहमरणं । मृतभर्त्सा सह ज्वलक्षितारोहण-
पूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—
“भर्त्सानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्स्वर्वाः पूता भवन्ति ताः” ॥
इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अङ् ।) अनु-
मितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, स्त्री, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमिति-
करणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्या-
यः । अनुमा २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्-
परुषः ।) तकः । उहः । इति हलायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभव-
विशेषः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं
यथा,—“धूमदर्शनादङ्गिमान् पर्वत इत्याकार-
ज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्या-
कारणं व्याप्तिज्ञानं” । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुमोदितं, त्रि, (अनु + मुद् + णिच् + कर्मणि
क्तः ।) कृतानुमोदनं । अनुमतं । यथा,—
“भवता यद्भवसितं तन्म साध्वनुमोदितं” ।
इति श्रीभागवतं ॥

“गान्धर्वेण विवाहेन बह्मोऽप्य मुनिकन्यकाः ।
अप्यन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः” ॥
इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न्] त्रि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति,
अनु + या + णिनि ।) सदृशः । पश्चाद्गामी ।
यथा । मुख्यानुयार्थिनि शिष्टावित्यनुबन्धशब्दार्थं
अमरः ॥

अनुयुक्तः, प, (अनु + युज् + क्तः ।) मृतकाध्येता ।
इति महाभारतं । (अभियुक्तः । निन्दितः । जिज्ञा-
सितपदार्थः । कृतप्रश्नः ।)

अनुयोक्ता, [त्] प, (अनु + युज् + टच् ।) मृत-
काध्यापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रश्नकर्त्ता ।)

अनुयोगः, प, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रश्नः । इत्यमरः ॥
अनुयोगकृत्, प, (अनुयोगं प्रश्नविषयसन्देहं कृन्तति
क्रिनत्ति, अनुयोग + कृत् + क्तिप् ।) आचार्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, स्त्री, (अनु + युज् + णिच् + ल्युट् ।) प्रश्नः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोज्यं, त्रि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु +
युज् + शक्यार्थे ण्यत् ।) निन्दाहं । अनुपूर्वक-
निन्दार्थयुज्यधातोः कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (प्रष्टव्यः ।
जिज्ञास्यः ।

“ममेवमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधिः”
इति मनुः ।)

अनुरक्तः, त्रि, (अनु + रन् + कर्त्तरि क्तः ।) आ-
सक्तः । अनुरागयुक्तः । यथा,—

“अनुरक्तो गुणान् ब्रूते विरक्तो दूषयानि च” ।
इत्युद्धतः ॥

अनु

नुरङ्गनं, स्त्री, (अनु + रन्ञ + भावे ल्युट् ।)
अनुरागः । हर्षजननं । यथा, — विश्वेषामनु-
रङ्गनेन जनयन्नामन्दमिन्दोवरेति जयदेव ॥
(प्रीतिजननं । आराधनं । आराधनं । “युक्तः
प्रजागामनुरङ्गने स्यात्स्मात् यशो यत् परमं धनं
वः” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुरतः, त्रि, (अनु + रम् + कर्त्तरि क्तः ।) अनु-
रागविशिष्टः । प्रीतः । अनुरक्तः । अनुपूर्वम-
धातोः कर्त्तरि क्तः ॥
((“धर्मानुरतमत्यर्थं शान्तं सृष्टतभाषिणम्” ।
इति भारते) ॥

अनुरतिः, स्त्री, (अनु + रम् + भावे क्तिन् ।) अनु-
रागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनुरागः, पुं, (अनु + रन्ञ + भावे घञ् ।) प्रीतिः ।
आसक्तिः । तत्पर्यायः । रतिः २ रागः ३ अनु-
तिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
((“कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ।
इति प्राकृन्नेले) ॥

अनुरागी, [न्] त्रि, (अनु + रन्ञ + कर्त्तरि घिनुण
कुत्वं निपातनात् नलोपश्च ।) अनुरागविशिष्टः ।
अनुरक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुराधा, स्त्री, (राधा विश्वात्मामनुगता, कुगति-
प्रादयइति सूत्रेण समासः ।) सप्तदशमक्षत्र-
तस्या रूपं । सर्पाद्यैस्तिस्रताममया इति कालि-
दासः । “बलिनिभतागोचतुष्टयात्मक” । इति
दीपिकाटीका ॥ अस्या अधिदेवता मित्रः । तत्र
जातफलं । यथा,—

“सत्कीर्त्तिक्रान्तिश्च सदोत्सवः स्या-
ज्जेता गिपूणाश्च कलाप्रवीणः ।
स्यात्सम्भवे यस्य किलानुराधा
सम्यत्प्रमादौ विविधौ भवेता ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अनुरूपः, त्रि, (रूपमनुगत प्रादिसमासः ।) तुल्य-
रूपः । सदृशः । यथा,—
“देवानामनुरूपा हि चमन्त्येते महीतले” ।
इति रामायणं ॥ (तुल्यगुणः । योग्यः ।
“तस्यामात्रानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ।
इति रघुवंशे ।) ॥

अनुरोधः, पुं, (अनु + रुध् + घञ् ।) आराधा-
देगिष्टसम्पादनं । उपरोधः । ((“तदनुरोधान्
कठोरगर्भामपि बधुं जानकीं विमुच्य गुरुजन-
स्तत्र गतः” । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः ।
अनुवर्त्तनं २ । इत्यमरः ॥

अनुलापः, पुं, (अनु वार्गं वार्गं लपनं, अनु + लप् +
भावे घञ् ।) पुनः पुनः कथनं । पुनरुक्तिः ।
इत्यमरः ॥

अनुलेपनं, स्त्री, (अनु + लिप् + भावे ल्युट् ।) पात्रे
गन्धद्रव्यादिलेपनं । तद्द्रव्यश्च । तस्य गुणाः ।
प्रीत्योजःशुक्रवृद्धिकागिष्यं । धर्मदौर्गन्ध्यतन्त्रा
तापश्रमनाशित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ ((“निर-
स्तमात्याभरणानुलेपनाः” । इति ऋतुसंहारे ।)
अनुलोमः, पु, (अनुपूर्वात् लोमशब्दात् अच्, प्रत्यन्-

अनु

वेति अच् !) यथाक्रमं । अविलोमः । यथा,—
“वर्णमाणा समाख्याता अनुलोमविलोमिका” ।
इति तन्त्रसारे नारदवचनं ॥ (क्रमानुगतः । अनु-
कूलः ।
“जडान्पुनुरलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः” ।
इति शिशुपालबधे ।)

अनुलोमजः, त्रि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः,
अनुलोम + जन + डः, उपपदसमासः) । अनु-
लोमजातः । अप्रतिलोमजः । यथा । ब्राह्मणात्
क्षत्रियागर्भजातः । क्षत्रियात् वैश्याया जातः ।
इत्यादि उत्तमादधमायां जातः । यथा,—
“सङ्गीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः” ॥
इति मनु ॥

अनुवत्सरः, पु, (अनुकूलोवत्सरः, दानादिविशेषाय ।)
वर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ संवत्सरदिपञ्चकान्तर्गत-
वत्सरविशेषः । अस्मिन् वर्षे धान्यदाने महाफलं ।
शुक्राब्दात् पञ्चभिर्हृते यः शोधस्तिष्ठति तेन
एकादिकमेणासं परि-इडा-अनु-उडा-पूर्वकवत्सर-
संज्ञका वत्सरा भवन्ति । इति मूलमासतत्त्वं ॥

अनुवर्त्तनं, स्त्री, (अनु + वृत् + भावे ल्युट् ।) अनु-
रोधः । इत्यमरः ॥ व्याक्रमणमतं पूर्वमन्तगा
स्थितपदादेर्नृत्तिः ॥ (पश्चाद्गमनं । अनुसरणं ।
“इदानीं तदाज्ञानवर्त्तनं उचितम्” । इति हि
तोषट्ठेण ।)

अनुवाकः, पु, (अनु + वच् + घञ्, कुत्वं) ॥
ऋग्यजु सामसमूहः । इत्यमरः ॥ वेदविशेषः ।
इति सुभृतिः ॥ ((“अनुं ज्ञानाय यत्नं अपन सृक्त-
सामानुवाकानः” । इति महावीरचरिते ।)

अनुवादः, पु, (अनु + वद् + घञ्) । कृत्वितार्थवाक्यं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ एनरुक्ति उक्तस्य एन
कथनं । यथा,—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधामिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्विधा मतः” ॥

इति शुद्धितत्त्वटीका ॥ आचार्यमनमाचं । यथा,—
“विनानुवादे न च तन्मनीषितं
सम्यग्यतस्यक्तसुपाददत् प्रमान” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अनुवासनं, स्त्री, (अनु + वास + औग्भ्य भावे ल्युट्) ।
स्नेहनं । धूपनं । इति हेमचन्द्रः ॥ स्नेहवस्ति ।
यथा,—
“अथानुवासनं स्नेहवस्तिधूपनयोर्मपि” ।
इति मेदिनी ॥
“दिधा वस्तिः परिज्ञयो निरूहस्थानुवासनं ।
कषायार्थेनिरूहः स्यात् स्नेहाद्यैर्नुवासनं” ॥
इति वैद्यकं ॥

अनुवृत्तिः, स्त्री, (अनु + वृत् + क्तिन् । अनुवर्त्तनं ।
अनुरोधः । इति हेमचन्द्रः । व्याक्रमणमतं,—
“पूर्वसृष्टस्थितपदस्य परसृष्टतद्धूपस्थितिः” । तत्प-
र्यायः । अधिकारः २ । सा त्रिविधा यथा,—
“सिंहावलोकितान्यस्य मण्डकभृतिरेव च ।
गङ्गास्रोत इति ख्यातः अधिकारास्तथो मताः” ॥

अनु

सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्दान्ते इत्यस्मात्
दान्त इति पदस्य ऋक्वगित्यन्तेषूपस्थितिः ॥
मण्डकभृतिर्यथा । टा भिस् छे उसीत्यस्मात्
अत इति पदस्य आत्किमभवीत्यन्तेषूपस्थितिः ॥
गङ्गास्रोतो यथा । लेः सि औ असित्यस्मात्
लेरिति पदस्य तद्धितपर्यन्तेषूपस्थितिः ॥ इति
मुग्धबोधटीकाया दुर्गादासः ॥ (अनुवर्त्तनं । अनु-
सरणं । अनुमोदनं । अनुरङ्गनं ।

“अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्यतं
तवानुवृत्तिं न च कर्त्तुमुत्सहे” ।
इति कुमारसम्भवे । अनुकरणं । “यासां मत्पि
सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।

“कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि अनुशिक्षितं वत्सेन” ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनुवचनं, स्त्री, (अनु + वच् + भावे ल्युट् ।) अनु-
वचना । गृहगतानां शिष्टानां गमनसमये किय-
द्दृग् पथेन्तपश्चाद्गमनरूपशिष्टाचारः । आग वा-
डान इति भाषा । यथा,—
“आयान्तमग्रतो गच्छन्तं गच्छन्तं तमनुवचन्तु” ।
इति तन्त्रसारे निगमकल्पद्रुमः ॥

अनुग्रहः, पु, (अनु + शी + भावे अच्, शयं हस्त-
मनुगत प्रादिसमासः, हस्तानुगतं त्रि ।) दीर्घ-
देषः । पूर्ववैगता । अनुतापः । इत्यमरः । ((“अनु-
श्रयादनुरोदिमि चोत्सुकः” । “अनुग्रहयद्स्वायेदं
हृतहृदयं सम्यति विवृद्धम्” । इति गार्कन्तेले ।)
देषः । अनुवचनं । इति मेदिनी ॥ (क्रोधः । पश्चा-
त्तापादिकारणान् विप्रतिपत्तिः । यथा,—
“क्रयविक्रयानुग्रयो विवादः स्वामिपालयोः” ।
इति मनुः ।)

अनुश्रयाना, स्त्री, (अनु + शी + शानच्, अनुताप-
कर्त्तरि त्रि ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः ।
तस्या लक्षणं । इष्टहानिजगितानुतापवती । सा
त्रिधा । वर्त्तमानसङ्केतस्थानविषट्टनेन १ भावि-
सङ्केतस्थानाभावशब्दयो २ स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थाने
भर्त्सगमनानुमानेन ३ । इति रामसङ्गरी ॥

अनुश्रयी, स्त्री, (अनुश्रय्यते अनुतप्यतेऽनया, अनु +
शी + अच्, गौर्दित्वात् स्त्री) । क्षुद्रोगान्त-
र्गतपादभोगविशेषः । तस्य लक्षणं ।
यथा,—

“गम्भीरामल्पसंगम्भा सवर्णामुपमि स्थिता ।
पादस्यानुश्रयी तान्तु विद्यादन्तप्रपाकिनी” ॥
इति माधवकरः ॥ तच्चिकित्सा यथा,—
“हरेन्दनुश्रयी वैद्यः क्रियया श्लेष्माविद्रधः” ।
इति भावप्रकाशः ॥

अनुश्रयी, [न्] त्रि, (अनु + शी + इति ।) दण्ड-
वत्प्रणामस्वरगमनं प्रीति यः । यथा । “यं संपद्य
जहात्यभामनुश्रयी सुप्रः कुलारं यथा” । इति
श्रीभागवतं ॥ (अर्थमासक्तः । अनुरक्तः । पश्चा-
त्तापयुक्तः । अनुशोचनपरः ।)

अनुशरः, पु, (अनुश्रयाति हिनन्ति, अनु + श्र +
पचाद्यच् ।) शक्तसः । इति शब्दमाणा ॥

अनुशासनं, स्त्री, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आदेशः । आशा । यथा,—

“इत्येते ब्रह्मणः एतन्ना आश्रुत्यात्मानुशासनम्” ।
इति श्रीभागवतं ॥ व्युत्पादनं । यथा नामलिङ्गानु-
शासननित्यमगः ॥ (उपदेशः । नियोगकरणां ।
“अहिंसयैव भूतानां कार्ये श्रेयोनुशासनम्” ।
इति मनुः ।)

अनुशीलनं, स्त्री, (अनु + शील + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः ।
अनु + शीलि + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः ।
मूळः सेवनं । यथा,—

“आनुकूल्येन वृथानुशीलनं भक्तिरुत्तमा” ।
इति भक्तिरामाष्टवसिन्धुः ॥

अनुशीलनं, स्त्री, (अनु + शील + भावे ल्युट् ।)
अनुशीलना । तत्पर्यायः । मनुः २ प्रोक्तः ३
शुक् ४ । इति जटाधरः ॥

अनुषङ्गः, पं, (अनु + सन्ज + भावे घञ् ।) कारुण्यं ।
यथा । इति हलायुधः ॥ एकत्रान्वितपदस्यान्य-
त्रान्वयः । यथा । कौषोबलश्चापहतमित्यादौ
बलान्वितापहतस्य कौषोड्ययः ॥ न्याये उपनय-
स्यायस्यस्य निगमनेऽनुषङ्गः । यथा । ब्रह्मिण्याप्य-
धर्मवांश्चाथं तस्माद्ब्रह्मणः प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन
प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—
“नित्यक्रिया तथा चान्यं ह्यनुषङ्गफला अति” ।
इति सूर्यतः ॥

अनुष्टुप्, [म्] स्त्री, (अनु सततं स्तुभ्यतेऽनुया,
अनु + स्तुभ + क्तिप् षत्वं ।) मन्त्रस्ती । इति
शब्दरत्नावली ॥ अष्टाक्षरपदं कन्दः । सा तु
समाह्वयमविषमवृत्तभेदेन त्रिधा नत्र शेषस्य
प्रायिकप्रयोगः । तस्य लक्षणं ।
“पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षष्ठन्तु पादानां प्रथम्यनियमो मतः” ॥
इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्याः प्रस्तावः २५६ । इति
पिङ्गलः ॥

अनुष्ठानं, स्त्री, (अनु + स्था + भावे ल्युट् ।) कर्म-
रम्भः । करणं । यथा,—
“कृता श्रीभवदेवेन कर्मानुष्ठानपदतः” ।
(उपपादनं । व्यवस्थापनं । उपयोगिता । आनु-
रूप्यं । कार्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं ।
वर्षा ।

“उपपत्तिपरित्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहिते” ।
इति राजतरङ्गिणी ।
“अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतस्मिन्” ।
इति मनुः । शास्त्रविहितकर्त्तव्यादिसम्पादनम् ।
“किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति” ।
इति उत्तरघरिते ।)

अनुष्ठा, स्त्री, (न उष्ठा, नञ्समासः ।) उत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुष्ठा, त्रि, (न उष्ठा, नञ्समासः ।) अणसः ।
इत्यमरः ॥ उष्ठाभिन्नः । शीतलः । बज्रवीही तु
आत्युष्ठा ॥

अनुष्ठावृत्तिका, स्त्री, (अनुष्ठा शीतला वृत्तौ, कर्म-
धारयः ।) नीलदुर्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुसन्धानं, स्त्री, (अनु + सन् + धा भावे ल्युट् ।)
अन्वेषणं । चेष्टा । इत्यादिकाद्यानुसन्धानबला-
दिति काव्यप्रकाशः ॥

अनुसारः, पं, (अनु + सृ + भावे घञ् ।) अनुसरणं ।
अनुयानं । अनुक्रमः । यथा,—
“अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः” ।
इति वैद्यकसुखबोधः ॥

अनुहारः, पं, (अनु + हृ + घञ्) अनुकारः । सदृशी-
करणं । सदृशरूपवेषभाषाद्याविक्रमणं । इत्य-
मरः ॥ उपमा । इति हेमचन्द्रः ॥
“तद्गुणानुहारस्तु हेतौ मत्प्यतद्गुणः” ।
इति माह्विद्यदर्पणे ।)

अनुत्तमं, स्त्री, (त्तमो त्तमो वीष्णायामथ्ययीभावः ।)
प्रतिष्ठणं । सर्वदा । अनवरतं । त्तमण्यस्य
वीष्णार्थानुपसर्गोणाथ्ययीभावसमासः ॥

अनुक्तं, स्त्री, (अनु + उक् + घञ्) कः, न्यङ्कादीनाञ्च
इति कुत्वम् ।) कुलं । वंशः । शीलं । स्वभावः ।
इति मेदिनी ॥

अनुक्तः, पं, (अनु + उक् + घञ्) कः, न्यङ्कादीनाञ्च
इति कुत्वम् ।) गतजन्म । पूर्वजन्म । इति मेदिनी ॥
(वंशः । कुलं । स्वभावः । शीलं ।
“अनुक्तं तु कुलं शीलं परमि स्यात् गतजन्मनि” ।
इति मेदिनी ।)

अनुचानः, पं, (अनु + चान् + लिट् तस्य कानच्) ।
साङ्गवेदविचक्षणः । शिवादिषडङ्गसहितवेद-
वेत्ता । इत्यमरः ॥

“इदमचुर्गनुचानाः प्रीतिक्रगठकितत्वच” ।
इति कुमारसम्भवे ।
“ऋषयश्चक्रिरे धर्मे योऽनुचानः स नो महान्” ।
इति मनुः ।)

अनुचानः, त्रि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच्) ।
वेदस्यानुवचनं ह्यनुचानं, उपेक्षिवानित्यादिना
साधु ।) विनीतः । सविनयः । इति मेदिनी ॥
(साङ्गवेदविचक्षणः ।

“अनुचानो विनीतः स्यात् साङ्गवेदविचक्षणः” ।
इति मेदिनी ॥
शिवादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,
“इदमचुर्गनुचानाः प्रीतिक्रगठकितत्वच” ।
इति कुमारसम्भवे ।
“ऋषयश्चक्रिरे धर्मे योऽनुचानः स नो महान्” ।
इति मनुः ॥)

अनुदः, त्रि, (वह + कर्मणि क्तः संप्रसारणं ततो
नञ्समासः ।) व्यववाहितः । आइवड इति
भाषा । यथा,—
“परिवेत्तानुजोऽनुदे ष्येष्टे दागपरिग्रहात्” ।
इत्यमरः ॥

अनुद्यः, त्रि, (अनु + वद् + क्त्वं संप्रसारणं ।) अनु-
वाद्यं । अनुवदनीयं । अवदनीये ऋत्वमध्यं । इति
संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥

अनुनं, त्रि (न ऊन, नञ्समासः ।) अखण्डं । समयं ।
पूर्णं । इति जटाधरः ॥ (अहीनः । अनूनः ।
“इहामनूनं सुरभेरेवेहि” । इति रघुवंशे ।)

अनूनकं, त्रि, (न ऊनं, नञ्समासः, ततः स्त्री कन्)
सकलं । पूर्णं । अखण्डं । इत्यमरः ॥

अनूपं, त्रि, (अनुगता आपोऽनू, समासान्त अच्,
अस्य उत्वं ।) जलबज्जलदेशः । जलप्रवितस्थानं ।
तत्पर्यायः । जलप्रायं २ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः ।
शीतलत्वं । स्निग्धत्वं । वातश्लेष्मकारित्वं । गुरुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ गतदेशीयजलगुणाः । गुरुत्वं ॥
घनत्वं । पिच्छिलत्वं । मधुगत्वं । श्लेष्मजनकत्वं ।
स्निग्धत्वं । अग्निनाशित्वं । प्रमेहगलगण्डश्लेष्म-
दृक्कृद्दिप्रभृतिभोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
अनूपः, पं, (अनुगता आपोऽनू, प्रादिभ्यो धातुजस्य
वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चित् बज्रवीहिः) महिषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रायः । जलबज्जलः ।
बज्जस्युक्तः । “अनूपो महिषे नाम्बप्रायदेशे तु
वाचवत्” । इति मेदिनी ॥)

अनूपजं, स्त्री, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप +
जन् + डः उपपदसमासः ।) आर्द्रकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अनूपदेशः, पं, (अनूपे जलप्रायः देशः कर्मधारयः) ।
जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नदीपत्न्यलशिलाद्यफलोत्पलकुलेर्युतः ।
हंससारसकारगरक्षकावादिसेवितः ॥
सर्वेवगाहमहिषरुसरोहिकुलाकुलः ।
प्रभतद्रुमसुत्याच्छो नानागस्यफलान्वितः ॥
अनेकशालिकेदारकरदलीचविभूषितः ।
अनूपदेशो ज्ञातयो वातश्लेष्मभयात्सिमान्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अनूरुः, पं, (नास्ति उरु यस्य सः) । सूर्यसारथिः ।
अरुणः । इत्यमरः ॥ (उरुहीनः) ॥
अनूरुसारथिः, पं, (अनूरुः अरुणः सारथिः रथ-
चालको यस्य सः) । सूर्यः । यथा,—
“गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः” ।
इति माघः ॥

अनृत्, त्रि, (न ऋत्तुः सरलः, नञ्समासः) । अस्-
रलः । शठः । इत्यमरः ॥
“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृत्” ।
इति मनुः ।)

अनृत्नी, [न्] त्रि, (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋणा + इनि
ऋणो, नञ्समासः) । अऋणी । अधारी । यथा,—
“एकमप्युत्तमं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदेयत् ।
पृथिव्या नास्ति तद्द्रव्यं यदत्त्वा सोऽनृत्नी भवेत्” ॥
इत्याङ्कितत्वं ॥ ऋणाभावविशिष्टः । यथा
यत्त उवाच ।
“को मोदते किमाश्चर्यं कः पश्याः का च वार्त्तिका ।
वद मे षतुरः प्रश्नान् मृता जीवन्तु बान्धवाः” ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

“पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति खे मृहे ।
अनृत्नी चाप्रवासी च स वाग्धर मोदते ॥
अहन्वहनि भूतानि गच्छन्तीह यमाजये ।
शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतःपरं ॥
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विमिक्षा
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाथं ।

अने

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजगो येन गतः स पथाः ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्दनेन ।
माससुदूर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतोति वासां ॥

इति मुद्राङ्कितमहाभागे वनपर्वाणि ३२२ अ-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“देवानामनृगो जन्तुर्नृजेर्भवति मानवः” ।

इत्यादि शुद्धतत्त्वं ।

अनन्तं, स्त्री, (न ऋतं नञ्समासः ।) कृषिः ।
मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकेष्वन्तं न
पापजनकं । यथा,—

“विवाहकाले न तिस्रप्रयोगे
प्राणायामे सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थं ह्यन्तं वदेत
पञ्चान्तान्याङ्गपातकानि” ॥

इति महाभागे कर्णपर्वाणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-
वचनं ॥

अनेकं, त्रि, (एकस्मान् अन्यत् नञ्समासः ।) एक-
त्वातिगुणसंख्यानं तद्विग्रहश्च । बह्वः यथा,—
“अनेकगजान्यग्याश्वसङ्घं” ।

इति भारविः ॥

अनेकजः, पु, (अनेकं जायते, अनेक + जन् + डः
उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बह्वजातं त्रि ॥

अनेकधा, व्य, (अनेक + प्रकाशार्थं धा ।) अनेक-
प्रकारं । बह्वधा । यथा,—

“पाटीसूत्रोपमं वीजं गूढमिथ्यवभाषते ।
नास्ति गूढमगूढानां नैव पोट्येनेकधा” ॥
इति लीलावती ॥ अनेकवारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ॥

अनेकपः, पु, (अनेककाश्चा मुखशृङ्गाभ्यां पिबति,
अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हस्ती
इत्यमरः ॥

अनेकाश्रितगुणः, पु, (अनेकानि व्याश्रितं, द्वितीया
श्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृश गुणः
कर्मधारयः ।) बह्विधगुणः । तद्यथा । संयोगः १
विभागः २ द्विष्टयकत्वादिः ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ ।
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

(“संयोगश्च वियोगश्च सङ्ख्या द्वित्वात्काल्पिका ।
द्विष्टयकत्वादयस्तद्देतेऽनेकाश्रिता गुणाः” ।
इति भाषापरिच्छेदे ।)

अनेङ्गुक्रः, त्रि, (नास्ति गणः वधिः मूकः वाक्-
शक्तिरहितश्च यस्मात् सः ।) धूर्तः । शूठः ।
श्रुतिवाग्बिहीनः । इति मेदिनी । काला वीवा
इति भाषा ।

अनेहाः, [स्] पु, (न हन्यते, न + हन् + अयन्
एभोदरादित्वात् हन् स्थाने एहादेशः, ततः
सौकृते अण्डादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ॥
“तस्यस्तस्यान्तिके द्रोहश्चिद्रानेहः प्रतीक्षितः” ।
इति राजतरङ्गिणी ।

अनेक्यं, स्त्री, (न एक भावे व्यञ्) ऐक्याभावः । अने-

अन

कता । एकस्य भावः ऐक्यं पञ्चान्नञ्समासः ॥
अनो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मटीकाया नीलकण्ठ ॥

अनोकहः, पु, (अनसः प्राकटस्य अकं गमनं षष्ठी-
तत्, तत् हन्ति अनोक + हन् + डः ।) वृद्धः ।
इत्यमरः ॥

(“एकस्तुषार्गे गिगिनिर्भरागा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” ।

इति रघुवंशे ।)

अनूच उ गतिपूजनयोः । इति मृगश्रोथे वोपदेवः ॥
अनूच उ पूजने । गमने । स्त्रियोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अङ्गित्वा अङ्कः । स्त्रियोक्तिर-
व्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अनूच क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरि-
विशेषणं । क अङ्गयति बुद्धिं सुधी । विशिनष्टी-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अनूच उ ध त्रि व्यक्तौ । गतौ । स्मरणं । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अङ्गयति अङ्गति । ध अनक्ति ।
त्रि अक्तोक्ति । व्यक्ति स्फटीकरणं ।

“शरीरमात्रा भवतीत्यङ्गं

अनक्ति कालचित्तियेऽपि योग्यता” ।

इति माधवः ॥ अनक्ति गात्रं तैलेन जन । इति
दुर्गादासः ॥

अन्तं, स्त्री, (अस् + तन् ।) स्वरूपं । स्वभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ॥

अन्तं, स्त्री, पु, (अस् + तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ।
तत्पर्यायः । जघन्य २ घग्मं ३ अन्त्यं ४ पाश्चात्यं ५
पश्चिमं ६ । इत्यमरः ॥

अन्तः, पु, (अस् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूपं ।
प्रान्तः । सोमा । निश्चयः । अवयवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्तः, त्रि, (अस् + तन् ।) अन्तिकः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥ अतिमनोहरः । इति विश्वः ॥

अन्तःकरणं, स्त्री, (अन्तर्मध्येवर्ति करणं ज्ञानसाधनं,
कर्मधारयः, क्त + करणं न्युट् ।) अन्तर्निद्रियं ।
धीन्द्रियं । तत्पर्यायः । मनः २ निरुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्यभेदान्नामचतुष्टयं,
यथा,—

“मनो बुद्धिश्च इन्द्रियं चरणाभ्यान्तं ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी” ॥

इति वेदान्तः ॥ (अस्त्योत्पत्तिर्यथा, — “मित्तं तन्तु-
तेः अन्तःकरणमकं स्यात्” इति । तै. पञ्चभुतस्य-
सत्त्वाङ्गमित्तः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)

“धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावः

माख्यातमन्तःकरणं विष्णुः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तःकुटिलः, पु, (अन्तर्गम्यन्तरे कुटिलः वक्रः ।)
शुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणे त्रि ॥
अन्तःपरं, स्त्री, (अन्तर्मध्येवर्ति परं मह्यं, कर्म-
धारयः ।) गणः स्त्रीयहं । तत्पर्यायः । अव-
रोधनं २ अवरोधः ३ युद्धान्तः ४ । इत्यमरः ॥
अन्तःपुरादयो राजदारेष्वपि तावत्स्थावत् वर्तन्ते ।

अन्त

यथा । “युद्धान्तसम्भोगनितास्तुष्टे” । इति
नेषधमः । इति भरतः ॥ “दाक्षिण्येन ददाति
वापमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा” । इत्यभिज्ञान
शकुन्तलम् ॥

अन्तःपुराध्यक्षः, पु, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) राजामन्तःपुररक्षकः । तल्ल-
क्षणां यथा,—

“वृद्धः कुलोद्भूतः प्रकृतः पिष्टपैतामहः सुषिः ।

राजामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्टते” ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अन्तःसत्वा, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः सा, स्त्रिया टाप् ।) भक्षालकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तःसदरमध्ये सत्त्वं
प्राणी यस्याः सा ॥

अन्तःस्वेदः, पु, (अन्तःमध्ये स्वेदः मदजलं यस्य सः ।)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तःकः, पु, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे शिच ततो गवुल् ।) यमः । इत्यमरः ।
“ऋषिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहृतुं
किमुतान्यसिंसाः” । इति रघुवंशे ।)

अन्तःगः, त्रि, (अन्तं पाशं गच्छति, अन्त + गम् + डः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
“वेदान्तगोप्राप्तग्नं स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्”
इति महाभागे विद्यासङ्ख्यनामफलं ॥ अन्तः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ॥

अन्ततः, [स्] व्य, (अन्त + तम् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पञ्चस्यै । शासनं । इति विश्वः ॥
(शशादारभ्य । प्रान्तभागिनः । अयमभोगेन ।
“वैश्वानरोऽङ्गि प्राणिनामिथ्यशुद्धः स्पृष्टाभिर्गन्ततः”
इति मनुः ।)

अन्तःगः, व्य, (अस् + अयन् तुडागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तः स्त्रीकारः । इति विश्वः ॥

अन्तःगं, स्त्री, (अन्तं भाति ददाति, अन्त + ग + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यं । अन्तःगत्वा । क्रिद्रं । आक्षीयः । विना ।
वह्निः । इत्यमरः ॥ सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी
च ॥ अवकाशे यथा, “मृगालसृजान्तं गम्य-
लभ्यं” । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा,
“निर्गन्तगम्यन्तं वातदृष्टिषु” ॥ परिधाने यथा,
अन्तरे प्राटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्द्धौ
यथा, “पर्वतान्तर्गतो रविः” ॥ भेदे यथा,—

“यदन्तं सर्वपङ्गलगजयो-

र्यदन्तं वायसर्वेनतययोः” ।

इति रामायणं ॥ तादर्थ्यं यथा, त्वामन्तरेण ऋणं
मह्यं त्वदर्थमित्यर्थः ॥ क्रिद्रं यथा, “प्रहरेदन्तरे
गिपे” ॥ आक्षीये यथा, “अयमव्यन्तरो मम” ॥
विनार्थे यथा, “हरे त्वदानोकनमन्तरेण” ॥
वह्निरर्थे यथा, अन्तरे अग्न्याग्न्यहा वाह्या
इत्यर्थः ॥ अवसरे यथा, “अत्रान्तरे च कुलटा
कुलवर्मपातेत्यादि” ॥ मध्यं यथा, “आवयोर-
न्तरे जाताः पर्वताः परितो भूमाः” ॥ सदृशे

अन्त

यथा “हकारस्य घकागोऽन्तरगतः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्गः, चि, (अन्तः सट्टं अङ्गं यस्य सः ।)

आत्मीयः । स्वसम्पर्कः । यथा,—

“अरमगिगिकुङ्गी प्रटङ्ककगदयनेन
स्वपिति सुवमिदानोमन्तङ्गः कुङ्कः” ।

इति कालिदासः ॥

अन्तर्ग, अन्तर्गति अन्तर्ग + इन् + डा, टिभाग-
लोपः ।) वर्जनं । विना । यथा,—

(“न द्रव्यामः एतर्जातु धार्मिकं गममन्तर्ग” ।

इति रामायणे ।) मध्ये । निकटं । इति मेदिनी ॥

अन्तर्गपत्न्या स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये
अपत्यं यस्याः सा ॥

अन्तर्गायः, ऐ, (अन्तर्गं व्यवधानं गति, अन्त + इन्
+ अच्, घञोत्तराक्षरः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥

(“स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मसागिगा
त्वमन्तर्गायो भवमि श्रुतो विधि” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तर्गालं, स्त्री, (अन्तर्गा मध्ये लाति, अन्तर्गा + ला
+ कः ।) मध्यप्रदेशः । अन्तर्गः । इत्यमरः ॥

(“मुङ्गन्तर्गालभुवमस्तर्गिगिः सवितुश्च योषिट-
मिमीत दृष्टा” । इति माघः । “उदेति भानुर्ग-
गान्तर्गाले” । इति पद्यमाला ।)

अन्तर्गालकं, स्त्री, (अन्तर्गाल + स्वार्थे कन् ।)
अन्तर्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तर्गितं, चि, (अन्तर्गं इतं प्राप्तं द्वितीयात्, अथवा अन्तर्गं व्यवधानं ज्ञातमस्य, अन्तर्ग + ता-
कादित्वात् । इत्यच् ।) अन्तर्गान्तराप्तं । व्यवहितं ।
तत्पर्यायः । प्रकृतं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अवकलिताङ्गः । वाक् इति भाषा । इति लोला-
वती ॥

अन्तर्गितं, स्त्री, (अन्तर्गमिच्छेत् नत्तर्गाणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः । अन्त-
र्गीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः ।) अन्त-
र्गीक्षं । आकाशं । इति कान्दसं । इत्यमरटीकाया
पुरुषोत्तमज्ञातरूपसुभित्तिरायदयः ॥

(“अन्तर्गित्तर्गास्त्रैव मनीन् देवाश्च पीडयेत्” ।
इति मनुः ।)

अन्तर्गीषं, स्त्री, ए, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तत्, समा-
सान्तः अ, हन्तरूपसंगेभ्य इति अपर्द्धादेशः ।)
द्वीपं । इत्यमरः ॥

अन्तर्गीयं, स्त्री, (अन्तर्गस्य परिधानस्य इदं अन्तर्-
+ कः तस्य ईयः ।) अधोवस्त्रं । परिधानवस्त्रं ।
इत्यमरः ॥

(“नाभौ घृतञ्च यदस्त्रं आच्छादयति जानुनी ।

अन्तर्गीयं प्रशस्तं तत् अच्छिन्नमुभयोस्तयो” ॥

इत्येवं लक्षणं)

अन्तर्गीदं, स्त्री, (अन्तर्गमिच्छेत् नत्तर्गाणि यस्य,
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः ।)
गगनं । इत्यमरः ॥ अभक्धातुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अन्तरीक्षजलं, स्त्री, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जलं

अन्त

बद्धीतत् ।) आकाशजलं । दिव्योदकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरे, अन्तरेति अन्तर्ग + इण् + विच् तस्य
लोपः ।) मध्ये । अन्तर्गः । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, अन्तरेति अन्तर्ग + इण् + णः तस्य
नेत्वं एषोदरादित्वात् ।) मध्ये । विना । व्यति-
रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गडः, चि, (अन्तर्गमिच्छेत् गडुः प्रीवाप्रदेशजातगल-
मासपिण्डमिव निर्गर्धकः ।) निर्गर्धकः । वृथा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

(“काव्यान्तर्गडुभुता या सा तु नेह प्रशस्यते” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्तर्गतं, चि, (अन्तः अन्तर्करणात् गतं, अथवा
अन्तर्गमिच्छेत् गतं प्राप्तम् ।) विस्मृतं । मध्यप्राप्तं ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तर्गतप्रवे प्रामे” । इति मनुः ।

“सागगान्तर्गता केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः” ।

इति रामायणम् । आन्तर्गः । हृदयमध्यस्थितः ।

अन्तःकरगम्यः । “अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्य” ।
इति प्राकृतले ।

“आकारं गिङ्गितर्गया चेतया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारंश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इति मनुः ।)

अन्तर्गह, स्त्री, (रहस्य मध्ये, अन्तर्गमिच्छेत् ।) रह-
स्य । इति नानार्थकोशप्रबन्धे अमरः ॥ घरे
भित्तं इति भाषा । (वागगसीस्थे सप्तावर्गगवति
स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने कृतं पापं वागगस्या विनश्यति ।

वागगस्या कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ॥

पञ्चक्रोश्या कृतं पापं अन्तर्गह्ने विनश्यति” ।

इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्गहं, स्त्री, (जटमस्य उदरस्य मध्ये अवयवी-
भावः ।) कृत्तमिच्छेत् । कोष्ठं । इत्यमरः ॥

अन्तर्गधनं, स्त्री, (अन्तर्गमिच्छेत् दध्यते मत्तता क्रियते
ऽननं, अन्तर्ग + दध + कर्गो ल्युट् ।) सुगर्वीजं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्गहं, ए, (अन्तर्गमिच्छेत् दाहः सन्तापः ।) कोष्ठमन्ता-
पः । शरीरमन्तर्गज्वालना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तर्गहं, स्त्री, (अन्तर्गानं, अन्तर्ग + धा + भावे
अच् स्त्रिया टाप् ।) अन्तर्गानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्गहनं, स्त्री, (अन्तर्गानं, अन्तर्ग + धा +
भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । इति शब्दरत्नावली ॥

तत्पर्यायः । अन्तर्गहं २ अन्तर्गहं ३ अन्तर्गहं ४

अपवागगं ५ अपिधानं ६ तिरगोधानं ७ पिधानं ८
कदनं ९ । इत्यमरः ॥

(“अन्तर्गहनं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोतज्ञता तथा”
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अन्तर्गहं, ए, (अन्तर्गानं अन्तर्ग + धा + भावे कि ।)
अन्तर्गहनं । इत्यमरः ॥

अन्तर्गहं, स्त्री, (अन्तर्गहमध्यस्थं दाहं ।) प्रकोष्ठ-
दाहं । इति भरतः ॥ गृहमन्तर्गहं । गृह-
मन्तर्गहप्रकोष्ठादिदाहं जालदाहं वा । इति स्वामी ॥
तत्पर्यायः । प्रच्छन्नं २ । इत्यमरः ॥ पञ्चदाहं

अन्त

खड्किकादारं । यथा,—

“प्रच्छन्नमन्तर्गहं पञ्चदाहं तदुच्यते” ।

इति शबरस्वामी ॥

अन्तर्भूतः, चि, (अन्तर्गमिच्छेत् भूतः स्थितः, अन्तर्ग +
भू + कर्त्तरि क्तः ।) गुणीभूतः । अन्तःस्थः । अन्त-
रस्थः । अन्तर्गतः । यथा,—

“स एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः” ।

इति पद्मपुराणे माधमाहात्म्यं ॥

अन्तर्भूताः, [स्] चि, (वाह्यथापारम्यतया अन्त-
र्गमनः चेतो यस्य सः ।) दुर्भूताः । विमनाः ।
आकुलचेताः । इत्यमरः ॥

अन्तर्भूताः, [न] षं, (अन्तर्गमिच्छेत् यमयति स्वस्व-
कार्येषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर्ग +
यम् + णिच् + उष्पटसमासः ।) अन्तःकरण-
नियामकः । तत्पर्यायः । आत्मा २ जीवः ३ पुरुषः ४
पुरुषः ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विशु-
द्धसत्वप्रधानाज्ञानोपहितचेतन्यं । इति वेदान्त-
सारः ॥ मनोगतश्चेत् चि ॥

(“अन्तर्गमिच्छेत् भूतानि योविमर्त्यात्मकेतुभिः ।
अन्तर्गमिच्छेत् साक्षात् पातु नो यदश्रे स्फुटम्”

अन्तर्गमिच्छेत्, षं, (वंशः स्वावलम्बनयष्टिविद्यतेऽस्य,
वंश + टक् तस्य इकः, अन्तः उपान्तःपुरे वंशिक
यष्टिधारी नियुक्तः पुरुषः ।) अन्तःपुराधिकृतः ।
अन्तःपुराध्यक्षः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्यद्वी, स्त्री, (अन्तर्गमिच्छेत् मध्यस्थसपत्यं विद्यते-
ऽस्याः, अन्तर्ग + मतुप्, अन्तर्व्यतिवतोरुक्तं
इति डीपुनुरागमौ ।) गर्भिणी । इत्यमरः ॥

(“तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्व्यद्वी प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कोषादगडाविव क्षितिः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्तर्व्यद्वी, षं, (अन्तः कुक्षिमध्यात् वमयति उदरा-
यति अन्तर्ग + वम् + णिच् + इक् ऋध्यादिभ्य
इति बाङ्ल्यात् इक् ।) अपाकः । अजीर्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्यद्वी, चि, (अन्तः अन्तःकरणे वागी शास्त्र-
विहिता वाक् यस्य स, ऋष्वः ।) शास्त्रवित् ।
शास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्यद्वी, स्त्री, (अन्तर्गमिच्छेत् विगाहनं प्रवेश-
अन्तर्ग + वि + गाह् + ल्युट् ।) प्रवेशनं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्व्यद्वी, स्त्री, (अन्तः एश्वीमध्यस्थतया वेदीव ।
अन्तर्व्यद्वी इति पाठे अन्तर्गमिच्छेत् वेदित्वं देशे सः ।)
ब्रह्मवर्चदेशः । गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । आ-
प्रयागहृदिदारपर्यन्तदेशः । दोयाव इति पश्चिम-
देशे ख्याता । तत्पर्यायः । प्राणस्थली २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्यद्वी, ए, (अन्तर्गमिच्छेत् विगाहनं प्रवेश-
हासः । गङ्गाहास्यं । तत्पर्यायः । उदरं २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वति चि ॥ (“ततोऽन्तर्गहसर्विका-
समुखं स तदुचितमाचचार” । इति पञ्चतन्त्रं ।
“सान्तर्गहसं कथितमसकृत् एच्छतस्व त्वया मे” ।
इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

अन्तर्हितं, त्रि. (अन्तर् + धा + क्तः ।) लुक्कायितं । गुप्तं । तत्पर्यायः । संवीतं २ वद ३ आदृतं ४ संदृतं ५ पिहितं ६ क्लृप्तं ७ स्थगितं ८ अपवागितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ ("अन्तर्हिते शशनि सैव कुमुदतीमे दृष्टिं न नन्दयति संस्मर-योयशोभा" । इति शाकुन्तले ।)

अन्तवासी, [न्] षं, (अन्तेऽध्येतुमध्यापकममीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।)

अन्तेवासी, शिष्यः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयनं शी + भावे क्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्यु । श्मशानं । इति मेदिनी ॥

("अन्तशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने" । इति मेदिनी ।)

अन्तावशायी, [न्] षं, (अन्ते नोचजातितया ग्राम-सीमायामवशोते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्ति, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बन्धते-ऽसौ, अन्त + कर्गेत्यर्थे णिच् + इक् । अन्तिकेति-पाठे स्वार्थे कन् स्त्रिया टाप् ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे व्य । यथा । "मुग्धप्रभीत-वदपयतुगन्तिमात्रोः" । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, त्रि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + टन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये स्त्री । इति धर्मगी ॥ ("अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकथं" । "स्वनासि मृदुकर्णान्तिकचरः" । इति शाकुन्तले । "ननु मां प्रापय पत्युगन्तिकम्" । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, त्रि, (अतिशयेन अन्तिकः अन्तिक + तमः ।) अतिनिकटः । तत्पर्यायः । नेदियं २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तिकतमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाशाय अभिनेतृसामीप्य-मस्याः अन्ति, अन्त + टन् तस्य इकः स्त्रिया टाप् ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति तट्टीका । चुल्ली । श्रातलानामौषधं । इति मे-दिनी ॥ चामारकषा इति ख्याता ।

("अन्तिकं निकटे वाचलिङ्गं स्त्री श्रातलौषधौ । चुल्यां ज्येष्ठभगिन्याश्च नाद्योक्त्या कथ्यतेऽन्तिका" ॥ इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, षं, (अन्तिकस्य आश्रयः अवलम्बनं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) निकटाश्रयः । समीपस्थावल-म्बनं । तत्पर्यायः । उपपन्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, त्रि, (अन्त + ङिमच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

("अजातशत्रुमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः । सङ्गतं दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे" ॥ इति हितोपदेशः ।) अतिनिकटः । इत्यमर-टीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] षं, (अन्ते विद्यामध्येतुमध्यापक-ममीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नोचजातितया ग्रामप्रान्ते वसति शयवासेत्यलक्, अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः ।

("कुशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः" । इति महावीरचरिते ।

"तात प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते" । इति उत्तमचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्त-स्थायिनि त्रि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) दण्डमाग-संख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥ दादण्डप्रमं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यं, त्रि, (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शोषोत्पन्नं । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः चरमः । शेषः ।

"असह्यपीडं भगवन् शृगामन्यमयेहि मे" । इति भृगुवंशं ।)

अन्त्यं, षं, (अन्ते भवः अन्त + यत् ।) मुक्ता । इति मेदिनी ॥ मृता घाम इति भाषाः । स्त्रैश्च । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, षं, (अन्त्यो भव्या जायते, अन्त्य + जन + ङ ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ शूद्रादिम-जातयः । यथा,—

"शूद्रकश्चमैकांश्च नटो वरुड गव च । क्वचर्मैरभिक्षाश्च समैते अन्त्यजाः स्युः" ॥ इति धर्मवचने ॥ जघन्यजे त्रि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] षं, (अन्त्यं ब्राह्मणतत्त्वियविशा-जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णः । शूद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

("प्रतिगृहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः" । इति मनुः ।)

अन्त्यजाति, षं, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथापस्तम्बः ।

"अन्त्यजातिं विज्ञातो निवसेद्यस्य श्मशाने । स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशेषधनं ॥ चान्द्रायणं पराको वा दिवातीना विशेषधनं । प्राजापत्यं शूद्राणां तथा संसर्गदृशम् ॥ शैल्वच भुक्तं पक्वानं कृच्छं तेषां विनिर्दिशेत् । तेषामपि च वैशुक्तं तेषामङ्गे विधीयते" ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यभं, स्त्री, (अन्त्यं शेषस्थितं भं नक्षत्रं कर्मधारयः ।) श्वेततीनक्षत्रं । मीनशाशः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, षं, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्मधारयः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावशायी, [न्] षं, (अन्त्यः सन् अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।) चाण्डालादिमजातयः । यथा,—

"चाण्डालः श्वपचः क्षत्रा सुतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव समैतेऽन्त्यावसायिनः" ॥ इति अङ्गिरः ॥ (निघादस्त्रिया चण्डालजातो मुहापरास इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

"निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं । श्मशानगोचरं सूते वाह्यानामपि गर्हितम्" ॥ इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म-धारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहादि-रूपः । यथा,—

"सपिण्णादिभिदाशौचमक्षेपोऽन्त्येष्टिपद्धतिः" । इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञाया स्मार्त्तभट्टाचार्यः ॥ तत्-प्रयोगो दाहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ तदनन्तरं पूजकपिण्ड-प्रसागं पिण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तदङ्ग-प्रस्तविद्वयं हि प्रदान्य शेषान्या दिशि सुखि-पचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-

वामजानूर्द्ध्वदिगामुखो हस्तप्रमाणा चतुःकुलो-च्छाया दक्षिणाश्रया पितृका कृत्वा तदपि गेखा कृत्वा दर्भान्स्तीर्य तिसान् प्रतिपद्य । ॐ अमुकगोत्रेतामुकदेवशर्मन्नेनित्य इत्या-स्तीर्णाङ्गोपमि सतिलजलेनाननेजयेत् । ततः स्तिलमधुपुत्रादिमिथं तत्रपिण्डं गृहीत्वा अद्या-मुकगोत्रस्य पितृसामुकदेवशर्मणाः एतत् प्रथम-पिण्डं पूजं इत्यनेन जनस्थानं दद्यात् । ततः पिण्डपात्रद्वालेन जलेन एतन्नेनजयेत् । ॐ अमुक-गोत्रेतामुकदेवशर्मन्नेन उर्णातन्मयं वामः । ततः आममृगमयपात्रे अनाङ्गलिं पिण्डसमीपे

स्थापयेत् । गन्धं मान्यश्च यथाशक्ति दद्यात् । वाप्यपर्यन्तं पिण्डं पश्यन्तिष्ठेत् । ततः पिण्डा-दिकं जले क्षिपेत् । कालोऽप्युद्धतच्छोपनयनानां अनटकन्यानांश्च कुशास्तंभां विनोति शेषः । एवं कृतञ्चानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भापि पिण्ड-दानं । उपनयनकाले आगते त्वक्षतोपनयनानां दर्भापि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षाववाहकाले आगते उच्छ्वेद्यां दर्भापि पिण्डदानं । रात्रा-वाचम्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवाम-जानु त्रिकाण्डिकोपमि मृगमयपात्रं उदकं तथा पात्रान्तरे क्षीरं निधाय प्रेतात्र स्नाहि पिब-चेत् क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकगवमावयकं दण्डमात्रं फलभुयस्त्वार्थमिति । द्वितीयपिण्डादिषु द्वितीयं पिण्डं पूजं इत्यादिविशेषः । द्वितीय-पिण्डं मृगमयपात्रद्वये अनाङ्गलिद्वयं । तृतीयदि-पिण्डं पात्रादिद्विदि । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-

त्राण्यङ्गलयश्च तावन्ति । अष्टाशौचप्रथमदिने पिण्डानां त्रयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये त्रयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चमं वा कल्पः । चतुःशौचैः प्रथमचतुर्थयोर्दो द्वौ । द्वितीयतृतीययोस्त्रयस्त्रयः । पञ्चाशौचैः तु प्र-थमपञ्चमदिनयोर्दो द्वौ । द्वितीयचतु-र्थयोर्दो द्वौ । तृतीये चत्वारः । षड्शौचैः द्वि-तीयचतुर्थदिनयोस्त्रयस्त्रयः । शोभेत्वेकैकः । सप्ता-शौचैः तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शोभे-त्वेकैकः । अष्टाशौचैः चतुर्थपञ्चमदिनयोर्दो द्वौ । शोभेत्वेकैकः । नवाशौचैः तु पञ्चमदिने द्वौ । शोभेत्वेकैकः । पक्षिणीशौचैः चतुर्थो

द्वौ । शोभेत्वेकैकः । पक्षिणीशौचैः चतुर्थो

द्वौ । शोभेत्वेकैकः । पक्षिणीशौचैः चतुर्थो

द्वौ । शोभेत्वेकैकः । पक्षिणीशौचैः चतुर्थो

द्वौ । शोभेत्वेकैकः । पक्षिणीशौचैः चतुर्थो

अन्त

अन्त

अन्दू

आद्यद्वितीयविनयोः पक्ष पक्ष पिण्डाः । दादशा-
हाद्यशौचे नवदिनेषु नवपिण्डाः । शेषदिने दशमः ।
सद्यः शौचेकाहयोरेकाह एव दशपिण्डाः । अग्रौ-
चान्तमध्ये पिण्डो देयः राज्ञावपि ॥ * ॥

गङ्गाभ्यस्यिष्यप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्नात्वा-
चस्य उदङ्मुखः कृष्णत्रयजलान्यादाय ॐ तन्मदित्यु-
च्यार्थं अद्यामुक्त्यादि अमुकस्य एतदस्मिसम-
संख्यकवर्षसहस्रावच्छतस्र्गोधिकरगणकमहीय-
मानत्वकामोऽमुकस्यैतान्शिव्यवगणानि गङ्गायां प्र-
क्षिपामीति सङ्ख्यापमथं कृत्वास्वीनि पञ्चगव्येन
सिद्धा हिङ्गममध्याव्यतिलैः मंथोज्य मृत्तिकापटे
स्थापयित्वा दक्षिणाहस्तेन तत्पटकमादाय दक्षिणा
दिशं पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्मेराजायैति वदन्
जलं प्रविश्य म मे प्रीतो भवत्वित्युक्त्वास्ति प्रक्षि-
पेत् । ततो मज्जनं कृत्वोत्थाय सूर्ये दृष्ट्वा दक्षि-
णामुत्सृजेत् । इति शुद्धितत्त्वं ॥ * ॥ किञ्च शान्तातप ।
“जलमेकाहमाकाशं स्थाप्यं क्षीरं च स्रग्मये” ।
पागस्करः । स्रग्मये तां गात्रिं क्षीरोदके विहा-
यमि निदध्या । प्रेताञ्च स्नाहीत्यटकं पिब चेत्
क्षीरं । इदं गात्राविति गौडा । गारुडे तु ।
“अपक्वे स्रग्मये पात्रे दग्धं दद्यात् दिनत्रयम्” ।
इत्युक्तं । हेमाद्रौ पादो तु दशाहमुक्तं ।
“तस्मान्निधेयमाकाशं दशगात्रं पयो जलं ।
सर्वतापोपणान्तरं मध्मथमविनाशनं” ॥
देवजातीये कारिकाया ।
“तत्र प्रयोपकृतये दशगात्रमग्नित्वं ।
कुर्यात् प्रदीपं तैलेन वाग्निपात्रञ्च मार्त्तिकं ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमृष्टिञ्च निर्व्विपत् ।
नाभगोत्रेण सम्बुध्य धर्मिया पितृयज्ञवत्” ॥
इति निर्णयमित्यौ प परिच्छे ॥

अन्तः, स्त्री, (अन्त्यते कायं सम्बध्यतेऽनेन अति वन्द्यः
कर्मणे प्रुत् ।) एतीतत् इत्यमरः ॥ आतडी
(अत् इति भाषा । आत् इति ग्यातः देहवन्धको
नाडीभेदः ।

उक्ता साङ्गान्तयो व्यासाः एवामन्त्राणि सृग्मि ।
अर्द्धश्वमेन क्षीरानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशत ॥
इति वैद्यकम् ।)

अन्तर्द्विः, स्त्री, ए, (अन्तन्त्या र्द्विः, प्राक-
पार्थिवादिवात् समासः मध्यपदलोपस्य) गोग
विशेषः । तद्विद्वानादि यथा,—

“वातकोपिभिराहृष्टि शीततोयावगाहनै-
धारणो गणभागाध्विषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥
क्षीभणैः क्षीभितान्यैश्च क्षुदान्तावयनं यदा ।
पवनो हिङ्गुमीकृत्य स्वनिवेषादधो नयेत् ॥
कुर्यादक्षिणामन्थिस्थो यशशाभं श्वयथु तदा” ।
धारणं उपस्थितस्य वेगस्य । इङ्गं अन्तुपस्थितस्य
वेगस्य प्रेरणः ।

“विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्ष्येनाङ्गमोटनं” ।
अन्यानि क्षीभणानि च बलवद्विग्रहकटोर्ध्वनुरा-
कर्षणादीनि । तैः क्षीभितः सदृश्य मञ्जालित
पवनः यदा क्षुदान्तावयव हिङ्गुमीकृत्य स्वनिवेषा
दधो नयेत् । तदा वंक्ष्णसन्धिस्थ सन् वंक्ष्ण

सन्धौ ग्रन्थिरूपं श्वयथुं कुर्यात् इत्यर्थः ॥ * ॥
उपेक्षिताया अन्तर्द्वेगवस्थामाह ।

“उपेक्षितायास्य मरुद्विद्वि-
माधानरुक् स्तम्भवतीश्च कुर्यात् ।
स पीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्नापयन्नेति एनस्य मुक्तः ॥

उपेक्षितायास्य र्द्विमित्यर्थः । मरुद्विद्विं सुक्क-
र्द्विं । आधानरुक् स्तम्भवती कुर्यात् । तत्रा-
धानमुदरे रुक् र्द्वयोर्मुक्कयोः स्तम्भा गात्रे तद्-
युक्ता कुर्यात् इत्यर्थः । भोजोऽप्याह ।

“अन्तं हिङ्गुगमादाय वातो नयति वंक्ष्णं ।
वंक्ष्णात्तद्गुणा युक्तं फलकोष्यां प्रपद्यते” ॥
स मुक्कर्द्विः । अन्त उदरे प्रध्नापयन् आग-
मनसार्गमुक्कन् कुर्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ अ-
साध्यमाह ।

“यश्चान्तावयवस्त्रिष्टान्मुक्कयोर्व्वीतसञ्चयात् ।
स्यादन्तर्द्विः सोऽसाध्या वातरुद्धिममाह्वितिः” ॥
स कौटुकं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातरुद्धि-
ममाह्वितिः ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव ब्रध्ममाह ।

“अथभिद्यन्दिगूर्वन्नस्युक्कपत्वाभिषाशनात् ।
करोति ग्रन्थिवच्छोयं दोषो वक्ष्णसन्धिषु ॥
ज्वरग्रन्थान्नाङ्गमादाच्छोयं ब्रध्ममिति निर्दिशत्” ॥ * ॥
अथ र्द्वेष्टिकिमा ।

“रुद्धावत्यासदं सार्गमुपवासं गुरुणि च ।
वेगाघातं एष्टयानं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥
वातरुद्धौ पिबेत् स्विग्ध यथाप्राप्तं विरेचनं ।
सक्षीरं वा पिबेत् तैलेन माममेरुगसम्भवं ॥
गुग्गुल्यैश्च र्द्वेष्टं तलेन गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातरुद्धिं जयत्याशु चिङ्कालानुबन्धिनो ॥
पितृग्रन्थिकमेगानं पितृर्द्विद्विमुपाचरेत् ।
जलोकाभिर्हरेदक्षु र्द्वौ पितृसमुद्वेवे ॥
चन्दनं मधुकं पद्मसुशोभं नीलसुत्पलं ॥
क्षीरं पिष्टुप्लेपेन दाक्षिण्योथरुजापङ्क ॥
त्रिकटु त्रिफलाक्वाथं सन्तारं लवणं पिबेत् ।
विरेचनमितं श्रेष्ठं कफर्द्विद्विनाशनं ॥
लेपनं क्रुद्धतीक्ष्णगोयं स्वदनं रुद्धमेव च ।
परिषेकोपनाक्षौ च सर्वमुष्णामिच्छेद्येत् ॥
मुङ्गमूर्द्धन्लौकाभिः शोभितं रक्तं हरेत् ।
पितृर्द्विरेचनं वापि शर्कराक्षीरमंयत् ॥
शीतमालेपनं सर्वं सर्वं पितृर्द्विः तथा ।
पितृर्द्विद्विमे कुर्यादाभे पक्वो च रक्तं ॥
स्वेदोमेदः समुत्थु तु लेपयेत् मुग्सादिना ।
शरीरं विरेचनद्रव्यं सुखोष्णमंयत्सयुतं ।
संशोद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
मीन्याः पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्वीहिमुखेन वै ॥
मुक्कशोथमगच्छन्त्यामन्तर्द्वौ विचक्ष्णः” ।
श्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्या अम-
वत्या ॥

“तेलमेरु गहनं पात्वा बलासिद्धं पर्यान्वितं ।
आधानन्यालोपचितामन्तर्द्वि जयेन्नरः ॥
गन्धायुष्मतेर्गहनलाग्गवधोक्षुम् ।
पटोलैश्च र्द्वेषणापि विधिना विहितं हृतं ॥

रवुर्तैलेन संयुक्तमन्तर्द्विद्वि व्यपोहति” ।
रास्त्रादिक्वाथः ॥ * ॥

“गन्धर्व्वहस्तैलेन र्द्वेषणापि युतं पिबेत् ।
विशालामूलजं चूणं र्द्विद्वि हन्यान्न संशयः” ॥
विशाला इन्द्रवारुणी ॥ * ॥

“वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।
शियुत्वकर्मर्षेः पितृः शोधश्चेष्टानिलापहः ॥
शुद्धसूतं द्विधागन्धं मृत्वायेतानि योजयेत् ।
लोहं रज्जुं तथा तान् कांस्यश्चाथ विशेषितं ॥
तालकं तुत्यकं वापि तथा शङ्खं वराटकं ॥
त्रिकटु त्रिफला चयं विडङ्गं रुद्धटाङ्कं ॥
कक्षुं मागधीमनं पाठां सहवुषां वचां ।
एलावीजं देवकाष्ठं तथा लवणपञ्चकं ॥
एलादिममभागानि चूर्णयेदथ कारयेत् ।
कषायेया हरीतक्या वटिका टङ्गसम्भितां ॥
एकां तां वटिकां यस्तु निर्गिलेद्वाग्निा सह ।
अखर्द्विः साध्योऽपि तस्य नश्यति सत्वम्” ॥

र्द्विवाधिकावटी ॥ * ॥ अथ ब्रध्मस्य चिकित्सा
“भृष्टस्त्रिगडतैलेन सम्यक् कल्कोऽभयाभवः ।
कृष्णामैन्धवसंयुक्तो ब्रध्मगोह्वरः परः ॥
अत्रागीह्वेषुषाकृष्टं गोमेदवदगन्वितं ।
काङ्गिकेन तु संपिष्टं तस्मैो ब्रध्मजित् परः” ॥
गोमेदं पत्रं । तथा च निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ।
“पत्रं हलाङ्गयं रामं गोमेदं वमनाङ्गयं” ।
इति र्द्विब्रध्मधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अन्दिता, स्त्री, (अन्दति नाद्याय व्येष्टभगिनोत्वं
सम्भ्रान्ति, अदि + गवुन् स्त्रिया टाप् । नाद्योत्तौ
व्येष्टभगिनी इत्यमरटीकायां ।) अन्तिका
चुस्ती । इत्यमरटीकाया नीलकण्ठः । चुस्ती
इति भाषा ।

अन्दू, स्त्री, (अन्त्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्वाङ्ल्यात् ।) हस्तिनिगडः । अद्या इति
भाषा । स्त्रीपादभूषणं । इति हेमचन्द्रो भूगिप्रयो
गस्य ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दकः, पु, (अन्त्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्, ततः स्तार्थे कन् ।) हस्तिपादवन्धनप्रदङ्गुल-
तत्पर्यायः । निगडः २ । इत्यमरः ॥ पादालङ्कार
विशेषः । तत्पर्यायः । पादकटकः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अन्दू, स्त्री, (अन्त्यते बध्यतेऽनेन, अदि + उण् तत
ऊङ् इति स्त्रिया ऊङ् ।) हस्तिपादवन्धन-
लौहनिगडः । आन्द्या इति भाषा । स्त्रीपाद-
भूषणं । मल गुणनी इत्यादि भाषा । इति
मेदिनी । (निगडः । प्रदङ्गुला । वन्धनञ्जुः ।
अन्दः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च । इति
मेदिनी ।)

अन्दूकः, पु, (अन्दू + स्तार्थे कन्, एयोर्दग्गदित्वात्
पक्षे केहण इति ङ्स्त्राभावः । स्तार्थिकप्रत्ययाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति इति पुंस्त्व
मन्यथा अन्दूक इति स्यात् ।) अन्दू । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ अन्धत् क वृक्षस्ये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु अन्धदृष्टि

अन्ध

विधाते चुरादि सेट् ।) दृक्त्तयो दृष्टिर्हिनी-
भावः । तेनाकर्म्मकोऽयं । सत्ताजीवनदर्पभोति-
श्रयणक्रोडानिवासस्त्यायत्तुध्वाननभोगतिस्थिति-
जगत्सत्ताप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदहन-
स्थितिद्वारोन्मादके शुद्धिस्तेदपलायनभ्रमगणके
श्रान्तौ भ्रुतौ मञ्जने ॥ दृप्तौ जागरणोषवक्रगम-
नोत्साहे मृतौ संशये स्नानौ मन्दगतौ च दृष्ट-
पतने चेष्टाक्रधौ गेदने । दृष्टौ हावस्तौ च
सिद्धिविगतौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्देगनिमेषभङ्ग-
यतनाद्ये धातवोऽकर्म्मकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चा-
र्थेषु वर्त्तमानान्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य
यतस्तस्मादकर्म्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु धातवः । तदद्भावेऽकर्म्मकाः स्युस्तद्वत्-
कृत्वां सकर्म्मकाः ॥ इति । अन्धयति अन्धापयति
दृष्टः । इति दुर्गादासः ॥

अन्धं, क्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धकारः ।
("सीदन्धे तमसि विधुरो मञ्जतीवान्तरात्मा" ।
इति उत्तरचरिते ।) जलं । इति मेदिनी ।

अन्धः, त्रि, (अन्ध + अच् ।) चक्षुर्दयहीनः । आन्धा
आंधला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अ-
दृक् २ । इत्यमरः । ("दृष्टोऽस्यः पतिरेष मञ्जक-
गतः" । इति साहित्यदर्पणे ।

"अन्धो मत्स्यानिवाश्रान्ति स नरः करटकैः सह ।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रवृत्तं सभाङ्गतः" ।
इति मनुः ।)

अन्धः, [स] क्री, (अन्ध + अमुन् ।) अन्धः । इत्य-
मरः ॥

अन्धकः, षं, (अन्ध + गवल् ।) देष्टभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः ।

("मुदंष्ट्रं च सुचारं च कृष्णाम्बिन्धुकास्तयः" ।
इति हरिवंशे ।) असुरभेदः । इति महाभागतं ॥
("स ब्रजव्यन्धवद्यस्मादनस्योऽपि हि भारत ।
तमन्धकोऽयं नास्ति प्रोचुन्तत्र निवासिनः" ।
इति हरिवंशे ।) मुनिविशेषः । इति याज्ञ-
वल्काः ॥ (दृष्टिहीनः । चक्षुर्दयहीनः ।

"अन्धकः कुञ्जकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।
त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्म्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्धकरिपः, षं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशक
तया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
श्लेषकाव्यादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्याग्नि-
चन्द्रेषु च वर्त्तते ॥

अन्धकारः, षं, क्री, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध
+ कृ + अच् ।) तेजःसामान्याभावः । आंधार
इति भाषा । तत्पर्यायः । ध्वान्तं २ तमिस्रं ३
तिमिरं ४ तमः ५ । इत्यमरः ॥ ("अथान्धकारं
गिरिगङ्गाणां" । इति रघुवंशे ।) भूष्ण्यायं ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महान्धकारे अन्धतमसं ।
७ सर्वव्यापकान्धकारे सन्तमसं । ८ अल्पान्धकारे
अवतमसं ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । भयदृष्टि-
तेजोऽवरोधकारित्वं । तिक्तत्वं । सर्वव्याधिकर-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अन्ध

अन्धकामुहृद्, षं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्,
नाशकतया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्धकूपः, षं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + करो-
त्यर्थे शिच् + पचाद्यच्, तादृशः कूपः ।) सान्ध-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः । आंधुर्या पात्कुर्या
इति भाषा ।

("मञ्जत्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे ।
अन्धकूपे निगलन्स्त्रिभ्ररञ्जुर्यथा घटः" ॥
इति सद्भावे ।)

अन्धतमसं, क्री, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं
तमः कर्म्मधारयः, समासान्त अच् ।) निविडा-
न्धकारं । इत्यमरः ॥

("प्रधंसितान्धतमसस्तप्तोदाहृगं रविः" ।
इति शिशुपालबधे ।)

अन्धतामसं, क्री, (तम एव तामसं प्रजादित्वात्
स्वार्थे अच् ।) निविडान्धकारं । महान्धकारं ।
इत्यमरः टीकाया स्वामी ॥

अन्धतामिसं, क्री, (तमिस्रैव तामिसं, स्वार्थे अच्,
अन्धं निविडं तामिसं कर्म्मधारयः ।) निविडा-
न्धकारमयनरकविशेषः । पञ्चप्रकाशाज्ञानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेषः । देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति
बुद्धिः । इति भारतभागवते,—

("शक्रविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्धकारमयः । "तस्यां धर्म्मं
पत्रामन्धतामिसमभ्यध्यायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्धमधिका, स्त्री, (अन्धं दृष्टिविधाते, अन्ध + भाये
घञ्, अन्धं दृष्टिविधाते मघानि तत्सर्वेन नाश
यति, मुष् + गवल् एधोऽग्नादित्वात् दीर्घः स्त्रिया
टाप् ।) देवतादृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धाहिः, षं, स्त्री (अन्धः अहिः सर्पइव ।) मत्स्य-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुचिया इति ग्यात ।

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + गवल् स्त्रिया टाप् ।) द्युत-
विशेषः । राज्ञि । इति मेदिनी । सर्षपी । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्वीविशेषः । चन्द्रगोविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्धुः, षं, (अन्ध + उण् ।) कूपः । इत्यमरः ॥

अन्धुलः, षं, (अन्ध + उलच् ।) शिरीषवृक्षः इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धुः, षं, (अन्धयति गीतेन मृगान् अन्धवत्
करोति, अन्ध + कर्त्तृणि रः ।) व्याधः । मृगया
जीवी । इति कश्चित् मंत्रहकारः । (वैदिककान्तु
कागवस्त्रिया जाता जातिविशेषः, स तु सततं
ग्रामवर्हिवांसो मृगयाजीवी च ।

"कागवर्निधादात् तु चर्म्मकारः प्रसृयते ।
वैदिककान्तुमेदो वैदियामप्रतिश्रयो" ॥
इति मनुः ।)

अन्धं, क्री, (अद् + कर्म्मणि क्तः ।) खिन्नतण्डुलं ।
यथा,—
"शुस्यं क्षीत्रगतं प्राङ् सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं विनुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतं" ॥

अन्ध

इति आङ्गत्तवृत्तवशिखुवचनं ॥ तत्पर्यायः ।
भक्तं २ अन्धः ३ भिक्षा ४ ओदनं ५ दीर्घिः ६ ।
इत्यमरः ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टीका ॥ कूरं ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अट्टं ९ कसिपुः १० जीवातुः
११ । इति जटाधरः ॥ कूरं १२ आपूपिकं १३
जीवन्तिः १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * अस्य गुणाः । बुद्धियुक्तधीतिपुष्टि-

धात्विन्द्रियबलकारित्वं । गुरुत्वं । क्षुधाक्षयरोग-
श्रमकार्यनाशित्वञ्च ॥ * नवान्नगुणाः । श्लेष-
कारित्वं । स्वादुत्वं । सुस्निग्धत्वं । दृढत्वं । गुरु-
त्वञ्च ॥ * एरणामगुणाः । विरसत्वं । रूक्षत्वं ।
पथ्यत्वं । अभिकारित्वञ्च ॥ * उष्णामगुणाः ।
प्रशंसनीयत्वं । शूयत्वं । अपिकारित्वं । वायुश्लेष्म-

नाशित्वं । रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च ॥ * अत्यु-
ष्णामगुणाः । बलनाशित्वं ॥ * शीतशुष्कामगुयो-
गुणाः । दुर्जरत्वं ॥ * अतिक्रिमामगुणाः । ग्लानि-
कारित्वं ॥ * तण्डुलान्वितामगुणाः । दुर्जरत्वं ॥ *
जलघौतसद्योऽन्नगुणाः । शीघ्रपाकित्वं । हिमत्वं ।
लघुत्वञ्च ॥ * गात्रस्थितजलगुक्तामगुणौ । त्रि-

दोषकोपकारित्वं । रुक्षत्वञ्च ॥ * भृशतण्डुलाम-
गुणौ । लघुत्वं । अग्निप्रदीपनत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ * धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं ॥ अदनीयद्रव्य-
मात्रं ॥ अन्नसाधनं यथा,—

"सुधीतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत् ।
तद्भक्तं प्रष्टवं चोषां विधत्तं गुणवन्मतं" ॥
तद्गुणाः ।

"भक्तं वञ्चिकं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधीतमसूतं शीतं गुर्वीरुष्यं कृपप्रदं" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * तदानफलं यथा,—
"वारिदस्त्रिमायाति सुखमत्तथ्यमन्नदः" ॥

अन्नस्य प्रजापतिर्देवता । अन्नयसुखप्राप्तिः फलं ।
प्रतिगृहे सुष्टियाहणं । इति शुद्धितत्त्वं ॥ अपिच,
"ब्रह्महत्याहृतं पापं अन्नदानात् प्रगणयति ।
अन्नदः पापकर्म्मोपि पूतः स्वर्गे महीयते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * अथ प्रजापतिर्देवताम-
दानवर्चः । तत्र अन्नदानमन्तिः । ब्रह्मपुराणे ।

"अन्नं प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्रयन्तं परं ।
तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पितृमानवाः ॥
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परां गतिं ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेहाधिकं शुभं" ॥
तथा,—

"अन्नमूर्जस्वनं लोके दत्तोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सता पश्यान्माश्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥
महाभागते ।

"अन्नदः पशुमान् पत्नी धनवान् भोगवानपि ।
प्रागावांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप" ॥
तथा,—

"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोक्षो यशसि च ।
कीर्त्तिश्च वद्धते शशस्त्रिभु लोकेषु पाण्डव" ॥
आग्नेयपुराणे । अन्नस्त्यगन्तरं ।

"तस्मादन्नं सदा देहि अद्रया नृपसत्तम ।

अन्नदद्यादिकं पापं अन्नदस्य प्रणश्यति" ॥

तथा,—

“अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
पुण्यं यज्ञस्यमायुष्यं बलपुष्टिविवर्द्धनं ॥
सर्वमन्नस्य दानेन भवतीति विनिश्चयः ।
महाकाश्चनचित्राणि खेवितान्यप्यगोशैः ॥
अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुगलये ।
भक्ष्यभोग्यमयाः फौला दिव्यरूपाद्यलङ्कृताः ॥
हृद्यपुष्टजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चाग्रतः ।
हृद्यस्य च ययानैश्च क्रीडमानाश्च ते नराः” ॥
पद्मपुराणे ।
“आपस्वतनदी वापी एष्टिवी सर्वकामदा ।
विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्वदा ।
क्षुधिते यः प्रयच्छेत् अन्नं अद्रासमन्वितः ।
ब्रह्मणो भवने न वै ब्रह्मणा सह मोदते ॥
आन्ववाकणोकाश्च यस्याः कौवेरकालया ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च सर्वे चाद्रं प्रतिष्ठिताः ॥
ददत् कन्यामलङ्कृत्य हृद्यस्यश्च महाधनं ।
अन्नदानस्य चैतानि कलां नार्हन्ति षोडशी” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“शिवतो यस्मिन् द्यासान् विद्वान् विप्रं सुसंस्कृतं ।
अन्नप्रदस्य तावन् कृतवः परिकीर्त्तिताः” ॥ २ ॥
अथान्नदानधर्मेः । यमः ।
“आदरेण च भक्त्या च यदन्नमुपदीयते ।
तत् प्रीणयति पात्राणि मारुतं मानवर्जितं ॥
दुर्लभं मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ।
मुदा दाता च भोक्ता च तावभौ स्वर्गगामिनौ ॥
योऽन्नं बद्धमत्तं भुङ्क्ते यश्चान्नं नावभन्यते ।
यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
प्रीतितोऽन्नश्च यो दद्यात् गृह्णीयात् योऽभिलष्ये च ।
प्रीतितोऽन्नयमप्राति पृजितं स्वर्गमश्नुते ॥
यो दद्याद्विप्रयोगान्नं यश्चान्नं नाभिनन्दति ।
तावभौ नरके ममौ वसेतां शरदा शतं” ॥ * ॥
अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।
कूर्मपुराणे ।
“गृहस्थस्यान्नदानेन फलं नाप्नोति भानवः ।
आमभेवास्य दानव्यं दत्त्वाप्नोति परा गतिं” ॥
अन्नदानेन पक्वान्नदानेन फलं नाप्नोति ।
इति गृहस्थ्यामात्रदानेन यादृशं फलं तादृशं
पक्वान्नदानेन नाप्नोतीत्यर्थः । गृहस्थस्यामात्रदाने
सति तस्य पञ्चयज्ञनिष्पत्तिः ॥ * ॥
अथ सामान्यान्नदानं नन्दिपुराणे ।
“अन्नाद्भूतानि ज्ञातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणाः ।
न तस्य पात्रादिविधिर्विना आद्रं प्रकीर्त्तितः” ॥
तथा,—
“अपि क्रीटपतङ्गानां शुना चागलानयोनिना ।
दत्त्वां लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
नान्येभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं पत्नेभ्योऽन्नं प्रयच्छतः ।
दीनान्यरूपयानाश्च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
यासमात्रं नरो दत्त्वा अन्नानामन्नदृष्टवे ।
सर्वो वसेत् समानान् शतं भोगिर्भनोरुमैः ॥
यासे यासे फलं क्षेतद्विधिवत् परिकीर्त्तितं ।

एतदेवायने प्रोक्तं दिगुणं पुण्यगौरवं ॥
अन्नं विना ह्यप्राणस्य दत्त्वां देवकालतः ।
फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वितं” ॥
सर्वभावसमन्वित इति स्वबोधनं । अत्र यज्ञ-
मानः प्राणिमात्रेभ्यो गृह्णीतोदपूर्णातात्प्राज्ञः
उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् ।
तदयथा । ॐ नन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्रादान-
फलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तदवधि
यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः स्वगृहे अन्यत्र वा
भक्तशालां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं दयं । अतएव
धार्मिकान्ताम्बपट्टविलिखितां भूमिं समुपकल्प्य
आचन्द्रार्कस्यायिनीं भक्तशालां ददाति ॥ * ॥
वायुपुराणे ।
“क्षिप्रमथयामस्मिन् दद्यादन्नं बुभुक्षिते ।
सद्यन्नं मदा स्निग्धं भक्ष्यं सत्कृत्य यत्नतः” ॥
क्षिप्रमतिथिप्राप्त्यनन्तमेव । अक्षिणमनुपहतं ।
भक्ष्यमप्रतिषिद्धं ।
“तरुणादियसङ्गाणं विमानं संभवाह्वनं ।
अन्नदो नभते तिस्रः कल्पकोटीस्तयैव च ॥
अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
अन्नाद्भूतानि ज्ञायन्ते जीवन्ति च न मंशयः ॥
जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।
अन्नाज्जीवति त्रैलोक्यं त्रैलोक्यस्यैव तत्फलं” ॥
बुभुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्ववत् संकल्प्य दद्यात् ।
ॐ वायुपुराणोक्तप्राणिमात्रफलप्राप्तिकामोऽहं बुभु-
क्षितेभ्यः सद्यन्नं स्निग्धमन्नं दास्ये । एवं सङ्कल्प्य
बुभुक्षितानिभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् ॥ * ॥
महाभारते ।
“आन्ताय क्षुधितायां च प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायम्भुवं महत् स्थानं स गच्छति नराधिप” ॥
आन्ताय क्षुधितायां पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् ।
ॐ स्वायम्भुवस्थानप्राप्तिकामोऽहं आन्ताय क्षुधि-
तायां दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकालं आन्नं
क्षुधितमनुसन्धायाः तस्मै दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“सङ्गो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाग्न्याप्राप्तिं ह्यवमाह पराशरः” ॥
अभीष्टममये सद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्योऽन्नं
पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तस-
ङ्गोचरान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं सङ्गोऽन्नं दास्ये ।
ततः प्रभृति अभिमतकालं सङ्गो ब्राह्मणादि-
भ्योऽन्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते ।
आन्तायादृष्टपूर्व्याय तस्य पण्यफलं महत्” ॥
अपरिक्लिष्टमनुपहतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व-
वत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं
आन्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्व्यायां दास्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाकालमध्वगमन्वित्य यथोक्तमन्नं तस्मै
दद्यात् । अत्राध्वनि वर्त्तते इति शटनिर्देशान्
पथि गच्छते पथिकाय वर्त्मनि कुटीं कृत्वा तरु-
तले चान्नं दद्यात् ॥ * ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“गृह्णां मानवो दत्त्वा गृह्णादार्थिनि काङ्क्षितं ।
अन्नयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति” ॥

मृत्युं संकृतं । सद्यन्नमन्नं पूर्ववत् सङ्कल्प्य तद-
र्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तगृह्णादार्थाङ्गि-
गोचरगृह्णादानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति
गृह्णादार्थिभ्यो गृह्णमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य
गृह्णादार्थिनोऽनुसन्धाय तेषु यथाशक्ति गृह्णां
दद्यात् ॥ * ॥ तथादानप्रकरणे ।
“सहस्रपरिवेशन्तु नरकन्तु न गच्छति ।
विमानेनार्कवर्गेन स्वर्गलोके महीदते” ॥
सहस्रपरिवेशः सहस्राय मनुष्येभ्योऽन्नप्रदः ॥ यथा-
सम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्ववत्
सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्मोत्तरोक्तसहस्र-
परिवेशानफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय
मनुष्येभ्यो व्यञ्जनादिसहितमन्नं दास्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिनैः सहस्रं मनुष्यान्
भोजयेत् । देवलः ।
“कृत्वापि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमीषितं ।
ब्राह्मणानां विशेषेण स निश्चिन्त्यात्मनस्तमः” ॥
विशेषेण इत्यभिधानात् अत्राक्षरगोपि फलमेतद-
भवत्येव । एवञ्च सामान्यान्नदानमित् । ईषित-
मित्यर्थिनं स्पृष्ट्वा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य
तेभ्यः पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुख-
नानावर्गेभ्य आत्मीयतमः क्षयकामोऽहं यथासम्भवं
ईषितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुप-
स्थितेभ्य ईषितमन्नं दद्यात् । इत्यादि वृत्तान्तसेन-
कृतदानमात्रे अन्नदानावर्त्तः ॥
अन्नः, पं. (अन्वित्यनेन अन्न + नन्, अद्यते इति
अद् + क्तं वा ।) सूत्र्यः । इति सिद्धान्तकौ-
मुदी ॥
अन्नः, त्रि. (अन्वित्यनेन अन्न + नन् ।) भुक्तः ।
खादितः । इति मेदिनी ॥
अन्नकोष्ठकः, पं. (कोष्ठमिव, कोष्ठ + कन् अन्नस्य
नगदुलाटेः कोष्ठकः रक्षणस्थानं ।) तदुलादि-
रक्षणस्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ गौला करुइ
इत्यादि भाषा ।
अन्नगन्धिः, पं. (अन्नस्यैव अपक्वतया गन्धोयस्य
सः । उपमानाच्च इति पाणिनिस्त्वैण इच्
समासान्तः ।) उदरामययोगः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
अन्नपूर्णा, स्त्री. (अन्नं पूणे यस्याः सा राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः) स्वनामख्यातदेवीविशेषः ।
तन्मन्त्रादि यथा,—
“माया हृद्गवत्यन्ते माहेश्वरिपदे ततः ।
अन्नपूर्णे ठयुगले मनुः सप्तदशाक्षरः” ॥
कल्प्य च ।
“प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशाक्षरी ।
अन्नप्रदा मोक्षदा च सदा विभवदायिनी ॥
मायाद्या च यदा देवी तदा सा स्वलेष्टदा ।
श्रीवीजाद्या यदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ॥
वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीश्वरप्रदायिनी ।
कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥
तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
माया श्रीयुग्मबीजाद्या सदा विभवदायिनी ॥

अन

श्रीमाया युग्मवीजाया सर्वसम्पत्तिपूरणी ॥ * ॥
 र्षां पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय
 हृत्पद्मस्य केशरेशु मध्येषु च भुवनेश्वरीपीठ-
 मन्वन्तं पीठशक्तीन्त्ये ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
 यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पर्हि-
 ष्ण्डसे नमः । हृदि अन्नपूर्णादे देवतायै नमः ।
 तत्रैव ।

“रतेषां मन्त्रराशिना ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः ।
 पर्हिः कन्दः समाख्यातं देवता चाम्नपूर्णाका” ॥
 ततः कराङ्गन्यासौ । क्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । क्रीं
 हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायावीजेन
 कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।
 अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत् ।
 कल्पे च ।

“यद्द्वीजाया भवेद्विद्या तद्दीजेनाङ्गकल्पना” ॥ * ॥
 ततो ध्यानं ।

“रक्षां विचित्रवसना नवचन्द्रचटा-
 मन्नप्रदाननिभं ता स्तनभारगन्ता ।
 नृत्यन्तमिन्दुमकुलाभगंगां विलोक्य
 हृष्टा भजे भगवतीं भवद्भवहन्त्री” ॥

यत्नं ध्यात्वा मानसैः संपज्य शङ्कस्थापनं कुर्यात् ।
 ततः सामान्योक्तपीठपूजा विधाय भुवनेश्वरी
 मन्त्रोक्तत्रयादिपीठमन्वन्तं पीठपूजा विधाय एन-
 र्थात्वा व्यावाहानादिपञ्चपय्याङ्गलिदानपर्यन्तं वि-
 धाय व्यावर्गापूजाभारभेत । यथा केशरेशुर्ब्रह्मि-
 कोणे क्रीं हृदयाय नमः । नेर्हते क्रीं शिरसे
 स्वाहा । त्रायये क्रीं शिखायै वषट् । उष्णान्या
 क्रीं कवचाय हुं । मध्ये नेत्रत्रयाय वीषट् । चतु-
 र्दिक्षु क्रीं अस्त्राय फट् । अष्टरलेषु पूर्वादिषु
 ब्राह्मीं माहेश्वर्यै कौमायै वैष्णव्यै वाग्रायै इन्द्रायै
 चामुण्डायै महालयै प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
 येत् । तत्रैव ।

“दलेषु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्या व्रमणः सुधीः” ।
 श्रद्धस्य प्रणवश्चतुर्दशश्वरी विन्दुयुक्तः ॥ कालिका
 पुराणे मन्त्रस्य सेतुकुण्डो उक्तत्वात् । तत इन्द्रा-
 दीन् वचादींश्च पूजयित्वा ध्रुवादि विसर्जनान्तं
 कर्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य एषश्चरणद्वय योऽ-
 षसहस्रमङ्गलः । तथा च ।

“यथाविधि नपेन्मन्त्र वस्तुममहसकं ।
 साज्येनात्रेन जुञ्ज्यात्तद्विद्यामनन्तरं” ॥
 अयं मन्त्रः प्रणवादिषुष्टादशोक्तः । मायादि
 श्रीवीजादिश्च । तथा माया विना प्रणवादि
 कामादिः श्रीवीजादिः वाग्मवादिश्च समष्टशा-
 स्त्रः । कवचे तथा प्रतिपादयान्त् । विशेषस्तु
 यद्यद्द्वीजादिको मन्त्रस्तेनवाङ्मङ्गकल्पना ॥ * ॥

अथान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणते देवि नमः शङ्करवल्गुभे ।
 नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 नमो मायायहीताङ्गि नमः शङ्करवल्गुभे ।
 माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 महामाये शिवधर्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।
 वाञ्छादात्रि सुरेशानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

अन

उद्यद्वायुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
 चन्द्रचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 विचित्रवसने देवि अन्नदानरतेऽन्धे ।
 शिवनृत्यकृततामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 साधकाभीष्टदे देवि भवद्भवविनाशिन ।
 कुचभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 षट्कोणपद्ममध्यस्थे षडङ्गयवतीमये ।
 ब्रह्माण्डादिस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 देवि चन्द्रकृतापीडे सर्वसाम्राज्यदायिनि ।
 सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 इन्द्राद्यश्चितपादाङ्गे रुद्रादिरूपधारिणि ।
 सर्वसम्पत्प्रदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 पूजाकाले पटेदयस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
 तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥
 प्रातःकाले पटेदयस्तु मन्त्रशापपरःसर्ग ।
 तस्य चान्नसमृद्धिः स्यादुद्धर्माना दिने दिने ॥
 यस्मै कर्मैः न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।
 प्रकाशात् कार्यहानि स्यात्सन्माद्यत्नेन गोपयेत्” ॥
 इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ * ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथितास्त्रादन्नपूर्णाया या विद्याः सुदुर्लभाः ।
 कृपया कथिता सर्वा श्रुतास्त्राधिगता मया ॥
 साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् परोदितं ।
 त्रैलोक्यमन्त्रक नाम कवचं मन्त्रत्रयहं” ॥

इश्वर उवाच ।

“प्रणमोऽर्चति वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 त्रैलोक्यमन्त्रक नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
 ब्रह्मविद्यास्वरूपं च महोदशैश्वर्यदायकं ।
 पाठनाद्वारं गान्मर्यस्तेनोक्तैश्वर्यंभारभवंत् ॥
 त्रैलोक्यमन्त्रक नाम कवचस्य ऋषिः शिवः ।
 कन्दो विराडन्नपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 क्रीं नमो भगवत्यन्तं माहेश्वरिपदं ततः ।
 अन्नपूर्णे ततः स्वाहा त्रैया समष्टशास्त्रिणी ॥
 पातु मामन्नपूर्णा माया ख्याता भुवनत्रये ।
 विमाया प्रणवाद्येया तथा समष्टशास्त्रिणी ॥
 पात्वन्नपूर्णा सर्वान्ङ्गं रत्नकुम्भान्नपात्राः ।
 श्रीवीजाद्या तथा चेषा दिग्गन्धार्गा तथा मुखं ॥
 प्रणवाद्या श्रुताः पातु कण्ठे वाग्देवी नृपर्विका ।
 कामवीजादिका चया नृदयन्तु महेश्वरी ॥
 तारं श्रीं क्रीं नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
 माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
 नाभिमैकोनविंशतिं पाशात्महेश्वरी मदा ।
 तारं माया रमा काम योऽशुणास्तनपदं ॥
 शिरःस्था सर्वदा पातु विंशत्यर्गात्मिका च याः ।
 करौ पादौ मदा पातु रमा कामो भवस्तथा ॥
 अत्रश्च सर्वदा पातु विंशत्यर्गात्मिका च याः ।
 अन्नपूर्णा महाविद्या क्रीं पातु भुवनेश्वरी ॥
 शिरः श्रीं क्रीं तथा क्रींश्च त्रिपटा पातु मे गृह ।
 षड्दीर्घभाजा वीजेन षडङ्गानि एनन्त् मां ॥
 इन्द्रो मा पातु पूर्वे च वङ्गिकोणेऽनर्णोऽवतु ।
 यमो मा दक्षिणे पातु नेर्हत्या निर्हृतिश्च मां ॥

अन

पश्चिमे बहवः पातु वायव्यां पवनोऽवतु ।
 कुबेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
 ऊर्ध्वार्धः सततं पातु ब्रह्मणन्तो यथाकमात् ।
 वक्ष्याद्याश्चायुधाः पान्तु दृशदित्तु यथाकमात् ॥
 इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यमन्त्रकं परं ।
 यद्वा पाठनादेवाः सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारणादयतः ।
 लज्जयवति हन्येव कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
 एष्यान्नृत्यलोकं देखै मूलैर्नैव पटेत्ततः ।
 युगायुतकृत्यास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
 प्रीतिमन्योन्यतः कृत्वा कमला निखला ष्टहे ।
 वागी वल्लो वसेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 अष्टोत्तरशतं चास्य एषश्चर्याविधिः स्मृतः ।
 भूर्जे विलिख्य गुलिकां स्वर्गस्थां धारयेद्यदि ॥
 कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ सोऽपि सर्वतपोमयः ।
 ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्वाचं प्राप्य पार्ष्णीति ॥
 माल्यानि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशयः” ॥
 इति भगवतश्च भैरवभैरवींसादे अन्नपूर्णाकवचं
 समाप्तं । इति तन्त्रसाम् ॥ * ॥ तस्याः लुप्यन्तरं
 यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

“ॐ गित्यानन्दकरी उमाभयकरी मौन्दर्यां गताकरी
 निर्धताखिलधोर पावनकरी प्रवृत्तमाहेश्वरी ।
 प्रान्त्याचलवंगपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्ना देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥१॥
 नानागतिविचित्रभुषणकरी हेमाम्बगडम्बरी
 सुक्ताहार विलम्बमानविलसद्वीजकुम्भान्तरी ।
 काशीमंगारुवासिताङ्गसुचरी काशीपुराधीश्वरी ।
 भिन्ना देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥२॥
 योगानन्दकरी विप्लवकरी धर्मैकनिष्ठाकरी
 चन्द्रार्कानलभासमानलक्ष्मी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
 सर्वैश्वर्यकरी तप फलकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्ना देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥३॥
 कैलासाचलकन्दमालयकरी गौरी उमा शङ्करे
 कौमायीनिगमार्थगोचरकरी ॐकारवीजाक्षरी ।
 मोक्षदायकवाटपाठनकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्ना देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥४॥
 दृश्यादृश्याविसृतिभावकरी ब्रह्माण्डभागोदरी
 लीलानाटकस्त्रोत्रनन्दकरी विज्ञानदीपाङ्करी ।
 विश्वाधीश्वरमन्त्रप्रदोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्ना देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥५॥
 गुर्वी सर्वजनेश्वरी त्रयकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी
 नारीनीलसमानकुन्तलधरी नित्यान्नदानेश्वरी ।
 सर्वानन्दकरी मदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्ना देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥६॥
 व्यादितान्तसमस्तयोगिनकरी चन्द्रप्रभा भास्करे
 काशीमंगारुश्वरी जितलक्ष्मी नित्याङ्करी शर्वरी ।
 कामाकाङ्ककरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्ना देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥७॥
 चन्द्रार्कानलकोटिपूर्णावदना बालार्कवर्णेश्वरी
 चन्द्रार्कप्रिसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी ।
 मालापस्तकपाशकाङ्कशुशुभरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्ना देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥८॥

अन्न

अन्य

दर्शीपाकसुवर्गं त्रघटिका टले करे संस्थिता
 वामे चारुपयोधरो रसभगी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
 भक्ताभीष्टकरी फलप्रदकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी माताद्रुपुर्णेश्वरी ॥६॥
 सर्वत्राणकरी महाभयहारी माता कृपासागरी
 दाक्षानन्दकरी निगामयकरी विश्वेश्वरी श्रीधरी ।
 साक्षान्मोक्षकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी माताद्रुपुर्णेश्वरी ॥१०॥
 अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे ।
 ज्ञानवैराग्यसिद्धार्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
 इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णास्तोत्रं स
 माप्तं । क्वचित् पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास
 इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, क्री, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन्
 तत् । अन्न + प्र + अण + भावे ल्युट् ।) धष्टे
 मासि अष्टमे वा बालकस्य पक्षमे मासि सप्तमे
 वा बालिकायाः प्रथमाम्नान्नप्राशनं कर्तव्यम् । इति
 स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतज्ञानः कृत
 वृद्धिश्चाहः पिता शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य
 विरूपाक्षत्रपान्तां कुशगिरिका समाय प्रकृत
 कर्माग्ने प्रोक्षणप्रमाणा घृताक्ता समिधं तृष्णी-
 मधौ जुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । ततः
 व्याज्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतीर्जुञ्जयात् । ततः
 पञ्चप्राणाना होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं
 जुत्वा प्रोक्षणप्रमाणा घृताक्ता समिधं तृष्णीमधौ
 जुत्वा प्रकृतं कर्म समाय उदीचीं शाश्वायन
 होमादिवामदेव्यगान्तं कर्म निर्व्वर्त्य मन्त्रेण
 कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्मकार-
 यित्वास्त्राणाय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेव-
 भट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—
 “ततोऽन्नप्राशनं धष्टे मासि कार्थ्ये यथाविधि ।
 अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यदष्टे मङ्गलं कुले” ॥
 षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्य
 चिन्तामणौ ।
 “अन्नस्य प्राशनं कार्थ्ये मासि धष्टेऽष्टमे बुधे ।
 स्त्रीगान्त् पक्षमे मासि सप्तमे प्रतपौ सुनि ॥
 दादशीमप्रमीनन्दारिक्तासु पश्यपञ्चम ।
 बलमादुर्गुणो हन्यात् शिशुनामन्नभक्षणं” ॥
 भुजबलभीम ।
 “षष्ठे मासि निष्ठाकरे शुभकरे रिक्ततरे वा तिथौ
 सौम्यादित्यसितेन्दुगोविदिवसे पक्षे च कृष्णतरे ।
 प्राज्ञेण्यति पौष्णत्रेयायुगे हस्तादिषट्कोत्तरे
 राशेयाप्यतिपत्यमैश्वर्यं नितरांमन्नादिभक्तं शुभं” ॥
 युगेति प्राज्ञेण्यौ प्रथमे संवध्यते । तथा-
 चापि तिथ्यादिविद्वद्वद्वं विवर्ज्येत् ।
 “वृषहन्धनुर्मौलिकन्यालमेऽन्नभक्षणं ।
 त्रिकोणाष्टकयुक्तान्ययथा यदक्षथाफलं ॥
 दुष्टः शशधरो लघात् षष्ठाष्टस्योऽन्नभक्षणं” ।
 मार्कण्डेयः ।
 “देवता पुत्रस्तस्य पितुर्भुगतस्य च ।
 अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रं च काञ्चने ॥
 मन्वाण्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः ।

अन्य

कृतप्राशनमुत्सृजे मानुर्बालानु तं न्यसेत् ॥
 देवायतोऽथ विन्यस्य शिख्यभाण्डानि सर्व्वशः ।
 शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं ॥
 प्रथमं यत् स्पृशेद्दालः शिन्धुभाण्डं स्वयं तथा ।
 जीविका तस्य बालस्य तैवेव तु भविष्यति” ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
अन्नभयकोषः, पं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विका-
 रार्थे मयट् । “आनन्दमयोऽभ्यासादिति” प्राग्-
 रकृत्वे भाव्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति
 वेदान्तसारः ॥
अन्नमलं, क्री, (अन्नस्य मलं धृष्टीतत्परुषः ।) मद्यं ।
 यथा,—
 “सुग वै मलमन्नाना परीष मलमुच्यते ।
 तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्वस्य न सुगं पिबेत्” ॥
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अन्नविकारः, पं, (अन्नस्य विकारः धृष्टीतत्परुषः ।)
 युक्तं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणित-
 मांसादिपरिणामत्रयस्य मद्यानुः । रेतः ।)
अन्नदः, पं, (अन्नमन्ति भुङ्क्ते अन्न + अद् + अण् ।
 विद्याभ्रमन्नखादकृत्सु जगदभिन्नतया, तथाहि
 अतो “मदेव मौषेदमय आमीटेकमेवाद्वितीय-
 मित्युपक्रम्य तदेतत् ब्रह्म स्यात् प्रजायेय इत्यादि
 शङ्करभाष्ये । “यजान्तकृत् यज्ञरह्यमन्नमन्नाद
 गव च” ।)
 विष्णुः । इति तस्य महत्सनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तारि त्रि ॥ (पराभोजनकारी ।)
अन्य, त्रि, (अन्न + बाङ्गान्तात् यत् ।) असदृशः ।
 इति मेदिनी ॥ परः ।
 (“चातकतापशुगण्यो जलधरे भिद्रो भवे भवत्को-
 ऽन्य” । इति नीतिमाला ।
 “सोऽयमन्वेन वेगाद्दहामेन
 द्विरपतिना सन्निपत्यानिदुक्तः” ।
 इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः । भिन्न । २ अन्य
 तमः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । इत्यमरः ॥
 विलक्षणः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः । ८ ।
 गोमः । इति शब्दरत्नावली ॥
अन्यत्, व्य, (अन्न + बाङ्गान्तात् यत् ।) इतरं । भिन्नं ।
 यथा देवदत्त आयातोऽन्ययज्ञदत्तः ।
 “अन्यदेशस्य गान्भीर्यमन्यद्वयं महीयते” ।
 इत्यादौ तु क्विबलिङ्गप्रथमैकवचनान्तान्यशब्द-
 रीकारणाद्युपपत्तिरिति बोध्यं ।
अन्यत्, स्, [स्] व्य, (अन्य + “सर्व्वविभक्तिभ्यस्तसि-
 लिति” तसिल् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—
 “गकतो हि धिगममगुणात्ता
 मन्वतः कथमदःप्रतिबन्धः” । इति नैषधं ॥
अन्यतम, त्रि, (अन्य + डतमच् ।) भिन्नतमः ।
 बहूना मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥
 अनेके मध्ये एक इति भाषा ।
 (“गधामन्यतमे स्थाने यः साध्यमन्तं वदेत् ।
 आसा महर्षिचर्याणा व्यक्तान्यतमया तनुम्” ॥
 इति मनुः ।) न्यायमते अनेकमेवावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकभेदः ॥

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + डतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः ।
 भिन्नतरः । हयोर्मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याक-
 रणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
 (“अधर्मैण च यः प्राह यस्माधर्मैण एच्छति ।
 तयोरन्यतरः प्रीति विद्मेषं वाधिगच्छति” ॥
 इति मनुः ।) न्यायमते दयावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कभेदः ॥
अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपा-
 तनात् रेद्युसादेशः ।) अन्यतरदिने । दिनद्ययो-
 रेकतरदिने । इत्यमरः ॥
अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + चल् ।) वर्ज्जनं ।
 विना । यथा,—
 “अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेद्” ।
 इति प्राचीनाः । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिमरणं
 विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।
 “अन्यत्र द्रयं कुसुमावचायं
 कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः” ।
 इति काव्यप्रकाशः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
 “मधुपर्कं च यज्ञे च पिबेदेवतकर्मणि ।
 अन्यत्र पशुवो हिंस्या नान्यत्रेव्यव्रीन्मनुः” ॥
 इति मनुः ।
 विधयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।
 “योऽनधीय द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमं ।
 स जीवनेव श्रद्धत्वभाशु गच्छति सान्वयः” ॥
 इति मनुः ।)
अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे
 थाल् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याक-
 रणं ॥
 (“रुभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा” ।
 इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अय-
 थायथम् ।
 “अमात्याः प्राङ्गिवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
 तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रस्य दण्डयेत्” ॥
 इति मनुः ।)
अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।)
 कार्याथर्वहितपूर्व्ववर्त्तित्वं सति कार्यानुत्पादकत्वं ।
 सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणास्य
 पूर्व्ववर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति
 तद्रूपमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥
 यस्य स्वातन्त्र्याग अन्यव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु
 कारणमादावान्यव्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धं । यथा
 घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अयं प्रति पूर्व्ववर्त्तिता
 गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं गृह्यते
 तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-
 दिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति
 पूर्व्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्व्ववर्त्तित्वं
 गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा
 कुलालपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यकृमिनियत-
 पूर्व्ववर्त्तिनश्च कारणात्वसम्भवे तद्भिन्नमन्यथा-
 सिद्धं । यथा घटं प्रति रासभादिः ॥ ५ ॥ इति
 सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अन्या

अन्य

अन्या

अन्यादा, थ, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) काला-
न्तरे । अन्यसमये । यथा,—

“अन्यादा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैजायं सुरतेष्विव” ॥
इति माघः ॥

अन्यपुष्टः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया पुष्टः ।)
कोकिलः । यथा,—

“अप्यन्यपुष्टा” प्रतिक्लृणन्टाः
अत्रुर्वितन्नीरिव ताद्यमादा” ॥
इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्यं पूर्वा यस्याः सा ।) पौनर्भवा
कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता एनरन्तेन विवा-
ह्निता कन्या । सा सप्तधा यथा,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीया कुलाधमाः” ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु एनर्भुषसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दृष्टान्तं कुलमश्रितम्” ॥
इत्युदाहृतत्वं ॥

अन्यभृत्, पं, (अन्यान् कोकिलान् बिभर्त्ति पालयति
अन्य + भृत् + क्तिप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कोकिलः ।)

अन्यभृत्, पं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया भृत्ः पालित-
तृतीयातत्परुषः ।) कोकिलः । इति हलामुधः ॥
(“कुलमन्यभृतासु भाषितं
कलहंसीधु मदानसं गतं” इति २ धः ।)

अन्यमनस्कः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमना । अन्य
स्मिन् मनो यस्य स इति षड्व्रीहौ कप्रत्ययेन
सिद्धः ॥ (विषयान्तरमास्तचित्ततया उपस्थित-
कार्येणवर्द्धितहृदयः । अस्मिन्ः । चक्षुलचित्तः ।)

अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यया योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।)
अन्यपुष्टः । परिधितः । अन्येन प्रतिपालितः ।
इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्वस्वीकृतवाक्यात्
भिन्नं वदति, अन्य + वद् + गानि उपपदसमासः ।)
इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—
“अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च हीनः पृष्टविधः स्मृत” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नागदः ॥

अन्यप्राखकः, पुं, (अन्या स्वप्राखितमा प्राया यस्य सः
समासान्तः कः ।) स्ववदप्राखामुत्सृज्यापरप्राखा
अयकर्म कुर्वन्नाः । तत्पर्यायः । प्राखारगः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [ण्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +
दृश् + क्तिन्, उपपदसमासः । “दृक् दृष्टवतुषु”
इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोध
व्याकरणं ॥

अन्यादृष्णः, त्रि, (अन्येव पश्यति अन्य + दृष्ण + कञ्
आत्वच् ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्कतिः । युक्तिः । औचित्यं,
तस्मादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अनौ-
चित्यं । अयुक्तिः । यथा,—

“अन्यायेनापि यदुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकसुं क्रमात्प्रपुरुषागतं” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नागदः ॥

अन्यायः, त्रि, (न्यायादनपेतः, न्याय + अनपेतार्थं
यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः ।
यथा, दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय्य
त्वाटिव्यधिक्रमगाम्नायां भाषवाचार्यं । (अस-
ङ्कतः । गदितः । धर्मविरुद्धः । यक्तिविरोधी ।
“न्याय्यं सन्नश्कते कर्तुमन्यायं वा कर्णेति यः” ।
इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्योनः, त्रि, (नन्येन, नञ्समासः ।) न्यूनतरहितः ।
सम्पूर्णः । इति जटाधरः ॥
अन्येद्युः, [स्] व्य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात्
सिद्धम्) अन्यस्मिन्नहनि । दिवसान्तरे । अन्य-
दिने । इत्यमरः ॥

(“अन्येदृग्त्सुनचस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनु” ।
इति २ ध्रुवंशः ।)

अन्योदर्थः, ए स्त्री, (अन्यस्या स्वमाहभिन्नविमात्
रुद्रे जातः अन्योदर + यत् एकपितृक भिन्न
माहको भाता ।) वमात्रेयः । यथा,—
“अन्योदर्थस्य संसृष्टी नान्योदर्थो धनं हरेत्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमाहकः ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहानार्थं द्वित्वं, तत
पूर्वपदान्तरं, सूच्य ।) उभयतः । तत्पर्यायः ।
इतरतरं । २ परस्परं । ३ इति हेमचन्द्रः ॥
(“अन्योन्यप्रतिघातसङ्कलचर्चलक्षोणकोलाहले”
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्यमाश्रयति, अन्योन्य +
श्र + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञा-
नाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ स्वयंज्ञसापेक्षज्ञानसापेक्ष
ग्रहणः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य
लक्षणं । सापेक्षतापेक्षितव्यतिवृत्तप्रसङ्गत्वं ।
अपेक्षा च ज्ञानौ उत्पत्तौ स्थितौ च याच्या ।
तत्राथा यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञाननन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् । द्वितीया
यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदै-
तद्घटजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं
यद्येतद्घटवृत्तवृत्तिः स्यात् तदात्वैतन्नोपलभ्येत । इति
जगदीशः ॥

अन्यक्, [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अस्ति गच्छति अनु
+ अर्थ + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनु
पदं । पश्चात् । “ता देवतापिचरितयिक्रियार्था-
मन्वक् यथौ मध्यमलाकपालः” इति २ ध्रुवंशः ।)

अन्ययः, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं ।
इत्यमरः ॥
(“तदन्वये शुद्धिमति प्रसृतः शुद्धिमतरं” ।
इति २ ध्रुवंशः । वंशपरम्परा ।
“२ घृणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्” ।
इति २ ध्रुवंशः ।
“काव्यद्वयविधा श्रवणः शुद्धान्वया” ॥
इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः पुत्रपौत्रादयः ।

“मातुर्दुहितरोभावे दुहितृणां तदन्वयः” ।
इति नागदः ।
“स जीवन्नेव श्रुद्धत्वमाश्रु गच्छति सान्वयः” ।
इति मनुः ।) पदानां परस्परमाकाङ्क्षा योग्यता
च । इति दर्गादासः । परस्परसम्बन्धः । इति
रामतर्कवागीशः ॥

अन्ववायः, पं, (अनु + अय + इण् + भावे अच् ।)
वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ (“कथमेकान्ववायोऽय-
मस्माकं” इति शाकुन्तले ।)

अन्वयका, स्त्री, (अद्यौ परिमाणान्वयाः, अद्यत् +
कन्, इत्वाभावः, अद्यकामनुगता प्राटिसमासः ।)
अद्यकापश्चात्तिथिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघ-
फाशुर्वाश्विनमासानां क्षणान्तरी । तत्र सा-
योग्यता माहकप्राज्ञः । इति आह्वितिवेकः ॥ तत्र
साप्तिकसंख्यामाहपक्षप्राज्ञः । यथा शाङ्गः ।

“पितृदिविकपमीधु भोज्या माहृः प्रतिदिनाः ।
स्त्रीगामेव तु तद्यस्मान्माहप्राज्ञसिद्ध्यते” ॥
एतच्चान्वयकाप्राज्ञं साप्तिकमात्रेण कर्त्तव्यं ।
तथा च विष्णुः । अन्वयकास्वयकावदसौ इत्या-
मात्रं पितामहं प्रपितामहं पूर्ववद्ब्राह्मणान्
भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाग्निप्राप्तमग्नि-
ग्रहणं तन्निधमाये । न चाग्नौ क्रमहोमे विष्णु-
पाण्ड्यद्वैर्विधानादत्रापि तथैव वाचं । प्रकृती-
भुतप्राद्विधुक्तस्याधामान्तस्य विकृतीभुतप्राज्ञे
निर्देशविहितधामेण बाधात् । शर्मयवर्हिषा
कुण्ठमयवर्हिषाघवत् । न वा लौकिकाग्नौ होमः ।
“न पञ्चयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते” ।
इति मन्वाचनेन निषेधात् । प्राद्विचिन्तामगा-
वर्षेव । इति आह्वितत्वं ॥

अन्वदा, त्रि, (अनु + यद + पचाद्यच् ।) अक्षमि-
न्द्रयमनुगतम्, प्राटिसमासः, प्रत्यक्षं, अनुगते
अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्याधि, [प] (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु
+ आ + धा + क्ति ।) एकस्मिन् यदपितं वस्तु-
तेन एरुधान्तरे अस्मिन् स्वामिनि त्वदास्यमीति
निर्दिष्टं तत् । इति विवादाग्नौ वसेतुः ॥ कार्येषु
वाचनेन अमुष्मिन् एरुषं त्वदया इति परिभाष्य
यत् समर्पितं तत् । इति हलामुधः ॥ यथा,—
“अर्थमार्गकार्येषु अन्यस्मिन् त्वचनान्तरम् ।
यथास्वामिनि यो दत्त स इहान्वाधिकृत्यते” ॥
इति कात्यायनः ॥ एनर्बन्धकः । पश्चाद्गामनी
यथा । अनुपूर्वकस्य आधिगन्तस्य इत्यर्थेयमपि
सम्भवेति ॥

अन्याधेयः, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-
णीयं, अनु + आ + धा + कर्म्मणि यत् ।) विवा-
हानन्तरं पितृमाहभले कुलनञ्चर्यो धनं । यथा,—
“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्याधेयं तदुक्तं तु लब्धं बन्धुकुलात्तथा” ॥
इति कात्यायनः ।

अन्यामनः, स्त्री, (अनु + आम् + न्युट्) ज्ञेहवन्तिः ।
अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ ।
गिन्यादित्यहं । इति हलामुधः ॥ (अनुवासनं ॥

अन्व

पश्चात् तापः ।)
अन्वाहार्यः, स्त्री, (प्रतिमासमाहृत्गीयं, अन् + आ + हृ + णत्) । मासिकश्चाहं । इत्यमरः ॥ तत् प्रथमावास्याविहितं पार्वणश्राद्धं अकृतसपिण्डीकरणस्य वत्सगन्ते प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति केचित् । इति भगवतः ॥ गोभिलगृह्याक्तकर्मणा मास्यश्राद्धं । तदन्ताहृतक्षिणा च । यथा,— “यत् श्राद्धं कर्मणामासौ याचन्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ॥ इति गोभिलगृह्यां ॥

अन्वाहार्यकं स्त्री, (प्रतिमासमाहृत्गीयं, अन् + आ + हृ + णत्, ततः स्वार्थे कन्) । अन्वाहार्यं । यथा,— “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकं” । इति मनुः ॥

अन्वाहितं, त्रि, (अन् + आ + धा + कर्मणि क्त) । यदकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनापि पलायनस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितं तत् । इति मिताक्षरा ॥ “याचितान्वाहितान्यासनिद्वेपादिष्वयं विधिः” । इति याज्ञवल्क्यः । “यश्च यश्च विधिर्द्वेषो याचितान्वाहितविधौ” ॥ इति नामद ॥ गच्छित द्रव्यं ताद्यम् स्वामिके दिते अन्यहस्ते अर्पणकर्म इति भाषा ॥

अन्वित, त्रि, (अन् + इण् + क्त) । युक्त । मिनित । इति जटाधरः ॥ कृतान्वयपदादि । यथा,— “पदार्थान्तरं गन्वितानां सङ्गतेना गृह्यते” । इति काशप्रकाशः ॥ (पदानां योग्यताकाण्डादिरूपान्वयसहितः परस्परं सम्बद्धः । “वर्णाः पदं प्रयोगार्थान्वितैर्कार्यभोधकाः” । इति साहित्यदर्पणे) ।

अन्वियुः, त्रि, (अन् + इष् + क्त) । अन्वयित । कृतान्वयधरा । इत्यमरः ॥ “यद्वाद्यं न्वियुः कुर्यात्तैर्मास्यते भिराश्रित्यवर्तते” । इति कृसा- रसम्भारः ।

अन्वितः, त्रि, (अन् + ईट् गतौ + कर्त्तृणि क्त) । अन्वितः । युक्तः । इति जटाधरः ॥

अन्वयधाम्, स्त्री, (अन् + इष् + णत्) । अन्वयधाम् । अनुसन्धानं । यथा,— “सूर्यादीनामभिमन्त्रं क जनकतनयान्वयधामे प्रेषितोऽसौ” । इति महानाटकम् । “दोषान्वयधामेऽसौ सत्सङ्गुपा नैसर्गिको दुर्ग्रहः” । इत्युद्भटः ।

अन्वयधामा, स्त्री, (अन् + इष् + णिच् + भावे घञ् तस्य अन्, ततः टाप्) । तर्कादिना यथानुष्ठानधर्माद्यन्वयधामा । अन्वयधामात् । तत्पर्यायः परीष्टि २ पर्येषधामा ३ गवेषधामा ४ । इत्यमरः ॥

अन्वयधितः, त्रि, (अन् + इष् + णिच् + कर्मणि क्त) । कृतान्वयधामा । तत्पर्यायः ॥ गरीषितः २ अन्वियुः ३ मार्गितः । ४ मृगितः । ५ इत्यमरः ॥ ६ परीष्टिः । ७ पर्येषधितः । इति अन्वयधामापर्याये परीष्टि-पर्येषधामापर्येषधितान् ।

अप

अन्वेष्या, (ऋ) त्रि, (अन् + इष् + णत्) । अन्वेषणा- कर्त्ता । तत्पर्यायः ॥ आनुपद्यः २ । इति हेम- चन्द्रः ॥ “अन्वेष्यागो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शत- श्रोमहो” । इति नलोपाख्यानां ।

अप, अ, (न पाति, न + पा + ड “चादयोऽसत्त्वे” इति निपातसंज्ञया स्वरादिनिपातमव्ययमिति अव्ययम्) । उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः । अनादरः । भ्रष्टः । असाकल्यं । वैरूप्यं । त्यागः । नश्वर्यः । इति दर्गादासः ॥ अपकृत्यार्थः । वर्जनार्थः । वियोगः । विपर्ययः । विह्वलितः । चौथ्यं । निर्देशः । हर्षः । इति मेदिनी ॥

अप, स् । स्त्री, (आप् + अमन्, एधोदरादित्वात् ऋस्) । यज्ञकर्म । इत्यादिशिक्षः । **अपकर्म**, स्त्री, (अपकृत्यं कर्म) । दक्षिणा । मन्द- कर्म । अपकृत्यार्थापोपसर्गो कर्मण्यस्य कर्म- धारण्यसमासः ।

अपकारः, पुं, (अप + कृ + भावे घञ्) । दोहः । अनुपकारः । मन्दकर्मणः । इति हलायुधः । (अ- निष्टसाधनं । असद्व्यवहारः । अत्याचारः । द्वेषः । “उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लब्धं लज्जगमेतयोः” । इति माधः ।)

अपकारिणी, स्त्री, (अपकारेण णीः वाक्यं) । अपकारवाक्यं । भर्त्सनं । इत्यमरः ।

अपकारी, न । त्रि, (अपकारेति, अप + कृ + णिनि) । अपकारकः । दोहकः । यथा,— “अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपश्यति” ॥ इत्युद्भटः । (अहितकारी । अनियत्साधकः । पीडकः । दूरेत्तः । कुकर्मकारी । “किं भक्त्यासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा” । इति पद्मसूत्रम् ।)

अपकृत्यं, त्रि, (अप + कृ + क्त) । अधन्यं । तत्- पर्यायः । अधमं । २ निकृष्टः । ३ अगाकं । ४ गच्छः । ५ अवयवः । ६ काण्डः । ७ कुम्भिनः । ८ प्रतिहृतः । ९ यावत् । १० वेपः । ११ अयमं । १२ ब्रह्मं । १३ खेटं । १४ पापं । १५ अपशब्दं । १६ कूप्यं । १७ जेलं । १८ अर्त्थचं । १९ । इति हेमचन्द्रः ।

अपकृतम्, ए, (अप + कृत + भावे घञ्, “भोऽन्तोप- देशे मान्त्वेत्यादिना रुद्धिनिषेधः”) । पलायनं । इत्यमरः ।

अपक्रिया, स्त्री, (अप् + कृ + भावे ण्) । दोह- अपकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विपरीतप्रयोगः । “चतुर्थोपायसाध्ये तु रिषौ सान्वयमपक्रिया” । इति माधः ।)

अपक्रोशः, ए, (अप् + क्रोश् + भावे घञ्) । निन्दनं । जगृहणं । भर्त्सनं । इति शब्दरत्नावली ।

अपक्व, त्रि, (न पश्यते, पच् + कर्मणि क्त, ततो नञ्समासः) । पक्वमन्नः । कोंचा इति भाषा । यथा,— “तैले विपर्ययं विद्यात् पक्वो चापक्व एव च” । इति वैयक्यपरिभाषा । तत्पर्यायः । २ अस्निद्धं ।

अप

३ आमं । ४ अस्तं । इति रत्नमाला । (“अपक्वो लवणं दद्यात् पक्वो दद्यात् मरीचकम्” । इति आप्तवाक्ये) ।

अपगतः, त्रि, (अप + गम् + कर्त्तृणि क्तः, अपयते पलायिते च) । मृतः । इति हेमचन्द्रः । गतः । दूरीभूतः । यथा,— “तापोनापगतस्तृषा न च कृशा धृलो न धौता तनोः” इत्यादि वल्लालसेनः । **अपगा**, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् + कर्त्तृणि क्तः, स्त्रियां टाप्) । आपगा । नदी । इत्यमरटीकायां भगवतः । (स्रोतस्वती दीपवती खवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः ।)

अपघनः, पुं, (अपहृत्य मिलित्वा वियुज्यते, अप + हन् + “अपघनोऽङ्ग”-मिति पाणिनिस्त्वैण अप् हस्थाने घ) । अवयवः । अङ्गः । इत्यमरः । (“घृणि- भिगपघनैर्घघरयत्तघोषान्” । इति सूत्र्यशतके ।) **अपघातः**, पुं, अपहननं । अपकृत्यार्थापोपसर्गात् हनधातोर्भावे घञ् हस्य घः नस्य तः । अपकृत्य- मृत्युफलकव्यापारः । अपहन्त्यते इति व्युत्पत्त्या अपपूर्वकं हनधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अपचयः, पुं, (अप + चि + भावे अच् । अपहरणं) । क्षतिः । हानिः । तत्पर्यायः । अपहारः २ । इत्य- मरः ॥ (पूजा सम्मानना । क्षयः । “देहस्यापचयो- मतौ निविशते गाढो महेधु यश्च” । इति श्रान्ति- शतके ।) [पूजितः । इत्यमरः ।

अपचायितः, त्रि, (अप + चाय + कर्मणि क्तः) । अपचायः, ए, (अप + चम् + भावे घञ्, अपष्ट- सेवनं) । अहिताचरणं । यथा, “योनिप्रदोवाच भवन्ति शिष्ये पक्षेपदंश विविधापचारैः” । इति भाष्यकर्मः ।

(“कृतापचारोऽपि परेरेनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा” ॥ इति माधः ।)

अपचितः, त्रि, (अप + चाय + पूजार्थे कर्मणि क्तः । अपचितश्चेति पाणिनिस्त्वैण पक्षे चायस्थाने चिभावः । अप + चि + क्तः ।) । हीनः । व्यथितः । अवयवाद्यपचययुक्तः । क्षीणः । “अपचित- मपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं” । इति शुकुन्तले ।

अपचितिः, स्त्री, (अप + चि + भावे क्तिन् । हानिः । व्ययः । पूजा । निष्कृतिः । इति मेदिनी । (क्षयः । ध्वंसः । सम्मानना ।

“अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितृश्च सकलामिसां” । इति रामायणे ।)

अपच्छायः, त्रि, (अपगता क्राया यस्मात् सः) । देवः । उपदेवः । निष्पन्नः । अपगता क्राया यस्मात् इति बहुव्रीहौ ऋस् । (अपकृत्यच्छाया- विप्रणयः । पिशाचादिः ।

“अत्राखरं खरोत्सर्गमार्जनीरेगुतञ्जलैः । दीपखट्वापच्छायेव त्यज्यते निर्धनो जनः” ।)

अपक्षीकृतं, स्त्री, (अपश्चात्कं पश्चात्कं कृतं, पश्च + अभूततद्भावे चि कृ + क्तः, ततो नञ्समासः । स्रग्भूतं । पक्षीकृतभिन्नाकाशादिपक्षभूतं । इति वेदान्तसारः ।

अप

(“पञ्चप्रायमगोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं ।
अपघ्नोत्तभृतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं” ॥
इति पञ्चदश्यां ।)

अपदान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्करिण्या इति यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-समासः ।) आसन्नं । संसक्तं) अपदान्तरं । अत्य-वहितं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः, गौगदित्वात् डीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेम-चन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा । इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, स्त्री, (न पटु, नञ्समासः ।) व्याधितः । रोगी । इत्यमरः । पटुताग्रहितः । कार्याक्षमः । यथा,—

“सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैर्गन्धनाश्रयैः पटवो जाताः स्म इत्युद्धृतं” ।
इत्यमरकविः ॥

अपतर्पणं, स्त्री, (अप + तर्प् + भावे ल्युट् ।) लङ्घनं । रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अप-गतं तर्पणं लक्ष्यभावो यस्य तत् । गतलोभः । टप्तिश्रुत्यः ।)

अपत्यं, स्त्री, (न पतति वंगो यस्मात्, पत + बाङ्-ल्यत् यत्, ततो नञ्समासः ।) एतः । कन्या । तत्पर्यायः । २ सन्तानः । ३ तोकं । ४ सन्ततिः । ५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।

(“अस्मिन्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते” ।
इति हितोपदेशः ।)

“महीभृतः एत्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम टप्ति” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भे तत्सेवनेन ददाति, अपत्य + दा + कर्त्तरि क्, उपपदसमासः ।) गर्भदात्रीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पु, (अपत्यस्य गर्भान्निःसारणस्य पथ्या मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगः । योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रुः, पं, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । काकडा । इति भाषा ।

अपत्रपः, त्रि, (अप + त्रप् + भावे अष्ट्, ।) त्रपा-ग्रहितः । निर्लेजः । अपगता त्रपा यस्येति षड्नीहो आकारस्य ऋस्वः ॥ (“सापत्रपः कुल-गुरुर्विहितस्त्वया नः” । इति धनञ्जयविजय व्यायोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना । लज्जा-श्रुत्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्यमरः । लज्जामात्रं । इति गङ्गकोषः ।

अपत्रपिष्णुः, त्रि, (अप + त्रप् + णीलार्थे कर्त्तरि इष्णुष् ।) स्वभावसत्रपः । लज्जाशीलः । इत्यमरः । लाजुक इति भाषा ।

अपथं, स्त्री, य, (न प्रशस्तः पथ्याः मार्गः, नञ्स-

अप

मासः । नास्ति पथ्याः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् । प्रशस्तवर्त्मश्रुत्ये नगरादौ ।) अपथ्याः । मार्गो यत्र यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति शब्दरत्नावली । (विमार्गः । कुपथः । असम्मार्गः । साधुविगर्हितः पथ्याः । “अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि गङ्गोनिमीलिताः” । इति रघुवंशे ।)

“न कश्चित् वर्गानामपथमपकृतोऽपि भजते” ।
इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, त्रि, (पथे वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्युक्ताचार्याय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।) पथ्यभिन्नं । अहितं । यथा,—

“यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च उच्यते सक्तपित्तना” ।
इति पथ्यापथ्यश्रु ।)

अपदानं, स्त्री, अप + षेपगोधने भावे ल्युट्, त्रिद्य-मानार्थे अर्षा आद्यच् । अथवा अपराश्रयि परिशुध्यत्वेन कर्मणा, अप + देप् + षोघने कर्मणे ल्युट् ।) अपदानं । वृत्तं कर्म । वृत्तिः पत्रत्वेन सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्मणि वृत्तिः सर्वे प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-टीकायां स्वामी ॥

(“गणश्रव्यपदानसम्पत्ता
भवत सोऽपि न सत्क्रियानिमा” ।
इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरं, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र सः ।) अत्यवहितं । संयुक्तं । इत्यमरः । अभिन्न-पटे स्त्री । (सन्निकर्षः । सान्निध्यः । सामीप्यं । नैक्यं ।)

अपदिशं, स्त्री, य, (दिशोर्मध्ये, अत्यर्थोभावः, समा-सान्त अच् ।) दिक्शोः । दिशोर्मध्ये । तत्-पर्यायः । त्रिदिक् २ । इत्यमरः

(“क्षीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये त्रिदिक् स्त्रिया” ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, प, (अप + दिष् + घञ् स्यात् ।) निमित्तः । प्रशस्तः । स्वरूपाच्छादनं । तत्पर्यायः । २ व्याजः । ३ लक्ष्यः । इत्यमरः । परानियुक्ताग्निसिद्धश्रुताः । इति महाभाष्ये नटीका । (स्याति । कर्त्ति । क्लृप्तं ।)

“गन्तापदेशान्मनिहोमधनो
वंन्यात् विनेयन्नैव दृष्टमत्वान” ।
इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, प, (अपध्वंस्यतेऽनेन, अपध्वंस + कर्मणे घञ्, अपध्वंसो जातीना भिन्नतासम्पा-दकः सङ्कलितस्माज्जायते, अपध्वंस + जन + ड, उपपदसमासः ।) वर्गसङ्घः । यथा,—

“शुद्रागान्तं सधर्म्मागः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” ।
इति मनुः । (प्रतिशोभजातः । भिन्नवर्गसङ्घ-जातः । कश्चादिसंकीर्णवर्गः ।)

अपध्वस्तः, त्रि, (अप + ध्वन्स + क्तः ।) परिशुक्तः । निन्दितः । चूर्णोक्तः । इति मेदिनी । (अति दुर्गन्धः ।) परिशुक्तः । “अपध्वस्तः परिशुक्ते निन्दितेऽप्यवच्यते” । इति मेदिनी ।

अप

अपनयनं, स्त्री, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खड्गनं । दूरीकरणं । यथा,—“इति श्रीशाम्बपुराणे रो-गापनयने श्रीसूर्यवक्त्रविनिर्गतस्तवराजः समाप्तः” इति ।

(“नानिअमापनयनाय यथा अमाय
मायं स्वहस्तघृतःशङ्खिवातपत्र” ।
इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खड्गनं । दूरीकरणं । यथा,—“मानापनोदनविनोदनते गिरीशे” । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-करेति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्ल्यात् ल्युटि ।) खड्गक । दूरीकरणकः ।

“यथाश्वमेधं क्रतुगद् सर्वपापापनोदनः ।
तथाधर्मवर्णा जप्यं सर्वपापापनोदनं” ।
इति मनुः ।)

अपपथः, त्रि, यिन + प, (न पथ्याः, नञ्समासः, समासान्तिशयं नित्यत्वात् अत्र अत्रभावेः ।) अ-पथः । इत्यमरः ।

अपपाचितं, त्रि, (अपकृतं भावं भोजनपात्रं यस्य स, येन जनेन भुक्तं भोजनपात्रमपरं, भवतीति यावत् चमणालादि, अपपात्रं कृतं, अपपात्र + कर्मोर्थे णिच् + क्तः ।) उक्तदोषैर्जातिभि-र्मिदोषैर्कोक्तः । यथा —अपपाचितस्य किञ्च पिण्योः कानि निर्दिशन्ते” । इति सुद्धितत्वे गङ्गापस्तम्बैः ।

अपभंशः, प, (अप + भन्स + घञ् ।) गायभाषा । अपभाषा, तत्पर्यायः । अपशब्दः २ । इत्यमरः । पतनः । यथा,—

“यथास्मिन्निति मत्त तस्मिन् अपभंशनिष्ठा” ।
इति भाष्ये शाकुन्तले । (अधः पतनं । ध्वंसः । अशोभितः ।)

अपमः, प, (अपकृतं या मीयते, अप + मा + घञर्थे क्) कानि । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

अपमानः, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादयः । अमर्त्याः । इति शब्दरत्नावली । तत्पर्यायः । यथावत्ता परीह्यं परिहारः पराभवः ।

अपमानं परिभवस्ति स्कांस्तिगच्छिया ।
अपह्ना च तेला गताः शिल्पनक्षत्रे ।
दोषो निकामधिकारो पथ्याः स्यादनादरे” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अपकाशयत्वं

यथा,—
“अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुःखमितानि च ।
उसन्नश्चापमानश्च मतिमान् प्रकाशयेत्” ॥
इति चाणक्यः ॥

(“अपमानं परस्वक्य मानं कृत्वा तु पृच्छतः ।
स्वकार्यमुद्धरेत् पात्रं कार्यध्वंसे हि मूढता” ॥
अपमित्यकं, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्वीकृत्य गृह्यते, अप + मेप् प्रणिमाने + क्त्वा तस्य ल्यप्, “मय-तेभिदन्यतमस्यामिति आम्याने इतक्, ततः कन् ।) अष्टमं । इति हलायुधः ॥

अपम्यु, पु, (अपकृतः रोगेणः विना म्युः मर्या

अप

कर्मधारयः। अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—

“अपमृत्युभयं नास्ति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्” । इति देवीमाहात्म्यकीलकं ॥ यत् शुद्धितत्त्वे प्रोक्तं पश्चिमत्यमृत्युदंष्ट्रिप्रदं नखिपतनानशानवर्ध्यापि- विषमन्थजलप्रवेष्टास्त्रक्षतादिजन्यमरणं तदेवापमृत्युमिति सुधीभिर्विभाष्यं ॥

अपयानं, स्त्री, (अपा या + भावे ल्युट्) पलायनं। इत्यमरः ॥ प्रमाणं। प्रस्थानं। “मानस्य द्रुत- मपगानमास्थितस्य” । इति माघः।

“अपयानेऽपि च भवान् समर्थो लघुविक्रमः” ।

इति रामायणे।

अपरं, स्त्री, (न पृथ्यते, ए + अप् ततो नञ्- समासः।) हस्तिपक्षाद्भागः। गजान्यजहादि- भागः। इति मेदिनी ॥

अपरं, त्रि, (न एणाति प्रीणयति, ए + पचाद्यच्, ततो नञ्समासः।) अन्यः। इतरः। अर्वाचीनः। इति मेदिनी ॥

अपरत्वं, स्त्री, (अपरस्य भावः भावे ल्) न्यायमते तत् द्विविधं। दंष्ट्रिकं कालिकञ्च। दंष्ट्रिकं यथा। अन्यसूर्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि- कारणं दिक्संयोगः ॥ कालिकं यथा। अन्य- सूर्यपरि सान्दज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि- कारणं कालपरिगणसंयोगः। तदभय अपेक्षावृद्धि- जन्यं। अपेक्षावृद्धिनाशदेव तदभयोर्नाशः। इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अपरतिः, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन्।) निवृत्तिः। विरतिः। इति हेमचन्द्र ॥ (अपगता रति प्रीतिर्यस्य स चि, प्रातिरहितः। अपकृत्या रतिः प्रीतिर्यस्य स चि, क्वितप्रीतियुक्तः।)

अपरपत्नः, ए, (अपरं शेष पत्नः अथवा अपरं शुक्रादितर पत्नः, कर्मधारयः।) कृष्णपत्नः स तु पितृपत्नः। यथा। पूर्वपत्नी देवानामपरं पत्नः पितृणांमिति श्रुति ॥ पत्नी पूर्वपत्नी शुक्रकृष्णा मामस्तु तावुभौः इत्यमरः ॥ मनुः। जय आहममावास्याया पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रवृत्ति वापरपत्नस्य यदहर्ष्या सम्यद्यते । इति आहृतत्त्वम् ॥

अपरमात्रः, ए, (मात्रे अपरं शेषावयव, एकदंष्ट्रि- समासः, अच् समासान्त “मात्राह्लाहा एसि” इति ऐस्व ।) मात्रिशेषः। तत्पर्यायः। उच्यते २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपरस्पर्गं, त्रि, (अपरे च परे च दन्तः, अपरं स्पृशः क्रियासातत्यं” इति मुडागमः, क्रिया वता साहित्ये।) क्रियासातत्यं। कर्मनिरन्तरता। इत्यमरः ॥

अपरा, स्त्री, (न पृथ्यतेऽस्मात्, ए + अपादाने अप्, ततो नञ्समासः।) अग्राः। इति मेदिनी ॥ पश्चिमदिक्। इति हेमचन्द्र ॥

अपराङ्गं, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, षष्ठीतत्पुरुषः।) गुणीभूतस्य ह्यप्रभेदः। यथा अगुणमपरस्याङ्गमिति भरतमुनिः ॥ अस्यार्थः। अपरस्य रसादेर्वाक्या-

अप

र्थोभूतस्य वा वाचस्याङ्गं रसादि अनुरागनरूपं वा। इति काव्यप्रकाशः ॥ तत्रैवोदाहरणं। “अयं म रसनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यु- जघनस्पर्शो नीवीविसंसनः करः” ॥ अत्र षट्कारः करुणस्याङ्गमिति ॥

अपराङ्मुखः, ए, (परा + अप् + क्तिन्, पराक् मुखं यस्य सः, ततो नञ्समासः।) अविमुखः। सं- मुखीभूतः। यथा,—

“आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शत्रया स्वर्गे यान्धपराङ्मुखाः” ॥ इति मानवे ७ अध्याये ८६ श्लोकः ॥

अपराजितः, ए, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्- समासः।) शिवः। विष्णुः। ऋषिविशेषः। अनि- ज्जितं त्रि। इति मेदिनी ॥

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयन्तीरुद्राः। अश्व- पर्णाः। इति मेदिनी ॥ स्वल्पफला। विष्णुकान्ताः। इति राजनिर्घण्टः ॥ शंफाली। शमीभेदः। शङ्कुनी। हृषभाभेदः। इति वैद्यकं ॥ स्वनाम- र्यातप्यलताविशेषः। शुक्रनीलभेदेन सा द्विधा। तस्याः पर्यायः। आम्फोता २ गिरिकर्णी। ३ विष्णुकान्ता ४। इत्यमरः ॥ आम्फोटा ५। इति तट्टीका ॥ गवाक्षी ६ अश्वस्त्री ७ श्वेता ८ श्वेतभगटा ९ गवाक्षी १०। इति रत्नमाला ॥ अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपिपिका १३ गर्दभी १४ भितपृष्ठी १५ श्वेतस्पन्दा १६ भद्रा १७ सुपर्वा १८ विषहन्वी १९ नग- पर्यायकर्णी २० अश्वाहादिखरी २१। अस्या गुणाः हिरुत्व। तिक्तत्वं। पित्तोपद्रवविध- दोषनाशित्वं। चक्षुर्हितत्वं। त्रिदोषशमताका- रित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ श्लोथकासनाशित्वं। कण्ठरहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥ (“दृशन्ता च नरे मस्यक् पृजनीयाऽपराजिता। भोक्षार्थे विनयार्थञ्च पूर्वोक्ताविधिना नरे। नवभीशेषयुक्ताया दृशन्तामपराजिता। ददाति विजयं देवी पृजिता जयवर्द्धिनी” ॥ इति स्कान्दे।)

अपराङ्गप्रधक्, त्रि, (अपराङ्गं लक्ष्यात् श्रुतः एषत्- कोवागो यस्य सः।) लक्ष्यश्रुतशायकः। यस्य बागो लक्ष्यात् श्रुतः सः। इत्यमरः ॥ (“कृतधस्त सुप्रयोगविशिष्टः कृतपङ्कवत्। अपराङ्गप्रधक्लोऽसौ लक्ष्यात् यश्रुतशायकः” ॥ इत्यमरः।)

अपराधः, ए, (अप + राध + भावे घञ्।) अका- र्यादिदोषः। तत्पर्यायः ॥ आगः २ मन्तुः ३। इत्यमरः ॥ स च द्वात्रिंशद्विधो यथा। आगमे। “यानिर्वा पादकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे। देवोत्सवाद्यसेवा च अपराधमस्तदग्रतः ॥ उच्छिष्टे वायवाग्नौ च भगवद्दर्शनादिकं। एकहस्तप्रणामश्च तत्परस्तात् प्रदक्षिणं ॥ पादप्रसारणं चाग्रे तथाः पर्यङ्गबन्धनम्। शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उच्चैर्भाषामिथोजस्यो रोदनाणि च निग्रहः।

अप

नियहानुग्रहे चैव नष्ट च क्रूरभाषणम् कम्बलावरणञ्चैव परमिन्दा परस्तुतिः।

अस्त्रीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥ शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं। तप्तत्कालोद्भवानाश्च फलादीनामनर्पणं ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके। एष्टीकृत्यामनं चैव परेषामभिवादनं ॥ गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा अपराधास्तथा विष्णोर्दात्रिंशत्परिकीर्तनाः” ॥ ॥ वाराहे।

“द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्यन्ते वसुधे मया। वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मयोदितान्। सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पचन्ते नरके चिरं ॥

राजाद्भक्तगणैकमापद्यपि भयावहं। ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः परं सुहृत्तनाशनः ॥ तथैव विधिसुहृद्भ्य मङ्गला स्पर्शनं हरेः। दागोद्घाटो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं ॥ पादकाभ्यां तथा विष्णोर्निर्देशायोपमर्पणं। कुक्कुर्विष्णुकलनं मौनभङ्गोऽप्युताहने ॥ तथा पूजनकाले च विदुत्सर्गाय सर्पणं। आडादिकमङ्गला च नवाङ्गस्य च भक्षणं ॥ अदत्त्वा गन्धमान्यादि धूपनं मधुघ्रातिनः। अकर्मण्यप्रस्ननेन पूजनञ्च हरेस्तथा ॥

अहत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा। स्पृष्ट्वा गजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च ॥ रक्तं नीलमधौ तच्च पागव्यं मलिनं पटं। परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुच्यापानमारुतं ॥ क्रोधं कृत्वा भ्रमशानञ्च गत्वा भुत्वाप्यशीर्षुक् भक्तयित्वा क्रोडमांसं पिण्डाकं जालपादकं ॥ तथा कुम्भश्राकञ्च तैलाभ्यङ्गं विधाय च। हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकारणं पातकावहं ॥ ॥ किञ्च तत्रैव।

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते। सुक्ता च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते ॥ मद्यपन्तु समाभाय प्रविशेद्भुवनं मम। यो मे कुम्भश्राकेन प्रापणं कुरुते नरः ॥ अपि च।

“मम दृष्टेऽभिसूतं ताम्बूलं चर्वयेत्तु यः। कुरुवकपलाशस्यैः पर्यैः कुर्यान्ममार्चनं ॥ ममार्चांमामुरे काले यः करोति विमुह्यतीः। पाठाश्रानोपविष्टो यः पूजयेद्दा निगमनः ॥ वामहस्तेन मा धृत्वा स्नापयेद्दा विमुह्यतीः। पूजापर्युषितैः पर्यैः शोचनं गर्वकल्पनं ॥ तिर्यक् एगृधरो भुत्वा यः करोति ममार्चनं। याचितैः पत्रपुष्पाद्यैः करोति ममार्चनं ॥ अपद्रालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं। अवैष्णवस्य पक्षात्रं यो मद्यं विनिवेदयेत् ॥ अवैष्णवेषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः। अपद्रयित्वा विष्णुं सम्भाष्य च कपालिनं ॥ नरः पूजान्तु यः कुर्यात् स्रपनञ्च नखाभसा। अमौनी धर्मेतिताङ्गो मम पूजां करोति यः ॥

अप

ज्ञेयाः परेऽपि बहवोऽपराधाः सदसंमतेः ।
 आचारैः शास्त्रविहितनिषिद्धातिक्रमादिभिः ॥२॥
 अथापराधप्रमनं ।
 “संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम ।
 हतोपवासः ज्ञानेन गङ्गाया शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 मधुगायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
 अनयोस्तीर्थयोरङ्गे यः सेवेत् सकृत्ती नरः ॥
 सहस्रजन्मजनितानपराधान् अह्नाति सः” ।
 ज्ञान्दे ।
 “अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत् ।
 दानिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते” ॥
 अत्र कार्तिकमाहात्म्ये ।
 “तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनं ।
 दानिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥
 तत्रैवान्यत्र ।
 “दादृशां जागरे विष्णोर्धः पठेत्तुलसीस्तवं ।
 दानिंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
 यः कर्गेति हरेः पूजां कृष्याशस्त्राद्वितो नरः ।
 अपराधसहस्राणि निव्यं हरति केशवः” ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥
 अपराहः, ण, (अज्ञः अपरः एकदेशिसमासः, समासान्तः टच्, अहःस्थाने अज्ञादेशः ।) शेषं अहः । दिनशेषभागः । इत्यमरः ।
 (“रामायां रामणीयतां विदधति यीष्णापराह्णागमे” इति अमरशतके ।
 “तथा आहस्य पूर्वाह्णादपराहो विशिष्यते” । इति मनुः ।) विकाल इति भाषा । तस्य भेदाः । द्विधा विभक्तदिनस्य शेषभागः ॥ त्रिधा विभक्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशदशद्विदिनमाने विंशतिदशद्विदिनपरं दशदशद्वे यावत् । पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादशदशद्विदिनपरं षड्दशद्वे यावत् । इति श्रुतिस्मृती ॥
 अपराहृतनं, त्रि, (अपराह्णे भवम् सप्तम्येकवचनान्त अपराह्णे + च्यु तुट्च, “स्वकालतनेषु कालनाम्न इति” पक्षे अलुक् ।) अपराह्णभववस्तु । अपराह्णजातं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 अपराह्णेतनं, त्रि, (अज्ञोऽपरः एकदेशिसमासः, तत्र भवम् अपराह्णे + च्यु तुट्च, “स्वकालतनेषु कालनाम्न इति पक्षे अलुक् ।) अपराह्णेतनं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 अपरिकलितः, त्रि, (परि + कल् + कर्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) अज्ञातः । अदृष्टः । यथा,— “अपरिकलितपूर्वः कश्चमत्कारकारी स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्यपूरः । अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य यं लुब्धचेताः सरमसमुपभोक्तुं कामये राधिकेव” ॥ इति कलितमाधवः ॥
 अपरिच्छन्नं, त्रि, परिच्छेदशून्यं । परिपूर्वकृत्प्रधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥
 अपरिच्छिन्नं, त्रि, (परि + छिद् + क्त ततो नञ्समासः ।) परिच्छेदरहितं । असीम । बहिरन्तगशून्यं । यथा,— “किञ्च परिच्छिन्नस्य नीडे पक्ष्यादे-

अप

रिव प्रवेशो भवेत् तव त्वनाहतत्वात् अपरिच्छिन्नत्वेन बहिरन्तगभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः” । इति श्रीधरस्वामी ॥
 अपरिपक्वं, त्रि, परिपाकरहितं । किञ्चित्पक्वं । परिपूर्वपचधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्त्वे अय्य च क्त्वे परिपक्वं ततो नञ्समासः ॥
 अपरिमितं, त्रि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्समासः ।) परिमागरहितं । मानतुल्यमानशून्यं । यथा,— “अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तिह न प्राग्यतेति नियमो ध्रुवनेतरथा” । इति श्रुतध्यायः ।
 अपरिस्नानं, षे, (परि + स्ना + क्त तस्य नत्वं, ततो नञ्समासः ।) रक्तास्नानरुत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्नानिर्गृहेते वाच्यलिङ्ग ॥ (नूतनः । अपरिशुक्लः । निम्मेला ।)
 अपरिष्कारः, षे, (“संपर्युपेभ्य कर्गेतो भूषणे इति” सुडागमः ।) परिष्काराभावः । अनिर्मलत्वं । तदति त्रि । परिपूर्वकृत्प्रधातोर्भावे घञि नञ्समासः ।
 अपरिष्कृतं, त्रि, अमानितं । अनिर्मलं । अभूषितं । अनलङ्कृतं । परिपूर्वकृत्प्रधातोः कर्मणि क्ते नञ्समासः । यथा,— “मलपूतिसमायुक्तद्येषाविगमन्परिष्कृतं । नेतोनिर्घोषमानाभिः स्वद्विगपरिष्कृतं” ॥ इति कालिकापरागो ५६ अध्यायः ॥
 अपरिहार्यं, त्रि, (परि + हृ + कर्मणि गृह्णत्, ततो नञ्समासः ।) अपरिहरणीयं । अत्याज्यं । यथा,— “जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्भुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं प्रोचिनुमर्हसि” ॥ इति श्रीभगवद्गीता ।
 अपरूपं, त्रि, (अपकृतं रूपं कर्मधारयसमासः ।) अपकृतरूपं । विहृतरूपं । अपोपसर्गाण रूपशब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्मधारयसमासे क्ली ॥ लोके तु आश्चर्यमिति प्रसिद्धं ॥
 अपरेद्युः, [स्] व्य, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य एतद्ग्रादेशः) अपरेऽङ्गि । अपरदिने । इत्यमरः ॥ (“पूर्वद्युः परेद्युर्वाः आह्वकर्मण्युपस्थिते निमन्त्येत विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।)
 अपर्णा, स्त्री, (नास्ति परमं तपस्याया पराभक्षणरुत्तित्वा यस्याः सा, टाप् ।) दुर्गा । इत्यमरः ॥
 (“स्वयं विष्णोर्गर्भमपर्मवृत्तित्वा परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः । तदप्यपाकीर्णमनः प्रियंवदा वदन्त्यपर्मैति च तां पराविदः” । इति कुमारसम्भवे ।)
 पञ्चशुभे चि ॥
 अपर्याप्तं, त्रि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः ।) पर्याप्तशून्यं । असीम । असमर्थं । यथा,— “अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं । पर्याप्तं त्विदमेतथा बलं भीष्माभिरक्षितं” ॥ इति श्रीभगवद्गीता ॥

अप

अपर्युषितं, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः ।) अयुष्टं । सद्योभवं । यथा नारसिंहे,— “अपर्युषितनिष्कन्दैः प्रोक्षितैर्ननुवर्जितैः । स्त्रीयामोद्भूवेवापि एष्यैः संपूजयेदङ्गि” ॥ इत्याहिकाशागतत्वम् ॥
 अपर्षदशः, षे, (अपर्षः पर्षदरहितः यशिशून्य इति यावत् दशः कर्मधारयः ।) रामशरदशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपर्षा, स्त्री, (अपलाति अपराकमण स्यञाति ऐग, अप + ला + करणे क् । नास्ति पर्षं मांसं यस्य सः, मासशून्यं ।) कौलकं । इति शब्दमाला ॥ पलशून्ये त्रि ॥
 अपर्षापनं, स्त्री, अपर्षापः । अपोपसर्गात् लपधातोर्भावे अन्ट् प्रत्ययः । पाणिनिमते तु अप + लप् + भावे न्युट् ।)
 अपर्षापः, षे, (अप + लप् + भावे घञ् ।) सतोऽप्यसत्त्वेन कथनं । ज्ञातस्य गोपनं । तत्पर्यायः । २ निङ्गुतिः । ३ अपपङ्क्तिः । ४ अपपङ्कः । ५ निङ्गवः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम । इति मेदिनी ॥
 अपर्षाधिका, स्त्री, (अप + लप् + भावे गवल् ।) तृणा । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपर्षवनं, स्त्री, (अपकृतं कृत्रिमत्वात् अक्षयत्वाच्च वनं कर्मधारयः ।) उपवनं । हृत्त्रिमवनं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपर्षवकः, षे, (अपवियन्ते लोकाः सम्भज्यन्तेऽप, अप + वृ + घञ् कुलं ।) मोक्षः । त्यागः । क्रियावसानमाफन्त्यं । कर्मफलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ क्रियान्तः । कार्यमभाति । इति जटाधरो रत्नावली च ॥ पूर्णता । इति धर्मज्ञः ॥ (निर्वाणं । सुक्तिः । “अपर्वगमशोदयार्थयोर्धुवमंशाविव धर्मयोगी” इति मधुवंशे । समाप्तिः । शेषः । अवनानं । “क्रियापर्वगेष्वनुजीवितात्कृताः कृतज्ञतामस्य वर्दन्ति सम्यदः” । इति भारविः ।)
 अपर्वर्जनं, षे, (अप + वृञ् + भावे ल्युट् ।) दानं । मोक्षः । त्यागः । इति मेदिनी ॥
 अपर्षवादः, षे, (अप + वृद् + भावे घञ् ।) आक्षा । निन्दा । तत्पर्यायः । अर्षाः २ आक्षेपः । निन्दा । ४ परीवादः ५ उपकोशः ६ जुगुप्सा ७ कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं । “लोकापवादाद्भयं” इति नीतिशातके । “दिव्यामपि हि वैदेह्या सापवादो यतो जनः” । “हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि” । इति उत्तरचरिते । आक्षा । अनुमतिः । आदेशः । “ततोऽपवादेन पताकिनीपतेश्चक्षक निर्हादवती महाक्षमः” । इति भार-

अप

विः ।) विन्नासः । इति मेदिनी ॥ विशेषः ।
बाधकः । यथा,—

“क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते” ।

इति कलापरिच्छिष्टं ॥ गञ्जविवर्त्तस्य सर्पस्य
गञ्जमात्रत्ववत् वन्विवर्त्तस्यावस्तुनाऽज्ञानादिः
प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं । तदुक्तं ।

“मतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्यदीगितः ।

अनत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त्त इत्युदाहृतः” ॥

अस्य फलं । आभ्यां अथ्यागोपापवादाभ्यां तत्त्व-
स्यदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति । इति वेदान्त-
सारः ॥

अपवागं, स्त्री, (अप + व + गिच् भावे ल्युट् ।)
व्यवधानं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥

अपवागितं, त्रि, (अप + व + गिच्, कर्मणि क्तः ।)
अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, त्रि (पू + इत्रच्, ततो नञ्समासः ।)
पवित्रताग्रहितं । अशुद्धं । यथा,—

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थागतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पृथ्वीकां च सवाद्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्धः अनिर्मलः दूषितः ।
मलिनः ।

“अपवित्रमिदं कर्म कृतं मोहान्ध्याया तयो” ।
इति रामायणे । “यदेव सागमेयोऽपवित्रः स्वन्या-
रुढो नीयते” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अपविद्धः, त्रि, (अप + व्यध् + क्तः ।) प्रत्याख्यातः ।
निगूह्यतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (व्यक्तः । प्रतिक्षिप्तः ।

“कुवेरस्य मनःशक्त्यं शंसतीव पराभवं ।

अपविद्धगदो बाह्यभङ्गमात्र इव द्रुम” ॥

इति कुमारसम्भवे । चूर्णाकृतः । दलितः ।

“मृद्वितास्यापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रज” ।

इति रामायणे ।)

अपविद्धपत्रः, पं, (अपविद्धः पत्र, कर्मधारयः,)
दादशविधपत्रमध्ये पत्रविशेषः । स तु पौषणा-
दासमर्थमातापितृभ्यां त्यक्तः तयोर्न्यतरमंगो

अन्यतरंगो वा त्यक्तः अनन्तरं अन्येन गृहीत्वा
पत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—

“मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोर्न्यतरंगो वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धं स उच्यते” ॥

इति मनुः ॥

अपविधा, स्त्री, (अप अपगतं विधं ऽस्थाः सा,
स्त्रिया टाप् ।) निर्विधीयता । इति राज-
निघण्टुः ॥

अपशब्दः, पं, (अप + शब् + कर्त्तरि अच् । अपसद
इति पाठे अप + सद् + अच् ।) अपसदः । नीचः
इत्यमरटीकाया भगतः ॥

अपशब्दः, पं, (अप असंस्कृतः शब्दः, कर्म-
धारयः ।) असंस्कृतशब्दः । अपशास्त्रीशब्दः ।
लौकिकशब्दः । ग्राम्यभाषा । तत्पर्यायः । अप-
भङ्गः २ । इत्यमरः ॥

(“तद्यव शक्तिवैकल्यात् प्रमादालसतादिभिः ।

अन्वधोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीगिताः” ॥

इति हरिवंशे ।)

अप

“आभीगादिगिरः काथेखपभंश इति स्मृतः ।

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभंशतयोदित” ॥

इति दखी ॥

अपशुक्लं, च, पं, (शुच् + भावे क्तिप्, अपगता शुक्-
शोको यस्य सः ।) आत्मा । यथा । “क उत्तम-
श्लोकगुणानुवादात् एमान् विगन्धेय विनापशु-
गुणात्” । इति श्रीभागवतं ॥

अपशोकः, प, (अपगतः शोको यस्मात् सः ।) अपशो-
कवृत्तः । इति राजनिघण्टुः ॥ (“शोकरहितः ।
दुःखहीनः ।

“हृग्प्रोतिकगो वृत्तो ह्यशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रोतिकगोऽमित्वं मामशोकं सटा कुरु” ॥

देवीपूजापद्धतिः ।)

अपशुं, स्त्री, (अप + श्वा + कः, अम्बाम्बागोसथाप-
इत्यादिना घत्वं ।) अङ्गुष्ठाग्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशु, य, (अप + श्वा + “अपदुःसुभ्यः श्यः कः,
इति कु, सुभमादित्वात् घत्वम् ।) निगवयं । विप-
रीतं । शोभनं । इति शब्दमाला ॥

अपशु, प, (अप + श्वा + कः, सुभमादित्वात् घत्वं ।)
कालः । वामे त्रि । इति मेदिनी ॥ (समयः ।
असत्यः । विरुद्धार्थः । प्रतिकूलः । विपरीतः ।

“नव धर्ममगज इति नाम कथमिदमपशु पशुते ।
भौमदिनमभितद्यथवा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं
जनाः ।” इति माघः । वामः । दक्षिणतरः ।)

अपशुर्गं, त्रि, (अप + श्वा + कुश्च्, सुभमादित्वात्
घत्वं ।) प्रतिकूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशुर्त्वं, त्रि, (अप + श्वा + कुश्च्, रस्य लत्वं ।)
प्रतिकूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, प, (अपसीदति अपशुत्त्वं प्राप्नोति,
अप + सद् + पचाद्यच् ।) नीचः । इतरलोकाः ।
इत्यमरः ॥

(“विप्रस्य त्रिधु वर्गेषु हृपतेर्वर्गायोर्दयोः ।
त्रैश्वस्य वर्गं चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः” ॥
इति मनुक्ते अनुलोभवर्गस्त्रीजाते वर्गसङ्ग्रहेऽ
मूर्द्धावसिक्तादौ प स्त्रीं ।)

अपसर्गं, प, (अप + सर् + भावे अच् ।) अपसर्गं ।
स्थानात् स्थानान्तर्गमनं । अपोपसर्गात् गत्यर्थः
स्थानतोर्भावे अन्प्रत्ययः ॥

(“निगन्धयोऽनुपसर्गः प्राप्तः स्याच्चौरकित्त्वर्थः” ।
इति मनुः ।)

अपसर्जनं, स्त्री (अप + सर्ज + भावे ल्युट् ।) मोक्षः ।
परित्यागः । दानं । इति भृगुप्रयोगः ॥ (बधः ।
हत्या । परिवर्जनं ।)

अपसर्पं, त्रि, (अपसर्पति, अप + सर्प् + कर्त्तरि
अच् ।) चरः । हृक्कग इति प्रसिद्धः । इत्य-
मरः ॥ (गृहचरः । स्पशः ।

“यथार्हवर्गः प्रगिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।
चाश्च गृहपरुषश्चाप्तः प्रत्ययितस्त्रिधु” ॥
इत्यमरः ।

“सर्पाधिगजोरभुजोऽपसर्पं
पप्रच्छ भद्रं विजिताग्निभद्रः” ।
इति शघवंशे ।)

अप

अपसलवि, य, (अप + सल् + बाङ्ल्यात् अवि ।)
प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोर्न्तरा । पितृतीर्थे । यथा ।

“प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोर्न्तरा अपसलवि अपसल्यं वा
तेन पितृभ्यो निदधाति” । इति आद्रतत्त्वे भट्ट-
भाष्यदृष्टमह्यं ॥

अपसल्यं, स्त्री, (सव्यादपकान्तं, “निरादयो गता-
दर्थे पक्षस्या” इति समासः ।) अपसलवि । पितृ-
तीर्थं । इति आद्रतत्त्वे भट्टभाष्यदृष्टमह्यं ॥

अपसल्यः, त्रि, (सव्यादपकान्तं, “निरादयो गता-
दर्थे पक्षस्या” इति समासः ।) शरीरदक्षिण-
भागः । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीतः ।
“वाता मगडलिनश्चैनमपसल्यं प्रचक्रमुः” ।
इति रामायणे ।)

अपस्कारः, पं, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्,
“अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्त्वैगा सुडा-
गमः ।) रथाङ्गः । तच्च अक्षयुगचक्रादि । इत्यमरः ॥
गुह्यद्वारं । विष्ठा । इति धर्मगो ॥

अपस्नातः, त्रि, (अपशुत्त्वेन स्नातः अमङ्गलार्थत्वात्,
अप + स्ना + कर्त्तरि क्तः ।) मृतमुद्विष्यन्नस्नानो
जनः । इत्यमरः ॥ (“अपस्नातस्नानिष्पीडित-
मौलिरेव भवनमाजगाम” इति हर्षचरिते ।)
संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति स्वामी ॥

अपस्नानं, स्त्री, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृत-
स्नानं । मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप-
वित्रस्नानं । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदकं ।
स्नानावशिष्टं जलं ।

“उदत्तनमपस्नानं विगमूत्रे रक्तमेव च ।
श्लेष्मणियुतवान्तानि नाघितिलेच्छुत् कामतः” ।
इति मनुः ।)

अपस्मरः, पं, (अपस्मर्यते पृथ्वत्तं विस्मर्यतेऽनेन,
अप + स्मृ + कर्गणे घञ ।) गोगविशेषः । मृगी
इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गविकृतिः २ ला-
लाघः ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिघण्टुः ॥*

तस्य सामान्यरूपं ।
“तमःप्रवृषः संभ्रमो दोषोद्भक्तस्मृतेः ।
अपस्मर इति ज्ञेयो गदो घोश्चतुर्विधः” ॥*॥
तस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिः ।

“चिन्ताशोकादिभिः क्रुद्धा दोषा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतं पृथ्वंसमपस्मरं प्रकुर्वते” ॥ * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं । यथा,—

“हृत्कम्यः शून्यता खेदो ध्यान मूर्च्छा प्रमृष्टता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ” ॥ * ॥
वातिकस्य रूपं ।

“कम्पते प्रदृशत् दन्तान् फेनोदामी श्वसित्वपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपायि चानिलात्” ॥ * ॥
पैतिकस्य रूपं ।

“पीतफेनाङ्गवक्त्रात् पीताङ्गमृपदर्शनः ।
सटयोषानलव्याप्तलोकदर्शी च पैतिकः” ॥ * ॥
श्लेष्मिकरूपं ।

“शुक्लफेनाङ्गवक्त्रात् शीतहृष्टाङ्गो गुरुः ।
पश्यन् शुक्लानि रूपायि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात्” ॥*
त्रिदोषजरूपं ।

अपा

“सर्वैरेभिः समन्वैश्च सिद्धैरेवस्त्रिदोषजः” * * *
 असाध्यलक्षणं ।
 अपस्मारः स चासाथो यः क्षीणस्यानवच्छ यः * * *
 अरिच्यलक्षणं ।
 “प्रस्मरन्तं सुबज्जः क्षीणं प्रचलितभ्रवं ।
 नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणामपस्मारो विनाशयेत्” * * *
 तस्य वेगकालः ।
 “पक्षाद्वा द्वादशगहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदध्यान्तरं” * * *
 देवे वर्षव्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
 श्रग्दि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्चयाः” * * *
 इति माधवकरः * * * तस्य चिकित्सा । यथा,—
 “तैलेन लशुनः सेव्यः पयसा च शलावरी ।
 ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजं * * *
 चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्तिरथवापि तैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः सर्वाङ्गनैः शान्त्यपस्मरति” * * *
 सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः * * *
 “शिर्यकद्वृक्षकिण्वीहीनम्बल्यसपाचितं ।
 चतुर्गुणैः गवां मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितं” * * *
 कद्वृक्षः शोनापाठा । किण्वीही चिर्मिचिगा * * *
 “निर्गुणोभववन्दाकनावनस्य प्रयोगतः ।
 उपैति सहसा नाशमपस्मारो महाशरः” * * *
 मनोज्ञा तार्क्ष्यविद्या वा शक्यत् पारावतस्य च ।
 अङ्गनाडन्यपस्मारमुन्मादश्च विशिषतः” * * *
 मनोज्ञा मनःशिला । तार्क्ष्या गरुडः । शक्यत्
 विद्या * * *
 “यः खादेत् क्षीणभक्ताग्नी मात्तिकेण वचारजः ।
 अपस्मारं महाधोमं चिरोत्थं स जयेद्भुव” * * *
 वचा धुमवच् * * *
 “कुष्णाखडकफलोत्थेन रसेन परिपिष्टितं ।
 अपस्मारविनाशाय घण्टां च पिबेत् त्यहं” * * *
 त्यहमिति शतस्य पानादिवसत्रयेणैवापस्मारोप-
 शमो भवतीत्यभिप्रायः * * *
 “ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पिष्टतं हृतं ।
 पुगणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहर्षं परं” * * *
 शतस्य प्रक्रिया । पुगणं गोघृतं प्रस्थमितं वचा-
 कुष्ठशङ्खपुष्पिणां समुदिताना कुडुवमिताना क-
 ल्केन प्रस्थमितब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् । ब्राह्मी-
 हृतं * * *
 “कुष्णाखडकं से सर्पिण्यट्टादपुष्पे पचेत् ।
 यच्छाङ्गकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशने” * * *
 कुष्णाखडकघृतं * * *
 “द्वौ कीटमेधौ विधिवदानाय र्विवासरे ।
 कष्टे भुजे वा संधार्ये जयेद्यामपस्मरति” * * *
 अयन्तु कीटो नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति * * *
 “शिर्युकुष्ठजलात्राजीलशुनयोश्चिह्नकुम्भिः ।
 वस्तमूत्रे षटं तैलं नावनं स्यादपस्मरति” * * *
 जलं बालकं । अजात्री जीरकः । वस्तः कागः ।
 नावनं नस्यं * * * इत्यपस्माराधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ।
 अपहारः, पुं, (अप + हृ + भावे घञ् ।) अपचयः ।
 हानिः । इत्यमरः * * * अपहरणं चौर्यं । संगोपनं

अपां

धनस्वाम्यनुपयोगिण्यः । इति दायभागः * * * (वि
 नाशः ।
 “कर्मानासापहारेण भगिनी मे विरूपिता” * * *
 इति रामायणे । स्तैयं । यद्वाण्यापहारादिकं कर्म
 इत्यस्मिन्समत्तं बलात्कृतं तस्याहसं स्यात् ।
 इति कल्लुकभट्टः । निरुद्धः । “कथं वा आत्मनः
 अपहारं करोमि” । इति शाकुन्तले ।)
 अपहारकः, त्रि, (अप + हृ + गुल् ।) अपहारी ।
 अपहर्गणकर्ता । यथा,—
 “परापवादनिरतः परद्रव्यापहारकः” * * *
 इति पराणं * * *
 (“द्विविधान् तस्मान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान्
 प्रकाशाश्चापकाशाश्च चारुचक्षुर्महीपतिः” * * *
 “अन्नहर्तामथावित्त्वं मौख्यं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वेत्तं पङ्कतामश्चारकः” * * *
 इति मनु ! चौरः ।
 “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
 स पापकृतमोर्नेकं स्वेन आत्मापहारकः” * * *
 इति मनु ।)
 अपहासः, पुं, (अप + हस् + भावे घञ् ।) अका-
 रशाहास्यं । इति हेमचन्द्रः * * *
 अपहवः, पुं, (अप + हृ + भावे अच् ।) अपलापः ।
 स्नेहः । इति मेदिनी * * *
 (“ऋते देये प्रतिज्ञाते पशुकं शतमर्हति ।
 अपहवं तद्विदुर्गणं तन्मनोरनुशासनम्” * * *
 इति मनु ।)
 अपहृतिः, स्त्री, (अप + हृ + भावे क्तिन् ।) अप-
 लापः । अपहवः । इति शब्दरत्नावली * * * उप-
 मेयासत्यकारणपूर्वकोपमानसत्यताव्यवस्थाप्रिका-
 लङ्कृतिः । तस्या लक्षणं ।
 “प्रकृतं यन्निधियान्यत्माध्यते सा त्वपहृतिः” * * *
 उदाहरणं ।
 “अत्राम् प्रागस्ये परिगतकृतः शूलतनये ।
 कलङ्को नैवाय विलसति शृण्वाद्भ्यश्च वपिधि * * *
 अमुष्येय मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिशिरे ।
 गतिश्रान्ता शंते रजनिरसमी गाढमुग्धि” * * *
 इति काव्यप्रकाशः * * *
 (“प्रकृतं प्रतिनिधियान्यस्यापनं स्यादपहृतिः ।
 गोपनीयं कमप्यथे द्योतयित्वा कथञ्चन * * *
 यदि श्लेषगान्ध्याया वाऽन्यथयेत् साप्यपहृतिः” * * *
 इति साहित्यदर्पणे ।)
 अपानाथः, पुं, (अपानाथः अनुकृतसमासः ।) समुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः * * *
 अपानिधि, पुं, (निधीयतेऽन्, नि + धा + अधि-
 करणे क्तः, अपा निधिः आधाराः ।) समुद्रः ।
 वागनिधिः इति दर्शनात् * * *
 अपापतिः, पुं, (अपां पतिः, अनुकृतसमासः ।) समुद्रः ।
 इत्यमरः * * * वरुणः । अप्यतिगिर्यमरेगोक्तत्वात् * * *
 अपापित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
 पित्तत्वं, अनुकृतसमासः ।) अग्निः । इति शब्द-
 रत्नावली * * * चित्रकवृद्धः । बहिसंज्ञक इत्यमरे-
 षोक्तत्वात् * * *

अपा

अपाक्, पुं, त्रि, (अप + अच् + क्तिन्, नलोपः ।)
 दक्षिणादिगभववस्तु । तत्पर्यायः । अपाचीनं * * *
 इति हेमचन्द्रः * * *
 अपाकः, पुं, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।)
 पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
 “अङ्गुर्दोऽतश्चिह्नव्या आलस्यं गौरवं चरः ।
 अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणं” * * *
 इति माधवकरः * * * पाकाभावविशिष्टे त्रि । यथा,—
 “गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
 संसृष्टिता मांसमलक् प्रदृश्य ।
 हतं स्थिरं मन्दरजं महान्त-
 मनन्यमूलं चिरं हृद्यपाकं” * * *
 इति माधवकरः * * *
 अपाकशाकं, स्त्री, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्-
 समासः, अपाकः शाको यस्य तत् ।) आर्द्रकं ।
 इति राजनिर्घण्टः * * *
 अपाङ्ग, पुं, (अपाञ्चति वक्तं गच्छति चक्षुर्धृञ्, अप
 + अच् + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरेकः । चक्षुः-
 कोणः ।
 (“चलापाङ्गा दृष्टिः सुश्रुति बज्जो वेपथमती” * * *
 इति शाकुन्तले । “कुवलयदृशा लोललोलेर्पाङ्गैः” * * *
 इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः * * * अङ्ग-
 हीने त्रि । इति मेदिनी * * *
 अपाङ्गकः, पुं, (अपकृतमङ्गयस्य समासान्तः कः ।)
 अपामार्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली * * * अपां
 इति भाषा । अङ्गहीने त्रि * * *
 अपाङ्गदर्शनं, स्त्री, (अपाङ्गन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
 तृतीयतन्मयः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः * * *
 अपाची, स्त्री, (अप + अच् + क्तिन्, स्त्रियां ङीप् ।)
 दक्षिणादिक् । इति हलायुधः * * *
 अपाचीनं, त्रि, (अपाच्या दक्षिणास्यां दिशि भवं,
 अपाच् खं तस्य ईनं ।) अपागर्थे । दक्षिणादिग-
 भववस्तु । विपर्ययत् । विपरीतं । इति विश्व-
 मेदिन्यौ * * *
 अपाच्यं, त्रि, दक्षिणादिगभववस्तु । अपाची दक्षिणा-
 दिक् ततो भवार्थे षोडशप्रत्ययः * * * पचनार्थेऽप्यं । पच-
 धातोः कर्मणि घ्यणि पाच्यं पचाञ्चनसमासः * * *
 अपाटवं, स्त्री, (पटोर्भावं, पटु + भावे अण्, नास्ति
 पाटवं पटुता यच्च तत् ।) गेगः । इति हेमचन्द्रः * * *
 अपटुता । जडता । पटोर्भावं पाटवं ततो नञ्-
 समासः * * *
 अपात्रं, स्त्री, (कुम्भितं पात्रं अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।)
 कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । “अपात्रे पानयेदत्तं
 सुवर्गं नरकाग्रे” * * * इति मल्लभासतत्त्वं * * * (योग्य-
 ताहीनं । निन्दितं । विद्यातपोहीनं । दानादि-
 योग्यताहीनं ।
 “विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
 यज्ञसे न न धर्म्म्याय ज्ञायेतानुश्रयाय तु” * * *
 इति कथासरित्सागरे ।)
 अपात्रीकरणं, स्त्री, (अपपात्रं अपपात्रं कुत्सित्पात्रं
 क्रियतेऽनेन, अपपात्र + चि + क्त + करणे ल्यट् ।)
 नवविधपापमध्ये पापविशेषः । तच्चतुर्विधं

अपा

निम्नितधनादानं १ बाणिक्यं २ शूद्रसेवनं ३ असत्य-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥
("निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिक्यं शूद्रसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं" ॥
इति मनुः ।)

अपादानं, स्त्री, (अपादीयते विश्रियतेऽस्मात्, अप +
आ + दा + ल्युट् ।) यस्माद्दत्तगोवत्त्वन्तस्य चलनं
भवति तत् । घटकारकमध्ये पञ्चमकारकं । तत्रै-
कादृशाये पञ्चमी स्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा
वृत्तान्तरं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रान्
बिभेति २ । यतो जगुष्ठा । यथा पापात् जगु-
ष्पते धीम ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात्
पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्मात्
प्रमाद्यति मोक्षः ५ । यत आदानं । यथा भृपात्
धनमादत्ते विपः ६ । यतो भुः । यथा पितुः
पत्न्यो जायते ७ । यतस्त्रागं । यथा व्याघ्रान् गां
रक्षति गोपः ८ । यतो विगमः । यथा जपाद्दिग्-
मति विप्रः ९ । यतोऽनुक्तिः । यथा गुग्गेरुन्तर्द्धत्त
शिष्यः १० । यतो वाग्मं । यथा यवेभ्यो गां
वाग्मयति ११ । इति सुश्रुतधृतीकायां दुर्गा-
दासः ॥

अपानं, स्त्री, (अपनयति मलादि निःसारयति, अप
+ अन् + णिच् + पचाद्यच् ।) मलदाहं । तत्प-
र्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुह्यं ४ ।
गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ तनुर्द्धदः ६ । मार्गः
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, प्र, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥
अवागमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्तो वायुः । इति
वेदान्तसारः ॥
("अधोनयत्यपानस्तु आहारश्च भृगुगामधः ।
मूत्रशुक्लवह्नौ वायुरपान इति कीर्त्तते" ॥
इत्युक्तलक्षणाऽवागमनवान् कृत्वाटिकाएकपाश्व-
पायुपस्थवृत्तिवायुः । गुदस्थवायुः ।)
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरं चाग्निौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः ।
पापशून्यः । यथा,—
"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्यक्त्वा ममाश्रममसीपतः" ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, प्र, (अपामृज्यते रोगो दुर्भीक्रियते अनेन,
अप + आ + मृज् + कर्मणो घञ् ।) रुक्षविशेषः ।
आपा इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रैश्वरिकः २
धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्षपर्णी ५ कीशपर्णी
६ किशिही ७ खरमङ्गरी ८ । इत्यमरः ॥ प्रैश्व-
रेयः ९ अधामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति
तट्टीका ॥ स्थलमङ्गरी १२ प्रत्यक्षपर्णी १३ क्षार-
मध्यः १४ अधोधगटा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाला ॥ दुर्यह १७ अधप्राल्यः १८ काशङ्गक
१९ मर्कटी २० दग्भियहः २१ वाशिरः २२
पराक्षपर्णी २३ कशटी २४ मर्कटपिण्डी २५

अपा

कटुमङ्गिका २६ अघाटः २७ क्षारकः २८ पाण्डु-
कण्टकः २९ नालाकण्टः ३० कुङ्कः ३१ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शः कण्ड-
दगामयविषमरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिबत्सीत्वान्त्वं ।
क्षेपकामित्वं । संसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तत्फलगुणाः । रसे स्वादुत्वं । पाके दुर्लभत्वं ।
विष्टम्भित्वं । वायुकारित्वं । रुक्षत्वं । ग्लान्ति-
प्रमादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्गं
शोधयानां सर्वात्मामेक इहृणीति अथर्ववेदः ।)

अपाम्पतिः, प्र, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिगित्यमरेणोक्तत्वात् ॥
अपाम्पितं, स्त्री, (अपा पित्तमिव अलुक्समासः तद्-
त्वन्त्वात् ।) अपि । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
वृक्षः । वज्रसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।

अपायः, प्र, (अप + इन + भावे अच् ।) विशेषः ।
इति शमतर्कवागीशः ॥ चलनं । इति दुर्गादासः ॥
विनाशः । यथा,—
"सा काशी त्रिपुण्ड्रिणी राजनगरी पायाटपायाञ्ज-
गतः" । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अपारं ।
नद्यादेरर्वाक्षपारं । इति हलायुधः ॥ असीमे
त्रि ॥

अपारतं, त्रि, (अप + आ + त् + आच्छादने क्तः ।)
पिहितं । आरतं । स्वतन्त्रं । स्वाधीनं । इति
मेदिनी ॥ (उद्गाटितं ।) अनारतं । अपसारिता-
वरुणं ।
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपारतं" ।
इति गीता ।)

अपारतं, त्रि, (अप + आ + त् + क्तः ।) लुटितं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोटा । गडागडि इति भाषा ।
(अन्तर्गतं ।) परारतं । निरतं ।
"प्रतिग्रहादपारतः सन्त्यो येन केनचित्" ।
इति महाभारतः ।)

अपाश्रयः, प्र, (अपाश्रयते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + कर्मणो अच् ।) प्राङ्गणवरुणं ।
सामियाना । चोदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्सालम्बः २ प्रयीवः ३ मत्तवारुणः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्यं त्रि ॥ (चन्द्रातपः ।
निगाश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।
"ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां ज्ञातिमश्रुते" ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, प्र, (अप + आ + सन्ज + घञ् ।) उपा-
सङ्गः । तगाः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
अपासनं, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं ।
इत्यमरः ॥

अपालं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरस्तं । यथा ।
यत्नेन नासिन्ध्यासमीपत इत्यनेन गच्छसीविला-
मात्रं निषिध्यते इति मैथिलमनमपालं । इति
तिथ्यादिनत्वं ॥

अपालं, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमपगनमनुगतमिति
यावत्, प्राटिसमासः । अपकृष्टमिन्द्रि चक्षुः कर्म-

अपु

धारयः, अच् समासान्तः । अपगतमिन्द्रि चक्षुः
कर्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रत्ययः । इति
त्रिकाशरुषः । कुस्त्रितचक्षुः । लोचनशून्यं ।
यतावर्था व्युत्तिलम्बौ ॥

अपि अ, (न पिबति पिगतौ क्लिप्, आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः ।
आह्वरणं सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं ।
समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । शङ्का । युक्त-
पदार्थः । कामाचारः क्रिया । इति विश्वमेदिनी ।
("अपिः पदार्थसम्भावान्ववसर्गर्हासमुच्चयेषु"
इति पाणिनिस्त्वम् ॥

अपिगीर्णं, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्तः ।) स्तुतं ।
वर्णितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छलः, त्रि, (न पिच्छलः नञ्समासः ।)
पिच्छल्याभावविशिष्टः । पिच्छलताशून्यः । यथा ।
"प्रमेहिनो यदा मूत्रमनाविणमपिच्छलं" ।
इति साधवकरः ॥ (परिष्कृतः । अमलितः ।
निर्मलः । गाढः ।)

अपितु अ, (अपि + तु ।) यद्यर्थे । यद्यपि । इति
त्रिकाशरुषः ॥

अपिधानं, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) अपिच्छा-
दनं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । "द्वारे
पुरस्योद्घटितापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।
"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गे चास्याः प्रवेशनं" ।
इति रामायणं ।)

अपिनद्धं, त्रि, (अपि + नद् + कर्मणि क्तः, अस्य
वाक्लोपे पिनद्धञ्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्प-
र्यायः । आमुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ पिनद्धः ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीतः, प्र, (पा + कर्मणि क्तः । न पीतः, नञ्-
समासः ।) पीतभ्रमवर्णः । तद्विशिष्टे अक्षतपाने
च त्रि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसं, स्त्री, (अपीनाय कस्यूनत्वाय सीयते कल्पते,
अपीन + सो + कर्मकर्त्तरि कः ।) पीनसात् रोग-
विशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः ।
इति रभसः ॥ तद्वहिते त्रि ॥

अपीथं, त्रि, अतिसुन्दरं । यथा,—
"अपीथदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतं ।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकारिणं" ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमयभागो यस्याः सा,
टाप् ।) शिंशुपारुक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(त्रि, लाङ्गलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, प्र, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयुग्व्यंसकादि-
त्वात् समासः ।) मुक्तिः । कैवल्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—
"हेतौ लिङ् प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हा भिषक्तमः" ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तुं अचि तु पुनर्जन्मशून्यः मुक्त-
इति यावत् ।)

अपुष्पफलदः, प्र, (अपुष्पं, पुष्पं विना फलं ददाति,

अपे

अपुष्पफल + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ॥
 पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पव्यतिरेक-
 जातफलसदृशमात्रं ॥ (अहेतुकफलदातरि चिं)
 अपूपः, पं, (न पूयते विष्णोर्व्यति, न + पूय + पः,
 यलोपः ।) पिष्टकः । इत्यमरः ॥ गोधूमः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 ("वृथाहस्यसं यावं पायसापूपमेव च" ।
 इति मनुः ।)
 अपूप्यः, पं, (अपूपाय हितः "विभाषा हविर-
 पूपादिभ्यः" इति पाणिनिस्त्वेषा यत् ।) गोधूम-
 चूर्णं । इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ।
 अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति एष्यगन्धेन मनःप्रोतिं
 पूर्णा करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + गिच् + कर्त्तरि
 ल्युट्, स्त्रिया डीप् ततो नञ्समासः ।) शाल्मलि-
 रुद्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अपूर्व्वे, स्त्री, (नास्ति पूर्व्वे पूर्व्वकालभवं दृष्टं यस्य
 तत् ।) कर्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्यायः । अनुशयः २
 नियोगः ३ च्यतिशयः ४ कार्य्ये ५ प्रयोगः ६ ।
 इति सूतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्व्वे २
 समुदायापूर्व्वे ३ उत्पत्त्यपूर्व्वे ३ अङ्गापूर्व्वे ४ । येन
 स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्व्वे । अमावास्याया
 त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः
 तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनाः संहृत्यफलापूर्व्वीरग्न्भायो-
 गात्तदारग्न्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्व्वद्वयं कल्प-
 नीयं । तयोरेकैकस्याग्न्भाय एकैकसमुदायवर्त्तिना
 त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तिनेन संघातापच्य-
 भावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्व्वीणि क-
 ल्पनीयानि । तथाश्वाङ्गोपकारमन्त्रेणानिप्यत्ते-
 रङ्गानां चानेकक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवात् अ-
 ङ्गापूर्व्वीणि कल्पनीयानि । तत्र त्वयं विभागः ।
 इत्यधिकगमात्वात् ॥
 अपूर्व्वे, त्रि, (नास्ति पूर्व्वे यस्य, न पूर्व्वेः नञ्समासः)
 आश्चर्य्यं । यथा,—
 "अपूर्व्वेयं हरेर्माया त्रिगुणा रज्जरूपिणी ।
 यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति" ॥
 इति उद्भटः ॥ पूर्व्वदिग्देशकालभिन्नं ॥
 अपेतगद्गसी, स्त्री, (अपेतः गद्गस इव पातकं
 यस्याः सा, गौगादित्वात् डीष् ।) तुलसीरुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपेयं, त्रि, (पा + कर्मणि अर्हाद्यर्थे यत् ।) पाना-
 योग्यं । अपानीयं । यथा,—
 "मद्यमपेयमपेय-
 मनियाह्वं" । इति तिथ्यादितत्त्वे उपशमःसूत्र ॥
 ("जलधिजलमपेयं परिहृते निर्धनत्वं" ।)
 ("यैः कृतः सर्व्वभक्ष्योऽपिगपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चाप्यायितः सोमः क्रो न नश्येत्प्रकोप्यतान्" ॥
 इति मनुः ।)
 अपेक्षणीयं, त्रि, (अप + ईत् + कर्मणि अनोयम् ।)
 अपेक्षायोग्यं । अपेक्ष्यं । अपेक्षितव्यं । यथा,—
 "आत्मा यत्नेन रच्यो रगाग्निमि एनः सोऽपि
 नापेक्षणीयः" । इति नवरत्नमध्ये शङ्खः ॥
 अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईत् + भावे अ, स्त्रियां
 टाप् ।) कार्यनिमित्तदोग्न्धोन्याभिसम्बन्धः । इति

सुपद्वटीकायां विष्णुमिश्रः ॥ आकाङ्क्षा । यथा,—
 "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" । इति वेदा-
 न्तटीकाया वाचस्पतिमिश्रः ॥ (आकाङ्क्षा । अभि-
 लाषः । आशा ।
 "अपेक्षा भिदायामपि किमपि चेतः स्तपयति" ।
 इति शान्तिशतके । प्रयत्नः । अनुशासः । सम्मा-
 नना ।
 "अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रत्तेदपेक्षया ।
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव रुद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्" ॥
 इति मनुः । पर्यालोचनं । विचारः । अनुचि-
 न्तनं ।
 "सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः" ।
 इति रघुवंशे ।
 "न क्षत्रोऽपि प्रथममुद्रतापेक्षया संश्रयाय" ।
 इति मेघदूते ।)
 अपेक्षावृद्धि, स्त्री, अनैकैकत्वविषयकवृद्धिः । ना
 नैकत्वावगाहिकवृद्धिः । अयमेक अयमेक इत्या-
 कारवृद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 ("अनैकैकत्ववृद्धिर्था सापेक्षावृद्धिरुच्यते" इति
 "अपेक्षावृद्धिनाशाश्च नाशस्तथा निरूपितः"
 इति च भाषापरिच्छेदे ।)
 अपेक्षगणः, त्रि, (अपेक्षारूपकर्मणि वेदविरहितकार्यो-
 दन्यकर्मणि गण्डः उच्यते, गडि उच्यते + पचा-
 द्यच्, निपातनात् अपेक्षस्तस्याकारस्य उकारः,
 अपसि कर्मणि गण्डः अतिभीरुत्वात् त्याज्य ।)
 स्वभावतो न्युनाधिकारवृद्धिः । तत्पर्यायः ।
 पोगणः २ विकलाङ्ग ३ अङ्गहीनक ४ । इति
 शब्दभेदान्तौ ॥ गिशुः । बलिभः । त्रिवलिभुक्तः ।
 इति मेदिनी ॥ अतिभीरुः । इति विश्वो हेम-
 चन्द्रश्च ॥ हे स्वभावतो न्युनाधिकारो उनविशय-
 क्तुलीकैकविशयक्तुलीकादौ अने वर्त्तते इत्यर्थः ।
 विक्रान्तं स्वभावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अप-
 कृतं गच्छति अपेक्षगणः । नास्तीति गमेर्देः नि-
 पातनात् पस्य दोभावः ।
 "अपेक्षगणस्तु गिशुकै विकलाङ्के च भीरुकै" ।
 इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिभ्योपे पोगणो-
 ऽपि । पोगणो विकलाङ्के स्यादिति हलादुधः ॥
 पोगणो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति
 तट्टीकाया भट्टः ।
 अपेक्षिका, स्त्री, (अपगतसूदकं यस्याः सा, स्त्रिय-
 टाप्, एषोदरादित्वात् टित्त्वं ।) उपेक्षिका ।
 युक्तिकाशाकं इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 अपेक्षः, पं, (अप + ऊह + भावे घञ ।) अपगत-
 ऊहः । विवर्त्तकाभावः । युष्वाद्याद्युष्वाधीगुणान्त-
 गंतधरगुणः ।
 ("युष्वाद्य अयमं चैव यक्ष्णं धारणं तथा ।
 उहेऽपेक्षोर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः" ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥ अतद्वाच्यत्तः । इति काव्य-
 प्रकाशटीकाया महेश्वरः ॥
 अपेक्षः, [स्] स्त्री, (आप्यते स्वर्गो लभ्यतेऽनेन, आप +
 कर्मणे तस् ङस्व) यक्षकर्म । इत्यादिशेषः ॥
 अपेक्षः, पु, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् +

अप्र

कर्मणि तुः ङस्वः ।) शरीरं । अपेक्षं । इत्यादि-
 कोषः ॥ ("अद्यात्वे द्वितीये यामाङ्गिति शुद्धो-
 ति" । इति शतपथब्राह्मणः ।)
 अप्रः, [स्] स्त्री, (आप् + अत्तु नुट् ङस्वश्च ।)
 जलं । वेदप्रयोगोऽयं ॥
 अप्रतिः, प, (अप्रापतिः, घञोत्पत्त्यर्थः) वरुणः ।
 इत्यमरः ॥ समुद्रः । अप्राम्यतिरिति दर्शनात् ॥
 अप्रपिप्तं, स्त्री, (अप्रां पिप्तमिव ।) अप्रिः । इत्य-
 मरः ॥ पिप्तकवृद्धः । वृद्धिस्तत्कत्वात् ॥
 अप्रकटाः, त्रि, (न प्रकटः अक्षतः नञ्समासः) ।
 अक्षतः । अप्रकाशः । यथा,—
 "प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं दिधोयते" ।
 इति भागवतामृतं पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं
 लीलाशब्दे दृश्यं ॥
 अप्रकाशः, प, (नास्ति प्रकाशः काशः स्वान्यो यस्य
 स ।) काशदग्धितवृद्धः । स तु भ्रियट्कादिः ।
 तत्पर्यायः । स्तम्भः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥
 अप्रकाशः, पु, (न प्रकाशः नञ्समासः) । प्रकाशा-
 भावः । तत्पर्यायः । जनान्तिकं २ । इति त्रि-
 काशशब्दः ॥ (गुप्तं अप्रकाशितः । गट्टः ।
 "दिनिघास्तम्भान् विद्यात् परदव्यापहारकान् ।
 प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चाग् चतुर्भङ्गीपतिः" ॥
 इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-
 द्यच् । अन्धकारावृत्तः । अदृश्यः ।
 "प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च लोकोलोक इवाचलः" ।
 इति रघुवंशे । निहितः । प्रकाशितः । प्रोथितः ।
 "यानि चैवप्रकाराणि कालाद्भिर्न भद्दयेत् ।
 तानि मन्थिषु भीमायामप्रकाशाणि कारयेत्" ॥
 इति मनुः । रक्षसि । पशोस्तं ।
 "नातनायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनः ।
 प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्थस्तस्मिन्नुद्वेष्टति" ॥
 इति मनुः । तद्विणये त्रि ॥
 अप्रकृतः, प, (न प्रकृतः नञ्समासः) । काकः ।
 इति शब्दभेदान्तौ ॥ अथमे त्रि ॥
 अप्रखरः, त्रि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः) ।
 प्राक्खरं रक्षितः । अतीक्ष्णः । तद्धर्म स्त्री । यं
 शतीति का खरः प्रकृतः खरः प्रखरस्ततो नञ्-
 समासः । (मिदुः । शालः ।)
 अप्रगुणः, त्रि, (न प्रकृतो गुणो धैर्यरूपो यस्य
 सः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः) ।
 व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥
 अप्रनिकरः, त्रि, (प्रति करोति विश्वासं नोत्या-
 द्यति प्रति + क्त + कर्त्तरि अच्, न प्रतिकारः
 ततो नञ्समासः) । विश्वस्तः । विश्वासपार्तः ।
 इति जटाधरः ॥
 अप्रतिपत्तः, त्रि, अप्रतिथोगो । विपक्षान्युच्यः ।
 नास्ति प्रतिपत्तो यस्य इति बद्धव्रीहिसमास-
 निष्पन्नः ॥
 अप्रतिभः, त्रि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगन्धः । नास्ति
 प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा यस्य सः ।
 इति प्रतिभात्वितशब्दार्थे भट्टः ॥ (मिदुः । लब्धा-
 शीलः । हतज्ञानः) । (स्त्रियां उत्तमस्याप्रतिपत्ति-

अप्र

रूपो नियमस्थानविशेषः, उत्तरार्हे परोक्षं बुद्ध्यापि यत्रोक्तगामेये उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्रतिभानियमस्थानम् ॥

अप्रतिरथं, स्त्री, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थत्वेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेदः । मङ्गलं । इति भूमिप्रयोगत्रिकागडशेषौ ॥ (युद्धार्थयानं । युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलं । “यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विद्” ॥ इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य सः ।) योद्धा इति भूमिप्रयोगः ॥ तुल्ययोद्धृत् इति एगमां ॥

(“दौर्घ्नन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रहृय” ।

इति शाकुन्तले ।

“शतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः” ।

इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अतुल्या कथा । तत्पर्यायः । सङ्गनिका २ । इति त्रिकागडशेषः ॥

अप्रतिरुः, त्रि, अप्रतिरुः । प्रतिरुः । नास्ति प्रतिरुः यस्येति बद्धवोहो ऋस् । यथा । हृयशीर्षपञ्चगव्यसङ्घर्षाकागडे ।

“सर्वसृक्षेषु कर्त्तव्या पतिरुः विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिरुप्रतिरुं यस्मान्निष्फलमुच्यते” ॥

इति मटादिप्रतिरुः ।

(“अप्रतिरुः रघुच्छेदे का प्रतिरुः कुलस्य न” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुलं, स्त्री, (प्रकृत्युत्तुलाया अभावः, अव्ययीभावः ।) प्रकृत्युत्तुलाया अभावः । अनिर्दिष्टिगिति लोकाप्रसिद्धः । प्रकृत्युत्तुलायै त्रि । नास्ति प्रकर्षा तुला यस्य धनादेः धनादेर्यस्य वा ॥

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततो नञ् समासः । नास्ति प्रत्ययः विश्वासो यस्य वा) (सन्दहः । संशयः ।

“बलवदपि शिद्धितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत” ॥

इति शाकुन्तले ।) प्रकृत्युत्तुलायाः । अविश्वाम् ।

यथा “दोषाणां सन्निधानं कपटप्रणतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानां” । इति श्रीशरुः ।

अप्रत्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतः प्रादिसमासः, न प्रत्यक्षः नञ् समासः ।) प्रत्यक्षशून्यः । इन्द्रियागोचरः । तत्पर्यायः । अतोन्द्रियः २ । इत्यमरः । (“किन्तु तस्य बलशोऽहं भाटरूपस्य वैशिणः । अप्रत्यक्षं च मे वीथ्ये समये तव राघव” ॥) प्रत्यक्षाभावे स्त्री ॥

अप्रधानं, स्त्री, (न प्रधानं, नञ् समासः ।) प्राधान्यरहितं । तत्पर्यायः । अप्रायां २ उपसर्कानं ३ । इत्यमरः ॥ वाचलिप्रोऽप्ययं । इति भगतः ॥

अप्रमत्तः, त्रि, (प्र + मद् + क्तः, ततो नञ् समासः ।) अवधानविशुद्धः । सावधानः । यथा,— “पापात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः” । इति बोधदेवः ॥

अप्र

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युञ् + वञ्, ततो नञ् समासः) प्रयोगाभावः । अनुकृत्वादिः । यथा । “उक्तार्थानामप्रयोगः” । इति दुर्गादासः ॥

अप्रलम्बं, स्त्री, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ् समासः ।) अविश्वम् । शीघ्रं । इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि । (सत्वः । विलम्बग्रहितः । ऋटिति ।)

अप्रशस्तं, त्रि, (प्र + शनम् + क्तः, नञ् समासः ।) असत् । अश्रेष्ठं । अविहितं । यथा,— “अप्रशस्तं निशि स्नानं गहोर्गन्धश्च दर्शनात्” । इति तिथ्यादितत्त्वे पराशरः ॥ (भृत्पृगीवादिक् । “अप्रशस्तन्तु कृत्वापु मासमादीत भक्तभुक्” । इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, त्रि, (प्र + सद् + क्तः, नञ् समासः ।) आविर्लभं । अनक्तं । इति शब्दरत्नावली ॥ अतुष्टं । यथा,— “त्वयि प्रसन्ने परशर्मभिः किं त्वयि प्रसन्ने परशर्मभिः किं” ।

इति प्राचीनाः ॥ (अतुष्टः । अप्रफुल्लः । विषमः । विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मा प्रति वत्सलः” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, त्रि, (प्र + सिध् + क्तः, नञ् समासः ।) प्रसिद्धताग्रहितं । अविख्यातं । यथा,— “लिङ्गं सामर्थ्यं ऋत्विगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (“अप्रसिद्धं यशसे हि एंसामनन्यमाधारं मेव कर्म” इति कुमारसम्भवे ।)

अप्रस्तुतं, त्रि, (न प्रस्तुतं नञ् समासः ।) अप्रकान्तं । प्रकृशणाप्राप्तं । यथा,— “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥ अप्रशंसितं । प्रपूर्वस्तुत्यर्थस्तुधानोः कर्मणि क्ते नञ् समासः ॥

“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकामु क्रियासु चेत्” ॥ इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च अप्राकरणाकस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरणाकस्याक्षेपः । तस्या लक्षणां । “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया । सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति” ।

“तदन्यस्य वचस्तन्त्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा” ॥ आद्याया उदाहरणं यथा,—

“याताः किन्न मिलन्ति मुन्दरि एनश्चिन्ता त्वया मत्कृते नो कार्यातितरां कृशासि कथयत्येवं सवाप्ये मयि । लज्जामश्रयतारकेग निपतद्धा- राश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरगो- त्साहस्यव्यु सृचितः” ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥ इतरासां उदाहरणानि बाहुल्यान्नोक्तानि ॥

अप्रहृतं, त्रि, (न प्रहृत्येते स्म, प्र + हृन् + क्तः, नञ् समासः ।) अकृतभूमिः । खिला भूमिः । इत्यमरः ॥ (वस्तुभेदः । तद्धृतं तथा,—

“इषड्यौ नवं श्वेतं सदृशं यन्मधुरितं । निर्नजकाक्षानितं चाप्रहृतं वास उच्यते” ॥ इति ।)

अप्रि

अप्रायां, त्रि, (प्रायाः प्रधानं नञ् समासः ।) अप्रधानं । इत्यमरः ॥

अप्राचीनं, त्रि, अप्रगतनं । नथं । प्राचीनगदि- ज्ञातं । प्राग्भवं प्राचीनं ततो नञ् समासः ॥

अप्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ् समासः ।) अलभ्यः । यथा । “अप्राप्तप्राप्तो विधिः” । इति सङ्ख्यकौमुदी दुर्गादासश्च ॥ (अनधिगतः ।

“अप्राप्तयोल्लु या प्राप्तिः सैव संयोग ईगिति” । इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः । न्यूनवयाः । अप्राप्तकालः ।

“उक्तृद्याभिर्रूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि” । इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।) व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावालग् इति आग्नी भाषा । यथा,—

“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितं । न्यसेयुर्बन्धुभिर्बन्धु प्रोषितानां तथैव च” ॥ इति दायतत्त्वचतुर्थाध्यायवचनं ॥ किञ्च ।

“गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमादत्सगत् शिशुः । बाल आषोडशाद्वर्षात् पोगगडोऽपि निगद्यते ॥ परतो व्यवहारः स्वतन्त्रः पितरादृते” ॥ इति व्यवहारतत्त्वचतुर्थाध्यायवचनं ॥

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ् समासः ।) अप्रापणं । अलाभः । तद्वति त्रि । यथा,—

“तदप्राप्तिमहादुःखविश्लोनाशेषपातका” । इति काव्यप्रकाशकाशः ॥

अप्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्त, नञ् समासः ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्यम् । प्रपूर्वादाप- धातोः कर्मणि ये नञ् समासः ॥

अप्रामाणिकः, त्रि, (प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाण + ठक् तस्य इकः, नञ् समासः) प्रमाणानभिज्ञः । प्रमाणा- सिद्धः । प्रामाण्यरहितः । यथा । “अतोऽवि- भक्तार्जितत्वमात्रेण धनस्य साधारणत्वाभिधान- मप्रामाणिकं” । इति दायभागः ॥

अप्रामाण्यं, स्त्री, (प्रमाणस्य भावः, प्रमाण + भावे अच्, नञ् समासः ।) प्रामाण्याभावः । यथा,— “अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूत्रोर्वियोगः” । इति पटाङ्कदृत् ॥

अप्रियं, त्रि, (प्रो + कर्त्तरि कः, नञ् समासः ।) अनभीष्टं । अनोप्पितं । अप्रोतिकरं । अहृद्यं । यथा,— [इति एगमां ॥

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं” । अप्रियवचः, स्त्री, (अप्रियं अप्रोतिकरं वचः वाक्यं कर्मधारयः ।) निरुत्तरवाक्यं । इति पाठशब्दार्थे भगतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकानां, नञ् समासः ।) इष्टप्रीमत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्रीतिकरी नारी ।)

अव

अप्रीतं, त्रि, प्रीतिरहितं। असन्तुष्टं। प्रीत्यर्थ-
प्रोधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः।
अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव
पातकं प्रादिसमासः, गौगदित्वात् डीष् ।) अ-
प्रेतराक्षसी। तुलसी। इति रत्नमाला।
अपुग्गसः, स्त्री, (अद्भ्यः समुद्रजलेभ्यः सगन्ति उद्-
यान्ति, अप् + ए + अस्नुन् ।) सर्वेश्याः। उर्वशी-
मेदकाद्याः। बह्वचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः।
("अप्पु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वगस्त्रियः।
उत्पत्तुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादपुग्गसोऽभवन्" ॥)
अपुग्गा, स्त्री, सर्वेश्या। इति शब्दरत्नावली।
("स्त्रियां बहुव्यपुग्गसः स्यादैकत्वेषु अपि"।
इति शब्दार्णवे ।)
अफलः, त्रि, (नास्ति फलं वृद्धोत्पन्नं धर्म्मोत्पन्नं वा
यस्य सः ।) विफलः। निष्फलः। इति हेमचन्द्रः।
फलकाले अनुत्पन्नफलकवृत्तः। तत्पर्यायः। बन्ध-
अवकेशी ३। इत्यमरः। भावुकवृत्तः। इति
शब्दचन्द्रिका।
अफला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्या सा ।) भुम्भामलकी।
अफेनं, स्त्री, (निन्दितं फेनं निर्यामो यस्य तत् ।)
वृद्धनिर्वासविशेषः। अफिं इति भाषा। तत्-
पर्यायः। खसखमसं २ निफेनं ३ अहिफेनकं ४
अस्य गुणाः। सन्निपातनाशित्वं। शुक्रबलमोह-
कारित्वञ्च। तत्तु चतुर्विधं। एकं श्वेतवर्णं।
अन्नजीर्णताकारकत्वान्नाम जारणं। द्वितीयं कृष्ण-
वर्णं। तृतीयं कालान्नाम मारणं। तृतीयं पीतवर्णं।
वयःस्तम्भनकारकत्वान्नाम धारणं। चतुर्थं कर्व्वं
वर्णं। मलमारकत्वान्नाम मारणं। इति राज-
निर्घण्टः। (त्रि, फेनरहितः। "अनुष्णाभिर्गफेना-
भिर्गद्धिलोथेन धर्म्मवित्"। इति मनुः ।)
अब इ उ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः। इ अम्बते।
उ अम्बते अम्बा पुत्रः। इति चतुर्भुजः दुर्गादासश्च।
अबडं, त्रि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः ।) प्रकृतानु-
पयोगिवचनं। समुदायार्थान्यवाक्यं। अनर्थक-
कथा। इत्यमरः।
("जग्द्रवः कम्बलपादुकाभ्या।
दासि स्थितो गार्थत मङ्गलानि ॥
तं ब्राह्मणी एच्छति पुत्रकामा।
राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः" ॥
इत्याद्यस्य विषयः। अनियन्तितः। स्वाधीनः।
मुक्तः।) बन्धनशून्यं।
अबडकं, त्रि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः, स्वार्थे कन्)
समुदायार्थान्यवाक्यं। इति शब्दरत्नावली।
अबडमुखः, त्रि, (न बडं नञ्समासः, अबडं यथा-
भिलाषकथनेन अप्रतिबडं मुखं यस्य सः ।) अ-
प्रियवादी। दुर्म्मखः। इत्यमरः। (स्त्रियां वा
डीप् अबडमुखी अबडमुखा)।
अबधं, त्रि, (हन्तुमयोग्यं हन् + अर्हाद्यर्थे कर्म्मणि
यत्, "हनोवा बधध" इति बधादेशे। बधम-
हति इति बध्यः, न बध्यः, नञ्समासः ।) अन-
र्थकवाक्यं। बधायोग्यं। इति मेदिनी।
("अबडाश्च स्त्रियं प्राञ्जित्यग्योनिगतामपि"।

अज

इति स्मृतिः। बधदहायोग्ये ब्राह्मणे च,
"बधः सर्वस्वहरणं पुराभिर्वासानाहमे"।
"तदङ्गच्छेदइत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः।
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ॥
बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति" ॥
इति मिताक्षरायां ।)
अबन्धः, त्रि, (बन्ध + एत्, न बन्धः अफलः नञ्-
समासः ।) सकलः। फलकाले फलशुक्लवृत्तः।
तत्पर्यायः। फलयहिः २। इत्यमरः। फल-
यहिः ३। इति तट्टीका। अमोघफलोदयः ४।
इति राजनिर्घण्टः। ("इयेष सा कर्त्तुमबन्ध-
रूपता"। इति कुमारसम्भवे। "याज्यमाशं-
मिताबन्धप्रार्थनं"। "कर्म्मभिरप्यबन्धैः"। इति
शुभ्रवंशेः ।)
अबलं, त्रि, (नास्ति बलं सामर्थ्यं यस्य तत् ।) बल-
रहितं। दुर्बलं। यथा। "अबलस्कुलाशिनो
भसान्"। इति नैषधं।
अबला, ए, (नास्ति बलं यस्य सः, जगभङ्गत्वात्
तस्य तथालं ।) वरुणवृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका।
अबला, स्त्री, (नास्ति बलं यस्याः सा ।) नागी।
इत्यमरः। ("तस्मिन्नदौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स
कामी"। इति मेघदूते ।)
अबाधं, त्रि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधशून्यं।
अनिवारितः। तत्पर्यायः। निर्गलः २। इत्यमरः।
अनर्गलं ३ उच्छृङ्खलं ४ उदाम ५ अनियन्तितं
६ निर्गुणं ७। इति हेमचन्द्रः। बाधा पीडा तथा
हीनञ्च। (अद्भ्यः प्रास्ते त्रिभुजाश्विशेषः। अस्फ-
टत्वं। अविष्यटता। जटिलीभवः ।)
अबन्धनः, ए, (अपापरव इन्धनमृदीपनसाधनं
यस्य सः ।) वाडवापिः। इति सन्देहभङ्गिका।
("अबन्धनं वङ्गिमसौ बिभर्त्ति"। इति शुभ्रवंशेः ।)
अबोधः, ए, (बुध् + भावे घञ्, नञ्समासः ।)
अज्ञानं। यथा। "निसर्गदुर्बोधमबोधविक्रवा"।
इति भागविः। बड्डीहो त्रि ॥ (अज्ञानः।
मूढः। अनभिज्ञः। हतबुद्धिः। किङ्कसंख्यिमूढः ।)
अज, स्त्री, (अज्ज जायते, अप् + जन + कर्त्तरि डः,
उपपदसमासः ।) पद्मः। इति मेदिनी। टशा-
व्युदसंख्या। प्रतकोटिः। इति लीलावती।
अजः, ए, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन + डः ।)
चन्द्रः। धन्वन्तरिः। निचुलवृत्तः। इति मेदिनी।
अजाः, ए, स्त्री, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन + डः ।)
शङ्खः। इति मेदिनी। (जनभवशुक्तिमुक्तादिकं)।
"अजमभ्रममयश्चैव रात्रतश्चानुपस्कृतं"।
"अजं चैव त्वेषु सर्वेषुभ्रममयं च"।
इति मनुः ।)
अजान, ए, (अजान् विष्णुनाभिपद्मात् जायते,
अज + जन् + कर्त्तरि डः ।) ब्रह्मा। इति त्रि-
काण्डशेषः।
अजभोगः, ए, (अजस्य शङ्खस्य भोग इव शरीर-
मिव भोगो यस्य सः ।) पद्मकन्दः। इति शब्द-
चन्द्रिका।
अजयोगि, ए, (अजं विष्णुनाभिपद्ममेव योगि-

अभ

रुपत्तिस्थानं यस्य सः ।) विधाता। ब्रह्मा। इत्य-
मरः।
अजवाहनः, ए, (अजमिव शङ्खवत् शुभं वाहनं
रुधो यस्य सः ।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः।
अजहस्तः, ए, (अजं पद्यं हस्ते यस्य सः ।) सूर्यः।
इति हेमचन्द्रः।
अजिनी, स्त्री, (अजाना समूहः, अज + पुष्करादि-
त्वात् इनि, स्त्रियां डीप् ।) पद्मिनी। इति
राजनिर्घण्टः। पद्मसमूहः। पद्मलता। पद्मयुक्त-
देशः। इति नलिनीशब्दटीकायां भगवतः।
अजिनीपतिः, ए, (अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
धृष्टीतत्पुरुषः ।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।
अब्दः, ए, (अबति सीमानं रक्षति अब + "अजा-
दय" इति दन् मेघपर्जन्यविशेषपक्षे तु अपो
ददाति, अप् + टा + कर्त्तरि कः ।) वत्सरः।
मेघः। मुस्ता। इति मेदिनी। पर्जन्यविशेषः।
इति विश्वः।
अब्दसागः, ए, (अब्दस्य मुस्तायाः सागं मूल-
निर्थासः ।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः।
अब्धिः, ए, (आपो जलादिः धीयन्तेऽत्र, अप् + धा
+ अधिकरणे क्ति, उपपदसमासः ।) समुद्रः।
इत्यमरः।
अब्धिकफः, ए, (अब्धेः समुद्रस्य कफ इव कफाकार-
तया तस्य तादृशत्वं ।) समुद्रफेनः। तत्पर्यायः।
हिमदीपः २। फेनः ३। इत्यमरः।
अब्धिगौ, ए, (अब्धौ जायते अब्धि + जन + कर्त्तरि
डः, उपपदसमासः ।) अश्विनीकुमारौ। दिवचनान-
न्तोऽयं शब्दः। इति हेमचन्द्रः।
अब्धिदीपा, स्त्री, (अब्धिसंख्याता लवणादिसप्त-
संख्याता दीपा यस्याः सा ।) पृथिवी। इति
त्रिकाण्डशेषः।
अब्धिनगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य सन्निहितता
नगरी ।) दासकापरी। इति त्रिकाण्डशेषः।
अब्धिनवनीनकः, ए, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव,
धृष्टीतत्पुरुषः ।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली।
अब्धिफेनः, ए, (अब्धेः समुद्रस्य फेनः, धृष्टीतत्पुरुषः ।)
समुद्रफेनः। इति राजनिर्घण्टः।
अब्धिसमूहः, स्त्री, (अब्धिं समुद्रं मगदयति, अब्धि
+ मगड + उक्, स्त्रियां डीष् ।) मुक्तास्फोटः।
शुक्तिः। इति हेमचन्द्रः। भिनुक इति भाषा।
अब्धिप्रयनः, ए, (अब्धौ प्रलये समुद्रे शंते, प्री +
बाहुभ्यात् कर्त्तरि ल्यट्, मत्प्रमीतत्पुरुषः ।) विष्णुः।
इति हेमचन्द्रः। (नागायगोहि प्रलये अब्धौ
शंते, यदुक्तं, —
"आपो नागा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः।
ता यदस्यायनं पृथ्वी तेन नागायगः स्मृतः"।
इति मनुः ।)
अब्धिसिः, ए, (अब्धेः समुद्रस्य सिः, धृष्टीतत्पुरुषः ।)
वडवानलः। इति हेमचन्द्रः।
अब्धिक्षा, ए, (अपोभक्षयति, अप् + भक्षि +
श्लिष्कामिभक्ष्याद्यर्थो श् इति कर्त्तरि श्, उप-
पदसमासः ।) सर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अभ्यं, स्त्री, (अपो विभक्ति, अप् + भ + कर्त्तरि कः ।) मेघः । इत्यमरः । मुस्तादृगं । अभ्यकधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्यमातङ्गः, पुं, (अभ्यस्य, मेघस्य अधिपः मातङ्गः प्राकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) येरावतः । इत्यमरः ॥

अभ्यिः, स्त्री, (अपः नौकामलापनयनाय विभक्ति धारयति, अप् + भ + कः ।) काष्ठकुहालः । नौकामलापनयनार्थकुहालाद्यतिकारुणं । इत्यमरः ॥ (पण्यादिद्रव्याणां समष्टीकरणपात्रं । तीक्ष्णाग्रो लोहटकरः ।

“अभ्यं कार्यायसीदद्यात् सर्पं हत्वा द्वित्रोतमः । पलाशभारकं घटे मैसकश्चैकमासकं” ॥

इति मनु ।)

अभ्यिनयं, त्रि, (अभ्ये मेघे भयं, अभ्य + घ + तस्य इय ।) मेघोद्भववस्तु । इत्यमरः ॥

अभ्यक्ष्यार्थकं, स्त्री, (अभ्यक्ष्यविशेषे, विशेषे नञ् समासः । ततः स्वार्थं कन् ।) मैथुनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अभ्यक्ष्यार्थे त्रि ॥

अभ्यक्ष्यार्थं, स्त्री, (अभ्यक्ष्यार्थं चितकर्मणि आहिंसादौ साधु, अभ्यक्ष् + यत्, नञ्समासः ।) नाच्योक्तौ नायं बध्य इत्याकारोक्तिः । अभ्यधयाच्ञा । तत्पर्यायः । अभ्यधोक्तिः २ । इत्यमरः ॥ (“नेपथ्ये अभ्यक्ष्यार्थमभ्यक्ष्यार्थं । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्तृप्य राजद्वारे सोमस्ताडनमभ्यक्ष्यार्थमुद्घोषितं” ।

इति उत्तरचरिते । वेदविरुद्धं अतिनिन्दितं कर्म । निरतिशयव्यसनप्रोक्तप्रकाशोक्तिरिति ।)

अभ इ उ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ अभ्यते । उ अभ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अभयं, स्त्री, (भयस्याभावः इत्यव्ययीभावः, यदा नास्ति भयं यस्मात् तत्, हरीतकां दुर्गां मूर्तिभेदे च स्त्री ।) वीरगामूले । इत्यमरः ॥ भयाभावः । (“नातः परतरो धर्म्मो नृपाणां यद्गार्ज्जितं” । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यस्त्राभयं सदा” । इति याज्ञवल्कलः ।

“योदत्वा सर्वभूतेभ्यः प्रथज्जभयं गृह्णात् । तस्य तेजोभया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः” ॥ इति मनुः ।)

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्यकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी” ॥ इति श्रीभगवद्गीता ॥ भयरहिते त्रि । इति विश्वः ॥

अभयद्विगिहमः, पुं, (अभयाय स्वयोद्भयभावाय-द्विगिहमः ।) युद्धोक्ता । सङ्ग्रामपटहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा ।) हरीतकी । इत्यमरः ॥ चम्यादेशज्ञातपञ्चशिखा हरीतकी । सा नेत्ररोगे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (दुर्गा ।)

अभ्यस्यं, त्रि, (भञ्ज + कर्मणि गृणत्, नञ्समासः ।) अभ्यक्ष्यार्थं । यथा,—

“अभ्यस्यं कर्म मे सद्भिः कर्मिष्यसि किमस्थिभिः ।

अभ्यस्यं वैव मे मांसं त्वादृशैर्भक्ष्यकारिभिः” ॥

इति रामायणं ॥ (भोजनायोग्यं वस्तु, भक्षणाय मन्वादिभिः शास्त्रकारैः निषिद्धं द्विजातिभिः वर्जनीयं वस्तु । तानि च यथा, लसुगन्धद्रव्यपलाजङ्गाख्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि । विष्ठादिजातानि तद्गुलीयादीनि च । लोहितवृद्धनिर्थासः । हेदनोद्भववृद्धनिर्यासः । श्लेष्मणः । गन्धं । पेयुषश्च । देवाद्यनुदेशेन आत्मार्थं पक्वाः क्लृप्तसंयावपायसापपाः । असंस्कृतं पशुमांसं । नैवेद्यार्थमद्भानि निवृत्तनात् प्राक् । हवीषि च होमात् प्राक् इत्यादि ।)

अभाजनं, स्त्री, (न भाजनं, नञ्समासः ।) अपात्रं । अयोग्यं । यथा,—

“दीधीवेदीटसमः कश्चित् गुणवद्भोगभाजनं ।

क्षिप्रप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहितं न ते” ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥ पात्ररहिते त्रि ॥

अभावः, पुं, (भू + भावे घञ्, नञ्समासः ।) मरणं । अमत्ता । इति विश्वमेदिनी ॥

“अस्ति पुत्रो वशो यस्य भृत्योभार्या तथैव च ।

अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्योऽसौ महीतले” ॥

इति चाणक्यः ।

(“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पागावेवोपपादयेत् ।

साध्यभावे प्रगाधिर्भवत्योरूपसमन्वितैः” ॥

इति मनुः ।) द्रव्यादिषट्कभिन्नं । स द्विविधः । संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ भावशून्यः भावः स्याद्यिभावादिगिति अलङ्कारशास्त्रं ॥

अभावनीयः, त्रि, अचिन्तनीयः । चौगादिकचिन्तनार्थभृधातोः कर्मण्यनीये नञ्समासः ॥

अभाषणं, स्त्री, (भाष् + ल्युट्, नञ्समासः ।) अकथनं । मौनं । इत्यमरः ॥

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + क्ति ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः । समन्तात् । उभयार्थः । वीक्षा । इत्यम्भावः । धर्मणः । इति दुर्गादासः ॥ अभिलाषः । आभिसुख्यं । इति मेदिनी ॥ चिह्नं । इति वोपदेवहेमचन्द्रौ ॥

अभिकः, त्रि, (अभिकामयते इति अनुकाभिकेति साधुः ।) कामी । कामुकः । इत्यमरः ॥

अभिक्रमः, पुं, (अभि + क्रम + घञ् ।) नेदात्तेति वृद्धभावः । अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कस्मात्त्वपले प्रारम्भे च ।) अभीतयो-धादेर्युद्धे शत्रुसम्मुखगमनं ।

आगोहणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिक्ष्या, स्त्री, (अभि + ख्या + ख्यङ् ।) नाम । शोभा । कीर्तिः । इति मेदिनी ॥ आख्यानं । इति शब्दरत्नावली ॥ (शोभा । सौन्दर्यं । रमणीयता । [इति रघुवंशे ।

“काप्यभिक्ष्या तयोरासीत् व्रजतोः सुद्धवेऽयोः” ।

“कामप्यभिक्ष्या स्फुरितैरपुष्य-

दासद्वलावख्यफलोऽप्ररोक्षः” ।

इति कुमारसम्भवे । शशः ॥)

अभियस्तः, त्रि, (अभि + यस् + कर्मणि स्तः ।)

शत्रुणाक्रान्तः । इत्यभियस्तशब्दार्थे अमरः । (अभियुक्तः ।)

अभियहः, पुं, (अभि + ग्रह् + भावे अप् ।) अभियोगः । इत्यमरः ॥ कालहाह्वानं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं । आभिसुख्येन युद्धादिप्रवृत्तिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ गौरवं । अभियहणं । इति मेदिनी ॥ लुट् इति भाषा । (चौर्यकरणं ।)

अभियहणं, स्त्री, (अभि + ग्रह् + भावे ल्युट् ।) अभिहासः । इत्यमरः ॥ चौर्यकरणं । सम्भवे हणं । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (साहसं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं ।)

अभिघातः, पुं, (अभि + हन् + भावे घञ् ।) दण्डादिभिर्गभिहननं । आघातः । यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिघङ्गाभिशापतः” ।

इति माधवकरः ॥ प्रभ्रादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्वस्थितचतुर्थद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णाः क्रमेण परस्थितवर्गेकेकद्वित्रिवर्णायुक्ताः । तत्र स्त्री । यथा—

“अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्विव्यविवर्णाश्चेत् ।

नगवर्गाणां परतो धर्मणीचन्द्रद्विगमाद्याः” ॥

इति केरलपट्टयः ॥ (प्रहारः । अभिहननं । आघातः ।

“चक्षुद्भुजभ्रमितघण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयगलस्य सुयोधनस्य” ।

इति वेङ्गीसंहारे । सङ्घर्षणं । संमर्दः । पीडनं । श्लोषदानं । शोकक्षोभः ।

“सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।

श्रीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च” ॥

इति मनुः । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघाती, [न] पुं, (आभिसुख्येन हन्ति, अभि + हन् + णिनि ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (विपक्षः । आक्रमणकारी ।

“एकदा न विरञ्जीयात् बहून् राजाभिघातिनः ।

मदर्पाऽप्युगः कोटिर्वैज्रभिर्नश्यति ध्रुवं” ॥

इति हितोपदेशे । पीडाजनकः । आघातकारी ।

“सुख्यवस्थितमन्तेण परमर्माभिघातिना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तना” ।

इति रामायणे । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघारः, पुं, (अभि घार्थ्यते समन्तात् वक्रौ मित्यते, अभि + घृ + ङ्रणे शिच् + अच् ।) घृतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिचरः, पुं, (आभिसुख्येन सेवार्थे चरति, अभि + चर् + ट ।) दासः । भृत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिचारः, पुं, (आभिसुख्येन शत्रुबधार्थं चारः कार्यकरणं अभि + चर + भावे घञ् ।) हिंसाकर्म । इत्यमरः ॥ अघर्व्वेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमारणोच्चाटनादिहिंसात्मककर्म । इति भरतः ॥ मारणादिफलकतान्त्रिकप्रयोगविशेषः । स षड्विधः । मारणं १ भोहनं २ स्तम्भनं ३ विद्वेषणं ४ उच्चाटनं ५ वशीकरणं ६ । इति तन्त्रसारः ॥ उपपातकविशेषः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ स तु श्रेयादिव्यक्तानपराधस्य मारणं । इति कुल्लुकभट्टः ॥ यथा,—

अभि

“हिंस्रौषधीनां स्वाग्नीषोऽभिचारो मूलकर्म च” ।
इति मनौ ११ अध्यायः । * ॥ अध्याभिचारः
“ॐ विरुद्धे रूपिणि चित्तके वैरिणममुकं देहि
देहि स्वाहा” । इति खड्गमभिमन्त्रा खड्गमन्त्राश्च
पठित्वा खड्गं संपूज्य द्वागादिकममुकोऽसि इति
वैरिनाम्नाभिमन्त्रा रक्तसूत्रेण विधा सर्वं वद्धा
वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठा कृत्वा ।

“ॐ अयं स वैरी यो देहि ममिं पशुरुपिणं ।
विनाशाय महादेवि स्मे स्मे खादय खादय” ॥
इति पठित्वा बलिप्राग्निं एष्य दत्त्वा बलिमन्त्र
पठित्वा बलि संपूज्य अद्याश्चिने मामि महा-
नक्त्या अमुकगोत्रोऽमुकदेवगर्मा अमुकपुत्र-
नाशाय इमं द्वागं महिष वा अमुकदेवं भग-
वत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं समर्पये । इत्युत्सृज्य आ-
कृ फट् इति क्त्वा मूलं पठित्वा यत्तदधिर् दुर्गायै
नमः । इति रक्तं शिखरं दत्त्वा अष्टाङ्गसामि-
होमं मूलमन्त्रेण कुर्यादिति तन्वन्मात्रं ॥

अभिचारी, [न्] चि. (अभिचरति शत्रुवधार्थं
कर्म करोति, अभि + चर + गिणि ।) अभि-
चारकर्त्ता । तन्वादिशास्त्रोक्तानियुक्ताः । अभि-
पूर्वचरधातोः कर्त्तृगि गिन् ॥

अभिजनः, ए. (अभिजायतेऽन, अभि + जन +
आधारे घञ्, वृद्धाभावः) ख्याति । जन्मभूमिः ।
कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी ॥ (अन्यत्र ।
“अभिजनतपोविद्यातीर्थक्रियातिशयैर्निर्भे” ।
इति महावीरचरिते ।
“कथं दशमथाञ्जातः शुद्धाभिजनकर्मणाः” ।
इति रामायणे ।)

अभिजातः, चि, (अभिजन् + भावे क्त, अभिमत्तं
प्रणस्तं जातं जन्म गम्य स ।) मन्त्रः । न्याय
इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । वध । परिशुद्धः ।
इत्यमरः ॥ (अयुर्वेदोऽयम् ।

“जात्यस्तेनाभिजातेन शूरे श्रौश्वन्ता कृणु
असन्त्येकमात्मानसनेकं वर्षिणा वर्षिणा” ॥
इति रघुवंशे ।

“न स्मृच्छित्तव्यं यज्ञादौ स्वीध नापद्यते वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नापद्युद्देषु संस्कृतं” ॥
इति मनुः । उचितः । उपयुक्तः । योग्यः । सुरूपः ।
मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । श्लाघ्यः ।
भगवान् । मन्त्रदः ।)

अभिजित्, क्री, (अभि + जि + क्तिप् ।) दिवसस्या-
ष्टममुहूर्त्तः । कुतपकाल इति प्रसिद्धं ॥ यथा,—
“अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिहोहिणोदेयै ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥
इति मत्स्यपुराणं ॥ नक्षत्रविशेषः । तत्तु तार-
कात्रयात्मकप्रदङ्गाटकाह्वति । उत्तमाषाढायाः
शेषपञ्चदशदशदश प्रथमदशचतुष्टयं
रतद्रुनविंशतिदशदशकमभिजिद्भवति ॥ इति
श्यातिषं ॥ तत्र जातफलं ।

“अतिसुललितकान्तिः मम्मत्त, सज्जनाना
ननु भवति विनीतश्चारुकीर्त्तिः सुश्रेष्ठः ।
द्विजवत्सुभक्तो यस्तु वाञ्छानवः स्याद-

अभि

भिजति यदि सृतिर्भुपतिः स्वस्ववंशं” ॥
इति कौष्ठोप्रटीपः ॥

अभिज्ञ, चि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
ज्ञा + कर्त्तरि क) प्रवीणः । निपणः । विज्ञः ।
इत्यमरः ॥ ‘बोद्धा । दत्ता । कुशलः ।

“अभिज्ञाश्चेदपातानां क्रियन्ते नन्दनदमा” ॥
“अनभिज्ञान्मिस्वागा द्दिनेज्यभिस्वामिका” ॥
इति कुमारसम्भवे ।)

अभिज्ञानं, क्री, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
करणे ल्युट् ।) चिज्ञं । इति हेमचन्द्रः । (अज्ञः ।
लक्षणं ।

“एतस्मान्मा कुणालिनमभिज्ञानदानादित्थिवा
मा कौलीनाह्निकितनयने मय्यतिश्चामिनी भु” ॥
इति मेघदूते । स्मृतिः । ज्ञानभेदः ।

“एवमुक्त्वा रामेण जनमान वानरगणम् ।
पूर्वकालमभिज्ञान मय संप्रत्यभाष” ॥
इति रामायणे । सायणमितिज्ञानसाधनं चिज्ञं ।
स्मृगाथमङ्गीयादिकं चिज्ञं “अयं मेथिल्य
भिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गीयके” । इति भट्टि-
काव्ये ।)

अभिज्ञः, [स्] व्य. (अभि + तसिल् ।) प्रीष्टः । साकल्यः ।
आभिसुख्यः । उभयतः । “अङ्गान्धयात्तोऽभिन
पधानं” । इति भट्टिकाव्ये ।) समीपः । इति
मेदिनी ॥

अभिधर्षणा, क्री, (अभि + धृष् + भावे ल्युट् ।)
रक्त पिशाचभृतदेवमिषङ्गः । इति महाभारते ॥
सर्वतोभावेन धर्षणाश्च ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अद्,
स्त्रिया टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय
मते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिमतवेत-
निधियापारंभुनपरार्थः । तस्या लक्षणं । “स
सुर्योऽयुक्तं च सुर्यो व्यापारोऽस्याभिधोऽयते” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ “तत्र “सद्वृत्तितार्थस्य
बोधनादयिमाभिधा” इति साहित्यदर्पणे ॥ (आ-
ग्याः । याज्ञः । अभिधान । नामधेयः ।)

अभिधानं, क्री, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा
+ करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं ।
यथा । “तवाभिधानाद्यथेते नवानन” । इति
भागविः ॥ शब्दकोषः । यथा । “कृत्तद्वितसमा-
सानामभिधानं नियामकं” इति वोपदेवः ॥
(आग्याः । नामधेयः ।

“आख्याङ्ग अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च” ॥
इत्यमरः । “शिवविगि क्त्वा नाम क्रियन्ति
किमभिधानमसावकरोत्तप” । इति साहित्य-
दर्पणे । उक्तिः । उल्लेखः । निर्देशः ।)

अभिधेयं, क्री, अभिधानं । नामः । (“इति प्रयो-
जनमभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ।) अभिधीयते
अनेनेति करणे य ॥

अभिधेयं, चि (अभि + धा + कर्मणि यत् ।) अभि-
धागम्यं । वाक्यं । प्रतिपाद्य । यथा । “इति प्रयो-
जनमभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ॥

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अद् + टाप् ।) परस्मै

अभि

विषयस्पृहा । इत्यमरः ॥ परद्रव्ये जिहृक्षा ।
दोषचिन्तापूर्वकं परस्मै लिप्सा इत्येके । विषय-
पार्थना । इति स्वामी । विषयस्य लाभस्य स्पृहा
विषयस्पृहा विषयेन चौर्यादिना स्पृहा इति
तृतीयान्मासः इत्यने । विषयस्पृहेतिपाठे पर-
स्वविषये विषयितया स्पृहा जिहृक्षामात्रं । इति
कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अभिलाषः । इति गायमुकुटः ॥

अभिनन्दनः, ए. (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
गाच् + ल्युट्) वृद्धविशेषः । चतुर्थस्त्रीर्धकराजिनो
ऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतोभावेनानन्दजनके
त्रि ॥

अभिनयः, ए. (अभिनीयते हृदतकोधादिभावः
प्रकाशयतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् । हृदत
कोधादिभावाभिव्यञ्जकः । अङ्गुल्यादिना व्यक्ती
कृतमन कार्थः । तत्प्रयोगः । व्यञ्जकः २ । इत्य-
मरः ॥ दृश्यकाव्यः । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा
दीनामवस्थानुक्रमेण । स चतुर्विधः । आङ्गिकः १ ।
वाचिकः २ । आक्षार्यः ३ । सात्विकः ४ । इति
साहित्यदर्पणे ॥ “नामेता परिभावयन्त्वभिनये
विन्यक्तरूपा द्वाधा शब्दब्रह्मविदाः को परिगत
प्रज्ञस्य वागोभिमाम्” । इति उत्तरचरिते ।)

अभिनवः, चि, (अभि + न् + भावे अप् ।) नूतन ।
इत्यमरः ॥

(“अभिनवमधुलोत्पल्वं
तथा परिचुम्वा चतमद्भ्रोगम्” ।
इति प्राकृन्तले ।)

अभिनवोद्दिन्, [र्] ए. (अभिनवं यथातथा उद्दि-
नन्ति उद्दिश्य नायते, अभिनव + उत् + भिद् +
कर्त्तरि क्तिप् ।) अद्भ्रः । इत्यमरः ॥

अभिनर्भुक्तः, ए. (अभि साकल्येन मायन्तवकार्येण
निर्भुक्तः ।) सख्यात्कालप्रायो । यस्मिन् सप्त
सूर्यास्तुल्यं याति सः । इत्यमरः ॥

(“सूर्येण अभिनर्भुक्तः प्रायानोऽभ्यदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वन्गो युक्तं स्यान्महत्तनसा” ॥
इति मनुः ।)

अभिनियोगः, क्री, (शत्रुमभिलक्षोक्तस्य नियोगं
निर्गमः ।) विजयोपो. प्रयाणः । यात्रा । इत्य-
मरः । (जिरीषया गमनः ।
“यत्सैनयामिनर्थ्यां स्मृतं तदभिधेयानम्” ।
इति हलायुधः ।)

अभिनियोगः, ए. (अभि + नि + विश् + भावे घञ् ।)
मनासंयोगविशेषः । मनोवियोगः । आवेशः ।
शास्त्रादौ प्रवेश । तत्प्रयोगः । निबन्धः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते भगवान्मयजनका-
विव्याविशेषः ॥ (आग्रहः । अग्रशर्मिर्धं कर्त्तव्य-
मित्यादिरूपोऽध्ववसायः । दृष्टमङ्गल्यः ।
“इत्युक्तवन्त जनकात्मजायां
नितास्तस्वत्ताभिनियोगाशीर्षा” ।
इति रघुवंशे ।
“अथानुरूपामिनिवेशणतोषिणा
क्षताभ्यनुज्ञा गुरुणा गर्भीयमा” ।

अभि

इति कुमारसम्भवे । आनक्ति । अनुशाग ।
अभिभाषः । “बलीयान् खलु मेऽभिनवेष्टः” ।
इति शाकुन्तले ।)

अभिनयानः, पः (अभि + नि + क्तन + घञ्, अभि-
निसः क्तनः शब्दसंज्ञाया इति घञ् ।) विमर्गः ।
अक्षरः इति मेदिनी ॥

अभिनीतः, चि, (अभि + नी + क्तः ।) युक्तः ।
न्यायः । अनिसंस्कृतः । प्रशस्तो भवितो वा ।
अमर्षः । क्रोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥
“अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदाग्धीः ।
अभिनीततर्थाकामित्वाच्च यधिष्ठिरः” ।
इति महाभारते । विज्ञः । धीमः ।
“स भवान् वित्तममृद्धः स्थितः पथि निरुच्यते ।
मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” ।
इति रामायणे ।)

अभिनेता, [ट] चि, (अभि + नी + कर्त्तरि ङच् ।)
अभिनयकर्ता । केचो संशयोयाना इत्यादि भाषा ।
इति नाटकप्रसिद्धे ॥

अभिपन्नः, चि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप-
गच्छः । अपगमवान् । व्यापद्तः । प्राप्तविपत्तिः ।
अभिपस्तः । शत्रुणाक्रान्तः । इत्यमरः ॥ (स्वी-
कृतः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।
“दाहप्रपाकौ शिशिराभिभन्दा ।
पित्ताभिप्लवे नयने भवन्ति” ।
“दृष्टिदोषाभिपन्ना” । इति सूत्रेते ।)

अभिप्रायः, पः, (अभि + प्र + इत् + भावे अच् ।)
इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आश्रयः २ कन्दः ३ ।
इत्यमरः । आकृतं ४ भावः ५ । इति जटाधरः ।
(अभिमन्थिः । हृद्गतो भावः ।
“दुष्टोद्यन ममाप्येतन् हृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विहगोऽस्यह” ।
इति महाभारते । इति भनुः ।)

“तथा स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” ।
अभिप्रेतः, चि, (अभि + प्र + इत् + क्तः ।) अभि-
प्रायविषयीभूतः । अभीष्टः । यथा,—
“कामाय तु हित काम्यमभिप्रेतार्थमिच्छेयः ।
पार्लोण विधानेन तदप्यक्तं खगाधिपः” ॥
इति भविष्यपुराणे ॥ (वाञ्छितः । सम्मतः ।)

अभिभवः, पः, (अभि + भु + भावे अप् ।) गर्व-
नाशः । परिभवः । पराभवः । इति शब्दरत्ना-
वली हेमचन्द्रश्च । (पराजयः । निरस्कारः ।
“शत्रोरेभिभवाणश्चि च्छुभे द्विषता मनः” ।
इति रघुवंशे ।
“बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदः” ।
इति हितोपदेशे ।)

अभिभूतः, चि, (अभि + भू + क्तः ।) ज्ञानरहितः ।
तत्पर्यायः । इतिकर्त्तव्यतामूढः २ विह्वस्तः ३
व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विस्त्रवः ६ विह्वलः ७ ।
इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भद्रदर्पः । तत्प-
र्यायः । आत्तगर्वः २ । इति जटाधरः । आत्त-
गन्धः ३ । इत्यमरः ॥ अभिहृतः ४ । इति
तट्टीका ॥

(“द्वे व्याभिभूतस्य युवामवोढं
मद्यस्य दोर्मिर्भुवनस्य भागम्” ।

इति भट्टिः ।)

अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ-
नादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (परा-
भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।

“अभिभूतिभयादस्मृतः
मुखमुद्यन्ति न धाम मानिनः” ।

इति भारविः ।)

अभिमतः, चि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टः ।
सम्मतः । यथा,—

“अभिमतफलशंसी चारु एस्फोर दाङ्ग-
न्तरुधु चुकुवु रुचैः पक्षिगस्थानुकृताः” ।

इति भट्टिः ॥ (हृद्यः । प्रियः । हृदयङ्गमः ।

“स माधवेनाभिभतेन सख्या
यथा च सागङ्गमनुप्रयातः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनिशमपि मकरं केतुर्मनको-
रुजमावहृद्भूमिमतो मे” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अभिमन्वणः, स्त्री, (अभि + मन्व + कर्णे ल्युट् ।)
आज्ञानं । आकारणं । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन्
इति भाषा । (मन्वपाठेन संस्कारकरणं ।
यथा,—

“दत्त्वाह पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्वणम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अभिमश्यः, पः, (अभि मश्याते चक्षुः पीडयतेऽनेन,
अभि + मश्य + कर्णे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अधिमश्य इति वैद्यके पाठः ।
तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपार्णिका ।
“दृष्टेरैते भिद्यन्दर्शनामक्रियावता ।
तावन्तस्त्वधिमश्याः स्युर्नयने तीव्रवदनाः ॥
उत्पाश्र्यत इवाव्यर्थे नैवं निर्मश्याते तथा ।
शिरसोऽर्द्धेषु तं विद्यादधिमश्यं खल्लक्षणम्” ॥
स तु चतुर्विधः । यथा,— “हृन्त्यादृष्टिः स्त्रीष्पिकः
सप्तभाज्जधिमश्याः रक्तज्ञः पञ्चभाजः । घृत्ता-
द्वै वातिकः सौनहृन्त्यान्मिथ्याचारात् पैक्तिकः
सद्यः यवः” ॥ इति माधवकरः ॥

अभिमन्युः, पः, (अभिमन्यते गुडाद्ये, अभि + मन् +
यच्, निपातनात् अनादेशाभावः ।) अर्जुनपत्नः ।
स तु सुभद्रागर्भजातः । इति महाभारते ॥
अभिमर्गः, पः, (अभिमन्यतेऽस्मात्, अभि + म् +
अप् ।) युद्धं । बधः । स्वमेभ्यः । इति विश्व-
मेदिनी ॥ बन्धनः । इति जटाधरः ॥ (सह्यः ।
समरः । अवरोधः । स्वपक्षाद्भयं । सङ्गतस्थल-
निर्गमः । प्राणानिरपेक्षो यो द्रव्य जेतोः खाडं
हस्तिनं वा योधयति सः अभिमर्गः इत्येके ।)

अभिमर्दः, पः, (अभि + म् + भावे घञ् ।) अ-
मर्दः । पीडनं । सम्प्रायः । युद्धं । इति मेदिनी ॥
(शत्रुहतपीडनं । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनं ।
“क्षतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसक्तः” । इति महा-
भारते ।)

अभिमातिः, पं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमानः, पं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्था-
दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३
ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्रार्थना ७
हिंसा ८ हननं ९ । इत्यमरभरतौ ॥ स्मयः १०
अवलेपः ११ दर्पः १२ अत्रश्लायः १३ टङ्गः १४ ।
इति जटाधरः ॥ अपि च ।

“गर्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारश्च हृद्भृतिः ।
स्याद्भ्रतमनस्त्वैव मानश्चित्तसमुद्भ्रतिः ।
अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभिमानितः, स्त्री, (अभिमानः ज्ञातोऽस्य, अभि-
मान + इतच् । अभिमान्यतेऽञ्, अभि + मन् +
शिच् + आधावे क्तः ।) सुतं । मिथुनं । इति वि-
काण्डशेषः ॥ अभिमानयुक्ते चि ॥ (गर्वः । मदः ।
दर्पः ।)

अभिमानि, [न्] चि, (अभिमन्यते, अभि + मन्
+ शिञि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानयस्तः ।
यथा,—

“कर्त्तव्यं यत्कलाना जतुमयशरणीदीपितः सो-
ऽभिमानो” । इति वेणीसंहारः ॥

अभिमायः, चि, (मायामविद्याभिधिगतः, प्रादि-
समासः ।) इतिकर्त्तव्यतामूढः । अभिभूतः । इति
जटाधरः ॥

अभिसृग्वं, चि, (अभिगतो सृग्वं । अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थं द्वितीयया इति समासः ।) सम्भ्रवं । इति
जटाधरः ॥

अभियातिः, पः, (युद्धार्थमभिसृग्वं यातिः गमनं,
अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
अभियानी, [न्] पु, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि
+ या + भावे क्तः, इनि ।) शत्रुः । इत्यमर-
टीकाया गयमुकुटः ॥

अभियुक्तः, चि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर-
कलकण्डः । इति मेदिनी ॥
“उदाभेन दिग्दपतिना सन्नपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तमचरिते ।

“अभियुक्ता यदा पश्यते न किञ्चिद्धितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह” ।
इति हितोपदेशे ॥ स्मृतिशाल्मते अभियोग-
विषयीभूतः । आसामी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
प्रत्यर्था २ प्रतिवादी ३ । यथा,—
“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्व्यादपङ्गवं ।
मिथ्या तत्तु विज्ञानीयादुत्तरं व्यवहारतः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोक्ता, [त्] चि, (अभि + युज् + कर्त्तरि ङच् ।)
अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । परिवादी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी २ अर्थी ३ । यथा,—
“अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नात्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यगत्यनुरूपतः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगः, पं, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

शाधादियोजनं। अन्येन विरोधे स्वार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं। आदास नालिङ्ग इति स्थानः। यथा,—

“अभियोगमनिस्तीर्थं नैनं प्रत्यभियोजयेत्”।
इति याज्ञवल्क्यः॥ युद्धार्थाङ्गानं। इति गाय मुकुटः॥ अपकारकगणेच्छापर्वकाक्रमणं। तत्पर्यायः। अभियुद्धः २। इत्यमरः॥ उद्योगः। इति हेमचन्द्रः॥
“स प्रापदप्राप्तपगभियोगं नरेन्द्रगुप्तं नगरं महूर्त्तात्”।
इति कुमारसम्भवे।)

अभिगामः, चि. (अभिगमते मनोऽत्र, अभि + गम् + आधारे घञ्।) रुचिर्ग। सुन्दरः। इति हेमचन्द्रः॥ (मनोहरः। मनोजः। रमणीयः। खानन्दकरः।

“मनोऽभिगामा प्रदगवन्तो मथनेमिस्वोन्मुखे”।
इति रघुवंशे।)

अभिरूप, पू. (अभिलक्ष्यं रूपमस्य।) परिहृतः। इति हेमचन्द्रः॥ कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

अभिरूपः, चि. (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभिरूप + णिच् + ष्यच्।) मनोहरः। परिहृतः। इति मेदिनी॥ (“इदं हि रसभावविशेषदीक्षागुणोः विक्रमादित्यस्याभिरूपभुयिष्ठा परिषद्”। इति शाकुन्तले।)

अभिलाषः, पू. (अभिलष्यते मानसं कर्मे कथ्यते-ऽनेन, अभि + लप् + क्रगणे घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाशदशेः॥ सङ्ख्याङ्गवाक्यं। यथा। “काम्याभिलाषमहितः कुप्रतिलजत्रलयारूपः सङ्ख्यः शास्त्रार्थः”। इति प्रक्रमाधिकरणां॥ (वचनं। कथनं। वाक्यं।

“तथाभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविशेषज्ञानं च। सविकल्पकसंबन्धः”। इति सारहित्यदर्पणे॥)

अभिलाषः, पू. (अभि + लृ + भावे घञ्।) ईदृशं। इत्यमरः॥

अभिलाषः, पू. (अभि + लष + भावे घञ्।) लाभः। तत्पर्यायः। इच्छा २ आकाङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ लट् ६ वाक्का ७ लिप्सा ८ कामः ९ तर्षः १० मनोरथः ११। इत्यमरः॥ कात्प्रा १२ कान्तिः १३ रुक् १४ रुचिः १५ दोहद १६ अभिलासः १७। इति शब्दरत्नावली॥ अद्वा ८ लघ्या १६ मतिः २० कन्दः २१। इति जटाधरः॥ (“भवद्दृश्य सामि लाषं सम्मति सन्देहनिर्णयो जातः”। इति शाकुन्तले। “अतोऽभिलाष प्रथमं तथाविधे”। इति रघुवंशे।) सङ्गमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी॥

अभिलाषी, [न्] चि. (अभि + लष् + णिनि।)

अभिलाषयुक्तः। यथा,—
“जलाभिलाषी जलमाट्टदानं कथयेत् तां भूपतिरन्वगच्छत्”।
इति रघुवंशे॥

अभिलाषकः, चि. (अभि + लष् + णीकार्थे उक्त्वा।) अभिलाषयुक्तः। तत्पर्यायः। लुब्धः २ गृध्रः ३

अभि

गर्जनं ४ लघण् ५। इत्यमरः॥ लोभी ६ विलासविभवावसः ७। इति जटाधरः॥
“अयमत्रभवान् नूनमगातिस्वभिलाषकः”।
इति भारविः।)

अभिलासः, पू. (अभि + लस् + भावे घञ्।) अभिलाषः। इच्छा। इत्यमरटीकासामुन्दरी॥

अभिलासः, पू. (अभि + लस् + भावे घञ्।) अप्रियवाक्यं। तत्पर्यायः। पारुष्यं २। इत्यमरः॥ (वन्दना। प्रणतिः। प्रणामः।

“अभिलासात्म्यं विप्रो ज्यायामभिलासयन्।
अमौनामाहमस्मीनि स्वं नाम परिशीर्त्तयेत्”।
इति मनुः।)

अभिलासकः, चि. (अभि + लस् + णिच् + गवल्।) वन्दनशीलः। तत्पर्यायः। वन्दारः २। इत्यमरः॥ अप्रियवक्ता। पारुष्यार्थमिष्येवैते कर्त्तव्यं गकः॥ (प्रणामकारी। अभिलासकारी।

“आगतोऽग्रभीष्टवाचने भवन्तमभिलासकः”।
इति नलोपाख्यानं।)

अभिलासकः, कौ. (अभिसूतीकरणाय वादनं नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः, अभि + लस् + णिच् + भावे ल्यट्।) नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः। अभिलासकः। अभिसूतीकरणपूर्वकनमस्कारः। तत्पर्यायः। पाठयज्ञः २। इत्यमरः॥

“अभिलासकशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेवितः।
चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आशुर्विद्यायशोवर्त्तन्”।
इति मनुः।)

अभिव्याप्तः, स्त्री. (अभि + वि + आप् + भावे क्तिन्।) सर्वत्रावस्थानं। सर्वत्रावस्थितः। तत्पर्यायः। संसृच्छनं २। इत्यमरः॥

अभिप्रापनं, कौ. (अभि + प्राप् + भावे ल्यट्।) मिथ्याभिप्रासनं। अभिप्रापः। अभिप्रापणपदानोर्भावेऽनुट्॥

अभिप्रापः, चि. (अभि + प्राप् + क्तः।) प्राप्ताभिप्रापः। प्रापयन्तः। यथा,

“न नामग्रहणं कृत्यात् छपणस्य गुणोन्मथा भार्याया अभिप्रापस्य जनकस्य विशेषतः”।
इति मेघदूतटीका॥

“न क्रुध्य यपिगर्भोऽपि क्रोधनायानि वर्जयन्”।
इति रामायणे। “अथ तेन निरुद्य विक्रिया अभिप्रापः फलमेतदन्वभृत्”। इति कुमारसम्भवे।)

अभिप्राप्तः, चि. (अभि + प्राप् + क्तः।) परस्त्रिया पर्ययुक्ते वा भयुनं प्रति मिथ्यादधितः। भयुनं प्रति आह्वयः। इति केचित्। उपपन्नपातकः। इति केचित्। मिथ्यादधितमात्रं। इति केचित्।

इति भरतः॥ तत्पर्यायः। आक्षान्तिः २ क्षान्तिः ३। इत्यमरः॥ (प्राप्तापवादः। अभिप्रापकः।

“वत्सस्य अभिप्राप्तस्य एगं भ्रात्रा यवीयसा।
नाश्रितं दाहं गोमांसा सथेन जगतः स्पृश”॥
इति मनुः। विनिन्दितः। विगर्हितः। पातककर्त्ता। [इति मनुः।)

“पापदोष्यभिप्राप्तस्य दासिको रसविक्रयोः”।

अभि

अभिप्राप्ति, स्त्री. (अभि + प्राप् + भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः॥। “स्यमस्तकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिप्राप्तिविशुद्धम् अथाप”। इति त्रिष्णुपुराणे।) याचन्ना। इत्यमरः॥

अभिप्रापः, पू. (अभि + प्राप् + घञ् लट्।) स्वर्णस्तयंत्वया कृतमिथ्यादिमिथ्यादूषणं वाक्यं। मिथ्यापवादः। तत्पर्यायः। मिथ्याभिप्रासनं २। इत्यमरः॥ क्रोधात् हिजादिभिर्दुःखाभिधारणः। इति पुराणे। बाह्यगुरुवृद्धसिद्धानां अणिष्ठाभिप्रासनं। इति विजयरत्नितः॥

“यस्याभिप्रापात् दुःखासीद्दुःखं विन्दति नैषधः”।
इति नलोपाख्यानं।)

अभिप्रापः, पू. (अभि + सन्त् + घञ् उपसर्गादिति घञ्।) प्रमाणयः। आक्रोशः। प्रापयः। इति मेदिनी॥ मिथ्यापवादः। इति मथुरानाथः॥ आलिङ्गनं। इत्यमरटीकाया गायमुकुटः॥ सर्वतोभावेन सङ्गः। इति हलानुघः॥ भुताद्यावेशः। यथा,—

“अभिघाताभिचार्याभ्यामभिप्रापिणापतः”।
इति साधवकर्म॥ (पगभयः। परिभृतिः।

“जाताभिषङ्गो व्यपतिर्निषङ्गा-
दृढसुमंश्चत् प्रसभोद्धृताभिः”।
इति रघुवंशः।

“तोषाभिषङ्गप्रभवेन दर्शितं
मोहनं संस्तम्भयतेन्द्रियाणां”।
इति कुमारसम्भवे। शोकाः। दुःखं। “अभि-
षङ्गजडं विगर्जितानिति प्रियेण किलान्वबोध-
यत्”। इति रघुः।)

अभिषवः, पू. (अभि + स + अप्, गुणः घत्वञ्। यथा। स्नानं। मद्यमन्थानं। तत्तु चिगस्थापितं मद्येन्यादकद्वयं। इति मेदिनी॥ यज्ञस्नानं सोमलनापानञ्च। तत्पर्यायः। श्लथ्या २ सवनं ३। इत्यमरः॥

“भवेदभिषव स्नानं मद्य मन्थानयज्ञयो”।
इति मेदिनी।)

अभिषयः, कौ. काञ्चिकं। इति श्लथानुघः॥ काञ्चि इति भाषा।

अभिषयः, कौ. (अभि + स + क्तः पथ्।) काञ्चिकं। इत्यमरः॥

अभिषेकः, पू. (अभि + सिच् + भावे घञ्।) स्नानं। इति त्रिकाशदशेः॥

“एकदा सोऽभिषेकार्थमाजगाम महानदरं”।
इति त्रिष्णुपुराणे।

“नित्तु तपर्थेन्यजलाभिषेकाः।
वासोवसानामभिषेकयोर्व्यं”।
इति कुमारसम्भवे।)

अथ ७ दोलयथाभिषेकद्वयाणि लिख्यन्ते। शो तलजलं १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्धं ४ दधि ५ घृतं ६ कुशोदकं ७ शङ्खोदकं ८ चन्दनोदकं ९ कुङ्कुमोदकं १० फलोदकं ११ एष्योदकं १२ चन्दनपिष्टामलक्युद्धसंनं १३ सुगान्धजलं १४ तेनाद्य-
वास्नानं तत्र दिव्यसप्तमाद्यमवावेशं दुग्धघृत

अभि

मधुयोजनं । गन्धोदकं १५ । तत्र पञ्चधा ज्ञानं । तीर्थजनं १६ गङ्गोदकं १७ वल्मीकतोदकं १८ सर्वाभिधजनं १९ महस्वधामाजनं २० घटोदकं २१ केषाभिधजनं अष्टोत्तरशतघटोदकं । इति उत्कलखण्डं ॥ * ॥ अथ लहृन्नन्दिकेश्वरपूजायोगोक्तानि ७ दर्गापूजाभिधेकद्रव्याणि लिख्यन्ते । पिष्टामलकीयुक्तहृदिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिबिम्बदेवीमुदर्यं यथाक्रमं वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा स्नापयेत् । शुद्धजनं २ प्राङ्गजनं ३ गङ्गाजनं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा— गोमयं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुण्डोदकं ११ पञ्चामृतं १२ शिशिरोदकं १३ मधु १४ एष्यादकं १५ इक्षुरससागरोदकं १६ सर्वाभिधमहौषधिजनं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्णोदकं २१ महस्वधामाजनं २२ अष्टकलभोदकं यथा । व्योमगङ्गास्वपूजाद्यकलसः २३ मेघतोयपूजाद्वितीयकलसः २४ सागस्वतोयपूजाद्वितीयकलसः २५ सागरोदकपूजाचतुर्थकलसः २६ पद्मरेणुमिश्रितजलपूजापञ्चमकलसः २७ निर्भङ्गोदकपूजाषष्ठकलसः २८ सर्वातीर्थाम्बुपूजासप्तमकलसः २९ शुद्धजलपूजाष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतिषु द्रव्याणा व्युत्क्रमपनरुन्ध्याधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरिक्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नागिकेल २ गज ३ लघु ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अग्ररु ७ स्वर्ण ८ गजत ९ गोगोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दर्वा १४ शर्करा १५ मणोव १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्य १९ तिल २० ऋद २१ पक्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४ अर्थ २५ घटचतुष्टय २६—जलानि । शीतलजलञ्च २७ । तिलतैलं १ गन्धतैलं २ । नदीजल १ वराहदन्त २ शेषयादार ३ राजद्वार ४ लक्षप्रद ५ वल्मीक ६ चतुष्पथ ७ पागवाग ८ देवदार ९ गङ्गा १०—मृत्तिकाः । गजदन्त १ नद २ उभयकूल ३ नाग ४ गोष्ठ ५ त्रिपथ ६—मृत्तिका इति केचित् ॥ पञ्चामृतं प्रत्येकं सर्वाभिधमहौषधी एथक् ॥ पञ्चकषायाः प्रत्येकं ॥ पञ्चामृतानि रिक्तमधुघृतदुग्धानि ॥ उदरानद्रव्यं केवलहृदिद्रा इति केचित् ॥ तैलहृदिद्रा इति केचित् ॥ गन्धपिष्टपञ्चशस्यचूर्णमिति केचित् ॥ कालोपूजागदेवीपूजायोगोक्तपद्धतिव्यापतथा । तासां मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते । यथा । प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ मणिश्च ५ वैदूर्य ६ पद्म ७ कङ्कार ८ कुमुद ९ खड्ग १० अलङ्क ११ वार्पा १२ रक्तचन्दन १३ नाजातीर्थ १४ हृदिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितगुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि ॥ पञ्चतीर्थमृतं १ ॥ विष्णुतैलं १ ॥ उदरानद्रव्यं तैलहारद्रा-युक्तःमलकी १ ॥ * ॥ अथ लहृन्नन्दिकेश्वरदेवीकालोपूजाषष्ठकालसखानकालीनरागिणीरागवाद्यानि ॥

अभि

वं । मालमी १ मङ्गलोत्सवः २ । वागाडी १ इन्द्रविजयः ३ । मालवः १ विजयः ४ । देवकीरी २ भुवनविजयः ५ । मालवगौडः २ मङ्गलविजयः ६ । ललिता २ दन्तुभिः ७ । वागाडी ३ विजयः ८ । मालवः ३ देवोत्सवः ९ । विभाषा ३ दन्तुभिः १० । देगालः ४ राजाभिधेक ११ । देगालः ४ घनतालः १२ । भैरवी ४ वंशी १३ । धानुधी ५ मधुगी १४ । मालवी ५ मधुकरः १५ । कोडा ५ इन्द्राभिधेकः १६ । भैरवी ६ करतालः १७ । भैरवी ६ टक्का १८ । वागाडी ६ शङ्खः १९ । गुजरी ७ वंशी २० । वसन्त ७ शङ्खः २१ । वसन्तः ७ पञ्चशब्दः २२ । वसन्तः ८ पञ्चशब्दः २३ । कोडा ८ मृदङ्गः २४ । धानुधी ८ विजयः २५ । अथ देवप्रतिष्ठाभिधेकद्रव्याणि । नदी १ नद २ सागर ३ निर्भङ्ग ४ मेघजलानि ५ पञ्चामृत ६ कुण्डोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वत्थ ८ गजदन्त ९ पर्वत १० कुण्ड ११ वल्मीकमृत्तिका १२ तिलतैलं १३ घृत १४ पञ्चकषायोदकं १५ आस १६ चम्पक १७ शर्मा १८ पद्म १९—कर्षीरूप्याणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिलकल्कगालितगुलनिष्पत्रामलकचूर्णान्यतममार्जनद्रव्यं २४ उष्णोदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टोत्तरशतकुम्भा-तदङ्गेषु विंशतिर्व्यासको वा २७ । विटिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकधृष्टाधिकशतत्रयतोलकमितेन जलेन एथक् एथक् घटेन द्रव्यमालोषा कार्ये ॥ अग्रहो तु । वल्मीकमृत्तिका । गोमयं । शुष्कगोमयं । भस्मयुक्तपरिमितजल । गन्धयुक्तजलञ्च । इति देवप्रतिष्ठातत्त्व ॥ * ॥ अथ राजाभिधेकद्रव्याणि । मृगचर्माम्नीर्णालङ्कृतस्वर्गभद्रासनं १ गङ्गायमुनासङ्गमजलं २ यावत्परणनदीजलं ३ पूर्वमुखनदीजलं ४ पश्चान्मुखनदीजलं ५ तिर्यङ्मुखनदीजलं ६ सर्वसमुद्रजलं ७ क्षीरिदक्षप्रवालयुक्तपद्मोत्पलविभिभ्रितालङ्कृतकाञ्चनपूजाकुम्भाः ८ रुचकः ९ भोचना १० घृतं ११ मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ परणतीर्थमृत्तिका १५ परणतीर्थजलं १६ मङ्गलद्रव्यं १७ मणिदण्डश्वेतचामरव्यजनं १८ माल्यभूषितश्वेतच्छत्रं १९ श्वेतलक्षः २० श्वेताश्वः २१ महागजद्वरः २२ वराभ-

अभि

रगभूषिताष्टकन्याः २३ सर्ववादित्राणि २४ अलङ्कृतवन्दी २५ । इति वाल्मीकरामायणे अयोध्याकाण्डं ॥ * ॥ अथ राजाभिधेकविधिः । पुरोहितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्धयर्थं परदिनेऽभिधेके कर्त्तव्ये पूर्वदिने गणेशमालिकापूजनपर्याहवाचनान्दीप्रभृति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । परदिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गलखानौ राज्ञीराज्ञानौ मणिकाञ्चनएथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानाशत्रुचन्द्रातपोपशोभितमण्डपमध्ये व्याघ्रचर्मोच्छादिततासने उपवेशयेत् । ततः पूर्वोत्तरनीचां वेदीं कृत्वा तत्र स्वर्णहोतृविधिनाभिं संस्थाप्य हस्ताङ्गाः पलाशाश्वत्थशमीसमिधो वैदिकैर्भस्मैर्जुहुयात् । ततः औदुम्बरं स्वयं वैदिकमन्त्रैस्तुजुयात् । ततः सर्वतोभद्रमण्डपे स्थापितस्वर्णजतताम्रमृगमयकलसस्यसर्वोषधिपल्लवैलालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसंवासात्परणनदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विगभिः सह यद्हीत्वा तृथ्यधोर्ध्वमङ्गलपादैः राजसूयवाजपयमहाभिधेकोक्तसक्तमन्त्रैः सस्त्रीकं राजानं प्राड्मुखं नृद्धिं कन्याभिः महाभिधेष्टेत् । ततोऽमात्यादयः सर्वे अभिधेष्टेयुः । ततः पुरोहितमन्त्रिसामन्तप्रकृतिपुरुषा अलङ्कृताभिः कन्याभिः सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृतराज्ञीराज्ञोर्ललाटे कुङ्कुमागुरुकस्तूर्यार्द्रशैस्तिलकं दधुः । ततो राज्ञो मूर्द्धि क्षिरीटं दत्त्वा कञ्चामरादिराजचिह्नद्रव्याणि मनुष्यकल्पेयुः । ततो दन्तुभिस्वस्तिपुण्याहचतुर्वेदधोर्ध्वः स्वकुलकमागतनाम्ना अमुकत्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुमनाजाततादि विकीरेयुः । ततो वन्दिनो मागधाश्च स्तुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आग्निधं कुर्युः । ततः अमात्यादयः राज्ञे उपायनानि दत्त्वा नमस्कुर्युः । इति महाभारतादयः ॥ * ॥

अभिधेगानं, की, (सेनया अभियानम् । सेनाशब्दात् गिच, ल्युट् । उपसर्गात् सुनोतीति धत्वम् ।) शत्रुं प्रति सेनासहितगमनं । सेनया सह करगभुतया वा विजिगीषोः शत्रोराभिसुख्येन गमनं । इत्यमरभरुणौ ॥ (“यत् सेनयाभिमनमरौ तदभिधेगानम्” इत्यमरः ।)

अभियुतं, त्रि, (अभि + यु + कर्मणि क्तः ।) वर्णितं । स्तुतं । इत्यमरः ॥ (“अभियुतो विश्वस्वजा प्रसूतः” इति भागवतपुराणे ।)

अभिव्यन्दः, पु, (अभि + व्यन्द + घञ् । “अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु” इति धत्वम् ।) अतिवृद्धिः । आस्वावः । “अलकाभतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम् । स्वर्गाभिव्यन्दवमनं कृत्वैवोपनिवेशतम्” ॥ इति कुमारसम्भवे ।) चक्षुरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ तस्य निदानं मन्माप्तिश्च । यथा,—

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्रविपर्ययाच्च स्वेदाद्रजोभूमिभेवणाच्च

अभि

द्वेर्विघातादमनातियोगात् ॥
द्रवात्तथान्नाग्निशिखेविताश्च
विगमृचवातकमनियहाश्च ।
प्रमत्तसंभोटनशोककोपा-
च्छिगोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतनाश्च विपर्ययेण
केशाभिघातादतिमैथुनाश्च ।
वाप्यग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणार्थं
नेत्रे विकारात् अनयन्ति दोषा ॥

स च चतुर्विधः । यथा,—

“वातात् पित्तात् कफादक्तादभिध्यन्स्वतुर्विधः ।

प्रायेण जायते घोमः सर्व्वेनत्रामयाकरः ॥

निस्तोदनस्तम्भनभोमर्ध-
संघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।

विशुष्कभावः शिशिगामश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

दाहप्रपाकौ शिशिगामिनन्दा
ध्रुमायनं वाप्यरुमुच्छयश्च ।

उष्णाश्रुता पीतकनत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

उष्णाभिनन्दा गुरुतादिप्रयोधः
कण्टप्रदं ह्वावति शीतता च ।

स्त्रावो बद्धः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

तास्त्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहितश्च ।

पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
गताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥”

इति माधवकरः । तस्य चिकित्सा यथा,—

“हे पादमध्ये पृथुमन्निवेशे
शिरो गते हे बद्धधा हि नेत्रे ।

ताः प्रोक्ष्णोत्सादनलेपनादीन
पादप्रयुक्ताग्रयनं नयन्ति ॥

प्रोक्ष्णं सचनं । उत्सादनं उद्वर्तनं ।

“मलोद्घसंघट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दृषयन्ते नयनानि दुष्टा ।

भर्जनमहादृष्टिहृत्तानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥

मलं धृत्वादि । मलादिभिर्दुष्टैः ताः शिशिनय-
नानि दृषयन्ते इत्यन्वयः ॥

“चक्षुष्याः शालथो मुद्गा यवा मामन्तु जाङ्गलं ।
पट्टिमांसं विशेषेण वास्तूकं तदृण्णीयक ॥

पटोलककोटिककारवेल्-
फलानि सर्पिः परिपाशिताति ।

तथैव वार्त्ताकुफलं नवीनं
दृष्टोर्हितः खादु तथापि तिक्तः ॥

कद्रुस्वगुरुतीक्ष्णोष्णामाघनिष्यावमैथुनं
मद्यवल्गुरपिण्याकमस्यशाकविरूढं ।

विदाहीन्यन्नपानानि न हितान्यतिगोशिशः ॥
सेक आस्रोतनं पिण्डी विडालस्तर्षणं तथा ।

पटपाकोऽङ्गनं चैभिः कल्केन त्रमुपाचरेत् ॥ • • •
कल्कविधिः । तत्र सेकविधिः ।

अभि

“सेकस्तु सूक्ष्माधारामि सर्व्वस्मिन्नयने हितः ।
मीलितान्तस्य मर्यास्य प्रदेषस्तुम् कूल ॥

स चापि स्नेहनी वाते पित्तं रक्तं च गोपणं ।
लेखनस्तु कफे कार्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥

षडभिर्वाचा प्रतः स्नेहे चतुर्भिस्तेजः गोपणं ।
तस्त्रिभिर्लेखने कार्यं सेको नेत्रप्रसादने ॥

निमेषोन्मेषणं एवामङ्गल्याच्छोटिका तथा ।
गुर्व्वलभोच्चारणं वा वाङ्मात्रं स्रुता बुधैः ॥

कोटिका टटकी इति लोके ।
“सेकस्तु दिवसे कार्यं रात्रौ चान्तिके गटे” ।
स यथा,—

“एगददलमलत्वकृपुतमात्रं पथो हितं ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिध्यन्दाग्रन ॥

पथ्यात्तामलखम्बसवल्कलकल्कोनं सूक्ष्मस्वेण ।
कृत्वा पोटनिका तामहिफे नोत्पद्रवमाक्ता ॥

निदधीत लोचने स्यात् सर्व्वोभिध्यन्दसंज्ञाय शीघ्रं ।
योगोऽयमर्थिभिरुक्तो जगदुपकाराय कारुणिकः ॥

मुक्ता पाणिताल लघ्ना चक्षुर्धोर्द्वितीयते ।
अचिरेणैव तद्वाग्नि तिमिराग्नि व्यपोहति ॥

स्नानं कृष्णातिलश्चापि चक्षुष्यमनिनापहं ।
आमलं सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहं ॥

त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्रगोजित् ।
कवलाभ्युखरोऽग्नः पानतः कामलापहः” ॥ • •

अथास्रोतनविधिः ।
“क्वाथर्त्तारद्रवस्नेहविन्दना यत्तु पातनं ।
दाहूलोन्मीलितं नेत्रे प्रोक्ष्णमास्रोतनञ्च तत् ॥

विन्दवोऽष्टौ लेखनेषु गोपणं दृष्टविन्दनं ॥
स्नेहेन द्वादश प्रोक्ष्णानि शीते क्रोष्णरूपिणः ।

उष्णं तु शीतरूपाः स्युः सर्व्वत्रैवेध निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्तं मधुमं गीतमं ।

कफे तिक्तोष्णरूढं स्यात् क्रमादास्रोतनं हितं ॥
आस्रोतनानां सर्व्वधा मात्रा स्यादाकषयतोन्मिता ।

ततः परं लोचनाभ्यां भेषधाय नयो मतः ॥
अस्रोतनं न कर्त्तव्यं निष्ठाया कनचित् क्वचित्” ।
तद्व्यथा,—

“त्रिन्वादिपद्मलेन वृक्षैरगदशिशुभिः ।
क्वाथ आस्रोतने क्रोष्णो वाताभिध्यन्दाग्रनः ॥

त्रिफलास्रोतनं नेत्रे सर्व्वोभिध्यन्दाग्रनं” ॥ • • •
अथ पिण्डीविधिः ।

“उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रयाः ।
वस्त्रखण्डेन संबद्धाभिध्यन्दग्रगनाश्रिणी ॥

स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्तं सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा श्लेष्मिणि प्रोक्ता विधिरुक्तो बुधैरर्थः” ॥

सा यथा,
“एगदपत्रमूलत्वर्त्तुर्निर्मिता वातनाश्रिणी ।
धात्री विरचित्ता पित्तं शिशुपत्रकृता कफे ॥

निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तश्लेष्मिणी भवेत् ।
शुण्ठी निम्बदलेः पिण्डी मुखोष्णा स्वल्पसैन्यवा ॥

धात्र्या नेत्रेऽनिलश्लेष्मिणीथकण्डूयाहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा” ॥

“पथ्यात्तामलखम्बसवल्कलकल्कोऽहिफेनजलयुक्तः ।
तेन विरचित्ता पिण्डी प्रमर्याति सकलानभिध्यन्तः” ॥

अभि

इति भावप्रकाशः ॥

अभिध्यन्दिमगं, क्ली, (अभिध्यन्दः प्रधानमगर-
स्यातिवृक्षा तत्प्रतिघने स्थापनं स एव विद्यते

ऽत्र इति, रमतेऽत्र रम + आधारे ल्युट्, ततः
कर्मधारयः) प्रधानमगरसङ्घितनगरं । तत्प-
र्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥

अभिसन्तापः, प, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि + सम् +
+ तप् + णिच् + आधारे षच्) युञ्जं । इति

हलायुधः ॥
((जन्य स्यादभिसन्तापः संमदोवियहस्तथा” ।
इति हलायुधः) ।

अभिसन्धानं, क्ली, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट्) ।
वृक्षनं । प्रतारणं । इति हेमचन्द्रः ॥

((परामिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितं ।
निर्गीधोऽश्वमेधाय धर्ममेव बभूव तत्” ॥
इति रघुवंशः) ।

अभिसन्धिः, प, (अभिसन्धानं अभि + सम् + धा +
भावे णि) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—

“पितृन्ममस्य दिवि ये च मत्तौ,
स्वधाभुजं त्वायुषामभिसन्धौ ।
प्रधानगताः सकलेष्विषिताना,
विस्मिताः येऽनुभिसन्धिषुतेषु” ॥

इति रुचिस्तव ॥
((अथ ते मूनयो ऽश्याः प्रत्य हेमवतं एगं ।
सर्गाभिसन्धिसुहृतं वृक्षनामिव मेनिगे” ॥
इति कुमारसम्भवे) ।

अभिसम्पानः, प, (अभिसम्प्रायते योद्धा यत्र, अभि
+ सम् + पत् + आधारे घञ्) युञ्जं । इत्यमरः ॥

अभिसमः, प, (अभिसमयेन समति, अभि + स +
+ पचाद्यच्) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
((राजा राज्यार्द्धं महाभामन्तैः कृत्वा साभि-
समम् उत्तमापथं प्राहृणोत्” । इति हर्ष-
चरिते) ।

अभिसर्जनं, क्ली, (अभि + सृज् + भावे ल्युट्) ।
दानं । बधः । इति घञ्गी ॥

अभिसारः, प, (अभि + सृ + आधारे घञ्) बलं ।
युञ्जं । सहायः । साधनं । इति घञ्गी ॥ स्त्री-

एभयोः न्यत् स्यान्त्यर्थे सङ्गतस्थलगमनं । इत्य-
लङ्कारशास्त्रे ॥ ((इति सुखमारे गतमभिसारे
मदनमनोहरवेषः” । इति गीतगोविन्दे । “एवं
कृताभिसाराणां पृथलोना विनोदने” । इति
साहित्यदर्पणे) ।

अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्दिष्ट-
संकेतस्थानं गच्छति या, अभि + सृ + ण्वल्,
स्त्रिया टाप्) स्त्रीयादिधोऽङ्गनायिकामध्ये अष्टा-

वस्थाविशिष्टाऽष्टायायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या
लक्षणं । सङ्गतस्थले स्वयं गमनकर्त्री एवं प्रिय-
गमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूप-
मुपनं । शङ्का । बुद्धिनेपण्यं । कपटसाहसादिः ।
सा चिचिधा । दिवाभिसारिका १ व्योत्स्नाभि-
सारिका २ अन्यकाराभिसारिका ३ । इति रस-
मङ्गणे ॥

अभि

(“कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं माभिसागिका” इत्युक्तकृत्तगा कान्तप्रार्थनया स्वयं संकेतस्थान-
गामिनी स्वस्थाने वा कान्तानन्दनकारिणी नायिका।
यदुक्तं दर्पणकारैः।

“अभिसागयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाभिसागयेषा धीर्गुरुत्वाभिसागिका” ॥

अभिहारः, ए, (अभि + हृ + घञ्।) चौर्यं। सम्मुखे
हृगं। तत्पर्यायः। अभियहणं २। इत्यमरः ॥
सन्नहनं। कवचधाम्गं। अभियोगः। अपचिकीर्ष-
याभिगम्याक्रमणं। इति मेदिनी ॥ (साहसं।
अपहरणं।

“यस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नगाधिप”।
इति महाभारत ॥

अभिहितं, त्रि, (अभि + धा + कर्मणि क्तः।)
उक्तं। कथितं। इत्यमरः ॥

(“अर्थिनाभिहितोऽर्थोऽर्थः प्रथमं यदि तं तथा।
सम्भोजनो माभिहितापेणाचो दत्तगा द्विजेः” ॥
इति मनु ॥)

अभीकः, ए, (अभि + कन्, “अनुकाभिकाभीका
कामयिता” इति पाणिनिचूडम्।) कविः। इति
मेदिनी ॥ कामी ॥ इति हलायुध ॥ (पति।
कामकः। कामी।

“ददृशे परांशालायां गान्तस्याभीकयाथ सः”।
इति भट्टिकाव्ये।

उत्सुकः। क्रमः। निरुत्सुः। निर्भयः। निःशङ्कः।
(“अभीकः कामुकं क्रमे निर्भये त्रिषु ना करौ”।
इति मेदिनी ॥)

अभीकः, त्रि, (अभि + कन्।) कामुकः। क्रमः।
उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीष्णितं, त्रि, (अभ्याप्तं प्राप्तिसंज्ञं, अभि + आप्
+ सन् कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं।
इत्यमरः ॥

(“मेने मेनापि ताम्ब्वे पत्युः कार्यमभीष्णितं”
इति कुमारसम्भवे ॥)

अभीगः, ए, (अभीगयति गा अभिसुवीहृत्य गोखं
नयति, अभि + ईर + गिच् + अच्।) अभीगः।
गोपः। इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥

अभीरुः, ए, (भी + कर्त्तृणि ऋणीलार्थे, नञ्
समासः।) भैरवः। यथा,—
“अभीरुर्भैरवो भीरुर्भुतपो योगिनीपतिः”।
इति वटुकभैरवस्तव ॥ निर्भये त्रि ॥ (निर्भीकः।
भयहीनः। निःशङ्कः। “स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरुनविकारिणः” इति मनु ॥)

अभीरुः, स्त्री, (भी + कर्त्तृणि ऋणीलार्थे, नञ्
समासः।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीरुपत्नी, स्त्री, (भी + कर्त्तृणि ऋणीलार्थे, नञ्
समासः, वा स्त्रियां ऊट्, आसक्तुचितपत्रत्वात्
तस्यास्तथात्वं, न भीरुणा पत्राणि यस्याः सा,
स्त्रिया डीप्।) शतमूली। इत्यमरः ॥

अभीशुः, ए, (अभितः श्यति मुखं तनुं करोति, अभि
+ शो + कु, एषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रयुक्तः।
वाग्दोर इति भाषा। (“स्थिरा वसन्तु नयोरेषो

अभे

अभ्या स गथा सुसंस्कृता अभिषवः” इति ऋक्।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥ क्रिगं। इति हलायुधः ॥

अभीशु, स्त्री, (अभितः अश्रुते व्याप्नोति, अभि +
अश्रु + कर्त्तृणि उन्, एषोदरादित्वात् अलोपो
दीर्घः।) अश्रुलिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥

अभीषङ्गः, ए, (अभि + मन्त्र घञ्, दीर्घः।) आ-
क्रोशः। इत्यमरः ॥

अभीषु, ए, (अभि + इष् + उ।) क्रिगः। इत्यमरः ॥
कामः। अनुरागः। इति शब्दरत्नावली ॥

अभीष्टं, त्रि, (अभि + इष् + कर्मणि क्तः।)
वाञ्छितं। तत्पर्यायः। अभीष्णितं २ हृद्यं ३
दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं ६। इत्यमरः ॥

(“प्रागायथात्मनोऽभोय्या भुवानामपि ते तथा”।
इति हितोपदेशः।

“अभीष्टायामभुद्वन्नन् पितुमयन्तवल्लभः”।
इति विष्णुपरांशः।)

अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका ॥

(“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्गुपथ द्विधा।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥
ताम्बूल्या कटकाभीष्टा देवाभीष्टा गृह्याणया”।
इति शब्दचन्द्रिका।)

अभीष्णां, स्त्री, (लगाभिसगतं, प्रादिसमासः एषो-
दरादित्वात् दीर्घः अलोपश्च।) भृशं। नित्यं।
तदुत्कृष्टक्रिययोऽस्ति। इति मेदिनी ॥ (एनः एनः।
शश्वत्। अविभक्त। निरन्तरं। “उदीर्गभिराप्रति-
रोधकं जनैर्गभीष्णागमत्प्रसतयातिदुर्गमः” इति
माघः ॥

“इच्छन्त्यभीष्णां जयमात्मनोऽपि
न ज्ञातयस्कुल्यकुलस्य लक्ष्मी”।
इति भट्टिकाव्ये ॥)

अभीष्णां, व्य, (अभि + ङन्ते जनं दसु, एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः “स्वगार्दिनिपातमव्ययम्” इति
अव्ययः।) एनः एनः। अनागतं। इत्यमरः ॥

अभुक्तं, त्रि, (भुज् + भावे क्तः अर्था व्याद्यच् विद्य
मानार्थे, नञ्समासः, वा भुज् + कर्मणि क्तः,
नञ्समासः।) उपवामी। यथा,—

“अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति”।
इति वैद्यकं ॥ अकृतभोजनं वस्तु ॥ (भुक्ता ब्राह्मणाः
पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम्। “नाभुक्तं क्षीयते
कर्म कल्पकोटिप्रतरपि” इति पराशरम्।)

अभिमि, स्त्री, (न भूमि, नञ्समासः।) स्थाना-
भावः। अनाधारः। व्याश्रयाभावः। यथा,—
“अभुद-
भूमिः प्रतिपत्तत्रन्मना भियाम्” इति माघः ॥
“नाभुदभूमिः स्मरणायकानाम्” इति नषधं ॥

अभेदः, त्रि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः।
अविशेषः। यथा,—
“अभेदः शिवरामयोः” इति
परांशः ॥ (तादात्म्यम्।

‘काकं कृष्यां पिकः कृष्याः स्वभेदः पिककाकयोः।
वसन्ते समुपायते काकः काकः पिकः पिकः” ॥
इति नीतिरत्ने ॥ “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
स्तद्विपर्ययोः” इति साहित्यदर्पणः ॥)

अभ्य

अभेद्यं, स्त्री, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे ण्यत्
नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः।

अभेदनीयवस्तुनि त्रि। यथा,—
“अस्ताखणकरूपाणि तथाभेद्यश्च दर्शन”।
इति देवीमाहात्म्य ॥

अभोजनं, स्त्री, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः।)
भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—

“अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनं।
गान्नावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” ॥
इति वैद्यकं ॥ (अनशनं।

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतशोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं” ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥)

अभ्यग्रं, त्रि, (अभिसुखमग्रं यस्य तत्।) समीप
निकटं। इत्यमरः ॥

सभ्यङ्गः, ए, (अभि + अन्त्र घञ् कुत्व।) तैलमर्दनं
तत्पर्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः।
यथा,—

“तैलमल्पं यदङ्गेषु न च स्याद्बाहुतर्पण।
सा मारुतिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण प्रीलयेत्” ॥
इत्यायुर्वेदः ॥ २ ॥ अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं
कफवातनाशित्वं। धातुपृष्ठजनकत्वं। त्वग्वांशुन-
प्रदत्वञ्च ॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं।
पादरोगनाशित्वञ्च ॥ पादगते द्वे शिरे चक्षुषि

सम्बद्धे स्तः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कर-
णीयः ॥ कफग्रस्तकृतभेदवमनाजीर्णाभिर्नाभ्यङ्ग
करणीयः इति राजवल्लभः ॥ २ ॥ अपगञ् ॥

“मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैल भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतं।
सोर्वाभिस्तर्पयेद्बाहू स चाभ्यङ्ग उदाहृतः” ॥
तत्पर्यायः। अभ्यङ्गनं २। इति शुद्धितत्त्वष्टता-
युर्वेदः ॥ आभा इति भाषा।

अभ्यङ्गः, ए, (अभि + अन्त्र + अच्, एषोदरादित्वात्
साध ॥) तिलकल्कः। इति ऋग्वेदिश्राद्धप्रयोगः ॥
अभ्यङ्गनं, स्त्री, (अभि + अन्त्र + कर्मणि ल्युट्।)
तैलं। इति हेमचन्द्रः ॥ अभ्यङ्गः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनम्।
“भोजनाभ्यङ्गनादानात् यदन्यत् कुरुते तिलः ॥
कृमिसृतः श्वविष्टाया पितृभिः सह मज्जति” ॥
इति मनुः ॥)

अभ्यन्तरं, स्त्री, (अन्तरमभिसगतं प्रादिसमासः।)
मध्यं। तत्पर्यायः। अन्तराल २। इत्यमरः ॥
अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति राज-
निर्घण्टः ॥

(“प्राणापागौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ”।
इति भगवद्गीता ॥)

अभ्यन्तः, त्रि, (अभि + अम् + क्तः।) रोगी।
इत्यमरः ॥

अभ्यन्त्राणः, ए, (अभिसंख्याभिसुख्य अत्यशीभाव-
समासः, अलङ्काराभ्याधिकारः अभ्यन्त्र + ख
तस्य ईनः।) अभ्यन्त्र्यः। इत्यमरः ॥

अभ्य

“हृगामि गामसौमिकी मृगी भूत्वा मृगदुवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रीणो यद्येष्टं त्वञ्च सन्तनु” ॥
इति भट्टिः ।)

अभ्यमित्रीयः, ए, (अभ्यमित्रीयः शत्रुगामिमुख्यं अय-
तोभावः, अभ्यमित्रीयमलङ्कारोद्यधिकारि अभ्यमित्री
+ कृ तस्य ईयः ।) अभ्यमित्रीयः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्रीयः, ऐ, (अभ्यमित्रीय + पूर्ववत् यत् ।) स्वसा-
मर्थ्यवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्त्ता । युद्धस्थले
शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रीय २
अभ्यमित्रीयः ३ । इत्यमरः ॥

(‘तमुद्यतनिशातामिं प्रत्युवाच जिजीविषु ।
मारीचोऽनुनयस्त्रासादभ्यमित्रीभवामि ते’ ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यमित्री, त्रि, (अभि + अर्द्ध + क्तः, आविद्वर्धे इड-
भाव गत्वस्व ।) निकटः । इत्यमरः । (आमन्नः ।
निकटवर्त्ता । “तीव्रं स्मः सन्तोषान तथादौ वा
धते यथासन्ने । तपति प्रावृषि निभ्रगामभ्यग-
जलागमो दिवसः” । इति रत्नावली । “उच्यन्ता
सैनिकाः न कश्चिदाश्रमाभ्यगममयः पश्चिका-
ग्यन्ता” । इति महावीरचरिते । समीपं । सन्नि-
धानं । अन्तिकं । “अभ्यगं पश्चिभ्य निर्भ्रगमुर-
प्रमान्यया राधया” । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवकर्षणं, क्री, (अभि + अत्र + कृष् + भावे ल्युट् ।)
शस्त्राट्टकत्वाटनं । तत्पर्यायः । निहाराः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवस्कन्दः, ए, (अभि + अत्र + स्कन्द + घञ् ।)
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दायमानः प्रहारः ।
तत्पर्यायः । अभ्यासादनं २ प्रपातः ३ घाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवस्कन्दनं, क्री, (अभि + अत्र + स्कन्द + भावे
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दायमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहारः, ए, (अभि + अत्र + हृ + भावे घञ् ।)
भक्षणं । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवहृतं, त्रि, (अभि + अत्र + हृ + क्तः ।) भुक्तं ।
खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसनं, क्री, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यास-
करणं । पौनःपुन्येन करणं चिन्तनञ्च । यथा,—
‘स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके’ । इति मेदिनी ॥
(अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणं । एनःपुनः
यावत्तनम् ।

“त्रिद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि” ।
इति ऋषुः ।

“स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते” ।

इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (असू उपतापे हिंसायाश्च, करण-
दित्वात् यक् + भावे अस्त्रियामाप् ।) असूया ।
गुणेषु दोषागोपणं । यथा । “चैत्रस्य टानं ता-
मसं” । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (“अनिरुतं
भुतिषु गृह्वं सन्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयम्” ।
इति भट्टिकाव्ये” । ईर्या । विदेष । औद्धत्या-
दन्वगुणहीनामसहिष्णुता ।

अभ्या

“कनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।
नितान्तदीर्घैर्नितान्ता तर्पाभिः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

‘प्रत्यारुत्तस्त्वयि करुणधि स्यादनन्त्याभ्यसूयः’ ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, क्री, (अभि + आ + काङ्क्ष + भावे
क्त, इदित्वाद्गुम् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मित्रादाश्रयो इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, क्री, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।)
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः श्रुतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्योद्भावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, ए, (अभि + आ + गम् + कर्त्तृणि क्त ।)
अतिरिक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ “स च ज्ञातपूर्वं
रुहागत” इति श्रीधरस्वामी ॥

‘वालो वा यदि वा रुद्धो युवा वा रुद्धमागतः’ ।
तस्य पश्चात् विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, ए, (अभि + आ + गम् + अच् ।) समीपं ।
मागं । युद्धं । वेगं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥
(घानः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपं ।
अन्तिकं । सन्निधानं ।

“अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युदमनान्तिके” ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमनं । उपस्थितिः ।
“का त्वं शुभे कस्य पश्चिद्गो वा
किं वा मत्प्रभागमकारणं ते” ।

इति ऋषुः ।)

अभ्यागामिकः, त्रि, (अभ्यागमे तद्गतकर्मणि व्या-
एत्, टन तस्य इक ।) कृदन्वयाएत् । एत्
दाग्निपोषणव्ययः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, क्री, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।)
आगमः । इत्यमरः ॥ प्रथमागमः । इति गण-
सुकृट् ॥

अभ्यान्तः, त्रि, (अभि + आ + अन् + कर्त्तृणि क्त
इडभावनं, प्ले अभ्यामित ।) गेगी । इत्यमरः ॥

अभ्यामर्दः, ए, (अभ्यामृद्यतेऽन्त, अभि + आ + मृद्
+ आधारे घञ् ।) संशयः । इत्यमरः ॥

अभ्यापः, त्रि, (अभिसंख्येनाप्रथते व्याप्यतेऽनेन,
अय्यु व्याप्नो करणे घञ् ।) समीपः । इत्यमरटी-
काया गणसुकृटः ॥

अभ्यासः, ए, (अभिसंख्येनाप्रथते त्तिप्यते, अमुत्तेपे
कर्मणि घञ् ।) अभ्यसनं । आरुत्तिः । इति मे-
दिनी ॥ शशाभ्यासः । तत्पर्यायः । खली २ योग्या
३ । इति चिकित्साशेषः । समीपे चि । इत्यमरः ।

चिचस्यैकस्मिन्नभ्यन्तरे वाह्ये वा प्रतिमादावालम्बने
सर्वतः समाहृत्य एनः एनः स्यापनमभ्यासः ॥
यथा,—

“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं धनञ्जय” ।
इति भगवद्गीताटीकाया नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादनं, क्री, (अभि + आ + सद् + णिच् +
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दायमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, ए, (अभि + आ + हृ + भावे घञ् ।)

अभ्यु

अभिहारः । चौथ्ये । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
यहणं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, क्री, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट् ।)
गौरवः । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेवत्थानं ।
यथा,—

“यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥ (ख्यातिः । कीर्तिः । यज्ञः ।
गौरवगोत्यानादिना प्रयुद्गमनं । “अलमलम-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्यभ्यागतो गुरुश्चि रिति भवाने-
वास्माकं पुष्यः” । इति नागानन्दः ।

“नाभ्युत्थानं क्रिया यत्र नालं पा मधुगच्छराः ।
गुणादोधकथा नेव तस्य हर्म्यं न गम्यते” ॥
इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युत्थितिः ।

“नवाभ्युत्थानदर्शिनो ननन्दः सप्रजाः प्रजाः” ॥
इति ऋषुः ॥ सूर्यादयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, ए, (अभि + उत् + इन् + अच् ।) इष्ट-
शक्तिः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
आह्वयत्व ॥ सर्वतोभावेनोदयः । अर्थाद्भवनानादि-
रुद्धिः । यथा,—

“गान्धर्वदशोऽनुत्तमत्तनयः पुंसे किमास्ति तत्र
श्लोकः कस्य काश्चिन्मय्य कृतिनस्तत् पश्यता पश्यते ।
किन्वासासमं विन्दन्मन्दं दृष्ट्वा दाक्षामरान्दोलना-
द्दक्षद्वज्जगत्सिद्धिद्वारमन्त्राणां जगं वार्यता” ॥

इत्यस्य पूर्वार्द्धे वक्ष्यन्कविर्कर्त्ता गजयोर्वीर्यं
शेषार्द्धे कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।
“विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता
शुद्धिः विक्रमः” । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्ये । प्रभा । “यद्वाङ्मयं तदाभ्युदयानुजीविनो
यदुपवीर्यं” । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, त्रि, (अभि + उत् + इन् + क्तः ।) यस्मिन्
समं सार्थं उदेति सः । सूर्यादयःकालप्रायी ।
इत्यमरः ॥ उदयप्राप्तः । यथा,—

“माधे मासि सटन्यापः किञ्चिदभ्युदितः रवौ ।
ब्रह्मप्लमपि चागहाल कं पतन्तं एवीमहे” ॥
इति निथ्यादितरयः ॥ (अभितः सर्वतः उदरि-
शयेन इतं गत प्रातर्विहितं कर्म्मोष्मादिति व्युत्-
पत्त्या सूर्यादयःकाले निदया अननुष्ठिततत्कालो-
चितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगतः, त्रि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्वी-
कृतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“प्रियाभ्युपगतं राज्यं पाण्डवा मधुसूदन ।
नितान्तं शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं” ॥
इति महाभारते । समीपगतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निहाराः । सिद्धान्त-
तया निरूपितः । सट्टशीभूतः । सन्निहृतः ।)

अभ्युपगमः, ए, (अभि + उप + गम् + भावे अच् ।)
स्वीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिज्ञा । “प्रसीदेति
ब्रह्माभितमसति कोपेन घटते करिष्याम्येवं नो
एनमिति भवेदभ्युपगमः” । इति रत्नावली । अनु-
मतिः । अनुमोदनं ।

अभ्र

“सर्वदोषानभिखण्डादान्नायसमता गताः ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रसादां एण्यपापयो” ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पद् + क्तिन् ।)
अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अनिलुनिवाग्गापूर्वका-
भीष्टसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । “तदह-
स्याभ्युपपत्त्या शीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
श्राकुन्तले । गन्ता । परित्रागां ।
“कामिनीषु विवाहेषु गवाभ्ये तथेन्येन ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च प्रापथे नास्ति पातकम्” ।
इति मनुः ।)

अभ्युपाय, ङ, (अभि + उप + इण + भावे अच् ।)
अङ्गीकारः । स्वीकारः । इति जेमचन्द्रः ॥ उपायः ।
यथा । “तत्स्वीकृतियतिक्रमे क इहाभ्युपाय” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ (कौशलेः ।
“अनेकेभ्युपायैस्ते जिघामन्ति स्म पाण्डवान्” ।
“निपणोनाभ्युपायेन नगमं वामगावत” ।
“निपणोनाभ्युपायेन यद्व्रजोमि तथा कुरु” ॥
इति महाभारते ।)

अभ्युपायनं, स्त्री, (अभि + उप + इण + न्यट् ।) उपा-
यनं । उपढीकनद्वयं यथा,
“तावानय समं गोपेनन्दाल्य माभ्युपायने” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण + कर्मणि क्तः) ।
स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
“अहमभ्युपेतस्वामिर्धमावादिदि मे त्रिषादः” ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतं ।
“मन्दयन्ते न खलु मह्यमभ्युपेतार्थकृत्या” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युषः, ङ, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + बाहुल्यात् कर्मणि क्तः) । अभ्युषः ।
पौलिः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

अभ्युषः, ङ, (अभि + उष् + बाहुल्यात् कर्मणि क्तः) ।
पाकावस्थागतकलायादिः । आभ्युषाकयवसर्ध-
पादिः । वज्रिना ईषदग्ध चूट चूट शब्दवान् इति
कंचित् ॥ दग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पठ्याय ।
आपक्कं २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युष ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥ पौलिकः । गेटी
इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुरुत्वं ।
रोचकत्वं । बलकारित्वं । श्लेष्मलद्विजनकत्वं । पिता-
रक्तप्रदायित्वञ्च ॥ अङ्गाः कृतायास्तस्या गुणाः ।
अग्निदीपनत्वं । वायुद्विकारित्वं । लघुत्वं ।
बलकारित्वञ्च ।

“सा स्नेहयुक्ता चेत् घनाधनगुणान्विता” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्कं यथा,—
“आपक्कमवपक्कं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिकं
अभ्युषोऽभ्युष इत्येते ईषत्पक्कयवादिषु” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्युषः, ङ, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + कर्मणि घञ्) । अभ्युषः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥

अभ्र गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ श्लोचवर्गचनु-

अभ्रं

शीपधः । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।
अभ्र, स्त्री, (अपोविभक्तिं इति अप + भ्र + क ।)
मेघः । आकाशः । स्वर्गः । अभ्रकघातुः । इति
मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणाः ।

“परा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धतं ।
विम्बलिङ्गान्तस्तस्य गगने परिमर्षिताः ॥
ते निपतुर्घनघ्वानाच्छिखरेषु महीभवा ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्विषु चाभ्रकं ॥
तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्धवात् ।
गगनादलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्रक्षिप्तियत्तद्वज्रमेदात्तत् स्याच्चतुर्विधं ।
क्रमेणैव मितं गत्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रत्नं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णान्ते गदेषु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चैति चतुर्विधं ।
सृष्टयद्यौ धिनिर्दिष्टं पिनाकं दलमसृष्टयं ॥
अज्ञानाद्भ्रतगात्तस्य महाकुष्ठप्रदायकं ।
दर्दुरं स्वधिनित्तमं कुरुते दर्दुरध्वनिं ॥

गोलकान् बज्रणः कृत्वा स स्यान्मृगप्रदायकः ।
नागान् नागवद्वज्रौ फुल्लान् परिमुञ्चति ॥
तद्भ्रतित्तमवश्यन् विदधाति भगन्दरं ।
वचन्त वचवत्तिल्लत्तन्नाभौ विवृतिं व्रजेत् ॥
मन्त्राभ्यधु त्रं वज्रं व्याधिवाद्द्वयमृग्युद्धतं ।
अभ्रमुच्यते शूलोत्थं बज्रसत्वं गुणाधिकं ॥
दत्तिगादिभवं स्वल्पमत्वमल्पगुणप्रदं” ॥
सागिताभ्रगुणाः ।

“अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्कं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हृन्वाञ्छिदोषं व्रणमेहकुष्ठं
प्रीचोदरग्न्याग्निविघ्नमीश ॥

“गोगान् हन्ति दृष्टयति वपर्वीर्यवृद्धिं विघ्नते
तारुगण्डाञ्च समयति शतं योषिता नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् त्रिकर्मैः सिंहेतुल्यान्
मृत्योर्भक्तिं हरति सततं रेव्यमानं मृताभं” ॥

अग्नीधनाभ्रदोषाः ।

“पीडा विघ्नते विविधा नराणा
कुष्ठं क्षयं पाण्डुरादञ्च शोथं ।
हृत्पार्श्वपीडाञ्च कर्णोत्पुञ्ज-
मभ्रं श्लिम्बं गुरुतापदं स्यात्” ॥

अस्य शोधनविधिर्था ।

“वृष्णाभ्रकं धमेद्वज्रौ ततः क्षीरे विनिर्दिपत्
भिन्नपत्रन्तं तत् कृत्वा तदुलीयास्तजेद्वै” ॥
भाजयेददृष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति” ॥
तस्य मारगं यथा ॥

“कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोधयित्वाथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरेतिनं खले चक्राकारञ्च कारयेत् ॥
वेद्येदकपत्रैश्च सन्मग्नपट्टे पचेत् ।
एनर्मर्दय एनः पाशं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाकायैस्तद्वेद्यं पटत्रयं ।
मिश्रयेत् नात्र सन्देहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ॥
तुल्यं घृतं मृताभ्रया लौहपात्रे विपाचयेत् ।

अभ्र

घृते जीर्णं तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” ॥ * ॥
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।

“पादांशसलिलं युक्तमभ्रं बद्धाय कम्बले ।
त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलादलितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् ।
तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारगसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अभ्रंलिहः, ङ, (अभ्रं लेटि स्पृशति, अभ्र + लिह
कर्त्तुं खण्, मुमागमः) । वायुः । इति पाणिनिः ।
(मेघस्पर्शा । अत्युषः ।

“अन्तस्त्रोयं मणिमथभुवन्तुङ्कमभ्रंलिहायाः
प्रासादान्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैलैर्विशुद्धैः” ॥
इति मेघदूते ।)

अभ्रकं, स्त्री, (अभ्र गतो + गन्तु, तस्य अक ।)
स्वनामख्यातधातुः । आभ्र इति भाषा । तस्य
र्याय । गिरिजं २ अमलं ३ । इत्यमरः ।
गिरिजामलं ४ गौर्यामलं ५ । इति स्वामी ।
गिरिजावीरं ६ गरजध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः ।
शुभ्रं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ योम १०
अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अम्भं १२ भृङ्गं १३
अम्भं १४ अन्तर्गच्छं १५ आकाशं १६ बज्र
पत्रं १७ खं १८ अनन्तं १९ गौरीजं २० गौरी
जेयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः
रसायनत्वं । स्निग्धत्वं । बलवर्गाग्निवर्द्धकत्वञ्च
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं
बल्यत्वं । कुष्ठमेहत्रिदोषनाशिगत्वञ्च * ॥ तच्चतु-
र्विधं यथा,—

“श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
चातुर्विध्यं चातिभिन्नक्रियाहं ।
श्वेतं तारे काञ्चने पीतंरत्ने
नीलं व्याधिव्ययमयो गुणाञ्छु” ॥

इति मदनविनोदः ॥

(“अभ्रकस्तत्र वीजन्तु मम वीजन्तु पाण्डव ।
अनयोर्मेलेनं देवि मृत्युदामिद्विज्ञानाग्नौ” ॥
इति चक्रदत्तः ।)

अभ्ररूषः, ङ, (अभ्रमाकाशं कथति गच्छति धातुना
मनकार्थत्वात् अभ्र + कथ् + खच् + मुम्) । वायुः
इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शा । अत्युषः । अभ्रं-
लिहः ।

“सर्वदुष्पयःश्राखं गमकल्पतरुं कपिः ।
आदायाभ्ररूषं प्रायान्मङ्गलं फलशालिनं” ॥
इति भट्टिकार्ये ।)

अभ्रपिशाचः, ङ, (अभ्र आकाशं पिशाच इव । तस्य
द्वयात्मकत्वेन नीलवर्गतया पिशाचतुल्यत्वं ।)
राजग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभ्रपिशाचकः, ङ, (अभ्र पिशाच इव इवार्थे कन्) ।
राजग्रहः । इति हागावली ॥

अभ्रपृथ्वः, स्त्री, (अभ्रं मेघ एव पृथ्वं जलरूपफलस्य
मिदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं) ।
जलं । यथा,—
“अभ्रपृथ्वमपि दित्सति शीतं
सार्थिना विमुखता यदभाजि” । इति नैषधं ॥

अभो

अभपुष्पः, पुं, (अभमिव शुभं पुष्पं यस्य सः) वेतसदृशः । इत्यमरः ॥
अभमः, त्रि, (न भमः भ्रान्तिः, नञ्समासः) (भ्रमाभावः) भ्रमरहितः । अभ्रान्तः । नास्ति भ्रमो यस्येति बहुव्रीहिः ॥
अभमांसी, स्त्री, (अभमिव जटायां मासमस्या सा गौशदीत्वात् डीष्) आकाशमांसीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जटांमांसी) ।
अभमातङ्गः, पुं, (अभमस्य मेघस्य अधिष्ठाता मातङ्गः, शाकपार्थिवादिवात् समासः, मध्यपद-लोपश्च) रेगावतः । इन्द्रहस्ती । इत्यमरः ॥ (न च समुद्रजातः पूर्वदिग्नागः) ।
अभमाला, स्त्री, (अभ्राणां माला श्रेणी, षष्ठीतत्-पुरुषः) मेघश्रेणी । मेघसमूहः । इति हला-युध ॥ (घनघटा । कादम्बिनी) ।
अभमसुः, स्त्री, (न भ्राम्यति, भ्रम + उञ्, नञ्-समासः, मान्तात्वात् ङङ्भावः) रेगावतस्त्री । सा पूर्वदिग्गहस्तिनी । इत्यमरः ॥
अभमुप्रियः, पुं, (अभमोः पूर्वदिक्कहस्तिन्या प्रियः) रेगावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (अभमातङ्ग) ।
अभमुवल्लभः, पुं, (अभमोः वल्लभः प्रियः) रेगा-वतहस्ती । इत्यमरः ॥
अभमोहं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् मोहं नञ् यस्य तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नत्वात् तथात्वं) वैदूर्य-मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अभवाटिकः, पुं, (अभ्रस्येव वाटी वक्रता यस्याः सा, समासान्तः कः, ङस्) आभ्रान्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अभ्रान्तः, त्रि, (अभ्रम् + कर्त्तृगि क्तः, नञ्समासः) भ्रान्तिशून्यः । यथा ।
 “आप्ताः प्रियटा विबुद्धान् तेषां वाक्यममंशयम्” इत्यत्र “यतोऽभ्रान्तबुद्धयः” । इति चरकटीका-कारः ॥ (यथार्थज्ञानयुक्तः । भ्रमणाशून्यः स्थिरश्च) ।
अभ्रिः, स्त्री, (अपो विभक्तिं, नौकामार्जनार्थे धारयति, अप + भृ + कर्त्तृगि क्तिः) काष्ठकुडालः । नौकामार्जनार्थकुडालाकृतिकाष्ठं । इत्यमरः ॥ (तीक्ष्णाग्रो लोहदण्डः ।
 “अभ्रिं कार्णाग्रसो दद्यात् संपे हत्वा द्विजोत्तम” इति मनुः) ।
अभ्रियः, त्रि, (अभ्रे भवः, अभ्र + घ तस्य इय) । अभ्रोद्भवस्तु । तत्पर्यायः । मेघभवः २ । इत्य-मरः । (घनसम्भूतः । विद्युत् । मेघजलं । वचं । कुलिशं) ।
अभी, स्त्री, (अभ्रति मलं गच्छति अभ्र + इन्, छदिकागदिति पक्षे डीष्) काष्ठकुडालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अभ्रेशः, पुं, (अभ्रश् चलने + घञ्, नञ्समासः) । उच्यते । न्यायः । इत्यमरः ॥
अभ्रोत्यं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् उत्तिष्ठति उद्भवति, अभ्र + उत् + श्या + क्) । वचं । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

अम

अमक रोगे, क आमयति व्याधिलोकं । इति दुर्गाटामः ॥
अम गतौ । भजने । शब्दे । अमति । इति दुर्गा-टामः ॥
अम्, य, (अम् + क्तिप्, सगदिवाद्ययत्वमस्य) । शीघ्रता । अल्पं । इति व्याडिः ॥
अमं, त्रि, (अम् + भावे घञ्, मान्तात्वात् ङङि, अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्षाच्चाद्यच्, प्रायेण अपक्वफलनक्षणेन रोगोत्यन्तस्तस्य तथात्वं) । अपक्वफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥ रोगे पं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
अमङ्गलं, स्त्री, (नास्ति मङ्गलं शुभ यस्मात् तत्) । अशुभसूचकं । तथाच, “सार्द्धं सैन्यसमूहेषु वाद्यभागैरेमङ्गलैः । ददृशामङ्गलं राजा एषो तर्कानि तर्कानि । ययौ तथापि समगं न जगाम गृहं एन” । सृष्टकेशीं किन्नराना रुदन्तीश्च दिग्भ्रमं ॥ कृष्णवस्त्रपरीधानामपरा विधवामपि । सुखदया योनिदया व्याधियुक्ताश्च कुट्टिनीं । पतिपत्न्यविह्वानाश्च डाकिनीं एष्वलीमहो । कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनं ॥ कुचेलमतिरूक्षाङ्गं नद्यं काषायवाग्मिनं । अङ्गविक्रयिणाश्चैव कन्याविक्रयिणां तथा ॥ चितां दग्धमग्नं भस्म निर्वाणाङ्गमेव च । सर्पक्षतनयं सर्पे गोधाश्च शृणुकं विध ॥ आहृपात्रश्च पिण्डश्च मोटकं वानरं तथा । देवलं वृषवाहश्च शूद्रश्राद्धानभोजिनं ॥ शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकं । कुण्डलिकाश्चैव शूद्रदाहकामिणं ॥ शून्यकुम्भं भद्रकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कापामं कच्छपं चर्मा कृक्कं शब्दकारिणं । दक्षिणं च प्रदगालश्च कुर्वन्, भैरव रवं । कपर्दकश्च दौर्गश्च किन्नकेशं नयं मलं ॥ कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनं । अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं शोककारिणं ॥ मिथ्यामानिप्रदातां चौरं च नम्रघातिनं । एष्वलीपतिपत्न्यश्च एष्वलीदहनभोजिनं ॥ देवतागुरुविप्राणां वस्त्रविचापहारिणं । दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खल ॥ पितृमातृविरक्तश्च द्विजाश्वत्यविघातिनं । सख्युश्च हतघ्नश्च स्याप्यापहारिणं जनं ॥ विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकं । गुरुदेवद्विजानाश्च निन्दकं स्वाङ्गघातकं ॥ जीवानां घातकश्चैव स्वाङ्गहीनश्च निर्हयं । व्रतोपवासहीनश्च टीक्ष्णाहीनश्च नपंसकं ॥ गलितव्याधिगात्रश्च कागं वधिगमेव च । एकामं किन्नलिकुञ्जं सुगमचं सुरा तथा ॥ क्षिप्रं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्दभं तथा । मूर्त्तं एरीषं श्लेष्मागं कश्यपं लृकपालिनं ॥ भस्मावातं गृह्णाद्यं वात्याश्च लृकपालिनं । लृकश्च शृकं रथं श्येनं कङ्कश्च भस्मकं ॥ पाण्डश्च शुष्ककाष्ठश्च बायसं गन्धकं तथा ।

अम

अयदानिद्राश्चाश्च तन्वमन्वोपजीविनं ॥ वैद्यश्च गृह्णाद्यश्चैवौषधं तुषमेव च । कुवापी भृतवार्त्ताश्च विप्रघ्नापश्च दारुणं ॥ दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताश्च गिरन्तरं ॥ वामाङ्गस्यन्दनं देहजाशं राजो बभुव ह । तथापि राजा निःशङ्को दर्शं दर्शममङ्गलं ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्त गणपतिखण्डे १५ अध्यायः ॥
अमङ्गल, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) गृह्णदृशः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
अमङ्गल, त्रि, (न मङ्गलं, नञ्समासः) । मङ्गल-शून्यः । अकुङ्गलः । यथा । “अमङ्गलं रूपमिदं दधत् कथं” । इति विदम्बोदतमङ्गली । मङ्गला-भावे स्त्री । यथा । “अमङ्गलाभ्यासगतिं विचिन्वत” । इति कुमारसम्भवः ॥
अमङ्गल्य, त्रि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल + यत्, ततो नञ्समासः) । अमङ्गलजनकः । यथा, “अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं” । इति पद्मपुराणे ॥ (अशुभकरः । अशिवसूचकः । “देवि” भैरवमङ्गल्यवादिनी भव” । इति नागा-नन्दः) ।
अमगटः, पुं, (नास्ति मगटो भक्ताविशुष्टं भुषा वा यस्य सः) । गृह्णदृशः । इत्यमरः ॥ (मगटहीन-भक्तादि । भयगाहीनश्च) ।
अमत, पुं, (अम् रोगे + अतच्, अथवा मन् + भावे क्तः, नास्ति मतमभिप्रायो यत् सः । अथवा मन् + कर्मणि क्तः, नञ्समासः) । रोगः । मृत्युः । कालः । इत्युणादिकोषः ॥
अमति, पुं, (अम् + यति) । कालः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ दृष्टे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ “अमति एमि काले च दृष्टे हिमकरेऽपि च” । इति शब्दरत्नावली । अयुद्धि । अज्ञानं । अन-भिसन्धिः । “भुक्तापोऽतमस्याद्रममथा क्षपणं त्यहं । मथा भुक्ता चरेत् कृच्छं गेतोविगमन्तमेव च” ॥ इति मनुः) ।
अमत्रं, स्त्री, (अमति भुङ्क्तेऽमत्र, अम् भोजने आधारे अत्रन्) । पात्रं । अस्य भाषा अमिर्त्ति । इत्यमरः ॥ (भाजनं । स्थानं । भोजनपात्रं) ।
अमत्सरः, पुं, अन्यायमदेषाभावः । अत्र नञ्समासः । मात्सर्यं हिते त्रि । अत्र बहुव्रीहिसमासः ॥
अमनि, स्त्री, (अमति यात्यच्, अम + आधारे अनि) । वस्त्रं । पश्या । इत्युणादिकोषः ॥
अमन्दः, पुं, (न मन्दः विरोगे नञ्समासः) । दृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्दभिन्ने त्रि । यथा । “एष्टभ्राम्यदमन्दमन्दं गिरि ग्रावाग्रकण्डूयना-द्रिदायोः । कमटाक्षतभंगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः” इति श्रीभागवतं ॥ (भीषणाः । घोरः । अतिगभीरः । “आगुक्तादिरिकुञ्जकुञ्जं घटाविल्लीर्गार्कगण्डरम् । व्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिर्गवैराध्यात्सुजृम्भयन्” । इति उत्तरचरिते । प्रसुगः । नङ्गलः । अगल्पः ।

अम

“कालानककिङ्किणीभूगाभयायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिगदिवारिदराहत्” ॥

इति उत्तराश्रयिते । “अनन्दमन्दमिमं कुवलय-
दलनोचने दटासि त्व” । इति काव्यप्रकाशः ।
अजडः । कुप्रलः । उद्योगी ।)

अममः, एं, (नास्ति ममेत्यभिमानो गृह्यादिषु यस्य)
भाविजनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममताश्रय-
त्रि । (संसारमायाग्रहितः । विषयामक्तिश्रुत्यः ।

“अप्रयत्नः सुवार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्रयः ।

शरगोत्वमस्यैव वृत्तमूलनिकेतनः” ॥

इति मनुः ।)

अमरः, ए, (म् + कर्त्तरि अच् नञ्समासः) देवः ।
इत्यमरः ।

(“विबभौ देवशङ्काशो वक्षपाणिगिरिवामरैः” ।

इति महाभारते ।

“फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना” ।

इति शान्तिप्रतर्कः ।)

कुलिशवृत्तः । अस्थिसंज्ञावृत्तः ॥ इति मेदि-
नी ॥ पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत्युग्रहि-
ते च । यथा,—

“अनगरमवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥ अमरमिंहः । स चादिप्रा-
ब्दिकः नामलिङ्गानुशासननामकक्रोधकारः विक्र-
मादिब्रह्मराजसमीयनवरत्नान्तर्गतगद्गविशेषश्च ।

यथा,—

“इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्वा पिषली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजेन्द्रा अयन्यटादिप्राब्दिकाः ॥

इति कविकल्पद्रुमः ॥

“धन्वन्तरि क्षपणकामरमिंहशङ्कुः

वेतालमद्रघटकपरिकालिदासा ।

ख्यातो वगाहमिहो वृषतेः सभाया

गद्गानि वै वगरुचिर्नव विक्रमस्य” ॥

इति नवरत्नं ॥ स गव बौद्धमतावलम्बीति केचित् ॥

अमरः, ए, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङ् ।) दृषदिवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कालस्कन्धः । पञ्चतकः ।)

अमरदारुः, ए, (अमरगणा दारुः, घृष्टीतत्पुरुषः)
देवदारुवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरद्विजः, एं, (अमरगणजकोद्विजः शाकृपार्थिवार्दि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च) देवलब्राह्मणः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवाजीवः । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पकः, एं, (अमरमविष्णीणे एष्यं यस्य समा-
सान्तः कः ।) काशटणः । इति रत्नमाला ॥ केश्या ।

इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्णे एष्यं यस्याः सा-
जातित्वात् स्त्रियां डीप्, स्वार्थे कन् ।) अधः-
पृष्ठीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥

अमररत्नं, स्त्री, (अमरगणां रत्नमिव) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्ली, स्त्री, (अमरा द्वेदनेऽपि न भिद्यमाना
वल्ली वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति वैश्वर्कः ॥

अमरा, स्त्री, (न भिद्यते म् + कर्त्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः ।) दूर्वा । गृद्धी । इन्द्रपुरी । खूणा ।
जरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवारणीवृत्तः ॥ वटी-

वृत्तः । महानीलीवृत्तः । गृहकन्या । घृतकुमारी

इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनाला ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रिः, एं, (अमरगणां देवानामद्रिः पर्वतः,
देवालयात् तस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर +
मत्पु मस्थानं व दीर्घश्च ।) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ॥

अमराः स्तन्य अस्यामिति मोक्षभूपादिति वतुः
नास्त्वर्थे इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-

र्याय । पृथभासा = देवपुः ३ । इति जटाधरः ॥
महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुगपुरी ६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तद्गर्गं यथा । शिवशर्मावाच ।
“गमयन्ती मनोऽनीव क्रयं कस्येयमीश्वरतुः ।

नयनानन्दसन्दोहदायिनी पृगनुत्तमा” ॥

गगावृत्तः ।

“शिवशर्मान् महाभाग सुतीर्थफलितद्रुम ।

लोकोऽत्र गमते त्रिषु सहस्रात्तपरी त्वियं ॥

तपोबलेन महता निर्मिता विश्वकर्मेणा ।

दिव्यापि कौमुदी यस्याः सौधश्रीश्रियं श्रयेत् ॥

यदा कलानिधिः क्षापि दग्नेऽदृष्टयत्वमावहेत् ।

तटा स्वप्रेथसी ज्योत्स्ना सौधेषु निगृहयेत् ॥

यदच्छ्रमिती वीक्ष्य स्वमन्ययोधिदिशङ्किता ।

सुग्धानासु विशिञ्चिचमपि स्वां चित्रशालिकां ॥

हृम्भेषु नीलमणिभिर्निर्मितेषु च निर्भयं ।

स्वर्नालिमानमाधाय तमोऽहःस्वपि तिरुति ॥

चन्द्रकान्तिशालाजालस्तनत्रामलं जलं ।

तत्र चादाय कलसंज्ञेच्छेन्न्यन्यजनं जनाः ॥

कुर्वन्दा न च मन्यत्र न च ते पश्यतो हृगाः ।

चेलान्यलङ्कृतीं च यतः कल्पद्रमोऽप्येत् ॥

गणाका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।

यतो जानाति सर्वेषां चिन्ता चिन्तामणिर्दुतं ॥

रूपकारा न मन्यत्र रसकम्भविचक्षणः ।

दुग्धं सर्वं मानेका कामधुमुरतोऽनृपं ॥

कीर्त्तिकरुचैःश्रवा यस्य सर्वतो वाजिगजिधुः ।

रत्नभुञ्जैःश्रवाश्चात्र ह्याना पौरुषार्थिकः ॥

रेगावतो दन्तिगजस्तुर्दन्तोऽत्र गजते ।

द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोज्ज्वलः ॥

तरुत्वं पारिजातः स्त्रीगत्वं सौर्वर्णो त्विह ।

नन्दनं वनगतश्च त्वं मन्दाकिनी ह्युपा ॥

त्रयस्त्रिणशत् सुगणा या कोटिः श्रुतिसमीरिता ।

प्रतोक्षते सावसर्गं सेवायै प्रयत्नं त्विह ॥

सर्गं धिम्पुपदादन्यमिवाश्रयेत् किञ्चन ।

यद्यत् त्रैलोक्यमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥

अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् ।

किन्तनं तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥

अर्चिष्पती संयमनी पुण्यवत्यमलावती ।

गन्धवत्यलकेशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः ॥

अथमेव सहस्रात्तत्त्वमेव दिवस्पतिः ।

शतमन्युग्धन्देवो नामान्येतानि नामनः ॥

अम

सत्रापि लोकपाला ये त एनं समुपासते ।

नागदायैर्मुनिवरैरयमाशीर्भरीश्रुते ॥

गतत्स्यैर्येण सर्वेषां लोकानां स्वैर्यमिष्यते ।

पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितं ॥

मनुजा दनुजा देव्यास्तपस्यन्त्ययसंयमाः ।

गन्धर्व्यक्षत्रांश्चास्मि महेन्द्रपदलिप्तवः ॥

सगराद्या महोपाला वाजिमेधविधायकाः ।

हृतवन्तो महोयत्नं शक्यैश्च जित्तुः ॥

निष्पृथुहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ।

जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजां ॥

असमाप्रक्रतुशता वसन्त्यत्र महोभुजः ।

ज्योतिष्टोमादिभिर्भागैर्ये यजन्यपि ते दिजाः ॥

तुलापरुषदानादिमहादानानि षोडश ।

ये यच्छेन्न्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीं ॥

अस्त्रीवादिनो धीराः संयःमेखपराङ्मुखाः ।

विक्रान्ता वीरश्रयणे तेऽत्र तिरुन्ति भूभुजः ॥

इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।

यायजूका वसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः ॥

एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्यते पूः शुभा ।

इमामर्चिष्पतौ वीक्ष्य वीतिहोचपगौ शुभां ॥

इति स्कान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्थाः, एं, (न मर्त्यः, इति नञ्समासः ।) देवता,

इत्यमरः ॥ (मरगधर्मग्रहितः । अक्षयः । अवि-

नश्यः ।)

अमर्त्यभुवनं, स्त्री, (अमर्त्यानां देवानां भुवनं वास-

स्थानं ।) स्वर्गः । इति हलायधुः ॥

अमर्षः, एं, (मर्ष + भावे घञ्, नञ्समासः । नास्ति
मर्षः क्रोधो यस्य, चि, क्रोधश्रुत्यः ।) क्रोधः ।

इत्यमरः ॥

(“कश्चित्पितृबधामर्षात् पुनर्नीत्यादयिष्यति” ।

इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इष्ट-

घाते अमहिष्यात्वं ।

“यस्मान्नोद्विजते लोका लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्देशेर्गुणो यः स च मे प्रियः” ॥

इति भगवद्गीता ।)

अमर्षणाः, चि, (मर्ष + बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट्
नञ्समासः ।) क्रोधी । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः ।

क्रोधनस्वभावः । अतिमक्रुद्धः । प्रक्रोपितः ।

“रघोवगृह्णमयेन पत्रिणा

हृदि क्षतोऽत्रभिदप्यमर्षणाः” ।

इति रघुवंशे । असहनः । असहिष्णुः ॥ पर-

कृताप्रमानादेरसहनशीलः ।

“गत्वा ऋदे वासुदेवेन सार्द्धं

अमर्षणां धर्षयतः सतं मे” । इति महाभारते ।

“अमर्षणाः शोणितकाङ्क्षया किं

पदा स्पृशन्तं दण्डति द्विजङ्गः” । इति रघुवंशे ।)

अमलं, स्त्री, (नास्ति मलं यस्य तत् ।) अभधातुः ।

निर्मलं चि । इति मेदिनी ॥

अमला, स्त्री, (नास्ति मलं यस्याः सा, अथवा अम्
+ कलश्च स्त्रियां टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥

सातलावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूयामलकी ।

इत्यमरः ॥ नाभिनाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमा

अमसः, पुं, (अम गतिरोगादो अमश्च ।) कालः ।
निर्बोधः । रोगः । इत्युणादिकोषः ॥
("अमसो वाणिशे काले रोगभेदे पुमानयं" ।
इति अमरः ।)

अमा, व्य., (न मा + का खरादित्वाट्ठयं ।) सहायः ।
निकटं । इत्यमरः ॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिनत्ति,
मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा
च खण्डपुराणीयप्रभासखण्डे ।

"अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधामिणी" ॥
अस्यार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमितता
आधारशक्तिरूपा क्षयोदयग्रहितत्वात् नित्या
खण्डवत् सर्वानुस्यूता अमा नास्ती महाकला
प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः ॥ (सह । साङ्ग । समीप ।
निकटं । अन्तिकं ।)

अमांसः, त्रि, (नास्ति मांसं यस्य सः ।) दुर्बलः ।
इत्यमरः ॥ अल्पमांसयुक्तः । मांसग्रहितश्च ॥
(कृशः । क्षीणकायः । निर्गमिषभक्ष्यवस्तु ।)

अमात्यः, पुं, (अमा सह विद्यते, अमा + त्यप् ।)
मन्त्री । इत्यमरः ॥ नत्यगीक्षा । यथा,—
"शान्तो विनीतः कुशलः सत्कलीनः शुभान्वितः ।
शान्स्वार्थतत्त्वगोऽभावो भवेद्भूमिभुजाभिहं" ॥ इति
युक्तिकल्पतरुः ॥

("भृता हि पाण्डुनामाया बलश्च सततं भृतं ।
मान्यानन्यानमायाश्च ब्राह्मणाश्च तपोधनान्" ॥
इति महाभारतः ।)

अमाननं, स्त्री, (मन् + गिच् + भावे ल्युट्, नञ्
समासः ।) अनादरः । न्यक्कारः । इति शब्द
रत्नावली ॥

("अतुष्टिदानं कृतपूर्वनाशुन-
ममाननं दूषितानुकीर्तनं,
कथाप्रसङ्गं च नामत्रिस्मृति-
विश्लेषभावस्य जनस्य लक्षणम्" ॥
इति हितोपदेशः ॥)

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्,
नञ्समासः ।) दुःखं । पीडा । व्यथा । तदयुक्तं
त्रि । इत्यमरः ॥ आमानस्यं आमानस्यमपि पाठः ॥

अमान्यः, त्रि, (मन् + कर्मणि गण्, नञ्समासः ।)
अमाननीयः । अनादृत्यः । मान्यशब्दस्य नञ्
समासः ॥

अमामभी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्या,
गौरादित्वात् ङीष् । पृथोरदित्वात् ङ्स्व ।)
अमावस्या । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्या,
गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमर-
टीकाया रमानाथः ॥

अमायिकः, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इक ।)
मायारहितः । माया विद्यते यस्य स मायिकः
ततो नञ् समासः ॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ

अमा

यस्या, अमा + वस + अधिक्करणे गौरादित्वात्
ङीष् ।) अमावास्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ
यस्या, अमा + वस + आधारे णट् स्त्रियां टाप् ।)
कृष्णपक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्च-
दशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो
वा । इति तिथ्यादितत्त्वं । सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः
सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोभिल ॥ परः
सन्निकर्षश्च उपर्यधोभवापन्नसमसूत्रपातन्यायेन
एकराश्वयुक्तेन सहावस्थानरूपः । इति रघु-
नन्दनः ॥ तत्पर्यायः । अमावास्या २ । दर्श ३ ।
सूर्येन्दुमङ्गल ४ । इत्यमरः ॥ पञ्चदशी ५ । इति
स्मृतिः ॥ अमावसी ६ । अमावासी ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अमामसी ८ । अमामासी ९ ।
इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥ सा दृष्टेन्दुकला
सिनीवासी १० । नष्टेन्दुकला च कुङ्क ११ । इत्य-
मरः ॥ तद्भावस्यादि यथा । अथामावस्या । सा च
प्रतिपद्युता याज्ञा युग्मात् । वराहपद्मो
चाण्डालप्रपथे ।

"षष्ठ्यस्यप्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अस्वाताना गतिं वास्ये यद्यहं नागसे एन" ॥
अतोऽत्र स्वानमावस्यकं । अतोऽत्र जीवन्वितकै-
गापि स्वानव्यम् ।

"अमास्वानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनं ।
न जीवन्वितकं कुर्यात् कृतं च पितृहा भवेत्" ॥
इति वचनं रागप्राप्तस्वाननिषेधकं ।

"भोगाय क्रियते यत्तु स्वानं यादृच्छिकं नरे
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिकं न तु" ॥
इति त्रयोदशीप्रकरणगोक्तवचनम् ॥ * ॥

पैठिनसि । "न पर्वसु तेन त्रौरे मासमभ्युप-
यात् नामावास्याया हस्तिनमपि किन्द्यात्" ॥
इति * ॥

"एष्ये तु लम्बनक्षत्रे व्यतीपाते च वेद्यतो ।
अमायाश्च नदीस्वानं एनात्यासप्रभं कुर्वे" ॥
अत्र दृष्ट्याऽन्मदुक्तमिति ज्योतिषे पाठः ॥ * ॥
व्यासः ।

"अमावास्या भवेदाग्रे यदि भूमिभूतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्वानमात्रेण जाङ्गवी" ॥
"सिनीवाली कुङ्कर्व्यापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्वानं यन्मौनिना कृतम्" ॥

सिनीवाली चतुर्दशीयुक्तामावास्या अस्तापि
प्रशान्ता एवमन्यत्रापि वारिषिण्युदविधौ न युग्मा
दरः निरवकाशत्वेन सप्रयायोगात् । एतच्च मौन-
मरुगोदयकालमाभ्यस्वानपर्यन्तं । न तु स्वान-
कालमात्रं ।

तत्र,
"उच्चारं मेयुने चैव प्रभाये दन्तधावने ।
स्नानं भोजनकाले च षट्सु मौनं समाधत्ते" ॥
इति स्कान्देन तस्य मामान्यत प्राप्तत्वात् । उच्चारं
पुरीषोत्सर्गः * ॥ स्मृतिः ।

"करतोयाश्लं प्राप्य यदि सोमयुता कुङ्कः ।
अरुणोदयवेलायां सूर्यग्रहणैः समा" ॥

अमा

आनमन्तः ।

"करतोये सदाग्रीरे सरित्प्रथे सुविश्रुते ।
पौण्ड्रान् ज्ञावयसे निखं पापं हर करोद्भवे" ॥
पौण्ड्रान् देशविशेषान् ॥ * ॥ मरीचिः ।

"मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भक्षयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः" ॥
अत्र ।

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणा हविरभयः ।
अयातयामान्येताग्नि नियोज्यानि पुनः पुनः" ॥
इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ आवाणा-
मावास्याया उपादानं ।

"वार्धिकांश्चतुर्भो मासाद्वाहरेत् कुशष्टसिकाः ।
आददीत त्वभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनं" ॥
इति संवत्स्रप्रदीपपृथग्विषयं हस्यीयस्यापवादक-
मिति ॥ विद्याकरपृष्ठं ।

"सङ्ग्रहाद्वारं यावत् शुद्धिः स्यादध्ववर्हिषां ।
ततः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्म्मणि" ॥ * ॥
संवत्स्रप्रदीपः ।

"अमावास्यान्तु कन्यार्कौ तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।
कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकं" ॥
तत्प्रमाणप्रयोगौ षोडशपिण्डे इत्यथौ * ॥
अमावास्यायामपि मूलभासे श्राद्धाभावमाह
कौथुमिः ।

"संवत्स्रगतिरेको वै मामो यः स्यान्नयोदशः ।
तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादित्थं सद्यो" ॥
सम्बत्स्रप्रदीपः ।

"एकराश्रिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शश्राद्धं तदापौ स्यान्न परत्र मणिस्त्रये" ॥
यत्तु ।

"नातकर्म्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
मूलभासेऽपि तत्काले व्यासस्य वचनं यथा" ॥
इति व्यासवचनं तत्कालपितृयज्ञाव्यश्राद्धपरं * ॥

अमावास्याश्राद्धकालमाह कन्दोर्गपरिशिष्टे ।
"पिण्डान्वाह्यार्थकं श्राद्धं क्षीणं राजनि शस्यते ।
वासस्य ततोयाश्रे नातिसन्ध्यासमीपतः" ॥
पिण्डानां पिण्डाणां अन्वाह्यार्थं श्राद्धं मार्गकटपि
जनकं यत्तत्तथा । तथा च मनुः ।

"पिण्डानां मार्गिकं श्राद्धमन्वाहाय्ये विदुर्बुधाः" ॥
राजनि चन्द्रे । शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षया
भावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं । एतादृग्-
व्युत्पत्तं मार्गिनिसंधिमाध्यागात्वात् । तस्यमाणा-
कात्यायनोक्त्या । क्षीणास्तमितवर्द्धमानाभेदः
साधारणः * ॥ यत्तु, -

"पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्ये विप्रसन्त्रयैऽपिमान् ।
पिण्डान्वाह्यार्थकं श्राद्धं कुर्यात्सामानुमासिकं" ॥
इति मनुवचनं तस्मादिषि पिण्डपितृयज्ञं निर्वर्त्य
सामानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्वीति-
तिक्रमविधायकं । अत्रानुशब्दस्य वीष्पार्थक्यं ।
तथा च ।

"लक्ष्मणवीष्पत्यस्मत्स्वभिर्भागो परि प्रती ।
अनुदयं सहाय्यं च हीने उपस्य कथ्यते" ॥
चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्तद्वये

अमा

तथात्वि वडमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव
 आड्विवेकः । अतएव तत्रैवामावास्याव्यतिरिक्ता-
 कृष्णपक्षविहितपार्वण्यआडे यथास्तमिति वच-
 नात् खवस्थयुक्तं । तत्र सापिकर्त्तव्याविशेषिता-
 मावास्याव्यतिरिक्ताभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्य-
 वस्था साधिनिरसिधाधारणीयवगम्यते । एवञ्चा-
 मावास्यायां मृताहनिमित्तकं चौरमन्त्रेणपक्ष-
 कर्त्तव्यपार्वण्ये क्षीयमाणादिना न खवस्था किन्तु
 यथास्तमित्येन । अतद्विदितं मूलमास्तत्त्वे ॥ * ॥
 यच्च दशममुहूर्त्तस्य मत्स्यपुराणोक्तापराहिकत्वोपि
 आडे तस्य त्यागः । प्रियहृदिहयस्यार्थं एवेति
 वासरहतीयाशाभिधानं साधिनपरमेवेति परि-
 शिष्टप्रकाशोक्तं तन्न युक्तं । पूर्वोक्तो वै देवानां मध्ये
 दिनें मनुष्याणां अपराह्णं पितृणां इति श्रुत्या
 तन्मुहूर्त्तस्य मनुष्यकर्म्मोक्तत्वेन बोधनादेव आडे
 परित्यागः । एतच्छ्रुतिमूलकमेव वामरस्य हती-
 यांश इत्युक्तं । वामरस्य हतीयांशं त्रिधा विभक्तस्य
 दिनस्य हतीयभागं नातिमन्थ्याममीपत इति
 मन्थ्यासमीपैकमुहूर्त्तं आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः ।
 तेन ।

“प्रातःकालो मुहूर्त्तोस्त्रीं न मङ्गवस्तावदेव तु ।
 मन्थ्याहस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराहस्ततः परं ॥
 सायाहस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आडे तत्र न कारयेत् ।
 गान्धर्वा नाम सा वेला गर्हित्वा सर्वकर्म्मसु ॥
 इति मत्स्यपुराणे निधिद्विमुहूर्त्तत्रये आपदि मुहूर्त्त-
 दयमभ्यनुज्ञातं अतिशब्दस्वरमात् ॥ “त्रिमुहूर्त्तापि
 कर्त्तव्या पूर्वो दर्शा च बह्वृचः” ॥ इति ह्यग्नीत-
 वचनाच्च । तेन पूर्वदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रलाभे पर-
 दिने वासरस्य हतीयाशालाभे पूर्वदिने एव
 आडे गतेन नातिमन्थ्याममीपत इत्यनेन गान्धर्वा-
 वेलाभाचं निषिध्यत इति मैथिलमतमपान्तं ।
 सर्वकर्म्मसु स्नानदानादिव्यपि अनापदीत्यर्थः ।
 इति आड्विवेकः ॥ तेनाशक्तौ तस्यामपि तत्का-
 रणं । अतएव पराशरः ।
 “दिवाकरं करे पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
 अप्रशस्तं निशान् स्नानं राहोमन्यत्र दर्शनात्” ॥
 इति ॥ * ॥ दर्शद्वैधे कुत्र आडमिथाह क्रन्दोग-
 परिशिष्टे कात्यायनः ।
 “यदा चतुर्दशीयामं तुगीयमनुपरयेत् ।
 अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आडमिथ्यते” ॥
 चतुर्दशीयामं चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयामिति त-
 दिनस्यामावास्यासम्बन्धोपि चतुर्दशीनिर्देशो-
 ऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा
 अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थे प्रहरे
 कृष्ण किञ्चिद्भूतं वा अनुपरयेत् अत्रानुपरये-
 दित्वभिधानात् तुरीययामस्य पादानदण्डदशा-
 न्युत्पद्यमानमुहूर्त्तस्य बडकाणत्वं प्रतीयते । एतेन
 प्रहरेणयामन्तरे किञ्चिदधिकप्रहरेत्रये वा चतु-
 र्दशी प्रतीयते । ततश्चोभयवासरतीयहतीयाश-
 सम्बन्धिपक्षधाविभक्तापराह्णमुहूर्त्तयोर्मुहूर्त्तान्यु-
 दर्शनाभे द्वैधं न त्वेकदिनमात्रे तस्मात् । तत्र
 पूर्वोक्तेन वासरस्य हतीयाश इत्यनेनैव द्वैधा-

अमा

नुदयात् । अतो यदिने वासरहतीयांशे तादृश-
 दर्शनाभस्तत्रैव आडे । मुहूर्त्तानि तिथेस्तु कर्म्म-
 नर्हत्वात्तत्र द्वैधावसरः । तथा च नविध्यं ।
 “व्रतोपवासनियमे घटिकेका यदा भवेत् ।
 सा तिथिः सकला क्षया पितृर्थे चापराहिकी” ॥
 इति । अत्र च प्रागुक्तान्वालिचनोक्ता मुहूर्त्ता-
 न्तिका घटिका ग्राह्या योग्यत्वात् न त्वेकदण्डा-
 न्तिका वक्ष्यमाणैर्दिशादिग्रहणे तथा दृष्ट-
 त्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वैधे तद्विवसीयचतुर्दश्य-
 पक्षेण परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनका-
 लव्यापिनी न तु पूर्वोपरदिवसीयवाचचतुर्दश्य-
 पक्षेण चतुर्दश्येति । एवं स्तम्भितावडमानयो-
 रपि । तदैव पूर्वदर्श एव आडे । स्वोक्तचन्द्र-
 क्षयाबुगेधात् । यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतु-
 र्दश्यधिकचतुर्थयामपूरे मुख्यपराह्णयकिञ्चि-
 द्भूतमुहूर्त्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानु-
 रोधात् पूर्वदिने आडे न तु मुख्यपराह्णय-
 मुहूर्त्तलाभोपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्य-
 एमयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्त-
 मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव अवगात्तिर्घद्वैधे खगल-
 विशोधो नियम्यते कर्म्मणि खगलान्तरकृदासाय ।
 एवञ्च यत्र पूर्वोपरदिने वासरहतीयाश्रीयमु-
 ख्यापराह्णमुहूर्त्तान्तरात्लाभस्तत्रापि पूर्वदिने एव
 आडे वासरहतीयाशचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरमात् ।
 त्रिमुहूर्त्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रि-
 मुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने हतीयाश-
 मुहूर्त्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने
 चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यपराह्णलाभात् आडेम् ।
 अन्यथा,—
 “यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपरयेत्” ॥
 इति विशेधाभिधानं व्यथे स्यात् ॥ * ॥
 अथ “यत्र पूर्वोहे आडे तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा
 न दृश्येत ताममावास्या कुर्वीत” इति गोभिल
 विरोधः । तथात्रिचतुर्दशीयुक्तामावास्याया
 सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह सगरः ।
 “यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।
 तत्क्षयापक्षेण ज्ञेयं क्षीणं राजनि चेत्यपि” ॥
 “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्या
 कुर्वीत” इति यद्वोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रा-
 यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण
 सङ्घे पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहपरं
 तत्र वडमानापक्षे नियतं । क्षीणास्तम्भितयोस्तु
 यथायागमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
 चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्या कुर्वीत” इति
 श्रुतिरेतस्मानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वड-
 मानादिपरं न तु कात्यायनवचनान्तत्र क्षयलक्षणा
 कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तायुक्ता ।
 “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि” ॥
 इति विरोधात् । क्षीण इति कात्यायनेन मया
 यत् क्षीणं राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायिकम् ।
 अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा इति यद्वोभिलस्य सूत्रा-
 न्तरे तदर्थम् । “यदहस्त्वेव” इत्यादि द्वितीय-

अमा

सूत्रप्राप्तविधेः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्ते-
 रित्यत आह स एव ।
 “यत्रोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्येक्षया ।
 अमावास्या प्रतीक्षते तदन्ते वापि निर्बन्धेत्” ॥
 दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्या आडाय
 पूर्वोत्तरममावास्यापदापादानाच्चन्द्रक्षये सत्यम-
 मावास्याविषयं । इदं पुनरित्यम्भतचतुर्दशीविष-
 यमिति आड्विवेकः । तत् किममावास्यावचतु-
 र्दशीयत्राह अमावास्यां प्रतीक्षते उभयतिथि-
 प्राप्तौ आडायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र
 पूर्वदिने दिवा सार्द्धमुहूर्त्तमात्रे अमावास्या पर-
 दिने च सार्द्धदशममुहूर्त्तमात्रे तत्र चोभयदिने
 आडेयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्त
 चतुर्दश्यन्ते निर्बन्धेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये
 साधिनिरन्वयोर्विशेषमाह कालमाधवीये ज्ञा-
 बालिः ।
 “अपराह्णद्वयाद्यापी यदि दर्शान्तिघट्टये ।
 आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्नादेः कुहम्भिता” ॥
 आदिशब्दादनुपनीतशुद्धयोर्हर्णं ॥ * ॥ क्षयमाह
 कात्यायनः ।
 “अथमेऽंशं चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
 अमावास्यायमांशे च ततः किल भवेदणः” ॥
 चतुर्दश्येयमे यामे चन्द्रमाः क्षीणं चतुर्थभागोन-
 कलावशिष्टे भवति । “अचेन्द्राद्यप्रहरेऽवति-
 छते” इत्यादिस्वरमात् । अमावास्यायामे यामे
 चागुभवेति पुनरुक्त्यते किलेत्यागमवार्त्तायां तेन
 अमावास्यायाः सप्तमे यामे कृतस्वक्षय इत्यव-
 गम्यते । “ततश्चान्यकलावयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः
 मा च सूक्ष्माया विनाशोऽप्यस्तीति” आड्विवेकः ॥
 उत्पत्तिमाद्युक्त्यामन्वयः । तेन विनाशस्यानन्त-
 त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह
 सगरः ।
 “आयज्ञायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठ्यस्य वा भवेत् ।
 विशेषमाभ्यः ब्रुवते चन्द्रचारविदे जनाः” ॥
 आभ्यामिति ल्यब्लान्पि पक्षमी इमे प्राप्येत्यर्थः ।
 चन्द्रचारविदे ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्या-
 न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र वीजं
 ब्रह्मपुराणीयतिथिर्हृत्वं । तथा च आडेसमिधुत्वात्
 ब्रह्मपुराणं ।
 “पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥
 अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीतिथिर्हृत्वाया यस्यां कस्या-
 सित् तिथौ आडेविधानादमावास्यापि लभ्यत
 इति ॥ * ॥ को विशेषइत्यत्राह स एव ।
 “अचेन्द्राद्ये प्रहरेऽवतिछते
 चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
 तदन्त एव क्षयमेति कृतस्व-
 मेवं ज्योतिश्चारविदे वर्दन्ति” ॥
 अत्र मासद्वये अमावास्यायां चतुर्थभागोनकला-
 वशिष्टः चतुर्थभागोना या कला तयवशिष्टः
 कलाभागत्रयमात्रः सप्तद्वये प्रहरेऽवतिछते । अर्थात्
 चतुर्दश्यमयामे क्षयारम्भ इति । तदन्त एव
 अमावास्यान्तयाम एव क्षयं कृतस्वमेति । अन्व-

अमा

ब्रामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः । तेन मार्ग-
श्रीर्षज्यैष्ठ्येभ्योऽभयदिने चन्द्रक्षयाभावे यथापि यदा
चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिने एव आर्द्रं
प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुभेधमूल-
मिति । कृतस्त्रयानुरोधत् क्षीणायामपि पर-
त्रापराहलाभात् आर्द्रं अन्यथैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं
स्यात् ॥ * ॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव ।
यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यवस्तस्मिन्सूतीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत । यद्यो मासः । तृतीयया
मात्रया चतुर्थमागेनकलया परिदृश्यश्चन्द्रो न
भवति किन्तु तदधिकन्यूनकलयति । तेन मल-
मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोर्गपि चतुर्दश्यन्त्या-
मादि दर्शसप्तमयामपर्यन्तं क्षय इति । मलमास-
युताब्दस्तु एकस्मान्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्द-
न्तरीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यम्भावादिति ॥ * ॥
चन्द्रक्षयानुरुद्धं क्षीणापत्तामुपसंहरति स एव ।

“एवं चारं चन्द्रमसौ विदित्वा
क्षीणो तस्मिन्नपराह च दद्यात्” ।
एवं चारं गतिविशेषं ॥ * ॥ स्तम्भिताया व्यव-
स्थामाह स एव ।
“सस्मिन्ना या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् ।
खर्वितां ता विदुः क्वचिदुपेधमिति चापरे ॥”
क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् । वद्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणात्वात् अस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वं । खर्विता
नीचां पितृलोकप्रापणानर्हा क्वचित् यत्रुर्विदिनः ।
अपरे ऋग्वेदिनः तामेव उपेधमुपगच्छन् आर्द्रा
येति श्लेषः । उपेधमित्यत्र गताध्यामितिपादे
गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्या अनयेति
गताध्या प्रगन्तेत्यर्थः । “तस्माच्छन्दोगा उभया-
नुरेधादिच्छात उभयादम् कुर्वन्ति” इति का-
त्यायनस्वरसः ॥ ॥ यत्तन्माह लघुहारीत ।
“त्रिमुहूर्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शं च बह्वृचैः ।
कुहुरध्वर्युभिः कार्या यद्येष्टं सामगीतिभिः ॥”
अत्र त्रिमुहूर्त्तैरुपादानात् स्तम्भितायाः पूर्वदिने
त्रिमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि बह्वृचाना आर्द्रं । न तु
मुख्यापराहलाभादपि परदिने । सामगाना तत्रा-
प्यनियमः । गतादृग्विषय एव उभयत्रापराहला-
लाभेऽपि यं व्यवस्थिति आर्द्रविषयः ॥ मुख्या-
पराहस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनानामात् ॥
॥ * ॥ वद्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः ।
“वद्धमानाममावास्या लक्ष्येदपरं ऽहनि ।
यामास्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्” ॥
यामास्त्रीनिति पूर्वदिनस्यीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्य-
पेक्षया । अथैवं वासरतृतीयाशानुरोधेन आर्द्र
विधानात् कथममावास्याआर्द्रे पर्युदस्तरात्यादी-
तरकालपरिग्रहः । सत्यं । तिथिद्वेषे क्षीणादि-
भेदेन खगलविशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांशा-
पेक्षा अन्यथोभयदिने वासरतृतीयांशाप्राप्तौ
आर्द्रलोपापत्तेः । प्रागुक्तनिरुपादेः कुहुरन्मते-
त्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकाल-
स्यापि परिग्रहः । यदा तु पूर्वपरखगलयोग्य-
तरस्येव परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तत्रैव साया-

अमु

ऋमुहूर्त्तद्वयपर्युदस्तेतरकालकृतपादिमुहूर्त्तपञ्चक-
गौह्यादिमुहूर्त्तचतुष्टयवासगततीयांशीयापरा-
ऋमुहूर्त्तद्वयकालाः । यथाक्रममापत्सामान्यप्रगन्त-
प्रगन्ततर-प्रगन्ततमत्वेन ज्ञेयाः । एवमखगलति-
थावपि नातिसंख्यासमीपत इति पूर्वोक्तत्वात् ।
“सायाऽस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्”
इति मत्स्यपुराणात् ।
“रात्रौ आर्द्रं न कुर्वन्ति राक्षसां कीर्त्तता हि सा ।
सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचरोदिते” ॥
इति मनुवचनाभ्या ।
“ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कृतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवन्मिष्यते” ॥
इति मत्स्यपुराणान्मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कृतपादिति
न्यबन्धोपेक्षमी कृतपमात्रस्येवार्थः । ततस्तेषां
“अपराह तु सम्यग् अभिनिर्द्धारोऽहोरात्रे ।
यदत्र दीयते अन्तोऽन्तद्विद्यमुदाहृतं” ॥
इत्युक्तं । “पूर्वाह्नो वै देवानामध्यं दिनं मनुष्याणां
अपराह्नं पितॄणां” । इति श्रुतिः । वासरस्य
तृतीयांश इति कात्यायनवचनं ।
“सायाऽस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्”
इत्येवमैकवाक्यत्वात् वासरतृतीयांशीयापराह-
मुहूर्त्तद्वयस्य लाभः । इति तिथ्यादिनत्वं ॥
अमाप्राप्ती, स्त्री, (अमा साहस्येन चन्द्राकर्षणोपासो
यत्र, गौर्भित्वात् ङीष्) अमास्या । इति
शब्दरत्नावली ॥
अमावास्या, स्त्री, (अमा मह चन्द्राको वसतो यत्र
तिथौ सा, अमा + वस + आधात्रे ग्यत्, स्त्रिया
टाप् । गित्वात् ङिति) अनावसीतिथिः ।
इत्यमरः ॥
अमित्र, ए, (अमरोगे इत्रच्) णच् । इत्यमरः ॥
(गिण । विपदा । णप्रपत्तीयः । पतिकल ।
“मात्स्वरूपे नमामित्रे ऋषोः संप्रकासुके ।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातृस्त्वमसि लक्ष्मण” ॥
इति रामायणे ।)
अमिषं, स्त्री, (अम रोगे कस्मिण इधन) भौतिक-
मुखः । इत्यगादिकोषः ॥ क्लनाभावः ॥ (न मिष
अहं न अममासः, क्लनाभावः । नास्ति मिषकल
यस्य तत्, क्लनशून्यः) ।
अमीं, न् । त्रि, (अम रोगे + भावे घञ्, भान्त
त्वात् ङीष्भावः, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन् ।)
रोगी । यथा । अन्यर्थः । इति वेदपदेवः ॥
अमीवं, स्त्री, (अम + वन्, ईडागमः) पापं । दुःखं ।
यथा,—
“तं त्वाहं भवतीताना प्रपन्नाना भक्षयिहं ।
आएच्छं णपदिभ्मुक्तः पादस्पृशं दमीवहन्” ॥
इति श्रीभागवतं ॥
“न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यामीवं दण्डानन ।
जीवितुं शक्यति चिरं विधं पीत्विष दुर्मतिः” ॥
इति रामायणे ।)
अमुकं, त्रि, बुद्धिस्थितोपलक्षिततत्तत्तद्धर्मावच्छिन्नं ।
स्वस्वदृष्टिप्रशोधनधर्मपुरस्कारेण तत्तदस्तुवाचकं ।
फलना इति भाषा । अदस्यशब्दस्य अकि कृते

अमू

सोभोत्वाभावे अकोऽकारस्य उच्चे अमुक इति
भवति अमुक इत्यागमिकं । इति क्रमदीप्तरः ॥
यथा,—
“अमुकामुकगोचैतत् सुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ।
इति आर्द्रतत्त्वं ॥ (अभिवादे इति शब्दोच्चारणा-
नन्तरं अमुकनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकी-
र्त्तयेत् । इति कृत्कभट्टः ।
“सगिरेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत् स्वयम् ।
मत्तं मेऽमुकएवमस्य अमुकस्य महीपते” ॥
इति नागदः ।)
अमुकं, स्त्री, (मुच् + क्तः, न मुक्तः विशेषे नञ्-
समासः) कृत्कविशेषः । इति हलायधः ॥
हानकुशी इति भाषा । मुक्तिरहिते अथक्ते अ-
ति ॥ (अप्राप्तभोचनः । अस्त्वान्तः ।
“अमुक्ता भवता नद्यः सूर्योऽसि सा पुमा” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अमुक्तो मानसोऽसि चित्तदिपसमुद्धृतः” ।
इति महाभारते । अर्द्धांगिकं । यदुक्तम्,—
“मदगोपिकमस्तुक्तं च निवृत्तपिगतयुधम्” ।
इति ।)
अमुचः, व्य, (अमुश्चिन् अ + चल् उच्चमत्वे ।)
दन्मानसः । परलोके । इत्यमरः ॥ (अमुश्चिन्
इत्यर्थस्य वाचकः ।
“अननैवाभिकं सर्वं नगरेऽमुच भक्तिता” ।
इति कथासंग्रहागरे । भवान्तरे । अस्त्वान्तरे ।
“तथैव या ह्यमावासे जातिधो नोपशाम्यति ।
अप्रिय सर्वभवनाना मोऽमुयेह च नश्यति” ।
“इच्छद्भिः सततं गेह इतः प्राप्तुं चोत्तमं” ॥
इति महाभारते ।)
अमुष्णरत्न, ए, स्त्री, (अमुष्णत्वं निपातनात् अलृक्-
समासः) प्रख्यातगोष्ठकः । कुलीनः । इति
जटाधरः ॥
(“म्यादासुष्णायगन्धार्थानुष्णपत्रो महाकुलः” ।
इति जटाधरः ।)
अमूर्त्तं, त्रि, (मूर्च्छ + क्तः, नञ्समासः) मूर्त्त-
निवृत्तः । मूर्त्तिरहितः । यथा । मुञ्जाना अमूर्त्त-
त्वादिति वेदपदेवः ॥ न्यायमते । आकाशं ।
कालः । दिक् । आत्मा । यथा सामान्यगुणाः
संख्या १ परमिति २ एयकत्वं ३ संयोगः ४
विभागः ५ । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः ।
कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-
गुणाः । बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४
द्वेष ५ यत्नः ६ भावनाख्यमस्कारः ७ धर्मः ८
व्यधर्मः ९ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (रूपहीनः ।
आकृतिरहितः । वायुः । अन्तर्गच्छः । यदुक्तं,—
“मन्निवेश्यो नेत्रदृश्यो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते ।
तित्यन्वापिचयं मूर्त्तममूर्त्तं त्वितरद्वयं” ॥ इति ।
“जित्तिजैषं तथा तत्र पवनो मज एव च ।
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियायोगाश्रया अमी” ॥
इति भाषापरिच्छेदः ।)
अमृदृशः, त्रि, (पाणिनिमते तु, अमुमिव पश्यति,
अदस् + दृश + कञ्, दृश्याने आत्वे कृते ततः

अमृ

अमृ

अमृ

ऊतमले ।) एवंप्रकारः । अतद्रूपः । इति सुगंध-
बोधं । यथा,—“अमृदृशी तत् कविवन्दि-
वर्जितैः” । इति नैषधं ॥

अमृलकं, त्रि, मूलगृहते । प्रमाणशुन्यं । नास्ति मूलं
यस्येति बड्डीकृष्ये कप्रत्ययः ॥

अमृला, स्त्री, (नास्ति मूलं शिफा यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) अग्निशिरावृत्त । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूलगृहते त्रि । इति सुगंधबोधं ॥

अमृगालं, स्त्री, (मृगालमुन्यं सादृश्ये नञ्प्रमासः,
तस्य मृगालमदृशकौमलत्वात् तथात्वं ।) वीरगा-
मूलं । इत्यमरः ॥

अमृतं, स्त्री, (मृ + भावे क्त, नास्ति मृतं मरणं
यस्मात् तत्, तत्प्रायण मरणाभावात् तस्य
तथात्वं ।) समुद्रोद्भवदेवचन्द्रामरत्वजनकद्वयवि-
शेषः । यदा पृथग्भयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा
देवा इन्द्रं वत्सं कृत्वा हिमगमयपात्रे अमृतरूप-
स्योद्गृहणं तत्तु दुर्वाससः शपात् समुद्रमध्यं
गतं पश्चात् समुद्रमथने अमृतपूर्णकलमं रंहीत्वा
धन्वन्तरिकृत्यतः । इति भारतभागवते ॥ तत्
पर्यायः ॥ पीयूषं २ सुधा ३ । इत्यमरः ॥
पेयूषं ४ । इति तट्टीकासागरमुन्दगी ॥ * ॥
निर्गमं ५ । समुद्रनवनीतकं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जलं । घृतं । यज्ञशेषद्रव्यं । अयाचित-
वस्तु ॥ मूर्तिः । इति मेदिनी । दूग्धं । औषधं ।
विषसामान्यं । वत्सनाभः । पाण्डुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अमृतं धनं स्वर्गः भक्तगीयद्रव्यं ।
हृद्यं । स्वाद्द्रव्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृतं, ए, (मृ + कर्त्तरि क्त, नञ्प्रमासः ।) धन्व-
न्तरि । देवता । इति मेदिनी । वागर्हीकन्टः ।
वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः । अति
हृद्यः । इति भरतधृत्यादिः ॥ (आत्मा, यथा
महाभारते,—

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा ब्रह्मिर्ब्रह्मात्मा महान परः ॥
महत् परं भव्यत्कमथक्तामृतं परः ।
अमृतामृतं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
सूर्यः ॥ सुरपतिमिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये
परिशिखितो नामभेदः ॥) मरुगणहिते त्रि ।
यथा । “अमृते नारभः कृणुः” । इत्यमरः ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादूर्जटा यस्याः
सा ।) अटामामी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततर्जुणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तर्जुणी
नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, ए, (अमृतवत् मन्तोषकागिण्य
दीधितये यस्य सः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
“अमृतदीधितिरेष विदर्भज भजति तापम-
सूयः” । इति नैषधे ।)

अमृतफलं, स्त्री, ए, (अमृतमिव स्वाद् फलं ।) पाण्ड-
ववृत्तः । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पाण्ड्यभाषा । यथा । अध्यामृतफलं
यदहकसातकाविलप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति
प्रसिद्धं ।

“अमृतफलं लघु लघुं सुखादूर्जटा हरेदीधान् ।
देशेषु मुद्गाला बड्ढं तल्लभ्यते लोकैः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् स्वाद् फलं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) डाक्षा । आमलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (लघुखजूरीवृत्तः । फलविशेषः ।
नासपाती । इति पाण्ड्यभाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्वं ।) गुडूची । इति गन्धमाला ॥

अमृतगमा, स्त्री, (अमृतवत् स्वाद् गमो यस्याः
सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलदाक्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पक्षाग्रविशेषः ॥ सा च

“दृतीयभागखण्डेन मिश्रितं षष्टिपिष्टकं ।
शुभ्रमीषद्विधुतं मर्दयेद्दृष्टपाणिना ॥
एवं समुद्भूतं कृत्वा स्यापयेदजनीमितं ।
ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्रितं निरुवचैस्तिलैः ॥
विधायामृष्टकं तेन तम्बिकायां हृते पचेत् ।
ततोऽमृतगमा जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी” ॥
इति भावप्रकाशः ।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अप्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उत्पत्तिर्यस्या सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसागरः, ए, (अमृतस्य सागरः तस्मात् जायते,
अमृतसागर + जन् + डः, उपपदसमासः ।) गुडः ।
तत्रगजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसूः, ए, (अमृतं तुषारं सूते, अमृत + सू +
क्विप्, उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्विप्, उपपदसमासः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ देवमातरि स्त्री । अमृतानां
देवानां सः प्रसूतिः ॥

अमृतसोढरः, ए, (अमृतस्य सोढरः सोढर्यः
तस्य एकस्थानादुत्पन्नत्वान् तथात्वं ।) घोटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैः सवा अश्वः ।
“सुरादेवी समुत्पन्ना वृग्गः पाण्डुरस्तथा” ।
इति भारते ।)

अमृतसवा, स्त्री, (सवति इति स + अप्, स्त्रियां
टाप् । अमृतस्य सवा षष्ठीतत्परुषः ।) रुदन्ती-
वृत्त । लताविशेषः । तत्पर्यायः । वृत्तारुहा
२ उपपत्तिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ ।
अस्या गुणाः । पथ्यात्वं । ईषत्तिलत्वं । ममायनत्वं ।
व्रणनाशित्वं । विषकुष्ठामकामलाश्वयथुजयकागि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“उक्तामृतसवा पथ्या ईषत्तिलं ममायनी ।
व्रणान्नां विषकुष्ठामकामलाश्वयथुं जयेत्” ॥
इति राजनिर्घण्टः ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा ।)
गुडूची । मदिगा । इन्द्रवारुणी । ज्योतिष्मती ।
गोमूतदग्धा । अतिविषा । ग्लान्तिवृत् । दुर्वी ।
आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुलसी । इति शब्दमाला । पिपली । इति
मेदिनी । चम्पादेशस्थूलमांसा हरीतकी । सा

विरचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (सूयं
दीधितिविशेषाः ।

(“सौरौभिर्ग्वि नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः” ।
इति रघुवंशे ।)

अमृतान्धः, [स्] ए, (अमृतमन्धः अन्नमिव दृष्टि
करं यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः ॥ (अमृतं सुध
अन्धो मन्धं यस्य सः ।)

अमृताफलः, ए, (अमृतमिव फलं यस्य, एषोदरादि-
त्वात् दीर्घः ।) पटोलः । इति द्रव्याभिधानं ॥

अमृताश्रनः, ए, (अमृतं अश्रानि सुक्ते, अश्र +
बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अश्रन-
षष्ठीतत्परुषः ।) देवता । इति हलायुधः ॥

अमृताशुकं, स्त्री, (अमृताप्रभृति अशुकं यस्य तत्
हृरितक्याद्यशुक्यं । यथा,—

“अमृता कटुकारिण्यपटोलघनचन्दनं ।
नागरेन्द्रयवसैतदमृताशुकमीरितं ॥
क्वथितं सकृन्नाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहं ।
हृन्नासागोचकच्छर्दिदृष्ट्यादाहनिवारणं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्गः, स्त्री, (अमृतस्यैव आसङ्गो यस्य तत् ।
तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः । कर्पूरिकातुल्यं २
अङ्गनं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृताहरणा, ए, (अमृतमाहरति, माहृदास्याप
नयनार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति, आ + हृ +
कर्त्तरि ल्युट्, ततः षष्ठीतत्परुषः ।) गरुडः
इति हारावली ॥ (“पुरा किल गरुडो मातु-
र्विनतायाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्वदेवान
विनिर्जित्य सोमं क्तकच्छेदनयन्वादिक्श्चातिक्रम्य
स्वर्गादमृतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्” । इति
पौर्वाणिका कथा । महाभारतस्यादिपर्बन्धिः ।
“अत्रा तमव्रुवन् सर्पा आहृगमृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोदो भविता तव खेचरः” ॥
इत्युक्तो गरुडः सर्पेस्ततो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छामृतमाहर्तुं भक्ष्यभिच्छामि वेदितु ॥

... ..
स चक्रं क्षुभ्रपथ्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिशं तीव्रगन्धाय मयस्मयं ॥
ज्वलनार्कप्रभं धीरं हृदयं सोमहागिणाम् ।
... ..

अच्छिनत्तसमा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥
समुत्पाद्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली ।
उत्पापात ज्वनेनैव दन्तमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥
... ..

एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिज्ञास्य हृता सर्पा गरुडेन महात्मना” ॥)

अमृताङ्गः, स्त्री, (अमृतमाङ्गयते स्पृष्टे, अ
+ ङ् + क्तः, तस्य तुल्यस्वादत्वात् तथात्वं ।
लघुविल्वफलाकृतिरोगसानदेशजनासपातीना-
मफलं । तत्पर्यायः । रुचिफलं २ । अस्य गुणाः
गुरुत्वं । वातनाशित्वं । स्वादुत्वं । अस्त्रत्वं
रुचिश्चुककागित्वञ्च ॥ तल्लघुफलगुणाः । लघुत्वं
सुखादुत्वं । त्रिदोषनाशित्वञ्च । तत् मुद्गलदेरं

अम्ब

बहुलं लभ्यते । इति भावप्रकाशः ॥
 अम्बतोत्पन्नं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्णा-
 त्वात् ।) खर्षरीतुत्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बतोत्पन्ना, स्त्री, (अम्बतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा,
 "जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति
 निष्ठायाः परनिपातः" ।) मत्तिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अम्बतोद्भवं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उद्भवति कृष्ण-
 वर्णात्वात्, उद् + भू + अप् ।) तुत्यं । खर्षरीतुत्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अमेधाः, [स्] पुं, (नास्ति मेधा यस्य सः, समा
 सान्तः अस्मिच् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ("नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तर्गन्ता अमेधधाम् ।
 सुमेधसामन्तर्गन्ते सता स्वस्मै स्वयम्भवे" ।
 इति बोपदेवः ।)
 अमेधं, स्त्री, (न मेधं पवित्रं विरोधे नञ्समासः ।)
 एरीषं । इति शब्दरत्नावली ॥ अपवित्रं चि ॥
 (अपवित्रं । मलमूत्रादिकं वस्तु ।
 "नामिं मुखेनोपधमेत् नम्रां नेत्ते च स्त्रियं ।
 नामेधं प्रक्षिपेदमौ न च पादौ प्रतापयेत्" ॥
 इति मनुः ।)
 अमोघः, चि, (न मोघो निष्फला, नञ्समासः ।)
 सफलः । अव्यर्थः । इति मेदिनी ॥ नटविशेषं
 प । इति शब्दरत्नावली ॥ (इष्टफलप्रदः । अवन्यः ।
 अविफलः ।
 "यदमोघमपामन्तरुहं वीजमन त्वया" ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्धानुपदमाग्निषः" ।
 इति रघुवंशे ।
 अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
 पाटलिहस्तः । विडङ् । इत्यमरः ॥ हरीतकी ।
 इति मेदिनी ॥
 अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) अ्योद्यवर्गशेषो-
 पधः । अम्बति । इति दुर्गादासः ॥
 अम्बकं, स्त्री, (अम्बति नक्षत्रपर्यन्तं गच्छति, अम्ब +
 गवल् । वा अम्बति भुगर्भे प्राप्यते, अम्ब + कर्म-
 णि घञ् स्वार्थे कन् ।) नञ् । इति हेमचन्द्रः ॥
 "आसीनमासन्नग्नीगपात-
 स्त्रियग्वकं संयमिनं ददर्श" ।
 इति कुमारसम्भवे ।) ताम्बं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बकं, स्त्री, (अम्बि शब्दे + भावे घञ्, अम्बः
 शब्दस्तं गति आदत्ते अम्ब + ग + कः ।) वस्त्रं ।
 ("एवमुक्त्वा सुमित्रां सा त्रिवर्णा मलिनाम्बरा" ।
 इति रामायणे ।)
 आकाशं । ("दावाग्निः कथमम्बरे" इति साहि-
 त्यदर्पणे ।) कार्पासः । स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यं ।
 इति विश्वः ॥ अम्बधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरिधं, स्त्री, (अम्बते पथतेऽत्र, अम्बि + अम्बिध
 वा दीर्घः निपातनात् ।) भर्त्सनपात्रं । भाजना
 खोला । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
 नाथः ॥
 अम्बरीषं, स्त्री, (अम्बि + गतौ + कर्मणि घञ्, अम्बा

अम्ब

नम्बा ईशां यस्मात् तत्, सिंहवत् एषोदगदि
 त्वात् रवर्णविपर्ययेण साधु ।) भाद्रः । भर्त्सन-
 पात्रं । इत्यमरः ॥ युद्धं । इति मेदिनी ॥
 अम्बरीषः, पुं, (अम्बते पथते अम्ब, निपातनात्
 साधुः ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाश्रयः ॥
 किशोरः । भास्करः । लघुभेदः । स तु सूर्य-
 वंशीयनाभागराजपुत्रः ।
 ("भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ।
 नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्" ॥
 इति हरिवंशे ।) नरकभेदः । आम्नातकहस्तः ।
 अनुतापः । इति मेदिनी ॥
 अम्बलः, पुं, (अम्बायां मातङ्गि तिष्ठति, अम्बा +
 स्या + क, आम्बान्विति धत्व, आपो संज्ञाच्छन्द-
 सोर्बहुलमिति ऋक्सः, असवर्णाज्जातत्वात् तस्य
 तथात्वात् ।) देशविशेषः । त्रिप्रादेश्यायामुत्पन्नः ।
 इति मेदिनी ॥ अयं चिकित्सावृत्ति वैद्य इति
 ग्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिपकः ।
 यथा,—
 "अम्बलाम्बल माग नौ देह्यपकाम मा चिरम्" ।
 इति श्रीभागवतं ॥ कायस्थजातिविशेषः । इति
 पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
 अम्बलकी, स्त्री, (अम्बल कायति स्वग्रहणार्थं
 माह्वयति, अम्बल + कै + क, गौरादित्वात्
 डीष् ।) लताविशेषः । आकनादि निमुखी इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्बला ३
 कुचेनी ४ पापचेलिका ५ यकाश्रीला ६ वडा ७
 तिक्ता ८ प्राचीना ९ यकोशिका १० लका ११ ।
 इति रत्नमाला ॥ विद्वकर्गी १२ स्यापनी १३
 श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्ता
 १७ । इत्यमरः ॥ अविद्वकर्गी १८ अविद्वकर्गी
 १९ । इति तट्टीका ॥ अम्बलिका २० गृथिका २१
 विद्वकर्गीका २२ दीपनी २३ तिक्तापय्या २४ लह-
 त्तिका २५ शिशिरा २६ लकी २७ मालती २८
 देवी २९ लक्ष्मणी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बा गुणा । अतीसारशमनत्वं । लघुत्वं । त्रिदोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वं । गुरुत्वं ।
 उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वं ।
 भयसन्धानकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बला, स्त्री, (अम्बाया मातङ्गि स्वोत्पत्तिस्थाने इति
 यावत्, तिष्ठति, अम्बा + स्या + क, अम्बयादिना
 धत्वम् पूर्ववत् ऋक्सः, स्त्रियां टाप् ।) लघु
 विशेषः । अम्बाडा इति ग्याता । अम्बाः पर्यायः ।
 बालिका २ बाला ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५
 अम्बिका ६ अम्बा ७ माचिका ८ लृटवल्का ९
 मसृङ्गिका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२
 श्रेयसी १३ मुखवाचिका १४ क्लृपपत्री १५ भृङ्गि-
 मल्ली १६ । अम्बा गुणा । कषायत्वं । अस्त्वत्वं ।
 कृपकण्ठरोगवातरोगबलाशनाशित्वं । तथापिक्ता-
 रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाठा । चाङ्गेरी
 युथिका । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
 अम्बलिका, स्त्री, (अम्बला + संज्ञायां कन्, स्त्रियां

अम्ब

टाप् ।) अम्बला । आकनादि इति भाषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणी । वामनहाटी इति
 प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ॥
 अम्बा, स्त्री, (अम्बते जेहेनोपगम्यते, अम्बि गतौ +
 घञ्, स्त्रिया टाप् ।) जननी । इति शब्दरत्नावली ॥
 "अम्ब । यच्चमिदं प्रात्य प्रथमाय वचो मम" ।
 "नान्यदसमभोष्मामि म्यानमम्ब स्वकर्मणा" ।
 इति विष्णुपुराणे ।)
 नाथोक्तौ सेवः । इत्यमरः ॥ पाण्डुराजमातुः स्वसा ।
 इति महाभारतं ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा । इति कैचित् ॥
 अम्बालिका, स्त्री, (अम्बति शब्दं लाति गृह्णाति,
 अम्बा + ला + क, उपपदसमासः, ऋक्स अतइत्वं
 स्वार्थे कन्, स्त्रिया टाप् ।) माता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डु-
 राजमाता । इति भारतं ॥ (काशीराजस्य कनि-
 ष्ठा दूहिता मा च विचित्रवीर्यपत्नी ।
 "अम्बालिका च राजेन्द्र । राजकन्या यवीर्यनी ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्र यवीर्यसे ॥
 "भोष्णो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा" ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिका, स्त्री, (अम्बा + स्वार्थे कन्, स्त्रिया टाप् ।)
 दुर्गा ।
 "इतिपितार्यक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
 आशीर्भिरधयामासुः परं पाकाभिरम्बिकाम्" ॥
 इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ॥
 अनटवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कटुकीहस्तः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काशीराजस्य मध्यमादूहिता । विचित्रवीर्यस्य
 पत्नी । एतन्नाष्टस्य माता ।
 "अम्बा ज्येष्ठोऽभवत्तासामम्बिकात्वथ मध्यमा ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीर्यसे ॥
 भोष्णो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा" ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिकेयः, पुं, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं
 एमान, अम्बिका + ठक् तस्य इयः, लक्ष्मणः ।)
 गणेशः । कार्तिकेयः । एतन्नाष्टराजः ॥ अम्बि-
 काया अपत्यमित्यर्थे षोडशः ॥
 अम्बिकेयकः, पुं, (अम्बिकेय + स्वार्थे कन् ।) गणेशः ।
 इति अष्टाध्यायः ॥
 अम्बु, स्त्री, (अम्बि शब्दे उगम् ।) बालानामौषधिः ।
 इत्यमरः ॥ बाला इति भाषा । जलं ("भुक्त्वा मृ-
 गालपटनी भवता निपीतान्दम्बनि यत्र मलिनानि
 निषवितानि" । इति भास्मिनीविलासे । "अम्बुज-
 मम्बनि जातं क्षिपेदपि न आयतेऽमुञ्जादम्बु" ।
 इत्यद्भुतः । "गोशुभम्बु सितमम्बु यामुने" । इति
 काव्यप्रकाशे ।)
 अम्बुकण्ठकः, पुं, (अम्बुनि जले कण्ठकइव, साठ्-
 र्यार्थे कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाश्रयः ॥
 अम्बुकिरातः, पुं, (अम्बुनि जले किरातः व्याध इव ।)
 कुम्भीरः । इति त्रिकाश्रयः ॥
 अम्बुकीशः, पुं, (अम्बुनि कीशः वाजर इव ।) शिव-

अम्बु

मारजन्तुः। इति हेमचन्द्रः ॥ शुभुक इति भाषा।
अम्बुकूर्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म इव)। शिशुमारः।
 इति हेमचन्द्रः ॥
अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुजातः केशरभोऽस्य ।) कोलङ्क-
 वृक्षः। इति रत्नमाला ॥
अम्बुचामरं, स्त्री, (अम्बुनः चामरमिव ।) शैवालं।
 इति जटाधरः ॥ शैवाला इति भाषा।
अम्बुजं, स्त्री, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + डः ।)
 पद्मं। इति मेदिनी ॥ “इन्दीवरेण नयनं मुख-
 मम्बुजेन”। इति प्रदक्षारमिलकं। “अम्बुजमम्बुनि
 जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु”। इत्यद्भुटः।
 वचं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अम्बुजः, ए, (अम्बुसमीपे जातः ।) हिज्जलवृक्षः।
 इत्यमरः ॥ (निचुलवृक्षः ॥
 “अम्बुजं कमले क्लीवं हिज्जले तु एभानयं”।
 इति शब्दरत्नावली।
 “अम्बुजो निचुल एषि कमले तु नपसकं”।
 इति मेदिनी ।)
अम्बुजम्, [न] स्त्री, (अम्बुजो जन्मास्य ।) पद्मं।
 इति राजनिर्घण्ट ॥ (सारसविहङ्गः ॥ शङ्खः।
 चि, जलजातः। सनिनीन्द्रवः ॥)
अम्बुतालः, ए, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठां
 गच्छति अम्बु + तल + यच् ।) शैवालं। इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
अम्बुदः, पु, (अम्बु जले ददाति, दा दाने + कः ।)
 मेघः। इति रत्नमाला ॥ (“सदा मनोऽहाम्बुदना-
 दसोत्सुकम्”। इति ऋतुसंहारे। “प्रणोक
 निर्व्यापयितुं न वासवः स्वतस्तुष्टं वैज्रमिवाद्भि-
 र्म्बुदः”। इति रघवश्रेण) मुस्तकं। यथा। “कामी
 सविश्रानलदं महाम्बुदः”। इति वैद्यकं ॥
अम्बुधिः, ए, (अम्बुनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु + धा +
 कर्मण्यधिकरणे किं ।) समुद्रः। इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (“रे चाक्षुन्युथो मृगाः श्रितनगा
 कसोलमाणाकुलामेवामम्बुधिगामिनो व्यवसिताः
 सङ्गाहितुं वा कथम्”। इति भास्मिनीविलासे।
 “सुगसुगश्च गन्धर्वोः। दोगयाभाभुम्बुधिम्”।
 इति रामायणे ।)
अम्बुधिसवा, स्त्री, (अम्बुधि + सु + अच्, स्त्रिया
 टाप् ।) गृहकन्या। धृतकुमारी इति ख्याता।
 इति राजनिर्घण्ट ॥
अम्बुपः, पु, (अम्बुनि जलानि पाति पिबति वा,
 अम्बु + पा + कः ।) चक्रमर्दकवृक्षः। इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (जलश्वरः। वरुणः ।) प्रतभिषारयं
 नक्षत्रं। चि, जलपानकारी ।)
अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बुनि पत्रे यस्याः सा ।) उच्चटा
 वृक्षः। इति रत्नमाला ॥
अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बुनि प्रसादयति स्वच्छता नयति
 अम्बु + प्र + सद + णिच् + अच्, उपपदसमासः ।)
 कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्ममो इति
 ख्यातः।
अम्बुप्रसादं, स्त्री, (अम्बुनि प्रसादयति, प्र + सद,
 णिच् + ल्युट् ।) कतकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्बु

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु विभर्ति, अम्बु + भृ + क्तिप् ।)
 मेघः। मुस्तकं। इत्यमरः ॥ समुद्रः। इति केचित् ॥
अम्बुमात्रजः, ए, (अम्बुमात्रे अल्पजले जायते, अन
 + डः) शम्बुकः। शिशुक इति हेमचन्द्रः ॥ इति
 भाषा।
अम्बुर, पुं, (अम्बु + उग्न् ।) दागधःकाष्ठं। इति
 हेमचन्द्रः ॥ गोवगट इति भाषा।
अम्बुरुहा, स्त्री, (अम्बुनि रोहति, अम्बु + रुह् +
 कः, ततश्चाप् ।) स्थलपद्मिनी। इति राज-
 निर्घण्ट ॥
अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तद्वर्षणं वाचयति सूचयति,
 वच् + णिच् + अच्, उपपदसमासः, डीप् ।) ऋतु-
 मती पृथ्वी। यथा,—
 “यद्वागे यत्काले मिथुनसंक्रमणं भूतं तद्वागभ्यन्तरे
 तावत्कालावधि विंशत्यादिदशदिशकदिनत्रयमम्बु-
 वाची। तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्यं। सर्प-
 भयोपशमनाय दुग्धं पयं”। इति कृत्यतत्त्वं ॥ * ॥
अपिच। ज्योतिषे।
 “* ज्योक्त्वाम्बुवाची च गौद्राद्यपादगे रवौ।
 तस्या पाठो वीजवापो नाहिभीर्दुग्धपानतः ॥
 मृगशिरसि निवृत्ते गौद्रपादेऽम्बुवाची
 ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेत्त्रौग्यहानि।
 यदि वपति ह्यधः। तत्रमासाद्य वीजं
 न भवति फलभागी शस्यचागलपाकः” ॥
 रजोयक्त्वा ऋतुमती पृथ्वी। मत्स्यसूक्ते।
 “धरण्याऽऋतुमत्याश्च भूमिक्रम्ये तथैव च।
 अन्तर्गमने चैव विद्या नैव पटेद्बुध” ॥
 ज्योतिषे।
 “यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्नकाले मिथुनं व्रजेत्।
 अम्बुवाची भयंनिवृत्त एनस्तत्कालवारयोः” ॥
 इदन्तु प्रायिकं। इति तित्यादितत्त्वं ॥ अन्वयः।
 “यदाङ्के समदाय भानोर्मन्मथगामिता।
 एनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत् ॥
 काम्यैर्मित्तिकञ्चैव याचा मन्त्रक्रियान्ताया।
 ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वमङ्गल्यन्पितादृते ॥
 न कुर्यात् गवनं भुमे. सूक्ष्मगामिणि शङ्कमि
 वीजाना वपनञ्चैव चतुर्विंशतियामकं ॥
 प्रमादादपनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत्।
 कृष्णं कुर्यात् तत्तृणाञ्च गवनान्तिलकाञ्चनं” ॥
 इति मत्स्यसूक्ते महान्तरे ५८ पटलः ॥ * ॥ अपरश्च।
 “* रवौ रुद्राद्यपादस्ये भुमे. संजायते रजः।
 तस्मादिनत्रयं यावत् वीजवापं परित्यजेत् ॥
 चत्व विंशत्सिप्रिकषड्भागयुतो रविर्गटा भवति।
 तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवर्त्तपादस्थितो यावत् ॥
 दिग्मागशून्यलिप्तो गमितेन भवति रविर्गटा साम्ना।
 स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयाद्गौड्रे” ॥
 “न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवप्रहृतर्षणं।
 हलाना वाहनञ्चैव वीजाना वपनं तथा” ॥
 इति राजमातङ्गः ॥ * ॥ अत्र पाकनिषेधो
 यथा,—
 “यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा।
 अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् ॥

अम्भः

स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
 भक्षयं नैव कर्त्तव्यं चागलाम्रसमं स्मृतं” ॥
 इति संवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यं ॥
अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, वस्
 + णिनि डीप् ।) पाटलावृक्षः। इति जटाधरः ॥
अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा,
 गौमादित्वात्, डीष् ।) पाटलावृक्षः। इति राज-
 निर्घण्टः ॥
अम्बुवाहः, पुं, (अम्बुनि वहति, अम्बु + वह् + अच्,
 उपपदसमासः ।) मेघः। इति रत्नमाला ॥
 (“विश्वार्त्तिवाग्गासमाचिंतजीवितोऽयं नाकर्णित-
 किम् सखे भवताम्बुवाहः” ॥ इति भास्मिनी-
 विलासे। “विभागाभानीलखचं पिशाङ्गीर्जटास्तडि
 त्वन्तमिवाम्बुवाहः”। इति भागविः ।) मुस्तकं।
 मेघनामा इत्यमरगोक्तत्वात् ॥
अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बुनि वहति स्थानान्तरं
 नयति, अम्बु + वह् + णिनि, उपपदसमासः,
 डीप् ।) काष्ठावृक्षवाहिनी। काष्ठादिकृतकिञ्चि-
 यनौकाकृतित्रयसेचनो। इत्यमरटीकायां मधु-
 रानाथः ॥
अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्मधाग्यः
 मध्यपदलोपश्च ।) अम्बुवेतसः। तत्पर्यायः। परि
 व्याधः २ विदुलः ३ नादेयो ४। इत्यमरः ॥
अम्बुशिरीषिका, स्त्री, (अम्बुनि अल्पः शिरीषः।
 अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम् ।) जलशिरीषवृक्षः
 तत्पर्यायः। शिरीषिका २ टिगिटिका ३
 दुर्बला ४ वारिशिरीषिका ५। अस्या गुणाः।
 त्रिदोषविधकुष्ठाग्नौनाशित्वं। इति भावप्रकाशः ॥
अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु + सर्प +
 णिनि, उपपदसमासः ।) जलोकाः। इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ जोक इति भाषा।
अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बुनि मिच्यते अत्रया, अम्बु +
 सिच् + कर्णे ल्युट्, डीप् ।) अम्बुवाहिनी।
 नौकाजलसेचनपात्रं। इत्यमरटीकायां मधुग-
 नाथः ॥
अम्बुवृत्तं, चि, (अम्बु अम्बु मन्मथमानं वृत्तं, अम्बु +
 वृत् + क्त, अम्बुवृत्तं चिः ।) श्लेषकानिर्गम
 सहितवाक्यं। तत्पर्यायः। सनिष्ठीवं २। इत्य-
 मरः ॥ सधूत्कारं ३। इति हेमचन्द्रः ॥ (सनि-
 ष्ठीवसुखरावः। “दधति कुहकभाजामत्र भक्षक
 युनामनुरसितगुरूणि म्यानमम्बुवृत्तानि”। इति
 उत्तरचरिते ।)
अम्बुः, पु, (अवि शब्दे कः ।) अस्मरसः। इत्यु-
 यादिकोषः ॥ अम्बल। टक् इति च भाषा।
अम्भः, [स] स्त्री, (आप्यते, आप् + अम्भन् ।) जलं।
 बालनामौषधं। इत्यमरः ॥ लघादितश्चतुर्थशक्तिः।
 इति ज्योतिषं ॥ (अङ्गशास्त्रे चतुर्थसंख्या।
 वैदिकच्छन्दोभेदः ।)
अम्भःसारं, स्त्री, (अम्भसां सारं ।) सुक्ता। इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अम्भस्सारमपि पाठः ॥
अम्भःसूः, पुं, (अम्भांसि सूते, सू + क्तिप् ।) धूमः।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अम्भसूरिति च पाठः ॥

अम्

अम्भोजं, स्त्री, (अम्भस्ति जायते, अम्भस् + जन् + ड् ।) पद्मं । इति शब्दगद्गावली ॥ सागरसपत्नी । पुष्कराङ्ग इत्यमरगोक्तत्वात् । चम्पे पुं । यथा । “पिबन्तं त्वन्मुखाभोजयन्तं हृगिकथादत्तं” । इति श्रीभागवतं ॥ जलजाते चि ॥

अम्भोजन्मजनिः, पुं, (अम्भोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मजनिः जन्म यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,— “अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतोवत्सानितोवत्सपान्” । इति श्रीभागवतं ॥

अम्भोजयोनिः, पुं, (अम्भोजं नागायकानाभिपद्मयोनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,— “सदनमुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेः” ॥ इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इनि ततः डीप् ।) पद्मलता । पद्मसमूहः । पद्मयुक्तदेशः । इति शब्दगद्गावली । (पद्मिनी । नलिनी । “अम्भोजिनीवननिवासविलासचैत्रं हंसस्य हन्तुमपरायमपि तां विधाता” । इति नीतिशतके ।)

अम्भोदः, पुं, (अम्भो जन् ददाति, अम्भम् + दा + क् ।) मेघः । मुस्तकं । इति शब्दगद्गावली ॥ (जलदानकर्त्तुः चि ।)

अम्भोधरः, पुं, (अम्भः जलं धरति, धृ + अच् ।) मेघः । (“सग्रीकमाम्भोधमत्तकुम्भम्” । इति ऋतुसंहारम् ।) मुस्तकं । इति शब्दगद्गावली ॥

अम्भोधिः, पुं, (अम्भामि धीयन्ते अच्, धा + आधाक् क्रिः ।) समुद्रः । इति शब्दगद्गावली ॥ (“अदं ग्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाश्रया । धनं दृग्नेऽस्तु वदनमपूम् च्छाग्वारिभिः” ॥ इति साहित्यदर्पणे । “मन्मूयाम्भोधिमभ्येति महानद्यो नगापगा” । इति माघः ।)

अम्भोधिवल्लभः, पुं, (अम्भोधिः वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) प्रबालः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भोनिधिः, पुं, (अम्भामि निधीयन्तेऽत्र, अम्भम् + नि + धा + क्तिः ।) समुद्रः । इति शब्दगद्गावली ॥ (“अस्मत् मा नागवधुपभोर्यं मैनाक्रमम्भोनिधिवद्धमख्यं” । इति कुमारसम्भवे । विष्णोः सहस्रनाममध्यपरिगणितो नामभेदः, अम्भामि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्यत्याद्या, नागायकस्य सर्वाश्रयत्वात् । “अम्भोनिधिर्गन्तात्मा” । इति महाभारते ।)

अम्भोगाग्निः, पुं, (अम्भसा गाग्निव एकत्रोपचितत्वात् ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भोरुहं, स्त्री, (अम्भस्ति रोहति, अम्भम् + रुह् + क् ।) पद्मं । (“आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्ताटाख्यमम्भोरुहं” । इति भासिनीविलासे ।) सागरसपत्नी । इत्यमरः ॥

अम्भयं, त्रि, (अपां विकारादि, अप + मयट् ।) जलविकारः । फेनादि । इत्यमरः ॥ जलमये चि । यथा,— “न ह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।

अम्भ

ते पनक्त्यरुकालेन दर्शनादेव साधवः” ॥ इति श्रीभागवतं ॥ (“सौरीभोगिनि नाडोभिर्मृताख्याभिर्ममयः” । इति रघुवंशे ।)

अम्भः, पुं, (अमति सौरभेण दग्ं गच्छति, अम + ग्न् ।) आम्भरुत्तः । फले स्त्रीवं । इति शब्दगद्गावली ॥

अम्भ्रातः, पुं, (अम्भं रमं सर्वत्र पञ्चष्यादौ अतति व्याप्नोति, अम्भ + अत + अम्भ् वा लस्य रत्स्, पत्ते अम्भ्रातः ।) आम्भ्रातकरुजः ॥ इति शब्दमाला ॥

अम्भ्रातकः, पुं, (अम्भं रमं सर्वत्र पञ्चष्यादौ अतति व्याप्नोति अम्भ + अत + अम्भ् + स्वार्थे कन् ।) आम्भ्रातकरुत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“आम्भ्रात्तकरुत्तम्बलक् कषाये विपचेद्बुधः । यवागं शालिभिर्युक्ता ता भूक्ता यद्गुणो जयेत्” ॥ इति शार्ङ्गधर्मः ।)

अम्भं, स्त्री, (अम + क् ।) तर्कः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भं, पुं, (अम + क् ।) षड्मसम्यक् रसविशेषः । टक इति भाषा । तोयाभिर्गुणावाङ्मयादम्भः । इति मयूत । अस्य गुणाः । शाकवदोषकारित्वं । हृद्यत्वं । रुच्यभिर्गुणामसकारित्वं । शीतलत्वं । वायुनाशित्वं । स्निग्धोष्णत्वं । कटुमसतोऽधिकोष्णवीर्यत्वं । निष्फोदगकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य दन्तोदगकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च । प्रीत्यपिपटुताकारित्वं । प्रपाचनत्वं । इति राजनिर्घण्टे ॥ * तदतिशयभक्तगुणाः । पाचकत्वं । पित्तश्लेष्मवाप्तिकेदकारित्वं । लघुत्वं । उष्णत्वं । वह्निःशीतत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अम्भ्रातकः, पुं, (अम्भं रमं सर्वत्र पञ्चष्यादौ अतति व्याप्नोति अम्भ + अत + अम्भ् + स्वार्थे कन् ।) आम्भ्रातकरुत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“आम्भ्रात्तकरुत्तम्बलक् कषाये विपचेद्बुधः । यवागं शालिभिर्युक्ता ता भूक्ता यद्गुणो जयेत्” ॥ इति शार्ङ्गधर्मः ।)

अम्भ्रातकः, पुं, (अम्भं रमं सर्वत्र पञ्चष्यादौ अतति व्याप्नोति अम्भ + अत + अम्भ् + स्वार्थे कन् ।) आम्भ्रातकरुत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्भ्रातकः, पुं, (अम्भं रमं सर्वत्र पञ्चष्यादौ अतति व्याप्नोति अम्भ + अत + अम्भ् + स्वार्थे कन् ।) आम्भ्रातकरुत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्भ्रातकः, पुं, (अम्भं रमं सर्वत्र पञ्चष्यादौ अतति व्याप्नोति अम्भ + अत + अम्भ् + स्वार्थे कन् ।) आम्भ्रातकरुत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्भ्रातकः, पुं, (अम्भं रमं सर्वत्र पञ्चष्यादौ अतति व्याप्नोति अम्भ + अत + अम्भ् + स्वार्थे कन् ।) आम्भ्रातकरुत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अम्भ

हृद्यति, जर्जरति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि ट्टीकरोति, बलं वर्द्धयति, वातमश्लेामयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संस्वावयति, भुक्तमपकर्षयति, क्रोधं जनयति, प्रीणयति । लघुरक्षाः स्निग्धश्च ॥ सख्यगुणोऽप्योक्तत्वात्तथैवमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमीलयति अदिशि, संवीजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रुक्णं दृषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, स्त्रीक-तत-क्षुद्रदन्तानां श्यय्यमापादयति । अपि च क्षताभिहत-दृष्ट-दग्ध-भक्ष-शून-शुनावमृत्त-परिस्मित-मर्दित-च्छिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरोहृदयश्च” ॥ इति चरकः ॥

अम्भकः, पुं, (अन्पोऽस्त्रः अन्वार्थं कन् ।) लकुचरुत्तः । इति शब्दगद्गावली ॥ (लकुचशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

अम्भकारणं, स्त्री, (अम्भं कारणं यस्य ।) जवगाढां । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भकशुभ्रः, पुं, (अम्भं केशुभ्रो यस्य ।) मातुलुकः । वीजपत्रम् । इति शब्दमाला ॥ (टावालेव इति भाषा ।)

अम्भचूडः, पुं, (अम्भ्रा चूडा शिवा यस्य ।) अम्भ्रशकः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रजम्बीरः, पुं, (अम्भ्रो जम्बीरः ।) अम्भ्रनिम्बकः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रनायकः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रनिष्ठा, स्त्री, (अम्भ्रं से नि शोधेण श्रुते, अम्भ्र + नि + शी + ड + स्त्रिया टाप् ।) शर्टी । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रपञ्चफलं, स्त्री, (अम्भ्रं मयुक्तपञ्चकारफलं । तदयथा । कोले १ दाडिमं २ रुत्ताक्षं ३ चुविका ४ अम्भ्रवेतसं ५ । मतान्तरे । अम्बीरं १ नागपत्रं २ अम्भ्रवेतसं ३ तिलिन्डीकं ४ वीजपत्रं ५ । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रवेतसः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रवेतसः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रवेतसः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रवेतसः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रवेतसः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रवेतसः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रवेतसः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अम्भ्रवेतसः, पुं, (अम्भ्रं रमं जयति, नी + गवुल् ।) अम्भ्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टे ॥

अस्त्र

क १) मातृवदेष्टानागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सुतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पित्तोद्रेकहरत्वं । अग्निबलसुखा-
भेदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । मटकामित्वं । गुल्मा-
धानविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“नासा याऽस्त्ररुहा सुतीक्ष्णामधुग रूचा हिमा दाहनुत् पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखा मोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मटकरी ज्ञेया सदा वल्लभा गुल्माधानविबन्धनित् च कथिता सा मालवे तु स्मृता” ॥)

अस्त्रलोगिका, स्त्री, (अस्त्रं रसं नाति यद्वाति अस्त्रलः तम् उग्रयति हीनयति, अस्त्रल + ऊन + गव्यु, गालम्) द्रुद्रवत्विशेषः । आम-
रुण । इति भाषा । तत्पर्यायः । चाङ्गेरी २
सुकिका ३ दन्तशटा ४ अम्बुला ५ । इत्यमरः ॥
अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं ।
ग्रहणीरोगे हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
वस्त्रादिलक्ष्मीहृत्त्रिकषायरागनाशकगुणोऽप्य-
स्ति । राजनिर्घण्टोक्तगुणार्थार्थौ द्रुद्रास्त्रिका-
शब्दे द्रष्टव्यौ । तत्पर्यायगुणाः ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशटाम्बुलास्त्रलोगिका ।
अग्रमन्तकस्तु शफरी कुशली चास्त्रपत्रकः” ॥
क्वचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली इति च
पाठः ।

“चाङ्गेरी दीपनी रूचा लघुष्या कफवातनुत् ।
पित्तशाम्ना ग्रहण्यर्शःकुश्यातीसारनाशिनी” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(“दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽस्त्रचाङ्गेरी ग्रहण्यर्शाहिता च सा” ॥
इति चरकः ॥

“चाङ्गेरी कफवातघ्नी वज्रिच्छद् ग्रहणी हिता” ॥
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“चाङ्गेर्यस्त्राग्निदीपनी” ॥

“ग्रहण्यर्शाऽग्निलक्ष्मिहृत्तोषणा ग्राहिणी लघुः” ॥
इति च वाभटः ॥

“ग्रहण्यर्शाविकारघ्नी सास्त्रा वातकफे हिता ।

उष्णा कषायमधुग चाङ्गेरी चाग्निदीपनी” ॥

इति सुश्रुतश्च ॥

अस्त्रलोगी, स्त्री, अस्त्रलोगिका । चाङ्गेरी । इत्य-
मरटीका ॥

अस्त्रवती, स्त्री, (अस्त्रो रसो विद्यतेऽस्याः, अस्त्र +
मनुप् मस्य वत्वम् ।) द्रुद्रास्त्रिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आमरुण । इति भाषा ।

अस्त्रवर्गः, पुं, (अस्त्राना अस्त्ररसप्रधानाना वर्गः) ।
अस्त्रगणाः । यथा । चाङ्गेरी । लकुचं । अस्त्रवेतसं ।
जम्बीरकं । वीजपूरकं । नागरङ्गं । दाडिमं ।
कपित्थं । अस्त्र । वीजास्त्रकं । अम्बुला । कर-
मर्दकं । निम्बूकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मता-
न्तरे यथा,—

“आस्त्र आस्त्रातको धात्री लकुचं च कपित्थकं ।

नागरङ्गं दिविधा जम्बू करमर्दं प्रियारकं ॥

दाडिमं पार्वती दादा द्विधा वदन्तृदकं ।

अस्त्र

वीजपूरं च जम्बीरं निम्बुल्लीकास्त्रवेतसं ॥
रुद्रास्त्रं हरिमिश्रञ्च चाङ्गेरीवस्त्रवर्गकः” ॥)

“अस्त्रवेतसजम्बीरगुल्फः स्त्रचणकास्त्रकाः ।
नागरङ्गं तित्तिडी च चिक्षापत्रञ्च निम्बूकं ॥

चाङ्गेरी दाडिमश्चैव करमर्दन्तथैव च ।

एष चास्त्रगणः प्रोक्तो वेतमास्त्रं सटोत्तमम्” ॥

इति वैद्यकरेन्द्रसारमञ्जुह ॥

“दाडिसामलकमातुजुङ्गास्त्रातक-कपित्थ-करमर्द-
वर्गकोण-प्राचीनामलक-तित्तिडीक-कोणाम-
भय-पागवत-वेत्रफल-लकुचास्त्र-वेतस-दन्तशट-
दधि-रुद्र-सुगा-शुक्त-सौवीरक-नुषोदक-धान्यास्त्र-
प्रभृतीनि समासेनास्त्रोवर्गः” ॥ इति सुश्रुतश्च ॥

अस्त्रवल्ली, स्त्री, (अस्त्रमवती वल्ली) त्रिपरिणिका-
नामकन्तविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रवाटिका, स्त्री, (अस्त्रय वाटिका स्थानमिव) ।
नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अस्त्रत्वं ।
तिक्तत्वं । रूतत्वं । उष्णत्वं । सुखपाककारित्वं ।
विदाहपित्तप्रक्षयकोपकारित्वं । विष्टम्भदाहत्वं ।
वायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—

“स्यादस्त्रवाटी कटुकास्त्रतिक्ता

रूक्षा तथोष्णा सुखपाककर्त्री ।

विदाहपित्तास्त्रविकोपिनी च

विष्टम्भे वातनिवर्हणी च” ॥)

अस्त्रवास्तकं, स्त्री, (अस्त्रमान्वित् वास्तकं शाक-
भेदः) चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रवीजं, स्त्री, (अस्त्रस्य वीजं कारुणं) रुद्रास्त्रं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रवृत्तं, स्त्री, (अस्त्रमो वृत्ते यस्य) रुद्रास्त्रं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैतुल इति भाषा ।

अस्त्रवेतसः, पुं, स्वनामप्रसिद्ध अस्त्रमरुत्तविशेषः ।
चुकाशाक इति ख्यात इति केचित् । अस्त्र

कुचाइ इति ख्यात इति केचित् । इत्यमर-
टीकाया भरतः ॥ तत्पर्यायः । अस्त्र २ बेधी ३

रसास्त्र ४ आस्त्रवेतसः ५ वेतमास्त्रः ६ अस्त्र-
मारः ७ शतबेधी ८ बेधकः ९ भीमः १० भेदभः ११

भेदी १२ गजास्त्रः १३ अस्त्रभेदनः १४ अस्त्रा-
ङ्गुशः १५ रक्तसारः १६ फलाम्बुला १७ अस्त्र-
नायकः १८ सहस्रबेधी १९ वीरास्त्रः २० गुल्म-
कृतः २१ वराभिधा २२ शङ्खदावी २३ मास-

दावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ ।
इति रत्नमाला ॥ चुक्रः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फल-

गुणाः । अस्त्रत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायु-
कफार्शःशमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहृत्कारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रागमासर्वाहसूचीद्रव-

कारित्वं । चणकास्त्रवत् गुणकारित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥ आनाहसूरीगनाशित्वं । तत्पक्व-

फलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“स्यादस्त्रवेतसश्चक्रे शतबेधी सहस्रजित् ।
अस्त्रवेतसमत्यस्त्रं भेदनं लघु दीपनं ॥

हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तलोहितदृषणं ।
रूतं विगमदोषघ्नं श्रीहृद्रोदावर्तनाशनं ॥

अस्त्रि

हिक्कानाहारचिश्वासकासाजीर्यविमप्रणुत् ।
कफवातामः शंसि क्रागमांसद्रवत्वकृत् ॥

चणकास्त्रगुणं ज्ञेयं लौहसूचीद्रवत्वकृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“अस्त्रिकाया फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
गुणैस्तेव संयुक्तं भेदनन्वस्त्रवेतसम्” ॥

इति च चरकः ॥)

अस्त्रशाकं, स्त्री, (अस्त्रः शाको यस्य तत्) रुद्रास्त्रं ।
चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुद्रास्त्रशब्देऽस्य-
विशेषो द्रष्टव्यः) ॥

अस्त्रशाकः, पुं, (अस्त्रः शाको यस्य सः) अस्त्रद्रव्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । शाकास्त्रं २ शुक्तास्त्रं ३
अस्त्रचुक्रिका ४ पिच्छास्त्रं ५ अस्त्रचूडः ६ चिक्षा-
सारः ७ । अस्य गुणाः । अतिशयान्त्रत्वं । वात-
नाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करा-
मिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफार्तिनाशित्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—

“अस्त्रशाकस्त्रीवास्त्रो वातघ्नः कफदाहनुत् ।
साभ्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्तिनुत्” ॥)

अस्त्रमारं, स्त्री, (अस्त्रमस एव सारः यस्य तत्) ।
काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रसारः, पुं, (अस्त्रमस एव सारः यस्य सः) ।
अस्त्रवेतसः । निम्बूकः । हिन्तालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अस्त्रहृदिद्रा, स्त्री, (अस्त्रमस्युक्ता हृदिद्रा) । शटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्राङ्गुशः, पुं, (अस्त्रं अङ्गुशाकारं अग्रं यस्य) ।
अस्त्रवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्त्रातकः, पुं, (न स्त्रायति, स्त्रे + तन् स्वार्थे कन्,
नञ्समासः) अस्त्रानवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणार्थार्थौ राजतरुणीशब्दे ज्ञेयौ ॥

अस्त्रानः, पुं, (स्त्रे + त्तः ततो नञ्समासः) महा-
सहारुद्रः । इत्यमरभरतौ ॥ अयिला इति
ख्यातः ।

अस्त्रानः, त्रि, (स्त्रे + त्तः, न स्त्रानः नञ्समासः) ।
स्त्रानिहितः । यथा,—

“अस्त्रानपङ्कजं मालां शिरस्युगमि चापरां” ॥

इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्वच्छः । पङ्कृतः ।
निर्मलः । उज्वलः । प्रसन्नः । विशदः । प्रत्ययः ।
अपर्युधितः । अशुक्लः) ॥

अस्त्रानिनी, स्त्री, (अस्त्रानानां पद्मानां समूहः ।
इति) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

अस्त्रिका, स्त्री, (अस्त्रैव, स्वार्थे कन्) । तित्तिडी ॥
इत्यमरः ॥ पलाशीलता । श्वशास्त्रिका । द्रुद्रा-
स्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रोदारः । इति
भेदिनी ॥ [इति वाभटः ।

(“दीपनं भेदनं शुक्लमस्त्रिकाकोलयोः फलं” ॥

“अस्त्रिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥

इति चरकः ।

“अस्त्रिकायाः फलं पक्वं तद्वृद्धे तु केवलं” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अथ

अथ

अथ

अस्त्रिकावटकः, पुं, (अस्त्रिकाया वटकः) अस्त्रिका खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले मधुवटकः। अस्त्रवडा इति भाषा। अस्य गुणाः। रथप्रकारित्वं। वटकगुणानुस्यगुणत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

(“अस्त्रिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत्। तद्वीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः। अस्त्रिकावटकास्ते तु रथा वज्रप्रदीपगाः। वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः”॥)

अस्त्रीका, स्त्री, अस्त्रिका। इत्यमरटीकायां गाय-सुकुटः॥

अस्त्रोटकः, पुं, (अस्त्रं उटं पत्रं यस्य सः) अयम-न्नकरुद्रः। अस्त्रकुचाइ इति ख्यातः। इति रत्नमाला॥

अथ उ गतौ। (इति कविकल्पद्रुमः) उ अयते। इति दुर्गादासः॥

अथ, पुं, (एति सुखमनेन, इग + कर्मणे अच्) शुभावहविधिः। मङ्गलानुष्ठानं। इत्यमरः॥ (कल्याणदायकं देवं।

“स गुप्तमूलप्रवृत्तः शुद्धपाणिर्गयान्वितः”। इति रघुवंशे। नमःकभेटः। अथःपानमप्यत्र। इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः॥)

अथ, [स] स्त्री, (इगगतौ, अमुन्) लौहं। इत्यमरः॥ (गुडूच्यादिलौहं॥

“आयःप्रदाता बलवीर्यधृता, रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता। अथःसमानं न हि किञ्चिदस्ति, रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां” *॥

“गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रदसमन्वयः। वातघ्नं निहन्त्यासु सर्व्ववातहर्गं परं”॥)

अथनं, स्त्री, (अथ + भावे ल्युट्) शास्त्रं। यथा,—

“ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते”। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ पश्याः। सूर्यस्य उत्तर दक्षिणादिगमनं। तद्यथा। माघादिषण्मासाः उत्तरायणं। श्रावणादिषण्मासाः दक्षिणायनं। इत्यमरः॥ गमनं। गत्यर्थायधानोर्भावेऽनुट्॥ रविमंक्रान्तिविशेषः। यथा भविष्यमाख्यज्यो-तिषेषु।

“मृगकर्कटसंक्रान्तिं ह तृट्कृत्तियायने। विषुवती तुला मेघे गोलमध्ये तथापराः”॥ मृगो मकरः। गोलो गणि चक्रं। देवीपरागे, “यावद्विशकला भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तगायणे। निरंशु भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने”॥ तत्र खानदानादौ कोटिगुणफलं भवति। यथा मात्से।

“अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च”। इत्यादि।

“अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः। अन्धायन्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु यगादिषु”॥ इति तिथ्यादितत्त्वं॥ *॥ सूर्यगतिविशेषः। यथा,—

“मृगसंक्रान्तिः पूर्वे पश्चात्तारादिनान्तरे।

एकवर्षं चतुःपञ्चपलमानकमेण तु ॥ षट्षष्टिवत्सगनेकदिनं स्यादयनं रवेः। एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भं क्रमात् ॥ व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्याद्-ग्यानं रवेर्भुवं। कर्त्तव्यं क्रमणे तददभितो दक्षिणायने” ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वं॥

अयनाशः, पुं, (अयनस्य अंशः भागः) सूर्यगतिवि-शेषस्य भागः। अथायनाशालक्षणाधनं।

“लक्षं लघान्तरं कृत्वा अयनांशे प्रपूरयेत्। खानलेर्हृगते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने” ॥

अन्यार्थः। लक्षं गमोगवेदे गित्याद्युक्तं लघान्तरं कृत्वा यथा मेघलक्षं ३। ४७ लघान्तरं लघलक्षं ४। १७ अत्रान्तरेण द्वयोर्माधिक्येन ३० त्रिंशत्पलं तच्चायनांशे पूरयेत्॥ अयनांशस्तु जातकार्णावोक्तः। यथा,—

“शाकमेकाज्जिवेदोर्न हि कृत्वा दशभिर्हरेत्। लक्षं हीनञ्च तत्रैव षष्ट्यामाश्रायनंशका” ॥

इति। लक्षस्थाने लक्षेन इति पाठः सिद्धान्त-ग्रहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्येकादशाक्षे सम्भवात्

ऊनविंशतिसंख्यकाः। ते च एन खानले ३० त्रिं-शता हरेत्। भागलक्षस्तु ऊनविंशतिः १६।

तच्च मेघलक्षे मिश्रयित्वा ४। ६ षट्पलाधिक-दशचतुष्टयात्मकं मेघलक्षं भवति। एवं लघादिक-मुत्सं। त्रिन्तु लघान्तरेण यत्राधिकं लभ्यते तत्रा-धिकं लक्षं भवति। एवं यत्र लघान्तरेण हानि-स्तत्र लघुर्ऽपि हानिगिति निष्कर्षः ॥ *॥ इदानीं

स्पष्टज्ञाशार्थे पद्येन लिख्यते। बाणोवदो ४। ५-५४वेदे। श्रुति ४। ४८-मिभवेदं मिश्रं ५। २८-खाम्बनेषु ५। ४०-बाणो वेदानले ५। ३४-खाम्भिभिषिषु ५। ३०-मिषुगुणिते ५। ३६-धुःकुवेदे ५। ४१-बाणोदारं न्दभिस्तु ५। १८-श्रुतिरपि रसगमे ४। ३६ गुणा सप्तबाणाः ३५७ रामोऽश्वार्थिस्तु ४। ४७-सिद्धान्तजमतमयनांशा-दिदं लक्षमानं ॥ एतच्च तमोलिप्रादिदृष्टीयं प्रागुक्तायनाशमाधितं *॥ अङ्गुल वेदो ४। ६ मेघः स्यात् वसुवेदे मूलं ४। ४८ लघः। मुनिटमं। शरौ ५। २७ दन्द योमात्रिबाणा ५। ४० कर्कट॥ वेदगमः शरः ५। ३४ मिंष्टः कन्याङ्गुमपश्चक ५। २६। तुला षट्षिषामपश्च ५। ३७ लथिक खात्विपश्चकः ५। ४० नवचन्द्रबाण ५। १६-धनुर्वेदगमैः सुखं ४। ३४ मृगः। वसुपश्च-त्रयः ३। ५८ कुम्भ षट्षिष्वटत्रयो ३। ४७ मथ ॥ *॥ शरुर्वेदस्य ४। ६ मेघो नवसुखसुख ४-४६। गौर्मेथुयुग्मैः शिवास्तो ५। २८ हन्त्यो-ऽङ्गापिचबाणा ५। ३६ हिमकरमवनी गम-रामैः कलम्बः ५। ३३। मिंष्टः कन्याङ्गामैमिषु ५। ३१-मिषुजसुखासौषु ५। ३४-युकोटलिप्यो ५। ४१ वेदशास्त्रोऽप्येयोमृग हृग्भुव ५। १८-कोदशमाज्वर्गगाहाः ॥ बन्धु गमस्य वेदो ४। ३४ रविसुतभवनः पूर्वतः पश्चगमः ३। ५७ कुम्भो मीनश्च भुङ्क्तं गिरिसुखदहनं ३। ४७ प्रवृहं प्रक्रमेण। अस्तं यामित्रगाशानुदिनमवसाद्यच्च

राजीवनाथो यदुयातिस्म हुतं स्यादुदयमनुदिबा-गात्रमाज्वर्गगाहाः ॥ *॥ लक्षं लघान्तरं कृत्विति प्रकाशान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा। वेदोऽङ्के ४। ६-मिभवेदेः श्रुति ४। ४८-मिषुमिभ-पक्षे ५। २८ कुवेदेख बाणो ५। ४१ बाणो रामानले ५। ३३-मिभयमपि नवाक्षे ५। २६ मिषुः सप्तारामैः ५। ३७ बाणाः शून्यान्विने ५। ४०-धुर्धृतिभि ५। १८-मिषुगुणैर्मि ४। ३५-रथेख-बाणो ३। ५८ गमोऽश्वार्थिस्तु ३। ४७ सिद्धान्त-जमतमयनांशादिदं लक्षमानं ॥

“चैत्रस्येकादशाक्षे तु विधुवारम्भं यदा। तदैतल्लक्षमानं हि चैयमन्यत्र साधनात्” ॥ इति ज्योतिषसंयहः ॥ (गतिः। गमनं। मार्गः।

“अगस्त्यच्छिद्रादयनात् समीपं दिगुत्तरा भास्वति सप्तहरेः”। इति रघुवंशे। स्थानं। भूमिः। समरसमा-म्भकाले योधाना यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वाप-रादिदिग्बिभागेनावस्थितिस्थानं। सेनासन्निवेश-विशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गः।

“अयनेषु च सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः। भीष्ममेवाभिर्गच्छन्तु भवन्तः सर्व्व एव हि” ॥ इति भगवद्गीता। आश्रयः। विश्रामस्थानं।

“आपो नाम इति प्रोक्ता आपोव नमःसुनवः। ता यदस्यायनं पूर्वं तत्र नारायणः स्मृतः” ॥ इति मनुः। गृहं। वसतिः। वासस्थानं। शास्त्रं। भावसाधनो ग्रन्थः।

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं क्रन्दमां चयः। ज्योतिषामयनं चैव वेदज्ञानि षडैव तु ॥ क्रन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ कण्ठः। ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते” ॥ इति कृष्णपराशरः॥)

अथानयीनः, पुं, शरः। यथा अनुपदमन्वाज्ञायानयं बद्धा भदायति नेयेषु। अथानयः स्थानविशेषः। तम्रेथ। अथानयीनः शरः। इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

अथान्वितः, त्रि (न यन्विता, नञ्प्रमासः) अबाधः। अथान्वितः। इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्वितः। अनियमितः। स्वाधीनः।

“सावित्रीभाजसागोऽपि त्रयं विप्रः सूर्यन्वितः। नाथन्विनास्त्रिवेदोऽपि सर्व्वार्थो सर्व्वविक्रयो” ॥ इति मनुः।)

अथस्कान्तः, पुं, (अथस्म कान्तः समीपः) लौह-विशेषः। कान्तलोहं इति ख्यातः। तत्प-र्यायः। कान्तलोहं २ कान्तं ३ लौहकान्तकं ४ कान्तायनं ५ कृष्णलोहं ६ महालोहं ७। अस्य गुणाः। तीक्ष्णत्वं। उषात्वं। रूढत्वं। पाण्डुशोथकफपित्तहृत्वं। रसायनत्वं। अनु-त्तमत्वञ्च। स चतुर्विधः। आमकः १ सुम्बकः २ गोमकः ३ खेदकः ४। एते रसायने उत्त-रोत्तरं गुणान्।

“क्रमेण दाह्याङ्गकान्तिकात्कीर्णो गेगादयिनः”। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुम्बकपल्लवोऽप्यथः (सुम्बक

अयु

इति ख्यातः प्रसन्नमदः । सुम्बकपाथम् इति भाषा ।

“उमाकूपेण ते युयं संयमस्तिमितं मनः ।

शम्भोयतध्वमाकृष्टमयस्कान्तेन लौहवत्” ॥

इति कुमारसम्भवे ।

(“ततः कोटिमहस्वर्वा कान्तलौहं महागुणं” ।

इति वैद्यकरसेन्द्रमारसङ्ग्रहः ॥)

अयस्कारः, पं, (अयविकारः करोति, कृ + अय् उपपदसमासः) प्रज्ञायाः । जहायभागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अयस्कारोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अयाः, [स्] प, (इन् + अयन्) अपिः । इत्युगादिकोषः ॥

अयाचकः, त्रि, (याच + कृ, ततो नञ्समासः) याचन्नाग्रहितः । यथा । “यदि भवति स दाता याचकायाचकैश्च” । इत्युट्टट ॥ (भिक्षापराङ्मुखः । प्रार्थनाविमुखः) ।

अयाचितं, त्रि, (याच् + क्तः, नञ्समासः) याच्ना विना लभ्यन्तु । अप्रार्थित । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थात्) । “अयाचितोपस्थितमभ्युक्त्वं” । इति कुमारसम्भवे । “अमृतं स्यादयाचितं” । इति मनुः । “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः” । इति स्मृतिः ।)

अयाचितः, पं, (याच् + क्तः, ततो नञ्समासः) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्धः २ हलभृति २ क्तकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयानं, स्त्री, स्वभावः । इति हारावली ॥ अयमनं । गत्यर्थयाधानोर्भावेऽनट् ततो नञ्समासः ॥

अयि, व्य, प्रथमः । (इण + इन्) अनुनयः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥ अनुगमः । (“अयि कठोरः यम किल ते प्रिये” । इति उत्तमचरिते । “अयि धनोरुः पदानि शनैः शनैः” । इति वृषीसंहारम् । “अयि श्रीवितनाथः जीवसौख्यभिधायोत्थितया तया परः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अयुक्कदः, पं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य) सप्तपर्णरत्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयुक्तः, त्रि, (युज् + क्तः, नञ्समासः) अमिश्रितः । अनुचितः । यथा,—

“अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा” ।

इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहितः । अनियोजितः । यथा,

“अयुक्तचारु गानानां भविष्यन्ति कथं नु ते” ।

इति रामायणे । सर्वदा विधयासक्तचित्ततया वक्तव्येऽप्यनवहितः ।

“प्रभावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्,

न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,

विषमराज्यो न चिगत् विपत्यसे” ॥

इति रामायणे ।)

अयुग्मच्छदः, पं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य) विषमच्छदः । सप्तपर्णरत्नः । इत्यमरटीकाया

अयो

भरतः ॥ (क्वातिम इति ख्यातः सप्तच्छदरत्नः ।

“अनेकराजन्वयथाश्वसङ्गुलं

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं ।

नयद्युग्मच्छदगन्ध्यागर्दता

भृशं तपोपायनदन्तिना मदः” ॥

इति किगाताज्जुनीये)

अयुतं, स्त्री, (न युतं, नञ्समासः) दशसहस्रसंख्या ।

इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहजार इति

भाषा । (“नागानामयुतं तुम्हनियुतं साद्रे

गथानां श्रुतं” । इति रामायणे ।)

अयुतः, त्रि, (न युतः, नञ्समासः) अमिश्रितः ।

अयुक्तः । यथा । अप्रथमभावोऽयुतासिद्धिः ।

इति चमर्कटीका ॥ (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः ।

संयोगरहितः । पमि स्वनामख्यातः गधिकस्य

पत्रः स च क्रोधनस्य पिता)

अये, व्य, (इण + यच्) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः ।

स्मरणं । इति मेदिनी ॥ सम्बोधनः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणः । “अये कान्ते सुग्धे-

चटलनयने चन्द्रवदने” । इत्युट्टटः । “अये कथं

तानसाभिरश्वसनः” । इति वृषीसंहारम् ।)

अयोगः, पं, (युज् + घञ्, नञ्समासः) विषयः ।

विधुः । कृटः । कठिनोद्यमः । इति मेदिनी ॥

वसनविषयचनार्दीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरन्यप्रवृ-

त्तित्वा । यथा,—

“योगः सभ्यकृप्रवृत्ति स्यादतियोगोऽतिवर्त्तने ।

अयोगः प्रातिलोभ्येन न चान्यं वा प्रवर्त्तने” ॥

इति वैद्यकम् ॥ (“तत्रामाव्येन्द्रियार्थसंयोगो-

ऽयोगातिथोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपमसादयः” ॥

इति माधवकर्मकृतयोगविनिययग्रन्थे विजय-

रत्नितः ॥

“योग्यायतनानीति अर्थानां कर्म्मणः कालस्य

चातिथोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावता

दृश्यानामतिमात्र दर्शनमतिथोगः ॥ सर्वश्रो-

ऽदर्शनमयोगः अतिस्वप्नातिस्वप्नातिप्रवृत्त्य-

रौद्रमैवादाभुनद्विष्टुभीत्सविज्ञतादिरूपदर्शनं ।

मिथ्यायोगः” ॥ इति चमर्कः ॥) योगो ध्यानं

तदभावः । योगो भयजं तदभावश्च ॥ (विच्छेदः ।

मिथः सरूपगोदानुभागादीनां यकनायिकयोगुंरु-

जनपराधीनतया देवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्याद-

र्शनरूपदशाविशेषः, यदुक्तं दशरूपदशः ।

“तत्रायोगोऽनुगमिऽपि नवयोगे कचिच्चयो ।

पारतन्त्र्यणा देवादा विप्रकर्षादसङ्गमः” ॥

अयश्च पूर्वभाग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारिः ।

“अवशादर्पणनादापि मिथः संरूपगगयो ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वभागः स उच्यते” ॥)

अयोगवः, त्रि, (अयइव कठिना गौर्वीणी यस्य

सः अच् । अयोगं दृष्टयोगं वाति वा + कः)

वैश्यकन्याया श्रुदादत्युत्तमन्तान् । इति अटाधरः ॥

(“श्रुदादयोगवः क्षत्ता चाखलखाधमो नृणाम् ।

वंशमजन्वविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥

इति मनुः ।

श्रुदात् वैश्याया भातः प्रतिलोमत्रः सङ्कीर्णवर्णः ।

अयो

“प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनं ।

सैमिन्धं वागुगुहृत्तिं सूते दस्युयोगवे” ॥

इति मनुः ।)

अयोगुडः, पं, अयसा निर्मिता गुडः पिण्डः । लौह-

गुलिका । यथा,—

“वृशमाश्रीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ।

पीतमथमिसन्तता भक्षिता वाप्ययोगुडाः” ॥

इति चमर्कः ॥

अयोयं, स्त्री, (अयोऽयं मुखे यस्य तत्) मुखलं ।

इत्यमरः ॥

अयोधनः, पं, (अयामि हन्यन्ते ताद्यन्तेऽनेन, हन +

अप् + घनादेशश्च ।) एक्रीभूतलौहपद्मः । हातुडी

इति भाषा । तत्पर्यायः । लौहकूट २ । इति

हेमचन्द्रः ॥

(“अयोधनेनाय इवाभितप्तं

वेदेहिवन्योर्हृदयं विदद्रे” ।

इति मधुवशे ।

“कुरु करे गुरुमेकमथोधनं

वह्निभितो मुकुरुश्च कुरुव मे” ।

इति नैषधम् ।)

अयोध्या, स्त्री, (थोडुमशक्या, युध + ग्युत्, नञ्-

समासः) श्रीमानगरी । पश्चिमदेशे अयोध्

इति प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । साकतं रे कोशला

३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तमकोशला ४ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,—

“अयोध्या मथना माया काष्ठी काष्ठी अर्वान्तिका ।

पुरी द्वागवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

गतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।

श्रीगामधनुर्गस्था अयोध्या सा महापुरी” ॥

इति भृत्शुद्धितन्त्रम् ॥ तदर्थानं यथा,—

“कोशलो नाम मुदितः स्फोटो जनपदो महान् ।

निविष्टः सभृतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासीत्कोकविश्रुता ।

मनुष्या मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती चागि वस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥

राजमार्गेण महता सुविभक्तान्तःशोभिता ।

मुक्ताप्यावकीर्णान् जलमिक्तान् नित्यशः ॥

तान्तु राजा दशमथो महामायुर्विवर्द्धनः ।

पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥

कपाटतोऽगवती सुविभक्तान्तःशोभिता ।

सर्व्यन्तायुधवतीमुषिता सर्व्यशिरस्यभिः ॥

सूतमागधसम्बाधा श्रीमतीमनुत्प्रभा ।

उषाट्टालध्वजवती शतश्रीशतसंकुला ॥

बधुनाटकसंघैश्च संयुक्ता सर्वतः पुरी ।

उद्यानाम्बवगोपेता महती शालमेखला ॥

दुर्गकर्म्मपरिखा दुर्गामन्येर्दुर्गासदा ।

वाजिवाणसम्पूर्णा गोभिर्दुर्गैः खरैश्चथा ॥

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्म्मभिराहता ।

नानादेशनिवासैश्च बणिगभिरुपश्रीभिता ॥

प्रासादैः रत्नविक्रतैः पर्वतीरिव शोभिता ।

कूटागरीश्च सम्पूर्णामिन्द्रस्वेवामरवती ॥

अथो

अथ

अथ

चित्रामष्टापदाकारं वर्णनागीगौर्युता ।
 सर्वरत्नसमाकीर्णा विमानयष्टप्रोभिता ॥
 गृह्णादात्मविच्छिन्ना समभूमौ निवेशिता ।
 प्रानितगुणसम्पूर्णाभिन्नाकारादसोडका ॥
 दुन्दुभीर्मर्दङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
 नादितान् भृशमवद्यं पृथिव्या तामनुत्तमा ॥
 विमानमिव सिद्धाना तपसाधिगतं दिवि ।
 सुनिवेशितवेषमान्तां नभोत्तमसमाहृतां ॥
 ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरं ।
 शब्दबेद्यश्च विततं लघुहस्ता विभ्राग्दयाः ॥
 मिहृत्वाप्रवगाहाणां मत्ताना नदतां वने ।
 हन्तागो निर्गतेः शस्त्रैर्बलाद्वाङ्गुलैरपि ॥
 तादृशाना महस्वस्तामभिपूर्णा महार्थैः ।
 पूर्णमावासायामास राजा दशम्यस्तदा ॥
 तामभिर्मद्भिर्गुणवद्भिर्गुणवत्ता
 द्विजोत्तमैर्विदधुःकुपागैः ।
 महस्वदः सत्यगतेर्महात्मभि-
 र्महर्षिकल्पेर्द्धिभिश्च केवलैः ॥
 इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चम-
 सर्गः ॥ * ॥
 "तस्या पृथ्यामयोध्यायां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः ।
 दीर्घदर्शी महतीजाः पौरजानपदप्रियः ॥
 इच्छाकुरामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
 महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्वियु लोकेषु विश्रुतः ॥
 बलवान्निहताभिचो भिन्नवान् विभ्रतन्त्रियः ।
 धनेश्च सख्यैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
 यथा मनुर्महोत्तमा लोकास्य परिगृहिता ।
 तथा दशम्यथो राजा लोकस्य परिगृहिता ॥
 तेन सत्याभिस्सन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
 पालिता सा पूर्वा श्रेष्ठा इन्द्रेणवामरावती ॥
 तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बह्वश्रुता ।
 नरास्तुष्टा धनैः श्वैः स्वैर्लुब्धाः सत्यवर्तिनः ॥
 नान्यसन्निचयः कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
 कुटुम्बा यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वघनान्यवान् ॥
 कामा वा न क्रुदर्थ्या वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ॥
 द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान् च नास्तिकः ॥
 सर्व्वं नरास्य नाथ्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।
 सुद्विताः प्रीलक्ष्ताभ्या महर्षय इवामलाः ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नाम्नायी नान्यभोगवान् ।
 नाम्नेयो न न लिप्ताभूो नामुगन्धश्च विद्यते ॥
 नाम्नेयभोजी नादाता नाप्यगङ्गदनिष्कलृक् ।
 नाहस्ताभ्रगो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥
 नानाहृताभिर्नायज्वा न क्रुदो वा न तस्करः ।
 कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्गरः ॥
 स्वकर्मनिगता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
 दानाध्ययनशीलाश्च सयताश्च प्रतिग्रहे ॥
 नास्तिको नान्तो वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
 नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते क्वचित् ॥
 नाशङ्कविद्वान्ति नाव्रतो नामहस्वदः ।
 न दीनः क्षिप्रचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
 कश्चिन्नरो वा नागी वा नाश्रीमान्पाण्यरूपवान् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥

वर्णोऽप्यचतुर्धेषु देवतातिष्ठिपूजकाः ।
 कृतज्ञाश्च वदान्ताश्च श्रुता विक्रमसंयुताः ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्व्वे धर्म सत्यश्च संश्रिताः ।
 सहिता एतत्पौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
 क्षत्रं ब्रह्मसूत्रं चासीद्दृश्याः क्षत्रमनुव्रताः ।
 श्रुदाः स्वकर्मनिगतास्त्रोन् वर्णानुपचारिणाः ॥
 सा तेनत्पाकुनायेन एगो सुपरिगृहिता ।
 यथा परस्ताम्भनुना मानवेन्द्रण धीमता ॥
 योधानामधिकल्पाना पेषलानामभिर्षणा ।
 सम्पूर्णा कृतविद्याना गृहा केशरिणांमिव ॥
 काम्बोजविषये ज्ञानैर्व्याक्रीकेश ह्ययोत्तमैः ।
 वनायुर्जनदीजेश पूर्णा हरि ह्ययोत्तमैः ॥
 विन्ध्यपर्व्वतैर्मत्तैः पूर्णा हेमवतैरपि ।
 मदान्वितैश्च त्रिबलीर्मातङ्गैः पर्व्वतोपमैः ॥
 गेरायनकुलीनेश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
 अञ्जनादपि निष्कान्तिर्नामनादपि च द्विपैः ॥
 भद्रैर्मन्त्रैर्मर्गैश्चैव भद्रमन्त्रैश्चैस्तथा ।
 भद्रमन्त्रैर्भद्रमर्गैर्मर्गैश्चैव सा एगो ॥
 नित्यमत्तै मदा पूर्णा नागैश्चलमन्त्रिभैः ।
 सा योजने द्वे च भूय सत्यनामा प्रकाशते ॥
 ता पूर्णो स महोत्तमा राजा दशम्यथो महान् ।
 शण्डास शमितामिनो नन्तत्रागोच चन्द्रमा ॥
 ता सत्यनामा दृष्टवोर्गार्गला
 गृहैर्ध्विचित्रकपप्रोभिता श्रिया ।
 एतन्मयोध्या नृसहस्रसकुला
 शण्डास वै शकसमो महोपतिः ॥
 इत्यार्षे रामायणे बाल्मीकीये बालकाण्डे षष्ठः
 सर्गः ॥ गृह्णाथोश्चैत्रि ॥
 अथोमलं, की, (अथमो मलमिव ।) लोहमलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहाय गृ इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । मयूरं च लौहिकद्वयं तस्य गुणाः ।
 "शतौ द्वसूत्रमं किट्टं मध्यस्थाश्रीतवर्षक ।
 अथमं यष्टिवर्षकित्ततो हीनं विधोपमं ॥
 यत्तोहं यदृगुणं प्रोक्तं तत्किट्टश्चापि तदृगुणं" ।
 इति वैद्यकं ॥
 (अस्य शोधनमात्रं यथा,—
 "दशधा तत्कार्थं ललायमन्तु,
 गोमूत्रनिर्व्यापितमृदागान् ।
 विचर्ण्य लाटे मधुना चिरेण,
 कुम्भाज्ये पाण्डुराद निहन्ति" ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)
 अर्, की, (इत्यंति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) शीघ्रं ।
 चक्राङ्ग । चाकार पाकि इति भाषा । शीघ्रं
 त्रि । इति मेदिनी ॥
 अर्, ए, (ऋ + अच् ।) जिनाना कालचक्रस्य द्वाद-
 शंशः । स तु अथवर्मिण्यथा षष्ठभागः । जिना-
 नामष्टादशतार्थद्वयः इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कः, पु, (अ + ऋकन् ।) शैवालं । इति हारा-
 वली ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्गवधः, पु, अर्गवधवृत्तः । मौदालि इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भगवः ॥ (अस्य गुणादयः
 अर्गवधशब्दे ज्ञेयाः ।)

अर्घट्टः, पुं, (अर्घं शीघ्रं घटते चात्यतेऽसौ, अर् +
 घट्ट + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरौ ॥ (कूपत्
 अलनिःसारगार्थं घटीयकभेदः । कूपोपरिनिबद्ध-
 अलोशोलककाष्ठभेदः । "स कटाचिदायादैर्बहे-
 प्रितोऽर्घट्टघाटिकामारुह्य कूपत् क्रमेण नि-
 ष्कान्तः" । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अर्घट्टकः, पु, (अर्घट्ट + स्तार्थे कन् ।) महाकूपः ।
 तत्पर्यायः । पादावर्त्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्गजा, [स्] स्त्री, (अर्ग + अर्गसुन्, नलोपः नञ्-
 समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्गगोमरहिते त्रि ॥ (निर्मलः । घीतः । परि-
 ष्कृतः ।)
 अर्गट्टः, पु, (अर्गं शीघ्रं अटति, अट् + उन् ।) अर्-
 गवृत्तः । इत्यमरटीकायां मयस्कृतः ॥
 अर्गगि, पु, (ऋ + अर्गि ।) गणिकागिकारुहः ।
 इति मेदिनी । सूर्याः । इति काशीखण्डं ॥
 अर्गगि, पु, स्त्री, (ऋ + अर्गि ।) निर्मलशुद्धा ।
 अर्धिसाधनीभूतकारुणं । धर्षणहारमिजनककारुणं ।
 इत्यमरः ॥ (अर्धिसमग्रनकारुणं । अर्धुत्पादनाय
 यत्कारुणं कारुणान्तरेण घृयते तदमृगिनामकं कारुणं ।
 "विपन्नवत्तोऽर्गगिमग्रानोत्थ-
 घनापचङ्गमि न भूमलेखा" ।
 इति धनप्रयतिनयन्यायोगे ।)
 अर्गगी, स्त्री, अर्गगि । इत्यमरटीकायां भगवः ॥
 ("निधिया मन्त्रयुक्तं रूक्षादुपि मथितादुपि च ।
 प्रयच्छति फलं भूमिर्गगीव हताशनम्" ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अर्गगीकृत्यु, पु, (अर्गगी कृत्युस्य सः ।) अर्धिसमग्र-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्गग्य, स्त्री, (अर्गयंते मर्ग्ये, ऋ गौ, अर्तनिश्चित
 अन्थे ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मौदप्रदं दण्ड-
 कारिकं नारायणः । यदुक्तं,—
 "दण्डकं सत्यवामण्यं अस्मिन्मार्गस्य एषकं ।
 उत्पन्नावर्तकारग्यं नमिषं कुरुशाङ्गलं ।
 हिमवानव्युत्थैः न नारायणो निम्बुक्तिः" ।)
 अर्गग्य, पु, कटफलवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (सनामस्यान्तो वैतस्य मनोः एतः । यदुक्तं
 हरिवंशे,—
 "अर्गग्यस्य प्रकाशस्य निर्माह सत्यवान् कृती ।
 वैतस्य मनो एथा पञ्चमश्चेतदन्तः" ।)
 अर्गग्यकदली, स्त्री, (अर्गग्यस्यैव कदली, षष्ठीतत्-
 एरुपः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)
 अर्गग्यकार्पासी, स्त्री, (अर्गग्ये कार्पासी, सप्तमी-
 तत्परुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्यायः । वनशा २
 भागद्वयो ३ वनोद्भव ४ । अस्यां गुणाः ।
 हिमत्वं । रूजत्वं । व्रणशस्त्रक्षतनाशित्वश्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्गग्यकुलत्थिका, स्त्री, (अर्गग्यस्य कुलत्थिका, षष्ठी-
 तत्परुषः ।) कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
 कुलथी इति भाषा ।
 अर्गग्यकुसुम्भः, पुं, (अर्गग्यस्य कुसुम्भः, षष्ठीतत्-

अर

पुरषः ।) वनकुसुम्भः । तत्पर्यायः । कौसुम्भः २
अभिप्रसम्भवः ३ । अस्य गुणाः पाके कटुत्व । श्लेष्म-
नाशित्वं । अघ्नित्वादिगणित्वं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अरण्यघोषी, स्त्री, (अरण्यजा घोषी, कर्मधारयः ।)
वनघोषी । पत्रशकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यचटकः, पुं, (अरण्यस्य चटकः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनचटकः । तत्पर्यायः । धूसरः २ भूमिप्रयः ३ ।

अस्य गुणाः । प्रीतत्वं । लघुत्वं । शुक्रवृद्धि-
कारित्वं । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
“चटकास्त्रं तु प्रीतं लघु वृथं बलप्रदं ।
तद्द्वारण्यचटकं तत्तृथां लघुपथ्यदम्” ॥)

अरण्यजाईका, स्त्री, (अरण्य जायते या, अरण्य +
जन् + ड, अरण्यजा जाईका, कर्मधारयः ।)
वनाईका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन आदा इति
भाषा । अस्य गुणपर्यायो मेन्द्रशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अरण्यजीरा, पुं, (अरण्यस्य जीरा, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनजीरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनजीरा इति
भाषा ।

अरण्यधान्यं, स्त्री, (अरण्यस्य धान्यं, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ उडी धान इति
भाषा ।

अरण्यमत्तिका, स्त्री, (अरण्यस्य मत्तिका, षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) दंष्ट्राः । इति शब्दरत्नावली ॥ डौंश
इति भाषा ।

अरण्यमुद्गः, पुं, (अरण्यस्य मुद्गः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
मकुष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनमुग इति
भाषा । (अस्य गुणाः मुकुष्टकशब्दे द्रष्टव्याः ।)

अरण्यवायसः, पुं, (अरण्यस्य वायसः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाड
काक इति भाषा ।

अरण्यवासिनी, स्त्री, (अरण्ये वसति या, अरण्य +
वस् + शानि, स्त्रियां ङीप् ।) अयस्कपर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यवास्तूकः, पुं, (अरण्यस्य वास्तूकः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वनवास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन
वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्यायो कुण्डल-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अरण्यप्रालिः, पुं, (अरण्यभवः प्रालि, कर्मधारयः
मध्यपदलोपश्च ।) नीवारः । वनधान्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यशृगः, पुं, (अरण्यजातः शृगः, कर्म-
धारयः ।) वनशृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
शूल इति भाषा ।

अरण्यश्या, [न] ए, (अरण्ये श्येव हिंस' ।) रुकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नेकडे वाघ इति भाषा ।

अरण्यषष्ठी, स्त्री, (अरण्यया गन्तुं षष्ठी, चतुर्थीतत्-
पुरुषः ।) ज्येष्ठशुक्रषष्ठी वोटषष्ठी इति भाषा ।
यथा राजमांसशब्दे,—
“ज्येष्ठे मांसि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता ।
अजनेककारास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

अर

तां विन्ध्यवासिनीं कस्यचछीमागधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहाग लभन्ते सन्ततिं शुभां” ॥
कन्दं शृगणादि । मूलं तदितरत् । इति तिथ्या-
दितत्त्वं ॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्य + आनुक् + स्त्रियां ङीष् ।
महत् अरण्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवरुणेति
सूत्रस्थेन हिमागणयोर्महत्त्व इति वार्तिकेन अर-
ण्यशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं ।
इत्यमरः ॥ (“अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामा-
रण्यानी” । इति हितोपदेशे ।)

अरतत्रपः, पुं, स्त्री, (अरता विरता त्रपा यस्य ।)
कुक्कुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रत्नलज्जे त्रि ॥
(नान्ति गते शृङ्गारे त्रपा लज्जा यस्य सः ।)

अरतिः, पुं, (अ + रति ।) क्रोधः । इत्युणादिकोषः ॥
अरतिः, स्त्री, (रम् + क्तिन्, नञ्समासः ।) अनव-
स्थितचित्तत्वं । इति रत्नितः ॥ क्रीडाभावः । इति
कार्तिकः ॥ रतिविग्रहः । रतिशून्ये त्रि ॥
(विरक्तिः । प्रीतिविग्रहः । अनुगागराहित्वं ।
उत्साहहीनता । उद्यमाभावः । उद्योगराहित्यं ।
निश्चेष्टता । सुखाभावः । दुःखं । क्रोधः । चैत्-
मुक्त्वा उद्देशः । इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभावः ।
यदुक्तं,—
“साभीष्टवन्त्वलाभेन चेतसो यानवस्थितिः ।
अरतिः सा तु विज्ञेया” । सुयुताभावः । अस्मात्प्रः ।
“अमोऽरतिर्विदग्धैर्वैरस्यं नयनप्रवः” ।
इति सुश्रुते ।)

अरतिः, पुं, (अ + क्तिन्, रतिः बद्धमुष्टिकरः, स
नान्ति यस्य ।) विस्तृतकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः ।
कुर्परः । इति मेदिनी ॥
(“एकविंशतिर्युपास्ते एकविंशत्यमलयः” ।
इति रामायणम् । कपोलिः । हस्तः । कमतल-
पार्श्वः । बद्धमुष्टिकहस्तः । कौल, घुसी इत्यादि
भाषा ।
“पदा मुष्टिं महाबाहुः प्रःहन्त् विलपिष्यतः ।
तस्य जानु ददौ भीमो जप्ते चैनममरतिना” ॥
इति महाभारते ।)

अरन्धन, स्त्री, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ् ।) पाका-
भावः । तच्च कन्यामक्रान्त्या कृतश्चेत् रुद्धारन्धनं
कथ्यते । सौरभाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृत-
श्चेत् इच्छारन्धनमियुक्तं । इति लोकप्रसिद्धं ।
तत्र प्रमाणां ।
“कर्काक्षमयात् सिंहाहे सिंहाक्षं सिंहकन्ययोः ।
मनसाशेषनागेश्यो दत्त्वा सर्व्वे निशोधितं” ॥
इत्याचारमात्स्यगण्डधृतवचनं ॥

अरमः, त्रि, (न रमतेऽत्र, आधारे घञ् ।) व्यवसः ।
अधमः । इत्यमरटीकासागसुन्दरी ॥ (नीचः ।
निष्ठः ।) हीनः ।)

अररं, त्रि, (अ + अरच् ।) कवाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि
चर्मकर्तनच्छ्रिकाभेदः । यज्ञाङ्गं । युद्धं । गणाः ।)
अररिः, पुं, स्त्री, (अ + रश्चि, अरमिथर्त्ति
अ इति ।) कपाटं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरा

अगरः, पुं, (अ + अर ।) शत्रुः । इति मिडान्त-
कौमुद्यामुखादित्तिः ॥ (अस्त्रभेदः । खनाम-
ख्यातोऽस्त्रभेदः ।)

अररे, अ, (अरं प्रीतिं राति, रा + के ।) त्वरान्वित-
सम्बद्धिः । प्रीतिस्त्वोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥
(प्रीतिं प्रत्युत्तरलाभेच्छ्या कृते अतिथ्यतया
सम्बोधने ।
“अरे विकारसम्बोधे अररे त्वरयान्विते” ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अरलुः, पुं, (अरं जाति, ला + लु, अ + अर +
रस्य ल ।) श्योनाकवृद्धः । इत्यमरः ॥ शोनागाङ्
इति भाषा ।

अरविन्दं, स्त्री, (अराकाराणि दलानि तत्सा-
दृशात् अराः, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद्
+ श् ।) पद्मं । सारसपत्नी । इत्यमरः ॥ ताम् ।
रक्तकमलं । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्य्यांशुभिर्भिन्न
मिवारविन्दम्” । इति कुमारसम्भवे ।
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खिलत्वञ्जनमञ्जुलं ।
स्मरामि वदनं तस्यास्वारुचञ्चललोचनम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिका, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः ।) अरमञ्चः । अविदग्धः । यथा । “अर-
सिकेषु रमस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्धटः ॥

अराजकः, त्रि, (नान्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—
“चौमप्रायं जनपदं हीनमत्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं । (नियन्तृहीनः । प्रासनकर्त-
रहितः ।
“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्धृत्तं सततं लोकं राजा दखेन प्राप्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नान्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वती विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + क्तिच्,
नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
(“अरातिविक्रमालोकविक्रमविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वशं गच्छन्त्यगतयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरालं, त्रि, (अ + विच्, अरमालाति, आ + ला
+ क ।) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥
(“अरालैः खाभायादक्षिकरभकश्रीभिरलकैः” ।
इति आनन्दलहरी ।)

अरविन्दी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिका, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः ।) अरमञ्चः । अविदग्धः । यथा । “अर-
सिकेषु रमस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्धटः ॥

अराजकः, त्रि, (नान्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—
“चौमप्रायं जनपदं हीनमत्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं । (नियन्तृहीनः । प्रासनकर्त-
रहितः ।
“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्धृत्तं सततं लोकं राजा दखेन प्राप्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नान्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वती विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + क्तिच्,
नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
(“अरातिविक्रमालोकविक्रमविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वशं गच्छन्त्यगतयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरालं, त्रि, (अ + विच्, अरमालाति, आ + ला
+ क ।) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥
(“अरालैः खाभायादक्षिकरभकश्रीभिरलकैः” ।
इति आनन्दलहरी ।)

अरविन्दी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिका, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः ।) अरमञ्चः । अविदग्धः । यथा । “अर-
सिकेषु रमस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्धटः ॥

अराजकः, त्रि, (नान्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—
“चौमप्रायं जनपदं हीनमत्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं । (नियन्तृहीनः । प्रासनकर्त-
रहितः ।
“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्धृत्तं सततं लोकं राजा दखेन प्राप्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नान्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वती विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + क्तिच्,
नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
(“अरातिविक्रमालोकविक्रमविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वशं गच्छन्त्यगतयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरालं, त्रि, (अ + विच्, अरमालाति, आ + ला
+ क ।) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥
(“अरालैः खाभायादक्षिकरभकश्रीभिरलकैः” ।
इति आनन्दलहरी ।)

अरविन्दी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिका, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः ।) अरमञ्चः । अविदग्धः । यथा । “अर-
सिकेषु रमस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्धटः ॥

अराजकः, त्रि, (नान्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—
“चौमप्रायं जनपदं हीनमत्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं । (नियन्तृहीनः । प्रासनकर्त-
रहितः ।
“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्धृत्तं सततं लोकं राजा दखेन प्राप्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नान्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वती विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + क्तिच्,
नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
(“अरातिविक्रमालोकविक्रमविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वशं गच्छन्त्यगतयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरि

अरालः, ऐं, (अ + विच्, अरमालाति, आ + ला + क ।) सर्कारसः । मत्तहस्तो । इति मेदिनी ॥ वक्रहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) अष्टया कुलटा । इति शब्दरत्नावली ॥

अरिः, ऐं, (अ + इन् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ ("उपकर्षारिणा मन्थिनं मित्रेणापकारिणा" । इति हितोपदेशे) । [इति मनु.] ॥

"अनन्तरममिं विद्यादिभिरिविनमेव च" । चक्रं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खडिरभेदः । तत्पर्यायः । सन्दानिका र दाली इवदिग्गपत्रिका ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं । रक्ताक्षिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरिचं, स्त्री, (अ + च्च्यनेन, अ + इच् ।) कर्णः । हलि इति भाषा । तत्पर्यायः । केनिपातकः २ । इत्यमरः ॥ केनिपातः ३ । इति भरतः ॥ ("लोल-रग्निश्चरगैरिवाभितः" । इति माघः ।)

अरिन्दमः, त्रि, (अग्निं शत्रुन् कामादीन् वा टाच्यति दमयति, टम् + अन्तर्भूतग्यर्थे खच् मुम्, उपपद-समासः ।) शत्रुदमनकारकः । इति मुग्धबोध-व्याकरणं ।

("यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम । सेविता विषयाः एव यौवनेन मया तव" ॥ "ज्ञात्वा तु तदुत्सहं सर्वमादीप्तं पाण्डुरन्दराः । सुगङ्गां विविशुः सौमात्रा साद्धमरिन्दमाः" ॥ इति महाभारते ।)

अरिमर्दः, ऐं, (अरिं रोगरूपं शत्रुं मृदनाति, मृद् + अण्, उपपदसमासः ।) कासमर्दवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, शत्रुमर्दनकर्मी ।)

अरिमेदः, ऐं, (अग्नेर्विद्युदिरस्यैव मेदः सारः यस्य सः ।) वृद्धविशेषः । गडया धावला इति भाषा । तत्पर्यायः । इमिदः २ । रिमेदः ३ । गोधास्कन्दः ४ । अरिमेदकः ५ । अहिमारः ६ । पृति-मेदः ७ । अहिमेदकः ८ । विद्युत्सर्दः ९ । अर्य गुणाः । कषायत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । भुत-विनाशित्वं । शोयातिसारकामविध्वंससर्पनाशि-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र तदौषधं यथा,— "तुलां घृता नीलमहाचरस्य, द्रोगोऽम्भसः संश्रपयेदुथथावत् । पृत्वा चतुर्भागसे तु तैलं, पचेच्छनैर्गर्दपलप्रयुक्तैः ॥ कल्कगन्तारविदिग्गमिमेद-जम्बास्वयथीमधुकोत्पलाना । तत्तैलमाश्रये घृतं मुखेन, स्त्रैर्ये हिजाना विदधाति मयः" ॥ * ॥

महासहचरं तैलं ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥) अरिष्टं, स्त्री, (गिष हिंसायां कर्त्तृगि क्त, नञ्-समासः ।) सूत्रिकाटहं । ("अरिष्टप्रथ्या परिनीो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा" । इति रघुवंशे ।) अशुभं । तर्कः । मर्याचिह्नं । (यदुक्तम्, " रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।

अरि

तल्लक्षणमरिष्टं स्याद् गिर्यमप्यभिधीयते" ॥) शुभं । इति मेदिनी ॥ उपद्रवः । तत्पर्यायः । उप-लिङ्गः २ । उपसर्गः ३ । अत्रयं ४ इतिः पू उतातः ६ । इति हेमचन्द्र ॥ (मयः । यथा । द्वात्वारिष्टं । दशमूलारिष्टं । वल्ब्लारिष्टं ।

"अरिष्टं लघुपाकेन सर्व्वेभ्यः गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया वीजद्वयगुणैः समाः" ॥ इति वैद्यके ।)

("मर्याचिह्नार्थे लक्षणं यथा । नियतमर्या-ग्यापकलिङ्गं । इति माधवसंस्कृतीतरोगविनि-स्यगश्रुटीकाकृद्दिनयः क्तितः" ॥ * ॥ तत्र प्रकृत-वर्गीऽऽशुभे विकृतवर्गीऽऽशुभे दावपि वर्गी मर्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा यद्येवं मयदत्तिकाविभा-गेन यद्येवं पृथ्वपश्चिमविभागेन यद्युत्तमधम-विभागेन यद्यन्तर्वर्द्धिर्विभागेनातुम्भ्यारिष्टमिति विद्यात्" ॥ इति चरकः ।

"शरीरशूलयोः स्य प्रकृतविकृतिभेदेत् । तत्त्वमिष्टं समासेन व्यासत्तु निबोध मे" ॥ इति च सुश्रुतः ॥)

अरिष्टं, ए, (गिष हिंसायां कर्त्तृगि क्त, नञ्समासा-) लघुना । निम्बः । फेनिलवृत्तः । काकः । कडू पत्ती । इति मेदिनी । लघुभासुरः । इत्यनेकार्थ-ध्वनिमङ्गली । मद्यविशेषः । इत्तविकारमहिता भयाधिककृन्तीपिप्यन्यादिभूमिभेदगजाथादिभं-स्कारान् अरिष्टोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ॥ यस्य गुणाः । अर्णः शोथयद्गुणोक्तपद्मोगनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥

("द्वेषे चिन्तकालस्यं दयं दम्यतिवं भवेत् । आसथाग्निं यमैदमन्तु प्रोक्तं भयजोषितं ॥ यदपकौषधाम्भ्या सिद्धं मयं स ग्यासवः । अरिष्टं क्वाथमिद्धं स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितं" ॥ इति गार्ङ्गधरः ॥ गुणोऽस्य यथा चरकगोक्तं ॥

"शोकाश्रुतीश्रुतीशोधपाण्डुरोगेकारुचिज्वरान । हन्यमिष्टं कफकृतान्त्रोगान् भोजनशीपन ॥ * ॥ दन्तीचित्रप्रमलानाम्भयो पशुमलयो । भागान् पन्नागानापोथ्य जलद्वेगे विपाचयेत् ॥ त्रिफलाया दवानाश्च प्रतिपद्य त्रिपल तनः । रश्मे चतुर्थशेषे तु पूने शीते समापयेत् ॥ तुला गुडस्य तत्तिलुत्वं सासाद्धे घृतमाजने । तन्मात्रया पिवेद्विष्य अर्णोभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥ यदशुभोपाण्डुरोगे घृत्वातवर्द्धोऽनुलोमनं ॥ दीपनस्यार्कचिप्लव्ठं दन्यमिष्टमिदं विद्" ॥ इति दन्त्यमिष्टः । इति चरकः ॥

"अरिष्टो द्रवसंयोगसंस्कारादधिको गुणः । बह्वशेषहर्षश्चैत्र दोषाणां शमनश्च सः ॥ दीपनः कफवातघ्नः मर्यापित्तविरोधनः । शूलाध्मानोदरशोहृज्वरजीर्णाशसा हितः" ॥ इति सुश्रुतस्य ॥)

अरिष्टकः, ऐं, (अरिष्ट एव स्वार्थे क ।) फेनिलवृत्तः, इति शब्दरत्नावली ॥ रीठाकण्ड इति ख्यातः । अरिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ गिटा इति भाषा । (अस्य गुणा यथा,—

अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो यद्दृजिदुर्गमपातनः" । इति । एतत्फलचूर्णोहि कुतपाणां नेपालदेशीय-कम्बलागामित्यर्थः प्रक्षालनात् शुद्धिर्भवतीति शा-स्त्रविदो मनम् । यदुक्तं मनुना,

"कौषेयाविकयोरुषैः कुतपानामगिष्टकैः । श्रीफलैश्चुपट्टानां त्रौभागा गौरसर्षपैः" ॥ इति) अरिष्टतातिः, त्रि, (अरिष्ट + तातिङ् ।) क्षेमद्व-रः । शुभद्वयः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (स्त्री, शुभा-शंसनं । सौभाग्यबुद्धिः । कुशलातिशयः ॥ "तदत्र-भवता निप्यन्नाशिषां काममरिष्टतातिमाशा-स्मते" । इति महावीरचरिते ।)

अरिष्टदुष्टधीः, त्रि, (अरिष्टेन मर्यासूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य ।) व्यासद्वयमर्यासूचितलक्षणेन दु-षितबुद्धिः । मर्याकुबुद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । विवर्णः २ । इत्यमरः ॥

अरिष्टनेमिः, ऐं, (अरिष्टस्य नेमिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) जिनानां अतुल्यैश्वर्यस्तर्गतदाविशतितीर्थद्वयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विनतागर्भसम्भूतः स्वनामस्थानतः कश्यपमुनिपुत्रः, यथा हरिश्चन्द्र, "तार्क्ष्याग्निष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः । अरुणाश्यारुणश्चैव विनतायाः सुताः स्रुताः" ॥ यथा प्रपौत्रचित्तकस्य एव स्वनामस्थानो राजा, यथा, हरिश्चन्द्र, "चित्रकस्याभवन् एजाः पृथुर्विपृथुर्वेव च । अश्वर्गीगोऽशुखाशुखा संपाश्वकगवेषगौ । अरिष्टनेमिश्चश्च सुधर्म्मो धर्म्मश्च तथा" ॥ स्वनामस्थानतः प्रजापति । यथा रामायणे, आदिकाले महाभाषो ये प्रजापतयोऽभवन् । दन्तो विस्वानपरोऽरिष्टनेमिस्तथैव च । कश्यपश्च महाभागपथामासादपश्चिमी" ॥)

अरिष्टदमः, ऐं, (अरिष्टं तत्रामानमसुं सृष्टयति य, अरिष्टस्य सृष्टन नाशक इति वा ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुभाशुभनाशके त्रि ॥ (क्षणा । सगन्तु मायुरे कल्पे अरिष्टनामानमसुं सृष्टितान् ॥)

अरिष्टा, स्त्री, (अरिष्ट + स्त्रियां टाप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुको इति भाषा । (स्वनाम-स्थानात् कश्यपपत्नी, सा हि सर्वान् गन्धर्वान् जनयामास । यथा,— "अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानामितौशसः" ॥ इति हरिवंशे ।)

अरुः, [स्] ऐं, (अ + उमि ।) सूर्यः । इत्यादि-कोषः ॥ रक्ताखटवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरुः, [स्] ऐं, स्त्री, (अ + उम् ।) व्रणः । क्षतं । इत्यमरः ॥

अरुः, [स्] य, (अ + उमि ।) मर्मम् । सन्धि-स्थानं । इत्यादिकोषः ॥ अरुचिः, ऐं, (न कचिद्यत्र सः ।) रोगभेदः । स च सखिभलाशेषेभ्यवहारामामर्थ्यरूपः । इति रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकः २ । अश्रद्धा ३ । अनभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुचिः, ऐं, (न कचिद्यत्र सः ।) रोगभेदः । स च सखिभलाशेषेभ्यवहारामामर्थ्यरूपः । इति रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकः २ । अश्रद्धा ३ । अनभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुचिः, ऐं, (न कचिद्यत्र सः ।) रोगभेदः । स च सखिभलाशेषेभ्यवहारामामर्थ्यरूपः । इति रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकः २ । अश्रद्धा ३ । अनभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुचिः, ऐं, (न कचिद्यत्र सः ।) रोगभेदः । स च सखिभलाशेषेभ्यवहारामामर्थ्यरूपः । इति रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकः २ । अश्रद्धा ३ । अनभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुचिः, ऐं, (न कचिद्यत्र सः ।) रोगभेदः । स च सखिभलाशेषेभ्यवहारामामर्थ्यरूपः । इति रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकः २ । अश्रद्धा ३ । अनभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुचिः, ऐं, (न कचिद्यत्र सः ।) रोगभेदः । स च सखिभलाशेषेभ्यवहारामामर्थ्यरूपः । इति रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकः २ । अश्रद्धा ३ । अनभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुचिः, ऐं, (न कचिद्यत्र सः ।) रोगभेदः । स च सखिभलाशेषेभ्यवहारामामर्थ्यरूपः । इति रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकः २ । अश्रद्धा ३ । अनभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरु

भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
 नास्ति रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
 भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वर्तते ॥
 इति सुश्रुतः । अरुणां प्रारक्तोक्तदृष्टविधस्मर-
 दृष्टामध्ये परिगणितो वस्तुवेग्यरूपः स्मरदृष्टा-
 विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—
 “अस्वसौख्यं तापः पाण्डता कृपताऽरुचिः ।
 अरुचिर्वस्तुवेग्यं सर्व्वचारंगिता दृष्टिः” ॥
 अरुजः, प, (रुजति, रुज् + क, नञ्समासः) अरु-
 र्गवदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सौंदर्यलि इति
 भाषा । (स्वनामन्यातदानवविशेषः ।
 “प्रतापोऽश्चिग्रीः कुम्भः सन्तापो गगनप्रियः ।
 अनुकृतो हृदि हृदो वगह संहरुऽरुजः” ॥
 इति हृदिवंशे ।)
 अरुणां, स्त्री, (अ + उरन् ।) कर्म्म । सिन्दूरं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अरुणा, प, (अ + उरन् ।) सूर्य्यसार्धः । स तु
 विनतापत्रः गरुडज्येष्ठभावा च । तत्पर्यायः ।
 हरुसत् २ अरुना ३ काशपि ४ गरुडाग्रजः ५
 सूर्य्यः । अरुदन्तः । अरुक्तभागः । ईधदत्तवर्गः
 इत्यमरः । सन्ध्याभागः । शब्दरहितः । कपिल-
 वर्गः । कृष्टभेदः । अरुणागुणविशिष्टे तु वाच्य-
 लिङ्गः । इति मेदिनी ॥ एतद्गवत्तः । गुडः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्गयुक्तः कृष्ण-
 मिथिलरक्तवर्गविशिष्टः ।
 “कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते विमलाम्बरः” ।
 इति रामायणे ।)
 अरुणाकर्मन्, स्त्री, (कृष्णसर्प इत्यादिवत् नित्यकर्म-
 धारय ।) सौन्दर्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरुणालोचन, प, (अरुणो रक्तं लोचने यस्य स ।)
 पारिवतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरुणासारथि, प, (अरुणः गरुडाग्रजः सार्धथिर्यस्य
 सः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रिया टाप् ।) अतिविधा ।
 श्यामा । मन्त्रिणा । निरुवा । इति मेदिनी ॥
 इन्द्रवारुणी । गुह्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुक्ति-
 तिका । इति शब्दमाला ॥
 अरुणात्मजः, प, (अरुणस्य आत्मजः, धर्ष्टीतत्पुरुषः ।)
 जटायुपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अरुणावर्गज, प, (अरुणस्य अवर्गजः धर्ष्टीतत्पुरुषः ।)
 गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“अरुणावर्गं श्रीमानारुणो हृदो हृदि ।
 सुवर्गं स्वेन वपेथा मृगो रवेचोत्तमम्” ॥
 इति हृदिवंशे ।)
 अरुणोदयः, प, (अरुणस्य तालादित्यस्य उदयो यत्र
 सः ।) सूर्य्योदयात् पूर्व्वं मुहूर्त्तद्वयकालः । यथा,—
 “चतस्रो घटिका प्रातरुणोदय उच्यते ।
 यतीना स्नानकालोऽयं गङ्गास्नःसदृशः स्मृतः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥ (यदुक्तं,—
 “रजनीशेषयामस्य शोधार्द्धमरुणोदयः” । इति ।
 “वृत्तं प्रशंसत्यजसं यो घघटाताडोऽरुणोदये” ।
 इति मनुः ।)

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले एण्य-
 विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
 माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।
 “सूर्य्यग्रहगतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलं ॥
 माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कौटिभास्करा ।
 दद्यात् स्नानार्घदानाभ्यामायुगारोग्यसम्पदः ॥
 अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 गङ्गाया यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहणैः समा” ॥
 कौटिभास्करा कौटिसप्तमीतुल्या । सूर्य्यग्रहण-
 फलं स्नानं सन्निहिते बुद्धिगन्तङ्गा इति
 न्यायात् । तेन ब्रह्मणसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गा-
 स्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र
 ब्रह्मणसूर्य्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणातासंज्ञे-
 गान्वयात् कालाना स्नानाना तत्फलानामपि ब्रह्म-
 णतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्ण-
 सप्तम्यां पूर्णापरयोरेव अरुणोदयकाले सप्तमी तत्र
 पूर्व्वदिने तत्काले स्नानं ।
 “चतस्रो घटिकाः प्रातरुणोदय उच्यते ।
 यतीना स्नानकालोऽयं गङ्गास्नःसदृशः स्मृतः” ॥
 त्रियामा रजनी प्राङ्मुख्याद्यन्तचतुष्टयं ।
 नाडीना तदमे सन्धे दिवसाद्यन्तमञ्जितं” ॥
 इति कालमाध्ववीर्युतब्रह्मवैवर्त्तियन पूर्व्वस्य तत्-
 कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धितिनकर्त्तव्यकर्मोक्तत्वं
 इत्यस्य चेत्तद्गुणविधानात् । अतएव दक्षेण
 तत्कालमात्रं स्यात्तद्व्यतिरिक्तं ॥ * ॥ अत्र-
 णोदयकाले मुहूर्त्तान्यनतिथिलाभ एव स्नानं ।
 “वनोपवासस्नानादौ घटिकेका यथा भवेत् ।
 उदये सा तिथिर्याद्या आद्यादावस्वर्गामिनी” ॥
 इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्त्तं
 आद्ययोग्यकालानुगोघाटिति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्त-
 वचने घटिका दशरूपा । परवचने नाडीनामा-
 द्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यात् ॥ * ॥ ये तु सूर्य्यो-
 दयात् प्रागपि प्रातःस्नानविधानात् तत्रैव माघ-
 सप्तम्यान्वयफलनिविधानादित्याहुस्तस्मिन् ।
 प्रक्रमान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वे इति त्रैभिर्निसूत्रेण
 प्रक्रमभेदे गुणविश्लेषः । अतएव कल्पतरु-
 मन्त्राकार्यो ।
 “य इच्छेदित्थान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
 प्रातःस्वाधी भवेन्नियं दौ मासौ माघफाल्गुनौ” ॥
 इति । विष्णुस्मृतौ । “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनामु” । इति नित्यस्नानप्रक्रमणात् प्र-
 क्रमज्ञानास्नानात् प्रक्रमज्ञानाधिकरणान्यायेन
 कास्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।
 किन्तु कास्यक्रमे प्रसङ्गान्निसिद्धिरिति ॥ * ।
 अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-
 कास्यस्नानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
 श्चित्तवत् सहदनुष्ठानं । “प्रधानस्याक्रिया यत्र
 साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नास्ति च तत्क्रिया” । इति कात्यायनवचनात् ।
 “न स्नानमाचरेद्भूक्ता नातुरो न महानिधिः ।
 न वासोभिः सहार्जसं नाविज्ञाते जनाप्रये” ॥

अरु

इति मनुवचनेनैकदाजस्रज्ञाननिषेधात् ।
 “धर्मविज्ञाचरेत् स्नानमात्रिकश्च पुनः पुनः” ॥
 इति मनुवचनाच्च । अतएव नादीमुखप्रक्रम-
 षोषे प्रधानानामपि कास्यानां तत्तद्देशकाल-
 विहितानां तन्मगैव सिद्धिरिति आहुचित्ना-
 मणिः ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरा सह
 दनुष्ठानं । गुणतागतस्यात् फलतागतम् इति
 न्यायेन फलं बोध्यं । तत् इन्द्रोद्गीर्गुडादिमाधुये
 भेदवन्निर्द्दुष्टमशक्यं ।
 “पदान्तर्गुपि कन्यास्ये रवौ आर्द्धं प्रणस्यते ;
 कन्यागते पश्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥
 इति हेमाद्रिछतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचन
 प्रागर्द्धं कार्त्तिकमनमासाब्दविशेषं ।
 “दृष्टकालाश्रमत्तेत्रदयदादभनोर्गुणाः ।
 सुहृष्टस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥
 इति ब्रह्मपुराणोक्तवत् ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकदापि
 नानास्नानं ।
 “विधुवदिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थो विधानतः” ।
 इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तन्न
 प्रसङ्गयोगसम्भवाच्च” । अतएव गङ्गावाक्वावली
 तीर्थचिन्तामणयोः । यत्तु प्रयागे व्यहस्नानं क्रोडी
 कृतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारणसाङ्गान्ये-
 पनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं तदनुष्ठानं तदा सक्तं
 स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्तद्व्यफल-
 कामनायां तदानन्यापत्तेश्च्युक्तं ॥ * ॥ स्नाने
 परिपाटीमाह कृत्यकल्पलताया विष्णुः । सप्त
 वरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिगमि निधाय
 “यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तमु जन्मसु ।
 तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी” ॥
 इत्युच्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकं द्विदं । तिथि
 कृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माकरीपद-
 मकरार्कश्च अचान्द्रमासीयतिथिपरं ।
 “तिथिकृत्ये च कृष्णादि त्रिते शुक्लादिमेव च ।
 विवाहादौ च सौमदि मासं कृत्ये विनिर्द्दिशत्” ।
 इति ब्रह्मपुराणान्धन्वन्तरादित्वेन तथा युक्तं
 त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।
 “यस्मान्धन्वन्तरादौ तु रथमापदिधाकरा ।
 माघमासस्य सप्तम्या तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
 अरुणोदयवेलाया तस्यां स्नानं महाफलं” ।
 अतएव नागसिंहे ग्याग्यायामित्युक्तं । यथा,—
 “महानवम्या दादश्या भगण्यामपि चैव हि ।
 तथा द्वायदतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥
 माघमासे तु सप्तम्या ग्याग्यायान्तु वर्ज्जयेत्” ।
 दादश्या शयनोत्थानदादश्या । भगण्यां प्रकृष्वज
 पातभगण्यामिति कल्पतरुः । अत्र महानवम्यादि
 माहचर्याचान्द्रत्वे प्रतीयते । अतएव चतुर्दश
 मन्वन्तरादिगणने कापि न गण्यन्तेव । यथा
 भविष्यमत्स्ययोः ।
 “अश्वयुक् शुक्लनवमी दादश्री कार्त्तिकी तथा ।
 तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
 आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

अरु

आवयस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
 कार्तिकी पाषाणुनी चैत्रौ ज्यैष्ठौ पक्षदशौ सितौ ॥
 मन्वन्तरादयस्त्वैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥
 अत्र अमावास्याष्टमीत्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः-
 पुनस्तथापदोपाकीर्तनादानात् । उपक्रमोपसंहा-
 रयोः शुक्लत्वकीर्तनाच्च ॥ अत्र कामधेनौ तृतीया
 चैव माघस्येति । कल्पतगौ तु तृतीया चैत्रमास-
 स्येति लिखितं । अत्र पाठद्वये श्रीपतिरत्नमा-
 लाया । “अश्वयुजि शुक्लवन्मौ द्वादशपूर्जं मधौ
 तृतीया च” । इति पाठाच्चैत्रतृतीयायैव ग्राह्या ।
 श्रीदत्तोऽप्येवं । माघसप्तम्याश्चात्रत्वं मौगगमेऽपि ।
 “अर्कपत्रैः सवदरेर्दूर्वात्तसचन्दनैः ।
 अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
 माघेऽथ फाणुने वापि भवेद्दे माघसप्तमी ।
 माकगीति च यत्प्रोक्तं तत्राथोत्तदप्रतिनात्” ॥
 अष्टाङ्गविधिना ।
 “योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्मूर्ध्नि निवेदयेत् ।
 ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतं” ॥
 इति भविष्यपुराणीयेन । अष्टादित्यपुराणे ।
 “ऋत्तगार्गिर्विशेषेण यत्कर्म विहितं नरैः ।
 दैवं वाप्यथवा पैथ्यं तदन्यत्रापि दृश्यते” ॥ * ॥
 अर्थमन्वन्त ।
 “जननी मर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तमप्रिके ।
 सप्तम्या ह्यतिके देवि नमस्ते गविमण्डले” ॥
 प्रणाममन्वन्तु ।
 “सप्तमप्रिवहृष्टीत सप्तलोकाप्रदीपन ।
 सप्तम्या हि नमस्तुभ्यं नमोऽनुन्ताय वेधसे” ॥
 सप्तमिश्वः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अरुणोपलः, ऐ. (अरुणः उपलः, कर्मधारयः ।)
 रक्तवर्गमणिविशेषः । चुनो इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । पद्मगणः २ लोहितकः ३ लक्ष्मीपत्न्य ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अरुन्तः, त्रि. (अरुन्ति मर्म्मणां तृदति, तृद +
 खण् + मुम् च ।) मर्म्मपीडकः । तत्पर्यायः ।
 मर्म्मस्पृक् २ । इत्यमरः ॥ (परुषः । कटोरः ।
 अत्रगकटुः । “माकन्दं मकन्दन्तुन्दिलमसुं गा-
 ह्वस्व काकः स्वयं कर्गारुन्तुदन्तरेण कणितं
 त्वा मन्महे कोकिलः” इति भासिनीविलासः ।
 मर्म्मपीडाकः । हृदयग्राहिरूपमर्म्मस्थानस्पर्श-
 कारी । यथा,
 “नारुन्तुदः स्यादात्तीऽपि न परद्रोहकर्मधी” ।
 इति मनुः ।
 “नीज्जगानारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्”
 इति माघः ।
 “अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
 इति रघुवंशे ।
 अरुन्वती, स्त्री, (न रुन्वती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्प-
 र्यायः । अक्षमाला २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा
 कर्दमसुनिरुन्वा मज्जामाप्ती । इति श्रीभागवतं ॥
 आक्राणो सप्तमिमध्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्या उदयः ।
 गतायुषस्तां न पश्यन्ति । (यदुक्तं,—
 “दीपनिर्वाणस्य च मुहृदाक्यमरुन्वतीं

अरो

न जिघ्रन्ति न प्रदग्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः” ॥
 यथा च सुश्रुते,—
 “न पश्यति स नक्षत्रां यच्च देवीमरुन्वतीं ।
 भुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषः” ॥)
 सप्तपदीगमनान्तरं जामाता मन्वं पाठयन् बधूं
 तां दर्शयति च ॥
 अरुन्वतीजानिः, ऐ. (अरुन्वती जाया यस्य सः,
 निष् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अरुन्वतीनाथः, ऐ. (अरुन्वत्या नाथः, षष्ठीतत्-
 परुषः ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अरुक्कः, ऐ. (अरुक्कर्मस्थानं कारयति पीडयति,
 क् + क ।) भस्मातकवृत्तः इति शब्दरत्नावली ॥
 अरुक्करं, स्त्री, (अरु करोति अरु + कृ + ट, उप-
 पदसमासः घत्वम् ।) भस्मातकफलं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 अरुक्करं, ऐ. (अरुः करोति, अरु + कृ + ट, घत्वम्
 उपपदसमासः ।) भस्मातकवृत्तः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 अरुक्करं, त्रि. (अरु करोति, अरु + कृ + ट,
 घत्वम्, उपपदसमासः ।) शशाङ्कः । जतकारकः ।
 इति मेदिनी ॥
 अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह + क, नञ्समासः ।)
 भृशार्थी । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला
 इति ख्याता ।
 अरुप, त्रि. (नान्ति रूपमस्य ।) रूपग्रन्थः ।
 यथा । “अरूपवतातीसाराटाविवारुण्य” । इति
 रत्नितः । कृत्स्नरूपः ।
 (“इमामरूपामसतीं भद्राविद्यामि मानुधीम्” ।
 इति रामायणे ।)
 अरुषः, ऐ. (ऋ + ऊषनः ।) सर्पनिशेषः । इत्यगादि-
 कोषः ॥ सूर्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादि-
 वृत्तिः ॥
 अरे, व्य. (ऋ + णः ।) नीचसम्बोधनं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अरे इति भाषा । अपाकृति । अस्ययाः
 इति मेदिनी । (बोधाज्ञाने ।) अपकृतौ । “अरे
 चेतोमीनः । समगामधना यौवनजले व्यज त्वं
 स्वच्छन्दं युवति श्लघौ पश्यसि न किम्” । इति
 शान्तिशतके । “अरे अनुद्धनः निरपराधमान
 कुलकदनः सहपातकित अशिष्टविकृतचेयः”
 इति महावीरचरिते ।)
 अरेरे, व्य. (अरे + वीष्वाया विकृतिः ।) अयम-
 सम्बोधनं । इति जटाधरः ॥ सक्रोधाङ्गानः । इति
 शब्दमाला ॥
 अरोक, त्रि. (रुक् + षज, नञ्समासः ।) निष्प्रभ-
 दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ शोकश्चिदन्तद्विदितश्च ॥
 अरोचकः, ऐ. (न रोचयति प्रीणयति, रुच् +
 णिच् + ण्यत्, नञ्समासः ।) रोगविशेषः ।
 अरुचिर्भोग इति भाषा । तस्य निदानरूपः ।
 “वातादिभिः शोकभयातिलोभ-
 क्रोधैर्मनोप्राणनरूपगन्धः ।
 अरोचकाः स्युः परिश्रुष्टदन्त-
 कषायवक्रोऽस्य मतोऽनिलिनः ॥

अरो

कटुस्त्वृष्णं विरसश्च पूति
 पित्तेन विद्यास्त्वृष्णश्च वक्रः ।
 माधुर्यं पैष्णित्स्त्वृष्णश्चैव-
 विरसश्च मन्वयुतं कफेन” ॥ इति माधवकरः ॥
 अरोचकाः न भोजने रश्चिमुत्पादयन्ती अरोचका
 व्याधयः पक्ष वातजादिभेदैः ॥ * ॥ वातिकस्य क-
 क्षणमाह । परिश्रुष्टदन्तः अक्षमस्तुनेव परि-
 श्रुष्टो दन्तो यत्र सः । तथा कषायवक्रः कषाय-
 रसं वक्रं यत्र सः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
 “कटुस्त्वृष्णं विरसश्च पूति
 पित्तेन विद्यास्त्वृष्णश्च वक्रः” ।
 कटुस्त्वृष्णित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य क-
 क्षणं ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह । लवणस्य वक्रं कफज-
 लक्षणं पठनीयः । यतो विदग्धः श्लैष्मा लवण-
 भावमुपैति ।
 “माधुर्यं पैष्णित्स्त्वृष्णश्चैव-
 विरसश्चैव मन्वयुतं कफेन” ।
 पैष्णित्यं सुवस्याभ्यन्तरे । विरसत्वं वहिः ॥ * ॥
 आगन्तुपमाह ।
 “अरोचकं शोकभयातिलोभात्
 कोषाटाहृष्टाशुचिगन्धेन स्यात् ।
 स्वाभाविकं चास्यमद्यारश्चिद्य
 त्रिदोषजे नैकसम्भवेच्च” ॥
 क्रोधादित्यादिशब्देनाहृष्टायोरणनरूपयोरोहणं ।
 स्वाभाविकं अविज्ञातसं ॥ * ॥ विदोषणमाह ।
 नैकसं अनेकसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन
 सूर्ये विकृतिमभिधायान्यदेशे विकृतिमाह ।
 “हृच्छलपीडनयुतं पवनं पित्तात्
 तद्द्राहृच्छोधवज्जलं सकफप्रसेकं ।
 श्लेष्मात्मकं वज्जलं वज्जलिभ्य विद्यात्
 वंगुण्यभोहृष्टनामिश्चापमश्च” ॥
 हृच्छलपीडनयुतं हृष्टि श्लेष्मेन पीडनं तेन युतं ।
 चोष पाश्वस्यिनाधिनेव सन्तापः । वज्जलिभ्य-
 दीपे । वज्जलं उक्तसारादिभोगयुक्तं । वंगुण्यं
 मनसो व्याकुलत्वम् । जडता युन्याङ्गता । अपरं
 आगन्तुं । भक्तदेषाभक्तच्छन्दो च कस्युत्पात्था-
 मरोचकत्वेनैव संश्रुती ॥ * ॥ हृष्टभोजनकषया
 लक्षणानि पृथगाहृ ।
 “प्रतिप्रान्तुं सूर्ये चान्नं यत्र नास्वादेत नरः ।
 अरोचकः स विज्ञेयो भक्तदेषमनः प्रदग्” ॥
 आस्वादत अन्नस्य मियना न प्राप्नोति । तदन्नं
 मिय न लगति इति यावत् ।
 “चित्तियत्वा तु मनसा दृष्टा स्पृष्टा च भोजनं ।
 देशमायाति योजनोभेददेषः स उच्यते ॥
 कृपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तनिरोधतः ।
 यत्र नात्र भवेच्छुद्धः सोऽभक्तच्छन्द उच्यते” ॥ * ॥
 अथाभोचकस्य चिकित्सा ।
 “भोजनाय सदा पथ्य लवणाद्रकभक्ष्णः ।
 रोचनं दीपनं वज्जलिङ्गाकण्ठविशोधनं ॥ २ ॥
 प्रदग्भेदसञ्चापि रुधुना सह योजयेत् ।
 अरुचिश्चासकासन्नं प्रतिशयायकफापहं ॥ २ ॥
 पक्वाश्चका मिसा श्रुतवाग्निगा वक्रगालिता ।

शरो

एकानवकूपरुमरिचैवधुजिता ॥
 पानकस्यास्य गण्डुषं धारयित्वा मुखे मुञ्जः ।
 अर्वाचं नाशयत्येव पित्तं प्रशमयेत्तथा ॥
 अक्षिकापानं ॥ ३ ॥
 “राजिका जीरका भट्टो भट्टं हिङ्गु सनागरं ।
 सैन्धवं दधि गोः सर्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्याद्भ्रूचरत्तमा ।
 तन्मत्तद्वेत् सद्यो गोचनं वज्रवर्जनं” ॥
 तन्त्रं ॥ ४ ॥
 “गन्धमावर्जितं दग्धं निबद्ध दधि माहिषं ।
 एकीकृत्य पटे घृष्टं शुभ्रशर्कराभ्यां समं ॥
 एलायवकूपरुमरिचैश्च समन्वितं ।
 नास्त्रा शिखरिणी कुर्व्यात् रुचिं सकलवक्त्रभा ॥
 शिखरिणी ॥ ५ ॥
 हे पत्तं दाडिमाट्टौ खण्डाद्योषपलत्रयं ।
 त्रिसुगन्धिपल्लवैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
 तत्रागं मात्रया भुक्तमगोचकहं परं ।
 दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसञ्चकासजित्” ॥
 दाडिमाट्टिचूर्णं ॥ ६ ॥

“लवङ्गकक्कोलमुश्रीं चन्दनं
 नतं सनीलोत्पलकृष्णाजीरकं ।
 जलं सङ्घ्रायागुरुभृङ्गकंसं
 कणा सविश्या नलदं सहैलया ॥
 तुषारं जातीफलवङ्गगोचन-
 सिताम्भभागाः सकलं विचूर्णितं ।
 सुगोचनं तर्पणामघ्रिदीपनं
 बलप्रदं दृश्यतमन्निदोषजित् ॥
 उगोविवन्धं तमकं गलयहं
 सकामिहृक्काकचिधण्डीनमं ।
 यद्दृश्यतीसारसुगन्तं तथा
 तथा प्रमेहान्निखिलाग्निहन्ति हि” ॥
 कक्कोलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं
 बालकं । भृङ्गत्वकं । नलदमुश्रीं । तुषारः कूपरुः ।
 लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यगोचकाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥

(“यथागुः पञ्चकोलस्य कुलत्याढक्ययुषकं ।
 सुदुग्धया वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
 संहिङ्गुन्यथयाष्टौ च यज्जनं सप्रशस्यते ।
 अगन्तिघृतवत् अष्टं भोजनारोचकैक्यपि ॥
 कारवल्ली पटोलश्च पलायुः सुरयां शटी ।
 लवणं धान्यकं अष्टं प्रलेहश्च कटुत्रिकं ॥
 शठीसर्षपवान्तकं शतपथ्या यमानिका ।
 तुगडीरकस्य मूलानां शाकं अष्टं प्रशस्यते ॥
 गोधूमपुलिका अष्टा भृङ्गाङ्गुरीरगोचके ।
 जाङ्गलानि च मासानि भोजयद्विधुषगन्तमः” ॥
 इति हारीतोक्तप्रथ्यादिनियमः ॥ ८ ॥

“अरचौ कवलो याद्वौ धूमाः समुखधावराः ।
 मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाश्वासनानि च ॥
 कुष्ठसौवर्षलाजाजी शर्करामरिचं विडं ।
 धात्रेलापद्मकोशीरं पिप्यस्युत्पलचन्दनं ॥
 लोधं तजोवती पथ्या न्युषणं सयवाद्युगं ।
 आर्द्रा दाडिमनिर्ग्यासाश्चाजाजी शर्करायुतः ॥

शरो

सतैलमाह्निकाप्येते चत्वारः कवलग्रहाः ।
 चतुर्गोशुचकान् हन्युर्वाताद्येकत्रसर्वजान् ॥
 कारवी मरिचाजाजी द्राक्षादृक्षासदाडिमं ।
 सौवर्षलं गुडं क्षौद्रं सर्वागोचकनाशनं ॥
 वन्तिः समीरगो पित्तं विरेकं वमनं कृपे ।
 कुर्व्याद्दद्यान्कूलानि हर्षणाश्च मनोज्ञजे” ॥
 इति चर्कोक्तास्यचिकित्सा । मनिदानलक्षणं चि-
 कित्साद्याह ॥ * ॥ सुश्रुतः ।

“दोषैः पृथक् सङ्घं च चित्तविपर्ययाच्च,
 भक्त्यायेनैव हृदि चावतते प्रगाढं ।
 नात्रोक्तचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
 भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 हृत्कल्पपीडनयुतं विस्मानगतं,
 वातात्मके भवति लिङ्गमगोचके तु ।
 हृदाहचोषबहुता मुखतिक्तता च,
 मूर्च्छां सटड् भवति पित्तकृतं तथैव ॥
 कण्डूगुरुत्वकफसंस्वसादतन्त्राः,
 श्लेष्मात्मके मधुगमास्यमगोचके तु ।
 सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि,
 रूपागण्ठास्य हृदये समुर्दिग्यन्ति ॥
 संग्रगशोकभयविजृम्भिते तस्मिन्,
 चिन्ताकृतो भवति सोऽप्युचित्प्रनाशः” ॥ * ॥

चिकित्सा यथा,—

“वाते वचाश्च वमनं कृतवान् पिबेच्च,
 स्नेहं सुगन्धिं च योषाजलेन चूर्णं ।
 कृष्णाविडङ्गयवस्महरेणुभागार्गी,
 * शस्त्रेण हिङ्गुलवणोत्तमनागराणां ॥
 पित्तं गुडाम्बुमधुर्वमनं प्रशस्तं,
 स्नेहः समन्यवमितामधुमर्पिगुः ।
 निम्बाम्बुवामितवतः कफजंनुपानं,
 राजद्रुमांश्चमधुना तु सदीप्यकं स्यात् ॥
 चूर्णं यदुक्तमथवानिलजं तटैव,
 सर्वैश्च सर्वैकृतमेवमुपक्रमेत् ॥
 द्राक्षापटोलविडङ्गत्रिकीरनिम्ब-
 मूर्वाभयाक्षवदरगामलकैन्द्रवर्तं ।
 वीरं कञ्जद्वयपल्लवैश्च पिष्टे-
 न्हं पचेत् सुगन्धिमुच्यते यथावत् ॥
 मुस्ता वचा त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च,
 भागार्शुं कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
 मुत्रेऽपि हिमदमृत्रयुते पचेद्वा,
 पाठान्तगामतिविधा रजनीञ्च मुख्या ॥
 भग्नकिमकममृताश्च सलाङ्गलाख्या,
 नचं पचेत्त संहिषस्य विधानविदा ।
 यतान्नं सन्ति चतुर्गो लिहत्सु लेहान्,
 गुल्मकारुचिश्चरुनकण्ठहृदामयाश्च ॥
 सात्त्व्यान् स्वदेशरचितान् विविधाश्च भक्ष्यान्,
 पानानि मूलफलधातवरागयोगान् ।
 अद्याद्रसाश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
 र्भुञ्जीत वापि लघुस्तनमःसुखानि ॥
 व्यास्यापन विविधवदं विरेचनञ्च,
 कुर्व्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
 जीर्युषणानि रजनीत्रिकलाद्युतानि,

शर्क

चूर्णीकृतानि यवशूकविभिभित्तानि ॥
 क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनाश-
 मन्वानि तिलकटुकानि च भेषजानि ।
 मुस्तादिराजतखर्गदशाङ्गसिद्धैः,
 कार्यैर्ज्येन्मधुयुतैर्विधिश्च लेहैः ॥
 मूत्रासवैर्गुडैकृतैश्च तथात्परिहैः,
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेषयव कफवातहृते विधिश्च,
 शान्तिं गते ऊतभुजि प्रशमाय तस्य ॥
 इच्छाभिघातभयशोकहृतेऽन्तरभौ,
 भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।
 अर्धेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय,
 पौर्णागिकैः श्रुतिपर्यन्तनुमानयेत् ॥
 दैन्ये गते मनसि बोधनमत्र शस्तं,
 यद्यत् प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु ॥ * ॥
 रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीकाद्येन भावयेत् ।
 जम्बीरस्य रसैर्वापि आर्द्रकस्य रसेन वा ॥
 मानुनुङ्गस्य तोयेन तस्य मज्जरसैर्बुधः ।
 पश्चाद्दिशोऽप्ये सर्वास्तान् टङ्ग्याश्चावधारयेत् ॥
 देवपथ्यं बाणामितं रसपादं मृतामृतं ।
 मासमात्रञ्च तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ॥
 सर्वागोचकशूलार्चित्तमामवातं सुदारुणं ।
 सोऽयं निवारयत्याशु केशरी कर्गिणं यथा” ॥
 सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वेद्यकरसेन्द्रसार-
 संग्रहः ॥)

शर्कः क, तापे । (चुर्गादि उभयपदी सेट् ।) स्तुतौ ।
 इति कविकल्पदुमः ॥ एकककारः प्रकृतिः पश्चा-
 द्दफनिमित्तकदित्वं विभाषया वक्तव्यं । तेन क
 अर्कयति अर्कयति एवं सर्वत्र । इति दुर्गादासः ॥
 अर्कः, ए, (अर्च + कर्मणि घञ्, कुत्वम् ।) सूर्यः ।
 इन्द्रः ताम्रः स्फटिकः । इति मेदिनी । पण्डितः ।
 इति शब्दरत्नावली । ज्येष्ठभ्राता । इति दण्डा-
 दिनाथः ॥ लक्षणया रविवारः । इति ज्योतिषं ॥
 रत्नविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 दीर्गदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकाण्डकः
 ५ विर्तागः ६ क्षीरी ७ खञ्जुः ८ शीतपथ्यकः
 ९ जम्बनः १० क्षीरपर्णी ११ विकीरगाः १२
 सदापथ्यः १३ सूर्याङ्ग १४ आस्फोटकः १५ वृष-
 फलः १६ शुक्फलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः १८ आस्फोटः १९ गणारूपः २० मन्दारः
 २१ अर्कपर्णीः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेता-
 र्कपर्यायः । अर्कः १ राजार्कः २ प्रतापसः ३
 गणारूपी ४ * ॥ अथ शक्ताकर्कपर्यायः । विश्वोरः
 १ सदापथ्यी २ रूपिका ३ आदित्यपथ्यिका ४
 दिव्यपथ्यिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाला ॥
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्व । अग्निकारित्वं ।
 वातशोथत्रणार्शुःकुष्ठक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कफदोषनाशित्वं । नीक्षालत्वञ्च । अस्य
 क्षीरगुणाः । क्रिमिदोषत्रणनाशित्वं । कुष्ठार्शु-
 उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तस्य पर्यायगुणाः ।
 “श्वेतार्का गणारूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः स बालार्कः प्रतापसः ॥
 रक्तोपररोऽर्कनामा स्यादर्कपर्वो विकीर्णः ॥
 रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्कोतः प्रकीर्तितः ॥
 अर्कद्वयं सगं वातकुष्ठकण्डावधव्रणान् ॥
 निहन्ति श्रीहृत्गुल्मार्शःश्लेष्मोदरयकृतक्षमीन् ॥
 शुक्लार्ककुसुमं खड्यं लघु दीपनपाचनं ॥
 अरोचकप्रसेकार्शःकासाश्वसासनिवारणं ॥
 रक्तार्कपुष्पं मधुगं सतिहं ॥
 कुष्ठक्षमिघ्नं कथनाशनञ्च ॥
 अर्शां विषं हन्ति च रक्तपित्तं ॥
 संयाहि गुल्मं श्वयथौ हितं तत् ॥
 क्षीरमर्कस्य तिलोष्णीं स्निग्धं सलवणं लघु ॥
 कुष्ठगुल्मोदरहरं श्लेष्मेतद्विरेचनं ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निर्यासविशेषः । अ्यागक
 इति अ्यागवीभाषा । तस्य विधिर्ग्रन्था,—
 “द्रव्यकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।
 तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तमगुणं प्रिये ॥
 एषकं दन्ते सन्निपाते सङ्करेऽसाध्यगोगिणि ॥
 क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा नु विनाशका ॥
 अ्याद्ये गुणा गुणाः सर्वे द्वितीयश्च ततो लघुः ॥
 तृतीयं शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थे नातिदोषकृत् ॥
 पञ्चमं दोषग्रहितं गुणसद्यःप्रकाशकं ॥
 पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चाननोऽब्रवीत् ।
 वर्धमानान्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहर्निशं मया ॥
 सम्पूर्णं नैव जायेत कन्योऽर्कस्य दृष्टाननं * ॥
 एवारे परसर्द्धं च दिवाको यस्तु निर्मितः ॥
 रमणीयु प्रदातव्यो विलोमात् पम् योजयेत् ॥
 लोहचूर्णं गैरिकञ्च खटिका मृष्टमृत्तिका ।
 मृत्तिकास्थिभवं चूर्णं काचं कौकसञ्च रज ॥
 यतानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका
 भ्रणनोया पञ्चमूत्रं स्वराश्वमद्विधोऽह्वै ॥
 गजाजसम्भवाभ्याश्च शटिनं तदिदणोषधेत् ॥
 यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा संमर्दयत्तत् ॥
 लघुहस्तः कुलानोऽस्य कुर्यादथन्व मुनिर्मलं
 यथेष्टा स्थालिका कुर्यात् अङ्गुलप्रान्तमागिका ॥
 एयुबुधोदमाकागं ह्यङ्गुलात्सधवेष्टनी
 सारिकान्ते तु परिधिं अङ्गुलात्सधवेष्टनी ॥
 विनिर्भाशाय सार्थन्ते यथा शिग्न्यविनिर्मिता ।
 क्रिद्र कृत्वा नलं दद्याद्दृजशुभ्रसमं युध ॥
 सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्यात् पिधानक
 अर्द्धनिम्बफलसमं परिधि तस्य चान्ततः ॥
 वेदाङ्गुलं मस्तकोद्धि काथे तोयस्य धारणे ।
 समथा तत्र नलिका कुर्यात्तोयविमोचनी ॥
 तस्यवान्तरतो लेष्ठा जीर्णाश्या मृत्तिकास्वना
 अथवा श्वतकाचं तु सर्वदोषापनुत्तये * ॥
 अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणे प्रिये
 शिलानजस्थले कुर्यात् दीर्घगर्भं मणोहरं ॥
 निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसङ्घं दिचतुष्पदा ।
 मर्जित्वा महाक्षारं मृत्क्षारं लवणानि च ॥
 गन्धकोष्णजनं क्षीयं नानामूत्राणि तत्र वै ।
 एव कृत्वा मासघटकं दद्यात् पाषाणमृत्तिका ॥
 कङ्कास्थ्याद्धं तदुद्धं न्तु कुर्यादङ्गीष्टिकां शुभा ॥

शिवर्षाज्जायते सर्वमेकीभुत वृक्षसमं ॥
 ततो निष्काशय तर्षणं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत् ॥
 प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेद्भद्रवशां ॥
 महाविषस्य संयोगात्स्य भङ्गं प्रजायते ।
 सूचोविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
 तत्र दित्तं क्षुद्रविषं पात्र कृत्वा पत्रायते ।
 एवं कृत्वा तत्र दद्याद्द कदाचिद्विधादिकं ॥
 विषादीनामर्कमिद्धं कुर्यात् पात्रान्तु लोहजं ।
 स्वर्णजं गौष्णजं वापि कुर्यात् पात्रमकम्प्यम् ॥
 अथवा ताम्रजं कुर्यादन्तर्व्यङ्गविलेपितं ।
 पात्रान्तु बद्धा कूर्वात कषायो न भवेद्रसः ॥
 दद्यान्तर्गस्य संयोगादर्कं तैलञ्च गर्भतः ।
 सर्वेषां निःसरणं पाषाणस्यापि किं एतः ॥
 अन्तर्गकस्तथा तैलं गन्धतामादिसम्भवं ।
 बेधकं सर्वभावना देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
 यस्तेलकस्यो दत्तस्त्राक्षरिःसार्गं क्षमं ।
 तत्तत्सेवाकरो नित्यं स रोगिनैव बाध्यते * ॥
 कुत्सितार्कस्तु यामेन दियामाभ्यान्तु मध्यमं
 त्रिभिर्धर्मभवेच्छं स यत्कर्कसिद्धिदं ॥
 द्रव्यादधिकमौगन्धं यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते ।
 जीर्णास्थिपात्रमङ्गीको दव्यवर्णं प्रदृश्यते ॥
 शुकुन्देन्दुभल्लोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
 जिह्वोपरिगतः स्वादं दद्याद्दृज्यभवन्तु य ॥
 तमेवार्कं विज्ञानीयादन्त्युत्तमं रसादिवत् ॥
 कृत्वा सगन्धं दर्गन्धमर्कं एष्यादिति सुधीः ॥
 गुणार्थे पश्चात् सेवेत तान्यथापगुणो भवेत्
 दर्गन्धं भक्तयेदर्कं यदि मोहान् कथञ्चन ॥
 तदास्य जायते ग्लानिर्वान्निमालस्यकृत्वा
 तदोषस्य विनाशाय कुर्याद्वान्निमालस्यकृत्वा ॥
 द्वीपोदमपस्रनाना पिबेदर्कपुष्पं जनं ।
 चम्बन्त्यर्कपुष्पं वापि शीतार्का मालनीभवं * ॥
 अर्कनिष्काशनाथीयं क्रमाज्ज्ञेया धरद्वय
 ध्रुमाद्यश्चैव दीपाद्यिन्दाद्यिर्मध्यमस्तथा ॥
 स्वर्गाद्यश्च भडाद्यश्च तथा वक्ष्यामि लक्षणं
 विज्ञानो यो धर्मश्रमो ध्रुमाद्यि स उदाहृत ॥
 समारमतिशयकं यत् सृष्टिसम्यं समेय्यति
 तत्काष्ठं काष्ठमिष्याद्द यदिरादिसमद्वयं ॥
 दाभ्या तस्य चतुर्धाभ्या नोऽर्द्धिर्दीपाद्यिकथते
 चतुर्गुणं तेनैव मन्दाद्यि परिकीर्तितं ॥
 अर्द्धिकृताभ्या दाभ्यान्तु मध्यमाद्यिकृताहृत
 अर्द्धेस्तं पश्चमि प्रोक्तं स्वर्गाद्यि सर्वकर्मसु ॥
 मस्तकार्यधियात्रस्य चतुर्द्विज्जं क्रमणं च ।
 प्रमरन्ति यदा ज्वाला स भडाद्यिकृदागिन ॥
 सार्द्धयामस्य यामस्य यामसकं मृष्टार्कं ।
 मृष्टार्कमात्रमिष्येवसर्कार्थे वक्ष्ये सप्तमा * ॥
 जीर्णास्थिपात्रं मृष्टीयादर्कं वा काचमम्भवे ।
 पाषाणमम्भवे पात्रे कास्यजुष्य हिमस्थले ॥
 पिबेदर्कमनिर्वापं पीत्वा ताम्बूलमन्तण
 कुर्यादनुक्ततास्त्रे लवङ्गं भजयेत्तत् ॥
 मर्दानाद्यि सर्वत्र इत्येतन्नं प्रयोजयेत् ।
 अर्कं एव प्रयोक्तव्यं भद्रणे न तु मर्दाने ॥
 ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्ताः सर्वे तेऽर्कसमाश्रिता ॥

सेवेतार्कं प्रिये तस्माद्वाजा परमधार्मिकः ॥
 स्वस्येऽपि वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ।
 कृत्वा तस्मिन्नायं दद्यादन्यथा ब्रह्महा भवेत् * ॥
 वर्णस्वराणां प्रमितिं दतोक्तस्य तु कारयेत् ।
 शक्यैर्युक्ता विगुणित्वा त्रिभिर्भागं समाहरेत् ॥
 एकशेषे गुणाः शीघ्रं दिशेषे वर्द्धते गदः ।
 त्रिशेषे मरणं वाचं स्वार्थं वाचयते यदि ॥
 अर्के तदैतत् विज्ञाय दद्यादर्कं न चान्यथा ।
 गदिना तु यदा दृतः प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥
 नपुंसकाभ्यैरुक्तान्त स्वरा एकदाशु प्रिये ।
 वर्णास्तत्सङ्का लेख्याः कठवाद्याश्च तत्तले ॥
 एकदाशुसु कोष्ठेषु क्रमादङ्गानु प्रविन्यसेत् ।
 रसास्त्रयो इयं वेदाः परम्भता ऋतवः कृताः ॥
 वक्ष्ये एषिषीं यन्तं चन्द्रमा इति च क्रमात् ॥
 विज्ञाय शीघ्रं दतस्य नामाङ्गानुगुणं जनं ॥
 एवमेवात्तं कृत्वा हयोरयत्तपुञ्जितं ।
 कृत्वाङ्गयोगं गदिनोर्दुधके शेषे शुभं भवेत् ॥
 समशेषे दीर्घरोगः न्यूनशेषे च तन्मृतिः ।
 एतद्विचार्यं दातव्यमन्यदण्यौषधं बुधैः ॥
 चक्रदयन्तु योऽुक्तात्वा दद्यादर्कं विमोहितं ।
 जायते श्वयणस्तस्य यथा मम मृतं सति * ॥
 इति श्रीनङ्गानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
 शतकं पथमं * ॥
 “अथान् सप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भासिनि ।
 पञ्चपकारद्वयस्य कुर्याद्विष्काशनं भिषक् ॥
 अथान्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
 चाद्द्वितीयमृष्टिं चतुर्थे न्यूनं भवेत् ॥
 पञ्चमञ्च द्रवद्वयं तथा विधिं योचते * ॥
 रसवर्धनायैतं द्रव्यमथन्त्यकठिनान्तु यत् ॥
 दिग्गुणं निक्षिपेत्तोयं कायाया स्थापयेत्तत् ॥
 यावच्छयकं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥
 तत एव निक्षिपेत्तोयं पूर्वंद्रव्यसमं भिषक् ।
 कृत्वाऽपःप्रहं तत्र सार्थं चन्द्रकर्मण ॥
 सपञ्च गणपतिं सूर्यं भगवं कूलदेवता ।
 निक्षिपेदर्कयन्त्रे तत लिप्ताम्यार्कं समाहरेत् ॥
 यथाधिकान्तु यत् द्रव्यमथन्त्यकठिनान्तु तत् ।
 चन्दनादीनि सर्वानि अथान्तकठिनानि च ॥
 कौटुम्भकं धूम्रं च यच्च गन्धविचर्जितं ।
 रक्षितं स्वर्णसैनापि नार्ककर्मणि योजयेत् ॥
 यथाकर्मस्थितं द्रव्यं कुर्याद्विष्काशनायै ॥
 अर्कं तरुणमिष्यं तस्मात् संयो जयेत् प्रिये * ॥
 यथान्यजानीचिकुदुभुनिस्वाद्यिकमौषधं ।
 जयेत्तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य रिधिं प्रण ॥
 दिग्गुणं निक्षिपेत्तोयं द्रव्यं तु कठिने मते ।
 अष्टप्रहसिकं तच्च कुर्यात् पथ्यायमर्ककं ॥
 मन्तं द्रव्यं दिग्गुणितं दृष्ट्वा दृष्टं तु कौतुकं ।
 पश्चात् दत्त्वाकथन्ते तत् अर्कनिष्काशयेच्छने * ॥
 आर्द्धद्वयं दिधाप्रोक्तं सगं नीरुसं तथा ।
 सद्गन्धं गुणमर्कं दिधा नीरुसमुच्यते ॥
 वास्तुकं सार्थं शकं निर्गुणं गृहमार्थकं ।
 धत्तुं गद्यमिदं सर्वमार्द्रं सगसमुच्यते ॥
 यथा नालान् चूर्णयित्वा विष्णां निक्षिपेत्तत् ॥

शुक्र

सुहृत्समुच्चो मन्थाप्य याज्ञोर्जा विबुधोत्तमैः ॥
 पञ्चाशान्तु शतांशेन तुल्यतोयेन सेचयेत् ।
 दद्यात् घटीमर्ककणं ततोर्जा कलयेच्छनैः ॥
 वटाश्वत्थकीराद्यमाद्र्यन्तु नीरुसं ।
 विंशतिपत्रोयं जलं घर्म्मं च धारयेत् ॥
 ततो निष्काशयेदकं क्रमश्चद्वाभिगोक्तवत् ।
 संदुग्धन्तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
 सातलावधसेज्जहसौ गिण्याद्यान्तु तीक्ष्णकाः ।
 खगडानि तेषां कृत्वाथ निःक्षिपेत् पृष्कले जले ॥
 दिनत्रयश्च निष्काशय तोयादीषध कुट्टयेत् ।
 तदान दृश्यते दुग्धं दद्यात्तोयं मृदाशकं ॥
 निष्काशयेच्छनैर्गकं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
 दुग्धिकाकंस्तीगिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 जले चतुर्गुणे दद्यात्तान घर्म्मं विनिवेशयेत् ।
 यावज्जलस्याघाता स्यात् ततो यन्त्रे विनिःक्षिपेत् ॥
 आटावीषश्चूर्णाथिखा यथाश्रजलमयुतं ।
 एवं द्रव्यं लक्षयित्वा स्वयुक्त्याकं विनिहरेत् ॥
 खगडीकृत्य च आमाना फलानां मृदुकायिना ।
 सगसानाश्च गृह्णीयादकं तोयेन वर्जितं ॥ * ॥
 काष्ठोडम्बमिकादीना आमाना दार्ध्यभागिनां ।
 कृत्वा स्वल्पानि खगडानि अर्थाथं प्रदीपयेत् ॥
 पृथक् पृथक् च तुवरीं सर्जित्तांश्च मन्थवं ।
 दत्त्वा विमर्दयेत् सर्वं चत्वारिंशत्प्रकारं ॥
 क्षिप्त्वा तत्कलसं घर्म्मं यामाद्र्यन्तोयाता भवेत् ।
 ततो यन्त्रे तु तदत्त्वा गृह्णीयादकमुत्तमं ॥
 अतिपक्वफलानान्तु वीर्यतश्चार्कमाहरेत् ।
 पय्याकार्थं घोडशाशं जलं पय्येषु टापयेत् ॥
 बज्जवाफलानीनि चिल्लिकादीनि यानि च ।
 क्षिप्यागुक्तोदकं तानि बुभुक्षुलत्वस्य ग्रान्तये ॥
 ततश्चत्वारिंशत्प्रकारं दत्त्वा समाहरेत् ।
 तेषामर्कमथ द्रावद्रव्याकार्पाय उच्यते ॥
 द्रवद्रव्यात्क्षिप्यान्ते प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
 पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
 शतपत्रप्रसूनं चैव जात्यर्थमालतीभवेः ।
 गुलावपार्श्वजातश्च कतकीजः समाचरेत् ॥
 दुग्ध दधि मसे तत्रोत्तरे तले च सर्पिर्षि ।
 मृत्पादो देहतोये च चम्बल्यादिपिधानकं ॥ * ॥
 कान्तपाषाणसत्वस्य कृतं यन्त्रमनुत्तमं ।
 निष्काशयेत् सर्वथाकं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
 अथवा स्तम्भकं द्रव्यं पृष्कलं नवनीतकं ।
 वर्षदक्षीजलस्योक्ता मधुश्चिष्टन्तु सर्पिषः ॥
 गोकगटकन्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किगवकं ।
 तैलस्य तस्य पिण्याकं मन्त्रे हृतसमन्वितं ॥
 यन्त्रे दत्त्वा द्रवद्रव्यं ययोस्यान्तोनिवेशनं ।
 तथा स्थल स्थापयित्वा द्रव्येणं प्रप्रयेत् ॥
 आचार्यं मार्ककं पूषी स्थालीं दद्यादधोमुखी ।
 तथा चाकर्षितः सर्वो द्रवः फेनं परिहृजेत् ॥ * ॥
 दुर्गन्धियो भवेदकं कुर्यात् शुचिगन्धकं ।
 सर्वेषामेव मासानां दुर्गन्धानाश्च सर्वशः ॥
 हृत्वाभ्यासां हिङ्गुजोमेथिका राजिका कृता ।
 नवीनायां ह्यिडकाया दद्यात् द्रव्यं पुनः पुनः ॥
 तत्र दद्यात्तदकंस्तु यथा दुर्गन्धतां व्रजेत् ।

शुक्र

तथा पुनः पुनः कार्यं जायते गन्धबाग्धं ॥
 आयाति गोचको गन्धो भवेत्सद्विहितपुनः ॥ * ॥
 सर्वेष्वर्कप्रयोगेषु गन्धपाषाणावासना ॥
 अर्थाशान्तु प्रदातव्या ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
 सर्वत्र वातगोगेषु महिषाक्षादिवासना ॥
 महिषाक्षस्तथा गानं निर्यासं सर्जकस्य च ।
 कृष्णागुरुः कटम्बश्च महिषाक्षादिपञ्चकं ॥
 सर्वेषु पिच्छगोगेषु चन्दनादिकवासना ।
 सर्वेषु कफगोगेषु जटामास्यादिवासनं ॥
 चन्दनश्च तथोषोर्गं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
 गलाकर्षुर्गोहृत्वाः समेतं चन्दनादयः ॥
 जटामासी नरवं पञ्जी लवङ्गं तगरं रसः ।
 शिलाया गन्धपाषाणः सप्त मास्यादिका क्षमी ॥
 वासयेद्वा दशाङ्गं त्रिदोषामेन चार्ककं ।
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अथवाहृदिपञ्चकाः ॥
 पञ्चाशद्वन्धपाषाणात् तावन्महिषगुणान्तुः ।
 चतुर्गुणं चन्दनश्च जटामासी च तावती ॥
 त्रिभागः सर्जकः सारस्तावदेव हि गालकं ।
 उष्णीं तु द्विभागं स्यात् हृतभृष्टं नरवं समं ॥
 कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
 गृध्रं दशाङ्गधूपन्तु गृध्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
 पलाशुलसुनादीनां निर्गन्धिकगणं प्रदद्यात् ।
 उत्पाद्यान्तुर्विधं मद्यकं तक्रमधे विनिःक्षिपेत् ॥
 पर्यायमेकमथस्वमध्यस्मिन् विगमे सति ।
 दद्यान्निष्काशयन्तु कं कुर्यात्क्षिप्यादिकांशकं ॥
 द्रोणपर्यायमेऽप्येवं सर्वोपत्रंसेऽपि वा ।
 त्रिपर्यायोत्तरं तत्तु रसोनें क्षालयेत् सुधीः ॥
 हृदिद्वाराभ्रकान्तोये स्यात् पर्यायमेककं ।
 उष्णोदकेन संक्षाल्य पर्यायं वासयेत्ततः ॥
 महसुपत्रीपर्यायं च भावे पल्लवैरपि ।
 आलोडयेदशाणेन पञ्चाशानं च मन्तुना ॥
 युक्तं कृत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटात्तपे ।
 ततो निष्काशयेदकं जात्यादिकपिधानितं ॥
 अस्याकस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो ह्रः ।
 को जानाति रसोनेन्य च्छर्काऽथमिति भुवले ॥
 एकतः सर्वं एवाकर्षं मासाकंस्तु तथैकतः ।
 मया भर्गो गृहीतस्तु प्राप्तं तत्र च नामृतं ॥
 तदा प्रोक्तं शिवस्यायं मम धिग जातिवित प्रभो ।
 नीता वाच प्रभुक्ता वा मुधा देवैर्मया श्रुतः ॥
 न दृष्टा तत्र देवेषु शिवांशकं करोम्यहं ।
 ततः प्रमदो गिगि शोवाकं मा प्रति मोऽब्रवीत् ॥
 दत्तं मया समन्तं तं देवावध्यत्वमेव च ।
 किन्तु कार्यन्तु मुधया मुधातोऽधिकगोचनं ॥ * ॥
 संप्रवृत्त्यामि मासाके मद्यस्याके तथैव च ।
 दद्यात्ता विजयादीना लभ्यते वै सुखं महत् ॥
 मःसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं मृदुलं कठिनं घनं ।
 तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्त्रान्निष्काशयेच्छनैः ॥
 मृदुलं यद्भवेन्मासं चत्वारिंशत्प्रकारं पटुः ।
 स्थूलखगडीकृतं तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छनैः ॥
 धृष्टशनाद्यगन्धेन तद्विलोच्य च निःक्षिपेत् ।
 रसमित्तोऽद्यमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
 ज्ञातीपत्रं लवङ्गश्च त्वगला नामकेशरं ।

शुक्र

मग्निं मृगनाभिश्च विदुर्गन्धाद्यकं त्विदं ॥
 कार्यं पुष्यपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
 जायतेऽसौ मन्थास्वादुः सुधासमगसः प्रिये ॥
 दृढमांसस्य खगडानि लघुन्येव प्रकल्पयेत् ।
 दद्याच्च तुवरीं तत्र लवङ्गं प्रोक्तया दिशा ॥
 क्षालयेदरुनालेन त्रिवारं कौष्ठावारिणा ।
 क्षालयेत् सप्तवारिणा हरेदकन्तु पूर्ववत् ॥
 दृढमांसस्य खगडानि कुर्यादविलघूनि च ।
 आलोड्य शङ्खद्रावणा क्षालयेत् पयसा पुनः ॥
 सप्तवारिणा लवणं चयेत् पूर्ववदेव हि ।
 तदत्त्वा यन्त्रमध्ये तु हरेत् पूर्ववदेककं ॥
 सर्जित्दारं यवद्वारं श्वेतद्वारंश्च टङ्गयां ।
 सौभाग्यद्वारं कं मौग्द्वारं शङ्खभवं तथा ॥
 अर्कसेज्जहृदपालाशद्वारंश्च तुवरी तथा ।
 अपामार्गभवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ॥
 लवणाद्यकमेतच्च मन्थवश्च सुवर्चलं ।
 विदं समुद्रमंश्रात् उद्भिदं रोमकं गडं ॥
 कृत्वा सर्वाणि चैकत्र निम्बनीरेण भावयेत् ।
 एकविंशतिवारिणा काचकृपां विनिःक्षिपेत् ॥
 नरवांशनिम्बुसकैः सर्वमाद्रोक्षितश्च तत् ।
 अथःसच्छिद्रपीठं मध्ये कृप्या निवेशयेत् ॥
 मृत्पटसमायुक्तां सहैदमि यथाविधि ।
 तस्याग्रे कृपिका योज्या दीर्घकगठा मनोहरा ॥
 सा कृपिका तलं स्थाप्या मेलयेच्च दयोर्मखं ।
 जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरं कृपिका ॥
 अथय कमतो देया यामं यामश्च पञ्च च ।
 अनेनैव प्रकारेण क्षारार्काणां समुद्भवः ॥
 दद्यादस्थीनि मांसानि शङ्खसुत्रादिकान्यपि ।
 सर्वाण्यपि विलीयन्ते शङ्खद्रावे न मंश्रायः * ॥
 पारावतात्रचटकश गशुक्रं टिट्टिभाः ।
 क्षुद्रमत्यादिकां सर्वं मासेषु मृदुलाः स्मृताः ॥
 मृगरोहितकाद्याश्च मत्याः श्लक्ष्णिसम्भवाः ।
 एते कठिनमासाः स्युः पक्षिणो जलचारिणः ॥
 गजकुम्भीर घण्टाद्याः मृगान्या वर्कगदयः ।
 गोधा गोऽश्वा लुलापाद्याः घनमासाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 अन्नादिसम्भवो योऽकन्तमध्यं परिकीर्त्तितं ।
 तस्य भेदानं प्रदद्यामि शटितं तत् समुद्धरेत् ॥
 तद्वासनानिदृश्यर्थमद्युगन्धं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वोक्तेषुपयेद्भवेज्जायते गन्धपरिर्कितं ॥
 अर्द्धं तत्र अन्तं देयमिद्धं देयोऽद्युगन्धकः ।
 तुषोदकैर्यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ॥
 सौवीर्यन्तु यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
 गोधूमैरपि सौवीर्यं जायते भक्ष्यमादकं ॥
 आग्नालान्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तधीकृतैः ।
 धान्याक्षं शालिचूर्णादिकोदवादिहृतं भवेत् ॥
 शङ्खार्कागीर्जाकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
 सधूपस्वर्गैर्व्यापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥
 कन्दमूलफलादींश्च सन्नेहलवणानि च ।
 एकौकृत्य कृतोर्जा यन्त्रत्सुक्तमभिधीयते ॥
 पक्षीषधाम्बसंज्ञो योऽकन्तस्तु स्यादरिष्टकं ।
 अरिष्टलघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकं ॥
 शालिपिष्टकपिष्टादिहृतौ योर्कः सुग तु सा ।

अर्क

पुनर्नवाग्निवापिष्टैर्विहिता वाहनी स्मृता ॥
 इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सोधः पक्वसस्य च ।
 आमिस्त्रैरेव यः सिद्धः स च शीतससः स्मृतः ॥
 पर्यायावाग्मवेन्मयं तामस्यं राक्षसप्रियं ।
 मगडलावायाजसन्तु तदृद्धं सात्विकं भवेत् ॥
 सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकं ।
 तामसे नित्यकर्म्मणि निद्राश्च मदिरा चरेत् ॥
 भङ्गादिमत्तद्रव्याणां यवानीपादयोगतः ।
 अर्कं निष्काशयेद्भीमान् बोधकः स्यान्मदस्य स ॥
 धुस्तरादिकवीजानि तर्कं पयसि निःक्षिपेत् ।
 कण्ठशोषविबन्धादिर्गृहीतोऽर्कं भवेत् महि ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रशतकं
 द्वितीयं ॥ * ॥

“अथातः संप्रवक्ष्यामि केवलार्कगुणान् प्रिये ।
 हरीतक्याः शूलछात्रकामलानाहनाशनः ॥
 विभीतकस्य षट्कर्दिकफकासविनाशनः ।
 व्यामलस्य त्रिदोषास्रपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
 पिप्पल्याः श्वासकासामवाताग्निज्वरशूलहृत् ।
 मरीचस्य कृमीन् श्वासं हरेत् सर्वान् गदानपि ॥
 यशिकस्य श्रीहृत्शूलकफवातोदरापहः ।
 च्याकोऽत्यन्तरुचिहृत् त्रिदोषाद्गुदत्रापह ॥
 अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माग्निमान्द्यनुत् ।
 चित्रकस्यासिक्तं कासयद्गुणीकृमिशोथहा ॥
 यवान्याः पाचनो रूचो दीपनं शुक्रशूलहृत् ।
 अजमोदोद्भवो वातकफहा वस्तिशोधनः ॥
 पारसीकयवान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
 भीरकस्य तु संग्राही गर्भाशयविशुद्धिहृत् ॥
 कृष्णाजीरंभस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्द्यतिसारजित् ।
 कारव्या बलहृत् हृको ज्वरघ्नः पाचनः सरः ॥
 धान्याकस्य त्रधाटाहवमिश्वासत्रिदोषहृत् ।
 शोधज्वगनिलश्लेष्मब्रणशूलान्निर्गोहृत् ॥
 मिश्रयाया वज्रिमान्ययोनिलक्ष्मीन् हरेत् ।
 ज्वालामरीचकस्यापस्मारभूतत्रिदोषहृत् ॥
 मेघिकायाः श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ।
 वनमेष्याः सर्वभोगान् हरेत् कुञ्जरवाजिना ॥
 चन्द्रशूरस्य हिक्काश्ववातहृत् पृथिवर्द्धनः ।
 हिङ्गुनः पाचनो रूच्यं कृमिशूलोदरापह ॥
 वचाया वज्रिवमिहृत् विबन्धाधानशूलहृत् ।
 पारसीकवचायान् भूतोन्मादबर्णं हरेत् ॥
 कुलिञ्जनस्य स्वर्गहृत् हृत्कण्ठमुखशोधनः ।
 स्थूलयन्त्रिभवश्चाकीं विप्रधातुं कफकासनुत् ॥
 हीपान्तं वचायास्तु हरेच्छूलं फिंङ्गुके ।
 हृषभाया हरेत् भीहं विषं मोहहृष टारुणं ॥
 हृषभायाः ममीराशोयहृणीशूलशूलहृत् ।
 विडङ्गस्योदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥
 तुम्बुगेरुं कृताश्वसकासर्षीहृत्कृमीन् हरेत् ।
 वंशरोचनजस्तृष्णाक्षयकासज्वरान् हरेत् ॥
 समुद्रफेनजः शीतो लेखनः कफहृत् सरः ।
 भीरकोत्यः शुक्रकफबलकृच्छीतलः समः ॥
 आर्षभः पित्तदाहासकासवातक्षयापहः ।
 महामेदोद्भवोऽर्कस्तु वृथस्तन्यः कफापहः ॥
 महामेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरप्रणत् ।

अर्क

काकोल्याः शुक्लः शीतः पित्तशोषज्वरापहः ॥
 क्षीरकाकोलिकाजतो रंहगो दाहवातहा ।
 वृद्धा बल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ।
 वृद्धा गर्भप्रदः शीतः क्षतकासक्षयापहः ॥
 मधुयष्ट्याः केशकरः स्वर्गः पित्तानिलास्रजित् ।
 जलयष्ट्या विषच्छर्दिष्यणाग्निक्षयापहः ॥
 कम्पिलस्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
 व्याग्मधस्य पित्तास्रवातोदावर्त्तशूलहृत् ॥
 कट्टया मेहश्वासकासकृमिकृच्छ्रज्वरापहः ।
 भुनिम्बस्य त्रिषाकृच्छ्रज्वरान्निमिषणत् ॥
 भद्राया वस्तिपित्तास्रकृमिबीसर्पकृच्छ्रनुत् ।
 मदनोत्यः कर्द्वेन चतुर्थज्वरकारिहृत् ॥
 रासोद्भवः समीरास्रवातशूलोदरापहः ।
 नागभिद्रोद्भवो भोगिगुताद्यास्त्रिकारहृत् ॥
 माचिकाजस्तु पित्तास्रपक्वतीसारहा लघुः ।
 तैजसिन्याः श्वासकासकफहृद्दृष्टिदीपनः ॥
 ज्योतिष्याया वान्तिकरो वज्रवृद्धिस्मृतिप्रदः ।
 कुष्ठस्य हन्ति वातास्रकासकुष्ठमहत्कफान् ॥
 पौष्करस्याकचिश्वासान् विप्रधातुं पार्श्वशूलनुत् ।
 हेमाङ्गाया रेकवान्तिकरः कण्ठविनाशनः ॥
 उदङ्गा हरेदृद्धं वातहृत्कातृष्णाक्षयस्वान् ।
 कटफलोत्यः श्वासकासप्रमेहार्शोऽरुचीन् हरेत् ॥
 भार्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।
 पाषाणान्तजो योनिरोगहृत्क्षामगुल्महा ॥
 धातकीजस्तृष्णासागं विषकिमिभिसर्पजित् ।
 मञ्जिष्ठाजो विषश्लेष्मं क्षातीसारं कृच्छ्रहा ॥
 कुसुम्भजो वर्णकरो रक्तपित्तकफापहः ।
 लाक्षा ज्वालास्रकृमिबीसर्पशोभं क्षतकृच्छ्रहा ॥
 हरिद्राया मेहशोथत्वदोषत्रणपाण्डुनुत् ।
 व्याग्मयकहृद्राया कुष्ठवातस्त्रिदोषनाशनः ॥
 कर्पूरकच्छिद्रायाः सर्वकण्ठविनाशनः ।
 दाया विप्रधातो लेपात् नेत्रकर्मास्यभोगनुत् ॥
 रसाद्वगोद्भवो नेत्रत्रिकारमृगदोषहृत् ।
 वाक्या कृमिनिष्टम्भपाण्डुशोथकफापहः ॥
 प्रपट्टास्य हृत्त्वयः कण्ठदृष्टिधानिलान् ।
 विषाजो दासिक्तुं पाके कफपित्तातिसारहा ॥
 लोभ्रजः शीतलो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
 वृहत्त्वचोद्भवो नेत्रोदरार्तासारशोथहृत् ॥
 भस्मानकोद्भवो हन्यात् ज्योदरं कृमिश्रमान् ।
 गृह्या दीपनो ग्राही कासपाण्डुज्वरापहः ॥
 तास्यन्त्या मृगदोगंभ्यमलवातप्रसापह ॥
 वैल्यः श्लेष्महरेः बन्धो मधुरयास्य पाचनः ॥
 गम्भार्गीजो भ्रमटृष्णाशूलार्शोविषटाहृत् ।
 पाटन्याकर्द्विशोथोऽस्रटृष्णाकचिदाहृत् ॥
 अग्निमश्लोद्भवः शोथकृमिपाण्डुबलासनुत् ।
 इदेनाकजस्तु गुम्फार्शोः कृमिहृद्दृष्टिदीपिहृत् ॥
 शालिपर्ण्याः क्षतकृमिज्वरच्छर्द्यतिसारहा ।
 एशिपर्ण्या ज्वरश्वासमं क्षातीसारहाजित् ॥
 वार्चाक्या ज्वरवेगस्यमलागोचकशूलहा ।
 कण्ठकार्या गर्भकरः पाचनः कफकासहा ॥
 गोक्षुरस्याग्नीमेहकृच्छ्रहृद्गोवातहा ।
 भीरन्त्या सारं श्लेष्मत्रिदोषक्षयनाशनः ॥

अर्क

मुद्गपर्ण्याः शोथदाहयहृत्शोऽतिवारहृत् ।
 माषपर्ण्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वरास्रजित् ॥
 पश्चाद्गुणोद्भवः शूलशिरःपीडोदरापहः ।
 खवकोत्यो प्रश्नश्वासकासकुष्ठाममाहतान् ॥
 मन्दारजो वातकुष्ठकण्ठब्रणविषापहः ।
 अर्काकः श्रीहृत्शूलार्शोः श्लेष्मोदरकृमीन् हरेत् ॥
 वयोजो लेपतो हन्याद्ब्रणशोथोदरव्रणान् ।
 सातलोत्यः कफानाहृत्पित्तोदावर्त्तशोथहा ॥
 लाङ्गल्या लेपतो हन्यात् शोफास्रब्रणशूलजितः ।
 करवीरोद्भवो नेत्रकोपकुष्ठब्रणापहः ॥
 घणालोत्यस्तु विषवत् भद्राजो लेपने सुहृत् ।
 धत्तुर्भो हरेत् क्लेशयुक्ताकृमिबिषादिकं ॥
 वासोद्भवो ज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ।
 पारपटो हन्ति पित्तास्रभ्रमटृष्णाकफज्वरान् ॥
 निम्बजो भ्रमटृकासज्वरास्रविमिषणत् ।
 महानिम्बोद्भवो गुल्मसूधिकाविषनाशनः ॥
 पारिभद्रोऽतिमृगश्लेष्मशोथमेदः कृमिप्रणत् ।
 काञ्चनागो गण्डभालागुदभ्रणव्रणापहः ॥
 कोविदारस्तु पित्तास्रप्रदं तयकासहा ।
 शोभाङ्गनाकां कचिहृत् शुक्लो ग्राहीदीपनः ॥
 मधुशियूद्भवो हन्यात् विद्रथिध्वयुक्तीमीन् ।
 शिग्रुजो विषहृत्त्वो गन्ध्यास्रक्षिरोगहृत् ॥
 शिभिकर्णा कुष्ठशूलशोथयगविषापहः ।
 सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलशोथाममारुतान् ॥
 निर्गुणशर्का हरेत् जन्तुनाकुष्ठारुचीन् लघुः ।
 कोटजो दीपनः शीतः कफटृष्णास्रकुष्ठजित् ॥
 काञ्जः कफगुम्फार्शोव्रणकृमिबिषापहः ।
 एतकारं ब्रको मेदी वाताग्निं कृमिकृच्छ्रजित् ॥
 कण्ठजं वमिवाताग्निं कृमिकृच्छ्रमेहजित् ।
 उच्छर्का केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
 गुग्गुला हरेत् श्वासमृगशोथभ्रमज्वरान् ।
 कपिकच्छुद्भवो रूच्यो रंहगो वाजिकर्म्महृत् ॥
 मासर्गोऽहृत्शूलवन् रूच्यो दीपनत्रापहः ।
 पित्रः कृष्णोऽतुपृथिं तपलास्त्रियेज्जगान् ॥
 एतकान्तरे चैतन्मिति च पाठः ॥
 कण्ठकार्या दीपनः श्लेष्मशोथोदररुजं हरेत् ।
 वैतसो हरेत् टाहं शोथार्शोऽयोनिरुगव्रणान् ॥
 जलधेनमजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
 इज्जलाकस्तु हरेत् चमोचरविषं स्फुटं ॥
 अद्भुतकस्य शालामशोथग्रहविषापहः ।
 बलाकी ग्राही वातास्रपित्तास्रदातनाशनः ॥
 अतिपर्णबलाकस्तु सूत्रातीसारनाशनः ।
 महाबलाकी हरेत् कुष्ठं वातानुकोमनः ॥
 नागपुर्व्ववलाकस्तु मृच्छामोहहरः परः ।
 लक्ष्मणार्कस्तु सेवेत बन्ध्यापि लभेत सुतं ॥
 स्वर्गवल्ग्याः शिग्रुपीडोदरशोथान् हन्ति दुग्धदः ।
 कार्पासार्कः कर्मास्यः कर्मागोमान् विनाशयेत् ॥
 वंशजः कफपित्तघ्नः कुष्ठस्त्रिदोषशोथजित् ।
 नलाकी वस्तिरुन्धिसिंदाहृत्पित्तविसर्पहृत् ॥
 पाट्या जयेत् ज्वरच्छर्दि कुष्ठातीसारहृद्भुजः ।
 श्वेतवत्तोद्भवो रेकी पित्तार्शोऽदरापहः ॥
 गरपटोद्भवः श्रीहृत् शूलश्लेष्मविषापहः ।

अर्ज

अर्थ

अर्थ

अर्जकः, पुं, (अर्जयति, अर्ज + गवुल्) श्वेतपर्णासः ।
 बावुइ इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतच्छदः २
 गन्धपत्रः ३ पाता ४ कुठेरकः ५ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ वर्जगीभेदः । आञ्जवलाइ इति
 पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । द्वादतुलसी २
 द्वादपर्णाः ३ मुखार्जकः ४ उग्रगन्धः ५ जम्बीरः
 ६ कुठेरः ७ कठिन्नः ८ । अस्य गुणाः । कष्टुत्वं
 उष्णत्वं । कफवातामयेत्रोगनाशित्वं । रुचि-
 कागित्वं । सुखप्रसवकारकत्वम् । इति राजनि-
 र्घण्टः ॥ सामान्यतुलसी । इति रत्नमाला ॥
 ("कफघ्ना लघ्वो रुक्षाः क्लिग्धोष्णाः पित्तवर्द्धना ।
 कटुपाकसाम्येव सुखार्जकभृत्तृणाः" ॥
 इति सुश्रुतम् ॥)

अर्जकः, त्रि, (अर्जयति, अर्ज + गवुल्) उपार्जन-
 कर्त्ता । यथा । "अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्याश्रदय-
 मभिधायार्जकस्याश्रदयमभिहितं" । इति दाय-
 भागः ॥

अर्जनं, स्त्री, (अर्ज + ल्युट्) उपार्जनं । स्वत्वहेतु-
 भृतो व्यापारः । यथा । अर्जनं स्वत्वहेतुभृतो
 व्यापारः अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्ध-
 मिति दायभागः ॥

("अर्जयित्वापागोर्जनमिति जीभृतवाहनः" ।
 "स्वामित्वजनकस्यापारत्वम्" इति मत्तेश्वरः ।
 "स्वामित्वहेतुभृतव्यापारत्वम्" इति । श्रीकृष्ण ।
 "पितृनिधनकालीन वा जीवनमेव एत्रस्यार्जनं
 भविष्यति" । इति दायभागः ।
 "अर्थानामर्जनं दुःखमर्जितानाञ्च मन्त्रणम्" ।
 इति पञ्चतन्त्रम् ।
 "द्रव्यार्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनम्" ।
 इति मनुः ।)

अर्जुनं, स्त्री, (अर्ज + उनन्) लज्जा । नेत्ररोग
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ तस्य लक्षणम् । "शक्रो य
 शशरुध्रोपमस्तु विन्दुः शुकस्यो भवति तदर्जुनं
 वदन्ति" । इति माधवकरम् ॥
 ("नीरुक्क अन्त्योर्जुनं विन्दुः शशरुध्रोपमो-
 हिनः" इति रामटक्ष ॥)

अर्जुनः, ए, (अर्ज + उनन्) पाण्डुराजस्य तृतीय-
 पत्र । स नु इन्द्रात् कृत्वागर्भं ज्ञातः । तत्पर्यायः ।
 पाशुगुण २ जिष्णु ३ किरीटी ४ श्वेतवाहन ५
 बीभत्सु ६ विजय ७ कृष्णा ८ सख्यसार्थी ९
 धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थ ११
 शक्रानन्दन १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डव १४
 श्वेतवाजी १५ कपिपुत्र १६ राधाभेदी १७
 सुभद्रेश १८ गुडाकेश १९ लहृन्नभ २० । इति
 जटाधरः ॥ मेन्द्रिः २१ । इति भूमिप्रयोगः ॥
 स्वनामख्यातवृत्तविशेषः । आञ्ज इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । नदीमर्ज २ वीरतरु ३ इन्द्रदुः ४
 ककुभः ५ । इत्यमरः ॥ शम्बरः ६ पार्थः ७
 चित्रयोधीः ८ धनञ्जय ९ विराटपर्वः १० किरीटी
 ११ गाण्डीवी १२ शिवभक्त १३ सख्यसार्थी १४
 कर्णागिः १५ कर्मवीर १६ कौन्तेयः १७ इन्द्र
 रुनुः १८ वीरदुः १९ कृष्णामर्षिः २० पृथाञ्ज

२) काशुनः २२ धन्वी २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तत्पर्यायगुणाः ।
 "ककुभोर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः ।
 इन्द्रदुर्वीरवृत्तश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥
 ककुभः शीतलो भद्रततद्ययविषासजित् ।
 मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवगः कफपित्तहृत्" ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्षतभग्न-
 स्तम्भसमुन्नतृच्छरोगे पथ्यात्वं । इति राजवल्लभः ॥
 कषायत्वं । उष्णत्वं । व्रणाग्रोधनत्वं । कफपित्तश्रम-
 हृष्यार्त्तिनाशित्वं । वायुशोणप्रकोपकारित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्य व्यवहारो
 यथा,—

"अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं दद्याद्भ्रूवामये" ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिन्यग्रहः ॥)
 कार्तवीर्यार्जुनः । माहिष्मती नाम एषी तस्य
 राजधान्यामीत्, स खलु भुजवीर्येण सप्तद्वीपां
 धरामजयत् । योगाद् बाहुसहस्रम् लब्धवान् ।
 "तस्य बाहुसहस्रन्तु युध्यतः किल भारतः ।
 योगात् योगेश्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥
 तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता ।
 ससमुद्रा सनगा उग्रैश्च विधिना जिता ॥
 तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्तयज्ञशतानि वै ।
 प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रयन्ते जनमेजय" ॥
 "योर्जुनेनार्जुनस्तुन्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना" ।
 इति महाभारतः । मयूरः । मातुरेकसुतः । इति
 मेदिनी ॥ श्वतवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

अर्जुनध्वजः, ए, (अर्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, गद्य-
 केतुभृतः, सततं तत्रावस्थानात्) हनुमान् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

अर्जुनी, स्त्री, (अर्ज + उनन्, गौर्दित्वात् दीप्) ।
 गौरी । कर्मयोगानदी । कुट्टनी । उषा । इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥

अर्जुनोपमः, ए, (अर्जुनः स्वनामख्यातः वृक्षः उपमा
 यस्य स) । वृक्षभेदः । शोणुन इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । महापत्रः २ प्राकृतल ३ अनील ४
 अर्ग ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्राकार्य ६
 खम्बपत्रः ७ । इति रत्नमाला ॥

अर्ग, ए, (अर्त्तं क्त) । प्राकृतल । इति शब्द-
 चन्द्रिका । अन्नम् । इत्यमरः । वर्णम् । यथा,—
 "वर्णोर्जुनस्य भ्रमरं स्वाम्भु कथिता अच ।
 व्यञ्जनानि हलो वर्णाः काटयोर्जुणौ प्रकीर्त्तितौ" ॥
 इति वीजवर्णनिर्घण्टम् ॥

अर्ग, [स्] स्त्री, (अर्त्तं क्त, अर्त्तं गौ उदके नुट्
 चेत्यर्त्तं मुन तस्य च नुट्) । जलम् । इत्यमरः ॥

अर्गवः, पु, (अर्गसि जलानि सन्त्यस्मिन्, अर्गसो-
 नोपस्थिति वः सलोपश्च) । समुद्रः । इत्यमरः ॥
 ("अष्टयस्याभिगच्छन्त्यादोर्त्तमिवार्गवः" ।
 इति मधुवंशे) ।

अर्गवत्, ए, स्त्री, (अर्गवान् जायते, अर्गव + जन +
 ट, उपपदसमासः) । समुद्रपतेनः । इति रत्नमाला ॥
 (समुद्रपतेनशब्दस्य विवरणं ज्ञेयम्) ॥

अर्गवमन्दिरः, ए, (अर्गवः मन्दिरमिव यस्य स) ।

वहसाः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्गवोद्भवः, पुं, (उद्भवत्वस्मात्, उत् + भू + अण
 दाने अण्, अर्गवः उद्भवो यस्य सः) । अग्निजार
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्निजारशब्दे-
 ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) ॥ (चन्द्रः । अमृतं) ।
 अर्गोदः, पुं, (अर्गोसि ददाति, दा + क) । मुस्तक
 मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्गोभवः, पुं, (अर्गसि जले भवति, अर्गस + भू +
 अण्, उपपदसमासः) । शङ्खः । इति राज
 निर्घण्टः ॥

अर्त्तगलः, पुं, (अर्त्तइव गलति, गल + अच्, एषो
 दशादित्वात् वा ङस्वः) । अर्त्तगलः । नील
 भ्रिगितका । इत्यमरटीकायां भगवतः ॥ (नीलभ्रिगित
 शब्देऽस्य गुणो व्याख्येयः) ॥

अर्त्तनं, स्त्री, (अर्त्त + ल्युट्, पक्षे इयङभावः ।
 जुगुप्सा । जिन्दा । इत्यमरः ॥

अर्त्तिः, स्त्री, (अर्त् + क्तिन्) । पीडा । धनुश्चक्रभागः
 इत्यमरः ॥ (पीडार्थे उदाहरणं यथा,—
 "चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानां,
 शुगण्डमुना कफसर्मागणसम्भवामु ।
 हृत्पाश्र्वेष्टअटगार्त्तिविसूचिकामु
 पेयन्तथा यवस्येन च विद्विबन्धे" ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिन्यग्रहः ॥)

अर्त्तिका, स्त्री, (अर्त्त + गवुल्) । अर्त्तिका । नाद्योक्तं
 ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अर्थं तु क इ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ।
 अर्थयते अर्थ्यापयते । प्रार्थयत्यल्पमुत्पानीत्यादं
 प्रार्थनं प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं करोति इति अं
 परस्मैपदं । इति दुर्गादासः ॥

अर्थः, ए, (अर्थ + यञ्) । विषयः । याच्ना
 धनं । कारणात् । तस्मिन् शब्दप्रतिपाद्ये । निवृत्ति
 प्रयोजनं । इति मेदिनी ॥ प्रकारः । इति हेम
 चन्द्रः ॥ (धनार्थं यथा,—

"अर्थेन बलवान् सर्वः अर्थ्याद्भवति परिहृतः" ।
 इति हितोपदेशः । अर्थश्च त्रिवर्गस्यान्तर्गतः ।
 "कर्मार्थधर्मार्थं वद पीडयामि
 मित्योस्तत्रात्रोद्यव प्रवृद्धः" इति कुमारसम्भवं
 "तमसोलक्षणं कामो राजसस्वर्थ उच्यते
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः अणभेदां यथोक्तम्" ॥
 इति मनुः । शब्दप्रतिपाद्यः । शब्दानामभिधेय
 "वागर्थ्याविव संपत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये" ।
 इति मधुवंशे । अभिधेयः । अलङ्कारशास्त्रादौ
 अर्थस्तिविधः, वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्येति ।
 अर्थना, स्त्री, (अर्थ + टुच्) । याच्ना । भिक्षा
 इत्यमरः ॥

अर्थपतिः, पु, (अर्थाना पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः
 कुत्रेणः । राजा । इति मेदिनी ॥
 ("अर्थ्यामर्थपतिर्वाचसाददे वदता वरः" ।
 "स नेषधस्यार्थपतेः सुतायाम्" । इति मधुवंशे
 अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, षष्ट
 तत्पुरुषः) । वृद्धिर्भाविका । इत्यमरः ॥ इ
 देया वाडी देया इत्यादि भाषा ।

अर्थवादः, ए. (अर्थस्य लक्षणाया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद् + कर्णे घञ्) स्तुति । प्रशंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु त्रिविधः । गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३ । यथा,— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्विधा मतः” ॥ इति भट्टः ॥ तत्त्वस्वोर्धनीमते सप्रविधः । स्तुत्यर्थवादः १ फलार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परकृतिः ५ पराकल्पः ६ मन्त्र ७ । यथा मुदाहृत्तानि श्रुत्युक्तत्वात् न लिखितानि ॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यैः । यथा । “अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः” सोऽपि त्रिविधः । गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् । यथा — “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्विधा मतः” ॥ इति ॥ अयमर्थः । विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्यानान्यविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात् । यथा “यजमान स्वस्तः” इति । अत्र स्वस्तः कुणमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्यवाधात् यजमानस्य कुणमुष्टिधाम्गारूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तर्मिद्धेऽर्थे यो वादः । यथा नान्तर्गीतोऽग्निश्चेतव्य अग्निर्हिमस्य भेषजं इत्यादि च । अन्तर्गीतोऽग्निश्चयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्निर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणासिद्धत्वात् अनुवादः । तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोगभावे भूतार्थवादः । यथा इन्द्रो रत्नहस्त्रिवादिः । सोऽपि द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । यथा,— “मन्थ्यामुपासते ये च” इत्यादि स्तुत्यर्थवादः । “स्त्रीतैलमासंभोगी पञ्चैस्तेषु वै एमान्” ॥ विष्णुत्रयोदशो नाम प्रथमो नरकं मृत” इत्यादि निन्दार्थवादः । इति आह्वयवैकट्यीकाया श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ ॥ “प्रकरणप्रतिपाद्यमा तत्र तत्र प्रशंसनं” । इति वेदान्तसारः ॥ तद्विषयं यथा । अर्थार्थवादोऽधिकरणं । तत्रार्थवादाय बहुषु श्रुत्यन्ते तै किं प्रमाणं न वेति संशये पर्व्वपत्तरुचं । आसायस्य प्रवर्त्तकत्वं तदर्थमेव तदवनामिति । अस्त्यर्थः । आसायस्य वेदस्य प्रवर्त्तकत्वं विषये इति शेषः । तदर्थे वेदाभिधानात् । तत्र प्रवर्त्तकत्वं कार्यताज्ञानद्वारेण तद्विना प्रवृत्तत्वात् । अतः सिद्धार्थकानां स्तुत्यर्थवादानां कार्यतावाचकपदाभावात् न कार्यताधीजनकत्वं । अनोऽपामाग्यमेव । अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्त्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पनं कल्पविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तस्यैव । विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युति । अस्यार्थः । अर्थवादानां स्तुतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् तदर्थवादाः प्रमाणानि स्युः । तथा च विधेयप्रवृत्तावेव तथा तात्पर्यं तत्रैव प्रामाण्यं यत्परशब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे स्तुत्यादौ तत्र तात्पर्याभावात् । तर्हि यन्न दुःखेन

सम्भिन्नमिथादे स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्यत्राह भूतार्थानां क्रियार्थेन समासायः । अस्यार्थः । भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्यबोधकेन विधिना इति यावत् । समासाय पाठः कार्य-इति शेषः । तत्रैव विधिवक्त्राकाङ्क्षापरकत्वेन कार्यान्वितबोधकतया तथा प्रामाण्यं । यथा । लिखित्यमाग्यमुपाह्वनीयवाक्यानां मुपाह्वनीयपरिचयाय कार्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन । “यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरं । अमिनाधोपनीतं यत् तत् सुखं स्वपदाम्पदं” ॥ इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं । अन्यथा मुपादिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधिवक्त्राणां प्रवृत्तिर्न स्यादती विधिर्नैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं । यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं । यथा “अहं ह्यहं सन्ध्यामुपासते” इत्यादौ । “सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संश्रितव्रताः । विधृतपापास्तं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” ॥ इत्याद्यर्थवादानां । अतो नित्ये कर्मणि फलश्रुतिरर्थवादनव सोऽपि कल्पत्वादनपम । अतोऽत्र कार्यताज्ञानादेः प्रवृत्तिरिति दिक् । इति धर्मदीपिका । अर्थवान्, त् ए. (अर्थोऽन्यस्य, अर्थ + भत् + मस्य व) एकवच । इति राजनिर्घण्टे । अर्थविशिष्टे त्रि । (ऐश्वर्यं गाली । तेनार्थवान् लाभपरः कुलेभः) इति शब्दरत्न । अभिधेयशक्तः सार्थकः । “करोति यः सर्वजनायिक्त्वा सम्भावनामर्थवती क्रियाम्” इति क्रियानार्जुनीये । “यद्यजमानं यन्तु मे गान् शब्दः” इति शाकुन्तले । अर्थविज्ञानं, की. (अर्थस्य विज्ञानं, धर्मात्तत्पर्यम्) श्रुत्याद्यर्थयोगान्तरात्तद्गुणविशेषः । शब्दार्थविज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥ “श्रुत्या अथवा च यद्गुणं धाम्ग तया उक्तोऽप्युक्तोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं धर्मगुणः” ॥ अर्थव्ययञ्च, त्रि. (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा + क्) धनव्ययप्रकारं वित् । (किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति निर्णयार्थं) तत्पर्यायः । सुकल २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थशोस्तं, की. (अर्थस्य सुमिधनादेः प्रापक शोस्तं, धर्मात्तत्पर्यम्) चागकादिप्रमाणं नीतिशास्त्रतत्पर्यायः । दण्डनीतिः २ । इत्यमरः ॥ यथा,— “रुहस्पतिप्रवृत्तिभिः प्रणीतश्चाथंशास्त्रकः । तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र ज्ञेयो नयानयो” ॥ इति शब्दरत्नावली । अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः । यथा निष्कामागं । “अङ्गानि वेदास्त्वानो मीमामा न्यायवित्स्वः । धर्मशास्त्रं परमाणञ्च विद्या श्रुतासुन्दरं । आर्यवेदो धनुर्वेदो गान्धर्वस्येति तेषु त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या श्रुतादण्डं ताः” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ • ॥ धर्मशास्त्रेषां-शास्त्रस्य बाध्यत्वं यथा ॥ “स्तुत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनं । परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य । यदाह,— “अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहुन्यन्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् एधिषीपतिः ॥ इत्यनेयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते । तत्र स्वार्थशास्त्रस्य त्रिपरुषीयेतपरत्वेन सङ्गोचः” । इति मलमासतत्त्वं ॥ अर्थमिद्धक, ए. (अर्थोऽत् सिद्ध, अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्त कः) सिन्दुवारत्नः । इति राजनिर्घण्टे ॥ अर्थगमः, ए. (अर्थस्य आगमः, धर्मात्तत्पर्यम्) । धनागमः । तत्पर्यायः । आयः २ । इति ह्यलायुधः ॥ “अर्थगमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वयस्य एतोऽर्थगमी च विद्या धर्मावलोकेषु सुखानि गजन्” ॥ इति हितोपदेशे ॥ अर्थिकः, ए. (अर्थयते इत्यर्थे याचकः कुत्सितार्थे कन्) । वैतालिकः । निदागस्य गानादिगानरयिता । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थी, [न] त्रि, याचकः । महायः । मेवकः । विवादी । इति विश्वः ॥ धनी । अर्थो विद्यतेऽस्येति डन ॥ अर्थः, की. (अर्थ + यत्) । शिवालयः । इत्यमर-मेदिनीकौ ॥ अर्थिकते त्रि ॥ अर्थः, त्रि. (अर्थे माधुः, तत्साधुमिति यत्, अर्थोऽनपेत्, धर्मपर्यायन्यायादनपेत् इति यत्पर्यायः) । परिदत्तः । धनवान् । न्यायः । इत्यमर-भरतौ । याचः । याचनार्थकार्यधातोः कर्मणि यः ॥ (अर्थशक्तः । उः सार्थशक्तः । “अर्थार्थपरिपत्तिर्वाचसादरे वदता वर” । इति शब्दरत्नम् । “वार्ताशां वाग्मिण्यांभिः परिपत्त्यापत्तस्थिरे” । इति कुमारसम्भवे । अर्थः यातनागतिवाचनेषु । (गतौ, सक पीडाया अकं स्यादि परं सेटः) इति कविकल्पद्रुमः ॥ यातना ताडनं अर्हति पञ्चं पिता । “शत्रुद्वनं वाहति चानकाऽपि” । न याचनीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थः म वधः । (चुरा-उभं सकं सेटः) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्हति अर्हतेः । “मत्तः सह स्वागि चतुर्दशार्हति” । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थः क वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्हयति । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्दनं, की. (अर्थ + न्यट्) । याचनं । पीडनं । हननं । गमनं । अर्थघातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ “रुज्ज्वेति तदवाच बर्षं परबलाहर्दनम्” । इति रामायणे ।)

अर्दि

अर्दिना, स्त्री, (अर्द + यच्, टाप्) याचञा । भिन्ना ।
 इत्यमरः । (यातना । बधः । हिंसा । गतिः ।)
 अर्दिनिः, पुं, (अर्द + अर्नि ।) अर्धिः । याचञा ।
 गीगः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥
 अर्दिनिं, स्त्री, (अर्द + क्तः ।) वायुव्याधिविषोषः । तस्य
 (निदानपूर्वकं पसस्मात्प्रिपूर्वकं) लक्षणमाह (सुश्रुतः) ॥
 "उर्ध्वार्थाहगतोऽप्यर्थं खादत कठिनानि च ।
 हसतो जम्भतो भारद्विधमाच्छयनादपि ॥
 शिरोनासौष्ठुचिबकुललाटेक्ष्णसन्निभः ।
 अर्दयित्वानिभो वक्त्रमर्दितं जनयत्यत ॥
 वक्रो भवति वक्त्राद्धेयोवा चाप्यपवर्त्तते ।
 शिरश्चलति वाक्मङ्गो नेत्रादीनाञ्च वृक्षतम् ॥
 योवाचिबुकदन्ताना तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
 (यस्यायत्रो गोमहर्षा वेपथुर्नेत्रमाविलं ।
 वायुरूद्धं त्वचि स्वापस्नादो मन्याहनुग्रहः ॥)
 तमर्दितमिति प्राङ्गर्वाधिं व्याधिविषागदा" ॥
 तस्यामाध्यलक्षणमाह ॥
 "दीर्गास्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्तायुक्तभाषिणः ।
 न सिध्यत्यर्दितं व.उ. चित्रधे वेपनस्य च ॥ ० ॥
 भावप्रकाशेऽप्यर्थं व्याख्या ॥ व्याहृतं वेदना ।
 कठिनानि पृगफलादीनि । विषमाच्छयनासना
 दिति पाठान्तरे । विषमाच्छयनासनात् योवादि
 वेपरीथेन प्रयनादासनाच्च । अर्दयति पीडयति ।
 जनयेत्त इति पाठान्तरे । ततस्तदनन्तं अर्दितं
 जनयेत् । अर्दितं जाते किं स्यात्तदाह । वक्रो-
 भवतीत्यादि । अपवर्त्तते वक्रो भवति । चलति
 कम्पते । वाक्मङ्ग वाङ्निर्गोषः । नेत्रादीना-
 मित्यादिशब्देन अङ्गगणनासिकादीना ग्रहणं ।
 वृक्षतं वेदनाम्फुगवकत्वादि । योवत्यादि यस्मिन्
 पार्श्वे अर्दितं तस्मिन् पार्श्वे योवादीना वेदना ॥
 अनिमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तं
 प्रकर्षणं लभ्य अत्युक्तं भाषितुं शीलं यस्य । तस्य
 अर्दितं न सिध्यति त्रिवधे अनीतवर्षत्रयः अथवा
 त्रयाणां चक्षुर्नासामुखा नार्थः स्वार्थे यच्च तत् ।
 वेपनस्य कम्पनशीलस्य च । वाटमिति शयेन न
 सिध्यति इत्यन्वयः । गाटमित्यर्थं च न गवार्थः ॥ ० ॥
 (चक्रकथाह ।
 "अतिरुद्धः शरीराद्धेके वायु प्रपद्यते ।
 यदा तदोपशोष्यात्कृत्वा जाडं पाशुञ्च जानु च ॥
 तस्मिन् सङ्कोचयत्येद्धं भ्रुव अस्त्रो करोति च ।
 उकीकरोति नासाभुजलाटादिहनुन्तथा ॥
 ततो वक्र श्रजत्यास्य भोजनं वक्रनासिकं ।
 स्तब्धं नेत्रं कथयत क्षमथस्य निरुच्यते ॥
 दीना अस्त्रा समुत्तृप्ता कला सञ्जति चास्यवाक् ।
 दन्ताश्चलन्ति बाध्यते अत्रणो भिद्यते स्म ॥
 पादहस्ताक्षिजहोत्रशङ्कुश्रवणगण्डकृत् ।
 अर्द्धं तस्मिन् सुगवाद्धे वा केवलं स्यात्तदर्दितं" ॥ ० ॥
 वाभट्टत्वाह ।
 "प्रारंसा भारहृगाटविहारप्रभाषणात् ।
 उन्नासवक्त्रक्षयस्वकार्मुकरुधगात् ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानाञ्च चर्च्चगात् ।
 वायुविरुद्धस्तेष्वैव वातलेरुद्धं भवत्यतः ॥

अर्दि

वक्रो करोति वक्त्राद्धेके इति तमीदृशं ।
 ततोऽस्य कम्पते मूढां वाक्मङ्गस्तम्बनेत्रता ॥
 दन्तचालः स्वभ्रंशः अतिहासिः क्षमथस्य ।
 गन्धाज्ञानं स्रुतस्मै हस्त्राम् । मुत्रस्य जायते ॥
 निर्दोषः पार्श्वतोयायादेकस्यात्तगो निमीलनं ।
 अत्रो रुद्धं रुजा तीव्रा शरीराद्धेधरेपि वा ॥
 तमाङ्गमर्दितं केचिदेकाग्रामथ चापरे" ॥ ० ॥
 हारीतसंहितायामप्युक्तं ।
 "मन्तापदाहशोषाश्च मूर्च्छापित्तान्वितो मरुत् ।
 श्रयं शोथोऽसृजिर्वाद्यं वातद्वेषममन्वितं ॥
 यो हन्तजाश्रितो धीमास्तं साध्यं मारुतं विदुः ।
 केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्रुतः ॥
 वक्त्रं भवति वक्राद्धेयोवा चाप्यपवर्त्तते ।
 वैक्षय नयनानाञ्च विमञ्जो वेदनातुरः ॥
 योवाया गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना ।
 तमर्दितमिति प्राङ्गर्वाधिविचक्षणाः ॥
 लालास्वावोऽथ शोषश्च हनुग्रान्ता विगम्यता ।
 दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनर्दितमेव च ॥
 पीताद्धे मञ्जरं टण्णा पित्तं मोहं गवच ।
 शोफस्तम्भोऽस्य भवति कफोद्धृतेऽप्यर्दितं" ॥ ० ॥
 "वातात्पित्तात्कफाश्च स्यात् त्रिविधं तत्समाप्तः ।
 लालास्वावो व्यथा कम्पः स्फुग्गं हनुवाग्युहः ॥
 ओष्ठयोः श्वययुः शूलश्चार्दिते वातजे भवेत् ।
 पीतमास्यं ज्वरं मृगणा पित्तं मोहधृपने ॥
 गण्डे शिगमि मन्यायाशोथं स्तम्भः कफात्कके" ॥ ० ॥
 (अथ तस्य चिकित्सा माह सुश्रुतः ॥ अर्दितातुं
 बलवन्तमुपकरणान्तश्च वातव्याधिविधानेनापच-
 रेद्देशधिकेभ्यः मस्तिष्कशिरोवन्निनस्यधूपापनाह-
 से हनाडीस्वेदादिभिः । ततः सटणं महापञ्चमूलं
 काकान्यादिं विदाग्निगन्धादि मौदकानुपमास त-
 र्थेनौदकन्दाश्च संहृत्य द्विगुणादके क्षीरद्रोणे नि-
 काशय पादावशिष्टमवतार्य परिस्वाय तैलप्रस्थ-
 नोन्मिश्र्य एनगन्धावधिश्येत् ततस्तेन दीर्गानु-
 गतमवतार्य शरीरभूतमभिमर्श्याशासच यः खंह-
 उत्तिल्य त्तमादाय मधुगोधधमहाक्षीरयुक्तं त्रि-
 पचेत्तत् क्षीरतैलमर्दितातुंगाणा पानाभ्यङ्गादि-
 धूपयाज्यं ॥ तैलहीनं वा क्षीरसर्पिर्गदिततर्पणा-
 मिति ॥ ० ॥ चक्रकत् ॥
 "अर्दितं नावनं मुद्गि तैलं तर्पणमेव च ॥
 नाडीस्वेदापनाहाश्च चानूपपिग्नेर्दितः" ॥ ० ॥
 वाभट्टस्य ॥
 "अर्दिते नावनं मुद्गि तैलं आत्तान्त्रितर्पणं ।
 मण्डोप वमनं दाहमगदुक्तं शिगवध" ॥ ० ॥
 हारीतसंहिताया ।
 "अर्द्धं पलं रसानस्य हिङ्गुमन्थउर्जरकैः ।
 मौवर्चलेन संयुक्तं तथैव कटुकत्रिकं ॥
 एतेन संदृतं भस्तेन्नासमेकं दिने दिने ।
 निर्दन्ति वातशोषश्च अर्दितश्च प्रतानक" ॥ ० ॥
 चक्रपाणिंसंयज्ञे ॥
 "गसेनं नवनीतेन प्राश्य हन्त्यर्दितं द्रुतं ।
 अर्दितं नवनीतेन खादेन्माधुगुग्गी नमः ॥
 क्षीरमांससैर्भुक्ता दृशमूलारं सं पिबेत् ।

अर्द्ध

खैहाभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः ।
 अर्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिके" ॥
 भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संगृहीतं तस्यैतत्
 "खैहापानानि नस्यश्च भोज्यान्यनिगृह्णन्ति च ।
 उपनाहाश्च शस्यन्ते स्वदनं वस्तयोऽर्दिते" ॥
 वस्तिरत्रशिरोवस्तिरेव ।
 "दृशमूलीकषायेण मातुलुङ्गसेन वा ।
 बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितं ॥
 पिप्यं माघकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्दिते ।
 क्षीरं मांससैर्भुक्ता दृशमूलीरं सं पिबेत् ॥
 अर्दिते पित्तजे शीतान् खैहाश्चैव विनिर्दिशे-
 एतवस्तिप्रसेकश्च क्षीरं सेकं तथैव च ॥
 निक्षीभृतानेना मूत्रो दाहवान् योऽर्दिते भवे-
 कुर्थात् प्रतिक्रिया तस्य वातपित्तविनाशिनो ।
 श्लेष्माभागे क्षयं नीते रंहणैः समुपाचरेत् ।
 अर्दितं शोथसंयुक्तं वमनश्च प्रशस्यते ॥
 रसानकल्कं तिलतैलमिश्रं
 खादेन्नरो योऽर्दितशोषयुक्तः ।
 तस्यार्दितं नाशमपि शीघ्रं
 रुद्धं धनानामिव वायुवेगात्" ॥ इति ।
 अर्दितः, चि, (अर्द + क्तः ।) याचितः । इत्यमर-
 हिंसितः । इति मेदिनी ॥ गतः । पीडितः । इ-
 शब्दगतावली ॥
 अर्द्धे, स्त्री, (ऋध् + घञ् ।) समानांशः । समभाग-
 इत्यमरः ॥ आधा इति भाषा । समभागेऽर्द्धेऽपि
 एमान् स्त्रीवच्च । अर्द्धशब्द एलिङ्गः खण्डपर्य-
 यव विभागीकृत्य वगिणतस्य तुल्यवगिणतं ३
 स्त्रीवमेवति ऋचित् । अर्द्धो रूपभेदात् +
 एमि । तथा वस्त्राद्धे नगराद्धेऽप्युपाचारात्तु भ-
 वति वाच्यलिङ्गः । यथा अर्द्धां श्राटी अर्द्धः कम्
 अर्द्धे वस्त्रः इति माधवी ॥ असमपरिभाग-
 त्तिस्त्रिलिङ्गोऽर्द्ध इत्यनुगामः । समग्रविभागेऽ-
 शब्दो नपसक एव नान्यलिङ्गः । इति भागवति
 इति भरतः ॥
 अर्द्धः, पुं, (ऋध् + घञ् ।) एकदशः । तत्पर्याय-
 भित्तं २ शकल ३ गणः ४ । इत्यमरः ॥ ("पश्-
 देन प्रवियः श्रमपतनभयादृयसा पूर्वकायम्"
 इति प्राकृतले ।
 "सर्वनाशं समुत्प्रेक्ष्य अर्द्धे त्यजति परिहृतः ।
 अर्द्धेन कुरुते कार्ये सर्वनाशो हि दुःसहः" ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्ध गङ्गायाः, एकदशतत्पुरुष-
 कावरी नदी । इति त्रिकाशङ्खः ॥
 अर्द्धगच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गच्छः ।) चतुर्दि-
 श्वातिगच्छकहासः । इति हेमचन्द्रः ॥ चव्विष्णव-
 दाना इति भाषा ।
 अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धे चन्द्रस्य ।) नखद्वय । वा-
 निशेषः ।
 ("चतुर्भिर्द्धचन्द्रैश्च अघान चतुर्गो हयान्" ।
 इति रामायणे ।) गलहस्तः । ("प्रगालाः स-
 र्द्धेचन्द्रं दत्वा निःसारिताः" । इति पञ्चतन्त्रे
 गलाटिपी यस्य प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रक-

अड

चन्द्रखण्डं । इति हेमचन्द्रः ॥ मयूगपुच्छे चोड इति भाषा ।

अडचन्द्रा, स्त्री, (अडं चन्द्रस्य, अडं चन्द्र + टाप् ।) कृष्णत्रिलत् । इत्यमरः ॥ काल ते उडी इति भाषा ; अडचन्द्रिका, स्त्री, (अडं चन्द्र + स्वार्थे कन्, ङस्ते अत इत्वे टाप् ।) कर्णम्पोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अडंचोलकः, ए, द्वादचोलकः । इति हारावली ॥ कोचली इति भाषा ।

अडंजाङ्गवी, स्त्री, (अडं जाङ्गयाः ।) कावेरी नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

अडंतिल्लः, ए, (अडं असम्पूर्णतिल्लः ।) नेपाल निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

अडंनारीश्वरः, ए, (अडंङ्गि या नारी पार्वतीरूपा तस्या ईश्वरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य ध्यानं यथा,—

“नीलप्रबालरुचिरं विलसन्निभं
पाशाख्योत्पलकपालकमूलहस्तं ।
अडंम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभुवं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अडंनारीश्वरः, ए, (अडंङ्गि या नारी तस्या ईश्वरः ।) उमामलेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्मोत्तरेः “अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता । अडंनारीश्वरप्राया उमामलेश्वरी तिथिः” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अपि च ।

“अत्रेण सर्वसोमेशस्तथा लाङ्गुलिदारुकौ ।
अडंनारीश्वरश्चाभामाक्रान्तश्चाघाटितगिरौ” ॥
इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥
अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

“अधिसंवत्तकादित्यगानिलौ घट्टविन्दुमत्
चिन्तामणिगिरि त्र्यात् वीजं सर्वसमृद्धिदं” ॥
अभीरेफः । संवर्तकः जकारः । आदित्यो मकारः । र रेफः । अनिला यकारः । औ स्वरूपं । घट्टस्वरः ऊकारः ॥ प्रपञ्चसारः ॥ “अनलकयमरेफः प्राणसत्त्वान्त्वामश्रुतिहमरुचिरगर्भमिगिता मन्त्रराजः” । इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः । रं ङं ङं मं रं ङं ङं आं उं । इति मन्त्रः । अस्य पूजा प्रातःकृत्वादिशं वैष्णवीषीठमन्त्रं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा शिवसि कश्यपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्कन्दसे नमः । हृदि अडंनारीश्वराय देवतायै नमः । ततः कर्माङ्गन्यासौ कुर्यात् । रं अङ्गुलाभ्या नमः । कं तर्जनीभ्या स्वाहा । मं मध्यमाभ्या वषट् । मं अनामिकाभ्या ऊं । रं कनिष्ठाभ्या वौषट् । यं करतलपृष्ठाभ्या फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च निबन्धे । “रेफादिव्यञ्जनेऽघट्टिभः कुर्यादङ्गानि षट् क्रमात्” । ततो ध्यानं ।

‘नीलप्रबालरुचिरं विलसन्निभं
पाशाख्योत्पलकपालकमूलहस्तं ।
अडंम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभुवं

अड

बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा श्रेयोक्षपीठपूजां विधाय एनर्थात्वावाहनादिपञ्च एष्याञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आचरणपूजामारभेत । यथा । केशरेखप्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च रं इत्यादिना घटङ्गानि पूजयेत् । ततः पञ्चैधु पर्व्वेत् लघभादीन् पूजयेत् । पञ्चायेधु पूर्व्वोदिते ब्राह्मीं मातेश्वरीं कौमारीं विष्णवीं वागर्हणीं इन्द्राणीं चामुण्डा महालक्ष्मीं च पूजयेत् । तदङ्गिन्द्रादीन् वचादींश्च संपूज्य धूपान्दिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ॥ अस्य एवम्कारं लक्षणम् । तथा च ।

“लक्ष्मिं जपेन्मन्त्रमित्यं मन्त्री विचिन्तयन्
अयत्तं मधुगंसिद्धेर्जुङ्गयात्तिलतण्डुलैः” ॥
इति तन्त्रसारः ॥

अडंपाभावतः, ए, (अडंन अङ्गुलं पाभावत इव ।) चित्रकण्ठकपोतः । तित्तिगिपद्धी । इति मेदिनी ॥ अडंमागव, ए, दादशायिकहाराः । इति हेमचन्द्रः ॥ वागेनगि हार इति भाषा ।

अडंगान्, ए, (अडं गान्, अडं नपसकमित्यक-
ट्टणी समास, अङ्गुलसर्व्वकट्टेशसंख्यातपण्याह
गान्नेरिति समासान्तोऽचप्रत्ययः, गान्गङ्गाह एमि
इति निन्दमात् एत्वम् ।) गान्गडंभागः । द्दप्रह
गान्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । निगूथ २
इत्यमरः ॥ निसम्पात ३ अक्षमालयः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुप्रजनः ५ । इति जटाधरः ॥
गान्गुलमसुहृत् । स तु गान्तिमध्यदरदयात्मकः ।
सम्पूर्णङ्गान्तोऽप्ययं । सदानिशा । सा तु सा-
द्वं प्रहमनन्तं साद्वं तनीयपहपर्यन्तं । इति
स्मृतिः ॥

(“मध्यन्दिनेऽङ्गुलं च आद्यं मुक्ता च सामिधम्” ।
“मध्यन्दिनेऽङ्गुलं वा विद्यान्तो विगतकर्म
चिन्तयेदम्भकामार्थान् साद्वं तरेक एव वा” ॥
इति मनु ।)

अडंघं, ए, स्त्री, (अडं ऋच समासान्तं अच-
प्रत्यय) अडं ऋक् । ऋट्टनामकैः कर्मन्वाडं
भागः । इत्यमरः ॥

अडंलक्ष्मीहरिः, ए, (अडं लक्ष्मी आकारे, अडं
च हरे, तादृशो हरिः) विष्णुः । यथा
गौतमीये,—

“ऋषि प्रजापतिः ऋन्दो गायत्री देवता एव
अडंलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गुलैः” ॥
अस्य मन्त्रादि यथा,
“तां नमः परं ब्रह्मज्ञेयै दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो गायमन्वोऽङ्गुलं प्रोक्तौ वस्वत्तर परं” ॥
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिस्नानान्तं कर्म
कृत्वा पूजाभयपदमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्यात् ।
तद्यथा गौतमीये,—

“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्या प्रक्षालं तु क्रमौ ।
द्वाभ्यामौष्ठौ दिग्भृश्या द्वाभ्या मृज्याम्बुवै ततः ॥
एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
संप्रोक्ष्येकेन मुद्धानं ततः सङ्घर्षादिभिः ॥

अर्धो

आस्यनासात्तिकर्णौ च नाभ्युक्त्वं भुजौ क्रमात् ।
सुशुदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ॥

एवमाचमनं कृत्वा साक्षाद्गारायणो भवेत्” ॥
केशवादेयस्तु केशव-गारायण-माधव-गोविन्द-
विष्णु-मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषी-
केश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्घर्षा-वासुदेव-प्रद्युम्ना-
निरुद्ध-पुरुषोत्तमाधोक्ष-त्रिसिंहाश्रित-जगद्गो-
पेन्द्र-हृगिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु शोमं केशवाय नमः ।
इत्यादि । तथा च ।

“स चतुर्थिनेमाऽन्तैश्च नामभिर्विन्द्यसेत् सुधीः”
ततः सामान्यार्घ्यादिमातृकान्यासान्तं कर्म वि-
धाय केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-
न्यासः । शिवसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे
गायत्रीकन्दसे नमः । हृदि अडंलक्ष्मीहरये
देवतायै नमः । ततः कर्माङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गु-
लाभ्या नमः । इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः ।
इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

“ऋषि प्रजापतिः ऋन्दो गायत्री देवता एव ।
अडंलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गुलैः” ॥
ततो ध्यानं ।

“उद्यत्ययोरनघातकृचिं तत्रैभवावदातं
पार्श्वदक्षे जलधिसुतरा विश्वधाय्या च अर्थं ।
नानाग लोकसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं,
विष्णुं वन्दे दरकमलकौमादकीचक्रपाणिं” ॥
इत्यादि । इति तन्त्रसारः ॥

अडंवीक्षणं, स्त्री, (अडंमसम्पणे वीक्षणम् ।) अया-
ङ्गदर्शनं । कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अडंशान, स्त्री, (अडंमसम्पणंमशानं भोजनं, अडं +
अण + न्युट् ।) अडंशानं । अडंभोजनं । इति
शब्दरत्नावली ॥

अडंमफग, ए, (अडं मफगः ।) तदमत्यविशेषः ।
दाडिका मात्र इति भाषा । तत्पर्यायः । टण्ड-
पालः २ इति हारावली ॥

अडंहार, ए, (ऋध-हर्डा + अच, अडंः सम्पन्नः
हारः) चतुर्धृष्टयष्टिकहारः । इत्यमरः ॥ चौ-
धृष्टिनगि हार इति भाषा ।

अडंशान, स्त्री, (अडंमसम्पणंमशानं भोजनं, अडं +
अण + न्युट् ।) अडंभोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अडंसन, स्त्री, (अडंमसनस्य ।) स्नेहदानं । अङ्कुत्-
सनः । इति धर्मशास्त्रे ॥ (उपवेशनार्थमासनाद्वदानं

रूपं स्नेहयष्टकं सम्मानभेदः । यथा,
“अडंमनं गोत्रमिदोऽर्घुतयो” । इति मधु-
वशा । “मम हि दिवोकसा ममक्षम् अडं-
सनापवेशितस्य” । इति प्राकृतसंज्ञे ॥)

अडंन्दः, ए, (अडंमन्दोः ।) चन्द्राडंभागः । गण-
हस्तः । नवचिह्नः । अतिप्रौढस्त्रीयान्यङ्गुलियो-
जनः । इति मेदिनी ॥ अडंचन्द्रबाणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अडंदाय, ए, (अडंस्य मसृद्धस्य एण्यस्य उदयो यत्रा)
यागविशेषः । स च रविवारव्यतीपातश्रवणा-
नक्षत्रयुक्ता चेतुर्पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा
भवति । यथा । पाञ्चात्यनिर्णयार्थम् ।

अर्बु

अर्बु

अर्थ

“अमार्कपातश्रवणैरुक्ता चेन्माघपौषयोः ।
 अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥
 अत्र सूर्यपर्वणताधिक इति कथञ्चिन्तामणौ
 पाठः । तथा ।
 “दिवेव योगः प्रस्तोऽयं न च रात्रौ कटाचना”
 स्कन्दपुराणे ।
 “अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सव्ये गङ्गासमे जले ।
 शुद्धात्मानो दिजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभा ॥
 यत्किञ्चित् क्रियते दानं तदानं सेतुसन्निभं” ॥
 शिवविष्णुस्नानप्रणस्तकालोऽपि । वृहन्नारदीये ।
 “अर्द्धोदये च पयार्कं हस्ताकं रोहिणीवृध” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अर्द्धोत्कं, की, (अर्द्धमूरोः अर्द्धोः, तत्र काशते,
 काश + ड ।) उत्तमस्त्रीणां अर्द्धोरुपर्यन्तं चेल-
 नाकारपरिधेयवस्त्रं, तत्पर्यायः । चण्डातकरे ।
 इत्यमरः ॥
 अर्धंग, की, (ऋ + गिच् + ल्यट् ।) प्रापण । सम-
 र्धंगं । यथा,—
 “यत्करोमि यद्यथासि यत्तुलाधि ददामि यत् ।
 यत्तपस्यसि कोन्तेय तत्कुरुय मदर्पणं” ॥
 इति श्रीभगवद्गीताया ९ अध्यायः । (स्थापने ।
 न्यासः ।
 “कृत्वासगौं वृषमारुकुत्तो
 पादार्पणान्ग्रहपतएष्टम्” ।
 इति १४वेंश्रे । अथवागः । परिवागः ।
 “अर्धंग स्वस्य वाक्यार्थपरस्यान्यथासिद्धये” ।
 इति साहित्यदर्पणे ।
 अर्धिसः, र, (ऋ + गिच् + डसन ।) हृदयः इत्युणा-
 टिकोषः ॥ (अग्रमास ।)
 अर्बु, हिंस । (भाटि परं-सकं-सेट्) गतौ । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ अर्बुतिः इति द्वांदासः ॥
 अर्बुदः, ए, स्त्री, (अर्बु + विच्, तस्मै उदेति, उद् +
 इण + ड ।) दण्डकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।
 रासकीलः । मासपरुषः । आर इति भाषा ।
 इति लिङ्गाटिसंज्ञेः अमरे मेदिनी च ॥ तस्य
 निदानलक्षणम् ।
 “गान्धर्वेषु क्वचिदेव दोषा
 समुच्छ्रिता मासभस्कु प्रपद्य
 वृक्ष स्थिरं मन्तरुजं महाक्तं-
 मनन्त्यमलं चिरवृद्धपाकं ॥
 कुर्वन्ति मासोत्पद्यमव्यगाध
 तसम्बद्धं प्रास्वविष्टा वदन्ति” ।
 महाक्तं यस्यापि तत्रा चिरेण वृद्धिपाकस्य यस्य
 तत् चिरवृद्धपाकः । अपाकमिति यस्यां सका
 प्रादस्य भेदज्ञापकं । अथवागध दमानुप्रविष्टं ॥१॥
 निदानपूर्वकाणि त्रिणिष्टानि लक्षणान्याहः ।
 “वातेन पित्तं कफेन वापि
 रक्तो न मासेन च भेदसा च
 तज्जायते तस्य च लक्षणानि
 यस्याः समानानि सदा भवन्ति” ॥
 यस्याः समानानि वातिकर्पित्तकफैश्चिकमेदोजाना
 यस्यानां लक्षणव्यातिकर्पित्तकफैश्चिकमेदोजाना-

मर्बुदाना लक्षणानि तुल्यानि भवन्ति ॥१॥ गङ्गा-
 बर्बुदमाह ।
 “दोषप्रदं रुधिरं शिगाश्च
 मङ्गोच संपीथ तत्तत्तत्पाकं
 सन्नावमुन्नहति मासपिण्डं
 मासाङ्गं गृह्णतमाशु रुद्धिं ॥
 स्वव्ययसं रुधिरं प्रदं-
 मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।
 रक्तजयोपद्रवपीडितत्वात्
 पाण्डुर्भवेत्तु र्दपीडितम्” ॥
 दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिगाश्च मङ्गोच संपीथ
 संहतीकृत्य मासाङ्गं सर्वव्ययं देध दृष्यत्वं रक्तजं
 तु विशेषतो रक्तदृष्टि । एवं मासाङ्गं विप्रिषता
 मासदृष्टिबोद्धव्या । ततो मासपिण्डमुन्नहति
 उद्गतं करोति । अपाकं ईधत्पाकं यथा स्यादेव-
 भिति क्रियाविशेषं ईधत्पाकस्य एकदेशपाकेन ।
 रक्तजयोपद्रवपीडितत्वात् । रक्तजयोपद्रवाः
 सुश्रुतेनाक्ताः । तैः पीडितत्वात् । अर्बुदपीडितः
 रक्ताङ्गुदपीडितः ॥१॥ मासाङ्गदस्य संप्राप्तिमाह
 “सृष्टिप्रकारादिभिर्दितेऽङ्ग
 मासं प्रदं संप्रैति प्रायं ।
 अवेदनं स्वग्रधमनन्ववर्गं
 मपाकमप्रमोपममप्रचान्यं” ॥
 मासं प्रदं वातेन । अवेदनं वेदनाग्रहितं
 ईधत्वेतन्न वा । अपाकं पाकाग्रहितं ईधत्पाक
 वा । अप्रमोपमं पाथागतं कठिनं । अप्रचान्यं
 स्थिरं । यद्यपि रक्तमासाङ्गदयो रक्तमासयो
 हेतुत्वेनाक्ति तथापि रक्तजं पित्तं मासजे वायु
 राग्भक्तः ॥१॥ निदानमाह ।
 “प्रदं मासस्य नरस्य गाढ
 मेतद्भवेन्मासपरिणामस्ये ।
 मासाङ्गनाशमिनं यः प्रदं मासस्तस्यैव भवति
 इत्यर्थः ॥१॥ असाध्यमाह ।
 “मासाङ्गं त्वेदसाध्यमाह
 साध्यैवपीमानि विवर्जयेत् ।
 संप्रक्तं ममेसु यत्त जात
 सौते सु वा यत् संप्रचान्यं ॥
 साध्यैवपि वातजादिव्यधि । इमानि वृक्षमागानि
 संप्रक्तवादीनि ॥ । अपरासाध्यमाह
 “यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते
 जेदं तदथर्व्वेदमर्बुदं ॥
 यद्गन्धनात् युगपत् कमादा
 द्विर्बुदं तत्त भवेदसाध्यं” ॥१॥
 अर्बुदाना पाकाभावे हेतुमाह
 “न पाकमायाति कफाधिकत्वा-
 न्मेदोवज्जत्वाच्च विप्रिषतस्तु ।
 दोषास्थिरत्वात् ग्रथनात् तथा
 सर्व्वार्बुदान्येव निमगातस्तु” ।
 ग्रथनात् यज्ञिरूपत्वात् । नन्वपत्या कफमेद-
 मोर्वाधिक्येऽपि पाको दृश्यते तथाच कथं न पाक
 इत्याह निमगात् स्वभावात् ॥१॥
 अथाङ्गदस्य चिकित्सा ।

“यस्याङ्गदानं न यतो विशेषः
 प्रदोषहेत्वास्तदोषदृष्टेः ।
 अतश्चिकित्सेद्विषगर्बुदानि
 विधानविदग्रश्चिकित्सेतेन ॥
 हरिद्रा-लोध्र पत्तङ्ग-रुधूम-मनःशिला ।
 मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥१॥
 मूलकस्य कृतं क्षामो हरिद्रायास्तथैव च ।
 शृङ्गचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥२॥
 वटदग्धकुरुगोमकानि बद्धं वटस्य पत्रेण । अथ-
 स्थिसमगत्रात् महादप्युपशान्तिमर्बुदं गच्छेत् ॥३॥
 शिग्रुमूलकयोर्वीरिणं रक्तोष्णं सुग्मा यवं ।
 तक्रोणाश्रुपिपिष्टा लिम्पेदर्बुदशान्तये ॥ ४ ॥
 रक्तोष्णं सर्षपं । सुग्मा तुलसी । यवं रुद्रयवं ।
 अश्रुपि कर्षवीं । इत्यर्बुदाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 अर्बुदः, ए, (अर्बु + उदच् ।) पर्वतविशेषः । इति
 मेदिनी ॥
 अर्भः, ए, (ऋ + भ ।) बालकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (प्रभाहीन । मलिनः । शिथिलः । क्षान्तः । शिथिलः ।
 प्राकणस्यादिकं ।)
 अर्भकः, ए, (अर्भ एव, स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इत्य-
 मरः ॥
 (“अभुञ्च नस्यः प्रणिपातशिञ्जया
 पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः” ।
 इति मधुवंशे ।) मुर्यः । कृष्णः । इति मेदिनी ।
 स्वल्पः । सदृशः । इत्युणाटिकोषः ॥
 अर्म्म, की, ए, (ऋ + मन् ।) चन्द्रो गविशेषः
 इति लिङ्गाटिसंज्ञेः अमरः ॥ तस्य पञ्चविधः ।
 प्रन्तार्थम् १ शुक्लार्थम् २ गङ्गार्थम् ३ मांसार्थम् ४
 स्वायत्तम् ५ । यथा लक्षणानि तत्तत्प्राग्भेद दृष्ट-
 यानि । वैद्यके वान्तकीर्वालङ्कोऽयं प्राग्भेदः ॥
 अर्म्मणः, ए, (ऋ + बाङ्गलकात् मन् ।) द्रोगपरि-
 मार्गः । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 अर्थः, ए, (ऋ + यत् ।) स्वामी । वैश्यः । इत्यमरः ॥
 अर्थे त्रि । इति तट्टीकाया भरतः ॥ (त्रि, उल्लूक-
 न्यायः । प्रभुः ।
 अर्थमा, िन्, ए, (अर्थं अर्थे मिमीते, मा +
 कनिन् ।) सूर्यः ।
 (“प्रोषितार्थमग भेगोऽन्यकारस्तटीमिव” ।
 इति माघः ।
 “सूर्याऽर्थमा भगवच्छा पृथार्कः सविता रविः ।
 गर्भस्तिमानज कालो सूर्यधृता प्रभाकरः” ॥
 इति महाभारते । कश्यपात् दत्तकन्यया दिव्या
 ज्ञातो दादृशादिव्यमर्थे परिगणितः स्यात् अ-
 दिव्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—
 “मारीचात् कश्यपाज्जातास्त दिव्या दत्तकन्यया ।
 तत्र शकस्य विष्णुस्य जज्ञाते पुनरेव ह ॥
 अर्थमा चैव धाता च त्वया पूषा च भारत ॥
 विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
 अंशोभगशातितेजा आदित्या दादृश सृताः” ॥)
 अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ पितृदेवविशेषः । इति
 मेदिनी ॥

अर्थ्याः स्त्री, (ऋ + यत् + टाप्) वैश्यस्त्रीजाति ।
 इत्यमरः ॥
 अर्थ्याणी, स्त्री, (अर्थ्य + आनुक् + डीप्) वैश्यस्त्री
 जातिः । इत्यमरः ॥
 अर्थ्याः स्त्री, (अर्थ्य + डीप्) वैश्यपत्नी इत्यमरः ॥
 वैश्यस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥
 अर्थ्वं बधे । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (आदि पर
 सक-सेट्) अर्थ्वति । इति दुर्गादासः ॥ अन्त
 स्यकारान्तोऽय ॥
 अर्थ्वती, स्त्री, (अर्थ्व + वाङ्लकात् वनिप् + ङीप्)
 घोटकी । इति हलायुधः ॥ कुट्टनी । इति
 त्रिकाशदशमः ॥
 अर्वा, [न] प, (ऋ + वनिप्) घोटकः । इत्य
 मरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिसाराः । इति विश्वः ॥
 कुर्विते चि । इत्यमरः ॥
 अर्वाक्, व्य, (अर्वा काले देशे वा अश्नति अन्च +
 क्तिन्, एधोदगवित्वात् अर्वादेशे) पूर्व-
 कालतः पश्चात् । तत्पर्यायः । अर्वा २ । इत्य-
 मरः ॥ निकटः । इति मन्त्रः । अर्वाच् इति
 केचित् ॥
 अर्वाचीनः, त्रि, (अर्वाग्भव, खः) पश्चाज्जातः ।
 विपर्यस्तः । इति धर्मणि ॥ (इदानीन्तन । अधो-
 भागस्थितः । अर्वादेशगतः ।
 ('यदुर्द्धं एधिया अर्वाचीनमन्तरीक्षात्')
 इति शतपथब्राह्मणे)
 अर्ष, की, (ऋष् + यच्) अर्षीर्षो गः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (बलिकाकारः गृह्यस्यर्षो गमेत्)
 अर्षः, [स्] की, (ऋ + अयन् + श्चुट्) स्वनाम-
 ख्यातपारुषो गः । तत्पर्यायः । दुर्नामक २ । इत्य
 मरः ॥ दुर्नाम ३ गृधकील ४ गृदाङ्ग ५ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामके ६ । इति शब्द
 रत्नावली ॥ यथा । अथाणोऽधकारः । तत्रार्णस
 सन्निकृष्टनिदानोऽन्याह ।
 'एधगृधोपै समस्तैश्च षोडशितात् सहजाति च
 अर्षोसि घटप्रकाराणि त्रिधाद्युदवलित्रये' ॥
 केचिद्गृधस्यापि दोषध्वं मन्यन्ते । तन्मन्तमाश्रय
 याहः । षोडशितादिति । सहजाति षोडशेण सह
 जातानि । सङ्ग्राह्याह । घटप्रकाराणाति गृध
 वलित्रये साङ्गचतुर्गुण गृधस्य मानं तस्यावयव-
 भुवास्तिस्वा वलयः । षड्जावर्तनिमा उपर्युपरि
 सन्ति । तामा नाम प्रवाहिणी विसर्जना संव-
 रणी चेति । तत्र गृधोष्ठाऽऽङ्गुलमानस्तदुर्द्ध
 मङ्गुलमाना प्रथमा वलि । साङ्गिकाङ्गुलमाना
 द्वितीया । तृतीया च तारवती । उक्त्व ॥
 "अङ्गाङ्गुलप्रमाणेन गृधोष्ठं परिचक्षते ।
 गृधोष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमान् वलिं विद् ॥
 साङ्गिकाङ्गुलमानेन एधगन्धं प्रकीर्त्तता ॥" ॥
 अथ वाताणसो विपक्रुष्टं निदानमाह ।
 "कषायकटुतिक्तानि कृत्तणीतलघूनि च ।
 प्रमितान्पाशन तीक्ष्णं मद्यं मधुनसवने ॥
 नङ्गुन देणकालौ च प्रीतौ व्यायामकर्म च ।
 शोका वातातपस्पर्शा जन्व्वोताणसा मत ॥"

प्रमितमपरिमित तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणः ।
 पैच्छादिमृदुमद्यस्य वातसमकत्वात् । आतप
 कृष्णवैर्द्योऽप्युद्भूतगोच्यादानप्रकोपे जेत् वाता
 षसा नन्वर्णसि मन्वाणि त्रिदोषजातिः । यत-
 याह
 'पञ्चात्मा मारुत पित्रं कफो गृधः श्लिष्ये ।
 सर्वं यत्र प्रकुपन्ति गृधजारा समुद्भव ॥' इति ।
 तथा सति कथं वाताणसामिति उच्यते । तत्र
 दाधिकक्षुण्णपेटेणमः इति न दोषः अतएव
 अयं वक्ष्यते पित्रोऽन्तर्गतमिति तथाच चक्रक
 "अर्षोसि नाम आरुते गान्निपरितिस्त्विति
 दोषैर्दोषविशेषात् विप्रणयः कथ्यतेऽर्षोसि" ॥
 इति ॥ अथ पित्रोऽर्षोसो विपक्रुष्टं निदान
 माह ।
 "कटुस्त्रलवर्णयानि व्यायामासवतपप्रभा ।
 देशकालावाग्निगो गोधोमद्यमसृजन
 विदाहि तीक्ष्णसृणो यत् तन् मन्वे पानभोजनो
 पित्रोऽन्तर्गतानि विप्रणयः प्रकोपे जेत् षसा" ॥
 उपादव्यस्य स्पृणोनादि साङ्ग्यं उपापानभोजन
 स्यात् प्रकृष्टमागत्वात् । अस्मात्पप्रभा अग्न्या
 तपयो प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यात्पतमेतेज
 स्वितव्यस्य दग्नि प्रभा । अग्निगोरो देणो मरुः ।
 अरुयनं परमस्यत्तिदेधो पानभोजन पीयत इति
 पानं भुञ्जते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तो ॥ * ॥
 अथ कफार्णसो विपक्रुष्टं निदानमाह ।
 "मधुरस्विभृतीनां लघुगाम्भृगु कृष्ण च ।
 अद्यायामदिवास्वप्रणयामनसृजे रति ॥
 प्राग्नातसेवाणोचो च देशकालात्चिन्तन
 क्षीणिकाणा समुदितमेतत् कारणमर्णसो" ॥
 अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ * अथ त्रिदोषाणोसो
 विपक्रुष्टं निदानमाह ।
 सर्वो जन्तुस्त्रिदोषाणां सत्जन्यदण समं
 नदकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि
 अर्षोसि तथा सर्वो जेत् । एधगृधानपित्त
 कफार्णो जेत् । त्रिदोषाणोसो लक्षणश्च सहज
 सहजाणोसि समं सदृशं न च त्रिदोषाणा इति
 विशेषणं व्यर्थं यत् सर्वं यत् व्याघदस्त्रिदोषाणाः
 उक्तं च
 "द्वयमेकं स नास्ति न त्रिदोषप्रकृतोऽयम् ।
 एकत्वा कृपितो दोष इतरेवर्षि कोपयेत्" ॥
 इति । अक्षिमण्डलः । स्वकारणाददोषा तस्य प्रो
 थाच्छीतलो अर्षाणां व्याघरात्तैरारूपपित्तं वद्धं
 यत् । तथा पित्तं कटुकत्वात् तानं दवत्वात् कफं
 वद्धयते । अग्ना च श्लेष्मादानं द्रवत्वात् पित्त
 वद्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणाद्ये
 दोषा कृष्यान्ति तत्र त्रिदोषजत्वपदेश इति न
 दोष ॥ * ॥ अथाणसो पूर्व्वरूपमाह ।
 "विश्वस्मोऽग्नस्य दोषेण्यं कुत्रेणोऽयं यत्र च ।
 कायंमुद्रां वाङ्मन्यं सक्थिसाटोऽपि कता ॥
 यद्वर्णोऽधोपागुर्जा प्रणङ्गा चोदरस्य च ।
 पूर्व्वरूप्याणि निर्दोषान्यर्णसामभिरुद्धये" ॥
 दीर्घन्त्यामन्त्ये । आटोप गृध्गुडाशुब्दः अग्नि

रुद्धये उत्पत्तये ॥ * ॥ अथाणसा संप्राप्तिपूर्व्वकं
 सामायां लक्षणमाह ।
 "दोषास्त्वद्यामभेदांसि सदृश्य विविधाकृतीन् ।
 मासाङ्गानपाणादी कुर्वन्त्यर्णसि तान् जग् ॥
 त्वङ्गासपदेन त्वङ्गासाश्रितं शक्नमपि यक्षते ।
 चिकित्साया शक्नसावगोपयेणात् । अपानं गृधं ।
 आशिण्डान्नासानेत्रनाभिमंदादिव्यपि कुर्वन्ति ॥"
 अथ वाताणोऽलक्षणमाह ।
 "गृदाङ्गुला अर्णसिना श्क्वाश्चिमिचिमान्विता ।
 स्त्राना श्यावाकरणा स्तस्या निशुदाः परुषाः खरा ॥
 मिश्राविसदृशा वक्रासीत्तणा विस्फुटितानना ।
 विस्वीकर्कन्त्यामन्त्यं कार्पासीपलमग्निभाः ॥
 केचित्कटस्वप्यामा केचित् मिद्रार्थेकोपमा ।
 षिग्मपाश्यासकशुक्रबुगाभ्यधिकृत्या ॥
 क्षवथङ्गां विरुम्भन्त्युद्वहगिचक्रप्रदाः ।
 काराश्यासाश्रिष्यकणोनादभमात्तदा ॥
 तैराक्षी गथितं स्तोत्रं मण्डलं सप्रवाहिकं ।
 कृष्णेनपिच्छानगतं विद्वज्जसुपेधयते ॥
 कृष्णत्वदनमविगमचनेन शक्नः जायते ।
 गुल्मप्रतीतदग्नीलासम्भवस्तत गच्छ ॥
 अर्णसिना वाताणसा । गृदाङ्गुला अर्णोसि ।
 चिमिचिमान्विता चिमिचिमा व्याधिविशेषः
 चरचराव इति लोक तदन्विताः । श्यावाकरणाः
 श्यावा धर्मवर्णा । अरुणा ईधदक्ता । स्तस्याः
 कटिनाः विण्डाः अर्पिच्छिताः । परुषा गे-
 त्रिहायत पाणो कर्कशा । खराः कर्कोटकफल-
 न्तः सृष्टानिककणकचिना । विस्वादिफल-
 सग्निभा आकृत्या । अत्र विकल्पबोधकं तत्रासाणं
 केचित् केचित्तिव पत्तं सम्यग्नीयं ।
 "कटस्वप्यामा मूला अनेकस्यशिण्डवर्णा ।
 मिद्रार्थेकोपमा पीनस्यशिपवकाश्रिता" ॥
 तैराक्षी इति अर्णोसि पीडिता । तैराक्षी विदुष-
 षिण्ण इत्यार्णस्य पयोऽज्जकर्त्तुं कर्मतार्थत्वात् ।
 गथितं मन्त्रगृह्यक्रियायथविदित्तिरूपं । पिच्छा
 पिच्छिना दामाग । वद्धं मंजते । विधुण्डो
 नापकेऽप्युक्तिः । उपेधयते त्यज्यते । अतएव
 वाताणसं गतं गुल्मप्रतीना सम्भव । अर्णोसो
 नाभेः शोभाणि पापाणपिण्डकावदानव्याधिविशेषः
 । * ॥ अथ पित्ताणोऽलक्षणमाह ॥
 "पित्ताक्षरा नीलसूत्रा शक्नपीनासितप्रभा ।
 तन्वस्वसाविणो विस्वास्नवेा मृदव स्रया ॥
 श्यक्त्रिज्जायकृतस्यगुणो कोवक्त्रसग्निभा ।
 शरुपाकज्वरस्येदणामच्छांतिप्रदा ॥
 मोद्यागो द्रवनीलाणापीतरक्तामवर्त्तमा ।
 यत्रमथ्या हृदितीतहारिद्व्यदनग्यादयः" ॥
 पित्तानागः पित्तान्वया । तन् अघनं । स्रयाः
 लम्बिनः । सग्निभा आकृत्या । पाको गृधस्य ।
 मोद्यागः उष्णस्पर्शाः । हृदिच्छाकवर्णा । पानं
 हृदिनालवर्णः । हार्दिदं हृदिद्रवणं । आदि-
 षण्डाभ्यलसुत्रसुवना ग्रहणं ॥ * ॥ अथ केचि-
 द्गृधस्यापि दोषध्वं मन्यन्ते तन्मन्तमाश्रयः । षो-
 षालक्षणमाह ।

“ग्लोत्वया गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुग्गाविट्, मसन्निभाः ॥
 तेऽप्यथ दुष्टमुष्णश्च गाढविट्कप्रपीडिताः ।
 खर्वन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
 भेकाभः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवे ।
 हीनवर्णवर्णोत्साने हतौजाः कन्धेन्द्रियः ॥
 विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वृत्तते ।
 तनु चारुगवर्णश्च केनिलक्ष्यात्प्रशांसां ॥
 कञ्चुलगुदशूलश्च दौर्बन्धं यदि वाधिकं ।
 लक्षानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षता ॥
 पित्रियलं श्वेतपीतश्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलं ।
 यद्यशंसां घनश्चाष्टकं तन्मुमत् पागदु पिच्छिलं ॥
 गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धश्च काशगं ।
 स्निग्धानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र ग्लोत्रांसां बुधैः ॥
 गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
 पित्ताश्रौलक्ष्णयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
 हादिसदृशाः । दुःखै रोगैः । त्वक्पाकृष्यान्व-
 श्रुतिप्रार्थनादिभिः । कन्धेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः
 ॥ ० ॥ ग्लोत्रस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षणमाह ॥
 तत्र ग्लोत्रांसि । अनुबन्धः उन्मत्तत्वं । रूक्षगं
 रूक्षयतीति रूक्षगं रूक्षं द्वयं । पित्तान्वयगम्य तु
 लक्षणं ।
 “रक्तोत्वया गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः” ।
 इत्यादिभ्योक्ताः । ग्लोत्रपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥
 ॥ १ ॥ कफोत्वगम्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छ-
 लादं । स्तिमितमार्द्रचर्मावगणितमिव ॥ २ ॥ अथ
 स्निग्धानुबन्धो लक्षणमाह ।
 “स्निग्धानुबन्धो महाशूलानां घना मन्दरुजः सितः ।
 उत्पन्नोपचितः स्निग्धाः स्तश्चरुत्तगुरुस्थिगः ॥
 पिच्छिलास्तिमिताः स्निग्धाः कण्डुगुग्गाः स्पर्शनप्रियाः
 कशेरुपनसास्थ्याभान्तथा गोस्तनमन्निभाः ॥
 वङ्गुगानाहिनः पायुवन्तिनाभिविकर्षिणः ।
 सक्तामश्वसहस्रासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥
 मेहकृष्णशोभाशुश्रिगिगज्वरकाशिकाः ।
 कौष्ठ्याभिः । ईवच्छर्दिगामप्रायविकारदाः ॥
 वसाममकफपाज्याभीषः सप्रवाहिकाः ।
 न खर्वन्ति न भिद्यन्ते पणु स्निग्धत्वगतयः” ।
 उत्पन्नाः उन्नताः । उपचिताः स्थलाः । स्निग्धाः
 सखेहाः । स्थिगः निखनाः । पिच्छिलाः कफा-
 गन्धत्वात् । स्तिमिताः व्याद्वस्तगणितता इव ।
 स्निग्धाः मणिवन्मसृणाः । कशेरुः अंशुगुग्ग-
 पनसास्थ्याभान्तथा । तदाकृतयः । वङ्गुगानाहिनः
 वङ्गुगयोरानाहकाशिकाः । पास्वादिभ्यां कर्षणावत्
 पीडाकाशिकाः । कृष्णं मूत्रकृष्णं । शिरोजाडं
 शिरोभा भागकान्तत्वमिव । कौष्ठ्यं स्त्रीवन्निच्छा ।
 अथ शर्दिगन्धं सान्त आर्षत्वात् । आमप्राय-
 विकारदाः आमवङ्गुना व्याधयोत्तीमारग्रहण्या-
 दयः तान् ददाति ॥ ३ ॥ अथ दन्धं शौलक्ष्ण-
 माह ।
 “हेतुलक्ष्णसंसर्गादियात् दन्धोत्वयानि च” ॥ ३ ॥
 अथ विदोषार्शंसः सहजाशंसश्च लक्षणमाह ।
 “सर्वैः सर्वोत्सकान्याङ्गलक्षैः सहजानि च” ।

सर्वैर्लक्ष्णैर्वतपित्तश्लेष्माशौलक्ष्णैः प्रागुक्तैः । स-
 र्वोत्सकानि सान्निपातिकान्यशंस्याङ्गः । तथा
 तरेव लक्षणैः सहजानि चार्शंस्याङ्गः ॥ ३ ॥ तन्वा-
 न्तरे सहजाशौलक्ष्णं पृथगाह ।
 “अर्शांसि सहजातानि टारुगानि भवन्ति हि ।
 दुर्दर्शनानि पागदुनि परुषाण्यरुणानि च ॥
 अन्तर्मुखानि तैर्गन्तः क्षीणाः क्षीणखरो भवेत् ।
 क्षीणानलः क्षीणगैताः शिगसन्ततविग्रहः ॥
 अन्यप्रजः क्रोधशीलः सन्ततान्खनान्वितः ।
 शिरोटक्कणानासामु रोगी हृक्षेपसेकवान्” ॥ ४ ॥
 अथ मुखसन्ध्याशौलक्ष्णमाह ।
 “वाह्यायान्तु बन्धो जातान्येकदोषोत्वयानि च ।
 अर्शांसि मुखसाध्यानि न चिरेत्पतितानि च” ॥
 वाह्याया वल्लो संवग्ण्याः । न चिरेत्पतितानि
 अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । गतानि लक्षणानि
 भिनितानि मुखसाध्यत्वबोधकानि ॥ ५ ॥ अथ
 कण्डुसाध्याशौलक्ष्णमाह ।
 “दन्धजानि द्वितीयायां वल्लो यान्याश्रितानि च ।
 कृष्णसाध्यानि तान्याङ्गः परिस्वत्सराणि च” ॥
 द्वितीयाया वल्लो विमर्जन्ताः । परिस्वत्सराणि
 परिगतः स्वत्सरे येषां तानि । अतिक्रान्त-
 स्वत्सराणि इति यावत् । गतानि प्रत्येकं कण्डु-
 साध्यलक्षणानि ॥ ६ ॥ अथासाध्याशौलक्ष्णमाह ।
 “सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तर्गं वलिं ।
 जायन्तेऽर्शांसि संयुक्तान्यासाध्यानि निर्दिशेत्” ॥
 अन्तर्गं वलिं प्रवाह्निर्गो । गतान्यपि प्रत्येक-
 मसाध्यलक्षणानि ।
 “शेषत्वादायुधस्तानि चतुर्व्युदममन्वये ।
 याप्यन्ते दीपकायामैः प्रत्याख्ययान्यताण्डुया” ॥
 यदायुध शेषा वृत्तं चिकित्सायास्वत्सराः पा-
 दास्ते यथा । वदवचनकारी घनवानुदारो जिते-
 न्द्रिया रोगी । १ । शास्त्रं कर्मणि च कुशलं
 वेद्य । २ । अनलस आप्तः प्रियः परिचारकः । ३ ।
 नवं मन्त्रीर्थ्यादिशुक्तभौषध । ४ । यथा समन्वये
 संयोगे सति दीपकायामैः एकस्य । तानि अ-
 र्शांसि । याप्यन्ते चिकित्सायाः अतोऽन्यथा प्रत्या-
 ख्ययानि न चिकित्सायान्तीर्थः ॥ ५ ॥ अथाशौ-
 ऽर्शांसि लक्षणमाह ।
 “हस्तं पादे मुखे नाभ्यां गुदे लक्षणैस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाध्याऽर्शांसि हि सः ॥
 असाध्यं सन्निहितमरुगो बाह्वयः । अर्शांसि
 अर्शांसि गेयुक्तं । गतन्भिनितमण्युलक्षणं ।
 “हृत्पार्श्वशूलं संभो हृच्छर्दिगुग्गुस्य रुज्वर-
 टणा गुदायुपाकश्च निहन्त्युदजातुर्गं ॥
 गुदस्य यशस्यमाखुदशक्तस्य पाकः । हृत्पार्श्व-
 शूलादिममस्तं व्यक्तं चारिण्युलक्षणं ॥
 “टणारोचकशूलानां मतिप्रसृतशोणितं ।
 शोथातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षयन्ति हि” ॥ ६ ॥
 अथ मेढ्रादिजाशौलक्ष्णमाह ।
 “मेढ्रादिष्वपि वच्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च ।
 गण्डपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदुनि च” ॥
 यथास्वं यथास्वीयलक्षणं । न चात्रोक्तनिदान

पूर्वैरूपसंप्राप्तिक्षणयुक्तं । तत्र तच्चाशुपदं तु
 मासाङ्गसाध्यात् । गण्डपदः किञ्चुलकः ॥ १ ॥
 अथ मांसाङ्गसाध्यादत्राधिकारे चर्माकीलस्य
 संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
 “यानो गृहीत्वा श्लेष्मायां करोत्यर्शन्वचो वहिः ।
 कीलोपमं स्थिरखरुद्धर्मकीलान्तु तदिदुः” ॥
 चर्मा इति लोके । खरुं कर्कशं ॥ २ ॥ तस्यैव
 वातादिभेदेन लक्षणमाह ।
 “वातेन तेदपारुख्यं पित्तादसितग्लता ।
 श्लेष्मणा खिग्धता तस्य ग्रथितत्वं सर्वगता” ॥
 सर्वगता शरीरसमानवर्गता ॥ ३ ॥ अथ सामा-
 न्यतः अर्शांसि लक्षणमाह ।
 “यदायोगानुलोम्याय यदभिबलरुद्धये ।
 अन्नपानौषधं सर्वं तस्यैव नित्यमर्शांसिः” ॥
 अर्शांसिः अर्शांसि गेयुक्तैः ।
 “शालियष्टिकगोधूमयवान्नानि वृत्तैः सह ।
 अत्राक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥
 कन्दैर्वातानुमूलोत्थै र्मसैर्मांसरसेन वा ।
 जीवन्पुष्यदिक्पाणकैस्तगुलीयकवास्तकैः” ॥ १२ ॥
 कन्दोऽत्र शृङ्गाः । अत्र मूलं मूलकं ।
 “अन्यैश्च लृष्टविन्मूत्रमरुद्धिर्विद्विदीपनैः ।
 अर्शांसि भिन्नवर्चांसि हन्यादातातिसारवत् ॥
 सतक्रं लवणं दद्यादातवर्चोऽनुलोमनं ।
 न प्ररोहन्ति गदत्रा एनस्तक्रसमाहृताः ॥
 तक्रासासोऽर्शांसिः कार्ष्ण्यं बलवर्णाभिरुद्धये ।
 सोतःसु तक्रशुद्धे सक्कं चलति यद्रसः ॥
 तेन पृष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्णश्च जायते ।
 वातश्लेष्मविकाराणां शतश्च विनिवर्तयेत् ॥
 सृष्टिप्रं शौरेण कन्दं पक्काभौ पटपाकवत् ।
 अद्यात् सतल्लवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ २ ॥
 चिचि विल्वान्निम्बुत्थनागैर्न्यवारलुन् ।
 तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यश्रजा सह” ॥
 चिचि विल्वं करुणः तस्य फलस्यैव मज्जा ग्राह्या
 अम्लः श्यानकः । करुणादिचूर्णं ॥ ३ ॥
 “लेपं रजनिचूर्णेन सधादुग्धयुतेन च ।
 अर्शांसि गनिवृत्तयेत् कारयेत्तद्विक्रमकं ॥ ४ ॥
 पिप्यन्तीमेत्वं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
 सुगुदुग्धमर्कटुग्धं वा लेपोऽयं गुदजानु हरेत् ॥ ५ ॥
 हृदि जात्रालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितं ।
 यथ लेपो वरः प्राज्ञो ह्यर्शांसामन्तकारकः” ॥
 जालिनी कटुतुर्ग इति लोके ॥ ६ ॥
 “अमितानां तिलानान्तु पलं शीतजलेन तु ।
 ग्वादतोऽर्शांसि शान्तिं दृढा दन्ता भवन्ति हि” ॥ ७ ॥
 शास्त्रैर्वाथ अलौकाभिः प्रोक्त्वान्कठिनार्शांसिः ।
 शोणितं सक्षितं दृष्ट्वा हरेत् प्राज्ञः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
 कामीमं सैन्धवं कृष्णां सुगठी कुष्ठश्च लाङ्गली ।
 शिलाभिदश्वमारुश्च दन्तीजन्तुप्रचित्रकं ॥
 तालकं कुन्टी स्वर्गक्षीरी चैतैः पचेद्द्विषक् ।
 तैलं सुहृत्कपयसा गवा मूत्रं चतुर्गुणे ॥
 गतदधुत्तोऽर्शांसि क्षारैरेव पतन्ति हि ।
 क्षारकर्मकरं क्षेतम च मृदुषयेदनि” ॥
 कामीसं कौसीस इति लोके । लाङ्गली करहारी

इति लोके । शिलाभित् पाषाणभेदः । अश्वमारः कनैल इति लोके । स्वर्गदीर्घी चोक्त इति लोके । दृहत्कासीसाद्यं तैलं ॥ ८ ॥

“शुगठीकणामभि चनागदलत्वगलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्यात् । खादेदिदं समसितं गुटजाघिमान्यं गुल्मकारुचिश्चसनकगठहृदामयेषु” ॥

तद्यथा । गलाच्च सूक्ष्मा ग्राह्या । यत आह मदन-पालः ।

“गला सूक्ष्मा कफश्वामकामाणोमृत्रकृच्छ्रहृत्” । इत्यादि । तस्या वीजभागः १ तजभाग २ दलं पत्रं । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“तमालपत्रकं पत्रं स्यात् पलाशं दलाङ्गदम्” । इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरः । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“नागपथ्यं मतं नागं केशरं नागकेशरम्” ॥

इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरी-भागः ६ शुगठीभागः ७ चिनिभाग २८ । सम-प्रकर्षचूर्णी ॥ १० ॥

“त्रिपल षट्कृत्वस्य चतुष्कं मरिचस्य च । पिपल्याः कुडुवाङ्गं चयाथाः पलमेव च ॥

तालीशपत्रस्य पलं पलाङ्गं केशरस्य च । द्विपलं पिपलीमूलमर्द्धकषु पत्रकात् ॥

सूक्ष्मलाकषमेकान्तु कर्षुश्च त्वदृग्मालयोः । गुडात् पलानि त्रिंशसु चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥

अङ्गप्रमाणागटिका प्राणादा चेति सा स्मृता । पूर्व्वं भक्ष्यञ्च पश्चाच्च भोजनस्य यथाञ्जल ॥

मद्यं मांसरसं येषु क्षारतोयं पिबेदन् । हन्यादर्षांसि सध्वीणि सहजान्यस्वभानि च ॥

वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च । पानात्यये मूत्रकृच्छ्रं उभोगेन गलशुचं ॥

विषमज्वरपित्तं च पाण्डुरोगं तथैव च । कृमिहृद्दोगिणाञ्चैव गन्धशूलार्त्तिना तथा ॥

कृशीर्तामारोगेणाण कामलासिक्किना तथा । शुगठीस्थानेऽभया देया हृद्यश्च पित्तजं गटे ॥

प्राणदेयं सिता दत्त्वा गुडमानासनुगुणाः । अस्त्रपित्ताघिमान्यादौ प्रयोज्या गुटजातुम् ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभेदं पलं । पलद्वयं त्वनिलजं पित्तजं तु पलत्रयं ॥

पलास्त्रधान्यास्त्रसंसाध्यशला

मद्यं मरुद्भोगिणि चानुपानं । इक्षो मसक्षारं हिमाम्बु पित्तं

उष्णाम्बुयुधौ कफजे विदध्यात् ॥

गण्डधमात्रमादिद्यं स्टौ क्रूमे च पञ्च वा । अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालभवेच्च वा ॥

इति प्राणदा गटिका ॥ ११ ॥

“त्रिकवदं वचा हिङ्गु पाटाक्षारौ निशादयं । चयत्तिका कलिङ्गानि शताङ्गं लवणानि च ॥

ग्रन्थिविन्वाजमोटा च गणाऽष्टाविंशतिर्मतः । यतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

चूर्णं विडालपदकं पिबेदुष्णं वाग्निना । गण्डतेलयुक्तं वा लिच्छ्याचूर्णमिदं नरं ॥

हन्यादर्षांसि सर्वाणि श्वासश्लेष्मभगन्दगन् ।

हृक्चूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरं ॥

हिक्का काम श्वास प्रमेहाश्च पाण्डुरोगं सकामलं ।

श्यामवातसुदाव तैमन्नवृद्धिं गुटकिनीन् ॥

अन्ये च दृहणीदोषा भिषग्भिर्ये प्रकीर्तितः ।

विजयो नाम चूर्णाऽऽ तान् सर्वांनानु कारयेत् ॥

महाज्वरोपस्थाना भुतोपहतचेतसा ।

अप्रजानाश्च नागीणा हितमेतद्धि भेषधं ॥

त्रिकवदं त्रिफलात्रिकटुत्रिसुगन्धीनि ।

क्षारौ स्वर्जिका यवक्षारश्च लवणानि पञ्च

यस्य पिपलीमूलं विडालपदकं कषु । विजय-चूर्णं ॥ १२ ॥

“मरिचमहौषधचित्रकशुग्ग

भागो यथोत्तरं द्विगुणा । सर्वसमो गुडभाग

सेवाऽयं मोदकं प्रसिद्धफलः । ज्वलनं ज्वलयति जाठरं

सूक्ष्मयति गलगुल्मगतान् । निःश्लेष्मयति श्लेपदं

भर्षांसि विनाशयत्यायुः” ॥

तद्यथा । मरिचभाग १ शुगठीभाग २ चिना-भाग ४ अरुणभाग ८ गुडभाग १५ । लघु-शुग्गमोदक ॥ १३ ॥

“षोडशशुग्गानोऽंशुणा वज्रेऽष्टौ महौषधस्याथ ।

व्यर्द्धनं मागयुक्तिर्भगिचस्य ततोऽपि चाद्धेन ॥

त्रिफला कणा रुमला तालीशारुक्करकृमिघ्नानाः

भागो महौषधसमा दहनाशनात्मसुभी च ॥

भागो अरुणानुन्धो दातयोः उद्भ्रमरकस्यापि ।

भृङ्गले मरिचाणो सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं ॥

द्विगुणं गण्डं यतः सेव्याऽयं मोदकं प्रकामधने ।

गुरुदृष्ट्यभोज्यनिरेतिरेकेषु परतः कुर्यात् ॥

भस्मकर्मनं जनिनं पूर्व्वमशक्यस्य योगेन जननं ।

भोमस्य भास्तेरपि महाशनी येन ती जतौ ॥

अश्विलभाजहेतुनं केवलं अरुणो महावीर्यं ।

हन्यः शस्त्रदागनलेविनाशप्रशामयेधः ॥

अथयश्लोपदगदहृदग्रहणीश्च कफानिलोद्भवाः ।

नाशरति वलापलिनं मेषा कुर्मते उभा हरेते ॥

हिक्का काम श्वास सर्वाजगोमान प्रमेहाश्चः ।

श्रीकानश्च तथोय हन्याऽयुः संसायनं पसां ॥

गघा भागो यथा । अरुणभाग १६ चिनाभागः ८

मोदिकभाग ४ मरिचभाग २ । हरेमे वज्रेण

अवसा । पाण्डु पिपरीमूलं तालीश तालीश

पत्रं अरुक्करं भस्मकं तदसंश्लेषं कृत्वा चन्दनं ।

विडङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमली मयली तस्याः

भाग ८ विद्यारभागः १६ तजभाग २ गलाइच-कोटीवीजभाग २ गुडभाग ४ ७२ । दृहक्-रुणो मोदकः ॥ १४ ॥

पुतं तु तं रसं भूयः क्वाथेभ्यः त्रिगुणं गुडं ॥

लेहं पचेत् पुनस्तावद्यावदूर्ध्वोऽप्रेषणं ।

अत्रतर्प्यं ततः पश्चात् चूर्णाभीमानि दापयेत् ॥

त्रिलोचोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।

गलात्वक्कृमिचं चापि नागाङ्गं चापि षट्पलं ॥

दात्रिंशसु पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।

ततो मात्रा प्रयुञ्जीत श्रीर्णोऽतीरुसार्शानः” ॥

तेजावती तेजवती तेजवत्कल इति च । कन्दः शुग्गः ।

“हन्यादर्षांसि सर्वाणि तथा सर्वादराण्यपि ।

गुल्मानपि प्रमेहाश्च पाण्डुरोगं हलीमकं ॥

दीपयेदनलं मन्दं यन्मागं चापकर्षति ।

आद्यवातं प्रतिशयाय पीनसेऽयं हितो मतः ॥

भवन्त्येनैव एकधा शतं वर्षाण्यनामयाः ।

दीर्घायुषः प्रजनना वलीपलितवर्जिताः ॥

गुडं श्रीवाङ्गशालोऽयं संसायनवगो मतः ।

द्वन्नीमान्तकरो श्लेपं दृष्टो वाग्गसहस्रणः ॥

यावदूर्ध्वोऽप्रेषणं स्यादाववाहा तदुष्णी भवेत् ।

तानुपानं यदा पात्रं त्रिभो न प्रवने गुडः ॥

दिप्तस्तु निश्चलसिद्धं तु पतितस्तु न श्रेय्यति ।

गघ पाकं समस्ताना गुडाना परिक्लीर्तितं ॥

माह पलं पलाङ्गं भद्रयेद्गुडस्यगयोः ।

अष्टा तु मध्यमा हीनाः मात्रोक्ता मुनिभिक्षिणा” ।

वाङ्गशालो गुड ॥ १५ ॥

“तिला भस्मकं पथ्या गुडस्यैतं समाश्रुतं ।

द्वन्नीमश्वामकामाग्नौ प्रोहपाण्डुज्वरापहं ॥

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुद्रुकरापहः ।

गुडं दाताशयत्यायु भद्रिता सगुडाभया” ॥ १६ ॥

पुण्यस्य शङ्करं कदं शदपाणिं मन्त्रश्वरं ।

शीतितारोगमन्त्रिच्छशांशुऽपुच्छदीश्वरं ॥

सर्गपायिनं च नाथं शस्त्रक्षारामिभिव्धिना ।

चिकित्साभर्षसा नृणां काकग्यादक्तमर्षसि ॥

नामदयं वचं श्रुत्वा नराणा हितकास्यया ।

अर्षसा नाशनं श्रेष्ठं भेषज्यं शङ्करोऽवदत् ॥

पाण्डुरयथादिनो हानामादायान्यतमं शुभं ।

शला निस्संलमादौ तु कुनद्या भ्रातृकण च ॥

पञ्चमूलकृष्णेन लिम्पदसमुत्तनं च” ।

कुनटी मनागिला । भ्रातृकं सुवर्णभ्रातृकं ।

पञ्चमूलकम् इति लोके । शालाङ्गा इति महेन्द्र-चिन्तामणी । ३५ पाण्डु ।

“वज्रो निगन्तिष्य विधिवत् साराङ्गारोग निर्धमेत् ।

ज्याया च तस्य गोद्वया त्रिफलाया रसेन वा” ॥

अर्ष

अर्ष

अर्ष

कृत्वा लोहमये पात्रे मादौ वा लिप्तगन्धके ।
 रमैः पद्मोपमं कृत्वा तं पचेद्भोमयाग्निना ॥
 पुटानि कमणो दद्यात् एयगेषां विधानतः ।
 त्रिफलाईव भृङ्गाणां किण्वराजस्य बुद्धिमान् ॥
 माणकन्दकभल्लातवज्रीनां शृङ्गास्य च ।
 हस्तिकगंपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥
 भृङ्ग भृङ्गगिया । केणराजः भृङ्गराज इति हिः ।
 कुलिशं खूहीक्षीम् ।
 “पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् घोडिशाकं पलं ।
 तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥
 अष्टभागावशिष्टे तु मूसे तस्याः पचेद्वधुषः ।
 अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥
 ताम्रं वा लोहद्वयं तु चालयेदधिपूर्वकं ।
 ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छं चोर्द्धं च सर्पिषि ॥
 भृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात् पाकमाज्यतः ।
 आग्नेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
 भ्रामरं घृतसंयुक्तं विलिद्याद्रक्तकक्रमात् ।
 वर्द्धमानानुपानश्च गृह्यतीरेण संयतं ॥
 गव्याभावं त्वत्रायाश्च स्निग्धवृष्टादिभोजनं ।
 सद्योवर्जिकश्चैव भस्मकश्च नियच्छति ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
 गुल्माक्षिपागुभोगाश्च निद्रालस्यभ्रोजकं ॥
 शूलश्च परिणामश्च प्रमेहमववाजकं
 श्वयथुं रुधिरं स्रावं दर्नामानं विशेषतः ॥
 बलहाददं हृगाश्चैव कान्तिद स्ववर्द्धनं ।
 शुभीरलाघवकरं सागोयं पथिवर्द्धनं ॥
 आद्युष्यं श्रीकरश्चैव प्रयत्नं शर्मणं शुभं ।
 सश्रीकपत्रजननं वर्णीपलितनाशनं ॥
 दर्नामागिभ्यं नाम्ना दृष्टो वाग्मसहस्रशः ।
 अनेनार्णसि दह्यन्ते यथा तूलश्च वज्रिणा ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात् भयसेना यथा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनं सह दापयेत् ॥
 रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थाने यदा तृतीयचरण-
 स्थाने जीर्णं भयो प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
 “लावतिस्तिग्मवर्तीभयं शृङ्गाकादयः ।
 चटकाः कलविद्वेष वर्तकाः हिमतालकाः ।
 श्यनकश्च वृहत्स्रावो वनविष्करं कादयः ।
 पागावतभृगादीनां मासं पादुनकं शुभं ॥
 वर्तुभिः वगैरा इति लोके चटको वन्यचटकं
 कलविद्वेषो गृहचटकाः वर्तकाः चटई इति लोके ।
 हिमतालकाः हिमताल इति लोके । त्रिविक्रमा
 वर्तकादयः ।
 “मद्गुणो भोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः
 मत्स्यभागा इमे प्रोक्ता हिममत्स्याय देहिने ॥
 हन्ताकस्य फलं शस्तं पटोन वृहतीफलं
 प्रलम्बामीकवेत्रायं तालकस्तगदुलीयकं ॥
 प्रलम्बा लम्बानां । अमीकः शतावरीः पत्रशाकः ।
 तालकः उवधानाः तथा च निघण्टो धन्वन्तरिः ।
 “जीभूतके देवताडो वृत्तकोग्रो गग्गरी ।
 प्रोक्तागुविषदृढणा देवतालीः च ताडकः ॥
 देवताडो रसे तिलो कफार्णशोथपाण्डुता ।
 नशयेदित्यादि ॥

“वास्तकं धान्यशाकश्च केमुकं चक्रवर्त्तनं ।
 चक्रवर्त्तनं चक्रवतशाकं ।
 “नागिकेलश्च खर्जूं दण्डिभं लवलीफलं ।
 षट्कटकश्च पक्वान्मं द्राक्षा तालफलानि च ।
 जातीकोशं लवङ्गश्च पूगं ताम्बूलपत्रकं ॥
 हितान्येवानि वस्तूनि लोहमेतत् समश्रतां ।
 नाश्रीयस्तकुचं कोलं कर्कन्धुवटशाणि च ।
 जम्बीरं वीचपूगश्च तित्तिर्डी कर्कमर्दकं ॥
 कोलं क्षुद्रवटं । कर्कन्धुवटशाणि महान्ति ।
 “आनुपानि चू मासानि क्रकरं पुगडकानपि ।
 हंसमारसदायूहशङ्कुक्षुडबलाकिकाः ॥
 माणकन्दकगीर्णाणि कृतकश्च कलिङ्गकः ।
 कुष्माण्डकश्च कर्कोटिं केमुकश्च विशेषतः ॥
 कटुकं कालशाकश्च कशेरुं कर्कोटो तथा ।
 ककारादीनि सर्वाणि द्विदलानि च वर्जयेत् ॥
 शङ्खरेण समान्यातशृङ्गाजोऽनुकम्पया ।
 अगतामुपकाराय दुर्नामागिभ्यं ध्रुवं ॥
 स्थानादपेति मेरुश्च एथो पथ्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रतामस मियथा चेदहमद्रुवं ॥
 ब्रह्मप्राश्च कृताप्राश्च कृमा येऽस्यवादिनः ।
 वर्जनीयाः स्वधर्मगं भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥
 सुनिर्गमपि एवदुःखं सुनिर्गमलोढं चिगस्थितं घर्मे ।
 दावयति लोहदोषान् वर्जितवनीतपिण्डमिव ॥
 सुनिर्गत्रागस्ति ।
 “काले मलप्रवृत्तिलाघवमुदरे विशुद्धिर्गुणैः ।
 अङ्गेषु भावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥
 क्षमिगिपचूर्णे लोढे सचित् स्वसेन वङ्गसेनस्य ।
 क्षपयत्यचिगस्थितयं लोहाजीर्णोद्धवं शूलं ॥
 वङ्गसेनस्य अग्रस्तः ।
 “जीर्णं लोहे पतति चूर्णं भुञ्जीत सिद्धसागव्यं ।
 लोहव्यापन्नशयति विवर्द्धते जाठरो वज्रि” ॥
 तद्यथा ।
 “पथ्यासंन्यतशुगटीसागधिकाना एथक् समो भागः ।
 त्रिरतो भागो निम्बं भान्ते तत् सिद्धसागव्यं” ॥
 “भवेद्यद्यतिमास्तु दग्धं पीत्वा रुज जयेत् ।
 गुञ्जाद्वयशाकदृक्के वृद्धिमस्य भयप्रदा” ॥
 शङ्खप्रणीत लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥२७॥
 अथ रक्तार्णसा चिकित्सा ।
 “रक्तार्णसामुपेक्षितं रक्तमादौ स्ववृद्धिष्कं ।
 दृष्टासे निरुद्धीते सु शान्तानाहाराग्राममया ॥
 चन्दनद्वारातत्तिलकधन्वन्ववासो मनागमा क-
 यित्वा । रक्तार्णसा प्रशमना दाव्वीत्वशुशीरनिम्बा
 र” ॥ चन्दनमत्र रक्तचन्दनं । चन्दनादिकायः ॥२॥
 नानीततिलःभ्यामात् २ । केसरनवनीतशर्करा-
 म्भासात् ३ । दधिमरमथिताम्भासात् ४ । गुदजा-
 णाम्यान्तं रक्तावहा ॥
 “रक्षुत्पयि दो भागो पुनः संहृतं सम” ।
 मथितं समरहितं निर्जालं वस्त्रपतं दधि ।
 सपत्रकेसर्गं तौडं नवनीतं त्वचं लिहन् ।
 सितार्णशुभसंयुक्तं रक्तार्णसाः सुखीभवेत् ॥ ५ ॥
 पथसा उर्वतनं शूषः सतीनसूदाढकीमसुवशाणा ।
 अदरनसदादस्मिधुगैरीषत्सुगन्धैश्च ॥ ६ ॥

समङ्कोत्पलमोचाङ्कतिगीटतिलचन्दनैः ।
 सिद्धं कागीपयो दद्याद् गुदजे शोणितामके” ।
 समङ्गा लज्जानुः । मोचाङ्को मोचरसः । तिरीटो
 लोघः । चन्दनमत्र रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
 “भावितं रजनीचूर्णं खूहीक्षीर्णैः पुनः पुनः ।
 बन्धनात् सुदृष्टं दूत्रं किनच्यर्णोभगन्द” ॥
 क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
 “नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वापि ।
 क्रियामर्षः कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितो ॥
 चर्मकोलन्तु संक्षिद्य दहेत् क्षारेण चाग्निना ।
 वेगावरोधस्त्रीएक्ययानान्युक्तकाशनं ॥
 यथासं दोषलक्षान्नमर्षसः परिवर्जयेत्” ।
 इत्यर्णोऽधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 अर्णसः त्रि, (अर्णस + अर्थ्यर्थे अच् ।) अर्णोभोग-
 युक्तः । इत्यमरः ॥
 (“हीनक्रियं निधुरुधं निष्कन्दो भोमशाणसम्”
 इति मनुः ।
 “अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्णसाम् ।
 हस्ते पादे मुखे नाश्रा गुदे वषणथोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाथोऽर्णसो हि म” ।
 इति भावप्रकाशः ।)
 अर्णसानः पुं, (ष्ट + असानच्, ष्टृ ।) अर्णि
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिवृत्तिः ॥ (“अर्ण
 सानाय शृङ्गां हिंसिन्ने” । इति वेदभाष्यम् ।)
 अर्णी, [न्] त्रि, (अर्णमस्यस्य, अर्ण + इनि ।)
 अर्णोभोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्णोन्नः पुं, (अर्णो हन्ति, अर्ण + हन् + ट)
 अर्णोन्नः । तत्पर्यायः । शृङ्गाः २ कन्दः ३ । इत्य-
 मरः ॥ सृग्गः १ । इति तट्टीका ॥ अर्ण इति
 भाषा । (अर्णोभोगविनाशकः ।
 “अर्णोन्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विधापहम्” ।
 इति सुश्रुते ।)
 अर्णोन्नो, स्त्री, (अर्णस् + हन् + ट + डीप् ।) ताल
 मूली । इति मेदिनी ॥
 अर्णोहितः, पुं, (अर्णसि हितः, सेवनेन तन्नाशक
 त्वात् ।) मन्नातकः । इति त्रिकाण्टशब्धः । भेला
 इति भाषा ।
 अर्ष योग्यत्वे । (अर्षि पर्म-सक-सेट् ।) पूजने
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्षति विप्रो वेदं पठितुं
 सकर्मवेत् ।
 “यज्जटानतपास्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशी” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 (“अध्यापयन् गुरुमुतो गुरुवन्मानमर्षति” ।
 इति मनुः ।
 “दित्राग्रहान्यर्षसि सोऽमर्षन्” ।
 इति ब्रह्मवैश्व ।
 “गुरोर्गुरौ सन्निहितं गुरुवन्मानमर्षति” ।
 इति मनुः ।)
 अर्ष क पूजनेः । (चुग-उभं-सकं-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्षयति । इति दुर्गादासः ॥
 (“गार्ज्जिहत्तं मधुपर्कपाणि” । इति भट्टि-
 काले ।)

अल

अर्हः, षं, (अर्ह + अच्) इन्द्रः इति शब्दगद्वा-
वली ॥

अर्हः, चि, (अर्ह + अच्) योग्यः उपयुक्तः ।
यथा,—

“तस्माद्गार्हा वयं हन्तुं धार्तंगद्धान् सबान्धवान्” ।
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अर्हंगा, स्त्री, (अर्ह + टुच् + टाप्) पूजा । इत्यमरः ॥
“अर्हाद्यामर्हते चक्रमुनयो नयचक्षुषे” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्हन्, [त्] ष, (अर्हः प्रप्रसायां शट्) क्षपणकः ।
बुद्धः । इति मेदिनी ॥ शेषस्य पर्यायः ।
जिनः २ पारगतः ३ त्रिकालवित् ४ क्षीणाय
कृष्णा ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वर ७ प्रभू-
८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्प्रभु ११
तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४
वादी १५ अभयदः १६ मार्कः १७ सर्वज्ञ १८
सर्वदृशी १९ केवली २० देवाधिदेव २१ बो-
धदः २२ पुरुषोत्तम २३ वीतगात्रः २४ ।
इति जैमिनिः ॥

अर्हन्, [त्] चि, (अर्ह + शट्) पृथ्वी । मान्यः ।
इति मेदिनी ॥ स्तनः । इति शब्दगद्वावली ॥

(“यद्यथासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते” ।
इति कुमारसम्भवे ।

“त्वमर्हन्तामयमरः स्मृतोऽसि नः” ।

इति प्राकृतले ।)

अर्हन्ता, षं, (अर्ह + बाडलकात् भच्) बुद्धः ।
क्षपणकः । मान्ये चि । इति जटाधरः ॥ शिवः ।
इति शब्दगद्वावली ॥

अर्हन्तः, चि, (अर्ह + क्त) पूजितः । इत्यमरः ॥
अल च वारणपथ्यापिभृषामु (भ्रातिः उभं-सकं) ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ अलति अलते पापं
गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तं सामर्थ्यं ।

“पर्याप्तं यद्येष्टं स्यात् तर्हि शक्ते निवारणे” ।
इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं

समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हागे जन भय-
यति इत्यर्थः । इति दर्गाशसः ॥

अलं, की, (अल + अच्) वृश्चिकएच्छकगटक
इति जैमिनिः । विकार डल इति भाषा ।

हृदितालं । इति ब्रह्ममाला अमरटीका च ॥

अलं, व्य, भृषणं । पर्याप्तः । वारणं । निरर्थकं ।
शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अथथे कथा-
“सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानामि

चेत्” । इति लीलावती ॥

अलकः, षं, की, (अलति भृषयति मुरवं, अल +
कान्) भङ्गितुवः केशः । कर्पूरदि ज्योत्स्नार्णं
तस्य कुन्तलाश्चूर्णकुन्तला तद्धि तत्र न्यस्यते

इत्यन्वे । अलति भृषयति मुरवं इत्यलकः । इति
भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति मुभ्रति । इति

मारमुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । चूर्णकुन्तलः २ ।
इत्यमरः ।

(“कर्णधु योर्यं नवकर्णिकारं
स्तनेषु हृगा अलकेषुशोक” ।

अल

इति ऋतुसंहारे ।
“हन्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं” ।
इति मेघदूते ।)

अलकः, षं, (अल + कान्) अलकः । त्रिमकुक्षुः ।
इत्यमरटीकाया गायमुकुट ॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्तोति, अल + कान्,
अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चामौ

नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः ।) कुमारी ।
इति त्रिकाशशेषः ॥ भागतवर्षाद्यगङ्गा । इति

शब्दमाला ॥ “तथैवालकन्दा दक्षिणेन तु ब्रह्म-
सदनादुत्कृति गिरिकुटान्यतिक्रम्य निषध जैमकुट

हिमकुटान्यतिक्रममत्तमं हसा लुठन्ती भागत-
मपि वधं दक्षिणस्या दिशि लवणजलधिभिभि

प्रतिपति” । इति श्रीभागवते ॥
(हिमालयादुत्सरा श्रीनगरस्यादुर्गे गङ्गया सह

मिलिता स्वनामख्याता नदी । गङ्गैव देवलाके
अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं -

“देवेषु गङ्गा गन्धर्वं प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ।
तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनेति भागतं

प्रयति सागरं भव्या सप्तमेदा महामुने” ॥
इति भागवतपरांशे ।)

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्य भाः)
कुवेरप्रभा । इति शब्दगद्वावली ॥

अलकप्रिय, षं, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री +
क) वृत्तिवर्षाषः । इति जटाधरः ॥

अलका, स्त्री, (अल + कान् + टाप्) कुवेरनगरी ।
इत्यमरः ॥ अलकधी अलकधीपर्यन्तवयस्का

कन्या । इति शब्दगद्वावली ॥

अलकाधिपः, षं, (अलकाया अधिप, धर्तृत्वकथ) ।
कुवेरः । इति जटाधरः ॥

अलकाधिपति, षं, (अलकाया अधिपति, धर्तृ-
त्वकथ) । कुवेरः । इति शब्दगद्वावली ॥

अलक्ता, षं, (अ + क्तौऽस्मात्, अस्य लत्वं) वृत्तिनि-
र्यामिनिषेधः । लाक्षा । नौ इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । लाक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५
द्रुमास्य ६ । इत्यमरः ॥ रत्ना ७ । इति भरतः ॥

अलक्ता ८ । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ जतुकुट
यावकः १० अलक्ता ११ रत्ना १२ । इति

शब्दगद्वावली ॥ पलद्रुधा १३ कृमि १४ वर-
वर्णिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादि-

“लाक्षा पलद्रुधालक्ती यावो वृत्तामथो जतु-
लाक्षा वर्ण्यो हिमा बन्धा स्विग्धा च तुषमालयः ।

अनुयाा कफपित्तास्राशक्ताकामज्वरप्रणत-
शरीरं क्षतवीर्यं कृमिकृशगदापहा ॥

अलक्ताको गुणस्त्वद्विदेशघातुद्रुनाशनः” ।
इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षाभः । आलुता इति

भाषा । तत्पर्यायः । अलक्ता २ जतुम ३
राग ४ निर्भर्त्सना ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पदा

८ चक्रवर्तिनी ९ अस्म्य गुणाः निक्तात् । उणाव् ।
कफवातशोणरसादोषनाशिवं । कण्ठशोणम-

दत्वं । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टे ॥
अलक्ता, षं, (अलक यव, अलक स्वार्थे कन)

अल

निर्भर्त्सना । अलक्ताः । इति हलायुधो हारावली
च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अलक्ता-

काङ्कानि पदानि पादयोः” । इति कुमारसम्भवे ।
“पादालकककामौक्तिकशिलःसिद्धाङ्कानाङ्कतैः”

इति नागानन्दे ।)

अलगर्दः, षं, (लगति स्पृशति, क्षिप्, लग्, अर्हयति,
अर्ह + अच्, अर्दः, लग् चामौ अर्दश्चेति इति

लगर्दः, लग् सन् पीडक इत्यर्थः, निर्विषत्वात्
तद्भिः ।) जलमर्षः । जलबोडा इति केचित् ।

अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(सविधो जलथालभेदः । विणकेउटिया इति

भाषा, “तत्र सविधा कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा
इन्द्राग्धा सामुद्रिका गोघनन्दा चेति” । सूत्रेते ।)

अलगर्दः, षं, (अलं गृह्यति इति गृध + अच्, एषो-
दगादित्वात् साधु ।) जलव्यालः । इत्यमरः ॥

केउटिया इति ख्यातः । जलबोडा इति केचित् ।
अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥

अलङ्गण, कौ, (अलम् + क् + भाये ल्युट्) भृषणं ।
इति शब्दगद्वावली ॥

अलङ्गिण, चि, (अलम् + क् + इणाच्) अलङ्गण-
कर्ता भृषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्या

दयः ॥ तत्पर्यायः । मगडनः २ । इत्यमरः ॥
अलङ्गर्त्ता ३ । इति शब्दगद्वावली ॥* अलङ्गार

गुक्तव्याक्तिः । इति मारमुन्दर्यादयः ॥ तत्पर्यायः ।
अलङ्कर्त्ता २ मगिडतः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५

अधित ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥
अलङ्कर्त्ता, षं, चि, (अलम् + क् + टच्) अल

ङ्गिणः । इत्यमरः ॥

अलङ्गर्त्ता, चि, (अलं समर्थं कर्मणो, यवः) कार्यं
कुशलं । कर्मन्तमः । इत्यमरः ॥

अलङ्ग, षं, (अलम् + क् + भाये यच्) भृषणः ।
तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभ्रषणं

४ मगडनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्किया ६ भृषा ७
अलङ्गण ८ । इति शब्दगद्वावली । कलाप ९

इति जटाधरः ॥* अथालङ्गाम्युक्तिः । तद्धा
मगडिनस्यते ।

“मेवत्यश्चिधिनियाम् कृत्नादित्यपि पक्षसु ।
गुरुयुधस्यस्यति स्नालङ्गारधारणं ॥

अनियुष्यति निर्दिष्टं बस्त्रलङ्गारधारणम् ।
उदारो राजसम्मानं ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥

गिरस्ते मुकुटं चाम् कृगदलस्राङ्कदन्तथा ।
कृद्गण बालकश्च । मेयन्त्याटानिति क्रमाति ॥

प्रधानसघानान्ये यथासंख्यानं निश्चयः ।
पद्मगणस्य तत्रस्य विजयो गोविदास्तथा ॥

मुक्ता वैदर्यनीलस्य तथा भगवत क्रमात् ।
आदित्यादितृशाना सर्वसम्पत्तिदायका ॥

स्वर्गोनापि घटना सर्वधामुपगुह्यते ।
प्रधानभृषणेष्वनसप्रधाने न निर्गम्यः ॥

प्रधानभृषणं प्रायः शिवसेवा अभिधीयते ।
तस्य प्रधानभृषणत्वाद्वाह्यं अङ्गुणन्दनः ॥
मृगदा मगयः शुद्धा द्वावटा टोषणालिनः ।
अतो मगोना वत्पामि लक्षणाणि यथाक्रमं” ॥

अथ

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ १ ॥ मणिविशेषाणां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ १ ॥ काव्यालङ्कारः । स द्विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ । तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्मः । इति काव्यादर्शः ॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं ।

अथालङ्कारनामानि

अकस्मात्प्रयोजितः	१
अतद्गुणः	२
अत्यन्तप्रयोजितः	३
अत्यक्तिः	४
अधिक	५
अनन्वयः	६
अनुकूलं	७
अनुगुणः	८
अनुज्ञा	९
अनुप्रासः	१०
अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणोदाहरणं उक्तं ।	
अपरे यथा, वृत्त्यनुप्रासः	
अत्यनुप्रासः	
अन्यानुप्रासः	
लाटानुप्रासः	
अनमानं	११
अन्योन्य	१२
अपञ्चवर्तिप्रयोजितः	१३
अप्रस्तुतप्रशंसा	१४
अनिधाहेतु	१५
अर्थान्तरन्यासः	१६
अर्थोपत्ति	१७

अथ

वैचित्र्यस्य भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत् शब्दार्थशोभातिप्रयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थिरधर्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं दत्तं काव्यप्रकाश साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तत्तत्तत्तानि

१	“अकस्मात्प्रयोजितः स्यात् सहत्वे हेतुकार्ययोः ॥
२	“मङ्गलानुगुणामङ्गीकारमाङ्गरतद्गुणं” । २
३	“अत्यन्तप्रयोजितस्तु कार्यं हेतुप्रयोजितं” ३
४	“अत्यक्तिरद्भुतातथ्यशोभार्थादार्थादिवर्गनं” । ४
५	“अधिकं पृथुलाधारादाद्यधिक्यवर्गनं” । ५
६	“उपमानोपमेयत्वस्यैकस्यैव वस्तुनः” । ६
७	“अनुकूलं प्रातिकूलमनुकूलानुबन्धि चेतुः” । ७
८	“प्राक्सिद्धस्वर्गलोत्सर्गाऽनुगुणः परसन्निधिः” । ८
९	“दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” । ९
१०	“अनुप्रासं शब्दसामं वैधर्म्येऽपि स्वस्य यत्” । १०
	“अनेकस्यैकधा सामंसकृद्वाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव वृत्त्यनुप्रास इत्येतं” ॥
	“उच्चार्यत्वादयैकत्र स्थाने तानुगदादिके” । सादृश्यं व्यञ्जनमेतत् अत्यनुप्रास उच्यते ॥ व्यञ्जनस्यैव यथावस्य सहाद्येन स्वरेणात् । आवर्धतेऽन्यथोज्यत्वादनुप्रासः स एव तत्” ॥
	“शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तावत्यर्थमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तं” ॥
११	“अनमानं विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साधनात्” । ११
१२	“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं” । १२
१३	“रूपकप्रयोजितस्तु स्याद्विशीर्याध्यवसानतः । यदापङ्क्तिगर्भत्वं भवेत् सापञ्चवा मता” । १३
१४	“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताशया” । १४
१५	“अनिधाहेतुर्नामिधाहेतुर्हेतुहेतुमता सह” । १५
१६	“उक्तिमर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः” । १६
१७	“उपमापि कस्यान्यार्थसोऽर्थोपत्तिरित्येतं । किंचित् प्राक्प्रकाशप्रकारेण प्रकाशस्योपपत्तौ । किंचित् अप्रकाशप्रकारेण प्रकाशस्योपपत्तौ । इति १७

अथ

चन्द्रालोकोज्ज्वलनीलमणि-काव्यचन्द्रिका-कुवलयानन्द-संस्वतीकण्ठाभरणगणित्याद्येषु ज्ञेयं । अलङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धान्तेषां नामलक्षणोदाहरणानि चन्द्रालोकप्रदानि तदतिगिज्ञानि साहित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

तदुदाहरणानि

१	“आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शशाङ्क पशंसते” ॥ १
२	“चिरं गतिगि मन्त्रिन्निहितपि न गज्यसि” ॥ २
३	“यास्यामीत्युदिते तन्वगा बलयोऽभवदृग्मिका” ॥ ३
४	“त्वयि दातुं राजेन्द्र याचकाः कल्पशरिणः” ॥ ४
५	“ब्रह्मागदानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ॥ ५
६	“इन्दुर्विन्दुः श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः” ॥ ६
७	“कुपितामि यदा तन्वि निधाय करञ्जतं । बधान भ्रजपाशाभ्या कण्ठमस्य दृष्टं तदा” ॥ ७
८	“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलता” ॥ ८
९	“मध्येव आर्गाता यातु यत्तथैव कृतं हरे । नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ॥ ९
१०	“आदाय वकुलगन्धान्तीकुर्वन् पदे पदे भ्रममान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवाग्निपावनः पवनः” ॥ १०
११	“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपयाधृतचूताङ्कुरक्रीडत्-कोकिलकाकलीकलकणैरुद्गीर्णकर्णज्वराः । नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-प्राप्तप्राणसमासमागमसोहामैर्गमी वासराः” ॥
१२	“दृष्ट्वा दग्धं मनमिजं जीवयन्ति दृष्ट्वा यथा । विरूपपातस्य त्रयिनीस्ताः स्तमो वामलोचनाः” ॥
१३	“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकर्म-विलासः । चन्द्रदग्धवराटककल्पं त्यजति न चेत काममगन्धं” ॥
१४	“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते । पश्य निर्जितकन्दपे कन्दर्पवशात् प्रियं” ॥
१५	“जानीमहेऽस्याः किल साससाच्या विभ्रजतेऽन्तः-प्रियतन्त्रचन्द्र । तत्कान्तिशालैः प्ररुतस्वदङ्केष्या-पागदुता कृष्णलतात्तिपद्मे” ॥ १५
१६	“त्रियामा शशिना भाति शशि भाति त्रिया-मया” ॥ १६
१७	“त्वत्सक्तिषु सुधा राजन् भ्रान्ताः पश्यन्ति ता विधौ” ॥ १७
१८	“एकं कृती स कृत्येषु योऽन्ये प्रकाशं याचते” ॥ १८
१९	“नारुण्यविलासः । इत्यत्र वर्षाकर्मणहेतुर्नायिका-वशीकरगर्भलोक्ता । विलासहासयोस्त्वध्यवसाय-मूलोऽयमलङ्कारः” ॥ १९
२०	“अनमानस्यमतं दुस्तरं किं महात्मना ॥ गुणावहस्तसंमर्गात् याति स्वन्योऽपि गौरवं । पश्यमानानुपद्मं सूत्रं शिरोमि धार्यते” ॥ २०
२१	“हामोऽयं हरिणास्त्रीणा लुटति स्तनमण्डले । सुक्तानामप्यवस्थं कौ वयं स्मरिकाङ्कराः” ॥
२२	“विललाप सवाप्यगद्गदं महनामप्यपहाय धी-मता । अतितमयोऽपि सादवं भजेते कौ व कथा शरिणा” ॥ २१

अथालङ्कारनामानि

तल्लक्षणानि

तदुदाहरणानि

अल्पं	१८	“अल्पन्तु सूच्यादाधियाद्यदाधारस्य सूच्याता” । १८	“मथिमालोर्मिका तेऽय करे अपवटायते” ॥ १८
अवञ्चालङ्कृतिः	१९	“ताभ्या तौ यदि न स्यातामवञ्चालङ्कृतिस्तुसा” । १९	“सल्पमेवासु लभते पाशः प्रायापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः” ॥ १९
असङ्कृतिः	२०	“विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्कृतिः । अन्यत्र कर्मणोऽस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥ अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा” । २०	“विषं जलधरो पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना । अपागितातां वसधां चिकीर्षन् द्यां तथाकथाः । गोत्रोद्धारप्रवृत्ते हि गोत्रोद्धारं पुराकरोः” ॥ २०
तस्य त्रीणि लक्षणानि ।			“अश्वेहात्रविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये पुनः” ॥ २१
असदर्थनिर्देशना	२१	“अपरं बोधनं प्राङ्गः क्रिययासत्सदर्थयो” । अस्यार्थः । कस्यचित् कश्चित् क्रियाविशेषस्य सक्रियया- पगन् प्रति असतः सतो वार्थस्य बोधनवर्णनं । २१	“को वेद गोपशिशुक शैलमृत्पाटयिष्यति” ॥ २२
असम्भवः	२२	“असम्भवात्यनियत्तरसम्भाव्यत्ववर्णनं” । २२	“वर्षं त्वस्मदमानेयं वर्षं येषां च शर्व्वरी ॥ उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजाङ्गमा- मायन्ति चातकान्तासा मायन्ति च शिखावलाः” ॥ २३
आवृत्तिदीपकं	२३	“त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं” । २३	“चन्द्र सन्दर्शयाम्बानमथवास्ति प्रियाम्बुवं । नायं वृत्ति तनेस्तापस्तस्याः कालानलोपमः । गच्छ गच्छमि चेत्कान्त तत्रैव स्याज्जनिर्मम” ॥ २४
तत् त्रिविधं । पदावृत्तिः । अर्थावृत्तिः । उभया- वृत्तिः ।			“धूमस्तोमं तमः शङ्खे कोकीविशङ्खजगं । निम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाभ्रनं नभः ॥ रक्तौ तवाङ्गी रदलो भुवि विल्लपणादध्रुवं । तन्भ्रयाभच्छया नभं पद्मोर्ध्वमायते शशी ॥ मथ्य किं कुषेयार्थं वद कनकदामभि । प्रायोऽुक्तं त्वत्सदनेकां प्राप्तुं तोये तपस्यति” ॥ २५
आक्षेपः	२४	“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो त्रिचामणात् । निषेधाभास आक्षेपं त्रधाः केचन मन्यते ॥ आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्त निषेधे च तिरहिते” । २४	“यत्राभौ वेतसी पाश तत्रैव सतग मरित्” ॥ २६
अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।			“मासौ यत्राभवाद्दत्तं तत्र धूर्जटिनाऽर्जुन” ॥ २७
उत्प्रेक्षा	२५	“सम्भावना स्युत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मता । उक्तानुक्तासादाद्याच सिद्धासिद्धास्यदे परे” । २५	“हमीव भूपतेः कान्तिः स्वर्गदीमवगाहते” ॥ २८
सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तुत्प्रेक्षा । हेतुत्प्रेक्षा । फलोत्प्रेक्षा । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्वि- विधे । एवमुत्प्रेक्षा षड्विधा ।			“धम्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीर्गर्था धम्म इव त्वयि” ॥ २९
उत्तरे	२६	“कश्चिदाकृतसहितं स्यादुक्तोत्तरे मुत्तरे” । २६	“यपि मा पावयेत् साध्या स्वात्वीच्छति जाङ्गरी ॥ काठिन्यं कृषेयार्थं वाष्कन्त्य पादपद्मयो । निस्सन्ति विश्वघाताः त्वदाटीश्वरियोधित ॥ तदभाश्र्य धनस्यैव यद्वाश्रयति सज्जन ॥ लाभोऽयमेव सपाल सेवकाना न चेऽवध” ॥ ३०
उदात्तं	२७	“उदात्तस्य हि चितं श्लाघमान्यापलक्षणं” । २७	“स्त्रीभिः कामोऽर्थभिः स्वदः कालः शत्रुभिर्गदितः सः । गुरुवचस्य पेनाऽय क्रीरौ मीया शरासनैः” ॥ ३१
उपमा	२८	“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुक्तसति द्वयोः” । २८	“नेन कर्मान्निश्चिन्त कर्मा दीप्तम्भशासनौ । दोस्तम्भौ शान्पयन्तघलम्बनमनोहरी । जानुनी रदसुकुराकारे तस्या मर्षीभुजः” ॥ ३२
उपमेथोपमा	२९	“पर्यायेण द्वयोस्तत्सदुपमेथोपमा मता” । २९	“गच्छथा गच्छति एव पाशः पश्यति पृच्छति” ॥ ३३
उक्तासः	३०	“एकस्य गुणदोषाभ्यामुक्तासोऽन्यस्य तौ यदि” । ३०	“नयेन श्रो श्रिया व्यागस्यागेन विप्लवं यशः ॥ भवन्ति नशका पापा पापं दाग्दिद्रसम्भव । दाग्दिद्रसप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव” ॥ ३४
उल्लेखः	३१	“वज्रभिर्वज्रधोस्त्वोत्प्रेक्षाऽकस्योस्त्विव ईष्यते । एकोनवज्रधोस्त्वोत्प्रेक्षाऽप्यसौ त्रिपयभेदत” । ३१	“निनोऽसि मन्त कन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः” ॥ ३५
लक्षणभेदेन स द्विविधः ।			“स जितन्त्वस्मयनेन्द का वार्ता सगमीरुद्धा” ॥ ३६
एकावली	३२	“एतन्तमुक्तगीत्यार्थश्रीगीरेकावली मता” । ३२	“नियन्ति स्मरनागचा बालादृक्पातकैतवात्” ॥ ३७
कारकदीपकं	३३	“कर्मिककगतानान्तु गुम्फ कारकदीपकं” । ३३	“वृषार्थं पद्मपद्मादायाति लेखरुक्तक” ॥ ३८
कारणमाला	३४	“गुम्फः कारणमाला स्याद्यथा प्रकान्तकारणं” । ३४	“अग्र मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा” ॥ ३९
सः पूर्वपूर्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्त- रोत्तगपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।			“मागमासुधमा चारुतथा मागवधुलमा । माजधुलतमावाका सा वामा मेऽस्त मागमा” ॥ ४०
कार्यालङ्कं	३५	“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यालङ्कं समर्थनं” । ३५	
काव्यार्थापत्तिः	३६	“कैमर्थनार्थसमिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” । ३६	
कैतवापङ्कतिः	३७	“कैतवापङ्कतिर्यत्किं व्यानार्थनिर्ज्ञेव परे” । ३७	
गङ्गोक्तिः	३८	“गङ्गोक्तिः नोदृश्या गीर्दन्त्यं प्रति कथ्यते” । ३८	
चपलातिशयोक्तिः	३९	“चपलानि शशोक्तिस्तत्पौर्वापर्यथतिक्रमः” । ३९	
चित्रं	४०	“पद्माद्याकार हेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते” । ४०	

चित्रकाव्यमनेकविधं यथा । पद्म-च-धनुःखड्ग-
नागपाश-कवाट-भौका-बन्धाः । अश्वगति-त्रिपटी-
गोमूत्रिकादयः ।

हेकापङ्कतिः ----- ४१
तद्गणः ----- ४२
तुल्ययोगिता ----- ४३
सा त्रिधा ।
प्रथमा यथा -----

द्वितीया यथा -----
तृतीया यथा -----
दीपकं ----- ४४
दृष्टान्तः ----- ४५
निदर्शना ----- ४६
सा त्रिधा ।

निरुक्तिः ----- ४७
परिकरः ----- ४८
परिकरङ्कुरः ----- ४९
परिणामः ----- ५०
परिवृत्तिः ----- ५१
परिसंख्या ----- ५२
पर्यस्तापङ्कतिः ----- ५३
पर्यायः ----- ५४
स द्विविधः ।
पर्यायोक्तं ----- ५५
तत् द्विविधं ।
पिहितं ----- ५६
एनरुक्त्वदाभासः ----- ५७

पूर्वरूपः ----- ५८
स द्विविधः ।
प्रतिवस्तुपमा ----- ५९
प्रतिषेधः ----- ६०
प्रतीपं ----- ६१
तल्लक्षणभेदेन पञ्चविधं । न तु नामभेदेन ।

एतदीकं ----- ६२
प्रकृताद्गुरुः ----- ६३
प्रहर्षणं ----- ६४
तत् त्रिविधं ।
प्रौढोक्तं ----- ६५
भाषिकं ----- ६६
भाषासमावेशः ----- ६७

“हेकापङ्कतिगन्यस्य प्राङ्कान्तस्य निरूपे” । ४१
“तद्गण स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः” । ४२
“वर्णानामितरेषा वा धर्मैकं तुल्ययोगिता” ।
“हितहितं वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।
गणोक्तये समोक्तये धनोऽप्या तुल्ययोगिता” । ४३
“वदन्ति वर्णवर्णानां धर्मैकं दीपकं बुधा” । ४४
“चेद्विषयप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः” । ४५
“वाक्यार्थयोः सदृशयोरेक्यागोपो निदर्शना ।
पटार्थगर्भामप्यन्ये वदन्त्यन्या निदर्शना ।
अपरा बोधनं प्राङ्कः क्रिययासत्त्वदययोः” । ४६
“निरुक्तिर्योगतो नास्मान्पर्यायत्वप्रकल्पनं” । ४७
“अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणं” । ४८
“साभिप्रायविशेष्यस्यद्वेषत् परिकरङ्कुरः” । ४९
“परिणामः क्रियार्थं स्वद्विधयो विषयात्मना” । ५०
“परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः” । ५१
“परिसंख्या विविधैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रणं” । ५२
“अन्यत्र तस्याप्योपर्यायः पर्यस्तापङ्कतिस्त सा” । ५३
“पर्यायो यदि पर्यायैककस्यानेकसंश्रयः ।
“यकस्मिन् यस्यानेकं वा पर्यायं नोऽपि सम्मतः” । ५४
“पर्यायोक्तं तु गन्धस्वहचोभङ्गान्तगाश्रयः ।
पर्यायोक्तं तदप्याङ्गैश्चाजनेत्युत्साधने” । ५५
“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुं साकृतचेरितं” । ५६
“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्तावभाषणं ।
एनरुक्त्वदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” । ५७
“एन स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं ।
पूर्ववस्थानुरतिश्च विकृते सति वस्तुनि” । ५८
“वाक्यैकैकमासान्ते प्रतिवस्तुपमा मता” । ५९
“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनं” । ६०
“प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनं ।
अन्योपमेयलाभेन वर्णस्यानादरश्च तत् ॥
वर्णोपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।
वर्णनान्यस्योपमाया अनिष्यत्तिर्वचश्च तत् ॥
प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते” । ६१
“प्रतनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः” । ६२
“प्रकृतेन प्रकृतस्य द्योतने प्रकृताद्गुरुः” । ६३
“उल्लङ्घितार्थसंसिद्धिर्विना दत्त प्रहर्षणं ।
वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं ॥
यदादपायकिङ्काधातुं सालाङ्गाम् फलस्य तत्” । ६४
“प्रौढो क्लृप्तवर्षे चर्तः तद्गुणत्वप्रकल्पनं” । ६५
“भाषिकं मृतभाष्यसमाज्ञात्कारस्य वर्णनं” । ६६
“शब्देन कविधर्मव भाषाम् विविधास्वपि ।
वाक्येन भवेत् सोऽपि भाषामम इतीष्यते” । ६७

“प्रजल्पन् मत्पटे लघुः कान्तः किं न हि नृपुत्रः” ॥
“पद्मरागायते नामामौक्तिकं तेऽधरत्विषा” ॥ ४२
“सङ्गचिन्ति सरोजानि स्वैभिगीवदनानि च ।
त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्तं न भासते ।
मालतीपुष्पभस्मत्वा कदलीना कटोमता ॥
प्रदीयतं पराभूतिभिन्नपञ्चवशोस्त्वया ॥
लोकपालो यमः पाणी श्रोत्रः शक्रो भवानपि” ॥ ४३
“मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः” ॥ ४४
“त्वमेव कान्तिमान्नाजन् विधुरेव हि कन्तिमान्” ॥ ४५
“या दातुः सौम्यता सद्यं पूगन्दीरकलङ्कता ॥
त्वमेव चतुर्गलं धत्ते लीला नीलाम्बुजमनोः ॥
नक्षत्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः” ॥ ४६
“ईदृशस्वमित्तेजनि मयं दोषाकरो भवान्” ॥ ४७
“सुधाशुकलितोत्तस्तापं हरतु वः शिवः” ॥ ४८
“चतुर्गां पुरुषार्थानां दाता देवस्तुर्भुजः” ॥ ४९
“प्रसन्नं दृगज्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा” ॥ ५०
“यथाविकं शरं मुक्ता कटाक्षान् स गिपुस्त्रिया” ॥ ५१
“स्वच्छदयः प्रदीपेष न स्वान्धुषु नतभुवा” ॥ ५२
“नायं सुधाशुः किं तर्हि सुधाशुः प्रयसीमुखं” ॥ ५३
“पद्मं मुक्ता गता चन्द्र कामिनीवदनप्रभा ॥
अधुना एलिनं तत्र यत्र स्वातः पराजनि” ॥ ५४
नमस्तेभ्यं हतौ येन सुधा गाङ्गवधुक्तौ ॥
यामि चृतलता द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह” ॥ ५५
“प्रियं गृह्यागतं प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्” ॥ ५६
“भुजङ्गकृष्टलीव्यक्तशशिभ्राशुशीतगः ।
जगन्त्यापि मदा पादादव्यासोहोहरः शिवः” ॥ ५७
“हृत्कण्ठशुलिपिोपि श्लेषस्वकृष्णशशितः ॥
दीपं निर्व्यापितोऽप्यामीत् काङ्क्षंस्त्रिमुहसुज्जः” ॥ ५८
“तापेन भाजत सूर्यः शरसापेन भाजते” ॥ ५९
“न द्युतमेतत् कितवाक्रोडनं निशितैः शरैः” ॥ ६०
“तस्माच्चनसमं पद्मं तदङ्गुलदृशो विधुः ।
अनं गर्व्यं ते वल्लुकान्या चन्द्रो भवादृशः ।
कः क्रौर्यदर्पस्तं मृत्यो ल्वक्तुः सन्ति हि स्त्रियः ।
मिथ्यावादो हि मृगालि त्वन्मुखाम किलाम्बुजं ।
दृष्टुं चेददभं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दना” ॥ ६१
“अत्रनेवानुगौ कर्णावत्पलाभ्यामधःकृतौ” ॥ ६२
“किं मृङ्ग मत्वा मालत्या कतक्या कशटकस्यया” ॥ ६३
“तामेव ध्यायते तस्मिं विरुष्टा रूवे दृष्टिका ॥
दीपमुदीपयद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥
निष्कृन्नाधुनामूलं खनतासादितो निधिः” ॥ ६४
“कचाः कलिन्दजातीं तमालान्ताममेचका” ॥ ६५
“अहं विलोकितेऽप्यापि द्युयन्तेऽत्र सुगसुगा” ॥ ६६
“गुञ्जन्निगमिन्नां कलगम्भारे विहारसरसीतरे ।
विरसासि कलिर्कारि किमालि धीरे च गन्धसार-
समारे” ॥ ६७

अस

अस

अस

अथालङ्कारनामानि

तत्तद्नामानि

तदुदाहरणानि

भेदकातिशयोक्तिः—
भ्रान्तापह्नुति—
भ्रान्तिमान्—
मालादीपकं—
मिथ्याध्वसितिः—
मौलितं—
सूद्रा—
दधानसंख्यं—
धमकं—

६८ "भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्" । ६८
६९ "भ्रान्तापह्नुतिरेत्यस्य शब्दाया भ्रान्तिवारणे" । ६९
७० "स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गालङ्कृतिचयम्" । ७०
७१ "दीपकेकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते" । ७१
७२ "किञ्चिन्मिथ्यात्वमिदं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम्" । ७२
७३ "मौलितं यद्ये सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते" । ७३
७४ "सूद्वार्थसूचनं सूद्रा प्रकृतार्थपरिपरे" । ७४
७५ "दधानसंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणा समन्वयम्" । ७५
७६ "सत्यर्थे दृशयार्थायाः स्वव्यञ्जनसंज्ञते ।
क्रमेण तेनैवाङ्कित्यर्थमकं विनिगद्यते" । ७६

दुक्तिः—
रत्नावली—
रूपकं—
तत् द्विविधं । अनिदरूपकं । तादृश्यरूपकम् ।
तच्च समन्यनाधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं ।
समाभेदरूपकं । न्यनाभेदरूपकं । अधिकाभेद-
रूपकं । समतादृश्यरूपकं । न्यनतादृश्यरूपकं ।
अधिकतादृश्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।
रूपकातिशयोक्तिः—

७७ "दुक्तिः परामिसन्धानं क्रियया मर्मगुणदम्" । ७७
७८ "क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावली तद्" । ७८
७९ "विषयभेदतादृश्यं गुणं विषयश्च यत्" ।
"रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यतवानुभयोक्तिभिः" । ७९
८० "रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निर्गौर्याध्यवसानतः ।
अस्यार्थं विषयसम्बन्धेन उक्तावनं विना विधायि
वाचकशब्देन यद्गणं विषयविभागं तत्पूर्वकं
विषयस्य विधायिरूपतया व्यश्यवसानं तस्मिन्
सति रूपकातिशयोक्तिः" । ८०

ललितं—
लुप्तोपमा—
सा चाष्टधा । वाचकलुप्ता । धर्मलुप्ता । उपमान-
लुप्ता । धर्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता ।
वाचकोपमानलुप्ता । धर्मोपमानलुप्ता । धर्मो-
पमानवाचकलुप्ता ।
लङ्काः—

८१ "प्रकृते उर्यावाकार्यपतिवस्वस्य वर्गान्" । ८१
८२ "वर्गोपमानधर्माणास्पमानवाचकस्य च ।
एकद्विदशनुपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा" । ८२
८३ "लङ्का स्यादोपगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्" । ८३

लोकोक्तिः—
वक्रोक्तिः—
विकल्पः—
विकल्पः—
विचित्रं—
विधेः—
विनोक्तिः—
लक्षणभेदेन सा द्विविधा ।
विभावना—
अस्या लक्षणानुदाहरणानि च षट् ।

८४ "लोकप्रवासानुकृतिः लोकोक्तिरिति कथ्यते" । ८४
८५ "वक्रोक्तिः अथकाकृष्णामप्यर्थपरकल्पनम्" । ८५
८६ "विरोधो तुल्यबलधोर्विकल्पानुकृतिस्मात्" । ८६
८७ "यस्मिन् विरोधसामान्यविशेषाः स विकल्पः" । ८७
८८ "विचित्रं तत्प्रत्यक्षेण विपरीतफलच्छया" । ८८
८९ "सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाहर्विध्यलङ्कितम्" । ८९
९० "विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रकृतं हीनसंज्ञितं ।
तस्मै किञ्चिद्विना रत्नं विनोक्तिः सापि कथ्यते" । ९०
९१ "विभावना विनापि स्यात्कारण कार्यजन्म चेत ।
चेतनासमसमर्थे कार्यात्पत्तिश्च सा मता ।
कार्यात्पत्तिस्तीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ।
अकारणात् कार्याजन्म चतुर्था स्याद्विभावना ।
त्रिरुद्धात् कार्यासम्पत्तिदृष्ट्या काचिद्विभावना ।
कार्यात् कारणाजन्मापि दृष्ट्या काचिद्विभावना" । ९१
९२ "जातिस्त्वुभयैर्जात्याद्युभयो गुणादिनिवृत्तिभिः ।
क्रियाक्रियाद्वयान्वा यत् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथ ।
विकल्पमिव भासेत विरोधोऽसौ दृशाकृतिः" । ९२

विरोधः—
रु दृग्धा ।

"अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यश्च भूपते" । ६८
"तापं करोति बोलस्यं ज्वरः किम्पु सखे स्मरः" । ६९
"अयं प्रमत्तो मधुपुष्पमयुव वक्ति पङ्कजम्" । ७०
"स्मरेण हृदये तस्यास्तनत्वयि कृता स्थितिः" । ७१
"मिथ्याध्वसितिर्विषया वशमेत् खस्वजं वञ्चनम्" । ७२
"मसो नालति मालायाश्चरणे सङ्ग्राहणे" । ७३
"नितस्वगुर्वी तस्मिन् दृश्यमविपला च सा" । ७४
"शत्रुं मित्रं विपत्तिश्च जय मञ्जय मञ्जय" । ७५
"नवपलाशपलाशवनं एव स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
सदृशतान्तलतान्तमलोकयत् स सुगमिं सुगमिं सु-
मनोभम्" । ७६
"त्वामाणिवन्ति दृष्टान्तां धनुः पौष्यं करेऽलिखत्" । ७७
"चतुर्भ्यः पतिवस्वस्य मूर्ध्नि मूर्ध्नि मूर्ध्नि" । ७८
"अयं हि धर्मेति सात्ताद्येन दग्धाः एव दग्धात् ।
अयमात्तं विना प्राम्भस्तान्ति किं विलोचनं ।
प्राम्भस्त्वित्यस्य स्वोक्तयः समदृष्टिता ।
अस्या सुविन्दना लजे नञानन्दे किमिन्दुमा ।
सात्ताद्येनपरा लक्ष्मीं सुधासागरोत्थिता ।
अयं कल्पितस्त्वान्नाभयचन्द्रोऽतिरिचते" । ७९
पश्य नीलोत्पलदन्नाद्रिः सति सिताः शशाः" । ८०

"ललितं निर्गतं नीरे सत्वमेधा चिकीर्षनि" । ८१
"तद्विद्वोर्गोन्दुल्यास्या कर्पूरं नीरे दृशोर्भूमि ।
कान्ताः स्मरं मथ्यन्ती दृष्टा तन्नीरे ह्यो मया ।
यत् त्वया मेघन तत्र लोभो मे यश्च तद्वतः ।
देवतं काकनालोभमवितर्कितमम्भव" । ८२

"अयित्वेपि तिस्रुपु हन्तं सञ्चन्दचारिषि ।
"युक्तपात्रमनन्तं मधुमगा गिरा फली" । ८३
"सकृदा कतिचिन्मासांभीलाश्रित्वा विनोचने" । ८४
"भुञ्जमानं शिवं पात्रं नेह नादी ह्यमन्तिके" । ८५
"सद्यः शिशुरसि चापानं वा नमयन्तं सङ्क्षोभुजम्" । ८६
"स न जिग्ये मदान्तोऽपि दृष्ट्वा सागरो इव" । ८७
"नमन्ति सन्तस्यलोकान्पि लब्धुं सङ्क्षतिम्" । ८८
"पश्यमोदस्वने काले योकिणः कोकिणोऽभवत्" । ८९
"विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पदं ।
विना यत्किञ्चिन्मायेया मज्जन् भवतः समा" । ९०
"अपनात्तारमासिक्तं रक्तं ते चमगादये ।
अस्मत्तेऽप्यकृतिने जगत्सायति मन्मथः ।
नरेन्द्रादेव ते राजनः शक्यसिभुजङ्गमा ।
शुद्धादीमानिनादोऽसुस्तेति मन्मदद्वितः ।
श्रीनादृकिरगास्तन्वी हन्तं सन्नापयन्ति ता ।
यथा पर्योगाशिमन्तं वरकल्पतगोस्तव" । ९१
"तव विरोधे मलयमरुदावानलः शशिरोचोऽपि
शोभमणिः । हृदयमनिरुतमपि भिन्तं नलिनी-
दलमपि जिदाद्यविगम्याः । सन्ततसुखलासङ्गा-
दृष्टः प्रदृष्टकर्मघटनया नृपते दिशपत्नीनां

विशेषाभाषः	६३	“आभाषणं विशेषस्य विशेषाभाष इत्येत” । ६३
विश्वतोक्तिः	६४	“विश्वतोक्तिः श्लेषगुणं कविनाविष्कृतं यदि” । ६४
विशेषः	६५	“विशेषः श्यातसाधारं विनाप्याधयवर्गनं । विशेषः सोऽपि यद्येक वस्वनेकत्र वर्ग्यते ॥ किञ्चिदागम्भतोऽप्येकवस्वन्तस्मिन्निति च सं” । ६५
स त्रिविधः ।		
विशेषोक्तिः	६६	“कार्योत्तमविशेषोक्तिः सति पक्षलकारगो” । ६६
विषयः	६७	“विषयं वर्णते यत्र घटनाननुरूपयोः । विरूपकार्यस्योत्पत्तिपरं विषयं मतं ॥ अनियस्याप्यव्याप्तिसंज्ञितकार्यसमुद्यमात्” । ६७
तत् त्रिविधः ।		
विषादनं	६८	“इयमागविरुद्धार्थप्रतिषेध विषादनं” । ६८
व्याघातः	६९	“स्याद्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् । सौकार्येण निबद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनः” । ६९
स द्विविधः ।		
व्याजनिन्दा	१००	“निन्दाया निन्दया व्यक्तियोजनन्देति गीयते” । १००
व्याजस्तुति	१०१	“उक्तिर्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यास्तुतिनिन्दयोः” । १०१
स द्विविधः ।		
व्याजोक्तिः	१०२	“व्याजोक्तिरन्येनैव यदाकारस्य गोपनी” । १०२
व्यतिरेकः	१०३	“व्यतिरेको विशेषश्चेदपमानोपमेययोः” । १०३
शुद्धापङ्कतिः	१०४	“शुद्धापङ्कतिरन्यस्यागोपनी धर्मनिर्णय” । १०४
श्लेषः	१०५	“नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्णार्थयोर्भाषाश्रय” । १०५
स च त्रिविधः । प्रकृतानेकविधयः १ अप्रकृता नेकविधयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविधयः ३ ।		
सदर्थनिदर्शना	१०६	“विभावनं समुद्धाना फलं सहृदयग्रह” । १०६
सन्देहः	१०७	“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहस्तदङ्गलङ्घनं तत्रयं” । १०७
समं	१०८	“समं स्यादर्शनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः । सारूप्यमपि कार्यस्य कारणं समं विद् । विना यत्नं तन्मिदृश्यदर्थः कर्तुं मुद्यम” । १०८
तत् त्रिविधः ।		
समाधिः	१०९	“समाधिः कार्यमौक्यं कारणान्तरसन्निधिः” । १०९
समाप्तोक्तिः	११०	“समाप्तोक्तिः परिष्कर्त्तुं प्रकृते प्रकृतस्य चेत्” । ११०
समुच्चयः	१११	“बहुना युगपद्वागा भावगुणैः समुच्चयः । अहं प्रथमिकाभाजमेककार्यान्वयोऽपि सः” । १११
स द्विविधः ।		
सम्बन्धातिशयोक्तिः	११२	“सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पन । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिर्तीर्थते” । ११२
लक्षणाभेदेन सा द्विधा ।		
सम्भावनं	११३	“सम्भावनं यदीदं स्यादित्युक्तोऽन्यस्य सिद्धये” । ११३
सहोक्तिः	११४	“सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनगङ्गन” । ११४
सामान्यं	११५	“सामान्यं प्रकृतस्यान्यताटाको सदृशैर्गुणैः” । ११५
सागः	११६	“उत्तरोत्तमसुखार्थः साग इत्यभिधीयते” । ११६
सुखं	११७	“सुखं पराशयाभिज्ञे तमभाकृतचेष्टितं” । ११७
स्तोकोक्तिः	११८	“स्तोकोक्तिः तत्र लोकोक्ते स्यादर्थान्तर्गर्भिता” । ११८
स्वभावोक्तिः	११९	“स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्यस्य वर्गनं” । ११९

कठिनाः सति भवति कगाः सगोत्रकुमाराः । अजस्य गृह्णतो जन्म निगीहस्य हृतद्विषः । १ पतो जागरुकस्य याधार्थं वेद कस्तव ॥ वल्लभो सङ्गसङ्गं विना हरिणाचक्षुषः । राकाविभावं जानिर्विषज्वालाकुलो भवेत् ॥ नयनयुगासेचनक मानसदृश्यापि दुष्पामं । रूपमिदं मदिराख्या मदयति हृदयं दूरीति च मे” ॥ ६२	
“विनापि तन्नि हारेण वक्षोत्रौ तव हारिणौ” ॥ ६३	
“दृषापेहि परद्वेषादिति वक्ति स सूचनं” ॥ ६४	
“गते सूर्योऽपि दीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्कगा । अन्तर्विहः पुरः पश्चात् सर्वदिशस्यपि सैव मे ॥ त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पदत्तनिरीक्षणं” ॥ ६५	
“हृदि स्नेहद्वयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि” ॥ ६६	
“क्षेत्रं शिरोधन्वदङ्गी क्व तादृष्टमदनञ्चरः । कीर्त्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाशिका ॥ भक्षाशया हि मङ्गलां दृष्ट्यास्वस्तेन भक्षितः” ॥ ६७	
“दीपसुदीपयोदयावतावद्विर्व्याण एव सः” ॥ ६८	
“यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मरः । दया चेद्दाल इति मय्यपि गत्यस्य एव ते” ॥ ६९	
“विधे स निन्द्यो यस्ते प्राणकमेवाह रश्चिः” ॥ १००	
“कः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवं ॥ साधु दृति पनः साधु कर्त्तव्यं किमतः परं । यन्मदर्थे विलुनासि दन्तैरपि नगैरपि” ॥ १०१	
“सखि पश्य गृह्णामपरागैरपि धूसग” ॥ १०२	
“शैला इवोन्नताः मन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः” ॥ १०३	
“नायं सुधाशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहं” ॥ १०४	
“सर्वतो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत् ॥ अज्ञेन त्वन्मयं नुन्य हरिणा हतशक्तिना । उच्चरद्गुणिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः” ॥ १०५	
“उदयमेव सविता पद्मेऽप्ययति त्विष” ॥ १०६	
“पङ्कजं वा सुधाशुर्व्योमस्माकन्तु न निर्गाय” ॥ १०७	
“स्वानुरूपं कृतं पद्महारिणा कुचमगडनं ॥ नीचप्रमता लक्ष्मि जलजायान्तवोचिता ॥ युक्तो वाग्गालाभोऽयं भूपतेर्वाग्गार्थिनः” ॥ १०८	
“उत्कण्ठिता च कुलटा जगामास्तश्च भानुमान्” ॥ १०९	
“अथमैन्द्रो मयं पश्य रक्तसुखं चन्द्रमाः” ॥ ११०	
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति अश्यन्ति च तव द्विष ॥ नं शीलं वयो विद्या धनञ्च मदयत्यसु” ॥ १११	
“सौधाराणि परस्यास्य स्पृशन्ति विधुमगहनं । त्वयि दातमि गान्धर्व सधुमात्राद्रियामहे” ॥ ११२	
“यदि शेषोऽभवदहता कथिताः स्युर्गुणास्तव” ॥ ११३	
“दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह” ॥ ११४	
“मत्सिकाचितधम्मिस्सासारुचन्दनघर्षिताः । अविभाषाः सर्वं यान्ति चन्द्रिका अभिसादिकाः” ॥ ११५	
“मधुं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः” ॥ ११६	
“मयि पश्यति सा केशिनी सीमन्तमणिमाहृणोत्” ॥ ११७	
“भुजङ्ग एव जर्णीते भुजङ्गाचरणं सखे” ॥ ११८	
“कुम्भैरन्तराङ्गाक्षैः स्तब्धकर्मैः समीक्ष्यते” ॥ ११९	

अक्ष

श्रीतयुष्काप्रसविनस्तद्वपानमनिलप्रपीडितं श्रे-
युगा च चिबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वाद्
वह्निर्मुखी भवति । तत्रश्रुतीमाश्वज्याम-
र्षेदोषनिष्कान्तिभ्यति अतिमात्राणि । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्त्यर्था-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दग्धवत्
स्तम्भयन्ति । ततस्तमलमक्रममाथं ब्रवते ।
विरुद्धाध्ययनाजीर्णाशनशीलिनः एतरेव दोष-
मामविषमित्याचक्षांत भिद्यो विषसदृशनिष्क-
त्वात् । तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोप-
क्रमत्वाच्चेति । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसोभृत
मुक्तेत्येतत् । पर्यायित्वा सलवणमुष्णावृत्ति । तत्र
स्वेदनवर्षिप्रणाधानाभ्यामुपाचरेदुपवामयेचैनम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियां टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीशब्देऽस्य गुणादर्थो ज्ञेयाः ॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणं यस्या भा ।) स्त्री
विशेषः । सा अलसदृष्टयुक्ता । इति जेमचन्द्रः ॥

अलसजा, स्त्री, (लसजामनुमापकं सूचिकं, विरोध
नञ, नञ्समासः ।) दुर्लभं । मन्दचिह्नं ।

(“आचारागत धनमन्त्रयमाचरो हन्यलक्षणा” ।
इति मनुः ।) तद्विशिष्टं चि ॥

अलस्यो, स्त्री, (न लस्यो, नञञ्च विरोधे ।) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निवर्तितः २ । इत्यमरः ॥
कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल
कर्णिका ४ । इति अष्टाध्यायः ॥ अष्टादशोऽपि
इति पाद्मोक्तमन्त्रवर्णं । तस्या विवरणं ज्योतिषशब्द-
दृष्टव्यं । * दीपान्वितामात्रास्या तस्या पूजा
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलस्यो
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमद-
पत्तलिका निर्माय तामहस्तेन कृष्णाप्य गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

“अलस्यो कृष्णावर्णा द्विभुजा कृष्णास्त्रपरीधाना
लोहाभरणभूषिता शर्कराचन्दनचर्चिता गृह-
सम्पत्तौनीचस्ता गर्दभात् कालहृषिया” । इति
ध्यात्वा विमुखेन “ॐ अलस्यो नमः” इत्यनेन
निर्माल्येन कृष्णाप्येण नृपञ्च प्रणमेत् ।

“(ॐ)अलस्योस्त्वं कुरुपाणि कुत्सितस्थानवासिनी ।
सुखराचौ भवा दत्ता गृह पूजाश्च शाश्वती ॥
दामिद्र्याकलहृषिये त्वि त्वं धननाशिनी ।
यार्ह्यं शत्रोर्गृहे निव्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि सर्वदा ।
एतन्व्युक्तलक्षणे कदाचिद्भागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्या चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि” ॥
तत्रः श्रुर्षवाद्येन सीमान्ते ता विसृजेत् ।
इति कृत्यचन्द्रिका * ॥ किञ्च,—

“एवं गते निशीथे तु नारी च स्वगृहाङ्गनात् ।
अक्षणीश्च वह्निष्कार्या अमलस्य यथाविधि” ॥
इति कृत्यतत्त्वार्णवधृतब्रह्मपुराणां * ॥

“एवं गते निशीथे तु नरे निवर्द्धलोचने ।

तावन्नगरागीभिः श्रुर्षुर्दिग्दिववाटनेः ॥

निष्कार्याते प्रहृष्टामिगलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गनात्” ॥

इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नधृतभविष्यपुराणां ॥

अलातं, स्त्री, (ला + त्त, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
इत्यमरः ॥ (अङ्गदग्धकण्ठः ।

“कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्वाणालातलाघवम्” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अलावः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लवि ऊर्णित् नलो-
पश्च ङङिः ।) लताविशेषः । तत्फलञ्च । लाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ अलावः ८
गलावः ९ लावुः १० लावुका ११ । इत्यमरः
तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलावुः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।

“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुणा
मित्यं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
लघुं रुचिकरं प्रोक्तं धानुष्यद्विवर्द्धनं” ।

इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्व कफकारित्वं । गुरु
पाकित्वं । हृद्यमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं ॥ मलभेदकत्वं । वात-
श्लेष्मकारित्वं । रुक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“अक्षोभदीन्यलावृनि रूक्षगीतगुरुणि च” ।
इति चरकश्च ।

“अलावुर्भद्रविट्का तु रूक्षागृथीतिश्रीतला” ।
इति च सुश्रुतः ॥)

अलागं, स्त्री, (अगार्थेति, ऋ + यङ्लुक् + अच् गस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलि, ए, स्त्री, (अलति ङश्च समर्थो भवति यः सः,
अल + इन् ।) अमरः ।

(“अलिपरिक्लृप्तनेकशुक्लया,
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता” ।
इति कुमारसम्भवे ।

“अनुगतमलित्त्वं गृहभित्तीर्विहाय” ।
इति मधुसूतः ।) लक्षिका । इत्यमरः “ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिगाः इति
मेदिनी ॥ (लक्षिकारिः ।)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भुध्यते, अल + कर्मणि
ङकन् ।) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्गलः, ए, (अलिकुलेन सङ्गलः व्याप्तः,
लतीयातत्पर्यः ।) कुलकलत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अलिगर्द, ए, (अलिगि व लक्षिक इव यद्वोति, यद्
+ अच् ।) जलसर्पः । आसाध इति ख्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजङ्गा, स्त्री, (अलिगि व लुङ्गा जङ्गा, ।) जिङ्गो-
परि लुङ्गाजङ्गा । अलिजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलिजिङ्गा, स्त्री, (अलिजिङ्गा एव स्वार्थे कन्-
टाप् ॥) अलिजङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गः, पुं, (अल + इन्, अलिं सामर्थ्ये ञश्च यति
नृणाति वा, अलि + ञ् + अच्, एषोऽट्गदित्वात्

अली

साधुः ।) गृहादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जला
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥

(“उत्कान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभं” ॥
इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिगि व कारेश दूर्वा ।) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भुध्यते, अल + कर्मणि
वाङ्लकात् किन्दच् ।) वह्निर्दारसंज्ञकचतुर्गु-
ह्यन्त्रिभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघागः २ प्रघणः ३
वह्निर्दारप्रकोष्ठः ४ आलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
दारपिण्डकः । अलिन्दः नाम्नीति अलन् इन्द-
ङ्स्वादिः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघ ।
स्वार्थे यो आलिन्दो दीर्घादिरगि ।

“गृहेकदेशे आलिन्दः प्रघागःप्रघणस्तथा” ।
इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक आलिन्द इति ह्रड् ।
इह तुभयमेव श्लेषादिति साङ्गः ।

इत्यमरटीकायां भगतः ॥ * अन्वयः ।
“प्रघागप्रघणालिन्दा द्वाग्वाह्यप्रकोष्ठके ।
गृहाभ्यन्तरेण्यार्थपिण्डकायामपि अर्थं ॥
आलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

(“शुक्राङ्गनीलोपलनिर्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलोनां ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
सुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”

इति माघः ।)

अलिपकः, ए, स्त्री, (कुत्सितवर्गेन लिप्यते, लिप +
वाङ्लकात् कर्मणि वृन् ।) अमरः । कोकिलः ।
कुक्करः । इति मेदिनी ॥ (लक्षिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्लक्षिक इव पत्रमस्या,
कपि अत इन्वम् ।) लक्षिकाव्यक्षुपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्णी, स्त्री, (अलिगि व पर्णमस्याः, डीप् ।)
लक्षिकानीलद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीना प्रियं षष्ठीतत्पुरुषः ।)
गङ्गोत्पलं । गङ्गपद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
पाटलादत्तः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिगि व मक्कते, मक्क + अच्,
एषोऽट्गदित्वात्कलोपः ।) भेकः । कोकिलः ।
अमरः । पद्मकेशरः । मधुकलत्तः । इति मेदिनी ॥

अलिमोटा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद् + गिाच्
+ अच् ।) गणिकाशेदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्बकः, ए, (न + लिपि + वृन्) पद्मकेशरः ।
भेकः । अमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(कुक्करः । मधुकलत्तः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह्
+ गिाच् + गिनि + डीप् ।) कैविकापुष्पं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न्] पुं, (अलिं लक्षिकपुष्पकण्टकं विद्य-
तेऽस्य इनि) अमरः ।

अलौ

(“मन्त्रिनामिनि माधवयोषिताम्”।
इति माघः।) अलौकिकः। इति मेदिनी ॥
अलौकिकं, स्त्री, (अल + ईकन् ।) अप्रियं। (“तद्यथा
स महाराजो नालोकमधिगच्छति”। इति
रामायणे।) मिथ्या। इत्यमरः ॥ (“आतेऽलौकिकनि-
मीहिते नयनयोः”। इति अमरुप्रतकः।) सर्गः।
इति मेदिनी ॥ अलौकिकं। इति हेमचन्द्रः ॥
अलौकिकं, त्रि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या। अप्रियं।
अल्यं। इति शब्दरत्नावली ॥
अलौकिकमत्स्यः, पुं, अज्ञानस्वप्नतिलेनभृष्टमाषपिष्टं।
तत्र प्रमाणं राजनिर्घण्टे यथा।
“माषपिष्टकया लिङ्गनागवल्लीदलैर्महत्।
तसु संखेदयेद्युक्तया स्थाल्यामङ्गारकोपि ॥
ततो निष्काशितं खण्डं तिलतिलेन भर्जयेत्।
अलौकिकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः प्राकपिष्टतैः ॥
तं हन्ताकभट्टिचैव वास्तुकेन च भक्षयेत्” ॥
अलुः, स्त्री, (अल + उन् ।) अलुः। क्षुद्रकनसी।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
अलुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः, नञ्समासः।) लोभ-
रहितः। यथा मनुः।
“एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बहूः शुच्योऽपि न
स्त्रियः। स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये
हताः” ॥
“एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लुकभट्टदृष्टत-
पाठः” इति व्यवहारात्तत्त्वं ॥
“अलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामातैः परिहृतः”।
इति कादम्बरी।
अलो, थ, पिशाचभाषया सम्बोधनं। इति शब्द-
रत्नावली ॥
अलेले, थ, पिशाचभाषया सम्बोधनं। इति शब्द-
रत्नावली ॥
अलोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ् ।) लोभाभावः।
यथा,—
“इत्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मैश्चाष्टविधः स्मृतः” ॥
इति महाभारतं ॥
अलोभी, [न्] त्रि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न
लोभी इति नञ्समासः।) लोभशून्यव्यक्तिः।
नास्ति लोभो यस्य इति बह्व्रीहिसमासादिन्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
अलोहितं, स्त्री, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात्
इति वा।) रक्तपद्मं। इति रत्नमाला ॥
अलौकिकः, त्रि, (लोकं विदितः, लोक + ठक्
ततो नञ्समासः।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः। अमा,
नुषिकः। लोकातीतः। यथा,—
“अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे
न यानि नामानि समुक्त्तिलेख।
विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-
मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य” ॥
इति त्रिकाण्डशेषद्वितीयश्लोकः ॥
“उपसंहार विश्वात्मनोरूपमलौकिकम्”।
इति भागवतपुराणम् ॥

अल्पा

अल्पं, त्रि, (अल् + प।) किञ्चित्। तत्पर्यायः। ईषत्
२ मनाक् ३ स्तोकं ४।
“अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः”।
इति मनुः। खल्लकं ५ अल्पं ६ दम्भं ७ कृशं ८
तनुः ९ तनुः १० त्रुटिः ११ त्रुटो १२ मात्रा १३
शवः १४ लेखः १५ कणः १६ कणी १७ कणिका
१८ अणः १९ सूक्ष्मं २०। इत्यमरः ॥ दुल्लं २१
दुल्लकं २२ खल्लं २३ कणा २४। इति शब्दरत्नावली।
(अतिसामान्यः।
“अल्पस्य जेतोर्वज्रं हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्”।
इति रघुवंशे। संचित्तं। अदीर्घं।
“अमन्तपारं किंल शब्दशास्त्रं,
सल्पं तथायुर्बहवश्च विद्वाः”।
इति पञ्चतन्त्रम् ॥
अल्पकः, पु, (अल्प एव, अल्प + साथ कन् ।)
यवासद्वयः। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ॥
“यासः स्वादुः सर्गस्तिल्लकुम्भः शीतलो लघुः।
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्ताक्षकृच्छकासजित् ॥
दृष्याविसर्पवातास्त्रविमज्ज्वरः स्मृतः।
यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुर्गन्धमा” ॥
इति भावप्रकाशः।) (सल्पपरिमितः। किञ्चित्।
“यदात्रगच्छेदायत्यामाधिक्यं भ्रवमात्मनः।
तदात्वे चान्यिकां पीडा तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ॥
इति मनुः।)
अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केश इव पत्रमस्याः सा।)
भुल्लोष्णीवृक्षः। इति रत्नमाला ॥
अल्पगन्धं, स्त्री, (अल्पो गन्धो यस्य तत्।) रक्तकेशवं।
इति रत्नमाला ॥
अल्पतनुः, त्रि, (अल्पा क्षुद्रापरिभागा तनुर्यस्य।)
खल्वः। दुर्बलः। अल्पस्थितुक्तः। क्षुद्रदेहवान्
तत्पर्यायः। अष्टिः २। इत्यमरः ॥
अल्पपत्रः, पुं, (अल्पं पत्रं यस्य सः।) क्षुद्रपत्रतुलसी।
इति रत्नमाला ॥
अल्पपद्मं, स्त्री, (अल्पमसम्पन्नं पद्मं।) रक्तपद्मं। इति
रत्नमाला ॥
अल्पप्रमाणकः, पु, (अल्पं प्रमाणमस्य, वा कम।)
केलानं। इति रत्नमाला ॥ चलो चला तस्मिन्
इति ख्यातः। खस्मिन् इति केचित्।
अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति
ख्यातः प्राकः, कर्मधारयः।) प्राकविशेषः।
क्षुद्रनटिया इति ख्यातः। तत्पर्यायः तगुलीयः २।
इत्यमरः ॥ (तगुलीयशब्दस्य गुणा ज्ञेया ॥)
अल्पसर्गः, [स्] स्त्री, (अल्पं क्षुद्रं सर्गः, कर्मधारयः।)
क्षुद्रसरोवरः। डोवा गेड इति भाषा। तत्-
पर्यायः। वेशन्तः २ पल्पलं ३। इत्यमरः ॥
अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्पं संचित्तं आयुर्जीवनकालो
यस्य सः।) क्षाणः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अचि-
रजीविते त्रि ॥ (अदीर्घजीवी।
“दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽन्यायुरेव च”।
इति मनुः।)

अव

अन्वितः, त्रि, (अतिप्रयेन अल्पः, अल्प + इठन्।
अवल्पं। इत्यमरः ॥ [अवल्पं। इत्यमरः ॥
अन्वितः, [स्] (अतिप्रयेन अल्पः, अल्प इयसुन्।)
अलः, पु, (अल + क।)
अल्ला, स्त्री, (अल + क, स्त्रिया टाप् ॥) परमेश्वरः।
एतन्नासा यवना उपासन्ते। यथा। “ॐ असल्लां
इति मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते। इत्यस्ते वरुणो
राजा एतर्ददुः। इयामि मित्रो इल्ला इल्लोति
इल्लासा वरुणो मित्रो तेजकामाः। होवारमिन्द्रो
होतारमिन्द्रो माहासुग्निः। अल्लो ज्येष्ठं अरुं
परमं पूर्णं ब्रह्माणमल्ला अल्लोरसुर महमदरुं
वरस्य अल्ला अल्ला आदल्लावृकमेककं अल्लां
वृकं। निखातकं अल्ला यज्ञेण ऊतऊलः
अल्ला सूर्याचन्द्रसर्वनक्षत्राः अल्ला ऋषीणां स-
दिव्या इन्द्राय पूर्वं मायापरमन्त अन्तर्दिताः।
अल्लो एधिया अन्तर्दितां विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते
इल्लो वरुणो राजा एतर्ददुः। इल्लाकवर इल्ला-
करुणा इल्लोति इल्लासाः इल्ला इल्लासा अनादि-
स्वरूपा अचर्यवर्गी प्राणां कू क्री जनान् पश्यन्
सिद्धान् जगच्चान् अदृष्टं कुरु कुरु फट्। असुर-
संहरामिणी ऊ अल्ला असुरमहमदरुं वरस्य
अल्ला अल्ला इल्लोति इल्लोत्”। इत्याचर्यवृत्तं।
अल्ला, स्त्री, (अन्विते इत्यल्, क्षिप्, अन्ते भूषायै
लाति ष्टलाति, ला + क।) नाशोक्ती माता।
इति वोपदेवः ॥ (अचर्यवदे अल्लात्तेत्यादि-
ख्यातो यत्रनोपास्यः परमेश्वरः।)
अव रत्नगे। (यथायथं सकं-अकं-च, भादि-
परं-सेट्।) गतौ। कान्तौ। स्पृहायामिति
यावत्। प्रीतौ। टपौ। द्युतौ। शोभायामिति
यावत्। अतौ। आकर्माणे इति यावत्। प्राप्तौ।
क्षेपे। आलिङ्गने इति यावत्। अर्थने। याचना-
यामिति यावत्। वेशे। प्रवेशे इति यावत्।
भावे। मत्तयामिति यावत्। वृद्धौ। यज्ञे।
आदाने इति यावत्। बधे। सामर्थ्ये। अवगमे।
क्षतौ। करणे इति यावत्। कामे। इच्छोत्पादने
इति यावत्। (इति वोपदेवीयकविकल्पदुः-
तटीका च ॥) “अव रत्ने गतौ कान्तौ प्रीतौ टपौ
द्युतौ स्तौ। प्राप्तौ क्षेपेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ
यज्ञे बधे। सामर्थ्येऽवगमे कामे क्षतौ”। उन्-
विंशतिशतः। कान्तिश्च्छा। द्युतिः प्रीभा।
काम इति अन्ताद्वात्यसिच्छोत्पादाना इति
भेदः। क्षेप आलिङ्गनं। सामर्थ्यं शक्तिः। रत्नगे
प्रसिद्धोऽयं। प्रीतौ तु। “न मामवति सद्योपा
मन्सुमपि मेदिनी”। इति रघुः ॥ अन्यत्र विश्व-
प्रयोगः। केचित्तु स्तुति-भाग-रह-काम-रुतीन-
परित्या क्रिया-अवगण दहन-भावनाशुः। अवति।
इति दुर्गादासः ॥
अव, थ, (अव + अच्।) उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः।
निश्चयः। अमाकन्ये। अमादरः। इति दुर्गादासः ॥
अवलम्बनं। विज्ञापनं। व्यापनं। शुद्धिः। अन्व-
पमिवः। नियोगः। पालनं। इति शब्दरत्ना-
वली ॥

अवकटं, स्त्री, (अव + स्वार्थे कटच् ।) वैरूप्यं ।
अवात् कुटारश्च वैरूप्ये चकारात् कटश्च । इति
गोयीचन्द्रतन्त्रम् ॥

अवकरः, पुं, (अव + क्त + अच् ।) सम्मार्जन्यादि-
निःक्षिप्तधृत्त्यादिः । जङ्गल इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । सङ्गारः २ । इत्यमरः ॥ अवस्कारः ३ ।
इत्यमरटीकायां मथुराणाथः ॥ सङ्गारः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“अवकरनिकरं विकरति तत्
किं क्वकवाकुरिव हंसः” । इति नीतिशतके ।)

अवकलितः, त्रि, (अव + कल + क्त ।) ट्टः । इति
धरणी ॥

अवकाशः, पुं, (अव + काश + घञ् ।) अवस्थान-
देशः । फौक इति यावत् । अवसरः । व्याप्ति-
रहितस्थानं । इत्यमरशब्दटीकायां भरतः ॥

(“न सुप्रातन्मोर्गपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्” ।

इति ग्नावलीगाटिकायाम् ॥)

अपि च ।

“एवञ्च षड्भ्रीत्यादिष्वप्यवकाशमभमानं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

“अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविक्षेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा” ॥

इति मानवे ३ अध्याये २०७ श्लोकः ॥ (प्रश्नस्त-
प्रदेशः ।

“अवकाशो विविक्षोऽयं महानद्योः समागमे” ।

इति रामायणे । इत्यादिसञ्चयस्थानं । अवस्थानं ।
ख्यातिः ।

“अवकाशं किलोदन्वान् रामायार्थार्थितो ददौ” ।
इति रघुवंशे ।)

अवकीर्णः, त्रि, (अव + कृ + क्त ।) अवचूर्णितः ।
तत्पर्यायः । अवध्वस्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(विक्षृतः । प्रहृतः । विक्षिप्तः ।

“भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णो

राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि” ।

इति नागानन्दे । उक्तकृतः । अतिक्रान्तः ।)

अवकीर्णो, [न्] त्रि, (अवकीर्णमनेन अव + क
+ क्त + इति, अवकीर्णं ध्वस्तं व्रतमिति श्लेषः,
अस्यास्तीति ।) क्षतव्रतः । स्त्रीसंसर्गादिना त्यक्त-
नियमव्यक्तिः । इत्यमरजटाधरौ ।

(“कुशीलवोऽवकीर्णो च वृषलीपतिरेव च ।

पौनर्भवश्च काशाश्च यस्य चोपपतिर्गृहे” ॥

इति मनुः ।)

अवकुटारं, स्त्री, (अव + स्वार्थे अतिशये वा कुटा-
रच् ।) वैरूप्यं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणस्य
परिशिष्टं ॥ (अवाचीगत्वं । वैपरीत्वं ।)

अवकृष्टः, त्रि, (अव + कृष्ट + क्त ।) वहिष्कृतः ।
दूरीकृतः । तत्पर्यायः । निष्काशितः २ । इत्य-
मरः ॥ निःसारितः ३ । इति जटाधरः ॥ निर्ग-
मितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वहिष्कारितः ।
निर्गमितः ।) औकृष्टः ।

“एकाकिनामि हि मया रभसावकृष्ट-

निर्विशदधीधितिसटाभरभासुरेण” ।

इति नागानन्दे । नीचः । निष्कृष्टः ।

“प्रतिकर्तुं प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते” ।

इति रामायणे । हीनजातीयः ॥ नीचजातीयः ।
अप्रकृष्टवर्णः ।

(“चान्द्रायणं चरेत् सर्वानवकृष्टान् निहन्त्य तु” ।
इति याज्ञवल्क्यः । गृहादिसम्मार्जन्यकौदकवा-
ह्यादिः कर्मकरः ।

“पायौ देयोऽवकृष्टस्य षड्कृष्टस्य वेतनम् ।

यागमासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोगान्स्तु मासिकः” ॥
इति मनुः ।)

अवकेशी, [न्] त्रि, (अवच्युतं कं सुखं यस्मात्,
अवकं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य, अवक +
ईश + शानि ।) फलकालेऽप्यनुत्पन्नफलकृत्त्वादिः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । बन्धुः २ अफलः ३ ॥

अवक्तव्यं, त्रि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः ।) वचना-
योग्यं । अकथनीयं । न वक्तव्यं अवक्तव्यमिति
नञ्समासनिष्पन्नं । यथा,—

“असम्भायं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते” ।

इति चाणक्यः ॥

अवक्रयः, पुं, (अवकीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं
क्रियतेऽनेन, अव + क्री + अच् ।) क्रयसाधनद्रव्यं ।
मूल्यं । इत्यमरः ॥ (राजग्राह्यं द्रव्यं । बणिग्भिः
शुक्रस्थाने प्रतिभाखमधिपतये देयं ।

“विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पयान् दण” ।

इति याज्ञवल्क्यः । एतावत्कालमुपयोगार्थं भा-
गवत्स्वात्प्रादिर्मेया दीयते मह्यं च युष्माभिरैता-
बद्धं देयमित्येवंविधं भाटकं । भाडा इति भाषा ।)

अवगणितं, त्रि, (अव + गण + कर्मणि गण् ।) अव-
ज्ञातं । अवमानितं । इत्यमरः ॥ (तिरस्कृतं ।
“आयासेनालसाश्लोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्द-
नानां, अस्मिन् गायन्तु गगादुर्गयवतयः कीर्त्ति-
मेतां तवैव” । इति नागानन्दः ।)

अवगण्डः, पुं, (अव + गण + ड, डकारस्य नेत्वम् ।)
गण्डस्थत्रयाः । वयस्फोडा इति यावत् । तत्-
पर्यायः । वगण्डः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवगतं, त्रि, (अव + गम + क्त ।) जातं । तत्प-
र्यायः । बुद्धं २ बुधित ३ मन्तं ४ विदितं ५
प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७ । इत्यमरः ॥ प्रमितं ८
मतं ९ प्रतीतं १० । इति जटाधरः ॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन् ।) ज्ञान-
सामान्यं । इति जटाधरः ॥ (बोधमार्गं । अप
गमः । अपसरणम् ।)

अवगथः, त्रि, (अव + गा + कर्त्तरि थ, निपातनात्
ङ्खः ।) प्रातःस्नातः । प्रातःस्नायो । इति सि-
द्धान्तकौमुदी ॥

अवगादः, पुं, (अव + गद + घञ् ।) जलद्रोगी ।
नौकाजलसेचनकाष्ठपात्रं । इति हलायुधः ॥

अवगाहः, पुं, (अव + गाह + घञ् ।) स्नानं । स्नान-
गृहं । इति वीषदेवः ॥

(“प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः

सदावागाहस्तमवारिसञ्चयः” ।

इति ऋतुसंहारः ।)

अवगाहनं, स्त्री, (अव + गाह + भावे ल्युट् ।) स्नान
करणं । तत्पर्यायः । अवगाहः २ वगाहः ३
मज्जनं ४ (“कन्दर्पवायानलैर्दग्धानामवगाहनाथ
विधिना रम्यं सरो निर्मितम्” । इति शृङ्गा-
तिलके ।) निमज्जनं ५ । डुव दिया नाखोया
इति भाषा । शिरःस्नानं । अम्भसि मज्जनं । यथा;
अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामकुलीभिरा-
च्छाद्य कुर्यात् ।

“अङ्गुलीभिः पिधाद्यैवं ओजदृष्ट्वासिमासुखं ।

निमज्जेत प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदधमर्षणं” ॥

इति समुद्रकण्ठतात् । अत्रानुद्धृते वारत्रय-
मेवावगाहनं ।

“नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः ।
निरुध्य कर्णौ नासाश्च त्रिःशतौ मज्जनं ततः” ॥

इति वामनपुराणात् । इत्याहिकाचारतत्त्वं ॥
अन्यत् स्नानशब्दे द्रष्टव्यं ॥*॥ आर्द्धीयब्राह्मणस्य

आद्रकन्तुरपि अवगाहनस्नानकचैत्यत्वं । यथा गो-
भिलः । “स्नातान् शुचीन् स्वाचान्तान्” इत्यादि ।

स्नातान् अवगाहितान् न तु मन्वादिस्नातान् ।
स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः । इति आर्द्र-
तत्त्वं ॥

अवगीतं, स्त्री, (अव + गै + क्त ।) निर्वादः ।
लोकापवादः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (गीतादिना

निन्दाख्यापनम् । असाधुगीतं । अशीभनगानं ।)

अवगीतं, त्रि, (अव + गै + क्त ।) ख्यातगर्हणः ।
निन्दितः । इत्यमरः ॥ (“विधुरं किमतः परं
परैरवगीतां गमिते दण्डामिमाम्” । इति

भारविः ।) दृष्टः । इति मेदिनी ॥ मुञ्जदृष्टः ।
इति विश्वः ॥

अवगुगठनं, स्त्री, (अव + गुगठ + ल्युट् ।) योषाना-
वरकसम्बन्धस्त्रं । स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं । घोम्टा
इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥ मुद्राविशेषः ।
(“अवगुगठनसंबोता कुलजाभिसरेद्यदि” ।

इति साहित्यदर्पणे । “जादे ! मुञ्जस्यं मा लज्ज,
अवगाहस्यं दाव दे अवगुगठणम्” । इति शाकु-
न्तले ।) मुद्राविशेषः ।

तथा च तन्त्रसारे ।

“सद्यश्चस्तकृता मुष्टिदीर्घाधोमुखतर्कनी ।

अवगुगठनमुद्रेशमभितो भामिता मता” ॥

धूल्यादिमन्त्राणां ॥

अवगुगठिका, स्त्री, (अवगुगठयति आच्छाद्यति, अव
+ गुगठ + ग्वल्, स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम् ।)

अवगुगठनं । स्त्रीमुखावरकवस्त्रं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

अवगुगठितं, त्रि, (अव + गुगठ + क्त ।) चूर्णितं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुंडा कग इति भाषा ।

अवगोगणं, स्त्री, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट् ।)
ताड़नार्थदण्डादीनामुद्यम इति ब्राह्मणं ॥ मा-

रिवार निमित्ते ठेङ्गा उठान इति भाषा । यथा

प्रायश्चित्तविवेके । “दण्डनिपातप्रायश्चित्तनैव गु-
रुणा तन्मन्त्रीयकावगोरुप्रायश्चित्तमपि रम्य-

यत इत्यन्तं । ननु दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदन्तः-

अव

पातिगोऽवगोरप्रायश्चित्तस्य कथं सिद्धिः ।
तथाहि मनुः ।

अवगूर्थं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । अव-
गूर्थं ब्राह्मणताङ्गार्थं दण्डमुद्यम्य श्रतयातना-
जनकं यत् पापमुत्पादितं तत्क्षयकामः कृच्छ्र-
प्राजापत्यप्रतं चरेत् । तदुक्तं संयुधिकरणे । श्रुतयोः
प्रजापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरयाफलत्वेन
श्रतयातनाभिहितता । तथा च श्रुतिः । श्रुतुः
प्रजापतिः प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवानां
हविर्वहन् आश्रितोऽप्याचत । देवास्त्ववगोरगो
श्रतयातनास्त्वियाश्रितोऽददेति । शास्त्रदीपि-
कादौ दर्शपूर्णमासप्रकरणे । देवा वै श्रुतुं वाहं-
स्पृष्टमश्रुवन् ह्यथं नो बहेति किं मे प्रजाया इति
तेऽश्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं श्रतेन यातयेत्
यो निहन्यात् तं सहस्रेण यो लोहितमकरोत्
यावतः प्रांशुन् व्यनक्ति तावतः पश्वित्सगन् स
स्वर्गात्प्रथ्वेत । तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न
हन्यात् न लोहितं कुर्यात् इति । इतिहासा-
त्मकं ब्राह्मणस्य । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अवग्रहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ् ।) वृष्टिरोधः ।
(अनावृष्टिः ।

“वृष्टिर्भवति प्रास्यानामवग्रहविशोषिणाम्” ।

“नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे” ॥

इति रघुवंशे ।) प्रतिबन्धकः । हस्तिललाटं । इति
मेदिनी । गजसमूहः । इति हारात्रयी । स्वभावः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं,—

“तौ स्यास्यतन्ते वृषतेर्निष्ठे

परस्परगवग्रहनिर्विकारौ” ।

इति मालविकाग्निमित्रनाटकम् ।) ज्ञानविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शापः । इत्यमरटीकाया भग-
तादयः ॥ (ग्रहणं । स्वीकारः । हरणं । अपसागणं ।
निरोधः । अवरोधः ।

“स रोचयामास परेऽस्य बन्धं

प्रसह्य रक्षोभिवरग्रहस्य” ।

इति रामायणे । अवान्तर्गदसंज्ञां सूचयितुं
यदपाठकाले किञ्चित्कालमवसानम् । अनादरः ।
निन्द्यासूचकवाक्यप्रयोगः ।)

अवग्रहणं, स्त्री, (अव + ग्रह + भावे ल्युट् ।) प्रति-
रोधः । अनादरः । इति मेदिनी ॥

अवग्रहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ् ।) ग्रहदोषादि-
जन्यवृष्टिघातः । शुक्रो इति भाषा । तत्प-
र्यायः । वृष्टिविघातः २ अवग्रहः ३ । इत्यमरः ॥
हस्तिललाटं । शापः । इति तट्टीका ॥ (यथा,—
“अवग्रहस्ते भूयात्” ।)

अवघट्टः, पुं, (अव + घट्ट + आधारे घञ् ।) भुरन्ध्रं ।
गर्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवघातः, पुं, (अव + हन् + घञ् ।) आघात-
विशेषः । तण्डुलादिकण्डनं । इति हेमचन्द्रः ॥
कांडान यस्य प्रसिद्धिः । यथा । चरुविधौ विद्या-
करवाजपेयी । शास्त्राधारखवेलयां हि यत्र
प्रयोजनाभावादिनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिशोपः
शास्त्रार्थः । यथा कृष्णलेखघातादिलोपः । यत्र

अव

तदनुष्ठानवेलयामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो
ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयाच्छास्त्रप्रापितः पदार्थो
नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव । अतएव प्रकृता-
वपि आलस्यादिना प्रीत्यादिस्थाने तण्डुलादिषु
यहीतेष्वघातादि समाचरन्ति याज्ञिकः ।

“घाते न्युने तथा किञ्चे साम्राज्ये मानिके तथा ।
यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः” ॥
साम्राज्ये हविषि मानिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ
तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
इति श्रुतितत्त्वं ॥ (अपमृत्युः) ॥

अवघस्कारः, त्रि, अवघनस्यः । कथाय अवघाथ इति
भाषा । न वचः करोतीत्यर्थं वचःशब्दपूर्वक-
कृधातोः टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अवघृणितं, त्रि, (अव + घृण् + कर्मणि क्त ।)
घृणीकृतव्यं । गुंडा कणा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अवध्वस्तः २ अपध्वस्तः ३ । इत्यमरः । तट्टीका च ॥
अवचलः, पुं, (अवनता घृडा यस्य, वा ङस्य लः ।)

ध्वजाग्रवद्धाधोमुखवस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
अवचलकं, स्त्री, (अवचलमिव इवार्थं कन्, संज्ञायां
वा कन् ।) चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवच्छिन्नं, त्रि, (अव + छिद् + क्त ।) अवच्छेदकता
निरूपकं । विग्रहणं । इति न्यायभाषा । अवच्छे-
दाश्रयः । यथा । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
सामानाधिकरण्यान्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-

कावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समंतस्य सामानाधि-
करण्यव्याप्तिः । इति सिद्धान्तलक्षणचिन्तामणिः ॥
“जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि ।

बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम्” ॥
साभासयुद्धः कर्तृत्वमवच्छिन्नं विकारिणि” ।

इति अध्यात्मरामायणे ।)

अवच्छिन्नं, स्त्री, (अव + च्छृ + भावे क्त ।) महा-
हास्यं । इत्यमरटीकायां भगवतः ॥

अवच्छरितकं, स्त्री, (अवच्छरितमेव, स्वार्थं कन् ।)
महाहास्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

अवच्छेदः, पुं, (अव + छिद् + भावे घञ् ।) परि-
च्छेदः । एकदेशः । विशेषणत्वं ॥

“शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)

अवच्छेदकं, त्रि, (अवच्छिनति, अव + छिद् +
गवल् ।) न्यायमते अद्याप्यव्यधिकरणसम्बन्धैक-
देशः । इतरव्यवर्तकः । विशेषणं । अवच्छिद्यते-
र्ननेति यथा । अद्याप्यव्यवच्छेदकत्वमपि स्वरू-
पसम्बन्धविशेषः तदाश्रयावच्छेदकः । इति-
न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदकत्वं, स्त्री, (अवच्छेदकस्य भावः, भावार्थं ल् ।)
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । यथा । घटकक्षावच्छेदकत्वं
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्यवच्छेदकत्वनिवृत्तौ शि-
रोमणिः ॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वं । यथा । अव-
च्छेदकत्वञ्च इहानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन विशिष्ट-
स्यासत्त्वपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । इति
सामान्यनिरुक्तौ शिरोमणिः ॥ अन्यानतिरिक्त-
वृत्तित्वं । यथा । ननु तादृशप्रतियोगित्वान्युना-

अव

नतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं । वृत्तित्वं न घटवृत्ति
तादृशप्रतियोगित्वान्युनातिरिक्तवृत्ति अतएव
तार्क्यार्थेति । इत्यवच्छेदकत्वनिवृत्तौ जगदीशः ॥

अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं परिभाषिकं ।
यथा । तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धविशिष्टत्वामा-
न्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धनिवृत्ताभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं ।
इति अवच्छेदकत्वनिवृत्तौ शिरोमणिः ॥ अद्याप्य-
व्यवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा-
श्रयावच्छेदकः । तदावच्छेदकत्वं इह विशिष्टवि-
नितम्बे उदाश्रयो न शिखरे इत्यादिप्रतीति-
बलात् कुत्रचिदद्याप्यव्यधिकरणदेशविशेषादि-
दानौ गोप्ते गौर्ननु गृहे इत्यादिप्रतीतिबलात्
कुत्रचित् देशवृत्ततायाः काले कुत्रचित् काल-
वृत्तताया देशे व्यप्यति । इति न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदावच्छेदः, पुं, व्यापकत्वं । इति न्यायभाषा ॥

अवज्ञा, स्त्री, (अव + ज्ञा + ञ् ।) अनादरः ।
अवहेला । इत्यमरः ॥ (“आत्मन्यवज्ञां शिष्यी-
चकार” । इति रघुवंशे ।)

अवज्ञातं, त्रि, (अव + ज्ञा + क्त ।) अवमानितं । अना-
दृतं । तिरस्कृतं । इत्यमरः ॥

“अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते” ।
इति महाभारते ।)

अवज्ञानं, स्त्री, (अव + ज्ञा + भावे ल्युट् ।) अवज्ञा ।
यथा अवज्ञानं अवज्ञा आतो अन्तःशङ्केति
डः । सम्पादित्वात् क्विविति मधुः । तन्मते
गोपावद्गुणं । इत्यमरटीकायां भगवतः ॥ (अवमानः
तिरस्कारः । अनादरः ।

“ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः” ।
इति रघुवंशे ।)

अवटः, पुं, (अव + वटन् ।) खिलं । गत्तः । कूपः ।
“रक्षसा गतसत्त्वानामेव धर्मैः सनातनः ।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः” ॥
इति रामायणे ।) कुक्षुर्जीवी । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अवटिः, पुं, (अव + वटि ।) गर्भः । इति हज्जायुधः ॥
अवटीटः, त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,
नतार्थे नासायाः टीटदेशः अर्धव्यादित्वाद्)
नतनासिकः । खंदा क्खेपडनेको यस्य प्रसिद्धिः ।
तत्पर्यायः । अवनाटः २ अवभंठः ३ । इत्यमरः ॥

अवदुः, पुं, स्त्री, (अव + टीक + मितद्वन्नादित्वात् कुः ।)
यीवापस्त्राद्भागः । इत्यमरः ॥ धाड इतिस्थितः ।
कूपः । गर्भः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षभेदः । इत्यु-
गादिकोषः ॥

अवदङ्गः, पुं, (अवगतो दङ्गः शब्दो यस्मात् ।) वृष्टुः
इति जटाधरः । कस्यचिन्मते अवदङ्ग इति पाठः ॥

अवडीनं, स्त्री, (अव + डी + भावे क्त ।) पक्षिणाम-
धोगमनं । पक्षिणामवगोह्यं । इति जटाधरः ॥

अवतंसः, पुं, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कर्णपुंगुः ।
कर्णभूषणं ।

“तं मातरौ देवमनुव्रजन्त्यः
स्वाहनक्षोभवचक्षांससाः” ।

अव

इति कुमारसम्भवे । शोखः । शिरोभूषणं ।
तत्पर्यायः । वतंसः २ उत्तंसः ३ । इत्यमरः ॥
मुकुटं ४ मुकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ शोखं
८ उष्णीषकः ९ कौटीरकं १० कौटीरं ११
किरीटं १२ वृडामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरो-
मणिः १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २
कर्णपत्रं ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उत्तंसः ६
दन्तपत्रं ७ कर्णकं ८ । इति शब्दमञ्जरी ॥

अवतमसं, स्त्री, (अवततं ध्यातं तमः, प्रादिसमासः,
अच् ।) अल्पान्यकामः । इत्यमरः ॥

(“अवतमसभिदायै भास्वताभ्युदमन
प्रमभमुद्गगोऽसौ दशनीयोऽप्यपान्तः” ।
इति माघः ।)

अवतारः, पुं, (अव + ट् + कर्णे घञ् ।) अवतरणं ।
पुष्करिण्यादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-
पद्धतिः । प्रस्तावना । आभासः । उपक्रमणिका ।
यथा । “दूरे गुरुप्रथितवल्कलावतारः” । इति
शान्तिशतके ।) देवानां विशेषतो विद्योर्मन्थन्तरेण
पूर्वांशवेष्टावेषेण एष्टिद्यामवतरणं । अवतारसं-
ख्येयाः तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः
३ नरनायकः ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यक्षः ७
ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० क्रूर्मः ११
धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ वृषिंहः १४ वामनः
१५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८
बलरामः १९ कृष्णः २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥
इति श्रीभागवते ॥ यथा,—

“स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चचार दक्षं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमवगिरतं ॥

द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगतां महर्षीं ।

उद्धृष्यन्नुपादत्त यज्ञेणः शौकं वपः ॥

तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपैत सः ।

तन्वं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥

तुर्थे धर्मकला सर्गं नरनारायणावृथी ।

भृत्वात्मोपगमोपेतमकरोद्दक्षं तपः ॥

पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविज्ञतं ।

प्रोवाचासुरेये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्गतं ॥

षष्ठमत्रैरपत्यं वतः प्राप्नोऽनसूयया ।

आम्बोक्षिकीमलकाय प्रजादादिभ्य उचिवात् ॥

ततः सप्तमं व्याकृत्यां त्रिषेय्यञ्चोऽभ्यजायत ।

स यामाद्यैः सुरगणैरुपात् स्वायम्भुवान्तं ॥

अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उग्रक्रमः ।

दर्शयन् वर्त्म धीमतां सर्वाश्रमनमस्कृतं ॥

ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपः ।

दुग्धे मामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उग्रतमः ॥

रूपं स जगद्देवात्स्यं चाल्लभोदधिः संवे ।

नाथ्यागोप्य महीमय्यामपादैवस्तं मनु ॥

सुगसुगामामुदधिं मध्रतां मन्दराक्षसं ।

दग्धे कमठरूपेण एष्ट एकादशे विभुः ॥

धाम्बन्तं दादशमं चयोदशममेव च ।

अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्यां मोहयन् स्त्रियां ॥

चतुर्दशं नारसिंहं बिम्बहेन्दुर्नृजितं ।

ददार करैरैरारैरका कटकशया ॥

अव

पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादधरं बलेः ।

पटत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुक्लिपिष्टयं ॥

अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदुष्टो ष्टपान् ।

त्रिःसप्तकृतः कुपितो निःसप्तमकारोम्हर्षी ॥

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।

चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥

नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्येषिकीर्षया ।

समुद्रनिराहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परं ॥

एकोनविंशे विंशतिमे षष्ठाद्यु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरत् भरं ॥

ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सरदिषां ।

बुद्धोनाज्ञानमृतः कीकटेषु भविष्यति ॥

अयासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।

जनिता विषाणुशसो नाप्ता कल्किर्जगत्यतिः ॥

अवतारं ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिर्घेहिजाः ।

यथा विदासिनः कुल्याः सरसःस्युः सहस्रशः ॥

ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।

कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥

एते चांशकलाः एंसः कृष्णास्तु भगवान् स्वयं ।

इन्द्रारिष्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ (दश-

अवतारं एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—

“मत्स्यः क्रूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” ॥)

(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—

“अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी

नवावतारं कमलादिवात्यलम्” ।

इति ग्युः । अपसारणं । हरणं । यथा,—

“भुमेर्भागवताराय ब्रह्मणाप्रार्थितः परा ।

म एव जातो भवन् कौशल्यायां तवानघ” ॥

इति अध्यात्मसमायगे ।

अवतारणं, स्त्री, (अव + ट् + शिच् + ल्युट्) भूतादि-

ग्रहः । वस्त्राक्षणं । अर्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

(ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्द्धादध आनयनं । यथा,—

“क्रियतां यदि प्रकरोषि गङ्गाया अवतारणं” ।

इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, त्रि, (अव + ट् + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरण-

विशिष्टः । प्रादुर्भूतः । जलादौ कृतावरोहः ।

यथा । ज्योतिषे ।

“नीलग्रीव शुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

एष्टियामवतीर्णोऽसि खल्वग्रेत नमोऽस्तु ते” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अवतारिका, स्त्री, (अवपतितं लोकमस्याः सा ।) पन-

द्रुर्भा गौः । तत्पर्यायः । खवद्रुर्भा २ । इत्यमरः ॥

गावडागाड । गावफेला गाड । इति भाषा ॥

अवदंश, पुं, (अव + दन्श + घञ् ।) सुरापाणरुचि-

जनकचर्क्यादर्थं । गजः इति भाषा । तत्पर्यायः ।

भल्लणं २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४

रोचकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवटातः, पुं, (अव + ट् + क्तः ।) श्वेतवर्गः । पीत-

वर्गः । इत्यमरः ॥

अवदानं, त्रि, (अव + द् + क्तः ।) सुकृशुणविशिष्टं ।

अव

(“कुन्दैः सविभ्रमबधूस्तित्तावदातैः” ॥ इति अमु-
संहारे । पीतवर्णयुक्तं । निर्मलं ।

“तत्त्वं क्रमेण विदुषां कथयावदाते
अज्ञावतां हृदि पदं स्वयमादधाति” ।

इति शान्तिशतके ।) मनोच्चं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ।

अवदानं, स्त्री, (अव + द् + ल्युट्) कृतं कर्म ।

प्रशस्तमयच निर्धुं कर्म । ये कर्म प्रवृत्तते

सकले प्रशंसा करे सेह समाप्तकर्म इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः तट्टीका च ।

खड्गं । इति मेदिनी ॥

(“विश्रावसुप्रायहरैः प्रवीणैः

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः” ।

इति कुमारसम्भवे ।) वीरगामूलमिति स्वामी ।

(पराक्रमः । वीर्यं । यथा,—

“नैर्जतप्रमथ मन्ववन्मुनेः

प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्” ।

इति रघुवंशे ।)

अवदारणं, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + ट् + शिच्

करणे ल्युट्) खनित्रं । खन्ता इति ख्यातं ।

इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—

“अवदारणकाले तु एष्टिवी नावदीर्यते” ।

इति रामायणे । अव + ट् + भावे लुट् ।)

अवदाहं, स्त्री, (अवप्रमितोदाहो येन तत् ।) वीर-

गामूलं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो

ज्ञेयः ।)

अवदाहेष्टं, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् ।)

वीरगामूलं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अवदाहेष्टकापयं, स्त्री, उष्णीरं । खस् इति भाषा ।)

इति भरतः ॥

अवदीर्णं, त्रि, (अव + ट् + क्तः ।) द्रवीभूतष्टादि ।

तत्पर्यायः । द्रुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + द् + घञ्) दुग्धं । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

अवद्यं, त्रि, (न वर्तति परं गुणं, अवद्यावमाधमार्ब-

रेषाः कुत्सिते इति वदेर्नाञ्ज कर्त्तरि यत् ।) अधमं ।

कुत्सितं । गर्हितं । निक्षुण्णं । इत्यमरः ॥

अवद्यं, स्त्री, अनिष्टं । इति वापदेवः । पापं । इति

पाणिनिः ॥ (“उद्वहदनवद्यां तामवद्यादपेतः” ।

इति रघुवंशे ।)

अवधानं, स्त्री, (अव + धा + ल्युट्) मनोयोगः ।

तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रविधानं ३ समाधिः

४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, स्त्री, (अव + ध + शिच् + ल्युट्) निश्च-

यः । यथा । “हि जेतावधारणे” । इत्यमरः ॥

अवधारितः, त्रि, (अव + ध + शिच् + क्तः) कृता-

वधारणः । यथा ।

“त्वया मुमुखि किं प्रोक्तं न मया ह्यवधारितं ।

विवेचय महाभागे सङ्गतो वर्त्तते खलु” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥

अवधार्यः, त्रि, (अव + ध + श्यत्) अवधारणीयः ।

अवपूर्वकष्टघातोर्ध्वं प्रत्ययेन निव्यन्नः । नि-

र्धार्यः ॥

अथ

अवधिः, ऐ, (अव + धा + क्ति) अवधानं । सीमा ।
कालः । (“अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते” इति भा-
रविः ।) विकलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अवधीर, त्, क, अवधायां । (अदन्त + घृग +
उभय०-सक०-सेट् ।) अवधीरयति । अवधीरयत्
साधुमसाधुः । इति दुर्गादासः ॥

अवधूतः, ऐ, (अव + धू + क्तः ।) सद्ग्रासाश्रमो ।
तद्विधानं सद्ग्रासिश्च द्रष्टव्यं । तद्देवा यथा ।
देव्यावाच ।

“द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा ।
किमिदं श्रूयते चित्रमवधूतास्तुर्विधाः ॥
एतद्देदितुमिच्छामि तत्ततः कथय प्रभो ।
चतुर्विधावधूतानां लक्षणानि विश्लेषतः ॥
सदाशिव उवाच ।

ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः ।
गृह्याश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये ॥
पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः ।
श्रीवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलाश्रिते ॥
ब्रह्मावधूतः श्रीवाश्च साध्यामाचारवर्तिनः ।
विदधुः सर्वकर्मणि शश्र्वदीरितवर्त्मना ॥
विना ब्रह्मार्पितश्चैते तथा चक्रार्पितं विना ।
निषिद्धमन्नं तोयञ्च न गृह्णीयुः कदाचन ॥
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणां ।
प्रागेव कथितो धर्मश्चाचारश्च वगनने ॥
स्नानं संन्यासनं पानं दानञ्च दारुद्राणाम् ।
सर्वमागममार्गेषु शैवब्रह्मावधूतयोः” ॥
इति महानिर्व्याणतन्त्रे १४ उक्तासः ॥*॥ अन्यच्च ।
शुक्ल उवाच ।

“प्रदण् देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत् ।
वीरस्य भूक्तिं जानीयात् सदा तत्त्वप्रगायणः ॥
यद्रूपं कथितं सर्वे सद्ग्रासधारणं परं ।
तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकुर्व्याद्दीर्घवस्त्रभं ॥
दशह्रदो मुगडमं चामावास्यायामाचरेद्यथा ।
तथा नैव प्रकुर्व्यात् वीरस्य मुगडमं प्रिये ॥
असंस्कृतं केशशालमुक्तालम्बिकघोषधयं ।
अस्थिमाला विभूषा वा रुद्राक्षानपि धारयेत् ॥
दिगम्बरो वा वीरिन्द्रश्चाथ वा कौपिनो भवेत् ।
रत्नचन्दनसिक्ताङ्गं कुर्याद्भस्माङ्गभूषणम्” ॥
इति निर्व्याणतन्त्रे १४ पटलः ॥*॥ अपिच ।
“नृकरोटिं विधायश्च काष्ठदण्डं तथा प्रिये ।
परमुञ्चाजिनश्चैव योगीव धारयेत् सदा ॥
खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी ।
कपाले धारयेच्चन्दनार्द्यैर्विश्लेषतः ॥
ईश्वत् पिङ्गलकं वस्त्रं धारयेत् सर्वदा स्त” ॥
स्त इति शिवस्य सम्बोधनं ।
सुदर्शनाख्यं यच्चक्रं तत्तु संधारयेद्भुजः ॥
विपक्षीं कपिलश्चैव मङ्गुडिखिडमभ्रभरान् ।
वाद्यन् डमरं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः” ॥
इति योगसारः २ परिच्छेदः ॥*॥ अथरथ ।
“क्षमा दानं तपो ध्यानं बालभावेन शैले ।
श्रिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलनायकः ॥
एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः ।

अथ

संविदासेवनं कुर्यात् सदा कारजसेवनं ॥
भवेत् साक्षात् स पुरुषः शम्भुरूपो न संशयः” ॥
इति निर्व्याणतन्त्रे ॥*॥ कश्च ।
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ।
कुलावधूतसंस्कारे पश्चानामधिकारिता” ॥
इति महानिर्व्याणतन्त्रे ॥*॥ अन्यच्च ।
“निर्व्याणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः ।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः ॥
सरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सङ्गलोकवान् ।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्व्याणतं व्रजेत् ॥
त्रिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः ।
पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं” ॥*॥
दशनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-
मपि तेषां प्रधानस्वेनाङ्गीकरणार्थं संज्ञाकरणगर्भं
लक्षणविशेषमाह ।
“अवधूतस्य चाख्यानं प्रदण्ड्य पर्वतात्मजे ।
वगारण्ये भारती च गिरिश्च परिरेव च ॥
एकस्थाने तु संस्थित्य इष्टध्यानदिकश्चरेत् ।
यो मन्त्रदानं तपसा सवनः परिकीर्तितः ॥
स्वस्तकेशो जटाजूटः सदा वातुलवद्भवेत् ।
अन्तर्यामी महावीरोऽरण्यसंज्ञश्च शैलज ॥
नानाशास्त्रेषु यो विज्ञो नानाकर्मविशारदः ।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चावलां ॥
स एव भारतीवीरो महाजानी जितेन्द्रियः ।
सदोर्द्धबाऊर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ॥
सर्वत्र समभावेन भावयेत् यो गरोत्तमः ॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्तितः ॥
नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु ।
भ्रमणं कुर्यात् नित्यं कुर्यात्पूजनं पूजनं ॥
देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरुः पूजनं तथा ।
अन्तर्यामिणो यो निरुः स वीरः परिरेव च ॥
अवधूताश्रमे देवि । यस्य भक्तिः मुनिश्चला ।
तस्य तुष्टा भवेत् कालो किं न सिद्ध्यति भूतले ॥
अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत् ।
शक्तितः पश्चत्त्वानि यत्नैव निवेदयेत्” ॥
अशक्तः परमेष्ठानि भक्तितः परितोषयेत्” ॥
इति निर्व्याणतन्त्रे ॥*॥ अपि च ।
“भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णाभिषेदतः ।
पूर्णाः परमहंसारथ्यः परिब्राह्मणः स्मृतः ॥
कृतावधूतसंस्कारो यदि स्यात्त्राणमदुर्बलः ।
तदा लोकालये तिष्ठन्नात्मनः स तु शोधयेत् ॥
रत्नं स्वजातिचित्रञ्च कुर्वन् कर्माणि केवलं ।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा माधयेज्ज्ञानमुत्तमं” ॥
इति महानिर्व्याणतन्त्रे ॥*॥ अपि च ।
“अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः ।
अवधूतो शिवादेवो अवधूताश्रमं प्रदण् ॥
चतुर्गामिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान् ।
अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चितानुगः ॥
सत्तलश्चापि दिग्वासा विधियोनिविहारवान् ।
सदारः सर्वदारस्थश्चाट्टहासो दिगम्बरः ॥
गृह्यावधूतो देवेश द्वितयन्तु सदाशिवः” ॥
इति मुगडमालातन्त्रे २ पटलः ॥*॥ अवधूतस्य

अथ

शोम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकर्तव्यतामाह ।
“ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन् ।
कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यमाश्रितः ॥
कुर्वन् कर्माण्यनासक्तो गतिनीरवकीरवत् ।
यतेतात्मानमुद्धरं तत्त्वज्ञाविवेकतः” ॥*॥
सर्वेषामोम् तत्सदिति निर्देशेण कर्मफलमाह ।
“ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत् ।
गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्” ॥*॥
तन्मन्त्रक्रियमात्रकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि ।
“अपहोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः ।
ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्युर्न संशयः ॥
किमन्यैर्ष्युभिर्कर्मैः किमन्यैर्भूरि साधनैः ।
ब्राह्मणानेन मन्त्रेण सर्वकर्मणि साधयेत् ॥
सुखसाध्यमवाङ्मयं संपूर्णफलदायकं ।
नाभ्येतस्मान्नाहामन्नादुपायान्तरमन्त्रिके ॥
एवप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेदिसं ।
गृहे तस्य महातीर्थं देहः पण्डमयो भवेत् ॥
निगमागमतन्त्राणां सारात् सारतरो मनुः ।
ॐ तत्सदिति देवेश तपसो सखमीरितं ॥
चतुर्विधाणां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां ।
मन्त्रान्यैः शोधनेनाजं स्याच्चेदेतेन शोधितं ॥
परमं सर्वत्र सद्रूपं जपन्तु सन्महामनुं ।
स्नेहाचारः मुहुर्जपतः स एव भुवि कौलगाट् ॥
जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्गाचिन्तनात् ।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्धमेवं जपन्मनुं ॥
त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारणकारणं ।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं ॥
गुग्मयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा ।
जप्तस्य मन्त्रज्ञानि साधकः सिद्धिभागभवेत्” ॥
इति मन्त्रप्रशंसा ॥*॥ श्रीवावधूतस्य सर्वकर्म-
निधिकारमाह ।
“श्रीवावधूतसंस्कारविधुतामिणकर्मणः ।
नापि देव नवा पितृ नार्थे कृत्येऽधिकारिता” ॥*॥
अथ परमहंसः ।
“चतुर्गामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।
त्रयोऽन्ये योगभोगाद्या मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः ॥
हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिर्यहं ।
प्राग्ब्रह्ममन्त्रं विद्वेत् न शिष्यविधिवर्जितः ॥
त्यजत् स्वजातिचित्रानि कर्माणि गृहमेधिनां ।
तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्गयो निबद्धमः ॥
सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः ।
निर्निकेतस्तित्ततः स्यान्निसङ्गो निरुपद्रवः ॥
नार्थं मन्त्रपर्यायां न तस्य ध्यानधारणा ।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः ॥
इति तं कथितं देवि । चतुर्गामं कुलयोगिनां ।
लक्षणं सविशेषेण साधनां मत्सखपिण्यां ॥
एतेषां दर्शनात् स्वर्गादालापात् पङ्क्तोबयात् ।
सर्व्वेतीर्थफलावाप्तिर्जायते मनुजन्मनां” ॥
इति महानिर्व्याणतन्त्रे ॥
अनर्थं, त्रि, (बधमर्हति, यत्, ततो नृत्समासः ।)
मात्रज्ञानहं । बधायोग्यं । अनर्थकवाच्यं । इति
विश्वमेदिन्यौ । यथा,—

अव

“अवध्याच्च स्त्रियं प्राञ्जित्यर्ग्योगिगतास्त्रिपि ।”
शुच्यस्त्रीणामवध्यात्साह मत्स्यपुराणं ।

“किं त्वया न अतं लोके अवध्याः शुच्योषितः” ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ आत्मन अवध्यात्त्वं यथा,—

“देहो नित्यमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात् सर्वानि भूतानि न त्वं शोचिषुमर्हसि” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ * ॥ तद्बधे

पापं यथा,—

“यावानवधस्य बधे तावान् बधस्य मोक्षणे ।

अधर्मोऽर्धं पतेदृष्टोऽधर्मस्तु विनियच्छतः” ॥

इति मानवे ८ अध्याये २४६ श्लोकः ॥

अवध्वंसः, पुं, (अव + ध्वञ् + घञ् ।) पण्डित्यागः ।

निन्दनं । अवध्वंसः । इति मेदिनी ॥

अवध्वस्तः, त्रि, (अव + ध्वञ् + क्त ।) पण्डित्यक्तः ।

निन्दितः । अवध्वस्तः । इति मेदिनी ॥

अवनं, स्त्री, (अव + ल्युट् ।) प्रीणनं । इत्यमरः ॥

रक्षयं । इति जेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पृहा ।

तर्पणं । शोभनं । अवगं । प्राप्तिः । आलिङ्गनं ।

याचनं । प्रवेशनं । सत्ता । उद्विः । यज्ञगं । बधः ।

शक्तिः । अवगमनं । कामः । करणं । एते अव-

धात्वर्थाः ॥

अवनतं, त्रि, (अव + नम् + क्त ।) नम्रं । नतभागः ।

नोया इति भाषा । तत्पर्यायः । अवायं २ आ-

गतं ३ गतं ४ । इत्यमरः । तट्टीका च ॥ (अधो-

भूतः । “लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवतः प्राण-

दयितः” । इति अमरशतके ।)

अवनदं, स्त्री, (अव + नच् + क्त ।) आनदं । नृद-

ङ्गादिवाच्य । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (आबद्धः ।

आच्छादितः । यथाह मनुः,—

“अस्मावनदं दुर्गन्धिं पूगं मृचपुष्पैश्चैः ।”

लिप्तः यथा, “स्नानानवनदघनशोणितशोणपाणि-

रक्षसंयिष्यति कक्षांस्तव देवि भीमः” इति

वेणीसंहारनाटकम् ।)

अवनयः, पुं, (अव + नी + भावे अच् ।) अवनयः ।

निपातनं । अधःपातनं । इति भरतः ॥

अवनाटः, त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमाप्तः ।

नतार्थे नासिकाया नाटादेशः अर्धं आद्यच् ।)

नतनासिकः । खोंदा क्लेपडानाकव्यक्ति इति

अव

दानार्थं मास्तृकुशोपमि जलसेचनं यथा ब्रह्म-

पुराणम्,—

“सपुष्यं जलमादाय तेषां एष्टे एथक् एथक् ।

अप्रदक्षिणं नेनिज्यात् गोत्रनामानुमन्वितं ॥

पितृवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु

अवनेजनं मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहादीना-

मप्येवं । इति । पिण्डोपमि जलसेचनं । यथा

ब्रह्मपुराणं,—

“ततो दर्भेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च कर्तव्यम् ।

प्रदात्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हृदि स्मरेत् ।

“तेभ्यः संस्वपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।

दत्त्वाच पितृस्येति पठेच्चोदङ्गुलस्थितः” ॥

इति च आद्रतत्त्वं ॥ (प्रदानं ।)

“न कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।

इति मनुः ।)

अवन्तिः, पुं, (अव + भिच् ।) अवन्तीदेशः । इति

जेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्यादिकोषः ॥ यथा,

“प्रागज्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः” ।

इति जेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“अनूपान्तुगिडकोराख वीतिहोत्रा अवन्तयः ।

एते जनपदाः ग्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्यायः ॥

अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ, बाहुल-

कात् भिच् ततः स्वार्थे कन्, टाप् ।) उज्जयिनी-

नगरी ।

“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।

परी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे ॥

अवन्तिसोमं, स्त्री, (अवन्तिषु अभिभूतं सोमं,

श्राकपार्थिवादित्वात् समासः ।) काञ्चिकं । इत्य-

मरः ॥ काञ्चि इति भाषा । (काञ्चिकशब्दे-

ऽस्य गुणा व्याख्येयाः ।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उज्जैन इति

ग्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३

एष्ककरगिडनी ४ । इति जेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“ताम्रपर्णी समासाद्य शैलार्द्धशिवरोद्धतः ।

अवन्तीमञ्जको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यच्च ।

“उत्पन्नोर्कः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।

अवन्त्याश्च कुत्रो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥

इति संस्कारतत्त्वष्टतममत्स्यपुराणं ॥ अन्यत् पूर्व-

लिखितं ॥ (“प्रायावन्तीमुदयनकथाकोविदग्राम-

वृद्धान् ।” इति मेघदूते ।)

अवन्थः, त्रि, (बन्धे साधुर्गति बन्धः, बन्ध + यत्,

ततो नञ्समासः ।) फलवान् । फलकाले फल-

युक्तवृद्धः । तत्पर्यायः । फलयहिः २ फलयहिः ३ ।

इत्यमरः ॥

(“कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीग्रामबन्ध्याम्” ।

इति मेघदूते ।)

अवपातः, पुं, (अव + पत् + घञ् ।) रथं । गर्तः ।

इति जेमचन्द्रः ॥ अधःपातनं ॥ (गजादीनां यद्-

द्याथं कृतस्तृयादिना प्रच्छन्नो गर्तः । यथा,—

अव

“अवपातस्तु हृत्पर्ये गर्तश्चक्रस्तृयादिना” ।

इति यादवः ।

“रोधांसि निम्नवपातमघः

करीव वन्यः परधं ररास” ।

इति रघुवंशे । नाटकादौ भयादिजनितपलायन-

सम्भ्रमादिवर्णनेन प्रस्तुतस्य परिवर्त्तः । यथा,—

“अवपातस्तु निष्काम-प्रवेश-त्रास-विभवैः” ।

इति दशरूपे ।)

अवभृथः, पुं, (अवभ्रियते अनेन, अव + भृ +

कथन् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमापका-

पयज्ञः । यज्ञादेर्नूनाधिक-दोष-शान्ति-निमि-

त्तक-शेष-कर्त्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः

तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषस्नानं । इति भरतः

त्रिकाण्डशेषश्च ॥

(“ततस्वकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा”

इति भारते ।

“भुवं कोष्येन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि” ।

इति रघुवंशे ।)

अवभृष्टः, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासि-

कायाः सञ्जायामिति भृष्टच् । अवभृष्टा नासिका

अस्ति अस्य इति अर्धं आद्यच् ।) नतनासिक-

व्यक्तिः । इत्यमरः ॥ खोंदा इति भाषा ।

अवमः, त्रि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्ष-

णादौ, अवचेति सूत्रेण अवतेः अमः प्रथयो

निपातितः । अवो भवो वा, अवोधसोर्ज्ञोप-

स्येति मः ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥

(“अनलकानलकानवमं पुरीम्” । इति रघुवंशे ।)

अवमं, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्यैकदिनवारः । एकदिने

एकतिथिर शेष अपरतिथिर आद्यन्तस्यर्धं

इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं ॥

यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्युश्चति यत्र

तद्भवत्यवमदिनं । त्रिदिनस्युत्तिथिप्रथस्य स्यर्ध-

नादङ्गः” । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥

अवमतं, त्रि, (अव + मन् + क्त ।) अवञ्जातं । अव-

मानितं । अनादृतं । इत्यमरः ॥

(“मुखं ह्यवमतः श्रुते सुखश्च प्रतिबुध्यते” ।

इति मनुः ।)

अवमतिः, पुं, (अवान्तरगता अमात्यादीनां कार्येषु

मतिर्यस्य ।) स्वामी । ईश्वरः । पतिः । प्रभुः ।

नेता । इति जटाधरः ॥

अवमर्दः, पुं, (अव + मर्द् + घञ् ।) पीडनं । व्यथनं ।

इत्यमरः ॥ शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रोय पी-

डनं । इति भरतः ॥

(“बलावमर्दस्त्वयि सन्निविष्टो

यथा न गच्छेद्युद्धदारसत्त्वाः” ।

इति रामायणे ।) शत्रुहृतगाढप्रहार इति केचित् ।

पदाक्रमयामिति केचित् ॥

अवमानः, पुं, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अपमानः

अमर्त्यादा । यथा,—

“सम्मानाद्ब्रह्मणो नित्यमुद्दिजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदेवमानस्य सर्वदा” ॥

इति मानवे २ अध्याये १६३ श्लोकः ॥

अव

“मानावमानदन्दसहिष्णुत्वमनेन विधीयते” ।

इति कल्लुकभट्टः ।

अवमाननं, स्त्री, (अव + मन् + गिच् + लुट्) अप-
मानः । यथा । अवमानने अवमानना । मान कि
कार्त्तव्यं अवपूर्वः जीवि अशीति अनः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

अवमानना, स्त्री, (अव + मन + गिच् + युच्) अ-
वन्ना । अनादरः । इत्यमरसिंहः ॥

(“अतोऽवमाननाऽस्माकं मानिना भवता कृता” ।
इति विश्वपुराणे ।)

अवमानितः, त्रि, (अव + मान + क्त) कृतापमानः ।
अवज्ञातः । अनादृतः । इत्यमरः ॥

(“विपणम्ना तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता” ।
इति सहित्यदर्पणे ।)

अवमान्यः, त्रि, (अव + मन + ण्यत्) अवमाननीयः ।
यथा,—

“या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ॥
सानुष्वाप्याधिवेत्तया नावमान्या च कर्हिचित्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ॥

अवमूर्द्धशयः, त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + अच्) अधोमुख-
शायी । अवनतो मूर्द्धा अस्येत्यवमूर्द्धः । तथाविधः
शेते इत्यवमूर्द्धशयः ॥ (“उत्तानशया देवा अव
मूर्द्धशया मनुष्याः” इत्युक्तं) ॥

अवमूर्द्धशायी, [न्] त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + गिनि) ।
अधोमुखशायी । अवमूर्द्धं यथा स्यात् तथा

शयितुं शीलमस्य इत्यर्थे गिनि प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अवयवः, पुं, (अवयौति इति यु मिश्रणे + पचाद्यच्) ।

अङ्गः । इत्यमरः ॥
“सिरेवावयवैः प्रियस्य विप्रतस्तन्वगा कृतं मङ्गलं” ।

इति अमरुप्रतके । उपकरणं । अङ्गः । अङ्कदेशः ।

“तेषामवयवान् सृष्ट्वा न घमामप्यमितौजसां” ।
इति मनुसंहितायां । न्यायमते अरम्भकद्रव्यञ्च,

तत् उपादानकारणतया च अवच्छ्रियते यदुक्तं,—
“अनिद्या तु नदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी” ।

इति भाषापरिच्छेदे । प्रतिज्ञाज्ञेताह्वरगोप-
नधनिगमान्यनुमानावयवाश्च ।)

अवरः, त्रि, (न त्रियते इति उच्च्वभणे + यद्दृष्ट-
द्रिति अप्) चर्मः । इति मेदिनी । कनिष्ठः ।

अश्रेष्ठः । यथा,—
“श्रीनेशेन विना शम्भुः पृथग्वियेन तत्पुनः ।

न नाना शम्भुना रामाहर्षयाधोऽज्ञोऽवरः” ॥
इति सुभषाध्याकारणे वोपदेवः ॥ निकृष्टः ।

यथा,—
“दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणाभन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ४६ श्लोकः ॥

अवरं, स्त्री, (उ + अच् ततो नञ्समासः) गजा-
न्यजङ्गादिदेशः । इत्यमरमेदिनी ॥

अवरजः, पुं, (अवर + जन् + ड) कनिष्ठभाता ।
इत्यमरसिंहः ॥

(“अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मां तु लघ्णाम्” ।
इति रामायणे । ह्येनवंशजातः ।

अव

“ह्यौ शृगवर्जौ धीरवित्रपाख्यौ निजाख्यया” ।

इति राजतरङ्गिण्यां ॥ शूद्रः ।

“यदि स्त्री यद्यवर्जः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
तत्सर्वमाचरेत् युक्तो यच्च वास्य रमेभ्यनः” ॥

इति मानवे ।)

अवर्तः, [न्] य, (अवर + तमिन्) अवर्स्तात् ।
चर्मम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवर्तिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्) विरामः ।
निकृतिः । इत्यमरः ॥

अवर्तवर्गः, प, स्त्री, (अवर्त्तासौ वर्गश्चेति, कर्म-
धारयः) शूद्रः । इत्यमरः ॥

अवर्तवर्गकः, पु, स्त्री, (अवर्तवर्ग + कन् स्तार्थे) चतुर्थ-
वर्गः । शूद्रः । इति राजवल्लो ॥

अवर्त्तः, पुं, (नास्ति वर्गं यस्मात् तत् अवर्त्तन्त-
श्रेष्ठं व्रतं यस्य) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवर्स्तात्, व्य, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्कन्दोभ्य-
इति अस्तातिः) अवरतः । पश्चात् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः) अवर +
टाप्) दुर्गा । इति विश्वः ॥

अवराज्ञः, त्रि, (अवराज्ञे भवः इति अवराज्ञे यत्) ।
अवराज्ञभवः । प्रोषाज्ञजातः । इति केचित् ॥

अवरीणां, त्रि, (अवरीयते स्म इति अव + रीङ् स्ववणे
क्त) धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितं । इत्यमरः ॥

अवरोधः, पुं, (अव + रुध् + भावे घञ्) तिरौ-
धानं । (आधारे घञ्) राजस्त्रीयह् । राजयह् ।
इति विश्वरुचिचन्द्रौ ॥

(“आपानभूमिगमनगवरोधस्य दर्शनम्” ।
इति रामायणे ।) राजदारा । इति मेदिनी ॥

(“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां,
प्रक्षालनाद्वाग्भिर्विहारकाले ।
कनिन्दकन्या मयुराङ्गनाधि
गङ्गाभिंसंस्तजलेव भाति” ॥

इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तर्गतः ।
आच्छादनं । केदारदिव्येन ।)

अवरोधकः, त्रि, (अव + रुध् + ग्यल्) अवरोध-
कारकः । अवरोधकर्ता । अवपूर्वकरुधधातोः
गकृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(“सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” ।
इति रामायणे ।)

अवरोधनं, स्त्री, (अवरुध्यते अच रुध आवरणे
कर्मणि लुट्) राजामन्तःपुरः । इत्यमरसिंहः ॥

(अव + रुध् + लुट् भावे) । रोधकरणं । यथा,—
“कृष्या त्वदीय-पट-पद्मज-पद्मगान्ते
अद्य मे विप्रतु मानस-मानहंस ।
प्राणप्रयाणममये कृपवार्तापत्तं
कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते” ॥

इति पाण्डवगीता ॥
अवरोधिका, प, (अवरोध + तच् नियुक्ते इति ठक् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावाः) अवरोधः निवास-
त्वेन अस्ति अस्य वा ठन्) राजान्तःपुराध्यक्षः ।
इति जैमिनिः ॥

अव

अवरोहः, पुं, (अव + वह् + भावे घञ्) अवतरणं ।

आरोहणं । (कर्त्तरि संज्ञायां घञ्) जतोद्भवः ।
इति मेदिनी ॥ वृक्षमुलाद्यपर्यन्तं गता जता ।

प्राखाशिषा । इत्यमरः । वेथा नामना इति
भाषा ॥

(“सुदृग्मथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामकल्याणौ ।
अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्यतु” ॥
इति रामायणे ।) सर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरोहशास्त्री, [न्] पुं, (अवरोहति अधोगच्छति
मूलमस्याः तादृशी या शाखा सा विद्यते अस्य
मत्वर्थाय इति) । श्लक्ष्णः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (श्लक्ष्णस्य गुणाद्येयाः) ॥

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव
+ वह् + ग्यल् + टाप् अत इत्वं) अश्वगन्धा-
जता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवरोही, [न्] पुं, (अव + वह् + गिनि) वट-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटवृक्षस्य गुणा-
दयो ज्ञातव्याः) ॥

अवर्गः, पुं, (वर्ण्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो
विरोधे नञ्समासः) निन्दा । परीवादः । इत्य-
मरसिंहः ॥

(“सोढं न तत्पूर्वमवर्गमीशे
आलानिकं स्यात्तुमिध द्विपन्द्रः” ।
इति रघुवंशे ।)

अवलग्नः, प, स्त्री, (अवलग्न्यते इति अव + लग् + क्त ।
इडभावः । लसृज + क्त, वा) मध्यदेशः । इत्य-
मरः ॥ माजा इति भाषा । (“विपुलतरौ मुख-
लोचनावलग्नम्” । इति माघः) ॥

अवलग्नः, त्रि, (अव + लग् + क्त) संलग्नः । संयुक्तः ॥
इति मेदिनी ॥

अवलम्बः, पुं, (अव + लवि + अच्) अवलम्बनं ।
अवपूर्वबलम्बधातोर्ग्लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (आश्रयः) ॥

अवलम्बनं, स्त्री, (अव + लवि + आधारे लुट्) ।
आश्रयः । यथा,—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बह्वुमाधनता ।
अवलम्बनाय दिनमर्षुमभु-
मपतिव्यतः कसहस्रमपि” ॥

इति माघे ६ सर्गः ॥
अवलम्बितं, त्रि, (अव + लवि + क्त) अविलम्बितं ।
शीघ्रं । इति जटाधरः ॥ अधोलम्बायमानं ।
कृतावलम्बनं । आश्रितं ॥

अवलम्बितः, प, (अवलम्ब्यते इति अव + लक् + घञ्) ।
वलम्बितः । अंतवर्गः । (अर्था आदिवात् अच्) ।
तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अवलम्बितः, त्रि, (अव + लप् + क्त) धनादिगम्बितः ।
यथा,—

“न संवसेष पतितैर्न चागडाजैर्न पुक्ताभिः ।
न मूर्खैर्नान्वलिमेष्व नान्यैर्नान्यावप्रायिभिः” ॥
इति मानवे ४ अध्याये ७६ श्लोकः । अवलिप्तः ।
धनादिगम्बिता इति कुल्लुकभट्टः ॥

“अवलिप्तसि मेवं त्वं देवि ब्रूहि ममाग्रतः” ।

अव

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

अवलिपता, स्त्री, (अवलिप + तल् भावे ।) अह-
ङ्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("तेजस्विन्यवलिपता
सुखरता वक्तव्यशक्तिःस्थिरे") इति नीतिप्रतके ।
अवलीङ्, त्रि, (अव + लिङ् + क्त कर्मणि) भक्तिं ।
यथा मनुः,—

"पतत्रिणावलीङ्गं शुना संस्पृष्टमेव च" ।

इत्यादि । "पतत्रिणावलीङ्गं काकादिना भक्तिं" ।
इत्याहिकतत्वम् ॥

अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला) हिला । अनायासः ।
यथा,—

"रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषनुत्वं पुरातनं ।

कान्तं दृष्ट्वा हिनस्वेव सोपायेनावलीलया" ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।
अपिच ।

"मूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपगि ।

चकार भस्मसात्तश्च सरश्चावलीलया" ॥

इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अवलुगठनं, स्त्री, (अव + लुठि + भावे ल्युट् ।) लुगठनं ।
कोटा गडागड्डी इतिभाषा । अवपूर्वकलुठधा-
तोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलेपः, पुं, (अव + लिपि + भावे घञ् ।) अहङ्कारः ।
("दिष्टनागानां प्रथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्"
इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ॥
सङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवलेपनं, स्त्री, (अव + लिप् + ल्युट् भावे ।) विले-
पनं । लक्षणां । मारणा इति भाषा । अवपूर्वक-
लिपधातोरनट प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलेहः, पुं, (अवलिह्यते क्वाधादेः पुनः पाकात्
घनीभूततया स्वाद्यते इति अव + लिह् + कर्मणि
घञ् ।) लेह्यौषधं । तस्य लक्षणं पर्यायश्च
यथा,—

"क्वाधादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राश इत्युच्यते बुधैः" ॥

("जिह्वालेह्यावलेहिका") इति च वैद्यकपरि-
भाषा । यथा,—

"कटफलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यामश्च कागवी ।
सूक्ष्मा चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥

एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणं ।

हृक्कां श्वासश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ॥

एतद्योष्यं कफोदके चूर्णमार्द्रकजै रसैः" ।

तन्मान्तरे च उक्तं ।

"अष्टाङ्गं मधुना लिङ्गादारकस्य २ सेन वा ।

संभोजं दास्यं हन्यान्मार्द्राकाससमन्वितम्" इति ॥

"सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवधारयेत् ।

श्रीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते" ॥

अयमभिप्रायः । सन्निपातश्लेष्मिण्यहार्थं
सर्वदा श्लेदो हित उक्तः । तत्रापिसम्बन्धाद्देह-
स्योष्णता तिष्ठेदेव । उष्णो मधुना विरोधः ।
उक्तश्च सुश्रुतेन ।

"उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विधास्यतया मधु ।

उष्णार्तमुष्णैश्च तन्निहन्ति यथा विषं" इति ॥

अव

श्रीतोपचारि क्षौद्रमिति । श्रीतेनोपचारोऽस्या-
स्तीति श्रीतोपचारि । श्रीतश्चात्र सन्निपाते
विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्द्धजत्रुजरोग-

हरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत उक्तं चरकैण ।
"ऊर्द्धजत्रुगदघ्नो या सा सायमवलेहिका ।

अधोरोगहरी या सा भोजनात्पाक् प्रयुज्यते" ।

पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयं ॥

शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । व्योषं शृङ्गीपिप्पलीमरिचानि
च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवागौ

प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति लोके । अष्टा-
ङ्गावलेहिका ॥*

"सिद्धमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत् ।

विश्वभेषजमयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥

तेनास्य श्वास्यति श्वासः कासो मूर्च्छाश्चिन्तया" ॥

इत्यवलेहः ॥* अन्यत् यथा,—

"पिप्पलीं त्रिफलाक्षारिप समभागान् वरी लिहन् ।

मधुना सर्पिषा वापि कासो श्वासी सुखी भवेत् ॥

कटफलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।

श्वासकाशश्चरुहरो लेहोऽयं कफनाशनः" ॥

घातुर्भद्रिका ॥*

"कटफलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।

कटुत्रयश्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥

आर्द्रकस्य रसैर्लिङ्गात्मधुना वा कफश्वरी ।

कासश्वासारुचिच्छर्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये" ॥

अष्टाङ्गावलेहः । इति भावप्रकाशः ॥

("क्वाथस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलान्मिता ।

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।

इवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥

सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहेऽप्यमज्जनं ।

स्थिरत्वं पीद्यते मूत्रा गन्धवर्णसोद्भवः ॥

दग्धमिन्दुरमं गूधं पञ्चमूलकषायकं ।

वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*

तद्दाहृगं । यथा,—

"कराटकारीतुलां नीग-द्रोणो पक्वा कषायकं ।

पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि टापयेत् ॥

एधक् पलांशान्येतानि गुडचीचयचित्रकाः ।

मुस्तं कर्कटशृङ्गी च न्युषणं धन्यासकं ॥

भार्गी राक्षा शठी चैव शर्करा पलविंशतिः ।

प्रत्येकश्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्दृष्टतैलयोः ॥

पक्वा लेहत्वमानीय श्रीते मधु पलायकं ।

चतुष्पलं तु गोक्षीर्या पिप्पलीनां चतुष्पलं ॥

क्षिप्वा निदध्यात् सुदृढे मन्मये भाजने शुभे ।

लेहोऽयं हन्ति हृक्कात्तिश्वासकासानशेषतः ॥*

कराटकार्यवलेहः ॥* इति च शार्ङ्गधरः ॥)

अवलेहनं, स्त्री, (अव + लिह् + भावे ल्युट् ।) लेहनं ।

जिह्वाहारा स्वादनं । चटन इति भाषा । अव-

लेहः । अवपूर्वलिहधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलोकनं, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे ।) दर्शनं ।

आलोकनं । इति हेमचन्द्रः ॥

("जलवेलावलोकनकुतूहली" ।

इति नागानन्दे ।)

अव

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक् + भावे क्त ततो-
ऽस्त्यर्थे अच् ।) लोकनाथः । बुद्धः । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अवलोकितं, त्रि, (अव + लोक् + कर्मणि क्त ॥)
निरीक्षितं । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (भावे
क्त ।) प्रेक्षणक्रियायां, स्त्री ॥

अवशगुजः, पुं, (अवशगोरशोभनाज्जायते इति अव-
ल्लुगु + जन् + ड ।) सोमराजो । इत्यमरः ॥ कृष्ण-

वर्णासोमराजो । हाकुक्षु यस्य प्रसिद्धिः । तस्य
गुणाः । वायु-कफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं । इति
राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाकुची शब्दे

द्रष्टव्यं ॥

("अवशगुजादीजकर्मं पीत्वा केव्येण वारिणा ।

भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाशिसङ्ग्रहः ॥)

अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ् ।) आज्ञा । निन्दा ।

विश्वासः । इति मेदिनी ॥

अवशः, त्रि, (न विद्यते वशमायसत्वं यस्य ।)

अवशीभूतः । विवशः ।

यथा,—

"श्लेष्मान्शु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुक्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यश्च क्रिया कार्या विधानतः" ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥ (स्त्री, अवश्यं । निश्चितम् ।)

अवशक्थिकः, त्रि, (अवशब्दे शक्थिनी येन ।)

वस्त्रादिद्वारा एष्टजानुजङ्घादयदृढबन्धनपूर्वको-
पविष्टः । फौड़बान्धिया वसा इति भाषा । यथा ।

कात्यायनः ।

"आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" ॥

आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जानु-
नोर्जङ्घयोः कृतावशक्थिको वस्त्रादिना कृतएष्ट-

जानुजङ्घाबन्धः । इत्याहिकतत्त्वं ॥

अवश्रिष्टः, त्रि, (अवश्रिष्यते इति अव + श्रिष +
क्त ।) शेषः । उद्धतः । अवशेषाश्रयः । यथा,—

"बल्मीकमूषिकोत्खाता मदमन्सर्ज्जनां तथा ।

शौचावश्रिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवां" ॥

इत्याहिकतत्त्वं ॥

अवश्यं, व्य, (न वश्यं ।) निश्चयः । तत्पर्यायः । नूनं २ ।

निश्चितं ३ । इत्यमरः ॥

("अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाद्धतं हविः" ।
इति मनुः ॥) (न + वश् + यत् ।) अनायत्ते त्रि ॥

अवश्यायः, स्त्री, (अव + श्यै + ण । एषोदरादिस्वात्
ङ्सः ।) कुञ्भटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

(कुञ्भटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते श्रेयमापद्यते इति श्यैङ्
गतौ + श्याद्यधेति णः । ततो आतो युगिति
युक् ।) हिमं । इत्यमरः ॥

("अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रक्षिप्तश्राद्धना" ।

इति रामायणे ।) गर्भः । इति विश्वप्रकाशः ।

अवष्कयणी, स्त्री, वष्कयनी । चिरप्रसूता गौः । इत्य-
मरटीकायां सारसन्दरी ॥

अवष्टब्धं, त्रि, (अवष्टब्धते स्म, यस्मि स्तम्भे स्तम्भ-

अव

गोधने वा क्तः । स्तम्भः अवाहति षः । अवा-
हलम्बन इति स्वप्न आविर्दर्थे स्तम्भे षत्व
विधानादवष्टब्धश्च आसन्नपम् इति अद्यश्चीना-
वष्टब्ध इत्यत्र मनोगमाया स्थितः । अविदग्गः ।
समीपं । अवलम्बितं । आश्रितं । इत्यमरः ॥ बद्धः ।
रुद्धः । इति भरतः ॥ आक्रान्तः । इति मेदिनी ॥
अवष्टम्भः, ए, (अव + ष्टम्भे रोधे इति + घञ् ।
षत्वञ्च ।) स्वर्गः ।

(“रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा

हृदि क्षतो गोत्रमिदष्टमर्षणम्” ।

इति रघुवंशे ।) स्तम्भः । प्रारम्भः । इति मेदिनी ॥
सौख्यं । इति हलायुधः ॥ (अवलम्बनः बोधनम् ।
निष्पन्दता ।)

अवध्यागं, स्त्री, (अव + खन्ध्वे + घञ् । षत्वञ्च ।)
भक्षणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवस्, व्य, (अवस् + पूर्वाधरावराणांमिदसि-
प्रत्ययः, तत्सन्निधौगोने अवस्स्य अवादेशश्च ।)
व्यतिरेकः । इति कंचित् ॥

अवसः, ए, (अव रक्षणादौ अवति इति अत्यन्ति-
चमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ।) राज्ञा । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवसं, स्त्री, (अव + असच् भावे ।) रक्षणं । वैदिक
शब्दोऽयं ॥

अवसक्थिका, स्त्री, (अवबद्धे सक्थिनी यया नन्ध-
प्रणाल्या सा, अव + सक्थि + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्यायः । पर्यास्तिका २ परिकरः ३ पर्यङ्कः ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्यङ्कवन्धः । वस्त्रादिद्वारा एष्ट-
जानु-जङ्गा-द्वयदृष्टवन्धनपूर्वकोपवेशनं । यथा,—

“आसनारूढपादस्तु जानुनोजङ्गयोस्तथा ।
क्षतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥

इति कात्यायनः ।

“शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा अवसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिधं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमव च” ॥

इति मनुः ।)

अवसथः, ए, (अव + सो + कथ् ।) क्वात्रिनलयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाडी यस्य
प्रसिद्धिः । ग्रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहं ।
इति हलायुधः ॥

अवसथाः, ए, (अवसथ + यत् ।) क्वात्रवेषम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाडी इति भाषा ॥

अवसन्नः, चि, (अव + सद् + क्त ।) अवसाद्ग्राप्तः ।
विषयः । यथा,—

“महिम्नः पारन्ते परमविदधो यद्यसदृशी
न्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि नदवसन्नास्त्वयि गिरः ।
अथावाच्यः सर्वस्वमतिपरिणामावधि गृहान्
ममाप्येष स्तोत्रे ह्ये निरुपवादे परिकरः” ॥

इति एष्यदन्तकृतप्रवक्तोत्रं । अर्पि च ।

“आचारशाखावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि” ।
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

अवसरः, ए, (अव + स + अच् ।) प्रस्तावः । मन्त्र-
विशेषः । वर्धनं । इति मेदिनी ॥ वत्सरः । क्षणं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवकाशः । यथा, “गो-

अव

बधे यथा चेद्भुङ्क्तिरुपदेशेन दखवत् प्राय
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसगात् । तदवस
रत्वे प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तदेशगुण्यं स्यात्” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वम् । (योगकालः । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूपः कालिकोऽवकाशः । यथा,—
“कामस्त बाणावसरं समीच्य” । इति कुमारि ।
शिष्यजिज्ञासानिरुत्तावशयवत्तत्वरूपः सकृति-
विशेषः । अनन्तरवत्तत्त्वम् अवसरः । “उप-
मानेऽवसरसकृति” । इति जगदीशः ।)

अवसर्गः, ए, (अव + स + घञ् ।) स्वेच्छाचारः ।
तत्पर्यायः । प्रकाशं २ स्वाच्छन्द्यं ३ अनुमनन ४ ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

अवसर्पः, ए, (अव + स + अच् ।) अपसर्पः । चरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + स + णिन् ङीप् ।)
जिनानां कालविशेषः । स तु दशकोटिकोटि
सागरवर्षणा समाप्यते । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसव्यः, चि, अपसव्यं । दक्षिणं । इति शायमुकुट ॥
अवसादः, ए, (अव + सद् + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्यायः । विषादः २ सादः ३ विषयता ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (श्रेयः । जयः । यथा,—

“धृष्ट्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्द्यदिपनेव निदाघसिन्य” ।

इति किमार्ताज्जीनीयः ।)

अवसान, स्त्री, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्तिः ।
श्रेयः । तत्पर्यायः । सातिः २ । इत्यमरः ॥ विरामः
३ । इति जटाधरः ॥ मय्य ।

(“पसोऽवसानं व्रजतोऽपि निरु-
दिष्टेभ्यो पञ्चपदीनभवते” ।
इति पञ्चतन्त्रे ।) सोमा । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसायः, ए, (अव + सो + घञ् ।) श्रेयः । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥

अवसितं, चि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्वमदित-
धान्यं । तत्पर्यायः । ऋद्ध २ । इति भरतमेदिनी ॥
ज्ञानं । अवसानगतं । समाप्तिः । तत्पर्यायः । सितः
२ । इत्यमरमेदिनी ॥ (“यदि नेपथ्याविधानम्
अवसितम्” । इति शाकुन्तले ।)

अवसेकित, ए, (अवसेकेन + निरुत्तं । अवसेक +
इमन्च ।) वटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वडा इति
भाषा ॥

अवस्कन्द, ए, (अव + स्कन्त् + अच् ।) विजिगीषुणा
निवेशस्थानं । शिविः । इति हलायुधः ॥ अव-
गाहनं । यथा,—

“नतानुपातं कुमुमान्यगृह्णात्
स नद्यवस्कन्दसुपास्पृशच्च ।
कुमुह्नाञ्जाकृष्णलोपयणं
काकुशु इधत् स्मयमान आस्त” ॥

इति भट्टो २ सर्ग ११ श्लोकः ॥ भद्रमवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र स्वाभिक्रियाया । इति तट्टीकाया
भरतः ॥ (आक्रमणं । यथा,—

“अवस्कन्दभयात् राजा प्रजागरुहत्तश्चमम् ।
दिवासुप्तं समाह्वयान्निद्रायाकुलसन्निकम्” ॥

अव

इति हिलोपदेशः ।)
अवस्कन्दनं, स्त्री, (अव + स्कन्त् + ल्युट् ।) अव-
गाहनं । इति भट्टः ॥ अवतरणं । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्कन्धातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवस्कारः, ए, (अव कीर्यते क्षिप्यते इति । अव +
क्ष + षप् + ल्युट् ।) विष्ठा । गुह्यं । इत्यमरमेदिनी ॥
संमार्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मथुराभाषः सारसुन्दरी च ॥

अवस्तात्, व्य, (अवस्मिन्, अवस्मात्, अवस्मि-
त्यर्थे अस्तातिः ।) अवरः । पश्चात् । शेषः । अन्ते ।
इति पाणिनिः ॥ (“अवस्तात्त्वर्गलोको प्रापयन्तः” ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तागः, ए, (अव + स्त + घञ् ।) यवनिर्कारिः ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्यतऽनेति स्तूत्र
आच्छादने घञ् ॥

अवस्त, स्त्री, (न वस्तु । नञ्प्रत्ययः ।) असदस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तनिष्कन्धपरे कथं न ते
करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकम्” ।

इति कुमारि ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
गडसमूहः ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + ङाङ् ।) दृशा । कालि-
कविशेषः । इत्यमरः ॥

“कौमारं पञ्चमाष्टान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
केशोरमापञ्चशतान् यौवनन्तु ततः परं ॥
आशोडशाद्द्वेद्वान्तस्तृणास्तत उच्यते ।
ऋद्धस्तं मप्रतंरुद्धं वर्षयान् नवतः परं” ॥
इति रघुतिः ॥

अवस्थाचतुष्टय, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टयं । तत्पर्ययः ।)
कालकृतचतुर्विधदृशा । यथा । “आपञ्चशतवर्षं
नान्तं । आशिषुदधे कौमारं । आपञ्चशतवर्षं यौ-
वन । पञ्चाशत उर्द्धं ऋद्धयं” । इति वैदिकशास्त्रे ॥

अवस्थान, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वास । यथा । “परं सन्निकर्षश्च उपर्यधीभावा
पन्नसमसृजपातन्यायनकराश्वच्छेदेन सहाव-
स्थानरूपः” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा, “कौटुकं यस्मिनावस्थानम्” ।
इति पञ्चतन्त्रम् ।

“पञ्चा दृढमवस्थानं स कृत्वा कृपिकुम्भरः” ।
इति रामायणम् ॥

अवस्थितः, चि, (अव + स्था + क्त ।) क्षतावस्थानः ।
अर्वास्थितिर्विशिष्टः । स्थितं । यथा ।

“यानेव हत्वा न जिभीविषाम-
न्तुवस्थिताः प्रमुखं धार्तराष्ट्रा” ।

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोकः ॥
अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + क्तिन् ।) अवस्थानं ।
थाका । इति भाषा । अवपूर्वकस्याधातोः क्ति
प्रत्ययेन निष्पन्ना । (अनुसरणम् । अभ्यासः ।)

अवहस्तः, ए, (अव + हस्तस्य । एकदेशी तत्पर्ययः ।)
हस्तपट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवहारः, ए, (अव + ह + घञ् ।) चौरः । द्यूत-
युद्धदिविषयम् । निमग्नः । उपनेतव्यद्वयं ।

अवि

अविनीतः, त्रि, (न विनीतः । नञ्त्त्परुषः ।)
विनयग्रहितव्यक्तिः । तत्पर्यायः । समुद्रतः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—
“न चापि प्रतिक्रमेण नाविनीतेन गवया ।
गन्धं पालयितुं शक्यं गज्जा तीक्ष्णो न वा एनः” ॥
इति गमायणे । अणियमितः । यथा,—
“नाविनीतेर्भेदार्थे न च क्षुद्राधिर्पाडितैः” ॥
इति मनुः ।)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता । नञ्त्त्परुषः ।)
पुञ्जनी । असती । इति हेमचन्द्रः ॥

अविपटः, पुं, (अवि + पटच् ।) अवीना विस्तारः
इति सन्निप्रसारव्याकरणे गणिते शिष्टे । कम्बलादि ॥

अविप्रियः, पुं, (अवि + प्री + कृ ।) श्यामाकटणं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदा न विप्रिय इत्येवं स्यात्
तदा इष्टः ।)

अविप्रिया, स्त्री, (अवीनां मेघादीनां प्रिया ।) श्वेता-
जला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविभक्तः, त्रि, (न विभक्तः । नञ्त्त्परुषः ।) अप-
द्यक् । यथा कृत्यचिन्तामयौ ।
“विभक्ता अविभक्ता वा कृत्यैः आद्रमदैविकं ।
मघासु च तथान्यत्र नाधिकार एधगविना” ॥
इति मलमासतत्त्वः ॥

अविभाज्यं, त्रि, (न विभाज्यम् । नञ्त्त्परुषः ।)
विभागायोग्यं । अथ विभाज्याविभाज्ये । तत्र
व्यासः ।

“अनाश्रित्य पितृद्वयं स्वर्गत्रयाप्नोति यद्वनं ।
दायादेभ्यो न तदद्यात् विद्यालब्धश्च यद्वेत्” ॥
विद्याधनमाह कात्यायनः ।

“उपन्यस्ते तु यस्मिन् विद्याया पशुपत्वंकं ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागं न नियोजयत् ॥
शिक्ष्यादात्विष्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयान् ।
सञ्ज्ञानसंज्ञानादादास्यं प्राध्ययनात् यत् ॥
विद्याधनन्तु तत्राङ्गविभागे न प्रयोजयत् ।
शिक्ष्यस्वपि हि धर्माद्युं मूल्याद्यस्माधिकं भवेत् ॥
परं निगम्य यस्मिन् विद्याया दृत्पत्वंकं ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं लक्षस्पतिः” ॥

यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
मयैतद्वैयमिति पणितं यज्ञोपन्यासं निस्तीर्य
लभते तन्न विभाज्यं । शिक्ष्यादध्यापितात् । आ-
त्विष्यतः यज्ञमाणाद्विज्ञया लब्धधनं न प्रति-
यज्ञलब्धं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्किञ्चिद्विद्या-
यज्ञे निस्तीर्योपणितं यदि कश्चित् परितोषा-
हदाति । तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माक
संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य
संशयमपनीय यस्मिन् । वादिनोर्वा मन्देरे
न्यायकरगार्थमागतयोः सम्यङ्निरूपणेन यस्मिन्
बलांशादिकं तथा शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाष्य
यत् प्रतिपद्यति तदा लब्धं । तथा शास्त्रज्ञानवि-
वादे अन्यत्रापि यत्र कुत्रचिदन्योन्यज्ञानविवादे
निर्जित्य यस्मिन् । तथैकस्मिन् देये बहुमानुप
प्राये येन प्रहृष्टात् यस्मिन् । तथा शिक्ष्यादिविद्यया
चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्यस्मिन् । तथा द्युतेनापि

अवि

परं निर्जित्य यस्मिन् । तत्सर्वमविभाज्यमितरे ।
तस्माद्यथा कथाचिद्विद्यया लब्धमर्जकस्यैव तन्नैत-
देषामिति । प्रदर्शनार्थन्तु कात्यायनेन विस्ता-
रितमिति दायभागः ॥ * ॥ नागदः ।

“कुटुम्बं विभ्रयाद्भ्रातृयो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनान्तस्मात् स लभेताश्रतोऽपि सन्” ॥
विभ्रयादित्येकवचननिर्देशान्न बहवः । यदि वि-
द्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधन-
व्ययशरीरगयासास्या संवर्द्धयति तदा तद्विद्या-
जितधने तस्याधिकारः । अश्रुतो मूर्खः । कल्प-
तरुमिताक्षरादीपकलिकासु । कात्यायनः ।
“परमभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्त या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदस्यते” ॥
अन्यतः पितृमातृकुलनयतिरिक्तात् ॥ * ॥ अत्र
विशेषयति स एव ।

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् ।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनं” ॥

तत्रोच्चरितविद्यापदमुभाभ्या सम्बध्यते तेन सम-
विद्याधिकविद्याना भागो न तु न्यूनविद्ययो ।
वैद्येन विदुषा ॥ * ॥ पुनर्विशेषयति ।

“कुले विनीतविद्याना भ्रातृणा पितृतोऽपि वा ।
शौर्यप्राप्तन्तु यद्विद्वं विभाज्यं तद्गृहस्पतिः” ॥

कुले स्वकुले पितामहपितृव्यादिभ्यः । पितृत एव
वा । शिक्षितविद्याना भ्रातृणा । यद्विद्याशौर्य-
प्राप्तं धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरुतत्त्वकारैः ।
एनः कात्यायनः ॥

“द्वंशहृगोऽर्द्धहृगो वा एतन्विचारान्तात् पिता” ।
एतन्विचारान्तात् । हृदभिरहितभावो द्वयवत्

प्रकाशत इति न्यायात् एतन्विचारविचारात् पितु
द्वंशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भ्रातृधनानुपघा-
तविषयश्च । अर्जकस्य तु द्वंशित्वं भ्रातृधनो-
पघातं तु तेषामप्येकार्थित्वं वक्ष्यमाणव्यासवच-
नात् । पितुर्द्वंशत्वन्तु पितृद्वयोपघातादगुण-
वत्त्वादेति दायभागः । अनुपघाते पिता द्वंशहृगः
अर्जकत्वात् स्वयमपि द्वंशहृगः इतरे धामन-
शित्वं । भ्रातृद्वयोपघाते तु तस्याप्येकार्थ इति
द्वंशाद्द्वंशयोर्भेदकधनं ॥ * ॥ एनः कात्यायनः ।

“गोप्रचारश्च गृह्या च वस्त्रं यज्ञाङ्गयोजितं ।
प्रायोज्यं न विभज्यते शिक्ष्यार्थन्तु लक्षस्पतिः” ॥

प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजनार्हे एतकादि न तन्मूर्खा-
दिभिः सह पठितादिभिर्विभजनीयं एवमेव
दायभागमदनपारिजातादयः । याज्ञवल्क्यः ।

“पितृभ्याश्चैव यद्वत्तत्तस्यैव धनं भवेत्” ।
एतद्विद्विचारार्थदक्षिणादि दत्तं तत्तस्यैवति श्रु-
पाख्यपाध्यायाः ॥ नागदः ।

“शौर्यभार्याधने चोभं यच्च विद्याधनमभवेत् ।
जीर्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पितृकः” ॥

प्राप्तश्च सह भार्ययति भरद्वाजवचनात् भार्या-
प्राप्तिकाले लब्धं धनं भार्याधनमौदाहिकमि-
त्यर्थं । चोभं इत्यत्र हित्वेति पाठे एतत्तत्तकं

हित्वान्यदिभजेदित्यनुवर्तते अत एतान्यविभा-
ज्यानीति । न वास्तुविभागो गौदकपात्रालङ्का-

अवि

रोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचारगृह्यानां विभागश्च
इति प्रजापतिरिति । यस्मिन् वास्तुनि येन गृहो-
द्यानादिकं कृतं अपरेणापि स्थानान्तरे तथा कृत-
ञ्चेत् तदा येन यत् कृतं तत्तस्यैव । अन्यत्र-
प्येवं ॥ * ॥ साधारणधनार्जितेऽपि विशेषमाह
व्यासः ।

“साधारणीं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाह्वनायुधं ।
शौर्यार्थेनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं श्रेष्ठास्त समभागिनः” ।

अत्र भ्रातर इत्युपलक्षणं पितृव्यादयोऽपि बोद्ध-
व्याः । तस्यार्जकस्य । साधारणोपघाते यस्य याव-
तोऽग्न्यान्पस्य महतो वा उपघातस्तस्य तद-
नुसारिण भागकल्पना कार्य्येति दायभागः ॥
याज्ञवल्क्यः ।

“क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्वेत्त यः ।
दायादेभ्यो न तदद्यात् विद्याया लब्धमेव च” ॥

पितृपितामहागतं बलादन्यैर्हृतं योऽश्रयन्तगणा
मनुजया उद्वेगति तदश्रयन्तरेभ्यो न दद्यात् ॥ * ॥

भूमौ तु विशेषयति शङ्खः ।
“पूर्वमेवैतच्छ यो भूमिभक्त एवोद्वेगैत् अमात् ।
यथाभागं भजन्यन्ते दत्ताश्रन्तु वृदीयकं” ॥

एतद्वचनं स्मृतिमहाश्रवणकामधेनुपारिजातप्रभृति
ज्वलित्वानादयुक्तमेवेति गत्वाकरः । तन्न, दायभाग-
मिताक्षराप्रभृतिभिर्भृत्तत्वात् । इति दायतत्त्वः ॥

अविमगोसं, स्त्री, (अवि + मरीसच् ।) अवेर्दग्धे
मरीसच्प्रत्ययः । मेघदग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“तर्पणाश्चोतनेन स्त्रीं हृद्यन्तुष्णामाविकं” ॥
इति शाङ्ख्यः ॥)

अविमुक्तं, स्त्री, (वि + मुच् + क्त ।) ततो, न विमुक्तम् ।
नञ्त्त्परुषः ।) वागगामीक्षेत्रं । यथा,—

“मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्या यदविमुक्तं ततो विदः ॥
अविमुक्तं तदागम्य क्षेत्रमेतदुदीर्यते ।

अस्यानन्दवने नाम एगोऽकाशि पिनाकिना ।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वात्विमुक्तमनन्तरं ॥

आनन्दकन्द्वीजामाङ्गुर्गाण यतस्ततः ।
ज्ञयानि सर्वान्निष्पानि तस्मिन्नेतानन्दकानने ॥

अविमुक्तमिति ग्यातमासीदित्यं घटोद्भव” ।
इति काशिखण्डे २६ अध्यायः ॥ (मूर्द्धाचिवृकान्त
गानस्थाने च । यथा,—

‘एष योऽनन्तोऽप्युक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः’
इति । “आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्ध-
चिवृकान्तगाने” । इति च भाष्ये ।)

अविमुक्तः, पुं, (न विमुक्तः । नञ्त्त्परुषः ।) वाग-
गामीक्षेत्रं । इति काशिखण्डे । अलक्ष्मी त्रि ॥

अविरतं, स्त्री, (न विरतम् । नञ्त्त्परुषः ।)
सततं । अनवरतं ।

(“अविरतोऽभिनवाग्निविषाणुभि-
विरहितैरचिरद्युतितेजसा” ॥

इति किशोराङ्गीनीये ।) तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥
अविरलं, त्रि, (न विरलं । नञ्त्त्परुषः ।) विरल-
त्वरहितं । तत्पर्यायः । निवरीशं २ धनं ३

निविडं ४ निगन्तं ५ माहं ६ नीगन्तुं ७
 बहूलं ८ दृढं ९ गाढं १० । इति हेमचन्द्रः ॥
 अविरोधः, ए, (न विरोधः । नञतत्पुरुषः ।) वि-
 रोधाभावः । यथा,—
 “अतिस्मृतिविरोधे तु अतिरेव गरीयसी ।
 अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता” ॥
 इति आडितत्त्वघृतजावालवचनं ॥ अथ च ।
 “अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालका ।
 भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहं” ॥
 इत्याहिकतत्त्वं ॥
 अविलम्बनं, स्त्री, (न विलम्बनम् । नञतत्पुरुषः ।)
 ग्रीघ्रं । अविलम्बितं । इति गायमुकुटः ॥
 अविनम्बितं, स्त्री, (वि + लवि + क्त । ततो नञतत्-
 पुरुषः ।) विलम्बाभावः । तत्पर्यायः । ग्रीघ्रं २
 लम्बितं ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अहं ६ इतं ७ सत्यं ८
 क्षमं ९ तूर्णं १० आशु ११ । इत्यमरः ॥
 अविलम्बितः, त्रि, (न विलम्बितः । नञसमासः ।)
 त्वगायुक्तः । तत्पर्यायः । उच्चरः २ । इत्यमरः ॥
 अविलम्बितं ३ । यथा,—
 “अविलम्बितमुखशङ्कं केष्याङ्गविलम्बितं” ।
 इति अटाधरः ॥
 अविला, स्त्री, (अवि + इलच् ।) मेघी । भेडी । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (नास्ति विनं द्येत्वर्थः, त्रि ॥)
 अविवादः, ए, (न विवादः । नञतत्पुरुषः ।)
 विवादाभावः । यथा,—
 “यमो वैवस्वतो देवो यन्तवेष हृदि स्थितः ।
 तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गा मा कुरून गम” ॥
 इति मानवे ८ अध्याये ६२ श्लोकः ॥
 अविवादी, [न] त्रि, (न विवादी । नञतत्पुरुषः ।)
 विवादरहितः । निर्विवादी । नञपूर्वविवाद-
 शब्दादिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविवाहितः, ए, स्त्री, (न विवाहितः । नञतत्-
 पुरुषः ।) अणुः । अकृतोद्वाहः । अकृतोपयमः ।
 अपरिणीतः । अकृतपाणिग्रहः । आइवड इति
 भाषा । नञपूर्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञतत्पुरुषः ।)
 विवाहानर्हा । यथा । सुमन्तुः । “माहपितृ-
 सम्बद्धा व्यासप्रमादविवाह्याः कन्या भवन्ति” ।
 आपञ्चमादन्वेषा सत । नारदोऽपि ।
 “व्यासप्रमात् पञ्चमाह बन्धुभ्यः पितृमाहृतः ।
 अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
 सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया ।
 ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः श्रुता गताः” ॥
 सर्वाः पितृपत्नी मातरस्तद्भ्रातृ मातुस्तान्स्तद्-
 दहितगो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि ता-
 स्त्राविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यन्तथाध्याप-
 यितुरेतदेवेति । ताश्च यथा । पितृपितामहा-
 दीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या ।
 एवं पितृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां सप्तानां स-
 न्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या । एवं मातामह-
 प्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-
 र्यन्ता नोदाह्या । एवं माहबन्धुप्रभृतिसम्बन्ध-

घटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नो-
 दाह्या । बन्धुतन्मात्रात्मत्वेऽपि पितृमातामह-
 माहमातामहप्रभृत्यपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां
 सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्येति । एवं पितृ-
 स्मात्सु मातामहकन्यान्तर्मत्वे तामादाय सप्त-
 मीपर्यन्तायाः परीहाराः । एवं बन्धुन्तरे-
 ऽणुह्यं । बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणानं परतः सर्वत्र ।
 पूर्वतस्तु पितृस्मात्सु मातामहप्रभृत्योऽपि
 स्मापेक्षया अन्यथा बन्धुना मातामहगोत्रापेक्षया
 त्रिगोत्रगणानं सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यथा
 पितृ-पितामहदौहित्रीकन्यायां पितामहभगि-
 नीपत्न्यबन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् परया विवाहः
 प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं पितृः प्रमातामहदौ-
 हित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपत्न्यबन्धुपेक्षया
 त्रिगोत्रात् परया विवाहः प्रसज्येत स चायु-
 ग्युक्तः । पितामहभ्रातृपत्न्यबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रपिता-
 महदौहित्रीकन्यायां मातामहभगिनीपत्न्यबन्धुपे-
 क्षया त्रिगोत्रात् परया विवाहः प्रसज्येत स
 चायुक्तः । वग्य मातामहापेक्षया तस्यास्त्रिगो-
 त्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहि-
 त्रीकन्यायां मातामहभगिनीपत्न्यबन्धुपेक्षया त्रि-
 गोत्रानं परया विवाहः प्रसज्येत स चायु-
 ग्युक्तः । मातामहभ्रातृपत्न्यबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगो-
 त्रमध्यवर्त्तित्वात् । इति । एवं माहसपत्नीभ्रातृ-
 सन्ततिः पितृमाहसगोत्रादथोऽप्यविवाह्याः ॥ * ॥
 असवर्गाया अविवाह्यात्वं यथा । क्लौ त्वस
 वर्गाया अविवाह्यात्वंमाह लृङ्नागदीयं ।
 “समृद्धयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणः ।
 द्विजानामसवर्गासु कन्यासुपयमस्तथा” ॥
 इत्यादि । इत्युदाहृतत्वं ॥
 अविवेकः, ए, (न विवेकः । नञतत्पुरुषः । नास्ति
 विवेको यस्य इति समासे वाच्यनिङ्गः ।) सद-
 मद्दिवेचनागरहित्यं । यथा । “देहात्मनोऽविवेका-
 दस्यं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदशुनार्थे श्री-
 भगवानुवाच अणोऽप्यनित्यादि” । इति श्रीभग-
 वद्गीता २ अध्यायस्य १२ श्लोकटीका । तद्वति
 त्रि । अविस्मयकारी । यथा,— (“सहसा विदधीत
 न क्रियामविवेकः परमापदास्पदम्” ॥ इति
 किशोराज्जुनीये ॥ सदमद्दिवेकरहितः । यथा,—
 “उत्तमोत्तमप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि” । इति
 त्रिणापरमाणं ।)
 अविवेकी, [न] त्रि, (न विवेकी । नञतत्पुरुषः ।)
 विवेकशून्यः । अविवेचकः । यथा । “तस्माद-
 विवेकिनः सुखमात्रनिष्पन्नो नात्राधिकारिणः”)
 इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
 “अस्मिन् प्रसन्नं देवेन्द्रं परमं धाम लभ्यते ।
 मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता यथा ॥
 सर्वपापहृत्विद्याः स मया व्यथितः कृतः” ।
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अविवेचकः, त्रि, (न विवेचकः । नञतत्पुरुषः ।)

विवेचनागरहितः । अविवेकी । न विवेचकः अवि-
 वेचकः इति नञसमासनिष्पन्नः ॥
 अविशेषः, त्रि, (न विशेषः । नञतत्पुरुषः ।)
 विशेषरहितः । अभेदः । तुल्यः । विशेषाभावः,
 ए ॥ विशेषाभावः । यथा,—
 “पितरो यत्र पृथक्ते तत्र मातामहा भवं ।
 अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्तरकं व्रजेत्” ॥
 इति आडितत्त्वं ॥ (“सांख्यादिमतसिद्धानि
 तन्मात्रास्थानि सूक्ष्मभूतानि, तानि च इदमेतदेवं-
 गुणकमिति व्याहृततया नानुभूयन्ते इत्यविशेषाः
 सूक्ष्माश्चोच्यन्ते” । तथा च त्रिणापरमाणे,—
 “तस्मिन्तस्मिन्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
 न शान्ता नापि योगस्ते न मूढाश्चाविशेषाः” ॥
 इति ।)
 अविश्रान्तः, त्रि, विश्रामगरहितः । विश्रान्तिशून्यः ।
 अनवगतः, स्त्री । विपूर्वश्रमधातोः क्त्वाप्रत्ययान्तरं
 नञसमासनिष्पन्नः ॥ (“अविश्रान्तं पत्युर्गुणगण-
 कथाम्भेनजडा” ॥ इति आनन्दलहरीयाम् ॥)
 अविश्रामं, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।)
 विश्रामराहित्यं । यथा,—
 “अविश्रामं व्रजेत् भारं श्रुतौष्णश्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा निव्यं त्रीणि शि क्षेत गर्हभात्” ॥
 इति चागाक्यं ॥
 अविश्वस्तः, त्रि, (न विश्वस्तः । नञतत्पुरुषः ।)
 विश्वासानर्हः । अकृतविश्वासः । प्रत्ययायोग्यः ।
 यथा,—
 “न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासात् भयमुत्पन्नं मृणान्यपि निहन्ति” ॥
 इति चागाक्यं ॥
 (“विश्वस्तवदविश्वस्ता वक्ष्यन्तः एगोचनम्” ।
 इति भारते ॥)
 अविश्रामा, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्याम् सा ।)
 चिरप्रसूता गौः । कलिनगाड इति भाषा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 अविध, ए, (अवि + टिधच् ।) समुद्रः । इति कात-
 न्त्रीयोगादित्थितः । (गात्रा । पृथिवी । स्वर्गः ।
 गलकमात्रे त्रि ।) विषयस्ये त्रि ॥ (यथा,—
 “इत्येता अविधा व्याख्याताः” ॥ इति सुश्रुते ॥)
 अविधा, स्त्री, (नास्ति विधं यस्याम् ।) निर्विधाटयं ।
 इति राजनिघण्टः ॥
 अविधी, स्त्री, (अविध + डीप् ।) नदी । इत्युणावि-
 लृतावृज्जसदत्तः ॥
 अविशोढं, स्त्री, (अवेर्दग्धम् । अवि + सोढच् ।)
 मेघदग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अविस्पद्यं, स्त्री, (वि + साण + क्त । ततो नञ-
 समासः ।) अस्पद्यवाक्यं । तत्पर्यायः । स्विष्टं २ ।
 इत्यमरः ॥
 (“नाविस्ताममधिगीत न श्रुद्रजनसन्निधौ” ॥
 इति मनुः ॥ अस्फट । यथा,—
 “विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयतितां साध्वसवशा-
 दविस्पद्या दृष्टिं तिग्मयति पनर्वाप्यसन्निधेः” ॥
 इति उवाचन्याम् ॥)

अवी

अवी, स्त्री, (अत्रत्यात्मानं लज्जया । अत्र + ई ।)

ऋतुमती । इति हेमचन्द्रः ॥

अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अत्र ।)

नरकविष्णवः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अवीचिमन्थतामिखं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवगश्चैव तापनश्चैव विंशकम्” ॥

इति याज्ञवल्क्ये ॥) वाच्यलिङ्गस्तु तत्र कुशुभ्ये ॥

अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्)

अवीचिमत्, क्लो, (अवीचि + मत्पुं ।) नरकवि-

ष्णवः । यथा । “वैतरणी पृथोदः प्राणगोधो विष्ण-

सनं जालाभक्तः सारगमयादनमवीचिम्यपान-

मिति । यस्मिन् वा अन्तं वदति साक्ष्यं द्रव्य-

वर्गिमये दाने वा कृषाक्षिन् स वै प्रत्य नरके

अवीचिमत्तुःशुभं निरवकाशं योजनशतो-

प्रायात् गिरिमृद्ः संपात्यते । यत्र जलमिव

अणमधमएष्टमभासते तदवीचिमत् तिलशो वि-

शीर्ष्यमाशुशुभो न स्त्रियमाणाः पनराशोपितो

निषतति” ॥ इति श्रीभागवतं पृ. स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

अवीचिमयः, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः ।

“यः साक्षादौ अन्तं वदति स निरवकम्बुवीचि-

मये अक्षयःशरा निपात्यते यत्र” ॥ इति श्रीभाग-

वते ॥

अवीरः, त्रि, (नास्ति वीरो यस्य) सत्वग्रहितः ।

निर्वीर्यः । इति मेदिनी ॥

अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः एत्रादियस्याः ।) अजा-

तापत्यविधवा । इति स्मृतिः । निष्पतिमृता ।

इत्यमरमेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजनं दोषप्रायश्चित्तं

यथा,—

“यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजकः ।

भगजीवी वाहुषिको विपश्चानो यथोभगः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्त प्रकृतखण्डे २२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“अवीरास्य यो भुङ्क्ते योनिर्जात्री च ब्राह्मणः ।

यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्या लभत् भुवः” ॥

इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गणा-

गणिकास्तेनगायनकात्रानि भुङ्क्ते सप्तरात्रं पयसा

वर्त्तते । अवीरास्त्रीस्वर्गकारसंसर्गपतितानाश्च ।

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्यान्न-

भोजनप्रकारो मनुः,— इत्यादि ।

“नाश्रोत्रियजतं यज्ञं यामयाजिजुते तथा” ।

“अनर्चितं दद्यामासमवीरायाश्च योषितः”

इत्यादिकक्षीपकम् ।

‘भुङ्क्ते चान्यतमस्यान्नममत्यात्तपणं त्यहं” ।

“मत्या भुङ्क्ते चर्त्तं छङ्क्ते रेतो विगमूकमेव” ॥

इति । अवीरा पतिपत्न्यविहीना नि सम्बन्धिनी ।

सत्सम्बन्धिन्यास्तु आडादिनाभ्यनुज्ञानात् यत्र

हागत् धनाधिकाराश्च । इति च प्रायश्चित्त-

विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञ-

वल्क्यः,—

“पत्नी दृष्टितरश्चैव पितरौ भातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्या सन्नस्यचारिणः ॥

यथामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

अवी

स्वर्थातस्य ह्यपन्नस्य सर्ववर्गोष्यं विधिः” ॥

तथा विष्णुः । अपन्नस्य धनं पत्न्याभिर्गामि तद-

भावे दृष्टिर्ह्यगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-

पर्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा

कात्यायनः ।

“भक्तदायं मृतं पत्नौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।

विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कलेऽन्यथा ॥

अपत्ना शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

भुङ्क्तेतामगमात् क्षान्ता दायदा ऊर्द्धमाप्रयुः” ॥

यथेष्टत इति धर्मशास्त्रे । तथा च व्यासः ।

“सोक्तान्तरस्यं भर्तारामात्मानश्च वगानने ।

ताभ्यत्यभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा” ॥

मदनपारिजातधृतता स्मृतिः ।

“यद्यदियत्नं लोके यद्यत् पत्युः समीहितं ।

तत्सद्गुणवते दये पतिप्रीतानकाम्यया” ॥

भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव

हृदिवंशियपण्यत्रतेतापार्याने ॥

“दानोपवासपण्यानि मुक्तानान्यप्यरुन्वति ।

निष्कलान्यमतीनां हि पण्यकानि तथा शुभे” ॥

तथा दृष्टम्भनुः,—

“अपत्ना शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्याव दद्यात् तत्पिण्डं कृतस्त्रमंशं लभेत च” ॥

तत्पिण्डमिदमत्र तदित्यनुष्यञ्च । तच्छब्देन भर्तुः

परामर्शात् भर्तुः कृतस्त्रमंशं यावदंशं हरेत् न तु

वर्त्तनाचितमात्रं । इति दायतत्त्वं ॥ * ॥ अस्या

पतिआडाधिकारो यथा । पत्रपौत्रप्रपौत्राभावे

पत्नी । तथा च शाङ्खः ।

“पितुः एतेषां कर्त्तव्या पिण्डदानादकक्रिया ।

तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सन्नादरः ॥

भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्तुः भार्या तथैव च ।

श्वशुरादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजात्तमः” ॥

इत्यादि ॥

“अपत्ना स्त्री यथा पत्नः एतवत्यपि भर्त्तुः ।

पिण्डं दद्यात् जलश्चैव जलमात्रन्तु एचिगी” ॥

इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपत्र-

सद्भावविषयमिति आडाविवेकप्रभृतयः । इति

॥ * ॥ अस्या भर्त्तादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।

“तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।

तत्पितृस्तत्पितृस्त्रापि नामगोत्रादिपूर्वकं” ॥

एतत्तु तर्पणं पत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-

पारिजातः । इति ॥ * ॥ नृतायास्तस्या आद्य-

आडादि पञ्चदशश्राद्धं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं ।

यथा । अत्र सपत्नीपत्रस्य पत्रत्वाविदेशात् तत्स-

त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तन्न ।

“रक्षणेव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोक्तं स्त्रियाः ।

एकस्य पुनस्त्वमे आटपत्रादयोऽपि ये” ॥

इति लघुहारीतवचनेन एवकारेण अतिदिष्टपत्र-

निषेधात् । एतेष्वेति तत्सत्त्वमात्रविवक्षितं ।

“सपिण्डोक्तं तासां पत्नाभावे न विद्यते” ।

इति मार्कण्डेयपुण्यकवाक्यात् ।

“यानि पञ्चदशश्रादानि अपन्नैतराणि च ।

एकस्यैव तु दातव्यमपत्नायाश्च योषितः” ॥

अवे

इति कन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेत-
त्वपरीहारोक्तत्वाच्च । एतत्पत्यरभावे द्रष्टव्यं ।
ततश्च शिष्टौ पुत्रे अन्येऽपि सपिण्डयते । एवं
पतिसत्त्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं
नास्तीत्युक्तं । इति च मुद्गितत्त्वं ॥

अवेद्यः, पुं, (विद + ण्यत् । ततो, न वेद्यः नक्त-

मासः ॥ गोवत्सुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाङ्म-

इतिभाषा । अज्ञेये त्रि ॥ (अविवाहः) । यथा,—

“व्यभिचारेण वर्गानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्गसङ्कराः” ॥

इति मनुः ।)

अवेलाः, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अपलापः । अप-

ङ्गवः । इति मेदिनी ॥

अवेला, स्त्री, पुण्यचर्चितं । इति मेदिनी ॥ चिवा-

गुया इति भाषा । अपराहः । इति लोकप्रसिद्धं ।

वेलाश्रुत्ये त्रि ॥

अवेक्षणं, क्लो, (अत्र + ईत् + ल्युट् ।) अवेक्षा ॥

दर्शनं । यथा । “क्षताक्षतावेक्षणवत् स्वयं तत्कृषो-

पवेषणस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति संस्कारतत्त्वं ।

(तथाच ।

“दृरादवेक्षणं हासः संपन्ने सादरो भ्रष्टम् ।

‘परोक्षेऽपि गुणस्त्राघा स्मरणं प्रियवस्तुषु” ॥

इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः ।

अनुसन्धानम् । यथा,—

“निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्

वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।”

इति मधुवंशे ॥)

अवेक्षा, स्त्री, (अत्र + ईत् + अ + ततयाप् ।) प्रत्य-

वेक्षणं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिजा-

गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-

नम् । यथा,—

“अलक्ष्मिच्छेदगतेन लक्ष्मं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्द्धयेत् दृष्ट्या दृष्टं दानेन निक्षिपेत्” ॥

इति मनुः ।

(“यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्माहवत्सदा” ।

इति रामायणे ।)

अवेक्षितं, त्रि, (अत्र + ईत् + क्त ।) दृष्टं । यथा

मनुः ।

“केशकीटावपन्नश्च पटा स्पृष्टश्च कामतः ।

भृगुप्रावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदक्यया” ॥

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ (क्षतावेधानः । यथा,

मधुवंशे । ‘स कटाचिदवेक्षितप्रजः” ।)

अवेधः, त्रि, (न वेधं विधित आगतं । नक्तत्पुरुषः ।)

विध्यविषयः । विधिविवर्जितं । विधिप्राप्तभिन्नं ॥

(“अवेधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दष्टेन शुध्यति” ।

इति स्मृतिः ॥)

अवेदः, त्रि, (अत्र + उन्द + घञ् ।) अवेदः । इति

त्रटाधरः ॥

अवेधः, त्रि, (नास्ति वेधो ज्ञानं यस्य ।) निर्बेधः ।

अज्ञानः ।

अवेक्षणं, क्लो, (अत्र + उक्त + ल्युट् ।) प्रोक्षण-

विशेषः । नुल्लक्ष्णेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

अथ

“तस्मादद्भिर्बोध्यैतद्द्यादालभ्य एव च” ।
अत्रोच्य प्रोच्य इति गदाकरः ॥ नववर्द्धमान-
धृतम् ।

“उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।
नृजताभुक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावेक्षणं स्मृतम्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अब्दः, पुं, (अ + दन् ॥ औगादिकोऽयं ।) वत्सर्गः ।
मेघः । मुस्ता । इति रायमुकुटः । सारमुन्दरी च ॥
(मुस्तार्थे प्रयोगो यथा,—

“किराताब्दाभ्युत्थिताश्चन्दनोदीच्यवत्सरैः ।
श्रीघातिसारशमनं विशेषाञ्ज्वरनाशनम्” ॥
इति वैद्यकषक्रपाणिनसङ्ग्रहः ॥)

अव्यक्तः, पुं, (वि + अन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)
विष्णुः । शिवः । कन्दर्पः । इति मेदिनी । मूर्ख इति
हेमचन्द्रः । अस्फुटे चि ॥

अव्यक्तः, स्त्री, प्रकृतिः । आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ॥
“योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः मनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवः” ॥
इति मानवे ॥

गणितार्थो अज्ञातराश्यादि । अट्टयः । साङ्ख्यमते
सर्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुर्माद्यगोचरं
प्रधानं महदादि ।

“महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” ।
इति कठोपनिषद् ॥

वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्वापावस्थायाम् शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जितं नि-
र्विकारं निराकारं ब्रह्म । परमात्मा, मायापा-
धिकं ब्रह्म, सूक्ष्मतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परब्रह्म ।
यद्व्यक्तम्,—

“अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्” ।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुर्माद्यगोचरे योगाभ्या-
सावसेया भावः ।

“ब्राह्मं सरः कारुण्यमाप्रधाचो
बुद्धेर्विवाक्यमुदाहर्षन्ति” । इति रघुवंशे ॥

प्रकृतिः । तथा हि,—“यत् सर्वस्य जगतो
वीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्त्वं सर्वकार्यकार-
णशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिना-
मवाचं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
कायाकायासिव वटवृक्षशक्तिः । सत्त्वादिरूपेण
निरूप्यभागे व्यक्तिस्य नास्तीत्यव्यक्तम्” ।

यद्व्यक्तम् । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेक-
माश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विप-
रीतमव्यक्तम्” ॥ ० ॥ सर्वभूतानां कारणमकारणं
सत्त्वं जन्तुमौलक्षणमष्टरूपमपिबलस्य जगतः स-
म्भवहेतुव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्म ज्ञाना-
मधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानां” ॥ इति
सुश्रुतः ॥

“अनादिः पुरुषो नियो विपरीतस्तु हेतुनः ।
सदकारणवन्नियं दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥
तदेव भावादयाह्यं नित्यत्वात् कुतश्चन ।
भावाश्चेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा” ॥ इति ॥

अथ

“अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुश्च्यवः” ।
इति च ॥

“अतोऽन्यत् एनमव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं” ॥
इति च ॥

“अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमव्ययो विदः” ॥
इति च चरकः ॥)

अव्यक्तरागः, प, (न व्यक्तोऽल्पव्यक्तो रागोऽरुहिणाम् ।)
ईषत्सोऽहितवर्गः । तत्पर्यायः । अरुणः २ । इत्य-
मरः ॥ ताम् ३ गौरः ४ । इति जटाधरः ॥

अव्यक्तः, त्रि, (न सन्ति व्यक्तानि यस्य ।) व्यक्त-
रहितः । अविकलाङ्गः । यथा,—

“तत आह्वय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपाशगं ।
अव्यक्तावयवं पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ६६ अध्यायः ॥

अव्यक्ता, स्त्री, (अवेर्मेधस्य व्यक्तं प्रकृतिव्यव-
यस्याः ।) शुकशिवी । इति केचित् ॥ अमर-
कोषे अथ्यगडा इति तट्टीकायां अव्यगडा इति
च पाठः ॥ व्यक्तरहिते अविकलाङ्गे च त्रि ॥

अव्यक्तं, स्त्री, (नास्ति व्यक्तलङ्कारो यस्मिन् ।) लङ्का-
लङ्कारं रचितकाव्यं ॥ यथा,—

“सत्यज्ञमुत्तमं काव्यमव्यक्तमधमं स्मृतं ।
किञ्चिद्वाङ्मनायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितं” ॥

इति काव्यचन्द्रिका ॥

अव्यञ्जन, प, (नास्ति व्यञ्जनं शुभलक्षणं षट्कं, यस्य ।)
षट्कहीनपशुः । इति हलायुधः ॥ अस्फुटे चि ॥

(अनुद्भिर्भ्रमजस्वलाचिञ्जा कन्या । यथा,—
“असंप्राप्तं जा गौरी प्राप्ते भ्रमजि भोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नभिका” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अव्यगडा, स्त्री, (न विगतमगडं वीजमस्याः ।) अथ्यगडा
इति कुचचिदमरकोषे पाठः ॥ आनकुणीति
भाषा ।

अव्ययः, त्रि, (नास्ति व्यया यस्य सः ।) पीडाग्रहितः ।
व्ययाशून्यः । सर्पेण । इति मेदिनी ॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नश्रुतपुरुषः ।) हरी-
तकी ॥ पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥

अव्यथिः, पु, अश्वः । सङ्गमिनेन विभ्यतीति अव्यथिः ।
व्यथ भयसञ्चलनयोः सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः
ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अव्यथिधः, पु, (न + व्यथ + टिथच् ।) समुद्रः । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिरिति ॥

अव्यथिधी, स्त्री, (अव्यथिध + डीप् ।) पृथिवी ।
अर्द्धरात्रं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अव्यथ्याः, त्रि, (न + व्यथ + क्यप् ।) व्यथाशून्यः ।
इति पाणिनिः ॥

अव्यथं, स्त्री, प, (न + वि + इन् + अच् ।) शब्द-
विशेषः । तत्परं विभक्तिर्नित्यत आनयव लि-
ङ्गत्रयाविकृतं । तथाच कातन्त्रे,—

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाम् च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्यति तदव्यथम्” ॥

(स्त्री, अनाद्यन्तं विकाराशून्यं परब्रह्म । यथा,—
“अनयवस्यत्वमङ्गसमीर्धमजमव्यथम् ।

अथ

अरुपगणवर्गाख्यं तद्ब्रह्मैवधारयेत्” ॥
इति आत्मबोधे ॥

अव्ययः, प, (नास्ति व्यया यस्य ।) विष्णुः ।
“नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
परुषायाप्रमेयाय शाश्वतायाव्ययाय च” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ व्ययग्रहिते, त्रि । इति
मेदिनी ॥ (अविनाशी । नित्यपुरुषः । यथा,—

“तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना
मघुः” ॥ इति रघुवंशे ।

“सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम्” ।
इति मानवे ॥

अव्ययः, त्रि, (न व्ययः । नश्रुतपुरुषः ।) अमोघः ।
सफलः । यथा,—

“दर्निवायंश्च दूर्द्धर्मव्यर्थं विरघातकम् ।
तेजसा चक्रतुल्यंश्च सर्वेशस्त्रास्त्रघातकम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अव्यवसायवान्, त्रि, (अव्यवसाय + मनुप् ।
मस्य वः ।) व्यवसायरहितः । अव्यवसायी ।
तत्पर्यायः । शिक्का २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अनुशीलनरहितः ।)

अव्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + अच् । ततो
नञ्समासः ।) अव्यभिज्ञानः । अव्यधिः । शास्त्र-
विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिष्पन्ना ॥
(चक्षुः । यथा, कुमारः,

“स्थलारविन्द्रिश्रथमव्यवस्था” ॥)

अव्यवस्थितः, त्रि, (न व्यवस्थितः । नञ्समासः ।)
नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिज्ञः । भिन्नान्तररहितः ।
यथा,—

“क्षिप्रदृष्टं क्षिप्रचतुष्टो रथस्तदृष्टं क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः” ॥

इति हितोपादेशे ॥

अव्यवहार्यः, त्रि, (वि + अव + ह + ण्यत् । ततो नञ्-
समासः ।) व्यवहारयोग्यं । अव्यवहार्यणीयं ।
यथा— ज्ञानतन्त्रागटालान्त्यशरीरगमने तत्सुल्यतया
दिगुणाग्रताचरणा कृतोऽपि न व्यवहार्यः । यथा
याज्ञवल्क्यः ।

“प्रायश्चित्तैर्भयनेन यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतोऽव्यवहार्यस्तं वचनादिह जायते” ॥

पापान्तरेऽप्यव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।
“शरणाप्रातबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
धीर्गव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्” ॥

“अत्र च कामतो महापातकादिबह्व्यापकर्तु-
मव्यवहार्यत्वदर्शनात् कामतो बहुतरंगुणयुक्त
शरणागतादिहन्तृगामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतर-
हन्तृणा अन्यथा विषमशुच्यतापत्तिः स्यःत्” ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अव्यवहितः, त्रि, (वि + अव + धा + क्त । ततो नञ्-
तत्पुरुषः ।) व्यवधानशून्यः । तत्पर्यायः । संसक्तं ०
अपदान्तरं ३ अपदान्तरं ४ । इत्यमरः ॥ तट्टीका
च ॥ लघं ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (“सिसा-
यथिधात्रिं हविश्रष्टक्षणाव्यवहितान्तरक्षणीत्व-
त्तिकानुमितिकभिनेति” ॥ इति दीर्घितिः ॥)

अश

अश्ववहृतः, चि, (न श्ववहृतः । नञ्त्त्परुषः ।)
 अश्वतथवहृतः । इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अश्याजः, ए, (न श्याजः । नञ्त्त्परुषः ।) क्लामाभावः ।
 यथा ।

“इदं क्लामाश्याजमनोहरं वप
 तपःकर्म साधयितुं य इच्छति ।
 ध्रुवं स नीलात्पलपत्रधारया
 शमीलतां क्लेशुष्टमिष्यवस्यति” ॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः ।
 प्रीतिः । यथा । “संक्षयो यदि माग्वस्तुभ्यं
 याद्योदयाद्योर्लवंग्याजं परिधेयं किं चिदयं
 कालः परिक्रामति । मूले सिक्करसे दले विग-
 लन्ते शीघ्रं तथा वल्कले न स्यादस्य परिस्थितः
 प्रभुरहो धागपि वारा तव” इत्यङ्कः ॥

अश्याप्यं, चि, (न श्याप्यं । नञ्त्त्परुषः ।) अश्याप-
 नीयं । श्यापिर्हितं । अनधीनं । यथा । “नापि
 साध्यव्यापकाश्याप्येन श्यापिविज्ञानायकतया
 साध्यव्यापकत्वनापाधरेव साध्यव्यापकत्व-
 साधनात् । तस्मादुपाधिर्हत्वाभासान्तरमिति” ।
 इत्युपाधिवादचिन्तामणिः । अपि च,
 “अश्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येत” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥

अश्याप्यवृत्तिः, चि, (अश्याप्यं सर्ववच्छेदप्रयाप्य
 वृत्तियस्य ।) किञ्चिदवच्छेदवृत्तिः ।
 (“अश्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येत” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ।)

ससमानाधिकरणाभावप्रतियोगीति यावत् । दं
 शिककालिकभेदेन स द्विविधः । तत्पर्यायः ।
 प्रादेशिकः २ । आत्मनो विशेषगुणः । बुद्धिः १
 सुखं २ दुःखं ३ इच्छा-४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७
 अधर्मः ८ भावनायसंस्कारः ९ आकाशस्य वि-
 शेषगुणः शब्दः १० । सामान्यगुणौ संयोग ११
 विभागश्च १२ । एते सर्वे अश्याप्यवृत्तयः स्मृः । इति
 न्यायभाषा ॥

अश्याहृतं, चि, (न श्याहृतम् । नञ्त्त्परुषः ।)
 आघातशून्यं । यथा ।

“यस्य त्रिकालमममं ज्ञानमश्याहृतं सदा ।
 वेत्ति विद्यामविद्याश्च स वाचो भगवानिति” ॥
 इति शब्दमाला ॥ किञ्च । विद्यापरायणम् ।
 “अमं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।
 भवत्येतत् परिशतो ममास्त्वश्याहृतं मुखम् ॥
 प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।
 अमं तुष्टिकरक्षान्त ममास्त्वश्याहृतं मुखम्” ॥
 इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ (अकुण्ठितं) । यथा,
 “वदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामश्याहृता मति” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणे ।

अश्याहृतः, चि, अक्षयितः । न श्याहृतः अश्याहृतः
 नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अश उ उ न (स्वारिं श्यात्मसकं षट्) श्यापि-
 संक्षयोः । उ उ अश्याप्यते अक्षयते । न अश्या-
 ति । संक्षयः समुहः । इति दर्गादासः ॥
 (“यद्ददाति गयाश्याश्च सर्वमानन्यमश्रुते” ।

इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ ॥

अश ग (क्रायिं-परं सकं-षट्) भोजने । अश्याद्यत्रं
 वमुञ्जितः । इति दर्गादासः ।

अशकुम्भी, स्त्री, (अश कुम्भं + ट + एधोऽगादिरयं ।)
 इति । अश + कुम्भ + ट + एधोऽगादिरयं ।)
 पानीयपुच्छः । इति रत्नमाला ॥ पाना इति
 भाषा ।

अशक्यं, चि, (न शक्यम् । नञ्त्त्परुषः ।) अशक्य-
 नीयं । अशक्यं । यथा । “अशक्यं अश्ववसाय
 समर्थना” । इति सुप्रबोधध्यायकसंगमः ॥

अशक्यं, चि, (न शक्यः । नञ्त्त्परुषः ।) शक्तिर्हितं ।
 अशक्यं यथा । मनुः ।

“विभ्रयाद्वेच्छनः सर्वान् ज्येष्ठा भ्राता यथा पिता ।
 भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्यपेक्षा कुले स्थितिः” ॥
 इति टायतत्त्वम् ॥

“उपवासव्यशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अशक्यः, ए, (न + शक्य + क्तुम् । नञ्त्त्परुषः ।)
 चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शक्यं इति मित्रे
 च चि ॥

अशने, स्त्री, (अश + न्यट्) भक्षणं । अन्नं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (“श्रीतं निर्मोक्षवाग्निं पानमशने कन्दाः
 महाया मृगाः” ॥ इति नागानन्दे ॥

“विश्विष्टमिष्टमंस्कारिः पश्यामिष्टममादिभिः ।
 मनोज्ञं शुचिनायुषां प्रत्ययमशने हित” ॥

इति मय्युतः ॥

अशने, ए, अशनवृत्तः । पीतशालवृत्तः । इति
 भायसुकृतः ॥ (अशनवृत्तेऽस्य विशेषो ज्ञातयः) ॥

अशनेपर्यायः, स्त्री, (अशनेस्य शालवृत्तविशेषस्य पर्या-
 मिव पर्यायगुणः ।) वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः ।
 वातक २ शीतल ३ शीतलवातक ४ अशन-
 पर्याय ५ अशनेपर्याय ६ अशनपर्याय ७ शीत ८ शीतक
 ९ अशनेपर्याय १० । मागटी इति ख्याता ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

अशनाया, स्त्री, (अशने + क्यच्) भोजनच्छा ।
 क्षुधा । इत्यमरः ॥

“अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते पानान्तिपासा” ।
 इति शतपथब्राह्मणे । “अशनायायः फलवदि-
 भृत्या” । इति भट्टौ ॥

अशनायितं, चि, (अशनाय + क्तुम् । अशनाया भोज-
 नच्छा जाता अस्य इति इतच् वा) क्षुधितं ।
 इत्यमरः ॥

अशनिः, ए, स्त्री, (अश्याति सद्भात करोति ।
 अश + अनि) वज्रः । इत्यमरः । विदुत् ॥
 (“अथवा मम भाग्यविषयवदशनिः कल्पित मध
 वेधमा” इति मय्युतः)

अशर्मन्, न्, स्त्री, (न शर्मन् । नञ्समासः । नान्ति
 शर्मन् यस्मिन् इति समासे वास्यलिङ्गः ।) कष्टं ।
 दुःखं ।

“यकौघमुतं तदशर्मन् कृष्णा

विभावरी ध्वान्तमिव प्रपदे” ॥

इति भारवि ॥ तद्विष्णुश्चि । इति जटाधरः ॥

अशारावा, स्त्री, (नास्ति शाखा यस्याः ।) शृङ्गीलाः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रितं, चि, (अश्र + क्तुम्) भुक्तं । खादितं । लभं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

“आप एव तदश्रितं नयन्ते” ॥

“तेजाऽश्रितं त्रेधा विधीयते” ॥

इति च वान्दोये उपनिषदि ॥

“अश्रितं मात्रया काले पथं याति जगं सुखं” ॥

इति वाभटः ॥ “यावद् यस्याश्रितमश्रितमनुप-

हृत्य प्रकृतिं यथाकालं जगं गच्छति, तावदस्य

मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति” ॥ इति चरकश्च ॥

अश्रितङ्गवीनं, चि, (अश्रिता भोजिता गावो यत्र ।

अश्रितगो + ख + निपातनात् सुमागमः ।) अ-

श्रितङ्गवीनं । पूर्वगवादिचरितत्त्वादि । इत्यम-

रटीकासारमुन्दरी ॥

अश्रितः, चि, (अश्र + इच्) चौरः । इत्युगादि-
 कोषः ॥ (चरुः) ।

अश्रितं, स्त्री, (अश्र + इग्) हीरकं । इति रात्र-
 निर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ॥

अश्रितः, ए, (अश्र भोजने + इग्) अश्रिः । रात्रसः ।
 सूर्यः । इति मेदिनी ॥

अश्रिता, स्त्री, अश्रितरात्रसस्त्री । इत्युगादिकोषः ॥

अश्रितश्रीका, स्त्री, (अश्रितश्री + स्वार्थे कन्) अन-

पत्या । कन्यापत्नविहीना स्त्री । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ आटकुडी इति भाषा ॥

अश्रितश्री, स्त्री, (नास्ति श्रितश्रियस्याः इति । निपा-
 तनात् ङीप् ।) अश्रितश्रीका । इत्यमरः ॥

अश्रितितं, चि, (न श्रितितं । नञ्समासः ।) श्रि-
 त्ताश्चितः । अश्रितितः । यथा । “यत्र

सारथ्यकौशल्यात् यानमन्यथा गच्छति तत्र

श्रिताया अश्रितितसारथिनयोगात् स्वामी द्वि-

श्रितं दारं दाप्य स्यात्” । इति कुल्लुकभट्टव्याख्या-

नात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अश्रीतः, चि, (न श्रीतः । नञ्त्त्परुषः ।) श्रीता-
 भावशुक्तः । यथा,—

“अश्रीतास्तस्वो माघे फाल्गुने पशुपर्जितौ ।

चैत्रे जलचरः सर्वे वैशाखे नरवानरौ” ॥

इति पुराणां ॥

अश्रीतिः, चि, (अश्रितश्रितः परिस्मागमस्य । पद्वृत्ति
 विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतं श्रिभावस्ति-

प्रत्ययश्च ।) संख्याविशेषः । ८० आश्री इति

भाषा । यथा मनुः,—

“अश्रीतिभागं गृह्णीयात्

मासात् वाङ्मधिकः श्रतात् ।

द्विकं श्रतं वा गृह्णीयात्

सतां धर्ममनुस्मरन्” ॥

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ अपि च ।

“अश्रीतिर्यस्य वर्धाणि बालो वायुगणोडशः ।

प्रायश्चित्ताहर्द्धमर्हन्ति स्वियो रोगिण एव च” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अशुद्धं, चि, (न शुद्धम् । नञ्त्त्परुषः ।) अपवित्रं ।

अशुद्धशोधनं । अशुच्युक्तं । यथा । शङ्कः,—

“ततः आद्रमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा ।
कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः शुद्धः पश्येव सः” ॥
इति ।

“शुद्धा भर्तृश्वतुर्धेऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।
देवै कर्मिण्यै च पश्येदहनि शुद्धति” ॥
इति च शुद्धितत्त्वं ॥ (वर्णाशुद्धिशुद्धः ।)

अशुभं, स्त्री, (न.शुभम् । नञत्तत्पुरुषः । नास्ति-
शुभं यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव ।) पापं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अमङ्गलं ।

(“न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्” ।
मा च वोऽन्वशुभं किञ्चित्सर्वथा पश्युन्दनाः” ॥
इति च भारते ॥) तदुक्तं चि । यथा,—

“सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि
सम्पन्नं देववश्य विष्णोः” ।

इति व्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजात-
धृतं ।

“अशुभं खड्गं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वोषधीजलैः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अशुभशयनव्रतं, स्त्री, (न शून्यं शयनं यस्मात्, तत्-
व्रतम् ।) आवागणक्याद्वितीयाकर्तव्यव्रतविशेषः ।
यथा,—

“ब्रह्मोवाच ।

भगवन् । एरुषस्येह स्त्रियाश्च विग्रहादिकं ।
शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेद्येन तद्दद ॥

भगवानुवाच ।

आवागम्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
क्षीरायां च सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समश्नुते ।
गो-भृ-हृ-र-ग-दानादि सप्तकल्पप्रदानम् ॥

अशुभशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्तिता ।
तस्यां सम्पन्नयोर्द्विषामिभस्मिन्तर्विधानतः ॥
श्रीवत्सर्धार्नि श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्मार्थकामद ॥

अथयो मा प्रणश्यन्तु देवताः परुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मतो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कटाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु ॥

लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
शय्या ममाप्यशुभ्यास्त तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादिर्जनघोषं देवस्याये तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥

एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्रीयात्तैलवर्जितं ।
नक्तमक्षारलवणं यावत्तस्याश्चतुष्टयं ॥
ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितां ।
दीपान्नभाजनैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणां ॥

पादुकोपानहृच्छत्रचामरासनसंयुता ।
अभीष्टोपस्करैर्युक्तां शुक्लप्याम्बरावृतां ॥
सोपधानकविश्रामां फलैर्नानाविधैर्युता ।
तथाभरगाधानैश्च यथाशक्त्या समन्वितां ॥
अथङ्गाङ्गाय विप्राय विष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वक्रव्रतने क्वचित् ॥

तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमन्त्रय विधानतः ।
पद्मगन्तु भाजनं दद्यात् भक्त्यभोज्यसमन्वितं ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्गाभुषणस्वसमन्वितां ।
प्रतिमा देवदेवस्य मोदकुम्भा निवेदयेत् ॥

एवं यस्तु प्रमानं कुर्यादशुभशयनं हृत्ने ।
वित्तशोकात् न रहितो नारायणपरायणः ॥
न तस्य पद्मग विग्रहः कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥

न विरूपं न शोकात्त दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
न एतत्पश्यन्नानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पप्रदानानि च ।
कुर्वन्नाशुभशयनं विद्यालोकं महीयते ॥

इति मत्स्यपुराणे अशुभशयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥
अशुभं, त्रि. (न प्रतम् । नञत्तत्पुरुषः ।) अपक्वं ।
इति रत्नमाला ॥

“तदुलात् घोडशुभो प्रते वाप्यप्रते तथा ।
तोये पेयां पचेत्तावदयावत् सिसृक्यनिर्गमः” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
अशोधं, त्रि. (नास्ति शोधो यस्येति ।) शोधरहितं ।

निःशोधं ॥ सर्वं । इत्यमरः ॥
“स्थानं प्राप्याम्यशोधाणां भगतामपि पूजितम्” ॥
“अर्धंसादिष्वशोधेषु गुणेषु गुणिना वरः” ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अशोधेण । यथा,—

“अल विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तत्तदशोधमस्तु सः” ।
इति कुमारि ।
“वक्तुमर्हस्यशोधेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः” ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोकं, स्त्री, पारदं । इति मेदिनी ॥ शोकरहितं
त्रि ॥
अशोको, प. (नास्ति शोको यस्मात् ।) स्वनाम-
ख्यातएष्यवृत्तविशेषः । तत्पर्यायः शोकरनाशः २
विशोकोः ३ वञ्चलक्ष्म ४ वञ्चल ५ मधुपय ६
अपशोकोः ७ कङ्कलिः ८ कैलिकः ९ रक्तपल्लवः
१० चित्रः ११ विचित्र १२ कर्णपूरः १३ सुभगः
१४ दोहली १५ तान्त्रपल्लवः १६ शौगतकः १७
हेमपयः १८ गामा १९ वामाङ्गुघातनः २०
पिण्डीपयः २१ नटः २२ पल्लवदः २३ । अशु-
गुणाः शीतलत्वं । हृद्यत्वं । पित्तदाहृद्यमापहृद्यं ।
गुल्मशूलोदगाभाननाशित्वं । क्षमिकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।

“अशोको हेमपयस्य वञ्चलस्तान्प्रभवः ।
कङ्कलिः पिण्डपयस्य गन्धपयो नटस्तथा ॥
अशोकः शीतलस्तक्तो याही वर्धः कषायकः ।
दोषापचीटषादाहृद्यनिशोधविधासजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य कलिकाभक्षणाविधिशोकाष्टमीशब्दे द्र-
ष्टव्यः । (योषिता मनुएरुच्यगप्रहारेण अशो-
कानां एष्योद्गमो भवतीति कविसमर्थप्रसिद्धिः ।
यदुक्तम् ।
“पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषिता-
मास्यमर्याः” । इति साहित्यदर्पणे । अपरश्च ।

“पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः
शोकं जहाति वकुलो मुखशोधुसिक्तः” ।
अपरश्च ।

“सनुपरवेण स्त्रीशुभोनाभिताङ्गम् ।
दोहद यदशोकस्य ततः एष्योद्गमो भवेत्” ॥
कुमारसम्भवेऽपि ।

“अस्त सद्यः कुसुमान्यशोकः” । इति ॥
“कुसुमं हृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति” ।
इति मधुवंशः ।

“अशोकवल्कलक्षायं प्रतं दग्धं सुशीतलं ।
यथाबलं पितृत्वातस्तीवास्तरुनाशानं” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिन्यहः ॥
“अशोकवल्कलप्रस्थं तीशाढके विपाचितं ।
तेन पादावशोधेण शीरकेण तथैव च ॥
एतप्रस्थं पचेदेतत्प्रतिप्य च तथापरं ।
तमःलाभ्यन्त्यादीर् प्रस्थं प्रस्थं एचक् एचक् ॥
कणशोभं सम्यापि प्रस्थमेकं भिषग्वरः ।
श्रीवर्णेणः पियालैश्च परुषसगलाञ्जनैः ॥
यष्ट्याङ्गाशोकमूलश्च मृद्धीका च प्रातावरी ।
तदुत्कीयकमूलश्च कर्कशैते पलाङ्किके ॥
शकभयाः पलान्यष्टौ गर्भदन्वाशुचूर्णितं ।
एष्यायोगेन तत्पीतं निहन्त्यात् सर्वदोषजं ॥
श्वेतं कृष्णं तथा नीलं प्रदं हन्ति दुस्तरं ।
कुटिशूलं थोनिशूलं एष्टुशुलश्च दारुणं ॥
मन्दाभिर्मरुचिं पाण्डं क्षुण्णता श्वासकासिनां ।
अशोकचतमेतसु निव्यातं स्त्रीशोधे च” ॥ * ॥
अशोकरहितं ॥

इति वैद्यकसंज्ञामालिकाया ॥)
अशोको, त्रि. (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्गः ।)
शोकरहितः । यथा,
“त्वामशोकं हरामोष्ट मधुमाससमुद्धव ।
पिबामि शोकमन्तसो मामशोकं सदा कुरु” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं । (स्वनामख्यातो दण्डशयस्य
मन्त्रो । उक्तं रामायणे ।
“एतन्मन्त्रो विप्रः शिष्टार्थोऽप्यर्थसाधकः ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत्” ॥
स्वनामख्यातो वृत्तिसिद्ध, यथा भारते ।
“अशोको नाम राजाभुम्भहावीर्याऽपराजितः ।
तस्मादवशो यस्त राजसश्रपितः स्मृतः” ॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोकइव रोहतीति ।
अशोक + रुह + गिन् + डीप् ॥) कटुरोहिणी ।
इत्यमरः ॥ कटुकीति भाषा । (“अशोकरोहिणी-
वैभ्रयन्ती-सुवर्चला-पुनर्नवा-रुक्मिकाली व्योतिष्ठा-
ती-प्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः” ।
इति सुश्रुते ॥)

अशोकरुषष्ठी, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या
घष्ठीः) वैजस्य शुका घष्ठी । तस्यां घष्ठीपूजा यथा,
“चत्रं मास्यन्ति पक्षे घष्ठा घष्ठी समचयेत् ।
सुवाय एतन्नाभाय शुक्लपक्षे तथैव च” ॥
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥ * ॥
“प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।

मुते आते तथा षष्ठी दादशरूपिणी ।
 वैशाखे चान्दनी षष्ठी ऋषे चारुणसंज्ञता ।
 आषाढे कार्दमी ज्ञेया आरवणे लुगतनी मता ॥
 भाद्रे चंपटी विख्याता दुर्गाख्याश्चरुजे तथा ।
 नाश्या कार्तिके मासि मार्गे मूलरूपिणी ॥
 पौषे मास्यद्वयया च शीतला तपसि स्मृता ॥
 गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशौका प्रकीर्त्तिता ॥
 इति स्कन्दपुराणम् ॥

अशौका, स्त्री, (न विद्यते शौको दृवं यस्याम् ।)
 कटुकी । इत्यमरः । अर्चता प्रासनदेवताभेदः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

अशौकादिः, ए, (आशौकस्य अग्निः । कदम्बवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशौकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते शौको यस्या मा ।
 यवम्भता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । त-
 चाष्टमशुक्लाशौककलिकायज्ञजनपानं कर्त्तव्यम् ।
 यथा, अथाशौकाष्टमी स्कान्दे ।

“मीने सधौ शुक्लपक्षे अशौकाष्ट्यां तथाष्टमीं ।
 पिवेदशौककलिकाः स्वायम्भौहृद्यवाग्निः ॥
 अशौकाष्ट्येत्पदात्तात्तिसिधमात्रेऽपि तत्पानं ।
 फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शौकगाह्वयमवगन्तव्यं ।
 लौहृद्यवाग्निं ब्रह्मपत्न्यायनदजने । एनर्वसु-
 योगं तु फलाधिक्यं । आह लिङ्गरुडपरागणयोः ।
 “अशौककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति एनर्वसौ ।
 चैत्रे मासि सितारुम्यां न ते शौकमवाप्नुयुः ॥
 पाणमन्त्रस्तु ।

“त्वामशौक हृगभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
 पिबामि शौकसन्तप्तो मामशौकं सदा कुरु ॥
 स्त्रीशुद्धकर्त्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तैः स्वय मन्त्रः
 पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विरहमेका
 दश्रीतन्त्रे । अशौकपानन्तु पञ्चमार्द्धप्रह्वर्यापि-
 न्यामयस्यां भाटद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादि-
 तत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र स्मृतेर्जाते बुधवार
 एनर्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्या वाजपेययज्ञअन्यफल-
 समफलप्राप्तिकामः स्वायात् । ब्रह्मपत्ने तु सर्व-
 पापक्षयपूर्वकर्त्तार्यस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः स्वा-
 यात् । ज्ञानैतिकसंशयता विधाय ।

“ॐ, ब्रह्मपत्न महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
 असाधारणसंभृत पापं लौहृद्य मे हृम् ॥
 इति पठित्वा स्वायात् ।

केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलं । पञ्चमार्द्ध
 प्रह्वर्यापिन्या एनर्वसुयुक्तायां केवलाया वा शुक्ला-
 ष्टम्या शौकरहितत्वकामः अष्टावशौककलिका
 अर्चं पिबामि इति मन्त्रः—

“त्वामशौक हृगभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
 पिबामि शौकसन्तप्तो मामशौकं सदा कुरु ॥
 इति पठित्वा विद्यापदजनमिश्रिता अशौक-
 कलिका अष्टौ पिबेत् । स्त्रीशुद्धान्तीर्त्तैरपि
 मन्त्रः पठनीयः पौर्णमासीकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोहो
 नास्ति प्रकृतेः समवेतार्थत्वात् । इति कृतवत्त्वं ॥

अशौचः, पुं, (न शौचः । न अस्मासः ।) शौकाभावः ।
 तत्पर्यायः । अनर्हकृतिः । इति त्रिकाणशेषः ।

अशौचं, त्रि, (शुच् + कर्मणि ग्यत् । ततो ग्यत्तु-
 रुषः ।) शौकायोग्यं । अशौचनीयं । यथा,—
 “अशौचानन्यशौचकर्मं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
 गताहनगतासूक्ष्म नानुशौचानि पण्डिताः ॥
 इति श्रीभगवद्गीताया २ अध्याये ११ श्लोकः ॥
 (तथा च चाणक्यः,—

“अशौचो निर्धनः प्राज्ञोऽशौच्यः पण्डितबान्धवः ।
 अशौचा विधवा नाभी एतन्नपौत्रप्रतिष्ठिता)
 अशौचं, स्त्री, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो तत्र-
 तत्परुषः) शुचित्वाभावः । स्मृतौ तु । वैदिककर्म-
 नर्हत्वप्रयोजकीभुतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदि-
 ककर्मनर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं ।
 वैदिककर्मनर्हत्वप्रयोजकसंस्काररूपं शौचं । न
 चाशौचाभाव एव शुद्धिनसंस्कारविशेष इति
 वाच्यं । अघाना यौगपद्येत्त्विति न वर्द्धयेदघानि
 इत्येताभ्यामशौचे पापपर्यायाघपददर्शनात्
 अशौचपदस्य यद्यभावरूपत्वं । तथा,—

“देवाश्च पितृश्चैव एते जाते द्विजन्मनां ।
 आर्यान्त तस्मात्तदहः पर्यं षष्ठस्रु सर्वदा ॥
 इत्यादिवपरागीयेन शौचे परण्यपददर्शनात्
 शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धि-
 तत्त्वं ॥ * ॥ मन्वदगुरुमरणे अशौचं यथा,—
 “यहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीयज्ञानं कृतं ।
 यस्मात्तस्य त्रिरात्रन्तं ब्रह्मविद्यायहो यतः ॥
 उपनीयाध्यापको यन्तस्मिन्नपि त्रिरात्रकं ।
 वेदवेदाङ्गप्रास्तायां व्याख्यानं श्रित्तितं यतः ॥
 ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।
 तस्मिन्मृतं चैकत्रात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥
 इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटलः ॥ अपि च ।
 “गुरावपगतं चैव स्यादग्निं शिष्यसन्ततो ॥
 इति विद्वानतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् पूर्वलिखितं ।
 विहितकर्मविशेषोध्यदृष्टविशेषः । तदनकविध्यं तत्र
 शुद्धितत्त्वोक्ताशौचानि सद्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचं १ ॥
 जनने मरणे च सप्तमपरुषपर्यन्तं सम्पूर्णशौचं ।
 तच्च विप्रस्य दशाहं क्षत्रियस्य द्वादशाहः ।
 वैश्यस्य पञ्चदशाहः । शूद्रस्य मासः । (यथाह
 मनुः ।

“शुद्धेदिपो दशाहने द्वादशाहने भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहने शूद्रो मासेन शुध्यति ॥)
 जनने मरणे च दशमपरुषपर्यन्तं सर्वेषां वर्णानां
 स्रष्टः । चतुर्दशपरुषपर्यन्तं पत्तिणी ॥

जनने मरणे च जन्मनामस्मृतिपर्यन्तं सर्ववर्णाना-
 मेकाहः ॥ जन्मनामस्मृतेरभावे स्नानमात्रं ॥
 अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपरुषं सापिण्डं । माता-
 महमरणे सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥
 मातृव्यस्त्रीय-पितृव्यस्त्रीय-मातुलपुत्र-भागिनेय-
 मरणे सर्ववर्णानां पत्तिणी ॥
 पितामहभगिनीपुत्र-पितामहीभगिनीपुत्र-पि-
 तामहीभाटपुत्ररूप-पितृबान्धवत्रयमरणे सर्वव-
 र्णानां पत्तिणी ॥
 मातामहभगिनीपुत्र-मातामहीभगिनीपुत्र-मा-

तामहीभाटपुत्ररूप-माटृबान्धवत्रयमरणे सर्व-
 वर्णानामहोगात्रं ॥

एकग्रामवासिस्वगोत्रजमरणे सर्ववर्णानामहो-
 गात्रं ॥

औरस्यतिगृहपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्या-
 प्रसवमरणयोश्च सर्ववर्णानां त्रिरात्रं ॥

आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णात्रयाणां त्रिरात्रं ॥
 समानजातीयोक्तपुत्रजातीयपुत्रधान्तर-संयुक्ती-
 स्वभार्यामरणे सर्वेषां त्रिरात्रं ॥ हीनवर्णापभुक्ता-
 मरणे तु नाशौचं ॥

भगिनीपुत्रगृहे मातृव्यसुभ्राटपुत्रगृहे पितृ-
 व्यसुः पितृव्यस्त्रीयगृहे मातुलपुत्रस्य जामाटगृहे
 श्वश्रुश्वशुरयोर्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां त्रि-
 रात्रं ॥

श्वश्रुश्वशुरयोः सन्निधिमरणे सर्ववर्णानां त्रि-
 रात्रं ॥ श्वश्रुश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
 र्वेषां पत्तिणी ॥

श्वश्रुश्वशुरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्वेषामहोगात्रं ॥
 भगिनी-मातुलानी-मातुल-पितृव्यरूप-मातृव्यरूप-
 गुर्वपुत्रा-मातामही-मरणे सर्वेषां पत्तिणी ॥

आचार्यपत्नीपुत्रयोः रूपाध्यायस्य माटृवैमात्रेयस्य
 श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व-
 वर्णानामहोगात्रं ॥ मातृव्यरूप-पितृव्यरूप-पुत्र-
 मातुलपुत्ररूपात्मबान्धवत्रयमरणे सर्ववर्णानां
 पत्तिणी ॥

(तथा च मनुः—

“मातुले पत्तिणीं रात्रिं शिष्यत्वंगवान्येव च” ।
 प्रथममन्येनोऽपि तेनैव जनितपुत्रा एतत्सहितै-
 वान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः
 पुत्रयोर्दयासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु-
 स्त्रिरात्रं । तत्सपिण्डानामेकरात्रं । तद्वितीय-
 पितुर्मरणे तथाविधपुत्रयोगेपि त्रिरात्रं । तथा-
 विधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्भाटजात्यु-
 क्ताशौचं ॥

दौहित्रमरणे सर्वेषां वर्णानां पत्तिणी ॥

पितृमाटृमरणे उद्गानां कन्यानां त्रिरात्रं ॥ यदि
 मातुलमाटृव्यरूपपितृव्यरूपप्रभृतीनां दृष्टनवह्नं
 करोति तदा सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥

मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरे मरणश्रवणे
 तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं ।
 किन्वाचारात् स्नानमात्रं ॥

अथ बालाद्यशौचं २ ॥

नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तरे मर-
 णे मातापित्रोरस्पृश्यत्वं युक्तं तदेव स्वजात्युक्त-
 जननाशौचं ॥ जातीनान्वशौचं नास्ति ॥

नवमादिमासस्मृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रा-
 दिसपिण्डानां मातुलजननाशौचं ॥ तच्च ब्राह्म-
 णानां दशाहं शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पितुः
 सचेलं स्नानं । पुत्रमुखदर्शनात्परं पुनः सचेल-
 स्नानं ॥

(तथाच संवर्तः—

“जाते एते पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते ।

अशौ

माता शुधेद्दशाहेन खानात्तु स्पर्शनं पितुः” ॥
पुत्रकन्याजनने ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः ।

पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रेत्तरखानात्
वैदिककर्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मण्या मासोत्तरखानात् वैदिक-
कर्माधिकारः ॥

शुद्धायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहेत्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः । वैदिककर्माणि तु मासोत्तर-
खानात् शुद्धिः ॥

एतत् सर्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे
मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ॥

षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-
पित्रोस्त्राहः । सपिण्डानामेकाहः ॥ षण्मासो-
परि दिवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्राहः ।

सपिण्डानामकृतचूडे एकाहः । कृतचूडे व्यहः ॥
(अत्र मनुः,—

“नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नेषिकी स्मृता ।
निवृत्तचूडकानां तु त्रिगत्राच्छुद्धिर्भियते ॥

ऊनदिवर्षिकं प्रेतं निदध्यर्षान्धवा वहिः ।

अलङ्कृत्य शुचौ भुमावस्थिसञ्चयनादृतं ॥

नास्य कार्याऽपिसंस्कारो न च कार्यादकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् व्यक्षा क्षपेयस्त्राहमेव वा ॥”)

दिवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीत-
बालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां व्यहः ॥

तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । माम-
त्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
दशाहः ॥

शुद्धस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे
त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षण्मासोपरि
दिवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि
कृतचूडमरणे द्वादशाहः ॥ दिवर्षोपरि षड्वर्षा-
भ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् कृतो-
दाहे मासो व्यवह्रियते ॥ षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्रशौचं ॥ ३

कन्याया जन्मावधिदिवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व-
वर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । दिव-
र्षोपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ॥

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले
पितृकुले च त्रिगत्र

(“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु व्यहृच्छुध्यन्ति बान्धवाः” ।
इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलणव सम्पूर्णशौचं ॥
दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः
शौचं ॥

चूडापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-
पर्यन्तं त्रिगत्रं ॥

दत्तकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः
शयनासनादिसंसर्गशुन्योस्त्रिगत्रं । तथाविधब-
न्धवर्णानां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिणान्तु
सर्वेषां पूर्वाशौचं ॥ एतत्सर्वं सर्ववर्णसाधारणं ॥

अशौ

अथ गर्भसावाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भसावे सर्ववर्णस्त्रीणामेवा-
शौचं । तच्च लौकिकवैदिककर्माद्योर्गर्भमाससम-
सङ्घट्टिनव्यापकं ॥ [इति मनुः ।]

(“गर्भमन्तुर्न्याभिमर्शसावे विशुध्यति” ॥
द्वितीयमासावधिगर्भसावे माससमसङ्घट्टिनाधि-
काटेकदिनात्परं ब्राह्मण्या वैदिककर्माधिकारः ॥

क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्घट्टिनाधिकान्तु दिन-
द्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्-
दिनात् ॥

सप्तमासममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णशौचं ।
सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादि
सपिण्डानामहोरात्रं । यथेष्टाचमणाशौलानां सपि-
ण्डानां त्रिगत्रं तत्र जातस्य तद्दिनणव मरणे
एवं ज्ञेयं ॥ सप्तमासममासजातबालस्य जन्मदि-
तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-
मरणवदशौचं । तच्च बालाद्यशौचे विवृतं ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ॥ ५

शस्त्राननुमतवृद्धिपूर्वकामघातिनो नाशौचदा-
हश्चाद्वादि ॥

शस्त्रानुमत्या अज्ञानादिमृतस्य प्रमादादनशना-
शनि-वज्र-जलोच्चद्रेगप्रपतन-संगाम-प्रदङ्क-दंष्ट्रि-
नखि-ब्याल-विष-चगडाल-चौर-हृतस्य च त्रिगत्रं ॥

प्रदङ्गादिभिः स्त्रिया च क्रीडा कुर्वतः प्रमदा-
प्रमादमृतस्य नाशौचादि । नागतप्रियकारिस्त्वं
तद्गतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तदिव्यादृतस्य शौर्यदो-
षया राज्ञा हृतस्य कलहं कृत्वा चागदालाद्यै-
रसमानवर्गैर्हृतस्य विप्रादेव्याधिजनकौषधस्य
विषस्य वज्रेष्व वा दातुर्मरणे पाद्यगहाश्रितस्य नित्य
परापकारिणः क्रोधान् स्वयं प्रायविषवज्रादि-
शस्त्रोद्ग्रन्थन-जल-गिरि-वृत्तप्रपात-मृतस्य चर्मा-
स्यग्रादिमयपान्निम्नादिप्रप्रादेर्मन्यव्यधमयानाधि-
कारिणः कण्ठदण्डोत्पन्नभगणोमस्य एककर्माशक्त
नर्पसकस्य ब्राह्मणाविषयापराधकर्मग्राहितस्य
वृद्धिपूर्वकब्राह्मणहृतस्य च महापातकिनो गलत्-
कुष्ठिनश्च सर्वविधपतितानां मरणे च न दाहा
शौचादिकं कार्यं । तत्कृत्वा तप्तकृद्दयं कुर्यात् ॥
(अत्र मनुः,—

“वृथामङ्गजानानां प्रवज्याम् च तिलनाम् ।
आत्मनस्यागिनाश्चैव निवर्त्ततोदकक्रिया ॥

पाषण्डभाश्रितानाश्च चरन्तीनाश्च कामतः ।
गर्भभर्तृद्रुहाश्चैव मुग्धापीनाश्च योषितां” ॥

इति ।) स्नेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थहतवि-
प्रादेर्दाहाशौचादिकमस्येव ॥

कृतप्रायश्चित्तगतलकुष्ठिनो दाहाशौचादिकं कार्यं ॥
शस्त्रेणाभिमृगहृतस्य तु सद्यःशौचं दाहादि च ॥
गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा दण्डेन युद्धे हृतस्याहोरात्र-
मशौचं ॥

मृपतिरहितयुद्धे लगुडादिहतस्य पराङ्मुख-
हृतस्य च त्रिगत्राशौचं ॥

गोविप्रपाननेऽभिमृगयुद्धहतस्य सद्यः शौचं
पराङ्मुखहतस्य तु त्रिगत्रं ॥

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरक्षतमरणे
सर्ववर्णानां सप्ताहमध्ये व्यहं सप्ताहादुद्धे सम्पूर्ण-
शौचं ॥

लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे व्यहमध्ये
व्यहं व्यहादुद्धे प्रकृताशौचं ॥

लौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः ॥ पारि-
भाषिकशस्त्रघातस्तु ।

“पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिभृद्भृङ्गिनखैर्हताः ।
पतनानश्रानप्रायैर्व्येषाभिषिधबन्धनैः ॥
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” ॥
इति देवीपराशक्तः ॥

अथ विदेशस्थाशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाशौच-
श्रवणो श्रेषाहोभिः शुद्धिः ॥

(“विगतं तु विदेशस्थं प्रतग्यात् यो ह्यनिर्दृशं ।
यच्छेषं दशगत्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ॥
इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्थजातिजननश्रवणो-
ऽशौचं नास्येव । एतज्जननश्रवणो तु सचेतखानात्
शुद्धिः ॥ (अत्र मनुराह ।

“निर्दृशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा एतस्य जन्म च ।
सवामा जलमापृत्य शुद्धो भवति मानवः” ॥)

सम्पूर्णशौचमरणे वर्षाभ्यन्तरे श्रवणो सपिण्डाना
त्रिगत्रेण शुद्धिः । सचेतखानादङ्गास्पृश्यस्व-
निवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणो तु सपिण्डानां खानेन
शुद्धिः ॥ (अत्र मनुः ।

“अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संस्मरे व्यतीते तु स्पृष्टे वापो विशुध्यति” ॥)
माह-पितृ-भर्तृ मरणे वर्षोत्तरश्रवणो एतत्पत्नो-
रेकाहेन शुद्धिः ॥ दिवर्षोत्तरश्रवणो खानमात्रं ॥
पूर्वाशौचातिकमणव विदेशस्थमरणाशौचश्रवणो
व्यहाशौचं । न खगदाशौचातिकमे ॥ यत्र मरणा-
मात्रं अतं विप्रिण्य मासादिकमजाते तत्र श्रवण-
दिनावधिस्वनात्युक्तमशौचं । खगदाशौचेऽपि
महागुरुनिपातं एकगत्रं ॥

अथाशौचमङ्गलः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणा
शौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्व्याशौच-
कालेन सर्ववर्णानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—
“अन्तर्दशात्रं स्यात्वास्तु एतस्मै गजन्मनी ।
तावत्क्यादशुचिर्विधौ यात्रसत्क्यादनिर्दृशं” ॥)
पूर्वाजननाशौचान्तरदिने पूर्वाजननाशौचान्तरपाते
पूर्वामरणाशौचान्तरदिने पूर्वामरणाशौचान्तरपाते
च पूर्वाशौचान्तरदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥
पूर्वाजननाशौचान्तरदिनद्वयोत्तरप्रभाते सूर्यो-
दयात् पूर्व्वं तत्पातं सूर्योदयावधिदिनत्रयेण
शुद्धिः ॥
एवं मरणाशौचेऽपि ॥
पूर्वाशौचवर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते
पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥
अशौचत्रितयान्तरदिनकृत्यं क्षौगदिकमेकदिव
तद्वितीयदिनकृत्यं श्राद्धादिकं तत्परदिने ॥

अशौ

अत्र च अशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः स्वपत्न-
जनने पिष्टमाहर्भट्टमरणे च न दिनद्वयत्रय-
वृद्धिः । किन्तु स्वपत्नजननावधि पिष्टमाहर्भट्ट-
मरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ जातिजननाशौच-
पूर्वार्द्धे स्वपत्नजनने जातिजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥ परार्द्धे च स्वपत्नजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

जातिमरणाशौचकालमध्ये पिष्टमाहर्भट्टमरणे
पूर्वार्द्धे पूर्वाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन
शुद्धिः ॥

स्वपत्नजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्जाति-
जनने पिष्टमाहर्भट्टमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोर्जातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयवृद्धिः । कि-
न्तु पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

स्वपत्नजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः स्वपत्ना-
न्तरजनने एवं माहर्भट्टमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोः पिष्टमरणे पिष्टमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्र-
भातयोर्माहर्भट्टमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयवृद्धिः ॥

जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्वजातो यथाशौचका-
लाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचं
पूर्वाशौचमाशौचः ॥ तन्नाशौचं परार्द्धजातबालस्य
माहर्भट्टव्यतिरिक्तसपिण्डानां पूर्वार्द्धजातबालस्य
मातापित्रादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः ॥ पूर्वजातबालस्य मातापित्रोस्वसृ-
ष्टत्वयुक्तस्वजात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौच-
द्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्वार्द्धजातबाल-
मरणे तन्मातापित्रोः पूर्वार्द्धशौचकालपर्यन्तं
अज्ञासृष्टत्वयुक्तमशौचं ॥ परार्द्धजातबालमरणे
तु तज्जननावधि तन्मातापित्रोः ज्ञासृष्टत्वयुक्तस्व-
जात्युक्तजननाशौचं । विशेषातिरिक्तममसंख्यदि-
वसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौच-
कालेन शुद्धिः ॥ अममसंख्यदिवसीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥

शुद्धतरायाः पत्नजननप्रयुक्तविशतिभ्रात्राशौचा-
भ्यन्तरे पर्युत्तमरणेऽपि पत्नजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

पूर्वाशौचसपिण्डद्वयजननवृद्धिमाशौचमध्येपिष्टमाह-
र्भट्टमरणेऽपि वृद्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन
शुद्धिः । एकाहे पूर्णाशौचसपिण्डद्वयमरणे या-
वदशौचं तावत् सर्वसपिण्डानांमसृष्टत्वं ॥

सकुल्यपर्यायसमानोऽकमरणे विद्यदादिमरणे-
ऽपि अशौचं त्रिगणं । अज्ञासृष्टत्वमेकरात्रं ।
तेजैतत् त्रिगणद्वयं गुरु ॥ विदेशस्थमरणे अर्थात्
अशौचमध्ये अमृतसपिण्डमरणे त्रिगणाशौचं
अज्ञासृष्टत्वस्नानापनेयं । अतस्तत्तदु । यथा स-
न्निपाते गुरुणैव शुद्धिः ॥

विदेशमृतजातित्रिगणाशौचस्य लघुनः विदेश-
मृतपिष्टमाहर्भट्टत्रिगणाशौचेन शुद्धिः ॥
तुल्यत्रिगणाशौचसन्निपाते पूर्वणैव शुद्धिः ॥

कन्यापत्नयमशौच्यत्तौ सर्ववर्णाया मातुर्मासेन
शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां स्वजात्युक्ताशौचं ॥
तयोरशौचमध्ये एकतरमरणे शुद्धाभिन्नमातुः

कन्यामरणात् मद्यः शुद्धिः । न तु पत्नमरणात् ॥
पित्रादिसपिण्डानात् प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न तु परजातमरणात् ॥ श्रद्धाया यमशौच्यत्तौ
प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः । न तु परजात-
मरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानात् प्रथमजातमर-
णात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ एवमन्य-
द्वाव्य सुधीभिः ॥

अथ श्रवानुगमनाद्यशौचं ॥ ८
ब्राह्मणश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य सचेतस्नानादि-
स्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥
क्षत्रियश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥
तैश्वश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥ शूद्र-
श्रवानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामश्रुतेन दिन-
त्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रमादात् शूद्रश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाह-
नादिस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥
अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नान-
घृतप्राशनाभ्या मद्यः शौचं ॥
लोभेन मजातीयदाहं स्वस्वजात्युक्ताशौचं ॥

अमजातीयश्रवदहनवहनस्पर्शैः श्रवजात्युक्ताशौचं ॥
ब्रह्मादमन्वन्दिदाहकविप्रादिस्तद्गृहवासै त्रिगणं ।
अशौचिकुलान्नभोजने तत्तन्याशौचं ॥ अशौ-
चान्नभोजने विना तद्गृहवासैऽहोरात्रं ॥
विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलाद्यैश्चे-
नापि दाहे त्रिगणं ॥

चिताधूमसेने स्नानात् शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः ।
“असपिण्डे द्विज प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धवत् ।
विशुध्यति त्रिगणं मातृगणाश्च बान्धवान् ॥
यदन्नमर्त्तं तथा तु दण्डाहेनेव शुध्यति ।
अनदन्नमर्त्तं स च तस्मिन् गृहे वसेत् ॥
अनगम्येच्छया प्रेतं जातिमजातिमेव वा ।
स्वात्वा सचेत् सपिण्डं हतं प्राश्य विशुध्यति” ॥)

शूद्रे मृतोऽस्थिमञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्दण्डं गत्वा-
श्रुतिपातेन विप्रस्य त्रिगणं ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपा-
तेनऽहोरात्रं ॥
शूद्रे मृतोऽस्थिमञ्चयनकालादृद्ध मासाभ्यन्तरे तद्-
दण्डंऽश्रुपातेन विप्रस्याहोरात्रं सचेतस्नानञ्च ॥
अस्थिसञ्चयनात् पूर्व विप्रदण्डे रोदने विप्रस्य
एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्रवैश्ययोर्दण्डे रोदने विप्रस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥
शूद्रस्त सर्वत्र रोदने नक्तेन शुद्धिः ॥
नृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनं हितविलापमात्रे
ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥

अस्थिसञ्चयनकालेन पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतु-
र्थाहः । क्षत्रियस्य घटाहः । वैश्यस्य अष्टमाहः ।
शूद्रस्य दशमाहः ॥ अशौचं सर्वेषां द्विती-
दाहः ॥

पूर्णाशौचमरणे ब्राह्मणस्य अर्थाहोऽसृष्टयता-
निरात् ॥ क्षत्रियस्य षष्ठदिने । वैश्यस्य अष्टम-
दिने । शूद्रस्य दशमदिनेऽसृष्टयतानिरात् ॥
सर्वस्य खगलाशौचे त्रिभागकालेनासृष्टयतानि-
रृत्तिः ।

अशम

अतीतेऽशौचे सचेतस्नानेनासृष्टयतानिरृत्तिः ॥
जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यत्वा नास्ति ॥
पत्न्योत्पत्तौ स्नानात् पूर्वं पितृविभाट्टाणाञ्चासृ-
ष्टत्वं ॥

सूतिकास्पर्शे पितृविभाट्टाणाञ्च सूतिकातुल्य-
कालासृष्टत्वं । अन्येषां स्नानमात्रं ॥
कन्यापत्नयोर्जनने मातृदण्डरात्रमसृष्टत्वं ॥
कन्यापत्नयोर्जनने श्रद्धायास्त्रयोदशरात्रमसृष्टत्वं ॥

अथ जताशौचं ॥ ९
नाभेरुद्धमधोवा रुधिरस्त्रवे सन्ध्यावन्दनाद्यति-
रिक्तकर्मण्येकाहः ॥
दन्तरक्तस्त्रवे सर्वत्र कर्मण्येकाहः ॥

अथ रजस्वलाशौचं ॥ १०
तत्र प्रथमदिनावधि त्रिगणमशौचं ॥ त्रिरात्रात्
परं सप्तदशाहपर्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचाभावः ॥
अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं ॥
ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्वाहाशौचं ॥
ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने त्रिगणाशौचं ॥

रजस्वला चतुर्थोऽह्नि भट्टसेवनादिलौकिककर्मणि
शुद्धा । पञ्चमेऽह्नि देवपैत्रकर्मणोः शुद्धा ॥
("शुद्धाभर्त्तुं चतुर्थोऽह्नि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।
देवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति" ॥
इति शुद्धित्वे ।)

रजस्वलाया अशौचमध्ये सूतिकास्पर्शे अन्यज-
जातिस्पर्शे च त्रिगणोपवासेन शुद्धिः ॥ उप-
वासस्तु अशौचात् परं करणीयः ॥
भट्टपूरकपिण्डदानकाले यदि रजस्वला भवति
तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्वात्वा पूरकं दद्यात्
किन्तु शुद्धाशौचदिनासत्त्वश्राव्यं विधिः ।
तत्सत्त्वं तु शुद्धया भूत्वा देयं ॥
आब्धिकप्राङ्कालेऽपत्न्यभार्या यदि रजस्वला
भवति तदा पञ्चमेऽह्नि तच्छ्राद्धं कुर्यात् ॥

("न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणां ।
रेन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा" ॥
विद्यागण्युक्तम् । "अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि,
न व्रतिना व्रते, न सत्रिणां सत्रे" । इति ॥)

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥
अशमः, पुं, पूर्वतः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं ॥
अशमकदली, स्त्री, (अशमा इव कदलीफलं यस्याः) ।
कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
गुणपर्यायो काशुकदलीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
अशमकतुः, स्त्री, (अशमेव कतुरस्याः) । क्षुद्रपाषाण-
भेदादत्तः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अशमगर्भः, पुं, (अशमेव गर्भो यस्य) । हरिश्मिः ।
मरुतः । इत्यमरः ॥

अशमगर्भजं, की, (अशमो गर्भाज्जायते इति) । अशम-
गर्भ + जन् + ड) मरुतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाप्ना इति भाषा ॥ (ए, पाषाणजो वज्रः ।)
अशमः, पुं, (अशमानं पाषाणं इति भिनत्तीति) । अशम

अश्रम

+ हन् + टक् ।) पाषाणभेदशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हाधाजुडी इति भाषा ॥ अश्रमभेदशब्देऽस्य पर्यायशुभौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्रमजं, स्त्री, (अश्रमः प्रस्तगाख्यायते इति । अश्रमन् + जन + ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं इति राजनिर्घण्टः ॥

("अश्रमोऽभिर्बन्धतः क्षत्रमश्रमो लोहमुत्थितम् । तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वाम् योनिषु शास्यति ॥" इति मनुः ॥ शिलाजत्वर्थे वैद्यकचक्रपागिसंयुहस्याश्रमरीरोगचिकित्सायां वरुणघृते यथा ॥ 'अमृता चाश्रमजं देयं' ॥)

अश्रमजतुकं, स्त्री, (अश्रमजतु + स्वार्थे कन् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य विशेषविवरणं ज्ञेयं ॥)

अश्रमदारणः, पुं, (अश्रमानं दारयतीति । अश्रम + दृ + शिच् + ल्युट् ।) टङ्कः । पाषाणविदारणास्त्रं । इति जटाधरः ॥ टोकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्रमन्तं, स्त्री, (अश्रमनः प्रस्तगस्यापि अन्तो भवत्यत्र । प्रकम्भादिरयं ।) चुल्ली । अश्रुभं । मरणं । अनवधिः । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (ए, धर्मात् मरुत्वत्वां जातः स्वनामख्यातो मरुद्वेदः । तथा च हरिवंशे ।

"मरुत्वतो मरुत्वन्तो देवानजनयत्प्रतान् ।"

"अश्रमन्तं चित्रमश्रमश्च तथा निष्कृषितं नृपं ॥")

अश्रमन्तकं, स्त्री, (अश्रमन्त + स्वार्थे कन् ।) चुल्ली । मल्लिकाच्छादनं । टीपाधारमच्छादनं । इति मेदिनी ॥ सेज आंधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्रमन्तकः, पुं, अश्रमन्त + कन् ।) टण्डविशेषः । अश्रमकुचाइ इतिभाषा । तत्पर्यायः । अश्रमोटकः २ । इति रत्नमाला ॥ दत्तविशेषः । आबुटा इति पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । इन्द्रकः २ कुमाली ३ अश्रमपत्रः ४ अश्रमत्वक् ५ शीलपत्रः ६ यमलपत्रकः ७ अश्रमगुणाः । मधुरता कषायत्वं । मृगशतलत्वं । पित्तप्रमेहविदाहटण्णाविषमज्वरविषात्तिच्छर्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रमपथं, स्त्री, (अश्रमनः पथमिव ।) शूलियं । शूलजनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्रमभानं, स्त्री, (अश्रमेव भाजयति चूर्णितं करोति । भजचूर्णेने । भज + शिच् + अण् ।) एषोडशदित्यात् जस्य लत्वम् ।) द्रव्यचूर्णाद्यलौहादिपात्रं । तत्पर्यायः । लौहभागटं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ह्यामानदिस्ता इति भाषा ॥

अश्रमभित्, [द्,] पं, (अश्रमानं भिनत्तीति । अश्रम + भिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदी दत्तः । इति रत्नमाला ॥ प्रस्तरभेदके चि ॥

अश्रमभेदः, पुं, (अश्रमनो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाणभेदी दत्तः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः । "अश्रमभेदो हिमस्निक्तः कषायो वस्तिशोधनः । भेदने हन्ति दोषाशीर्गुण्णलक्ष्णमहृद्भुजः ॥ योनिरोगान् प्रमेहान्श्च स्त्रीहृत्प्रलम्बानि च ॥" इति भावप्रकाशः ॥ "हरखो विजप्रश्च गोक्षरं दृहतीदयं ।

अश्रम

अश्रमभेदस्तथावित्थ एनम्भुनः कृतः पृथतः ॥ गगणतैलहिङ्गाद्यो यवतामः समैन्धव । स्तनकण्टकटीमेदुहृदयोत्ययथा भयेत् ॥ इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्रमयोनिः, पुं, (अश्रमा योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) मरुकतमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्रमः, त्रि, (अश्रमनोऽयमिति । अश्रम + म् ।) प्रस्तगसम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुगिया इति भाषा ।

अश्रमरी, स्त्री, (अश्रमानं गति ददाति या । अश्रमन् + ग + क + गौगदित्वात् ङीप् ।) मूत्रलक्ष्मणो हि मूत्रदारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।) मूत्रलक्ष्मणः । पातरी इति भाषा । यथा । अयाश्रमर्याधिकारः । अत्राश्रमर्याः सन्निहृत्निदानं मङ्गाश्चाह ।

"वातपित्तकफेस्तिखस्रतुर्थां शुक्रजा मना ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्रमर्याः स्युरभोपमाः ॥

श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मसमवायिकाश्रयाः । शुक्रजा विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकाश्रयात् । अन्ये तु शुक्राश्रमर्यामपि कफकाश्रयात् मिच्छन्ति । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमोपमास्थिकित्वा विना ॥ * ॥ सम्याप्तिमाह ।

"विशोधयेदस्तिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्रमर्युपजायते तु

क्रमेण पित्तं चैव शोचना गो ॥

पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा शोधमुपनयेत् यदा तदा अश्रमरी क्रमेण क्रमशो वृद्धमाना । यथा गोः पित्तं शोचनेनेत्यन्वयः ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।

"नैकदोषाश्रयाः सर्वा अश्रयाः पूर्व्वरूपं ।

वस्याश्रानं तदासन्नदेशेषु परिताऽस्तिकम् ॥

मूत्रे वस्तिमगन्धत्वं मूत्रलक्षणं ज्वरोऽस्तिकम् ॥

वस्तः वृगलकः * ॥ सामान्यलक्षणमाह ।

"सामान्यलिङ्गं कृदाभिसेवनेवस्तिमूर्द्धम् ।

विशोर्णधामं नृवं न्यात् तथा मार्गनिरोधने ॥

तद्वापायात् मूत्रं मेत्तच्छं गोमदकोपम ।

तत्संज्ञोभात् क्षतं सास्त्रमायासाचातिरुग्भवेत् ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेर्धोदेशः । विशोर्णधामं सविच्छेदधार । तथा अश्रमर्या । मार्गः मूत्रवाहिस्रोतः । तद्वापायात् कृदाचिदायुना अश्रमर्या मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । मूत्रं मेत्तु मूत्रयेत् । गोमदकोपमं गोमदको मणिः किञ्चिन्नोहितस्तद्वर्णः । तत्संज्ञोभात् तस्या अश्रमर्याः सञ्ज्ञात् ।

धर्मगेन मूत्रवत्स्रोतसि क्षते जाते सामं मरुत्तं मेत्तु । आयासात् प्रवाहनादिजनितान् ॥ * ॥

वातोल्यगामाह ।

"तत्र वाताद्गुणं त्याज्यां दन्तान् ग्वायति यपते ।

मृदाति मेहनं नाभि पीडयत्यपि मृदकान् ॥

सानिनं मृच्छति शकलमृद्धमिति विन्दुशः ।

श्यावाकणाश्रमरी चान्य स्याच्छिवा करटकेशिभः ॥

सङ्कणन् आसनात् कुर्वन् नाभिदेशे पीडयति ।

अश्रम

शकलं पुरीषं सानिनं मृच्छति । मृद्धमूर्ध्वारं । विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावेत्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अश्रमा किञ्चिदस्ता । एवं चाश्रमर्या वर्णाकारकथनं आह्वयागा प्रवृत्तसंवादिपास्तप्रामाण्यस्यापनार्थमाह । चिताकण्टकमिव वदरीबीजवत् क्षुद्राङ्गुर्वेष्टिता * ॥ पिचोल्यागामाह ।

"पित्तं दहते वस्तिः पच्यमान इवोद्यवान् ।

भस्मातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सितमश्रमरी ॥

दहते साक्षादपिनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः ।

पच्यमान इव क्षारगेव । उद्यवान् उष्णस्पर्शः ॥ * ॥

कफोल्यगामाह ।

"वस्तिर्निस्तद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।

अश्रमरी महती श्लेष्मा मधुवर्णाथवा सितः ॥

महती कुक्कुटागठुल्या । मधुवर्णा ईषत्यङ्गुलशुक्ला ॥

"गता भवन्ति बालाना तथामेव हि भूयसा ।

आश्रयोपचयात्प्रत्वात् यद्वाहाहृदगे मुखः ॥

गताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्वा

गवाश्रमर्या विशुधतः श्लेष्मसमवायिकाश्रयाः । बाला-

स्तु विशुधतस्तद्भिन्नानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च

मुश्रुतेन । प्रायेणता अश्रमर्या दिवास्वप्नसमश

नाध्यश्रमस्त्रिभूतगुरुमधुदाहारप्रियत्वात् विशेष

धया बालाना भवन्तीति । भूयः पदोपादानात्

महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तथामेव

बालानामेव । यद्वाहाहृदगे मुखः यद्वाणं निष्का-

सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहृदगं पाचनार्दिपूर्व्वकं

निष्कासनं तत्र मुखः मुखदाः । तत्र हेतुमाह ।

आश्रयोपचयात्प्रत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्यो-

पचयः स्थीन्यं तस्यात्प्रत्वात् ॥ * ॥ शुक्राश्रमरीमाह ।

"शुक्राश्रमरी तु महता जायते शुक्रधारणात् ॥

अययानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः ।

तेन महतामेव न तु बालाना । तथा वक्ष्यमाणा-

सम्याप्तिरसम्भवात् । न तु शुक्राभावा वाच्यः ।

शुक्रधारणात् वेगात् अश्रमानस्य शुक्रस्य धार-

णात् ॥ * ॥ शुक्राश्रमर्याः सम्याप्तिमाह ।

"स्थानाक्षतमसुक्तं हि मुख्याश्रमर्याऽपिनिः ।

शोधययपमं हृत्य शुकं तच्छुक्रमश्रमरी ॥

अपिनिः मयुनवेगेन स्थानाक्षतं । अमुक्तं मयुन

वेगधारणेन धृतं शुकं । मुख्याश्रमरीः मृदुसहितयोः ।

मृदुशुधगायोऽन्तरं इति सुश्रुतवचनात् । तेन

मृदुशुधगामध्यगतवस्तिमुखं उपमं हृत्य शुकं हृत्य

शुकीकृत्य शोधयति । तच्छुक्रमश्रमरी तथाभूतं शुक्रमेवा-

श्रमरी ॥ * ॥ अस्या लक्षणमाह ।

"वस्तिरशुभ्रतच्छुक्रत्वमुख्यश्रमर्याकारिणी ।

तस्यामृत्यन्नमात्रायां शुकमेति विनीयते ॥

पीडितं त्ववकाशोऽस्तिमश्रमर्यव च चर्करा ॥

तस्या शुक्राश्रमर्या । उत्यन्नमात्रायां यदा सा कथ

मपि विनीयते विषयं याति तदा शुकं गति

मूत्रमार्गात् प्रवर्त्तते । पीडितं त्ववकाशोऽस्तिन्

तुशब्दोऽवधारणः । तेन अस्तिमश्रमर्या अवकाशे

स्थाने मृदुशुधगायोऽन्तरे पीडितं सति सा

विधीयते अन्तर्ज्ञाना भवति ॥ अथस्याभेदादशरी शर्करा सिकता भवतीत्याह ॥ अथमर्थे च शर्करा चक्रात् सिकता च भवति ॥ शर्करासिकतयोश्च भेदे महत्वान्पत्वाभ्या बोद्धव्यः ॥ कथं अशरी शर्करा भवतीत्याह ॥ सा भिन्नमूर्त्तिर्वीतन शर्करेणभिधीयते ॥ सा अशरी ॥ शर्करायाः पात-मवगोधश्च सहेतुकमाह ॥

“अशरी वायुना भिन्ना सा तस्मिन्नूलोमगे । निरेति सहस्रमूत्रेण प्रतिशोमे विबध्यते । मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा मक्ता कुर्यादपद्रवान्” ॥ सा अशरी । तस्मिन् वायौ । अन्तर्ज्ञाने मूत्र-स्रोतःसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा निरेति पतति । प्रतिशोमेगे उद्धप्रवृत्ते वायौ विबध्यते । तदा मूत्रस्रोतः श्रिता मक्ता लघ्ना स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्यात् । तानेवोपद्रवानाह ॥ “दौर्बल्ये सदने काश्ये कुक्षिशूलमथारुचिं । पाण्डुत्वमुष्णवातश्च हृत्पीडनं वरिभं” ॥ दौर्बल्यमिन्द्रियाणां । सदने अवसन्नत्वं । का-श्ये मङ्गला । उदरे कटेशे शूलं । उपद्रवानं मूत्रा-घातविशेषं ॥ * ॥ अशरी शर्करा सिकताना मण्डिताह ॥

“प्रसूननाभिरुधयां बद्धमूत्रं रुजाश्रितं । अशरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता” ॥ शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वयं ॥ * ॥ अथशर्मथ्याश्चिकित्सा । “शुगटाशिमस्यपाषाणभिरुग्वरुणागोक्षुः । अमयाग्वधफलः क्षाद्यं ह्रस्वा विचक्षणाः । रामटलाग्वलयगचूर्णे क्षिप्वा पिबेन्नरः । अशरी मूत्रकृच्छ्रश्च नाशमायाति निश्चितं ॥ क्षाद्यः शुगटादिनामाशं दीपन पाचनं परं । हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कण्ठरुग्दमेपुत्रं” ॥ रुक्मण्डं ।

शुगटादिक्षाद्यः ॥ * ॥ “एनापकुल्यामथकाशमद-कौन्तीश्वदृष्टाहधकोरुवृकेः । श्रितं पिबेदशमजगप्रगाढं मशकं मूत्रगदेऽशमोधं” ॥ उरुवृकं उरुगन्तस्यात्र मूलं । मूत्रगदे मूत्रकृच्छ्रे । एलादिक्षाद्यः ॥ * ॥ “कुशागडकरमं हिङ्गुयवदारयुतं पिबेत् । वस्त्रो मेद्रे शूलयुक्ते अशरीशर्कराश्रयेत्” ॥ * ॥ “वरुणत्वक्शिलाभद्रशुगटोमोक्षकैः कृतः । कषायक्षारसंयुक्तः शर्करा पातयत्यधः” ॥ क्षारो यवक्षारः ॥ * ॥ “त्रिकण्टकस्य वीजाणां चूर्णे मात्तिकसंयुतः । अवीक्षीरेण सप्ताह्वादशमीभाशनं पिबेत्” ॥ अवीर्मेधी ॥ * ॥ “वरुणत्वक्कषायस्त् पीतो गुडसमन्वितः । अशरी पातयत्याशु वस्त्रिशूलश्च नाशयेत्” ॥ * ॥ “क्षाद्यो वरुणमूलस्य तस्य कल्केन संयुतः । शिद्युमूलस्य च क्षाद्यः कटुष्याश्रमरी हरेत्” ॥ * ॥ “शुद्धवैरयवक्षारपथ्याकान्पीयकान्पितः ।

दधिमण्डो भिनन्द्यामशरीमाशु पानतः” ॥ शुद्धवैरं नागं” ॥ * ॥ “नो जग्धक्षमिभर्धनं सुतरुणं क्षिग्धं शुचिस्थानजं घसे पुण्यनिर्भित्ते वरुणकं क्षिप्वा तुलां याहयेत् । संयुक्त्याश्च चतुर्गुणाभ्यपि पचेत् पादावशेषं जलं तत्तुल्येन गुडेन व दृढतरे भागे पचेत्तत् पुनः ॥ जाल्वेवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेघां पलं शुगटोर्वारुकावीजगोक्षुःकणापाषाणभिच्छीतला । कुशागडचपृषाक्षवीजकुनटीवास्तकशोभाञ्जनं द्राक्षागिरिजाभयाक्षमिहृतांचूर्णोक्षितानाङ्गिपेत् ॥ पथ्याशो प्रतिवासं गुडमसु योऽुत्तप्रमाणं नरः खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्रयः पतन्ति द्रुतं” ॥ एर्वारुकावीजं कर्कटीवीजं । पाषाणभित् हाथा-कोडीति लोके । शीतला नीलदूर्वा । तथाच । “नीलदूर्वां स्मृता शस्यं श्राद्धं हरितं तथा । शतपल्वां शीतकूम्भी शीतला वामनी तथा” ॥ इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुनटी धान्यकं । गिरिजं शिलाजतु । क्षमिहृत् विडङ्गं । वरुणा-दिगुडः ॥ * ॥ “मञ्जिष्ठा चापथं वीजं जीरकः शतपथिका । धात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥ एतथा समभागानां चूर्णं टङ्गमितं नरः । भक्षयेन्मधुना साङ्गे पतेत्तस्याशरी भ्रवं” ॥ * ॥ “पलद्वयमिते कोषो कुलस्यस्य प्रते तु यः । लवणं शरपङ्कस्य साङ्गमाधदयोन्मितं ॥ क्षिप्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममशरी । शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा” ॥ इत्यशर्मथ्याधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या निरुक्तिमाह भोजः । “तुल्यतामशमना याति तस्मात्तामशरीं विदुः” । इति साधवकृतकविनिश्चयस्यान्यतमटीकाकृतोक्तं ॥ “पित्माहकदोषेण अथवा मूत्रमोधनान् । अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाशरीगदः ॥ मूत्राविद्यो च पित्तमै मुक्तं कुरुते यदि । मूत्रेण सहितं युक्तं अथैतं गर्भसम्भवं ॥ पञ्चजस्य स्वदेहस्य स च तत्र प्रजायते । मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिषु ॥ सोऽप्यसाधो मूत्रगदस्यान्याद्भवति मानुषे । तारुण्ये चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥ विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा । शुक्रश्च प्रवृत्तस्य स्त्रीशुक्रं विचिनोति च ॥ एतश्च मेहने वासः वातेन शोणितश्च तत् । हयं दत्तं प्रपद्यते मूत्रदागं रुगादि च ॥ तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना । अगहसन्धिस्रिता याति शर्करा शस्त्रसाध्यका ॥ अथैव वक्ष्यामि भैषज्यं श्रुत्वा पुत्र ! महामते” ॥ अस्याश्चिकित्सा यथा ॥ “शुगटीगोक्षुःकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा । क्षाद्यो गुडयवक्षारयुतश्चाशमिनाशनः ॥ १ ॥ गोक्षुःकस्य वीजाणां प्रातुमात्तिकसंयुतं । चूर्णे मात्तिकधदग्धेन पानश्चाशमरिपातनं” ॥ २ ॥ अस्या पथ्यानि यथा ॥

“पुराणयष्टिकाशालिरक्तयङ्गुलकास्तथा । श्यामाकः कोद्रवोदाणो मर्कटीटणाधान्यकं ॥ कुलस्ययवगोधूमस्तथाचैवाङ्गी भिषक् । वातघ्नाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिणां ॥ कौष्ठाद्यानि च मांसानि पथ्यान्यश्रमिनाशने” ॥ इति हारीतः ॥ “विशोधयेदस्तिगतन्तु शुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कर्फं वा । यदा तदाश्रम्येपजायते तु क्रमेण पित्तैस्त्रिव रोजना गोः ॥ कदम्बपुष्पाक्षतिरश्रमतुल्या स्रक्षणा त्रिपुष्ट्याप्यथवापि नृदी । मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रज्जा मूत्रं रजां तस्य करोति वस्त्रो ॥ ससीवनीमेहनवस्त्रिशूलं विश्रीर्गंधारश्च करोति मूत्रं । यद्वाति मेद्रे स तु वेदनार्त्ता मुहुः शक्तमूत्रमिति मेहते च ॥ क्षोभात् क्षतं मूत्रयतीह सास्त्रक तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ॥ यथाशरी मारुतभिन्नमूर्त्तिः स्याच्छर्करामूत्रपयात् क्षमन्ती” ॥ * ॥ चिकित्सा यथा ॥ * ॥ “क्रिया हितता त्वशरिशर्कराभ्यां कृच्छ्रे तथैवेह कफानिशाभ्यां । कार्याशरीभेदनपातनाय विशेषयुक्तं श्रुत्वा कर्मसिद्धं ॥ पाषाणभेदं लघुकं श्वदंष्ट्रा-पाठाभयाद्योषशठीनिकुम्भाः । हिंसीखरं श्वासितिमागकाभ्या-मेर्वारुकाणां त्रिषुस्य वीजं ॥ उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसान्ना स्याद् द्वे वृहत्तौ हृषवा वचा च । चूर्णे पिबेदशमभिभेदि पक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणतैः ॥ १ ॥ शियोस्तु यूषो मृदुमूलकल्पा-दिल्वप्रमाणादुद्धततं लभ्येत् । शीतोऽशमिभ्यादधिभगडयुक्तं पयः प्रकामं लवणो न युक्तः ॥ २ ॥ जलेन शोभाञ्जनमूलकल्कः श्रुतो हितश्चाशमिशर्कराभ्यां ॥ ३ ॥ पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन हयेन वा शीघ्रजयेन यायात् । ते शर्करा प्रचयतेऽशरी तु शाम्येन्नचेच्छल्यविदुद्धरेतां” ॥ ४ ॥ अस्यां वर्जनीयान्याह । व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष्य-पिष्टान्नवातार्ककरथवायान् । खर्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्बु विषं कषायश्च रसं भजेन्न” ॥ इति च चरकः ॥ चतस्रोऽशर्मथो भवन्ति । श्लेष्मणा वातेन पित्तेन

शुक्रोऽथ वेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्याकारिणाः प्रकृपितः श्लेषामूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्रुतीं जनयति । तासां पूर्व्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशोभोष्कश्रेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तिगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

“यथासं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलं । पूर्व्वरूपेऽग्रमनः कृच्छ्रान्मूत्रं रजति मानवः” ॥ अथ ज्ञातासु नाभि-वस्ति-सेवनी-मेहनेखन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सहाधिर-मूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं सक्तिकतं विरहजति धावन-लङ्घन-प्लवन-पृष्-याना-ध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेषामश्रुती श्लेषालमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुप-लिप्याधः परिहृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्तो-तो विरुगाडि तस्य मूत्रप्रतिघातादाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिगुरुः शीतस्त्व भवति । अश्रुती चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटागडप्रतीकाशा मधुकृष्णवर्णा वा भवति तां श्लेषिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तपृक्तु श्लेषा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-हृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्तोतो निरुगाडि तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते चूच्यते दह्यते पच्यते इव वस्तिरुष्णावातस्त्व भवति । अश्रुती चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भस्मातकास्थिप्रतिमा मधु-वर्णा वा भवति तां पित्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तु श्लेषा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-हृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्तोतो निरुगाडि तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीडमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेदुं मृदाति वायुं स्पृशति विघ्नार्जते विदहति वात-मूत्रपुगीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्रुती चात्र श्यामा परुषा विषमा खगा कटम्ब-पुष्पवत् कण्टकाक्षिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्तिस्त्रोऽग्रमर्था दिवास्वप्न-समशानाध्यशन-श्रीत-स्निग्ध-गुरु-मधुगन्हागप्रियत्वादिश्रेष्ठेण बा-लानां भवन्ति तेषामेवाल्पवस्तिक्तायत्वादनुपचित-मांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ मह-तान्तु शुक्राश्रुती शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभि-घातादतिमैथुनाद्वा शुक्रश्च तिलमनिर्गच्छद्विमार्ग-गमनादनिर्गोभितः संयच्छ मेदुंरुषगयोगन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोधयति सा मूत्रमार्गमा-द्ययति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां रुषणयोश्च श्वयथु-मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-लयमापद्यते तां शुक्राश्रुतीमिति विद्यात् ॥

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

“अश्रुती दाहयो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

शौधैस्तदगः साध्यः प्रहृदच्छेदमर्हति ॥

तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु कृच्छ्रादिक्लम इध्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेरुलान्नाशेषतः ॥

दृतेः क्षात्रेः कषायैश्च स्त्रीः सोत्तमवस्तिभिः ।

यदि नोपश्रमं गच्छेत् द्वेदन्तत्रोत्तमो विधिः ॥

कुशलस्यापि वेदस्य यतः सिद्धिर्हिहाभवा ।

उपक्रमो जद्यन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥

अक्रियायां ध्रुवा मृत्युः क्रियाया संशयो भवेत् । तस्मादापृच्छ कर्त्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा” ॥

अथ गोगान्धितमुपस्निग्धमपकृतदोषमीषत् क-श्रितमभ्यक्तस्निग्धश्रीमं भुक्तवन्तं कृतबलिमङ्गल-स्वस्तिवाचनमयोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपक-ल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो बलवन्तमविश्रव-माजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य परुषश्च तस्योत्प्रे-निघ्नपूर्व्वकायमुत्तनमन्नतकटीकं वस्त्रधारकोप-विद्यं सङ्गृहितजानुकूर्पर्मितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकेर्वा ततः स्वभक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वे विरुद्य मृष्टिनावपीडयेदधोनाभेयाव दशमर्थधः प्रपञ्चेति । ततः स्नेहाभ्यक्ते क्लृप्तनखे वातहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रतिधायानुसे-वनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्या पायुमेदुान्तरमानोय निर्यालीकमनायतमविषमश्च वस्ति मन्निवेश्य मृश-मुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथाराशिशिवोन्नतं शूल्यं भवति ॥

“सचेदृष्टहीतशूल्ये तु विरुतात्तो विचेतनः ।

हृतवस्त्रम्भीर्षश्च निर्व्विकारो मृतोपमः ॥

न तस्य निर्हरेच्छूल्यं निर्हरेत् म्रियेत सः ।

विना स्वतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुतः ॥

“अयोग्यः अन्नगापिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अश्रुतीं विनिहन्त्यासु मूत्रकृच्छ्रं दारुणं ॥”

॥ * ॥ लौहप्रयोगः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारमंग्रहः ॥)

अश्रुतीः, प, (अश्रुतीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति । अश्रुती + हन् + टक्) । वरुणरुद्रः । इति त्रिकाश्रुतीः ॥

अश्रुतीः, प, (अश्रुतीं रजति । अश्रुती + रज् + अच्) । धान्यविशेषः । इति गत्वमाला ॥ दे धान इति ख्यातः ।

“वरुणः कफवातज्ञो भेदी चोष्णोऽश्रुतीः” ।

इति वैद्यकद्रव्यगुणाः ॥)

अश्रुतीः, प, (अश्रुतीः सारः) । लौहः । इत्यमरः ॥ (“प्राणाः सत्वमश्रुतीः कठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” । इति साहित्यदर्पणे) ।

अश्रुतीः, प, (अश्रुती + रज्) । अश्रुतीरोगः ॥ इत्युणादिकोषः ॥

अश्रुतीः, स्त्री, (अश्रुतीः उत्तिष्ठति यत् । उत् + स्या + क्) । शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रुती, स्त्री, (अश्रुती व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश्रु + रक्) । नेत्रजलं । इत्युणादिकोषः ॥

(“तामप्यश्रुतीं नवजलमयं मोक्षयिष्यत्यवश्यं” ।

इति मेघदूते ॥

“सखीभिर्गोत्रमीक्षितामिमाम्” । इति कु-मारो ॥ गङ्गा । इत्यमरटीका ॥

अश्रुतीः, त्रि, (न अश्रुतीः । नश्रुतीरुषः) । अश्रुतीः । यथा देवलः ।

“प्रवृत्तयो धर्मकार्येषु तथा अश्रुतीदाहता ।

नास्ति अश्रुतीधानस्य धर्मकार्ये प्रयोजनं” ॥

इति आश्रुतीत्त्वं ॥

अश्रुती, स्त्री, (न अश्रुती । नश्रुतीरुषः) । शास्त्रार्थे अश्रुतीप्रत्ययः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रुतीया च यत् ।

तद्वरुण्यमुगलस्य मुदस्य दुष्कृतात्मनः” ॥

इति आश्रुतीत्त्वं ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा अतौ,—

“कामः सङ्गो विचिकित्सा अश्रुतीः अश्रुती

वृत्तिर्भीर्भीर्गिद्येत् सर्वं मन एव” ॥

“अश्रुतीया च यदसं तत्तामसमुदाहृतम्” ॥

इति गीतायाम् ।)

अश्रुती, त्रि, अश्रुतीर्ह । आदरायोग्यं । शास्त्रार्था-दृष्टप्रत्यययोग्यं । अतु शब्दपूर्व्वकं धाधातोर्यप्रत्यये पश्चात्प्रसमासेन निष्पन्नं ॥ (“किमनेनाश्रुतीय-याधवचनप्रत्ययमात्रपरिहृतीतेनारुजेन” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अश्रुती, प, स्त्री, (अश्रुतीं पिबति यः । अश्रुती + पा + ड) । दाहकः । इत्यमरः ॥

अश्रुतीभोजी, [न्] त्रि, (न अश्रुतीभोजी । नश्रुती-परुषः) । आश्रुतीभक्षकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि अश्रुतीभोजीत्यस्य सति भोजने अश्रुतीमेव भुङ्क्ते न आश्रुतीमिति न नियमः । तथात्वे व्रतणोप-स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्रुती, [न्] प, (अश्रुतीमस्यस्य । अश्रुती + इन) । आश्रुतीपक्ष्याश्रुतीः । यथा मनुः ।

“नाद्यात् अश्रुती पक्षां विद्वानश्रुतीभो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादृत्तावैकगान्त्रिकं” ॥

अश्रुतीः । आश्रुतीपक्ष्याश्रुतीः । इत्यादिना चार्गन्तत्त्वं ॥

अश्रुती, प, (न अश्रुतीः । नश्रुतीमासः) । आश्रुती-नक्षत्रं । आश्रुतीयोग्यपक्षाणां । यथा । अश्रुतीका-श्रुती,—

“पितृर्गणं च या कन्या गजः पश्यत्यमंस्कता ।

भृगुहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या रुषणी स्मृता ॥

यन्तु ता वदयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्रुतीमपाङ्गेयं तं विद्यादृषणीपति” ॥

इत्युदाहृतत्त्वं ॥

अश्रुती, स्त्री, (अश्रुतीमानं आश्रुतीमज । नश्रुती-मासः) । अश्रुतीगन्तं । नित्यं । इत्यमरः ॥ अश्रुती-हिते त्रि ॥

अश्रुती, त्रि, अश्रुतीरुषः । यथा । “अश्रुतीरुष-पाटपूतं सनाविर्भूतभुरिस्तवा अश्रुतीरुषस्युषो-विघ्नितनवस्वर्गक्रियाकलिना । पूर्व्वं गाधिसुतेन साभिघटिता मुक्तां मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-कूलवर्त्मान्गिलान्दोर्लंगखलदिवि” ॥ इति नैषधे

१ स्वर्गः ॥

अश्रुती, स्त्री, (अश्रुती अश्रुती वा । अश्रुती भोजने अश्रुती-याप्तौ वा । आश्रुतीयते प्राहारार्थम् । आश्रुती-अश्रुतीभ्यां ऋषस्त्विति इगु स च डित् डित्वात् टिलोप आडो ऋषस्त्विति) । अश्रुतीः कोणः । इति

ऋषस्त्विति ॥

अश्रुतीरुषभागः । इत्यमरः ॥

("हस्तस्य हन्तुः कुलिशं कुण्डिताश्रीव लप्यते" । इति कुमारे ।
 "वक्षो वा षष्पयद्युपः सोऽष्टाश्रिः कर्त्तव्योऽष्टाश्रिः वै वक्षः" । इति गंतरेयब्राह्मणे ।)
 अश्री, स्त्री, अश्रिः । अश्राटिग्रभागः ॥ इत्यमर-टीका ॥
 अश्रु, स्त्री, (अश्रुते नेत्रमिति । अश्रु + रुक् । अश्रु वा न अश्रति इति । न + श्रि + रुक्) अश्रुर्जलं । तत्पर्यायः । नेत्राश्रु २ रेतनं ३ अश्रं ४ अश्रं ५ अश्रु ६ वाष्पं ७ । इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यां । ("अश्रुदेहविसर्जनः पितृश्रमश्रुणि विमुच्य भावः" । इति गृध्रवंशे ।) लोचं ८ । इति अटा-धरः ॥
 अश्रुतं, त्रि, (न अश्रतं । नशतत्प्रथमः ।) अश्रुतश्रवणं ॥ अनाकर्णितं । अश्रुना इति भाषा । यथा,—
 "अतार्थस्य परित्यागात् अश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिरुद्धा चिदोषिका" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
 अश्लेषा, स्त्री, (नास्ति श्लेषो यस्याम् ।) अश्लि-
 न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनवमनक्षत्रं । अस्य रूपं । चक्राकृतिवडनक्षत्रात्मकं । इति दीपिका ॥ तस्याधिदेवता सर्पः ॥ यथा । अश्लि-यम दहृन-कमलज-श्राश्र-श्रुकाभट्टदिति-जीव फणि-पितरः । इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वं ॥ सा केतुग्रहस्य जन्मनक्षत्रं । यथा,—
 "विश्राखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं ।
 पृष्ठा पौष्णं यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्" ॥
 इति दीपिका ॥ सा च अधोमुखगणा । यथा,—
 "अश्लेषवज्रियमपिन्यविश्राखयुक्तं
 पृष्ठात्रयं श्रुतभिषा च नवाप्युडनि ।
 यतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
 विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि" ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ * तस्या मस्तकापरि उदये रात्रिलक्षणरूपं यथा,—
 "मौलिंगे भुजगभे श्वपचक्रे
 भङ्गुगच्छतिनि सप्ततारके ।
 मारकेलरसिके तुलोदयात्
 निर्दयर्जुलधिखान्तिनिमित्ताः" ॥ ३ । २४ ।
 इति कालिदासकृतमञ्जुलक्षणरूपं । तत्र ज्ञातफलं ॥
 "हृद्याटनः स्यादतिदृष्टचेताः
 कष्टप्रदश्चापि हृद्या जनानां ।
 सर्पे सदर्पी हि श्रुतार्पिताथ
 कन्दर्पसन्तप्रमना मनुष्यः" ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 अश्लेषाभवः, पुं, (अश्लेषायां भवः ।) केतुग्रहः । इति हागवली ॥
 अश्वः, पुं, (अश्रुते मार्गं व्याप्नोति । अश्रु व्याप्तौ अश्रुप्रधिलतीति क्तृन् ।) घोटकः । तत्पर्यायः । पीतिः २ पीतो ३ वीतिः ४ घोट ५ घोटकः ६ तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाभी १० वाहः ११ अश्वी १२ गन्धर्वः १३ हयः १४ सैन्यः १५

सप्ति १६ । इत्यमरः तट्टीकाच ॥
 ("अतर्तितं हभया नागा यन्नाश्रा विलयोनयः" । इति कुमारे ॥
 "गच्छन्तमुच्चलितचामरचारुमश्वम्" ॥
 इति शिशुपालबधे ॥) अश्वेन भ्रमरागुणाः । वातकोपनाङ्गुलैर्बलाप्रकारित्वं । इति राज-वल्लभः ॥ पुंजातिविशेषः । तस्य लक्षणं ।
 "काष्ठतुल्यवपुर्धृष्टो मिथाचारश्च निर्भयः ।
 दादशाङ्गुलमेदुश्च दग्दिस्त हयो मतः" ॥
 इति रतिमङ्गले ॥ (स्वनामख्यातो वृष्णिवंशी-यो नृपतिश्चित्रकस्य पुत्रः । यथा,—
 "चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।
 अश्वयीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषणौ ॥
 अग्रियनेमिगश्वश्च" इति हरिवंशे । स्वनाम-ख्यातो दानवश्च यथा महाभारते ।
 "चत्वारिंशद्वेनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥
 स्वर्भानुश्चाऽश्वपतिर्दुषपर्वो जकस्तथा" ॥)
 अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धादृत्तः । इति रत्नमाला ॥
 अश्वकर्गाः, पुं, (अश्वस्य कर्गाभिवपचमस्य ।) शाल-
 दृत्तविशेषः । लताशाल इति केचित् ॥ तत्-पर्यायः । जरुगद्रुमः २ तार्क्षप्रसवः ३ शस्यसम्भ-रगः ४ धन्यः ५ दीर्घपर्गाः ६ कुण्डिकाः ७ कौ-शिकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । तिक्तत्वं । क्षिगन्धत्वं । "उरोविस्फोटपित्तास्रकगुहृश्रिगदोषा-त्तिनाशित्वश्च" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 ("सालतालाश्वकर्गाणां परीर्वङ्गिभिराहृताम्" ॥ इति रामायणे ॥
 "अश्वकर्गाः कषायः स्याद्गणस्वेदककमीन ।
 ब्रध्नविद्रधिवाधिर्ययीनिकर्गागदान् हरेत्" ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 "विम्बीफलं साश्वकगो स्तन्यकृत् कफपित्तजित् ।
 लडुदाहृज्वरपित्तास्रकृत्कामश्वासक्षयापहृ" ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 अश्वकर्गकः, पुं, (अश्वकर्गं + स्वार्थे कन् ।) पाल-
 दृत्तः । इत्यमरः ॥
 अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक + इन् + डीप् ।) अश्विनी-
 नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाकृतिर्यस्य ।) नखी-
 नामगन्धद्रव्यं । इति रत्नमाला ॥
 अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वखुरी, (स्त्री) अपराजितालता । इति शब्द-
 माला ॥
 अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेदुनिव मूल-
 मस्या ।) स्वनामख्यातद्रव्यदृत्तविशेषः । अश्वगन्ध-
 इतिख्याता । तत्पर्यायः । हयगन्धा २ वाजि-
 गन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बल्या ५ तुरगगन्धा ६ कम्बुका ७ अश्रावरोहिक्का ८ कम्बुकाष्ठा ९ अश्व-
 रोहिक्का १० वागाहकर्गी ११ तुरगा १२ वनजा १३ वाजिनी १४ हया १५ पृच्छिदा १६ बलदा १७ पृच्छिः १८ पीवगा १९ पलाशपर्णी २० वातज्ञी २१ श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रिय-
 कर्गी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्री

२८ अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । मद्गन्धत्वं । बलशुक्रकारित्वं । वायुकाशश्वास-
 क्षयश्राजराद्याधिनाशित्वश्च । इति रत्नमाला
 राजनिर्घण्टराजवल्लभाः ॥
 "गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।
 वागाहकर्गी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी" ॥
 क्षिप्रत्युक्ते अश्ववरदास्थाने वदरीति पाठः ।
 "अश्वगन्धानिलश्लेष्मिन्प्रथोपक्षयापहा ।
 बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्ला" ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 ("यवाश्वगन्धा यष्ट्याङ्गैस्त्रिलैस्त्रोद्धर्तनं हितम् ।
 श्रुताश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरगडजीवमैः" ॥
 इति सुश्रुते ॥
 "अश्वगन्धाश्च वातज्ञी बल्या वृष्ट्या रसायनी" ॥
 इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥
 "पादकल्कोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणो पचेत् ।
 घृतं पेयं कुमाराणां पृच्छिद्वलवर्द्धनं" ॥
 * ॥ अश्वगन्धाघृतं * ॥
 इति वैद्यकचक्रपागिसंग्रहः ॥)
 अश्वगोयुगं, स्त्री, (दावश्रौ । द्वित्वे, अश्व + गोयुगच ।
 अश्वदयं । इति पाणिनिः ॥ एक योडाघोड
 इति भाषा ।
 अश्वगोष्ठं, स्त्री, (अश्वानां स्थानं । गोष्ठजादयः स्थाना
 दिषु पशुनामभ्य इति, अश्व + गोष्ठच् ।) अश्व-
 स्थानं । आस्तबन् इति आश्वीमाषा । यथा,—
 "पशुभ्यः स्थानदिषट्कं गोष्ठगोयुगवड्गवं" ॥
 इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
 अश्वयीवः, पुं, (अश्वस्य यीवाइव यीक यस्य ।
 विष्णुदेष्टारुसर्विप्रोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
 भारते ।
 "अश्वयीवश्च सूक्तश्च तुङ्गश्च महाबलः" ॥
 तत्रैव च ।
 "अश्वयीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्भृपः"
 स्वनामख्यातो वृष्णिवंशीयो नृपतिः स हि चित्र-
 कस्य पुत्रो वृष्णिनृपतेः पौत्रः । यथा हरि-
 वंशे,—
 "चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।
 अश्वयीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषणौ" ॥)
 अश्वपुत्रः, पुं, (अश्वं हन्तीति । अश्व + हन् + टक् ।
 करवीरपुष्यदृत्तः । इति रत्नमाला ॥
 अश्वतरः, पुं, स्त्री, (तनुश्वः । वक्षोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च
 तनुत्वं इति टश्च् । अश्वेनाश्वायामुल्लङ्घोऽश्वः
 अश्वत्वं च जातिः । तत्त्वहृचरितस्योक्तधम्मैस्
 तनुत्वं अन्यपठकत्वात् ।) अश्वयां गर्हभे-
 जातः पशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचम इति
 भाषा । ॥
 ("हयानश्वतगनुद्गन्तयेव सुग्भेः सुतान्" ।
 इति रामायणे ॥
 "सहृद्यं हि यो मित्रं पुनः सन्ध्यातुमिच्छति ।
 स नृथमुपगृह्णाति गर्भार्श्वतगो यथा" ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अश्वतरः, पूं, वेगसरः। नागगजविशेषः। इति मेदिनी।

(“कम्बलाश्वतरौ चापि नागकालीयकस्तथा”।
“रेगवतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ”।
इति च महाभारते ॥) गन्धर्वविशेषः। पंक्तः।
इति धरणिः ॥

अश्वत्यः, पूं, (अश्वत्यं जलमस्यास्ति। मूले सित्तात्। अर्ध-आद्यच्। अश्वत्यवत् कामकर्म्मवाते-
रितनित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन
श्रोऽपि श्यास्यतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयः
संसारवृत्तः। शास्त्रालिवटाद्यपेक्षया न श्वस्त्रिं
तिष्ठति अश्वइव तिष्ठति वा। स्या गतिनिवृत्तौ।
एषोदगादित्वात् पूर्वोत्तरपदान्ताद्योः सकाग्रयो-
स्तकागौ सुपिस्थ इति कः।) स्नानमश्यातवृत्त-
विशेषः। पिपरा इति पश्चिमदेशीयभाषा। तत्-
पर्यायः। बोधिद्रुमः २ चन्दनः ३ पिपलः ४
कुङ्कुमाशनः ५ इत्यमरः ॥ अश्वतावासः ६ च-
पत्रः ७ पवित्रकः ८ शुभदः ९ बोधिवृत्तः १०
याज्ञिकः ११ गजभक्तकः १२ श्रीमान् १३ क्षीर-
द्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्य-
प्लवः १८ सेव्यः १९ सत्वः २० शुचिद्रुमः २१ धनु-
वृत्तः २२। अश्वय गुणाः। सुमधुगन्धं। कषायत्वं।
श्रीतलत्वं। कफपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमन-
कारित्वञ्च। तत्पक्षफलस्य गुणाः। सद्यो योनि-
दोषहारित्वं। श्रीतलत्वं। अतिहृद्यत्वं। पित्तम-
क्तविषार्तिदाहच्छर्दिशोषारुचिदोषनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वत्योऽङ्गुलमृत्तन्त्रयोधानां फलानि च।
कषायमधुरास्नानि वातलानि गुरूणि च” ॥
इति चरकः ॥

अश्वत्यदेवायतनप्रधान-
बल्दीकसन्ध्यासु चतुष्पयेषु।
याम्बे सपिषे परिवर्जनीया
शृत्ते नरा मर्म्मसु ये च दृष्टाः” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अश्वत्यवन्दनकालमन्त्राः।

“अश्वत्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वार्द्धे प्रहृष्टदये।
अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अश्वत्यन्तु कदाचन ॥
(ॐ) चक्षुस्पन्दं भुजस्पन्दं तथा दुःखप्रदशर्जनं।
शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्यं प्रमयाशु मे ॥
अश्वत्यरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः।
त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं दृष्ट्वा लक्ष्मीः प्रवर्त्तते ॥
प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्यं नमोऽस्तु ते” ॥
इति स्मृत्यर्थसारे हलायुधधृतवचनं ॥ गर्हभागद-
वृत्तः। इति विश्वः ॥

“बोधिद्रुः पिपलीोऽश्वत्यश्चलपत्रो गजाशनः।
पिपलीो दुर्जरः श्रीतः पित्तक्षेपप्रणाशजित् ॥
गुरुन्तवरको रूक्तो वरुणी योनिविशोधनः” ॥॥
अथ पिपलभेदः। गजहृष्ट इति हिन्दिभाषा।
“पारिशोन्धः फलीशश्च कपिचूतः कमण्डलुः।
गर्हभाहः कन्दरालकपीतमसुपार्शकाः ॥
फलीशो दुर्जरः खिग्धः किमिमुक्तकफप्रदः।

फलेऽस्त्रमधुरो मूले कषायः स्वादमज्जकः” ॥ * ॥
अथ वेनियारिपप्यलः।

“नन्दीवृत्तोऽश्वत्यभेदः प्रगोही गजपादपः।
स्यानीवृत्तः क्षयतरुः क्षीमी च स्यादनस्पतिः ॥
नन्दीवृत्तो लघुः स्वादस्तिक्तस्तुवग् उष्णक।
कटुपाकसो ग्राही विषपित्तकफास्त्रनुत्” ॥
इति भावक्रकाशः ॥ तस्य विद्यास्वरूपत्वं यथा,—

शृषय ऊचुः।

“कथं त्वयाश्वत्यवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ।
सर्व्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ” ॥

सूत उवाच ॥

“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुर्वे न संशयः।
रुद्ररूपो वटस्तदत् पलाशो ब्रह्मरूपपृक् ॥
दर्शनस्पृशसेवासु तै वै पापहराः स्मृताः।
दुःखापह्याधिदृष्टानां विनाशकारिणो ध्रुव” ॥

शृषय ऊचुः।

“कथं वृत्तत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
यतत् कथय सर्व्वज्ञ संशयोऽत्र महान् हि नः” ॥

सूत उवाच ॥

“पार्व्वतीशिवयोर्द्वैः मृतं कुर्व्वतोः किल।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विप्रः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवीकसः।
वैतःसेकसुखभ्रंशकम्पमाना तदा कथा” ॥

पार्व्वत्युवाच ॥

“क्षमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुगतः सुखे।
तस्मान्मम सुखभ्रंशात् यथं वृत्तत्वमाप्यथ” ॥

सूत उवाच ॥

“एवं सा पार्व्वती देवी अश्वपत्तं क्रुद्धमानसा।
तस्माद्दत्तत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवुर्बोधिवटौ मनीश्वराः।
बोधिरुत्वं चार्कितिनं विभव
न संस्पृशेत्कजवाग्योगात्” ॥

इति पाद्मे उत्तमखण्डे १६० अध्यायः ॥ * ॥

शृषय ऊचुः।

“अस्पृश्यत्वं कथं ज्ञातं सूत बोधितरुः स्वयं।
स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासने” ॥

सूत उवाच ॥

“समुद्रमथनाद्यानि ग्लान्यापः सुगोत्तमाः।
अच्छुश्च कौस्तभं तेषु विष्णवे प्रददः सुगा ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपारिजनं” ॥

लक्ष्मीरुवाच ॥

“असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठा कर्निष्ठा परिगीयते।
तस्मान्ममाद्यजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥
विवाह्योदाहृतां पश्चात् रथ धम्मेः सनातनः।
तस्मात् धम्मेत्यतिक्राम न कुर्या मधुसूदन ॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः।
उहालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ॥
आमवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ क्रिज्ज।
ख्यलोष्ठौ युक्तवदना विरूपा विभ्रतीतनुं ॥
खटवारस्तनयना रूपापिपुश्रिरोरुहा।

स मुनिर्बिष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमात्मभं ॥
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धम्भैवित्।
होमधूपसुगन्धाङ्कं वेदधोबेन नादितं ॥
आश्रमं तं विनोक्त्वाथ अद्यता साश्रवीदिदं” ॥

ज्येष्ठोवाच ॥

“नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ॥
मात्रागमिभ्यो भो ब्रह्मन् नयस्वान्त्र मां भवं” ॥

उहालक उवाच ॥

“कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व मां” ॥

ज्येष्ठोवाच ॥

“वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिधीनाश्च पूजनं।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहं ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते।
पितृदेवाभ्यं यत्र तत्र नैव वसाम्यहं ॥
दानशौचे न विद्येते परद्वेषापहारिणः।
परदारयता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥
वृद्धसञ्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननं।
निरुगं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहं” ॥

सूत उवाच ॥

“इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवदनेऽभवत्।
उहालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह” ॥

उहालक उवाच ॥

“अश्वत्यवृत्तमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः अम्यतां क्षयं।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुरः” ॥

सूत उवाच ॥

“इति ता तत्र संस्थाप्य अगामोहालको मुनिः।
प्रतीक्षन्तीं चिन्तं तत्र यदा न तं ददशं सा ॥
तदा रुगेटं करुणं भर्तुंस्याग न दुःखिता।
तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवेनेऽपदगोत् ॥
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्दिप्रमानसा” ॥

लक्ष्मीरुवाच ॥

“स्वामिन मद्दृगिनी ज्येष्ठा स्वामिन्त्यागेन दुःखिता।
तामाश्रममिदं याहि कृपालो यद्यहं प्रिया” ॥

सूत उवाच ॥

“लक्ष्मी स ह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः।
आश्रमासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाश्रवीत्” ॥

विष्णुर्वाच ॥

“अश्वत्यवृत्तमासाद्य सदानक्ष्मीः खिग्धा भव।
समांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति।
अस्युद्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल” ॥
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥ * ॥

वैश्राखमासे तस्य सेचनफलं यथा,—

“वैश्राखे सिद्धयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्यरूपिणं।
चतुर्वर्गाफलवाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ॥
गण्डधमात्रतोयेन कुर्याद्याऽश्वत्यसेचनं।
सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ॥
अश्वत्यमूलं विप्रर्षे यो बध्नाति शिलादिभिः।
अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति ॥
अश्वत्यद्रुममालोक्य प्रयागं कुरते तु यः।
आयुर्द्विर्भवेत्तस्य वर्ज्जने सर्वसम्पदः ॥

यथाश्वत्थले विप्र धर्मकर्म विधीयते ।
 नृनातिरिक्ता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जमिने ॥
 तत्र तीर्थानि सर्वाणि त्रिस्रोतारिणि जमिने ।
 यत्राश्वत्थतस्तिष्ठेत् यकोऽपि प्राविशत् ॥
 अश्वत्थपत्रको यस्त स एव हृदिप्रभक्तः ।
 अश्वत्थमूर्तिभगवान् स्वयमेव यतो द्विज ॥
 तरुनानाद्विजश्रेष्ठ योऽश्वत्थं हन्ति मृच्छी ।
 संसारे शान्तिं तत्कर्म यत् कृत्वा स च यथ्यति ॥
 अश्वत्थो वृक्षाजोऽयं हृदिमूर्तिं प्रकीर्तितः ।
 तस्मादश्वत्थहन्तृणां ज्ञाता कोऽपि न विद्यते ॥
 अश्वत्थं पश्यतो विप्र स्पृशतः स्मरन्तस्तथा ।
 देहस्य पातकं तस्य हरेत् प्रणामनो हरिः ॥
 त्रिभोक्ताश्वत्थहन्तारं यः शक्नोति न निवारयेत् ।
 तन्नेत्रयुग्मं वडिगर्धमेनेत्याश्रुते स्वयं ॥
 अश्वत्थच्छेदनं मृच्छ मा कुर्वति वटेन यः ।
 तस्य जिज्ञा कुरिक्रिया स्वयं कृन्तति भास्करि ॥
 अश्वत्थशाखामेका यः स्वल्पामपि निहन्ति यः ।
 स कोटिब्रह्महत्याना फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 यत्पापं ब्रह्महत्याया गुरुस्त्रीगमने च यत् ।
 सुभापाने तथास्तये न्यासापहङ्गो तथा ॥
 यत्पापं भृगुहत्याया गोहत्याया द्विजोत्तम ।
 स्त्रीहत्यायाश्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
 शृगगागतहत्यायां हत्याया मुहृदा तथा ।
 विश्वासवाक्याकरणे परहिसाविधौ च यत् ॥
 यत् पापं परनिन्दयां हरिवासरभोजने ।
 अश्वत्थच्छेदनाद्दोषं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
 विष्णुमूर्तिर्जनी मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः ।
 तस्यन्यः पातकी कोऽपि न श्रुतः क्षितिमगले ॥
 वदान्श्वत्थमाहाक्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 साक्षादेव स्वयं विष्णुं श्रुत्योऽखिलविश्वगट् ॥
 तद्भक्तिं कुर्वत एको विद्यते नाशुभं क्षितिन् ।
 अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुबद्धा नरोत्तमः ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थसेचनं नाम
 ११ अध्यायः ॥
 (अस्थिररूपः संसारवृत्तः । यथा, गीतायाम् ।
 “उद्धमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राङ्मुख्यम् ।
 सन्दानि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” ॥
 विस्तमन् गीतायाः पञ्चदशोऽध्याये इत्यर्थः ॥)
 अश्वत्थभेदः, पं, (अश्वत्थस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन् ।)
 स्थानीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वत्था, स्त्री, पूर्णमातिथिः । इति मेदिनी ॥
 अश्वत्थामा, [न.] पं, (अश्वस्यैव स्थाम् बलं यस्य ।
 एषोदरादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव
 तिष्ठति युद्धे । अश्व + स्था + मनिभ ।) द्रौणा-
 चायंपुत्रः । स तु चिरजीवी महावीर्यो च ।
 तत्पर्यायः । ह्यपीसुतः २ दौणायन ३ । इति
 त्रिकाशरशेषः ॥ द्रौणिः ४ । इति स्मार्त्ताः ॥ ब्रह्म-
 भावे द्रौणिः ५ ॥ (अयं खलु ज्ञात एव अश्वइव
 ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम । तथा च
 भागते ।
 “अजभत् गौतमीपुत्रमश्वत्थामानमेव च ।

स ज्ञातमात्रो अजदत् यथैवोच्चैःश्रवा इव ॥
 तच्छ्रवान्निर्हितं भुतमन्तरीक्षस्यमब्रवीत् ।
 अश्वस्यैवास्य यत् स्थाम् नदतः प्रदिशो गतम् ॥
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्माद्ब्रह्मा भविष्यति” ।)
 अश्वत्थी, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्थः । अश्वत्थ + अल्पार्थे
 ऽपी ।) वृक्षविशेषः । पिप्पली इति लोके ।
 तत्पर्यायः । लघुपत्री २ पवित्रा ३ ऋषपत्रिका
 ४ पिप्पलीका ५ वनस्या ६ अश्वत्थिका ७ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अक्षपित्तनाशित्वम् ।
 विषदाहप्रणामनकारित्वम् । गुर्विण्डा हितकारि-
 त्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृता ।) गो-
 क्षुद्रवृत्तः । इत्यमरः ॥
 अश्वन्त, स्त्री, (अश्व-न्त-नामन्तो यस्मिन् ।) अशुभं ।
 क्षत्रं । चुल्ली । अजवधि । मृतं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वपाल, पं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
 पाल + कर्मणि उपपठे अण् प्रत्ययः ।) घोटक-
 रक्षकः । इति अश्वपालकण्टटीकाया दर्गा-
 दासः ॥ सइम् इति आर्यवीभाषा । (“टत्ता-
 तङ्कोऽङ्गनामाननुस्तरुमरुणिः संभ्रमादश्वपालैः प्र-
 भयेऽङ्गं जवङ्गं प्रविशति वृषतमन्दिरं मन्दु-
 राया” इति रत्नावल्याम् ।)
 अश्वपच्छा, स्त्री, (अश्वस्य पच्छमिव केशगोऽस्याः ।)
 माघपर्णवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वबाल, पं, (अश्वस्य बाल इव । काशस्य पथं
 अश्वबालवनं विभाति ।) काशः । केश्या इति
 भाषा । इति त्रिकाशरशेषः ॥
 अश्वमर्हिषिका, स्त्री, (अश्वमर्हिषयो वैरम् । इन्द्रा-
 दन वैरमेयुनिकयोर्गति अश्वमर्हिष + वन ।)
 अश्वमर्हिषयोर्नित्यवैरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वमार, [पं, (अश्वं मारयति । अश्व + मृ +
 अश्वमारकः ।) गिञ्च् + अण् ।) कर्षवीरवृत्तः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“लात्तारिवतकृत्त्राऽश्वमार-
 कटफलहरिद्राहयनिस्वसप्लच्छदमालत्यस्त्रायमाणा
 चेति” । इति मञ्जुते ॥
 “कर्षवीरः श्वतएव्यः शतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 “तत्र क्षीतकाप्रममार्गगुण्येति ।
 मञ्जुतस्य कल्पस्थानेऽभिज्ञनं”)
 अश्वमख, पं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) किन्नरः ।
 इति हलायुधः ॥ (स्त्री, किन्नरी । क्रिष्णरुषस्त्री ।
 यथा कुमारे ।
 “न दुर्व्यहृशोनिपयोधमार्ता
 भिन्दन्ति मन्दा गतिमश्वमुख्यः” ॥)
 अश्वमेधः, पं, (अश्वः मेध्यते हिंस्यते यत्र । मेध-
 हिंसरे + घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति जटाधरः ॥
 यत्र लक्षणाविशेषावात्तमर्थं संप्रोक्ष्य कपाले
 जप्यत्र बंधा व्यजेत् तद्वर्त्यै पुरुषविशेषं नियो-
 जयेत् संवत्सरान्ते अश्वं आगतं सति अथवा
 जनापि संबद्धं युद्धं कृत्वा तस्मानीय यथाविधि
 बधं कृत्वा तदपशा होमः कर्त्तव्यः । कामनानु-
 सारेण तत्फलं मोक्षः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ।

यथा । आपस्तम्बः ।
 “राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व-
 भौमः” । इति । प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा
 विष्णुः ।
 “अनुपातकिनस्वेते महापातकिनो यथा ।
 अश्वमेधेन शुद्धान्ति तीर्थानुसरणेन वा” ॥
 अपि च ।
 “अश्वमेधेन शुद्धान्ति महापातकिनस्त्वमे” ।
 इति विष्णुशास्त्रमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षय-
 स्वर्गाभयनाशकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निषेधो
 यथा ब्रह्मसंहारो यथा ।
 “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा सर्वम् ॥
 इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जम्भनीषिणः” ।
 इत्युदाहृतत्वम् ॥ अन्यच्च । ब्रह्मपरागणम् ।
 “नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्माणि
 यथा,—
 “वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अपि च ब्रह्मण्डे ।
 “स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुकामस्य गच्छत ।
 पटे पटेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अश्वमेधिकः, पं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 टक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
 इति जटाधरः । (क्षीविलिङ्गे स्वनामख्यातं महा-
 भारतान्तर्गतं चतुर्दशपर्वम् । यथा,—
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं सर्वपापप्रणाशनम्” ।
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्” ।)
 अश्वमेधीय, पं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 क्) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्यायः ययुः २ ।
 इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
 “कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्गवर्गमुखो बली ।
 यस्य पार्श्ववामावर्द्धेचन्द्राकारौ मुण्डोभनौ ॥
 एच्छं विद्युत्प्रतीकाशमदरं कुन्दसन्निभम् ।
 पादाक्षैव हरिद्वर्णाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
 ज्वलदग्निभा जिह्वा चतुर्धा भास्करोपमे ।
 विराजितो रोमराज्या मानुलोमविलोमया ॥
 विचित्रैर्विधिवैश्विन्वो रजतवन्दुभिः ।
 यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैरुच्चैःश्रवा यथा ॥
 यस्य गात्रोद्भवो गन्धो गन्धर्वमपि भो ह्येत् ।
 एवं लक्षणमयुक्तो यज्ञीयः पशुरुचते ॥
 अश्वस्य पालकस्वातिबलवान् पुत्र उच्यते ।
 पशुतुल्यः सुहृदापि बडुविघ्नः क्रतुत्तमः” ॥
 इति वाशिष्ठसंहितायाम् ॥
 अश्वयुक्, [ज] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरेतीति
 अश्व + युज् + क्तिप् ।) अश्विनीनक्षत्रम् । इत्यमरः ॥
 अश्वयुक्, [ज] पं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्ण-
 मस्ययुजः) मासी अस्यास्मिन् ।) अश्विनमासः ।

अश्व

इति शब्दरत्नावली ॥ ("अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिति स्मृतिः" । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा । इति सुश्रुतः ।)

अश्वरत्नः, पुं, (अश्वान् रत्नतीति । अश्व + रत्न + ण् ।) घोटकरत्नकः । अश्वपालः । इति जटाधरः ॥

अश्वरोधकः, पुं, (अश्वान् रुगादि । अश्व + रुध् + ग्वल् ।) करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वलाला, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण ।) सर्प-विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ ब्रह्मसर्पः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्ववक्त्राः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्ववडवं, स्त्री, अश्ववडवाना समाहारः । अश्ववड-वयोर्दन्ते अश्ववडवौ । अश्ववडवाना दन्ते अश्व-वडवाः । इत्यमरटीकाया भरतः मारसुन्दरी च । घोडा घुडीर समाहारदन्तसमासे क्लीबलिङ्गे एकवचनं ह्य इतरेतरदन्ते पुलिङ्गे द्विवचनं बहु-वचनं ह्य इति भाषा ॥

अश्ववहः, पुं, (अश्वेन उह्यते यः सः । अश्व + वह् + णच् ।) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोड-मखोयार इति भाषा ॥

अश्ववारः, पुं, (अश्वं वाग्यतीति । अश्व + वृ + ण् ।) सादी । इति जेमचन्द्रः । घोडमखोयार इति भाषा ॥

("पशुस्य गोतीर्षिडितजानुभागा दुःखेन निस्वक्रमुश्ववागः" ।

इति माघे ।)

अश्ववाग्गाः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + गिच् + ल्यु ।) गलकम्बलगृहितगोमट्टप्रपशुविशेषः । तत्पर्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोमदूतः ४ । इति जेमचन्द्रः ॥

अश्ववित्, [द] पुं, (अश्वं अश्वविद्या वेत्तीति । अश्व + विद् + क्तिप् ।) नलग्नः । इति त्रि-काण्डशेषः ॥ (नलग्नस्य गान्धोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता भारते । यथा ।

"बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमा भम ।

मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृह्णाण प्ररुधर्षम ।

ऋतुपर्णं ततो राजा बाहुक कार्यगौरवान् ।

ह्यश्वानस्य लोभाच्च तं तथैत्यब्रवीद्वचः ॥

यथोक्तं त्वं गृह्णाणेदमक्षाणा हृदयं पर्णं ।

निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक" ॥

बाहुको बाहुकवेशधर्मी नलः ।)

अश्ववद्यः, पुं, घोटकचिकित्सकः । सालोत्तरी इति हिन्दिभाषा । अश्वस्य वद्यः इति धृष्टीतत्वकथ समासनिष्पन्नः ॥

अश्वशाला, स्त्री, घोटकरुहं । घोडाग पाइशाल । आस्तवल् इति भाषा । यथा वाजिशाला तु मन्दरा । इत्यमरः ॥ द्वे अश्ववस्थानगृहे । वाजिनोऽश्वस्य शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च । इति तट्टीकाया भरतः ॥ ("कोषागारमायुधा-गारमश्वशाला हस्तिशालाश्च" । इति भारते ।)

अश्वि

अश्वप्रदगालिका स्त्री, (अश्वप्रदगालयोर्वैश्वम् । दन्ता दन्तु वैश्वम् । धुनिकसोरिति वृत्) अश्वप्रदगालयो-र्वैश्वम् । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वपदगवः, स्त्री, (अश्व + पद् + वच् ।) अश्वपटकं । षडश्वः । इति पाणिनिः ॥

अश्वसेनन्तपनन्दनः, पुं, (अश्वसेनो न्तपस्तस्य नन्दनः ।) सनत्कुमारः । इति जेमचन्द्रः ॥

अश्वः, स्त्री, (अश्व + टाप् ।) घोटकी । घडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ॥

अश्वारिः, पुं, (अश्वानामरिः ।) महिषः । इति जटाधरः ॥

अश्वारूढः, पुं, (अश्व आरूढो येन ।) अश्वारोह । घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । "अश्वारोहान् सादिनः" । इत्यमरः ॥ द्वे अश्वारूढे । अश्वमारो हन्ति अश्वारोहाः । तात् धण । सादयन्ति अश्व-यन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादित्वात् गिनः । इति तट्टीकाया भरतः ॥

अश्वारोहः, त्रि, (अश्वमारोहर्त्वाति । अश्व + आ + रुह + ण् ।) अश्वएकस्थितयोऽज्ञा । घोडसोयार इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर । इत्यमरः ॥ अश्ववहः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४ तुमगी ५ । इति जेमचन्द्रः ॥

अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धारुहः । अश्ववाहक इति । इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धारुहोऽस्या गन्धा व्याख्याता ।)

अश्वारोही, [न्] त्रि, अश्वारोहणविशिष्टः । अश्वारूढः । अश्वारोहणकर्ता । अश्वारोहणशीलः ॥ घोडसोयार इति भाषा । अश्वमारोढं शील-मन्त्रार्थं गिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अश्वारोहकः, पुं, अश्वगन्धारुहः । इति शैलभाला । अश्वारोहः, (अश्वारोहीः ।) देवसर्पपटलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्विनी, स्त्री, (अश्वं अश्वरूपं विद्यते यस्य । अश्व + इन् + ङीप् ।) सप्तविंशतिगदाज्ञान्तर्गतप्रथम-नक्षत्रं । अश्विन्यादयो वेदग्रन्थाः सप्तविंशति-तारा दक्षस्यापत्यत्वान् । दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्प-र्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ॥ सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकमेधराशेमादि-चतुष्टयादरूपं च ॥ अस्य रूपं । घोटकमुवा-कृतितारात्रयात्मकं । अस्य अधिपत्यो देवता अश्वारूढपरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्या जातफलं । "सदेव देवाभ्युदितो विनीत सत्त्वा-न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् ! योधाविभुधात्मज-भुक्तिषः स्यादश्विनोजन्मनि मानवस्य" । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मन्तकोपरि उदये कर्कट-लग्नस्य रा२० त्रिंशत्याधिकदशको गतो भ-वति । यथा । "तन्व्यं घोटकमुवाकृतौ त्रिभे-मस्तकोर्द्धपथभाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि-कर्कोटोदयान् निर्गता गगनगन्धनिप्रिकः ॥ इति श्रीकालिदासकृतमहाचलभगिर्णय ॥

अश्विनीकुमारो, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानाम-सूर्यपत्न्या यमज्ञौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वी

अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्यपत्न्याः यमजपुत्रौ । तौ देवचिकित्सकौ । (यथा हृग्विंशः

"विवस्मान कश्यापाञ्चि दाक्षायणामग्निम् ! । तस्य भार्यामन्तःज्ञा त्वाप्री देवी विवस्वतः" ॥

"देवो त्वयामत्रायितामश्विनौ भिषजां वरौ" ।) नित्यद्विचक्रान्तप्रान्ठोऽयं ।

अश्विनीपत्नी, पुं, (अश्विन्याः पत्नी ।) स्वर्देवौ । इति जेमचन्द्रः ॥

अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ।) अश्विनीपत्नी । तयोः पत्न्याः । स्वर्देवा २ अश्विनौ ३ दक्षौ ४ नासयो ५ अश्विनयो ६ । इत्यमरः । नासिक्यो ७ गदारो ८ । इति जटाधरः ॥ पृक्कर्मज्ञा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्विनो, पुं, (प्रगस्ता अश्वः सन्ति ययोः । इनि ।) यदा, अश्विन्याम् जातो । सन्धिवलेत्यणो नक्ष-त्रेभ्यो बहुलमिति लुक् । लुक्त्तदितलुकोति डीपो लुक् ॥ अश्विनीकुमारो । इत्यमरः ॥

("त्वाप्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधामिणी ।

अस्यत महाभागा सान्तर्गच्छेऽश्विनावभौ" । इति महाभारते ।

"किमश्विनौ सोमसं पिपासू" ।

इति भट्टौ ।)

("अश्विनो देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ । दक्षस्य त्रिः शिखिर्ग्नं एनस्ताभ्या समाहितं ॥

प्रणोर्णा दृग्नापृषोर्नेत्रे नष्टे भगस्य च ।

वञ्चिगश्च भुजस्तम्बस्ताभ्यामिव चिकित्सितः ॥

चिकित्सितस्तु प्रोताशुभेर्हीतो गायत्र्याणा ।

सोमार्द्रपतितस्तान्द्रः क्षतस्ताभ्या एनः सुखो ॥

भार्गवश्चावन कामी वृद्धः सन् विक्रितं गतः ।

वीनवर्षास्वरोपेत क्षतस्ताभ्या एनर्थुवा ॥

एनश्चान्येष बहुभिः कम्मभिर्भियगृत्तमा ।

बभूवुर्भृश पुञ्याविन्द्रादीना महात्मना ॥

यत्तासोचाणि मन्त्राणि तथान्यानि हवीधि च ।

शुक्राश्च पणस्ताभ्या प्रकण्ठान् द्विजातिभिः ॥

पातस्य सवने सोमं प्रणोऽश्विभ्या सहश्रुते ।

सोधासग्याश्च भगवानश्विभ्या सह मोदते ॥

उन्द्रासो चाश्विनौ चैव स्तयन्ते प्रायणो द्विजः ।

स्तयन्त वेदवाक्येषु तथान्या हि देवताः ॥

यममर्गजे स्वावदिवृधे साधिपधुर्वे ।

पृच्छ्यते प्रथतेवैवमश्विनौ भिषजाविति ॥

इति चमके ॥

"अयंते हि यथा रुद्राणा यज्ञस्य शिखिर्ग्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तो नः अयतमौ युवा भविष्यथ । भवज्ञा यज्ञस्य शिखः सन्धातयं । तावच्चतुर्गैवमन्विति । अथ तथोरथं देवा इन्द्रं यज्ञभागिनं प्रामादयन् । ताभ्या यज्ञस्य शिखः संहितमिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अश्वान, त्रि, एकश्वकरणाकदिनेकगम्यस्यागादिः । आश्विन इत्यमरः ॥ रुद्राभावपदे अश्विनः ॥

अश्वीयः, स्त्री, (अश्वाना समूहः । अश्व + ङीप् ।) अश्व-वृन्दं । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । आश्वी २ । इत्य-मरः ॥

रत्नपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डलमण्डिता ।
 रत्नकौशेयवस्त्रा सु स्मितवक्त्रा शुभाजना ॥
 नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा ।
 उमया भाषितं मन्त्रं यत् पञ्च त्वेकमक्षरं ॥
 मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥
 एकमक्षरं शक्तिवीजरूपं ।
 “तथाष्टम्यां नवम्याश्च पुत्रा कार्या विवृद्धये ।
 षष्ठेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकां ॥
 यः पूजयेद्भूमिवारे शुभैर्दुर्वाक्षतैः शिवां ।
 सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥” ॥
 ज्योतिषे । शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
 “ह्याष्टमी चतुर्दशौ पण्णात् पण्णतरे स्मृते” ॥
 तथा—
 “सोमवारेऽप्यमावास्या आदिवाहे तु सप्तमी ।
 चतुर्थकारवारे च अष्टमी च वृहस्पती ॥
 अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसञ्चयः ।
 षष्ठिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयं ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतं
 अष्टकाश्राद्धं भीष्माष्टमीकृत्यश्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यं ॥
 महाष्टमीकृत्यं महाष्टमीशब्दं द्रष्टव्यं ॥ तत्र
 जातफलं ।

“भूपालतः प्राप्तधनः कृष्णाङ्गः
 सुखी कृपालुर्युवतिप्रियश्च ।
 चतुष्पदाक्षो धनधान्ययुक्तः
 स्यादष्टमीजो मनुजः सुधीरः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अष्टमूर्त्तिः, पुं, (अष्टौ मूर्त्तयो यस्य ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ तस्यत्यकमूर्त्तिनामानि । त्ति-
 मूर्त्तिः सर्वः १ जलमूर्त्तिर्भवं २ अग्निमूर्त्तिः कद्रः
 ३ वायुमूर्त्तिरुग्रः ४ आकाशमूर्त्तिर्भूमिः ५
 यजमानमूर्त्तिः षष्ठुपतिः ६ चन्द्रमूर्त्तिर्महादेवः
 ७ सूर्यमूर्त्तिर्गोशानः ८ इति तन्त्रशास्त्रं ॥
 यताः शरभरूपिप्रश्वस्याष्टपादाः इति कालि
 कापुराणं ॥ यथा ।

“अष्टमूर्त्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोमयः” ।
 इति बटुकभैरवकोत्रं ॥ तस्याष्टमूर्त्तयो यथा ।
 “अथाग्निः रविरेन्दुश्च भूमिरापः प्रभञ्जन ।
 यजमानः खमद्यौ च महादेवस्य मूर्त्तयः” ॥
 इति शब्दमाला ॥

(“अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
 कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्तम्” ॥

इति रघुवंशे । तथा कुमारि च ।

“तत्राग्निमाधाय समित्स्मिद्धं
 समेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः” ॥

अष्टलोहकं, स्त्री, अष्टधातुविशेषः । तद्ग्रथा ।
 सुवर्णे १ रजतं २ ताम्रं ३ मङ्गं ४ सीसं ५ कान्त-
 लोहं ६ सुवर्णलोहं ७ तीक्ष्णलोहं ८ इति राज-
 निर्घण्टः ॥

अष्टवर्गः, पुं, (अष्टानां शौभधविशेषानां रविप्रभ-
 तीनां वा वर्गः ।) शौभधविशेषाष्टकं । तद्ग्रथा ।
 ऋषभः १ जीवकः २ मेदः ३ महामेदः ४ ऋद्धिः
 ५ ऋद्धिः ६ काकोली ७ क्षीरकाकोली ८ इति

वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणाः । रक्त-
 पित्तत्रयावायुपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 (“जीवकधर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिः ऋद्धिके ।
 अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
 अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्दृष्टगः शुक्लो गुरुः ।
 भद्रसन्धानकृत् कामबलासमवर्द्धनः ॥
 वातपित्तास्रटट्टदाहृज्वरमेहहृत्तयप्रणुत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥)
 ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेषः । तद्ग्रथा । आदौ
 ग्यादिसप्तग्रहाणां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा
 प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधिष्ठितराश्य-
 वधिसादिगणकम्बुद इत्यादि दीपिकोक्तवच-
 नाङ्गसंख्यकण्ठरे रेखां विन्यसेत् तत्र रवेर्दादश-
 कोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४९ कुजस्य ३९ बुधस्य ५५
 गुरोः ५६ भृगोः ५२ शनः ३९ राहोः ३९
 एतत्संख्यका रेखा देयाः । ततः प्रत्येकदशस्यरेखाः
 द्विगुणीकृत्य अष्टाधिकास्तु अष्टभिः शोध-
 येत् । शेषा रेखाः शुभाः ख्याताः । अष्टोना-
 खेत्तदा विन्दुभिर्गणना पूर्णं कार्यं । तत्र विन्दु-
 वाऽशुभाः ख्याताः । अष्टौ चेत् तदा विन्दु-
 रवयोर्भावस्तत्र समं परिकीर्तितं ॥ तस्य
 नामगुणाः ।

“जीवकधर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिः ऋद्धिके ।
 अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
 अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्दृष्टगः शुक्लो गुरुः ।
 भद्रसन्धानकृत् बल्यः शरीरबलवर्द्धनः ॥
 वातपित्तास्रटट्टदाहृज्वरमेहहृत्तयप्रणुत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * । ज्योतिषशास्त्रोक्तगणनाया
 रेखाविन्दुभ्यां शुभाशुभजलसूचकजन्मकालीनाष्ट
 ग्रहसमुदायः । यथा । अष्टाष्टवर्गः ।

“जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभं” ।
 स्वादिनकृत् शुभदः । त्तिपित्तमसुदनगादिक
 पञ्चगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
 १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।
 २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ।
 ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ ।
 ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ।
 ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ।
 ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ ।
 ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ ।
 ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ ।
 ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ ।
 १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० ।
 १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० ।
 १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० ।
 १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० ।
 १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० ।
 १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० ।
 १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० ।
 १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० ।
 १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० ।
 १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० ।

श्लेषग्रहाष्टाश्रवस्यः ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ ।
 तीक्ष्णान्द्रेहोद्भवाद्रामबाणार्जुनसुस्थितो ३ । ५ ।
 ६ । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
 ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ।
 ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ।
 ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० ।
 ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० ।
 १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० ।
 १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० ।
 १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० ।
 १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० ।
 १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० । २०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० ।
 २११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० । २२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० ।
 २३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० । २४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० ।
 २५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० । २६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० ।
 २७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० । २८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० ।
 २९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० । ३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० ।
 ३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० । ३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० ।
 ३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० । ३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० ।
 ३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० । ३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० ।
 ३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० । ३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० ।
 ३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० । ४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० ।
 ४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० । ४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० ।
 ४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० । ४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० ।
 ४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० । ४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० ।
 ४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० । ४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० ।
 ४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० । ५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० ।
 ५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० । ५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० ।
 ५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० । ५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० ।
 ५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० । ५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० ।
 ५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० । ५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० ।
 ५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० । ६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० ।
 ६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० । ६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० ।
 ६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० । ६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० ।
 ६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० । ६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० ।
 ६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० । ६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० ।
 ६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० । ७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० ।
 ७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० । ७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० ।
 ७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० । ७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० ।
 ७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० । ७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० ।
 ७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० । ७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० ।
 ७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० । ८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० ।
 ८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० । ८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० ।
 ८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० । ८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० ।
 ८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० । ८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० ।
 ८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० । ८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० ।
 ८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० । ९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० ।
 ९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० । ९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० ।
 ९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० । ९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० ।
 ९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० । ९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० ।
 ९७१ । ९७२ । ९७३ ।

११। स्तः स्वतः कुपक्षकाष्टमृत्कृश्रवोपगः
 १। ४। ८। १०। १२। श्रनेर्गुणाश्चिपञ्चना-
 गगोट्टेप्रगो। ३। ४। ५। ८। १०। १२। ५
 लघतः कुपक्षकाष्टगोश्रवस्थितः। १। २। ३।
 ४। ५। ८। १०। १२। शुक्रगेवाः। ५। ८। अलङ्-
 श्रवगामिधानमाणादङ्केन भार्गवाष्टवर्गः ॥ * ॥
 शुभः पङ्कुरकात् ण्मायमाभ्मिधिश्रालाष्टिकृश्र-
 म्भुग। १। २। ४। ७। ८। १०। १२। इन्दुतो
 रामकालेप्रगतः। ३। ६। १२। ण्मासुतादङ्कि-
 बाणशुकाष्टाश्रिवार्कौपगो। ३। ५। ६। १०।
 ११। १२। ५ चतः कालदन्तावलादिस्थितो। ६।
 ८। १०। १२। १२। जीवतो बाणकालेश्र-
 मार्गण्डयात। ५। ६। १२। १२। स्ततो दैत्य-
 पूज्यादनेष्टःश्रिवार्कौपयातः। ६। ११। १२। स्वतो
 वीतिहोत्रेभ कालेश्रयात। ३। ५। ६। १२।
 स्ततो लघतः ण्मागुणाभ्मोधिषड्द्विङ्कृश्रस्थितः।
 १। ३। ४। ६। १०। १२। श्रनिर्गुणाः ३६।
 मत्तमातङ्कलीनामिधानदङ्केन श्रनेष्टवाष्टवर्गः।
 इति दीपिका ॥ * ॥ गङ्कः शुभोक्तौङ्कृश्रवर्ज-
 वेदर्भुगन्धुगो। २। ३। ४। ६। ८। अथ चन्द्रात्
 कुगामवेदाङ्कग। १। ३। ४। ६। स्ततः कुजा-
 दङ्किबाणाङ्कगन्धुगतो। ३। ५। ६। ८। ५
 बुधाष्टश्रिपक्षवर्जबागारन्धुग। १। २। ३। ५।
 ६। स्ततो जीवाङ्कव्याङ्कवेदाङ्कगन्धुग। ३। ४।
 ६। ८। स्ततः शुक्रात् पक्षवर्जबागारन्धुगत।
 २। ३। ५। ६। स्ततः सौगात् पक्षबागारन्धुग। २।
 ५। ६। स्ततः स्वतः श्रिष्वेदबाणारिपरगन्धुगो।
 १। ४। ५। ६। ८। ५थ लघाद्देदरग्न-
 दिगुदसुर्यगतः। ४। ६। १०। १२। १२।
 गङ्करेखाः ३६। मृगेन्द्रविनासाभिधानदङ्केन
 गङ्कारष्टवर्गः ॥ * ॥ सूर्यादिकद्विचतु मसाष्ट-
 दशकादशेषु। १। २। ४। ७। ८। १०। १२।
 सोमार्णवदशकादशेषु। ३। ६। १०। १२।
 भौमार्णवपक्षवर्जकादशेषु। ३। ५। ६। १२।
 बुधात् षड्दशवदशकादशेषु। ६। ८। १०।
 ११। गुरोः पक्षवर्जकादशकादशेषु। ५। ६।
 १२। १२। शुक्रात् षड्कादशकादशेषु। ६। १२।
 १२। श्रनेष्टपञ्चाष्टदशकादशेषु। ३। ५। ८।
 १०। १२। लघादिकत्रिचतुःषड्दशकादशेषु। २।
 ३। ४। ६। १२। एवं लघरेखाः ३७। * ॥
 “इति निगदितमित्यं नेष्टमन्यद्विष्टा-
 दधिकफलविषाकां जन्मभासत्र दद्युः।
 उपचयमष्टमित्रस्त्रीश्रगाः पृथमित्यं
 त्वपचयमष्टमित्रस्त्रीश्रगाः पृथमित्यं
 यावती यावती रेखा यद्वाद्यामष्टवर्गके।
 तावती द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
 अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः।
 अष्टाभिल्ल समो यत्र तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥
 रेखा यद्वाङ्कुभे देया विन्दवश्चेतत्र तु।
 रेखाविन्दू समगौ चेत् समस्तत्र निगद्यते ॥
 रेखाधिष्ठे शुभं क्षेत्रं तद्विन्दोरेषामुभम् ॥
 श्रीरामन्दस्तथा श्रेयो भोगो राज्ञं भवेत्तथा ॥

मलिनोऽथ विपक्षैव हानिर्द्व्यर्भवत्तथा।
 द्यादिरेखा द्यादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् ॥
 रेखायां वत्सरो ज्ञेयः सार्द्धमप्रदिनं समे।
 अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्धु विन्दुषु” ॥
 इत्याद्युर्हायः। इत्यष्टवर्गः ॥ * ॥ नन्दी।
 “अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नभश्चरैः।
 गोचरस्यैस्त्वदप्रामो तदप्रामो च वैधर्मः ॥
 व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां त्रगर्कर्मणि।
 अविशङ्काष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥
 “सततं दिशति गराणा
 गार्गौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलं।
 भावफलं प्रथमार्द्धं
 दृष्टिफलान्यर्द्धमुक्तेषु” ॥
 इत्यष्टवर्गार्थकथनम् ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अष्टश्रवाः, [त्] पु, (अष्टौ श्रवासि यस्य । चतु-
 र्मुखस्य ब्रह्मणः प्रतिमुखं दिक्गतया तथात्वम् ।)
 ब्रह्मा इति त्रिकाश्रशेषः ॥
 अष्टाकपालः, षं, (अष्टसु कपालेषु संस्कृतः । संस्कृतं
 भक्ष्य इत्यगोद्विगोर्नगणये इति लृक् । अष्टनः
 कपाले हृविधीयात्वम् ।) यञ्जविशेषः । यत्र
 अष्टसु कपालेषु एगोडाश्र पक्वा ह्ययते इति
 अतः ॥
 अष्टाङ्गार्थः, षं, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य
 तादृशोऽर्थः ।) अष्टद्रव्यघटितपूजापकरगावि-
 शेषः । यथा, -
 “आपः क्षीरं कृषायाणि दधि सर्पिः सतगरलाः।
 यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्थः प्रकीर्त्तितः” ॥
 इति तन्त्रम् ॥
 “आपः क्षीरं कृषायाणि एतं मधु तथा दधि।
 गङ्गानि करवीर्याणि तथा गङ्गाश्च नन्दनम् ॥
 अष्टाङ्ग एष अर्थो व भानये परिकीर्त्तितः” ॥
 इति काशीखण्डम् ॥
 अष्टादश [त्] त्रि, (अष्टाधिका दश ।) अष्टाधिक-
 दशसंख्या । १८ आठार इति भाषा । नित्यवङ्-
 वचनान्तशब्दोऽयं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 (यथा मनु ।
 “अष्टादशसु मागधु निबद्धानि पृथक् पृथक्” ।)
 अष्टाष्टादशवाचकशब्दः यथा । दीपः १ विद्या २
 परमा ३ सूरतिः ४ धान्यं ५ इति कविकल्पलता ॥
 (“अगाहृताष्टादशतां जिगीधया
 नवद्वयद्वीपपृथक्त्रयश्रियाम् । ”
 इति नैषधे ।
 “अष्टादश एगणानि कृत्वा मयवतीसुतः” ।
 इति भारते ॥)
 अष्टादशाङ्कः, षं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन् ।)
 अष्टादशद्रव्यात्मकपाचनं । स चतुर्विधः । दश-
 मृत्यादिः १ । भूमिम्बादिः २ । द्राक्षादिः ३ ।
 सुस्तादिः ४ । तद्यथा ।
 “दशमूलो षष्ठी षड्की पौष्कं सद्गलभा ।
 भार्गी कुटजवीजश्च षटोषं कटुगोहिणी ॥
 अष्टादशाङ्क इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
 कासदङ्कहृषाश्चार्त्तिकृत्वाश्वासवीहः” ॥ १ ॥

“भूमिम्बादादशमूलमहौषधाब्द-
 तित्तेन्द्रवीजधनिकेभक्तयाकषायः ।
 तन्द्राप्रलापकसनाहचिदाहभोह
 आस्मदियुक्तमखिलं ज्वरमासु हन्ति” ॥ २ ॥
 “द्राक्षाभृता षष्ठी षड्की मुस्तकं रक्तचन्दनं ।
 नागरं कटुका पाठा भूमिम्बं सद्गलभं ॥
 उग्रोषं पद्मकं धान्यं बालकं कष्टकारिका ।
 एष्कं पिचुमर्दश्च क्षायं जीर्णज्वरापहः ॥
 कासं आसश्च विषमं श्वयधृदरनाशनं ।
 अष्टादशाङ्कमुदितमेतत् स्यात् सन्निपातनुत्” ॥ ३ ॥
 मुस्तपर्यटकोग्रो देवदारुमहौषधं ।
 त्रिफला धन्वयासश्च नीली काम्पिल्लकं त्रिष्टु ॥
 किगततित्तकं पाठा बलाकटुकगोहिणी ।
 मधुकं पिप्लीमूलं मुस्ताद्यो गणा उच्यते ॥
 अष्टादशाङ्कमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।
 पिचोत्तरे सन्निपाते हितस्योक्तं मनीषिभिः ॥
 मन्यास्तम्भउगोघाते उरःपार्श्वश्रगोयहे” ॥ ४ ॥
 इति सुखबोधः ॥
 अष्टापदं, षं, क्षी, (अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य ।
 पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्येति वा । अष्टन-
 संज्ञायामिति दीर्घः ।) स्वर्गं । धुन्तः । श्राग्नीनां
 फलकः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ पाशाश्र कृक्
 इति भाषा । यथा “धुन्तः कनकाङ्कयः” । इत्य-
 मरदर्शनात् । अष्टापदशब्दस्य कनकवाचकत्वाच्च ॥
 (“आवर्जितयापदकुम्भतोयः”)
 इति कुमारसम्भवे ॥
 “स रामकरमुक्तेन निहृतो द्यूतमण्डले ।
 अष्टापदेन बलवान् राजा वधधरोपमः ॥”
 इति हरिवंशे ॥)
 अष्टापदः, षं, (अष्टौ पदानि यस्य ।) शूरभः
 मर्कटः । इति मेदिनी ॥ लुता । चन्द्रमल्ली ।
 क्रिमिः । केलासपर्वतः । इति जैमिन्धः ॥ की-
 लकः । इति धर्मणिः ॥
 अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्याः । संख्यासु पूर्वं-
 स्येति पादस्यान्तलोपे पादोन्त्यतस्यामिति डीपि
 पादः पत् ॥) चन्द्रमल्ली । इति मेदिनी ॥
 अष्टारचक्रवान् [त्] पु, (अष्टारमष्टकोशां चक्रं
 विद्यते यस्य । अष्टारचक्र + मतुप् । मस्य वः ।)
 जिनविशेषः । तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान
 दर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६
 स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिगर्भः
 १० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३
 शार्दूलवाहनः १४ धियाभ्यतिः १५ पूर्वजिनः १६
 खड्गी १७ दग्डी १८ विभुधराः १९ बालव्रतः
 २० पञ्चवीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः
 २३ वागीश्वरः २४ इति त्रिकाश्रशेषः ॥
 अष्टिः, स्त्री, (अस्म्यते पृथिव्यां क्षिप्यते इति + अस्
 + क्तिन् । एषोदगादित्वात् वत्वम् ।) वीजं ।
 इत्युणादिकोषः ॥ अष्टि इति भाषा ।
 अष्टीवान् [त्] पु, क्षी, (अतिश्रयितमस्थि यस्मिन् ।
 अस्थि + मतुप् । मस्य वः । आसन्दीवदष्टीवदिति
 निपातनादस्थिशब्दस्याष्टीभावः ।) जानु । इत्य-

मरुः ॥ अॉठु इति भाषा ।
अस क भावे । (अदां-परं-अकं-सेट् ।) भावः सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । क अस्ति विष्णुः । इति दुर्गादासः ॥ (वि + अति) । अतिक्रम । पराभावे । “अन्यो अतित्ते तु ममापि धर्मः” इति भट्टौ । (अभि) भागसत्तायाम् । “यदत्र ममाभिख्यात् दीयताम्” । इति पाणिनिः । (आविस्) आविर्भावे । “तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिज्ञानमुखश्रियाम्” । इति कुमारः । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे । “महाभूतादिलसौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः” । इति मनुः ।
अस इ र् य उ क्षेपे । (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्यति । उ असित्वा अन्वा । इर् आस्यत् आसीत् । अस्यमानं महागदा इति भट्टौ ताच्छील्ये शतुः शानः । इति दुर्गादासः ॥
 (“तस्मिन्नास्यदिधीकास्तं रामो गमावबोधितः” । इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभावे । “बहुभिस्त्रैकमत्वस्यनेकेन च बहुन् जनान्” । इति रामायणे । (वि + अति) उत्ताने । “व्यस्तपाणिना कार्यमुपसंगृह्णं गुरोः” । इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।
 चीरानपास्यञ्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा” । इति रामायणे । (अभि) अभ्यासे । “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निजितैर्गवता गजाः” । इति कुमारः । (नि) निक्षेपे । “न महिधो न्यस्यति भागसुयम्” । इति भट्टौ । (उप + नि) प्रस्तावे । “स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदपन्यस्यति ह्यवत्स यः” । इति किराते । (सं + उप + नि) प्रमाणादिना दृढीकरणे । “त्वया च मया समुपन्यस्तस्यपि मन्वेध्ववज्ञानं वाक्पाक्यश्च कृतम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति + नि) स्थापने । “तथैवायुधजालानि भ्राट्भ्यां कवचानि च । रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत्” ॥ इति रामायणे । (निर्) दृढीकरणे । पराभावे । “यज्ञांसि सर्वधुम्भतां निरास्यत्” । “तानर्हिददसादीच्च निरास्यच्च तलाहृतान्” ॥ इति च भट्टौ । (परि) विस्तृते । “पर्यस्यद्भिश्च निचयः सहस्रसंख्या” । किराते ॥ “ताम्लोष्ठ-पर्यस्तरुचः स्मितस्य” । इति कुमारः । पातने च । “दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत प्रेतवत् सदा” । इति मानवे । (सम्) संयोगे । एकत्र संज्ञे । यथा,—
 “सर्वोऽप्यवधोऽज्ञा समस्यते ।”
 “अव्ययं समर्थं सह समस्यते ॥”
 इति च पाणिनिः ॥ इत्यादिः ॥
अस न् अघार्थे । (भादिं-उभं-सकं-सेट् ।) अघार्थो दीप्तिगृह्यागतयः ॥ “वासुदेवं पत्नित्व्य योऽन्य-देवमुपासते” । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उत्पाद्य-

इवास यत् इत्यादिसिद्धौ अनेकाद्यत्वात् सत्ता-र्थोऽयमपीति रमानायः । अनुप्रयोगादन्यापि परोक्षायामस्तेर्भुभावं केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रती-पः । इति दुर्गादासः ॥
असंख्यः, त्रि, अखंखनीयः । संख्याग्रहितः । अपरि-मितः । न विद्यते संख्या यस्येति बहुव्रीहिः । अगणनीयः । यथा,—
 “असंख्यं दिपगार्जादि पद्गुलात्मायनन्तकं” । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।
 “शतयोजनविस्तीर्णैः शतस्कन्धसमन्वितैः । असंख्यशार्वाणिकैः संख्यफलसंयुतैः” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥
असंख्यातं, त्रि, संख्याग्रहितं । यथा । मदनपारिजाते । “अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्कितं । असंख्यातश्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इत्याजिकाचारतत्त्वं ॥
असंस्कृतः, त्रि, (न संस्कृतः । नञ्-समासः ।) संस्कार-ग्रहितः । यथा । अपस्तम्बः । “असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः” । इति श्रुद्धितत्त्वं ॥ अन्यच्च । “असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न आद्रमाचरेत् । यदि स्नेहाचरेच्छाद्रं सपिण्डीकरणं विना” ॥ इति । “असंस्कृतौ न संस्कार्यो पूर्वो पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कार्यदिति धर्मा व्यवस्थितः” ॥ इति च आद्रतत्त्वं ॥
असंस्कृतवाक्यं, कौ, (असंस्कृतं संस्कृतेतमं वाक्यम्) । संस्कृतेतरभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ अप-शब्दः ३ । इत्यमरटीका ॥
असंस्थानं, कौ, अस्मिन्मितिः संस्थानाभावः । न सं-स्थानमसंस्थानमिति नञ्-समासनिष्पन्नं ॥
असंहतः, पं, (न संहन्यते येन । न + सम् + हन् + कर्मणे क्त ।) व्यूहविशेषः । स तु सेनाना-पृथगुत्थितः । इति गायमकुटादयः ॥ (दण्डः । भोगः । मगडलः ।) असमूहितं अहते च त्रि ॥
असंहतः, त्रि, असंलग्नः । संहतो लग्नः न संहतः असंहतः इति नञ्-समासनिष्पन्नः ॥
असहत्, व्य, (न सहत् । नञ्-समासः ।) पुनः पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ॥ (“अनेकस्यं कथा मास्यमसहदाप्यनेकथा” । इति साहित्यदर्पणे । “ब्रह्माद्येनासहचैतान् गुरोश्च परिचोदयेत्” । इति मानवे ।)
असङ्गन्यतः, त्रि, (न सङ्गन्यतः । नञ्-समासः ।) सङ्गन्याविषयः । यथा । विष्णुपरागे । “कर्मभाग्यसङ्गन्यततत्फलानि संन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे । अवाप्य ता कर्ममहीमनन्ते तस्मिन् लयं ते त्वमलाः प्रयान्ति” ॥ इति मनमासतत्त्वं ॥
असङ्गलः, पं, (न सङ्गलः ।) विस्तृतः पश्याः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्गः, त्रि, सङ्गारहितः । अगणनीयः । स तु दिपगार्जादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
असङ्गतः, त्रि, (न सङ्गतः । नञ्-समासः ।) सङ्गतिरहितः । नासङ्गतं प्रयुञ्जीतेति प्रसिद्धिः ॥ यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकपुत्रवं प्रति सङ्गत-मपि अतादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं पति-पादयितुमानन्त्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयो-जकतत्पुरुषोयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनिर्णयन्तं सङ्गति-त्वं वाच्यं । इत्यनुमितिग्रन्थीयगदाधरी ॥ अयुक्तः । यथा देवीपरागां ।
 “घसहृदये जन्मतिथिर्यदि स्यात् पूज्या तदा जन्मभसंगुता च । असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भवतीह यत्नात्” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (असभ्यः । अप्रशिक्षितः । यथा हितोपदेशे । “आसन्नमेव नृपतिभंजते मनुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ॥)
असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्-समासः ।) भ्रष्टा । व्यभिचारिणी तत्पर्यायः । ऐश्वरी २ धर्मिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इत्यग्नी ६ क्षैरिणी ७ पाशुला ८ । इत्यमरः ॥ छष्टा ९ दृष्टा १० धर्मिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्षा १२ निशाचरी १३ प्रपारग्या १४ । इति जटाधरः ॥ (“आवाल्यादसती सती सुपरौ कुन्ती समा-गोहयत्” । इति धर्मविवेके ।)
असतीसुतः, पं, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) अभि-चारिणीपुत्रः । तत्पर्यायः । बान्धकिनयः २ बन्धुलः ३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ॥ “बन्धुलः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः । तथा बान्धकिनयस्तु स्यात् कौलकेय इत्यपि ॥ अथ सत्यान्तु भित्तुष्या एतौ भवति यः पुनः । तत्र कौलटिनयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्मृतः” ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसुतुः कौ-लटेरश्च बन्धुलः । “अपि बान्धकिनयः स्यात्कौलटेयोऽतिभिस्तकी । कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयस्तदात्मजः ॥ अपि कौलटिनयः स्यात्” । इति जटाधरः ॥
असतीसुतुः, पं, (असत्याः सुतुः ।) कुलटापुत्रः । इति जटाधरः ॥
असत्, त्रि, (अन् + शत ततो नञ्-समासः ।) अविद्यमानं । अनाधुः । मृतः । ब्रह्मभ्रमवस्तु । इति वेदान्तः ॥ अडुवर्गः । यथा,—
 “यच्च किञ्चित् ज्ञाचिदस्य सदसदाखिलात्मिके । तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं लघुसे तदा” ॥ इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चेतनवगः । अमत् अडुवर्गः । “तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं” । न्त्येत्यर्थः । इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ॥ निष्फलं । यथा,—
 “असद्वया ऊतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

अस

असदित्युच्यते पार्थ न च तमेव गो इह" ॥
 इति श्रीभवद्गीतायां १० अध्याये २८ श्लोकः ॥
 निन्दितः । यथा,—
 "असत्कृत्प्रसूता या कान्तं विज्ञातुमक्षमा" ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डं ॥ अनित्यं । यथा ।
 "अज्ञानन्तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं" । इत्यादि
 वेदान्तसारः ॥
 असत्पथः, ऐं, (न सन् पथाः ।) मन्दपथः । तत्प-
 र्थायः । कुपथः २ कापथः ३ अथः ४ दूरध्वः ५
 अपथः ६ कदम्बा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्त्म ९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 असदधोता, (अ) चि, (असत् निर्दिष्टशास्त्रमधीते
 इति । असत् + अधि + इद् + टच् ।) असदध्य-
 यनशास्त्री । तत्पर्यायः । अजपः २ । इति जैम-
 चन्द्रः ॥
 असदृशः, चि, (न सदृशः । नञतत्पुरुषः ।) अ-
 तुल्यः । अनुपमेयः । सदसदृशी क्लृतिगिति पुष्प-
 दन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
 "वित्तशास्त्रमकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
 कुर्वाणो वित्तशास्त्रम्लभते ऽसदृशं फलम्" ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असदृष्टः, ऐं, (असति अप्राप्येवस्तुन दृष्टः आद्यष्टः ।)
 अखट्टिः । इति चिकित्सकशेषः ॥ बालकादीनां खो-
 इट् आवासा इत्यादिभाषा ।
 असनं, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्युट् ।) क्षेपणं ।
 इति मेदिनी ॥ ("दृगानिरसने विनियोगः" ।
 इति भवदेवः ।)
 असनः, ऐं, दृष्टविशेषः । प्रियाशास्त्र इति ग्यातः ।
 तत्पर्यायः । महासर्जः २ सौरिः ३ बन्धूकपुष्पः
 ४ प्रियकः ५ वीजद्वन्द्वः ६ नीलकः प्रियसासकः ८ ।
 ("प्रियविमानितमानवतीरुधां
 निरसनैरसनैरदृष्टार्थता" ।
 इति शिशुपाले ।) अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
 तिक्तत्वं । वाताग्निदोषगणदोषरक्तमशहलगाशित्वं ।
 सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्टभेदः ।
 आसन इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अजकर्णः २
 बनेसर्जः ३ महासर्जः ४ । इति रत्नमाला ॥
 अस्य गुणाः । कषयित्तनाशित्वं । इति राज-
 वल्लभः ।
 ("वीजकः पीतसारश्च पीतशास्त्रक इत्यपि ।
 बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥
 वीजकः कुष्ठवीसर्पनिग्रमेहशूद्रकमीन् ।
 दृष्टिस्त्रेष्वाकषित्तश्च त्वयः केशो रसायनः" ॥
 इति भावप्रकाशेऽस्य पथायगुणौ कथितौ ।)
 असनपर्णी, स्त्री, (असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।)
 दृष्टविशेषः । तत्पर्यायः । वातकः २ श्रुतकः ३
 श्रुतकवातः ४ अपराजिता ५ श्यापपर्णी ६ ।
 इत्यमरः ॥ श्रुतः ७ श्रुतकः ८ सनपर्णी ९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥
 असोसान इति सारसुन्दरी ॥
 असन्, [त्] ऐं, इन्द्रः । इति चिकित्सकशेषः ॥
 असन्तुष्टः, चि, (न सन्तुष्टः । नञ्समासः ।)

अस

सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषप्रभुः । यथा,—
 "असन्तुष्टाः हिजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः" ।
 इति चायक्यं ॥
 असन्नद्धः, चि, (न सम्यक् वृद्धः स्वकार्यक्षमः ।)
 समुद्धतः । परिहृताभिमानो । दर्पितः । इति
 जटाधरः ॥ अल्लतसन्नाहः ॥
 असन्मानं, स्त्री, मानहानिः । अमर्यादा । अनादरः ।
 असाधुमानं । असत् तत् मानश्चेति कर्मधारय-
 समासनिष्पन्नं ॥
 असन्धः, चि, असमासत् । सभानुपयुक्तः । असा-
 माजिकः ॥ न सन्धः असन्ध इति नञ्समास-
 निष्पन्नः । खलः । यथा,—
 "अयन्वसन्धस्तव जन्म गो मृत्ते
 अत्वाद्यजांस्ते न्यबन्धीतु सुवेत्सव ।
 स तेऽवतामं परुषैः समर्पितं
 अत्वाधनेवाभिसरत्युदायुधः" ॥
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
 श्लोकः ॥ असन्धः खलः । नमर्पितं कथितं । इति
 श्रीधरस्वामी ॥
 असमः, ऐं, (नास्ति समो यस्य ।) वृद्धः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 असमः, चि, विषमः । अतुल्यः । यथा । "इत्येषा
 सङ्काग्निशक्तिसमा माया दुरुत्तीतितो मूल-
 त्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यम्योदितः" ।
 इति कुसुमाञ्जली १ प्लवकः ॥
 असमञ्जसः, स्त्री, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतं ।
 अनुपयुक्तं । तत्पर्यायः । दुर्जातं २ दुःससङ्गं ३ ।
 इति चिकित्सकशेषः ॥ ("अतिप्रगाथादेतन्मयोक्त-
 मसमञ्जसम्" । इति कथासंगित्तामरे । (ऐं)
 सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।
 "केशिन्यस्तन सगरादसमञ्जसमात्मजम्" ।)
 असमयः, ऐं, (अपलक्ष्यः समयः । नञ्समासः ।)
 अकालः । दुःसमयः । यथा,—
 "एतान् जनान् सेवेत व्याधिसङ्घञ्च दुर्जयः ।
 सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं यस्मिच्छति" ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्याये ॥
 असमर्थः, चि, (न ससर्थः । नञ्समासः ।) अशक्तः ।
 दुर्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
 "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
 तावद्जनानि वा दद्याद् यद्भुक्तद्विगुण भवेत्" ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असमवाधिकारणं, स्त्री, (न समवायि कार्येण
 कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं कारणम् ।)
 समवायिकारणासन्नकारणं । समवायिकारणे
 प्रत्यासन्नजनकं । यथा । घटं प्रति कपाजहय-
 संयोगः । एतत्कारणं गुणः कर्म च । समवायि-
 कारणे प्रत्यासन्न इत्यादि ये कारणं ह्ये । इति
 न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणान्तु सर्वत्र द्वये गुणः
 गुणे गुणः कर्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छदे ।
 " गुणकर्ममात्रद्वयं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतु-
 त्वम्" ।)
 असमानं, चि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्यं ।

असा

विजातीयं । सजातीयमिदं । यथा शब्दः ।
 "समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
 असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा" ॥
 इति मुद्रितत्त्वं ॥
 असमाप्तं, चि, (न समाप्तं । नञतत्पुरुषः ।) समा-
 प्तिरहितं । असम्पूर्णं । अनिष्पन्नं । यथा । स्मृतिः ।
 "असमाप्ते व्रते पुण्यं नैव कुर्याद्द्वयतान्तरं" ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असमीक्ष्यकारी, [न] चि, (समीक्ष्य विचिन्त्य न
 करोतीति । असमीक्ष्य + क्त + णिनि ।) अवि-
 चेचनापूर्वककर्मकर्ता । तत्पर्यायः । जाह्नवः २ ।
 इत्यमरः ॥ ("उचितमेवैतत् ममासमीक्ष्य-
 कारिकाः" । इति हितोपदेशे ।)
 असम्बद्धं, चि, (न सम्बद्धं परस्परान्वययुक्तं । नञ-
 समासः ।) अनर्थकवाक्यं । तत्पर्यायः । अबाद्धं २ ।
 इति जटाधरः ॥
 ("असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति" ।
 इति मनुः । विद्मदुल्लः । अनियमः । यथा भारते ।
 "असम्बद्धा महाराज । तान् निश्चिन्तिते गजाः" ।
 इति ॥)
 असम्मतः, चि, (न सम्मतः । नञ्समासः ।) अन-
 भिमतः । तत्पर्यायः । प्रगाथाः २ । इति जैमिनीः ॥
 ("असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं
 एनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः" ।
 इति कुमारः ।)
 असम्मानं, स्त्री, अमर्यादा । अपमानं । सम्यग्ज्ञाना-
 भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्समास-
 निष्पन्नं ॥
 असरः, ऐं, (अस + अर ।) दृष्टविशेषः । इति शब्द-
 चन्द्रिका । कुकुरसोका इतिख्यातः ।
 असहनः, ऐं, स्त्री, (न सहनः । नञ्समासः ।) शत्रुः ।
 इति जैमिनीः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
 "कस्मात् प्राप्य तिरस्त्रियामसहनोऽप्यस्यादिति
 प्रकृते" । इति महावीरचरिते ।
 "प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ" ।
 इति रत्नावल्यां । क्षमाराहृत्त्वम् । यथा, साहित्य-
 दर्पणे ।
 "अधिज्ञोपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्रागात्थयेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" ॥
 इति ॥)
 असह्यः, चि, (न सह्यः । नञतत्पुरुषः ।) असह-
 नीयः । असोढ्यः । सहनायोग्यः । यथा,—
 "वरं रामशूराः सह्या न च वैभीषणं वचः ।
 असह्यं ज्ञातिदुर्व्याक्यं भेषान्तरितरत्नवत्" ॥
 इति महाभाटकं । ज्ञातिदुर्व्याक्यमित्यत्र दुर्व्यथो
 ज्ञातिरिति च पाठः ॥
 असाधारणं, चि, (न साधारणं सामान्यधर्मयुक्तम् ।
 नञ्समासः ।) साधारणमिदं । असामान्यं ।
 विशेषः । न्यायमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
 योगिहेतुः । यथा वक्रिमान् जन्तवादित्यादिः ।
 यथा । "यत् प्रयागे त्यक्त्वाने क्रोडीकृते
 माघसप्तमीकानादावसाधारणसङ्घटने एनकथैव

असा

प्रातःस्नानाचरणम्" इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ किञ्च
"असाधारणशरीररथापारार्जितं अविद्वद्भ्यो दातु-
मनिच्छन्न दद्यात्" इति दायभागः ॥ अतुल्यं ।
इति शूद्रवर्गं साधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥

असाध्यं, त्रि. (न सार्थं साधयितुमशक्यम् ।) असा-
धनीयं । साधनायोग्यं । अशक्यं । असाधितयं ।
यथा,—

"सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तगा वनिं ।
जायन्तेऽर्थासि मंगल्यतान्यसाध्यानि निर्दिशन्तु" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

"य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामप्रतात्मक ।
नासाध्यं विद्यते तस्मिन् त्रिषु लोकेषु पाव्यति" ॥
इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मकं स्तोत्रं ॥
("साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्यासासाध्यतां तथा ।
पुनन्ति प्राणानसाध्यास्तं नराणामक्रियावताम्" ।
"अमस्मापहिते देशे शिरामस्थस्थिवर्जिते ।
विकारो योऽनुपर्यति तदसाध्यस्य लक्षणम्" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

असाधी, स्त्री. (न साधी । नञ्समासः ।) अपति-
व्रता । यथा व्योतित्तत्वम्,—

"कन्यातुलाभन्मिधुने च माधी
श्रेष्ठेष्वसाधी धनवर्जिता च ।
निन्द्येऽपि लभे द्विपदाश्च इष्टः
कन्यादिल्लघ्वेऽपि नान्यभागः" ॥ इति ।

असान्द्रं, त्रि. (न सान्द्रं निर्वडं । नञ्त्त्वरुषः ।)
अनिर्वडं । विरलं । इति जटाधरः ॥

असाम्मतं, व्य. (न साम्मतं युक्तम् । नञ्त्त्वरुषः ।)
अयुक्तं । अनुचितं । तथा च कालिदासः ।

"विषयलक्ष्मि संवर्द्धं स्वयं वैत्तुमसाम्मतम्" ।
इति । कुमारः २ । ५५ ॥

("सम्प्रत्यसाम्मतं वक्तुमूर्त्तु मघलपाणिना" ।

इति माघे । "अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
योग्यस्य इत्यसाम्मतम्" । इति रघुः ८ । ६० ।)

असारं, पुं. (नास्ति सारो यस्य ।) गमगल्लजः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

असारं, त्रि. (नास्ति सारो यस्य ।) सागरहितशक्त ।
स्थिराशुश्रुत्यं । तत्पर्यायः । फलम् २ । इत्य-
मरः ॥ निःसारं ३ निष्कलं ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वाक्ते ५ । इति जटाधरः ॥

(यथा—मनुसंहितायां ८ । २०३ ।

"नान्यदन्धेन संदृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" ।

"असारं खलु संसारं त्रीणि सागणि भावयेत्" ।
इति हितोपदेशं ॥

"निदर्शनमसागणा लघुर्बहुजगं नरः" ।

इति माघे ॥

"बहूनामप्यसाराणा समवायो बलावहः" ।
इति पञ्चतन्त्रे ॥

"धिगिमा देहभ्रतमसागताम्" इति रघुवंशे ॥

"अतो विपरीतास्त्वसाराः" ॥ इति चरकः ॥)

असारं, स्त्री. नास्ति सारो यस्य ।) अग्रक । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥ (अग्रकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

असि

असाक्षात्, व्य. (न साक्षात् । नञ्त्त्वरुषः ।)
अप्रत्यक्षं । अदर्शनं । अगोचरं ॥ अतुल्यं । इति
साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥

असिः, स्त्री. (अस्यते अश्वगाहनेन पापानि इमी-
करोति या । असि + इन् ।) नदीविशेषः । सा
च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।

"तन्मात् विश्वेश्वराज्ञैव काशीवासेऽयं कारणं ।

असिश्च वग्ना यत्र क्षेत्रमक्षाकृतौ कृते ॥

वागगासीति विख्याता तदारभ्य महाभूने ।

असिश्च वग्नायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥

वागगासीह करुणामयदिव्यमूर्त्त-
रत्नज्य यत्र तु तनं तनुभृत् सखेन ।

विश्वेश्वरद्वयसि यत् महिमा प्रविश्य
रूपेण ता वितन्ता पदवीं दधाति ॥

जातो मृतो बह्वेष तीर्थवर्षेष ये त्वं
जन्तोर्न जातु भवगान्तिर्भूमिर्भूमिज्य ।

वागगासीति गटतीह मृतोऽमृतत्वं
प्राप्याधुना मम बलात् स्मरणासनं स्यात्" ॥

इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥

असिः, पुं. (असतीति । अस दीप्तौ इति ।) अस्त्र-
भेदः । खोडा तखाल इत्यादि भाषा । तत्प-
र्यायः । खड्गः २ निस्त्रिणः ३ चन्द्रहासः ४
गिरिः ५ कौत्स्यकः ६ मण्डलायः ७ करपालः
८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रवालकः १० भद्रात्मजः
११ गिरिः १२ ऋष्टिः १३ धाराविषः १४ कौत्स्यः
१५ तखालः १६ तखानः १७ कृपाणकः १८
करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रः २१ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विद्यमन २२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

("पद्मगालामयं क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य स ।
वृक्ष्यपौत्रकृतेन भागणा तामयोजयत्" ॥

इति रघुवंशे १२ । ४२ ॥

"गुण्दनाथं संसे अर्घ्यदनुपे नौदिपेस्तथा ।
वृक्षगान्धारेते चापमसिचर्मामुर्धे स्थले ॥"

इति मनो ७ । १२२ ॥ तस्य कतिर्यथा ।

"असिर्धियमनः खड्गस्तोत्पन्नाधो दुःखमदः ।
आशोर्भा विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तुते ॥

इत्यथो तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥

हिमगच्छ शरीरं ते धाता देवो जनार्दन ।
पिता पितामहो देवर्षेण मा पालय सर्वदा ॥

नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृपादंष्ट्रः ।
भावशुद्धोऽमर्षाशय अतितेजास्तथैव च ॥

इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिष्यासुरः ।
तीक्ष्णाधाराय शुद्धाय तस्मिन् खड्गाय ते नमः" ॥

इति लहरीन्द्रकेश्वरपद्मगायत्रीयुगात्सवपद्धतिधृ-
वागहीतन्त्रं ॥

असिकं, स्त्री. (असितीति यत् । असि +
इकन् ।) अधश्चिवकयोर्मध्यभागः । इति
रुमचन्द्रः ॥

असिकिका, स्त्री. असिकी । दासी । इति जटाधरः ॥

("गतागणार्त्तमसिकिकाना" । इति पाणिनिः ।

असि

असिकी, स्त्री. (न सिता युक्तकेशा । कन्वलि क-
मेक इति तस्य कः नान्तसात् डीप् च ।) अश-
दान्तःपुत्रचारिणी प्रेष्या ॥ इत्यमरः ॥ नदी वि-
शेषः । इति मेदिनी । (दक्षपत्नी वीरब्रह्मता ।
यथा हविर्वंशे । "असिकीमावहृत्यत्नीं वीरगस्य
प्रजापतेः । सुता सुतपसा युक्ताम्" इति ॥)

असिगण्डः, पुं. (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप्त
इत्यर्थः । असिः गण्डो यस्मिन् ।) क्षुद्रोपधानं ।
इति जटाधरः ॥ क्षोटावलिण्ड इति भाषा ॥

असितः, पुं. (न सितः शुक्लः । नञ्समासः ।) कृष्ण-
वर्णः । तद्विशिष्टः त्रि. (यथा पथ्यदन्ते ॥

"असितगिरिनिभं स्यात् कञ्जं सित्युपाचरम्" ।

"चक्राणं विनिविष्टेन स सन्धेव शशाऽसिता" ।

इति रामायणे ॥ इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । कृष्ण-
पक्षः । इति हलायुधः ॥ (स्वनामख्यातः सूर्य-
वंशोद्भवो भरतपत्नो गणः । यथा, रामायणे—
' भरतात् तु महातेजा असितो समजायत" ।
स्वनामख्यातः कश्चित् व्यासशिष्यो मुनिः । यथा
हविर्वंशे ।

' असितस्यैकपत्नी तु देवलस्य महात्मनः" ।

पर्वतभेदः । यथा भारतः,—

"तत्र परगुह्यः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ।
वज्रमूलफलोपेतस्वसितो नाम पर्वतः" ॥)

असिता, स्त्री. (न सिता । असित पलितयोः प्रति-
पेधात् । वर्णादनुदात्तादिति डीष् तकारस्य ककार-
रादेशश्च न ।) नीलोत्पलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

या अशुद्धा भ्रूवोर्वीरिभिः प्रेष्यते अन्तःपरे च पुनः
एव अस्मिन् सा । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ या
अशुद्धा स्वती कृष्णकेशा प्रेष्या दासी अन्तःपरे
चरति सा इति सागमुन्दरी ॥ (स्वनामख्याता
स्वंप्रथा । यथा हविर्वंशे ।

"असिता च सुनाज्यस्य सुहृता सुसुखी तथा" ।)

असितानशोश्वरः, पुं. (असितः कृष्णवर्णः अश्वो भेष-
इव शोश्वरो यस्य ॥) वृद्धनिर्घण्टः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

असितार्चिः, पुं. (असिता कृष्णा अर्चिः शिखा
यस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितानुः, पुं. (असितः आनुः ।) नीलानुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

असितोत्पलं, स्त्री. (असितसुत्पलम् ।) नीलोत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः ।

"उत्पलानि कथायाणि पिसरक्ताहर्गणि च" ॥)

असिदंष्ट्रः, पुं. (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) अल-
भन्तुविशेषः । मकरः इति ख्यातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

असिदंष्ट्रकः, पुं. (असिदंष्ट्र + सार्थं कन् ।) अवि-
दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिदंष्ट्रः, त्रि. (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिदंष्ट्रं । इति रत्नमाला ॥ सिद्धिर्हितं ॥

("स्वयमसिद्ध-कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमतः आश्रयासिद्ध्यादिभिर्दोषैर्दृष्टो जेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

अस्ता

अष्टधरा, स्त्री, (अष्टक् प्रानितं धरतीति । अष्टञ् + ध + अच् ।) चर्मम् । इत्यमरटीकाया भर- तादयः ॥

अष्टपाटी, स्त्री, पुं, (न + ष्टप् + काट् ।) रक्तधारा इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

असेचनकं, त्रि, (न सिच्यते मनो यस्मिन् । न + सिच् + ल्यट् । संज्ञायां कन्) यस्य दर्शनात् तस्मै रन्तो नास्ति तत् । अत्यन्तप्रियदर्शनं । इत्यमरः । याहाके देविष्या तस्मिन् शेषे ना ह्य गमन वस्तु । ("नयनयुगासेचनकं मानससन्त्यापि दुष्प्राप । इति साहित्यदर्पणे ॥)

असौम्यस्वरः, त्रि, (असौम्यः कठोरः स्वरो यस्य ।) काकवत् मन्दस्वरयुक्तः । तत्पर्यायः । अस्वरः २ । इत्यमरसिंहः ॥

असौख्यं, स्त्री, (न सौख्यं । नञ्प्रसमासः) अप्रशंसनीयत्वं । अप्रोभनत्वं । अनतिशय्यं । नञ्पूर्वात् सृष्टशब्दात् भावे षाप्रत्ययः । ("गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौख्यं" । इति मालतीमाधवे । अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशाभेदः । यथा साहित्य- दर्पणे । "असौख्यं मलापत्तिन्तापस्तु विरह- ज्वरः" ॥)

अस्तः, पुं, (अस्यन्त रविकिराणा यस्मिन् । अस् + त ।) अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चर्म व्याभृत् २ । इत्यमरमेदिनी ॥

("विडम्बयत्यस्तनिमघसूर्यम्" । इति ३ घुः । "सहस्रशिखरं चैव नानातीर्थममाकुलम् । चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्वतम्" । इति हरिवंशे ॥)

लघात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्तं, त्रि, (अस् + क्त ।) क्षिप्तं । अवसानप्राप्तं । इति मेदिनी ॥ ("पतिगपास्तसंज्ञा मतिः" । इति मालतीमाधवे । "निस्तगास्तीर्थमपास्तधैर्यम्" । इति माघे । सूर्यास्तगमनं । "करजालमस्त- ममयेऽपि सताम्" । इति माघे ॥

तथा कुमारसम्भवे २ । २२ ।

"यमोपि विलिखन् भूमिं दग्डान्तास्तिवत्विषा । कुरुतेस्मिन्नमोघेपि निर्व्वानालातलाघवम्" ॥

अस्तं, स्त्री, भट्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तकः, पुं, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्व्वानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तम्, अ, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः । (राज्यमस्तमितेश्वरम्" इति ३ घुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्वती वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्ताघः, त्रि, (अस्तं गतं अघं मालिन्यं यस्मात् ।) अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ।

अस्ताचलः, पुं, (अस्ताय अचलः । यदा अस्तः पश्चि- मोऽचलः) अस्तागिरिः । पश्चिमाचलः । इति शब्दरत्नावली । ("अस्ताचलचृडावलम्बिन भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि" । इति द्वितीयपदेशः ॥)

अस्त

अस्तादिः, पुं, (अस्तः पश्चिमोऽग्निः पर्वतः ।) अस्ता- चलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्ति, अ, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः भक्तं २ । इत्यमरः ॥ अस्तघातोऽस्तिपि कृतेऽप्येतद्रूपं ॥ (यथा चानके ।

"अतिथिबालकश्चैव राजा भार्या तथैव च । अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि एन. एनः" ॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य अस्ति + मनुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, अ, (अस् + तुन्) अङ्गीकारः । अस्तुया । पीडा । इति विश्वमेदिनी । अस्तघातोः तुपि- कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ॥

अस्त्यानं, स्त्री, (न स्यान । नञ्प्रसमासः ।) भर्त्सनं । निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तं, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + ष्टन् ।) प्रहार्गयोग्यद्वयमात्रं । हातियार इति भाषा । तत्पर्यायः । आयुधं २ प्रहृगं ३ शस्त्रं ४ । इत्य- मरः ॥ खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षप- योग्यवागादि । इति गयमुकटः ॥ ("प्रयुक्तमप्यस्त्र- मितो वृथा स्यात्" । "प्रथाहृतास्त्री गिरीश- प्रभावात्" । इति च ३ घुः ॥) तस्मिन्प्रसंगे यथा,—

"दग्धसाध्य यतो राज्यं दग्धः शास्त्रसिद्धतः । अस्तागि भूमिपालाना निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ॥

अथ गयाना ।

"खड्गचर्मं धनुर्वागी शस्त्रमन्त्रौ तथापरी । अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तियुष्ठी तथा परे ॥ परशुखकशूलं च परिघश्चैवमादयः । अस्तभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहोभुजा" ॥

वाक्यम् ।

"अस्तन्तु द्विविधं प्रोक्तं निम्नायं मायिक्रान्ता । खड्गादिकेन्तु निम्नायं मायिकं दृष्टनादिकं ॥ दृष्टेनायुधं जलं काष्ठं ओष्ठं शब्दादयस्तथा । तस्मैलादिकश्चैव मायिकस्यास्त्वस्यते ॥ खड्गादीनान्तुगणना पूर्वमेव निदर्शिता । अस्तात्मनैव निर्दिष्टं कवचादिमप्येते" ॥

इति युक्तिरन्यतरम् ॥

खड्गचर्ममादि परीक्षा तत्तच्छब्द द्रव्या ॥

अस्त्रकण्टकः, पुं, (अस्त्र कण्टके इव । वाणास्त्वस्य कण्टकास्तित्वान् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्त्रकारकः, पुं, (अस्तागा कारकः ।) अस्त्रनिष्माता । शस्त्रनिष्मायकः । आयुधकारः । अस्त्रकारी ॥

अस्त्रचिकित्सकः, पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त्र + कित् + स्वार्थं मन् + ग्यञ् ।) शस्त्रवेद्यः ॥ ("क्रेदादिव्यनमिजो यः स्त्रहादिषु च कर्मेषु" । इत्यादि सुश्रुतम् ॥)

अस्त्रजित्, स्त्री, (अस्त्रं अस्ताघातजं त्रणादिकं जयति निवारयति । अस्त्र + जि + क्तिप् ।) वृद्धविशेषः । कवाटवेद इति ख्यातं । कवाटवगदया इति केचित् । अस्य पर्यायः । कवाटवकण्ठ इत्ययम् ।

अस्त्रजित् इति च पाठः । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्त्रमार्जः, पुं, (अस्त्रं मार्ज्यं । अस्त्र + मृज् + षण् ।) अस्त्रमार्जकः । शानकरः । तत्पर्यायः । शस्त्र-

अस्थि

मार्जः २ । अस्थिधावः ३ । अस्थिधावकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्त्रमायकः, पुं, नाराचास्त्रं । समुदयलौहमय- वाणः । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्तागारं, स्त्री, (अस्तागामागारं ।) अस्त्ररक्षण- गृहं । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।

आयुधागारं २ । यथा,—

"स्यापना जातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रता । राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु षोडशः" ॥

इति मातृये १८६ अध्यायः ॥

अस्तागारः, पुं, अस्त्ररक्षणगृहं । सेलाखाना इति भाषा ॥

अस्थ्यागं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति । अस्थ्या + गम + ङ ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थ्याघं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं हन्तीति । अस्थ्या + हृण + षप् ।) अतलस्पर्शः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थ्यानं, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्या यच्च) अतल- स्पर्शः । इति अटाधः ॥ मन्दस्थले स्त्री ॥ ("अस्थ्याने पतितामतीवमहतामेतादृशी स्याद्भूतिः" । इति नीतिप्रपञ्च ।)

अस्थ्यायं, त्रि, अगाधं । स्थीयते यच्चैद्यधिकमगवाचे घञि कृते पश्चादादन्तादुत्पन्नप्रत्यये स्थायं ततो न स्थायमस्थ्यायमिति नञ्प्रसमासनिष्पन्नं । न सम्भ- वति स्थायः स्थितिर्यत्र इति केचित् ॥

अस्थ्यायी, न् । त्रि, स्थितिर्गृह्यते । नञ्प्रसमासः । स्थानं स्थीलमस्यति स्थीलार्थं गिनि स्थायी, न स्थायी अस्था- यीति नञ्प्रसमासनिष्पन्नः ॥

अस्थ्यायं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं गति । अस्थ्या + रा + ङ ।) अतलस्पर्शः । अगाधं । इति शब्द- रत्नावली ॥

अस्थ्यावरं, स्त्री, स्थावरैतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । न स्था- वरं अस्थ्यावरं इति नञ्प्रसमासनिष्पन्नं ॥

अस्थ्यावरं, त्रि, (न स्थावरम् । नञ्प्रसमासः ।) स्था- वरैतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । इति स्मृतिः ॥

अस्थि, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + क्थिन् ।) शरीरस्यसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड इति भाषा । तस्मिन्हादि शरीरशब्दे द्रव्यं । तत्- पर्यायः । कीकर्म २ कुल्यं ३ मदीजं ४ । इत्य- मरादयः ॥ (अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रकाशे ।

"मदी यत् स्वाभिना पक्वं वायुना चातिशोभितं । तदस्थिमज्जा लभते स सारः सर्ववियुक्तं ॥ अम्यन्तर्गतं सारं यथा तिष्ठन्ति भुजहाः । अस्थिसारं स्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां भ्रवं ॥ तस्माच्चिद्विनष्टेषु स्वस्वामेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति मारा गतानि सर्वथा" ॥ "मदसोऽस्थिततो मज्जा मज्जतः शुक्लसम्भवः" ॥ इति सुश्रुतम् ॥

त्रीणि सपथान्यस्थिगतानि वेदवादिनो भाषन्ते । प्रत्यतश्च त्रीण्यवगतानि । तेषां सविंशमस्थि- गतं प्राणानाम् । सप्तदशोत्तरं शतं त्रीणि पार्श्व- एष्टोदशोऽस्तु । योवा प्रवृद्धे त्रिषष्टिः । एव-

मस्त्रां त्रीणि शतानि पर्यन्ते ॥
 एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या त्रीणि त्रीणि तानि पञ्च-
 दश । तल्लङ्गुलान्तरात्त्रितानि दश । पायाणामेकं ।
 अङ्गुलायां द्वे । जानुन्येकं । एकमुग्राविति । त्रिंशद्वेव-
 मेकस्मिन् सख्यानि भवन्ति । एतेनेतन् सख्य-
 बाहू च व्याख्यातौ ॥ श्रोण्या पञ्च तथा गुदभग-
 नितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्व-
 षट्त्रिंशद्वेवमेकस्मिन् द्वितीयोऽप्येवं । एष्टं त्रिं-
 शत् । अष्टावृत्तिः । द्वे अक्षकसंज्ञे । योवाया-
 नवकं । कण्ठनाद्यां चत्वारि । द्वे हृत्सोः । दन्ता-
 दात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्ड-
 कर्णाग्रद्वेष्वेकैकं । षट् त्रिंशत् । एतानि पञ्च-
 विधानि भवन्ति । तदयथा ।
 कपाल-रुचक-तरुण-बलय-नलकसंज्ञानि । तेषां
 जानुनितम्बांसगदनालुशङ्खिगम्सु कपालानि ।
 दशानास्त रुचकानि । प्राणकर्णयोर्बाह्विकोषेषु
 तरुणानि । पाणिपादपार्श्वेषुदशोदशेषु बल-
 यानि । शोषाणि नलकसंज्ञानि ॥
 “मासान्यत्रनिबन्धानि सिग्भाभिः स्वाद्युभक्त्या ।
 अस्थीन्यान्मन्त्रेण कृत्वा नृपरीत्यन्ते पतन्ति वा” ॥
 इति च सूत्रतः ॥ वोजं । इति गायमुकुटः वैद्य-
 कश्च ॥ आटी इति भाषा ।
 अस्थिकुण्डः स्त्री, (अस्थ्या कुण्डम्) अस्थिपूर्णं नरक-
 कुण्डविशेषः । यथा,—
 “पितृणां यो त्रिणापटे पिण्डे नैव ददाति च ।
 स च तिलुलस्थिकुण्डे स्वलोमात् मन्त्रश्रुति” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २७ अध्यायः ॥
 अस्थिहृत्, प, (अस्थि कर्णेति यः । अस्थि + हृत् +
 क्तिप्) शरीरस्थिमेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (भिदसोऽस्थि । इति सूत्रतः) ।
 अस्थिजः, प, (अस्थो जायते इति । अस्थि + जन +
 ड) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (मज्जाशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः) ।
 अस्थितुण्डः, प, स्त्री, (अस्थीव दारुणां तुण्डं यस्य) ।
 पक्षी । शब्दमाला ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्थिधन्वा, [न्] ए, (अस्थिमथं धनुर्यस्य) शिवः ।
 अस्थिपञ्जरः, पं, (अस्थि पञ्जर इव ।) शरीरस्थि-
 समूहः । तत्पर्यायः । कर्ण्डूः २ कर्ण्डालं ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अस्थिभक्तः, प, स्त्री, (अस्थि भक्तयति । अस्थि +
 भक्त + अच्) कुक्कुरः । इति हारावली । (पक्षि-
 विशेषः । हाडगिला इति भाषा ।)
 अस्थिभुक् [ज्] ए, स्त्री, (अस्थि भुङ्क्ते इति । अस्थि +
 भुज् + क्तिप्) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्थिमाली, [न्], ए, (अस्थिमाला विद्यते यस्य
 अस्थिमाला + इन्) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
 (“शृणुहस्योऽस्थिमाली” इति शिवशतकम् ।)
 अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नञ्प्रत्ययः ।) चञ्चल-
 प्रकृतिः । तत्पर्यायः । सङ्गसकः २ । इत्यमरः ।
 अस्थिश्चितः । इति खामी ।
 (“लुब्धः क्रूरऽवशोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः” ॥
 इति हितोपदेशे ।)

अस्थिर्मतिः, त्रि, (अस्थिर्मा मतिर्यस्य ।) चञ्चल-
 बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिर्मतिं
 विश्वेश्वरं माङ्गिकाः” । इति ज्योतिस्तत्त्वे द्विग्रह-
 योगफलम् ॥
 अस्थिर्विभृतिः, स्त्री, (अस्थिर्मा विभृतिः ।) चञ्चल-
 श्रुत्ये । यथा । “अस्थिर्विभृतिमेतं चलमटनं
 म्दन्तितनियममपि चम्भे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
 राशिफलम् ॥
 अस्थिविग्रहः, प, (अस्थिसारो विग्रहो यस्य) ।
 भृङ्गनामकशिवसहस्रस्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्थिष्टङ्गला, स्त्री, (अस्थ्यां षट्ङ्गला योजनकाङ्गाम्) ।
 ग्रन्थिमान् रत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हाड-
 योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥
 “क्राण्डे त्वग्विरहित मस्थिष्टङ्गलाया
 माषाद् द्विदलमकक्षुर्कं तटङ्गम् ।
 संपिष्टं सुतनुं ततस्तिलस्य तैले
 संपक्वं वटकमतीव वातहृति” ॥)
 अस्थिमहामः, प, (अस्थीनि सहस्रं गति योजयति ।
 अस्थि + सं + हृ + अण्) रत्नविशेषः । हाडस्य
 हाडशोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रवल्ली
 २ ग्रन्थिमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति
 रत्नमाला ॥ हस्तिशृङ्गो ६ वनानिका ७ । इति
 हारावली । अस्य गुणाः । वलास्थिभ्रमरहित
 कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 यथा,—
 “ग्रन्थिमानस्थिमहारी वज्राङ्गी चास्थिष्टङ्गला ।
 अस्थिमहामकः प्रोक्तो वातश्लेष्महृणोऽस्थियुक् ॥
 उष्णः सखः क्षमिप्लस्य दनामप्लोऽङ्गिगोत्रित् ।
 रूतः स्वादुर्लघुर्दृश्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥
 क्राण्डे त्वग्विरहित मस्थिष्टङ्गलाया
 माषाद् द्विदलमकक्षुर्कं तटङ्गम् ।
 संपिष्टं सुतनुं ततस्तिलस्य तैले
 संपक्वं वटकमतीव वातहृति” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“अस्थिभ्रम्रेऽस्थिमहारी हितोवन्त्योऽग्निनापक्व”
 इति वैद्यकद्रव्यगुणम्) ।
 अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहर्ति यः । अस्थि
 + सभृ + हृ + अण् + स्त्रियां ङीप्) ग्रन्थिमान्
 रत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) ।
 अस्थिसारः, प, (अस्थ्यः सारः पाकपरिणामः) ।
 मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्थिसंहससकः, प, (अस्थ्यः स्वेहस्तस्य ससकः) ।
 मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्थ्यर्थे, स्त्री, अस्थिर्मा । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे
 णाप्रत्यये स्थ्ये न स्थ्यर्थमस्थ्यर्थमिति नञ्-
 समासेन निष्पन्नं । (“अस्थ्यर्थेण विभृतयोऽप्युप-
 रता यस्य न किं केन वा” । इति वैराग्यशत-
 कम् ॥ २६ श्लोकम्) ।
 अस्थिगधदारु, स्त्री, (अस्थिगधं कठोरं दारुम्) देव-
 काष्ठम् । देवदारुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्थ्यष्ट, त्रि, (न स्पष्टम् । नञ्प्रत्ययः ।) अथ्यक्तं

अस्पष्टं । यथा । स्मिष्टं । अस्पष्टं । इति मुग्ध-
 वाधव्याकरणम् ॥
 अस्पृहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्प्रत्ययः ।) इच्छा-
 भावः । यथा,—
 “यथोत्पन्नं सन्तोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुना ।
 परम्याचिन्तयित्वाथ सास्पृहा परिकीर्त्तिता” ॥
 इत्येकादशोतत्त्वं ॥ (नास्ति स्पृहा यस्येति वाक्यं
 त्रि, स्पृहा गृहितः । उटासीनः ।)
 अस्पृष्ट, त्रि, (न स्पृष्टम् । नञ्प्रत्ययः ।) अस्पृष्ट ।
 अथ्यक्तं । स्मिष्टवाक्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्पृष्टवाक्, त्रि, (अस्पृष्टा वाक् यस्य) अस्पृष्ट-
 वक्ता । तत्पर्यायः । लोहलः २ । इत्यमरसिंहः ॥
 अस्पृष्ट, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य रूपं
 यथा । अहं, अस्मि । आवां, आसमः दुइ । वयं,
 आसमः अनेकः । इत्यादि व्याकरणम् ॥ एकविंशति-
 विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवा २
 वयं ३ । १ । मा ४ आवा ५ अस्मान् ६ । २ ।
 मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । महां १०
 आवाभ्यां ११ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १३ आवा-
 भ्यां १४ अस्मत् १५ । ५ । मम १६ आवयोः १७
 अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवयोः २० अस्मा-
 २१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
 द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीना एकवचन-द्विवचन-वज्रव-
 चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तर्गता यथा । द्वितीयो-
 कवचने मा । चतुर्थी-षष्ठोरकवचने मे । आसा-
 द्विवचने नौ । आसां वज्रवचने नः । श्लोकपाठ-
 वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हा ह
 एव शब्दयोगे अदर्शनाद्यर्थदृश्यधातुयोगे च न
 स्युः । इति व्याकरणम् ॥
 अस्मन्तं, स्त्री, अस्मन्तं । चञ्चली । इति गायमुकुटः ॥
 उनान आवा इति भाषा ॥
 अस्त्, प, (अस् + क्त्) कोणा । केशः । इत्यमरः ॥
 अस्त्, स्त्री, (अस्मन्तं क्षिप्यते यत् । अस् + र्त्) रत्नम् ।
 अस्त् । इत्यमरः ॥ (रत्नार्थे यथा,—
 “पिपासादाहृपितास्युक्तं पित्तज्वरं जयेत्” ।
 इति शार्ङ्गधरम् ॥
 “क्षीणेऽस्मि मधुमकाङ्क्षा मुञ्च्यते च त्वचि रत्नता ।
 श्रेयल्यश्च मित्राणां स्यादातादन्मार्गामिता” ।
 इति भावप्रकाशः ॥ “अस्त्स्वाविगो विस्वा” इति ।
 ‘अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्वं न प्रस्थात् स्वायेत्वम्” ।
 इति वाभटः ॥ । नञ्प्रत्यये यथा,—
 “कृत्यात्स्वास्त्वं शिवाहर्षे तेनाच्युद्धीक्ष्णाक्षमं” ।
 इति वाभटः ॥ * ॥ अस्त्स्वयनयनं साम्ने, इति
 चरकः ॥)
 अस्त्कण्ठः, प, (अस्त् कण्ठे यस्य) वाणः । इति
 हारावली ॥
 अस्त्खदिरः, प, (अस्त्खर्गाः खदिरः) रत्नखदिर-
 रत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ।)
 अस्त्जं, स्त्री (अस्त्वात् गृह्णात् परिपाकेण जायते यत् ।
 अस्त् + जन् + ड) नाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (मासशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः) ॥

अस्वा

अस्वपः, पं, स्त्री, (अस्वं पिवतीति । अस्व + पा + ङ १) गतसः । इत्यमरः ॥

(“दिग्गमं लघुध्रुवे चरेऽस्यै मृदुदनि” ।

इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः । जलौकाः ।)

अस्वपत्रकः, पं, (अस्वमिव गतं पत्रं यस्य । संज्ञाया कन् ।) भिगडावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वपा, स्त्री, (अस्वं गतं पिवति या । अस्व + पा + ङ + टाप् ।) जलौकाः । इति जेमचन्द्रः ॥

अस्वफला, स्त्री, (अस्वमिव गतं फलं यस्याः ।) सल्ल-
कीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वमाटका, स्त्री, (अस्वस्य गतस्य मातेव पोषिका । संज्ञायां कन् ।) यथा हि शरीरस्य धातूनां श्रेयाः ।) शरीरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वगोधिनी, स्त्री, (अस्वं क्षतजगत्तं गणादि या । अस्व + गध + गिन् + स्त्रियां ङीप् ।) लज्जाल-
लता । इति गणमालाराजनिर्घण्टे ॥

अस्वविन्दुच्छटा, स्त्री, (अस्वविन्दुश्चिब विन्दुः ऋटे पञ्चे यस्याः ।) लघुणा नाम कन्दः ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥

अस्वार्जकः, पं, (अस्वानामर्जकः ।) श्वेततुलसी ।
इति रत्नमाला ॥

अस्व, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते । अस् + क् ।) चन्द्र-
ज्जलं । तत्पर्यायः । नेत्रासु २ गेटनं ३ अस्वं ४
असु ५ । इत्यमरः ॥ वास्यं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लोचं ७ । इति जटाधरः ॥ (“श्रुत्वा
श्रुत्वास्वधारां त्यजति” । इति कीचकबधः ।
“गंगासुवेदनागान्तौ परं लखनमञ्जनं” ।
इति वाभटः ॥)

अस्वच्छन्दः, चि, (न स्वच्छन्दः । ननुसमासः ।)
अधीनः । आयत्तः । इत्यमरः ॥

अस्वतन्त्रः, चि, (न स्वतन्त्रः । ननुसमासः ।) पर-
तन्त्रः । पराधीनः । इति जटाधरः ॥

अस्वप्रः, पं, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः ॥ निद्राया अभावार्थं यथा, -

“अस्वप्रः सन्ततारुक् च मञ्जास्थिकृपितेऽर्गिले” ॥

इति माधवकरः ॥

“मञ्जस्थोऽस्थिधौ धैर्यमस्वप्रं स्तस्यता रुच” ॥

इति वाभटः ॥)

अस्वरः, चि, (अप्रशस्तः स्वर्गो यस्य ।) मन्दस्वरगुणः ।
तत्पर्यायः । असौम्यस्वरः २ । इत्यमरः ॥

(“अथ गद्गदशब्दस्तु विनापन् वसुधाधिप ।

उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम्” ॥

इति रामायणे ॥)

अस्वाध्यायः, पं, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
यस्य ।) विधिपूर्वकवेदाध्ययनहीनः । तत्पर्यायः ।

निराकृतिः २ । इत्यमरः ॥ अनध्यायः । अध्या-
यने निषिद्धदिनः । तद्यथा । चन्द्रसूर्यग्रहण-

दिनानि । तानि तु । यस्मान्ते ३ दिनानि ।

अन्यत्र २ दिनं । मन्थागर्जने २ दिनं । भाषादि-

मासचतुष्टये गर्जनमात्रे तद्दिनं । निर्घातशब्दे

२ दिनं । भूकम्पे २ दिनं । उल्कापाते २ दिनं ।

महोल्कापाते आकालिकः । एकवेदसमापना-

अस्वा

नन्तरं २ दिनं । आरण्यकनामकवेदभागसमाप-
नानन्तरं २ दिनं । पञ्चपूर्वाणि ५ दिनानि ।

चित्रशुक्रप्रतिपत् २ दिनं । आषाढशुक्रप्रतिपत् २
दिनं । मार्गशुक्रप्रतिपत् २ दिनं । गता, प्रति-

पदो नित्या । अन्याः काम्या । वक्ष्यते आका-
लिकः । विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकालिकः ।

चतुर्दशमसन्तराः २४ तिथयः । युगाद्याः ४
तिथयः । माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने ।

आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने । चित्र-
रुषापक्षद्वितीया २ दिने । कार्तिकस्योभयपक्षीय-

द्वितीया २ दिने । आषाढस्योभयपक्षीयदि-
तीया २ दिने । मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया

२ दिने । फाल्गुनमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २
दिने । उत्सवदिनानि अन्येकानि । अक्षयतृतीया

२ दिनं । इति स्मृतिः ॥

(“कृणोऽष्टमी तन्निधनेऽहनी दे
कृष्णोत्तरेऽप्येवमहर्दिसम्भः ।

अकालविद्युत् स्तनयिषुधोधि
स्वतन्त्राद्गच्छतिपव्यथासु ॥

प्रशानयानाद्यतनाहं वध
महोत्सवौत्पानिकदृशनेष ।

नाध्ययमन्येध च येष विधा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यं” ॥ इति स्मृतं ॥)

अस्वामिकं, चि, (नास्ति स्वामी उत्तमाधिकारी
यस्मिन् ।) स्वामिर्हितवस्तु । अकलकं । त्रयो-

भिन् इति पारस्य भाषा । यथा । यत्तच्च अय-
दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात् । अस्वा-

मिकान्याह यमः ।

“अटव्यः पर्वता एण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
सर्व्याग्यस्वामिकान्याहर्न हि तेष परिग्रहः” ॥

एण्या इति विशेषणात् अटव्यो नैमिषाद्या-
पर्वता हिमालयाद्याः । नद्यो गङ्गाद्याः ।

तीर्थाणि एरुथोत्तमादिदेवताणि । वामागस्या-
द्यायतनानि च । स्वाभ्यभवे हेतुमाह न हि

तस्त्रिति । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अस्वामिविक्रयः, पं, (अस्वामिना अनधिकारिणा
कृतो विक्रयः ।) अस्वामिकलविक्रयः । यथा

मम्यस्वामिविक्रयायं व्यवहारपटमुपक्रमते ।
तस्य च लक्षणं नागटेनोक्तं ।

“निर्दिष्टं वा परद्वयं नष्टं लब्ध्वापद्य वा ।
विक्रीयतेऽसमन्तं यत्सङ्घोऽस्वामिविक्रयः” ॥

इति तत्र किमिच्छाह ।

“स्वयं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽपक्राणित ।
हीनादहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः” ॥

स्वं आत्मसम्बन्धित्वं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं
यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामि-

विक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ता
हितयोरुपलक्षणार्थं । अस्वामिकृतत्वेन गृह्य-
त्वात् । अतएवोक्तं । अस्वामिविक्रयं तस्मात्तच्च
विनिवर्त्तयेदिति । क्रेतुः एवमपक्राणितं गोपिते
क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्द्वयागमो-
पायहीनात् । रहसि चैकान्ते सम्भाष्यद्वयादपि

अस्वा

हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये । वेलाहीने
वेलाहीनो वेलाहीनः क्रयो गन्धादौ क्षतः तत्र

च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवत् दण्डभाक्
भवतीत्यर्थः । यद्योक्तं ।

“द्वय मस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्रयात् ।
प्रकाशकयनः शुद्धिः क्रेतुः स्वयं रहः कयात्” इति ॥

स्वाम्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तां ग्राहयेन्न” ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्” ॥

नष्टमपहृतं वान्यदीयं कयादिना प्राप्य हर्त्तां
ग्राहयेत् चौरगोडगणकारिभिः । आत्मविशुद्धाय

भाजदग्वाप्रार्थश्च । अथाविदितदेशान्तरं गतः
कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्ते-

विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्वनं नाष्टिकस्य
समर्पयेत् । तावत्वासौ शुद्धो भवतीति श्रीकरा-

चार्येण व्याख्यातं । तदिदमनुपपन्नं । विक्रेतु-
र्दण्डान्कृद्भिर्गन्धेन पौनरुक्तप्रसङ्गात् । अतो

ऽन्यथा व्याख्यातं । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं
प्रथयमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा आत्मीयं इत्य-

मासाद्य क्रेतुहस्तस्य ज्ञात्वा तं हर्त्तां क्रेतां
स्यानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ

देशकालातिक्रमे स्यानपालाद्यासन्निधाने तदि-
क्षापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कायां स्वयमेव

गृहीत्वा तस्य समर्पयेत् ॥ * ॥

ग्राहिते हर्त्ता किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“विक्रेतुर्दण्डान्कृद्भिः स्वामी इयं तपो दमं ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयो” ।
यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेद मपहृतं अन्य-

सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतु
निक्रेतदण्डमस्येण शुद्धिर्भवति । न एवमसा-

वभियोज्यः । किन्तु तत्परिणतेन विक्रेता सह
नाष्टिकस्य विवादः । यथाह लहस्यतिः ।

“मूलं समाहृतं क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।
मूलं न सह वादस्त नाष्टिकस्य विधीयते” ॥ इति

तस्मिंश्च विवादे यदास्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयो

विक्रेता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः स्वीयं ।
इत्यमवाप्नोति चौरस्यापराधानुरूपं दण्डं क्रेता

च मूल्यमवाप्नोति । अथामौ देशान्तरं गतः
तदा योननसङ्घानयनाथ कालो देयः ।

“प्रकाशं वा कथं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।
मूलानयनकालस्य देयं तत्राध्वसङ्घयति स्मरणात्

॥ * ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तं न
शक्नोति तदा कथं शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।

असमाहृत्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति मनु-
वचनात् । यदा एतः साक्षादिभिः दिव्येन वा

कथं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स
एव दण्डभागावर्त्तति ।

“अनुपस्थापयन्मूलं कथं वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च मः” ॥
इति स्मरणात् । स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं ॥ * ॥
तस्मिन्पुना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

अस्वा

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञो तेनाविभाविते” ॥
आगमेन गिक्थक्यादिना उपभोगेन च मदीय-
मितं द्रव्यं तस्यैव नष्टमपहृतं वैक्यपि भाव्यं साध-
नीयं तत्त्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो ढमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टमात्म्यां साधयेत् ततः क्रेता
चौर्यपरिहाराय मूल्यलाभाय च विक्रेतास्मान-
येत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहा-
राय क्रयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदि-
ति ॥ * ॥
तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।
“हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं पश्चात्तदाप्रयात् ।
अनिवेद्य नष्टे दग्यः स तु धर्मावतिं पगान्” ॥
हृतं प्रणष्टं वा चौर्यादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं
द्रव्यमपहृतमिति नष्टम्यानिवेद्येव दर्पादिना यो
गृह्णात्यसौ षड्चरान् भवतिपगान् दगहीनः ।
तस्करप्रच्छादकत्वेन दृष्टत्वात् ॥ * ॥
राजपुरुषानीतं प्रत्याह ।
“गौर्विक्रैः स्थानपालैर्व्या नष्टापहृतमाहृतं ।
अर्वाकं सम्बन्धान् स्वामी हरेत परतो नष्टः” ॥
यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वे प्रत्यानीतं तदा संव-
त्सगद्वीकंप्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् ।
ऊर्ध्वं पुनः संवत्सगद्वीकं गृह्णीयात् । स्वएकधा-
नीतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषु ह्येषा यावत् संवत्सगं
राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणष्टमस्वा-
मिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्गिख्याप्य सम्बन्धं
राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्भूना विध्यन्त-
मुक्ते—
“प्रणष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यर्थं निधापयेत् ।
अर्वाकं व्यन्दात् हरेत् स्वामी परतो नष्टपतिर्हरेत्” ॥
इति ॥ तच्छतशतसम्पन्नराज्ञाविषयं । रक्षणादि-
मित्तं षड्भागदियद्द्रव्यं तत्रैवोक्तं ।
“आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतात्तपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धम्भमनुस्मरन्” ॥ इति ।
हतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्टादयो
भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितसन्तु परस्तात् ॥ * ॥
मनुक्तेषु षड्भागदियद्द्रव्यस्य द्रव्यविशेषं अपवाद-
माह ।
“पगानेकशफे दद्यात् चतुरः पञ्च मानुषे ।
महिषोद्भगवा दौ दौ पादं पादमजाविक्रे” ॥
एकशफे अश्वारौ प्रणष्टाधिगते तत्त्वामी राज्ञे
रक्षानिमित्तं चतुरः पगान् दद्यात् । मानुषे
मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पगान् । महिषोद्भगवा
रक्षानिमित्तं प्रत्येकं दौ दौ पगौ । अजाविक्रे
पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्वत्रानुष-
व्यते । अजाविक्रमिति समासनिर्देशेऽपि पादं
पादमिति वीष्वाधत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥
इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षराया
शबहाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [न] चि, (न स्वामि अधिकारी नञ्-
समासः) स्वामिभ्रतः । यथा । अहस्पतिः ।
“अस्वामिना तु यदुक्तं गृह्णन्तेषापगादिकं ।
मुहद्वन्त्यसकृत्यस्य न तद्भोगेन हीयते” ॥
इति दायतत्त्वं ॥
अस्वाम्यं, क्री, (न स्वान्दम् । नञ्समासः । स्वामि-
त्वाभावः । यथा देवलः ।
“अस्वाम्यं हि भवेदेषा निर्दोषे पितरि स्थिते” ।
इति दायतत्त्वं ॥
अस्वाम्यं, क्री, मुख्यत्वाभावः । मुख्यतागहित्यं ।
स्वाम्यस्याभावः अस्वाम्यमित्यर्थोभावसमास-
निष्पन्नः । (यथा शिशुपालवधे ।
“विद्युत्तु चक्रे नमुषिद्विधा बली
य इत्यमस्वाम्यमर्हद्विन्दिवः” ॥
भुक्ते स्वाम्यमुपैति च, इति गृह्णणीभोगेऽभिहितं
साधवकरेण संरहीतञ्च । अत्र हि अमुक्तेऽस्वाम्य-
मिति तात्पर्यं)
अह इ क भासे । (उभं-चर्गं-चकं-सेट् ।) दीप्ति-
मिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अह-
यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
अह इ ड गतौ । (भाटिं-आत्म-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ अं ह्यते । ड अं हते । इति
दुर्गादासः ॥
अह, व्य, प्रणसा । लोपसां । नियोगः । विनियुष्टः ।
इति मेदिनी ॥
अहं, चि, अहमन्शब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपं । आमि
इति भाषा । यथा आङ्गिकतत्त्वं,—
“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकेभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्” ॥
(तथा च ऋग्वेदे १ । ६८ ।
“साहमिज्या विसृद्धात्मा प्रनालोपिनमीलितः”)
अहंयुः, चि, (अहंमस्यान्तीति अहंशब्दात् “अहं-
शुभयोर्धुम्” इति युम् ।) अहङ्कारशुक्तः ।
गर्वाङ्गितः । तत्पर्यायः । अहङ्कारवान् २ ।
इत्यमरः ॥ (“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः” ।
इति भट्टिः ।)
अहः [न], क्री, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥
अहःपतिः, प, (अहःपतिः ।) सूर्यः । इत्यमर-
अहङ्कारः, प, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं
+ क्त + घञ् ।) अहङ्कृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः
२ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ परागमते स चि-
विधः । सात्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ ।
सात्विकाहङ्कारात् इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनस्य
जातं । राजसाहङ्कारात् दशन्द्रियाणि जातानि ।
तामसाहङ्कारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदा-
न्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणरक्षितः ॥ अह-
मित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्या-
ज्ञानमुच्यते । इति गोतनसूत्रवृत्तिः । “अह-
मित्यर्थयं तस्य करणं । अहमिति क्रियति अत्रेति
वा अहङ्कारः । करणतः किरतेर्वा घञ् । कार-
प्रत्यय इत्यन्वे” । इत्यमरटीकाया भरतः । मदः ४
स्वयः ५ अपलेपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः ।

अह

अहङ्कृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मानः १० चित्त-
समुन्नतिः ११ । यथा ।
“गर्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्त्वहङ्कृतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानविषितसमुन्नतिः ॥
अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्कारस्याश्रय आत्मा ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः” ।
अहङ्कारतत्त्वं । यथाह मगौ, १ । १४ ।
“मनससाप्यहङ्कारमभिमानारमीश्वरम्” ।
गर्वोन्नत्यम् । यदुक्तं ।
“अहङ्कारश्च सर्वेषां पापवीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डे च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः” ॥
स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति ।
तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमान्य-
मानो विशेषरूपो व्यष्ट्याहङ्कारः । अस्मीत्येता-
वन्मात्रमभिमान्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्या-
हङ्कारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आकृतिश्च
सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो यो-
ऽहङ्कारः स सर्वसाधारणः । आशेषितगुण-
रात्मनो महत्त्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति
दुर्गभिमानः । महाकूलप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो
नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानः । आत्मप्रा-
घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्वोत्कृष्ट-
इति गर्वः ।)
अहङ्कारवान्, चि, (अहङ्कारो विद्यतेऽस्य । अह-
ङ्कार + मनुप् । मस्य वः ।) गर्वाङ्गितः । इत्य-
मरः ॥ तत्पर्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः ॥
अहङ्कारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वाङ्गितः
४ । इति जटाधरः ॥
अहङ्कारी, [न] चि, गर्वाङ्गितः । अहङ्कारो विद्यते-
यस्येति अन्वयार्थं गान्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अभि-
मानो । गर्वाङ्गितः ॥ (दशदशरूपके ॥
“धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चक्षुष्यगो विकल्पनः” ।)
अहङ्कृतिः, स्त्री, (अहम् + क्त + क्तिन् ।) अहङ्कारः ।
गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ॥
“युध्यतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा” ।)
अहृतं, क्री, (हन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)
नवाम्बरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्ना-
वली ॥ (अहृतलक्षणं यथा महाभारते,—
“ईषद्वीतं नवं श्वेतं सदृशं यज्ञधारितम् ।
अहृतं तद्विजानीयात् पावनं मन्विकर्मसु” ॥
“अहृतश्चैव वासोभिर्मास्त्रैरुच्चावचैरपि” । इति ॥
“अहृतानि च वासांसि रथश्च शुभलक्षणम्” ।
इति रामायणे । अनाहृते, चि, ॥
अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽन्यत्र, वीष्वाया
दित्त्वम् । वीष्वादित्वात् टन् । ततश्चाप् ।) पर-
स्परहङ्कारः । इत्यमरः । परस्परं परस्परं च्या-
पस्यापरस्परं च्य । परस्य योऽहङ्कारोऽहमेव
श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः
आमि वड आमि वड वलिया परस्पर अहङ्कार
इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

अह

“दृष्ट्याहमहमहमिकया तयोर्विषदतोः”)।
 अहमूर्त्तिका, स्त्री, (अहं पूर्णं अहं पूर्णमिति कथनं यत्र । अहमूर्त्तं + ठन् + सार्थे कन् + ततयाप् ।)
 अहमूर्त्तं अये भवामि अहं पूर्णं अये भवामि इत्यन्योऽन्यं योधानां धावनक्रिया । इत्यमरः ।
 कामि अये याव वलिया योद्धा दिगेः परस्परं आगे धाओया इति भाषा । (यथा किमते,—
 “सुगेषु दुगेषु च तुल्यविक्रमै-
 र्जवादहमूर्त्तिकाया यियासुभिः”)।
 अहमूर्त्तिः, स्त्री, (अहं प्रधाना मतिज्ञानिं ।)
 अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ॥
 अहर्गणः, पुं, (अह्रां गणा) मासः इति हारावली ।
 ग्रहाणां मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-
 ल्छावधिरक्षसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्यायव्या-
 वधि वा इष्टकालपर्यन्तं परिगणितदिनसमूहः ।
 तत्पर्यायः । द्युवन्दं २ । दिनौघः ३ । दृग्गाः ४ ।
 दिनपरिघः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
 अहर्जर्गः, पुं, (अहोर्भिलोकान् जरयति । अहन्
 + ज् + णिच् + अच् । यद्वा अहानि जीयन्त्य-
 न्तर्भवन्त्यस्मिन् । अहन् + ज् + अच् ।) संवत्सरः ।
 यथा । “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-
 र्जर्गः । एवं मां ब्रह्मचारिणाः धातगयन्तु सर्वतः
 साहा” । इति तैत्तिरीयोपनिषदि श्रुत्वावली ॥
 यथा लोके आपः प्रवता प्रवगावता निम्नवता
 देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्जर्गः
 संवत्सरोऽहर्जर्गोऽहोभिः परिवर्त्तमानो लोकान्
 जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्यन्ति अन्त-
 र्भवन्ति इत्यहर्जर्गः । तच्च यथा मासा यन्ति
 एवं मां ब्रह्मचारिणाः ज्ञे धातः सर्वस्य विधातः
 मामागन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । इति शुद्धग-
 धार्थकृतभाष्यम् ॥
 अहर्पतिः, पुं, (अहः पतिः । पत्ते अहःपतिः ।)
 सूर्यः । इत्यमरः । (यथा मध्वंशे १० । ५४ ।
 “द्यावापृथिव्योः प्रथममहर्पतिर्गवातपम्”)।
 अहर्वात्सवः } पुं, (अहो बान्धवः । अहो मणिगिव
 अहर्मेणिः } च ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-
 रत्नः ।
 अहर्मुखं, स्त्री, (अहो मुखं) प्रत्युषः । इत्यमरः ॥
 अहर्ल्यः, त्रि, (हलेन ह्यर्थं । ततो नञ्समासः ।)
 हलानाकृष्टक्षेत्रादिः । अहर्ल्यभूमिः ॥
 अहल्या, स्त्री, अहोविशेषः । (यथा हृद्वंशे ।
 “दिवोदासश्च राजर्षिर्गहल्या च यशस्विनी ।
 शरद्वत्सव दायदमहल्या समसूयत” ॥
 गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी । सा च महा-
 साध्वी । प्रातः काले तस्यानामस्मरणे महापातक-
 नाशो भवति । यथा पुराणं,—
 “अहल्या द्रौपदी कुन्ती तामा मन्दोदरी तथा ।
 पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्” ॥
 सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः
 सतीत्वं नाशितवान् । ततो गौतमशापेन सा
 पाशांशुदेहा बभूव । ततस्त्रेतायुगे श्रीरामचन्द्रस्य
 पादस्पर्शात् शापात् विमुक्ता सती पुनः पूर्वरूपा

अहि

मानवी भूता । इति रामायणम् ॥
 अहस्कारः, प, (अहः कर्गेति । अहन् + क् + ट ।
 कस्मादित्वात् सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
 अर्करत्नः ॥
 अहस्पतिः, पुं, (अहः पतिगिव ।) सूर्यः । इत्यमरः ।
 अर्करत्नः । अमरे तत्पर्याये अर्काङ्ग इति
 दर्शनात् ॥
 अहह, अ, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ड ।
 एधोदगादित्वात्सलोपः ।) अहृतं । खेदः । परि-
 श्लेषः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥
 (आश्वर्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशः ।
 “अहह । महापद्मे पतिनोऽस्मि” ।
 “अहह । तात । पलास्तं टारुणम्” ।
 इति महानाटकम् ।)
 अहहा, अ, (अहं जहातीति । अहम् + हा +
 ङिप् । एधोदगादित्वात् साधु ।) अहृतं । खेदः ।
 इत्यमरटीकाया रायमुकुटादयः । अत्र अहह-
 शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥
 अहार्यः, पुं, (हृ + गृहत् । ततो नञ्समासः ।)
 पर्वतः । इत्यमरमेदिन्यो ॥
 अहार्ये, त्रि, (न हार्ये । नञ्समासः ।) हर्षामण्डलं ।
 अहर्त्तव्यं । अहर्गणोयं । इति मेदिनी ॥
 (“अहार्ये ब्राह्मणद्वयं गच्छा नित्यमिति स्थितिः”
 “तत्रात्मभूतं कालौघं हार्ये परिचारकैः” ॥
 इति च मनुः ६ । १२६ ।)
 अहिः, पुं, (आहन्तीति । आ + हन् + इण् । हन
 हिंसागतयो । आडि अहिभ्या ङस्त्विति इण् ।
 स च डित् । हित्वात् टिलोपः । आदो ङस्त्वसि ।)
 वृत्रासुरः । सर्पः । इत्यमरः सूर्यः । पृथिकः ।
 गजः । इत्यनेकार्थध्वनिमङ्गलं । (सोमकं ।
 गजः । वपः । अश्लेषानक्षत्रं खलः । “विध-
 धर्गतोऽप्यातिविधम खल इति न मृषा यदन्ति
 विदासः । यदहिर्नकुलदधी स्वकुलदधी पुन
 पिशुनः” । इति रामचरितायाः प्रस्तावनाश्लोकः ॥)
 अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । नञ्समासः ।) कुलिक-
 रत्नः । कुलेखाडा इति ख्याता । अस्या गुणा ।
 विधरोगशोधनागित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 (कोकिलान्नाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा
 गृह्णते, त्रि ।)
 अहिका, स्त्री, (न + हा + ङिक् + टाप् ।) शाल्म-
 लीरत्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । भत्य
 त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः छत्रः फणा इव ङादकः ।)
 देशविशेषः । तत्पर्यायः । प्रथमग्रन्थः २ । मध-
 प्रदङ्गीरत्नः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
 चिनि इति भाषा । पर्णविशेषः । इति ज्योतिष-
 तत्त्वं ॥ तथा वृद्धगार्ग्यः । “केशवमानक्षपणं
 पाटनीपत्रं परीमहिच्छत्रा । दितिर्मदितिश्च
 स्मृता जौगविधौ भवति कन्याम्” । इति
 ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अहि

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान्
 अहि + जि + ङिप् ।) विष्णुः । काशीयनाग-
 दमनात् ॥ इन्द्रः । वृत्रासुरनाशात् ॥
 अहितः, त्रि, (न हितः । नञ्समासः ।) शत्रुः ।
 इत्यमरः । (यथा मध्वंशे ४ । २८ ॥
 “स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।
 अहिताननिनोद्धर्त्तस्तर्गयन्निव केतुभिः” ।)
 अपथ्यं इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (“यकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृ-
 त्तान्यभिन्नामविषादीनि ।” इति सूत्रते ।
 प्रतिकूलः । अशुभकरः । यथा वेगगुणतकं ।
 “लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम्” । १५ ॥
 “प्ररोऽपि हितवान् प्राञ्चबन्धुमप्यहितः परः ।
 अहितो देहो याधिहितमागम्यमौषधं” ॥ इति
 हितोपदेशः । अहिताहागेपयोगिणां पुनः काग-
 गातो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचागः, नहि
 सर्वाग्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्वे दोषा-
 क्तान्यवलाः । नच सर्वाणि शरीराणि याधि-
 क्षमत्वं समर्थानि । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोग
 वीर्यप्रमाणातिथेयात् भुयस्तमपथ्यं सम्पद्यते ॥
 स गव दोषः संकृत्योर्निर्विकृष्टांपकमो गम्भी-
 रानुगतः प्रागायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती वा
 भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते
 इति चरकः ।
 “इह गन्तुं यस्माद्दश्याणि स्वभावनः संयोगत-
 थैकान्तचित्तान्यकान्ताहितानि हितार्हितानि
 भवन्ति” । “यकान्ताहितानि दहनपचनमारणा
 दिषु प्रवृत्तान्यभिन्नामविषादीनि ।”
 “दग्धस्यैकान्ताहितता विषम्यकान्तोऽहि तं
 गव यत्कममाद्येषु द्रव्येषु शक्तिनादिषु ॥
 यकान्ताहितता विद्धि तस्मात्सुभ्यतानान्यथा” ॥
 “निरुद्धान्येवमादीनि रसवैर्यापिपाकतः ।
 तान्यकान्ताहितान्येव शोधं विद्याद्विद्यार्हितं” ॥
 इति मथुरतः ॥
 अहितुगिकः, पुं, (अहिं तुगडे मुखं, तेन दीव्यति
 यः सः । अहितुगड + ठक् । मञ्जापूर्वकत्वात्
 वृद्धाभावः ।) भिक्षाथे सर्पखिलकः । तत्पर्यायः ।
 यालयाही २ । इत्यमरः । सापुडे इति भाषा ॥
 अहिद्विड, { पुं, (अहिं वृत्रासुरं सर्पं वा हेडि
 यः । अहि + द्विष् + ङिप् ।) इन्द्रः । गरुडः ।
 भयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ॥
 (“अहिद्विषस्तद्भवता निशम्यता” । इति माघे ।
 “यकाहिरत्तार्थमहिद्विषुद्य
 दक्षो मयात्मिति यथा प्रवीति” ।
 इति नागानन्दे ॥
 अहिनकुलता } स्त्री, अहिनकुलयोगिणी । नित्य-
 अहिनकुलिका } विभेधितेति यावत् । अहिश्च
 नकुलश्च अहिनकुलो तयोर्भाव इति भावार्थे
 त-प्याकप्रथययोः स्त्रियामाया निष्पन्ना ॥
 अहिपत्नकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुत्नक इव । सर्पा-
 कागत्वात् ।) नौकाविशेषः । तत्पर्यायः । पोतः २
 तरानुः ३ । इति हारावली ॥

अहि

अहिपूतनः, षं, द्वाभ्यो गविशब्धः । तस्मिन्नागं यथा,—
 “शङ्खान्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
 खिन्ने वा स्वाप्यमानस्य कण्डूग्लकफोद्भवा ॥
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः सावश्च जायते ।
 एकैभूतं वर्णं घोरं तं विद्यादहिपूतनं” * ॥
 तत्रिक्रित्वा यथा भावप्रकाशे,—
 “तत्र संशोधनैः पूर्व्वं धात्रीस्तन्यं विशेषयेत् ।
 त्रिफलाखटिग्लक्वाथैर्वसानां क्षालनं हितं ॥
 शङ्खसौवीरयद्याङ्गैर्लेपः कार्याऽहिपूतने” । इति
 (रुचिनिश्चयटीकाहता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
 भोगवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।
 “दृष्टस्तन्यस्य पानेन मलम्याक्षालनेन च ।
 कण्डूदाहुरुजावट्टिः पिष्टकेश समाचितः ॥
 अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दारुणः” ॥
 इति सनिटानलक्षणासम्प्राप्तिकं चिकित्सात्वं वाम-
 टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
 “मलोपलेपात् खेदादा गृहे रक्तकफोद्भवः ।
 ताम्बोव्रणोऽन्तःकण्डमान् जायते भूर्धुपदवः ॥
 केचित्तं मालकादीर्षं वदन्यन्तेऽहिपूतनं ।
 प्रष्टारुगदकुन्दश्च केचिच्च तमनामिक” * ॥
 चिकित्सा ।
 “तत्र धात्र्याः पयःशोधं पिचश्लेष्मह्रौषधैः ।
 प्रतप्रीतश्च शीताम्बु-युक्तमन्तगपानकं २
 मत्स्यैर्दत्तार्धशौलेन यगं तेन च लेपयेत् ३
 त्रिफलावदगीञ्जलत्वक्-क्वाथ परिधेचितं ४
 कासीश-गोचना- तुत्य-मनोज्ञालगसाङ्गैः ५
 लेपयेदस्त्रपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ६
 मृत्पत्तारिचवा यथीश-सौवीरकाङ्गैः ७
 सारिवाशङ्खनाभिभ्यामपानस्य त्वचोऽथवा” ॥ ८ ॥
 चक्रपाणिमंत्रेण तु ॥
 “पटोलपत्रत्रिफलागसाङ्गनविपाचितं ।
 पीतं घृतं नाशयति क्लृप्तमप्यहिपूतना” ॥
 पटोलाद्यघृतं ॥ * ॥)
 अहिपूतनं, क्री, (अहेः सर्पस्य फेनं गरलमिव ।
 अत्युत्पात्तं ।) अफेनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अहिं
 इति भाषा । (अस्य पर्यायमाह भावप्रकाश-
 कारः ।
 “उल्लंखसफलदीर्गमाफकमहिफेनकं” ।
 अस्य कार्यश्चाह शाङ्गधरः ।
 “पूर्व्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः प्राक्क्षुण्डकति ।
 अवायि तद्यथा भङ्गा फेनश्चाहिसमुद्भव” ॥
 अपरश्चाफेनशब्दे चाफकशब्दे च ज्ञातव्यं)
 अहिभ्रू, प, (अहिः भ्रूयस्य ।) शिवः ।
 “अत्रैकपादहिभ्रूः पिनाकी चापरजितः” ।
 इति हरिवंशे । रुद्रविंशः ॥ इति अटाधरः ॥
 (यथा हरिवंशः ।
 “सुरभी कस्यपादद्वाजनेकादश विगन्मिमे ।
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥
 अत्रैकपादहिभ्रूवृष्टा रुद्राश्च भावतः” इति ।)
 अहिभ्रूदेवता, स्त्री, (अहिभ्रूयो रुद्रोऽधिष्ठात्री
 देवता यस्याः ।) उत्तरभाद्रपदनक्षत्रं । इति ज्यो-
 तिःशास्त्रं ॥

अज्ञा

अहिभयं, क्री, (अहेः सर्पतुल्यस्वप्नात् सर्पादा
 भयं) राज्ञां स्वपत्नोद्भवभयं । इत्यमरः ॥ सर्प-
 भयं ॥
 अहिभयदा, स्त्री, (अहिर्भयं यति खगदययति । अहि-
 भय + दो + क) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भूम्यामलकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या) ॥
 अहिमुक्, [ज] प, (अहिं भुङ्क्ते । अहि + भुञ् +
 क्तिप् ।) गरुडः । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।
 गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमर्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-
 नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमारः, प, (अहिं मारयति यः सः । अहि +
 म् + णिच् + अच् ।) अग्निमेदकवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमेदकः, प, (अहिं मेदयति स्पर्शमात्रेण गल-
 यति यः सः ।) अग्निमेदकवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अग्निमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
 अहिलता, स्त्री, (अहिश्चिव लता । दोर्घाकारत्वात् ।)
 गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहीरगिः, प, (अहीन् ईरयति दृगीकरोति ।
 अहि + ईर + अगि ।) द्विमुखसर्पः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 अहे, व्य, क्षेपः । वियोगः । इति शब्दाला ।
 अहेगः, स्त्री, (न हिनेति । हि गते बाङ्गलादुः ।
 ततो नञ्समासः ।) शतमूली । इत्यमरः ॥
 अहो, व्य, (न + हा + डो ।) धिगर्थः । शोकः ।
 करुणार्थः । विघाटः । सम्बोधनं । प्रणामः ।
 विस्मयः । पदप्रणमः । असुया । वितर्कः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥
 “अहो धिगिति सामर्थ्या वाधमुक्त्वा नर्गाधिप” ।
 “अहो मधुगमाभा दण्डे” । इति शाकुन्तले
 प्रथमाङ्के ।)
 अहोगात्रः, प, (अहस्य गात्रस्य द्वयोः समाहारः ।
 गात्राङ्गाणां एतत् । अहः सर्वकदेशे टच् इति
 टच् ।) द्विवानिष्ठा । स तु सूर्यादयद्वयपरिच्छिन्न-
 त्रिप्रभुत्वात्कालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां
 मासेन पेत्रोऽहोगात्रो भवति । मनुष्याणामेक-
 वर्षेण देवानामहोगात्रो भवति । द्विसहस्रगणित-
 मानुष्यचतुर्थ्युमानेन ब्रह्मणोऽहोगात्रो भवति ।
 तत्र मनुष्यमानेन ८६०००००० वर्षा भवन्ति ॥
 अहोवत, व्य (अहो च वत च ।) अनुकम्पा । खेदः ।
 सम्बोधनं । इति विश्वमेदिनी ॥
 “अहोवतासिस्पर्हनीयवीर्य” । इति कुमारः ।
 “अहोवत । कीदृशी धयोऽवस्थामापन्नोऽस्मि” ।
 इति शाकुन्तले । [इति गीता ॥]
 “अहोवत । महत्यापं कर्तुं व्यवसिता वयम्” ।
 अज्ञाय, व्य, (ऊ ङ अपनयने । वाङ्मलाद्वावे घञ्
 वृद्धिः । एषोडशद्वित् वस्य यः । ततो नञ्-
 समासः ।) भट्टति । इति । इत्यमरः ॥
 (अज्ञाय सा नियमं ज्ञानमुत्सर्ज) । इति कुमारः ।
 “अज्ञाय तावदरुणेन तमो निरन्तम्” । इति रघौ ।
 “ स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहश्चातेतगम्बच्छटा

आक

मूर्च्छन् मोसमहर्षिर्हर्षविहितज्ञानाङ्गिकाऽज्ञा-
 यवः” । इति काव्यप्रकाशे ।)
 अक्रोकः, षं, (नान्ति क्रौञ्जा यस्य ।) वौडः । क्षप-
 याकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अङ्गला, स्त्री, (न + ङे + डल् ।) भस्मातकवृत्तः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेला इति भाषा ।
 आ
 आ, आकारः । द्वितीयस्ववर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
 कण्ठः । स च दीर्घः प्रुतश्च भवति ।
 “आकारं परमास्वर्थं शङ्खव्योतिर्भयं प्रिये ।
 ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
 पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—
 “अकाररूपमासद्य दक्षकोडायता त्वधः ।
 ब्रह्मादयस्तथा शक्तिस्तान् तिष्ठन्ति नित्यशः” ॥
 इति वर्णाङ्गादतन्त्रं । तस्य नामानि यथा—
 “आकारो विजयान्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
 जीर्णोदधः पयोदश्च प्राणो दीर्घास्यवृत्तकौ ॥
 प्रचण्ड एकजो रुद्रो नागायण इभेश्वरः ।
 प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥
 पितामहो द्विदान्तो भूः क्रिया कान्तश्च सम्भवः ।
 द्वितीया मानदा कार्पा विष्णुगजः कुजो वियत् ॥
 स्वगान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमानिनी” ॥
 इति वर्णाभिधानं ॥
 आ, व्य, स्मृतिः । यथा “आज्ञातं सजटायुरेषः” ।
 वाक्यं । यथा “आ एवं मन्यसे” । इत्यमरः ॥
 (पूर्व्वं भैवं मंस्या इटानीं त्ववं मन्यसे इत्यर्थः ।)
 अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति ।)
 समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेशश्च पिष्ट-
 भ्यश्च आ) क्वचित् निषिद्धसन्धिवर्गः । आशब्दो
 योऽच्चा न सन्धीयते स इत्यर्थः । इति भट्टः ॥
 (“आ एवं तत्त्वमर्थ्यादा आ एवं तत्कृतं मया” ।
 इति मुग्धबोधम् ।)
 आ, व्य, एवं । स्वीकारः । इत्यमरः ॥
 आः, प, महेश्वरः । इति परशोत्तमः ॥ पितामहः ।
 वाक्यं । यथा अग्निपराणे ग्काक्षरामिधानं ॥
 “अ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादाः पितामहवाक्ययोः ।
 सीमायामथाव्ययं आ भवेत् संकोधपोडयोः” ॥
 आः, [स] व्य, कोपः । यथा, आः पापदुर्मुखः ।
 (“आः किमेतदितिक्रोधादाभाय महिषासुरः” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “आः पापे दुर्विनीते महाश्वेते” । इति काद-
 म्बरी ।) पीडा । यथा आः शीतं । इत्यमरभरतौ ।
 स्मृतिः । स्पर्द्धा । तर्ज्जतं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आकम्पितं, चि, (आकम्पयते स्म । आङ् + कम्पि +
 क्त ।) कम्पयिष्ये । तत्पर्यायः । वेङ्कितं २
 प्रेङ्कितं ३ व्याधृतं ४ व्याधृतं ५ चलितं ६ इत्यमरः ॥
 कम्पितं ७ धृतं ८ व्याधृतं ९ विधृतं १० धृतं ११
 प्रकम्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अशोकहाकम्पितप्यगन्धी” । इति रघौ ।

आक

“आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वातैः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः” ।
इति ऋतुसंहारे ॥
आकरः, पुं, (आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । आ + कृ +
अप् । यदा आकुर्वन्ति संधीभूय कुर्वन्ति व्यव-
हारमचेति वा । आ + कृ + घ ।) धातुरत्नादे-
रुत्पत्तिस्थानं । तत्पर्यायः । खनिः २ इत्यमरः ॥
“आकरे पद्मरागाणा जन्म काचमगेः कुतः” ।
इति हितोपदेशः ।
“श्लेष्मो हिमवान् नाम धातुनामाकरो महान्”
इति रामायणम् ।) समूहः ।
“शब्दाकरकरग्राममर्थमयङ्गलमङ्गलम्” ।
इति कविकल्पद्रुमः ।) श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥
आकर्गं, स्त्री, (आ + कर्ग + ल्युट् ।) श्रवणम् ।
“सुदा तदाकर्गंनतत्यगोऽधुन्” । इति नैषधे ।
आकर्षः, पुं, (आकृष्यते इति । आ + कृष + घञ् ।)
पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षक्रीडा ।
पाशा खेला इति भाषा । साग्निकः । इत्यमरः ॥
कृक इति भाषा । (यथा महाभारते ।
“आकर्षन्ति वाक्फलं सुप्रगीतो
हृदि प्रोढो मन्त्रपदः समाधिः” ।
इन्द्रियं धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-
दिनी ॥ आकृष्यते अनन । आकृषी इति भाषा ।
यथा । “आकर्ष इव श्वा आकर्षश्वः” । इति
मुग्धबोधव्याकरणं । आकर्षतुल्य इति ज्ञापनार्थ-
इव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्तः ।
निकथोपलः ।)
आकर्षणं, स्त्री, (आ + कृष + ल्युट् ।) आकर्षः ।
बलादानयनं । टानन इति भाषा । यथा,—
“सा त्वं गच्छ मदैवोक्ता पाश्वे शुम्भनिशुम्भयोः ।
केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि” ॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
तन्वोक्तकर्म्मविशेषद्वारा योधादानयनं । यथा ।
अथाकर्षणं ।
“आकर्षणाविधानानि कथयामि समासतः ।
यद्दृष्टं त्रैपुरे तन्ने यद्दृष्टं भूतडामरे ॥
श्रीषोत्रं मान्मथं वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत् ।
प्रथमं प्रणवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥
असुकीति पदं दत्त्वा आकर्षय दिधा पद ।
साहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेदशसहस्रकं ॥
षट्कोणचक्रमालिख्य रक्तचन्द्रकुङ्कुमैः ।
षड्भुजं कारयेन्मन्त्रो लज्जावीजसमन्वितं ॥
षड्दीर्घभास्वरैरेणव नादविन्दुविभूषितं ॥
रक्तपुष्पाक्षतधूपदिनैवेद्यैः प्रपूज्य ता ।
भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां ।
बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूररुगाविग्रहा ॥
पञ्चश दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके ।
मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रम्भामपि तथोर्वशीं ॥
आकर्षयेन्न सन्देहः किं एवमर्गवीमिह ॥ * ॥
भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवाग्निना ॥
काष्ठीरागुरुकस्तूरीगेचनमिलितेन च ।
अनामारक्तमश्रेण कमलाक्षीमनुं लिखेत् ॥

आक

ॐ क्रीं कमलाक्षि अनुकीमाकर्षयाकर्षय ॐ फट् ॥
इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रं कं ततः एनः ।
तद्भूर्जपत्रमादाय गुलिका कारयेत् सुधीः ॥
तेनैवं साध्यपादोत्पत्तिक्रमपङ्कवेष्टितां ।
शोभिता तेजसा भानोर्विद्येत् त्रिकटुके एन ॥
प्रतिमा स्त्रीनिभां कृत्वा त्रिपेत्तस्यास्तोत्रे ।
गुलिका पातयेत् पात्र प्रतिमा साध्यरूपिणीं ॥
तादृशाभिसुखो भुत्वा निर्भने निष्ठा साध्यकः ।
ततस्तदूतचित्तश्च तावत् कालं जपेन्मनुं ।
यवदायाति सन्वस्ता मदनालसविग्रहा ॥ * ॥
अथान्यत् कथयाम्यत्र नृपाकर्षणचेतसे ।
देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥
अथ मन्त्रं महेशान्यास्तां मादौ ततस्तपां ।
पञ्चशायकवीजञ्च दत्त्वाच भुवनेश्वरीं ॥
मोहिनीति च नामान्ते फट्कारं एनगलिखेत् ।
साहान्तमन्त्रमुक्त्वा मध्यवीजेन कारयेत् ॥
षडङ्गुलं दीर्घयुक्ताद्यंश्चक्रेऽष्टलके यजेत् ।
प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कजोदरे ॥
महागजनेत्रं पृथ्वीमन्त्रपदं यतः ।
मोहिनीं पद्मकिङ्कणकं शृङ्गिणीं स्तम्भिनीं तथा ॥
वृषाङ्गुलीं कुलेशोच्च ततो वै विश्वामिनीं ।
आकर्षिणीं ततः किङ्गामर्षेयदृष्टपत्रके ॥
गन्धपुष्पादिधूपार्चैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।
लक्षजपेन सर्वथा शीघ्रमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥
ॐ कालिकायै धीमहि
तन्नः कालि प्रचोदयात् ।
ॐ आकर्षिणीं वज्रधारिणीं
ऊ फट् साहा अमुकीमाकर्षय ॥
प्रणवं पृथ्वीमुद्धृत्य उग्रसेनी ततः परं ।
नितम्बिनीं वज्रजायां विश्वा परमदर्शना ॥
सिन्दूरपत्तनं कृत्वा तस्या नाम हृदि विनियम्य
पगमन्त्रेण ताम्बूलं समानीय आम्रप्रभादये
नैवेद्यं कृत्वा कृष्णाष्टोत्तरशतलस्या मूलमन्त्र-
परिते एतन्त्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति
सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-
कृतपट्कर्म्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥
आकर्षिणी, स्त्री, (आकृष्यते अनया । आ + कृष +
ल्युट् + स्त्रिया ङीप् ।) फलपुष्पाकार्थकयष्टि-
काविशेषः । आकुषी इति भाषा ॥
आकलनं, स्त्री, (आ + कल् + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।
परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी ॥ (“सव्यापि
सानुनयमाकलनाय यन्त्रा” । इति माघः ।)
आकल्पः, पुं, (आ + कल्प + घञ् ।) शकः । इत्य-
मरः ॥ कल्पनं । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । शोगः ।
इति जेमचन्द्रः ॥ वैश्वार्थं यथा गद्यैः-
“अकृतकविधिसर्व्याङ्गीममाकल्पजातं
विनमितपदमाच्छं यौवनं सा प्रपद्ये” ।
“स्तोकाप्याकल्पचरणा विच्छित्तिः कान्तिषोष-
कृत” । इति साहित्यदर्पणं तृतीयपरिच्छेदे ।
कल्पपर्यन्तं व्य, यथा—“आकल्प नरकं भुङ्क्ते” ।
इति स्मृतिः ।)
आकल्पकः, पुं, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।

आका

यशिशः । उल्कगठा । हर्ष । इति मेदिनी ॥
आकषः, पुं, (आकष्यते यत्र, आ + कष + अच् ।)
प्रस्तगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कथिपातर-
इति भाषा ।
आकस्मिकं, त्रि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + ठ-
ञ् ।) अकस्माद्भवं । हठाज्जातं ॥ (“आकस्मिक-
प्रत्यवभासा च देवीं वाचमनुष्टुभेन कन्दसा परि-
गतामभ्युदयत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥)
आकाङ्क्षा, स्त्री, (आ + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)
इच्छा । अभिलाषा । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-
सृष्टा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।
“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या सृष्टा तु सा” ।
अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-
द्भूते,—
“नाकाङ्क्षा किं भवति विपलश्रीमतोऽर्थात्तरेषु” ।
न्यायमतं । यत्पदमस्ते यत्पदान्यवबोधो न भवति
तत्पदे तत्पदयत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-
लङ्कारिका ॥
आकाशः, पुं, (आ + अ + घञ् ।) निवासः ।
इति वोपदेशः ॥
आकाशः, पुं, (आ + कृ + घञ् ।) इक्षितं । अभि-
प्रायानुरूपचेष्टाविक्रमणं । संकेतं टाग इत्यादि
भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ॥
“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेऽङ्कितस्य च” ।
इति गद्यैः १ । २० ।
“आकाशे मिक्षितं गत्या चेष्टया भाषितेन च” ।
इति हितोपदेशे सुहृद्देवः । मूर्तिः । “आकाश-
सदृशप्रकाशः” । इति गद्यैः १ । १५ ।)
आकाशगुप्तिः, स्त्री, (आकाशस्य गुप्तिः ।) गत्या-
दिसृचको मुखभागादिगाकारः । आकाशेऽङ्क-
वैकृतमिति गोपालितः । गुप्तिगोपनं । आकाशस्य
भयलज्जादिना गुप्तिगाकारगुप्तिः । इत्यमर-
टीकाया भगवतः ॥ तत्पर्यायः । अविहृत्या २ ।
इत्यमरः ॥ अङ्कविकृतस्य रोमाश्चादेगच्छादनात्
अविहृतिस्थितिविहृत्या । इति सागमुन्दरी ॥
“भयगौरवज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरविहृत्या” ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)
आकाशगोपनं, स्त्री, (आकाशस्य गोपनं ।) आकाश-
गुप्तिः । गत्यादिसृचकमुखभागादिगोपनं । इति
जेमचन्द्रः ॥
आकाशगणं, स्त्री, स्त्री, (आ + कृ + गण + ल्युट् ।)
आकाशं । इत्यमरः ॥ आकन इति भाषा ।
“तस्य मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः” ।
इति पञ्चतन्त्रम् ।)
आकालिकं, त्रि, (समानकालो आद्यन्तो यस्य ।
“आकालिकडाद्यन्तवचनं” इति समानकालस्या-
कालादेशः । इकट् प्रत्ययश्च निपातनात् । यदा
अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) क्षणार्धसि ।
इति धर्मशास्त्रे ॥ समानकालीनजन्मविनाशाशुभा ।
इति संक्षिप्तसारः ॥ आकालसम्भवे । आरम्भ-
कालात् ततमजातीयकालस्यापि । निमित्तं काल-
मारभ्य परेद्यथावकालः स एव कालस्तावदकाल-

आका

स्तत्र भवः। इति तिथितत्त्वं ॥ यथा मनो ४।१०५
 ("यतानाकालिकान् विद्यादानध्यायान्दत्तावपि")।

"तपस्विनः स्थावुरनौकसस्ताः

माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्" ॥

इति कुमारसम्भवे ३। ३३ ॥)

आकालिकप्रलयः, पु, (आकालिकः प्रलयः) प्रलय-
 विशेषः। स्वायम्भुवमन्वन्तरे कपिलशापेन अकालि
 जगत्प्रलयः। तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
 तत् प्रदग्धन्तु महाभाग वाराहं लोकसंक्षयं ॥
 यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा ।
 तदहं नंप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं" ॥

श्रीकपिल उवाच ।

"स्वायम्भुव मनुश्चेष्ट ब्रह्मरूप महामते ।
 ममैकमीप्सितार्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
 जगत् सर्वं तत्रैवं त्वया च परिपालितं ।
 त्वया सर्वं जगत् सृष्टं त्वमेव जगतां पतिः ॥
 तन्मं देहि ब्रह्मस्थानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
 पूज्य पापहृत् रम्यं ज्ञानप्रभवमुत्तमं ॥
 अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
 अज्ञानसागरे मग्नमधमा सकलं जगत् ।
 ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्त्रयं" ॥

श्रीमनुरुवाच ।

"यदि त्वयाखिलजगद्धितार्थं ज्ञानदीपिका ।
 चिकीर्षुणा तपः कार्यं किं स्थानार्थनया तव ॥
 देवागाराणि तीर्थानि क्षत्राणि सगितस्तथा ।
 भङ्गानि पश्यभाङ्गात्र तिसृन्ति कपिल ! तितौ ॥
 तेभामेकतमं त्वच्छेदासाद्य कुरुषे तपः ।
 स्थानं ब्रह्मन् तपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं" ॥

कपिल उवाच ।

"त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात् ।
 स्थानं मया प्रार्थितं ते त्वं मा क्षिपसि जेतुभिः ॥
 अस्मान्मन्ते वचो मेऽद्य प्रार्थनाया विकल्पनं ।
 यत्त्वं वदसि तस्मान्त्वं फलमेतदवाप्नुहि ॥
 इदं त्रिभुवनं सर्वं संदेवासुरमानुषं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तमचिरेण भविष्यति ॥
 न चिरात् इक्ष्यसि मनो ! जलपूर्णं जगत्त्रयं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तं तव गर्वविशातनं ॥
 एवमुक्त्वा मुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः ।
 अन्तर्दधे जगामापि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
 कपिलस्य वचः श्रुत्वा विषस्रवदसो मनुः ।
 भावीति प्रतिपद्यात् मनुर्गोवाच किञ्चन ॥
 विशालां वदसीं यातो गङ्गाहारान्तिकं मनु ।
 प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनः ।
 आराधयामास हरिं जगत्कारणकारणं ॥
 ॐ नमो भगवते वामुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ।
 इति जप्यं प्रजपतो मनोः स्वायम्भुवस्य तु ॥
 प्रससाद जगद्गायः केशवो न चिरादथ ।
 ततः क्षुद्रभक्तो भूत्वा दृष्ट्वादलसमप्रभः ॥
 कर्परकालिकादुम्भुसुत्यनेत्रयुगोज्ज्वलः ।

आका

तपस्यन्तं महात्मानं मनुं स्वायम्भुवं मुनिं ॥
 आससाद तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 उवाच च महात्मानं मनुं स्वायम्भुवं तदा ॥
 तपोनिधे महाभाग भीतं मां त्रातुमर्हसि ।
 नित्यं युद्धे जितं मत्स्यविशालिर्भक्षितुं प्रति ॥
 अथ प्रभुतैर्विपुनैर्द्रावितः पृथुरोमभिः ।
 प्राणाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरणां मुनिं ॥
 प्राप्तोऽहं यद्यनुकोशो मयि मां परिपालय ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्वायम्भुवस्ततः ॥
 अलिङ्गरे तोयपूर्णं न्यधाद्विपुलभोगिनि ।
 स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वर्द्धमानो दिने दिने ॥
 सामान्यगोहितप्रायदेहोऽभुन्नचिरादथ ।
 दृष्ट्वा घटजलपूर्णं प्रत्यहं स महात्मा
 मलिकमसति कुर्वन् वर्द्धयामास मत्स्यं ।
 स च सुविषदनेत्रो मत्स्यगजोऽचिरेण
 मलिकसलिलमध्ये लोमशः पीनदेहः" ॥
 इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्तथा पीनतनुं दृष्ट्वा मत्स्यं मनुः स्वयं ।
 गृहीत्वा पाणिना फल्लनलिनीं सगर्सो ययौ ॥
 तत्संस्तत्र विपुलं पर्ये नारायणाश्रमे ।
 एकयोजनविस्तीर्णं साद्दयोजनमायतं ॥
 नानामीनगणोपेतं श्रुतामलजलोत्करं ।
 तदासाद्य सगो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
 पालयामास सुतवत् रूपया परया युतः ।
 मोऽर्चयेत्तत्र कालेन पीनो वैसाग्निर्गोऽभवत् ॥
 न समस्तत्र सगर्सि दृष्ट्वाक्ये दिज्ञोत्समाः ।
 स एकदा महामत्स्यः पूर्वापरतटदये ॥
 शिरःपञ्के निधायास्तु तुङ्गदेहः समुच्छ्रितः ।
 स्वायम्भुवं महात्मानं चुकोश चाहि मामिति ॥
 तं तथा स मनुर्ज्ञात्वा क्रोधान्तं मीनपङ्कवं ।
 आससाद तदा मत्स्यं जग्राह च करेण तं ॥
 न शक्नोम्यहमुद्धतुं पृथुगोमागमद्वृतं ।
 इति सच्चिन्तयन्नेवं प्रोद्दह्यार करेण तं ॥
 भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 स्वायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ॥
 ततः कर्माभ्यामुद्धृत्य स्तम्भे धृत्वा गजं मनुः ।
 निनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
 यथेच्छमत्र वर्द्धस्व न कोऽपि त्वां हनिष्यति ।
 अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
 इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणभृतांवरः ।
 लघुत्वं चिन्तयन्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
 मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान् ।
 सर्वतः पूजयामास देहभोगेण सागरं ॥
 तं पूर्णकायमालोक्य यतीत्याम्भः समुच्छ्रितं ।
 शल्लैः शिराभीरश्चितं मानसाचलसन्नभं ॥
 रुन्धन्तं सागरं सर्वं देहाभोगाचलीकृतं ।
 स्वायम्भुवो मनुर्धीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
 ततः पप्रच्छ तं साक्षा मत्स्यं स्वायम्भुवो मनुः ।
 विचिन्त्य लघिमानश्च पश्यन्मूर्तिं तदाद्भुतां" ॥

श्रीमनुरुवाच ।

"न त्वा मत्स्यमहं मन्ये कस्त्वं मे वद सत्तम ।

आका

महत्त्वं लघिमानन्ते चिन्तयन् सुमहत्तम ॥
 त्वं ब्रह्मा ह्यथवा विष्णुः शुम्भोऽपि मीनरूपधृक् ।
 न चेद्गुह्यं महाभाग तन्मे वद महामते" ॥

श्रीमत्स्य उवाच ।

"आराधोऽह त्वया नित्यं यो हरिः स सनातनः ।
 तवेष्टकामसिद्धयर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
 यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः शान्तेन मूर्त्तिना ।
 तत्करिष्येऽद्य त्वं मूर्त्तिमिमां विद्धि मनो मम" ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरमिततेजसः ।
 ज्ञात्वा प्रत्यक्षतो विष्णुं मनुस्तुष्टाव केशव" ॥

श्रीमनुरुवाच ।

"नमस्ते जगदव्यक्तपरावरपते हरे ।
 पावकारिव्यशीतागुनेत्रत्रयधराय्यय ॥
 जगत्कारणं सर्वज्ञ जगद्गम हरे पर ।
 सुरौघ परमेशान नागयण सुरेश्वर" ॥
 इत्यादिस्तोत्रं ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"स्वायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपधृक् ।
 वासुदेवस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः" ॥

श्रीभगवानुवाच ।

"तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य भवता चापि स्तुतो मुहुः ॥
 सपर्यया तथानेन वरं वरय सुव्रत ।
 इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारया ॥
 वरयाभीप्सितात्कामान् लोकानां वा हितक्षयत्" ॥

मनुरुवाच ।

"यदि देवो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत् ।
 तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि प्रदग्ध्व मे ॥
 शशाप कपिलः पूर्वं मदर्थं भुवनत्रयं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तं सकलं तं भविष्यति ॥
 येनेयमुद्धता पृथ्वी येनेयं परिपालिता ।
 संहरिष्यति यस्त्वेना तेऽधुना ज्ञावथन्धिमां ॥
 ततोऽहं दीनहृदयस्त्वामिव शरणां गतः ।
 न यथैवं त्रिभुवनं जलज्वलं भविष्यति ॥
 हतप्रहृतविध्वस्तं तथा त्वं देहि मे वरं" ॥

श्रीभगवानुवाच ।

"न मत्तः कपिलो भिन्नस्तथा न कपिलादहं ।
 यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ॥
 तस्माद्यदुदितं तेन तत् सत्यं नान्यथा भवेत् ।
 करिष्ये तत्र साहाय्यं स्वायम्भुव निबोध तत् ॥
 हतप्रहृतविध्वस्ते तोयममे जगत्त्रये ।
 न चिरादेव ततोऽयं शोभयिष्यामि वै मनो ॥
 यावज्जलज्वस्तावत् यथा कार्यं त्वया मनो ।
 तन्मे निगदितं तथ्यं प्रदग्ध्वावहितोऽधुना ॥
 सर्वयज्ञियकाष्ठौघैरेका नौका विधीयतां ।
 तामहं द्रष्टुं यिष्यामि यथा नो भिद्यते जलैः ॥
 दृश्यो जनविस्तीर्णं त्रिशो जनमायतां ।
 धारिणीं सर्ववीजानां भुवनत्रयवर्द्धिनीं ॥
 सर्वयाज्ञिकवृक्षाणां भूरिवस्त्वलतन्तुभिः ।
 नवयो जनदीर्घान्तु व्यामत्रयसुविकृतानां ॥
 कुरु स्वयं मनो तृणं दृष्टतोमीरिकां वटीं ।
 जगद्गात्री जगन्माया लोकमाता जगन्मयी ॥

श्रीका .

इदियथ्यति तां रज्जुं न च्छति यथा तथा ।
सर्व्व्याणि वीजान्यादाय सर्व्वेदान् सप्त वै ऋषीन् ॥
तस्यां नावि निसम्पन्नं वर्त्तमाने जलप्रवे ।
दक्षेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
स्यतोऽहं तुर्गमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ इदंकेण त्वं मां ज्ञास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रहृतविध्वस्तं हृतं स्याद्भवनत्रयं ।
तावत् एष्टेन तां नावं वोढाहं नात्र संशयः ॥
जलप्रवे तु संपूर्णे इदंके मम च तां हृदि ।
त्वं तथा वटिकया तुर्यां सदा नेष्यसि वै दृढं ।
बद्धायां नावि मे इदंके देवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जलं ॥
ततः शुष्केषु तोयेषु प्रोन्ममे शिखरे गिरेः ।
हिमाचलस्य बद्धा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्यं तावत् शोषये जलं ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
इदंकेण श्यामलेनैव त्वं मां ज्ञास्यसि पक्वरे ।
पनः स्मृष्टं ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महाभते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभास्मृष्टिमवाप्सि सनातनीं ।
अहमाराधितो येन ज्येन भवता मनो ॥
सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्तोषयति तेन मां” ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्प्रयत्नेन नमस्कृतः ।
अन्तर्दधे जगद्गाथो लोकानुग्रहकारकः ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्धानं गते हृदौ ।
यद्योक्तं हृदिगा पृथ्वी नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्व्व्याञ्छियद्विघ्नान् कृत्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्धेन कारयामास नावं दृढतमं ततः ॥
तेषां वल्कसमुद्धृतस्रजसंघर्वटीरिकां ।
पूर्व्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः कालेन महता दृत्तं युद्धं महादुर्गतं ।
विष्णोर्ध्वजवगहस्य सगभन्ध हृदस्य च ॥
ततो जलप्रवे भूते विध्वस्तं भुवनत्रये ।
तथा रज्ज्वा तमिं बद्धा वीजान्यादाय सर्व्वेषां ॥
वेदान्तधीन् तथा सप्त दत्तं चादाय व मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्रे चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हृदिं स्मराम वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सप्रदङ्क इव पर्व्वतः ॥
उदीप्तस्रैकप्रदङ्केण विष्णोर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिराद्यत्रान्ते स मनुर्हृदिः ॥
तरिमारुह्य विपले तोयशाशौ भयङ्करे ।
यावच्चलाचलं तोयं तावत् एष्टे तमिं न्यधात् ॥
जले प्रहृतिमापन्ने इदंके बद्धा तमिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं देववत्सरान् ॥
स्वयं नावभवदृथ्ये दधाम् परमेस्वरः ।
योगनिद्रा जगद्गात्री समासीददटीरिकां ॥
ततः शनैः शनैस्तोये शोषं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं हिमवत् इदंकेमुन्मथं तोयमथतः ॥
दिसाहस्रैर्योजनामुच्छ्रितस्य हिमप्रभोः ।
पश्चात्तु सहस्राणि इदंके तत्तस्य चोच्छ्रितं ॥
तस्मिन् इदंके ततो नावं बद्धा मत्स्यात्मधृक् हृदिः ।
जगाम शोषणायाशु जलानां जगतां पतिः ॥

श्रीका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदान्तात्तस्य शाङ्किणा ।
कपिलस्य तु प्रापेन कृतोऽथाकालिको लयः ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
इति वः कथितं सर्व्वं यथावत् दिवससप्तमाः” ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥
आकालिकी, स्त्री, (आकाल + ठञ् + डीप् ।) विद्युत् ।
इति त्रैमचन्द्रः ॥
आकाशः, पं. स्त्री, (आ समन्तात् काशक्ते दीप्यन्ते
सूर्यादयो यत्र । आ + काश + घञ् ।) पञ्च
भूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु ग्रन्थः । तत्पर्यायः ।
द्योः २ द्यौः ३ अक्षं ४ अक्षं ५ खोम ६ पक्वम् ७
अक्षम् ८ नभः ९ अन्तर्गीर्णं १० अन्तर्गिर्णं ११
गगनं १२ अन्तर् १३ सुगर्वम् १४ खं १५ नियत्
१६ त्रिष्णपदं १७ विहायः १८ । इत्यमरः ॥
नाकः १९ अन्तः २० नभसं २१ मेघप्रेषम् २२
महाविलं २३ । इति ऋताधरः ॥ मरुदुर्गम् २४
मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टम् २६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणाः सङ्घाति-
पञ्च । विशेषगुणाः शब्दः । स तु नित्यः अश-
रीरी च । अस्योद्भयं कर्माः । सत्त्वक किन्तु
उपाधिभेदेन नाना भवति ।
(“शब्दः ओत्रेन्द्रियस्यापि क्रियाणि च विविक्तता ।
वियतः कथिता एते गुणागुणविभागिभिः” ॥
तथा च भाषापरिक्रिदे ।
“आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् ओत्रमेकः सन्न्युपाधितः” ॥)
वेदान्तमते स जन्मः ॥
आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।)
स्वर्गगङ्गा । यथा, शिवमन्त्रिवनकथायां,—
“आकाशगङ्गामलितमङ्गलानादिते ।
त्रैगुण्यललिते स्वारुमरुद्भिरुपवीजिते” ॥
(“नदत्याकाशगङ्गायाः स्तोत्रस्युद्दामदिव्यं” ।
इति गद्यै १ । ७८ ।
“उभौ यदि व्योमि एधम प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतताम्” । इति माघः ।)
आकाशजननी [न] ए, (आकाशमार्गस्य जननी ।)
प्रगल्भीमध्यस्थितजनानां वाह्यार्थदर्शनार्थानि चक्ष-
च्छिद्राणि । यद्वाग आमेयास्वरुणिकाः प्रक्षि-
प्यन्ते । इति राजधर्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री
आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)
आकाशदीपः, पं. (आकाशे दीयमानो दीपः ।)
कार्तिकेयमासे भगवद्दृष्टेन नभसि दत्तप्रदीपः ।
यथा । कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्गम्यते
पक्वपरमाणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हृदिं प्रति ॥
महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” । इति
तद्विधिस्तु हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
“दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददरे पुरुषप्रमाणं ।
युपाकृतं यश्चियद्वत्तदारु-
माशोष्य भुमावथ तस्य मुद्दि ॥

श्रीका

यवाङ्गुलिश्चन्द्रयुतास्तु मध्ये
दिहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु
यामिर्भवेददृष्टिज्ञानुसारी ॥
तत्कार्यकायान्तु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेशो दलगास्तथास्तौ ।
निवेद्य धर्म्म्याय हृदय भुम्बै
दामोदरायाप्यथ धर्म्मराजे ॥
प्रणामतिभ्यस्त्वथ सत्पुष्टयः
प्रेतभ्य एवाथ तमस्थितेभ्यः” । इति ।
अपार्कित्वनो मन्त्रो यथा.—
“दामोदराय नभसि तुलाया लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनुन्ताय वेधसे” ॥
इति निर्गम्यसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकेयमाहात्म्यं ॥
आकाशप्रदीपः, पं. (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।)
तुलाया दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्पदानाकाश
दीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
“तुलाया तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निर्गन्तम् ।
मञ्जीकाय श्रोपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
कुंदामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनुन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिर्गदिना ।
आकाशे मगदये वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवर्म्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
अपिष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
आकाशमानी, स्त्री, (आकाशजाता मानी ।) सुष्वा-
जटामानी । कदारो उत्पत्तिरम्याः । तत्पर्यायः ।
निगलम्भा २ खसम्भवा ३ शोषाली ४ सुष्वापत्नी
५ गौरी ६ पर्व्वतवासिनी ७ अम्भमानी ८ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । शोषणगनाडोगेग-
नाशित्वं । लतागर्हभकज्यालाहाशित्वं । वर्गकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकाशमाली, स्त्री, (आकाशे भूमिगृहितस्थाने
मूलमस्याः ।) डीपः । कुम्भिका । इति हारा-
वली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽप्याः
गुणा द्रष्टव्याः ।)
आकाशरक्षी [न] ए, (आकाशे उच्यमाने स्थितः
सन इति यः । आकाश + रक्ष + यिन् ।) प्रग-
ल्भीस्थितप्रतिधिः । दुर्गवह्निःप्राचीरोपरिस्थित-
चर । इति राजधर्मः ॥
आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अथवा-
शिवस्वात् ।) लताविशेषः । आकाशवेण अमर-
वेण इति ख्याता । तत्पर्यायः । खवल्ली २ द-
स्यर्णा ३ खोमवस्त्रिका ४ । अस्या गुणाः । मधु-
रत्वं । कटुत्वं । पित्तनाशित्वं । शुष्कवर्द्धकत्वं ।
समायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपगत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
“आकाशवल्ली तु बुधेः कथितामगवत्सगी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छलाद्यामयापहा ॥
तुवगाधिकरी हृद्या पित्तक्षेपामनाशनी” ।
इति भावप्रकाशः ॥

आकाशवाणी, स्त्री, (आकाशाद्द्वा वाणी ।) अण-
रीरिगो वाक् । देववाणी । इति पराङ्ग ।

आकाशमालिनं, स्त्री, (आकाशात्पतितं सलिनं जलं ।)
दिख्योदकं । इति गजनिर्घण्टः ॥

आक्षिञ्चनं, स्त्री, (आक्षिञ्चनस्य दग्निदस्य भाव ।
आक्षिञ्चन + अणः ।) आक्षिञ्चनता ॥

आक्षीर्णं, त्रि, (आप् + कृष् + क्तः ।) व्याप्तं ।
तत्पर्यायः । संकीर्णं २ सङ्कुलं ३ । इत्यमरः ।
समाक्षीर्णं ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा-
रघुवंशे । प्रथमसर्गं ५० श्लोकः ।

“आक्षीर्णं विषपत्नीनामुत्तदाहरोधिभिः” ॥
जलादिभिर्निरवकाशं । इति भरतः ॥

आक्षुञ्चनं, त्रि, (आप् + क्षुञ्च + ल्युट् ।) न्यायमते
पक्षप्रकारकर्मान्तगतकर्मविशेषः । सङ्कोचः ॥
(प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनं । नमनं । वक्रता-
सम्पादनं । यथा । भाषापरिच्छेदे ।

“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाक्षुञ्चनं तथा ।
प्रसारणाच्च गमनं कर्माण्येतानि पक्ष च” ॥)

आकुलं, त्रि, (आप् + कुल + कः ।) आकुलं । तत्प-
र्यायः । व्यस्तं २ अप्रगुणं ३ । इत्यमरः ॥ (यथा-
शाकुन्तले । “विभवशुक्तिभिः कृत्यन्तस्य प्रतिक्षण-
माकुला” ॥)

आकृतं, स्त्री, (आप् + कृष् + क्तः) अभिप्रायः ।
आश्रयः । इति जेमचन्द्रः ॥ (तात्पर्यं । इच्छा । यथा-
साहित्यदर्पणे । २५ परिच्छेदे ।
“इसमेचापितकृतं लोलापद्यं निमीलितं” । इति
“हृदयनिहितं भावाकृतं वसुधैवकुर्वन्” ॥
इति शाकुन्तले ।)

आकृतिः, स्त्री, (आकृत्यते इयं गौरयं अश्वः इति
व्यञ्जतेऽनया । आप् + कृ + क्तिन् ।) रूपं ।
प्रतीकं । जातिः । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकु-
न्तले प्रथमाङ्कः ।

“किमिव हि मधुराणां मगहनं नाकृतीनां” ॥
न्यायमते सामान्यं, जातिः । “आकृतिर्जाति-
लिङ्गाख्या” । इति न्यायसूत्रम् । जातिलिङ्ग-
मित्याख्या यस्याः जातेर्गोत्वादेर्हि साक्षादिसंस्थान-
विशेषो लिङ्गम् । तस्य च परस्परया द्रष्टव्यसि-
त्वम् । जातिद्रव्यासमवाधिकारागतावच्छेदिकालिङ्ग-
धर्मो यस्याः सा इत्यर्थः इति काश्चित् ॥

आकृतिश्च, स्त्री, (आकृतिश्च इति भाषा ।) घोषा-
तकीलक्षः । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्न-
माला ॥ (घोषकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

आकृतं, त्रि, (आप् + कृष् + क्तः) ।
कृताकर्षणं । आकर्षितं ॥ (प्रलोभितः, मुग्धः ।
यथा हितोपदेशे । “ततो लोभाहृतेन केनचित्
पाशेनाजोचितं” ॥ इति)

आकोकिरः, ऐ, मकरभाषिणः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

आक्रन्दः, ऐ, (आप् + क्रन्द + घञ् + अच् वा ।)
होदनं । यथा रामायणे ।
“तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्भ्रान्तजोचनः” ।
आक्रान्तं । मित्रं । दारुणयुद्धं । भ्राता । इति
मेदिनी ॥ ध्वनिः (यथारामायणे ।

“तत्रैव निशि नागानामाक्रन्दः श्रूयते महान्” ॥
नाथ । पार्श्वग्राहत् परो गजा । इति धरणिः ।
(यथा मानवे ७ । २०७ ।

“पार्श्वग्राहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च महले” ॥
आक्रमः, ऐ, (आप् + क्रम् + अच् ।) आक्रमणं ।
तत्पर्यायः । अधिक्रमः २ क्रान्तिः ३ । इति

जेमचन्द्रः ॥ (अधिरोहः । व्याप्तिः । विक्षेपः ।
अधिगमः । प्राप्तिः । अधिकारः ॥)

आक्रमणं, स्त्री, (आप् + क्रम् + ल्युट्) आक्रमणकरणं ।
“यः पृथ्वीं पृथितः देशाक्रमणाद्याचरति” ।
इति कुल्लुकभट्टः ।) व्यापनं ॥ (अतिवर्तनं । यथा,
रामायणे ।

“कराटकाक्रमणक्रान्ता वनमद्य गमिष्यति” ।
आरोहणम् । यथा रामायणे ।

“न देवलोकाक्रमणं नामस्त्वमहं ह्ये” ॥
आक्रान्तः, त्रि, (आप् + क्रम् + क्तः) कृताक्रमणः ।
अधिक्रान्तः । आक्रमविशेषः । इति हलायुधः ॥

(अभिभूतः । पराभूतः । वशीभूतः । यथा मनुः—
“न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपलक्ष्यन्त्यनेर्भिः” ॥)

आक्रीडः, ऐ, (आप् + क्रीड + घञ्) । गजोपवनं ।
राजः साधारणं वनं । इत्यमरः ॥ (कलीकाननं,
लीलास्थानं । यथा, रामायणे ।

“आक्रीडालङ्कृतं स्त्रीतं सुविभक्तं सुसंस्कृतं” ।
तथा च कुमारे । २ । ६७ ।

“अक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेदमसु” ।
कुरुत्यामन्वपृच्छः स्वनामख्यातः पौगवः” ॥
यथा हर्मिंशे ।

“दशन्तस्य तु दायदः कुरुत्यामः प्रजेश्वरः ।
कुरुत्यामादथाक्रीडस्त्वामन्वस्य चात्मजाः” ॥)

आक्रोशः, ऐ, (आप् + क्रुष् + घञ्) । क्रोधाकर्तव्य-
निश्चयः । तत्पर्यायः । आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३
श्रापः ४ । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ।

“आक्रोशं मम मातुश्च प्रमार्ज्जं परुषधर्म” इति ।)

आक्रोशनं, स्त्री, (आप् + क्रुष् + ल्युट्) अभिष्रापः ।
तत्पर्यायः । अभिषङ्गः २ अभीषङ्गः ३ । इत्यमरः ॥

आक्षपाटिकः, ऐ, (आक्षपाटे नियुक्तः । आक्षपाट +
ठक्) । अक्षपाटिकः । धर्माध्यक्षः । इति जटाधरः ॥

आक्षपादः, ऐ, (आक्षपाद + अण्) । नैयायिकः ।
इति भूमिप्रयोगः ॥

आक्षणा, स्त्री, स्त्री, (आप् + क्षण + णिच् +
युच्) । मैथुनं प्रति आक्रोशः । इत्यमरः ॥ परस्त्री-
निमित्तं प्रसः परपरुषनिमित्तं स्त्रिया वा दृष्टं ।
यथा “कृतागम्यागमनत्वं स्थानान्तरं गच्छ” ।
इति भरतः ॥ क्लेशालि अपवाद इति भाषा ॥

आक्षान्तं, त्रि, (आप् + क्षण + णिच् + क्तः) । पर-
स्त्रियां परपरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं ।
अपवादशब्दः । इत्यमरः ॥

आक्षिकः, ऐ, आक्षिकवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
आक्षेपः इति भाषा । (दूतनिमित्तः । पाश-
क्रीडाविषयकः । अत्र अक्षेदीयति जितो वा
इति अक्ष + ठक् । यथा मानवे । २१५ ।

“प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत्” ।

दखमुक्तावशेषश्च न एतौ दातुमर्हति” ॥

(“पितृश्रेष्ठमन्त्रश्च वार्तिकश्चाक्षिकीफलं ।
मधुरास्त्रविपाकश्च वातपित्तहृत् तत्” ॥

इति चरकः ॥
“आक्षिकः पाण्डुरोगो ब्रह्मः संयाहको लघुः” ।
इति सुश्रुतः ॥)

आक्षीवः, ऐ, (आप् + क्षीव + अच्) । अक्षीवः ।
शोभाञ्जनवृत्तः । इति गायमुकुटः ॥

आक्षेपः, ऐ, (आप् + क्षेप् + घञ्) । अपवादः ।
इत्यमरः ॥ भर्तृन् । (यथा—नीतिशतके । ४२ ॥

“क्षान्तेवाक्षेपरुक्षाक्षे मुखं मुखान्दुर्मुखान्दृषयन्तः
सन्तः साख्यचर्यां गतिं बज्रमता कस्यनाभ्यर्षणीयाः”

आक्षेपणं ।
“नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं ।
वदनमपहृन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः” ॥
इति कुमारे । ७ । ६५ । विन्यासः । स्थापनं ।

“कर्णार्पितो लोषकधायरुद्धो
गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभात्” ।

इति कुमारे । ७ । १७ अपहृणं । यथा,—
“यत्राशुक्ताक्षेपविलज्जितानां” । १ । १४ कुमारे ।

उपस्थितिः । यथा साहित्यदर्पणम् ।
“सुख्याश्वेत्येतरक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये” ।

इति । काव्यालङ्कारः । इति मेदिनी ॥ (अल-
ङ्कारप्रकरणे विशेषो द्रष्टव्यः ।)

आक्षेपकः, ऐ, (आप् + क्षेप् + गवल्) । निन्दाकरः ।
व्याधः । इति मेदिनी ॥ वातभोगविशेषः । तस्य
कारणालक्षणे । निदाने यथा—

“यदा तु धमनी सर्वाः कुपितोऽथेति माततः ।
तदा क्षिपत्यासु मुञ्जमुञ्जदहं मुञ्जस्त्रः ॥
मुञ्जमुञ्जस्तदाक्षेपक इति स्मृतः” ।

आक्षोटः, ऐ, (आक्षोट एव सार्धं अण्) । अक्षोट-
वृत्तः । पर्वतजपोलुवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
“वतामाभिषुकाक्षोटमूलकनिकोचकाः ।
गुरुष्वास्त्रिधमधुरा सोरुमाया बलप्रदाः ।
वातप्ला वृंहणा वृथाः कफपित्ताभिवर्द्धनाः” ॥
इति चरकः ॥)

आक्षोटः, ऐ, आक्षोटवृत्तः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

आक्षोदनं, स्त्री, (आप् + क्षुद् + ल्युट्) । श्लेष्मणा ।
इत्यमरः ॥

आखण्डनः, ऐ, (आप् + खण्ड + कलच्) । इन्द्रः ।
इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे । हृतीशसर्गो ३ । ११ ।
“आखण्डनः काममिदं बभाषे” ॥)

आखनिकः, ऐ, (आप् + खन + इकन्) । चौरः ।
उन्दुरुः । शूकरः इति मेदिनी ॥ (खनित्रादिकं
खननसाधनद्रव्यं । खननकर्त्ता ॥)

आखातं, ऐ, स्त्री, (आप् + खन् + क्तः) । आखातं ।
देवखातं । इत्यमरटीकायां गायमुकुटः ॥

आखुः, ऐ, (आप् + खन् + कुः) । मूषिकः । इत्यमरः ॥
(यथा नीतिशतके । “क्ष्वाखुर्विवरं स्वयं निप-
तितो गच्छं मुखे भोगिनः” ॥) शूकरः । चौरः ।

आखे

इति हेमचन्द्रः ॥ देवताडवृत्तः ॥ इति रत्नमाला ॥
 (आखमांसगुणा यथा, —
 “आखोर्मांसं सपदि बज्जुधा खण्डखण्डोद्धतं यत्तैले
 पाचं द्रवति निरगतं यावदेतन्न सम्यक् ।
 तस्मैनाक्तं वसनमनिष्ठां योनिभागे दधाना,
 हृन्ति ब्रीडाकरभगपन्नं नात्र सन्देहबुद्धिः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहः ॥)

आखुर्गर्ग, स्त्री (आखोः कर्गमिव पर्यायः । आ-
 खुर्गर्ग + डीप्) लताविशेषः । मूषाकाणी इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कृशिका २ द्रवती ३ चित्रा ४
 सुवर्णा ५ उन्दुरकर्णा ६ न्ययोधी ७ मूषक-
 कर्णा ८ वृक्षकर्णा ९ बज्जुकर्णा १० माता
 ११ भूमिचरी १२ चण्डा १३ शम्बरी १४ बज्ज-
 पादिका १५ प्रत्यक्षेत्री १६ लवा १७ पुत्रश्रेणी
 १८ अद्रिभूः १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं ।
 कफपित्तहरत्वं । सारकत्वं । आनाहृज्वरशूल-
 नाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “आखुर्गर्गो आखुर्गर्गो कर्णिका भृदगीभवा ।
 आखुर्गर्गो कटुस्तिक्ता कषाया शीतला लघु ॥
 विपाके कटुका मूत्रकफामयकृमिप्रणत्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥

आखुः, पुं, (आखुना गच्छति यः । गगोशस्य मूषिक-
 वाहनत्वात् तथात्वं ।) गगोशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आखुपर्गिका, स्त्री, (आखोः कर्गमिव पर्यायः ।)
 लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रकाणी इति
 भाषा । (आखुपर्गिण्ये आखुकर्गिण्ये चास्या
 गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

आखुपर्गी, स्त्री, (आखोः कर्गमिव पर्यायः ।)
 आखुपर्गिका । इति रत्नमाला ॥
 “मुस्ताखुपर्गिण्ये फलदारुणिशु-
 क्रायः सल्लया क्रिमिशककृक् ।
 मार्गद्वयेनापि चिग्रप्रवृत्तान्
 क्रिमिद्विहन्त्यात् क्रिमिजाखु रोगान्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहः ।
 “आखुपर्गीकिशलयैः सुपिष्टैः पियूषिभ्रितैः ।
 पक्वा मूषणिका खटुद्वान्यास्त्र च पिबेदनु” ॥
 इति वाभटः ॥ गुणादयोन्येऽस्या आखुर्गर्गिण्ये
 ज्ञातव्याः ॥

आखुपाषाणः, पुं, पाषाणभेदः । आखुपाषाणनामो-
 ऽयं लोहसंस्कारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुभुक् [ज] पुं, (आखुन् भुङ्क्ते यः । आखु +
 भुज् + क्तिप्) विडालः । इत्यमरः ॥

आखुरथः, पुं, (आखुः रथो वाहनं यस्य ।) गगोशः ।
 इति हज्जायुधः ॥

आखुविषहा, स्त्री, (आखोर्विषं हृन्ति या ।) देव-
 ताडवृत्तः । इति ऋताधरः ॥ देवतालीलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

आखेटः, पुं, (आङ् + खिट् + घञ्) मृगया ।
 इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । (“सुभगाखेट-
 भूमिन्” । कथासरित्सागरे १५ । १२० ।

आखेटकः, पुं, (आङ् + खिट् + गवृज् ।) मृगया ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथा पञ्चतन्त्रे ।

आग

“आखेटकस्य धर्मैक विभवाः स्युर्वशे लृणाम् ।
 लृणाम् प्रेरयत्येको हन्यन्त्योऽत्र मृगानिव” ॥
 आखेटशीर्षकं, की, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली
 सुडङ्ग इति भाषा । (यदङ्ग ।
 “कपिश्रीषे इमशीषे तथाचाखेटशीर्षकं ।
 इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः” ॥)
 आखेटिकः, पुं, (आखेटे मृगयायां कुणलः । आ-
 खेट + ठक् ।) मृगयाकुणलकुणलः । तत्पर्यायः ।
 आखेटिकः २ विश्वकद्वः ३ । इति हज्जायुधः ॥
 (मृगयाकर्ता । वासजनकः । भयङ्करः । मृगयुः ।
 व्याधः ।)

आखेटः, पुं, (आख + उट् ।) फलवृत्तविशेषः ।
 आखेटे इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्वतीयः २
 फलस्रैहः ३ गुडाशयः ४ कीरेयः ५ कन्दगान् ६
 मधुमज्जा ७ वृहच्छटः । अस्य गुणा । मधुगत्वं ।
 बलकारित्वं । स्निग्धत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तना-
 शित्वं । रक्तशोधप्रशमनत्वं । शीतलत्वं । कफ-
 कोपनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आलोडशब्दे
 आलोडशब्दे चास्य गुणादिकं ज्ञेयं ।)

आख्या, स्त्री, (आङ् + ख्या + टाप्) नाम ।
 संज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।
 “उमेति मात्रा तपसो निधिद्धा
 पश्चाद्माख्यां सुमुखो जगाम” ।

आख्यातं, त्रि, (आङ् + ख्या + क्तः) कथितं । उक्तं ।
 इत्यमरः ॥ (पथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः ।)
 व्याकरणोक्तधातुत्तर्गवहिततत्प्रत्ययादि ॥

आख्यानं, की, (आङ् + ख्या + ल्युट्) कथनं । यथा
 “कथितं षष्ठ्यापाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमं ।
 देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निशामय” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्वगद ४१ अध्यायः ॥

आख्यायिका, स्त्री, (आङ् + ख्या + गवृज् । टाप् ।)
 उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास
 इति ख्याता ॥ (आख्याधिकालजगं । यथा,—
 “प्रथम्यकल्पनां स्तोत्रमत्या प्राधाः कथा विदः ।
 परस्पराश्रया या स्यात्सा मताख्यायिका क्वचिच्च”
 इति च माह्व्यदर्पण ।

“आख्यायिका कथावत्यात् कवेवैशाटिकीर्तनं”
 आगः, [स्] स्त्री, पापं । अपमगधः । इत्यमरः ॥
 (यथा शिशुपालवधे ३५ सर्गं १०८ श्लोकः ।
 “सहिष्ये शतमागसि स्तनोस्ते इति यत्त्वया” ॥)

आगतं, त्रि, (आङ् + गम् + क्तः ।) आयातं । उप-
 स्थितं ॥ (लब्धः । प्राप्तः यथा, हितेपदेशे ।
 “आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्वीत यद्योचितम्” ॥)

आगन्तुः, त्रि, (आङ् + गम् + तुन् ।) अतिथिः ।
 इत्यमरः ॥ आगमनशीलः । अनियतः ॥
 (“अकस्मादागन्तुना सह विश्वासो न युक्तः” ।
 इति हितोपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,
 “आगन्तुपि शरीरगण्डव्यतिरेकेण यावन्तोभावा
 दःखमुत्पादयन्ति” । इति शुश्रुतः ।
 निजागन्तुभेदेन गोगस्य कागहद्विध्यादागन्तु-
 शब्दोऽयमामयस्यान्यतरकागन्तव्यो ।
 तदयथा,—

आग

“द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभा-
 गात्” । “सुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतना-
 भिचाराभिश्चापाभिश्चकृषधबन्ध-पीडन-रञ्जु-दहन-
 मन्वाशानि-भूतोपसर्गादीनि” ।

“आगन्तुर्हि अथापूर्वमत्यगो जहन्त्यं
 वातपित्तश्लेष्मणा वैषम्यमापादयति” ।
 उदाहरणं ॥ “तत्रागन्तुवृत्तमभेदनक्षयनभङ्गन-
 पिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहार-बध-बन्धन-व्यधन-पीड-
 नादिभिर्वा । भ्रूतातक-पथ्यफलरसात्मगुणामृक-
 किमिश्रकाहितपत्रलतागुण्यसंस्पर्शनैर्वा खेदन-
 परिषर्पणावमृचणैर्वा विधिनाम् ॥ सर्वथाविष-
 प्रागिदन्तविषाणनखनिपातनैर्वा ।
 सागरविषवात-हिम-दहन-संस्पर्शनैर्वा शोषाः
 समुपजायन्ते” ॥ इति चरकयोगोक्तं ॥

आगन्तुकं, त्रि, (आगन्तु + स्वार्थं कन्) आहार्यं ।
 अनित्यस्थायि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (अज्ञातकुलश्रीमार्तिर्नवागतः परुषः । यथाः
 “त्वया च मूलभृत्याभयास्यायमागन्तुकः पर-
 कृतः” । इति हितोपदेशे ॥ अतिथिः । अज्ञात-
 स्वामिकः पम्नादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥

“मन्त्रोत्तरे कृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।
 पालो येषां तु ते मोष्या देवराजपरिश्रुताः” ॥
 आकस्मिकद्वारादिभ्यः । यथा, मुञ्जते ।
 “शूलमूल आगुगमने धातुस्तस्य शब्दमितिरूपं
 तत् द्विविधं, शरीरमागन्तुकं च” । इति ॥

आगम, स्त्री, (आङ् + गम् + अच् ।) तन्त्रशास्त्रं ।
 अस्वार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रं ॥
 “आगतं पञ्चवक्त्राच्च गतञ्च गिरिजामने ।
 मतञ्च वामदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति
 (गतस्तत्रागं यथा,—
 “स्त्वैच्छ प्रलयधैव देवताना तथाश्चनं ।
 माधनश्चैव सर्वेषां परस्वगामिव च ॥
 घटकर्ममाधन धैव ध्यानयोगस्यनुविधः ।
 समर्पितर्तजगैर्गुक्तं त्वामं तद्विदुर्मुधाः” ॥ इति
 यथा गद्यतंत्रे । १० । २६ ॥
 “बज्रधाप्यागमैर्भद्राः पश्यान्ति सिद्धिहेतवः” ॥

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गं ।
 (आगमादिव तमेोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रुतः” ।
 इति क्रियाते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचरन्निव-
 धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
 “नाधर्मयोगागमः कश्चिन्ननुशान् प्रतित वर्तते” ।
 इति मनुः ॥)

साक्षात्प्रादिः । इति व्यवहारमाहका ॥ प्रकृति-
 प्रत्ययानुपघाति कार्यं । इति व्याकरणं ॥ (शास्त्र-
 ज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,
 “आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सट्टशागमः” ।
 इति रघुवंशे १२ सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८५ ।
 “तामर्षयामास च शोकदीनां
 नदागमप्रोतिष्ठापनीषु” ॥)

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गं ।
 (आगमादिव तमेोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रुतः” ।
 इति क्रियाते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचरन्निव-
 धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
 “नाधर्मयोगागमः कश्चिन्ननुशान् प्रतित वर्तते” ।
 इति मनुः ॥)

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गं ।
 (आगमादिव तमेोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रुतः” ।
 इति क्रियाते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचरन्निव-
 धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
 “नाधर्मयोगागमः कश्चिन्ननुशान् प्रतित वर्तते” ।
 इति मनुः ॥)

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गं ।
 (आगमादिव तमेोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रुतः” ।
 इति क्रियाते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचरन्निव-
 धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
 “नाधर्मयोगागमः कश्चिन्ननुशान् प्रतित वर्तते” ।
 इति मनुः ॥)

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गं ।
 (आगमादिव तमेोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रुतः” ।
 इति क्रियाते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचरन्निव-
 धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
 “नाधर्मयोगागमः कश्चिन्ननुशान् प्रतित वर्तते” ।
 इति मनुः ॥)

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गं ।
 (आगमादिव तमेोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रुतः” ।
 इति क्रियाते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचरन्निव-
 धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
 “नाधर्मयोगागमः कश्चिन्ननुशान् प्रतित वर्तते” ।
 इति मनुः ॥)

आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गं ।
 (आगमादिव तमेोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रुतः” ।
 इति क्रियाते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यव्याय प्रचरन्निव-
 धनागमा च” । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
 “नाधर्मयोगागमः कश्चिन्ननुशान् प्रतित वर्तते” ।
 इति मनुः ॥)

आम्र

आगमनं, स्त्री, आड्पूर्वगमधातोर्नटप्रत्ययान्तस्य रूपमिदं । आसा इति भाषा ॥ (यथा गधुवञ्जे । “गमन्त्वात्प्रत्ययेऽण्त्वात् भगतागमनं पुनः” । स्त्रीसङ्गमः । यथा,— “अन्त्यागमनपापस्य पापः एच्छन् स निष्कृति” । इति राजतरङ्गिणी ।)

आगमावर्त्ता, स्त्री, वृत्तिकालीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आगमितं, चि, (आ + गम + णिच् + क्त) अधीतं । पठितं । इति ञटाधमः ॥ (यापितं प्रापितं) ।

आगाधं, स्त्री, (अगाध एव । स्वार्थे ञण् ।) अगाधं । अतिगभीरं इत्यमरटीकायां मधुगानाथः ॥

आगान्तुः, चि, आगान्तुकः । अतिथिः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (अभ्यागतः । आगान्तुः ।)

आगामी, [न] चि, (आड् + गम् + णिन । भविष्यत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे । “भो यजमान । आगामिन्याममावास्यायां यस्यामि यज्ञम्” ।)

आगारं, स्त्री, (आग + ऋ + ञण्) गृहं । इत्यमरटीका ॥ (यथा मनुः । “आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंभ्रजेत् ।)

आगुः, [र] स्त्री, आगुः । प्रतिज्ञा । इत्यमरटीकायां ममानाथः ॥

आगुः, स्त्री, (आगमे. क्षिपि गमः क्वावित्यन्तलोपे ऊचगमादीनामित्यङ्कारादिष्णः) प्रतिज्ञा । इत्यमरः ॥

आघोषं, स्त्री, (अभिनिन्दे, इन्दीदिप्तौ, क्षिप्, नलोपः । अघोषः श्यानं; अघोषः शरणे गन् । तत्रस्थितत्वात् ऋत्विगणोऽप्यु उच्चा) अघोषं । होट्टगृहं । इत्यमरटीकायां ममानाथः ॥ आघोष्या अघोषमुपतिष्ठते इत्यत्र आघोषं मगहपमित्याख्यानदर्शनात् । घनदारा वरगीयऋत्विज ए ॥ (स्नायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्दादृशपक्षमध्ये परिगणितं स्वनामख्यातः एत्तः । यथा ऋग्वेदेषु । “आभिध्रस्वाभिवाङ्मथ मेधा मेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान् द्युतिमान् ह्ययसवलः एत्त एव च ॥ मनोः स्नायम्भुवस्यैते दश एत्ताः महौजसः” । प्रियव्रतश्चपत्तः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो वृषतिः । यदुक्तं,— “अघोषो नाम वृषतिर्जम्बुनाथो मनोः कुलं । तज्जातो वृषसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भगतादयः” ॥ प्रियव्रतस्य राज्ञः दशपत्तमध्येपरिगणितः स्वनामख्यातः एत्तः । यदुक्तम् विश्वामित्रेण २ । १ ॥ “प्रियव्रतसुताः ख्यातास्तथा नामानि मे प्रियु ॥ अघोषश्चाभिवाङ्मथ वपुष्मान् द्युतिमास्तथा । मेधा मेधातिथिर्भयः सवनः पुत्र एव च ॥ ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सवनामा सुताऽभवत्” ॥

आघेयं, स्त्री, (अभिदेवता यस्य ।) स्वर्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ छतं । इति पाणिनिः ॥

आघेयः, पुं, (अभिदेवतास्य ञण् । अभिनोक्तं एगारं यदाघेयं वेदसम्भारमित्यङ्गलक्षणे मन्त्राएगाम-

अघा

भेदे बह्विष्णोश्च । अभिदेवताके इत्यमात्रे च त्रिं । अभियोषिति स्वाहायाम् अभिदेवताकाश्वत्थि च । आघेयव्रतं । यथा मनौ ६।३।१० । “दृष्टमामन्तर्हिंसस्य तदाघेयव्रतं स्मृतम्” ।) अगस्त्यमुनिः । इति पाणिनिः ॥ अभिसम्बन्धीये चि अभिधी, स्त्री, (आघेय + ङीप् ।) अभिकोणं ॥ स्वाहा । इति ञटाधमः ॥

आययगं, स्त्री, नवशस्येष्टिः । यथा,— “शश्वसन्तयो केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शश्वसन्तविहितनवशस्येष्टिः । “श्यामाकेर्वाहिसंश्वेव यवैरन्योन्यकालतः । प्रगयथुं युज्यतेऽवयथं न त्वत्राययगात्थयः” ॥ इति कालान्तर्दर्शनात् आडेऽपि तथा इति ।

आययगं नवशस्येष्टिः । इति मलमासतत्त्वं ॥

आययः, पुं, (आड् + यय + यप्) अनुययः । आसक्तिः । आक्रमः । ग्रहणं । इति मेदिनी ॥ (प्रसादः, अभिनिवेशः, आसङ्गः, यथा, “इत्यायहात् वदन्तं तं स पिता तत्र नीतवान्” ॥ इति कथासरित्सागरे २।५।६६ ।)

आयहायगः, पुं, मार्गशीर्षमासः । इति शयमुकुटः ॥

आयहायगिकः, पुं, (आयहायग्या ऋगशिशसा यक्ता पोर्णामासी अस्मिन् । आयहायग + टक्) आयहायगामासः । मतभेदे वत्सगायमासोऽयं । अस्मिन् मासे वृत्तिकगणित्यो गविः । तत्पर्यायः । मार्गशीर्षः २ सहाः ४ मार्गः ४ । इत्यमरः ॥ आयहायी ५ अलकः ६ सहः ७ मार्गशिशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अयहायगसम्बन्धिनि चि ।

आयहायगी, स्त्री, (अये हायनमस्याः । मतभेदे मार्गशीर्षमार्गश्च वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यम् । पूर्वपटादिति गत्वं । गौगदित्वात् ङीष्) अयहायगेनञ्च । इत्यमरः ॥ अयहायगामासस्य पौर्णमासी ॥

आघट्टकः, पुं, (आड् + घट्ट + वृन् । ततः स्वार्थे क्) गङ्गापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघाटः, पुं, (आड् + घट् + घञ्) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥ अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघातः, पुं, (आड् + हन् + घञ्) बधस्थानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हननं । छेदनं । चोट कोप इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमयै” ॥)

आघातनं, स्त्री, (आड् + हन् + स्वार्थे णिच् + ल्युट्) बधस्थानं । इति हागवली ॥ हननं ॥

आघामः, पुं, (आड् + घ + घञ्) छतं । इति हेमचन्द्रः ॥ ऋग्वेदिनां सुवेगं चतुर्गज्यं स्वचि दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तृष्णीमघेर्वायक्यकोणादाग्भ्येभ्यो वावदर्विच्छिन्नछतधागादानं । पुनः सुवेगां चतुर्गज्यं स्वचि दत्त्वा इन्द्रं ध्यात्वाभेर्गच्छतकोणादाग्भ्ये गेष्णोर्वा वावदर्विच्छिन्नछतधागादानं । इति कालेसिः ॥ यजुर्वेदिनान्तु सुवेगां मन्योश्चाराणाम्पूर्वकपूर्वोक्तक्रमेण छतधागादानं । इति पशुपतिः ॥

आच

आघूर्णितं, चि, (आड् + घूर्ण + क्त) घूर्णितनेत्रादिः । घूर्णाण इति भाषा । यथा, देवीमाहात्म्ये ॥ “आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पीते महाज्वरे” ॥

आघ्राणं, स्त्री, (आड् + घ्रा + ल्युट्) वृत्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धग्रहणं । सौका इति भाषा ॥ “भेदघ्रां गन्धाघ्राणतः” इति कथासरित्सागरे १३।१६ ।)

आघ्रातः, चि, (आड् + घ्रा + क्त) शिङ्खितः । आक्रान्तः । इति मेदिनी ॥ वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घ्राणविषयीकृतः । यथा, नागानन्दे । “नीताः किं न निष्ठा शशाङ्कधवला नाघ्रातमिन्दीवर्ग” ॥)

आघ्यं, स्त्री, पीतवर्णादीर्घतुल्यवृत्तपदसन्निभमात्तिकात्प्रथमधु । अस्य गुणाः । अतिशयचतुर्हृतकारित्वं । कफपित्तसक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥ “मधुकृत्वा निर्यासं जगत्कार्यार्थाम्भोद्भवाः । खवन्त्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः । तीक्ष्णतुण्डान्तु याः पीता मत्तिकाः षट्पदोपमाः । आघ्यान्तास्तकृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः” ॥ (“आघ्यं मध्वतिचतुर्धुं कफपित्तहरं पदं । कथायं कटुपाके च बल्यं तिक्तमवातकृतं” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

आघ्, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । ईषत् । यथा आपिङ्गलः । अभिख्याप्तिः । यथा आजन्मब्रह्मचारी । सीमा । यथा आसमुद्रक्षित्तीशानां । इति गघौ १ म सर्गे । धातुयोगजः । यथा आगेहति । इत्यमरभरतौ । समन्तात् । ग्रहणं । प्रत्यावृत्तिः । इति दुर्गादासः ॥

आङ्गं, स्त्री, (अङ्गस्य इदं । अङ्ग + ञण्) कोमलाङ्गं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गमं, स्त्री, (अङ्गम + ञण्) अङ्गमसमुहः । इति शयमुकुटः ॥

आङ्गिकः, चि, (अङ्ग + टक्) अङ्गनिष्पन्नभावव्यञ्जकभूतेपादिः । इत्यमरः ॥ माहङ्गिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “भवेदभिगयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सान्त्विकस्तथा” ॥)

आङ्गरसः, पुं, (आङ्गरम् + ञण्) वृहस्पतिः । इत्यमरः । (यथा मनुः । २ । १५१ । “अथ्यापयामास पितृन् शिशुर्गाङ्गरसः कविः । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्” ॥)

आचमनं, स्त्री, (आड् + चम् + ल्युट्) वैधकर्मभारम्भात् पूर्व्वं वाग्भ्यजलपानानन्तरं यथाक्रमान्ताङ्गस्यर्षरूपशुद्धिजनकक्रिया । तत्पर्यायः । उपसर्गः २ । इत्यमरः ॥ आचमनः ३ शुचिप्रज्ञीः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विधानं यथा ॥ “त्रिंशत्तमोऽपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखं । संज्याङ्गुलमूलैर्न त्रिभिर्गास्यसुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुलेन प्रदेष्टान्यां प्राणं पश्चादनन्तरं । अङ्गुलानामिकाभ्याश्च चतुःश्रोत्रे पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुलयोगिभिर्न हृदयन्तु तलेन वै । वर्तिभस्तु शिङ्गः पश्चाद्बाहू चाग्रौ संस्पृशेत् ॥

ऋषो यर्जुषि सामानि त्रिः पिबन् प्रीणयेत् क्रमात् ।
 अथर्वीङ्गिरसौ पूर्वं द्विः प्रमाच्छां नयेन्मुखं ॥
 सेतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाक्रमं ।
 खं मुखं नासिके वायुं नेत्रे सूर्यं श्रुतो दिशः ॥
 प्राणग्रन्थिमथो नाभिं ब्रह्माणं हृदयं स्पृशेत् ।
 रुद्रं मूर्धानमाक्षभ्य प्रीणायथ शिखां मधोन् ॥
 बाहू यमेन्द्रवरुणकुबेरवसुधानसान् ।
 अथुच्य चरणौ विष्णुमिन्द्रविष्णुकरद्वयं ॥
 वासुकिप्रमुखान् नागान् जलं क्षिपति यत् क्षितौ ।
 येऽन्तरा विन्दवो यान्ति भूतग्रामेषु तैर्द्विज ॥
 अग्निवायुसूर्येन्द्रा गिरयोऽङ्गुलिपर्वसु ।
 गङ्गाद्याः स्रितस्तासु या रेवाः करमध्यगाः ॥
 तले सोमः सतीर्थेषु स्तुतोऽतः पावनः करः ।
 इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ च । अथाचमनं । पराशरः । यथा,—
 “कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मूजलेः ।
 निबद्धशिव आसीनो द्विज आचमनं चरेत्” ॥
 आपस्तम्बः । यथा,—
 “इथेवमद्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
 हस्तौ चामणिवन्धाभ्या पश्चादासीत संयतः” ॥
 आश्विनिति अथैश्वर्यादिना तथार्थान्तमशौचे
 आशङ्कत इति हारीतोक्तं सामान्यतः ।
 “कृत्वोपवीतं सव्यांशे वाङ्मनःकायसंयतः” ॥०॥
 शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ष्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
 जुटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत्” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” ।
 अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्विति शेषः ॥
 भविष्यपुराणे । यथा,—
 “समौ तु चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखान्दप” ।
 आश्विनदिव्यनुवृत्तौ देवलः यथा,—
 “शिखां बद्धा वसित्वा तु निर्निक्ते वामसौ शुभे ।
 तृषीं भूत्वा समादाय नोद्गच्छन्न विलीकयन्” ॥॥
 ब्राह्मणवरोधे तु मनुः । यथा,—
 “कायत्रैदृशकाभ्यान्तु न पित्रेण कदाचन” ।
 मार्कण्डेयः । यथा,—
 “सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।
 नाच्छिद्यं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिद्यन्तु वर्जयेत्” ॥
 उदकग्रहणे परिमाणमाह भरद्वाजः । यथा,—
 “आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतमत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तायं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
 मासमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्ददः ।
 हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासङ्गं द्विजातयः ॥
 शुद्धेन स्त्री च शुद्धश्च सङ्गतं स्पृष्टाभिरन्ततः” ।
 अन्ततः कोष्ठप्रान्ते । प्रचेताः ॥
 “अनुष्णाभिरपेनाभिः पृताभिर्वीर्यं चक्षुषा ।
 हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिचतुर्वाद्गिराचमेत्” ॥

चतुर्विंशति भावशुद्धापत्तया ॥ * ॥
 आचमनप्रकारमाह दत्तः ।
 “प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम् वीक्षितं ।
 मंहत्याङ्गुलमनेन द्वि प्रमूज्यात्ततो मुखं ॥
 मंहत्या तिसृभिः पूर्वंमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुलेन प्रदंशिन्या प्राणं पश्चादनन्तरं ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे एन एन ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
 मूर्वाभिस्तु शिरोदेशं बाहू चाग्रं मंस्पृशेत्” ।
 पुनःपुनरिति प्राणादीनां गोलकहयाभिप्रायेण ।
 इति श्रीदत्तः ॥ * ॥
 वीक्षणानुष्णयोरपवादमाह यमः ।
 “गत्रावनीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीधिभिः ।
 उदकेनातुगमाश्च तथाष्णोनायापायिना” ॥॥
 मुखमाञ्जनानन्तरं व्यासः । “वामहस्तं पादौ
 शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत्” इति
 मासवेदिकम् । यजुर्वेदिनाक्तु गौतमः । “पादौ
 चाभ्युक्षयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्धि
 दद्यात् उदकविन्दन्” ॥*॥
 इन्द्रियस्पर्शे विशेषमाह मनुः । “खानि चैव
 स्पृशेदङ्गु” इति । नाभिस्पर्शं व्यासः । यथा,—
 “ततः स्पृशेन्नाभिदेशं एनमापश्च मंस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्पर्शनन्तरं भविष्यः । यथा,—
 “यद्गुमावदकं वीरं समुत्सृजति दानव ।
 वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥*॥
 जलस्थलोभयकर्म्मनाशुनाशार्थं जलस्थलकचरण
 नाचमनं कर्त्तव्यमाह पट्टीनमिः ॥ “अन्तरुदके
 आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वहिरुदके आ
 चान्तो वहिरैव शुद्धः स्यात् तस्मादनन्तरं कं वहि
 रेकश्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र पृथो भवति”
 इति ॥ * ॥ जलमात्रे जानारूढं मुक्तिशुद्धाचमन
 माह विष्णोः । यथा,—
 “जानारूढं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचिर्तामियात् ।
 अधस्ताच्छतकृत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति” ॥
 हारीतः । यथा,
 “आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ।
 शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं” ॥*॥
 आचमननिधे देवलः । यथा,—
 “सोपानत्को जलस्थो वा मत्तके शोऽपि वा एन” ।
 उषोधी वापि नाचामेदस्तेषां दिष्ट्या वा शिरः ॥
 न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न प्रगन् स्पृशन् ।
 न हसन नैव संजल्पन्नात्मानश्चैव वीक्षयन् ॥
 केशादीन्वीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।
 यदि स्पृशति चेतानि भुयः प्रक्षालयेत् करं” ॥
 आत्मानं हृदयं । तथा व्यासः ।
 “शिरः प्रावृत्तं करुणं वा मुक्ताकर्कशगंऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ॥
 मर्गचिः । यथा,
 “न वहिर्जानु त्वरथा नामनस्थो न चोत्थितः ।
 न पादुकास्यो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 भुक्तासनस्थोऽप्याचामेदानीकाले कदाचन ।
 जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्यति” ॥

शाखायनः । यथा,
 “खानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं ।
 प्रौढपादो न कूर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्” ॥*॥
 दिग्वाचमननिमित्तानि ॥
 “आत्वा पीत्वा कृते सुप्ते भुक्ता रथ्योपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेदासौ विपश्मिधाय च” ॥
 ब्रह्मपुराणं । यथा,
 “होमं भोजनकालं च सन्ध्योरुभयोरपि ।
 आचान्तः पुनराचामेदन्त्यापि सकृत् सकृत्” ॥*॥
 अथाचमननिमित्तानि ॥
 “निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
 उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुष्पचहनस्य च ॥
 सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां बद्धा तथैव च ।
 विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥
 उत्तुवायससंस्पृशे दर्शने चान्त्यवासानां” ॥
 हारीतः । यथा,
 स्त्रीशुद्धौच्छिष्टसम्भाषणे मृत्रपरीषोत्सर्गदर्शने
 देवमभिगन्तुकाम आचामेत् ॥ * ॥
 अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । यथा,
 “क्षते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽशुष्पातने ।
 कर्मस्य यथ नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
 बृहस्पतातपः ।
 “वातकर्मणि निष्ठीवे दन्तिश्चिष्टे तथाक्षते ।
 क्षते पतितसंलापे दक्षिणाश्रवणं स्पृशेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणम् । यथा,
 “कुर्यादात्मन्मनं स्पृशे गोपृष्टस्यार्कदर्शनम् ।
 कूर्वातात्मनं वापि दक्षिणाश्रवणस्य च ॥
 यथाविभवतो क्षतत् पूर्वाभावे ततः परम्” ॥*॥
 आचमनं जलाधारनिधेयमाह । उग्रनाः । यथा,
 “कास्यायसेन पात्रेण चपसीसकपिसलैः ।
 आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्” ॥
 इति गोपालपञ्चाननकृत्वाचारनिर्णयः ॥
 “आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतवत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तायं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
 मासमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः” ॥
 इति भारद्वाजः ॥
 “अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्ददः ।
 हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासङ्गं द्विजातयः ॥
 शुध्यन् स्त्री च शूः ६ सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥
 “हृदाभिः पूयत विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिप ।
 वश्योऽङ्गिः प्राणित्वाभिश्च अद्भः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति मनुः ॥
 “स्तियास्त्रैः शिखरं तीर्थे शुद्धजातस्तथैव च ।
 महादाचमनाच्छिष्टैरेतयैरेव चोभयो” ॥
 इति मिताक्षरा ॥
 आचमनकः, प, (आचमन + वृन् ।) निष्ठीवनपात्रं ।
 पिकृदात्त डायर् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रोण्डः २ कटकोलः ३ पतद्वयहः ४ । इति
 क्षमावली । (“कोणास्थिताङ्गानचकिताचमनक-
 वाहनि” । इति हर्षचरिते ॥)

आचा

आचमनीयं, स्त्री, (आचम्यतेऽनेन । आङ् + चम् + अनीयत् ।) मुखप्रक्षालनार्थं जलं । तद्वानविधिर्यथा, काशिकाएगमो ६७ अध्यायः ॥
 “दद्यादाचमनीयन्तु सुगन्धिसन्निभैः शुभैः । कर्पूरवासितैर्व्यापि कृष्णागुरुसुधूपतैः ॥ यथा तथा सुगन्धैर्वा प्रसन्नः फेनवर्जितैः । तत्तैर्जसेन पात्रेण शुद्धेनाथ प्रदापयेत् ॥ उदकं दीयते यत् प्रसन्नं फेनवर्जितं । आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ॥ केवलं तोयपात्रेण तदा दद्यान्नमिश्रितं । वासितन्तु सुगन्धाद्यैः कर्त्तव्यं यदि लभ्यते ॥ आचुब्धं यशोवृद्धिं प्रदायाचमनीयकं । लभते साधको नित्यं कामाश्चैव यथेप्सितान्” ॥
 आचरणं, स्त्री, (आङ् + चर् + ल्युट्) आचारः । व्यवहारः ॥ (“अधीतिबोधाचरणप्रचारणः” इति नैषधे ।)
 आचरितं, त्रि, (आङ् + चर् + क्तः) कृताचरणं । (“जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याचरिता द्विजः” । इति काशीखण्डे ।) व्यवहृतं ॥ (यदुक्तं । “दारपुत्रपशुन् हत्वा कृत्वा दारोपवेष्टनं । यत्रार्थो दाप्यतेऽर्थं तदाचरितमुच्यते” ॥ एतत्तु पारिभाषिकं)
 आचान्तः, त्रि, (आङ् + चम् + क्तः) कृताचमनः । यथा । बौधायनः । “ज्वाला पीत्वा क्षुते सुप्त भुक्त्वा रथोपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च” ॥ इत्याहुकतत्त्वं ।
 आचामः, पुं, (आङ् + चम् + घञ्) आचमनं । इति शब्दरत्नावली । भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥ (भक्त्या) । पानं । यथा, कात्यायनाय ॥ “चकोर्यथैव निपुणाश्चन्द्रिकाचामकर्मणि” ॥
 आचारः, पुं, (आङ् + चर् + घञ्) व्यवहारः । तत्पर्यायः । चरित्रं २ चरितं ३ चारित्र्यं ४ चरणं ५ वृत्तं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्नानाचमनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६६ श्लोकटीकाया कुल्लुकभट्टः । व्यवहारः ॥ स तु विचारः । यथा वृहस्पतिः । “आचारैणावसन्नोऽपि पुनर्नैवयते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्व प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते” ॥ इति व्यवहारतत्त्वं ॥ चरित्रं । एतद्विवरणं सदाचारशब्दे द्रष्टव्यं ॥ (रघुः । २ । १० । “आचार-लाजैरिव पौरकन्याः”)
 आचारवर्जितः, त्रि, (आचारैणा वर्जितः ।) आचारविहीनः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थितः । नियमरहितः ।)
 आचारी, स्त्री, (आङ् + चार + डीप्) हिलमो चिका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ जेलञ्चा इति ख्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिरमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥
 आचार्यः, पुं, (आङ् + चर् + ग्यत्) वेदाध्यापकः । वैदिकमन्त्रध्यापकाकर्त्ता । तत्पर्यायः । मन्त्रध्यायाङ्गत् २ । इत्यमरः ॥ श्रोत्राचार्यः ।

आच्छ

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
 “उपनीय तु यः पिथं वेदमध्यापयेत् द्विजः । सकल्पं स गृहस्य च तमाचार्यं प्रचक्षते” ॥ इति मानवे २ । १४० ॥
 (ततोऽनुन्तममाचार्यं परीक्षेत । तद्यथा,—
 “पर्यवदातश्चतुर्षु पदि दृष्टकर्मणां दत्तं दत्तिगां शुचिं जितहस्तमुपकरणावन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनसूयकमकोपनं क्रोशन्तमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमित्यवंगुणो ह्याचार्यः सुदोत्रमात्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तमुपस्कृत्यारिमाधयिष्यरूपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पिष्टवच्च भक्तृवच्च प्रमत्तस्ततस्तत्प्रसादात् कृतं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानसौख्यस्यार्थस्य विज्ञानं वचनशक्तौ च भूयः प्रयतत मम्यक्” । इति चरकः ॥)
 आचार्या, स्त्री, (आचार्य + टाप्) । मन्त्रध्यायाङ्गकर्त्ता । इत्यमरसिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापनकर्त्ता) ।
 आचार्याणी, स्त्री, (आङ् + चर् + ग्यत् + डीप् + आनुक्) । आचार्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा महावीर्यचरिते ॥
 “न्यम्बकं देवमाचार्यमाचार्याणीञ्च पार्ष्वती” ॥)
 आचितं, स्त्री, (आङ् + चि + क्तः) दशभारपरिमाणा । इत्यमरः । २५ मोन इति भाषा ॥
 आचितः, पुं, (आङ् + चि + क्तः) । शाकटो भारः । इत्यमरः । एक गाडिग वोजा इति भाषा ॥ द्युतपणं । इति मेदिनी ॥
 आचितः, त्रि, (आङ् + चि + क्तः) संगृहीतः । कर्मः । इति मेदिनी ॥ (एकत्र सन्निवेशितः, आकीर्णः, व्याप्तः, यथितः, गुम्फितः । यथा भारविः । “कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ” यथा रघुवंशे । “अर्द्धाचिता मत्स्यमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती”)
 आच्छकः, पुं, वृत्तविशेषः । आच इति भाषा । तत्पर्यायः । रञ्जनद्रुः २ पत्नीकः ३ पत्तिकः ४ आच्छिकः ५ । इति शबलमाला ॥
 आच्छन्नं, त्रि, (आङ् + ऋद् + क्तः) । आच्छादितं । आरतं । यथा । “मेघाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिने” । इत्यमरः ॥
 (“पङ्कपाशुजलाच्छन्नं मुच्यन्तं दस्युद्रुतं” । इति हितोपदेशः ॥)
 आच्छादः, पुं, (आङ् + ऋद् + घञ्) । वस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 आच्छादनं, स्त्री, (आङ् + ऋद् + ल्युट्) । वस्त्रं । इत्यमरः ॥ संपिधान । अपरुतिमात्रं । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । ५६ ॥
 “तस्मादेताः सदा पृथ्या भूयशाच्छादनाश्चनैः” ॥)
 आच्छादितं, त्रि, (आङ् + ऋद् + गिच् + क्तः) कृताच्छादनं । आरतं । टाका इति भाषा ।
 आच्छरितं, स्त्री, (आङ् + कुर + क्तः) सशब्दहास्यं । नखाद्यं । इति धरणिः ॥ आहतं । (यथा

आजि

कथासंग्रहागरे ।
 “न मेहे कश्चिन्नापि क्षिप्रमाच्छरितं वपुः” ।) आच्छरितकं, स्त्री, (आङ् + कुर + भावे क्तः) । ततः स्वार्थे कन्) सोत्सासहासः । इत्यमरः ॥ हास्यं । नखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 आच्छोदनं, स्त्री, (आङ् + क्तिद् + ल्युट्) । ततः एषो-दरादित्वात् इत आत् ।) नृगया । इत्यमरः ॥
 आच्छ, इ, आयामे । (भादि-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इत्यादौ हित्वाभावः प्रकृति-भ्रमनिगमासार्थः । इ आच्छते । आयामो दीर्घ-कर्मणं । आच्छति कटं शिल्पो । इति दुर्गादासः ॥
 आजं, स्त्री, (अज् + अण्) अजसम्बन्धी कागस्य घृतांसादिः) घृतं । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्यके । “गन्धमाजं तथा चोद्धमाविकं माह्विषञ्च यत् । अतो धातुविरुद्धार्थमाजं मांसं प्रशस्यते” ॥ (तथाच रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।
 “आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः” । घृतार्थं—गव्यादिघृतभेदेन यदुक्तं तत्सर्वं घृत-शब्दे ज्ञातव्यं किन्वाजशब्दव्यत्यन्था दुग्धादिकं यदुपलभ्यते तदन्वयं प्रदर्शयते ॥
 “आजं दधि भवेन्नोष्णं क्षुधातविनाशनं । दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनं ॥ विपाके मधुगं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं । शन्तं काश्यापङ्कं प्रोक्तं वातपित्तनिवर्हणं” ॥ इति हारीतसुश्रुतौ ॥
 “नातिशीतं गुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषणं । शरीरघातुसामान्यादनभिव्यन्दि वृहणं” ॥ इति चरको वाभट्टश्च ॥
 “गव्यतुल्यगुणत्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितं । दीपनं लघुं संयाहि श्वासकासास्त्रपित्तमुत् । अजानामन्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवनात् ॥ नात्यम्बुपानाद्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः” ॥ “दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहं । दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ॥ विपाके मधुगं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं” ॥ “आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं । कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु” ॥ इति च सुश्रुतः ॥)
 आजकं, स्त्री, (अज् + वृञ्) अजसमृहः । कागसैरपाल इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आजकारः, पुं, (आज् + क्त + अण्) शिवरक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आजगवं, स्त्री, (अजगव + प्रज्ञाद्यण्) शिवधनुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आजन्मसुगमिपत्रः, पुं, (आ जन्मनः सुरभीणि पत्राणि यस्य सः) भस्वकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आजानेयः, पुं, स्त्री, (अज् + घञ् + आज् + आनेयः) कुलीनाश्वः । श्रेष्ठघोटकः । इत्यमरः ॥ “शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्वलन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः सृताः” ॥ इत्यश्वतथं ॥
 आजिः, स्त्री, (अज् + इन्) । यज्ञं । तमानभूमिः ।

आत

आतकीर्णः, त्रि, (आतक + ख ।) आतकिकः ।
इत्यमरटीका ॥

आत्काः, त्रि, (आतौकते ढौक गतौ बाङ्गलकात् ङः।)
धनवान् । इत्यमरः ॥ युक्तः । विशिष्टः । अन्वितः ।
यथा, धनात्काः गुणात् इत्यादिः ॥ (यथा मनुः ८।१६६।
“चत्वारस्तृषोयन्ते विप्र आत्काो वशिङ् लपः” ।
यथा भगवद्गीतायां,—

“आत्कोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सट्थो
मया” ॥)

आतकः, त्रि, (आतक एव स्वार्थे अण् ।) अतकः ।
अधमः । इति गायमुकुटः ॥

आतवीर्यं, त्रि, (अण् + खण् ।) अतवीर्यं । अणुधा-
न्योद्भवोचितक्षेत्रं । इत्यमरटीकायां गायमुकुटः ।

आतिकाः, पुं, स्त्री, (अण् + इन् ।) अत्तायकीलकः ॥
अतिः । सीमा । इति मेदिनी ॥

आतङ्गः, पुं, (आङ् + तङ्क + घञ् ।) रोगः ।
(यथा, याज्ञवल्क्यः,—

“दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः” ॥)
सन्तापः । शृङ्गा । (यथा, महावीर चरिते,—

“आतङ्गमसहस्यतिकरोत्कल्प्यः क्षणं सत्तता” ॥)
मुरजध्वनिः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“गानातन्मविहीनानां भिषजामस्यमेधसां ।
सुखं विद्यानुमातङ्गमयमेव भविष्यति” ॥
इति माधवकरः ॥

रोगार्थे उदाहरणं यथा सुश्रुते ।
“प्रप्रेण च विज्ञानीयात् देशं कालं जातिं सात्म्य-
मातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमित्यादि” ॥
ज्वरार्थे पर्यायानाह ।

“ज्वरो विकारो रोगश्च आधिगतङ्ग एव च ।
एकार्थं नाम पर्यायेर्विविधैरभिधीयते” ॥
इति चरकः ॥)

आतङ्गनं, स्त्री, (आङ् + तङ्क + ल्युट् ।) प्रतिवापः ।
गणितस्य स्वर्गादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्णनं । इति
स्वामी ॥ निक्षेपणं । इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः ।
इति गायमुकुटः ॥ इवद्रव्यप्रक्षेपणोचितचूर्णं ।
इति सारसुन्दरी ॥ जवनं । वेगः । आप्यायनं ।
तर्पणं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

आततायी, [न्] त्रि, (आतत + अय + गिन् ।)
बधोद्यतः । इत्यमरः ॥
“अग्निदेो गरदक्षैव शस्त्रपार्श्वार्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहाग्नी च षडेते आततायिनः ॥
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन” ॥
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

आतपः, पुं, (आङ् + तप + अच् ।)
गौरं । तत्पर्यायः । प्रकाशः २ द्योतः ३ । इत्य-
मरः ॥ दिनज्योतिः ४ सूर्योलोकः ५ दिनप्रभा ६
रविप्रकाशः ७ प्रद्योतः ८ तमारिः ९ तापनः १०
द्युतिः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । रुक्षत्वं
खेदमूर्च्छादृष्ट्यादाह्वैवर्णजनकत्वं । नेत्ररोगप्रको-
पनत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

आतु

(“आतपः कटुको रक्तः खेदमूर्च्छादृष्ट्यावहः ।
दाहवैवर्णजनने नेत्ररोगप्रकोपनः” ॥
“आतपः पित्तदृष्ट्यापिखेदमूर्च्छाभ्रमासङ्गतः ।
दाहवैवर्णकारी च” इति सुश्रुतः ॥
यथा प्राकुरन्तले,—
“कथमातपे गमिष्यसि पतिवाधाकोमकैरङ्गैः” ॥
यथा ऋतुसंहारे, ११ ।—
“मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशम्” ॥)

आतपत्रं, स्त्री, (आतप + त्रै + कः) कृत्रं । इत्यमरः ॥
(यथा प्राकुरन्तले,—
“गच्छं खड्गस्तद्वृत्तद्विवातपत्रं” ।
यथा रामायणे,—
“पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमायेन मूर्द्धनि” ॥
“कृत्रशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः” ।)

आतपत्रकं, स्त्री, कृत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥
आतपवारणं, स्त्री, (आतप + वारि + ल्युट् ।) कृत्रं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, ३ । ७० ।
“नृपतिककुटुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणं” ।
“अनुदितान्यसितातपवारणः” ॥)

आतपभावः, पुं, (आनपस्य अभावः । षष्ठीतत्पुरुषः ।)
क्राया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आतपः, पुं, (आङ् + त + अच् ।) आतरत्ननेन, पुंसि
संज्ञायामिति घः) नद्यादितरगाया देयकपर्द-
कादिः । तत्पर्यायः । तरपथ्यं २ । इत्यमरः ॥
पाराणिकडि नौकाभाडा इति भाषा ॥

आतपणं, स्त्री, (आङ् + तप + ल्युट् ।) प्रीयानं ।
दृष्टिः । मङ्गलालपनं । आलिपना इति भाषा ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी ।
“आतपणं प्रीयाने स्यात् मङ्गलामेपनेऽपि च” ॥)

आतापी, [न्] पुं, (आङ् + तापि + गिन् ।) आ-
तापी । चिल्लः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (असुर-
भेदः । चिल इति म्यातः पत्तिभेदः ॥)

आतायी, [न्] पुं, (आङ् + ताय + गिन् ।) चिल्लः ।
चिल इति भाषा । इत्यमरः ॥

आतारः, पुं, (आङ् + तू + घञ् ।) आतरः । तर-
पथ्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

आतिः, पुं, (अत + इण् ।) पत्नी । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुगादिवृत्तिः ॥

आतिथेयः, त्रि, (अतिथि + ङञ् । अतिथौ साधुः ।)
अतिथिमेवाकारकः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे, ५ । २
“प्रत्यज्जगामातिथिमातिथेयः ॥
यथा कुमारसम्भवे, ५ । ३१ ।
“तमातिथेयो बज्जमानपूर्व्या सपर्याया” ।
यथा मनुः, ३ । १८ ।
“दैवपित्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” ।

आतिथ्यं, त्रि, (अतिथि + अच् ।)
अतिथ्यार्थवस्तु । अतिथिभक्षणादिद्रव्यं इत्य-
मरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ (“यथा हितोपदेशे ।
“अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते” ॥)

आतिथ्यः, पुं, अतिथिः । इति मेदिनी ॥
आतुः, पुं, (आङ् + तू + डुः ।) भेजकः । भेजा माङ्
इत्यादि भाषा । इति शब्दमाला ॥

आत्म

आतुरः, त्रि, (आङ् + तुर + क) गोगी । तत्पर्यायः ।
आमयावी २ विह्वतः ३ व्याधितः ४ अपटुः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यन्तः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा हितो-
पदेशे । वैद्यानामातुरः श्रेयान् । यथा मनुः, ४ । १२६ ।
“न ज्ञानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधिः” ॥
आतुरावस्थास्वपि कार्याकार्यं प्रति कालाकाल-
संज्ञा । तद्यथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य
कालोऽकालः पुनरस्येति । एतदपि भवत्ववस्था-
विशेषेण तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकाल-
संज्ञा । तस्य परीक्षा मुञ्जम्भुजरातुरस्य सर्वा-
वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्वेषजप्रयोगार्थं । न
ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्य-
मानं यौगिकं भवति । कालो हि भेषज्ययोग-
पर्याप्तमभिनिर्वर्तयति ॥ इति चरकः ॥
आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्ष्येत ।
इति सुश्रुतः ॥)

आतप्यं, स्त्री, (आङ् + तप + क्वप् ।) फलविशेषः ।
आता इति भाषा । अस्य गुणाः । दृष्टिजनकत्वं ।
रक्तवर्द्धकत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं । बलमांस-
कारित्वं । हृद्यत्वं । दाहरक्तपित्तवायुनाशत्वञ्च ।
इति द्रव्यगुणः ॥

आतोद्यं, स्त्री, (आङ् + तुद् + ण्यत् ।) वाद्यं । तच्च-
तुर्विधं । वीणादिवाद्यं ततं १ सुरजादिवाद्यं आनदं
२ वंश्यादिवाद्यं शुभिरं ३ कांस्यतालादिवाद्यं घनं
४ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । “स्वजमातोद्यशि-
रोनिवेशतां ।
“आतोद्यं ग्राहयामास समत्वाजयदायुधं” ॥)

आत्तगन्धः, त्रि, (आत्तः अरिणा गृहीतः गन्धो गर्वो
यस्य सः बज्जरीहिः ।) दृग्भीताहङ्कारः । तत्प-
र्यायः । अभिभूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गृहीत-
गन्धः ॥ (यथा रघुवंशे १३ । १७ ।
“पक्ष्च्छ्रुत्वा गोत्रभिदात्तगन्धाः
शरशयमेनं शतशो महीधराः” ॥)

आत्तगर्वः, त्रि, (आत्तः अरिणा गृहीतः गर्वो यस्य
सः बज्जरीहिः ।) अरिणा गृहीतगर्वः । दृग्भी-
भूताहङ्कारः । अमर्दणः । इत्यमरः ॥

आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता । तृतीया तत्पुरुषः ।)
लताविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मर्कटी २ काशुरा ३ अथ्यडा ४ कच्छुगा ५
जटा ६ जडा ७ शुकशिम्बा ८ आमगुप्ता ९
वृषभी १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमाला ।
“माषैः समानं फलमात्मगुप्तं” । इति सुश्रुतः ।
विशेषोऽस्याः कपिकच्छुराशब्दे द्रव्यः ।)

आत्मघाही, [न्] त्रि, (आत्मन् + घाह + णिन् ।)
आत्मन्हरिः । स्वार्थी ॥

आत्मघातो, [न्] त्रि, (आत्मन् + हन् + णिन् ।)
आत्महन्ता । यथा कूर्मपुराणे ॥
“आपादयेद्दृष्ट्यात्मानं स्वयं योऽन्यदकादिभिः ।
विह्वतं तस्य नाशौचं नाभिर्नाप्युदकादिकं” ॥
आत्महननकर्त्ता । अवेधनुद्विपूर्वकात्महननस्य
प्रायश्चित्तं यथा,—
‘इन्द्रियैरपरिवृत्ता ये च मूढा विषादिनः ।

आत्म

घातयन्ति स्वमात्मानं चण्डालादिहृताश्च ये ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिन्नताः ॥
 यद्य आहं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितं ॥
 तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भवे ॥
 इति हेमाद्रौ वृद्धघातातपनोक्तम् ॥
 “आत्मनो घातशुद्धयं परेक्षान्द्रायणद्वयं ।
 तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत् कृष्णाणि वा पुनः ॥
 अर्वाकं संवत्सरात् कुर्याद्दृष्टनादि यथोदितं ।
 कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥
 इदञ्चात्मबधनिमित्तं तज्जातिबधप्रायश्चित्तेन समु-
 द्धितं कार्यम् ॥ इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
 अन्यत् पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ आत्मत्यागिषु
 विशेषमाह गौतमः । “प्रायोऽनाशकशस्त्रादि-
 विषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेत्प्रताम्” इति । प्रायो
 महाप्रस्थानं । अनाशकमनश्च । प्रपतनं शूल-
 शिखरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तः शास्त्रावि-
 हितमार्गेण इच्छापूर्वकमृतानामशौचादिकं न
 कर्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
 “बाणशालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्द्विद्युतादापि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मर्ग्यां पापकर्मिणा ॥
 उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेश्चो यत् प्रदीयते ।
 नापतिक्रुति तत्सर्वं अन्तर्गते विनश्यति” ॥
 यथा मनुः ।
 “व्यासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां ।
 आत्मनस्यागिनां चैव निवर्त्ततेदकक्रिया” ॥
 व्यासङ्करजातानामिति व्याजाताः पञ्चमहा-
 यज्ञादिरहिताः । सङ्करजाताः प्रतिलोमजाः ॥ * ॥
 प्रमादात् पूर्वोक्तनिमित्तैर्मर्गो विद्यते एवा-
 शौचादिकं । अतएवाङ्गिराः ।
 “अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेतान्मुदकादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया” ॥
 चाण्डालादिमृताहिताभेरघादीनां प्रतिपत्तकर्म
 च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं ।
 “वैतानं प्रतिपेदम् आवसथ्यं चनुष्यथे ।
 पात्राणि तु दक्षेदमौ यजमाने वृथामृतं” ॥
 वृथामृतः अविहितमार्गेण मृतः । तथा,—
 “आत्मनस्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
 तेषामपि च गङ्गायान्तीरे संस्थापनं मतं” ॥
 गङ्गुति पुण्यनद्युपलक्षणां ॥ * ॥ एवं पूर्वोक्त-
 निन्दितमर्गो मृतानां स्नेहादिनाम्नाद्यौर्द्धदेहिक-
 करणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाज्ञातं ।
 “कृत्वाभिमुदकं स्नानं स्पर्शनं हवनं तथा ।
 “रज्जुच्छेदाश्रयात् तप्तकृष्णेण शुद्धयति” ॥ इति ।
 एतच्च बुद्धिपूर्वकं प्रत्येकमन्यादिकमर्गो ॥
 अबुद्धिपूर्वके तु संवर्त्तः ।
 “एषामन्यतमं प्रेतं यो वञ्चेत् दहेत् वा ।
 कटोदकक्रियां कृत्वा कृष्णं स्नानपनं चरेत्” ॥
 यच्च सुमन्वादिर्मांसं भैत्साहारस्त्रिसवनञ्च ।
 तथा एकरात्राभोजनादिकं चाभिहितं तदशक्त-
 विषये देशकालाद्युपेक्षानुसारेण योजनीयं ॥ * ॥
 यस्तु वृद्धादिर्भुजिभिक्षकक्रियस्तस्यात्महननमप्यनु-
 द्यातमादिपुराणे ।

आत्म

“वृद्धः शौचस्सुतेर्भुजः प्रत्याख्यातभिक्षकक्रियः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भ्रग्वन्यनशनाम्बुभिः ॥
 तस्य त्रिगणमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसद्युयः ।
 तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे आहमारभेत्” ॥
 तथा,—
 “गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिग्मिमादरात् ।
 प्रयागे वटश्राव्यायां देहत्यागं करोति यः ॥
 स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
 उत्तमान् प्रात्रुयात्कोकान्नात्मघाती भवेत् कश्चित् ॥
 एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नगणामथ नारीणां सर्ववर्गेषु सर्वदा ॥
 अशौचं स्यात् यद्दृष्टं तेषां वक्षानलहृतेषु च ।
 वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिक्षकक्रियः ॥
 प्रयावं तारकं कृते नान्यथा कस्यचित् कश्चित्” ।
 विवस्वान् ।
 “सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वयापागल्लमस्य च ।
 प्रायश्चित्तमनुद्यातमदिप्रातो महापथः” ॥
 धर्म्मार्ज्जनासमर्थस्य दादश्वार्थिकादिरूपप्राय-
 श्चित्तासमर्थस्य । एवं शास्त्राविहितमार्गेण मृता-
 नां चाण्डालादिमृतानां संवत्सरादूर्द्धमौर्द्धदेहिकं
 कार्यं । घटत्रिंशन्मते ।
 “गोब्राह्मणहृतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
 ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धदेहिकं” ॥ * ॥
 अत्राप्यं विशेषमाह पराशरः ।
 “चाण्डालेन श्रपाकेन गोभिर्बल्विप्रहृतो यदि ।
 आहृताभिर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥
 दहेत् ब्राह्मणं विप्रो लोकादौ मन्ववर्जितं ।
 दग्ध्वास्मिन् एनर्गच्छेत्तीरेण क्षालयेत्तनः ॥
 स्नानाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगतत् एनर्दहेत्” ॥ * ॥
 संवत्सरादूर्द्धमपि तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादि-
 प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवलिञ्च कृत्वा और्द्ध-
 देहिकं कार्यं । आद्युषोऽनित्यत्वेन संवत्सरात्तन्त-
 मौर्द्धदेहिकादिशोपप्रसङ्गात् । तच्च नारायण-
 वलिं कृत्वा । तथा च वृद्धयाजवल्काः ।
 “नारायणवलिः कार्या लोकागर्हाभयाद्भैः ।
 तथा तेषां भवेत् शौचं नान्यथैवब्रवीद्ययमः” ॥
 नारायणवली कृते और्द्धदेहिककरणे भवती
 त्यर्थः ॥ * ॥ सर्पहृते तु विशेषः । संवत्सरात्तन्त-
 पञ्चम्या नागपूजा विधाय तदनन्तरं नारायण-
 वलिं कृत्वा सौवर्गनागं प्रत्यक्षां गाञ्च व्यासोद-
 ष्ठेन ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्धदेहिकं कुर्यात् ॥ * ॥
 नारायणवलिस्वरूपञ्च विधानाभिहितं ।
 “एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥
 दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुमयूतान् ।
 तिलमिश्रान् प्रदद्याद्दे संयतो दक्षिणामुखः ॥
 विष्णुं ब्रह्मै समासाद्य नद्यम्बसि ततः क्षिपेत् ॥
 नामगोत्रहं कृत्वा एवैभ्यर्चनं ततः ॥
 धूपदीपप्रदानञ्च मध्यमोन्मथं तथापरं ।
 विद्यातपःसम्पदानं वै कुर्वेत्पुनः समाहितान् ॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
 अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥

आत्म

विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रान्स्तानुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखान् यथाव्येष्टं पिष्टरूपमनुस्मरन् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्मृतः ।
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥
 तप्तान् आत्मा ततो विप्रस्तृप्तिं घृता यथाविधि ।
 हविष्यव्यङ्गनेषु तिलान्दिमहितेन च ॥
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् ।
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
 यमाय सानुसाराय चतुर्थे पिण्डमुत्सृजेत् ।
 मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतःपरं ॥
 विष्णोर्नाम गृहीत्वत्वं पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ।
 विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
 एकं वृद्धतमं विधं हिरण्येन समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
 तत्तिलाम्भो विप्रास्तु हस्तेर्हंससमन्वितेः ।
 क्षिपेयर्गोत्रपूर्वन्तु नाम ब्रह्मै निवेश्य च ॥
 हविर्गन्धतिलाम्बस्तु तस्मै दद्युः समाहिताः ।
 मित्रमृत्वनः साङ्गं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः” ॥
 भविष्यपुराणे ।
 “सर्वगतान्निष्पन्नं नामं कृत्वा तथैव गां ।
 व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पित्रुणाष्टगुणाप्रदानं” ॥
 इति मदनपार्श्वजाते ५ स्तवकः ॥
 आत्मघोषः, ए. (आत्मनं घोषयतीति । आत्मन् +
 घुष + घञ् ।) काकः । इत्यमरः ॥ कुक्कुटः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 आत्मजः, ए. (आत्मन् + जन् + डः । आत्मा वै जायते
 एत्र इति श्रुतेः) एत्र । इत्यमरः ॥ मनुः, १७।१४ ।
 “तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्ता धर्म्ममात्मजः” ॥
 यथा रामायणे,—
 “दिशः प्रस्थापयामास दिव्यदर्शनकात्मजां” ॥
 आत्मजन्मा [त्] ए. (आत्मनः जन्म यस्य सः बड-
 व्रीहिः) एत्र । इति शब्दरत्नावली ॥
 यथा कुमारसम्भवे, ६ । २८ ।
 “अन आहृत्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने” ॥
 यथा रघुवंशे, १ । ३३ ।
 “तस्यामात्मानुरुपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ॥
 आत्मजा, स्त्री, (आत्मन + जन् + ड + आप् ।) कन्या ।
 इत्यमरः ॥ बृद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आत्मतत्त्वं, स्त्री, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम्) । तत्तद्भा-
 सकं नित्यशुद्धबुद्धिसुखासुखस्यभावं प्रत्यक्षैतन्म-
 वात्मतत्त्वं । एवादिभासकं नित्यशुद्धत्वादिसवरूप
 मेवात्मवन्विति यावत् । एतद्विवरणं यथा ।
 “इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयममारोपय-
 तीति विशेष उच्यते । तथाच । अतिप्राक्तस्तु
 आत्मा वै जायते एत्र इत्यादि श्रुतेः स्वस्मिन्नैव
 स्वप्नेऽपि प्रेमदर्शनात् एत्र एष्टे नष्टेऽहमेव
 एष्टो नष्टस्याद्यनुभवाच्च एत्र आत्मेति वदति ॥
 १ ॥ चार्वाकस्तु स वा एष पुत्रघोऽत्ररसमय
 इत्यादि श्रुतेः प्रदीप्यद्वात् स्वप्नेऽपि प्रत्यग्यापि
 स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थितोऽहं क्षणोऽहं इत्याद्य-
 अनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति ॥ २ ॥ अप-
 रश्चार्वाकः तेषां प्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रूयु-

आत्म

रित्यादिश्रुतेः इन्द्रियाणामभावे शरीरचक्षणा-
भावात् काणोऽहं वधरोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च
इन्द्रियाख्यात्मेति वदति ॥ ३ ॥ अन्योऽन्तर
आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणा-
भावे इन्द्रियचक्षणायोगात् अहमज्ञानायावानहं
पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राणा आत्मैति वदति
॥ ४ ॥ इतरक्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा
मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्त प्राणादेर-
भावात् अहं सङ्गन्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनु-
भवाच्च मन आत्मैति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धस्तु अन्यो
ऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्तृगभावे
करवस्य शक्त्यभावात् अहं कर्ताहं भोक्ता इत्या-
द्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मैति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकर-
तार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय
इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञानेन यददर्श-
नात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञान-
मात्मैति वदतः ॥ ७ ॥ भट्टस्तु प्रज्ञानघन एवाणन्द-
मय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसद-
भावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञा-
नापहृतं चैतन्यमात्मैति वदति ॥ ८ ॥ अथर्बौद्धः
असद्वैदमय आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वा-
भावादहं सुप्तः सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभाव-
परामर्शविषयानुभवाच्च श्रुत्यमात्मैति वदति ॥ ९ ॥
एतेषां पुत्रादीनां श्रुत्यपर्यन्तानामनात्मत्व-
मुच्यते। एतेरतिप्राकृतत्वादिवादिभिरुक्तं श्रुति-
युक्त्यनुभवाभासेषु पूर्वपूर्वैर्ज्ञानश्रुतियुक्त्यनुभवाभासा-
नामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यानुभवाभासेनात्मवाधदृष्टि-
नात् पुत्रादीनामनात्मत्वं स्पष्टमेवेति ॥ * ॥ किञ्च
प्रत्यगस्यसोऽप्यक्षरप्राणोऽमना अकर्त्ता चैतन्यं
चिन्मात्रं सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य
पुत्रादिश्रुत्यपर्यन्तस्य जडस्य चैतन्यमास्यत्वेन
घटादिवदनित्यात्वात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभव
प्राबल्याच्च तत्तत्श्रुतियुक्त्यनुभवाभासागां बाधित-
त्वादपि पुत्रादिश्रुत्यपर्यन्तमखिलमनात्मैव। अत-
स्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धसुक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक्-
चैतन्यमेवात्मतत्त्वमिति वेदान्तविदनुभवः” इति
वेदान्तसारः (५०—५८) ।

आत्मदर्शः, पुं, (आत्मन् + दृश् + घः) दर्पणं इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे । “निश्चासवाप्यापगमा-
न्पन्नः । प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः”) ।

आत्मनीज, त्रि, (आत्मन् + खः) आत्मने हितं
इति व्याकरणं ॥ पथं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“भजनार्हंतिमात्मनीनाम्” इति प्रबोधचन्द्रो-
दयः ।

आत्मनीजः, पुं, (आत्मन् + खः) सुतः । श्यालः ॥
प्राणाधारः । विदूषकः । इत्यण्यः ॥

आत्मबन्धु, पुं, (आत्मनः बन्धुः । यद्यतीत्यरुषः ।
यदुक्तं “आत्ममाह्वस्यः पुत्रा आत्मापितृत्वसुः
सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विक्रिया आत्म-
बान्धवाः”) । पितृत्वसुपुत्रः । मातुलपुत्रः । मातृ-
त्वसुपुत्रः । इति स्मृतिः ॥

आत्मवीर, पुं, (आत्मा वीर इव यस्य) प्राणवान् ।

आत्मा

श्यालकः । विदूषकः । इति मेदिनी ॥

आत्मभृः, पुं, (आत्मन् + भृ + क्तिप्) ब्रह्मा । काम-
देवः । इत्यमरः ॥ विष्णुः । शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
(यथा रघुवंशे १० । २० ।
“सर्वज्ञत्वमविज्ञातः सर्वयोगिन्त्वमात्मभृः”) ।

आत्ममूली, स्त्री, (आत्मन् + मूल + डीप्) दुर्गा-
नामाह्वयः । इति शब्दमाला ॥ (दुरात्मभाष्ये
ऽस्याविशेषोद्येयः) ।

आत्मभरिः, त्रि, (आत्मानं विभर्त्सति, आत्मन्
+ भृ + इन् + सुम्) आत्मेदमत्रभरणाकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । कुत्सिभरि २ सोदरपूरकः ३ ।
इत्यमरः ॥ (आद्युनः, परार्थवैमुख्येन स्वार्थ-
नाधनपरः । यथा भट्टिकाव्ये । “आत्मभरिस्त्वं
पिशितैर्नराणां” । यथा हितोपदेशे ।
“शिशुर्गप्यविशेषज्ञ उग्रश्च कृतनाशकः ।
त्यज्यते किं पुनर्नामैः पत्न्याप्यात्मभरिर्नरः”) ॥

आत्मयोगिः, पुं, (आत्मेव योगिरूपादानकारणमस्य
वज्रवीर्यः) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली (यथा कुमारे ३ । ७० ।
“ददर्श चकीर्णतचारुपापं
प्रहृत्सुमभ्युद्यतमात्मयोगिनं”) ॥

आत्मगता, स्त्री, मन्त्रेन्द्रवारुणीरुक्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (आत्मशरीररुक्त्यां) ।

आत्मशल्या, स्त्री, शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

आत्मज्ञाया, स्त्री, (आत्मनः ज्ञाया) आत्मगर्वः ।
स्त्रीयप्रशंसा ॥

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या) आत्मघातः ।
स्वधः ॥

आत्महा, [न्] पुं, (आत्मन् + हन् + क्तिप्) देवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ आत्मघाती ॥ “दृदेहमाद्यं
सुखं सुदुर्लभं स्रवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं । मया-
मुक्त्वा न भस्वत्सितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स
आत्महा” ॥ इति श्रीभागवतं ॥ (अथर्व यथा,
“कन्या कथासुत् नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं
श्रुतिपारदर्शनं । यत्त्वात्मसुखे न यतेत मूढधीः
स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्गृहात्”) ॥

आत्मा, [न्] पुं, (अतति सन्ततभावेन जायदादि-
सर्वावस्थासु अनुवर्त्तते, अत सातत्यगमने +
मनिण्) यत्नः । श्रुतिः । बुद्धिः । लभावः ।
ब्रह्म । देहः । इत्यमरः ॥ मनः । इति मेदिनी ॥
परव्यावर्त्तनं । इति धरणी ॥ पुत्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ जीवः । अर्कः । ऊताशनः ।
वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥
“आत्मज्ञः करणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते” ।
“अत्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरथयः” ।
“चेतवान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते” ।
“देही सर्वगतो ह्यात्मा खेसु संस्पृष्टनेन्द्रिये ।
सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः” ॥
“विभुत्वमतरवास्या यस्मात् सर्वगतो महान् ।
मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतं” ॥
“आदिर्नास्थ्यात्मनः क्षेत्रपारस्पर्यमनादिक” ।

आचे

“स सर्वगः सर्वशरीरभृत्,
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
स चैतनाध्यातुरतीन्द्रियश्च,
स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥
रसात्ममातापितृसम्भवानि,
भूतानि विद्याइष्ट घट च देहे ।
चात्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि,
स्थितस्तथात्मा च चतुर्भुंतेषु ॥
भूतानि मातापितृसम्भवानि,
रजश्च मुक्तश्च वदन्ति गर्भे ।
आप्यायते मुक्तमहकसुभूतै-
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भूतानि ॥
भूतानि चात्वारि तु कर्मजानि,
यान्यात्मनीनानि विश्रन्ति गर्भे ।
सवीजधर्मात्परापराणि,
देहान्तराख्यात्मनि याति याति ॥
रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः,
कर्मात्मकानां भगवतो मनस्तः ।
भवन्ति येषां कृतबुद्धिभेदाः
रजस्तमस्तत्र च कर्महेतुः ॥
अतीन्द्रियैस्तेरतिसूक्ष्मरूपै
गात्मा कदाचिन्न विद्युक्तरूपः ।
न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” ॥
इति चरकः ॥

“यदा यदात्माकृतिमानयं भवे-
त्तदा मनस्तत्त्वधितिस्त्वतीन्द्रियं ।
ततो मनोऽधिष्ठितमिन्द्रियं घटे-
प्रवर्त्तते संग्रयबुद्धिसम्भवे” ॥
इति वैद्यकवादार्थदर्पणं ॥

आत्माधीनः, पुं, (आत्मनोऽधीनः) पुत्रः । प्राणा-
धारः । श्यालकः । विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥

आत्माशी, [न्] पुं, (आत्मन् + अश् + शिन्)
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आत्माश्रयः, पुं, (आत्मा आश्रये यस्य सः) तर्क-
विशेषः । तस्य जटायः । स्वापेक्षापादकप्रसङ्गत्वं ।
अपेक्षा च ज्ञानो उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तन्वाद्या यथा । एतद्दृष्टज्ञानं यद्येतद्दृष्टज्ञानजन्यं
स्यात् एतद्दृष्टज्ञानमिन्नं स्यात् । द्वितीया तु घटो-
ऽयं यद्येतद्दृष्टजनकः स्यात् एतद्दृष्टमिन्नः स्यात् ।
तृतीया च अयं घटो यद्येतद्दृष्टमिन्नः स्यात्
तथात्वेनोपलभ्येत इति ॥

आत्मीयः, त्रि, (आत्मन् + क्) स्वकीयः । अन्त-
रङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे ।
“प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ।
कुमारसम्भवे । २ । १६ ॥
“किमिदं द्युतिमात्मीयां न विभ्रति यथा पुरा”) ।

आत्मीयवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा)
माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्या । पुत्रे, पुं ॥
(माषपर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः) ।

आचेयः, पुं, (अचेरपत्यं पुमान् । अचि + ङक्)
अचिसुनिपुत्रः । स च दत्तः । दुर्भासाः । चन्द्रश्च ।

आदि

इति मेदिनी । शरीरस्वरसधातुः । इति जेमचन्द्रः ।

आत्रेयिका, स्त्री, (आत्रि + ट्क् + कन् + टाप् ।) ऋतुमती । इति ज्ञानयुधः ।

आत्रेयी, स्त्री, (आत्रि + ट्क् + डीप् ।) पुष्पवती स्त्री । (यथाह आङ्गिराः,—

“आहृतामेत्राण्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्यात्रतं जुष्यात् आत्रेयोपलक्षयैव च” ॥)

नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (आत्रिमुनिपत्नी ।) यथा भारते,—

“शरयूर्वाहवत्या च लाङ्गुली च सरिदरा ।
करतोया तथात्रेयी कौहीत्यश्च महानदः” ॥)

आथर्वण्यं, स्त्री, (आथर्वन् + अण् ।) आथर्वण्यं समूहः । आथर्वणात्मा मुनिना प्रोक्तो वेदः आथर्व्या तेषां सङ्घः । इत्यमरः ॥ शान्तिम्यहं । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा महावीरचरिते ।

“आथर्वण्यस्तोत्र इवाभिचारः” ॥)

आथर्वण्यः, पुं, (आथर्वन् वेत्तीति । आथर्वन् + अण् ।) पुरोहितः । आथर्वण्येदं ब्राह्मण्यः । इति जेमचन्द्रः ॥

आदरः, पुं, (आङ् + दृ + अण् ।) आरम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समादरः । सम्मानः ॥ (यथा किराताकुलीये ५ । १६ ।

“स जगदे वचन प्रियमादरान्
मुखरतावसरे हि विराजते” ।

कुमारसम्भवे ६ । १३ ।

“तद्दर्शनाद्भूत शम्भोर्भूयान् दाराधमादरः” ।
हितोद्देशे ।

“सन्तुष्टस्य करप्रान्तोऽप्यर्थे भवति नादरः” ॥)

आदर्यः, त्रि, (आङ् + ट् + ण्यत् ।) आदरणीयः । आदर्यः ॥ आदरोपयुक्तः ॥

आदरशः, पुं, (आङ् + दृश् + घञ् ।) दर्पण । टीका । प्रतिपुस्तकं । इति मेदिनी ॥ (यथा भगवद्गीताया ।

“धूम्रनात्रियते वक्रियथादशां मलेन च ।
यथोत्पन्ननाष्ठतो गर्भस्तथा तेनेदमाद्यतं” ॥)

आदानं, स्त्री, (आङ् + दा + ल्युट् ।) ग्रहणं । आदा-
भरणं । इति मेदिनी जेमचन्द्रा ॥ रोगलक्षणं । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्रीकारः प्रतिग्रहः ।

यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ॥

“कुशाशुरादानपरिच्छताकुलिः” ॥ मनुः, ७ । २०४ ।

“आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकं ।
अभीष्टानामधार्गानां काले युक्तं प्रशस्यतं” ॥)

आदानी, स्त्री, (आ + दा + ल्युट् + डीप् ।) हस्त-
घोषाह्वयः । इति रत्नमाणा ॥

आदिः, पुं, (आङ् + दा + क् ।) पूर्वः । प्रथमः । इत्यमरः ॥ पदान्तं गण्यक्षकः । यथा इत्यादिः ॥ (प्रारम्भः । प्राक्सत्ता । नियतपूर्ववर्तिकाकारणं ।

उत्पत्तिहेतुः । सामीप्यं । व्यवस्थायां । प्रकारे, व्यवस्थायां च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति ।

यदुक्तं,—

“सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा ।
आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्विधं लक्षयेत्” ॥

शब्दा मानवे १ । ८ ।

आदि

“अपश्य ससर्जादौ ताम् वीजमवाहजत्” ।
कुमारे १ । ६ । “जगदादिरनादिकम्” ॥)

आदिकविः, पुं, (आदिः प्रथमः कविः ।) ब्रह्मा-
इति श्रीभागवतं ॥ वास्वोक्तिमुनिः । इति जेम-
चन्द्रः ॥ (“तेन ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति

यत् सूरयः” । इति भागवते १ । ४ ।)

आदिकारणं, स्त्री, (आदि आद्यं कारणम् ।) पूर्व-
निमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्यायः । निदानं २ । इत्यमरः ॥

आदिगदाधरः, पुं, (आदिराद्यः आदौ पूजितो वा
गदाधरः ।) गयास्य देवताविशेषः । यथा,—

“गयाशिरश्चादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिवा ।
कालान्तरेण यत्तच्च स्थित आदिगदाधरः ॥

तथा यत्तोऽथत्तूपी आसीदादौ गदाधरः ।
आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः ॥

पाद्याद्यगन्धपुष्पाद्यैस्त आदिगदाधरः” ॥

इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्यायः ॥
अपिच

“गद्यादाववद्यभ्य गयासुरशिरःशिवा ।
निष्कार्ये स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः” ॥

इति वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये ८ अध्यायः ॥
आदितालः, पुं, (आदिराद्यस्तालः ।) तालविशेषः ।

यथा,—सङ्गीतदामोदः ।
“एकस्य लघ्यत्र आदितालः स कथ्यते ।

गुरुस्तत् पुरतो वाच्यः प्रायेणैतन्निरुद्धं” । इति ।
आदितेयः, पुं, (आदितेरपत्यं पुमान् । आदिति +

ट्क् ।) आदितिपुत्रः । देवः । इत्यमरः ॥
आदित्यः, पुं, (आदितेरादित्यस्य वा अपत्यं + ण्य ।)

देवः । सूर्यः । इत्यमरमेदिनी ॥ दादशादित्य-
गणे ऋष्यवचनान्तः । इत्यमरः ॥ तत्पर्येकनामानि ।

विवस्वान् १ अर्थमार २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता
५ भगः ६ धाता ७ विधाता ८ वरुणः ९ मित्रः

१० शक्रः ११ उरुकर्मः १२ । एते कश्यपात्
आदितिभार्यायां जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टृकन्या

संज्ञा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोऽमस-
मया अतस्तस्याः पितृकृतादित्यदादशग्रहणा दा-

दशादित्याः । तेषां दादशमासंस्वैककस्योदयः ।
इति पुराणं ॥ अर्कहृत्तः । इत्यमरः ॥ आकन्द

इति भाषा । (“आदित्यमगदलस्थितो हिग्ग-
योविष्णुः” । यथा शान्तिशतके । ४ । २४ ।

“आदित्यस्य गतागतेरहृहः संक्षीयते जीवितं” ।
भारते ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिगपो हृदयं यमश्च” ॥

हरिवंशे दादशादित्यकथा यथा ।
“मगीचात् कश्यपाज्जातास्तुदित्या दक्षकन्या ।

तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते एतरेवह ।
अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
अङ्गो भगश्चातितेजा आदित्या दादशा स्मृताः” ॥

तस्य संवत्सगात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेष-
द्वयादितिमेवकाष्ठाकलासुष्ठुर्ताहोरात्रपक्षमास-

आदि

स्वयमसंवत्सरयुगप्रविभागे करोति ॥ इति सुमुतः ।
आदित्यपत्रः, पुं, (आदित्यहृत्तस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)

द्युपविशेषः । तत्पर्यायः । अर्कपत्रः २ अर्कदक्षः ३
सूर्यपत्रः ४ तपनहृदः ५ कुष्ठारिः ६ विटपः ७

सुपत्रः ८ रविप्रियः ९ रश्मिपतिः १० ब्रह्मः ११ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णवीर्यत्वं । कषयवात-

रोगजाठरगुणारोचकनाशित्वं । अपिसन्धी-
पनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् ; लोहितं पुष्प-
मस्याः ।) लोहितार्कहृत्तः । इति रत्नमाणा ॥

राज्ञा आकन्द इति भाषा ।

आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता ।) ओषधी-
विशेषः । उडुडुडिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वग्दा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्षणा ४ सूर्यवता ५
सूर्यावर्षा ६ अर्कभक्ता ७ मगदकपर्णी ८ सुर-

सम्भवा ९ सौरी १० सुतेजाः ११ अर्कहिता १२
वग्दिता १३ मगदकी १४ सप्तनामा १५ देवी १६

मात्तण्डवल्गवा १७ विष्णान्ता १८ भास्करेष्टा १९ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।

उदात्तं । कफपित्तदोषकण्डूनाकुलभूतघ्नोद्यशीत-
ज्वरनाशित्वञ्च । अन्यञ्च । सादुपाकरसत्वं ।

गुरुत्वं । अपित्तवर्द्धकत्वं । क्षारकसत्वं । विष्टम्भ-
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यसूनु, पुं, (आदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः
सूर्यः तस्य सूनुः षष्ठीतत्पुरुषः ।) सुयोववानरः ।

इति जेमचन्द्रः ॥ यमः । शनैश्चरः । सावर्षिमनुः ।
वैवस्वतमनुः । इति पुराणं ॥ (कर्मः ।)

आदिदेवः, पुं, (आदिः कारणं स च देवश्चेति कर्म-
धारयः ।) नारायणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जग-
दुपादानादिगुणवान् वासुदेवः विष्णुः, महादेवः,

ब्रह्मा च यथा । भगवद्गीताया, १० । १२ ।
“परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

एतदं शान्तरं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ॥
त्वमादिदेवः एतद्वः एतान्-

स्वमस्य विन्मस्य परं निधानं” ॥

यथा, महाभारते,—सूर्यस्य नामाद्युत्तमस्यो
परिगणितो नामभेदः ।

“ध्वन्वन्निर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सूतः” ॥)

आदिमं, त्रि, (आदौ भवं अद्यादिपश्चात् हिमञ्च ।
यदा मध्याह्न इत्यत्रादिस्विति वचनात् मः ।) आद्यं ।

प्रथमभववस्तु । इत्यमरटीका व्याकरणाच्च ॥
(यथाह भाषापरिच्छेदे,—

“एतं पश्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्” ।
“आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः” ॥)

आदिराजः, पुं, (आदिः प्रथमः राजा इति राजाहृ-
सक्तिभ्यश्च ।) पृथगराजः । इति जेमचन्द्रः ॥ (मही-
क्षितामाद्यो वैवस्वता मनुः । अविहित्युक्तः क्षणा-

मस्थ्यातः पौरुषो राजा । यथा, रामायणे ।
“आदिराजो मनुषिव प्रजाणां परिरक्षिता” ॥

महाभारते ।
“अविहिततः परिक्षित्तु शब्दनाम्नश्च वीर्यवान् ।
आदिराजो विरागश्च शाल्मलिश्च महाबलः” ॥)

आद्य

आदिवराहः, पुं, (आदिः कारणं स च वराहश्चेति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आदिभ्रूकरः । आद्यकौशः ॥
 आदिरुद्रं, स्त्री, (आड् + दिश् + क्तः ।) उच्छ्रितं । इति मेदिनी ॥
 आदिरुद्रः, त्रि, (आड् + दिश् + क्तः ।) आदिप्रभतः । आजातः इति मेदिनी । (नियोजितः, उपदिष्टः, अनुशासितः, अभिहितः ।)
 आदीनवः, पुं, (दीप्तये भावे क्तः ।) स्वाद्य च्योदितः, च्योदितश्चेति नत्वं । आदीनस्य वा नम् । घञर्थे क इति बाहुलकात् वातेः कः ।) श्लेषः । इत्यमरः ॥ दोषः । दुरन्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपालवधे २ । २२ ।
 “यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितं” ।)
 आदीपनं, स्त्री, (आदीप्यते आड् + दीप् + भावे ल्युट्) आलिप्यना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिपना इति भाषा ।
 आदृतः, त्रि, (आड् + दृञ् + आद्रियते यः कर्मणि क्तः ।) कृतादरः । सादरः । अर्चितः । पूजितः । इत्यमरः ॥ (सावधानः, अवहितः, अप्रमत्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे,
 “आत्मानमादृतो रक्षेत्प्रमादाद्भि विनश्यति” ।)
 आदृत्यः, त्रि, (आड् + दृ + क् + ल्यप् ।) आदरणीयः । आदरयोग्यः ॥
 आदेशः, पुं, (आड् + दिश् + भावे षञ् ।) आजा । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योतिःशास्त्रफलं । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ वर्णस्य वर्णान्तरोत्पत्तिः । प्रकृतिप्रत्ययोपघातकार्यं । इति व्याकरणं । (अनुमतिः, शासनं, उपदेशः, शास्त्राचार्योपदेशगम्यो वार्तासञ्चारः, कार्यभेदः, यथा मुग्धबोधे “खानिवदादेशः” । यथा, मनुः, ६ । २५८ ।
 “मङ्गलादेशदृष्टाश्च भद्राश्चैतानि सः” ।)
 आदेशी, [न] पुं, (आड् + दिश् + गिनि ।) देवज्ञः । गणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आदेशकर्त्ता, उपदेश, यथा, रघुवंशे, ४ । ६८ ।
 “कपोलपाटनादेश बभूव रघुचेरितं” ॥)
 आदेशा, [न] पुं, (आदिशति ऋत्विज्यादीन् यागादिच्छेदसम्पादनाय प्रेरयति । आड् + दिश् अति-सर्जने + ङञ् ।) यागविषये समेष्टसम्पादनाय यथा कर्म कुर्वति ऋत्विज्यामादेशकः । तत्पर्यायः प्रती २ यथा ३ यजमानः ४ । इत्यमरः ॥ अन्वादेशा ५ याजकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ आदेशकर्त्ता ॥
 आद्यं, स्त्री, (अद्यते यत् अद् कर्मणि ण्यत् ।) धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अदनीयद्रथे चि । (यथा—मनुः, ५ । २४ ।
 “नतार्थेषु तमप्याद्यं हविः शेषश्च यद्भवेत् । चिरस्थितमपि ताद्यं”—इत्यादि ।)
 आद्यः, त्रि, (आदौ भवः दिगादिभ्यो यत् यद्वा अद्यते यः अद् कर्मणि ण्यत् ।) प्रथमः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते,—
 “तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेहाद्यं कर्मणा” ।

आधा

रघुवंशे, १ । ११ ।
 “आसीत् महीक्षितामाद्यः प्रणवश्चन्दसामिव” ।)
 भक्ष्यः । यथा मनुः ५ । २६ ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यथकथ्येः” ।
 आद्यकविः, पुं, (आद्यश्च कविश्चेति कर्मधारयः ।) बाल्मीकिमुनिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (पुराणकविः ब्रह्मा) ।
 आद्यमाषकः, पुं, (आद्य + मष् + क्तश्चेति घञ् + कः ।) माषकपरिमाणं । पञ्चरक्तिकाः । इत्यमरः ॥ यथाह भास्कराचार्यः,—
 “दृशाद्गुग्गुं प्रवदन्ति माषं” ।)
 आद्यवीजं, स्त्री, (आद्यं मुख्यं वीजं कारणं ।) आदिकारणं । इति जटाधरः ॥
 आद्या, स्त्री, (आदौ भवा दिगादित्वात् यत् टाप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । काली । तारा । त्रिपुरसुन्दरी । भुवनेश्वरी । इति तन्त्रसारगील-तन्त्रयोगिनीतन्त्राणि । प्रधाना शक्तिः । महाविद्या । यथा, मुग्धमालातन्त्रे १० पटलः ॥
 “मथे तु सुन्दरी आद्या ज्ञेयायां भुवनेश्वरी । द्वापरे तारिणी आद्या काली काली प्रकीर्त्तिता ॥ नामभेदं प्रवक्ष्यामि रूपभेदं वगानने । न भेदः कालिकायाश्च तागया जगदम्बिके ॥ योऽश्वा भुवनायाश्च भैरव्यास्त्रिपुरेश्वरि । क्रिन्नायाश्चैव ध्रुवाया भीमायाः परमेश्वरि ॥ ततश्च वगलामुख्या मातृश्याश्च सुरेश्वरि । न च भेदा मन्त्रेशानि विद्याया वरवर्गिनि” ॥
 आदिभ्रुते त्रि ॥
 आद्यूनः, त्रि, (आड् पूर्वात् दीव्यते कर्मकात्वात् क्तः ।) दिवाविजिगीषायामिति निष्ठातस्य नत्वं यस्य विभाषेति नेट्, च्छोरित्युट् ।) औदरिकः । इत्यमरः ॥ पेटक इति भाषा । (यदुक्तं, अमरे ।
 “आद्यूनः स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्जिते” ।
 “आद्यूनः सदृष्टिगण्येव प्रायोग्योऽवर्णमितः” ॥ इति किराते ११ । ५ ।) आदिह्रीनः ॥
 आद्योपान्तं, स्त्री, (आद्यश्च उपान्तश्च दन्तः ।) पूर्वापरं । इत्यमरः ॥ इति भाषा ॥
 आधमनं, स्त्री, (आधीयते आड् + धा + कर्मणन् ।) बन्धकं । इति सूतिः । (आधिः । यथा मनुः,—
 “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहं । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्” ॥
 आधानं, स्त्री, (आधीयते आड् + धा + भावे ल्युट् यदा आधीयते स्थाप्यते यत् कर्मणि ल्युट् ।) गर्भाधानं । अग्न्याधानं । स्थापितद्रव्यं । इति सूतिः ॥ (ग्रहणं, धारणं । अधिगमः, करणं । सम्पादनं । श्रौतप्रेः स्मार्त्तप्रेः वाद्यं, ब्राह्मणानां प्रतिदिनकसंख्या विहितवज्रस्थापनपूर्वकहोमादिक्रिया, यजनं, होमः । यथा रघुवंशे, १ । २४ ।
 “प्रजानां विनयाधानाद्भ्रूणाद्भ्रूणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः” ॥ यथा मनुः, ५ । १६८ ।
 “भाष्यार्थे पूर्वमारिण्ये दत्त्वाभीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दार्क्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” ॥

आधि

यथा महाभारते,—

“सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ३ ।
 “तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः” ॥
 आधानिकं, स्त्री, (आधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य । प्रयोजनमिति ठक् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आधारः, पुं, (आध्रियन्ते अस्मिन् इति आधारः अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्यानदधिकरणे घञ् ।) आकारणशास्त्रे अधिकरणकारकं, तल्लक्षणं यथा सिद्धान्तकौमुद्यां, आधारेऽधिकरणं कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्क्रियया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । तच्च सामीप्याश्लेषविषयशान्तिभेदाच्चतुर्विधं । तथा सिद्धान्तकौमुद्यां, औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिध्यापकश्चेत्याधारस्त्विधा यथा—कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे सर्वस्मिन्नात्मास्ति ।) अधिकरणं । आल-वालं । अन्वधारणं । इति मेदिनी । श्लेषादि-सेकार्थं सेतुना बद्धनालं जलं निरुध्य यत्र स्थाप्यते स आधारः बद्धकन्दरादिः । बाँध इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ श्रुत्याद्यर्थं जलबन्धन-माधारः । इति वैकुण्ठः ॥ श्लेषादिसेकार्थं जला-धारस्थानमाधार इति मधुः ॥ (यथा रघुवंशे ५ । ६ ।
 “आधारबन्धप्रसूतेः प्रयत्नेः संवर्द्धिताना सुतनिर्विशेषं । कश्चिन्न वात्पादिहपञ्चवो वः अमच्छिदामाश्रमपादपानाम्” ॥
 याज्ञवल्क्यः ।
 “तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेऽध्रिवांशुमान्” ॥)
 आधार्मिकः, त्रि, (अधर्म + ठञ् ।) अधार्मिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः ।
 “नाधार्मिके वसेद्दामिने” ॥)
 आधिः, पुं, (आड् + धा + क्तः ।) मनःपीडा । प्र-त्याशा । बन्धकं । व्यसनं । अधिष्ठानं । इति मेदिनी ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 “आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिन । कोऽहि नाम शरीराय धम्नापेतं समाचरेत्” ॥ तथा च वैराग्यश्रुतके ।
 “आधिव्याधिप्रतैर्जनस्य विविधरारोग्यमुन्मूल्यते” ॥)
 आधिक्यं, स्त्री, (अधिक + क्तञ् ।) अधिकस्य भावः । अधिकत्वं । अतिशयता । यथा ।
 “युग्मायामपि रात्रौ चेत् श्लोथितं प्रचुरं तथा । कन्या च पुंवत् भवति युक्ताधिक्ये पुमान् भवेत्” ॥ इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥ (श्रेष्ठता । उत्कर्षः । प्राब-ल्यम् । यथा साहित्यदर्पणे । १० पः ।
 “आधिक्यमुपमेयस्योपमानात् न्यूनताथवा” । यथा, मनुः ७ । १६६ ।
 “यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः” ॥
 आधिक्यं नाम यदायुर्वेदे भाष्यमाणे वार्हस्पत्य-मौशंससम् अन्यदा प्रतिस्वधार्थमुच्यते यदा

आधे

पुनः प्रतिबन्धमपि द्विरभिधीयते तत् पुनरुक्त-
दोषाधिकं तच्च पुनरुक्तं द्विविधं, अर्धपुनरुक्तं
शब्दपुनरुक्तञ्च । तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा,—
“भेषजमौषधं साधनम्” इति, शब्दपुनरुक्तं
“पुनर्भेषजं भेषजम्” इति चरकः ॥)

आधिष्ठा, चि, (आधि + ष्ठा + क ।) वक्रः । अ-
धितः । इत्यजयपालः ॥

आधिदैविकं, त्रि, (आधि + देव + ठञ् । अनु-
श्रुतिकादीनां च इत्युभयपददृष्टिः) दुःखविशेषः ।
तद्व्यथा, । “आधिदैविकं यत्कामसविनायकय-
द्वाद्यावेष्टनिबन्धनं” इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥
(देवतामधिष्ठित्य, प्रवृत्तं, दाहप्रीतादिजनितं दुःखं ।
अतिवातादिदृष्ट्यादिहेतुकं दुःखं । देवतामधि-
ष्ठित्य प्रवृत्तं शास्त्रम् । यथा मनुः ६ । ८३ ।

“अधियच्छं ब्रह्म नपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत्” ॥

“तत्सु सप्तविधे व्याधायुपनिपतति” इति सुश्रुतः ।)

आधिपत्यं, स्त्री, (आधिपति + ष्यञ् ।) अधिपते-
र्भावः । स्वामित्वं । प्रभुत्वं । ऐश्वर्यं । यथा,

“नहि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्
यच्छोकमुच्छोषणामिन्द्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्न्यद्वं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ८ ॥

(यथा मनुः २२ । १०० ।

“सर्वलोक्याधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति” ।)

आधिभोगः, पुं, (आधिर्बन्धकस्य भोगः ।) बन्धक-
द्रव्यस्य भोगः ॥

आधिभौतिकं, त्रि, (आधिभूत + ठञ् । अनुश्रुत-
कादीनां चेत्युभयपददृष्टिः) दुःखविशेषः । यथा ।
“वाह्योपायसाध्यं दुःखं हेधा । आधिभौतिकं आ-
धिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगप-
क्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तं” इति साङ्ख्यतत्त्व-
कौमुदी ॥ (“तत्सु सप्तविधे व्याधायुपनिपतति” ।
इति सुश्रुतः ॥)

आधिमन्व्यवः, पुं, (आधि + मन्वु + ष्यञ् ।) ज्वरादिः ।
इति हारावली ॥

आधिवेदनिकं, चि, (आधि + विद् + ल्युट् । ततः
अधिवेदन + ठञ् ।) द्वितीयविवाहार्थं प्रथमस्त्रियै
दत्तधनादि । यथा,—

“अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समं ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वद्वं प्रकीर्त्तितं” ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥

आधृतः, चि, (आड् + धृ + क्तः ।) आधृतः ।
कम्पितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

आधुनिकः, चि, (अधुना + ठञ् ।) अधुनाजातः ।
नवः ॥

आधृतः, चि, (आड् + धृ + क्तः ।) कम्पितः । इत्य-
मरः । (विक्षिप्तः, अभिभूतः, व्याकुलितः ।

आन्धोलितः, आनितः । यथा, रघुवंशे, २ । ३८ ।
“पुष्यरेणुस्त्रियैवैतैराधृतवनराजिभिः” ।)

आधेयं, चि, (आड् + धा + यत् ।) आधारस्थित-

आधा

वस्तु । यथा । शब्दबोधे चैकपदार्थे अपरपदार्थ-
संसर्गः संसर्गमर्थ्यादथा भासते । स च क्वचिद्भेदः
क्वचिदतिरिक्त एवाधाराधियप्रतियोग्यनुयोगिवि-
धयविषयिभावादिः । इति गदाधरभट्टाचार्यव्युत्त-
प्रथमव्युत्पत्तिवादः ॥ उत्याद्यः । यथा,—

“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयस्याक्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” ॥

इति वापदेवकृतमुग्धबोधीयकारिका ॥ आधेय
उत्याद्यः । यथा पक्ष्मन्मयपात्रेषु रक्ततागुणः स
वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । इति तट्टीकायां
दुर्गादासः ॥

आधोग्याः, पुं, (आधोग्यति धोर्कृत्प्रतिचानुर्थ्ये
कर्त्तरि ल्यु ।) हस्तिपकः । माऊत इति भाषा ।
(“आधोग्या हस्तिपका हस्त्यारोहा निधा-
दिनः” । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।

“आधोरगानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुरागैः” ॥)

आधातः, पुं, (आड् + धा + क्तः ।) शब्दितः । दग्धः ।
वातरोगविशेषः । संयतः । इति मेदिनी ॥ (स्कीतः
दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । “ततो
मानाधातः स पतति यदा शोकगह्वरे” । हितो-
पदेशे । “ततोऽसौ दर्पाधातस्तस्योपरि आत्मानं
निक्षिप्य पक्ष्यं गतः” । उत्तमचरिते । “न्यानि-
र्घोषममन्ददन्दुभिरवैराधातमञ्जुम्भयन्” ।)

आधानं, स्त्री, (आड् + धा + ल्युट् ।) वातस्थाधि-
विशेषः । तस्य रूपं ।

“साटोपमत्ययकजमाधातमुदरं भृशं ।

आधानमिति जानीयाद्गौरं वातनिरोधजम्” ॥

इति निदानं ॥ पेटफापा इति भाषा ।

तस्य चिकित्सा यथा,—

“आधाने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।
फलवर्त्तिकथि कुर्यात् वस्तिकर्म च शोधनं ॥
कर्षमात्रा भवेत् क्षणात्त्रितया स्यात् पलायिता ।
खण्डादपि पनं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कां यत् ॥
भयुनान्तमितं लिङ्गात् चूर्णमाधानशाशनं” ॥
नागयज्ञचूर्णे ॥ १ ॥

“दारुहेमवतीकुष्ठप्रताङ्गादिङ्गुसैन्धवः ।

लिम्बेक्ष्णं कोष्ठीरुक्त्तपिष्टैः शृण्वाधानयुतोदरं ॥

हेमवती वचा । दारुघटकलेपः ॥ २ ॥

“अभयारग्वधो धात्री दन्ती तिक्ता सङ्गी त्रिबृत् ।

मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया ॥

तानि संक्षुद्य सर्वाणि जलाढकयुगे पचेत् ।

तत्र तोयेऽष्टमं भागं कषायमवशोधयेत् ॥

निस्वग्जेपालवीजानि नवानि पलमात्रया ।

तनुवस्त्रतान्नेव तस्मिन् काथे शने पचेत् ॥

ज्वालयेदनलं मन्दं यावत् काथो घनो भवेत् ।

ततः खण्डे क्षिपेत् भागान्छौ त्रंपालवीजतः ॥

भागान्छौ नागराहौ च मरिचात् हौ च पाददात् ।

गन्धकात् हौ च तानीह यावद्वयमं विमर्दयेत् ॥

रसो नाराचगामायं भक्षितो रक्त्तकामितः ।

जलेन प्रीतलेनैव रागानेतान् विनाशयेत् ॥

आधानं शृण्मनाहं प्रयाधानं तथैव च ।

आन

उदावर्तं तथागुणसुदराणि हरन्तसौ ।

वेगे शान्ते च मुञ्जीत शर्करासहितं दधि ।

ततस्तस्मिन्नेनापि ततो दध्योदं मयाक्” ॥

महानाराचो रसः ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(वायुना सवेदनमुदग्परिपूर्णत्वमाधानत्वं । इति
रुग्निनिश्चयप्रश्यान्त्यानङ्गाद्विजयरक्षितः ॥)

आध्यानी, स्त्री, (आड् + धा + ल्युट् + ङीप् ।)

नलिकानामगन्धत्रयं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आधा, स्त्री, (आड् + धे + अङ् + टाप् ।) चिन्ता ।

स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

आध्यात्मिकं, त्रि, (आत्मानमधिष्ठित्य भवं अधि +

आत्मन् + ठञ् ।) दुःखविशेषः । यथा । दुःखाना

त्रयं दुःखत्रयं तत् खन्धाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं

चाधिदैविकञ्च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं

मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां निमित्तं ।

मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्षाविषादविषोषादङ्ग-

ननिबन्धनं । सञ्च चेतदान्तेरुपायसाध्यात् आ-

ध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥

(आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २ । ११७ ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्” ॥

आधानं, स्त्री, (आड् + धा + ल्युट् ।) ध्यानं । चिन्ता ।

इत्यमरः ॥

आध्यापकः, पुं, (आ सन्धक् अध्यापयति यः इति

अध्यापकः । स एव स्वार्थं अगमः ।) अध्यापकः इति

शब्दरत्नावली ॥

आनः, पुं, (अन + घञ्) उच्छ्वासः । वह्निर्मुखश्चासः ।

इति जेमचन्द्रः ॥ (अन्तःस्थितस्य प्राणवायोरानि-
कयोच्छ्वासः ।)

आनकः, पुं, (आड् + अन + क्तञ्) पट्टः । भेरी ।

मृदङ्गः । शब्दयुक्तमेघः । इति मेदिनी ॥

(यथा, भगवद्गीतायां २ । १३ ।

“ततः शृङ्गाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः” ।)

आनकदन्द्भिः, पुं, (आनकाः दन्द्भेया देववद्यभिश्चोषाः

यस्य अन्धनि । वसुदेवजन्मनि देवा दन्द्भिश्च-

निष्कृ ।) असुदेवः । इत्यमरः ॥ (कृष्णपिता ।

यथा—हरिवंशे ॥

“वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदन्द्भिः ।

जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दन्द्भ्यः प्राणदन् दिवि ॥

आनकाना च संक्राटः सुमहानभवद्वि” ।)

आनकदन्द्भिः, पुं स्त्री, (आनकः प्रोत्साहको दुन्द-

भिः ।) लङ्कृक्ताः इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आनतः, चि, (आड् + नत् + क्तः ।) गतः । तत्-

पर्यायः । अवारः २ अवनतः ३ । इत्यमरः ॥

(अधोमुखः, विगतः, प्रगतः, विनयमन्ः । यथा,

हरिवंशे ॥

“पिष्टभाषोर्धि पादान् वै नमस्कृतुरानतौ” ।

महाभागते ।

“स कदाचित् मृगं विद्धा वागोनागतपर्वणा” ।

मनुः ।

“रम्यमानतसामक्तं आजीव्यं देशमवसेत्” ।)

आनतिकरः, चि, (आनति + क्त + ष्यञ् ।) पारितो-

आन

विश्वः । यथा । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
 प्राणवस्त्रोपदेशः । यथा मितान्तरायां प्रराजः ।
 “पापं प्रक्ष्णापयेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा वचः” ।
 एतन्नोपलक्षणम् ।
 “प्रक्ष्णाप्य पापं वक्ष्यः किञ्चिदस्त्वा व्रतं चरेत्” ।
 इति स्मृतः ।
 देवत्ववचने “तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति” ।
 अत्र तोषयित्वा इति श्रवणात् आनतिकरत्वेन
 तद्व्यवहारप्रदेशः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
 आनन्दः, स्त्री, (आनन्दते चर्मन्वा बध्यते इति । आङ्-
 + नद् + क्तः) चर्मनन्दमुखवाद्यमात्रं । तत् सु-
 भादि । इत्यमरः ॥ कल्पमात्रं । तत्तु वेगभ्रूवादि ।
 इत्यजयपालः ॥
 आनन्दः, त्रि, (आङ् + नद् + कर्मणि + क्तः) ।
 सन्धितः । बद्ध । इति मेदिनी ॥ (यथा सुभृते ।
 “बद्धस्तुभारिः सविता हिमानडा जनाश्रयाः” ॥)
 आननं, स्त्री, (आनिति आनेन । आङ् + अन् + ल्युट्)
 मुखं । इत्यमरः ॥ (“तदाननं न्यत्सुरभि क्षितीश्वरः”
 इति रघुः । ३ । ३ ।)
 आनन्दः, पुं, (आङ् + नन्द + घञ्) आकाशः । तत्-
 पर्यायः । आनन्दश्चः २ चर्म ३ श्रातं ४ सुख ५
 सुत ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १०
 आमोदः ११ संमदः १२ । इत्यमरः ॥
 (यथा, उत्तरचरिते ।
 “यथानन्दाच्च मोदाश्च यत्र किम्बाश्च सम्पदः” ।
 मनुः ।
 “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन” ।)
 वासुदेवस्य बलविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनन्दः, त्रि, (आनन्द + अण्) आदित्यात् अण् ।)
 आनन्दविशेषः । हर्षयुक्तः । सुखी । इत्यमरटीका ॥
 (“गुणो मुक्तादयः ऐसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ।
 इत्यमरटीकाः अत्र गुणिलिङ्गः ।)
 आनन्दयुः, पुं, (आङ् + नन्द + अणुच्) आनन्दः ।
 हर्षः । इत्यमरः ॥ तद्व्युक्तं त्रि ॥
 आनन्दनं, स्त्री, (आङ् + नदि + ल्युट्) गमनागमन-
 समये सुहृदादेरालिङ्गनारोग्यस्वागतादिप्रश्नादि-
 द्वारा आनन्दोत्पादनं । तत्पर्यायः । सभाजनः २
 सभाजनः ३ सुभाजनः ४ आपन्नः ५ आमन्त्रणं ६ ॥
 इत्यमरः तट्टिका च ॥ (आनन्दजननं, हर्षात्-
 पादनं । प्रमोदकरः, सुखजनकः । यदुक्तं ।
 “मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः” ।
 इति हितोपादेशे ॥)
 आनन्दपटं, स्त्री, (आनन्दाय पटम्) । नवोद्गावस्त्रं ।
 इति हारावली ॥
 आनन्दप्रभवः, स्त्री, (आनन्दः प्रभवो यस्य तत्) रेतः ।
 वीर्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“वाय्वाकाशादिभिर्भवे सौश्रित्ये जायतेऽस्थिषु ।
 तेन खर्वन्ति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकं ॥
 ओतोभिः स्यन्दते देहात् समन्तात् शुक्रवाहभिः ।
 हर्षोदीरितं रागात् सङ्घस्याच्च मनोभवात् ॥
 वक्षौ संभ्रव्य निर्घाति स्नानान्निष्ठादिवोदकं” ।
 इति चरकः ॥

आना

“हृत्तदेहान्तं युक्तं प्रसन्नमनसस्ताया ।
 स्त्रीषु व्यायच्छतस्त्रिंशद्द्विर्वात्तं संप्रवर्त्तते ॥”
 इति स्मृतः ॥)
 आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
 कोष इवावरकः) । अक्षप्रधानाश्चान् । तत्पर्यायः ।
 कारकशरीरं २ सुभृतिः ३ । इति वेदान्तः ॥
 आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या । आङ् + नन्द +
 ङिच् + अच् + टाप्) विजया । आरामशीलता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ [इति शब्दमाणा ॥
 आनन्दिः, पुं, (आङ् + नन्द + क्तिः) आनन्दः । हर्षः ।
 आनन्दितः, त्रि, (आङ् + नन्द + क्तः) । यदा आनन्दः
 सङ्गातोऽस्य । आनन्द + इतच् ।) आनन्दयुक्तः ।
 हृष्टः । आकाशितः ॥ (यथा महाभारते ॥
 “पुनरानन्दिताः सर्वे मधुरायां वसामहे ॥”)
 आनन्दी, [न्] त्रि, (आनन्द + इनि) आनन्द-
 विशिष्टः ॥
 आनन्दी, स्त्री, वृद्धविशेषः । आनन्दपाता इति
 ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 आनयः, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनायाच । आङ् +
 नीञ् + अच्) उपनयनं । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनयनं, स्त्री, (आङ् + नी + ल्युट्) आनात्तरनयनं ।
 आना इति भाषा ॥ (यथा रामायणे ।
 “आदिशत्युत्सवास्तत्र राज्ञामानयने वञ्चन्” ॥)
 आनर्तः, पुं, (आङ् + नर्त् + घञ्) । देशविशेषः ।
 द्वारका इति ख्याता । नृत्तस्थानं । युद्धं । इत्य-
 मरः ॥ जलं । इति मेदिनी ॥ आनर्तदेशवासी
 लोकः । इत्यमरटीका ॥ (यथा हर्षिंशे । “आन-
 र्तान् कालकूटाश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः” ॥
 खनामख्यातो राजा ।
 “प्रार्थितेभिर्धुनं त्वासीदानर्तो नाम विश्रुतः ।
 “आनर्तस्य तु दायदो रेवो नाम महाद्युतिः” ॥
 “आनर्तविषयश्चास्मिन्तु पुरो चास्य कुशस्थली” ।
 “आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्” ॥)
 आनायः, पुं, (आङ् + नीञ् + घञ्) । आनं । इत्यमरः ॥
 आनाय्यः, पुं, (आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते
 ऽसौ आङ् + नी + ल्युट्) दक्षिणाभिः । इत्यमरः ॥
 गार्हपत्यादप्रेरानीय यो दक्षिणाभिरारोप्यते ।
 तत्र । इति भरतः ॥ जेम करिवार निमित्ते घर
 हृते आनिया दक्षिणदिक्के राखा आगुन् इति
 भाषा ॥
 आनाहः, पुं, (आङ् + नह् + घञ्) । मूत्रपुरीष-
 रोधकरोगः । तत्पर्यायः । विबन्धः २ । इत्यमरः ॥
 विष्टम्भः ३ मणरोधनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तस्मैत्यमसुखार्हितम्” ।
 इति महाभारते ॥) तस्य सम्प्राप्तिरूपे । यथा,
 “आमं शङ्खदा निचितं क्रमेण
 भूयो विबद्धं विगुणनिशेन ।
 प्रवर्त्तमानं न यथास्मेनं
 विकारमागाहसुदाहरन्ति” इति निदानं ॥
 (“यस्य वातः प्रकुपितः कुट्टिमाश्रित्य तिष्ठति ।
 नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं आगाहस्तस्य जायते” ॥
 इति चरकः ॥

आनु

अस्य चिकित्सायाह । भावप्रकाशे यथा,—
 “तुल्याकारककार्त्वात्तुदावर्त्तं हरीं क्रियां ।
 आनाहेषु च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥०॥
 चिहत्कृष्णाहरीतन्वो दिचतुःपञ्चभाजिकाः ।
 गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहसुक्कं ॥०॥
 वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धव
 सर्वपट्टहृधमकूठमदगपलैः ।
 मधुनि गुडे वा पक्वै-
 र्विहृता साकुलसम्भिता विष्टैः ॥
 वर्त्तिरियं वृष्टपला
 श्नैः प्रविहृता गुदे हृताभ्यक्ता ।
 आनाहसुदरजातिं
 श्रमयति जठरं तथा गुल्मम्” ॥०॥
 इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः ॥ * ॥
 चक्रपाणिसङ्गृहे तु चिकित्सा यथा,—
 “उदावर्त्तक्रियाणाहे सामे लङ्गनपाचनम्” ॥
 “हृत्तसरा हिकुवचा सकुष्ठा
 सुवर्चिका चेति विकृष्टचूर्णं ।
 सुखाम्बुनागाह्विवृष्टचिकित्ति-
 हृद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरकण्ठम् ॥०॥
 वचाभयाचिचक्यावभृकान्
 सर्पिष्पकीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाम्बुनागाह्विमूढवातान्
 पीत्वा जयेदासु हितौदनाश्री ॥ * ॥
 त्रिद्विहीतकीश्यामाः कुक्षीक्षीरेण भावयेत् ।
 वटिका मूत्रपीतान्ता ज्येष्ठा आनाहमेदिकाः ॥ * ॥
 राठ-धूम-विष्ट्या-गुड-मूत्रैर्विपाचिता ।
 गुदेऽङ्गुलसमावर्त्तिभिर्धियानाहस्रूलनुत् ॥ * ॥
 मूलकं शुष्कमात्रं च वर्षाभूमूलपक्षकम् ।
 आरेवतफलश्चापि पक्वा तेन पचेद्दृष्टतम् ।
 तत् पीतमात्रं श्रमयेदुदावर्त्तमसंश्रयम्” ॥ * ॥
 शुष्कमूलकाद्यं हृतम् ॥ * ॥) दैव्यं । इति रामानाथः ॥
 आनिलः, पुं, (अनिलस्य वायोरपत्यं अनिल +
 इच्) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भीमः ॥
 आनिली, स्त्री, (अनिल + अण् + डीप्) । स्वाति-
 नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनीलः, पुं, नीलघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (अक्षितः । ईश्वरीलः । यथा किरातार्त्तनीये,
 “आनीलाभैर्विर्गचितप्रभागा रत्नैः” ॥)
 आनुकूल्यं, स्त्री, (अनुकूल + ल्युच्) । अनुकूलता ॥
 (साम्मुख्यं) प्रसादः सहायता । यथा याज्ञवल्क्यः ।
 “यथानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते” ।
 यथा,—रामायणे ।
 “रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश” ॥)
 आनुगतं, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्म वा । अनु-
 गत + ल्युच्) । अनुगतत्वं । अनुगतस्य भाव इत्यर्थं
 व्यापृत्येन निव्यञ्जम् ॥
 आनुपूर्वी, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अण्) परिघाटी ।
 अनुक्रमः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ३ । २३ ।
 “बह्वानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्” ॥
 यथा रामायणे ।
 “आनुपूर्व्यां स धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशजं कुले” ॥)

आन्दो

आनुमानिकः, त्रि, (अनुमानाय हितः । अनुमान + ठक् । युक्तिविज्ञः । सांख्यमते प्रधानं प्रकृतिः । अनुमानसम्बन्धीयः । अनुमानविषयीभूतः ॥

आनुरक्तिः, स्त्री, (आ + अनु + रन् + क्ति ।) अनु- गमः । (आसक्तिः । अनुरक्तिः ॥)

आनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + अङ् + टाप् ।) उपकृतेरप्रत्ययकारेणा । इति पुराणम् ॥

आनूपः, पुं, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशस्थजन्तु- मात्रं । तच्च खड्गमहिषवराहादि । येषां मांस- गुणाः । गुरुत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । खिग्धत्वं । मुक्ककारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अनूपदेशजगुणाः । घनत्वं । गुरुत्वं । पिच्छ- कत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं । खिग्धत्वं । अपि- नाशित्वं । प्रमेहस्त्रीपदच्छर्दिगणगण्डादिरोग- कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनूपदेशस्थ- जन्तोर्लक्षणं तन्मांसस्य गुणाश्च ।

“कुलेचराः जवास्त्रापि कोशस्थाः पादिनस्तथा । मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥ आनूपा मधुराः खिग्धा गुरवा वज्रमर्दनाः । श्लेष्मलाः पिच्छिलास्त्रापि मांसपुष्टिप्रदा भृशं ॥ तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायेऽपुष्यतमाः स्मृताः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥

“हृत्परमरः खड्गो महिषो गवयो गजः । न्यङ्गवराहश्चानूपा मृगाः सर्वे भरुस्तथा” ॥ “गुरुशो मधुरो नातिधान्वानूपविषेवयात्” । इति चरकः ॥ तथाच हारीतः ॥ “आनूपास्तेषु विज्ञेयाः श्लेष्मला वातकोपनाः” । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचराः जवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति मुश्रुतः ॥ वज्रजनयुक्ते, त्रि ।)

आनृशंस्यं, स्त्री, (अन्तृशंसस्य भावः । अन्तृशंस + अण् ।) अनिष्टरता ॥ (अक्रौश्ये । अहिंसत्वं का- रण्यं । यथा मनुः २ । १०१, ३ । ५४, ३ । ११२ । “आनृशंस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते ह्येतेरे जनाः” । “अहिंसं तत्कुमारीगामानृशंस्यं च केवलम्” ॥ “भोजयेत् सह भृत्यैस्त्वावानृशंस्यं प्रयोजनम्” ॥)

आन्तरीक्षं, स्त्री, (आन्तरीक्ष + अण् ।) आन्तरीक्षं । गगनं । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा महाभारते । “उत्पातांस्त्रिविधान् प्राणान्दो भगवानृषिः । दिशांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह” ॥) आन्तरीक्षभववस्तुनि त्रि ॥ (यथा रामायणे । “स्तस्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुन पुनः” ॥)

आन्तिका, स्त्री, (अन्तिक + अण् + टाप् ।) अन्तिका । श्लेष्मा भगिनी । इति द्विरूपकोषः ॥

आन्तिकः, त्रि, (अन्त् + ठक् ।) अन्त्वे भवः । अन्त- सम्बन्धीयः ॥

आन्दोल त् क् दोलने । (अदन्तुरा०-उभ०-अक०- सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ आन्दोलन् । इति दुर्गादासः ॥

आन्दोलनं, स्त्री, (आन्दोल + ल्यट् ।) चलनं । कल्पनं ॥ (“किन्वासामरविन्दसुन्दरदशां द्राक्-

आप

चामरान्दोलनादुद्वेक्षदभुजवह्निक्कङ्कभनत्कारः । जगं वाय्यताम्” । इति कालिदासः । पुनः पुन- ग्भासः । मुञ्जराजोचनम् ॥

आन्दोलितं, त्रि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलनं । तत्पर्यायः । चलितं २ कल्पितं ३ धृतं ४ वेक्षितं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

आन्वसिकः, त्रि, (अन्वस् + ठक् ।) पाचकः । सूय- कारः । इत्यमरः ॥

आन्वयिकः, त्रि, (अन्वय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः । सत्कुलोद्भवः । तत्पर्यायः । कौलः २ । इति त्रि- काण्डशेषः । अन्वयसम्बन्धी ॥ (कुलीनः । दिव्य- भावरतः । कुलाचारी । साधकः । “अद्वैतसोत- सिकः श्रवः कौल आन्वयिकः स्मृतः” । इति त्रिकाण्डशेषः ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (अन्विक्षादनु ईक्षा पर्यालोचना प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठञ् + ङीप् ।) तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमरः ॥ दुर्गा । यथा, “आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणापरमायथा । अन्वीक्षा कुर्वते यस्मात्तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता” ॥ इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अध्यात्मविद्या, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामोक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी- क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशिष्ट्यिका- दिका । इयं हि त्रयीवाक्तादिविद्याचतुष्टयान्त- र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्माध्यंसाधिका रा- जभिरवश्यं रक्षणीया सती विद्यति कथ्यते ॥ यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

“आन्वीक्षिकी त्रयी वाक्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता लोकमस्थितिजैतवः” ॥ “आन्वीक्षिकात्म विज्ञानं धर्माध्यंसाधिका त्रयीस्थितौ । अध्यायैश्च वाक्तायां दण्डनीतौ नयानयौ” ॥ इति ।)

आप लृ न औ कि व्यापने । (चुग० पक्षे आदि०- स्वादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कवि- कल्पद्रुमः ॥ लृ व्यापत् । न व्याप्नोति कीर्त्तिं ब्रह्माण्डं । औ व्याप्ता । कि व्यापयति व्यापति । स्वराज्यं प्राप्यते भवान् । इति गणकतामि- त्वात् । इति दुर्गादासः ॥ (पालने । “वै खेऽन्तः सर्वमिदमत्ताद्यापुष्पाधमम्” । इति मनुः । (अग्नि) अभिलाष । “नान्यदत्तमभोष्मामि स्याममन्व । स्वकर्मणा । इच्छामि तदहं स्थानं यत्र प्राप पिता मम” ॥ इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + आप्) प्रतिपद्यणे । “तां प्रत्यवापुगविलम्बितसूतरन्तो धौताङ्गलघनवनेनपयोजपचेः” । इति ।

आपुपालबधे । (प्र) उपगमने । “ते च प्रापदन्तन्तं बुद्धे चादिपूरुषः” । इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पुं, (आप् + घञ् ।) अष्टवसुमध्ये असुविशेषः । इति अटाधरः ॥

आपः [स] स्त्री, (आप् + असुन् ।) जलं । पापं । इत्युदादिर्कोषः ॥

आप

आपकः, त्रि, (आप् + पच् + क्त ।) ईषत्यकला- यादि । तत्पर्यायः । पौलिकः २ अभाषः ३ । इत्य- मरः ॥ षटी इति केचित् ॥ (यथा अतुसंहारे । ।

“आपकशालिकितानतगापयष्टिः प्राप्ता शम्भवबधूरिव रम्यरूपा” ॥ १ ॥)

आपगा, स्त्री, (आपां समूहः आप । तस्य समूहे इत्यञ् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल- तीति । आप् + गम् + ङ + टाप् ।) नदी । इत्यमरः । (यथा रामायणे ।

“आपगाः कृतपुण्यास्ताः परिप्लव्यन्व सर्वाणि च” ॥ “आपगाश्च महानूपाः सामुमन्तश्च पर्यताः” ॥ तथाच माघे २ । १०० ।

“सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥) आपगाः, पुं, (आप् + पण + अच् ।) पण्याविक्रय- शाला । दोकान इति भाषा । तत्पर्यायः । निषद्या २ विपणिः ३ पण्यावीथिका ४ । इत्यमरः ॥ अनुष्णं हृष्टे इत्यन्ते । आपकादिद्वयं हृष्टे विपण्यादिद्वयं हृष्टुष्टे इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा रामायणे ।

“माल्यापणेषु राजन्ने नाद्य पण्यानि वै तथा” । तथा महाभारते ।

“भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च वदशुः श्रियमुत्तमां” ॥)

आपणिकः, पुं, (आप् + पण् + इकन् । अथवा आ- पण + ठक् ।) बणिकः । इत्युदादिर्कोषः । दोकानि मुदि श्ववसाथी इत्यादि भाषा । (पण्यानां क्रयवि- क्रयादिविषयके, त्रि ॥)

आपतिकः, पुं, (आप् + पत् + इकन् ।) श्लेणपक्षी । वाज इति भाषा । दैवायत्ते त्रि । इत्युदादिर्कोषः ॥ आपत्, [द] स्त्री, (आप् + पद् + क्तिप् ।) विषत् । विपत्तिः । इत्यमरः ॥ यथा ।

“आपत्सु मूढो द्युतिमान्युः सम्यक् प्रतिपद्यते । कर्मस्थवश्यकार्म्याणि तमाहुः पुरुषं बुधाः” ॥ इति वज्रपुराणम् ॥ ० ॥ किञ्च ।

“आपदि किं शरणीयं शरणीयं चरन्धुगलम- स्त्रयाः । तच्छरं किं कुर्वते त्रिपादीनपि किञ्च- रान् कुर्वते” ॥ इत्युद्दटः ॥ ० ॥ मनुः ११ । २६-२० । “विश्वेभ्य देवैः साधीश्च ब्राह्मणेभ्यश्च महर्षिभिः । आपत्सु मरणाद्भूतेर्भिर्धैः प्रतिनिधिः कृतः” ॥ “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्भिर्द्यते पणम्” ॥ इत्युदादिर्कोषः ॥

“आपत्काले तु विपणं भुङ्क्ते शुक्रेण यदि । मगस्तापेन शुश्रेत्सुद्रुपदं वा शतं जपत्” ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ “आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” । इति । “जानीयात् प्रथमे भत्यान् वान्धवान् व्यसनानामे । मित्रश्चापदि काले च भार्याश्च विभवत्ये” ॥ इति च चाणक्यम् ॥ २६ ॥ २१ ॥

आपत्तिः, स्त्री, (आप् + पद् + क्तिन् ।) दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापणं । आपत् । इति मेदिनी ॥ आपत्प्राप्तः, त्रि, (आपद् प्राप्ताः । एषा तत्पुरुषः ।)

आपा

विपद्ग्रस्तः । तत्पर्यायः । आपद्गः २ । इत्यमरः ॥
 आपद्, स्त्री, (आङ् + पद् + क्तिप् ।) विपत्तिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
 “आपदात्मापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुता” ।)
 आपदा, स्त्री, (आ + पद् + अङ् + टाप् ।) विपत्तिः ।
 इति रायमुकुटः ॥
 आपनं, स्त्री, (आप् + ल्युट् ।) प्रापणम् । मरीचं । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आपनिकाः, पुं, (आङ् + पन् + इकन् ।) इन्द्रनील-
 मणिः । किरातः । इत्युणादिकोषः ॥
 आपद्गः, त्रि, (आङ् + पद् + क्तः ।) आपद्ग्रस्तः ।
 तत्पर्यायः । आपत्प्राप्तः २ । इत्यमरः ॥ प्राप्तः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते,—
 “आपद्गः संवृत्तिं घोरं यन्नाम विवशां गृह्णात् ।
 ततः सद्यो विमुच्येत यद्विभेति स्वयं भयं” ॥
 यथा हितोपदेशे,—
 “बलीयसाभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
 आपद्गः सन्धिमन्विच्छेत्कृत्वाः कालयापनं” ॥)
 आपद्गसत्त्वा, स्त्री, (आपद्गं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण
 जन्तुरनया ।) गर्भवती । इत्यमरः ॥
 (“सममापद्गसत्त्वास्ता रेजुरापागुरत्विषः” ।
 इति रघुः १० । ५० ।
 “नार्याः आपद्गसत्त्वायास्तथातिद्रुतमग्रतः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 आपमिष्यकं, स्त्री, (मेद् प्रथिदाने उदीचां माडो
 यतीहारे इति क्ता । कुगतीति समासः । समासे-
 ऽनञिन्ति ल्यबादेशः । मयतेरिदन्त्यतस्यामितीत्वं
 आपमिष्य निर्वृत्तं । आपमिष्यार्थिताभ्यां कक्ता-
 विति कक् ।) विनिमयात् प्राप्तं । इत्यमरः ॥
 बदल करिया लण्योश इत्ये इति भाषा ।
 आपवः, पुं, (आपोर्वरुणस्यापव्यं पुमान् । आप + अप-
 त्वाये अङ् ।) वशिष्ठमुनिः । इति महाभारतं ॥
 (“तत्ते प्राप्तात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः” ।
 इति महाभारते । तथा च हरिवंशे,—
 “यं लेभे वरुणः पुत्रं एगं भास्वन्मुत्तमं ।
 वशिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत” ॥)
 आपस्तम्बः, पुं, धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः ।
 “मन्वविष्युहारीतयाक्षवल्क्योश्मनोऽङ्गिराः ।
 यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥
 पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
 श्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यवचनं ॥
 आपस्तम्भिनी, स्त्री, (आपः स्तम्भातीति । आपस् +
 स्तम्भ + णिनि ।) किङ्किनीकता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 आपाकः, पुं, (आङ् + पक् + घञ् ।) कुम्भकारमृत्-
 पात्रदहनस्थानं । इति जटाधरः ॥ पोयान् इति
 भाषा ।
 आपातः, पुं, (आङ् + पत् + घञ् ।) पतनं । तत्कालः ।
 इति मेदिनी ॥ पातनं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (यथा हितोपदेशे ।
 “आपातरमथीयानां संयोगानां प्रियैः सह” ।

आपृ

“आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः” ।
 तथा च मनुः ११ । ६ ।
 “मध्वापातो विषाखाटः स्वधर्मप्रतिरूपकः” ।)
 आपानं, स्त्री, (आपीयते अस्मिन् । आङ् + पा +
 अधि + ल्युट् ।) मद्यपानार्थसभा । तत्पर्यायः ।
 पानगोष्ठिका २ । इत्यमरः ॥ मद खावार चक्र
 इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, वनपर्वणि २८०
 अध्याये ।
 “गन्धर्वास्त्रसो भद्रं । मामापानगतं सदा” ।
 ११ । तत्रैव २ अध्याये ।
 “आपाने पानकलिता देवेनाभिप्रणोदिताः” ।
 “ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्” ।)
 आपालिः, पुं, (आङ् + पल् + इन् ।) केशकीटः ।
 इति जटाधरः ॥ उकुन इति भाषा ।
 आपिपद्गं, स्त्री, (ईषत् पिपद्गम् ।) सख्यं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 (“आपिपद्गा बद्धगजकगला-
 न्मञ्ज्युदागा सुशुभेऽर्जुनस्य” ॥
 इति रघुः १६ । ५१ । स्वर्गशब्देऽस्य गुणादयो
 वक्तव्याः ॥)
 आपीङ्, प, (आङ् + पीङ् + पचाद्यच् ।) शिखा-
 स्थितमाल्यं । तत्पर्यायः । शेररः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा रघुवंशे १८ । २० ।
 “तस्मिन् कुलापीङ्निभे निपीडं
 सम्यक् महीं शासति शासनाङ्गां” ॥)
 आपीतं, स्त्री, (आङ् + पा + क्त ।) मात्तिकाधातुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रामायणे ।
 “आपीतवशंवदनं प्रसप्तमिव भूमिपं” ।)
 आपीनं, स्त्री, (आ पीयी षडौ । आङ् + प्याय +
 क्त । प्यायः पी निष्ठाया सोपसर्गस्य नः ।) ऊधः ।
 गरुड पालान् । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुवंशे २ । १८ ।
 “आपीनभारोदहनप्रयत्नात्
 यष्टिर्गुहत्वादपयो नरेन्द्रः” ।)
 आपीनः, त्रि, (आङ् + प्याय + क्त ।) ईषत्स्थूलः ।
 सम्यक्स्थूलः ॥
 आपीनः, पुं, कूपः । इति वोपदेवः ॥
 आपूपिकं, स्त्री, (अपूपाना समूहः । अपूप + ठक् ।)
 अपूपसमूहः । बड्पिठकं । इत्यमरः ॥
 आपूपिकः, त्रि, (अपूपाः पण्यस्य । अपूप +
 ठक् ।) पिठकजीवी । पिठकविक्रयकर्ता । तत्-
 पर्यायः । कान्दविकः २ भल्यकारः ३ । इत्यमरः ॥
 मथरा हालुइकर रटिओयाला । इत्यादि भाषा ॥
 आपूप्यः, पुं, (अपूप + यञ् ।) शस्तुः । घूर्णकः ।
 इति त्रिकण्डशेषः ॥ कातु मथदा वेसन इत्यादि
 भाषा ।
 आपूपितं, स्त्री, (आङ् + पू + क्तः ।) ईषत्पूरणं ।
 सम्यक्पूरणं ॥
 आपूषं, स्त्री, (आ + पूष् षडौ + करणे घञ् ।) रङ्गं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रां इति भाषा ॥ (रङ्गशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आपृच्छा, स्त्री, (आङ् + प्रच्छ् + अङ् + ततः टाप् ।)

आप्या

आभावयं । आलापः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आपोक्लिमं, स्त्री, लघात् ढतीयषष्ठ्यवमहादशशब्दं ।
 इति व्योतिःशास्त्रं ॥
 आप्तः, त्रि, (आप + क्तः ।) प्रत्ययितः । विश्वस्तः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा मानवे ७ । ८० ।
 “सांत्वहिकमाप्तैश्च गाद्रादाहारयेत् वलि” ।)
 प्राप्तः । लब्धः । (तेभ्यः किमाप्तं मया । इति कानि-
 दासः ।) सखं । इति हेमचन्द्रः ॥ (हितः । कुश्लः ।
 “कुमारभत्याकुश्लैरनुष्ठिते
 भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि” ।
 इति रघुवंशे ३ । १२ । समिह्लयः । आत्मीयः ।
 “असपिण्डं दिनं प्रेतं विप्रो निर्हृद्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरामांश्च बान्धवान्” ॥
 इति मनुः ३।१२ । “आप्तान् समिह्लयान् सहो-
 दरभाटभगिन्यादीन्” इति तट्टीका । बड्ः ।
 अधिकः । यथा मनुः ।
 “यजेत राजा क्रतुभिर्विधिर्गणदक्षिणैः” ।
 “राजा नानाप्रकारान् बड्दक्षिणान् अश्वमेधा-
 दियज्ञान् कुर्यात्” । इति तट्टीका ।
 आप्तः, प, (आप् + क्त ।) भ्रमप्रमादविप्रलिप्ताकरणा
 पाटवरूपदोषचतुष्टयरहितः । स च ऋष्यादिः ।
 इति स्मृतिः । आप्तास्तावत् ॥
 “गजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
 येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥
 आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्तेषां वाक्यमसंश्रयं ।
 सयं वच्यन्ति ते कस्मादसयं नीरजस्तमाः” ॥
 इति चरकः ॥)
 आप्तगर्वः, त्रि, (आप्तः प्राप्तः गर्वो येन सः ।
 प्राप्ताहङ्कारः ॥
 आप्ता, स्त्री, जटा । इति हारावली ॥
 आप्तिः, स्त्री, (आप् + क्ति ।) सम्बन्धः । योगः ।
 लाभः । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आपोक्तिः, स्त्री, (आप्तस्य भ्रमप्रमादादिशून्यजनस्य
 उक्तिः ।) सिद्धान्तवाक्यं । तत्पर्यायः । राडं २
 सिद्धकतं ३ अभ्योतः ४ समयः ५ आगमः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्यं, त्रि, (आपं विकारः तस्य विकारइत्यणत्वात्
 स्वापे थ्यञ् ।) जलविकारणं । फेनादि । तत्पर्यायः ।
 अम्मयं २ । इत्यमरः ॥ (यथा हरिवंशे ।
 “आप्याः प्रभृता ऋभवः पृथुकाश्च दिवोकसः ।
 लेखा नाम महागज पञ्च देवगणाः स्मृताः” ॥
 “तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानु-
 ग्रहात् परस्परानुप्रवेशश्च सर्वेषु सर्वेषां सा-
 म्निध्यमस्यत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणं” । इति सुश्रुतः ॥)
 आप्यं, स्त्री, वाप्यदत्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 कुड इति भाषा ॥
 आप्यायनं, स्त्री, (आङ् + प्याय + ल्युट् ।) तपणं ।
 प्रीयानं । ढप्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
 महाभारते,—
 “पितृप्रसादमिच्छेयं तव आप्यायनं पुनः” ।
 यथा मनुः, ३।१२३, ३।२०३ ।
 “लोकस्याप्यायनेयुक्तान् आड्देवान् द्विजोत्तमान्” ।

आव

“देवकार्यादिजातीनां पिष्टकार्यं विशिष्यते ।
देवं हि पिष्टकार्यस्य पूर्वमापायनं स्मृतं” ॥
आपायितः, चि, (आड् + पाय् + णिच् + क्तः)
ह्रस्वः । प्रीतः । बर्हितः । यथा,—
“एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्यापायिता तनु ।
पौर्णमास्यां स दृश्यते सम्पूर्णे दिवसक्रमात्” ॥
इति कौर्मि ४० अध्यायः ॥ आनन्दितः । इति
लोकप्रसिद्धं । (यथा हितोपदेशे ।
“आपायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन” ॥)
आप्रच्छन्, स्त्री, (आड् + प्रच्छ् + ल्युट्) । गमनागम-
नादिसमये सुहृदादेर्गालिङ्गनागोद्यप्रप्रस्वागता-
दिनाः नन्दनं । इत्यमरः ॥
आप्रच्छन्, स्त्री, (आड् + प्र + कृद् + क्तः) । आप्र-
च्छन् । तत्पर्यायः । आनन्दनं २ सभाजनं ३ ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ [ग्रपर्यन्तं ॥
आप्रपदं, स्त्री, (प्रपदं पादायं । तत्पर्यन्तं) । पादा-
आप्रपदीनं, चि, (आप्रपदं पदाग्रान्तं याप्रोतीति ।
आड् + प्र + पद + ख) । पादाग्रपर्यन्तपतित-
वस्त्रादि । इत्यमरः ॥ (आप्रपदीनां कण्ठे यम-
दोलाभिश्च गुणकुसुममालामारुहाम्” । इति
हर्षचरिते ५० उच्छ्वासः)
आप्रवः, पुं, (आड् + प्र + वच्) । आननं । इत्यमरः ॥
आप्रववती, [न्] पुं, (आप्रवते ऋड् + वच्, आप्रव-
वती प्रती च । आप्रवः स्नानं तत्र प्रती नित्यञ्चा
यीति मुकुटः ।) आप्रववती । स्वातकब्राह्मणः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
आप्रवावः, पुं, (आड् + ऋड् + वच् । जलप्रक्षेपः, जल-
सेचनं, जलमध्ये सन्ध्यावगाहनं, जलप्रावनं, ज-
लानां सर्वतः समुच्चलनं) । स्नानं । इत्यमरः ॥
आप्रवतः, पुं, (आड् + ऋड् + क्तः) । आप्रववती । स्वा-
तकः । इति मेदिनी ॥
आप्रवतः, चि, (आड् + ऋ + क्तः) । स्वातकः । कृतस्नान ।
इति मेदिनी ॥ (आप्रवतः सर्वपापेभ्यः स गङ्गायां
व्यमुच्यते । इति भारतं) । स्नाने स्त्री इति हेम-
चन्द्रः ॥ (आर्द्रोक्तः । सित्तः । पञ्चतन्त्रे,—
“अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिराप्रवताः” । इति)
आप्रववती, [न्] पुं, (आप्रवतस्य स्वातकस्य व्रत-
मस्यास्तीति । आप्रववत + इनि) । समाप्रवेदा-
ध्ययनज्ञानश्रीलः । ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा यो गृह्याश्रमं
गतः सः । समाप्रवेदाध्ययनो यः स्नानश्रील आ-
श्रमान्तरं न गतः सोऽपि । आप्रवतं स्नानं तत्र
प्रती नित्यञ्चायी इति व्युत्पत्तिः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
आषा, [न्] पुं, (आप् + वृन्) । वायुः । इति सिद्धा-
न्तकौमुद्यामुगादिह्रस्वः ॥
आफूकं, स्त्री, अफेनं । इति वैद्यकं । आफिं इति
भाषा । (अस्य गुणानाह । भावप्रकाशे ॥
“आफूकं शोषणं याहि श्लेष्मन् वातपित्तलं”) ।
आषाढः, पुं, (आड् + ष + णः) । वृष्टवन्धनं । प्रेम ।
अजङ्गारः । इति विश्वमेदिन्यौ । (यथा मेघदूते ।
“गर्भाधानस्तथापरिचयाद्गममावृद्धमाला” ॥)
योक्तं । इति मेदिनी ॥

आभा

आबन्धः, पुं, (आबन्धतेऽनेन आड् + बन्ध + घञ्) ।
योक्तं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ योत्स्वी इति भाषा ।
भूषणं । प्रेम । बन्धनं । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा अमरशतके ३८ ॥
“गते प्रेमान्धे प्रणयबद्धमाने विगलिते”) ।
आबन्धिः, स्त्री, आलिः । अङ्गी । इत्यमरः ॥ (समूहः,
आबन्धी) ।
आबिद्धः, चि, (आड् + बद्ध् + क्तः) । वक्रः । क्षिप्तः ।
इत्यमरः । पराहृतः । इति मेदिनी ॥ मूर्ध्नि ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आबिधः, पुं, वेधनास्त्रं । इत्यमरः ॥ भोगं तुरपन
इत्यादि भाषा ।
आबिलः, चि, (आ + बिल + क) । अजकः । अजि-
म्ललः । इत्यमरः ॥
आबिलकन्दः, पुं, मालाकन्दः । इति राजनिघण्टुः ॥
आवृत्तः, प, (आप् + कृप् + आपमुत्तनोति । अन्वे-
भ्योपीति ड) । नाशोक्तौ भगिनीपतिः । इत्यमरः ॥
आभरणं, स्त्री, (आभियतेऽनेन । भञ्ज भरणं । ल्युट्) ।
भूषणं । अजङ्गारः । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्विधं, आ-
वेधं बन्धनीयं, क्षेप्यं, आगेयं चेति । तत्र
आवेधं कुण्डलादि, बन्धनीयं कुसुमादिकं, क्षेप्यं
नृपगदिकं, आगेयं हारादि । यदुक्तं,—
“स्याद्भूषणं त्वाभरणं चतुर्धा परिकीर्तितं ।
आवेधं बन्धनीयञ्च क्षेप्यामारोप्येव तत्” ॥
(यथा मनुः, ७।२२२ ।
“वाङ्मनानि च सर्वानि शास्त्राण्यभरणानि च” ।
यथा कुमारसम्भवे । ५ । ४४ ॥
“किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि तत्कलं” ॥)
आभा, स्त्री, (आड् + भा + अड् + टाप्) । शोभा
कान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥
(वातरेगभेदः । ध्वने । यथा भावप्रकाशे वात-
व्याधौ त्रिकण्डलचक्रित्वा,—
“आभा वक्त्रपर्यायः कथितः कावितैश्चि”) ।
आभातिः, स्त्री, (आड् + भा + क्तिन् दीप्तिः, ज्यो-
तिः) । क्राया । इति राजनिघण्टुः ॥
आभाषणं, स्त्री, (आड् + भाष् + ल्युट्) । आलापः ।
कथनं । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । २ । ५८ ॥
“मन्बन्धमाभाषणपूर्वमाह”) ।
आभासः, प, (आड् + भास् + पचाद्यच्) । सदृशः ।
प्रतिविम्बं । इति वेदान्तः ॥ दीप्तिः । अभिप्रायः ॥
(प्रतिविम्बादिवदवास्तवस्वरूपमविद्याकार्यं, म-
घावृद्धिः । यथा अध्यात्मगामयणे,—
“आभासस्तु मघावृद्धिर्विद्याकार्यमुच्यते ।
अविच्छिन्नं तु तद्ब्रह्म विच्छेदकविकल्पतः ॥
आभासत्वपरं विम्बभूतमेवं त्रिधा चितिः ।
साभासवृद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ॥
तथा च पञ्चदशो ६—७ ।
“चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ।
पृथक् पृथक् चिदाभासश्चैतन्याध्यस्तैर्हिनां ।
कल्प्यन्ते जीवनामानो बद्धाश्च संसर्ग्यमी ।
वस्त्राभासे स्थितान् बर्णान् यद्वाधारवस्त्रगान्” ॥)

आभो

आभाकरः, पुं, (आड् + भास् + वरच्) । चतुःबन्धि-
सङ्गकण्ठदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं, आ-
भाकरास्तुःबन्धि । यथा,—
“आम्ना ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्धानं प्रमत्तपः ।
कामः क्रोधो मदो मोहो हादशाभाकरा इमे” ॥)
आभिननः, पुं, (अभिननादागतः । अभिनन + अच्) ।
अभिननस्य भावः । कुलसम्बन्धीयः । गार्ह पर्वी
इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १।१६ ।
“तं पार्श्वतीत्याभिननेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजने जुह्वाम्” ॥)
आभिनान्तः, स्त्री, (अभिनान्त + अच्) । अभिनान्तस्य
भावः । कौलिन्यं । पाण्डित्यं ॥ (महावंशजनन-
जनितमथ्यादा । यथा रामायणे,—
“आभिनान्तं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च” ॥)
आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + आड् + टाप्) । शब्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आभिधातकं, स्त्री, (अभिधा + तक् + अच्) । शब्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आभिरूप्यं, स्त्री, (अभिरूप + अच्) । अभिरूपस्य
भावः । यथा,—
“अर्चकस्य तपोयोगादर्शनस्यातिशयनात् ।
आभिरूप्याश्च विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वचतुष्टयश्रीष्वराश्रीयवचनं ॥
आभीरः, प, (आ समन्तात् भियं राति । रा दाने
आत इति कः) । गोपः । इत्यमरः ॥ आहिर इति
भाषा । स च ब्राह्मणादम्बलायां जातः । इति
मनुः ॥
आभीरपत्नी, स्त्री, (आभीरगाणां पत्नीः) । गोप-
पत्नी । इत्यमरटीकायां गायमुकुटः ॥ गोपाला-
पाडा इति भाषा ॥
आभीरपत्नी, स्त्री, (आभीरगाणां पत्नीः) । गोपशु-
समुहः । गोपग्रामः । गोपशुहं । गोपस्थानं ।
तत्पर्यायः । घोषः २ । इत्यमरः ॥
आभीरः, स्त्री, (आभीरपयोगादितिजातेरिति च
दीपः) । गोपस्त्रीजातिः । गोपपत्नी । तत्पर्यायः ।
महाशुद्धी २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी इति
भाषा ॥
आभीरं, स्त्री, (आ समन्तात् भियं लाति जनयति ।
आड् + भी + ला + क) । कथं । कथं । इत्यमरः ॥
(भयावहः, भीतिजनकः । यथा मेदिनी,—
“आभीरं न दयोः लक्ष्मं वाचलिङ्गं भयानकं” ॥
यथा महाभारते,—
“रात्रौ निशीथे आभीले गतेऽर्द्धसमये नृप ।
प्रचाने परषादानां रक्षसां घोरकर्मिणाम्” ॥)
आभीकः, चि, (आड् + भी + ला + क) । कथयुक्तः ।
इत्यमरः ॥ भयानकः । इति मेदिनी ॥
आभीरणां, स्त्री, (अभीरणा + अच्) । अर्थः । नित्यं ।
तद्युक्तक्रियायां चि । इति शब्दरत्नावली ॥
आभीरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हृणायुधः ॥
आभीरः, पुं, (आड् + सुञ् + घञ्) । परिपूर्णता ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे २१ ।
“गगनाभोगात्कठिनविषमाम्नेकवर्णो करेण” ॥)

आभ्यु

यथा प्राकृतके । “अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगक्षपोवनस्य” ॥

वयस्य कृत् । यत् । इति मेदिनी । कविनाम-
युक्तगानसमापककविता । भगिता इति भाषा ।
यथा,—

“यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः” ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

आभ्युदयिकं, चि, (आभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य । आभ्यु-
दय् + ठक् ।) आभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि । यथा ।
आभ्युदयिकश्राद्धं । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके
श्राद्धे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजुवा
दर्भाः यवैस्तिक्षार्थः । सम्यग्मिति तस्मिन्प्रश्नः ।
दधिवदरास्ततस्मिन्नाः पिण्डाः नान्दीमुखः पितरः
प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-
ट्ठभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न
स्वधाश्च प्रयुञ्जीत इति । आभ्युदयो विवाहादिस्त-
दर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकं । आभ्युदयिके आभ्युदय-
निमित्तके । आभ्युदयः इच्छनाभः । स च भूत-
भविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूतं पञ्चजन्मादि
भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च श्राद्धविवेकादौ
श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च
यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवात्राभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं
तेनाभिलाषे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोक्तव्यं । अत्र
यवैस्तिक्षार्थं इत्यनेन पार्ष्ण्यश्राद्धप्राप्तिलक्ष्याने
यवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्ष्ण्यश्राद्धतित्वं
प्रतीयते । अन्यथा तिक्षार्थं इत्युपादानं व्यर्थं
स्यात् । ततश्च पार्ष्ण्यश्राद्धतित्वेन पित्र अयुग्म-
श्राद्धश्राष्ट्रौ तन्निराशय पितृपत्ने ब्राह्मणायुग्म-
त्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्ष्ण्यश्राद्धत्वान्नतदर्थो-
पदेशः ।

“अपसंख्यं ततः कृत्वा पितृगामप्रदक्षिणां” ।
इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मानन्तरं पितृ-
कर्म्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिराशय प्रदक्षिणा-
मुपचारः तेन देवपितृकर्म्मकरणाय दक्षिणावर्त्तने
गन्तव्यं । द्विगुणभुपत्वनिराशय ऋजुवा दर्भा
इति ऋशुत्वोपदेशः । तस्मात् स्य इत्यनेन तस्मिन्प्रश्ने
सम्यग्मिति प्रयुक्तं । योग्यत्वात् सुसम्यग्मिति
श्लोके इति वक्ष्यमाणकन्दोगपरिशिष्टवचनाश्च सु-
सम्यग्मित्युत्तरं । एतदर्थमयब्राह्मणपक्षेऽप्यबाधि-
तत्वाद्वाच्यं । दधिवदरास्ततस्मिन्ना इत्यनेन दध्या-
दिमिश्रणमाशय्यकं । अक्षतो यवः ।

“अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।
इति भट्टनारायणवृत्तात् । अतएव वक्ष्यमाणकन्दो-
गपरिशिष्टवचने अक्षतमनुक्ता संयोज्य यवकर्मा-
न्वुदधिभिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । स्वधावाचनप्रश्न-
निवृत्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युप-
देशः । तत्र स्वधां वाचयित्वा इति पितृपत्तयव
प्रश्नः अतएव तस्मिन्प्रश्ने दैव इति आदौ देवपत्ते
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उक्तश्च
प्रीयन्तामिति । ततः पितृपत्ते स्वधावाचनस्थानी-
यत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन

आम

च स्वधोयतामिति वत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति
एवमेव प्रत्येकस्य अस्तु स्वधा इति वत् तन्मेवैव
प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य इति निर्देशेन च नान्दी-
मुखं पितृगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे-
भ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन
च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्यु-
दयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीयन्तामिति वज्रा-
न्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी-
मुखविशेषणश्रुत्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामिति
पितृदयितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य
प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य
पितामहेभ्य इत्यादावगन्वयित्वा प्रगुक्तयुक्ता
प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्या-
दावपि प्राप्तेः । एतेनात्र मैथिलोक्तं तन्मता-
विधानमपि निरस्तं । पार्ष्ण्यवत् स्वधाः
प्राप्तेः तन्निराशय न स्वधां प्रयुञ्जीतेति अत्र
विशेषादभिलाषे मन्वे च स्वधापदनिरुक्तिः ।
अभिलाषे नम इति ब्रूयात् । “अमुकामुकगोत्रे-
तत् तुभ्यमनं स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराणे श्राद्धे
स्वधा नमः पदयोक्त्यागबोधकत्वेन विकल्पाद-
त्राभ्युदयिके स्वधानिषेधाद्रम एवान्वेति । पितृ-
नप्यत्र देवदित्यनेनापि पार्ष्ण्योक्तविश्वदेव-
पत्नीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं स्मरति ।
श्राद्धे तथा प्रयागे प्रमाणाभावात् । एवमाश्रुला-
यनस्यैव यवोक्तीति मन्वे तु पृच्छा इति श्रुतेर्मन्व-
मात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । इति श्राद्ध-
तत्त्वं । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे इच्छत्यं ॥

आमं, चि, (आम्यते ईष्यत्यथे । आ + आम +
कर्म्मणि घञ् ।) पाकश्चित्तं । कौशा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अपक्वं २ आमिदं ३ अमत्तं ४
इति रत्नमाला ॥

(“आमपक्कमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः” ।
इति तैयकचक्रपाणिमंयहः ॥

“मन्त्राणामागुत्वादिट् पञ्जातुत्प्रबले जले ।
विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेषप्रदूषणात् ॥
परीक्ष्वैवं पुरा आमं निरामं वा सदोषिणां ।
विधिगोपाचरेत्यस्यक् पाचनेनेतरेण वा” ॥

चिकित्सा यथा,—
“चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षौद्रौ लवणानि च ।
योषं हिङ्गुजमोदाश्च चक्षुश्चेकत्र चूर्णयेत् ॥
गुडिका मानुनुकस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
क्षता विपाचयन्त्यामन्दीपयन्त्यासु चाननं” ॥
इति चित्रकाद्यगुडिकाः । इति चरकः ॥

आमं, स्त्री, घटप्रकाराजीर्णरोगमध्ये रोगविशेषः ।
तस्य कारणरूपे ।

“आमं विदग्धं विच्छेदं कफपित्तानि लोस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥
अजीर्णं पक्ष्मं केचिद्विदोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति घटं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं ॥
तत्रामे शुभतोत्क्रोदः शोथो गच्छति कूटगः ।
उद्गमश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

आम

इति निदानं ॥ अन्यथा ।

मुक्तमन्त्रावशेषं यत् रसं भूयस्वपाचितं ।
गतमामाशये यस्मात्समादायं तदुच्यते ॥
अन्नमन्नरसं केचित् केचित्च मणसचयं ।
प्रथमां दोषदुष्टिञ्च आममित्यभिधीयते ॥
अपक्वं । यथा,—

“शस्यं क्षेपगतं प्राङ्गः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतं” ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्टवचनं । रोगविशेष-
तत्त्वकादि अजीर्णशब्दे इच्छत्यं ॥

(“उष्णयोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितं ।
दृष्टमाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
आमेन तेन संपृक्ता दोषादुच्यन्ते दृष्टिताः ।
सामादृश्यपदप्रयत्ने ये च रोगास्तदुद्धवाः ॥
खोतोरोधबलभ्रंशगौरवानि लघुद्रुताः ।
आजस्यापत्तिनिष्ठीवमगोभेदावचिकित्साः ॥
जिङ्गमजानां सामानां निरामाणां विपर्ययः” ।
इति चरकः ॥

“आमेऽजीर्णं तु बन्धयेत् क्षागसं लघु शस्यते ।
पृष्यकासीशनिश्रं वा क्षीरेण लवणेन च ।
सदाङ्गिरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति” ॥
इति च चरकः ॥

आमः, पुं, (आम + घञ् ।) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति
मेदिनी । मलवैषम्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पिबेत् स परिकर्त्तमाने मले वा दाडिमाम्बुना ।
विडेन लवणं पिष्टं विन्वं चित्रकनागरं” ॥
इति चरकः ।)

आमगन्धः, स्त्री, (आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो
यत्र ।) चिताधूमदिगन्धयुक्तं । अपक्वमांसादि-
गन्धविशिष्टं । तत्पर्यायः । विस्वं २ विस्वं ३ ।
इत्यमरः ॥

आमयङ्, पुं, (आमयङ्यतीति । आ + मङ् + पचा-
द्यच् ।) एगशब्दः । इति राजनिर्घण्टशब्दरत्ना-
वली ॥ (एगशब्दोऽस्य गुणादयो आख्येयाः ।)
आमनस्यं, स्त्री, (आमनसो भावः । ब्राह्मणादित्वात्
व्यञ् ।) पीडा । दुःखं । इत्यमरः ॥

आमनस्यं, स्त्री, (आ + मन् + भावे ल्युट् ।) सम्बो-
धनं । इति हेमचन्द्रः ॥ आपक्कमं । इति जटा-
धरः ॥ निमन्त्रणं । इति स्मृतिः ॥ निमन्त्रण-
विशेषः । यदकरणे प्रत्यवायो नास्ति । यथा “इह
शयीत भवान्” । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

आमयं, स्त्री, (आमं रोगं यात्वनेन । आम + या +
ङ् ।) कुष्ठनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः । कुड
इति भाषा ।

आमयः, पुं, (आम रोगे + भावे + घञ् । मीन्
हिंसायां करणे अच् वा ।) रोगः । इत्यमरः ॥
“तदुक्तं विविधैर्गैर्निहन्त्यादामयान् बहून्” ।
इति सुश्रुतः ॥

“तत्र व्याधिरामयो गद आतङ्गो यस्याम्बरो
विकारो रोग इत्यनर्थान्नरः” । इति चरकः ॥
आमयावी, [न्] चि, (आमयोऽस्यस्य आमयस्योप-
संख्यानं इति दीर्घश्चेति विविः । रोगी । इत्यमरः ॥

श्याम

श्यामर्षः, पुं, (श्या + षन् + नञ्प्रसमासः । अन्वेषा-
मपीति दीर्घः ।) क्रोधः । इत्यमरटीकाया भरतः॥
("निबद्धयोगं गिरामर्षं निर्वायिर्मरिन्दनम्" ।
इति रामायणे ।)

श्यामलकं, स्त्री, (श्या + मल + क्त्वं शिष्टिसंज्ञयोः ।
श्यामलक्याः फलं । फलेणुगिति विकारावयवप्रत्य-
यस्य लुक् ॥) श्यामलकीविशेषः । काठ श्यामला-
इति भाषा । तत्पर्यायः । कारुधात्रीफलं २ द्वाद-
मलकं ३ क्षुद्रजातीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषाय-
यत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्ताहदोषनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

("तद्ददामलकं शीतमन्नं पित्तकषापहम्" ।

इति वाभटः ॥

"विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् ।
खेदमेदःकफोत्क्रोदपित्तरोगविनाशनम्" ॥

इति चरकः ॥

श्यामलकः, पुं, (श्याङ् + मल + क्त्वं) वासकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

"भस्मातकानामलकास्तिन्दकाश्च महाफलान्" ।)

श्यामलकी, स्त्री, (श्याङ् + मल + क्त्वं + ज्ञातेरिति
ङीष् ।) श्यामलस्यातफणवृक्षविशेषः । श्यामला
इति भाषा । तत्पर्यायः । तिष्यफला २ अमृता ३
वयस्या ४ वयःश्या ५ कायश्या ६ । इत्यमरस्त-
ट्टीका च ॥ श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९
श्यान्ता १० धात्री १२ अमृतफला १२ वृष्या १३
वृक्षफला १४ रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला ॥
अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विशेषे-
षेण शुष्ककारित्वं । शीतवीर्यत्वं । अस्त्वत्वात् वायु-
नाशित्वं । श्रेयमाधुर्थ्यात् पित्तनाशित्वं । कषाय-
रूक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्वफलाधिकगुणत्वं ।
भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्य । निरत्ययत्वं । दोष-
हरत्वञ्च ॥ अस्य मज्जगुणाः । ट्याञ्छर्दिकफ-
वायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । बलकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । लघुत्वं । दाहवमि-
मेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रश्चि-
करत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । अमविबन्धाधान-
विहृम्भदोषप्रशमनकारित्वञ्च । अस्य मज्जने
विभीतकमज्जवद्गुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्या नामानि गुणाश्च ।

"त्रिश्यामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता ।

हरीतकीसमप्राचीफलं किन्तु विशेषतः ॥

रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं हृद्यं रसायनम् ॥

हन्ति वातं तदस्त्वत्वात् पित्तं माधुर्थ्यश्रेयतः ॥

कषं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ॥

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं ॥

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्" ।

इति भावप्रकाशः ॥

"तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकोऽपि ।

यान्युक्तानि हरीतका वीर्यस्य तु विपर्ययः" ॥

इति चरकः ॥

तच्छुष्ककषयगुणाः । कफपित्तनाशित्वं । अस्त्वत्वं ।

श्याम

खादुद्रकद्वारा पाके पित्तनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा । सखावचनतुः ।
"उक्तस्वया महेष्वाणि तुलसीविन्वसम्भवाः ।
अनयोक्तव्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तवः ॥
तदावां श्रोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यतां" ।
देव्युवाच ।

"अस्ति विन्वतुलसीतरतुल्यः

पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हः ।

नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ

रोपितः कमलयाच मेधापि ॥

कदाचित् देवयान्यां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।

सर्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुञ्चिच्चत् ॥

तत्राहस्य स्वयं जम्पीरेकस्थाने समागतं ।

तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ॥

अहं श्रियमवोचस्य सामुद्रि श्रद्धा मे मतिं ।

सकल्पितेन इत्येव पृजयेऽहं हरिं प्रभुं ॥

मासुवाच ततो जम्पीर्गद्गदाक्षरभाषिणी ॥

ममाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ।

सकल्पितेन इत्येव पृजयेऽहं त्रिजोचनम्" ॥

देव्युवाच ।

"सजये विजये देवि ! नावेवम्भूतयोस्तदा ।

नयनेषु सुजातानि श्यामलाञ्जलानि च ॥

तानि भौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! ।

ततो जाता इमाः पृथ्वा चत्वारो विमलप्रभाः ॥

ख्याता श्यामलकी नाम्ना जाता कादमलाद्यतः ।

श्यामलकवृन्दवृन्दस्ते कर्म्मरक्षन्त्यमूलकाः ॥

शिरायथितपत्राणी पत्रमालाकपत्रका ।

विन्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ॥

ते ते गुणाः सर्वेऽप्य श्यामलक्या समाहिताः ।

पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णु सुरेश्वरौ ॥

सर्वथा पूजितौ स्याता सख्यौ नास्त्यत्र संशयः ।

माघे मासि सिताया तामेकादश्या समुद्रे वा ॥

शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेता सर्वदेवताः ।

ऋषयस्त सशिष्याश्च हर्षमापुः परं तदा ॥

शिवशुक्लस्वरूपाश्च ददृशुस्तुष्टुत्पन्नाः" ॥ ० ॥

अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।

"नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालायलङ्घितां ।

शिवविष्णुप्रियां दिव्या श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ॥

एतेन खलु मन्त्रेण सर्वा अस्याः क्रिया मताः ।

एतामुद्दिश्य तीर्थानि त्रीण्युक्तानि मनीषिभिः ॥

विन्ववृक्षवदेवैह पृथिव्या कर्म्मणा स्थले ।

सिधिसुखामामलकीं सर्वतीर्थजन्मर्दिनाः ॥

अथ सर्वसुखाश्च मुनीनाश्च तदायतः ।

मया संपूजितः कृष्णः श्रीश्च शम्भुमपूजयत् ॥

तदा जयजयध्वानो बभूव त्रितिमगणैः ।

आकाशे पुण्यवृष्टिश्च शङ्खगन्ध्याश्च पुष्पलाः ॥

दृष्ट्वा श्यामलकीं देवीं दध्नागानन्दमुत्तमं ।

तेन धात्रीति नामापि राजश्यामलकी शुभा ॥

नमस्कृत्य श्यामलकीं गता देवा दिजास्तथा ।

ब्रह्मविष्णुशिवार्चापि तत्राधिष्ठानमःस्थिताः ॥

जाता श्यामलकी देवी परमानन्दायिनी ।

मान्या ख्याप्या च पुण्या च प्रबलतया सखीत्वियं" ॥

श्याम

इति बृहद्ब्रह्मसंहिताये श्यामलकीप्रादुर्भावः १२
अध्यायः ॥ * । एकादश्यां तत्र विष्णुप्रीतिर्बन्धा ।
"तुल्यश्यामलकैर्विष्णुरेकारदश्यां विशेषतः ।
शोकामः सर्वदा श्यामं कुर्वीतामलकजैर्हरा" ॥
इति गाढडे २१५ अध्यायः ॥

श्यामवातः, पुं, (श्यामोऽपाकहेतुः वातः) श्यामलस्यात-
रोगविशेषः । तस्य निदानपूर्विकां संप्रतिभाह ।

"विरडाहारचेष्टस्य मन्दापेर्निश्चलस्य च ।

शिग्धं भुक्तवतो ह्यग्रं श्यायामं कुर्वतस्तथा ॥

वायुना प्रेरितो श्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्धमपकोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽप्यजो रसः ।

स्रोतास्यभिद्यन्वयति नागावर्षोऽतिपिच्छिणः ॥

जनयत्यपिदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवं ।

श्याधीनामाश्रयो ह्येष श्यामसंज्ञोऽतिदारुणः ॥

विरडाहारचेष्टस्य विरडाहारः क्षीरमस्त्यादि ।

विरडा चेष्टा भुक्ता श्यायामादि । तप्युक्तस्य ।

निश्चलस्य निर्व्यापारस्य । "शिग्धं भुक्तवतो ह्यग्रं

श्यायामं कुर्वतः" इति मिलिता हेतुः । श्लेष्म-

स्थानं श्यामाश्रयसन्धादि । तेन श्लेष्मस्थानमतेन

अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगमने तु पकोऽभ-

विष्यदित्यभिप्रायः । असौ श्यामः धमनीभिः

प्रपद्यते धमनीमार्गं चकति । भूयो दूषितः अति-

श्रयेण दूषितः । सोऽप्यजो रसः । श्यामः श्रो-

तांसि अभिद्यन्वयति संलभ्य रसवद्दृष्टिराव-

रोधं कृत्वा स्रोतांसि गुरुणि करोति । नागावर्षः

वातादिजनितवर्षभेदाद्गानावर्षः । * । श्यामस्य

लक्षणमाह ।

"अज्ञोर्जातं यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण तै ।

श्यामसंज्ञा स लभते शिरोगात्ररजजाकरः" ॥

अज्ञोर्जातं भुक्तादज्ञोर्जातम्" ॥ श्यामवातस्य सा-

मान्यलक्षणमाह ।

"यद्यपत् कुपितवैतो त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।

स्तब्धं कृतं गात्रमामवातः स उच्यते" ॥

एतौ वातकफौ । त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति

बोद्धव्यौ । * । तन्नाम्नरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।

"अङ्गमदोऽदृष्टिचल्लग्न्यास्तस्य गौरवं चरः ।

अपाकः शृङ्खलाङ्गनां श्यामवातस्य लक्षणम्" ॥ ० ॥

अस्यैवातिहृदस्य लक्षणमाह ।

"स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरोगुण्णत्रिकजानुससन्धिषु ॥

करोति महजं श्लोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।

स देशो हृद्यतेऽत्यर्थं बाविह इव हृत्किंकेः ॥

जनयेत् सोऽपिदौर्बल्यं प्रसेकान्पिचगौरवम् ॥

उत्साहहानिं तैगस्य दाहश्च बज्जुमृत्तां ॥

कुक्षौ कठिनता शृङ्खला तथा निद्राविपर्ययं ।

हृत्कदिअममृच्छाश्च हृदयं विडम्बित्वतां ॥

जायान्मज्जमानाहं कष्टांशान्यानुपद्रवान्" ॥

यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा

वक्ष्यमायानुपद्रवान् करोति । तानाह हस्तेत्यादि ।

यत्र दोषः दृष्टः श्यामः प्रपद्यते गच्छति । आद्यं

अकर्म्मण्यत्वं । अस्यानुपद्रवान् कनायलक्षणादीन्

आम्र

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तदृतः १४ अक्षयणः १५ मोदाख्यः १६ मन्मथाजयः १७ मध्वावासः १८ सुमदनः १९ पिकरागः २० तृपप्रियः २१ प्रियाम्बुः २२ कोकिलावासः २३ । इति राजनिर्घण्टः ।
 माकन्दः २४ षट्पदातिघ्नः २५ मधुमतः २६ वसन्तः २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रियः २९ गन्ध-
 वन्धुः ३० अलिप्रियः ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मदिरासखः ३२ । इति जटाधरः ॥ बाणाम्बल-
 गुणाः । वायुरक्तपित्तकारित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 अपिच । कषायत्वं । अक्षरत्वं । सुगन्धित्वं ॥
 कषामयनाशित्वं । अक्षरत्वं । पित्तप्रकोपवायु-
 रक्तदोषप्रदुष्कारिणप्रदत्वञ्च । तच्च बद्धास्थिता-
 वृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मध्याम्बुगुणाः ।
 पित्तकारित्वं ॥ * ॥ पञ्चाम्बुगुणाः । वर्णाहचि-
 मांसशुक्लबलकारित्वं । पित्ताविरोधित्वं । वायु-
 नाशित्वं । हृद्यत्वं । गुरुत्वं । अनुजोमनत्वं । इति
 राजवल्लभः ॥ अपिच । त्रिदोषप्रमत्ताकारित्वं ।
 खादुत्वं । पुष्टिजनकत्वं । अधिकधातुप्रचयकारित्वं ।
 हृत्पित्तान्तिकारित्वं । टष्याम्बुगुणाः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मधुयुक्ताम्बुगुणाः । क्षयभोग-
 ग्रीह्वातस्त्रेण्णभोगनाशित्वं ॥ * ॥ हृत्पित्तान्तिकारित्वं ।
 वातपित्तनाशित्वं । अपिबलवर्णकारित्वञ्च ॥ * ॥
 दुग्धयुक्ताम्बुगुणाः । शीतलत्वं । खादुत्वं । गुरुत्वं ।
 स्निग्धत्वं । भेदकत्वं । वातपित्तहारित्वं । शुक्ररक्त-
 कवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तप्तलाञ्छित्गुणाः । टष्याश्च-
 दिभेहातीसारनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 तत्त्वगुणाः । कषायत्वं ॥ * ॥ तम्बुलगुणाः ।
 सुगन्धित्वं । कषायत्वं । रुचिकारित्वं । संघ्राहित्वं ।
 शीतलत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पुष्पगुणौ । रुचिकारित्वं ।
 अपिदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आम्रपेष्ठीगुणाः । काषा-
 यत्वं । अक्षत्वं । भेदकत्वं । कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥
 क्षत्रिमपञ्चाम्बुगुणाः ॥ अक्षरत्वं । संहारत्वं । मधुरत्वाच्च
 पित्तनाशित्वं ॥ * ॥ सुषिताम्बुगुणाः । परमरुचि-
 बलवीर्यकारित्वं । लघुत्वं । शीतलत्वं । शीघ्र-
 पाकित्वं । वातपित्तहारित्वं । सारकत्वञ्च ॥ * ॥
 तद्गुणितरसगुणाः । बलकारित्वं । गुरुत्वं । वात-
 हृत्त्वञ्च । सारकत्वं । हृद्यत्वं । हृत्पित्तजनकत्वं । अति-
 शयहृद्यत्वं । कफवर्द्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्त्वगुण-
 गुणाः । गुरुत्वं । रोचकत्वं । गुरुपाकित्वं । मधु-
 रत्वं । हृद्यत्वं । बलकारित्वं । शीतलत्वं । वातना-
 शित्वञ्च ॥ * ॥ अतिशयाम्बुगुणाः । मन्दापि-
 बिषमन्वरक्तामयबद्धगुणदोषरक्षणमयकारित्वं ।
 “एतदस्मान्निविषयं न तु मधुरान्नपरं । मधुरस्य
 परं नेत्रहितत्वादिगुणत्वात् ॥ यद्यतिशयभक्षणं
 करोति तदा शुग्णोत्पलापानाम् । अथवा सौवर्चलेन
 सह क्षीरं प्रयोक्तव्यं” ॥ * ॥
 तत्पुष्पगुणाः । रुचिकारित्वं । कफपित्तनाशि-
 त्वञ्च ॥ * ॥ तथा च राजनिर्घण्टः ।
 “आम्रमामं जलं क्षिप्तं मर्दितं वृष्टपाणिना ।
 सिताशीतान्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं ॥
 प्रपाद्यकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं ।
 सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्” ॥

आम्र

(तत्रादावाम्बुस्य नामानि गुणाश्च ।
 “आम्रः प्रोक्तो रसान्धश्च सहकारोऽतिशौरभः ।
 कामाण्डो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥ * ॥
 आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् ।
 अक्षरगदुष्टिहृत् शीतं रुचिकृद्ग्राहि वातलम् ॥
 आम्रं बालं कषायान्नं हृद्यं मारुतपित्तकृत् ।
 तदगन्तु तदन्धस्त्वं क्लृप्तं दोषत्रयाञ्चकृत् ॥
 आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशोषितम् ॥
 अन्नं खादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् ॥ * ॥
 पक्कन्तु मधुर्गं हृद्यं स्निग्धं बलसुखप्रदम् ॥
 गुरु वातहृत् हृद्यं वर्यं शीतमपित्तलम् ।
 कषायानुरसं वक्रि-स्नेघ्न-शुक्र-विवर्द्धनम् ॥ * ॥
 तदेव वृक्षसम्पन्नं गुरुवातहृत् परम् ।
 मधुराक्षरं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपणम् ॥ * ॥
 आम्रं क्षत्रिमपक्कञ्च तद्भवेत् पित्तनाशनम् ॥ * ॥
 रसस्याम्बुस्य हीनस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ॥
 उचितं तत्परं हृद्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ।
 शीतलं शीतपाकं स्याद्वातपित्तहृत् सरम् ॥ * ॥
 तद्रसो गालितो बल्यो गरुवातहृत् सरः ।
 अक्षरयुक्तर्षणोऽतीव हृद्यः कफवर्द्धनः ॥ * ॥
 तस्य खण्डं गरुपरं रोचनं चिम्पाकि च ।
 मधुर्गं हृद्यं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ॥
 वातपित्तहृत् हृद्यं हृद्यं बलवर्द्धनम् ॥ * ॥
 हृद्यं वर्णकरं खादु दुग्धानं गुरु शीतलम् ॥ * ॥
 मन्दानलत्वं विषमज्वरञ्च
 रक्तामयं बद्धगुणदोषञ्च ।
 आम्रान्तियोगो नयनामयं वा
 करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥
 एतदस्मान्निविषयं मधुरान्नपरं न तु ।
 मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥
 शुग्णगाम्भंसोऽनुपानं स्यादात्मनागामिभक्तयो ।
 जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च” ॥ * ॥
 आम्रवीजस्य गुणाः ।
 “आम्रवीजं कषायं स्याच्छर्दतीसारनाशनम् ।
 ईषदस्त्रञ्च मधुरं तथा हृद्यदाहनुत्” ॥ * ॥
 आम्रगवपक्कवस्य गुणाः ।
 “आम्रस्य पक्कवं हृद्यं कफपित्तविनाशनम्” ॥ * ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 “अपक्काम्बु फलमेव शस्तं
 संघ्राहि पित्ताहृत्त्रि कोपणञ्च ।
 तथा विपक्कं मधुरन्तु चाल्पं,
 भेद्यं क्षपित्तामयनाशनञ्च” ॥
 इति हारीतः ॥
 “वातपित्ताक्षकृद्बालं बद्धास्थिकफपित्तकृत् ॥
 गुर्वाणं वातजित् खादुत्वं कफशुक्रकृत्” ॥
 इति वाभटः ॥
 “रक्तपित्तकरं बालमापूर्यं पित्तवर्द्धनम् ।
 पक्काम्बुं जयेदायुं मांसशुक्लबलप्रदम्” ॥ * ॥
 “आम्राम्लकलेहञ्च हृद्यं बलवर्द्धनः ।
 रोचनास्तर्षणाश्चोक्ताः केहृमाधुर्यगौरवात्” ॥
 इति चरकः ॥
 “पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेशरम् ॥

आम्रा

हृद्यं वर्णकरं हृद्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
 कषायानुरसं खादु वातघ्नं हृद्यं गुरु ॥
 पित्ताविरोधि सम्पन्नमाम्रं शुक्रविवर्द्धनम् ।
 हृद्यं मधुर्गं बल्यं गुरु विष्टम्भी जीर्यति” ॥
 इति सुश्रुतः ॥
 आम्रगन्धकः, पुं, (आम्रगन्ध + कन् ।) समष्टि-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आम्रपेष्ठी, स्त्री, (आम्रस्य पेष्ठी ।) मुष्काम्लखंडः ।
 आम्रपेष्ठी इति भाषा । अस्या गुणाः । अक्षत्वं ।
 कषायत्वं । उष्णत्वं । भेदकत्वं । कफवातनाशित्वञ्च ।
 इति राजवल्लभः ॥
 आम्रातः, पुं, (आम्र + अत् + अच् ।) आम्रातकः ।
 इति शब्दमाला ॥ (अस्य गुणाः । यदुक्तं ।
 “आम्रातमन्नं वातघ्नं गुरुत्वं रुचिकृत् परम् ।
 पक्कन्तु तुवरं खादुरसपाकं हिमं स्रुतम् ।
 तर्षणं स्नेघ्नं स्निग्धं हृद्यं विष्टम्भी हृद्यम् ।
 गुरु बल्यं भरुत्पित्तक्षतदाहृत्तयाञ्चजित्” ॥
 “गजाम्बुञ्च आम्रातः कामाण्डो राजपुत्रकः ।
 गजाम्बुनुवरं खादु विशदं शीतलं गुरु ॥
 ग्राहि क्लृप्तं विषन्धाधुवातकृत् कफपित्तनुत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ तथा च चरके ।
 “मधुर्गं हृद्यं बल्यमाम्रातं तर्षणं गुरु ।
 सखेहं स्नेघ्नं शीतं हृद्यं विष्टम्भी जीर्यति” ॥)
 आम्रातकः, पुं, (आम्रं तद्रसम् आ ईषत् अतति
 माति । अत सातत्यगमने क्लृप्तादित्वात् वृन् ।)
 वृक्षविशेषः । आम्रडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पीतनः २ कपीतनः ३ । इत्यमरः ० । वर्णपाकी ० ।
 इति रत्नमाला ॥ पीतनकः ५ कपिचूडा ६ अम्भ-
 वाटिकः ७ भृशुफलः ८ रसाक्षुः ९ तनुक्षीरः १०
 कपिप्रियः ११ अम्बरातकः १२ अम्बरीयः १३
 कपिचूडः १४ । इति जटाधरः ॥ तदपक्कफलगुणाः ।
 कषायत्वं । अक्षत्वं । हृत्कण्ठहृद्यत्वञ्च । तत्पक्क-
 फलगुणाः । मधुराक्षत्वं । स्निग्धत्वं । पित्तकफ-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । हृत्पि-
 बलविष्टम्भाजीर्यकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
 वल्लभः ॥ आम्रावर्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
 मार्कण्डेयपुराणे ।
 “आम्रानाम्रातकान् भयान्
 नारिकेलान् मतिन्दुकान्” । इति ।
 अस्य पर्यायो गुणाश्च ।
 “आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाक्षः कपीतनः ॥
 आम्रातमन्नं वातघ्नं गुरुत्वं रुचिकृत्परम् ।
 पक्कन्तु तुवरं खादु रसं पाके हिमं स्रुतं ॥
 तर्षणं स्नेघ्नं स्निग्धं हृद्यं विष्टम्भी हृद्यं ।
 गुरु बल्यम्भरुत्पित्तक्षतदाहृत्तयाञ्चजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 “आम्रातकफलं हृद्यं सखेहं स्नेघ्नवर्द्धनं” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 आम्रावर्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्तः ।) आम्र-
 शुष्करसः । तत्पर्यायः । आम्रातकः २ । आम्रसत्व
 इति भाषा । अस्य गुणाः । टष्याश्चर्द्दिवातपित्त-
 हरत्वम् । सारकत्वम् । रुचिकारित्वम् । सूर्या-

आय

-शुभिः पाकात् कधुत्वम् । “पक्षस्य सहकारस्य-
कटे विचारितो रसः । घन्मेषुको मुजुर्दत्त
आमातक इति स्मृतः” इति राजनिर्घण्टः ॥
(यदुक्तम् ।
“आमावर्त्तसृषाच्छर्द्दिवत्पित्तहरः सरः ।
द्वयः सूर्याशुभिः पाकाङ्गघृष स हि कीर्त्तितः” ।)
आनेदितं, स्त्री, (आङ् + नेडि + क्तः ।) द्विस्त्रि-
रक्तम् । इत्यमरः ॥ दुइ तिन् वार वला इति
भाषा । (उत्पत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथन
क्रियते एवं कथितस्य द्विस्त्रिवारकथनम् ।)
आन्नेवतसः, पुं, (आन्नेऽस्त्ररसयुक्तो वेतसः ।)
आन्नेवतसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आन्नेवतसदृशस्य विशेषो ज्ञेयः) ॥
आन्ना, त्रि, (आ सन्त्यक् आन्ना अस्त्ररसयुक्ता ।)
तिन्तिङीदृशः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
आन्निक्ता, स्त्री, (आन्ना + कन् ।) तिन्तिङीदृशः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अन्नीङ्गारः । इति
शब्दमाला ॥ (यथा चरके ।
“आन्निक्तायाः पक्षं पक्षं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥)
आन्नीका, स्त्री, (आन्ना + ठक् ।) तिन्तिङीदृशः ।
इत्यमरटीका ॥
आयः, पुं, (आङ् + या + ड ।) धनागमः । प्राप्तिः ।
लाभः । (यथा मनुः । ८ । ४२६ ।
“अहन्यहन्यवेक्षेत् कर्मान्तां वाहनानि च ।
आयथयौ च नियतावाकरान् काशमेव च” ॥)
स्त्रागाररक्तकः । इति हलायुधः ॥ (ज्योतिष-
प्रसिद्धमेकादशभवनम् ।)
आयःश्रुतिकः, त्रि, (आयःश्रुतेन अर्थान्विच्छति ।
आयःश्रुतदशज्ञानाभ्यां ठक्ठञ्जाविति ठक् ।)
तोदृशकर्म । द्विप्रकारौ । इति भूरिप्रयोगः ॥
(यदुक्तम् ।
“तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत् आयःश्रुतिको जनः” ।)
आयतः, त्रि, (आङ् + यत् + क्तः) दीर्घः । इत्यमरः ॥
कम्पा इति भाषा । (विस्तृतः । विशालः । आ-
हृतः । यथा पञ्चतन्त्रे ।
“तन्त्रवोऽप्यायता नित्यं तन्त्रवो बद्धाः समाः” ।)
आयतच्छदा, स्त्री, (आयताः च्छदा यस्याः सा ।)
कदलीदृशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आयतनं, स्त्री, (आङ् + यत् + ल्युट्) यज्ञस्थानं । देव-
स्थानं । तत्पर्यायः । चैत्यं २ । इत्यमरः ॥
यथा रामायणे,—
“येभ्यः प्रथमसे पुत्र ! चैत्येऽयतनेषु च” ।
“समित्पुत्रपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ।
स्थित्वानि च विप्राणां शैला दृष्ट्वा क्रुदाः क्षुपाः” ॥
आश्रयः, विनामस्थानं । यथा चाणक्यः ।
“नासमीत्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्” ॥
कुमारसम्भवे, ७ । ५ ।
“बोह्रदकायतनं जगाम” ।
भद्रासन भिटा इत्यादिस्थातो वास्तुदेशः ।
शास्त्रवक्त्राः,— [याधिनिदानम्] ।
“आरामायतनग्रामनिपातेऽनवेष्टसु” ।)

आया

आयतिः, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तः) उत्तरकालः ।
भविष्यकालः ।
(यथा मनुः, ७ । १६६, ७ । १७८ ।
“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।
तदास्व चास्त्रिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ।
“आयतिं सर्वकार्याणां तदास्व विचारयेत्” ॥)
प्रभावः । काशदग्धं तेजः । इत्यमरः ॥ दीर्घः ।
सङ्गः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ प्रापणं । इति
धरणी ॥ (राजतरङ्गिणी ।
“प्रतापमायतिं शोभा जेमन्साहस्य वाग्दिः ।
स्मृतिशेषो करोत्येव लोभश्च पृथिवीभुजा” ॥)
आयत्तः, त्रि, (आङ् + यत् + क्तः) अधीनः । वशी-
भूतः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“तत् भद्र ! स्वयत्नयत्तो ह्यात्मा सर्वस्य” ।)
आयत्तिः, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तः) दिनं । अह्नः ।
वशित्वं । सामर्थ्यं । सीमा । इति विश्वः । जेम
चन्द्रश्च ॥ श्रयणं । दीर्घः । प्रभावः । भविष्यकालः ।
इति धरणी ॥ (न्यायपद्यावलिभिता । अधीनता ॥)
आयत्तकः, स्त्री, उक्तरथा । इति जेमचन्द्रः ॥
आयत्तं, स्त्री, (आयत् + अण्) लौहं । इति
भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ अयोनिर्मितादौ, त्रि ॥
(यथा महाभारते,—
“आयत्तं हृदयं मन्ये तस्य दृक्कृतकर्मणः” ।
यथा मनुः, ८ । ३२५ ।
“शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायत्तं दण्डमेव वा” ।
रघुवंशे, १७ । ६३ ।
“स चकथ परस्मात् तदयस्कान्त इवायमम्” ।
(अयोनिर्गतार्थे यथा,—
“विपाके कटु शीतश्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयत् ॥)
आयसी, स्त्री, (आयसा निर्मितता । आयस + अण् +
डोप्) लौहमयकवचं । तत्पर्यायः । अङ्गरक्षिणी
२ । जालिका ३ । जालप्राया ४ । इति जेमचन्द्रः ॥
आयन्तः, त्रि, (आङ् + यत् + कर्त्तृक् क्तः) तत्रितः ।
क्षिप्तः । क्षेपितः । क्षिप्तः । हतः । इति मेदिनी ॥
(प्रयत्नशीलः, कार्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः) ।
आयातं, त्रि, (आङ् + या + क्तः) आगतं । यथा,
“हंसयुक्तविमानाय सात्सुचकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते” ॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
आयानं, स्त्री, (आङ् + या + ल्युट्) स्वभावः । इति
जटाधरः ॥ आगमनं । (यथा महाभारते,—
“आयाने वासि विदितो रामस्य विदितात्मनः” ।
आयामः, पुं, (आङ् + यत् + घञ्) दीर्घः । इत्यमरः ॥
(यथा रामायणे,—
“योजनायमविस्तारमेकैको धरणीतलम्” ।
मेघदूते, पूर्वमेघे । ५८ ।
“तेनोदीर्घो दिशमनुसरेत्स्वर्गगायामशोभी” ।)
आयासः, पुं, (आङ् + यत् + घञ्) आन्तिः । तत्-
पर्यायः । श्रमः २ । क्लमः ३ । शोषः ४ । परिश्रमः ५ ।
प्रयासः ६ । व्यायामः ७ । इति जेमचन्द्रः ॥ (अति-
यत्नः । प्रयत्नः । यथा साहित्यदर्पणे,—

आयुः

“रथायासमगन्तापदुत्थिपासाविसम्भवा” ।
महाभारते,—
“शोकहृषीं तथायासः सर्वं खेदात् प्रवर्त्तते” ।
रामायणे,—
“नैवाशंसं क्षिप्तं भद्रे प्राप्ससे न च विप्रियं” ॥)
आयुः, पुं, स्त्री, (यति इम् गतौ क्वन्सीय इत्युच्) ।
जीवितव्याप्यकालः । इति जटाधरः ॥ (जीवर्णं,
प्राणाः । यथा महाभारते,—
“अहं केशरिणः क्षेपे वायुना जगदायुगा ।
जातः कमलपत्राक्षो हनूमात्मानं वागरः” ।
स्वनामख्यातश्चन्द्रवंशीयो राजा, स च नञ्जबस्य
पिता । यथा महाभारते,—
“नञ्जयो नाम राजर्षिर्थाक्ते ते ओजमागतः ।
तत्रैव पूर्वपूर्वेषामायोर्विशधरः सुतः” ।
पुरुरवसः पुत्रः स्वनामख्यातो राजा ।
यथा हरिवंशे,—
“बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुत्ररवाः” ।
“तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।
दिवि जाता महात्मान आयुर्धर्मागमावसुः” ।
हृदस्य पुत्रः स्वनामख्यातोऽसुरः ।
यथा हरिवंशे,—
“हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिविः कालक्षयेव च” ।)
आयुः, [स] स्त्री, (यति गच्छतीति इय् + उच्चि +
ण्यच्) । जीवितकालः । परमायुः । इत्यमरः ॥ तत्-
पर्यायः । विजीवितं २ । नित्यगः ३ । अनुबन्धः ४ ।
“पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च अनुबन्धंश्चतायुषः ।
क्षते चेतादिर्कृष्येवं पादशो क्रसति क्रमात्” ॥
इति वैद्यकं ॥
“अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
क्षते चेतादिषु क्षेषामायुर्कसति पादशः” ॥
इति मनुः १ । १२३ ॥ हृतं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“नामिष्यः प्राणपवनः स्पृष्टा हृत्कमलात्तरं ।
कण्ठादहर्निर्विनयाति पातुं विष्णुपदामृतं ॥
पीत्वा चाम्बरपीयुषं पुनरायाति वेगतः ।
प्राणायत्नं देहमखिलं जीवयन् जठरानकम् ॥
शरीरप्राणयोरिव संयोगादायुश्चयते” ।
इति शार्ङ्गधरः ॥
“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुश्चयते” ॥ इति ।
“वर्धशतं खल्वायुषः प्रमाणावस्त्रिन् क्षाणे । सन्नि
पुनर्गन्धकोनवर्धशतजीविनो मनुष्याः । तेषां
विक्रान्तवज्ज्यैः प्रकृत्यादिबन्धविशेषैरायुषो जन्म-
यातश्च प्रमाणापुनश्च वयसस्त्रिन् विभजेत” ।
“तन्त्रेण तत्रायुक्तं स्वकक्षयतो यथावद्विचैव
तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिहतस्य
विशेषेण यौवनवतः समन्वागतबन्धवीर्यपौरुष-
पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थवन्समुदाये
वर्षमानस्य परमर्द्धिचरविबोधोपभोगस्य स-
मृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारख्यात् सुखमायु-
श्चयते” ॥ इति च ।
“असुखमतो विपर्ययेण हितैबिन्धः पुनर्भूताना-
म्परस्वाद्दुपरतस्य सत्यवादिनः ह्रमपरश्च परी-

आयु

अकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्ग परस्य रेणानुपहत-
मुपसेवमानस्य यज्ञार्ह नम्यजकस्य ज्ञानविज्ञानोप-
श्रमशीलस्य ह्योपसेविनः सुनियतमगरेभिर्घ्या-
मदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रदमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमि-
मक्षानुष्ठापेक्षमायस्य स्मृतिमतेो हितमायु-
रथते” इति च ॥

“अहितमतेो विपर्ययेण प्रमाणमायुषस्वर्येन्द्रिय-
मनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिजल्लोहपक्षभ्यते अ-
निमित्तैरिदमस्मात् क्षणान्मुक्तात्तद्विषयान्निपक्ष-
दश-सप्तदश-द्वादशान् पक्षाभ्यासात् षणमा-
सात् संवत्सराद्वा स्वभावमापस्यते इति । तत्र-
स्वभावः प्रकृतेरुपरमो मरुगामनित्यताभिरोध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमतेो विपरीतम-
प्रमाणम्” इति च ॥

“वर्षशतं खन्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य नि-
मित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत् सात्मोपसेवनञ्चति” ।
इति च चरकः ॥

आयुक्तः, त्रि, (आइ + युञ् + क्तः ।) कर्माध्यक्षः ।
तत्पर्यायः । नियोगी र कर्मसचिवः ३ व्याएतः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, पुं, (आयुध्ते अनेनेति । आइ + युध् + क ।)
अस्त्रं । इत्यमरः ॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः । प्रहर-
णानि, पाणिमुक्तानि, यन्त्रमुक्तानि चेति । तत्र
प्रहरणानि खड्गादीनि, पाणिमुक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रमुक्तानि शरादीनि । “धृतायुधो यावदहं
तावदन्वैः किमायुधैः” । “किं वक्ष्यत्ययमेवमय
विसुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे” इति च उत्तरचरिते ।)

आयुधधर्मिणी, स्त्री, (आयुधमेव धर्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म + इन् + डीप् ।) जयन्ती-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधागारं, स्त्री, (आयुधानां आगारं । षष्ठीतत् ।)
अख्यरहं । सेनाखाना इति ख्यातं । इति महा-
भारते राजधर्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा-
“स्वापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाम्यत ।
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः” ॥

इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ६ । २८० ।
“कोलागारायुधागारे देवतागारभेदकान् ।
हस्त्यन्तरथहस्त्यश्च हन्यादेवाविचारयन्” ॥)

आयुधिकः, पुं, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक् ।)
अस्त्रजीवी । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ कायड-
पृष्ठः ३ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १ । ७ । ३६ ।

“न पादरक्षैः संयुक्ताः नान्तगायुधिका ययुः” ।

आयुधीयः, पुं, (आयुध + क् ।) आयुधिकः । इत्य-
मरः ॥ (याज्ञः । यथा मनुः ७ । २२२ ।

“अलभृतश्च सम्यग्देदायुधीयं पुनर्जनं” ।
उत्तरचरिते ६ । “तर्जयन्ति विष्कुरितशस्त्राः
जुमारमायुधीयश्रेणयः” ॥ । रत्नमाला ॥

आयुधार्थं, स्त्री, (आयुसो द्रव्यम् ।) औषधं । इति
आयुर्वेदः, पुं, (आयुर्भवेन विन्दति वेत्ति वेत्यायुर्वेदः ।
आयुध् + विद् + क्तणे घञ् ।) अष्टादशविद्या-

आयु

न्तर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः । वैद्यकशास्त्रं ।
चिकित्साशास्त्रं । तत्तु अथर्ववेदान्तगतं । यथा,
“विद्याताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
सनाप्ता संहितं चक्रे लक्ष्योक्तमयीष्टजु” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

चरकयुग्मते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । अथ-
र्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥*॥ अथायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

‘ऋग्यजुःसामाथर्वान्वाग्भ्यां वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥

क्षत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥

भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहितां ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥

तेषां नामानि विद्वांसं तन्वाणि तल्लूतानि च ।
व्याधिप्रणाशवीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥

धन्वन्तरिर्हिवेदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ ।
नकुलः सहदेवोऽर्किस्त्रवणो जनको बुधः ॥

जावानो जाजलिः पौलः कश्यपोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥

चिकित्साभारततन्त्रश्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार महदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनं ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥

अवणो जीवदानश्च चकार भगवान्धिः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनं ॥

सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकं ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिमुनिः ॥

पैणो निदानं कश्यपस्तन्त्र सर्वधरं परं ।
हैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्वाण्येतानि षोडश ।
व्याधिप्रणाशवीजानि बलाधानकर्णानि च ॥

मथित्वा ज्ञानमश्यानिैरायुर्वेदपयोनिधिं ।
ततस्तन्वाण्युज्ज्वहनं वनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो वृद्धा दिव्या भास्करसंहितां ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जागामि सुन्दरि ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुमायुषः ॥

आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित् ।
धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य लक्षणम् यथा,—

“आयुर्विदाहितं व्याधिनिदानं श्रमनं तथा ।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेदे उच्यते” ॥

तस्य निरुक्तार्थं यथा,—

“अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च ।
तस्मान्निवरेष आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-

आयु

शब्दे वैद्यशब्दे च द्रव्यम् ॥

(“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं ।
मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदो मतः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोस्तभयोर्हितः” ॥

“किमायु कस्मादायुर्वेदः किञ्चायुर्वेदः शाश्वतो
ऽशाश्वत इति । कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमधे-

तव्यः किमर्थश्चेति” ।

“तत्र भिद्यता एष्टेनैवक्षुण्णान्कृत्स्नामयजुरथर्व-
वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या वेदोच्चा-

यर्थाः स्वस्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह चि-

कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदेषोपदि-

श्यायुर्वाच्यं तत्रायुश्चेतनाप्रकृतिजीवितमनुबन्धो-

धारि चेत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदयथायुर्वेदः कथ-

मुच्यते स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः

प्रमाणाप्रमाणात्सु दतश्चायुष्यानायुष्याणि द्रव्य-

गुणकर्मणि वेदयत्नतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याणि

अनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्मणि केवसेनोप-

देच्यन्ते” ।

“तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुरुवरोऽब्रवीत् स्वागतं

ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति भुवो-

ग्लानिरप्रभावं वैस्वर्ग्यं वैवर्ण्यं याम्बावसक्तत-

मसुखमसुखानुबन्धं च । याम्यो हि वासो मूल-

मशस्तानां तल्लूतं पुण्यद्विहरनुग्रहः प्रजाणां

स्वशरीरमरुतिभिः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य

ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्वेद-

मश्विनौ मङ्गलं प्रयच्छतां प्रजापतिरश्विभ्यां ।

प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्वैराव्याधि-

बहुलमसुखमसुखानुबन्धं अल्पत्वादल्पतपोदम-

नियमदानाध्ययनसच्चयं मत्वा पुण्यतममायुः-

प्रकर्षकं जगत्प्राधिप्रगमनं ऊर्जास्कारममृतं

शिवं शरण्यमुदात्तं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्त्युप-

धारयितुं प्रकाशयितुश्च प्रजानुग्रहार्थमर्षे ब्रह्म

च मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं

ब्राह्ममन्त्रयं कर्मैति” । इति चरकः ॥

“तानुवाच भगवान् स्वागतं वः । सर्वत्र वा

मीमास्या अथाप्याश्च भवन्तो वत्साः । इह

खन्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यव

प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यसहस्रश्च कृतवान् स्व-

यम्भः । ततोऽप्यायुर्वेदमत्यन्तधन्वन्वावणोक्तं गराणां

भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् । तद्यथा ॥ शल्यं शालाक्यं

कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारकृत्यमगदतन्त्रं

रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” ॥

“वत्स ! सुश्रुत ! इह खन्वायुर्वेदप्रयोजनं व्या-

धुपष्टणानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्य रक्षणाश्च ।

आयुर्विन्दति वा आयुर्विन्दतीत्यायु-

र्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यभागमप्रत्यक्षानुमानोपमानै-

रविरुद्धमुद्यमानमुपधारय । एतद्व्याङ्गं प्रथमं

प्रागभिधातब्रह्मसंरोहादयश्चशिरःसन्धानाश्च” ।

“तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्गं यश्चस्वमायुष्यं वृत्ति-

करश्चेति” ॥

आयु

“ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दधिनावन्धिभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया विह प्रदेय-
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः” इति सुश्रुतः ॥)
आयुर्वेदी, [न] त्रि, (आयुर्वेदो ज्ञातव्यत्वेन विद्यते
यस्य । आयुर्वेद + इति ।) आयुर्वेदज्ञः । चिकित्-
सकः । वैद्यः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥
आयुर्योगः, पुं, (आयुषो जीवितकालस्य योगो
भवत्यस्मात् ।) औषधं । इति राजनिर्घण्टः ।
आयुष्मान्, [त्] त्रि, (आयुस् + मत्पु ।) चिरजीवी ।
दीर्घायुः । तत्पर्यायः । जैवाटकः २ । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः, २ । १२५, ३ । २६३ ।
“आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवाचने” ।
“आयुष्मन्तं सुतं सुते यशोभेधासमन्वितं” इति च ॥)
आयुष्मान्, पुं, विष्णुर्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत-
द्वितीययोगः । तत्र जातफलं । “यस्यायुष्मान् जन्म-
काळे धनुष्मान् याने यानं तस्य देशेषु कार्यं ।
कुर्याद्भ्रानं श्रीडनं एष्यवाद्यां दासेर्वीसैर्गन्वितो
गर्वितश्च” ॥ इति दीपिका ॥
“आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मवानपि”
इति सुश्रुतः ॥)
आयुष्यं, त्रि, (आयुष् + यत् ।) पथ्यं । इति राज-
निर्घण्टः । आयुर्हितकारकं ॥ (मनुः । ४। १०६ ।
“धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं” ।
तत्रैव २ । ५१ ।
“आयुष्यं प्राङ्मुखो मुक्ते यशस्यं दक्षिणामुखम्” ।
“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाश्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाश्च वर्जनं” ॥
इति सुश्रुतः ॥
“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रह्मशोधिनी” ।
इति हारीतः ।)
आयुष्यस्तं, स्त्री, (आयुष्यश्च तत्सूक्तश्चेति । कर्म-
धारयः ।) नान्दीआजादौ वसुधागसम्यातनान-
न्तरपाथो वैदिकमन्त्रविशेषः ।
सामगानां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्वमायुरसिमहि । प्रजा-
न्वष्टरधिनिधेह्यस्यै शतं जीवेम शरदो वयन्ते ।
आयुषे मे पवस्व वर्षसे मे पवस्व विदः पृथिव्या
दिवो जनिव्या प्रदगवन्वापोधःक्षगन्ती सोमो
होद्राय ममायुषे मम ब्रह्मवर्षसाय यजमान-
स्यर्द्धा अमुष्य राव्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं वृद्धि-
क्तस्य वष्ट्यन्तनाम प्रयोष्यं । इति गघनन्दनभट्टा-
चार्यैकतश्राद्धप्रयोगतत्त्वं ॥ * ॥
यजुर्विदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वर्षस्यं रायप्योषमौद्भिदं इदं हिरेण्यं
वर्षस्यं जेजायाविश्रतादुमां । न तद्रक्षाऽसि न
पिश्राचात्तरन्ति वेदानामोः प्रथमजं ॥ ह्यित् ।
यो विभर्ति दाक्षायण्यं ॥ हिरेण्यं ॥ सहदेवेषु
ह्यणुते दीर्घमायुः समनुष्येषु ह्यणुते दीर्घमायुः ।
यवा बभ्रान्दाक्षायणाऽ ॥ हिरेण्यं ॥ शतामीकाय
सुमनस्यमानाः । तन्न आवभामि शतसारदया
युष्मान्दरद्विधंथासं” । इति तत्कृतयजुर्वेदीय-
श्राद्धप्रयोगतत्त्वं ॥

आर

आयुस्करः, त्रि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायुर्ज-
नकः ॥ (आयुर्ध्वजिनकः ।
“सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
गुडेन पयसा हृतेन यवशक्तुभिर्वा सह ।
तिनेन सहमात्तिकेण पलनेन रूपेण वा
वपुस्कारमरुस्कारं परममेधमायुस्करं” ॥
इति वाभटः ॥)
आयोगः, पुं, (आय् + युज् + घञ् ।) गन्धमाल्यो
पहारः । आपासः । शोधः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रामायणे,—
“सग्नैः कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशो भ्रमरायोगः प्रदीप इव लस्यते” ॥)
आयोगवः, पुं, (अयोगव एव स्वार्थे अण् ।) श्रुता-
देश्यायां जातो जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य कर्म काष्ठतक्षणं । (यथा मनुः १०।१२,
१० । १६ ।
“श्रुतादायोगवः क्षसा चण्डालश्चाधमो नृणां ।
वैश्यराजान्यविप्रास जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥
“आयोगवोऽयं क्षसा च चाण्डालश्चाधमो नृणां ।
प्रातिलोभेन जायन्ते श्रुतादपसदास्त्रय” ॥)
आयोजन, स्त्री, (आज् + युज् + ल्यट् ।) उद्योगः ।
आह्वरणं । द्रव्यासादनं । यथा,—
“कुत्रचित् तगडलाः सन्ति क्व च स्थानी क्व चेन्धनं ।
तेषामायोजनं कुर्वन् मृत्युः कर्त्ताभिधीयते” ॥
इति गोपीचन्द्रधृतकारिका ॥
आयोधनं, स्त्री, (आज् + युध् + ल्यट् ।) युद्धं । बधः ।
इति मेदिनी ॥ (गघुवंशे, ६।४२ ।
“आयोधने कृष्णगतिं महाय-
मवाप्य यः क्षत्रियकालगान्धि” ।
भट्टिः, “आयोधने स्थायुकमस्वगतम्” ।
गघुः, ५ । ७१ । “आयोधनाग्रसर्गां त्वयि वीर-
याते” ।)
आरं, स्त्री, (आज् + ऋ + भावे घञ् ।) सुगडयसं ।
सुगडलोहं । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिस्तलं । इत्य-
मरटीका ॥ कोणः । प्रान्तभागः । इत्यानन्दलह-
रीटीका ॥ (चक्राङ्ककालभेदः । यथा महाभारते,
“आरान्तेनावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन च” ।
“यस्त्रिषष्टिशतारण्यं वेदार्थं स परः कविः” ॥)
आरः, पुं, (आज् + ऋ + कर्त्तरि संज्ञाया घञ् ।)
मङ्गलग्रहः । शनिः । पिस्तलं । इति हेमचन्द्रः ॥
वृक्षभेदः । तत्पर्यायः । मधुराक्षफलः २ । इति
रत्नमाला ॥ रेफल इति ख्यातः ॥
आरकूटः, पुं स्त्री, (आर कूटयति ल्प्रीकरोति
पचाद्यच् ।) पिस्तलं । इत्यमरः ॥ (यथा नैषधे ।
“अकाशने काञ्चननायिकाङ्के किमारकूटाभ-
गेन न श्रियः” ।)
आरक्षं, त्रि, (आरक्षतीति । आज् + रक्ष् + षच् ।)
रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली । रक्षणीयं । इति
विश्वः ॥
आरक्षः, पुं, (आज् + रक्ष् + षच् ।) गजकुम्भसन्धिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आरखधः, पुं, (आ + रणे शक्रायां क्तिप् । आरखं

आर

रोगशङ्कामपि इति अथ वधादेशश्च ।) इत्य-
विशेषः । सोनाङ्क सौदासि इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । राजशुद्धः २ सम्पाकः ३ चतुरङ्गुलः ४
आरेवतः ५ व्याधिघातः ६ कृतमालः ७ सुव-
गंकः ८ । इत्यमरः ॥ मश्याणः ९ रोचनः १० दीर्घ-
फलः ११ नृपद्रुमः १२ हिमपुष्पः १३ राजतकः १४
कण्डुपुः १५ ज्वरान्तकः १६ अरुणः १७ सर्वा-
पुष्पः १८ सर्वाङ्गुः १९ कुलसुदनः २० कर्वा-
भरुणकः २१ महाराजद्रुमः २२ कर्णिकारः २३
सर्वाङ्कः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रयङ्गुः २५ ।
इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वं ।
श्रीतलत्वं । शूलज्वरकण्डुकुष्ठमेहकफविष्टम्भना-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । ज्वर-
हृद्रोगवातरक्तोदावसंयोगे अतिशयपथ्यात् । नृदु-
ल्वञ्च । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । शुक्रकारित्वं ।
वातपित्तहार्त्विञ्च । इति राजवल्लभः ॥ आम्ल-
तास इति हिन्दीभाषा ।
“आरखधो राजशुद्धः सम्पाकश्चतुरङ्गुणः ।
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवगंकः ॥
कर्णिकारो दीर्घफलः सर्वाङ्कः सर्वाभूषणः ॥
आरखधो गुरुः स्वादुः श्रीतलः संसर्गोत्तमः ॥
ज्वर हृद्रोगपित्तान्धवातोदावसंशूलगुत् ।
तत्फलं संसर्गं रथं कुलपित्तकषापहं ॥
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(अवहारो यथा,—
“बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योऽप्योऽह्नन्पायित्वादिशेषाच्चतुरङ्गुणः” ॥ * ॥
ग्रहणप्रणाली यथा * ॥
“फलकाले फलान्तस्य ग्राह्यं परिमतश्च यत् ।
तथा गूणवता भारं सिकतासु निधापयेत् ॥
ममरात्रात् सत्सङ्गत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुधौ भाण्डे निधापयेत्” ॥ * ॥
संयोगविशेषे गणा यथा * ॥
“दाक्षा मयुतो देवो दाक्षोदावसंपीडिते ।
चतुर्वर्षमुखं बाले यावद्दादशवार्षिके * ॥
चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रदत्तं वायवाङ्गुलिं ।
सुरामर्देन संयुक्तमथवा कोणसीधना ॥
दधिमण्डेन वा युक्त्वा रसेनाम्लकस्य वा ।
क्षत्वा श्रीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा” ॥
इति चरकः ॥)
आरट्टः, पुं, (आज् + रट् + टच् ।) देशविशेषः ।
त्रिकाण्डशेषे क्षत्रियवर्गे आरट्टजशब्ददर्शनात् ॥
तत्र आरट्टोऽपि पाठः । (यथा भारते,—
“पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र पीलवनान्मुत ।
शतद्रुश्च विपाशा च दक्षीयैगवती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा वज्रिगिरेः ।
आरट्टा नाम ते देशा गच्छन्ती न तान् व्रजेत्” ॥
“पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पञ्चतात्” ॥
आरट्टा नाम वाहीका न तेऽर्थ्यां ह्यं वसेत्” ॥)
आरट्टजः, पुं, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन +
ङः ।) आरट्टदेशोद्भवोऽटकः । इति जटाधर

आर

त्रिकाखण्डशूरिप्रयोगौ च । (आरट्टदेष्टोत्प्रे, पि । यथा महाभारते,—

“वीधोः पानं गुरुतत्पावमर्हो
भूयहत्या परवित्तापहारः ।
येषां धर्मस्तान् प्रति गार्ह्यधर्मं-
आरट्टजान् पञ्चनदान् धिगलु” ॥)

आरथिः, पुं, (आड् + ऋ + अथिच् ।) आवर्तः ।
तत्पर्यायः । कुण्डहृदकः २ । इति हारावली ॥
पाकमारा जल इत्यादि भाषा ॥

आरथ्यपशुः, पुं, (आरथ्ये भवः । आरथ्य + अच् + स
चासौ पशुश्चेति कर्मधारयः ।) आरथ्यजातपशुः ।
स च समथा यथा । महिषः १ वानरः २ ऋत्तः
३ सरीसृपः ४ बहः ५ पृषतः ६ मृगः ७ । इति
तिथ्यादितत्त्वे पैठीगसिः ॥

आरथ्यमुद्रा, स्त्री, (आरथ्यमुद्रस्येवाकारः पर्णे यस्याः ।
ततः स्तार्थे अच् ।) मुद्रपर्णी । मुगानो इति
भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आरथ्यराशिः, पुं, (आरथ्ये भवः आरथ्यः अत्र सिंह
एव स एव राशिः ।) सिंहराशिः । मकरप्रथ-
मार्द्धः । मीनमेघहृदराशयः । इति दीपिका ॥

आरतिः, स्त्री, (आड् + रम् + क्तिन् ।) विरतिः । नि-
वृत्तिः । इत्यमरः ॥ (उपक्रमः, नीराजनम्) ।

आरनाजं, स्त्री, (आर्त्तति आड् + ऋ + अच् आरः ।
नज गन्धे लज्जतीति याः नाजः । आरः नालो
गन्धो यस्य ।) काञ्जिकं । इति हेमचन्द्रः ॥

“आरनाजन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुर्धोक्तैः ।
पक्षीणां सन्धितेस्तु सौवीरसदृशं गुणैः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“जाज्ञा हरिद्रा मञ्जिष्ठा कल्केस्त्रिं विपाचयेत् ।
बहुगुणोन्नतलेन दाह्यतीतज्वरापहं” ॥ * ॥
जाज्ञादित्तैः ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः) ॥

आरनाजकं, स्त्री, (आरनाजन्तु एव स्तार्थं कः) ।
काञ्जिकं । इत्यमरः ॥ काञ्जि इति भाषा ।

आरम्भं, चि, (आड् + रम् + क्तः) कृतारम्भं । आरम्भे
स्त्री । यथा,—

“आरम्भं मज्जमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितं ।
आगते मज्जमासेऽपि तत् समाप्यं न संग्रहः” ॥
इति मज्जमासतत्त्वं * ॥ आरम्भकर्मण्यशौचा-
भावो यथा,—

“प्रतयश्च विवाहेषु आडे जामेऽर्धे न जपे ।
आरम्भे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

आरम्भः, पुं, (आड् + रभि + घञ् ।) प्रथमकृतिः ।
तत्पर्यायः । प्रक्रमः १ उपक्रमः २ अभ्यादानं ३
उद्घातः ४ आरम्भः ५ । इत्यमरः ॥ अभ्यादानादि-
नयमारम्भमात्रे । प्रक्रमादिपञ्च आरम्भमात्रे
इत्येके । केचित्तु प्रक्रमादिद्वयं प्रथमारम्भे ॥
अभ्यादानादित्रयं आरम्भमात्रे । इति बज्जिभरुक्त-
मपि न साधु यतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व-
द्वयं आरम्भे शेषत्रयं आरम्भे इत्याहुः । इति
भरतः । त्वरा । उद्यमः । बधः । दर्पः । इति मेदिनी ॥
प्रस्तावना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आद्यकृतिः ।

आरा

यथा,—

“मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमकृते ।
भवेत्तेऽप्ये चाम्भमासाश्चैवाद्या दादश स्मृताः” ॥
आरम्भप्रथमकृते आद्यकृत्याद्यसमये । इति मज्ज-
सामतत्त्वम् ॥ पाणिभाषिकारम्भो यथा,—

“आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्गन्धो व्रतजापयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कृत्या” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा मेघदूते । ३७ ।—
“नृत्यारम्भे हर पशुपतेर्गार्जनागाजिनेच्छाम्” ।
साहित्यदर्पणे । प्रथमपरिच्छेदे ।
“यत्प्रारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्ति-
कामः” । गणवृत्ते । २।१५ ।

“आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः” ॥
आरवः, पुं, (आड् + र + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥
(यथा रामायणे । “वानराश्चक्रारव” ।)

आरवी, स्त्री, आरवनामकस्त्रेच्छेदश्रेण्यभाषा । यथा,
“ज्येष्ठाश्लेषा मघा पूर्व्यां रेवती भरणीहृदये” ।
विशाखाश्लेषा मघा षष्ठ्यां शतमे पापवासरे ॥
ज्येष्ठे स्थिरे सचक्ष्रे च पागसीमारवीं पठेत्” ॥
इति गणपतिमुद्रार्त्तः ॥

आरा, स्त्री, (आड् + ऋ + अच् + टाप् ।) चर्म-
भेदकास्त्रं । तत्पर्यायः । चर्मप्रभेदिका २ । इत्य-
मरः ॥

“उद्यन्वारामग्रकायोत्थितस्य” । इति माघः ।
आरायं, स्त्री, (आरायाः अयं घञीतत्) अर्द्धचन्द्रा-
द्यस्त्रमुखं ।

“अर्द्धचन्द्रखरप्रादिधारायं मुखमुच्यते” ॥
“आरायन्तु मुखन्तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः” ॥ इति
हलाशुभः ॥

आरात्, अ, (आ गतिः । रा दाने बाहुलकादादि-
प्रत्ययः) । दुर्गं निकटः । इत्यमरः ॥
(यथा, उत्तरचरिते ।

“मेघमालेव यश्चायमारगदपि विभाव्यते” । इति
“तमर्थागमदभिवर्त्तमानम्” । इति रघौ २।१० ।
आरातिः, पुं, (आड् + रा + क्तिन् ।) आरातिः ।
शत्रुः । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

आरात्रिकं, स्त्री, (आड् + रात्रि + कन्) । नीराजन-
निमित्तदीपः । नीराजना । नीराजनपात्रश्च ।
आरति इति भाषा । तथाच हार्गभक्तिविज्ञाने ।

“ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुण्याञ्जलित्रयं ।
महानीराजनं कुर्यात् महावाद्यजयस्त्रनेः ॥
प्रज्वालयेत्तदर्पश्च कर्पूरेण हृतेन वा ।
आरात्रिकं शुभे पात्रे विधमानेकवर्त्तिकं” ॥
अन्यथा ।

“आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-
र्दो नाभिदेशे मुखमग्निलैकं ।
सर्वेषु चाङ्गेष्वपि सप्तवारा-
नागात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ॥

आराधनं, स्त्री, (आड् + राध् + ल्यट्) । साधनं ।
प्राप्तिः । तीर्षणं । इत्यमरः ॥ पचनं । इति मे-
दिनी ॥ (यथा नैराग्यगतके त्रिशादृशके ५ ।

“मन्ताराधनतत्पर्येण मनसा गीताः प्रशान्ते निशाः” ।

आरू

उत्तरचरिते । प्रथमज्ञे ।

“जेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा ज्ञानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां मुञ्चती गतिं मे यथा” ॥
कुमारसम्भवे १ । ५६ ।

“आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम्” ॥)

आराधना, स्त्री, (आड् + राध् + णिच् + युच् +
स्त्रीत्वात् टाप्) । साधना । तत्पर्यायः । सेवा २
भक्तिः ३ परिचर्या ४ प्रसादना ५ शुभ्रभा ६
उपातिः ७ वरिवस्थाः ८ परिच्छिः ९ उपचारः
१० । इति हेमचन्द्रः ॥

आरामः, पुं, (आरन्व्यतेऽत्र, आड् + रम् + आधारे
घञ्) । उपवनं । इत्यमरः । वागान् इति भाषा ।
(यथा, मनुः,— ८ । २६२ । ८ । २६४ ।

“क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च” ।
“गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषथा हरन्” ॥)

आरामशीतला, स्त्री, (आरामत्वात् शीतला चिग्धा) ।
सुगन्धिपत्रिविशेषः । वन्ध्यादिवर्गे लिखिता ।
तत्पर्यायः । आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४
रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाद्या ७ रामशीतला

८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वं । शीतत्वं । पित्त-
हारित्वं । दाहशोथप्रशमनत्वं । विस्कोटप्रणारोप-
यात्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यके ।

“आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी” ॥
आरालिकः, चि, (आरालकुटिकं चरति इति ठक्) ।
सूपकारः । पाचकः । इत्यमरः ॥

आरावः, पुं, (आड् + र + घञ्) शब्दः । इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते ।

“आरावं मातवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्बधे” ।
“आरावः सुमहान्शासीत्” ।)

आरुः, पुं, (ऋ + उण्) । वृत्तभेदः । कर्कटः । शुकरः ।
इति मेदिनी ॥

आरूः, पुं, (ऋच्छति अर्थे वा । ऋ + ऊ + णिच्) ।
पिङ्गलवर्णाः । तद्गुक्ते चि । इत्युणादिकोषः ॥

आरूकं, स्त्री, (आरू + कन्) । हिमालये प्रसिद्धौ-
घधीविशेषः । आडु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वीरसेनं २ वीरं ३ वीराशकं ४ । तत्पुष्पादि-
भेदतः चतुर्जातिः । तेषां गुणाः । मधुरत्वं । हि-
मत्वं । अर्शःप्रमेहगुल्माद्यदोषनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके ॥

“अस्त्रं परुषकं द्राक्षा वदर्याण्यारूकाणि च” ॥)
आरूफः, चि, (आड् + रृच् + कर्त्तरि क्तः) । कृता-
रोहणः । वृक्षादिर उपर चडा अस्ति इति
भाषा । यथा,—

“राम रामेति रामेति जूजन्तं मधुराक्षरं ।
आरूफकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिर्कोकिलं” ॥
इति रामायणपाठस्य पूर्वपाठ्यश्लोकः ॥

(यथा स्मृतिः ।
“आरूफो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रथ्वते पुनः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येष मुञ्च्येत् स आत्महा” ॥
गीता ।

“योगारूफस्य तस्यैव श्रमः कारुण्यमुच्यते” ॥)

आरो

आरेवतं, स्त्री, (आरेवयति निस्तारयति मत्तं सार-
कत्वात् । रेव इवगतौ । शिच् + विच् । अतति ।
अत + अच् । तत आरेव् आसौ अतश्चेति ।)
पारावतदृष्टफलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
("मूलकं शुष्कमापच्य वर्षाभूः पञ्चमूलकं ।
आरेवतफलस्य पक्त्वा तेन दृतं पचेत्" ॥
इति सुश्रुतः वैद्यककफपाणिसंग्रहश्च ॥)
आरेवतः, पुं, (आरेवयति रेचयति मत्तं सारकत्वात्
आर् + रेव् + शिच् + विच् + अतच्) आरग्वध-
दृष्टः । इत्यमरः ॥
आरोग्यं, स्त्री, (आरोग्यस्य भावः । व्यञ्) आध्यभावः ।
तत्पर्यायः । अनामयं २ । इत्यमरः ॥ पाटवं ३
जाघवं ४ वाचं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("आ-
रोग्यं तत् सुखावहं" इति शाङ्गधरः ॥
"धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्" ।
"सुखसंज्ञकमारोग्यम्,"
"वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेष्टप्रवेष्टे तु विद्यादारोग्यलक्षणम्" ॥
इति चरकः ॥
"सुखमात्रं समासेन सहसृत्स्यैतदीरितं ।
आरोग्यमायुर्वर्था वा नासद्भिः प्राप्यते ऋभिः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आरोग्यशाखा, स्त्री, (आरोग्यार्था शाखा । मध्यपद-
लोपिकर्मधारयः ।) आरोग्यदानशब्दः । चिकित्-
शाकथः । यथा,—
"धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः ॥
आरोग्यशाखां कुर्वीत महौषधपरिच्छदां ।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां वज्ररससंयुतां ॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपरिक्रमः ।
ओषधीमलतत्त्वज्ञः समुद्ररसाकलवित् ॥
बलवीर्यविपाकज्ञः शालिमांभौषधीगणैः ।
त्यागिवद्देहिनां तद्ददनुकूलः प्रियंवदः" ॥
इति वैद्यकं ॥
आरोपः, पुं, (आर् + र् + शिच् + घञ्) मिथ्या-
ज्ञानं । यथा । "असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत्
बलन्यवस्वारोपः अथारोपः" । इति वेदान्त-
सारः ॥ मिथ्याविस्कारणं । यथा । "असूया तु
दोषारोपो गुरुष्वपि" । इत्यमरः ॥
(यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा" ।
"रूपितं रोपितारोपो विषये निरपप्रवे" ॥
"यच्च कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्")
आरोपणं, स्त्री, (आर् + र् + शिच् + ल्युट्) ।
न्यासः । संस्थापनं ॥ (शस्त्रादीनां रोपणं । शरा-
समादौ व्यादीनां संयोजनं, उन्नमनं, समुत्थापनं,
यथा साहित्यदर्पणे । १०म परिच्छेदे ।
"यच्च कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ।
रामायणे । आदिकाण्डे ।
"यस्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने") ।
आरोपितं, चि, (आर् + र् + शिच् + क्तः) कृता-
रोपणं । निहितं । व्यक्तं । इति हज्जायुधः ॥

आरः

कल्पितं ॥ (यथा कुमारसम्भवे ३ । ३५ ।
"तं देशमारोपितपुष्पचापे" । काव्यप्रकाशे ।
"समस्तवस्तुविषयं त्रौता आरोपिता यदा") ।
आरोहः, पुं, (आर् + र् + घञ्) । दैर्घ्यं । वरश्चि-
याः श्रोत्रिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे "आरोहै-
र्निविडहृत्प्रितम्बिः") । अररोहः । आरो-
हणं । गजारोहः । समुत्थयः । इति मेदिनी ॥
("आरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठानमिव श्रियः" ।
इति रामायणे ।) परिमाणविशेषः । निवृत्त्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आरोहति यः । आर् + र् +
+ अच् । निषादी । यथा, हरिवंशे,—
"अश्वस्य पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश") ।
आरोहकः, त्रि, (आर् + र् + ग्वञ्) आरोहण-
कर्ता ॥
आरोहणं, स्त्री, (आरुह्यतेऽनेन । आर् + र् +
ल्युट्) । सोपानं । सिद्धि इति भाषा । (आर् +
ल्युट्) समारोहः । नोचादुद्गमनमिति यावत् ।
(यथा कुमारसम्भवे १ । ३६ ।
"आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्") ।
प्ररोहणं । अणुरादिजननमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥
आर्किः, पुं, (अर्कस्यापत्यं । अर्क + इञ्) अर्कपत्नः ।
ग्रहेश्वरः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (वैवस्वतमनुः,
सृष्टीवः, कर्णश्च ।)
आर्गलः, पुं स्त्री, (अर्गल एव स्वार्थे ञञ्) । अर्गलः ।
इति हिरूपकेशः ॥ खिल इति भाषा ।
आर्वाधः, पुं, आरग्वधदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः") ।
आर्घा, स्त्री, (आर् + अर्घ + अच्) पीता दीर्घतुगडा
घटपदसन्निभा मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
आर्घ्यं, स्त्री, (आर्घ्या मत्तिकाया विहितम् । आर्घा
+ यत् ।) । आर्घ्याममत्तिकात्यन्नमधु । तस्य
गुणाः । अतिशयचतुर्हृत्कारित्व । कफपित्तस-
दोषनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—
"मधूकृत्तानिन्यासं जरत्कार्वाञ्जमोद्भवाः ।
स्वल्पार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥
तीक्ष्णतुगडास्तु याः पीता मत्तिकाः घटपदोपमाः ।
आर्घ्यास्तस्तुक्तं यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगः" ॥
यथा सुश्रुते,—
"आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं ।
कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातहृत्" ॥
इदं हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम् ।
"पौष्टिकं आमरं क्षौद्रं मात्तिकं कृत्रमेव च ।
आर्घ्यमौद्दालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः" ॥)
आर्त्तः, चि, (आर् + ऋ + क्तः) पीडितः । असुख्यः ।
यथा,—
"आर्त्तानां मार्गमाथानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषु तदोषभागिनः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ (दुःखितः, कालगः, शोका-
भिभूतः, उद्वेजितः, विरक्तः, अपकृतः, उत्पी-
डितः । यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

आर्त्तः

"आर्त्तत्राहाय वः शङ्कं न प्रहृत्सुमनागति" ।
"देवोऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य वचौषधम्" ।
इति रघौ । १ । २८ । (तथा च चरके ।
"नाश्रिणावर्त्तं भेषजेनोपपादयेत्" । इति ॥
आर्त्तगणः, पुं, (आर्त्तं इव गलति पचाद्यच्) । जीव-
न्भिद्यते । तत्पर्यायः । बाह्यः २ बाह्या ३ दासी ४
अर्त्तगणः ५ । इत्यमरस्तुट्टीका च ॥
("दासे आर्त्तगणश्च सः" । इति भावप्रकाशः ॥)
आर्त्तवं, स्त्री, (अणुरस्य प्राप्ताः, अच् यथा अणुरेव ।
प्रक्षादिभ्यश्चेत्यण्) स्त्रीरजः । इत्यमरः ॥ पुष्यं ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः, ३ । ४८ ।
"तस्मात् पुष्पास पुष्पाधीं संविशेदात्तं वै श्लिष्यं" ।
"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि श्लिष्यमार्त्तवर्षणे" ॥
अर्त्तवर्षणस्य स्वरूपमाह ।
स्त्रीणां रस एव मासेनात्तवं भवतीत्युक्त्वा पुन-
राह सुश्रुत एव ।
"मासेनोपचितं कासे धमनीभ्यस्तदात्तवं ।
ईषद्विषगंक्षणाच्च वायुर्योगिमुखं नयेत्" ॥
गर्भदाहणयोग्यमार्त्तवस्य लक्षणमाह ।
"शशाङ्कप्रतिमं यच्च यदा काष्ठारसोपमं ।
तदात्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत्" ॥
आर्त्तवस्य वर्णद्वयविभक्षणं । बातादिप्रकृतिभेदेन
वर्णभेदात् । यदासो न विरञ्जयेत् । यदासो कपं
प्रक्षाणितं तदासस्यजति न तु विहृतगर्भं कुर्व्यात्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
"मासाश्लिष्यच्छदात्तं पश्चरात्रानुबन्धि च ।
नेवातिबल्लजात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥
गुण्णापणसर्ववर्णं च घृण्णाणक्तकसन्निभं ।
इन्द्रगोपकसङ्गाग्रमार्त्तवं सुद्धमेव तत्" ॥
इति चरकः,—
"शशाङ्कप्रतिमं यत्तु यदा काष्ठारसोपमं ।
तदात्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत् ॥
विधिमुत्सवस्यन्तं कुर्यादात्तवमुद्धये ॥
स्त्रीणां के श्वादिपुष्पाणां चतसृष्टमार्त्तवादिभु ।
कुर्यात् कृष्णान् पिच्छंश्चापि पथ्यान्वाचमनानि च ।
यश्रिभृते पिबेत् पाठां भूषणं लक्ष्मिकाणि च ।
दुर्गन्धे पूयसङ्गाणे मज्जतुस्ये तथात्तवे ॥
पिबेद्भृत्तमियः क्षायश्चन्निष्कापमेव च" ॥
"आर्त्तवं शोणितनवापेयमध्रीषोमीयस्वाङ्गभस्य
पाश्चभौतिकश्चापर जीवस्तमाज्जराचार्याः" ॥
"एवं मासेन रसः सुकोभवति स्त्रीणाश्चात्तव-
मिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥
आर्त्तवी, चि, (अणुः प्राप्तोऽस्य । अण्) । अणुद्वयः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ यथा रामायणे,
"आर्त्तवान्युपशुभ्राना पुष्पाणि च पशानि च" ।
रघौ ८ । ३६ ।
"अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरधाम्") ।
आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी । घोटकी । इति राज
निर्घण्टः ॥
आर्त्तः, स्त्री, (आर् + ऋ + क्तः) पीडा । धनु-
ज्कोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगः । इति

आर्द्र

राजनिर्घण्टः । (यथा-मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।
 “आपद्गतिप्रशमनप्रणाः सम्यदो ह्युत्तमानाम्” ।
 सुश्रुते,—
 “शाहातिसारपित्ताहृष्टमूर्च्छामयविषाणिकम्” ।
 आर्द्रं, त्रि, (अर्द् + रक् दीर्घश्च ।) सजलवस्तु । भिजा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सार्द्रं २ क्षिप्तं ३ क्षि-
 मितं ४ तिमितं ५ समुद्रं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ॥
 (तच्च द्विविधं यदुक्तं,—
 “आर्द्रं त्रयं विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 कटुगंधं गुणरसकं विधा नीरसमुच्यते ॥
 वास्तूकं सार्वभ्यं प्राकं निर्गुणोत्तरगर्भकम् ।
 धुल्लूराद्यमिदं सत्समाद्रं सरसमुच्यते ॥
 वटान्मत्स्यकरीराद्यमाद्रं त्रयं तु नीरसं ।
 संदुग्धं तु विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।
 घ्रातना बन्धसीऊर्यसौगिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
 दुग्धिकाक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः” ॥
 यथा रघुवंशे, “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूता” ।
 मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।
 “तन्मीमाद्रां नयनसन्निः सारयित्वा कथञ्चित्” ॥
 आर्द्रकं, स्त्री, (अर्द्दयति कर्षं आर्द्रं । ततः कन् । यदा
 आर्द्रयति जिह्वायां । कन् ।) कटुमूलविशेषः । आदा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गवेरं २ इत्यमरः ॥
 कटुमद्रं ३ कटूत्कटं ४ । इति केचित् ॥ गुल्ममूलं
 मूलजं ६ कन्दं ७ वरं ८ महीज ९ संकतेष्टं १०
 अनूपजं ११ अपाकशाकं १२ चान्द्राख्यं १३ राज-
 ष्वजं १४ सुशाककं १५ शार्ङ्गं १६ आर्द्रशाकं १७
 सच्छाकं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
 कषयवातविबन्धानाहृष्टमूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।
 यक्षिमुक्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।
 उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । लघुत्वं ।
 अप्रिदीपनत्वं । श्लोथकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ज्वगार्द्रकगुणाः । भोजनारो-
 पणत्वं । जिह्वाकण्ठविशोधनत्वं । अपिसन्दी-
 पनत्वं । हृद्यत्वं,—
 “वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणां ।
 एक एव निहन्तास्ति ज्वगार्द्रककेशरी” ॥
 इति त्र्यगुणः,—
 “आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुमद्रं तथाद्रिका ।
 आर्द्रिका भेदिनी गुर्ष्णी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।
 कटुका मधुरा पाके रूक्षवातकफापहा ।
 ये गुणाः कथिताः शुरुण्णास्तेऽपि सन्ध्यार्द्रकेऽखिलाः ।
 भोजनारो सदा पथ्यं ज्वगार्द्रकमक्षयं ।
 अपिसन्दीपनं त्वयं जिह्वाकण्ठविशोधनं ।
 कुष्ठे पाबुधामये कुष्ठे रक्तपित्ते त्रयो ज्वरे ।
 दाक्षे निदाघशरदौर्मेव पूजितमार्द्रकं” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तद्दार्द्रकमेतच्च, इति बाभटः ॥
 “रोचनं दीपनं हृद्यमार्द्रकं विश्वमेघजं ।
 वातक्षेपविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते” ॥
 इति चरकः ॥
 “कषाणिलहरं सख्यं विबन्धानाहृष्टमूलनुत् ।
 कटूष्णं रोचनं हृद्यं हृद्यसैवार्द्रकं स्मृतम्” ॥

आर्यः

इति स्मृतः ॥)
 आर्द्रपटी, [न] पुं, (आर्द्रपट + इति) आर्द्ररक्तवस्त्रा-
 वृतकतृकघृत्नाश्रपलकाभिचारकक्षीविशेषः ।
 यथा । “आर्द्रपटी । प्रणवे हृदयं भगवति चा-
 मुखे रक्तवाससे अप्रतिहतरूपपराक्रमे अमुक-
 बधाय विचेतसे वरिष्ठवस्त्रभा । आर्द्ररक्तपटेनाहतः
 समुद्रगामिनीनदीतटे ऊपरभूमौ वा दक्षिणा-
 मुख ऊर्द्धबाहुर्जपत् यावत् पटः मुख्यति तावत्
 प्रणाः मुख्यन्ति श्रवोः” । इति तन्त्रसारः ॥
 आर्द्रपटविशेषे, त्रि ॥
 आर्द्रभाषा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 माषाण्यो इति भाषा ।
 आर्द्रशाकं, स्त्री, (आर्द्रं शाकमस्य ।) आर्द्रकं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्रं + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-
 नक्षत्रान्तर्गतषष्ठनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्माक्षय-
 ज्वलैकतारकामयं । अस्या अधिष्ठात्री देवता
 शिवः । इति कालिदासः ॥ मणिगुल्लैकतारात्मकं ।
 इति केचित् ॥ तत्र जातफलं ।
 “क्षुधाधिको रक्तशरीरकान्तिः
 कल्पिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।
 प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रा
 नचार्द्रपेताः शरणागतेऽपि” ।
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 आर्द्रालुब्धकः, पुं, (आर्द्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धमल्लजे
 लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायधः ॥
 आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रकं + टाप् ।) आर्द्रकं । इति
 भावप्रकाशः ॥
 (“आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूजला न च पित्तहृत्” ॥
 इति वाभटः ॥)
 आर्यः, त्रि, (अर्त् प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्थ्यते
 वा ॥ ऋ + णत् ।) सत्कृष्णोद्भवः । इत्यमरः ।
 पूष्यः । श्रेष्ठः । बृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, श्रा-
 न्तपित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।
 “योऽहमार्थेण परवान् भ्रात्रा ज्येष्ठेण भाविनि” ।
 न्यायपथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्य-
 कर्मानुष्ठाता । यदुक्तं,
 “कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।
 तिरुति प्राकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः” ॥
 धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।
 “आर्यरूपमिवानार्थं कर्म्मभिः क्षैत्रिभिर्भाषयेत्” ।
 उचितः । यथा, रामायणे,—
 “मार्गमाथ्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्” ॥
 नाथोक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-
 जनाङ्गने व्यवह्रियते । यथा, सातित्त्वदर्पणे, षष्ठ-
 परिच्छेदे ।
 “क्षेत्र्या नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्यैति चेतरेः” ।
 “वाथौ गटीसूत्रधारावार्थान्ना परस्पर” ॥
 आर्यः, पुं, (अर्त् सदाचरितुं योग्यः । ऋ + णत् ।)
 खामी । बृद्धः । इति जेमचन्द्रः ॥ सुहृत् । इत्यजयः ।
 (श्रेष्ठवर्णः । क्षेत्रेतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्या

“क्षेत्र्याश्चान्ये बह्विधाः पूर्वं वे निहता रजे ।
 आर्यैश्च पृथिवीपालाः” । इति । खनामस्तातः
 सार्वर्षमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 “बरीयांश्चावरीयांश्च संमतो धृतिमान् वसुः ।
 चरिष्यारार्यो धृष्युश्च राजः सुमतिरेव च ।
 सार्वर्षस्य मनोः पुत्राः भविष्या दश भारतः” ॥
 आर्यकं, स्त्री, पिच्छपात्रादिपिच्छार्थं । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 आर्यकः, पुं, (आर्यं + स्वार्थे कन् ।) पितामहः । मा-
 तामहः । इति शब्दमाणा ॥ (यथा रामायणे,—
 “अद्य ते कतिचिद्भ्रातृभ्यस्तस्यार्थकवेक्षणः” ।
 “आर्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मातुलस्तव” ॥
 महाभारते,—
 “आर्यकेण च वृष्टः स पृथाया आर्यकेण च ।
 तदा दौहित्रदौहित्रः परिव्यक्तः सुपीडितम्” ॥
 पूज्यव्यक्तिमात्रम् । खनामख्यातो नागश्रेष्ठः,
 यथा महाभारते,—
 “आर्यकश्चोद्यकश्चैव नागः कलशपोतकः” ॥)
 आर्यका, स्त्री, (आर्यकं + टाप् ।) उदीचामात इति
 पत्ने इत्वाभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
 आर्यपुत्रः, पुं, (आर्यस्य पुत्रः । बह्वीतत्युबबः) । भर्ता ।
 खामी । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—
 “आर्यपुत्र ! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा कृषा ।
 खानि पुण्यानि भुञ्जानाः खं खं भाग्यमुपासते” ॥
 गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।
 आर्यमिश्रः, त्रि, (आर्यः श्रेष्ठो मिश्रश्च ।) गौरवितः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूष्यः । यथा
 रामायणे, २ काण्डे ।
 “समक्षमार्थमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्” ।
 उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।
 “अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायाम्-
 मार्थमिश्रान् विज्ञापयामि” ॥)
 आर्या, स्त्री, (ऋ + णत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्वती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । क्रन्दोविशेषः । तस्या लक्षणम् ।
 “यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्राः स्थितास्तृतीयेऽपि ।
 अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्थाः” ॥
 इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।
 “लक्ष्मैतल्लगणा गोपेता भवति नेह विश्वमे जः ।
 षष्ठो जश्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्थायाः ॥
 षष्ठे द्वितीयजात्परकेस्ते मुखलाश्च सयतिपदनियमः ।
 चरनेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो जः” ॥
 सा नवधा ।
 “पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।
 गीतुपगीत्युद्गीतय आर्यागीतिश्च नवधाः” ॥
 इति क्रन्दोमञ्जरी । श्रेष्ठा स्त्री ॥
 आर्यावर्त्तः, पुं, (आर्यां चार्वर्त्तन्नेऽच । आर्यं +
 च्वा + हृत् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमाचल-
 योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुण्यभूमिः २ । इत्य-
 मरः ॥ यथा,—
 “आसमुद्रासु वै पूर्वादाससुद्रासु पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्थोरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः” ॥
 इति मानवे २ । २२ ॥ अपि च, अमरे ।—

आल

“आर्यावर्तः पृथग्भूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः” ।
 आर्थिका, स्त्री, (आर्थ + स्वार्थे कन् + अत् इत्वं) ।
 श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
 आर्षः, पुं, (ऋषे रिट् । ऋषि + अण्) । विवाह-
 विशेषः । यत्र वरात् गोहयं गृहीत्वा तैवेव सह
 कन्यादानं । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यज्ञस्यायत्निजे देव आर्ष आदाय गोयुगं ।
 अतुद्देश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्” ॥
 (यथा मनुः, ३ । २६ ।
 “यत्तं गोमिथुनं दे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते” ॥)
 ऋषिप्रणीते चि ॥ (यथा मनुः १२ । १०६ ।
 “आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविरोधिना ।
 यस्तर्कैवानुसन्धसे स धर्मं वेद नेतरः” ॥
 आर्षभिः, पुं, (ऋषभस्यापत्यम् । ऋषभ + इञ्) ।
 ऋषभपुत्रः । स तु भरतराजचक्रवर्ती । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आर्षभी, स्त्री, (ऋषभस्य वृषस्य प्रिया । ऋषभ +
 अण् + डीप्) । कपिकच्छुद्धः । इति राजनि-
 र्घण्टः ।
 (मध्यममार्गे गच्छविशेषाणां संज्ञाविशेषः) यथा,
 “तथा हे चापि फलगुण्यौ मघा चैवार्षभी मता” ।
 कपिकच्छुद्धेऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आर्षभ्यः, पुं, (ऋषभस्य प्रकृतिः । ऋषभ + अण्) ।
 बख्योपयुक्तवृषः । तत्पर्यायः । षड्गतायोग्यः २ ।
 इत्यमरः ॥ बाँडेर उपयुक्तं यदु इति भाषा ॥
 आर्हतः, पुं, (आर्हन् जिन् एव । आर्हत् + अण्) ।
 जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलं, स्त्री, (आलयति भूषयतीति । आ + अल् +
 अच्) । हरितालं । इत्यमरः ॥ अलस्ये चि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 (“हरितालं तालमालमालं श्लेषभूषणम् ।
 पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पीतमित्यपि” ॥)
 आलगर्हः, पुं, (अलगर्ह एव । स्वार्थे अण्) । अलगर्हः ।
 जलसर्पः ।
 आलम्बः, पुं, (आड् + लम्बि + घञ्) । अवलम्बः ।
 आश्रयः ॥ (शरणं) । गतिः । “इह हि पततां
 नाख्यानम्बो न चापि निवर्त्तन्म” । इति श्रान्ति-
 शतके ३ । २) । अधोलम्बनम् । यथा, रामायणे,—
 “शोभते किञ्चिदालम्बैः शालयः कनकप्रभाः” ॥)
 आलम्बनं, स्त्री, (आड् + लम्ब + ल्युट्) । अवलम्बनं ।
 विभावविशेषः । यथा,—
 “आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।
 आलम्बनं नायकादिस्तमालम्बं रसोद्गमात्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे श्य परिच्छेदः ।
 आलम्बः, पुं, (आड् + लम्बि + घञ्) । मारुगं ।
 बधः । इत्यमरः ॥ (यथा स्मृतिः, “अन्त्यालम्बं
 गजानम्” । मेघदूते पूर्वमेघे । ४६ ।
 “आलम्बेयाः सरभितनयालम्बजं मानयिष्यन्” ।
 छेदनम् । कर्त्तव्यम् । मनुः ११ । १४४ ।
 “छन्दजानामोबधीनां जातानां च स्वयं वने ।

आला

वृथालम्बेऽनुगच्छेत् गां दिनमेकं पयोव्रतः” ॥
 स्पर्शः । आलिक्रमम् । यथा मनुः २ । १७६ ।
 “द्युतश्च जनवादश्च परिव्राटं तथाऽवृत्तं ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च” ॥)
 आलम्बग, स्त्री, (आड् + लम्बि + ल्युट्) । बधाद्यां ।
 हननीया । इति वोपदेवः ॥
 आलयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन् । आ + ली + आधारे
 अच्) । गृहं । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारः १ । १ ।)
 “हिमालयो नाम नगाधिराजः” नैबधे. “तत्रा-
 मगलयमरालमरालकेषी” । रामायणे ३ काण्डे ।
 “न हि दुष्टात्मनामार्या निवसन्त्यालये चिरं” ।
 लयपर्यन्ते, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिवत
 भागवतं रसमालयम्” ॥)
 आलवालं, स्त्री, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति
 आ + लव + ला + क्) । तरुमुक्तसेचनार्थस्वल्प-
 जलाधारः । चारमदा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आवालं २ आवापः ३ । इत्यमरः ॥ (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विन्धासाय विहङ्गानामालवालाम्पायिनाम्” ।
 माघे । “विपुलाजवालभटवारिदयः” ॥)
 आलसः, त्रि, (अलस + स्वार्थे अण्) । अलसः ।
 आलस्ययुक्तः । इति हिरूपकतोषः ॥
 आलस्यं, स्त्री, (अलस + अण्) । अलसस्य भावः ।
 अलसता । तत्पर्यायः । तन्द्रा २ कौसीयं ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ मन्दा ४ मान्यं ५ कार्यप्रदेवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं । “आलस्यं अमग-
 भाद्यैर्जायं चम्भासितादिज्ञत्” इत्युक्तलक्षणा
 व्यभिचारिभावभेदः । सुश्रुते ।
 “सुखस्पर्शप्रसङ्गत्वं दुःखद्वेषणकोलता ।
 शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते” ॥)
 आलस्यः, त्रि, (अलस एव । अलस + स्वार्थे अण्) ।
 अलसयुक्तः । तत्पर्यायः । मन्दः २ सुन्दपरिमृजः ३
 प्रीतकः ४ अलसः ५ अनुष्णः ६ । इत्यमरः ॥
 आलातं, स्त्री, (आलातमेव । आलात + स्वार्थे अण्) ।
 आलातं । अङ्गारः ॥
 आलानं, स्त्री, (आलीयतेऽत्र । आड् + ली + ल्युट् ।
 विभाषा लीयतेरित्यात्त्वम्) । गजबन्धनस्तम्भः ।
 इत्यमरः ॥ गजबन्धनरज्जुः । इति नीलकण्ठः ॥
 (रघुवंशे १ । ७१ ।
 “अस्तुतुदमिवाप्तानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
 कादम्बरी । “इभमदमनिममालानस्तम्भयुगलमुप-
 हसन्तमिवोरुदहदयेन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ४ । ८१ ।
 “गजालानपरिक्लिष्टैर्दोटीः साङ्गमानताः” ।
 “तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुतद्रुमैः” ॥)
 बन्धनं । इति रायमुकुटः ॥ रज्जुः । इति मेदिनी ।
 आलापः, पुं, (आड् + लप् + घञ्) । कथोपकथनं ।
 सम्भाषणं । तत्पर्यायः । आभाषणं २ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “काश्चात्पाद्ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” ॥)
 आलाप्यः, त्रि, (आड् + लप् + कर्मणि अण्) ।
 आलापयोग्यः । आलापनीयः ॥

आलि

आलावर्त्तः, स्त्री, (आलमन्वर्थमावर्त्तते इति आल +
 आ + वृत् + अच्) । वक्षनिर्मितव्यजनं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कापडेर पाखा इति भाषा ।
 आलावः, स्त्री, आलावुः । इति शब्दरत्नावली । लाड
 इति भाषा । (आलावुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥
 आलावुः, स्त्री, आलावुः । इति शब्दरत्नावली ।
 आलास्यः, पुं, (आलं पर्याप्तं आस्यं मुखं यश्च कः) ।
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलिः, स्त्री, (आलयति भूषयति । आ + अल् भूषणे ।
 अच् इः) । वयस्या । (यथा कुमारसम्भवे । ५५२ ।
 (“निवार्यतामालि किमप्ययं वदुः,
 पुनर्विदुः स्मरितोत्तराधरः” ॥)
 (आलति निवारयति जलं । अल वारणे । सर्वधा-
 तुभ्य इन्) । सेतुः । (अच्यतेऽनया । अल् + इन्) ।
 पंक्तिः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 आलिः, पुं, (आलति दंष्ट्रने समर्थो भवति । आ +
 अल् + बाहुलकात् इण्) । दृक्चक्रः । अमरः ।
 इति चारवली अमरटीका च ॥
 आलिः, त्रि, (आड् + अल् + इण्) । विश्वदाशयः ।
 निर्मलान्तःकरायः । इति मेदिनी ॥ अन्वर्थः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलिक्रमं, स्त्री, (आड् + लिक् + ल्युट्) । प्रीतिपूर्वक-
 परस्परगच्छः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गुपालिः २ श्लिषा ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ परिभ्रमः ४ परीरभ्रमः ५ परिव्यङ्गः ६
 संश्लेषः ७ उपगूहनं ८ । इत्यमरः ॥ तत्सुमधा
 यथा । आमोदालिक्रमं १ मुदितालिक्रमं २ प्रेमा-
 लिक्रमं ३ आनन्दालिक्रमं ४ अर्थालिक्रमं ५ मदना-
 लिक्रमं ६ विनोदालिक्रमं ७ । इति कामशास्त्रम् ॥
 (“आलिक्रमान्यधिज्ञताः स्मृतामापुरेव” ।
 इति माघः । यथा मेघदूते उत्तममेघे ६ ।
 “यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिक्रमोऽङ्घ्रिसतानां” ॥)
 आलिक्री, [न्] पुं, (आ + लिक् + इणि) । आलिशः ।
 मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां खामी शब्द-
 रत्नावली च ॥
 आलिशः, पुं, (आ + लिक् + अण्) । यवाकृतिमृदङ्गः ।
 इत्यमरः । मादोल इति भाषा । यथा शब्दार्थे ॥
 “चतुरङ्गलक्ष्मीनेऽङ्गान्भुवे चैकाङ्गुलेन यः ।
 यवाकृतिः स आलिश आलिश स हि वाकृतिः” ॥
 आलिश्वरः, पुं, (आलिश्वर + अण्) । आलिश्वरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ जाला इति भाषा ।
 आलिन्दः, पुं, (आलिन्द + अण्) । आलिन्दः । वधि-
 दारप्रकोष्ठः । गृहान्तरशय्यार्थेवदिका । इति
 रायमुकुटः शब्दरत्नावली च ॥ गृहकारेशः । इत्य-
 मरमाला ॥
 आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव स्वार्थे कः) । आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आलिम्बनं, स्त्री, (आड् + लिम्ब + ल्युट्) । मङ्गला-
 लेपनं । आलिम्बना इति भाषा । तत्पर्यायः । आत-
 प्यं २ आदीपनं ३ मखोदकं ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

आलु

आली, स्त्री, (आलि + ली) सखी। पत्नीः।
 दक्षिणः। इत्यमरटीकायां भरतादयः॥ सेतुः।
 इति शब्दरत्नावली॥ (अण्यर्थे यथा कुमारः ६।४६।
 “तोयान्तभास्कराणीव रेने मुनिपरम्परा”)।
 आलीङ्ग, स्त्री, (आङ् + लिङ् + क्तः) धन्विनां दक्षिण-
 जङ्घाप्रसारवामपादसंकोचरूपावस्थानं। इत्यमरः।
 (यथा, रघौ ३।५२।
 “अतिसुखीनिविशेषप्रोभिना
 वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः”।
 (तल्लक्ष्यं यथा, चिन्तामणिद्वयम्।
 “गमिता पूज्यज्जा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत्।
 अथमो मध्यकायश्च स्यादाणीदस्य लक्ष्यम्”)।
 आलीङ्ग, चि, (आङ् + लिङ् + क्तः) अशितं। भुक्तं।
 इति मेदिनी॥ (क्षतः, रघुवंशे, २।३७।
 “सेनान्यमालीढमवासुरास्त्रैः”)।
 आलीङ्ग, स्त्री, (आलीङ्ग स्व स्वार्थे कः) तर्कानां
 अलीङ्ग क्रीडनं। इति हारावली॥ वाकुरैर खेला
 इति भाषा। आटीलकमिति क्वचित् पाठः॥
 आलीनकं, स्त्री, (आलीन + कन्) रङ्गं। इति हेम-
 चन्द्रः॥ रं इति भाषा।
 आलु, स्त्री, (आङ् + लु + डु) भेलकः। खनामस्थित-
 मूलविशेषः। इति मेदिनी॥ अस्य गुणाः। रक्त-
 पिताग्राहकं। गुरुत्वं। स्यादुत्वं। शीतलत्वं।
 क्षणदुग्धमुक्तकारित्वञ्च। इति द्रव्यगुणः॥
 आलु, स्त्री, (आलाति। आङ् + ला + डु) सन्प-
 वारिधायिका। घटोभारी इत्यादि भाषा। तत्प-
 र्यायः। कर्करी २ गणपिका ३। इत्यमरः॥
 आलु, पुं, पेचकः। इति शब्दरत्नावली॥ कासालुः।
 इति राजनिर्घण्टः॥
 आलुकं, स्त्री, (आलु + स्वार्थे कन्) मूलविशेषः।
 आलु इति भाषा। इति राजवल्लभः॥ एणवालुकं।
 इति राजनिर्घण्टः॥ तद्विवरणं यथा,—
 “आलुकमप्यालुकं तत् कथितं वीरसेनस्य।
 कासालुकप्रहालुकहस्यालुकानि कथ्यन्ते॥
 पिच्छालुकमध्वालुकरत्नालुकानि ख्यातानि”।
 कासालुकं काठिन्ययुक्तकटाव। प्रहालुकं श्वेतता-
 युक्तप्रहालु। हस्यालुकं दीर्घतायुक्तमहाप्ररीरं।
 पिच्छालुकं वनूजसुधनी। मध्वालुकं मधुरतायुक्त-
 रोमान्वितदीर्घसुधनी। रत्नालुकं रताकृ तरय्या
 इति च। एषां गुणाः।
 “आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु।
 अष्टमूत्रमणं रूक्षं दुर्लभं रक्तपित्तनुत्॥
 कपाणिककरं बल्यं हृद्यं सन्धिविवर्द्धनम्”।
 इति भावप्रकाशः॥
 (“आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि काण्ड्यां।
 क्षिप्रं निष्पीडितरसं खेहाङ्गं नातिदोषणम्”।
 इति वाभटः॥
 “विदारीकन्दशतावरीविसम्बलानप्रकृटककश्रेर-
 कपिच्छालुकमध्वालुकहस्यालुककासालुकप्रहा-
 लुकरत्नालुकेन्द्रीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि”।
 “रक्तपित्तहराण्डः शीतानि मधुराणि च।
 गुह्यि बद्धशुक्राणि सन्ध्यादिकाराणि च”।

इति सुश्रुतः॥)

आलुकः, पुं, (आलाति एष्टीं कामरोगं वा आङ् +
 ला + डु + संज्ञायं कन्) कासालुः। इति राज-
 निर्घण्टः॥ श्लेष्मागः। इति हेमचन्द्रः॥

आलुकी, स्त्री, दीर्घाकाररुद्धरत्नालुः। अथर् इति
 नाम। यथा, भावप्रकाशे॥

“रत्नालुभेदो या दोषां तन्वी च प्रथितालुकी।

आलुकी बल्लवत् खिग्धा गुर्वी हृत्कफनाशिनी।

विष्टम्भकारिणी तैले तनितातिवचिप्रदा”॥

आलोखं, स्त्री, (आङ् + लिङ् + णत्) चित्रं। इति
 हेमचन्द्रः॥ (यथा माघे, २।६७।

“इति संरम्भियो वाजीर्बलस्यालोख्यदेवताः”।

“निशीघदीपाः सहसा हतत्वितो

बभूवुरालोख्यसमर्पिता इव”। रघुवंशे ३।१५।)

आलोख्यशेषः, चि, (आलोखं चित्रमेव शेषो यस्य सः)।
 मृतः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रघुवंशे, १।१५।

“वाप्यायमाद्यो बलिमन्निकेत-

मालोख्यशेषस्य पितृव्यैवेष”।)

आलोकः, पुं, (आङ् + लुक् + घञ्) दर्शनं। देखा
 इति भाषा। द्योतः। आलो इति भाषा। शान्ति-
 श्रतके, ४।६।

“आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः

सह”। मेघदूते पूर्वभेदे ३८।

“रङ्गालोके नरपतिपद्ये सूचिभेद्यैस्तमोभिः”।

यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के।

“यदालोके सूक्तं व्रजति सहसा तद्विपुलतां”।

(यथा, रामायणे ४ काण्डे। ५०। २४।

“आलोकां ददृशुर्धारा नीराशा जीविते यदा”।

वन्दिभाषणं। स्तुतिरिति यावत्। इति मेदिनी॥

(रघुवंशे। २।६।

“उदीरयामासुरिविोन्मदाना-

मालोकशब्दं वयसां विरावैः”॥)

आलोकनं, स्त्री, (आङ् + लोक् + ल्युट्) दर्शनं।
 इत्यमरः॥ (रघुवंशे, ७।५। “तत्तदालोकेन-

तत्पराणां,” कुमारसम्भवे। २। ४५।

“भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते”।

माघे, ११। ३३।

“व्रजति हि सफलत्वं बल्लभाणोकेनेन”।)

आलोचनं, स्त्री, (आङ् + लुक् + ल्युट्) दर्शनं।
 विवेचनं। (यथा हेमचन्द्रः, “रहस्यालोचनं

मन्त्रः”। सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्द्वैतमकं

शुद्धवस्तुविषयकं प्राथमिकं ज्ञानं। यदुक्तं।

“अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम्॥

ततःपरं पुनर्वस्तु धर्मेर्जात्वादिभिर्यथा”।

“बुद्ध्यावसीयते सापि प्रवृत्तत्वेन सम्मता”।

“शब्दादिषु पञ्चानानालोचनमात्रमिष्यते व-

त्तिः”। सांख्यकारिका ॥)

आवनेयः, पुं, (अवन्या अपत्यं अवनो + ङक्) मङ्ग-
 लयह। इति ज्योतिःशास्त्रं॥ (यथा काशी-
 खण्डे। १७ अध्याये।

“उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूस्ततोऽयं यथाभवत्।

भाव

पुरा तपस्यतः शम्भोर्दक्षायथा विद्योगतः॥

भालस्थलात्पतैकः खेदविन्दुर्महीतले।

ततः कुमारः संजज्ञे लोहिताङ्गो महीतलात्॥

जेहसम्बद्धितः सोऽय धात्र्या धात्रीस्वरूपया।

मात्रेय इत्यतः ख्यातिं पराभयं गतस्ततः”॥)

आवपनं, स्त्री, (आप्यते ख्याप्यतेऽत्र। आङ् + वप् +
 आधारे ल्युट्)। द्रव्यस्वापनपात्रं। भाष्यं। इत्य-

मरः॥ सन्ध्याकूरिकर्म। सन्ध्यावीजतनुषपनं।

(यथा महाभारते, आदिपर्वणि।

“प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः।

प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः”।

“अग्निर्हिमञ्च भेषज्यं भूमिरावपनं महत्”।)

आवरणं, स्त्री, (आङ् + व + ल्युट्)। फलकं। इति
 हेमचन्द्रः॥ ढाल इति भाषा। आच्छादनं ढाला

इति भाषा। (यथा महाभारते, आदिपर्वणि।

“विचित्राणि च वासांसि प्रावारारवराणि च”।

“सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः

कल्पते लोकस्य कथं तमिच्छा”। इति रघुः।

५। १३। मनुः। ३। १६३।

“स्त्रीतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरण रतः”॥)

आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः)। माया-
 शक्तिः। यथा। “स्त्वयोऽपि मेघो बद्धयोजन-

विस्तीर्णमादित्यमखलं अवलोकयित्वाजनयनप-

थपिधायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परि-

च्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणं अव-

लोकयित्वाबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं

सामर्थ्यं”। इति वेदान्तः॥

आवर्त्तं, स्त्री, (आङ् + वृत् + घञ्)। मादिकधातुः।
 इति राजनिर्घण्टः॥ (आवर्त्तनं। चक्राकारेण-

भ्रमणं)।

आवर्त्तं, पुं, (आङ् + वृत् + घञ्)। जलभ्रमः। इत्य-

मरः॥ घूर्णा इति भाषा। (रघुवंशे ६। ५२।

“वृषं तमावर्त्तमनोक्षणाभिः”।)

चिन्ता। आवर्त्तनं। इति मेदिनी॥ मेघनायक-

चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः। इति पुराणं

ज्योतिषञ्च। (यथा मेघदूते पूर्वभेदे ६।

“जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्”।)

राजावर्त्तनामोपरलं। इति राजनिर्घण्टः॥

आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्तं इव कायति प्रकाशते।
 आवर्त्तं + कौ + क + डीप्)। जताविशेषः। भग-

तवल्ली इति कौक्ये प्रसिद्धा। तत्पर्यायः। तिम्यु-

किनी २ विभाय्यी ३ विषाणिका ४ रङ्गता ५

मनोज्ञा ६ रत्नोप्यी ७ मरुत्ताकी ८ पीतकीला ९

चर्मरङ्गा १०। अस्या गुणाः। कषायत्वम्।

अस्त्वत्वम्। शीतवीर्यकारित्वम्। पित्तनाशित्वञ्च।

भद्रदन्तिकाण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

आवर्त्तनं, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट्)। दुग्धादेरा-
 लोडनं। आषोटान इति भाषा। धातुद्रव्यस्य

द्रवीकरणं। इत्यमरटीका। गजान इति भाषा।

सूर्यस्य पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वविनाम-

नारम्भकालः। “आवर्त्तनात् पूर्वार्द्धो ह्यपराङ्-

स्ततःपर” इति स्मृतिः॥

आव

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ् + रुट् + ल्युट् + डीप् ।) धातुब्रह्मद्वावर्त्तार्थमृत्पात्रं । मुहूर्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । तैजसावर्त्तनी २ मूषा ३ मूषः ४ । इति शब्दरत्नावली ।
 आवर्त्तनमन्त्रिः, पुं, (आवर्त्तनाकारो मन्त्रिः ।) राजा-
 वर्त्तनामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तनी, स्त्री, (आवर्त्त + इनि + डीप् ।) अज-
 श्चक्रीरुद्धः । इति रत्नमाला ॥
 आवर्हितः, चि, (आङ् + रुट् + क्तः ।) उन्मूलितः ।
 उत्प्राटितः । इति हेमचन्द्रः ।
 आवलिः, स्त्री, (आङ् + बल + इन् ।) श्रेणी । पंक्तिः ।
 इत्यमरः ॥
 आवली, स्त्री, (आङ् + बल् + इन् + डीप् ।) आ-
 बलिः । इत्यमरः ॥ (यथा अमरशतके ३ ॥ “आ-
 कोनामनकावलीं विष्णुलितां विभ्रञ्जलकुण्डलं” ।
 “दिजावलीव्याजनिशाकरांशुभिः” । इति माघे
 १ । २५ ।)
 आवल्यं, स्त्री, (आवल + घञ् ।) अबलस्य भावः
 दौर्बल्यं ॥
 आवश्यकं, चि, (आवश्य + मनोज्ञादित्वाद्गुञ् ।) अव्य-
 यानां भमाच्च इति टिलोपः ।) आवश्यकर्त्तव्यं ।
 नैख्यिकं । उचितं । यथा । “घृणोरावश्यके ।
 उवर्गान्नादावश्यकैर्ये घ्यग्न्यात्” । इति मुग्ध-
 बोधव्याकरणं ॥ किञ्च । आवश्यकपञ्चदिक्रियमा-
 गस्य नित्यनैमित्तिकस्य । इति तिथ्यादितत्त्वं ।
 (यथा साहित्यदर्पणे, “आवश्यकानां कार्याणां
 आविशेषाद्दिनिर्मितः” ।)
 आवसथं, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् ।
 आङ् + वस + अथच् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (वसतिस्थानं । विश्रामस्थानं । अग्रिगृहं । अग्रि-
 होत्रस्थानं ।
 रघुवंशे, ८ । १४ “निवमन्नावसथं परादृष्टिः” ।
 मनुः । ३ । १०७ ।
 “आसनावसथौ शय्यामनुश्रज्यामुपासनाम्” ।)
 आवसथः, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस + अधि-
 करणे अथच् ।) गृहं । (यथा, हितोपदेशे मित्र-
 लामे “अस्ति चम्पकाभिधानायां नगर्या परि-
 ब्राजकावसथः” ।) आर्याकोषः । आर्याच्छन्दसो
 यस्यभेदः । व्रतविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 आवसितं, चि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ् + वस्
 आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधान्यं । इति
 भरतः ॥ बद्धलितधान्यं । इति सुभृतिः ॥ सम्यग्-
 धान्यं । इत्यन्ये । तत्पर्यायः षट् २ । इत्यमरः ॥
 आवहः, पुं, (आभिमुख्येन वहतीति । आङ् + वह् +
 अच् ।) सप्तवारवन्तर्गतवायुविशेषः । स च
 भूवायुः । इति पुराणज्योतिषे ।
 (यथा, मनुः, ८ । ३७७ ।
 “द्वौ शुक्लज्योतिरादित्यौ नन्दो हरिस्तपस्तथा ।
 चित्रज्योतिः सत्यज्योतिर्ज्योतिर्मान् स्तन्य आ-
 वहः” ॥ इति प्रायकः । अनकः । यथा मनुः,—
 “समुत्पद्येत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” ।
 रघुवंशे । १४।५, “सोशावहा भर्तुरजद्यवाहं” ।)

आविः

आविहमानं, चि, (आङ् + वह् + शानच् ।) कमा-
 गतं ॥ (परम्यरागतं, धारावाहिकं ।)
 आवाधा, स्त्री, (आ सम्यक् वाधा ।) दुःखं । पीडा ।
 इति शब्दरत्नावली । भूखण्डं । त्रिकोणक्षेत्रमध्य-
 रज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत् । इति
 लीलावती ॥
 आवापः, पुं, (आ वपन्ति खलिलमत्र । आङ् + वप् +
 घञ् ।) खालवालं । इत्यमरः ॥ वलयः । (यथा
 महाभारते १४ पर्वाणि ।
 “मोहात् पपात गाखीवमावापं च करारदिपि” ।)
 शत्रुचिन्तनं । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, माघे ।
 २८८ ।
 “तन्नावापविदा योगैर्मगदहान्निधितिलता” ।)
 पानभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाग्यवपनं । परिहृत्पः ।
 इति मेदिनी । निस्त्रोत्रतभूमिः । इत्यजयः ॥ पात्रं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानहोमः । इति स्मृतिः ॥
 आवापकः, पुं, (आ उच्यते इति । आङ् + वप् +
 कर्मणि घञ् + संज्ञायां कन् वा ।) वलयः ।
 इत्यमरः ॥
 आवापनं, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ् + वप् +
 णिच् + करणे ल्युट् ।) सूत्रयन्त्र । इति शब्दमाला ॥
 तांतु इति भाषा ।
 आवारि, स्त्री, (आङ् + रु + इ ।) हृदयेषु । इत्य-
 गादिकोषः ॥ टोकान् हृत्पचालि इत्यादि भाषा ।
 आवालं, स्त्री, (आङ् + वल् + घञ् ।) खालवाल ।
 इत्यमरः ॥ (वालकमभिव्याप्य इत्यर्थे ।) वालक-
 पर्यन्तम् ॥
 आवालयं, स्त्री, (वान्यात आ आवालयं पर्यन्तार्थे-
 ऽप्यथीभाषः ।) वाल्यावस्थापर्यन्तं ॥ (यथा धम्म-
 विवेके,—“आवाल्यादसती मती सुरपरी कुन्ती
 ममारोहयत्” ।)
 आवासः, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति । आङ् + वस् +
 अधिकरणे घञ् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
 गीतगोविन्दे । ४ । १० ।
 “आवासो विपिनयते प्रियसखीमालापि जा-
 लायते” ।)
 आवाहनं, स्त्री, (आङ् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) आ-
 ह्वानं । निमन्त्रणं । यथा,—
 “प्रतिमास्थानेष्वप्सुषो नावाहनविसर्जने” ।
 इति । विनायकादीनां याज्ञतिभिर्गावाहनमाह
 मत्स्यपुराणं ।
 “विनायकं तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च ।
 आवाहयेद्वाहृतिभिस्तैर्वायुक्रुमांशु” ॥
 इति च तिथ्यादितत्त्वं । आवाहनीमुद्रा मुद्राशब्दे
 द्रष्टव्या ॥
 आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया । आङ् + वह् +
 णिच् + करणे ल्युट् डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,
 “हस्ताभ्यामङ्गलिं बद्धानामिकामूलपर्यङ्गो ।
 अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् मेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रं ॥
 आविः, [स्] श्च, (आवते । उडशब्दे + इर् ।) प्राका-
 श्यम् । प्रस्फटनं । तत्पर्यायः । प्राटुः २ । इत्यमरः ॥

आह

आविकः, पुं, (आविना मेघलोभा कृतम् इति आवि
 + टक् ।) कल्मषः । इति हज्जायुधः ॥ (चि, मेघ-
 लोभा निमित्तं, । २।४१
 “वसोरत्नानुपूर्व्येण शाखलोमाविकानि च” ।
 भेडोद्गमं । यथा वैद्यके,—
 “आविकं लवणं खाद् क्षिण्णोष्णं चाधरीप्रभृत् ।
 अहृद्यं तर्पणं केशं मुक्तिपित्तकफप्रदम् ॥
 गुरु कासेऽपि सौहृते केवले आनिशे वरम्” ।
 इति ।)
 आविपः, पुं, (आङ् + विच् + क्तः ।) आविपः । कर-
 मर्हकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पात्रि आमजा
 इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (उडिपः
 उल्काशितः ।)
 आविर्भावः, पुं, (आविस् + भू + घञ् ।) प्रकाशः ।
 देवावतरणं । प्रादुर्भावः । यथा,—
 “तदा मे मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्गार्दनः ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं यश्चाविर्भावमिच्छति” ॥
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २ अ-
 ध्यायः ॥
 आविर्भूतः, चि, (आविस् + भू + क्त ।) प्रकाशितः ।
 अधिष्ठितः । जन्मयुक्तः । अवतीर्णः । प्रादुर्भूतः ।
 आविर्भावविशेषः । यथा,—
 “उच्यते गृहपञ्चके सुगुरौ सेन्धौ नवम्यां तिष्ठौ ।
 लघु कर्कटके एनर्वमृदिने मेघं गते पृषणि ।
 निर्दग्धुं निखिलाः प्रकाशसमिधो मध्यादयोध्यार-
 नाविर्भूतमभुदपृष्णिविभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥
 “तत्राहृत्स्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
 आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह” ॥
 इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥
 आविष्कारः, पुं, (आविस् + क्त + घञ् ।) प्रकाशः ॥
 (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।
 “आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्मृतप्रतीयते” ।)
 आविष्कृतः, चि, (आविस् + क्त + क्तः ।) प्रका-
 शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-
 चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, बलाहके । “आविष्कृतं
 कथाप्रावीण्यं वत्सलं” ।)
 आविष्टः, चि, (आ + विष् + क्तः ।) प्रेतवाहितः ।
 भुतादियस्तः । इति त्रिकाशब्दशेषः ॥ आविष्टयुक्तः ।
 निविष्टः ॥ (उपहृतः । यथा कामन्दकः,
 “आविष्ट इव दुःखेन हृद्भूतेन गरीयसा” ।)
 आवीरचूर्णं, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) पथ्यु ।
 पागु इति वज्रभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा ।
 यथा,—
 “चन्दनागुणकस्तूरीकुङ्कुमद्रवसंयुतं ।
 आवीरचूर्णं कचिं गृह्णाता परमेस्वर” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जव्याहं च अध्यायः ॥
 आवकः, पुं, (आवति रक्षतीति । अव + बाहुलका-
 दुर्गा + कन् ।) नाथोक्तौ पिता । इत्यमरः ॥
 आहृत्, स्त्री, (आङ् + रुट् + क्तिप् ।) अयुक्तमः ।
 परिघाटी । इत्यमरः ॥ (प्रकारः । जातकस्मृदि-
 क्रियाकलापः । यथा मनुः, ३।१४८ । ३।१६ ।
 “अनघैवाहृता कार्ये प्रियदर्शिवपयां सुतैः” ।

आशं

“अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीगामाददशोधत” ॥
 आशतः, त्रि, (आङ् + ए + क्तः ।) कृतावरणः ।
 तत्पर्यायः । वेष्टितम् र वलयितम् इ संधीतम् ४
 रडम् ५ । इत्यमरः ॥ (आच्छादितं, प्राशतं,
 आकीर्णं । वर्णभेदः, स च ब्राह्मणादुग्रजातीययां
 जातः ।)
 आशतः, त्रि, (आङ् + एत् + क्तः ।) कृतावरणः ।
 आशतः । इत्यमरटीका ॥ (अश्वस्तः, क्रमवैप-
 रीत्येन स्थापितः, प्रतिनिवृत्तः, पलायितः, उद-
 र्चितः, परिवर्तितः । यथा उत्तरचरितं,
 “स कृतश्च एव सन्दर्भोऽस्माकमाशतः” ।)
 आवेगः, पुं, (आङ् + विञ् + घञ् ।) त्वरा । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपकं,—
 “आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसंज्ञनिते शास्त्रना-
 गादियोगो वातात् पांशुपदिग्धकवगितपदगति-
 वर्षणे परिगताङ्गः” । यथा अमरुणतकं ८, ३ ।
 “आवेगदवधीरितः प्रियतमस्तृष्णींस्थितस्तत्-
 क्षणात्” ।)
 आवेगी, स्त्री, (आङ् + विञ् + घञ् + डीप् ।) रड-
 दारकवृत्तः । इत्यमरः राजनिर्घण्टश्च ।
 (अस्या गुणादयो रडद्वारकवृत्ते द्रष्टव्याः ॥)
 आवेदनं, स्त्री, (आङ् + विद् + ल्युट् ।) निवेदनं ।
 (विज्ञापनम् ।)
 आवेष्टः, पुं, (आङ् + विष् + घञ् ।) अहङ्कार-
 विशेषः । तत्पर्यायः । संभ्रमः २ आटोपः ३ ।
 अपस्माररोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतादिना
 रोगः । तत्पर्यायः । भूतसंघारः २ भूतक्रान्तिः ३
 यज्ञामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः ।
 अभिनिवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१६ ।
 “तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय” ।)
 आवेष्टनं, स्त्री, (आविश्यतेऽस्मिन् । आङ् + विष् +
 ल्युट् ।) शिष्यशाला । इत्यमरः ॥ (मनुः, ६।२६५ ।
 “जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च” ।
 (भावे ल्युट् ।) भूतवेशनः । (यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ परिच्छेदः ।
 “मनस्तेपस्वपस्मारो यज्ञाद्यावेशनार्दजः” ।)
 प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ कोपः । इति धर्मगी ॥
 परिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आवेष्टिकः, त्रि, (आवेशं संभ्रम प्राप्नः । आवेश +
 ठञ् ।) आगन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्वीयं ।
 आसाधारणं । तत्पर्यायः । अन्यासाधारणं २
 प्रातिष्ठितं ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आवेष्टकः, पुं, (आङ् + वेष्ट + ग्वल ।) प्राचीर्वादः ।
 इति हलायधुः ॥ पौचिल वेष्ट इत्यादि भाषा ॥
 आवोधनं, स्त्री, (आङ् + वुध् + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
 बुद्धिः ॥
 आशंसा, स्त्री, (आङ् + शन्स + आङ् + टाप् ।)
 इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (रघुवंशे, १२।४४ ।
 “निदधे विजयाशंसां चापं सीताञ्च कक्षणे” ।)
 आशंसिता, [ऋ] त्रि, (आङ् + शन्स + टच् ।)
 आशंसिकर्ता ॥ आकाङ्क्षाशीलः । इत्यमरः ॥

आशि

आशंसुः, त्रि, (आङ् + शन्स + उ ।) आशंसिता ।
 इच्छुः ॥ इत्यमरः ॥
 आशक्तः, त्रि, (आङ् + शक् + क्तः ।) सत्यक्षक्ति-
 विशिष्टः ॥
 आशङ्गा, स्त्री, (आङ् + शङ्कि + ष + टाप् ।) भयं ।
 चासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संशयः, वितर्कः ।)
 शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
 “नशाशङ्गा हृग्निशाशङ्गो मन्दमन्दं चरन्ति” ।
 कथासंग्रहागरे, १४ तरङ्गे ।
 “तत् श्रुत्वा विगताशङ्कस्तामकारगदृषिताम्” ।)
 आशनः, पुं, (अशन + स्वाथं अण्) अशनवृत्तः ।
 इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥
 आशयः, पुं, (आङ् + शीङ् + अच्) अभिप्रायः ।
 पनसवृत्तः । आशयः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 विभवः । क्रिस्यचानः । चेतः । अजीर्णः । कोष्ठा-
 गारं । इत्यजयपालः । धर्माधर्मौ । अट्टयं । इति
 कुमुदाङ्गलिः ॥ (अभिप्रायार्थं यथा, कथासरित्-
 सागरे, १२ तरङ्ग ।
 “तच्चालोकाशः” ब्रह्मा तस्य सौऽपि वसन्तकः” ।
 चित्तार्थं यथा, भगवद्गीताया, १०।२० ।
 “अहमात्मा गुडांशु सर्वभूताण्ये स्थितः” ।
 “आशयाः सम” । “आशयान्तु वाताशयः पित्ता-
 शयः क्षेप्राशयो रक्ताशय आमाशयः पक्षाशयो
 मूत्राशयः स्त्रीणा गर्भाशयोऽप्युत्तम” इति । सृश्रुत ॥)
 आशयाशयः, पुं, (आशंशतेऽवेत्याशयः । अश्च् ।
 आशयः । तमश्राति । कर्मरक्षणम् ।) आश्रयाशयः ।
 अग्निः । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥
 आशयः, पुं, (आ प्रत्याति ण हिंसायां + पचाद्यच् ।)
 अग्निः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥
 आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्रुते आश्रोतीति ।
 आङ् + अश् + पचाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा ।
 आश्रया टणा । (यथा, शान्तिप्रवृत्तं, ४०६ ।
 “आशा नाम नदी मनोरथजला टणातंङ्गाकुला” ।
 टिक् । इत्यमरः ।
 वासवाशामुखं भाति इन्दुखन्दनविन्दवत्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । स्वनामख्याता
 दत्तप्रजापतिकन्या । यथा, हर्षवंशे, -
 “श्रीर्द्धर्द्धितस्तथा कीर्त्तिराशा मेधा च सुव्रता” ॥)
 आशाटः, पुं, आघाटसामः । व्रतिना पलाशदण्डः ।
 इत्यमरटीका द्विरूपकोषश्च ॥
 आशाटा, स्त्री, पूर्वाघाटानह्वरं । उत्तराघाटा च ॥
 आशापुरसम्भवः, पुं, (आशापुरं गतं सम्भवो यस्य ।)
 भूमिसंगुण्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आशाबन्धः, पुं, (आशाया बन्धः । यच्छीतत् ।) समा-
 श्वासः । (मेघदूतं,—
 “आशाबन्धः कुसुमसटणं प्रावशोऽप्यङ्गनाना ।
 सद्यः पाति प्रगाथि हृदय विप्रयोगं ह्यङ्गि” ॥)
 प्रत्याशा । मर्कटजालकं । माकड़सारं जाल इति
 भाषा । इति मेदिनी ॥
 आशितं, त्रि, (आङ् + अश् + क्तः ।) आशितं । भुक्तं
 इति अटाधः ॥
 आशितङ्गवीनं, त्रि, (आशिता भोजिता गावां यत्र

आशु

अशुद्धाशितङ्गवर्त्मनि खः । निपातनात्
 पूर्वस्य मुम् ।) आशिताङ्गवीनं । गावो यत्राशिताः
 पूरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे ।
 “हित्वाशिताङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्” ।)
 पूर्व्ये स्थाने गरु चरियच्छि इति भाषा ।
 आशितम्भवं, स्त्री, (आशित + भू + खच् + मुमा-
 गमः) अन्नादि । तमो पुं । इति मेदिनी ॥ (यावता
 अन्नं अतिथ्यादिः भोजितः तमो भवति तावत्
 अन्नादिकम् । यथा, भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे,—
 “हित्वाशिताङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्” ।)
 आशिता [ऋ] त्रि, (आ अश्रातीति । आ + अश् +
 टच् ।) बह्मभोजनशीलः । अतिशयभोक्ता । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आशिमः, पुं, (आ + अश् + किरच् ।) राक्षसः ।
 अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादिरुत्तिः ॥
 (सूर्यः ।)
 आशीः, [स] स्त्री, (आङ् + शास् + क्षिप् + उप-
 धाया इत्वम्) आशीर्वादाः । सर्पदन्तः । इत्यमरः ॥
 रुद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हित-
 प्रार्थनं, अशीरुद्धिप्रार्थनं । यदुक्तं,—
 “वात्सल्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
 इष्टावधारकं वाक्यमाशोः सा परिकीर्त्तिता” ॥
 यथा, कुमारे ७।४७ ।
 “तस्मै जयाशीः सखजे परस्तात्” ।)
 आशी, स्त्री, (आङ् + अश् + अच् + डीप् ।) हिता-
 शंसनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ [इति विषविद्या ॥
 “आशी तानुगता दष्टा तथा दष्टो न जीवति” ।
 आशीर्वादाः, पुं, (आशिशो वाटः धच्छीतत् ।) आशीर्व-
 चनं । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनुः । २।३३ ।
 “मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्” ।)
 आशीविषः, पुं, (आशिशि वृष्ट्या विषमस्य सः
 पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥
 रघुवंशे,—३।५७ ।
 “गरुत्मदाशीविषभोमदर्शनः” ।
 आशुः, पुं, स्त्री, (अशु + उण् ।) प्राट्टकालसमुद्भव-
 धान्यं । आउण इति भाषा । तत्पर्यायः । ब्रीहिः
 २ पाटलः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके
 अन्नत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 आशु, स्त्री, (अशुते इति । अशुङ् व्याप्तौ उण् ।)
 शीघ्रम् । द्रुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
 (“तदाशु कृतमन्थानं प्रतिसंहर सायकम्” ।)
 सत्त्वगामि चेतु त्रि । इत्यमरः ॥
 आशुगः, पुं, (आशु शीघ्रं गच्छतीति । आशु + गम्
 + ड ।) वायुः । बाणः । (रघुवंशे, १२।६१ ।
 “राधणस्यार्यं रामास्ते भित्वा हृदयमाशुगः” ।)
 शीघ्रगामिनि, त्रि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।
 (“विनीतेषु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्ष्यान्वितैः” ।)
 आशुपत्नी, स्त्री, शङ्खकीलता । इति रत्नमाणा ॥
 आशुब्रीहिः, पुं, (आशुः ब्रीहिः ।) आशुधान्यं । इत्य-
 मरटीकायां भरतमुकुटौ ॥

आश्र

आश्रयुद्धिः, पुं, (आ समन्तात् श्रोत्रमिच्छति । आङ् + श्रृ + सन् + श्चि । अश्रिः । इत्यमरः ॥ (यथा कादम्बरी, —“मन्वपूतानि हवीषि प्रति- गृह्णाति यतस्त्रीया आश्रयुद्धिः” ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुगादिहृत्तिः ॥

आश्रकृटी, [न्] पुं, पर्वतः । इति शब्दमाला ॥

आश्रय्ये, स्त्री, (आङ् + चर् + एण् + मृट् निपातनात् ।) अपूर्णः । तत्पर्यायः । विस्मयः २ अद्भुतं ३ चिचं ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, मघौ १६।८७ । “गन्धोदग्रं तदनु वल्लभः पथ्यमाश्रय्यमेघाः” ।)

आश्रमः, पुं, (आश्रमन् + अच् ।) अरुणः । सूर्य- सारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्रमनि प्रस्तरं भवमित्यर्थे अश्रमन् + अच् ।) शिलाभववस्तुनि चि । यथा भट्टौ ४ । २६ ।

“यश्चापमाश्रमप्रख्यं सेधं धत्तेऽन्यद्वह्म” ।)

आश्रमः, पुं, स्त्री, (आङ् + श्रम + घञ् ।) शास्त्रोक्त- धर्मविशेषः । आश्रमन्ति स्वं स्वं तपस्वरन्यत्र । स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थं ३ सन्न्यासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृहो- वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ मुनीनां वास- स्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे तु ब्रह्मचर्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुका- श्रमावैव, यदुक्तं । महानिर्व्यागतन्व । “गार्हस्थ्यो भिक्षुश्चैव आश्रमो द्वौ कलौ युगे” । रघुवंशे, १।४८ ।

“स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः” ।)

आश्रमिकाः, त्रि, (आश्रम + ठक् ।) आश्रमयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

आश्रयः, पुं, (आङ् + श्रि + अच् ।) राज्ञा सन्धा- दिषुङ्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यप- देशः । (यथा, मनु २।११ । “योवमन्येत ते मूलं देवशास्त्राःश्रयाःपुत्रः” । सामीप्यः । आश्रयः इति जटाधरः ॥ (यथा, श्रान्तिशतके ४।६ । “वासो वल्किलमाश्रया गिरि- गुहा श्रया क्तावल्ग्वी”) गृहं । इति जेमचन्द्रः ॥ संश्रयणं । अवलम्बनं । (यथा, मनुः ७।७० । “त्रीण्याद्यान्याश्रितान्त्येषा मृगगन्ताश्रयाभ्रगाः” ।) राज्ञा तन्निर्णयो यथा — “अस्थितौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा । भवति श्रेयसे राज्ञा विपरीतं न कर्हिचित् ॥ उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेत् बलवत्तरं । विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिभ्रुवा ॥ ददत् बन् वा कोषं वा भूमिं वा भूतिसम्भवा । आश्रयेदभियोक्तां समाश्रयगुणान्वितं ॥ वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं । प्रविशन्ति महाराजमपापतिमिवापगाः ॥ अथवसायिनमलस देवपग साहसाच्च परिहीनं । प्रमदेव वृद्धपतिं नेच्छन्तुपमृहितुं कसना ॥ उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महद्युगः । तस्मात् सर्वोपधाशुभमुत्साहं नित्यमाचरेत् ॥ अमर्षश्चैव शौर्यश्च शीघ्रकारित्वमेत च ।

आश्व

तत्समीगि प्रवीणत्वमित्युक्ता ह्युक्ता मताः ॥ यमनस्यागमहारमनुत्साहो म हीपतेः । सामदानदग्दभेदा इत्युपायचतुष्टय । सामसिद्धं प्रप्रमन्ति सर्वतश्च विपरिखतः ॥ सर्वस्वित्वात् न वाचा सामोपाय समाचरेत् । लुब्धं ज्ञाणं प्रदानेन मत्कथं वशमानयेत् । भेदं क्वर्वति यत्नेन मन्नामाद्यपरोधसा ॥ यथावनं प्रकुर्वति दृष्टदग्दनिपातने” ॥ इति युक्तिकल्पतरु १ अध्यायः ॥

आश्रयाशः, ए, (आश्रयमाधारमपि अश्रयति यः आश्रय + अश्र + कर्मणि उपपठे अश्र्) अश्रिः । (यथा, हि-नोपदेशे २ । “दर्शितं कियते धर्मे श्रीमानात्मविरुद्धये । किं नाम त्वलसंसर्गं कृतं नाश्रयाश्रयत्” ।) चिचकश्चतः । इत्यमरः ॥

आश्रयाशः, त्रि, (आश्रय स्थानम्बनस्थानमपि अश्रयति यः । आश्रय + अश्र + अश्र) आश्रयनाश्रक । आश्रयश्चंसी । इति मेदिनी ॥

आश्रयं, त्रि, (आ समन्तं पृथगिति वाक्ये यः । आप + श्र + पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥ कयारं बाध्य इति भाषा । (“ट्टट्टोद्यमपि तन्न मोऽन्यन्तं मङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः”) इति शतपथम् । १।४।६ ।)

आश्रवः, ए, (आप + श्र + अच् ।) आश्रुकारः । कृष्णः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति जेमचन्द्रः ॥

आश्रिः, स्त्री, (आश्रिरेव । अश्रि + इच् ।) अश्रिः । कोणाः ॥

आश्रितः, त्रि, (आङ् + श्रि + क्तः ।) आश्रयप्राप्तः । श्रमशागतः । न्यायमेतं परमशाकाशादिनिश्च- द्यभिन्नसर्वद्वयागा आश्रितत्वं साधुर्मा ॥ (अत्र लम्बितः, अन्वृतः, आश्रय, आश्रित, वशवर्त्तनी)

आश्रितः, त्रि, (आङ् + श्रि + क्तः ।) आश्रुक्तता को- दृतः । इत्यमरः ॥ आश्रितः । आश्रयणः ॥

आश्रिषः, ए, (आङ् + श्रिष + घञ् ।) आश्रिणः । इति हलायुधः ॥ (मिपदृत्, पूर्वभेदे ४ । “कगटाश्रिषप्रणयिनि अने किं पुनर्दृग्मस्ये” ।) एकदंशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याक- रणं ॥ (अश्रिषा एव । अश्रिषा + अण् । स्त्रिया टाप् ।) अश्रिषा । अश्रिषानन्तत्रसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, तैत्तिरीयसंहिताशा ४।४।१०१ । “अश्रिषानन्तत्रं सर्पा देवताः” ।)

आश्र्यं, स्त्री, (अश्राना मसृहः । अश्र्य + अण् ।) अश्र- रन्दः । घोटकसमहः इत्यमरः ॥ (अश्र्यस्य भाव- कर्म वा ।)

आश्र्यत्यं, स्त्री, (अश्र्यत्यस्य इटम् । अश्र्यत्य + अण् ।) अश्र्यत्यरुत्तपत्नं । इत्यमरः ॥

आश्र्यपालिकः, ए, (अश्र्यपालस्यापत्यम् । अश्र्यपाल + ठक् ।) अश्र्यपालस्य पत्न्यः । इति व्याकरणं ॥

आश्रयुजः, ए, (आश्रयुजी पूर्णिमा विद्यतेऽस्य । आश्र- युजो + अण् ।) आश्रयमासः । इत्यमरः ॥ आ- श्रयनसम्बन्धिनि त्रि ॥ (मनुः, ६।१५ ।

आषा

“तत्रेदाश्रयुजे मासि मुन्यं पूर्वसंखितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च” ॥ आश्रयुजो, स्त्री, (अश्रयुजा युक्ता पूर्णिमासी । अश्र- युज + अण् + डीप् ।) आश्रिणी पूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥

आश्रासः, ए, (आङ् + श्रस् + घञ् ।) निर्दितः । आश्रायिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आश्रा- प्रदानं ॥ (आश्रयदानं, भीतस्य भयनिवारणार्थं सान्त्वनं । उत्सर्गचिते, वल्लाङ्गे । “आश्रासस्तेहभक्तोनामेकमाश्रयं महत्” ।)

आश्रिनः, ए, (अश्रिनीनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमासी यत्र मासे सः । अश्रिणी + अण् ।) वैशाखादिद्वादश- मासान्तर्गतधनुर्मासः । त्रैः कन्याश्राश्रित- कालः । तत्पर्यायः । इषः २ आश्रयुजः ३ । इत्य- मरः ॥ श्राश्रः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र जातफलं ।

“राज्ञां प्रियः कायकलाविदग्धः स्नाहर्भगमापसतोऽन्नाद्भिः । सर्वो तदान्यो बहूमानश्राणी भक्तो भवेदाश्रिनमासजन्मा” ॥ इति कौलीप्रदीपः ॥

आश्रिनयोः, ए, (अश्रिन्या अपत्ये । अश्रिणी + ठक् ।) अश्रिणीकुमारः । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्रौ नकुल- महोदयनामानौ, अश्रिणीकुमारजातत्वात् तयो- स्तथात्वम् ।)

आश्रिनं, त्रि, (अश्रिनंकाश्रिनातिक्रम्यते । अश्रिन्येका- ह्वगम इति खण ।) यदस्मि रक्षेणाश्रिन रक्षेन दिनन गन्तं तत् । इत्यमरः ॥ एक घोडाय एक दिने यात्रा पथ इति भाषा ।

आषाढः, ए, (आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्तः कालः इति अण् ।) पलाशदण्डपत्रे आषाढः प्रयोजनमस्य इति निशायाषाढादण्ड मन्थदण्डयोर्गियम् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । त्रै- र्भिद्यनराश्रिस्थितिकालः । पूर्वसंख्यशाखादन्वतर- नक्षत्रयुक्ता पूर्णिमासी यत्र मासे सः । तत्पर्यायः । शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।

“अनन्यजन्मो प्रमदाभिलाषी प्रमादश्राणो गुरुवत्सलश्च । बह्वजयो मन्दजटाश्रणः स्या- दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः” ॥ इति कौलीप्रदीपः ॥ व्रतिना पलाशदण्डः । (“अथाश्रिनाषाढधरः प्रभवभवाक् उज्ज्वलश्च ब्रह्मसंयेन तेजसा” ।) इति कुमारः । ५।३० ।)

मलयपर्वतः । इति मेदिनी ॥

आषाढकः, ए, (आषाढ एव + आषाढ + आर्थे क् ।) आषाढमासः ॥

आषाढभवः, ए, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गल- ग्रहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते त्रि ॥

आषाढा, स्त्री, पूर्वाषाढानक्षत्रं । उत्तराषाढा- नक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आस

आषाढाङ्गः, षं, (आषाढा + ष + ङिप् ।) मङ्गलयज्ञः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आषाढी, स्त्री, (आषाढस्य इयं । आषाढ + षण् +
डीप् ।) आषाढमासस्य पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥
आङ्गः, स्त्री, (अनुते व्याप्नोतीति अङ् + ङ् + ङिङ् ।)
आकाशं । इत्यङ्गादिकोषः ॥

आस, चि उ ल उपवेशने । (अदा०-आत्म० अक०-
शेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ विद्यमानतायां ।
इति तट्टीका ॥

“आसने भगवानास्तां ससैभिर्मुनिपुङ्गवैः” ।

इति रामायणे १ काण्डे चि आस्तितोऽस्ति । ल ड
आस्ते सिंहासने ऋषः । विद्यमानतायामप्ययं ।
आकाशमास्ते । इति दुर्गादासः ॥ (सम् + अधि)
सम्यगुपवेशने । आसौ । यथा रघुवंशे, १३।५२ ।

“वीरासनैर्ध्यानशुभाढ्योया-
ममी समस्थासितवेदिमध्याः” ।

(अनु) पश्चादुपवेशने । यथा रघौ, २।२४ ।

“तामनिकन्यस्तबलिप्रदीपा-

मन्वास्य गोत्रा गृह्णन्तीसहायः” । इति ।

उपासनायां । यथा रामायणे,—

“ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वाय पश्चिमाम्” ।
इति ।

(अभि) आधामे । (उत्) उपेक्षायां । यथा माघे ।
२।४९ ।

“विधाय वैरं सामर्थे नरोऽगौ य उदासते” ।
इति ।

(उप) समीपोपवेशने । यथा मनुः, ४।५४ ।

“कृताङ्गलिहपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्विधात्” ।
इति ।

बडाङ्गलिष्णु गृहसमीपमासीत इति तट्टीका ॥
उपासनायां । यथा,—

“मन्वावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते” ।

इति गीतायां १।२। मेवने । यथा,—

“उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः” ।

इति मनुः १।१०४ । परपाकमुपासते मेवन्ते इति
तट्टीका । (निर्) निरामे । अपसारणे । (प्रति
+ सम्) प्रतिदन्दितायस्थाने । “कोऽन्यः प्रति-
समानेत कालान्तकयमादृते” इति भागवतम् ।
इत्यादि ।)

आसः, षं, (अस्यन्ते शरा अनेनेति । अस् + कग्गे
घञ् ।) धनुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आसक्तः, चि, (आड् + सङ्ग + क्तः ।) आसक्तिवि-
श्रुष्टः । तत्पर्यायः । तत्परः २ प्रसितः ३ । इत्य-
मरः ॥ (विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टः ।
यथा, किराते ॥११।३४ ।

“असक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः” ।)

आसक्तं, स्त्री, (आड् + सङ्ग + क्त ।) निव्यं । सततं ।
अविरतं । इति जटाधरः ॥

आसक्तिः, स्त्री, (आड् + सङ्ग + क्तिन् ।) आनुरक्तिः ।
आसङ्गः ॥

आसङ्गं, स्त्री, (आड् + सङ्ग + अच ।) अमवरतं ।
निव्यं । सततं । तद्युक्ते चि । इति जटाधरः ॥

आस

(यथा, कुमारे ॥५६॥

“न घटपद्मश्रेणिभिरेव पद्मजं
सप्रवलासङ्गमपि प्रकाशते” ।) ।

तुवरी । सौराष्ट्रमत्तिका इति यावत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आसक्तिः ॥ (यथा, गीतायां ४।२०
“यत्का कर्मफलसङ्गमिदमो निराश्रयः” ।)

आसङ्गी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + डीप् ।) चक-
वातः । वातभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृ-
णिण्या वातास इति भाषा ।

आसक्तिः, स्त्री, (आड् + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमः ।
लाभः । इति मेदिनी ॥ (अविच्छेदः । निरन्तरं ।
यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।

“वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासक्तिद्वयः पदोच्चयः” ।
आसक्तिर्बुद्धविच्छेदः” इति तट्टीका ।)

न्यायमते पदसङ्गिधनकारणं । यत्पदार्थस्य यत्प-
दार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोश्चवधानेनोपस्थिति-
कारणं । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

आसनं, स्त्री, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् +
अधिकरणे + ल्युट् ।) पीठ । पिंडि चौकि इत्यादि
भाषा । हस्तिस्कन्ददेशः । यत्र महामात्रो निव-
सति । विशिगोर्दुर्गादीनवर्द्धयतः स्थितिः । इत्य-
मरः । यात्रानिवर्त्तनं । इति मेदिनी ॥ अष्टाङ्ग-

योगस्य ततोययोगाङ्गं । तच्च पञ्चप्रकारकरचर-
णादिसंख्यानविशेषः । यथा,—

“पद्मासनं स्वस्तिकार्यं भद्रं वधासनं तथा ।

वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्” ॥

तेषां क्रमः ।

“ऊर्ध्वोरपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।

अङ्गुष्ठौ च निबन्धीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्तथा ॥

पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिना हृदयङ्गमम् ॥ १ ॥

जानूर्ध्वरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।

ऋजुकायो विशेषमन्वी स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥ २ ॥

सीमन्थाः पार्श्वयोर्न्येद्गुल्फयुग्मं मुनिखलम् ।

रुषणाधःपादपार्श्वी पार्श्विभ्या परिबन्धयेत् ॥

भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकल्पितम् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वोः पादौ क्रमान्नास्येत् कृत्वा प्रत्यङ्गुलाङ्गुली ।

कगौ निदध्यादाख्यातं वधासनमनुसमम् ॥ ४ ॥

एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् ।

ऋजुकायो विशेषमन्वी वीरासनमितीकितम्” ॥ ५ ॥

इति तन्वसारः ॥ अन्यच्च ।

“आसनानि कुलेशानि यावन्तो जीवजन्तवः ।

चतुरशीतिलक्ष्णाणि चैकेकं समुदाहृतम् ॥

आसनैर्भ्यः समस्तेभ्यः साम्मतं दधमुच्यते ।

एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमजासनम्” ॥

इति निरुक्ततन्वम् ॥

शृङ्गासनाणि बन्धशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

उपवेशनाधारः । पीठादि । यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

“उपचारान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व ऋषभ ॥

यैः सम्यक् तुष्यते देवी देवोऽप्यन्यो हि भक्तितः ॥

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुणमेव वा ।

वास्त्रं वा चाम्भ्रं कौशं मण्डलस्योत्तरे ऋजेत् ॥

आस

पौष्वासनं यद्विहितं यस्य तद्यदि गर्भकम् ॥
निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं हारि चोत्सृजेत् ॥

पौष्यं पौष्यधरचितं कुशसूत्रादिसंयुतं ॥

अतिप्रोतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव ।

यज्ञदारुसमुद्भूतमासनं मण्डलं शुभम् ॥

नेच्छ्यां नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् ॥

अन्यदारुद्रवस्त्राणि दद्यादासनमुत्तमम् ॥

सकयटकं क्षीरयुक्तं दारुसारविवर्जितम् ।

चैत्यमशानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् ॥

वाष्कलं कोषजं फालं वस्त्रमेतन्नयं मत्सम् ।

गोमत्रं कम्बलश्चैव तदनेन चतुष्टयम् ॥

अनेन रचितं दद्यादासनं चैष्टभूतये ।

सिंहव्याघ्रतम्बूनां क्रागस्य महिषस्य च ॥

गजानां तुग्गाणाञ्च कृष्णसारस्य चम्भेः ॥

रुमगस्याथ रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम् ॥

चम्भेभिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् ।

वास्तेषु कम्बलं शस्तमामनं देवतुष्टये ॥

राङ्गवं चाम्भ्रं श्रेष्ठं दारुणं चन्द्रनोद्भवम् ।

यज्ञासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् ॥

सर्वेषामपि देवानाम्घीणाञ्च यतात्मनाम् ।

योगपीठस्य सद्गुणमासनं स्थानमुच्यते ॥

आसनस्य प्रदानं सौभाग्यं मुक्तिमाप्नुयात् ।

रुमरो रोहितो न्यङ्गुः सन्धरो वभ्रुगो रुः ॥

शृङ्गाश्चिगाश्चेति मृगा नवविधा मताः ।

हृग्गिश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ॥

ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृष्ठतश्च मृगस्तथा ।

एते बलिप्रदानेषु चम्भेदाने च कीर्त्तिताः ॥

सर्वेषां तंजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते ॥

आयमं वर्जयित्वा तु कांशं सीसकमेव वा ॥

शिखामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम् ।

आसनं देवताभ्यस्तु भुङ्क्ते मुक्ते समुत्सृजेत् ॥ * ॥

अत्रैव साधकानाञ्च आसनं पृष्ठणु भैरव ।

यत्रासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धिमाप्नुयात् ॥

येणाञ्च चाम्भ्रं वास्त्रं तंजसञ्च चतुष्टयम् ।

आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम् ॥

पूर्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम् ।

तत्सर्वमासनं शान्तं पूजाकर्म्मणि साधके ॥

न यथेष्टासने भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः ।

काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेव सदा बुधः ॥ * ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् ।

षोडश्याङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधचतुर्गुणम् ॥

षडङ्गुलं वा कुर्यात् नोच्छ्रितं चात्र कारयेत् ।

पूर्वोक्तं वर्जयेद्दण्ड्यमासनं पूजनेष्वपि ॥

वास्त्रं हिहस्ताम्रो दीर्घं साङ्गहस्ताञ्च विस्तृतम् ।

न व्यकुलासथोच्छ्रायं पूजाकर्म्मणि संश्रयेत् ॥

यथेष्टं चाम्भ्रं कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् ॥

षडङ्गुलाधिकं कुर्यात्तन्मोच्छ्रितं कदाचन ।

काम्बलं चाम्भ्रं चैवं महामायाप्रपूजने ॥

प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यास्तथैव च ।

त्रिपुरायाञ्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् ॥

बुद्धदीर्घं बह्वृचायं तथैव बुद्धविस्तृतम् ।

दारुभूमिसमं प्रोक्तमस्त्रापि सर्वकर्म्मणि ॥

एषक् एषक् कल्पयेच्च शोभनं तावृशासनम् ।
न पञ्चमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राण्यङ्गसमुद्भूतमस्त्रिजं द्विगदाहते ।
मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत् ॥
वर्मपूर्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धद्वयस्य च ॥१॥
सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् ॥
तत्राप्यासनमासीनो नेत्यितस्तु समाचरेत् ।
तेये शिखामयं कुर्यादासनं कौशमेव वा ॥
दारवं तैजसं वार्षि नान्यादासनमाचरेत् ।
आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुत्र पूज्यपूजकसङ्गतम् ॥
आसनं पाद्यमधुना षट्पाण वेतालभैरव ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (आसु लोपने + ल्युः + प्रजादायण ॥) जीव-
कलहः । इति मेदिनी ॥ (शिवलक्षणव्युत्पत्त्यस्य
विशेषो ज्ञेयः ।)

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + ण्यासञ्च्यो
युच् ।) स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिकरणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) विपणिः । (आस + भावे +
ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्ः, पुं, (आसं ददातीति । आस + ड ।) वासु-
देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + आद्यादय-
श्चेति साधुः ।) द्वाद्दशरुद्रा इति मेदिनी ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे ५।४।४।११ "तस्मादस्मा आसन्दी-
माहरन्ति सैषा खदिग्नी विलघ्ना भवति येयं
वप्रयुता भरतानाम्" ।)

आसन्नः, त्रि, (आङ् + सद् + क्तः ।) निकटः । इत्य-
मरः ॥ (समीपवर्ती, कुमारसम्भवे, ३।४४। "आ-
सीनमासन्नशरीरपातः" ।) आन्ताभिसुखः सूर्यः ।)

आसवः, पुं, (आङ् + सुञ् + अय् ।) मद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । मैरेयं २ शोभुः ३ । इत्यमरः ॥

"श्रीधुरिन्दुरसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् ।
मैरेयं घातकीपुष्पगुडधानास्त्रसंहितम्" ॥

इति माधवेन भेदः कृतस्तथापि सूक्ष्मनादृष्टे
दमुक्तम् । इति भरतः ॥ मद्यमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भनुः ११।६५ ।

"यद्गर्ह्यः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुगासवं ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामग्रता हरिः" ।)

("यदपक्षौषधाम्भ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः" ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।

"आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समा" ।)
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥

"हेदी मध्वासवस्तीक्ष्णा मेहपानसकासजित्" ।
"शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः" ।

इति च वाभटः ॥
"सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वन्तिरोगनुत् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्णश्च शार्करः" ॥

"शोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोषार्शसंहितः ।
मेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्णः पक्षरसो मतः" ॥

"मृदो भिन्नशुक्रहातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
हेदी मध्वासवस्तीक्ष्णा मैरेयो मधुरो गुरुः" ॥

इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥
"तीक्ष्णः सुगासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ।

मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
लघुर्मध्वासवश्चेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥

तिक्तः कषायः शोफप्लेसीक्ष्णः स्वादुर्वातहृत् ।
तीक्ष्णः कषायो मदकुडुर्गामकफगुणहृत् ॥

कृमिमदोऽनिलहृद्यो मैरेयो मधुरो गुरुः ।
बल्यः पिचुहरो वर्णो मृदोकेदारसासवः" ॥)

आसवद्रुः, पुं, (आसवस्य रुः ।) तालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, त्रि, (आङ् + सद् + णिच् + क्तः ।)
प्राप्तः । लब्धः । इत्यमरः ॥ (सन्निधापितः, आ-
र्योजितः, सम्पादितः ।)

आसारः, पुं, (आङ् + सद् + घञ् ।) धारासंपातः ।
वेगवृष्टिः । (मेघदृते, "त्वामासारप्रशमितवनोप-
जवं साधु मूर्द्धा" ।) प्रसङ्गम् । सैन्यानां सर्वतो
व्याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४६ ।

"तस्मात् दग् दृष्टं कृत्वा सुभटासारसंयुतं" ।)
सुहृद्गणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४६ ।

"अज्ञातवीवधासारतायशस्यो व्रजेत्सु यः" ।)
आसीनः, त्रि, (आसु + शानच् ।) उपविष्टः । इति
जटाधरः ॥ वसा लोक इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचक्षायितं, स्त्री, (आसीनेन उपविष्टेन प्र-
चक्षवदाचरितम् ।) उपविष्टश्च निदावशेन दोलनम् ।
इति राजवल्लभः ॥ ढोला इति भाषा ।

आसृतिः, पुं, (आसृयते + आङ् + सञ् + क्तिन् ।)
मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोद्यान
इति भाषा ।

आसृतीवलयः, पुं, (आसृतिरस्यान्ति रुजःकृष्यासृति-
परिषदौ वलयः । वलेति दीर्घः ।) यज्या । श्रौ-
तिलकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्यापालः, श्रद्धाति-
विशेषः ।)

आसुरः, पुं, (आसुर + प्रजादायण ।) असुरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ॥

"ब्राह्मणायद्यथाविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
"आसुरो द्रविणादानात्" ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।

"ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते" ॥
इति मनुः ३।३१ ।

आसुरं, स्त्री, विडलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
असुरस्य भावः । (यथा गीताया ७।१५ ।

"न मा द्यूकृतिनो मृदा प्रपद्यन्ते नगधमा ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः" ।)

असुरसम्बन्धीये त्रि । इति व्याकरणम् ॥
आसुरं, त्रि, (आसुरस्यटम् । असुर + अणः ।) असुर-
सम्बन्धि । यथा —

"यस्मिन् नये परागे च विभे देवा न लेभिरे ।
आसुरं तद्देवतं आङ्गं वृषभं मन्ववर्जितम्" ॥

इति आङ्गत्वे अङ्गवेदीयस्यपरिशिष्टम् ॥
अपि च ।

"खानं दानं तपः आङ्गमनसं राङ्गदर्शने ।
आसुरो गान्धर्व्यं तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ॥

इति आङ्गत्वेऽप्युक्तयमवचनम् ॥१॥ आसुरसर्गो
यथा ।

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
देवो विलम्बः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे षड् ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सख्यं तेषु विद्यते ॥

असत्त्वमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरनीश्वरम् ।
अपग स्यसम्भृतं किमन्यत् कामरेतुकम् ॥

यतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्तुऽप्यकर्माणाः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

काममाश्रित्य दृष्टुं वम्भमानमदान्विताः ।
मोहात् मृष्टीत्वा सङ्गाहान् प्रवर्तन्तेऽसुचिन्तताः ॥

चिन्तामपरिमेयाश्च प्रणयान्तामपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा यतावदिति निश्चिताः ॥

आशापाशप्रतैर्बद्धाः कामलोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसङ्घान ॥

इदमद्य मया लब्धिमदं प्राप्सो मगोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हृन्निद्ये चापशानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगो सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥

आण्डोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सद्यो मया ।
यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽपुत्रौ ॥

आत्मसम्भावितास्त्वा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञं ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥

अहङ्कारं वलं दपे कामं क्रोधश्च संश्रिताः ।
मामात्मपरं देहं प्रदिषन्तोऽभ्यस्यकाः ॥

तानहं द्विष्टः क्रान्तं संसारेषु नगधमान ।
त्तिपाक्यजन्मसुभानासुरीयैव योनिषु ॥

आसुरो योनिमापन्नो मृदा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्रप्येव कौन्तेय ततो यान्मधमां गतिम्" ॥

इति श्रीभगवद्गीताया १६ अध्यायः ॥
आसुरी, स्त्री, (आसुरस्य इयं । असुर + तस्येदमित्त्वञ्
तत् ङीप् ।) गान्धिका । गड सर्वा इति भाषा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचिकित्सागत-
चिकित्साविशेषः । सा च क्लेशभेदाद्यात्मिका ।

इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥
आसेचन, त्रि, (न मिष्यते मनोऽपि । नद् + सिच्
+ अधिकरणे ल्युट् । ततः स्वार्थे अण् ।) यस्य
दर्शनं हरेरन्तो न जायते सः । तत्पर्यायः ।

अट्टमिहत् २ । इति हागवली ॥ (आ + सिच् +
करण + ल्युट् । आसेचनपात्रम् । यथा, अङ्गवेदे
१।१६।१३ । "या पात्रं पक्वा आसेचनानि" ।)

आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायाम् कन्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां गय-
मुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० म परिच्छेदे ।

"नयनयुगासेचनकं मानसद्वयापि द्वापाम्" ।)
आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायाम् कन्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां गय-
मुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० म परिच्छेदे ।

"नयनयुगासेचनकं मानसद्वयापि द्वापाम्" ।)
आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायाम् कन्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां गय-
मुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० म परिच्छेदे ।

"नयनयुगासेचनकं मानसद्वयापि द्वापाम्" ।)
आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायाम् कन्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां गय-
मुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० म परिच्छेदे ।

"नयनयुगासेचनकं मानसद्वयापि द्वापाम्" ।)
आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायाम् कन्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां गय-
मुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० म परिच्छेदे ।

आस्फन्दनं, त्रि, (आड् + स्फन् + भावे ल्युट् ।)
तिरस्कारः । रणः । शोषणं । इति मेदिनी ॥
(यथा, किराते ६।१५ । “अरणास्फन्दनमामिता
चलेन्द्रः” ।)

आस्फन्दितं, स्त्री, (आड् + स्फन् + भावे + क्त) अन्ध-
गतविशेषः । स च सम्यग्गतिः । इत्यमरः ॥

आस्फन्दितकं, स्त्री, (आस्फन्दितमेव स्वार्थे कन्)
आस्फन्दितं । अस्मान् पञ्चमगतिः । तत्पर्यायः ।
उत्तेजितं २ उपकण्ठं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
“उत्तेजितमपकण्ठमास्फन्दितकमित्यपि ।
उत्तुल्योत्तुल्य गमनं कौपादिवाखिलैः पदैः” ।
हेमचन्द्रः ॥

आस्तरः, पुं, (आस्तीर्यतेऽसौ । आड् + लृ + अप ।)
करिकम्बलं । इति हेमचन्द्रः ॥ वस्त्राद्यास्तरणं ॥
(यथा शान्तिशतके, २।१६ । “वामो वस्त्रल-
मास्तरः किशलयान्योक्तस्त्रया तजम्” ॥)

आस्तरणं, स्त्री, (आस्तीर्यते यत् येन वा आड् +
लृ + कर्मणि करणे वा ल्युट् ।) हस्तिपृष्ठस्थित-
चित्रकम्बलं । भृश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रवेष्टो २ वर्णः ३ परिष्तोमः ४ कुधा ५ कुथः ६ ।
इत्यमरः ॥ प्रवेष्टिः ७ परिष्तोमः ८ कुधं ९ ।
इत्यमरटीका ॥ (शय्या, कुशासनं । यथा रामा-
यणे, ३ काण्डे ।

“राङ्गवास्तरणे पूर्णमयोध्यागमिवासने” ।
महाभारते, आदिपर्वणि ॥

“दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयात् घृतगङ्गाजः” ॥

आस्तिकः, पुं, (आस्तीत्यस्य । अस्ति + ठक् ।) मुनि-
विशेषः । स तु जस्तास्मिन्निपुणः । तत्पिता
गर्भस्थं त ज्ञात्वास्तीत्युक्त्वा गत इत्यस्मादास्तिकः ।
(यथा,—

“आस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तिकेति विश्रुतम्” ॥
इति महाभारतम् ॥

“आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वामुक्तेस्तथा” ।
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ॥

आस्तिकः, त्रि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य ।
अस्ति + ठक् ।) नास्तिकभिन्नः । ईश्वरोऽस्तीति-
वादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्यायः । अज्ञानः २
आज्ञः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

“तत्त्वधर्मच्युतात् पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि ॥

आस्तिकार्थदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्पसत्रात्
निवृत्तिरूपप्रयोजनं ददाति यः । जनमेजयो राजा
आस्तिकमुनिवचनात् सर्पयज्ञात् विरगाम इति
पौराणिका कथा ।) जनमेजयो राजा । इति
शब्दरत्नावली ॥

आस्तीकः, पुं, आस्तिकमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आस्तीकजननी, स्त्री, (आस्तीकस्य जननी माता,
बहीतत्यवधः ।) आस्तिकमाता । मनसा देवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आस्था, स्त्री, (आड् + स्था + अङ् + टाप् ।) यत्नः ।

आस्थानं । आस्थानं । अपेक्षा । इति मेदिनी-
कार्त्तमचन्द्रौ ॥ (अज्ञा । आदरः । प्रतिष्ठा ।
यथा, रघौ १०।७३ ।
“देवात् स्वर्गादबध्नात् मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः” ।
“विमन्त्रे विद्यायास्थां यशः पालय मित्र मे” ।
इति हिनोपदेशः ॥)

आस्थानं, स्त्री, (आस्थायतेऽस्मिन् इति । आड् +
स्था + ल्युट् ।) सभा । इत्यमरः । (यथा, किमते
१ । १६ । “अनेकगजान्यग्याश्चसंकुनं
तदीयमास्थाननिकेतनाजिग्म” ।)

यत्नः । इत्यजयः ॥ (आश्रयः । स्थानम्) ।

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + डीप् ।) सभा । इत्य-
मरः ॥ (“आस्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने
सम्पतन्” । इति रत्नावली ।)

आस्पदं, स्त्री, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्पदं प्रति-
ष्ठायामिति निपातनात् सूट् ।) प्रतिष्ठा । कर्म ।
इत्यमरः ॥ प्रभुत्वं । इति धरणी । स्थानं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“गगन्यास्पदमित्यवैमि न हि मे
ध्वभीति न प्रत्ययः” । इति नागानन्दे । तथा च
रघौ ३।३६ ।

“नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं

तदास्पदं श्रीशुभराजसंज्ञितम्” ॥)

आस्पन्दनं, स्त्री, (आड् + स्पन्द + ल्युट् ।) स्पन्दनं ।
कम्पनम् ॥

आस्फालः, पुं, (आड् + स्फुल + घञ् ।) हस्ति-
कर्मास्फालनं । हातिर काया नाडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भलज्जला । इति हारावली-त्रि-
काण्डशेषौ ॥ (आस्फालनं । सस्फालनं ।)

आस्फालनं, स्त्री, (आड् + स्फुल + णिच् + ल्युट् ।)
आटोपः । प्रागलभ्यम् ॥ (यथा रघौ ६।७३ ।

“ये शवतास्फालनविस्मयं यः

सङ्घट्टयन्नङ्घटमङ्घटेन” ॥)

आस्फुजित्, पुं, (आस्फु + जि + क्तिप् ।) शुकाचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आस्फोटः, पुं, (आड् + स्फुट् + अच् ।) आस्फोट-
वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ आकन्द इति भाषा ।
शृंगारैर्बाह्यादिशब्दः । इति श्रीभागवतम् ॥
“कृत्तः कल्यां विधुन्वानावास्फोट तत्र चक्रतुः” ।
इति महाभारते सभापर्वणि ।)

आस्फोटकः, पुं, (आड् + स्फुट् + गवल्) पर्वत-
जपोलुवृत्तः । इति शब्दमाला ॥ आकरोट इति
भाषा ।

आस्फोटनं, स्त्री, (आड् + स्फुट् + ल्युट् ।) विकाशः ।
मुद्रणं । इति धरणी ॥ बाह्यादिशब्दः । ताल
ठोका इत्यादि भाषा । (यथा रामायण ५ काण्डे ।
“आस्फोटननिनादांश्च बालाना तत्र खेन्ताम्” ॥
धान्यादेश्चविस्फेभकगम् ।)

आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुद्यतेऽनया । स्फुट् + कर्गण-
ल्युट् + डीप् ।) वेधनिका । इत्यमरः ॥ तुरपन
भ्रमर इत्यादि भाषा ।

आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति । आड् + स्फुट्
+ अच् + टाप् ।) नवमङ्गो । नवमङ्गो । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (नवमङ्गीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ।
आस्फोटः, पुं, (आस्फोटयतीति । आड् + स्फुट् +
अच् + प्रथोदगादित्वात् साधुः ।) अकरोटः ।
कोविदारकवृत्तः । इति मेदिनी ॥ भूपलाशवृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, वाभटे ।

“मूलं सप्ताङ्गात्त्वक्शिशोषान्धमारा-
टकान्मालत्यास्त्रिकस्फोटनिम्बान् ।

वीजं कारुञ्जं सार्धं प्रापुनाटं
श्रेष्ठा जन्तुं कृष्णं द्वे हरिद्रे” ॥)

आस्फोटकः, पुं, (आस्फोट एव स्वार्थे कन् ।) अक-
रोटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आस्फोता, स्त्री, (आस्फोट + टाप् ।) अपगतिता ।
वनमल्लिका । इति मेदिनी ॥ सागिवावृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः । वृत्तविशेषः । हापरमाकीति
ख्याता । अस्या गुणौ । कुष्ठविधरोगनाशित्वं ।
इति राजवल्लभः ॥

आस्यं, स्त्री, (अस्म्यते ग्रामोऽस्मिन् इति असु क्षेपणे
कृत्यल्युट् इति गणत् । यदा आस्यन्दते अस्मादिना
प्रस्रवति इति स्यन्द प्रस्रवणे + ड ।) मुखं । मुख-
मध्यम् ॥ (यथा, मनुः २।६५ ।)

“यस्यास्येन सदाश्रयन्ति ह्यथानि त्रिदिवीकसः” ॥

(आस्ये भवमास्यं ।) मुखभवे चि । इति मेदिनी ॥

आस्यपत्रं, स्त्री, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत् ।) पत्रं ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गलः, पुं, (आस्यं लाङ्गलं भूविदारकयन्त्र-
मिव यस्य ।) शृङ्गरः । इति हेमचन्द्रः ॥

आस्यलोम, [न्] स्त्री, (आस्यस्य लोम ।) शस्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आस्या, स्त्री, (आस् + गणत् ।) स्थितिः । इत्यमरो
मेदिनी च ॥ (आमनं, इनि वैद्यमाधवकरोग-
विनिश्चयसंग्रहे । यथा,—

“आस्यामुखं स्वप्रमत्तं दधीनि”

सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा,
“आस्या वर्गकफस्थान्यसौकुमार्यकरो सुखा” ॥)

आस्यासवः, पुं, (आस्यस्य सवस्य आसव इव ।)
लाला । इति हेमचन्द्रः ॥ युतु लाल इत्यादि भाषा ।
आसपः, पुं, (आसं पिबतीति । आस + पा + क ।)
मूलानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥ (राक्षसः ।)

आसवः, पुं, (आड् + स + अच् ।) क्षोषः । कष्टं ।
इत्यमरः ॥

आह, य, (उवाच इत्यर्थे कालमात्रे निपातोऽयं ।)
क्षेप । नियोगः । इति मेदिनी ॥ वृद्धसम्भावनं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आहकज्वरः, पुं, (आहको नासारोग एव ज्वरः ।)
नासागोगविशेषः । नासाज्वर इति ख्यातः ।
तस्य लक्षणम् ।

“तनुना रक्तशोथेन युतो नासापुटान्तरे ।
गात्रशूलज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकः स्मृतः” ॥

इति वैद्यकम् ॥ (आहव इति क्वचिद्वैद्यके पाठः ।
तद्यथा, आहवज्वरस्य लक्षणम् ।

“शोथः सक्तो नासायां व्यथाश्चावौ ज्वरस्तथा ।
वातश्लेष्माशृगुत्यश्च आहवाख्यं विनिर्दिशेत्” ॥

आहा

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सागले ॥

“दूर्वाचयं फलं माषकुलस्यौ वंशपत्रिका ।

जलस्थानभवौ कर्णमोरटाखरमञ्जरी ॥

दण्डोत्पलस्य मूलानि काण्डादृष्टगुणोऽम्भसि ।

तत्पादशेषिते तैलं तुलां कृत्वा विपाचयेत् ।

तत्तैलं प्रतिमर्षणं आह्वारार्थं ज्वरं जयेत्” ॥

॥॥ दूर्वाचं तैलं ॥॥

आहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्त ।) पुरातनवस्त्रं । नूतन-
वस्त्रं । इति मेदिनी ॥ मृधार्थकवाक्यं । इत्यमरः ॥

आहतः, त्रि, (आ + हन् + क्त ।) गणितः । ता-
द्वितः । इति मेदिनी ॥ (“प्रति दिवसं याति जयं
वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः” । इति पञ्चतन्त्रम् ।

ज्ञातः । मिथोक्तः । इत्यजयः ॥ निहत) “द्युना विं-
शतिराहताक्षौहिणीनाम्” । इति महाभारतम् ।)

आहतः, पुं, (आह्वयते यः + आङ् + हन् + कर्मणि
+ क्त ।) आनकः । उक्ता । इति मेदिनी ॥

आहतलक्षणः, त्रि, (आहतं अभ्यन्तं लक्षणं यस्य ।)
गुणः प्रतीतः । गुणेन ख्यातः । तत्पर्यायः । कृत-
लक्षणः २ । इत्यमरः ॥

आहारः, पुं, (आङ् + ह् + अच् ।) उक्तासः ।
अन्तर्मुखश्वासः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (आहारग-
णोले वाच्यसिद्धयव । यथा, रघुः १ । ४६ ।

“वनान्तरादुपायुक्तैः समित्कृष्णफलाहुरैः” ।)

आहारगं, स्त्री, (आङ् + ह् + भावे ल्यट् ।) द्रव्या-
द्यानयनं । आसादनम् । यथा । देवीपुराणं ।

“मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाङ्गानमेव च ।
स्नानं पूजनञ्चैव विसर्जनमतःपरं” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आहवः, पुं, (आह्वयते अग्निर्दिस्मिन् । आङ् + ह् +
अप् ।) युद्धे ।

(“यदाश्रौधं भीष्ममन्त्यन्त्युग्म
हृतं पार्थेनाहवेस्वपश्यम्” ॥

इति महाभारते आदिपर्वणि १ । २० ।

आह्वयते आज्यादिकं यत्र । आङ् + ऊ + अच् ।)
यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥

आहवनीयः, पुं, (आह्वयते आज्यादिरस्मिन् । आङ्
+ ऊ + अनीयम् ।) यज्ञाप्रविष्टः । इत्यमरः ।

गार्हपत्यादुद्धृत्य ह्योमार्थं यः संस्क्रियते सः । इति
भरतः ॥ (यथा, मनौ २ । २३ ।

“गुरुराहवनीयस्तु साभिज्ञेता गरीयसी” ।)

आहारः, पुं, (आङ् + ह् + अच् ।) द्रव्यगन्नाश-
करणं । तत्पर्यायः । जग्धः २ भोजनं ३ जेननं ४

लेपः ५ निघषः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः ॥ जसनं ८
विघषः ९ इति तट्टीका ॥ प्रत्यवसानं १० भक्षणं

११ अशनं १२ ॥ इति शब्दमाला ॥ अभ्यवहारः
१३ खदनं १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणाः । सद्यस्तृप्तजनकत्वं । बलकारित्वं ।
देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“तमुवाच भगवानात्रेयः हिताहारोपयोग एक-
एव पुरुषस्याभिष्टुडिकरो भवति । अहिताहारो
पयोगः पुनर्याधिनिमित्तमिति” ।

“तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमधि-

आहा

वेशः । समाश्वेव शरीरधातुन् प्रकृतौ स्यापयति,
विषमाश्च समीकरोतीत्यतद्विद्वितं विद्धि त्वहितं

विपरीतं इत्यतद्विदाहितलक्षणमनपवादभवति
एवं वादिनश्च भगवन्तमात्रयमभिवेश उवाच ।

भगवन्नन्वतदेवमुपदिष्टं भूयिष्कल्प्याः सर्वभिषजो
विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां

विदितमाहारतत्त्वमभिवेशः । गुणतो द्रव्यतः
कर्मतः सर्वव्यवतो मात्रादयो भावान्तत्र तदेव-

मुपदिष्टं विज्ञानुस्त्वस्मिन् यथा तु खन्वतदप-
दिष्टं भूयिष्कल्प्याः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति

तथेतदपदेच्यामः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त
स्तथा हि बद्धविधिनकल्प्या भवन्ति । आहारविधि-

विशेषांस्तु खन्व लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्या-
स्यामः । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्था

भेदात् । स एनर्दियोनिः स्यात् ३ जडमात्मकत्वात् ।
द्विविधः प्रभावो हिताहितोदकविशेषात् । चतु-

र्विधोपयोगः पानाशनमन्वलेह्यापयोगात् । घडा
स्वादो रसभेदतः षड्विधत्वात्” । इति चरकः ॥

“यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिच्छते ।
अन्नानुपानं धातुनां दृष्टं यत्र विरोधि च” ॥

इति च चरकः ॥

“प्राणिना एनर्दमलमाहारो बलवर्गोऽजसाद्य घट्स्
रमेखायसो रसाः एनर्दस्याश्रयाः” ॥

“स च तत्रोदके गुणैराहारः प्रकिञ्चो भिन्नसङ्घात-
सर्वकरश्च भवति” ।

“आहारः प्रीणानः सद्यो बलकृद्देहाहारकः ।
आगुस्तंजसमुत्साहस्त्वयो नोऽस्मिन्निवर्द्धन” ॥

इति सुश्रुतः ॥ स त्रिविधः । सात्विकः १ राज-
सिकः २ तामसिकः ३ । सात्विकाहारो यथा,—

८ श्लोकः ।

“आयु सत्य बलाभोग्य सुख प्रीति विवर्द्धना ।
रम्याः स्विग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक-
प्रिया” । राजसिकागो यथा, ९ श्लोकः ।

“कृद्भ्रूलवगाव्याणतोऽन्तःस्रुत्तविदाहिनः ।
आहारो राजसस्यष्टा द्वावगोकाभयप्रदाः” ॥

तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।

“धातयाम गतं संप्रतिपर्युधितश्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभ्यर्थं भोजनं तामसप्रियम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहारगं
इति मेदिनी ॥

(“स एनर्दयान्योक्तः पय्याहारो यदृच्छया” ।
इति महाभारतम् । आदिपर्वणि ७६ । सम्भव-
पर्वणि ७६ । ३५ ।)

आहारसम्भवः, पुं, (आहारान् सम्भवो यस्य ।)
शरीरस्यरसद्युः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहार्यं, त्रि, (आङ् + ह् + ग्यत् ।) आगन्तुकं ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

(“आहार्यं गयमानं हि क्षणं द्रव्येन दद्याताम्”
इति कामन्दकः ।) आहारगोऽ ॥ (यथा, मनुः
८ । २०२ । “अथ मूलमनाहृत्यै प्रकाशकयशो-

धितः” ।) (शस्त्रकर्मभेदः । यथा सुश्रुतं “तच्च
शस्त्रकर्मभेदविधं, तद्यथा,—हेयं भयं, रेख्य

आह

वेधं रथ्यम्, आहार्यं, विश्वायं, जीवमिति” ।

“आहार्यशर्करास्त्रिस्तो दसकर्ममनास्त्रो” ।)

आहार्यः, पुं, नाशोक्तौ व्यञ्जकविशेषः । स तु भूषा
दिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा ला-
हित्यदर्पणे । षष्ठाङ्के ।

“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा” ॥)

आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यात् या शोभा ।)
क्षत्रिमशोभा । बिचभूषादिना कृतद्युतिः । इति

जटाधरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये २५ सर्गे,—

“आहार्यशोभा रहितैरमायैः

रुचिस्तु पुंसिः प्रचितान् स गोष्ठान्” ।)

आहार्य, पुं, (आङ् + ह् + अप् ॥ निपातनात् रुद्रिः ।)
कूपमर्षोपे पश्चाद्विजलपानार्थकृतस्त्रयजनाश्रयः ।

इत्यमरः ॥ चौवाचा इति भाषा । (आह्वयतेऽग्नि-
रश्च इति व्युत्पत्त्या ।) गुडं । आहार्यं । इति धरणिः ॥

(आह्वयतेऽग्नि इति आ + ऊ + अधिपरणे षप् ।)
अग्निः ।)

आहिक, पुं, (आहिवि आकृतिर्यस्य । अहि +
ठक् ।) पाणिगन्मृनिः । इति त्रिकाश्रयः ॥ केतु-
यङ् । इति हेमचन्द्रः ॥

आहितः, त्रि, (आङ् + धा + क्त ।) न्यक्तः ।
अर्पितः । स्थापितः । इति हलायुधः ॥

(यथा, किशोः ।

“व्यावर्त्तरेऽग्निपतरयमाहिताङ्ग” ।)

आहितलक्षणः, त्रि, (आहितं लक्षणं यस्य ।) आह-
तलक्षणः । इत्यमरटीकाया रमानाथः । गुणादि-
दाग ख्यातः ।

आहिताग्निः, पुं, (आहितः स्थापितोऽग्निर्येन ।)
साग्निः । अग्निहोत्रो इति स्मृतिः ॥

(“न दर्शने विना आहुर्माहिताग्नेर्होत्रमनः” ।
इति मनुः ३ । २२ । तथा च रघौ २ । ४४ ॥

“गुणैरपीदं धनमाहितमि” ।)

आहितगुणकः, पुं, (आहितगुणं दीव्यति । अहितगुण-
+ ठक् ।) ध्यालयाहो । साण्डिया इति भाषा ।

इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
“वैद्यमावत्सराचार्याः स्वपदोऽधिकृतास्वराः ।

यथाहितगुणकोऽम्भसाः सर्वं जानन्ति शत्रुषु” ।)

आहुत, स्त्री, (आङ् + ऊ + क्त ।) मृदुस्थाना पश्च-
महायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु मृदुयज्ञः । इति

जटाधरः ॥

आहुतिः, स्त्री, (आ + ऊ + क्त ।) देवोद्देशे मन्त्रो-
च्चारणपूर्वकोऽग्नी हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।

देवयज्ञः २ होमः ३ होत्रं ४ षडङ्कारः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १ । ५३ ।

“पनानं पवनेनाद्भुतैर्मगाहुतिगन्धिभिः” ।

धन्वात् भरुद्वया जातः स्वनामव्याप्तौ मरुद्भेदः ।
यथा हविर्वशः,—

“मरुद्वी मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुसान् ।
न ऊधं चाहुतिं च व चारिचं ब्रह्मपद्मम्” ।)

आहुत्यं, स्त्री, (आङ् + ऊ + अप् ।) क्षुपविशेषः
तद्वट इति काण्डोद्गीता ख्यातं । तत्पर्यायः ।

आह्निक

हजारार्थं २ तगरं ३ तरवटं ४ त्रिम्बोपलं ५ सुपुष्पं ६ पीतपुष्पं ७ काञ्चनपुष्पकं ८ वृषभा-
ङ्गुल्यकं ९ शरत्पुष्पं १०। तस्य गुणाः। तिलकं।
श्रीतिलकं। चतुर्दशतिलकम्। पित्तदाहमुखरोग-
कुष्ठकयूरितान्तुभ्रूजगणनाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

आह्निकं, स्त्री, (आ + ह्ने + क्त) प्रलयपर्यन्तं। यथा,—
“कदम्बानि पटोलानि दन्ताकसहितानि च।
न त्यजेत् कान्तिके मासि यावदाह्निकनगरकी” ॥
“आह्निकानि आभूतानि प्रलयपर्यन्तानिोति या-
वत्”। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्निकः, त्रि. (आङ् + ह्ने + क्त) कृताङ्गानः।
यथा,—

“प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः।
आह्निक इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६। ३४ ॥

आह्निकः, स्त्री, (आङ् + ह्ने + क्तान्) आह्निकानि।
इति शब्दरत्नावली ॥

आह्निकं, त्रि. (आह्नौ भवं। आह् + ङञ्) आह्न-
सम्बन्धि। तद्विषयकम्। इत्यमरः ॥

आह्नो, य, (आ हन्तीति। आङ् + हन् + डो)।
विकल्पः। इत्यमरः ॥ प्रप्रः। (यथा शाकुन्तले
पञ्चमाङ्गे।

“दारुत्यागी भवाभ्यांजे परस्त्रीस्यर्षपाशुलः”।
विचारः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
“आह्नो निवत्यति समं हरिणाङ्गनाभिः”।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्गे।

आह्नोपुर्वविका, स्त्री, (अन्ते आह्नमेव पुर्ववः। मयूर-
व्यंसकादिवात् समासः। आह्नोपुर्ववस्य भावः।
आह्नोपुर्वव + वृञ् + स्त्रीत्वात् टाप)। दर्पात्
यात्मनि सम्भावना सा। इत्यमरः ॥ अधिकार्थ-
वचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणं। आत्मविषय-
कार्यसिद्धिजननशक्त्याविष्करणं। इति भरतः ॥
(यथा, भट्टौ ५। २७।

“आह्नोपुर्वविकां पश्य मम सद्व्रतकान्तिभिः”।)

आह्नोस्ति, य, (आह्नो च स्ति)। आह्नो। वि-
कल्पः। इत्यमटीका ॥

आह्नः, पुं, (आह्नं समूहः)। दिनसमूहः। इति
आकरशम् ॥

आह्निकं, त्रि. (आह्नं निर्घन्तं। आह्नन् + ङञ्)।
दिननिर्घन्तं। दिनसाध्यं। इति मेदिनी ॥ दिन-
सम्बन्धी ॥

आह्निकं, स्त्री, (आह्नं निर्घन्तं। आह्नन् + ङञ्)।
भोजनं। प्रकरणसमूहः। यथ्यभागः।
नित्यक्रिया। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
अथ ७ रघुनन्दनभट्टाचार्यकृताह्निकाचारतत्त्वोक्त-
कर्मणि संक्षेपेण लिख्यन्ते ॥

तत्र प्रथमयामार्द्धकृतम् ॥

“ब्राह्मे मुहूर्त्ते जागरित्वा ब्रह्मविष्णुशिवनवग्रहान्
स्मृत्वा गुरुप्रणामं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाष्य
तद्विषयककर्तव्यधर्मकर्मार्थं चिन्तयेत् ॥

ततः शयनादुत्थाय राजिवासस्थिता पृथिवीं

आह्निक

नमस्कृत्य दक्षिणचरणं भूमौ विन्यस्य कर्कोट-
कनागदमयन्तीनलकृतपुष्पराजकार्तवीर्याङ्गुमान-
स्मृत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य हिराचामेत् ॥

ततः नैर्ऋत्या दक्षिणग्यां वा दिशि मूत्रपुरीषात्-
सर्गं जलमृत्तिकाशौचञ्च कृत्वा हिराचम्य हरि-
स्मृत्वा दिवा सूर्ये रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदसम्भवे
अग्निं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं। दन्तकाष्ठाभावे निधिद्धदिने
च दादशगणहृद्यजलः पत्रैर्वा मुखं शोधयित्वा
हिराचामेत्।

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातर्पणञ्च कृत्वा
सूर्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ स्नानाशक्तौ
आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्जनं मन्त्रस्नानञ्च कृत्वा
सन्धोपासनं कुर्यात् ॥

तत आदर्शादिदर्शनं दधिदूर्वादिमङ्गलद्रव्यस्पर्श-
नञ्च कुर्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामार्द्धकृतम् ॥

वेदविद्याद्यभ्यासः। समित्युष्याद्याहंशञ्च ॥ * ॥

अथ तृतीययामार्द्धकृतम् ॥

गुरुदेवधार्मिकोपासनं। कुटुम्बभरगार्थमीश्वरो-
पासनादि च ॥ * ॥

अथ चतुर्थयामार्द्धकृतम् ॥

मध्याह्नस्नानं। तत्र पशुखातोदके चेत् तदा मम
पञ्च त्रीन् वा मृत्युगडान् तीरे क्षिप्त्वा नाभि-
मात्रोदके कुशहस्तः सशिरस्कमज्जनं कृत्वा हिरा-
चम्य सङ्कल्प्य यथाविधि त्रिनिर्मज्जेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रपाण्यतिरेकेण गात्रमार्जनं तिलकं
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

ततः अष्टममुहूर्त्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं
विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथा-
काले उपयुञ्जीत ॥ * ॥

अथ पञ्चमयामार्द्धकृतम् ॥

बलिवैश्वदेवकर्मणि काम्यबलिकर्म वामदेवगानं
गानाशक्तौ तस्य त्रिः पाठः पार्वणश्राद्धानन्तरं
बलिवैश्वदेवकर्मणि कर्त्तव्ये ॥

बलिकर्मनन्तरमतिथिलाभार्थं मुहूर्त्तं गोदोहन-
कालं वा अभोजनेन प्रतीक्षेत्। तस्यो भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत्। तदानीमतिथिलाभे नि-
त्यश्राद्धान्तरमतिथीन् भोजयेत्। भोजनासामर्थ्ये

भिक्षां दद्यात्। अतिथिलाभे ब्राह्मणाय दानं
तदसम्भवे अन्नौ जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्धं। वामदेवगानं तदशक्तौ षट्-
त्रय पठेत्। नित्यश्राद्धकरणासामर्थ्ये वलितर्प-
णाभ्यां पितृयज्ञसिद्धिः ॥ ततो गोप्रासदानं गो-
नमस्कारञ्च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं।

विष्णुपादोदकादिकं पूर्वमगृहीतञ्चेत् इदानीं
गृहीयात् ॥ ततः स्नानान्तरं न गत्वा मृद्धिर्घर्षण-
मुखहस्तौ शोधयित्वा तृणादिना दन्तलघ्नसद्व्य-
मपनीय जलगणहृद्यैर्मुखाभ्यन्तरं संशोध्य पाणिपादौ
प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्थ एव भूमौ पादौ संस्थाप्य हिरा-
चम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादा-

आह्निक

कुष्ठे दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ॥

ततो महोमार्जनाभावेऽसुचित्वादविलम्बमेव भो-
जनपात्रमुद्भूय उच्छिष्टमपनीय तत् स्थानं गोमयो-
दकाभ्यां सिञ्चेत् ॥

ततः सस्य आसने उपविश्य इष्टदेवतानाम स्मृत्वा
अन्नजीर्णार्थं मन्त्रपाठपूर्वकवामहस्तेनोदरं परि-
मृज्य पादप्रतव्रजनागन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्
कालं श्रयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम्
इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामार्द्धकृतम् ॥

इतिहासपुराणादिश्रवणम् ॥

अथाष्टमयामार्द्धकृतम् ॥

लौकिकचिन्ताकरणम्। सायंसन्धोपासनम्।
इष्टदेवतास्मरणोदकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिकृतम् ॥

सन्धानन्तरमिष्टदेवतानन्तजपत्रिकालपाठ्यन्तव-
नागयगन्मर्यादां कुर्यात् ॥

ततोऽज्ञादिपाके जाते पूर्ववद्वर्षिष्वदेवकर्मणि
कृत्वा अतिथिलाभेऽज्ञादिकं तस्मै दत्त्वा अवश्य-
भरणीयैः सह सार्द्धं प्रहराभ्यन्तरेऽनतिदूरे भु-
ञ्जीत। अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकं भोक्तव्यम् ॥
पथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यानं कुर्यात् ॥ ततः

शयनं। शुचिदेशे स्वङ्गोपरि शय्यां कृत्वा शिरो-
देशे पूर्णकुम्भं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्षाल-
नितपाणिपादौ हिराचान्तः पूर्वशिरो दक्षिण-
शिरो वा पद्मनाभं स्मृत्वा यामहयाभ्यन्तरे
शयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ॥

ऋतौ निधिदेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां
दक्षिणपार्श्वेन स्वापयेत् ॥

ततः अविजम्बेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जलाभ्यां
लिङ्गं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य हिराचम्य स्वायात् ॥

ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाचमनद्वयमानञ्च
कुर्यात् ॥ स्त्रियास्तु ऋतावन्तावपि लेपादिक्षाल-
नानन्तरमाचमनमात्रं न स्नानं ॥ क्षालनादेः

पूर्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गौ न कुर्यात् ॥ सम्भोगानन्तरं
तस्यां रात्रौ एकशय्यायां न शयीयातां। अन्ता-
वपि गर्भवत्स्त्रिये कामुकीभुषेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गुल्यन्तानं कु-
र्यात् ॥

ऋतुगमनं पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तमावश्यकम् ॥ इत्या-
ह्निकाचारतत्त्वोक्तकर्म समाप्तं ॥ * ॥

आह्निकः, पुं, (आङ् + ऋङ् + घञ्)। आह्निकः।
दुर्घः। यथा। श्रीभागवते १०। ५। १ ॥

“नन्दस्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः।
आह्निक विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलङ्कृतान् ॥”

आह्निकः, त्रि. आह्निकः। हृष्टः। जाताह्लादः।
इतोऽस्य जाते इत्यनेन आह्लादशब्दात् इतप्रत्य-
येन निघण्टः ॥

आह्निकः, पुं, (आङ् + ऋ + अच्)। यदा आह्निकीयते
प्राप्यते इति। आह्निक + या + घञ् + कः। नाम।

इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे, बालकाण्डे ४। ७ ॥

इ

“हृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः काव्यं रामायणाङ्गयम्”।
 अष्टादशव्यवहारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः।
 यथाह मनुः अष्टमे। ४। ५। ७। “तेषामायत्तगा-
 दानं” इत्युपक्रम्य। “स्त्रीपुंसयोर्विभागश्च द्यूत-
 माङ्गय एव च”।)

आज्ञा, स्त्री, (आज्ञानमिति। आङ् + ज्ञे + अच्।)
 नाम। संज्ञा। इत्यमरः ॥

आज्ञानं, स्त्री, (आङ् + ज्ञे + भावे ल्यट्।) आवा-
 हनं। डाका इति भाषा। तत्पर्यायः। ह्रतिः २
 आकारणं ३। इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६। १२६।
 “जन्मज्येष्ठेन चाज्ञानं स्वब्राह्मण्यार्थाय स्मृतम्”।)
 (आह्वयतेऽनेन। कर्मणे ल्यट्।) नाम। इति शब्द-
 गत्वावली ॥

इ

इ, इकारः। ढतीयस्वरवर्गः। अस्योच्चारणस्थानं
 तालु। स च ऋसो दीर्घः। ऋतश्च भवति।
 (अयश्च उदात्तानुदात्तमरिद्-भेदात् त्रिविधः।
 अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधं
 एतेन षड्विधं एव।)

“इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम्।
 हरिब्रह्ममयं वर्गं सदा रुद्रयुतं प्रिये ॥
 सदा शक्तिमयं देवि गुरुब्रह्ममयं तथा।
 सदाशिवमयं वर्गं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥
 हरिब्रह्मात्मकं वर्गं गुणत्रयसमन्वितम्।
 इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां।)
 तस्य लेखनप्रकारो यथा,

“ऊर्द्धाधः कुञ्जिता मध्ये रेखा तन्मङ्गला भवेत्।
 लक्ष्मीर्व्यापी तथेन्द्रागो क्रमात्तास्वव संयुते ॥
 शीर्षाधःकुञ्जिता रेखा दन्तोर्द्धा कामरूपिणी।
 मात्राशक्तिः क्रौण्डयुता ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥
 इति वर्गोद्घाततन्त्रम् ॥ (यद्यपि मिद्धान्त-
 कौमुद्या “इच्युशानाम् तान्” इति सामान्यतः
 उक्तं तथापि शब्देन्द्रावर्गादिव्यस्य विस्तृतो
 विवृतिरुक्ता। यथा,— “तुल्यास्य प्रयत्नमिति
 सूत्रेण प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
 यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
 हि द्विधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेत्येव पाठः।
 एतेषा आभ्यन्तरत्वं वर्गात्पत्तेः प्राग्भावित्वात्।
 तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रतिः प्राणो
 नाम वायुः ऊर्द्धमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्था-
 नान्याहन्ति ततो वर्गस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्नि-
 त्यसिस्तत्रोत्पत्तेः। प्राक्जिज्ञायापोषायमध्यमूलानि
 वर्गात्पत्तिस्थानं तान्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति
 तदा स्पृशता ईषत्स्पर्शं ईषत्स्पृशता समी-
 पावस्थाने संवृतता द्वावस्थानं विवृतता अतएव
 इच्युशानां तास्वत्वाविशेषेऽपि चवर्गं उच्चा-
 रयित्वा जिज्ञायादीनां तालस्थानेन सम्यक् स्पर्शः
 यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोः समीपदृ-
 रावस्थानं। स्पृशं प्रयत्नमिति यत्नेर्नपुंसके भावे
 ल्यट्। प्रयत्नभिव्यपपाठः नडन्तस्य प्रकृत्वात्।

इल

“शेषाः स्पृष्टा हलप्रोक्ताः” इत्यादि। यथा,
 शिञ्जायां शब्देन्दुमाः। तथाहि “अचोऽस्पृष्टा”
 यथास्वीघत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः। “शेषाः
 स्पृष्टाः हलप्रोक्ताः” इत्यादि। अत्र अचः
 अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्वन्तः यथास्वीघत्
 अस्पृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विवृता
 इत्यर्थः। नेम इत्येतेन शलः ईषत् विवृताः
 यथामपेक्ष्याधिकविवृतत्वन्त इत्यर्थः। अपि च—
 “अभिमीले एगोहितं यज्ञस्य देवमत्वित्जम्। हो-
 तारं रत्नधातमम्”। इले इत्येतत् समस्तमपि-
 पदमनुदात्तम् “तिडडतिड” इति सूत्रेण अति-
 फन्तादधिगन्वात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य
 निघानविधानात् अभिमील इति पदयोः सं-
 हितकाले तु धानुगतस्य ईकारस्य स्वमित्वम्
 “उदात्तानुदात्तस्मितिः” इति सूत्रेण उदात्तात्
 परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वितिः स्यात् इत्यर्थकेनानु-
 दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वित्तादेशात् तसःपरस्य
 ले इत्यत्र यकारस्य तिङपत्त्ययोरुपस्य स्वमित्वात्
 संहितायाम् पूर्वस्येकारस्य नितरा उदात्तत्वम्।
 अपरश्च तान्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नइति सूत्र-
 तः। अत्र मूलम् पाणिनीयशिञ्जाग्रथे। यथा,—
 “कगटावक्ता विच्युशान्तालया ओष्ठजावुप”।
 “स्वराणामुपगमाधैव विवृतं कर्गणं मतम्”।)

तस्य नामानि यथा,—
 “इः सूच्या शान्दली विद्या चन्द्रः पृषा सुगुह्यकः।
 सुमित्रं मुन्दरो वीरः कोटः काटः पयः ॥
 भ्रमथो माधवस्तुष्टिर्दन्तत्रक्ष नामिका।
 शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विष्णुविनायकः ॥
 नेपायो भ्रमरो रुद्रो नित्या किन्ना च पावका”।
 इति वर्गाभिधानतन्त्रम् ॥ (माटकान्यासोऽस्य
 दक्षिणचन्द्राधि स्थानम्। यथा, माटकान्यास-
 छतमन्त्रः “इं नमो दक्षिणचन्द्राधि इं नमो
 वामचन्द्राधि”। इति।)

इ, गतौ। (भाटि-इलपत्ते अदा परं-सकं-अनिट्।)
 इल, अयति। ल रुति। एचकपाटमामर्थ्यात् पूर्वा
 न लित्। शेषस्त इल गताविति प्रसिद्धः। यिनो-
 ऽज्यानावित्यादिषु ग्रहणमस्येव। इति दुर्गादासः ॥
 (उत्) उदये। समुन्नते। यथा,—
 “उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्दिग्भागे” इति।
 (अभि + उत्) अभ्युदये। समुन्नते। सर्व्व, गत्यर्था
 ज्ञानार्थाः प्राथम्याच्च इत्यनेन प्राथम्येऽप्यस्य बङ्गलः
 प्रयोगः। यथा,— मनुः।
 “ब्राह्मणः श्रुतमिति प्रथवायेन श्रुतताम्”।
 “अयमेति मन्तं मन्तं कावेर्वावागि पावनः पवनः”।
 इति सार्वाह्यदर्पणम्। (अति) अतिक्रमे। परा-
 भवे। यथा, हितोपदेशे। १।
 “अतीत्य हि गुणान् सर्व्वान् स्वभावो मुद्दिं वृत्तते”।
 “ततः परं जनस्थानं क्रोशत्रयमतीत्य वै”।
 इति रामायणे। (अनु) अनुकरणम्।
 “धातुरादेशमन्वति तद्यथा हि तदप्यगः।
 नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कश्चन” ॥
 इति महाभारते। (अप) अपगमने। पलायने।

इक्षु

“प्रथादेश्यकीकमपैतु ते” इति प्राङ्मुक्ते।
 (सम् + आ) सम्मिलने। “देशाच्चैतान् सभक्तो-
 चन्यायं वः शिशुस्तत्तवान्” इति मनुः। २।
 १५२। इत्यादयो ज्ञेयाः।)

इ, ल, स्तुत्या। (अदा- परं-सकं-अनिट्।) अधि-
 पूर्वाऽयं। अधिग्रहणं अन्वपूर्वस्य। केवलस्य च
 प्रयोगनिरासार्थं। एवं सर्व्वत्र। न अध्येति तव
 लक्षणाः। इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं। इन्-
 दिक इत्यत्रस्यैव यद्यथा। इति दुर्गादासः ॥

इ, ड ल, अध्ययने। (अदा- आ-सक-अनिट्।) अधि-
 पूर्वाऽयं। अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गृह्यतो
 ग्रहणं। ड ल वेदमधीते विप्रः इति दुर्गादासः।
 (“यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः”
 इति मनुः। २। १३७।)

इ, व्य, भेदः। क्रोधोक्तिः। अपाकरणं। अशुकर्या।
 इति मेदिनी ॥ खिदः। इति जेमचन्द्रः ॥

इ, ज, प, लघुदेशजातस्त्रेष्णजातिविशेषः। यथा,—
 “अधिपा मंगलानाञ्च संयामेव्यपराजिताः।
 इरेजा नव घट पञ्च लघुजाश्चापि भाविनः” ॥
 इति मेरुतन्त्रं २३ प्रकाशः ॥

इ, स, य, कोपः। सन्तापः। दुःखभावना। इति
 शब्दरत्नावली ॥

इ, प, (अस्य विष्णोः श्रीलक्ष्म्यास्यापत्यम् पुमान्।
 अ + इत्) कामदेवः। इति एवशोक्तमहला-
 गृधो। यथा, आधये एकाक्षराभिधानम्।
 “इः कामे ३ तिलान्गोरो उः शिवे ब्रह्मकाय उः” ॥

इ, कट, प, लघुविशेषः। तत्पर्यायः। बङ्गमूलः २।
 इति त्रिकाग्रशय। कोशाङ्कः ३ इलकटः ४। इति
 हारावली ॥ (इलकटशब्देऽस्य विशेषो द्रव्यः) ॥

इ, त, प, (इत्येतेऽभिलष्यतेऽसौ इति। इष् + क्त्स)।
 स्वनामग्यातङ्गणं। आक् इति भाषा। तत्पर्यायः।
 ३ सालः २। इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४
 कान्ताः ५ सुकमारकः ६ अधिपत्रः ७ मधुदण्डः ८
 कृष्यः ९ गुडदण्डः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥
 म्बुपप्यः ११ महारसः १२ अतिपत्रः १३ को-
 शकारः १४ इक्षुवः १५। इति शब्दरत्नावली ॥

पयोधरः १६। इति जटाधरः ॥ * तस्य भेदाः।
 वशकः १ कान्ताः २ भीरः ३ पौष्टः ४। इति
 रत्नसाला ॥ सामान्येऽनुगुणाः। रत्नपित्तनाशित्वं।
 बलशुक्रकफकारित्वं। पाके मधुरत्वं। क्षिणत्वं।
 गुरुत्वं। शीतलत्वं। मूत्रशुद्धिकारित्वं। तस्य
 मूले अतिमधुरत्वं। मध्ये मधुरत्वं। यत्रित्वज-
 यभागेषु लवणरसत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
 मूलादर्द्धं मधुरत्वं। मध्ये अतिमधुरत्वं। अयं
 क्रमाक्षयवात्यं नीरसत्वञ्च। अथुक्ते इक्षुभक्ष्यगुणाः।
 पित्तदाहत्वं। शुक्ते वातप्रकोपणत्वं। सुक्तिमध्य
 गुरुत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तविष्की-
 डितेऽग्नौ मनुष्याः। हिमत्वं। शुक्रकारित्वं। दन्ति-
 जनकत्वम्। जीवजहितकारित्वम्। वायुरक्षित्त-
 नाशित्वं। स्वादुत्वं। क्षिणत्वं। प्रीतिराहत्वं। रक्त-
 वर्द्धकत्वं। मुखप्रसादकारित्वं। धातुवर्द्धकत्वञ्च।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च। रत्नदोषभयमशमन-

इक्षु

कारित्वं। अल्पश्लेष्मदाहत्वं। हृद्यत्वं। रुचिजनकत्वं।
मूत्रमुद्रिकाकारित्वं। देहस्य कान्तिदाहत्वं। बल-
कारित्वं। पीयूषोपमत्वं। त्रिदोषप्रमनत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः।
गुणशुद्धकारित्वं। श्रुतलत्वं। मांसकत्वं। रुचि-
कत्वं। दाहजनकत्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ अ-
पि च। दन्तनिष्पीडितरसगुणावद्गुणत्वं। किञ्चित्
पित्तवायुनाशित्वं। अकोमलत्वं। अस्वादत्वं।
क्षीरविद्युम्भदाहकारित्वञ्च। पर्युषिततद्रसगुणाः।
वान्तिहृद्यत्वं। वातजनकत्वं। जाड्यप्रतिश्रयायुगो-
दाहत्वं। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तत्प्राकररसगुणाः। गुणत्वं। मृतीक्ष्णत्वं। कफवात-
नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ स्निग्धत्वं। अति-
श्रयगुरुत्वं। अनिपाके विदाहत्वं। पित्तास्रदोष-
कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य विकारोः॥

“लसीकाफाग्नातगुण्डखण्डमत्यगिडकासिताः।
निर्मला लघ्वो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तम”॥
इति राजवल्लभः॥ अथेक्षुवर्गः। तत्रेक्षुनामानि
गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भृशिरसोऽपि च।
गुडमूकोऽसिपत्रश्च तथा मधुहृगः स्मृतः॥
इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुर्वो मूत्रला हिमा”॥*॥
अथेक्षुभेदाः।

“पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोगकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोगोऽप्य कोशकृत्।
इत्येता ज्ञातयस्तथा कथयामि गमानपि”॥*॥

अथ पौण्ड्रकभीरुकभोगुणाः।

“वातपित्तप्रमनो मधुरो रसपाकयो।
सुश्रीतो वृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा”॥*॥

अथ कोशकारगुणाः।

“कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः”॥*॥
अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

“कान्तारेक्षुगुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो वृंहणः सरः”॥*॥
अथ दीर्घपोगवंशकभोगुणाः।

“दीर्घपौरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः”॥*॥
अथ शतपोगकगुणाः।

“शतपर्ष्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः”॥*॥

अथ मनोगुप्तगुणाः।

“मनोगुप्ता वातहरी वृष्यामयविनाशिनो।
सुश्रीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनो”॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

“तापसेक्षुर्भवेत् मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपना।
तर्पणा रुचिहृत्क्षापि वृष्या च बलकारिणी”॥*॥

अथ बालयुववृद्धेक्षुगुणाः।

“बाल इक्षुः कफं कुर्व्याम्भेदोभेदकरश्च सः।
युवा तु वातहृत् स्वादुशीघ्रशीघ्रश्च पित्तनुत्॥
रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृत् बलवीर्यकृत्”॥*॥

अथाङ्गभेदेन भेदः।

इक्षु

“मूले तु मधुरोऽप्यथं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अथ ग्रन्थिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुर्मसो जनैः”॥*॥

अथ दन्तपीडितेक्षुसगुणाः॥

“दन्तनिष्पीडितस्येक्षुः रसः पित्तास्रनाशनः।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः”॥*॥

अथ यन्त्रपीडितस्येक्षुसस्य गुणाः।

“मूलायजन्तु ग्रन्थादिपीडनात्मलसङ्करात्।
किञ्चित् कालं विष्टव्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः॥
तस्मादिदाही विष्टुम्भो गुरुः स्यादयान्त्रिको रसः”॥

अथ पर्युषितस्येक्षुसस्य गुणाः।

“रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यन्तो वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः”॥*॥

अथ पक्ष्म्येक्षुसस्य गुणाः।

“पक्षो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्॥
गुणानाहप्रमनः किञ्चित्पित्तहृगः स्मृतः”॥*॥

अथेक्षुसस्य विकारगुणा गुणाः।

“इक्षुर्विकारान्तुडदाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः।
गुर्वो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहृगः सराः॥
वृष्या मोहहृगः शीता वृंहणा विष्टुहागिगः”॥

इति भावप्रकाशः॥

(अथ श्वेतैक्षुगुणाः।

“रसायनोत्तमो बल्यो रोगवाग्गमुत्तमः।
स्निग्धश्च तर्पणो वृष्यो वृंहणश्च मजीवनः॥
स्वादुगुणाभिवृद्धत्वाद्वातपित्तप्रशान्तिहृत्।
वृष्योऽप्यन्तर्विदाही स्यात् मितेक्षुः कफहृन्मतः”॥

अथ लघुश्लेष्मगुणाः।

“तद्वत् सूक्ष्मो भवनं गुणानां
वृष्यो भवेत्तर्पणवृंहणश्च।
मजीवनं स्यान्मधुरो रसेन
शोषापहृत्तत्राशोकोकारी”॥*॥

अथ यन्त्रेक्षुसगुणाः।

“यन्त्रेक्षु पीडितरसः कथितो गुरुश्च
वृष्यः कफश्च कुरुतेऽप्य सुश्रीतलश्च।
पाके विदाहिवलकश्च सुशोभनश्च
संसेवितो रुधिरपित्तकरं निहन्ति”॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

“दन्तेन पीडितरसो रुचिहृत्क्षुश्च
सन्तर्पणो बलकरः कफहृत्क्षमप्रः।
विष्टुम्भकोऽपि रुधिरश्च तथैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च”॥*॥

अथ पक्ष्मसगुणाः॥

“पक्षो गुरुतमः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहृत्।
पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुण्मातिसारकासनुत्”॥*॥
इति हारीतः। तथा च वाभटः शाङ्गधरश्च।

“इक्षुः रसो गुरुः स्निग्धो वृंहणः कफमूत्रकृत्।
वृष्यः शीतोऽक्षपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः।
सोऽप्ये सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः॥
मूलायजन्तुजगर्वादिपीडनात्मलसङ्करात्।
किञ्चित्कालं विष्टव्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः॥
विदाही गुरुविष्टुम्भो तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः।
शैत्यप्रसादमाधुर्वैरस्तमनुवांशिकः॥
श्रातपर्ष्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात्।

इक्षु

सक्षारः सकषायाश्च सोष्याः किञ्चिदिदाहिनः”॥
“वृष्यः शीतः स्थिरः स्निग्धो वृंहणो मधुरो रसः।
श्लेष्मणो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदहते॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकावंशको वरः”॥
इति चरकः॥ तथा च सुश्रुते॥

“इक्षुवो मधुरा विपाका गुरुवः शीताः स्निग्ध-
बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रमननाः क्षमिक-
कशाश्चेति ते चानेकविधाः। तद्वयथा,—
“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपौरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोगोऽप्य कोशकृत्।
इत्येता ज्ञातयः स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः परम्॥
सुश्रीतो मधुरः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मणः सरः।
अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सक्षारोवंशको मतः।
वंशवच्छतपोगस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहृत्॥
कान्तारतापसाविच्छू वंशकानुगुणौ मतौ।
एवंगुणस्तु काण्डेक्षुः स तु वातप्रकोपणः॥
सूचीपत्रो नीलपोगो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु॥
अप्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षुणां लवणो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः॥
वृक्षप्रकादने वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः।
गुरुर्विदाही विष्टुम्भो यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः॥
पक्षो गुरुः सरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्”॥
केकिलाक्षरवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुकाण्डः, पुं, (इक्षुवृत्तस्य काण्ड इव काण्डो यस्य)।
सुञ्जकः। शर्मसुञ्ज इति ख्यातः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे २।६१।१५।
“अपराश्वेदादं शीतमित्तुकाण्डरसोपमम्”।)
काण्डलग्नम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुवृत्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्य)।
काण्डलग्नम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रगोक्षुरक-
वृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्)। गोक्षुरकवृत्तः।
गोखुरी इति भाषा। शुद्धभूमिकुष्माण्डः। को
किलाक्षरवृत्तः। कुशिया खारा इति भाषा।
काण्डलग्नम्। इत्यमरो मेदिनी च॥ काशिया
इति भाषा।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्)। भूमि-
कुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ (भूमिकुष्माण्ड-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः)।

इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षुतुल्या)। वृष्यविशेषः। आ-
नाखु इति ख्याता। तत्पर्यायः। इक्षुगन्धिका २
अनित्तुः ३ इक्षुगन्धिका ४। इति रत्नमाषा॥

इक्षुर्भा, स्त्री, (इक्षुवृत्तस्य दर्भा बन्ध इव दर्भा-
यस्याः)। वृष्यविशेषः। तत्पर्यायः। सुदर्भा २
पत्राणः ३ वृष्यपत्रिका ४। अस्या गुणाः। समधु-
रत्वं। स्निग्धत्वं। ईषत्काषायत्वं। कफपित्तहृत्त्वं।
रुचिजनकत्वं। लघुत्वं। परमदृष्टिकारित्वञ्च।

इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुनेत्रं, स्त्री, (इक्षुनेत्रं) इक्षुमूलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुपत्रः, पुं, (इक्षुः पत्रमिव तोषणां पत्रं यस्य) । यावनालनामधान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जोयार इति भाषा ।

इक्षुप्रः, पुं, (इक्षुरिव पूर्यते । इक्षु + प्र + क) । शरदण्डं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरदण्डाण्डेऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ।

इक्षुवाणिका, स्त्री, (इक्षुर्वाणिकेन तदाकृतित्वात्) । इक्षुगुल्या । इति रत्नमाला ॥ अनायु इति ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया इति भाषा ।

इक्षुमूलं, स्त्री, (इक्षुः मूलमिव मूलं यस्य) । वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटकं ३ वंशनेत्रं ४ वंशमूलं ५ मोरटकं ६ वंशपूरकं ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("अतीव मधुरो मूलः" इति सुश्रुतः) ।

इक्षुयोनिः, पुं, (इक्षुर्योनिरुत्पत्तिकारणं) । पृग्दक-इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौगडकः । पुंश्व-प्रसादमाधुर्वैरः, इति वाभटः । पौगडकशब्दे चास्य विशेषो ज्ञेयः) ॥

इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं गतिं ददातीति । इक्षु + रा + क) । कोकिलाक्षरद्वयः । इति रत्नमाला ॥ कुलिया खारा इति भाषा । इक्षुः । गोक्षुरकद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुरकः, पुं, (इक्षुर + स्वार्थे + क) । कोकिलाक्षरद्वयः । स्थूलशरः । काशदण्डं । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("खयकुम्भेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करम् । धारोष्णं नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्" ॥ इति सुश्रुतः) ॥

इक्षुरसः, पुं, (इक्षुरिव रसो यस्य) । काशदण्डं । इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुवृक्षस्य रसः) अस्य गुणाः क्रमेण यथा ; दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवनहितकारित्वं, हिमत्वं, शुक्रकारित्वं, तमिजनकत्वं, वायुरक्षुपित्तनाशित्वं, खादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातुवर्द्धकत्वं च यथा भावप्रकाशः ।

"दन्तनिष्पीडितस्येक्षु रसः पित्तासनाशनः । शर्करासमवीर्यः स्याद्विवादी कफप्रदः" ॥ यन्मनिष्पीडितरसगुणाः, रक्तशुक्रकारित्वम, शीतलत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, किञ्चित् पित्तवायुनाशित्वं, क्षीरविच्छेददाहकारित्वञ्च यथा, भावप्रकाशे,—

"मूलाप्यजन्तुपृथ्यादिपिडनात् मलसंकरात् । किञ्चित्कालं विष्टव्याथ विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ तस्मात् विदाही विष्टम्भी गुरुः स्यात् यान्त्रिको रसः । पर्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्निहरत्वं, वातजनकत्वं, जायप्रतिशयायरोगदाहत्वं, कफवायुकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

"रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यस्त्रो वातापहो गुरुः । कफपित्तकरः शोथी भेदनश्चातिमूत्रलः" ॥ पक्षेक्षुरसगुणाः । गुबलं । सुतीक्ष्णत्वं । कफ-

वातनाशित्वं । खिगधत्वं । अतिपाके विदाहत्वं । पित्तासदोषशोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे । "पक्षो रसो गुरुः खिगधः सुतीक्ष्णः कफवातमुत् । गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तकरः स्मृतः" ॥ "इक्षुरसविकारगुणाः" । यथा भावप्रकाशः ।

"इक्षुर्विकाराणां दृढाहमूर्च्छापित्तासनाशनाः । गुग्गुवो मधुरा बल्लाः खिगधाः वातहराः सराः । वध्या मोहहराः शीता वृंहणा विषहारिणः" ॥

इक्षुरसजायः, ए, (इक्षुरसस्य जायः) । गुडः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः) । इक्षुरमोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य उदभावः) । इक्षुसमुदः । इति अटाधरः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली) । क्षीरविदारि । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली लता) । क्षीरविदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवाटिका, स्त्री, पृग्दकः । इति राजनिर्घण्टः । पृडि च्याक इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षुर्वाटीव) । पृग्दकः । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवेष्टनः, ए (इक्षुमिव वेष्टनं यस्य) । भद्रमुष्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुशाकट, स्त्री, (इक्षुः क्षेत्रं । इक्षुशब्दात् क्षेत्रे शाकटशाकिनौ इति शाकटप्रत्ययः) । इक्षुक्षेत्रम् । इति व्याकरणम् ॥ इक्षु भूमि इति भाषा ।

इक्षुशाकिनं, स्त्री, (इक्षुभवनं क्षेत्रं वा । इक्षु + शाकिन) । इक्षुक्षेत्रं । इति व्याकरणम् ॥

इक्षुसामः, पुं, (इक्षुः सारः) । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुकाः, ए, (इक्षुकागोतीति) । इक्षु + आप् + क्त + मित्प्रत्ययान्त्वात् । इ । यदा इक्षु इति शब्दे अकृतीति अकृ गतो बाङ्लकः । दण्डः । वैवस्वतमनुपन्नः । स तु मन्वयुगे अथोऽथाया सृष्ट्यंशोऽयादि राजः । इति पराशरम् ॥ (गीतायाम् ११ । १ ।

"विवस्वान् मनवे प्राह मनुश्चिन्ताकरोऽब्रवीत्" । इक्षुकागोत्रे जाताः इति व्युत्पत्त्या तावन्निष्ठाः । इक्षुकावृणोद्धवाः । यथा श्रुत्वा १ । १० ।

"इक्षुकागुणा दग्गापुष्यं त्वदधोना हि मिद्वय" ॥ इक्षुकाः, स्त्री, (इक्षु + आप् + क्त + इ) । कटकुम्भी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ तितलाउ इति भाषा । ("इक्षुकाकुसुमवृणो वा पुष्यं वैदेव क्षीरेण काशश्वासच्छर्दिक्फरोगेभ्यः पर्यागः" इति सुश्रुते । "सिद्धं वक्ष्याम्येक्षुकाकुसुमं यथा प्रशस्यते" । अस्याः पर्यायो यथा ।

"लम्बायुध कटुकालावृणो पिण्डफला तथा । इक्षुकाः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना" ॥ अस्या रोगविशेषं प्रशस्तता यथा ।

"काशश्वासच्छर्दिक्फरोगेभ्यः पर्यागः" इति सुश्रुते । "सिद्धं वक्ष्याम्येक्षुकाकुसुमं यथा प्रशस्यते" । अस्याः पर्यायो यथा ।

"लम्बायुध कटुकालावृणो पिण्डफला तथा । इक्षुकाः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना" ॥ अस्या रोगविशेषं प्रशस्तता यथा ।

"काशश्वासच्छर्दिक्फरोगेभ्यः पर्यागः" इति सुश्रुते । "सिद्धं वक्ष्याम्येक्षुकाकुसुमं यथा प्रशस्यते" । अस्याः पर्यायो यथा ।

योगाहृतिपर्यङ्गनां सुरामखेण पक्षमः ॥ फलस्य रसभागश्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् । उरस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपीनसे ॥ हृतमध्ये फलेपीनो स्थितं क्षीरं यदा दधि । ज्ञातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वन्धाच्च तत्पिबेत् ॥ मन्तना वा फलाम्बुधं पाण्डुकृष्टविषादितः । तेन तर्कं विपक्षं वा सक्षीरदलवर्णं पिबेत् ॥ अजाक्षीरेण वीजानि भावयेत् पाययेत् च । विधगुल्मादरयश्चिगण्डेषु क्षीपदेधु च ॥ तुम्बः । फलरसैः गुल्मैः सपुष्पैश्च चूर्णितम् । कर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥ भक्षयेत्फलमध्यं वा गुडेन फलनेन च । इन्धुकाफलैश्च वा सिद्धं वा पुष्यं वृष्टतम् ॥ पक्षाण्डाण्डाण्डानि फणादीना यथोत्तरम् । पिबेद्विष्टय वीजानि कषायेख्यासतं पृथक् । यष्ट्याङ्गुलीविदारिगर्भमिष्टमन्तनं च पिबेत् ॥ कषायैः क्षीरविदारिभ्योर्भाषाश्च फलवत् स्मृताः । गन्धमैत्रं प्रमेकं च कल्पां मासरसैः पिबेत् ॥ नम माधु वमत्यवं न च टौम्बलामभूत्" ॥

"इक्षुकाकुसुमं मदनं विशान्यातिविषे वषां । कृष्टं किमवापिको चापि पिबेत्सुख्यानि पुष्यवत्" ॥ इति चरकः ॥

इक्षुमिः, ए, (इक्षुवृक्षस्य अमिः) । काशदण्डं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ।

इक्षुमिः, पुं, (इक्षुरिव अमिः वाप्रोतीति) । काशदण्डं । इति भावप्रकाशः ॥

इक्षुमिका, स्त्री, (इक्षुमिका + टाप) । इक्षुगुल्या । इति रत्नमाला ॥ अनायु इति भाषा । खागडा इति केचित् ॥

इक्षु, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । गगति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षते । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (स्वार्थि-पर-सकं-सेट् इदित्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरदिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इच्छुः

“तस्य संवृतमन्वस्य गृहकारेऽङ्गितस्य च” ।
इच्छुदः, पुं (इच्छुं यति अखखडयतीति । इच्छु + दो + क । अस्य उक् ।) इच्छुदीदृक्षः । इत्यमर-भरती ।

(“इच्छुदन्तिकमधुरं खिगधोषां कफवातजित्” ।
इति चरकः ॥०॥ विशेषोऽन्येच्छुदीदृक्षः ज्ञयः ।)
इच्छुदी, स्त्री, (इच्छुद + डोष ।) इच्छुदविशेषः । इच्छुदीदृक्ष इति भाषा । जीयापुता इति तु वक्षुदेप्रोयाः प्रमादेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रतिज्ञानि । तत्पर्यायः । तापसतरुः २ । इत्यमरः ॥ इच्छुपत्रः ३ विषकण्टः ४ अनिलान्तकः ५ गौरत्वक् ६ तनुपत्रः ७ शूलारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकण्टः १० तैलफलः ११ पृतिगन्धः १२ विगन्धकः १३ क्रोष्टफलः १४ ।
(यथा रघुः १४।१ ।

“ता इच्छुदीदृक्षेहृत्तप्रदीप-
मास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः” ॥)

अस्या गुणाः । मद्गन्धित्वं । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
फेनिलत्वम् । लघुत्वम् । रसायनत्वम् । जन्तु-
वातामयकफप्रणानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्यायपूर्वकं गुणानाह ।
“इच्छुदीदृक्षारुद्रक्ष तिलकान्तापसद्रुमः ।
इच्छुदः कुष्ठभूतादिरुद्रगणविषकिमीन् ॥
हृन्धुष्याश्चिन्धुष्यास्तिलकः कटुपाकवान्” ।
इति भावप्रकाशः ॥) ज्योतिष्मतीदृक्षः । इति
रत्नमाला ॥ नयाफटकी इति भाषा ।
इच्छुलः, पुं, स्त्री, इच्छुदीदृक्षः । इति भरती द्विरुप-
कोषश्च ॥

इच्छा, स्त्री, (रघणां इच्छा । इष् + श + टाप् ।)
मनोधर्मविशेषः । तत्पर्यायः । आकाङ्क्षा २
वाक्का ३ दोहदः ४ स्पष्टा ५ ईहा ६ दृष्ट ७
लिप्सा ८ मनोरथः ९ कामः १० आभिलाषः ११
तर्षः १२ । इत्यमरः ॥ रुक् १२ इषा १४ अद्वा १५
दृष्ट्या १६ बहिः १७ मतिः १८ दोहलं १९ कन्द-
२० इट २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ ५।४५
“योऽङ्घ्रिसकानि भूतानि हिनन्त्यात्मसुखं चया” ।)
न्यायमते अस्याः कारणम् । (यथा, भाषापरि-
च्छेदे । १४८, १४९ ।)

“निर्दुःखत्वे सुखे चच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादित्युपायत्वधीर्यदि ॥
चिकीर्षाज्ञतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।
तज्ज्ञेयुः कृतिसाध्यैः साधनत्वमतिभवेत्” ॥
अस्याः प्रतिबन्धः । “बलवद्विद्यहेतुत्वमतिः स्यात्
प्रतिबन्धिका” । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा +
मनुप् । मस्य वः ।) धनादीच्छायुक्ता स्त्री । तत्-
पर्यायः । कामुका २ । इत्यमरः ॥

इच्छावसुः, पुं, (इच्छ्याभिलाषमात्रेणैव वसु धनं
यस्य ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

इच्छुः, चि, (इच्छतीति । इषधातोर्निपातनात्
सिद्धम् ।) इच्छाविशेषः । आकाङ्क्षायुक्तः । इति
आश्वलायनम् ॥ (यथा, रामायणे । ४।४।८ ।

इडा

(“शरणः शरयोच्छ्रुनां पितुर्गतेऽप्रापकः” ।)
इच्छकः, पुं, (इच्छु + कन् ।) इच्छाविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ टावालेवु इति ख्यातः ।

इच्छलः, पुं, (यतीति । इ + क्षिप् + तुक् ; इत् जल
मस्य ।) इच्छलवृक्षः । इच्छल गाक इति भाषा ।
तत्पर्यायः । निचुलः २ अम्बुजः ३ । इत्यमरः ॥
(सपर्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशः ।

“इच्छलो इच्छलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा ।
ज्जलवतसवद्वयो इच्छलोऽयं विषापहः” ॥)

इज्यः, पुं, (इज्या विद्यते यस्य । इज्या अर्णं व्याद्यच् ।)
इहस्पतिः । इति ज्योतिषं शब्दगद्गावली च ॥

(“जीवार्कभानुजेज्यानां क्षत्राणि स्युरजादयः” ।)
इज्यः, चि, (इज्या पूजात्म्यस्य । अर्णं व्याद्यच् ।)
गुरुः । पञ्चनीयः । इति मेदिनी ॥

इज्या, स्त्री, (यजनं इति । यज + भावे क्यप् + टाप् ।)
दानं । यज्ञः । (यथा, रघुः । १ । ६८ ।)
(“सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)

पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्मणि क्यप् ।)
गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

इज्याशीलः, पुं, (इज्या यज्ञं शीलयति पुनःपुनरा-
चरतीति । इज्या + शील + ण ।) पुनःपुनर्यज्ञ-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । यायजुकः २ । इत्यमरः ॥

इच्छाकः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इच्छला भोचाचिड्डि इति भाषा । (चिड्डटशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इट गत्यां । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) इति क्वि-
कल्पद्रुमः ॥ गटति । इति द्वागदासः ॥

इट [पुंस्त्री, (इष् + क्षिप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥
इट्चरः, पुं, (रघणांमिति इट् । इष् + क्षिप् ।) तत्र
चरति इति । इष् + चर् + ञच् । घण्टः । इत्य-
मरः ॥ घण्ट इति भाषा ।

इडा, स्त्री, (इल् + क + टाप् ।) बुधग्रहभार्या । सा
इत्वाकुमारकन्या । (यथा हरिवंशः—
“तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
दिव्यसङ्घनना चैव इडा अञ्ज इति श्रुतिः” ।)
गौः । (यथा, भारत, -

“इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रिणां विप्रारदः” ।)
वचनं । (देवीभेदः । यथा, हरिवंशः—
“श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा” ।)

एष्ट्यो । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते,
घोषयात्रापर्वणि २।५।१० ।

“पतत्रिसङ्घः स जघन्यगजे
प्रबोधयते नूनमिडातलस्यः” ।) स्वर्गः ।

शरीरस्य वामभागस्या नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥
(तथा च घटचक्रभेदे २ श्लोक ।

“मैरोवोऽङ्गप्रदेशे षष्ठाभिर्हृदि शिरे मयददौ
निघण्टे, मध्ये नाडीं सुषुम्ना त्रितयगुणमयो चन्द्र-
सूर्याभिरूपा” ।

“मैरोर्मण्डलस्य वाङ्गप्रदेशे वह्निर्भागं सद्यददौ
वामदक्षिणं पार्श्वं षष्ठाभिर्हृदि शिरे चन्द्रसूर्या-
भिरुक्तां नाडीं इडापिङ्गलाणादीदृशमिति फलि-

इत

तार्थः । निघण्टु वर्त्तते” । आनसङ्गलनीतके । ८ ।
“इडा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गला स्युता ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती ॥
गतासा सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्त्तिता ।
तत्र खातः सदा योगी सर्वोपायैः प्रमुच्यते” ॥

इयन्तु सकामकर्मोनुष्ठापिजीवाना पुनरावर्त्ति-
कारिणी धूममार्गा पिढयानरूपिणी ।
अनयोऽिडापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुम्नेव ब्रह्म-
नाडी यस्या नाद्या इदं सर्वं विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ।

“इडा च वामनिःश्वासः सोममण्डलगोचरा ।
पिढयानमितिज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥१२॥
गुदस्य एष्टभागेऽस्मिन् वीणादयइस्य देहभृत् ।
दीर्घास्थि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदण्डेति कथ्यते ॥१३॥

तस्यान्ते सुषुम्नें सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूदरिभिः ॥१४॥
इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी ॥
सर्वे प्रतिष्ठितं यस्यां सर्वं गं सर्वतोमुखम्” ॥१५॥

परं आसाभिडादीनां नाडीनां शोधनमकुर्वन्
योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नार्हति तथा च
भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे ।

“ईशितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि ।
प्राणायामं ततो गार्गी जितानसगतोऽभ्यसेत् ॥
मृदासनं कुण्डान् सम्यक् आस्तीर्यामृतमेव च ।
लम्बोदरश्च सम्पूज्य फलमोदकभक्षणैः ॥
तदासनं सुखामीनः सत्यं न्यस्यतरं करम् ।
समग्रीवशिखाः सम्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
प्राडमुखोऽङ्गमुखोवापि नासाग्रन्यस्तलोचनः ॥
अतिभुक्तमभुक्तश्च वर्ष्निधित्वा प्रयत्नतः ।
नाडीभंगो धनं कुर्यात् उक्तमार्गो यत्नतः ॥
यथा कौण्डो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्वतः ।
नासाग्रे षष्ठाभ्यङ्गो ज चन्द्रातपवितानितम् ॥
सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् ।
विश्वमध्यस्थमालोक्य नासाग्रे चतुर्धी उभे ॥
इडया पुरं येद्वायुं वाह्यं दादगमाचक्रैः ।
ततोऽभिपूर्ववदध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावलीयुतम् ॥
रुषणं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम् ॥
ध्यायेद्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलाया पुनः ।
पुनः पिङ्गलापार्थ्यं ब्राह्मं दक्षिणतः सुधीः ॥
तद्विरेचयेद् वायुमिडया तु शनैः शनैः ।
त्रिचतुर्वत्सरश्चापि त्रिचतुर्मासमेव च ।
गुरुभोक्तप्रकारेण महस्येव समभ्यसेत्” ॥)

इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति । इडा + अच् ।
गवुल । टाप् + च्यत इत्वम् ।) वरटा । वोक्ता इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडिका, स्त्री, (इडा + खार्थिक, इत्वम् ।) एष्ट्यो ।
इति शब्दगद्गावली ॥

इडिकः, पुं, (इडिक् + क + ड ।) वनच्छगलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

इडुगः, पुं, (इट् + ष + ञच् ।) इट्चरः । षषः ।
इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

इत, इ बन्धे । (इदित्-एवां-आत्म-सकं-सेट् ।)
इ इत्यते । इति दुर्गादासः ॥

इति

इतः, चि, (इ + क्त ।) गतः । स्मृतः । इति मेदिनी ॥
(प्राप्तः । ज्ञाने, स्त्री ।)

इतः, [स्] व्य, (अस्मादिनि निपातनात् सिद्धम् ।)
नियमः । पञ्चम्यर्थः । (यथा कुमारे २ । २८ ।

“तद्भूत वत्साः किमित् प्रार्थयञ्च समागताः” ।)
विभागः । इति विश्वः ॥

इतरः, चि, (इना कामेन तर्तीति । इ + तृ + अच्
यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीयते इति बाहुलकात् अरः) ।
अन्यः (“वामेतरस्तस्य क्रमः प्रहृत्तु”) । इति
रघुः । २।११ । नीचः । इत्यमरः ॥

इतरविशेषः, पुं, (इतरस्मात् विशेषः) । अन्यप्रभेदः ॥
इतरेतरं, चि, अन्योऽप्यं । परस्परं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ यथा, रघुः । ७ । ५४ ।)

(“व्यूहावभौ तावितरेतरस्मात्
भङ्गं जयघ्रापतुगव्यवस्थम्”)

इतरेद्युः, [स्] व्य, (इतर + एद्युस् ।) इतरस्मिन्न-
हनि । अन्यदिने । इत्यमरः ॥

इतस्ततः, व्य, अत्र तत्र । एखाने सेखाने इति भाषा ।
यथा,—

“हे सङ्खे रथानां स गजानामयुतं गणे ।

इतस्ततो धावमानः सुगथो रथिनां वरः” ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकं पर्वणि २०
अध्यायः ॥ अर्षि च ।

“ताडितान्तेन वीरेण फणोन्मत्त्वासमागताः ।

इतस्तवस्ते तन्भक्ता गताः पातालमुञ्जवा” ॥

इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः ॥

इति, व्य, (इण् + क्तच् ।) हेतुः । (यथा, रघुः । २।२२ ।
“वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपथ्या,

प्रत्ययहीत्सिति ननन्दतुक्ती”) ।

प्रकरणम् । (यथा, मनुः । २ । १५ ॥

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्यस्तिते तथा ।

सर्वथा वच्चेते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः”) ।

प्रकाशः । (यथा, रघुः । २ । १२ ।

“दिकीप इति राजेन्द्रमिन्दुः क्षीरनिधाविव”) ॥

आदिः । समाप्तिः । इत्यमरः ॥ निदर्शनम् ।

(“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः”)

इति मनुः । १।१० ।) प्रकारः । अनुकर्षः । पर-

कृतिः । इति मेदिनी ॥ (विवक्षानियमः । प्रत्यक्तं

अवधारणं । परामर्शः । मानम् । इत्यमरः ।

एवार्थः । “गुणानिखेव तान् विद्धि” । इति

रामायणे । १ म काण्डे ।)

इतिकथं, चि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यस्य ।)
अस्मद्भयं । गच्छं । इति मेदिनी ॥

इतिकथा, स्त्री, अर्थशून्यवाक्यं । इति मेदिनी ॥

इतिह, व्य, (इति एवं च ह किञ्च च ।) पारम्पर्यो-
पदेशः । तत्पर्यायः । इतिह्यं २ । इत्यमरः ॥

इतिहासः, पुं, (इतिह्यं आस्तेऽस्मिन् । इतिह्यं +
आस + घञ् ।) पृब्वृत्तान्तः । प्राचीनकथा ।

तत्पर्यायः । पुरातनः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ३ । २३२ ।

“आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च”) ।

यासादिप्रणीतभारतादिग्रन्थः । इति भरतः ॥

इह

इत्कटः, पु, (इतं समीपस्थं जनं कटति आच्छादयति
फलेन इति । इत् + कट् + अच् ।) वृक्षविशेषः ।
शोकडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वृक्षमूलः २ ।
वाटीदीर्घः ३ । त्वग्च्छेदः ४ । इति रत्नमाला ॥
(“वीरगणालिषट्किन्दुबालिकादभङ्गुशकाप्रगुन्दे-
त्कटकटगमुत्तानीति दर्शमानि स्तन्यजननानि
भवन्ति”) इति चक्रः ।)

इत्किला, स्त्री, रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

इत्थं, व्य, (इदम् + यम् ।) एतत्तौरथोक्ति इडा-
देशः ।) इदंप्रकारं । इति वोपदेवः ॥ गइ प्रकारं
इतिभाषा । (यथा रघुः । २ । २५ ।

“इत्थं व्रतं धामयत प्रजायं
समं महिष्या महनीयकीर्तः”)

इत्थः, चि, (इ + क्यप् ।) गन्धः । इति व्याकरणम् ॥

इत्थरः, चि, (एतीति + इ + क्यप् ।) क्रमकर्म ।
परिष्कारः । दुर्विधः । नीचः । इति हेमचन्द्रः ॥

इत्थरी, स्त्री, (एति परंपरुधं प्राप्नोतीति । इ +
क्यप् + डीष् ।) अस्ती । इत्थरगो मेदिनी च ॥
अभिसाधिका । इति हेमचन्द्रः ॥

इद, इ, परमेश्वर्य्यं । (इदित् आदि-पर-सक्त-सेट् ।)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ इन्दते इन्दति इन्द्रः ।
इति दर्गादासः ॥

इदं, [स्] चि, (एति, इणा गतौ, इणो दमुगिदि दण-
पादीदृष्टिः । यद्वा इन्दति, इदि परमेश्वर्य्ये, इन्देः
कर्मिर्नोपस्थिति दीक्षितः ।) एगोवृत्तिवाचकसर्व-
नाम । इति व्याकरणम् ॥ गइ इति भाषा ।

इदंकार्थ्या, स्त्री, (इदम् कार्य्ये यस्याः ।) दुरात्मभा-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततृतीयवत्सरः ।
इति मलमासतत्त्वं ॥ अस्य विवरणम् वत्सरशब्द-
द्रव्यम् ॥

इदानी, [न्] व्य, (इदम् + दानी, इदम् इण ।) अस्मिन्
काले । सम्प्रति । इत्यमरः ॥

(“हृद्विषं दीर्घसचस्य मा चेदानीं प्रचेतस”) ।
इति रघुः । १ । ८० ।) वाक्यभूषणम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

इदानीन्तनं, चि, (इदानीं + भवार्थं व्यु ।) इदानी-
न्भव । सम्प्रतिजालं । आधुनिकं । इति व्याकरणम् ॥

“शासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादनेतु” ।
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे । २८ ।)

इदावत्सरः, पु, (इदा इति वत्सरः ।) संवत्सरादि-
पञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वत्सरे अन्न-
वस्तदानं महाफलम् । इति विद्याधर्मोक्तम् ॥

(“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽस्मीदावत्सरोऽसीदत्-
सरोऽसि”) इति वाजसनेयीसंहिता । २७।४५ ॥)

इदं, स्त्री, (इन्द + क्त ।) आतपः । दीप्तिः । इति
मेदिनी ॥ आस्थर्थ्यं । इति जटाधरः ॥

इदं, चि, निम्बकः । इति शब्दरत्नावली ॥

इदत्सरः, पु, इदावत्सरः । यथा,—
“भवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
इदत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्त्वनुवत्सरः ॥

इन्दुः

पक्ष्मो वत्सरस्तेषां तदेभिः पक्ष्मभिर्युगं ।
तेषु संवासरो ह्यग्निः सूर्य्यस्तु परिवत्सरः ॥
सोम इदत्सरस्तेषां वायुश्चैवानुवत्सरः ।
रुद्रस्तु वत्सरो ज्येष्ठः पश्चाद्वा ये युगात्मकाः” ॥
इति देवीपराणो कालव्यवस्थानामाध्यायः ॥

इध्नां, स्त्री, (इन्ध + मक् ।) अग्निस्वीपनकाष्ठम् ।
इत्यमरः ॥ जालानि काठ इति भाषा ।

(“तत्रध्यानयने शुक्रो नियुक्तः कश्यपेन च” ।
इति भारते ।)

इध्ना, पुं, (एतीति । इ + मक् ।) सूर्य्यः । प्रभुः । (“वसु-
न इनस्पतिः” । ऋग्वेदे । ४३ । २ ।) स्वभेदः ।
इत्यगादिकोषः ॥

इध्नागी, स्त्री, वटपत्नीरुतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुस्वरं, स्त्री, (इन्दं महाईम् अस्वरं गीलवस्त्वमिव ।)
इन्दुवरं । गीलोत्पलं । इति शब्दमाला ॥

इन्दुन्दिरः, पुं, भ्रमरः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + किरिष् + टाप् ।) लक्ष्मीः ।
इति जटाधरः त्रिकाशदशमस्क ॥ (“मन्दं मन्दं
मन्दिरादिन्दिरैव” इति भामिनीबिणाले ।)

ग्रोभा । कान्तिः । यथा, “निशि निःसरदिन्दिरं
कथं तुलयामः कलयापि पङ्कजम्” । इति भामि-
नीबिणाले ।)

इन्दिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्दिरायाः मन्दिरं वासस्थान-
मिव ।) विद्याः । इति राजवल्लभः ॥

इन्दिराणयं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आणयः) ।
पद्मं । इति शब्दरत्नावली । जीवत्वमभिधानात् ॥

इन्दिरावरं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः वरं प्रियं) ।
गीलोत्पलं । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्दिवरं, स्त्री, (इन्दोतीति । इदि परमेश्वर्य्ये, इणुप-
धात् कृदिति इन् । इन्दिरादीन्तस्याः वरं प्रियं) ।
गीलोत्पलं । इति शब्दमाला ॥

इन्दोवरं, स्त्री, (इन्दो लक्ष्म्यास्तस्याः वरं प्रियं) । गील-
पद्मं । तत्पर्यायः । गीलाञ्जलि ४ गीलोत्पलं ५ । इति रत्न-
माला ॥ (“इन्दोवरेण नयनं मुक्त्वमञ्जुन”) इति
कालिदासः । “इन्दोवरं श्यामतनुर्दपोऽसौ” इति
रघुः । ६।६५ ।) (गीलोत्पलशब्दस्य गुणादयो ज्ञेयाः) ।

इन्दोविरिणी, स्त्री, (इन्दोवरं + इनि डीष् ।) उत्प-
लिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गीलोत्पलसमूहः) ।

इन्दोवरी, स्त्री, (इन्दोवरं मक्यस्याः । अर्घ्यं आदाय
गौरादित्वात् डीष् ।) श्रुतमूली । इति मेदिनी-
राजनिर्घण्टौ ॥

(“शासानिम्बपटोलकतकिबलाकुपुयागहकन्दोवरी”
इति परिभाषायाः) ।

इन्दोवारं, स्त्री, (इन्द्या लक्ष्म्या वागो वरगं यस्मिन्) ।
इन्दोवरं । इत्यमरः टीकाया गयसुकुटः ॥

इन्दुः, पु, (उन्नति अमृतधारया भुवं क्षिप्रं करोति
इति । उन्द + उ + आदेशिच् ।) चन्द्रः ।

(“दिशीप इति राजेन्द्रमिन्दुः क्षीरनिधाविव” ।
इति रघुः । १ । १२० ।) कर्पूरः । इत्यमरः ॥

(चन्द्रममसंख्यः एकमसंख्यायुक्तः । मृगाशिरानक्षत्रम् ॥
“दिवाकीर्तिरथो नुष्टं स्पृष्टमिन्दुकर्मनिधि”) ।

इन्दु

इन्द्र

इन्द्र

इति वैद्यकाद्यगुणाः ॥
 इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव मुक्तात् । इन्दु + कन् ।)
 अश्रुत्कण्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकमलं, स्त्री, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभ्रं कमलं ।) सितो-
 त्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकानिका, स्त्री, (इन्दुरिव मुक्ता कानिका यस्याः ।)
 केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 इन्दुकान्ता, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य । चन्द्रोदये-
 ऽयं निख्यन्तीतिभावः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः ।) रात्रिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दुजगकः, पुं, (इन्दोर्जगकः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदि-
 पर्ण्यणि आष्टादशाध्याये ब्रह्म्या । यथा, —
 “ततः श्रुतसहस्रांशुर्मथ्यमानान्तु सागरात् ।
 प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः श्रुतींशुः कञ्जलः” ॥ ३४ ॥)
 इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या । इन्दु + जन् + ड ।)
 गर्गदा नदी । इति हेमचन्द्रः । गर्गदा इति
 ख्याता । (इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्
 खोतेवाह्य च । यथा, —
 “अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुराणान्यायतनानि च ॥
 प्रियङ्गवाम्बवोपेता वानोरफलाशालिनो ।
 प्रत्यक्खोता नदी पुराण गर्गदा तत्र भारत” ॥
 इति भारते आदिपर्ण्यणि ८८ अध्यायः ॥)
 इन्दुपुत्रः, पुं, (इन्दोः पुत्रः ।) बुधग्रहः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पं यस्याः ।)
 कलिकारोहस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषला-
 ङ्गना इति भाषा ।
 इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं विभर्त्तीति । इन्दु + भृत् + क्तिप् ।)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पर्यन्दुर्विद्यते यस्याः । इन्दु +
 मतुप् ।) पूर्णाम्ना इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दुमती
 पूर्णमेव आनन्ददायिका स्वनामख्याता विदर्भ-
 राजभगिनी, अजरान्तपत्नी । यथा, — रघुः ।
 “अथेश्वरेण क्षयकौशिकानां
 क्षयं वरायं ससुरिन्दुमत्याः” ॥ ५ ॥ ३६ ।
 “वसुधामपि हस्तगामिनी-
 मकरोदिन्दुमतीमिवापरां” ॥ ८ ॥ १ ।)
 इन्दुरत्नं, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम् ।) मुक्ता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव ।) अमृता ।
 सोमजता । शशिकला । इति मेदिनी । यमा-
 निका इति शब्दमाला ॥
 इन्दुलोहकं, स्त्री, (इन्दुलोह + कन् ।) रौप्यं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली जता ।) सोमजता । इति
 जटाधरः ॥ (सोमजताशब्देऽस्या गुणादयो व्या-
 ख्येयाः ॥)

इन्दुव्रतं, स्त्री, (इन्दुवे इन्दुलोकाद्यैवा व्रतं ।) चान्द्राय-
 णव्रतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥
 “इन्दुव्रतसहस्रं तु यस्मिन्नेतुं कायशोधनम् ।
 पिबेत् यथापि गण्डाभ्यः समौ स्यातां न वा समौ”)
 इन्दूरः, पुं, मूषिकः । इति जटाधरः । इन्दुर इति
 भाषा ॥ (गणेशवाहनं । इति पुराणम् ।)
 इन्द्रः, पुं, (इन्दतीति । इदि परमैश्वर्ये तस्मात् रन्
 प्रत्ययः ।) देवराजः । स तु आदितिपुत्रः । पूर्वं-
 दिकृत्पतिश्च । तस्य भार्या शची । पुत्राः जयन्तः १
 ऋषभः २ मीढुञ्ज ३ । अश्विनं वचं । वाहनं रेवा-
 वतः । पुरी अमरावती । वनं नन्दनं । तत्पर्यायः ।
 मरुत्वान् २ मघवा ३ विडुजाः ४ पाकशासनः ५
 वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ एरुद्धतः ८ एरुन्दरः ९
 जिष्णुः १० लेखर्षभः ११ शक्रः १२ श्रुतमन्युः १३
 दिवस्पतिः १४ सुभामा १५ गोत्रभिर्त् १६ वची १७
 वासवः १८ वृत्रहा १९ वषा २० वास्तोस्पतिः २१
 सुरपतिः २२ बलारतिः २३ शचीपतिः २४ जम्भ-
 भेदी २५ हरिश्चयः २६ स्वागट् २७ नमुचि-
 सूदनः २८ संक्रन्दनः २९ दुस्त्रावनः ३० तुराघाट्
 ३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डकः ३३ सहस्राक्षः ३४
 ऋधुत्ता ३५ । इत्यमरः । महेंद्रः ३६ कौशिकः ३७
 पूतक्रतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० एरुदंशा
 ४१ श्रुतः ४२ एतनाघाट् ४३ अहिद्विषः
 ४४ । इति जटाधरः ॥ वचपाणिः ४५ देवराजः
 ४६ पर्णतारिः ४७ पर्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९
 नाकनाथः ५० पूर्वंदिकृत्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२
 अर्हः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तप्तः ५५ । इति
 शब्दरत्नावली । तस्य चतुर्दश नाम भेदा यथा ।
 “इन्द्रश्च विश्वभुग् ज्ञेयो विपश्चित्तदन्तरम ।
 विभुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च भगोजवः ।
 तेजस्वी साम्प्रतन्विन्द्रो वलिभाव्यस्त्वनन्तरम ॥
 अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमन्विन्द्र उच्यते ।
 सुशान्तिश्च सुकीर्त्तश्च ऋतधाता दिवस्पतिः ।
 इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्दश” ॥
 इति देवीपुराणे कालव्यवस्थाध्यायः ।
 विष्णुम्भादिसमविंशतियोगान्तर्गतवड्विंशयोगः ।
 तत्र जातफलम् ।
 “प्रतापशीलो बलवान् गुणाक्षः
 श्लेषाधिकः श्रीकमलाभ्यपेतः ।
 किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
 महेन्द्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः” ।
 इति कौश्टीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तर्गता आदित्य-
 विशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे ।
 “तत्र प्रकृष्व विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह” ।)
 कुटजद्वयः । रात्रिः । इति धरणी ॥ उपदीप-
 विशेषः । इति शब्दमाला ॥ परमेश्वरः । इति
 वेदान्तः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”
 इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं श्रेष्ठः । प्रथमः । यथा,
 नरेन्द्रो राजा । पक्षीन्द्रो गरुडः । इत्यादिः ।)
 इन्द्रकं, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कं सुखं यस्मिन् ।)
 सभाग्रहम् । तत्पर्यायः । अस्यानग्रहं २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रकीलः, पुं, (इन्द्रस्य कील इव ।) मन्दरपर्वतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २।८०।१८ ।
 “तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतीलिवरश्रीभिताः ।)
 इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः ।) रेरावतहस्तो ।
 इति जटाधरः ॥
 इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोषः ।)
 मघः । खट्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तमङ्गकः ।
 इति हेमचन्द्रः । घोभला गौजला इत्यादिख्यातः ।
 निर्गहोऽपि । यथा, महेश्वरः ।
 “निर्गहः श्रेखरे हारे निर्यासे नागदन्तके” ।
 इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य ।) रक्तवर्ण-
 कीटविशेषः । मखमणी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अमिरजः २ वैराटः ३ तितिभः ४ अमिकः ५ इति
 हेमचन्द्रः । शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रक्तवर्णः ८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अविरलवितरेवहीन्द्र-
 गोपेः” । इति किराते । १६।३।)
 इन्द्रचन्दनं, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं दृष्टविशेषः ।)
 हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रचिर्मिटी, स्त्री, लताविशेषः । तत्पर्यायः । इन्दी-
 वरा २ युग्मफला ३ दीर्घदन्ता ४ उत्तमारयो ५
 पुष्पमञ्जरिका ६ द्रोणी ७ करम्भा ८ नलिका ९ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तश्लेष्मकास-
 दोषत्रयक्षमिनाशित्वं । चक्षुर्हितकारित्वश्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रच्छन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुष्केण क्रायते
 इति । इन्द्र + छन्द + अमुन् । निपातनात् सिद्धः)
 सहस्रगुच्छहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालं, स्त्री, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं आ-
 रकम् । यदा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं माया
 इव ।) मायाकर्म । भोजवाजि, भेलकि इत्यादि
 भाषा । तत्पर्यायः । कुहकं २ जालं ३ कुहतिः ४ ।
 तद्विवरणयज्ञो यथा, —
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम् ।
 व्याधिदारिद्र्यहरणं जराभयविनाशनम् ॥
 इन्द्रस्य यो न जानाति जालं शं रुद्रभाषितम् ।
 नियहानुयुजे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि ! ॥
 न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे च्चेष्टे गृहेऽपि वा ।
 इन्द्रजालं न जानाति स क्रुद्धः किं करिष्यति ॥
 न जीवति वरारोहे संसारे दुःखसागरे ।
 इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्ततः ॥
 कौतूहलं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने ! ।
 संसारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवाः ।
 रुद्रकर्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते ॥
 यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे समुपागताः ।
 तथा सर्व्वानि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च ॥
 तन्नाशाच्च यथा भानुः शीतलानां यथा शशी ।
 गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जलेन्द्रश्च तथा प्रिये ! ॥
 तथा किं बहूनां ज्ञेयं वर्णनेन पुनः पुनः ।
 जालेन्द्रस्य समं प्राख्यं न भूतं न भविष्यति” ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि षोडशीनां विधिं वरे ।
 येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति ॥
 महाकालस्य वीजानि प्रस्थमेकं समाहरेत् ।

इन्द्र

धात्रीरखेन देवेशि ! सप्त वारान विभावयेत्" ॥
गुटिका कर्त्तव्या तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
पारावती भवति ॥ १ ॥ "अघातः संप्रवक्ष्यामि
इष्टं त्वं मम वक्ष्मि । कागस्य शीर्षं संगृह्य क्वा-
मृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुस्त्रुवीजानि वापयेत् काले
तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षि-
पेत् स ह्यगो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय
क्वाचतुर्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शशाकीजानि वाप-
येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शशा-
कीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
क्वाचतुर्दश्यां मयूरशीर्षमादाय क्वामृत्तिकां
पूरयेत् कार्पासवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संगृह्य समस्तं पेषयित्वा
अङ्गुलिषु पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ क्वाक-काक-शीर्षमादाय
काकमाक्षीवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
पुष्पिता भवन्ति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य
काको भवति काक इव गच्छति मन्त्रा उद्गीर्णे
मोक्षः ॥ ५ ॥ पागावतशीर्षमादाय क्वामृत्तिका
पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिद्ध-
नीयं यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य
अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा
तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्वस्वं
ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संगृह्य नेत्राङ्गनेन
सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् ।
सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां
का कथा । उद्गीर्णेन पुरुषो भवति । जीवद्वर्धप्रतं
स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ गृध्रशिरः
समादाय क्वाचतुर्दश्यां क्वामृत्तिकां निक्षिपेत्
लघुनवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
पुष्पफलं प्रातयेत् चक्षुःशुभ्रनीयं तावत् योजन-
प्रतं पश्यति मेदिनी टिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति
लाभस्तस्य । किञ्चित् कर्त्तुमिच्छति तत् करोति
न संशयः ॥ ९ ॥ अथ च सर्वे जीवाः एवं उद्ग-
गर्दभमहिष्यादिजघृहृज्जीवाः । यत् यत् वीजं
यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो
भवति तदा यस्य वीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ * ॥ अथ
सर्वेषां धारणमन्त्रः । ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ऐं लं लं ॐ
भौ स्वाहा । एकादशरात्रो मनुष्यस्य परस्वर्गं
कक्षजपः । दशांशहोमः हृतेन तर्पणं मार्जनं
ब्राह्मणभोजनार्दिकं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ * ॥
अथ वश्याधिकारः ।
"मानुष्यस्य मूकान्तु धुस्त्रुवीजकेन च ।
पञ्चाङ्गपुष्पमादाय सृष्ट्यचूर्णान्तु कारयेत् ॥
योऽस्य गन्धं समाप्नोति स च खेलेन पश्यति ।
दुन्दुभिं पटङ्गं चैव शङ्खां चैव तु लेपयेत् ॥
एष भूतोपलक्षणां कुमारीणां गृह्ये च ।
भूपतेः सेव्यमानानां तथापत्यापजीविनां ॥
न चापिर्दह्यते वेद्यमथैव सोऽगदो भवेत्" ॥

इन्द्र

अथ मन्त्रः ।

ॐ "गन्तामगुणे अमुकं मे वशमानय ह्रीं ह्रीं
ह्रीं पट । अयुतं जपयम् ॥ ॐ नमोऽस्तु आदिवाय
किलि किलि चिलि चिलि धूमं लिङ्गि यद्विधि
मोदते हि शाकिनि अनिद्रुश्रुलापाणि स्वाहा ॥
वर्णाः ४० शिलाकृतिके मन्त्रः । ॐ नमो गृहा-
वासिन्यै गृहपति गृहले मगोजवो ॐ यं ॐ
विज्वे नमः । शिलायाः कृतिः करलिखिता खदि-
रानलसन्तप्रलिङ्गा यतो नवयोषितोऽपि आक-
र्षणं । वर्णाः २६ । ॐ नमः कपालकद्राय सर्व-
लोकवशङ्कराय अनाथायाप्रतिहतबलवीर्यपगा-
क्रमप्रभवाय हा हा हे हे पच पच माग्य माग्य
कपट कपट काट सर्पं कर्मकर्मि अमुकं मे वश-
मानय स्वाहा । ७७ । वर्णाः अयुतजपादशी-
करोति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
"पागावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
अङ्गनं रोचनयुतं वनितावशङ्कत् पगम्" ॥
तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महाशिरिणि नमो देव्यै
स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धि-
र्भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
"कपालं मानुषं गृह्यं कलकस्य फलानि च ।
कर्पूरं मधुसंयुक्तं निष्टय्य तिलकेन च ॥
नागी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति निष्पन्नः ।
एष कपालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम्" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । पुरुषार्थी ।
"कर्पूरं वानुकं लाक्षा रजसा सप्तभावितां ।
रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"नरजिह्वां मसृद्भ्य सृष्ट्यचूर्णान्तु कारयेत् ।
जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
पाने फले च एष्ये च मद्यं भोज्यं च दापयेत् ।
प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साजादकन्यती ॥
साभिसक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"कनकच्छापामागं सुगसा गौरसर्षपाः ।
तिलतैलेन पिष्ट्वापि योजितेपः प्रशस्यते" ॥
अथ मन्त्रः । ॐ नम शय्यायै दधि विदधि या-
मिनि अमुकं मे वशमानय स्वाहा ॥ * ॥ अन्य-
प्रकारः । हरितानं प्रमशानं क्वाचतुर्दश्यां लिङ्गा
कुष्ठविमिश्रं याह्यं अवश्यं वशी भवेत् न नमः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । ऋतुनवल्लोचनतालाकलाटास्थि-
बाणसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रकनगावशङ्करं
मकरगलये पुष्ये । नरतैलं प्रताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
मात्रे गात्रौ प्रज्याल्यार्कटकान्ये कञ्जं कृत्वा
चक्षुधी अथ्यजयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"कण्ठदन्तमलं लाला स्वदेहान्तिमलजयम् ।
नासिकोद्भवस्ताश्च चूर्णमेतद्रुलायनम् ॥
यत्तत् सर्वं समुद्भूय गुटिकां कारयेद्दधः ।
पागभोजनके देया वशीकरगामुत्तमम्" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो रधिगं स्त्रियः ।

इन्द्र

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपाः ।
शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
भोज्ये पानेऽप्यवा देयाः स्त्रीयान्तु वशकारकाः ।
नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । क्वाचसर्पमप्यनुगप्रमाद्यं शिर-
श्रित्वास्यास्यं सर्षपादिभिः पूरयित्वा क्वायानुष्कं
शोषयेत् । परतः सर्षपान् याहयित्वा तानि
यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
पृगीफलं निर्गलित्वापानमार्गं निर्गतं स्युधुस्त्र-
रसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनानि पूजयेत् । पुनः
कुङ्कुमचन्दनैरधिभाष्य यस्मै दीयते स वश्यो
भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
"दर्दं युग्मं गृह्णीत्वा तद्भूमेन दाहयेत् ।
तद्भूमि सह पानेन वश्यं कृत् परमो मतः" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"अजगन्धस्य पचायि वचा कुष्ठेन भावयेत् ।
प्रमशानभस्मसंयुक्तं चूर्णं कृत्वा दुर्गभम् ॥
अनेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् त्रिषु पादपम ।
पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं हस्तादिफलयेत् ।
तत्क्षणात् फलते हृद्यो नरनारीषु का कथा ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"जिह्वाङ्गुले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षयात्" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"गोपितं सैन्धवश्चैव हृद्योतीफलमेव च ।
लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम्" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"बालामूलं चूर्णयित्वा गन्धरेतःसमन्वितः ।
दद्यात् पानेन प्रमदा क्षिप्रमेव वशं गयेत् ॥
एवादिष्ट धनं लक्षा दामोवत् भवति तु सा ।
यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विङ्गला" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । वन्दीकमृत्तिकायाः प्रतिहृतिं कृत्वा
क्षीरेण क्वाप्य आन्येन वा अथ्यज्य तस्य लवणाङ्गुति-
मेकविंशतिवारं ज्ञेयान् चिन्तायेण वश्यो भवति
सप्तरात्रेणायवा । देवीश्च गान्धारीं यद्विष्णीं शक्र-
स्यापि पत्नीं वशमानयति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
"उद्गातुः पक्षागो मलमात्मनो रधिगन्धितम् ।
स्त्रीपंसयोः प्रदातव्यं वशीकरगामुत्तमम्" ॥
अथ मन्त्रः । त्रिशुलिने त्रिनेत्राय हृदि हृदि
स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तजपेन सिद्धिः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"क्वाचपक्षचतुर्दश्यां मृतभस्म तु याहयेत् ।
क्षीरेण च मुद्दि दातव्यं विद्यया परिजप्या ॥
दह्यते मुह्यते नागी पथ्यते मुष्यतेऽपि च ।
अङ्गानि चैव भक्ष्यन्ते यदि तं न समाविशेत्" ॥
अथ मन्त्रः । ॐ नमश्चामुणे प्रमशानवासिनि
स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तरात्रेण प्रेम्कः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
"श्वेतार्कं रोचनायुक्तं आत्मभूजेण पेययेत् ।
कलाटे तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं सोभयेत् क्षयात् ।
दृष्टमात्रेण तेनैव सर्वो भवति किङ्करः" ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।

इन्द्र

“श्वेताक्षं चन्द्रेणैव गमयेत् सह लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिद्वापि पश्चाद्वासी भविष्यति” ॥ *

अथ प्रतिवशोकरणम् ।

“मधुकं सह तैलेन कार्ष्णिकं तु पेषयेत् ।
एतेन पाणिमध्यव्य भर्त्रा सा सङ्घिता स्वपेत् ॥
सङ्घने मैथुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“मनःशिलाकुङ्कुमसर्षपाच्च

तथा च कुष्ठं सह देवदारु ।

रक्तञ्च रक्तं पलितेन सार्द्धम्

प्रपेषयेत् सृष्ट्यात्वं महान्तम् ॥

प्रस्नातपूर्वाभिसृष्टोऽपि भुक्त्वा

संस्तृत्य कृष्णीश्वरुकेण पूज्य ।

ततः प्रकुर्व्यात् तिलकं ललाटे

वामाच्च हस्ताच्चतुर्गुणीभिः ॥

पेट्टमात्रेण भवेत् स कान्ता-

दासातिदासश्च किमत्र चित्रम्” ॥ * ॥

अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

“दृष्टीफलमूलाणि पिप्पली मर्चिचानि च ।

भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥

निःशेषस्तोत्रगल्बुधं शार्द्धा स्त्रीहृदयाङ्गुलम् ।

मोहनं शस्त्रमेतद्द मदनस्य स्मृतं बुधैः” ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“कृष्णं घातकीपय्यं मर्चिचानि वचा तथा ।

अनेन लिङ्गमालिप्य क्लृप्त्यां वषां नयेत् ॥

तासाश्चिह्नसङ्घोऽप्येष मृतमप्यनुगच्छति ।

विषया भक्तिभावेन पश्चात् सर्वं प्रयच्छति” ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“पद्मं क्लृप्तानि संस्तृष्ट्यां शुभानि च यथेच्छया ।

सर्वीणि समभागानि प्रियङ्गुश्चापि तत्समम् ॥

नागं दण्डभागिन लेपः कान्तावशङ्करः” ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“देवदारु वषा कुष्ठं चतुर्थं वैश्वभेषजं ।

आस्त्रवीजं मैथुनं गौरीश्रीगामावशङ्करम्” ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“हरिद्रा दृष्टीमूलं भद्रमुस्तं तथोत्पलम् ।

विडङ्गं कृष्णं वैश्वं समभागानि कारयेत् ॥

लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष रक्तवल्लीवशङ्करः” ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“हरिद्रा पिप्पलीमूलं पद्मं मधुकमेव च ।

एतानि समभागानि नवनीतेन पेषयेत् ॥

लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष गौरीश्रीताय शङ्करः” ॥ * ॥

“कौशिकश्रीमितलेपात् सेचनादा पट्टं भवेत्सिद्धं ।

तदग्रान्तं जस्तम्भमयं कीलकसदृशं भवेच्च ॥

कौशिकं रुधिरं गृह्य गोमूत्रञ्च च पेषयेत् ।

वीर्यं हि क्लृप्तमयेन्नित्यं प्रहृष्टार्द्धं न संशयः” ॥ * ॥

सर्वसाधारणो मन्त्रः । ॐ हं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं

पट्टं स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानिभिमन्त्रा

सिद्धिः” इति श्रीपार्ष्वतीपुत्रश्रीनिन्दनाथविर-

चिते सिद्धखण्डे तन्त्रसारे कौतुहलविद्यानाम

इन्द्रजालतन्त्रम् ॥ * ॥ पुस्तकत्रयमालोच्य यथासाध्यं

शोधितमेतत् ॥ * ॥ * ॥ अपि च । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजालं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम्” ॥

“द्यौं नमो नागायणाय विश्वम्भगाय इन्द्रजाल-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा”

अष्टोत्तमशतजपेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ मन्त्रामन्त्रः ।

“द्यौं नमः परब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पाहि
पाहि कुरु कुरु” ॥

“उल्लूकस्य कपालेन हृतेनाहृतकज्जलं ।

तेन नेत्राङ्गुलं कृत्वा गञ्जौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥

अङ्गोलवीजनिर्दिप्ते गुरुवारे मुखे गजे ।

मन्त्रेण सिद्धयेन्नित्यं यावद्दीजफलं ह वै ॥

त्रिलोहयेष्टितं कृत्वा एकवोजं मुखे स्थितम् ।

मत्समातङ्गवीर्यन्त वायुतुल्यपराक्रमः ॥

दण्डहेमदिषट्तात्मं षोडशं रूप्यभागकम् ।

एवं संख्या त्रिलोहो च ज्ञातव्या सर्वकर्मणि ॥ २ ॥

यानि कानि च वीजानि जङ्गमं स्थलमेव च ।

अङ्गोलवीजनिर्दिप्ते मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥

तद्दीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्विष्टितं कुरु ।

तद्रूपो हि भवेन्नर्त्या नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥

यानि कानि च वीजानि अङ्गोलतलेभोजनात् ।

सफलौ जायते रत्नः सिद्धियोगमूढाहृतम् ॥ ४ ॥

शवमुखे विन्दुमात्रं तत्तलं निःक्षिपेद्यदि ।

एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥

श्रियुवीजस्थितं तले पागावतपरीषकम् ।

वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥

गर्भस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।

एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥

उल्लूकविद्यां गृहीत्वा तु एगृहत्तल्पषणात् ।

यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥

मर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णारुचिककशटकम् ।

कृष्णाम्बुसंगुलं सृष्ट्याचूर्णन्त कारयेत् ॥

यस्याङ्गे निक्षिपेत् सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥

मिन्दुं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।

तन्निप्रवस्त्रं शिगमि चधिपत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥

अर्कतीर्णं वटनीर्णं क्षीर्णं दुग्धसम्भवम् ।

गृहीत्वा पात्रके लिपे जलपूणे करोति च ।

दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥

अङ्गोलतलेलिपाङ्गो दृश्यते शान्तासङ्घतिः ।

पलायन्ते नराः सर्वे पशुपतिगजाह्वयाः ॥ ११ ॥

अङ्गोलस्य तु तलेन दीपं प्रज्वालयेद्भरः ।

रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥

बुधे वा शनिवारे वा कृष्णलां परिगृह्य च ।

शत्रुर्भूजयते यत्र कृष्णला तत्र निःक्षिपेत् ॥

निखनेद्भूमिमध्येषु उद्धते च पुनः सखी ।

नर्पसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥

गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विधे तथा ।

सृष्ट्याचूर्णमयं कृत्वा क्षिपेत्क्षिप्रं विनिःक्षिपेत् ॥

विप्राः सर्वे पलायन्ते तथा युद्धेषु कातराः ॥ १४ ॥

इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे इन्द्र-

जालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“वश्याकर्षणकर्मणि वसन्ते योजयेत् प्रिये ।

इन्द्र

ग्रीषो विदेषणं कुर्यात् प्राशयि क्लृप्तं तथा ॥

शिथिले मारणाच्च शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥

हेमन्ते पौर्णमास्याच्च ऋतुकर्मविशारदः ।

वसन्तश्चेव पूर्वार्द्धे ग्रीषो मध्याह्ने उच्यते ॥

वर्षा ज्ञेयापराह्णे तु प्रदोषे शिथिलः स्मृतः ।

अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम्” ॥ * ॥

अथ पक्षादिनिर्णयः ।

“क्षयापक्षे मारणादि शुक्लापक्षे च वर्द्धनम् ॥

दादृश्यां मारणं कर्म एकादश्यां तथैव च ।

द्वितीयां त्रयोविंशतिं वश्याकर्षणं कारयेत् ।

क्लृप्तमञ्च चतुर्दश्यां चतुर्थां प्रतिपद्यपि ॥

द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।

अश्विनीमृगशुलभश्च पथ्या एनव्यसुस्तथा ॥

वश्याकर्षणं कर्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ।

ज्येष्ठा च उत्तमशाढा च्युतगधा च रोहिणी ॥

कारयेन्मारणं शान्तिकं क्लृप्तमञ्च विजयं तथा ।

विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्” ॥ * ॥

अथ वशीकरणम् ।

“सिद्धमन्त्रिककपोतमलानि पिष्ट्वा

लिङ्गं विलिप्य गमते तरुणीं नवोत्पलां ।

शान्तिकं न याति पुरुषो मनसापि ननं

दासी भवेदिति मनोहरद्विष्टमूर्तिः ॥

पथे रुद्रजटामूलं मुखस्थं कारयेद्बुधः ।

ताम्बुलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥

तथैव पाटलीमूलं ताम्बुलेन तु वश्यकृत् ।

नागपय्यं प्रियङ्गुञ्च तगरं पद्मकेशरम् ॥

जटामांभी समं नीत्वा चर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।

साङ्गं धूपयेत् तेन भजते कामवत् स्त्रियः” ॥

ॐ मूली मूली महामूली सर्वे संक्षोभभयेभ्यः

उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ॥

“पानीयस्याङ्गुलीनं सप्त दन्त्वा विद्यामिमा जपेत् ।

सालङ्कारां नवां कन्या लभते मासमात्रतः ॥

ॐ विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिः सूरुपां

सालङ्कारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा ।

“कन्यागृहे शालकाष्ठं क्षिपेदेकादशङ्गुलम् ।

ऋते च पूर्वपशुनां यस्तां कन्यां प्रयच्छति” ॥ * ॥

अथ सर्वजनवशीकरणम् ।

“शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।

दृष्टमात्रे वषां याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

स्वर्गेन वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।

सम्भाषणेन सर्वेषां त्रिलोक्यं वशमानयेत्” ॥

ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं भोगप्रदा भैरवी मातङ्गी

त्रिलोक्यं वशमानय स्वाहा । औषधोपरि सहस्रजपं

कुर्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत्

शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति कालनाथविर-

चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * ॥

अथाकर्षणं । ॐ ह्रीं चामुखे ज्वल ज्वल प्रज्वल

प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण स्त्रियं दृष्ट्वा जपं

कुर्यात् तत्क्षणात् पृथतः समागच्छति । पूर्व-

मेवायुतजपेन सिद्धिः ॥

“अशेषायां समादाय अर्जुनस्य च व्रधकम् ।

अजमूत्रेण संपिथ्य स्त्रीयां शिरसि दापयेत् ॥

इन्द्र

पुत्रस्य पशूनां वा क्षिपेदाकर्षणं भवेत्" ॥ २ ॥
 अथ जयः ।
 "गोजिह्वां शिखिमूलं वा मुखे शिरसि संस्थिता ।
 कुर्वते सर्ववादिषु जयं पृथ्वे समुद्धरेत् ॥
 मार्गशीर्षपौर्णमास्यां शिखिमूलं समुद्धरेत् ।
 बाहौ शिरसि वा धार्यं विवाटे विजयो भवेत् ॥
 गिरिकर्णौ शर्मो गुह्रा श्वेतवर्णा समाहरेत् ।
 चन्द्रेणान्वितश्चैव तिलकेन जयो नरः ॥
 कण्ठाकारवटवर्जिविद्रुमः पञ्चमस्तथा ।
 तिलकं कुर्वते यस्तु पृथ्वेत् पञ्चधा शिपुः ॥
 आर्द्रायां वटवन्द्याकं गृहीत्वा धारयेत् कर्म ।
 संप्राप्ते जयमाप्नोति जयां स्मृत्वा जयी भवेत्" ॥
 अस्य मन्त्रः । ॐ नमो महाबलपराक्रम समस्त-
 विद्याविशारद अमुकस्य भूजबलं बन्धय बन्धय
 दृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अज्ञान धूनय धूनय पातय
 पातय महीतले ऋषीं ॥ अथ सौभाग्यम् ।
 "पृथ्वीद्रुतं सितार्कस्य मूलं वाभेतेर्भुजे ।
 बद्धा सौभाग्यमाप्नोति दुर्भगापि न संशयः ॥
 रक्तचितार्कमूलान्तु सोमप्राप्ते समुद्धरेत् ।
 क्षीरिः पिष्ट्वा वटीं कुर्यात् तिलकं शुभमङ्गना" ॥ ३ ॥
 अथ ईश्वरादिक्रोधोपशमनं । ॐ शान्ते प्रशान्ते
 सर्वक्रोधोपशमनि स्वाहा ।
 अनेन मन्त्रेण त्रिःसप्तधा जपेन मुखं मार्जयेत् ।
 ततः क्रोधोपशमनं भवति" ॥ ४ ॥ गजनिवारणम् ।
 "श्वेतापराजितामूलं हस्तस्थं वारयेत् गजम् ।
 मूलं त्रिभुल्या वक्त्रस्थं गजवश्यकरं भवेत्" ॥ ५ ॥
 यात्रनिवारणं ।
 "मुखस्थं गृहीत्वामूलं हस्तस्थं व्याघ्रभीतिजित्" ।
 ऋषीं ऋषीं ऋषीं श्रीं श्रीं श्रीं स्वाहा ।
 इत्यष्टाक्षरमन्त्रेण लोष्ट्रं पठित्वा क्षिपेत् ।
 तदा मुखं न चालयति गन्तुमशक्यः ॥
 "मूलं कृष्णचतुर्दश्या ग्राह्येष्वाङ्गुलीभवम् ।
 हस्तस्थं व्याघ्रभीतादिभयहृत् पत्रिकीर्त्तितम्" ॥
 इति इन्द्रजालतन्त्रे ३ उपदेशः ॥ १ ॥ अथ स्तम्भनम् ।
 "श्वेतगुह्योत्थितं मूलं मुखस्थं वृष्टगुह्यजित्" ।
 ॐ ऋषीं रक्ष रक्ष चामुखे तुरु तुरु अमुकं मे
 वशमानय वशमानय स्वाहा । अथ चण्डामन्त्रः ।
 उक्तयोगसिद्धिः ॥
 "पृथ्वीके मधुवन्द्याकं गृहीत्वा प्रतिपदुद्धः ।
 सभामध्ये च सर्वेषां मुखस्तम्भः प्रजायते" ॥ २ ॥
 मेघस्तम्भनम् । इष्टकद्वयसंपुटमध्ये मेघसंख्यका-
 चतुरस्रं विनिख्य उद्याने स्थापयेत्सदा मेघान्
 स्तम्भयति । मन्त्रः । "मेघान् स्तम्भय स्तम्भय" ॥ १ ॥
 नौकास्तम्भनम् ।
 "भरण्यां क्षीरकाष्ठस्य कीलं पञ्चाङ्गुलं क्षिपेत् ।
 नौकामध्ये तदा नौकास्तम्भनं जायते ध्रुवम्" ॥ २ ॥
 निद्रास्तम्भनम् ।
 "मूलं गृह्णन् मधुकं पिष्ट्वा नयं समाचरेत् ।
 निद्रास्तम्भनमेतद्धि मूलदेवेन भाधितम्" ॥ ३ ॥
 शस्त्रस्तम्भनम् ।
 "कपित्थस्य च वन्द्याकं क्षुत्तिकाया समाहरेत् ।
 वक्त्रसंस्थान्तु देवस्य शस्त्रस्तम्भनकं परम् ॥

इन्द्र

करे सुदर्शनामूलवन्धनात् स्तम्भनं तथा" ।
 ॐ अथो कुम्भकर्णं महाराजस निकषागर्भ-
 सम्मत परमन्यस्तम्भनं महाभय रणरुद्र व्याघ्रापय
 स्वाहा । अष्टोत्तरमहत्स्रनपात् सिद्धि ॥
 "गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामागस्य मूलकम् ।
 लेपमात्रे शरीरागा सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥
 पृथ्वीके श्वेतगुह्याया मूलमुद्धृत्य धारयेत् ।
 हस्ते कायदभयं नास्ति संप्राप्ते च कदाचन" ॥ १ ॥
 गोमहिष्यादिस्तम्भनम् ।
 "उष्ट्रस्यास्य चतुर्दिक्षु निखनेत् भुतले ध्रुवम् ।
 गां मेषीं महिषीं वाजीं स्तम्भयेत् करिणीमपि" ॥ २ ॥
 बृहत्स्तम्भनम् ।
 "भृङ्गराजमपामागं सिद्धार्थं सहदेविकाम् ।
 अयं वचाश्च श्वेताकं ध्रुवमेधा समाहरेत् ॥
 लौहपात्रं विनिक्षिप्य द्विदिनान्ते समुद्धरेत् ।
 तिलकः सर्वभूतानां बृहत्स्तम्भकरं परम्" ॥
 ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व
 मुखीभ्या विश्वामित्र आगच्छ आगच्छ स्वाहा ।
 उक्तयोगस्यायं मन्त्रः ॥ ३ ॥ चौरगतिस्तम्भनम् ।
 ॐ ब्रह्मवैश्वानि शिवे रक्ष रक्ष स्वाहा । अनेन
 मन्त्रेण सप्तपाशान गृहीत्वा त्रीणि कथा बद्धा
 अपरान् मृष्टिभ्यां धारयेत् । इति चौराणां गति-
 स्तम्भनम् । ४ ॥ गर्भस्तम्भनम् ।
 "ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्या भृङ्गरस्य तु मूलकम् ।
 कथा बद्धा रमेत कान्ता न गर्भे धारयेत् क्वचित् ॥
 मूलेन लभते गर्भे एषा नागाङ्गुलीनोटितम् ।
 तन्मूलचूर्णे योनिस्यं न गर्भ सम्भवेत् क्वचित् ॥
 सिद्धार्थं नृणः शिरसि बद्धा कान्ता रमेत या ।
 न गर्भे धारयेत् सा स्त्री मूलेन लभते एव" ॥ १ ॥
 युक्तस्तम्भनम्
 "नीलीमूलं प्रमृशानस्यं कथा बद्धा तु वीथ्यंशकः ।
 रक्तापामार्गमूलान्तु सोमवारं निमन्त्रयेत् ॥
 भौमे प्रातः समुद्धृत्य कथा बद्धा तु वीथ्यंशकं ॥
 इति कामरुद्रे ३ उपदेशः ॥ १ ॥ मोहनम्
 "गृहीत्वोच्चानलटमर्जरं समानं
 कृत्वा त्रिंशत् मूलयज्ञस्य पदेकमित्यम् ।
 यो धूपयन्निजगृहं तमनं शरीरं
 तस्यापि दास इव मोहमुपति लोक" ॥
 भृङ्गराजः केशराजो लज्जा च सहदेविका ।
 यमस्त तिलकं कृत्वा त्रैलोक्य मोहयेत् ॥
 ॐ अं अं इ इ उं ऊं ऋं ॠं एं एं ।
 "अनेनैव तु मन्त्रेण कृत्वा ताम्बूलभावनम् ।
 साध्यस्य मुखनिक्षिप्तं मोहमायायति तत्क्षणात्" ॥
 ॐ भीं क्षीं भीं मोहयः इमं मन्त्रं वाग्जयं
 जपेत् । मोहमाप्नोति मानवः ॥ २ ॥ देहगहनम् ।
 "कटुत्वपत्रं लोधुश्च यज्जिनस्य च पृथक्कम् ।
 पिष्ट्वा गात्रोद्धर्तनाच्च कायदर्शननाशनाम् ॥
 गला शरी-पत्रक-चन्दनानि
 तीयाभयाशिष्टगुह्यानामयानि ।
 ससौमोदयं सुमगात्रयोग-
 ग्यातः सुगन्धो नमोहयोग" ॥ ३ ॥
 मुखगहनम् ।

इन्द्र

"रसालजम्बूफणगर्भसारः
 सकर्कोटो मात्तिकसंयुतश्च ।
 स्थितो मुखान्ते परुषस्य राज्ञौ
 कर्णेति एषा मुखवासमिष्टम् ॥
 चणो सुगणेशकृष्णकाणां
 प्रातिदिनान्ते पत्रिलेष्टि या स्त्री ।
 अष्टाङ्गमासेन मुखस्य वास
 कर्पूरेतुल्यो भवति प्रकाशः" ॥ १ ॥
 केशकृष्णिकार्यादि ।
 "भोहृत्किट्टं जवापुष्पं पिष्ट्वा धात्रीफलं समम् ।
 त्रिदिनं लेपयेत् शीघ्रं त्रिमासं केशरञ्जनम्" ॥
 इति कृष्णिकारणम् ॥ २ ॥ केशशुक्लिकारणम् ।
 "तथाक्षीरेण सप्ताहं अन्वहं भावयेत्तिलम् ।
 तत्तिलनिष्ठाः कणाः स्युः सुक्ताश्च नात्र संशयः ॥
 इति कामरुद्रे ४ उपदेशः ॥ १ ॥ अथ वाणीकरणं
 "अश्विन्या वटवन्द्याकं क्षीरं पिष्ट्वा महाबलः ।
 पृथ्वीद्रुतं पिबेन्मूलं श्वेतार्कस्य प्रथमतः ॥
 स्वपराचन्तु गोक्षीरे लडोर्पि तरुणायते" ॥
 "चणो विदार्याः स्वरेण तस्याः
 विभावित भास्करं प्रिमजाले ।
 मध्याह्न्यसंमिश्रितमेन लोदि-
 दशस्त्रियो गच्छति निर्विशङ्कः" ॥ २ ॥
 अम्भबन्ध्याचिकित्सा ।
 "समलपत्रा सपांती रविवारे समुद्धरेत् ।
 शकवर्णाग्वा क्षीरेः कथाहस्तेन पेषयेत् ॥
 ऋतुकाले पिबेत् बन्धा पलाङ्गे तदिने दिने ।
 क्षीरेणान्यसमुद्धृत्य लघ्वाहारं प्रदापयेत् ॥
 यः सप्रदिनं कुर्यात् बन्धा भवति गर्भिणी ।
 उदरेण नयणोक्तेषु विवादिना विवर्जयेत् ॥
 न कस्मै कारयेत् किञ्चित् वर्जयेत् सावगाहनम् ।
 पातराजं चरेत् सा च नात्र कार्या विचारणा ॥
 कृष्णापराजितामूलं काशीक्षीरेण संपिबेत् ।
 ऋतुकाले सभायात् मुक्ता गर्भधरा भवेत् ॥
 गोक्षीरे तु वीजन्तु पिबेत्त्रिगुणिकारणैः ।
 त्रिवात्र सप्तवाच वा बन्धा भवति गर्भिणी" ॥
 इतीन्द्रजाले अम्भबन्ध्याचिकित्सा ॥ ३ ॥
 अथ काकबन्ध्याचिकित्सा ।
 "अश्वगन्धोगमूलान्तु ग्राहयेत् पृथ्वीभास्करे ।
 पथयन्महिषीक्षीरेः पलाङ्गे भवेत् सदा ॥
 सप्ताहाक्षमेतं गर्भे काकबन्ध्या चिरायुधम्" ॥
 इतीन्द्रजाले काकबन्ध्याचिकित्सा ॥ ४ ॥
 अथ मृतवत्साचिकित्सा ।
 "प्राग्मुखः क्षुत्तिकापत्रेण बन्धा कर्कोटकीं हरेत् ।
 तत्कन्दं पथयन्क्षीरेः कर्षमात्रं सदा पिबेत् ॥
 या वीजपुंशुमूलमेके
 क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।
 ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
 दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥
 मज्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
 मेदा पयस्या काकोली मूलसैवाश्वगन्धजम् ॥
 अजमोदा हरिद्रं च हिङ्गुः कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं दाह्ता काकल्यौ तन्मूलद्वयम् ॥

यतेषां कर्षकेर्भोगैर्हृतप्रथं विपाचयेत् ।
 प्रतावरीरुसं क्षीरं हृतस्येत् चतुर्गुणम् ॥
 संपिबेन्नियतं नागी नियं स्त्रीषु च प्रास्यते ।
 पत्नान् जनयेत् नागी मेधाक्षान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवास्त्रिगर्भा स्यात् या नागी जनयेत् मृतम् ।
 अल्पायुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्त्राये च प्रास्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वयज्ञनिवारणम् ॥
 नाग्ना फलघृतं ह्यतदायुष्यं परिशीलितम् ।
 भोक्तृश्च लक्ष्म्यामूलं वदन्यत्र चिकित्साका ॥
 जीववत्सा शुक्लवर्णा हृतमत्र तु दीयते ॥
 अरण्यगोमयेनात्र वङ्गैर्वाणा प्रदीयते ॥
 अत्र पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुष्माण्डम् । उत्पलं ।
 नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भस्त्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरैः पेषयेत्तन्मं पद्मकेशं चन्दनम् ।
 पतने तं पिबेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
 अथवा मधुकं दारुं शृङ्गद्वयं वीजकम् ।
 संपिष्य क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरं च गोभवे ॥१॥
 नीलोत्पलं मृगालक्ष्णं षष्ठी कर्कटशर्करिका ।
 गोक्षीरं च द्वितीये च पीत्वा प्राप्स्यति वेदना ॥२॥
 श्रीखण्डं तगरं कुष्ठं मृगालं पद्मकेशम् ।
 पिबेत् श्रीतोदकैः पिष्ट्वा हृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोलीश्लानन्तापयः पिबेत् ॥३॥
 श्रीतोत्पलं मृगालानि गोक्षीरक-कपूरकम् ।
 तुर्यमासे गवां क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुकं श्यामा त्राक्षगण्डयष्टिका ।
 अगन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिबेत् ॥४॥
 एनर्वावा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
 गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भक्षेपणं भवेत् ॥
 अथवा वृहतीयुग्मं यक्षाङ्गं कटफलं त्वचः ।
 गोष्ठं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥ ५ ॥
 सिता काशाखमज्जा च श्रीततोयेन पेषयेत् ।
 षष्ठे मासि गवां क्षीरैः पिबेत् क्लेशं निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षीरं शिशुं मधुकं एत्रिपरिणिकाम् ।
 बलायुक्ता पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धः षष्ठमासके ॥६॥
 काष्ठकं पौष्करं मूलं शृङ्गाटं नीलमुत्पलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्राप्स्यति ॥
 अथवा मकरद्राक्षां शृङ्गाटश्च सकेशरम् ।
 मृगालं शर्करायुक्तं क्षीरं पयन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
 यष्टी पश्चात्तार्कमुस्तं केशं गजपिप्पली ।
 नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिबेदष्टममासके ॥
 अथवा विष्वमूलं च कपित्थं वृहती शमी ।
 इक्षुपाटलधोर्मूलं रभिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भे प्राप्स्यति वेदना ॥८॥
 विशालावीजकक्कोलं मधुना सह लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
 अथवा मधुकं श्यामा ह्यगन्ता क्षीरकक्की ।
 रभिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
 शर्करा गोक्षीनी दाक्षा सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
 पाययेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा शुद्धसंसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।

अथवा मधुकं दारुं शुद्धक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥

क्षीरं शुद्धं चन्दनसिन्धुजातं
 महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
 गर्भं क्षान्तं प्रतिहन्ति शीघ्रं
 योगो विमुञ्चन् किंल मूलदेवः ॥

इति इन्द्रजाले गर्भस्त्रावचिकित्सा ॥ * ॥

अथ गर्भशुष्कम् ।

“गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भशुष्कप्रशान्तये ।
 पिबेदा मधुकं चूर्णां गान्धाभीफलचूर्णकम् ॥
 समांसं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥*

अथ सुखप्रसवयोगः ।

“श्वेतं एनर्गवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
 तत्क्षणात् प्रसूते नागी गर्भं सति प्रपीडिते ॥
 वासकस्य तु मूलन्तु चोत्तरस्य समुद्धरेत् ।
 कन्यां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नागी प्रसूयते ॥
 महटेद्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अपामार्गस्य मूलन्तु याह्येच्चतुर्गुणम् ॥
 दाहि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते” ॥*

अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।

“तलं वचादाडिमकल्कमिहं
 सिद्धार्थं लेपनतो जितान्मम ।
 नागीकुक्षौ चाकुरगै सुपीनौ
 कुर्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
 श्रीपर्णिकाया रसवल्कासिद्धं
 तिलोद्भवं तैलवर्णं प्रदिष्टम् ।
 तुलेन वक्षोजयुगे प्रदंशं
 प्रयाति रुद्धं पतितोऽपि नार्य्याः ॥
 प्रथमकुसुमकाले नम्ययोगेन पीतं
 सनियमममगम्यं तच्छलाम्भो युवत्याः ।
 क्वचयुगलमुपीनं क्षापि नो याति पातं
 कथित इति परैव चक्रदत्तेन योगः” ॥*

अथ योनिस्कारः ।

“प्रक्षालयेन्निम्बकषायनीरैः
 स्निग्धान्यकृष्णागुरुगुग्गुलानां ।
 धूपेन योनिं निग्नि धूपयित्वा
 नागी प्रमोदं विदधातु भुञ्जे” ॥*

अथ लोमप्रशान्तनम् ।

“पलाशभस्मान्विततालचूर्णैः
 शम्भाम्बिसन्धैः परिगुण्य भूयः ।
 कन्दपंगेहे मृगलोचनानां
 रोमाणि रोहन्ति कदापि नव” ॥

इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः ॥ युद्धे क्षत्रोपायविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रजालिकाः, त्रि, (इन्द्रजाल करोति इन्द्रजालेन
 दीक्षतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारिणी ।
 इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।
 इन्द्रजित्, पु, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि +
 क्षिप ।) रावणपुत्रः । तत्पर्यायः । मेघनादः २
 मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥
 (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे,
 “एवमुक्त्वादा रामः । गत्तसेन्द्रेण दानवः ।
 महर्षेस्तनयं आत्वा मया दानवपुङ्गव ॥

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ १६ ॥
 करेण तु कर्णं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
 प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥१७॥
 इयं ममात्मजा राजन् हेमयाध्वरसा हृता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पत्नार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥१८॥
 वाढमियेव तं गम ! दशयीवोऽभ्यभाषत ।
 प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्घम्” ॥१९॥
 “ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
 स एव इन्द्रजिज्ञाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २० ॥
 जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
 रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधनेपमः ॥२१॥
 जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! ।
 पिता तस्याकरोत् नाममेघनाद इति स्वयम्” ॥२०॥
 अस्य यथा इन्द्रजित्दिव्यभिधानं जातं तदपि उक्तं
 तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महैन्द्रोऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्गङ्गां सुगन्तदा ॥ १ ॥
 तत्र रावणमासाद्य पत्नश्चाटभिग्राहृतम् ।
 अन्नवीद् गगने तिष्ठन् सामपूर्वम् प्रजापतिः ॥ २ ॥
 वत्स रावण ! तूयोऽस्मि पत्नस्य तव संयुगे ।
 अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥३॥
 जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं खेन तेजसा ।
 कृता प्रतिष्ठा सफला प्रीतोऽस्मि समुत्स्य ते ॥४॥
 अयश्च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतीन्द्रजित्दिव्येव परिग्व्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
 बलवान् दर्जयस्वैव भविष्यथैव राक्षसः ।
 यं समाश्रित्य ते राजन् स्यापितास्त्रिदशवशे” ॥६॥
 महावीरो लक्ष्मणस्तु विभीषणेन वानरादिभिश्च-
 सह निकुम्भिणां गत्वा तत्रस्थमेनमिन्द्रजित
 व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्ड ५ सर्ग-
 मारभ्य ७ सर्गेऽपि उक्तम् ॥
 स्वनामग्यातो दानवः । यथा हृदिवंशे । ३ । ८३ ।
 “इन्द्रजित् सत्त्वजिज्ञैव वक्षनाभस्तथैव च ।
 महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” ॥)
 इन्द्रजिद्विजयी, [न्] पु, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य ।
 विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + गिति ।)
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणन्तु
 रामायणे । ६ । ६१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विहृष्य तमजिज्ञगम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
 ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 तच्छिरः सशिरस्त्राण्यंश्रीमत् ज्वलितपुण्ड्रलम् ।
 प्रमथेन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले” ॥६३॥)
 इन्द्रतुलं, स्त्री, (इन्द्रस्य तुलं । आकाशे उड्डीयमान-
 त्वात् ।) आकाशपतितसूत्रम् । आकाशशुद्धि-
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रसूत्रकम् २
 यीशुहासम् ३ वंशकफम् ४ वाततुलम् ५ मरु-
 द्जम् ६ । इति हारावली ॥
 इन्द्रतुलकं, स्त्री, (इन्द्रतुलमेव । इन्द्रतुल + स्वार्थे कन् ।)
 इन्द्रतुलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रदारुः, पुं, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुवृक्षः । इति
 भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्यायः ।

इन्द्र

“देवदारु स्तुतं दारुभद्रं दार्वीन्द्रिदारु च ।
मल्लदारुद्रुकिलिमं कृत्रिमं सुरभूरुहः” ॥
इन्द्रद्रुः, पुं, (इन्द्रस्य द्रुवृत्तः ।) अर्जुनवृत्तः । इत्य-
मरः ॥ कुटजवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इन्द्रद्रुमः, पुं, (इन्द्रस्य द्रुमो वृत्तः ।) अर्जुनवृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रनीलः, पुं, (इन्द्रवत् नीलः ।) मरकतमणिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाप्मा इति भाषा । (अस्य
परीक्षा यथा, चिन्तामणिघृतवचनम् ।
“क्षीरमध्ये क्षिपेत् भीरं क्षीरक्षेत् नीलतां प्रजेत् ।
इन्द्रनीलमितख्यातं तदाहिरुत्तकोविदे” ॥
“क्षिपेत् प्रभालेपिभिर्गिन्द्रनीले-
मुक्तामयी यच्छिखिवानुविद्धा” ॥
इति रघुवंशे । १३।५४। अथा, भावप्रकाशः ॥
अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।
“नीलन्तयेन्द्रनीलश्च गोमेदः पीतरत्नकम्” ॥
इन्द्रनीलकः, पुं, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन् ।) मरकत-
मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रपय्या, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पय्यं यस्याः ।) लाङ्ग-
लिकीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ विषलाङ्गला इति
ख्याता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयं ।)
इन्द्रपय्याका, स्त्री, (इन्द्रपय्यैव । कन् ।) कलिकांगी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विषलाङ्गला इति भाषा ।
इन्द्रप्रथं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रथम् इव ।)
राजयुधिष्ठिरनिर्मितनगरम् । अधुना दिल्ली
इति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८।
“ततः पुरेणै शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महागथाः ।
नगरं यापयामासुर्हं पायनपुरोगमाः ॥
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम्” ॥
“तत्रिपिष्टपसङ्काशं इन्द्रप्रथं व्यगच्छत ।
मेघवन्दमिवाकाशं विद्धं विद्युत्समावृतम्” ॥)
इन्द्रप्रहरणं, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रहरणम् ।) इन्द्रस्यास्त्रम् ।
वचनम् । इति हलायधः ॥
इन्द्रभेषजं, स्त्री, (इन्द्रं महत् भेषजम् ।) गुरुटी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रमहकामुकः, पुं, (इन्द्रमहं कामयते इति ।
इन्द्रमह + काम + उक्त्वा ।) कुक्कुः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
इन्द्रयवः, पुं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवृत्तस्य यवः यवाकार-
वीजत्वात् तथात्वम्) खनामख्याततिलवीजविशेषः ।
तत्पर्यायः । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ॥
शक्काङ्कः ४ शक्रवीजम् ५ वत्सकः इवत्सकवीजम् ७
भद्रजः ८ कुटजः ९ कुटजवीजम् १० कलिङ्गवीजम्
११ । अस्य गणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
कफवातरक्तपित्तहृत्वम् । दाह्यातिसारशमनत्वम् ।
ज्वरदोषशूलमूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुडचिम् विधि इति भाषा । यथा,—
“उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयवं तथा ।
कलिङ्गश्चापि कलिङ्गं तथा भद्रयवं स्तुतम्” ॥
इति शीवे अमरः प्राह ।
“क्षिचिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।
फलानीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि” ॥

इन्द्र

इति ध्वन्तनिः प्राह ।
“येन्द्रं यवं त्रिदोषघ्नं संयाहि कटु शीतलम् ।
ज्वरानीसारशक्काङ्कमिविसर्पकुष्ठनुत् ॥
दीपनं गदकीलास्त्रवातास्त्रेष्यशूलजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगुणा-
“नदीनां ज्वरजित्तिलं मक्षिपित्तातिमारजित्” ॥)
इन्द्रलुप्तं, स्त्री, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णकेशानां लुप्तं
लोपो यस्मात् ।) केशरोगविशेषः । टाक् इति
भाषा । तस्य लक्षणम् ।
“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रथ्वायति रोमाणि ततः क्षेष्ठा सप्रोणिता ॥
रुणद्धि रोमकूपान्स्त ततोऽन्येषामसम्भवं ।
तदिन्द्रलुप्तं खालत्वं रुज्यति च विभाव्यते” ॥
इति निदानम् ॥ खालत्वं रुज्यति च तस्य पर्याय-
कथनम् । तथाच भोजः ।
“तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खली रुज्याश्च केषनम्” ।
कार्तिकेवाह । “इन्द्रलुप्तं प्रसृग्नि भवति खालत्वं
शिरोरुज्येव रुज्या सयदेति व्यागमस्तत्र नास्ति” ॥
इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।
“तिलपटोलीपत्रसर्वरुहा शमं याति ।
चिरकालत्रापि रुज्या नियतं दिवसत्रयेणैव ॥
गोक्षुरस्तिरुष्याणि तुल्यश्च मधुसर्पिषः ।
शिग्रः प्रलेपितं तेन केशः समपचीयते ॥
छलितन्तमसीं कृत्वा ह्यग्रीदग्धसाम्पुन ।
लोमान्येन जायन्ते लेपात् प्राणितलेष्वपि ॥
यष्टीन्दीवग्ग्ग्दीकतिलाज्यदीर्घलेपनैः ।
इन्द्रलुप्तं शमं याति केशः स्पृश घना दृढा ॥
जातीकरं झवरुगाकरवीरगन्निपाचितम् ।
तेनमभ्यञ्जनाद्दन्ति इन्द्रलुप्तं न संशयः ॥
सुहृपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमाकवी विघमः ।
अत्रामुत्रं सगोमुत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥
मिद्धार्थकन्तीत्तनागन्था समग्गभिर्विपाचितम् ।
तन्मं भवति नियमात् खालित्ययाधिनानाम् ॥
सुहृदीदग्घादितैलम्” ॥ इति भावप्रकाशः ॥
“केशघ्नस्य चिकित्सान्तां पटुणं ह्यग्रीतं साम्प्रतम् ।
रुज्जं सपाशुं वातात् पिप्साद्गन्तं सदाहकम् ॥
कफान्यतं भवेत् स्निग्धं म्हात्पाके त्रयन्ति ततः ।
सन्निपातेन सदृशं जायते सर्वकलनाम्” ॥
अस्य चिकित्सा यथा ॥ * ॥
“गुडं सूत्रं सा सुगठी मातुलङ्गसेन तु ।
केशघ्ने वातसम्भूते धावनश्च प्रशस्यते ॥ १ ॥
त्रिफलाश्च वचा सुगठी गुडनापि प्रपिष्टितम् ।
धावनं कफसम्भूतं चेन्द्रलुप्तं प्रशस्यते ॥ २ ॥
पैत्तिकं च हितं दग्धं नवनीतास्वितन्तथा ।
सिताशिवार्कं यष्टीं पैत्तिकं धावनं मतम् ॥ ३ ॥
भृङ्गराजसं ग्राह्यं पटुं वरुणसन्तथा ।
सौवीरकरं सेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥
प्रश्वात् काश्यं पुरुषेण खानमुष्णं वाग्निना ।
धवाञ्जनकटम्बस्य शिरोधमपि रोहितम् ॥
क्वाथमेवा शिरोदहनं शमयेद्विन्द्रलुप्तकम् ।
कुक्कुवकस्य पय्येण जपायाः कुसुमेन च ॥
घृतस्य चेन्द्रलुप्तस्य कृतमेव निवारणम् ॥

इन्द्र

पैत्तिकानि च लिङ्गानि दृष्ट्वा दग्धेन धावनम् ।
शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिकेन विधीयते” ॥
“धुस्तूर्यपत्राणि च मागधीनां
निष्ठा विष्णालागृहधूमकुष्ठम् ।
घृतेन युक्तश्च जलेन पिष्टं
शिग्रः प्रलेपे कृतवारुणं स्यात् ॥
पित्ते कृते दोषयुते च रोगे
पटोलपत्रं पिसुमर्दकं वा ।
तथा मल्लिका फलमेव पिष्ट्वा
घृतेन खगडेन प्रलेपनश्च ॥
निवार्यते मल्लकणं कृतश्च
शिरोरुज्ये सङ्गान् विनिहन्ति चेतत् ।
गज्जन्दन्तस्य मसीं गृहीत्वा
प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥
तिलार्कभस्मात्कटग्धमाष-
दागस्य लपो नवनीतकेन ।
सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोगः
खल्लाटके केशचयं करोति” ॥
इति ह्यग्रीतः ॥
“तेजोऽग्निनाद्यैः सह केशभूमिम्
दग्ध्वाशु कुर्यात् खलितम्भस्य” ॥ * ॥
चिकित्सा यथा चरके ।
“खालत्वं पलिते वल्गां हृग्ग्लोसि च शोथितम् ।
नस्यस्तेनैः शिरोवक्त्रप्रसेपेऽप्युपाचरेत् ॥
सिद्धं तित्वाग्न्याद्यैर्नविमोयेरथापि च ।
नस्य स्यादगतेन वा खालित्यपलितापहम्” ॥
इन्द्रलुप्तः, पुं, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्तं
नाशो यस्मात् ।) केशनाशकः रोगः । तत्पर्यायः ।
इन्द्रलुप्तकः २ केशघ्नः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
इन्द्रलुप्तकः, स्त्री, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रलुप्त-
रोगः । इति भृङ्गप्रयोगो जटाधरं जमघन्डी च ॥
इन्द्रवारुणिका, स्त्री, (इन्द्रवारुणी + कन् + टाप् ।)
इन्द्रवारुणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इन्द्रवारुणी, स्त्री, (इन्द्रं वारुयति । इन्द्र + वृ +
णिच् + उन् ।) लताविशेषः । राखाल ससा
इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णाला २ । इत्यमरः ॥
येन्द्रो ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचिर्मटा इ
मृगव्याका ७ पिट्टीकी ८ मृगादनी ९ । इति
रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवाक्षी १२
तदमहा १३ इन्द्रचिर्मटी १४ सुख्या १५ विषली
१६ गगक्यीका १७ अमगा १८ साता १९ सुकर्णा
२० सुफला २१ ताम्बा २२ लक्ष्मणार्जी २३ पीत-
पय्या २४ इन्द्रवल्ली २५ जमपय्यी २६ कृष्णफला
२७ वारुणी २८ बालकप्रिया २९ म्हात्वाः ३०
विधलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विधापद्मा ३३ अमृता
३४ विधवल्ली ३५ । चित्रफला इह । इति जटा-
धरः ॥ अपि च ।
“येन्द्रोऽवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
वारुणी च पराप्युक्ता सा विष्णाला म्हाफला ॥
अतपय्या मृगाक्षी च मृगवीरवर्गगादनी ।
गवाक्षीद्वयं तिलं पाकं कटुरसं लघु ॥
वीर्याण्यं कामनापित्तकफघ्नोऽदोगपहम् ॥

इन्द्रा

श्यासकाशापहं कुष्ठगुल्मयश्चिब्रगप्रणात् ॥
 प्रमेहमृद्गर्भामगगामयविषापहम् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुल्मपित्तोदरश्लेष्म-
 क्तमिक्कुष्ठज्वगपहत्वम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रवृद्धा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वृद्धा)
 यथा इन्द्रः श्लेष्मोऽपि वृद्धः कृणो भवति यस्याः ।)
 ब्रह्मरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ॥
 “पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ॥
 इन्द्रवृद्धान्त्वां विद्यादातपित्तात्यतां भिषक् ॥
 इति निदानम् ॥ तस्यास्त्रिकित्सा ।
 विद्युत्ताम्रवृद्धाश्च गर्दभौ जालगर्दभम् ॥
 पौलिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
 पाके तु शोषयेदाज्यपक्वैर्मधुरभिषजैः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
 साविद्या वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभौ ॥”)
 इन्द्रवृद्धः, पं, (इन्द्रस्य वृद्धः) देवदारुः । इति
 जटाधरः ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥
 इन्द्रसावर्णिः, पं, चतुर्दशमनुः । अस्मिन् सन्त्यन्तरे
 वृहद्भानुवतारः । शुचिश्चिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषा-
 दयो देवाः । अग्निबाहुशुचिष्णुदमागधाद्याः सप्त-
 र्धयः । उरुगम्भीरब्रह्मदाया मनुपत्न्या भविष्यन्ति ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥ (अथ हि भौत्यनाम्ना च-
 च्छाख्यातः । यथा, विषापहगो ३ । २ ।
 “भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मेत्रय भविता मनुः ।
 शुचिश्चिन्द्रः सुगगास्तत्र पञ्च प्रदगव्य तान् ॥ ४० ॥
 चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा अजिगस्तथा ।
 वयोवृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्धनिप मे प्रदण् ॥ ४१ ॥
 अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
 युक्तस्तथाजितस्त्रान्यो मनुपत्न्याततः प्रदण् ॥ ४२ ॥
 उरुगम्भीरब्रह्मदाया मनोस्तस्य सुता वृषाः ॥ ४३ ॥
 मार्कण्डेयपुंगवोऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण
 वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याद्याविंशति-
 तमं यगं ।)
 इन्द्रसुतः, पं, (इन्द्रस्य सुतः) बालिनामवानरराजः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अर्जुनवृद्धः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ जयन्तः । अर्जुनः ॥
 इन्द्रसुरसः, पं, (इन्द्रः इन्द्रवृद्ध इव सुरसः सुपथ्य-
 रसः) सिन्दुवारवृद्धः । इत्यमरः ॥ निमिन्दा
 इति ख्यातः । (सिन्दुवारशब्दे निगुर्गोशब्दे च
 अस्य गुणादयो ज्ञेयाः) ॥
 इन्द्रसुरिसः, पं, वृद्धविशेषः । निमिन्दा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । इन्द्राणी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४ ।
 इति इलमाला ॥ इन्द्रसुरसः ५ सिन्दुवारः ६
 इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः ॥ विस्नुयकः ८ सिन्धकं
 ९ सुरसः १० सिन्धुवारितः ११ इन्द्रालिका १२
 सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्राणी-
 शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ॥
 इन्द्रा, स्त्री, (इदि + रन्) पण्डितभक्तवृत्तः । इति
 मेदिनी ॥ कांटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।
 शची । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्राधिपुमः, पं, (इन्द्राग्रैर्धवक्रेधूम इव) हिमं ।
 इति हारावली ॥
 इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन्) । इन्द्रसुरिस-
 वृद्धः । इत्यमरः ॥
 इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः सुरराजस्य
 वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवृद्धोति ङीष् आनुक् च) ।
 दर्गा । यथा,—
 “ऐश्वर्ये परमयस्या वशे चैव सुरासुराः ।
 इदि परमेश्वर्ये च इन्द्राणी तेन सा शिवा ॥
 इति देवोपराणे ४५ अध्याये ॥ * ॥ इन्द्रभार्या ।
 तत्पर्यायः । एलोमजा २ शची ३ । इत्यमरः ॥
 पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ पूतक्रतायो ५ ।
 इति जटाधरः ॥ माञ्जरी ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्री
 ८ शतावर्गी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“यथेन्द्राणी मजेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतर्यथा”) ।
 इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्र-
 शक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इन्द्रेन्द्राणी
 सपङ्कये वरुणानो” । “इन्द्राणी इन्द्रस्य सूर्यस्य
 वाशोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दस्वरस्वतीकृत-
 भाष्यम् ।) इन्द्रसुरिसवृद्धः । स्त्रीणां करणं ।
 इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवृद्धः । स्युलैला ।
 रुद्रोला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमाष्टकान्त-
 र्गतमाष्टकाविशेषः ॥ इति स्मृतिः ॥
 इन्द्रानुजः, पं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः क-
 निष्ठः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपश्च अदितौ
 वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः ।
 इति जेमचन्द्रः ॥ (विवृतिवामनशब्दे द्रष्टव्या ।)
 इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात्) ।
 इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक गणेश इत्यादि
 भाषा ।
 (“स नाटं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधमभम्” ।
 इति रघुवंशे । १२ । ७६ । तथा, मनुः । ४ । ५६ ।
 “न दिवीन्द्रायुधं वृषा कस्यचिदृणयेद्वधुः”) ॥
 इन्द्राग्निः, पं, (इन्द्रस्य अग्निः शत्रुः) । असुरः ।
 इत्यमरः ॥
 इन्द्रावरजः, पं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण
 अनुजः) । विष्णुः । इत्यमरः ॥
 इन्द्राग्रनः, पं, (इन्द्रस्य अग्रनः खाद्यद्रव्यम्) । संविदा-
 वृद्धः । इति शब्दमाला ॥ सिद्धि इति भाषा ।
 गुप्ता । इति हारावली ॥ कृच इति भाषा ।
 (“इन्द्राणिकेन्द्राग्रनकश्च” ।
 “तथाचेन्द्राग्रनोक्तैः” ।
 “यौगुसुन्दरमण्डकी जयन्तीन्द्राग्रनस्य च” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)
 इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मबोलीकृमनुमापकम् । इन्द्रेण
 ईश्वर्येण वृष्टं । इन्द्रगात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्र-
 मित्यादि क्रमेण ज्ञात । इन्द्रेण जुष्टं वा इत्याद्यर्थेषु
 इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकूर्म-
 साधनम् । तत्पर्यायः । हृषोिकम् २ विषयि ३ ।
 इत्यमरः ॥ अक्षम ४ करणम् ५ ग्रहणम् ६ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा ।
 कर्णः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणिः २ पादः
 ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि ।
 मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ । मनस्तावदि-
 न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः चतुर्दशे-
 न्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् ।
 त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः । रसनायाः प्रचेताः
 द्रागाम्याश्विनौ । वाचो वज्रिः । हस्तस्य इन्द्रः ।
 पादस्य विष्णुः । पायोर्भिजः । उपस्थस्य प्रजापतिः ।
 मनसश्चन्द्रः । बुद्धेस्तुर्मुखः । अहङ्कारस्य शङ्करः ।
 चित्तस्याच्युतः । इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ।
 पृथिव्या इन्द्रियं प्राणं । जलस्य जिह्वा । तेजस-
 श्चक्षुः । वायोक्त्वक् । आकाशस्य कर्णः ।
 (अथ बुद्धेर्जिह्वा । अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः ।
 दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः ।
 मनसस्यापः । पृथिवी प्राणस्य । वचसोऽपिः ।
 हस्तयोश्चन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्भिजः ।
 प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति सुश्रुतः) । (यथा,
 मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विषयता विषये
 स्वपहारिषु” ।
 विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । ११ । २ ।
 “यथा क्षयाम सर्ववीरया विज्ञातन्तः शर्द्धाय
 धासथास्त्रिन्द्रियम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” इति
 दयानन्दभाष्यम् ।) शुक्रम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥
 इन्द्रियस्वापः, पं, (इन्द्रियस्य स्वापः सम्यक् निर्गोधः) ।
 प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयतनमाश्रय-
 स्थानम्) । शरीरम् । इति जेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः) । इन्द्रियजन्तुजान-
 विषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः ।
 स्पर्शः । तत्पर्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।
 “इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जत कामतः” ।
 “अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
 यशोधनानां हि यशो शरीर्यः” ।
 इति मनुः । ४ । १३५ ।)
 इन्द्रेज्यः, पं, (इन्द्रस्य इज्यः) । वृहस्पतिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 इत्य ई ध ड जि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधां-अ्यात्-अकं-सेट्) ऋखादिः । ई जि इन्धो-
 ऽस्ति । ड ध इन्धे । इति दुर्गादासः ॥
 इन्धन, स्त्री, (इन्धे दीप्यतेऽपिरनेन । इन्ध + कर्ण
 + ल्युट् ।) अग्निसेन्द्रीपनदणकाष्ठादि । जालानी
 काठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इधुम् २ रधः ३
 समित् ४ रधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।
 “अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवायुयात्”) ।
 इन्धका, स्त्री, इन्धलाः । मृगशिरोनक्षत्रोपरि-
 स्थितपञ्चताराः । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 इभः, पं, स्त्री, (इति गच्छतीति । इय भन् । औ-
 यादिकोऽयं प्रथयः) । हस्ती ।
 (“खराश्वोऽइभगेभानामजाविकबधन्तथा” ।
 इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, उत्तरचरिते ।

“इभदन्तविकीर्णपश्चिन्धन्द्गन्धः” ।)

उत्तरपदे श्लेषवाचकः । इत्यमरः ॥

इभकणा, स्त्री, (इभो हस्तीव कणा ।) गजपिप्पली । इति रत्नमाला ॥ (“कपूरं जातिकोषं सजल-मिभकणा तेजपत्रं तवङ्गम्” । इति वैद्यकसंज्ञ-संसारसंग्रहः ।)

इभदन्ता, स्त्री (इभस्य दन्त इव । इभदन्त + टाप् ।) नागदन्तीरुद्धः । इति रत्नमाला ॥ (नागदन्तो-शब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इभनिमीलिका, स्त्री, (इभस्य हस्तिन इव निमीलिका ।) वैदग्धी । भङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इभपालकः, पुं, (इभानां पालकः ।) हस्तिपकः । इति हेमचन्द्रः ॥ माज्जु इति भाषा ।

इभमाचलः, पुं, (इभमाचलयति । इभ + आच् + चल + शिच् + बाङ्गनात् ख ।) सिंहः । इति भूरिप्रयोगः ॥

इभषा, स्त्री, (इभ + षा + क + टाप्) स्वर्गक्षीरीरुद्धः । इति रत्नमाला ॥

इभाख्यः, पुं, (इभस्य आख्या यस्मिन् ।) नागकृष्ण-रुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इभोषणा, स्त्री, इभकणा । गजपिप्पली । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवरणाम् ज्ञेयम् ।)

इभ्यः, त्रि, (इभमर्हतीति दृग्धादिवात् यत् ।) धन-वान् । इत्यमरः ॥ (पु, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा ह्यान्द्योपनिषदि ॥१॥१० “उषस्तिह चाक्रायण इभ्यामे प्रद्रायक उवास । सहेभ्यम् कुष्मा-वायखादन्तं विभित्ते” ।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी । शङ्खकी । इति मेदिनी ॥

इयं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमाया रूपं । इदं स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥

इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप वस्य यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इति व्याकरणम् ॥

इतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे ॥३॥६७ “इयन्ति वर्षाणि तथा सहोय मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्” ।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत् + तल् ।) इयतो भावः । सीमा । परिमाणम् । सङ्घा । इत्यादि ॥

(“अमेय तदश्रया वा न गुणानामियत्तया” । इति रघुवंशे ॥ १० । ३२ ।)

इरगां, त्रि, ईरगां । शून्यं । ऊधरभूमिः । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥

इरम्भदः, पुं, (इरया उदकेन माद्यति दीप्यते अवि-न्यत्वात् इति उरम्भदोऽरम्भदेत्यादिना खणप्रत्ययो सुमागमश्च निपातितः ।) वच्चाभिः । तत्पर्यायः । मेघन्योतिः २ । इत्यमरः ॥ मेघाभिः ३ । इति जटाधरः ॥ अन्योन्यसङ्घट्टनेन मेघाभिः सृष्टयज्यो-तिर्ह्लादौ पतति सः । मेघव्युपलक्षणं वात जाभिर्षि । इति भरतः ॥

इरा, स्त्री, (इं कामं राति ददाति इति । इ + रा + क् । यदा एतीति इ + रन् + टाप् निपातनात् गुणाभावः ।) भूमिः । वाक्यम् । मयम् । जगम् । इत्यमरः ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे ॥ २ । ६ ।

“इरां वहन्तो वृत्तमुत्तमाणा

मित्रेण साकं सह संविशन्तु” ।)

सम्सृती । इति शब्दरत्नावली ॥ (अश्वम् ।)

कश्यपपत्नीविशेषः ।

यथा. गारुडे ६ अध्यायः ॥

“धम्मपत्ताः समाख्याता कश्यपस्य वदाम्यहम् ।

अदितिर्दित्तित्तनुः काला अमायः सिहिका मुनिः ।

कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुभ्रिः खणा” ।

तस्याः सृष्टिर्यथा ।

“इरा रुद्राणामा वल्ली रणजातिश्च मर्वशः ।

खणा च यत्तगत्तासि मुनिगणमस्तथा” ।

(ईत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे ॥ ३ । ८० ।

“मरीचिर्मघवाख्येव इरा शङ्खपिगा रुक् ” ।)

इराचरं, स्त्री, (इरायां चरतीति । इरा + चर् + ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सृष्टि-म-श्रील इति भाषा । जलचरे भूचरे च त्रि ॥

इराजः, पुं, (इराया मद्येन जायते इति । इरा + जन + ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा + वतुप ।) वटपत्रोरुद्धः । पाषाणभेदीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते

“विषामा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती । इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनी तथा” ॥

इरिगं, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापणयोः, क्तिदिच्छति इजन् ।) शून्यम् । ऊधरभूमिः । इत्य-जयः ॥ (यथा, मनु । ३ । १४२ ।)

“यथेऽरिगे वीजमुत्था न वत्सा लभते फलम्” ।)

इरिमेदः, पुं, (इरिगो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।) अरिमेदः । विटखटिः । इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥

(“इरिमेदो विटखटिः कालस्कन्धो ऽरिमेदकः” । इति पर्यायः । अन्यं गुणा यथा भावप्रकाशे

“अरिमेदः कथायोगो मुखदन्तगदासजित । हन्ति कण्टविषस्यैषाहमिकृष्टविषत्रगान्” ॥)

इरिवेत्तिका, स्त्री, मस्तकोद्भवव्रणान्यपीडाविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“पिडकामुत्तमाङ्गस्था रुक्षामुत्तमाङ्गम् । सर्वात्मिका सर्वलिङ्गा जनीयादिरिवेत्तिका” ॥ इति निदानम् ॥ चिकित्सा यथा ।

“प्रेतकस्य विमर्षस्य या चिकित्सा प्रकीर्त्तिता । तथैव भिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेत्तिका” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च वाभटः ।

“त्रिलिङ्गा पिटिका रुक्षा अत्रर्द्रमिरिवेत्तिका” । “इरिवेत्तिका गन्धनामा जयेत्यत्तविसर्पवत्” । इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ।)

इरेषाः, पुं, (इरायाः ईशः ।) विषा । इति शब्द-रत्नावली ॥ राजा । वागीशः । वरुणः ॥

इर्वारः, पुं, स्त्री, (उर्व्व + आर ।) एषोदगदित्वात् साधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः । काकुड इति भाषा । अन्यं गुणाः स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । अजोगं-कारित्वम् । शीतलत्वञ्च । तत्पक्षफणगुणाः । दाह-च्छर्दिदृष्णाक्लान्तिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

इर्वारमुत्तिका, स्त्री, (इर्वारः शुक्तिरेव स्वयं स्तो-टनात् ।) इर्वारविशेषः । इति हारावली ॥

फटी इति भाषा ।

इर्वारः, पुं, (इर्व्व + आर ।) रणयोगैक्यात् ।) इर्वारः । इत्यमरटीकायां गयमुकुटः ॥

इल, प्रा शये, गतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तदा-परं-सकं-शयने, अकं-सेट् ।) प्रा इकति । शयः शयनं । इति दुर्गादासः ॥

इल, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-उभं-सकं-सेट् ।) ऋसादि । क एणयति । इति दुर्गा-दासः ॥

इलविना, स्त्री, कुवेरमाता । सा च विश्वःपत्नी । इति पराशरम् ॥

इला, स्त्री, (इलति विश्वावगात् पंक्तं प्राप्नोति इति । इल + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकन्या । सा च विश्वावगात् पंक्तं प्राप्य सुदृघनाज्ञा ख्याता । पश्चात् शङ्करशपकामाश्रयं प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता ।

बृधन्तां भाय्यास्विन स्त्रीकृत्य एवम् वसं जनयामास । ततस्तस्याः परोहितो वशिष्ठः शङ्करमारुध्य तस्यै मासं स्त्रीत्वं मासं पंक्तं दत्तवान् इति श्रीभाग-वतं ॥ कर्दमप्रजापतिपत्न्य इलः कार्तिकेयजन्मदेष्टुं प्रविश्य स्त्री भूत्वा इलानाज्ञा ख्यातः ततः पार्ष्वती-मागध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पंक्तञ्च प्राप्तवान् । इति रामायणं ॥ एष्टिवी । गौः । वाक्यं । इति मेदिनी ॥

इलाहृतं, स्त्री, (इराया आहृतं ।) जम्बूदीपस्य गव-वर्धान्तर्गतवर्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र सुमेरुपर्वतं संवच्छ्रान्तं । तस्य सीमा उत्तरे नीलपर्वतः । दक्षिणे विषधः । पश्चिमे मान्य-वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥

अधीधस्य स्वनामख्यातः एतः स तु पितुः सकाशात् इलाहृतं नाम वर्धमलभत । यद्वत्तं विद्यापरागं ॥ २ । १ । १६, १७, १८ ।

“जम्बूदीपेश्वरो यत्तु अधीधो मुनिसत्तम । तस्य एवा बहुवर्त्तं प्रजापतिसमा गव ॥

नाभिः क्रिम्युत्तमश्चैव हरिवर्धं इलाहृतः । अस्यो हरिवर्धान घटुश्च कुशभद्राश्च एव च ॥

केतुमालस्तथैवान्यः साधुश्चेष्टो नृपोऽभवत्” ॥)

इलिका, स्त्री, (इला एव । इला + स्वार्थे कन + टाप् ।) एष्टिवी । इति शब्दरत्नावली ॥

इली, स्त्री, (इल गतौ क्षेपणं च इति, क्तिकाग-दिति वा स्त्रीष् ।) इली । कर्मपालिका । इत्य-मरटीकाया गयमुकुटः ॥ इतङ्गि इति भाषा ।

इलीशः, पुं, (इलन्ति अस्मद्गतं गच्छन्ति इति इला इतगाभिर्नो मत्स्याः । इल + क् ।) तेषां ईशः ।) स्वनामख्यातमत्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“इलीशो जितपीयूषो वाचा वाचासगोचरा । रोहितो गो हितः प्रोक्तो मद्गुणो मद्गुणोऽपि यः” ॥ इत्युद्धटः ।

“इलीशो मधुः खिग्धः पितृश्लेषाभिमान्यनुत्” । इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

इक्ष्व

इक्ष्वः, पुं, पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इक्ष्वः, पुं, इक्ष्वाक्यः । तत्पर्यायः । वारि-
कर्पूरः २ गात्रेयः ३ शफराधिपः ४ जलतानः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इक्ष्वाक्यः ६ राजशफरः ७
इक्ष्वाक्यः ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । पित्तश्लेष्मापित्तद्विकारित्वम् । मधु-
रत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजवल्लभभगवत्तन्त्रार्थटी ॥
“इक्ष्विप्रो मधुरः खिग्धो रोचनो वक्रवर्द्धनः ।
पित्तकृत् कफकृत् किञ्चित् लघुर्व्योऽनिजापहः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

इक्ष्वकाः, स्त्री, इक्ष्वलाः । नित्यवज्रवचनान्तशब्दो-
ऽयं । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

इक्ष्वक, पुं, (इक्ष् + वक्षच् । निपातनात् गुणाभावः ।)
दैवविशेषः । स च वातापेर्भाता । (स च सिंहि-
कासुतः । यथा, हरिवंश । इय अर्थाय ।
“सैहिकेया इति स्थातास्त्रयोदश महाबलाः ॥६८॥
रेशः बल्यश्च बज्रिणौ नभश्चैव तथाबलः ।
वातापिर्गुणश्चैव इक्ष्वकः खट्वस्तथा” ॥६९॥
तस्य विवर्तयथा महाभारते तीर्थयात्रापर्यायि
अगस्त्योपाख्याने ६६ अध्यायः ।

लोमश उवाच ।

“इक्ष्वको नाम देवेषु आसीत्कौरवमन्दनः ।

मणिमयां परि पुरा वातापित्तस्य घानुजः ॥४॥
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवमस्मितम् ।
सुकोधो सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥६॥
तदा प्रभृति गजेन्द्र इक्ष्वको ब्रह्महासुरः ।
मनुमान् भ्रातरं कागं मायावो ह्यकरोत्ततः ॥७॥
मेघरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।
संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥८॥
स आह्वयति यं वाचा गतं तैवस्वनक्षयम् ।
स पुनर्दहमास्याय जीवन् संप्रत्यदृश्यते ॥ ९ ॥
ततो वातापिसुरं कागं हत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥१०॥
तामिन्वलेन महता स्वेदेण वाचमोरिताम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥११॥
तस्य पार्श्वं विनिर्भयं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन् राजन् निश्चकाम विशाम्यते ॥१२॥
एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इक्ष्वलो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काले एव तु ।
पितृन् ददर्श गर्से वै लम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥
ततः ६६ अध्याये इक्ष्वलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ॥
यथा,— लोमश उवाच ।

“इक्ष्वकस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान् ।
उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥१॥
तेषां ततोऽसुरश्चलत्वातिथ्यमकरोत् तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरवे आत्रा वातापिना तदा ॥२॥
ततो राजर्षयः सर्वे विषसा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभृत् महासुरम् ॥३॥
अद्यावद्विदग्ध्यस्तान् राजर्षीन्विषसत्तमः ।

इषः

विषादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्ते महासुरं ॥४॥
धुर्यासनमथासाद्य निषघाद महादृषिः ।
त पर्यवश्यदैवेन्द्रः इक्ष्वलः प्रहसन्निव ॥५॥
अगस्त्य एव ह्यहन्तु वातापिं बुभुजे ततः ।
भुक्तवत्यसुराङ्गानमकरोत्सस्य चेल्ललः ॥६॥
ततो वायुः प्रादुरभूत् अघस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥७॥
वातापे निष्क्रमस्विति पुनः पुनस्वाच ह ॥८॥
तं प्रहस्यब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कृतो निष्कमितुं शक्तो मया श्रीशक्तो सोऽसुरः ॥९॥
इक्ष्वलन्त विषसोऽभुदृष्ट्वा श्रीशं महासुरम् ।
प्राह्वलिञ्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥१०॥
मत्पर्यवश्यः । इति मेदिनी ॥

इक्ष्वलाः, स्त्री, (इक्ष् + वलच् ।) मृगशरीरान्त-
शरीरो देशस्थिताः पक्षतागाः । इत्यमरः ॥ (नित्य-
वज्रवचनान्तोऽयम् ।)

इष, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।)
प्रोषणं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋत्वादिः । इ
इक्ष्वरं । इक्ष्वकपराग्वान्नासुरः । प्रोषणं
कश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

इष, व्य, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघौ । १ । २ ।

“वागर्थीविव संपत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ” ॥
(उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“सुखमेगीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।)
इषत् । वाक्यालङ्कारः । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“किमिव हि मधुराणां मगहनं नाहर्तानाम्” ।
एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । ३ । “अत्रिये
एधमिषुक्तव देवाः” “इवशब्द एवार्थे” इति
भाष्यम् । अथधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे
अल्पोऽथ तु इश्वराः” “इवशब्दोऽवधारणार्थः इति
भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
परं-सकं-सेट् ।) ऋत्वादिः । य इष्यति । सर्पणं
गतिः । इति दुर्गादासः ॥

इष उ श वाञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) उ षिषत्वा इष्टा । वेमसह-
नुभवादिस्त्रिंशोऽसिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धस्तत्सूत्रे इ
षगाभीक्ष्णो इष्य सर्पणे इत्येतयोर्प्राप्तये विप्रो
षणार्थः । न च पिबादियद्वावत्तत्र इच्छ इति
ग्रहणोर्नैवैष्टिसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्यायत्वात् । श इच्छती इच्छन्ती । अस्यैव
इच्छादेशः । इच्छति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
इष ग आभीक्ष्णं । पौनःपुन्येन करणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (ऋत्वादि-परं-सकं-सेट् ।) ग इष्याति
पण्डितः । पुण्यं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

इषः, पुं, (इष्यते गम्यतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति ।
इष + क् ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ (यथा,

इष्टि

शतपथब्राह्मणे । ४१ । “यच्छरदूर्गस्य ऋषधयः
पचन्ते ते नैताविषस्योर्गस्य” । इषर्जा शरत्” ।
इति सुश्रुतः ॥

इषिका, स्त्री, (इष् + क्त्वादिभ्यो वुन् ।) इषीका ।
गजचक्षुर्गोलकः । तुलिका । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

इषिगः, पुं, (इष्यति गच्छतीति । इष + किरच् ।)
अग्निः । इत्युगादिकोषः ॥ (गमनशीले, चि, यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ४ । “शं न इषिरो अग्निभा-
गतः” । “इषिरो गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इष्यते इति । ईषेः कित् ऋस-
स्वेतीकन् ऋसश्च ।) गजात्तिलकूटकः । इक्ष्विचक्षु-
र्गोलकः । इत्यमरः ॥ तुलिका । इति रायमुकुटः ॥
काशहृत्वा । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पताङ्गानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेष्टिता” ।
“इषीकाश्च यथा सुभ्रात् कश्चित् निष्कृष्य दण्डयेत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः” ।
इति च महाभारते ।

“तस्मिन्नास्यविषीकास्त्रं रामो गमावबोधितः” ।
इति रघुः १२ । २३” । इषीकास्त्रं काशास्त्रं “इषीका
काशमुच्यते” इति हलायुधः । इति तट्टीका ।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।)
बाणः । इत्यमरः ॥ (“उत्कर्षः स च धन्विनां
यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले” इति शाकुन्तले
२ अङ्के ।)

इषधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्ते ऽस्मिन् । इष् + धा
कि ।) तृणः । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गाहोवममादाय
तथात्तस्य महेश्वधी” । इति महाभारते ३ । ३६ ।)

इषुपुङ्गा, स्त्री, शङ्खपुङ्गादत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इष्टं, स्त्री, (इष्यते इष्यते वा यज इष वा + भावे
क्त ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।
“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम् ।
व्यातिथ्यं वैश्यदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥)

यथेष्टितः । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति
मेदिनी ॥

इष्टं, चि, (इष्यते इष्यते वा यत् तत् । इष यज वा
+ कर्मणि क्त ।) आशंसितम् । वाञ्छितम् ।
पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी । (यथा, महा-
भारते ।
“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः” ।
मनुः । ४ । २२६ ।

“तिलप्रदः प्रजाभिष्टो दीपदस्त्ररुक्तमम्” ॥
इष्टः, पुं, (इष्यते यः । यज् + क्त ।) यज्ञः । इति
मेदिनी ॥ एरुषरुतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(शमीशब्देऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष् + तकन् + टाप् ।) मृदादि-
इष्टिका, (निष्माकार्यदग्भट्टिकाखण्डः । इति
चित्तियवहारे लोलावती । इट इति भाषा ।
तदुट् इगुणाः ।

“सूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम् ।
श्रीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च श्रीतकम्” ॥
इति चायकम् ॥ * तद्विचिन्त्याने पितृकर्मनि-

इष्ठा

बोधो यथा । श्रद्धालिखितौ । नेष्टकारचिते पितृन्
 वन्तपयेत् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥ देवोद्देश्यकेष्ट-
 कामयष्टहदानफलं यथा । मठादिप्रतिष्ठातन्त्रे ॥
 “मृगमयात् कोटिगुणितं फलं स्यात् दारुभिः कृतेः
 कोटिकोटिगुणं प्रणयं फलं स्यात्पिष्टकामये ॥
 द्विपराङ्गुणं प्रणयं शैलजे तु विदुर्बुधाः ।
 मृष्टकामयोः समं ज्ञेयं फलमाच्छादितयोः” ॥
 इष्टकापथं, स्त्री, (इष्टं कापथं यस्य अर्थः वायुकर्म-
 त्वात् ।) वीरगमूलम् । इत्यमरः ॥ (इष्टकामि-
 निर्मितः पश्याः ।) इष्टकानिर्मितपथे, ए ॥
 इष्टगन्धं, स्त्री, (इष्टो गन्धो यम्येति ।) बालुका । इति
 मेदिनी ॥
 इष्टगन्धः, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् ।
 इत्यमरः ॥ (इष्टश्चासौ गन्धश्चित्वाक् । सौमभम् ।)
 इष्टा, स्त्री, (इष्ट्यतेऽनया । यज् + क्त टाप् ।) प्रामी-
 र्दत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इष्टापूर्त्तं, स्त्री, (इष्टश्च पूर्त्तश्च दयोः समाहारः ।)
 यज्ञखातादिकर्म । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
 “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।
 चातिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
 वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ॥
 इति मलमासतत्त्वधृतजानूकर्मः ॥ (यथा, मार्क-
 ङ्डेयपुराणे १८ । ६ ।
 “इष्टापूर्त्तविनाशाय तद्वाञ्छसौमर्धर्मिणः” ॥
 तथा च महाभागते । ३ । ३२ । ३० ।
 “इष्टापूर्त्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्” ।)
 इष्टार्थोद्भूतः, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्भूतः ।)
 उत्सुकः । उत्साहयुक्तः । इत्यमरः ॥
 इष्टिः, स्त्री, (इष्, यज् वा + क्तिन् ।) अभिलाषः ।
 (इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । इति
 पाणिनिः ।) यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १० । ४ ।
 “आरेभिरे जितात्मानः पत्त्रियासिष्टिर्त्यजिभः” ।
 “प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदक्षिणा” ।
 इति मनुः । ६ । १८ ।) श्लोकसंग्रहः । इति मेदिनी ॥
 इष्टिकापथिकं, स्त्री, लामञ्जकट्याम । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 इष्टिपथः, पुं, (इष्टिं यज्ञं पचतीति । यद्वा, इष्टये
 खेच्छार्थं पचति यः । इष्ट + पच + अच ।)
 दनुजः । असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इष्टिसुट्, [ष्] ए, (इष्टिं यागं मुष्ठाति । इष्टि +
 सुष् + क्तिप् ।) दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इष्टुः, स्त्री, (इष् + तु ।) इच्छा । इत्यणाटिकोषः ॥
 इष्ठा, पुं, (इच्छतीति इषियुधीति मक् ।) कामदेवः ।
 वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादि-
 शक्तिः ॥ [कालः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इष्ठा, पुं, (इष्ट्यतेऽनेन इति । इष् + क्यप् ।) वसन्त-
 इव्यः, पुं, (इष्ट्यतेऽसौ । इष् + वन् । निपातनात्
 गुणाभावः ।) उपदेष्टा । इत्यणाटिकोषः ॥
 इष्ठासं, त्रि, (इष्तुं वागान् अस्यतीति । इष् + अस्
 + घञ् ।) इष्त्तोपकम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज
 इति ख्यातम् ।

ई

इष्वासः, ए, (इषवो वागा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन ।
 इष् + अस् + करणे घञ्) धनुः । इत्यमरः ॥
 (“महोरस्को महज्वासां गृहजत्रं रिन्दम्” ।
 इति रामायणे । १ । २ । १० । गीताया १ । ४ ।
 “अत्र शूरा महेष्यासा भीमार्जुनसमा युधि” ।)
 इष्ट, व्य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि
 वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम्) अस्मिन् ।
 इष्ट देशे इष्ट काले इत्यादि भाषा इति व्या-
 करणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८ ।
 “यत्तु वाणिज्यं दत्तं नेष्ट नामुत्र तद्भवेत्” ।
 “षड् दोषाः परुषेणैह हातव्या भुतिमिच्छता” ।
 इति हितोपदेशे ।)
 इष्टानुत्रफलभोगविभागः, ए, (इष्ट अस्मिन् लोके
 सकृच्चन्दनादिजनितोऽमुत्रासुस्मिन् लोके च्युता-
 दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् वि-
 रागो नितरा विरतिः ।) ऐहिकपारत्रिकविषय
 भोगेभ्यो नितरा विरति इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकारः । चतुर्थस्वर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
 तालु । (स च दीर्घः द्विसात्रत्वात् त्रिसात्राश्रय-
 त्वात् ऋतश्च भवति ।) (विस्तृतिस्तु ऋसङ्कारे
 इष्ट्या ।)
 “ईकारं परमेशानि सत्यं परमकुण्डली ।
 ब्रह्मविद्यामयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा ॥
 पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविराजताकृतम् ।
 चतुर्जागमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषाया ।) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “उज्झीध कुञ्चिता मध्ये त्रिकोणाधोगता एव ।
 अधोगता कोणाशीर्षा कुञ्चिता दत्ततः शुभा ॥
 शीर्षादत्त कोणाशुना कुञ्चिताऽर्द्धगता एवः ।
 चन्द्रसूर्याग्निरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्तिता” ॥
 इति वर्णाङ्गागतन्त्रम् ॥*॥ अस्य नामानि यथा,—
 “ई स्तोमृतिस्महामाया लोनाल्लो वामभोजनम् ।
 गोविन्दः शंखः पृथि सभदा रत्नसंज्ञकः ॥
 त्रिगुणैर्लवीः प्रहामस्य वाग्विशुद्धः परापरः ।
 कालोत्तरीयो भेरुगटा रतिश्च पीणुवर्द्धनः ॥
 शिरोत्तमः शिवा वृष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी ।
 वैष्णवी वैन्द्री जिज्ञा कामरथा सनादका ॥
 पावकः क्रोटः कीर्तिर्भीहनी कालकाङ्किका ।
 कुचदन्तं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपरसुन्दरी” ॥
 इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
 वामचन्द्रपि स्थानम् । यथा, माटकान्यासेष्ट-
 मन्त्रे । “ई नमो दक्षिणचन्द्रपि ई नमो वाम-
 चन्द्रपि ।)
 ई, ल, कान्तो । गतौ । व्याप्तौ । लोपे । प्रजने ।
 रतादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-परं-सकं-
 अकं च-च्यतिट् ।) कान्तिमिच्छा । प्रजनो गर्भ
 ग्रहणं इत्यर्थः । ल इति गौ गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः ।
 “न ह्वातरागिददीते दिक् पराधीनवृत्तिः” ।

ईडि

इति गणाकृता निवृत्त्यादात्मनेपदं । धातुरयं कै-
 च्छिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ई, ड, य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्मं
 सकं-अचिन्ट् ।) ड य ईयते । इति दुर्गादासः ॥
 ई, य विधादः । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ क्रोधः ।
 दुःखभावनं । प्रवृत्तं । सन्निधिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)
 ई, प, कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ई, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी । डीप् ।) लक्ष्मीः ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 ईख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-वादि-
 पर-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । इ ईङ्गते । इति
 दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ । ईयति इति केचित् ।)
 ईत्त उ दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-आत्मं
 सकं-सेट् ।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं प्रधानम् ।
 उ ईत्तत चक्षुर्लोकः । “न कामरुत्तिल्वंशनीय-
 भीक्षते” । इति कालिदासः ॥ “निरीक्षिष्यामि
 यान्भूनीन् इति गणाकृतानिवृत्त्यात्” इति रामानाथः ॥
 “वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पचादित्वात् न ततो
 निरीक्ष इवाचरतीति कौ साध्यः” इति दुर्गादासः ॥
 ईत्तगं, स्त्री, (ईत्त + भावे, ल्यट् ।) दर्शनम् ।
 (“कृतान्धा धनलोभान्धाः गोपकारेक्षणाक्षमा” ।
 इति कथासहित्तागरे ॥) (ईक्ष्यतेऽनेनिति करणे
 न्यट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ (“अभिसुखे मयि
 संवृतमीदृगम्” । इति शाकुन्तले । २ षष्ठी ।
 “श्रासन्तामेतन्ना दीना सुनीतिर्वाण्यमन्नवीत्” ।
 इति विष्णुपुराणे । १ । १२ । ४ । निरूपणम् । पर्य-
 वेक्षणम् । यथा, मनुः । ७ । ४१ ।
 “स्थापयेदास्ते तस्मिन् विद्वः कार्येऽदगे ख्याम्” ।)
 ईत्तगिका, स्त्री, (ईत्तगं च स्तरेत्याद्यलोकनेन
 शुभाशुभं जानाति या । ईत्तग + टन् + टाप् ।)
 दक्षिणा । लक्षणादिना शुभाशुभनिर्णयिणी । इत्य-
 मरः ॥ (ए, देवज्ञ । यथा, मनुः । १ । २५८ ।
 “मङ्गलादेशस्तस्य भद्राशोक्षाङ्कः सङ्घ” ।)
 ईज, इ, कुम्भे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदि-आत्मं सकं-सेट्-इदित् ।) इ ईङ्गते ।
 कुम्भः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ईज, य, कुम्भे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदि-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । य
 ईङ्गते ईङ्गते । कुम्भः कैश्चिन्न मन्यते । इति
 दुर्गादासः ॥
 ईड, क, स्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धृगं परं-
 सकं-सेट् ।) क ईङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 ईड, ड, ल, स्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदि-
 आत्मं-सकं-सेट् ।) ल ड ईट् । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा, रामायणे । ३ । काण्ड ।
 “गन्धर्व्या सुरसंघास्य बहवश्च महर्षयः ।
 अन्तर्गोत्रगतं देवं गीर्भरय्यामिरीडिरे” ॥)
 ईडा, स्त्री, (ईड + क + टाप् ।) स्तुतिः । इति हला-
 युध ॥ (प्रशंसा ।)
 ईडित, त्रि, (ईडित स्तु । ईड् + क्त ।) स्तुतः । कृत-
 स्तवः । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

ईर्म

ईर्त, इ बन्धु । इ ईर्ण्यते । इति दुर्गादासः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-सेट् । तेन इन्तनीति कंचित् ।)

ईर्तिः, स्त्री, (ईर्ण्यतेनया । ई + क्तिन् ।) द्विभ्यः । प्रवासः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ कृषेः घटप्रकाशोपद्रवविशेषः । यथा,—

“अतिरुचिर्गणारुचिः शकभा मृषिकाः खगाः । प्रवासम्राश्व राजानः घडता इतयः स्मृताः” ॥

इति स्मृतिः ॥ (कणहभेदः । नृषतिरुचितयुद्धम् । “ईतयो व्याधयस्तन्ना दोषा क्रोधाद्यस्तथा ।

उपद्रवाश्च वर्तन्ते व्याधयः क्षुद्रभयं तथा” ॥

इति महाभारते हनूमद्वीमसंवादे ॥ ११४६ ॥ ३४१)

ईर्दृक्, [ञ] चि, (इदम् + दृष् + क्तिप् ।) अयमिव दृश्यते । इति व्याकरणम् ॥ इह्वार न्याय उट-प्रकार इत्यादि भाषा ।

(“गन्तव्योर्दृश भूयासि न भवन्त्येव भुतले” ।

इति कथासरित्सागरे ॥ २५ ॥ १७६ ॥ तथा च किराते ॥ २ ॥ २८ ॥

“इदमोदगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत क”

ईर्दृच्, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसावित्याद्यर्थे । इदम् + दृष् + कस दृच्चे चेत ईर्ण्य ।) ईर्दृष्णः । इति व्याकरणम् ॥

(“ईर्दृच्छराजकर्मणि भवेयुस्तदितं वयम्” ।

इति कथासरित्सागरे ।)

ईर्दृष्णः, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम् + दृष् + कश्च ।) ईर्दृक् । इति व्याकरणम् ॥

(“ईर्दृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः” ।

इति उत्तररामचरिते ।)

ईर्, कि गतौ । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा, घुरा-परं-सकं-सेट् ।) नृदि । कि ईरयति ईरति । नृदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

ईर्, छ ल, कर्म्य । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-आत्म-सकं कर्मार्थे, अकं-सेट् ।) दीर्घादिः ।

उ ल ईर्त्ते लता वायुना । इति दुर्गादासः ॥

ईर्गिका, स्त्री, वृत्तविशेषः । यथा । ईर्गिकावणम् । इति शाल्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥

ईर्गिणं, चि, (ऋ + इग्न् ।) शून्यं । ऊर्ध्वभूमिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३ ॥ १४२ ॥

“यथेरीशो बीजभुक्ता न वप्ता लभते फलम् ॥

तथाष्टते हविर्देवा न दाता लभते फलम्” ॥

“ततस्तदीर्शणं जातं समुद्रस्त्रावसर्पितः” ।

इति महाभारते अनुशासनपर्वणि । चलनं ।)

ईर्गितं, चि, (ईर् + क्त ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ॥ प्रेरितम् । कम्बितम् । गतम् । कथितम् ॥ (“इतीरिते वचसि वचस्विनामुना” । इति भाषे १७१ ।

“तस्य वस्त्रे विभिद्यासु स बाणो मत्सुतेरितः” । इति, महाभारते ।)

ईर्ष्य, ईर्षी । (भ्वादि-परं-अकं-सेट् ।) परानुदयासहिष्णुतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्षा परादोषासहिष्णुत्वमिति कंचित् । ईर्ष्यति खलः साधवे ।

यदयान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

ईर्म, स्त्री, (ईर् + बाङ्लकात् मक् ।) प्रणः । इत्य-

ईशं

मगः ॥ (यथा, भट्टिकाये । ६ । ४४ ।

“मृगयमिव मृगोऽय दक्षिणोम्भा” ।)

ईर्ष्या, स्त्री, (ईर् + णत् ।) भिद्भ्रतम । इति जटाधरः ॥

ईर्ष्याङ्, पुं, स्त्री, (ईर्ग् वृणोतीति । ईर्ग् + व-बाङ्लकात् उण ।) स्फुटिः । इति शब्दरत्नावली ॥ फटी इति भाषा ।

ईर्षा, स्त्री, (ईर्ष्यं ।) ईर्ष्यं + घञ् । ह्यसाम्भोप इति यकारलोपः ।) अक्षमा । इति शब्दमाला ॥

(“कथमीषी न कुरुषे सुयोवस्य समीपतः” ।)

इति रामायणे ॥ ४ । २४ । ३७ ।)

ईर्षालुः, चि, (ईर्षा + आलुच ।) ईर्षाविश्रष्टः । इति हल्लायुधः ॥

ईर्ष्य, ईर्षी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्ष इति ईर्ष्यस्य घञि ह्यसाम्भोप इति यलोपे सिद्धम् । ईर्षा परा-

भुदयासहिष्णुत्वम् । परदोषासहिष्णुत्वमिति कंचित् । ईर्ष्यति खलः साधवे । यदयान्तः इत्येके ।

इति दुर्गादासः ॥

ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यं ।) ईर्ष्यं + अच् + टाप् ।) परोत्कर्षासहिष्णुता । गीष इति भाषा । तत्पर्यायः ॥

अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४८ ॥

“पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थद्वेषणम् ।

वारदण्डञ्च पारुष्यं क्रोधञ्चोऽपि गुणाष्टकः” ।

स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मानभेदः । यथा, षट्कारशतके ।

“वचोभिगीर्ष्याकलहेन लीलया

समस्तभैः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।)

ईर्ष्यालुः, चि, (ईर्ष्या लाति । ईर्ष्या + ला + लु ।) ईर्षाविश्रष्टः । अक्षान्तियुक्तः । तत्पर्यायः ।

कृहणः २ इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी ।

“दिवसे सन्निधानेन पशुनप्रेरणा यदि ।

ईर्ष्यालुना स्वर्गिणोव गच्छितुं यदि पाष्यते” ।)

ईर्लिः, स्त्री, (ईर्ष्यते इति । ईर् + इन् इत्य लः ।) ऋसगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौटा इति ख्याता । करच्छरीति ख्याते एकधारा इति ख्याते यवनास्त वा । इति सारसुन्दरी ॥

ईर्लिका, स्त्री, (ईर्लिदेव । ईर्लि + स्वार्थे कन् टाप् ।) ऋसगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौटा इति ख्याता । एकधारेलीति स्वामी । तत्पर्यायः ।

ईर्लिः २ ईर्ली ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ करपालिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

ईर्लितः, चि, (ईर् + क्त ।) इत्य लः ।) स्तुतः । इत्यमरः ॥

ईर्ली, स्त्री, (ईर् + क ।) कृदिकारादिति पात्तिको ङीष ।) ऋसगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः ।

करपालिका २ । इत्यमरः ॥

ईर्ण, उ, ल, ऐश्वर्य्यं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-आत्म-अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ऐश्वर्य्यमीश्वरीभावो-

ऽधीनीकरणञ्च । उ ल ईर्ण्ये धनी । मायानामी-श्रिधण च । अत्र कर्मणि घञी । इति दुर्गादासः ॥

ईर्ण, चि, (ईर्ण्ये इति । ईर्ण्य + क् ।) ईश्वरं । (यथा

ईशा

कुमारे २।६ “जगदीशो निरीश्वरः” ।) प्रभुः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, कुमारे ।

३।३४ “कधश्चिदीशा मनसां बभूवुः” ।)

ईर्णः, पु, (ईर्ण्ये इति । ईर्ण्य + क् ।) महादेवः । (“शूनः कृतप्राणविसृक्तिरीशः

पर्यङ्कबन्धं निविडं विभेद” ।

इति कुमारे ३।५६ ।) ईर्णानकोशाधिपतिः । इत्यमरः ॥

ईर्णसखः, पुं, (ईर्णस्य सखा बन्धुः राजाहःसखिभ्यः टच् ।) कुवेरः । इति जेमचन्द्रः ॥

ईर्णा, स्त्री, (ईर्ण्य + ञ् + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते

वनपर्वणि घोषयात्रापर्वणि २४० । ३० ।

“ईर्णामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।)

(ईर्णस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा ।) ईर्णस्य प्रभोः पत्नी इति व्युत्पत्त्या स्वामिपत्नी । प्रभुस्त्री यथा, अथर्ववेदे ११।८।१७ “ईर्णा वणस्य या जाया” ।)

ईर्णादण्डः, पु, (ईर्णायाः लाङ्गलस्य दण्डः ।) अक्ष-युगयोः सन्यगार्था दण्डः । यथा,—

“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य गथो गव ।

ईर्णादण्डस्तर्धवास्य दिगुणो मुनिसत्तम” ॥

इति विष्णुपुराणे २ अर्शे ८ । २ ॥

ईर्णादन्तः, पु, (ईर्णव दन्तो यस्य ।) वृहदन्तहस्ती । तत्पर्यायः । महादन्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हस्तिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

ईर्णानं, स्त्री, (ईर्ण्य + आनश्) व्योतिः । इति मेदिनी ॥ (तद्विश्रष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे १२।१७५।४।

“मुघाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशान् आंजसा” ।)

ईर्णानः, पुं, (ईर्ण्ये ।) ईर्ण्य + ताच्छ्लव्यवयवचनशक्तिभु चानश् ।) महादेवः । इत्यमरः ॥

(“तस्मिन् मुहूर्त्ते एरसुन्दरीया-

मीशानसंदर्शनलासनाम्” ॥

इति कुमारे ७।५६ ।

“तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिगञ्जोपोषितो नरः” ।

इति भारते ।) एकादशरुदान्तगतसद्विशेषः ।

इति पुराणे ॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे । ४।६ ।

“हराय मृडाय श्रव्याय शिवाय भवाय महादेवाय उयाय भीमाय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय स्वाहा” इति । दृत्तमूर्त्तिधरः शिवः । स च धूम-जटिलः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ॥

“सा चाह धूमजटिलमीशानमपराजिता ।

दूतत्वं गच्छ भगवन् पार्श्वे शुभनिशुम्भयोः” ।)

शिवाष्टमूर्त्तन्तर्गतसूर्य्यमूर्त्तिः । इति स्मृतिराग-मञ्च ॥ (परमेश्वरः । यथा, कृष्णयजुर्वेदे ।

“सर्व्वेन्द्रियगुणावासां सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं वृहत्” ।)

तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।

“आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।

ऋतमेकाक्षं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्” ॥

साध्यापुत्रो देवताभेदः । यथा,—

“धर्म्माङ्गणाम्बुवः कामः साध्या साध्यान् व्यजायत । प्रसवं धवणक्ष्वेव ईशानं सुरभिं तथा” ॥

ईश्वर

इति भारते ।) शमीरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ॥
शमीरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशन् + तल्) । ईशित्वं ।
अग्रिमाद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ईशिता, [ऋ] त्रि, (ईशे इति । ईश + ळच् ।)
ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा
माघे । २ । ६५ ।

“तदीशितारं चेदीनां भवान्तमवमंस्त मा” ।)
ईशित्वं, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशन् + तल्) । ईशिता ।
देवानामद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति जेम-
चन्द्रः ॥ (यदुक्तं ।

“अग्रिमाद्यैश्वर्यान्तर्गताः प्राक्कामं गरिमा तथा ।
ईशित्वस्य वशित्वस्य तथा कामावेषाधिता” ॥)
प्रभुत्वम् । येन स्यावगादिमन्त्रभूतानि आजा-
कारीष्य भवन्ति । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ॥

ईश्वरं, त्रि, (ईश + वरच्) । आर्णः ।
“दृष्टिद्वान् भर कौन्त्ये मा प्रयच्छेश्वरे धनम्” ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामि । इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (यथा महाभारते ।

“अहं चैव हि यद्यान्यन्ममास्ति वनु किञ्चन ।
तत्सर्वं तव विश्वस्यं कुरु प्रणयमीश्वर” ॥
नियन्ता । प्रभुः ।
“ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये” ।

इति मनुः । १ । ६६ ॥)
ईश्वरः, पुं, (ईशे इति । ईश + वरच् । यद्वा, अश्रुते
व्याप्नोतीति अश्रुतातोर्वरच् उपधाया ईत्वं च ।)
शिवः । (यथा, कुमारं । ७ । ३ ।

“तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशं केवलमीश्वरेण” ।
“अथेश्वरं देवगणः सह मत्प्रार्थिभिविभुम्” ॥
“वाग्भिः स्थितः स्तुवन् यावच्छ्रुवे भावे शिवः स्थितः ।
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ॥
क्रोधाग्निरुक्तवान् देवमहं किं करवाणि ते” ।
“तमुवाचेःश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने ढतीयाध्यायः ॥

“ततः लुब्धा प्रजाः श्रेष्ठं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्यावरेषु चरेषु च” ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ढतीयाध्यायः ॥)
कन्दर्पः । इति मेदिनी ॥
“विशुद्धसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचेतन्यम्” ।
इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ईश्वरगुणाः । संख्यादि-
पञ्च बुद्धिः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ ऐश्वर्यशाली । तत्पर्यायः । शार्ङ्गो २
अर्थः २ नियुक्तान् ३ इनइनः ४ । इति वेदनि-
र्घण्टौ २ अध्यायः ॥ श्रीहृदिः । यथा ।

रुद्रउवाच ।
“हृदे कथय देवेश देवदेवक ईश्वर ।
को ध्येयः कश्च तै पुण्यः कौर्तेत्युत्पते परः” ॥
इत्यादि । श्रीहृदिः उवाच ।

“शुभं रुद्र प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा च सुतैः सह ।
अहं हि देवो देवानां सर्वलोकेश्वरेश्वर ॥
अहं ध्येयस्य पुण्यस्य स्तोत्रोऽहं स्तुतिभिः सुतैः ।
अहं प्रपूजितो रुद्र ददामि परमा गतिम्” ॥
इत्यादि च गारुड २ अध्यायः ॥
(स्वनामख्यातो नृपतिभेः । यथा, महाभारते ।
“मतिमास्य मनुष्यन्तः ईश्वरस्यैति विश्रुतः” ।)
ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् । पर्योगविवक्षाभावात्
न डीष् ।) दुर्गा ।
“विन्यस्तमङ्गलमहौषधिमीश्वराया ।
सन्तोषगप्रतिमरेणा करेणा पाणि” ।
इति किराते । “ईश्वराया गौर्या, स्थेषामने-
त्यादिना वरच । पर्योगविवक्षाभावात् न ङीष्”
इति तट्टीका ।) लक्ष्मीः । समस्त्वयादिशक्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

ईश्वरी, स्त्री, (ईश्व इति + ईश + वनिप् । वमोर-
चंति ङीष् ।) ईश्वरी । इति शब्दरत्नावली ॥
“त्वमीश्वरी देवि । चराचरागाम्” । इति मार्क-
ण्डेयपुराणे ॥ ६२ । २ ।) लिङ्गनीरुद्रा । बन्धा-
कर्कोटकीरुद्रा । रुद्रजटालता । नाकुलीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ईश उ उक्त्वा इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं सकं-
सेट् ।) उक्त्वा उद्गतशस्यशेषापरहृरण् । ईशति
धान्यं दीनः । इति दुर्गादासः ॥
ईश ड दाने । (आदि-व्याप्तं-सकं-सेट्) । ईशत् ।
हिंसने । सर्पण् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादि-
ऽ ईशते । ईशो ढणोन् । इति दुर्गादासः ॥
ईश, ए, (ईश + क) । ईश । आश्विनमामा । इत्य-
मरटीकाया मधुगनाथः । (स्वनामख्यातः उत्तम-
मनोर्दणुपत्रमध्यं एकः एतः । यथा,—
‘शौक्तमेयान् महाराजा ढणुपत्रान् मनोरं मान् १०
“ईश उद्भक्तगजैश्च मधुमाधव एवच ।
शुचिः शुक्रः सहस्रैर्न नभस्यो नभ एव च” ॥ १०
इति हृदिः ७ अध्यायः ॥)
ईशत् श्य, (ईशगामिति । ईश + श्यत् ।) अन्वयम् ।
क्रिञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥
“(तं वृक्षा कृपितं पञ्चमीयत्प्रम्कृतिताधरं” ।
इति विष्णुपुराणे ॥ १११.१२ ।
“ईशत् सहासमसमप परिपूर्णचन्द्र-
विम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तं” ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, शकटिमाहात्म्यम् ॥
“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमोषत् सप्रीतकम्” ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ॥
ईशत्वः, ए, (ईशत् + श + श्वल्) । अन्वयः । तत्पर्यायः ।
लक्षणः २ उपपद ३ गन्धः ४ अन्वयः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । ईशतिक्रोधमागं वस्म् । इति
व्याकरणम् ॥
ईशत्पाण्डु, ए, (ईशत् पाण्डुः) । धूमवर्गः । इत्यमरः ॥
ईशद्वयो, त्रि, (ईशध तद्वयोश्चेति) । अन्वयतप्तं । तत्पर्यायः ।
कोषा २ कवोषा ३ कद्वया ४ मन्दोषा ५ ।
इति जेमचन्द्रः ॥
ईशद्रुता, ए, (ईशत् + रुता) । अन्वयोद्दिहवर्गः ।

ईष

तत्पर्यायः । अथक्तरागः २ अथरागः ३ । इत्यमरः ॥
ईषा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्य-
मरः ॥ लाङ्गलेषु ईष् इति भाषा ॥ (ऋग्वेदे ।
“हिङ्गमयो वा रभिरौषा अक्षौ” ।
रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३५ ।
३ । “रथः एकैष” ।
“ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।
इति महाभारते । वनपर्वणि २४० । ३० । ईषेति
क्वचित् पाठः ॥
ईषादन्तः, ए, (ईषव दन्तो ऽस्य ।) दीर्घदन्तहृत्सी ।
तत्पर्यायः । उदयदन्तः २ । इति जेमचन्द्रः ॥
“(ईषादन्तान् जेमकक्षान् पद्मवर्णान् कृपाहृतान्”
ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चायुकरेशवः” ॥
इति च भारते ॥)
ईषिका, स्त्री, (ईष + किकन् ।) हृत्स्विच्छर्माणकः ।
इत्यमरटीकाया रायमुकुटः ॥ तुलिका । इत्य-
मरः ॥ अस्त्रविशेषः । यथा,—
“सोऽभिभक्त्यः शरैर्धोकाभोषिकास्त्रेण वीर्यवान् ।
काकं तमभिभक्त्याय ससर्गैः प्रथमर्षभ” ॥
इति रामायणे ॥
ईषिरः, ए, (ईष + किरच्) । अग्निः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकन् ।) शौणादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्योगिकादित्वात् साधुः ।) तुलिका ।
वीरगादिशलाका इत्यन्ये । आवर्तितमनावर्तितं वा
सुवर्गं ज्ञातुं यस्मिन्निष्पातयेत् तत्रैतन्न्ये । आवर्तित-
सुवर्गं इवाकारं यत्र निःक्षिप्येत तत्रैति केषित् ।
इत्यमरटीकाया भवत ॥
ईषा, ए, (ईष + मक्) । कामदेवः । यमन्तकालः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्याभूगादिलिप्तिः ॥
ईष ङ ङेत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-व्याप्तं-
अकं-सेट्) । दीर्घादिकर्मकः । ङ ।
“गृह्येत् तं कामयितुं कृतात्मना
कतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम्” ।
इति मट्टिः । १ । १२ ॥
सकर्मकोऽपि । “आमं भमादपि नेहते” । इति
त्रन्देवः ॥ “सर्वः स्वार्थं समीहते” इति माघः ।
२।६५ ॥ इति दुर्गादासः ॥
ईषा, स्त्री, (ईष + अ + टाप् ।) चेटा । उद्यमः ।
“इच्छया जायते काम ईष्यार्था विवर्द्धते ।
अद्रया वर्द्धते धर्मस्तेषा फलमिदं चिधा” ॥
इति रामायणे ॥ ३ काण्डे । तथा च मनुः २।३७ ।
“राजो बन्धार्थिनः श्रेष्ठे वैश्वस्येहार्थिनोऽप्युत्तमे” ।
“विश्वस्य ब्रह्महत्यादिचेष्टार्थिनः” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ।) वाक्का । इच्छा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“(धर्मार्थं यस्य विशाहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनादि पदस्य श्रेयो न स्वर्णं नृयाम्” ॥
इति महाभारते । १ । २ । ४८ ॥)
ईषाश्रगा, ए, (ईषाप्रधानो ऋगो रुकः) । कुक्कु-
प्रमाणहृदिगणकृपिलवर्गजन्तुविशेषः । इति
भरतः ॥ धौघ इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कौकः २
रुकः ३ । इत्यमरः ॥

ईहा

रुद्रउवाच ।
“हृदे कथय देवेश देवदेवक ईश्वर ।
को ध्येयः कश्च तै पुण्यः कौर्तेत्युत्पते परः” ॥
इत्यादि । श्रीहृदिः उवाच ।

“पुण्ड्रस्य सुता राजन् प्रणभास्य प्रकीर्षिताः ।
सिंहाः किम्युक्त्वा व्याघ्रा यत्ना इहाम्बुगस्तथा” ॥
इति महाभारते । आदिपर्वाणि ॥ (नायको मृग-
वदशभ्यामपि नायिकामीहते वाक्कथञ्च इति ।)
नाटककल्पकभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रो
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
“इहाम्बुगो मिश्रवृत्तस्युत्पन्नः प्रकीर्षितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्बन्धनं तथा ॥
नरदिव्यावनिधयौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्भवावन्यो गूढभावादयत्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिष्कन्तीमपहारादिनेच्छत ।
षट्काराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्या अपि दशोद्भवाः ।
युद्धमानीय संख्यं परं व्याग्राग्निवर्त्तयत् ॥
महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युः नो ।
एकाग्रो देव एवात्र नेतव्याः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः घडितीतरे” ॥
“मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता
दश । नायको मृगवदशभ्या नायिकामत्र ईहते
वाक्कथीति इहाम्बुगः । यथा—कसुमप्रणव-
विजयादि” ॥
इहाम्बुगः, पु. (इहाम्बुगो उकः) इहाम्बुगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्गः । अस्योच्चारणं व्योमः ।
(यथा, शिवायाम्बे ।
“कगठा वहाविच्युयगस्तालव्या ओष्ठजावपृ” ।
तथा च सुग्धबोध ।
“उच्चयं पप्रबभभवा ओ औष्टाः” ।)
स च ऋसो दीर्घः प्रुत्थ भवति । (एवं त्रिधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वितिभेदेन नवमसङ्क्रकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् व्यष्टा-
दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
“उकारं परमेशानि अथःकुण्डलिनरी सयम् ।
धीतचम्पकसङ्गाणं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारोयथा,—
“ऊर्द्धाधो मध्यतः कुञ्जा रेखा वामगता शुभा ।
तिरुन्ति वायुवङ्गीन्द्राः शक्तिमंत्रा परा स्मृता” ॥
इति बर्गोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामान्तराणि यथा,—
“उः शङ्करो वर्तुलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दत्तकथः षड्वक्त्रा मोहनः शिवः ॥
उयः प्रभुर्धृतिविष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नशटिका पृथिः पञ्चमी वज्रवासनी ॥
कामघ्नः कामना चेषो मोहिनी विघ्नहृन्मही ।
उद्वृत्तः कुटिला ओत्रं पारदोपो लघो हरः” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णोभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं माटकान्यासमन्त्रे

“उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वामकर्णे” ॥)
उ, उ, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-व्यात्म
अकं-अनिट् ।) उ अचते गौः । इति दुर्गादासः ॥
उ, य. (उ शब्द + क्षिप् + तुक् न ।) सम्बोधनम् ।
गोषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदप्रशंसा ।
पादप्रशंसा । इति मेदिनी ॥ प्रश्नः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उड् इति ख्यातं ॥
(“उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्या सुमुखी जगाम” ॥
इति कुमारे । १ । २६ ॥)
उः, पु. (अचति विश्वमयत्वात् सर्वं व्याप्नोतीति ।
अत् + ड ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“अकारो विष्णुर्दृष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः” ॥
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
उकनाहः, पु. पीतगन्तव्याश्च । स एव कश्चित्
क्षणागस्तस्त्विति । इति हेमचन्द्रः ॥
उक्ता, स्त्री, (वच् + क्त ।) एकाक्षरकन्दः । इति
मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥
उक्ताः, त्रि. (उच्यते यः । वच् + क्तमिणि क्त ।) कथितः ।
तत्पर्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ अर्भितः ६ लपितः ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ निर्गदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११
भणितः १२ लडितः १३ रपितः १४ रठितः १५
भटितः १६ रठितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
“इत्युक्ताः सोभ्यधावत्सामसरो धूमलोचनः” ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
“इत्युक्ता सा तटा देवी गम्भीरान्तःस्थिता जगौ” ॥)
उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्-
पर्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचन
५ वचः ६ इत्यमरः ॥ (“अतिसंतिप्रचिन्तनो-
क्तिभिः” इति मुक्तावलीसूचना । तथा, कामरे ।
“शक्योत्तया प्यवन्तो दिवाकरनिष्ठाकर्मै” ॥)
उक्यं, स्त्री, (वच् + यक् ।) सामवेदः । इत्युगादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
“विप्रा उक्येभिः कवयो गृह्णन्ति” ॥
स्तोत्रम् । यथा,
“अथ योसावन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क
तस्याम तदयजुः तत् उक्थं तद्ब्रह्म” । इति
कान्दोग्ये उपनिषदि ॥)
उक्यशः, [स्] पु. (उक्यैरुक्थानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवह्नौकथणसपुरोडासो ग्विन्नित्यत्र श्वेत-
वहादीनां ङस् पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं
भावि तत्र ङस् । अन्यत्र गिवः ॥) यजमानः ।
इति व्याकरणं ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
“नगः शंसन्त्युक्थशस उक्या” ॥)
उक्या, स्त्री, (वच् + यक् + टाप् ।) कन्दोविशेषः ।
एकाक्षरकल्पमुक्या । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व-
गुरुः । यथा श्रीले सास्तां । इति कन्दोमञ्जरी ।
उः २ सर्वलघुः । यथा । उरवतु । इति कन्दो-
र्णवः ॥

उग्र वृषि । (भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उग्रति उग्रं मेघः । उट् सेकः । इति
दुर्गादासः ॥ (“उग्राम्यचक्रणगरस्य मार्गान्” ।
इति भट्टिकाव्ये । ३ । ५ ॥)
उग्रः, त्रि. (उग्र + अच् ।) सिकतः । धौतः ॥
उग्रतरः, पुं, (उग्रन् + तरप् ।) महावृषः । इति
हेमचन्द्रः ॥
उग्रा, [न्] पुं, (उग्र + कनिन् ।) वृषः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७१ । ६ । “उग्रा मिमाति प्रति-
यन्ति धेनवः” । तथा च कुमारे ७ । ७० ।
“तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः
शरङ्गनाहीधितिमागिवोद्व्याः” ॥)
ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
उग्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-
सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । ओखति । इति दुर्गादासः ॥
उग्र, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ उड्धति । इति
दुर्गादासः ॥
उग्रवृषः, पुं, वृषविशेषः । तत्पर्यायः । उग्रवः २
भूरिपत्रः ३ सुदणः ४ वृषोत्तमः ५ अस्य गुणाः ।
बलदाढ्यं । रुचिकारित्वं । प्रभूणां सर्वदा हित-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
उग्रा, स्त्री, (उग्र + क + टाप् ।) स्यासी । इत्य-
मरः ॥ हौडि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
“इन्द्रः स्वतेजसा वज्ररुखागतमिवोदकम्” ॥)
उग्र्यं, त्रि. (उग्रायां संस्कृतं । उग्रा + यत् ।) स्यासी-
पक्षमांसादि । तत्पर्यायः । पैटरं ३ । इत्यमरः ॥
(“शूल्यमुखश्च ह्योमवान्” । इति भट्टिः ४ । ६ ।
उग्राया भवः । अग्निः यथा, अथर्ववेदे । ४ । १४ । २ ।
“उग्रान् (अग्निन्) हृत्सेध विभ्रतः” ॥)
उग्रं, त्रि. (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते । उच समवाये
+ ऋच्चेन्नेत्यादिना रक्, गञान्तादेशः ।) रौद्रं ।
उकटं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
(“लोकेश प्रथितं चोयं तपस्तस्य भविष्यति” ॥)
इति रामायणे ॥
“तामिच्छादिषु चोप्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्” ॥
इति मनुः । १२ । ७५ । यच्छादिधारी । दास्यकर्मन् ।
यथा मनुः ४ । २२ ।
“उग्रान् सूतिकात्रश्च पर्यायान्तमनिर्देशम्” ॥)
उग्रं, स्त्री, वत्सनाभनामविषं । इति राजनिर्घण्टः ॥
उग्रः, पुं, (उच + रक् । गञान्तादेशः ।) महादेवः ।
वायुमूर्त्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,
महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ६ ।
“उग्रो वंशकरोवंशो बंशनादो ह्यनिन्दितः” ॥
वृषविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ४७ ।
दक्षिण्यात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ।
आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० । ६ ।
“दक्षिण्यात् शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरयो नाम प्रजायते” ॥)
अस्य कर्म विलवासिगोधादिबधबन्धनम्” ।
तथा च मनुः । १० । ४६ ।
“दक्षोयपुक्तासागन्तु विलौकोषधन्धनम्” ॥

उग्र

नक्षत्रगणविशेषः । स च पूर्वपक्षगुणीपूर्वाषाढा-
पूर्वभाद्रपदमघाभरण्यात्मकः । इति ज्योतिष-
श्रीभाष्यनक्षत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरल-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रुद्रः । उग्रोदेवः ।
स्वनामख्यातो दानवविशेषः । यथा हृग्विंशे ।
“वेगवान् केतुमानुयः सोयशयो महासुरः” ॥
उतराद्रस्य शतपुत्रेषु एकः । यथा, उतराद्रपुत्र-
नामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारत ।
“उग्रभोमरथौ वीरौ वीरबाहुरसौलुपः” ॥
नरेन्द्रादिवाक्यस्य काष्ठीरराजस्य स्वनामख्यातो
गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिव्यानुग्रहभाग्याभिधौ यस्य गुरुर्धधात्” ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १२ । १४६ । ५६ ॥
स्त्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकायाः । ६० अध्यायः ।
“महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च” ।)
उग्रकाण्डः, ऐं, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेल्लः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ करेला इति भाषा । कापवेल्ल
शब्देऽस्य गुणादिक ज्ञेयम् ।)
उग्रगन्धं, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिङ्गुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
उग्रगन्धं, ऐं, (उग्रस्त्रीरः गन्धो यस्मिन् ।) लशुनः ।
कटफलः । अजकलदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटगन्धयुक्त
त्रि । (यथा, ह्यग्नीते प्रथमस्थानेऽुग्रमाध्यायः ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोपितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गणवत्स्यात्तथा तथा” ।)
उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा ।
वचा । क्लिक्किकौषधी । इति मेदिनी ॥ अज-
गन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“वचा,
यमानी च” । इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ॥)
उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी-
भेदः । यथा महिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यथा मूर्त्या त्वां हृदिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥
एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलघौ नृणां भवान् ।
पूज्यो भविष्यति त्वं वै देवानामपि गन्तव्यम् ॥
आदिष्ट्यौ उग्रचण्डामूर्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयदृष्ट्यौ तु भवान् भद्रकाल्या मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वा हृदिष्यामि सहानुगम्” ।
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्त्तिश्चादशसुजाऽभवत् ।
सा नवम्यां पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते गवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह” ॥ १ ॥
अनया मूर्त्या दक्षयज्ञभङ्गः क्षतः । यथा,—
“आषाढस्य तु पूर्णायां सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
दक्षः कर्त्तुं समारंभे एताः सर्वे दिवोकसः ॥
ततोऽहं न एतस्मिन् दक्षेण समहात्मना ।
कृपाणीति सती चापि तज्जायेति च नो एता ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्राणांस्तथाज सा सती ।
त्वत्तदेहा सती चापि चण्डमूर्त्तिस्तदाभवत् ॥

उग्र

ततः प्रहस्ते यज्ञे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्यां कृष्णपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्त्तिषुक् ॥
योगिनीनां महामाया योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमयाकरोत् ॥
शङ्करस्य गौं सर्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं बभूव सा देवी महासत्रं महात्मनः ॥
नतो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवोकसः ।
पूजयाश्चकरतुलां देवीं पूर्वादिदिने वै ॥
पूर्वादितविधानेन पूजामस्या त्रिवोकसः ।
हृत्वेव परमामार्पणैर्दतिं दत्तवान्ये ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ।
विभूतिमनुला प्राप्तं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादयवानस्यादेवौ दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा देवाद्वाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ।
परत्र च महामायावर्णिभत्वा स जायते ॥
अष्टम्यां रुधिरस्मांस्सहामासं सगन्धिभिः ।
पूजयेद्भुङ्गातीर्थैर्ललिभिर्भोजनैः शिवा” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तस्मिन्वो यथा,—
“भद्रकालीमुग्रचण्डां महामायां महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्वोसा पूजनं परिकीर्त्तितम् ।
तन्त्रं यथोपचरतायाः पृथक् त्वं प्रदणं भैरव ॥
आद्यह्यं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपान्तमन्त्रे ।
वज्रान्तस्त्रेणोन्द्विभ्या तन्त्रमौयकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायौ ॥
उग्रतारा, स्त्री, (उग्रार्दपि भयान् भक्तान् प्राति
तारयति वा या ॥ उग्र + तृ + गिच् + अच् +
टाप् । यथा, निरुक्तौ ।
“उग्रार्दपि भयान् प्राति यस्मात् भक्तान् सदा-
म्बिका” ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि
यथा,—
“सर्वेषामेव देवाना यज्ञभागानपाहृत ।
स्वयं शुम्भो निशुम्भश्च दिक्पालत्वं तथा गतौ ॥
सर्वे सरगणाः सेन्द्रान्तो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महामाया प्रपृष्टुवः ॥
अनकसन्तता देवी तदा सर्वामगोत्सवे ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भत्वा देवानपृच्छत ॥
यथाभिरगमैरेत्र स्मृतं का च भाविनी ।
किमर्थमागता ययं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गान्तस्यान्त कायकोषतः ।
समूहनाश्रवीदेवी मा स्तर्वन्ति सुग इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेत मङ्गलान् सुगान् ।
तस्मात्तयोर्बधायाहं स्तयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःश्रुताया देव्यास्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
भिन्नाङ्गनभिना कृष्णा साभूद्दुर्गे जगार्दपि ॥
कालिकाख्याभवन् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रतागमृष्टयो वदन्तीह नर्नाधिगा ॥
उग्रार्दपि भयान्प्राति यस्माद् भक्तान् सदाम्बिका ।
एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्त्रमेव च” ॥ * ॥
“यधैकजटाख्यातिर्यस्मात्सया जटाधिका ।
प्रदणं त्वं चिन्तनं चास्याः सत्यक् वेतानभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

उग्र

चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्द्रीवरं त्वधः ।
कर्णौश्च स्वर्परुचव क्रमाद्भवेन बिभ्रतीम् ॥
स्वं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमालां धरां शोभे योवायामपि सर्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कृष्णा व्याप्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं शिवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विनम्य सिंहेषुले तु लेलिहाना श्रवं स्वयम् ॥
साद्रुहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा ।
चिन्त्योद्यताया सततं भक्तिमद्भिः सखिषुभिः” ॥ * ॥
“एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ॥
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ॥
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
“ब्रह्मणोऽस्य पूर्वस्यां भूमिपीठे व्यवस्थिता ।
“चानिजं प्रुभावसं कामाख्यानाभिमण्डलम् ॥
यज्ञोद्यतारारूपेण एतते परभैरवी ।
तत्र तंनन रूपेण पूजितया शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु वीजं पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ॥
रूपं प्रदणं नरेश्वरु येन ध्याया सदाश्रवा ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विशला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाणी तु दक्षे कर्णकवर्परौ ॥
खड्गं चैन्दोवरं वामे शोभे त्वकजटो पुनः ।
वामपादं शिवस्योर्वानिधाथोत्थाय दक्षिणम् ॥
श्रवस्य हृदये न्यस्य साद्रुहासं प्रकुर्वती ।
नागहारशिरमालाभुषिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं भगवतं चास्या ऊर्कारमध्यवीजकम् ।
द्वारे नानायोगिनीनां नामान्यस्यास्तु तन्त्रकं ॥
अग्रानि नरशार्ङ्गं तस्योक्तं वान्यगोचरे” ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपणियों २१
अध्यायः ॥ * ॥ सा च विशुष्टशापात् वामा
भूता । यथा,—
शौर्व उवाच ।
“एतद्विद्योर्वचः श्रुत्वा विधिना सहितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वचः साध्यसाधनं ॥
विस्मय्य तान् ब्रह्मविष्णुयामान् लक्षभवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारा ततो देवीं गणाश्च प्राह शङ्करः ।
उत्तारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा इतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वच्छाप्युत्तारय इतम् ॥
ततो गणाः कामरूपदेवीचाप्यपराजिता ।
लोकान्त्तारयामासुः पीठं कर्णं गृहस्यकम् ॥
उत्तार्यमाने लोके तु चतुर्वर्गदिजातिभिः ।
सन्ध्याचलो गतो विप्रो विशुष्टः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रताराया देव्या उत्तारयितुमीष्टया ।
गणैः सह एतं प्राह श्रुत्वां कुर्वन् सुदारवाम् ॥
यस्मादहं घृतं वामे त्वयोत्सार्गयितुं मुनिः ॥
तस्मान्त्वं वाम्यभावेन पूष्या भव समन्विका ।
भर्त्यन्ति स्वेच्छवत् यस्माद्गणास्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्वेच्छास्तस्माद् भवत्या कामरूपके ॥

उचि

महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसागयितुमुद्यतः ।
तपोवर्गं मुनिं दान्तं क्लृप्तवद्वेदपारगम् ॥
तस्मात् क्लृप्तप्रियो भूयात् शङ्करश्चाख्यिभस्मष्टक् ।
एतत्तु कामरूपाख्यं क्लृप्तं गुह्यं भवद्वलं ॥
ख्यं विष्णुर्न चायाति यावत् कालमिदं पुनः ।
विराजसागमाः सन्तु यत्र तत्प्रतिपादका ॥
विरलं यस्तु जानाति कामरूपागमं वृधः ।
स एव प्राप्तकालोऽपि पृथ्वीफलमवाप्स्यति ॥
एवमुक्त्वा वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
ते गद्याः क्लृप्ता याताः कामरूपं सुगलये ॥
वामाऽभूद्यतागमिणि शम्भुर्क्लृप्तगतोऽभवत् ॥
इति च कालिकापुराणे ८३ अध्यायः ॥

उद्यत्, स्त्री, (उद्यम्य भावः । उद्य + लृट् ।) उद्यता ।
उत्कटता । तत्पर्यायः । चण्डता २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उद्यधन्वा, [न्] पुं, (उद्यं धनुर्वयम् । धनुषस्त्रेयनद)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“स इषुहन्तेः स भिष-
क्तिभिर्वशी संखटासायुध इन्द्रो गगना संखटजित
सोमपा बाहुशङ्खुयधन्वा प्रतिहृताभिरस्ता” ।
इति ऋग्वेदे । १०।२।३३ । शिवः । उद्यधन्-
विंशष्टे, चि ॥)

उद्यनासिका, चि, (उद्या दीर्घा नामिका यस्य ।)
दीर्घनासिकाविश्रायः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्यपोखरा, स्त्री, (उद्यस्य महादेवस्य शोभनं मस्तकं
वाचस्थानत्वेन यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्यसेनः, पुं, (उद्या सेना यस्य ।) मथुरादेशस्य राज्ञ-
विशेषः । स च आङ्गकपुत्रः । कंसराजपिता च ।
परोक्षितपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा
महाभारतेऽपि “जनसेजयः पाण्डितः सह-
भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपान्तं । तस्य भ्रातृ-
स्त्रयः श्रुतसेन उद्यसेनो भीमसेनश्च” इति । तथा
च तत्रैव १।६५।७२ ।
“भीमसेनोद्यसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा” ॥)

उद्यसेनजः, पुं, (उद्यसेनात् जायते इति । उद्यसेन
+ जन + ड ।) कंसनामासुरराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

उद्या, स्त्री, (उद्यति क्रुधा सम्बध्यते या । उच मम-
वाये + ऋष्येयादिना रक् गञ्चान्तादेशः । तन्-
द्याप् ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
“दन्तचान्ने हितं श्रेष्ठं तिलोद्याचर्वणं मदा” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सुखरोगाधिकारे ।
किष्किकौषधी । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्यजातिस्त्री,
(यथा मनुः १० । १६ ।
“क्षत्रजातस्तथोद्याया श्वपाक इति कीर्त्यते” ॥)
धन्वाकम् । इति रत्नमाला ॥ प्रखरा नाभौ ॥

उद्युयाः, पुं, उत्कण्ठाः । इति शब्दमाला ॥ उकुन् इति
भाषा ।

उद्य, इ र य समवायेने । मिश्रणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । इ र
दौचत् दौचिन् । अस्मात् पुरघादित्वात् नित्यं उ
इत्यन्ते । य उद्यते केशः खानात् । इति दुर्गादासः ॥
उद्यितं, चि, (वच + “रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच”

उच्च

इति कितच प्रत्ययः ।) विदितम् । न्यस्तम् । परि-
मितम् । यत्कम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्राह्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

उच्च, चि, (उच्चिनोतीति । चिञ् चित्वा अन्तेभ्योऽपि
इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति अथ वा । अर्षं आद्यच् ।
अव्ययानामिति टिलोपः ।) उपरि । उच्च इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रांसु २ उन्नतम् ३ उदयम् ४
उत्कृतम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उत्तुङ्गं ७ इति
तट्टीका । (यथा, रघुः ३।२३ ।
“ग्रहैस्ततः पञ्चभिर्नक्षत्रैः,
अस्त्यैः सूचितभाग्यमम्यदम्” ॥)
(श्रुतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा,
“अनृषभमृगाङ्गनाकुलीराः
भूषवशिञ्जौ च दिवाकरादिनुक्ताः ।
दृग्गणितमनुयन्तिधीन्द्रियांश्च-
स्त्रिणावकविंशतिभिश्च तेऽप्यनीचाः” ॥
सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषरुषभदयो राशय
श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्तुङ्गा-
पन्नया मत्प्रस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चैष्वपि
दृग्गमादयो राशिचिन्नांशाः यथाक्रमं उच्चेषु पर-
मोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)
उच्चकैः, [स्] व्य, (उच्चैस् + अव्ययसर्वानाम्नां इति
प्राग्विधेय्ये अर्थे ष्टेः प्रागक्च ।) उच्चैः । अति-
शयोक्तम् । इति हिरूपकीषः ॥ (यथा विद्या-
पुराणम् ।
“वशिष्टाद्यैर्व्यासारे स्तोत्रं कुर्वद्दिरुचकैः” ।
उन्नतम् । यथा माघे १।२२ ।
“गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-
र्जवेन पीठादुदितुल्लस्यते” ॥)

उच्चटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गङ्गा ।
भुव्यामलकी ।
“उच्चटाचर्ममयेयं स्त्रीरेणोत्तममिष्यते ।
शतावर्ष्युच्चटामुलं पयमेवं बलार्थिना” ॥
इति मन्त्रे चिकित्सितस्थाने २६ ।)
नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भः । चर्था ।
सगुणप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृग्गणितः ।
निर्विधी इति ख्याता । चेचुया इति केचित् ।
इत्यमरटीकायां भवतः । तत्पर्यायः । चूडाला २
चकला ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ अटिला ५
मुकला ६ उत्तानक ७ । इति रत्नमाला ॥

उच्चण्ड, चि, (उत् चण्डतीति । चण्ड कोपे + अच् ।)
त्वरान्वितः । अविश्वान्वितः । इत्यमरः ॥
उच्चतरः, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरः ।) नागिकेलतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

उच्चतल, स्त्री, (उच्चः मत्ततया प्रचण्डस्तानी यत्र ।)
पानगोष्ठा नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्वदेवमथत्वात् अर्षः देवः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चन्द्र, पुं, (उत् स्वर्ग्यं अवशिष्टस्वन्दो यस्मिन् ।)
रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उच्चयः, पुं, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रयष्टिः ।

उच्चै

तत्पर्यायः । नोवी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पृष्ठा-
दीनामत्तोलनम् । यथा, रघुः १०।४४ ।
“करिष्यामि प्ररैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम्” ।
“पृष्ठाच्चयं नाटयति” इति प्राकृतले १मात्रे ।
शाश्वः । समष्टिः । यथा,—
“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” । रघुः २।५१ ।
“वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्तः पदोच्चयः” ।
इति साहित्यदर्पणे । २ । १॥)

उच्चलं, स्त्री, (उच्चलतीति । उत् + चल् + अच् ।)
मनः । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चमुन्नतं ललाटं यस्याः ।) उन्नत-
ललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चाटनं, स्त्री, (उत् + चट् + णिच् + ल्यट् ।) उत्-
खातम् । उच्चाटन इति भाषा । घट्कर्म्मन्तर्गता-
भिचारकर्म्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथिः
कृष्णा चतुर्दशी अश्लमी च । वारः शनिः । जप-
माला साध्यस्य केशसूत्रयथिततुरङ्गदृशोद्भवा ।
फलम् । उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशानं परकीर्तितम् ॥
इति शारदातन्त्रम् ॥

उच्चारः, पुं, (उच्चार्थेते परित्यज्यते इति । उत् + चर
+ णिच् + चण् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥
“मूर्च्छोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्याददृक्कुलः” ।
इति मनुः १।१७।० ।
“यस्योच्चारं विना मूर्च्छं सम्यग्वावायुश्च गच्छति ।
दीप्तामूर्च्छोच्चकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।)
उच्चारणम् ॥

उच्चारणं, स्त्री, (उत् + चर + णिच् + ल्यट् ।) कथ-
नम् । वाङ्मय्यसिकरणम् ॥ यथा, “हृसे अकार-
उच्चारणार्थः” । इति मुग्धबोधव्याकरणे, सन्धि-
संज्ञा २ । अपिच ।
“कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुबन्धतः” ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥

उच्चावचः, चि, (उद्यक् च अवाक च । मय्यव्यंसका-
दित्वात् साधुः ।) व्यनकप्रकारः । तत्पर्यायः ।
नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।२८ ।
“उष्कानिर्घातकेतुश्च व्योतींश्चावचानि च” ।
“उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिलुतः” ।
इति च मनुः ६ । ७३ ॥)

उच्चिङ्कटः, पुं, दृग्गण्डमत्स्यः । कोपनपुरुषः । इति
मेदिनी ॥

उच्चलः, पुं, (उच्चता चूडा यस्य । इयं लत्वम् ।)
ध्वजोर्ध्वमुखकूर्चः । इति हेमचन्द्रः ॥ निशानेर पाग
इति भाषा । अस्य पटुका श्वचूलः ॥

उच्चैः, [स्] व्य, (उच्चोयते इति । उत् + चि + डेस् ।)
उच्चम् । महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमार ६ ४७ ।
“उच्चैःश्वःश्रवास्तेन ह्यरत्नमहागि च” ।
“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” ।
इति रघुः २।५१ । यथा, माघः २ । ५१ ।
“अकृत्वा जेतया पादमूर्च्छेर्भूद्धसु विदिषाम्” ॥)
उच्चैःश्रवाः, [स्] पुं, (उच्चैःश्रवो यशो यस्य । यद्वा
उच्चैःश्रवसो यस्य । यद्वा उच्चैःश्रवोतीति उच्चैः

उच्छि

+ अ + अयन् । इन्द्रघोटकः । इत्यमरः ॥ स तु श्वेतवर्णः समुद्रमश्रुनोत्थितः । इति श्रीभागवतम् ॥
 ("उच्चैः श्वैः श्वान्तेन ह्यरत्नमहाग्नि च")
 इति कुमारः । २ । ४७ ॥)

उच्चैर्घृष्टं, स्त्री, (उच्चैर्घृष्ट्यते स्म । घृष + क्त ।) घोषणा । इत्यमरः ॥

उच्छे, इ प्र उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तृदा-इदित्-परं-सकं-सेट् ।) कृत्वादिः । इ उच्छति । प्र उच्छती उच्छन्ती । उच्छ उद्धृतशस्यस्य शेषापहरणम् । (यथा, हलायुधः ।
 "सुखमं शस्यमुच्छन्ति यद्देशे प्रतिनो द्विजाः")
 उच्छः स्फोटनमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

उच्छ, ई प्र उच्छे । समापने अतिक्रमे । वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (तृदां-परं-सकं-सेट् ।) ई उच्छः । प्र उच्छती उच्छन्ती । चलाभोऽर्थाः । समापने । (सक०) उच्छति रात्रिः । "भरण्यां व्युष्टायामुघसि जनयासास तनयम्" । व्युष्टाया समाप्तायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

उच्छन्नं, त्रि, (उत् + कृ + क्त ।) नष्टम् । इति श्रीभागवद्गीता ॥

उच्छादनं, स्त्री, (उत् + कृ + णिच् + ल्यट् ।) उत्सादनम् । उदत्तनम् । गन्धद्रव्यद्वारा शरीरनिर्मूलोकरणम् ॥ इत्यमरटीका ॥
 ("यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च")
 इति रामायणे । २ । ११२ । १० ॥)

उच्छिलीन्धु, स्त्री, (उत्थितं शिलीन्धुम् ।) कृत्रिका । इति श्रीभागवतम् ॥ कौडक क्राता इति भाषा)
 ("उद्धृतशिलीन्धु, त्रि, "कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्याम्" ॥ इति मेघदूते । पूर्वभेदे । १८ ॥)

उच्छिष्टं, त्रि, (उत् शिष्यते यत् । उत् + शिष + क्त ॥) भुक्तावशिष्टम् । इति पद्मपुराणम् ॥ षंटी इति भाषा । तद्वोजनप्रायश्चित्तं यथा (प्रायश्चित्ततत्त्वे चागहालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे ।) विष्णुः ।
 "आमश्राह्वाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तते ब्राह्मणाः शूद्रोच्छिष्टाशने च वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्" इति । एवं उच्छिष्टे यः पराक उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्रागुक्तसकृदापदादिविषये बोध्यः । विष्णुर्नापि अनुच्छिष्टे पराकौत्सः । तथाचाङ्गिराः ।
 "चागहालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणं ।
 द्विजः सुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छं ग शुध्यति" ॥
 यत्तु मितान्तरायामापस्तम्बः ।
 "अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।
 चान्द्र कृच्छं तदद्देन्तु ब्रह्मक्षत्रविषा विधिः" ॥
 चान्द्रं चान्द्रायणम् । कृच्छं तपकृच्छम । एतच्च ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानविषयं बलाकारानुत्तारेऽप्यग्नेतरताम्बूलाद्युत्कृष्टपरश्च । तत्राज्ञानं आपस्तम्बेन उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् । अङ्गिरसा अन्यथावसायिनामित्यादि प्रागुक्तवचने सामान्यतस्तपकृच्छविधानात् अनुच्छिष्टेऽपि तथात्वादव सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे देगुण्ये बोध्यम् । प्रायश्चित्तविषये संसर्गप्रकरेऽप्येवम् । क्षत्रियवि-

उच्छृ

श्रीश्चापदि ज्ञेयम्" ॥ * ॥ "सर्वत्रोच्छिष्टे तु प्रत-देगुण्ये आपदज्ञानभुक्तोत्सारिते मासयावकप्रतं तदशक्तौ धनुदयं षट्कार्षापणा वा देयाः । तत्रोच्छिष्टान्ने पराक इति । अभ्यासभेदे त्वावृत्तिरुहणोया" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ अथोच्छिष्टस्य चागहालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । (तत्रैव उच्छिष्टस्य चागहालादिस्पर्शप्रायश्चित्तप्रकरणे इत्यथम्) आपस्तम्बः ।
 "भुक्तोच्छिष्टरूपाणां चान्तश्चागहालः श्वपचेन वा ।
 प्रमादात् स्पर्शानं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥
 गायत्र्युत्सहस्रान्तु द्वुपादा वा शतं जपेत् ।
 त्रिगोत्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजेः स्पृष्टः प्राजापत्य समाचरेत् ।
 अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा" ॥
 प्राजापत्यं ज्ञानं अर्द्धोच्छिष्टो येनाद्ययास आस्ये नित्तिप्रः न तु निगीर्णः । दत्तः ।
 "पाने मेथुनससर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
 संस्पर्शे यदि गच्छेत् श्वोदकान्यत्रं सह ॥
 दिनमेकं चरेन्मूत्रं पुरीषं तु दिनद्वयम् ॥
 दिनत्रयं मेथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥
 काश्यपः ।
 श्वश्रुकाग्न्यचागहालमद्यभागद्वयजस्वलाः ।
 यद्यच्छिष्टः स्पृष्टेत्तत्र कृच्छं सान्तपनं चरेत् ॥
 एतद्ज्ञानाभ्यामं सान्तपनं धनुदयं । ब्रह्मपुराणे ॥
 ' उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासनं शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥
 उच्छिष्टेन तु विषेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उभौ स्नानं प्रकृतं सद्य एव समाहितौ" ॥
 अनुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे उच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविषयः ॥ त्यक्तं इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे २।३।१२ । "इतोच्छिष्टमित्" । इति । अनाचान्तो भक्षकः । यथा मन्. २ । ५६ ।
 "नचैवात्यग्रं कुर्यात् न चोच्छिष्टः क्वचित् व्रजेत्" ।
 उच्छिष्टभोजनः, प, (उच्छिष्टं देवनेवद्यथावशिष्टं भोजनं यस्य ।) देवनेवद्यथावशिष्टभोजनकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्छिष्टभोटनं, स्त्री, सिकथम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 भोम इति भाषा ॥

उच्छिर्धकं, स्त्री, (उत् उच्छ्रियापितं शीघ्रं मलकं येन । बह्व्रीह्यर्थं कन् ।) उपधानम् । इति हलायुधः । वालिश इति भाषा ॥
 उच्छ्रुं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) अद्योदिवसति तस्य नः । यजदित्वात् सम्प्रसारणे पूर्व्यरूपे च हल इति दीर्घः ।) स्फोटितम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च प्राचीनाः ।
 "कामिन्याः कियदुच्छ्रुमः प्रेयान समोत्तते ।
 नव्यं शानिमिवोत्पन्नमतिदीनः कृषीबल ॥
 (स्वर्गग्रामटिकावितुगठभट्टयोश्चुक्नः किमेभिर्भुजः । इति माह्वयदर्पणः । २ परिच्छेदे ॥)
 उच्छ्रुतं, त्रि, (उच्छ्रुं प्रदृष्टं निगडं यस्य ।) प्रदृष्ट-लाभितं । तत्पर्यायः । अबाधं २ उद्दामं ३ अग्नि यत्नितं ४ अन्वर्गं ५ निगडं ६ इ । इति हेम-

उच्छ्र

चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशः ३ । ६७ ।
 ("अन्यदुच्छ्रुतं सत्त्वमन्यत् शान्तिगुणितम्" ॥
 "सम्पुच्छ्रुदुच्छ्रुतशान्तिस्वतः")
 इति माघः । १२ । १६ ॥)

उच्छ्रयः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) पर्यन्तवृत्तादेश-क्षता । तत्पर्यायः । उच्छ्रायः २ उत्सृष्टः ३ । इत्यमरः ॥ ("प्राप्ते यूषोच्छ्रये तस्मिन् बह्वैष्याः खादिगच्छ षट्" । इति रामायणे ॥)

उच्छ्रायः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) उच्छ्रयः । उच्छ्रयः । इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
 "यहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च" ।
 "प्रदृष्टोच्छ्रायः कुमुदविशदयो वितत्य स्थितः खं" ॥
 इति मेघदूते । ६० ॥)

उच्छ्रितं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) संजातं । समुन्नतं । उच्चं । प्रवृद्धं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभा-रते १३ । दानधर्मकथने । ८१ । २६ । "सर्व-मयंभान्ति प्रदृष्टैश्चारभितश्चित्तैः" ।) त्यक्तं । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्छ्रितं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) प्रपन्नं । विकसितं । इति हेमचन्द्रः ॥ (भावे + क्त । जीवितम् । स्फुरितम् । प्राणनम् । यथा, मेघदूते । १०१ ।
 "त्वामुत्कण्ठोच्छ्रितहृदया वीक्ष्य सम्भाष्य चैव" ।
 "मा खलु भगवतः कण्वस्य कृलपतेरुच्छ्रितम्" ।
 इति शाकुन्तले ४ अङ्के ॥)

उच्छ्रासः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) अन्तर्मुखश्वासः । ("प्रियामुखोच्छ्रासविकस्मितं मधु" । इति ऋतु-संहारे योषवर्णनाया ३ ।) तत्पर्यायः । आश्रयः २ व्यानः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ आश्रायिकापवि-च्छ्रः । आश्रासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कात्या-दशे आश्रायिकालक्षणकथने,—
 "वक्तुं चापमृत्तुच्छ्रासोच्छ्रासत्वमभेदकम्" ॥)

उच्छ्रयनी, स्त्री, विशाणानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उच्छ्रय इति पश्चिमदेशे ख्याता । वृद्धदेशे तु उजनी । इयं मालवदेशस्य नगरी । मोक्षदसप्त-पृथ्व्यन्तर्गतपरी । एषा विक्रमादित्यराजधानी च अथुना महाराष्ट्रगाधिजता ॥ (यथा, मेघदूते पूर्वभेदे । २६ ॥
 "सौधोत्सृष्टप्रणयविसुखो मा च भूतञ्जयित्वाः")

उच्छ्रयन्त, पुं, रवतपर्यन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्छ्रयिनी, स्त्री, उच्छ्रयनीनगरी । तत्पर्यायः । विशाला ० अथन्ती ३ पुष्करविहारी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्छ्रासनं, स्त्री, (उत्, जसु हिसायाम् । णिच् भावे ल्यट् ।) मारणम् । बधः । इत्यमरः ॥
 उच्छ्रुम्, त्रि, (उत् + श्रि + अच् ।) प्रपन्नम् । प्रस्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 ("उच्छ्रुम्भदनाभोजा भिनन्त्यङ्गानि साङ्गना" । इति साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे ॥)

उच्छ्रुम्भितं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ॥) प्रपन्नम् । चैष्टायां, स्त्री । इति मेदिनी ॥
 उच्छ्रुवकं, त्रि, (उच्चैर्व्यकति प्रकाशते इति । उत् + व्यक + अच् ।) दीप्तम् । विशदम् । विकसितम् ॥

उष्क

इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परि-
च्छेदः । “अस्माकं सखि ! वाससी न सखिने
यैवेयकं गोऽञ्जलं” ।

“विचित्रोऽञ्जलवेद्या तु बलद्रूपुरनिःस्वना” ॥

उष्कलं, स्त्री, (उत् + ञ्जल + अच् ।) स्वर्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

उष्कलः, पुं, (उत् + ञ्जल + अच् ।) षट्काररसः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।

“स राशिगालीन्महसां महोऽञ्जलः” ॥)

उज्जम् श्रुत्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) जोपध इत्येके । उज्जम्भिषति ।
सौज्जम्भत् । श्र उज्जम्भती उज्जम्भन्ती । इति
दुर्गादासः ॥ अन्यत् उद्भ्रमधातौ द्रष्टव्यम् ॥

उज्जम्, पुं, (उज्जम्भतीति । उज्जम् + अच् ।) त्यागः ।
विचर्जनम् । (यथा, मनुः ११ । ५६ ।

“ब्रह्मोऽज्जम्भता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्दधः” ॥)

उज्जम्भितं, त्रि, (उज्जम्भ + क्त ।) उत्पद्यम् । त्यक्तम् ।
वर्जितं । इति हलायुधः ॥ (यथा किशोते । ५ । ६ ।

“अधिरतोऽज्जम्भितवारिविपागदुभिः” ।

“उज्जम्भितायाश्चयानाथ । तदेव मरगां वरम्” ॥
इति रामायणे २ । ३० । २० ॥)

उष्कं, स्त्री, (उष्क + घञ् ।) पक्षिचञ्चलादानवत् शस्य
यज्ञां । यथा । उपाप्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावच-
यने । उष्केन पक्षिचञ्चलादानवद्वयज्ञेन शिल्यते
सखीयते उष्कशिलं उष्क उष्के शिल उष्के
छाडोरित्युक्तेः छाडोति इज्जत्वात् कः उष्कशि-
लम् । संघातं विदधीतं विपर्यस्तञ्च नाम । “शक्या
न चंदुष्कशिलेन वृत्तिः । फलेन मूलेन च वारिणा
च” इति । समाहारद्वन्द्वे उष्कं शिलञ्च । उष्कं
भेत्तञ्च यथान्यत्तत् परिग्रहयन्तु ऋतम् । इति
निगमाभिधाने ऋषीवम् । पुमानुष्कऋतशिलं इति
वोपाणिते पुस्युष्कः । भवभूतिऋतशिलोष्के इति
गोवर्द्धनः । कश्चिदुष्कशिलयोर्भेदमाज्जः । “प्रति-
ग्रहात् शिलं श्रेयस्तोऽप्युष्कः प्रशस्यते” । इति
तत्र शाल्यादेर्निपातितपरिवृत्तमञ्जरीणां आदानं
शिलं । शिलं धान्यमञ्जरीसंयुहः । इति स्वामी
च । एकैकशः कपोतवद्वान्यकयोद्गृहणामुष्कः ।
तदुष्कं उष्को धान्यकयोश्च इति । शिलं ताल-
स्थादि दन्त्यादि च । धर्मेणात्वात् सत्वमिति ऋतम् ।
इति उष्कशिलशब्दटीकायां भरतः ॥

उष्कः, पुं, (उष्क उष्क + घञ् ।) उष्कशिलम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४२ ।

“मयि जातो दशरथात् कथमुष्केन वर्णयेत्” ॥)

उष्कनं, स्त्री, (उष्क + ल्युट् ।) व्याप्यादिपतितक-
योपादानम् । इति श्रीभागवतम् ॥ उष्कनं खंटेया
लक्षणेन बुधिया लक्षणेन कुडाइया लक्षणेन इत्यादि
भाषा ॥

उष्कशिलं, स्त्री, (उष्कश्च शीलश्चेत्यकवद्भावः ।)
उष्कवृत्तिः । सा तु मृहीतशस्यक्षेत्रात् शेषा-
वचयनम् । तत्पर्यायः । ऋतं २ । इत्यमरः ॥
इष्कासलं ३ उष्कः ४ उष्कं ५ शिलं ६ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ४ । ५ ।

उडु

“ऋतमुष्कशिलं क्षेयममृतं स्यादयश्चितम्” ॥)

उष्कशील, त्रि, (उष्कः शीलं वृत्तं यस्य ।) उष्क-
जीवी । उडुतशस्यस्य शेषाहण्यकर्त्ता । इति
पुराणम् ॥ क्विचिद इति भाषा ॥

उटः, पुं, वृथापर्यायः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उटज, पु, स्त्री, (उटास्त्यपर्यायस्योऽजायते इति ।
उट + जन + ड ।) मुनीनां पञ्चरचितगृहम् ।

तत्पर्यायः । पर्यायाना २ । इत्यमरः ॥ पर्यायः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ यथा रघुः ।

(“आकीर्णशेषिपत्नीनामुटजदारोधिभिः” । १ । ५० ।
‘मृगैर्वर्षितरोमश्रुमुटजाङ्गनभूमिषु’ । १ । ५२ ।)
मृदमात्रम् । इत्यमरमाणा ॥

उठ उपघाते । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । ओठति खलः साधुम् ।
इति दुर्गादासः ॥

उड संहती । (परं-अकं-सेट् ।) सौचधातुरयम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ उडुपः । इति दुर्गादासः ॥

उडु, स्त्री स्त्री, (उ गोषोक्तिपूर्वकं ङयते इति । उ
+ डी + डु मितद्वारित्वात् ङः ।) गत्तत्रम् ।

इत्यमरः ॥ (“तदोडुराजः कुकुभः करैर्मुखम्” ।
इति भागवतं । १० । २६ । तथा रघुवंशे । १६ । ६५ ।

“इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः” ।)
जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुनेजलात् पाति रत्ततीति ।
उडु + पा + क ।) भेलकम् । भेला माड् इत्यादि
भाषा । तत्पर्यायः । भ्रवः २ कोलः ३ । इत्यमरः ॥

भेलकः ४ उडुपः ५ तरगाः ६ तारगाः ७ तारकः
८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“तितीर्षुदुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ॥
इति रघुवंशे । १ । २ ।) चन्द्रे पु । इति मेदिनी ॥

(“अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्” ।
इति महाभारते । वनपर्वणि ॥ चर्मेवावनद्वपान-
पात्रं । यथा,—

“चर्मेवावनद्वमुडुपं भ्रवः काष्ठं करण्डवत्” ॥
इति सज्जनः ॥)

उडुपतिः, पु, (उडुना पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराण-
व्योतिषे ॥ (“अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसा-
त्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः” । इति कुमारः । ५ । २२ ।

“परिसुगंधता बहिगिवोडुपतेः” । इति माघे ।)
उडुपथः, पुं, (उडुना पथ्याः ।) आकाशम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बरं, स्त्री, (उडुं वृथातीति । उडु + वृ + अच् ।)
ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ (“ताम्रं शुल्वमुडुम्बरम्” ।
इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थं यथा,—

“उडुम्बरश्च पर्यायैः कर्षणव निगद्यते” ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमाध्यायः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

उडुम्बरः, पुं, (उडु + वृ + अच् ।) उडुम्बरवृक्षः ।
यज्ञदुमुर इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुफलः २
यज्ञाङ्गः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः ॥ ब्रह्मवृक्षः
५ । इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धी ६ यज्ञफलः ७
यज्ञोडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अदाफलः

उत

६ क्षीरवृक्षः १० मुच्यतुः ११ श्वेतवल्कलः १२ ।

इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमो
रुद्धो गुह्यः पित्तकफाखण्डत् । मधुरस्तुवरो वर्धो
ब्रह्मशोधनरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“उडुम्बरफलं पर्कं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।
संलिहेन्मधुना सर्वमनुपाणं सुखावहम्” ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रह मूत्राघाताधिकारे ।)
अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहली । गोव-
राटेर निचर काठ इति भाषा । पयस् । नप-
सकमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ॥

उडुम्बरपर्णी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णी यस्याः ।)
दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपर्णी-
शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिज्ञेयाः ।)
उडुपः । भेला इति भाषा । चन्द्रे पु । इति
दिरूपकोषः ॥

उडुयनं, स्त्री, (उत् + डी + ल्युट् ।) नभोगतिः ।
ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ॥

“गतो विरहोडुयने निराश्रयताम्” ॥
“सोऽपि तमादाय सम्पातोडुयनेन प्रस्थितः” ।
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उडुमरं, त्रि, (उल्लूकः डामरः ।) श्रेष्ठम् । तत्प-
र्यायः । उडुमरं २ उत्तालम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)

उडुनं, स्त्री, (उत् + डी + क्त ।) खगतिक्रिया ।
ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ॥

“गतो विरहोडुयने निराश्रयताम्” ॥
“सोऽपि तमादाय सम्पातोडुयनेन प्रस्थितः” ।
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उडुमरं, त्रि, (उल्लूकः डामरः ।) श्रेष्ठम् । तत्प-
र्यायः । उडुमरं २ उत्तालम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)

उडुनं, स्त्री, (उत् + डी + क्त ।) खगतिक्रिया ।
पक्षिणां उडुमरनम् । इत्यमरः ॥

(“अहं सम्पातादिकान्छानुडुनगतिविशेषान्
वेद्मि” इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उडुयमानः, त्रि, (उत् + डी + शानच् ।) उडुयन-
विश्लेषपक्ष्यादिः । उडुनो ओडुता इत्यादि भाषा ॥

उडुीशः, पु, (उत् + डी + श ।) यदा उडुनां उत्पद्य-
गामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः मन्त्रादेवस्य योगी-
श्वरत्वात् ।) आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति
मेदिनी ॥

उत्, अ, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं
सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उडुम् । अ-
प्यर्थं ॥)

उत अ, (उ शब्दे + क्त ।) अत्यर्थम् । विकल्पः । समु-
च्चयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपर्यायम् । इति
मेदिनी ॥ (अप्यर्थं । अर्थार्थं । “किमेतदागण्यं
उत ग्राह्यम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमातप-
दोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्त्तते” ।
इति शाकुन्तले । “वीरो रसः किमयमित्युत दर्प-
रथः” । इति उत्तरचरिते ॥)

उतं, त्रि, (अ + क्त ।) यथादित्वात् सम्प्रसारणम् ।)
तन्तुसन्तानः । वोगा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
उतं २ सूतम् ३ । इत्यमरः ॥

उतथ, पुं, मुनिविशेषः । स च अङ्गिरःपुत्रः । इति
पुराणम् ॥

(“त्रयस्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विभ्रुताः ।
वृहस्पतिवतथश्च सर्वत्रश्च धृतव्रतः” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि ॥)

उत्क

उतथायुजः, पुं, (उतथायुजः ।) दृश्यतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा माघे १।६६ ।
 “तथायुजःतथायुजवत् जगदाये गदायुजम्” ॥)
 उतथायुजन्मा, [न्] पुं, (उतथायुजः अनुजन्मा अनुजः ।) दृश्यतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 उताहो, व्य, (उत च आहो च अनयोः समाहारः ।) परिप्रश्नः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः । इत्यमरः ॥
 (“क्षमा खित् अथसी तात । उताहो तेज इत्युत” । यक्षो वा राक्षसी वा खं उताहोऽसि सुराङ्गना” ॥ इति च महाभारते ॥)
 उताहोस्वित्, व्य, उताहो । विकल्पः । इत्यमर-टीका ॥ (“अन्यदपु विदधातीह गर्भमुताहोस्वित् स्वेन कायेन याति” । इति महाभारते ॥)
 उत्कः, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।) उन्मनाः । अन्यमनस्काः । इत्यमरः ॥
 (“तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोक्ताः” । इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारः । ६।६५ ।
 “अगमयदस्त्रसुतासमागमोक्तः” ॥)
 उत्कटं, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरणो वा यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
 “चन्द्रायुनिकराभासा हाराः कासाधिदुल्कटाः । स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाशरः” ॥)
 उत्कटं, स्त्री, गुडत्वक् । तेजपात इति ग्यातं इति केशिच् । इत्यमरभरतौ ॥ दारुचिनि । इति ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायानाह भावप्रकाशे पूर्वखण्डे,
 “त्वक्पत्रश्च वराङ्गस्याद् भृङ्गुच्चोदन्तमत्कटम्” ॥)
 उत्कटः, पुं, (उद्गतमददृष्टेः उच्छब्दात् स्वार्थे स-स्मोदश्चेति कटच् ।) मटः । इति शब्दरत्नावली ॥ संजातमदृहस्ती । इति हारावली ॥ शरः । रक्षोद्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैहलीजता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उत्कण्ठः, पुं, (उद्गतः कण्ठो यस्य ।) प्रकृष्टस्य योऽङ्गबन्धान्तर्गतत्रयोदशबन्धः । आसनं यस्य प्रसिद्धिः । तस्य लक्षणम् ।
 “नारीपादौ च हस्तेन धारयेदुलके पुनः । स्तनार्पितकरः कामी बन्धस्योत्कण्ठमञ्जक” ॥ इति रतिमञ्जरी ॥
 उत्कण्ठा, स्त्री, (उत् + कण्ठ + क् + टाप् ।) उत्कण्ठिका । इत्युक्ते कालक्षेपसिद्धिवाता । इत्यमरः ॥ कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वाङ्गलकेन स्मरणम् । इति मधुः ॥ उक्तेन दयितस्मरणम् । इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिलाषादन्मनस्कत्वं । इत्यने ।
 (“गाण्डोत्कण्ठं गुरुषु दिवसेषु गच्छत्सु बालाम्” । इति मेघदूते । २३ ।
 “यास्ययद्य प्रकुन्तते हृदयं संसृष्टमुत्कण्ठया” । इति प्राकुन्तले । ४ र्थे अङ्के ॥)
 उत्कण्ठितं, त्रि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा + इतच् ।) उत्कण्ठायुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्कं

उत्क

उत्कं ३ उन्मनः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“साश्रेणासुदुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन” । इति मेघदूते । १०३ ॥)
 उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्जातास्याः । उत्कण्ठा + इतच् + टाप् ।) खोयादिनाधिकभेदः । अस्याः लक्षणम् ।
 “सञ्ज्ञेतस्थलं प्रति भर्तुरना-
 गमनकारणं चिन्तयति या” ।
 अस्याश्चेष्टा । अरति-सन्ताप-वृत्त्याङ्गाङ्गि-कम्प-रहित-आसावस्थाकथनादयः । इति रत्नमञ्जरी ॥ (इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ढलीयपरिच्छेदे ।
 “आगन्तुं कृतचिन्तोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः । तदागमनदुःखात्तां विरहोत्कण्ठिता तु सा” ॥ तत्रैव । १० परिच्छेदे अप्युक्तेरुदाहरणम् । यथा,—
 ‘उत्कण्ठितासि तगले’
 नहि नहि सखि । पिच्छिलः पश्याः’ ॥)
 उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गज-पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः । उत्कण्ठा ॥
 उत्करः, पुं, (उत्कोर्यते इति । उत् + कृ + षप् ।) धान्यादिगण्डः । क्लृपः । इत्यमरः ॥
 (“सिक्तागजपधान् रम्यान् प्रकाशकुसुमोत्करान्” । इति रामायणे ॥)
 उत्कर्षः, पुं, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्यमरः ॥ (पाधान्यं) अकृता । यथा, “उत्कर्षः स च धनित्वां यदिधवः सिध्यन्ति लक्ष्यं चलं” । इति शाकुन्तले २ य अङ्के ।
 “निनीषुः कृत्तमूलर्षमधमानधमास्त्यजेत्” । इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—
 “पद्मानामपि भूतानामूलर्षं पृथुर्गुणाः” । इति रघुः । ४।११ ॥ अतिशयः क्वचित् चि । स्वका-
 लात् परकालकक्षयः । इति स्मृतिः ॥
 उत्कलः, पुं, (उत् + कल + अच् ।) अत्रोद्देशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उडिडया इति भाषा । आधः । इति शब्दमाणा । पाठिमाणा इति भाषा ।
 (“उत्कलादश्रितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ” । इति रघुवंशे ४।३८ ॥ सुद्युन्नतनयः स्वनामग्यातो राजा । यदुक्तं महाभारते ।
 “सुद्युन्नस्य तु दायदास्त्वयः परमधार्मिकाः । उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्च भारत” ॥
 उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्चस्य पश्चिमा” ॥)
 उत्कलं, त्रि, (उत् + कल + अच् ।) भागवाहकम् । इति शब्दमाणा । मुटे इति भाषा ॥
 उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + वृत् + टाप् ।) उत्कण्ठा । इत्यमरः ॥
 (“ततोऽन्येषुः प्रतिपदं तत्सदृक्कलाभृता” । कथासहित्यागरे । २२।१०५ ।) कालिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“उडामोत्कलिका विपाशर-
 वधं प्रारब्धवृत्तं क्षणात्” । इति रत्नावली ॥) तरङ्गः । (“वनावलीयत्कलिकासहस्रप्रतिक्षयो-

उत्क

लूजितशैवलाभाः” । इति माघः । १।७० ।)
 रेला । इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्कलितः, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । वृद्धि-मान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्ठितः ॥)
 उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् + टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रत्नमञ्जरी ॥
 उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक् + अच् + टाप् ।) प्रति-वर्धप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 उत्कागः, पुं, (उत्कोर्यते इति । उत् + कृ + घञ् ।) धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्यायः । विकारः २ । इत्यमरः ॥ धानं सारा इति भाषा । धान्यस्य राशी-करणं वा । इति भरतः ॥
 उत्कटं, स्त्री, (उत् + कृट् + क ।) उत्तानशयनम् । इति हारावली ॥ चित् इत्या श्लोका इति भाषा ।
 उत्कृताः, पुं, (उत् + कृता + क ।) केशकीटः । उक्तम् इति भाषा । तत्पर्यायः । मल्लः २ कोककुवः ३ उद्देशः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्कृटः, पुं, (उत्तं कृटमस्य ।) कृष्णम् । इति हारावली ॥
 उत्कृष्टं, त्रि, (उत् + कृष्ट + क्त ।) उत्कर्षविशदम् । अतिशययुक्तम् । प्रकृतम् । प्रशस्तम् । यथा,—
 “उत्कृष्टमध्यमिहृष्टजनेषु मैत्री,
 यदत् शिलासु सिकतासु जलोषु रेखा ।
 तैर्ग क्रमादधममध्यमसक्तेषु,
 यदत् शिलासु सिकतासु जलोषु रेखा” ॥
 इत्युद्भूटः ॥ (कर्षणवत्क्षेत्रादिः ॥)
 उत्कृष्टभूमः, पुं, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।) प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥
 उत्कोचः, पुं स्त्री, (उत्कोचति अमुं नाशयतीति । उत् + कृच + क ।) घुम इति ख्यातः । तत्पर्यायः । प्राभते २ टौकनं ३ लम्बा ४ कोशलिकं ५ आभिर्षं ६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १० याज्ञा ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उप-
 दानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदानं १४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्के । १ । ४ । २८ ।
 “उत्कोचनीविनो इत्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्” ॥)
 उत्कमः, पुं, (उत् + कम् + अच् ।) अतिकमः । विपरीतः । तत्पर्यायः । व्युत्कमः २ अक्षमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्क्रोशः, पुं स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं करोतीति । उत् + कृश + अच् ।) क्रुरगपक्षी । इत्यमरः ॥
 उत्क्रिप्तः, पुं, (उत् + क्रिप् + क्त ।) धृस्तूरफणम् । इति शब्दचन्द्रिका । उद्भयक्ते त्रि ॥
 उत्क्रिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्रिप् + क्तिन् + कन् + टाप् ।) कर्णभृशगाविशेषः । तत्पर्यायः । कर्णान्दुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्क्षेपणं, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्शुट् ।) व्यजनम् । धान्यमर्दनवस्तु । इति मेदिनी ॥ उदक्षनम् । उद्-
 क्षेपणम् ।
 (“अतिमाचक्षोहिततप्तौ बाह्व घटोत्क्षेपयात्” । इति प्राकुन्तले प्रथमाङ्के ।) योऽङ्गपथम् । इति

उत्त

हेमचन्द्रः । (न्यायमते पञ्चकर्ममध्यपरिगणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।

“उत्तोलोप्यां ततोऽवत्तेपगमाकुचनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च” ॥ ६ ॥) उत्तलना, स्त्री, (उत् + लण + षष् + टाप् ।) सुरा- नाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । तालपर्यो र ताल- पर्यो, ३ तालाख्या ४ खशाप् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सुराशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

उत्तलातं, त्रि, (उत् + लण + क्तः ।) उन्मूलितम् । इति ञटाधरः ॥ उपखान इति भाषा । (“त्याजितैः फलमुत्खातैर्भेषैश्च बद्धा नृपैः” । इति रघुवंशे ॥ ४३ ॥ विदारितः । यथा,— “शैलादासु त्रिनयनवृषोत्खातपद्मानिवृत्तः” । इति मेघदूते ॥ ११६ ॥)

उत्तं, त्रि, (उत्तं च । उन्दी क्रूरने अकर्मकत्वात् कार्त्तरि क्तः । नुदविदेति पक्षे नत्वाभावः ।) धार्द्र- वस्तु । इत्यमरः ॥

उत्तंसं, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तसिः सौत्रो भूषार्थः । पश्चाद्यच् हलश्चेति घञ् वा ।) कर्गपूरः । कर्गभरणम् । श्रेखरः । शिरोभूषणम् । इत्यमरः ॥ मलाक्षरे स्त्रीवर्णकुरोऽपि ॥ (“नोत्तंस क्षिपति क्षितौ अवगतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि” । इति साहित्यदर्पणे ॥ ३५ परिच्छेदे ॥)

उत्तमं, स्त्री, (उत् + तप + क्तः ।) शुष्कमासम् । इत्यमरः ॥

उत्तमः, त्रि, तमः । सन्तमः । परिश्रुतः । स्वातः । इति मेदिनी ॥

उत्तमितं, त्रि, उन्नमितम् । इति श्रीभागवतम् ॥

उत्तमः, त्रि, (स्वतिशयेन उत्कृष्टः । उत् + तमप ।) इत्यप्रकर्षार्थत्वान्नाम् । यथा उत्तम्यति तमु अच् उत्तम्यते वा घञ् । नोदाप्तेति न क्त्विः ।) भद्रः । उत्कृष्टः । तत्पर्यायः । प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः ४ अनुत्तमः ५ मुख्यः ६ वर्त्यः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्हः ९ अगवराडाः १० पराडाः ११ अयः १२ प्रायहरः १३ प्रायाः १४ अयाः १५ अयीयः १६ अयियः १७ । इत्यमरः ॥ मुखः १८ अयणीः १९ तट्टीका ॥ (उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि मृहमागतः” । इति हितोपदेशः ।

“उत्तमाद्देवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि” ॥ इति महाभारते ॥)

उत्तमः, पुं, वैशिकनामनायकभेदः । तस्य लक्षणम् । “दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः” । इति रसमञ्जरी । प्रियवतराजपुत्रः । स च तृतीयमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः । सत्यजिदन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः । वशिष्ठ- सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनवृक्षययञ्चहो- त्राद्या मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (उत्तान- यादस्य राज्ञः खनामख्यातः पुत्रभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ॥ १. ११. २ ॥

“तथोरुत्तानपादस्य सुन्यामुत्तमः सतः” ॥)

उत्तमफलिनो, स्त्री, (उत्तमफलं विद्यते यस्याः । उत्तमफल + गिन् + ङीप् ।) दुग्धकावृत्तः । इति

उत्त

रत्नमाला । क्षीराइ इति भाषा ॥ उत्तमर्णः, पुं, (उत्तममृगमस्य । ऋणमाधमर्ण्ये इति सूत्रे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते ।) ऋणदाता । इत्यमरः ॥ महाजन इति भाषा । तत्पर्यायः । ऋणदः २ । इति ञटाधरः ॥ (“अधमर्णार्थसिद्धार्थमुत्तमर्णं चोदितः । दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्” ॥ इति मनुः । ८ । ४७ ॥)

उत्तमसंग्रहः, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन् ।) सम्यक् संग्रहणम् । तत् निर्जने परभार्याया सह केशा- केशिप्रपस्यगलिङ्गनसहासनादिरूपमिधुनीभावः । इति मितान्नम् ॥

उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्त्यस्मिन् ।) दण्डविशेषः । स तु साश्रुतिपणसाहसः । यथा । साश्रुतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः” । इति याज्ञवल्क्यः ॥ सहस्रपणमितोऽपि । यथा, “पणाणां द्व शतं सार्द्धं प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वं चोत्तमः” ॥ इति मनुः ॥

उत्तमा, स्त्री, (स्वतिशयेन उत्कृष्टा । उत् + तमप + टाप् ।) उत्कृष्टा नारी । तत्पर्यायः । वरारोहा २ मत्तकाश्रिणी ३ वरवर्णिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्त- काश्रिणी ५ । मत्तकाश्रिणी ६ । इति तट्टीका ॥ दुग्धकावृत्तः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीयादिनायिका- भटः । अस्या लक्षणम् । अहितकारिण्यपि प्रिये हितकारिणी । अस्याश्चेष्टा उत्तमा यव । इति रसमञ्जरी ॥

उत्तमाङ्गं, स्त्री, (उत्तमं प्रशस्तमाङ्गं ।) मत्तकं । इत्य- मरः ॥ (“कश्चित् दिक्षतस्त्रुहृतोत्तमाङ्गः” । इति रघोः । ७।५१ । “बभौ पतद्गङ्गावोत्तमाङ्ग” । इति कुमारः । ७।४१ । मुखम् । यथा, मानवे १।६३ ॥ “उत्तमाङ्गोऽङ्गवाज्येष्टात् ब्राह्मणश्चैव धारयात् । सर्वस्यैवायस्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” ॥ उत्तमाङ्गं मुख इति तट्टीका ॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिघण्टः ॥ (इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)

उत्तरं, स्त्री, (उत् + त + षष् ।) प्रतिवाक्यम् । इत्य- मरः ॥ जवाव इति यावन्तो भाषा ।

(यथा, माघे २ । २२ । “वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्” ।) तस्य व्युत्पत्तिः ।

“उत्तोर्यते गिन्तीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन” । तस्य स्वरूपम् ।

“पद्मस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अथाख्यागम्यभिव्यवमुत्तं तद्विदो विदुः” ॥ तस्य भेदाः ।

“भिष्या सम्पतिपत्तिश्च अत्यवस्कन्दनं तथा । प्राङ्म्यायसोसंगाः प्रोक्तास्त्वत्वारः शास्त्रवेदिभिः” ॥ इति नारदः ॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्यापदिष्टे वा हेतो वैधर्म्यावचनं वैधर्म्यापदिष्टे वा साधर्म्या- वचनं यथा जेतुमधर्म्याणोविकाराः शीतकस्य द्विधाधेर्हेतुसाधर्म्यवचनं हिमशिश्नरवातसं-

उत्त

स्पर्शा इति ब्रुवतः पगो ब्रूयात् हेतुविधर्म्याणो विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहोष्णं कोष- प्रपचने हेतुवैधर्म्ये हिमशिश्नरवातसंस्पर्शा इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति चरके विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)

उत्तरः, पुं, विराटराजपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते ३ । गोहरणपर्वणि ३५।३३ “तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्” । तत्रैव ३४ “सहोत्तरे- गान्नु तदद्य मङ्गलम्” ।) (खनामख्यातपुत्रभेद- भेदः । यथा, “दक्षिणस्थोत्तरो गिरिः” । इति रामायणे ॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति व्युत्पत्तेः । शिवः । हरिः ॥ भारते १।३।१४।६६ ॥)

उत्तरः, त्रि, (उदतिशयेन उद्गतः । उत् + तरप् ।) ऊर्ध्वः । उदीची । (यथा, रामायणे । “उत्तरे जाङ्गवीतीरे हिमवन्तं शिखोच्चयम्” ।) उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः । यथा, रघुः १।७ ।

“नृपा इवोपज्ञविनः परेभ्यो, धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” । “ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान्” । इति महाभारतम् ॥) अनन्तरम् । (“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” ॥ इति मनुः । २ । १३६ ॥)

उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः ।) भविष्यत्कालः । गौणकालः । यथा, हरिहरपञ्चतः ।

“एवभागाभियोगीयमुख्यकालादधत्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः” ॥

उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः ।) जम्बुद्वीपस्य नव- वर्षान्तर्गतवर्षविंशसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“विजित्य यः प्राज्यभयच्छदुत्तरान् कुरुषुकृत्यं वसु वासावोपमः” । इति किर्वाणार्जुनीये । १ । २५ ॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिताः कोशला ।) अथोध्यानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“पितुरनन्तमुत्तरकोशलान् ससधिस्य समाधिजितेन्द्रियः” ॥ इति रघुः ६।१ ॥

“यदुपतेः क्व गता मधुरापुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला” । इति उद्भटः ॥)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया ।) अन्ति- मक्रिया । सावत्सरिकश्राद्धादिपियक्रिया । यथा, “प्रेते पितृत्वमापन्नं सपिण्डीकग्यादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पित्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः” ॥ इति विष्णुपुराणम् ॥

उत्तरङ्गं, स्त्री, (उत्तर + गम् + खण् ।) द्वारोर्ध्वक्र- दार । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्गततरङ्गं चि ॥

“प्रत्ययहीनं पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः” ॥ इति रघुः ७।३६ ।

उत्तराणं, स्त्री, (उत् + त + लृट् ।) न्यादिपारगम- नम् । उत्तराय इति भाषा ॥

उत्त

उत्तरतः, [स्] व्य, (उत्तर + स्वार्थे + अतसुच ।) उत्तरदिग्देशकालात् । इति गायसुकुटः ॥ उत्तर इहते इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ । अध्याये ।

“दक्षिणायेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरतः शिरः । तमेवानुमगिष्यन्तः सर्वे संविविशुर्भुवि” ॥)

उत्तरतारं, स्त्री, (उत्तरमपरं तारं ।) उत्तरतीरम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपक्षं, पुं, (उत्तरः पक्षः ।) विचारसिद्धान्तः । समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः ३ कृतान्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिद्धान्तानु-कूलतर्कापन्यासः । इति स्मृतिः ॥ यथा माघे । (“प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षतां” ॥ २।१५ ॥)

उत्तरपादः, पुं, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पादव्यवहारात्तर्गतद्वितीयपादः । (यथाहृदृहस्पतिः । “पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः” ॥) उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतितन्त्रान्तर्गतद्वादशमन्त्रम् । अस्या रूपम् । दक्षिणोत्तरमितितारकादयम् । इति कालिदासः ॥ पर्यङ्गरूपं तारकादयं । इति दीपिकाटीका ॥ अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्यमा । अस्या मिश्रगुणः । अस्यां जातफलम् ।

“दाता दयालुः स्वधने सुशीलो विशालकीर्तिः सुमतिः प्रधानः । धीरो नरोऽखन्तमृदुस्वभाव-सदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूतिः” ॥

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फाल्गुनी ।) उत्तर-फल्गुनीमन्त्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्थम-देवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्तरभाद्रपत्, [इ] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपत् ।) उत्तर-भाद्रपदान्तम् । इति ज्योतिषम् ॥

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतितन्त्रान्तर्गतषडविंशमन्त्रम् । तत्-पर्यायः । प्रौष्ठपदा २ अर्द्धैश्वर्यदेवता ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्तिभ-त्तमाङ्गमितितारके । नीलचामरकचे नृगुमतेो कोचनाचलकलाः पलायिताः” ॥

इति कालिदासः ॥ पर्यङ्गरूपमष्टतारात्मकं । इति दीपिकाटीका ॥ अस्यां जातफलम् ।

“धनी कुलीनः कुशलः क्रियार्थौ भूपाण्डमान्यो बलवान् महौजाः । सत्कर्मकर्ता निजबन्धुभक्तौ यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

उत्तरवादी, [न्] चि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर + वद् + णिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ आसामी इति भाषा । यथा याज्ञवल्क्यः २ । १७ । (“पूर्वपक्षोऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः” ॥)

उत्त

उत्तरसाक्षी, [न्] चि, स्वपक्षसम्बन्धिसाक्ष्यं परि-भाषता साक्षिणा यः स्वयं प्रकरोति अर्थिना आर्यते वा सः । तथाच नारदः ।

“साक्षिणामपि यः साक्ष्यं स्वयं पश्यति भाषताम् । श्रवणात् आश्रयादापि स साक्ष्यचरमंज्ञकः” ॥ इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥

उत्तरसाधकः, चि, (उत्तरः साधकः ।) साधक-सहायः । सहकारी ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विगतगजकन्या । साभिमानपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा महा-भारते ३ । गोहृग्गोपर्वणि ३५ । २३ ।

“स तत्र गम्भसंयुक्तमकरोत् पाण्डवा वड । उत्तरायाः प्रसूततः सर्वं ज्ञानवृत्तिन्दमः” ॥)

उत्तरा टिक् । तत्पर्यायः । कौवेरी २ देवी ३ उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महा-भारते २ । द्विविजयपर्वणि २८ । १७ ।

“एवं स परुषव्याघ्रो विनिर्गये दिग्मन्त्रगम्” ॥) अस्या दिशोऽधिपतिः कुबेरः । कर्कटदृष्टिकर्मीन-राण्यश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥

“मेषमिहधनं प्राच्या दक्षिणस्यान्तु तत्परे । प्रतीच्या तत्परे ज्येष्ठा उदीच्याश्च ततः परे” ॥

उत्तरात्, व्य, (उत्तराद्यर्द्धात्तन्त्रादाति इति उत्तरा-दातिपत्ययः ।) उत्तरा टिक् । इत्यमरटीकाया गायसुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१६।६ ।

“आ ते शुष्मा वृत्तं गतु पश्चादोत्तरादधरादा परस्तात्” ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] चि, (उत्तरं पूर्वस्वामिकस्वत्व-भाषानन्तरं अधिकरोति पूर्वस्वामिकधने स्वा-म्यमाप्तौतीति । उत्तर + अधि + क्त + णिन् ।) प्रथमाधिकारिणः । पश्चादधिकारी । दायादः । अर्थान्तर इति यावन्ती भाषा ॥ (मृतधनोसमा-धिकारिणो दायभागशब्दे द्रव्याः ॥)

उत्तराभासः, पु, (सदुत्तरम् इव आभासतः । आङ् + भास + अच् ।) द्योतीरमः । तथा च कात्यायनः । “प्रकृतेन त्वसम्बन्धमन्यन्मतिभूमि च । पक्षकटेणव्याप्येव तच्च नैवेत्तं भवेत्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायणं, स्त्री, (उत्तरा उत्तरस्या अयनं सूर्यार्ध-र्गमनम् । पूर्वपदात्मज्ञायामिति गत्यम् ।) सूर्यस्य उत्तरदिग्गमनकालः । स तु माघादिधर्ममा-त्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह सूर्यसिद्धान्तः । “भानोर्भक्तमंक्रान्तः घग्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् पग्मासा दक्षिणायनम्” ॥

“माघादिभासगमस्त षट्पत्रषट् क्रमादितः । उत्तरायणमाद्यैस्तेस्तिभिः स्यादक्षिणायनम्” ॥) देवाना र्धनम् । इति स्मृतिः ॥ (मरुत्संक्रान्तिः । “वानप्रस्थाश्रमिर्भिविद्रेः क्रमोयो यागभेदः” ।

यदुक्तं मनुना ६।१० । “ऋतेष्ट्याययगश्चैव चातुर्भास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणाश्च क्रमणो दातव्यायनमेव च” ॥

“शिष्टिश्च वसन्तोऽपि योष्यः स्यादुत्तरायणम्” ॥ इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्ता

“शिष्टिश्चास्त्रिभस्तेस्तु विद्यादयनमुत्तरम् । आदानश्च तदा दत्ते नृद्या प्रतिदिनं बलम् ॥

तस्मिन् ह्यवर्धतीप्तोष्णारूक्षाभ्यांस्तभाषतः । आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुह्यान् सुवः ॥ िक्त कषायः ऋटको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् । तस्मादादानमाश्रयम्” ॥ इति सूत्रस्थाने ऋतीयेऽ-ध्याये वामदेवोक्तम् ॥

“तत्र ते शीतोष्णवर्षणक्षणाश्चादित्ययोः काल-विभागकरत्वादयमे दे भवतो दक्षिणमुत्तरम्” ॥

“उत्तरश्च शिष्टिश्च वसन्तोष्णोष्णैश्च भगवानाया-यतेऽर्कस्तिक्तकषायकटकाश्च रसाः बलवन्तो भव-न्त्यसोत्तरश्च सर्वप्राणना बलमपह्नीयते” ॥ इति सूत्रस्थाने ऋतेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) उत्तराषा-ढानक्षत्रम् । इति भरता हिरूपकोषश्च ॥

उत्तराशापतिः, पु, (उत्तराशायाः उत्तरदिशः अधि-पतिः अधिष्ठाता ।) कुबेरः । इति हज्जायुधः ॥

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) अश्विन्यादि-सप्तविंशतितन्त्रान्तर्गतविंशमन्त्रम् । अस्या रूपम् । सूर्यादित्याराचतुष्टयात्मकम् । अस्या अधिदेवता विश्वः । इति कालिदासः ॥ गजदन्त-वदयुतागमयम् । इति दीपिकाटीका ॥ तत्र जातफलम् । यथा कौष्ठीप्रदीपे ।

“दाता दयावान् विजयो विनीतः सत्कर्मचेता विभवेः समेतः । कान्तासुतावाप्तमृगो नितान्तं वैश्व संशयः परुषो मनीषी” ॥)

उत्तरासङ्गः, पु, (उत्तरे ऊर्ध्वभागं आसज्यते । उत्तर + आ + सङ्ग + घञ् ।) उत्तरीयवस्त्र । इत्यमरः ॥ (“ऊताभिधेकां ऊतजातवेदसं स्वगुणसामङ्गवतीमधीतिनीम्” ।

इति कुमारं ५।१६ ॥ तथा, रामायणे २।५।४८ । “ततश्चोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्ध्यास्य पश्चिमात्” ॥)

उत्तरार्धे, स्त्री, (उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वभागं भवम् । उत्तर + ऋ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोहोट दोळा इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा-सङ्गः ३ वृहत्तिका ४ सन्धानम् ५ । इत्यमरः ॥ कला ६ । इति जटाधरः ।

“अध्यास्य रत्नयथितोत्तरीय-मेकान्तपागदस्तनलम्बिहारम्” ॥

इति रघु १।६।३३ । यथा रामायणे २।८।१० । “उत्तरीयमिवासक्तं सुव्यक्तं नीतया तदा” ॥)

उत्तरैगा, व्य, (उत्तर + गणप ।) उत्तरदिग्देशकालः । इत्यमरटीकायां गायसुकुटः । यथा मेघदूते १।६।७५ । (“किञ्चित्स्थान्तं व्रज नद्यगतिभूय यवोत्तरेण” । “तत्रागारं धनपतिर्दृष्टानुफेरेगास्तदीयम्” ॥)

उत्तरैद्या, [स्] व्य, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यः-परुदिति उत्तरशब्दादेद्युस् प्रथयो निपातितः ।) उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्द-रत्नावली ॥

उत्तानं, चि, (उद्धतस्तानो वित्तारो यस्मात् ।) अग-म्भीरम् । ऊर्ध्वमुखप्रथितम् । इति मेदिनी ॥ चित्

उत्ता

इति भाषा । (उर्द्धतलम् । यथा,
 “उत्तानपाणिहयसन्निवेशात्
 प्रपुल्लराजीवमिवाङ्गमध्यम्” ।
 इति कुमारि १।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “पिष्टपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत्” ।
 “उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।
 विरेकास्थापनैः खेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्” ॥
 इति चिकित्सास्थाने हाविंशोऽध्याये वाभटेनोक्तं ॥
 “उत्तानस्य प्रसृतस्य कास्यं वा ताम्ब्राजन्तम् ।
 नामौ निधाय धाम्ब्रु प्रीतदाहनिवारणम्” ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उत्तानकः, पुं, (उत् + तन् + क्त्वं) उच्चटाढणम् ।
 इति रत्नमाणा ॥ (उच्चटाशब्दोऽस्य विशेष उक्तः ॥)
 उत्तानपत्रकः, पुं, (उत्तानं उर्द्धमुखं पत्रं यस्य ।
 बहुव्रीह्यर्थे कन्) रत्नरगडहस्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 उत्तानपादः, पुं, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य) ।
 राजविशेषः । स तु स्वायम्भुवमनुपुत्रः इति
 पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।१२ ॥
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भवस्य तु ।
 सौ एतौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव” ॥)
 उत्तानपादजः, पुं, (उत्तानपादात् जायते यः । उत्तान-
 पाद + जन् + ड) उत्तानपादराजपुत्रः । तत्प-
 र्यायः । ज्योतीश्वरः २ यज्ञाधारः ३ ध्रुवः ४ इति
 हारावली ॥ (उत्तमः) यथा, विष्णुपुराणे १।१२ ॥
 “तयोरुत्तानपादस्य सुब्रह्मामुत्तमः सुतः ।
 अभीष्टायामभूदब्रह्मन् ! पितुरत्यन्तवस्त्रमः ॥२॥
 सुमीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज !
 स नातिप्रोत्तिमान्त्सयां तस्यास्त्राभूदध्रुवः सुतः ॥३॥
 उत्तानशयः, त्रि, (उत्तानः शयते) शीघ्रं शयने पाश्चा-
 दिषूपसंस्थानमिति अच्) अत्यन्तशयः । तत्प-
 र्यायः । डिम्भा २ स्तनपा ३ स्तनन्धयी ४ इत्य-
 मरः ॥ उत्तानसुप्तः ॥
 उत्तापः, पुं, (उत् + तप् + घञ्) तेजः । उष्णः ।
 सन्तापः ॥ (यथा, हितोपदेशः ।
 “प्रवाहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः क्रिज” ॥)
 उत्तारः, त्रि, (उत् + त् + घञ्) महान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्णः २ उद्भूतः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ इति
 जटाधरः ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “संसारसागरोत्तारतरणः” ।) वमनम् । इति
 प्राथमिकविवेकादयः ॥
 उत्तारी, [न्] त्रि, (उत् + त् + शिन्) चपलः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 उत्तालः, त्रि, (उत् + तल् + घञ्) उक्तः । श्रेष्ठः ।
 विकरालः । श्वकम् । इति मेदिनी ॥
 (“लसदुत्तालवेतालवाद्यं विशेष तत् ।
 धमशानं कृष्णरजनीनिवासभवनोपमम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे २५ । १३६ ॥
 “अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्सोलकोलाहलैः
 उत्तालास्तद्वेगभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः” ।
 इति उत्तरचरिते । २५ अङ्के । त्वरितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्था

उत्तीर्णः, त्रि, (उत् + त् + क्त) मुक्तम् । पारगतम् ॥
 (“तुल्योत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
 ग्वेस्तादृक्तेनो न हि भवति कन्या गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १६ ॥)
 उत्तुङ्गः, त्रि, (उत् + अतिशयेन तुङ्गः) उच्चः । इति
 जटाधरः ॥
 (“उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपात्रां
 काकः कृशोऽपि फलमालभते मपद्रवः” ।
 इति उद्भटः । उन्नतः । “पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
 सुमुखाम्भोजेति सुभाविनि” । इति भट्टहरिः
 १ । ७० ॥)
 उत्तुषः, प, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात्) ।
 मृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खाजिकः २ खाजाः ३ ।
 इति हारावली । खइ इति भाषा ॥
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + शिच् + युच्) प्रे-
 रणा । व्यकरणम् ॥ (तीक्ष्णोकरणम् । यथा,
 “व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम्” । इति माघे) ।
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + तिज् + शिच् + क्त) अश्व-
 चतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रेरिते
 त्रि ॥
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + त् + इतच्) अश्वपक्षमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकण्ठं २ आस्फन्दितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तथा चोक्तं—
 “उत्तेजितोऽतिवेगान्यो न प्रदणोति न पश्यति” ॥)
 उत्तोलनं, स्त्री, (उत् + तुल + ल्यट्) उर्द्धनयनम् ।
 तोला । इति भाषा ॥
 उत्थक्तः, त्रि, (उत् + थञ् + क्त) परिथक्तः । उर्द्ध-
 क्षिप्तः । विरक्तः ॥
 उत्थासः, पुं, (उत् + त्स + घञ्) भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उत्थानं, स्त्री, (उत् + स्था + ल्यट्) सन्धम् । युद्धम् ।
 पौरुषम् । एत्तकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंज्ञितम्”) ।
 उद्गमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवंशे । ६।३१ ।
 “निदृश्यामास विश्वधृष्ट-
 मिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमथ” ॥)
 हृषः । वाक्वन्तः । अङ्गनम् । चत्यः । (धनार्जन-
 निमित्ता चेष्टा । यथा मनुः ६ । २१५ ॥
 “भ्रातृगामविभक्ताना यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न एतन्भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन” ॥)
 मलोत्सर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ तन्मम् । तत्तु ख-
 मगडलम् । सैन्यं चिन्ता च । सन्निविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमरभरतौ ॥ गात्रोत्थोलनम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २ य अङ्के । “मेदच्छेद-
 कृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः”) यथा च,
 “निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्याया परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि दादृश्यामेव कारयेत्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (पुनर्जीवनम् । मरणान-
 त्तं पुनर्जीवनलाभः । यथा महाभारते ।
 “स चापि वर्यामास पितृव्युत्थानमात्मनः” ॥)
 उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

उत्थ

या एकादशी । अस्यां भगवान् क्षीरोदश्यानां
 नामयथाः योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति ॥) का-
 र्तिकशुक्लैकादशी ॥ अथ विष्णुत्यागम् । तत्र
 द्विसे रेवत्यन्तदुक्तायां दादृश्याम् । रात्रौ रेव-
 त्यन्तपादयोगे तु दिवाहृतीयभागे रेवतीयुक्ता-
 दादृश्याम् । दादृश्यामृक्षाभावे एकादशीप्रभृति-
 पौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ रेवत्यन्तपादयोगे । तद-
 भावे केवलाया दादृश्या सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य ।
 ॐ “मन्त्रेन्द्ररैरभिनूयमानो
 भवान्दिव्यैन्दितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किल कौमुदास्था
 जायते जायते च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मल एष चन्द्रः
 शारदपुष्पाणि च लोकनाथ ।
 अहं ददानीति च पुण्यजेतो-
 जायते जायते च लोकनाथ” ॥
 ततश्च ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्ते ।
 त्वया घोर्षीयमानेन उल्लितं भुवनत्रयम्” ॥
 इति पठेत् । इति कृत्यवचम् ॥
 उत्थापनं, स्त्री, (उत् + स्था + शिच् + ल्यट्) उत्तो-
 लनम् । उपस्थितोकरणम् ॥
 (“किन्तु मे सुकृतं भूयात् भक्तैरुत्थापनं न वा” ।
 इति महाभारते १ । आस्तीकपर्वाणि । ४६ । १७) ।
 उत्थितं, त्रि, (उत् + स्था + क्त) उद्दिष्टम् । प्रोद्यतं ।
 उत्पन्नम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (कृतोत्थानम् ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः” ।
 इति कुमारि, ७६१ । रघुवंशे च ७।१० ।
 “शपान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ” ।
 इति मेघदूते । १२२ । “न यावदेतावुदपश्य-
 दुत्थितौ” । इति माघे । १।१५ ॥)
 उत्थिताङ्गुलिः, पुं, (उत्थिता अङ्गुल्यो यत्र) चपटः ।
 विस्तृताङ्गुलिकरतलम् । इति शब्दचन्द्रिका । चा-
 पङ् इति भाषा ॥
 उत्थतः, पुं, (उत् उर्द्धं पतति गच्छति । उत् + पत् +
 अच्) । पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उत्थतनं, स्त्री, (उत् + पत् + ल्यट्) उत्पत्तिः । उर्द्ध-
 गमनम् । इति मेदिनी ॥
 (“अथोत्थतनमन्त्रं सा पठित्वा समखीजना” ।
 इति कथासरित्सागरे ॥ विंशतरङ्गे ॥)
 उत्थतिता, [ष्ट] त्रि, (उत् + पत् + ष्टच्) उर्द्ध-
 गमनशीलः । उपरिगमनकर्ता इत्यमरः ॥
 उत्थतिष्णुः, त्रि, (उत् + पत् + षष्णुच्) उर्द्धगमन-
 शीलः । तत्पर्यायः । उत्थतिता २ । इत्यमरः ॥
 (“समङ्गरश्चक्षुसानामेलानामुत्थतिष्णवः” ।
 इति रघुः । ४ । ४७ । तथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ४१ ।
 “मृगपतिरपि कोपात् सङ्गच्छत्युत्थतिष्णुः” ॥)
 उत्थत्तिः, स्त्री, (उत् + पत् + क्तिन्) उत्थतनम् ।
 तत्पर्यायः । जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५
 उद्भवः ६ । इत्यमरः ॥ संसारः ७ भवः ८
 जातिः ९ । इति जटाधरः ॥ प्रभवः १० भावः ११
 सम्भवः १२ जनुः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्प

(यथा मनुः । २।६८ ।

“उत्पत्तिव्यञ्जकः एण्यः कर्मयोगं निबोधत” ।
(साङ्ख्यदिमते षाविर्भावः । यथा, मृत्पिण्डे विद्य-
मानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव
कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव
एवोत्पत्तिर्विचक्षितः ॥)

उत्पन्नः, चि, (उत् + पद् + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः ।
जातः । उद्भूतः ॥

उत्पन्नं, स्त्री, (उत्पलतीति । पल गतौ पचाद्यच् ।)
नोक्षकमलम् । कुष्ठौषधिः । इति विश्वः ॥ एष्यम् ।
इति मेदिनी ॥ जलजएष्यमात्रम् । तच्च पद्मकुम्-
दादि । तत्पर्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः ॥ कुव-
लयम् ३ । इति जटाधरः ॥ कुवलयम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । “नवावतारं
कमलादिवोत्पलम्” ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ जलएष्यविशेषः । कोष्ठी इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अनुषाम् २ । रात्रि
एष्यम् ३ । जलाङ्गयम् ४ । हिमालयम् ५ । निशाएष्यम्
६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । स्वादत्वम् । पित्त-
रक्ताग्निदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्ति-
मिष्वरहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

“उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहृगाणि च” ।

इति सूत्रस्थाने सर्गविंशोऽध्याय चरकैणोक्तम् ॥

“तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्कुवलयोत्पले” ।

इति सूत्र्यते सूत्रस्थाने षटचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

उत्पलः, चि, (उद्भूतं पलं मांसं यस्मात् सः ।) मांस-
स्यूतः । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥

उत्पलगन्धिकं, स्त्री, (उत्पलस्य गन्धइव गन्धो यस्य । स-
मासे इत् संज्ञाया कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः ।
छायाताम्रम् २ । गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ॥

उत्पलपत्रं, स्त्री, (उत्पलस्य पत्रम् । नववृक्षतपत्र पत्र-
मिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विद्यापरागे १।४।२६।
ततः समुत्प्लिष्य धर्मं स्वर्पृथग
महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः
समुत्प्लितो नील इवाचलो महान् ॥)

स्त्रीनखत्ततम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् । इति

धरणी ॥

उत्पलशारिवा, स्त्री, (उत्पलस्यस्याः उत्पलाकार-
एव्यत्वात् । अर्श आद्यच् । यदा उद्यतं पलमनया ।
ततः उत्पला चासौ शारिवा चेति ।) श्यामलता ।
इत्यमरः । (श्यामलताशब्दस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उत्पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्य तेषां
समूहो वा । उत्पल + इनि + डीप् ।) पद्म-
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलएष्यविशेषः ।
छोटी कोष्ठी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
कैरविणी २ । कुमुदती ३ । कुमुदिनी ४ । चन्द्रेया ५ ।
कुवलयिनी ६ । इन्दीविगिणी ७ । नीलोत्पलिनी ८ ।
(यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वाणि ३।६६।२५।
“वदुषे सा महाराज विभती रूपमुत्तमम् ।
अप्लवोत्पलिनी श्रीधमनेरिव शिवा शुभा” ॥)

उत्पा

अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामय-
पित्तनाशित्वम् । वातकफकासटण्णाश्रमवमिशम-
ताकारित्वञ्च । तस्या वीजगुणाः । स्वादत्वम् । रुक्ष-
त्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुषे-
चापरा इति भाषा ॥

उत्पवनं, स्त्री, (उत् + प + ल्युट्) कृष्णिकयां पवि-
त्रमथेन जलादेरुत्पन्नम् । तत्र क्रमः “पवित्र
दयमये वामहस्तानामिकाङ्गुलाभ्यां मूले दक्षिण-
हस्तानामिकाङ्गुलाभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा
आज्यं प्रतिपद्य तयोर्मध्येनापानाञ्चोत्पन्नम्” ।
इति कालिनिः ॥ “पवित्रद्वयमये दक्षिणहस्ता-
नामिकाङ्गुलाभ्यां मूले वामहस्तानामिकाङ्गुलाभ्यां
गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो व्य-
स्तपाणिः पवित्रमथेन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चि-
दुत्तोलनम्” । इति पशुपतिः । “पशुपत्युक्तकर्मण
सामगानां मन्त्रोच्चारणपूर्वकं पवित्रद्वयमथेनापाना-
नाञ्चोत्पन्नम्” । इति भवदेवभट्टः ॥

उत्पश्यः, चि, (उद्भूतं पश्यतीति + उत् + पृश् + ण ।)
उन्मुखः । उद्भूतदृष्टिविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पाटनं, स्त्री, (उत् + पाट + णिच् + ल्युट्) उल-
नम् । मूल उपडान इति भाषा । (यथा सूत्रे ।
“निर्गवातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा” ॥)

उत्पाटितं, चि, (उत् + पाट + णिच् + क्त ।) कृतोत्-
पाटनं । तत्पर्यायः । उन्मूलितम् २ । उपातम् ३ ।
इति जटाधरः ॥ यावहितम् ४ । उद्भूतम् ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥

उत्पातः, षं, (उत् + पत् + घञ्) । उत्पतति अक-
स्मादायाति यः । प्राणिना शुभाशुभसूचकमहा-
भूतविकारभुक्त्यादिः । इत्यमरटीकाया भगवतः ॥
तत्पर्यायः । अत्रन्तम् २ । उर्गम् ३ । इत्यमरः ॥
स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा अष्टवर्गिणि चन्द्रादिव्य-
यासादिः । आन्तरीयः २ यथा, उल्कापात-
निर्घातादिः । भौमः ३ यथा भुक्त्यादिः । इति
दीपिकाचण्डीटीके । (उत्पातानां सत्तगादिकं
ऋतौ स्वभावप्रभवात् अशोषत्वञ्चोक्तं हृत्संहि-
ताया ४६ अध्याये । यथा,—
“नरपतिदेशविनाशं कृतोऽदयेऽथवा यज्ञेऽर्कन्दो ।
उत्पातानां प्रभवः स्वर्भूतस्याप्यदोषाय ॥ ८० ॥
ये च न दोषान् जनयन्त्युत्पातान्सात्स्वभावकृतानां
ऋषिपुत्रकृतेः श्लोकविद्यादितः समामोक्तः ॥ ८३ ॥
वशाशानिमर्हो कर्मसन्धानिर्घातनिःस्रवाः ।
परिवेशगजोधूमगताकारान्मनोदयाः ॥ ८४ ॥
इमेभ्योऽन्नरसज्जहङ्गप्यपलोद्गमाः ।
गोपतिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ८५ ॥
तामोल्कापातकलुष कपिलात्रेण्टमग्नयम् ॥
अनघिञ्चलनस्फोटधूमवेगवनिगाहनम् ॥ ८६ ॥
रक्तपद्मारागं सान्ध्यं नभः क्षुत्प्राणवोपमम् ।
सरिता चाम्बुशोषं दृष्ट्वा योऽपि शुभं वदेत् ॥ ८७ ॥
शक्रायुधपरीवेषविद्युत्स्फूर्कविरोहणम् ।
कम्पोदहनतैल्लयं रसनं दशमं क्तितः ॥ ८८ ॥
सरोजयुदपानानां दृष्ट्वाऽन्तराजवाः ।

उत्पि

सर्वगं चाग्निरोहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ ८९ ॥

दिव्यस्त्रीभनगन्धर्वविमानाद्भूतदर्शनम् ।

यद्भनत्तत्रताराणां दर्शनं च दिवाम्बरे ॥ ९० ॥

गीतघाटिन्निर्घोषा वनपर्णतसानुषु ।

शम्भुद्विरुपा हानिरुपापाः शरदि स्मृताः ॥ ९१ ॥

श्रीतानिलतुषारं त्वं नर्दनं मृगपत्तिकांम् ।

रत्नोयत्तादिसत्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ९२ ॥

दिशो ध्रुमान्धकाराश्च सनभोवनपर्णताः ।

उधैः सूर्यादयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः ॥ ९३ ॥

हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भूतदर्शनम् ।

क्षयास्रनिभाकाशं तामोल्कापातपिङ्गरम् ॥ ९४ ॥

चित्रगर्भाद्भवाः स्त्रीषु गोऽनाश्वमृगपत्तितुषु ।

पत्राङ्गुलतानाश्च विकाराः शिशुने शुभाः ॥ ९५ ॥

ऋतुस्वभावना ह्येते दृष्टाः स्वप्ता शुभघटाः ।

ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टान्ते भृशदाराणाः ॥ ९६ ॥

उन्मत्तानाश्च या गाथाः शिशुनां भाषितस्य यत् ।

स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९७ ॥

पूर्वं च गति देवेश पश्चात् गच्छति मानुषान् ।

न चोदिता वारवदति सया ह्येषा सखस्त्री ॥ ९८ ॥

उत्पातान गगिनविवर्जितोऽपि बुद्धा

निष्कान्तो भवति नरेन्द्रवत्सभश्च ।

गतत्तन्मनिवचनं गृह्यस्युक्तं

यज्ञज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी” ॥ ९९ ॥

उत्पतनं । उल्लम्फः । यथा, रामायणे ५।६८।२३ ।

“यकोत्पातम ते लङ्कामेव्यस्मि हृदि एषुवाः” ।

उन्नतिः । उद्भिः । यथा, हितोपदेशे ।

“कर्मनिहितकन्दकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां” ।

उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्वाणि ।

“भृद्भिर्गमानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत्” ॥

उत्पादकः, षं, (उत् + पद् + णिच् + गवल् ।) पशु-
विशेषः । तत्पर्यायः । शम्भुः २ । कुङ्कुमागतिः ३ ।
अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादकः, चि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + णिच्
+ गवल् ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।
“उत्पादकमष्टपादोर्गरीयान् अष्टपादः पिता” ।
२ । १४६ ॥

उत्पाटनं, स्त्री, (उत् + पाट + णिच् + ल्युट्) जननम् ।
उत्पन्नकर्मणाम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः ॥ १०७)।
“उत्पाटनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्” ।

उत्पादशयनः, षं स्त्री, (उत्पाद उद्भूतः सन् शोते
यः सः । उत्पाद + शो + ल्युट्) । टिट्टिमपत्नी । इति
हेमचन्द्रः ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + गवल् +
टाप्) । दक्षिणानामकीटः । इति त्रिकाश्रयः ॥
हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका ॥ पृथिका ।
इति भगवतो हिरण्यकोषश्च ॥

उत्पली, स्त्री, (उत् + पल् + घञ् + डीष्) । आ-
रोयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिञ्जलः, चि, (उदतिशयः पिञ्जलो ययः ।) भृश-
माकुलः । अतिशयव्याकुलः । तत्पर्यायः । ससु-
त्यिञ्जः २ । पिञ्जलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्स

उत्प्रेक्षा, स्त्री, (उत्प्रेक्षते इति उत् + प्र + ईप् +
 च् + टाप् ।) अणवधानम् । इति मेदिनी ॥ कात्या-
 णकारविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्” ।
 “अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन
 यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्” । इति काव्य-
 प्रकाशः ॥ (अस्या भेदा बहवः । यदुक्तं साहित्य-
 दर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥
 “भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
 वाचा प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥
 वाचेवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पनः ।
 जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं दयोगेपि ॥
 तदुत्प्रेक्षापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
 गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य एतच्च ताः ॥
 द्वात्रिंशद्द्विविधा यान्ति तत्र वाचाभिदाः पनः ।
 विना द्रव्यं चिन्ता सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥
 उक्तयुक्तयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।
 प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥
 उक्तयुक्तौः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
 अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥
 मन्वे शब्दे भ्रुवं प्रायो नममित्येवमादयः” ॥
 विस्तृतिस्तु अलङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ॥)
 उत्पन्नवनं, स्त्री, (उत् + प्र + ल्युट् ।) उत्सम्पन्नम् ।
 लाफान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११५ ॥
 “द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धितत्पन्नं स्मृतम्” ॥)
 उत्पन्ना, स्त्री, (उत् + प्र + अच् + टाप् ।) नौका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 उत्फालः, पं, (उत् + फल् + घञ् ।) लम्पः ॥
 (“तत्तद्गणं स कृतोत्फालः प्रकृतैवोद्य साध्यमात्” ॥
 इति कथासहित्तागरे । १६ तर्क ॥)
 उत्फुल्लः, चि, (उत्फलतीति । उत् + फल + क्त ।
 आदितस्तेलौडभावः उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यान-
 मिति निष्ठातस्य लः ।) प्रफुल्लः । विकसितः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, किरांतः ।
 “उत्फुल्लकमलपरागजन्ता-
 दुद्धतः सरसिजसम्भवः परागः” ।
 स्पीतः । वर्द्धितः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।८।१३ ॥
 “हृषोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिशुसा धृता” ।
 आनन्दादिना विस्फारितः । यथा, रामायणे ॥
 “अवस्थितैः समीपस्थैस्त्रासादुत्फुल्ललोचनैः” ।)
 स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥
 उत्सः, पं, (उत्सृजते जलेन । उन्त् + उन्त्सृज् + कृ + क्त +
 खेति सः । क्रिदित्यनुत्सृजेन लोपः ।) प्रस्ववगम् ।
 इत्यमरः ॥ उन्त् इति भाषा । यत्र स्थाने स्रुत्वा
 जलं गलति तत्र । इति भरतः ॥ स्वाम्यादयस्तु
 अविच्छेदेन स्ववज्जले यत्र स्थाने पतति निपत्य च
 बज्जोभवति तत्रेत्याहुः । तथा साङ्गोऽप्याह ।
 “गिरेशपरि निर्भरगदिप्रभवजलसङ्गतः” ।
 “अजस्रं मन्दवेगेन स्ववज्जले । इति कौकृतः” ॥
 उत्सङ्गः, पं, (उत्सृजते मिलति यत्र । उत् + सञ्ज
 + घञ् ।) क्रोडम् । इति अटाधरः ॥
 (“उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीगाम्” ॥

उत्स

इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणम् । १।११।५ ॥
 “प्रगाथेनागतं पक्षम् उत्सङ्गाभोजनोत्सुकम्” ॥
 पर्वतादीनां शिखरदेषः । सानु” ॥ यथा, मघुः ।
 “शिशुलाविभङ्गुर्मगजगणव-
 स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुणेह” ॥ ६ । ३ ॥
 सौधारीनामपरिभागः । क्राद् इति भाषा ॥
 “सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो माम्भ भूतञ्जयिन्याः” ।
 इति मेघदूते । २६ । अश्वत्थभागः ।
 “वनेचराणां वनितासन्धानां
 दर्शयहोत्सङ्गनिघण्टुभासः” ।
 इति कुमारः । १ । १० । ऊर्द्धतलः । वहिर्भागः ।
 “दृष्टो वासितोत्सङ्ग निषगम्यगनाभिभिः” ।
 इति मघुवैशः । ४ । ७४ । मङ्गलम् ॥ आलिङ्गनम् ।
 विवाहः ॥ ब्रह्माधोभागः । श्लोघ इति भाषा ॥
 यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।
 “अश्वत्थं मत्सङ्गं कृत्वा भुयोऽपि विक्रमोति” ।
 गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षित्जन्मनि । १४ ।
 ६८ । २८ । १६ ॥
 “आसीन्मम मतिः कृष्णः पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन” ॥)
 उत्सर्गः, पं, (उत् + सृज् + घञ् ।) त्यागः । दानम् ।
 वज्जनम् । (यथा, कुमारः । ७ । ३५ ॥
 “श्रीलक्ष्मणोत्सर्गविनोतप्रेषः” ।
 “तयोत्सर्गद्वतमं गतिस्तुतमं वर्त्म तीर्णम्” ।
 इति मेघदूते । २० । यथा, मनुः । ११ । १६३ ।
 “तस्योत्सर्गान् शुश्रून्ति जपेन तपसेव च” ॥)
 सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः ।
 २ । २७ ।
 “अपवादैश्चोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः” ।)
 साधिकर्तव्यक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
 अथ तैधोत्सर्गविधिः । स्वानसन्ध्याघमनानि कृत्वा
 नागायनानवयद्गुरुन् संपूज्य देवद्रव्यं वामहस्तेन
 धृत्वा दक्षिणहस्तेन चिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधि-
 पतितेवता सम्यदानश्च अर्चयित्वा संकल्प्य कुण-
 तिलजलव्यागपूर्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥
 (अथानवाधोर्थापारः । मलमूत्रादिवर्जनम् ॥
 उत्सृज्यते विण्मूत्रमनेनेति व्युत्पत्त्या पाण्डित्यम् ।
 यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२२ ।
 “मनसोन्त्रं दिशः श्रोत्रे कान्ते विष्णो बले हृत्तम् ।
 वाच्यं मित्रमुत्सर्गं प्रजने च प्रभापतिम्” ॥)
 उत्सर्जनं, स्त्री, (उत् + सृज् + ल्युट् ।) उत्सर्गः ।
 तत्पर्यायः । त्यागः १ विचारिपत् ३ दानं ४ विस-
 र्जनं ५ विश्रागनं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रति-
 पादनं ९ पादेषणं १० निर्वपणं ११ अथर्वजनं १२
 अंहतिः १३ । इत्यमरः ॥ (साधिककर्तव्यक्रिया-
 विशेषः । यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
 “पथं नृ कन्दमा कुर्यत् वहिर्गत्सर्जनं दिशः ।
 माघयुक्त्या वा प्राप्तिपूर्वकं प्रथमेऽहनि” ॥)
 उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + सृप् + शानि + डीष् ।) उत्-
 सर्पतीति वाक्यं वाच्यलिङ्गं ग्व ।) जिनाणां
 कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥
 “कालो द्विविधोऽवभर्षिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
 सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥

उत्सा

अवसर्पिण्यां घट्वा उत्सर्पिण्यां तस्य विपर्ययाः ।
 एवं दादशभिर्हैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्” ॥
 (उद्गमनशीला । यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के ।
 “उत्सर्पिणी खलु महतां प्राथगा” । इति ॥)
 उत्सर्था, स्त्री, (उत् + सृ + ग्यत् ।) प्रजनकालप्राप्ता
 गौः । इति जटाधरः ॥ पाल शब्दानेन उपयुक्त
 गाइ इति भाषा ।
 उत्सवः, पं, (उत् + सृ + अच् ।) नियतकालप्राप्त-
 व्यापारः । तत्पर्यायः । द्वागः २ उद्भवः ३ उद्भव-
 ४ महः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । ३।५६ ।
 “तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाश्रयैः ।
 भुतिकामैर्नैर्निर्णयं सत्कारेषुत्सवेषु च” ॥)
 उत्सुकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥
 (उद्गतिः । अश्रुदयः ।
 “उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविक्षवे” ॥
 इति हितोपदेशेः । १ । १६४ ॥)
 उत्सादनं, स्त्री, (उत् + सद् + शिच् + ल्युट् ।) सम्-
 क्षेपः । उदाहनम् । उद्वर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥
 (“उत्सादनञ्च सात्रानां स्नापनोच्छिद्यभोजनं” ।
 इति मनुः । २ । २०६ ॥ विनाशः । उन्मूलनम् ॥
 “पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमनुर्गतज्वरः ।
 क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम्” ॥
 इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधलेपना
 दिना ब्रह्मस्य संग्रोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।
 “अपामार्गोऽनुब्रह्मन् च तालपत्रौ सुवर्षला ।
 उत्सादेन प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः” ॥
 “उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमदधुः ।
 प्रहृषसौभाग्यञ्चालाघवादिगुणान्वितम्” ॥
 इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 उत्सादितं, चि, (उत् + सद् + शिच् + क्त ।) कृतोत्-
 सादनम् । उद्वर्त्तितम् । निम्नीकृतशरीरम् ॥
 (यथा, महाभारते ७।८।१० । प्रतिज्ञापर्वणि ।
 “उत्सादितः कथायेग बलवद्भिः सुश्रुतितैः ।
 आश्रितः साधिवानेन जलेन सुसुगन्धिना” ॥)
 उत्साकः, पं, (उत्सावर्त्तने प्रभुदारतोऽनेन इति ।
 उत् + सृ + शिच् + वण ।) दागपाकः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ उत्साराणकर्त्ता ॥
 उत्सागणः, स्त्री, (उत् + सृ + शिच् + ल्युट् ।) दूरी-
 करणम् । चालनम् । स्थानान्तरप्रापणम् ॥
 उत्साहः, पं, (उत् + सह + घञ् ।) उद्यमः । तत्-
 पर्यायः । अथवसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् ।
 इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।
 “गतिर्होमश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
 जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमरौ प्रोक्ताः शमोऽपि च” ॥)
 ध्रुवकाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “उत्साहः स्यात् रसे हास्ये ताले केन्दुकसंज्ञके ।
 वंशहृदिकरः पादेषुधोदशमिताक्षरः” ॥
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 उत्साहवर्द्धनं, स्त्री, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह
 + र्द्ध + ल्युट् ।) उद्यमहृदयः । वीररसः । इत्य-
 मरः ॥

उद

उत्सृज्यः, चि, (उत् + सिच् + क्त।) उद्वृतः। इति चिकाशुशेषः॥ गर्वितः। वर्द्धितः। उद्विक्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, मनुः ८। ७१। “बालवृद्धातुरागाश्च साव्येषु वदतां मृधा। जानीयादस्थिरां वाचमुत्सृज्यमानसं तथा”। “वीर्योत्सृज्यो हि तौ पापौ कालपाशवशङ्कतौ”। इति रामायणे १ म काण्डे॥)

उत्सृज्यमानः, चि, (उत् + सिच् + शानच्।) उद्विचमानः। उद्विमान्। इति श्रीभागवतम्॥

उत्सृज्यः, चि, (उत् उद्योगं सुवर्ति सौतिं सुनोति वा। सु प्रसतैश्चर्ययोः। विचिसंज्ञापृब्लकत्वात् गुणाभावः। क्षिपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तगभावो वा। ततः संज्ञायां कन्॥ यद्वा उत् सुवर्ति। घृ प्रेरणे। मितद्रादित्वात् ड्। मत्स्विति क्षिप वा। कनिकेण इति ऋस्वः॥ उत् + स + क्षिप + कन्।) वाञ्छितकर्म्मोद्यतः। तत्पर्यायः। इत्यर्थोदयुक्तः २। इत्यमरः॥ उत्कण्ठितः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे। “प्रेषयिष्यति राजा तु कुशलाथे तवानघं। ब्राह्मणान् नित्यशः पुल्लि मोतुम्काभूः कटाचन”। “वत्सोत्सृकापि न्तिमिता सपर्याम्”। इति रघुवंशे २।२२॥)

उत्सृज्यः, पुं, (सृज्यं सूर्यमतिक्रान्तः।) दिनावसानम्। इति हेमचन्द्रः॥

उत्सृज्यः, चि, (उत् + सृज् + क्त।) कृतोत्सर्गः। तत्पर्यायः। त्वक्तः २ हीनः ३ विधतः ४ समुज्झितः ५ घृतः ६। इत्यमरः॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। “महोत्सोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः”॥)

उत्सृज्यः, स्त्री, (उत् + सिच् + ल्युट्।) उद्वर्द्धमेकः। उद्यत्न उपचन इत्यादि भाषा॥

उत्सृज्यः, पुं, (उत् + सिच् + घञ्।) पर्वतवृक्षादीनां दैर्घ्यम्। (“कूर्म्मस्त्रियोजनोत्सृष्टो दृष्टोत्सृजनमगदलः”॥ इति महाभारते गजकूर्म्मयुद्धे। २६। ३१।) उत्सृज्यः। (यथा, कुमारे ५। ८॥ “पयोधरोत्सृष्टविशोर्गणं हृति”॥ उपरिभागः। यथा, कुमारे ५। २४। “पयोधरोत्सृष्टनिपातचूर्मिताः”॥) शरीरम्। इत्यमरः॥ संहननम्। इति हेमचन्द्रः॥ (“सोत्सृष्टमुष्णार्थशिरातनुत्वम्”। इति भावप्रकाशे शीथार्थिकारे॥ “उत्सृष्टं संहृतं शोफं तमाज्जर्निचयादतः”। इति निदानस्थाने त्रयोदशाध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

उदं, चि, (उ + क्षिप + तुक्।) एषोदगादित्वात् साधुः। विश्वरूपसर्गान्तर्गत उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः। ऊर्द्धम्। उत्कर्षः। प्राकथ्यम्। नैकथ्यम्। इति दुर्गादासः॥ प्रकाशः। विभागः। प्राबल्यम्। अखास्याम्। शक्तिः। प्राधान्यम्। बन्धनम्। भावः। मोक्षः। लाभः। ऊर्द्धकर्म्म। इति मेदिनी॥

उदं, स्त्री, (उद् + षच्।) जलम्। इति शब्दरत्नावली। (“जगत्प्रधानोदधि संप्रवोदे

उद

नागायणस्योदगनाभिनात्”। इति श्रीभागवते। तथा च गीतायाम्। २। ४६। “यवानर्थ उदपाने सर्वतः संप्रतोदके”॥)

उदकं, चि, व्य. (उद् + षच् + अस्मात्।) उत्तरदिग्देशकालाः। इति मेदिनी॥

उदकं, स्त्री, (उत्सृज्येति। उन्दो कन्दने + क्तन्। उदकमिति २ ३६। उगादिभ्रुवणा साधुः।) जलम्। इत्यमरः॥ (“अनीत्या पङ्क्तानां धूलिसूदकं नावतिष्ठति”। इति माघः २। ३४॥ तथा श्रीभागवतीनाम्। २। ४६। “यवानर्थ उदपाने सर्वतः संप्रतोदके”॥ “उदकस्योदः एकहलाद्यैः प्राणिभिः। ६। ३। ५६। इति विकल्पः। उदकम्भः। उदककुम्भः। यथा, भट्टिः। २। २०। “तपःक्षणाः शान्त्युदकम्भहस्ताः”॥ उदकशब्दोऽप्युदकपर्याय इति भाष्यटीका। उदकस्योदः संज्ञायामिति उदितः। यथा, कुमारे ५। २६। “सहस्यरात्रीरुदवास्ततयगा”॥ इति उज्ज्वलदत्तः। वाग्निशब्दस्य विवर्गं बोद्धव्यम्॥)

उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा।) दिव्यविशेषः। यथा, अथोदकपरीक्षा। पितामहः। “तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्मो सनातनम्। मण्डल एष्यधुपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः॥ शरान् संप्रजयेद्दृष्ट्या वैगवश्च धनुस्तथा”। तत्र प्रथमतो वरुणां पूजयेत्। यथा नागदः। “गन्धमाल्यै सुगन्धिभिर्मधुनींश्चृतादिभिः। वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितम्”॥ ततो धर्म्मावाहनादिसकलदेवतापूजाद्योमममन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तं कर्म्म कुर्यात्। कात्यायन “शरान्स्वनायमायास्तु प्रकुर्वीत त्रिषु द्वये। वेणाकालमयाश्चैव क्षमा च मुदृष्टं तिपत्”॥ पितामहः। “क्षोभा च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्त्रिणागोऽथवा॥ अक्षरं हृदयः शान्तः सोपवामस्तथा शुचिः॥ इधुं प्रतिपेद्भोमान् मारुतं वाति वा भृशम्। विधमे भूपदेशं च रत्नस्थानासमाकुले”॥*॥ नागदः। “कर्म धनुः सप्तशतं मध्यमं षटशतं म। मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव ज्ञेयो धनुर्विधिः”॥ अङ्गुलीनां समाधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं तत् सप्तशतम्। एवं षटशतादिकम्”॥*॥ पितामहः। “मध्यमेन तु चापेन प्रतिपेत् शरत्रयम्। हृन्नानान्तं शते मांङ् लघ्यं ह्यथा विचक्षणः॥ तेषाञ्च प्रेषितानान्तं शरणाणां शास्त्रदर्शनात्। मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः एकधनुर्बलीयसा॥ शरणाणां पतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्जयेत्। सर्पणं सर्पणं शरो याति दृग्दृग्तरं यतः”॥ पतनं ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छेदित्यर्थः। तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

उद

यद्वा ततश्च प्रथमतः एवधान्तरैश्च तत्स्थाने शरः आनेतयः॥*॥ नागदः। “नदीषु नातिवेगासु तद्ग्रीषु सरःसु च। ऋदेषु स्थिरातोयेषु कुर्यात् एसां निमज्जनम्”॥ नातिवेगासु स्थितिर्विगोधिरेगशून्यासु॥*॥ विष्णुः। पञ्चशैवालदृष्ट्या हस्तस्य जलोकादिवर्णिते तस्य नाभिमात्रजने मध्यस्यागद्विधयः एवमस्यान्यस्योरु रक्षिता अभिमन्त्रिताम्भः प्रविशेत्। तत्समकालञ्च नातिकारुदना धनुषा पुरुषोऽप्यः शरमोक्षं कुर्यादिति तस्य शोध्यस्येत्यर्थः। अन्यथा तस्येति व्यथ स्यात्॥*॥ अन्त्यपुरुषस्य स्तम्भधारणामाह स्मृतिः। “उदके प्रापसुगन्तिष्ठेऽर्म्मस्थानां परेष्टु च”॥*॥ पाउविवाककटकजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः। तोय त्वं प्राणिनां प्राणः शृष्टेराद्यन्तु निमित्तम्। सुदृष्टं कारुणं प्रोक्तं इत्याणां देहिनां तथा॥ अतस्त्वं दर्शयामानं सुभासुभपरीक्षणे”॥*॥ शोध्यकर्त्तुं काभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः। “सद्येन माभिर्गत्स्य वरुणायभिप्राय कम्। नाभिमात्रोदस्यस्य रक्षितोरु जलं विशेत्”॥ मा मा। अभिप्राय प्रपथं कारयिष्या। कं जलम्। विशेत् निमज्जेत्॥*॥ तोरुणाञ्च निमज्जनसमीपे समे स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणाङ्कितं कार्यम्। यथा नागदः। “गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरुणाङ्कितम्। कुर्वीत कर्णमात्रान्तु भूमिभागे समे सुधी”॥*॥ शरमोक्षे विशेषमाह तुर्नां दृष्टव्यस्येति। “शरं पक्षोपगस्यानाद्युवा जन्मसमन्वितः। गच्छेत् परमथा शरथा शरामौ मध्यमः शरः॥ मध्यमं शरं मादाय पुरुषोऽप्युक्तयार्थविधः। प्रथमाङ्कं च वेगेन यतः स पुरुषो गतः॥ आगतस्तु शरं ग्राह्यं न पश्यति यदा ज्ञे। अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा युद्धं निर्दिशेत्॥ अन्यथा न त्रिषु द्वे स्यादेकाङ्कस्यापि दर्शनात्। स्थानादान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूष्णे निवेशयेत्”॥*॥ जिवनी विशेषयति नागदः। “पञ्चाशतो धावकाना यो स्यातामधिकौ जवे। तौ च तत्र नियोक्तयौ शरगणयनकर्म्मिणा”॥ एकाङ्कस्य दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण। “शिरोमात्रान्तु दृश्येन न कर्णो नापि नासिके। अप्यु प्रवेशने यस्य युद्धं तस्यै निर्दिशेत्”॥ इति विशेषाभिधानात्। कात्यायनः। “निमज्ज्योत्पवते यस्तु दृष्टेन प्राणिना नः। एनस्तत्र निमज्जेत् दर्शाच्चिह्नविभाविनः”॥ जलान्तर्गतस्य जलोकादिना दृष्टः समुत्पवते यदि तदा दृष्टे दृष्टं पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः॥*॥ पितामहः। “गन्तुं चापि च कर्णुश्च समं गमनमज्जनम्। गच्छेत् तोरुणाङ्कान्तु शरस्थानं जवी नरः॥ तस्मिन् गते द्वितीयेऽपि वेगादादाय शायकम्। गच्छेत्तोरुणाङ्कान्तु यतः स पुरुषो गतः॥ आगतस्तु शरं ग्राह्यं न पश्यति यदा ज्ञे।

उद

अन्तर्जगतं सम्यक्ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
अथ मञ्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
समकालं गमनं श्रुतपाण्डुक्तमदत्तम् । मञ्जनसम-
कालक्षिप्तं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमा-
णान्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एकौ वेग-
वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
तिष्ठति । अन्यन्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
तोरगामुक्ते तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां कर्म-
तालिकायां प्राड्विवाकदत्तायां शोध्यो निम-
ज्जति तत्समकालमेव तोरगामुक्तस्थितोऽपि इत-
तमं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च
तस्मिन् प्राप्ते द्रुततमं तोरगामुक्तं प्राप्यान्तज्जल-
गतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वर्त्तु-
लार्थः ॥ * ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजला-
शयनिकटे तथा तोरगं विधाय उक्तदेशे लज्ज-
त्वा तोरगमर्मापे सशरं धनुः संपुण्य जला-
शये वरुणामावाह्यं पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च
देवान् हवनान्तमिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोध्यस्य
शरसि प्रतिज्ञापत्रं बद्धा प्राड्विवाको जलमभि-
मन्वयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्रेण ।

ॐ “तोयत्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टं गद्यन्तु निर्मितम् ।
शुद्धेश्च कारुणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतन्त्वं दर्शयाम्नां शुभाशुभपरीक्षणां” इति ॥
शोध्यन्तु ॐ “सत्यं माभिरक्ष्य वरुण” इत्यनेन
जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्युगस्य शोध्यनाभिमनाचौद-
कावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं
जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
शरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा त्रिविधकस्मिन्
पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन्स्य तोरगामुक्तस्थिते प्राड्विवा-
केन तालत्रये दत्ते शोध्यो गृहीतस्युगप्राङ्मुखपुरु-
षस्योरु गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव ता-
रगामुक्तस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरगामुक्तं
प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
कार्याद्युक्तं विना शरगोमात्रदर्शनोऽपि शुद्धः ।
मञ्जनस्थानादन्यत्रगमनंऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
दिकं दद्यात्” इति दिव्यतन्त्रम् ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन जलेन कीर्णः व्याप्तः ।) महा-
करुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन कीर्णः ।) करुणविशेषः ।
इति रत्नमाला ॥ डालकरमुष्ठा ढङ्करमुष्ठा
इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पर्यायो भावप्रकाशः ।
“उदकीर्णस्तृतीयोऽन्यः षडयस्या हरिवारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करुणी करुणभङ्गिका” ॥
गुणा अस्य करुणीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उदका, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिदानार्थमर्हतीति ।
उदक + संज्ञायामिति यत् ।) रजस्वला । ऋतु-
मती । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।
“नोदक्याभिभाषेत यच्च गच्छेन्नचारुतः” ॥)

उदगाद्रिः, पुं, (उदगुत्तरे योऽद्रिः ।) हिमालयपर्वतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदगयनं, स्त्री, (उदक उत्तरस्यामयनं गमनम् ।)

उद

उत्तरायणम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः । १।६७ ।
“देवे गम्यहनी वर्षं प्रविभागास्तयोः पुनः ।
अहस्तचौदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्” ॥
“तदादिद्यस्योदगयनमादानश्च त्रीन्वत्तुं शिशि-
गदीन् यीशान्तान् व्यवसेत्” ॥ इति सूत्रस्थाने
षष्ट्युध्याये चरुकेणोक्तम् । विस्तारश्चास्योत्त-
रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदगमः, पुं, (उदगुत्तरे दिगवत् प्रशान्ता भूमियत्र
समासे + अच् ।) सङ्गमः । उल्लूकस्थानम् । इति
जटाधरः ॥

उदग्रं, त्रि, (उदृतमयं यस्य ।) उच्छ्रितम् । उच्चम् ।
इत्यमरः ॥ (विशालम् । महत् । दीर्घम् । भीमम् ।
“नयन् मधुलिङ्गः श्वेतमुदग्रदणनांशुभिः” ॥
इति माघः । २ । २१ । तथा, मनुः । १० । ५३ ।
“क्षताक्लिन्नत्रायत इत्यदग्रं क्षत्रस्य शब्दो भुव-
नेषु ऋत्” ॥ “अवन्तिनाथोऽयमुदग्रवाङ्” ॥ इति
च मनुः । ६ । ३२ ॥)

उदग्रदन्, [त्] प, (उदग्रो दन्तौ यस्य । अग्रान्तशुद्ध-
शुभ्रदधवगजेभ्यश्चेति दन्तस्य दट् ॥) उच्चदन्त-
हस्ती । रङ्गदन्तयुक्ता, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

उदग्रः, पुं, (उत् + अच् + समदोग्रः पशुस्त्विति
अप । अघञपोरिति पर्यादासात् वीभावो न ।)
पशुप्रयोगम् । इत्यमरः ॥

उदग्रनं, स्त्री, (उत् + अच् + ल्युट् ।) पिधानपात्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ढाकुनि इति भाषा । (यथा,
शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । ५ । “प्रतिप्रस्थाता
संस्ववावानयत्युन्नता चमसेन वोदग्रनेन वा” ।)
ऊर्द्धक्षेपणम् ॥

उदग्रितं, त्रि, (उत् + अच् + क्त ।) ऊर्द्धक्षिप्तम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (“उदग्रितास्तोऽश्चित्दक्षि-
णोरुः” । इति भट्टिः ॥ पृजितम् ॥)

उदग्रपालः, पुं, (उदग्रस्य उर्द्धनागस्य पालो गमनं
पलायनं यत्र । मत्स्यसर्पविशेषाणां गमणं उर्द्ध्वं
सत्यजायते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
भेदः । इति मेदिनी ॥

उदग्रिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
उद + वा उदक + धा + क्ति ।) समुद्रः । इत्य-
मरः ॥ (“उदग्रिर्वि निदग्नाशतेऽखभवास्तस्य विमान-
ना क्वचित्” । इति मनुः । ८ । ८ ॥ मेघः । घटः ॥)

उदग्रिकाः, पुं, (उदग्रि + क्रम + क्ति ।) समुद्रा-
क्रमणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उदग्रिमलः, पुं, (उदग्रिः समुद्रस्य मल इव ॥) समुद्र-
फेनः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् ।
अतिवान्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उदग्रिमेखला, स्त्री, (उदग्रिर्मेखलेव यस्याः ॥) पृथिवी ।
इति महाभारतम् ॥ (“अतुर्दधिमालामेख-
लाया भुवो भक्ता” । इति कादम्बरीकथामुखे ।)

उदन्तः, पुं, (उद्धतो निर्णीतः अन्तो यम्ये ।) वार्त्ता ।
“कान्तोदन्तः सङ्घदुपगतः सङ्गमात्किञ्चिद्गुणः” ॥
इति मेघदूतं ॥ १०१ । तथा, मनुः । १२ । ६६ ।
“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः” ॥
साधुः । इति मेदिनी ॥ रत्नियाजनम् । इति शब्द-

उद

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, त्रि । यथा,
शतपथब्राह्मणे । “श्रुतमसदिति तदाऽर्द्धवर्षादन्तं
तर्हि जुहुयात् तद्वैशोदन्तं कुर्यादुप ह दक्षेत्
यद्यदन्तं कुर्यादप्रजश्च वै रेत उपदग्रं तस्मान्नो-
दन्तं कुर्यात्” ॥)

उदन्तकः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन् ।) रत्तान्तः । वार्त्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + शिच् + श्वल् +
टाप् ।) हस्तिः । इति हारावली ॥

उदन्त्या, स्त्री, (उदन्त्यति उदकस्येच्छा वा । सुपः
आत्मनः क्वच् । अश्रनायोदन्येति ईत्वाभावः क्वचि
उदकस्योदन्भावोऽपि निपात्यते । अश्रत्वादिभ्यः ।)
पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा कान्दोऽपिनिषदि ।
६ । ८ । ५ । “अथ यथैतत्पुरुषः पिपासति नाम
तेज एव तथीतं नयते तद्यथा गौनायोऽप्यनायः
पुरुषनायः इत्येवं तत्तज्ज आचक्षु उदन्त्येति” ॥)

उदन्त्यान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यत्र । उदक +
मत्तुप् । उदन्त्यानुदधौ चेत्युदकस्य उदन्भावो
निपातितः मत्तुपि ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा
मनुः । ४ । ५२ ॥

“असह्यविक्रम सङ्घं दूगाम्भुक्तमुदन्वता” ।
ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८ । २ । १३ ॥)

उदप आघाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (परं-सकं-सेट्) पञ्चमस्वरदिः । उदघ्नः ।
इति दुर्गादासः । कृपानुबन्ध उदघ्नतुरयं भ्रम-
वशात् उदपेति लिखितः ॥

उदपानं, स्त्री, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक +
पा + आधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः ।) कृपः ।
इत्यमरः ॥

(“तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्वगानि च” ।
इति मनुः । २ । ४८ । तथा, रामायणे । २ । ८ । १२ ॥
“निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरुत्तमान्” ॥
उदपानान् बद्धविधानं वेदिकापरिमण्डितान्” ॥
भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा गीताथाम् । २ । ४६
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संभ्रुतोदके” ॥)

उदयः, पुं, (उदयन्ति यद्वा यस्मात् । उत् + इ +
अच् ॥) पूर्वपर्वतः । उदयाचलः । (भावे + अच् ॥)
समुद्रतः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिः । मङ्गलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ यद्वायामुद्गमः । तत्र
सूर्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अंशे ८
अध्यायः ॥ * ॥

“उदयास्तमने चैव सर्वकालान्तु संमुखे ।
दिशास्त्रशेषास्तु तथा मैत्रेय विदिशास्तु च ॥ १३ ॥
यैश्च दृश्यते भास्वान् स तेभामुदयः स्मृतः ।
तिरोभावश्च यत्रेति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ १४ ॥
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमनाख्यश्च दर्शनादर्शनं रवेः ॥ १५ ॥
शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पष्टत्वेष पुरत्रयम् ।
विक्रान्तौ द्वौ विक्रान्तस्य स्त्रीन् कौद्यान् द्वे पुरे तथा ॥ १६ ॥
उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याज्ञासपन् रविः ।
ततः परं क्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं निगच्छति ॥ १७ ॥
उदयास्तमनाख्याश्च स्मृते पूर्वापरे दिशौ ।

उद

शवत् पुरस्तात्तपति तावत् एष्टेऽथ पार्श्वयोः ॥१८॥
 ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपमि ब्रह्मणः सभाम् ।
 ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ॥१९॥
 ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
 तस्माद्दिशुत्तरस्यां वै दिवागन्निः सदैव हि ।
 सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः ॥२०॥
 उदयास्तमने च सर्वकालं भवतः । ते च परस्परं
 संमुखे समानसूत्रस्ये भवतः । तत्र हेतुमाह ।
 यथैवेति । रवेरुदयास्तमयौ सर्वकालं मध्याह्न एव
 सतोऽर्कस्य न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयत्वं
 दर्शनादर्शनमात्रमेव ॥ दर्शनादर्शनयोगवधिमाह ।
 श्रद्धादीनामिति । इन्द्राद्यन्यतमस्य पुरे मध्याह्ने
 तिष्ठन्तदेकं पुरं अभितः पुरद्वयं चेत्वेवं पुर-
 द्वयं तदन्तराण्यस्यौ द्वौ च विक्रमौ क्रोगौ उद-
 याद्यवस्थाभिः स्तुश्रुति स्वरभिर्भासयति । तथा
 विक्रमस्थः अग्न्याद्यन्यतमकोगे मध्याह्ने स्थितस्तं
 कोगं अभितः स्थितं कोगद्वयं चेत्वेवं त्रीन् को-
 गान् तन्मध्यवर्तिदे च पुरे तथैवीदयाद्यवस्थाभिः
 स्पृशति । भूवलयस्यार्द्धे प्रतपन् दृश्यते ताव-
 दहः । अर्द्धे तु न दृश्यते तावद्वात्रिगिर्धः ।
 तथाहि रेन्द्रे पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा
 सौम्यपुरस्थानामस्तमयः । ऐशकोगस्थाना तृतीयो
 यामः । अग्निकोगस्थानां प्रथमः । याम्ये स्थिता-
 नामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा
 रेन्द्रे अस्तमयः । अग्निकोगे तृतीयो यामः ।
 नैर्ऋतिकोगे प्रथमो यामः । वारुणं उदयः । यदा
 च वारुणे मध्याह्नः तदा याम्ये अस्तमयः । नैर्ऋति-
 कोगे तृतीयो यामः । वायव्यं प्रथमः । सौम्ये
 उदयः । यदा सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणं अस्त-
 मयः । वायव्ये तृतीयो यामः । ऐशकोगे प्रथमः ।
 रेन्द्रे उदयः । एवं अग्निकोगे यदा मध्याह्नस्तदा
 ऐशकोगे अस्तमयः । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः ।
 यमपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोगे उदयः । इत्यादि
 धोक्तव्यम् । एवं मेरोः सर्वतः परिभ्रमन् सू-
 र्योऽर्द्धभूवलयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया
 अक्षोरान्धव्यवस्थाकारणमुक्तं भवति ॥ सन्नि-
 धानव्यवधानकृतमेव रश्मीना दृष्टिज्ञासतोव्रत्व
 मन्दत्वादिकामपीत्याह । उदित इति गोभिः र-
 श्मिभिः ॥ दिग्निभागोऽप्युदयान्तमयनिमित्तगवे-
 त्याह उदयेति । यत्र यस्मोदिति सा तस्य पर्वो
 दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा
 श्रुतिः । “तस्मादासावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्य-
 गृदेति । तस्मात् सर्वां गवान्यतः प्रत्युदगादिति” ॥
 पुरस्तादुद्यन्तं सूर्ये पश्यतश्च दक्षिण-वाम-पार्श्व-
 भागौ दक्षिणोत्तरे दिशाविति दर्शयन् रश्मि-
 विस्तारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्त लोका-
 लोकाचक्षुष्यन्तं तपतीत्यर्थः ॥ मेरो तु विश्व-
 माह । ऋते इति । ब्रह्मसभा भासयति । तत्र
 हेतुमाह । ये ये मरीचय इति ॥ मेरोः सर्वतोऽपि
 विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । यतो यस्मात्
 सर्वेषां द्वीपानां वर्षाणाञ्च मेरुरुत्तरत एव स्थितः ।

उद

तस्मान्मेरोरुत्तरस्या दिशि सदा दिवापि अन्येषां
 दिनेऽपि निर्यं गन्निरेव । अयं भावः । मेरुं प्रद-
 क्षिणीकुर्वन्तं सूर्ये ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां
 प्राचः । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां
 सर्वदा मेरुरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
 लोकाचक्षुः । तस्मादुत्तरस्या दिशि सदा रात्रिः ।
 दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिग्गमिति । यदा ।
 भारतादिवर्षस्थाना सम्मुखं सूर्यमद्यन्तः पश्यता-
 मुत्तरस्या दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
 दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
 सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ इति तट्टीकाया
 श्रीधरस्वामी ॥

उदयनं, स्त्री (उत् + इ + ल्युट्) उदयः । इति मे-
 दिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४८।७)

“गषा युक्ते परावतः सूर्यस्योदयनादधि” ॥
 उदयनः, पुं, अगम्यमनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी ॥
 (“प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदान् ग्रामरुद्धान्” ।
 इति मेघदत्ते १।४९।) उदयनाचार्यः । स च कुसुमा-
 ज्जलिययकृत्वा ॥

उदरं, स्त्री, (उत् ऋणातीति । “उदित्वातिरजलो
 पृथ्वीपदान्त्यलोपश्च” । उत् + ट् + अच् । अन्य-
 लोपश्च ॥ नाभिसन्तयोर्मध्यभागः । पेट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिचिगडः २ कुत्ती ३ जठरः ४
 तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युद्धम् । इति मेदिनी ॥
 (“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्” ।
 इति मनः । ८ । १२५ ॥)

उदरः, पुं, (उदरं अत्रयत्वेनास्त्यस्य । अर्धं आदित्वा
 दच् ।) उदरस्यरोगविशेषः । उदरी इति भाषा ।
 यथा । अद्योदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्त-
 माह ।

“रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽपौ सूतगामुदराणि च ।
 अजीर्णाभिलिप्तान्यान्वर्जयन्तं मलमक्षयात्” ॥
 अथौ मन्दे सर्वे रोगा जायन्ते किन्तु सूतग-
 मनिशयेन उदराणि जायन्ते । अपमानपि हेतु-
 नाह । अजीर्णाभिलिप्तान्याः अत्यन्तदोषजनकैः
 मलसञ्चयात् मलानां दोषाणां परीधम्य चाति-
 रुद्धः । अद्योदरशब्देनोदरस्यो रोग उक्तः । यत
 व्याह ।

“तात्स्थितद्रुमताभ्याश्च तत्प्रमीपतयापि च ।
 तत्साहचर्यात् शब्दाना दक्षिणस्ता चतुर्विधा” ॥॥

संप्राप्तिमाह ।

“रुद्धाः स्वदास्यवाहानि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः
 प्राणाग्नापानान् संदध्य जनयन्त्युदरं नृणाम्” ॥ * ॥
 सामान्यरूपमाह ।

“आध्मानं गमनेऽपि शक्तिर्दोषान्त्व दृक्लापिता ।
 शोथः सदनमङ्गाना सङ्को वातपरीधयोः ।
 दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ * ॥
 सन्निकृष्टनिदानपूर्विका सख्यामाह ।

“एथकदोषैः समस्तैश्च श्रीहृवद्भक्ततोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदराण्यथै तथा लिङ्ग एथक् प्रदग् ॥ * ॥
 वातोदरस्य लक्षणमाह ।

“तत्र वातोदरे शोथः पाणिपात्राभिर्कुक्षिभ् ।

उद

कुक्षिपात्रोदरकटीएथक् पर्वभेदनम् ॥
 शुष्ककासोऽङ्गमईश्च गुरुता मलसंयहः ।
 श्यावाकण्ठ्यादित्वमकस्मान्नांसदृष्टिभम् ॥
 सतोदभेदमुदरं तनुहृष्याशिराततम् ।
 आध्मानादतिवच्छन्दमाहृतं प्रकरोति च ॥
 वायुश्चात्र सरक शब्दो विचरेत् सर्वतो गतिः ॥
 पाणिपादित्यत्र अङ्गानात् पाच्छब्द आधत्वात् ।
 कुक्षिपात्रोदरेत्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वाम-
 दक्षिणभागद्वयवाचो । सर्वतो गतिः सकलकोष्ठे
 सञ्चरन् ॥ * ॥ पत्तिकमाह ।
 “पित्तोदरे ज्वरो मुष्का दाहस्तुट कटकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावदं हरित् ॥
 पीतताम्निशिराण्डं सस्वेदं सोष्ण दृष्टते ।
 धृमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते” ॥
 हृत् शकवर्षम् । सोष्ण अन्तस्तापयुक्तम् । दृष्टते
 वरिष्ठोऽह्युक्तम् । धृमायते धूमनिर्वोद्धमति ।
 क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरता याति । प्रदू-
 यते अथतः ॥ * ॥ कफोदरमाह ।
 “स्रष्टोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयद्युगौगवम् ।
 तन्द्रोत्केशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लावगादिता ॥
 उदरं स्तिमितं श्लिष्यं युक्ताजीततं महत् ।
 चिराभिर्दृष्टिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्” ॥
 स्वापः स्पर्शाज्ञता । गौरवमङ्गानाम् । तन्द्रा निद्रा-
 वाञ्छन्त्यम् । उत्केशो हस्तासः । युक्ताजीततं
 शुक्लाशिराव्याप्तम् ॥ * ॥ सन्निपातोदरमाह ।
 “स्त्रियोऽङ्गपानं गवलोममूत्र-
 विडार्त्तवैथुक्तमसाधुवृत्ताः ।
 रस्मि प्रयच्छन्त्यस्यो गगंश्च
 दृष्टान्दुर्धोविषसेवनाश्च ॥
 तेनाशु रक्तं कृपिताश्च दोषाः
 कृत्यः सुधोः जठरं त्रिलिङ्गम् ।
 तच्छीतवात भृशद्विनं च
 विशेषतः कृप्यति दृश्यते च ॥
 स चातुरो मृच्छति हि प्रमत्तं
 पाण्डुः कृशः सुष्यति तृणाया च ।
 दृष्ट्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
 आहोदरं कीर्त्तयन्ति निबोध” ॥
 स्त्रिय इत्यतिविक्रमिद्विज्ञानोपलक्षणम् । ताश्च
 स्वसौभाग्यामिच्छन्त्यः । विट मांस्त्रादीनाम् ।
 आर्त्तव रजः । अशु वा । गरान् संयोगज्ञान
 विधाणि । दृष्टान् स्वविषमत्पृष्टाण्यदिद्युतं
 प्राटितश्च ॥ दृष्टोविषं विषमेवाप्याशुपघातेन स्वल्प-
 प्रभावम् । यत उक्तम् ।
 “जीम विषप्रोथयिभिर्हतं वा
 दावाचिध्यानातपशोधिष्व ।
 स्वभावतो वा गुणाविप्रयुक्तं
 विषं हि दृष्टोविषतामुपैति” ॥
 गुणाविप्रयुक्तं गुणाविप्रयुक्तं तत् । उदरं शीततादिभु
 कृप्यति । दृष्टोविषस्य कोपात् । मृच्छतिविषयो-
 गात् । प्रमत्तं निरस्तं गतदेव सन्निपातोदरम् ।
 तन्वान्तं दृष्ट्योदरं कीर्त्तितम् । अथवा च स्पष्टं
 दृश्यन्तीति दोषा एव दृष्ट्याः तैः हतमुदरं दृष्ट्यो-

उद

दरम् ॥ * ॥ श्रीहोदरमाह ।

“वर्द्धते श्रीहृदया यद्यथात् श्रीहोदरं हि तत् ।
तद्वामे वर्द्धते पार्श्वे निमित्तं तस्य तत्र यत् ॥

प्रवृद्धश्रीहृत्प्रानि यान्युक्तानि भिन्नवर्गैः ।

श्रीहोदरेऽपि दृश्यन्ते तानि सर्वाणि देहिनाम् ॥

श्रीहोदरस्यैव भेदो यद्वाह्यल्युदरं न पुनरधिक-
मित्याह । “सथान्यपार्श्वे यद्वाति प्रवृद्धे ज्ञेयं यद्वा-
ह्यल्युदरं तदेव” । यद्वाह्यल्युदरं दोषभेदयतीति

यद्वाह्यल्युदरं तदेव उदरमेव ॥ * ॥ बद्धगुदमाह ।
“यस्यान्नमन्नैरुपलेपिभिर्वा,
बाणाग्रमिर्वा पिहितं यथावत् ।
सञ्जीयते यस्य मजः सदोषः,
ग्रनैः ग्रनैः शङ्करवच्च माद्याम् ॥
निरुध्यते यस्य गुदे पुरीषं
निरिति कृष्णादपि चाल्पमल्पम् ।
हृद्गामिमध्ये परिहृदिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति” ॥

उपलेपिभिः पिच्छलेरग्नैः प्राक्शालुकादिभिः ।

बाणाग्रमिः बालुकाभिः कर्करैर्वा बालैः केशैः
अश्लभिः पाषाणैर्वा । यथावत् यस्य यत् सम्भवति ।

मजः पुरीषम् । शङ्करवत् संमार्जनीक्षिप्रलया-
धुस्यादिवत् । “शङ्करोऽवकरः एमान्” इत्यमरः ।

शङ्करो घृण इति लोके । माद्यां अन्वनाद्याम् ।

हृद्गामिमध्ये हृद्गाम्योर्मध्ये ॥ * ॥ ज्ञतोदरमाह ।

“शल्यं यथाश्रोपहतं यदन्नं
भुक्तं भिनस्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् ज्ञतोऽन्नात् सलिलप्रकाशः
खायः सधैरे गुदतस्तु भुयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धं
निरुद्यते दास्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिखायुदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध” ॥

शल्यं कर्करादि । अश्रोपहतं अन्ननिहितम् । भुक्तं

यदन्नं भिनन्ति । तथा अन्यथा आगतं भोजनं

विना आगतं शरादि । तदपि यदन्नं भिनन्ति

एतदुपलक्षणम् । षट्म्यामत्यग्रानं वा यदन्नं

भिनन्ति । यत उक्तं चरके ।

“शर्कराद्याकाष्ठास्थिकयत्करन्नसंयुतः ।
भिद्येतान्नं यदा भुक्तं षट्मयाद्यग्रनेन वा” ॥ इति ।

तस्मात् भिन्नादन्नात् । गुदतस्तु भुयः अन्नात्

संस्तुत्य पुनर्गुदतः खवेदित्यर्थः । दास्यति विदी-
र्यतइव । पदसिद्धिगार्थत्वात् । एतत् ज्ञतोदरं

तन्वान्तरे परिखायुदरं प्रदिष्टम् ॥ * ॥

उदकोदरमाह ।

“यत् स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
खोतासि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
स्नेहोपलप्यथवापि तेषु-
दकोदरं पूर्णवदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत् परिहृत्तनाभि
समाततं पूर्यभिवाम्बुना च” ॥

यत् स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।

पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
खोतासि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥

स्नेहोपलप्यथवापि तेषु-
दकोदरं पूर्णवदभ्युपैति ।

स्निग्धं महत्तत् परिहृत्तनाभि
समाततं पूर्यभिवाम्बुना च” ॥

यथा वृत्तिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्” ॥

स्नेहपीतः पीतइत्यत्राध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि
क्ताः पश्चात् स्नेहं पीतः स्नेहपीत इति तत्पर्ययः ।

तेन स्नेहं पीतवानित्यर्थः । अनुवासितो वा गृही-
तानुवासनवस्तिः । वान्तः अत्रापि पूर्णवत् कर्त्तरि
क्ताः तेन वान्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
वान् । तथा निरूढः गृहीतविरूढवस्तिः । स
चेदाशु शीतलं जलं पिबेत् । तस्य तद्वहानि जल-
वहानि खोतासि दुष्यन्ति स्वकर्मदुष्टानि भवन्ति
जलवहेषु खोतःसु दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपस्ने-
हन्यायेन वर्द्धभूतं दकोदरमायाति । अथवा
तेषु उदकवहेषु खोतःसु स्नेहोपलप्येषु पूर्णवत्
यथापूर्णम् । अन्नरसे उपस्नेहन्यायेन वर्द्धनिःसृते
दकोदरमायाति । तथा जलेऽपि वर्द्धनिःसृते
दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिहृत्तनाभि
गम्भीरनाभि । समाततं स्तब्धम् । यथा वृत्तिः
चर्ममयं जलाह्वयमात्रम् । क्षुभ्यति अन्तर्जल-
दोलनेन सञ्चलति कम्पते वर्द्धिः शब्दायते कम्प-
मानं सत् शब्दं करोति ॥ * ॥

साध्यासाध्यलक्षणमाह ।

“जन्मनवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्तसाध्यं नवोत्थितम्” ॥

बलिनः अजाताम्बु नवोत्थितश्च यत्तसाध्यमित्यन्वयः ।

“पश्चाद्बद्धगुदं तद्धं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय किद्रान्नश्च दकोदरम्” ॥

किद्रान्नं श्रमादिना किद्रमन्नं यस्य तदुदरं अभा-
वाय भवति ॥ * ॥

जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।

“पयःपूर्णा वृत्तिरिव क्षोभे शब्दकर्म मृदु ।
अप्रयत्नश्रमःशुलं नितान्तमदम महत् ॥
आलस्यमास्यैवस्य मूत्रं बद्धं सक्कच्छतः ।
जातोदकस्य लिङ्गं स्थान्मन्दोऽग्निः पागडतापि च ॥
शुलात्तं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसमिपिपिच्छीयाश्च वर्जयेत्” ॥

शुलात्तस्थानं श्रुनात्तमिति च पाठः । कुटिलोपस्थं
वक्रमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचं । उपमि अर्द्रा तन्वा
त्वगयस्य । तं उदरिगम् ।

“पार्श्वभङ्गान्नविद्येयशोफातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत्” ॥

विरिक्तमपि पूर्यमाणं पूर्यमाणोदरं उदरिणं
विवर्जयेत् ॥ * ॥

अथोदरस्य चिकित्सा ।

“एरुगर्हतलं दग्मन्ममिञ्चं
गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलासो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशुलान्
क्वाथः समूत्रा दग्ममूलजश्च ॥
कुष्ठं दन्ती यवक्षारः पाठा त्रिलवणं वचा ।
शुगठी चोष्णाम्बुना पीता वातोदररुजापहा” ॥
कुष्ठादिचूर्णम् ॥ * ॥

“जशुनस्य तुलामेकां जलद्वेगो विपाचयेत् ।
त्रिकटु त्रिफला दन्ती हिङ्गु सैन्धवचिचकम् ॥

देवदारु वचा कुष्ठं मधु शिशुः पुनर्नवा ।
सौवर्चलं विडङ्गानि दीप्यको गजपिप्ली ॥
एतेषां पलिकान् भागान् त्रिहृतः षट्पलानि ।
पिष्ट्वा कषायैश्चेतेन तैलेन मृद्वभिना पचेत् ॥
तत्पित्रे प्रातरुत्थाय यथाभिवलमात्रया ।
निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विशेषतः
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तमन्वद्विगुदकमोन् ।
पार्श्वकुक्षिभवं शुलमामशुलमरोचकम् ॥
यद्वाह्यल्लिकानाहान् श्रीहान् चाङ्गवेदनाम् ।
मासमात्रेण नश्यन्ति अश्रीतिर्वातजा गदाः” ॥
इति रसनोतलम् ॥ * ॥

“पित्तोदरेषु बलिनं पूर्णमेव विरेचयेत् ।
दूर्बलं हनुवाप्यादौ शोधयेत् सौगवस्तिना ।
संजातबलकायाभिं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ॥
पयसा च त्रिहृत्स्त्रिकैरुवकस्य श्रुतेन च ॥
पिप्ल्यादिगोनाथं पाचितं पाययेद्बुधकं ।
नरं पथ्यभुजं नित्यं कफोदरनिवृत्तये” ॥ * ॥

“नागरत्रिफलाकल्केर्दध्यम्बुपिपेधितैः ।
पाचितं तैलमाज्यश्च पिबेत् सर्वादरापहम्” ॥
इति नागरादितैलं वृत्तम् ॥ * ॥

“शालियथिकगोधूमयवनोवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥
आनुपमोदनं मांसं शार्कं पिष्ट्वात्तं तिलाः ।
व्यायामश्च दिवास्वप्नानपानानि वर्जयेत् ॥
तथोग्रणवयोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानश्च वर्जयेत् ॥
उदरगाया मलाच्छ्रवाद्बज्रः शोधनं हितम् ।
क्षीरैर्गौरगर्हतैलं वा पित्तम्बूत्रेण वासकत्” ॥ * ॥

“वातोदरी पिबेत्तत्रं पिप्लीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यवाभोहृषभाजीयोषयुक्तं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥
यवानी हृषभा धान्यं त्रिफला चोपकुक्षिका ।
कारवी पिप्लीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
शताङ्गा जीरको व्योषं सर्वाक्षीरी च चिचकम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥
विडङ्गश्च समांसानि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ।
चिचद्विप्राले दिग्गुणे सातला स्यात्तुर्गुणा ॥
एष नारायणो नासा चूर्णो रोगगयापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रोणोदरभिः पथो गुल्मिभिर्वादराम्बुना ।
आगज्जवाते सुग्गया वातरोगे प्रसज्या ॥
दधिमगडेन विडम्बन्ने दाडिमाम्बुभिरश्रसे ।
परिकर्त्तव्यं वृत्तास्त्रैरुष्णाम्बुभिरजीर्णकं ॥
भगन्दरे पागडरौ कसे श्वासे गलयन्ते ।
हृद्रोगे यद्द्विगोरोगे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे क्षत्रिमे विषे ।
यथाहं स्निग्धकोष्णेन पेयमेतद्विरेचनम्” ॥

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उद

उद

देवदारु वचा कुष्ठं मधु शिशुः पुनर्नवा ।
सौवर्चलं विडङ्गानि दीप्यको गजपिप्ली ॥
एतेषां पलिकान् भागान् त्रिहृतः षट्पलानि ।
पिष्ट्वा कषायैश्चेतेन तैलेन मृद्वभिना पचेत् ॥
तत्पित्रे प्रातरुत्थाय यथाभिवलमात्रया ।
निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विशेषतः
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तमन्वद्विगुदकमोन् ।
पार्श्वकुक्षिभवं शुलमामशुलमरोचकम् ॥
यद्वाह्यल्लिकानाहान् श्रीहान् चाङ्गवेदनाम् ।
मासमात्रेण नश्यन्ति अश्रीतिर्वातजा गदाः” ॥
इति रसनोतलम् ॥ * ॥

“पित्तोदरेषु बलिनं पूर्णमेव विरेचयेत् ।
दूर्बलं हनुवाप्यादौ शोधयेत् सौगवस्तिना ।
संजातबलकायाभिं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ॥
पयसा च त्रिहृत्स्त्रिकैरुवकस्य श्रुतेन च ॥
पिप्ल्यादिगोनाथं पाचितं पाययेद्बुधकं ।
नरं पथ्यभुजं नित्यं कफोदरनिवृत्तये” ॥ * ॥

“नागरत्रिफलाकल्केर्दध्यम्बुपिपेधितैः ।
पाचितं तैलमाज्यश्च पिबेत् सर्वादरापहम्” ॥
इति नागरादितैलं वृत्तम् ॥ * ॥

“शालियथिकगोधूमयवनोवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥
आनुपमोदनं मांसं शार्कं पिष्ट्वात्तं तिलाः ।
व्यायामश्च दिवास्वप्नानपानानि वर्जयेत् ॥
तथोग्रणवयोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानश्च वर्जयेत् ॥
उदरगाया मलाच्छ्रवाद्बज्रः शोधनं हितम् ।
क्षीरैर्गौरगर्हतैलं वा पित्तम्बूत्रेण वासकत्” ॥ * ॥

“वातोदरी पिबेत्तत्रं पिप्लीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यवाभोहृषभाजीयोषयुक्तं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥
यवानी हृषभा धान्यं त्रिफला चोपकुक्षिका ।
कारवी पिप्लीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
शताङ्गा जीरको व्योषं सर्वाक्षीरी च चिचकम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥
विडङ्गश्च समांसानि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ।
चिचद्विप्राले दिग्गुणे सातला स्यात्तुर्गुणा ॥
एष नारायणो नासा चूर्णो रोगगयापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रोणोदरभिः पथो गुल्मिभिर्वादराम्बुना ।
आगज्जवाते सुग्गया वातरोगे प्रसज्या ॥
दधिमगडेन विडम्बन्ने दाडिमाम्बुभिरश्रसे ।
परिकर्त्तव्यं वृत्तास्त्रैरुष्णाम्बुभिरजीर्णकं ॥
भगन्दरे पागडरौ कसे श्वासे गलयन्ते ।
हृद्रोगे यद्द्विगोरोगे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे क्षत्रिमे विषे ।
यथाहं स्निग्धकोष्णेन पेयमेतद्विरेचनम्” ॥

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उपकुक्षिका कारवी च वृहज्जीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं याच्छं पुन-
रुक्तेः । सर्वाक्षीरी चोक्त इति लोके । विप्राला
इन्द्रवारणी । सातला सीङ्गुभेदः सातलेत्येव

उद

प्रसिद्धा । परिकर्त्ता गुदे परिकर्त्तनवत् प्रीडा इति नारायणचूर्णम् * ॥

“सुकृतीरुदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीचिचिचक्रकसूर्याकल्कः ।
हृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम् ॥
पीतोष्णामम्भोऽनुपिबेदिहमेके
पेयं रसं वा प्रपिबेदिधिञ्जः ।
नाराचमेनं जठरामयाना
सुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति मन्तः” ॥

इति नाराचघृतम् * ॥

“वचागुडाः कर्षमात्रायाः कल्कं दध्यादिवेष्टितम् ।
निग्लिहेद्वारिणा नित्यमुदग् व्याधिप्रान्तये” ॥
वचागुडी शूरगणपत्रौ भागभेदः । वचागुडी इति
लोकैः * ॥

“पुनर्नवादारुनिशासविश्व
पटौलपण्याः पिचुमर्दंटाक ।
सनागरच्छिन्नरुहेति सर्वैः
कृतः कषायो विधिना विधिञ्जः ॥
गोमूत्रयुक् गुग्गुलुना च युक्त
पीतः प्रभाति नियतं नराणाम् ।
सर्वोङ्गशोधोदग् पार्श्वशूल-
श्वसान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति” ॥

पुनर्नवादिक्वाथः । इत्युदग्घातिकाः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (“उदग्ं स्मितं गुरु” इति वैद्यक-
माधवकरघृतरुगिवनिश्चयग्रन्थः । अस्य ण्वस्य
रोगविशेषवाच्यत्वेऽन्याविशेषवाच्यविरुत्तरुदग्गे
गणव्दे ज्ञातव्याः ॥)

उदग्ग्रन्थिः, ष, (उदग्स्य ग्रन्थिष्वि ।) गुग्गुभोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदग्त्रागं, स्त्री, (उदग्स्य त्रागं यस्मात् ।) उदग्बन्ध-
वस्त्रादि । तत्पर्यायः । नागोदं २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उदग्धिः, पुं, (उदग्घृति उदग्धेत वा । उत् + ऋ +
उद्यत्तौश्चिदिति गर्धन् ।) समुद्रः । स्रयः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उदग्पिशाचः, त्रि, (उदग्गय तत्पर्याय पिशाच
इव ।) सर्वान्नवादकः । तत्पर्यायः । सर्वोद्गीनः २
सर्वोन्नमत्तकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदग्भरिः, त्रि, (उदग्ं विभर्त्तति । उदग् + भृ +
इन् + सुम् च । निपातसिद्धः ।) स्वोदग्मात्र-
पूरकः । तत्पर्यायः । कुन्तिभरिः २ चक्रभरिः
३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदग्ब्याधिः, पुं, (उदग्स्य ब्याधिः ।) उदग्भोग-
विशेषः । यथा,— गारुड १९४ अध्यायः ॥

“कदलीयवक्षारन्तु घानीयेन प्रसाधितम् ।
तदाखादनाग्नश्चान्ति उदग्ब्याधयोऽखिला” ॥

उदग्भोगः, पुं, (उदग्स्य भोगः ।) जठरब्याधि-
विशेषः । उदगी इति भाषा ॥

(“सिद्धविद्याधराकीर्ति कलासे नन्दोपमे ।
तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्त्तकम् ।

उद

पुनर्वर्त्तं जितान्मानभद्रिषेऽनुषवीहचः ॥
भगवन्नुदग्देवैर्वेदप्रदन्तः । इति नारा ।
सुष्कवक्त्रोः कृष्णोर्णः । धूर्तादग् कर्त्तव्यः ॥
प्रणष्टादिप्रलाहागः । सर्व्वेचेष्टास्वनीश्वरा ।
दीना प्रतिक्रियाभावाज्जहतीऽसुननायवत् ॥
तेषामायतन सङ्गा प्रायुपाकृतिभेदज्ञान ।
यथावज्जानुमिच्छामि गुरुणा सम्यगोचितम् ॥
सर्व्वभूर्त्तहितार्थिषि णिद्युगणं प्रचोदित
सर्व्वभूर्त्तहितं वाक्यं व्याहृत्तुमुपचक्रम” ॥

अस्य भनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
“अपिटाषान्मन्थ्याणां भोगसङ्गाः एषगविधाः ।
मलरुद्धा प्रवर्त्तन्ति विशेषगोदग्भागात् ॥
मन्दोष्णो मलिनभूक्तिं पाकादोषसञ्चयः ।
प्राणान्युपागान् मन्दुद्यु मागान् बद्धोत्सरोत्तरात् ॥
त्वद्गामान्तरभागस्य कृत्तिमाध्यापयन् भृशम् ।
जनयत्युदग्ं तस्य जन्तुं भृशम् मलजागम्” ॥
सामान्यलक्षणं यथा,

“अद्युष्णलवणक्षारविदाहस्त्रं साशनात् ।
मिथ्याभंसर्त्तनादृत्तविरुद्धाश्चिभोजनात् ॥
जोहाणायुर्होदिषकपेमान् कर्मविश्रमात् ।
क्रियानामप्रतीकाराद्दोषाद्दग्विधायगात् ॥
सोतना दध्यादग्भागात् सतीभादतिप्रगणात् ।
अर्शात्रतशुक्रदोषादन्वस्त्वदनभेदनात् ॥
अतिमिथिलदोषाणां पाप कर्म च कर्त्तव्याम् ।
उदग्गण्युपजायन्ते मन्दाधीना विशयत” ॥

प्रागुप यथा,—
“क्षुमाशः स्वाद्विस्त्रिगुण्युत्पन्नं पृथतेऽचिमानः ।
भुक्तं विदाह्यते सर्व्वे जीमाजोगे नोति य ॥
सहते नातिमौर्त्त्यमाधुष्कोऽपि पादयोः ।
शश्वद्वलक्ष्णं प्राण्युपि व्यासि श्वामस्त्विति ॥
एगोघनिचयो र्द्विद्वकृदात्रेकना च कृकः ।
वस्तिमन्थो रगाध्मानं वदन्ते पाथतुपि च ॥
आतन्यते च जठरं मपि लब्ध-पभोजनात् ।
भोजान्म वर्त्तनाश इति निद्रु भविष्यताम्” ॥

सम्प्राप्तियथा,—
“रुद्धा स्वैरान्वाधानि दीधा सोतामि मञ्चिता ।
प्राणपागान् हि मन्दुद्यु जनयन्त्युदग्ं रुग्णम्” ॥
सामान्यलक्षणं यथा,—
“कृत्तिमाध्यानामोपः शोफ पादकरस्य च ।
मन्दोष्णिः स्रग्गगण्यत्वे काष्ठोदग्ं लक्षणम्” ॥
वातजस्य भनिदानसम्प्राप्तिक लक्षणं यथा,—
“रुत्तान्पभोजनायामभेगादावर्त्तकपेयं ।
वायुः प्रकुपित कृत्तिहृदस्तिगुदमागम् ॥
हृत्वापि कफसुद्धये तन रुद्धगतिस्थथा
आचिनायुदग्ं मन्तान्वग्गामान्तरं साधित” ॥

अस्य रूपाणि ।
“कृत्तिपाणि पाद रूपाण्यथयुदग्ं विपाटनम् य-
नियतो च र्द्विद्वकृदो कृत्ति-पार्श्वशूलोपावर्त्तक-
मर्दं पर्व्वभेद-शुष्ककाम-काश्ये दीर्घ्वन्त्याोचक-वि-
पाका यथोगुरुवं प्रातर्त्तमं तस्य ग्यावारुणत्वं
नखनयनं मन्थनमचवर्त्तमे मपि चोदग्ं तन्व-
मितराजिगिरासन्तभादधामाध्यापयन्ति ण्ववद्व-

उद

वि । वायुर्दोर्द्धमधस्त्रियेकं च सशूलण्व्द्वारणे-
तहातोदग्ं विद्यात्” ॥

पिचुमर्दं भनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“कृत्तिमन्थ्याणां शूलोतीकणाभ्यासप सेवनेः ।
पिचुमर्दं शूलोतीकणाभ्यासपिचुं समाधितम् ॥
प्राणान्निष्कपो रुद्धा मागंमन्थार्गमास्थितम् ।
निहत्यामाशये वस्त्रिं जनयत्युदग्ं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।
“दाहज्वरं टया मच्छातिसार-भ्रमाः कटुकास्य-
त्वचमिहृदि हृत्वं नख-नयन-वदन-त्वष्ट-मूत्र-वर्ष-
मासपि चोदग्ं नील पीत-हृदिद्व-हृदि-ताम्ब-
मानाशिमवण्डं दध्यात् दधयते धृप्यते रूपायते
मिदं तं क्रियात् म्दस्त्वण तिप्रपाकश्च भवत्येतत्
पिचोदग्ं विद्यात्” ॥

अणुभ्रमिदं भनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“अव्यायामदिवाभ्युत्पन्नं स्वस्वद्विस्त्रिगुण्युत्पन्नं ।
दधिदुग्ं दकानपमानं स्वाहृत्तव्यतेवितः ॥
रुद्धं शूलोतीकणाभ्यासोत्पन्नं स्वाहृत्तव्यतेवितः ।
तस्य पादयन् कथ्यादग्ं विहृद्वन्मगः” ॥

अस्य रूपाणि ।
“गोमूत्राण्युत्पन्नं विपाकाशुभ्रं सुप्ति-पाणि-पाद-
शुष्कोरुष्णोत्पन्नं निद्रा-श्वस-कासा शुक्लत्वश्च
नख-नयन-वदन-त्वष्ट-मूत्र-वर्ष-मासपि चोदग्ं शुक्ल-
मानाशिमन्तं गुरुभ्रमिदस्यैव कठिनश्च
भवत्येतत् शूलोदग्ं विद्यात्” ॥

विशेषजना भनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,
“दोर्द्धमाशुभ्रं पण्यामविशेषाद्युत्पन्नं भोजनात् ।
सादनेत्यथ केनाम विगुणसास्थिरत्वादिभिः ॥
निद्रेश मन्देवाताद्याः कृपिताः मञ्चितास्त्रयः ।
शनं कोशे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदग्ं रुग्णम्” ॥

अस्य रूपाणि ।
“सर्व्वेयामिव दोषाणां समस्तानि निद्रानुपलभ्यन्ते
दग्नाश्च नवादिघट्टरमपि नावागाराजोशिग्रा-
गन्तं भवत्येतत् मञ्चिपातोदग्ं विद्यात्” ॥

युक्तजोहमसुद्वयस्य भनिदानसम्प्राप्तिकं
लक्षणं यथा,—
“अभिनस्यति सङ्गोभादयानयानामिच्छित्तैः ।
अतिव्यायमामध्ववनन्याधिकर्षणैः ॥
नामपाश्वस्थितं शोहाणं स्थानात् प्रवर्द्धत ।
शोणितं वा मसादिभ्यो विरुद्धं विवर्द्धयत्” ॥

इति तस्य शोहाकठिनोऽुत्प्रेयादी वद्धमान-
कच्छपसस्यान उपलभ्यते सचोपहितः क्रमेण
कृत्तिं जठरमन्थ्यधिष्ठानश्च परिपिचुदग्मभि-
निवर्त्तयति” ॥

अस्य रूपाणि यथा,—
“दोर्द्ध्वन्त्याोचकाविपाकावर्त्तमाशुयुत्पन्नं मपिपा-
माशुभ्रं चर्दि मच्छोऽुत्पन्नं साद-कास श्वस म्दुष्ण-
गानादृष्टिनाशकाश्यास्यैवस्य-पर्व्वभेद-काष्ठ-वा-
तशूलान्यपि चोदग्ं मरुगवर्णं विवर्णं वा नील-
चमिहृदि राजिमदुर्व्वेयमेव यदुदपिद्विद्व-
पार्श्वस्य कथ्यान्त्युत्पन्नोऽुत्प्रेयादीषुत्पन्नस्य शोहाकठ-
रुत्पन्नवर्त्तक इत्येतत् युक्तश्रीचोदग्ं विद्यात्” ॥

उद

बद्धगुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
 "पद्मबालः सहस्रान् भुक्तैर्बुडायने गुदे ।
 उदावर्त्तैस्तिष्ठार्शोभिर्गन्धमन्त्रैश्चैनं वा ॥
 अपानो मार्गसंघोधाद्वात्थिं कृपितोऽनिलः ।
 वर्द्धःपिचकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि ।

"दृष्ट्या-दाह-ज्वर-मुग्ध-तान्-शोषोरुसाद-कास-
 श्वास-दौर्बल्यगोचकाविपाक-वर्षामूत्र-सङ्का-
 ध्यान-च्छर्दि-क्षवध-शिशोहृन्नाभि-गुदशूलान्यपि
 चोदरं मृदुवातं स्थिरमरुणं नीलगन्निशिराजनं
 सर्गाजिकं वा प्रायो नाभ्यपरि गोपच्छवर्त्तमनि-
 वर्त्तत इत्येतद् बद्धगुदोदरं विद्यात् ॥

क्रिद्रोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
 "शर्करा-लणकाद्यास्थि-कण्टकैर्भ्रमंयुतं ।
 भिद्येतान् यदा भुक्तैर्लम्बयाद्यशाननं वा ।
 इयात् पाकं सन्त्यच्छिद्रभ्यः प्रसवद र्चिचः ।
 पूयन् गुदमन्तश्च जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि ।

"इति तदघोनाशः प्रायोऽभिनवर्त्तमानमुदको-
 दरस्य च यथाबलश्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
 पि चातुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कृणप-
 गन्धामवर्षं उपवृणते द्विक्रा-श्वास-कास-दृष्ट्या-
 प्रमेहा-गोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतश्च भवत्यतत्
 क्रिद्रोदरं विद्यात् ॥

जलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,—
 "स्नहपीतस्य मन्दाग्रः क्षीणस्यातिकृणस्य वा ।
 अत्यम्बुपानाम्लेऽप्यौ भारुतः क्षोभि संस्थितः ॥
 स्रोतःसु रुद्धमार्गं कफश्चोदकमर्च्यते ।
 वर्द्धयेता तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराद्य तौ" ॥

अस्य रूपाणि ।

"तस्य रूपाण्यनन्नकाङ्गापिपासा गुदसात शूल-
 श्वास-कास-दौर्बल्यगण्यपि चोदरं नागवर्णमार्गि-
 भिरासन्ततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवत्यत-
 दुदकोदरं विद्यात् ॥

यथा साध्यत्वासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,
 "तत्राचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकप्रप्तमुदरं त्वर-
 माणश्चिकित्सेदपेक्षितानां ह्यथा योषा रूस्थान-
 दपल्ला अपरिपाकादद्वर्त्तभृता सन्तीन् स्रोतामि-
 क्षोपक्लेदयन् स्वदश वाक्ष्ये स्रोतं मु प्रतिहृत-
 गतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदोदकमाधाययति" ।

तत्र पिच्छोत्पत्तो मण्डलमुदरं गरुस्तिमितमा-
 कोचितमशब्दं मुदस्पृशमपगतशोकोमाक्रान्तं
 नाभ्या सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥
 तस्य रूपाणि कुन्तरतिमात्रच्छिद्रः शिशान्तार्धा-
 नगमनमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं त्वि ॥

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति बद्धोत्पत्तिसार-तमक-
 दृष्ट्या-श्वास-कास-द्विक्रा-दौर्बल्य-प्रार्थशूलारुचि-
 खर्भेद-मूत्रसङ्कादयस्तथाविधमविक्रिय विद्या-
 दिति ॥ भवति चात्र,—

"वातात्पित्तात् कफात् श्लेष्मः सन्निपातात्तदोदकात् ।
 परस्परं क्लृप्तं मुदरं निपगादिशतं ॥
 पचाद्बद्धगुदन्तुर्द्धं सर्वं जानोदकन्तथा ।

उद

प्रायो भवत्यभावाय द्विद्वान्त्वचोदरं नृणाम्" ॥
 "अथयः सर्वमर्मात्यः श्वासो द्विक्राः रुचिः सहट् ।
 मूर्च्छाच्छर्दिस्तिसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम्" ॥

जलनक्षत्राणाम् ॥

"अशोथमरुणामां सशब्दं नातिभारिकम् ।
 मदा गडगुडायास्तं गिराजालगवाक्षितम् ॥
 नाभिं विद्युभ्य पायो तु वरं कृत्वा प्रणश्यति ॥
 हृन्नाभिवद्वगकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
 कर्कशं रुजतो वातं नातिमन्दे च पात्रकं ॥
 मूत्रेऽन्ये संहते दोषे लालया विरसे मुखे ॥
 अजातोदकमित्येतर्लिङ्गविज्ञाय तत्ततः" ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
 "उपक्रामेद्विद्युदोषवलकालविशेषवित् ।
 वातोदरे बलवतः पूज्ये स्नेहेण्यपचरेत् ॥
 स्निग्धाय स्वेदिताङ्गय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥
 हृते दोषे परिस्नानं वेद्येद्दामसोदरम् ॥

तथास्यानवकाशत्वाद्वातान्नापयेत् एनः ।
 दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां सन्निरोधनात् ॥
 मस्रबन्धुदमारुग्यं अतो नित्यं विशेष्येत् ॥
 शुद्धं सन्धु च क्षीं बलाथ पाययेत् तम् ॥
 प्रागुक्तेषाम्निवर्त्तयै बले लब्धे क्रमात् पयः ।
 युध्मसव्या मन्दास्त्रलवणः रोधितानलम् ॥
 सोदावर्त्त एनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ।
 स्फुरणात्तेपमन्थस्थिपार्श्वेष्टलिकास्थिधु ।
 दीप्ताग्निबद्धविज्ञानं रूक्षमपःनुवासेयत् ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तं स्यान्निरुधौ दाशुमूलिकः ।
 वातघ्नास्त्रपटैरंगतिलैस्तानुवासनः ॥
 अविरेचयन्तं विद्याद्दूर्बलं स्थविं शिशुम् ।
 मकुमारं प्रकृत्यान्वदोषं वायोऽन्यागानिलम् ॥
 तं मिधक् शमनेः सर्पिर्दोषमास्रसौदरे ।
 वस्यभ्यङ्गान्तामस्य क्षीरेश्वापाचरेद्दग्ध ॥ २ ॥

पित्तोदरे तु बलिनं धूर्त्तमेव विरेचयेत् ।
 दुर्बलन्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिभा ॥
 सञ्जातबलकालाधिं एनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
 पयसा सञ्चितल्लेकोऽग्न्युदकपट्टेन वा ॥
 श्रुतलात्रायमागाभ्या पट्टेनारुग्धेन वा ।
 मकुपे वा समन्त्रेण सवातं तिलसर्पिषा ॥
 एनः क्षीरप्रयोगश्च वस्त्रिकम्मविरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् रुद्धः पित्तोदरं जयेत् ॥
 स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धन्तु कपोदरिणमातुरम् ।
 संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैः कफापहैः ॥
 गोमूत्रारिष्टपानंश्च चूर्णार्थस्फुटिभस्तथा ।
 सन्नाग्निस्तपानश्च समयेत्तु कपोदरम् ॥
 सन्निपातोदरे सर्वो यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 सोपद्रवन्तु निर्दत्तं प्रत्याग्यथं विज्ञानता ॥
 उदावर्त्तसगानाहृदाहोहृदधाज्वरः ।
 गौरवारुचिक्राठिन्येस्थानिलादीन् यथाक्रमम् ॥
 लिङ्गं श्लेष्मोदरान् दृष्ट्वा रक्ते वापि स्नानक्षणेः ।
 चिकित्सा सप्रकृष्यते यथादोषं यथाबलम् ॥
 संहं संदं विरेकश्च निरुहंरनुवासदम् ।
 समीच्य कारयेद्वाहौ वामे वा व्यथयेत्तमम् ॥
 षट्पलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्यलोर्वा प्रयोजयेत् ।

उद

सगुडामभया वापि क्षागगिष्टगणास्तथा ॥
 रोहितकलतानान्तु कागैका साभया जले ।
 मूत्रे वा प्रतमेतत्र सप्रगत्रस्थितं पिबेत् ॥
 कामलागुल्फभेदार्णः श्लेष्मसर्वोदरं क्षिमीन ।
 तद्व्याज्जाङ्गलसंज्ञिं स्याच्चैत्र भोजनम् ॥
 अमिकर्म च कुर्यात् भिषगवातकपोल्यो ।
 पित्तिके जीवनीयानि सर्पीषि क्षीरवस्तयः ॥
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानश्च प्राम्यते ।
 युध्ममास्रमश्वापि दीपनीयसमायुतः ॥
 लघुन्यन्नानि संख्ये भजेत् श्लेष्मोदरी नरः ॥
 स्निग्धाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णगौषधान्वितम् ।
 सतैलवर्णं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ॥
 परिस्नीनि चान्नानि तीक्ष्णश्च विरेचनम् ।
 उदावर्त्तहरे कर्म काथ्ये वातघ्नेव च ॥
 क्रिद्रोदरं स्वदात् श्लेष्मोदरं वदाचरेत् ॥
 जातं जातं जलं स्वाथ्यमेव तत्पातयेद्विषकं ॥

अरिष्टलक्षणं यथा ।

"दृष्ट्याकासज्वरान्तु क्षीणमासाग्निभोजनम् ।
 वर्जयेत् श्वाभिनं तद्वत् शूलिनं दुर्बलान्द्रियम्" ।
 "द्रवभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
 सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातत्रं मतम् ।
 तस्मात्त्रिदोषप्रमणो क्रियां सव्येषु कारयेत्" ॥

पथनियमो यथा ।

"दोषैः कृतां द्वि संपूर्णं वर्द्धिमन्दत्वच्छर्ति ।
 तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
 रक्तशाकीन् यवान् मुद्गान् आङ्गलाश्च मृगद्विजान्
 पयोमूत्रामवागिष्टान्मभृणोधुस्तथा सुराम् ॥
 यवागभोदनं वापि दृष्येद्यद्दामसैरपि ।
 मन्दास्त्रसंघकटुभिर्दोषं मुनोपसाधितैः" ॥

अपथ्यानि यथा ।

"श्रौदकानपत्रं मांसं शकं पिष्टुक्तं तिलान् ।
 व्यायामाश्चिदवाभ्यर्त्तयानदानश्च वर्जयेत् ॥
 तथोष्णलवणास्नानि विदार्हानि गुरूणि च ।
 नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानश्च वर्जयेत्" ॥
 वातजादिभेदेन तद्विधाननियमो यथा ।

"नातोदरीं पिबेत्तत्रं पिप्यलालवणान्वितम् ।
 शर्करामधत्रोपेतं स्वाद् पित्तोदरीं पिबेत् ॥
 यमानासन्धवात्राजीव्योपयुक्तं कपोदरी ।
 पिबेन्मधयतं तत्रं यत्तास्त्री नातिपलवम् ॥
 मधुतैलवचाशुगठीशताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।
 युक्तं श्लेष्मोदराघातं सयोधन्तु दकोदरी ॥
 बद्धोदरी तु हृषयायवायुज्जाजीसन्धवैः ।
 पिबेच्छिद्रोदरीं तत्र पिप्यलोदोदसंयुतम् ॥
 "देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्यलोदोदसंयुतैः ।
 साम्बगन्धैः सगोमूत्रं प्रदिद्याद्दुग्धं समैः ॥
 पलाशं कर्तुं गन्धा तदव्यक्तावसेचयेत् ॥
 मूत्रागुष्टावुदरिणा सेके पानं च योजयेत् ॥
 रूक्षाणां बद्धवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ।
 दीपनीयानि सर्पीषि क्षीरं जठरघ्नानि त्रचयेत् ॥
 पिप्यलोपिप्यलोमलचयचित्रकनागरैः ।
 सन्नारुद्धपिलकैर्दिःप्रथं सर्पिषः पचेत् ॥
 वल्कैर्दिपद्मस्य तुलाहृन्म्य रसेन च ॥

उद

श्रीभाङ्गनकषायं वा पिप्यलीसैन्धवचित्रकगुणम् ।
पूतिकरञ्जत्तार वास्त्रसूतं विङ्गलवण-पिप्यली-
प्रगाढम् ॥ * ॥

पिप्यलीपिप्यलीमूलचित्रकशटङ्गवेगववृत्ताग्भन्ध-
वानां पालिकाभागा छतप्रस्थं तत्तन्व्यं द्वांरं
तदैकथं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सपिः
श्रीहासिषङ्गुगुण्मोदगोदावत्त-श्वयथु-पाण्डुरोग-
कास-श्वस-प्रतिश्यायोद्धवानविधमज्वमानपहृन्ति
मन्दासिर्वा हृष्टश्रादिकं चूर्णमुपयुञ्जीत यद्वदा-
ल्येऽप्येष एव क्रियाविभागः विप्रघतस्तु दक्षिण-
बाहौ शिराग्रधम् ॥

“मशिवन्धं सङ्गन्नाम्य वामाङ्गुलमर्मागिताम् ।
दक्षेत्सिर्गं शरेश्यासु शीङ्गो वैद्यः प्रशान्तये” ॥ * ॥

बद्धगुदे परिखाविणि च स्निग्धस्निग्धस्याभ्यक्त-
स्याधो नाभेर्वामतखतुरङ्गलमपहाय भोगमाज्या
उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गलप्रमाणाभ्यन्त्राणि नि-
ष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्वप्रतिगोधकमभमानं
बालं वा पोह्य मलभतं वा ततो मधुसर्पिर्ग्या-
मभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यवशा-
मुदरस्य सीञ्चत् । परिखाविण्यप्येवमेव शान्त्य-
मुद्धृत्यान्वसावान् संगोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय
कालपिपीलिकाभिर्दशयेत् दृष्ट्यं च ताम्ना काया-
नपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्ववत् सीञ्चत्
सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यदाभ्युत्थमिथ्या
च क्वाभ्युत्थदावलिप्य बन्धनोपचरं ततोनिवातमा-
गारं प्रवेष्ट्याचारिकमुपदिशंदासयेत्ततः तस्योर्गा-
सपिर्दोषां वा पयोर्दत्तमिति ॥ * ॥ उदकोदरि-
यास्त वातहृत्तलाभ्यक्तस्योर्गोदकस्निग्धस्य स्थित-
स्यातेः सुपट्टियर्हातस्याकृतात् परि वेष्टितस्याधो-
नाभेर्वामतखतुरङ्गलमपहाय भोगमाज्या श्रीहि-
मुखेनाङ्गुष्ठोदरं प्रमाणाभ्यगाढ विध्यत् । तत्र तत्रा-
दीनामन्यतमस्य नाडीद्विहास पक्षनाथी वा सयो-
न्यादोषोदकमवसिञ्चन्ततो नाडीमपहृत्य तैल-
शय्येनाभ्यज्य त्रयाबन्धनोपचरं तत्रैकं कस्मिन्नेव दिवसे
सर्वे दोषोदकमपहरेत् सङ्घसा ह्यपहृते त्रयाः-
ज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्यन्त्या
पृथ्यते वा भ्रष्टतरमुदरमसञ्जातप्राणस्य तस्मा-
त्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्टमदशमद्वादशघोडशर ।
त्राणामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोदकमन्यान्यमव-
सिञ्चत् । निःसृतं निःसृतं च दोषे गाढतरमावि-
ककाश्रयचर्मगाभन्यतमेन परि वेष्टयेद्दुदुग्धं तथा
नाध्यायति वायुः घग्मासांश्च पयसा भोजये-
ज्याङ्गलरसेन वा तत्र चीनं मासान् व्यर्द्धादिकेन
पयसा फलास्त्रेन जाङ्गलरसेन वाविश्रष्टं मासत्रय-
मत्रं लघुहृतं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदो भवति ॥

भवति चात्र,

आस्थापने चव विरेचने च
पाने तथाहारविधिक्रियासु ।
सर्वोदरिभ्यः कुश्रुक्तैः प्रयोज्यं
क्षीरं षट् तं श्राङ्गलजा रसे वा” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदरगधिकारः ॥

शौधधान्याह ॥

उद

“शुद्धसतं द्विधा गन्धं मृताकार्याःशिलाजतु ।
रसमास्त्रेन टाट्यं रसस्य द्विगुणं विषम् ॥
त्रिकटुचित्रकाकोकोनिर्गमर्दीमृषलीरजः ।
अजमोदाविधाशोनं प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्जाङ्गलकायंभवनान्येकविश्रुतिम् ।
भङ्गराजसैः सम उच्चा क्षोद्रिण्य लेहयेत् ॥
वदगास्त्रिप्रमाणेन वटिका तां दिवा निश्रि-
युषोत्तं निहन्त्याशु नासा वैश्वानरीवटी ॥
देवदारुवट्टिमूलककल्कं क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेधदग्धन कौभोत्थेन रसेन च” ॥
इति वैश्वानरी वटी ॥ * ॥

“पिप्यली मरिचं ताम्ना-काञ्चनीचूर्णसंयुतम् ।
सुह्रीक्षीरे टिन मये तुल्यं जैपालवीजकम् ॥
निष्कं खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाश्वं मर्दध्या दध्यन्तं स्तम्भेन हितम् ।
दिनात्ते च प्रदातव्यमन्यदा मद्गुग्धकम्” ॥
इति जलोदरीरसः ॥ * ॥

“पाण्डुरं शुक्तिवृत्त्यञ्च जैपालं पिप्यलासमम् ।
आग्नेयधफलात्मजा वधीदग्धेन मर्दयेत् ।
माघमात्र वटी खादेत् स्त्रीणां हन्ति जलोदरम् ॥
चिक्षापलसञ्चानु पण्य दध्योदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥

इति उदरगिरसः ॥ * ॥

“द्विकष लोचचूर्णस्य चाभ्युत्थपि पलाङ्ककम् ।
कर्षं शुद्धं मृतं ताम्नां लिम्ब्याकाष्ट्रित्वचा पलम् ॥
मृगानिःपलं भस्म सर्वमकच कारयेत् ।
नवगङ्गाप्रमाणेन वटिका कारयेद्विष्टकम् ॥
यद्वत्तुष्टोदरहरं कामलाञ्च ह्यलोमकम् ।
कास श्वासं ज्वरं हन्याद्वलवर्गाधिकारकम् ।
रक्तदग्धि त्विद लौघं वातगन्धविनाशनम्” ॥
इति वृद्धदरिद्रौदरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयत् ॥

पथ्यानि यथा,—

“विरेचनं लङ्घनमष्टमस्त्रवा-
कृत्यस्यद्वारुकाशालयो यथाः ।
मृगहिजाजाङ्गलसंज्ञयान्विताः
पयाः सगामात्तिकर्मीधुमाधवाः ॥
तक्ररसोर्गोशुतलमाद्रकम
शालिञ्च शकं कुलकं कटिलकम् ।
पुनर्नवा शिग्रफनं हरीतकी
ताम्बूलमेलायतशकमाधमम् ॥
अजा-गवोष्ठी-महिषी-पथोजलं
अधनि तिलानि च टीपनान्यपि ।
वस्त्रण संवेष्टेनमप्रकर्मता
विषप्रथोऽगोऽनुयुता यथायथम्” ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“मस्त्रेहनं धूमपान जलपान शिग्राग्रधः ।
हृदिर्यानं दिवानिद्रा व्याधामः पिष्टवैकृतम् ॥
सौदकानपमासानि पञ्चशकास्तिलानपि ।
उष्यानि च विदार्हीनि लवणान्युशनानि च ॥
शिर्भाधान्यं विकृद्धानं द्युनीं गुरुणि च ।
सहेन्द्रगिरिजाताना सगिता सलिलानि च ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + टोप ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाक्ये । वृहदुदरयुक्ता ।
“लम्बस्तनीमुदरिणीं विदीर्णात्फुल्लपादकाम् ।
धात्रा वैरूप्यनिर्माणावैदग्धीं दर्शितामिव” ॥
इति कथासहित्वागरे विप्रतरङ्गे ॥)

उदरिणी, चि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्दादिभ्यः इलच्चेति इलच् ।) वृहदुदरयुक्ता ।
भुडिया इति भाषा । तत्पथ्यायः पिचिगिहकः २
वृहत्कृत्तिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिः ५ तुन्दिः ६
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [न] चि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
इनि ।) उदरिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोग-
यस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्याये ।
“उदरी तु गुर्वभिध्यान्दुरूत्तविदाहृत्स्निग्धपि-
श्रितपरिषेकावगाहान परिहरन्त् । शालिषष्टि-
कयवगोधूमनीवागान्नित्वमश्रीयात्” ॥)

उदकी, प, (उत् + ऋच् + घञ् ।) उत्तरकालोद्भव-
फलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्कालः । इति धरणी ॥
“परिवृज्जदर्थकामौ यौ म्याता धर्मवर्जितौ ।
धर्मश्राप्यसुखोदकीं शोकोविश्रुत्येव च” ॥
इति मनुः ४ । १७६ ॥

“उदकेत्त्व कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः” ॥
इति महाभारते पाण्डवात्यसौ । १ । १२३ । २६ ॥
मदनकयटकम् । इति मेदिनी । मयना गाक्के
कांटा इति भाषा ॥

उदरिः, [स] चि, (उद्गतं अरिः प्रभा यस्मात् ।)
उत्थमः । इति मेदिनी । (यथा रघौ १५।७६ ।
“ऋचेवोदरिध्वं सूर्य रामं मुनिरुपस्थितः” ॥
“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदरिध्वस्तन्मिथुनं चकाश्रे” ॥
इति ३ भुवश ७।२४ । तथा, कुमारे ३ । ७१ ।
“स्फुरद्गुदरिः सङ्घसा हतोया-
दृष्ट्याः कृशानुः किल सम्पपात्” ॥)

उदरिः, [स], पं, (उद्गुर्द्धं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदरि, पं, (उदरं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदरि, पं, (उदरं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उद

विद्युम्भीनि विप्रेषासु खेदं किद्रसमुद्भवे ।
वर्त्त्येददग्ध्याधो वैधो रक्षिन्नं यशः” ॥ * ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥ * ॥)

उदरामयः, पं, (उदरस्य आमयः ।) रोगविशेषः ।
तत्पथ्यायः । अन्नगन्धिः २ अतिसारः ३ । इति
त्रिकागशेषः ॥ (अस्योपशमलक्षणं चिकित्सास्थाने
नवमाध्यायं वाभटेनोक्तम् । यथा,
“यस्योच्चाग्नाहना मूत्रं पवणो वा प्रवर्तते ।
दीघाघ्नैर्धुकोष्ठस्य गान्तस्तस्योदरामयः” ॥)

उदरगर्त्तः, पं, (उदरे आवर्त्त इव ।) नाभिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + टोप ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाक्ये । वृहदुदरयुक्ता ।
“लम्बस्तनीमुदरिणीं विदीर्णात्फुल्लपादकाम् ।
धात्रा वैरूप्यनिर्माणावैदग्धीं दर्शितामिव” ॥
इति कथासहित्वागरे विप्रतरङ्गे ॥)

उदरिणी, चि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्दादिभ्यः इलच्चेति इलच् ।) वृहदुदरयुक्ता ।
भुडिया इति भाषा । तत्पथ्यायः पिचिगिहकः २
वृहत्कृत्तिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिः ५ तुन्दिः ६
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [न] चि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
इनि ।) उदरिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोग-
यस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्याये ।
“उदरी तु गुर्वभिध्यान्दुरूत्तविदाहृत्स्निग्धपि-
श्रितपरिषेकावगाहान परिहरन्त् । शालिषष्टि-
कयवगोधूमनीवागान्नित्वमश्रीयात्” ॥)

उदकी, प, (उत् + ऋच् + घञ् ।) उत्तरकालोद्भव-
फलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्कालः । इति धरणी ॥
“परिवृज्जदर्थकामौ यौ म्याता धर्मवर्जितौ ।
धर्मश्राप्यसुखोदकीं शोकोविश्रुत्येव च” ॥
इति मनुः ४ । १७६ ॥

“उदकेत्त्व कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः” ॥
इति महाभारते पाण्डवात्यसौ । १ । १२३ । २६ ॥
मदनकयटकम् । इति मेदिनी । मयना गाक्के
कांटा इति भाषा ॥

उदरिः, [स] चि, (उद्गतं अरिः प्रभा यस्मात् ।)
उत्थमः । इति मेदिनी । (यथा रघौ १५।७६ ।
“ऋचेवोदरिध्वं सूर्य रामं मुनिरुपस्थितः” ॥
“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदरिध्वस्तन्मिथुनं चकाश्रे” ॥
इति ३ भुवश ७।२४ । तथा, कुमारे ३ । ७१ ।
“स्फुरद्गुदरिः सङ्घसा हतोया-
दृष्ट्याः कृशानुः किल सम्पपात्” ॥)

उदरिः, [स], पं, (उद्गुर्द्धं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदरि, पं, (उदरं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदरि, पं, (उदरं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदरि, पं, (उदरं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदरि, पं, (उदरं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदरि, पं, (उदरं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिध्वं क्लृप्ते श्रेते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माधे २।४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरि, प, (उदरं पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदरि, पं, (उदरं गतं अरिर्धस्य ।) अरिः ।
इति मेदिनी ॥

उदा

“वरटीदृष्टसंस्थानः शोथः संत्रायते वहिः ।
सकण्डकोटबहुलः कर्दिज्वगविदाहवान ॥
उदर्दमितं तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दं कफाधिकम्” ॥

(अस्य चिकित्सा यथा,

“अभ्यङ्गः कटुतेजो मेकसोष्णाम्बुभिस्ततः ।
उदर्दं वमनं कार्यं पटोलागिष्टवारिणा” ॥
“सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्गनः ।
तस्य नश्यति सप्ताहाद्दर्दः सर्वदेहजः” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिन्यसंग्रहे ॥)

उदलावणिकः, त्रि, (उदलवणो लवणाम्बुसिद्धः ।
उदलवणा + ठक् ।) लवणोदकसंसिद्धव्यञ्जनादिः ।
इति हलायुधः ॥

उदवसुतं, स्त्री, (उदर्दमवसीयते स्म । षो अन्त-
कर्मणि षिच् बन्धनं वा । क्तः । यत्स्यतीतीत्वम् ।)
इत्यमरः ॥

उदश्वित्, स्त्री, (उदकेन श्वयति वर्द्धते इति । उद +
श्वि + क्तिप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोलम् । इत्य-
मरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कृष्टभोगनाशित्वम् ।
दाहदृष्ट्यामुषणोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“अर्द्धोदकमुदश्वित्यात्” ॥

“उदश्विच्छेषानं बल्यं अमघ्नं परमं मतम्” ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाऽध्यायः ॥)

उदात्तं, त्रि, (उत् + आ + टा + क्त ।) दद्याद्यागादि-
सम्पन्नम् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाट । महत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे २५ काण्डे) ।
“उदात्तदन्तानाम् कुञ्जगामाम्” ।
नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“अविकल्पनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगृह्णानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” ॥
उदात्तः, षे, (उद्देश्यदीयते स्म । उत् + आ + टा +
क्त ।) स्वरभेदः । स तु वेदगाने उच्चःस्वरः । इत्य-
मरः ॥ दानम् । वार्त्तावशेष । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

काथालङ्कारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १२ ।
“लोकान्तिप्रथसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
यदापि प्रकृतस्याङ्गं महता चरितं भवेत्” ॥)

उदानः, पु, (उद्देशेन आनितं अनेन । उत् + आ +
च्य + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य
कर्म ऊर्द्धनयनम् । इति श्रोत्रश्वामी ।
(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।
“उदानः पादयोरान्ते हस्तयोरङ्गसन्धिषु ।
कर्मस्य देहात्प्रयानात्कर्मणादि प्रकीर्तितम्” ॥)
“ऊर्द्धगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्कर्मणावायुः” ।
इति वेदान्तः ॥ (तथा चोक्तम् ।
“हृदि प्राणो गृहेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्वशरीरगः” ॥
“उदानो नाम यस्तुर्द्धमुपैति पवनोत्तमः” ।
इति महाभारते वनपर्वणि ॥

प्रकुपितोदानस्य लक्षणं यथा ।

“ह्रिका श्वासः परिश्र्वासः कामः शोषार्त्तिघण्टकाः ।

उदा

हृत्सासो हृदि शूलञ्च यद्गृह्णातादिका वमिः ।
क्षवघर्ष्यन्मग्नश्चैव तथा वैसर्व्यपीनसौ ॥
असृचिश्च प्रतिप्रयाय गते प्रोक्ता उदानतः ।
उदानः श्लेष्मसयुक्तो दोषात् हृदि प्रकृष्यति” ॥
इति चिकित्सितस्थाने २२ अध्याये हारीते-
नोक्तम् ॥ * ॥

“उदानः क्षवघृद्गाश्च्छर्दिनिद्रावधारणौ ।
गुरुभागातिक्रान्तित्वासाद्यविकृतो गदान् ॥
कण्ठभोगमनोभ्रंशच्छर्द्दार्थो चकृपानमान ।
कुंथश्च गलगणशरीरान्स्थान जत्रुर्द्धसंश्रयान्” ॥
इति निदानस्थाने षोडशोऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥
अस्य स्थानं कार्यञ्च यथा ॥

“उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्यः कण्ठ एव च ।
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जा बलवर्णादि कर्म च” ॥
इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकनोक्तम् ॥
“उदानो नाम यस्तुर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ॥
तेन भाषितशीतादिविप्रोषोऽभिप्रवर्त्तत ।
ऊर्द्धजन्तुगतान् भोगान् करोति च विप्रवर्त्तत” ॥
दोषान्तर्गतम्यास्य लक्षणं यथा ॥
“उदाने पित्तसयुक्तं मच्छर्दाद्यभ्रमकमा ।
अस्वदृष्टा मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफाहतं” ॥
इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सूत्रतनोक्तम् ॥
उदावर्त्तः । नाभिः । सर्पविशेष । इति मेदिनी ॥
पद्म । इति शब्दरत्नावली ॥

उदासः, त्रि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति + आ + आत्
स्येति क् । उदर्यते, ऋगतिप्रापणयोः कर्मणि घञ्
वा ।) दाता । महान् । (यथा गीताया ७।८८ ॥
“उदासः सर्व एवते ज्ञानी त्याक्त्व मे मतम्” ॥
“उदास महान्तः मोक्षभाज एव इत्यर्थः” ॥
इति श्रोत्रश्वामी । ऋज्याश्रयः । तत्पर्यायः ।
दक्षिण २ मण्डलः ३ । इत्यमरः ॥
“क उदासः समर्थश्च ज्ञानोक्तस्यार्थि उदासः ।
इति रामायणे आदिकाण्डे । रामोः । सावधानः ।
रस्यः । न्याय्यः ।

“इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गा निषाम्य” ।

इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । समलाश्रयः ।
शिष्टः ।
“म तद्येति विनेतुर्दाम गते-
प्रतिगृह्यत्वचो विसमजं मुनिम्” ॥ इति रघुः ८।२१ ॥

उदावत्सरः, षे, संवत्सरादिपश्चान्तर्गतवत्सरविशेषः ।
अस्मिन् वर्षे भोज्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-
धर्मोत्तमम् ॥

उदावर्त्तः, षे, (उत् + आ + ट + घञ् ।) भोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । गृह्यधः २ । इति जम-
चन्द्रः ॥ मलसूत्रवायुभोगभोगः । तस्य निदानं
संप्राप्तञ्च । यथा निदानं ।
“वानविगमन्तश्चस्मात्क्षवोद्गावमोन्द्रियम् ।
क्षुत्तयोश्च सनिद्राणां दृष्ट्योदावर्त्तसम्भवः” ॥
(अपरं च्चास्य निदानं सप्रपिको लक्षणं यथा ।—
“कथायतिक्तो घण्टात्तभोज्य
सन्धारणाभोजनमधुनेश्च ।

उदा

पक्षाण्ये कृष्यति चेदपानः
स्रोतास्यधोगानि बली म गृह्णा ॥
करोति विगमन्तस्मीरसङ्गं
कमाद्दावर्त्तमनः सुधोगम् ।
रजस्तिहृत्कृष्यदरेखभीक्ष्णं
स एष्टपाश्व्वतिदारुणा स्यात् ॥
आभ्यानहृत्सासविकर्त्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सर्वस्तिशोथः ।
वर्षोऽपुष्यतिर्गठे च गगदा-
न्यर्द्धश्च वायुर्विहितो गृहे स्यात् ॥
लक्षणां शुक्रम्य चिरात्प्रवृत्तिः
स्यादा तनुः स्यात् खरूतश्रीता ।
ततश्च भोगा उवरमन्तलक्ष-
प्रवाहिकाहृदुराहृगोप्रदोषाः ॥
वस्यास्य बाधित्यं शिरोऽभिभताप
वानोदगच्छीलमनोविकारा ।
दृष्ट्यान्विपसारुचिगुण्यकास-
श्यासप्रतिप्रयाहितपाश्वभोगा ।
अन्ये च भोगा बहुवोऽनिशोत्या
भवन्त्यदावर्त्तकृताः सुधोगा ॥

अस्य चिकित्सा यथा,
“तं तलशोऽन्येनाशुनोक्तं,
स्वदेयथोक्तं प्रविशोऽनदोषम् ।
उपाचरेद्दक्षिणरूह्वस्ति-
खैर्त्तरे कर्णनोमनाम् ॥ * ॥
श्यासात्रिभुभागधिकापिचूर्णं
गोम तपिष्टं दण्डभागमाधम् ।
गनीलिका दिक्ष्वेवणा गृह्ण
वर्त्तितं कर्णानुनिभा विदध्यात् ॥
पिण्याकसोवर्त्तलक्ष्णुभिन्वा
समर्थापस्युधगायावथकः ।
त्रिभिन्नकृत्पित्तकृष्णान्नाभिः
सुधार्कजला गृह्येत्ताभिः ।
स्यात् पिप्यलोमर्धपराठवषम-
धूम सगोमृत्रगुडश्च वर्त्तितः ॥ * ॥
श्यासाफलक्ष्णु सपिप्यलोकं
नाशायवा तत प्रथमसु चूर्णम् ।
रत्नोप्लुगुम्बोकं हृदकृष्या-
त्तुं सजामुतकसन्धवा ॥ * ॥
खिग्धं गृहे तान्यनुलोमयन्ति
नस्य वर्षोऽनिगमन्तसङ्गम् ।
तेषां विघाते तु भिषगविदध्यात्
स्वभक्तसुस्विन्नानोनिहृम् ॥
ऊर्द्धानुलोमोपधमवतल-
क्षणास्त्रवानप्लुगुं सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥
वातेऽधिकेऽस्त्रे लवणं सतेनं
जाग्रेण पित्तं तु कफं समुत्तम् ।
समुत्तवक्षोऽनिगमन्तमाशु
गृहे शिगश्च प्रगुणाकरोति ॥ * ॥
त्रिलसुधान्त्रिणादिशुक्रां
यास्योदकान्नुपरमेयवाहम् ।
अन्येश्च दृष्टानिगमन्त्रविहृम्भि-

उदा

उदात् प्रसन्नागुडसोधपाथी ॥ * ॥
 भुयोऽनुबन्धे न भवेद्विरेच्यो
 मूत्रप्रसन्नादधिमगदयुक्तः ॥ * ॥
 द्विरुत्तरं हि क्लृप्तचापिकुलं
 सर्वाधिकं चैव विडक्लृप्तगम् ।
 मखाब्जनानाह्विसृष्टिकार्त्ति-
 हृद्रोगगुल्मोद्धसमीरगण्डम् ॥ * ॥
 वचाभयाच्चित्रकयावशकान्
 सपिप्पलीकातिविधान् सकुलान् ।
 उषाम्बुनानाह्विसृष्टिवातान्
 पीत्वा जयेदासु मसौदनश्री ॥ * ॥

इति चिकित्सास्थाने षड्विंशोऽध्याये चमकेणोक्तम् ॥
 मूत्रतनोत्तरतन्त्र ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्प्रा-
 प्तिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तदयथा ।
 “अधस्त्रोद्धस्र भावना प्रवृत्ताना स्वभावतः ।
 न योगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीना जिजीविषुः ॥
 वातविग्नमूत्रवृम्भाश्चतवोदागवमीन्द्रियः ।
 व्याहृत्यमानं रुदतिरुदावर्त्ता निरुच्यते ॥
 क्षुत्क्षुत्वा-श्वस-निद्रागामदावर्त्ता विधारणात् ।
 तस्याभिघास्य व्यासने लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥
 त्रयोदशभिधसामो भिन्न गतेस्तकाराणाः ।
 अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च दश्यापमः ॥

आधानशूलौ हृदयोपरोधं
 शिरीरुजं श्वासमतीवहृक्काम् ।
 कास-प्रतिश्याय-गलघृहाश्च
 बलासपित्तपसमश्च भोगम् ॥
 कुथ्यादपानाभिहतः स्वमार्गं
 हन्यात् परीधं मुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
 आटोपशूलौ परि कर्त्तव्यं
 सङ्कः परीधस्य तथोद्धवात् ।
 परीधमास्यादथवा निरिति
 परीधवेगेऽभिहृतं नरस्यु ॥ २ ॥
 मूत्रस्य वेगेऽभिहृतं नरस्तु
 हाच्छ्रेण मूत्रं कुरुतः न्यमन्यम् ।
 मेद्रे गृष्टे वृङ्गसमुष्कयोश्च
 नाभिप्रदेषु ख्यथवापि मुद्गि ॥
 आनडवस्त्रस्य भवन्ति तीव्राः
 शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तः ॥ ३ ॥
 मन्यागलन्तस्मिन्निर्वाकारा
 लम्बोपघातात् पवनत्वक्काः स्युः ।
 श्रोत्राननघ्राणाविलोचनोत्था
 भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
 आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा
 नेत्रोदकं प्राप्तमसुक्ष्मो हि ।
 शिरोरुत्तवं नयनाभयाश्च
 भवन्ति तीव्राः सह पीनमेन ॥ ५ ॥
 भवन्ति गाढं त्रयोविधाता-
 ष्चिन्तोऽद्विनासाश्रवणशुभोगाः ।
 कण्ठास्यपर्णत्वन्तीधनोदः
 कृजश्च वाथोरथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
 उद्गारवेगेऽभिहृतं भवन्ति
 अन्तोर्विकाराः पवनप्रस्ता ॥ ७ ॥

उदा

हृद्वैर्विघातेन भवेच्च कुलं
 येनैव दीर्घेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
 मूत्राग्रे वा गुदसुष्कयोश्च
 शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
 श्क्रांशमग्रे तत्स्ववशां भवेद्वा
 ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥ ९ ॥
 तन्वाङ्गमर्दावरुचिः अमस्य
 क्षुधोऽभिघातात् क्षणना च दृष्टेः ॥ १० ॥
 कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
 क्त्याभिघाताद्दृष्टे यथा च ॥ ११ ॥
 श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
 हृद्रोगमोहावथवापि गन्मः ॥ १२ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गुलिग्रेऽङ्गिजाशं
 निद्राभिघातादथवापि तन्ना ॥ १३ ॥

अग्निशूलक्षणां यथा,
 “दण्णादितं परिक्लृष्ट क्षीणं शूलैर्भद्रतम् ।
 शकृदमन्तं मतिमानुदावर्त्तनमुत्सृजेत् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,
 “सर्वेद्येतेषु विधिवद्दावर्त्तं कृतस्वशः ।
 वायोः क्रिया विधातया स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
 सामान्यतः एयङ्गेन स्त्रिया भूयो निबोध मे ।
 आस्थापने मारुतजे स्विग्धे स्वित्रे विशिष्यते ॥ १ ॥
 परीधजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिका भवेत् ॥ २ ॥
 मौर्वचलाञ्जा मदिरां मूत्रेन्वभिहृतं पिबेत् ।
 गलामप्यथ मद्येन क्षीणं वापि पिबेन्नरः ॥ ३ ॥
 “सहस्रैरुदावर्त्तं श्रुम्भां समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 अश्रुभोजोऽश्रुजं कार्यः स्विग्धस्वित्तस्य देहिनः ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णगुणनावपोड्याया तीक्ष्णगुण्योपसिंहनेः ।
 वर्त्तिप्रयोगे यथा क्षुद्रशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
 तीक्ष्णोपधप्रधमने यथादिद्यस्मिभिः ॥ ६ ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं स्वहिकं धूममाचरेत् ।
 मूत्रा मौर्वचलवनी वाजपयगं समान्विताम् ॥ ७ ॥
 कदाघातं यथा दीर्घं मस्यक्त्वं हृदिभिर्भयेत् ।
 सत्तारलवणोपेतमभ्यङ्गं वात्र दापयेत् ॥ ८ ॥
 वस्त्रिशुद्धिकं वापचतुर्गुणं जलमप्यथ ।
 आवाग्निनाशात् क्षयितं पीतवर्णं प्रकासतः ।
 मस्येयुः प्रिया नार्थः शुक्रादावर्त्तितं नरम् ॥ ९ ॥
 क्षुदिघाते हितं स्विग्धमुष्णमप्यश्च भोजनम् ॥ १० ॥
 दण्णाघाते पिबेन्मशं यवागं वापि शीतला ॥ ११ ॥
 भोज्यो मेन विश्रान्तः अमश्यासातुरो नरः ॥ १२ ॥
 निद्राघाते पिबेत् क्षीणं स्वप्याश्चकृथागतः ॥ १३ ॥
 अपमश्च सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा च ॥
 “वायः काष्ठानुगो रज्जः कषायकटितक्तकैः ।
 भोजनैः कृपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
 दाहमूत्रपरीधात्कृष्णमेदावहानि व ।
 मोताग्युदावर्त्तयति परीधश्चातिवर्त्तयेत् ॥
 तताहृद्वन्तिशूलार्त्ता गौरवारुचिर्पीडितः ।
 वातमूत्रपरीधायां कृष्णं कुरुते नरः ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
 दण्णाहिकृष्णाग्निरोगमनःश्रवणाविभ्रमान् ॥
 लभते च बहून्यान् विकारांन् वातकापजान् ।
 तत्क्षणवशाभ्यक्तं स्विग्धं स्वित्रे निरूहयेत् ॥

उदा

दोषतो भिन्नवर्धकं भुक्तज्ञाप्यनुवामयेत् ।
 नचेच्छान्तिं प्रयायेवमुदावत्तः मुदाहणः ॥
 अद्येनं बज्जः स्वित्रे गुण्णात् खेहविरेचनैः ।
 पाथयेत् त्रिकल्पीनुयवानोर्गन्धपानकैः ॥
 “देवदार्ब्धिप्रक कुलं वचाम्पथ्यां पल्लुघाम् ।
 पौष्कराणि च मूलानि तोयम्यार्द्धाङ्कं पचेत् ॥
 पादावशिष्टं ततोतमुदावत्तं व्यपोहति ॥
 घृतं यथा ।

“मूलकं शुष्कमार्द्रं वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ॥
 व्यारेवतफलञ्चापसु पक्ता तेन घृतम्यचेत् ।
 तत्पीयमानं शमयेत् उदावर्त्तमशेषतः ॥ * ॥
 “चूर्णं निकम्भकम्पिण्डश्यामेष्वाक्षाधिकोद्भवम् ।
 क्षुनवेधनमागर्थ्या लवनागाश्च साधयेत् ॥
 गवा मूत्रेण वा वर्त्तः कर्मियेत् गुदानुगाः ॥
 वैद्यकरसंस्कारमसङ्गते यच्चिकित्सितं तद्यथा ॥
 ‘त्रिकटुपात्रं दं पथ्याकालकफलं द्विगुणं ।
 धानकुलीना स्वसंभुग्डिवा कार्यास्त्रोर्लोत्सा ॥
 प्रबलजलोदरं गुन्धज्वरपागशामयनाग्निनी ।
 प्रोक्ता तिभिर्गाणिपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तं हरी ॥
 क्रिमिकोष्ठगात्रकृष्णपिडकाश्च निहन्ति शूलचयं ।
 शुद्धगुडिका कथिता भुवने श्रीवैद्यनाथाख्या ॥
 इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ।

अथ अपथ्यानि यथा ।
 “वसनं वेगरोधश्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
 नालीतशाकं शालुकं जाम्बवं कर्कोटीफलम् ॥
 धिण्याकामाण्डकं सर्वं कर्मणं पिष्टवैद्यतम् ।
 विद्युम्भीनि विरुद्धानि कषायानि गुरूणि च ॥
 उदावर्त्तं प्रयत्नेन वर्जयेत् मततं नरः ।
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)

उदासः, पं. (उदस्यते इति । उत् + अस् + घञ् ।)
 उतक्षप' । उट्टावः । अ्योदास्यमुक्तं, त्रि ॥
 उदासीनः, पं. (उदान्ते इति । उत् + आस + शानच्
 + ईदास इति डैत्वम्) पक्षरः । इत्यमरः ॥
 विजिगीषोः शत्रुभित्तुभित्तो व्यवहितः व्यव-
 हितत्वादेव नोपतारो नाप्यपकागी केवलमुद्धं
 सामीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७१५५ ।
 “मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चैच्छितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः” ॥
 भगवद्गीता । यथा, तत्रैव ७१५५ ।
 “अनन्तरमग्निं विद्यादग्निं सेविनमेव च ।
 अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्” ॥
 उपेक्षकः । यथा,
 “उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु” । इति
 गीतायाम् ॥ ९ । ९ ॥)

उदास्थितः, पं. (उत् + आङ् + स्था + क्त ।) चरः ।
 दाहपालः । अथ्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रवृत्त्या-
 यमितः । नद्यमन्नासः । इति मेदिनी ॥
 उदाहरणं, की. (उत् + आङ् + हृ + ल्यट् ।)
 दृष्टान्तः । तत्पर्यायः । उपोद्गातः २ उदाहारः ३
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे १०।३३।
 “प्रध्वंसिताम्यतमस्तत्रोदाहरणं रविः” ।
 कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारः ६।६५ ॥

उदी

उदु

उडा

“अथाङ्गसमग्रणुसदाहरणवस्तु” ।) पञ्चन्यायावयवनामार्गमिदम् ॥ (नाशुशास्त्रं मोक्ष-
ध्वचनोपन्यासरूपो गर्भाभेदः । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे ईष्ट परिच्छेदे ।

“उदाहरणमुक्त्वात्तं वचनमुच्यते” ।
यथा, वेणीसंहारे च्यवत्यामाङ्गे ॥

“यो यः शस्त्रं विभक्तिं स्वभुजगुरुमदात्यागोना
चमुनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुर्मधिकवया
गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तु कर्मसाक्षी चरति
मयि रणे यस्य यश्च प्रतीप, क्रोधान्धस्तस्य
तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥

घटत्रिंशद्घाटकलक्षणान्तर्गतलक्षणभेदः । यथा,
साहित्यदर्पणे ईष्ट परिच्छेदे ।

“यत्र तुल्यार्थयुक्तं वाक्यानिप्रदर्शनात् ।
साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥)

उदाहारः, षं, (उत् + आ + ङ + घञ् ।) उदा-
हरणं । इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकदृष्टान्तादिः ।
इति भरतः ॥ युक्तिप्रामाण्यनिर्णयनं इति साङ्गः ॥
प्रकृतसिद्धार्था चिन्ता । इति नायककटः ॥

उदितः, त्रि, (वद् + क्त ।) यदा । उत् + इण + क्त ।)
उक्तः । (यथा, क्रिगते । २ । २८ ।

“भवाद्दण्डे प्रमदाजनोदितं
भवत्यधिज्ञेपडवानुशासनम्” ॥

वज्रः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तेऽदयः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।

“उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिण्डसमप्रभम्” ॥
“उदितेऽनुदितं चैव समयाध्ययित तथा” ।

इति मनुः । २ । १५ ॥ तथा, क्रिगते । ५ । ५ ।
“दधतस्त्वज्जिह्वान्तरंगोऽपरा,
पुम इवोदितपुष्पवना भुवः” ॥)

उदितोदितः, त्रि, (उदितं कथितं शास्त्रं उदितः
अभ्युदितः ।) शुगलञ्ज । इति स्मृतिः ॥
“पुरोहितश्च कुर्वति दधतस्त्वज्जिह्वान्तोदितम् ।
दण्डनीत्याद्य कुशलमथर्व्याङ्गिरुं तथा” ॥

इति याज्ञवल्क्यः ॥)

उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरं अक्षयकं । उत्क्रान्तं
दृष्टिपथं अर्चति स्थै वा । उद ईदित्यक्षरत
ईकारः । ऋत्विगादिना बिल् । उगितस्यति
डीप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥

“यदोदीच्यां गतिर्भातोस्तदा सूर्यवलाधिकम्” ॥
इति ह्यारीतोत्तरं प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥)

उदीचीनं, त्रि, (उदीची + ख ।) उदीच्या भवं । उत्तर-
दिग्जातवस्तु । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । “उदीचीनप्रवणं करोत्यु-
दीची वै मनुष्याणां दिक्” ॥)

उदीच्यं, क्ली, (उदीच्या भवन् । उदीची + यत् ।)
बालनामगन्धद्वय । इत्यमरः ॥ बाका इति ख्यातम् ।
(बालकण्ठेऽस्य गुणादयो वीडय्याः ॥)

उदीच्यः, षं, (उदीच्या भवः । उदीची + यत् ।)
शुभावतिनद्याः पश्चिमोत्तरेण । इत्यमरः ॥
(तद्गुणवांसिनि त्रि, यथा, रघो ४ । ६६ ।

“शूरैरखैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव” ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिर उवाच ८ । ७० । ३४ ॥

“हता उदीच्या निहता प्रतीच्याः
प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विप्रस्ताः” ॥)

उदीर्गः, क्ली, (उत् + ईर + ल्यट् ।) कथनम् । इति
हलायुधः ॥ (यथा, कुमारं २ । १२० ।

“उद्गातः प्रगावो यामा न्यायस्त्रिभुजगीरुणम्” ॥
प्ररुणम् । जेपणम् ।

“ब्रह्मास्तोदीर्ग्यात् षचोर्द्विदानवकिन्नराः” ॥
इति महाभारते ॥)

उदीर्गः, त्रि, (उत् + ष + क्त ।) उदाग । मसान् ।
इति जटाधरः ॥

“न हि राज्ञाम्दीर्गानामेवस्मैर्नमं क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मनः । अत्रिया ह्यनेर्धनस्ये” ॥

इति महाभारते ॥ उक्तचितः । उदीपितः ।
उद्वतः । यथा, कुमारं २ । ३२ ।

“भवत्तत्त्ववरोदगीर्णाम् कारयो महासुराः” ॥
“ब्रह्म ज्ञेयं संसृष्टं ज्ञेयं च ब्रह्मणा मत्तः ।
उदीर्गं दहतं षट्पन्न वनानावाधिमाकृती” ॥

इति महाभारते । ५ । विष्णुः । यथा, महा-
भारते विष्णुसहस्रनामकथने १२ । १०८ । ८० ।

“उदीर्गः सधतश्चक्षुर्नीरु षाश्वत स्थिरः” ॥)

उद्वस्वः, क्ली, (उद् + स्वः, रगोर्नाति उद्वस्वः । उ + व् +
संज्ञाया खच् । अरुर्द्धिर्धटि । स्मृत् । उत् + लृट् +
स्वः ।) तास्मि । इत्यमरः ॥ (तास्मिण्क्टेऽस्य
विशेषो ज्ञेयः ॥)

उद्वस्वः, षं, उद्वस्वः कृत् । यद्वाद्स्वः इति भाषा ।
तत्पर्यायः । क्षीरभृत्, २ क्षेमद्वयः ४ मदाफल ४
कालकन्ध ५ यज्ञतोय ६ यज्ञोय ७ सुपति
श्रुतः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफल १० एष्यश्वन्व
११ पवित्रकः १२ सोमः १३ शीतफल १४ अस्य
पक्षफलगुणाः । मधुः खलः । चिमत्वमः । क्षमि-
काभित्वम् । १ क्त्वापित्तलयासाम्बुदोषः । शिवश्च ।
अस्य सुपक्षफलगुणाः । अतिशयशोषत्वम् । मधु-
रत्वम् । पित्तशयः शोषताभित्वश्च । व्यस्यामफल-
गुणाः । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । १ क्त-
विकारित्वश्च ॥ अग्नात्पगुणाः । शीतत्वम् ।
कषायत्वम् । नानाशिवत्वम् । शर्मिणीशर्मसंशक-
त्वम् । स्तनदग्धदाहत्वश्च । इति राजनिर्घण्टे ॥

(अस्य पर्यायगुणो यथा

“उद्वस्वो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो क्षेमद्वयकः ।
उद्वस्वो क्षिभो कृत्तो गुरुः पित्तकफासजितः ॥
मधुरः स्तवो वीरः द्रवागोऽधनोऽपथः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने २२ म भागे चटादिर्गं ॥
अस्य फलगुणाद्याश्च चरकः ३ स्थाने सप्तविंश-
ोऽध्याये यथा, —

“अथत्योद्वस्वः पतन्त्ययोधाना पलानि च ।
कषायमधुः शान्तिं शीतलानि गुरुणि च ॥ २ ।)

कृत्वावधः । ऐतलीः । गोवराटे । नीलेर काठ
इति भाषा । पराशरः । नासकः । इति जेमचन्द्रः ।

उद्वस्वः, स्त्री, (उद्वस्वस्य दर्पमिव दर्पमस्याः)
दर्पारुद्रः । इति राजनिर्घण्टे ॥ (अस्या गुणादयो
दर्पाण्क्टे ज्ञेयाः ॥)

उद्वस्वः, स्त्री, (उद्वस्वस्य दर्पमिव दर्पमस्याः ।)
उद्वस्वः, स्त्री । दर्पारुद्रः । इत्यमरः ॥ (अस्याः
पर्यायाश्च कथा कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः ।
यथा, —

“दन्त्युद्वस्वः पर्यायः स्यात्त्रिकम्बोऽप्य मुकुलकः” ॥ ।
उद्वस्वः, क्ली, (उद्वस्वस्य तत् खञ् । तत् णाति ।
आतोर्नपति कः । एधोर्द्विवात् साधुः ।)

गुणान् । इति मेदिनी ॥ तद्वत्कृत्वात्साधुः ।
स्मितपात्रम् । उगलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उद्वस्वः २ । इत्यमरः ॥ “मंक्षुधोद्वस्वले विहान्”
इत्यादिपर्यायो भावप्रकाशोदो द्रव्यः ॥)

उद्वत्, त्रि, (उत् + वद् + क्त ।) उद्वः । स्थूलः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, माघः १ । ३६ ।

“उद्वत्लोक्वितयेन साम्प्रतम्
गुरुधीशो क्रियतेतरो त्वया” ॥)

उद्गतं, त्रि, (उत् + गम् + क्त ।) उदान्तम् । कर्दित
वस्तु । इत्यमरः ॥ उद्गतम् । उदितम् ॥

उद्गमः, षं, (उत् + गम् + अष ।) उद्गमनम् ।
उदयः ॥ (आदिभोर् । यथा, कुमारं १ । ७ । ७७ ॥

“शोभोद्गमः प्रादुर्भुद्भायाः
स्विन्नाङ्गलिः एद्भवकोद्गमात्” ॥

“फलेन मद्यकारस्य एधोद्गम इव प्रजाः” ॥
इति रघुवंशे । ४ । ६ ॥ पस्थानं वरिहर्गमनम् ।

“तनयानां दध्यासांशा पश्यन् प्राणोद्गमथयाम्” ॥
इति कथासर्गत्सारे ४ तमः ॥)

उद्गमनीयं, क्ली, (उत् + गम् + अर्गीयम् ।) धौत-
वस्त्रद्वयः । इत्यमरः ॥ धौता योड इति भाषा ।

(“सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्रा
गृहीतपत्युद्गमनीयतस्त्रा” ॥

इति कुमारं । ७ । १२ ॥)

उद्गादि, क्ली, (उत् + गाह + क्त ।) अतिशयः । तद्
मुक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ (“प्रमादोः प्रगायस्पृशः
परिचयाद्गाहमादये” ॥ इति साहित्य-
दर्पणे । उथ परिच्छेदे ।)

उदाता, ऋ, षं, (उदायति साम यः । उत् +
ग + लृच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्विद्याः
इत्यमरः ॥

(“ब्रह्मज्ञं परमं ब्रह्माद्ज्ञानं च सामगम् ।
ज्ञोतां मथ चाध्वयुं वाङ्म्यामसृजत्वमुः” ॥
इति हविर्वेगे । तथा च मनुः । ८ । २०६ ।

“धौता वापि चरेदश्वसुद्गाता चाप्यनःकये” ॥
“उद्गातश्चोत्तब्रह्मज्ञो यथाध्वयुं विनाध्वरे” ॥

इति सूर्यतः सप्तम्याने चतुस्त्रिंशोऽध्याये ॥)

उद्गातः, षं, (उत् + ग + घञ् ।) उद्गमनम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघो । ६ । ६० ।

“आभाति बालानपरक्तमानुः
सनिभोऽद्गात इवादिशान्” ॥)

शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।
“तस्य भाङ्गानिभवं पर्यंतः स गृह्याम्ययः ।
उद्गातमिव शीतं दग्धसर्गं समन्ततः” ॥)

कण्ठार्जनं । इति जटाधरः ॥ जेकम् इति भाषा ।
तन्म नागवायुकर्यं । इति श्रीधरः स्वामी ॥ (खावः ।

उद्वा

उद्वा

उद्दी

ल्लरगम् । यथा, रघौ । ४ । ५३ ।
 “खर्षणीस्त्रयन्त्रज्ञानां मदीन्द्रासुगन्धिषु ।
 कटेषु करिणां पतुः पद्मगन्धः शिलीमुखः” ।
 “अधः प्रतिहतो वायुः स्रग्गणा मारुतन च” ।
 “करोत्युद्गाग्वाज्यम्” इति भावप्रकाशे मध्य-
 खण्डे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिकं वमन-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यथा, प्राग्दातिलकटीकायां,—
 “उद्गारे नागइत्यक्तो नीलजीमूतमग्निम्” ॥)
 उद्गीतं, त्रि, (उद् + गी + क्त ।) उद्गीतम् । इति
 उद्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,—
 मार्कण्डेये ८४ । ६ ।
 “शब्दात्मिकासुविमलग्जुषा निधान-
 मुद्गीतरम्यपदपाठवताक्ष सासाम्” ।)
 उद्गीतः, पुं, (उद् + गी + क्त ।) सामवेदभेदः ।
 प्रगावः । इत्यमरटीकाया भगतः ॥
 (“अस्मिन्नगन्धप्रमुखाः प्रदेशे
 भूयंस उद्गीतवदो वसन्ति” ॥
 इति उत्तरगामचरिते । २५३ ।)
 सामवेदध्वनिः । इत्यमरः ॥ सामगानम् । इति
 सारसुन्दरी ॥ साक्षा द्वितीयोऽध्यायः । इति भगी-
 रथः ॥ (भवपुत्रः । इति विद्यापरागम् ॥)
 उद्गर्गो, त्रि, (उद् + गृ + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-
 मरः ॥ उक्तोऽद्यतवस्त्रादि । इति भगतः ॥
 उद्ग्राहः, पुं, (उद् + ग्राह + घञ् ।) उद्ग्राह्यम् ।
 ऊर्द्धाक्ष्य कस्यचित् ग्राह्यम् । इत्यमरः । विद्या-
 विचारः । इति भगतः ॥
 उद्ग्राहितः, त्रि, (उद् + ग्राह + क्त ।)
 उदीर्गः । बद्धः । ग्राहितः । इति मेदिनी ॥ उप-
 न्यस्तः । इति जमचन्द्रः ॥
 उद्गः, पुं, (उद्गन्धते इति । उद् + हन् + कर्मणि
 ष्यप् । टिलोपात् घञ् च निपातनात् । यद्वा
 उद्गन्ति नीचताम् । उद् + हन् + ड ।) प्रशस्तः ।
 प्रकाशः । इत्यमरः ॥ (हस्तपटम् । ष्यप् ।
 शरीरस्थो वायुः ॥)
 उद्गनः, पुं, (ऊर्द्धं हन्यतेऽस्मिन् । उद् + हन् +
 ष्यप् । निपातनात् ह्यस्य घः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं
 निधाय तन्न्यते तत् । इत्यमरः ॥ परकाष्ठ इति
 भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७६२ ।
 “तस्मिन्नन्तर्घने पश्यन् प्रधाने सौधमदानः ।
 लौहोद्गनघनस्कन्धा ललितापयना स्त्रियम्” ॥)
 उद्गर्भगं, स्त्री, (उद् + घृष + ल्युट् ।) गानादिघर्षणां ।
 इत्युक्त्या उद्गर्भगुणाः । कण्ठकोठनाश्रित्यम् ।
 त्वगताप्रितेजनत्वम् । प्राग्मासुकारकत्वञ्च । इति
 राजवल्गुभः ॥
 (“उद्गर्भान्तु विज्ञेयं कण्ठकोठानलापहम्” ।
 इति घिकमित्तस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥ समासकथनं । उद्गः । यथा । प्रस्य-
 मिति । इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥)
 उद्गसं, स्त्री, (उद् + ष्यद् + ष्यप् । घमादेशः ।)
 मांसम् । इति हागवर्णां ॥
 उद्गाटः, पुं, (उद् + घट् + घञ् ।) गृहभेदः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । चौकिर धर याना इत्यादि भाषा ।

(उद्गाटनम्)
 उद्गाटकं, स्त्री, (उद् + घट् + णिच् + गवृल् ।) कृपा-
 ज्ञलोत्तोकनार्थयन्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । घटी-
 यन्त्रम् २ । इति जमचन्द्रः ॥
 उद्गाटनं, स्त्री, (उद् + घट् + णिच् + ल्युट् ।) कृपात्
 जलोत्तोकनार्थे रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः ।
 घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति
 भगतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रप्राप्ते ॥
 “धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गाग्लोद-
 घाटनम्” ॥)
 उद्गाटितः, त्रि, (उद् + घट् + णिच् + क्त ।) कृतो-
 हाटनम् । खाला इति भाषा ॥
 (“मृष्टेऽनुद्गाटितद्वारि नाहृतः प्रतिशेखरः ।
 वागितार्थप्रवक्त्यापि पद्माहमश्रमं त्वजित्” ॥
 इति स्मृतिः । तन्त्रशास्त्रम् ।)
 उद्गाटितज्ञः, त्रि, (जानाति इति ज्ञः । उद्गाटितस्य
 ज्ञः । उद्गाटित + ज्ञा + क्त ।) प्राज्ञः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 उद्गातः, पुं, (उद् + हन् + घञ् ।) आरम्भः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।
 “उद्गातः प्रगावो यास्तु न्यायस्त्रिभरुदीरगम्” ।
 “आकुमारकथोद्गातं शालिगोथो जगुर्यशः” ।
 इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) शस्त्रम् । गण्यपरि-
 च्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । पादस्वलनम् ।
 (“यथावनुद्गातसुखेन मार्गम्” । इति रघुः । १७२ ।
 “रथेनानुद्गातस्तिमितगतिना” । इति शाकुन्तले ।
 ६ श्लोके । समुपक्रमः । पवनाभ्यासयोगाय कुम्भ-
 कादित्रयम् । उक्तञ्च । (यथा, रामायणे ४ कार्त्त-
 “रथुपटङ्कशिलोद्गातः” । इति ॥) सुदृग्म् ।
 इति मेदिनी ॥
 उद्गम्, श्रुत्यागं । इति कविकान्दुमः ॥ (तुदा-पर-
 सकं-सेट् ।) ऋसादिर्दन्यवर्गादतीयोपधः । क्षिपि
 समुत्सुदृग्भ्याम् । स्यादौ नवद् इति उज्जिभ्रिषति
 औज्जिभ्रत् । श्रु उज्ज्भ्रती उज्ज्भ्रती । इति
 दुर्गादासः ॥
 उद्गं, पुं, (उद् + दन् + ष्यच् ।) कीटविशेषः ।
 तत्पर्यायः । मल्लुगाः २ कोगाकुगाः ३ किटिभिः ४
 उल्लुगाः ५ । इति जमचन्द्रः ॥
 उद्गणपालः, पुं, उद्गण इव पाल्यते इति । उद्गण
 + पाल + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति
 मेदिनी ॥
 उद्गन्तुः, त्रि, (उद् + गन् + दन्तुः ।) उक्तञ्च ।
 करालः । उक्तदन्तः । इति मेदिनी ॥
 उद्गानं, स्त्री, (उद् + दे + ल्युट् ।) बन्धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्वणि ।
 “उद्गाने क्रियामागो तु भक्त्याना तत्र रज्जभिः” ।)
 उद्गमः । चुल्ली । वाडवापि । मध्यः । लघः । इति
 विश्वः ॥
 उद्गामः, त्रि, (दासः उद्गतः ।) बन्धनसहितः ।
 स्तनन्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७८ ॥
 “नदव्याकाशगङ्गायाः खेतस्त्वेदामदिग्गजे” ॥
 “अथदुग्धमिवोद्गामं गजं मदजलोद्गतम्” ।

इति रामायणे ॥ महान् । यथा । “उद्गामदन्तुर-
 विधुन्तुदन्तघातः” । इति प्रवज्या ॥
 (“उद्गामानि प्रघयति शिलावेधमभिर्योवगानि” ।
 इति मेघदूते । २७ ॥ गम्भीरः । यथा भागवते
 १ म स्कन्धे । “उद्गामभावपिप्पुनामखण्डग्रहास्तु” ॥)
 उद्गामः, पुं, (उद्गोतं दाम पाशो यस्य । समासे ष्यच् ।)
 वरुणः । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदच्छन्दोविशेषः ।
 यथा, वृत्तगताकारे ।
 “यदि नयुगलं ततः सप्तरेफा-
 स्तदा दण्डद्विप्रयातो भवेद्दण्डकः ।
 प्रतिचरणाविरुद्धरेफाः स्युरगोर्गव-
 यालजोमृतलीलकरोद्गामशङ्कादयः” ॥)
 उद्गालः, पुं, (उद् + टल + घञ् ।) बद्धवारकच्छतः ।
 इत्यमरः ॥ वनकोदवः । इति रत्नमाला ॥
 उद्गालकः, पुं, (उद्गाल एव । स्वार्थे कन् ।) बद्धवा-
 रकच्छतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेदः ।
 स तु आयोदधौस्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्ति-
 रक्ता महाभारते १ । पौष्योपाख्यानं ३ चध्याये ।
 “गतस्मिन्नन्तरे काश्चित्पिष्यो नामायोदस्तस्य
 शिष्यास्तयो बभूवुः उपमन्युगुरुणावैदक्षितः । २३ ॥
 स एकं शिष्यमार्कणं पाश्चात्त्यं प्रेषयामास गच्छ
 केदारखण्डं बधानेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन
 संदिष्ट आरुणिः पद्मान्यस्त्रज गत्वा तत्केदारखण्डं
 बभूवुः नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्षिप्रमनोऽपश्य-
 द्पायं भवत्वैव किञ्चिदमीति ॥ २६ ॥ स तत्र
 संविशेण केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदु-
 दकं तस्यौ ॥ २७ ॥ ततः केदारविदुपाध्यायः
 आयोदो धौः शिष्यानपृच्छत् क आरुणिः पा-
 श्चाल्लो गत इति ॥ २८ ॥ ततं प्रोचुः भगवंस्त्वयैव
 प्रीधितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । स एवमुक्त-
 स्तान् शिष्यान् प्रत्यवाच तस्मात् तत्र सर्वे
 गच्छामः यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा
 तस्याङ्गानाय शब्दं चकार भो आरुणो पाश्चाल्य
 क्षामि वत्स गृहीत ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वाशु-
 रुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसो-
 त्याय तनुपाध्यायं उपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच
 चैनमुपाध्यायं व्ययमस्त्राच केदारखण्डे निःसर-
 मागमुदकमवारुणीयं संरोद्धं संविद्यो भगवत्-
 शब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्थ्य केदारखण्डं भगवन्त-
 मुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु
 भवान् किमथे करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्त-
 उपाध्यायः प्रत्यवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं
 विदार्थ्य उत्यतस्तस्मात् उद्गालकएव नासा भवि-
 यतोऽपाध्यायेनानुग्रहीतः” । ३४ ॥
 ष्यपः स्वनामख्यात ऋषिभेदः । स तु श्वेतकेतु-
 पिता । यथा तत्रव कुन्तोपुत्रोऽप्यनुज्ञाने १२२ ॥
 “बभूवोद्गालको नाम महर्षिर्गिति नः श्रुतम् ।
 श्वेतकेतुर्गिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन् मुनिः” ॥ ६॥)
 उद्दितः, त्रि, (उद् + दीप् + क्त ।) बद्धः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 उद्दीपकः, त्रि, (उद् + दीप् + गवृल् ।) उद्दीपनकर्त्ता ॥
 उद्दीपनं, स्त्री, (उद् + दीप् + ल्युट् ।) प्रकाशनम् ॥

उह

विभावविशेषः । यथा,—

“आत्मनोदीपनात्थौ तस्य भेदावभौ स्मृतौ ।
उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये” ॥ ते च ।
“आत्मनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा” ॥
चेष्टादीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि
इत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्द्रकोकिलालापभ्रमर-
भङ्गारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
च्छेदः ॥

उद्दीप्तः, त्रि, (उत् + दीप् + क्त) प्रकाशितः ॥

उद्दीप्तं, स्त्री, (उत् + दीप् + क्त) गुगगुलुः । इत्य-
मरटीकायां भरतदृष्टवाचस्पतिः ॥

उद्देशः, पुं, (उत् + दिश् + घञ्) अनुसन्धानम् ।
अन्वेषणम् ॥ (न्यायमते नास्मा निर्देशः । अन्वि-
धानं यथा,—“पदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।
यथा,—“समासकथनमुद्देशः । यथा, प्रत्ययमिति” ॥
पर्वतस्य गण्डकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।
“इत्येष ते यद्गोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः” ।
इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
“सपञ्चतवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भुवा” ।
इति महाभारते ॥

उद्देशकः, त्रि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देशकर्त्ता ।
उदाहरणम् । इति लीलावती ॥

उद्देश्यः, त्रि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देश्यः ।
उद्देशनीयः । प्रयोजनम् ॥ (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
प्रवृत्तिः भवति तत् । अनुवादम् ॥)

उद्देशिका, स्त्री, (उद्गतो देज्ञे यस्याः) कीटविशेषः ।
तत्पर्यायः । उपजिह्विका २ उत्पादिका ३ वटिः
४ दिवी ५ । इति हारावली ॥

उद्दावः, पुं, (उद् + दृश् + क्त) ऋ + उद्दिश्रयति यौति पृत्रव-
इति घञ् । पलायनम् । इत्यमरः ॥

उद्गतः, पुं, (उत् + हन् + क्त) राजमल्लः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गतं, त्रि, (उत् + हन् + क्त) अविनीतम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते षष्ठांशे ।

“धीरोद्गता नमयतीव गतिर्धर्मिणीम्” ।
“मदमानसमुद्गतं न्यप न विद्युक्ते नियमेन मूढता” ।

इति किराते । २ । ४९ ॥ उल्लिखितः । उत्क्षिप्तः ।
आहतः । आलितः । यथा,—शकुन्तले १ म अङ्के ॥

“आत्मोद्गतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः” ।
निविडः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “तुषार-
वर्षोद्गतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतम्” ॥

उद्गतमगस्त्यं, स्त्री, (उद्गतं गर्भितं मगो यस्य तस्य
भाषः) गर्भः । अभिमानः । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + ह + क्त) उद्धारः । वान्ता-
नम् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां ऋणादिव्यः शो-
धनम् । निराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—

“यत्नवानपि तु श्रीमास्त्राङ्गुलोद्धारणोद्धारः” ।
इति महाभारते ।

“कण्टकोद्धारयैर्निवृत्तामिति यत्नमुत्तमम्” ॥
इति मनुः ॥ ६ । २५२ । अस्नादिभ्यो विभोचनम् ।

“सप्त अतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

उहू

दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य” ॥

इति रघुः । २ । २५ ॥

उद्धर्षः, पुं, (उद्गतो हर्षो यस्मिन्) उत्सवः । इत्य-
मरः । (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।

“अशक्तोऽस्मि रणोद्दर्षं तपस्विशरणं मृहम्” ॥)

उद्धर्षणं, स्त्री, (उत् + हर्ष + क्त) रोमाञ्चः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आनन्दकरम् । रोमाञ्चकरम्) ।
(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥

“ततः परिषदं सर्वांमामन्त्रा वसुधाधिपः ।

हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः” ॥)

उद्धवः, पुं, (उद्गतो त् दुःखमिति) उत् + धूह् + ष्यच्) ।

उत्सवः । इत्यमरः ॥ यक्षाभि । यादवविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥

“दृष्टीना सम्मतो मन्वी कृष्यास्य दयितः सखा ।
शिष्यो वृहस्पतेः साक्षाद्दुर्वो बुद्धिससम्” ॥

उद्धानं, स्त्री, (उद्दीयतेऽस्मिन्) उत् + धा + क्त) ।
सुक्ती । इत्यमरः ॥

उद्धानः, त्रि, (उत् + धा + क्त) उद्गतः । वमितः ।
इति मेदिनी ॥

उद्धान्तः, पुं, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + शिच् +
क्त) निर्मदहृस्ती । इत्यमरः ॥ उद्धान्तः । इति
रामानाथः ॥

उद्धारः, पुं, (उत् + ह + घञ्) ऋणम् । इत्यमरः ॥
उद्धारिः । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य षण्ण्डाग
एव दुर्लभः” । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १२ । २ । ४ । २ ।

“अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धारामहे” । मोक्षः । निर्वा-
णम् ॥ * ॥ उद्ध्यते साधारण्यधनात् इत्युद्धारः ।

यद्वा, साधारण्यधनात् यत् गर्भितं तद्दुद्धारः ।
इति श्रीनाथः । उद्ध्यते साधारण्यधनात्
निष्कृष्य विशेषान्गतया एव बोध्यते इत्युद्धारः ।
इति अच्युतानन्दः । साधारण्यत्वेन उद्ध्यते इति

उद्धार इति रघुनन्दनः । उद्ध्यते साधारण्यधनात्
वह्निर्भायते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथा ह
मनुः ६ । १२२ ॥

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्वयाच्च यद्दरम् ।
ततोऽुद्दे मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्तु यवीयसः” ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः उद्ध्यते इत्युद्धारः ज्येष्ठस्य-
विभक्तसाधारण्यधनात् उद्ध्य विंशतितमो भाग-
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥ अयानन्तं श-
त्रुभ्यो लब्धं धनादिकम् । यद्गतं मनुना ७ । ६७ ।

“राज्ञश्च दद्युःकृद्दामिदं धनादिकं श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दानव्यमप्यथ कृत्तम्” ॥

“उद्धारं योद्धारः राज्ञे दद्युः । उद्ध्यते इत्युद्धारः
जितधनाद्यत् उतकृत्तधनं सुवर्गं रजतभूसादि राज्ञे
समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥

उद्धारं, स्त्री, (उत् + ध + घञ्) उद्धानम् । इत्यम-
रटीकायां स्वामी ॥ उन्नन् आका इत्यादि भाषा ।

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + ह + शिच् + क्त) उद्धार-
करणम् । उत्तोलनम् ॥

उद्धारः, स्त्री, गुडुञ्जी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उद्धानं, स्त्री, (उत् + धृञ् + शिच् + क्त) एक-

उद्धानं, स्त्री, (उत् + धृञ् + शिच् + क्त) एक-

उद्धानं, स्त्री, (उत् + धृञ् + शिच् + क्त) एक-

उद्धानं, स्त्री, (उत् + धृञ् + शिच् + क्त) एक-

उद्दि

चित्तैलानवप्रकर्षूरकस्तूरीमरिचत्तचपुर्णम् । इति
पाकराजेश्वरः ॥

उद्दिषणं, स्त्री, (उत् + धृष् + क्त) रोमाञ्चः । इति
हलायुधः ॥

उद्दृतः, त्रि, (उत् + ह + क्त) कृतोद्दरयम् । लोका
इति भाषा । तत्पर्यायः । समुदत्तः २ । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः । परिभुक्तोऽभितः । इति मेदिनी ॥
“उद्दुर्गुमेच्छत् प्रसभोद्दुतारिः” । इति रघुः ।

२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६६ ।

“इतीव वाहैर्निजभेगदर्पितैः
पयोधिरोधक्षममुद्दृतं रजः” ॥)

उद्धानं, स्त्री, (उत् ध्रायते अघिरञ् । ध्रा शब्दाभि-
संयोगयोः उत्पन्नात् तस्मात् क्त) सुक्ती । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

उद्दाः, पुं, (उद्भाति कृलमिति) उद्भा + ष्यच्) निपा-
तनात् मिडम् । गदः । इति आकरणम् ॥

“नोयदागमइवोद्भाभिद्ययोः” । इति रघुः ११ । ८ ।
“कृलं भियोद्योसमिभौ” । इति भट्टिः । ५ । २२ ॥

उद्दुः, त्रि, (उत् + बृध् + क्त) विकसितः । इति
हलायुधः ॥ (प्रबुद्धः । यथा तिथितत्त्वे,—

“उद्बुद्धं च जगद्भारतीं पूजयेत् दीपमालया” ॥
यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।

“उद्बुद्धं कारुण्यैः स्वैर्विहर्षांश्च प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः कात्यायनोऽथः” ॥)

उद्दीधः, पुं, (उत् + बृध् + घञ्) क्लिप्तं ज्ञानम् ॥
(यथा साहित्यदर्पणे ढतीयपरिच्छेदे ४१ ।

“उत्साहादिसमुद्दीधः साधारण्यभिमानतः ।
नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति” ॥)

उद्दुटः, पुं, (उत् + भट् + ष्यच्) कच्छपः । सुख्यः ।
इति मेदिनी ॥ (सुषु इति केषिच् ॥)

उद्दुटः, त्रि, (उत् + भट् + ष्यच्) प्रवरः । (“पदे
पदे सन्ति भटा रणोद्दुटा” ।) इति नैषधः ॥

अष्टाश्रयः । तत्पर्यायः । महेच्छः २ उदारः
३ उदासः ४ उदीर्णः ५ महाश्रयः ६ महामनाः
७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्दवः, पुं, (उद्दवन् उद्दवत्यस्मादिति वा । उत् + भू
+ ष्यच्) जम्भ । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“दिलीप-
सुनुर्मणिशरकरोद्दवः” । इति रघुः । ३ । १८ “वि-
यापादोद्दवा गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णुः ।
प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उद्दिगः, त्रि, उद्दिग्गः । इत्यमरटीकायां रामानाथः ॥
उद्दिक्कं, त्रि, (उद्देदमिति उद्दिक् सम्पदादित्वात्
क्लिप् । तस्मात् जायते यत् । उद्दिक्त् + जन् + क्त) ।
उद्दिद्यजातमाचम् । तच्च तद्वगुल्पादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १ । ४६ । “उद्दिक्काः स्यावराः सर्वे
वाजकाण्डप्ररोहिणाः” । “इन्द्रगोपमय्युक्प्रभृतय-
उद्दिक्काः” । इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

उद्दिक्त्, [द] त्रि, (उद्दिनमिति भूमिमिति) उत् +
भिद् + क्लिप्) उद्दिक्कम् । इत्यमरः ॥ तच्च प-
ञ्चधा । वृद्धः १ गुल्मः २ लता ३ वल्ली ४ षष्ठा ५ ॥
(यथा, महाभारते आदिपर्वाणि । “संसेदजा

अखण्डा उद्धिदश्च" । उद्धिद्यते पशुफलमनेन इति
निबन्धेः यागभेदः ॥

उद्धिदं, चि, (उद्धिनन्तीति । उत् + भिद् + इगुप
धेति कः ।) तरुगुल्मादि । तत्पर्यायः । उद्धित् २
उद्धिज्जम् ३ । इत्यमरः ॥ उद्धिज्जम् ४ । इति
रमानाथः ॥ (यथा, महाभारते १४ पर्वणि ।

"जरायुजागजानानि स्वदजान्युद्धिदानि च" ॥)

उद्धिदं, स्त्री, (उद्भिनन्तीति । उद् + भिद् + क ।)
पांशुलवणम् । इति रत्नमाणा । पाडा लुगा इति
भाषा । ("उद्धिदानि पलाणेत्तुक्तीषवेगुज्जति-
जानि" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने घट्चत्वारिं-
शत्तमेऽध्याये ॥)

उद्धृतः, चि, (उद्धवति स्म । उत् + भू + क्त ।) उत्पन्नः
जातः । यथा । ईशानसंहितायाम् ।

"माघे ऋष्याचतुष्टयमादिदेवो महानिधि ।

शिवलिङ्गतयुद्धृतः कोटिस्थंममप्रभम्" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।

"उद्धृतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः" ॥)

उद्धृतरूपं, स्त्री, (उद्धृतं प्रवृत्तयोऽर्थं रूपम् ।) नयन-
गोचररूपम् । यथा, —भाषापरिच्छेदे ॥ ।

"उद्धृतरूपं नयनस्य गोचरं

द्रव्याणि वदन्ति एधकसंगे ।

विभागसंयोगपरपरत्व-

खेहद्रवत्वं परिभागायुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाजाती योग्यवृत्ती भवन्वायस्य तादृशम् ।

यत्कालि चक्षुः सम्बन्धादानोकोद्धृतरूपयोः" ॥ ५५ ॥

उद्भ्रमः, पुं, (उद्भ्रमगमिति । उत् + भ्रम + घञ् ।
नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः ।) उद्भेगः । इत्यमरः ॥

उद्भ्रान्तः, स्त्री, (उत् + भ्रम + क्त ।) बाहुस्यस्य मग-
लाकारखड्गभ्रामणं । इति महाभारतम् ॥ (परि-
भ्रान्ते, चि । यथा, रघो ४ । १६ ॥

"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयान्तरूपव्यकाः" ॥

विकले । विकले । यथा, रामायणे, —

"उद्भ्रान्तहृदयश्चापि त्रिवेगवदनेऽभवत्" ॥)

उद्यः, पुं, नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उद्यते यत् । वद +
क्वप् । कथयिष्ये, चि । यथा, मघोद्यम् वाक्यम् ।)

उद्यतं, चि, (उत् + यम + क्त ।) उत्तोल्यधृतवस्त्रादि ।
उद्यतशस्त्रादि । तत्पर्यायः । उद्योगः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुवंशे । ४ । १६ ।

"प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकाम्भौ" ॥)

उद्यतः, पुं, (उत् + यम + क्त ।) यज्ञपरिच्छेदः । इति
जटाधरः ॥

उद्यमः, पुं, (उत् + यम + घञ् ।) मजःपूर्वकत्वात्
वृद्धाभावः । उद्योगः । तत्पर्यायः । गूणम् २ ।

इत्यमरः ॥ गूणम् ३ । गोरणम् ४ । इति तट्टीका ॥

उत्साहः ५ । अथवसायः ६ । उद्योगः ७ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, कुमार्ये ५ । ३ ।

"निगम्य चना तपसं कृतोद्यमानम्" ।

"प्रशाक मेना न नियन्तुमुद्यमानम्" ।

इति च कुमार्ये ५ । ५ ॥)

उद्यानं, स्त्री, (उद्ययाति क्रीडार्थेऽस्मिन् । उत् + या
+ ल्युट् ।) राक्षः साधारणं वनम् । तत्पर्यायः ।

आक्रीडः २ ।

("वायोद्यानस्थितश्च शिशुश्चन्द्रिकाधौतहर्म्मग" ।

इति मेघदूते ७ ।) नि.संगम् । प्रयोजनम् । इत्य-
मरः ॥

उद्यानपालः, चि, (उद्यानं पालयतीति । उद्यान +
पालि + अण ।) उद्यानगृहकारः । माली इति भाषा ॥

("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते" ॥

इति कुमार्ये । २ । ३६ ॥)

उद्युक्तः, चि, (उत् + युज् + क्त ।) उद्यमगुक्तः ।

उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां भगवतः ॥ (यथा,
अमरकोशः । "इत्यार्थोद्युक्तउत्सुकः" ॥)

उद्योगः, पुं, (उत् + युज् + घञ् ।) यत्नः । चेष्टा ।
तत्पर्यायः । उत्साहः २ । अथवसायः ३ । उद्यमः ४ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८२ ।

"उद्योगः सर्वमन्यानां देवानामादिदेश ह" ।

"उद्योगादनिरुक्तस्य मसहायस्य धीमतः" ।

क्रायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सञ्चारिणी" ॥

इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्वः । यथा, महाभारते
१ । १ । ६३ ।

"उद्योगः सन्निवर्थासो श्वेतोपाख्यानमेव च" ॥)

उद्योगी, [न] चि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग +
इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपति लक्ष्मी-

देविन देयमिति क्तपुरुषा वदन्ति ।

देवं निहृद्य कुरु पौण्ड्रमात्मप्रतया

यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽपि दोषः" ॥

इति नीतिसारं १३ ॥

उद्योतः, पुं, (उत् + द्यु + घञ्) अलोकः । ज्योतिः ।
इति ह्यनायुधः ॥

उद्रः, पुं, (उन्नोति । उन्द् + रक्त् ।) जलजन्तुविशेषः ।
इत्यमरः ॥ उद्रविडाल इति भाषा ।

उद्रङ्गः, पुं, एग्विशेषः । "द्योमचाभि एगं श्रौभमुद्रङ्गः
प्रतिमागंक्त" । इति जटाधरः ॥

उद्रङ्गः, पुं, द्योमचाभि एगम् । तत्पर्यायः । खपरं २
ऊर्ध्वगं एगं ३ । हरिश्चन्द्रपं ४ । श्रौभं ५ । प्रतिमा-
गं ६ । चङ्गा ७ । चङ्गः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्रयः, पुं, (उद्रतो रथो यस्मात् ।) रथकीलम् ।
तान्मृचुडपत्नी । इति मेदिनी ॥

उद्रिक्तः, चि, (उद्रिच्यते स्म । उत् + रिच् + क्त ।)
स्फुटम् । स्पष्टम् । इति जटाधरः ॥

उद्रेकः, पुं, (उत् + रिच् + घञ् ।) उपक्रमः । वृद्धिः ॥
"अधुनेव कुम्भान्ति अहम् जगतां मनः ।

न जानीयौवनोदके जीवनस्यापि का गतिः" ॥

इत्युद्धृतः ॥

"हस्तिने साहसं कमलबलिमाधाय पदयो-

र्धेदेकोनं तस्मिन्नजमुदहरद्वैतकमलम् ।

गतौ भवद्वेकः परिणतिभनौ चक्रपुषा

चत्वारो रक्षायै त्रिपरहर जागति जगताम्" ॥

इति महिम्नस्तोत्रम् ॥

("तमःप्रवेशः मन्त्रो दोषोद्रेकहृतस्तुते" ।

इति वैद्यकरविविधयेऽपस्माराधिकारे ॥)

उद्रेका, स्त्री, (उद्रेक + टाप् ।) महागिम्बः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उद्वत्सः, पुं, (उद्वान्तो वत्सः ।) वत्सः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उद्वन्धनं, स्त्री, (उत् + वन्ध + ल्युट्) ऊर्ध्वबन्धनम् ।
इति स्मृतिः ॥ गजाय दृडि देष्येन फांसी देशेन
टाङ्गान इत्यादि भाषा ॥

उद्वमनं, स्त्री, (उत् + वम + ल्युट् ।) उद्गीरणम् ।
तुलिया फलेन वार्ति करण इत्यादि भाषा ॥

उद्वर्त्तः, चि, (उत् + वृत् + घञ् ।) अतिरिक्तः ।
उवर्गण वाडा इत्यादि भाषा । यथा, "उद्वर्त्तो
हि यज्ञः समधिकफलमाचष्टे" । इति व्याकरण-

टीका ॥

उद्वर्त्तनं, स्त्री, (उत् + वृत् + णिच् + भावे करणे वा
ल्युट् ।) उत्पत्तनम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।

• भोघोक्तुं चटुलप्रफोदत्तनप्रेक्षितानि" ॥)

विलेपनम् । घर्षणम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, मनुः ४ । १३२ ।

"उद्वर्त्तनमपस्त्रानं विगमूत्रे रक्तमेव च ।

श्लेष्मनिघृतवान्तानि नाधितेष्टेत्तु कामतः" ॥)

शर्मागिम्बेलीकरणान्धव्यादि । तत्पर्यायः ।
उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हृदिद्रा सेवेन आवटन

इत्यादि भाषा । सामान्योद्वर्त्तनगुणाः । कफवा-
युमेदोवातरोगनाशित्वम् । अङ्गुस्थैर्य-चर्मनिर्मे-
लाशित्वम् ॥ हृदिद्राद्युद्वर्त्तनगुणाः । कण्ठवर्ण-

रुत्तवाहारीत्वम् ॥ तिस्रोद्वर्त्तनगुणाः । कण्ठरुत्त-
तात्वगदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("उद्वर्त्तनं वातहृमं कफमेदोविलापनम् ।

स्थिरीकरणमङ्गाना लक्ष्मप्रसादकरं परम् ॥

शिगासुखिविहित्वं त्वक्स्थस्यापेक्ष तेजनम् ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

उद्वर्द्धनं, स्त्री, (उत् + वृध् + ल्युट् ।) अन्तर्हासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्वर्द्धितः, चि, (उत् + वर्द्ध + क्त ।) उद्धृतः । इति
भृशप्रयोगः ॥ उदाहृतो वा इति पाठः ॥

उद्वहः, पुं, (उद्धृ वृहति प्रापयतीति । उत् + वृह
+ अच् ।) पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, —
रघुः । ६ । ६ ।

("उद्वहस्तमयश्च रघूद्वहात्" ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । स तु प्रवहवायोरुर्ध्व-
स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः ॥

तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः ।

इत्येते क्षमिताः सप्त मासता गगनेचराः" ॥

इति हरिवंशे । २३६ अध्याये । विवाहः ॥)

उद्वहा, स्त्री, (उद्वह + टाप् ।) कन्या । पुत्री ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उद्वानः, चि, (उत् + वन + घञ् ।) उद्वमितः ।
उद्वान्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उद्वान्तं, चि, (उत् + वम् + क्त ।) वमितवस्त । तत्-

उदा

पर्यायः । उद्भूतं २ । इत्यमरः ॥
 उदान्तः, पुं, (उद्भूतं वान्तं मदी यस्मात् ।) निर्भदहस्ती ।
 इति मेदिनीकरजटाधरो ॥
 उदासनं, स्त्री, (उत् + वस् + णिच् + ल्युट् ।)
 मारणम् । बधः । इत्यमरः ॥ (संस्कारभेदः ।
 यथा, कात्यायने ६ । १ । २ ॥
 “अप उपस्युष्य प्रालाडार्थे परिस्तरणपात्रसं-
 सादनप्रोक्षणाण्यनिर्वपणाधिभ्रयणस्तुक्संमार्जनो-
 दासनावेक्षणाणि कृत्वाभीष्ट उत्यूय पश्चात् आ-
 न्ययहणम्” ॥)
 उदाहः, पुं, (उत् + वह + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः ।
 तस्य लक्ष्यं भाष्योक्तसम्पादकग्रहणम् । तस्य स्त्री-
 काररूपेण विशेषस्य समवायविधयतयोर्भेदात्
 वरकन्ययोर्विवाहकर्मत्वकर्मत्वे । स तु अष्ट-
 विधः । वरमाह्वय यथाशक्त्यलङ्घिता कन्या यत्र
 दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यज्ञस्थायित्वेन कन्या-
 दानं स दैवः २ । यत्र वरात् गोदयं गृहीत्वा
 तेनैव सह कन्यादानं स धर्मः ३ । यत्र अथवा
 सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानं
 स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स
 आसुरः ५ । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुसारात्
 त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः
 ६ । यत्र बलात्कारेण कन्याहरणं स राक्षसः
 ७ । यत्र सुप्तायां मत्तायां प्रमत्ताया वा कन्यायां
 निर्जने गमनं स पेशाचः ८ । तस्य निर्गायः ।
 सगोत्रामनवरवयस्त्वां समानप्रवरा पित्रपेक्ष-
 योर्द्धतनघस्रां पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्प-
 रया प्रत्येकसप्तमीपर्यन्तां अथस्तने तदपेक्षया
 सप्तमीपर्यन्तां पित्रबन्ध्वपेक्षयोर्द्धतनघस्रां प्रत्येका-
 पेक्षया सप्तमीपर्यन्तां अथस्तने तदपेक्षया सप्तमी
 पर्यन्तां मातामहसमानोदका मातामहापेक्ष-
 योर्द्धतनघतुर्णां पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्तति-
 परम्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अथस्तने
 तदपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां मातृबन्ध्वपेक्षयोर्द्धतन-
 चतुर्णां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अथस्तने त-
 दपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां कन्यां परित्यज्य उदाहः
 कर्त्तव्यः ॥ पित्रबन्धुमातृबन्धुविरहेऽपि तथोयोग्य-
 तामवलम्ब्य सप्तमीपर्यन्तायाः पञ्चमीपर्यन्तायाश्च
 कन्यायाः परिहारः । वर्जनीयानां कन्यानां
 मध्येऽपि या त्रिगोत्रान्तरिता सा विवाह्या । अत्र
 सप्तमगणनप्रतियोगिपितृपितृबन्धुपञ्चमगणनप्र-
 तियोगिमातामहामातृबन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-
 गणनम् । शूद्रस्य सगोत्राविवाहे दोषाभावः ।
 मातृसपत्नीभाटकन्यां तदौहित्रीं अध्यापयित्वा
 कन्यां शिष्यकन्यां ब्रह्मद्वारकन्याश्च परित्यज्य
 विवाहः कर्त्तव्यः ॥ अथ कन्यादानाधिकारिणाः ।
 आदौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे भ्राता ।
 तदभावे पित्रभ्राता । तदभावे मातामहः । तद-
 भावे मातुलः । तदभावे माता । तदभावे माता-
 महभ्राता । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं
 कुर्यात् ॥ अथ विवाहपूर्वकर्त्तव्यकर्म । अवश्यं-
 भावि शुभाशुभयहादिदोषशान्त्यर्थं होमो हि-

उद्दि

रण्यगोत्रस्त्रदानम् । ततो नान्दीश्राद्धम् । लभ-
 समये वने उपस्थिते स्वस्तिवाचनादिकं विधाय
 वरणम् । स्नानाचारिदि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति
 धनदानञ्च । ततः स्वस्त्योक्तविधिनाभिं संस्थाप्य
 कुण्डिका समाप्य पाणिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च
 कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ ज्येष्ठकृतविवाहे विवाहकर्ता
 कनियः पतिविदनाद्योषविशुष्टो भवति । ज्येष्ठ-
 पतिविदनाः सा कन्या पतिविदनायाः कन्यादाता
 पतिदायी । तत्परोहितः पतिकर्त्ता । ते सर्वे
 पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थकर्त्तविकागतेमात्रेण
 वैश्यासक्तशुद्धतुल्यातिरोगिजन्मकान्यविधिं कृ-
 ज्जावामनकुण्डातिरुद्धनेष्टिकब्रह्मचारिवागप्रस्थनि-
 लुक्षिसक्तपुत्रपुत्रधनरुद्धिप्रसक्तकामकारिदत्त-
 कोन्मसचौरिषु ज्येष्ठस्वनेष्वपि कनियविवाहे न
 दोषः । एवं विकृतरूपानुजा ज्येष्ठा कनियानां
 सोदगया उदायाः पतिविदनाय न भवति । इत्यु-
 दाहवत्त्वम् ॥
 उदाहनं, स्त्री, (उत् + वह + णिच् + ल्युट् ।) वि-
 वाहः । तत्पर्यायः । गणगण २ । इति त्रिकाण-
 शेषः ॥ द्विसीत्यम् । दिवारकृष्टत्वंम् । इति रेम-
 चन्द्रः ॥
 उदाहनी, स्त्री, (उदाहन + ङीप् ।) वराटकः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कडि इति भाषा ॥
 उदाहिकः, त्रि, (उदाहस्याथम् । उदाह + टकः ।)
 उदाहसम्बन्धी ॥ (यथा, मनः । ६ ॥ ६४ ॥)
 “नोदाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदम क्वचित्” ॥
 उदाहितः, त्रि, (उत् + वस् + णिच् + ल्युट् ।) उद-
 हितः । उद्भूतः । विवाहितः । यथा । राजमार्त्तगो-
 देवतः ।
 “बलि रद्धे तथैवास्ते कुरुते त्वमन्त्रिणि ।
 उदाहितया कन्याया दस्योरे कनाश्रमः” ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कालिकाले आगमोक्ता
 न्यमागो विवाहितता गर्हिता भवति । यथा,—
 “उदाहितारिप या नारी जानीयात् सात् गर्हिता”
 इत्यागमसिद्धान्तः ॥)
 उदाहनी, स्त्री, (उदाहति उद्भूतीति । उत् + वस्
 + णिच् + ङीप् ।) गच्छः । इति मेदिनी ॥
 उदाहः, त्रि, (उद्भूतं वाङ्मयम्) उद्भवाहः । उद्भे-
 ग्नात्वाथं हेमचन्द्रेण लिखितम् ॥ (यथा, मनु । १ । ३ ।
 “प्राशुलभ्ये फले लोभाद्दाहः विवामनः” ॥)
 उदाहकः, स्त्री, उद्भूतकृतवाङ्मयः । उद्भेग्नत्वाथं
 मेदिनीकरेण लिखितम् ॥
 उद्दिमः, त्रि, (उत् + विज + क्तः ।) अतिव्यति । तस्य
 नः । श्रीदित इति नेटः । उद्भेगुक्तः । यथा,—
 “तैर्द्विक्रमसंभ्रमं प्रसन्नमिन्द्रविपन्नकै ।
 निममोदिसंक्रांणं पद्मे दीनेष्ट मेदिनी” ॥
 इति भट्टिकाव्ये ४ । १२ ॥ (तथा च भारते,—
 “नाद्विप्रसूते धर्मो नाद्विप्रसूते क्रियाः” ॥)
 उद्दिवर्हणं, स्त्री, (उत् + वि + वह + ल्युट् ।) उद्दा-
 रकरणम् । यथा,—
 “कः अर्द्धीतान्यतमस्तव प्रभो
 रमाकृताया भुव उद्दिवर्हणम्” ॥

उन्

इति श्रीभागते १३ । ४३ ॥ उद्दिवर्हणं उद्भेगम् ।
 इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥
 उद्भूतः, त्रि, (उत् + वस् + क्तः ।) उदाहरिजात्
 उत्कान्तो वा । उत्सोलितः । उत्सितः । परि-
 मुक्तो जन्तः । उदान्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी
 च ॥ उद्भूतः ॥ (यथा, महाभारते,—
 “उद्भूतान् सततं लोकां राजा धर्मज्ञास्ति वै” ॥)
 उद्भेगः, स्त्री, (उद्दिश्यतेऽनेन इति । उत् + विज् +
 क्तः ।) गुवाकफलम् । इत्यमरः ॥
 उद्भेगः, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ् ।) उद्भेजनम् ।
 तत्पर्यायः । उद्भेगः २ । इत्यमरः ॥ चमत्कारः ।
 इति भरतः ॥ विरहजन्यदुःखम् । इति रसमञ्जरी ॥
 भयं । इति हेमचन्द्रः । उदाहणकम् । उद्भेगम् ।
 इति मेदिनी ॥
 (“यथाग्मं हर पशुपतेर्गार्धनागाजिनेष्कम् ।
 शान्तोद्भेगस्तितमनयनं दृष्टमभक्तिर्भवान्या” ॥
 इति मेघदूतं पृथ्वीमधे ३७ श्लोकः ।
 “मदगं बुभुजे महाभुजः
 सहस्रोद्भेगमियं वजेदिति” ॥
 मधः ८ । ७ ।
 “स दोभेग्यणन्दगो माधुर्यं पति कीर्तितम्” ।
 इति साहित्यदर्पणे ॥ इयं परिच्छेदः ॥)
 उद्भेगः, त्रि, (उद्भूतो वेगो यस्मात् ।) लिखितः ।
 शीघ्रगामी । उद्भवाहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्भेगः, स्त्री, (उत् + विज् + ल्युट् ।) उद्भेगः ॥
 (“पुण्डराभिमर्षेण परललापं मञ्जोपतिः ।
 उद्भेगकरं देवः शिष्टयित्वा प्रवासयेत्” ॥
 इति मनः ॥ ८ । ३७ ॥)
 उद्भेगः, स्त्री, (वहति उन्नतिं वा । वह इापणे
 उन्ने कृतेने वा + च्यसुनः ।) उद्भेगः । इत्यमरटीकायां
 ममानाथः ॥ गरुडपालान इति भाषा ॥
 उद्भेगः, उक्त्वा । इति उद्दिक्त्वपदम् ॥ (क्वाटि-परं-
 मकं भेटः ।) उन्नेत्यायो पदसमसः । मध्ये क्वण-
 यकारस्याभो रेफः । कृयादावधस उक्त्वा इत्यथ
 मुटिभोगादिकः पठ्यते तस्य प्रासयतीति रूपं
 अयं प्रकृतिः । यथा प्रसेः उत्प्लम्बस्य गगाद्वयेऽपि
 पठनं तथा मते प्राविधावधकृति निगद्यते णिचि
 कृतेऽप्यप्रासयत्यन्ते । अत्र उत्प्लम्बस्येति तु उत्
 उकारः भवत्परस्य । ग उक्त्वाति शस्यं दीनः ।
 इति दर्गादासः ॥
 उद्भेगः क उन्नेतिः उक्त्वा । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (धृगं परं मकं-भेटः ।) क उद्भेगस्यति धृनिं वायुः ।
 इति दर्गादासः ॥
 उन्ने, इ भ क्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धृगं-परं-
 सकं भेटः ।) इत्यादिः । क्ते आर्धभावः । ध
 उन्नतिं वस्त्वप्यस्य । इ उद्भेगः उन्नः । उन्दिदधति ।
 इति दर्गादासः ॥
 उन्नेरु, पुं, उन्नेरुः इति हिरूपकोषः ॥
 उन्नेरु, पुं, (उन्ने + उरः ।) मृषिकः । इति भरतो
 हिरूपकोषश्च ॥ इदं इति भाषा ॥
 उन्नेरु, पुं, (उन्ने + उरः ।) जन्तुविशेषः । इदं इति
 भाषा । तत्पर्यायः । मृषिकः २ आखः ३ । क्षुद्र-

उन्न

उन्न

उन्मा

चेत् । गिरिका ४ बाणमूषिका ५ । नेष्टे इदं र इति भाषा । इत्यमरः ॥ मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकः ८ उन्दूरः ९ खनकः १० वभुः ११ वषः १२ आखनिकाः १३ वषः १४ दीना १५ मूषीका १६ । मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ विशेष्यः २० शुधिरः २१ इन्दूरः २२ । इति जटाधरः ॥ द्रुद्रस्य तस्य पर्यायः । चिकित्साः २३ वैश्वानरकुलाः २४ चिकित्सा २५ । इति च शब्दरत्नावली ॥ हलाहला २६ अङ्गनिका २७ । इति जटाधरः ॥
 उन्दूरः, पुं, (उन्द + बाङ्गलकात् ऊरः ।) मूषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“उन्दूरश्चान्तरहितं तेन वातप्लकल्कवत्” ॥ इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥)
 उन्दूरकण्ठी, स्त्री, (उन्दूरः मूषिकस्य कण्ठी इव पर्णमस्याः । उन्दूरकण्ठी + ङीष् ।) आलुकाण्ठीना । इति राजनिघण्टः ॥
 उन्नः, चि, (उन्द + क्त । मुदविदेति पक्षे नत्वम् ।) क्लिप्तः । दयापरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उन्नतः, चि, (उत् + नम + क्त ।) वर्द्धितः । तत्पर्यायः । उच्चः २ प्राञ्चः ३ उदयः ४ उच्छ्रितः ५ उच्छुक्लः ६ । इत्यमरः ॥ उच्चैः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुङ्गः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १५ । “स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी” कान्वा मेरुरिवात्मना” ॥ स्त्री, दिनपरिमाणज्ञानसाधनं उपायः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ । “दिवसस्य यद्गतं यच्च श्रेष्ठं तयोर्धेदख्यं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयम्” । (पुं, चाक्षुषमन्वन्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ७६।५४ । “सुमेधा विरजाश्चैव हविष्णानुन्नतो मधः । अतिसामा सङ्घृष्टश्च सप्तासन्निति चर्धयः” ॥)
 उन्नतनाभिः, चि, (उन्नतो नाभिः यस्य ।) उच्चनाभियुक्तः । तत्पर्यायः । तुन्दिः २ । इति हलायुधः ॥
 उन्नतगतं, चि, (उन्नतश्च तत् स्थानतश्चित् ।) उच्चनीचस्थानादि । तत्पर्यायः । बन्धुरम् २ । इत्यमरः ॥
 उन्नतिः, स्त्री, (उत् + नम + क्तन् ।) गरुडभार्या । समृद्धिः । (“वक्षोऽत्रै करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः” । इति साहित्यदर्पणे ॥ ३ य परिच्छेदे ।) उदयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
 “मासान्तपादे प्रथमेऽध्वेन्दोः षट्शोभतिर्यद्विसेऽवगम्भा । तदोदयस्ते निशि वा प्रसाध्यः षड्शुर्विधोः खोदितनाडिकायै” ॥)
 उन्नतीशः, पुं, (उन्नत्याक्षरात्प्रया प्रसिद्धाया गरुडपत्न्याः ईशः स्वामी ।) गरुडपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्नमितः, चि, (उत् + नम + णिच् + क्त ।) उत्तोजितः । उर्द्ध्वगतः । इति श्रीधरस्वामी ॥
 (“अथ प्रयत्नोन्नतितानमन्वजैर्धृते कथञ्चित् षण्णिनां गमौरधः” ॥ इति भाषे । १ । १४ ॥)
 उन्नयः, पुं, (उन्नयनम् । उत् + नी + ऋच् + पवा

विषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति एरच् ।) ऊर्द्धनयनम् । इत्यमरः ॥
 उन्नयनं, स्त्री, (उत् + नी + ल्युट् ।) वितर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥ ऊर्द्धप्रापणम् । उत्तोलनम् । तोलन उठान इत्यादि भाषा ॥
 (यथा, कात्यायने । २२ । १० । ५ ॥
 “तत्रैवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः” । उर्द्धं नयनं यस्येति वाक्वा वाच्यलिङ्गः” ॥)
 उन्नयः, पुं, (उन्नयनं इति । उत् + नी + घञ् ।) उन्नयनम् । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिः । ७ । ३० । “उन्नयानधिगच्छन्तः प्रदावैर्वसुधाभ्यताम्” ।)
 उन्नाहं, स्त्री, (उत् + नह + घञ् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 उन्निरः, चि, (उद्गता निद्रा स्वप्नो दुःखादिकं वा यस्मात् ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“उन्निरपुष्पचनचम्पकपुष्पभासाः” । इति भाषेः । प्रबुद्धः । शयनादुत्थितः । “तामृन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्यः” । इति मेघनते । ८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के । “शय्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निरपवत् क्षपाः” ॥)
 उन्नभ प श्च पूर्त्तो । (तुदा + परं + सक्तं + सेट् ।) ऋखादिः । प श्च उन्नभति कुम्भं जलेन लोकाः उन्नामास । इति दर्गादासः ॥
 उन्नसः, चि, (उत् + मद् + क्त ।) उन्मादयुक्तः । वायुक्तचित्तवृत्तव्यभिचरविश्रयः । पागल इति भाषा । तत्पर्यायः । उन्मादवान् २ । इत्यमरः ॥ तस्यौघम्, यथा,—गारुडे १९९ अध्यायः ॥ * ॥ “कुर्ममत्स्याखुमद्विषगोत्रगालाश्च वानराः । विडालवर्षिकाकाश्च वगहोलूककुक्कुटाः ॥ हंस यथाश्च विगमूत्रं मांसं वा रोमशोणितम् । धूमं दद्याज्ज्वरार्त्तस्य उन्नत्तेभ्यश्च ग्रान्तये ॥ एतान्यौषधजातानि धूपतानि महेश्वर । निहन्ति ज्वरमुन्मादं वृत्तमिन्द्राशनिर्यथा” ॥ (“तमात्मनो हतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्नत्तम्” । इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये । “देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्नत्तस्य च बुद्धिमान् । वर्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ सर्पिष्यानादि तस्यैह मृदुभैषज्यमाचरेत्” ॥ इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेशोक्तम् ॥ अन्यदिवग्गामस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ॥)
 तहाक्वप्रामाण्यं यथा,—मज्जासातत्त्वे ॥
 “उन्नत्तानाश्च या गाथा शिशुनां चैष्टितं च यत् । स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः ॥ आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् । गदेषिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती” ॥
 उन्नत्तः, पुं, (उन्नत्तयति । उन्नत्त + तत्करोतीति णिच् + पचाद्यच् ।) धृत्तः । यथा,—
 (“श्वेतोन्नत्तस्योत्तरदिङ्मुलसिद्धस्तु पायसः । गुडान्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादाश्च दोषजान्” ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिंसंज्ञे उन्मादाधिकारे ॥)
 मुचुकुन्दरत्नः । इति मेदिनी ॥
 उन्नदः, चि, (उन्नतो मदो यस्य ।) उन्माद-

युक्तः । उद्गतमदः । तत्पर्यायः । उन्नदियुः २ । इत्यमरः ॥ (“उदीरयामासुरिवोन्नदानाम्” ॥ इति रघुः । २ । ९ । तथा, भाषे ६।२९ ॥
 “मधुकराङ्गनया मुञ्जसन्मदध्वनिभता निभताक्षरमुञ्जगे” ॥)
 उन्नदियुः, चि, (उत् + मद् + इष्णुच् ।) उन्नदः । उन्मादशूलः । इत्यमरः ॥
 उन्ननाः, [स] चि, (उद्गतं उत्कण्ठितं मनो यस्य ।) उत्कण्ठितचित्तः । तत्पर्यायः । उल्कः २ । इत्यमरः ॥
 (“उन्ननाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्निपि बभूव राघवः” । इति रघुः । ११ । २२ । “पयोधरेयोरसि काचिदुन्ननाः” ॥ इति किराते । ८ । १९ ॥)
 उन्नशः, पुं, (उत् + मथि + घञ् ।) मारणम् । बधः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उन्माद्यः, पुं, (उन्नयतेऽनेनेति । उत् + मथ + घञ् ।) मारणादिपक्षे भावे घञ् ।) क्रुटयन्तम् । मृगबधोपयुक्तयन्तम् । अस्मिन् दत्त्वा मृगपक्षिवन्धनार्थं यत् सन्धानयन्तं निवेश्यते सः । इत्यमरः ॥ मारणम् । घातकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “प्रभो महागानां क इव भुवनोन्माद्यविधिषु” ॥)
 उन्मादः, पुं, (उत् + मद् + घञ् ।) महादेवः । यथा महाभारते । महादेवसहस्रनामकधने १३ १७ । ६९ ॥ “उन्मादो मदनः कामो ह्यन्वत्योऽर्थकरो यश्च” ।) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः । चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः ॥ मतिभ्रंशः ३ उन्ननाः ४ । इति राजनिघण्टः ॥ (चित्तविभ्रवः ५२।२३४ इति हेमचन्द्रः ॥) मानसरोगविशेषः । तस्यौघं यथा,—
 “वचा त्रिकटुकश्चैव करुणं देवदारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥ प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावर्धितम् । नस्यमालेपनश्चैव खानमुद्गर्जनम् तथा ॥ अपस्मारविषोन्मादशोषाण्ण्यज्वरापहम् । शूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शासनम्” ॥ इति गारुडे १९९ अध्यायः ॥ * ॥ अथ उन्मादाधिकारः ॥ तत्र उन्मादस्य निरुक्तिमाह । “मदयन्तुद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमास्थिताः । मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः” ॥ अयमर्थः । यस्माद्धेतोरुद्गताः प्रवृद्धा दोषाः उन्मार्गमास्थिताः मदयन्ति चित्तं विक्षिपन्त्यस्मिन् । अतोऽयमुन्माद इति कीर्तितः । सः उन्मादः मानसो व्याधिः मनोवैकल्याकरणात् ॥ * ॥ तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह । स चाप्रवृद्धत्वरयो मदसंज्ञां विभर्त्ति च । स उन्मादस्तवरयो नवीनः ॥ * ॥ उन्मादस्य विप्रकृष्टनिदानमाह । “विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् । उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्णा मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः” ॥ दुष्टं धत्तखीजादिचिह्नितम् । अशुचि रजसनादि-

उन्मा

सृष्टम् । प्रधर्षणमभिभवः । विषमाश्च चेष्टाः
बलवद्विद्यहादयः ॥ * ॥ सन्निह्यन्ति निदानमाह ।
“एकैकशः सर्वशश्च दोषैरथर्मसृष्टैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विषाद्भवति बहुश्च यथासं तत्र भवजम्” ॥ * ॥

तस्य सम्भाषिमाह ।

“तैरल्पसम्बन्धस्य मलाः प्रदृष्टाः
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदृश्य ।
स्रोतांसिधियाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्यासु नरस्य चेतः” ॥

अल्पसम्बन्धस्य अल्पसम्बन्धगुणस्य । मला वातादयः ।
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदृश्येति । एतेनाश्रयस्य दृष्ट्या
तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता । मनोवहानि
स्रोतांसि हृदयाश्रितानि दृश । एतानि विप्रो-
धतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकेण सकलशरीर-
स्रोतांस्वेव मनोऽधिष्ठानत्वेनोक्तानि । प्रमोहयन्ति
विक्रान्तं कुर्वन्ति ॥ * ॥

उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह ।

“धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्रवृत्तः *
पर्याकुला दृष्टिर्धीरता च ।
अबद्धवाक्यं हृदयश्च श्रुत्यं
सामान्यमुन्मादगदस्स लिङ्गम्” ॥

धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । सत्त्वपरिप्रवृत्तः
सत्त्वं मग्नस्तस्य चाक्षय्यम् । अबद्धवाक्यं असम्-
बद्धभावित्वम् । श्रुत्यं स्मृतिश्रुत्यम् ॥ * ॥

वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विका सम्भाषिमाह ।

रूक्षाल्पशीतान्नविरिकधानु-
क्षयोपवासैरनिक्तोऽतिदृष्टः ।
चिन्तातिदुष्टं हृदयं प्रदृश्य
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति शीघ्रम्” ॥

प्रदृश्य प्रकर्षेण दृषयित्वा ॥ * ॥

तस्यैव रूपमाह ।

“अस्थानहास्यस्मृतिदृष्ट्यगीत-
वागङ्गविद्वेषणरोदनानि ।
पाठ्यकार्याशुगवर्गताश्च
जीर्णं बलघ्नानिजस्य रूपम्” ॥

अस्थाने अगवसरे । हास्यादीनि रोदनान्तानि ।
जीर्णं व्याहारे । बलं व्याधेः ॥ * ॥

पैत्तिकस्य निदानपूर्विका सम्भाषिमाह ।

“अजीर्णकटुस्त्रविदाह्यशीते-
भौव्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युद्यमगतकस्य
हृदि स्थितं पूर्ववदासु कुर्यात्” ॥

हृदि स्थितं पित्तं चित्तं सञ्चितम् । पुनः अजीर्ण-
कटुस्त्रविदाह्यशीतेभौव्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं
कुर्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदृश्य इत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“अमर्षसंरम्भविनप्रभावाः
सन्तर्जनाभिद्रव्यौघाशौषाः ।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिजाय-
पोतावभाः पित्तकृतस्य लिङ्गम्” ॥

अमर्षोऽसहिष्णुता । संरम्भः आरभटी आङ्ग्लर-

उन्मा

इति यावत् । सन्तर्जनं परत्रासनम् । अभिद्रव्यं
पलायनम् । शौष्यं गात्रे । शौषो दाहविषेणः ।
प्रच्छाय इत्यादि हायायां शीतयोरन्नजलयोरभि-
सायः ॥ * ॥

श्लेष्मिकस्य निदानपूर्विका सम्भाषिमाह ।

“सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्णा कफो मर्मणि संप्रदृष्टः ।
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् संज्ञनयेदिकारम्” ॥

संपूरणैर्भोजनादिभिः । मन्दविचेष्टितस्य व्यायाम-
रहितस्य । सोष्णा कफ इति कफोऽप्युन्मादं कश्चि-
थ्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिस्त्रभावात् ।
मर्मणि अत्र मर्मेशब्देन हृदयमुच्यते । विकार-
मुन्मादरूपम् ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नागीविविक्तप्रियता च निद्रा ।
कर्द्विखलासा च बलश्च भुक्ते
नखादिशौक्लाश्च कफात्कं स्यात्” ॥

वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमन्यम् । नागीविविक्त-
प्रियता नागीप्रियता विज्ञनप्रियता च । भुक्ते सति
बलं व्याधेः ॥ * ॥

सांनिपातिकस्य निदानपूर्विका लक्षणमाह ।

“यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समन्तेः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृ-
ग्विरुद्धभेद्यविधिर्विवर्त्य” ॥

स सांनिपातिक उन्मादः । सन्निपातग्रहणेनैव
सर्वात्मकत्वं लब्धम् । पुनः सर्वैरिति युक्तं तद्र-
जस्तमःप्रापगार्थम् । तेन रजस्तमोर्मितेति-
त्यर्थः । तेन वातादयो रजस्तमोर्मिर्भेदोऽपेक्षि-
लिताः । समन्तस्य निदाने कृपिता उन्मादं जन-
यन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समन्तैर्मितेः स्यात् । यतो-
ऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मितेरेव भवतीति
नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्वैर्हेतु-
भिर्मितेः स्यात् । तादृगुन्मादः विरुद्धभेद्य
व्यविधिः । विरुद्धभेद्यविधिर्गिति कोऽर्थः । त्रि-
दोषज्ञे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्या । सा च
परस्परविरोधिनी विदोषं हन्ति किञ्चिदेव
द्रव्यमामलकादि तन्नात्रागौगिकम् । अतएव वि-
वर्त्यः न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ * ॥

मनादःखजस्य विप्रकृतं निदानमाह ।

“चोरेनेरेन्द्रपुरधैरिभिस्तथान्यै-
र्विन्नासितस्य धनबान्धवमन्त्रयाहा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिग्ंशो
जायेत चोल्कटतरो मनसा विकारः” ॥

अन्यैर्हिस्नादिभिः । गाढमतिप्रयत्नेन । क्षते अभि-
हृते । प्रियया प्राप्तमशक्यया रिग्ंशोः पुरुषस्य
विकारः उन्मादरूपः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“चित्तं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंक्षो
गायत्यथो हसति रोदति चातिमूढः” ॥

उन्मा

चित्तमाख्यं । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंक्षो
विरुद्धज्ञानः । अतीवमूढः अतीवज्ञानमून्यः । अत्र
विकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥

विषजस्य रूपमाह ।

“रक्तोक्षयो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
प्रयावान्तो विषजते तु भवेत् परासुः” ॥
परासुः मृतः ॥ * ॥

अरिष्टमाह ।

“अवाङ्मुखस्तन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
जागरुको क्लृप्तसन्देहमुन्मादेन विनश्यति” ॥ * ॥
अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह ।

“अमर्षवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः ।
प्रकापकानो नियतश्च यस्य
देवादिकृन्मा स मनोविकारः” ॥

अमर्षवाग्विक्रमवीर्यचेष्टः न मर्षस्यैव मनुष्यस्यैव
वागादयो यत्र सः । विक्रमः पराक्रमः । वीर्यं
शौर्यम् । ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः । ज्ञानं
बुद्धिः । आदिपदेन तद्भेदा मेधा-विचारणा-सूत्रा-
दयो गृह्यन्ते । विज्ञानं शिष्यादिविषयकं ज्ञानम् ।
चेष्टा पाठवम् । आदिपदेनाभिमानादि गृह्यते ।
नियतः वक्ष्यमाणातिथ्यादिभिः । मनोविकार उ-
न्मादः ॥ * ॥

तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह ।

“सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तम्भोऽवितथसंस्मृतप्रभाषी ।
तेजस्वी स्थिरमनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः” ॥

अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाल्यस्यैव
गन्धो यस्य सः । निस्तम्भः निश्चरहितः । अवितथं
सत्यम् । ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः ॥ * ॥

देवाविष्टमाह ।

“मन्वेदी दिग्गुरुदेवदोषवक्ता
जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
सन्तुष्टो भवति न चाप्रपातजाति-
र्दंष्ट्रात्मा भवति स देवशान्तुष्टः” ॥

विमार्गदृष्टिः कुमांगरतः । दंष्ट्रात्मा दृष्टस्त्रभावः ।
गन्धर्व्वाविष्टमाह ।

“हृष्टात्मा पुलिनवगान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन् तै प्रहसति चार चाक्षयशब्दं
गन्धर्व्वयहपरिपीडितो मनुष्यः” ॥

हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा । पुलिनं तोयेत्यतः तटम् ।
वगान्तरो वनमध्यम् । तयोः सेवी । स्वाचारः
अनिन्दिताचारः । प्रियाणि परि समन्ततो भावेन
गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा । चारचाक्षय-
शब्दमिति हसनक्रियाया विशेषणम् ॥ * ॥

यक्षाविष्टमाह ।

“तामात्रः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरोऽद्भुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षयहपरिपीडितो मनुष्यः” ॥ * ॥

उष्णा

पिशाचविष्टमाह ।

“प्रेतानां स दिशति संस्त्रेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि वापसथवस्त्रः ।
मांसेक्ष्णतिलगुडपायसाभिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पिष्टयज्ञाभिञ्जुष्टः” ॥
प्रेतानां मृतानां पितृणाम् । दिशति ददाति ।
अपसथवस्त्रः दक्षिणान्ध्रप्रदेशोत्तरीयः ॥ * ॥

नागाविष्टमाह ।

“यस्तुर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
रुक्मण्यौ सुहृत्पि जिह्वायवलेपि ।
क्रोधालुर्धृतमधुदुग्धपायसेभु-
र्विज्ञेयः स खलु भुजङ्गमेव जुष्टः” ॥
प्रसरति सर्पवत् उग्सा चकति । रुक्मण्यौ षोड-
शान्तौ ॥ * ॥

राक्षसाविष्टमाह ।

“मांसाहृग्विधिसुराविकारलिपु-
र्निर्जन्तो भ्रष्टमतिनिष्ठुरोऽतिशृंगः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो मिश्राविचागी
शौचद्विष्ट भवति स राक्षसगर्हणीतः” ॥
अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ॥ * ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।

“देवविप्रग्रहदेवो वेदवेदाङ्गविच्छुचिः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः” ॥
अहिंसः अहिंसाशीलः ॥ * ॥

पिशाचाविष्टमाह ।

“उद्वस्त्रः कृष्णपुरुषो विरुद्धमाधो
दुर्गन्धो भ्रष्टमशुचिस्तथातिलोः ।
ब्रह्मशी विजनवनान्तरोपसेवी
थाचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः” ॥
उद्वस्त्रः नमः । दिग्म्बर इति विदेहवचनात् ।
कृष्णो निर्मांसः । पुरुषो रुद्धः । अतिलोः सर्व-
स्मिन् अप्रपाने लोलुपः । थाचेष्टन् विरुद्धमाचे-
ष्टन् । यद्वा हिंसा क्रोडा पूजायं गृह्यन्ति । अत-
रवेषाक्तम् ।

“अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वा क्षतम् ।
हिंस्युहिंसाविहारायं सत्कारार्थमथापि वा” ॥ * ॥

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह ।

“स्युलाक्षो हुतमटनः सफेनवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।
यश्चाद्रिहिरदनगादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे” ॥
यश्चादीत्यादि यः पर्वतादिपतितः सन् यद्देहेच्छत-
द्वयः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते ।
त्रयोदशेऽब्दे सर्वे श्व देवादिगृहीतोऽसाध्यः ॥ * ॥

देवादीनामावेशसमयमाह ।

“देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्धयोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ॥
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोगगाः ।
रक्षाः पिशाचा राक्षो च चतुर्दश्यां विशन्ति हि” ॥
कृष्णपक्षे अमायाम् । प्रायशःपदान्यत्रापि ।
तिष्ठतिभ्रामप्रयोगं लक्षणार्थं तत्र तिथौ बलि-
दानार्थं ॥ * ॥ ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा

उष्णा

विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।
“दर्पणादीन् यथा क्राया ऋतोषां प्राणिनो यथा ।
स्वमर्गिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहश्च ॥
विशन्ति न च दृश्यन्ते यद्वास्तदच्छरीरिणाम्” ॥
दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदर्पिर्बनस्मैलद्रवद्रव्यं गृ-
ह्यते । क्राया प्रतिविवस्म । स्वमर्गिं स्वर्गमर्गिम् ।
देहश्च जीवात्मा ॥ * ॥ * ॥

अथोष्णादस्य चिकित्सा ।

“वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कार्थ्यं परो वन्यादिककमः
यद्योपदेष्ट्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् ।
उष्णादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्यादोषदृश्ययोः ॥
जलादिद्रुमपौलेभ्यो विधमेभ्यश्च तं सदा ।
रुद्धेदन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते” ॥
ते जलादयः ॥ * ॥

“ब्राह्मीकृष्णागढीफलघड्यशाः शङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
दृष्टा उष्णादहृतः पृथगृते कृष्णमधुमिश्राः” ॥
अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीस्वरसपरम् । कृष्णागढी-
फलं तद्दीपपरम् । घड्यश्रे तु यथाश्रुतार्थमेव ।
तेनायमर्थः । वरभीकगस्तोगा ४ कृटकचूर्ण-
मासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ॥
कोह्यदके धीजकचूर्णमासा २ कृटकचूर्णमासा २
मधुना संनीयावलेह्यम् । द्वितीयो योगः । महा-
भरीवचकचूर्णमासा २ कृटकचूर्णमासा २ मधु-
नावलेह्यम् । तृतीयो योगः । शङ्खपुष्पीस्वरस-
तोगा ४ कृटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः ।
चतुर्थयोगः ॥ * ॥

“सिद्धार्थको हिङ्गु वचाकरञ्जौ देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक कटुचिकम् ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तुमन्त्रेण पिष्टोऽयमगटः पानमञ्जनम् ॥
नस्यमालेपनक्ष्वे स्नानमुद्दत्तं तथा ।
अपस्मारविषोष्णादकृत्वात्मन्योऽज्वरापहम् ॥
भृतेभ्यश्च भयं हृन्ति राजद्वारे च प्रस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तद्यार्थकत्” ॥
सिद्धार्थकादि ॥ * ॥

“ब्र्यादिलिविनाशश्च दर्शयेदद्भुतानि च ।
बद्धं सर्षपतेलाक्तं रुद्धेदत्तानमातपे ॥
कपिकञ्जाथवा तर्पिलाहर्तलजलेः स्पृशेत् ।
कृष्णाभिन्ताडयेत्तं वा सुबद्धं विजने गृहे ॥
सर्पयोद्धतदत्तेन दर्शोः सिद्धर्गजश्च तं ।
वासयेच्छस्त्रहस्तेश्च शत्रुभिन्तस्करेस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वर्धनीत्या सुसंयतम् ।
वासयेद्युद्धैरेनं तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि यतः प्राणभयं महत् ।
ततस्तस्य ग्रामं याति सर्वतो विज्ञतं मनः ॥
इच्छद्रथविनाशेन मने यस्याभिहन्त्येते ।
तस्य तत्सृष्टप्रप्राप्त्या सान्त्वान्वासैः ग्रामं नयेत् ॥ * ॥
नृपशर्णं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करञ्जस्य वीजं गौराश्च सर्षपाः ॥
गोमूत्रपिष्टैरेभिस्त वर्त्तिर्नैवाङ्गने हिता ।
हन्त्युष्णादमपस्मारं तथा चातुर्थकं उच्यते” ॥

उष्णा

नृपशर्णाद्यङ्गनम् ॥ * ॥

“कुष्ठाश्रगन्धे लवणाजमोदे
दे जीरके श्रीणि कटुनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्वैः समानाश्च वचां विचूर्ण्य ॥
ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भाव्यं
वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन
लिह्यान्नरः सप्त दिनानि यावत् ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
द्वितीय सर्वलोकाणां दुर्मेधानां विचेतसाम् ॥
गतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्मेधा घृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धेतोत्तरोत्तरम्” ॥
मङ्गल्यपुष्पी शङ्खदूषी इति लोके । सारस्वतं
चूर्णम् ॥ * ॥

“विश्वामित्रोऽरुजनीद्वयसैन्धवोऽया-
षष्ट्याः कुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिह्यतः ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे” ॥

विश्वार्थं चूर्णम् ॥ * ॥
“क्वाथ्ये विचूर्णिते क्षिप्त्वा तत्तुषोडशगुणं जलम् ।
पादशेषं प्रकृत्तयमेव क्वाथविधिः स्मृतः ॥
दशमूली तथा गन्धा वातारिस्त्रिष्टुता बला ।
मूर्त्वा शतावरी चैत क्वाथ्येस्तु कुड्वैः पृथक् ॥
हृते क्वाथे घृतं प्रस्थद्वयं मृदभिना पचेत् ।
कल्कीहृते वैष्यमाग्न्यैः मस्यक् पुनः पचेत् ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदारुलवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजन्धौ द्वे प्रियङ्गुः सारिवाहयम् ॥
नीलोत्पलैर्नामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
विडङ्गं ह्यमिपर्वा च कुरू चन्दनपद्मके ॥
तालीसपत्रं वृहती माण्डीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरैतैः कर्षमितेः पृथक् ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टेस्तद्विपचेद्दृष्टम् ।
महाक्षतसनाभेदं सर्वचेतोविकारहृत् ॥
अपस्मारे मन्त्रोष्णादे मन्देश्चौ च्चरकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्याये शोथे कार्श्ये हृतीयके ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीश्रुले विसर्पाभिहृतेषु च ।
पाण्ड्यामेय तथा कण्डुं विषे मेहे गरेऽपि च ॥
देवादिहृतचित्तानां गङ्गदानामचेतसाम् ।
शस्तं स्त्रीशाश्च बन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षौभ्रं सर्वघृहनिवारणम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधास्मृतिमतिप्रदम्” ॥
अमिपत्री अमिपतीति लोके अगिग्या इति च ।
महाक्षतसं घृतम् ॥ * ॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा ।
“पूजाबल्युपहारे छिहोममन्त्राङ्गनादिभिः ।
जयेदागन्तुष्मन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥
कृष्णामरिचसिन्धुस्यमधुगोरोचनान्तम् ।
अङ्गनं सर्वदेवादिक्ततोष्णादहरं परम्” ॥
कृष्णाद्यङ्गनम् ॥ * ॥
“ऋत्तजम्बुकसोमनि शरत्क्री अमृतं तथा ।
हिङ्गु मूत्रश्च वक्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥

उन्मा

एतेन श्रान्तिरिति बलवानपि यो यः” ।
 ऋक्षलोमादिधूपः ॥ * ॥

“कल्याणकक्ष युञ्जीत महदा चेतसं हृतम् ।
 तैलं नारायणं चाथ महानारायणं तथा ॥
 ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
 रोगियं भिषजं यत्ते क्रुद्धा हन्यन्मिहौजसः” ॥
 इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

(आश्रये उवाच ॥

“अयं मानसको व्याधिर्हन्माद इति कीर्तितः ।
 प्रमत्ता ऊर्द्धगा दोषा ऊर्द्धं गच्छन्त्यमार्गताम् ॥
 उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिषग्वरैः ।
 सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्द्वन्द्वजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।
 अथान्यः सन्निपातेन विषाद्ववति चापरः ॥

अशुचिविषयशून्यागारकेऽग्रस्थमध्ये
 सभयगहनवीर्योदेवतागारके च ।
 अथ कथमपि भीत्या शङ्कया विवृण्वेत्-
 क्षुभितमनसमार्गत्याज्यमुन्मार्येति ॥
 चिन्ताव्यासासभयहर्षविमर्षलोभात्
 देवातिथिद्विजनरेन्द्रगुरोर्विमानात् ।
 प्रेमाधिकाद्यवजनादपि विप्रयोगात्
 उन्मादहेतु च नृणां कथितं वरिष्ठैः ॥

तन गायति वा रौति विरूपं पठते यदा ।
 कोलयेच्छ्रुते वापि कम्पते हसते तथा ॥
 धावते हनने चैव तथा जिज्ञा विनश्यति ।
 नरो वा भ्रमतेऽथैव पश्येद्यनमघातुरः ॥
 तस्यापस्मारकं कर्म कर्त्तव्यं भिषजवरैः ।
 विशेषेण भूतविद्यां मध्ये वक्ष्यामि चागतः” ॥
 इति महर्ष्यात्रेयभाषितं हारीतोत्तरे तृतीय-
 स्थाने उन्मादनिदाननामा त्रिंशोऽध्यायः ॥
 अस्य सम्प्रतिषिद्धत-निदानलक्षण-चिकित्सा-
 न्याह वाभटः ॥

“उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविधोद्भवाः ।
 उन्मादो नाम मनसो दोषरुन्मागर्गमदः ॥
 शरीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।
 विकृतासाध्यसमलादिषमादुपयोगतः ॥
 विषमस्यान्त्यसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।
 क्षीणस्य चेष्टावैधन्यात् पूज्यपूजायतिक्रमात् ॥
 आधिभिस्त्रिचविभ्रंशादिषेणोपविषेण च ।
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदृषिताः ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हृत्वा मार्गान् मनीषहान्
 उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥
 देहो दुःखसुखभयो भ्रष्टसारपिवद्रथः ।
 भ्रमत्यचिन्तितारम्भम्” —

वातादिभेदेन लक्षणं यथा ॥

“तत्र वातात् क्रुद्धाङ्गता ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनचनम् ।
 गीतवादिषवाङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥
 असाक्षा वेणुवीणादिशब्दासुकरगं मुञ्च ।
 आस्थात् फेनागमोऽजस्रमटनं बद्धभाषिता ॥
 अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानिर्गमनोद्यमः ।
 गृह्णन्भ्रवहार्थेषु तस्मात्ते वावमानता ॥
 उत्पिण्डिताश्याक्षित्वं जीर्णं चादे गदोद्भवः ॥ २ ॥

उन्मा

पित्तात् सप्तर्जनं क्रोधो मुष्टिणोद्वाद्यभिद्रवः ।
 श्रितश्चायोदकाकाङ्क्षा न भ्रमसं पीतवर्णाता ।
 असत्यज्वलनज्वालातामकाटीपटशंनम् ॥ २ ॥
 कफादरोचकश्चर्द्धिरस्फेहाहारवाक्छता ।
 स्त्रोकामता रहः प्रीतिर्लासासङ्गागकश्रुतिः ॥
 वैभक्ष्यं श्रौचविदेहो निद्राश्रयधराननं ।
 उन्मादो बलवान् रात्रौ मुक्तमात्रे च जायते ॥ ३ ॥
 सर्वोयतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
 उन्मादं दारुणं त्रिधात् तं भिषकं परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
 धनकान्तादिनाशनं दुःसन्नेनाभिषङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दीनो मुञ्जमुद्गान् हाहति परिदेवते ॥
 रोदित्यकस्मान् स्मियते तद्गुणान् बद्ध मन्यते ।
 श्लोककृष्टमना ध्यायन् आगच्छको विचेष्टते ॥ ५ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रत्नाक्षन्तं विवर्जयेत्” ॥ ६ ॥
 चिकित्सा यथा ॥

“अथानिजज उन्मादे क्लेशदानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सक्तेहं मृदुगोधनम् ॥
 कफपित्तभेदेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभत मनः ॥
 इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं लावणमज्जनम् ।
 हर्षणाश्वासनोत्प्रासभयताडनतर्जनम् ॥
 अशुद्धोदत्तनालपधमान् पानञ्च सर्पिषः ।
 गुग्गुलुत्तानि हि शुद्धस्य नगन्ति प्रकृतिं मनः” ॥ * ॥
 “दो प्रस्यौ स्वसाङ्गद्वारा हृतप्रस्यञ्च साधितम् ॥
 व्योषयामान्त्रिदृष्टन्तीशङ्कपयोन्पदम् ॥
 ससप्तलाक्रिमिहर्षः कान्तिर्नक्षत्रसम्भिव ॥
 पल्लवशा प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।
 उन्मादकृष्णापरमार हर्मं वक्ष्यामृतप्रदम् ॥
 वाकस्वस्मृतिमेधाद्यैश्चन्द्र्य प्राक्षीप्यतं स्मृतम्” ॥

इति ब्राह्मीहृतम् ॥ * ॥

“वरा विद्याना भद्रला देवदार्जिनयान्कः ।
 द्विसात्रिंशद्दिग्जनी दिग्भ्यामा फलिनी नतः ॥
 लक्ष्मीकृष्णमङ्गलानागकेशरदाडिमैः ।
 वेङ्कतालीशपञ्चलामालतीसुकुलोत्पलैः ॥
 सदन्तीपदकार्दमैः कर्षाणैः सर्पिषः पचेत् ।
 प्रस्यं भुतयहोन्मादकामापस्मार पापाम् ॥
 पाण्डुकगर्दविषे शोफे भोजं मेने गने ज्वरे ।
 अनेतस्यप्रजसि वा देवोपहतचेतसि ॥
 अमेधसि म्वलद्वाचि स्मृतिकामेऽन्यपानके ।
 बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिभौभाग्यपष्टिदम् ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं एसवनेषु च” ॥

इयि कल्याणहृतम् ॥ * ॥

“एभ्यो द्विसात्रिंशद्दिग्नि नले प्रकृतिविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्पष्टिद्रीं चतुर्गुणम् ॥
 वीणादिभेदाकाकोलीकपिकच्छविपारिणि ।
 सृष्टपुष्पायुनेरेतन्माहाकल्याणकं परम् ॥
 लंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणम्” ॥

इति महकल्याणं हृतम् ॥ * ॥

“जटिला पृतना केशो चागटी मर्कटी वचा ॥
 त्रायमाणा जया वीणा घोरेकं कटुगोहृद्यौ ।
 कायस्था शुकरीश्चत्रा अतिश्चत्रा पल्लवशा ॥

उन्मा

महापुरुषदन्ता च वनस्था नाकुलीहयम् ।
 कटम्भरा खड्गिकाजी शालिपर्णी च तैर्हृतम् ॥
 सिद्धं चातुर्धिकोन्मादयहापस्मारनाशनम् ।
 महापैशाचकं नाम हृतमेतदुपस्थावृतम् ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानाद्याङ्गवर्द्धनम्” ॥
 इति महापैशाचकं हृतम् ॥ * ॥

“अवपीडाञ्च विविधाः सर्षपाः केहसंयुताः ।
 कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेत्सास्य तद्रजः ॥
 सहिष्णुस्तीक्ष्णधूमस्य सूत्रस्यानोदितो हितः ॥ * ॥
 श्रद्धानशस्यकौलुकजनुकावृषवन्तजैः ॥
 मूर्त्रपित्तशुक्लकोमलशर्मभिराचरेत् ।
 धूपधुमाङ्गनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
 धूपयेत् सततश्चेन श्रगोमन्थैस्त पृतिभिः ।
 वातक्ष्मात्मके प्रायः पित्तिकं तु प्रशस्यते ॥
 तिलकं जीवनीयञ्च सर्पिः खेहञ्च मिश्रकः ।
 शिशिराग्यप्रपानानि मधुराणि लघूनि च ॥
 विध्येश्वरा यथोक्ता वा हतं मेद्यामिषस्य वा ।
 निवाते शययेदेवं मृच्यते मतिविभ्रमात्” ॥

“भूतानुबन्धमीक्षते प्रोक्ताक्षिप्ताधिकाक्षतिम् ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भुतनिर्दिष्टमौषधम् ।
 बलिञ्च दद्यात् पल्लव यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥
 क्षिण्ध मधुरमाहारं तदुत्तलान् रुधिरौक्षितान् ।
 पक्वामकानि मासानि सुरार्भेयमासवम् ॥
 अतिमृक्तस्य प्यायाणि जात्या सहचरस्य च ।
 चतुष्पथ्ये गवा तीर्थे नदीना सङ्गमेधु च ॥
 शिष्टसाभिषमयो यो हृताशो प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादेः सचवाप्त स युज्यते ॥
 प्रसाद इन्द्रियाधीनां बुद्ध्यात्मनसक्तान्घा ।
 धातुना प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम्” ॥ * ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥
 अस्य सनिदानसंप्राप्तियथा ।

“इह खन्तु पक्षोन्मादा भवन्ति । तदुपस्था,—
 वातपित्तकफसन्निपातान्गन्तुनिमित्तास्तत्र शेष-
 निमित्ताश्चत्वारः ।

परुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वसन्ते तदुपस्था,
 “भीरुणासुपकृष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणाञ्च
 मन्विकृतोपहितानि अनुचितान्याहारजातानि
 वैषम्ययुक्तोपयोगविधनोपयुक्तानां तन्मप्रयोग
 वा विषममाचरतामन्या वा चेष्टां विषमो समा-
 चरतामप्यपदीणोद्वेगानाञ्च व्याधिवेगसमुद्भभि-
 तानामुपहतमनसा वा काम-क्रोध-भोम-हर्ष-भय-
 श्लोक-चिन्तोद्देगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहृतानां
 वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णाः
 दोषाः प्रकृतिता हृदयमुपस्थव्य मनोवहानि
 सोतास्यावृत्ते जनयन्त्युन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनो-
 बुद्धि मञ्जा ज्ञान स्मृति-भक्ति-श्रील-चेष्टाहार-
 विभ्रमं विद्यात्” ॥

तस्येमानि पूर्वस्वरूपाणि । तदुपस्था,—
 “शिरसः शून्यभावः चन्द्राभोः श्याकुलता स्वनःकर्ण-
 योरुच्छ्वासस्याधिक्यमास्यसंस्वभावमनघ्नामिषाभो-
 ऽरोचकाविपाकौ हृदयशुभो ध्यानायाम-सम्भो-
 होद्देगास्यास्थानं सततं कोमहर्षो ज्वरस्याभीष्ट्या-

उन्मा

मुम्भत्तचित्तत्वमुदहितत्वमर्हि ताकृतिकराश्च व्याधेः सप्रे च दर्शनमभीष्टां भ्रान्तचित्तितानवस्थितानवस्थितामाद्य रूपायामप्रशस्तामाद्य तिलको-
रुक्कचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामभिसामावर्तनं चक्षुषोन्मा-
पसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व-
रूपाणि” ॥

अथ वातादिभेदेनास्य क्लृप्तगानि यथा,—
“ततोऽनन्तरमुन्मादाभिर्निर्दत्तत्रेदमुन्माद-
विज्ञानं भवति । तद्यथा,—परिसर्पणमस्तिभ्रवा-
मोक्षांस-हनु-हस्त-पादविक्षेपणमकस्मादनियता-
नाद्य सततकिंकरामुत्सर्गः फेनागमनमाख्यात् स्मित-
हसित-वृत्त-गीत-वादित्र-प्रयोगाश्चास्थाने वीणा-
वंश-शङ्ख-शस्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना । यान-
मयानैरन्यत्ररगमनलङ्कारिकैर्द्वैतैर्लोभोभ्यवहार्यै-
ष्वलम्बेषु । कम्बधु चावमानस्तीर्ण मात्सर्यं कार्प्यं
पारुष्यमुत्पिहितारुणाक्षता वातोपशय-विपर्या-
सानुपशयिता चेति वातोन्मादलक्षणानि भवन्ति ॥

अमर्षः क्रोध-संरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोष्टकाष्ठ-
मुष्टिभिरभद्रवर्णं खेषां परेषां प्रक्षय-श्रीतोद-
काग्नाभिलाषः । सन्तापोऽतिबलम् । ताम्बहृत्ति-
हारिद्रसंग्माक्षिता पित्तोपशयविपर्यासादनु-
पशयिता चेति पित्तोन्मादलक्षणानि भवन्ति ॥

स्थानभेदेऽपि तृष्याभ्यावोऽल्पप्रसङ्गक्रमणं ला-
जाशुक्राण्डकाप्रखवगमननाभिलाषो रङ्गस्वामना
बीभत्स्यं शौचदेषः सप्रे-निद्रताश्रययुगानने सुकृ-
स्तिमितमलोपदिग्धाक्षता स्नेहोपशयविपर्या-
सादनुपशयिता चेति स्नेहोन्मादलक्षणानि भवन्ति ।
चिदोषनिष्पन्नप्राप्ते तु साग्नाप्राप्तिकं विद्यात् ।
तमसाध्यमित्याचक्षते कुशलाः” ॥

साधारणसाधनविधयेषां ।
“साध्यागान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति ।
तद्यथा,—खं ह-खेद-वमन-विरेचनास्थापनानुवास-
नोपशमनस्तः कर्मे-धूप-धूम-पानाङ्गनावपोड-
प्रधमनाभ्यङ्ग-प्रदेह-परिषेकानुलेपन-बध-बन्धना-
वरोधन-वित्रासन-विस्मापन-विस्मरणापतर्पण-
शिरान्यधनानि ॥

भोजनविधानश्च यथासं युक्त्या यच्चान्यदपि
किञ्चिद्दिनविपरीतमौषधं कार्यन्तत्यादिति ।
उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्द्विषगुप्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत्प्रकीर्तितम्” ॥ इति ॥
आगन्तुरुन्मादो यथा ।

“यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थान-
पूर्वरूपनिष्पन्नविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमा-
गन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति ।
तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व-
सुरात्रेय उवाच ॥

प्रज्ञापराधादयं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-यत्न-रा-
क्षस-पिशाच-गुरु-हृद-सिद्धाचार्य-पुण्यानवमत्या-
हितान्याचरति अन्यथा किञ्चित् कर्माप्रशस्त-
मारभते ।

उन्मा

तमात्मनो हतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम्” ॥
आगन्तुरुन्मादस्य पूर्वरूपाणि यथा ।

“तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुरुन्मादेन पुर-
स्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—देव-गो-
ब्राह्मण-तपस्विना हिंसारुषित्वं कोपनत्वं वृष्ट-
साभिप्रायता अरतिरोजो-वर्षाच्छाया-बल-वपुषा-
क्षोपतपिः सप्रे च देवादिभिरभित्सेनं प्रवर्त्त-
नश्चेति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिर्निर्दत्तः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यता-
मारम्भविशेषो भवति । तद्यथा । अवनोक्तयन्तो
देवा जनयन्त्युन्मादं गुरुहृदसिद्धयोऽभिप्रायन्तः
पितरो धर्षयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्वाः समाविशन्तो
यत्नराक्षसास्त्वामगन्धमाप्रापयन्तः पिशाचाः पुन-
रावृत्तं वाहयन्तः ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति । तद्यथा । अमर्षबल-
वीर्य-पौरुष-परक्रम-ग्रहण-धारण-स्मरण-वचन-
ज्ञान-विज्ञानान्यनियतस्योन्मादकालः ।

उन्मादयिष्यतामपि खनु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-
यत्न-राक्षस-पिशाचानां गुरुहृदसिद्धानां वा गन्ध-
न्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति । तद्यथा—
पापस्य कर्मणः समारम्भे पूर्वकृतस्य वा कर्मणः
परिणामकाले एकस्य वा शून्यग्रहवासे चतु-
ष्यथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा
पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने
वा विरुगे वाऽध्ययन-बलि-मङ्गल-होम-प्रयोगे
नियमव्रतव्रतार्थे वा महाहृत्वे वा देव-कुल-पुर-
विनाशे वा महाप्राहोपगमने वा स्त्रिया प्रजन-
काले विविधभूताशुचिसंस्पर्शने वा वमनरुधिर-
खावाशुचैरप्रयतस्य चेत्य-देवायतनाभिगमने वा
मांस-मधु-तिल-गुड-मद्योच्छिद्ये वा दिग्वासिमि
वा निशि नगर-निगम-चतुष्यधे पवनप्रमगनाभि-
गमने वा दिङ्ग-गुरु-सुर-यति पूज्याभिधर्षणे वा
धर्म्माख्यातयतिक्रमे वा न्यस्यकर्मणोऽप्रशस्तम्या-
रम्भे वा इत्याघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खनुन्मादकराणां भूतानामुन्मादेन
प्रयोजनम्भवति । तद्यथा । हिंसारतिरभ्यर्चन-
श्चेति । तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मादाचारविशेष-
लक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसार्थमुन्मादागानोऽपि
प्रविशत्यसु वा निमज्जति स्थलात् श्वभे निपतति
शस्त्र-कषा-काष्ठ-लोष्ट-मुष्टिभिर्हन्यात्मानमन्य च
प्राणबधार्थमारभते । तमसार्थं विद्यात् । साध्यौ
पुनर्हावितगौ । तयोः साधनानि । मन्यौधधि-मणि-
मङ्गल-बल्युपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-
स्वस्त्ययन-प्रणिपात-गमनादीन्येवमेते पक्षोन्मादाः
व्याख्याता भवन्ति” ॥

“नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चाप्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मागवम् ॥
ये त्वेनमनुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।
न तन्नमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता” ॥
इति चरके निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

चिकित्साविशेष आगन्तुरुन्मादकारणलक्षणविशेषश्च ।
“समूहचेता न सुखं न दुःखं

उन्मा

नाचारधर्मः कुतश्च शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्त्विति बुद्धिसंक्षो-
भमत्वयश्चेत इतस्ततश्च ॥
समुद्भवं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाजः” ॥
“देवर्षि-गन्धर्व-पिशाच-यक्ष-
रक्षःपितृशामभिधर्षणाणि ।
आगन्तुहेतुनियममत्तादि-
मिथ्याकृतं कर्मे च पूर्वदेहे” ॥
“अदृषयन्तः पुरुषस्य देहं
देवादयः खैस्तु गुणप्रभावेः ।
विश्रान्तदृश्यात्तरसा यथैव
च्छायातपो दर्पार्थसूर्यकान्तौ ॥
आघातकालात् सपर्वरूपाः
प्रोक्ता निदानेऽथ सुरासुराद्यः ।
उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध
कालश्च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम्” ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रष्टव्यमकोपन-
मस्तप्रमभोजनाभिलाषिणमस्यस्वेदमूत्रपुरीषवाचं
शुभगन्धं फलपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ॥

गुरुहृदसिद्धर्ष्यामभिप्रायाभिचारभिध्याना-
नुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रां प्रतिहृतवाच-
मननाभिलाषारोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं
विद्यात् ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रष्टव्यं मुख-
वाद्य-वृत्त-गीताङ्गनान-खान-माल्य-धूप-गन्ध-रक्त-
वस्त्र-बलिकर्म-हास्य-कथायोगप्रियं शुभगन्ध-
मिति गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात् ॥

असत्त्वं सप्रगोदनहास्यं वृत्त-गीत-वाद्य-
कथान्नपान-खान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रक्तविभु-
ताक्षं दिजातिवैद्यपरिवादिनं रङ्गस्यभाषिणमिति
यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥

नर्त्यान्रमप्रगानर्देविषयमनाहारमप्रतिबन्धिनं
शस्त्रशोणितमांसरक्तमास्थानाभिलाषिणं सन्तर्ज-
कमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

प्रहासवृत्तप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावप्लाभिः
स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्म-
पोडनेन च अक्षराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

असस्यचित्तस्थानमनभिमानं वृत्तगीतहासिनं
बद्धावद्वप्रभाषिणं सङ्करकूटमलिनरघ्याचेनल्लो-
ष्वारोह्यरतिं भिन्नरूढवर्णखरं नमं विधावन्तं
नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यवेदयन्तं गृहस्मृतिं पि-
शाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनामवैशकालो यथा ।
“तत्र शौचाचारं तपःसाध्यायकोविदं नर-
प्रायः सुकृत्प्रतिपदि त्रयोदश्याश्च देवाः, प्राणमुचि-
विविक्तमेविनं धर्मेशास्त्रस्मृतिकायकुशलं प्रायः
बलीनवम्योर्द्धयः, मातृ-पितृ-गुरु-हृद-सिद्धाचा-
र्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्यायाश्च पि-
तरः, गन्धर्वोन्मत्तं स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदार-
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं दादृश्याश्चतुर्दश्याश्च,

उन्मा

सत्त्व-रूप-गर्व-शौर्थ-युक्तं माल्यानुलेपनं हा-
स्यप्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लकादृश्यां सप्त-
म्याश्च यक्षाः, स्वाध्याय-तपोनियमोपवासव्रतचर्या-
देव-यति-गुरु-पूजार्तिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं
वा ब्रह्मवादिनं श्रुतमानिनं देवतागार-सलिल-
क्षीडनरतिं प्रायः शुक्लपद्मम्यां पूर्णचन्द्रदर्शनं च
ब्रह्मराक्षसाः, रक्षाःपिशाचास्तु हीनसत्त्व-पिशुन-
स्तेन-लुब्धं प्रायो द्वितीयादृतीयाद्यमीषु पुरुषं क्रि-
द्रमवेष्ट्याभिधर्षयन्तीत्यपरिसंख्ययाना ग्रहाणा-
माविकृततमा ह्यष्टावैते व्याख्याताः” ॥

अथ ये असाध्यास्तेषां लक्षणानि यथा ।

“सर्वेष्वपि तु खल्वेष यो हस्तावुदम्य रोष-सं-
रम्भो निःसंज्ञमन्येस्वात्मनि वा पातयेत् सद्यसाधो
ज्ञेयस्तथा साश्रुनेत्रो मेघप्रवृत्तः क्ततत्रिङ्गः
प्रसृतनासिकश्चिद्यमानमम्भा प्रतिहन्यमानपाणिः
सतसं विक्रान्तं दुर्व्यस्तुवार्त्तः पूतिगन्धिश्च हिं-
सार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् । ग्यर्चना-
कामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचार्याभ्यां बुद्धा
तदङ्गोपहारबलिश्रमेण मन्त्रभैषज्यविधिनाप
क्रमेत्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“लशुनानां शतं त्रिंशद्भयाद्युषणात्यलम् ।
गवां चर्ममत्सी प्रस्थो द्यादकं क्षीरसूत्रयोः ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णं पलं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
तदोषागन्तुसम्भूतानुन्मादानं विधमज्वरान् ।
अपस्मारांश्च हन्यास्य पानाभ्यञ्जननावनेः” ॥

लशुनाद्यं घृतम् * ॥

“विशेषतः पुराणश्च घृतं तं पाययेद्विषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वादिशेषाद्यहमोक्षणम् ॥
गुणकर्माधिकं स्थानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्भ्रष्टवर्धस्थितं घृतम् ॥
जाक्षारसनिभं शीतं तद्वि सर्वग्रहापहम् ।
मेधं विरेचेज्यो प्रपुण्णामतः परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्याति यत्स्यात् वर्षशतं स्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्नतं तद्वि सर्वग्रहापहम् ॥
अपस्मारयज्ञोन्मादवतां शक्तं विशेषतः” ॥
“एतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ।
अज्ञानोन्मादनालेपान्नावनादींश्च योजयेत् ॥
शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचाम् ।
कुशश्च वन्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम्” ॥

इति नस्याञ्जनम् * ॥

“प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवसि कृतान्धिवेत् ।
वैरेचनिकधूमोक्तेः श्रुताद्यैस्त्वितिङ्गुमि” ॥
इति धूमपानम् * ॥ शिराम् ।

“शङ्खके शान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो भिषक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरे उपस्मारय च” ॥
“कामशोकभयक्रोधहर्षार्थानोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरभिरैव शमं नयेत्” ॥
“देवर्षिपिष्टगन्धर्वैरुन्मत्स्य तु बुद्धिमान् ।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥
सर्पिःपानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत् ।

उन्मा

पूजा बल्यपहागश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥
शान्तिकर्मणि होमाश्च अपस्वस्ययानानि च ।
वेदोक्तान् नियमाश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥
सुतानामधिपं देवमाश्रय जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रथमो निधं जयत्युन्मादजं भयम् ।
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाश्च कुर्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते” ॥
इति च घर्भके चिकित्सास्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अस्य त्रिंशत्पर्वरूपं यथा ।

“मोहोद्देगौ स्तनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अथत्वाणोऽरुचिश्चात्रे स्वप्न कल्पभोजनम् ॥
वायुनाम्भथनश्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणोवमुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥
वातजातिभटेन रूपाणि यथा ॥

“रुद्राश्चैव परुषवाक् धमनीतलो वा
श्रवासान्तरं कृशतनुः स्फुटिताङ्गमन्धिः ।
व्यास्कोटयन् पठति गायति नृत्य गीतो
विक्रोगति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥ १ ॥
दृष्टस्वददाहबडलो बज्रमुग्धनिद्र-
श्चाद्याहिभानिलजलान्तविहारसंवी ।
तीक्ष्णो द्विमास्वनिचयेऽपि स वज्रिणद्धी
पित्तादिवा नभसि पर्यति तामकाश्च ॥ २ ॥
कृद्यसिमादसदनारुचिकासगृप्तो
योर्धिविक्रम निरन्वयमनियकार ।
निद्रापङ्गोऽन्यकथनोऽन्यभुग्णामेवी
रात्रौ भ्रष्टं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्वोत्पत्ते त्रिभिर्मपि व्यातमिस्थितानि
रूपाणि वातकफपित्तजनानि विद्यात् ।
सर्वोत्पत्तगाभमाध्यमदाहमन्ति
सर्वोत्पत्ते क्वचिदपि प्रसृजन्ति माध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरयोर्लक्षणानि प्रथमतोऽस्योक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।

“स्निग्धं स्विन्नन्तु मनुजमुन्मादाने विशेषयेत् ।
तीक्ष्णोरुभयतो भागे शिगं सद्य विरेचन ॥
त्रिविधं वर्षीडश्च मर्धपस्य हर्मयेत् ।
योजयित्वा च मच्छूणे प्राणे नश्यन्तु योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चनं श्वगोमासं सृष्टिनिभं ।
सर्षपाणाश्च तैलेन नस्याभ्यङ्गो द्विती मदा ॥
रश्मयेदद्भुतान्यस्य वरेन्नाश प्रियम्य च ।
भीमाकारि ने गगिदीनर्थापिथ निर्विय ॥
भीषयेत् सततं पाणः कृपाभिर्वाथ ताडयेत्
यन्त्रयित्वा सुघ्नं वा तामयेत्तं दृग्माघिना ॥
प्रतुददं गयेच्चनं मर्माधा । त्रिवर्जयेत् ।
सापिधाने जगत्पे सततं वा निवासयेत्” ॥
“वर्षेणकुष्ठमङ्गुलिकटुकैर्वा निष्पाद्येत् ।
तेनदे त्रिफलाहिङ्गुवाजिगान्यामरैः ॥
वचात्रमोदाकाकोलासिमधुकपडकैः ।
सण्करीं हितं सर्पिं पकं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
बालानां यद्दृष्टयाना पसा दृष्टान्यमेषाम् ।
ख्यातं फलघृतं स्त्रीणां बन्धानाश्चायु गर्भदम्” ॥
इति फलघृतम् * ॥

“उरोऽपाङ्गुलशाठेषु शिगाश्वास्य विमोक्षयेत् ।

उन्मा

अपस्मार क्रियाश्चापि यद्योद्विष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तदोषं विशुद्धश्च क्लेशवन्तिभिराचरेत् ॥
शोकशूल्यं व्यपनयेदुन्मादे पक्षमे भिषक् ।
उन्मादेष्ट च सर्वेषु कुर्व्यान्नितप्रसादनम् ॥
मृदुपूर्वमदेऽप्येवं क्रिया विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजं मृदुपूर्वाश्च विषघ्नौ कारयेत् क्रियाम्” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः * ॥

“तपांसि तीव्राणि तथैव दानं
व्रतानि धर्मा नियमश्च सत्वम् ।
गुणात्प्राष्टावपि तेषु निव्याः
व्यास्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्
ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥
तेषां यद्दृष्टाणां परिचारका ये
कोटोसहस्रायतपद्मसङ्घाः ।
अस्त्ववसांमामभुजः सुभीमाः
निष्ठाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥

“निष्ठाचराणां तथा हि ये देवगणसंस्तताः ।
ते तु तत्त्वचसंसर्गादिशेषान् तदञ्जनाः ॥
देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।
देववच नमस्यन्ते प्रवर्ष्यन्ते च देववत् ॥
स्वामिणीलक्रियाचारः कामश्च सुगदिषु ।
नेर्दतया दृष्टितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥
मत्वात्वादपत्तं कृतिस्तेषां गणैः कृताः ।
हिंसाविहागा ये केचिद्विद्यं भावमुपाश्रिताः ॥
भूतानाति कृता मज्ञा तेषां मञ्जाप्रवृत्तभिः ।
ग्रहमञ्जाभिभूतानि यस्माद्दृश्यन्त्या भिषक् ॥
त्रिदया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।
तेषां शान्त्यर्थमन्यच्छन् तैर्यस्तु सुभमाहितः ॥
जप्यः सनियमैर्हर्मिभिरभेत चिकित्सितम् ।
मज्ञानि गन्धमाख्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम् ॥
मन्त्राश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिस्तथ ॥
वस्त्राणि मयमासानि क्षीराणि रुधिराणि च ॥
यानि तेषां यद्येषानि तानि तैभ्यः प्रदापयेत् ।
हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु च ॥
दिनेषु तेषु देवानि तद्भूतविनिवृत्तये ।
देवयज्ञे देवगृहे कृत्याधिं प्राणयेद्वलिम् ॥
कुशास्वस्तिकपुपाण्यच्छत्रपायससम्भृतम् ।
अस्यैय यथाकालं विदध्याश्चत्वरादिषु ॥
चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गृह्णेथ वा ।
अन्यागारे पिशाचस्य तीर्थे बलिमुपाचरेत् ॥
पूर्वमाधिति संख्यंभूतविद्यादिदर्शितेः ।
न प्राक्का बलिभिर्भूतु योर्गोस्तान् समुपाचरेत्” ॥
“नक्तमानफलं योधिं मृत्तं श्योनाकविश्वयोः ।
हर्मिं च कृतावन्ति पूर्ववद्वयनाञ्जनम्” ॥
“न चायुक्तं प्रयुञ्जीत प्रयोग देवतायज्ञे ।
अतं पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥
वेद्यातुर्गो निहन्यन्तं भ्रवं क्रुद्धा महौजसः ।
हिताहितविधानश्च नित्यमेव समाचरेत् ॥
ततः प्राप्यति चिद्धिश्च यश्च विपुलं भिषक्” ॥

उन्मा

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षट्छतमोऽध्यायः ॥*॥
 “सूतायस्त्वारमभक्ष मुक्ता चापि समं समम् ।
 सूतपादोत्तमं वचं तानं गन्धं मनःशिला ॥
 तुल्यं रसाङ्गनं शुद्धमब्धिफेनं शिलाङ्गनम् ।
 पश्चानां लवणानाञ्च प्रतिभागं वसोन्मितम् ॥
 भृङ्गराजचित्रवक्षीदुग्धेनापि विमर्दयेत् ।
 दिग्नाप्ते पिण्डितं कृत्वा रुद्धा गजपुटे पचेत् ॥
 भूताङ्गुली रसो नाम निर्यं गुग्गादयं लिहन् ।
 आद्रकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
 पिपप्ल्याक्तं पिबेशानु दृष्टमूलकघायकम् ।
 खेदयेत् कटुतुम्बा च तीक्ष्णामुष्णञ्च वर्जयेत् ॥
 माह्विषञ्च घृतं क्षीरं गूर्वन्नमपि भक्षयेत् ।
 अभ्यङ्गं कटुतेलेन हितो भूताङ्गुली रसः” ॥
 इति भूताङ्गुली रसः ॥*॥ उन्मादभङ्गिनी वटीयथा ।
 “शुद्धं मनःशिलाचूर्णं संधवं कटुगोह्रिणी ।
 वचा शिरीषवीजञ्च हिङ्गुञ्च श्वेतमर्षपम् ॥
 करञ्जवीजं त्रिकटु मत्तं पागवतस्य च ।
 एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु ॥
 गिरिमल्लीवीजसमां कायाशुष्काञ्च कारयेत् ।
 घ्रातःसन्धानिष्ठाकाले चक्षुषोऽङ्गुलं हितम् ॥
 मधुना दिवसे चाञ्ज्यं रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकैषा समाख्याता नाम्ना चोन्मादभङ्गिनी ।
 चातुर्थकापस्मारहा सर्वोन्मादविनाशनी” ॥
 इति वैद्यकर सेन्द्रसारसंज्ञके उन्मादाधिकारे ॥

अत्र पथ्यानि यथा ।

“क्षेप्तो विरेको वमनश्च पूर्वं
 क्रमान्मरुत्पित्तकफोद्भवेषु ।
 ततः परं वस्तिविधिस्य नस्यम्
 सन्तर्ज्जनं ताडनमङ्गनञ्च ॥ १ ॥
 आम्नासगत्रासगबन्धनानि
 भयानि दानानि च हर्षणानि ।
 धूपो दमो विस्मरणं प्रदेहः
 शिराव्यधः संश्रमनञ्च सेकः ॥ २ ॥
 आस्त्रयकर्मणि च धूमपानं
 शीघ्रैर्यसन्नात्मनिषेदनानि ।
 अभ्यङ्गनं स्नापनमासगञ्च
 निद्रासुषीतान्यनुलेपनानि ॥ ३ ॥
 गोधूममुद्गराख्यशालयश्च
 धारोष्णदुग्धं श्रतघौतसर्पिः ।
 घृतं नवोनञ्च पुरातनञ्च
 कूर्मामिषं धन्वरसा रसालम् ॥ ४ ॥
 पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं
 ब्रह्मीदलं वास्तुकतगडलीयम् ।
 खराश्वमूत्रं गगनान्बपथ्या
 सुवर्णचूर्णानि च गारिकेलम् ॥ ५ ॥
 द्राक्षाकपित्थं पनसञ्च वैद्यः
 विधेयमुन्मादगदेष पथ्यम्” ॥ ६ ॥
 “पूजाबल्यपहार शान्तिविधयो हेमैच्छिमन्त्रक्रियाः
 दानं स्वस्त्ययनं व्रतानि नियमः सख्यज्ञपो मङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानमङ्गनविधीरत्नौषधीधारणं
 भूतानामनु रूपमिच्छरणं गौरीपतरश्चनम् ॥ ७ ॥
 ये च स्युर्ध्वं वि गुण्यकाश्च प्रमथास्तथा समाराधनं

उन्मी

देवब्राह्मणपूजनञ्च शमयेदुन्मादभागन्तुकम्” ॥*॥
 अथपथ्यानि यथा ॥
 “मद्यं विरुद्धाङ्गनमुष्णभोजनं
 निद्राक्षुधाट्टकृतवेगधारणम् ।
 व्यवयमाषाढफल कठिन्नकं
 शकानि पत्रप्रभवानि सर्वशः ॥
 तिलानि विन्वी च मिषकु समादिशे-
 दुन्मादभोगोपहतघुर्गहितम्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥ (॥)
 औत्सुक्यसन्तापादिकादि तमनोविपर्ययाससमुत्प-
 प्रियाश्रितरुषायापागः । इति रसमङ्गरी ॥
 (व्यभिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ । १३६ ।
 “औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिभर्तिसहिता व्या-
 धिमंत्रासलज्जाः” इति ॥ अथ्य लक्षणं सीदा-
 हरणमाह तत्रैव ३ । १५५ ।
 “चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
 अस्थानहासरुदितगातप्रलपनादिहृतः” ॥
 उदाहरणम् ।
 “भ्रातर्द्विरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
 प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?
 भृङ्गभङ्गारमुभय सानन्दम्—
 “त्रयं किमोमितं सर्वं ! कथयासु तन्मे
 किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्” ॥)
 उन्मादः, त्रि, (उत् + मद् + घञ् ।) उन्मादभोग-
 युक्तः । त्रिप्रः । उन्मत्तः । इत्यमरटीकाया नील-
 कण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥
 उन्मादनः, पु, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 णिच + ल्यट् ।) कामदंभवस्य पश्चवागान्तर्गतवागवि-
 शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मादवान्, त्रि, (उन्मादो विद्यते अस्य । उन्माद
 + भतुप् । अस्य वः ।) उन्मादभोगविशेषः ।
 उन्मत्तः । इत्यमरः ॥
 उन्मानः, ए, (उत् + मा + ल्युट् ।) द्रोगपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 (“उन्मानश्च घटो राशिद्रोणपर्याश्रसंज्ञितः” ।
 इति पूर्णखण्डे प्रथमेऽध्याये शाङ्ख्यभोगोक्तम् ॥
 “स एव कलशः ख्यातो घटस्तुन्मानमेव च” ॥
 इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकगोक्तम् ॥)
 उन्मिषितः, त्रि, (उत् + मिष + क्त ।) प्रफुल्लः ।
 विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारे ।
 “यलोक्यद्गुमिषितेस्तडिन्मय-
 म्हातपःसाध्यैव स्थिताः क्षपाः” । ५ । २५ ॥
 उन्मीलनं, स्त्री, (उत् + मील + ल्युट् ।) उन्मेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षुमेला इति भाषा । विकासः ॥
 (“अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विच्छेदतः ।
 ज्ञानाङ्गनशलाकाभिनेत्रोन्मीलनकारकः” ।
 इति महाभारते । १ । १ । ८४ ॥)
 उन्मीलितः, त्रि, (उत् + मील + क्त ।) विकसितः ।
 प्रस्फुटितः । इति हलायुधः ॥ (“उन्मीलितं
 तूलिकयेव चित्रम्” । इति कुमारे । १ । ३२ ॥
 “ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बा-

उप

निनाः” । इति साहित्यदर्पणे १ म परिच्छेदे ॥)
 उन्मुखः, त्रि, (उदृङ्कं मुखं यस्य ।) ऊर्द्धं मुखः । तत्-
 पर्यायः । उत्पश्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मनोभिगमाः प्रदगवन्तौ रथनेमिसनोन्मुखैः” ।
 इति रघुः । १ । ३६ ।) उत्सुकः । यथा कुमारे । ६ । ३४ ॥
 “तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे” ।
 “पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखो प्रियाम्” । इति
 रघुः । ३ । १२ ॥
 “अद्रेः प्रदङ्गं हरति पवनः किं स्त्रियत्युन्मुखीभिः” ।
 इति मेघदूते । पूर्णभेदे १४ ।
 “इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा” ।
 इति च मेघदूते उत्तरभेदे ३६ श्लोकः ॥)
 उन्मुद्रः, त्रि, (उद्रता मुद्रा यस्मात् ।) प्रफुल्लः ।
 विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मूलितं, त्रि, (उत् + मूल + क्त ।) उत्पाटितम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा गमायणे । ५ । ६ ।
 “लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः” ॥)
 उन्मेषं, स्त्री, (उत् + मिष + घञ् ।) चक्षुर्गमीलनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षु मेला इति भाषा ।
 (“खद्योतालीविलसितनिभां विद्युद्गमेघदृष्टिम्” ।
 इति मेघदूते उत्तरभेदे २० । स्फुरणम् ॥ यथा,
 “स्वकिण्णपरिवेशोन्मेषश्रुत्याः प्रदीपाः” ॥
 इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकासः २ । प्रस्फोटनम् ।
 यथा,—
 “दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते” ।
 इति कुमारे । २ । ३३ ॥)
 उप व्य प्रादिविष्णुपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः ।
 अन्वयः । अनुगतः । पश्चाद्भावः । अनुकम्पा ।
 व्याधिक्यम् । (यथा पाणिनिः २ । ३ । ६ । “उप पराङ्गे
 हरेर्गुणाः । पराङ्गादधिक्रा इत्यर्थः ।) हीनः । (यथा
 मुग्धबोधे कारकं ७ । “विष्णुमन्वर्चते भर्गः प्रका-
 दय उपाच्युतम्” ।) सामीप्यम् । (यथा, मुग्धबोधे
 समामप्रकरणे ६७ । “उपसमिधं उपसमित् ।
 उपनदं । उपनदि” ॥) प्राथम्यम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । अथयः ।
 भुषणम् । दीर्घाख्यानम् । निदर्शनम् । आस्त्रय-
 करणम् । दानम् । मारणम् । व्याप्तिः । लिप्ता ।
 उपालम्भनम् । पूजा । उद्योगः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 उपकण्ठं, स्त्री, (उपगतः कण्ठम् ।) आद्यादय इति
 समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यस्येति वा ॥)
 ग्रामान्तम् । तत्पर्यायः । उपश्लथम् ० । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥ आस्त्रयितम् । अश्वपक्षमगतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे ।
 “प्रेक्षोपकण्ठं सुङ्गं रङ्गभाजो-
 रत्नावलीरुग्धरावबन्ध” ॥)
 उपकण्ठः, त्रि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य ।)
 निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ५१ ॥
 “तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
 कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः” ॥)
 उपकरणं, स्त्री, (उप + क्त + ल्युट् ।) प्रधानाङ्गी-
 भूतोपकारकद्रव्यम् । नृपादीनां ह्यचामरादि ।

उप

उप

उप

तत्पर्यायः । परिच्छेदः २ परिवर्हः ३ तन्त्रम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा ।
“तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन
प्रज्ञानामावश्यकम्” । इति आङ्गवत्त्वम् ॥ पूजादौ
नैवेद्यादि । मृगबन्धनादौ जालादि ॥

उपकारः, ए, (उप + कृ + घञ् ।) उपकृतिः ।
“उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ।
इति माघः । २।३७ ॥ “कृतोपकारेण रतिर्बभूव” ।
इति कुमारः । ३।७३ ॥ विकीर्णव्यादिः । इति
हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ +
ग्वल् + टाप् + इत्वम् ।) उपकारकर्त्री । पिष्ट-
भेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥
कुशूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाङ्ग-
रिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच्
+ ष्यप् + डीष् ।) राजगृहम् । इति भरतघृत-
द्विरूपकोषः ॥

उपकारी, [न्] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ +
णिनि ।) उपकारविशेषः । उपकारकर्त्री । “उप-
कारिणि विश्रब्धे सुद्धमनौ यः समाचरति पापम्”
इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥

तत्र दानादानविधियया । हारीतः । अथासद्-
द्रव्यदानमन्वये यच्च दत्त्वा पणितप्यते तर्ह्यदान-
मफलं यच्चोपकारिणे वदाति ॥ उपकारिणे व्यस-
नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापित्रोर्गुणौ भिन्ने विनीते चोपकारिणे ।
दीनानाथविश्रयेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारिष् यः साधुः स साधुः सद्गुरुच्यते ।
समदृष्टिर्भवाशु त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥
इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्वणि ११ अध्यायः ॥
उपकार्यः, चि, (उप + कृ + ण्यत् ।) उपकारोचितः ।
इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ +
ण्यत् + टाप् ।) राजगृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-
भवनम् । यथा, रघौ ५ । ४१ ।

“तस्योपकार्यामचितोपचारा
वन्येतरा जानपदोपदाभिः” ॥

“शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यभार्यः,
साकेतोपवनमुदारमध्यवास” । इति च १३ । ७६ ।
कुशूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाङ्ग-
रिति भरतः ॥

उपकुञ्चिः, स्त्री, (उप + कुञ्च + क्ति ।) सृष्टकृष्णभी-
रकः । इति राजमाला ॥ (कृष्णभीरकशब्दोऽस्य
गुणादयो बोध्याः ॥)

उपकुञ्चिका, स्त्री, (उप + कुञ्च + ग्वल् + टाप् ।)
कृष्णभीरकः । सृष्टोना । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका ।
भक्ष्यव्यञ्जनभोक्त्येषु विविधेष्ववचारिता” ॥

इति सूत्रस्थाने ४६ अध्याये सूत्रतेनोक्तम् ॥

उपकुम्भः, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे ।) कुम्भसमीपम् ।

इति आकरणात् ॥

उपकुम्भा, ए, (उप + कृ + णानच् ।) ब्रह्मचर्या-
नन्तर्ग्यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥

(कृतोपकारः । यथा हितोपदेशे सुद्धेदे,—
“यतोऽनुपकुम्भागो न क्रम्यापि उपायनं गृह्णीयात्” ।)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकरोतीति । कृल संख्येन बन्धुषु
च । अघन्यः ।) पिप्लीः । इत्यमरः ॥ पिप्ल
इति भाषा । “कृष्णोपकुल्या मगधी” इति वैद्यक-
रत्नमाला ॥ “उपकुल्योधगा शौग्ली” इति भाव-
प्रकाशे पूर्ववर्गप्रथमभागे ॥ गणादिकमस्य
पिप्लीशब्दज्ञातव्यम् ॥ (उपगता कुल्याभिति
वाक्के वाच्यलिङ्गः । कृत्विमसः समीपम् ॥)

उपकुपजलाशयः, ए, (उपकृपं कृपसमीपे यो जला-
शयः ।) कृपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थ-
कृतकूपोद्भूताम्बुस्थानम् । इत्यमरः ॥

उपकुन्ता, [ञ्] चि, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
कमकर्त्री । आरम्भकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, ए, (उप + कृ + घञ् ।) मोदात्तोपदेशस्य
इति न लृङि ।) ज्ञात्वारम्भः । अयमस्योपाय
अनेनेत् मिथ्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपघा-
राज्ञा धर्मकार्यार्थमेव अमात्यादयः परीक्षणं
भावतत्त्वनिरूपणम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः ।
इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥
पलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,
“सामादिभिरुपक्रमः” । इति मनुः । ७ । १०७ ।
आरम्भः । यथा, “रामोपक्रममाचर्यो रज-
परिव्रजं नवम्” ॥ १२ । ४२ । इति मनुः । “उप-
क्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि षञ् । रामस्य कर्तृरुप-
क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपकान्तामित्यर्थः ।
उपज्ञोपक्रमं तदाचिन्त्यागम्याभिति कौत्वम्” ।
इति तट्टीका ॥)

उपक्रोशः, ए, (उप + क्रोश + घञ् ।) निन्दा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५३ ।
“राज्यं किं तद्विपरीतलक्ष-
णैरुपक्रोशमनोमस्ये” ॥)

उपकोष्ठा, [ञ्] ए, स्त्री, (उप + कृ + ण्यत् ।)
गर्भः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रा, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) प्रक्रा । वीणा-
शब्दः । इत्यमरटीकाया गायमुकुटः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रोशः, ए, (उप + कृ + ण्यत् ।) उप-
क्रोशः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

इति भागवते १ । ५ । १६ ॥ तथा च साहित्य-
दर्पणे इ परिच्छेदे ।

“कृतिः प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगृहणम्” ॥

उपयहः, ए, (उपयहते इति । उप + यह + ष्यप् ।)
वन्दी । इत्यमरः ॥ वदयान् इति भाषा । उप-
योगः । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (यहसदृशो
ज्योतिःपदार्थभेदः । यथा महाभारते ३ । स्कान्-
शत्रुसमागमे २२ । १ ॥

“यहाः सोपयहश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
ऊताशनमुखश्चैव दीप्ताः परिशदा गणाः” ॥)

उपयहः, स्त्री, (उप + यह + ल्युट् ।) उपाकरणम् ।
संस्कारपूर्वककृतियहणम् । इत्यमरटीकाया
गायमुकुटः ॥ (स्वीकारः । यथा, रामायणे १ । १४ ।

“वेदोपयहणार्थं तावद्याहयत प्रभुः” ।
वेदोपयहणार्थं इति पाठान्तरम् ॥)

उपयहा, ए, (उपयहते इति । उप + यह +
ण्यत् ।) उपदोषकम् । इत्यमरः ॥ भेटी ढालि
इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, ए, (उपघन्त्यते अनेन । उप + हन +
कर्मण घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे
घञ् । निनाशः । यथा,—

“तथास्वद्विन्द्रियाणामुपघातं कथं स्मृतिः” ।
इति भाषापरिच्छेदे ४८ । अकारः ।

“स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च” ॥
इति मनुः । २ । १०६ ॥)

उपघ्न, ए, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।

“क्रेदादि उपघ्नतर्गितयोः” ॥
इति महाभारते ३ । भीमस्याजगत्पृष्ठे १७८ । ७ ॥)

उपघ्नः, ए, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।

“क्रेदादि उपघ्नतर्गितयोः” ॥
इति महाभारते ३ । भीमस्याजगत्पृष्ठे १७८ । ७ ॥)

उपघ्नः, ए, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।

“क्रेदादि उपघ्नतर्गितयोः” ॥
इति महाभारते ३ । भीमस्याजगत्पृष्ठे १७८ । ७ ॥)

उपघ्नः, ए, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।

“क्रेदादि उपघ्नतर्गितयोः” ॥
इति महाभारते ३ । भीमस्याजगत्पृष्ठे १७८ । ७ ॥)

उपघ्नः, ए, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।

“क्रेदादि उपघ्नतर्गितयोः” ॥
इति महाभारते ३ । भीमस्याजगत्पृष्ठे १७८ । ७ ॥)

उपघ्नः, ए, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।

“क्रेदादि उपघ्नतर्गितयोः” ॥
इति महाभारते ३ । भीमस्याजगत्पृष्ठे १७८ । ७ ॥)

उपघ्नः, ए, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।

“क्रेदादि उपघ्नतर्गितयोः” ॥
इति महाभारते ३ । भीमस्याजगत्पृष्ठे १७८ । ७ ॥)

उपघ्नः, ए, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।

“क्रेदादि उपघ्नतर्गितयोः” ॥
इति महाभारते ३ । भीमस्याजगत्पृष्ठे १७८ । ७ ॥)

उप

तत्पर्यायः। उपचर्या २ चिकित्सा ३ इक्षुप्रति-
क्रिया ४ निग्रहः ५ वेदनानिहा ६ क्रिया ७ उप-
क्रमः ८ श्रमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवा।
("समे चिरायाम्बलितोपचारम्"। इति रघौ,
५। २०।) खवहारः। ("प्रयुक्तपाणिग्रहणोप-
चारौ"। इति कुमार ७। ८६।) उल्कोचः। इति
हेमचन्द्रः॥ परस्य रङ्गनाथं असत्यभाषणम्। यथा,
कुमारे ४। ९। "उपचारपदं नचेद्विदं त्वमनङ्गः
कथमस्तता रतिः"। "उपचारस्तता दास्य" इति
चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥

उपचार्यः, पुं, (उप + चर + ण्यत्।) चिकित्सा। इति
हेमचन्द्रः॥

उपचितः, त्रि, (उपचोयते स्म। उप + चि + क्त।)
दिग्धः। सङ्गः। इति विश्वमेदिन्यौ। (यथा रघौ
९ म-सर्गे,। "ऋगवयोगवयोपचितं वनम्"।)
समाहितः। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च। निदिग्धः।
जेपादिना वर्द्धितः। इत्यमरः॥ ("यथाह
हारीतः।

"प्रयतत्वाहोपचितमशुभं नाशयतीति"॥)

उपचित्रा, स्त्री, (उपगता चित्राम्।) मूषिकपर्णी।
इत्यमरः। इन्द्रकानि इति भाषा। दन्तीरुद्राः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यर्थे यथा,—
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकुलकः"।
इति तैद्यकरत्नमाला।)

उपजापः, पुं, (उप + जप + घञ्।) भेदः। विश्वेदः।
इत्यमरः॥

("तेषु तेषु चाकृतेषु प्राप्तरन् परोपजापाः"।

इति दशकुमारे विश्रुतचरिते। तथा च माघे
२। ६६।

"उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि"॥)

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपगता जिज्ञा यस्याः।) कीट-
विशेषः। तत्पर्यायः। उपदेहिक्का २ वस्त्रो ३
उददीका ४। इति हेमचन्द्रः॥ आलजिज्ञा इति
ख्याता च॥ ("उपजिज्ञा स्फिचौ बाहू"।
इति याज्ञवल्क्यः।

"तादृगेवोपजिज्ञा तु जिज्ञाया उपरि स्थिता"॥

इति वाभटेनोत्तरस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम्॥
चिकित्सा यथा।

"उपजिज्ञां परिखाद्य यवत्तारेण घर्षयेत्"।

इति च वाभटेनोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्॥)

उपजिज्ञिका, स्त्री, (उपजिज्ञा + स्वार्थ कन्।) घ-
ण्टिका। आलजिव इति भाषा। तत्पर्यायः।
प्रतिजिज्ञा २। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋग्वेदे
४। ६१। २१। "यदत्युपजिज्ञिका यदस्यो अति-
सर्पति"।) कीटभेदः। तत्पर्यायः। उत्पादिका २
घटिः ३ उदेहिक्का ४ दिवो ५। इति हारावली॥
("यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिज्ञामूलेऽवतिष्ठते।
आशु संजनयेत् शोथं जायतेऽस्योपजिज्ञिका"॥
इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः॥

"जिज्ञायरूपः श्वयणुर्हि जिज्ञा-

मुद्रम्य जातः कफरक्तयोनिः।

प्रथेककण्डूपरिदाहयुक्ता

उप

प्रकथ्यतेऽसावुपजिज्ञिकेति"॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥

अस्य चिकित्सा यथा।

"उपजिज्ञान्तु संलम्ब्य त्तारेण प्रतिसारयेत्।

शिराविरिकगणधर्मैस्त्रिमुपाचरेत्।

जिज्ञागताना कर्माङ्गं तालव्याना प्रवच्यते"॥

इति सुश्रुते चिकित्सिनस्थाने २२ अध्यायः॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव
+ गुरोश्चैत्यः। संज्ञायाम् कन् कृन् वा।) उप-
जीव्यम्। जीवनीपायः॥

उपजीवम्, व्य, (उपजीवणम्। उप + ज्व + ञ्।)

आनन्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभागते १।

"यथोपजीवं सर्व्वेषु जनस्त्रिजीड भारत"।

'सुखं' यथा, रामायणे २। ८६। २२।

"आश्वासयित्वा च चमं महात्मा

निवेशयित्वा च यथोपयोषम्"॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अविबोधने। आत-

स्त्रोपसर्गे इति कर्मणि ष्यङ्।) आद्यज्ञानम्।

इत्यमरः॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा

बाल्मीकिः श्लोकनिर्माणं ज्ञानम्॥

("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणाभितस्ततः"॥

इति रघुः १५। ६३॥ "लोकैऽभ्युदयपञ्चमेव

विदुषां सौजन्यजन्यं यशः" इति मल्लिनाथटीका-

मुखम्॥)

उपज्ञौकनं, स्त्री, (उप + ज्ञौक + ल्युट्।) पारितो-

धिकद्वयम्। भेट डाला इत्यादि भाषा। तत्प-

र्यायः। प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ३ उप-

याह्यः ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः॥

उपतापः, [ऋ] षं, (उप + तप + षच्।) उपतापक-

मात्रम्। तत्पर्यायः। स्पृष्टः २ स्पृष्टा ३। इत्य-

मरः॥ स्पृष्टः ४ स्पृष्टा ५। इति तट्टीका। रोग-

इत्यन्ते। इति भरतः॥

उपतापः, पुं, (उप + तप + घञ्।) तपः। उत्तापः।

रोगः। इति मेदिनी॥ अशुभम्। पीडा। इति

शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले।

"विवर्जितं ह्यनुक्तं उपतापं जनयति"।

पीडादायके वाचलिङ्गः। यथा, कौशिकसूत्रे।

१३५। "धो वनस्पतीनामुपतापो बभूव"॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप +

"उपाधिभ्या त्यकन्नासन्नारूढयोः"। ५। २३४।

इति त्यकन्। "त्यकनश्च निषेधः" इति इत्या-

भावः।) पर्व्वतनिकटभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा,

रघुः। ४। ४६।

"मारीचोदभ्रान्तहारीता मलयान्नेरुपत्यकाः"॥)

उपदंशः, पुं, (उपदश्यते इति। उप + दंश + कर्मणि

घञ्।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। तत्पर्यायः।

अवदंशः २ चक्षुण्णम् ३ मद्यपाननम् ४। इति

हेमचन्द्रः॥ (यथा दशकुमारे विश्रुतचरिते—

"द्विचान् उपदंशान् उपपाय"।

"ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्शोदयं दत्त्वा सपि-

मांसां सुपम् उपदंशं च उपजहार"। इति च।)

मेढुरोगविशेषः। वाष्पो इति भाषा। अथोपदं-

उप

शाधिकारः। तत्रोपदंशस्य विप्रकृतं निदान-
माह।

"हस्ताविघातात्प्रखदन्तघाता-

दधारयादत्युपसेवनादा।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिष्टे

पक्षोपदंशा विविधापचारैः"॥

हस्ताविघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात्

नखदन्तघातस्थानत्वेनाशुक्तेऽपि मेहने नखदन्त-

घातो बलवदनुगगोदयात्। उक्तश्च कामशास्त्रे।

"शास्त्रस्य विधयस्तावद्यावन्मन्तरो रसः।

रतिचक्रं प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"॥

कलहे दृष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नखदन्तघातः।

उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति। ताभिर्बो

मेहने नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कश-

योनिनोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिस्फुल्लादा।

वातादिकृतादा योनिदोषात्। विविधापचारैः।

दृष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगोमनादिभिः पक्षो-

पदंशाः। वातिकः पित्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः

आगन्तुजश्चेति *॥ तत्र वातिकपित्तिकस्य चोप-

दंशस्य सत्तणमाह।

"सतोदभेदस्फुरगौस्तु कृष्योः

स्तोदर्थवम्येन्मरुतोपदंशम्।

पीतेर्बुद्धल्लोदयतेः सदाहैः

पित्तेन रक्तैः पिश्रितावभासैः"॥

व्यवस्यत् जानीयात्। पीतैः रक्तैर्व्वेति विकल्पः*॥

श्लैष्मिकं सान्निपातिकश्चाह।

"सकण्ठैः शोफयुतैर्महद्भिः

शुक्लैर्घ्नैः खावयुतैः कफेन।

नानाविधखावरुणोपपन्न-

मसाध्यमाज्जस्त्रिमनोपदंशम्"॥ *॥

असाध्यमाह।

"विशीर्षामांसं कृमिभिः प्रजग्धं

सुष्कावशेषं पविर्व्वयेत्सम्"।

विशीर्षामांसं गलितमांसम्। प्रजग्धं खादितम्।

सुष्कावशेषं विशीर्षामसम्समेहनमांसत्वेनावशिष्ट-

फलकोषमात्रम् *॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सायाः

अकण्ठो दोषमाह।

"सङ्घातमात्रे न करोति मूढः

क्रिया नरो यो विषये प्रसक्तः।

कालेन शोफक्रिमिदाहृषाकैः

प्रशीर्षांशित्यो स्त्रियते स तेन"॥

विषये प्रसक्तः अतिस्वीरतः*॥ लिङ्गार्थमाह।

"अद्भुदैरिव संजातेरुपर्य्युपरि संस्थितैः।

क्रमेण जायते वर्त्तन्ताम्बुचूडंशोपमा।

कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्व्वसन्धिगतापि च।

सवेदना पिच्छिला च दुःखिकित्सा त्रिदोषजा।

लिङ्गवर्त्तित्ति ख्याता लिङ्गार्था इति चापरे"॥

लिङ्गवर्त्तः स्थानमाह। कोषाभ्यन्तरे अण्डकोषा-

भ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गस्यसन्धौ। पर्व्वसन्धिगता

मणिपर्व्वणोः सन्धिगता *॥ *॥

अथोपदंशस्य चिकित्सा।

"उपदंशेषु सर्व्वेषु चिन्धं खिद्रस्य देहिनः।

उप

मेढ्रमध्ये शिरां विधेत् पातयेदा जलौकसः ॥
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्मशोयात्पुष्पाभ्यतः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिथिलयकरः स यत् ॥

वटप्ररोहात्कुनजम्बूलोष-
पथ्याहृदिद्रागचितः प्रलेपः ।
अथां तथा शोथमपाकरोति
सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षेषु ब्रह्मप्रक्षालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गाजरासेन वा ॥
नीलोत्पलं सकुमुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
अथां चूर्णं धूलनाथं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
बन्धूकदलचूर्णं रजसा दाडिमत्वचः ।
गुण्ठनं तद्ब्रह्मं कुर्यान्नेपं पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाहे त्रिफला तन्मसी मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य ब्रह्मं सद्यः प्ररोहयत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाक्रिगत-
क्वाथं पिबेदा खट्विरामनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः” ॥ * ॥
“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करझुधाचीखट्विरासनानाम् ।
कषायकण्ठैः स्तमाशु चाज्यं
सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम्” ॥
भूनिम्बादिष्टम् ॥ * ॥

“एतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीत्रये ब्रह्मं ।
उपदंशे प्रयोज्यानि संकाभ्यञ्जनभोजने ॥
क्षारसूत्रेण संक्रिय लिङ्गवर्त्तमशेषतः ।
दहेच्च तां ततस्ताभ्यां चिकित्सां ब्रह्मचरेत्” ॥
इत्युपदंशाधिकारः । इति भावप्रकाशः” ॥ * ॥
अपि च ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुडुचीक्वाथमाविशेत् ।
सगुग्गुलुं सखटिमुपदंशो विनश्यति” ॥
ग्रथान्तरे प्रथमाह “पटोलनिम्बगुडुचीसर्गि-
क्वाथमापिबेत्” । इति च पाठः ॥

“दहेत् कटाहे त्रिफलां मा मसी मधुसंयुता ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयत ब्रह्मम्” ॥ * ॥
“त्रिफलानिम्बभूनिम्बकरझुखट्विरादिभिः ।
कण्ठैः क्वाथैश्चैतं पक्वमुपदंशाहं परम्” ॥
इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

(अन्यथास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणमाह । यथा,
“स्त्रीव्यायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
दोषाध्यक्षितसंकीर्णमलिनानुसृजः पथाम् ॥
अन्यथोनिमनिच्छन्तीमगस्या नवसृत्तिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥
विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
सुष्टिदन्तखोत्पौडाविषवच्छक्रपातनः ॥
वेगनिपट्टदीर्घातिखरस्यर्षाविघट्टनः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥
जनयन्तापदंशादीन् उपदंशोऽत्र पक्षधा ।
एषकदोषैः सहधिरैः समन्तैश्चात्र मारुतात् ॥
मेढ्रशोफे रुजश्चित्राः स्तम्भत्सक परिषोटनम् ॥१॥
पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्तं श्वयथुर्ज्वरः” ॥ २ ॥

उप

श्लेष्मणा कठिनः क्षिग्धः कण्डमान् शोतलो गुरुः ॥३॥
शोथितेनासितस्फोटसम्भवोऽसृस्वतिर्ज्वरः ॥ ४ ॥
सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि” ॥ ५ ॥

असाध्यलक्षणं यथा ।

“तीव्रा रुगाशुपचनं दग्गं किमिसम्भवः ।
याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे मन्निपातनः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।

अस्य चिकित्सा च यथा ॥

“मेढ्रमध्ये शिरां विधेत् उपदंशं नवोत्थिते ।
प्रीता कुर्यात् क्रिया शुद्धिं विरेक्या विप्रोषतः ॥
तिलकल्कघृततौदिलपः पक्वत् पाटिते ।
जम्बाम्बसुमनोनीपश्चैतकाम्बोजिकाङ्गान् ॥
शस्त्रकीवदरीविल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणासु त्रिफलासु जलं पचेत् ॥
सक्वाथः क्षालनं तेन पक्वतलक्ष रोपणम् ।
तुत्यगैरि कलोप्रैलामनोक्षालं साङ्गने ॥
हरेणुपृष्यकाशीसमौगुण्डालवशोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रयुतैः सुष्णरुपदंशाभापहः ॥
कपाले त्रिफला दग्धा सृष्टा रोपणं परम् ।
सामान्यं साधनमितं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥
न च याति यथा पाकं प्रयतत तथा भृङ्गम् ।
पक्वः स्यादशिरामासैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ॥

तत्रातिमेषुनादतिब्रह्मचर्यादा तथा ब्रह्मचा-
रिणीं चिरोत्प्लया रजस्वला दीर्घोमा कर्कशरो-
मा सङ्कीर्णरोमां निगुणोमामन्यदाग महाहा-
रामप्रियामकामामचौल्यमलिनप्रक्षालितयोनि-
मक्षालितयोनि योनिगोपेप्लया स्वभावतो वा
दुष्टयोनिं वियोनिं वा नागीमत्यर्थमुपसेवमानस्य
तथा करज-दृशान विष-शकनिपातनादर्हनाद्धस्ता-
भिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौल्यमलिनप्रक्षालनाद-
वपीडनाच्छकमुत्रवेगविधारगानभेयुनान्ते वाऽप्र-
क्षालनादिभिर्मैदुमागस्य प्रकृतिता दोषा क्षतं
क्षतं वा श्वयथुमुपभनयन्ति तमुपदंशमित्या-
चक्षते ॥

स पक्षविधित्तिभिर्दोष एषक् समस्तैरुक्ता-
चैकं ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्पिपेटनं स्तम्भमेढ्र-
ता परुषशोफना विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥

पित्तिके ज्वरः श्वयथुः पक्वोदुम्बरसङ्गाशस्तीष-
टाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥

अग्निक् श्वयथुः कण्डमान् कठिनः क्षिग्धः क्षु-
बेदनाश्च ॥ ३ ॥

रक्तज्ञे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽथयथमस्त्रकप्रसृ-
पित्तलिङ्गान्यथै ज्वरदाहो शोषश्च याप्यसं-
कटाचिन् ॥ ४ ॥

सर्वज्ञे सर्वलिङ्गदृशानमवदग्गं शोफसः क्षमि-
प्रादुर्भावो मरुगाश्चैत् ॥ ५ ॥

इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्याये ॥

चिकित्साविशेषो यथा ।

“यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तं विरेचनम् ॥
निरुद्धेण हरेत् तस्य दोषान्त्थयमुच्छ्रितान् ।

उप

प्रपौष्टरीकयष्ट्याऽवर्षाभु-कुष्ठदाबभिः ॥
सकलागुरुगणाभिर्वितत्रं संप्लेपयेत् ।
निचुलैरुगडवीजानि यवगोधूमशक्त्वः ॥
यत्तश्च वातत्रं क्षिग्धः सुखोष्णैः संप्लेपयेत् ॥
प्रपौष्टरी + पूष्णैश्च दक्षैः सेकः प्रशस्यते ॥
गैरिकान्जनयष्ट्याऽसामि बोधोपपक्षैः ।
सचन्दनीत्वलैः क्षिग्धः पित्तिकं संप्लेपयेत् ॥
पद्मोत्पलमृगानैश्च समज्जोऽङ्गुनवेतसः ।
सर्पिःक्षिग्धैः समधुक्तेः पित्तिकं सम्लेपयेत् ॥
सेचयश्च एतन्नीरुशर्करैस्तमभूदकैः ।
अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥
शालाशक्यांजकतंधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ॥
सुगण्डिकाभिरुष्णामि मतलाभिः प्रलेपयेत् ॥
रजन्वतिविधामुत्सर्गलासुगुदारुभिः ।
सपत्रपाठापत्तैर्गंध वा सम्लेपयेत् ॥
करवीरस्य पत्राणि जात्यां गंधयुक्तया ।
प्रक्षालनं प्रयोज्यानि वैश्वक्यकथोरपि ॥
गोत्रिनिडङ्गुगुण्डाभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
यतत् सर्वोपदंशेषु श्लेष्मं रोपणमित्यत ॥
सर्जिकातुल्यकाशीसं गुणैश्च रसाङ्गनम् ॥
मन-शिलासंभ्रमैर्ब्रह्मवीसपेनाश्रणम् ॥
गुन्द्रान्दग्धा कृतं भस्म हृदितालं मनःशिला ।
उपदंशाविसर्पायामतश्चान्तिकारं परम् ॥
मार्कवस्त्रिफलादन्तीताम्बुर्गामथो रजः ।
उपदंशां निहन्त्यश्च कृत्स्निन्द्राशानयेथा ॥
उपदंशादयेऽप्येता प्रत्याख्याया चरेत् क्रियाम् ।
तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥
उपदंशे विप्रोषेण षट्पणं भुयस्तिदोषजं ।
दृष्टयथाविधि कुर्यात् कथितं मे ह्यन व्यजत् ॥
जाम्बोष्टनादिप्रयोगेण पश्चाच्छ्लेष्मं दक्षेष्टिवक् ॥
सम्यग्दृष्टश्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
शुद्धं च रोपणं दद्यात् कल्कं तैलं हितस्य यत्” ॥
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १२ अध्याये ॥
“अवर्षाभि चं शुण्ठी विडङ्गश्च तथास्तथा ।
गन्धकं श्वेतखट्विं ज्ञातीकोषफले तथा ।
समभागकृतं सर्वे मधुना काययहटीम् ॥
शाकामात्रान्तु मतिमान् योजयद्विकल्पितः ।
अनुपानं दुग्धसां ततस्ताम्बुनभक्षणात्” ॥
इति उपदंशां गो रजः ॥
इति तैद्यकरसेन्द्रसारसंयजे उपदंशाधिकारः ॥*॥

अत्र पथ्यानि यथा ॥

कृदिं विरेको ध्वजमध्यमाङ्गी-
यधो जलौकः परिपातनश्च ।
सेकः प्रलेपो यवशालयश्च
धन्वाभिधं मुद्गसो एतानि ॥ १ ॥
कठिन्नकं शिग्रुफलं पटोणं
शालिसुशाकं नवमूलकश्च ।
तिलकं कषायं मधुकुपवारि-
तंलश्च हन्यादुपदंशाभोगम् ॥ २ ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“दिवानिद्रा मन्त्रयगं गर्व्यं मयनं गुडम् ।
आयासमस्तं तक्रश्च वज्जं येदुपदंशवान् ॥ १ ॥

उप

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।) समखिलवृद्धः ।
शियुष्टः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।)
दंशनम् ॥

उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + वृश् + शिच्
+ शक्त्) दामपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(दर्शयित्ति, चि ॥)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + च्वात्-
स्योपसर्ग इत्यड् ।) उपदोक्तम् । इत्यमरः ॥
("उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सुकः कोशलेश्वरम्" ।
इति मघुः । ४ । १० ।)

"प्रथम्यं पूजामुपदाच्छलेन" । इति मघुः । ७ । ३० ।
उपदानकं, स्त्री, (उपदान + स्वार्थं कन्) उक्तोचः ।
इति चिकाग्रशेषः ॥

उपदिष्टः, चि, (उप + दिश् + क्त ।) उपदेशप्राप्तः ।
यथा । "ननु श्रद्धस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते
इति चेत्त्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न
त्वतिदिष्टातिदिष्टश्रद्धगोत्रादेरिति" । इत्युद्वाह-
तत्वम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेय दीयते क्रियते इति उप + दो
+ क + डीष्) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
परगात्रा इति भाषा ॥

उपदेवता, स्त्री, (उपगता सादृश्येन देवताम् ।) यत्न-
भूतादिः ॥ (उपदेवताश्च दश । यथाह अमरः ।
"विद्याधरोऽप्यगो यत्तो गतो गन्धर्वकिस्रयो ।
पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोगिनः" ॥)

उपदेशः, पुं, (उप + दिश् + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।
"चन्द्रसूर्ययज्ञे तीर्थे भिद्वेत्त्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥

इति रामार्सनचन्द्रिका ॥ कलाव्यापिदीक्षाया-
मसामर्थ्यं संज्ञेयो यथा ।
"तत्राप्यशक्तः कश्चिच्छेदजमभ्यर्क्षं साज्जतम् ।
तदम्बुनाभिषिक्त्याद्युक्तं मूलेन केकरम् ॥
निधायत्यौ जपेत् क्रम उपदेशं त्वं विधिः" ॥
इति विश्वामरतन्त्रम् ॥ इति कथनम् ।

(यथा, हितोपदेशं विद्यते उक्तम् ।
"उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न ज्ञान्तये" ॥)
शिक्षणम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७० ।
"धर्मोपदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्वतः" ।
"एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जाययात्
राशौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेदनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥
अथोपदिश्यते मधुरेण श्लेषाभिवर्द्धत इति" ।
इति सूत्रते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

उपदेशो, [न्] चि, (उपदिशति यः । उप + दिश्
+ क्तिनि ।) उपदेशः ॥ (यथा हितोपदेशं मित्र-
लाभे ।
"गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणायति नो धर्मो यथा गोपुत्रमपि द्विजम्" ॥)

उपदेशो, [ष्ट] चि, (उपदिशति यः । उप + दिश् +
हृच् ।) उपदेशकर्ता । यथा ।
"तथोपदेशारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूजयेत् गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया" ॥

उप

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ वृहस्पतिः ।
"उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्तौ" ।
इत्याहिकतन्त्रम् ॥

उपदेशिका, स्त्री, (उपदेशो विद्यते यस्याः । उप-
देश + टक ।) कौटिल्यशेषः । तत्पर्यायः । उप-
शिक्षा २ वस्ती ३ उपदीक्षा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
उपदेशः, पुं, (उप + दृ + च्चप ।) उत्पातः । इति
हलाद्युष्मः । रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो वि-
कारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—
"यो व्याधिस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
योऽन्यो विकारो भवति स उपदेश उच्यते" ॥
"व्याधिरुपमि यो व्याधिः उपदेश उदाहृतः ।
सोपदेशा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपदेशाः" ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रोपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
जातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलखरोपदेश-
संज्ञः" । इति सूत्रते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपदेशः, [ष्ट] चि, (उप + दृश् + बाहुलकात् ष्टच्) ।
उपदेशकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
दर्शः । इति गीताटीका ॥
("उपदेशानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः" ।
इति गीतायां १३ । २२ । मात्तो पुरुषः । यथा,
"ऋत्विगयजमानेषु यजनकर्मव्याप्तेषु तत्स-
मीपस्थोऽन्यः स्वयमव्याप्तो यजविद्याकुशलत्वात्
ऋत्विगयजमानव्यापारगुणदोषाणा ईक्षिता तद्वत्-
कार्यकारणानां स्वव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा
उपदेशः साक्षी पुरुषः" ॥)

उपदेशः, पुं, (उपदेशीनधर्मः ।) पाषण्डः । इति
श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २३७ ।
"एष धर्म परः साक्षात् उपधर्मोऽन्य उच्यते" ॥)
उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा
+ च्वात्स्योपसर्ग इत्यड् + टाप् ।) राज्ञा धर्म-
कार्थभयैरमात्यादेर्यत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥
धर्मार्थकाममोदहाग परीक्षा । यथा ।
"धर्मार्थकाममोदेषु प्रत्येकं परिगोर्धनः ।
उपेय धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता ॥
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः एत्वास्तु शोभयेत्
धर्मोपधाभिर्विप्रास्तु सर्वाभिः सचिवान् पुन" ॥
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ("भूयोभूय-
स्योपधाभिर्विशोध्य तं मे मतिरसहायमकरवम्" ।
इति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते ।) पदानासु-
पान्त्यवर्गाः । इति व्याकरणम् ॥

उपधातुः, पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।)
अष्टप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।
मात्तिकम् १ तुल्यकम् २ अम्भम् ३ नीलाञ्जनम्
४ मन शिला ५ हस्तिनाम् ६ म्नाञ्जनम् ७ ॥
शरीरस्थधातुभवोपधातुः सप्तधा यथा । रसात्
स्तनदुग्धम् १ रसात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा
३ मेदसो घर्म ४ अरुद्रो दन्तः ५ भज्जनः केशः
६ शुक्रात् शोणः ७ । इति वैद्यकम् ॥
("स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।

उप

शुद्धमांसभवस्नेहः सा वसा परिकीर्तिता ॥
स्वेदो दन्तान्तथा केशास्तथैवोजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेया एते समोपधातवः" ॥
इति शाङ्ख्येण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ॥
"समोपधातवः स्वर्णमादिकं तारमात्तिकम् ।
तुल्यं कांस्यं च रीतिश्च सिग्दूरश्च शिलाजतु" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

उपधानं, स्त्री, (उपधीयते आरोप्यते मत्तकमत्र ।
उप + धा + च्चधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधानम् ॥
वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः । उपवहः २ ।
इत्यमरः । गण्डः ३ । इति जटाधरः ।
("सोपधानां धियं धीराः श्लेयसौ खट्वयन्ति ये" ।
इति माघः २ । ७७ । "पट्टोपधानाध्यासितशिरो-
भागेन" । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रणयः ।
इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीयं, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा +
अनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
उपधिः, पुं, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप + धा
+ किः ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ॥
"थोगाधमनविकीर्तं थोगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनित्तयेत्" ॥
"अग्निं हि विजयार्थिनः क्षितीशाः
विदधति सोपधिं सन्धिदूषणात्" ।
इति किराते ॥ १ । ४५ ।) मघचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधूपितः, चि, (उप + धूप् + क्त ।) आसन्नमरगाः ।
परिधूपितः । इति मेदिनी ॥
उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उपनतः, चि, (उप + नत् + क्त ।) उपस्थितः । इति
हेमचन्द्रः ॥ ("अचिरोपनतां स मेदिनी" । इति
मघुः ८ । ७ । नमः । यथा, माघे । १२ । ३३ ।
"शौरिः प्रतापोपनतैरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनसमूर्तिभिः" ॥)

उपनदं,) स्त्री, नद्याः समीपम् । इति मुग्धवोध-
उपनदि,) व्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।
"नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः" । ५ । ४ । ११० ।
इत्यनेन सिद्धम् ॥)

उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्मणा । उप
+ नी + च्च ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
("ऋत्विक्कर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बासा वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः" ॥
इति सूतिः । भावे + च्च । प्रापणम् । यथा,
महाभारते ३ । २ । २४ ।
"मानमस्य प्रियाख्यानैः सम्भोगोपनयेद्विद्वान्" ॥
न्यायमते थो थो धूमवान् स सवङ्गिमान् अयमपि
तथेत्यादिरूपः न्यायावयवभेदः ॥)

उपनयनं, स्त्री, (अध्ययनार्थं आचार्यस्य उप समीपं
नीयते येन कर्मणा इति । उप + नी ल्युट् ।) ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याना यज्ञसूत्रधारणादिरूपप्र-
धानसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते
येन कर्मणा तदुपनयनम् । यथा सूतिः ।
"ऋत्विक्कर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

उप

बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदुः ॥१॥
तत्पर्यायः । वटूकगणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उपनायः ३ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तस्य कालः ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राक्षामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ।
ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥
ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोडशवर्षपर्यन्तम् ॥ तत्र-
गर्भाष्टमवर्षो मुख्यः । क्षत्रियस्य द्वात्रिंशतिवर्ष-
पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्यः । वैश्यस्य चतु-
र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्यः ।
इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राज्ञातो प्रायश्चित्तं
कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् ।

“ऋग्वेदोक्तकर्म्मणा येन समीप नीयते गुरोः ।
बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदुः ॥
रक्तखावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा ।
व्रतेन विप्रो न बद्धश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
ऋतेऽपि वा पापदुतेऽप्युक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
उदये लग्ने । व्रतेन उपनयनेन । सुखबलभीमकृत्य-
चिन्तामणौः ।

“स्वातोषक्रधनाश्रिमित्रकर्मणो पौण्ड्र्याचित्राहृमि-
ध्विन्दो तोयपती भगे दितिसुते भाद्रहृये सागरे ।
केन्द्रस्ये भृगुज्जुःश्रागमुते चन्द्र च ताम् शुभ-
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलनिधौ वागः मितोक्त्यकाः” ॥
तोयपतिः शतभिषा । अदितिसुत उत्तरफल्गुनी ।
सागरः पूष्पाषाढा । दीपिकायाम् ।
जीवाकेन्दुऽसुद्धौ हृदि शयनवह्निभोक्त्वे चोत्तमस्ये ।
स्वाध्याये वेदवर्णाधिपद्महृदसुभदे त्रौण्डिभे नादितौ च ।
शुक्रार्कज्येष्ठलक्ष्मणे रविमदनतिथिं प्रोक्ष्य घण्टाभेन्दु-
नी जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ
व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् ॥ * ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।
“भाघे द्रविणश्रीलाह्यः फाल्गुने च दृढव्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कौविटो भवेत् ॥
ज्येष्ठे गृह्णनीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनः ।
शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निश च व्रतम्” ॥
राजमार्तण्डे ।
“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति” ।
दृढगर्गः ।

“स्मृतियुक्ताननध्यायान् सप्तमींश्च त्रयोदशीम् ।
पक्षधोर्भाघमासस्य द्वितीया परिवर्जयेत् ॥
चैत्रशुक्लतृतीया आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरा-
दित्सेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्सेन

उप

निषिद्धेति । षष्ठांशुचिरभार्यो रिक्तासु बद्ध-
दोषभाक् । शुक्रपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्व-
नायनवचनात् ॥ * ॥ सामगाना कुनवारोऽप्युप-
नयनं श्रीपतिरत्नमालाकृत्यचिन्तामणिघृतवाक्य-
वचनात् । यथा ।

“ग्राखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽभिरुह्येऽथ पराजिते वा
नीचे भृगवावपनयः स्मृतिकर्महोतः” ॥
अस्य ग्राखाधिपस्य ॥ दीपिकाया ।
“ऋग्वेदाधिपतिर्जिवा यजूर्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः श्राग्नोऽथर्ववेदराट्” ॥
वेदाधिपकथनम् ॥ * ॥
“ब्राह्मणे शुक्रवागोऽथो क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वंशे बृधः शूद्र पतिर्भन्दोऽन्यत्रे जने” ॥
वर्गाधिपकथनम् ॥ * ॥ पराजयलक्षणं वक्ष्य-
यात्रायाम् ।

अत्रापि विवाहवद्दशयोगभङ्गवर्जनम् ।
विष्णुधर्म्मार्त्तरे ।
“घोडशाब्दे हि विप्रस्य गान्धस्य दिविगतिः ।
त्रिंशतिः सचतुर्था च वैश्यस्य परि कीर्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्ध्वे निवर्त्तते” ॥
अत्र घोडशवर्षस्य उपनयनाकृता प्रतीयते ॥
“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विप्रेषेण तथा गान्धर्वैश्च यो ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषा प्रोवाच वदता वरः” ॥

इति यमवचने तदनकृता प्रतीयते । अनयोगर्म-
जन्मप्रभृतिगणानाम्भावविरुद्धार्थता । तथाच मा-
गद्व्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सपरिकल्पन-
माङ्गमाचार्याः । आधानपूर्वकं प्रकृतपुष्प-
सदान्य तु” ॥ * ॥ यत् द्विजानुपकस्य पतिरनि-
वचनं द्वादशघोडश्राधिपतिश्चेदनीता अथरुद्ध-
काला भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्यधिपः ब्राह्मणा-
दीना महाव्याहृतिहेमप्रायश्चित्तार्थम् । घोड-
श्राधिपि तु ब्राह्मणमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।
तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतद्विआहः पितृ-
कृतद्विआहनेन पित्रान्यगवाचार्यो कृतस्तद-
सम्भवे माणवकवृता वा समुद्रवनामानसमिं स-
स्याप्य विरूपान्तजपान्ता कुण्डिका समाप्य
माणवकं प्रातर्भोजित्वा अग्न्युत्तमं नीत्वा
शिखया सह मृगतं स्नापितं कुण्डलाद्यगद्वि-
जौभवस्तारुत्तं तदसम्भवे शुक्राहृतकार्पासक-
वस्तारुत्तं माणवकं दक्षिणं पूर्वोभिसुखं निधाय
प्रकृतकर्मोत्सवे प्रादेशप्रमाणा घृताक्ता समिध-
तर्णांमघो कृत्वा तत्तन्मन्त्रयन्तसमस्तमहाव्याह-
तिहेमं कुर्यात् । तत आचार्यः पञ्चमिन्मन्त्र-
पञ्चाङ्गतीर्ज्ज्यात् । तत आचार्यः उदगग्रेषु
कुण्डेषु कृताङ्गलिः प्राङ्मुख ऊर्ध्वलिखेत् । अग्न्या-
चार्य्याम्मध्ये माणवकापि कृताङ्गलिमाचार्या-
भिसुख उदगग्रेषु कुण्डेषु ऊर्ध्वलिखेत् । माणव-

उप

कस्य दक्षिणतः स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माण-
वकस्य अङ्गलिमुदकेन पूर्यति पश्चात् आ-
चार्य्यास्यपि । ततो गृहीतमलाङ्गलिमाचार्यो
गृहीतजलाङ्गलिं माणवकं पश्यन् मन्त्रं
जपति । तत आचार्यो माणवकं मन्त्र पाठ-
यति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवता-
श्रयं नत्तत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा माणवकनाम
कल्पयित्वा आचार्यो माणवकं कथयति । तत-
आचार्यो माणवकं मन्त्रण नामधये पृच्छति ।
माणवकः पञ्चाचार्यकल्पितं नाम मन्त्रेण कथ-
यति । तत आचार्यमाणवकौ पूर्वगृहीतजला-
ङ्गली त्यजेताम् । आचार्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
माणवकस्य साङ्गुलं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति ।
ततो गृहीतमाणवकहस्तो मन्त्रं जपत्याचार्यः ।
ततो माणवकमाचार्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन आस-
यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिण-
स्कन्धं स्पृष्ट्वा अर्धतर्गेण दक्षिणपाणिना अथव-
हितनाभिशेष्ण आचार्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो
माणवकस्य नाभरुपरिशेष्णं मन्त्रेण आचार्यः
स्पृशति । ततो माणवकहृदयशेष्णं मन्त्रेणाचार्यः
स्पृशति । ततो दक्षिणं पाणिना आचार्यो
माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मन्त्रं जपति ।
ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्धं
स्पृश्याचार्यो मन्त्रं जपति । अथाचार्यो माण-
वकं आचार्यो मन्त्रेण प्रथयति । ब्रह्मचार्यो तु
सर्वत्र वाढामिति ब्रूयात् । ततोऽपनेतस्य भागे
गत्वा आचार्य उदगग्रेषु कुण्डेषु प्राङ्मुख उप-
विशति । तत आचार्याभिसुखो माणवकः पति-
तदक्षिणजानुं उदगग्रेषु कुण्डेषु उपविशति ।
ततः प्रतरमंश्रया पञ्च वा चर्यो वा भयव्या-
यज्ञोपवीतरूपग्रन्थय कर्त्तव्याः । अथैनं माण-
वकमाचार्यस्ति प्रदक्षिणं कारयित्वा जिह्वा
मुल्लसमेवला परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
ततो यज्ञोपवीतं कृणामागजिनाभितं आचार्यो
माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक-
आचार्यस्य उपसप्तो भवति । ततस्समुपसप्तमाण-
वक आचार्यः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्द्धमर्द्धं ततः
कृतस्ना सावित्रीं अध्यापयेत् । तत आचार्यो
माणवकं महाव्याहृतीं पृथक् पृथक् कृत्वा
प्रणवपूर्विका अध्यापयेत् । ततो वैश्वं पालाशं
वा माणवकपरिमाणदगदं माणवकाय प्रयच्छन्
आचार्यो माणवकं मन्त्रं वाचयति । अथ गृहीत-
दगदो ब्रह्मचरी प्रथमं मातमं भिक्षा प्रार्थयति
ततो माणवकस्य ततः पितरं ततः पितृभृत्यन्
ततोऽन्याथ प्रार्थयेत् । ततः सर्वे मन्त्रभेदां आचा-
र्य्याथ निवेदयेत् । ततः पूर्ववदाचार्यो यत्कसमस्त
महाव्याहृतिहेमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणा घृताक्ता
समिधं तर्णांमघो कृत्वा प्रकृतं कर्म समाप-
उदीच्य श्राध्यायनहेमादिवासदेव्यागानान्तं कर्म
निर्व्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितृवाचार्यकदा कर्म
कारयित्वा ब्राह्मणाय दक्षिणा दद्यात् । अथान्य

‘श्वाचार्यो हतः तदा येन हतः स तस्मै दक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिगान्तं यावत् वाग्यतन्निष्ठेत् । ततः प्राप्ताया सन्ध्यायां सन्ध्या-मुपास्य कुशग्रहकोक्तविधानेन समुद्रवनामान-मग्निं संस्थाप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं जानुं भूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलि-सकमभिपर्युक्तगणेषु कृत्वा समिद्धोमं कुर्यात् । ततः प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमिधयं गृहीत्वा आद्य-न्तयोक्त्यामीं मध्ये समन्वकं अग्नीं जुहुयात् । ततः कर्मशोकोक्तविधिना एनरपि अग्निपर्युक्तगोप-क्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिकं कुर्यात् । ततः ब्रह्मचारी अग्निमभवाद्य मन्त्र-गाभिं विहृष्य अतीतायां सन्ध्यायां भिक्षालम्ब-मग्नं क्षारलवणवर्जितं सद्यतमुदकेनाभ्युच्य भक्षण-प्रकरणोक्तविधिना भुञ्जीत । एतच्चाग्निकर्म समावर्तनपर्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्त्तव्यम् ॥ इत्युपनयनकर्म समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥ (ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामन्यतममन्वय-त्रयः शील-शौर्य-शौचाचार विनय-शक्ति-बल-मेधा-धृति स्मृति-मति-प्रतिपत्तियुक्तं तनुजिज्ञौष्ठदन्ताग्रस-जुवक्ताक्षिनाभं प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं श्लेशसहस्र भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ।

उपनयनीयन्त ब्राह्मणः प्रशान्तेषु तिथिकरगा-मुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशान्ताया दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपनिष्य गोभयेन दर्भैः संस्तीर्य एष्यर्णजभक्तैः रत्नेषु देवता पूज-यित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोल्लिख्याभ्युच्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-विन्धानां समिद्धिस्तुर्णा वा क्षीरहृत्ताणा न्यस्योद्योडुम्बराश्रयमधकाना दधि-मधु-घृताक्ताभर्तार्वीर्हौर्मिकन विधिना-सुषेणाज्याहुतीं जुहुयात् । सप्रणवाभिमेहाद्या-हृतिभिस्ततः प्रतिदेवतर्षोषं स्वाहाकारश्च कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्रयाणा वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो ह्यस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज-मनुपनीतमध्यापर्येदिके ॥ ततोऽग्निं त्रिः परि-णीयाभिसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेषुपाशुष्य-प्रेषुन्याहृतालस्याय-शस्यानि हित्वा नीच-नख-रोम्हा शुचिना कषाय-वाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्पररेणावश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थान-गमन-प्रयत्नानसन-भोज-नाध्ययन-परिण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्य-मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकार्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्यगवर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शं स्थाभेनोभाग भवेय-मफलविद्यश्च । दिज-गुरु-दरिद्र-मित्र-प्रव्रजितो-पनत-साध्वनाथाभ्युपगताना चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति । व्याधशकु-निक-पतित-पापकारिणा न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं वि-द्या प्रकाशते मित्रयशो धर्म्माधिकामाश्च प्राप्नोति ॥

भवनश्चात्र ॥

“कथोऽस्मी तन्निधनेहृभो हे कृष्णतरेऽप्येवमर्हदिसन्ध्याम् । अकालविद्युत्-स्तनयिन्नुधोषे स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपयथासु ॥ अग्रशानयानाद्यतनाह्वेषु महोत्सवोत्पातिकदशनेषु । नाध्ययमन्येषु च येषु विप्रा-नाधीयते नाशुचिना च निवस्य” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

उपनायः, पु, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप + नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनायकः, पु, (उपमितो नायकेन ।) नायकगुणो-त्कर्षकयकः । यथा,—

“नायकस्य गुणोत्कर्षकयका उपनायकाः” ।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥ उपपत्तिश्च ॥ (उप-नयतीति । उप + नी + ग्वृत् । प्रापकं, त्रि ॥)

उपनाहः, पु, (उपनह्यते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ् ।) वीणादितन्त्रबन्धनस्थानम् । तत्पर्यायः । निबन्धनम् ।

इत्यमरः ॥ ब्रह्मलिपिपङ्कः । इति मेदिनी ॥ प्रलेप इति भाषा । (यथाह सुश्रुतः ।

“आदौ विस्त्रापनं कुर्यात् द्वितीयमवमेचनम् । तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्” ॥)

उपनिधिः, पु, (उपनिधीयते इति । उप + नि + धा + क्ति ।) उपन्यस्तवस्तु । स्थाप्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥

(“वासनस्थमनाग्याय हन्ते न्यस्य यदर्पितम् । द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्तः स्मृतिषु स्मृतिवेदिभिः” । वासुदेवपत्नः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उपनिषत्, [द्] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-विद्या अथवा इति । उप + नि + सद् + क्तिप् ।) धर्म्मः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी ॥ (वेदशिरोभागः । तत्र चतुर्णां वेदानां अग्नीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्यका उपनि-षदः । तथाहि । ऋच एकविंशतिः । यजुषो नवाधिकशतम् । सामः सहस्रम् । पञ्चाशदुप-निषदोऽथर्वणस्य ॥ ब्रह्मविद्या ।) समीपसदनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (द्विजातिकर्त्तव्यो व्रतभेदः । यथा, आ-श्वलायनगृह्यकारिका ।

“प्रथमं स्यात् महानाक्षी द्वितीयश्च महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानश्च ततः परम्” ॥)

(मुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्भेदाः प्रदर्शिताः । यथा,—

“इष्ट-केन-कट-प्रश्न-मुग्ध-मागड्क्य-तित्तिरिः ॥७॥ रेतरेयश्च कान्द्योग्यं वृहदारण्यकं तथा ॥ १० ॥ ब्रह्म कवच्य-जावाल श्वेताश्वो हंस आरुणिः ॥ ११ ॥

गर्भो नारायणो हंसो विन्दुर्नाद-शिरः शिखा ॥ १२ ॥

मन्त्रायनी केधितकी वृहज्जावाल-तापनी ॥ २७ ॥ कालाभिरुद-मैत्रेयी सुबाण-क्षरि-मन्त्रिकाः ॥ ३१ ॥

सर्वसारं निरालम्बं रहस्यं वचस्त्वचिकम् ॥ ३६ ॥

तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्त्वात्मबोधकम् ॥ ४२ ॥

परिव्राट्-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्व्वाण-मगडलम् ॥ ४८ ॥

दक्षिणाशरभं स्कन्दं महानारायणाऽह्वयम् ॥ ५३ ॥

रहस्यं रामतपनं वासुदेवश्च सुद्वलम् ॥ ५७ ॥

शाण्डिल्यं पौङ्गवं भिक्षुं महत्प्राणरीरकं शिखा ॥ ६३ ॥

अथक्तेकाक्षरं पूर्णां सूर्याक्षध्यात्म-कुण्डिका ॥ ७४ ॥ सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥ ७६ ॥

त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कट-भारवना ॥ ८४ ॥

हृदयं कुण्डलीं भस्म रुद्राक्षगण-दर्शनम् ॥ ९० ॥

तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माभिहोत्रकम् ॥ ९४ ॥ गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥ ९८ ॥

शाक्यायनी हृद्यग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥ १०२ ॥

कलि-जावालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-मुक्तिकाः ॥ १०८ ॥ अत्र स्थितानामेकदेशवाचिशब्दानां विवृतिः ।

१ हंसः परमहंसः । २ विन्दुरमृतविन्दुः । ३ नादोऽमृतनादः । ४ शिरोऽथर्वणशिरः । ५ शिखा-थर्वणशिखा । ६ तापनी नृसिंहतापनी । ७ रहस्यं शुक-रहस्यम् । ८ तेजः तेजोविन्दुः । ९ नादो नाद-विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या ब्रह्म-विद्या । १२ परिव्राट् नारदपरिव्राट् । १३ त्रिशि-खी त्रिशिखीब्राह्मणः । १४ चूडा योगचूडामणिः । १५ मगडलं मगडलब्राह्मणः । १६ दक्षिणा दक्षिणा-मूर्तिः । १७ अह्वयं तारकः । १८ रहस्यं राम-रहस्यम् । १९ महत् महोपनिषत् । २० शिखा योगशिखा । २१ परिव्राट् परमहंसपरिव्राटकः । २२ पूर्णाऽपुर्णा । २३ कटः कटरुद्रः । २४ कु-ण्डली योगकुण्डली । २५ भस्मः भस्मजावालः । २६ गणः गणपतिः । २७ दर्शनं ज्वालदर्शनम् । २८ अभिहोत्रकं प्राणाभिहोत्रम् । २९ कलिः कलि-सन्तरणम् । ३० रहस्यं स्वरस्वतीरहस्यम् ॥

आसा मध्ये या यद्देदान्तर्गतास्ता अपि तत्रैव प्रदर्शिताः । यथा,—

सामवेदान्तर्गताः षोडशसंख्यका उपनिषदः ।

अथक्त्तम् १ आरुणिः २ कुण्डिका ३ केनः ४ कान्द्योग्यम् ५ (या)जावालदर्शनम् ६ जावाली ७ महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणिः ११ रुद्राक्षम् १२ वचस्त्वचिकम् १३ वासुदेवम् १४ सन्ध्यासम् १५ सावित्री १६ ॥ * ॥

शुक्लयजुर्वेदान्तर्गता ऊनविंशतिसंख्यकाः उपनिषदः यथा,—

अतीताथात्मम् १ ईशावास्यम् २ (जा)यावाकम् ३

उप

तारसारः ४ तुरीयम् चित्रिखीर्द निरालम्बम् ७ परमहंसः ८ पैङ्गलम् ९ ब्राह्मणमगलम् १० ब्राह्मणहयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६ शाङ्खायणी १७ सुबालः १८ हंसः १९ ॥०॥

कृष्यायजुर्वेदान्तर्गता द्वानिर्घट-संख्यकाः

उपनिषदः यथा,—

अक्षि १ अमृतनादः २ अमृतविन्दुः ३ अवधृतम् ४ एकाक्षरा ५ कठरुद्रः ६ कठवल्ली ७ कलिस्नानरामम् ८ कालाभिर्बुद्धः ९ कैवल्यम् १० क्षुरिका ११ गर्भः १२ तेजोविन्दुः १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्तिः १५ ध्यानविन्दुः १६ नारायणः १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणाभि-होत्रम् १९ ब्रह्मर २० ब्रह्मविद्या २१ योगजुगुडलिनी २२ योगतत्त्वम् २३ योगशिखा २४ वराहः २५ शारी-रकम् २६ शुकरहस्यम् २७ श्वेतश्वतरः २८ सर्व-सारः २९ स्कन्दः ३० खरखतीरहस्यम् ३१ हृद-यम् ३२ ॥०॥

ऋग्वेदान्तर्गता दशसंख्यका उपनिषदः यथा,—

अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ग्नेरेशः ३ कौषि-तकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्वाणम् ७ सुदूला ८ बहृषः ९ सौभाग्यम् १० ॥ ० ॥

अथर्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्यका उपनिषदः,

अथर्वशिखा १ अथर्वशिखरः २ कृष्या ३ गगपतिः ४ गाडुरम् ५ गोपालतापनम् ६ ज्वालम् ७ त्रिप-रातपनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नागदपरि-ब्राजकः ११ नृसिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परि-ब्राजकामपूर्णा १४ परमहंसः १५ पाण्डुपतम् १६ प्रक्रम १७ भस्म १८ भावना १९ महानामायणम् २० महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुण्डक्यम् २३ राम-तापनी २४ रामरहस्यम् २५ बृहज्ज्वालम् २६ शरभम् २७ शाण्डिल्यम् २८ सीतार २९ सूर्यात्म ३० हयग्रीवम् ३१ ॥०॥

उपनिष्कारं, स्त्री, (उपनिष्करन्ति सैन्यान्वत्र । उप

+ निस् + कृ + घ । ऋदोऽप तु न । अपोबाध-कस्य ल्यटोऽपि घस्यापवादत्वात् । यद्वा उपनिष्की-र्यते सैन्यैर्हन्त्यते इति । कृ + कर्मणि अप् । इद्-दुपधस्येति घः ।) एरपथः । इत्यमरः ॥ राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनिष्कमणं स्त्री, (उपनिष्कृत्यतेऽनेन उप + निष्-

+ कर्म + ल्यट् ।) राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥ निष्कमणनामसंस्कारः ॥

उपनीतः, पुं, (उप + नी + क्त ।) कृतोपनयनः । इति

स्मृतिः ॥ (“अथोपनीते विधिवद् विपश्चित्” । इति रघुः । ३ । २६ ।) निकटप्राप्ते चि ॥

उपन्यासः, पुं, (उप + नि + षस ल्तेपणो + घञ् ।)

वाक्योपक्रमः । तत्पर्यायः । वाङ्मयम् २ । इत्य-मरः ॥ (“नस्मात् ब्रह्मज्ञानासोपन्यासमुखेन” । इति शारीरकभाष्ये ॥ ६४ । ७ । विचारः । यथा,

मनुः ६।३१ ।

“विश्वजन्यमिमं पृण्यमुपन्यासं निबोधत” ॥

“वक्ष्यमायां सर्वजनहितं विचारं ऋणुत” । इति तट्टीका ।

उप

धनादीनामर्पणम् । गच्छन् इति भाषा ॥)

उपपतिः, पुं, (उपनिभः पत्या । अवाद्यः कृष्टार्थे

द्वितीयया इति समासः ।) जागः । इत्यमरः ॥ ना

इति भाषा । तस्य लक्षणम् । आचारहानिकेतुः

पतिः । स चतुर्विधः । सार्वकालिकप्रमाणा-

परमाङ्गुलत्वे सति सर्वकालमनुगच्छोऽनुकूलः १ ।

सकलनायिकाविषयसमसहजानुमागोऽपिनामः २ ।

भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितो-

ऽपि भूयः प्रश्रयप्रशययो धृष्ट ३ । कामिनी

विषयकपटपदः षष्ठः ४ । इति रसमञ्जरी ॥

(यथा, मनुः ३ । १५५ ।

“पौनर्भवश्च काशाश्च यस्य चोपपतिर्दृष्टे” ॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पद् + क्तिन् ।) सङ्गतिः ।

निर्दृतिः । समाधानम् । सिद्धान्तः । प्रकृतप्रति-

पाचार्यसाधने तत्र तत्र श्रयमाणा युक्तिः । इति

वेदान्तसारः ॥ (“उपपत्तिमदक्षिणाश्रयम्” । इति भास्वतिः । २ । १० ॥) क्तु । यथा,

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्त्रव्यथोपपत्तिभिः” ।

इत्यत्र उपपत्तिभिर्बहुभिर्हेतुभिर्भिति पदता-

यस्यमायुगी । सङ्गतिः । यथा,—

“लक्षणा प्रकासस्यन्तस्तथानुपपत्तितः” ।

इति भाषापरिच्छेदः ॥ (उपायः । यथा माघे

“अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः” । सिद्धिः ।

प्राप्तिः । “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाज्ञः” । इति

रघुः ॥ ५ । १२ ॥)

उपपदं, स्त्री, (उपोच्चारितं पदम् ।) लक्षणम् । इति

त्रिकाशशेषः ॥ समीपोच्चारणोपपदम् (यथा,

रघुः १६ । ४० ॥ “तस्याः समीपोपपदं निशान्तम्” ॥)

यथा वा नामोत्तरे षष्ठ्यन्तः । समभिव्याह-

तस्वार्थोपपदम् । यथा प्रह्लादादी पादि-

इति व्याकरणम् ॥

उपपातकं, स्त्री, (उपपातयति नरकं अत् ।

उप + पत् + गिञ्च + ग्यन् । यद्वा उपमित

पातकम् ।) पापविशेषः । तत्तु अनपेक्षा

वेतनयज्ञापूर्वमध्यापनम् । भृताध्ययनम् २५

तत्तु वेतनपदानपूर्वकाध्ययनम् । अपण्यानां

विक्रयः २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां ब्राह्म-

णेन विक्रयः । सर्वकारेण्यधिकारः २७ स तु सु-

वर्गाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अधिकारः । महा-

यन्प्रवर्तनं २८ तस्य महता उदकप्रवाहप्रतिबन्ध-

कृतृणां सेतुबन्धादीनाञ्च प्रवर्तनं अथवा तैलादि-

यन्स्य शस्त्रतेजनादियन्स्य च । व्योषधिर्हंसनं

२९ तत्तु धान्यादीना यथाकथञ्चिद्भाषः । स्वा-

र्णोः ३० स तु भार्योदस्त्रीणां वेश्यात्वं क्त्वा

तदपत्तः वनम् । अभिचारकर्म ३१ तत्तु ज्येष्ठा

दिना यज्ञेन अनपराहस्य मारणम् । मूलकर्म

३२ तत्तु मन्त्रोपधादिना वशीकरणम् । इन्धनार्थ-

मशुक्कदुमाणा द्वेदने ३३ आत्मायं क्रियाग्नेः ३४

स तु अनानुस्य देवपितादृष्टमन्तरेण पाका-

द्यनष्ठानम् । निन्दितास्य भक्त्याम् ३५ तत्तु लण्ड-

गादे सकृदतिव्यया अथवा गणाकदेवलत्कार-

द्यज्ञमन्त्राणां । अनादिनामिता ३६ सा तु सम-

र्थस्य श्रोतस्मार्त्तप्रपरिच्छेदः । स्तयं ३७ तत्तु

सुवर्गादद्यादन्वसाग्दद्यापहम् । देवर्षिपितृणां

ऋणाशोधने ३८ अस्वत्वास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु

श्रुतिस्मृतिविरुद्धास्तद्विज्ञानम् । पाषण्डशास्त्रा-

भ्यामो वा । कौषील्यक्रिया ४० सा तु तौर्ष्य-

त्रिकस्य सतनानुष्ठानम् । धान्यस्य ४१ पशुस्य ४२

४३ कृष्यस्य ४४ मद्यपस्त्रानिर्घवनम् ४५ स्त्रीवधः

४६ अदवध ४७ तैश्वर्यवधः ४८ तथियवधः ४९

नास्त्रिकम् ५० तत्तु अदृष्टार्थकम्भाभावबुद्धिः ।

नास्त्रिकं प्रलोक इति वा । इति मनुः अणपाणिना ॥

(अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उपपाप, स्त्री, (उपमित पापेन ।) उपपातकम् ।

इति स्मृतिः ॥

उपपार, स्त्री, (उप समीपे परम् ।) शाखानगरम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उपपरागा, स्त्री, (उपमित परागाः ।) यासकृता-

द्यादृष्टाणां सत्प्रणानामुन्यादिप्रणीताद्यादृष्टापुरा-

णाणां । यथा,—

“अन्यानापरागाणि मुनिभिः कथितान्यपि ।

आदीं सन्त्कमार्गोऽन्तरासिंहं र ततः परम् ॥

द्वितीये वानवीयश्च र कुमारेण च भाषितम् ।

चतुर्थे शिवधर्माख्ये ४ सातामन्दीशभाषितम् ॥

द्वितीयोक्तमाख्ये ५ नारदीयमतः परम् ६ ।

नन्दि कथ्य गमस्य ७ तथैवोपनिषेवितम् ८ ॥

कापिलो वारुगो १० प्रायश्चित्तं ११ कापिकाण्डयमेव च १२ ।

माहेश्वर १३ तथा कल्की १४ तथैव १५ सर्वार्थसिद्धिदम् ॥

पराशरौक्तमपरम् १६ मारीचम् १७ भास्वराण्डयम् १८

अथ देव देवीपरागाणां । इति मूलमासतत्त्वधृत्-

कर्मपरागाणां ॥ (यथा विस्तृतं तत्तच्छब्दे

द्रष्टव्यम् ॥)

उपपथिका, स्त्री, (उपगता पथमिव विकृष्टा-

त्वम् । ऋग्भागसमये मुखव्यादानात् तथालम् ।)

ऋग्भा । हाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । हा-

पिका २ । इति हारावली ॥

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उल्कोचः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ घृस इति भाषा । (यथा कथा-
सरित्सागरे २४ तर्ङ्गे ।

“उपप्रदानं लिङ्गनामिकं ह्याकर्षणौषधम्” ॥)

उपप्रवाः, पं, (उप + प्र + अच् ।) गङ्गयज्ञः । वि-
प्रवाः । उत्यातः । इति मेदिनी ॥

(“उपप्रवाय लोकाणां धूमकेतुर्विदित्यतः” ।)

इति कुमारे । २ । ३२ ।) ग्रहणम् । यथा “उप-
प्रवे चन्द्रमसो रवेच” । इति स्मृतिः ॥ (उत्यात-
सूक्तोऽग्निनादिः । यथा, “कश्चिन्न वाखादिरुप-
प्रवो वः” । इति ऋषः । ५ । ६ । भीतिः । “उपा-
इवोपप्रविनः परेभ्यः” । इति ऋषः । १३ । ७ ।

“उपप्रविनो भयवन्तः” । इति भस्मिनाद्य ॥)

उपभुषणं, स्त्री, (उपमितं भुषणम् ।)

घण्टाचामरादि । यथा,—

“घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणानि कम् ।
तद्भुषणान्तरे दद्याद्यस्मान्तदुपभुषणम्” । इति ।

“प्रावारः पानपात्रेषु गण्डकौ गृहमेव च ।
पर्यङ्गादि यदन्यच्च सर्व्वं तदुपभुषणम्” ॥

इति च कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

उपभृत्, स्त्री, (उप + भृ + क्तिप् ।) चक्राकारयज्ञ-
पात्रं । इत्यमरः ॥ (यथा, श्रौतसूत्रम् । १ । १० । ६ ॥

“पाणिभ्यां जृहं परिगृह्योपभृत्वाधानम्” ॥)

उपभोगः, पं, (उप + भुज + घञ् ।) भोजनाति-
रिक्तभोगः । तत्पर्यायः । निर्व्वंशः २ । इत्यमरः ॥

(“प्रियोपभोगचक्रेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्” ।
इति ऋषः । १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमन्यथा” ।

“न ज्ञानु कामः कामानामुपभोगेन शास्वति” ।

इति मनुः । २ । ६४ ॥)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + अच्
+ टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ॥

(“स्फोटोपमं भूतिसितेन शम्भुना” । इति माधे । १ । ४१ ।

“अपि लङ्घितमध्वानं बुधुधे न बुधोपमः” ।

इति ऋषः । १ । ४७ ।) तस्य वैदिकपर्यायः ।

इदमिव १ इदं यथा २ व्यभिचरं ३ चतुरस्रिद-
मागात् ४ ब्राह्मणात्रतचारिणाः ५ वृत्तस्यनुत-
पुरहृतवयाः ६ जगन्नाभ्यां ७ मेधोभुनोऽभीषणपः
८ तद्रूपः ९ तद्वर्णः १० तद्वत् ११ तथा १२ ।

इति द्वादशोपमाः । इति वेदनिर्घण्टौ ३ अ-
ध्यायः ॥ (अर्थान्तरभेदः । विस्तृतिस्तु उपमा-
लङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ।)

उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता मात्रा ।) धात्री ।

इति जटाधरः ॥ मातुः सदृशी । सा षड्विधा

यथाह स्मृतिः ।

“मातुः स्वमा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृव्यसा ।

श्वश्रू पृथ्वीपत्नी च मातुलुत्याः प्रकीर्त्तितः” ॥

उपमानकर्त्तरि चि ॥

उपमानं, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा +
ल्युट् ।) उपमा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ४ । ५ ।

“उपमानमभुद्विजामिना

करणं यत्तव कान्तिमत्तया” ।

उप

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गव्य-
न्त्येतिवाक्ये । “प्रसिद्धसाधम्नार्त् साध्यसाधन-
मुपमानम्” । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य

पूर्व्वप्रमितस्य गवादेः साधम्नार्त् सादृश्यात् तज्-
ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं

मिद्धरूपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारिणो च
करणलक्षणम् । अत्र च धर्मोपमितिमपि मन्यन्ते

टीकाकृतः । यथा च अतिदीर्घयोवत्वादिपञ्च-
न्तरवैधर्म्यात् नत् । उद्रे करभपदवाच्यताग्रहः ।

यधमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्यं । तथा

मुद्रपयोमिदृशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेश-
वाक्यार्थं ज्ञाते मुद्रपयोसिद्धस्यज्ञानं ज्ञाते इय-

मोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियते
इत्यादि ॥)

उपमालङ्कारः, पु, (उपमेव च्यलङ्कारः ।) साम्या-
लङ्कारः । यथा । उपमासाह ।

“सांभो वाच्यमवैधर्म्यो वाक्येऽप्युपमा द्वयोः” ।

तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तत्त-
त्तयम् । यथा,

“सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मस्य औपम्यवाचि च” ।

इयं पूनः श्रौत्यार्था च । तत्तत्तयान्तु ।

“श्रौती यथेववाशब्दा इवार्था वा वर्तियेति ।

अर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुत्यार्थी यत्र वा वर्तितः” ॥

द्वे त्रिधा । तद्धिते समासेऽप्युपमा । उदाहरणम् ।

“मौगभगम्भोरुद्वयस्य कुम्भावित्रं लगी पीनी ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावदधरः

पल्लवतुल्योऽपि पल्लवः पाणिः ।

चकित्स्मृगलोचनाभ्या

सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती । पूर्णा षडेव तत् ।

“लुप्ता सामान्यधर्मोदरेकस्य यदि वा द्वयोः ॥

त्रयाणां वानुपादानं श्रौत्यार्था सापि पूर्णवत्” ॥

इत्यत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पूर्वात्कर्त्तव्या

पञ्चप्रकाराः । उदाहरणम् ।

“मृगविन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन ममः प्रिये ।

वाचः सुधा इवोद्यन्ते विम्बतुल्यो मनोऽस्मवत्” ॥

“सा लुप्ता पञ्चधा पूनः ।

आधारकर्मविरहिते द्विविधे च क्वचि क्वचि ।

कर्मकर्त्तार्यामुपि च स्यादिवं पञ्चधा पूनः” ॥

उदाहरणम् ।

“चन्तःपुगीयसि गणधु सुतीयसि त्वं

पौगं जनं तव सटा रमणीयते श्रौः ।

दृष्टः प्रियाभिर्मृत्युतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारभत्र भुवि सञ्चरसि द्वितीश” ॥

तदेवं दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्य-
गता समासगता च । यथा ।

“उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” ।

श्रौत्यार्थत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीन-
रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । पुनर्द्विधा ।

“औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा”

उप

उदाहरणम् ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” ।

“गर्हभति अतिपरुषं व्यक्तं निन्दन्महात्मना पुरतः”
पुनर्धर्मोपमानयोर्लोपे द्विधा । तद्यथा ।

“द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः” ।
उदाहरणम् ।

“तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा गयनतुल्यम्” ।
पुनर्द्विधा ।

“क्लिष्टमासगता द्वेधा धर्मो वादिविलोपने” ।

उदाहरणम् । विधवति सुखाजामस्या इत्यादि ।

“उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि” ।

उदाहरणम् ।

“अगातिविक्रमालोकविकृत्तरविलोचनः ।

कृपाणोदयदोर्दृग्ः स सहस्रायुधीयति” ॥

धर्मोपमेयलोपेऽप्युपमा च । उदाहरणम् । “यश्चासि
प्रसंगति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे” ।

त्रिलोपे च समासगा । यथा । राजते मृगलोच-
नेत्यादि ।

“तनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः” ।

पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति मि-
लित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा” । इति साहित्य-

दर्पणस्य १० परिच्छेदः संग्रहीतः ॥

उपमितिः, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा । इति

शब्दरत्नावली । न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् ।

यथा “गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारशक्ति-
ज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यवत् पिङ्गप-

त्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थस्म-
रणम्” । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषा-

परिच्छेदे ॥ ७६-८० ॥

“ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोपमितिः स्मृता ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृत्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥

पदज्ञानान्तु करणं शक्तिधीरुपमाफलम्” ॥

उपमेतः, पु, (उपमा इतः प्राप्तः ।) शालवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका । (शालवृद्धो हि सर्व्वोन्नतत्वात्
उन्नतानामुपमास्थानम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप + यन् + ङच् ।) पतिः ।

इति जटाधरः ॥ (“अथोपयन्तारमलं समा-

धिना” । इति कुमारे ५ । ४५ । “अथोपयन्ता

सदृशेन युक्तम्” । इति ऋषः ॥ ७ । १ ॥)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + अच् ।) विवाहः ।

इत्यमरः ॥

उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उप +
याच + क्वल् ।) समीपे याचञ्जाकर्त्ता ॥

उपयाचितं, त्रि, (उप + याच + क्त ।) खेसिद्धये

देवाय देयं वस्तु । तत्पर्यायः । दिव्यदोहदम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रार्थितम् । यथा, कथा-

सरित्सागरे १३ तर्ङ्गे ।

“तस्योपयाचितान्येव तत्रत्याः कुर्वन्ते जनाः ।

तत्तत्वाचिकतसंसिद्धिहेतोस्त्विस्वीरुपायनैः” ॥)

उपयाचितकं, त्रि, (उपयाचितं + क्तन् ।) उपयाचि-

उप

ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्"॥)

उपलम्भाः, त्रि, (उप + लभ + ल्यत् । "उपात् प्रर्ष-
सायाम्" ॥ ७१।६६ । इत्यनेन सिद्धम् ।) क्तव्यः ।
क्तवोपयुक्तः । यथा उपलम्भाः माधुः इति सुग्ध-
बोध्याकरणम् ॥

उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप् ।) शर्करा,
इति मेदिनी ॥ ("सितोपला न गोक्षीरी"
इति वैद्यकचक्रपाणिनिगृह्ये यथाधिकारे ॥)

उपलिङ्गं, स्त्री, (उपमितं लिङ्गेन ।) उपद्रवः । अग्नि-
ष्टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ("केनचित् उपलिङ्गानि
गायता" इति हर्षचरिते पञ्चमोक्तासे ॥)

उपलेपनं, स्त्री, (उप + लिप् + ल्युट् ।) गोमथादि-
लेपनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।
"तत्रैव देवायतने संमार्जनोपलेपनमगदनादिकं
कर्म समाप्तापर्यन्तम्" ॥)

उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन ।) प्रियालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (प्रियालवृक्षेऽस्य गुणादयो व्या-
ख्ययाः ॥)

उपवनं, स्त्री, (उपमितं वनेन ।) वृक्षमवनम् । वा-
गान इति भाषा । तत्पर्यायः । आगमः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा मेघदूते पूर्वमेते २४ श्लोकः ।
"पाण्डुश्यापोपवनवृतयः केतकैः सुचिभिः" ।
"सा केतुमात्रोपवना वृहद्भिः
विहारप्रानान्गतैव नामैः" ।

इति गघः । १६ । २६ ॥)

उपवर्त्तनं, स्त्री, (उपागत्य वर्त्तन्ते अत्र । उप + वृत्
+ ल्युट् ।) जनपदः । जनपदसमुदायः । जनपदक-
देशः । सजलनिर्जलस्थानमात्रम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । देशः २ । विषयः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
काशीखण्डे ।

"तस्योपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोचरित् क्वचित्"॥)

उपवर्षः, पुं, सुनिर्विशेषः । तत्पर्यायः । हलभृतिः २ ।
कृतकोटिः ३ । अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपवर्हः, पुं, (उप + वृह + घञ् ।) उपधानम् ।
इत्यमरः ॥ वालिष्ठ इति भाषा ॥

उपवस्त्रिका, स्त्री, अमृतस्ववालता । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

उपवसथः, पुं, (उपागत्य वसन्ति अत्र । उप + वस +
उपसर्गो वसः इति अथप्रत्ययः ।)

यामः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—शतपथ
ब्राह्मणे । १ । १ । ७ । "तस्य विश्वं देवा गृहाना-
गच्छन्ति तेऽस्य गृहेषुवसन्ति स उपवसथः" ।
यागपूर्वदिनम् ॥)

उपवस्तं, स्त्री, (उप + वस + क्त ।) उपवासः । इत्य-
मरः ॥

उपवासः, पुं, (उप + वस + घञ् ।) अग्न्याधानम् ।
इति मलमाततत्त्वम् । अहोरात्रभोजनाभावः ।
तत्पर्यायः । उपवस्तम् २ । इत्यमरः ॥ उपोषितम् ३ ।
उपोषणम् ४ । औपवस्तम् ५ । इति तट्टीका ॥
अस्य प्रमाणम् ।

"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गणाः मह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः" ॥

उप

अस्यार्थः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पाप-
कर्मभ्यः । गुणाः । सर्वभूतेषु दया ज्ञान्तिः अग्न-
सूया शौचं अनायासः मङ्गलं अकार्षणं अस्पृहा
च । सर्वभोगविवर्जितः । शास्त्राननुमतवृत्त्यगी-
तादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टय-
निवृत्तिमाह महाभारते ।

"सायमाद्यन्तयोः श्रोतः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेप्सोर्वर्ज्यं भक्ष्यचतुष्टयम्" ॥

उपवाभदिने वर्जनीयानि । अन्नम् । रोचनम् ।
गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । दन्तधाव-
नम् । गात्राभ्यङ्गः । शिरोभ्यङ्गः । ताम्बूलम् । यक्षा-
न्यत् । बलरागकृत् । दिवास्वापः । अन्नक्रीडा ।
मैद्युनम् । स्तीरणा समागसम्प्रेक्षणास्पृशौ । व्रतादिषु
पत्न्योत्पत्तिपर्यन्तं ऋतौ सकृत् स्त्रीगमने न दोषः ॥
तत्पूर्वापरदिने वर्जनीयानि । कांस्यपात्रे भोज-
नम् । मांसभोजनम् । सुरापानम् । मधुपानम् ।
लोभः । वितथभाषणम् । व्यायामः । व्यायः
दिवास्वापः । अन्नम् । शिलापिष्टभक्षणम् । म-
सूरभक्षणम् । एनर्भोजनम् । अध्वगमनम् । यानम् ।
आयासः । द्युतक्रीडा । अश्वङ्गः । पराङ्गम् । तैलम् ।
चक्राकम् । कौग्दृषकम् । श्राकम् । अधिकृष्टम् ।
अत्यल्पपानम् । इति एकादशोत्तमम् ॥ उपवासा-
सामर्थ्यं प्रतिनिधिः । स्कन्दपुराणम् ॥

"एतं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
श्यामभावश्यामं ब्राह्मणं विनियोजयेत्" इति ।

"भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्यं दशोक्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" ॥

इति गरुडपुराणम् ॥ तदनुकल्पः ।

"नक्तं हविष्यान्नमनोदन्श्च
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चान्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः
प्रणस्तमत्रोत्तममृत्तरश्च" ॥

इति वायुपुराणम् ॥

"उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्दानानि वा दद्याद्यद्दत्ताद्दिगुणं भवेत् ॥
सहस्रसम्भितां देवीं श्रुत्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

"अष्टौ तान्यव्रतानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्वाह्याकास्या च गुग्गोर्वचनमौषधम्" ॥

इति बौधायनः ॥

उपवाप्ती, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

("विमानहंससंयुक्तेर्यान्ति मासोपवासिनः" ।
इति महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापूर्ववि-
दानकथने । १६६ । ५१ ॥

"दिवोपवाप्ती तु निष्णामिषाणी
श्टाधारः सन् कृष्णटाभिजाधी ।
अयं कषायारुगाचारुदग्धः
श्टाग्रणीः सर्पति विश्वभङ्गः" ॥

इति हास्यार्णवः ॥)

उप

उपवाह्यः, पुं, (उत्कृष्टो वाह्यः ।) राजवाहकवस्ती ।
तत्पर्यायः । राजवाह्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(गजागोहणादिसम्मानयोग्यः । यथा, रामायणे ।
२ । ४५ । १६ ।

"धर्मतः स विश्वदात्मा वीरः शुभदृष्टव्रतः ।
उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराहनम्" ॥)

उपविधं, स्त्री, (उपमितं विधेयम् ।) कृत्रिमविषम् ।
तत्पर्यायः । चारं २ । गरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(पुं, पारिभाषिकविधः । यथा,—
"अर्कक्षीरं कुहोक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च चोपविधाः स्मृताः" ॥
केषाञ्चिन्मते सप्त उपविधाः । यथा,—
"अर्कमेऽथ धुस्तूरं लाङ्गुली करवीरकः ।
गुग्गाहृदिफेनमित्यन्तः सप्तोपविधाः ज्ञातयः" ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये ॥)

उपविधा, स्त्री, (विधसुपगता ।) अतिविधा । इत्य-
मरः ॥ आतैष इति भाषा । (अतिविधाशब्दे ऽस्या
गणादयोऽवगन्तव्याः ॥)

उपविष्टः, त्रि, (उप + विष्ट + क्त ।) आसीनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ वसा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये
देवीमाहात्म्ये । २१ । २० । "उपविष्टौ कथाः
काश्चित् चक्रतुर्वैश्यापार्थिवौ" ॥)

उपवीतं, स्त्री, (उप + वि + इ + क्त ।) वामस्कन्धा-
पितं यज्ञसूत्रम् । यज्ञसूत्रमात्रम् । इत्यमरः ॥
पैता इति भाषा । (यदुक्तमुपनिषदि ।
"उद्धन्तु त्रिरुतं कार्यं तन्त्रयमधीरुतम् ।
त्रिरुतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रथिरिच्छते" ॥
देवलखाह ।
"यज्ञोपवीतकं कुर्यात् सूत्राणि नवतन्त्रवः" ।
तद्द्वयमेव सर्वदा धारणीयं उत्तरीयवस्त्राभावे तु
तन्त्रितयं धारणीयम् । यदुक्तम् ।
"यज्ञोपवीते द्वे धार्थ्ये औतै स्मार्त्तं च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राणाभेऽतिदिश्यते" ॥
तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्गाभेदेन उक्तः ॥ १०४॥ यथा,
"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धरुतं त्रिरुत् ।
शण्डसूत्रमयं राज्ञो वैश्याविकसौत्रिकम्" ॥
यथा, माघे । १ । ७ ।
"कृतोपवीतं हिमशुभसूत्रकैः" ।
"मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हैमवस्त्रजाः" ।
इति कुमारः । ६ । ६ ॥)

उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन ।) प्रधानवेदारितिक-
वेदः । स चतुर्विधः । आयुर्वेदः १ । धनुर्वेदः २ ।
गान्धर्ववेदः ३ । स्यापत्यवेदः ४ । इति श्रीभागवतम् ॥

उपवेशनं, स्त्री, (उप + विष्ट + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वैमन इति भाषा । अस्य गुणाः । मेदोदोषिभ्र-
सौकुमार्यसुखकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उपय्यात्रः, पुं, (उपमितो व्याघ्रेण ।) चित्रकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चित्तावाघ इति भाषा । (स्त्री,
व्याघ्रस्य समीपे इति । शार्दूलसमीपम् ॥)

उपग्रमः, पुं, (उप + ग्रम् + घञ् ।) श्रमता । तत्प-
र्यायः । श्रमः २ । श्रान्तिः ३ । श्रमथः ४ । इत्याक्षयः
५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १ ।

उप

पौषोपाख्याने । ३ । १२० । “न हि मे मन्युरद्यापि उपश्रमं गच्छति” । तथा प्रबोधचन्द्रोदये । ५ । १५ । “तथायमपि कृतकर्तव्यः संप्रति परमा-मुपश्रमनिष्ठां प्राप्तः” ॥

उपश्रयः, पुं, (उप + श्र + अच् ।) निदानपञ्चकान्त-
र्गतरोगज्ञानजनकः । तस्य लक्षणम् ।

“हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
श्लोषधाम्रविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥

विद्यादुपश्रयं व्याधिः स हि साध्यमिति स्मृतः” ।
इति निदानम् ॥ (“अस्मिन्नर्थे उपश्रयः पुनर्हेतु-
व्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणाश्चोषधा-
हारविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः” । इति
चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥)

उपश्रल्यं, स्त्री, (उपगतं शल्यम् ।) ग्रामप्रान्तभागः ।
तत्पर्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ॥

(यथा रघौ १५ । ६० ।
“उपश्रल्यनिविष्टैस्त्वत्तुर्द्वारमुखी बभौ” ॥
“अमंश्च विप्रानोपश्रल्ये कामप्याकीडमासाद्य” ।
इति दशकुमारि ॥)

उपश्रायः, पुं, (उप + श्रा + घञ् ।) पर्यायश्रयनार्थकः ।
प्रहरिकादीनां क्रमेण श्रयणम् । तत्पर्यायः । वि-
श्रायः २ । इत्यमरः ॥

उपश्रुतं, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गी-
कृतम् । इत्यमरः ॥

उपश्रुतिः, स्त्री, (उपश्रुयते । उप + श्रु + क्तिन् ।)
द्वैवप्रश्नः । यथाह हागवली ॥

“नक्तं निर्गत्य यत् किञ्चिद्भाशुभकरं वचः ।
श्रूयते तद्दिदुर्धीरा देवप्रश्नमुपश्रुतिम्” ॥
(उप समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् ।
उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिमदृशत्वात्
तथात्वम् ॥)

उपश्रुम्भकः, पुं, (उप + श्रु + क्त + क्तृन् ।) आधि-
क्यम् । यथा । उच्चैःश्रवादीन् तेजोभागोपश्रुम्भ-
कतया प्रत्यक्षयोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारिचि-
न्तामणिः ॥

उपसंयहः, पुं, (उपसंयह्यते इति । उप + सम् +
यह् + अच् ।) पादस्पर्शपूर्वकनस्कारः । तत्प-
र्यायः । पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्वणि । १६ । १५ ।
“उपातिरुन्महाबाहुः पर्यङ्क सोपसंयह्रे” ॥)

उपसंयाह्यं, त्रि, (उपसंयह्यते इति । उप + सम् +
यह् + क्तृत् ।) उपसंयहणीयम् । अभिवाद्यम् ।
पादे यहीतव्यम् । इति हलायुधः ॥
(यथा मनुः । २ । १३२ ।
“भ्रातृभार्यापसंयाह्या सवर्णाऽहृह्यहृन्वपि” ॥)

उपसंस्थानं, स्त्री, (उपसंवीयतेऽनेन । उप + सम् +
थे + क्तृत् ।) परिधानवस्त्रम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा मुग्धबोधे षष्ठसञ्ज्ञायाम् ।
“वर्हिथीगोपसंस्थाने” ॥)

उपसंहारः, पुं, (उपसंहारणम् । उप + सम् + ह् +
घञ् ।) अन्तः । शेषः । यथा ।

उप

“उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकीर्तनाच्च” ।
इति सप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वनिगमनम् ॥
(एकवीकरणम् । सव्यगाहणम् ॥)

उपसक्तिः, स्त्री, (उप + सक् + क्तिन् ।) सङ्गमात्रम् ।
प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥

उपसद्, प, (उप + सद् + क्तिप् ।) अस्मिन्विशेषः ।
यथा । वज्रिप्रमाणे गणभेदनामाध्याय ॥
“गार्हपत्यो वृत्तिगार्हपत्येवाहवनीयकः ।
यतेऽप्यस्तयो मुख्या षण्धाश्चोपसदस्तयः” ॥
(स्त्री, यज्ञभेदः । आश्वलायने ४८१ “अथोपसद्वि-
प्रचरति” । इति । समीपस्थिते व्याचलिङ्गः ॥)

उपसदनं, स्त्री, (सदनस्य गृहस्य समीपे । यद्वा, उप
+ सद + ल्युट् ।) गृहसमीपम् ॥ (यथा रामायण
१ । ५० । १६ ।
“धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपङ्कवः ।
यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह” ॥
उपसेवनम् । प्राप्ति । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।
“तत्रोपसदनं चक्र द्रोणायस्वस्त्रकम्पिणि” ॥)

उपसदः, त्रि, (उप + सद् + क्त ।) उपनतः । उप-
स्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते २२
मोक्षधर्मपर्वणि । २८७ । १२ ।
“ब्रवीतु भगवास्तन्म उपसदोऽस्माधीहि भो” ।)

उपसम्पन्न, त्रि, (उप + सम् + पद् + क्त ।) यज्ञार्थ-
हृतपशुः । तत्पर्यायः । प्रमात २ प्रोक्तित ३ ।
पाकन रूपरसादिस्मरप्रयुज्जनादिः । तत्पर्यायः ।
प्रणीतः २ । इत्यमरः । पर्याप्तः । संस्कृतः । प्राप्तः ।
स्मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनु । ५ । ८२ ।
“श्रोत्रिये त्वपसम्पन्नं विग्राहमशुचिर्भवेत्” ॥)

उपसर्गः, प, (उप + सर् + अच् ।) स्वागत्यादिषु पङ्क-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय । मध्यनाभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनि
३ । ३ । ७२ । “प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् गवामुप-
सर्गः” । निरवच्छेदगणनम् । यथा, भट्टि । “वी-
नामुपसर्गं दृष्ट्वा” । अत्र नयमङ्गलत्वाद्वा । “वीना
उपसर्गं निरन्तर्येण निगमनम्” ॥)

उपसर्गः, प, (उप + सर् + घञ् ।) गोगर्भदः । (यथा,
सुश्रुते । “क्षीणं हन्युश्चोपसर्गः प्रभूतः” ।) उप-
ज्वरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेय ६२ । ७ ।
“उपसर्गानिगंधान् महाभारतीसमुद्भवान्” ।)
घातोः पूर्ववर्तिविंशतिसंयुक्तप्रादुर्भावः । यथा ।
प्र । पगा । अय । सम । नि । अय । अन् । निम् ।
दम् । त्रि । अधि । सु । उत । परि । प्रति ।
अभि । अति । अपि । उप । आद । अस्य
प्रमाणम् ।

“निपाताश्चादयो ज्ञेयाः उपसर्गास्त प्रादयः ।
दोतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे” ॥
स त्रिधा । “घात्वथे बाधत कश्चित्” । यथा
आदत्तः । “कश्चित्तमनुवर्तते” । यथा प्रभूतः ।
“तमेव विश्रान्छान्य” । यथा प्रणमति । “उप-
सर्गागतिस्त्रिधा” । अपि च ।
“उपसर्गां घात्वर्थी वसादन्यत्र नीयते ।
नीहाराहारसहाप्रतीहाराप्रहारवत्” ॥

उप

इति मुग्धबोधटीकायां दर्शादासः ॥
उपसर्जनं, स्त्री, (उप + सर्ज् + ल्युट् ।) प्रधानमिन्द्रम् ।
तत्पर्यायः । अर्धधानम् २ अर्धप्रायम् ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनु । ६ । २११ ।
“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते” ॥
(विशेषणम् । त्यागः । उपद्रवः । यथा अन्नध्याय-
प्रकरणे मनुः,—
“निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषामुपसर्जने” ॥)

उपसर्पक, त्रि, (उप + सर्प + क्तृत् ।) उपसर्पका-
कर्त्ता । उपासकः ॥

उपसर्था, स्त्री, (उप + सर् + उपसर्था काल्या प्रजने
इति साधः ।) प्रातर्गर्भग्रहणकाला गौः । ऋतु-
मती गौः । तत्पर्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥
कालप्राप्ता ३ रघुवता ४ । इति षष्ठःश्लोकी ॥

उपसार्थ, त्रि, (उप + सर् + क्तृत् ।) समीपगमनीयः ।
(यथा, पाणिनिः ३ । १ । ७४ । “प्रजने काल्यति किम्
उपासार्था काशीप्राप्तया इत्यर्थः” ॥)

उपसर्थाक, स्त्री, सूर्यसुपगत उपसूर्ये स्वार्थे कन् ।
धन्वपते उपसूर्यमित्य उपसूर्यक इवार्थे कन् ॥
चन्द्रसूर्यभगणम् । इत्यमरः ॥

उपसूर्ये, स्त्री, (उपसूर्यत्वं स्म इति । उप + सर्ज् +
क्तृत् ।) मध्यनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । उपसर्गोऽयं
त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“तनोपसूर्यो लभते न रात्र्यं राजनन्दनः” ॥
(ग्रहोपसूर्यश्चादितः । यथा मनुः,
“नेत्रतोऽन्तर्मादित्यं नास्त याक्ता कदाचन ।
नोपसूर्ये न रात्रिभ्य न मध्य नमसंगतम्” ॥
व्याप्तम् । यथा, ऋगुः “गोपसूर्येनन्दुर्बसति
सुसुतः” ॥)

उपस्कारः, प, (उप + क्त + अच् ।) समसाये जेति सूट ।)
यज्ञनादिसंस्कारार्थधन्याकसर्षपिप्रादिः । वेसार
वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । यमवारः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।
“मङ्गलायस्मनोयानि पाणोयान्युपस्करान् ।
उपायिन्यस्तथा पण्याः कुमाभीनङ्गला स्त्रियः” ॥)
गृहवाभोपकरणम् । तत्र द्रव्यद्वयकसुपादि ।
कनककुण्डलहारमिति । इति श्रीह्ययानकर्णाल्लारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गृहोपस्कराद्यानां दोषाभगाकर्म्मिणाम् ।
सुन्दरान्यन्तु यत्किञ्चित् शृण्वन् तत्परिणीतम्” ॥
(तथा च मनुः । ३ । ६८ ।
“पञ्चसुता गृहस्यस्य चर्म्मोपेयगुपस्करः” ॥
“सन्तोपस्करसंयज्ञः । इति सुश्रुते सुषस्थाने
चतुस्त्रिणोऽध्यायः ॥)

उपस्त्री, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपनी । टिमिनी
इति भाषा ॥

उपस्था, प, (उप + स्था + क्त ।) लिङ्गम् । भगः ।
बोड । इति मेदिनी ॥ (“मथोपस्थ उपविशत्” ।
इति गोताया १ । ४६ ।) गुह्यहारम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १०५ ।
“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्” ॥)
निकटं त्रि । इति षष्ठःश्लोकी ॥

उप

उपस्थाता, [ऋ] चि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + ऋच् ।) भ्रतः । “प्रेष्यो भ्रत उपस्थाता सेवकोऽभिसेरोऽनुगः” इति शब्दमाला ॥ (ऋत्विग्भेदे, ऐं ॥
 “भिषगद्व्याख्यपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गृहवत् कारणं ज्ञेयं विकारस्योपशान्तये” ॥ इति चर्केश्वरस्थाने नवभोऽध्यायः ।)
 उपस्थित, चि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्यायः । उपनतः २ उपसन्नः ३ इति जेमचन्द्र ॥ (यथा गधुर्वेषे १।८७। “उपस्थितेयं कल्याणी नाश्चि कीर्त्तित एव यत्” । “हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्” । इति च गधुः १ । ४५ ।) भ्रतः । शोषितः । इति जटाधरः ॥ (अनाथः यथा पाणिनिः । ६।१।२२६। “अज्ञतवदपस्थिते” अत्र सिद्धान्तकौमुदी । उपस्थितोऽनुगः” । इति ॥)
 उपस्पर्शः, ऐं, (उप + स्पर्श + घञ्) स्पर्शमात्रम् स्नानम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥
 उपस्पर्शनं, क्त्वा, (उप + स्पर्श + ल्युट् ।) उपस्पर्श । इति धर्मगिः ॥ (यथा रामायणे २।२५।२४ । “उपस्पर्शनकाले तु त्वा गच्छन्तु गृह्यतम्” ॥)
 उपस्रवत्, स्त्री, (उपगतं स्रवम् ।) उत्पन्नम् । लभ्यम् । स्वत्वास्पटीभृतभृत्स्यादिनाब्धधर्गादि ॥
 उपहत, चि, (उप + हन + क्त ।) नष्टः । उत्पातग्रस्तः । अशुद्धद्वयम् ॥ (“कारणवञ्चोपहतं पृथक् जनम्” । इति क्रिगतेः । “किमेभिर्गणोपहृतात्मवृत्तिभिः” । इति कुमारः । ५। ७६ ॥)
 उपहसितं, स्त्री, (उप + हस + क्त ।) हास्यभद्रः इति जटाधरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे इय-परिच्छेदे २२८। “ज्येष्ठाना स्मितहसिते मध्याना विहसितावहसिते च । गौचानामपहसितं तथातिहसितं च घडभेदाः ॥ मधुरस्वरं विहसितं सामग्निकम्पमवहसितं । अपहसितं सास्त्रानं विद्विमाङ्गमवहसितहसितम्” ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥
 उपहारः, ऐं, (उप + हृ + घञ् ।) उपलोकनद्वयम् । तत्पर्यायः । प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यं ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,— गधो ४।८४।
 “गृहप्योपहारैश्च क्वायामानर्न पादयोः” । “बन्धुप्रीत्या भवनप्रतिविभर्त्सन्त्योपहारः” । इति मेघदूते पृथ्वीमघ ३३ श्लोकः । यथा,— कुमारः । ६। ४२।
 “ज्योतिषा प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” । उपगतो हारं इति वाक्ये हारगिनकटस्थद्वयम् । यथा,— नैषधे । १।४८ ॥
 “उगोभुवा कम्भयुगन ज्मिभं नवोपहारैश्च वयस्कृतेन किम्” ॥)
 उपहासकः, ऐं, कुन्तलदेशः । इति जेमचन्द्र ॥
 उपहासः, ऐं, (उप + हस + घञ् ।) परीहामः । निन्दार्थवाक्यादिः । विद्वप ठाड्वा इत्यादि भाषा । “उपहासाय किं न स्थान असत्यङ्गो मनीषिणाम्” ।

उपा

इति मलमासतत्त्वम् ॥ (तथा, गधुः । १२ । ३७। “फलमस्योपहामस्य सदाः प्राप्यसि पश्य माम्” ॥)
 उपङ्गः, स्त्री, (उपङ्गन्त्यत्र । उप + ङ् + घ ।) निर्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८।६।२८। “उपङ्गरे गिगीणाम्” ।) निकटम् । इत्यमरः ॥
 (“उर्म्मोप्रवाङ्गेर्जाङ्ग्याः समानीतमुपङ्गम्” । इति महाभागेते ३। कुण्डलाङ्गणार्पणं ३०८॥ “सर्वानाङ्गय उपङ्गरे वयान्” । इति हर्षचरिते पञ्चमोऽङ्कम् ॥)
 उपङ्गः, ऐं, (उप + ङ् + घ ।) गधुः । इत्यगादिकोषः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १।८७।२ । “उपङ्गरेषु यदचिच्चं ययिं वय इव मरुतः केनचित्पथा” ॥)
 उपायुः, ऐं, (उपगता अंगवो यत्र ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥
 “जिज्ञौष्टो चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपायुः स जपः स्मृतः” ॥ इत्यागमः ॥ (f गृह वाच्यलिङ्गः । यथा, महाभागेते । १।३।२६ । “अस्य त्वेकमुपायुवतं यदेनं कश्चित् त्राक्षणाः कश्चिदर्थं अभियाचेत् तस्मै दद्यादयम्” ॥)
 उपायुः, व्य, विजनम् । गधुः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, गधुः ८।२८। “परिचेतुमुपायु धारणां कुणपृतं प्रवयान्तु विष्टम्” ॥)
 उपाकरागं, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + ल्युट् ।) संस्कारपूर्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरः ॥ पश्यां संस्कारपूर्वककहनम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १०।४ । “उपाकरागकालेऽप्यमानीय” ॥)
 उपाकर्म्म, [न्] (स्त्री, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा मनुः । ४।१२६। “उपाकर्म्मणि चोत्तरे विरात्रं तपसां स्मृतम्” ॥)
 उपाकृतं, चि, (उप + आ + कृ + क्त ।) उपद्रुतम् । इति मेदिनी ॥
 उपाकृतः, ऐं, (उ + आ + कृ + क्त ।) यज्ञे अभिभन्ता हतः पशुः । इत्यमरः ॥
 (“अनुपाकृतमांसाणि देवान्नानि हवींषि च” । इति मनुः ।) उपद्रवः । इति जेमचन्द्रः ॥
 उपाख्यानं, स्त्री, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्ववृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेषकथनम् । यथा,—
 “सर्वान्ख्यानं अतं ब्रह्मन् अतीवपरामाद्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दर्शोपाख्यानमुत्तमम्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्ड ४४ अध्यायः ॥
 “प्रदणं भारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम्” । इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ॥
 (“चतुर्विंशतिसाहस्रं चक्रा भागतसंहिताम् । उपाख्यानविना तावत् भागतं प्रोच्यते बुधैः” ॥ इति महाभागेते १।१।१०१ ॥)
 उपागमः, ऐं, (उप + आ + गम् + षप् ।) स्वीकारः । निकटगमनम् । इत्यत्रयः ॥

उपा

उपायहणं, स्त्री, (उप + आ + यद् + ल्युट् ।) उपाकरणम् । संस्कारपूर्वकवेदग्रहणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 उपाङ्गः, ऐं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिलकम् । तत्पर्यायः । पत्रावली २ पत्रलेखा ३ पत्राङ्गुलिः ४ पङ्कः ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ इति जटाधरः ॥ (पुगाङ्ग-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ॥)
 उपात्तं, चि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,—
 “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रववायस्य मन्यते ॥ नित्यक्रियां तथा चाच्ये ह्यनुषङ्गफलं श्रुतिम्” ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वोपजावालभविष्यपुराणवचनम् ॥
 उपात्तः, ऐं, (उप समीपे आत्तः ।) निर्भद्रहस्ती । इति हलायुधः ॥
 उपात्तयः, ऐं, (उप + अत्ति + इ + अच् ।) उपगतस्य अत्ययः अतिक्रम्य गमनं वा ।) शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च अतिक्रमः । अतिक्रमः । क्रमोक्षाह्वनम् । द्वयोः पर्यायः । पर्यायः २ अतिपातः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा पाणिनिः ३।३।३८। “परानुपात्तय इणः” ॥)
 उपादानं, स्त्री, (उप + आङ् + दा + ल्युट् ।) स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः ॥ (यद्ग्रहणम् । “स्यादात्मनोऽप्युपादानात् रथोपादानलक्षणा” । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः) । हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ न्यायमते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकज्ञानम् ॥
 उपादेयः, चि, (उप + आ + दा + यत् ।) याज्ञः । उत्तमः । उल्लूकः । इति वेदान्तः ॥
 (“ भवे सौख्यं हित्वा शमसुखमुपादेयमनघम्” । इति शान्तिशतके । १।२१ ।) विधेयकर्म्म । इति तिथितत्त्वम् ॥
 उपाधिः, ऐं, (उप + आ + धा + क्ति ।) धर्म्मचिन्ता । कृतस्वव्यापृतः । इत्यमरः ॥ क्लृप्तम् । (यथा रामायणे २।१११।२६।
 “उपाधिर्न मया कार्थो वनवासे जुगुप्सितः” ।) विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ (“पदार्थविभाजकोपाधिभक्तम्” । इति मुक्तावली । ८ ।) नामचिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यापकत्वे सति हेतोरव्यापकः । यथा धूमवान् वज्ररित्यत्र आर्द्रकाष्ठं उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । अभिचारस्यानुमानम् । अलङ्कारमते जातिगुणक्रियायदृक्कास्वरूपः ॥
 उपाध्यायः, ऐं, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वैदिकदेशाध्यापकः । यथा,—
 “गृकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापर्यति रत्न्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” ॥ इति भविष्ये २ अध्यायः ॥ मानवे २ । १४५ श्लोकं च ॥
 उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्याधीयतेऽस्याः । इच्छेत्तद्वेषे अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा

उपा

स्योत्पत्तिः । विशेषतः शोकमोहनिमग्नार्थानुनाय
स्वयं भगवता वामुदेवनाप्युपदिष्टम् । यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।
“प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंमिद्धस्ततो याति परा गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवाञ्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजतं यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥
तथा च श्रीमद्भागवते । ३ । २५ । १३ ।
“स्वमानं देवभूमिं प्रति कर्पिणोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुमां सतो निःश्रेयसाय मे ।
अत्यन्तोपरतिथेऽत्र दुःखस्य च सुखस्य च” ॥
योगश्चपि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन बद्धधा
सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रेम्-
नाप्यविदुषा संसारासक्तमनसा समाचरणीयः ॥
ननु “ज्ञानादृते मुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वाति-
स्यमेति गान्धः पश्या विद्यतेऽयनाय” । “त्रिय-
यास्यतभ्रुते” । इत्यादौ सति कथं क्रियायोग-
एवारम्भणीय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सत्यम् ।
किन्तु लोके हि श्रद्धाभक्तिपरम्यादिषु सात्त्विक-
राजसतामसादिप्रकृतिभेदात् तेषामविद्याधिमो-
हितानां स्वस्वगुणानुसंगिणीं प्रकृतिं विचार्य
श्रीचांस्तान् प्रयत्नुकम्पाविद्योत्थाभिमानमोहग-
गद्देषादिपरिहृगोणं शनैः शनैः सत्त्वप्रोधनार्थं
महात्मभिः प्रगल्भकृद्दिग्देवी क्रियायोग एव वि-
हितः । कीदृश्यमेधा गुणानुसंगिण्यः प्रकृत्य-
स्तादृशीभिः प्रकृतिभिः समन्वितानां कार्यं वा
किमिति चेत् अविधायकताम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । ३-१३ ॥
“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यज्ञश्चासि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
अशास्त्रविहितं धीर् तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
माक्षैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्यासुमं निश्चयान् ॥
आहारं स्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदनिभं प्रदणु ॥
आयुःसत्त्वबलागोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । प्रियाः ॥
रस्याः क्षिणाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
कद्रुस्तलवयाव्याष्ठातीक्ष्णरूक्षद्विदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पतिपथ्युसितश्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अफलाकाङ्क्षिभिर्यथो विधिदिष्टो य इज्यते ।
यद्यथैवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ । तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमच्छान्नं मन्वहीनमर्त्तगाम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

उपा

“कद्रुस्तलवयाव्याष्ठातीक्ष्णरूक्षद्विदाहिनः” ।
इत्यत्र “अतिशब्दः कद्रादिषु सप्तसपि सम्बध्यते ।
तेन अतिकटुनिम्बादिः अत्यस्त्रोऽतिलवयोऽत्यु-
याश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः
कद्रुकोद्रवादिः अतिविदाही सर्षपादिः” ॥ इति
स्वामी । अमेध्यम् अपवित्रम् ॥ यद्यथं यजनीय-
मर्त्तनीयमिति यावत् ॥ फलमभिसन्धाय उद्दिश्य
इज्यते यज्ञः क्रियते इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणादिभ्यो न
रुष्टं दत्तमन्नं यदा न निष्पादितमन्नं भक्ष्यभोज्या-
दिकं यस्मिन् यज्ञे तम् । विधिहीनं शास्त्रोक्तवि-
धिगृह्यम् । अर्त्तगामं दक्षिणाविरहितमिति ॥
मन्वेवं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविदुषानुसंगेयः
क्रियायोगस्तस्य सत्त्वप्रोधनार्थ इति जिज्ञासाया
ब्रूमः ॥ यथा, पातञ्जले ।
“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” ॥
तपः शास्त्रान्तर्गोपदिष्टं चान्द्रायणादि, स्वा-
ध्यायः प्रगावपूर्वाङ्गा मन्त्राणा जपः । ईश्वरप्रणि-
धानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुणौ फलनिर्प-
न्नतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग उच्यते ।
इति राजमार्त्तगृह्यतः ।
यद्यप्यत्र चान्द्रयणादीनि तपसोऽर्थे व्याख्यात
किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तच्च
काविकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । १४-१६ ।
“देवहिंशुगुणप्राज्ञपूजनं शौचमार्त्तव्रतम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेषकर्म वाक्यं सत्यं प्रियहितश्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यासनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसंगिप्रकृत्यादिभेदेन
तपःकर्म्मण्यपि त्रिविधानि परिकीर्तितानि ।
तत्रैव । १७ । १७-१९ ॥
“श्रद्धया परया तपं तपस्तत्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
मत्कारमानपूजायं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥
मूढ्यास्त्रेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
अपि च अशुभतः कर्म्मणा त्यागः कर्त्तव्यः नित्या-
दिकं कर्त्तव्यं वेति ज्ञातमंशुधमर्त्तुनं प्रति भगवत-
उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३-१० ॥
“त्याज्यं दोषवदित्येकं कर्म्म प्राज्ञमर्त्तनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं प्रदणु मे तत्र त्यागं भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्यात्र । त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्म्मणि मङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ । निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सद्गतासः कर्म्मणो नोपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

उपा

दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशमयाप्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्त्तुनं ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलश्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न देष्ट्यकुपणं कर्म्म कुपले नानुषञ्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी क्षिप्तसंशयः” ॥
कार्यमिति । कार्यं कर्त्तव्यं नियतं नित्यमित्यर्थः ॥
फलतः न हि देहधारिणामशेषतः कर्म्मण्यत्यागः
सम्भवत् यथा, तत्रैव । १८ । ११ ॥
“न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्मण्यशेषतः ।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥
परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामेव न हि सञ्जा-
सिनां कदाचित् फलसम्बन्धः । तत्रैव । १८ । १२ ॥
“अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रैव न तु सञ्जासिनां क्वचित्” ॥
अतः काम्यानां कर्म्मणां परित्यागस्तथा सर्वतः
फलाभिसन्धानत्यागपूर्वस्य ईश्वरार्पणपरमस्य वा
नित्यादेः कर्म्मणः करणमेव सत्त्वप्रोधनार्थं प्रश-
स्यते । यतः सर्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव संसार-
बन्धनच्छेत्तृत्वं राजसतामसयोऽस्तु भेदज्ञानत्वात्
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धमोहकारित्वमेव दृश्यते
यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ॥
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमथ्यमीक्ष्यते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
एथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् एथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत् तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्यवदल्पश्च तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
सुतरां तेषां गुणभेदेन कर्म्मण्यपि एथक्त्वेनो-
क्तानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ॥
“नियतं सङ्गरहितमगादेषतः कृतम् ।
अफलप्रेम्णना कर्म्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ।
यत्तु कामेष्णना कर्म्म माहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बद्धलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत् तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः । तत्रैव । १८ । २६-२८ ॥
“मुक्तसङ्कोऽनहंवादी धृत्वत्याहसमन्वितः ।
सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागी कर्म्मफलप्रेम्णुल्लो हिंसात्मकोऽयुचिः ।
हर्षप्रोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥
अयुक्तः प्राकृतस्तम्भः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥
एवं सति सर्वत्र हि विशुद्धसत्त्वगुणस्यैव ब्रह्म-
मिद्वये कारणत्वं बोध्यते । विशुद्धसत्त्वाश्रयी
साधको हि शनैः शनैः भक्त्यात्मकस्य क्रियात्म-
कादेवा योगादेर्निर्गन्तराभ्यासबलात् आदिपदे-
नाच्च केवलं विद्याबलाद् वेति सूच्यते । निष्कामः
सन् सत्त्वोद्रेकेणान्तःकरणस्थानि सर्वाणि पापानि
सन्दह्य तत्त्वज्ञानं प्राप्नुयात् । ततस्तज्ज्ञानेनात्म-
साक्षात्कारं लब्ध्वा जीवन्मुक्तो भवेत् । ततः कैवल्यं
प्राप्य नित्यानन्दमयो भवेत् ।

उपा

अतएव सर्वमङ्गलोपायीभूतस्य सत्त्वगुणस्यो-
 द्भेदाय दुर्ब्बलाधिकारिभिः प्रथमं निष्कामेयान्तः-
 करणेन क्रियायोगादिरूपेश्वरोपासना कार्थ्येति
 लक्ष्यते न हि सत्त्वभावेन परमेश्वरोपासनामृते
 रजस्तमोभावाः केनापि विलापयितुं शक्नोन् ।
 तदभावे नितरां विशुद्धसत्त्वगुणोद्भेकाशा सुदृ-
 पराहृतेव । परमेश्वरजस्तमोभ्यामस्याभिभूतत्वात् ।
 एवं सति सर्वतः सात्त्विकाहारः सात्त्विकानुष्ठानं
 सात्त्विकाचरणाभिर्यादिसत्त्वभावाश्रयेण क्रमशः
 रजस्तमोभावं विलापयन् कैवल्यकाङ्क्षी परमात्म-
 साक्षात्काराभिलाषी वा साधकः कालेन परम-
 सिद्धिं भुवमाप्नुयादेव । परन्तु दुर्ब्बलाधिकारिणां
 प्रथमतश्चित्तस्य स्थिरत्वापदानाय काश्चित् स्वा-
 भीष्टां भागवतीं मूर्त्तिमात्मन्वोपासना कर्त्तव्या
 अथवा तेषां सर्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्वि-
 कारे निरञ्जने गुणातीतेषुवाङ्मनसगोचरे पर-
 ब्रह्मणि चित्तधारणा विवृण्वन्वैव । परन्त्वित्यत्र न
 हि ईश्वरोपासनामुपलक्ष्येण कथं पौत्तलिका-
 उम्बरं प्रतिपादयितुं प्रयतसे इति वाच्यम्
 महात्मभिर्ब्रह्मविद्भिः पञ्चाचार्यैर्हि कल्पित
 चिन्तानां दुर्ब्बलाधिकारिणाम् चित्तशुद्धिं प्रथ-
 मतश्चित्तस्थैर्यस्यैवदानाय धारणाध्यानावलम्बन-
 रूपायां प्रतिमायामुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-
 त्वात् । अथमर्थः यावत् न सत्त्वोद्भेकेण चित्तशुद्धि-
 भवेत् यावन्न स्वहृदये निरुगुणपरमात्मधारणया
 समाधिशक्तिर्भवेत् यावन्न तत्कथादिषु दृढाभक्तिः
 रतिश्च भवेत् तावदर्च्चादौ आदिपटनत्र सूर्ये
 वज्रौ जले अभीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-
 त्थर्थः । परमेवं मा मन्यन् यत् केवलं मृच्छिकादि-
 निर्मितप्रतिमूर्त्तिमाश्रित्वैव यावञ्जीवं स्थूलो-
 पासना कर्त्तव्येति । “आत्मशुद्धिनात् क्रमेण
 स्वहृदये वृद्धतरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-
 समाधानाच्च” । इति कालनिर्देशात् । फलतः
 आदौ निव्याद्यवश्यकर्म करणीयमेव । परा कर्म
 गैव हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-
 गीतायाम् । ३ । १६-२० ॥
 “तस्मात्सक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तौ ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
 कर्मयोगे हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ॥
 यदा तु रजस्तमोभावानां निवृत्तौ सत्यां ब्रह्म-
 जन्मार्च्छितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव ऐकान्तिकी
 रतिरित्यद्यते तादृशस्यात्मरतेरात्महृत्तस्य यो-
 गिनः न तदा किञ्चिदपि कर्मणा प्रयोजनमस्ति
 यथा तत्रैव । ३ । १७-१८ ॥
 “यस्मात्परतिरेव स्यादात्महृत्तस्य मानवः ।
 आत्मनेव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य ह्यतेमार्थो भाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थेषुपाश्रयः” ॥
 एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्मार्चनेत्
 चेत् तत्तु केवलं लोकाधिनाथमेव न तु तस्य स्वा-
 भीष्टसिद्धये अविद्याकामकर्मोपाभावात् सुखदुः-
 खादिबन्धनिर्मुक्ताच्च ।

उपा

यथा तत्रैव ३ । २१, २५ श्लोके ।
 “यद् यदाचरति अष्टस्तदत्रैतरे जने ।
 स यत् प्रमाणां कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥
 सक्ता कर्म्मण्यविदामो यथा कुर्वन्ति भारत ॥
 कुर्याद् विदास्तथाऽमक्तस्त्रिकीर्षीकर्मसंग्रहम्” ॥
 किन्तु यावदस्मिन् त्रिधातुके शोणितशुक्लप-
 रिणामपरिते शरीरे कर्त्तव्याद्यभिमानवान् तावत्
 “ब्रह्मज्ञोऽस्मि अहं मे कर्मणा” इत्यादिमोक्षान्
 संसारात्मज्ञानेन तत्त्वज्ञपरुष कर्त्तव्यं कर्म परि-
 त्यजति चेत् उभयोः अयतन एव । तद्यथा योग-
 वाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७१ । ४ ।
 “संसारं विश्रयाम्नां ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनः ।
 कर्मैर्ब्रह्मोभयभ्रष्टं ह्यजेदन्त्यनं यथा” ॥
 अतएव कर्मयोगे प्रायशो दोषयव न तु
 क्वचित् विधिर्लक्ष्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानो
 विधिनियमसांपन्नो भवितुं शक्नोति सर्ववासना-
 कामकर्ममयविद्याभावात् न हि विधिनियमोपा-
 सन्नं विदुषः कोऽपि सम्बन्धः । किन्तु अदृ-
 शिणो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मनानुष्ठानात्
 बुद्धिभेदो न कर्त्तव्य इत्यादिप्रतिभगवान् वासुदेव
 यथा भगवद्गीताया ३ । २६, २६ ॥
 “न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञाना कर्म्मसङ्गिनाम् ।
 योजयते सर्वकर्म्मणि विद्वान् यज्ञः समाचरेत्” ।
 “प्रकृतैर्गुणभेदात् सङ्गं गुणकर्मणः ।
 तानकृत्वविदो मन्दान् कृत्वन्वित्तिचक्षुःश्रितम्” ॥
 भवतु अहं ब्रह्म वागमनिने । योऽस्य विश्वाद्य
 आकाशवत् सर्वदा सर्वत्र ह्येतपोतरूपेण अन्त-
 र्विहिविमानतस्य सर्वव्यापिनः सर्वकार्यमिनः
 परमपुरुषस्य स्वरूपमो यावन्न साधकस्य मन-
 दये धारणाध्यानादिभिः स्थैर्यमापद्यते तावद-
 र्चितादेवोपासना कार्या दुर्ब्बलाधिकारिणस्य
 निष्कथं । तथा हि कृष्णागत्येह उक्ताम् ।
 “चिन्मयस्याप्रमेयस्य निरुगुणस्याशरीरिणः ।
 साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
 अरूपं रूपिणां कृत्वा कर्म्मकारणता नराः ।
 ब्रह्मज्ञानाभ्यान्तन्तपराः सुकृतिनो नराः” ॥
 किञ्च तत्रैव उक्ताम् ।
 “निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्म्ममनीश्वराः
 ये मन्दास्तुक्तान्यन्ते सतिप्रथमिरूपिणो” ॥
 अधिकांशभेदेनात्मन्वोपास्यदेवस्यापि भेद-
 प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव उक्ताम् ।
 “अथो तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो सनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्त्वन्बुद्धीनां सर्वत्र विदिततात्मनाम्” ॥
 अथ च कति दिनानि यावत् कर्म्मणि कर्त्त-
 वानि अर्च्चादिप्रदानेऽर्चने वा कर्त्तव्यमिति विवि-
 क्ताया मृष्टान् प्रथमकर्म्य तदप्युपदिष्टिः पञ्चा-
 चार्या । यथा भागवते १२ । २० । ६ ॥
 “तावत्कर्म्मणि कुर्वन्ति न निर्विदोऽपि यावता ।
 मन्त्रयाश्चवशादौ वा श्रद्धा यावन्न शयते” ॥
 तथा । तत्रैव ३ । २६ । २५ ॥
 “अर्च्चादेवर्च्येत्तावदीश्वरं मा स्वकर्मकृतं ।
 यावन्न वेद स्वहृदि मन्वैभूतव्यवस्थितम्” ॥

उपा

ननु निःश्रेयसार्थिनां साधकानां यदि प्रथमतः
 क्रियायोगव कर्त्तव्यः तर्हि अहं प्रमाणाश्र-
 विस्तारेण तत्र परम्यकार्त्तव्यमेव विधीयतामिति
 चेत् अर्चयिष्ये यथाद्यात्मन्नेन सत्त्वे शोधिते
 सति दुर्ब्बलाधिकार्यापि मन्त्रसत्त्वसाधिकांश्वं
 याति । यथा । भागवते ३ । २८ । १-५ ।
 “अभगवान्वाच । कृपिलदेवः ।)
 ‘योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सर्वोक्तस्य लुपात्मजे ।
 मनो येनैव विधना प्रसन्नं याति सत्प्रथमम् ॥
 स्वधर्माचरणं श्रद्धा विधर्माच्च निवर्त्तनम् ।
 देवास्तत्रेन सन्तोष आत्मनिश्चरणाक्षरम् ॥
 गाम्यधर्मानवसिद्धि मोक्षधर्मसंतिष्ठथा ।
 मिनमेध्यादनं प्राशुद् विविक्तलोमसेवनम् ॥
 अस्मिन् सत्यमन्त्रेण यावदद्यपरिग्रहः ।
 जगत्पथे तपः शौचं स्वाध्यायः परधर्षणम् ॥
 मोनं सदासमन्त्रयः स्थैर्यं प्राणजयः प्रणेः ।
 पत्याहारश्चन्द्रियाणां विशयात्मनसा हृदि” ॥
 सनीषस्य सक्तां गणय योगस्य इत्यर्थः । विधर्मा-
 लोकाण्यकारित्वादिभिरुद्भेदात् ॥ देवास्तत्रेण
 परम्यत्वेन ॥ आत्मनिष्ठेति । आत्मतत्त्वज्ञानिनां
 परमासेवनम् ॥ गाम्यधर्माति मोक्षोपयं विद्याय
 धर्मार्याकामादयः गाम्यधर्मव्यवहारोऽपि अतएव
 गाम्यधर्मवैरिणोऽपि धर्मात्मसात्तिरिति । मित-
 मिति मित मन्यं मेध्यादनं पवित्रहयोभोजनम्
 विविक्तं निर्जनं तेमस्य मङ्गलस्य सेवनम् ॥ अस्तेय-
 मचोर्ध्वम् ॥ यावदद्यपरिग्रह इति । यावत्पर्यन्तं
 श्रितं तान्मन्त्रस्य परिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं योषित्-
 मङ्गलार्थित्वम् ॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपा-
 ध्यानादि ॥ परधर्षणं परमापराधस्य उपासनम् ॥
 मोनमिति मोनं मनोताचरणं मनस्योपलब्धवाचां
 मयमन्त्रे वा ॥ पत्याहारो स्वस्तिहादौनां विनयः ॥
 स्थैर्यं दोषकालमवस्थात् शक्तिः ॥ प्राणजयः प्राणा-
 द्यासां प्राणनिरोधकं गाम्यधर्मम् ॥ पत्याहार इति
 मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात्
 हृदि हृदये पत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥
 तत्रैव ३ । २८ । ६ । ६ ॥
 “साधकानामेकदेशं मनसा प्राणधारणम् ।
 वैकुण्ठलाभिमिथ्यान समाधानं तथात्मनः ॥
 योगिन्यस्य पथिभिर्यो दृष्टमसत्यथम् ।
 बुद्ध्या यज्ञोप शानकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ॥
 अर्चो देवो पतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
 तस्मिन् स्थितिसमासेनः षट्शुक्रायः समभ्यसेत् ॥
 प्राणस्य शोधयेन्मार्गं परं कुम्भकरेचकः ।
 प्रतिफलनं वा चित्तं यथास्थिसमचक्षणम्” ॥
 साधकानामिति । साधारणदिचक्राणांमे-
 कस्मिन् स्थाने मनसा सह प्राणानां धारणम् ॥
 वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्याकुण्ठितस्य सुखदुःखादि-
 भिरुपास्यस्य परमपुरुषस्य लोकाभिधानं
 मृष्ट्यादियथापाद समाप्तोचनम् ॥ आत्मनो मनसः
 समाधानमेकाग्रसाधनम् ॥ जितप्राणो निवृद्ध-
 प्राणहृत्तिः । अतन्द्रितः निरालसः । विजितासनः
 वशीकृतकण्ठशब्दादिमनसादिशेषः । प्राणस्येति ।

उपा

प्रतिक्रमेण विपर्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचक्षुषं चाक्षुष्यमिच्छते स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः ॥ तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३।२० ॥

“मनोऽचिरात् स्याद्विभक्तं जितश्रमस्य योगिनः । वाचस्पतिभ्यां यथा लोहं ध्यातं त्यजति वै ममम्” ॥

निरुद्धप्राणवृत्तेर्योगिनः मनोऽचिरात् विजितापितलोहवत् च्यविद्याकामकर्मजनितमलं विषयसङ्गजनितपापनिचयमित्यर्थः विहाय विभक्तं निर्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना केन कार्येण किं फलं स्यात् तस्मात् क्रमेण सूच्यते बोधयति । तत्रैव ३।२०।११-१२ ॥

‘प्राणायामैर्दण्डेदोषान् धारणाभिश्च क्लिप्तान् । प्रत्याहारैश्च मसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गगान् ॥ यदा मनः स्वं विभक्तं योगेन मसमाहितम् । काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनामायावशोकनः” ॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादियेषान् धारणाया पापानि प्रत्याहारैश्च इन्द्रियाकर्षणं विषयसंसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभिमानदम्भक्रोधमात्मर्यादियेषान् दण्डेदित्यन्वयः । अनेन विधिना तदा मनः स्थिरता याति तदा युज्जानो योगी प्रथमे धारणात्मनस्वरूपा भगवतः काश्चित् स्वामीष्ठा मतिं ध्यायेदित्युपदिष्टेन भगवान् कपिलदेव ॥ इदानीं ध्येयमस्ति विदुर्गोति । यथा, तत्रैव ३।२०।१३-१६ ॥

“प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भं कर्णोत्तमम् । नीलोत्पलदलमयं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ लसत्पङ्कजकिङ्कलपत्रैर्भोग्यवाससम् । श्रीवत्सवत्क्षमं भाजकोत्तमामुक्ताकन्दम् ॥ मसद्विरेफकलया परीतं वनमालया । परार्थहारबलयकिरीटाङ्गनपरम् ॥ काञ्चीगुणोत्सृष्टोर्गोष्णदयाभोजविष्टम् । दर्शनीयतमं शान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ॥ अपीव्यदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतम् । सन्त वयमि केशोरे मृगानुग्रहकारम् ॥ कीर्तन्यतीर्थयणमं पण्यश्लोक्यशस्करम् । ध्यायेद्देवं समयाङ्गं यावन्न श्रवते मनः ॥ स्थितं ब्रह्मन्तमसीनं शयानं वा गृह्याश्रयम् । प्रोक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ॥

ध्ययमर्तेः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं न याति तावद्वायवित्तभावः । गृह्याश्रयं बुद्धितत्त्वं विराजमानं एवं निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे लक्ष्यपदे भवति तदा चित्तस्य शनैः शनैः सौध्म्यकरणाथ मूर्तिं ह्यापयित्वा भगवतस्वरगारविन्दानीत्येकेकाङ्गानि ततः साभरगान्यस्त्राणि ततो विनामहासारीनि च क्रमेण यथाविधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः ॥ ततः किमित्याह । एवं चित्तं ध्यात्वा योगी वज्रजन्मार्जितसौभाग्यवशात् यदि हर्षो प्राप्तभावा भक्त्या द्रवद्भय आनन्दान्धवे भासमाना भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थूले भगवद्रूपे विडम्बवत् संलभं चित्तं निर्गुणस्य परब्रह्मणः स्वरूपलाभाय तस्माद्बुद्धिस्थूलरूपाद्

उपा

विशोक्त्य निरालम्बनं निर्विषयं ह्यत्वा उपरत-गुणप्रवाहः सन् धातुध्येयादिज्ञानाभावात् सर्वोपाधिपरिवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येव । यथा तत्रैव ३।२०।३४-३५ ॥

“एवं हर्षो भगवति प्रतिलम्बभावो भक्त्या द्रवद्भय उत्युलकः प्रमोटात् । औत्कण्ठ्यावाप्यकल्पया मुञ्जं चमानन्तच्चापि चित्तवर्षणं शनकर्वियुक्ते । मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विभक्तं निर्व्यागमृच्छति मनः सहसा यथाश्विः । आत्मानमत्र परुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिरुक्तगुणप्रवाहः” ॥ ननु मुचिं साधनेन लब्धेऽप्यात्मनि किमायातं । किन्तु श्रम एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधन-बलात् यदाऽवगम्यमात्मानं ईक्षते स योगी मुखदुःखादिकं सर्वमहङ्कारिणं पश्यति तदा देहाद्युपाधिनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् । यथा तत्रैव ३।२०।३६-३७ ॥

“मोऽप्यंतया चरमया मनसो निरुच्या तस्मिन् महिम्नावसितः मुखदुःखाहो । हेतुत्वमसति कस्मिन् दुःखयोर्यत् स्वात्मन विधत्त उपलब्धपरात्मकासुः ॥ देहसु तं न चरमः स्थितसृष्ट्यतं वा मिद्धो विपर्ययति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । देवात्पतमथ देववशात्पतं वामो यथा परिहृतं मदिरामदान्यः” ॥

जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवास्य निरुक्तौ तत्र मनःसंयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्तनमिति शङ्कयन् स्वाम्भक्तं प्रारब्धवोजमेवत्यर्थः देहादेः स्थितिकारणमित्याह । तत्रैव ३।२०।३८ ॥

“देहोऽपि देववशात् खलु कर्म यावत् स्वाम्भक्तं प्रतिस्मीक्षते एव सासुः । तं सप्रपञ्चमधिष्ठितमाधियोगः स्वप्नं परनं भजते प्रतिबुद्धवन्तः” ॥

ननु यदि परब्रह्मणामायात्मसाक्षात्कारमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव सुगमोपायः श्रूयते तस्मिन् सति कथं यथा कर्माडम्बरे प्रवर्तयसे इति चेत् न कर्मविधयोरधिकारिभेदात् आदा-वोश्रमार्पितकर्मणा निष्कामकर्मणा वा चित्त-शुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्युपाधि-कारिभेदमृद्विश्य ज्ञानकर्मणोः पृथक् प्रदर्शयामि तत्त्वज्ञानमुपदिष्टानं भगवन्तं वामदेवं पृष्टवान् जातसंशयोऽर्जुनः । यथा गीताया ३।१-२ । “ज्यायसी चेत् कर्मफलं मता बुद्धिर्जनादनं । तत्किं कर्मणि घोरे मा निद्यो जयसि केशव ॥ व्यामिश्रणं वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चिन्त्य येन श्रयोऽहमाप्नुयाम्” ॥

हे जनार्दन ! चेद्यदि ते कर्मणाः सकाशात् बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् ज्यायसी गरीयसी मता तर्हि कथं मा घोरे कर्मणि निद्यो जयसी-त्यन्वयः । व्यामिश्रणं ज्ञानकर्मणोर्मिश्रीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

उपा

त्पोरर्जुनस्य संशयं निराकुर्वद्वाह भगवान् वासु-देवः । तत्रैव ३।३-४ ॥

“लं केऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नमः । ज्ञानयोगेन साङ्गानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ न कर्मणामभारम्भान्नेच्छन्मैः पुरुषोऽनुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” ॥

“अतः सम्यक्चित्तशुद्धयं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्धभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणा-मिति । कर्मणां अनागम्भात् अननुष्ठानात् नैच्छन्मैः ज्ञानं नाश्रुते न प्राप्नोति । ननु “चेतमेव प्रप्राप्नोति लोकाभिच्छन्तः प्रवर्तन्ति” इति श्रुत्या संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वं तर्हि संन्यासादेव मोक्षो भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति । न च चित्तशुद्धिं विना कृतात्संन्यसनादेव ज्ञानश्रूयान् सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तट्टी-काहत् पृथ्वपादश्रीधरस्वामी ।

ननु कामं ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मणा चित्त-शुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं लब्ध्वा मोक्षमाप्नुयात् किन्तु भक्तिबलेनापि सत्त्वं शंशोष्ठाधिगदेवा-विद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि ब्रह्मणु शास्त्रेषु दृश्यते । सर्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिकं प्रदर्शितं महात्मभिरतो ब्रह्मप्रयाससाध्यं कर्माडम्ब-विहाय भक्तिपथाश्रयणव गरीयान्निश्रेयसार्थ-मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्चा-दावर्चनादिक्रियायोगसाध्यात्वाच्च । किञ्च पुरुषाणां निश्रेयसाय शास्त्रविहितमार्गत्रयं मुक्ता नृह्यपरः पश्याः कापि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भा-गवते ११।२०।६-८ । तत्त्वज्ञानासमुद्भवं प्रति-यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्साया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुञ्चित् ॥ निर्विमानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विसेचिन्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥ यदृच्छ्या मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विसेनातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः” ॥ यदृच्छ्या देवगत्या । न निर्विसेनो न प्राप्तनिर्वेदः ।

अतः सर्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष्य ज्ञान-कर्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११।२० अध्याये २६ ॥

“स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तित । कर्मणां जात्यशुद्धानां अनेन नियमः कृतः” ॥ यथा तत्त्वज्ञानार्थं निष्कृष्टसात्त्विककर्ता प्रथ-मतः केवलं अविद्याकर्मनिर्हारीदीनुद्विश्य निष्का-मकर्मानुष्ठानमाचरति न जातुद्विक्तविशुद्धसत्त्वो-ऽधिष्ठेऽयोगो योगीव सहसा भेदबुद्ध्यादिकं परि-हातुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगाश्रयिणो-ऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानं निर्गुण-भक्ता इव भगवत्प्रतिमाद्येनादिक्रियायोगं परि-त्यक्तं समर्था भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुणभक्ति-योगावलम्बना दुर्बलाधिकारिणा भगवत्प्रतिमा-पूजादिकर्मयोगएव कर्तव्यः इत्येतद्विहित

उपा

शास्त्रकर्मिः ।

अथ यथाशास्त्रं निरुक्तसात्त्विककर्तुर्भेदबुद्धिं प्रदर्श्य दुर्बलाधिकारिणो भक्तियोगावलम्बिनः कर्त्तव्यमपि प्रदर्शयामः । यथा भागवते ३।२६।१० । “कर्म्मनिर्हारे मुदिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेद्दृष्टव्यमिति वा एधग्भावः स सात्त्विकः” ॥

दुर्बलभक्तियोगाधिकारिकर्त्तव्यता च तत्रैव । ११।११। ३४-४२ ।

“भक्तिङ्गमङ्गलजनदर्शनस्पर्शानर्चनम् । परिचर्या स्तुतिः प्रकृगुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ मत्कथाश्रवणं श्रद्धा मदनुधानमुद्रव । सर्वलोभोपहरणं दास्यनात्मनिवेदनम् ॥ मञ्जन्मकर्मकथनं मम पर्बानुमोदनम् । गीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीभिर्भेददृष्टहोतवः ॥ यात्रा बलिर्विधानञ्च सर्ववार्धिकरूपस्यु । वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥ ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः मंहय चोद्यमः । उद्यानोपवनाकीडपुरमन्दिरकर्मणि ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्त्तनैः । गृहशुश्रूषणं मङ्गल दासवचनमायथा ॥ अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिक्तीर्तनम् । अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदनम् ॥ यद्दयदित्तमं लोके यच्चानि प्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदितं मङ्गलं तदानन्त्याय कल्पते ॥ सूर्योऽभिर्ब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् । भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रं पूजापदानि च” ॥

हे भद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रैव ११।१२। ४२-४५ ।

“सूर्ये तु विद्याया त्रय्या हविषाभौ यजेत माम् । आतिथ्येन तु विप्राये गोवृद्धं यवसादिसा ॥ वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया । वायौ मुख्याधिया तोये द्रव्येनोपपुरंस्कृतैः ॥ स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्” ॥

हृदि खे हृदयाकाशे ॥ मुख्याधिया प्रागादृष्ट्या ॥ जले अक्षाक्षलिप्रदानरूपतर्पणपूर्वकद्रव्ये ॥ स्थण्डिले भूमौ मन्त्रन्यासैः ॥ भोगेरिति । देहे भोगे-रात्मानं एतैरङ्गादिभिर्देहस्थपरमात्मानं यजेऽहं नत्वविद्याकर्मजनितं देहं विभर्मीति चिन्तयेत् ॥ क्षेत्रज्ञमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं श्रुतश्रद्धाचैतन्यस्वरूपं मा समत्वेन यजेत ॥ यतेषु स्थानेषु तव कीदृशेषु ध्येयमित्यपेक्षयाह तत्रैव ११।१२। ४६-४७ ।

“धियोऽवेव्यिति मद्रूपं शङ्खचक्रगदाभ्युजैः । युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्त्तुं समाहितः ॥ इष्टापूर्त्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः । लभते मयि सद्भक्तिं मत्सूतिः साधुसवया” ॥

यदा “भक्तिङ्गमङ्गलजनदर्शनस्पर्शानर्चनम्” इत्या-रभ्य “लभते मयि सद्भक्तिम्” इत्यन्तरेतस्वनुर्दश-श्लोकीधारायाध्यानायनभूतप्रतिमादाश्रयिण्या भक्ति-योगोपयोगिक्रिययैव सद्भक्तिनामः प्रदर्शयामास ।

उपा

स्वयं भगवान् । मतरा तदा दुर्बलाधिकारिणा! भक्तियोगाश्रयिणापि प्रथमे क्रियायोगएव कर्त्तव्यः इति बोध्यतेऽन्यथाचित्तप्रधानत्वात् ज्ञानं न लभते इति तात्पर्यार्थः ॥

ननु मा भूतत्वज्ञानं किन्तु शास्त्रनिहितक्रिया-योगशून्यया भक्त्या क्रमेण निर्गुणाया भक्तेरुदयेनैव चरितार्थतति चेन्न तयोस्तत्वज्ञाननिर्गुणभक्तियो-गयोर्लक्षणैकैकदर्शनात् उभयोरेवात्मासाक्षात्काररूपचरमफलत्वैर्नोक्तत्वाच्च यथा श्रीमद्भागवते ३।२६।११-१२ ।

“मदगुणाश्रतिमात्रेण मणिः सर्वगुहाण्ये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गूढात्मसोऽम्बुधौ ॥ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य सादाहृतम् । अक्षैर्नृक्यवचिता या भक्तिः एतदोत्तमे” ॥

इदम्भक्तियदि वञ्जन्मार्जितं मुकृतिवशनात् कस्यापि क्वचिदत्यद्येन तर्हि सालोक्यादिमुक्तिं साधु कालमेः प्रार्थनाया भगवता स्वयं दीयमानामपि तादृशभक्तौ नेच्छतीति तस्मिन्सहृदा दर्शयामाहः तत्रैव ३।२६।१३ ।

“सालोक्यसार्थिसामोपासात्प्रेक्ष्यमप्यत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मयैवनेन जना” ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः शब्दतयैव भेदः न तु लक्षणात् यत उभावैव लक्षणार्थिना सर्वत्र एक धामो एकनिष्ठयिभः भावापन्नौ लक्षते । यथा भागवते ११।१२। २६-३३ । भगवद्भक्तत्वस्य लक्षणस्यदृष्टवानुद्रवंप्रति भगवान् ।

“क्षुपान्त्रं कृतद्रोहस्तित्तुः सर्वदेहिनाम । सत्यमात्रेणुनवत्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ कामैरहतधर्तीरान्तो नृदः शुचिर्भक्तिश्चन । अनीहो भित्तुभुक्त शान्तः स्थिरो मच्छर्मा मणिः ॥ अप्रमत्तो शभीरता छतिः नानि जिनधडगुणः । अमानो मानदः कल्पो मेघः काकगणिक कवि” ॥

कविः कान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

“व्याज्जयिव गुणान् दीपान् नयाः शिष्टानपि सक्ताना । धम्मान् मन्यज्य यः सर्वान् मा भजेत स सत्तमः ॥ ज्ञात्वा ज्ञान्वाद्य ये वै मायावान् यस्याम्नि यादृशः । भजन्यनन्यभावेन ते मे भक्तवत्समा मता” ॥

तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणं प्रदर्शयामास । यथा, तत्रैव ११।१२।१२-१७ ।

“न तथा बध्यते विद्वान्त्र तत्रादयन गुणान् । प्रकृतिस्थोऽप्यमसक्तेः यथा स मयिताऽनिलः ॥ वैष्णवो यत्तयाऽसंगमिः तया द्विभ्रसमग्रः । प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान् नानाल्पाद विनिवर्त्तते” ॥

यस्य स्वर्वात्मभूतया प्रागेन्द्रियमनोधिधारा । वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्योऽपि हि तद्गुणः ॥ यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्येन किञ्चिद् यदुच्यया । अर्थात् वा क्वचिन्नाच न व्यतिक्रियते वृध ॥ न स्वर्वात् न निन्दते क्वच्येन साध्वराधु वा । वदतो गुणदोषाभ्या वञ्चितं समदृष्टुमणिः ॥ न कुर्यान्न वदतु किञ्चिन्न ध्यायेत् साध्वसाधु वा । आत्मारामोऽनया हृत्वा विचरेन्न इवस्मनिः” ॥

उपा

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमफलकत्वेपि भक्तेः समधिक-प्रसंगादर्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्ति-वत् ज्ञानस्यापि प्रसंगादर्शनात् आत्मसाक्षात्-कृतौ साक्षात्कारात्वात् । यथा श्रीमद्भागवते ११।१२ १-५ ॥

श्रीभगवान्वाच ।

“यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवानानुमानिकः । मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ ज्ञानिनस्त्वहमेवैकः स्वार्था हेतुश्च सम्मतः । सर्गशनापतयश्च नान्नाऽर्था महेतुः प्रियः ॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः परं अहं विदमम । ज्ञानो प्रियतमोऽनो मे ज्ञाननामो विभर्त्सि माम् ॥ तपस्तीर्थ जपो दानं पवित्रानीतगणि च । नात्र कुर्वन्ति ता सिद्धिं या ज्ञानफलया कृता ॥ तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा सात्मानमुद्रव । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मा भक्तिभावितः” ॥

किञ्च भगवद्दीपाया ॥ ३३ ३६ ।

“श्रयान इत्यभयाद् यथाऽज्ञानरक्षा परन्तप । सर्वे कर्म्मनिवला पार्थ ज्ञानं परिसमाप्यत ॥ तद्विद्धि पण्डितानं परिपश्येन सैनया । उपदेच्छान्तिं ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिणः ॥ यज्ञज्ञात्वा न एगर्भोऽहं मे रास्यसि पाशय ॥ येन भवान्युपदेशेण इत्यस्यात्कथयथो मयि ॥ अपिचेदसि कर्म्मभाः पापिभ्यो पापहारायः । सर्वे ज्ञानयोगिनो वञ्चितं सन्तारिष्यसि ॥ यद्यद्यासि मामिदोऽभिर्भस्मसात् कुरुतेऽङ्गुलिः । ज्ञानाधिः सर्वेऽस्मांणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । ततः सादे गोगर्भोऽहं कालेनात्वारिणं विन्दति ॥ यज्ञानं लभते ज्ञानं तत्परः सयनान्द्रियः । ज्ञानं लभत्या परा शान्तिर्भक्तिरेवाग्रिगच्छति” ॥

अतएव निर्गुणभक्तिज्ञानयोगेन क्रियदप्यन्तं मन्यन्ते तत्त्वदृशः सर्वपापशरीरेकात्मत्वात् अत-त्त्वदर्शिणोऽज्ञा यवाविद्यामोहैतत्त्वात् भिन्नदृशो भवन्ति ॥ यं भक्तियोगस्यपरिशुद्धसंज्ञारं ज्ञान-विज्ञानसम्पन्नः भक्तिरेव ब्रह्मण्ययं सत्यक् इति साधुनाति प्रदर्शयवानुद्रवाय भगवान् ॥ यथा भागवते ११।१२। ४५-४६ ।

“भक्तयोद्भवानपायिन्या सर्वलोकोपशुभम् । सर्वोत्कृष्टययत्र ब्रह्म कारं गोपयति सः ॥ इति अद्यम्भेनिर्गुणसत्त्वा निज्ञातमदृतिः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिन्तान् समुपति मां” ॥

निष्कामिनां निष्ठितभक्तिरेव शानेः शानेः सास्त्रत्वेन निर्गुणात्वात् सर्वलोकोपशुभम् । परमेश्वरानन्दरूपेण परिशानेन सुतरा तदा स्वयं सान्द्रानन्दमयं तज-ज्ञानं प्रकाशते । तयोर्हितत्वस्वरूपत्वात् न क्वापि निर्गुणभक्तिज्ञानयोगयोर्भेदः श्रूयते । यथा क्वा-न्दोऽयं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दरूपममृतं च विभाति ज्ञानं शिवमहत्तम” । इति ज्ञाना-नन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएव क्वचित् केनापि न परमानन्दत्वेन परिगताया निर्गुणस्वरूपाया भक्ति-ज्ञानेन सह क्रियापि भेदो दर्शयितुं शक्यते

उपा

स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् । परन्तु तत्त्वज्ञानो-
त्पादनक्रमा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु संसारबन्धन-
कारिणी नश्वरफलदात्री अन्धभक्तिवत् सकामा
भक्तिरेवानुमोदनीया तत्त्वदर्शिमिति बोध्यम् ॥
यथा भागवते १ । २ । ७ ।

“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहं तु कम्” ॥
विशेषतः प्रज्ञादध्रुवयोगिव नित्यानिव्यवस्त्ववामि-
दर्शनात् । असुरकुलजातोऽपि प्रज्ञादः निष्काम-
भक्तियोगमाचरन् तत्प्रभावेन शनशः पितृप्रयत्ना
बाधामतिक्रम्यात्मप्रसादलब्धं विमलानन्दस्वरूपं
जीयन्मुक्त्यं ततो निर्वाणमप्यवाप्तवान् । ध्रुवः
पुनः स्वायम्भुवमनुवंशजातोऽपि विमादवचन-
दीर्घापरवशः सन् परमतत्वज्ञादेवर्षिनाः दादप्यु-
पदेशं लब्ध्वा अन्तःकामवीजं परिपुण्यात् कठोर-
तपसापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय कल्पग्यायिन
ध्रुवाख्यलोकं लब्धवान् ततः गृहप्रत्यागमनकाले
सहस्रा जातानिर्वन्दे आत्मधिकारेण मुञ्जन्वगो-
चत् ॥ इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राज-
पुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननित्या-
नित्यफलम् ॥

यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ९ । २७-३५ ॥
“सोऽपि सङ्गल्पञ्च विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्गल्पनिर्व्यागं नातिप्रोतोऽभ्यगात् परम् ॥

विदम् उवाच ।

सुदुर्लभं यः परमं परं हरे-
मायाविनस्तस्मिन्नार्धनाजितम् ।
लबध्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानमनन्यतार्थवित् ॥

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वाग्वागैर्हृदि विद्वस्तं तान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तापमुपैयिवान् ॥
ध्रुव उवाच ।

समाधिना नैकभवेन यत् परं
विदुः सनन्दाद्य उर्द्धरेतरुः ।
मासैरहं षड्भिर्गम्य पादयो-
श्चायासुपेत्वापगतः पृथङ्गतिः ॥

अहोवत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छ्रुतः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥
मतिर्विदृषिता दैतैः पतद्भिर्गम्यहृष्टाभिः ।
यो नारदवचस्तथ्यं नाद्याहोषमसक्तम् ॥
दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रमुग्धव भिन्नदृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति आलम्बात्पुत्रात् ॥
मयैतत् प्रार्थितं कथं चिकित्सेव गतायुधि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा द्युपसादनम् ॥
भवच्छ्रुदमयाचेऽहं भवं भाग्यविचित्रितः ।
स्वागम्य यच्छतौ मौष्णान्मानो मे भिन्नितो वत ॥
इच्छन्तौ क्षीणपुण्येण फलीकारानिवाधनः” ।
भगवता नृसिंहदेवेन प्रलोभमानोऽपि प्रज्ञाद-
निष्कामभक्तिज्ञानप्रभावेन किमपि नैच्छदिति
धर्मनन्दनमजातशत्रुं युधिष्ठिरं श्रावयामास दे-
वर्षिर्नारदः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ५१-५५ ॥

उपा

“यता वद्वर्गितगुणो भक्त्या भक्तं निर्गुणः ।
प्रज्ञादं प्रजातं प्रीतो यतमन्युग्भाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रज्ञाद मद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वं दृशीभ्याभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं वृथाम् ॥
मामप्रोयात आशुघ्नं दृष्टानं दुर्लभं हि मे ।
दृष्टा मां न एनजन्तुमात्मानं तपुमर्हति ॥
प्रीणन्ति ह्यथ मा धीराः सर्वभावेन साधवः ।
श्रयस्कामा महाभागाः सर्वामामाग्निषा पतिम् ॥
यवं प्रलोभमानोऽपि वरे लोकाप्रलोभनैः ।
यकान्तित्वाद भगवति नैच्छान्तमुगोत्तमः” ॥
तत्रैव ७ । १० । १-५ ।

नारद उवाच ॥

“भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्थकः ।
मन्यमानो हृधीकेण स्मयमान उवाच ह ॥
मा मा प्रलोभयौत्यस्या सक्तं कामेषु तवरेः ।
तत्संगभीतो निर्वाणो मुमुक्षुस्वामुपाश्रितः ॥
भृत्यलक्षणाजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।
भगवन् संसारवीजेषु हृदयश्लिष्टेषु प्रभो ! ।
नान्यथा तेऽपिबलगुणे । घटेत करुणात्मनः ॥
यस्तु आग्निषु आग्रास्ते न स भृत्यः स वै ब्रह्मिक ।
आग्राभागो न वै भृत्यः स्वामिन्याग्निषु आत्मनः ॥
अहं त्वकामस्तुङ्गस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।
नान्यथेहावयोर्धर्मो राजसेवकयोरेव ॥
अस्तं तस्य निस्पृहत्वादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासी-
दिति चेत् न यतः उपनिष्ठादेव तत्त्वज्ञानमुलाया
निर्गुणाया भक्तेर्लक्षणं प्रदर्शितं । यथा, भागवते
७ । ५ । १३ ॥ हिरण्यकशिपुं प्रति प्रज्ञादोक्तिः ।

“स गद्य आत्मा स्वपरेत्य बुद्धिभि-

दुग्धयानुकमणो निरूप्यत ।

मुच्छान्ति यदहंनि वेदवादिनो

ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम्” ॥

किञ्च तत्रैव ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं

दुराग्रया ये बहिर्गर्थमानिनः ।

अन्या यथान्यैरुपनीयमाना

वागीशतन्यामुरुदासि बद्धाः” ॥

स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् गवार्थैः येषां ते स्वा-
र्थास्तत्त्वज्ञानिनस्तेषां गतिज्ञानस्वरूपस्तः । बहि-
र्गर्थमानिनः इति । बहिर्वाह्यवस्तुषु अर्थो येषां
तान् गुरुन् इति मन्यन्ते ये इति ॥ ननु किञ्चि
दर्शार्देनिन्द्यापि लक्ष्यते यदा तदा तदुपासनं
निष्फलमिति चेन्न । यतः सर्वतः साधुसङ्गलाभ
स्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्वाभ्य
उपासाभ्यः हृद्देश आत्मध्यानमेव गरीय इत्यवोप
दिदिगुः महान्तः श्लाघकृतः । अन्यथा “मदर्शा-
स्यापने श्रद्धा” “अर्थायामर्धयेत्तावत्” “यावन्न
मे कथारतिः” इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं
स्यात् । दर्शितस्य यथासम्भवमुपासनाया दुर्लभा-
धिकारिणां यत् यत् कर्त्तव्यं इदानीं सबलाधि-
कारिणा कर्त्तव्यं यत्प्रवृत्तपथं तत्रैव दर्शयामः
समासंनिति । यथा, बृहदारण्यकश्रौते ॥

उपा

“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यश्च” । अर्थात् आत्मैव साक्षात् कर्त्तव्यः
साक्षात्कारे उपायमाह अवयं मनं निदिध्या-
सनञ्च किन्तु अवगादि इति जिज्ञासायां ब्रूमः ।
यथा । “अवयं नाम ब्रह्मविधिक्षिप्रैरशेषवेदान्ता-
नामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्यावधारयाम् । लिङ्गानि
तु । उपक्रमोपसंहागाभ्यासाऽपुष्पताफलार्थवा-
दोपपत्त्याख्यानि । तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य
तदाद्यन्तयोरुपादानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा,
क्रान्दीये षष्ठप्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्विती-
यवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ “येतदात्म्यमिदं
सर्वम्” । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन
प्रतिपादनं अर्थात्साः । यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तु-
नो मध्ये “तत्त्वमसीति” गवह्वात्वः प्रतिपादनम् ॥
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः अमायान्तरैणा-
विषयीकरणं अपूर्वत्वम् । यथा तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनः तन्त्वौपनिषदं पुरुषं एच्छामीत्यादिना
उपनिषन्मात्रवेद्यत्वप्रतिपादनात् । मानान्तरा-
विषयीकरणं फलन्तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्म-
ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयो-
जनं यथा तत्रैव “आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्ये” ।
इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्राभिप्रयोजनं श्रूयते ।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः ।
यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तु
प्रशंसनम् ।

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा
युक्तिः उपपत्तिः” । यथा, तत्र “सौम्यैकेन मृत्-
पिण्डेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भण-
विकारो नामध्येयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” । इत्यादा-
वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे
युक्तिः श्रूयते” । मननन्तु । “श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो
वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम्” ।
“विजातीयदेहादिप्रत्ययरहितताऽद्वितीयवस्तुसजा-
तीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्” ॥ इति वेदा-
न्तशास्त्रेषु ॥
समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्वाकल्पक-
श्चेति । तत्र सविकल्पको नाम आलम्बानादि-
विकल्पलयानपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तचेतरेवस्थानम् । तदा मृगमय-
गजादिभानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतभावेऽप्यद्वैतं वस्तु
भासते ॥

निर्वाकल्पकस्तु आलम्बानादिभेदलयापेक्षयाऽद्वि-
तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिचेतरेति-
तरांमकोभावेनावस्थानम् । तदा तु जलाकारा-
कारितलवशानवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभा-
सते ॥ इति वेदान्ते उपदिष्टं पूर्वाधिभिः ॥
अतो ज्ञानलक्षणाणि भगवद्गीतायां १३ । ७-११ ॥
“अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा ह्यान्तराजबन्धम् ।
आचार्योपासनं शौचं खैर्यमात्मविनिग्रहः ॥

उपा

इन्द्रिबार्धेषु वैराग्यमनहङ्कारणव च ।
 जन्म मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःख-दोषानुदर्शनम् ॥
 अस्तिरनभिवृणुः एतदागच्छद्वादिषु ।
 निवृत्तश्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिगुणमिचारीणि ।
 विविक्षदेष्टसेवित्वमरतिजंनमसदि ॥
 अध्यात्मज्ञाननिवृत्तं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” ॥
 अतो ज्ञेयं वक्तुं तत्रैवाध्याये ॥ १२-१७ ॥
 “ज्ञेयं यस्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
 अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदच्यते ॥
 सर्वतःपात्रिपादन्तत् सर्वतोऽस्तिशरीरमुखम् ।
 सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्त तिष्ठति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तुं च ॥
 वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सृष्ट्यात्पदविज्ञेयं द्रव्यं चान्तिकं च तत् ॥
 अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमस परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम्” ॥
 तथा च श्रुताश्रतरश्रुतौ आत्मज्ञानेनैव मुक्तिरिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
 “सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 सर्वस्य प्रभुमीषानं सर्वस्य प्रभुं लक्ष्मणम्” ॥
 “आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
 रगोरगीयान् महतो महीयान् ।
 तमक्रतुं पश्यति वीतशोकौ
 धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” ॥
 महानिष्ठागतन्त्रे च ॥ ५ ॥ ११ ॥
 “पदे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरगमम् ।
 ताण्डलनेत्रे किं कार्यं लब्ध मलयमारुते” ॥
 ननु किमिदानीं वाग्ब्रह्मोद्भूतवादे संस्थाप-
 यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयाम ।
 तथा च श्रीविष्णुधर्मै,—
 “परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
 ह्ये तस्यात्मपरयोर्विभागाभावएव हि ॥
 आत्मा क्षेत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राक्तनैर्गुणैः ।
 तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
 अनादिसम्बन्धवत्ता क्षेत्रज्ञोऽहमविद्यया ।
 युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मत्वात्मनि संस्थितम्” ॥
 तथाहि श्रुताश्रतरश्रुतिभाष्यद्वयविग्रहचक्र-
 प्रश्नपूर्वकं दर्शितम् । यथा,—
 “यथात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजगोऽमरः ।
 संवृतिः कस्य तात! स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो” ॥
 क्षेत्रज्ञाद्ये कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
 यथावत् सर्वमेतं म वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥
 तस्यैव निवृत्तशुद्धस्य सदानन्दसवात्मनः ।
 अवच्छिन्नस्य जीवस्य संवृतिः कोऽर्थत बुधैः ॥
 एकएव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
 एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
 आत्म्यारूढः सएवात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत्” ॥

उपा

तथा च मुक्तिशब्दो गौडपादाचार्यः ॥
 “यथैकस्मिन् घटाकाशे जलोधमादिभिर्भूते ।
 न सर्वे सम्यग्ज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः” ॥
 तस्माद्विहीये परमात्मनुपाधितो जीवश्चरयो
 जीवानाञ्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वाच्च
 त्रिशुद्धमत्वोपाधेश्चर्याविशुद्धोपाधिभावगताः
 सुखदुःखमोहाज्ञानादयः । तथा च भगवान्
 पराशरः ।
 ज्ञानात्मकस्यात्मनसत्त्वरूपं
 रूपात्तदोषस्य सदा स्फुटम् ।
 किं वा जगत्सि समस्तपमा-
 मज्ञानमस्यान्ति हृदि स्थितस्य” ॥
 कथं तर्हि उपाधिकभेदेन बन्धमत्रयादिव्यवस्था सापा-
 धिकाना तथा वा सापाधिकेश्चर्यस्य वा स्वरूप-
 स्यति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्था दर्शयति ॥
 “एकस्य सूर्या बहुधा जलाधारैश्च दृश्यते ।
 आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः” ॥
 “ब्रह्म सर्वेश्वरीशेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आकाशमिव भूतेषु बहुधावाक्ता न चान्यथा” ॥
 एवं सति यथा बुद्ध्या देहाऽहमिति मन्यते ।
 ‘अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्समावबन्धिनी’ ॥
 सर्वैर्विकल्पैर्हिनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजगोऽमरः ।
 प्रशान्तो व्योमवहापो चेतन्यात्मा सकलेशु ॥
 धृमाभ्युत्थितमिथोम यथा न मलिनोद्यते ।
 प्राक्तनरूपमस्तौ विकारै एतदन्तथा ॥
 यथैकस्मिन् घटाकाशे जलधूमदिभिर्भूते ।
 नान्ये मलिनता यान्ति तस्यै क्वचिन् क्वचित् ॥
 यथा हृन्दैर्नेकेभ्य आरि च मलिनोक्तौ ।
 एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनता मन्ति क्वचिन्” ॥
 परं ननु केवलं प्रकृते एथरापचैतन्यज्ञान-
 मात्रेण ब्रह्मज्ञान सम्भविष्यमर्हति । यदि चैक-
 पशिरता एथराज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
 किन्तु नैव श्रुतय एव परिचलते । यथा, श्वेताश्व-
 तगोपनिषदि “ज्ञापौ दावजावीशानीशावजा-
 ह्यका भोक्तुभोग्यार्थयुक्ता अनन्तस्यात्मा विश्व-
 रूपो ह्यर्कसो चरं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” ॥
 अतएव ब्रह्मजिज्ञासोर्थागिनः श्रुत्यपदिष्टवद्वा-
 तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा श्रमएव ॥
 यथा, तत्रैव “क्षेत्रं प्रधानममृतान्तरं हर-
 क्षमात्मानादीगतं देवगक । तस्याभिधानात्
 योजनात् तत्त्वभावात् भुगस्थान्ति विश्वमाया
 निवृत्तिः ॥ ज्ञात्वा देवं सर्वपापप्रहानिः क्षेत्र-
 क्षेपेर्जन्ममृत्युप्रहृणि ॥ तस्याभिधानात्तानीयदह-
 भेदे विश्वेश्वर्य केवलं व्याप्रकासः” ॥ परं योगा-
 भ्यासादृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानास्योत्पत्ति-
 मिति श्रुतिस्मृत्यादीना ज्ञानपतिपादकप्रस्ता-
 गासुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रकरणे एव गा-
 पश्रुतिविहितयोगादिसत् प्रदर्शितं तत्रापि तत्
 दृष्टीकरणाय वैदिकमतेरानी प्रदर्शयामः । यथा
 यजुर्वेदीयैश्चैतान्श्वेताश्वनरीययोगप्रकरणम् ॐ “यज्ञा-
 न प्रथमस मनस्तत्त्वाय सविना धियः ॥ अग्नि-
 व्योतिर्निचाय एथिया अध्याभन्त् ॥ १ ॥

उपा

यज्ञेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे सुवर्गोवाय
 शक्तये ॥ २ ॥
 यज्ञाय मनसा देवान् सुवर्ष्यतो धिया दिवं ।
 उहज्योतिः कश्चित् सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥
 युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
 विप्रा विप्रस्य उहते विपश्चितः ॥
 विहोत्रा दधे वयना विदेक इन् ।
 रक्षो देवस्य सवितुः परिवृतिः ॥ ४ ॥
 यज्ञे वा ब्रह्म पृथे नमोभिः
 विज्ञोका यन्ति पथाव सुगः” ॥ ५ ॥
 परन्तु आत्मज्ञातविप्रादीकरणाय दत्तसंज्ञितैव
 श्रयसो जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
 रामः । यथा,
 “उरुस्योत्तानधरमा सख्ये नम्येतरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिद्ब्रह्मभु मुखं विदुष्य धीरसा ॥
 निमालितातः सत्त्वस्था दत्तदन्तानसंस्पृशन् ।
 तान्स्यात्पानिश्च संवतास्य मनिचलः ।
 मनिरुध्ये न्द्रयग्रामं नातिनीधोऽस्मितासलः ।
 दिग्गं विगुणं वापि प्राणायाममुपकमेत्” ॥
 किन्तु एवमा मन्यन्ते यत् सहासिःख्ये च श्रयवा-
 सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादः सुगमो भवेत्
 इत्यत्र यथाह दत्त सप्तमाध्याय ।
 “नोक्तो वगोक्तो येन येन आत्मा वगोक्तः ।
 इन्द्रियार्था जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यह ॥
 प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारं तु धारणा ।
 तर्कस्थं समाधिश्च बहुज्ञो योग उच्यते ॥
 नागण्यसेवनादयोगो नानिकयश्चक्षुस्तान् ।
 श्रयंशक्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
 न च पथाज्ञानात् योगो न भासायिरीक्षणात् ।
 न च प्रास्वानिर्गमनं शौचं न भवेत् क्वचित् ॥
 न मोनमन्त्रकुरकमनकैः सुहृत्स्तथा ।
 लोकयात्राविक्रम्य योगो भवति कस्यचित् ॥
 व्यभियोगान् तथाभ्यासान् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
 एन एवस्य निर्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा” ॥
 अतएव निर्वेदादुत केवलं तपःस्वाध्यायादिभिर्न
 योगसिद्धिः प्राप्तकृद्दिग्गमोदनीयाः । किन्तु
 आदर्शनसन्त्येगाश्च त्वधिन्नादयएव ब्रह्मण्ये
 सद्पाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
 “आत्मचित्तानिर्गोदेन प्रायश्चाङ्गनकेन च ।
 सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
 यस्यात्मनि रतो निवृत्तात्मक्रोडस्तद्यैव च ।
 आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावनः ॥
 एतैरेव स्वयं दुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
 ध्यामन्त्येव सुदसोऽसौ योगभास्य प्रसिध्यति ॥
 मूर्धोऽपि योगयुक्तः स्याज्जायथापि विशेषतः ।
 ईदृकेतुः स्मृतं श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्” ॥
 परन्तु विषयासक्तिवर्जनं विना क्वापि कस्य
 चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
 “य आत्मव्यतिरेकं हृदियेनैव पश्यति ।
 ब्रह्मीभुय स एवं हि दत्तपक्ष उदाहृतः ॥
 विषयसक्तचित्तो हि यः सिद्धं न विन्दति ।
 यद्वन विषयासक्तिं तस्माद् योगो विवर्ज्येत” ॥

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगः सिद्धिर्भवेत्
इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव,
“विषयेन्द्रियसंयोगं केचित् योगं वदन्ति हि ।

अधर्मा धर्मरूपेण गृहीतस्तेषु परिगृह्यते” ॥ इति ॥
यदि चाद्वैततत्त्वज्ञानमेव सर्व्वतो निश्चयसकं
जीवानामित्यशेषतः प्रदर्शितम् किन्तु दुर्बलमव-
लाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियाभक्तिज्ञान-
योगादयः सन्निवेशिता इत्यलमतिपक्ववितेन ॥*)
उपासितः, त्रि, (उप + आस + क्त ।) कृतोपासनः ।
तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवसितः ३ उप-
चरितः ४ इत्यमरः ॥

उपासितः, स्त्री, (उप + आस + क्तन् ।) सेवा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ७ ।
“सक्तिर्नैर्ऋतुतोपासितं भूतं भूतमभि प्रभु” ॥)
उपाहितः, पु, (उप आसन्नं आहितं फल यस्य ।)
अग्न्यापातः । स तु उल्कापातादिः । इत्यमरः ॥
उपाहितः, त्रि, (उप + व्या + धा + क्त ।) संयो-
जितः । इत्यमरः ॥ आरुपितः । इति मेदिनी ॥
उपेक्षयां, स्त्री, (उप + ईक्ष + भावे ल्युट् ।) वर्ज्जनम् ।
व्यजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनुमद्वीमसं
वादे १५० । ४२ ।

“साक्षा दानेन भेदेन दग्धनोपेक्षया च ।
साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः” ॥)
उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष + व्य + टाप् ।) अस्वी-
कारः । त्यागः । (सौदासीन्यम् । यथा, रघुः
१४ । ६५ । “कृत्यामुपेक्षा हतजीवितेऽस्मिन्” ॥)
युद्धविषये तु क्षुद्रोपायः । “मार्योपेक्षान्द्रजालानि
क्षुद्रोपाया इमे त्रयः” । इति हेमचन्द्रः ॥
उपेन्द्रः, पु, (इन्द्रसुपगतः । कश्यपादृष्टे अदितौ
वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं ज्ञातत्वात् तथात्वम् ।)
विष्णुः । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरा व्युत्पत्तिमाह
हरिवंशे ७५ । ४६ ।

“ममोपरि यथेन्द्रस्तु स्थापितो गौमिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्णत्वा गास्यन्ति दिवि देवताः” ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
“कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्व्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् ॥
वेदानां सर्व्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्प स्वर्गोपवर्गयोः ॥
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्व्वविभूतये ।
तदा सर्व्वानि भूतानि भृशं समुदरे नृप ॥” ॥)
उपोद्, त्रि, (उप समीपे उह्यते स्म । उप + वह +
क्त ।) निकटः । (यथा, किशोरे ३ । २३ “तदुपादृष्ट
नभश्चरः पृथक्” ।) विवाहितः । इति मेदिनी ॥
(धृतः । विहितः । यथा शाकुन्तले ७म अङ्कः—
“उपादृष्टाब्दा न रथाङ्गनमयः
प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः” ॥)

उपोद्, पु, (उप + वह + क्त ।) यूहः । इति धर्मशूरी ॥
उपोती, स्त्री, (उप + ती + क्त + टाप् ।) पञ्चादिषु
वयनसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पूतिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (“दादश्यामुपोतीं त्यक्त्वा
पारशं कुर्यात्” । इति स्मृतिः ॥)

उपा

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् ।
गौगादित्वात् ङीष् ।) पूतिका । पूर्णशुक्र इति
भाषा । तत्पर्यायः । कलम्बो २ पिच्छिला ३ पि-
च्छिलच्छटा ४ मोहनी ५ मदशकः ६ विशाला
७ बलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्रालस्यरुचि-
विण्मन्त्रेणकारित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,
यकादृशीतत्वे दादृशीनियमे कूर्म्मपूगाण्युत्त-
वचनम् ।

“दादृश्या पाशगं कुर्यात् वर्जयित्वाप्युपोदकीम्” ॥)
उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उपा-
पदस्य चेत्यन्तरपदस्योदादेशः । कप । टाप् ।)
पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । सागकत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । बलस्युपाकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।

“तद्गुणैर्गानतयाजहंसत्येषा उपोदिका” ।
“मदघ्नी चाप्युपोदिका” ।
इति सूत्रस्थानं ६ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी” ।
इति चरके सूत्रस्थानं २ अध्याये ॥
“स्वादपाकरसा लघ्वा वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सर्वा स्निग्धा बल्या स्नेहकरी हिमा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थानं ४६ अध्यायः ॥)
उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरतः द्विरूप-
कोषञ्च ॥

उपोद्गात्र, पु, (उप समीपे उद्गनम् । उप + उत्
+ हन् + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आ-
रम्भः । इति भरतः ॥ सङ्कतिविशेषः । यथा,—
“सप्रसङ्ग उपोद्गात्रो जेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकंकार्य्यत्वे षोढा सङ्कतिरिच्यते” ॥
तल्लक्षणं यथा,—

“चिन्ता प्रकृतसिद्धार्थमुपोद्गात्रं विदुर्बुधाः” ।
इत्यनुमितौ जगदीशतर्कालङ्कारः ॥
उपोद्गात्रं, स्त्री, (उप + उद् + दाञ् + ल्युट् ।) उपवासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
“उपोद्गात्रं नवम्याञ्च दशम्याञ्चैव पाश्याम्” ।
वितृतिन्तु उपवासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उपोद्घितं, स्त्री, (उप + वस् + भावे क्त ।) उपवासः ।
इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ ।
“नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञं न व्रतं नाप्युपोद्घितम्” ॥
उपोद्घितः, त्रि, (उपायते स्म । उप + वस् + कर्त्तरि
+ क्त ।) कृतोपवासः । यथा,—
“उपोद्घितो द्वितीयेऽपि पूजयेत् पुनरेव ताम्” ।
इति दुर्गास्तवप्रकरणे तिथ्यादितत्वम् ॥
(यथा रघौ २ । १६ ।

“पपौ निमेषालमपञ्चपङ्क्ति-
रुपोसिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्” ॥)
उपः, त्रि, (उप्यते स्म यः क्षत्रादिषु । वप् + क्त ।)
कृतवपनः । वीना इति भाषा । यथा,—
“तदे धनुस्त इवः स रथो ह्यास्त
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्व्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं

उभ

भस्मन् उतं कुहकराड्मिवोभमूष्याम्” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥
श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुः नान्य इत्याह तदै इति
यतो येभ्य ईशेण रिक्तं शून्यं असत् कार्यात्तमं
सन्मन्त्रविधानैरपि भस्मनि उतमिव भस्ममिति
लुप्तसप्तम्यन्तं पदम् । अतिप्रोतादपि कुहकाम्ना-
याविनः सकाशाद्वाङ्मन्त्रं यथा । सम्यक्कर्षणा-
दिनापि उधरभूमौ उतं वीजमिव” । इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ कृतमुख्यम् । यथा—
“सशिखरं वपनं कार्य्यमाज्ञानाद्ब्रह्मचारिणा” ।
इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । तटे-
कश्चित्मूलकत्वात् । तद्भूतपारस्करीये । पर्युप-
शिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्वाच्यकृता
हरिश्चन्द्रमण्डपापि परि सर्व्वतोभावेनोत्पशिरसं
सुगिहतिशिरसमिति व्याख्यातम्” । इति प्राय-
श्चित्तत्वम् ॥

उभकृतं, त्रि, (आदौ उतं पश्चात् कृतम् । पूर्व्व-
कालेति समासः ।) वीजवपनानन्तरं कर्षितं क्षेत्रम् ।
तत्पर्यायः । वीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥

उभ, प्र आर्ज्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
अकं-सेट् ।) ऋत्वादिः । अथवकारोपधः ।
तेन व्यंग्यतर्थाति दीर्घा न स्यात् । स्यादौ नवद्
इति उज्जिजिषति । उर्वाःर्ज्वीर्दीर्घपाठसामर्थ्यात्
स्वरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवकारत्वान्न
उज्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येके । प्र उज्जती उज्जन्ती ।
आर्ज्वमवकीभावः । उज्जति साधुरवक्रः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५
२ । १ ॥ “उज्जन्तुं तु सभः पर्व्वतासो निह्वयता
मतियाजस्य यत्” ॥)

उभ, प्र पूर्त्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) ऋत्वादिः । प्र उभति कुम्भं जलेन
लोकः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥

उभयः, त्रि, (उभौ अवयवौ अस्य । उभ + तथप् ।
उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ । तथपो-
ऽयजादेशः । कथमुभये देवमनुष्या इति यतो
बहूनामभावयवौ न घटतः । नैष दोषः । अत्र हि
दौ गणौ समुदायस्यावयवौ । एको देवानां अपरो
मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नित्यमिति नित्य-
यद्गणस्येदं प्रयोजनं लक्षितविषये उभशब्दप्रयोगो
माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति । युगलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । दुइ इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ५५ ॥

“पूजितं ह्यज्ञं नित्यं बलमूर्जंश्च यच्छ्रुति ।
अपूजितन्तु तद्भक्तमभयं नाशयेद्विदम्” ॥)
उभयतः, [स्] व्य (उभयस्मात् । उभय + तसिञ् ।)
पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । ३१५ ।

“शक्तिश्चोभयतन्तीक्ष्णामायसं दग्धमेव वा” ॥)
उभयद्युः, [स] व्य, (उभयोरङ्गोः । युञ्चोभया-
दक्तव्य इति साधुः ।) उभयदिनम् । दिनद्वयम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १ । २५ । ४ ।
“दोऽप्युद्युत्तुभयदुरभ्येति” ॥)

उम्

उमयेद्युः, [म्] थ (उमयोरङ्गोः । सद्यःपरदिति । उमयादेद्युस् निपातितः ।) उमयदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, येतरेयब्राह्मणे । ५ । २६ ॥

“अधिहोचमुभयेद्युश्चयत” ॥)

उम्, थ, (उष् शब्दे + डम् ।) रोषः । अङ्गीकारः । प्रश्नः । इति मेदिनी ॥ क्रोधवर्जित । इति शब्द-रत्नावली ॥

उमा, स्त्री, (उभो मा तपस्यां कुर्विति । यथा, “उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चाद्मास्यां समुखी जगाम” । इति कुमारोक्तेः । यद्वा ओर्ह-रस्य मा लक्ष्मीरिव । उं शिवं माति मिमोते वा । आतोऽनुपसर्गेति कः । अत्रादित्वात् टाप । अस्वति ऊयते वा उउ शब्दे “विभाषा तिलमाषो मेति” । ५ । २ । ४ । निपातनात् मक ॥) दर्गा । (यथा, कुमारै । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विम्बफलाधरोक्षे व्यापारधामास विलोचनानि” ॥)

अतस्त्री । कीर्तिः । हरिद्रा । कान्तिः । इति मेदिनी ॥ प्रान्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नाम-अत्यन्तिर्यथा ।

“यतो हि तपसे पुत्रि वनम् गन्तुश्च मेनका । उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” ॥ इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

उमाकटः, पुं, (उमाया रजः । उमा “अलावृति-लोमाभङ्गाभ्यो रजस्यपसंभानम्” इति कटच् ।) उमाधूलिः । इति व्याकरणम् ॥ मसिनार धूला इति भाषा ।

उमागुरुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती वज्र-यज्ञे शिवनिन्दाश्रवणात् योगविमुक्तदेहा हिमा-लयत्मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथात्रानु-सन्धेया ।) हिमालयपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उमाचतुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी । उमात्रन्मतिथि-त्वादस्याः तथात्वम् ।) अष्टयुक्ताचतुर्थी । यथा, “अष्टयुक्ताचतुर्थ्यान्तु जाता पृथ्वीमा सती । तस्मात् सा तत्र संपृज्या स्त्रीभिः सौभाग्यदृश्ये” ॥

इति संवत्सरकौमुदीतद्ब्रह्मपराशाखचनम् ॥ उमापतिः, पुं, (उमायाः पतिः ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १४ । संवत्समरुत्तीये । ८ । १ “तप्यते तत्र भगवान् तपो निवसुमापतिः” ॥)

उमावनं, स्त्री, (उमायाः प्रीतये वनमिव ।) पर-विशेषः । तत्पर्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३ बाणपुरं ४ शोणितपुरं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उमासुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः ।) कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

उमेशः, पुं, (उमाया ईशः पतिः ।) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उम्बरः, पुं, (उम् इत्ययत्तशब्दं दद्यातीति । उम् + ड + अच् ।) हारोर्द्धकाष्ठम् । तत्पर्यायः । गृह्यायग्रहणी २ देहली ३ अम्बरः ४ उदम्बरः ५ इति हेमचन्द्रः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा, हरि-वंशे पारिजातहरणे । १२३ । १४ ।

“उम्बरस्तम्बस्यैव जग्मुर्न्ये च षड्गणान्” ॥)

उर

उम्बी, स्त्री. (उम् क्रोधवर्जितं सभावं वाति प्राप्नोतीति । उम + वा + क् । एषोढगदित्वात् वस्य ब ।) अर्द्धपङ्कटगानलसभ्यवगोभ्रमः सुभी । अस्य गृणाः । कफप्रदत्वम् । बलकारित्वम् । मज्जित्वम् । पिप्पानिलापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

उम्भ, प प्र पूर्णो इति कविकल्पद्रुमः । (त्वां-परं-सकं-सेटः ।) उन्भ इति च पाठः ॥

उचं, स्त्री, (उभाया अत्रस्या हरिद्राया वा लक्ष्म-उमा + “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाभ्य” ५ । २ । ४ । इति यत् ।) औमीनम् । अत्रमीलनम् । हरिद्रालेपञ्च । इति भगवो हिरूपकोषश्च ॥

उग, गतौ । सौत्रधानुगयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (परं-सकं-सेटः ।) पञ्चमस्वरदिः । उगसः । इति दुर्गादासः ॥

उगः, [म्] स्त्री, (इयति । ऋ गतौ । “अतीरुह” । ४ । १६४ इति उगादिसूत्रेण अतुन उगादेश-किञ्च ।) वृत्तस्थलम् । इत्यमरः ॥

(यथा, मधु १० । १० । “कौत्सभाष्यमपा सारं विभागं कृत्वोऽसा” । तथा, मांशे ७ । २२ ।

“उगसि मगसपादलेखा प्रतिमतयानुयथावसंगयानः” ॥)

तत्पर्यायः । वज्र २ वल्गुम् ३ कौडम् ४ इत् ५ भुजान्तरम् ६ । इति राजनिघण्टे ॥

उगः [स्] त्रि, (ऋ + अमुन + उगः टिणः तित्त ।) उत्तमः । अष्ट । इति मेदिनी ॥

उगःसूत्रिका, स्त्री, (उगसः सूत्रमिव । इति पति-कृतविति कन् ।) सूत्रारचितज्ञानः । इत्यमरः ॥

उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपधेति ङप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलीविभक्तता” । इति मधु १ । २८ ।) सीमकम् । इति राजनिघण्टे ॥

उरगस्थानं, स्त्री, (उरगाणा सर्पाणा स्थानम् ।) पातालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगाशनः, पुं, (उरसान सर्पान अश्नातीति । उरग + अश् + ल्यु ।) गरुडपत्नी । इति जटाधरः । (“स्वावासभागमुगाशनं कृत्युयथा” । इति माघः । ५ । १३ ॥)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस + गम् + ड निपातनात् सिद्धम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरः टोकाया गायमुकुटः ॥

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस + गम् + खच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ॥

उरगा, पुं स्त्री, (ऋ + “अर्त्तं कानश्च” ५ । १५ । इति उगादिसूत्रेण क्वाच् उल्गपस्यञ्च ।) मेघः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ७ । १४ । ४ । “उरगं जघान नवचग्मानं नवतिश्च बाह्वन” । तथा हरिवंशे २६ । २६ ।

“उत्सृष्टावग्यौ दृष्टा गगा गच्छागतौ गृहम्” ।) मेघः । इति उगादिकोषः ॥

उरगात्तः, पुं, (उरगास्य मेघस्यात्नीवात्ति यस्य तत्तुल्यपप्यत्वात् तथात्वम् । अङ्गोदृष्टानादित्यच् ॥)

उरु

हस्तविशेषः । उरुर्षि इति भाषा । चाकुम्भा इति केचित् । तत्पर्यायः । प्रपञ्चाडः २ उरुगजः ३ दङ्गु ४ चकमर्दक ५ पद्माटः ६ । इत्यमरः ॥ उर-गास्य ७ प्रपञ्चाडः ८ प्रपञ्चाडः ९ । इति तट्टीकाः । (अस्य गृणादय उरुगजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उरगात्तकः, पुं, (उरगात्त + स्वार्थे कन् ।) उरगात्त-रत्नः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगास्य, पुं, (उरगास्य मेघस्य आख्या इव आख्या यस्य ।) दङ्गुलरत्नः । इत्यमरः टोकायां स्वामी ॥

उरगास्यकः, पुं, (उरगास्य + स्वार्थे कन् ।) दङ्गुल-रत्नः । इति शब्दरत्नावली ॥

उग्भ, ए, स्त्री, (उरु कठोरं भ्रमति । भ्रम चक्षणे । अनेभ्योऽपीति ङ । एषोढगदित्वात् साधुः ।) मेघः । इत्यमरः ॥ (मेघशब्देऽस्य गृणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उग्भी, व्य, ल्ये + बाङ्गलकान् उग्भीक । सम्यसाग्रास्य स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः । (यथा, माह्वि-रर्षिणे उग परिच्छेदे । “इति कान्यनिकं भेद-सुग्भीक्य” ॥)

उग्भीकारः, पुं, (उग्भीकारणम् । उग्भी + क्त + घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ॥

उग्भीकृतः, त्रि, (उग्भी + क्त + क्त ।) अङ्गीकृतः । विस्तृतः । इत्यमरः ॥

उग्भक्य, पुं, (उग्भी वज्रस्थलं वाद्यतेऽनेनेति । उग्भ + कट + घञ् ।) कवचः । इत्यमरः ॥ (रामायणे ३ काण्डे “काञ्चनोऽम्भक्येऽपि पिशाचवदनाः यथा” ॥)

उग्भिनः, पुं, (उग्भिन वज्रस्थलं जायते । उग्भ + जन + ड । सप्रत्या अतृक् ।) स्त्रीलनः । इति रामायणे ॥ (यथा रामायणे । “पशिसन्निगरे च न पानंकरभिनर्गुह” ॥)

उग्भिलः, त्रि, (पशुल आनिशयित वा उग्भी वज्रो-यस्य । उग्भ + डलच् ।) प्रशस्तवज्रोयुक्तः । इत्यमरः ॥

उग्भकट, पुं, (उग्भ कश्यतेऽनेन । उग्भ + कट + का ।) बालगजोपवीतकम् । वृकनाकाड इति ख्यातम् । पञ्चवटश्च तत्पर्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उग्भत्याग, स्त्री, (उग्भस्त्यागं भवत्यस्मात् ।) वज्र-स्त्यागकवचम् । तत्पर्यायः । गार्गोदरम् २ । इति जटाधरः ॥

उग्भ्यः, त्रि, (उग्भा निर्भिमतः । उग्भ् + यत्) अग्भसनातः । इत्यमरः ॥

उग्भान, त्रि, (प्रशस्तमतिशयितं वा उग्भी वज्रस्थलं यस्य । उग्भ + मनुप् + मस्य षः ।) प्रशस्तवज्रोयुक्तः । तत्पर्यायः । उग्भिलः २ । इत्यमरः ॥

उग्भी, व्य, (यथेतरीक बाङ्गलकान् सम्यसाग्रास्य स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा रघो १५ । ७० ।

“उग्भीक्यात्मनो देहं राज्यमस्मि न्यवेदयत्” ॥)

उग्भीकृतः, त्रि, (उग्भी + क्त + क्त ।) अङ्गीकृतः । वि-स्तृतः । इत्यमरः ॥

उरु, त्रि, (उर्गाति । उर्गा + “महति ऋसञ्च”

४।१।३२। इति उणादिसूत्रेण कुः नुलोपो ऋक्षः। महान् वड इति भाषा। नत्वर्थ्यायः। वद्धम् २ विपुलम् ३ विण्णटम् ४ एधु ५ वृहत् ६ विशालम् ७ एधुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः॥ विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः। (यथा, महाभारते १। सौपर्णे २१।१८।

“विस्तीर्णं दृष्टानुरम्बं प्रकाशं

तेऽगाधं निधिमुरमम्भसामनन्तम्”।

बहुलम्। यथा, ऋग्वेदे १। २६ “नुविजिता उरुक्षयां”। “उरुक्षयो बहुनिवासौ” इति भाष्यम्॥

उरुकालः, ऐ, (उरुमहान् कालः कृषावर्गः पणिगामे यस्य। पाकवशादस्याभ्यन्तं कृषावर्गं ज्ञायते अतस्तथात्वम्।) महान्कालता। इति रत्नमाला॥ माकाल फलेन गाक इति भाषा। (अस्य पर्यायो यथा,—

‘उरुकालो महाकालः क्रियाकः काकमर्दकः’। इति च तत्रैव। अस्य गणाश्च महाकालण्ड्ये-
चोयाः॥)

उरुकालकः, ऐ, (उरुकाल + स्वार्थं कन्।) महाकाल-
लता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उरुगायः, ऐ, (उरुभिर्महत्प्रदं गीतं यः। उरु + ग + घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवत २। ३। २०।

“जिह्वा सती दार्ढ्यं केतु सत
न चोपगायत्युक्तायगाथा”।

विस्तीर्णा गतिः। यथा, कटोपनिषदि। २। ११।
“स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धृत्वा धीरो
नचिकेतोऽत्यप्राप्तीः”। उरुगायं विस्तीर्णा गतिः।
इति भाष्यम्॥)

उरुगी, व्य, उरुगी। इति भरतः हिरूपकोधश्च॥

उरुवृकः, ऐ, उरुगडत्तः। इत्यमरटीकायां गाय-
सुकुटः॥

उरुवृकः, ऐ, (उरुं महान्तं वायतीति। उरु + तै +
उल्लङ्कारदशसति ऊकः।) उरुगडत्तः। इत्यमरः॥

रत्नैरुदः। इति राजनिर्घण्टः॥

(“लघु भिन्नशक्तिकं लाङ्गलक्युर्वृकयोः”।

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥)

उरुवृचाः, [स] ऐ, (उरुं महान्तं विचतीति।
इरु + वृच् + अम्।) गल्लसः। इत्यणादिकोषः॥

(अतिव्यापके, चि, यथा ऋग्वेदे ३। ५०। २ चो-
रुवृचाः एगाताभिरुदः॥)

उरुजः, ऐ, (उरुसि वल्लस्थले ज्ञायते। उरुसि।
जन् + ड।) ल्लनः। इति जेमः २२॥

उरुर्जितं, चि, (उरुर्ज + क्त।) वर्द्धितम्। इति श्री-
भागवतम्॥ (प्रख्यातम्। यथा, २। ५। ३८।

“बाणाक्षरैरेव परस्परस्य

नामोर्जितं चापभृतः प्राणसु”।

उरुर्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका।)

उरुर्जाभः, ऐ, (उरुर्वे सूत्रं नाभौ गर्भे यस्य। समाने
ऋक्षः।) मर्कटकः। इति शब्दरत्नावली॥ माक-
डसा इति भाषा॥

उर्णा, स्त्री, मेधादिशोमः। अदयमध्यावर्त्तः। इत्य-

मरटीकायां रमानाथः॥ (“जलाटपट्टे नवनलिन-
नालभङ्गत्वोयमुर्णा परिसुरति”। इति का-
टस्वरी॥)

उर्व, उ परिमाणे। क्रीडायाम्। स्वादे। इति कविक-
ल्पदमः॥ (भादि-आत्मं सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।)
ऋषादीनिफमध्यः। दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादि-
गिति कश्चित्। उ उर्वते कर्कं वणिक्। इति
दुर्गादासः॥

उर्वः, ऐ, (उर्व + र।) जलायुः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ उर्विडाल इति भाषा।

उर्व, ई, हिंसं। इति कविकल्पदमः॥ (भादि-
परं-सकं-सेट्।) ऋषादिः। अर्धचतुर्थीति दीर्घं
उर्वति। क्षिपि गच्छोर्लपि इति वलोपे ऊः उर्गौ
उर्वः। एवं सर्वत्र। ई उर्वः। इति दुर्गादासः॥

उर्वटः, ऐ, (उरुमहान् अटोऽटनं यस्य।) वत्सरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

उर्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाय।
यदा उर्वते उर्व + घ। यदा उर्व गति। उर्व
+ रा + क्तिप्।) सर्वशस्याद्या भूमिः। (यथा
अथर्ववेदे १०। ६। ३३। “यथा वीजमुर्वरायां
कृष्टे कालेन रोहति”।) भूमिमात्रम्। इति जेम-
चन्द्रः॥ (अप्रभोभदः। यथा काशीखण्डे।

“कलानिधिर्गायानिधिः कर्पूरतिलकोर्वरा”॥)

उर्वशा, स्त्री, (उरुन् महतोऽपि अश्रते व्याप्रोति
वशीकरोतीति यावत्। यदा उरुं नागायसास्य
महर्षेरुप्रदं अश्रत यान्तिव व्याप्रोतीति।
उरु + अश्र + क। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वना-
मख्यातस्वर्गवेद्या। इत्यमरः॥ तस्या उत्पत्तिर्ह
र्षिंशः। नागायसोर्निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी।
मर्भाधादित्वात् ऋषादिः॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११। ४। १६।
यथा,—

“धर्मस्य दत्तदहितर्थं जनिष्ट मूर्च्छां
नागायसो नर ऋषिप्रवरः प्रणान्तः।
नेष्कर्मणस्तद्गामुवाच चचार कर्म
योऽद्यापि चास्त ऋधिवर्धनिषविताङ्घ्रिः॥

इन्द्रो विशङ्क मम धाम त्रिष्टुत्तीति
काम न्यःकुङ्क सगर्गं भ वदर्थ्युपाव्यम्।
गत्वाप्रभोगावमन्तममन्दवातः
स्त्रोप्रक्षयांषुभिरविध्यदतन्मतिज्ञः॥

विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय गजमानान्।
मा भैह भो मदनभारतदेवबन्धो
गृह्णीत नो बलिमश्रुन्यमिमं कुरुध्वम्॥

इत्थं ब्रुवत्वभयदे नग्देव! देवाः
मत्रीडनस्त्रिणसः सद्यं तमुचुः।
नतत् विभो त्वयि परं विहृतं विचित्रं
स्वामधीरनिकरानतपादपद्मे॥

त्वां सेवता सुकृता बहुवोऽन्तगायाः
स्वोको विलङ्घ्य परमं व्रजता पदं ते।
नान्यस्य वर्द्धिषि बलीन् ददतः स्वभागात्।
धत्ते पदं त्वमविता यदि विद्ममर्द्धि॥

क्षितिचिकालगुणमारुतजैः प्राग्ग्रा-
नस्मानपारजलधीमतितीर्थं केचित्॥
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वर्षं पदे गो-
मंज्जन्ति दुश्चरपथश्च यथोत्सृजन्ति।
इति प्रत्यगातां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः।
दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्धिताः कुर्वतीर्विभुः॥
ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीगिव रूपिणीः।
गन्धेन मुमुक्षुस्तासा रूपौदार्यहृत्त्रियः॥
तानह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव।
आसामेकतमां वृद्धं सवर्णां स्वर्गभूषणाम्॥
द्योमित्यादिप्रमादाय नत्वा तं सुरवन्दनः।
उर्वशीमप्युग्ः श्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः॥
इन्द्रायानस्य सदसि प्रदणत्वां त्रिदिवौकसाम्।
ऊचुर्नागायणवर्षं शक्रस्तत्रास विस्मितः”॥
पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽयं नागायसो निजो-
रुदं निर्भिद्य अप्युग्ः श्रेष्ठामेनामुर्वशीं देवगणेशो
दसौ इति दृश्यते॥

इयं हि चन्द्रवंशावतमे बुधपुत्रे पुरुषवसि
राजनि बडप्रगया बहुकालं तेन सह रेमे। एत-
त्कथा उक्ता हर्षिंशे २६ अध्याये॥ यथा,

जनमेजय उवाच।

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्॥
देवानुत्सृज्य मम्याता तन्मे ब्रूहि बडश्रुत॥

वशम्यायन उवाच।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत।
येलन्तु सा वरागोहा समयत्समुपस्थिता॥
आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह।
अनघदर्शनसैव सकामायाश्च मैथुनम्॥
हौ मेधौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः।
एतमात्रा तथाहारः कालमेकान्तु पार्थिव॥
यद्येष समयो गजन् यावत्कालश्च ते दृष्टः।
तावत्कालान्तु वत्स्यामि कृतः समय एष नः॥
तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपालयत्॥
एवं सा वसते तत्र पुरुषवसि भाविनी॥
वर्षाण्येकोनषट्पिण्तु तद्भक्ता शापमोक्षिता॥
उर्वशीं मानुषस्यायां गन्धर्वीस्त्रिनयान्विताः॥
गन्धर्वो ऊचुः।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।
समागच्छत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम्॥
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः।
मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणाः श्रुतः पुरा॥
व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यज्यते यथा।
तदहं वेद्मि शेषेण यथा भेत्यव्यसौ नृपः॥
ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये।
एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः॥
निशायामथ चागम्य मेघमेकं जहार सः।
माहवत् वर्त्तते सा तु मेघयोश्चारुहासिनी॥
गन्धर्वीगमनं ज्ञात्वा शापान्तश्च यशस्विनी।
राजानमब्रवीत्तत्र एतौ मे ज्ञियतेति सा॥
एवमुक्त्वा विनिश्चिद्य नभो नैवोदतिष्ठत।
नद्यं मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत्॥
ततो भूयस्तु गन्धर्वी द्वितीयं मेघमारुहः।

उल्का

यो नोऽनुप्रविशेभ्योऽह्वात् स वै द्वादशवार्षिकम् ॥
वने शरेत् ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ।
तद्विदं द्रौपदीहेतोर्गन्धोन्वस्य प्रवासनम् ॥
कृतवास्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ।
परिचागाश्च कर्त्तव्यमात्मानां पृथुलोचन ॥
कृत्वा मम परित्रायां तव धर्मो न लुप्यते ।
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सृष्टोऽपि स्यात् यतिक्रमः ॥
स च ते धर्मं एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् ममाञ्जुन ॥
भक्ताश्च भज मां पार्थ ॥ सतामेतन्मते प्रभो ॥
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधास्य ।
प्राणदानाश्चहाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ॥
शरणाश्च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥
दोनाननाथान् कौन्तेय ॥ परिगृह्णसि नित्यम् ॥
साहं शरणमभ्येमि गेरीवीमि च दुःखिता ।
याचे त्वाङ्घ्रिकांमामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ॥
स त्वमात्मप्रदानं सकामा कर्तुमर्हसि ॥

वैशम्पायन उवाच ।

श्वसुक्तास्तु कौन्तेयः प्रश्नोश्च कन्यया ।
कृतवास्तत्तथा मर्त्यं धर्ममुद्दिश्य कारुण्यम् ॥
स नागभवनं रात्रिं तामुधित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्यं कौरवस्य निवेशनात् ॥
आगतस्त पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
परिवृज्य गता साञ्ची उलूपी निजमन्दिरम् ॥
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ॥
साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संग्रयः ॥१॥
उल्का, स्त्री, (ओषतीति । उष दाहे "शुकवल्कोल्का"
३।४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययान् साधुः ।)
तेजःपुङ्गवः । इत्यमरटीकायां भगवतः ॥ अग्निशिखा ॥
अग्निः । इत्यगादिकोषः ॥ (यथा,
"तुलाराग्निं गतं भानौ अमावस्यां नगाधिपः ।
स्वात्वा देवान् पितॄन् भग्न्या मंपृच्यथ प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पाब्बंश्राद्धं दधित्वा गृहादिभिः ।
ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥
सन्धीः संपृच्यता लोका उल्काभिस्त्वापि वेष्टुताम्" ।
इति विधितत्त्वं अमावस्याप्रकरणे ।) आकाशात्
पतितानिः । इति रायसुकुटादयः ॥
("तच्छेदायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टनमा
बाधेत्तोल्लात्पितचमरीबालभारो देवाग्निः" ।
इति मेघदूते पूर्वमेघे ५४ श्लोकः ।
"उल्कानिघातकेतुंश्च व्योतींश्चुच्चावचानि च"
इति मनुः । १ । ३८ ।) अस्या लक्षणम् ।
"रहृच्छिखा च सृष्ट्याया रक्षतीति श्रुतौ उज्वला ।
पौरुषीयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥"
इति काश्यपः ॥

(अस्याः कारुण्यमाह गर्गसंहितायाम् ।

"अतिलोभादसत्यादा नास्तिकाद्वाप्यधर्मतः ।
नरापघारात् नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
ततोऽपराधात् नियतमपवर्त्तन्ति देवताः ।
ताः सृजन्यद्वृतांस्तान् दिव्यानामसभूमिजान् ॥
तथैव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिम्बिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च" ॥
अस्या लक्षणादिकश्चोक्तं रहृच्छिवाया ३२ अ-

उल्का

ध्याये । तदयथा,—
"दिविभुक्तसुभक्षणानपततांरूपगिथानितान्युल्काः ।
धिष्योल्काग्निविद्युत्ताराइतिपञ्चधा भिन्नाः ॥ १ ॥
उल्का पक्ष्मणा फलं तद्विद्विष्णाग्निस्त्रिभिः पक्ष्मिः ।
विद्युदहोभिः षडभित्तदत्तारा विपाचयति ॥ २ ॥
तारा फलपादकरी फलाद्दत्तानी प्रकीर्त्तिता धिष्णा ।
तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युद्योल्काग्निश्चेति ॥ ३ ॥
अग्निः स्वनेनमहताग्नाज्ज्वालाग्निश्चमत्प्रमत्तपशुषु ।
निपतति विदारयति धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ ४ ॥
विद्युत्स्वत्त्रासं जनयन्ती तटतटस्वना महसा ।
कुटिलविशालानिपततिजीवेन्धनग्राह्यज्वलितध ।
धिष्णाग्निान्पुच्छाधनृषिदृशदृश्यतेऽन्तराभ्यधिकं ।
ज्वलितान्नाग्निकाग्ना द्वौहस्तौ सा प्रमाणेन ॥ ५ ॥
तारा हृद्यं दीर्घा शुक्ला ताम्नाजतन्तुरूपा वा ।
तिर्यग्गन्धोर्द्धवा याति विव्यह्यमानेव ॥ ७ ॥
उल्काग्निरग्निविशालानिपतन्ती वद्धतेप्रतनुपुच्छा ।
दीर्घा भवति च पुरुषं भेदा बहवो भवन्त्यस्याः ॥ ८ ॥
प्रतप्रहरणावयव कर्मनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलम्गामाः ।
गोधाहिहृद्यमरूपाः पापा या चोभयग्निस्काः ॥ ९ ॥
ध्वजभ्रमकमिगिरिकमलेन्दुतुंगसन्तमजतहंसा-
भाः । श्रोत्रवत्सव्यङ्गस्वस्तिकरूपाः शिवसुभिक्षाः ॥ १० ॥
अम्बरमध्याद्भ्रूयो निपतन्त्यो गजगद्गनाश्रय ।
सम्भ्रमतिगगनोपरि विभ्रममाग्याति लोकास्य ॥ ११ ॥
संस्पृष्टती चन्द्रार्को तद्विस्तृता वा सभ्रुकम्या च ।
परचक्रागमन्तपवधर्भित्ताहृदिभयजननी ॥ १२ ॥
पौरुषेण स्रमुल्कापमव्यकर्मो दिवाकरहृन्माश्रवोः ।
उल्का शुभदा एतौ दिवाकर विनिःस्तृता यातुः ॥ १३ ॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का दित्रादिवर्गद्वी ।
क्रमशस्तेतान् हन्युमर्द्धागः पार्श्वपुच्छस्थाः ॥ १४ ॥
उत्तरदिगादिपतितानि विप्रादीनामनिष्टदा रूढा ।
ऋज्वी स्निग्धा खगदा नीचोपगता च तदृद्धी ॥ १५ ॥
श्यामा वारुणनीलास्त्रद हना सितभस्मनिभा रूढा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलितानि च परागमभयाय ॥ १६ ॥
नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तोना क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये प्लुती गवोन्द पौरुषेण सत्यवेदुस्ते वा ॥ १७ ॥
भाग्यादिव्यधनिष्ठा मलेष्णुका हतेषु युवतीनाम् ।
विपक्षन्निपीडा एष्यानिर्विष्यादेषु ॥ १८ ॥
ध्रुवसौम्येषु नृपाणां उग्रेषु सदाकृष्णेषु च गणां ।
क्षिप्रैषु कलाविदुषा पीडा साधारणे च हते ॥ १९ ॥
कुर्वन्त्येताः पतितानि देवप्रतिमासु गजराष्ट्रभयम् ।
शक्रोपरि नृपतीनां रक्षेद्युतस्वामिनां पीडाम् ॥ २० ॥
आणायहोपघाते तदेषानां खले क्षिप्रतानाम् ।
चैत्यतदौ सम्पातितान् सत्कृतपीडा करोग्युल्काः ॥ २१ ॥
द्वारिपुरस्यपुरतयमधेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः ।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्त्याद्भोमिनोगोष्ठे ॥ २२ ॥
द्वेडास्फोटितवाटितगीतोत्कृष्टस्वना भवन्ति यदा ।
उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्दपस्य ॥ २३ ॥
यस्यास्त्रं तिष्ठति स्वेषुषङ्गो दग्डाकृतिः सा नृप-
तेर्भयाय । या चोद्यते तन्तुधृतं स्वस्या या वा
मलेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
अच्छिनः प्रतीपगा तिर्यग् नृपाङ्गनाः ।

उल्लि

हन्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानथोद्धगा ॥ २५ ॥
वर्हिपुच्छरूपिणी लोकासंक्षयावहा ।
सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ २६ ॥
हन्ति मगडणापुरं कृत्रवत्युरोहितम् ।
वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २७ ॥
बालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
खगदुष्टोद्य वा गता सखगा च पापदा ॥ २८ ॥
सुरपतिचापप्रतिमा राक्ष्यं गभसि विलीना जल-
दान् हन्ति । पवनविलोमा कुटिलं यातान भवति
शस्ता विनिष्टता वा ॥ २९ ॥
अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत-
एव पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिशा प्रदीप्ता
जयति रिपूनचिरात् तथा प्रयातः" ॥ ३० ॥)
उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का अग्निशिखावत् तेजः
मुखे यस्याः ।) जन्तुविशेषः । खेकश्यानि इति
भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गालिका २ लोमालिका ३
दीर्घजिह्वा ४ किखिः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उल्मकं, स्त्री, (ओषतीति । उष दाहे + उल्मकदर्वीति
निपातनात् धातोः घस्य लः मुकप्रत्ययश्च ।) अ-
ङ्गारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । २ । ७
"अन्वाहार्यापचनादुल्मकमादाय" । दृष्टिवांश्रीय-
राजा । यथा, महाभारते २ । निमन्त्रितराजा-
गमने ३४ । २६ ।
"उल्मको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ।
दृष्टायो निखिलास्त्रान्ये समाजग्ममहारथा" ॥)
उल्लङ्घनं, स्त्री, (उत् + लघि + ल्यट् ।) अतिक्रमणम् ।
इति पुराणम् ॥ डिङ्गान इति भाषा । (यथा,
कुमारे ३ सर्गे २५ श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथः ।
"समयोऽल्लङ्घनेन पराङ्गनासङ्गतिं प्रवृत्ते सति" ॥)
उल्लङ्गः, त्रि, (उत् + लङ् + अच् ।) बद्धरोमयुक्तः ।
तत्पर्यायः । गेमशः २ । इति हारावली ॥
उल्लङ्गितः, त्रि, (उत् + लङ् + क्त ।) तरङ्गितः ।
आन्दोलितः । इति जटाधरः ॥
उल्लसनकं, स्त्री, (उल्लसन + स्वार्थ कन् ।) रोमाञ्चः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
उल्लाघः, त्रि, (उत् + लाघ् + गवर्थेति क्त । निपात-
नात् सिद्धम् ।) गदान्निर्गतः । नीरोगः । इत्यमरः ॥
शुचिः । दक्षः । कृष्णम् । मरीचमितियावत् ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ कृष्णमित्यत्र छट्ठमिति
कस्याश्चिन्मेदिन्यां पाठः ॥
उल्लापः, पुं, (उत् + लप् + घञ् ।) श्लोकरोगादिना
ध्वनिविकारः । तत्पर्यायः । काकुवाक् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथाह, भट्टहरिः । ३ । ६ ।
"खलोऽल्लापाः सोऽऽः कथमपि तदाराधनपरैः" ॥)
उल्लासः, पुं, (उत् + लस् + घञ् ।) यशपरिच्छेदः ।
इति भूरिश्रयोगः ॥ यथा काश्यपकाशे प्रथम-
उल्लास इति प्रयोगः । दृष्टिः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ आङ्गदः । प्रकाशः ॥
("निपतन्ति कन्दलदोऽल्लासाः पथोविन्दवः" ।
इति अमरशतके । ४८ ।)
उल्लिखितः, त्रि, (उत् + लिख + क्त ।) उल्कीर्णः ।
तनूकृतः । इति मेदिनी ॥ चित्रितः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ऊर्ध्वं लिखितः ॥ (यथा, रघुः ॥ ६ ३२ ।)

“लघ्वेव यन्मोक्षिखितो विभाति” ॥

उल्लेखः, पूं, (उत् + लिख् + घञ् ।) उच्चारणम् । कथ-
नम् । इति स्मार्त्ताः ॥ (अलङ्कारभेदः ॥ तल्लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

“क्वचिद्देवाद्दृष्टीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
यत्कस्यानेकधोक्षेत्रो यः स उल्लेख उच्यते” ॥

उदाहरणम् । “प्रियइति गोपबध्भिः शिशुभिति
हृद्भरधीशइति देवैः । नारायणइति भक्तैर्ब्रह्म-
ह्यग्राहि योगिभिर्देवः” ॥

उल्लेखनं, स्त्री, (उत् + लिख् + ल्युट् ।) वचनम् ।
इति रत्नमाला ॥ खननम् । यथा “भृभेरुल्लेखनं
कुर्यात्” । उति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः ५।१२४ ।
“सन्मार्जनीपाङ्गनेन सेकेनोल्लेखनेन च” ।)

उच्चारणम् । यथा,—
“मासपक्षतिथीनाश्च निमित्तानाश्च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्यवेत्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

उल्लोचः, पूं, (ऊर्ध्वं लोचति । उत् + लोच + अच् । यदा
ऊर्ध्वं लोचते । लोच् + घञ् । कुत्तन्त् न निष्ठा-
यामणित इति वचनात् । अस्य तु तत्र मेतत्वात् ।)
चन्द्रातपः । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वितानम् २ । इत्यमरः ॥

उल्लोकः, पूं, (उल्लोडयतीति । लोड् उन्माटे + णिच्
+ पञ्चाद्यच् । हलयोगे क्वात् हस्य लः ।) सञ्चा-
तङ्गः । वड् ट् उ इति भाषा । तत्पर्यायः । क
ल्लोकः २ । इत्यमरः ॥

उल्लयः, स्त्री, (उल्लयते इति । उत् + लीङ् श्लेषेण
उल्वादयश्च ॥ ६५ । इति उणादिसूत्रेण साधुः ।)
जगद्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीताया ३ । ३८ ।
“यद्योल्लेनाहतो गर्भस्तथा तेनेदमाहतम्” ।
“जातमात्रं विशोध्योल्वाद्वालं सैन्यवसर्षिषा ।
प्रसूतिस्लोषितश्चानु बलातैलेन मेचयेत्” ॥
इति वाभटः उत्तरस्थाने १ अध्याये उक्तवान् ॥
“अथ जातस्योल्वं मुखश्च सैन्यवसर्षिषा विशोध्य
हृताक्तं मूर्द्धि पिप्लुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमया
कुलमायस्य हृत्त्रेण बद्धा च्छेदयेत्तत्सूत्रं कटेषुश्च
कुमारस्य ग्रीवायां सस्यग बध्नीयात् । इति सुश्रुते
शारीरस्थाने १० अध्याये ॥)

उल्लयः, स्त्री, (उत् + वण् + अच् । एषोदगादित्वात्
साधुः ।) व्यक्तम् । स्पष्टम् । इत्यमरः ॥
((“उल्लोन्वया महामूला घना मन्दरुजः मितः” ॥
इति वाभटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥
“हेतुलक्षणासंसर्गादिद्याहन्दोन्वयानि च” ।
इति रुविनिश्चयग्रन्थे अर्थोधिकारे ॥

प्रकाशः । निर्वाधः । यथा, रघुः ॥ ४ । ३३ ।
“तस्यास्तीदुल्लवणो मार्गः पादपर्विव दन्तिनः” ॥
उष्ठी, त्रि, (वण् + शब् + ङीप् । सम्प्रसारणम् ।)
अकल्याणवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अधमर्षगाम्ने । “आपो हिष्ठा मयोभुवः खान
ऊर्ध्वं दद्यातन महेश्याय चक्षुषे । ऊँ यो वः
शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः । उष्ठीशिव-

मातरः” ॥)

उष्ठीनाः, [स्त्री] पूं, (वण् कान्तौ + “वणोः कनसिः”
। १।२३। इति उणादिसूत्रेण कनसिः ।) यद्वादि
त्वात् सम्प्रसारणम् ।) युक्ताच्चाय् । इत्यमरः ॥
(यथा, कुमारः ३ । ६ ।

“अध्यापितस्योष्ठीनामपि नीतिं
प्रयुक्तगणप्रणिधिर्दिषन्ते” ॥
स च देवयूक् । तथा च महाभारते यथाति-
संवाटे १ । ७६ । ६ ।

“पौरोहित्येन याज्यत्वे काव्यन्तुष्ठीनामं परे” ॥
उष्ठीक्, [स्त्री] ए, (वण् उच्यते वा । वण् कान्तौ +
“वणः कित्” । २।७१ । इति उणादिसूत्रेण इजि ।
सम्प्रसारणम् ।) अस्मि । घृत् । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्याम्गादिरुचिः ॥

उष्ठीक, त्रि, (वण् कान्तौ + इजि + सम्प्रसारणम् ।)
कमनीयम् ॥
“न यदचश्चिपदं हरेर्गणो
जगत्वचिचं प्रयत्नीत कर्त्तचित् ।
तदायमं तीर्थमृणन्ति मानसा
न यत्र हंसा निरमन्त्युष्ठीकृत्तया” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्यायः । “चिचपद
मपि यदचो हरेर्गणो न पर्यणीत तदायमं तीर्थं
काकतुल्लाना कामिना रतिस्थानं उष्ठीक मन्थने
कृत मानसाः सत्यप्रधाने मनसि वर्त्तमाना हंसा
यतथो यत्र न निरमन्ति कर्त्तचित्पि नितरा न
रमन्ते । उष्ठीकतया उष्ठीक कमनीयं वृद्ध
क्षयो निवामो यथा ते यथा प्रसिद्धा हंसाः
मानसमरुमि चरन्तः कमनीयपदुष्ठीकनिवासा
म्यक्तविचित्रान्नादियुक्ते उष्ठीकयर्त्त काककीडा-
स्थाने न रमन्ते इति श्रेय” । इति तट्टीकाया
श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम् । यथा ऋग्वेदे
१ । १३ । ५ “आदिते अस्य तीर्थस्य चर्त्त-
न्मतेषु लघुष्ठीकानो यदाविद्य सर्ववीयतो यदा-
विद्य” । “उष्ठीकौ धर्मं कामयमाना जनाः” ।
इति भाष्यम् ॥)

उष्ठी, स्त्री, (वण् + ई । सम्प्रसारणम् ।) वाक्का ।
इत्यागादिकोषः ॥

उष्ठीनरः, ए, (उष्ठीप्रदो वाक्काप्रदो नरो यत्र ।)
दण्डभेदः । तत्पर्यायः । गान्धारः २ । इति अटा-
धः ॥ चन्द्रवंशोद्भवराजविशेषः । स तु शिशि-
राजपिता । इति श्रीभागवतम् ॥ (परुवंशोयो
दण्डभेदः । यथा महाभारते । प्रनकपोतीये । ३ ।
१३० । २१-२३ ।

“उष्ठीनरो वै यत्रेष्टा वामवाटयश्चिचत् ॥
ता देवसमिनिं तस्य वामवस्य विष्णोस्यते ।
अभ्यगच्छन्नपवर्गं ज्ञातुमप्यस्य भागत ॥
जिज्ञासमानो वरुदौ महात्मानमुष्ठीनरं ।
इन्द्रः प्रयनः कपोतोऽभिर्भुत्वा यज्जुभिर्जग्मन्” ॥
तस्य चाग्निं तत्रैव १३ अध्याये दृष्ट यम् ॥

उष्ठीरः, ए, स्त्री, (वण् कान्तौ + “वणः कित्” । १।३१
इति उणादिसूत्रेण इजि । सम्प्रसारणम् ।)
वीरगमूलम् । वेवार मूल गवस इत्यादि भाषा ।

तत्पर्यायः । अथयम् २ नलदम् ३ मेथम् ४ अन्-
गालम् ५ जलाशयम् ६ लामञ्जकम् ७ लघुलयम् ८
अवदाहम् ९ इत्युकापयम् १० । इत्यमरः ॥ उष्ठीरम्
११ । मृगालम् १२ । लघु १३ । लयम् १४ । अवदाहम्
१५ । इत्यम् १६ । कापयम् १७ । अवदाह्येकापयम्
१८ । इन्द्रगुप्तम् १९ । इति तट्टीकायां भरतादयः ॥
अनवासम् २० । हृदिप्रियम् २१ । वीरम् २२ । वीरगम्
२३ । समगन्धिकम् २४ । रणप्रियम् २५ । वीरतह २६
शिशिरम् २७ । शीतमूलकम् २८ । वितानमूलकम्
२९ । जलभेदम् ३० । सुगन्धिकम् ३१ । सुगन्धिमूलकम्
३२ । कम् ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
धर्मदौर्गन्ध्याहृत्पित्तं हृत्तोगनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपिच । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
भोहभ्रमाहृत्वम् । ज्वरार्त्तपित्तशमनकारित्वम् ।
अलसौगन्ध्यादायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, शाकुन्तले ३ अङ्कः । “प्रियं वदे ! कस्येद-
मृणीमानुलेपनं मृगालवन्ति च नलिनीदलानि
नायन्तः” । अस्य पर्यायगुणाः यथा,
“वीरगाम्य तु मनस्येदाङ्गो नलदश्च तत् ।
अमृगालश्च मेथश्च समगन्धिकमभ्यपि ॥
उष्ठीरमाचनं शीतं क्लृप्तं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृद्दानिसटनृत्कपित्तहृत् ॥
हृत्तान्निविधीसर्पदाहृत्तच्छत्रगापहृत्” ।
इति भावपकाश्रम पुर्व्वखण्डं प्रथमं भागे ॥)

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष्ठीरकः, स्त्री, (उष्ठीर + स्वार्थे कन ।) वीरगमूलम् ।
इति रत्नमाला ॥ (उष्ठीरशब्देऽयं विशेषो ज्ञेयः) ।
उष्ठीरस्त्री, लघुकाशः । क्रोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिथि २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरज ५ शङ्ख ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । पित्तदाहृदायगोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उषयां, स्त्री, (उष् + बाहुलकात् ऋन् । ल्युट् वा ।) मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उषणा, स्त्री, (उषण + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ सुगठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चविक्रम् । इति रत्नमाला ॥ (“उपकुल्योषणा श्रौणी” इति भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पर्याय उक्तः) ॥

उषती, स्त्री, (उष् + षट् ।) आगमशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । अकाल्याणवाक । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १ । ८७ । ८)

“यथास्य वाचा पर उद्दिजेत
न तां वदेद्वर्ती पापलोकायाम्” ॥

उषपः, पुं, (ओषतीति । उष् + “उषिकुटिलि-कखिजिभ्यः कपन्” । ३ । १४२ । इति कपन् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

उषभुधः, पुं, (उषमि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते । उषस् + बुध् + क् ।) अग्निः । इत्यमरः ॥

रत्नाचक्रकः । गंचिता इति भाषा ॥

उषसी, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दृशीकरोतीति । उष् + सो + क + डीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मेदिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) बाणराजसुता । सा तु अनिरुद्धभार्या । (यथा, हरिवंशे १७४ । बाणयुद्धे १२ ।

“बाणस्य दुहितः कन्या तत्रोषा नाम भाविनी” । विस्तृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उखा । स्या-लीति यावत् । इत्यमरटीकाया रमानाथः ॥ (रात्रिशेषः । यथा ज्योतिषे ।

“उषां गोधूलियोगं वा स्वीकृत्य गमनं चरेत्” ॥)

उषा, व्य, (ओषतीति । उष् + क + टाप् ।) रात्रि-शेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरमेदिन्योः ॥ सा तु नक्षत्रतंत्रपरिहानिमारभ्य भानोर्द्वादयं यावत् भवति । यथा,—

“अर्द्धास्मयात् सन्ध्या व्यक्तीभुता न तारका या-वत् । तत्रपरिहानिरुषा भानोर्द्वादयं यावत्” ॥ इति तिथितत्त्वे वराहवचनम् ॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः) अनिरुद्धः । स तु कामदेवपुत्रः । इत्यमरः ॥ (यत्कथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः) अनिरुद्धः । इति हज्जायुधः ॥

उषितः, त्रि, (उष् वा वस + क्त) व्युषितः । दग्धः । इति मेदिनी ॥ त्वरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उषितङ्गवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र) आश्रितङ्गवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उषीरः, पुं स्त्री, (उष् + कीरच्) । उषीरः । वीरणा-मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उषेशः, पुं, (उषायाः बाणकन्यायाः ईशः) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गः, पुं, (उष् + “उषिखनिभ्यां कित्” । ४ । १६१ । इत्युणादिसूत्रेण ङ् न किञ्च ।) वाह्यरथः । इति धरणी ॥ पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्पर्यायः । क्रमेणकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्यमरः ॥ दीर्घगतिः ५ बली ६ करभः ७ दासेगक ८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२ जवी १३ जाह्निकः १४ दीर्घः १५ प्रदङ्गलकः १६ महान् १७ महाश्रीवः १८ महानादः १९ महाध्वगः २० महाएष्ठः २१ बलिष्ठः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घः २३ श्रीवी २४ धूमकः २५ शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेणः २७ कण्टकाशनः २८ भोनिः २९ बज्जकः ३० अध्वगः ३१ मरुद्विपः ३२ वक्रश्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ द्विककुत् ३८ दर्गलङ्घनः ३९ भुतघ्नः ४० दासेगः ४१ दीर्घश्रीवः ४२ केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः ४ । १२० ।

“नाधीयिताश्वमारुहो न रथं न च हस्तिनम् । न नावं न खरं नाङ्गं नैरिगस्थो न यानगः” ॥

“उद्गयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः” ।

इति च मनुः । ११ । २६ ॥)

उद्गकाण्डी, स्त्री, (उद्गइव काण्डोऽस्य । जातित्वात् डीष् ।) पुष्पजातिभेदः । उंटाटी इति ख्याता । तत्पर्यायः । रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४ लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्रोगहृत्त्वम् । अस्य बीजगुणाः । मधुगत्वम् । शीतत्वम् । य्रीशत्वम् । लघुत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उद्गधूमरपच्छिका, स्त्री, (उद्गस्य धूसरः एच्छइव एच्छो मञ्जरी यस्याः) रक्तविशेषः । इति रत्नमाला ॥ तिचिटी इति भाषा ॥

उद्गपादिका स्त्री, (उद्गस्य पाद इव पादो यस्याः) रक्तविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्यायः । श्रातभीरु २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति रत्नमाला ॥

उद्गशिरोधरः, स्त्री, (उद्गस्य शिरोधरः श्रीवा इव आ-कृतिर्यस्य ।) भगन्दरश्रीविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रकोपनेः पित्तमतिप्रकोपितं

करोति रक्ता पिडकाङ्गागतम् ।

तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी

भगन्दरन्तुद्गशिरोधरं वदेत्” ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्साशेखवान् वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर-मुद्गश्रीवः । यथा ।

“पित्ताद्मुद्गश्रीवावदुच्छिता ॥

रागिणी तनुखण्डाणां च्वरधूमयनाम्बिता” ।

“उद्गश्रीवस्त पित्तनः” ।

“अग्निना वा भिषक् साधुद्वारेणैवैवैकन्दरम्” ।

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सन्धाति-पूर्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु प्रकुपित-मग्लिनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्नी-मुच्छितामुद्गश्रीवाकारां पिडकां जनयति । सास्य-चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिप्रियमाणा च पाकमुपैति त्रणश्चाभिन्ताराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्त्रावं स्वव्युपेक्षितश्च वातसूत्र-परीष-रेतामि विच्छजति तं भगन्दरमुद्गश्रीव-मित्याचक्षते” ॥ इति ॥ सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

“उद्गश्रीवे क्रियां षट्कम् ।

अथोद्गश्रीवमेभित्वा च्छित्त्वा क्षारं निपातयेत् ।

पूतिमांसस्यपोहार्धमभिरत्र न पूजितः ।

अथैवं हृतसंक्षैल्लैः पिष्टैः प्रक्षेपयेत् ॥

बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।

हृतीये दिवसे मुक्ता यथासं शोधयेद्भिषक् ॥

ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत् यथाक्रमं ।

उत्कृत्यास्त्रावमार्गन्तु परिखाविणि बुद्धिमान् ।

क्षारैश्च वा स्त्रावगतिं दक्षेद्भुतवहेन वा ।

सुखोष्णानागतैस्तेन सेचयेद्दुग्दमण्डलम् ॥

उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ।

वामनीयौषधैः कार्याः परिषेकाश्च माचर्या” ॥)

उद्गिका, स्त्री, (उद्गस्याकृतिरिवावयवो यस्याः । उद्गस्य स्त्री वा ॥) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ ।

“धूर्भङ्गविक्षेपविदारितोद्गिका” ।) उद्गभार्या । इति मेदिनी ॥ रुचिकालीरुक्ताः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उर्षी, स्त्री, (उष् + ङ् + डीष् ।) मृत्तिकाभाण्डः । उद्गस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षीरगुणाः ।

कुष्ठश्रीयपित्तार्शः कफाटोपानाहोदरस्यजन्तुगुल्म-श्यासोस्त्रासनाशित्वम् । तद्धिगुणाः । अर्शःकुष्ठ-क्षमिश्रुणोदरश्रीगनाशित्वम् । कटुत्वम् । खादु-त्वम् । तद्गवनीतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् ।

लघुत्वम् । त्रणक्षमिकफास्त्रावविषनाशित्वम् । तद्दृष्टगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कुष्ठक्षमिविषवातकफगुल्मोदरना-शित्वम् । तन्मांसगुणाः । शिशिरत्वम् । चिदीष-शमनत्वम् । लघुत्वम् । बलपृष्टिप्रदत्वम् । रुचि-कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“ईषद्रुक्षोष्णलवणमौद्गकं दीपनं लघु ।

शस्तं वातकफानाहृत्क्रिमिश्रीधोदरार्शसाम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिगणतद्रथगुणे पानीयवर्गे ।

“अौद्गं दुग्धं लघु खादु लवणं दीपनन्था ।

क्रिमिकुष्ठकफानाहृत्श्रीधोदरार्शं सरम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“रुक्तां तद्योषां लवणं कषय्य

निवारणं वातविकारहृत्कारि ।

लघु प्रशस्तं कटुकं क्षमीयां

श्रीफार्शनामौद्गपयोऽनुकूलम्” ॥

इति क्षारीते प्रथमस्थानेऽऽध्याये ॥

“रुक्षोषां क्षीरमुद्गीयामीघत् सलवणं लघु ।

उष्णां

शूलं वातकफानाहृत्किमिधोदराशंसाम्" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥

"हृत्कोष्यं जवगं किञ्चिदौघं खादुरसं लघु ॥

शोफगुल्मोदराशीघ्रं क्षमि-कुष्ठ-विषापहम्" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥

उष्णाः, पुं, (उष् दाह + "इक्ष्वाधिद्विदीड्यविभोग्" ॥

॥२॥ इति उष्णादिसूत्रेण नक् ॥) यीष्णकालः ॥

तत्पर्यायः । यीष्णः २ उष्णकः ३ निदाघः ४ उष्णो-

पगमः ५ उष्णागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ आ-

तपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-

सितस्थाने २४ अध्यायः ।

"उष्णे हिमे वसन्ते च कामं यीष्णे तु शीतलम्" ॥

क्षचित् क्षीवणिष्णान्तोऽपि दृश्यते ।

यथा महाभारते संवत्समस्तुतये ॥१४॥ ८ । ६ ।

"नेष्णां न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च भास्करः" ॥

अभिः । सूर्यः । यथा, मनुः ११ । ११३ ।

"उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्" ॥

("उष्णे आदित्ये मेघे च वर्षति" इति तट्टीकार्या

कुल्लुकभट्टः ॥) पलाण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्णावीर्यद्रव्यगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । लघु-

त्वम् । वातश्लेष्मणाश्रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उष्णाः, त्रि, (उष् + नक्) । निरासस्यशक्तिः । तत्प-

र्यायः । दक्षः २ चतुर्गः ३ पेशलः ४ पटुः ५ सूत्र्यायः

६ । इत्यमरः ॥ अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा

मनुः । ३ । २३७ ।

"यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्रान्ति वाग्यतः" ॥)

उष्णाकः, पुं, (उष्णां करोतीति । उष्णा + शीतोष्णाभ्या-

कारिण्योति कन् ॥) यीष्णकालः । चक्रमादिः ।

इति धरणी ॥ (ज्वरः । इति पाणिनिः ५ ।

२ । ८२ ॥)

उष्णाकः, त्रि, (उष्णां कार्यमस्य । उष्णा + कन्) ।

क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रगतः ।

इति धरणी ॥ क्रोधोदीप्तः इति पाणिनिः

५ । २ । ७२ ॥)

उष्णानदी, स्त्री, (उष्णा नदी) । वैतग्नी नदी ॥

उष्णारश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य) । सूर्यः । अर्क-

रश्मः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ३ । २५ ।

"कुवेरगतां दिशमुष्णारश्मौ

गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य" ॥)

उष्णवारणः, पुं, स्त्री, (उष्णामातपं वारयति । उष्णा +

वृ + णिच् + ल्युट्) । वृक्षम् । इति हारावली ॥

(यथा, कुमारः ५ । ५२ ।

"यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं

क्षतं तपःसाधनमेतया वपुः" ॥

वृक्षशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उष्णावीर्यः, पुं, (उष्णामयं वीर्यं यस्य) । शिशुमारः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेशोयुक्तद्रव्यादिः ॥ (प्रच-

खवीर्ययुक्तो, त्रि ॥)

उष्णा, स्त्री, (उष्णते बन्धते यथा । उष् बन्धे + नक् +

टाप्) । क्षयव्याधिः । सन्तापः । पित्तम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥

उष्णाशुः, पुं, (उष्णा अंशवो यस्य) । सूर्यः । इति

उष्णो

उष्णागमः, पुं, (उष्णास्यागमो यस्मिन्) । यीष्णकालः ॥

इत्यमरः ॥

उष्णाभिगमः, पुं, (उष्णाम्यातपस्याभिगमो यत्र) ।

यीष्णकालः । इति शब्दरत्नावली ॥

उष्णासहः, पुं, (उष्णा आतप आसहते यत्र । उष्णा +

आ + सह + षच्) । हेमन्तः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, त्रि ॥)

उष्णाकः, [ह] स्त्री, (उत् + स्त्रिह + क्तिन् । निपा-

तनात् उपसर्गान्तलोपः शत्वञ्च) । सप्तदश-

शब्दः । (यथा क्रन्दोमञ्जरी, —

"उक्थ्यायुक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपरिष्काः ।

गायत्र्युष्णिगनद्युप च दृहती परिष्करेव च" ॥

उष्णाकः सप्तदश उक्तिः । सा च त्रिधा मधुमती-

कुमारललिता-मदलखामिदात् । उदाहरणपूर्वकं

तल्लक्षणं यथा तत्रैव । "ननगि मधुमती" ।

"रविदृष्टितटे वनकुसुमनतिः ।

व्यधित मधुमती मधुमधनमुदम्" ॥ १ ॥

"कुमारललिता जसगाः" ॥

"मृगरितनुवल्ली कुमारललिता सा ।

व्रजैगानयनानां ततान मुदमुक्षं" ॥ २ ॥

"मसगौ स्यान्मदलेखा" ॥ "२ कु बाऊ विक्रमात्

कुम्भीकान्मदलेखा । लघाभूम्युष्णोः कल्पी-

रसचर्चा" ॥

उष्णाकः, स्त्री, (अल्पमद्रमस्याम् । भास्वरकोष्णाके

संज्ञायामिति कन् । निपातनादङ्गुष्ठस्योष्णा-

देशः) । यवागः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।

उष्णीषः, पुं, स्त्री, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गति-

हिसादणंभु । इगुपधेति क् । शक्रशब्दादिः) ।

शिशोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य

गुणाः । केशचक्रगुणयुर्वेदकत्वम् । धूलिशीतोष्णा-

निवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।

"उष्णीषं कान्तिरुक्तं केगं रजोवातकफापहम् ॥

लघु चेच्छस्यते यस्मात् गरुपित्तातिगोक्तम्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते

सौभबधोपाख्यानं ३ । २७ । २४ ।

"विष्णीकमलिनोष्णीषः पकीर्णाश्वमृद्भृजः" ।

रजोऽवश्यायसूर्याशुहिमानिलनिवारणं ।

प्रतिप्रयायिणः शूल-हृत् शोष्णीषधाराणम् ।

इति वैद्यकचक्रपाणिनिरुक्तद्वयगण गुणानां क्रिया

भिधानादिवर्गं ॥

"बाणवारां मृजावरीतजोबलविवर्द्धनम् ।

पवित्रं केश्यसूर्यायं वातातपनापहम्" ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥)

चिह्नान्तम् ॥ इति मेदिनी ॥

उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णाश्च तत् उदकञ्चति) । तप्तजलम् ।

क्षायामानपादावशोषाद्रावशेषपादहीनं जलम् ।

तदिदधियथा ।

"अष्टमेनाश्रुशेषा चतुर्थेनाद्वकं वा ।

अथवा क्षयनेनैव मिद्धमणोदकं बदेत्" ॥

अस्य गुणाः । मृदा पश्यात्वम् । कासज्वरविबन्ध-

कफवाताममेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-

शोधनत्वञ्च ।

उष्णो

"श्लेष्मानवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।

कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निधि" ॥

इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अयोष्णो-

दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"क्षायामानन्तु निर्वर्गं निष्फेनं निर्मलमन्तथा ।

अर्द्धांशुशुं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥

ज्वर-कास-कफ-श्वास-वात-पित्ताम-भेदसाम् ।

नाशनं वस्तिशोधि पश्यामुष्णोदकं सदा ॥ * ॥

अथर्षभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,

त्रिपादशुभं सलिनं यीष्णे शरदि शस्यते ।

"श्लेष्मेऽर्द्धशुभं शिशुरे तथा वर्षावसन्तोः" ॥

अन्वेत् ।

"निदाघं त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु श्रावदम् ।

शिशुरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥

अष्टमांशावशेषन्तु वारिः वर्षासु शस्यते ।

इति केचिद्भूषाः प्राञ्जलजटागमदर्शनात्" ॥

केचित्त ।

"वसुवृक्षेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।

एकभागवशेषं स्यादस्य वर्षादिषु क्षमात्" ॥

अत्र दोषाणां यथोक्तानां हीनता वा तथा

यस्या कल्पनीया ॥

"तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातमुत् ।

त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं मंग्राक्षिपदं लघु" ॥ * ॥

त्रिपादहीनस्य तत्त्वान्तरे आरोग्यात्मसंज्ञा ।

तस्य लक्षणगुणाः ।

"पादशेषन्तु यत्तोयमायोग्यास्य तदुच्यते ।

आरोग्यास्य सदा पथं कास-श्वास-कफापहम् ॥

सद्यो ज्वर-हृत् राहि दीपनं पाचनं लघु ।

आनाहपाण्ड्यलाशोऽग्लशोषोदरापहम्" ॥

इति भावप्रकाशे मध्यखण्डम् ॥ राज्ञौ उष्णो-

दकपाशगुणाः । श्लेष्मसङ्घातभेदकत्वम् । मानताप-

कारित्वम् । आशु अर्धमांशाव कत्वञ्च ।

"तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तमुत् ।

कफघ्नं पादशेषस्य पाशोयं लघु दीपनम्" ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

("शरदि च तथा यीष्णे क्षाये पादावशेषितम् ।

शिशुरे च वसन्ते च कुर्यादर्द्धावशेषितम्" ॥

विपरीतस्य तु दृष्ट्वा पादेषु चार्द्धभागिकम् ।

क्षायामानस्य निर्वर्गं निष्फेनं निर्मलञ्च यत् ॥

अर्द्धावशेषं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।

तत्पादहीनं वातघ्नञ्चार्द्धं पित्तविकारिणित् ॥

कफघ्नं पादशेषन्तु पाशोयं लघु पाचनम्" ॥

"दिवसे क्षयितं तोयं राज्ञौ तद्गुणतां व्रजन् ।

राज्ञौ घटन्तु दिवसे गुणत्वमिधगच्छति" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।

"दीपनं पाचनं कण्ठः लघुषो वस्तिशोधनम् ॥

क्षिक्ताध्यानानिगल्लय सदाः सुजे नवज्वरे ।

कासामपीनसश्वासपार्श्वरत्नञ्च शस्यते" ॥

"अनभिस्यन्दि लघु च तोयं क्षयितश्रीतलम् ।

पित्तघ्नञ्च हितं दोषं व्यधितं तन्निशोषकम् ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥

"कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

उष्ण

श्वस-कास-ज्वर-हरं पथ्यसुषोदकं सदा ।
यत् क्वाथमानं निर्व्वेगं निःफेनं निर्मलं लघु ॥
चतुर्भोगावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत् स्मृतम् ।
न च पर्युषितं देयं कदाचिद्द्वारि जानता ॥
अस्त्रीभूतं कफोत्क्षेपि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात् समुद्धृते रोगे पिप्सोत्यति ते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च पृष्टतश्रीते प्रशस्यते ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायमसत्यान
देश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायो
भेषजानि चामाशयमसत्यानां विकाराणां पाचन-
वमनापतर्पणानि शमनानि भवन्ति पाचनार्थं च
पानीयमुष्णं तस्मादितज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्वेषां पीतं वातमनुलोमयति
अग्निमुदर्यमुदीरयति । क्षिप्रं जगं गच्छति
क्षेप्याणश्च परिशोषयति स्ल्पमपि च पीतं ढष्णा-
प्रशमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थात-
सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसाग्ने वा
प्रदेयसुष्णो न हि दाह-भ्रम-प्रलापातिसाग्ने भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशान्त्यन्तीति ॥
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याये ॥
उष्णोपगमः, पुं, (उष्णः उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥
उष्णः, पुं, (उष् + मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः ।
इत्यादिश्लोकः ॥ उष्णः । क्रोधः ॥
उष्णकः, पुं, (उष्ण + कन् ।) ग्रीष्मऋतुः । इत्यमरः ॥
उष्णा, [न्] पुं, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
उष्णापः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारः । ५ । २३ ॥
“तपाशये वाग्निभिरक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्णाणाममुद्गदुर्द्धगम्” ।
“उष्णा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्युष्णणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यज्जित्पित्ताधिकेऽधिकम्” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १म अध्याये ॥
उष्णागमः, पुं, (अधोतीति उष्णा । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्णा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्य-
मरटीकायां शायमुकुटः ॥
उष्णः, पुं, (वस + “स्फायितश्चिबश्चिगकिन्तिपीति” ।
२ । १३ । उष्णादिसूत्रेण गक ।) लघुः । (यथा.
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्वक्रत्वानावोसः पि-
तेव” । “उष्णः लघुः” । इति भाष्यम् ॥) श्लिषः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
“शरैरुखैरिवोदीप्यानुद्धरिष्यन् रमानिव” ।
कताभेदः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ।
“प्र मित्रामो न ददुरुखो अये” । “वसति नभ-
सीत्युखः सूर्यः” । इति भाष्यम् । अश्विनोपुत्तौ ।
यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥
“अप्रय उष्णा जरन्ते प्रतिवस्तोरश्विनौ” ॥)
उष्णा, स्त्री, (उष्ण + टाप् ।) अस्त्री । गा इ इति
भाषा । उपचित्रा । इन्दुरकाशीति भाषा । इति
मेदिनी ॥ (सुरभी गौः । इत्यादिकोषः ॥)

जड

उह इर् अर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-
सकं-सेट ।) ऋसादिः । इर् अर्दे । अर्दीहीत् ।
अर्द इह बधः । इति दुर्गादासः ॥
उहानः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ज

ज. दीर्घाकारः । स च षष्ठ्यसर्वगः । अस्य उष्णा-
गस्थानं श्लोकः ॥ “उपपुष्पाननीयानामोक्षौ” ।
स च (द्विमात्रत्वात्) दीर्घः (त्रिमात्रत्वात्)
ऋतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तसंज्ञितभेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति ॥
“स्वराणामुष्णानां चैव विरतं करणं स्मृतम्” ।
इति शिखावचनात् अस्म्योच्चारणे विचार आन-
न्तरप्रयत्नः । विरतं जिह्वायादेः स्पर्शनाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव “ अचोऽस्युष्णायश्वीषत् नेम-
स्युष्णः शलः स्मृताः” । इति ।)
“शङ्कुन्दममाकारं उकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमये वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविवृज्जता तथा ।
धर्माथकाममोक्षश्च सदा सुखप्रदायकम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वङ्गीयभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—
“तद्रूपाधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।
तद्रूपा पूर्वाक्षीकाररूपा ।
“तिष्ठन्ति तामु रेखासु यमाधिवरुणाः क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनो मात्रा लक्ष्मीवर्गी च ना स्मृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * तस्य नामानि यथा,—
“जः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्धोर्धो भगवः सूक्ष्मो दीर्घधोगा सरस्वती ।
विलासिनी विप्लवकर्ता लक्ष्मणो रूपकर्धगी ॥
महाविद्येश्वरी यथा घण्टोभूः कान्ठकुञ्जकः” ।
इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामकर्णो
न्यस्यतथा तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, मातृका-
न्यासमन्त्रे “उं नमो दत्तिकाकर्णे उं नमो वाम-
कर्णे” । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“उः क्वापिभुस्तु वेटकः । तेन मिथु शस्त्रे इत्यस्य
लुङि कृते असेधीत् अमैतीत् इति स्यात् ॥)
ज, व्य, (वेच् + क्षिप) वाक्यारम्भः । रक्षा । अनु-
कन्या । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ॥)
ज, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + क्षिप् । ज्वरत्वर-
यूट । ६ । ४२० ॥) मन्त्रेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥
घन्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्त्तरि, त्रि) ॥
जडः, त्रि, (उच्चैते स्म । वह् + क्त ॥) विवाहितः ।
इति स्मृतिः ॥
“आर्योऽतमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ” ।
इति भट्टिः । ४ । २५ ॥) कृतवहनः ॥
जडकण्ठः, त्रि, (जडो घृतः कण्ठो येन ।) कवच-
धारी । तत्पर्यायः । सन्नद्धः २ चर्भितः ३ सज्जः ४
दंशितः ५ इत्यमरः ॥

जनं

जड, स्त्री, (वह् + क्त + टाप् ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या । यथा,—
“जडानूष्णसमवायेऽनूष्णैव प्रथमं धनहारिणी” ।
इति स्मृतिः ॥)
जतं, त्रि, (वे + क्त ।) तन्तुसन्ततम् । तत्पर्यायः ।
स्यूतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापड वीना इति
भाषा ॥ (प्रथितम् । अव + क्त । ज्वरत्वरयूट ६ ।
४ । २० । रक्षितम् ॥)
जतिः, स्त्री, (अव् + क्तिन् । ज्वरत्वरयूट । ६ । ४ ।
२० ।) रक्षायम् । (वे + क्तिन् ।) स्यूतिः । इति
मेदिनी ॥ वीना सेलाइ इति भाषा । द्वारणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥ लीला । इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्त्तृ-
क्षिप्रि । रक्षाकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । २ ॥
“उरुह्यन्तम् माध्वी दक्षा न जती” । कर्मणि
क्तिन् । पुराणस्य दशविधकक्षायमध्ये कर्मवासना-
रूपो जडणभेदः । यथा, भागवते । २ । २०—१४ ।
श्रीशुक उवाच ।
“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।
मन्वन्तरेणानुक्था निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विशुद्धये नवानामिह जडणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाङ्गसा ॥
भुतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विवर्गः पौरुषः स्मृतः ॥
स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सङ्घर्षे जतयः कर्मवासनाः” ॥
“कर्मवासना जतयः” । इति चूर्णिकाटीका ॥)
जधः, [स्] स्त्री, (उन् + अस्तुन् ।) जधसो गडिति
निर्देशात् उधदेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥
गाइर पालान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । चैत्ररथपर्वणि । १ । १७६ । १२ ॥
“मगङ्कनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्” ।
“यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते जधः पशूनाम्” ।
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)
जधस्यं, स्त्री, (जधसि भवम् । जधस् + यत्) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
जन, तु क परिह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट ।) दीर्घादिर्दन्धोपधः । तथा
च । “क्षोभमाशु हृदयं न यदूनां रागद्विभक्तरोज्ञ
यदूनाम्” । इति माघयमकम् । परिह्वानं न्यूनक्रिया
जनयति बयाक् स्वर्गं प्रथमपरिमाणात् । परि-
माणात्रेऽयमिति केचित् । मा भवान् जनित् ।
जनधोर्जिः अष्ट द्वित्वे स्वस्थानमेव नास्ति अतो
नाम्नोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह । अने-
र्दनुबन्धज्ञापकबलात् हित्वात् प्राक् प्राप्नो
ऋसो अग्नोपित्वात् स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
जनं, त्रि, (अवतीति । अव + “इण्विद्धिदीडुथ्य-
विभ्यो नक्” । ३ । २ । इति उष्णादिसूत्रेण नक् ।
“ज्वरत्वरिति” । ६ । ४ । २० जट । सर्वस्वे तु जण-
यतेरुनमिति साधितम् ।) होमम् । न्यूनम् ॥
“जनं न सत्यवधिको बबाधे” । इति रघुः । २ ।
१४ ॥ तत्रैव । ११ । १ ।

जरु

“किञ्चिद्गुणमनूजैः शरदामयुतं ययौ” ।
 “ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं निदधुर्बान्धवा वहिः” ।
 इति मनुः । ५ । ६८ ॥

ऊनविंशः, चि, ऊनविंशतेः पराशः । यथा,—

“तिथ्यङ्गवेदैकदशोनिविंश-
 भेकादश्राष्टादशविंशसंख्याः ।

इष्टोडना सूर्ययुतोडुना च
 योगादमूखेदशयोगभङ्गः” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ऊनविंशतिः, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः ।) एकौन-
 विंशतिः । ऊनिश् इति भाषा । यथा । “ऊनविं-
 शतिदास्यमानपिण्डस्थानानि” । इति तिथ्यादि-
 तत्त्वे आमावस्याप्रकरणे ॥

ऊम्, थ (ऊयते । ऊय् + मुक् ।) रोषोक्तिः ।
 एच्छा । इति मेदिनी ॥ निन्दा । स्पर्द्धा । इति
 शब्दरत्नावली ॥

ऊमं, स्त्री, (अवतीति । अव + “अविमिविमिषु-
 षिभ्यः कित्” । १ । १७३ । इति उनादिसूत्रेण
 मन् । कित् ऊट् च ।) देशविशेषः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

ऊय, ईं उ सेवने । तन्तुसन्ताने इति यावत् ।
 इति कविकल्पद्रुमः (भ्रादि-आत्म-सकं-सेट् ।)
 दीर्घादिः । सेवनमिह विद्युतन्तुततावित्यस्य
 रूपं ईं ऊतः । उ ऊयते पठं मौचिकः । इति
 दुर्गादासः ॥

ऊररी, थ (ऊय् + बाङ्गलात् ररीक् ।) विस्तारः ।
 अङ्गीकारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरथः, पुं, (ऊरोर्जातः । ऊरु + णशीभावयवात्
 यदिति यत् । वैश्यस्य ब्रह्मणः ऊरोर्जातत्वात्
 तथात्वम् ।) वैश्यः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं यजुषि
 । ३१ । ११ ॥

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाह्वङ्गजन्मः कृतः ।
 ऊरुतदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शुद्रोऽजायत” ॥ इति ॥

ऊरी, थ (ऊरु + बाङ्गलात् रीक् ।) विस्तारः ।
 अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥ (यथा द्वितोपदेशं वि-
 यत्ते । “ऊरीकृत्य प्रस्थितः” ॥)

ऊरीकृतः, चि, (ऊरी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः ।
 विस्तृतः । इत्यमरः ॥

ऊरुः, पुं, (ऊरुण्यते आच्छाद्यते इति । ऊर्ण +
 (ऊर्णोतेर्लुपोपः । १ । ३१ । इति उणादिसूत्रेण
 कर्मणि कुः लुगोपस्य ।) जानूपदिभागः । उरत्
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सकथि २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भुवनत्रितये न विभक्तिं तुलामिदमूरुयुगं न
 चमूरुदृशः” ।

“भुजमूर्द्धोरुबाङ्गल्यदेकोऽपि धनदानुजः” ।
 इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनुः । १ । ३१ ।

“लोकानान्तु विरुद्वयं मुखबाह्वरुपादतः” ॥

ऊरुजः, पुं, (ऊरोर्जायते इति । ऊरु + जन् + ङ ।)
 वैश्यः । स तु ब्रह्मण ऊरुभ्यां जातः । इत्यमरः ॥
 (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।

रजसा तमसा च समुद्रिक्तास्तथोरजाः” ।

जरु

भृगुवंशीय ऋषिभेदः । स च और्व्व इति नाम्ना,
 ख्यातः । तस्य जन्मकथा और्व्वशब्दे दृश्यते ॥

ऊरुपर्वा, [न्] पुं, स्त्री, (ऊरोः पर्व्वेव ।) जानु ।
 इत्यमरः ॥ ह्येद इति भाषा ।

ऊरुरी, थ, (ऊरु + ररीक् ।) विस्तारः । अङ्गी-
 कारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरुस्तम्भः, पुं, (ऊरु स्तम्भात् इति ऊरु + स्तम्भ +
 षण् ।) ऊरुभोगविशेषः । यथा । अथोरुस्तम्भा
 धिकारः । तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदान-
 सम्पात्तिपूर्व्वको लक्षणमाह ।

“शीतोष्णद्रवसंयुक्तगुरुस्निग्धैर्मिथैर्वितैः ।
 शीर्णोष्णैश्च तथायाससंज्ञोभस्वप्रजागैः ॥
 सङ्घेयमदः पवनः साममत्यर्थमश्चितम् ।
 अमिभुयेतरं दोषमरू चेत् प्रतिपद्यते ॥

सकृद्यस्थिनी प्रपर्यान्तःश्लेष्मणा स्तिमितेन सः ।
 तदा स्तम्भात् तनोरु स्तम्भौ शीतावसेतनौ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिप्रयव्यधौ ।
 ध्यानाङ्गमर्दंस्तिमितवन्नाच्छर्दङ्गुचिज्वरैः ॥

संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्भ्रगामुप्रिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याङ्गराज्यावातमथापरे” ॥
 शीर्णोष्णौ किञ्चिज्जीर्णं किञ्चिदशीर्णं तस्मिन्
 भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलं शीर्णोष्णौ
 समश्रत इति पठितम् । तत्र शीतादिभिर्निधे-
 र्वितैर्भुक्तैः । संज्ञोभगं रुक्षलनेन । स्वप्नं दिवा ।
 जागरणेन रात्रौ । अमिभुय दृषयित्वा । इतरं
 दोषं पित्तम् । स्तिमितेन आर्द्रिणं दूतं नति यावत् ।
 न तु घनेन । सर्वविधं श्लेष्मणा । स पवनः ।
 तदा ऊरु स्तम्भात् तन स्तम्भेन । अचेतनौ ग्रन्थौ ।
 परकीयाविव अक्रियावित्यर्थः । ध्यानं संसृता ।
 पादसम्बन्धिनीभिः सदनकृच्छ्रोद्भ्रगामुप्रिभिः
 संयुक्तौ । अयं सुश्रुतेन सङ्गातव्याधिषु पठितः ॥

प्रायुषमाह ।
 “प्रायुषं तस्य निदानिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
 गेसहर्षोऽकिञ्चिद्विर्गं ह्येर्व्यैः सदनं तथा” ॥*॥
 तस्योपग्रयमाह ।

“वातशङ्खिभिरजानाचत्र स्यात् स्नेहनात् एनः ।
 पादयोः सदनं मुप्रिः कृच्छ्रादुद्भ्रगं तथा ॥
 जङ्घोरुग्लानिः खथं शश्वदादाहवेदना ।
 पदेषु व्यथते न्यस्तं शीतराशं न वेत्ति च ॥
 संस्थानं पीडनं गत्या चालनं चाप्यनीश्वरं ।
 अन्वयेथौ हि संभ्रवावूरु पादौ च मन्यते” ॥
 अन्वयेथौ अन्वपरुधचान्यौ भवत इत्यर्थः । अज्ञा-
 नात् अनिश्चयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन ।
 वातशङ्खिभिः वातव्याधिषु शङ्खिभिः । तत्र ऊरुस्तम्भे ।
 स्नेहनात् स्नेहादिना स्नेहत्या चिकित्सायाः । पाद-
 सदनपदय ऊरुभ्रमोपमत्वात् तं विकाराः स्युः ।
 जङ्घोरुग्लानिः जङ्घोर्व्यैर्गमनादावशक्तिः । आटा-
 हवेदना इषदाज्ञेन सह वेदना ॥

ऊरुस्तम्भस्यादिष्टं लक्षणमाह ।
 “यदा दाहात्तितोदात्ता वेपनः परुधो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्वया भवम्” ॥
 अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्वरहितं तमपि नवमुत्पन्न-

जरु

मात्रं साधयेत् ॥ * ॥ * ॥
 अथोरुस्तम्भस्य चिकित्सा ।

“स्नेहाश्लकृत्साववमनं वलिकर्मविरेचनम् ।
 वज्रयेदाच्छ्रवाते तु यतस्तस्तस्य कोपनम् ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं स्वेदनं घनरूक्षयम् ।
 आमभेदः कफाधिष्यान्माकृतं नयता समम् ॥

यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु माकृतकोपनम् ।
 तत्रैव सवेदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥
 सर्वो रूक्षकर्मः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ।
 पश्चादातविनाशाय विधातव्याश्लिषा क्ति ॥

भोज्या एषाणाः प्रयामाककोद्भवोहालशालयः ।
 जाङ्गलं घृतं मीसैः शाकैश्चालवणैश्चितैः” ॥
 उदालो वनकोद्भवः ।

“दद्यादास्तुक्कण्ठान् हीनेन लवणेन तु ।
 शीर्णोष्णोदनेन रूक्षतमूरुस्तम्भवते भिषक् ॥
 रूक्षणादातकोपशेसिद्धानाणादिसम्भवः ।
 स्नेहस्वदकमस्तत्र कार्या वातामयापहः ॥

प्रतारयेत् प्रतिस्नोतः सर्गितं शीतकोदकाम् ।
 सख विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
 मूलव्यां वाजिगन्ध्यायाः अथवाकस्य कारयेत् ।
 गाढमुत्पादनं तेषु ऊरुस्तम्भे सवेदनं ॥

त्रिफलायाः त्रिकण्ठोद्यधगो लिङ्गात् समाप्तिकम् ।
 ऊरुस्तम्भविनाशाय एषं मूत्रेण वा पिबेत् ॥
 नागं पिप्लोश्चापि गृह्यात् वा शिलाजतु ।
 ऊरुस्तम्भो पिप्लोमूत्रेण शमीरसेन वा” ॥
 इत्यूरुस्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।
 “निफला चिचकं चिचं तथा कदुकरोहिणी ।
 ऊरुस्तम्भे चरो षोप उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
 हरीतकी प्रफुल्लं देवदारु च चन्दनम् ।
 क्वाथयेच्छागदग्धेन च्यामागस्य मूलकम् ॥
 अङ्गायलमूरुस्तम्भ समरात्रे तु नाशयेत्” ॥ * ॥

इति मारु ३ । ८७ अध्यायः ॥
 (“मरु ऊरुस्तम्भ इति आम्निदोषसमुत्थानः” ।
 इति चरके सूत्रे ऊनविंशोऽध्यायः ॥

अस्य सकाराण्यलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,
 “श्रिया परमया ब्राह्मण परया च तपःश्रिया ।
 अहोर्न चन्द्रसूर्याभ्या सुमेरुमिव पम्बतम् ॥
 धीर्धृतिस्मृतिविकानजानकीर्तितामालयम् ।
 अस्मिन्प्रो गुरुं काले मंगयं परि पृष्टवान् ॥

भगवन् । पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक्त्वा ।
 निर्दिष्टान्यामयानान्तु सर्वेषामेव भेषजम् ॥
 दोषयोऽन्यामयः कश्चिद्यस्यैतानि भिषगवः ।
 न स्युः शक्ता निगमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥

अस्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारयाम् ।
 मालिङ्गं भेषजं भुयः पृष्टस्तेनाश्रवीद्गुरुः” ॥ * ॥
 निदानं सम्प्राप्तिलक्षणं च यथा ॥

“स्निग्धोष्णालुशुशीतानि शीर्णोष्णौ समश्रतः ।
 द्रव्ययुक्तदधिर्लौगाश्यायान्नपौदकामिधैः ॥
 पिष्टव्यापन्नमयातिदिवास्वप्नप्रजागैः ।
 लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥

स्नेहाश्चामश्चित्कौष्ठे वातादीन् मेदसा सह ।

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे) ।
५. सूत्रम् ।

‘रक्षास्यखाद्यदनायदूर्द्धलोक-

माह्वन्द्यत्कपिभिर्भाययदासु रामः’ ॥

ऊर्द्धस्थः, चि, (ऊर्द्धं तिर्युति यः । ऊर्द्धं + स्था + क ।)
उपरिस्थितः । तत्पर्यायः । ऊर्द्धन्मः २ इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

ऊर्द्धस्थितिः, स्त्री, (ऊर्द्धां स्थितिर्यत्र ।) ऊर्द्धावत्तः ।
स तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम् । तत्पर्यायः । पुरुषकम्
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपरिस्थितिः । उपरि-
स्थानम् ॥

ऊर्द्धासितः, पुं, (ऊर्द्धं आसितः ।) कारवेष्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्ला इति भाषा ॥

ऊर्मिः, स्त्री, पुं, (ऋच्छनीति ऋ गतो । “अर्त्त-
रूह” ॥ ४ । ४४ । इति उणादिसूत्रेण मिः । अर्त्त-
रूरादेशश्च ॥) तर्ङ्गः । (यथा, रघुः । १२ । ८५ ।
“तमाधृतध्वजपटं योमगङ्गोर्मिवायुभिः” ॥)
प्रकाशः । वेगः । भङ्गः । वस्त्रमङ्गाचरेण । वे-
दना । पीडा । इति मेदिनी ॥ उत्कण्ठा । इति
हेमचन्द्रः ॥ “शोकमोहौ जराभ्युत्थं क्षुत्पिपासे
षडूर्ध्वयः” । इति श्रीभागवतटीका ॥

(बभ्रुस्तादयः षट्, यथाः—

‘बभ्रुता च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्तनौ ।

शोकमोहौ जराभ्युत्थं षडूर्ध्वयः’ ॥

(अश्वगतिभेदः । तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम् ।

“पङ्कीकृतानामश्वाना नमगोन्नमनाकृतिः ।

अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्ध्वमरुदाहृता” ॥

तथा च माघे ५ । ४ ।

“तणो पयोधर इवोर्मिभिरापन्तः” ॥)

ऊर्मिका, स्त्री, (ऊर्मिश्चि । इवे प्रतिकृताविति
कन् । ऊर्मिं प्रकाशं कायतीति वा । आतोनु-
पेति कः ।) उत्कण्ठा । भङ्गनादः । वस्त्रभङ्गः ।
अङ्गुलीयकम् । वीचि । इति हेमचन्द्रः ॥

ऊर्मिमान्, [त्] चि, (ऊर्मिगस्यास्तीति । ऊर्मिं +
मतुप ।) वक्रः । इत्यमरः ॥ उखेलानिधा इति
भाषा । तरङ्गयुक्तं । (यथा, महाभारते २ ।
द्रौपदीप्रश्ने ६३ । २८ ।

“दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु

अयाहृ केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्” ॥)

ऊर्मिमाशो, [न्] प, (ऊर्मिणा माशा विद्यतेऽस्य ।
इतिः) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“चन्द्रं
प्रहृदोर्मिगिवोर्मिमाशी” । इति रघुः ५ । ६१ ॥)
ऊर्वरा, स्त्री, उर्वरा । सर्वशस्याणां भूमि । इति
शब्दरत्नावली । (युत्पत्तिस्तु ऋसादौ उर्वराशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

ऊर्वशी, स्त्री, (ऊरुमश्रुते स्वकारणत्वेन व्याप्नोति
या । ऊरु + अश् + अच् + डीप् । नारायणो-
सम्भवात्वात् तथात्वम् ।) उर्वशी । स्वर्गवेश्या-
विशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (वित्पत्तिस्तु
ऋसादौ उर्वशीशब्दे द्रष्टव्या ।)

ऊर्वशी, स्त्री, (ऊरौ उषिता इति । एधोदरादित्वात्
साधुः ।) उर्वशी । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ॥

ऊर्ध्वङ्ग, स्त्री, (ऊर्ध्वाः एधिया अङ्गमिव ।) गोमय-
त्रिका । तत्पर्यायः । दिल्लीरम् २ शिलोन्मुकम् ३
वशादोहम् ४ गोलोत्तम् ५ । इति हारावली ॥

ऊर्धा, स्त्री, देवताङ्गवद्वयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
उलुपी, [न्] पुं, उलुपी । ग्राम्यमारः । इत्यमरटीका-
सारमुन्दरी ॥ (जलजन्तुविशेषः ॥)

उलुक, पुं, (उलु कशब्दस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) उलुकः
पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ७७ ।

“उलुकं नृपतिं कृत्वा कानः सिद्धिर्भविष्यति” ॥)

उष रोगः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-परं सकं
सेट् ।) दीर्घादिः । “उषति सन्तं खलः” । इति
दुर्गादासः ॥ [वली ॥

उषं, स्त्री, (उष् + क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्ना-
उषः, पुं, क्षारमृत्तिका । इत्यमरः ॥

(यथा मनुः ५ । १२० ।

“कौशेयाविश्वेधोरुषः कृतपानामरिष्टकः” ।

“उषः क्षारमृत्तिकाभिः” इति कुल्लुभट्टः ।

कर्णविलम् । चन्द्रनादिः ॥)

उषकं, स्त्री, (उष + स्वार्थे कन् ।) प्रवृषम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

उषगां, स्त्री, (उष् + ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मरिचार्थे पर्यायो यथा,—

“मरिचं वेत्तजं कृष्णमूषगां धर्मेपत्तनम्” ॥

गुणाश्वास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ गुग्गुली च । गत-
दर्थं पर्यायो यथा,—

“गुग्गुली विश्वा च विश्वेषु नागं विश्वमेवमम् ।

उषगां कटुनद्रश्च प्रहृङ्गवर्गं महौषधम्” ॥

गुणाश्वा सुगुठीशब्दे ज्ञातव्याः । पिप्पलीमूलश्च ।
गतदर्थं पर्यायो यथा,—

“ग्रथिकं पिप्पलीमूलमूषगां चटकाग्रः” ।

अथ गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उषगा, स्त्री, उषगा । पिप्पली । इति शब्दरत्ना-
वली । (चविका । अस्याः पर्यायो यथा,—

“भवेच्चयन्तु चविका कथिता सा तथोषगा” ।

गुणाश्वाश्चाश्चविकाशब्दे बोद्धाः । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उषगं, चि, (उष् + ग ।) चारभुमी । लोणा जायगा
इति भाषा । तत्पर्यायः । उषवान् २ । इत्यमरः ॥

(“तत्र विद्या न वनस्था शुभं वीजमिवोषरे” ।

इति मनुः । २ । ११२ । उषरा मृत्पिक्तं कोपयेत् ।
प्रमाणं यथा । “पित्तमपरा” इति वैद्यकमाधव-
कृतभोगनिश्चये पाण्डुपिङ्गारे ॥)

उषगं, स्त्री, (उषर + जन् + ड ।) पांशुवलवयम् ।
शेकनामायस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उषवान्, [न्] चि, (उषो विद्यतेऽस्य । उष् + मतुप ।
मस्य वः ।) उषरभुमी । इत्यमरः ॥

उषा, स्त्री, (उष + क + टाप् ।) उषा । अनिरुद्ध-
भार्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्कथा च भाग-
वते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४
अध्याये नाणयुडे द्रष्टव्या ॥)

ऊह उ वितर्कः । सन्देहादिचारे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भादि-आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः ।
सन्देहादिचारस्तर्कः । उ ऊहते धर्मं धीरः ।
यशः समूहनिव दिग्विकीर्यमिति गोर्वास्योर्होटे
चेति परस्मैपदविधोनाच्छन्नम् ॥ “अनुक्तमप्यु-
हति पयिङितो जनः” । इति गणकृतानिबन्धादिति
रमानाथः । वस्तुतस्तु पचादित्वादिनि ऊह इवा-
चगतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

उहः, चि, (उह + घञ् ।) पूर्वाप्रामस्य उत्तुपेयम् ।
तत्पर्यायः । अध्याहारः २ तर्कः ३ । इत्यमरः ॥
वितर्कः ४ । वृहः ५ । व्यूहः ६ । वितर्कणम् ७ अध्या-
हारणम् ८ ऊहनम् ९ प्रतर्कणम् १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अपूर्वोक्तिव्याम् । इति जैमिनिः ॥
असमवेतार्थकपदव्यागपूर्वकसमवेतार्थकपदस-
मभिव्याहारकरणम् । इति श्राद्धतत्त्वटीका ॥
साकाङ्क्षावकस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षापूरणम् ।
(ऊहनम् । आरोपः । यथा, महाभारते १३ ।
उमामहेश्वरसंवादे १४५ । ४३ ॥

“इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रजावन्तोऽथ कौविदाः” ॥

परीक्षयम् । सिद्धिभेदः ॥)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह् + ल्युट् + डीप् ।) सम्प्राज्ञी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ भौटा इति भाषा ॥

ऊह, ऋकारः । सप्तमस्वरवर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
मूर्द्धा । (ऋट् रघागाम्मूर्द्धा” । इत्युक्तेः । तथाच
शिखाया “सुर्मूर्द्धग्या ऋट् रघाः” । तथा च
मुग्धबोधे । “ऋत्रयं टठडण्यारघा मूर्द्धग्या” ।
इति ।) स तु ऋस्यो दीर्घः ऋत्तश्च भवति ॥ (एवं
त्रिधापि उदात्तानुदात्तमरितभेदात् नवविधस्ततः
प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदादष्टादशविध-
एव ।)

“ऋकार परमेषानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम् ।
अत्र ब्रह्मा च विश्वाश्च स्रष्टैव वरानने ॥
सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ।
पञ्चवर्गमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा ॥
रक्तविद्युन्नताकारं ऋकारं प्रणमाच्यहम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारादि यथा ।

“ऊर्द्धादिद्वयता वक्रा त्रिकोणा वामतस्ततः ।

पुनश्चधोदक्षगता मात्रा शक्तिः परा स्तुता ॥

मात्रासु ब्रह्मविष्टीशक्तिरुत्ति क्रमतः पराः” ।

इति वर्णाङ्कारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।

“ऋः पूर्वाधिसूखी रदो देवमाता त्रिविक्रमः ।

भावभूतिः क्रिया क्ररा रेचिका नाशिका धृतः ॥

एकपादशरौ माता मण्डला शान्तिनी जलम् ।

कर्णः कामलता भेधो निवृत्तिर्गणनायकः ॥

रोहिणी शिवदृती च पूर्वागिरिश्च सप्तमी” ।

इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणप्राणोऽव-
स्थितित्वात्तदाख्याप्यभिधानम् । यथा, मातृका-

ऋक्षः

ऋक्ष

ऋञ्ज

न्यासधृतमन्त्रे "ऋं नमो दक्षिणाम्रणे ऋं नमो वामाम्रणे" इति । अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमः । "उः क्वावेडन्तु वेट्क ऋः । चडा-ऋक्षः" । एतेन ङौङ्ङ गत्यामित्यस्य लुङि चङुङौकदिति सिद्धम् ॥

ऋ, प्राप्ते । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-सकं-अनिट् ।) प्रापः प्राप्तिः । "ऋच्छति धनं कृती" इति दुर्गादासः ॥

ऋ, इर ल गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-सकं-अनिट् ॥)

ऋ, र लि गत्याम् । (जुञे-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि इयत्ति । प्रापो लुक्प्रणादस्य षाट् प्रानयोरेव ऋच्छादेशः । इयच्छत् समियच्छानः । इति दुर्गादासः ॥

ऋ, र न हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । न ऋणोति । रेफादि-स्तृतीयस्वरान्तोऽयमित्ति केषित् । इति दुर्गादासः ॥

ऋ, थ्य गृह्णाम् । वाक्यम् । देवमातरि स्त्री । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ।) परिह्वामः । वाक्यविकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (एं, स्वर्गः) ॥

ऋक्, [च्] स्त्री, (ऋच्यन्ते स्तयन्ते देवा अनथा । ऋच् + क्षिप) वेदविशेषः । ऋग्वेदः । इत्यमरः ॥ अथ्य एकविंशतिशाखाः । वेदमन्त्रविशेषः । तस्य लक्षणम् । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः । अस्म्यर्थः । यत्रार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुसृष्टादिपादस्थितिः । इति जैमिनिः ॥ (ऋगयजुःसामाथर्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्षिधानैरुपाध्याया भिषक्श्च सन्धयोः रक्षां कुर्युः ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविंश अध्याये ॥)

ऋकथं, स्त्री, (ऋच् स्तृती ऋच् + "पाठवृत्तिवचि-रिचिसिचिभ्यस्यक्" ॥ २७ ॥ इत्युगादिसूत्रेण ऋक् ।) धनम् । इत्यमरः ॥ स्वर्गम् । इत्युगादिकोषः ॥ (यदुक्तं शब्दार्थे । "हिंमरुणे द्रविणं युष्मं विक्रम-मृष्यं धनं वसु" ॥) एतद्द्वन्द्वस्य ऋकियनः । इति याज्ञवल्क्यः । "ऋकथमुलं हि कुटुम्बं" । इति दायभागे पिठधनविभागकालेऽभिहितम् ॥

ऋक्त, ऋ र भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न ऋणोति । इति दुर्गादासः ॥

ऋक्तं, स्त्री, एं, (ऋच् + स । "स्वस्त्रिस्तृत्यध्विभ्य-कित्" । ३ । इद् । इत्युगादिसूत्रेण कित् ।) गच्छाम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥ २७ ॥ ११ । "पूर्वां सन्धां जर्पन्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कटर्षणान् । पश्चिमान्तु समासीनः सण्ड्यत्तविभावान्" ॥ तच्च अग्निन्यादिभेदेन सप्रतिश्रुतिः ।) गच्छि । इति ज्योतिषम् ॥ (राशयश्च मधुव्यादिभेदेन ह्यारश्च । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं यथा रघुः ॥ १२ ॥ २५ । "प्रययावातिथेयेषु वसन्नृचिकुलेषु सः । दक्षिणां दिशश्चोष वार्षिकेतिव भास्करः" ॥ "ऋक्षेभु नक्तचेषु राशिषु वा भास्कर इव" । इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

ऋक्षा, एं, (ऋच् + अच्) पर्वण्यविशेषः ॥ (अयं हि

कुलाचलानामेकः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥ "मात्सेन्द्रशक्तिमलयर्क्षकपाणिपात्राः सद्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः" ॥) भस्मकः । (यथा मनुः ॥ १० ॥ ६७ । "ऋको मृगं व्याधोऽश्वं फलमूलान्तु मर्कटः । स्त्रीष्टनस्तोकोवाग्निं यानान्दृष्टः पशुनञ्च" ॥) शोणाकवृत्तः । इति मेदिनी । श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्यातोऽङ्गमीटपत्न । यथा, हरिवंशे परवशानुकीर्त्तने । ३२ ॥ ८७ । "धूमिन्या स तथा देव्या त्वज्मोहः समेयिवान् । ऋक्तं स जनयामास धमवणे मृदुर्षणम्" ॥ स्वनामख्यातो विदुरघस्य पत्नः । यथा, तत्रैव ३२ ॥ १०४ । "विदुरघस्य दायट ऋक्तं गव महारथ" ॥ तथा स्वनामख्यातोऽङ्गिहस्य पत्नः । यथा, महा-भारते १ । परवशानुकीर्त्तने ६५ ॥ २४ । "अग्निहः खत्वाङ्गोमृगयसेम सुदेवा नाम तस्या पत्नमजीजनदृत्तम्" ॥ एतेन परवशेण जगत् ऋक्तनामानो राजान सम्भवाः ॥)

ऋक्तगन्धा, स्त्री, (ऋक्तगन्धे गन्धो गन्धा ।) वृत्त-विशेषः । वीरगाड इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कृगलान्ती २ अ्यावेगी ३ वृद्धारक ४ जूङ्ग ५ । इत्यमरः ॥ ऋधिताङ्गम् इति ख्यातो वृत्तश्च । तत्पर्यायः । ऋद्यगन्था २ ऋधिताङ्गलिका ३ इति रत्नमाला । नीरविदारोवृत्तः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ । जीरिका ३ । ऋक्तगन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली । (रज्जुदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः) ॥

ऋक्तगन्धिका, स्त्री, (ऋक्तगन्था + स्वार्थे क्तन । अत इत्वम् ।) कृपाभूमिकृपागणः । तत्पर्यायः । नीर-विदारी २ महाश्वेता ३ इत्यमरः ॥

ऋक्तरं, स्त्री, (ऋधो गतौ ऋध + "तन्मुधिभा कस-रन्" ॥ ३७ ५५ । इत्युगादिसूत्रेण कसरन् ।) वारि-धारा । इति मेदिनी ॥

ऋक्तरं, एं, (ऋध + "तन्मुधिभा कसरन्" । ३ । ७५ । इत्युगादिसूत्रेण कसरन्) ऋत्तिकः । इति मेदिनी ॥

ऋक्तराजः, प. (ऋक्ताणा भस्मकाना राजा । राजाहः सन्निभश्च ।) शास्त्रवानः । इति रामा-यणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ ॥ ११ । "लेभे शास्त्रवतीं कन्यामृत्तराजस्य सम्भताम्" ॥)

ऋक्तेषः, एं, (ऋक्ताणां नक्तवाणामांशः ।) चन्द्रः । इति जलामुद्यः ॥

ऋच, ष नृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (नृत्ता परं-सकं-सेट् ।) ष ऋचति । आनर्ष इति दुर्गादासः ॥

ऋचीधं, स्त्री, (ऋचतीति । ऋच् + वाङ्मकारान् की-धन् ।) पिष्टकभर्जनपात्रम् । इति जैमिनिः ॥

ऋच्छ, ष मुत्तौ । गमने । मोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (नृत्ता-परं-सकं अकक्ष-सेट् ।) ष ऋच्छती ऋ-च्छन्ती । मूर्तिः कठिनीभावः । "मूर्तिः काठिन्य-काययोगित्यमगात् । ऋच्छति छतं कठिनं स्यादि-त्यर्थः । ऋच्छति रडो गच्छति मृच्छति वेत्यर्थः ।

मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राञ्चः । ऋच्छति रडस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थः । इति रामानाथः ॥ इति दुर्गादासः ॥

ऋच्छा, स्त्री, (ऋच्छति परपुरुषं प्राप्नोतीति । ऋच्छ + "ऋच्छेत्" ३ ॥ १३१ । इत्युगादिसूत्रेण अर । अरन् इति प्रमाद इति प्राशययोग्यम् ।) वेद्या । इत्युगादिकोषः ॥ (यथा, अथर्ववेदे १० । ६२० । "ऋच्छा यं च ते षणाः" ॥)

ऋञ्, ङ गत्याम् । अर्जः । ऊर्जनः । अर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-आत्म-सकं-अकक्ष-सेट् ।) ङ अर्जति । ऊर्जनं जीवनं बलवद्भावश्च । इति दुर्गादासः ॥

ऋञ्, ङ ङ भृञि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित् आदि-आत्म-सक-सेट् ।) ङ भृञ्भितिः । भृञ् भजेत् । इ ऋञ्जने । ङ ऋञ्जते मख्यं सपकारः । इति दुर्गादासः ॥

ऋञीधं, स्त्री, (अर्जते मरुतोऽस्मादिति । ऋञ् + "अर्जे-अन्त्य" इत्युगादिसूत्रेण अर्जन्) पिष्टकभर्जनपात्रम् । इति जैमिनिः ॥ गश्क-विशेषः । अत्र पिष्टकभर्जनपात्रम् । (यथा, मनुः ४ । ६० । "लोहशङ्खमृत्तौपश्च पश्यान् प्राक्पल्लो नदीम्" ॥ धनम् । मोमलताया उद्वेगो मस । यथा, ऋग्वेदे ३ । १३ । ५ । "कुर्वन्नामान मधुवन्नमोषिन्" । "ऋञीधिना मोभवन्" । इति भाष्यम् ॥)

ऋञ्, चि, (अर्जयति गुणान् । अर्ज अर्जने । "अर्जि-दृष्टीति" १ । २८ । उगादिसूत्रेण साधः ।) अर्जकम् । शोका इति साधा । तत्पर्यायः । अर्जि-क्षम् २ प्रगमम् ३ । इत्यमरः ॥ प्राञ्जलः ४ मरुत-पु । इति जटाधरः ॥

("उमा स पश्यन् ऋञ्जेनेन चक्षुषा" । इति कुमारि ५ । ३० ॥ यथा, मनुः । २ । ४७ । "ऋतस्ते तु सर्वे स्युः प्रणा सोप्यदर्शनाः" ॥ स्त्रिया दीर्घपक्षे यथा, भाष्य २० ॥ १८ । "ऋच्छीर्षोऽर्जनेन यत्तु कन्युगा-श्रवात्तच्च डाः कल्पयामावरेः ॥ अनुकूलम् । यथा, ऋग्वेदे ५ । ४१ । १५ । "ऋञ्जन्त ऋञ्जवन्" । "ऋञ्जन्तस्तदनुकूल-स्त" । इति भाष्यम् ॥ शोभनम् । यथा ऋग्वेदे ५ । ४४ । ५ । "घामवाक्युज्जगाथः" । "ऋञ्-गाथ शोभनस्तिक" । इति भाष्यम् ॥ वसुदेव-पुत्रभेदे एं यथा भागवते ६ । २४ । ५४ । "ऋञ्जे संसर्देन भद्रं संकथयामहीश्वरम्" ॥)

ऋञ्जकायः, ए, (ऋञ्जः मरुतः कायो यस्य ।) कश्यप-मूनिः । इति जटाधरः ॥ अर्जकशरीरे चि ॥ ("तस्मिन् स्वस्तिसमासीन ऋञ्जकायः ससभ्यमेत्" । इति भागवते ३ । २८ । ८ ॥)

ऋञ्जः, प, (ऋञ्ज + "ऋञ्ज्वायव्यति" । २ । २८ ॥ उगादिसूत्रेण निपातगतं ऋञ् गुणाभावश्च ।) नायकः । इत्युगादिकोषः ॥ (मरुतगामिनि, चि यथा ऋग्वेदे १ । ११७ । १४ । "युवं भुञ्ज्य मर्गाश्वा निः समुद्रादिभिरुहस्य ऋञ्जभिरश्वैः" ।

ऋण

“ऋषेभिः ऋणुगामिभिः” ॥ इति भाष्यम् ॥
 ऋणासनः, पुं, (ऋणि + “ऋजिदृषिसन्दिस्सिद्भिः
 कित्” । २ । ८७ । इत्यणोदिस्त्वेषा असासन्च् ।
 क्तिञ्च ।) मेघः । इति मिद्वान्तकौमुदी ॥ उणादि-
 कोषश्च ॥
 ऋण, द उ अ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
 उभं-सकं-सेट् ।) द अ ऋणोति अर्णोति ऋणते
 अर्णते । उ अर्णोति ऋणते । इति दुर्गादासः ॥
 ऋणं, स्त्री, (ऋ + ण् । ऋणमाधमर्थे इति गत्वम् ।)
 धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पर्युदञ्च-
 नम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्दयत्वेन स्वी-
 कृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य
 विवरणं ऋणादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 कुसीदाख्यं ऋणं यथा ।
 “स्थानलामनिमित्तं यद्दानग्रहणमिच्छते ।
 तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन यत्तिः कुसीदनाम्” ॥
 इति नारदः ॥ अस्यार्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् ।
 लाभो वृद्धिः । दानग्रहणपदे कर्मण्यनटा साध्ये
 तेन मूलधनावस्थाने संशयं यो लाभस्तदर्थं यद्दानं
 धनिकेन दीयमानं मूलधनं अथमर्गो न च ग्रहणं
 तथा स्वीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्दानम् । इति श्ला-
 करादयः ॥ कलाश्रुत्ये तु अवश्यापाकगणीयत्व-
 रूपगणायोगाद्गौशप्रयोगः । अतएव बाणिज्यार्थ-
 प्रयत्नस्य नगत्वं इति मिथ्याः ॥ * ॥ अपि च ।
 “कुत्सितात् सीदनखेव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।
 चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृणं त्वतः” ॥
 इति वृहस्पतिः ॥ अस्यार्थः । कुत्सितात् सीदत-
 खाधमर्गात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कै-
 रुत्तमर्गैः । चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनुमास्याया तेन
 द्वैगुण्यादिनामः ॥ * ॥ ऋणात्रविशेषो यथा ।
 “देवानाञ्च पितृणाञ्च अर्थाणाञ्च तथा नरः ।
 ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥
 तत्परिशोधनमाह ।
 “देवानामन्वयो अन्तर्यज्ञैर्भवति मानवः ।
 अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासप्रतैरुपया ॥
 श्राद्धेन प्रजया चैव पितृणामन्वयो भवेत् ।
 ऋषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥
 इति विश्वधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा
 सुग्धबोधे १ । २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः ।
 “दशगो देशः दशगो नदी उभयत्र ऋणशब्देन
 जलदुर्गमभूमिरुच्यते” ॥ अश्वशास्त्रोक्तः कुतश्चि-
 दपि राश्यन्तरात् विद्योष्य संख्यावान् पदार्थः ।
 यथा वीजगणिते ।
 “धनार्थसङ्गलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
 योगे युतिः स्यात् त्रययोः स्वयोर्व्या-
 धनार्थयोरन्तरमेव योगः” ॥
 ऋणतीति । ऋण गतौ तस्मात्कः । इति व्युत्पत्त्या
 वाच्यलिङ्गः । गन्ता । गमनशीलः । यथा, ऋणवेदे
 ६ । १२ । ५ । “सद्यो यः स्यद्भो विषितो यवोया-
 न्त्यो न तायुरतिधन्वा गट्” । “ऋणः शीघ्र-
 गन्ता” इति भाष्यम् ॥
 ऋणमत्कायः, पुं, (ऋणे मत्कायइव ।) लघकः । इति

ऋणो

शब्दरत्नावली ॥ जामिन इति भाषा ॥
 ऋणमार्गणाः, पुं, (ऋणं मार्गयति यः सः । ऋण +
 मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥
 जामिन इति भाषा ॥
 ऋणमुक्तिः, स्त्री, (ऋणस्य ऋणान् वा मुक्ति-
 र्मोचनं भवत्यस्मात् ।) ऋणपरिशोधनम् । तत्-
 पर्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाश्रुतः ॥
 ऋणमोक्षः, पुं, (ऋणान् मोक्षः ।) ऋणपरिशो-
 धनम् । इति हारावली ॥
 ऋणादानं, स्त्री, (ऋणस्य आदानम् ग्रहणम्) अधम-
 र्गात् उत्तमर्गेन सलाभधनग्रहणम् । तत्तु अष्टा-
 दशविवादान्तर्गताद्यविवादः । (यदाह मनुः । ८४ ।
 “तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः” ।
 इत्यादि ।) तच्च सप्तविधं यथा । ईदृशमृणं देयम् १
 ईदृशमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन्
 समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्गं
 पञ्चविधम् । उत्तमर्गे तु दानविधिः ६ आदान-
 विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।
 “ऋणान्देयमदेयश्च येन यत्र यथा भवेत् ।
 दानग्रहणधर्मैश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥
 अदेयमिति यदक्तं तदाह कात्यायनः ।
 न स्त्रीभ्यो दामबानिभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिद्भूतम् ।
 दाता न लभते तत्तु तभ्यो दत्तन्तु यदसम्” ॥
 तत्र विशेषमाह वृहस्पतिः ।
 “परिपूणे गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलघुकम् ।
 लेख्यात्कृत् सात्तिसहा ऋणं दद्यात् धनी सदा” ॥
 इति विवादागोवसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं ऋणो-
 द्याहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 ऋणान्तकः, प, (ऋणमन्तयति यः । ऋण + अन्ति
 नामधातु + ग्यल् ।) मङ्गलग्रहाराधनेन ऋणाप-
 नयनात् तथात्वम् ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ऋणापनोदनं, स्त्री, (ऋण + अप + नद + ल्युट् ।) ततः
 षष्ठीतत्पुरुषः ।) ऋणापनयनम् । धारणोधनम् ॥
 ऋणी, [नी] त्रि, (ऋणमस्यास्तीति । ऋण + इनि ।)
 ऋणग्रस्तः । धर्मी ॥
 (“जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणैर्ऋणो भवति” ।
 इति श्रुतिः । “ऋणी न स्यात् यथा पितरः” ।
 इति दायभागे ॥)
 ऋणोद्ग्राहणं, स्त्री, (ऋणस्य उद्ग्राहणं) अधमर्ग-
 गृहीतग्राहणं । यत्र ऋणं प्रार्थनकाले प्रार्थितो-
 ऽपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं
 तदाह मनुः । ८ । ४८—४९ ।
 “यैरेरुपादेशं र्वं प्राप्रश्रादुत्तमर्गिकः ।
 तैस्तेरुपायै मृष्टहा साधयेदधमर्गिकम्” ॥
 धर्मैश्च व्यवहारेण क्लेशेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ॥
 अस्यमर्थः । पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम्
 मंग्रहा वशीकृत्य । धर्मैश्च वृहस्पतिराह ।
 “सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्तानुगमेन च ।
 प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्मं एष उदाहृतः” ॥
 अस्यार्थः । ऋणिकस्य ये सुहृत्सम्बन्धिनस्तेषु

ऋणो

सन्देशो यो यश्च सामवचनं यश्चाभुगमनं प्रायोप-
 वेग्नं वा धनिकस्य सधर्मं ऋणोद्ग्राहणोपायः ॥
 व्यवहारे कात्यायनः ।
 “धार्ष्ट्येऽवृणुञ्च ऋणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।
 यावन्न दद्यादेयञ्च देशाचारस्थितिर्यथा” ॥
 अस्यार्थः । यावदानं जनसंसदि ऋणिकस्य धनि-
 केन धारणं व्यवहारः । कलाचरितबलात्कारेषु
 वृहस्पतिः ।
 “कृद्वा याचयित्वा र्थमानीय ऋणिकादृणी ।
 अन्नाहितादि वाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः” ॥
 अस्यार्थः । ऋणिकस्य धनमन्नाहितादि वा कृद्वा
 अहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनोपायः
 सोपधिः सञ्चलमुच्यते ॥
 “पुत्रदारपशुन् रुद्धा कृत्वा हारोपवेशनम् ।
 यत्रयो दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥
 बद्धा स्वग्रहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते” ॥
 अनयोर्मर्थः । पुत्रदारपशुरोधो हारोपवेशनश्च
 य उद्ग्राहणोपायस्तदाचरितमुच्यते । स्वग्रहमा-
 नीय ताडनादिक्लृप्तग उद्ग्राहणोपायो बला-
 त्कार उच्यते ॥ * ॥ कोऽधमर्गः केनोपायेन
 साध्यस्तदाह कात्यायनः ।
 “राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रसाधयेत् ।
 ऋणिक्यं दुर्हृदं वापि च्छलेनैव प्रसाधयेत्” ॥
 ऋणिक्यं दायादम् ॥ तथा
 “बणिजः कर्षकाश्चैव शिन्पिनश्चाब्रवीद् भृगुः ।
 देशाचारेण दाप्याः स्युर्दद्यान् संपीषा दापयेत्” ॥ * ॥
 यत्र धनं न लभ्यते तत्राह वृहस्पतिः ।
 “निर्धनं ऋणिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।
 शौचिकदातं ब्राह्मणान्तु दापनीयः शनः शनैः” ॥
 याचयित्वा,—
 “हीनजातिं परिशीलमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणान्तु परिशीलाः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥
 यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ व्यापार-
 दाग न ब्राह्मणस्य ऋणशोधनमाह कात्यायनः ।
 “कर्मणा क्षत्रवित्शूद्रान् समहीनान्तु दापयेत्” ॥ *
 ऋणशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुस्तत्तमर्गस्य
 दण्डमाह कात्यायनः ।
 “यदि ह्यादावनादित्यमशुभं कर्म कारयेत् ।
 प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृणात्मन्येव चर्षिकः ॥ * ॥
 यदि परमदृष्टिप्राप्तं धनमृणिको दातुं न शक्नोति
 तदा चक्रवर्त्या स्त्रेच्छया धारयेत् । यथा वृहस्पतिः ।
 “पूर्णावधौ श्रान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्वनी ।
 कारयेद्वा धनी लेख्यं चक्रवर्त्यवस्थया” ॥
 तथा च वृहस्पतिः ।
 “हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्गिके ।
 द्रव्यं तदीयं संयच्छ्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥
 रत्नेदा कृतमूल्यन्तु दशाहं जनसंसदि ।
 ऋणानुरूपं परतो मृच्छीतान्यन्तु वर्जयेत् ॥
 सधनश्च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलेनैः ।
 तद्वन्धुजातिविदितं प्रयत्नपराभ्रुयात्” ॥ * ॥
 यथाविषयं धर्मादीन् धनसाधनोपायान् प्रयुञ्जानो

ऋतं

न राज्ञा निवर्त्तनीय इत्याह मनुः ।
 “यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
 स राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” ॥*॥
 धनवता ऋणिकेनादसे ऋणे राजा स्वयं विंशति-
 तमभागं गृहीत्वा उत्तमर्णाय दापयेत् इत्याह
 नारदः ॥

“ऋणिकः सधनो यस्तु दौर्गत्यान्न प्रयच्छति ।
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात्पृहीत्वांशान्तु विंशकम्” ॥*॥
 यदा अधमर्णिकः सकलमृगं दातुमसमर्थः शत्रयनु-
 सारेण दत्त्वा पृथ्वृतस्य लेख्यस्य एष्टेऽभिलिखित्
 एतावद्दत्तं उत्तमर्णेन उपगतं प्राप्नोति धनी
 तस्यैव लेख्यस्य एष्टे दद्यादभिलिखित् इत्याह
 याज्ञवल्क्यः ।

“लेख्यस्य एष्टेऽभिलिखित् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।
 धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्” ॥
 इति विवादार्णवसेतुः ॥

ऋत, गत्याम् । स्पृद्धेने । ऐश्वर्ये । घृणायाम् । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्राटि-पर-ईयडपक्षे च्यात्-
 गत्यर्थे सकं, अन्यार्थ-सक-सेट ।) घृणा दया ।
 ऋतीयते जनः स्पृद्धेते ईश्वर्ये भवति । किञ्चि-
 द्यते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयडोऽप्राप्तिपक्षे
 परस्मैपदमेव । च्यात्तं चान्तं इत्यादि । इति
 दुर्गादासः ॥

ऋतं, स्त्री, (ऋ + क्त ।) उच्छृण्वन् । (यथा, मनुः ।
 ४ । ४—५ ॥

“ऋतान्ताभ्यां जीवेत् ऋतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्तान्ताभ्यामपि वा न श्रवत्या कटाचन ॥
 ऋतमुच्छृण्वन् क्षेयममृतं स्यादद्याचितम् ।
 मृतन्तु याचितं भेदं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्” ॥
 जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । “तन्म
 ऋतं पातु शतशारदाय” । “ऋतमुदकम्” । इति
 भाष्यम् ॥) सत्त्वं इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।
 ८ । ८२ ।

“साध्येऽन्तं वदन् पाप्मैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ।
 “विषणः शतमाजातीस्तस्मात् साध्यं वदेदृतम्” ॥
 कर्मफलं । यथा, “ऋतं पिबन्तो मुकृतस्य शोके”
 इति श्रुतिः । विष्णुः ॥ यथा, महाभारते । १ ।
 १ । २५३ ।

“भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्तयन् सनातनः ।
 स हि सत्यमृतस्यैव पवित्रं पण्यमेव च ।
 शाश्वतं ब्रह्म परमं ब्रुवं ज्योतिः सनातनम्” ॥
 पूं, सूर्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । “ब्रह्म वा
 ऋतं ब्रह्म हि भिन्नो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म यवायुः” ॥
 परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । “ऋतमेकादरं ब्रह्म” ॥
 सत्वाचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।
 “सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्हृताय
 पीतये” ॥ “ऋताय सत्वाचाराय” । इति दया-
 नन्दभाष्यम् ॥ रङ्गः । यथा, सामगाना सन्ध्यामन्त्रे
 रङ्गोपस्थाने । “ऋतमित्यस्य कालापी रुद्र ऋषि-
 रनुष्टुप्कन्दो रुद्रो देवता रुद्रोपस्थाने विनि-
 योगः” । देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।
 “ऋतस्य हि सुवषः सन्ति पूर्वोर्ऋतस्य धीति-

ऋतुः

रंजितानि हन्ति” । “ऋतस्य ऋतदेवस्य” । इति
 भाष्यम् ॥ यज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १२ । १४५ । ५ ।
 “ऋतचिद्धि सत्यम्” । “ऋतस्य यज्ञस्य जलम्
 वा चित् जाता” । इति भाष्यम् ॥ अधिर्ऋषि-
 भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ “ऋतस्य
 सत्यम्” । इति ॥

ऋतः, त्रि, (ऋ + क्त ।) दीप्तः । पूजितः । इति
 मेदिनी ॥

ऋतञित्, ए, (ऋतं जयति ऋत + ञि + क्तिप् ।)
 यत्तविशेषः । यथा,—

“त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
 ब्रह्मापितोऽथ ऋतञित् घृतगद्गश्च सप्रम ॥
 माघमासे वसन्त्येते सप्त मंत्रेय भास्करे ।
 श्रूयतां चापरे सूर्ये फागुने निवसन्ति ये” ॥
 इति श्रीविष्णुस्मृतौ २ । १० । १५—१६ । “त्वष्टा
 सूर्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापितो गतसः । ऋत-
 ञित्दयन्तः । घृतगद्गो गन्धर्वः । इति तट्टीकाया
 श्रीधरस्वामी ॥ (त्रि, यज्ञजना । यथा, यजुषि १७ ।
 ८३ । “ऋतञित् सत्यञित् सेनञित् सधगाय” ॥)

ऋतधामा, [न्] ऐ, (ऋत सत्यं धाम भवनं यस्य ।)
 विष्णुः । इति त्रिकालप्रयोगः ॥ (यथा, यजुर्वेदे । ५ । ३२ ।
 “ह्यस्यमृतं ऋतधामामि स्वर्गाति” ॥ इन्द्रभेदः ।
 स तु रुद्रसार्वर्गिकं मनो भविता । यथा,—
 भागवते । ८ । १३ । २८ ।

“भविता रुद्रसार्वर्गी राजन । दादणमो मनु ।
 ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च ऋतिताय” ॥
 यद्वंशपीया नृपनिभेदः । यथा, भागवते ।
 “कद्रुश्च कर्गिकायां वै ऋतधामाजयावपि” ॥
 अविनश्यत्स्थानवति, त्रि । यथा, यजुर्वेदे । १७ । ३८ ।
 “ऋताघादृतधामासिर्गन्धर्वस्तस्योपधयः” ॥

ऋतिः, स्त्री, (ऋ + कर्णे + क्तिन् ।) कल्पायाम् । तर्कः ।
 जुगुप्सा । स्पृद्धा । इति मेदिनी ॥ (भावे + क्तिन्)
 गमनम् । अशुभम् । इति धर्मगी ॥ (परमध-
 यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।
 “ऋतये स्तन हृदयम्” । ऋती पौ, इति निरुक्तिः ।)
 ऋतीया, स्त्री, (ऋत + ईयड + टाप् ।) घृणार्थकः ।
 जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्चनम् ० ऋतीया ३ ।
 इत्यमरः ॥

ऋतुः, ए, (ऋ + अर्त्तेश्च न्) । इति उगादिस्त्रेण
 १७० । तु चकारात् कित् च ।) कालविशेषः ।
 स तु षड्विधः यथा । मार्गशीर्षो ऋतुः १ माघ
 फागुनौ शिशिर २ चतुर्वैशाखौ वसन्तः ३
 ज्येष्ठाषाढौ ग्रीष्मः ४ श्रावणभाद्रौ वर्षाः ५ आ-
 श्विनकार्तिकौ शरत् ६ इत्यमरः ॥ स त्रिविधो
 ऽपि । कार्तिकप्रहाश्यापौषमाघः शीतः १
 फागुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः ग्रीष्मः २ षाढाश्रावण-
 भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ दिविधोऽपि । कार्तिका-
 दिधर्मासाः शीतः १ वैशाखादिधर्मासा ग्रीष्मः
 २ ॥ इति स्मृतिः ॥ * ॥

(यदुक्तम् ।
 “मानदधात्मकः कालः ऋतु प्रोक्तो विचक्षणैः” ।
 यत्र तु “दादग मासाः पञ्चत्वं” इति श्रुतं तत्र

ऋतुः

जेमन्तशिशिरयोरेकथं करणं विवक्षितम् ॥
 “चयकोपसमा दस्मिन् दोषाणा सम्भवन्ति हि ।
 ऋतुषट्कं तदाख्यातं रेव राशिषु संक्रमात् ॥
 ग्रीष्मो मेघरघौ प्रोक्तः प्राहृदमित्यनकर्कटौ ।
 मिहकानो स्मृता वर्षा त्प्राहृदस्त्रिकयोः शरत् ॥
 धनुर्याही च जेमन्तो वसन्तः कृन्मसीनयोः” ।
 मेघरघौ रविणा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-
 विद्यादि । अन्त्ये तु ।

“शिशिरः एष्यसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ।
 माघादिमासगमे स्युर्ऋतव धट क्रमादमी” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंगणे प्रथमभागे ।
 “वर्षा शरत् जेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।
 ग्रीष्मर्षति क्रमादेतं ऋतवः षट् प्रकीर्त्सिता ॥
 प्रथक एथक प्रवक्ष्यामि रेगेतिविशेषतः” ।
 इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये क्षारतिनीकोक्तम् ॥
 “मासैर्दिसङ्ख्यामाघादोः क्रमात् षडवत् स्मृताः ।
 शिशिरौऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्धिमाः” ॥
 इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये आभेनेकोक्तम् ॥
 “इह गन्तुं संवत्सरे षडङ्गानुविभागेन विद्यात्” ।
 इति सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये ।

“तत्र खलु तावत् थोटा परिभञ्जा कार्यस्यपदेत्येते ।
 जेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चात शीतोष्णवर्षणक्षणास्त्रयः
 ऋतवो भवन्ति । तथा मन्तरेखित्तरे साधारणा-
 लक्षणस्त्रयः ऋतवः प्राहृदशरद्धसक्ता इति ।
 प्राहृद इति प्रथमः प्रथमः कालस्थानानुबन्धो वर्षाः ।
 गवमेतं संगोधनमधिकृत्य षट् विभज्यन्ते
 ऋतवः” ।

इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेकोक्तम् ।
 “तत्र माघाशरौ शरदशरणा दिमासिकं ऋतुं
 कृत्वा षडवतो भवन्ति । त शिशिर वसन्त ग्रीष्म-
 वर्षा शरद्धिमन्ता । तथा तपन्तपस्यौ शिशिरः ।
 मधुमाधवी वसन्तः । अक्षिण्यको ग्रीष्मः । नभो-
 नभस्यो वर्षा । इधर्षो शरत् । सहजश्चस्यौ
 जेमन्त इति ॥ तत्र ते शीतोष्णवर्षणक्षणास्त्र-
 यानुविधयो कालविभागकत्वात्तदयं हि भवती-
 दितिमासकारणम् ॥

“इह नुवर्षा शरद्धिमन्त वसन्त ग्रीष्मप्राहृदः षड-
 तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।
 तं तु भादप्राहृदं दिमासिकं न व्याख्याता । तद्-
 यथा । भाद्रपदाश्विनौ वर्षा । कार्तिकमाघश्रीर्षी
 शरत् । पोषमाघौ जेमन्तः । फागुन-चैत्रौ
 वसन्तः । वैशाख ज्येष्ठा ग्रीष्मः । षाढाश्रावणौ
 प्राहृदितः” । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥

स्त्रीकुम्भम् । इति विश्वमेदिन्यौ । तत्पर्यायः ।
 म १ पृष्पम् ० अर्त्तव्यम् ० इत्यमरः ॥
 यथाह मनु । ३ । ५५-४६ ।

“ऋतुकालाभिगामो स्यात् स्वदाहनिगतः सदा ।
 पञ्चवक्त्रा व्रजेना तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥
 ऋतु स्वाभारिकः स्त्रीणा गन्धः षोडश स्मृताः ।
 चतुर्नित्तरेः सार्द्धमहोभिः सदिगर्हितैः ॥
 तासामाद्यास्तस्वन्तु निन्दितकादशा च य ।

ऋतु

त्रयोदशी च शेषान् प्रशान्ता दशरात्रयः ॥
युष्मासु पन्ना जायते स्त्रियोऽयुष्मासु रात्रिषु ।
तस्मात् युष्मासु पन्नार्थां संविशन्तार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्र स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा स्त्रीगोऽप्ये च विपर्ययः” ॥
“रजः सप्तदिनं यावत् ऋतुश्च भिषजां वरः” ।
इति शागीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
“ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तम् ॥”
“नियतं दिवसेऽतीते सङ्घचयम्भुजं यथा ।
ऋतौ ऋतीते मायान्तु योनिः संव्रियते तथा ॥
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तदात्तवम् ।
इंघत् क्षायां विगन्धश्च वायुर्द्यौनिमुग्धं नयेत् ॥
तद्वर्षाद्वादशाकाले वर्षमानमष्टकं पुनः ।
जरापक्ष्णशरीराणां याति पक्षाशतः क्षयम्” ॥
इति शागीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सञ्चतेनोक्तम् ॥
“द्वादशादत्सगदृष्टं मापक्षाशत् समा स्त्रियः ।
मासि मासि भगद्वा रा प्रकृतवात्तर्त्तं चवेत् ॥
आर्त्तवस्त्रावदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः ।
गर्भयज्ञयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः” ॥
“सर्वासामेव चतुर्वर्षास्त्रीणां सर्व्ववदिसम्मतः ।
पूर्व्वोक्तसमयः ग्रथान्तरेषु विषयः । तदयथा ।
आनदिवसादृष्टं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्याः । दश
रात्रावधि क्षत्रिययाः । अष्टरात्रावधि तैश्यायाः ।
षड्दशरात्रावधि शूद्रायाः गर्भघातशो फलः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“पद्यं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीति योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
इंघत् क्षायां विगन्धश्च वायुर्द्यौनिमुग्धं नयेत्” ॥
“ऋतुस्तु द्वादशरात्राः पूर्वांस्त्रिंशच्च निन्दताः” ॥
इति शागीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
शिवः । यथा महाभारते १३ । महादेवसहस्र
नामकथने १७ । १३६ ।
“ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्याममापनः” ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । विष्णुसहस्रनाम-
कथने १७६ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
दीप्तिः । इति मेदिनी । मासः । सुधीरः । इति विश्वः ॥
ऋतुप्रातः, त्रि, (ऋतुः प्राप्नोऽनेन ।) फलेग्रहः ।
अबन्धवत्तादिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुस्य आत्मीति । ऋतु + मतुप्
+ डीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । रज-
स्वला २ स्त्रीधर्मिणी ३ अवी ४ आचर्या ५
मजिनी ६ पुष्यवती ७ उदक्या ८ । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते १।३। ७७) “उपाध्यायानी
ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथाय-
मृतुबन्धो न भवति तथा क्रियताम्” ॥
ऋतुमतीकृत्यमाह ।
“आर्त्तवस्त्रावदिवसात् यज्ञं सा ब्रह्मचारिणी ।
शरीत दर्भश्याया पश्येदपि पतिं न च ॥
करे शरावे पर्यो वा हविष्यं यज्ञमाचरेत् ।
आश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् ॥

ऋतु

नेत्रयोग्यं ज्ञानं दिवास्त्रं प्रधावनम् ।
अथुश्चन्द्रश्रवणं हसनं बद्धभाषयम् ॥
आद्यासं भूमिखननं प्रवातश्च विवर्जयेत् ।
ततश्चतुर्थे दिवसे क्षाला सहसनादिभिः ।
भुषिताः सुमनाः पश्येत् भर्त्तां समलङ्कृतम् ॥
पूर्व्वं पश्येत् ऋतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्” ॥
एतदकर्मणो प्रत्यवायमाह ।
“अज्ञानात् वा प्रमोदादा मौल्यादा देवतश्च वा ।
सा चेत् कथ्यात् निधिदानि गर्भदोषास्तदाप्रायात् ॥
एतस्या रोदनात् गर्भा भवेद्विद्वानलोचनः ।
नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत् ॥
अनुलेपात् तथा ज्ञानात् दग्धश्रीणोऽङ्गनादृक् ।
स्वापश्रीणो दिवास्वापात् चक्षुः स्यात् प्रधावनात् ॥
अथुश्चन्द्रश्रवणात् वधीगः खलु जायते ।
तानुदन्तोऽस्त्रिजामु श्यावो हननतो भवेत् ॥
प्रलापी भूमिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्” ॥
इति ।
“क्षामप्रसन्नवदना स्फुग्च्छोषिपयोधराम् ।
खलात्किञ्चित् पंक्तामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्” ॥
इति शागीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“गते पुराणो रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्ध
ज्ञाता स्त्रियमथापन्नयोनिशोषितागर्भाश्रयामृतु-
मतीमाचक्षते” ॥
इति शागीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥
“पीनप्रसन्नवदना प्रसिन्नात्मसुखदिज्ञाम् ।
नरकामा प्रियकथा अस्तकुक्ष्यन्तिमुद्गं जाम् ॥
स्फुग्दभुजकुचश्रोणिनाभ्युन्नयनस्फुच्चम् ।
हृषोत्सुक्यपराश्चापि विद्यादृतुमतीमिति” ॥
इति शागीरस्थाने तृतीयेऽध्याये,—
“ततः शुद्धज्ञाता चतुर्थेऽह्नाहृतवासःसमलङ्कृतां
कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्त्तां दर्शयेत् । तत्-
कस्य हेतोः ।
पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तां दर्शयेदतः ॥
ततो विधानं पुण्यायुपाध्यायः समाचरेत् ।
कर्मन्तो च क्रमं ह्येनमागभेत विचक्षणः” ॥
“तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्या मैथुनगमनमना-
युष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स
प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्तुतिकार्ये
वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽप्यायुष्वा भवति ।
चतुर्थे तु सम्पूर्णोऽपि दीर्घायुश्च भवति । नच
प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुण्यकरं भवति यथा
नद्यां प्रतिश्रोतः ज्ञावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-
र्त्तते नोर्द्धं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नि-
यमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् । अतः परं मासा-
दुपेयात्” ॥ इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये
सञ्चतेनोक्तम् ॥
ऋतुगात्रः, पु, (ऋतुनां राजा । “राजाहःसखिभ्य-
श्च” । ५ । ४ । ६९ । इति टच ।) वसन्तकालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋषिः

ऋतुऋषिः, पुं, (ऋतुषु ऋषिर्वर्त्तनं यस्य ।) वत्सरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ऋतुसन्धिः, पुं, (ऋतोः सन्धिर्भोजनम् ।) ऋतुदयसन्धि-
कालः । स च ऋत्वीरन्यादिसप्ताहौ । तथाच
वाभटः ।
“ऋत्वीरन्यादिसप्ताहाऋतुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्व्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परो विधिः” ॥
ऋतुस्नानं, स्त्री, (ऋतौ स्नानम् ।) रजस्वलास्त्रियाः
चतुर्थीहृक्तसंख्यानम् । इति स्मृतिः ॥ तत्स्ना-
नानन्तरं भर्त्तवदनं द्रष्टव्यं नान्यस्य भर्त्तवसन्धिघने
भर्त्तां मनसि ध्यात्वा सूर्यं विनोक्तयेत् । इति
काशीखण्डम् ॥
(“ततः पुष्येक्षणादेव कल्याणध्यायिणी व्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिणी ॥
क्षीरेयं यावत् स्तोत्रं कौस्तुभोद्यनकर्षणम् ।
परो शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥
चतुर्थेऽङ्गि ततः क्षाला युष्मासाव्याम्बरा शुचिः ।
हच्छन्ती भर्त्तमदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
ऋते, अ, (ऋत + के ।) विना । वर्णनम् । इत्यमरः ॥
(“अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्” ॥
इति रघुवंशे । ३ । ६३ ॥ तथा, कुमार २ । ५७ ।
“अंशदृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” ॥)
ऋत्विक्, [ऋ] पुं, (ऋतौ यजतीति । ऋतु + यज +
ऋत्विगादिना क्तिन्तो निपातितः ।) पुरोहितः ।
यथा,—
“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानप्रिष्ठोमादिकान्मखान् ।
यः करोति ऋतो यस्य स तस्यर्त्विगोऽप्येते” ॥
इति मानवे २ । १७३ ॥ तत्पर्यायः । याजकः २ ।
इत्यमरः ॥ भरताः ३ कुरवः ४ वाग्यतः ५ वृत्त-
वर्हिषः ६ यतश्चः ७ मरुतः ८ सबाधः ९ देव-
यवः १० । इत्याद्याद्विद्वानामि । इति वेदिनि-
र्घण्टे ३ अध्यायः ॥
अयं हि नायकस्य धर्मसहायः । यदुक्तं साहि-
त्यदर्पणे । ३ । ५९ । “ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्भक्ष-
विदन्तापसन्ताथा धर्म” ॥)
ऋद्धं, स्त्री, (ऋध् + क्त ।) सम्पन्नधान्यम् । इति मे-
दिनी ॥ परिपक्वमर्द्धिधान्यम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ बद्धकितधान्यम् । इति सुभूतिः ॥ तत्प-
र्यायः । आवसितम् २ । इत्यमरः ॥ अवसितम् ३ ।
इति तट्टीका । सिद्धान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
(पु, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनाम-
कीर्त्तने १३ । १७६ । ४३ ।
“ऋद्धः स्युष्ठाक्षरो मन्वश्चन्द्रानुर्भास्तरद्युतिः” ॥)
ऋद्धः, त्रि, (ऋध् + क्त ।) मरुद्धः । सम्पन्नः । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (यथा, गीतायाम् । २ । ८ ।
“अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुरागामपि चाधिपत्यम्” ॥)
ऋद्धिः, स्त्री, (ऋध् + क्त ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषध-
विशेषः तत्पर्यायः । योग्यम् २ सिद्धिः ३ लघ्नीः
४ । इत्यमरः ॥ प्राणप्रदा ५ वृक्षा ६ । इति रत्न-
माला । प्राणदा ७ जीवदात्री ८ सिद्धा ९ योग्या

ऋष

ऋष

ऋषि

१० चेतवीया ११ रथाङ्गो १२ मङ्गल्या १३ कोक-
कान्ता १४ जीवमेका १५ यशस्या १६। अस्याः
गुणाः। मधुरत्वम्। सुखिगन्धत्वम्। अतिक्लृप्तम्।
शोतलत्वम्। वचिमेधाकारित्वम्। स्रग्जुलुभमि-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्या रूपं यथा,—
“ऋद्धिर्द्विजिह्व कन्दो द्वौ भवतः कोशयामने।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो जताजालः सरन्ध्रकः॥
स एव ऋद्धिर्द्विजिह्व भेदमप्येतयोर्वेव।
गुणग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वाभावर्त्तफला च सा॥
द्विजिह्व दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः”।
शौचधरयो ऋद्धिर्द्विजिह्वाने वाग्राहीकन्दः अ-
थवा बला देया। इति परिभाषा ॥ *॥ समृद्धिः।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमार २। ५८ ॥
“परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विद्याना”।)
यार्त्तती। इति शब्दरत्नावली ॥ (लक्ष्मीः ॥)
ऋध, उ य न इर ऋद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(दिवां, खां-परं-सकं-सेट्।) य ऋद्धाति। उ
अर्द्धिवा ऋद्धा। न ऋद्धीति। इर अर्धत् अर्-
धीत्। अर्धचतुर्धौ चायम्। सोऽहं प्राग्भवतेव
भूतजनबीम्भोमीति भवभूतिः॥ अन्तर्भूतार्थ-
त्वादिदं सिद्धमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥
ऋफ, श दाने। स्नाघायाम्। हिंसायाम्। निन्दा-
याम्। यञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-
सकं, अकं च-सेट्।) श ऋफति जनो ददाति
स्नाघते हिन्वन्ति निन्दति युद्धते वेत्यर्थः। आनर्फ।
हिंसायामप्ययमित्यन्ये। इति दुर्गादासः॥
ऋसुः, पुं, (ऋ स्वर्गं देवमातुरदितेर्वा भवति यः।
ऋ + भू + डु।) देवता। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्-
वेदे। ६। २१। ६।
“ऋसुर्न रथं नवं दधतो कतुमादिशे”॥
देवानामपि देवः। यथा, महाभारते वनपर्वणि।
“ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः।
तेषां कौक्राः परतरे यान्यजन्तीह देवताः”॥)
चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा,—
“आद्याः प्रभृता ऋभवः पृथकाश्च दिवोकसः”।
इति हरिवंशे। ७। ३२॥)
ऋमुत्ताः, पुं, (ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्ति यत्र।
ऋभु + त्ति + ड।) स्वर्गः। वक्षम्। इन्द्रः। इति।
राधमुकुटः॥ (देवमात्रे। यथा ऋग्वेदे। ४।
३७। १। “उपजो राजा अध्वरमुत्ताः”।
“ऋमुत्ताः ऋभवः”। इति भाष्यम्॥)
ऋमुत्ताः, [न] पुं, (ऋमुत्तः स्वर्गः वषं वा अस्या-
स्तीति इति)। “पथिममथ्यमुत्तामात्”। ७। १। ८५।
“इतोत्त्वर्णनामस्थाने”। ७। १। ८६। इत्यादिना
सिद्धम्। यदा ऋच्छति इति अर्त्तधुत्तिलक
प्रत्ययः।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे।
७। ४७। ३। “इन्द्रो विश्वा ऋमुत्ता वाजो
अर्थः”। इति ॥)
ऋम्न, प श्र बधे। (मुच्चादि-तुदां-परं-सकं-सेट्।)
इति रिम्नधातोलीकार्या दुर्गादासः॥
ऋश, गतिस्त्वयोः। सौचधातुरदम्। (परं-सकं-
सेट्।) ऋशः। इति दुर्गादासः॥

ऋशः, ए स्त्री, (ऋश् + क्त्वा।) मृगविशेषः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४। १०।
“ऋशो न दृष्ट्यन्नवपानमागहि”॥)
ऋष, ई श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट्) ऋष्वादिः। ई ऋष्ः। श ऋषति।
इति दुर्गादासः॥
ऋषभः, पुं, (ऋष् + ऋषिभ्यां कित्)। इति
उणादिसूत्रेण ३। १। २३। अमच्। किञ्। ऋष्।
(यथा, ऋग्वेदे ६। २८। ८। “उप ऋषभस्य
रेतस्युपेन्द्र तव वीर्यं”॥) कर्णरश्मम्। कुम्भीर-
एच्छः। उत्तरपदे श्लुः। इति मेदिनी ॥
“स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकृशराः।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्लुर्धार्वाचका”॥
इत्यमरवाक्यात्। यथा एतदर्थभः एतदर्थश्लु
इत्यर्थः। असमस्तेऽप्ययं श्लुर्धार्वाचकः। यथा,
भागवते २। ४। २२॥
“स्वल्क्षणा प्रादग्भूत् क्लिप्तान्वितः
स मे ऋषीणां ऋषभः प्रसीदताम्”॥
“ऋषीणां ज्ञानप्रदाना ऋषभः श्लुः”। इति
तट्टीका ॥ गणविशेषः। आक्षतिकागोऽयम्। यथा
पाणिनिः। तत्पुरुषसमासप्रकरणे २। १। ५६॥
“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे”॥ या
घ्रादिराक्षतिकायाः। “व्याघ्र-सिंह-ऋक्ष ऋषभ-
चन्दन-रुक्-रुष-वराह-हस्तिन-तरु-कुश्र-रत्न-ए-
षत्-एगरीक-पलाश-कितवाः”। इत्येतं व्याघ्रा-
दयः॥ पर्वतविशेषः। इति धर्मगी ॥ वराहएच्छः।
आदिजिनः। इति ज्ञमचन्द्रः॥ भगवद्वतां वि-
शेषः। (यथा, भागवते ५। ६। ७। “तस्य ह वा एतं
सृत्तिलकस्य भगवत ऋषभस्य योगमाथावासनया
देह इमा जगतीमिभमा-भासेन धंक्रममाणः”।)
स तु सत्ययुगे आद्याध्रसूतनामिनाजएत्येव ज्ञातः।
तस्य पुत्र जडभरतः। इति श्रीभागवतं।
(तथा, मार्कण्डेये ५३। ३८।
“अद्योध्रसूतोर्नामन्त ऋषभोऽभूत् सूतो हि ज।
ऋषभाद्भूतो जड वीर एतश्चताद्वरः”॥
स्वागोचिध मन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये
६७। ४।
“उज्जस्तम्बस्तथा प्राणो दक्षोऽर्षिर्धमन्तथा”॥
ऋषभसहस्रदक्षिण एकार्द्धनिष्पाद्यो यागभेदः।
यथाह गणः “पूर्वं ऋषभसक्तो राजः”॥ स्वनाम-
ख्यातः यज्ञतुरपुत्रो ऋषभेदः। यथा, शतपथ
ब्राह्मणे १३। ५। ४। १५। “एकविंशन्तोमेन
ऋषभो याज्ञतुर इजि शिक्काना राजा तदेतदाथ
याऽभिगीतम्”॥ अथवर्गान्तर्गतौषधविशेषः।
तत्पर्यायः। ऋषः १ ऋषभक २ श्रीग ३। इति
रत्नमाला ॥ गोपति ४ श्रीग ५ विधागी ६ दुर्द्धर
७ ककुद्भान् ८ पङ्कव ९ योदा १० पट्टी ११ धूर्य
१२ भृपतिः १३ कामी १४ रुद्रप्रियः १५ उद्धा
१६ लाङ्गुली १७ गौः १८ बन्धुः १९ गोर्द्धः २०
वनवासी २१। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शोतलत्वम्।
रक्तपित्तविरेकनाशित्वम्। शुकश्लेष्माकारित्वम्।
दाहक्षयज्वरहृत्त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

(“जीवकर्मभक्तौ श्रेयो हिमाद्रिशस्त्रोऽङ्गवौ।
रसोनकन्दत्वत्कन्दौ निःसारौ सुष्वापन्नौ”॥
“ऋषभो रथप्रदङ्गवत्”॥
“ऋषभो रथभो धीरो विधाक्षी ब्राह्मणवपि”॥
अनयोर्गणा यथा ॥
“जीवकर्मभक्तौ बन्धोः प्रीतौ युक्तकफप्रदौ।
मधुरौ पित्तदाहासकार्णवातक्षयापह्नौ”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्षे प्रथमे भागे ॥) सप्त-
स्वर्गान्तर्गतदीनीयस्वरः। (अयं स्वर्गः चिञ्चति।
अस्य तिस्रः अन्तयो यथा, (१) दयावती, (२)
रञ्जनी, (३) रतिका। तिस्रश्च अतिजातयो यथा,
(१) कृत्वा, (२) मध्या, (३) मद्ः। अथच ऋषि-
वंशीयः, क्षत्रियजातिः, पिङ्गवर्णश्च। अस्यो
त्पत्तिः शाकडीपे। अस्य ऋषिः देवता च ब्रह्माः
कन्दो गायत्री। यथा सङ्गीतरत्नाकारे,—
“ऋषभस्त्रिभुवित्ततः।
दयावती रञ्जना च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
दीप्तायता मद्दुर्मध्या घडजे स्यात् ऋषभे पुनः।
सस्थिता करुणा मध्या मद्ः।
पञ्चमः पितृवशस्थो मि धारुधिकुलोद्भवौ।
ऋधौ तु क्षत्रियोऽप्यो वैश्यातो निगो मतौ”॥
मि धौ ऋषभधैवती इत्यर्थः। इत्यादि।)
स तु गोस्वगुण्यस्वरः। चातकस्वगुण्यस्वर इति
केचित्। नारदभते गाव ऋषभस्वर्गं वर्त्तन्ति
यथा,—
“षडर्शं रौति मयूरो हि गावो नर्हन्ति चर्षभम्”।
इति नारदसंहितायाम्। दण्डारत्नाकारादिमते
तु चातक ऋषभं वदति। यथा सङ्गीतरद्वारे,—
“स्वस्वभं चातको भूते”। अस्योत्पत्तिः।
“नाभिमलादयदा वणा उत्थित कुनते ध्वनिम्।
रुपमस्यैव निर्गतिं जलया ऋषभः स्मृतः”॥
इति सङ्गीतरदामोदरः॥
“नाभिः समुदितो वायुः कण्ठश्रीर्षसमाहृतः।
ऋषभमेव नादं यत तस्माद्ऋषभ इति”॥
इति च सङ्गीतसमयसारः। अस्योत्पत्तिः ऋग्वे-
दात्। यथा गणवत्स्यो,—
“ऋग्वेदात् षड्ज ऋषभो यज्ञभो मध्यधैवतौ।
सामवेदात् समुद्भूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ”॥
इति ॥)
ऋषभध्वज, प, (ऋषभः ध्वजश्चक्रमस्य ध्वजस्य वा।)
शिवः। अर्द्धदिशेषः। इति मेदिनी ॥
ऋषभी, स्त्री, (ऋषभ + आवौ ङीष्)। नराकारस्त्री।
शुकशिश्वी। शिवाणा। विधवा। इति मेदिनी ॥
(शुकशिश्वार्थं अथहागे यथा ॥
“अन्धुषभ्यति संख्यादिषु”।
इति चरक सूत्रे चतुर्थऽध्याये ॥ अथ हि ऋषभी
शुकशिश्वी इत्यस्य शिवदासीयटीका ॥ *॥)
ऋषिः, ए, (ऋयति प्राप्नोति सर्वान् मन्वान् ज्ञानेन
पश्यति संसारपापं वा इति। ऋष + “इगुप-
धात् धित्” ४। १। १६। इति उणादिसूत्रेण इन्।
किञ्)। ज्ञानमंनारयोः पाठगता। शास्त्रज्ञदा-
चार्यः। (यथा, ऋग्वेदे १। १। २। “अभिः

ऋषि

पूर्वेभिर्ऋषिभिरीद्यो नृतनैरुन स देवा एह
वक्ष्यति" ॥ रिषिर्हृसादिश्च । "विद्याविदग्धमतयो
रिषयः प्रसिद्धाः" इति प्रयोगात् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । सत्यवचाः २ शापास्त्र ३ । स तु
सप्तविधः यथा । व्यासाद्या महर्षयः १ भेलाद्याः
परमर्षयः २ कण्वाद्यो देवर्षयः ३ वशिष्ठाद्या
ब्रह्मर्षयः ४ सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः ५ ऋतपर्णादयो
राजर्षयः ६ जमिन्याद्याः काण्डर्षयः । इति त्रि-
काण्डश्लोकः । तथा च रत्नकोषे ।
"सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि परमर्षयः ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावगाः ॥ * ॥
मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा ।

१ स्वायम्भुवमन्तरे मरीचिः । अत्रिः । अ-
ङ्गिराः । पुलस्त्यः । पुलहः । क्रतुः । वशिष्ठः ।
(यथा ह्रिंशे ७ । ८ ।

"मरीचिरत्रिभंगवानङ्गिरा पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च मरुते ब्रह्मणः सुताः" ॥

२ । सागोचिषे उन्नतन्मादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ।

"उन्नतन्मास्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गमस्तथा ।
निश्चरस्त्वावीर्याश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

३ । उन्नते वशिष्ठसुताः प्रमदादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ७३ । १३ ।

"स्वतजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयस्यान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

४ । तामसे ज्योतिर्धामादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चोऽर्षिर्बलकस्तथा ।
पीवश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

५ । वैवते हिरण्यरोमा वेदश्रिमा उर्ध्वनाज-

विद्यादयः । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७३-७४ ।

"हिरण्यरोमा वेदश्रीर्हृवाङ्गन्यापराः ।

वेदबाहुः मुधामा च पञ्चन्यस्य महासुनि ॥

वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।

गते सप्तर्षयस्त्वामन् वैवतस्यान्तरे मनोः" ॥

६ । चान्धे ह्यर्षमर्द्दीरकादयः ।

(मार्कण्डेयमनान्याधिन उच्यन्ते तत्रैव ७६ । ५४ ।

"ममेधा विग्रास्त्वेव हविषान्नमो मधुः ।

अतिनामा सिद्धिणाश्च समासिद्धि चर्षयः" ॥

७ । वैवताख्यवत्तमानमन्तरे कश्यपः ।

अत्रिः । वशिष्ठः । विश्वामित्रः । गौतमः । जम

दग्निः । भरद्वाजः ॥ (यथा मार्कण्डेये ७६ । ६-२० ।

"अत्रिस्त्व वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाऋषिः ।

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽप्य कौशिकः ॥

तथैव एते भगवानृचोक्तस्य महात्मनः ।

जमदग्निस्तु सप्तैत सुनयोऽत्र तथान्तरे" ॥

८ । सार्वर्षिक गालवः । दीप्तिमान् । परशु-

रामः । अश्वत्थामा । कृपः । ऋष्यशृङ्गः । व्यासः ।

(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

"रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृपश्च च ।

ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

रामः परशुरामः । द्रोणिरश्वत्थामा ॥

ऋषि

६ । दत्तसार्वर्षिकं द्युतिमदाद्याः ।

(यथा मार्कण्डेये ६४ । ८ ।

"सधार्तिधिर्वसुः सद्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमास्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सवलस्तथान्यो ह्यथावाहनः" ॥

१० । ब्रह्मसार्वर्षिकं हविष्मत्सुकृतसत्यजयम-

र्ष्याद्याः । (यथा मार्कण्डेये ६४ । १०, १३, १४ ।

"मनोस्तु दशमस्यान्वच्छृणु मन्वन्तरं द्विज ॥

सप्तर्षिस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ।

आपो भूतिर्हविष्णाश्च सकृती सत्यश्च च ।

नाभागोऽप्रतिमस्यैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः" ॥

११ । धर्मसार्वर्षिकं अरुणादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ६४ । २६-२० ।

"हविष्णांश्च वशिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः ।

निश्चरन्वानघश्चैव विष्टिखान्यो महासुनिः ॥

सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्प्रतिदेवश्च सप्तमः" ॥

१२ । रुद्रसार्वर्षिके तपोमर्त्यादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ६४ । २५ ।

"द्युतिस्तपसो मृतपास्तपोमूर्तिस्तपोनिधिः ।

तपोमर्तिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोद्युतिः" ॥

१३ । देवसार्वर्षिकं निर्माहृत्त्वदृश्याद्याः । (मार्क-

ण्डेयपरमाणमतं अयं त्रयोदशमनुः भौत्याख्ययाभि-

हितः । यथा, तत्रैव ६४ । २७-३० ।

"त्रयोदशस्य पथ्याये भौत्याख्यस्य मनोः सुतान् ।

सप्तर्षींश्च नृपांश्च गदतो मे निशामय ॥

सुधर्माणां सुरास्तत्र सुकर्माणास्तथापरे ।

सुशर्माणाः सुरा ह्येते समस्ता मुनिमत्तम ॥

महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवसातिः ।

भविष्यानथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥

द्युतिमानव्ययश्च तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।

निर्माहः मृतपाश्चान्यो निष्कृकस्यश्च सप्तमः" ॥

१४ । इन्द्रसार्वर्षिके अग्निबाहुश्चिषुडमागधाद्याः

सप्तर्षयः । (मार्कण्डेयपरमाणमतोऽयं भौत्याख्यया-

भिहितः । यथा तत्रैव ६६ । १ ।

"ततः परन्तु भौत्याख्यं सप्तुत्पत्तिं निशामय ।

देवानृषीस्तथा पुत्रान्तथैव वसुधाधिपान्" ॥

ततः परं त्रयोदशमन्वन्तरानन्तरम् ॥ अस्मिन्

मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्याह तत्रैव १०० । ३१ ।

"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽप्य माधवः ।

शुकोऽजितश्च सप्तैत तदा सप्तर्षयः स्मृताः" ॥

पराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नाम-

भेदोऽपि दृश्यते । ह्रिंशे ७ अध्याये तथा

विष्णुपरमाणे ३ अंशे अथ विवर्णादिकं द्रष्टव्यम् ॥

॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठपत्न्यरुह्यतीसहित-

वत्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां मघानत्तत्रे स्थितिः

तस्योदये तेषाञ्चोदयो भवति । काण्डोखड्गमते

ज्ञानलोकादृद्धं ध्रुवलोकात् अथः तेषां स्थितिः

॥ * ॥ वेदः । किष्काः । इति मेदिनी ॥ ऋगवादि-

महर्षिसन्तानः । यथा ।

"भृगुर्भृगीचिर्ऋषिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।

मनुर्दत्तो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥

ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।

परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥

ऋषि

इश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान् निबोधत ।

काव्यो रक्षस्यतिश्चैव कश्यपश्चावनस्तथा ।

उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यश्चौषिजस्तथा" ॥

औषिजस्थाने कौशिक इति वा पाठः ।

"कर्मो बालिखिल्याश्च विश्रवाः प्रक्षिपर्वसः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः" ॥

इति । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।

"ऋषि हिंसागतौ धात्वर्द्धिद्यासत्यतपःश्रुतिः ।

यश्च सन्निचयो यस्मात् ब्राह्मणश्च ततः तृषिः ॥

विवृत्तिसमकालान्तु बुद्ध्या यत्किञ्चिद्विद्वन्मः ॥

ऋषते परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥

गत्थर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्दितकारणम् ।

यस्मादेव स्वयम्भुतस्तस्माच्च ऋषिता मता" ॥

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

ऋषिकः,) पुं, (ऋषेः पुत्रः । ऋषि + कन् ।) काव्य-

ऋषीकः,) दि-ऋषिपुत्रः । यथा ।

"ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्भृशसम्भवात् ।

परत्वेनर्षयस्ते वै भूनादिऋषिकाः पाण्डु-

ऋषीकाणां सुता ये वै विद्येया ऋषिदेवोऽपि ॥

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः ॥

तेषां पुत्रानृषीकास्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत ।

वत्सगो नृजयश्चैव भारद्वाजश्च वीर्यवान् ।

ऋषिर्दीर्घतपाश्चैव रक्षद्वयः शरत्त्वतः ॥

वाजिश्रवाः सुचित्तश्च श्यावोऽश्वश्च पराशरः ।

शृङ्गी च कश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा ॥

इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषिताङ्गताः" ॥

इति मातये १२० अध्यायः ॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्रिमान्या सरित्

इव ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

("ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।

देवान् पितृन् चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते" ॥

इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्वणि ३ । ८४ । ४६ ॥

ऋषिकुलाय हितम् । ऋषिकुल + यत् । ऋषि-

कुलहिते, त्रि । यथा, भागवते ३ । १६ । १३ ।

"अथ तस्योभर्ता देवोऽर्षिकुल्यां सरस्वतीम् ।

नासाद्य मन्युदद्यानां तेषामात्माप्यहप्यत" ॥

ऋषिजाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी ।)

ऋक्षगन्धारुद्राः । इति रत्नमाला ॥ ऋषिजाङ्गल-

इति ख्यातः । (रुद्रदामकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ॥

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता औषधार्थम् ।)

माषपर्णीद्विजः । इति रत्नमाला ॥ (माषपर्णी-

शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

ऋषिः, स्त्री, (ऋष् हिंसायां + क्तिन् ।) खड्गः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५७ । २ ।

"वाशीमन्त ऋषिमन्तो मनीषिणः ।

सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः" ॥

आयुधमात्रम् । यथा ऋग्वेदे २ । १६६ । ४ ।

"भयन्ते विश्वाभुवनानि हर्षिणा ।

चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु" ॥

"ऋषिषु यदुस्यतेतिषु" । इति भाष्यम् ।

तथा तत्रैव । ५ । ५२ । ६ ।

"आ रक्षीगयथा नर ऋष्याः ऋषीरक्षतत" ॥

ऋष्य

“ऋष्टोरायुधविषोषान्” इति भाष्यम् ।
 तथा मनुः ३ । २३३ ।
 “यावतो यसते यासान् ह्यथकथ्येध्वमन्ववित् ।
 तावतो यसते प्रेथ दीमश्रुत्तृयोगुडान्” ॥
 “ज्वलितश्रुत्तृयायुधलोहपिण्डान्” इति त-
 ट्टीका । दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ३ । ५४ । १३ ।
 “विद्युद्गथा मरुत ऋष्टिमन्तो
 दिवो मर्या ऋतजाता अयासः” ।
 “ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः” इति भाष्यम् । गमना-
 गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे २ । ६४ । ४ । “असे-
 ज्वेषां निमिष्टस्तुऋष्टयः साकं यज्ञिरे सधया
 दिवो नरः” । “ऋष्टयः गमनागमनशीलाः” ।
 इति दयानन्दभाष्यम् ॥ पूं. धर्मसावर्णिके मन्व-
 न्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।
 “हृविष्वाश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिगन्धस्तथासिः” ॥
 ऋष्यः, पूं स्त्री, (ऋष्य + यत् । निपातनात् सिद्धम् ।)
 ऋगविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते ऋष्य-
 ष्टकूप्याख्याने । ३ । ११० । २७ ।
 “ऋष्यष्टकः कथं ऋग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः” ।
 ऋष्यस्य ऋगविशेषस्य ष्टकमिव ष्टकं यस्य स
 ऋष्यष्टकः ।
 “ऋष्यो नीलाङ्गको लोके मगोक्ष इति कीर्त्तितः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 खनामख्यातः कुरुवंशीयो देवातिथिपुत्रः । यथा.
 भागवते । ६ । २२ । ११ ।
 “ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिगमुष्य च ।
 ऋष्यस्तस्य द्वितीयोऽभुत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः” ॥
 ऋष्यकेतुः, पूं. (ऋष्यः केतौ यस्य ।) अतिरुद्धः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य रूपान्तराणि । ऋष्य-
 केतुः । ऋष्यकेतनः । ऋष्यकेतुः । विश्वकेतुः ॥
 ऋष्यगता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिममृहेन गता ज्ञाता) ।
 ऋष्यप्रोक्ताऋतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ऋष्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्यस्य ऋगविशेषस्य गन्ध इव
 गन्धो यस्याः) । रत्नविशेषः । ऋषिजाङ्गल इति
 ख्यातः । तत्पर्यायः । ऋत्तगन्धा २ ऋषिजाङ्गलिकी
 ३ । इति रत्नमाला ॥
 (“महासहा-ऋत्ति ऋष्यगन्धाश्रगन्धेयादिषु” ॥
 इति चर्क विमानस्थाने अष्टमेश्वाये ॥)
 ऋष्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिममृहेन प्रोक्ता) ।
 शतमूली । शुकशिम्वी । अतिबला । इति मेदिनी ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा ॥
 “अतिबला महाशतारत्री कपिकच्छु” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 व्यवहारो यथा ॥
 “रेन्द्वृषभ्यतिरसर्थप्रोक्तापयस्येयादिषु” ।
 इति चर्के सूत्रस्थाने चतुर्थेश्वाये ॥ अत्र तु
 ऋष्यप्रोक्ता माषपर्याय इति श्रिवटासीयटीका ॥
 “कुक्कुटो सर्पगन्धा च तथा वाणविधागिके ।
 ऋष्यप्रोक्ता वयस्या च ष्टक्री मोहनवस्त्रिका” ॥
 इति उत्तमन्त्रे षष्ठिमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 ऋष्यमूकः, पूं, (ऋष्यो ऋगो मूको यत्र ।) पर्वत-
 विशेषः । इति जटाधरः ॥ स तु दक्षिणदेशे

ऋष्य

पम्पासरोवरकूले स्थितः । यत्र बालिभयात् सयी-
 वादयः पञ्च वानराः स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥
 (“तादृष्यमूकस्य समीपवारी
 चरन् ददशदिमुत्दर्शनोयौ” ।
 इति रामायणे । ४ । २ । १२८ ॥)
 ऋष्यष्टकः, पूं, (ऋष्यस्य ऋगस्य ष्टकमिव ष्टक-
 मस्य ।) मुनिविशेषः । स तु विभागकसुतः ।
 तस्य भार्या लोमपादराजकन्या शान्ता । इति
 रामायणम् ॥ (“मान्यो मुनिः स्वा परमृष्यष्टकः” ।
 इति भट्टिः । १ । १० ॥ अस्य जन्मनः प्रभृति
 विवर्गामुच्यते ।
 आसीत्पुत्रा महातजास्तपस्विसप्तमः काश्यपो
 विभागको नाम ऋषिः । स च महाङ्गदं समा-
 साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । एकदापुंस-
 मुर्खेणो दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेत अणु प्रच-
 स्कन्द । ततः काचित् स्त्री तपिता तपोयनं मह-
 तवीत्या गर्भिणी अभवत् । इयं हि स्त्री परा
 काचित् देवकन्यामीत् प्रापवशात् स्वरूप
 धारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अधामोघत्वात्
 ब्रह्मरेतस्तस्या ऋग्यमिकः एव समभवत् । स्-
 रीर्गर्भजातत्वादस्य शिशुमि ष्टकमजायत तेषाम्य
 ऋष्यष्टक इति नाम समभवत् । अनेन हि
 पितृगन्ध कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वस्तस्माद्-
 गन्धविधय अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्यं एवाभवत् ।
 एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुलोमपाद् इति
 ख्यातोऽङ्गनामीश्वरः समभवत् । तेन कामात्
 ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम् । अस्मात् सर्वं ब्राह्मणान्
 पण्डितव्रजः । प्रणययज्ञस्यास्य राज्ये न वचंश्रुत
 क्रतुः । अतः क्लिष्टचित्तः स राजा ब्राह्मणान्
 सन्तोषयित्वा कश्चिद्प्रायः पश्येत्कृतम् । तेन एष्टास्ते
 ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्यष्टकमानितुं उपदिदिशुः ।
 अथ स राजा दुःकृतात्वात्स्य कार्यस्य ऋष्य-
 ष्टकमानितुं प्रापाद्यभोताभिर्वाङ्गनाभिर्दमक-
 रीत् । अथ रूपयौवनसम्पन्ना काश्चित् वामा
 ङ्गना बहूनि उपायनद्वयाणि गृह्णीत्या जलपथेन
 तं तपोधनम् लोभयित्वा नेतुं प्रनमिरे । अथ ता
 काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकुताश्रमा नावम-
 दूरे निबध्य तत्रोत्तस्य । अथ कदाचित् वामा
 काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा वामाया
 भोजयित्वा विचित्राणि मान्यानि वामासि च
 दत्त्वा पेयाणि च प्राययित्वा तेन सह चिकीड
 प्रजहास च । एतादृशनं विविधोपायेन तं प्राप-
 यित्वा कामवशात् अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च
 स्वस्थानमाजगाम । गतायाश्च तस्या मदनं मत्तो
 विचेतनशाभवदृष्यष्टकः । अथ विभागकसुतपस
 प्रतिनिदृष्ट्य स्वसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।
 प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा
 ऋषिरूपधारिणी वेश्या नं विभागकसुतं प्रलोभ्य
 नाश्याश्रममानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमायत्ता ।
 अथ स राजा तं प्राप्य विभागकसुतं प्रहृष्ट-
 मना अन्तःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टं च तस्मिन्
 तपोधने समन्तराण्यं प्रहृष्टं जलेनापूर्यमाणमभ-

ऋ

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्वकामः तपोधनाय-
 गण्यात् विभाष्यकात् प्रापसुक्तिमिच्छन् स्वमिच्छस्य
 दशरथस्य सुता शान्तां ऋष्यष्टकस्य प्रददौ ।
 अथ विभाष्यको मुनिः तपसः प्रतिनिदृष्टः सुत-
 मनबन्धोक्त्य ध्यानधिया सर्वमवगम्य क्रुधा क्ल-
 म्निव लोमपादराज्यं आजगाम । आगते च
 तस्मिन् विभोतेः सर्वेः ऋष्यष्टकस्य राज्यमिद-
 मिति आचर्यः । पूजितश्च तेन राजधिया द्विवि
 इन्द्रमिव पूजं शचीमिव शान्ता क्रुधाश्चान्धोक्त्य
 यामाश्च घोषाश्च सुतस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः
 स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्यष्टकः शान्तया
 सह तस्मिन् राज्यं सुखमतिचिरमवसत् ॥
 अथ गच्छति काले सूर्योवशावतंसो राजा
 दशरथः अत्रपत्यतया क्रियमानहृदयो निजगुणं
 वशिष्ठदेवं एतन्नाभोपाय प्रपञ्च । एवमुक्तस्तत्र
 ऋषिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्यष्टकं
 तपोधनं समानीय एतच्छिं क्तुं समादिशत् ।
 अथासौ राजा एवमभिहितं स्वनामातरमसुं
 ऋष्यष्टकमानितुं यत्रमकरोत् । तत आगतेन
 तेन क्रियमाणं यज्ञं देवशक्त्यग्निमध्याद्ददितुम् ।
 एतच्छ्रुतगत्यात् नारायणावतारस्वरूपा रामा-
 दयस्यत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अथ
 विभागकसुतस्त महाप्रातापवान् यज्ञनिष्ठसति
 प्रसिद्धः । एतत्कथा च महाभारते । ३ । ११०
 अध्यायान्त्या रामायणे । १ । ६ अध्यायस्य
 दृष्ट्या ॥ * ॥ भावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः ।
 यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।
 ‘गामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृपश्च च ।
 ऋष्यष्टकस्तथा दोगिस्तत्र ममर्षयोऽभवन्” ॥
 ऋ दीर्घकाल । स तु अष्टमस्वरवर्गः । अस्यो-
 चारगण्यमानं मूर्द्धा । (यथा, सिद्धास्तकोमृद्या
 “ऋट् धाराङ्गुर्द्धा” । पाणिनीयशिक्षायांमपि ।
 “स्युर्द्धा ऋट् ट्ठ्या दन्था ऋट्ठुणसाः सृताः” ।)
 श अत्रश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ॥
 (स च उदासानुतास्मिन्भेदात् विधापि एनः
 प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधिति बड्-
 विधः)
 ऋकां परमेशानि स्वयं परमकुण्डलम् ।
 धीनविद्युत्तनाकां पञ्चदेवमयं सदा ॥
 चतुर्जानसयं वर्णं पञ्चप्राणयतं सदा ।
 त्रिप्रतिमहितं वर्णं प्रणामाभि सदा प्रिये” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
 (वक्रोयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “तद्भाषागता दत्ता वामनः कुक्षिता त्वधः ।
 एतद्दत्तगता रेखा तासु श्रेष्ठोऽविष्णवः ॥
 मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ।
 इति वर्णाङ्गातन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।
 “ऋ क्रोधोऽतिथिप्रो वामी वामनो गोऽथ श्रीर्दितिः ।
 उर्द्धमुखो निशानाथः पद्ममाला विनष्टधीः ॥
 शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।

लृ

एकदन्ताङ्गयो माता हृदिता मिथुनोदया ॥
 कोमलः श्यामला मेघी प्रतिष्ठा पतिरुद्यमी ।
 ब्रह्मण्यमिव कीलाले पावको गन्धर्विणी ॥
 इति तन्वशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-
 वर्णाभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य वामनासिकाया
 न्यस्यतया तथात्मम् । यदुक्तं माटकान्यासमन्त्रे ।
 “ऋं नमो दक्षिणागणे ऋं नमो वामनासिके” ।
 इति ॥ अनुबन्धविशेषस्तत्र चण्डाङ्गस्वो वा स्यात् ।
 यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “चण्डाङ्गस्वोऽथ ऋर्वा लृ-
 र्ख्वानिर्वाथ गः सिचि” ॥ (एतेन कणा चार्त्तस्वरे
 लुडि कृते अचीकयात् अचक्रयात् इति स्यात् ॥)
 ऋ गि गद्या । इति कविकल्पद्रुमः । (प्रादि-ब्रह्मादि-
 परं-सर्क-सेट्) गि ऋणाति । ईर्माः ईर्माः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ऋ, व्य, (ऋ + क्षिप) वाकारम्भः । रक्षा । इति
 मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 ऋ, स्त्री, (ऋणातीति । ऋ + क्षिप) वत्सः । इति
 मेदिनी ॥
 ऋः, स्त्रो, देवमाता । दानवमाता । (ऋ + भावे
 क्षिप) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
 ऋः, पुं, (ऋणाति प्राप्नोति विश्वमिति । ऋ + क्षिप) ।
 भैरवः । (यथा, “ऋनन्दान्नि । प्रभयेप्रसङ्गः ।”
 इत्युद्भूटः) । दनुजः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ लकारः । स तु नवमस्वरवर्गः । अस्योच्चारण-
 स्थानं दन्तः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् “लृ-
 नमानान्दन्ताः” ।) शिखायामपि यथा,—
 “स्युर्मूर्द्धन्या ऋदुरसा दन्त्या लृनुलसा स्मृताः” ।
 स ऋस्वो दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥
 (अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
 प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति
 षड्विधश्च ॥)
 “लृकारं चक्षुलापाङ्गु कुण्डली परदेवता ।
 अथ ब्रह्मादयः सर्वं तिलुन्ति सततं प्रिये ॥
 पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्जानमयं सदा ।
 पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
 विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युत्प्रता तथा” ।
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषाया) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “शेखाधःकुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
 वङ्गीशवाधवन्तासु निवसंति च निवशः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
 “लृः स्थाणः श्रीधरः शुद्धो मेधाधृन्नावको वियत् ।
 देवधोनिर्दक्षगण्डो मन्त्रेणः कौन्तरुद्रको ॥
 विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा मन्त्रो लाङ्गलिः प्रग ।
 चन्द्रिका पारिधो धूमा हितन्तः कामवर्द्धनः ॥
 शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
 चित्ताकार्थिणी काशश्च हर्तीयकुलसुन्दरी” ॥
 इति तन्वशास्त्रम् ॥ (माटकान्यासे दक्षिणागणे
 न्यस्यतया दक्षिणागणेनाप्यभिधानम् । यथा माट-

य

कान्यासमन्त्रे । “लं नमो दक्षिणागणे लं नमो
 वामगणे” । अनुबन्धविशेषः । एतेन लुडि अच्
 स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे ।
 “चण्डाङ्गस्वोऽथ ऋर्वा लृ र्ख्वानिर्वाथ गः सिचि” ।
 एतेन गम् लृ खौ गतौ इत्यस्य लुडि अगम-
 दिति स्यात् ॥
 लृ, व्य, देवमाता । इति मेदिनी एकाक्षरकोषश्च ॥
 भूमिः । कुम्भः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ दीर्घं लृकारः । स तु दशमस्वरवर्गः । अस्यो-
 च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । “लृत्रयं
 तयदधनलसाः वो दन्त्याः” ।) स झुतश्च भवति ।
 इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
 त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-
 दात् षड्विधश्च ॥)
 “लृकारं परमेष्ठानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
 पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
 गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषाया) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—

“तत्कोडनुल्लारूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृताः ।
 तासु वन्द्याः सुरेष्ठानि दुर्गा वागी सरस्वता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
 “लृकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुवतः ।
 सृष्ट्या कान्तिवामगण्डो रुद्रः कामोदरो सुरा ॥
 शान्तिस्तु स्वस्तिका शक्रो मायावीलोनूपो वियत् ।
 कृष्णो सुस्थितो माता नीलपीतो गजानन ॥
 तामिनी विश्रया कानो गित्या शुद्धः शुचिः कृती ।
 सूर्यो धैर्योत्कर्षिणी च एकार्की दनुजप्रसूः” ॥
 इति तन्वशास्त्रम् ॥ (माटकान्यासे वामगणे
 न्यस्यतया तन्नामाप्यभिधानम् । माटकान्यास-
 मन्त्रो यथा ॥ “लं नमो दक्षिणागणे लृ नमो
 वामगणे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च लृकारस्य
 दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
 तव्यं लृकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लृति लृवा”
 इति वार्त्तिकोक्तेः लृकार एव तत्र विधेयः । तेन
 होतृलृकार इत्यादौ लृकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-
 बोधोऽपि एतदनुसारेण एकमात्रद्विमात्रत्रिमा-
 त्रापेक्षा “लृत्रयम्” इत्युक्तत्वेन न विशेषः ॥
 लृ, व्य, देवमाता । नाय्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
 लृः, स्त्री, देवस्त्रो । इत्येकाक्षरकोषः । दनुजमाता ।
 कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
 लृः, पुं, सर्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

य

य एकारः । स तु एकादशस्वरवर्गः । अस्योच्चारण-
 स्थानं तालुकण्डख । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

यकं

“एदैतोः कण्ठतालु” । तथाच शिखायाम् ।
 “ए रे तु कण्ठतालुयावो यौ कण्ठोऽङ्गौ स्तुवौ” ॥
 स दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-
 त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-
 नुनासिकानुनासिकभेदात् षड्विधश्च ॥)
 “एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
 रञ्जिनीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ॥
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेख-
 नप्रकारो यथा ।
 “कुक्षिता वामतो रेखा दक्षकोणायता त्वधः ।
 पुनर्वर्णमगता सैव तासु वङ्गीशवाधवः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “एकारो वास्तवः शक्तिर्भिरुटी सोष्ठो भगं मरुत् ।
 सृष्ट्या भूतोऽर्द्धकेशो च ज्योतीस्त्रा अडा प्रमर्दनः ।
 भयं ज्ञानं कृषा धीमा जह्वा सर्वसमुद्भवः ।
 वङ्गीवर्णाभगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
 योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशस्तंजकः ।
 सन्धिरैकादशी भद्रा पद्मानाभः कुलाचलः” ॥
 इति तन्वशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्भिरुटी भगन्तथा ।
 मात्तवीजश्च विजया षोष्ठ एकादशस्वरः” ॥
 इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
 ओष्ठस्थानं न्यस्यतया षोष्ठशब्देनाप्यभिधानम् ।
 माटकान्यासमन्त्रो यथा,—
 “एं नम षोष्ठे ऐं नमोऽधरे” ॥ इति । अनु-
 बन्धविशेषः । तेन लुडि सिचि अर्द्धः स्यात् ।
 यथाह कविकल्पद्रुमे ॥
 “लृ र्ख्वानिर्वाथ गः सिचि ।
 अर्द्धः ऐर्यनादिः स्यात्” ॥
 एतेन कटे वर्णवर्णयोरेवमथ लुडि अकटीदिति
 स्यात् ॥
 य, व्य, स्मृतिः । असूया । अनुकम्पा । आमन्त्रणम् ।
 आज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
 यः, पुं, (एति प्राप्नोति सर्वं विश्वमिति । इण + अच् ।
 “सर्वं विष्णुभयं जगत्” इति वाक्यादस्य तथा-
 त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 यकं त्रि, (एतीति । इण गतौ । “इणभीकापा-
 शल्यतिमर्चिभ्यः कन्” ॥ ३ । ४३ । इत्युणादिसूत्रेण
 कन् ।) सुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्यमरः ॥
 (“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः” ।
 इति मनौ १ । ३ । “अजमेका लोहितशुक्लकृष्णाम्” ।
 इति श्रुतिः ॥ “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्” । इति
 रघुवंश २ । ४७ । “ममात्र भावैकगमं मनः स्थिरम्”
 इति कुमार २ । ५२ ।) आदिसंख्या । इति मेदिनी ।
 अथैकवाचकानि । परमात्मा १ विधुः २ क्षितिः
 ३ गणेशदन्तः ४ शुक्रचक्षुः ५ । इति कविकल्प-
 लता ॥ अग्निः ६ सूर्यः ७ देवराजः ८ यमः ९ ।
 इति महाभारते वनपर्व ॥ (सर्वनामशब्दोऽयम् ।
 तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां “सर्वादयश्च पञ्चत्रि-
 शत्” इत्युक्त्वा “यद् यद्-यद् एतद् इदम्-अदस्

एक

एक-दि-युधाद्-अस्मद्-भवत्-किम्" इत्युक्तवान् । यथा प्राक्कुन्तले २ अङ्के । "विश्रान्तेन भवता ममाप्येकस्मिन् कर्मणि सहायेन भवितव्यम्" । पुं, अनामख्यात ऐश्वर्यायो नृपतिभेदः ।

यथा, भागवते ६।१५।२।
 'श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतं जयः ।
 रयस्य सुतएकस्य जयस्य तनयोऽमितः' ॥
 परमेश्वरः । विष्णुः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
 "एको नैकः सवः कः किम्" । "परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदगर्हित्वादेकः" । इति भाष्यम् । घटे घटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः । घटे पटात् भेदः विजातीयभेदः । घटे कपालादेभेदः स्वगतभेदः ॥

एककः त्रि, ("एकादाकिनिश्चासहाये" । ५।३। ५२। इत्यत्र चकारात् पक्षे कन् ।) असहायः । एकला इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २ एकान्को ३ । इत्यमरः ॥
 ("महानप्येकको वृत्तः सर्वतः सप्रतिष्ठितः । प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः" ॥ इति पञ्चतन्त्रे ३।५२ ॥ तथा नेषधे । २। ३६।

"विधिरैककचक्रचारिणाम् किमु निर्मितसति मान्मथं गृहम्" ॥ एककुण्डलः पुं, (एकं कुण्डलं यस्य ।) बलरामः । कुवेरः । इति मेदिनी ॥
 एकगुरुः, पुं, (एकौ गुरुर्दस्य ।) सतीर्थः । इत्यमरः ॥ एकगुरुर शिष्य इति भाषा ॥

एकचक्रं, स्त्री, (एकं चक्रं यस्य ।) पुर्वाविशेषः । तत्पर्यायः । हरियह्मर शुम्भपुरीशः । इति त्रिकाण्डशुद्धः ॥ सूर्यशयः । त्रि, असहायचारी । यथा, ऋग्वेदे १।१६।४।२।
 "सप्त युञ्जन्ति गृधमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभिक्रमजगमन्वन्वेषेमा विश्वा भुवनाधितस्युः" ॥
 अत्र भाष्यकृता यथाख्यातन्तदाह ।

"एकचक्रमेकारथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकैकरूपवदिक्रमिभ्युच्यते रथं रंह्यास्वभाव-रथस्य सम्बन्धिन सप्त-तत्संख्याया अस्या युञ्जन्ति अतुबध्नन्ति वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वन्तः सप्त नैत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं दृष्ट्वा वहतीत्यर्थः । वायुधीनत्वादनन्तरीक्षमन्त्रास्य एकचक्रमिभ्युक्तम् । कीदृशान्तदित्यत आह । त्रिनाभि बलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयचिह्नत्रयोपेतम् । अजगममग्राधर्माकम् । अजगम-शिथिलं पुनस्तदेव विशिष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्युन्तिष्ठन्ति । यदा एकचक्रमेकचारिणामसाहाय्येन सञ्चरन्तं गृहमादिद्यं सप्त युञ्जन्ति सर्पास्वभावाः सप्तसंख्या वा इत्ययः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः पर-

एक

स्परविलक्षणाः षड्वतः एकः साधारण इत्येव-रूपा यदा मासहाय्यकाः षट् अर्पणोऽधि-मासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति रथस्य कार्ये निर्वहन्तीत्यर्थः । स चकोऽसहायोऽश्वो न्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसाना सप्तमयितारो गृहमयो रथस्य तादृशः । सप्तर्षिभिः कृतमानो वादित्यो वहति धारयति अमतीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिनाभि चक्रम् । त्रयो नाभिस्थानीयाः सन्ध्यासम्बद्धा वा एव ऋतवो यस्य तत्तादृशम् । के ते योग्यवर्धन्मन्त्राग्या यदा भूतभविष्यदसमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुन पुन परिभ्रममाणं संवत्सराय्यचक्रमजरममरगाम् । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते अनादिनिश्चयकालः इति स्मृतः । अनन्वमप्रतिष्ठतम् । ईदृशं संवत्सराय्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादियः पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरावर्षाधीनाना तत्रैवान्तर्भावात् युगादीना तदावृत्तिसाध्यात् संवत्सराय्यं चक्रत्वेन रूपगम् । पुनः कीदृशं तत । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भुतान्यधितस्युः आश्रित्य तस्युन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्याः स्थितः । ईदृशस्य कालस्य कारणाभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन भोक्तृमद्भावात् ज्ञानभोक्तृत्वं प्रपन्ना च" ॥ तदादयवविशिष्टम् । एक राजविशिष्टम् । यथा, भागवते ३।१२।२।

"इत्यं व्रजनं भारतमेव वर्षे कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् । तावच्छशास त्तित्तमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थ" ॥
 पुं, असुरभेदः । यथा, हरिश्च ३।५८।
 "एकचक्रो महाबाहुस्तारुण्य महाबलः" ।
 अयं हि प्रतिविम्ब इति नाया प्रसिद्धः । यथा । महाभारते १ । सम्भारुण्युणावतरणोऽप ३।२२।
 "एकचक्र इति ग्यात आसीदयस्तु महाभारः । प्रतिविम्ब इति ग्यातो बभूव प्रथितः त्रितो" ॥
 स्त्री, सनामख्याता एषी । अत्रस्यो भीमसेनो महाबल वकनामानमसुं हृतवान् ॥ यथा, महाभारते १ । अणावतारपर्वणि भारतसृष्टे । ६१ । २६-२८।
 "तत्र नियता कालम् कश्चिदुपनिर्गमः । मात्रा सहैकचक्राया द्राक्षणास्य निरेगने ॥ तत्राससाद लक्षित परुषात् वक्रोऽशः । भीमसेनो महाबाहुर्व्यक्तं नाम महाबलम् ॥ तच्चापि परुषव्याघ्रो बाह्वीर्येणा पाणवः । निहृत्य तरसा वीरो नागमान् पर्यमान्वयत" ॥
 एकचक्रः, ए, (एकश्चरति यः ।) च + पचाद्यच् । हिस्रपुशुविशेषः । गण्डार इति भाषा । तत्पर्यायः । वाङ्गिसः २ गणोत्साहः ३ गण्डकः ४ । इति त्रिकाण्डशुद्धः ॥
 (सर्पादिः) यथा, मनु । ५। १७।
 "न भक्तयेदेकचरान्ज्ञातांश्च मृगदिजान्" ।
 "ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेक-

एक

चरन्" । इति तट्टीकायां कुक्कुभट्टः ॥ (त्रि, एककिचारी । गृधभट्टः । यथा, "अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्" । इति किरोते । १३।१। "एकचरो यथादपेतः" । इति तट्टीका)।
 एकचारी, [न्] पु, (एकः सन् चरतीति । च + गिनि ।) बृहसहचारी । इति त्रिकाण्डशुद्धः ॥ (एकचारिणि, त्रि ॥)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः ।
 "गृधवेकजटा ग्याता यस्मात्तस्या जटाधिका" । इति श्रवणात् । यदा एका मुख्या जटा यस्याः । "संलिनन्तो जटामेका बिभर्ती शिगसा स्वयम्" । इति च श्रवणात्तथात्वम् ।) उद्यताग । तस्या आर्विर्भावो यथा,—
 "सर्वे सुरगणाः सन्दास्तो गत्वा हिमाचलम् ॥ गङ्गावतारनिकटे महाभाया प्रपृष्टुवुः ॥ पुनकसंस्तता देवो तदा सर्वामरौक्रेः । मातृवृर्नितामूर्त्तिर्भुवा देवानपृच्छत ॥ य्याभिरमेरे च कृत्येत् का च भाविनी । किमर्थमागता गयं मातृकृत्वाश्रमं प्रति ॥ यं वृन्त्या मातृकृत्वास्तस्य कायकोषतः । समुद्रतामसदेवो मा स्तवन्ति सुरा इति ॥ यम्भो निगम्भो ह्यसौ बाधते सकलान् सुरान् । तस्मात्तयोब्धघायाह कृत्येद्य सकलं सुरैः ॥ त्रिभिः स्वताया देवान् मातृकृत्वा कायतस्तदा । निरासननिभा कृपा माभूत् गोरी तगादपि । कानिकारमाभवत् सर्पि हिमाचलकृताश्रया । तामृगतामस्पृशो वदन्तीह सनीधिगाः ॥ उयाःपि भवात् तानि यस्माद्भूतान् सदास्विका । तस्या प्रथमं वीजं कथितं तस्यमेव च ॥ गर्धनेकजटा ग्याता यस्मात्तस्या जटाधिका । एयात् चिन्तनं धाम्ना समकृत्वा लभं गवौ ॥ यथा ग्यात्वा सहादेवी भक्तं पाप्रोत्यभीषितम् । चतुर्भुजा कृपावर्णा सगृह्णातिभुषिताम् ॥ गयु दक्षिणपाणिभ्या बिभर्तीन्दीवंगं त्वधः । कर्त्तुंश्च स्वपंश्चन कमादाभेन बिभर्तीम् ॥ संलिनन्तो जटामेका बिभर्ती शिगसा स्वयम् । सगृह्णात्यागता प्रीथं योग्यायामपि सर्वदा ॥ वदसा नागहारन्तु बिभर्तीं रक्तगोचराम् । कृपावस्त्रधरा कथा व्याघ्राश्रितसमन्विताम् ॥ वामपादं श्रवहृदि संस्थाप्य दक्षिणे पदम् । विन्दस्य सिंहेष्टे तु ललिहानासवं स्वयम् ॥ साद्रहासमहाधोरा गतयुक्तातिभीषणा । चिन्त्योद्यताग सततं भक्तिमद्भिः सुविशुभिः ॥ ॥ यतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः । २. जटान्नाय कृपाणी उया भीमा तथैव च । धोरा च आभगी चैव महागतिश्च सप्तमी । भवती चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्" ॥ इति कानिकापरागं ६१ अध्यायः ॥
 एकजन्मा, [न्] पु, (एकं मुख्यं जन्म यस्य । दिक्-पलाशमम्भूतत्यादस्य तथात्वम् ।) राजा इति त्रिकाण्डशुद्धः ॥ (एकं न द्वितीयं जन्म यस्य इत्यर्थः) शुद्धः । तस्य अदिजत्वात् तथात्वम् ।)

एक

एकतमः, त्रि, (एक + "एकाच्च प्राचाम्" । ५ । ३ । ६४ । इति ङतमच् ।) बहूनां मध्ये एकः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्वाणि । "अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मैकतमं वृणु" ॥)

एकतरः, त्रि, (एक + "एकाच्च प्राचाम्" । ५ । ३ । ६४ । इति ङतमच् ।) द्वयोर्मध्ये एकः । इति व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यदाह कात्यायनः । "यदि ह्येकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्भलात्" ॥)

एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल् + टाप् ।) एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ६६ । १३ । "बह्वीर्यं मतीर्गत्वा मन्त्रियो मन्त्रनिर्णये । पुनर्थैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः" ॥)

एकतानः, त्रि, (एकेन भावमेव तन्व्यते विस्तीर्यते इति । तन् इच्च विस्तारे । कर्मण्यण् ॥) एकायः । एकविधयासक्तचित्तः । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ७ । ६ । ८ । "ब्रह्मादयः सरगणा मुनयोऽप्य सिद्धाः सत्त्वैकतानमथो वचसां प्रवाहैः । नागधितुं पुरुगुणैश्च धुनापि पिपुः किं तोष्टमर्हति स भे हृदिरुज्जतेः" ॥)

एकस्तानो विस्मृतिर्यस्येति । एकताले पूं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

एकतालः, पूं, (एकस्तुल्यस्तालो मानं यत्र ।) समन्वितलयः । चतुर्गीतवाद्यानां साम्यं यत्र । समताल इति यस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीतशास्त्रे स्वनामख्यातः तालभेदः । त्रि, एकतालवृत्तसमन्वितः । यथा रघौ १५ । २३ । "एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः" ॥)

एकतीर्थी, [न्] पूं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।) सतीर्थः । गुरुभाइ इति भाषा ॥ ("एकतीर्थी एकाश्रमी" इति मिताक्षरा ॥)

एकत्र, व्य, (एक + चल् ।) एकस्मिन् । इति व्याकरणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो बाधकं विनान्यत्रापि प्रयुज्यते" । इति दुर्गादासः । यथा मनुः । ५ । १३६ । "एका लिङ्गे गुटे तिस्रस्तथैकक करे दश । उभयोः सप्त दातव्या ऋदः शुद्धिमभीक्ष्णता" ॥)

एकदंष्ट्रः, पूं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेणैकदन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति चिकित्साशेषः ॥ (अस्य परशुरामकृतदन्तोत्पादनकथा एकदन्तशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकदन्तः, पूं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः ॥ (परशुरामकृतगणेशदन्तोत्पादनकथा ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा गृहसि स्थितयोः शिवा-शिवयोर्दारपालत्वमङ्गीकृतं गजाननेन । एतस्मिन्नन्तरे परशुरामः शिवं द्रष्टुमगतः । शिवदर्शनयाकुलस्यान्तर्जगमिषोद्धारो धे कृते गणपतिना सह तस्य तुमुलं युद्धमभवत् । परशुरामद्विषेण परशुना च गजाननस्य एको दन्तः भङ्गः । तदा प्रभवेव एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एक

एकदा, व्य, (एक + "सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा" । ५ । ३ । १५ । इति दाः) एकस्मिन् काले । तत्पर्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ६ । ३ । २६ । "जिज्ञा न वक्ति भगवद्गुणानामधेयं चेतस्य न स्मृति चक्षुर्गारविन्दम् । लक्षणा यौ नमति यच्छृणु एकदापि तानामध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान्" ॥)

एकदृक्, [श] प, (एकं सर्वमभिन्नं पश्यति यः ।) एकदृश + क्तिप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य । रामबायोमोक्षणेन नये एकचक्षुषि काकस्य तथात्वम् ।) काकः । कागो त्रि । इति जेभचन्द्रः ॥ (एकमेव सर्वे ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति श्रुत्युक्त्या तच्चवेत्ता । ब्रह्मज्ञानी ॥ एकमेव पदं पश्यतीत्यर्थं एकपक्षाश्रयी ॥)

एकदेहः, पूं, (एकः मुखो देहो यस्य ।) ग्रहेषु मौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एको मेदगृह्णादीनां साम्यात् तुल्यो देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वंशः । यथा, हृद्विश्वे ४६ अध्याये । "बहूनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् । एकदेहानि िष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" ॥ दम्पती । "अस्थिभिर्गस्थीनि मान्मैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः" । तथा,— "शरीरार्द्धं स्मृता जाया पृष्ठापृष्ठाफले समा" । इति स्मृत्युक्तेषु जायापत्योरेकदेहत्वम् ॥)

एकधा, व्य, (एक + "एकाद्धोध्यमुञ्ज" । ४ । २ । ४ ॥ इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते अर्जुनगीतापर्वाणि १४ । ४२ । ६० । "सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि । एकधा बद्धधा चैव विकृत्वाणस्तत्ततः" ॥)

एकधुरः, त्रि, (एका धूः । ऋकं प्रभूः पद्यामानजे" । ५ । ४ । ७४ । इति च्च समासान्तः) एकभारवाहकगवादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः । एकधुरीणः २ । एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, पार्ष्णिनिः । ४ । ४ । ७६ । "एकधुरावहः" ॥)

एकधुरावहः, त्रि, (वहतीति वहः । वह् + षच् ।) एकधुरायाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥

एकधुरीणः, त्रि, (एकधुरां वहति यः । "एकधुरावहः च" । ४ । ४ । ७६ । चकारेण स्वस्यानुकर्षणसामर्थ्यात् पक्षे श्रवणम् ॥) एकधुरः । एकभागवोढा । इत्यमरः ॥ एकस्य गृहस्य लाङ्गलादेर्वी धुरं वहति यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

एकनटः, पूं, (एको मुखो नटः) मुखनटः । तत्पर्यायः । कथकः २ । इति चिकित्साशेषः ॥ कथाप्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

एकपक्षः, त्रि, (एकः पक्षो यस्य ।) सहायः । इति चिकित्साशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे । अद्वितीयः पक्षः ॥ यथा, रघौ १४ । ३४ । "इत्येकपक्षाश्रयविक्रवत्वात् असीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः" ॥)

एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति

एक

विग्रहे "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति एकपतिशब्दस्य नकारान्तादेशे "ऋमेभ्य" इति डीप् ।) पतिव्रता । इति चिकित्साशेषः ॥ (यथा, मेघदूते १० ॥ "ताश्चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम्" ॥)

एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । सपत्नी । यथा मनुः । ६ । १८५ । "सर्वासामेकपत्नीनामेका चैत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीमनुः" ॥)

एकपत्रिका, स्त्री, (एकं गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठं पत्रं यस्याः) गन्धपत्रवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एकपदं, स्त्री, (एकं पदं पदमात्रोच्चारणकालो यस्मिन्) तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्यायः । तद्व्यगम इति विश्वः । यथा, मनुः ८ । ४८ । "कथमेकपदे निरागमं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे" ॥ "एकपदे तद्व्यग्रे । स्यात् तद्व्यग्रे एकपदमिति विश्वः" । इति तट्टीका ॥) एकं प्रशस्तं पदं स्थानम् । "पदं व्यवसिति प्राणस्थानलक्ष्याङ्गुवस्तुषु" इत्यमरोक्तेस्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । सृष्टिउत्तरूपपदम् । यथा माघे २ । ६५ । "निहृन्त्यग्निेकपदे य उदात्तः स्वर्गनिव" ॥

एकं श्रेष्ठं पदं कोष्ठरूपपूजास्थानम् । वास्तुमगरलस्यमेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुयागतत्वधृत-देवीपुराणम् । "इन्द्रश्चेन्द्रात्मजसो भविकैकपदसंस्थितौ" ॥)

एकपदः, पूं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन्) शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् । पादमेकं हृदि स्याप्य द्वितीयं स्वान्यसंस्थितम् । तन्नौ धृत्वा गमेत् कामी बन्धकैकपदः स्मृतः" ॥ इति रतिमङ्गली । (वास्तुयागमगरलैककोष्ठपूजनीयो देवभेदः । यथा वास्तुयागतत्वधृतदेवी परायावचनम् । "भृगुसैकपदो ज्ञेयः" । इति । एकं पदं चरणां यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १ । १६ । २० । "पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपाद-मात्मानं वा दृष्यैर्भोक्ष्यमाणम्" ॥)

एकेन पदा चरन् दृष्टरूपधरो धर्म्मो गौरूपधरां पृथ्वीं रुदनीं दृष्ट्वावाच । जे भद्रे । पादैर्न्यूनं एकपादं मां तथा श्रद्धैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा शोचसि किम् । इति तट्टीका ॥)

एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्याम् ।) कुम्भपदीषु चैति निपातः । यदा संख्यासु पूर्णस्येति पादस्यान्तलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति डीप् ॥ स्वाङ्गा-च्चेति डीष् वा । पादः पत् ।) पञ्चाः । इत्यमरः ॥

एकपर्याया, स्त्री, (एकपर्यायं + कन् ।) तपःसाधनार्थं पार्ष्वत्याः पत्रमात्रमज्ञानात् तथात्वम् ।) दुर्गा । देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ६५ अध्यायः ॥ "अपर्याया निराहारा एकाशी एकपर्याया । पाटला पाटलाहारा देवी लोकेषु गीयते" ॥

एकपात्, [ङ] पूं, (एकः पादो यस्य । संख्यासु पूर्णस्येति अन्त्यलोपः ।) शिवः । इति चिकित्साशेषः ॥ (रुद्रः । यथा, महाभारते सम्भवपर्वाणि १ । १२३ । ६५ ।

एक

“अजैकपादहिरण्यः पिनाकी च परन्तपः” ॥

विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।

“चतुरात्मा चतुर्भुवश्चतुर्वेदविदेकपात्” ॥

एकः पादो यस्य इति विद्युत्ते वाच्यलिङ्गः ॥

एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलवर्णं नेत्रं यस्य ।)

कुवेरः । इत्यमरः ॥ (कुवेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता काशीखण्डे । यथा, -

“प्रसार्य नयने पूर्वमुमामेव व्यलोक्तयत् ।

शम्भोः समीपे का योषिदेषा सर्वाङ्गसुन्दरी ॥

अथवा किं तपस्तप्तं ममापि तपसोऽधिकम् ।

अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यश्रीहो भृशम् ।

क्रूरदृग्वीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।

तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात् ॥

अथ देवब्रवीदेवं किमसौ दृष्टतापसः ।

असह्यद्विगोनाक्षणा एनमामिष पश्यति ॥

असुरयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।

इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः ॥

उमे ! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरैरा चक्षुषा ।

संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥

इति देवीं समाभाष्य तमोगः पुनरब्रवीत् ।

वमं ददामि ते वस्त्रं तपमानेन तोषितः ॥

निधीनामधिनाथस्त्वं गृह्यकागं भवेस्वम् ।

यत्नाया किन्नराणाञ्च राजा राजाञ्च सुव्रत । ॥

पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव ।

मया सख्यश्च ते नित्यं वक्ष्यामि च तवान्तिके ॥

अलकां निकषामित्र । नव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।

आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम् ॥

इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवायम् ।

प्रसादं कुरु देवेशि । तपस्विन्यङ्गजे तव ।

देव्यवाच ।

वस्त्र ! ते निम्भेला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा ।

भवैकपिङ्गो नेत्रेषां वामेन स्फटितेन च ॥

देवदसान्तु ये तुभ्यं वमः मन्तुं तथैव ते ।

कुवेरो भव नास्त्रा त्वं मम रूपेण्यया सुत” ॥)

एकपिङ्गलः, पुं, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुवेरः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकभक्तव्रतः, स्त्री, (एकं भक्तं भोजनं यत्र तत् व्रतम् ।)

रात्रिभोजनाभावविशिष्टदिवाभोजनम् । तथा च

स्कन्दपुराणे ।

“दिनाह्नसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कटाचन” ॥

(अस्य व्रतस्य नियमफलान्दिकञ्चोक्तं विद्याधरस्मृ-

त्तरे । तदयथा, -

“चेत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताण्यं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् ॥

अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

नमोऽस्तु वासुदेवायैव ह्यश्वाद्युत्तं जपेत् ॥

अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः ॥

अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

नमोऽस्तु वासुदेवायैव ह्यश्वाद्युत्तं जपेत् ॥

एक

पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते ॥

तत्तथादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥)

एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्य ।) शालपर्णी

अतस्ती । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य

इति विद्युत्ते एकमूलविशिष्टं, त्रि ।)

एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिश्चि ।) हारविशेषः ।

एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्यायः । एक-

वली २ । इत्यमरः ॥

एकरजः, पुं, (रज्ये इति रजः ।) एको मुखो रजः ।

रज्जनद्रव्यम् ।) भृङ्गराजरजः । इति जटाधरः ॥

(भृङ्गराजरजस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

एकलः, त्रि, (एक + ला + क ।) एक ती इति

पद्यावली ॥ एकला इति भाषा (यथा भागवते ५

७/१० । “तस्मिन् वाव किल स एकल एव

हाश्रमोपवनं विविधकुसुमकिमलयुत्तमिकाम्बुभि-

कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आ-

गधनं विविक्तउपगतविषयाभिलाष उपभृतोप-

श्रमः परा निर्हन्तिमाप” ॥)

एकलिङ्गः, स्त्री, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः ।

तथा च आगमे ।

“पञ्चकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरे मीक्ष्यते ।

तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिं नृत्तमा” ॥

एकलिङ्गः, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूप चित्रं यस्य

सः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्र

कथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकवर्गा, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति याः एक +

वर्ग + अच् ।) गौरादित्यात् ङीष् ।) आद्यभेद

तत्पर्यायः । कर्ताती २ कर्तृभावा २ कर्तृधा ४

इति शब्दरत्नावली ॥

एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षा यस्यः ।) क । इत्यमरः ।

एकहायनी गौ । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरे

वकना इति भाषा ॥

एकवादः, पुं, (एकोऽभिन्नसंगो वाद वाद्यम्

द्विगिरम इति एकरूपवाद्यात्वादस्य तथात्वम् ॥

द्विगिरमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिकं विंशति ।) एका

धिकविंशतिसंख्या । एकश इति भाषा ।

यथा । मन्-५ । २५ ।

“नियुक्तं यथान्यायं यो मामं नाच्यतेनृप ।

स प्रैव पशुता याति सम्भवादेकविंशतिम्” ॥

एकवीरः, पुं, उदाभेदः । तत्पर्यायः । महावीर २

महार्हातः ३ सर्वोत्क ४ । अस्य गुणा । भद्रका

मित्त्वम् । अत्युत्तमम् । कदम्बम् । तीक्ष्णवर्णा

त्वम् । चटुलीकटिपृष्ठादिचलपक्षाभिघातहारि

त्वम् । इति गाननिर्घण्टः ॥ (त्रि, एकः अदिनाथो

वीरः । वीरवम् । प्रशस्तवीर्यशाली ।

यथा भागवते ३/१ । ४० ।

“अहो एथापि ध्रियतेऽभं कार्यं

रात्रिर्ध्रियेण विनापि तेन ।

यन्वक्वीरोऽधिगम्यो विजये

धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतसः” ॥)

एका

एकलताः, पुं, (एको लतो यस्मिन् ।) स्थानभेदः ।

“चतुःकोशान्तरे यत्र न लतान्तरमीक्ष्यते ।

एकलताः स विज्ञेयः” इति आगमः ॥ (एकोऽदि-

तीयो लतः इति विद्युत्ते एकस्मिन् लते । यथा

नागमज्ञेयः “एकलता पञ्चगौका भवति” ।

एको लत इति पाठान्तम् ॥)

एकशफः, पुं, (एकः शफ स्वप्नो यस्य । अलङ-

स्वत्वात् तथात्वम् ।) घोटक । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ एकस्वगन्तुमात्रम् । यथा ।

“स्वगोऽश्वोऽश्वो गौः श्वभयमगौ तथा ।

एते चैकशफाः क्षत्तः प्रयत्नं पञ्चनखान् पशुन” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ ४ । १० । २२ ॥ (अस्य दग्ध

दधि-मूत्र-मासादिगुणा अश्वशब्दे ऐकशफशब्दे

च ज्ञानव्याः ॥)

एकशटङ्कः, पुं, (एकं शटङ्कं यस्य ।) विष्णुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वायम्भुवमन्वन्तरे अकालप्रलयान

मत्स्यरूपधरस्यास्य शटङ्कं मनोनिर्वाहः । तत्कथा

यथा कालिकापुराणे ४२ अध्याये ।

“स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हृदिं समाम्बु तै तदा ।

तौ जलानामुपगमं सशटङ्क इव पर्वत ॥

उदामस्यैकशटङ्कान् विष्णोर्भक्त्यस्वरूपशक ।

अभयस्तत्र न चिन्तन् यजान्त समानुहृदिः” ॥

विन्दन्तिस्व आकालिकशब्दे द्रष्टव्या ।) एकशटङ्क

शकपशुमात्रम् ॥ (पितृगणभेदः । यथा, महा

भारते २ । १२ । ४१-४३ ।

“पितृणाञ्च गणान् तिष्ठ मम तै एमधर्षण”

मनिर्भन्तो हि चत्वारः स्वर्गशाप्यशमिणि ॥

तेरात्राश्च महाभागा अदिस्वास्ताश्च भारत ।

गार्हपत्या नाकचमाः पितरो भोक्त्रियुताः ॥

सोमया एकशटङ्काश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा ।

एते चतुर्वर्गार्थं पूज्यन्ते पितरो नृप” ॥)

एकशष्टिः, स्त्री, (एकाष्टिका शष्टि ।) मत्स्यभक्त्य

विशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ । एकशष्टि इति भाषा ।

यथा भागवते ६ । १० । ४० ।

“सुता दनुरे कथयिस्त्वया प्राधानिकान् प्रयग” ॥)

एकसंगः, त्रि, (एकस्मिन् विषये संगी निधायो

यस्य ।) एकसंगः । इत्यमरः ॥

एकसृञ्च, पुं, (एकं सृञं यस्य ।) एकसृञ्चो वादनान

तथात्वम् ।) दमकवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकहायनी, स्त्री, (एक हायनी यस्य ।) दामहाय

नान्ताक्षः । ४ । १ । २६ इति ङीष् ।) एक

वर्षियगरी । एकवत्सरे वाक्य इति भाषा ।

तत्पर्यायः । एकशब्दाः २ । इत्यमरः ॥ (एसि प्रमाणं

यथा, मन्-११ । १४६ ।

“वासो दद्याद्दधं हत्वा पशु वीणान् लथान् गजम्

अजमेयावनप्राहं वमं हत्वेकहायनम्” ॥

“अथ चला यस्त्र दद्यात् हस्तिने हत्वा पशु

नामान् लथमान् दद्यात् प्रथेकः क्षागमेषो हृत्य

लथम दद्यात् गर्दभं हत्वा एकवर्ष वत्सं दद्यात्

इति कृष्णकभट्टः ॥)

एका, स्त्री, (एक + टाप ।) दुर्गा । यथा ।

“एका गुणार्था जलोक्तो तस्मादेका स उच्यते” ।

एका

एका

देवी सा परमार्थेति वदन्ते भिन्नदर्शनः ॥ इति” ।
 “एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विभ्रता ।
 यथा तु व्यन्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ॥
 तथा गुणवशादेवी नामाभावेभु वर्यते” ॥
 इति च देवीपुराणे देवीनिबन्धे नाम ४५ अध्यायः ॥
 (अद्वितीया । यथा, मार्कण्डेये ६०।७ ।
 “एकं वाहं जगत्त्र द्वितीया का ममापरा” ।
 “अजामेकां लोहितमुक्ताकृष्णां” । इति श्रुतिः ॥
 एकैव । स्त्री । यथा भट्टिः १।१४ ।

“प्रासोष्ट शत्रुमुदाखेष्टम्
 एका सुमित्रा सह लघुगोन” ॥)

एकाकी, [न्] चि, (एक + “एकादाकिनिचास-
 ह्ये” । आकिनिच् ।) सहायरहितः । अस-
 ह्यायः । एकला इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २
 एकक ३ । इत्यमरः ॥ एकलः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४ । २५८ ।

“एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्षे हितमात्मनः ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकादा, पुं, (एकमदि यस्य । सक्थाच्चापोः साङ्गान्
 घच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेत्रत्वं जातम् । तत् पाप्मं भरतस्याधोधा
 प्रतिनिष्टस्यनन्तरमुक्तम् । तद्यथा,—

“राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुजोऽमृत स्त्रिया ।
 कदाचिदङ्गे वेदेष्टा निद्रागो रघुनन्दन ॥
 रघुः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कासुकः ।
 विददार नखस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥
 तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुण्ठं जयाह पाणिना ।
 ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चित्ते धाङ्गमागणे ॥
 तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।
 दृष्ट्वा काकः प्रदद्वाह निगदन् दारुणास्वनम् ॥
 वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीडितः ।
 यत्र यत्र ययौ काकः शरणाथी च वायसः ॥
 तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविशेण भयावहम् ।
 ब्रह्मायामिन्द्रं रुद्रं मां शरणाथी जगाम सः ॥
 तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न रश्मिम ।
 न शक्ताः स्म वयं ज्ञातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥
 इत्यब्रुम महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः ।
 पुनश्चागात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥
 भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणां व्रज ।
 स एव रक्षकः शीघ्रः शरणागतवत्सलः ॥
 इत्युक्तः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
 उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
 प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
 चाहि चाहीति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥
 तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी ।
 तमुत्पाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः ।
 ररक्षामौ निजस्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
 वायसोऽपि मुञ्चन्त्वा सीतायै राघवाय च ।
 स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः” ॥)

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकादा, पुं, (एकमदि यस्य । सक्थाच्चापोः साङ्गान्
 घच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेत्रत्वं जातम् । तत् पाप्मं भरतस्याधोधा
 प्रतिनिष्टस्यनन्तरमुक्तम् । तद्यथा,—

“राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुजोऽमृत स्त्रिया ।
 कदाचिदङ्गे वेदेष्टा निद्रागो रघुनन्दन ॥
 रघुः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कासुकः ।
 विददार नखस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥
 तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुण्ठं जयाह पाणिना ।
 ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चित्ते धाङ्गमागणे ॥
 तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।
 दृष्ट्वा काकः प्रदद्वाह निगदन् दारुणास्वनम् ॥
 वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीडितः ।
 यत्र यत्र ययौ काकः शरणाथी च वायसः ॥
 तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविशेण भयावहम् ।
 ब्रह्मायामिन्द्रं रुद्रं मां शरणाथी जगाम सः ॥
 तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न रश्मिम ।
 न शक्ताः स्म वयं ज्ञातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥
 इत्यब्रुम महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः ।
 पुनश्चागात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥
 भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणां व्रज ।
 स एव रक्षकः शीघ्रः शरणागतवत्सलः ॥
 इत्युक्तः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
 उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
 प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
 चाहि चाहीति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥
 तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी ।
 तमुत्पाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः ।
 ररक्षामौ निजस्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
 वायसोऽपि मुञ्चन्त्वा सीतायै राघवाय च ।
 स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः” ॥)

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एका

अनन्यरुतिः ३ एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्र्यः ६
 एकायनगतः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १।१ ।

“मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” ।
 “एकाग्रं विषयान्तगथात्प्रचित्तम्” । इति
 कुल्लुकभट्टः । तथा भागवते ८।१६।३ ।
 “मनश्चेकाग्रया बुद्ध्या भगवत्खिलात्मनि ।
 वासुदेवे समाधाय चचार ह परव्रतम्” ॥

तथा गीतायाम् ६।१२ ।
 “तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासाने युक्ताद्योगमात्मविमुद्धये” ॥

“एकाग्रं वित्तेपरहितं मनः कृत्वा” इति स्वामि-
 टीका । अनाकुलः । इति मेदिनी ॥

एकाग्र्यः, चि, (एकं अग्रं अस्य ।) एकाग्र्यः । इत्यमरः ॥
 एकाग्र्यः, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दर-
 मङ्गं भवत्यस्माद्वा ।) चन्दनम् । इति हारावली ॥

(एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्मणि अङ्के । यथा,
 महाभारते १३ । दानधर्मकथने । ८२ । २१ ।
 “माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ।
 अयेकाङ्केऽप्यधोवस्तमिच्छामि च सुकुलितं” ॥
 एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विद्यते मस्तकम् । अस्य
 पर्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)

एकाग्र्यः, पुं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य
 तथात्वम् ।) बुधराहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकादश, [न्] चि, (एकाधिका दश ।) संख्या-
 विशेषः । ११ एकादश इति भाषा । तद्वाचकौ ।
 रुद्रः १ दुर्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६ ।
 “गर्भदेकादशे राक्षो गर्भोश्च द्वादशे विप्रः” ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशाना पृथगौ । एकादश +
 षडन्तात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे
 सूर्यमगदनात् चन्द्रमगदलस्य निर्गमरूपेकादश-
 कलाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्यमगदले चन्द्रमगद-
 लस्य प्रवेशरूपेकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।
 हर्मिवासरम् २ । हर्मिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥
 तत्र जातफलम् ।

“क्रोधोत्कटः क्रोशसहः सुभाषी
 यागादिकर्ता स्वजनैकभर्ता ।
 महामतिर्देवगुरुप्रियः स्या-
 देकादशीजो मनुजोऽतिहृद्यः” ॥

इति कोट्यीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः ।
 पारणादिने द्वादशीनामे सर्वेणव पर्णा त्यक्त्वा
 खण्डामुपवसेयुः । तदलाभे गृही पूर्वां तनन्यः
 परां विधवापि उपवसेत् । पूर्णा तु ।
 “उदयात् प्राक् यदा विप्र सङ्कतहयसंयुता ।
 संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही” ॥
 इति गारुडोक्ता ॥ यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-
 दिने द्वादश्या युक्तेकादशी तदा उत्तरामुपोष्य
 द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यानिर्गमे
 त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमी-
 युक्तेकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा
 तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु सूर्योदय-
 प्राक्कालीनदशमीविद्वैकादशी परदिने च न निः-

सरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विधा सती
 परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा
 तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा
 तृभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी

तदा षष्टिदश्यात्मिकां विद्वामुपोष्य परदिने
 द्वादश्याद्युपवसेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि
 शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । सर्व-
 स्यां कृष्णैकादश्या वैष्णवाणां सपुत्राणां गृहस्था-
 नामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य विशेषतो
 नित्यः । वैष्णवतरेषां तादृशानां हरिप्रथनमध्य-
 वर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः । अ-
 पुत्रवता गृहस्थान्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः ।
 काम्योपवासे त्विशेषेणैव सर्वेषामधिकारः ।
 नित्योपवासे रविमुक्तादिदोषो नास्ति । अष्टाष्टा-
 दधिको मर्त्याऽपूर्याशीतित्वत्सरो नित्याधिकारो ।
 विधावानान्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः तत्र मल-
 मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-
 यवस्था ॥ * ॥

अथ हरिभक्तिविकासोक्तेकादशीयवस्था लिख्यते ।
 तत्रादौ उपवासपूर्वदिनकृत्यम् ।
 “प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवैशो धौतवस्त्रकः ।
 व्रतं संकल्प्य कुर्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्” ॥
 इति कारिका ॥ संकल्पमन्त्रः ।

“दशमीदिनमागम्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।
 त्रिदिनं देवदेवेश निर्विघ्नं कुरु केशवम्” ॥ * ॥
 तत्र रुक्माङ्गदराजवाक्यं नारदीये ।
 “प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिसृष्वं चैकभोजनाः ।
 अक्षारणवयाः सर्वे हविष्यान्ननिषेधिनः ॥
 अवनितस्त्रयथनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ।
 स्मरन्तं देवमीशानं पुराणं पुरुषोत्तमम्” ॥ * ॥
 आन्यानिथमाः । स्कान्दे ।

“कांस्यं मांस्यं मसूरश्च क्षौद्रं चान्तभाषणम् ।
 पुनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्जयेत्” ॥
 पारणादिनोक्तनिषिद्धव्याख्यात्रापि निषिद्धानि ॥ * ॥
 ततो व्रतस्य नित्यत्वमाह कण्वः ।
 “एकादश्यामुपवसेस्य कदाचिदतिक्रमेत्” ।
 आग्नेयश्च ।

“उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायःप्रवृत्तिभिः” ॥ * ॥
 भोजननिषेधो नारदीये पाद्मोत्तरखण्डे च ।
 “रटन्तीह पुराणाणि भूयोभूयो वरानने ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे” ॥
 पक्षहयेऽपि नित्यत्वम् । विष्णुरहस्यम् ।
 “शुक्लो वा यदि वा कृष्णो विष्णुपूजनतत्परः ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोर्बभयोरपि” ॥ * ॥
 संक्रान्त्यादावपि नित्यत्वम् । कात्यायनः ।
 “संक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत् ।
 उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः” ॥ * ॥
 उपवासदिने आङ्गनिषेधः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
 “एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मतेऽहनि ।
 द्वादश्या तस्यदातव्यं गोपवासदिने क्वचित्” ॥ * ॥
 अथ अधिकारिणः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
 “वर्णानामाश्रमायाश्च स्त्रीयाश्च वरवर्यानि ।

एकाग्र्यः, चि, (एकं एकस्मिन् वा अग्रं पुरोगतं क्षेत्र-
 मस्य ।) अनन्यचित्तः । तत्पर्यायः । एकतानः २

एका

एकादशुपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः ॥

कात्यायनस्मृतौ च ।

“अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्युपूर्णाशीतवत्सरः ।

एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोश्चभयोरपि” ॥ * ॥

अष्टाशौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।

“उपवासे त्वशक्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।

पुत्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ॥

अथवा विप्रमुखेभ्यो दानं दद्यात् स्वशक्तितः ।

उपवासस्तु कुर्वाणः पुण्यं शतगुणं भवेत्” ॥

मार्कण्डेयपुराणे च ।

“एकभक्त्येन नक्तन बालवृद्धाद्युः क्षिपेत् ।

पथोमूलफलवर्षापि न निर्दादशिको भवेत्” ॥ * ॥

अनुकल्पपावादः । गरुडपुराणे ।

“मच्छयने मदत्याने मत्याश्चपरिवर्त्तने ।

फलमूलजलाहारी हृदि शस्यं ममार्पयेत्” ॥ * ॥

एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।

“एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।

स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिणी” ॥

गरुडे च ।

“एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा । ॥ * ॥

स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः स्वरूपताम्” ।

उपवासदिननिर्णयः । मौरधर्म्मोत्तरे ।

“एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । ॥ * ॥

विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युता क्वचित्”

विज्ञोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।

“दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।

अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति” ॥ * ॥

द्वादशुपवासफलम् । स्कान्दे ।

“उद्धं हृदिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।

द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पाशगम् ॥

एवं कुर्वन् नरो भक्त्या विष्णुमायुज्यमाप्नुयात् ॥

अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम्” ॥ * ॥

संपूर्णालक्षणेन विद्वालक्षणात् । भविष्यपुराणे ।

“आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुखं चेतयान्विता ।

एकादशी च संपूर्णा विद्वान्या पश्चिर्दिशति” ॥ * ॥

अरुणोदयविज्ञापारित्यागमाह कण्वः ।

“अरुणोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान्तु पाशगं” ॥

वेधश्चतुर्विधः । ब्रह्मवैवर्त्ते ।

“अरुणोदयवेधः स्यात् मार्दन्तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दशनाश्रवेः ॥

महाविधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽङ्गो न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधः” ॥ * ॥

अरुणोदयविज्ञोपवासदोषः । पाप्ने ।

“अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।

मदिनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाहृतनारकाः” ॥ * ॥

शुद्धाविशेषपरित्यागः । गरुडे ।

सम्युक्तैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

वैष्णवी च त्रयोदशी घटिकेकापि दृश्यते ॥

गृहस्थोऽपि परं कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्सदा” ॥ * ॥

अथाष्टमद्वादशीना विशेषतो निरूपणम् ।

यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।

एका

“उन्मीलनी वज्रको च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धनी ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

द्वादश्याऽष्टौ महापण्याः सर्वपापहरा हि ज ।

तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥

नक्षत्रयोगाच्च बलात् पापं प्रशमयन्ति ताः” ॥ * ॥

अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ।

“एकादशी च संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।

द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मीलनी च सा” ॥

पद्मपुराणे ॥

“सर्ववैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ * ॥

अथ वज्रको । ब्रह्मवैवर्त्ते ।

“द्वादशैव विवर्द्धते नक्षत्रैकादशी यदा ।

वज्रकोति भृगुश्रेष्ठ ! कथिता पापनाशिनी” ॥

भागवतादिनक्षे ।

“संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पाशगम्” ॥ * ॥

अथ त्रिस्पृशा । ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

“अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।

अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरेः प्रिया” ॥

नारदीये ।

“एकादशी द्वादशी च गच्छिशेषे त्रयोदशी ।

त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्या अयो हति” ॥

अथ पक्षवर्द्धनी । ब्रह्मवैवर्त्ते ।

“दशंश्च पौर्णमासी च संपूर्णा वर्द्धते यदि ।

द्वितीयेऽङ्गि द्विजश्रेष्ठ सा भवेत् पक्षवर्द्धनी” ॥ * ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

“कुहुराके यदा लङ्घिं प्रगाते पक्षवर्द्धनी ।

विहायैकादशी तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥ * ॥

अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्त्ते ।

“पृथ्व्यश्रवाणुष्याद्यारोहिणीसंयुतान् ता ।

उपोषिताः समफला द्वादश्याऽष्टौ एयक् एयक्” ॥

अथोपवासदिनकृत्यम् । देवसः ।

“गृहीत्वौडम्बं पात्रं वापि पूर्णमादृश्यात् ।

उपवासन्तु गृहीत्याद्युदा सकल्पयेद्बुधः” ॥

तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।

“एकादश्या निराहारः स्यात्वाहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्षं शरणां मे भवाच्युत” ॥ * ॥

पुण्याल्लिख्यदानं मन्त्रपूज्यजपान्वाह मार्क-

ण्डेयः ।

“अष्टाक्षरेणा मन्त्रेणा त्रिअक्षेणामिभान्वितम् ।

उपवासफलं प्रेषुः पितृतोयं समाहितम् ॥

देवाह्वनं ततः कृत्वा पुण्याल्लिखमथापि वा ।

संकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत्” ॥ * ॥

सकल्प्यादौ विशेषः । नारदीये ।

“पूर्वायाः सङ्कटोषणैकादश्याः खानपूजने ।

वर्जयन्ति नराः पूर्वां यामांश्च चतुरो दिन ॥

तद्दृष्टे खानपूजादि कस्यैश्च तदुपोषितः ।

न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥

दिनकार्यमशेषश्च कर्त्तव्यं शर्व्वरीमुखे” ॥ * ॥

पञ्चाभागराविधिः । ब्राह्म ।

“एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

एका

कृत्वा सम्यग्बिधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥

संपूज्य विधिवद्विष्णुं ऋद्धायातिसमाहितः ।

पूर्वैर्गन्धैस्तथा धूपदीपिनवेद्युक्तैः परैः ॥

उपहारैर्विष्णुविधेः संपूज्योमप्रदक्षिणैः ।

स्तौत्रैर्नावाविधैर्नृत्यगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥

एवं संपूज्य विधिवद्वाचो कुर्यात् प्रजागरम्” ॥ * ॥

अथ जागरणालक्षणम् । स्कान्दे ।

“शुद्धा नारद वक्ष्यामि जागरस्य तु लक्षणम् ।

येन विज्ञातमात्रेणा दुर्लभो न जनार्दन ॥

गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनस्तथा ।

धूपं दीपश्च नैवेद्यं पृथग्गन्धानुलेपनम् ॥

फलमर्घ्यंश्च अर्घ्वा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।

सत्याभितं विनिदश्च मुदायुक्त क्रियान्वितम् ॥

साख्यंश्चैव सोत्साहं पापाणस्यादिवर्जितम् ।

प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारपूरःसरम् ॥

नीराजनसमायुक्तमनिर्व्विगमं चैतसा ।

यामे यामे महाभागे कुर्यादारार्त्तिकं हरेः ॥

एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्यात्जागरणं हरेः” ॥ * ॥

अथ पाशगादिमङ्कल्यम् । कात्यायनः ।

“प्रातः कृत्वा हृदि पृथक् उपवासं समर्पयेत् ।

पाशगन्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हृदि स्मरन्” ॥

तत्र समर्पणमन्त्रः ।

“अज्ञानमिभिरनास्य व्रतेनानेन केशव ।

प्रसीद ममरुको नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥ * ॥

अथ पाशगो द्वादशीलक्षणे दोषः । स्कान्दे ।

“पाशगाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।

त्रयोदश्यान्तु भुङ्क्षानः शतजन्मानि नारकी” ॥ * ॥

अथ द्वादशुपवस्यत्वे कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।

“अन्या देवाद्दशो कुर्यात् नित्यवर्त्तनारुणोदये ।

अथन्या चेत्त्रिंशथोऽर्द्धमाभ्याङ्गिकमेव तत्” ॥ * ॥

अथ सङ्कटे पाशगममाधानम् । कात्यायनः ।

“मन्त्रं जपित्वा हृदये निवेद्योपोषणं व्रती ।

अर्द्धं पाशगं कुर्यात् सङ्कटे विषमे सति” ॥ * ॥

अथ हृदि वासं कालपाशगाविधेः । विष्णुधर्म्मो-

त्तरे ।

“द्वादश्याः प्रथमं पादो हृदि वासं कालकः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पाशगं विद्यातत्पगः” ॥ * ॥

अथ द्वादशीदिने वर्त्तनीयाणि । स्कान्दे ।

“द्वौर्द्धं भासं सर्गं तं वायाभं क्रोधमैथुने ।

पशुं कास्यताम्बले लोभं निर्म्माल्यलङ्घनम् ॥

द्वादश्या द्वादश्यानि तेषावः पशिवर्जयेत्” ॥

अपि च । नित्यभाषणम् । प्रवासः । दिवास्नपः ।

अङ्गणम् । शिलापिष्टम् । मङ्गरम् । दूतम् । हिसा ।

शगाकम् । कोमद्रुषकम् । शौचधम् । एतानि

पुराणान्तोक्ताण्यपि वर्त्तनीयाणि ॥ * ॥ इति

श्रीहृदिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥

अथ पश्चिमदशप्रशिक्षणानुपराणोक्तैश्च विष्णुव्य-

कादशीनामानि लिख्यन्ते । अष्टाहायण्यस्य ह्यथैका-

दशी उत्पन्ना १ मुक्ता मोक्षा २ । पौषस्य

ह्यथैकादशी सफला ३ मुक्ता पुन्यदा ४ । माघस्य

ह्यथैकादशी घटतिला ५ मुक्ता जया ६ । पाण्डु-

नस्य ह्यथैकादशी विजया ७ मुक्ता आभर्द्धनी ८

एका

चैत्रस्य कृष्णैकादशी पापभोगिनी ६ शुक्ला कामदा १०। वैशाखस्य कृष्णैकादशी वरुचिनी ११ शुक्ला मोहनी १२, ज्येष्ठस्य कृष्णैकादशी अपरा १३ शुक्ला निर्जला १४। आषाढस्य कृष्णैकादशी योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६। आश्विनस्य कृष्णैकादशी कामिका १७ शुक्ला पृथ्वी १८। भाद्रपदस्य कृष्णैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २०। कार्तिकस्य कृष्णैकादशी इन्द्रा २१ शुक्ला पापाङ्गुणा २२। मार्गशिरस्य कृष्णैकादशी रमा २३ शुक्ला प्रबोधिनी २४। मघमासस्य शुक्लैकादशी ममदा २५ कृष्णा कामला २६॥ *॥ इत्यैकादशी-प्रकरणं समाप्तम्॥ (संख्याविशेषः। अगार इति भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१। “एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणा महाहमः” ॥) एकदशविंशतिः, त्रि, (एकेन न विंशतिः। एकदशैकस्य चादृक्” ॥ ६।३। ७६। इत्यनेन सिद्धम्।) एकानविंशतिः १६। इति व्याकरणम्॥ एकानंशा, स्त्री, (एको न अंशो यस्याः।) पार्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ इयं हि अणोटागभंसम्भवा यदुक्तं ह्यङ्गवङ्ग। ५६।२४ ४५। “देवक्यजनयत् विष्णुं यणोटा ता तु कन्यकाम्”। “विद्धि चैनामथोत्पन्नां अणोदेवीं प्रजापतेः। एकानंशा योगकला गच्छाथ कण्वस्य तु” ॥) एकान्तं, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तियस्य।) अत्यन्तम्। तत्पर्यायः अतिशयः २ भरः ३ अतिवेलम् ४ भ्रष्टम् ५ अत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८ निर्भङ्गम् ९ तीव्रम् १० नितान्तम् ११ गाढम् १२ वाढम् १३ दृढम् १४। (यथा माघे २। ८३। “तजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः” ॥ तद्वति, त्रि। यथा कुमारः १। ३६। “नागैन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-देकान्तप्रोत्थात् कदलीविशेषा” ॥ तथा भागवते। १। ४। ४। तस्य पत्नो महायोगी ममदन्निर्विकल्पकः। एकान्तमतिरुद्धिदो गृहो मुढ इधेयते” ॥) भेद्यगामिनि त्रि। इत्यमरः॥ (सर्वत्र यदवधारणोच्यते स एकान्तः” यथा “तद्वद्विरेचयति मद-नफनं वामयतीति” ॥ इत्यमरतन्त्रे ६५ अध्याये सञ्चुतनोक्तम् ॥) निर्वृत्तम् ॥ (यथा हिनोपदेशे विश्वेः १५। “अथ केनापि प्रास्यरक्तकेण धूमर-वाम्बलकृततनुजागेन धनु कागरे सञ्जीकृत्यायन-कायेन एकान्ते स्थितम्” ॥) एकान्ती | न् | (एकान्तमस्यस्य। एकान्त + इनि।) विष्णुभक्तविशेषः। यथा, गारुडे १३१ अध्याये। “एकान्तो नामो विष्णुर्नाम्नादिषां परायणः। तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भाषयन्चेतसः। प्रियागामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः। आपत्त्वपि तदा यस्य भक्तिरभ्यभिचारिणी” ॥ एकान्तः, त्रि, (एकं एककालपक्षं अन्नं यत्र।) एक-भक्तः। यथा। काशीखण्डे। “ऊर्जे यवान्नमश्रीयादेकाग्रमथवा पुनः। एताकं शृणुगच्छैव शृकाशम्बुधे वर्जयेत्” ॥

एका

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ एकं अविभक्तमन्नं यस्य इति व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः। अविभक्तः। यथा, “एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजासैनम्। एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यादृष्टे गृहे” ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वचूटवृहस्पतिवचनम् ॥ एकानविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः। “एका-दशैकस्य चादृक्” ॥ ६।३। ७६। नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह ढतीयेति योग-विभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।) एकानविंशतिः १६। इति व्याकरणम् ॥ एकान्ता, स्त्री, (एकोऽन्तो यस्याः सा।) एकहायनी। एकवत्सगवयस्कगवी। इत्यमरः ॥ एकानयनं, त्रि, (एकं अयनं विषयो यस्य।) एकानयः। एकविषयमास्तुषित्तः। इत्यमरः। (यथा कान्दोग्यो-पनिषदि। ७। ४। २। तानि हतानि संकल्पैका-यनानि सङ्ख्यात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि”। एकमयनं गतिर्यत्र। एकामात्रगमनयोग्यः। यदुक्तं महाभारते ३। १४६। ६६। “अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः। आस्त एकानयेन मार्गे कटलीषगदमिहते” ॥) एकानयनगतः त्रि (एकानयनं गतः प्राप्तः। एकस्मिन्न-यने गते ज्ञानमप्येति वा।) एकानयः। इत्यमरः ॥ एकावली, स्त्री, (एका अष्टा आवली माला।) एक यष्टिका। इत्यमरः ॥ एकनर हार इति भाषा। (अलङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्य-दर्पणे १० परिच्छेदे। १०१। यथा,— “पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्। स्याप्यतेऽपोद्भते वा चेत्यात्तदेकावली द्विधा” ॥ क्रमेणोटाहरणम्। तत्रैव। “सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भङ्गमङ्गलम्। भङ्गा यत्र मसङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ॥ “न तज्जलं यत्र सचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलो न घटपदम्। न घटपदोऽसौ न जगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तत्र जहाम यन्ननः” ॥ नद्वि। २। १६॥ क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं वि-शेषणतया स्थापितमपोहितदृष्टयते। यथा,— “वापो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु। कमलेषु पनन्त्यनयः क्रमोति सङ्गीतमणिषु पदम्” ॥ अत्रमपोद्भतेऽपि ॥) एकान्तश्रुतगुणः, पूं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः।) एकवृत्तिधर्मः। तद्यथा। रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४ एकत्वम् ५ एकएयकत्वम् ६ परिमाणम् ७ परत्वम् ८ अपरत्वम् ९ बुद्धिः १० सुखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ द्वेषः १४ यत्नः १५ गुरुत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ स्नेहः १८ संस्कारः १९ अदृष्टम् २० शब्दः २१। इति सिद्धान्त-सूक्तावली ॥ ६० ॥ एकाष्टी, पूं, (एकस्मिन् जाति। जा + क। सधामादित्वात् षत्वं दीर्घत्वञ्च।) वक्रवृत्तः। इति कश्चिदमरः ॥ एकाष्टीला, स्त्री, (एकाष्टीला + टाप्।) वक्रवृत्तः।

एको

इत्यमरः ॥ पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ आत्मादि इति भाषा। (अस्याः पर्याया यथा ॥ “अम्बुष्ठान्बुक्ती पाठा कुचेना पापचैलिका। एकाष्टीला वरा तिल्ला प्राचीनौका शिवायुका” ॥ इति वैद्यकरत्नमाषा ॥) एकाहः, पूं, (एकमहः। “उत्तमकाभ्याश्च” ॥ ५। ४। ६० इत्यनेन सिद्धम्।) एकदिनम्। इति व्याक-रणम् ॥ (यथा, मनुः ५। ५६। “अर्वाक् सञ्चयनादस्त्रां व्यहमेकाहमेव च” ॥) एकाहारः, पूं, (एकः न द्वितीय आहारः।) एक-दिनवृत्त्येकवारभोजनम्। यथा। “एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन। पर्याङ्गशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्” ॥ इति सुजिततत्त्वचूटवृत्तिः ॥ एकीयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति। एक + क्।) एकपक्षः। सहायः सहभावी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एकीदृष्टं, स्त्री, (एकः प्रेत एव उद्दिष्टो यत्र।) प्रेतो-द्दिश्यकआडम्। यथा। गोमिशः अथैकीदृष्ट-मेकं पवित्रमेकोऽर्थः एकः पिण्डो नावाहनं नाभौ-करणं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति त्रिप्रश्नः सुखदितमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्यन्वय-स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्चाडमिति ॥ * ॥ एतत् प्रेत-श्चाडमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यदीयते आडं तदेकीदृष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनं यौगिकम्। अतएव प्रतिसावत्सरिकस्य नैको-दृष्टत्वं किन्त्वेकीदृष्टविधिकत्वं अत्रार्थैक्याद्दृ-ष्टरूपसङ्घेतिपतपविचैक्यप्राप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदलपरम्। अत्र नावाहनं नाभौ करणमिति निषेधयोः पौर्वा-पर्यादभौ करणपूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आड-सूत्रोद्दिष्टं आडार्थावाहनमेव निषिध्यते न त्व-प्रधानसम्बन्धि पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डा-र्यावाहनमिति। एतेन पिण्डार्यावाहननिषेधो मैथिलोक्तो हेयः। अत्रापौ करणनिषेधेन ऊत-शेषस्यालाभे ऊतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य अपति एधवीत्यादि स्वाहा इत्यन्तसूत्रोक्तापानालम्भन-स्यापि बाधः। आनन्तर्याभावात् अमृतमिति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। स्वदितमिति त्रिप्रश्न इति त्रिः। स्थ इति त्रिप्रश्ने स्वदितमिति प्रश्नः। कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्न-स्यापि निवृत्तिः। अन्वयशब्दस्थाने उपतिष्ठता-मिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेन अत्रादिक-मित्यस्यान्वये अस्त्वित्यस्य अन्वयानुपपत्त्या तस्या-प्यप्रयोगः। अतएव पितृदयितायामन्नादिकमुप-तिष्ठतामिति लिखितम्। अभिरम्यतामिति वाजे वाजे इति स्थाने अभिरम्यतामित्यनेन विसर्जन-मिति। एतदिति पूर्वोक्तैतिकसंस्थाताकआडमि-त्यर्थः। प्रेतश्चाडं प्रेतस्य आडं न तु पार्ष्णविकृति-त्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितुः आडं अज्ञातसपि-ण्डोकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात्। अतएवै-तद्व्यायमूलकमेवाश्रयणायनयत्पारिशिष्टेऽपि पितृ-

एकी

शब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपनायते इत्युक्तम् ।
 अतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताक्ष-
 योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-
 स्येत्युक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रे
 प्राप्तपितृलोकोपाधिकएव पितृभ्यदस्थाने प्रेत-
 पदोहो न तु अग्निस्त्रात्ताद्युपाधिके एवमभिलाप-
 वाक्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेवः किन्तु प्रेतत्वेन
 असम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतश्चाद्धाधि-
 कारित्वात् । सांवत्सरिकश्चाद्धे एकीद्विष्टविक्र-
 तीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे
 अग्निभाषे च सम्बन्धिवोधकपितृत्वेनोक्तेवः ।
 एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः
 पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोहो-
 ऽपि तथा मधु द्यौरन्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्ग-
 पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मधुस्तु मधु-
 मयी भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेति
 पदयोः सामानाधिकरण्यां प्रतीयते अत्र च द्युत्व-
 पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्यानेभेदावगमात्
 दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
 तुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति ।
 तेनात्र मन्त्रे पितृत्वेव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः ।
 न वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः । एवं-
 मामावेति मन्त्रे पितरो इत्यत्र नोहः । एवं वृद्धि-
 श्चाद्धेऽप्येतेषु गान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति ।
 अन्यत्र सर्वत्रोत्सर्गावाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
 निषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । विष्णुः । एकवचन-
 न्वानुहेत एकीद्विष्टे इति एकवत् एकवचनवत्
 यथा स्यात्तथोक्ते यथा पवित्र स्थो वैष्णव्यावित्यत्र
 पवित्रासि वैष्णवीति एवं विष्णोर्मनसा पूतं स्य
 इत्यत्रापि पूतमसीति । अत्र पितरो मादयध्वं
 यथाभाग मा दधायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
 मादयस्य यथाभाग मा दधायस्य इत्युक्तम् । अग्नी
 मदन्तः पितर इत्यत्र अग्नी मदत् प्रेत इति ।
 वृषायिषत इत्यत्र वृषायिषेति । एत पितर इति
 पितृपदार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति । मौन्यास
 इत्यत्र सौम्येति । दत्तास्त्रभ्यमित्यत्र दत्तास्त्रभ्य-
 मिति । नियच्छत इत्यत्र निश्च्छति । नमो व
 इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेत-
 त्युक्तम् । एवं व इत्यत्र ते इति । आग्नीःप्राथंनं
 येभ्य इत्यत्र यस्मै इति । तेषामित्यत्र तस्येत्युक्तम् ।
 एतदः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विद्यतावृहो
 न तु बज्रवचनस्य । एतदः पितरो वास इति
 जल्पन् एधक् एधक् इति ब्रह्मपराशरं प्रकृता-
 वेव पार्ष्णिगे पित्रादिषु प्रत्येकमेतदः पितर इति
 बज्रवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थत्वेन तदि-
 कृतावेकीद्विष्टेऽप्यसमवेतार्थबज्रवचनस्यैव युक्त-
 त्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विद्यतावृहः ।
 सांवत्सरिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य
 तत्र प्राप्तपितृलोकेत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
 “प्रेतश्चाद्धे यदुच्छिद्यं यत्ने पर्युषिततश्च यत् ।
 दम्पत्योर्धुक्तशेषश्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥
 उच्छिद्यं पाकपात्रे अवशिष्टम् । ग्रहे उपरामे

एज

पर्युषितं स्थितम् । दम्पत्योर्मात्रमस्त्रामिनीर्भोजना-
 नन्तरं पाकस्थानामवशिष्टमिति श्राद्धचित्ता
 मग्निः ॥ यत्तु देवलवचनम् ।
 “एकीद्विष्टस्य शंषन्तु ब्राह्मणोभ्यः समुत्सृजेत् ।
 पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” ॥
 इति । तस्यैकीद्विष्टशेषं ब्राह्मणोभ्यः समुत्सृजेत् न
 त्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृताश्च
 भुञ्जीतित्यन्वय इति ॥ * ॥ तत्करणाकालो यथा ।
 ब्रह्मपुराणम् ।
 “पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पत्रिकम् ।
 एकीद्विष्टन्तु मध्याह्ने प्रातरेऽह्निमिक्तकम्” ॥
 मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधुरीये व्यास ।
 “कुतपप्रथमे भागे एकीद्विष्टमुपक्रमेत् ।
 व्यावर्त्तनसमीपे वा तेऽत्रैव नियतात्मवान्” ॥
 व्यावर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग-
 गमनारम्भकालः । तत्रासौपे कुतपशेषदण्डे ।
 यदाह गौतमः ।
 “आग्नेयं कुतपे श्राद्धं कुर्याद्भागैरिहं गुं बधु ।
 विधिघ्नो विधिमास्थाय गौहिरान्तु न लङ्घयेत्” ॥
 तेन पूर्वदिग्बोधकतपरौहिरागोस्तत्तत्सिंशेषांभ
 परञ्च कुतपमात्रलाभं शुक्रपत्तुऽपि पूर्वदिने
 एकीद्विष्टं उभयप्राप्तानुरोधत् । पूर्वदिने कुत-
 पालाभे परञ्च तन्नाभं कृष्णपत्तुऽपि परदिनेएव
 समाप्तिकालादारम्भकालस्य बलावत्त्वात् । तथा च
 बोधायनः ।
 “यो यस्य विहितं कालः कर्मणास्तदुपक्रमे ।
 तिथिर्थाभिमतता सा तु कार्यार्थोपक्रमोच्छ्रिता” ॥
 उभयत्र कुतपमात्रलाभं शुक्रपत्तुऽपि पूर्वदिने
 समाप्तिकालानुरोधत् । पूर्वदिने गौहिराणाभे
 परञ्च सप्तमसुहृत्लाभं कृष्णपत्तुऽपि परदिने
 मध्याह्नानुरोधत् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
 एकीद्विष्टविधिप्रकारावत्सिकश्चाद्रम् । यथा,—
 “एकीद्विष्टं परावश्यं तद्विधाय तदे प्रदणम्” ॥
 प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनं अथ अमुक
 गोत्रस्य मत्पितृभ्यः श्रेयशर्माणा प्रतिमावत्
 सभिकमैकीद्विष्टं श्राद्धं सिद्धान्नं मध्याह्नं क्रिये
 श्राद्धकरं गान्जापणम् । आसनं अर्थः । गन्धादि
 दानं नित्यश्राद्धम् । अन्नसङ्कल्पनं यथा निवेदी
 उत्तराभिमुखीभूयान्तियश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तुति
 ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपदीतो उच्छिष्ट-
 समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविक्रमणम् । अ-
 न्नसुकगोत्रं मत्पितृभ्यः श्रेयशर्मान् एतसं जल-
 मवने निद्वं ये चात्र त्वामनुयाथ त्वमनु तस्मै ते
 स्वधा । इति वेद्योपमि दक्षिणामुखवाग्निधारादा
 नम् । इति गारुड २२३ अध्याय ॥
 एकीद्विष्टा, स्त्री, (एका भूम्या उशिका कमनीया ।)
 दत्ताविशेषः । इति ब्रह्मसंहिता । आकाश इति भाषा ।
 एज, ऋट् दीर्घो इति त्रिविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
 ष्यात्सं-अकं-सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । उ
 एजते । इति दर्गादासः ।
 एज, ऋ कम्प । इति कविकल्पद्रुमः । (आदि-परं-सकं
 सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । एजति वायुना

एग

एता इति दर्गादासः ॥
 एट्, उ बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-ष्यात्सं
 सकं-सेट् ।) बाधने विहृतिः । उ एठते वत्सर्
 लोके । इति दर्गादासः ॥
 एड्, चि, (इलति । इल स्वप्ने । अच । डलयो-
 रैकम् । यदा आ मूर्त्वंत ईडते । ईड् लुत् ।
 घञ् ।) वधिम् । इत्यमरः ॥
 (मेधः । यथाह कात्यायनः ।
 “श्वेडवगर्भधृदधामा प्राचीदं विष्णुः” ॥)
 एड्, ए (एड् + स्तार्थं कन् । यदा इलति एजयति
 वा इल + ग्वल्) मेधः । इत्यमरः ॥ वनच्छगणः ।
 इति त्रिकाश्रयः ॥
 एडका, स्त्री, (एडकस्य स्त्री । अत्रादित्वात् टाप् ।
 त्रिपकादित्वात्सत्वम् ।) मेधीः । इत्यमरटीकायां
 गायमुकुट ॥
 एडग, ए, (एडो मेध एष गजो गस्य भङ्गकत्वात् ।)
 चक्रमर्दकः । इत्यमरः ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ।
 अस्य गुणाः । बायकफकुल्यगदोषगुणोदर-
 गोगोर्णानाश्रित्यम् । कद्वस्वः । इति राजवल्लभः ॥
 (पर्याया यथा,—
 “चक्रमर्दं प्रपञ्चाटो ददुष्टो मेधलोचनः ।
 पद्माट स्यादेडगजस्यकी एजाट इत्यपि” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णः प्रथमे भागे ।
 गुणास्थस्य चक्रमर्दशब्दे श्रयाः ॥
 व्यतहाभो यथा,—
 “मर्णोभग मेडगजं करजः” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 एडमुक, त्रि, (एडो वधिर्गोमुकस्य ।) वधिर्गं मुकस्य ।
 वक्तुं श्रोतुमश्रितित्वं । वाक्यश्रितिवर्त्तितः । इत्य-
 मरः ॥ एडः । इति मेदिनी ॥
 एडक, स्त्री, (ईड + उलकादयश्चेति ४ । ४२ । उगा-
 दिसृज्जेग साधु । निपातनात् ऋत्वम् ।) एडकम् ।
 इति भरुणो दिरूपकोषस्य ॥
 एडक, स्त्री, (ईडत इति । “उलकादयश्च” ४ । ४२ ।
 उगादिसृज्जेग साधु ।) अन्त्यस्त्वकीकसं कृषाम् ।
 इत्यमरः ॥ कीकसमिव कीकसं यत् कृषाम् कृष्टा-
 वेदा इति ग्यातमित्यन्वयः । इति सागसुन्दरी ॥
 कीकसमस्य एतत् काकादिकठिनद्वयोपलक्षणं
 कीकसमिव कीकसं किलिप्रादीति मधुः ॥
 “मध्यमस्यापिताश्यादि कृषामेडकभृशत” ॥
 इति साधवः ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
 “एडकचिञ्जा एयिवी न देवस्यहभृषिता” ॥
 अस्य शब्दस्य एत्वमपि दृश्यते महाभारते ३ ।
 २६० । ६४ । यथा,
 “एडकान् पृजयिष्यन्ति वर्षयिष्यन्ति देवताः ।
 श्रदाः परिचरिष्यन्ति न दिजान् युगसंज्ञये” ॥)
 एडोक, स्त्री, एडकम् । इति भरुणोदित्त्रिपकोषः ॥
 एगा, ए स्त्री, (एति इत् गच्छतीति । इ + बाज्ज-
 कान्त गा ।) हृगिणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रग-
 त्रिशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । कषा-
 यत्वम् । मधुः त्वम् । पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम् ।
 संयाहित्वम् । रोचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वनकादि-

येका

रेणो

रेन्द्र

त्यक्ताः तथाच शिवायाम् । “य ए तु कगट-
तालथावोषौ कगटौष्ठौ स्मृतौ” ॥ स च
ऋक्षो न भवति । (दिमात्रत्वात् दीर्घस्त्रिमात्र-
त्वात् ऋतश्च भवति । उदात्तानुदात्तस्वमितभेदे-
स्त्रिविधोऽपि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिक-
भेदाभ्यां षड्विध एव ॥)

“शेकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम् ।
कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
ब्रह्मविष्णुमयं वर्गं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
सदाशिवमयं वर्गं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“एकाररूपमध्ये तु किञ्चिदन्तं तदोद्गतः ।

चन्द्रेन्द्रभानवस्तासु मात्रा शक्तिः क्रमात् स्मृताः ॥

त्रिधा शक्तिमयी पर्वा दूर्गा वागी सरस्वती” ।

इति वर्गोद्धारतन्त्रम् ॥ • तन्नामानि यथा, —

“रेलेखा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः ।

दक्षा दामोदरप्रश्नोऽधरो विकृतमुख्यपि ॥

क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकृत् ।

ज्ञानामृता कपर्दिश्रीः पीठेशोऽग्निः समालोकः ॥

त्रिपरा लोहिता गङ्गी वागभवो भौतिकः सनः ।

महेश्वरो दादृशी च विमलश्च सरस्वती ॥

कामकोटो वामजानुं शुमान् विजयो जटा” ।

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ दन्तान्तः । योनिः । इति

वीजवर्णाभिधानम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह

कविकल्पद्रुमः । “शेयादिः स्यादोर्गन्थातन

कौरनिट्” । एतेन यजादिगणीयत्वात् “ए वभौ

निवासे इत्यस्य लिटिपभृतिषु सम्यगगणो ह्यते

उवास इत्यादयो भवेयुः” ॥ मातृकान्यासे अधरे

न्यस्यतया तदाख्ययाभिधानम् । मातृकान्यास-

मन्त्रो यथा । “गं नम ष्योस् रे नमोऽधरे” ॥

इति ॥

रे, व्य, (गतीति । आ + इण् + विच् ।) आङ्गानम् ।

स्वरणम् । आमन्त्रणम् । इति मेदिनी ॥

रेः पुं, (एति प्राप्नोति मन्त्रम् । आङ् + इण् + विच् ।)

महेश्वरः । इति एकाक्षरकोषः ॥

शेकागारिक, त्रि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमग्य ।

“शेकागारिकट चौरैः” ५ । १ । १२३ इति इकट्

वृद्धिश्च निपातनात् ।) चौरः । इत्यमरः । एका-

गारवासी ॥

शेकाहिकं, त्रि, (एकाले भवम् । एकाह + ठक् ।)

एकाहनिव्यग्रम् । एकदिनान्तं भवम् । इति तैद्य-

कम् ॥ (वैद्यकगोपालकृष्णकविभूषणकृतकषाय

संग्रहे दास्यादिपाचने यथा । “भूतोत्थं विषमं

त्रिविधजनिवसैकाहिकं ह्याहिकम् ॥

“काकजङ्गा बन्धा इयामा ब्रह्मदण्डो ह्यतः स्रजिः ।

एत्रिपर्णी त्वपामागन्तथा मृङ्गानोऽयम् ॥

एषामन्यतमं मूलं पथ्येणोद्भूय यतत ।

रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

एकाहभवम् । यथा,—

“शेकाहिकं द्वितीयस्थं ततोयकचतुर्थकम्” ।

इत्यादि माहेश्वरकवचम् ॥

शेकाहिकज्वरः. पुं, (शेकाहिक एकाहभवो ज्वरः ।)

एकदिनान्तं गगतज्वरः । तस्योद्यमं यथा,—

“पीतं लक्षिकमणन्तु पर्येषितजलेन वै ।

माद्धं विनाशयेद्वाहं ज्वरश्च परमेश्वरः ॥

शिवायाश्चैव तद्गुह्यं भवेदेकाहिकादिनुत् ।

एतत् सकाञ्चिकं पीतं गृह्णतु ज्वरादिनुत् ॥

वास्योदकेन पीतं तत् लहृद्विषहृग् भवेत्” ।

इति गारुड १६३ अध्यायः ॥

(“शेकाहिको ह्याहिकश्च स्त्रगाहिकश्च तथापरः” ।

“मन्तामृतामलकश्च नागः कण्टकारिका ।

कशाचूर्णान्वितः क्षायन्त्या मधुसमन्वितः ॥

एकाहिकं वा वेलाद्य ज्वरजातं व्योपहति ।

वानरेन्द्रमुख्यं दिव्यं तरुणादिव्यतजमम् ॥

ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्क्षणादेव नश्यति ।

वागराकृतिमालिग्य र्वटिकाभिः पुनः प्रदणु ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैश्चैयद्विषजा वरः” ।

मन्त्रो यथा,

ॐ हं श्री श्री मृगीवाय महाबलपराक्रमाय

सूर्यपत्न्याय अमितं तंसे शेकाहिक-ह्याहिक-

न्याहिक-चानुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-

शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां बन्ध

बन्ध हं श्रीं हूं पट् स्याहा । इति ह्यारोते चि-

कित्सास्थाने । २ अध्याये ॥)

शेकां, स्त्री, (एक + भावे ष्यन् ।) एकस्य भावः ।

एकता । एकत्वम् । एकभावः । यथा । शारदा-

याम् ।

“गुरोर्लंबाश्वा पुनर्विद्यामष्टकृत्वो जपत् सुधीः ।

गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया ॥

प्रणामेदृश्वरदुर्मौ गकं तं देवतात्मकम्” ।

इति दीक्षातन्त्रम् ॥

शेकां, त्रि, (इत्तोर्विकारः । इच् + अण् ।) इच्-

विकारः । इत्तुसम्बन्धिगुडादि । इति स्मृतिः ॥

(अस्य गुणाद्य इत्तुशब्दे ज्ञानव्याः ॥)

शेकां, स्त्री, (इत्तोर्भवम् । इच् + अण् ।) इत्तुभव-

गुडादि । यथा,—

“कदली लवणी धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।

अतिलपक्वं मृनयो हृदिद्यान्न विदुब्धधाः” ॥

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ इत्तुगुडादिगुणा इत्तुशब्दे

ज्ञानव्याः ॥)

शेकुदं, स्त्री, (इङ्गुद्या इदम् । “भृक्षादिभ्योऽण्”

१ । ३ । १६४ । विधानसामर्थ्याद्वाणो लुक् ।) इङ्गु-

दोदृप्तस्य फलम् । इत्यमरः ॥

(“स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मण्णमैङ्गुदम्” ॥

इति सूत्रस्थाने । ४६ अ । सुश्रुतनोक्तम् ॥)

शेडकं, स्त्री, (शेडक एव । स्वार्थे अण् ।) शेडकम् ।

इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

शेगां, त्रि, (शेगास्य इदम् । शेगा + अण् ।) शेगास्य

चम्पेदि । इत्यमरः ॥

शेगिक, त्रि, (शेगां श्रेयं हन्तीति । शेगा + ठक् ।)

शेगाहन्ता । इति श्याकरणम् ॥

शेगायं, त्रि, (शेगा इदम् । शेगा + ङच् ।) शेगा-

चम्पेदि । इत्यमरः ॥ स्त्रीणां रतिबन्धविशेषः
इति हेमचन्द्रः ॥

शेतिहं, स्त्री, (इतिह उपदेशपरमर्थम् । तदेव

इतिह “अनन्तावसथेतिहभेषजाच् आः” । ५

४ । २३ । इति स्वार्थे आः ।) पारमर्थ्योपदेशः ।

तत्पर्यायः । इतिह । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे

। ५ । ८० । २३ ।

“शेतिहामनुमानश्च प्रत्यक्षमपि चागमम् ।

ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता” ॥

“शेतिहं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः” ।

इति विमानस्थाने । ८ अ । चरकेणोक्तम् ॥)

शेन्दवं, स्त्री, (इन्दुर्देवता यस्य । इन्दु + अण् ।) इन्दु-

शिरोनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ यथा । मात्स्ये ।

“अश्विनी रेवती मूलमुत्तराश्रयमैन्दवम् ।

स्वार्ती हस्तानुराधा च मृगशरम्भे प्रशस्यते” ॥

शेन्दवं मृगशरः । इति मठप्रतिष्ठातन्त्रम् ॥

(इन्दुश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,

मनुः ११ । १२५ ।

“सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मस्त्रिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावकैस्त्राहम्” ॥)

शेन्दवी, स्त्री, (शेन्दव + ङीप् ।) सोमराज्ञी । इति

वैद्यकम् ॥

शेन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य । इन्द्र + अण् ।) ज्येष्ठा-

नक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥ मूलविशेषः । वन

व्यादा इति भाषा । तत्पर्यायः । वनार्द्रका २

वनजा ३ अश्वत्थजार्द्रका ४ अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । अस्रत्वम् । रुचिबलाप्रकारित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रस्य इदम् ।) इन्द्रसम्बन्धिनि

त्रि । (यथा मनुः ५ । ६३ ।

“न राज्ञामधदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रियाम् ।

शेन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभृता हि ते सदा” ॥

“शेन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यं आधिपत्यकारणम्”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ तथा रघुः २ । ५० ।

“महीतलस्यार्णमात्रभिन्न-

मृदं हि राज्यं परमैन्द्रमाहुः” ॥

“शेन्द्रमन्त्रं सुपाश्र्वमविपन्नं सदा पिबेत्” ॥

इति वाभटे सूत्रे । ५ अ ॥)

(इन्द्रस्यापत्यं पुमान् ।) बालिवानरे (अर्जुने जयन्ते

च पु ॥ जलविशेषः ।)

शेन्द्रजालिका, पुं, (इन्द्रजालेन दीथ्यतीति । इन्द्रजाल

+ ठक् ।) इन्द्रजालकारकः । तत्पर्यायः । प्रती-

हारकः २ मायाकारकः ३ कौस्तिकः ४ मायावी

५ अंसकः ६ मायी ७ मायिकः ८ । इति जटा-

धरः ॥

शेन्द्रनुतिक, त्रि, (शेन्द्रनुगेवर्षिणः । टेको इति

भाषा । तत्पर्यायः । खल्लोटः २ खलतिः ३ । इति

सूरिप्रयोगः ॥

शेन्द्रः, पुं, (इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । इन्द्र + इच् ।)

जयन्तनामा इन्द्रपुत्रः । काकः । इति मेदिनी ।

(“शेन्द्रः किल गलेस्तस्याः विददार क्षणौ द्विजः” ।

इति रघुवंशे । १२ । २२ ॥) बालिनामवानराजः ।

इति त्रिकायशेखः ॥ अर्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥

ऐरा

ऐन्द्रियकं, त्रि, (इन्द्रियेणानुभूयते । इन्द्रिय + वृत् । प्रत्यक्षम् । इन्द्रियप्राप्तम् । इत्यमरः ॥

(व्याधिविशेषः । यथा,—

“मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिर्ऋण्यको बुधैः ॥

वेदनागामशान्तागामित्येते हेतवः स्मृताः ।

सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥

नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।

हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टस्तुर्विधः ॥

सन्तोन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक् ।

न सुखं कारणं तस्मात् योगयव चतुर्विधः ॥

नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कस्मै वा विना ।

सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥

स्पर्शनैन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।

द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ।

इच्छा देशात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्तते ॥

दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ।

उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ॥

स्युष्यते नानुपादाने न स्युष्टो वेत्ति वेदनाः ।

वेदनानामधिसृष्टानं मनो देहस्य चन्द्रियः ॥

केशलोमनखाप्राणमलमूत्रवगुणैर्विना” ।

इति चरके प्राचीरे १५ः ॥

ऐन्द्री, स्त्री, (इन्द्रस्य शक्रस्य इयम् । इन्द्र + “तस्ये-
दम्” । ४।३। १२०। इत्यम् । टिङ्गिति । ४।१।
१५। डीप् ।) शची । (यथा, मार्कण्डेये ८८। २०।
“वसुहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता” ।

इन्द्रस्य योगैश्वर्यशालिनो महादेवस्य पत्नी ।)

दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अलक्ष्मीः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

राखाल शसा इति भाषा । पूर्वा दिक् । इत्य-

मरटीकाया रमानाथः ॥ गला । इति राज-

निर्घण्टः ॥ गलाचि इति भाषा ।

“यद्य्याङ्गैर्मन्त्री नलिनानि दूर्वार्वा” ।

इति सूत्रे ३ अध्याये । चरकेणोक्तम् ॥

ऐभी, स्त्री, (इभ इत्याख्याम्यस्याः । इभ + “प्रज्ञा-

दिभ्यश्च” । ५। ४। ३८। इति अण + डीप् ।)

शक्तिघोषा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऐरावणः, पुं, (इराया जलेन वणात् शब्दायत इति ।

इरा + वण + पचाद्यच् । तत इरावणयव स्वार्थं

प्रक्षाद्यच् ५। ४। ३८। यदा इरा सुरा वनमु-

दकं यस्मिन् । पूर्वपदादिति ८। ४। ३। यत्त्वम् ।

तत्र भवः । इरावण + अण् ॥) ऐरावतहस्ती इत्य-

मरः ॥ यथा, महाभारते १। २८। ४१।

“श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततःपद्मम् ।

ऐरावणो महाभागोऽभवद्वहचभृता धृतः” ॥

ऐरावतं, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन् । इरा +

भनुप् । इरावान् मेघः । तत्र भवः । इत्यण् । जल-

वति मेघे सूर्यकरपतनादस्योत्पत्तेस्तथात्वम् ॥)

इन्द्रस्य ऋतुदीर्घधनुः ।

इति मेदिनी ॥ रामधनुक् इति भाषा ॥

ऐरावतः, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन् । मनुप् ।

इरावान् समुद्रः । तत्र भवः इति । इरावत् + अण् ॥

ऐशा

समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम् । यदा इरा-
वत्या विद्युत् अयं तस्यैवमित्यण् ४। ३। १२० ॥)

इन्द्रहस्ती । स तु शुक्रवर्गः चतुर्दन्तः समुद्र-

मथनोत्थित पर्व्वदिग्गजश्च । तत्पर्यायः । अश्व-

मातङ्गः २ ऐरावणः ३ अश्वमुवत्तमः ४ । इत्य-

मरः ॥ श्वेनहस्ती ५ चतुर्दन्तः ६ मङ्गलागः ७

इन्द्रकुङ्गः ८ हस्तिमङ्गः ९ सदादानः १० । इति

जटाधरः ॥ सुदामा ११ श्वेतकुङ्गः १२ गजायणीः

१३ नागमङ्गः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

कुमारे । ३। २२ ॥ (“ऐरावताम्पालनकर्कशेन” ।

“प्रादुर्भवेण पयोवाहं विद्युदेरावताविव” ।

इति रघौ । १। ३६ ॥)

नागरङ्गः । लक्ष्मिचक्रः । नागभेदः । इति मेदिनी ॥

(“ऐरावतं दन्तशटमङ्गं प्रोक्तमित्युक्तम्” । इति

सूत्रे । ४६ अः । मश्रुतनोक्तम् ॥) (इरावत्या नद्या-

सन्निहृष्टो देशः । इरावती + अण् । यथा, महा-

भारते ३। १६२। ३३ ।

“बभूव परमाश्वानामभवावतपथे यथा” ॥)

ऐरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान्

मेघस्तस्य इयं इरावत् + “तस्येदम्” । ४। ३।

१२०। इति अण् + डीप् ।) विद्युत् । विद्युद्विशेषः

इति मेदिनी ॥ ऐरावतभार्या । इत्यमरटीकाया

स्वामी ॥ वटपत्नीरुक्तः । इति राजनिर्घण्ट ॥

पञ्चालदेशीयनदीविशेषः । अश्वना गत्री इति

ख्याता ॥ (उत्तरभारतं भद्रत्रयविशेषाणां मञ्जुभेद-

यथा ।

“पृथ्वास्तथा तथादित्या तीर्थे च ऐरावती स्मृता” ॥)

ऐरियां, स्त्री, (इरिगे उधम मुमौ भवम् । इरिग +

अण् ।) पाण्डवलवगम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पाण्डुवगस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

ऐरेयं, स्त्री, (इरा + ङक् ।) नद्यम् । इरा एव ऐरेयं

स्वार्थं योग्यप्रत्यये ङङि ॥ (यत्रास्य व्यवहार-

स्तद् यथा,—

“ऋतेऽप्युर्द्धमधधवमेरेयान् सुरासुतं” ।

इति वैदिकचक्रपाणिमंत्रे विद्वध्यधिकारे ॥)

ऐलः, पुं, (इलाया अपत्यं एमान् । इला + अण् ।)

इलापत्नः । स तु चन्द्रवर्णीयो राजा एरुववा ।

इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महाभारते । १। ७५। १७

“एरुववास्ततो विद्वानिलाया समपद्यत ।

सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवति न श्रुतम्” ॥

“षट् सुता ऋजिरेऽयं लादायुर्द्धीमानभावसु” ॥ २४ ॥

ऐलबालुकं, स्त्री, (ऐलबालुकमेव । स्वार्थं अण् ।) ऐल-

बालुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ऐलबिलः, पुं, (ऐलबिलाया अपत्यं एमान् । ऐल-

बिल + अण् ।) ऐलबिलापत्नः । स तु कूर्ध्वः ।

इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तागामि । ऐलविडः । ऐल-

बिलः । ऐलबिलः ॥

ऐलयं, स्त्री, ऐलबालुकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

(ऐलबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) (ए-

इलाया अपत्यम् । इला + ङक् । मङ्गलः । भोमः ।

एरुववाः ॥)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम् । ईशान-

ओ

+ “तस्येदम्” । ४। ३। १२०। इति अण् +

डीप् ।) ईशानकोणः । इति जटाधरः ॥ (“ऐ-

शानीकमतो रेखा” इति स्मृतिः । “ऐशान्यां

मरणं भ्रुवं निगतितं दिग्गजगणं खञ्जने” इति

तिथितत्त्वम् ॥)

ऐशिकः, त्रि, (ईशस्य अयम् । ईश + ईकण् ॥)

ईशरसम्बन्धी । ईशरम् इति भाषा ॥

ऐशी) त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम् ।

ऐश्वरी) ईश + ईश्वर + अण् + डीप् ।) ईश्वर-

सम्बन्धी । ईश्वरे इति भाषा ॥

ऐश्वर्यं, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः । ईश्वर + अण् ॥)

ईश्वरधर्मः । तत्पर्यायः । त्रिभूतिः २ भूतिः ३ ।

स चाष्टविधो यथा । अणिमा २ ऋषिमा २

प्राणि ३ प्राकान्तरम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६

वशित्वम् ७ कामावशयिता ८ । इत्यमरः ॥

(“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य तीर्थस्य यशसः अथ ।

ज्ञानवेराशयोर्यस्य धर्मा भग इतीकृता” ॥

इति पराशरम् । “ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः यतो-

ऽणिमादिप्रादुर्भावः” इति वाचस्पतिमिश्रः ।

सम्पत्तिः । प्रभुत्वम् । नियन्त्रत्वम् ।

यथा रत्नवेत्रे १२। ६८ ॥

“तस्मै निपाचरेऽश्वर्यं पतिशुश्राव गणवः” ॥)

इति ॥)

ऐश्वर्यकस्मा, स्त्री, (ऐश्वर्यं कस्मै यस्य ।) ईश्वर-

सम्बन्धिकस्मैयुक्तः । तत्पर्यायः । इत्ययति २ प-

त्यते २ तयति ३ गति ४ । इति चत्वार

ऐश्वर्यकस्माणा । इति वेदनिर्घण्टे २ अध्यायः ॥

ऐधमा, स्त्री, (अस्मिन् वत्सरे इति । “सद्यःपत्त-

त्यगार्थम” ५। ३। २२। इति इमः इष् सम-

सनपत्ययथा संवत्सरे निपाद्यते ।) वत्समानवत्सरः ।

इत्यमरः ॥

ऐधमस्तन, त्रि, (ऐधमो भवः । “ऐधमोऽश्वभो-

ऽन्यतरस्या” ४। २। १०५। इति शिथिकथ्यर्थेषु पक्षे

द्वयत्वे च ।) ऐधम सम्बन्धी । गड वत्सरे इति

भाषा । इति पाणिनि ॥ ७। २। १०५ ॥

ऐधमस्य, त्रि, (ऐधमो भवः । ऐधमस्य + ऐधमो-

ऽभिति पत्त ल्यप् ।) ऐधमस्तनः । इति पाणिनिः ॥

ऐहिकं, त्रि, (ऐह + ङक् ।) ऐह भवम् । ऐहकाले

इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा भागवते

५। १४। ३२ । “क्वचिददमवर्द्धिकाथं रस्यन्

यथा वानरः सतदावत्सलो अवायत्तयः” ॥)

ओ

ओ ओकारः । स तु त्रयोऽशस्ववर्गः । अस्यो-

श्चरगास्थान ओः, कण्ठश्च । (“ओदीतोः कण्ठो-

ऽयम्” इत्युक्ते । तथा च शिञ्जायामुक्तम् ।

“ए ए तु कण्ठतालयावोयो कण्ठोऽज्ञो स्मृतौ” ॥)

स तु ङ्गो न भवति । दीर्घः सतश्च भवति ।

(प्रत्यक् उदात्तानुदात्तस्वित्तभेदेऽस्त्रिविधोऽपि

अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां घञिघञः । एतेन

दादशविध एव निर्णयितः)

“ओकारं पञ्चलापाङ्गि । पञ्चदेवमयं सदा ।
रक्तविद्युक्ताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम् ॥
पञ्चप्राणमयं वशीं नमामि देवमातरम् ।
एतद्दशं मन्त्रेणानि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वर्णाश्रमभाषायां) तस्य
लेखनप्रकाशे यथा,—

“वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षान्मध्ये तु कुञ्चिता ।
क्लिष्टदक्षगता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वधः ॥
ब्रह्मेशविद्यावस्तासु मात्ता तु ब्रह्मरूपिणी ।
शक्तिश्च परमा नैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ॥
इति वर्णाश्रमतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,—
“ओङ्कारः सत्ययोग्योर्षो पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा ।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ।
आप्यायनी चोद्धदन्तो लक्ष्मीर्वागी मुखी द्विजः ॥
उद्देश्यदण्डकस्तीव्रः कलासो वसुधात्तरः ।
प्रगावांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्वमङ्गला ॥
त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिग्म्बरा ।
बैलोकविजया प्रजा प्रीतिवीजादिकर्षणी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कविकल्पद्रुमे । “अर्थजादिः स्यादोर्निष्ठातन और्-
निट्” ॥ तेन ओ दी क्षये इत्यस्मात् कृतायां
निष्ठायां दीनं दीनवत् इति स्यात् ॥ माहकान्यासे
उद्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्तयथा तदाव्यध्याप्यभिधानम् ।
माहकान्यासमन्त्रो यथा,—

“ॐ नम उद्धदन्तपङ्क्तौ औं नमः (धोदन्तपङ्क्तौ) ॥
ओ, व्य, सम्बोधनम् । आङ्गानम् । स्मरगाम् । अन्-
कम्पा । इति मेदिनी ॥

ओं, व्य, ओम् । प्रगावः । इति वेदागमौ ॥

ओः, पू, ब्रह्मा । इत्येकात्तरकोषः ॥

ओकं, स्त्री, (उचेरिगुपधलक्षणं के गुणः कृत्वश्च
“ओक उचः के” । ७ । ३ । ६ । ४ । इति निपा-
त्यते ।) गृहम् । आश्रयः । इत्यमरटीकायां भ-
तादयः ॥ (पं । पत्नी । वधलः) ॥

ओकः, [स] स्त्री, (उच्यते समवति अस्मिन् । उच +
असन् । गुणः । न्यडक्तादित्वात् कृत्वम् ॥) आश्रयः ।
गृहम् । इत्यमरः ॥ (“जलौका अथ भक्तके” ।
इति अमरकोषः । तथा त्रिणापरगाम १ । ६ । ३७ ।
“सप्तर्षीशान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद् वै वनौकसाम्” ॥)

ओकगाः, पू, केशकीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
उकुण् इति भाषा ॥

ओकणिः, पू, यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण्
इति भाषा ॥

ओकुलः, पू, (उच + उलच् । निपातनात् सिद्धम्) ।
गोधूमकृततप्रापकः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
व्यथत्वम् । मधुगुणत्वम् । बलकारित्वम् । रक्तवा-
तापहत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृद्यत्वम् । मरुविव-
र्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओकोदनी, स्त्री, (ओकः मस्तकरूपाश्रयस्थानमदने
भक्ष्यं यस्याः ।) यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

ओकाणी, स्त्री, (ओच् + कण् + अच् + ङीप् ।) ओ-
कणाः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण् इति भाषा ॥

ओख, ऋ, शोषणे । भूषणे । सामर्थ्ये । निवारणे ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-अकं-सकं च परं-
सेट् ।) ऋ मा भवान् ओचिखत् । अत्र द्वित्वात्
प्राक् प्राप्ता ऋस्व ऋदित्वात् न स्यात् । शोषः खेह-
रहितीभावः । ओखति पङ्क्त्वात्पात् । अल-
मर्था भूषणं सामर्थ्यं वाग्गच्छ । इति दर्गादासः ॥
ओषः, पू, (उच् समवाये + घञ् । एषोदगादित्वात्
साधुः ।) द्रुतद्वयगीतवाद्यम् । मसृहः । इत्यमरः ॥
जलवेगः । (यथा कुमारे ४ । ४४ ।

“रविपीतजला तपात्यये एनरोधेन हि युज्यते
नदी” ॥) परम्परा । उपदेशः । इति मेदिनी ॥

ओङ्कारः, पू, (ओम् + काङ्प्रत्ययः ।) प्रगावः ।
इत्यमरः ॥ (यथाह स्मृतिः ।

“ओङ्कारः पृथ्व्यन्तर्गतो वेदमधीयते” ॥

“ओङ्कारश्चाद्यशब्दस्य दावेनौ ब्रह्मणः परा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्जातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ” ॥
इति व्याकरणटीकाया दर्गादासः ।

“प्राणायामैस्त्रिभिः पतस्तन ओङ्कारमर्चति” ॥

इति मनुः । २ । ७५ ॥ अत्राह व्यावस्तम्बः,

“ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तद्ब्रह्म अध्येयमाणा गत-
टापि प्रतिपद्येत विकथा चान्यां कृत्वा एवं लौ-
किका वाचा व्यावर्त्तते” । लौकिका वाचा व्याव-
र्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ।)

ओङ्कारा, स्त्री बृहदशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ओजत्व, बले । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा-परं-अकं-सेट् ।) मा भवान् ओजि-
जत् । इति दर्गादासः ॥

ओजः, [स] स्त्री, (उज्जत्यनेन । उज्ज आर्भवे
उज्ज्वले “बलोपश्च” १।२।१ । उणादिः असन् ।
बलोपश्च । गुणः ।) दीप्तिः । अवयवम् । प्रकाशः ।
बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।
“रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्” । यथा च मा-
नवे १ । १२ ।

“तेषामिदन्तु सप्तानां परुषाणां महौजसाम्” ॥
प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशगणयः । इति
ज्योतिषम् ॥ गौडी गीतिः काव्यगुणः । तस्य
लक्षणम् । बज्रममासमंयुक्तवर्षापटाडम्बराः । यथा,

“ओजःप्रसादमाधुर्यगुणत्रितयमेदत ।
गौडवैदर्भपञ्चालीगीतयः परिकीर्त्तिताः ॥
ओजः समामभूयस्त्वं मामलं पदडम्बरम्” ॥
तस्योदाहरणम् यथा,—

“गङ्गोत्तङ्गतं गङ्गसङ्गतं जटाजटायाजयात्फणि-
स्फुरन्तस्फुल्लितभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्सम्भ्रमा ।
आनन्दामृतवापिका विदधती चित्तं गिरीशप्रभो-
रुवा पायान्नसङ्गतं भगवती लज्जावती पार्वती” ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ रसादिसप्तधातुसार-
भागजधातुविशेषः । तस्य गुणाः । सर्वशरीरस्थि-
तत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । स्थिरत्वम् ।
शुक्लवर्णत्वम् । कफात्मकत्वम् । शरीरस्य बलपृष्ठ-
कारित्वम् ॥

“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम् ।
ओजः शरीरे सजातं तन्नाशान्नाशमृच्छति ॥

अमरः फलपम्प्येभ्यो यथा संभियते मधु ।

तद्दोजः शरीरेभ्यो धातुः संभियते ऋणाम्” ॥
इति वैद्यकम् ॥ ओजोऽदन्तोऽपि । इति भरतः ॥

“हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम्” ॥

इति पूर्वखण्डे । पृथ्वी । शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“तत्परम्योजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः” ॥

“ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समस्ततः ।

येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ॥

यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।

यत्पारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ॥

संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।

यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्दद्यात्प्रितम् ॥

यच्छरीरं बलं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः ॥

ध्यानाद्धमन्यः स्वगतात् सोतांसि सरणात्सिराः ॥

तन्महता महामुलान्तर्धौजः परिहृता ।

परिहृता विशोषेण मनसा दुःखचेतवः ॥

हृदयं यत्प्राद्यद्यदौजस्यं खोतसां यत्प्रासादजम् ।

तत्तत्स्थे प्रयत्नेन प्रशमो ह्यानमेव च” ॥

इति सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

“गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बज्रलं मधुरं स्थिरम् ।

प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धं ओजो दण्डगुणं तथा” ॥

मद्यसेवनतोऽस्य ये गुणा नश्यन्ति तदयथा ॥

“गुरुत्वं लाघवात्कैत्वं चौष्ण्यमस्त्रस्वभावतः ।

माधुर्यं मर्दवं तैल्यग्रात् प्रसादश्चाशुभावनात् ॥

गौच्यात् खेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं स्निग्धतामपि ।

विकासिभावात् पिच्छिल्यं वैशद्यं सान्द्रतान्तथा ॥

सौष्ण्यमन्धं विहृत्येवमोजसः खगुणैर्गुणान्” ॥

“रसधात्वादिसर्गाणां सत्त्वबद्धीन्द्रियात्मनम् ।

प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयस्थानमच्यते” ॥

“नैवं विघातं अनयेन्मद्यं पैच्छिकमोजसः ।

विकाश-रूत-विशदा गुणान्तरं हि नोन्वयाः” ॥

इति च चरके चिकित्सास्थाने । १२ अः ॥

“ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ।

विविक्तं मृदु मृत्स्निग्धं प्राणायतनसुत्तमम् ॥

देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् ।

तदभावाच्च शरीर्यन्ते शरीरगणिका शरीरिणाम् ॥

अभिघातात् क्षयात्कोपाच्चेकाद्यानाच्छ्रयात् क्षुधः ।

ओजः मन्त्रीयते ह्येभ्यो धातुयद्गणनिःसृतम् ।

तेजः समीरितं तस्मादिभ्रंशयति देहिनः” ॥

इति सूत्रस्थाने । १५ अः । सुश्रुतेनाक्तम् ॥

ओडवः, पू, पञ्चस्वरयुक्तगणः । स तु ऋ-प-वर्जितः ।

घ-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा मल्लारदयः । इति सं-
गीतदामोदरः ॥ (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे स्वरा-
ध्याये जातिप्रकरणे ।

“वान्ति यान्युडवोऽचेति योमोक्तमुडवं बुधैः ।

पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा ।

ओडवी सान्ति येषाञ्च स्वरात्तेवोडवा मताः” ॥

“ओडवा मताः” इति क्वचित् पाठः ॥ “उडवः

नक्षत्राणि वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युडवं योम,

तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंख्या लक्ष्यन्ते ।

ओडवी मञ्ज्या विद्यते येषां स्वराणां ते ओडवाः

पञ्चसराः” इत्यादिसिंहभूषणटीका ॥)

ओद

ओड़िका, स्त्री, धान्यविशेषः । उड़ि धान इति भाषा । तत्पर्यायः । ओड़ी २ नीवारः ३ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शोषणत्वम् । रूक्षत्वम् । कफवायुवर्जकत्वम् । पित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ओड़ी, स्त्री, ओड़िकाधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (नीवारशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

ओड़ः, पुं, (आ ईषदुनक्ति । उन्दी + स्फुरितच्चीति रक् । बाहुलकात् डस्य डत्वम् ।) जवाप्यरुक्षः । देशविशेषः । उड़िस्या इति ख्यातः । तत्र बहुवचनान्तः । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि, चि । यथा, मनुः १० । ४४ ।

“पौण्ड्रकासौद्रविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः” । “पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः” ।

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

ओड़पुष्पं, स्त्री, (ओड़ं एष्यम् ।) जवा । इत्यमरः ॥ रुद्रास्तु “ओड़पुष्पशब्देन तथा जवाशब्देन ओड़रुक्षः ओड़स्य एष्यश्चाच्यते” इत्याहुः । रुक्षव्युत्पत्तिर्यथा । ओड़ं एष्यमस्य इति ।

“ओड़ः स्यादोड़पुष्पश्च जवाथ ह्यमाम्कः” ।

इति शयमुकुटः ॥ “ओड़पुष्पकसुमप्रियेऽम्बिके” ।

इति हृगनन्दः ॥ इत्यमरटीकाया भगतः ॥

ओड़्राख्या, स्त्री, (ओड़्रामाख्या यस्याः ।) जवाप्यरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओगा, ऋ अपसारणे । दूरीकरणे ॥ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-परं-सकं-सेट् ।) अपसारणसमनयनम् । मा भवान् ओगिनत् । ओगाति धनम् चौरः । इति दुर्गादासः ॥

ओतुः, पुं स्त्री, (अवति गृहमागृभ्यः । अवरुक्षणे + “सितनिगमिसिसचवीति” १ । ७० । उगादि-तुन् । “ज्वरत्वरेति” ६ । ४ । २० । उट् ततो गुणः ।) विडालः । इत्यमरः । (यथा सुग्ध-बोधे । “स्यूतौतुः । स्यूतौतुः ॥)

ओदनः, पुं स्त्री, (उन्द + “उन्देर्नलोपश्च” इति २ । ७६ । उगादिः युच् + नलोपश्च ।) अन्नम् । भक्तम् । इत्यमरः ॥ भात इति भाषा ।

(यथा मनुः । ८ । ३२६ ।

“अन्येषाञ्चैवमादीना मद्यानामोदनस्य च” ॥

“ओदनः क्षान्तिः सिद्धः प्रसूतो विशदो लघुः । भृशतण्डुलजोऽत्यर्थमन्यथा स्याद्गुरुश्च सः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनामृतसंग्रहे मद्यादिवर्गे ॥

“ओदनस्तैः भृतो दिस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् । दोषदृष्ट्यादिबलतो ज्वरघ्नः क्षायसाधितः” ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने । १ अध्याये ॥

अस्य पर्यायश्चाह भावप्रकाशकारः ॥

“भक्तममं तथान्यश्च क्षत्रिकुरश्च कीर्तितम् ।

ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिक्षा दीदिविः पुंसि भा-

षितः” ॥

अस्य विवरणान्तरश्चात्रशब्दे ज्ञेयम् ॥)

ओदनाङ्गा, स्त्री, (ओदनस्याङ्गा इव आङ्गा यस्याः ।)

महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओल्ल

ओदनिका, स्त्री, महासमङ्गा । बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओदनी, स्त्री, (ओदन इवाचरति । ओदन + क्षिप + डीष ।) बला । इति मेदिनी ॥ वेलेडा इति भाषा । (बलाशब्देऽस्या गुणादथो ज्ञातव्याः ॥)

ओम्, व्य. (अवति रक्षति इति । “अवतेऽल्लोपश्च” । १ । १४२ । उगादिः मन् टिलोपश्च । ज्वर-त्वरेण्ट् ६ । ४ । २० ॥ ततो गुणः ।) पणवः । स तु अकारोकारमकारवर्णत्रयात्मकः । तथा च उक्तम् ।

“अकारो विष्णुर्द्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा पणवेन त्रयो मता ॥

(“यथा पर्णे पलाशस्य शूङ्गेनैकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते” ॥

इति याज्ञवल्क्यः । तथा, मनुः । २ । ७६ ।

“अकारश्चाणुकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयात् निर्गृह्यत् भुम्बस्वर्गिति त्रिधा” ॥

“ओङ्कारश्चाणुशब्दश्च द्वावेनौ ब्रह्मण एव ।

कण्ठे भिन्ना विनिर्यातो नस्मात् माङ्गलिकावर्मा” ॥

इति दुर्गादासः । योगी याज्ञवल्क्यश्च ।

“मिद्धानाञ्चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा ।

अन्येषामपि शास्त्राणां निरुद्धोङ्कार उच्यते ॥

प्रणावाद्या यतो वेदा पणवे पर्यायस्थिताः ।

शङ्खय प्रणवः सर्वे तस्मात् प्रणवसम्यसेत्” ॥

अनुमतिः । इति विश्व ॥ उपक्रमः । अङ्गीकारः ।

(यथा, भागवते १२ । ४ । १५ ।

“ओमित्यादेशमास्थाय नत्वा त सुमन्दिनः ।

उर्वशीमप्यमम्रंश्चैवा एमं स्कन्धं दिवं ययुः” ॥)

अपाकृतिः । मङ्गलम् । इति मेदिनी ॥

ओम्, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—

“ॐ तत्सदिति निर्देशो लक्षणास्त्रिविधः ।

ब्राह्मणोऽथैव वेदाश्च यज्ञाश्च विहित्वा एव ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रिया ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मनादिनाम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीताया १७ अध्याये ॥

ओल त्रि, (आप + उन्द + क् । एपोदराहितान साधु ।) आर्द्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः । भिन्ना इति भाषा ॥

ओल, ए, स्वनामस्त्यातमूलविशेषः । शृङ्गा । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा ॥

“शृङ्गा कन्द ओलश्च कन्दोऽर्गाणु इत्यपि” ।

गुणा अस्य शृङ्गाशब्दे ज्ञेया ।)

ओलज, इ, क्षेपणः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-

परं-सकं-सेट् ।) अन्तस्थलनीययुक्तः । इ ओलङ्गाते

धूलिवर्धना । इति दुर्गादासः ॥

ओलड, इ कि उत्क्षेपः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वा

चुमा उभं-सकं-सेट् ।) अन्तस्थलनीयौषधः । इ

ओलङ्गाते । कि ओलङ्गयति ओ उगति नगल

लोकः । कर्पूरमोलङ्गयतीति दुर्गादासः । इति

दुर्गादासः ॥

ओल्ल, ए, ओल । तत्पर्यायः । शृङ्गाः २ कन्दः ३

अर्गाणु ४ चित्रशृङ्कः ५ । इति रत्नमाला ॥

ओष

अस्य गुणाः । अपिटीपणत्वम् । रक्षिकारित्वम् । कफनाशित्वम् । विण्णदत्वम् । लघुत्वम् । अर्गो-रोगपण्यत्वम् । ग्राम्यकन्दस्तु दोषण ॥ इति राजवल्लभः ॥

ओष, ए, (उध + दाहे घञ् ।) दाहः । तत्पर्यायः । प्रोषः २ । इत्यमरः ॥ प्रोषः ३ । इति भरतः ॥ (पित्तनिकारासत्वादिशब्दत उद्धृत्य व्याख्यास्यन्ते । यथा ओषश्च प्रोषश्च इत्यादि । चरके सूत्रे । २० अः ॥)

ओषणा, ए, (उध + ल्यट् ।) कट्टरसः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाल इति भाषा ॥

ओषणी, स्त्री, (ओषणा + षीष् ।) शाकविशेषः । एजाति इति भाषा । अस्य गुणाः । कफनायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ओषधि, स्त्री, (ओषो धीयन्तेऽच । ओष + धा + कि ।) फलपाकान्तरजातिः । कदली धान्यामित्यादि । इत्यमरः ॥ (यदाह मनुः । १ । १६६ ।

“उद्भिज्जा स्यान्मा सर्वं वीजकाण्डप्ररोहिणाः ।

ओषथ्य फलपाकान्ता बहुष्यफलोपगाः” ॥

तथा, कुमारः १ । १० । “भवन्ति यथौषधयो रजन्ताम्” । तथा ७ । १ “अथौषधीनामधिपस्य रुद्रौ” । “ओषधयः पशुप्यन्ति गवादीनां पया

सिच । इति शर्मते प्रथमस्थाने ॥ ४ अध्याये ॥

“ओषधीर्नामरूपाभ्या जानते लुपपा वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।

ओषधीनामप्यग्याभिः कश्चिददित्युमर्हति ॥

योगविज्ञानरूपज्ञानात्वा तत्त्वविदुश्चतः ।

किं पुनर्यो विज्ञानीयोषधी सन्ध्या भिषक् ॥

योगमानान्तु यो विद्यादेशकालोपपादितम् ।

पुरुष पुरुषात्पथ स विज्ञेयो भिषक्कम्” ॥

इति चरक सचम्पाने ॥ १ अध्याये ॥)

ओषिप्रस्य, ए, (ओषधिषडङ्गं प्रस्य यत् । ओषधी-

नामाकृत्याना हिमालयस्य तथात्वम् ।) हिमालयस्य नगरम् । (यथा, कुमारः ६ । ३३ ।

“तत्पर्यायौषधिप्रस्यं सिद्धये हिमवत्परम्” ।

तत्र ६ । ३६ । “आर्द्रोषधिप्रस्यम्” इति ।)

तथा,— कालिकापुराणे ४२ अध्याये ।

“एतस्मिन्नगरे शम्भुः शिष्यं त्यक्त्वा तदा सरः ।

गङ्गावतारं भगवद्विदमवत्यस्यमुत्तमम् ॥

यत्र गङ्गा निपतिता एषा भक्ष्यैरमात् स्तथा ।

ओषधिप्रस्यनगरं स्यादृशे सानुरसम् ॥

तत्र भगः स्वमात्मनमन्तरं परमात्यम् ॥

एकया चिन्त्यामाम भगवान् लपमध्वजः” ॥

ओषधी, स्त्री, (ओषधि + षीष् ।) ओषधिः । इति

भरतः ॥ (फलपाकान्तरजातः । स च कदली-

धान्यादि यथाह मनुः । १ । १६६ ।

“उद्भिज्जा स्यान्मा सर्वं वीजकाण्डप्ररोहिणा ।

ओषथ्य फलपाकान्ता बहुष्यफलोपगाः” ॥

ओषधिप्रस्येऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

ओषधीपति, ए, (ओषधीना पतिः ।) चन्द्रः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (कपूर्वः । चन्द्रभङ्गात्स्य तथात्वम् ॥)

औ

ओषधीः, पुं, (ओषधीनामीशः) चन्द्रः । कर्पूरम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ४६ । ८ ।

“ओषधीः क्रियाथोनिग्मोथोनिग्नुभाक्” ॥)

ओष्ठः, पुं, (उच्यते दह्यते उष्णाहारैरेणित् । उष दाह्ये
+ “उषिकुधीति” । २ । ४ । घन् ॥)

दन्ताच्छादकावयवः । उपर टोट इति भाषा ।

तत्पर्यायः । गदनच्छदः २ दशनवासः ३ । इत्य-

मरः ॥ दन्तवासः ४ दन्तवस्त्रम् ५ गदच्छदः ६

इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य द्विवचनं ओष्ठौ ओष्ठा-

धराविति यावत् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३६ । ६ ।

“ओष्ठाविव मध्वान्ने वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं

जीवसे नः” । तथा मनुः । ८ । २२२ ।

“अवनिष्ठीवतो र्पाद्वागोष्ठौ च्छेद्येन्नृपः” ॥

तथा, कुमारः ३ । ६७ ।

“उमामखे विम्बफलाधरोष्ठे

व्यापारयामास विनोचनानि” ॥)

ओष्ठपृष्णः, पुं, (ओष्ठ इव पृष्णं यस्य ।) बन्धकपृष्ण-

वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओष्ठरोगः, पुं, (ओष्ठस्य रोगः ।) व्यास्यरोगान्त-

र्गतोष्ठभ्रमव्याधिः । स च वातपित्तकफमन्निपात-

रक्तमांसमेदोऽभिघातजत्विनाष्टविधः । तेषां यथा-

क्रमं लक्षणानि यथा,—

“कर्कशौ परुषौ सञ्चौ मन्त्रानि लघ्वदन्तौ ।

दाह्येति परिपाद्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥

चीयेते पिडकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः ।

सदाहृपाकपिडकौ पीताभामौ च पित्ततः ॥

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिर् वेदनौ ।

भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥

सहृत् कृष्णौ सहृत् पीतौ सहृत् खती तथैव च ।

सन्निपातन विस्त्रयावनेकापिडकाचितौ ॥

खर्जर फलवर्णाभिः पिडकाभिर्निर्पाडितौ ।

रक्तोपस्थौ रुधिरं स्वतः प्रोणिगतप्रभौ ॥

गुरू स्थूलौ मासदष्टौ मामपिगडवदज्ञतौ ।

जन्तवश्चात्र मुच्छन्ति नरस्योभयतो भृगवात् ॥

सर्पिमण्डप्रतीकाणो मेदसा कण्डूगो गुरू ।

खच्छं स्फटिकसङ्काशमासात्रं स्वतो भृशम् ॥

तयोत्रैगो न संगेहेस्मृद्वक्ष्यं न गच्छति ।

ओष्ठौ पर्यवदीर्येते पाद्येते चाभिघाततः” ॥

इति निदानम् ॥

(“ओष्ठौ च स्फटितौ यस्य वातिवाहेन वातिकात्

तस्य सर्पिर्मन्त्राच्च ओष्ठदारुणवारुणम् ॥

सदाहृष भवेत्सौख्यं पित्तिकं तं विनिर्दिशेत् ।

मधुना नवमीतेन ओष्ठयोर्मन्त्राणं मतम् ।

लेपनञ्चौष्ठरोगेषु शर्करासहितं दधि ।

सरक्तमोष्ठरोगेषु दृष्ट्वा रक्तावसेचनम् ॥

धवाङ्गुनकदम्बाना प्रलेपः स्यात् सखावहः” ॥

इति हारीते चिकित्साते । २५ अध्याये ॥

चिकित्सा यथा ॥

“तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तौ वातेनोष्ठौ हिधा कृतः ॥

ओष्ठकोपे तु पवनात् न आत्रोष्ठौ महारुणौ ।

दाह्येते परिपाद्येते परुषासितवर्कशौ ॥

पिसात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्पपाकृतिभिश्चितौ ।

पिटिकाभिर्भ्रमोदावाशुपाकौ कफात्पुनः ॥

श्रीतानहो गुरू शूनौ सवर्गपिटिकाचितौ ।

सन्निपातानेकाभो दुर्गन्धास्त्रापिच्छिलौ ॥

अकस्मात् स्नानसंश्रुनरुजौ विधमपाकिनौ ।

रक्तोपस्थौ रुधिरं स्वतः प्रोणिगतप्रभौ ॥

खर्जरुदृग्वात्र लीगो रक्तेऽव्युदं भवेत् ।

मामपिगडोपमौ मासात्पाना मुच्छन्तकमीकमात् ॥

तेलाभश्चयुक्तदौ मकगडौ मेदसा गृह् ।

क्षतजावदीर्येते पाद्येते चासकृतपुनः ॥

ग्रथितौ च पुनः स्याता कण्डूनी दशनच्छदौ ।

जलबुद्धवद्वातकफादोष्ठे जलाव्युदम्” ॥

इति वामटे उत्तरस्थानं । २२ अध्याये ॥

“खण्डौष्ठस्य विलिख्यानौ स्थूत्वा त्रणवदाचरेत् ।

यद्यौ ज्योतिष्मती-रोधे-श्रावणी-सारिवोत्पलैः ॥

पटोल्या काकामात्रा च तेलमभ्यङ्गनं पचेत् ।

नस्यच्च तेलं वातघ्नमधुरस्कन्धमाधितम् ॥

महास्त्रेहेन वानौषे मिष्टे नाक्तः पिचुर्हितः ।

देवधूपमधुच्छिद्युगुगुल्वमरुदारुभिः ॥

यथाङ्गुर्वाङ्गुल्लेन तेनैव प्रतिसारणम् ।

नाथोष्ठीं स्वदेयेदग्धमिष्टैरेगणपल्लवैः ॥

खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मुद्गि च तर्पणम् ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलोक्तोभिरुपाचरेत् ॥

रोध्रसर्जं सन्नोदमधुकेः प्रतिसारणम् ।

गुडूर्ध्वी यष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यङ्गनं घृतम् ॥

पित्तविद्रधिधवश्चात्र क्रियाप्रोणिगतजेऽपि च ।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्मोष्ठे तु कफोत्तरे ॥

पाटात्तारमधुस्थोर्पे हृतासे प्रतिसारणम् ।

धूमनावनगण्डपाः प्रथोज्याश्च कफच्छिदः ॥

स्विन्नं भिन्नं विभेदकं दहेन्मेदोत्रमघिना ।

प्रियङ्गुभ्रत्रिफलामाक्तिकैः प्रतिसारयेत् ॥

सन्नोद्राघर्षणम् तीक्ष्णा भिन्नशुद्ध जलाव्युदे ।

अवगाढुत्तिलज्जे वा क्षारोऽग्निर्वर् प्रतिक्रिया” ॥

इति च वामटे उत्तरस्थानं ॥ २२ अध्याये ॥

चिकित्सादिवृत्तस्तुखगोगण्डे द्रष्टव्या ॥)

ओष्ठी, स्त्री, (ओष्ठ इवाचरति पक्वावस्थायाम् ।

ओष्ठ + क्षिप् । ततोऽच + डीप् च ।) विम्बफलम् ।

इति गन्तमाला ॥ तेलकुचा इति भाषा ॥

ओष्ठोपमफला, स्त्री, (ओष्ठोपमानि ओष्ठसदृशानि

फलानि यस्याः) विम्बिका । इति जटाधरः ॥

(तेलकुचा इति भाषा ॥)

औ

औ, औकारः । स तु चतुर्दशस्वरवर्गः । अस्योच्चारण-

स्थानं ओष्ठः कण्ठश्च । (ओदौतोः कण्ठौष्ठम्” ।

इत्युक्ते । तथा च शिवायाम् ।

“एष तु कण्ठ-तालव्यावोष्ठौ कण्ठौष्ठौ स्मृतौ” ।)

स दीर्घः ऋतश्च भवति न ऋस्वः ॥ (प्रत्येकमुदा-

त्तानुदात्तस्वमितभेदात् त्रिविधोऽपि पुनरनु-

नासिकाननुनासिकभेदात् षड्विध एतेन दादश-

विध एव ।)

“रक्तविद्युत्ताकारं औकारं कुण्डली स्वयम् ।

औ

अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥

पक्षप्राणमयं वर्गं सदाशिवमयं सदा ।

सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गभाषायां) तस्य

लेखनप्रकारे यथा,—

“ओकारमध्यदत्ते तु गता वृद्धगतायता ।

किञ्चित् सा वामतो वक्ता तासु ब्रह्मेशविश्ववः ॥

शक्तिमध्यगता रेखा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,

“औकारः शक्तिको नादस्तेजसो वामजङ्घकः ।

मनुरर्द्धगणेशश्च शङ्खकणः सदाशिवः ॥

अधोदन्तश्च कण्ठौष्ठौ सङ्घर्षणः सरस्वती ।

आज्ञा चोर्द्धमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः पयः ॥

अनन्ता ज्वालनी व्योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।

नेत्रमात्मकर्षिणी च ज्वालामालिनिका भृगुः” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ शेषदशनः । सत्त्वान्तः ।

इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽधो-

दन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम् ।

माटकान्यासमन्त्रो यथा,—

ओं नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ औं नमोऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥

अनुबन्धविशेषः । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “ओर्नि-

ष्ठातन औरनिट्” । तेन दृष्टि रौ प्रेक्ष्ये इत्यस्य

लटि ह्यते द्रक्ष्यति इति स्यात् ॥)

औ, व्य, व्याङ्गानम् । सम्बोधनम् । इति मेदिनी ॥

विरोधः । निर्गयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गण-

भेदः । स च चादिः । इति पाणिनिः । १ । ४ । ५ ७ ॥)

औं, व्य, शृङ्गायां प्रणवः । यथा,—

“चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः ।

स धानुस्वर्गनादाभ्यां शृङ्गायां सेतुरुच्यते” ॥

इति तन्त्रसारधृतकालिकापुराणम् ॥

औः, पु, अन्नन्तः । इत्येकात्तरकोषः ॥ निखनः । इति

मेदिनी ॥

औः, स्त्री, विश्वम्भरा । इति मेदिनी ॥

औत्तकं, स्त्री, उत्तगां समूहः । (“गोत्रोत्तोष्ट्रो-

रभेति” । ४ । २ । ३६ ॥ वृज् ।) उषसमूहः । इत्य-

मरः ॥ उंडे गरुर पाल इति भाषा ॥

औत्थं, त्रि, (उखायां निष्यन्नं, उखा + यत् + स्थाथे

+ यञ् ।) स्थालीपक्नादादि । उखायां निष्यन्नम्

इत्यर्थे व्याप्रत्ययः ॥

औचित्सी, स्त्री, (उचितस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात्

यञ् + छीष् । “हलन्तद्धितस्य” । ६ । ४ । १५० ।

इति यलोपः ॥) औचित्यम् । इति लिङ्गादिसंयज्ञे

अमरः ॥

(“सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालो व्यक्तः स्वरादयः” ।

इति साहित्यदर्पणम् ॥)

औचित्यं स्त्री, (उचित + यञ् ।) उचितस्य भावः ।

उपयुक्तता । योग्यत्वम् । इत्यमरः ॥

(यथा साहित्यदर्पणे इय परिच्छेदे ।

“एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः” ॥)

औडवः, पुं, (औडवी संख्या विद्यते यस्य स औडवः ।

यदा औडव एव + स्थाथे अण् ।) औडवस्वरः ।

स च रागस्य जातिविशेषः । पञ्चस्वरमित्यति-

श्रौद्ध

गगरागिण्य इति यावत् । यथा,—

“श्रौद्धः पञ्चभिः प्रोक्ता स्वैः षडभिस्तु षाड्वः ।
सम्पूर्णा सप्तभिः प्रोक्ता गगजातिस्त्रिधा मता” ॥

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्पूर्णास्वराः
ष ऋ ग म प ध नि ॥ षाड्वस्वराः निषादो-
च्छ्रिताः ष ऋ ग म प ध ॥ श्रौद्धस्वराः ऋ-प-
वर्जिताः ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णागगाः सप्तभिः
स्वरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाड्वगगाः षडभिः
स्वरैर्यथा । सङ्गीतप्रभृतयः । श्रौद्धगगाः
पञ्चभिः स्वैर्यथा मङ्गादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वगध्याये
जातिप्रकरणे । ५३—५४ ॥

“वान्ति यान्युडवोऽप्रेति थोमोक्तमुडवं बुधेः ।

पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चमंख्या तदद्भवा ॥

श्रौद्धी सास्ति येषाञ्च स्वरास्तु त्वोडवा मताः ।

ते संजाता यच्च गीते तदौडवितमुच्यते ॥

तत्सम्बन्धादौडवश्च पञ्चस्वरमितं विदुः” ।

“क्रमादस्यान्त्यतरेत षाड्वौडवकाङ्गिणोः” ॥

श्रौद्धस्वरं, की, कुष्ठभोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

तस्य लक्षणम् ।

“रुदाहरागकण्ठभिः परीतं रोमपिङ्गम् ।

उडुम्बरफलाभास कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्” ॥

इति निदानम् ॥ ताम्रम् । इति जटाधरः ॥

ताम्रपात्रादौ त्रि (उडुम्बरस्य विकारः । उडुम्बर

+ अण्) । उडुम्बरपात्रम् । यज्ञाङ्गद्विविकारः ।

यथाह देवलः ।

“यद्द्वौडुम्बरं पात्रं वाग्निपूर्णमुदुम्बरम्” ॥

श्रौद्धस्वरः, पुं, चतुर्दशगमान्तगतयमविशेषः । इति

मेदिनी ॥ मुनिविशेषः । यथा,—

“वैखानसा बालिखिल्यौडुम्बराः फनपा वने ।

न्यासे कुटीचक्रः पृष्णे बहोदो हंसनिष्क्रियौ” ॥

इति श्रीभागवते ३ । २२ । ४३ । “श्रौद्धस्वराः

प्रातरुत्थाय यादिर्गं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः

फलादिभिर्जीवन्ति” ॥ इति तट्टीकाया स्वामी ॥

श्रौद्धर्थे, की, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष + व्यञ्) ।

उत्कर्षता ॥

श्रौद्धानपादिः, पुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् एमान् ।

उत्तानपाद + इञ्) । ध्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु

उत्तानपादराजपुत्रः । खायम्बुवमनुपौत्रः ।

(यथा भागवते । ४ । १० । ३० ।

“श्रौद्धानपादे भगवास्तव शाङ्गुधन्वा

देवः क्षिणोत्ववतार्त्तिहरो विपत्तान् ॥

उत्तानपादात् सुरुच्यं जात उत्तमः । इति महा-

भारतम् ॥ यद्द्विगामुपरिस्थितनिश्चलतारा च ॥

श्रौद्धार्गिकः, त्रि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्तस्य भावः ।

उत्सर्ग + ठञ्) । सामान्यत्वम् । इति स्मार्त्ताः ॥

श्रौद्धर्थे, की, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक + व्यञ्) ।

उत्सुकता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।

“श्रौद्धमेव क्षतस्वरा सद्भुवा व्यावर्त्तमाना

श्रिया” ॥ “रघुचरणसमाङ्गत्वावदौत्सुक्यनुष्ठा” ।

इति माघे ११ । २६ । तथा मेघदूते पृष्णेमेघे ॥५॥

“इत्यौत्सुक्यादपरिगययन् गुह्यकस्त्वं यथाचे” ।

यभिचारि भावभेदः ।

यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । “श्रौद्धकोन्माद-

गङ्गाः स्मृतिमतिमहिता व्याधिसन्नासलज्जाः” ॥

तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।

“इष्टानवाप्तौत्सुक्यं कालक्षेपसहितम् ।

चिन्तताप स्वरा-स्वद-दीर्घनिश्चिन्तितदिहत्” ॥

उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव च चक्षुपा-

स्ते चोन्मीलितभालीमुग्धयः प्रौढाः कटम्बानिलाः ।

मा चैवास्मि तथापि तत्र सुदृढव्यापाग्लोनाविधौ

रेवागोधसि वेतसीतकतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥

इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।

“श्रौद्धर्थमिच्छा सा च इष्टमाग्राप्तौ निवर्त्तते

इष्ट्यमाग्यं स्वार्थं इष्टलक्षणत्वात् फलस्य” ॥

श्रौद्धार्गिकः, त्रि, (श्रौद्धेन शिन्त्यमस्य । श्रौद्धेन + ठञ्) ।

सूपकारः । इत्यमरः ॥

श्रौद्धार्गिकः, त्रि, (उदरे प्रमितः । उदर + ठञ्) ।

विजिगीषाविवर्त्तितः । उदरमात्रपूरकः । पदक

इति भावा । तत्पर्यायः । आदान २ । इत्यमरः ॥

(यथा क्रिशांते । २२ । ५ श्लोकस्य टीकाया

मल्लिनाथ । “अतएवादानं श्रौद्धार्गिकः । आदान

स्यादौदार्गिके विजिगीषाविवर्त्तिते । इत्यमरः” ॥

“विजिगीषाव्यवहारं कश्चित् प्रकथीना व्याख्य-

स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदग्राधीनः” । इति

भरतः ॥ “श्रौद्धेऽप्यग्राप्तनिमित्तकनिन्द्या-

गच्छा विजिगीषा तथा महितः” ।

इति रमानाथ ॥

श्रौद्धश्चित्तं, की, (उदश्चित्तं + “उदश्चित्तोऽन्यतर-

स्यात्” ॥ ४ । २ । १६ । इति पञ्चम्यणः) । अङ्ग-

जलरक्तधौलं । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदश्चित्कल्

स्य विशोधो ज्ञानत्वः ॥)

श्रौद्धश्चित्तकं, की, (उदश्चित्तं संस्कृतम् । “उदश्चित्तो-

ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १६ इति टकः । “इममज्ञा-

न्तात् क” । ७ । ३ । ५७ इति टस्य कः) । अङ्ग-

जलमिच्छित्तधौलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रौद्धार्थे, की, (उदार्थस्य भावः । उदार्थ + व्यञ्) ।

उदार्थता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागगुणभेदः । यथा

क्रिशांते २ । ३ ॥ “स श्रौद्धोदार्थविशेषणा

लिनोम्” इति “श्रौद्धार्थे अर्थसम्पत्ति” इति

मल्लिनाथ ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा

साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।

“शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं त्रसो ।

ललितोदार्थमिच्छार्थो नयनताः पौरुषा गुणा” ॥

तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।

“दानं संप्रियमापणमौदार्थं श्रौद्धमित्रयोः समता” ॥

नायिकालङ्कारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।

“धौवने सत्त्वजास्मानामश्रावितसंख्यकाः ।

अलङ्कारान्तव भावहावरेलास्त्रयोऽङ्गशा” ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगतभता ।

श्रौद्धार्थे धैर्यमिच्छते सत्तय स्यं यत्नताः” ॥

तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । “श्रौद्धार्थे विनयः

सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

श्रौद्ध

“न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भूयुगं मधुरं

नोत्तमं क्षिपति तितौ श्रवणतः सामेक्षुटोऽप्यागति

कान्ता गर्भगृहे गवादाविवरथापारिताप्या वधिः

सख्या वक्तुमभिप्रयच्छति परं पर्यन्तुषी लोचने” ॥

मनसो वृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।

“गान्ता घोरास्तथा मुद्रा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।

वराय क्षान्तिर्गौदार्यमिच्छाया घोरास्तथाः” ॥

श्रौद्धार्थे, की, (उदास + व्यञ्) । उदासस्य भावः ।

वरायम् । अन्वगगादिश्रुत्या । यथा ।

“श्रौद्धार्थस्य विदलनमित्तयून्यमुद्रा-

मस्मिन् दृष्टो पतितनामवलोक भैर्याः” ।

इत्यादि नैषधम् ॥ “क्षौण्डिकलिखनहेतोर्वैशमपि

कुञ्जा किमौदास्यम्” । इति पद्यावली ॥

श्रौद्धार्थकः, की, (उदासेन कीटेश सक्षितम् । उदास-

+ व्यञ् + संज्ञायाम् कन्) । वल्मीककाकि कोट-

निमित्तमभू ।

तस्य गुणाः कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।

कुष्ठविधरोऽनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(अथौद्धार्थकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा ।

“पाणो वल्मीकमध्यस्था कपिलाः सन्पकीटकाः ।

कुर्वन्ति कपिलं सन्पं तत् स्यादौद्धार्थकं मधु ॥

श्रौद्धार्थकं मधिकम् स्वयं कुष्ठविषापहम् ।

कषायमृषामस्त्रश्च कटुपाकश्च पित्रकृत्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वव्यखण्डे द्वितीये भागे ॥

तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।

“श्रौद्धार्थकं महाभारत तीर्थं मुनिनिधेवितम् ।

तत्राभिषेकं कृत्वा तं सर्वपापैः प्रमुक्तते” ॥

श्रौद्धर्थे, की, (उद्धृत + व्यञ्) । उद्धृतस्य भावः ।

यथा “यस्मान्नागगर्भानामौद्धार्थदसहितम् ।

भूमिदुःखसघोषं क्षौद्रादिक्लेशादिहृत्” ॥ इति

साहित्यदर्पणे ३ परिच्छदः ॥

श्रौद्धार्थे, की, (उदभिद + अण् + इ + स्वार्थे षण्) ।

पाशवलयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रौद्धार्थे, की, (उदभिद + स्वार्थे षण्) । साम्प्रति-

लयम् । अस्य गुणाः । (यथा सूत्रेण । सूत्रस्थाने

४६ अ ॥

“लघुतात्कौण्डिण्यसूतक्रेदि सुषां वातानुलोमणम् ।

सुनिष्ठा कटुमस्कारं विद्याल्लयगमौद्धिदम्” ॥

तीर्थत्वम् । उत्क्रेदकारित्वम् । क्षामयुक्तत्वम् ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठबद्धतानाश्रुणनाश-

त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च

यथा -

“श्रौद्धिदं पाशुलवग यज्जातं भूमितः स्वयं ।

जातं गुरु कटु किञ्चि शीतलं वातनाशनम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वव्यखण्डे १ भागे ॥

“सतिक्तकटुकलां तीर्थगामुत्क्रेदि श्रौद्धिदम्” ।

इति वामदे सूत्रस्थाने । ६ अ ॥)

उद्धिदो जात जनम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

पित्तशमनत्वम् । अविदाहिलम् । इति राज-

वल्लभः ॥

(“श्रौद्धिदं पित्तशमनं मधुरं न विदाह च” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिक्लेश्यगुणं पाणीयवर्गम् ॥

कस्य व्याख्यायां शिवदासेनाक्तं यथा ।
 “औद्भिदं निरुपदेशाद्द्वन्द्वमुत्तिष्ठञ्जलम्” ॥
 उद्भिदो जातं द्रव्यादि । यथा ॥
 “तत् तन्निविधं ज्ञेयं जाकुलौद्भिदपार्थिवम्” ।
 “भौममौषधमुद्भिदोद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।
 वनस्याः वीरुधश्च वानस्पत्यस्तथौषधिः” ॥
 “मूलत्वकृत्सावनिर्वासनाडस्वरसपल्लवाः ।
 क्षाराः क्षीरं फलं पुष्यं भस्मतेलानि कण्टकाः ॥
 पत्राणि शुद्धाः कन्दाश्च प्ररोहसौद्भिदो गणः” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने ॥ १ अः ॥
 औद्भिदिकं, स्त्री, (उद्भाहसमये लब्धम् । उद्भाह +
 ठञ् ।) भाष्याप्राप्तिकाले लब्ध भाष्याधनम् । इति
 दायभागः ॥ तत् भ्रातृभगविभाज्यम् । यथा ।
 “पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत् ।
 मेचमौद्भिदिकश्चैव दायदानां न तद्भवेत् ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥ (यथा च मनुः । ६ । २०६ ।
 “विद्याधनन्तु यदयस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
 मेचमौद्भिदिकश्चैव माधुपर्किकमेव च” ॥)
 औपगवः, पुं, उपगोः पठम् । इति भरतः ॥ उप
 समीपे गौर्यस्य इति उपगोः पाः । लक्षणाया
 तत्प्ररोहिते उपगुण्यः । यथा हारीतः ।
 “यं वरुणं याजयेद् यस्त सतद्गामत्वमाप्नुयात्
 सद्योवर्षेण वर्षे चत्वारिंशत्संवत्सराद्भृगः” ॥* तथाच
 लक्षणाया ब्राह्मण उपगपदवाच्यः । तस्यापठ-
 भौपगवः । इति श्रीभागवतटीकाया स्वामी ।
 (उपगोः रिदमिति व्युत्पत्त्या उपगुसम्बन्धिनि, त्रि-
 उपगु + “तस्यदम्” ॥ ४ । ३ । १२० इत्यण ॥)
 औपगवकं, स्त्री, (औपगवाना समूहः । “गोत्रोत्तो-
 द्धति” ॥ ४ । २ । ३६ । वृज् ।) औपगवसमूहः ।
 इत्यमरः ॥
 औपयस्तिकः, पु, (उपयस्तं यासकालं भूतः । उप-
 यस्त + “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” ॥ ५ । २ ।
 इति ठञ् ।) गण्डयस्तश्चन्द्रः सूर्यश्च । इति ऋत्वि-
 रत्वावली ॥
 औपनिधिकं, स्त्री, (उपनिधि + स्वार्थं ठञ् ।)
 उपनिधिः । प्रीत्या भोगार्थमथितद्रव्यम् । इति
 स्मृतिः ॥
 औपम्यं, स्त्री, (उपमव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थं घञ् ।)
 सादृश्यम् । तत्पर्यायः । अनुकारः २ अनुहारः ३
 साम्यम् ४ तुला ५ उपमा ६ क्तः ७ उपमानम् ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥
 “प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि त तथा ।
 आत्मोपम्येन भूतानां दया कुर्वन्ति साधवः” ॥
 “औपम्यं नाम यदन्यान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य
 प्रकाशनम् । यथा दग्धेन दग्धकस्य धनुषा धानु-
 कस्येव्वासिनारोग्यदस्येति” । इति विमानस्थाने ।
 ८ अध्याये ॥ चरकयोगोक्तम् ॥)
 औपयिकः, त्रि, (उपायेन सञ्जातः । उपाय + ठक् +
 ङस्त्वञ् ।) न्यायः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते विदुरागमनपर्वणि १ । २०५ । १२ ।
 “एतत्तव महाराज तेषु पक्षेषु चैव ह ।
 एतमौपयिकं मन्ये भीष्मस्य सह भारत” ॥

तथा रामायणे २ । ५४ । ३६ ।
 “वाममौपयिकं मन्ये तव राम महाबल” ।
 स्त्रिया तु ङीप् । यथा महाभारते वैवाहिक-
 पर्वणि १ । १६४ । ११ ।
 “न वैश्वश्रुद्वौपयिकीः कथास्ता
 न च द्विजानां कथयन्ति वीराः” ॥
 स्वार्थे विनयादिभ्यश्चकप्रत्यये कृते उपायश्च औप-
 यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।
 “शिवमौपयिकं गरीयसीम्” इति ॥
 औपरोधिकं, पुं, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध
 + ठक् ।) पीनुदगः । तत्पर्यायः । पैलवः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधसम्बन्धिनि त्रि ॥
 औपवस्तं, स्त्री, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यण् ।) उपवासः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 औपसर्गिकः, पु, (उपसर्ग + ठक् ।) सन्निपातरोग-
 विशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत् ।
 स्वदण्ड्यादिभिर्भ्रूयुस्तदा भवति मानवः ॥
 प्रतिशोभः पनस्तन स्वास्थ्याभायाति तत्तृणात् ।
 औपसर्गिकं ग्वान्यः सन्निपात उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि ॥
 (“तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पद्यार्थं जघन्यकाल-
 जातो व्याधिरुपपद्यते स तन्मूलगवोपद्रव-
 संज्ञः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥
 “प्रसङ्गात् गात्रस्यपार्श्विश्चासात् सहभोजनात् ।
 सहण्यत्सनाच्चापि वस्त्रमान्यानुलेपनात् ॥
 कुष्ठं ज्वरं शोषश्च नेत्राभिष्यन्दं एव च ।
 औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराद्भृगुम्” ॥
 इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥
 माधवसंयहस्य व्याख्यायां कुष्ठाधिकारे यथा ।
 “औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापरोगा-
 द्यो भूतोपसर्गजा संक्रामन्ति आविष्कन्ति” ॥
 औपस्यां, स्त्री, (उपस्याद्भवम् । उपस्य + व्यञ् ।) उप-
 स्यायसम्बन्धम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा,
 तथैव ७ । ६ । १३ ।
 “औपस्यां जज्ञः बद्ध मन्यमानः
 कथं विरज्येन दग्धमोहः” ॥)
 औमीनं, त्रि, (उमाना भवनं क्षेत्रं वा । “विभाषा-
 तिलमाधोमेति” । ५ । २ । ४ । पञ्च खच ।)
 उम्यम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 भसिनार क्षेत इति भाषा ॥
 औरगं, स्त्री, (उरगस्य इदम् । उरग + ञण् ।) अस्त्र-
 धानक्षेत्रम् । इति जटाधरः । सर्पसम्बन्धिनि त्रि ॥
 औरभ्रः, पु, (उरभ्रस्य मेधस्य इदम् । उरभ्र + ञण् ।)
 कम्बलः । तत्पर्यायः । उर्गायुः २ श्वाविकः ३
 रत्नकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघमासम् । यथा
 मनुः । ३ । ३६८ ।
 “द्वौ मासौ मस्यमासेन त्रीन् मासान् हारिणो न तु ।
 औरभ्रेगाथ चतुरः प्राकुनेनाथ पञ्च वै” ॥
 मेघदुग्धम् । यथा,—
 “औरभ्रं मेधं रूक्षमुष्णं वातकफापहम् ।
 न श्लेष्मं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ॥
 धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारकः ऋषिभेदः । यथा
 सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । “अथ खलु भगवन्तममर-
 कं ऋषिगागपरिहृतमाश्रमस्थं काशीराजं दिवो-
 दासं धन्वन्तरि मौपधेनवैतं गौरभ्रपौष्कलावत-
 कं वीर्यगोपुर्गति तसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥)
 औरभ्रकं, स्त्री, (उरभाषा समूहः । उरभ्र + “गो-
 त्रोत्तोद्भोग्मेति” । ५ । २ । ३६ । वृज् ।) मेघ-
 समूहः । इत्यमरः ॥ भेडार पाल इति भाषा ॥
 औरसः, पु स्त्री, (उरसा निर्भितः । उरस् ञण् ।)
 स्वजातपुत्रः । तत्पर्यायः । औरस्यः २ । इत्य-
 मरः ॥ उरस्यः ३ । इति तट्टीका ॥ द्वादशविध-
 पुत्रान्तर्गतश्चेष्टपुत्रोऽयम् । स तु सवर्णायां भा-
 र्यायां स्वयं जनितः । यथा । “सवर्णायां संस्कृतायां
 स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यात्” । इति बौधायनः ॥
 (तथा मनुः । ६ । १६६ ।
 “वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्भिदं यम् ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्” ॥)
 “औरसो धम्मपत्नीजः” इत्यादि याज्ञवल्क्यः ॥
 २ । १२२ ॥
 औरस्यः, पु स्त्री, (उरसो भवः । उरस् + यत् ।
 ततः स्वार्थे ङण् ।) औरसपुत्रः । इत्यमरः ॥ (स्त्री,
 उरसो वल्लस उत्पन्नम् । वल्लोभवम् । यथा शि-
 लायाम् । १६ ।
 “हकारं पक्षमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्” ।
 औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाङ्गरसंयुतम्” ॥)
 और्द्धदेहिकं, त्रि, (ऊर्द्धदेहाय भवम् । ऊर्द्धदेह +
 ठञ् ।) स्वार्थं तदहर्दानम् । इत्यमरः ॥ यदङ्गि
 मृतस्तदहःप्रभृति सपिण्डोकरणात् पूर्वमे प्रेत-
 त्पितृहेतुकं यत् पिण्डादिदानं तत् । इति भरतः ॥
 (पुत्रदागाद्यवग्र्यभर्त्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिक-
 धम्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो
 मृतस्य च तदानं दुःखफलं भवति ।
 यथा मनुः ११ । १० ।
 “वृत्तानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्धदेहिकम् ।
 तद्भवत्युखोदकं जीवतश्च मृतस्य च” ॥
 तथा रामायणे २ । ७७ । ३ ।
 “दासोर्दासांश्च यानानि वेषमानि सुमहान्ति च ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजन्तस्यौर्द्धदेहिकम्” ॥
 (और्द्धदेहिकम् इत्यपि स्यात् ॥)
 और्द्धश्रोतसिकः, त्रि, (ऊर्द्धश्रोतस + ठञ् ।) शिवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (और्द्धश्रोतसिकः । इत्यपि
 स्यात् ॥)
 और्वं, स्त्री, (उर्वणा भवम् । उर्व्वा + ञण् ।) पांशु-
 वलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 और्वः, पु, (और्वत् भृगुवंशीयात् ऋधेर्जातः । और्व
 + ञण् । और्वधिको धजत्वात्पाठम् ।) वाङ्-
 वानलः । इत्यमरः ॥ स तु भृगुणस्य दक्षिण-
 सीमा । तत्र सर्वे नरकाः दैत्याश्च वसन्ति । इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ स्वनामख्यातो भृगुवंशीय-
 ऋषिभेदः । तत्त्वनादिकथा, महाभारते षोडश-
 पर्वणि १७६ अध्याये । उक्ता । यथा,—

शैल

“ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
 खनताधिगतं वित्तं केनचिद्गुणेष्वमिनि ॥
 तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियवर्षभाः ।
 अथ मन्य ततः क्रोधाद्भृगुस्ताः ऋगणागतान् ॥
 निजघ्नूः परमेव्यासाः सर्वोक्ताग्निश्रितैः शरः ।
 आगभोदवहन्तन्तश्चेरुः सर्वो वन्द्यसुगाम् ॥
 तत उच्छ्रयमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
 भृगुपत्न्यो गिरिं दृग्ं हिमवन्तं प्रपेटिरे ॥
 तासामन्यतमा गर्भं भयादृष्टे महौजन्तम् ।
 ऊरुगौकेण वामोरुर्भक्तुः कुलविदडये ॥
 तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयादृता ।
 गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपहृष्टे ॥
 ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
 ददृशुर्ब्राह्मणीं तेषु दीप्यमानां स्वतेजसा ॥
 “अथ गर्भः स भित्तोरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
 मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियानां मध्याङ्गव भास्वरः ॥
 ततश्चक्षुर्विहीनान्ते गिरिं दृग्ं वभम्ः” ॥
 अथमौर्वन्तं पितृवधामधात् क्षत्रियवधे कृत-
 प्रतिज्ञ उये तपसि वर्त्तमानः पितृभिर्निवारितः ।
 ततो यथाप्रतिज्ञो नाहं भवितुस्त्वमे इति
 जानशङ्कः अमोघत्वाच्च क्रोधवक्रैः पितृनुक्तवान् ।
 यथा तत्रैव १८१ अध्याये ।
 “यस्यायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
 दहेदेव च मामेव निरुह्यीतः स्वतेजसा ॥
 भवताश्च विजानामि सर्वलोकहितभूताम् ।
 तस्मादिधध्वं यच्छंया लोकाना मम चेश्वराः ॥
 पितर उचुः ।
 य एष मन्युजोऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ॥
 अस्तु तं सुखं भद्रन्ते लोका ह्युष्णं प्रतिष्ठिता ॥
 आपोमयाः सर्वेऽसाः सर्वमापोमये जगत् ।
 तस्मादपसु विमुक्षेमं क्रोधाग्निं दिजसत्तम ॥
 अयं तिष्ठतु ते विप्र यद्विष्कसि महोदधौ ॥
 मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्युष्णोमयाः स्मृताः ॥
 एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
 नचैवं समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥
 वशिष्ठ उवाच ।
 ततश्च क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
 उत्सर्वस्व स चैवाप उपयुक्तं महोदधौ ॥
 महद्रथशरयो भूत्वा यत्तदेदविदो विद्ः” ॥
 (उर्व्वस्यापत्यम् ।) पञ्चप्रवर्गान्तर्गतमुनिविषयः ।
 इति पुराणम् ॥
शैलश्रेयः, पु, (उर्व्वश्याः अपत्यम् । उर्व्वशी + ङ्क)।
 अगस्त्यमनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (अस्य जन्मकथा पुराणेषु यथा,
 “तथोगादित्योः सचे दृष्ट्वाभरमसुर्व्वशीम् ।
 देतश्चकान्द तत् कुम्भे न्यपतद्दाशतीवरे ॥
 तेनैव तु मुहूर्त्तस्य वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
 अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च द्वावपि संभवतु” ॥
 उर्व्वशीगर्भजाताः पुरूरवसः सप्त पुत्राः ।
 तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये दृश्यते ॥)
शैलूकः, स्त्री, (उलूकानां समूहः । अत्र ।) उलूक-
 समूहः । इति जटाधरः ॥ पेशार भौक इति भाषा ॥

शौघ

शैलूकः, पु, (उलूकस्य समूहपदं पुमान् । उलूक +
 गर्गादित्वात् यञ्) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शन-
 वेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु वगाट-
 इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)
शौशीरः, स्त्री, (उच्यते । वण + ईरन्त् + प्रज्ञाद्यणः ।
 ५ । ४ ३६ । यहा उशीरस्मिन् “तस्यदम्” । ४ ।
 ३ । १२० । इत्यण्) प्रायनासनम् । इत्यमरः ॥
 शयनं स्वाप शय्या वा आसनं पीटादि । प्राय-
 नासनं समुदितमिति स्वामी । एष्यगिति सूभृति-
 इत्यमरटीकाया भूतः ॥ (यथा, महाभारते राज-
 धर्मनानुशासनपर्व्वणि १२ । ६० । ३१ ।
 “कञ्चं वेष्टनमौशीरं स्पानद्यजनानि च ।
 यातयामानि देयानि यद्वास परिष्कारिणे” ।)
 उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति शिशुचन्द्रः ॥
शौशीरः, पु, (उशीरस्यायम् । उशीर + अण्)।
 चामरदण्डः । इत्यमरः ॥
शौघगं, स्त्री, (उघगं + भावार्थे अण्) कटुः सः
 उघगं मरीच तस्य भावः ॥
शौघध, स्त्री, (शौघधमिदम् । शौघधिरयं ता “शो-
 धधेरजातौ” ५।४ ३७ इत्यण्) शोभनाशकद्रव्यं ।
 शौघधिवत् भवार्थे याप्रत्ययः । तत्पर्यायः । भिष-
 जम् २ भेषजम् ३ अण्डः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥
 जत्रम् ६ आशुगंगा ७ गदागतिः ८ अमृतम् ९
 आशुद्रव्यम् १० । इति वैदाकम् ॥
 (“शौघं शमनञ्चेति समासादौघधं द्विधा
 शरीरजाना दोषाणां क्रमण परमौघधम् ॥
 वस्तिर्विरेको वसन तथा तल्लघुनं मधु ।
 धीर्धर्थात्मादिविज्ञानं मनोदोषोघधसारम्” ॥
 इति वाभटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
 “धन्वमाश्रमणे देशे समे सम्मत्तिकुशौचौ ।
 शमनान्तेत्यायतनश्चबन्धोक्तवर्जितः ॥
 स्त्री प्रदन्तिगणले कृष्णगोष्ठिसमस्मृते ।
 अफालकरोऽनाकान्ते पाटपबलवचरे ॥
 शस्यते भेषजं ज्ञानं युक्तवर्गसमादिभिः ।
 जन्तुदग्धं दवादग्धमविदग्धश्च वैकृतं ॥
 भूतेऽश्यायतपान्नाद्यैः यथाकालश्च सेवितम् ।
 अवागामहामलमृतीचीं दिशमश्रितम् ॥
 अथ कल्याणचरितः श्राद्धं शुचिकपोधितः ।
 शक्योऽदौघधं मस्य स्थितं कानि च कल्पयेत् ॥
 मन्त्रीं तदसम्पत्तावनतिकान्तवत्परमः ।
 ऋते गृह्येत्तलौघधान्यकृष्णादिङ्कृतं” ॥
 इति तत्रैव कल्पस्थाने । १ अध्याये ॥
 “यथाविधं यथाशक्त्वं यथाधिगं शनिर्यथा ।
 तथौघधमविज्ञानं विज्ञानमस्ते यथा ॥
 औघधं ज्ञानमिज्ञानं नामरूपगुणस्त्रिभिः ।
 विज्ञानतमपि द्युक्तमनर्थार्थोपपद्यते ॥
 योगादपि विधं तीक्ष्णमूत्तमं भेषजं भवेत् ।
 भेषजं वापि द्युक्तं तीक्ष्णं सम्यद्यते विधम् ॥
 तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाचनं भेषजम् ।
 धीमता किञ्चिदादेयं शीघ्रतायोग्यात्किया ॥
 कुर्यान्नपिततो मूर्द्धि सगंधं वामवाश्रितः ।
 सगंधमातुर्ं कुर्यान्नक्षत्रमंतमौषधम् ॥

शौघ

तदेव युक्तं भेषजं यदारोग्याय कल्पते ।
 स एव भिषजां श्रेष्ठो रोगेशो यः प्रमोचयेत्” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
 “कर्मण एव भेषजम् । भेषजं नाम तद्व्यदुपकरण-
 गाथोपकल्पतं भिषजो धातुसाध्याभिनिर्दिष्टी
 प्रयतमानस्य विशिष्टशोपायास्तथाः तद्विधिं
 व्यापाश्रयभेदात् । देवव्यापाश्रयं युक्तिव्यापाश्रयश्च ।
 तत्र देवव्यापाश्रयं मन्त्रौषधमणिमङ्गलवस्तुपहार-
 होमनियमप्रायश्चित्तोपवाससखस्ययनप्रतिपातग-
 मनोदि । युक्तिव्यापाश्रयं संशोधनोपशमनं चेष्टाश्च
 दृष्टफलः यतश्च भेषजमभेदादपि द्विविधं ।
 द्रव्यभूतमद्रव्यभूतम् । तत्र यद्द्रव्यभूतं तद्वायाभि-
 षृतम् । उपायो नाम भयदर्शनं विस्मापन-क्तोभ-
 गा-हृषण-भर्त्सनं बध-बन्ध-स्वप्न-संवाहनादिरमूर्त्ता-
 भावः यथोक्ताः सिद्धोपायाश्च । यस्तु द्रव्यभूतं
 तद्भभनादिषु योगसंप्रति ।
 तस्यापीय परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवं
 प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नतौ एवं गृहीत-
 मेव निहितमवस्यत्कृतमनया माचया युक्तमस्मिन्
 कृतौ एवंविधस्य परुषस्येवावक्तव्योऽप्यपकर्षयति
 उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभुष्ण-
 नमानेन वा विशेषणं युक्तमिति” । इति च तत्रैव
 विमानस्थाने ८ अध्याये ॥
 पर्यायानाह चरकश्चित्सास्थाने । १ अध्याये ।
 “चिकित्सितं व्याधिर्हृष्टं पण्यं साधनमौषधम् ।
 प्रायश्चित्तं उपशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
 विद्यादृष्टजनानामिन् भेषजं द्विविधं तत् ।
 स्वस्यस्योपकरणं किञ्चित्किञ्चिदात्मस्य रोगनुत् ॥
 अमधजस्य द्विविधं बाधनं सानुबाधनम्” ।
 तथा, सूत्रतः सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—
 “अतमशकर्मणमपि यमवस्त्रोक्तमशानाद्युतनदे-
 वनायतनमिकनाभिगुण्यहतामनुधमामभूताम-
 द्मरिका स्त्रिग्या प्रमोचनतीं स्त्रीं शिवा समां
 कृष्णा रोगी लोहितवा वा भूमिमौषधार्थं परी-
 क्षित तस्या जातमपि क्षामि-विध-शस्वातप यवन-
 दहनं योगसम्बाध-भार्गिगुण्यहतामनुधमामभूताम-
 वगाटमलसुदीक्षा चोषधमादयोः तेषां भेषजमपि-
 गीताविशेषसामान्य ॥
 विशिष्टं । तत्राश्रयती स्थिरा गुर्वी श्यामा
 कृष्णा वा स्थूलरुक्षश्लेष्माप्राया श्लेष्माभूयिष्ठा ॥
 स्त्रिग्या शीतला मद्गोदका स्त्रिग्या श्लेष्माश्लेष्माश्ल-
 क्षप्राया शुक्राश्लेष्माभूयिष्ठा ॥ नागावर्णा लघ्वश्ल-
 वती प्रविशन्त्यान्यपाण्डवजप्रमोक्षपिग्याभूयिष्ठा ॥
 रुक्ता मस्रगासभवर्णा तनुक्लृकोटगण्यसहस्र-
 प्रायाऽनिलग्याभूयिष्ठा ॥ स्त्री समाश्चभवत्यश्ल-
 रमजला सर्वतोऽभारुक्ता महापक्वतकृत्-
 प्राया श्यामा चाकाशग्याभूयिष्ठा ॥
 तत्र किंचिदाज्जग्याचार्या । प्राण्ड-वर्षा-शर-
 द्रमन्त-वसन्त-योषधं यथासक्यं मूल-पत्र-त्वक-
 क्षीरसारं फलान्यादृतीति तस्य सस्यक कस्मात्
 मौष्याप्रयत्नाजगतः । मौष्याभ्योषधानि मौष्यधु-
 ऋष्य आदृतीनाप्रयत्नाद्येयव्यवस्थापन्नग्यानि

भवन्ति ॥ सौम्यान्वेषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृही-
तानि सोमगणभृद्यिष्टायां भूमौ जातान्यति-
मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन श्रमं व्या-
ख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभृद्यिष्टाया भूमौ जातानि
विरेचनद्रव्याणाददीताग्राकाशमारुतगुणभृद्यि-
ष्टायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभृद्यिष्टायामुभयतो
भागानि । आकाशगुणभृद्यिष्टायां संश्रमनान्येवं
बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यत्र
मधु-घृत-गुड-पिप्पली-विडङ्गैः । सर्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिजान्त-
संवत्सराद्याददीतेति ॥

नानारोगहरौषधद्वयं । रुद्र उवाच ।
“एवं धन्वन्तरिविधाः सुश्रुतादीनुवाच ह ।
हरिः पुनर्हमयाह नानारोगान् रुगर्हणान्” ॥
हरिरुवाच ।

“सर्वेष्वरेषु प्रथमं कार्यं शङ्करं । लङ्घनम् ।
क्वथितोदकपात्रेण तथा निर्व्यातसेवनम् ॥
अभिस्त्रेहो ज्वरान्त्वेवं नाशमायान्ति हीश्वर ।
वातज्वरहरः क्वाथो गुड्या मुस्तकेन च ॥
दूरालभयैव कृतं पिच्छज्वरहरं प्रथमम् ।
शुगठीपर्यटमुस्तैश्च बालकोशीरचन्दनैः ॥
साण्यः क्वाथः क्षेपजन्तु सशुगिः सदूरालभः ।
सबालकः सर्वज्वरं सशुगिः रुद्रपर्यटः ॥
किराततिक्तकैर्वापि गुडचीशुगिः तिक्तकैः ।
पिच्छज्वरहरः स्याच्च प्रथमं योऽगमुत्तमम् ॥
बालकोशीरपाठाभिः कण्टकागिकमुस्तकैः ।
ज्वरनुष कृतकाथस्तथा वै सुगदारुणा ॥
धन्याकनिम्बमुस्तानां समधुः स च शङ्करः ।
पटोलपत्रयुक्तश्च गुडचीत्रिफलायतः ॥
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाकृदातनुत्विदम् ।
हरीतकीपिप्पलीनामामर्लीचित्रकोद्धवम् ॥
चूर्णं जलञ्च क्वथितं धन्याकोशीरपर्यटैः ।
आमलक्या गुड्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुत् स्याच्च सप्रिपातहरं प्रथमम् ।
हरिद्रानिम्बत्रिफलामुस्तकैर्वेदारुणा ॥
कषायं कटुरोहिण्या सपटोलं सपत्रकम् ।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु क्वथितं जलम् ॥
कण्टकारिनागरेण गुड्या पक्वरेण च ।
जग्ध्वा नागबलाचूर्णं श्वासकासादिनुद्धवेत् ॥
कफवातज्वरे देगं जलमुष्णं पिपासिनं ।
मण्डो वा मुद्गयूषं वा शाल्यं वाय गृह्यवत् ॥
ज्वरार्त्तमानुषे देयं ज्वरहानिस्तदा भवेत् ।
विश्वपर्यटकोशीरघनचन्दनसाधितम् ॥
दद्यात् सुशीतलं वाग्निं तट्कटिज्वरदाहनुत् ।
विन्वादिपक्षमूलस्य क्वाथः स्यादातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिप्पलीमूलं गुडचीविश्वभेषजम् ।
वातज्वरे त्वयं क्वाथो दत्तः शान्तिकरः परः ॥
पिच्छज्वरनुत् समधुः क्वाथः पर्यटनिम्बयोः ।
विधाने क्रियमाणेऽपि यस्य संज्ञा न जायते ॥
पादयोस्तु जलाटे वा दक्षेक्षोहशलाकया ।
तिक्ता पाठा पटोलश्च विशाला त्रिफला त्रिष्टम् ॥

सक्षीरेण भेदनः क्वाथः सर्वज्वरविशोधनः” ॥
इति गारुडे १७६ अध्यायः ॥ * ॥

भगवानुवाच ।

“सप्तमात्रात् प्रजायन्ते खल्वाटस्य कषाः शुभाः ।

दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाज्ञारसाम्भ्रानात् ॥
भृङ्गराजमनेव चतुर्भागेण साधितम् ।
केशद्विकरं तैलं गुञ्जाचूर्णान्वितेन च ॥
एता मासी कुष्ठमुगयुक्तमभ्यङ्कतः शिवः ।
गुञ्जाफलं भमार्यैव लेपनं चेन्द्रलुपनम् ॥
आम्नास्थिचूर्णलेपाद्भिः केशाः स्रग्धा भवन्ति वै ।
बद्धमूला घना दीर्घाः क्षिग्धाः स्युर्नात्यतन्ति च ॥
विडङ्गान्यपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम् ।
सचतुर्भागेणैव ममनःशिलामेव च ॥
शिगेऽभ्यङ्गाच्छिगेऽजन्मयुक्तान्मन्त्रयं नयेत् ।
नवदग्धशङ्खचूर्णच्छुमीसकलेपिताः ॥

कषाः स्रग्धा महाक्षया भवन्ति तृषभध्वजः ।
भृङ्गराजं लोहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ॥
नीली च करवीरश्च गुडभेतेः समैः प्रथमम् ।
पलितानीह कृष्णानि कुर्यात्क्षेपात्महोषधम् ॥
आम्नास्थिमज्जा त्रिफला नीली च भृङ्गराजकम् ।
शीर्षं पक्ष्मलौहचूर्णं काञ्चिकं कृष्णकेशकम् ॥
चक्रमर्दकवीजानि कुष्ठमेगमूलकम् ।
अव्यथाकाञ्चिकं पिष्ट्वा लेपात्मस्तकरोगनुत् ॥

मन्थवच्च वचा हिङ्गु कुष्ठं नागेश्वरं तथा ।
शतपृष्ठा देवदारु गमिस्तैलन्तु साधितम् ॥
गोपरीधर्मनेनैव चतुर्भागेण संयुतम् ।
तत्कर्णभग्नाद्भृङ्गः कर्णशूलं क्षयं नयेत् ॥
भेषजमुत्सन्धवाभ्यां कर्णयोर्भग्नात् शिवः ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कृमिस्त्रावादिक्वस्य च ॥
मालतीपृष्णदलयो रसेन भग्नात् तथा ।
गोजलेनैव परेण कर्णस्त्रावो विनश्यति ॥
कुष्ठमाधमरीचानि तगरं मधु पिप्पली ।
अपामार्गोऽश्वगन्धा च रहती सितसर्षपाः ॥
यवान्तिलाः मेन्थवश्च पाटिकोद्वर्तनं शुभम् ।
लिङ्गाज्जस्तनानाश्च कर्णयोर्भृष्टं द्विद्वन्द्ववेत् ॥
कटुतलं भस्मातकं रहतीफलदाडिमम् ।
वल्कलः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धेत ॥
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“शोभाञ्जनपत्ररसं मधुयुक्तं हि चक्षुषोः ।
भरयाद्रोगहरणं भवेद्भ्रास्यत्र संशयः ॥
अग्नीतिलपृष्ठाणि जात्याश्च कुसुमानि च ।
भया निम्बामला शुगठी पिप्पली तगडलीयकम् ॥
कायाशुष्का वटिं कुर्यात् पिष्ट्वा तगडलाविणा ।
मधुना सह सा चाङ्गारोऽञ्जनात्तिमिरादिनुत् ॥
विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
निम्बपत्रमरीचानि अजामूत्रेण पेषयेत् ॥
एष्यं रान्यस्तदा हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।
चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदङ्गं मनःशिला ॥
सन्धवश्च तदङ्गं एतत् पिष्टोदकेन तु ।
कायाशुष्कान्तु वटिका कृत्वा नयनमञ्जयेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पिटकस्य महौषधम् ।

त्रिकटु त्रिफला शैव करझस्य फलानि च ॥
सैन्धवं रजनी द्वे च भृङ्गराजसेन हि ।
पिष्ट्वा तदञ्जनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥
अटक्कमूलन्तु काञ्चिकापिष्टमेव च ।
तेनातिभुरिलेपाच्च चक्षुःशूलं विनश्यति ॥
सतक्रं वदमीमं पीतमस्त्रियथा हरेत् ।
सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ॥
क्षीरकाञ्चिकसंघट्टं ताम्रपात्रे च तेन च ।
अञ्जनात् पिटकस्यैव नाशो भवति शङ्करः ॥
विन्वीनीलीकारमूलं पिष्टुमश्वजलेन च ।
अनेनाञ्जितमात्रेण नश्यन्ति तिमिराणि हि ॥
पिप्पलीकतकश्चैव हृदिमालकं वचा ।
खदिरपिष्टवत्तिश्च अञ्जनं नेत्ररोगनुत् ॥
नीरपूर्णासुरो धौति रहद्वातेन योऽर्जुनी ।
प्रभातं नेत्ररोगश्च नित्यं सर्वैः प्रमुच्यते ॥
शुक्लैरशस्य मूलेन पत्रेणापि प्रसाधितम् ।
कागदुग्धं मेकयुक्तं चक्षुषोर्वातरोगनुत् ॥
चन्दनं सैन्धवं वृद्धपलाशश्च हरीतकी ।
पटोलकुसुमं नीली चक्रिका हृतेऽञ्जनात् ॥
गङ्गामूलं कागमत्रघट्टं तिमिरनुष तत् ।
रौप्यताम्रसुवर्गानां हस्तघट्टं शलाकया ॥
घृतं तदभने रुद्रः कामलायाधिनाशनम् ।
घोषाफलमथाञ्जितं पीतं कामलनाशनम् ॥
दूर्वादाडिमपृष्णन्तु अलक्तकहरीतकी ।
नासाशिरागक्तान्तु स्यान्नस्याद्वै खरसेन हि ॥
सुपिष्टं त्रिङ्गिनीमूलं तद्रसेन तृषध्वजः ।
नस्यदानादिनश्येत नासाशो नीललोहितः ॥
गन्धं घृतं सर्वरसं रुद्रः धन्याकसैन्धवम् ।
धुस्तुरं गैरिकश्च रतैः साधितसिक्वथकम् ॥
सतैलं प्रयान्तु स्याच्च स्फुटितोऽष्टितोषधे ।
जातीपत्रश्च चर्वित्वा विघृतं मुखरोगनुत् ॥
भक्ष्यात् केशरवीजस्य दन्ताः सुखलितः स्थिराः ।
मुस्तकं कुष्ठमेला च यष्टीमधुकवालुकम् ॥
धन्याकमेतददनान्मुखदुर्गन्धनुत् हरः ।
कषायं कटुकं वापि तिक्तं वै तस्य भक्ष्यात् ॥
तैलयुक्तस्य नित्यं स्यात् मुखदुर्गन्धताक्षयः ।
दन्तव्रणानि सर्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु ॥
काञ्चिकस्य सतैलस्य गण्डुषकवलास्थितिः ।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्याधिरुच्छिवः ॥
परित्यक्तः क्षेपगणः शुगठीचर्वणतो यथा ।
मातुलुङ्गदलान्येला यष्टीमधु च पिप्पली ॥
जातीपत्रमधैषाश्च चूर्णं लीढं तथा कृतम् ।
शोफालिकाजटायाश्च चर्वणं गणगुणितनुत् ॥
नासाशिरागक्तकर्षाद्वश्येत् शङ्करः । त्रिङ्गिका ।
रसः शिमीधवीजानां हृलदस्य चतुर्गुणः ॥
तेन पक्केन भूतेण । नस्यं मस्तकरोगनुत् ।
गलरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तत्क्षणात् ॥
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुञ्जामूलस्य चर्वणात् ॥
काकजङ्घा खुर्ची नीली कषायाम्बकमूलकम् ॥
दन्ताक्रान्तं दन्तजांश्च क्रिमिनाशयते शिवः ।
घृतं कर्कटपादेन दुग्धोन्मिश्रेण साधितम् ॥
तेन चाभ्यङ्गता दन्ताः कुर्युः कटकटाद्विह ।

लिप्ताः कर्कटपादेन केवलेनाथ वा द्विजाः ॥
 त्रिसप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिष्याः फलस्य हि ।
 मञ्जाभया च शुक्रस्य लेपादङ्गकलङ्कनुत् ॥
 लोभुकुङ्कुममञ्जिष्ठा लोहकालीयकानि च ।
 यवतण्डुलमेतैश्च यष्टीमधुसमन्वितैः ॥
 वारिपिष्टैर्वक्त्रलेपः स्त्रीणां शोभनवक्त्रकृत् ।
 द्विभागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्तन्तु माधितम् ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालालाक्षाणां कर्षकण वा ।
 यष्टीमधुकुङ्कुमाभ्यां सप्ताहान्मृगकान्तिरुत् ॥
 शुगठी च पिप्पलीचूर्णा गुडचूर्णी कण्टकारिका ।
 यमिष्वक्त्रियतं वारि पीतञ्चापि करोति वै ॥
 वातशूलक्षयश्चैव मृगयत्तमवैश्वर्यम् ॥
 करझपपटोश्रीरं वृहती कुटुम्बोहिणी ॥
 गोक्षुरं क्षयितं त्वेभिर्वारि पीतं श्रमापहम् ॥
 दाहपित्तज्वरं शोथं मूर्च्छाश्चैव क्षयं नयेत् ॥
 मध्वाज्यपिप्पलीचूर्णा क्षयितं क्षीरमंयुतम् ।
 पीतं हृद्रोगकासस्य विषमज्वरनुद्भवेत् ॥
 क्षायौषधीनां सर्वासा कर्षाद्दं ग्राह्यमेव च ।
 वयोपुनुरुपतो ज्योतिषो विषमध्वजम् ॥
 दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपरीषरसेन च ।
 विषमज्वरनुत् स्याच्च काकञ्जधारसस्तथा ॥
 सशुगठीक्षयितं क्षीरमजाया ज्वरनुद्भवेत् ।
 यष्टीमधु मुस्तकश्च सैन्धवं वृहतीफलम् ॥
 एतैर्नस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुरुषस्य च ।
 मरीचसधुशुगठीनां नस्यान्नद्रा भवेच्छिवम् ॥
 मूलन्तु काकञ्जया निद्राकृत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
 सिद्धं तैलं काञ्जिकेन तथा सर्ज्जरसेन च ॥
 श्रितोदकसमायुक्तं लेपात् सन्नापनाशनम् ।
 श्रोणितज्वरदाहैभ्यो जातसन्नापनुत्तथा ॥
 शुकशैवालमश्याश्च शुगठीपाषाणभेदकम् ।
 श्रोभाञ्जनं गोक्षुरं वा वरुणच्छेदमेव च ॥
 श्रोभाञ्जनस्य मूलश्च एते क्षयितवारि च ।
 दत्त्वा हिङ्गु यवक्षारं पीतं वातविनाशनम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भस्मातकं शिवम् ।
 वार्यैतैः क्षयितं पीतं वरुणायपसारं कृत् ॥
 अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्मीकमृत्तिका ।
 एतया मर्दनात् रुद्रः उरुस्तम्भः प्रशाश्रयति ॥
 वृहतीकस्य वै मूलं संपिष्टमुदकेन च ।
 पीतं भिज्जिनिवातस्य विपाटनकृतेव च ॥
 पीतं तक्रोण मूलं च आर्द्रस्य तगरस्य च ।
 हरेत् भिज्जिनिवातं वै वृत्तमिन्द्राशनिर्वथा ॥
 अस्थिसंहारमेकेन भस्तेन सह त्वादितम् ।
 पीतं मांसरसेनापि वातनुक्षाम्यभङ्गकृत् ॥
 घृतलिप्तं शक्तीकश्च कागतीरेण संयुतम् ।
 तलेपात् पादयोर्द्वेषेत् सन्नापो नात्र मशदः ॥
 मध्वाज्यं सैन्धवं सिञ्च्य गुडैरपि कण्ठगुणः ।
 ससर्ज्जरसः स्फुटितः क्रोमलोऽदिप्रश्च लेपनात् ॥
 कटुतैलेन लिप्तो व विधमाद्यो प्रतापितः ।
 मृत्तिकाखादितः पादः समः स्याद्विषमध्वजम् ॥
 सर्ज्जरसः मिष्यकश्च जीरकश्च हरीतकी ।
 तत्क्षयितवृत्ताभ्यङ्गो ह्यभिदग्धव्यापनुत् ॥
 तिलतैलञ्चाभिदग्धव्यभस्मसमन्वितम् ।

अभिदग्धं वशो नश्येद्द्विजः कृतलेपतः ॥
 नवनीतं माहिषश्च दग्धपिष्टतिलानि च ।
 भस्मातकशर्मां नश्येत् हृच्छस्यै तस्य लेपतः ॥
 शरपङ्का भस्मात्तुका पाटा चेषान्तु मूलकम् ।
 जल्पपिष्टं तस्य लेपात् प्रास्तापानां प्रशाश्रयति ॥
 मूलश्च काकञ्जयाश्रितमात्रेणैव वैधनः ।
 पाकपुतिवेदनाश्च हन्ति वै शोभिते वशम् ॥
 सजलं तिलतैलश्च व्यपामागस्य मूलकम् ।
 तत्सकदानाद्गुण्येत् प्रहृगोदुर्वेदना ॥
 अमशा सन्धवं शुगिरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
 भन्नाश्रित्वा ह्यजीर्णस्य नाशो भवति शङ्करम् ॥
 कटिवद्रे निस्यमूलमन्तिशालहृमं भवेत् ।
 शशाङ्गलं सनाम्बलं पीतमिन्द्रयकम्पहत् ॥
 अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
 वीजानि मङ्गलदिने शधामूर्धनं समम् ॥
 सप्ताहपयोर्गंगा श्वेतदेहकं भवेत् ।
 श्वेतापरजितापत्तं निम्बपत्ररसेन तु ॥
 नस्यदानात् डाकिनोना मातुंगा ब्रह्मरन्तसाम् ।
 भोजनं स्यान्मधुसारिणा गन्ध्याश्च वधमध्वजम् ॥
 मूलं श्वेतशगन्ध्याश्च एष्यते तु समाहृतम् ।
 श्वेतापरजिताकस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
 कृत्वा तु वटिका नागो तिलकेन वशी भवेत् ॥
 पिप्पली लोहचूर्णान्तु शुगिष्टसामलकानि च ।
 समानि रुद्रः शार्ङ्गायात् सन्धवं मधु शर्करा ॥
 उदम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भन्नाश्रितं समम् ।
 पुमास्य बलवान् स्याच्च शीवेर्द्वर्षान्द्वयम् ॥
 ॐ ठ ठ ठ इति ।
 सर्व्वव्ययप्रयोगेषु प्रथमं सर्व्वकामकृत् ॥
 संहरा वृत्तान् काकस्य तिलस्यै पट्टयेत् ततः ।
 चिताद्यो भस्म तच्छेदोऽपि शिरसि शङ्करम् ॥
 तस्यैवाटयते रुद्रः प्रदणं तस्यैव शस्यम् ॥
 निज्जिपश्च परीषं वै वनस्यै धकचर्मणि ॥
 कथ्या तन्तु निवृद्धं वै कृष्यान्मलनिरोधनम् ।
 कृष्णाकाकस्य रक्तं तस्य नाम प्रलिम्बितम् ॥
 चतुरस्रेषुमध्यमध्ये ततो निज्जिप्यते हरः ।
 स त्वाद्यते काकवल्गुर्गो मरुध एव वा ॥
 शर्करा मध्वनाश्रीं तिलगोक्षुरकं समम् ।
 पाण्डुत्वं नाशयेद्ददः आस्तादितमितं हरः ॥
 उलुककृष्णाकाकस्य चिह्नस्याथ भूमिच्छतम् ।
 रुधिरिणा समादत्तं यदोर्नाशा च हृद्यते ॥
 तयोर्दयोर्महविर्गं भस्मास्यथ संश्रयः ।
 भावितं ऋत्तदग्धेन शोभितस्य शशस्य च ॥
 मांसं तत्क्षयितं तैले तदभ्यङ्ग्य शोभनम् ।
 चन्दनोदकनग्यान्तु शोभोत्थानं भवेत् एवम् ॥
 हृन्ने लाङ्गलिकाकन्द एतैर्न तैलं लेपितम् ।
 शरीरं देन स एमान् बुद्धेर्दपि व्यपोदति ॥
 पराक्रमेण रुक्तस्य शरस्य एकघस्य हि ।
 वर्त्तियंस्य परीयेण कृष्णगर्भा तु भाविना ॥
 सद्यः रुधिरमेव जीवसाहसते शिवम् ।
 ज्वरितानां गुण्डुलानां विलम्बानामपीश्वरम् ॥
 देहस्थिताद्यो वग्धस्य सर्पस्याभगस्य हि ।
 तद्गुम्भ सस्मर्ये क्षिप्तं शश्रणा भङ्गकृद्भवेत् ॥

मन्वेणानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकर्म शिपोः ।
 ॐ ठ ठ ठ ठाही ठाही ठाही स्वाहा ।
 ॐ उदग्ः पाहो पाहो स्वाहा ॥
 सुदर्शनाया मलन्तु एष्यते तु समाहृतम् ।
 निज्जिप्तं गृहमध्यं तु भुङ्क्ता वर्जयन्ति तम् ॥
 माञ्जरीफलं विद्या हर्मितालश्च भावितम् ।
 कागमत्रेण तस्मिन् मधिको मधिकान् हरेत् ॥
 यत्तो हि मन्दिरे रुद्रः नात्र कार्या विचारणा ।
 त्रिफलाङ्गुनप्य्याणि भस्मातकशरीषकम् ॥
 क्षात्ता सर्ज्जरसश्च विडङ्गस्यैव गुण्यः ।
 एतैर्भूपो भक्तिनामा भशकाना विनाशनः ॥
 इति गारुडे १२२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिः क्वाच ।
 "नन्ददशी तच्चा कृत् प्रियङ्गुर्गोकशरम् ।
 दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्वेण तदशम् ॥
 ॐ नारायणायति स्वाहा ।
 ताम्बूलं यस्य दीयेत् स वशी स्यात् समन्वतः ।
 ॐ हरि हरि स्वाहा ॥
 गोदन्तहर्मितालश्च संयुक्तं काकजिह्वया ।
 धुमि कृत्वा यस्य शिरे दीयेत् स वशी भवेत् ॥
 श्वेतसर्षपनिम्बान्यै रदग्धे तद्विद्यालकृत् ।
 वैभोतकं शशाङ्कक मूल पत्रश्च संयुतम् ॥
 स्याद्यते यददग्धदग्धे तत्र वै कलहं भवेत् ॥
 खड्गोदग्या मासन्तु मधुना सद्य पेषयेत् ।
 ऋतुकाले शोभितेपात् एकथो दास्ताभिगात् ॥
 शृङ्गक गुण्युत्थेन नीलोत्पलममन्वितम् ।
 गुडन धूपयिष्या तु गान्धारे प्रियो भवेत् ॥
 श्वेतापरजितामूलं पिष्टं शोचनया गतम् ।
 यं पश्यतिफलकेन वशी कुर्यात्प्रपालये ॥
 काकजिह्वा तथा कृत् निम्बपत्र सकृद्भुजम् ।
 श्यात्तमत्तं सभायेयं वशी भाति मानवः ॥
 आश्वत्थस्य विद्यास्य गृह्येत्वा कर्षिर्गं शुभम् ।
 करद्वैतैले तद्दद्यात् रुद्राश्च कर्षणं ततः ॥
 पातयेत् पद्मरत्नेण अदृश्यं स्यात् तदङ्गनात् ॥
 ॐ नमः स्वनामव्यपाणये महायत्तमेनापतये
 स्वाहा । ॐ वयं श्रीं श्रीं वरसङ्कता त्वरिता
 विद्या ॐ मातृश्रीं सम्भय स्वाहा ।
 महस्य परीषया तु विद्येय शौर्गवाशिणी ।
 महासुगन्धिकासुसंयुक्तं सस्मैत कटो स्थितम् ॥
 ॐ नमः सर्व्वसन्धयो नमः सिद्धि कृत कृत
 स्वाहा ।
 सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य एष्यकम् ।
 स्त्रीणांमये भ्रामयेथ दद्याद्दं मा वशा भवेत् ॥
 ब्रह्मदण्डो वधा पत्तं मधुना सद्य पेषयेत् ।
 अङ्गुलेपाच्च विना नाग्यं भर्तारं मिच्छति ॥
 पुष्टदण्डोऽशिका शक्ती लिप्ता शुक्रस्य सस्मनम् ।
 मूलं तथक्त्या वक्त्रस्य व्यवहारे यद्यपदम् ॥
 अथपरजिताश्रिता दद्याद्नीलोत्पलममन्वितम् ।
 ताम्बूलेन प्रदानात् वशीकरणासक्तम् ॥
 शोचनानागप्य्याणि विन्यप्येष्यं प्रियङ्गुवः ।
 कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन अगदशतम् ॥
 ॐ श्रीं गोवि देवि सौभाग्यं पञ्चवश्यादि देहि मे ।

तच्च शर्वम् । वशं कृत्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
 नागेश्वरश्च श्लोथं त्वकपत्रश्च हरीतकी ॥
 चन्दनं कुष्ठसूक्ष्माणां रक्तशालिमभन्विता ।
 एतेर्धूपो वशकरः समुखाद्य इवैश्वर ॥
 रतिकाले महादेव ! पार्वतीप्रिय ! शङ्कर ! ।
 निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तनयः प्रमान् ॥
 कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः ।
 सैन्यवक्ष महादेव । पाशावतमलं मधु ॥
 रभिलिम्पन्तु लिङ्गं वै कामिनीवशकृद्भवेत् ।
 एष्याणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तगुलश्च प्रियङ्गुश्च पथयत्कयोगतः ।
 अनेन लिम्पितुस्य कामिनीवशतामियात् ॥
 ह्यलाला च भङ्गिष्ठा मालतीकुसुमानि च ।
 श्वेतसर्षपाग्रेतैश्च लिम्पितुं स्त्रियाः प्रियः ॥
 मूलन्तु काकजहाया दुग्धपीतान्तु शोषन्तु ।
 अश्वगन्धानागबलागुडमासनिघेविणाम् ॥
 रूपं भवेत् यथा तद्वन्नवयौवनचारिणीम् ॥
 लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलचूर्णमेव वा ।
 मधुना खारितं रुद्र ! परिणामाभ्यश्लान्तम् ॥
 कथितोदकपानन्तु शम्बुकाक्षारं कं तथा ।
 मृगशृङ्गं ह्यभिदग्धं गव्याज्येन समन्वितम् ।
 पीतं हृत्पुष्कश्लाना भवेन्नागकर्म शिव ॥
 हिङ्गुसौवर्चलं रुद्र ! लघुध्वज ! महोधधम् ॥
 रभिसि कथितं वारिं पीतं वै सर्वश्लान्तम् ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं सामुद्रलवणान्वितम् ।
 आस्वादितमश्रीगस्य श्लस्य स्थादिमदकम् ॥
 वटशोकाङ्कुरो रुद्र ! तगुलोदकधर्षितः ।
 पीतः सतकोऽनीसामं क्षयं नयति शङ्कर ॥
 अङ्कोठमूलं कर्षाङ्गि पिय तगुलवारिणा ।
 सर्वातिसाग्रहणीं पीतं हस्तिभूतप ॥
 मर्गेश्वरिणिकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
 क्वात्तद्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥
 श्वेतापराजितामूलं हरिद्रामिकथतगुदनम् ।
 अपामार्गत्रिकटुकमेयान्तु वटिका शिव ! ।
 विस्त्रिकामहाव्याधिं हरन्त्येव न सप्रथः ॥
 त्रिफला त्रिकटुश्च गिलाजतु हरीतकी ।
 एकैकमेधा चूर्णन्तु मधुना च विभिन्नितम् ।
 पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्कर ॥
 अर्कलीं प्रस्थमेकं तिलतैल तथैव च ।
 मनःशिला मरीचाना सिन्दूरस्य पलं पलम् ॥
 धूरीं कृत्वा ताम्रपात्रे त्वातपं शोषयेत्ततः ।
 पीतं सुहृदिगतं दुग्धसैन्यं श्लान्तुद्वयेत् ॥
 त्रिकटुत्रिफलायुक्तं पलाशपुष्पसैन्यम् ।
 मनःशिला निम्बपत्रं जातीएष्यमजापयः ॥
 तन्मूत्रं शङ्कनाभिश्च चन्दनं धर्षयेत्ततः ।
 रभिसि वटिका कृत्वा अतिशी चान्द्रयेत्ततः ॥
 नश्यतं पटले काचं एष्यश्च तिमिरादिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं समुध्द श्वारुनाशनम् ॥
 पिप्यलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्यवसंयुतम् ।
 सर्वरोगश्चरश्वासशोषपीनरुद्धुद्वयेत् ॥
 देवदारुश्च वै चूर्णं अजामत्रेण भावयेत् ।
 एकविंशतिं वै वारमन्त्रिणी तैल चान्द्रयेत् ॥

राज्यन्तया पटलता नश्यदिति विनिश्चयः ।
 पिप्यली केतकं रुद्र ! हरिद्रामलकं वचा ॥
 सर्वाङ्गिरीणा नश्ययः सर्वागदुग्धनात्ततः ॥
 काकजहायाशुमूलं सखिनं त्रिधृतं शिव ! ।
 चन्वित्र्या दन्तरीणाणां विनाशो हि भवेद्भ्र ॥
 इति गारुडे २८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिकृवाच ।

“पीतं मार्गं गुडश्चास्य मधुना च प्रमेहन्तु ।
 पीतं गोशालियामूलं तिलद्वयाज्यसंयुतम् ॥
 निरुद्धमूत्रं कथितं प्रथमं यति शङ्कर ॥
 तथा हिक्का हरित् पीता सौवर्चलयुता मृगा ॥
 गोमूत्रककटोमूलं पियं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥
 पियं वै मालतीमूलं यशोकांले समाहृतम् ।
 साधितं कागदुग्धेन पीतं शर्करायान्वितम् ॥
 हरिभूत्रानिगोधश्च हरिद्रं पागदशर्कराम् ॥
 द्विजयज्याश्च वै मूलं पियं तगुलवारिणा ।
 गगदमाला चरेत्पेपात् कुरुत गगदगाम् ॥
 रसाञ्जनहरीतक्याचूर्णं तमेव गगदनात् ।
 नश्येद्दे परुषव्याधिं नात्र कार्या विचारणा ॥
 कर्षाङ्गमूललेपात् लेपात् पूगफलस्य च ।
 एष्याधिर्भवेत् रुद्र ! योगमन्थं वटान्धुचम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात् ।
 भगस्यै विनाशः स्यादन्धयोग वटान्धुहम् ॥
 जलोकाजग्धरक्तं भगन्तं समापते ॥
 त्रिफलाजलदृष्टं च मार्जाशस्यविलेपितम् ।
 ततो न सन्वेत् रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरिद्रा त्वेकवारं न्तु खचीन्द्रीरेण भावितौ ।
 भूटियोगे निपतति तमेपात् लघुध्वज ॥
 घोषाफलं सैन्यवक्ष तस्मिन्नाश पतत्तथा ।
 गव्याज्यं साधितं पीतं पलाशलाभारिणा ॥
 त्रिगुणं त्रिकटुककर्षाङ्गं क्षययेच्छिव ! ।
 विन्ध्यस्य च फलं दग्धं रक्तार्णसो विनाशनम् ॥
 जग्ध्या कृष्णतिलान्धु नवनीतयुतानि च ।
 यवक्षारं शुगितचूर्णं युक्तं पुन्यलतान्वितम् ॥
 लोठमधि कर्षोथेयं प्रकृष्य लघुध्वज ॥
 शुगता च कथितं वारिं पीतश्चापि करोति वै ॥
 हरीतकी सैन्यवक्ष चित्रकं रुद्र ! पिप्यली ।
 प्रथमशोषकेनैव पीतश्चातिहायकारम् ॥
 साज्यं शुकभामं वै पीतं चातिहायकारम् ॥
 इति गारुडे २८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिकृवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भ्र ॥
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव ! ॥
 सन्तरी भजितं कृत्यान्तु सप्तानेन लघुध्वज ।
 नगं अतिधरं शुकं सूर्येन्द्रगतिविक्रमम् ॥
 पद्मगोमप्रतीकाशं दुक्तं दग्धशतायुषा ।
 थोडशाब्दाकृतं रुद्र ! सततं दग्धभोजनम् ॥
 मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धनायुष्करं भवेत् ।
 तज्जग्धं मधुना साङ्गं दग्धवधमहस्त्रिणम् ॥
 कृत्यान्तरं अतिधरं प्रमदाजनवक्षभम् ।
 दग्धा नित्यं भजितान्तु वक्षदेहकरं शिव ! ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्धसहस्त्रियम् ।
 तच्च काङ्गिकसंयुक्तं नरं कृत्यान्तु भजितम् ॥
 शतप्रथं दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ।
 जग्धं विफलया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ॥
 अन्धः प्रथेत्त चूर्णस्य साज्यस्यैव तु भक्षयात् ।
 महिषक्षारसंयुक्तं तस्मैपः कृष्णकेशकात् ॥
 ग्वल्लोटस्य च वै कृष्णा भवन्ति लघुध्वज ! ।
 तिलयुक्तं चूर्णं बलीपलितवर्जितम् ॥
 तददक्षानमात्रेण सर्वरोगे प्रमथते ।
 सच्छागदीं चूर्णानं दृष्टिः धग्मानतोऽञ्जनात् ॥
 पलाशस्य तु वीजानि श्रावणं वितुषाणि च ।
 गृहीत्वा नवनीतं तथा चूर्णन्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षाङ्गमेव कुल्माषं नत्वा नित्यं हरिं प्रभुम् ।
 यद्यि परागधान्यं स्यादम्बुवर्जं लघुध्वज ! ॥
 जीवद्वयसहस्त्राणि बलीपलितवर्जितः ॥
 भङ्कुराजस्य वै चूर्णं एष्यते तु समाहृतम् ।
 विद्यालपटमात्रन्तु ससौवीरश्च भक्षयेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण बलीपलितवर्जितः ॥
 शतानि पञ्च जीवेषु नवनाशवली भवेत् ।
 भवेत् अतिधरो रुद्र ! एष्यते चैव भक्षयेत् ॥
 इति गारुडे २८९ अध्यायः ॥ * ॥

हरिकृवाच ।

“निर्वाणः स्यात् पुयहीनः प्रहारो हृतपूरितः ।
 अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्दयेत् ॥
 तद्रसेन प्रहारस्य रक्तस्त्रावो न पूरयात् ।
 रुद्र ! लाङ्गलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च ॥
 तेन द्रवामुखं लिप्तं शस्यो निःसर्गति श्रगात् ।
 चिन्कानाप्रविष्टोऽपि तेन मार्गणं शङ्कर ॥
 दग्धा माहिषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तकम् ।
 कङ्कमूलस्य वै चूर्णं दत्तं नाडीव्रगापाहम् ॥
 ब्रह्मथरिफलं पियं वारिणा तेन लेपतः ।
 तेन दृष्टं रक्तदोषः प्रगम्यति न सप्रथः ॥
 यवभस्मं विदग्धं च गन्धपाशाणमेव च ।
 युगितरेषाश्च चूर्णं भावितं रुधिरेण वै ।
 कृष्णलाणस्य तस्मिन् अन्धेदं विद्वंश्चिव ! ॥
 शोभाञ्जनस्य वीजानि अतमीमिना सह ।
 गोमं सन्तु प्रपिष्टान्तु ग्रथिकं नाशयेद्भ्र वै ॥
 श्वेतापराजितामूलं पियं तगुलवारिणा ।
 तेन नश्यप्रदानात् स्यादभूतवन्दस्य विद्वः ॥
 अगस्यपुष्पस्यो वै समर्गोचस्य भूतहृत् ॥
 भुजङ्गवर्मं वै हिङ्गुं निम्बपत्राणि वै यवाः ।
 गौरसर्षप एभिः स्यान्नेपो भूतहरः क्षतः ॥
 गौरौचना मरीचानि पिप्यली सैन्यं मधु ।
 अञ्जनं क्षतमेभिः स्यात् ग्रहभूतहरं शिव ! ॥
 गुग्गुलुकृष्णकृष्णाभ्यां धूपो ग्रहहरः क्षतः ।
 चातुर्थकज्जर्ममुक्तः कृष्णवस्त्रावशुगितः ॥
 इति गारुडे २९० अध्यायः ॥ * ॥

हरिकृवाच ।

“श्वेतापराजितापुष्पं सेनाद्वयोश्च पूरणं ।
 पटले नागमायाति ह्यतदक्षममौधधम् ॥
 मूलं गोक्षरकस्यैव चन्वित्र्या वीजलोहितः ।
 दन्तकोटव्या नश्यदन्त्यासुरविमर्दन ! ॥

शेष

नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ॥
 श्वेताकंस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुणमूलानुत् ॥
 श्वेताकमूलं विधिना गृहीतं पूष्यसंस्थितम् ॥
 ऋतयुद्धा च ललना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ॥
 नारी पुष्यदिने लभते सुगते लक्षभध्वजः ॥
 हस्तबद्धं पलाशस्य अषामार्गस्य वा हरः ॥
 मूलं सर्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्धवेत् ॥
 पीतं लक्षिकमूलान्तु पर्युषितजलेन वै ॥
 साङ्गे विनाशयेद्वाहज्वरश्च परमेश्वरः ॥
 शिखायाश्चैव तद्बद्धं भवेदेकाहिकादिनुत् ॥
 एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥
 वास्योदकेन पीतं तद्बद्धं हृदिषड्भवेत् ॥
 यस्य लज्जानुकामूलं दीयते बद्धवेतमा ॥
 साङ्गे स वै वृषं थाति एमान् स्त्री वा न संशयः ॥
 पिष्ट्वा गव्यघृतेनैव पाठामूलं पिबेत्सु यः ॥
 गरं विषं तस्य नश्येन्न च कार्या विचारणा ॥
 वास्योदकयुतं मूलं शिरीषस्य यथा तथा ॥
 रक्तचित्रकमूलस्य शमनं भग्नाङ्गम् ॥
 कर्णयोः कामलाव्याधिविनाशः स्याद्गु संशयः ॥
 श्वेतकीकिलाक्षमूलं कागीक्षीरेण संयुतम् ॥
 त्रिसप्तज्ञेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ॥
 नागिकेलस्य वै पुष्यं कागीक्षीरेण संयुतम् ॥
 पिवेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥
 कुर्यात् सुदर्शनामूलं आदित्ये तु ममाहृतम् ॥
 कण्ठबद्धं व्याहिकादिग्रहभूतविनाशनम् ॥
 पुष्ये धवलगुड्याया गृहीतं मूलमुत्तमम् ॥
 मुखे तु निहितं रुद्रः हरेत् गरविषं बद्ध ॥
 हस्ते बद्धं काण्ठनुच्च कण्ठबद्धं यथादिनुत् ॥
 इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ॥
 “अपराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ॥
 पीतञ्चापि हरत्वेव गण्डमालां न संशयः ॥
 तथेन्द्रवारुणीमूलं विधिना पीतमीश्वरः ॥
 जिह्वेश्वरगुणं रुद्रः शुक्रशिखीसमन्वितम् ॥
 शीतोदकश्च तन्नस्यो बाहुय्यावायथा हरेत् ॥
 माह्विषं नवनीतञ्च अश्वगन्धा च पिप्पली ॥
 वचा कुष्ठं त्वयं लेपो लिङ्गश्रोत्रस्तनङ्गिहत् ॥
 कुष्ठनागबलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ॥
 तक्षेपो यवतीनाश्च कुर्यान्मनोहरं स्तनम् ॥
 विटपेन्द्रवारुणीमूलं यस्य नास्ति सुदुर्गतः ॥
 निक्षिप्यते समुत्पाद्य तस्य शीघ्रा विनश्यति ॥
 पुनर्गवायाः शुक्लाया मूलं तगुणवारिणा ॥
 पीतं विद्रधि नश्येच्च नात्र कार्या विचारणा ॥
 कदली यवत्तारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ॥
 तदास्वादान्नाश्रयन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः ॥
 वदरीकारवीमूलं गुडालेन समन्वितम् ॥
 अग्निना साधितं जग्ध्वा हामीन् सर्वान् हरेत् शिवः ॥
 निव्यं निम्बदलानाश्च चूर्णमामलकस्य च ॥
 प्रत्युधे भक्तयेश्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
 हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ॥
 सोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ॥
 गोमूत्रपिष्टान्तेनानि कुष्ठरोगहराणि च ॥

शेष

एकञ्च त्रिषलाभागस्तथा भागद्वयं शिवः ॥
 सोमराजस्य बीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुमुत् ॥
 अमृतकं सगोमूत्रं क्षयितं लवणान्वितम् ॥
 कांस्यघृष्टं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम् ॥
 हरिद्रा हरितालश्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ॥
 अयं लेपो हन्ति दद्रु पामानं वै गरं तथा ॥
 सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च ॥
 मधुनास्वादितानि स्युः शुक्रकुष्ठहराणि वै ॥
 तक्रानुपानतो रुद्रः नात्र कार्या विचारणा ॥
 सितापराजितामूलं वर्तितं वास्यवारिणा ॥
 तक्षेपो रुद्रः मासेन शुक्रकुष्ठविनाशनः ॥
 माह्विषं नवनीतञ्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ॥
 पामा विलेपिता नश्येद्दृक्लापि लक्षध्वजः ॥
 विश्वकम्भारिमूलं पक्ष्मीक्षीरेण संयुतम् ॥
 भक्तितं शुक्रपित्तस्य विनाशकरमीश्वरः ॥
 मूलकस्य च बीजानि अषामार्गसेन वै ॥
 पिष्टानि तेन लेपेन सिक्रिका रुद्रः नश्यति ॥
 कदलीजाम्बसंगुक्ता हरिद्रा सिक्रिकापहा ॥
 रम्भापामार्गयोः क्षार एकस्तलविमिश्रितः ॥
 तदभ्यङ्गान्महादेवः सद्यः सिद्धिं विनश्यति ॥
 कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वचः ॥
 अल्पपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
 माह्विषेण पीषिषेण वेष्टिता लक्षभध्वजः ॥
 अस्या उदत्तं कुर्यात्तद्गुणस्त्वमीश्वरः ॥
 तिलसर्षपसंगुक्ता हरिद्राद्वयकुष्ठकम् ॥
 तेनोदत्तितदेहः स्यादक्ष्वना सुगन्धिः पमानः ॥
 मनोहरस्यानुदिनं दूर्वाणां काकजङ्गया ॥
 अर्जुनस्य तु पृष्ठाणि त्र्यम्बपञ्चयुतानि च ॥
 सकोभ्राणि च तक्षेपो देहदग्न्थतां हरेत् ॥
 मन्दोषालोभ्रनीरं वै चूर्णान्तु कनकस्य च ॥
 तेनोदत्तितदेहस्य हरेद्दृष्टीघ्नप्रसारिकाम् ॥
 त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्रः धर्मदोषश्च नश्यति ॥
 काकजङ्गोदत्तं नश्च अक्षरागर्भं भवेत् ॥
 यथीमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ॥
 एतत् पीतं रक्तपित्तकामलापागुरोगनुत् ॥
 रक्तपित्तं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ॥
 स्वापकाने तोयपानात् पीनसं प्रहितं हरेत् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ॥
 पीतं सकाञ्जिकं हन्ति स्वरभटं मन्त्रेश्वरः ॥
 चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥
 मनःशिला बलामूलं काकपर्णश्च गुग्गुलुम् ॥
 जालीपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
 र्गमिश्चैव कृता वरिर्वदराभी मन्त्रेश्वरः ॥
 धूमपानं काण्ठहरं नात्र कार्या विचारणा ॥
 त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्तितं मधुना युतम् ॥
 भोजनादौ हि समधु पिपामा त्वयितं हरेत् ॥
 विन्ध्यमूलश्च समधु गुडचूर्णक्षयितं अलम् ॥
 पीतं हरेच्च त्रिविधं कर्दि वै नात्र संशयः ॥
 पीता दूर्वा कर्दिनुत् स्यात् पिष्टा तगुणवारिणा ॥
 इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ॥
 “पुनर्गवाया मूलञ्च श्वेतं पुष्ये समाहृतम् ॥

शेष

वारिपीतं तस्य पार्श्वे भवनेषु न पद्मगाः ॥
 तार्क्षी मूर्तिं वहेद्यो वै भङ्गकदन्तनिर्मिताम् ॥
 स पद्मगैर्न दृश्येत यावच्छीवं लक्षध्वजः ॥
 पिवेद्दुग्धमूलं यः पुष्यर्क्षे रुद्रः वारिणा ॥
 तक्षिन्नपाल्शदशाया नागाः स्युर्नात्र संशयः ॥
 पुष्ये लज्जानुकामुले हस्तबद्धे तु पद्मगान् ॥
 गृहीयात्क्षेपतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
 पुष्ये श्वेताकमूलञ्च पीतं प्रीतेन वारिणा ॥
 नश्येत् दन्तकविषं करवीरादिषु विषम् ॥
 महाकालस्य वै मूलं पिष्टं तत् काञ्जिकेन वै ॥
 वोद्गुमण्डलिकानाश्च तक्षेपो हरेत् विषम् ॥
 तगुणलोकमूलञ्च पिष्टं तगुणवारिणा ॥
 घृतेन सह पीतान्तु हरेत् सर्पविषाणि च ॥
 नीलो लज्जानुकामूलं पिष्टं तगुणवारिणा ॥
 पीत्वा दृष्टकविषं नश्येदेकेन चोभयोः ॥
 कुष्माण्डकफभ्रमः सगुडः सहशर्करा ॥
 पीतः सद्गन्धो मोहान्तु तद्दृष्टस्य विषस्य वै ॥
 तथा काद्रवभुतस्य मोहस्य हरं एत च ॥
 यथीमधुसमायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥
 सद्गन्धा च त्रिगन्धेण मुषाविषहरा भवेत् ॥
 सुस्वकत्रयपागाल वारिणाः प्रीतलस्य वै ॥
 तास्वल्गन्धगोमाश्च मुखलाला विनश्यति ॥
 घृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानभटो न वै ॥
 कृष्णाङ्गोऽथ मूलेन पीतमृतक्षयितं जलम् ॥
 ततो नश्येदानविषं त्रिगन्धेण मन्त्रेश्वरः ॥
 उष्यां गव्यघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ॥
 नाशयेत्तन्महादेवः वेदना लक्षिकोद्धवाम् ॥
 कुंसुम्भं कुङ्कुमाश्च हरितानां मनःशिला ॥
 करञ्जपिष्टतश्चैव अर्ककोटश्च शास्त्रलो ॥
 विषं नृणां विनश्येत् एतेषा भक्षणाश्चिवः ॥
 दीपतैलप्रदानाश्च दंशे लक्षिकजे शिवः ॥
 गन्धुर्कविषं नश्येत्तदा वै नात्र संशयः ॥
 दंशस्थानं लक्षिकस्य रुद्रः गुग्गुलुधूपितम् ॥
 विषं नश्येत्ततो रुद्रः नात्र कार्या विचारणा ॥
 अत्रोदपत्रधूपेन नश्येत्सर्वकर्म विषम् ॥
 नागेश्वरमरीचानि सुगटी तगरपादिका ॥
 नश्येन्मधुमत्तिकाया एतेषा लेपतो विषम् ॥
 प्रातःपुष्या सैन्धवश्च मात्तं वा तेन लेपनः ॥
 शिरीषस्य च वीरं वै सितक्षीरेण घर्षितम् ॥
 तक्षेपेन महादेवः नश्येद्दन्तकर्म विषम् ॥
 ज्वलितान्निना विसेकी तथा दर्दुर्गं विषम् ॥
 धृत्स्वकं सोमिश्च क्षीरं गव्यगुडपानतः ॥
 शुना विषं विनश्येत् शशाङ्गुक्षतशेखरः ॥
 वटनिम्बशमीनाश्च वल्कलैः क्षयितं जलम् ॥
 तक्षेकाद्रवदन्तानां नश्येद्द विषवेदनाम् ॥
 देवदारु हरिद्रा च गैरिकस्य च लेपनात् ॥
 नागेश्वरं हरिद्रे द मन्त्रिणा देवदानकम् ॥
 र्गभर्त्सपादनश्येत् लुताविषमुमापते” ॥
 इति गारुडे १६५ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ॥

“एकं पुनर्गवामूलं अषामार्गस्य वा शिवः ॥
 सरसं योनिविक्षिप्तं बराङ्गस्य यथां हरेत् ॥

प्रसूतिवेदनाश्चैव तत्रासीनां यथा हरम् ॥

भूमिकुष्माण्डमूत्रं च प्रालितगडुलवारिणा ।
सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बद्धपयस्कामम् ॥
रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
नश्येत् घृतविपक्वा च कार्यावश्यं तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशान । योनिशूलं विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारुवेक्ष्ममूलेनेव विनिर्गता ।
योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥

नीचीपटोलमूलानि साध्यानि तिलवारिणा ॥
पिष्टान्धेषा प्रलेपो वै ज्वालागर्हभरोगनुत् ॥
पाटामूलं रुद्र । पीतं पिष्टं तगडुलवारिणा ।
पापभोगहृत् स्याच्च कुष्ठपानन्तथैव च ॥
वास्योदकश्च समधु पीतमन्तर्गतस्य व ।
पापभोगस्य सन्तापनिर्हृत्तं कुरुते शिव । ॥
कदलीमेकच पीतं पिष्टा तगुलवारिणा ।
स्त्रीणाश्चैव महादेव । रक्तस्त्रावं हि वागयेत् ॥
घृततुल्या रुद्र । लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
प्रदं हरेते भोगं नात्र कार्या विचारणा ॥

द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव । ॥
तिलकाद्येन मयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ॥
कुष्ठमस्य निबद्धश्च तरुणाः ना महेश्वर । ॥
रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसयुतम् ॥
पीत सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तस्त्रावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषवनात् ॥
पीतन्तु काञ्जिकं रुद्र । कथितं शर्मपखया ।
हिङ्गुसैन्धवसयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिहृत् ।

अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थश्च प्रसूतिहृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामत ।
उत्पाद्यमाने सकले एतः स्यादन्वया सता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नाशीया शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
कर्पूरमदनफलमधुकं पूरितः शिव । ॥
योनिः शुभा स्याद्बद्धाया युवत्याः किं एनहर ॥

यस्य बालस्य तिलकः कृतो गोभोजनाख्यया ।
शर्कराकुष्ठपानश्च दत्तं स स्याच्च निर्भयः ॥
विषभृतग्रहादिभ्यो व्याधिभ्यो बालकः शिव । ॥
शङ्खनाभिवचाकुष्ठलोहाना धारणं सदा ॥
बालानामुपसर्गभ्यो रुद्र । रक्षाकरं भवेत् ।
पलाशचूर्णे समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ॥
सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्यान्महामतिम् ।
मांसकेन महादेव । जगामर्गवर्जितम् ॥
पलाशवीजं सघृतं तिलमध्वान्वितं समम् ।
सप्ताहं भक्षितं रुद्र । जरा नयति संक्षयम् ॥

रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतिलघृतान्वितम् ।
जग्ध्वा मांसं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
बलानि कुर्यान्नासायाः प्रयुषं भक्षितं शिव । ॥
कुष्ठचूर्णं साधुमधु प्रातर्जग्ध्वा भवेन्नरः ।
साक्षात् सुभेदेहो वै जीवेदधसहस्रकम् ॥
माषस्य विदलान्वेव वितुषाणि महेश्वर । ॥
घृतभावितागुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥

प्रकर्णकपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणां शतं महादेव । तत्क्षणात्तत्र संशयः ॥
रमस्त्रैर्गर्हतेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिकलोदकसघृष्टो बलहृत्क्षणाद्भवेत् ॥
दुग्धं वितुषमाषश्च शिर्षीवीजश्च साधितम् ।
अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामहृत् ॥
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“या गौर्देष्टि स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पयः ।
लवणेन समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
युनोऽस्थि कण्ठवद्धं हि महिधीणा गवान्तथा ।
क्षमिजालं पातयति सकलं नात्र संशयः ॥
गोजङ्गलाभिपातः स्यात् गुडामूलस्य भक्षणात् ।
वरुणाफलस्य रसं करेण मथितं शिव । ॥
चतुष्पादद्विपदयोः क्षमिजालं निपातयेत् ।
वगश्च शमयेद्गुद्रं यवानां प्रगात्तथा ॥
गजमजस्य वै पानं गोमर्हधुपसर्गनुत् ।
समसृग्ं प्रालिनीजं पीतं तक्रेण घर्षितम् ॥
क्षीरं गोमर्हधुस्यैव गोः पसश्च हितं भवेत् ।
पत्रश्च शर्मपक्वाया दत्तं सलवणं शिव । ॥
वागिम्फोटं हयानाश्च वैशर्गाणां विनाशयेत् ।
अश्वश्च सुन्दरच्छाया भवन्ति च न मंग्रयः ॥
गृहकुमाभीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर । ॥
तुङ्गमवेशर्गाणां कण्ठनुत् स्यादशुभहृत् ॥
इति गारुडे १६७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“चित्रकस्याशुभागानि श्रृणुगस्य च घोडश ।
शुगठास्रत्वाग्नि भागानि मरीचाना इयं तथा ॥
पिप्यली पिप्यलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
अष्टौ मूलीभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणं गुडंनधा मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्भक्षणासर्गीणि हि पाण्डुरोगश्च कामलाम् ॥
अतिश्रीणि च मन्दाग्निं क्षीहाद्यश्च निवारयेत् ।
विल्वामिमत्यश्रयोनाकपाटलापारिभद्रकम् ॥
प्रसाग्धश्वगन्धा च रुहती कण्टकारिका ।
बला चातिबला रास्त्रा श्वदंष्ट्रा च पुनर्गवा ॥
गण्डशरिवा पर्णा गुडुची कपिकच्छरा ।
यथा दण्डपलानु भागानु क्वाथयेत् सलिलेऽमले ॥
तेन पादावश्लेषणं तैलपात्रं विपाचयेत् ।
आनं वा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
शतावरीसस्रैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
द्रव्याणि यानि पेय्याणि तानि वच्यामि तच्छुणु ॥
शतपथ्या देवदारु बला पर्णा वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्गवा ॥
पानं नस्य तथाभ्यङ्गं तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥
अपस्मार्गं वातरक्तमागुष्माश्च एमानु भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्भानुधी शिव । ॥
अश्वाना वातभयाना कुङ्गराणां नृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
हिङ्गु तुम्बुरु शुगठा च साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।
एतद्भिः पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥

शुष्कमूलकशुगठीनां द्वारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
वाधियं कर्णशूलश्च पूयस्त्रावश्च कर्णयोः ।
क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
शुष्कमूलकशुगठीनां द्वारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपथ्या वचा कुष्ठं दारु शिग्रुं ससाञ्जनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भुजयश्रियं विडं मुस्तं मधु शुष्कं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गसस्रैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेतैर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
व्याधिजः कर्णनादश्च पूयस्त्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कहतशेखर । ॥
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्ताभयापहम् ॥
चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककौलपुगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुशर्कराकस्तूर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना शिग्रुश्च चोली दमनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपणश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्पूरकः पद्मकश्च रतस्तलं प्रसाधितम् ॥
प्रसेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठं हरं परम् ।
एमानु युवा स्यात् शुकाद्युः स्त्रीणां चात्यन्तदुर्लभः ॥
स्त्रीशतं गच्छते रुद्र । बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥

यमानी चित्रकं धान्यं व्यथण जीरकं तथा ।
सौवर्चलं विडं वचं पिप्यलीमूलराजिकम् ।
शभिः पचेत् घृतप्रस्थं जलप्रस्थाष्टसयुतम् ॥
मर्माग्निगुल्मश्वयथुं हन्ति वरिष्ठं करोति वै ॥
मरीचं चित्रकं कुष्ठं हरितानं मनःशिला ।
देवदारुहरिद्रे हे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ।
विशाला कर्षीश्च अर्कक्षीरं शुकुदसम् ॥
यथाश्च कार्षिको भागो विषम्याद्दपलं भवेत् ।
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणं पचेत् ॥
मृत्यावे लोहपात्रे वा शनैर्मददग्निना पचेत् ।
पामा विचक्षिका चैव दद्रुविष्णोटकानि च ॥
अश्वज्जनं प्रणश्यन्ति कोमलत्वश्च जायते ।
प्रसूतान्यपि श्वित्राणि तैलनानेन न्क्षयेत् ॥
शिशोःस्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ।
पटोलपत्रं कटुका भक्षिष्ठा शारिवा निशा ॥
जाती शर्मा निम्बपत्रं मधुकं कथितं घृतम् ।
शर्मिलेपात् स्युरुरुजो वया वै स्वाविगाः शिव । ॥
शङ्खपुष्पी वचा मोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
अभया च गुडुची च अटरुषकवाकुची ॥
एतैरक्षसैर्भर्गिघृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कण्टकार्या रसं प्रस्थं क्षीरं प्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतमेधाकरं परम् ॥
अग्निजिह्वा वचा वासा पिप्यली मधु सैन्धवम् ।
सप्तगजप्रयोगेण किन्नरेः सह गीयते ॥
अपामार्गो गुडुची च कुष्ठं शतावरी वचा ।
शङ्खपुष्पीभया सान्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ।
त्रिभिर्दिनेनरं कुर्याद्यश्याष्टशतधारिणम् ॥
अद्विवा पयसाज्येन मासमेकन्तु सेविता ।
वचा कुर्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

त्रौष

अं

अः

चन्द्रसूर्यपदे पीतं पलमेकं पयोऽश्वितम् ।
 वचायास्तत्तद्गणं कुर्यात् महाप्रदान्वितं नरम् ॥
 भूनिम्बनिम्बत्रिफलापर्यटैश्च प्रतप्तं जलम् ।
 पटोलीमुस्तकाभ्याश्च वासकेन च गाशयेत् ।
 विस्कोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्या विचारणा ।
 कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं व्यषणं वचा ॥
 फेनो रसाञ्जनं त्रौद्रं विडङ्गानि मन्त्रिणला ।
 यथा वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥
 प्रस्थे हे गण्डमालानां क्वाथयेद्द्रोणमम्भसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 काञ्जिकम्यादकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
 पुनर्गन्धा गोक्षुरकं सैन्धवं व्यषणं वचा ॥
 सरुलं सुरदारुश्च मञ्जिष्ठा कण्ठकारिका ।
 नस्यपानोद्भरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
 वाधिर्यं सर्व्वरोगांश्च अभ्यङ्गाच्च मन्त्रेश्वर ॥
 पलद्वयं सैन्धवश्च शुगठी चित्रं शकम् ।
 पञ्चप्रस्थं त्वाम्नालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
 ग्रहयत्नश्चरुषो हसर्व्ववातविकारमुत् ॥
 उदम्बरं वटपत्रं जम्बूद्वयमथार्जुनम् ।
 पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोध्रतिलकुम् ॥
 मधुकमाम्भसजश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
 शिरीषवीजं कतकमेतत्क्वाथेन साधितम् ।
 तैलं हन्ति प्रशास्त्रिपाचिर्कालभवानपि ॥
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥

हृदिरुवाच ।

“पाठा हे रजनी कुष्ठमश्वगन्धाजमोदकम् ।
 वचा त्रिकदकश्चैव लवणं चूर्णमुत्तमम् ॥
 ब्राह्मीरसे भावितश्च सर्पिर्भक्षुसमन्वितम् ।
 सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्मन्त्रेश्वर्य्यं मतिं पराम् ॥
 सिद्धार्थकवचाहिक्कुक्कुटं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेतो शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकदु गोमूत्रेणवधर्षितम् ।
 नस्यमालेपनश्चैव स्नानमुद्धर्त्तनं तथा ॥
 अपस्मारविधोन्मादशोषाल्सीज्वरगपहम् ।
 भूतभ्यश्च भयं हन्ति गजदारुं च प्रासनम् ॥
 निम्बकुष्ठं हरिद्रं हे शिग्रुं सर्षपजस्तकः ।
 देवदारु पटोलश्च धान्यं तक्रंघ्नं घर्षितम् ॥
 देहं तलाक्तगात्रं वै अन्ननोदत्तयेत्ततः ।
 पामाः कुष्ठानि नश्येयुः कण्ठं पिटकसकृत्थिकीम् ॥
 सामुद्रं सैन्धवं क्षामो राजिका लवणं विडम् ।
 कदुलोहरजः कीटं त्रिकृतं शृङ्गकं समम् ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
 गतश्चाभिवलं चूर्णं पिबेदुष्णो वाग्निना ॥
 जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत मासादष्टतभोजनम् ।
 नाभिशूलं मूत्रशूलं गुल्मप्लीहभ्रवश्च यत् ।
 सर्व्वशूलहरं चूर्णं जठगानलदीपनम् ।
 परिशामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥
 अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्ठकारिका ।
 शृङ्गं पुनर्गवा शुगठी जग्ध्वा काशं निहन्ति वै ॥
 अभयामलकं द्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
 शार्करा च समश्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥
 त्रिफला वटग द्राक्षा पिप्पली च विरेचकत् ।

हरीतकी सौघानीरा लवणश्च विरेचकत् ॥
 कृष्णमत्स्यास्वमिहवगोष्टगालाश्च वानराः ।
 विडालवर्हिकाकाश्च वगोहोत्रकुकुटाः ॥
 हंस यथाश्च विगमूत्रं मामं वा रोमशोणितम् ।
 धूपं दद्यात् ज्वरात्तभ्य उन्मत्तभ्यश्च शान्तये ॥
 अपस्मारगाम्भृतभ्यो यहात्तभ्यश्च शान्तये ।
 यतान्यौषधजातानि कथितानि महेश्वर ॥
 निहन्ति यानि रोगाणि वृत्तमिन्द्राग्निर्यथा ।
 औषधं भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्धरेत् ॥
 ध्यातोऽश्वितः स्ततो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति गारुडे १६९ अध्यायः ॥
 (विष्णुः) यथा महाभागो विष्णो महस्यनाम-
 कीर्त्तनं १२१ १२६ ॥ ४४ ॥

“अमृताशुद्धो भानुः शशाङ्कवन्दुः सुरेश्वरः ।
 औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्म पराक्रमः ॥”
 औषधं, की. (उधरे भवे) उधर + च्यञ्) पाशव
 लवणम् । अयस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्ट ॥
 (पाशवलवणशब्देऽस्य गणार्थिक ज्ञेयम् ॥)
 औषधकं, की. (औषध + क्यञ् कर्त्त) मृत्तिका
 लवणम् । खारी लवण इति भाषा । तत्पर्याय
 सार्व्वगणम् २ सार्व्वसर्गलवणम् ३ उधरकम् ४
 सार्व्वरम् ५ वज्रलवणम् ६ मेलकलवणम् ७
 मिश्रम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तागत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । वातकफनाशित्वम् । विदारित्वम् ।
 पित्तमलवन्धुमूत्रसशोषकारित्वम् । इति राज
 निर्घण्ट ॥

औषधकं, की. (उद्राणां समूह उद्रस्य विकार-
 अवयवो वा । उद्र + “गोत्रोत्तोद्रोऽभेति” ।
 ४ । २ । ३६ । वृत् ।) उद्रसमूहः । इत्यमरः ॥
 उदरे पाल इति भाषा । (उद्रदुर्गार्थं यथा ॥
 “वाभटे सूत्रस्थाने । ५ अ ।
 “इधदुल्लोषानलवणमौषधकं दीपनं लघु ।
 शस्त वातकफानाहृत्किमिषोपोऽग्नाशाम् ॥”)
 औषधं, की. (उषान + च्यञ्) उषागो भावः ।
 उषाता ॥ (यथा ३४ । १७ । ३३ ।
 “पूर्व्वरात्रिविधोऽौषधो कृत्स्नस्य जगतो हृतम्” ॥

अं

अ अकारः । स तु अन्वस्वः । तन्वमतः पञ्चदश-
 स्वरवर्णः । स तु प्रागिन्द्रादिभते अयोगवाहृ एव
 “अयोगवाहा विज्ञेया या अयस्यानभागिनः” ।
 इत्यक्तं । नस्ति योगः अन्तरसमासायसर्षपे यथा
 त अयोगास्तथापि वाहयन्ति गत्यपत्यकार्ये नि-
 व्योहयन्तानि वाहा अयोगास्तत वाहासन्ति
 अयोगवाहा अन्वस्वमिन्द्रादिभते अयोगवाहाया-
 नीया इत्यर्थः)
 विन्दमात्रानामिकर्याण्युय अकार उच्चारणार्थं ।
 “नृवोपर्व्वणां सवद्वौ मन्वौ तु परगामिनौ
 चत्वारोऽयुयोगवाहाख्या गत्यकम्भगण्यो मना ॥”
 इति दर्गादासः ॥ * ॥

“अकारं विन्दसंयुक्तं पीतविद्युत्समप्रभम् ।
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादिदेवतामयम् ॥
 सर्व्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्त्रीयभाषायाम् ।) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।

“अकाररूपगोर्षं तु दत्तितं विन्दुर्हृदिपिपी ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कमण्डलासु तिष्ठति ॥
 या तु विन्दमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णाहारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अकारश्चतुर्थो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
 पटुसः श्रीमुखो पीतवर्णोऽनिरुधध्वजः ॥
 परं शशो प्रमाणीश सोमविन्दुः कलानिधिः ।
 अकरोऽनेना नादपुणो द्रव्यहरः शिवः ॥
 शिवः शम्भुर्नरेणश्च सखदुःखप्रवर्त्तकः ।
 परिणामो भवतो शुद्ध कन्याशयः शिवद्विजः ॥
 अमृताकार्थिणी अन्व विचित्रा व्योमरूपिणी ।
 कदारो रानिनाशश्च कुलिका चैव तुदुः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अ, की. परं ब्रह्म इत्येकाक्षरकोषः ॥ (मन्त्रेश्वरः ।
 यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुर्विसर्गो सुमुखः शशः सर्व्वोयुधः सङ्घः” ॥)

अः

अ अकारः स च विसर्गः । दिविन्दुमात्रकण्ठावका-
 उभे अकार उच्चारणार्थः । तन्वमतः स च षोडश-
 स्वरवर्णः । (प्रागिन्द्रादिभते अयं अयोगवाहृ एव ।
 अयोगवाहृश्च व्युत्पत्तस्तु अन्वस्वः शब्दे इत्युच्यते ।)
 नोपदेनास्य विभिति संज्ञा कृता । स तु सकार-
 मकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
 “अकारः परमेशानिः विस्मयमहितः सदा ।
 अकारः परमेशानिः शक्तविद्युत्समामयम् ॥
 पञ्चदेवमयो वर्णः पञ्चप्राणमयः सदा ।
 सर्व्वज्ञानमयो वर्णः ब्रह्मादिदेवत्वसंगतः ॥
 विन्दुत्रयमयो वर्णः शक्तित्रयमयः सदा ।
 किशोर्नयसा सर्व्वं गीतवाद्यादितत्परः ॥
 शिवस्य भवतो यता स्वयः कृगर्ली मुक्तिमान्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्त्रीयभाषायाम्) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।

“अकाररूपदत्ते तु दिविन्दुमधु उर्द्धतः ।
 ब्रह्माश्रयिणावस्तासु माया शक्तिः समीरिता ॥
 विन्दुद्रयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णाहारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अ कण्ठको महाभयं कालापुर्णाभृता हरिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रानिर्निद्रामुखी मुखम् ॥
 दिविन्दुमना सोमोऽनिरुधो द्रव्यशुचकः ।
 दिजिह्वः कुण्डला वज्रः समः शक्तिर्निशाकरोः ।
 मुन्दनी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अ, प, मन्त्रेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यदुक्तम्,—
 महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुर्विसर्गो सुमुखः शशः सर्व्वोयुधः सङ्घः” ॥)

सान्निध्यं

सान्द्रष्टिकं, क्ली. (सन्द्रष्टौ प्रत्यक्षं भवम् सन्द्रष्टि + ठञ् ।) सदाःफलम् । इत्यमरः । २।८।२९ ॥
दृष्टपरिकल्पनाद्यायः । यथा पितामहदौहि-
त्राभावे प्रपितामहप्रपितामह्याः क्रमेणाधि-
कारः प्रपितामहपिण्डस्य धनिभोग्यत्वात्
पूर्वाङ्गसांष्ट्रिकन्यायसिद्धत्वाच्च । इति दाय-
कमसग्रहः ॥

सान्द्रं क्ली. (अदि बन्धने + बाहुलकात् रक् ।
अन्द् रण सह वर्त्तते इति ।) वनम् । इति मेदिनी ॥
सान्द्रः, त्रि. (अन्द् रण निविडबन्धनेन सह वर्त्तते
इति ।) घनः । इत्यमरः । ३।१।६६ ॥ (यथा,
माघ । ४।२८ ।

“उद्धर्महारजतराजिविराजितासौ
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥”
सुद्र । इति मेदिनी ॥ सिग्धः । मनोघ्नः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सान्द्रपुण्यः, (सान्द्रं पुण्यमस्य ।) विभीतक-
हृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सान्द्रसिग्धः, त्रि. (सान्द्रं सिग्धश्च ।) निविड-
सिग्धः । तत्पर्यायः । मेदुरः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सान्द्रिकः, पुं. (सन्धा मद्यसज्जीकरणं शिल्पमस्य
सन्धा । ठक् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥
(सन्धिं करतीति । ठक् ।) सन्धिकर्ता च ॥
सान्द्रिवेलं त्रि. (सान्द्रिवेला + “सान्द्रिवेलाद्यु-
नक्षत्रेभ्योऽण् ।” ४।३।१६ । इति षण् ।)
सान्द्रिवेलाया भवम् । इति मिहान्तकौमुदी ॥
सान्द्रं त्रि. (सन्धाया भव । सन्धा + सान्द्रिवेला-
दिभ्याम् षण् ।) सन्धासम्बन्धीयः । (यथा,
रघु । २।२३ ।

गुरोः सदारस्य निर्पोष पादौ
समाप्य सान्द्रश्च विधिं दित्त्नोपः ।
दोहावसाने पुनरव दोग्धी
भेज भुजाच्छिन्नरिपुनिषण्णाम् ॥”

सान्द्रकुसुमं, स्त्री, सान्द्रं सन्धिकालाङ्गं कुसुमं
यस्य ।) त्रिसन्धिपुष्पहृत् । इति राज-
निघण्टुः ॥

सान्द्रहृत्, त्रि. (सन्द्रहृत् प्रयोजनमस्येति ।
सन्द्रहृत् + तदस्य प्रयोजनमिति ठक् ।) सन्द्राह-
विशष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सान्द्राय, क्ली. (सस्यक् नायते होमार्थमिति ।
स + नी + “पायसान्द्रायैति ।” ३।१।२२ ।
इति ख्यत्प्रयादेशः समो दौर्घ्वलञ्चनिपात्यते
ह्रस्विः । इत्यमरः । ३।१।२१ ॥

सान्द्रिधं, क्ली. (सान्द्रिधिरव । सान्द्रिध + “चातु-
र्वर्ण्यदीना स्वार्थ उपसंख्यानम् ।” ५।१।
१२४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या स्वार्थं षञ् ।)
निघटम् । यथा—

“अथ क्रम्य तपोयामात अर्चनस्यानिशायनात् ।
श्रामरूप्याच्च दिव्याना देवः सान्द्रिधा-
सृष्टति ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

साफल्यं

सान्द्रिपातिकः, त्रि. (सान्द्रिपातस्य शमनं कोपनं
वा । “सान्द्रिपाताच्च ।” ५।१।३८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या स्वार्थं षञ् ।) सान्द्रिपातजरोगः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ यथा, कुमारः । २।४८।
‘तस्मिन्प्रायाः सर्वं नः क्रूरे प्रतिष्ठतक्रियाः ।
वीर्यवन्धौषधानौव विकारं सान्द्रिपातिकं ॥”
तद्विवरणं सान्द्रिपातशब्दे दृष्टव्यम् ॥

साश्यामिकः, पुं. (सन्धास. प्रयोजनमस्येति ।
ठक् ।) सश्यामी । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ यतिः ३
कर्मण्डी ४ रत्नवसनः ५ परिव्राजकः ६ तापसः
७ पाराशरो ८ पारिकाङ्क्षी ९ मस्करौ १०
पारिरक्षकः ११ । इति हेमचन्द्रः ॥

सापन्नः, पुं. (सपन्न एव । स्वार्थं षञ्) शत्रुः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः । २।८।१० ॥
(सपन्ना अपत्यमिति । सपन्ती + षञ् ।)
सपन्नोपुत्रः । यथा, बृहस्पति ।

“पित्रा सह विभक्ता ये सापन्ना वा सहोदराः
जघन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

(सपन्ना भावः । सपन्ती + ब्राह्मणादित्वात्
षञ् ।) सपन्नीभावे, क्ली ॥ (यथा, माघ ।
८।१५ ।

“गित्याया निजवसन्तेनिरासिरे य-
द्रागण श्रियमरविन्दतः करार्यैः ।
व्यक्त्य नियतमनेन निम्बुरस्याः
मापन्नं क्षितिस्तविहिषो मर्हिष्यः ॥”

सापिण्डः, क्ली. (सपिण्डस्य भावः । सपिण्ड +
षञ् ।) सपिण्डतां । सा तु पुंसां सप्तमपुरुष-
पर्यन्तं अणुट्कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तञ्च स्था-
यिनो । यथा,—

“लेपभाजसतुथीद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः
पिण्डदः सप्तमस्तेषा सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्
इति मत्स्यपुराणम् ॥

अप्रत्तानां त्रिपौरुषम् । इति वशिष्ठः ॥ अपि च
‘पित्रादिषड्भिः सापिण्ड्यं तत्तत्सन्ततिममकैः
गोत्रैर्ये सति तत्तु स्यात् षड्भिः पुत्रादिभि-
स्तथा ।

अप्रत्तानान्तु कन्यानां त्रिभिः पित्रादिभिः
स्मृतम् ॥
इति कारिका ॥

अन्यत् सपिण्डशब्दे दृष्टव्यम् ॥
साप्तपदीनं, क्ली. (सप्तभिः पदेरवाप्यते इति ।
“साप्तपदीनं सख्यम् ।” ५।२।२२ । इति
खञ् प्रत्ययन साधुः ।) सख्यम् । इत्यमरः । २।
८।१२ ॥ (यथा, कुमारः । ५।३८ ।

“प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मा परं सम्प्रतिपत्तमहसि ।
यतः सतां सन्नतगात्रि ! सहितं
मनोषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥”

सप्तपदसम्बन्धिनि, त्रि ॥
साफल्यं, क्ली. (सफलस्य भावः । सफल + षञ् ।)
सफलता । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २८ ।

साम

“जिह्वे श्रीकृष्णमन्त्रं जपे जपे सततं जम्ब-
साफल्यमन्त्रम् ॥”

साब्दी, स्त्री, द्राक्षाविशेषः । इति केशित् ॥
साम, क साम्त्व । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दक्ष्यादिर्द्वितीयस्वरी । साम्त्वः
प्रियकरणम् । क. सामयति दौनं दानेन दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

साम, त् क साम्त्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) साम्त्वने प्रिय-
करणम् । अमसामत् दौनं दानेन दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

साम, [न्] क्ली. (स्यति क्षिनति दुःखं गीय-
त्वात् स्यति दुःखयति दुःख्ये यत्वादिति वा । सो
+ “सातिभ्यां मनिन्मनिर्णौ ।” उणा० ४।१।५२।
इति मनिन् ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । २।६।३॥

स्यति पापं साम षो य नाशं त्रासुसिति मन् ।
इति भरतः ॥ तत्क्षणमाह जैमिनिः । गीतेषु
सामान्या इति । गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञ-
त्यश्रः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्तु चतुर्विंशान्त-
गतद्वितीयवेदः । तस्य महद्भागमात्रा तस्यापनिपत्
क्रान्द्याद्यादिः । विवरणान्तु वेदशब्दे दृष्टव्यम् ॥
सामध्वनिश्रवणानन्तरं वेदपाठनिषेधस्तदधि-
ष्ठात्वेन ताकथनञ्च यथा,—

“सामञ्जनाहृग्यजुषा नाधोयीत कदाचन ।
वेदस्याधोत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
ऋग्वेदी देवदेवलो यजुर्वेदस्तु मानुष ।

सामवेद स्मृतः पित्रस्तस्मात्तस्याश्चिर्ध्वनि ॥”
इति मानवे । ४।१२३ ॥ * ॥

(वेदीऽयं गजोत्पत्तिकारणम् । तथा च रघुवंश-
टीकाया मल्लिनाथदृष्टपालकाव्ये । १६।३ ।
“सूर्यास्याण्डकपाले हं समानीय प्रजापतिः ।
हस्ताभ्यां परिगृह्णाथ सप्तमामान्द्रगायत ।

गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पत्तुर्मतङ्गजाः ॥”)
शत्रुवशीकरणोपायविशेषः । इत्यमरः । २।८।२० ॥
प्रियवादार्यप्रदानमन्त्रादिभिः क्रोधीपशमन
साम । स्यति विरोधमिति षोऽन्तकर्मणोत्यस्मत्
त्रासुसिति मन् । साम्त्व साम त् क साम्त्वने

इत्यस्मात् नास्तीति अन् वा । साम दक्ष्यादि ।
शमयति विरोधमिति शाम नान्तं तान्त्र्यादि
इति केशित् । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

मनुखाच ।
“उपायांस्त्वं समाचक्षु सामपूर्व्यान्महाद्युते ।
लक्षणञ्च तथा तेषां प्रयोगञ्च सुरोत्तम ॥
मत्स्य उवाच ।

सामभेदस्तथा दान दण्डश्च मनुजोत्तम ।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालश्च पार्थिव ॥
प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्म निगदतः शृणु ।
द्विविधं कथितं साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च ॥
तत्रापगतथ्यं साधुनां प्राक्रोशाथैव जायते ।
तथ्यं साधुप्रियञ्चैव सामसाध्या नरा मताः ॥
महाकुलीना ऋजवो धर्मान्महा जितेन्द्रियाः ।
सामसाध्या नरास्तथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ॥

तथ्यश्च साम कर्त्तव्यं कुलश्रीलादिवर्तिना ।
तथा सदुपचाराणां कृतानाञ्चानुवर्णनम् ॥
अनयेव तथा युक्त्या कृतप्राप्त्यापनं स्वकम् ।
एवं सास्त्रेण कर्त्तव्या वश्या धर्मतत्पराः ॥
साञ्चा यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः ।
तथाप्येतदसाधनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ।
अतिशान्तिकर्मित्वेव पुरुषं सामवादिनम् ।
असाधवोऽवजानन्ति तस्मात् तेषु विवर्जयेत् ॥
ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रतीता
धर्मो स्थिताः सत्यपरा विनीताः ।
ते साम साध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा
मानोन्नता ये सततश्च राजन् ॥”

इति मातृस्य राजधर्मो सामविधिः ॥२२२॥१-१०॥
(प्रियवाक्वादिना सास्त्रनम् । यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।

“सामपूर्वमुवाचासौ तं क्षत्ता संस्थितं मुनिम् ।
गच्छतां यत्र ते कार्यं यथेष्टं द्विजसत्तम ! ॥”
सामकं, क्ली, (सममेव सामम् । अण् । ततः
स्वार्थं कन् ।) मूलश्रुणम् । (यथा, मिता-
क्षरायाम् । २ । ६४ ।

“द्विजमात्रापाकरणार्थं बन्धकं सामकं दत्त्वा-
प्रुयादृणौ समं मूल्यं सममेव सामकम् ॥”
सामकः, पुं, (समतीति । सम अवैकल्ये +
ग्वल् ।) तर्कशाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(साम अर्थात् वेद वा । सामन् + “क्रमादिभ्यो
वुन्” ॥४२६१॥ इति वुन् । सामाभिज्ञं, त्रि ॥

सामर्थः, पुं, (साम गायतीति । गै शब्दे + टक् ।
सामवेदो ब्राह्मणः । इति जटाधरः ॥ (विष्णुः ।
इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ७५ ॥ * ॥

सामवेदज्ञे, त्रि । यथा, भागवते । ११ । ४ । २१ ।
“तत्रर्वदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥”
सामगर्भः, पुं, (साम गर्भे यस्य ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सामगो, स्त्री, (साम गायतीति । गै + टक् ।
डौप् ।) सामगब्राह्मणपत्नी । इति कैचित् ॥

सामग्री, स्त्री, (समर्थस्य भावः । अण् । अभि-
धानात् स्त्रीत्वम् । डौप् । यलोपः) कारण-
ममूहः । यथा,—

“सामग्री चेन्न फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वम्”
इति पदाङ्कदूतः ॥

द्रव्यम् । यथा,—
“एकोद्दिष्टस्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥”
इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाक-
मामग्राभावोपलक्षणम् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

सामर्थं, क्ली, (समर्थस्य भावः । समर्थ + अण् ।)
ममदायत्वम् । (यथा, कुमारः । ३ । २८ ।

“धर्मप्रकर्षं सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स चेत ।
प्रायेण सामग्राविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वरुजः प्रहन्तिः ॥”

द्रव्यम् । यथा,—
“एकोद्दिष्टस्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥”
इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाक-
मामग्राभावोपलक्षणम् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

सामर्थं, क्ली, (समर्थस्य भावः । समर्थ + अण् ।)
ममदायत्वम् । (यथा, कुमारः । ३ । २८ ।

“धर्मप्रकर्षं सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स चेत ।
प्रायेण सामग्राविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वरुजः प्रहन्तिः ॥”

सामर्थं, क्ली, (समर्थस्य भावः । समर्थ + अण् ।)
योष्यता । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । २० ।

“न हि मे जोषितं किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्पते
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्र लक्षणञ्च महाबलम् ॥”
शक्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् ।
२ । ३६ ।

सामर्थः, पुं, (सामो वेदमेदात् जायते इति ।
जन + उः ।) इहो । सामोत्यं, चि । इति
मेदिनी ॥ (उभयार्थे प्रमाणम् । यथा, मावे ।
१२ । ११ ।

“नामाविधाविष्कृतसामजस्वरः
सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरन्धयः ।
गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां
स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥”
सामञ्जस्यं, क्ली, (समञ्जसस्य भावः । समञ्जस +
अण् ।) औचित्यम् ॥

सामनो, स्त्री, पशुबन्धनरज्जुः । इति दामशब्द-
टोकायां सारसुन्दरी ॥

सामन्तः, पुं, (समन्तायाः संलग्नै कदेशाया भूमि-
रयमिति । समन्ता + तस्येदमिति अण् । सम-
न्तात् भवः । तत्र भव इति अण् वा ।) स्ववि-
षयानन्तरराजा । समं संलग्नोऽन्त एकदेशो
यस्याः सा समन्ता स्वविषयानन्तरा भूमिः तस्या
ईश्वरा इति षां सामन्ताः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ५ । २८ ।

“सामन्तसम्भवनयेव धीरः
केलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥”
सौमान्तरभवः, त्रि । यथा, मनुः । ८ । २५८ ।
“साध्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः
सौमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥”
“ग्रामसामन्ताः सौमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः ।”
इति मेधातिथिः ॥ “समन्तभवाः सामन्तास्त-
द्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः ।” इति तट्टी-
कायां कुञ्जकः ॥)

सामन्यः, पुं, (सामसु साधुः । सामन् + “तत्र
साधुः ।” ४ । ४ । २८ । इति यत् ।) सामसेदज्ञ-
ब्राह्मणः । (यथा, भट्टः । ४ । ८ ।

“ऋग्यजुषमधोयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।
बुभुजे देवसात्कृत्वा शल्यमुख्यञ्च होमवान् ।”
सामयिकः, त्रि, (समयः प्राप्तोऽस्य । समय +
“समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥” ५ । १ । १०४ । इति ठक्)
समयोचितः । (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १८८ ।
“निजधर्म्याविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्र न संरक्षो धर्म्या राजकृतस्य यः ॥”
सामयोनिः, पुं, (सान्नः योनिः कारणम् ।) इहो ।
(साम वेदभेदः योनिः कारणं यस्य ।) इहो ।
सामोत्यवस्तुनि, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । १६ । ३ ।

“चतुर्भुजांशुप्रभवः स तेषां
दानप्रदत्तरनुपारतानाम् ।
सुरहृपानामिव सामयोनि-
भिर्त्रोऽष्टधा विप्रससार वशः ॥”
सामर्थ्यं, क्ली, (समर्थस्य भावः । समर्थ + अण् ।)
योष्यता । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । २० ।
“न हि मे जोषितं किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्पते
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्र लक्षणञ्च महाबलम् ॥”
शक्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् ।
२ । ३६ ।

“अथाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दृखतरं नुक्तिम् ॥”
सामवायिकः, पुं, (समवायान् समवेति । सम-
वाय + “समवायान् समवेति ।” ४ । ४ । ४३ ।
इति ठक् ।) मन्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ सम-
वायसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सामाजिकः, पुं, (समाजं समवेतीति । समाज +
“समवायान् समवेति ।” ४ । ४ । ४३ । इति ठक् ।
यदा, समाजं रक्षतीति । “रक्षति ।” ४ । ४ ।
३३ । इति ठक् ।) मन्थः । इत्यमरः । २ । ७ ।
१६ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २२८ ।
“सामाजिकैस्ततो हास्यरमोऽयमनुभयते ॥”
ममाजसम्बन्धिनि सभासम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । ३८ ।
“ननु कथं रामादिरत्याद्यहोकारणैः सीता-
दिभिः सामाजिकरत्याद्यहोकारणैः इत्युच्यते ॥”
सामान्यं, क्ली, (समान एव । स्वार्थं अण् ।)
जातिः । यथा,—
“जातिजातश्च सामान्यं व्यक्तित्वं पृथगात्मिका”
इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥
तद्विधं यथा, भाषापरिच्छेदः ।
“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकर्तृत्वात् सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वात् परापि च
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥”
तद्विज्ञानं यथा । नित्यत्वे सत्त्वं न कसमवेतत्वम् ।
अनेकसमवेतत्वं सयोगादीनामप्यस्ति अतः
सत्यत्वं नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणा-
दीनामप्यस्ति अत उक्तं अनेकेति नित्यत्वं सति
अनेकहृत्त्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति अतोऽहृत्त्वं
सामान्यमुपेक्ष्य समवेतत्वमुक्तम् । एकव्यक्ति-
हृत्त्वात् न जातिः । तथा चोक्तम् ।
“व्यक्तैर्भेदस्तुल्यत्वं सङ्गोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकमंशुहः ॥”
एकव्यक्तिकत्वात् आकाशत्वं न जातिः । तुल्य-
हृत्त्वकत्वात् घटत्वं कलमत्वं न जातिहयम् ।
संकीर्णत्वात् भूतत्वं मूर्त्तत्वं न जातिः । अन-
वस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः । विशेषस्य
व्याहृतस्वभावस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वं
न जातिः । समवायसम्बन्धाभावात् समवायो
न जातिः । द्रव्यादित्रिकर्तृत्वात् परत्वं
अधिकदेशहृत्त्वत्वं अपरत्वमप्यदेशहृत्त्वम् ।
सकलजात्यपेक्षया अधिकदेशहृत्त्वत्वात् सत्तायाः
परत्वम् । एतद्विधनाय द्रव्यादीति । तदपेक्षया
चान्यासां जातानां अपरत्वम् । परभिन्ना सत्ता-
भिन्ना । व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वात्
परापि च । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वात्
अधिकदेशहृत्त्वत्वात् द्रव्यत्वस्य परत्वम् । सत्तापे-
क्षया अप्यदेशहृत्त्वत्वात् द्रव्यत्वस्य अपरत्वम् ।
तथा च धर्मैरयसमावेशात् उभयमविरुद्धम् ।
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ (सादृश्यम् । समा-

सामान्या

नत्वम् । यथा, महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।
 “सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ।
 ब्रह्मवासितदोमौजाः शान्तपाषा महातपाः ।
 विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥”
 सामान्यं, त्रि. (समानस्य भावः । समान +
 यञ् ।) अनेकमन्वन्थ्य कवस्तु । साधारणम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥ यथा, देवलः ।
 “सामान्यं पुत्रकन्यानां सृतायां स्त्रीधनं विदुः ।
 अप्रजायां हरिर्हर्ता माता भ्राता पितापि वा ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥

(यथा च कुमारे । ७ । ४४ ।

“एकैव मूर्तिर्बिभेदे त्रिधा सा

सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।

विणाहरस्तस्य हरिः कदाचित्

वेधास्तयोस्तावपि धातुरायौ ॥”)

सामान्यलक्षणा, स्त्री, (सामान्यं साधारणधर्मः
 लक्षणं यस्याः ।) अलौकिकमन्त्रिकर्षविशेषः ।
 स तु आत्ययज्ञापकसामान्यज्ञानम् । यथा ।
 एकघटदग्नेन सकलघटज्ञानं भवति इदंघट-
 त्वादिज्ञानम् । तत्समायं यथा, भाषापरि-
 ष्ठेदे ।

“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ॥

आमत्तराययाणास्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।

तदिन्द्रियजतदधर्मबोधसामग्र्यपेक्षते ॥”

सामान्यशासनं, क्लौ, (सामान्यं शासनम् ।)

सामान्याधिकारः । यथा,—

“मन्वेन्द्रकोषी स्याद्ब्रह्मशासनं धर्मकीलकः ।

सामान्यशासनं सौरं सुकृतिः शूद्रशासनम् ॥”

इति पुरवर्गं शब्दरत्नावली ॥

सामान्या, स्त्री, (सामान्य + टाप् ।) साधारणी

नायिका । अस्या लक्षणम् । धनमात्रलाभार्थ-

सकलपुरुषाभिलासा ॥ सा त्रिधा । अन्यसम्भोग-

दुःखिता । वक्रोक्तगर्विता । मानवती ।

वक्रोक्तगर्वितापि द्विविधा । प्रमगर्विता

मान्दर्थ्यगर्विता च । एता नायिका अवस्थामेदेन

प्रत्येकं अष्टप्रकारा भवन्ति । यथा । प्रोषित-

भर्तृका १ खण्डिता २ कलहान्तरिता ३ विप्र-

लब्धा ४ उत्कण्ठिता ५ वामकसज्जा ६ स्वार्धान-

पतिका ७ अभिसारिका ८ । इति रस-

मञ्जरी ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ३ ।

१११—११२ ।

“धोरा कलाप्रगल्भा स्याद्देश्या सामान्य-

नायिका ।

निगुणानपि न द्वेष्टि न रञ्जति गुणित्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सारागं दृश्येद्बहिः ॥

काममङ्गोक्तमपि परिचोणधनं नरम् ।

मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥

तस्कराः पण्डुका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिनश्चक्रकामाया आसां प्रायेण वल्लभाः ॥

एषापि मदनासक्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्ताया रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥”

सामुद्रं

पण्डुको वातरोगपण्डुदिः । क्वचं प्रच्छन्नं ये
 कामयन्ते ते क्वचकामाः । तत्र रागहीना यथा
 नटकमेलकादौ मदनमन्त्र्यादिः । रक्ता यथा
 मृच्छकटिकादौ वसन्तसनादिः । पुनश्च ।

“अवस्थाभिर्भवन्व्यष्टाविताः षोडशभेदिताः ॥

स्वार्धानभर्तृका तद्वत् खण्डितायाभिसारिका

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वामकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता

तथा ॥”

एतासां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे विशेषतो
 द्रष्टव्यानि ॥)

सामि.व्य. अर्द्धम् । निन्दा । इत्यमरः । १ । ३ । २४८ ॥

सामिभक्तः, त्रि. अर्द्धभक्तः । सामिशब्दात् लघातोः

क्लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सामिधनी, स्त्री, (समिधां आधानी । समिध् +

“सामिधामाधाने षेष्ण ॥” ४ । ३ । १२० ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या षेष्ण । षित्वात् ङीष्)

अग्निसमिधना ऋक् । अग्नेर्ज्वलने या ऋक्

पठ्यते । तत्पर्यायः । धात्या २ । इत्यमरः । २ ।

७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १६ ।

“नवैवोक्ताः सामधेन्यः पितृणां

तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ॥”

समित् । इति मेदिनी ॥

सामिपीतः, त्रि. अर्द्धपानकृतः । सामिशब्दात्

पाधातोः क्लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सामिभुक्तः, त्रि. अर्द्धभुक्तः । सामिशब्दात् भुज-

धातोः क्लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, रघुः ।

१८ । १६ ।

“वक्रभाभिरुपसृत्व चक्रिरे

सामिभुक्तविषया समागमाः ॥”)

सामीची, स्त्री, वन्दना । इति हारावली ॥

सामीप्यं, क्लौ, (समीपस्य भावः । समीप + चतु

वर्णादित्वात् थञ् ।) समीपत्वम् । नैक्यम् ।

यथा,—

“वः कसामीप्यसादृश्यसाकल्यानुक्रमर्हिषु ॥”

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

अधिकरणविशेषः । आधारभेदः । यथा,—

“सामोपार्श्वपविषयेष्वाम्प्राधारश्चतुर्विधः ।”

इति कारके मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सामुद्रं, क्लौ, (समुद्रं भवम् । अण् ।) समुद्र-

लवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ करकच् इति

भाषा । तत्पर्यायः ।

“सामुद्रं यत्तु लवणं त्रिकुटं कडकञ्च तत् ॥”

इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

“सामुद्रं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं मधुरं स्निग्धं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥”

इति राजयज्ञभः ॥

अन्यत् समुद्रलवणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

समुद्रफेनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (समुद्रे ण

ऋषिणा प्रोक्तमिति । अण् ।) देहचिह्नम् ।

इति मेदिनी ॥ (तल्लक्षणात्नित्यन्यविशेषः ।

सामुद्र

इति केचित् ॥) समुद्रजाते, त्रि । इति च
 मेदिनी ॥ (पुं, समुद्रगामौ बणिक् । यथा
 याज्ञवल्के । २ । ३८ ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

दशसुखकृतां दृष्टिं सर्व्वं सव्वीसु जातिषु ॥”

मशकविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।

“मशकाः सामुद्रः परिमच्छली हस्तिमशकः

कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दृष्टस्य तीव्रकण्ठ-

देशः शोफश्च । पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहर-

स्तुल्यलक्षणः ॥” * ॥ देशविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डेये । ५८ । १३ ।

“प्राग्ज्योतिषाः सलीहित्याः सामुद्राः पुरुषा-

दकाः ।

* * * *

वर्द्धमानाः कोशलाय मुखे कूर्मस्य संस्थिताः ॥”

सामुद्रकं, क्लौ, (सामुद्रमेव । स्वार्थं कन् ।) समुद्र-

लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ समुद्रोक्तस्त्रीपुं-

लक्षणधन्यः । तद्विवरणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“कीटशः पुरुषो वन्द्योऽवन्द्यो वा कीटशी भवेत्

कन्या वा कीटशी शस्या गर्हिता वापि

कीटशी ॥

महेश उवाच ।

शृणु कृष्ण प्रवक्ष्यामि समुद्रवचनं यथा ।

लक्षणन्तु मनुष्याणां एकैकेन वदास्यहम् ॥

वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।

निर्दिष्टं लक्षणं तेषां समुद्रेण यथादितम् ॥

पूर्व्वमायुः परीक्षितं पश्याल्लक्षणमेव च ।

आयुर्हीनं नराणाञ्चेत् लक्षणं किं प्रयो-

जनम् ॥”

अथ पुरुषलक्षणम् ।

“पञ्चदीर्घं चतुर्दशं पञ्चसूक्ष्मं पडुबतम् ।

सप्तसक्तं त्रिगन्धोरं त्रिविशालं प्रशस्यते ॥

बाहुनेत्रद्वयं कुक्षोर्द्वौ तु नामा तथैव च ।

स्तनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥

श्रीवाध कर्णां षष्ठञ्च ऋक्षं जङ्घं सुपूजितं ।

चत्वारि यस्य ऋक्षानि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥

सूक्ष्माण्यङ्गलिपर्व्वीणि दन्तकेशनखत्वचः ।

पञ्च सूक्ष्माणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविनः ॥

नासा नेत्रञ्च दन्ताश्च ललाटञ्च शिरस्तथा ।

हृदयश्चैव विज्ञेयमन्नतं षट् प्रशस्यते ॥

पाणिपादतलो रक्तां नेत्रान्तरनखानि च ।

तालुकोऽधरजिह्वा च सप्तसक्तं प्रशस्यते ॥

स्वरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगन्धोरमुदाहृतम् ।

उरः शिरो ललाटञ्च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥

कटिविशाला बहुपुत्रभागी

विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् ।

उरो विशालं धनधान्यभागी

शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

न श्रीस्यजति रक्ताङ्गं नाथः कनकपिङ्गलम् ।

दीर्घबाहुं न चेश्वर्यं न मांसोपचितांसकम् ॥

कदादिहन्तुरो मूर्खः कदाचित् लोमशः सुखी ॥

कदाचित् तुम्हलो दुःखी कदाचित् चञ्चला सती ॥
 नेत्रस्य हेन सौभाग्यं दन्तस्य हेन भोजनम् ।
 हस्तस्य हेन वैश्वर्यं पादस्य हेन वाहनम् ॥
 अकर्मकठिनौ हस्ती पादावधनि कोमलौ ।
 यस्य पाणितली रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
 दोर्घलिङ्गेन दारिद्रं स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
 कृशलिङ्गं न सौभाग्यं ऋक्षलिङ्गं न भूपतिः ॥
 रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
 रक्ताभिः त्रियमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेयसां व्रजेत् ॥
 अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
 उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
 अङ्गुष्ठं कुलिशं हृत्तं यस्य पाणितले भवेत् ।
 तस्यैश्वर्यं विनिर्दिष्टं अशीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
 धनुयस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वाद्य तोरणम् ।
 तस्यैश्वर्यं राज्यं अशीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
 कनिष्ठातर्जनीं यावद्देखा भवति चाक्षता ।
 विशत्यद्वाधिकशतं नरो जीवत्यनामयः ॥
 कनिष्ठा मध्यमां यावद्देखा भवति चाक्षता ।
 शताब्दं वाद्य वाशीतिं नरो जीवेन्न संशयः ॥
 कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
 षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
 रेखाया भिद्यते रेखा स्वल्पायुष भवेन्नरः ।
 कनिष्ठाधःस्थिता रेखाः संख्या यावतिकाः स्मृताः ।
 तावती पुरुषाणाम् नारी भवति निश्चितम् ॥
 करमध्यगता रेखा भ्रवा ऊर्ध्वभवेद् यदि ।
 नृपो वा नृपतुल्यो वा ग्यातोऽथवान् भवेत् ॥
 मत्स्यपुच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तममन्वितः ।
 पितामहस्य वा किञ्चिद्धनञ्च लभते भ्रुवम् ॥
 मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
 तदान्यमश्नितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
 यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यवः पूर्णञ्च दृश्यते ।
 तदा पितामहादीनामर्जितं धनमाप्नुयात् ॥
 तर्जन्यामथ चक्रञ्च मित्रद्वारा धनमभवेत् ।
 तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
 मध्यमायां स्थितं चक्रं देवद्वारा धनं लभेत् ।
 तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
 अनामिकायां भवेच्चक्रं सर्वद्वारा भवेद्धनम् ।
 तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
 कनिष्ठायां भवेच्चक्रं बाणिज्येन धनं भवेत् ।
 तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
 ललाटे दृश्यते यस्य चक्रं रेखाचतुष्टयम् ।
 अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
 यस्योन्नतं ललाटे च ताम्रवर्णञ्च दृश्यते ।
 रेखाहीनञ्च कक्षस्य स चोन्नतो मही भ्रमेत् ॥
 यस्य जिह्वा भवेद्दोर्घा नासायां लेदि सर्वदा ।
 योगो भवति निर्व्याणः पृथ्वी भ्रमति सर्वदा ॥
 दन्ताश्च विरला यस्य गण्डं कूपोऽपि जायते ।
 परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तं न वित्तवान् ॥
 कर्कशः कठिनैलिङ्गः प्रमाणात्निर्गतैः सदा ।
 रमते च सदा दासो निर्धनो भवति भ्रुवम् ॥

कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
 बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वक्रभो भवेत् ॥
 यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
 अङ्गुष्ठं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
 कृशातिलोमशा ये स्यः केकराक्षाः कुचेलकाः ।
 कातरं व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः ॥
 कपिला मलिनाङ्गाश्च ऋस्वाश्चैव वृहन्नरकाः ।
 कृशातिदीर्घा मनुजास्तु दरिद्रा न संशयः ॥
 चिबुके श्मश्रुगत्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
 ते धूर्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
 सूचीमुखा भग्नपृष्ठाः कृष्णदन्ता कुचेलकाः ।
 वक्रनासा वज्रनासास्तु नरा दुष्टमानसाः ॥
 दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
 परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्वा मानवाः स्मृताः ॥
 इति पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥
 अथ स्त्रीलक्षणम् ।
 “यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना भवेदखण्डभोगा च या मध्याङ्गनिमज्जता ॥
 उन्नतो मांमलोऽङ्गुष्ठो वर्तुल्लोऽतुलभोगदः ।
 वक्रो ऋक्षश्च चिबुटः सुखसौभाग्यभङ्गकः ॥
 दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्धना ।
 ऋस्वाभिः स्याच्च ऋस्वायुः भग्नाभिर्भग्नवर्तिनी ॥
 चिबुटाभिर्भवेद्दार्ढ्या विरलाभिर्दरिद्रिणी ।
 परस्परं समारूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि ॥
 हत्वा बहूनापि पतीन् परंप्रिया तदा भवेत् ।
 श्लिग्धा समुन्नतास्तास्त्रा हत्ताः पादनखाः शुभाः ॥
 राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् ।
 समपाणीं शुभा नारी पृष्ठपाणीं सुदुर्भगा ॥
 कुलटोन्नतपाणीं स्यात् दीर्घपाणीं च दुःखभाक् ।
 रोमहीने समे श्लिग्धे जङ्घे च क्रमवर्तुले ॥
 सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ।
 हत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते ॥
 निर्मांसं खैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विशयम् ।
 विशिरेः करभाकारैरुर्ध्वमिदं सृष्टेर्घनैः ।
 सुहृत्तं रोमरहितमभेयुर्भुवपङ्कभाः ॥
 चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कटिर्विश्रितसंयुतैः ।
 समुन्नतनितम्बाख्या चतुरस्रा सृष्टीदृशाम् ॥
 नितम्बविम्बो नारीणां उन्नतो मांसलः पृष्टुः ।
 महाभोगाय संप्रोक्तः तदन्वोऽशर्मणाय च ॥
 गर्भोरा दक्षिणावर्ती नाभिः स्यात् सुखसम्पदं वामावर्ती समुन्नताना व्यक्तप्रथ्वी न शोभना ॥
 उदरेणाभितुच्छेन विशिरेण सदृत्वचा ।
 योषित् भवति भोगाख्या नित्यमिष्टान्तसेविनी ॥
 कुम्भाकारं दरिद्राया जठरञ्च सदृशवत् ।
 कुष्माण्डाभं यवाभञ्च दृष्टुं जायते स्त्रियाः ॥
 निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
 ऐश्वर्यं चाप्यवधयं प्रियप्रमा च सा भवेत् ।
 घर्ना हत्तो दृष्टो पीनो मर्मो शस्ती पयोधरी ।
 स्थूलायो विरली सूक्ष्मा वामोरुणां न शर्मदी ॥
 दक्षिणीन्नतवत्तोजा पुच्छिणीश्वरणीमता ।

वामीन्नतकुचा सृते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् ॥
 मूले स्थूली क्रमकृशावपे तीक्ष्णी पयोधरी ।
 सुखदी बाण्यकाले तु पथादत्यन्तदुःखदी ॥
 अम्भोजमकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिमधुखम् ।
 हस्तद्वयं सृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते ॥
 सदृमध्योन्नतं रक्तं तलं पाख्योररन्ध्रकम् ।
 प्रशस्तं शस्त्ररेखाक्यमन्परेखं शुभप्रदम् ॥
 विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी ।
 भिक्षुकी सुशिराक्ष्यं न नारी करतलेन वै ॥
 मत्स्यं न सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
 पद्मं न भूपतेः पत्नी जनयेत् भूपतिं सुतम् ॥
 चक्रवर्तिस्त्रियाः पाणौ नन्यावर्त्तप्रदक्षिणः ।
 शङ्कातपत्रकमठा राजमातृत्वसूचकाः ॥
 कृशोबलस्य पत्नी स्याच्छकटं युगं वा ।
 चामराङ्गुशकोदण्डैः राजपत्नी भवेद् भ्रुवम् ॥
 अङ्गुष्ठमूलात्निगत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
 यदि स्यात् पतिहन्त्री सा दूरतस्तां त्यजेत् सुधाः ॥
 विश्रामिगदाशक्तिदुन्दुभ्याक्ततिरेखया ।
 नितम्बिनी कीर्त्तिमती करेण पृथिवीतले ॥
 पाटली वर्तुलः श्लिग्धो रेखाभूपितमध्यभ्रुः ।
 मोमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रिया भवेत् ॥
 श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधव्यकलहप्रदः ।
 मसृणो मत्तकाशिन्याश्चोन्नरोष्ठः सुभोगदः ॥
 पीताः श्यामाश्च दशनाः स्थूला दीर्घा हिपङ्ककयः ।
 गृह्याकाराश्च विरला दुःखदीर्घाभ्याकारणम् ।
 अधस्तादधिकदन्तं मातरं भक्तयत् स्फुटम् ॥
 पतिर्घना च विकटं कुलटा विरलं भवेत् ।
 समहत्तपटा नामा लघ्वाच्छट्टा शुभावहा ॥
 स्थूलाया मध्यनस्त्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ।
 ललना लोचने शस्त्रे रक्तान्ता कृष्णतारके ॥
 गोक्षीरवर्णविशदं सुस्निग्धं कृष्णपर्चिण्णो ।
 उन्नताक्षी न दीर्घायुः हत्ताक्षी कुलटा भवेत् ॥
 मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना ।
 कामसृष्टोता नितरां गोपिङ्गाक्षी सदुर्मदा ॥
 पारावताक्षी दुःशाला रक्ताक्षी भक्तघातिनी ।
 कोटरानयना दृष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥
 पुंखली वामकाणाक्षी वन्या दक्षिणकाणिका ।
 मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यमसृष्टिभाक् ।
 प्रलम्बसलिकं यस्या देवरं हन्ति सा भ्रुवम् ॥
 रोमशेन शिरालेन प्राशुना रोगिणी मता ॥
 स्थूलमूर्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।
 विशालेनापि शिरसा भवेद्दोर्घाभ्याभोजनम् ॥
 केशा श्लिक्कुलच्छायाः श्लिग्धाः सूक्ष्माः सुकीमलाः ।
 किञ्चिदाकुञ्चितः प्रायः कुटिलाश्चातिशोभनाः ॥
 भ्रुवोरन्तो ललाटे वा मशकौ राज्यसूचकः ।
 यामं कपोले मशकः शोणो मिष्टान्तदः शुभः ॥
 तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
 यस्या दक्षिणवत्तोजं भवेत् तिलकलाञ्छनम् ॥
 कन्याचतुष्टयं सृते सृते सा च सुतद्वयम् ।

तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामकुचे भवेत् ॥
एकं पुत्रं प्रसूयादौ चान्ते च विधवा भवेत् ।
गृह्यस्य दक्षिणे भाने तिलकं यदि योषितः ॥
तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते च क्षितिपं सुतम् ।
नासाधे मशकः शोणो महिष्या एव जायते ॥
क्षणः स एव भर्तृभ्याः पुंस्यथा वा प्रकी-
र्तितः ।
नाभेरधस्तात् तिलकं मशको लाञ्छनं शुभम् ॥
मशकस्तिलकं चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृतम् ॥
सुलक्षणपि दुःशोला कुलक्षणशिरोमणिः ॥
कुलक्षणपि या साध्वी सर्वलक्षणभृस्तु सा ।
ऊष्णा कपिलकेशी च मिलितभ्रु कुटिस्तथा ।
गमनं सत्वरश्चैव त्यक्तव्या स्यात् मदा बुधैः ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमौ कम्पः प्रजायते ।
बह्वाशनीं प्रलोभाच्च तां नारीं परिवर्जयेत् ॥
विरला दशना यस्याः कृष्णोष्ठी कृष्णजिह्विका
भर्तारं प्रथमं हन्ति द्वितीयश्चैव विन्दति ॥
अङ्गुली विरला यस्याः सलोमा गात्रकर्कशा ।
मेका मेकस्तनौ क्षुद्रा दूरतः परिवर्जयेत् ॥
त्रौणि यस्याः प्रलम्बानि ललाटं उदरं भगम् ।
त्रौणि सा भक्षयेन्नारी श्वशुरं देवरं पतिम् ॥
ललाटे श्वशुरं हन्यात् जठरं देवरं तथा ।
भगञ्च हन्याद्भर्तारं महादोषास्त्रयः स्य ताः ॥
यस्या अत्युल्लेखं नार्या वक्षस्य विस्तृतं भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्रं सा भक्षयेत्
पतिम् ॥
चरणानामिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।
द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-
वर्जिता ॥
नासाधे दृश्यते यस्याः तिलकं मशकोऽपि च ।
ऊष्णदन्ता कृष्णजिह्वा दशाङ्गुलं पतिं हरति ॥
सूक्ष्मकेशु तु या कन्या गारवर्णा च या भवेत्
अष्टौ जनयति पुत्रान् प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥
इति सामुद्रिकं स्त्रीलक्षणं समाप्तम् ॥
(समुद्रमन्त्रनिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४४ ।
“सामुद्रिकं बाणिककञ्च चीरं
शलाककृत्तञ्च चिकित्ककञ्च ।
अरिञ्च मितञ्च कुशीलवञ्च
नैतान् साध्यं त्वधोऽकुर्वीत सम ॥”)
सामुद्रिकः, त्रि, (समुद्रेण प्राक्तं शास्त्रमधीते
वेत्ताति वा । ठञ् ।) स्त्रीपंसचिह्नवेत्ता । इति
हारावली ॥ समुद्रमन्त्रो च ॥ (यथा, महा
भारते । १२ । १६८ । २ ।
“सामुद्रिकान् स बाणिकस्ततोऽपश्यत् स्थितान्
पथि ।
स तेन सह सार्धेन प्रययौ सागरं प्रति ॥”)
साम्ना, स्त्री, वैदिकच्छन्दोविशेषः । इति कैचतम् ॥
साम्यरायिकं, स्त्री, (संपरायाय विपदे प्रभव-
तीति । संपराय + “तस्मै” प्रभवति सन्तापा-
दिभ्यः । ५ । १ । १०१ । इति ठञ् ।) युद्धम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (सम्परायं उत्तर-

काले हितम् । सम्पराय + ठक् ।) पार-
लौकिके, चि । यथा,—
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्यरायिकं तस्य दुर्मूर्तेर्विद्यते फलम् ॥”
इति मनुः । ११ । ३० ।
(सम्परायं युद्धमर्हतीति । तदर्हतीति ठक् ।
युद्धार्हे, त्रि । यथा, रघुः । १७ । ६२ ।
“पिचा संवर्द्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्यरायिकः
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहात् व्यशिश्यत ॥”)
साम्यतं, व्य, (सम च प्रति च द्वयोः समाहारः ।
ततः प्रज्ञाद्यण् ।) युक्तम् । (यथा, कुमारि ।
२ । ५५ ।
“इतः स दैत्यः प्राप्रश्नीत एवाहति क्षयम् ।
विपुत्रोऽपि संवर्द्धय स्वयं क्लृप्तसाम्यतम् ॥”)
इदानीम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ । २३ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ७ ।
“समुद्रतस्त्वे दचितान् सन्धयो
विमुच्य वासांसि गुरुणि साम्यतम् ।
स्तनपु तन्वं शुकमुन्नतस्तना
निवेशयन्ते प्रमदाः सयौवनाः ॥” * ॥
सम्यति भवं साम्यतम् । अण् । इदानीन्तने,
त्रि । यथा, हरिवंशे । ६ । १६ ।
“वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्यते समुपस्थिते ।
वेण्यात् प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य सन्धवः ॥”
तथाच तत्रैव । ७ । ३७ ।
“मनोर्वैवस्वतस्यैतं वर्तन्ते साम्यतेऽन्तरे ।
इत्ताकुप्रमुखाश्चैव दशपुत्रा महात्मनः ॥”
तथाच तत्रैव । ८ । ४३ ।
“तस्य ते कौर्त्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
विसर्गं भरतयेष्ठ साम्यतस्य महाद्युतेः ॥”)
साम्ब, क सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट् ।) षोष्ठ्यवर्गशेषोपधः ।
द्वितीयस्वरी । क, साम्ययति धनं लोकः संब-
ध्नाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
साम्बरं, स्त्री, (सम्बरदेशं भवम् । अण् । गङ्-
लवणम् । यथा,—
“गङ्गादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गङ्गेजम् ।
गङ्गायञ्च महारभं साम्बरं सम्बरोद्भवम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
साम्बरी, स्त्री, (सम्बरणं कृता । सम्बर + अण् +
ङीष् ।) माया । यथा,—
“शाम्बरी साम्बरी माया मायाङ्गिञ्चुके गटे”
इति शब्दरत्नावली ॥
साम्भवी, स्त्री, रत्नलोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
साम्नातुरः, पुं, (सम्नातुरपत्यं पुमान् । सम्नाट् +
“मातृकृत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः” ४ । १ । ११५ इति
अण् । उकारश्च ।) सतीतनयः । तत्पथ्यायः ।
भाद्रमातुरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२० ॥
साम्यं, स्त्री, (समस्य भावः । सम + अण् ।)
समता । तुल्यत्वम् । यथा,—
“चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रति-
गृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
साम्यन्त्वे कस्यानत्वम् । इति मन्त्रबोधव्याक-
रणम् ॥ (साम्यावस्थापके, त्रि । यथा, भाग-
वते । ८ । ३ । १२ ।
“नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ।
निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानधनाय च ॥”
साम्राज्यं, स्त्री, (साम्राजो भावः । अण् ।)
समस्तराज्यम् । (यथा, रघुः । ४ । ५ ।
“हायामण्डलस्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्वेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥”
दशलक्षाधिपत्यम् । यथा,—
“लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दश-
लक्षके ।
शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥”
इति वरदात्मने २ पटलः ॥
साम्राणिकर्हमं, स्त्री, जवादिनामकगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
साम्राणिकं, स्त्री, महापारिवतम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सायं, व्य, (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
बाहुलकात् णम् । युगागमाच्च ।) सायाङ्कः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १८ । सन्ध्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तथा,—
“दिनान्ते पुंसि मायः स्यात् सायाङ्के माय-
मध्ययम् ॥”
इति शब्दार्णवः ॥
(यथा, रघुः । १ । ४८ ।
“मदुष्यापयशाः प्रापदाश्रमं शान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षमंहिषीसखः ॥”)
सायंकालः, पुं, (सायं सायाङ्कः कालः ।)
सायाङ्कः । सायंसन्ध्यासमयः । यथा, स्मृति-
सागरधृतमत्स्यसूक्तम् ।
“ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठो सायंकाले न चेद्भवेत् ॥
सायमेव तथापि स्याद्विष्वशास्त्राभिमतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सायंसन्ध्या, स्त्री, (सायं सायाङ्कं या सन्ध्या ।)
सायंकालोपास्या देवता । सायंकालकर्त्तव्यो-
पासना । सायंसन्ध्यापासनाकालश्च । तत्रमासं
सन्ध्याशब्दे द्रष्टव्यम् । पश्चिमा सन्ध्या । तस्या
उत्पत्तियथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यर्शाथायपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तच्छरीरमभूत् क्षणात् ॥
महामुनेर्भेदायज्ञं तस्मिन् विम्बोपकारिणि ।
नाग्निः क्रव्यादतां यातीत्येतदथ तथा कृतम् ॥
एवं कृत्वा जगन्नाथस्तत्रैवान्तरधीयत ।
सन्ध्याप्यगच्छद्यत्वेजं तत्र मेधातिथिभुनिः ॥
अथ विष्णोः प्रसादेन केनाप्यनुपलक्षिता ।
प्रविवेश तदा यज्ञं सन्ध्या मेधातिथिर्भुनिः ॥
वशिष्टे न पुरा या तु वर्षीभूता तु सा सुता ।
उपदिष्टा तपश्चतुर्वचनान् परमेष्ठिनः ॥

तमेव कृत्वा मनसि तपश्चर्यापदेशकम् ।
 पतित्वेन तदा सन्ध्या ब्राह्मणं ब्रह्मचारिणम् ॥
 समिद्धेऽग्नी महायज्ञं मुनिभिर्नीपलक्षिता ।
 तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
 तस्याः पुरोडाशमयं शरीरं तत्क्षणात्ततः ।
 दग्धं पुरोडाशमयं व्यस्तारयदलक्षितम् ॥
 वर्जितस्यः शरीरं तद्गन्धं सूर्यस्य मण्डले ।
 शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोः रेवाक्षया पुनः ॥
 सूर्या द्विधा विभज्याथ तत्शरीरं तदा रथे ।
 स्वके सस्यापयामास प्रीतये पितृदेवयोः ॥
 यदूर्ध्वभागं तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
 प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
 यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
 सा सायमभवत् सन्ध्या पितृप्रीतिप्रदा सदा ॥
 सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
 प्रातःसन्ध्या तदोदति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
 अस्तं गते ततः सूर्ये शोणपद्मनिभा सदा ।
 उदेति सायंसन्ध्या सा पितृणां मोदकारिणी ॥
 इति श्रीकालिकापुराणे अरुन्धतीजन्मकथने
 २२ अध्यायः ॥

सायंसन्ध्यादेवता स्त्री (सायंसन्ध्याया देवता ।)
 मरुस्वती । इति कविकल्पलता ॥

सायः पुं. (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
 श्याद्वाधेति णः । ततो युगागमः ।) दिनान्तः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ बाणः । इति मेदिनी ॥
 सायोत्सवौ विकालके । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सा (शा)यकः, पुं. (स्यति क्विन्तीति । सो +
 यकुल् + युक् ।) बाणः । (यथा, रामायणम् ।
 २ । ३१ । १० ।
 “अभेद्ये कवचे दिव्ये तूष्णीं चाक्षय्यसायको ॥”
 खड्गः । इत्यमरः । ३।३।२ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ४ । ४० । १४ ।
 “कस्य पाञ्चनखे कोपि सायको हिमविग्रहः ।
 प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशमन्त्रिभः ॥”
 पञ्चमसंख्या । यथा, साहित्यदर्पणम् । ४।२६।४।
 “सङ्करेण त्रिकूपेण मसृष्ट्या चैकरूपया ।
 वेदस्त्राग्निशराः शुद्ध रिषुवाग्निनासायका ॥”
 सायकपुङ्गा, स्त्री, (सायकस्य पुङ्ग इव पुङ्गी
 यस्याः ।) शरपुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (सायकस्य पुङ्गे, पुं । यथा, रघुः । २ । ३१ ।
 “सक्ताङ्गलिः सायकपुङ्ग एव
 चित्रार्पितारम्भ इवावतस्य ॥”)
 सायन्तनः, त्रि. (सायं भवः । सायम् + “सायं-
 चिरं प्राङ्गो प्रागर्थ्यथैष्ट्याद्युत्तौ तुट् च ।” ४।३।
 २३ । इति ऋल् तुट् च ।) सायकालभवः ।
 यथा,—
 “सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्यात् हादश्यादिष्वपि
 प्रिये ।
 अकुर्वन्निरयं याति यतो नित्यागमक्रिया ॥”
 इति बृहत्संहितान्तर् प्रथमपटलः ॥

सायाङ्गः, पुं, (सायमङ्गः । “संख्याविसायेति ।”
 ६।३।११०। ज्ञापकात् समासः ।) पञ्चधा-

विभक्तदिनपञ्चमांशः । दिवसस्य शेषमुहूर्त्त-
 त्रयम् । यथा,—
 “प्रातःकालो मुहूर्त्तस्त्रीन् मङ्गवस्तावदेव तु ।
 मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तं स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
 सायाङ्गस्त्रिमुहूर्त्तं स्यात् आह तत्र न कारयेत्
 राक्षसो नाम सा वेला गृहिता सर्वकर्मासु ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्पर्यायः ।
 “सायो दिनान्तः सायाङ्गो विकालः सायमेव च”
 इति शब्दरत्नावली ॥

सायिका स्त्री. क्रमस्थितिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सायो, [नृ] पुं. (सायति नाशयति गतिक्रम-
 मिति । सै चये + णिनिः ।) अश्वारोहः ।
 इति केचित् ॥

सायुज्यं, क्तो. (मयुजो सहयोगस्य भावः ।
 ब्राह्मणादित्वात् थञ् ।) सहयोगः । एकत्वम् ।
 तत्त पञ्चधामन्त्र्यन्तगतमृत्तिविशेषः । यथा,—
 “मालोक्यमाष्टिमामोष्यमारुष्यं कत्वमुपात ।
 दौयमानं न गृह्णन् विना मत्संवनं जनाः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । २८ । १३ ॥
 “भक्तानां निष्कामतां कैमुतिकन्यायेनाह ।
 मालोक्यं मया सह एकस्मिन् लोके वासम् ।
 साष्टिं समानैश्वर्यम् । मामोष्यं निकटवर्त्ति-
 त्वम् । मारुष्यं समानरूपताम् । एकत्वं
 सायुज्यम् । उत अपि दौयमानमपि न गृह्णन्ति
 कुतस्तत्कामना इत्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥
 “एकत्वं भगवत्सायुज्यं ब्रह्म सायुज्यञ्च । अनयो-
 स्तज्जालान्मकत्वेन ततमेवनाश्रत्वाभावात् ग्रह-
 णावश्यकत्वमेवेति भावः ।” इति क्रमसन्दर्भः ॥

सायं, व्य. दिनान्तः । सायकाले । इति केचित् ॥

सार. त् क दीर्घव्यं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) रंकोपधः ।
 अमसारत् । इति दुर्गाटामः ॥

सार. क्तो. पुं. (सारत् क दीर्घव्यं + अच् । सृ गतो
 + घञ् इति वा ।) जलम् । धनम् । (यथा,
 रघुः । ४ । ७८ ।
 “परस्परं विज्ञातस्तेपूपायनपाणिषु ।
 राज्ञा हिमवतः सारो राक्षः सारो हिमा-
 द्विणा ॥”)
 न्यायम् । इति मेदिनी ॥ (सगतं जातम् ।
 सर + अण् ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । २६ ।
 “क्षारशेषञ्च तन्मयं शीतं सारमुपाहरेत् ॥”
 अमृतम् । यथा, भागवते । ७ । ६ । २५ ।
 “धस्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितं
 सारं जुषां चरणयारूपगायता नः ॥”)
 लौहम् । इति भावप्रकाशः । विापनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ ॥ सारवस्तुनि यथा,—
 “सार रसानान्तु घृतं घृतसारं हृतञ्च यत् ।
 हृतस्य सारं स्वगञ्च स्वर्गात् मारन्तु याषितः ॥
 अतो राजन् प्रदेयाः स्युः स्त्रियः स्वर्गमभौप्-
 सतः ।

तथैवेह सुखं ताभिः सह राज्यं नृपोत्तमम् ॥”
 इति वक्रविराणे दासीदानाध्यायः ॥

अपि च ।
 “असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
 काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाश्वः शम्भुः
 संवनम् ॥”
 इति कवितारत्नाकरघृतपुराणवचनम् ॥

सारः, पुं. (सृ + “सृ स्थिरे ।” ३।३।१७। इति
 घञ् ।) बलम् । (यथा, महाभारते । १।१५।५।
 २३ ।
 “तरस्य भीम मा क्रीड जह्नु रथो विभीषणम् ।
 पुरा विक्रुते सायां भुजयोः सारमर्पय ॥”)
 स्थिरांशः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७० ॥ (यथा,
 रघुः । १० । १० ।
 “प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदपणम् ।
 कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्रान् हृष्टतोरसा ॥”)
 मज्जा । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ यजुःसारम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुः । इति जटाधरः ॥
 रोगः । इति धरणिः ॥ पाशकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ दध्यन्तरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 १० । ७३१ ।
 “उत्तरोत्तरमृत्कर्पा वस्तुनः सार उच्यते ॥”
 यथा,—
 “राज्यं सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरं
 सौधम् ।
 सौधं तल्पं तल्पे वराङ्गनासर्वस्वम् ॥”)
 सारं त्रि. (सृ । घञ् ।) अतिदृढः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ वरः । अष्टः । इत्यमरमेदिनी-
 करी । यथा,—
 “सर्वसारो यथा कृष्णो जतानां पुष्पकं तथा ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३।३० ॥
 अपि च ।
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 “जगत सर्वन्तु नि सारमनित्य दुःखभाजनम् ।
 उत्पद्यते क्षणादतत् क्षणादेतत् विषयते ॥
 यथैवात्यन्तं साराद्रिः सारं जगदञ्जना ।
 पुनस्तस्मिन्त्रिलोयन्तं महाप्रलयसङ्गम् ॥
 उत्पत्तिप्रलयाभ्यान्तु जगद्रिसारतां हरिः ।
 शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥
 एकं शिवं शान्तमनन्तमश्च तं
 परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् ।
 अहतमव्ययमचिन्त्यरूपं
 सारन्व कं नास्ति सारं त्वदन्यत् ॥
 यस्मादेतज्जायते विश्वमग्रम्
 यस्माज्ज्ञानं स्यात् तत्पश्चात् स्थितञ्च ।
 आकाशवन्मेषजालस्य धृत्या
 यद्विश्वं वै ध्रियते तच्च सारम् ॥
 अथाङ्गयोग्यदात्मिच्छन्
 योगो युनक्त्यात्मरूपं सदेव ।
 निवर्त्तते प्राप्य यन्नहं लोकं
 तदहं सारं सारमन्यन्न चास्ति ॥

मारो द्वितीयो धर्मस्तु यो नित्यप्राप्तये भवेत् ।
यो वै निवर्त्तको नाम तत्रामारः प्रवर्त्तकः ॥
सर्वं चरति लोकेऽस्मिन् धर्मो नैव च्युतो भवेत्
स्वधर्मादयो न चलति स एवाक्षर उच्यते ॥
एतद्दः कथितं सारं निःसारश्च यथा जगत् ।
यथा स्वयं दृश्यांश्च शब्दार्जानं स्वीऽन्तरे ॥
एतद्दं दृश्यामाम स विष्णुर्जगतां पतिः ।
स्वयं जगद्द मनसा ध्यानेनात्मनि शङ्करः ॥
सारं तत्त्वं परमं निष्कलं य-
न्मूर्त्या देवं मूर्त्तिमान् धर्मो एषः ।
मारोऽन्योऽसौ सारहो न तदन्यत्
ज्ञात्वैवेथं याति नित्यं महाधीः ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
मारकः, पुं. (सारयति मलमिति । सृ + णिच् +
खल् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विरे-
चके, त्रि । इति वैद्यकम् ॥
मारखदिरः, पुं. (मारः अतिदृढः खदिरः ।)
दुःखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मारगन्धः, पुं. (मारो गन्धो यस्य ।) चन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मारघाही, [न्] त्रि, (सारं गृह्णातीति ।
ग्रह + णिनिः) मारग्रहणकर्त्ता ॥
मारघं, क्ली. (सारघाभिर्मधुमत्तिकाभिः कृतमिति
सरघा + अण् ।) मधु । इति जटाधरः ॥
(यथा, भागवते । १० । १६ । ४३ ।
“पीत्वा मुकुन्दमुखमारघमत्तिभृङ्ग-
स्तापं जह्विरहजं व्रजयोपितोऽर्द्ध ॥”)
सारङ्गः, पु. (सरतीति । सृ गर्तो + “सृज्जो-
र्द्धिश्च ।” उणा० १ । १२१ । इति अङ्गच् ।
हृदिश्च ।) चानकपत्तो । इत्यमरः । २।५।१०॥
(यथा, रामायणे । २ । ६३ । १६ ।
“उष्णमन्तर्दधे मद्य स्निग्धा दृष्टिर्ग घनाः ।
ततो जह्विषे सर्वं भेकमारङ्गवर्हणः ॥”)
हरिणः । (यथा, भट्टि. । ३ । २६ ।
“गोसायुमारङ्गणाश्च सम्यक्
नायासिषुर्भिमसरासिपुथ ॥”)
मातङ्गजः । इति मेदिनी ॥ पत्तिभेदः । भृङ्गः ।
इति विश्वः ॥ यथा,—
“नानुहं ष्टि कलिं मस्त्राट् सारङ्ग इव सारभुक्
कुशलाभ्याश्च सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥”
इति आभासवर्ते । १ । १८ । ७ ॥
“ननु अधर्माहेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान्
तथाह नानुहेतीति । सारङ्गा भ्रमर इव सार-
याही । सारमाह यत् यस्मिन् कुशलानि
पुष्पानि आशु संकल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि
पापानि आशु न सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्यं व
सिध्यन्ति न तु संकल्पितमात्राणीति ॥” इति
श्रीधरस्वामी ॥ * कृतम् । राजहमः । चित्र-
रुग्णः । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । २१ ।
“आक्रीडन्ती वृहन्ति स्म सारङ्गशवला हयाः ॥”)
वाद्यभेदः । अंशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
नानावर्णः । मयूरः । कामदेवः । धनुः । केशः ।

स्वर्णम् । आभरणम् । पद्मम् । शङ्खः । चन्दनम् ।
कर्पूरम् । पुष्पम् । कौकिलः । मेघः । पृथिवी ।
रात्रिः । दीप्तिः । सिंहः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ * ॥
मारङ्गहरिणमांसगुणाः ।
“मारङ्गं जाङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघुं हृद्यदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
सारङ्गः, त्रि, (सृ + अङ्गच् ।) शवले । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २३ ॥ “शारङ्गशातकं ख्यातः
शवले हरिणेऽपि च । इति तालव्यादावजयः ।
अतएव सारङ्गो दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च ॥” इति
भरतः ॥
सारङ्गकः, पुं. (सारङ्गं हन्तीति । सारङ्ग + “पत्ति-
मत्स्यमृगान् हन्ति ॥” ४।४।३५ इति ठक् ।)
व्याधः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सारङ्गी, स्त्री, वाद्यविशेषः । इति केचित् ॥
सारजं, क्ली. (सारात् जायते इति । जन + डः ।)
नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मारणं, क्ली. (सारयतीति । सृ + णिच् + ल्युः ।)
गन्धभेदः । इति धरणिः ॥
सारणः, पुं. (सृ + णिच् + ल्युः ।) अतीमारोगः ।
रावणमन्त्रो । इति हेमचन्द्रः ॥ भद्रवला । इति
धरणिः ॥ आस्त्रातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मारणिः, स्त्री. (सृ + णिच् + अनिः । इत्युणादि-
वृत्तो उज्ज्वलः । २।१०३ ।) सुद्रनदो । प्रमा-
रणी । इत्युणादिकोष ॥
सारणिकः, त्रि. पथिकः । सरणिशब्दात् षिणक-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
८१ । ३६ ।
“यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिचरति ।
भिनन्ति च न मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥”)
सारणिकघ्नः, पु. (सारणिकान् पाथिकान् हन्तीति
हन + टक् ।) दम्युः । इति केचित् ॥
सारणी, स्त्री. (सारणि + वा डीष् ।) प्रसारणी ।
स्वल्पनदो । इति मेदिनी ॥ (यथा, अनर्घ-
राघवे । २ । २५ ।
“शालवालवलयेषु भृरुहां
मांसलस्तिमत्तमन्तरान्तरा ।
केरलोचिकुरभङ्गभङ्गुरं
सारणीषु पुनरस्वु दृश्यते ॥”)
सारण्डः, पुं, सर्पाण्डः । इति जटाधरः ॥
सारतरुः, पुं, (सारं जलं तत्प्रधानस्तरुः ।)
कदलीवृक्षः । इति धनञ्जयः ॥
सारथिः, पुं, (सरत्यश्वाति । सृ + अन्तर्भावि-
ष्यर्थे + “सर्त्तं णिच् ॥” उणा० ४ । ८८ । इति
घथिन् ।) रथादिघोटकनियोगकर्त्ता । तत्-
पथ्यायः । नियन्ता २ प्राजिता ३ यन्ता ४
सूतः ५ क्षत्ता ६ सव्येष्टा ७ दक्षिणस्थः ८ रथ-
कुटुम्बी ९ । इत्यमरः । २।८।५८-६० ॥ सार्दी १०
सव्येष्टः ११ नियामकः १२ चातुरिकः १३ ।
इति जटाधरः ॥ प्रवेता १४ रथनागरः १५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सरथस्थापत्यं सारथिः
बाह्याद्यत इति षिणः । सह रथेन वत्तते योऽसौ

सरथोऽश्वः तं प्रेरयति ढघे कादिति षिण्वा ।
सारयति अश्वान् इति जाम्नात् सृ गतावि-
त्यस्मात् नास्तीति अथिप्रत्ययो वा । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तन्नक्षत्रं यथा, मातृस्ये ।
२१५ । २०—२१ ।
“निमित्तशकुनज्ञानो ह्यशिक्षाविशारदः ।
हयायुर्व्यदतस्त्वन्नो भूरिभागविशेषवित् ॥
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषाञ्च प्रियंवदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ॥”
ममूद्रः । इति संचित्तसारोणादिहृत्तिः ॥
मारदा, स्त्री. (सारं ददातीति । दा + कः ।)
सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा । यथा ।
शरत्कालबोधनौयत्वेन शारदापदस्य त्यक्त-
स्तत्पदं तालव्यादि सारं ददातीति व्युत्पत्ति-
स्तुकात्पत्तिकौ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सार-
दातरि, त्रि ॥
मारद्रुमः, पुं. (सारः अतिदृढः द्रुमः ।) खदिरः
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४३ । ५८ ।
“उत्थापयेत् लक्ष्म सहस्रचक्षुषः
सारद्रुमाभग्नकुमारिकान्वितम् ॥”)
सारपादपः, पुं, (सारः अतिदृढः पादपः ।)
धामनिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
मारभाण्डः, क्ली. (सारस्य भाण्डमिव ।) अक्षत्रिम-
पातम् । यथा मृगनाभ्यादि ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्करः । २ । २५० ।
“समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्विमम् ।
आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥”)
सारमितिः, पुं, वेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सारं
यथायं मोयते ज्ञायते अनन सारमितिः ।
सारीपपदात् माधातीनास्तीति तितः ॥
सारमूर्षिका, स्त्री. (सारं मूर्षिकेव) देवदालो ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सारमेयः, पु. (सरमाया अपत्यं पुमानिति । टक् ।)
कुक्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । ३१ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ८ । ७३ ।
“अन्यान्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम् ।
राजानो भरतश्च भोक्तुकामा वसुधराम ॥”)
सारमेयो, स्त्री, (सरमाया अपत्यं स्त्री । टक् ।
डीप् ।) कुक्कुरो । इति शब्दरत्नावली ॥
सारलोहः, क्ली. (सारं श्रेष्ठं लोहम् ।) लोह-
सारः । इति भूरिप्रयोगः ॥ इष्यात इति भाषा ॥
सारवः, त्रि, (सरयां भवः । अण् । “दाण्डि-
नायनहास्तिनायनेति ।” ६ । ४ । १७४ । इति
निपातनात् साधुः ।) सरयुनदासमुत्पन्नः ।
इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥
सारवर्जितः, त्रि, स्थिरांशरहितः । असारवस्तु ।
सारणं वर्जित इति तृतीयातत्पुरुषसमास-
निष्पन्नः ॥
सारसं, क्ली. (सरसि भवम् । सरस् + अण् ।)
पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्त्रीकव्या-
भरणम् । इति केचित् ॥

सारसौ

सारसं, त्रि. (सरसि भवम् । सरस् + षण् ।)
सरोवरोद्भवजलादि । तज्जलगुणाः । तथा,—
“नद्याः शैलवराक्षाभ्यो यत्र संसृज्य तिष्ठति ।
तत् सरोजजलं कृत्रं तदङ्गः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं सख्यं तृणाग्रं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रुचं बहसूत्रमलं सितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“चारं घनं वातकफानुकारि
त्वग्दोषकृत् तत् कटु दीपनञ्च ।
प्रोक्तं विपाके भ्रमशोषकारि
स्यात् सारसं नो सुखकारि वारि ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमऽध्याये ॥

सारसः, पुं, चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

सारसः, पुं, स्त्री, (सरसि भवः । षण् ।) स्वनाम-
व्यातपक्षी । तत्पर्यायः । पुष्कराङ्गः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ गोनर्हः ३ नाङ्कुरः ४
लक्ष्मणः ५ लक्षणः ६ सरसोकः ७ सरोत्सवः ८
इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकः ९ कामी १० ।
तस्यांसगुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषाय-
त्वम् । महातिमारिपित्तग्रहण्यर्शोनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्य शकुनं यथा,—

“इष्टार्थमिहिः सकलासु दिक्षु
स्यात् सारसद्वन्द्विलोकनेन ।
श्रुत्वाम्य पृष्ठे निनदं न गच्छेत्
मिथ्यत्वभोष्टं गृह एव यस्मात् ॥
वामेन योपित्कुलनाभकारी
शब्दस्तथाग्रं नृपतोऽर्थलब्धेयं ।
यः सारसाभ्या युगपरिहारवः
कृतोऽर्चरेण क्रमतोऽपि वामः ।
स वेदितव्यः कथिताशकारी
क्रौञ्चद्वयस्याप्ययमेव वर्गः ॥”

इति वसन्तराजशाकुने सारसवर्गः ॥

सारसनं, स्त्री, (सारं सनीति ददातीति । षण्
दाने + अच् ।) काञ्ची । स्तोकव्याभरणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ अस्य पर्यायः काञ्ची
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ कञ्चुकदाव्याथं मध्यकायनिबद्ध
पट्टिकादि । तत्पर्यायः । अधिकाङ्गम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ इं कञ्चुकदाव्याथं
मध्यकाये निबद्धे पट्टिकादी । सकञ्चुकाः सस-
न्नाहाः मध्ये दाव्याथं यद्वधन्ति तत् सारसनं
अधिकाङ्गञ्चोच्यते । इति भरतः ॥ (यथा,
किराते । १८ । ३२ ॥

‘तर्वात्तरीयं कारिचर्म साङ्गजं
ज्वलन्मनिः सारसनं महानाहिः ।
सगास्यप्रक्तिः श्वभ्रमश्चन्दन
कला हिंसाशोथ समञ्चकासते ॥”)

सारसी, स्त्री, (सारस + जातो डाप् ।) सारस-
पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १८ । १४ ।

“हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य इव रासन्त्यः पातताः पश्य साधवः ॥”)

सारस्व

सारस्वतः, पुं, सरस्वती देवतास्येति । षण् ।)
विश्वदण्डः । (सरस्वत्या अयमिति । तस्य द-
मित्यण् ।) देशविशेषः । स तु हस्तिनापुरस्य
उत्तरपश्चिमभागे प्रसिद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा । कूर्माङ्गस्यदेशानाह ।

“मध्ये सारस्वता मत्सराः शूरसेनाः समाधुराः
पाञ्चालशाख्यमाण्डव्यकुक्षेत्रगजाङ्गयाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सारस्वतीनदीपुत्रमनुविशेषः । सारस्वतदेशो-
द्भवब्राह्मणः । यथा,—

“सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकौत्सलाः ।
पञ्च गौडा इति ख्याता विश्वस्योत्तरवासिनः ॥”

इति पुराणम् ॥

कल्पविशेषः ॥ यथा,—

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्न रामराः ।
तद्दृत्तास्तोद्भव लोके तद्गागवतमुच्यते ॥”

इति मात्स्ये ५० अध्यायः ॥

व्याकरणविशेषः । (नवमहापरयुगस्य व्यासः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।

“सारस्वतस्तु नवमे त्रिधासा दशमे तथा ॥”

घृतविशेषे, स्त्री । यथा —

“समूलपत्रामादाय ब्रह्मो प्रचाल्य वारिणा ।
उट्टखले क्षादयित्वा रस वस्त्रेण गालयेत् ॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
श्रीपधानि तु पेश्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
हरिद्रा मालती कुष्ठ त्रिहृती सहरोतकी ।
एतेषा पलिकान्भागान् शोष्याणिकापिकाणि तु
पिप्पल्याऽथ विडङ्गानि मन्थव शर्करा वचा ।
सर्वमेतत् समालोच्य शनैश्च हनिना पचेत् ॥
एतयाशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरः सह गीयते ॥
अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजोवपुर्भवेत् ।
मासमात्रप्रयोगेन श्रुतमात्रेण धारयेत् ॥
इत्यष्टादशकुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
पञ्चगुल्मान् प्रमेहाथ कासं पञ्चविधं जयेत् ॥
वन्ध्यानाञ्च व नरोणां नराणामन्परेतसाम् ।
घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिमग्रहं रसायनाधिकारः ॥
इदमेव ब्रह्मोघृतमित्याख्ययापि प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

त्रि, सरस्वतासख्यन्ती । (यथा, याज्ञवल्कर ।
२ । ८३ ।

“वर्णिना हि वधो यत्र यत्र साच्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निव्याप्यश्वरुः सारस्वती हिजे ॥”)
सारस्वतदेशमख्यन्ती ॥ (सरस्वतीनदीसख्यन्ती ।
यथा, मेघदूते । ५१ ।

“कृत्वा तामासभिगमसपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तः शुद्धस्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृणुः ॥”)

सारस्वतकल्पः, पुं, (सारस्वतः कल्पः ।) सरस्व-
त्युपासनाप्रकरणम् । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु ब्रह्मन् परं गुह्यं कल्प सारस्वत मम ।
यस्य विज्ञानमात्रेण जाह्यापहरण भवेत् ॥

मारस्व

मन्त्रशास्त्रप्रकाशश्च सर्वज्ञो जायतेऽचिरात् ।
अभ्यासाच्च भवेद्यस्य वाचिञ्चना भवन्ति हि ॥
अवापुस्तदशा व्याप्तं वागोशतं बहुस्पतिः ।
हेपायनाऽपि यां ज्ञात्वा वेदव्याप्तोऽभवन्मनिः ॥
मन्त्रोहारं प्रवक्ष्यामि साङ्गावरणपूजनैः ।

अनन्तं बिन्दुना युक्तं वामगण्डान्तभूषितम् ॥
जपेत् हादशलक्षन्तु मुक्तोऽपि वाक्पतिर्भवेत्
नाभौ शुभ्रारविन्दश्च ध्यायेदृशदलं सुधीः ॥
तन्मध्ये भावयेन्मन्त्रो मण्डलानां त्रयं चिरम् ।
रत्नसिंहासनं तत्र वर्णज्योत्स्नामयं पुनः ॥
तस्यापरि पुनर्ध्यायेद्दुर्वी वागोश्वरीं ततः ।
मुक्ताकान्तिनिभा देवीं ज्योत्स्नाजाल-

विकाशिनीम् ॥

मुक्ताहारयुतां शुभ्रां शशिखण्डविमण्डिताम् ।
विभ्रतीं दक्षहस्ताभ्या व्याख्या वर्णस्य मालि-

काम् ॥

अमृतेन तथा पूर्णं घटं दिव्यञ्च पुस्तकम् ।
दधती वामहस्ताभ्या पीनस्तनभरान्विताम् ॥
मध्ये क्षाणा तथा स्वच्छां नानारत्नविभूषिताम्
श्राव्याभेदेन ध्यात्वेव ततः मपजयेत् क्रमात् ॥
आद्येन दोषयुक्तं न कुर्यादङ्गानि हस्तयोः ।
हृदयादीं तथा कुर्याद्वाजेनाङ्गक्रिया पुनः ॥
भुवोर्मध्ये तथा नाभौ गुह्यं च देशिकस्तथा ।
न्यसेद्वाजं पुनर्यस्ते व्यापकं विन्यसेत्ततः ॥
पीठन्यास ततो कुर्यात् देवताभावशुद्धये ।
मातृकायान्तु यत् प्रोक्तं पीठमभ्यर्चयत्ततः ॥
वर्णाङ्गेनामन दद्यात् सृष्टिं सृष्टेन कल्पयेत् ।
आवाह्यं प्रजयेत्तस्या देवीं वागोश्वरीं ततः ॥
अर्च्यं प्रथमां वृत्तिः स्यात् द्वितीया शक्ति-

भिस्ततः ।

दलायेपु समभ्यर्च्य ब्रह्माण्यादा यथाविधि ॥
लाकपाला व्रीहः पञ्चाक्षराः सस्वराणि तद्वहिः ।
एव सम्यजयेन्मन्त्रो जपयोगेन तस्तदा ॥
कायव्यं लभते वाग्सा लक्ष्मोदाभिधुवम् ।
प्रातजप्त्वा सहस्रन्तु पिबद्वाह्मो वचान्विताम्
न विग्नरति मेधाया श्रुतान् वेदागमानापि ।
कण्ठमातोदके स्थित्वा ध्यायेन्मात्तण्डमण्डले ॥
ज्यातःपुञ्जानिभा देवी परिधारसमन्विताम् ।
वराभययुता हस्तं मुद्रापुस्तकधारिणीम् ॥
जपन् महस्रमाणेन परमाम विजितेन्द्रियः ।
भोसा सम्प्राप्य वाक्सिद्धिं कथोनामग्रणीर्भवेत्
अथ यागं प्रवक्ष्यामि जाह्यानाशकरं परम् ।
रात्रिशपं समुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
शुद्धभावेन चात्मानं गुरुञ्च परिकल्पयेत् ।
तत्रभाषटलव्याम जगत् सर्वं विचिन्तयेत् ॥
मृनाधारं स्थिता देवी कुण्डलीं परदेवताम् ।
सुभा प्रात्याप्य ता शक्त्या क्रमाच्चक्राणि भेदयेत्
ततः परिशिवं नत्वा भाषोञ्च प्रापयेत्ततः ।
ऊर्ध्वं गत्य विनिर्भेद्य जिह्वा दापस्वरूपिणीम्
क्षीजरूपस्वरुक्त्वा तु प्रोक्तमन्त्रो परात्मिकाम् ।
शब्दब्रह्मस्वरुपाञ्च निथला चिन्तयेत् पुनः ॥
तत्रभाषटलव्यासं शरीरं चिन्तयेत्ततः ॥

सारस्व

नित्यं सहस्रमाणि जपेत् संवत्सरं यदि ।
ततः संजायते मन्वी वाचस्पतिरिवापरः ॥
हृन्दीऽलङ्कारतर्कादिनाशास्त्रार्थविवेत् ।
कवित्वं ज्ञानशक्त्या तु पाण्डित्यमधिकं भवेत् ॥
अथापरं प्रवक्ष्यामि योगं भुवि सुदुर्लभम् ।
नाभिचक्रस्थितां सौम्यां रक्ताकारां विचि-
न्तयित् ॥

स्त्रीमात्रहनितस्वाश्च रक्ताभरणभूषिताम् ।
पाशाङ्कुशधरां दिव्यां वराभययुतां पुनः ॥
दृष्ट्या चामृतवर्षिण्या प्रयन्तीं मनोरथान् ।
एवं ध्यात्वा जपेत्स्रं मनुजो विहितं ततः ॥
होमं कुर्यात् त्रिमध्वकं रक्तोत्पल्युतैर्हि जः ।
ततः सन्तर्पयेद्देवीं दुग्धयुक्तं न सर्पिषा ॥
पायसेन बलिं दद्यात् दधिपिष्टमधुप्रुतैः ।
एवं कृत्वा विधानन्तु साक्षाद्भवणो भवेत् ॥
मिदार्थोऽस्त्रमधुरोपेतैर्हृत्वा जगद्गणं नयेत् ।
पद्मदानेन महतीं प्राप्नुयात् श्रियमूर्जिताम् ॥
देवो हृदयविद्याया नास्ति किञ्चित् सुदुर्लभम्
स्रं हभावेन सम्प्राप्तं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
एतन्तं कथितं दिव्यं विद्योत्पत्तय कारणम् ।
विष्णुना दत्तमस्त्रं मया तुभ्यं हि ज्ञोत्तम ॥
मिदमन्वी यदा मन्वी बालिशस्यापि मूर्धनि ।
हस्तं दत्त्वा जपेत् सोऽपि सौधीं वाचमन-
गंलाम् ॥”

इति स्वायम्भुवमाहात्म्ये सारस्वतः पटलः ।
इति तन्त्रभारः ॥

सारस्वतव्रतः, पुं, (सारस्वतः सरस्वतीदेवताकः
व्रतः ।) सरस्वत्या व्रतविशेषः । यथा,—
मनुरुवाच ।

“मधुरा भारती केन व्रतेन मधुसूदन ।
तथैव जनसौभाग्यमतिविद्यासुकोशलम् ॥
अभेदश्चापि दम्पत्योस्तथा बन्धुधनेन च ।
आयुश्च विपुलं पुंसां तस्मै कथय माधव ॥
मत्सा उवाच ।

सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् शृणु सारस्वतं व्रतम्
यस्य मङ्गोत्तनादेव तुष्यतां सरस्वती ॥
यो यज्ञतः पुमान् कुर्यादितद्व्रतमनुत्तमम् ।
तद्दामराटो सपुत्र्य विप्रानेतत् समारभत् ॥
अथवादित्यवारेण ग्रहतराबलेन वा ।
पायन भोजयेद्दिहान् कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
शुक्लवस्त्राणि दत्त्वा च महिषस्थानि शक्तिम् ।
गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमास्थानुलेपणैः ॥
यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य मन्निष्ठं तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगार्तादिकञ्च यत्
न विहानं त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्माधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभामतिः ।
एताभिः पाहि तन्भिरष्टाभिस्मा सरस्वति ॥
एवं सम्पुत्र्य गायत्रीं वीणाक्षमाल्यधारिणीम् ।
शुक्लपुष्पाक्षतभक्त्या सकमण्डलुपुष्पकम् ॥
मौनव्रतेन भुञ्जोत सार्धं प्रातश्च धर्मावित् ।
पञ्चम्या प्रतिपत्तश्च पूजयेत् शब्दवासिनीम् ॥

सारिका

तथैव तण्डुलप्रथं घृतपात्रेण संयुतम् ।
चीरं दद्याद्द्विरण्यञ्च गायत्रीं प्रीयतामिति ॥
सन्ध्यायाश्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समाचरेत् ।
नाम्तराभोजनं कुर्यात् यावन्मासास्त्रयोदश ॥
समाप्तं तु व्रतं दद्यात् भोजनं शुकतण्डुलैः ।
सुवर्णं वस्त्रयुग्मञ्च गाञ्च विप्राय शोभनाम् ।
दृष्ट्या वितानं घण्टाञ्च सितनेत्रपटावृताम् ।
चन्दनं वस्त्रयुग्मञ्च दध्यन्ने शिखरं पुनः ।
तथोपदेष्टारमपि भक्त्या सम्पूजयेद्गुरुम् ॥
वित्तशाल्येन रहितो वस्त्रमास्थानुलेपनैः ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् सारस्वतं व्रतम् ।
विद्यावानर्थयुक्तश्च व्यक्तकण्ठश्च जायते ॥
सरस्वत्याः प्रसादेन ब्रह्मलोके महीयते ।
नारी वा कुरुते या तु सापि तत्तुफलभागिनी
ब्रह्मलोकं वसेद्राजन् यावत् कल्पायुतत्रयम् ।
सारस्वतं व्रतं यस्तु शृणुयादथवा पठेत् ।
विद्याधरपुरे सोऽपि वसेद्भ्यायुतत्रयम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ६६ । १—२४ ॥

सारस्वताः, पुं, भृङ्गि, (सारस्वते भवाः । अण्)।
सारस्वतदेशजातमनुष्यः । यथा, हेमचन्द्रे ।
“काश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वतास्तु विक-
र्णिकाः ॥”

सारस्वतीत्वः, पुं, (सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी
उत्सवः ।) सरस्वत्या उत्सवः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ अस्य प्रमाणादिकं सरस्वतीशब्द-
दृष्टव्यम् ॥

सारा स्त्री, (सारयतीति । सृ + णिच् + अच् ।
टाप् ।) कृष्णव्रिहता । इति शब्दरत्नावली ॥
दूर्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सेहण्डभेदः ॥
शालता अनेन नाम्ना प्रसिद्धा ॥ यथा,—
“शालता समला सारा विमला विदुला च सा
तथा निगदिता भूरिर्फना चर्मकपेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥)
सारालः, प (सारिण सरणिन अलति पर्याप्तो-
तीति । अल अच् ।) तिलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सारिः, पु, स्त्री, (सरतीति । सृ + ण्ण ।)
पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सारिका, स्त्री, (सरति गच्छतीति ॥ सृ + ग्वल्
टाप् ।) पाञ्चविशेषः । इत्यमरः । ३।५।८ ॥
शालिक इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।
२।५३।२२ ।

“मन्थं प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्षणम् ।
सारिका ।

यत्तस्याः श्रूयते वाक् शुकपादमरेर्हण ॥”)
तत्पर्यायः । पीतपादा २ गोरार्टी ३ गो-
किराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका ५
सारी ६ शारी ७ चित्रलोचना ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरालापाट्पती १० मेधा-
विनो ११ गारार्णिका १२ गोरार्णिका १३
गोरिका १४ कलहप्रिया १५ । इति राज-
निघण्टुः ॥

सार्थः

सारिणी, स्त्री, (सरतीति । सृ + णिनि । ङीप्)।
सहदेवी । कार्पासी । दुरालभा । कपिल
शिंशपा । प्रसारिणी । रक्तपुनर्णवा । इति
राजनिघण्टुः ॥

सारिवा, स्त्री, लताविशेषः । अनन्तमूल इति
ख्याता । गोरिया साउ इति हिन्दी भाषा ।
सा तु जम्बुवत्यत्रा दुग्धगर्भा व्रततिर्भवति ।
तत्पर्यायः । शारदा २ गोपी ३ गोपकन्या ४
गोपवल्ली ५ प्रतानिका ६ लता ७ आस्कीता ८
काष्ठसारिवा ९ । इति राजनिघण्टुः ॥ गोपा
१० उत्पलसारिवा ११ अनन्ता १२ शारिवा
१३ श्यामा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृद्यत्वम् ।
पित्तप्रणाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥

कृष्णसारिवा । सा तु इन्द्रजम्बुवत्यत्रा सुगन्धा
कलघण्टेति प्रसिद्धा । करिया साउ इति
हिन्दी भाषा । श्यामालता इति वङ्गभाषा ।
तत्पर्यायः । कृष्णमूली २ कृष्णा ३ चन्दन-
सारिवा ४ भद्रा ५ चन्दनगोपा ६ चन्दना ७
कृष्णवल्ली ८ । अस्या गुणाः । त्रिदोषशमन-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कटुरसत्वञ्च । इति राज-
निघण्टुः ॥ अपि च ।

“सारिवाहो तु मधुरो हिमो भूतनिहन्तरी ।
कुष्ठकण्डुज्वरहरो देहदुर्गन्धिनाशनौ ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

किञ्च ।

“सारिवायुगलं स्वाद् स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
अग्निमाद्यरुचिश्चामकामामधिषणाशनम् ।
दोषत्रयाश्रप्रदरज्वरातिसारनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सारि, स्त्री, (सारि + वा ङीष् ।) सारिका-
पक्षिणो । पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥
ससला । इति राजनिघण्टुः ॥ (ससलाशब्द-
स्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

सारोद्भ्रुकः, पुं, (सारोद्भ्रु देशे भवः । सारोद्भ्रु +
ठञ् ।) विषभेदः । सारोद्भ्रु देशभेदस्तत्र भवः
सारोद्भ्रुकः षष्ठे कादिति षण्कः दक्ष्यादिः ।
सुराद्भ्रुशब्दात् सारोद्भ्रुकः । इति स्वामी ।
इत्यमरभरती । १ । ८ । १० ॥

सार्थः, पुं, (सरतीति । सृ + “सर्त्तणिञ्च ।” उण्ण०
२ । ५ । इति थन् । सच णित् ।) जन्तुसंघः ।
इत्यमरः । २।६।४१ ॥ बर्णिकमसूहः । (यथा,
रघुः । १०।६४ ।

“वापीष्विव सवन्तीषु वनेषुपवनेष्विव ।
सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चरुवैरसस्वादिषु ॥”)
समूहमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ८६ । ४८ ।

“पश्चिम शब्दरोभागे नाम्कोलुकपिङ्गलाः ।
सर्व एव विपर्यस्ता ग्राह्याः सार्थेषु योषि-
ताम् ॥”)

सार्थः, त्रि, अर्थेन सह वर्त्तमानः । अर्थयुक्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, वनपर्वणि ।

“सार्थः प्रसवतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
चातुरस्य भिषिज्ञानं दागं मित्रं भरिष्यतः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सार्थकः, त्रि, (सार्थ + कन् ।) अर्थेन सह वर्त्त-
मानः । यथा,—

“शब्दान्तरमपेक्षैव सार्थकः सार्थबोधकत् ।
प्रकृतिः प्रत्ययस्यैव निपातस्येति स त्रिधा ॥”
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

(सफलः । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४५ ।
“प्राह नः सार्थकं जन्म पावितस्य कुलं प्रभो ।
पितृदेवर्षयो मङ्गं तुष्टा ज्ञागमनेन वाम् ॥”

सार्थवाहः, पुं, (सार्थं वहतीति । वह + षण् ।)
वणिक् । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा,
कलाविलासे । १ । ११ ।

“भुक्तोत्तरं सङ्घटयरास्त्रानीसंस्मितं कटा-
चित्तम् ।

अभ्येत्य सार्थवाहो दत्तमहाहोपहारमणि-
कनकः ॥”

सार्द्धः, त्रि, (सार्द्धेण सह वर्त्तमानम् ।) सार्द्धम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥ सार्द्धयुक्तं, त्रि ।

“अङ्गुष्ठमात्रं स्थौल्येन बाहुमात्रः प्रमाणतः ।
सार्द्धं च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वचर्चताङ्गिरोवचनम् ॥
सार्द्धं, व्य.सहितम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २७ । २ ।

“सुश्रमा भ्रातृभिः सार्द्धं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्व-
यात् ॥”

सार्द्धं, त्रि, अर्थेन सह वर्त्तमानम् । अर्द्धयुक्तम् ।
यथा,—

“मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धं प्रहरया-
मानः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।

“गतेऽब्दे हितये सार्द्धं पङ्कपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिसासकः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
सार्पिणः, त्रि, (सर्पिणः अयं सर्पिणा संस्कृतो
वा । सर्पिष् + षण् ।) सर्पिःसम्बन्धो । सर्पि-
संस्कृतवस्तु । सर्पिःशब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्पिष्कः, त्रि, (सर्पिष् + “तेन संस्कृतम् ॥” इति
ठक् ।) सर्पिणा संस्कृतम् । यथा,—

“सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं
क्रमात् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
सार्थः, पुं, (सर्पो देवता यस्य । थञ् ।) अश्वषा-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
१ । १८ । १५ ।

“पुष्ये जातस्तु भरतो मोनक्षत्रे प्रसन्नधीः ।
सार्थं जातो तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवीं
सर्पस्थायामिति ।) सर्पसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सार्थः, पुं, (सर्व्यन्ते हितः । सर्व्य + “सर्व्यसर्व्य-
पुरुषाभ्यां षठञौ ॥” ५ । १ । १० । इति च ।
वृद्धः । जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्व्यसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥

सार्थजनिकः, त्रि, (सर्व्यजनाय हितः । “सर्व्य-
जनान् ठञ् ॥” ५ । १ । १८ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्ता ठञ् ।) सकलजनहितः । सर्व्यजन-
शब्दात् ष्विकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्थजनीनः, त्रि, (सर्व्यजनाय हितः । सर्व्यजन
+ खः ।) सार्थजनिकः । सर्व्यजनशब्दात्
णीनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्थभूमिः, पुं, (सर्व्यभूमौ विदितः । “तत्र विदित
इति च ॥” ५ । १ । ४३ । इत्यण् ।) उत्तरदिग्-
गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४४ ॥ सर्व्यभूमिःश्वरः ।
तत्पर्यायः । चक्रवर्ती २ एकजम्बा ३ नृपा-
यणोः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८३ । ८ ।

“भरतस्य च वीरस्य सार्थभूमिस्य पार्थिव ! ।
भ्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापान् लोकांस्तौर्धपरि-
भ्रुतः ॥”

विदूरथपुत्रः । यथा,—

“परिचिरनपत्योऽभूत् सुरथो नाम जाङ्गवः ।
ततो विदूरथस्त्वाम् सार्थभूमिःश्वरतोऽभवत् ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥
(पुरुवंशोयाहंयातिनृपस्य पुत्रः । यथा, महा-
भारते । १ । ८५ । १५—१६ । “अहंयातिः
खलु कृतवीर्येदुहितरमुपयमं भानुमती नाम ।
तस्यामस्य यज्ञे सार्थभूमिः । सार्थभूमिः खलु
जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्द्यां नाम तामुप-
यमे ॥” ॥) सकलभूमिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सार्थलौकिकः, त्रि, (सर्व्यलोकं विदितः । “लोक-
सर्व्यलोकात् ठञ् ॥” ५ । १ । ४४ । इति ठञ् ।)
सर्व्यजनविदितः । यथा,—

“भवन्तं काल्वीर्यो यो ह्येनसन्धिमचीकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्थलौकिकः ॥”

इति भट्टिकाव्ये ५ सर्गः ॥
सार्थलौकिकः सर्व्यलोकविदितः । इति तट्टीका
सार्थवेद्यः, पुं, (सर्व्यवेदं वेत्तीति । सर्व्यवेद +
थञ् ।) सकलवेदज्ञानाद्यः । सर्व्यवेदशब्दात्
षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्थपः, त्रि, (सर्पपस्थायमिति । सर्पप + षण् ।)
सर्पपसम्बन्धोयशाकतैलादिः । यथा,—

“दृप्तश्च साधपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदृष्टं पक्षतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गुषु नित्यशः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सालः, पुं, (शक्यते इति । शल गती + घञ् ।)
शालमत्स्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्ष-
मात्रम् । प्राकारः । इति मेदिनी ॥ रालः ।
इति राजनिघण्टः । (सारोऽस्त्यत्रेति । षच् ।
रस्य लः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । इत्यमरः । २ । २ ।
३ ॥ सखुया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
सकः २ सर्जरसः ३ कसः ४ कलसजीवः ५

वकीहकः ६ चीरपर्यः ७ रासकार्यः ८ पुष्पाका-
न्तरे राल कर्ष्येति शब्दद्वयम् । अजकर्षकः
८ वस्तुकर्षः १० कषायो ११ सलनः १२ गन्ध-
हृत्तकः १३ वंशः १४ रालनिर्यासः १५ दिव्य-
सारः १६ सुरेष्टकः १७ शूरः १८ अग्निवल्गुः
१९ यक्षधूपः २० सिद्धिकः २१ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । हिमत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । अतिसारपित्ताक्षदीपकुष्ठकण्डूवि-
स्फोटवातनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥
अपि च ।

“सालस्तु सज्जकार्याश्वकर्षकाः शस्यसम्बरः ।
अश्वकर्षाः कषायः स्वाहृत्सखेदकफक्रिमीन् ॥
ब्रह्मविद्ब्रह्मविधिष्योनिष्योनिष्यमदान् हरैत् ॥”

अथ सालप्रभेदाः ।
“सर्जकोऽन्वोऽजकर्षः स्वाच्छालो भरिचपद्रकः
अजकर्षः कटुःस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति ।
कफपाण्डुशुतिगदान् मेहकुष्ठविषत्रणान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
सालङ्गः, पुं, रागस्य प्रकारविशेषः । यो रागो
रागान्तरामिश्रितः सन् रागान्तराभासयुक्तः ।
इति सङ्गोतशास्त्रम् ॥

सालनः, पुं, (सालः कारणत्वेनास्यस्येति । पमादि-
त्वात् नः ।) सर्जरसः । इति रत्नमाला ॥
सालनिर्यासः, पुं, (सालस्य निर्यासः ।) सर्जरसः ।
इति रत्नमाला ॥

सालपर्णी, स्त्री, (सालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डोष् ।) शालपर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥
शालपानि इति भाषा । यथा,—

“शालपर्णी शालपर्णी स्थिरा चांशुमती भुवा ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

“अभावे पृश्निपर्ण्याश्च शालपर्णी निर्योजयेत् ॥”
इति वैद्यशास्त्रम् ॥

सालपुष्यं, क्ली, सालस्यैव पुष्पमस्य । स्थलपुष्पम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सालभञ्जिका, स्त्री, (सारं भनतीति । भन्ञ +
ग्वल् । टापि अत इत्वम् । रस्य लः ।) पुस्त-
निका । यथा,—

“पाञ्चालिका तु पाञ्चाली पुस्तिका साल-
भञ्जिका ॥”
इति जटाधरः ।

वेण्या । यथा,—

“वेण्या तु गणिका सुद्रा वारस्त्री सालभञ्जिका ॥”
इति च जटाधरः ॥

सालरमः, पुं, (सालस्य रसः ।) रालः । इति
राजनिघण्टः ॥

सालवाहनः, पुं, (सालः तन्नामा यज्ञो वाहनं
यस्य ।) शालवाहनराजः । इति कैचित् ॥
(अस्य विवरणं सातवाहनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
सालवेष्टः, पुं, (सालस्य वेष्टः निर्यासः ।) धूनकः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

सालशृङ्गः, क्ली, (सालस्य शृङ्गमिव ।) प्राची-
राशम् । इति कैचित् ॥

सावनः

साक्षात्, स्त्री. (साक्षः प्रकारोऽवस्था इति । अच् । टाप् ।) इत्यमरटीकायां भरतः ॥ साक्षात्कारी, स्त्री, बुद्धे पराजितनारी । इति केचित् ॥

साक्षात्तुरीयः, पुं, पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तालव्यशकारादिः साधुपाठः । यथा,—
“साक्षात्तुरीयमालङ्कारिपुत्राश्च पाणिनी ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

सालारं, स्त्री. (सालां रातीति । रा+कः ।) दृश्वरक्षार्थभित्तिखकीलकः । डाल्हा इति भाषा । इति केचित् ॥

सालाहकः, पुं, (सालाया हक इव ।) कुक्कुरः । शृगालः । तरुणः । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादिष्वयम् ॥

सालूरः, पुं, मण्डकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालव्यशकारादिषु ॥

सालेयः, पुं, मधुरिका । इत्यमरटीका ॥ तालव्यशकारादिषु ॥

साल्वः, पुं, विष्णुवध्वराजविशेषः । इति हेमचन्द्रः स तु सोमदेशाधिपतिः । इति महाभारते कर्णपर्व ॥ देशविशेषः । तद्देशस्ते, पुं भूजि । तद्देशसम्बन्धिनि, त्रि ॥ तालव्यशकारादिषु ॥

साल्वहा, [न्] पुं, (साल्वं हन्तीति । हन्+क्लिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

साल्विकः, पुं, पक्षिविशेषः । साल्विक इति भाषा यथा,—

“शवमज्ञः सुद्रुचुडो गृहलक्ष्मण साल्विकः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सावकः, त्रि, शिशुः । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादिः साधुपाठः ॥

सावधानः, त्रि, (अवधानेन सङ्घवर्तमानः ।) सचेतनः । सतर्कः । यथा, आहतत्वे ।

“आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः । ये चात्र विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥”

सावनं, स्त्री. (सवनं सोमयज्ञस्थानं तस्येदमित्यण्) सवनसम्बन्धिदिनम् । यथा । सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाधत्वात् तत्सम्बन्धि दिनं सावनम् । इति माधवाचार्यः ॥ अपि च ।

ब्रह्मसिद्धान्ते । सावनं दण्डाः षष्टिरङ्गः स्वलग्नस्वगुणांशव्यास्तदेन भवेत् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच सूर्यसिद्धान्ते ।

“उदायादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्तितम् । सावनानि स्वरतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः ॥”)

सावनः, पुं, (सवनस्यायमिति । अण्) यज्ञकर्मन्तः । यज्ञमानः । वरुणः । इति मेदिनी ॥

दिवसविशेषः । यथा,—
“तिथिनैकेन दिवसश्चाद्रमाने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
मासभेदः । स च त्रिंशद्द्वारात्तकः । यथा,
“त्रिंशता सौरदिवसैः सावनः परिकीर्तितः ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

अपि च । ब्रह्मसिद्धान्ते ।

“चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्थावत् कालं मासः स भास्करः । सर्व्वर्षपरिवर्त्तेश्च नाक्षत्र इति चोच्यते ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे च ।

“सन्निकर्षादयारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्बुधेर्मासस्यान्द् इत्यभिधीयते ।

सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः ॥

आदित्वराशिभोगेन मीरो मासः प्रकीर्तितः ।

मर्व्वर्षपरिवर्त्तेश्च नाक्षत्र इति चोच्यते ॥” ॥

सावनमासकत्तव्यकर्मोदि यथा,—

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाद्यपास्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तितः ॥

पितामहः ।

“आदिर्के पितृकृत्ये च मासस्यान्द्मसः स्मृतः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥”

अत्र आदिपदेन सत्रभूतिहृदिप्रायश्चित्ताहुर्द्याया-
शीच-गर्भाधान-पुंसवन-सोमन्तोन्नयन-नामकर-
णाक्षप्राशन-निष्कृमण-चूडादिग्रहणम् । तथा च

विष्णुधर्मोत्तरे ॥

“अध्यायनश्च ग्रहचारकर्म

सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।

सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन

लौक्यश्च यत् स्यादावहारकर्म ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

वर्षविशेषः । यथा,—

“सौरणाद्यस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते ॥”

सौरसवत्सरे दिनषट्काधिकः सावनः संवत्-
सरो भवतीति । इति मलमासतत्त्वम् ॥

सावरः, पुं, (सवराणामयमिति । अण् ।) क्षीरः ।

इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा,
सुश्रुते । ४ । २२ ।

“शारिषीत्यलषष्ठाहसावरागुरुचन्दनैः ॥”)

पापम् । अपराधः । इति विश्वः ॥ (सुगविशेष-
मांसि, स्त्री । तस्य गुणा यथा,—

“सावरं पल्लं सिन्धुं शीतलं गुडं च स्मृतम् ।

रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

तालव्यशकारादिरप्ययम् ॥

सावर्षः, पुं, (सवर्ष एव । स्वार्थे अण् । सवर्षायाः

हायाया अपत्यमिति अण् वा ।) अष्टममनुः ।

यथा,—

“हायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः

पूर्व्वजस्य सवर्षोऽसौ सावर्षस्तेन कथ्यते ॥”

इति देवीभागवतम् ॥

(तथाच हरिवंशे । ८ । १८ ।

“पूर्व्वजस्य मनोस्तात सद्योऽयमिति प्रभुः ।

मनुरेवाभवत्तान्ना सावर्ष इति चोच्यते ॥”)

यथाच मातृस्ते । ८ । ३१—३३ ।

“सावर्षस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्भावि तथान्तरम् ।

अथत्यामा शरदांश्च कौशिको गालवस्तथा ॥

सतानन्दः कश्यपश्च रासश्च ऋषयः स्मृताः ।

धृतिश्वरीयान् यवसः सुवर्षो हृष्टिरेव च ॥

चरिच्छुरीषः सुमतिः वसुः सुभ्रुश्च वीर्यवान् ।

भविष्या दशसावर्षा मनोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥”

सावर्षलक्ष्यं, स्त्री. (सावर्षस्य समानवर्षस्य पूर्वा-
कृतरिति यावद् लक्ष्णं तस्मात् ।) चर्म । इति

शब्दरत्नावली ॥

सावर्षिः, पुं, (सवर्षाया अपत्यमिति । इज् ।)

अष्टममनुः । स च सूर्यपुत्रः । यथा,—

“विवस्वतश्च हे जायि विस्वकर्मसुते उभे ।

संज्ञा हाया च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ॥

दृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्तयः ।

यमो यमौ आहदेवन्हायायाश्च सुतान् शृणु ॥

सावर्षिस्तपती कन्या मार्या संवरणस्य या ।

शनेश्वरस्तुतीयोऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ ॥

अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्षिर्भविता मनुः ।

निर्घोषकविरजस्वाद्याः सावर्षितनया नृप ॥

तच्च देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रभाः ।

तेषां विरोचनसुतो वलिर्निद्रो भविष्यति ॥

दत्स्वे मां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् ।

राहमिन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥

योऽसौ भयवता बहः प्रीतेन सुतस्ते पुनः ।

निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिव

गालवो दीप्तिमानामो द्रोणपुत्रः क्षपस्तथा ।

ऋथशृङ्गः पितास्त्राकं भगवान् वादरायणः ।

इमे समर्षयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगतः ॥

इदानीमासते राजन् स्वे स्वे आश्रममण्डले ।

देवगुह्यात् सरस्वत्यां सार्व्वभौम इति प्रभुः ।

स्थानं पुरन्दराहृत्वा वलये दास्यतीश्वरः ॥”

इति श्रीभागवते । ८ । १३ । ८—१७ ॥

(अस्य विशेषविवरणन्तु मार्कण्डेयपुराणे देवी-

माहात्म्ये द्रष्टव्यम् ॥) गोचविशेषः । यथा ।

वाक्ससावर्षिर्गोत्रयोरीर्व्वध्वनभार्गवजामद-

न्याप्र वयवराः । इत्युदाहृतत्त्वम् ॥

सावित्रं, स्त्री. (सविता देवता अस्येति । अण् ।)

यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्-

सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३ । १० ।

“किं जम्भभिस्त्रिभिर्व्वेह शीकसावित्वात्तिकैः ।

कर्मभिर्वा चयोर्गोक्तैः पुंसोऽपि विवधायुसा ॥”

सावित्रः, पुं, (सविता देवता अस्येति । अण् ।)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरः । वसुः ।

इति मेदिनी ॥ (स्वार्थे अण् ।) सूर्यः । गर्भः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (सधितुरपत्यं पुमान् ।

अण् । कर्णः । यथा, महाभारते । १ । १३० ।

८ ।

“सोऽब्रवीत् मेघगभीरस्वरेण वदतां वरः ।

भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनम् ॥”

सूर्यवंशीये, त्रि । यथा, उत्तरचरिते १ अङ्कः ।

“यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालै-

लोकत्रैः साधु शुद्धं चरितम् ।

मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती

स्यात्तदस्मिन् हन्त धिक् मामधन्यम् ॥”

सवित्रसम्बन्धि च वि । यथा, मनुः । ४ ।
१५० ।

“सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु
नित्यम् ॥”

सावित्री, स्त्री, शास्त्रदेशीयसत्यवदराजपत्नी । सा
तु मद्रदेशीयाश्वपतिराजकन्या ॥ (पश्चात् विशेष-
विवरणन्तु महाभारते वनपर्वणि २८२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥*) ७३ । इति मेदिनी ॥
तन्नामकरणं यथा,—

“त्रिदशैरर्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता ।
भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्तते ।
यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ।
वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः ॥”
इति वज्रपुराणे ब्राह्मणप्रशंसानामाध्यायः ॥
गायत्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥* ॥ (उप-
नयनकर्म । यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आ षोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आ द्वाविंशत् ऋचबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विद्यः ॥”
“सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्यं
कर्म लक्ष्यते ॥” इति मेधातिथिः ॥) ब्रह्मपत्नी ।
सा तु सवितुः पृथ्वां पत्नी जाता । अस्या
उत्पत्तिनामान्तराणि यथा,—

“ततः संजपतस्तस्य भिक्ष्वा देहमकल्पयम् ।
स्त्रीरूपमहं मकरोदहं ॥” पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यश्च गायत्री ब्रह्मणी च परस्तप ॥”

इति मातृङ्ग । ३ । ३०—३२ ॥*

तस्या शतनामानि यथा,—

विष्णुर्वाच ।

“सावित्री पुष्करे नाम तीर्थानां प्रवरे शुभे ।
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने ।
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथाश्वरे ॥
गोमते गोमतौ नाम मन्दारे कामचारिणी ।
मदोक्तौ चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥
कान्यकुब्जे तथा मौरी रन्धा मलयपर्वते ।
एकाम्बके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे तथा ॥
जवा वराहशैले तु कमला कमलालये ।
रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालश्वरे गिरी ॥
महालिङ्गे तु कपिला कर्कोटे मुकुटेश्वरी ।
शालग्रामे महादेवो शिवलिङ्गे जनप्रिया ॥
नौलोत्पला मायापुर्यां सन्दन्ती ललिते तथा ।
उत्पलाक्षी साहस्राक्षे हिरण्याक्षी महोत्पले ॥
गङ्गायां मङ्गला भाम विमला पुरुषोत्तमे ।
विशालायाममोघाक्षी पाण्डला पाण्डुपर्वते ॥
नारायणी सुपाश्वे तु त्रिकूटे रुद्रसन्दरी ।
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयाक्षले ॥
कोटरी कोटरीतीर्थे सगन्धा गन्धमादने ।
कुन्दास्रके त्रिसन्ध्या तु गङ्गाहारे हरिप्रिया ॥

शिवशङ्खे शुभा चण्डा नन्दिनी देविकातटे ।
रक्षिणी हारवत्यान्तु राधा हन्दावने वने ॥
देवको मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ।
सोता बिन्ध्य तथा रौद्री कालिन्ध्यां बिन्ध्य-
वामिनी ॥

सद्माद्रावेकवीरा तु हरिचन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां सृगावती ॥
करवीरे महालक्ष्मोरुमा देवी विनायके ।
अरीगे तु रोगहन्तो महाकाले महेश्वरी ॥
अभयैत्युष्णतीर्थे तु अस्तौ बिन्ध्यकन्दरे ।
माण्डव्ये माद्रवी देवो महागौरी महेश्वरी ॥
गणेशे च प्रचण्डा तु चण्डिका मरकटके ।
सोमेश्वरी वराहे तु प्रभासे पुष्करावती ॥
देवी माता सरस्वत्यां पारावारतटे स्थिता ।
महालये महापद्मा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी ।
सिंहिका कृतसैरे च कार्तिकेय्ये तु शङ्करी ।
उत्पलावर्त्तके काला मुभद्रा सिन्धुसङ्गमे ॥
माता सिन्धुवने लक्ष्मीस्तरङ्गा भरताश्रमे ।
जालन्धरे विश्वमुखी तारका बिन्ध्यपर्वते ॥
देवदारुवने पुष्टिमंथा काश्मीरमण्डले ।
भोमा देवी हिमाद्री तु सेतुर्विक्रमरे तथा ॥
कपालमोचने शुद्धा माता कायावरोहणे ।
शङ्कोहारे ध्वनिश्राम धृतिः पिण्डारके वने ॥
काली तु चन्द्रभागायामचोदे सिद्धिदायिनी ।
नरनारायणे देवी वदर्यामूर्धेशी तथा ॥
शोषधीशोत्तरकुले कुशहापे कुशोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्थवन्धनीका तु विविक्ते अमणालये ।
मायक्षी वेदशालायां सावित्री ब्रह्मसन्धिषी ॥
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वंशुषी मता ।
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ॥
व्रजे ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् ।
एतद्देह शतः प्रोक्तं नामाष्टशतसुत्तमम् ॥
अष्टोत्तरश्व तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् ।
यो जपेत् शृणुयाच्चापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एषु तीर्थेषु यत् कृत्वा स्नात्वा पश्येश्वरो हिः यः
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं ब्रह्मपुरे वसेत् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेद्ब्रह्मसन्धिषी ।
पौर्णमास्याममावस्यां बहुपुत्रो भवेत्ततः ॥
गोदानं श्राद्धदानं च अह्न्यह्निं वा पुनः ।
देवाञ्जनविधां विद्वान् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”
इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १७ अध्यायः ॥*

अपि च ।

नारद उवाच ।
“तुलस्यपाव्यानामदं श्रुतमीश सुधीपमम् ।
तत्तु सावित्रपाव्यानां तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुरा येन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतिप्रसूः ।
केन वा पूजिता देवी प्रथमं कैश्च वा परं ॥
नारायण उवाच ।
ब्रह्मणा वेदजननी पूजिता प्रथमे मुने ।
द्वितीये च वेदगणेश्वरत्पश्चाद्दुवां गणैः ॥
तदा चाश्वपतिः पूर्वं पूजयामास भारते ।

तत्पश्चात् पूजयामासर्वर्णाश्वत्वार एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । २३ । १—४ ॥
सावित्रीव्रतं, स्त्री, (सावित्रा व्रतम् ।) ज्यैष्ठ-
कृष्णचतुर्दश्यां स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तदि-
वरणं यथा, । पराशरः ।

“मेवे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ॥”
तां चतुर्दशीम् ।

“ज्यैष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ।
वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः ॥”
राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः ।

“ज्यैष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतसुत्तमम् ।
अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः अद्यासमन्विताः ॥”
व्रतमात्रे तु अनन्तचतुर्दशीप्रतोक्तमाचरन्ति ।
दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

“गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्यं न कारयेत् क्रियते सदा ॥”
उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्यात् ।

“उपवासैश्च शक्तानां नक्तं भोजनमिच्छते ॥”
इति तद्भूतवचनान्तरात् । अशुद्धा चेत् पुजां
कारयेत् । कायिकश्चोपवासादिकं सदा शुद्धया
अशुद्धया च स्वयं क्रियते । एवं स्मृतिपरि-
भाषायां वहमानोपाध्यायाः । नारदः ।

“दिवाभागं त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् ।
तत्र पूज्या महामाध्वी देवी सत्यवता सह ॥”
दिवाभागं दण्डहयमात्रसंख्येऽपि अतएव प्रदोषे
व्रतमाचरन्ति । पूर्वार्द्धे तद्विधत्वेऽपि पराह
त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह एव त्रिसन्ध्यव्यापिताति
वचनात् । यदा तु पूर्वोपरयोर्न तथाविधा ।
तदापि पराह एव । यथा । ज्योतिषे ।

“चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद ।
उपोष्य पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः ॥”
सा सावित्री । ततश्चामावास्यायां सावित्रीव्रत-
विधानं शिवा घोरा तथा प्रैतेति वचनञ्चैतत्-
परम् । पराशरः ।

“सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि ।
ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत् सा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यत् वनपर्वीयसावित्रीव्रतकथायां द्रष्टव्यम् ॥
सावित्रीसूक्तं, स्त्री, (सावित्रीदीक्षाकालिक-
सूक्तम् ।) यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
साशुकः, पुं, कव्यलः । इति हारावली । १५६ ॥
साशुधीः, स्त्री, शत्रुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सास्थिताम्बा, स्त्री, (सास्थि अस्थिसहितं
ताम्बा इति यच् ।) कांस्थीम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

साक्षा, स्त्री, (पस स्वर्ग + “रान्नामास्त्रास्त्रूणा-
वीणाः” उणा० ३ । १५ । इति नप्रत्ययन
माधुः । गलकव्यलः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
(यथा, माघे । ५ । ६२ ।
“रामन्यमन्यरचलद्गुरुसास्त्रमासा-
स्त्रकं निमोलदलसंक्षणाभीक्ष्णम् ॥”)

साहचर्यं, क्ली, (सहचरस्य भावः कर्म वा । सहचर + षञ् ।) सहचरस्य भावः । (यथा, कुमारि । ३ । ११ ।

“मधुसूते मन्मथ ! साहचर्या-
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव
समीरन्तो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुतासनस्य ॥”)

सहगमनम् । सहचरशब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ सहचारः । सामानाधिकरण्यम् ।
एकाधिकरणवृत्तित्वम् । यथा,—
“प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुञ्चित् ॥”

इत्यमरः ॥

(सहधर्माचरणम् । इति मल्लिनाथः ॥ यथा,
रघुः । १६ । ८० ।

“तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्तो
माह्वोर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छ्वस्य ॥”)

साहयः, त्रि, (साहयतीति । साहि + “अनुप-
सर्गात् लिप्तावन्देति ।” ३ । १ । १३८ । इति
शः ।) सहनकारयिता । इति व्याकरणम् ॥

साहसं, क्ली, (सहसा बलेन निर्हत्तम् । सहस् +
“तेन निर्हत्तम् ।” ४ । २ । ६८ । इति षण् ।)
दण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ स च त्रिविधः ।
यथा, याज्ञवल्करः ।

“साशोतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तद्दृष्टं मध्यमः प्रोक्तस्तद्वदमधमः स्मृतः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

बलात्कारकृतकार्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
“वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसार्हपमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यस्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥”
इति माधवकरसंग्रहोत्तर्कस्विनस्येयं यस्माधि-
कारः ॥ “साहसार्हति साहसो बलवद्विघ्नादि-
रूपः क्षोभहेतुत्वेन कारणत्वम् ॥” इति तट्टी-
कायां विजयराजतः ॥*॥ दुष्कृतकर्म । अवि-
नृष्यकृतिः । (यथा, महाभारते । १ । ४२ । १ ।
“यद्येतत् साहसं तात ! यदि वा दुष्कृतं कृतम्
प्रिय वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा भवेत् ॥”)

द्वेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पथाहापमनालोच्य
करणम् । तत्तु चोर्थपरदारगमनादि । इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥*॥ साहसमाह
नारदः ।

मनुष्यमारणं स्तैयं परदारभिमर्षणम् ।
पारुष्यमनृतश्व साहस पञ्चधा स्मृतम् ॥”
अत्र सद्य एवात्तरदापनम् । यथा,—
साहसस्तोयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥
विवादयेत् सद्य एवात्तर दापयेत् । इति शूल-
पाणिः ॥ तत्र दासादयोऽपि साहसो भवन्ति
यथा, उग्रना ।

“दासाऽन्यो वधिरः कुष्ठो स्त्रीबालस्थविरा-
दयः ॥
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(तद्गुणैः, त्रि । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३८ । १० ।

“न जाने इति यद्गुणे किमतः साहसं वचः ॥”)
साहसः, पुं, (सहसे बलाय हितः । सहस् +
षण् ।) अग्निविशेषः । यथा,—
“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
लक्ष्मणे च वक्रिः स्वात् कोटिहोमे हुता-
शनः ॥”

इति तिष्यादितत्त्वम् ॥

साहसाङ्गः, पुं, (साहसः एव अङ्गश्चिह्नं यस्य ।)
विक्रमादित्यराजः । इति जटाधरः ॥

साहसिकाः, त्रि, (सहसा बलेन वर्तते इति ।
सहस् + “भोजःसहोभसा वर्तते ।” ४ । ४ ।
२७ । इति ठक् ।) मनुष्यमारकः । चौरः ।
पारदारिकः । परुषवादी । अनृतवादी । इति
साहसशब्दार्थदर्शनात् । एते असाक्षिणः ।
यथा नारदः ।

“स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवा योधकाश्च
ये ।
असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(हठकारी । यथा, “केचित् साहसिका-
स्त्रिलोचनमिति पेटुः ।” इति कुमारटीकायां
मल्लिनाथः । ३ । ४४ ॥)

साहसं, क्ली, (सहसाणां समूहः । सहस +
“भिन्नादिभ्योऽण् ॥” ४ । २ । ३८ । इति षण् ।)
सहस्रसमूहः इत्यमरः । ३ । २ । ४५ ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ५८ । १३ ।

“एतावन्ति च दासानां साहस्राण्यत सन्ति मे ॥”
सहस्रमेव । स्वार्थे षण् ।) सहस्रमात्रम् ।
यथा,—

“हरिस्ते साहसं कमलबलिमाधाय पदयो-
र्यदकोने तस्मिन्नजमुदहरत् त्रकमलम् ।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिसौ चक्रवपुषा
त्रायाणां रक्षायं त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम् ॥”
इति महिम्नस्तवः ॥

(सहस्रेण क्रीतमिति । “शतमानविंशतिक-
सहस्रवसनादण् ॥” ५ । १ । २७ । इति षण् ।)
सहस्रेण क्रीतः, त्रि ॥ (सहस्रस्ये दमिति । षण् ।)
सहस्रसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, विष्णुपादादि-
केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १४ ।

“साहसो वापि संख्या प्रकटमभिहिता सर्व-
वेदेषु येषाम् ॥”)
साहसः, पुं (सहस्रमप्यास्तीति । सहस्र + “षण्
च ।” ५ । २ । १०३ । षण् ।) सहस्रसङ्घक-
गजादिना बलो । इत्यमरः । १ । ८ । ६२ ॥

(सहस्रविशिष्टः, त्रि । यथा, मनुः । ८ । ३८३ ।
“सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्दमः ॥”)
साहायकं, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म वा ।
सहाय + “योपधात् गुरूपोत्तमात् वुञ् ।”
५ । १ । १२२ । इत्यत्र सहायाच्चेति वक्तव्यम् इत्युक्तेः

पाक्षिको वृज् ।) साहाय्यम् । सहायस्य भाव
इत्यर्थे कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः ।
१० । ५ ।

“स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥”)
साहाय्यं, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म वा । महाय
+ पञ्चे ब्राह्मणादित्वात् षञ् ।) सहायता ।
सहायशब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५५ । १८ ।

“साहाय्येऽस्मि क्लितः पार्थ ! पातयिष्यामि
राक्षसम् ॥”

साहित्यं, क्ली, स्त्री, (सहित + षञ् ।) मेलनम् ।
सहितस्य भावः इत्यर्थे षण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणां युगपदेक-
क्रियान्वयित्वं साहित्यम् । इति श्राद्धविवेकः ॥
तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम् । बुद्धिविशेषविशेषत्वं
वा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ साहित्यं
एकक्रियान्वयित्वम् । तद्गुणैः । धवखदिर-
पलाशांश्चिन्धि इत्यत्र धवखदिरपलाशप्रति-
योगिकं यत् साहित्यं तन्निरूपितं यद्वयव-
विभागरूपफलं तज्जनिता या क्विदिक्रिया
तदनुकूलकृतिमांस्त्वम् । इति सारमञ्जरी ॥
मनुष्यकृतश्लोकमयग्रन्थविशेषः । स तु भट्ट-रघु-
कुमारसम्भव-माघ-भारवि-मैत्रदूत-विदग्धसुख-
मण्डनशान्तिशतकप्रभृतयः ॥

साह्यं, क्ली, (सहस्य भावः । सह + षञ् ।)
मेलनम् । सहितत्वम् । इति धरणिः ॥ (साहा-
य्यम् । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ११ ।

“ततो दुर्योधनः क्षणमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातुमिहा-
र्हति ॥”)

साह्यकृत, पुं, (साह्यं करोतीति । कृ + क्तिप् ।)
समभिव्याहारो ॥

साह्ययः, पुं, (साह्ययेन सह वर्त्तमानः ।) मेघादि-
प्राणिद्युतम् । पशुयुद्धम् । यथा,—
“मेघादिप्राणिद्युते स्यात् साह्ययश्च समाह्वयः ॥”
इति शब्दरत्नावलो ॥

(नामयुक्ते, त्रि । यथा, भागवते । १ । ४ । ६ ।
“कथमालक्षितः पौरैः स प्राप्तः कुरुजाङ्गलम् ।
उत्थत्तमूकजडवत् विचरन् गजसाह्ये ॥”)
सिंहः, पुं, (सिञ्चति तेजः पशुषु इति । सिञ्च +
“सिञ्चः सन्नायां हनुमी कश्च ।” उणा० ५ ।
६२ । इति कः ।) अन्वयादेशो हकारः । नुम् च ।
पृषोदरादित्वात् अन्तविपर्यये हिनस्तीति
सिञ्च इत्यपि भवति ।) स्नानमन्यातपशुः ।
(यथाह कश्चित् ।

“सिंहो बलो हिरदकुञ्जरमांसभोजी
संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम् ।
पारावतः खलु शिलाकण्णमात्रभोजी-
कामो भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥”)
तत्पर्यायः । सृगेन्द्रः २ पञ्चास्यः ३ इत्येवः ४
केशरी ५ हरिः ६ । इत्यमरः । २ । ५ । ११ ॥

पारीरुः ७ श्वेतपिङ्गलः ८ कण्ठीरवः ९ पञ्च-
शिखः १० शैलाटः ११ भीमविक्रमः १२
सटाङ्कः १३ सृगराट् १४ सृगराजः १५ मरुत्-
पुत्रः १६ केशी १७ लङ्गौकाः १८ करिदारकः १९
इति शब्दरत्नावली ॥ महावीरः २० श्वेतपिङ्गः २१
मज्जोचनः २२ सृगारिः २३ इति जटाधर ॥
इभारिः २४ नखरायुधः २५ महानादः २६
सृगपतिः २७ इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चमुखः २८
नखी २९ मानो ३० क्रव्यादः ३१ सृगाधिपः ३२
शूरः ३३ विक्रान्तः ३४ हिरदात्मकः ३५ बहु-
बलः ३६ दौमः ३७ बखी ३८ विक्रमो ३९ दौम-
पिङ्गलः ४० तस्यांसगुणाः । अर्शः प्रमेहजठरा-
मयजाद्यानाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“सिंहव्याघ्रहका ऋक्षतरक्षुहीपिनस्तथा ।
वभ्रुजम्बुकमार्जारा इत्याद्यान्तु गुहाशयाः ॥
गुहाशया वातहरा गुरुणामधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हितानित्य नेत्रगुह्याविकारि-
णाम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ २ ॥

पदान्ते श्रेष्ठार्थवाचकः । इत्यमरः । ३।१।५८ ॥
(यथा, रामायणे । २।७३।७ ।

“कृ यास्यसि महाराज ! हित्वेमं दुःखितं
जनम् ।

हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्रिष्टकर्मणा ॥”)

अर्हतां ध्वजः । इति हेमचन्द्रः ॥ रत्नाशिश्रुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।९ ।

“तुल्यालकटकाव्योषसिंहार्कहयमारकाः ॥”)

मेषादिहादशराश्वन्तर्गतपञ्चमराशिः । तत्-
पर्यायः । श्लेषः २ । इति मत्स्यपुराणवर्णने ॥

तस्याधिष्ठात्री देवता सिंहः । स च मघा-
पूर्वफलगुनी-समुदायोत्तरफलगुनी-प्रथमपाटनं

भवति । अग्निराशिः । पीतवर्णः । रुक्षः । एव

धूस्रवर्णः । पित्तप्रकृतिः । पूर्वदिक्स्वामो ।

पर्वतचारी । क्षत्रियवर्णः । क्रूरः । महाशब्दः ।

अल्पमन्तानः । अल्पस्त्रीमङ्गलम् । तत्र जात-

फलम् । क्राधी । शीघ्रगतिः । हास्यवाणिः ।

अतिवक्त्रा । चञ्चलः । शीतलः । मर्त्याप्रियश्च ।

इति बृहज्जातकादयः ॥ * ॥ मेषादिहादश-
लग्नान्तर्गतपञ्चमलग्नम् । तत्र जातफलम् ।

“सिंहलग्नं समुद्रतो भोगी शत्रुविमर्दनः ।
स्वल्पोदरोऽल्पपुत्रश्च सोऽसाहो गजविक्रमः ॥”

इति कौष्ठोप्रदीपः ॥

सिंहकलिः, पुं. (सिंहस्यैव कलिर्यस्य ।) मञ्जु-

घोषः । जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिंहकेशरः, पुं. (सिंहस्यैव केशरो यस्य ।)

वकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिंहस्य जटा

च ॥

सिंहतलः, पुं. (सिंहस्यैव तलमत्र ।) यथा, सिंह-

तलः । पृषोदरादित्वात् साधुः । कृताञ्जलिः ।

करहययोजनम् । इत्यमरटीकायां रामानुजमः ।

सिंहतुण्डः, पुं. (सिंहस्य तुण्डमिव पुष्पमस्याः ।)
सिंहतुण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्व
पर्यायो यथा,—

“सिंहतुण्डः सिंहतुण्डः स्यात् वस्त्री वस्त्रद्रुमोऽपि च
सुधासमन्तदुग्धा च स्रक् स्त्रियां स्यात्
स्र, ह्यो गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सिंहस्य तुण्डमिव तुण्डमस्य । मत्स्यविशेषः ।

यथा, मनुः । ५।१६ ।

“पाठोनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यव्यकथयोः ।
राजोवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥”

सिंहमुखे, क्लौ ॥)

सिंहहारः, क्लौ. (सिंहचिह्नितं हारमिति मध्य-

पदलोपिकर्मधारयः ।) प्रवेशहारम् । तत्-
पर्यायः । प्रवेशनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कथामरिक्तागरे । ४३ । १७५ ।

“सिंहहारं युवा देवि दृष्टोऽस्माभिर्महाव्रती ।
सहितोऽपि यो धत्ते मोन्दर्य्येणाहितोऽयताम् ॥”)

सिंहध्वनिः, पुं. (सिंहस्य ध्वनिः ।) सिंहशब्दः ।

सिंहनादमदृशशब्दः । यथा,—

“तुषारमंघातशिलाः क्षुराशैः
समुल्लिखन् दर्पकलः ककुहान् ।
दृष्टः कथञ्चिद्भवयैविविग्न-
रसोऽसिंहध्वनिरुचनाद ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

सिंहनादः, पुं. (सिंहस्यैव नादः ।) योधानां

रणीत्साहजशब्दः । तत्पर्यायः । कुट्टा २ । इत्य-

मरः । २।८।१०७ ॥ गजयुग्मदशनात् तद्ग-

ङ्गाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परबलभङ्गाय

स्त्रीत्साहजविद्बुद्धयं च यो राव सः । सिंहस्यैव

नादः सिंहनादः । इति भरतः ॥ (यथा आर्या

समशय्याम् । ७०० ।

“कविममरसिंहनादः स्वरानुनादः सुधैक-
मंवादः ।

विहृदिनीटकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥”

महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।

१२० ॥ * ॥ सिंहस्य नादः ।) सिंहशब्दश्च ॥

सिंहनादकः, पुं. (सिंह इव नदतीति नद +

गवल् ।) वृक्कारः । इति हारावली । १८४ ॥

सिङ्गा इति भाषा ॥

सिंहनादिका, स्त्री, सिंहमपि नादयतीति । नद

+ णिच् - गवल् । टापि अत इत्वम् ।) दुरा-

नभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सिंहपर्णी, स्त्री, सिंहस्य शिशोः पर्णमिव पर्ण-

मस्याः । डोष् ।) वासकः । इति जटाधरः ॥

(सिंहपुच्छिका, स्त्री. (सिंहपुच्छी + स्वार्थे कन् ।)

चित्तपर्णिका । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रचाकुलिया

इति भाषा ॥

सिंहपुच्छी, स्त्री. (सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्याः ।

डोष् ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इत्यमरः ।

२।४।८३ ॥ माषपर्णी । इति रत्न-

माला ॥

सिंहपुष्पी, स्त्री. (सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्याः ।

डोष् ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहमुखी, स्त्री. (सिंहस्य मुखमिव पुष्पमस्याः ।

डोष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहयाना, स्त्री. (सिंहो यानं वाहनं यस्याः ।)

दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

सिंहरथा, स्त्री. (सिंह एव रथो यस्याः ।) दुर्गा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ ।

१७ ।

“वराङ्गनां सिंहरथां बहुरूपां हृषध्वजाम् ॥”)

सिंहल, क्लौ. (सिंहलो देशः प्रभवत्वेनाह्यस्यति ।

अच् ।) रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ रीतिः ।

त्वच्म् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहलः, पुं, स्त्री. (सिंह लीति प्राप्नोतीति ।

ला + क ।) देशविशेषः । शिलोन इति

व्यातः । यथा,—

“दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यसृककाः ।

चित्तकूटमहारण्यकाश्चोसिंहलकोङ्गणाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(अथञ्च जम्बूद्वीपस्य अष्टप्रसिद्धीपानामन्य-

तमः । यथा, भागवते । ५।१६ । २८— ३० ।

“जम्बूद्वीपस्य च राजन् उपद्वीपानटी हैक

उपदिशन्ति सागरान्तरश्रवाण्यं षण्ण इमा महीं

परिती निखनद्भिरुपकल्पितान् । तद्यथा

स्वर्णप्रस्थशन्द्रशुक आयत्तनी रमणकी मन्द-

हरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो नङ्गति ॥” * ॥

तद्दृशवामिनः, पुं भृशः । यथा, महाभारते ।

१।१७६।३५ ।

“पौष्पान् किरातान् यवनान् सिंहलान्

वर्षवान् खशान् ।

समर्ज्जफनतः मा गौर्क्षं च्छान् बहुविधानपि ॥”)

सिंहलस्था, स्त्री. (सिंहले तिष्ठति या । स्या +

कः ।) सिंहलो । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहल-

देशवामिनी च ॥

सिंहलास्थानः, पुं. (सिंहल आस्थानं यस्य ।)

तालहृत्तमदृशहृत्तविशेषः । यथा,—

“प्रोत्फलः सिंहलास्थानश्छुडी पिञ्जा कृटापि

च ॥”

इति शब्दमाला ॥

सिंहलीला, पुं. (सिंहस्य लीलैव लीला यत्र ।)

रतिवन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“लिङ्गोपरिस्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयमा

हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलाः प्रकीर्तितः ॥

लिङ्गोपरिस्थिता नारी कान्तोरुस्यपदद्वया ।

हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलाः प्यमावपि ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

सिंहवाहिनी, स्त्री. सिंहरूपो वाही वाहन-

मस्यस्या इति । इति ।) दुर्गा । यथा,—

“सिंहमारुह्य कल्यान्तं निहतो महिषो

यतः ।

सिंहपद्मो ततो देवो कथ्यते सिंहवाहिनी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सिंहविक्रान्तः पुं. (सिंह इव विक्रान्तः ।) अश्वः ।
इति हारावली ॥ ५२ ॥ शब्दमाला च ॥ सिंह-
तुल्यविक्रमविशिष्टे, त्रि ॥

सिंहविक्रा, स्त्री. (सिंह इव विभ्रा विज्ञाता ।)
मासपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहसंहननः, चि. (सिंहस्यैव संहननं अवयवो
यस्य ।) वराह्रूपोपेतः । इत्यमरः ॥ ३।१।२२ ॥

प्रत्येकमवयवशुद्धा सुन्दरः । सिंहसंहननः स
स्यादयो हि सर्वार्थसुन्दरः । इति कौषान्तरम् ॥

सिंहस्यैव संहननं देहोऽस्य सिंहसंहननः ।
रुद्रिशब्दोऽयं यथाकथञ्चिदन्वयः । इति भरतः ॥

(सिंहस्य संहननम् ।) सिंहनाशनं, स्त्री ॥

सिंहा, स्त्री. (सिञ्चतीति । सिञ्च + कः ।) अन्त्या-
देशो हकारः । तुम् च । टाप् ।) नाडी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सिंहाणं, स्त्री, लीहमलम् । इत्यमरटीका । २ ।
१ । ८८ ॥

सिंहामं, स्त्री, लीहमलम् । इत्यमरः । २।१।८८ ॥

नस्य रूपान्तराणि यथा । शिंघाणम् २ सिंहाणम्
३ सिंघाणम् ४ । इति तट्टीका ॥ मामिकामलम्

सिकन्ती इति भाषा । तत्पर्यायः । सिंहाणकम् ।
२ सिंघाणम् ३ सिंघणम् ४ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ कफः ५ अस्मा ६ खेटः ७ । इति जटा-
धरः ॥

सिंहासनं, स्त्री. (सिंहचिह्नतमासनम् ।) स्वर्ण-
मयराजासनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ अथ
सिंहासनयुक्तिः ।

“राज्ञो वरासनं नाम श्योसिंहासनमुच्यते ॥

शुभे मुहूर्ते शुभमासवर्षे

सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे ।

काले निरुत्यातनिरातिभावे

सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति ॥

स्थिरराशिस्थितं भागी चन्द्रं च स्थिरभोदिति ।

आसनारभमिच्छन्ति गृहहारभ्योऽपि येषु च ॥”

एतेन गृहहारभ्यसिंहासनयारारभः । तत्र क्रमः ।

“बाणवेदाग्निपक्षाणि सोपानानि युगैः क्रमात्

चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विशतिः षोडशैव च ॥

सिंहान्वितानि चो यानि चरणानि युगं क्रमात्

पद्मं शङ्खो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः ॥

अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः ।

आदित्यादिदशजानां भूपतीनां यथाक्रमम् ॥

राज्ञः स्वहस्तेरष्टाभिरायामपरिणाहयोः ।

राज्यपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम् ॥

तटर्षमानं तन्मध्ये राजासनमुदाहृतम् ।

अर्द्धोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिभङ्गीभुजाम् ।

दिग्दृष्टं शिष्यकोणः स्याद्ब्रह्मादीनां यथा-

यथम् ॥”

अथाष्टानां लक्षणानि ।

“गम्भीरीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचिह्नितः ।

पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चनसहितः ॥

चरणायै घण्टाकाशात् पद्मरागविचित्रिताः ।

दिक्कण्ठौ पुच्छिका राजद्वादशाङ्गलिस्मितताः ॥

राजासनं चतस्रस्य एवं द्वादशपुच्छिकाः ।

रत्नं च नवभिः कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा ॥

रत्नवस्त्राहतं ह्यं तत् पद्मसिंहासनं मतम् ।

अर्द्धोपित्वा नरपतिः प्रतापमतिविन्दति ॥१॥

भद्रेन्द्रकाष्ठघटितः शुद्धमालोपशोभितः ।

शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः ॥

चरणायै शुद्धनाभिः पुच्छिकाः समविंशतिः ।

स्थाने स्थाने विधातव्या शुद्धस्फटिकसंरुताः ।

शुद्धपटाहतं ह्यं तत् शुद्धसिंहासनं मतम् ॥२॥

पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः ।

विदुर्मैरपि वैदूर्यैः काञ्चनेनापि शोभितः ॥

चरणायै गजशिरः पुच्छादेकैकपुच्छिका ।

माणिक्यरचिता रत्नवस्त्रादिकविभूषणम् ।

गजसिंहासनं नाम साम्राज्यफलदायकम् ॥३॥

शालकाष्ठन घटितो हंसमालोपशोभितः ।

पुष्परागैः काञ्चनेन कुङ्कुमैश्च चित्रितः ॥

चरणायै हंसरूपं पुच्छिकास्त्रैः कविश्रतिः ।

गोमदकौपघटितापीतवस्त्रविभूषणम् ।

हंससिंहासनं नाम सर्वानिष्टविनाशनम् ॥४॥

चन्दनेनोपघटितः सिंहामालोपशोभितः ।

शुद्धहोरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः ॥

चरणानां सिंहलेखः पुच्छिकाश्चैकविंशतिः ।

मुक्ताशुक्तिभिरन्यैश्च निर्मलेभ्यो भूषणम् ॥

शुद्धशुण्डाहतं ह्यं तत् सिंहसिंहासनं मतम् ।

अर्द्धोपित्वा नरपतिः कृत्स्नां साधयति

चित्तिम् ॥ ५ ॥

भृङ्गमालोपमहितं शुद्धचम्पककल्पितम् ।

शुद्धेभ्यो कर्तैर्युक्तं पादाय पद्मकोषिकाः ॥

द्वाविंशतिः पुच्छिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम् ।

भृङ्गसिंहासनं नाम शत्रुहयजयप्रदम् ॥ ६ ॥

निम्बकाष्ठन घटनास्य गजमालोपशोभितम् ।

इन्द्रनीलसंज्ञानैः काञ्चनेनापि चित्रितम् ॥

चरणायै मृगशिरश्चत्वारिंशत् पुच्छिकाः ।

नीलवस्त्रादियुक्तान्तु मृगसिंहासनं मतम् ।

लक्ष्मणविजयसम्पत्तिर्नैर्कृत्वापदमुत्तमम् ॥ ७ ॥

केशरैर्गोपघटितं हयमालोपशोभितम् ।

समस्तवस्त्रैर्भूपाश पुच्छिकाः पञ्चसप्ततिः ॥

चरणायै हयशिरश्चत्वारिंशद्भूषणम् ।

हयसिंहासनं नाम लक्ष्मणविजयवहनम् ॥ ८ ॥

इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम् ।

यथा भोजनं लिखितं यथा चान्यं च परिष्कृतैः ॥

एतस्यातिक्रमं दम्भादयः कुर्यात् पृथिवोपतिः

अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम् ॥

परामनस्यो यो राजा यो राजा च निरासनः ।

स परैर्हन्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः ॥

स्वल्पमिदं त्रानमध्यमं स्थिति-

र्न दुष्यतीति प्रवदन्ति तजज्ञाः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

चतुराजीक्रीडायां जयविशेषः । यथा तिथ्यादि-

तत्त्वं ।

“अन्यद्राजपदं राजा यदा याती युधिष्ठिर ।

तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसन्म ॥

राजा च नृपतिं हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा

द्विगुणं वाह्येत् पण्यमन्यैकगुणं भवेत् ॥

मिथसिंहासनं पार्थ यदा रोहति भृपतिः ।

तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्वलम् ॥

यदा सिंहासनं कर्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।

तदा घातेन भ्रन्तव्या बलेनापि सुरक्षितः ॥” * ॥

योगासनविशेषः । यथा, षष्ठपदीपे ।

“गुल्फौ च वृषणस्याधः सौवम्याः पार्श्वयोः

क्षिपेत् ।

दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यकं ॥

हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य च

व्यात्तवक्त्रो निर्गच्छेत् नासायं सुसमाहितः ॥

सिंहासनं भवेदेतत् वृजितं योगिभिः मदा ।

बन्धत्रयस्य मन्थानं कुरुते चासनीत्तमम् ॥”

सिंहासनः, पुं. (सिंहस्य आसनं उववेशनमिव

आसनं यत् ।) षोडशरतिबन्धान्तर्गतचतुर्दश-

बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—

“स्वजङ्गादयथाङ्गं च कृत्वा योपापदद्वयम् ।

स्तनी धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनी मत ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

सिंहासनचक्रं, स्त्री. (सिंहासनमिव चक्रम् ।)

सप्तविंशति-नक्षत्राङ्कितं नराकार-चक्र-त्रयम् ।

यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासनत्रयम् ।

सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकं च नवात्मकम् ॥

अश्विनोमघमूलाद्यं पञ्चनाडाविभेदतः ।

अश्विन्याद्यन्तरे भागं मघाद्या प्रवृत्तः स्थितम् ॥

मूलाद्यं दक्षिणे भागं ज्ञातव्यं नृपतित्रयम् ।

इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्त्ततो वदेत् ॥

शुभाशुभमिदं सर्वं यत्र यस्य शनिः स्थितः ।

नाडिकापञ्चवधेन एकैकस्यासनं भवेत् ॥

आधारमासनं पटं सिंहं सिंहासनं तथा ।

अहोर्ध्वध्वशाज्ज्ञेयं सौम्यः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥

ऋक्ष आधारं राजा अभिषिक्तो य आसने ।

पराधीनगतं राज्यं कुरुते नात्र संग्रहः ॥

आसनस्थेन ऋक्षेण नीतियुक्तो भवेन्नृपः ।

प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥

पट्टं ऋक्षे यदा राजा उपविष्टो नृपासने ।

पूर्वराजस्थितं सुखं शिरः पालयते महोम् ॥

सिंहरूपो भवेद्राजा सिंहरूपेणासने स्थितः ।

संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥

सिंहासनगतं धिष्णुरे तेजस्वी भौषणाङ्कितः ।

चलच्चित्तो महाक्रोधो प्रजापीडाकरो नृपः ॥

तत्कालेन्दुगतं ऋक्षे क्रूरनिर्वधनाडिके ।

शुभावस्था शुभे लग्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥

इष्टं च समायोगे उपविष्टो य आसने ।

उच्छाद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति सः ॥

क्रूरग्रहगतो नाडोमुपविष्टो य आसने ।

बन्धनं भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते ॥

आधारं ऋक्षगः सौरिरेनाहृष्टं करोति च ।

दुर्भिक्षं रौरवं तत्र प्रजापीडा च जायते ॥

आसने च यदा सौरियुद्धे भङ्गप्रदो भवेत् ।

सिकता

षषवा व्याधिपीडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥
पट्ट ऋजे यदा सोरिः पट्टराज्ञी विनग्यति ।
प्रियो वाथ कुमारी वा मन्त्रिवन्धुचयोऽपि वा ॥
सिंहे सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसभो नृपः ॥
शनिराजकमाह्वया यदा चन्द्रेण संसृताः ।
यस्यासनगता एते तस्य राज्ञो भयङ्कराः ॥
क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
आसने चन्द्रयोगेन कालरूपो शनैश्चरः ॥
एवं शुभफलं दद्याद्दिवमन्त्रो न संशयः ।
करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सिंह्यास्यः, पुं, (सिंहस्य आस्यमिव पुष्यमस्य)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥ सिंह-
तुल्यमुखे, त्रि ॥

सिंहिका, स्त्री, कश्यपपत्नी । राहुमाता । यथा,
“कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका
राहुवास्तुतमयावर्जोजनत् ।
पूर्वजो हरिनिज्जक्तकम्बरो
देवतरवरजो निपातितः ॥”

इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥

(पीठस्या देवीविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ७५ ।

“सिंहिका कृतशौचे तु कार्तिके त्वतिशाङ्गरी ॥”

सिंहिकासृनुः, पुं, (सिंहिकायाः सृनुः पुत्रः ।
राहुः । इति शब्दरत्नावली । वास्तुपुरुषः ।
इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥

सिंहो, स्त्री, (सिंह + डीप् ।) सिंहपत्नी ।
(यथा, कथामरित्सागर । ६ । १०२ ।

“अयं स वर्धितोऽन्यासा सिंहांनां पयसा
मया ॥”

वार्त्तिको । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ कण्ट-
कारो । वासकः । इति मेदिनी ॥ बह्वतो ।

राहुमाता । इति विश्वः ॥ मुद्गपर्णी । इति
राजनिघण्टः ॥

सिंहोलता, स्त्री, (सिंहाः लता ।) बृहती । इति
भाष्यप्रकाशः ॥

सिक, संचनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सट् ।) दन्त्यादः । सिकता । इति
दुर्गादासः ॥ सौत्वधातुरयम् ॥

सिकता, स्त्री (सिक संचनं + बाहुलकात् अतच् ।
सिकतिलः । बालुकायुक्तभूमिः । इति मेदिनी ॥
ते, १६६ ॥ बालुका । इति राजनिघण्टः ॥

सिकताः, स्त्री, भूम्नि, (सिक + अतच् ।) बालुका ।
इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ अमरश्च । ३ । ३ । ७३ ॥

(यथा, महाभारते । २ । ७६ । १६ ।
“सिकता वपन् सव्यसाधो राजानमनुगच्छति
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा सप्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मीच्यति शत्रुषु ॥”)

सिकतामयं, क्ली, (सिकतात्मकम् । मयट् ।)
बालुकामयतटम् । तत्पर्यायः । संकतम् २ ।
इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

सिङ्गाना

सिकतावान् [न्] त्रि, (सिकताः मन्थन्तेति ।
मनुप् । मस्य वः ।) बालुकावहुलदेशः । तत्-
पर्यायः । सिकता २ सिकतिलः ३ सैकतः ४ ।
इत्यमरभरती । २ । १ । १११ ॥

सिकतिलः, चि, (सिकताः मन्थन्तेति । सिकता +
“दंशे लुबिलचौ च ।” ५ । २ । १०५ । इति
इलच् ।) सिकतावान् । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । १ । १११ ॥

सिक, [च] स्त्री, (सिच्यते इति । सिच् + क्तिप् ।)
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जालम् । यथा,
भागवते । ६ । १२ । ८ ।

“लोकाः सपाला यस्यैव श्वसन्ति विवशा वशे
द्विजा इव सिचावहाः स काल इह कारणम् ॥”

सिक्ता, चि, (सिच् + क्तः ।) मंकाशयः कृत-
संचनः । यथा, वायुपुराणे गयापद्धते ।

“आश्राय सिक्ताः पितरश्च तृप्ता
एका क्रिया द्वयं करो प्रसिद्धा ॥”

सिकथं, क्ली, (सिच्यते चरताति । सिच् चरणे +
“पातृतदिवर्चीति ।” उणा० २ । ७ । इति
यक् ।) मधुच्छिष्टम् । इति मेदिनी ॥ मोम
इति भाषा ॥ (यथा,—

“तिक्तासिकथनिशयाद्यौनक्ताङ्गफलपत्रकैः ।
पटोलमालतीनिखपत्रत्रयं घृतं मृतम् ॥”

इति तिक्ताद्यष्टतमम् ॥

इति वेद्यकचक्रपाणिमसंहं द्रणशौथाधिकारिः ॥
नोली । इति हेमचन्द्रः ॥

सिकथः, पुं, (सिच् + थक् ।) भक्तपुलाकः ।
(मिटो इति भाषा ॥ यथा—

“—————पेया सिकथममन्विता ॥”
इति वेद्यकचक्रपाणिमसंहं ज्वराधिकारिः ॥

ग्रामः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरं ।
१०८ । ७७ ।

“भक्तसिकथद्वयं प्राप्य पाकभाङ्गादभक्षयम् ॥”

सिकथकं, क्ली, (सिकथमेव । स्वार्थ कन् ।)
मधुच्छिष्टम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (पुं,
भक्तपुलाकः । मिटो इति भाषा । यथा,—

“सिकथकैरहितो मण्डः पेया सिकथममन्विता
यवागृवहुसिकथा स्यादिल्लिपो विरलद्रवा ॥”

इति वेद्यकचक्रपाणिमसंहं ज्वराधिकारिः ॥
यथा च बृहत्संहितायाम् । २६ । ८ ।

“दन्तनागा गोहयाद्याश्च लोम्ना
हंस्रा भृपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः ।
तद्वद्देशा वपमामा दिग्शश्च
श्रपद्रव्याख्यात्मरुपास्थितानि ॥”)

सिच्यः, पु, स्फटिकः । इति कैचित् ॥
सिङ्गण, क्ली, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सिकनी इति भाषा ॥

सिङ्गाण, क्ली, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, वाभटे उत्तरम्याने २६ अध्याये ।
“अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिङ्गाणक घनम् ॥”

मितचि

सिङ्गिनी, स्त्री, नासिका । इति इलायुधः ॥
मिचयः, पुं, (सिचं मिचनमिति प्राप्नोतीति ।
इन् + चच् ।) वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ।

“भृषाभोगिफणारत्नरोचिःसिचयचारवे ।
नमः प्रलीनमुक्ताय हरकल्पमङ्गीरुहं ॥”)
जोषवस्त्रम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मिचन्, [त्] त्रि, (सिच्यतीति । सिच् + शल् ।)
संचनकर्ता ॥

मिचिता, स्त्री, (मिच्य + णिच् + क्तः । टाप् ।)
पिप्लो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मिच्रा, स्त्री, चलहारध्वनिः । इति कैचित् ॥
तालव्यशकारादिः साधुषाठः ॥

मितं, क्ली, (मितः शुकवर्णाऽस्यास्तीति । अच् ।)
रौप्यम् । मूलकम् । इति राजनिघण्टः ॥
चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥ (तत्तु शुकचन्द-
नम् । यथा,—

“मितं मलयजं शीतं गोशोभमितचन्दनम् ॥”
इति गारुडं २०८ अध्याये ॥)

मितः, पुं, (मिनोतीति । सिच्यन्ते + “अच्छिष्ट-
मिभ्यः क्तः ।” उणा० ३ । ८६ । इति क्तः ।)
शुकवर्णः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ शक्ता-
चार्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ शरः । इति
नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥

मितः, त्रि, (मितः शुकवर्णाऽस्यास्तीति । अच् ।)
शुकवर्णयुक्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८६ ॥ (यथा,
माघ । १ । २५ ।

मितमितिस्त्रा सुतरा मुनेर्वपु-
विसारिभिः सोधमिवाथ लभ्यन् ॥”)

सो + क्तः ।) समाम् । निवडः । ज्ञातः । इति
विश्वः ॥

मितकण्टा, स्त्री, (मितः शुकः कण्टो यस्यः ।)
श्वेतकण्टकारो । इति राजनिघण्टः ॥

मितकण्टारिका, स्त्री, श्वेतकण्टकारो । इति
राजनिघण्टः ॥

मितकण्ठः, पु, (मितः कण्ठो यस्यः ।) दात्यह-
पद्यो । इति शब्दरत्नावली । श्वेतकण्ठयुक्तं,
त्रि ॥

मितकर्, पु, (मितः शुकः करो यस्यः ।) कर्पूरः ।
इति राजनिघण्टः ॥ चन्द्रश्च ॥

मितकर्णी, स्त्री, (मितः कर्णो इव पुष्यमस्याः ।)
डीप् । वासकः । इति राजनिघण्टः । (मित-
पर्णा इति कैचित् पाठः ॥ गुणादयोऽस्यः
वासकशब्दं ज्ञातव्याः ॥)

मितकुञ्जरः, पुं, (मितः कुञ्जरो यस्यः ।) इन्द्रः ।
(मितः शुकः कुञ्जरः । इन्द्रहस्ताः । इति
कैचित् ॥

मितगञ्जा, स्त्री, मिता गुञ्जा ।) श्वेतगुञ्जा ।
इति राजनिघण्टः ॥

मितचिह्नः, पु, (मितानि चिह्नानि यत्र) बालुका
गडः । इति हारावली ॥ वलिया मत्स्य इति
भाषा ॥

सितपु

सितच्छत्रं, स्त्री, (सितं छत्रम् ।) राजच्छत्रम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

सितच्छत्रा, स्त्री, (सितं छत्रमिव पुष्यमस्याः ।)
शतपुष्या । इत्यमरः । २ । ४।१५२॥ (विद्वृत्ति-
रस्याः शतपुष्याशब्दे द्रष्टव्या ॥)

सितच्छत्रितः, पुं, (सितच्छत्रं जातमस्येति ।
इतच् ।) श्वेतच्छत्रयुक्तः । यथा, नैषधे ।
१ । १ ।

“निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां
तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः
स राशिरासौश्रवसां महोक्त्वलः ॥”

सितच्छदः, पुं, (सितौ कदौ पक्षौ यस्य ।) हंसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सितच्छदा, स्त्री (सितच्छदो यस्याः ।) श्वेत-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितदर्भः, पुं (सितो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सितदोषितः, पु चन्द्रः । सिता शुक्ला दोषितः
किरणो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सितदोष्यः, पुं (सितं दोष्यं दोषित्यस्य ।) श्वेत-
जोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितदूर्वा, स्त्री, (सिता दूर्वा ।) श्वेतदूर्वा ।
इति रत्नमाला ।

सितदुः, पुं, (सितः दुर्बलो यस्य ।) मोरट-
विशेषः । इति रत्नमाला ॥ (सितो दुरिति ।)
शुक्लवर्णहृत्तय ॥

सितधातुः, पुं, (सित + शुक्लो धातुः ।) कठिनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुश्ववर्णधातुमात्रञ्च ॥

सितपक्षः, पुं (सितो पक्षो यस्य ।) हंसः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सितः पक्षः ।) शुक्लपक्षः ।
यथा, हृत्तमंहितायाम् । ६० । २० ।

“उदगयने सितपक्षे
शिशिरगमस्तौ च जीववर्गस्ये ॥”

सितपर्णी, स्त्री, (सितं पर्णमस्याः ।) डीप ।
अकपुष्यिकाहृत्तः । इति रत्नमाला ॥

सितपाटलिका, स्त्री, (सिता पाटलिका ।)
शुक्लपाटलाहृत्तः । श्वेतपाडरि इति हिन्दो
भाषा । तत्पर्यायः । सितकुशो २ फलेरुहा ३
सितामोघा ४ कुबेराक्षौ ५ श्वताह्वा ६ काष्ठ-
पाटला ७ धवलपाटली ८ । अस्या गुणाः ।

तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वातदोष-
विमिहिकाकफश्लेष्मशोफनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सितपुङ्गा, स्त्री, (सितः पुङ्गो यस्याः ।) श्वेतशर-
पुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितपुष्यं, स्त्री, (सितं पुष्यमस्य ।) कैवर्त्ती-
मस्तकम् । इति जटाधरः ॥ तालव्यशकारादि-
रूप पाठः ॥

सितपुष्यः, पुं, (सितं पुष्यमस्य ।) तगरहृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतरोहितः । काशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसा

सितपुष्या, स्त्री, (सितं पुष्यं यस्याः ।) मल्लिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सितपुष्यी, स्त्री, (सितं पुष्यं यस्याः ।) डीप ।
श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“गवाक्ष्यश्वसुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्षी मवादनी ॥”

सितमरिच, स्त्री, (सितं मरिचम् ।) श्वेतमरि-
चम् । तत्पर्यायः । सिताख्यम् २ सितवल्लीजम् ३

वालुकम् ४ बहुलम् ५ धवलम् ६ चन्द्रकम् ७ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूत-
दृष्टिरोगनाशित्वम् । अष्टथत्वम् । युक्त्या रसा-
यनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितमाषः, पुं, (सितो माषः ।) राजमाषः ।
इति हारावली ॥

सितरञ्जनः, पुं, (सितं रञ्जयतीति । रञ्ज + ल्युः ।)
पातवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

सितरश्मिः, पुं, चन्द्रः । सितः शुक्लो रश्मिः
किरणो यस्य सः ॥

सितवर्षाभूः, पुं, (सितो वर्षाभूः ।) पुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशायका, स्त्री, (सिता शायका ।) श्वेतशर-
पुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशिखिकः, पुं, (सिता शिखिर्यस्य । कप् ।)
गोधूमः । इति हेमचन्द्रः ॥ शितिशिखिकोऽपि
पाठः ॥

सितशिवं, स्त्री, (सितं शिवं मङ्गलजनकञ्च ।)
सैन्यवलक्षणम् । तस्य रूपान्तराणि । शित-
शिवम् । सितसिवम् । शीतशिवम् । शीत-
सिवम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ४२ ॥

सितशिशपा, स्त्री, (सिता शिशपा ।) श्वेत-
शिशपाहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशूकः, पुं, (सितः शूको यस्य ।) यवः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यवशब्दस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

सितशूरणः, पुं, (सितः शूरणः ।) वनशूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसप्तः, पुं, (सिता सप्तयो घोटका यस्य ।)
अज्जुनः । इति केचित् ॥ (यथा, किराते । ११ । १६

“स भवस्य भवक्षयकहेतोः
सितसप्तश्च विधास्यतोः सहार्थम् ।
रिपुराप पराभावाय मध्यं
प्रकृतिप्रत्यययोः रिवानुबन्धः ॥” * ॥

सितः सप्तः ।) श्वेताश्वत्थ ॥

सितसर्षपः, पुं, (सितः सर्षपः ।) गौरसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसारः, पुं, (सितः सारो निर्व्यासो यस्य ।)
शालिञ्चशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसारकः, पुं, (सितसार एव । स्वार्थं कन् ।)
शालिञ्चशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“शालिञ्चः सितसारश्च पत्तुरो लोहमारकः ॥

सितापा

सितसिंही, स्त्री, (सिता सिंहीव ।) श्वेतकण्ट-
कारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसिन्धुः, स्त्री, (सिता शुक्लजला सिन्धुः ।) गङ्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिता, स्त्री, (सित + टाप् ।) शर्करा । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४३ ॥ अस्या गुणाः ।

“खण्डन्तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रूपा वातपित्तासदाह-

इत् ॥
मूर्च्छार्च्छर्द्धिञ्चरान् इति सुशीता शुक्ला-
रिषी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, महानिर्व्यायतन्त्रे । ६ । ७८ ।
“ततो दुग्धं सिताश्वैव दत्त्वा पाकविधानतः ।
सुपचेत् सस्कृते वक्षी सावधानेन सुव्रते ॥”)

मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्ट-
कारी । वालुची । विदारो । श्वेतदूर्वा ।

चन्द्रिका । कुटुम्बनी । मद्यम् । पिङ्गा । त्राय-
माणा । तेजनी । इति राजनिर्घण्टः । पर्वत-
जातापराजिता । इति रत्नमाला ॥

सिताशुः, पुं, (सिता अंशवो यस्य ।) चन्द्रः ।
(यथा, नैषधे । १ । १२ ।

“सितांशुवर्णवयति स्म तद्गुणै-
र्महासिक्त्रैः सहस्रकर्णो बहुम् ।
दिग्गङ्गाङ्गाभरणं रणाङ्गने
यश पटं तद्गटचातुरीतुरी ॥”)

कर्पूरः । इति शुभांशुशब्ददर्शनात् ॥

सितांशुतैलं, स्त्री, (सितांशुजातं कर्पूरसम्भवं
तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिताखण्डः, पुं, (सितायाः खण्डो यत्र ।)
मधुजातशर्करा । तत्पर्यायः । खण्डकः २
सितजा ३ शर्करजा ४ माधवी ५ मधुशर्करा
६ माचीकशर्करा ७ । अस्य गुणाः । अति-
मधुरत्वम् । चञ्चलत्वम् । कृद्दि कुष्ठव्रणकफ-
श्वासहिक्कापित्तासदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सिताशुः, पुं, (सितः अश्वो यस्य ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥

सिताङ्कः, पुं, (सितः अङ्को यत्र ।) वालुका-
गडमत्स्यः । इति हारावली । १६० ॥ (सिताङ्क
इति पाठः साधुः ॥

सिताङ्कः, पुं, (सितमङ्गं यस्य ।) श्वेतरोहितः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वालुकागडमत्स्यः । इति
हारावली । १६० ॥)

सिताजार्जो, स्त्री, श्वेतजोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्याः श्वेतजोरकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

सितादिः, पुं, (सितायाः आदिः कारणम् ।)
गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिताननः, पुं, (सितमाननं यस्य ।) मरुङ्कः ।
इति केचित् ॥ शुक्लमुखयुक्तं, त्रि ॥

सितापाङ्कः, पुं, (सितौ अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिताव

सिताक्षः, क्ली. (सितमजम् ।) श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सरस्वतीध्वानि । “कुचभरनमिताङ्गी सन्निभवा सिताक्ष ॥”)
 सिताभः, पुं. (सिता शुक्ला आभा यस्य ।) कर्पूरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 सिताभा, स्त्री. (सिता आभा यस्याः ।) तक्राङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिताभ्रः, पुं. (सितं शुक्रमभ्रति प्राप्नोतीति । अभ्र गतौ + अण् ।) कर्पूरः । इत्यमरः । २।६।१३० ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पुं सि क्लीवे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमवालुकः घनसारश्चन्द्रमञ्जो हिमनामापि स स्मृतः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सिताभ्रकः, क्ली. (सितं शुक्रमभ्रति प्राप्नोतीति । अभ्र + खल् ।) कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
 सिताभ्रः, पुं. (सितमभ्रं यस्य ।) श्वेतवस्त्र-परिहितव्रतौ । इति हलायुधः ॥ शुक्लवस्त्र-परिधायिनि, त्रि ॥
 सिताभ्रोजः, क्ली. (सितं अभ्रोजम् ।) श्वेतपद्मम् । इत्यमरः । १।६।४१ ॥
 सितार्जकः, पुं. (सितमर्ज्जयतीति । अर्ज्ज + गवल् ।) श्वेततुलसी । श्वेताजवला इति हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । वैकुण्ठः २ वटपत्रः ३ कुठेरकः ४ जम्बीरः ५ गन्धवहलः ६ सुमुखः ७ कटुपत्रकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनेत्रामयनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सुखप्रमवकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सितालकः, पुं. (आलर्याति भ्रषयतीति । अल + णिच् + गवल् । सितः आलकः ।) श्वेतमन्दा-रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सितालता, स्त्री. (सिता लता ।) श्वेतदूर्वा । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतदूर्वाशब्दस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)
 सितालिकटभो, स्त्री श्वेतकिण्वोहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सितावरः, पुं. (सितमाहृणोतीति । आ + हृ + अच् ।) शाकविशेषः । सुसनी इति भाषा । तत्पर्यायः । सूच्याह्वः २ सूचीपत्रकः ३ श्यावा-रकः ४ शिखोः ५ वभ्रः ६ सर्वास्तकः ७ सुनि-ष्यकः ८ कुकुरः ९ कुकुटः १० सूचीदलः ११ श्वेतावरः १२ मेधाकृतः १३ घ्राहकः १४ । अस्य गुणाः । मद्याहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । मेधारुचिप्रदत्वम् । दाह-ज्वरहारित्वम् । रमायनत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः । निद्राकारित्वम् । इति लोकाप्रसिद्धम् ॥ तस्य लक्षणं यथा—
 “चाङ्गरोमदृशः पत्रं शतुर्हल इतीरितः ।
 श्राक्ता जलान्विते देशे चतुष्पत्राति चोच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 सितावरी, स्त्री. (सितमाहृणोतीति । आ + हृ + अच् । डोष् ।) वाकुची । इति राज-निर्घण्टः ॥

सितोद्भ

सितामितः, पुं. (वर्णेन सितः वस्त्रेण अमितः ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्रसहितशनिः । यथा । ज्योतिस्तत्त्व ।
 “सितामितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
 बृधः शशी सौम्यमितौ रवीन्दुः ।
 रवीन्दुभीमा रवितस्वमित्वा
 मित्वा विशेषश्च समः प्रदिष्टः ॥”
 शुक्रसहितकृष्णश्च ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३० । २६ ।
 “ते ह्यथा बह्वशोभन्त मिश्रिता वातरंजमः ।
 सितसिता महाराज यथा ज्योत्स्नि वलाहकाः ॥”
 सिताह्वयः, पुं. (सित आह्वयो यस्य ।) श्वेत-शिषुः । श्वेतरोहितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सितिः, त्रि. शुक्रः । कृष्णः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 सितिकण्ठः, पु. (सितिः कण्ठः कण्ठो यस्य ।) शितिकण्ठः । शिवः । इत्यमरटीकायां सिति-शब्दस्य दन्त्यादित्वदर्शनात् ॥
 सितिमा, [न्] पु. (सितस्य सितेवा भावः । इम-निच् ।) शुक्रता । (यथा, माघे । १ । २५ ।
 “सितं सितिन्ना सूतरां मुनेर्वपु-
 विमारिभिः सौधमिवाथ लभयन् ॥”)
 कृष्णता । इति सितिशब्दादिमनुप्रत्ययन नियम-सितिवारः, पुं. (सिति ज्ञोतीति । हृ + अण्)
 सुनिष्यकः । इति भावप्रकाशः ॥
 सितिवासाः, [म्] पुं. (सिति नालं वासो यस्य ।) बलदेवः । इति नीलाखरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, माघे । १ । ६ ।
 “पिण्डमौञ्जीयुजमज्जनच्छविं
 यमानमनाजिनमञ्जनद्युति ।
 सुवर्णसूत्राकलिनाधराखरां
 विडम्बयन्तं सितिवाममस्तनुम् ॥”)
 सितेन्नुः, पु. (सितः इन्नुः ।) श्वेतन्नुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सितेतरः, पुं. (सितादितरः ।) श्यामशालिः । कुलश्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रेतरवर्णश्च ॥ (यथा, कुमारे । ३८ ।
 “नीविमतिक्रम्य सितेतरस्य
 तन्मखलामध्यमणिवारिषि ॥”
 सितश्च इतरश्च इति विग्रहः । कृष्णशुक्लौ । अत्र द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४१ ।
 “नानालक्षणवैपाभ्या कृष्णरामौ विरेजतुः ।
 स्तलद्रुतौ बालगर्जो पर्वणीव सितेरेतौ ॥”)
 सितेतरगतिः, पुं. (सितेतरा कृष्णा गतिरस्य ।) अग्निः । इति हलायुधः ॥
 सितोदरः, पु. (सितमुदर यस्य ।) कुर्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्रकुञ्जियुक्तं त्रि ॥ (सितमुदर-सिति ।) शुक्रकुञ्जा, क्ली ॥
 सितोद्भवः, क्ली. (सित उद्भवा यस्य ।) श्वेत-चन्दनम् । इति कैचित् ॥ (सिताया उद्भवो यस्य ।) शकराजाते, त्रि ॥

सिद्धः

सितोपलः, क्ली. (सितमुपलमिव ।) कठिनी । इति चिकान्दशेषः ॥
 सितोपलः, पुं. (सितः उपलः ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सितोपला, स्त्री. (सित उपल इव आकृतिर्यस्याः स्त्रियां टाप् ।) शर्करा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
 “सितासितोपला चैव मत्स्यख्यौ शर्करा स्मृता”
 इति गार्हृदं २०८ अध्यायः ॥
 अस्या गुणा यथा,—
 “सितोपला सरा लघु वातपित्तहरी हिमा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 सिद्धः, क्ली. (सिद्ध + क्तः ।) सैन्धवलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिद्धः, पुं. (सिद्ध + क्तः) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः । १। १। ११ ॥ स तु अणिमादिगुणो-पेतो विश्वावसुप्रभृतिः । इति भरतः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ५ ।
 “उदं जिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
 शृङ्गाणि यस्यातपरान्ति सिद्धा ॥”)
 श्यामादि । विष्कम्भादिममर्थिगतियोगान्तगतैः कविशयोगः । इति सिद्धिनोः । तत्र ज्ञातफलम् ।
 “जितेन्द्रियः सव्यकलानिधानो
 गौरोऽतिशूरो मधुरो विनीतः ।
 सत्योपपन्नः कतभ्रिभोगो
 यस्य प्रसूतो किल सिद्धयोगः ॥”
 इति कौश्याप्रदीपः ॥
 व्यवहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्ण-धुस्तरः । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सिद्धः, त्रि. (सिद्ध + क्तः ।) प्रसिद्धः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १६ ।
 “एव तौ लोकमिन्द्राभिः क्रोडाभिश्च रतुर्न ॥”)
 नित्यः । नित्यत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६८ । ८ ।
 “सिद्धार्थः खलु सौमित्रियथेन्द्रविमलोपमम् ।
 मुखं पश्यति रामस्य राजीवाच्च महाद्युतिमम् ॥”)
 मुक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ । १६ ।
 “अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते सतिरीदृशी ॥”)
 पक्रमः । यथा, सुमन्तुः ।
 “पशुमिनं पुनः सिद्धमभोज्यमन्यत्र हिन्दो-
 दकस्यशात् ॥” इति श्याडतत्त्वम् ॥ मन्त्रसिद्धि-
 विशिष्टः । यथा—
 अथ मन्त्रसिद्धरूपायाः । गौतमीये ।
 “सम्यग्नुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिनं जायते ।
 पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो भवेद्भ्रुवम् ॥
 पुनरनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिनं जायते ।
 पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो न भवति ॥
 पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिनं जायते ।
 उपायास्तत्र कर्त्तव्याः समः शङ्करभाषिताः ।
 भ्रामण रोधनं वश्यं पीडनं पीपशोषणम् ।
 दहनान् क्रमात् कुर्यात् ततः सिद्धो भवेन्ननु ॥

सिद्धकः

स्वामणं वायुवीजेन यथानुक्रमयोगतः ।
 तन्मन्त्रं यन्त्रं प्रालिख्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः ।
 उग्रोरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं संप्रथितं लिखेत् ।
 क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तल्लिखितं भवेत् ॥
 पूजनाञ्जपनाहोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत्
 अमितो यदि न सिद्धः स्याद्बोधनं तस्य कारयेत्
 सारस्वतेन बीजेन संपुटीकृत्य संजपेत् ।
 एधं कृत्वे भवेत् सिद्धो न चेदतदग्र्यीकुरु ॥
 अलक्ष्मचन्दनं कुष्ठं हरिद्रा मादनं शिला ।
 एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे सुशोभने ।
 धार्यकण्ठे भवेत् सिद्धः पीडनं वास्य कारयेत् ॥
 अधरोत्तरयोगिन पदानि परिजप्य वै ।
 ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् ॥
 विद्यामादित्यदुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्गुणा
 तस्माभूतेन मन्त्रेण होमः कार्यो दिने दिने ॥
 पीडितो लक्ष्म्याविष्टः सिद्धः स्वादश्च पोषयेत् ॥
 बालायान्द्रतयं बीजं प्राच्यन्ते तस्य योजयेत् ॥
 गौक्षोरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत् ॥
 पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत
 शोषणम् ॥
 हाभ्यान्तु वायुवीजाभ्यां मन्त्रं कुर्याद्द्विदभिर्णम
 एषा विद्या गले धार्या लिखित्वा वरभस्मना ॥
 शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनौयोऽग्नि-
 बीजतः ।
 प्राग्नेयं तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् ॥
 प्राच्यन्तमधु कुरुञ्च योजयेद्द्विदभिर्णम ॥
 ब्रह्महृत्तस्य तन्नेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् ॥
 कश्चिदंश ततो मन्त्रः सिद्धः स्याच्छुद्धरोदितम् ।
 इत्येतत् कथितं मय्यक् केवलं तव भक्तितः ॥
 एकेनैव कृतार्थः स्याद्वहभिः किमु सुव्रतं ॥”
 इति तन्त्रमारः ॥ ३ ॥
 सिद्धविशिष्टः । स च चतुस्त्रिंशद्दिधः । यथा—
 “चतुस्त्रिंशद्दिधः सिद्धः सर्वकर्मोपकारकः ।
 तमुपैति स्वयं सिद्धं भक्तस्तं नैव वाञ्छति ॥
 हात्रिंशद्दिधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
 मन्त्रुखात् श्रुयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृह्णाण च ॥
 ऋणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राक्काप्य महिमा तथा
 इतिशिवश्च वशिश्च तथा कामावसायिता ॥
 दूरश्रवणमिवेति परकायप्रवेशनम् ।
 मनोयायित्वमेवेति सर्वज्ञत्वमभोषितम् ॥
 बहिस्तन्त्रं जलस्तन्त्रं चिरजीवित्वमेव वा ।
 वायुस्तन्त्रं क्षुत्पिपासानिद्रास्तन्त्रमेव च ॥
 कायस्थश्च वाकसिद्धं स्तानयनमभोषितम् ।
 शृष्टौनां कारणश्चैव प्राणाकर्षणमेव च ॥
 प्राणानाञ्च प्रदानञ्च लोभादीनाञ्च स्तन्त्रनम् ।
 इन्द्रबाणां स्तन्त्रनञ्च बुद्धिस्तन्त्रनमेव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बूखण्डे । ७८।२०-२६
 सिद्धकः, पुं, (सिद्ध इव । इवार्थं कन् ।) सिन्धु-
 वारः । शाकः । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,
 सुसुते । ५ । ३ ।
 “पवाश्वकर्णासनपारिभद्रां
 सपाटलाः सिद्धकमोचकौ च ॥”)

सिद्धम

सिद्धकामिच्छरी, स्त्री, (सिद्धा कामिच्छरी ।) कामा-
 ख्यायाः पञ्चमूर्त्तान्तर्गतप्रथममूर्त्तिः । तस्या
 रूपं यथा, कालिकापुराणे ६१ अध्याये ।
 “रविशशिवुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
 मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
 अभयवरदहस्ता साक्षरप्रशस्ता
 प्रणतसुरवरीशा सिद्धकामिच्छरी सा ॥
 परुषकमलसंस्था रक्तपद्मासनाख्या
 नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
 शबहुदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
 शिशुरविसमवस्त्रा सिद्धकामिच्छरी सा ॥
 विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
 दलितकरकदम्बा सासिचन्द्रावमम्बा ।
 मगसिजहृद्यदिस्था योनिमुद्रालसन्ती
 पवनचलनशक्ता संयुतस्थानभागा ॥”
 सिद्धगङ्गा, स्त्री, (सिद्धा गङ्गा ।) ‘क्षचित् सिद्धजना-
 कीर्णं पश्य मन्दाकिनीं नदीम् । रामा० २ ।
 ८५।८ इत्युक्तेः सिद्धसेविता गङ्गा इति वा ।)
 मन्दाकिनी । इति जटाधरः ॥
 सिद्धजलं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं जलं यत् ।) काञ्चि-
 कम् । इति हारावली ॥ (सिद्धं जलमिति ।)
 पक्ववारि च ॥
 सिद्धदेवः, पुं, (सिद्धो देवः ।) शिवः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 सिद्धधातुः, पुं, (सिद्धो धातुः ।) पारदः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 सिद्धपीठः, पुं, (सिद्धः पीठः ।) सिद्धस्थानम् ।
 यथा—
 “जातो लक्षवर्णित्वं होमो वा कीटिसन्ध्यकः ।
 महाविद्याजपः कीटिः सिद्धपीठः प्रकीर्तितः ॥”
 इति तन्त्रम् ॥
 सिद्धपुरं, स्त्री, (सिद्धं पुरम् ।) भृगालस्याधो-
 देशविशेषः । यथा—
 “लङ्का कुमध्वं यमकीटिरस्याः
 प्राक्पश्चिमं रोमकपत्तनञ्च ।
 अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
 सौम्येऽथ याञ्च वडवानलञ्च ॥
 कुहन्तपादान्तरितानि तानि
 स्थानानि षड् गोलार्वावटं वदन्ति ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 सिद्धपुष्यः, पुं, (सिद्धप्रथं यन्त्रसिद्धं वा पुष्यमस्य)
 करवीरहृत्तः । इति राजनिघण्टुः ॥
 सिद्धप्रयोजनः, पुं, (सिद्धानां प्रयोजनं यत् ।)
 गौरसर्वपः । इति राजनिघण्टुः ॥
 सिद्धमन्त्रः, पुं, (सिद्धो मन्त्रः ।) सिद्धप्राप्तमन्त्रः ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बूखण्डे । ७८।२१ ;
 २७—२८ ।
 “हात्रिंशद्दिधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
 मन्त्रुखात् श्रुयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृह्णाण च ॥”
 “श्रीम् सर्वेश्वराय सर्वविघ्नविनाशिनं मधुसूद-
 नाय स्वाहेत्येवं मन्त्रस्य सर्वेषां कल्पपादपः ।
 सामवेदे च कथितः सिद्धानां सर्वसिद्धिदः ॥

सिद्धा

पनेन योगिनः सिद्धा मुनिन्द्राश्च सुरास्तथा ।
 शतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेत् सताम् ॥”
 सिद्धमोदकः, पुं, (सिद्धान् मोदयतीति । मुद +
 णिच् + क्तृत्व ।) तपराजोद्भवखण्डः । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 सिद्धयोगिनी, स्त्री, (सिद्धा योगिनी ।) योगिनी-
 विशेषः । इत्यपराजितास्तोत्रम् ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३७ । १६१ ।
 “इत्युक्त्वा गतायाश्च तस्यां सा सिद्धयोगिनी ।
 तपतीघातहेतोर्भामवोचदन्धमोषिणी ॥”)
 सिद्धरमः, पुं, (सिद्धो रमः ।) पारदः । रससिद्धः ।
 इत्यजयपालः ॥
 सिद्धरसः, त्रि, (सिद्धो रसो यस्य ।) धातुप्रभृतिः ।
 इति मेदिनी ॥
 सिद्धविद्या, स्त्री, (सिद्धा विद्या ।) महाविद्या-
 विशेषः । यथा,—
 “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी ह्रिन्मस्ता च विद्या धृमावती तथा ॥
 यगलामुखी सिद्धविद्या मातङ्गी कमलात्मिका
 एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः”
 इति तन्त्रमारः ॥
 सिद्धमलिनं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं सलिलं यत् ।)
 काञ्चिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सिद्धसाधनं, स्त्री, (सिद्धस्य साधनम् ।) सिद्धस्य
 वस्तुनः साधनम् । साध्यवत्त्वानिश्चयसत्त्वेऽप्यनु-
 मानम् । यथा—
 “अतएव न स्वरूपमिद्धिः सिद्धसाधनं वा ॥”
 इति सिद्धान्तलक्षणं जगदीशः ॥
 सिद्धसाधनः, पुं, (सिद्धानां साधनमस्मादिति ।)
 गौरसर्वपः । इति राजनिघण्टुः ॥
 सिद्धसाध्यः, पुं, (सिद्धात् साध्यः ।) मन्त्रविशेषः ।
 यथा—
 “सिद्धसिद्धो यथोक्तं द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
 सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बाणवान् ॥”
 इति तन्त्रमारः ॥
 सिद्धसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सिद्धः ।) मन्त्रविशेषः ।
 यथा—
 “सिद्धसिद्धो यथोक्तं द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
 सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बाणवान् ॥”
 इति तन्त्रमारः ॥
 सिद्धसिन्धुः, स्त्री, (सिद्धसेविता सिन्धुः ।) गङ्गा ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सिद्धसुसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सुसिद्धः ।) मन्त्र-
 विशेषः । अस्य प्रमाणं सिद्धसाध्यशब्दे दृष्टव्यम् ।
 सिद्धसेनः, पुं, (सिद्धा सेना यस्य ।) कान्तिकेयः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सिद्धसेवितः, पुं, (सिद्धेः सेवितः ।) षट्क-
 भैरवः । इति तस्याष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम् ॥
 सिद्धजन्तोपासितं, त्रि ॥
 सिद्धा, स्त्री, (सिद्ध + क्तः ।) ऋद्धिः । इति
 राजनिघण्टुः ॥ योगिनीविशेषः । यथा, जातक-
 दीपिकायाम् ।

सिद्धान्तौ

“मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा।
उल्का सिद्धा चङ्कटा च योगिन्योऽष्टौ प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
सिद्धान्तः, पुं, (सिद्धः अन्तो यस्मात् ।) पूर्व-
पक्षं निरस्य सिद्धपक्षस्यापनम् । इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १ । ७० । ४३ ।
“स्वापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतैः ॥”)
तत्पर्यायः । राहान्तः २ । इत्यमरः । १।५।४ ॥
नवविधयोतिर्गन्याः । यथा । ब्रह्मसिद्धान्तः १
सूर्यसिद्धान्तः २ सोमसिद्धान्तः ३ बृहस्पति-
सिद्धान्तः ४ गर्गसिद्धान्तः ५ नारदसिद्धान्तः ६
पराशरसिद्धान्तः ७ पुलस्त्यसिद्धान्तः ८ वशिष्ठ-
सिद्धान्तः ९ ॥ तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः
सिद्धान्तः । स च चतुर्विधः । सर्वतन्त्रप्रति-
तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्
सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्राधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः ॥१॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः
प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥२॥ यत्सिद्धान्तप्रकरणसिद्धि-
सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥३॥ अपरोक्षिताभ्युप-
गमात् तद्विशेषपरोक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥४॥
इति गीतमसूत्रम् ॥ (तथास्य विवृतियथा,—
“अथ सिद्धान्तः । सिद्धान्तो नाम यः परोक्षकै-
र्बहुविधं परोक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते
निर्णयः स सिद्धान्तः । स चोक्तश्चतुर्विधः । सर्व-
तन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरण-
सिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति ।
तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि,
सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्धापायाः साध्यानामिति
प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे तत्तत्
प्रसिद्ध यथान्यत्राष्टौ रमाः षडन्यत्र । पञ्चान्द्रि-
याणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि । वाताधिकृताः
सर्वविकारा यथान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च
प्रसिद्धाः ।
अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन् अधिकरणे
संस्तुयमाने सिद्धान्तान्यन्यपि अधिकरणानि
भवन्ति । न मुक्तः कश्चानुबन्धिकं कुरुते निस्सु-
हृत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफलमोक्षपुरुष-
प्रत्यभावा भवन्ति ।
अभ्युपगमसिद्धान्तः । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम
यमथंमसिद्धमपरोक्षितमनुपदिष्टमहेतुक वा
वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्यथा द्रव्य
न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः । गुणाः प्रधाना
इति कृत्वा वक्ष्यामः । इत्यत्रमादिशतुर्विधः
सिद्धान्तः ।” इति चरकं विमानस्थाने
८ अध्यायः ॥)
सिद्धान्ताचारः, पुं, (सिद्धोऽन्तो यस्य । तादृश
आचारः ।) तान्त्रिकाचारविशेषः । यथा,—
“आत्मानं देवतां मत्वा यज्जैवोच्च मानसैः ।
सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
सिद्धान्तौ, [न] पुं, (सिद्धान्तोऽस्यास्ताति । इन्)
मीमांसकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सिद्धिः

सिद्धापगा, स्त्री, सिद्धसेविता आपगा । गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सिद्धायिका, स्त्री, चतुर्विंशतिबुद्ध्यासनदेव-
तान्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
सिद्धारिः, पुं, मन्त्रविशेषः । एतत्प्रमाणं सिद्ध-
साध्यशब्द दृष्टव्यम् ॥
सिद्धार्थः, पुं, (सिद्धोऽर्थो यस्य ।) हतार्हत्पिता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यावत्सिद्धः । इति मेदिनी ॥
(सिद्धोऽर्थो यस्मात् ।) श्वेतसर्षपः । इत्यमरः ।
२ । ८ । १८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ५८ ।
“ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ।
सिद्धार्थोऽन्तदध्यम्पूर्वापुष्पफलानि च ।
उपजङ्गः प्रयुञ्जाना व्याल्लस्यादाशिवः सतीः ॥”)
अस्य पर्यायगुणाः गौरसर्षपशब्दे दृष्टव्याः ॥
वटीहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रसिद्धार्थः ।
यथा,—
“सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रेतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”
इति व्याकरणटीका ॥
सिद्धार्थी, स्त्री, (सिद्धोऽर्थो यस्याः ।) चतुर्थ-
जिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥
सिद्धिः, स्त्री, (सिद्ध + क्तन् ।) दृग् । यथा,—
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाद्य ईश्वरी ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
ऋद्धिनामीषधम् । इत्यमरः । २ । ४ । ११२ ॥
योगविशेषः । निरूपितः । यथा, मनुः । २ । ८ । ७ ।
“वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदृष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कश्चित् ॥”)
पादका । अन्तर्द्धिः । वृद्धिः । इति मेदिनी ॥
मोक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । ११ ।
“कामक्राधी तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥”)
सम्पत्तिः । इति धरणिः ॥ बुद्धिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ॥ अष्टसिद्धिनामलक्षणानि यथा,
“अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाम्यश्च तथैशित्वं वशित्वञ्च तथापरम् ॥
यत्र कामावसायित्वं गुणानंतानथेश्वरान् ।
प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिष्ठाणसूचकान् ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतराण्योयान् शोषत्वाज्ञधिमा
गुणः ।
महिमाशेषपृथक्त्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ॥
प्राकाम्यमस्य व्यापित्वात् ईशित्वं चेश्वरो यतः ।
वशित्वात् वशिता नाम याणिणः मत्तमो गुणः ॥
यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ।
ऐश्वर्यं कारणरैभर्यागिनः प्रोक्तमष्टधा ॥”
इति मार्कण्डेये दत्तात्रेयालकसवादे योगवल्गु-
नामाध्यायः ॥ * ॥ (अष्टादशसिद्धिनामानि
यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । ६ । १८—१८ ।
“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च सर्वकामावसायिता ॥
सर्वेश्वरदूरश्रवणं परकायप्रवेशनम् ।

सिद्धिस्था

वाक्सिद्धिः कल्पहृत्त्वं ऋष्टुं संवर्त्तुमीशता ।
अमरत्वञ्च सर्वार्थं सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ॥”)
भावनासिद्धिर्यथा,—
“तीर्थं कान्तोऽभोष्टदेवे गुरौ मन्त्रे भवीषधे ।
आस्था च यादृशो यासां सिद्धिस्तामाश्च
तादृशी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते त्रींशत्पञ्चमस्कण्डे ३८ अध्यायः ॥
ज्ञानात् सिद्धिर्यथा,—
“तस्मात् त्वमपि भूपाल देहि न्यायार्जितं
धनम् ।
दानात् ज्ञानं ततः प्राप्य ज्ञानात् सिद्धिमवा-
प्सामि ॥”
इति वज्रपुराणे शिवैकपाठ्यानामाध्याय ॥
सिद्धिः, पुं, (सिद्धं ददातीति । दा + कः ।)
वटुकभैरवः । इति तस्य स्तोत्रम् ॥ सिद्धिदातरि,
चि । (यथा, देवोभागवते । ६ । २ । ५२ ।
“तं कुन्तो वचनं प्राह मम मन्त्रोऽस्ति कामटः
दत्तो दुर्व्याससा पूर्व्यं सिद्धिदः सर्वथा प्रभो ॥”)
यथा च ।
“मधुमासे तु मंत्राग्ने शुक्रपक्षे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनभञ्जोति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सिद्धियोगः, पुं, (सिद्धेर्यागो यश्च ।) तिथिवार-
घटितशुभयोगविशेषः । यथा,—
“शुक्रं नन्दा बुधं भद्रा शनी रिक्ता कुजे जया
गुरो पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोग प्रकीर्त्तितः ॥
इति ज्योतिःसागरः ॥
सिद्धियोगिनो, स्त्री, (सिद्धिप्रिया योगिनो ।)
योगिनोभेदः । यथा,—
“प्रणवाद्याथ या त्रिव्याः शूद्रादौ न समीरिता ।
अस्याश्चैव विशेषो यत् योषिषत्सु समुपमयत ॥
डाकिनो सा भवत्येव डाकिनोभिः प्रजायते ।
पतिहाना पुत्रहाना यथा स्यात् सिद्धियोगिनो”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
दत्तस्य पञ्चाशत् कन्याः । तथा,—
“सती ज्योतिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनसूया स्वधा
तथा ।
प्रीतिः क्षमा च संभृतिः सन्नतिश्च अरुन्धती ॥
कोत्तिनक्षोष्ट तिर्मेधा पुष्टिः यज्ञा क्रिया मतिः
बुद्धिर्नजा वपुःशान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ॥
अरुन्धती वसुधामो लम्बा भानुमरुन्धती ।
मङ्गल्या च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामताः
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः कालादनायथा ।
सिद्धिका सुरसा कद्रुविनता सुरभिः श्वसा ॥
क्रोधा हरा च प्राधा च दम्बकन्याः प्रकीर्त्तिताः
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्वलोकस्य मातरः ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
सिद्धिली, स्त्री, (सिद्धिं लातीति । ला + क्तः ।
डोष् ।) सुदृपिपालिका । इति कैचित् ॥
सिद्धिस्थानं, स्त्री, (सिद्धः स्थानम् ।) पुष्पस्थान-
विशेषः । यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु

यस्मिन्नाराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा ॥
तुङ्गारं शनशुङ्गश्च त्रिकूट पर्वतं तथा ।
विन्ध्या गङ्गा सरिदयश्च देवातीरमथापि वा ॥
यद्योष्णी अमरागत्या तु अथवा मण्डलेश्वरे ।
शङ्करेश्वरामेते अथवा अमरेश्वरे ॥
वेङ्कवत्यास्तटे रम्ये हरिचन्द्रे तथा प्रिये ।
सरस्वतीतटे पुण्ये सुगन्धायतनेऽपि वा ।
स्थानेष्वेषु जपं कुर्यात् नन्दार्हं कृतमानसः ।
भैरवं शूलभेदश्च चण्डीशं त्रिपुरान्तकम् ॥
अष्टचक्रं चक्रोच्छ्रामं कपालाक्षायनामकम् ।
अजाविकं खरोद्वाख्यं स्थानान्यं तानि वर्जयेत् ॥”

इति देवीपुराणे कुण्डप्रवेशनामाध्यायः ॥
मिहेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा ईश्वरी) देवीविशेषः ।
यथा,—

“सिद्धां मिहेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम् ।
मन्त्रासिद्धिप्रदां योनिमिहदां लिङ्गशाभिताम् ॥
इति मुण्डमालातन्त्रे ११ पटले महाविद्या-
स्तोत्रम् ॥ अथ च ।

“कृष्णं न बलभद्रं गण गोपैः कंमजिघांसुभिः ।
सङ्गतं कृतं तत्र मन्त्रनिश्चयकारकम् ॥
तदा सङ्गतैः सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता ।
सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन मिहेश्वरी स्मृता ।
सङ्गतं तत्रेश्वरीञ्चैव दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”

इति वाराह मथुरापरिक्रमप्रारुर्भावनामा-
ध्यायः ॥

सिद्धीघः, पु. (सिद्धानामोघः) गुरुक्रमविशेषः ।
यथा, तन्त्रं ।

“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्ध्वंशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
दिव्योघाः सिद्धिदा वक्ष्ये सिद्धीघान् शृणु

यत्नतः ।
वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मोननाथो महेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवोघान् शृणु वक्ष्यामि तद्ग-

रुन् ।
तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपाक्ष्यः फेरवी च कथितं तारिणीकुलम् ।
आनन्दनाथश्चान्ता गुरवः सर्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुपाशु अम्बान्ताः परि-

कीर्त्तिताः ॥
इति तन्त्रसारः ॥

अन्यश्च ।
“ब्रह्मानन्दः पूर्णदेवश्चलचिह्नश्चलचलः ।
कुमारः क्रीधनश्चैव तथा च स्वरदीपनः ॥
माया मायावती चैव मानवोघान् शृणु प्रिये ।
वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मोननाथो महेश्वरः ।
हरिनाथो मानवोघानश्च वक्ष्यामि सद्गुरुन् ॥”

इति शाक्तरत्नाकरतन्त्रम् ॥
तथा ।

“नारदः काश्यपः शम्भुर्भागवः कुलकौशिकः ।
एते पञ्च महादेव सिद्धीघाः परिकीर्त्तिताः ॥”

इति तन्त्रम् ॥

सिध्यः [न्] स्त्री, (सिध + मन् । स च कित् ।)
किलासरीगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ (यथा,
सुसुते । २ । ५ ।

“सुदकुष्ठान्यपि म्यूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठ-
श्चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्यविचञ्चिका
किटिमं पामा रकसा चेति ॥”)

सिध्यः, स्त्री, (सिध + बाहुलकात् मक् ।) किलास-
रीगः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तमहाकुष्ठान्तर्गत-
कुष्ठरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो दृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चरसि तत् सिध्यमलावकुसुमोपमम् ॥”

इति माधवकरः ॥
त्वष्ट्रात्रगता सिध्यपुष्यिका इति अलावुपुष्यवत्

श्वेतं सिध्यं सिध्यपुष्यिका । महाकुष्ठन्तु सिध्यं
धातुप्रविष्टं सिध्यपुष्यिकेतरं श्वेतलोहितवर्णम्

एतेन सिध्यस्य द्वैविध्यं सूचितम् । इति विजय-
रक्षितादयः ॥

सिध्यपुष्यिका, स्त्री, (सिध्यस्य किलासस्य पुष्यं
विद्यते यस्याः । सिध्यपुष्य + ठन् ।) कुष्ठव्याधि-
भेदः । सा च त्वष्ट्रात्रगता अलावुपुष्यवत्श्वेता

इति रुग्निनिश्चयटीकायां विजयरक्षितादयः ॥
सिध्यलः, त्रि, (सिध्यं अस्यास्तीति । सिध्य +

“सिध्वादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।)
किलासो । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा,
वाजसनेयमहितायाम् । ३० । १७ ।

“विश्वेभ्यो भूतैः सिध्यलं भूत्यै जागरण-
मभूत्यै इति ॥”)

सिध्यला, स्त्री, (सिध्यमस्या अस्तीति । लच् । टाप्) ।
मत्स्यविक्रान्तः । इति मेदिनी ॥ (श्रीवधविशेषः ।
तद्यथा,—

“त्वगादिहीनाः संशुद्धाः प्रत्यग्राः शकुलादयः ।
अक्षयवर्णीकृतं तेषां शोतं पलशतत्रयम् ॥
शतेन कटुतेलेऽस्य व्योषरामठधान्यकः ।
क्रिमिघ्नदोष्यकनिशाचविकाशान्यकाद्रकैः ॥
जौरकद्वयद्वयोरसुरमाज्जकमिषु कैः ।
दशमूलात्मगुग्गुलाभ्यां मार्कवैलवर्णैस्त्रिभिः ॥
चूर्णितैः पलिकैः साइमारणालपरिप्लुतैः ॥
विन्धसत् स्रं हपात्रे तु धान्यराशौ पुनन्यं सत् ।
समरात्रात् समुहृत्य पानभक्षणभोजनैः ।
सिध्यलैश्च प्रयोक्तव्या सामं वायीं विशषतः ॥
भग्नरुग्नाश्चूतहताः काम्यनः पीठसर्पिणः ।
गृध्रमौर्गिन्सादश्च शूलगुल्मोदराणि च ।
वलोपालितखालित्य इत्यास्यरमलान्द्रयाः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिमंथनं श्रीमवाताधिकारं

सिध्यवान् [त] त्रि (सिध्यमस्येति । सिध्य +
पच् मत्तुप् । मस्य वः ।) किलासरीगविशेषः ।
इति सिध्यशब्दादस्यर्थं वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सिध्वा, स्त्री, किलासरीगः । इति हेमचन्द्रः ॥
सिध्यः, पु (सिध्यन्त्यस्मिन्नर्था इति । सिध +

“पुष्यमिधो नक्षत्रं ।” ३ । १ । ११६ । इति
व्यप्प्रत्ययेन निपातितः ।) पुष्यमक्षत्रम् । इत्य-

मरः । १ । ३ । २२ ॥

सिध्यः, पुं, साधुः । इत्यमरः । इत्युनादिकोषः ॥
सिध्यका, स्त्री, (सिध + स्वार्थे कन् । अभिधानात्
स्त्रीत्वम् ।) इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ॥

सिध्यति रोगइत्युत्त्वमिति सिध्यमा । सिध्य इति
स्थायी इत्यः । सिधु गत्यां नास्तीति रक् ततः
स्वार्थे कः संज्ञाविधेरनित्यत्वात् न इत् । इति
भरतः ॥

सिध्यकावणं, स्त्री, (सिध्यकाणां वनमिति । णत्वम्) ।
देवोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिन्नः, स्त्री, (सिनोति बध्नाति आत्मानमिति । सिञ्
बन्धने + “इण्षिञ्जीति ।” उणा० ३ । २ ।
इति नक् ।) शरीरम् । इति संक्षिप्तसारी-
णादिहृत्तिः ॥ (अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥

सिन्नः, पुं, (सिनोतीति । सिञ् बन्धने + “इण्
सिञ्जीति ।” उणा० ३ । २ । इति नक् ।)

ग्रामः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ काणः ।
इति केचित् ॥ शुक्रगुणविशिष्टे, त्रि ॥

सिनी, स्त्री, शुक्रगुणविशिष्टा । यथा । श्वेता मित्ता
सिनी श्वेता । इति व्याडिः । इति सिनीवाली-

शब्दटीकायां भरतः ॥
सिनी(वा)वाली, स्त्री, (सिनी शुक्रा बाला चन्द्र-

कला अस्यामिति । यदा, सिन्या शुक्रया चन्द्र-
कला वल्यते मिश्रते या । वल मिश्रणे +

चञ् । ततो ङीष् ।) दृष्टेन्दुकलामावास्या ।
इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ सा चतुष्टयोयुक्ता-

मावस्या । सिनी श्वेता बाला चन्द्रकलास्यां
सिनीवाली नदादित्वादीप् । इति तद्दृष्टाकायां

भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
“पार्ष्णमास्यां सिनीवाल्यां हादृश्यां श्वधे-

ऽथवा ॥”)

दुर्गा । इति मेदिनी ॥

सिन्दुकः, पुं, सिन्दुवारश्च । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥
(तथास्य पठ्यायगुणाश्च ।

“सिन्दुवारः श्वेतपुष्यः सिन्दुकः सिन्दुवारकः ॥
नालपुष्यो तु निर्गुणो शिफालो सुवह्वा च सा ।
सिन्दुकः स्मृतिदस्तकः कषायः कटुको लघुः ॥
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान् ।
कामिकुष्ठारुचिश्चेष्टश्चरान्नालापि तद्विधा ।
सिन्दुवारदलं जन्तु वातश्लेष्महरं लघु ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सिन्दु(स्यु)वारः, पुं, सिन्दुं गजमदं वारयति तिरक्त
त्वात् । ह + अण् । पाञ्चिको धस्य दः ।) इत्य-
विशेषः । निमिन्दा इति भाषा । इनक्षुर इति

च क्वचित् । तत्पर्यायः । सिन्दुकः २ इन्द्र-
सुरिसः ३ निर्गुणो ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६ ॥ सिन्दुकः ६ सिन्दुवारकः ७ इन्द्राणी
८ पीलोमीट शक्राणी १० कासनाशिनो ११ ।

इति रत्नकोषः ॥ श्वेतपुष्यः १२ सिन्दुवारकः
२३ स्थिरसाधनकः १४ अनन्तः १५ सिद्धकः

१६ अर्थसिद्धकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कफवातत्रयकुष्ठकण्टितशूलना-

शिवम् । कायसिद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“सिन्धुकः स्मृतिदक्षिणः कषायः कटुको लघुः
केश्यो नेत्रहृत्तो हृत्ति शूलशोथाममाहृतान् ॥
कामिकुष्टाक्षिप्रेषत्रयान् नौलापि तद्विधा ।
सिन्धुवारदलं तप्तु वातश्च अह्वरं लघु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥३॥

“स्यन्दं वारयति सिन्दुवारः षच् निपातनात् जि-
घत उच्च । सिन्दुकसिन्दुवारौ दन्त्यसादी तवर्ग-
द्वतीयवन्ताविति बहवः । केचित्तु सिन्धुं समुद्र-
मपि वारयति शोषयति तीक्ष्णरसत्वेन कफघ्न-
त्वात् सिन्धुवारः सिन्धुकसिन्धुवारौ तवर्गचतुर्थ-
वन्ताविख्यातः ।” इति भरतः ॥

सिन्दूरः, स्त्री, (स्यन्दते इति स्यन्दृ ङ् चरणे +
“स्यन्देः सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । ६६ ।
इति ऊरन् । सम्प्रसारणश्च ।) रक्तवर्णचूर्ण-
विशेषः । सिन्दूर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नागसम्भवम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०५ ॥

नागरैणुः ३ रक्तम् ४ सौमन्तकम् ५ नागजम् ६
नागगर्भम् ७ शोणम् ८ वीररजः ९ गणेश-
भूषणम् १० सन्ध्यारागम् ११ शृङ्गारकम् १२
सौगायम् १३ अरुणम् १४ मङ्गलम् १५ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
व्रणविरोपणत्वम् । कुष्ठसम्भ्रमकण्डूतिविसर्पशम-
नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥३॥ अपि च ।
“सिन्दूरं रक्तरेणुञ्च नागगर्भञ्च सौमजम् ।
सौसौपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सौमवन्तम् ॥
संयोगजप्रभाविण तस्याप्यन्यं गुणाः स्मृताः ।
सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ।
भस्मसन्धानजननं व्रणशोधनरोहणम् ॥” ॥३॥
सिन्दूरस्य शोधनमाह ।

“दुग्धाश्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः ।”
इति भावप्रकाशः ॥३॥

सिन्दूरदाजमस्त्री यथा,—

“सिन्दूरश्च वरं रम्यं भाले शोभाविवर्धनम् ।
पूरणं भूषणानाञ्च सिन्दूरं प्रतिदृष्टताम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥३॥
तस्य धारणात् पत्युरायुर्व्यद्विर्भवति । यथा,—
“हरिद्रां कुङ्कुमञ्च सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कार्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्तो दूरयेन्न पतिव्रता ॥”
इति काशोखण्डे ४ अध्यायः ॥

सिन्दूरः, पुं, (स्यन्दते इति । ऊरन् ।) हृत्-
विशेषः । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरकारणं, स्त्री, (सिन्दूरस्य कारणमिति ।)
सौमकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सिन्दूरतिलकः, पुं, (सिन्दूरस्यैव तिलको यस्य ।)
हृत्सो । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरतिलका, स्त्री, (सिन्दूरस्य तिलको यस्याः ।)
साधवा नारी । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरपुष्पी, स्त्री, (सिन्दूरवत् रक्तवर्णं पुष्पं
यस्याः । पाककर्षेति ङीष् ।) पुष्पहृत्विशेषः ।

तत्पर्यायः । सिन्दूरी २ वीरपुष्पी ३ हृत्पुष्पी ४
करच्छदा ५ शोणपुष्पी ६ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । अक्षवात-
शिरोऽर्त्तिभूतनाशित्वम् । चण्डीप्रियत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्दूरी, स्त्री, (सिन्दूरं तद्वर्णोऽस्या प्रसीति।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) रोचनी । रक्त-
शेलिका । धातकी । इति मेदिनी ॥

सिन्धुः, पुं, (स्यन्दते इति । स्यन्दृ प्रचवणे +
“स्यन्देः सम्प्रसारणं धञ् ।” उणा० १ । १२ ।

इतिः उ । धकारादेशः सम्प्रसारणश्च ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । ११ यथा,
भागवते । ३ । ११ । ३१ ।

तावन्निभुवनं सद्यः कल्पान्तं धितसिन्धुवः ।
प्रावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवार्तरितोर्मयः ॥”
वमयुः । देशविशेषः । (यथा, रघुः । १५ ।
८७ ।

“युधाजितश्च सन्देशात् स देशं सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भूतप्रजः ॥”
नदविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्दस् इति
ख्यातः । (यथा, रघुः । ४ । ६७ ।

“विनीताश्वयमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवर्वाजिनः स्कन्धान् लम्बकुङ्कुमकेशरान् ॥”
गजमदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुवारहृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतटङ्गणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रागविशेषः । स च मालकौशराग-
पुत्रः । यथा,—

“माधवः शोभनः सिन्धुर्मारुमेवाङ्कुन्तलाः ।
कलिङ्गः सौमसंयुक्तः कौशिकस्य सुता इमे ॥”
इति सङ्गीतसिन्धुः ॥

सिन्धुः, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + उ । सम्प्र-
सारणम् । दस्य धञ् ।) नदी । इति मेदिनी ॥
(यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।

“अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे-
ऽस्यात् स्यन्दन्ते सिन्धुवः सर्वाः रूपाः ।
अतश्च सर्वाः शोषधयो रमय
येनेष भूतैस्त्रिष्टते शान्तरात्मा ॥”
नदीविशेषः । तज्जलगुणाः । यथा,—
“शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्वाभयघ्नम् ।
जलं निर्मूलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्तं बलं बुद्धिमधायुषञ्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुकः, पुं, (सिन्धु रेव । स्वार्थे कन् ।) सिन्धु-
वारहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ५८ । ६ ।

“वैश्यानां जीवकखदिर-
सिन्धु कस्यन्दनाश्च शुभफलदाः ॥”
सिन्धुकफः, पुं, (सिन्धोः कफ इव ।) समुद्रफेनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुकरं, स्त्री, (सिन्धौ सिन्धु देशे कीर्यते इति
कृ + षप् ।) श्वेतटङ्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुखेलः, पुं, (सिन्धौ तस्मिन्निपे खेलतीति ।
खेल + कः ।) सिन्धुदेशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सिन्धुजं, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + ङः ।)
सैन्धवलवणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । ३७ ।

“वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः ॥”
समुद्रजाते, वि ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
७१ । १४ ।

“शुभान् दशभिरावर्त्तैः सिन्धुजान् वातरंजसः ॥”

सिन्धुजम्, [न्]को, (सिन्धोर्जम् उत्पत्तियस्य ।)
सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुजम्बा, [न्] पुं, (सिन्धोः क्षीरसमुद्रात्
जम्बा यस्य ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुजा, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + ङः ।)
लक्ष्मीः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुडा, स्त्री, मालवरागभार्या । यथा,—
“धानुषी मालसी रामकिरी च सिन्धुडा तथा ।
अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

सिन्धुनन्दनः, पुं, (सिन्धोः क्षीरोदस्य नन्दनः ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिन्धुनाथः, पुं, (सिन्धुनां नदीनां नाथः ।)
समुद्रः । इति केचित् ॥ (यथा, माघे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।
गच्छतः स मधुकोटभौ विभो
यस्य नेदसुखविघ्नतां जगाम ॥”

सिन्धुपुत्रः, पुं, (सिन्धो पुत्रः ।) मर्कटन्दु । इति ।
शब्दचन्द्रिका ॥ चन्द्रश्च ॥

सिन्धुपुष्पः, पुं, (सिन्धो पुष्पयति प्रकाशते इति ।
पुष्प फलने + षच् ।) शङ्खः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुमन्जं, स्त्री, (सिन्धुमन्यात् जायते इति ।
जन + ङः ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुरः, पुं, (सिन्धु मर्दं राति ददानीति । रा +
कः ।) हृत्सो । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
पार्थ्यामसश्याम् । १८८ ।

“गतिगञ्जितवरयुवतिः करी कपोलौ करोतु
मदमलिनौ ।
मुखवन्ममात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहमि ॥”

सिन्धुरहो [न्]पु, (सिन्धुर इस्तिनं हं ष्टीति ।
द्विष + णिनिः ।) मिहः ॥

सिन्धुलवण, स्त्री, (सिन्धुजातं लवणम् ।) सैन्ध-
वम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुवारः, पुं, (सिन्धुमपि वृत्नोति गत्येति ॥
वृ + षण् ।) ह्योत्तमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(सिन्धु मर्दजलमपि वारयति तिरस्करोति
तित्तरसेन । वृ + षिच् + षण् ।) सिन्धुवार-
हृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ यथा,—

“विसुन्धुकः सिन्धुवारः सिन्धुकं सुरसाऽपि च ।
तत्रेन्द्रसुरसद्विन्दुरसुरिसः सिन्धुवारितः ।

सिप्रा

निगुंकीन्द्राणिकेन्द्राणी सुरसा सिन्धुवारकः॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य गुणाः ।

“सिन्धुवारो विषश्लेष्मत्रणकुष्ठक्षयापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

सिन्धुवारकः पुं. (सिन्धुवार एव । स्वार्थे कन् ।)

सिन्धुवारहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवारितः पुं. (सिन्धुर्भद्रजलं वारितो येन ।)

सिन्धुवारहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवेषणः पुं, गम्भारौहस्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुशयनः पुं. (सिन्धुः क्षीरोदः शयनं यस्य ।)

विष्णुः । चारोदशायित्वात् ॥

सिन्धुसङ्गमः पुं. (सिन्धूनां सङ्गमो यत्र ।) नदी-

नदसमुद्राणां परस्परमेलकः । तत्पर्यायः ।

सम्भेदः २ । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ सिन्धो-

नदीः सङ्गमो मेलकः सम्भेदः । सम्भेदन्ति

मिलन्ति अस्मिन्निति सम्भेदः घञ् । सिन्धु-

शब्देन नदी नदः समुद्रश्चाच्यते तेन नद्योर्नदीयो-

र्नदीसमुद्रयोश्च मेलकः सम्भेदः । इति वैकुण्ठा-

दयः । इति भरतः ॥

सिन्धुइवं, क्लो. (सिन्धोरुइवो यस्य ।) सैन्धव-

लवणम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।

१ । ४४ ।

“विडङ्गमारो मरिचं सदारु-

योगः स सिन्धुइवमृत्वयुक्तः ॥”)

सिन्धुपलः क्लो. (सिन्धोः समुद्रस्य उपलमिव ।)

सैन्धवलवणम् । इति हारावली । ५५ ॥

सिप्रः क्लो. (सिच् । क्षिप् । सिच् चरणं रातोति ।)

रा + कः । पृषादरादित्वात् चस्य पः ।) सरो-

वरविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ४१ अध्याये

“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः सिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः ।

गङ्गावतारमगमत् । हिमवत्प्रस्थमुत्तमम् ॥”

सिप्रः पुं. (सिच् चरणं + क्षिप् । तं रातोति ।)

रा + कः । पृषादरादित्वात् साधुः ।) चन्द्रः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निदाघसलिलम् । घमः ।

इति मेदिनी ॥

सिप्राः स्त्री. (सिप्र + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः ।

इति मेदिनी ॥ सा तु उज्जयनीदेशसमीपे

वर्तते । (यथा, रघुः । ६ । ३५ ।

“अनेन यूना सह पार्थिवेन

रश्माक । कश्चित् मनसो रुचिस्त्रे ।

सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु

विहृत्तुमुद्यानपरम्परासु ॥”)

तस्या उत्पत्तियथा कालिकापुराणे २३ अ-

ध्याये ।

“एव विवाह्य विधिवत् सौवर्णं मानसाचले ।

अरुन्धतीं वशिष्ठसु मां दमाप तया सह ॥

तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकरे ।

विवाहावभृताश्रयं शान्त्यर्थं च पुरा कृतम् ॥

अथ विष्णुमहादेवपाणिभिः समुदाहृतम् ।

ततोयं समुधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥

सिरा

हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
ततोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ।

तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता

क्षितिम् ॥”

सिमः पुं. (सि ज् बन्धने + “अविमिविमिशुषिभ्यः

कित् ।” उणा० १ । १४३ । इति मन् । सच

कित् ।) समुदायः । सिमः सर्व्वः । इति सिद्धान्त-

कोमदौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ११५ । ४ ।

राज्ञो वामस्तनुते सिमस्मै ॥”)

सिम्बाः स्त्री. (पम वैक्लथ्ये + उष्वाद्यश्चेति

साधुः ।) शमी । यथा,—

“शमो शमी शिम्बिशिम्बिसिम्बासिम्बिरपीष्यते

इति हिरूपकोषः ॥

इ किमिडा इति ख्याते श्रुठी इति ख्याते ।

शाम्यति वृद्धिरनया शमी शमभियं शमं

नास्तीति इः पाच्छोणादीति ईपि शमी ताल-

व्यादिः शमः पूर्व्वेण वे निपातनादकारस्य इत्वं

शिम्बापि तालव्यादिः । सिम्बा दन्त्यादिरिति

पुरुषोत्तमादयः । सिम्बिशिम्बोऽप्यत्र शिम्बिरपि

तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । इति भरतः ॥

सिम्बिः स्त्री, शिम्बा । इति हिरूपकोषः ॥

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिम्बिजाः स्त्री. शमीधान्यम् । इति भावप्रकाशः ॥

तालव्यशकारादिरपि ॥

सिम्बी, स्त्री. (सिम्बि + पत्ने डीप् ।) निष्यावी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सिम्बा सिम्बी पुस्तसिम्बिस्तथा पुस्तकसिम्बिका

शिम्बिद्वयञ्च मधुर रसे पाके हिम गुरु ।

बन्धं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सिरः पुं, पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पिप्प-

लीमूलशब्देऽस्य विषयो ज्ञेयः ॥)

सिराः स्त्री. (सिनोताति ।) पिञ् बन्धने + रक् ।

इत्यणादौ उज्ज्वलः । २ । १३ ।) नाडी । (यथा,

सुश्रुते । ३ । ७ ।

“व्याघ्रवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः

प्रतानाः पद्मिनाकन्दार्हिसादीनां यथा जलम् ॥”

यथा च ।

“ध्मानाहमन्यः स्रवणात् स्तोतांसि सरणात्

सिराः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥

तथा च ।

“सम सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीर-

माराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च

कुल्याभिरुपसिद्धतः सुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसार-

णादिभिर्दिशेपः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च

तासां प्रतानास्तासां नाभिमूलं ततश्च प्रसर-

न्त्युद्धमधस्तस्यैव च ॥ भवतश्चात्र ॥

यावत्स्यन्तु सिरा काये मन्भवन्ति शरीरिणाम् ।

नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥

नाभिस्याः प्राणिनां प्राणा प्राणान्नाभ्युपा-

श्रिता ।

सिरा

सिराभिराहता नाभिस्रकनाभिरिवारकैः ॥

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो

दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश

रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिन्योनां वात-

स्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य एव

पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफ-

स्थाने रक्तवाहिन्यश्च यज्ञतृष्णाङ्गोरिवमतानि सम

सिराशतानि ।

तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थिपुञ्ज-

विंशतिः एतेनेतरसकथिवाह्य च व्याख्यातौ ।

विशेषतस्तु कोष्ठं चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेदाश्रिता-

श्रोण्यामष्टौ हं हं पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव

चोदरे दश वक्षसि । एकचत्वारिंशत्तत्रण ऊर्ध्वं

तासां चतुर्दश शीवायां कर्णयोश्चतस्रः । नव

जिह्वायाम् षट् नासिकायाम् अष्टौ नेत्रयोः ।

एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां

सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषा-

णामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश

कर्णयोर्दश । एव रक्तवहाः कफवहाश्च । एव-

मतानि समसिराशतानि सविभागानि व्याख्या-

तानि । भवन्ति चात्र ।

क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम् ।

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवन-

श्चरन् ॥

यदा तु कुपितो वायुः स्वा सिराः प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥

भ्राजिष्णुतामन्नरुचिर्मग्निदासिमरोगताम् ।

ससपत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्याच्चान्यान्

गुणानपि ॥

यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥

स्रं हसङ्गपु सन्धोनां स्थैर्यं बलमुदीर्णताम् ।

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिरा-

श्चरन् ॥

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥

धातूनां पूरणं वर्णं स्पृशं ज्ञानमसशयम् ।

स्वाः सिराः सञ्चरदत्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥

नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलन्तथा ।

श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहा स्मृताः ॥

प्रदृष्टानां हि दोषाणां मुच्छ्रितानां प्रधावताम्

ध्रुवमुन्मार्गगमनमत सव्ववहाः स्मृताः ॥

तत्रारुणा वातवहाः पृथ्यन्ते वायुना सिराः ।

पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्यः स्थिराः

कफात् ॥

असृग्बहान्तु रोहिण्यः सिरा नातुष्णशीतलाः

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्यं द्याः सिरा

भिषक् ॥

वेकल्यं मरणश्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत् ।

सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छास्त्रासु बुद्धिमान्

पट्टिंशच्च शतं कोष्ठं चतुःषष्टिषु मूर्धनि ।
 शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥
 पञ्चाग्न्यवुण्णशोर्धमवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति सुश्रुते शारोरस्थाने सप्तमऽध्याये ॥
 अम्बुवाहिनी । इति हेमन्द्ः ॥
 सिद्धको, स्त्री, सल्लकोष्ठः । इत्यमरटीकायां
 भरतः । २ । ४ । १२४ ॥
 सिकरः, पु. इहो । इति जटाधरः ॥
 मिषाधयिषा, स्त्री, (साधयितुमिच्छा । साध +
 सन् + प्रः । स्त्रियां टाप् ।) साधनेच्छा । यथा,
 भाषापरिच्छेदः । ७० ।
 “मिषाधयिषया शून्या मिद्विर्यं न विद्यते ।
 स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥”
 सिद्धकः, पुं. स्र. होष्ठः । इति शब्दरत्नावलो ॥
 (स्र. होष्ठःस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)
 सिद्धः, पु. (सिद्धयति मनो यत्र । सिद्ध + घञ् ।
 पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गन्धद्रव्यविशेषः ।
 सिद्धा इति ख्यातः । तत्पर्यायः । तुरुष्कः २
 पिण्डकः ३ यावतः ४ । इत्यमरः । २।४।२८॥
 सिद्धकः ५ पिण्डकः ६ कपिचञ्चलः ७ तैलाव्यः
 ८ यावः ९ यावलः १० । इति शब्दरत्नावलो ॥
 सल्लकोद्वयः ११ पिण्डकः १२ तैलपर्णी १३ वृक-
 धूपः १४ क्लृप्तधूपः १५ । इति जटाधरः ॥
 सिद्धकः, पु. (सिद्ध एव । स्वार्थे कन् ।) सिद्धः ।
 इति शब्दरत्नावलो ॥ (शिलारसः । अस्य
 पथ्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं कृत्विमं कपिलथलः ।
 तुरुष्को मुक्तिमुक्तश्च पिण्डातः सिद्धको रसः ॥”
 इति वदकरत्नमालायाम् ॥
 “सिद्धकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः ।
 कपितैलञ्च महारातस्तथाच कपिनामकः ॥”
 अस्य गुणा यथा,—
 “सिद्धकः कटुकः खादुः स्निग्धोष्णः शुक-
 कान्तिकृत् ।
 वृथः कण्ठः स्येदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सिद्धको, स्त्री, सल्लको । इति शब्दरत्नावलो ॥
 सिद्धभूमिका, स्त्री, सल्लको । इति शब्दरत्ना-
 वलो ॥
 सीक, ऋ ङ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ. असिसोक्तु । उ,
 सेकते । इति दुर्गादासः ॥
 सीक, कि आसृश । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पक्षे भा० पर०-सक०-सेट् ।) कि, सोकयति
 सीकति । आसृश स्थगं । प्रमाणं तालव्यादौ
 दृश्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 सीकरः, पुं, शीकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 १ । ३ । ११ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
 “स नर्मदा रोधसि सीकराद्रै-
 मेरुद्विगानर्त्तितनक्तमालि ।
 निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
 क्लाप्तं रजोधूमरक्तं मेत्यम् ॥”)

सीता. स्त्री. (सिनोतीति । मिजन बन्धे -- बाहु-
 लकात् क्तः । दोषश्च । इत्युणादौ उक्त्वलः । ३।
 ८० ।) लाङ्गलपडतिः । इत्यमरः । २।८।१४॥
 “इति लाङ्गलखायां सिनोति खनति भूमि सीता
 पि न ग अ बन्धे नास्तीति तः निपातनाद्दोषः ।
 सीता दृश्यसादिः । शते भुवि इति गीता
 तालव्यशादिश्च ॥” इति भरतः ॥ (यथा,
 कुमारि । ५ । ६२ ।
 “न वेद्यं स प्राथितदुर्लभः कदा
 सखीभिरस्त्रीत्तरमौचित्याममाम् ।
 तपःकृशामभ्युपपत्स्यत सखीं
 वृष्टेव सीतां तदवग्रहचताम् ॥”)
 जनकराजनन्दिनी । मा तु श्रीरामपत्नी । तत्-
 पर्यायः । वंदेही २ मैथिली ३ जानकी ४
 धरणीसुता ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिसम्भवाद्
 इति जटाधरः ॥ अस्या उत्पत्तियथा, वास्वा-
 कीये रामायणे । ६६ । १३-१४ ।
 “अथ मे कषतः क्षेत्रे लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
 चित्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥
 भूतलादुत्थिता मा तु व्यवहृत ममात्मजा ।
 वायेश्चक्रेति मे कन्या स्यादपिनेयमयोनिजा ॥”
 अपि च तद्दोषाद्युपपन्नपुराणम् ।
 “अथ लोकेश्वरो लक्ष्म्यजनकस्य पुरे स्वतः ।
 शुभचित्रं हनोत्स्वाते तारं चोत्तरफलगुने ॥
 अयोनिजा पञ्चकरी बालाकंशतसन्निभा ।
 सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥
 सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्य नाम चाकरोत्
 ततोऽभूदोरसी तस्य उष्मिना नाम कन्यका ॥”
 तज्जन्मव्रतादि गीतम प्रति शिवेनोक्तं यथा,—
 “वशास्वशुकपक्षे त्वष्ट्यां संयमनं कुरु ।
 परेद्युर्विकुरुष्वं तज्जानकीजन्मनो व्रतम् ॥
 मन्वुष्टा जानकी तेन भविष्यति न सगयः ।
 एतद् व्रतं ममाप्यस्ति कर्त्तव्यं श्वो द्विजां चम ॥
 माहात्म्यं तस्य गदितुं नास्ति मे निश्चलं मनः ।
 अहं तद्रमलानोऽस्मि शक्तस्तद्गदितुं न हि ॥
 तस्मादेकं वदामि त्वां मार्कण्डेयाश्रमेऽधुना ।
 गत्वा मुनीन्द्रः सकलं मार्कण्डेयाऽनुपृच्छताम्
 सर्वं निवेदितं तस्मै व्रतमाहात्म्यमुत्तमम् ।
 विधानञ्च फलं तस्य स मुनिस्त्वां वदित्थति ॥
 मार्कण्डेयोपदिष्टेन विधानाचर तद्व्रतम् ।
 यथाशक्त्यपि कुर्वाणो व्रतस्योत्सवमादरात् ॥
 लप्स्यसे सकलान् कामान्नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥”
 इत्यादि गीतमप्रशान्तरं श्रीमार्कण्डेय उवाच
 “त्रेतायुगे उत्तराशां गते कमलिनीपती ।
 सर्वकर्त्तृनिकरश्रेष्ठे ऋती तु कुसुमाकरे ॥
 मासि पुण्यतमे विप्र साधवे साधवार्प्रये ।
 नयस्या शुकपक्षे च वामरे महल्ले शुभे ॥
 साध्य ऋते च मध्याह्ने जानकी जनकालये ।
 आविर्भूता स्वयं देवी योगेषु गतिरुत्तमा ॥
 एतदयोगं कृतं तद्व्रतं प्रोक्तमनन्तकम् ॥
 अष्टम्यां यदि विद्वा स्यान्नवमी साधवे स्मिते ।

कुर्यान्नेदं व्रतं तस्यां कृतश्रेयसता भवेत् ॥
 मध्याह्न्यापिनी प्राच्या व्रतेऽस्मिन्नवमी तिथिः
 दिनद्वयगतायान्तु तस्यां कार्या परा नरः ॥
 एतद्योगिर्विनापि स्यात् तद्विभं पापनाशनम् ।
 व्रतानां नित्यमाचारां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 यस्तु नो कुरुते मोहात् जानकीजन्मसम्भवं ।
 व्रतं स पश्यते घोरं नरके नात्र संगयः ॥
 तस्मिन्नहनि मृदात्मा भुक्त्वाप्यन्नन्तु यो नरः ।
 मुने स कृमिसहानं सपुत्रं खादति स्फुटम् ॥
 न करोति हि यः श्रुत्वा व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
 स महापातकी ज्ञेयः सर्वधर्मवर्षाहृत्कृतः ॥ ५ ॥
 कुरुते यो व्रतं सोऽपि पृथ्वादानफल लभेत् ।
 महाषोडशदानानां यज्ञाना मुनिपुङ्गव ॥
 प्राप्नोति सर्वतीर्थानां प्राप्नुयात् सकलं फलम्
 सर्वभूतदयां कृत्वा फलमाप्नोति यज्जन ।
 तत्राप्राप्ति व्रतादस्मात् नात्र कार्या विचारणा
 अष्टम्या प्रातरुत्थाय कृत्वा शौचमनन्दितः ।
 महानद्यां तडागे वा कूपे वाप्यन्तिकेऽपि वा ॥
 स्नात्वा कुर्यान्नित्यकर्म प्रातःसन्ध्यादिवन्दनम्
 देवान् पितृश्च मत्पत्यं हविष्यागो च मयतः ॥
 एकभुक् ब्रह्मचारी स्याद्भूमिगयो च गीतम् ॥
 नवम्या प्रातरुत्थाय दान्ता भुत्वा ममाहितः ॥
 तीर्थादौ विधिवत् स्नात्वा कृतानित्यक्रियो नरः
 कुर्वीत मण्डपं रम्यं षोडशस्तम्भमण्डितम् ॥
 अष्टस्तम्भयुतं वापि चतुस्तम्भमथापि वा ।
 तीरणं, सहितं कुर्याद्द्वानवरशोभितम् ॥
 द्वारं च शङ्खचक्रादिपताकाभिभूजस्तथा ।
 अलङ्कुर्यात् प्रतिस्तम्भ स्यात्पर्यत् कलमान्
 शुभान् ॥
 श्रवणन्दुर्गाशां पु पुर्णपात्रं रत्नद्वयान् ।
 मध्ये तु चत्वरं कुर्यात् चतुर्हस्ताप्रमाणतः ॥
 इन्तमात्रोच्छ्रितं रम्यं चतुरस्रं मृदा मुने ।
 पलद्वयमित्ता कुर्यात् जानकीप्रतिमा शुभाम्
 काञ्चनामथवा शक्त्या कुर्यात्कपलान्मिताम्
 तद्वर्णं तद्वर्णं कुर्याच्छक्त्या चतुर्भुजाय ॥
 वित्तशाठ्यमक्रुत्वैव राजतोमपि कारयत् ।
 आङ्ख्यरी पतला वा सृग्मयीं हृत्तजाम् ॥
 कुड्यं पट्टं वा लेख्या वणकं प्रतिभां पराम् ।
 लेख्यञ्च स्तिकागारं सञ्चतश्च पटाहतम् ॥
 पर्यङ्कशयने सुप्ता तत्र राज्ञी महासतिः ।
 तस्याः समीपतः सुप्ता मैथिली स्तनपायिनी ॥
 जातकर्मकरो लेख्यां जनकश्च महापतिः ।
 शतानन्दः पुत्रोऽप्यं लेखनीयः प्रयत्नतः ॥
 इत्यादि चारित लेख्यं जानकीजन्मसम्भवं ।
 यथाशक्ति हल कुर्यात् काञ्चनं किल गीतम
 राजतं चक्रममलं स्वर्णमिहासनं तथा ।
 कुर्यात्ताम्रमयं कुम्भं पुर्णपात्राहतं मुखं ॥
 तन्मध्ये पञ्चरत्नादि तीर्थान्स्वनिचिपम्भने ॥
 आचार्यं शास्त्रकुशलं वेदाध्ययनकोविदम् ।
 हृण्णयादिमलाचारमवतसाङ्गदासनं ॥
 अन्तरायान्तरायेश्च पञ्चपात्रादिभिर्व्रतौ ।
 आफलादिभिरभ्यर्च्य गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

हृणुयाद् विधानेन ततः षोडश ऋत्विजः ॥
 विद्यावतः सदाचारानष्टौ वा भक्तिमयुतः ।
 मध्ये वेदो समालेख्या विचित्रैर्वर्णकैस्ततः ॥
 पञ्चमष्टदलं तत्र स्थापयेत् कलसं ततः ।
 रत्नसिंहासनं रम्यं संस्थाप्य विजितेन्द्रियः ॥
 तत्राधिवासनं कुर्यादभ्यन्तारणपूर्वकम् ।
 प्रतिमायां विधानेन देवीमावाहयेत्ततः ॥*॥
 प्राणानायम्य मूलेन त्रिकोणं च चेतसा ।
 मूलमन्त्रस्य जनकं मुनिं विन्यस्य मूर्धनि ॥
 मुखे हृदये गायत्री सीतादेवीं हृदि न्यसेत् ।
 नाभौ तु विन्यसेदन्न ह्यनं लक्ष्मीबीजं सविन्दुकम् ॥
 पादयोश्च नमः शक्ये ततो विन्यस्य मन्त्रवित् ।
 श्रीं श्रीमत्यादिभिर्बीजैर्हीघंष्टस्वरसंयुतैः ।
 कृत्वा करषडङ्गेषु न्यासं ध्यायेत्ततो व्रतो ॥*॥
 चतुर्भुजां सुवर्णाभां रामालोकनतत्पराम् ।
 श्रीगणेशान्वितां सीतां चिन्त्येहृदि सर्वदा ॥
 इति ध्यात्वा समुच्चार्य मूलमन्त्रं कृताञ्जलिः ।
 सविन्दुकमलाबीजं पूर्वमुच्चार्य गीतम् ॥
 सीताय इति पश्चात् नमश्च वदेत् किल ।
 संपूज्य प्रतिमां रात्रौ कृत्वैवमधिवासनम् ।
 ब्रह्मचारी भूमिशायी तस्यां रात्रौ भवेद्दृती ॥
 तस्यां नवम्यां विधिवत् कृत्वा शौचमतिन्दृतः ।
 नव्यादौ विमले स्नात्वा नित्यकर्म विधाय च ॥
 ततस्तु प्रथमं दामि नित्यपूजाविधिं व्रती ।
 कृत्वा द्वितीयप्रहरे गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
 मध्याह्नमयं भक्त्या कुर्यादिकाग्रचेतसा ।
 आसनं उपविश्यादौ मूलं विन्यस्य पूर्ववत् ॥
 चतुरस्रं षट्कोणं त्रिकोणञ्च पुरस्ततः ।
 कृत्वा मण्डलमाधारं तत्र संपूज्य मन्त्रवित् ॥
 मूलेन शङ्खं संस्थाप्य जलमासिन्धुं निम्नलम् ।
 चिन्मयं तत्र संचिन्त्य तीर्थमङ्गुशमुद्रया ॥
 आकृष्य मूलमन्त्रेण समवाराभिमन्त्रितैः ।
 जलं संप्रोक्षयेद्दिवान् सामर्थीं पूजनाशिताम् ॥
 पात्राणि ताम्रहस्तादिनिर्मितानि ततो मुने ।
 पादाघ्रं प्रदानार्थं मधुपक्वाथमैव च ॥
 तथवाचमनोयार्थमवमासादयेत् क्रमात् ।
 एकस्मिन्नथवा पात्रे पाद्यादीनि प्रकल्पयेत् ॥
 पात्राणोत्थं समासाद्य ततोऽन्तर्यागमाचरेत् ।
 पुष्पाञ्जलिं समादाय ध्यायेद् प्रतिमागताम् ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मान्याःश्रयन्तीं चतुर्भुजं ।
 महामतेस्तथा प्राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥
 हलचालनतः साक्षादाविभूतां स्वतः श्रियम् ।
 सीतां देवीं हृदि ध्यात्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 पुष्पाञ्जलित्रयं देवो प्रतिमामूर्धानि क्षिपेत् ।
 हिरण्यवर्णां मन्त्रेण देवीमावाहयेत्ततः ॥
 आवाहनादिमुद्राणामष्टकं सप्रदश्येत् ।
 तामावाहय इतुरक्ता मन्त्रा देव्यासने मुने ॥
 अथपूर्णाघ्रदानं पाद्य कासोऽस्थि मन्त्रतः ।
 चन्द्रप्रभात मन्त्रेण दद्यादाचमनीयकम् ॥
 आदित्यवर्णं इतुरक्ता मन्त्रः पश्चात् भवेत् ।
 अप्यायस्वति मन्त्रेण पयसा स्नापयेत्ततः ॥
 दधिक्वावस्ततो दध्ना घृतंन घृतवतुरत ।

मधुना मधुवातेति त्राचया नितया मुने ॥
 स्वादयवस्वमन्त्रेण ततस्तीर्थान्मुनिभिः क्रमात् ।
 उपेतु मामिति प्रोक्तः सीतायाः क्षणने मनुः ॥
 स्वस्तिंश्चासने रम्ये प्रतिमां स्थापयेद्दृती ।
 वासोभिः क्षुत्पिपासेति पूजयेद्दिमलोत्तमैः ॥
 गन्धद्वाराभिति भवेद्दाने गन्धादिकस्य तु ।
 मनसः काममित्याहुर्मन्त्रमाभरणादिके ॥
 मधुपर्कं ततो दद्यात् सीतादेव्यै विधानतः ।
 कस्तूरीकुसुमोपेतैः कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
 प्रतिमां पूजयेद्दत्त्वा यतः पुष्पैः स्वकालिकैः ।
 सुगन्धैः कर्दमेनेति मन्त्रेण किल गीतम् ॥
 पश्चयेत्तलसीपदैः कोमलैर्मैश्वरीयुतैः ।
 प्रतिमां मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
 ततः संपूजयेद्दिवान् राजानं जनकं व्रती ॥”
 जनकपूजामन्त्रः ।
 “देवी पद्मालया साक्षादवतीर्णा यदालये ।
 मिथिलापतये तस्मै जनकाय नमो नमः ॥”
 महामतिपूजामन्त्रः ।
 “श्रीधीताजननीं मातर्महिषी जनकस्य च ।
 पूजां गृह्णाण महत्तां महामति नमोऽस्तु ते ॥”
 शतानन्दपूजनमन्त्रः ।
 “निधानं सर्वविद्यानां विद्वत्कुलविभूषणः ।
 जनकस्य पुरोधस्त्वं शतानन्दाय ते नमः ॥”
 हलपूजनमन्त्रः ।
 “जीवयस्वस्त्रिलं विश्वं चालयन् वसुधातलम् ।
 प्रादुर्भावयसे सीतां सीर तुभ्य नमोऽस्तु वै ॥”
 सुभगापूजनमन्त्रः ।
 “त्वयैवोत्पादितं सर्वं जगदेतश्चराचरम् ।
 त्वमेवासि महामाया मुनेनामपि मोहिनी ॥
 त्वयायत्ता इमं लोकाः श्रीसीतावल्लभा परा ।
 वन्दनीयासि देवानां सुभग त्वां नमाम्यहम् ॥*॥
 ततोऽष्टदलमध्यस्थजयाद्या भक्तितः क्रमात् ।
 संपूजयेद्दिशुद्वात्मा गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 बहिर्मुखलवर्त्तित्यः षोडशाद्यास्तु देवताः ।
 अष्टिमाद्यभिधाः पूज्या वहिः सर्वा ऋचस्ततः ॥
 संपूज्यावरणाख्येवं मुख्यदेव्यास्ततो व्रती ।
 दशाङ्गुर्गुणुलैर्हृद्याः पमापः सर्तविभिः ॥
 दीपन्तु साख्यवर्त्तीभिराद्र् पुष्करिणामिति ।
 नैवेद्यं घृतपक्वाक्षैर्नावायस्त्रनसंयुतैः ॥
 प्रदद्यात् पायसाद्यैरप्याद्र्पः करिणामिति ।
 रात्रौ च गुडलड्डकान् महामत्ये निवेदयेत् ॥
 ताम्बूलञ्च ततो दद्यात् कर्पूराद्यैः सुसंयुतम् ।
 साङ्गतासिद्धये देया यथाशक्ति च दक्षिणा ॥
 गौराजयेत्ततो देवीं प्रथमसदनन्तरम् ।
 तामाह्वय च मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिमथापयेत् ॥*॥
 मूलेन हावयेत् विघ्नैरष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं वापि पायसं शङ्करायुतम् ॥
 आहुतीनां ततः पश्चात्मुने कुर्यात् प्रदक्षिणाम् ॥
 पुनः पुष्पाञ्जलिं दद्यात् सीतामूर्धनि भक्तितः ॥
 आदाय तुलसीपत्रं पुष्पं यत्किञ्चिदेव वा ।
 सीताङ्गुपद्मजाङ्गत्वा तदाकारं विभावयन् ॥
 इति नमश्शिरा भूत्वा रोपयेत्तत् स्वमूर्धनि ।

ततः सीतापदाभोजयं संस्थस्य मङ्गलम् ॥
 कराञ्जलिपुटं बद्ध्वा प्रार्थयेद्गामवल्लभाम् ।
 भक्त्या परमया ब्रह्मन् ताभिः कोमलशक्तिभिः
 दुरन्तसंसारसमुद्रमग्नं
 सीते शरणां शरणागतं त्वाम् ।
 उदारयस्वाद्य कृतं भयैत-
 द्दुतं ततो देवि मयि प्रसीद ॥
 संप्रार्थ्यं जानकीमेवं दण्डवत् प्रक्षमेत् पुनः ।
 पुष्पाञ्जलिं पुनर्हत्वा सुवीत परमेश्वरीम् ॥
 नीलनौरजदलायतेश्वा
 कीश्लेशभुजसावलम्बनाम् ।
 सानुरागहरिमेवमीक्षतीं
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 मन्दहसगतिगाञ्च कृशाङ्गीं
 कामकान्तिपरिभूतचन्द्रिकाम् ।
 ताडकारिसहस्रे मविमग्नां
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 कुन्तलालककपोलमाननां
 राहुवक्रगसुधासमद्युतिम् ।
 वासना पिदधतीं हियाकुलां
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 कायवाहनसगीं पतिव्यधात्
 स्वप्रजायतिषु राघवेश्वरः ।
 शिवविरिञ्चिभिरङ्गुवन्दितां
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 भक्तैकगम्यां प्रकृतैः पराञ्च
 चित्ते भृशं लोकनमस्कृताञ्च ।
 भूवायुवह्निवननाकसिन्धुतां
 विभावये चेतसि रामवल्लभाम् ॥
 इन्द्ररुद्रधनदानुपालकैः
 सहिमानगणमास्त्रितैर्हिवि ।
 पुष्यवधमनुसंस्तुतशीलां
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 ध्येयमानममरैश्च स्वरूपां
 वामधामतनुनिर्जितहैमाम् ।
 पुङ्गवनीरजविभावराननां
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 सञ्चयेद्दिवसदां विमानगै-
 र्विष्मयाकुलमनोभिरीक्षिताम् ।
 तेजसापि दधतीं सदा दिशं
 भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
 एतदष्टकमनिष्टहानिकृद्
 यः पठेद्यद्यच्छास्त्रैश्चर्मुखे ।
 अन्तरापरहितता तु मैथिली
 तस्य भक्तिमतुलां प्रयच्छति ॥
 सुत्वेत्यं जानकीदेवीं गीतवाद्यादिभिर्व्रती ।
 रात्रौ जागरणैः सर्वां तां रात्रिमपवाहयेत् ॥
 ततः प्रातर्हं शय्याञ्च पूर्वोक्तविधिना द्विज ।
 प्रतिमां पूजयित्वा वा चाख्यं पूजयेत्ततः ॥
 तस्मै सोपस्करां दद्यात् सवस्त्रां गां पयस्विनीम् ॥
 दक्षिणाञ्च यथाशक्ति ततः पूर्णाहुतिं चरेत् ॥
 पूर्णाहुतिविधानेन कृत्वा च प्रतिमादिकम् ।

सीतायाः प्रीतये दद्यात् मण्डपादि विस्तृत्य च ॥
सीतापीति वाचयति ब्राह्मणाचार्यभाषितैः ।
अन्त्येभ्योऽपि यथाशक्त्या भूयसीं दक्षिणां ददत् ॥
अतिथिभ्योऽन्नदानञ्च कर्त्तव्यं तद्दिने किल ।
सन्तोष्य सकलान् लोकान् कुटुम्बमहितो व्रती ॥
विधिना पारणं कुर्यात् भूमिशायी च मानवः ।
तस्यापरि सदा प्रीता सीता स्यान्नात्र संशयः ॥
यद्दृष्टं नित्यपूज्या स्यात् प्रतिमा तत्र गौतम ।
तस्यामिवाक्ष्वं कुर्याज्जानक्याः पूजनादिकम् ॥
नित्यपूज्या न यस्य स्यात् सीतायाः प्रतिमा यदा
शालग्रामशिलायां स कुर्यात् सीतोक्ष्वं वुधः ॥
लक्ष्मिनारायणौ यस्मात्तस्यां भवसतः सदा ।
पुर्वीक्ष्वविधिना सीतानवम्या उत्सवं द्विज ॥
पूजां कुर्वीत वै तस्याः सर्वां पञ्चाशत्तादिभिः ।
तुष्येत् तेन वै तस्मिन् जानकीरघुनन्दनौ ॥*॥
इत्य निगदितं सर्व्वे जानकोजम्भनो व्रतम् ।
कुर्वन्तीन्द्रादयः सर्व्वे व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
गन्धर्वाः किन्नरा यक्षा गुह्यकाः सिद्धचारणाः ।
नागाश्च मुनयश्चापि प्रकुर्वन्ति व्रतं द्विज ॥
यः कुर्याद् व्रतमेतद्दि जानकोजम्भभवम् ।
म लभेत् सकलं ब्रह्मन् पृथ्वीयात्राफलं किल ॥
तथा पांडुशदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
अश्वमेधादियज्ञाना तथीनामपि गौतम ॥
अत्यग्रतपमा वापि वेदोक्तायुश्च विन्दति ।
गौतमेट व्रतं तस्मादवश्यं कुरु भक्तितः ॥
नेदं वरु समर्थास्तै फणोन्द्रचतुराजनाः ।
कृताद्वा तौत्तमादस्माद्दोषायुः प्राप्तवानहम् ।
प्रतानां नित्यमास्त्रात् भक्तितं कुर्वता सताम् ॥

सूत उवाच ।

मुनये गौतमायैत्यं जानकोजम्भसम्भवम् ।
व्रतञ्च व्रतमाहात्म्यं विधानं युतिचौदितम् ।
जगाद सकलं व्यक्तं मार्कण्डेयो मुनीश्वर ॥”
इत्यादि श्रीभविष्यपुराणे श्रीसीतानवमीव्रत-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥ * ॥ स्वर्गगङ्गा । इति
मेदिनी ॥ सा तु भद्राश्ववर्षगङ्गा । यथा श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे । “सीता तु ब्रह्मसदनात् केशवा-
चलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्ध-
मादनसृष्टसु पतित्वान्तरणं भद्राश्वं वर्षं प्राच्या
दिभिश्च क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥” अपि च ।
माकण्डेय उवाच ।

“यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरिः ।
तत्र जाता देवनादी सीताख्या वचनाद्विधः ॥
स्त्रापयित्वा यथा चन्द्रं सीतातार्यमनोहरैः ।
चन्द्रं पपुत्रं ह्यवाक्र्यात् सर्व्वं तं त्रिदिवीकम् ॥
तदा सीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च मासृतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् दृष्ट्वाहितमंशुकं ॥
तादृष्ट्वा तदा तोयं तस्मिन् मर्यासं जिष्मलम् ।
तद्दृष्ट्वा स्वयं ब्रह्मा विहङ्गं साधु तज्जलम् ॥
तद्दृशनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कनकौत्तमा ।
चन्द्रभांगति तन्नाम विधिसकं स्वयं ततः ।
आय्यार्थं सागरस्तास्तु जथाह ब्रह्मसम्भत ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

लक्ष्मी । उमा । शस्याधिदेवता । इति नानार्थ-
ध्वनिमञ्जरी ॥ सदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गङ्गास्त्रोत । यथा, —
“गङ्गायान्तु भद्रसोमा महाभद्राय पाटला ।
तस्या सीतासि सीता च वड्मुभद्रा च कार्त्तित्ता
तद्दे देऽलकनस्यापि शारिणी त्वल्पनिम्नगा ॥”
इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । इति केचित् ॥ यथा महा-
भारते । ३ । १८८ । १०० ।
“गाङ्गं शतद्रु सीताश्च यमुनामथ कौशिकीम् ।
* * * * *
एताद्यान्याश्च सरितः पृथिव्यां या नरोत्तम ।
परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥”
सीतापतिः पु. (सीतायाः पतिः) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सीतायाःपतिः, पु. (सीतायाः पतिः । अलुक्
समासः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणटीकाकृता मङ्गला-
चरणे ।
“रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधमे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाःपतये नमः ॥”)
सीतालकः, पुं, मतीलकः । इत्यमरटीकाया
रायमुकुटः ॥
सात्कारः, पु. (सीत् + कृ + भावे घञ् ।) मनु-
ष्याणां गुणानुराजशब्दः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २१६ ।
“गृह्णिया चिकुरग्रहममयसौत्कारसौलित
दृशापि ।
बाला कपोलपुलकं विलोक्य निहताऽस्मि
शिरसि पदा ॥”)
सीतकृतं, क्ली (सीत् + कृ + भावे क्त ।) मनु-
ष्याणां गुणानुराजशब्दः । यथा —
“शब्दो गुणानुरागोत्यः प्रणादः सीतकृतं
नृणाम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सीत्यं, क्ली, (सीतया निहं त्मिति । सीता - यत्)
धान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सीत्यं, त्रि, (सीतया सभितम् । सीता - “नी-
वयोधस्मिति ।” ४ । ४ । ८१ । इति यत् ।)
कृष्टत्वादि । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥
सीदा, क्ली, आलम्ब्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
साधुः, पु. (शोधुः । पृषोदरादित्वात् श्य सः ।)
मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ५ । २४ । ६० ।
“अशाकं कुरुराजानं पादघातविकाशितम् ।
वकुल साधुमेकेन तथा कुरुवकं कुरु ॥”)
मद्यभेदः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ यथा —
“इहोः पकं रसः सिद्ध साधुः पकरमथ सः ।
आमस्तंरं व यः साधुः स च शीतरसं स्मृतः ॥
साधुः पकरसः अष्टः स्वराग्निबलवर्णकृत् ।
वातपित्तकरो हृद्यः स्त्रं हनो राचनो हरत् ॥
विवस्वभेदशोफाशः शोफोदरकफामयान् ।

तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेश्वनः स्मृतः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।

“सोधुः कषायास्त्रकमाधुरो वा
सर्दीपनो भेदमलापहा च ।
आमातिसारानिलपित्तशूल-
शं आमयाश्रांश्रहणोदघ्नः ॥”

इति हारोतं प्रथमं स्थानं ११ अध्यायः ॥)
सोधुगन्धः, पु. (सोधोरिव गन्धो यस्य ।) वकुलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सोधुपुष्पः, पु. (सोधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्य ।)
कदम्बः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोधुपुष्पो, स्त्री, (सोधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्याः ।
डोष् ।) धातका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(धातकोशब्दस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

सोधुरसः, पु. (सोधोरिव रसो यश्च ।) आम्र-
हृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोधुसज्जः, पु. (सोधोः सज्जा सज्जा यस्य ।)

वकुलहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोधुः, क्ली, अपानम् । इति केचित् ॥

सोप, पु. तपणाद्यथजलपात्रम् । कौषा इति
भाषा । यथा —

“वस्तुतस्तु अतानुद्गतस्य क्षेपामभवात् उद्भूत
पदं हस्तादस्यं न सापादिनोद्गतपरम् । तेन
सापादित्युक्तकरतपणं तत्रव जलं तिलान्
मिश्रयेत् ॥” इति गोपालन्यायपञ्चाननकृत-
विचारतिगण्यः ॥

सोमन्तः, पु. (सोमोऽन्तः । शकसादित्वात्
साधुः ।) केशेषु वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सोमिति इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १ । ४४ । २
“अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशं नागमुत्तमम् ।
सोमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्षं मम् ॥”)

सोमन्तोन्नयनमस्कारः । यथा, याज्ञवल्क्यः ।
१ । ११ ।

“गर्भाधानसृती पम सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
पष्ठऽष्टमे वा सोमन्तं प्रसेवे जातकर्म च ॥”

(प्रत्यङ्गविशेषः । यथा, सूत्रे । ३ । ५ ।

“चतुर्दशे वा सोमन्ताः । ते चास्थिमघातवद्गण-
नीया यतस्तेयुक्ता अस्थिसंघाताः । ये ह्युक्ताः
सघातान्तु खल्वष्टादशं केषाम ॥”)

सोमन्तकः, क्ली (सोमन्ते कारयति शोभते इति ।
क + क ।) मिन्टरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोमन्तकः, पु. नरकावासः । यथा —

“नक्षत्रेषु नरकावासा सोमन्तकादयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

सोमन्तिनी, स्त्री, (सोमन्तोऽस्या अस्तीति ।
इति । डोष् ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ३५ । २१ ।

“मास्य सोमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्रमी-
दृशम् ।

सोमित ! योऽहमस्वयाया दक्षि शोकमनन्त-
कम् ॥”)

सौमन्तोन्नयनं. स्त्री. (सौमन्तस्य उन्नयनं उन्तो-
लनं यच्च ।) संस्कारविशेषः । इति जटाधर ॥
तद्दिधानञ्च यथा,—

अथ सौमन्तोन्नयनम् ।

‘यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने
प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुं-
वनञ्च कृत्वा सौमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च
नारदः ।

‘येषाम् न कृताः पित्रा संस्कारविधय क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेशं तद्वनात् ॥
अविद्यमानं पित्रथं स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्यैः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥
क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रमान्
भ्रातृक्रमस्तु मोदरविषय एव । विवाहे तथा
दर्शनात् । ऋन्दीगपरिशिष्टम् ।

देवतानां विपय्यासं जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमणं जुहुयात् पुनः ॥
संस्कारा अतिपत्यं स्वकाशाश्च कथञ्चन ।
दुत्तदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः ॥
एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृतं तच्च प्रागिव
विद्वतम् । उभयकरणे तन्वेषैव मातृका-
पूजादि ।

‘गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेत् आहमादीं न पृथगादिषु ॥

इति ऋन्दीगपरिशिष्टात् ॥ * ॥

गोभिलः । अथ सौमन्तोन्नयनं प्रथमं गर्भं चतुर्थं
मासि पष्ठे ऽष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरम् ।
सौमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्दव्याजं चतु-
र्थादिमासानां तुल्यवर्द्धकम् । किन्तु पूर्वपूर्व-
कालः प्रशस्तः । समर्थस्य क्षेपायोगात् इति
न्यायात् ततश्च नवममासादीं प्रायश्चित्तं कृत्वं
कर्त्तव्यम् । प्रथमगर्भ इत्युपादानात् । यदि
कथाश्चदकृत एतास्मिन् संस्कारं गभनाशे पुन-
र्गर्भोत्पत्तौ अथ कालनियमो न किन्तु गर्भस्यन्दनं
सौमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः । इति शङ्क-
लिखितोक्तकालो ग्राह्यः । हृद्ग्राजमात्तं ॥
‘या नार्यकृतसौमन्ता प्रसूते च कथञ्चन ।
अहं विधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ॥३॥
षष्ठे मासे ऽष्टमे ऽष्टौ ज्यकुजदिनकृतां नन्दभद्रं
तिथौ च

मैत्रेयमूले मृगाङ्ग करपितृपवनेपौष्णविष्णुत्रियुग्म
पुष्याश्रादित्यरोद युवतिहरिभस्त्रं हृदिकं वाप
लग्ने ।

चन्द्रे तारादुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च
सौमन्तकर्म ॥

मृगाङ्गरहिते लग्ने नवांशे पुंशुहस्य च ।
केचिद्वदन्ति सौमन्तं तथा रिक्तं तरे तिथौ ॥
गोभिलः । प्रातः सांशरस्काप्लुतोदग्रेषु पृथग्
पश्चादग्नेः प्राशुपविशति उक्तार्थमतत् । पश्चात्
पतिरवस्थाय युगमन्तमौडस्वर शलाटुग्रथमाव-
ध्नाति अथमूर्ज्जावतो हस्त इति । अग्नेः पश्चात्
पतिः स्थित्वा । युगानि फलानि यस्मिन् शला-

टुग्रथं नीलस्तवकं स युगमान् नं मत्तवन्तम् ।
तथा च भृन्नारायणघृतं ऋन्दीगपरिशिष्टम् ।
‘शलाटु नीलमित्युक्तं यद्यस्तवक उच्यते ।
कपुष्णिकाभितः केशा मूर्द्धि पश्चात् कपुष्कलः
एतद्वचनं नारायणाप्याध्यायेन घृतम् । उडु-
स्वरभवमौडस्वरम् । अथमूर्ज्जावतो हस्त इति
मन्त्रेण भार्यायाः कण्ठे बध्नाति ॥ * ॥ अथ
सौमन्तमूर्द्धं नयति भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव
प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सौमन्तं
ललाटोङ्गे नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जली-
भिस्तिसृभिः । एकवारं करणाद्यावन्त्यन्नयनानि
तावतीभिरेव तिसृभिस्तिसृभिः । प्रथमादिपदानि
तु व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथङ्निर्योगार्थम्
पिञ्जली पवित्रम् । तथा च ऋन्दीगपरिशिष्टम्
‘अनन्तर्गर्भिणां माथं कौशं दिदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुर्वचित् ।
एतदेव हि पिङ्गल्या लक्षणं समुदाहृतम् ॥
गोभिलः । अथ वीरतरणं येनादितेरित्येतयर्चा
वीरास्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः ॥
तथा च ऋन्दीगपरिशिष्टम् ।

‘स्वाविच्छलाका शलनी तथा वीरतरः शरः ।
तिलतरण्डलमम्याकः कृपरं सोऽभिधीयते ॥
ततश्च शरणं येनादितेरिति मन्त्रेण सामन्तमूर्द्धं
नयति इति पूर्वसूत्रादनवकते ॥ * ॥ अथ
पूग्नेन सूत्रचात्रेण वाकामहमिति तयर्चा । चात्रं
तक्तुः । तेन सूत्रपूग्नेन वाकामहमिति मन्त्रेण
सौमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः । त्रिंश्वतया
शलल्या यास्ते वाके सुमतय इति स्थानात्तय
शुक्लेन श्रेजाजन्तुकण्ठकेन यास्ते इति मन्त्रेण
सामन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः । कृपरः स्थाली-
पाक उत्तरघृतस्तमवेचयत् । कृपर उक्तः ।
स्थालीपाकश्चरुः स उपरि टत्तघृतस्तं बध्नाः
प्रदर्शयेत् । स्थालीपाकपटं चकस्याख्यां कृप-
रस्य अथपणार्थम् । मनुष्याथत्वात् हिःप्रक्षालनम्
ततश्च यः कश्चिन्महानसे अर्पयित्वा स्थापयेत् ।
किमप्यसोत्पन्ना प्रजासि मिति वाचयेत् किं पश्य-
सिति पतिरुक्ता प्रजासित्वादि मन्त्रं गर्भिणीं
वाचयेत् । त मा भ्यय भुञ्जीत । तमेवचित्तं
कृपरम् । वीरसूर्जिवसूजीवपत्नीति ब्राह्मण्यो
मङ्गल्यादिभिर्वाग्भिरेवामोरन् । वीरान् विक्रा-
न्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूत्रं भवेति वाक्य
शेषः प्रतिपदं स्यात् । जावतो दीर्घायुषः
पुत्रान् सूत इति जीवसूः जावतः पत्नी जीव-
पत्नी अविधवेत्यर्थः । एव प्रकाराभिर्वाग्भि-
रनुनयेयुः । क्रमश्च महाव्याहृतिभिर्हत्वा
श्रीडस्वरफलस्तवकं कण्ठे बध्ना प्रजासिति
वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादि-
तन्त्रं समापयेत् ततो ब्राह्मण्य उपामोरन् ।
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
सौमा [न] स्त्री (सोयते इति । सि + नामन्-
सौमा,) सौमन्त्योमन्त्रिति । उणा० ४।१५० ।

इति मनिनप्रत्ययेन साधुः । ‘डावभाभ्याम-
न्यतरस्याम् ।’ ४।१।१३ इति पात्तिको डापु
ग्रामादीनामवधारितान्तभागः । सौमाना इति
भाषा । तत्पर्यायः । मर्यादा २ अर्धधिः ३
आघाटः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २५३—२५४ ।

‘यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावाटविनिर्णयः ॥
ग्रामोयककुलानाञ्च समक्षं सोऽत्र साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सौमलिङ्गानि तयोर्थं व विवादिनीः ॥’
स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।

‘यस्यामजिह्वा मङ्गीमपङ्गाः
सिमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।
जनैरजातस्वलनैर्ण जातु
इत्येध्ममच्यन्त विनीतमार्गाः ॥’)

क्षेत्रम् । अण्डकोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
‘केशेषु चमरीं हन्ति साञ्चि पुष्कलको हत ॥’
इति सिद्धान्तकौमुदी । २ । ३ । ३६ ॥)

विला । इति विश्वः ॥
सौमाविवाटः, पुं. (सौमायाः विवाटः ।) ग्रामा-
दीनां सौमाविषयककलहः । यथा । अधुना
सौमाविवाटनिर्णय उच्यते ।

‘सौमो विवाटे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविराटयः
गोपाः सौमाकृषाणां ये सर्वं च वनगाचराः ॥
नयेयुरन्ते सौमानं स्थलाङ्गारतुपद्रुमैः ।
सेतुवत्योकिनिस्त्रास्थित्वाद्यरूपलक्षिताम् ॥’
ग्रामहयमर्वाभिन. क्षेत्रस्य सौमो विवाटेतयैक-
ग्रामान्तर्वन्निक्षेत्रमर्यादाविवाटे च सामन्ता-
दयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सौमालक्षणै-
रूपलक्षितानि चिह्नानि सौमा नयेयुः निश्चिनियुः
सौमा क्षेत्रादिमर्यादा मा चतुर्विधा । जन-
पदसौमा १ ग्रामसौमा २ क्षेत्रसौमा ३ गृह-
सौमा ४ चेति । मा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणैः
तदुक्तं नारदेन ।

‘ध्वजिनो मस्त्रिनो चैव नैधानो भयवर्जिताः ।
राजशासननीता च सौमा पञ्चविधा स्मृता ॥’
ध्वजिनो हस्तादिर्लक्षिता । हस्तादीनां प्रकाश-
कत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मस्त्रिनो सलिलवती
मत्स्यशब्दस्य स्वधारजललक्षणत्वात् । नैधानो
निश्वातनुपाङ्गारादिमतो । तेषां निश्वातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थप्रत्ययि-
परस्परमम्यतिपत्तिनिर्भ्रता । राजशासन-
नीता । ज्ञातचिह्नाभावे राजेच्छया निर्भ्रता
एवम्भूतायां षोढा विवादः सम्भवति । यथाह
कात्यायनः ।

‘आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च
अभोगभुक्तिः सौमा च पङ्कभुवादस्य हेतवः ॥’
इति । तथा हि । ममाच पञ्चनिवर्त्तनाया भूमि-
रधिका भूरस्तीति केनचिदुक्तं पञ्चनिवर्त्तनेव
नाधिकेत्याधिक्यं विवादः पञ्चनिवर्त्तना मदीया
भूरित्युक्तं ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च-
निवर्त्तना ममांश इत्युक्तं ऽथ एव नास्तीत्यस्त-

नास्ति च विवाटः सम्भवति । मदीया भूः प्राग-
विद्यमानभोगैव भुज्यत इत्युक्ते न सन्तता चिर-
न्तन्वय मे भुक्तिरित्यभोगभुक्ती विवाटः । इय
मर्थ्यादेयश्चेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव
विवाटः सम्भवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवाटे
सुख्यथाभ्यां सीमाया अपि निर्णयमानत्वात्
सीमानिणयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ता-
द्भवाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्ष्वनन्तरा ग्रामा-
दयस्त च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ।

“ग्रामो ग्रामेषु सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्ति-
तम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि ॥”
इति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्-
स्याः पुरुषा लक्ष्यन्त । ग्रामः पलायत इति
यथा । सामन्तग्रहणञ्च तत्संसक्तादुपलक्षण-
ार्थम् । उक्तञ्च कात्यायनेन ।

“संसक्तकाल्पु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।
ससक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति । स्वविरा इहाः । आदिग्रहणेन मौलोह-
तयोर्ग्रहणम् । इहादिलक्षणञ्च तनेवोक्तम् ।
“निष्पाद्यमान यदृष्टं तत् कार्यं तद्गुणा-
न्वितं ।

इहा वा यदि वा इहास्ते च इहाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गता ।
तन्मूलत्वान्ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ॥
उपयवणसभोगकार्याभ्यानोपार्चिताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धतास्तं ततः स्मृताः ॥”
गोपा गाचारकाः ।

“सीमाक्रपाणाः सीमासंनिहितैत्रकषेकाः ।
सर्वं च वनगोचरा वनचारिणी व्याधादयस्तं
च मनुनाक्ताः ।

“व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्
मूलखातकान् ।

व्यालघ्राहान् च हत्तौनन्यांश्च वनगाचरान् ॥”
स्थलमुन्नता भूपदेशः । अङ्गाराग्ने रुच्छिष्टम् ।
तुषा धान्यत्वचः । दुमा न्यग्रोधादयः । सेतु-
जलप्रवाहवन्धः । चैत्यं पाषाणदिवन्धः ।
आद्यशब्देन वेशुवालुकादीनां ग्रहणम् । एतानि
च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विःप्रकाराणि । तथा
च मनुः ।

“सीमाहक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्यकिंशकान्
शास्त्रलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्च पाद-
पान् ॥

गुल्मान् वेणुंश्च विविधान् शमी वल्ली स्थलानि
च ।

शरान् कुलकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥
तद्भागानुदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सीमामन्त्रेषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥”
इति प्रकाशरूपाणि ॥

“उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि
कारयेत् ।

सीमाज्ञाने वृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपश्येयम् ॥

अश्मनोऽस्त्रीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपा-
लिकाः ।

करीपमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥
यानि चैवं प्रकाराणि कालाङ्गमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ॥”
प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपलिङ्गैः
सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः
सीमानिणयं कुर्याद्राजा ॥ * ॥ यदा पुनर्य-
ङ्गानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्ग-
तया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह ।

“सामन्ता वा समग्रामाद्यत्वारोऽष्टौ दशापि वा
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिण ॥”
सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाद्यत्वा-
रोऽष्टौ दशापि वा इत्येव समसख्याः प्रत्यामन्-
ग्रामोणाः । रक्तस्रग्विणा रक्तास्त्रधराः मूर्धा-
रोपितक्षितिखण्डाः सीमान नयेयुः प्रदर्शयेयुः
सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्त-
साध्यभिप्रायम् । यथाह मनुः ।

“साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावाटविनिर्णय ॥”
तत्र च साक्षिणा निर्णेतव्यं मुख्यं तदभावे
सामन्तानाम् । तदुक्तम् ।

“साध्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमन्तवापिन
साम्प्रविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥”
तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतव्यम् । यथाह
कात्यायनः ।

“स्वाथमिदो प्रदृष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तस्तु कस्यच उद्धारो नात्र सशय ॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्त्तव्या न प्रदृष्टान्तु राजा धर्मा विजानता ॥”
सामन्ताद्यभाव मौलादयो ग्राह्याः । तेषाम
भावे सामन्ता मौलवृद्धोद्गतादयः । स्यावरे
षट्प्रकारेऽपि कार्या भात विचारणति कात्या-
यनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः
सम्यागुणातिरंकेन सम्भवन्ति ।

“सामन्ता साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणा-
न्विताः ॥”

द्विगुणास्तुत्तरां ज्ञं यास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः
इति स्मरणात् ॥ * ॥

ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः
शापिताः सन्तः सीमा नयेयुः ।

“शिराभिस्त गृहोत्वावीं स्रग्विणो रक्तवाससः
सुकृतः शापिताः स्वैः स्वैः नयेयुस्तं समञ्जसम् ॥
इति स्मरणात् ॥

नयेयुर्गति बहुवचनं ह्योनिरासाद्यं नेकस्य ।
“एकश्चदुपयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत् ।

रक्तमात्यास्त्रधरो भूमिमाटाय मृद्विनि ॥”
इति नारदसंख्याभ्यनुज्ञानात् । यस्तु ।

“नेकः समुन्नयेत् सीमा नरः प्रत्ययवानपि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य त्रियथा बहुषु स्थिता ॥”

इत्येकस्य निषेधः । स उभयानुमतधर्माविद्वाति-
रिति विषय इत्यविरोधः ॥ * ॥

स्थलादिचिह्नाभवेऽपि साक्षिसामन्तादीनो
सीमाज्ञान उपायविशेषो नारदोक्तः ।

“निम्नगापहृतीत्क्षुष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
तत्पदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात् ॥”
निम्नगाया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्ख-
ष्टानि स्वस्थानात् प्रचुरतानि नष्टानि वा
लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्पदेशा-
नुमानात् उत्खुष्टनष्टचिह्नाणां प्राचीनप्रदेशा-
नुमानाद् ग्रामादारभ्य महस्रदण्डपरिमितं
क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमं भाग इत्येव विधानात्
प्रमाणाद्वा प्रत्ययिसमक्षमविप्रतिपत्त्यायाः
स्मात्तकालोपलक्षितैर्भुक्तैश्चा निश्चिन्युः । इह-
स्यतिना चात्र विशेषा दर्शितः ।

“भागमच्च प्रमाणञ्च भाग कालञ्च नाम च ।
भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तस्य साक्षिणः ॥”
एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः शापिताः
सन्तः कुलादिममच्च राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह
मनुः ।

“ग्रामेयककुलानान्तु समक्षं सोस्त्रि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सामन्निङ्गान तयोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टाः साच्यादयः समस्ता एकमत्यन सोस्त्रि
निणय कुर्युः । तर्निर्णीता सीमां तत्पदर्शित-
सकललिङ्गयुक्तां साच्यादिनामान्विताञ्चाविस-
रणाथ पर ममारोपयत् । उक्तञ्च मनुना ।
“ते पृष्टान्तु यथा व्रुयुः सामन्ताः सास्त्रि
निर्णयम् ।

निवध्नीयात्तथा सीमां सर्व्वास्तांश्च व नामतः ॥
एतेषा साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचक्रमण-
दिनादारभ्य यावत् त्रिपक्ष राजदेविकं व्यसनं
चेत्त्रापपद्यत तदा तत्पदेशान् सीमानिणयः ।
अथञ्च राजदेविकव्यसनार्वाधः कात्यायनोक्तः ।
“सामाचक्रमणं कापे पादस्पृशं तथैव च ।
त्रिपक्षपक्षमग्राह देवराजिकमिष्यते ॥” इति ॥
यदा त्वमापा उक्तसाध्यवचसा त्रिपक्षाभ्यन्तरं
रागादिष्टं प्रयत । अथवा प्रतिवादिनिहिष्टाभ्य-
धिकसम्यागुण साध्यन्तरविरुद्धवचनता तदा
ते स्पृष्टाभापतया दण्डनीयाः । तदाह ।

“अनृते तु पृथग्दण्ड्या राजा मध्यमसाहसम् ॥
अनृते मिथ्यावदनं नामत्तभूते सति सर्व्वसा-
मन्ताः प्रत्येक मध्यमसाहसनेन चत्वारिंशदधि-
केन पणपञ्चमतेन दण्डनीयाः । सामन्तविष-
यता चास्य साक्षिसामानादीनां स्मृत्यन्तरं
दण्डान्तरविधानादवगम्यते । तथा च मनुः ।

“यथाक्तेन नयन्तस्तु पृथन्त सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥”
नारदोऽपि ।

“अथ चदन्तं व्रुयुः सामन्ताः सोस्त्रि निर्णयः ।
सर्व्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाह-
सम् ॥”

सामन्तानां मध्यमसाहस दण्डसंभिधाय ।
“शपाथं दन्तं व्रुयुर्नयुक्ता भूमिकम्पाण ।
प्रत्येकान्तु जयन्त्यास्त विनयाः पूर्व्वसाहसम् ॥”

तत्संयुक्तादिषु प्रथमं साहममुक्तवान् । मौला-
दीनामपि तमेव दण्डमाह ।

“मौलहृद्वाद्यस्त्वन्व्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसनात्ते स्थिताः ॥”
इति ।

आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां
ग्रहणम् ॥ * ॥ यदपि शाकुनिकादीनां पाप-
रतत्वात्तद्दर्शनं एवोपयोगी न साक्षात्सौमा-
निर्णयं तथापि लिङ्गदर्शनं एव सृषाभाषित्व-
सम्भवात् दण्डविधानमुपपद्यत एव । अत्र तु
पृथग्दण्डा इत्यतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम् ।
“बहूनास्तु ग्रहीतॄणां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्युर्भयादा लोभाद्वा दण्डास्तत्समसाहसम् ॥”
इति ज्ञानविषये साक्षादीनां कात्यायनेन
दण्डान्तरविधानात् ॥ * ॥ तथा साक्षिवचन-
भेदोऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवाहः । कौन्तिं यदि
भेदः स्यादण्डास्तत्समसाहसमिति । एव-
मज्ञानादिना अत्रतवदेन साक्षादीन् दण्ड-
यित्वा पुनः सौमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः । अज्ञा-
नोक्तो दण्डयित्वा पुनः सौमां विचारयेदित्युक्त्वा
“त्यक्त्वा दृष्टान्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभिः
मह ।

संमिथः कारयेत् सौमामेवं धर्मविदो विदुः ॥”
इति निर्णयप्रकारस्तैर्नैवाहः ॥ * ॥ यदा पुनः
सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारथिज्ञानि च न सन्ति
तदा कथं निर्णय इत्यत आह ।
“अभावे ज्ञातारिज्ञानां राजा सोमः प्रवर्त्तितः ॥
ज्ञातॄणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च । हृत्ता-
दीनामभावे राजैव सोमः प्रवर्त्तितः प्रवर्त्त-
यिता । अन्तर्भावितोऽत्र स्थितः । ग्रामहय-
मध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदाभूतां भुव सम
प्रविभज्यास्थयं भूरस्थयमित्युभयो समध्यं
तन्मध्ये सौमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां
भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा
तस्यैव ग्रामस्य सकला भुः समपेणया । यथाह
मनुः ।

“सौमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशङ्कुमिमकेषामुपकारादिभिः स्थितिः ॥” *
असत्यामप्यतद्वावाशङ्कायामस्याः स्मृतन्याय-
मूलतां द्यातयितुर्मतदेशमाह ।

“आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेशमसु ।
एष एव विधिर्ज्ञेया बर्षास्त्वप्रवह्यादिषु ॥”
आरामः पुष्पफलोपचयहेतुः भूभागः । आयतनं
निवेशनं पलालकूटाद्यथं विभक्ता प्रदेशः ग्रामः
ग्रसिहः । ग्रामग्रहणञ्च नगराद्युपलक्षणम् ।
निपानं पानोयस्थानं कृपवापोप्रभृतिकम् ।
उद्यानं क्रीडार्थाभूमिः । वेशम गृहम् । एतेष्व-
रामादिष्वयमेव सामन्तसाक्षादलक्षणां विधि-
र्ज्ञातव्यः । तथा प्रवपणादभूतेषु जलप्रवाहेषु
अनयोर्दृष्टयोर्मध्यं न जलोत्पन्नं प्रवह्यन्तयो-
र्वैल्यं प्रकारे विवादे आदिग्रहणात् प्रासा-
दादिष्वपि प्राचान एव विधिर्ज्ञेयः वेदितव्यः ।

तथा च कात्यायनः ।
“क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।
गृहप्रमादावमथनृपदेवगृहेषु च ॥” इति ॥ * ॥
सौमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रभेद-
नादौ दण्डमाह ।

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सौमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधसोत्तममध्यमाः ॥”
अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा
तस्याः प्रकर्षणं भेदेनसौमातिक्रमणे सौमामति-
लङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे
यथाक्रमेण अधोत्तममध्यमदण्डा वेदितव्याः ।
क्षेत्रग्रहणञ्च गृहारादाद्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुनः स्वीयभ्रात्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा
द्विशतो दमो वेदितव्यः ॥ यथाह मनुः ।

“गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भोषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥”
इति ॥
अपक्रियमाणक्षेत्रादि भूयस्त्वपर्यालोचनया
कटाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अत
एवाह ।

“वधः सर्वस्वहरणं पृथग्विवासाङ्गेन ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उक्तमसाहमः ॥”
इति ॥ * ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनया अर्थ-
दानेन वा लब्धानुज्ञां निर्मातुमिच्छति तं निर्षे-
धतः क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्यत आह ।

“न निर्षेधोऽल्पवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥”
परकीयां भूमिमपहरन्नाशयन्नपि सेतुर्जल-
प्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः स
चेदोषत्पोडाकरो बहूपकारकश्च भवति ।
कूपश्चाल्पक्षेत्रस्यापित्वेनाल्पवाधो बहूदकत्वेन
बहूपकारको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणञ्च
वापोपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुन-
रसौ सर्वक्षेत्रवर्त्तितया बहुवाधो नद्यादिसमीप
क्षेत्रवर्त्तितया वा अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य
इत्यर्थोदक्तमभवति ॥ * ॥ सेतोश्च द्वै विध्यमुक्तं
नारदेन ।

“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्धः स्यात्तद्विवर्त्तनात् ॥”
इति ॥

यदा त्वन्यनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं
मस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्दृश्यन्तं वा
सृष्ट्व संस्कु र्यात् । यथाह नारदः ।

“पूर्वप्रहृत्तमन्त्रमपृष्ट्वा स्वामिनस्तु यः ।
सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चित् न स तत्फलभाक् भवेत्
सतं तु स्वामिन पुनस्तद्दृश्ये वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”
इति ॥ * ॥

क्षेत्रस्वामिनं प्रति उपदिष्टमिदानीं सेतोः
प्रवर्त्तयितारं प्रति आह ।
“स्वामिनं योऽनिवेदीय क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥”
क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा
यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्यसौ न फलभागभव-
त्यपि तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोग-
स्तदभावे राज्ञः । तस्मात् प्रार्थनयार्थदानेन वा
क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वाप्यनुज्ञाप्यैव
परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्त्तयेत् इति तात्पर्यार्थः ॥ * ॥
क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तमिदानीं
तस्यैव प्रसक्तानुप्रमत्तथा क्षिप्रिह्यन्तरमाह ।

“फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत्
स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्ये न कारयेत् ॥”
यः पुनः क्षेत्रस्वामिनः पार्श्वोऽहमिदं क्षेत्रं
कृषामि इत्युक्त्वा पश्चादनुसृजति न चान्ये न
कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतमोषहलेन
विदारितं न सम्यग्बीजवापाहं तथापि तस्या-
कृष्टस्यफलं यावत्तत्रात्यर्षेः सामन्तादिकल्पितं
तावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्ष
कार्दुच्छेद्यान्व न कारयेत् । इति सौमाविवाद
प्रकरणम् । इति मिताक्षरा ॥ * ॥ अपि च ।

“सौमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्दयोः ।
ज्येष्ठे मासि नयेत् सामां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
सौमाहृत्वाश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्याकिंशुकान् ।
शास्त्रालोन् शालतालाञ्च क्षौरिणश्चैव पादपान् ॥
गुल्मान् वेणुश्च विविधान् शमोवर्जो स्थलानि च
शरान् कुञ्जकगुल्मान्श्च तथा सौमा न नश्यति ॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च ।
सौमामाश्वेषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

उपच्छेद्धानि चान्यानि सौमानिङ्गानि कारयेत्
सौमाज्ञानं नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपश्येयम्
अश्रमनोऽस्वीनि गोवालान् तुषान् भस्म कपा-
लिकाः ।
करीषमिष्टकाङ्गारान् शकरो वालुकास्तथा ॥
यानि च प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सौमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतलिङ्गेनयेत् सामां राजा विवदमानयोः ।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्याग्रमेन च ॥
यदि सशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सौमिन् साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सौमलिङ्गानि तयोश्च व विवादिनोः ॥
ते दृष्टान्तु तथा ब्रूयुः समन्ताः सौमिन् निश्चयम्
निषधोयात्तथा सौमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥
शिराभिस्त गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः
सुकृतैः शापिताः स्वै स्वै नश्येयस्ते समञ्जसम् ॥
यथोक्तं नयन्तस्तु प्रयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरोतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दृशतं दमम् ॥
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवा-

सिनः ।
सौमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्धिषो ॥
सामन्तानामभावे तु मौलानां सौमिन् साक्षि-
णाम् ॥
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

व्याधान् शाकुभोकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-
खानकान् ।

व्यालयाहान् लकृष्टतौनन्यांश्च वनचारिण् ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सोमामन्थ्य लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्वाजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।

सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सोमामन्तुविनिर्णयः ॥

सामन्ताश्चैव अपा ब्रूयुः सेती विवदतां नृणाम् ।

सर्वं पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

ग्रानानि पञ्च दण्ड्याः स्यादत्तानाद्द्विशती दमः ॥

सोमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेत् भूमिर्मतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

सोमिकः, पुं, (स्यमति शब्दायते इति । स्यम्

शब्द + “स्यमेः संप्रसारणञ्च ।” उणा० २ ।

४३ । इति किकन् धाताः सम्प्रसारणं दीर्घश्च)।

हृत्तभेदः । वल्मीकः । सूक्ष्मकृमिजातिः । इति

सजिसमारोणादिहृत्तः ॥

सो(शो)रः पुं, (सिनीति सीयते इति वा । सि बन्धे

+ “शमिचिमिजा दीर्घश्च ।” उणा० २ । २५ ।

इति क्रन् । दीर्घश्च । सूर्यः । इति मेदिनी ॥

अर्कहृत्त । हलः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

(यथा, मेघदूते । १६ ।

“मद्यः सोरोत्कर्षणसुरभि क्षेत्तमारुह्य मालं

किञ्चित्पश्चात् व्रजलघुगतिः किञ्चिदेवोत्तरणम् ॥”

सो(शो)रकः, पुं, (सौर + सजायां कन् ।) शिशु

मारः । इति शब्दमाला ॥ (सौर + स्वार्थ

कन् ।) सौरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

सो(शो)रध्वजः, पुं, (सौरः ध्वज यस्य ।) चन्द्र-

वंशोयराजधिशेषः । स तु ऋष्यरोमराजपुत्रः ।

यस्य पुत्रार्थं यजनभुवं कूपतः सौरं सोता

दृष्टिता समुत्पन्ना तस्य पुत्रो भानुमान् । इति

विष्णुपुराण ॥ ४ । ५ । १२ ॥ (भागवतमनेऽस्य

पुत्रं कुशध्वजः । यथा, तत्रैव । ८ । १३ ।

१८ ।

‘ततः सौरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महोम् ।

सोता सौरायतो जाता तस्मात् सौरध्वजः

स्मृतः ॥

कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः ॥”

सौरपाणिः, पुं, (सौरः पाणो यस्य ।) बलदेवः ।

इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥

सोरो, [न्] पुं, (सोरोऽस्यास्तीति । इनिः ।)

बलदेवः । इति हलायुध भूरिप्रयोगश्च ॥

सोलम्बः, पुं, मत्स्यभेदः । सिलिन्दा इति भाषा ।

तस्य गुणाः ।

“सोलम्बः श्लेष्मलो हृष्यो धिपाके मधुरो गुरुः ।

वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सोवनं, क्ली, (सिव्यु तन्मुस्तान् + ल्युट् ।) छिव

सिस्थोर्भुटि वा दीर्घः इति स्वामी । मुग्धबोध-

मते “छोवनसोवनं वा ।” इति सूत्रात् निपा-

तितः ।) तन्मुस्तानम् । सूचो कर्म । मेयानी

इति मलायी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

सेवनम् २ व्यतिः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥

कृतिः ४ व्यतिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।

“यथोक्तं सोवनं तेषु कार्यं मन्थानमेव च ॥”)

सोवनी, स्त्री, (सिव + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।)

निङ्गमण्यधःसूत्रम् । निङ्गाघात् गुह्यपर्यन्त-

सोवनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सोसं, क्ली, सोसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । ४८ । ७८ ।

“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं तपु ।

ज्ञं यं चपु मलं सोमं सोमस्यापि मलं मलम् ॥”

अथ सोमस्योत्पत्तिनामगुणाश्च ।

‘दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु ममोच यत ।

वीर्यं जातस्ततो नाग सर्वरोगापहो नृणाम् ।

सोमं वध्रञ्च वध्रञ्च योगेष्टं नागनामकम् ॥

नागनामकं नागः भुजङ्ग इत्यादि ।

सोमं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषात् महनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सोमक, क्ली, (सोममेव । स्वार्थं कन् ।) धातु-

विशेषः । सोमा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

नागम् २ योगेष्टम् ३ वध्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ८ ।

१०५ ॥ सोमम् ५ सोमपत्रकम् ६ गण्डपदभवम् ७

सिन्दूरकारणम् ८ वहिम् ९ स्वर्णारि १०

यवनेष्टम् ११ सुवर्णकम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥

वध्रम् १३ पिष्टम् १४ स्वर्णारि १५ चपु १६

तपु १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वध्रकम् १८

महावलम् १९ यवनेष्टकम् २० । इति

जटाधरः ॥ बहुमलम् २१ चीनम् २२

पिष्टम् २३ । इति रत्नमाला ॥ जडम् २४

भुजङ्गमम् २५ उरगम् २६ कुरङ्गम् २७ परि-

पिष्टकम् २८ सृष्टकृष्णायसम् २९ पद्मम् ३० तार-

गुहिकरम् ३१ शिराहृत्तम् ३२ वयोयङ्गम् ३३

चीनपिष्टम् ३४ । अस्य गुणाः ।

“सोमन्तु यङ्गमास्य साद्रसवीर्यविपाकतः ।

उष्णञ्च कफवातघ्नमशोघ्नं गुरु लेश्वनम् ॥

वर्णं नीलं सृष्टं स्निग्धं निम्बलञ्च सुगौरवम् ।

रोष्यमंशोधने क्षिप्रं सोमकञ्च तदुत्तमम् ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥५॥

अथ सोमस्योत्पत्तिनामगुणाः ।

‘दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु ममोच यत ।

वीर्यं जातस्ततो नाग सर्वरोगापहो नृणाम् ।

सोमं वध्रञ्च वध्रञ्च योगेष्टं नागनामकम् ।

नाग भुजङ्ग इत्यादि ।

सोमं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषात् महनाशनम् ॥

नागस्तु नागशततुल्यमन्नं ददाति

व्याधिं विनाशयति जीवनसातनोति ।

वर्जं प्रदोषयति कामबलं करोति

सृष्ट्यञ्च नाशयति मन्ततसेवितः स ॥

पाकेन ह्येनो किल रङ्गनागो

कुष्ठानि गुल्माश्च तथा निकृष्टान् ।

पाण्डुप्रमेहानिलमादसोथ-

भगन्दरदौनु कुकुरः प्रयुक्तौ ॥” ॥

अथ सोमकस्य शोधनम् ।

“तस्य माहजिका दोषा वङ्गस्येव निदर्शिताः ।

शोधनञ्चापि तस्यैव भिषग्भिर्गदितं पुरा ॥” ॥

अथ सोमकस्य मारणविधिः ।

“ताम्बूलरसमपिष्टशिलालेपात् पुनः पुनः ।

हात्रिं शङ्खः पटैर्नाशो निरुत्थं भस्म जायते ॥”

शिला मनःशिला । अन्धश्च ।

अश्वत्थिचिञ्जात्वकचूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।

सृत्यात्रं विद्रुतो नागो लोहद्वयां प्रचालितः ॥

यामैकेन भवेद्भस्म तत्तन्त्या स्यान्मनःशिला ।

कार्शिकेन हयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपट्टेन च ॥

स्वाङ्गशोत पुनः पिष्ट्वा शिलया कार्शिकेन च ।

पुनः पचेत् शरावाभ्यामेव पट्टिपट्टेऽतिः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मारितस्यास्य गुणाः पूर्ववत् ॥५॥ अपि च ।

“तैले तर्कं गंधां सूत्रं कार्शिकं च कुलत्थिकं ।

त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यात् स्वर्णादीनां

समासतः ॥”

अथ सोमकस्य मारणम् ।

‘कुडवं नागपत्राणां कुनय्याः स्यात् पलाह-

कम् ।

तण्डलीयरेख्यां यामं वासारमेस्तथा ॥

समदा च क्रिया कृत्वा घर्षं संशोष्य तं पुनः ।

सरावसपट्टं कृत्वा पचेद्दन्त्यापलेर्भिषक ॥

एव समपट्टेर्नागो भस्मो भवति निश्चितम् ।

द्विगुञ्जाऽयं ध्रुव हन्यात् प्रमेहान्खिलानपि ॥”

इति वैद्यदण्डः ॥

सोमपत्रकं, क्ली, सोमकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सोहृण्डः, पुं, संहृण्डहृत्तः । स्र, ह्री । इत्यमरः । २ ।

४ । १०५ ॥

सु, गतो । ष्वव्यं । प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) सर्वाति । इति

दुर्गादासः ॥

सु, ज गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-

सक०-अनिट् ।) ज, सुमाव सुपुवे । इति दुर्गा-

दासः ॥

सु, व्य, निभेरम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १५८ । १६ ।

“विदित्वा व्यवसिथ्यामि यद्यपि स्यात् सुद-

ष्करम् ॥”)

पूजा । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥ (गोभनम् । यथा,

मनुः । ७ । ३१ ।

‘प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुमहयैव धीमता ॥”)

अनुमतिः । कृच्छ्रम् । मरुद्धिः । इति मेदिनी ॥

अनायामः । इति भरतेकाथसंग्रहः ॥ उप-

सगविशेषः । यथा । सुपूजानायासातिशयेषु ।

इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादासः ॥ समस्या

बहुवचनविभक्तिः । इति व्याकरणम् ॥

सुकगटका, क्ली, (सुष्टु कण्टकोऽस्याः ।) छुत-

कुमारो । इति राजनिघण्टुः ॥

सुकलः

सुकण्डः पुं, (सु शोभना कण्ड, यत्र ।) कण्डूरोग-
इति शब्दरत्नावली ॥

सुकन्दः पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य ।) कशेरुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दकः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य । कप् ।)
पलाण्डः । इत्यमरः । २।४।१४७॥ वाराहकन्दः ।
धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दो, [न्] पु, (सुकन्दाऽस्यास्तीति । इनिः ।)
शरण । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दकः, त्रि. शोभना कन्या यस्य । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥

सुकन्या, स्त्री, (सु शोभना कन्या ।) शर्यातिराज-
कन्या । सा तु अवनर्षपत्नी । यथा, आभागवते
८ । ३ । अध्याय ।

“शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः सबभूव ह ।
सुकन्या नाम तस्यासौत् कन्या कमललोचना ॥

सुकन्या अवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
प्रोणयामास चित्तत्रा अप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥”

शोभना कन्या च ॥

सुकन्याकः, त्रि. (शोभना कन्या यस्य ।) मुक-
न्याकः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकरः, त्रि. (सुखेन क्रियते इति । सु + कृ +
“ईषद्ः सुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।” ३ । ३ ।
१२३ । इति खल् ।) सुखकरः । अल्लेशसाध्यः ।
यथा,—

“क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रमिध्यति ।
सुकरैः स्वैर्गणैः कर्तुः कर्मकर्त्तंति तद्दिदः ॥”
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकरा, स्त्री, (सु सुखं करोतीति । कृ + अच् ।)
सुशोला गीः । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

सुकणकः, पु, (सु सुन्दरः कर्ण इव कन्दा यस्य ।)
हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकर्ण-
युक्तं, त्रि ॥

सुकणिका, स्त्री, (सु सुन्दरः कर्ण इव पर्णमस्याः ।
कापि अत इत्वम् ।) मूषीकर्णी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुकर्णी, स्त्री, (शोभनः कर्ष इव पत्रमस्याः ।
डौष् ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकर्मा, [न्] पु, (सु शोभनं कर्म यस्मात् ।)
विष्कम्भादि सप्तविंशतियोगान्तर्गतसप्तमयोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“परोपकारी कुशलः कलामु
हर्षण युक्तो नितरा यशस्वा ।
प्रसूतिकाले यदि चेत सुकर्मा
जरः सुकर्मा भवति प्रसिद्धः ॥”

इति कौटोप्रदीप ॥
विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥

सुकर्मा, [न्] त्रि. (सु शोभनं कर्म यस्य ।)
शोभनकर्मशालः । सत्क्रियः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

सुकलः, त्रि. (सु सु कल्पते इति । सु + कल +
खल् ।) दाढभोक्तृव्याक्तः । इत्यमरः । ३।१।८॥

सुकुमा

य एक एव दत्ते भुङ्क्ते च तत्र । विख्या-
तत्वात् सुष्ठु अतिशयेन वा कल्पते शब्दरते वा
असौ सुकलः । इति भरतः ॥

सुकाण्डः पुं, (सु शोभनः काण्डो यस्य ।) कार-
वेङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाण्डयुक्त-
वृत्तादिषु ॥

सुकाण्डिका, स्त्री, (सु सुन्दरः काण्डो यस्याः । कन् ।
टाप्ति अत इत्वम् ।) काण्डोरलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुकाण्डौ, [न्] पुं, (सु सुन्दरः काण्डो इव चर-
णानि मन्थस्यति । इनिः ।) भ्रमरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाण्डयुक्तश्च ॥

सुकामा, स्त्री, (सुष्ठु काम्यतेऽसौ । सु + कम् +
कर्मणि घञ् ।) त्रायमाणा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सुष्ठु कामो यस्याः ।) शोभन-
कामयुक्ता च ॥

सुकालुका, स्त्री, डोडीशुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुकाष्ठकं, स्त्री, (सु शोभनं काष्ठमस्येति । कन् ।)
देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर-
दारु च ॥

सुकाष्ठा, स्त्री, (सु शोभनं काष्ठमस्याः ।) कट्टी ।
काष्ठकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुन्दकः, पुं, पलाण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दनः, पुं, वल्करः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारः, त्रि. (सुष्ठु कुमारयत्यननति । सु +
कुमारत् क केलौ + घञ् ।) कोमलः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । १४ ।

“सुभ्रूनामाचिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ॥”
पु. उत्तमबालकश्च ॥

सुकुमारः, पुं, (सु + कुमारत् क केलौ + अच् ।
घञ् वा ।) पुण्ड्रं ह्युः । इति मेदिनी ॥ वन-
चम्पकः । चवः । श्यामाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ देव्यविशेषः । इति केचित् । (मोदको
पधविशेषः । यथा,—

“त्रिष्टदहं पल चूर्णं सिताचीद्रं पलं पलम् ।
पलात्वष्टरिचानाञ्च निष्कं प्रति विमिश्रयत् ॥
किञ्चिन्मृद्गिना तम कर्षद्वयञ्च भक्षयत् ।
विरकः सुकुमाराणां रक्तपित्तनिलापहः ॥”

इति सुकुमारमोदकः ।
इति वैद्यकपत्रोसंग्रहः ॥)

सुकुमारकः, स्त्री, (सुकुमारमिव । कन् ।) तमाल-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारकः, पुं, (सुकुमार एव । स्वार्थं कन् ।)
शालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरबालकः ।
यथा हरिवंशे । ३८ । २६ ।

“मिहप्रसेनमवधोत् मिहो जास्ववता हतः ।
सुकुमारक ! मा रीदोस्त्व ह्यप्यस्यमन्तकः ॥”

सुकुमारा, स्त्री, (सुकुमार + टाप् ।) जाती ।
नवमालिका । कदली । वृक्षा । मालती । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुकेशी

सुकुमारी, स्त्री, (सुकुमार + डौष् ।) नव-
मालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शङ्खिनौ ।
तत्पर्यायो यथा,—

“शङ्खिनौ सुकुमारी च ।”

इति गारुड २०८ अध्यायः ॥
कोमलाङ्गी स्त्री । यथा, रामायणे । २।३८।४।
“सुकुमारी च बाला च सततञ्च सुखोचिता ।
नेय वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥”

सुकृत्, त्रि. (सुष्ठु करोतीति । कृ + “सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येषु कृञ् ।” ३ । २ । ८८ । इति
क्विप् ।) पुण्यवान् । इति जटाधरः ॥ धार्मिकः
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १।१।५० ।

“सद्य एव सुकृतां हि पच्यते
कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥”

सुकृतं, स्त्री, (सु + कृ + क्तः ।) पुण्यम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कुमारः । ६ ।
४७ ।

“अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेष्य हैमवतं पुरम् ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिर ॥”
शुभम् । सुविहितं, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २३ । ३१ ।

“क्रियमाणं कर्मणोदं देवे पित्रोऽथ मानुषे ।
यत्र यत्रानुकीर्त्तयत तत् तेषां सुकृतं विदुः ॥”

सुकृतन्तु मनुष्यैः सह गच्छति । यथा,—

“सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ।
तस्माद्विक्तं समामाय देवाहा पौरुषादथ ।
दद्यात् मस्यद् विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च
कारयेत् ॥”

इति वल्हपुत्राण वेणवक्रियायोग यमानुशा-
सनानामध्यायः ॥

सुकृति, स्त्री, (सु + कृ + क्तिन् ।) पुण्यम् ।
मङ्गलम् । सत् कर्म ॥

सुकृता, [न्] त्रि. (सुकृतमस्यास्तीति । इनिः ।)
पुण्यवान् । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ शुभयुक्तः ।
इति मेदिनी । सुकृतशब्दाद्यदर्शनात् ॥ (यथा,
गोतायाम् । ७ । १६ ।

“चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आत्तां जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञाना च भरतर्षभ ॥”

सुकेशरः, पु, (सु सुन्दरः केशरो यस्य ।) बीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकेशा, स्त्री, (शोभनः केशो यस्याः ।) सुन्दर-
केशयुक्ता । यथा । “सुकेशो सुकेशा रथ्या ।”
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकेशो, स्त्री (शोभनः केशो यस्याः । डौष् ।)
स्वर्गविश्याभेदः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । ४५ ॥

“मनाहरा सुकेशो च समुखा हासिनी प्रभा ।
पताथान्याश्च वे बह्वः प्रवृत्ताप्सरसः शुभाः ॥”
शोभनकेशयुक्तं, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।
६४ । ६४ ।

“शुभ्रुः सुकेशो सुश्रीणो सुकुचा सुहजानना ।
सा विवशाश्रमपद वीरसेनसुताप्रया ॥”

सुक्रीलो, स्त्री. (सुशोभना क्रीली) चीरकाक्रीली।
इति रत्नमाला ॥ शोभनपदवी च ॥

सुक्रीशकः, पुं. (सु शोभनः क्रीशो यस्या) क्रीषान्नः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुख, त् क तत्कृती। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अटन्तचुरा० पर०-सक०-सेट्।) तत्कृतिः
सुखक्रिया। शोभयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु
केशवपदमुपनीतम् ॥ इति दुर्गादासः ॥

सुखं, क्री, (सुखयतीति। सुख + अच्।) आत्म-
वृत्तिगुणविशेषः। इति नैयायिकाः ॥ मनसो
धर्मः। इति वेदान्तिकाः ॥ तत्पर्यायः। मन्त्र
प्रोतिः ३ प्रमदः ४ हर्षः ५ प्रमोदः ६ आमोदः
७ संमदः ८ आनन्दः ९ आनन्दः १० शर्म ११
शातम् १२। इत्यमरः १।१।२५ ॥ मदः १३
भोगः १४ रभसः १५ निहृतिः १६ धृतिः १७
वौचिः १८। इति जटाधरः ॥ ममेदः १९
मोदः २० नन्दः २१ नन्दः २२ मुदा २३
सौख्यम् २४ उपजापम् २५ आनन्दम् २६ जापम्
२७। इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते जगतां
कास्यं धर्मजन्यमिदम्। यथा,—

“सुखन्तु जगतामेव कास्यं धर्मं जन्वते।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥”
तस्य मनोमांशरत्व यथा,—

“मनोमांशं सुखं दुःखमिच्छा हेषो मतिः
कृतिः ॥”

इति भाष परिक्रमः ॥ * ॥

“सुखं चतुर्विंशतिगुणान्तगतगुणविशेषः। तत्
नित्यं जन्वन्तं। नित्यं परमात्मनो विशेषगुणान्त-
र्वर्त्तते। जन्वन्सुखं जीवात्मनो विशेषगुणान्त-
र्वर्त्तते। तच्च शुभाष्टजन्म धनमित्रलाभारोग्य-
मिष्टान्नपानपुरीषात्मगोपुत्रादिजन्मतत्प्राणित्य
कान्तासम्भोगादिजन्मस्य तस्य द्विचक्षणस्थायित्वं
स्वीचरीत्यन्नानुभवनाश्रयत्वात्। सुखाद्यपराग-
णवात्मना मानसबोधः। सुखं तदुपायश्चेष्टः।
बालस्य स्तन्यपानप्रवृत्तौ सुखसाधनत्वज्ञानं
हेतुः तत्र सुखस्येष्टत्वम्। दुःखजनकगमनादि-
प्रवृत्तौ सुखापायो धनं तदेवैष्टं तस्माधनत्वज्ञान-
मेव हेतुः। यागादिप्रवृत्तावपि पारलौकिक-
सुखसाधनत्वज्ञानं कारणं सुखापायस्वर्गादिरूप-
ष्टसाधनत्वज्ञानमपि कारणम्। सुखस्य काला-
वच्छेद्यत्वं शरीरावच्छेद्यत्वज्ञातोऽव्याप्यवृत्तित्वं
शरीरकदशावच्छेदेन दुःखसम्भवेऽप्यन्यदशा-
वच्छेदेन सुखसम्भवात् एकक्षणवच्छेदेन
जीवस्य दुःखसम्भवेऽपि क्षणान्तरावच्छेदेन
सुखसम्भवाच्च तत्तु विस्फोटकवतो मिष्टान्न-
भोजनादौ द्रष्टव्यम्। इति तार्किकाः ॥ * ॥
तत्कारणं यथा,—

“सुदिनं दुर्दिनं शश्वदभ्रमत्येव भवे भव।
सर्वेषां प्राकृतानाञ्च हे बीजे सुखदुःखयोः ॥
सुखाद्भवति हर्षेय दर्पः शोथं प्रमत्तता।
राग एष्येयकार्मो च विहं पथ परस्परम् ॥
दुःखात् शोकात् समुहं गाडय नित्यं प्रवृत्ते।

हतान्ये तानि सर्वाणि हते बीजे महेश्वर ॥
सुदिनं दुर्दिनञ्चैव सर्वं कर्माङ्गं भव ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते आक्षेपजम्बवच्छे ॥ ४३।४८-५१
तस्य कारणान्तरं लक्षणञ्च यथा,—

“रागहंषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचित् द्विज।
विचार्ये खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निहृतिः ॥
यत्र ह्ये हो भयं तत्र ह्ये हो दुःखस्य भाजनम्।
स ह्यमूलानि दुःखानि तस्मिन् स्थितं महत्
सुखम् ॥

शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च।
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्येव सह जायते ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्।
सुखं दुःखं मन्यथाणां चक्रवत् परिवर्त्तते ॥”
इति गारुडे ११३ अध्यायः ॥ * ॥

सर्वभूतसुखकर्त्तव्यत्वं यथा, देवापुराणे देवो-
संस्कारवलिहरणाध्याये।

“कामिकीटपतङ्गेषु भूमौ दध्योदने चिपेत्।
सर्व्वंटा सर्व्वभूतानां सुखं कार्यं सुखायिनाम् ॥”
सुख-दुःख-साधनानामस्थिरत्वं सुखस्य मनो-
विलासमात्ररूपत्वञ्च यथा,—

“वस्त्वं कमेव दुःखाय सुखायैथोद्भावाय च।
कोपाय च यैतन्तस्माद्दुःखं वस्त्वात्मकं कृतः ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते ॥

तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखा-
त्मकम्।

मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखोपलक्षण ॥”
इति विश्वपुराणे। २। ६। ४३-४५ ॥

“सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदेशनम्।
सुखान्नं यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥”
इति मृच्छकटिकम् ॥ * ॥

तद्वैदिकपर्यायः। शिखाता १ शतरा २
शातपन्ता ३ शिल्गुः ४ स्यमकम् ५ शृङ्घम ६
मयः ७ सुग्मम् ८ सुदिनम् ९ शृपम् १०
शनम् ११ शर्मम् १२ भेषजम् १३ जलाशम् १४
स्योनम् १५ सुन्नम् १६ शिवम् १७ शिवम् १८
शम् १९ कम् २०। इति विशतिः सुखनामानि ॥
इति वेदान्तघण्टे। ३। ६ ॥ * ॥ विविधसुखं
यथा,—

“अभ्यासादमते यत्र दुःखास्तञ्च नियच्छति।
यत्तदगुं विषमिव परिणामोऽस्त्वतोपमम् ॥

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मवृत्तिप्रसादजम् ॥
विषयैः न्द्रयसंयोगात् यत्तदग्रेऽस्त्वतोपमम्।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसंस्मृतम् ॥
यदयं चानुबन्धं च सुखं साहजमात्मनः।
निद्रानलस्य प्रमादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥” ३ ॥

इति आभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥
स्वर्गः। इति मोदनी ॥ द्विजानामोपधम्। इति

राजनिर्घण्टः ॥ जलम्। इति केचित् ॥ सुख-
विशिष्टे, त्रि। यथा,—

“यस्तत्राय त्रिषु द्रव्यं पापं पुण्यं सुखादि च ॥”
इत्यमरः १।१।२६ ॥

“पापपुण्यशब्दौ सुखादयः शस्तास्ताश्च गुणे
यथात्मलिङ्गाः उपचारात्तद्विद्वे द्रव्ये विशेष्ये
वत्तमाना वाच्यलिङ्गाः। यथा,—

“पापा ऋतुमतो कन्या पापो राजाप्यरक्षकः
पाप व्याधुकुल हिंस्रं पापो विप्रश्च सेवकः ॥’
पुण्यं तोष्यं पुण्या नदो पुण्यं प्राथमः। सुखा
भूतिः सुखो वासः सुखं कामिकुलम् ॥” इति
भरतः ॥

सुखकरः, त्रि, (सुखं कर्त्तुं शीलमस्येति। सुख
+ कृ + टः।) सुकरः। यथा। कर्त्तुः सुकरः
सुखकरैरित्यर्थः। इति मृगबोधटाकायां
दुर्गादासः ॥

सुखगः, त्रि, (सुखेन गच्छतीति। गम् + डः।)
सुखेन गमनकर्त्ता ॥

सुखङ्गरी, स्त्री, (सुखं करोतीति। कृ + खच्।
मम्। डीप्।) जीवन्तोद्भवः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुखकरो च ॥

सुखङ्गणः, पुं, शिवसुखदाङ्गः। इति त्रिकाण्डशेषः।
सुखचरः, त्रि, सुखगामो। सुखेन चरति इत्यर्थे
टप्रत्ययेन निष्पन्नः। ग्रामविशेषे, पुं। सुखेन
चरति अत्र इत्यर्थे अलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सुखचारः, पुं (सुखेन चरत्यनेनेति। चर + घञ्)
उत्कृष्टाश्वः। इति शब्दमाला ॥

सुखजातः, त्रि, (सुखेन जातः। यद्वा, जातं
सुखमस्येति।) जातसुखः। यथा भट्टो ५।३८।
“सुखजातः सुरापोतो नृजग्धो माल्यधारयः ॥”
(सुखस्य जननं, क्री, यथा, गीतगोविन्दे १०।३
“घटय भुजवन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् ॥”)

सुखदं, क्री, (सुखं ददातीति। दा + कः।)
विशोः स्थानम्। विशोरामनम्। इति कचित्
सुखदः, पुं, (सुखं ददातीति। दा + कः।) विश्वः
यथा। सुखदोऽनेकदोऽयजः। इति तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ तालभट्टः। यथा,

“विश्वेन्द्रचरमयुक्तो ध्रुवः सुखदमञ्जकः।
शृङ्गारवारयोर्जयो गुरुणकेन मण्डितः ॥”
इति सगीतदामोदरः ॥

सुखदातरि, त्रि ॥ (यथा, लङ्कतर्कतायाम्।
१०४। ३८।

“हरिणप्रतशाविविवित्तं
रिपुगते मनसः सुखदं गुरो ॥”

सुखदा, स्त्री, (सुखं ददातीति या। दा + कः।
टाप्।) सुखदात्री। गङ्गा। यथा,

“मयं पातकमहन्तो सद्यादुःखविनाशिनी।
सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गव परमा गीतः ॥”
इति गङ्गाप्रणाममन्त्रः ॥

स्यर्गविश्या। इति शब्दरत्नावली ॥ शर्मोद्भवः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखदोह्या, स्त्री, (सुखेन दोह्या दोहनयोग्या)
सुखमंदोह्या गौः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुखभाक् [ज] त्रि, सुखी । सुख भजते इति ।
टाडजवहसहो विष्णु । इत्यनेन सुखशब्दपूर्वक-
भजधातोर्विष्णुप्रत्ययेन लिप्यन्तः । इति सुख-
शोध्यकारणम् ॥ (यथा, हहत्संहितायाम् ।
४०।५ ।

“निर्व्वीराः क्षितिपा सुखभाजः

सहृष्टाश्च जना गतरोगाः ॥)

इष्टपरिविद्धः । इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
सुखमोदास्त्री, (सुखकरो मोदो यस्याः ।) सङ्ग-
कोट्यन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखरात्रिः,) स्त्री, (सुखकरो रात्रिर्यस्या-
सुखरात्रिका ।) मिति । पञ्च कप् ।) दीपा-
न्वितामावास्यारात्रिः । तद्विधानं यथा-
ज्योतिषे ।

“तुलाराशिगते भानी षमावास्यां नराधिप ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च
कृत्वा तु पावणश्राद्ध दधिचौरगुडादिभिः ।
ततोऽपराह्नममये घोषयन्नगरं नृपः ।
लक्ष्मीं संपूज्या लोका उल्काभिर्थापि

वेद्यताम् ॥” ॥

दर्शनेषु प्रदोषयामा निर्णय ।

“तुलामस्य सहस्रांशो प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नरा कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम् ॥”
इति ज्योतिषात् ॥

उभयतः प्रदोषप्राप्ते परदिने एव युग्मात् ।

“दण्डकरजनायोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्व्वद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका ॥”

इति ज्योतिष्वचनाच्च ॥

उभयत्र प्रदोषाव्याप्तावपि उल्काटानं परदिने
पूर्व्वोक्तपावणानुरोधान् ।

“भूताहं ये प्रकुर्व्वन्ति उल्काश्रमचेतसः ।

निराशा पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सदाकृणम् ॥”
इति ज्योतिष्वचनाच्च ॥ * ॥

अत्रेव लक्ष्मीः पूर्व्वोहं रात्रौ पूज्या ।

“अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीं चैत्रे या सुखरात्रिका ॥”

इति ज्योतिष्वचनात् ॥ * ॥

उल्काग्रहणादिपितृहृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना
दक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम् । तथा च मनुः ।

“प्राचीनावीतिना सस्यगपसव्यमर्तान्द्रेणा ।
पित्रर्मानिधनान् कार्थं विधिवद्भर्षाणिना ॥”
तत्र ग्रहणमन्त्रः ।

“शस्त्राशस्त्रहतानाश्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं देह्यं व्योमवाङ्मना ॥”
टानमन्त्रश्च ।

“अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्तयान्तु परमां गतिम् ॥”
विमज्जनमन्त्रः ।

“यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वल्लं प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥” ॥

ब्रह्मपुराणम् ।

“अमावास्यां यदा देवाः कार्त्तिकेमासि केशवात्

अभयं प्राप्य सुमाश्च क्षीरोदारणवमानुष ॥

लक्ष्मीर्देवभयान्मक्ता सुखं सुमाश्च, जोटर ।

चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे ॥

अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखरात्रिका

दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ॥

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।

दीपहस्तास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥

चतुष्पथशमशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ।

हृत्तमूलेषु गोश्रेषु च त्वरेषु गृहेषु च ॥

बस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।

दीपमालापरिचित्तं प्रदोषे तदनन्तरम् ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वाद्दी विभोज्य च वभुक्ति-
तान् ।

अलङ्कनेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।

स्निग्धं मी र्घं विंदग्धं च बान्धवैर्भूतकैः सह ॥”

मृग्धैः सन्दरैः । मृग्धः सन्दरसूटयोरिति

विश्वः ॥ * ॥ अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले ।

“नमस्तु सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।

या गतिस्त्वत्पद्मानां सा मे भूयात् तदर्चनात्”

लक्ष्म्यं नमः । इत्यनेन वारचयं पूजयेत् ।

“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥”

इति रुद्रधरपुतात् कुबेरमपि पूजयन्ति ।

“धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादान्ने धनधान्यादिमम्पदः ॥”

इति पठित्वा कुबेराय नमः । इति त्रिः पूज-
येत् । ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र

मन्त्रः ।

“अग्निज्योती रविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।

उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपाऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”

ततो ब्राह्मणान् बन्धुंश्च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा

सुखं सप्ता प्रत्युष भविष्यात्कं कर्म कुर्यात् ।

यथा,—

“सुखरात्रेरुपकाले प्रदोषोऽज्ज्वलितालये ।

बन्धुर्वन्धुनबन्धुश्च वाचा कुशलयाञ्जयेत् ॥

प्रदोषवन्दनं कार्थं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।

गौराचनान्ततश्चैव दद्यादङ्गेषु सर्व्वतः ॥”

लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।

महालाक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥

वपोकाले महाधारे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

सुखरात्रिप्रभातेऽयं तन्मं लक्ष्माव्यपोहतु ॥

या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्वर्वास्थिता ।

सर्व्वस्तरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥

माता त्व सर्व्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।

आख्याता भूतले देवि सुखरात्रिं नमोऽस्तु ते ॥”

लक्ष्म्यं नमः । इति त्रिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥

सुखवचकः, पुं, (सुखं वर्द्धयति उद्दीपयतीति ।

वर्द्धः णिच् + वृल्) सर्जिकाचारः । इत्य-

मरः । २।८।१०८ ॥

सुखवर्द्धः, [स] पुं, (सुखं वर्द्धयतीति । वर्द्ध
+ असृन्) सर्जिकाचारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखवासः, पुं, (सुखकरो वासो यस्य ।) फल-
विशेषः । तरमूज इति भाषा । तत्पर्यायः ।
श्रीर्णवन्तः २ । इति रत्नमाला ॥

सुखवासनः, पुं, (सुखं वासयतीति । वस + णिच्
+ ल्युः ।) सुखवासनगन्धद्रव्यम् । यथा,—

“सुखवासकरो गन्ध आमोदी सुखवासनः ।

सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

सुखसन्दोह्या, स्त्री, सुशीला गौः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २।८।७१ ॥

सुखसन्दोह्या, स्त्री, (सुखेन सन्दोह्या ।) सुशीला
गौः । तत्पर्यायः । सूत्रता २ । इत्यमरः । २ ।
८।७१ ॥ सुखदोह्या ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुखदोह्या ४ । इति भरतः ॥

सुखा स्त्री, (सुखमस्त्यस्यामिति । अच् । टाप् ।)
वरुणपुरी । इति मेदिनी ॥

सुखाधारः, पुं, (सुखानामाधारः ।) स्वर्गः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ सुखस्याधारः, त्रि ॥

सुखायतः, पुं, (सुखेन आयस्यते इति । आ +
यम + क्तः ।) सर्गिच्छिताश्वः । यथा,—

“सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनः ।”

इति शब्दमाला ॥

सुखायनः, पुं, (सुखेन अयति गच्छति अनेनेति
अय + ल्यट् ।) सर्गिच्छिताश्वः । यथा,—

“सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनः ।”

इति शब्दमाला ॥

सुखावतीश्वरः, पुं, (सुखावत्या ईश्वरः ।) बृह-

भेदः । हेमचन्द्रः ॥

सुखावहः, त्रि, (आवहतीति । आ + वह +
अच् । सा खस्य आवहः ।) सुखदाता । यथा,

“सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वोपहिनिवारकम् ।

सर्व्वकामाशयं देवि ! साधकानां सुखावहम् ॥”

इति वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥

सुखाशः, पुं, (सुखा सुखयुक्ता आशा यस्य । यदा
सुखायां पुण्यां शीते इति । शी + डः ।) वरुणः ।

(सुखेन अग्रयते इति । अग्र + घञ् ।) राज-

तिनिशः । (अग्र भोजने + भावे घञ् । सुखेन
आशः ।) सुखभोजनम् । इति मेदिनी ॥

सुखाशकः, पु, (सुखाश एव । स्वार्थे कन् ।)

राजतिनिशः । इति शब्दमाला ॥

सुखी, (न्) त्रि, (सुखमस्यास्तीति । सुख +
इन् ।) सुखविशिष्टः । यथा, रामकवचम् ।

“स चिरायुः सुखी पुत्री विनयी विजयो भवेत् ॥”

“स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याममाधव ॥”

इति भगवद्गीता ॥

“सा श्रीयां न मदं कुर्यात् स सुखी लक्ष्णयोऽज-

भितः ।

तन्निवृत्तं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”

इति गारुड ११६ अध्यायः ॥

सुगन्धः

सुखोत्सवः, पुं. (सुखकरः उत्सवो यस्मात् ।)
पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सुखजनक
उत्सवः ।) आनन्दोत्सवश्च ॥

सुखोदकः, स्त्री. (सुखजनकमुदकम् ।) सुखजनक-
तमजलम् । तत्पर्यायः । सुखोष्णम् २ । इति
रत्नमाला ॥

सुखोज्ज्वलः, पुं. सर्जिकाक्षारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुगः, स्त्री. (सुखेन गच्छति निर्यातीति ।
गम+ङ् ।) विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति । "सुदुरीरधिकरणम्"
३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकान्तायाः । सुख-
गन्तव्यो देशादिः ॥) सुन्दरगामिनिः, त्रि ॥
(सुन्दरं गायतीति । गै+कः । शोभनगौत-
श्चालिनि च त्रि ॥ यथा, भागवते । १० ।
१२ । ३४ ।

"गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः
स्ववैश्च विप्रा जयनिस्वनेर्गणाः ॥")

सुगणः, त्रि. (सुगणयतीति । सु+गण+क्लिप् ।)
सुन्दरगणकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुगतः, पुं (सु शोभनं गतं गमनं ज्ञानं वा अस्येति ।
बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (तद्वर्मा-
वलम्बो । यथा, कथामरित्तागरे । २८ । ४० ।
"तेनाभिप्रेत्य सुगतान् भामयामास तत्र सा ॥")
सुन्दरगमनविशिष्टः, त्रि ॥

सुगतिः, पुं (शोभना गतिर्यस्य ।) अतीतकल्पो-
याहङ्केटः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धकनूर्तिविशेषः ।
यथा सुगतिमोपान्द्रप्रभृतयोऽप्येवमिति स्मृत्त-
लिखनम् ॥ (गन्धस्य पुत्रविशेषः । यथा, भाग-
वते । ५ । १५ । १४ ।

"गयात् गायन्त्या चित्ररथः सुगतिरविरोधन
इति त्रयः पुत्रा बभूवुः ।" शोभना गतिर्य-
स्येति । शोभनगतिर्शोभः त्रि । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ८ । ४५ ।

"सुगतिरविक्रतो जयान्वितः

कृतयुगरूपकरः मिताह्वयः ॥"

स्त्री, महतिः । यथा, महाभारते । १ । २ ।
३३५ ।

यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ॥")
सुगन्धः, स्त्री. (शोभनो गन्धो यस्य ।) सुद्र-
जोरकम् । गन्धलणम् । इति रत्नमाला ॥
(भूटणम् । तत्पर्यायो यथा,—

"गुह्यवीजन्तु भूतोक सुगन्धं जम्बू, रुप्रियम् ।
भूटणन्तु भवेच्छत्रा मालाटणकामत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नीलोत्पलम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्यपर्यम् । इति भावप्रकाशः ॥

सुगन्धः, पुं. (शोभनो गन्धो यस्य ।) रत्नशिशुः ।
गन्धकः । चणकः । भूटणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (भूपलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
"आस्मात्कः सुगन्धश्च भूपलाशो विशल्यकृत् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सुगन्धिः

कुन्दरुः । सुगन्धद्रव्यशक्तौनिर्यामः । तत्-
पर्यायो यथा,—

"कुन्दरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्रिमिभेदः । यथा,—

"अन्वादा उदरावेष्टा हृदयादा महागदाः ।
सुरवो टभकुसुमा सुगन्धास्ते च कुर्वन्ते ॥"
इति वैद्यकरत्ननिश्चयमग्रहे क्रिम्यधिकारि ॥
समवायातिरिक्तसम्बन्धेन महन्धविशिष्टे, चि ॥
(यथा, भट्टिः । २ सर्गे ।

"आघ्रायिवान गन्धवहः सुगन्धः ॥")

सुगन्धकः, पुं. (शोभनो गन्धो यस्य । ततः कन् ।)
रत्नतुलसी । गन्धकः । इति रत्नमाला ॥ नाग-
रङ्गकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्कोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (शालिधान्यम् । यथा,—

"रत्नशालिः मकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः ।
सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥

पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः ।
दोषशूकः काञ्चनको ह्ययनो लोभपुष्पकः ॥

इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धतैलनिर्यामः, स्त्री. (सुगन्धः तैलस्य निर्यासो
यत्र ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुगन्धपत्रा, स्त्री. (सुगन्धानि पत्राणि यस्याः ।)
रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धभूटणम्, स्त्री. (सुगन्धो भूटणम् ।) गन्ध-
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धमूला, स्त्री. (सुगन्धं मूलं यस्याः) स्थल-
पद्मिनी । रास्त्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लवली । तत्पर्यायो यथा,—

"सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवल्कला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धाः, स्त्री. (शोभनो गन्धो यस्याः) रास्त्रा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥ शटी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ बन्ध्याकर्कोटको । रुद्रजटा । शन-
पुष्पा । नाकुली । नवमानिका । स्वर्णयुथिका ।
पृक्का । गङ्गापत्नी । मल्लकी । माधवी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अनन्ता । मातुलुङ्गा । तुलसा ।
इति रत्नमाला ॥ (पीठस्थानस्य देवीविशेषः ।
यथा, देवोभागवते । ७ । ३० । ६८ ।

"कोटवो कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ॥"
सुगन्धामलकः, स्त्री. (सुगन्धसामलकम् ।) मिलि-
तौपधविशेषः । यथा,—

"सर्वोपधिसमायुक्ताः शृङ्गास्वामलकत्वचः ।
यदा तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिः, पुं. (शोभनो गन्धो यस्य । "गन्धस्ये-
दुत्प्रतिपुरभिभ्यः ।" ५ । ४ । १३५ । इति
दत् ।) सद्गन्धः । तत्पर्यायः । इष्टगन्धः २
सुरभिः ३ । ब्राह्मणतपणः ४ । इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥
परमात्मा । इति मोक्षधर्मशास्त्रायां नीलकण्ठ-

सुगमः

धृतवेदः ॥ महकारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुगन्धयुक्तः, त्रि. । इति मेदिनी ॥ (यथा,
कुमारः । ३ । ५६ ।

सुगन्धनिग्वासविष्टइष्टणं
विश्वधरामन्त्रचरं हिरण्यम् ।
प्रतिक्षणं संभ्रमनीलदृष्टि-
लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥")

सुगन्धिः, स्त्री. (शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।) एल-
वालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ (अथ
एलवालुके कर्कोलमट्टं कुष्ठगन्धिः ।

"एलवालुकमैलेयं सुगन्धिः हरिवालुकम् ।
एलवालुकमैलानुकपित्य पत्रमीरितम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मुस्ता । केशरुः । गन्धलणम् । धान्यकम् ।
पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिकः, स्त्री. (शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः
स्वार्थं कन् ।) कङ्कारम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पुष्करमूलम् । गौरसवर्णम् । सुरपर्णम् ।
उशोरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिकः, पुं. (सु शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।
ततः कन् ।) महाशालिः । इति हेमचन्द्रः ॥
तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धकः । इत्य-
मरटीकायां रायमुकटः ॥

सुगन्धिकुसुमः, पुं. (सुगन्धिः कुसुमं यस्य ।) पीत-
करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगन्धिपुष्पे,
स्त्री ॥

सुगन्धिकुसुमा, स्त्री. (सुगन्धिः कुसुमं यस्याः ।)
पृक्का । इति जटाधरः ॥

सुगन्धिता, स्त्री. (सुगन्धो भावः । तल । टाप् ।)
सौगन्धिः । सौगन्धम् । इति हलायुधः ॥ (यथा,
माघे । ३ । ५४ ।

सुगन्धितामप्रति यत्र पूर्व्यां

विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुमाम् ।

मधुनि वक्राणि च कामिनीना-

सामोदकसंभ्रव्यतिहारमोयुः ॥")

सुगन्धित्रिफला, स्त्री. (सुगन्धिः त्रिफलं त्रिशिराकं
फलं यस्याः ।) जातीफलम् । पूगफलम् ।
लवङ्गकलिकाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिनी, स्त्री. (सुगन्धोऽस्यस्या इति । इनिः ।
ङीप् ।) आरामशोतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सुवर्णकंतकी । अस्याः पर्यायो यथा,

"कितकः सूचिकापुष्पो जम्बूकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकंतको त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धिमूलः, स्त्री. (सुगन्धिः मूलमस्य ।) उशोरम् ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिमृषिका, स्त्री. (सुगन्धिर्गन्धविशिष्टो
मृषिका ।) कच्छुन्दरो । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगमः, त्रि. (सु+गम+ङ् ।) सुखेन गन्धते
प्राप्यते यः । यथा, पक्षे सुगमम् । इति सुध-
बोध्यादादिप्रकरणलिखणम् ॥ (यथा, भाग-
वते । १० । ८४ । ३६ ।

सुग्लः

“विन्नस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मशान्तात्मदावहः ॥”
सुगहना, त्रि. (सुन्दरो गहनाः ।) निविडः ।
इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥
सुगहना, स्त्री, कुम्भा । सुगहनेतिविशेषणमिति
केचित् । नाम इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
सुगहनाइति, स्त्री, कुम्भा । इत्यमरः ॥ यत्रस्थाने
अस्यश्याटिटर्शनवारणाय या सुगहना निरव-
काशा इतिर्वेष्टनं सा कुम्भा । इति भरतः ॥
सुगहः, पुं. (सुन्दरं गृहं यस्य ।) चक्षुःसूचिक-
पक्षो । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुन्दरं गृहम् ।)
सुन्दरालये, स्त्री ॥
सुगहोतः, त्रि. (सु + गृह + क्तः ।) सुन्दररूपेण
कृतप्रहणः ॥
सुगहोतनामा, [न] पुं. (सुगहोतं नाम यस्य ।)
शुभकाम्यया प्रातः स्मर्यते यः । स च युधिष्ठि-
रादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुप्रथियः, पु. (शोभना ग्रन्थयो यत्र ।) चोरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरग्रन्थयुक्ते, त्रि ॥
सुप्रोवः, पु. (शोभना प्रोवा यस्य ।) विष्णोरश्वः ।
(यथा, महाभारते । २ । २ । १४ ।
“प्रययौ पुण्डरीकाक्षः शैव्यसुप्रोववाहनः ॥”)
शाखासुगेश्वरः । इति मेदिनी ॥ स तु सूर्य-
पुत्रः किष्किन्धाधिपतिः श्रीरामचन्द्रस्य सखा
यथा, वल्मीकीय रामायणे बालकाण्डे १७
सर्गं ।
“वानरेन्द्रं महेंद्राभिमन्त्रो बालिनमात्मजम् ।
सुप्रोव जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”
किञ्च तत्रैव किष्किन्धाकाण्डे ५ सर्गं ।
“दीप्यमानं ततो वरिष्ठं पुष्येभ्यश्च मत्कृतम् ।
तयोर्मध्ये तु सुप्रोतो निदधी सुममाहितः ॥
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रुश्च प्रदक्षिणम् ।
सुप्रोवो प्राप्रवश्च व वयस्यत्वमुपागतौ ॥” * ॥
अहत्पिता । स च वर्तमानयुगीयनवमजिन-
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इन्द्रः ।
राजहंसः । असुरः । पर्वतविशेषः । अस्त्र-
विशेषः । नागभेदः । इति केचित् ॥ शोभन-
प्रोवायुक्ते, त्रि. इति विश्वः ॥
सुप्रोवो, स्त्री. (शोभना प्रोवा यस्याः ।) डीप् ।)
ताम्रागभजाता कश्यपदक्षिता । यथा,—
“षट्सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः पारि-
कार्तिताः ।
शुकी श्येणी च भासी च सुप्रोवो मुचिगृध्रिका
शुकी शुकानजनयत् उलूको प्रत्यलुककान् ।
शुच्योदकान् पक्षिगणान् सुप्रोवो तु व्यजायत ॥”
इति गारुडं ६ अध्यायः ॥
सुप्रोविशः, पु. (सुप्रोवस्य ईशः ।) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुग्लः, त्रि. (सुग्लायतीति । सु + ग्लै + “घात-
घोपसंगं ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।) अत्यन्त-
हर्षचर्याविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुजल्पः

सुचक्षुः, [स] पुं. (शोभनं चक्षुरिव फलं यस्य ।)
उडुम्बरः । इति जटाधरः ॥ शोभनलोचने,
स्त्री ॥ तदयुक्ते, त्रि ॥
सुचक्षुका, स्त्री. (सुष्ठु, चक्षुरिव शिखा यस्याः ।
कप् ।) महाचक्षुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचरित्रा, स्त्री. (शोभनं चरित्रं यस्याः ।)
साध्वी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ शोभनचरित्र-
युक्ते, त्रि ॥
सुचर्मा, [न] पुं. (शोभनं चर्मं यस्य ।) भृज-
ह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनचर्मविशेषः,
त्रि ॥
सुचारुः, त्रि. (शोभनशारुश्च ।) मनोहरः ।
यथा, कालिकापुराणोक्तदशभुजादुर्गाध्यानं ।
“सुचारुदशनां तद्वत् पोनोन्नतपयोधराम् ॥”
सुचित्रकः, पुं. (सुन्दराणि चित्राणि यत्र ।) मत्-
स्यरुः । चित्रसपः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुन्दरचित्रयुक्ते, त्रि ॥
सुचित्रबीजा, स्त्री, सुचित्रं बीजं यस्याः ।)
बिडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचित्रा, स्त्री. (शोभनानि चित्राणि यस्याः ।)
चिभिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचिरायुः, [स] पुं. (सुचिरं आयुष्यस्य ।) देवता ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुचुटो, स्त्री, अग्न्याद्युद्धरणार्थलोहादियन्त्रविशेषः
चिम्टा इति भाषा । इति केचित् ॥
सुचेलकः, पुं. (शोभनस्य लकः ।) शोभनवस्त्रम् ।
सरु कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । पटः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पटिः ३ पटो ४ ।
इति तट्टोका ॥ सुन्दरवस्त्रयुक्तं, त्रि ॥
सुच्छवी, स्त्री. शतद्रुनदी । इति शब्दरत्नावली ॥
शतलज् इति ख्याता ॥
सुजनः, पु. (सु सुन्दरो जनः । साधुः । सज्जनः ।
यथा,—
“दुज्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति ।
प्रसन्नं जलमित्याहुः कर्दमः कलुषोक्तम् ॥”
इति गारुडं १५ अध्यायः ॥
सुजनता, स्त्री. (सुजनस्य भावः । तल् । टाप् ।)
सोजन्यम् । यथा,—
“धिगस्त्वतां विद्यां धिगपि कवितां धिक्सुजनतां
वयो रूपं वा धिक् धिगपि च यशो निर्धन-
वताम् ।
यसौ जीयाटेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
वर्द्धस्य हारं दृणक्षयसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युद्धटः ॥
सुजलः, स्त्री. (शोभनं जलं यस्यात् ।) कमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरसलिलश्च ॥ सुन्दर-
जलसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सुजल्पः, पुं. (सुन्दरो जल्पः कथनम् ।) वाक्य-
विशेषः । यथा,—
“यत्राज्ज्वात् मगाम्भीर्यं सदेव्यं सहचापलम्
सौत्कण्ठश्च हरिः स्पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुतरां

सुजाता, स्त्री. (सु + जन + क्तः ।) तुवरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुजीवन्ती, स्त्री. (सुजीवतीति । सु + जीव +
शब्दः । डीप् ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुष्टः क तीच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः
(चरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ टह-
यान्तः । क. सुष्टयति । दन्त्यादिरयमिति भीमः ।
तीच्छ्रमन्व्योभावः । इति दुर्गादासः ॥
सुतः, पुं. (सुयते स्मेति । सु + क्तः ।) पुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ “सुयते सुतः कर्मणि
क्तः । पुत्रो नरकभेदात् चायते इति पुत्रः ।
‘पुत्राक्तो नरकाद्यस्मात् पितरं चायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥’
इति स्मृतिः ॥
किंवा पुनाति मातापितराविति त्रासुसिति
त्रे निपातात् ङस्त्वं पुत्रः । पुत्रो हितकारः
एकतकारश्च ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
मातृपितृस्वभाववत्स्वभावे सुतकन्ये भवतः ।
यथा,—
“शोभं संभजते पुत्रो मातृस्तातस्य वै सुता ।
यथाशोला भवेन्माता तथाशोली भवेत् सुतः ॥
यद्वर्णा वै भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं भवेत् ॥
मातृणां शोलादेषेण पितृशोलागुणेन च ।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशोली-
नाम् ॥”
इति वरिष्ठपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
पार्थिवः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (उत्यन्त्रं, त्रि ॥)
सुतजीवकः, पुं. (सुत जीवयतीति । जीव + ण्वल्
पुत्रजीवकह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतनुः, स्त्री. (शोभना तनुयस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना तनुः शरीरम् ।)
शोभनशरीरम् ॥ तदयुक्ते, त्रि ॥ (यथा उत्तर-
चरिते १ अङ्के ।
“स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपथ्यासुख्योस्तान्यज्ञानि ॥”)
सुतपाः, [स] पुं. (सुष्ठु, तपतीति । सु + तप् +
“गतिकारकरोः पूर्वपठप्रकृतिस्वरत्वम् ।” उणा०
४ । २२६ । इति असिः ।) सूर्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ शोभनं तपो यस्य । मुनिः ॥ (रौच्य-
मनुपुत्रविशेषः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । ८४ ।
२५ ॥ विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ ।
१४८ । ३४ ॥ उग्रतपस्यायुक्ते, त्रि । यथा,
कथामरितागरं । ११२ । १४१ ।
“स एव जातः संकल्पदोषाहाशकुले हिजः ।
भार्यास्य सा च सुतपा जातेषां ते सुता नृप ॥”)
सुतपादिका, स्त्री. (सुताः समकालीनमुत्पन्नाः
पादा मूलानि यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।)
हंसपदो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतरां, व्य. (सु + हिवचनविभज्येत्यादिना तरप ।)
अवधारितार्थप्रतिपादकम् । यथा । क्रियैव
काल इति मते तु सुतरां नाधिकरण्याता । इति

सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्धार्थं सुतरां तत्रतथा-
चरणम् । इति च तिथ्यादितस्त्वम् ॥ अपि च ।
“अपुत्रा जन्मिनः पापात् प्राणिनः समव-

स्थिताः ।

मनुजास्तत्र सुतरां भवन्ति गृहकर्मिणः ॥”

इति पाथ्ये सृष्टिखण्डे ४३ अध्यायः ॥

“शृणु हिज महाबुद्धे दश्वे नापि स्मृतो हरिः ।
ददाति मोक्षं सुतरां किं पुनर्हृन्भवर्जनात् ॥”

इति तत्रैव पातालखण्डम् ॥

सुतकीरी, स्त्री, देवदासीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुतहंनः, पुं, (सुष्ट, तहंति षोडशति विरहिनमिति
तहं षहंने + ह्युः ।) कौकिलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सुतलः, पुं, (शोभनं तलं यत्र ।) अट्टालिका-
बन्धुः । नागलोकप्रभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु
पातालखण्डखण्डः । तद्विवरणं यथा,—

“ततोऽधस्तात् सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोकी
विरोचनात्मजो बलिभंगवता महेन्द्रस्य प्रियं
चिकोषमाणनादितलं ब्रह्मायो भूत्वा वटवामन-
रूपेण पराक्षितमलोकत्रयो भगवदनकम्पयंवपुनः
प्रवेगित इन्द्रादिष्विव्यमानया सुमसृजया श्रि-
याभिजुष्टः स्वधर्मणाराधयस्त्वमेव भगवन्तमारा-
धनोयमपगतमाध्वस आस्ते अधुनापि ॥”
इति श्रीभागवते । ५ । २४ । १८ ॥ (तथाच
देवोभागवते । ८ । १८ । १३—३२ ।

“ततोऽविलाधस्तात् प्राक्तं सुतलाख्यं विलेश्वरम्
पुण्यश्लोकी बलिनाम आश्ले वरोचनिर्मुने ॥
महेन्द्रस्य च देवस्य चिकिर्षः प्रियमत्तमम् ।
त्रिविक्रमोऽपि भगवान् सुतले बलिमानयत् ॥
त्रैलोक्यलक्ष्मोर्मात्रिण्य स्थापितः किल दैत्य-

राट् ।

इन्द्रादिष्वप्यलब्धा या सा शीस्तमनुवर्त्तते ॥

तमेव देवदेवशमाराधयति भक्तितः ।

व्यपतसाध्वसोऽद्यापि वर्त्तते सुतलाधिपः ॥

* * * * *

एयं दैत्यपतिः सोऽयं बलिः परमपूजितः ।

सुतले वर्त्तते यस्य द्वारपालो हरिः स्वयम् ॥

एकदा दिग्जयं राजा रावणो लोकरावणः ।

प्रविशन् सुतले येन भक्तानुग्रहकारिणा ॥

पादाङ्गुष्ठे न प्रक्षिप्तो योजनायुतमत्र हि ॥

एवश्रुतानुभावोऽयं बलिः सव्वसुखैकभुक् ।

आस्त सुतलराज्यस्थो खडवप्रसादतः ॥”

सुतवस्करा, स्त्री, (सुताः वस्कराः पक्षिण इव
बहुत्वात् यस्याः ।) सप्तपुत्रप्रसूः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुतश्रयो, स्त्री, (सुता उत्पन्ना श्रेष्ठो यस्याः ।
एकत्र बहुजातत्वात् तथात्वम् । सूषिक-
पर्णा । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ उन्दुरविलोया
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । द्रवन्ती २
न्यग्रोधी ३ सूषिकाह्वया ४ चिन्ना ५ मूषक-
मारो ६ प्रत्यक्षश्रेणी ७ शम्बरी ८ अस्या

गुणाः । चक्षुष्यत्वम् । कटुत्वम् । आसुविषत्रण-
दोषनेत्रामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुस्तकान्तरं सुतश्रेणीति च पाठः ॥

सुतद्विक्रययोगः, पुं, विवाहोक्तयोगविशेषः ।

यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।

“सुतद्विक्रयवियहिनमधर्म्यं-

श्वमरगुरुर्द्यदि दानवाश्चितो वा ।

यदशुभमुपयाति तच्छुभं स्यात्

शुभमतिद्विद्विमुपैति तत्प्रभवात् ॥”

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे ।

“लम्बे तत्पश्चमे तृत्ये नवमे दशमे तथा ।

गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्हते शुभम् ॥”

अथमेव सुतद्विक्रययोगः ॥

सुता, स्त्री, (सूयते स या । सु + क्तः । टाप् ।)

स्वयंपत्यम् । कन्या । इति मेदिनी ॥ यथा—

“आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी

आहुर्दुहितर सर्वे—”

इत्यमरः । २ । ६ । २०-२८ ॥

“अमी आत्मजायाः स्त्रियां वर्त्तमाना दुहितर-
माह । यथा । आत्मजा । तनया । सूनोः
प्रत्ययान्तराभावात् स्त्रियामपि सूनुरेव । सुता

पुत्रा । स्वार्थं के केऽकस्व इति ङस्त्वत्वे द्वेषसूत-

पुत्रेत्यादिना विभाषया अत इति पुत्रिका

पुत्रिका च । शोनादिपाठात् पुत्री च । मा

भेदीः पुत्रि मोतेति महानाटकम् ।” इति

तट्टोकायां भरतः ॥ (यथा, भाट्टः । २ । ४७ ।

“हरिगमयो शालन्तव जङ्गमा

अत्तादिव स्थासुरिवाचिरप्रभा ।

शशाङ्कान्तरधितेवताकृतिः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”)

दुर्गलभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुतात्मजः, पुं, (सुतस्य सुताया वा आत्मजः ।)

पौत्रोः । दौहित्तोः । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥

सुतारका, स्त्री, (शोभने तारके यस्याः ।) चतु-

र्विंशतिबुद्धशमनदेवतान्तगतदेवताविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ शोभनतारकायुक्ते, त्रि ॥

सुतित्तः, पुं, (सुष्टु, तित्तः ।) पर्यटः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सुनित्तकः, पुं, (सुष्टु, तित्तः । ततः कन् ।) पारि-

भद्रः । इति जटाधरः ॥ भूनिष्पः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

सुतित्ता, स्त्री, (सुष्टु, तित्ता ।) कोषातकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुतो, त्रि, पुञ्जेच्छुः । पुत्रवदाचरणकर्त्ता ।

इति मूषबोधव्याकरणम् ॥

सुती [न] त्रि, (सुतमस्यास्तौति । इतिः ।) सुत-

विशेषः । यथा, हितोपदेशे ।

“गुणिगणगणनारभे

न पतति कठिनो ससम्भ्रमात् यस्य ।

तेनाम्बा यदि सुतिनो

वद बन्ध्या कीदृशी भवति ॥”

सुतीक्ष्णः, पुं, (सुष्टु, तीक्ष्णः ।) शोभाञ्जन । इति

जटाधरः ॥ श्वेतश्रियः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुनिविशेषः । यथा, भट्टी ४ सर्गे ।

“पुरो रामस्य जुहवाश्चकार ज्वलने वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥”

अतिशयखरे, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसङ्घारः । ६ । २८ ।

“समदमधुकराणां कौकिलानानाश्च नादैः

कुसुमितसहकारैः कणिकारैश्च रम्यैः ।

इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मानसं मानिनोनां

तुदति कुसुमबाणो मन्मथोद्योपनाय ॥”)

सुतङ्गः, पुं, (सुष्टु, तुङ्गः ।) नारिकेलवृक्षः । इति

हारावली । १०० ॥ अष्टाणां उच्चांशविशेषः ।

तस्य नामान्तरं अन्धतुङ्गः । यथा, सत्कृत्य-

मुक्तावल्याम् ।

“सूर्याद्युच्चान् क्रियद्वपुःश्लोकीकुलीराख्ययुके

दिग्वक्त्रीन्दुहयमिधिशरान् समविशांश्च विंशान्

अशानेतान् वदति जवनद्याख्यतुङ्गान् सतुङ्गान्

तानेवाशान् मदनभयनेष्वह नोचान् सनो-

चान् ॥”

अतिशयोक्ते, त्रि ॥

सुतेजनः, पुं, (सुतेजयतीति । सु + तिज + ल्युः ।)

धन्वन्तुङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य

गुणाः ।

“धन्वङ्गः कफपित्तासकामसृष्टुवरो लघुः ।

वृंहणो बलरुद्रकः सन्धिकुट्टवर्णरोषणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुतेजा, [स] पुं, (सुष्टु, तेजा यस्य । यद्वा, सुतेजय-

तीति । सु + तिज + “गतिकारकयोरिति ।”

उणा० ४ । २२६ । इति अमिः ।) अतीत-

कल्पोयाहङ्गैः । इति हेमचन्द्रः । आदित्य-

भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनतैजोयुक्ते,

त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ५ । १२ । १ ।

“एष वै सुतेजा आत्मा वेग्वानरो यं त्वमात्मान

मुपास्ते ॥”)

सुतेला, स्त्री, (सुष्टु, तैलमस्यामिति ।) महा

ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवामा, [न] पुं, (सु + वाम् + मनिन् ।) इन्द्रः । इत्य

मरः । १ । १४५ ॥ सुष्टु, वायते भुवन सुवामा

आसुमिति मनु सोः पक्षे दीर्घत्वं सुवामा च ।

इति रुद्रः । इति भरतः ॥ (यथा, अम्बाष्टके । ३ ।

“यत्राशयो लगति तत्रागजा बसतु कुर्वाप

निस्तुलशुक्रा

चरणा ॥”

वाच्यलिङ्गैःपि दृश्यते । यथा, वाजसनेयसहि-

तायाम् । १० । ३१ ।

“इन्द्राय सुवाम्णे पच्यस्व ।”

“सुष्टु, वायते इति सुचामा तस्मै सुचाम्णे

शोभनत्राणकत्वं सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व”

इति तद्भाष्यम् ॥)

सुत्वा. [न] पुं. (सु + "सुयजोर्ध्वनिप् ।" ३।२। १-३ । इति ड्वनिप् ।) अभिषव कृतौ । इत्य-
मरः । २। ७। ४७ ॥ अभिषवः स्नानमात्रं
इह तु प्रस्तावात् यज्ञाङ्गानं तत् कृतवान् यः
स सुत्वा कथ्यते । सुजः कनिप् तन् सुत्वा
कृतीति अधीतिवत् । कृतं इति पाठे सप्तमी ।
इति भरतः ॥

सद. इ शोभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) सुन्दरम् । इति दुर्गा-
दासः ॥ शीतधातुरयम् ॥

सुदग्धिका, स्त्री, (सुष्टुदग्धं दाहोऽस्यस्या इति
सुदग्ध + ठन् ।) दग्धानामहृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुदण्डः, पुं, (शोभनो दण्डो यस्मात् ।) वेतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदण्डिका, स्त्री. गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुदन्, [त्] त्रि. (शोभना दन्ता यस्य । "वयसि
दन्तस्य दह ।" ५। ४। १४१ । इति दह ।)
शोभनदन्तविशेषः । (स्त्रियां डीप् । यथा.
रघु । ६। ३० ।

"विधाय सृष्टिं ललितां विधातु-
र्जगाद भयः सुदतीं सुनन्दा ॥"

शोभनो दत् दन्तः इति विग्रहे सुदत् इत्येव
स्यात् । शोभनदन्तः । यथा. भागवते । ३।
२३। ३० ।

"सुश्रुवा सुदता श्लेषास्त्रिधापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकंशस्य धा नोलेरलकश्च लसन्मुखम् ॥"
सुदन्तः, पुं (शोभनो दन्तो यस्य । वयोगम्यमा-
नाभावात् न दत्तादेशः ।) नटः । इति केचित् ।
शोभनदन्तश्च ॥

सुदन्ती, स्त्री (शोभनो दन्तो यस्याः । डीप् ।
वयोगम्यमानाभावात् न दत्तादेशः ।) दिक्-
करिणाविशेषः । शुभदन्तीशब्ददर्शनादिति
केचित् ॥

सुदर्भा, स्त्री (सुष्टु दर्भा यत् ।) इष्टुदर्भा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शोभनकुशयुक्ते, त्रि ॥

सुदर्शनः, क्तो. (सुष्टु दृश्यते इति । सु + दृश् +
ल्युट् । शोभनं दर्शनमस्येति वा ।) इन्द्रनग-
रम् । इति मेदिनी ॥

सुदर्शनः, पुं. क्तो. (शोभन दर्शनमस्येति ।) विष्णु-
चक्रम् । इत्यमरः । १। १। २८ । तस्यात्-
पत्तिरयथा,—

"तस्मात् प्रसादं कुरु मे यद्यत्तु यद्भागहम् ।
अपनेष्यामि ते तेजः कृत्वा यत्नं दिवाकर ॥
रूपं तव करिष्यामि लोकानन्दकर, न् । ।
तथैत्यक्तः स रविणा भ्रमो कृत्वा पितम् ॥" सु ॥

पृथक् चकार तत्तेजश्चक्रं विष्णोरकश्चः ॥
त्रिशूलश्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाहः । इ

दैत्यदानवसंहर्तुः सहस्रकिरणात्मकम् ॥"
इति मातृस्ये । ११। २७-३० ॥ * ॥

अपि च पाद्मोत्तरखण्डे १४५ अध्याये ।

ईश्वर उवाच ।

"नायमेभिर्महातेजाः शस्त्रास्त्रैर्वध्यते मया ।
देवाश्च स्वस्वतेजांसि शस्त्रार्थं दीयतां मम ॥

नारद उवाच ।

अथ विष्णुमुखा देवाः स्वतेजांसि ददुस्तथा ।
तान्यै क्यं वै गतानीशो दृष्ट्वा स्वस्वामुचम्रहः ॥
तेनाकरोन्महादेवः सहसा शस्त्रमुत्तमम् ।
चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम् ।

तेजःशेषेण च तथा वज्रश्च कृतवान् हरः ॥"
तच्च शिवेन विष्णवे दत्तम् । यथा,—

"ततः प्रीतः प्रभुं प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम् ।
प्रत्यक्षं तेजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम् ॥

तदृत्वा देवदेवाय सर्वभूतभयप्रदम् ।
कालचक्रनिभं चक्रं शङ्करो विष्णुमव्रवीत् ॥

वरायुधोऽयं देवेश सर्वायुधनिबह्वणः ।
सुदर्शनो हादशरो यो मनःसदृशो जवी ॥

आरात् स्थिता अमी चात्र देवा मासाश्च
राशयः ।

शिष्टानां रक्षणार्थाय मस्थिता ऋतवस्तु षट् ॥
अग्निः सोमस्तथा मित्रो वरुणश्च प्रजापतिः ।

इन्द्राग्नी चाप्यथो विश्वे प्रजापतय एव च ॥
हनूमाश्चाथ बलवान् देवो धन्वन्तरिस्तथा ।

तपांस्येव तापसश्च हादशैत प्रतिष्ठिताः ॥
चैत्राद्याः फाल्गुनान्ताश्च मासास्तत्र प्रति-
ष्ठिताः ॥

त्वमेवमादाय विभो वरायुधं

शत्रुं सुराणां जहि मा विशङ्कित्याः ॥

अमोक्ष एषोऽमरराजपूजितो

धृतो मया देहगतस्तपोबलात् ॥"

इति वामने ७८ अध्यायः ॥ * ॥

वैष्णवाङ्गे तच्चिह्नधारणविधिः यथा । ब्रह्माण्डे ।
"कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां

तनुम् ।

चक्रादिचिह्नतां भूप धारयेद्देषणवो नरः ॥"
नारदीयपञ्चरात्रे ।

"हादशारन्तु षट्कोणं वलयवयसंयुतम् ।

हरैः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
अन्यत् मुद्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥* श्रीमन्दिरोपरि

देयतच्चक्रप्रमाणं यथा—

विस्वाहमानं चक्रन्तु त्रिभागैश्चाथ कारयेत् ।
हादशदङ्गलं ज्येष्ठं कनिष्ठं त्वष्टहानितः ॥

प्रतिमातुर्थभागं कारयेद्वा सुदर्शनम् !

लोहजं श्लेजं वापि कारयेच्चिह्नपूर्वकम् ॥

अष्टारं हादशारं वा मध्ये मूर्त्तिसमन्वितम् ।

नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ॥"

इत्यादि ॥* ॥

"अधिवासा विधानेन चक्रं दण्डं ध्वजं तथा ।
देववत् सकलं कृत्वा मण्डपस्त्रपनादिकम् ॥

नेत्रोन्मीलनक कृत्वा पूर्वोक्तं सर्वमाचरेत् ।

अधिवासयेत् विधिना शय्यायां प्राप्य देशिकः ॥

ततः सहस्रशीर्षितं सूक्तं चक्रं न्यसेद्दुः ।

तथा सौदर्शनं मन्त्रं मनस्तत्त्वं निवेशयेत् ॥
मनोऽनुरूपेणास्यैव सजीवकरणं स्मृतम् ।

आरिषु मूर्त्तयो न्यस्याः केशवाद्याः सुरोत्तमाः
नाभ्यक्षप्रतिनेमीषु न्यमत्तत्त्वानि देशिकः ।

नारसिंहं विश्वरूपमक्षमध्ये निवेशयेत् ॥

सकलं विन्यसेद्दण्डे सूत्रात्मानं सजीवकम् ।

निष्कलं परमात्मानं ध्वजं ध्यायन् न्यसेद्हरिम्
तच्छक्तिं व्यापिनीं ध्यायेत् ध्वजरूपाञ्जला-

ननाम् ।

ततो मण्डपमध्ये तु स्थाप्य पुञ्ज्य यथाविधि ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन हीमं कुण्डेषु कारयेत् ॥

ततः प्रभातसमये मूर्त्तिपैः सह देशिकः ।

मूर्त्तिपैः आचार्यैः ।

कलसे स्वयंशकलं न्यस्तवा रत्नानि पञ्च च ।

स्थापयेच्चक्रमन्त्रेण स्वयंचक्रमधस्ततः ॥

पारदेन तु सप्राप्य नेत्रपटेन स्थापयेत् ।

ततो निवेशयेच्चक्रं हादशारं सुदर्शनम् ॥

दुर्निरोध्यं सुरैर्हेत्येभ्रमदङ्गस्फुलिङ्गकम् ।

तन्मध्ये चिन्तयेद्देवं नृसिंहं देव्यानिर्दलम् ॥

स्फुरत्सौदाभिनीजिह्वं ज्वलच्छवलनकेशरम् ॥

दीप्ताकनयनं चन्द्रकोटिभास्वरदंष्ट्रिणम् ॥

तप्तस्य तपनीयस्य सदृशं परुषाननम् ।

सर्वदुष्टहर देवं दुष्टेषु च देवदानवैः ॥

सर्ववर्णात्मबीजेन चतुर्हं शयुतेन च ।

विन्दुनालकूर्तनादीं प्रणवेन भूतेन च ।

अन्ते प्रणतियुक्तेन स्थापयेद्दृष्टनाशनम् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८ विलासः ॥* ॥

चक्रमन्त्रो यथा । ॐ नमो भगवते सुदर्शनाय
निर्णाशितसकलरिपुध्वजाय भगवन्नारायण-

कराभोरुहस्यशंदुक्कलिताय ।

"एच्छाहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ।

यज्ञभागं प्रष्टुस्त्वत्पूजाञ्चैव नमो नमः ॥"

इति च तत्रैव १५ विलासः ॥

सुमेरुः । जम्बूद्वयः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मातृस्ये । ११३ । ७४—७५ ।

"सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वयः सनातनः ।

नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ॥

तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपो वनस्पतेः ।

योजनानां सहस्रञ्च शतधा च महान् पुनः ॥

उत्सो धो हचराजस्य दिवमाहृत्य तिष्ठति ॥"

हत्ताहृत्पिता । जिनाना बलदेवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मत्स्यः । तत्पृथ्यायो यथा,—

"मत्स्यो मोनो विसारश्च भ्रमो वैसारिणोऽण्डजः
शकुलो पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ।

रोहिताद्यास्तु ये जीवास्तेमत्स्याः परिकीर्त्तिताः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

सुदर्शनः, त्रि, सुदृश्यः । सुखेन दृश्यते अमी इति

सुपूर्वकदृष्टधातोः कर्मस्थानप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

इति मुग्धवोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (शोभनं

दर्शनं यस्येति वा । यथा, भागवते । ४। २। ४। ५। १

"श्यामश्रीर्ष्यधरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमखिलम् ।

समचार्यङ्गिजहोर्क निष्कजानुसुदर्शनम् ॥"

मुदलः

सुदर्शनचूर्णं, क्ली. (सुदर्शनं सुदृश्यं चूर्णं यस्य ।) ज्वररोगस्य श्लोषधविशेषः । यथा—

“त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी ।
त्रिकटु यनिकं मूर्च्छा गुडची धन्व्यासकः ॥
कटुका पर्पटी मुस्ता चायमाणा च वालु-
कम् ।

निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वल्कः ॥
यवानौन्द्रयवो भार्गी शिशुवीजं सुराष्ट्रजा ।
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषाबलाः ॥
शान्तिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्य पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकषभकौ चैव लवङ्गं श्लोचना ।
गुण्डरीकञ्च काकोलिपत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचार-
रणा ॥

पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् ।
मन्त्रिपातोद्भवांश्चापि मानमानपि नाशयेत् ॥
शातादीनपि दाह्यादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं
हृष्याम् ।

कामं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलापि च ॥
त्रिकण्टकटीजानुपाश्विशूलञ्च नाशयेत् ।
शाताम्बुना पिबेदतत् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तद्वजराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥”
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भाग्यभावे
कण्टकारीमूलम् । सांशुभावे स्फुटिकां
दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकष-
भयोरभावे विदारोकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् ।
गुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्व-
गन्धामूलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्वर्ण-
ताला प्रदीयते इति । अथवा कण्टकारीजटा
टया । इति भावप्रकाशः ॥

सुदर्शनहोपं, क्ली. (सुदर्शनस्य तत्रान्ना प्रसिद्धस्य
जम्बूहलस्य होपम् ।) जम्बूहोपम् । इति पुरा-
णम् ॥

सुदर्शना, स्त्री. (सुखेन दृश्यतेऽसौ । सु + दृश् +
भाषायां शासियुधोति युच् । टाप् ।) सुदर्शन-
हृत्तः । सुदर्शनगुलञ्च इति पद्मगुलञ्च इति च
ख्यातः । तत्पर्यायः । चक्राङ्गा २ हृत्पर्णी ३
दध्यानी ४ । इति रत्नमाला ॥ सोमवर्णी ५
मधुपर्णिका ६ चक्राङ्गा ७ । अस्या गुणाः ।
स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशीफासवातनाशि-
त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ विपनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ आङ्गा । श्लोषधविशेषः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥

सुदर्शनी, स्त्री. (सुष्ठु दर्शनं यस्याः । डीप् ।) अमरावती । इति विश्वः ॥

सुदलः, पुं. (सुष्ठु दलमस्य ।) चौरमोरटा । इति
रत्नमाला ॥

मुदिना

सुदला, स्त्री. (सुष्ठु, दलान्यस्याः ।) शालपर्णी ।
तरुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदान्तः, पुं. (सुष्ठु, दान्तः ।) शाक्यमुनिशिष्य-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अतिशय-
शान्तं, त्रि । यथा, महाभारते । १।३८।१२ ।
“सुदान्तानपि चेवाहं दद्यामष्टादशापरान् ॥”)

सुदामा, [न्] पुं. (सुष्ठु, ददातीति । दा +
“आतो मनिन्कनिपूर्वनपञ्च” ३ । २ । ७४
इति मनिन् ।) मेघः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

गोपभेदः । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
परावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्ण-
शरणागत-विप्रविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२ अध्याये ।

“सद्यो जहार दारिद्र्यं सुदानो ब्राह्मणस्य च
समागतस्य स्वगृहात् हारकां शरणाश्रितः ॥”
सुदामा, [न्] त्रि. (सु + दा + मर्त्तन् ।) सुदाता
सुष्ठु, ददातीत्यर्थं मन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
मुख्यबोध्याकरणम् ॥

सुदामा, स्त्री. नदाविशेषः । यथा, वाल्मीकीये
रामायणे अयोध्याकाण्डे ७० सर्गे ।
“स प्राञ्जुखो राजगृहाद्भिनिर्याय वीर्यवान्
ततः सुदामा द्यातिमान् सन्तार्यावेक्ष्य तां
नदीम् ॥”

सुदायः, पुं. (सुष्ठु, दीयते इति । सु + दा + घञ्
युगागतः ।) देययौतकादि । इत्यमरः । २ ।
८ । २८ ॥ यथा । यौतक आदिना उपनयन-
भिचाप्रसादादि च यत् देयं तत् दायहरण-
पदवाच्यम् । कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो
व्रतभिचादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्देयं दीयते तत्र
दायादिद्वयमित्यर्थः । युतकं यौतकसम्बन्धः तत्र
भवामिति णे यौतकम् । युतयोर्वधूवरयोरिद-
मिति वा कणि यौतकम् । यौतकमुकारमध्य-
मपि । यौतकं यौतकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः
दीयते दायः कर्मणि घञ् सुष्ठु, दीयते सुदाय
इति पाठ इत्यन्ये । इति भरतः ॥ पिष्टमाह-
भन्तु कुलसम्बन्धो । यथा,—

“सुदायभ्यः पिष्टमाहभन्तु कुलसम्बन्धिभ्यो लभ्य
सौदायिकम् ।” इति दायतत्त्वम् ॥

सुदारुः, पुं. (सुष्ठु, दारु यत् ।) पारिपातपर्वतः ।
तत्पर्यायः । पारिपातिकः । २ । इति हंस-
चन्द्रः ॥

सुदि, व्य. शुक्लपत्रः । इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
सुदिन, क्ली. (सुष्ठु दिनम् ।) शुभदिवसः । यथा,
ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४।४८।५१ ।
“सुदिनं दुहि नं शश्वत् भ्रमत्येव भवे भव ।
सर्वेषां प्राकृतानाञ्च हं बोधि सुखदुःखयोः ॥
सुदिनं दुहि नञ्चैव सर्वं कर्मोद्भव भव ।
तत्कर्म तपसा साध्यं कर्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥”

सुदिनाह, क्ली. (सुदिनेषु शुभदिनेषु अहः शुभ-
दिनम् । यद्वा, सुदिनं प्रशस्तमहः । टच्
समासः ।) प्रशस्तदिनम् । यथा । उत्तमैका-
भ्याञ्च । आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः

मुदस्य

अन्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्ये काभ्यामित्येव
सूत्रयितुमुचितम् । पुण्यशब्दः । सुदिनाहम् ।
सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

सुदीर्घः, त्रि. (सुष्ठु दीर्घः ।) अतिविस्तारः ।
यथा,—

“विवाह्य श्रोत्रियैभक्तं राजामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्त्वं न सिध्यति ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

सुदीर्घर्षमा, स्त्री. (सुदीर्घः अतिशय घर्षणी
यस्याः ।) असनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुदीर्घफलिका, स्त्री. (सुदीर्घं फलं यस्याः । कप् ।
टापि अत इत्वम् ।) वात्ताकुविशेषः । इति
रत्नमाला ॥ शिङ्गा वेगुन इति भाषा ॥

सुदीर्घा, स्त्री. (सुष्ठु, दीर्घा ।) चीनाककटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदुःखितः, त्रि. (सुष्ठु, दुःखितः ।) अतिशय-
व्यथितः । यथा । ज्यातिस्तत्त्वं भीमपराक्रम-
वचनम् ।

“विष्णुभाये त्रिके त्रिके ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।
एभिर्विवाहित्वा कन्या भवत्येव सदुःखिता ॥”
सुदुःखिभः, त्रि. (सु + दुर् + लभ + खल् ।) अति-
दुःखायः । यथा,—

“ब्रह्मत्वादपि देवत्वादिन्दत्वादमरादपि ।
अमृतात् मिडिलाभाञ्च हरिदास्यं सदुःखिभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्याये ॥

सुदुःखरः, त्रि. (सु + दुर् + चर + खल् ।) अति-
शयदुःखेनाचरणायः । यथा, श्रीभागवते ११।
२८ । १ ।

“सुदुःखरामिमां मन्वे योगचर्यामनात्मनः ।
यथाञ्जसा पुमान् सिध्यं त् तन्मं वृष्टाञ्जसा ॥”
(कात्तिकेयः, पु. । यथा, महाभारते । ३ ।
२३१ । ७ ।

“प्रभुर्नता विशाखश्च नैगमयः सुदुःखरः ॥”
सुदुष्करः, त्रि. (सु + दुर् + कृ + खल् ।) अत्यन्त-
क्लेशकरः । यथा, श्रीभागवते । ४ । ८ । ६८ ।

“सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालंरपि प्रभुः ।
एष्यत्यचिरतो राजन् यथा विपुलयंस्तव ॥”

सुदुस्तरः, त्रि. (सु + दुर् + स्तु + खल् ।) अति-
दुःखेन तरणायः । यथा, श्रीभागवते । १० ।
२ । ३१ ।

“भयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं दामन्
भवाणं वै भीमसदभ्रमोद्भवाः ।
भवत्पदान्भीरुहनावमत्र ते
निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥”

सुदुस्त्यजः, त्रि. (सु + दुर् + त्यज + खल् ।)
अतिदुःखेन त्याज्यः । यथा,—

“त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरं पितराण्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आर्यैवचसा यदगादरक्ष्यम् ।
मायामुग्ग दयितयेषितमन्वधाव-
हन्द महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥”
इत्याहिकतत्वधृताश्रीभागवतवचनम् ॥

सुधर्मः

सुदूरः त्रि. (सुष्ठु दूरः ।) अतिदूरतरः । तत्-
पर्यायः । दवीयान् २ दविष्ठः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥

सुदूरपराहतः, त्रि. (सुदूरे पराहतः निरा-
कृतः ।) अतिदूरनिराकृतः । चिरध्वस्तः ।
यथा । “अनन्यगमने तत्तज्जातिघटितलक्षण-
सम्भवात् लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्तः सुदूरपरा-
हतत्वात् इति भाववर्णने अनुपादियमव । ” इत्य-
वयवग्रन्थगादाधरी ॥

सुदृक्. [श्र] त्रि. (सुष्ठु दृक् नेत्रं यस्य ।) सुन्दर-
चक्षुःशालः । यथा, श्रीभागवते । १०।३०।२७।
“भीता सुदृक् पिधायस्य भेजे भीतिविड-
म्बनम् ॥”

“सुदृक् सुनयनं चास्य पिधाय । सुदृक् वरा-
क्षीति वा । भीतिविडम्बनं भयानुकरणम् । ”
इति श्रीधरस्वामी ॥ शोभनचक्षुषि, क्ली ॥

सुदृढः, क्ली. (सुष्ठु दृढम् ।) गाढम् । तद्वति,
त्रि. इति शब्दरत्नावली ॥

सुदुःखः, पुं. वैश्वन्तरमनुपुत्रः । स तु इडुराजः ।
यथा, वज्रपुराणे सागरावाव्याननामाध्याये ।
“जलक्रीडागता यत्र पावत्या सहितो हरः ।
स्त्रीरूपधारिभिर्व्यालस्ततः स हिमवद्विरो ॥
ततोऽपिशदिडुस्तत्र सृगयाकृष्टचेतनः ।

वभूव नृपतिः सद्यः सानुयात्रबलान्वितः ॥
इदं स्त्रीलिङ्गमापन्नः प्रतिभ्रमति कानने ।
ततो बुधाश्रमे प्रायादिडारुपाश्रया सतो ॥
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ।

सामपुत्रादुबुधाद्राजन् तस्या जज्ञे पुरुकरवाः ॥
जनयित्वा पुनः सातं पुनः सुदुःखता गता ।
प्रसादात् शङ्करस्यापि बुधेनाराधितस्य च ॥
सुदुःखस्य तु दाय्यादः सवः परमधार्मिकः ॥”

सुधन्वा. [न्] त्रि. (सुष्ठु धनुयस्य । धनुषश्च त्य-
नङ् ।) प्रोडधानुष्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३६ ।
“नमस्तास्तेषु ष्वे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च
सुधन्वे ॥”)

सुधन्वा [न्] पुं. (सुष्ठु धनुयस्य ।) विश्वकर्मा ।
इति मेदिनी ॥ राजविशेषः । इति पुराणम् ॥
(यथा, हरिवंशे । १२ । १० ।
“सम्भृतस्य च दाय्यादः सुधन्वा रिपुमर्दनः ।
सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा नाम पार्थिवः ॥
विदुरः । यथा, भागवते । ३ । २१ । ६५ ।
“तांस्मत् सुधन्वत्रहर्ति भगवान् यत् समा-

दिशत् ।
उपादायाश्रमपदं मुनेः शान्तरतस्य तत् ॥”)
सुधन्वाचार्यः, पुं. ब्राह्मण्यशास्त्रं सवर्णाया जातेः
जातिविशेषः । यथा,—
“वश्यान् जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च
कारुषश्च विजम्बा च मंत्रः सात्वत एव च ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥
सुधर्मः, पुं. जिनगणार्थपविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

सुधाक

सुधर्मा. स्त्री. (शोभनो धर्माऽस्यामिति ।
अनिच् । ततः “डाबभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥” ४ ।
१ । १३ । इति पञ्च डाप ।) देवसभा । इत्य-
मरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रघुः । १७।२७।
“स राजककुदव्ययपाणिभिः पाश्ववत्तिभिः ।
ययावदोरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥”
“सुधर्माया देवसभाया अनवमां अन्यूनाम् । ”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

सुधर्मा. [न्] पुं. (सुष्ठु धर्मा यत् । “धर्मादिनिच्
केवलात् । ” ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।)
देवसभा । कुटुम्बी । इत्युणादिकोषः । २।१८७।
(देवसभार्थं स्त्रीलिङ्गोऽपि भवति ॥*॥ सु + धृ +
‘मिथुने मनिः । ” उणा० ४।१५१। इति मनिः
क्षिप्रः । इत्यञ्जलदत्तः ॥ सहस्रविशिष्टे, त्रि
यथा, हरिवंशे । ११५ । ७५ ।
“सुधर्मणे सुधर्मां तां कृष्णायान्तिष्ठकारिणे ।
देवी देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधोयत ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधर्मा. स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१
सुधा. स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट
पाने + “आतथोपमर्गे”, ३।३।१०६ । इत्यङ् ।
टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
“न पश्चात्तेऽपि मन्यन्तेसुधामपि सुरोपमाः ॥”
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
“मनासुधाञ्जलितमौधमम्यदां
पुरां बहूना परभागमाप सा ॥”)

सुधासि

“उक्तसिति लाञ्छनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकर
स्फुरति ।
आसक्तकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितचौरः ॥”
सुधाङ्गः, पुं. (सुधामयं अमृतात्मकमङ्गमस्य ।
सुधेव शुक्लमङ्गमस्येति वा ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाजीवो, [न्] पुं. (सुधा + जीव + णिनिः ।)
सुधया लेपनेन जीवति यः । राज इतिभाषा ।
तत्पर्यायः । पलगण्डः २ लेपकः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाधारः, पुं. (सुधाया आधारः ।) चन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतपात्रञ्च ॥
सुधानिधिः, पुं. (सुधाया निधिः ।) चन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सुधापयः, [म्] क्ली. सुधेवशुक्लं पयः निर्यासः ।
स्रुहौचोरम् । इति केचित् ॥
सुधापाणिः, पुं. (सुधा पाणो यस्य ।) धन्वन्तरिः ।
इति केचित् ॥

सुधाभुक्, [ज्] पुं. (सुधां भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्लिप् ।) देवः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुधाभृतिः, पुं. (सुधाया भृतिर्यस्मात् ।) चन्द्रः ।
यज्ञः । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ॥ हस्ताक्षर-
मेदिन्यां सुधाभृतिरिति पाठः ॥

सुधामयः, पुं. (सुधात्मकः इति । सुधा + मयट् ।)
भूपालभवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृता-
त्मके, त्रि. यथा, श्रीजयदेवः ।
“रासोऽज्ञासभरणे विभ्रमभृतामाभीरवामभवा-
नभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया
साधु त्वहदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीत-
स्तुति-
व्याजादुङ्कटचम्बितः स्मितमनोहारो हरिः
पातु वः ॥”

सुधामोदकः, पुं. (सुधेव मोदयतीति । मुद +
णिच् + क्त्वाल् ।) यवामशकरा । इति राज-
निघण्टुः ॥

सुधामोदकजः, पुं. (सुधामोदात् जायते इति ।
जन् + ङः ।) तवराजोद्भवखण्ड । इति राज-
निघण्टुः ॥

सुधावर्षी, [न्] पुं. (सुधां वर्षतीति । हृष +
णिनि ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्ध-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधावासः, पुं. (सुधाया आवासः ।) चन्द्रः । यथा,
“ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः
नमस्तौ रोहिणीकान्त सुधावाम नमोऽस्तुते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(तपुसम् । तत्पर्यायो यथा,—
“तपुस कण्टकफलं सुधावासः सुशोतलम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुधावासा, स्त्री. (सुधाया वासा यत् ।) तपुषो ।
इति राजनिघण्टुः ॥

सुधामित्युः, पुं. (सुधायाः सित्युः ।) अमृत-
समुद्रः । यथा,—

सुनन्दः

“सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मणिहोपे नौपोपवनवति चित्तामणिगृहे ।
शिवाकारि मन्त्रे परमशिवपर्यङ्गिनिलयां
भजन्ति त्वा धन्याः कतिचन चिदानन्दलह-
रीम् ॥”

इत्यामन्दलहरी ॥

सुधासूतिः, पुं, (सुधायाः सूतिरुत्पत्तिर्यत्र ।)
यज्ञः । चन्द्रः । पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सुधासवा, स्त्री, (स्रवतीति । स्रु + अच् । टाप् ।
सुधायाः सवा ।) प्रतिजिह्वा । अलिजिह्विका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रुदन्तीह्रजः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुधाहरः, पुं, (सुधां हरतीति । हृ + अच् ।
सुधाया हर इति वा ।) गरुडः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुधाहृत्, पुं, (सुधां हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधितिः, पुं, स्त्री, स्वधितिः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

सुधीः, पुं, (सु शोभना धीयस्य ।) पण्डितः ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥

सुधीः, स्त्री, (शोभना धीः ।) सुन्दरवह्निः ।
सुधुधीः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शोभना
धीयस्य ।) शोभनबुद्धियुक्तः, त्रि ॥ (यथा,
भट्टिः । १२ । ६ ।

“मात्रातिमात्रं शुभयैव ब्रह्मा
चिरं सुधीरभ्यधिक समाधात् ॥”

सुधूम्यः, पुं, स्वादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुधोद्भवः, पुं, (सुधया मह उद्भवो यस्य ।)
धन्वन्तरि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधोद्भवा, स्त्री, (सुधाया उद्भवो यस्याः ।)
हरीतकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरीतकी-
शब्दस्य विवरणं त्रयम् ॥)

सुनन्दः, स्त्री, (सुष्ठु, नन्दयतीति । नन्द + अच् ।)
बलभद्रस्य मुपलम् । इति शब्दमाला ॥ (कुजुम्भ-
देत्यस्य मुपलम् । यथा, माकण्डेयै । ११६ । १८
“सुनन्दं नाम मुपल त्वष्टा यन्निर्मितं पुरा ।
तज्जहार स दृष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥
सुन्दरानन्दजनकं, त्रि ॥

सुनन्दः, पुं, (सुष्ठु, नन्दयतीति । नन्द + अच् ।)
श्रीकृष्णस्य पार्षदविशेषः । यथा, श्रीभागवते
१० । ८८ । ५६ ।

“सुनन्दनन्दप्रमुखे स्वपार्षदैः

चक्रादिभिर्भूत्तिधरैर्निजायुधैः ।

पुष्ट्या त्रिया कोत्तजयास्त्रिभिर्हिभि-
निर्घेयमाणं परमैर्हिनां पतिम् ॥”

हादशाविध-राजगृहान्तगतगृहविशेषः । यथा,
“यद्यत्वंवाच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
राज्ञः स्वहस्तमकन्तु दीर्घं सर्वत्र निःक्षिपत् ॥
आयामेन सुनन्दः स्याद्राजहस्तस्य पञ्चभिः ।
परिणाहे चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः ॥

सुनाभः

अस्याधिदेवता भौमो रत्नतोदं वसुधरा ।
दाराणि विशतिशस्य रक्तचित्रावृतानि च ॥
रक्तपट्टावृतो गेहः सकलार्थपसाधकः ।
अत्र स्थित्वा महोपालः सुचिरं पाति मेदि-
नोम् ॥”

दीर्घं ५१ प्रथ्य ४० । इति सुनन्दः ॥ सुन्दरः
इति च पाठः । इति युक्तिरूपकः ॥

सुनन्दा, स्त्री (सुष्ठु, नन्दयति या । नन्द + अच् ।
टाप् ।) उमा । गीरोचना । इति मेदिनी ॥
नारी । इति विश्वः ॥ उमामहोभेदः । इति
शब्दमाला ॥ (अत्रपट्टा इन्दुमत्याः सखी
द्वारपालिका । यथा, रघुः । ६ । २० ।

“ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवशा
पुं वत्प्रगल्भा प्रतिहाररत्नी ।
प्राक् मन्त्रिकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”

अर्कपट्टावृत्तः । इति रत्नमाला ॥ इषेरमूल
इति भाषा ॥ (पुरुवंशोयमार्व्वभौमनृपतः
पत्नी । यथा, महाभारते । १ । ८५ । १६ ।

“मार्व्वभौमः खलु जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां
नाम तामुपयैम । तस्यामस्य जज्ञं जयत्सेनो
नाम ॥” ॥ दुष्यन्तपुत्रभरतस्य पत्नी । यथा,
तत्रैव । १ । ८५ । ३२ ।

“भरतः खलु काशयोमुपयैम मार्व्वसेनो सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञं भुमनुरा ॥” ॥ चेदि-
राजकन्या । यथा, तत्रैव । ३ । ६५ । ५० ।

“एवमुक्त्वा ततो भौमो राजमाता विशापते ।
उवाचेद दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥”

सुनयनः, पुं, (शोभने नयने यस्य ।) सृष्टः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनचक्षुर्युक्तः, त्रि ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ५२ ।

“दृष्टगुरध्वनिं तं वनदेवताः
सुनयनं नयनन्दितकोशलम् ॥”

सुनयना, स्त्री, (सु शोभने नयने यस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनाकृतः, पुं, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
सुनाभः, पुं, (सुष्ठु, नाभिरस्य । अच् समास ।)
सेनाकपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १० । ३० ।

“इन्द्रकोल सुनाभश्च तथा दिव्यो च पर्वतौ ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । १२१ । ७५ ।

“उण्णनाभः सुनाभश्च तथानन्दोपनन्दको ॥”
सुष्ठु नाभिशकमव्यमस्यति । सुदशनचक्रं, स्त्री
यथा, भागवते । ३ । ७ । ६ ।

“सुतं सृष्टे ख वपुषा यमन्तं
दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्रया ।
आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेषं
दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश ॥”

वाच्यनिर्घण्टे दृश्यते । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ४८ ।

“तत्तजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्म्मणा ।
देवारीणां सदी येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥”

सुनाम

सुनामहादशी, स्त्री, (सुनामा हादशी । यद्वा,
सुनामप्रिया हादशी ।) हादशमासीयहादश-
कत्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
अश्वरौष उवाच ।

“कथं सुनामभिर्देवी हादश्यां मुनिसत्तम ।
पूज्यते केशवी मन्त्राभुक्तिकामफलाश्रिभिः ॥
वशिष्ठ उवाच ।

शृणुष्वैकमना भूय सुनामहादशीं शुभाम् ।
सर्वपापहरां स्वर्ग्यां भुक्तिमृक्तिप्रदायिकाम् ॥
मनसापि चिकीर्षन्ति ये हादशीं नरोत्तमाः ।
तेऽपि धारं न पश्यान्ति पुनः समारमागरम् ॥
आद्यं सर्वव्रतानान्तु वैष्णवाना नृपोत्तम ।
नरैः स्त्रीभिश्च कत्तव्यं विष्णोस्तृष्टिकर परम् ॥
मार्गशीर्ष शुभे मासि शुक्लपक्षे यत्नतः ।
प्रथमं चत्र गृह्णायात् हादशीं विधिवत्कर ॥
मनोवाक्कायचेष्टाभिः स विगृहो जितेन्द्रियः ।
दशम्या नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनाहं नम ॥
हविष्यान्नक्रताहारः शुचिभूत्वा भवेद्दत्तौ ।
उपलिप्तं शुचौ देगे भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥
उपोष्येकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनाहं नम ॥
सुनामहादशीं देव अह भोष्ये परेऽहनि ॥
एवं मङ्गल्या नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम् ।
दशम्यामेकभक्ताशो मयतः सर्वसन्निशाम ॥
एकादश्यां ततः कुर्यादेकचित्तः समाहितः ।
पूर्वं प्रपूजयेत् सूर्य्य ततोऽदेवं प्रपूजयेत् ॥
नमस्ते देवदेवश नमस्ते भक्तवत्सल ।
भास्कराय नमस्तुभ्य रवेय कार्थ्यमानवे ॥
नमः सूर्याय देवाय नमस्ते सप्तमये ।
एकस्मै हि नमस्तुभ्यमकचक्ररथाय च ॥
ज्योतिषां पतये नित्यं सर्व्वतजोहराय च ।
दिव्याकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
एव संपूज्य विधिवत् पुण्यधूपानुलेपनैः ।
दीपैर्व्वस्त्रैः सुनैर्व्वद्यस्तौ विष्णुगृहं व्रजेत् ॥
ततोऽस्तु स्नापयेद्देवं दधिद्वारोद्यतादिभिः ।
सर्व्वेषिधजलैः पुण्यैस्तथा चन्दनवारिभिः ॥
कुङ्कुमोशारकपूरैश्चन्दनेन विलेपयेत् ।
अच्युतं चार्चयेद्भक्त्या मालतीकुसुमभृशम् ॥
गुग्गुलु घृतसयुक्तं धूपं दद्यादहनिशम ।
पायसापूपसंयावकरभ्राज्यकदम्बकं ॥
नैवेद्य हरये दद्यात् फलमोदकयान्वितैः ।
गौतवाद्यहरैर्ह्येव प्रणमच्च मुहुर्मुहुः ॥
एवं पूजा हरैः कृत्वा हिज ज्ञानप्रदायकम् ।
पूजयेदन्तरं नास्ति विप्रकेशधरारिप ॥
ततोऽत्रया समालभ्य चन्दनेन नय घटम् ।
स्रविणं तायमस्युणं न्यसेद्देवस्य स्रविधौ ॥
सहस्रमौक्तिकाक्षन्तु वज्ररत्नसुवणकम् ।
न्यस्य गर्भे स्रस्त्रन्तु पूजयेत्तत्र केशवम् ॥
यस्य रोम्नि स्थिता मघाः सर्व्वसन्निषु पन्नगाः ॥
सागराः कुन्तिदशम्याः सोऽत्रायान्तु जगत्पति ।
वनस्पतिरसा दिव्यः सर्व्वगन्धेषु चोत्तमः ।
घृतेन सहस्रोन्मथो धूपोऽयं प्रतिगृह्णाताम् ॥
केशवः केशिहा केशिकसारिष्टनिःसृदनः ।

मुनाम

सर्वकामप्रदो देवः स मे पापं व्यपोहतु ॥
 एवमभ्यर्च्य देवेशं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
 हादृश्या तत्र तोयित्वा स्नापयेत्तेन मानवः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो वेषावो लभते तनुम् ।
 कृताभिप्रेतः पुण्यात्मा सम्यग्भ्यर्च्य केशवम् ॥
 नवनोतकृतां धेनुं ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 केशवः प्रीयतां देवः केशिहन्ता महाशुतः ।
 स मे भवेत्तु सुप्रोतः इष्टान् कामान् प्रयच्छतु ॥
 एवं प्रदक्षिणं कृत्वा शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥
 त्रिशदष्टकृतं पापं हित्वा स त्रिविवं नरः ।
 षष्टिं वषसहस्राणि स्वर्गं मोदति देववत् ॥
 यदा कालादिहायाति सधर्मा धनवान् भवेत्
 अभावाद्य धेनुनां तत् पात्रं कल्पयेत्ततः ॥
 तत्फलं हि विनिर्दिष्टं यथाशक्त्या तु दक्षिणा ।
 भक्त्या फलं समाप्नोति भक्तिरेवात्र कारणम् ॥
 पीपस्यैव तु मासस्य योऽप्येव क्षपयेन्नरः ।
 समाहितमना भूप रमधेनुप्रदायकः ॥
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसुनवः ।
 अयनं वर्त्मनो तस्मात् नारायण इति स्मृतः ॥
 नारायणः प्रीयतां मे देवो नरप्रियः सदा ।
 इष्टकामप्रदो नित्यं स मे पापं व्यपोहतु ॥
 तत्र प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 एवं हि पीपसामस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 पद्या वास्टं कृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु
 हृत्वा स्वर्गं समाप्नोति वर्षाणामयुतायुतम् ॥
 माघस्यैव तु मासस्य हादृशीं शुक्लपक्षतः ।
 यः क्षिपेत् शुचिर्भूत्वा एकाक्षितः समाहितः ॥
 स्नापनं पूजनं नित्यं ब्राह्मणानाञ्च तर्पणं ।
 प्रदानं नृपशाहूलं इमं मन्वसुदोरेयत् ॥
 मा लक्ष्मीं च पुरातन्या भगिनीं शशिनोऽनुजा ।
 भर्ता त्वमपि तस्याश्च सर्वकामद माधव ॥
 प्रीयतां माधवो देवो मधुकैटभसूदनः ।
 वासुदेवा जगन्नाथो मम पापं व्यपोहतु ॥
 एव यः कुर्वते सदास्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यः जन्मकृतं पापं हित्वा सर्वमशेषतः ॥
 दिव्यदर्पसहस्राणि स्वर्गं वसति षोडश ।
 गुह्यधेनुप्रदो माघे इहायातः सदा सुखी ॥
 भेदराजन् निरातङ्गः पुत्रश्वथ्यममन्वितः ।
 तत्र विष्णुपरा भूत्वा क्रमात्साम्प्रदायश्रुयात् ॥
 पात्रं गुणामलपक्षस्य हादृश्या नियतः शुचिः ।
 पूजायत्वा विधानेन देवदेवं स्वशक्तिः ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र गोविन्दः प्रायतामिति ।
 गवा भक्तोऽसि गोस्वामी गोवासी गोकुताक्षयः
 सर्वकामप्रदो नित्यं स मे पापं व्यपोहतु ।
 स्तुत्वैव शंकराधेनुं भक्त्या दद्यात् द्विजातये ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा शृणु पुण्यं यथातथम् ।
 वलामदं सहस्राणां दशानां धूर्विवाहिनाम् ॥
 न तस्मात् फलमाप्नोति हादृश्या यद्वन्नृप ।
 दिव्यदर्पसहस्राणि स्वर्गं तिष्ठति स्वर्गवत् ॥
 चैत्रस्य हादृशीं शुक्ला समपोष्य शृपोत्तम ।
 स्नात्वा प्रपूजयेद्विष्णुं जगतांस्तरचारिणम् ॥
 पूर्वोक्तविधिवत् स्नात्वा गोमूर्तेर्गोमयेन च ।

मुनाम

स्नापयित्वास्तेनैव पश्यानां गन्धसंयुतैः ॥
 अग्निः पश्चात् प्रपूज्यैव गन्धधूपविलेपनैः ।
 पुण्यैर्वासीभिरत्र हि मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ॥
 प्रवेशने यथाशीलो जगतां रक्षणाय च ।
 दुर्हत्तानां विनिर्जंतुमसि विष्णुरतो हरि ॥
 विष्णुर्भवतु मे प्रीतो विष्णुर्देवः सनातनः ।
 सर्वपापविनाशाय विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥
 मधुधेनुमभावाच्च शक्तिः पात्रमेव च ।
 दत्त्वा यत् फलमाप्नोति तदिहैकमना शृणु ॥
 पूर्वजन्मनि यत् पापमिह जन्मनि साम्प्रतम् ।
 वक्तं सकलं हत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ * ॥
 वैशाखस्य तु मासस्य पूजयेत् मधुसूदनम् ।
 पूर्वोक्तविधिना राजन् सौवर्णं मधुसूदनम् ॥
 जनकुम्भे तु संस्थाप्य मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 एकार्णवे जले धातुर्हृता वेदाः पुरा हरि ॥
 मधुना ते हतः सोऽपि तेनासि मधुसूदनः ।
 स मे भवतु सुप्रोतो देवदेवः सनातनः ॥
 सर्वपापविनाशाय प्रीयतां मधुसूदनः ।
 दृतधेनुमथो दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 ततः प्रदक्षिणं कुर्यात् दत्त्वा देवान् यथोपगान्
 एवन्तु क्षपमाणस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कपिलानां महसस्य सम्यग्दत्तस्य पुष्करं ।
 तत्फलं ममवाप्नोति भक्तियुक्तोऽप्यमंशयः ।
 यावदिन्द्रो वसेत् स्वर्गं तावदेव स तिष्ठति ॥ * ॥
 ज्येष्ठस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षे तु हादृशोम् ।
 पूजयेद्विधिवद्भक्त्या समुपोष्य त्रिविक्रमम् ॥
 जलधेनुमथो दद्याद्विप्राय नियतः शुचिः ।
 यज्ञभागभुजो दैत्यान् मन्त्रिहृत्य क्रमैस्त्रिभिः ॥
 त्रैलोक्यमाहृतं तस्मात् तेनासि त्वं त्रिविक्रमः
 त्रिविक्रमं त्रिलोक्यं प्रीणयामि त्रिविक्रमम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणभ्यश्च दक्षिणाम् ।
 दत्त्वा तु भोजयेत्तान् शृणु तस्यापि यत् फलम्
 वाजपेयस्य यज्ञस्य सम्यगिष्टस्य पार्थिव ।
 तत्फलं लभते मत्तः परत्रेह सुखी भवेत् ॥ * ॥
 वामनस्तु तथापाद् समुपोष्य प्रयत्नतः ।
 हादृशींनियताहारो वामनं तत्र पूजयेत् ॥
 हिताय सर्वदेवानां आदित्यः कामदो यथा ।
 तथा त्वं भव मे देव वामनो वलिबन्धनः ॥
 तिलधेनुं ततो दद्यात् वामनः प्रीयतामिति ।
 तदभावात्तथा पात्रं यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥
 पूर्वजन्मकृतं पापमिहजन्मकृतञ्च यत् ।
 तत् सर्वं विनिहत्याशु परत्र च शुभांगतिम् ॥ * ॥
 यावदण्यं तु मासस्य हादृशीं शुक्लपक्षतः ।
 यः क्षिपेन्नियतो भूत्वा समुपोष्य जनाहंनम् ॥
 समर्चयेत् यथाशक्त्या पूर्वोक्तविधिना ततः ।
 धेनुं मन्वगुणोपतां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पौराणविहितेन च ।
 समादाय ततो लक्ष्मीं लोकभ्यः क्षौरसागरे ।
 स्वपिपि आवर्णे मासि श्रीधरोऽसि जगत्पते ॥
 आवर्णे श्रीधरो देवः श्रीवत्सः श्रीनिकेतनः ।
 प्रीयतां हि त्रियः कान्तो गतिमिष्टां ददातु मे
 गवां दश सहस्रेण पात्रदत्तेन यत् फलम् ।

मुनाम

सकलं लभते मर्त्या भक्तियुक्तो न संशयः ।
 स्वर्गेषु विपुलान् भोगान् भुनक्ति सुरराडिव ॥ * ॥
 तेनैव विधिना राजन् मासे भाद्रपदे ततः ।
 समुपोष्य ततो भक्त्या हृषीकेशं प्रपूजयेत् ॥
 मुक्ताधेनुमथो दद्यात् यथाविभवविस्तरात् ।
 हृषीकाणोन्द्रियाण्याहुस्तेषामीशो जगत्पतिः ॥
 करोति कर्तृभूतोऽसौ हृषीकेशो भवानतः ।
 देवदेवं हृषीकेशं भूतेषु प्रभवाच्चयम् ॥
 प्रीणयामि सुसंप्रीतो मम पापं व्यपोहतु ।
 एवं प्रदक्षिणं कृत्वा विष्णुलोके महीयते ॥ * ॥
 हादृश्यां समुपोष्यैव पश्यानाभं तथाश्चिने ।
 पूजयेद्विधिवद्भक्त्या गन्धधूपविलेपनैः ।
 गन्धधेनुं ततो दद्यात् कर्पूरागुरुचन्दनैः ।
 कुङ्कुमेन हि राजेन्द्र वित्तशाय्यं विवर्जयेत् ॥
 एकार्णवगतं तोयं स्वपतो यस्य वेधसः ।
 निवासाय भवन्नाभ्यां पश्यानाभोऽसि इत्युत ॥
 प्रीयतां पश्यानाभो मे दुःखतं चोपशाम्यतु ।
 इत्युक्त्वा तं समभ्यर्च्य दद्यात् धेनुं द्विजायते ॥
 इत्येवं क्षपमाणस्य तस्य पुण्यमतः शृणु ।
 ममजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 दग्ध्वा तत् सकलं भूप विष्णुलोके स गच्छति ॥ * ॥
 कार्तिकस्य तु मासस्य एकादश्यामुपोषितः ।
 प्रसूतं बोधयेद्वात्रीं अहाभक्तिममन्वितः ॥
 नृत्यगीतिस्तथा वाद्यैश्च ग्यञ्जु साममङ्गलैः ।
 बीणापणवशब्देषु पुराणश्रवणेन च ॥
 वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वाह्वैः ।
 सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भृमिशोभाभिरैव च ॥
 पुण्यैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपवत्क्षेत्रं शोभनैः ।
 हार्मभक्ष्यैश्च पूजयेत् फलैः शाकैश्च पायसैः ।
 इक्षोर्विकारैर्मधुना द्राक्षाखीर्षैः सदाहुमैः ।
 कुठेरकस्य मञ्जर्यां सर्जिकालवणेन च ॥
 हृद्याभ्यां श्वेतरत्नाभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्वदा ।
 कुङ्कुमालककाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ॥
 तथा नानाविधैः पुण्यैर्द्रव्यैर्विचक्रियाद्यमैः ।
 तस्या रात्र्या व्यतोतायां हादृश्यामरुणोदये ।
 स्नात्वा नदीजलैः पुण्यैः प्रतिमां स्नापयेत्ततः ॥
 उत्थितां त्वपरै रस्यां ताभ्यां रौप्या सुवर्णजाम्
 वंशवतीं प्रतिमा यच्च चित्रं सुसा क्वचित् भवेत् ।
 तत्र स्नानादिपूजा च वेद्यां कार्या च विष्णुवै ॥
 आदौ घृतं तैलेन मधुना तदनन्तरम् ।
 दध्ना क्षौरिणं च ततः पञ्चगव्येन शास्त्रवित् ॥
 उदत्तं मापचूर्णं मसुरामलकानि च ।
 रीधं कार्तीयकश्चैव नागरं वर्णकं तथा ॥
 सर्पपाथ प्रियङ्गुश्च मातुलुङ्गरमस्तथा ।
 सर्वोपध्यः सर्वगन्धाः सर्वबीजानि काञ्चनम् ॥
 माङ्गल्यानि यथालाभं रत्नानि च कुशोदकम् ।
 हस्तिदन्तोद्भूता मृच्च हृष्यङ्गीधृता तथा ॥
 नदीतीराङ्गां स्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात्
 कृदात् ।
 इन्द्रस्थानाच्च सरसस्तथा पर्वतमस्तकात् ॥
 एताभिः स्नाप्य देवेश दद्यात् गौरोचनां शुभाम्
 ततस्तु कलसा देया यथाप्राप्तं स्वलङ्कृताः ॥

जातोपलवसंयुक्ताः सफलाश्च सकाशनाः ।
पुण्याह्वेदशब्देन वीणाविणुरवेण च ॥
शब्देन मधुरैव सूतमागधवन्दनाम् ।
एवं संस्थाप्य गोविन्दं स्वतुलितं स्वलङ्कृतम् ॥
सवासं पूजयेत्तन्तु सुमनोभिश्च कुङ्कुमैः ।
दीपैर्धूपैर्मनोन्मैश्च पायसेन तु भूरिणा ॥
नानारत्नप्रदानैश्च ह्योमैः पुण्यैः सदक्षिणैः ।
वासोभिर्भूषणैश्च दौर्गोभिरश्वैर्गजैरपि ॥
ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याः सुसूर्तयः ।
विष्णो रात्रौ प्रसुप्तस्य दामोदरगतं यतः ॥
ब्रह्माण्डस्य च तेनासि दामोदर इति स्मृतः ।
दामोदर इमां धेनुं गृह्णातु स्वयमेव हि ॥
हिजरूपेण ते विष्णो प्रकृत्येषा सनातनो ।
इत्येवं पृथिवीदानात् फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सुवर्णस्य महाधेनुं दत्त्वा नृपवरोत्तमः ।
हत्वा पापान्यशेषाणि शतजन्मान्तराणि वै ॥
वेषां लोकमाप्नोति यावदिन्द्रायतुर्हृश ।
सम्यगत्र व्रते चोर्षे ममजन्मानुगं फलम् ॥
ददाति भगवान् विष्णुः कामान् मोक्षं नरेश्वर ।
ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्ता भक्षेरुद्धावचैरपि ॥
ततः प्रदक्षिण कृत्वा यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ।
कलसान् हादशैवैव ब्राह्मणैर्भ्यः प्रदापयेत् ॥
यस्त्वेणावेष्टितश्रीवान् हेमगर्भोपशोभितान् ।
दधिकीरयुतांश्चैव मगुडान् नृप भूरिशः ।
शक्तियथा तथा दद्यात् भक्तिरवात्र कारणम् ॥
प्रसङ्गेनापि यो राजन् सुनामहादशो नरः ।
करोति पुण्यभागी स यथा देवोद्भवो बलिः ॥
एवं यः कुरुते राजन् सुनामहादशो नरः ।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं ममधिकं भवेत् ॥
सर्वदानेषु यत् पुण्यं यच्च पुण्यं तपोवनं ।
सर्वतोर्थेषु यत् पुण्यं तत् पुण्यं समुदाहृतम् ॥
यावा हादश दातव्या वस्त्रयुग्मानि काञ्चनम् ।
अलाभं चैव गमिक्वा पात्रं वा स्वर्णसंयुतम् ॥
मासे मासेऽथवाप्येवं चञ्चलं जीवितं यतः ।
बहुविघ्ना हि धर्मस्य कर्तुंशुद्धं न जायते ॥
एतज्ज्ञात्वा सुमधावो न तत्र ग्लपयेन्मनः ।
न तस्य वित्तलाभोऽस्ति भक्तिप्राप्तौ हि केशवः ॥
अनेन विधिना यस्तु हादशो प्रतिवक्षरम् ।
कृत्वा नरः परं यानि विष्णुलोकमनामयम् ॥
सुनामहादशो चैव व्रतानामुत्तमा नृप ।
आद्या नरेस्तु कर्त्तव्या तोषयद्भिर्जानान् ॥
यश्चैनां कौन्तयेत् पुण्यां शृणुयात् हादशो नरः ॥
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं कर्त्ता विष्णुपुरं व्रजेत् ॥”
इति वाङ्मुराणे सुनामहादशोनामाध्यायः ॥
सुनारः पुं, (सुष्ठु, नालमस्य । लस्य रः ।)
शुनोस्तन्यम् । सर्पाण्डः । कलाविद्धः । इति
मैदिनी ॥
सुनालकः पुं, (सुष्ठु, नालमस्य । कप ।) वक्र-
पुण्यहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुन्दरनाल-
युक्ते, त्रि ॥
सुनासिका, स्त्री, (सुष्ठु, नासिका यस्याः ।)
काकनासा । इति राजनिघण्टः ॥ (शोभना

नासिका ।) शोभननासा । तद्युक्ते, त्रि ॥
(यथा, भागवते । ४ । २४ । ४६ ।
“पद्मकोषपलाशाक्षं सुन्दरम्, सुनासिकम् ॥”)
सुनासौरः पुं, (सुष्ठु, नासौरं षपगामिसेन्यं
यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४५ (देवः ।
यथा, भागवते । ४ । ७ । ७ ।
“ततो मीडुंसमामस्य सुनासौराः सदर्पिभिः ।
भूयस्तद्देवयजनं समीदृहं धसो ययुः ॥”)
सुनाशीरश्च ॥
सुनिर्यासा, स्त्री, (शोभनो निर्यासो यस्याः ।)
जिह्विनोदृक्कः । इति भावप्रकाशः ॥
सुनिधितः, पुं, (सुष्ठु, निधितं निधयो यस्य ।)
बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुनिधितः, त्रि, (सुष्ठु, निधितः ।) सुन्दरनिधय
विषयोभूतः । इति जलायुध ॥
सुनिषण्, स्त्री, (सुष्ठु, निषण् निद्रा यस्मात् ।)
सुनिषण्कशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते । ६ । ४४ ।
“पटोलशूलसुनिषण्ययुधिकाम्
वटानिमृत्ताङ्गरमिन्द्रवारजम् ।
हितञ्च शाकं घृतसंस्कृतं मदा
तथैव धात्रीफलदाडिमन्वितम् ॥”
कचित् पुलिङ्गं ऽपि दृश्यते । यथा,—
सुनिषण्गाहिमा याहो मोहदोषत्रयापहः ।
श्रविदाहो लघुः स्वादुः कपायो रुक्षदोषनः ।
हृथो रुचो ज्वरखासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुनिषण्कः, स्त्री, पुं, (सुनिषण्मव । स्वार्थे कन् ।)
शाकविशेषः । सुषुणो इतिभाषा । तत्पर्यायः ।
वितुन्नम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ सुनि-
षण्मम् ३ च्चुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
“शितिवारः शितिवरः स्वास्तकः सुनिषण्कः ।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पणकः कु कुटः शिखो ॥
चाङ्गरोमदृशं पत्रं चतुर्हलं इतिारतः ।
शाको जलान्विते देशे चतुःपत्राति चोच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अस्य गुणाः । यथा,—
“श्रविदाहो त्रिदापन्नः संशाहो सुनिषण्कः ॥
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् सितावरशब्दे दृष्टव्यम् ॥
सुनिष्टसः, त्रि, अत्यन्तसः । सुपूर्वनिरपूर्वत्वप-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सुनातिः, स्त्री, (शोभना नातिः ।) शोभनतनया ।
ध्रुवमाता । इति मैदिनी ॥ सा तु उत्तानपादस्य
राज्ञोऽग्रं यसां पत्नी । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।
“जाये उत्तानपादस्य सुनातिः सुराचिस्तथाः ।
सुरुचिः प्रं यसां पत्युन्तरा यत्सुतो ध्रुवः ॥”)
शोभननातिविशष्ट, त्रि ॥
सुनाथः, त्रि, (सुष्ठु, नयति धर्ममिति । सु + नी
+ “हनिकुपिनोरमिकाशिश्यः कथन् ।” उणा०
२ । २ । इति कथन् ।) धर्मशीलकः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पुं, ब्राह्मणः । इति सत्त्विसारा-

शादिहृत्तिः ॥ (चन्द्रवंशीयालर्काराजपौत्रः ।
यथा, भागवते । ८ । १७ । ८ ।
“अलर्कात् सन्ततिस्तस्मात् सुनोथोऽथ निक्के-
तनः ॥”)
सुनीलः, स्त्री, सुष्ठु, नीलम् ।) लामज्जकम् । इति
राजनिघण्टः ॥
सुनीलः, पुं, (प्रतिशयो नीलः ।) दाडिमः । इति
राजनिघण्टः ॥ सुन्दरनीलवर्णश्च ॥
सुनीलकः, पुं, (सुनील एव । स्वार्थे कन् ।) नील-
भृत्ताराजः । नालामनः । नालरत्नम् । इति
राजनिघण्टः ॥
सुनीला, स्त्री, (प्रतिशयनीला) प्रतसी ।
विष्णुकात्या । जरतोत्तणम् । इति राजनिघण्टः ॥
सुनु [नी] क्तो, जलम् । शाभना नीर्यत् तत् सुनु
जलम् । इति मध्यबोधटोकायां दुर्गादासः ॥
सुनीः, त्रि, शोभननोकाविशष्टः । शोभना नीर्यत्
यस्य वा इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः । शोभन-
नीकायाम् । स्त्री ॥
सुन्दः, पुं, वानरविशेषः । यथा,—
“जाम्बवान् ऋषभः सुन्दो वभ्रः शतवलिः
पुणुः ।
व्यदानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सन्वतः ॥”
इति वाल्मीकायं रामायणे युद्धकाण्डे ४७ सर्गे ॥
राक्षसविशेषः । यथा,—
“अथ कालोपमो युद्धे सुतो सुन्दोपसुन्दयोः ।
यज्ञविघ्नकरो तो ते नव दास्यामि पुत्रकम् ॥”
इति रामायणे बालकाण्डे २० सर्गे ॥
(संज्ञाटपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७२ ।
“संज्ञाटपुत्रो सुन्दश्च निस्सुन्दश्चैव तावुभौ ॥”
विष्णुः । इति महाभारतम् । १२ । १४८ । १८८ ॥)
सुन्दरः, त्रि, (सुष्ठु, उन्नतिं आर्द्राकरोति चित्त-
मिति । सु + उन्द क्तेदने + षरः । शकन्वा-
दित्वात् साधुः ।) मनोहरम् । तत्पर्यायः ॥
रुचिरम् २ चारु ३ सुपमम् ४ साधु ५ शोभ-
नम् ६ कान्तम् ७ मनोरमम् ८ रुच्यम् ९
मनाञ्जम् १० मन्त्र ११ मञ्जुलम् १२ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५२ ॥ मनाहारि १३ सीम्यम्
१४ भद्रकम् १५ रमणीयम् १६ रामणीयकम्
१७ । इति तट्टोका । बभ्रुर्गम् १८ बभ्रुर्गम् १९
पेशलम् २० पेशलम् २१ वामम् २२ रामम् २३
अभिरामम् २४ नन्दितम् २५ सुमगम् २६ ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ वल्लुगु २७ हारि २८
स्वरूपम् २९ अभिरूपम् ३० दिव्यम् ३१ । इति
जटाधरः ॥
सुन्दरः, पुं, (सु + उन्द + षरः ।) कामदेवः ॥
इति कांचित् ॥ हृत्तविशेषः । सुन्दरो इति
भाषा ॥ यथा,—
“जम्बुवन्धालखदिरमिन्धुवाराश्च सुन्दरः ।
एषामन्धतमाङ्गार निम्बलाम्बुनि भावयत् ॥”
इति सुखबोधः ।
सुन्दरी, स्त्री, (सुन्दर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
नारीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ सुष्ठु, उन्नति

षाद्रयति मनः इति सुन्दरी । उन्त धी क्लेदे
सुपुष्यः नाम्नाति अरः निपातनाटुक्पोः नदा-
दित्वादीप् । रूपलावण्यसम्पन्ना सुन्दरी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ तरुभेदः । इति मेदिनी ॥
हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ त्रिपुरसुन्दरी ।
यथा-
“सङ्गानामिकायोगात् वामहस्तस्य पार्व्वति
तर्पयत् सुन्दरीं देवीं समुद्राच्च सवाहनाम् ॥”
इति तन्त्रसारं श्रीविद्याप्रकरणम् ॥
योगिनीविशेषः । यथा,—
“तावन्मन्त्र जपेद्दिहान् यावदायाति सुन्दरी ।
प्रात्वा दृढ साधकेन्द्रं निशोधं याति निश्चितम् ॥”
इति तत्रैव योगिनीसाधनप्रकरणम् ॥
सुमभ, दुरती । ह्रिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर० अक्ष०-ह्रिसे सक०-सेट् ।) सुभर्त ।
इति दुर्गादामः ॥
सुम्बन्, [त्] त्रि, यज्ञकर्ता । “सृजो यज्ञसंयोगे”
३ । २ । १३० । इति सुनोतः श्लघप्रत्ययः ॥
सर्वं सुम्बन्त् । सर्वं यजमानाः सत्रिणः । इति
सिंहान्तकौमुदी ॥
सुपक्कः, पु. (सु + पक् + क्तः ।) सगन्ध्याम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनपरिणतं, त्रि ॥
(यथा, भागवते । १ । ८ । ४० ।
“इमे जनपदाः स्वडाः सुपर्कापधिवीरुधः ।
वनाद्रिनदादन्वन्तो ह्यधन्ते तव वीजिताः ॥”)
सुपत्रं, क्ली, (शोभनं पत्रमस्य ।) तेजपत्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुपत्रः, पु. (शोभनं पत्रमस्येति ।) आदित्यपत्रः ।
पल्लिवाहृत्तणम् । इति राजनिघण्टः ॥
सुपत्रकः, पु. (शोभनं पत्रमस्य । कप् ।) शिशुः ।
इति राजनिघण्टः ॥ (शिशुशब्दस्य विशेषो
ज्ञातव्यः ॥)
सुपत्रा, स्त्री, (शोभनं पत्रमस्याः ।) रुद्रजटा ।
शतावरी । पालक्यम् । शमी । शालपर्णी ।
इति राजनिघण्टः ॥
सुपत्रिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिघण्टः ॥
सुपथः, पु. (सु शोभनः पन्थाः । अः समासः ।)
सन्मार्गः । यथा,—
“सत्पथस्वतिपन्थाश्च सुपन्थाः सुपथोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरं । २० । १८० ।
“विपयाकथ्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथं कथम् ॥”
शोभनपथयुक्तं, त्रि ॥
सुपथा, स्त्री, (सुष्ठु, पथं यस्याः ।) श्वेतचिक्ली ।
इति राजनिघण्टः ॥ सत्स्वाद्यं, त्रि ॥
सुपन्थाः, पु. (शोभनः पन्थाः ।) सत्पथः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सुपद्मः, पु. पद्मनाभदत्त-कृतव्याकरणविशेषः ।
यथा,—
“धैर्यावधेयं धीरा, श्रीपद्मनाभनिवेदितम् ।
उक्तो व्याकरणादृश सुपद्मस्तस्य पञ्चका ॥
ततो हि बालबाधाय प्रयोगाणाञ्च दापिका ।

उणादिहत्ती रचिता च धातुकौमुदी ॥”
इति मदीयपरिभाषाहृत्तिः ॥
(पुं, क्ली । शोभनं पद्मम् ।) शोभनपद्मञ्च ।
शोभनपद्मविशिष्टं, त्रि ॥
सुपद्मा, स्त्री, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुपर्णाः, पुं, (सुष्ठु, पर्णं पक्षो यस्य ।) गरुडः ।
इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥ (यथा, रघुः । १० । ६१ ।
“उल्लान्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥”)
स्वर्णचंडपत्नी । कृतमालकहृत्तः । इति मेदिनी
(पक्षिमात्रम् । यथा, मनुः । १ । ३७ ।
“नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितृणाञ्च पृथग्-
गणान् ॥”
विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४८ ।
३४ ॥) शोभनपर्णविशिष्टं, त्रि ॥
सुपर्णकाः, पु. (सु शोभनानि पर्णानि यस्य । कन्)
आरग्वधृत्तः । इति रत्नमाला ॥ मसच्छद-
हृत्तः । इति जटाधरः ॥ गरुडः । इति ह्रिम-
चन्द्रः ॥
सुपर्णकेतुः, पुं, (सुपर्णः केतौ यस्य ।) विष्णुः ।
इति हलायुधः ॥
सुपर्णा, स्त्री, (सु शोभनानि पर्णानि पत्राणि
यस्याः ।) पद्मिनी । इति शब्दमाला ॥
सुपर्णास्यः, पु. (सुपर्ण इति आख्या यस्य ।)
नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वेद्यकरत्नमालायाम् ।
“दोषः सर्पे सुपर्णास्यस्यास्य यो नागकेशरः ॥”)
सुपर्णिका, स्त्री, (शोभनानि पर्णानि यस्याः ।
कप् । टापि अत इत्वम् ।) स्वर्णजीवन्ती ।
पलाशी । शालपर्णी । रेणुका । वाकुची । इति
राजनिघण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“अवलगुजो वाकुची स्यात् सोमराजो सुपर्णिका
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पृतिफलाति च ।
सोमवल्गो कालमेधो कुष्ठघ्नो च प्रकीर्त्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्ड प्रथमं भागं ॥)
सुपर्णा, स्त्री, (सुष्ठु, पर्णास्यस्याः । गौरादित्वात्
डोप् ।) कमलिनी । गरुडमाता । इति
मेदिनी ॥ (पक्षिणोमात्रे च । यथा, महाभारते ।
३ । २२४ । १० ।
“सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात्”)
सुपर्णीतनयः, पुं, (सुपर्णास्तनयः ।) गरुडः ।
इति हलायुधः ॥
सुपर्वा, [न्] पु. (सुष्ठु, पर्व्वं यस्य ।) देवताः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ बाणः । वंशः । पर्व्व ।
धूमः । इति मेदिनी ॥
सुपर्वा, स्त्री, (शोभनं पर्व्वं यस्याः ।) श्वेतदूर्वा
इति राजनिघण्टः ॥ सुन्दरपर्व्वविशिष्टा च ॥
सुपाक्य, क्ली, (सुपाकाय हितम् । सुपाक + यत् ।
विङ्लवणम् । इति राजनिघण्टः ॥
सुपात्र, क्ली, (सुष्ठु, पात्रम् ।) योग्यव्यक्तिः ।
(यथा, भागवते । ७ । १४ । ४१ ।
“पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः ।
तपसा विद्याया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरस्तनुम् ॥”)

तत्र दानविधियथा,—
“तस्मात्सर्वात्मना पात्रे दद्यात्कनकमुत्तमम् ।
इति ।
सर्व्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवादिति ॥
पात्राण्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाश्वाग्नि-
होचिणः ।
देवताश्च तथा मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तममिति ॥
सर्व्वेषु गुणवद्दानं श्रुपाकार्दित्वापि स्मृतम् ।
देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विश्लेषतः ॥”
पात्रे विद्यातपस्यादिगुणयुक्ते । इति च प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥ अपि च ।
“तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् ।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे ॥”
इति श्रुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
शोभनभाजनम् । शोभनञ्च तत्पात्रञ्चेति कर्म-
धारयसमासनिष्पन्नम् । उत्तमपात्रयुक्ते, त्रि ॥
सुपान, त्रि, (सुखेन पीयते इति । सु + पा +
“आतो युच् ।” ३ । ३ । १२८ । इति युच् ।)
पानयोग्यः । सुखेन पीयतेऽसौ । आतोऽनोऽद-
रिद्र इत्यनेन कर्मणि अनप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुपाश्वः, पु. (सुष्ठु, पाश्वोऽस्य ।) चतुर्विंशति-
हत्ताहृदन्तगणहत्ताहृदिशेषः । इति ह्रिमचन्द्रः ॥
प्लक्षहृत्तः । इति राजनिघण्टः ॥ पक्षिविशेषः ।
स तु सम्पातिपुत्रः । यथा,—
“निर्दग्धपक्षं सम्पातिं वानराः समहौजसः ।”
इत्युपक्रम्य ।
“क सोता केन वा दृष्टा को वा हरति
मेधिलोम् ।
तदास्यात् भवान् सर्व्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥
सहरोन् प्रतिसमुक्ताञ् सोताश्रुतिमसाहितान्
पुनराश्नामयन् पीत इदं वचनमब्रवीत् ॥
अहमस्मिन् गिरो दुर्गे बहुयोजनमायते ।
चिरान्नपतिता हृदः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥
त मामेव गतः पुत्रः सुपाश्वो नाम नामतः ।
आहारेण यथाकालं विभक्तिं पततां वरः ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्धाकाण्डे
५८ सर्गः ॥ (पीठस्थानविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । ७ । ३० । ६६ ।
“नारायणो सुपाश्वो तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”
इलाहृतवर्षस्य पर्व्वतविशेषः । यथा, विष्णु-
पुराणे । २ । २ । १७ ।
“विपुलः पश्चिमं पार्श्वं सुपाश्वोत्तरे स्मृतः ॥)
सुपाश्व कः, पुं, (सुष्ठु, पार्श्वो यस्य । कन् ।)
चतुर्विंशतिभायहृदन्तगणहृदिशेषः । इति
ह्रिमचन्द्रः ॥ गर्हभाण्डहृत्तः । इत्यमरः । २ ।
४ । ४३ ॥ (अथ पिप्पलभेदः । गजहुण्डमहारा
इति लोके ।
“पारोषोऽन्यः पलाशश्च कपित्थः कमण्डलुः ।
गर्हभाण्डकन्दरालः कपोतनः सुपाश्व कः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्ड प्रथमं भागं ॥)

सुप्तः

सुपिङ्गला. स्त्री. (सुष्ठ, पिङ्गला ।) जीवन्ती ।
 ज्योतिषती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपोडनं. स्त्री. (सु + पोड + ल्युट् ।) सुष्ठः ।
 मर्दनम् इति केचित् ॥ गाचापा इति
 भाषा ॥
 सुपीतं. स्त्री. (सु + पा + क्तः ।) गर्जरम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुपीवा. [न्] त्रि. (सुष्ठ, पिबतीति । सु + पा +
 “आतो मनिन्कनिप्वनिपथ ” ३ । २ । ७४।
 इति कानिप् ।) शोभनपानकर्त्ता । इति मुग्ध-
 बोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 सुपुटः. पुं. (सुष्ठ, पुटमस्य ।) कोलकन्दः । विष्णु-
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपुच्छिका. स्त्री. (शोभना पुच्छिकेव ।) जतुका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपुष्करा. स्त्री. स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपुष्यं. स्त्री. (शोभनं पुष्यमस्य ।) लवङ्गम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ आङ्गुल्यम् । प्रपीण्डरीकम् ।
 तुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त्रीणां रजः ।
 यथा,—
 “सुपुष्यै राकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
 पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
 मनम् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 सुपुष्यः. पुं. (शोभनानि पुष्याणि यस्य ।) रक्त-
 पुष्यकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पालितामाटार
 इति भाषा ॥ शिरीषः । हरिद्रुः । राजतरुणी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपुष्यिका. स्त्री. (शोभनानि पुष्याणि यस्याः ।
 डीप् । ततः कन् ।) पाटला । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः पाटलाशब्दे
 ज्ञातव्याः ॥)
 सुपुष्या. स्त्री. (सुष्ठ, पुष्यं यस्याः । डीप् ।) श्वेता-
 पराजिता । जाणफञ्जा । शतपुष्यो । मिथया
 द्रोणपुष्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदलो ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुपूरः. पुं. वोजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुपूरकः. पुं. (सुष्ठ, पूरयतीति । पूर + ग्वुल् ।)
 वकपुष्यवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 सुप्. स्त्री. लिङ्गोत्तरप्रयुज्यमानप्रत्ययविशेषः । स तु
 सप्तमो विभक्त्येव ह्रस्वचनम् । इति मुग्धबोधव्याक-
 रणम् ॥ सुपद्मादिव्याकरणमते एकविंशति-
 विभक्तोनां सज्ञा ॥ (यथा, “सुपतिङन्तचयो
 वाक्यम् ।” इति व्याकरणटीकायां वाक्य-
 लक्षणम् ॥
 सुप्तः. स्त्री. (स्वप् + क्तः ।) सुपुप्तिः । तत्पर्यायः ।
 साधिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुप्तः. त्रि. (स्वप् + क्तः ।) निद्रितः । तत्पर्यायः ।
 निद्राणः २ शयितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य
 बोधनं विधिनिषेधा यथा,—
 “क्षुधितस्तुषितः कामी विद्यार्थी क्षपिकारकः ।
 भाण्डारो च प्रवासो च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥”

सुप्रती

सुप्रतीका भ्रमरी सर्पो राजा वै बालकस्तथा ।
 परश्वपि च मूर्खश्च सप्त सुप्तान् बोधयेत् ॥”
 (स्वकार्याक्षमः । यथा,—
 “त्वय्यज्ञा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तद्यते
 भ्रान्त्यते सरागा च पर्वरुक्त्वगगतेऽनिले ॥”
 इति माधवकरसंगृहीतरुक्विनिघण्टे वात-
 व्याध्यधिकारे । ६ ॥)
 सुप्तघातकः. त्रि. (सुप्तमपि हन्तीति । हन +
 ग्वल् ।) हिंस्रः । तत्पर्यायः । दंशरः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुप्तजनः. पुं. (सुप्ता जना यत्र ।) अर्द्धरात्रः ।
 इति जटाधरः ॥ (सुप्तो जनः ।) निद्रितलोकाश्च ।
 समज्ञानं. स्त्री. (सप्त निद्रावस्थायां ज्ञानम् ।)
 स्वप्नः । इति जटाधरः ॥
 सुप्तविज्ञानं. स्त्री. (सप्त निद्रावस्थायां विज्ञान-
 नम् ।) स्वप्नः । इति जटाधरः ॥
 सुप्तिः. स्त्री. (स्वप् + क्तिन् । स्पृशता । निद्रा ।
 (यथा, भागवते । ४ । २६ । ७१ ।
 “सुप्तमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः ।
 नेहनेऽहमिति ज्ञानं सत्यप्रव्वारयारपि ॥”)
 विद्युम्भः । शयनम् । इति मंदिनी ॥
 सुप्रतिभा. स्त्री. (सुष्ठ, प्रतिभा यस्याः ।) मदिरा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुप्रतिष्ठा. स्त्री. (सुष्ठ, प्रतिष्ठा यस्याः ।) पञ्चा-
 चरावृत्तिच्छन्दः । स तु द्विविधः । पङ्क्तिः ।
 प्रिया च यथा,—
 “उक्त्यात्युक्त्वा तथा मध्या प्रतिष्ठा सा
 सुप्रव्विका ।
 गायत्री च ततश्चोष्णिगनुष्टुप् हृहती तथा ॥”
 पङ्क्तिरुदाहरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । प्रियाया
 यथा । मन्त्रेण प्रिया ।
 “व्रजसुभवा विलमत्कलाः ।
 अभवन् प्रिया सुवैरिणाः ॥”
 इति कन्दोमचरिणी ॥
 (शोभना प्रतिष्ठा ।) सुन्दरप्रशंसा च ।
 (शोभनप्रतिष्ठाविशिष्टं, त्रि । यथा, महा-
 भारते । ३ । ६४ । ६४ ।
 “सुभ्रुः सुकेशो सुशोणी मुकुचा मुद्दिजानना ।
 वसुस्त्रिनो सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलाचना ।
 सा विवेशाश्रमपटं वीरसेनसुतप्रिया ॥”)
 सुप्रतिष्ठितः. पुं. (सुष्ठ, प्रतिष्ठितः ।) उड् स्वर्गवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरप्रतिष्ठायुक्तं, त्रि ॥
 (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।
 “अयं महत्समसतो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ॥”
 तथाच ।
 “अश्मापि याति देवत्व महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 सुप्रतीकः. पुं. (शोभनाः प्रतीका अङ्गानि यस्य ।
 दंशानदिगुग्जः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
 (यथा, रघुः । ५ । ७५ ।
 “मटपटुनिनर्दङ्गिर्वाधितो राजहंसैः
 सुरगज इव गाङ्गैः संकत सुप्रतीकः ॥”)

सुप्रभा

शिवः । कामदेवः । इति केचित् ॥ (साधुः ।
 इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ८ । ३१ ।
 “एवं धार्ष्ट्यात् शक्तिं कुरुते महनादोनि वास्तौ
 स्तेयोपार्यैर्विरचितकृतिः सप्रतीको यथास्तौ ॥”
 शोभनः प्रतीकः ।) शोभनाङ्गम् । तद्युक्तं, त्रि ॥
 (यथा, भागवते । ५ । ३ । २ ।
 “भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक
 आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधि-
 त्तया गृहीतहृदय इति ॥”)
 सुप्रभाः. पुं. (सुष्ठ, प्रभा यस्य ।) शुक्रबलः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरप्रभायुक्तं, त्रि ॥ (यथा,
 मार्कण्डेयः । ६० । २७ ।
 “ववु पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभृद्दृवा-
 करः ॥”)
 सुप्रभा. स्त्री. (सुष्ठ, प्रभा यस्याः ।) वाकुची । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—
 “सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्यां दिशि मस्थिता ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 शोभनदीपिद्य ॥
 सुप्रभातं. स्त्री. (सुष्ठ, प्रभातम् ।) शभसूचक-
 प्रातःकालः । (यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।
 “रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभात
 भास्यान्देयति हसिष्यति पञ्चजानम् ।
 इत्य विचिन्त्यति कोपगते हिरण्के
 हा हन्त हन्त नलिनो गज उज्जहार ॥”)
 प्राभातिकपात्रमङ्गलवाक्यम् । यथा,—
 सक्रेणिरुवाच ।
 “किं तदुक्तं सुप्रभातं शङ्करेण महात्मना ।
 प्रभातं यत् पठन्त्यां मुच्यते पापबन्धनात् ॥
 ऋषय उचुः ।
 श्रुयता राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं हरोदितम् ।
 श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ब्रह्मा मृगारिखिपुराणकारा
 भानुः शशी भूमिसुतो बधय ।
 गुरुः शशकः सह भानुर्जन
 कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
 भृगुर्वाशिष्ठः क्रतुरङ्गिराश
 मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगोतमः ।
 रथ्यो मराचिथ्यावनोऽम्लोक्तः
 कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
 सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
 सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलो च ।
 मरुत्वरः सप्तमातलाय
 कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
 पृथ्वा सगन्धा सरसास्तथापः
 सस्यशवायुर्ज्वलितश्च तजः ।
 नभः सगष्टं महता संहैव
 कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तानवाः सप्त कुलाचलाय
 सप्तपथो ह्योपवराय सप्त ।
 भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त
 कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥

सुफलः

इत्यं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संस्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।
दुःस्वप्ननाशो ननु सुप्रभाते
भवेच्च सत्यं भगवत्प्रसादात् ॥”

इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥
सुप्रभाताः स्त्री, नदीविशेषः । यथा । अरुणा
टमणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋत-
श्वरा सत्यश्वरति महानद्यः । इति श्रीभागवते
५ । २० । ४ ॥ शोभनप्रभातयुता रात्रियः ॥
सुप्रयुक्तः, त्रि, (सु + प्र + युज् + क्तः ।) शोभन-
प्रयोगविशिष्टः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ परि-
च्छेदे ।

एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्ग लोके
च कामधुग् भवति ॥”)

सुप्रयुक्तशरः, पुं, (सुप्रयुक्तः शरो येन ।) कृत-
हस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुप्रयोगविशिष्टः, पुं, सृष्टिचित्तवाणमोक्षकः ।
साध्यसाधनक्षमत्वात् शोभनः प्रयोगो निक्षेपो
यस्य स सुप्रयोगः तादृशो विशिष्टो बाणो यस्य
स तथा । कृतहस्तः सुप्रयोगविशिष्टः कृत-
पुङ्गवत् । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६८ ॥

सुप्रलभः, पुं, (सु + प्र + लभ् + खल् ।) “उप-
सर्गात् खलघञोः ।” ७ । १ । ६७ । इति नुम् ।
सुखलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुप्रनापः, पुं, (सु + प्र + लप + घञ् ।) सुवचनम्
इत्यमरः । १ । ६ । ३८ ॥

सुप्रसन्नः, पुं, (सुष्ठु, प्रसन्नः ।) कुर्वरः । इति
शब्दमाला ॥ सुप्रसादयुक्तं, त्रि ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयं । १०५ । ७ ।

“तथानुकम्पां पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे मम ।
कुरु प्रसन्नार्त्तिं हर स्थितिकर्ता त्वमुच्यते ॥”

सुप्रसन्नकः, पुं, (सुप्रसन्न + संज्ञायां कन् ।) कृष्णा-
जकः । इति राजनिघण्टुः ॥

सुप्रसरा, स्त्री, (सुप्रसरतीति । सु + प्र + सृ +
अच् । टाप् ।) प्रसारिणी लता । इति राज-
निघण्टुः ॥

सुप्रसादः, पुं, (सुष्ठु प्रसादो यस्य ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ।
१३ । १४८ । ३८ ॥ सु + प्र + सद् + घञ् ।)
सुप्रसन्नता च । (प्रसन्नतायुक्तं, त्रि । यथा,
महाभारते । १२ । ५७ । ३१ ।

“क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ॥”
सुप्रिया, स्त्री, (सुष्ठु प्रिया ।) सुन्दरहृद्या ।

अस्याः प्रमाणं सुभगाशब्दं द्रष्टव्यम् ॥ (असुरी-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ६० ।

“असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ॥”
सुफलः, पुं, (सुष्ठु फलं यस्य ।) कणिकारः ।

दाडिमः । वदरः । मुद्गः । इति राजनिघण्टुः ॥
कपिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनफल-
युक्तं, त्रि । (यथा, मार्कण्डेयं । १२० । १६ ।

“सुफलानि च शस्यानि रसवन्ति फलानि च ॥”
शोभनफले, स्त्री ॥ * ॥ सुष्ठु फलं यस्यति

विग्रहे शोभनफलाविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ४ । ४० । १२ ।

“सुफलश्चित्तकोषश्च किष्किणीशायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुद्विष्यः खड्गः परमनिर्मलः ॥”

सुफला, स्त्री, (सुष्ठु फलं यस्याः ।) इन्द्रवारुणी ।
कुष्माण्डी । काश्मरी । कदली । कपिलद्राचा
इति राजनिघण्टुः ॥

सुफेनः, पुं, (सुष्ठु फेनः ।) समुद्रफेनः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (कचित् क्लौवल्लिप्तोऽपि
दृश्यते ॥)

सुबन्धः, पुं, (सुष्ठु बन्धो यस्य ।) तिलः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सुब्रह्मण्यः, पुं, कार्तिकेयः । इति कैचित् ॥
सुब्रह्मवासुदेवः, पुं, ब्रह्मरूपसुदेवसुतः । यथा,

“सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विमर्जयित्

इति तिथ्यादितत्त्वं जन्माष्टमीप्रकरणम् ॥
सुभगः, पुं, (सुष्ठु भगं माहात्म्यं श्रीर्वा यस्य ।)

टङ्गणः । चम्पकः । रत्नास्नानः । अशोकः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

सुभगा, त्रि, (सुष्ठु भगं श्रीर्यस्य ।) सुदृश्यः ।
तत्पर्यायः । चसुष्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । ११ । ८० ।
“केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः
किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥”)

शोभनंश्वर्यादियुक्तम् ॥
सुभगा, स्त्री, (सुष्ठु भगं यस्याः ।) कैवर्ती ।

गालपर्णी । हरिद्रा । नालद्वी । तुलसी ।
प्रियङ्गुः । कस्तूरी । सुवर्णकदली । इति राज-
निघण्टुः ॥ वनमञ्जी । इति शब्दरत्नावली ॥

पतिप्रिया । यथा, माण्डव्यः ।
“मघा ऋते परित्यज्य यदा सिद्धे गुरुभवेत् ।
तत्राश्च कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
सुभगासुतः, पुं, (सुभगायाः सुतः ।) सौभागि-
नेयः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥

सुभङ्गः, पुं, (सुखेन भङ्ग्यते इति । सु + भङ्ग +
घञ् ।) नारिकेलवृक्षः । इति जटाधरः ॥

सुभद्र, पुं, (सुष्ठु भद्र यस्मात् ।) विष्णुः । इति
शब्दमाला ॥ राजभद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

(पीवरीगर्भमभूता वसुदेवस्य पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ८ । २४ । ४७ ।

“सुभद्रा भद्रबाहुश्च दुर्गादो भद्र एव च ।
पीवव्यास्तनयो ह्यते भृताद्या हादशाभवन् ॥”
शाभनमङ्गलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २३३ । १७ ।

“त्वत्त एताः पुनः शुक वीरुधो हरितच्छदाः ।
जायन्ते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधिः ॥”
सुभद्रकः, पुं, (सुष्ठु भद्रमस्मात् । ततः कन् ।)

देवरथः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“व्योमयानं दिव्यरथो विमानोऽस्त्री सुभद्रकः ॥
विल्ववृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुभिजा

सुभद्रा, स्त्री, (शोभनं भद्रमस्याः ।) श्यामासता ।
इति शब्दमाला ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कालपेषो महाश्यामा सुभद्रोत्पलशारिवा ।
दौर्घमूला च पालिन्दी मसूरविदला च सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वृत्तमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काश्मरी ।
इति राजनिघण्टुः ॥ श्रीकृष्णभगिनी । सा च

अर्जुनभार्या । यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।

“ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।
यदि ते वर्त्तते बुद्धिर्व्यन्ध्यामि धितरं स्वयम् ॥

अर्जुन उवाच ।
दुहित्वा वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैषा सम्पन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥
निवृत्तश्चाङ्गनस्तत्र विवाहं कृतवान् प्रभुः ।
पूर्णं तु हादश वर्षं खाण्डवप्रस्थमागतः ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि २२१ अध्यायः
(पीठस्थानस्य देवीविशेषः । यथा, देवीभाग-
वते । ७ । ३० । ७५ ।

“उत्पलावर्त्तिके लाला सुभद्रा शीणसङ्गमे ॥”
सुभद्राणां, स्त्री, त्रायन्ती । इति रत्नमाला ॥
बहुला इति ख्याता ॥

सुभद्रेशः, पुं, (सुभद्राया ईशः ।) अर्जुनः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सुभाञ्जन, पुं, (सु शोभनं अञ्जनं यस्मात् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति भरतहरिकोषः ॥

सुभाषितः, पुं, (सुष्ठु भाषितं यस्य ।) बृहभेदः ।
यथा,—
“कामाभो हादशास्यश्च वीतरागः सुभाषितः ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुन्दरकथितं, त्रि ॥ (सुन्दरवाक्यविशिष्टं च
त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ६० । ४ ।

“नलञ्च हृतमस्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ।
हृत्सनामतिशयां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।
हित्वा सर्वार्थकुशलामनुरक्ता सुभाषिताम् ॥*
सुष्ठु भाषितम् । सुवाक्यं, स्त्री, ॥ यथा, हितो-
पदेशः ।

“विपादप्यसृतं ग्राह्यममेध्याटपि काञ्चनम् ।
नीचादप्यत्तमा विद्यां बालादपि सुभाषितम् ॥”
सुभिजा, त्रि, (सुखेन लभ्या भिजा यत्र ।) सुलभ-
भेदद्रव्यम् । सुलभभेद्युक्तकालार्द्रादश्च । यथा,—

“हाविर्मो पुरुषो लोके सूर्यमण्डलमर्दिनौ ।
दातान्नस्य तु दुर्भिक्षे सुभिजे वस्त्रहमदः ॥”
इति वाङ्मपुराणे आङ्गिकतपोनामाध्यायः ॥
किञ्च ।

“श्वेतं क्षेममुभिचं ब्राह्मणपीडांश्च निर्दिशे-
द्राहो ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुभिजा, स्त्री, (सुष्ठु भिज्यतेऽस्ती । सु + भिज् +
घञ् ।) घाटपुष्पिका । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

सुमतिः

“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिन्ना बहुपुष्पी च वज्रिज्जाला च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभोरकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति हारावली ॥
सुभूः, त्रि, (शोभना भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) सुजम्भा ।
इति सुम्बोधव्याकरणम् ॥ (शोभना भूर्भूमिः ।)
उक्तं भूर्भूमौ, स्त्री । तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥
सुभूतिकः, पुं, (सुष्ठु, भूतिर्यत्र । कप् ।) विस्वहृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुभूमः, पुं, कान्तवीर्यः । स तु जिनामां अष्टम-
शक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
सुभृशं, स्त्री, (सुष्ठु, भृशम् ।) वाटम् । अतिशयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ६ । २६ ।
“शष्पामि तं द्विजस्त्राय येन मन्त्रः समर्पितः ।
त्वाद्यापि सुभृशं कुलि ! नो चेत् मां त्वं
भजिष्यसि ॥”)
तदिति, त्रि ॥
सुभ्रुः,) स्त्री, (सुष्ठु, भ्रुयस्याः । वा ऊङ् ।)
सुभ्रुः,) नारी । इति जटाधरः ॥ (शोभना
भ्रुः । यथा, भागवते । ३ । २३ । ३२ ।
“सुभ्रुवा सुदता श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकाषस्थधा नीलैरलकैश्च लसन्मृशम् ॥”)
सुन्दरभ्रयुक्तं, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १४ । ८४ ।
“सुनसं सुभ्रुवं चारु कपोलं सुरसुन्दरम् ॥”)
सुमं, स्त्री, (सुष्ठु, मातीति । मा + कः ।) पुष्पम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपुरे । ७४ ।
“किं हारैः किमु कङ्कणैः किमु सुमैः किं
कर्णपुरैरलं
केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साडम्बरैरम्बरैः ।
पंसाभैकमखण्डनं पुनरिदं शोभोर्मितं मण्डनं
यन्निष्पादितपाव्येण्ड्रशकलस्यन्दोपमाः
सुक्तय ॥”)
सुमः, पुं, (सुष्ठु, माति सौन्दर्यमिति । मा + कः ।)
चन्द्रः । नभः । इति सत्सप्तमाराणादित्तिः ॥
सुमङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु, मङ्गलं यस्याः ।) वाय
माला । इति रत्नमाला ॥ साकडहाता इति
साकडिया इति च भाषा ॥ अर्हतां माता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कामाख्यादेशेयनदीविशेषः ।
यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्याये ।
“नदी सुमङ्गला नाम हिमपर्वतनिर्गता ।
पूर्वस्यां मणिकूटस्य सदा स्रवति शोभना ॥
मणिकूटं समारुह्य यस्तां पश्यति वै नदीम् ।
स गङ्गास्नानजं पुण्यमवाप्य त्रिदिवं व्रजेत् ॥”
अतिशयचमयुक्तं, त्रि ॥
सुमतः, त्रि, सुन्दरज्ञानविषयः । सुगन्धपूर्वक-
मनधातोः क्षप्रत्ययन निष्पन्नः ॥
सुमतिः, पुं, (शोभना मतिर्यस्य ।) वर्त्मानकल्पो-
याहंङ्ङदः । भूतकल्पोयाहंङ्ङदः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सुन्दरभतियुक्तं, त्रि । (यथा, भाग-
वते । १० । ६० । ३८ ।

सुमनः

“त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा
यदाञ्जया सुमतयो विसृजन्ति कृतकम् ।
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥” ॥
शोभना मतिः ।) शोभगमती, स्त्री ॥
सुमतिः, स्त्री, (शोभना मतिर्यस्याः ।) विष्णु-
यशसः पत्नी । सा कल्किमाता । यथा,—
“सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम् ।
सुमत्यां मातरि विभोः कन्यायां तन्नदेशतः ।
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिजयम् ॥”
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव ।
“सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ॥”
“सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिह्नुं जगत्पतिम्
पुण्यकामा विप्रमथ्यानाङ्गयादाहवां शतम् ॥”
सुमदनः, पुं, (सुष्ठु, मदयति कोकिलादौनिति ।
सु + मद + णिच् + ल्युः ।) शान्महत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुमदात्मजा स्त्री, (सुमदः आत्मज इव यस्याः ।
सुमदस्य आत्मजेव इति वा ।) अपसरसः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
सुमधुरं, स्त्री, (सुष्ठु, मधुरम् ।) अत्यर्थमधुर-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । सान्त्वम् २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अतिशयमधुररसयुक्तं, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ५७ । १५ ।
“गौतमध्वनिं समधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
हंमानुं सुमधुरंथापि तत्र शृश्याव पाशिव ॥”)
सुमधुरं, पुं, (सुष्ठु, सुधुरो रमो यत्र ।) जीव-
शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनः, पुं, (सुष्ठु, मन्यते इति । सु + मन + ञच् ।
गोधूमः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
धुस्तुरः । इति शब्दमाला ॥ मनोहरं, त्रि ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुमनः, [स्त्री] स्त्री, (शोभनं मनो यस्मात् ।) पुष्पम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ७ ।
“प्रगंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
सुमुचु सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्वस्त्रियः ॥”)
उत्तममनस्य । शोभनमनोयुक्तं, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ४८ । १० ।
“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वृष्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु
स्थिताः सुमनसो राजस्तेन राज्ञा स्वधि-
हितः ॥”)
सुमन पत्रिका, स्त्री, (सुमनसो जात्या पत्रिका) ।
जातीपत्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलं, स्त्री, (सुमनसो जात्या फलम् ।)
जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलः, पुं, (सुष्ठु, मनो यस्मात् तादृशं फलं
यस्य ।) कपित्थहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुमन्तुः

सुमनसः, स्त्री भृञ्चि, पुष्पम् । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
सुप्रोतं मन आभिरिति सुमनसः नित्यबहुवच-
नात्तत्वात् बहुवचननिर्देशः । भृञ्चि स्त्रियः
सुमनसः । इति रत्नकोषः ॥ बहुवच समा-
सिकता अप् सुमनसोऽप्सरस इति भृञ्चि वाम-
नोऽपि । भृञ्चि भृरिप्रयोगः । एकत्वञ्च दृश्यते ।
सुमना पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयो-
रिति मेदिनी । वृष्या श्मशानसुमना इव वर्ज-
नोया इति शूद्रकप्रयोगश्च । सुमनसः स्त्रीवत्त्व-
मपि पुष्यं सुमनः कसुममिति नाममालादिदर्श-
नात् । अपत्याख्येयं दधि सुमनसीति स्त्रीवत्त्वं
छान्दसमित्येके । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ८८ । २०—२२ ।
“मनो ह्यादयते यस्मान् श्रियश्चापि ददाति च ।
तस्मात् सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः श्रुचिः ।
तस्य तुष्णान्ति वै देवास्तृष्टाः पुष्टिं ददत्यपि ॥
यं यमद्दिश्य दीयेरन् देव सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥”)
सुमना, स्त्री, जातीपुष्पहृत्तः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भरतधृतसुश्रुतः ।
“सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥”)
सुमना, [स्त्री] पुं, (शोभन मनो यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ सुष्ठु, मन्यते सुमना-
श्चम । शोभनं मनोऽस्य इति वा । इति भरतः ॥
पण्डितः । इति मेदिनी ॥ प्रतिकरञ्चः । इति
शब्दमाला ॥ निम्बः । महाकरञ्चः । गोधूमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभनचित्ते, त्रि । यथा,
महाभारते । ३ । २६ । २२ ।
“ततस्ते ब्राह्मणाः सर्व्वे वक दालभ्यमपुत्रयन् ॥
युधिष्ठिरे स्तयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥”)
सुमना, [स्त्री] स्त्री, (सुष्ठु, मनो यस्याः ।) पुष्पम् ।
मालती । इति मेदिनी ॥ जाती । शतपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ “सुष्ठु, मन्यते जनेमनोच्च-
त्वात् शोभनं मनोऽस्यामिति वा सुमनाः सान्ता
स्त्रालिङ्गा च ।
“स्त्रिया सुमनसो भृञ्चि पुष्यं जाती च भेदतः ।
विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते ॥
इति व्याडिः ।
“सुमना पुष्पमालत्योः स्त्रियां नाधीरदेवयोः ।
इति सान्तेपु मेदिनी । आवन्तापि सुमनास्ति ।
“सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ।
इति सुश्रुतः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सुमनोरजः, [स्त्री] स्त्री, (सुमनसां रजः ।)
परागः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
सुमन्तु, पुं, सुनिर्घण्टः । स चाथर्व्ववेदशास्त्रा-
प्रचारकः । वज्रवारकश्च । यथा,—
“तत्रर्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वशम्यायन पत्रिको निष्पातो यजुषामृत ॥
अथर्व्वार्ङ्गिरसामामीत् सुमन्तुर्दाक्षो मुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ४ । २०—२२ ॥

सुमुखः

“जेमिनिश्च सुमन्सुश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलहयेव पश्यते वक्ष्यवारका ॥”

इति पुराणम् ॥

(सुष्टु, मन्त्रपराधी यस्य । अल्पपराधिनिःत्रिः ॥

सुमन्त्रः, पुं. कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—

“कस्केज्येष्ठास्तयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः
तातमाहाप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठताः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विशाखयुपभपालः प्रायात् साधुजनप्रियः ।

कल्कि द्रष्टुं हरेशमाविभूतञ्च सम्भले ॥

कविं प्राज्ञं सुमन्त्रञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ।

गार्ग्यं भार्ग्यं विशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ॥”

इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥

दशरथराजस्य सारथिः मन्त्री च । यथा,—

“तद्गच्छ त्वरितं सून राजपुत्रं यशस्विनम् ।

राममानय भद्रं ते नात कार्या विचारणा ॥

अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ।

तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणी वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत्

सुमन्त्रं रामं द्रष्टव्यमि शोभनमानय सुन्दरम् ॥”

इति वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे १४

सर्गः ॥

सुमित्तः, पुं. चतुर्विंशतिवर्त्तमानाहृत्पितृवस्तगत-

विशाहृत्पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ इक्ष्वाकु-

वंशीयहृहलान्वयः सुरथराजपुत्रः । इति

विष्णुपुराणे ४ अंशे २२ अध्यायः ॥

सुमित्तभूः, पुं. सगरः । स तु जिनानां चक्रवर्ति-

भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुमित्रा, स्त्री. दशरथराजपत्नी । सा तु लक्ष्मण-

शत्रुघ्नमाता । यथा, भट्टी २ सर्गः ।

“प्रामोष्ठं शत्रुघ्नसदारचष्ट-

मंका सुमित्रा सह लक्ष्मणन ॥”

तत्पर्यायः । लक्ष्मणप्रसूः २ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

सुमुखः, स्त्री. नखक्षतविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (शोभनं सुखं भिति ।) उत्तमाम्यञ्च ॥

सुमुखः, पुं. (शोभनं मुखं यस्य ।) गरुडपुत्रः ।

(यथा, महाभारते । ५ । १०१ । २ ।

“वनतथसुतेः सूत षड् भिस्ततमिदं कुलम् ।

सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवचंसा ।

सुरुचा पत्तिराजेन सुवलेन च मातले । ॥”)

गणेशः । शाकभेदः । नागभेदः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ४ ।

“हस्तपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः ।

कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”)

पण्डितः । इति विश्वः ॥ मिताज्जक । वन-

वर्षारका । धर्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमुखः, त्रि. (सुष्टु सुखं यस्य ।) मनोज्ञः ।

सुन्दराननः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

भागवते । ४ । २१ । १५ ।

“सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुहिज-

स्मितः ॥”)

सुमेरुः

सुमुखसूः, पुं. (सुमुखस्य सूरूपत्तिर्यस्मात् ।)

गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उत्तमाननपुत्र-

पिता च ॥

सुमुखा, स्त्री. (शोभनं मुखं यस्याः । टाप् ।)

सुन्दरी नारी । सुन्दरानना । इति भरत-

द्रिकूपकोषः ॥ सुमुखा शाला । इति सुग्ध-

बोधव्याकरणम् । दण्डः । इति कैचित् ॥

सुमुखी, स्त्री. (सुष्टु मुखं यस्याः । “स्वाङ्गा-

ञ्चोपमर्जनादसंयोगोपधात् ।” ४ । १ । ५४ ।

इति डीष् ।) सुन्दरी नारी । सुन्दरानना ।

(यथा, कुमारे । १ । २६ ।

“उ मेति माता तपसो निषिद्धा

पथादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥”)

सुमुष्टिः, पुं. (सप वञ्चनं + क्तिन् । शोभना मुष्टि-

येस्मात् ।) विषमुष्टिच्युपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूलः, पुं. (सुष्टु मूलं यस्य ।) श्वेताश्रयः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूलकः, स्त्री. (शोभनं मूलं यस्य । कप् ।)

गज्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूला, स्त्री. (शोभनं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी

पृथिवीपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरमुल-

युक्तं, त्रि ॥

सुमेखल प (शोभना मेखला यस्मात् ।) मुञ्जः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा —

“मुञ्जा मुञ्जातको वाणः स्थूलदंभः सुमेखलः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शोभनमेखलायुक्तं, त्रि ॥

सुमेधाः, [स्] स्त्री. (सुष्टु, मेधा अस्या ।

“नित्यमासि च प्रजामिधयोः ।” ५ । ४ । १२२ ।

इति अमिच् ।) ज्योतिष्मती । (सुष्टु, मेधा

यस्य ।) सुबुद्धी, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,

भागवते । ८ । ४ । ३ ।

“इमे अङ्गिरसः सत्वमासतेऽद्य सुमेधसः ॥”)

सुमेरुः, पुं. (सुष्टु, मिनीति च्छिपति ज्योतीषि इति

सु । मि + “मिपोभ्या रु ।” उणा० ४।१.०१।

रु ।) पर्वतविशेषः । तत्पर्यायः । मेरुः २

हेमाद्रिः ३ रत्नमानुः ४ सुरालयः ५ । इत्य-

मरः । १ । १ । ५२ ॥ अमराद्रिः ६ भूस्वर्गः ७ ।

इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—

‘एषां मध्ये इलाहृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य

नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुन्दिगिरि-

राजो मेरुर्हीपायामममन्नाहः कार्णिकाभूतः

कुन्धलयकमलस्य मृद्विनि हातिगवक्षहस्योजन-

धितता मूलं षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूम्यां

प्रविष्टः ॥” ७ ॥

‘मन्दरो मेरुमन्दरः सुपाश्वः कुमुद इत्ययुत-

योजनविस्तारान्नाहो मेरोश्चतुर्दशमवष्टम्भ-

गिरय उपकल्पताः ॥ ११ ॥

चतुर्षु एतेषु चतुर्जम्बुकदम्बन्वयोधाः चत्वारः

पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिमहस्योच्चनो-

न्नाहास्तावद्विदपविततयः शतयोजनपरि-

णाहाः ॥ १२ ॥

सुमेरुः

ऋषाद्यत्वारः पयोमध्विचतुरसष्टजलाः

यदुपस्यग्निं उपदेवगणा योमैश्वर्याणि स्वाभा-

विकानि भारतर्षभ धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं

चैत्रशं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥” १४ ॥

“मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनिर्मध्यत उप-

कल्पतां पुरोमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रं

शातकीर्णो वदन्ति ॥ २८ ॥

तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं

सथारूपं तुरीयमानिनं पुरोऽष्टावुपकल्पताः ॥ २८ ॥

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

“अग्निवैन्द्रीं पुरीं पूर्वस्थां मेरोर्द्विधानो

नाम दक्षिणतो यास्यां संयमनीं नाम पथा-

हारणीं निम्नोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यं

विभावेरी नाम ।” इति च तत्रैव । ५।२१।७। ॥

अपि च ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।

चातुर्वर्णः स सौवर्णश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥

नानावर्णः स पार्श्वं तु पूर्वान्ति श्वं त उच्यते ॥

पीतन्तु दक्षिणं तत्र भृङ्गपत्रनिभं परम् ॥

उत्तरं तस्य रक्तं वै इति वर्षसमन्वितः ।

मेरुस्तु शुशुभं दिव्यां राजवत् समधिष्ठितः ॥

आदित्यतरुणाभामो विधुम इव पावक ।

योजनानां सहस्राणि चतुरश्रातिरुच्छ्रितः ॥

प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविंशतिः ।

विस्तारात्त्रिगुणस्तस्य परिणारः समन्ततः ॥

स पर्वतो महादिव्यो दिव्योर्पाधिसमन्वितः ।

भुवनं राहतः सर्वजितरूपपरिष्कृतः ॥

तत्र देवगणाः सर्वं गन्धर्वीरगराक्षसाः ।

शैलराजे प्रमोदन्ते सर्वतोऽस्परसस्तथा ॥

स तु मेरुः परिहृतो भुवनैर्भूतभावनैः ।

यस्यैव चतुरो देवा नानापार्श्वेषु संस्थिताः ॥

भद्राश्वो भारतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमे ।

उत्तराश्वं च कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥

विष्कम्भपर्वतास्तद्वन्मन्दरो गन्धमादनः ।

विपुलश्च सुपाश्वश्च सर्वरत्नविभूषितः ॥”

इति मातस्य ८५ अध्यायः ॥ ३ ॥

किञ्च ।

“मध्ये पृथिव्यामद्रीन्दो भास्वान् मेरुर्हिरण्यमयः

योजनानां सहस्राणि चतुरश्रातिः समुच्छ्रितः ॥

प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाधरणीधरः ।

तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्वतश्च समन्ततः ॥

तस्य शृङ्गत्रयं मूर्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।

नानाद्रुमलताकीर्णं नानारत्नापशोभितम् ॥

मध्ये पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।

प्रयुतोच्छ्रितमावाणि हं शृङ्गं तस्य मध्यतः ॥

मध्ये स्फाटिकं शृङ्गं वैदृश्येकरकामयम् ।

इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्फुटम् ॥

योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।

उच्छ्रितं मध्यं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥

प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्ध्नि च्छेत्वाकृति स्थितम्

पूर्वमध्येमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥

सुयोध

त्रिपृष्टो नाकपृष्ठो वा अस्मर शान्तिनिर्हन्ती ।
 आनन्दोऽथ प्रमोदय स्वर्गाः शृङ्गे च मध्यमे ॥
 खेतय पीष्टिकश्चैव उपशोभनममथी ।
 आङ्गाटः स्वर्गराजय स्वर्गाः शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
 निर्म्ममो निरहङ्कारः सौभाग्यधातिनिर्मलः ।
 स्वर्गाद्यैते द्विजत्रोष्ठं पूव्यशृङ्गे ममर्थिताः ॥
 एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूडनि ॥३॥
 अहिंसादानकर्त्ता च यज्ञानां तपसां तथा ।
 तेषु तेषु वसन्ति स्म जना क्रोधविवर्जिताः ।
 जलप्रवेशो चानन्दं प्रमोद वङ्गिमाहमः ॥
 भृगुप्रपाते सौम्यस्तु रणे चैवाव्य निर्म्मलः ॥
 अनशने तु संवासे मृतो गच्छेच्चिपिष्टपम् ।
 क्रतुयार्जो नाकपृष्ठमग्निहोत्रो च निर्वर्तितम् ॥
 तडागकूपकर्त्ता च लभते पीष्टिकं द्विज ।
 मौषण्णदायी सौभाग्यं लभेत् स्वर्गे महातपाः ॥
 शीतकाले महावाङ्मं प्रज्वालयति यो नरः ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गे चास्मरं लभेत् ॥
 हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
 भूमिदानेन शृङ्गे न लभते शान्तिकं पदम् ॥
 रौप्यदानेन शृङ्गे न स्मरं गच्छति निर्म्मलम् ।
 अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
 द्विजभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
 श्वेतन्तु लभते स्वर्गे यत्र गत्वा न शोचति ॥
 कपिलागोप्रदानेन पराहं श्वानभृयते ।
 गोहृष्टस्य प्रदानेन स्वर्गे मन्थयमश्रुते ॥
 स पुमान् स सरित्स्त्रायो तिलधनुप्रदस्तथा ।
 कृत्वापानहृदाता च स्वर्गे तत्फलशोभनम् ॥
 देवायतनकर्त्तारो गृण्यपणपरस्तथा ।
 तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराजं महीयते ॥
 एकादशभोजो यो मर्त्या नक्तभोजो च नित्यशः ।
 उपवासो त्रिरात्राद्यैः शान्तस्वर्गं शुभं लभेत् ॥
 सरित्स्त्रायो जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
 निर्म्मल स्वर्गमाप्नोति तथा भूतार्हते रतः ।
 विद्यादानेन मेधावो निरहङ्कारमाप्नुयात् ॥
 येन येन हि भावेन यद्यद्याहानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणभ्यः प्रयच्छति ।
 सप्राप्य न निवर्तते दिवं शान्तमनामदम् ॥
 शृङ्गन्तु पश्चिमं यच्च ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ।
 पूर्वशृङ्गं स्वयं विष्णुमर्थ्यं चैव शिवः स्थितः ॥
 इति नारासहं । ३० । १४—४५ ॥
 अन्यत् कौर्म ४२ । ४३ अध्याययोः वाराह-
 रुद्रगोतासु च दृष्टव्यम् ।
 सम्प्लुण्डः पुं. कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुभः पुं. देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुयामुनः पुं. (शोभनं अतिप्रिय यामुन यमुना
 सख्यन्ति जल यस्य ।) विष्णुः । वत्सराजः ।
 प्रामादः । अदिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेघविशेषः । इति मेदिनी ॥
 सुयोधनः पुं. (सुखेन युध्यतेऽर्धो । स + युध +
 युच् ।) दुर्धनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यथा, महाभारते । १ । १५५ । ३५ ।

सुरङ्गः

“शोभं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात् सुयो-
 धनः ॥”)
 सुरः श भैश्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
 पर-अक-सेट् ।) टक्यादिः । श. सुरति
 मोरिता सपोर सुमोर । भा, दीप्तिः । ऐश्यं
 ऐश्वर्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 सुरः पुं. (सुष्ठ, राति ददात्यभीष्टमिति । रा +
 कः ।) यहा, सुरति शोभते इति । सुरः । इगुपधति
 कः । यहा, सुनोतीति । सुष्ठु अभिपवे +
 “ससूधाज् रथिभ्यः कन् ।” उणा० २।२।४। कन् ।
 देवः । इत्यमरः । १।१।७। (यथा, रघुः । ३।५६।
 “सुकोप तस्मै स भृश सुराश्रयः
 प्रमह्य केशव्यपरोपणादिव ॥”
 सूर्यः । पण्डितः । इति केचित् ॥ (स्वरः ।
 यथा, महाभारते । १३।५५। ६१ ।
 “लक्षणानि सुरास्तोमा निरुक्तं सुरपङ्क्तयः ॥”)
 सुरकरोन्दर्पापहा, स्त्री. (सुरकरोन्दस्य परा-
 वतस्य दर्पं हन्तीति । हन + डः । टाप् ।)
 गङ्गा । यथा,
 भगवत्प्रथमानुगा सुरकरोन्दर्पापहा
 मने गमुकृतपमा गिरगिर पताका मिता ।
 मरासुरनरोरंगरजभवाच्च त मन्ता
 विमुक्तिफलदायिना भगवता स्वय राजते ॥”
 इति कालिकपुराणे ३४ अध्यायः ॥
 सुरकारुः पुं. शिष्यकर्मो । सुराणां कारु-
 गित्वाति बहव्रोहिसमाभनिपन्नः ॥
 सुरकता, स्त्री. (सुरेण कृता ।) गुडची । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 सुरक्तः, त्रि. (सु + रक्त + क्तः ।) शोभनराग-
 युक्तः । अतिशयरक्तविशेषः । अत्यनुरक्तः ।
 इति वैचित् ॥
 सुरक्तकः पुं. (सुरक्त + सजायां स्याथे वा कन् ।)
 कोप.स्वः । स्वर्गशिरकम् । इति राजनिघण्टुः ।
 सुरखण्डनिका, स्त्री. शोणाभटः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुरमण्डनिका इति पाठान्तरम् ॥
 सुरगण्डः पुं. रागविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 राजगाड इति भाषा ॥
 सुरगुरुः पुं. (सुराणां गुरुः ।) बृहस्पतिः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथामरिक्तागरे ।
 ११५ । ७२ ।
 “तता मूक्ता रणे देवसैन्वं ऽपीन्द्रमनुद्रुते ।
 निनाय ब्रह्मभवनं भातः सुरगुरुः शचासु ॥”
 देववृज्यं त्रि । यथा, महाभारते । १।१ । ३२ ।
 “यस्मात् पितामहा जज्ञं प्रभुरेक प्रजापतिः
 ब्रह्मा सुरगुरुः स्वर्गभूतः कः परमेष्ठय ॥”)
 सुरग्रामणी, पुं. (सुराणां ग्रामणानता ।) इन्द्रः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरङ्गः स्त्री. (सुष्ठ, रङ्गो यस्मात् ।) हिङ्गु, लम् ।
 पत्तङ्गम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 सुरङ्गः पुं. (सुष्ठ, रङ्गो यस्मात् ।) नागरङ्गः । इति
 राजनिघण्टुः ॥ गन्धविशेषः । इति सुरङ्गयुक्-
 शब्ददर्शनात् ॥

सुरथः

सुरङ्गदं. स्त्री. (सुष्ठ, रङ्गं दटातीति । दा + कः ।)
 पत्तङ्गम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 सुरङ्गधातुः, पुं. (सुष्ठ, रङ्गो यस्मात् ताट्टो
 धातुः ।) गैरिकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 सुरङ्गयुक्त [ज] पुं. (सुरङ्ग युनक्तीति । युज् +
 क्तिप् ।) सुरङ्गं कृत्वा अपहरति यः । यथा
 “कुजम्बिलः सुरङ्गाहरधखारः सुरङ्गयुक् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।)
 सुरङ्गा, स्त्री. मन्थिः । माघ इति भाषा । इति
 हलायुध ॥ केवन्तिका । इति राजनिघण्टुः ॥
 सुरङ्गिका स्त्री मूर्त्वा । इति राजनिघण्टुः ॥
 सुरङ्गी, स्त्री (सुष्ठ, रङ्गो यस्याः ।) डाप् । काक-
 नागा । इति राजनिघण्टुः ॥ रत्नशाभाञ्जन ।
 इति रत्नमाला ॥
 सुरजाफल पुं (सुष्ठ, रजो यत्र ताट्टं फलं
 यस्य ।) पनमञ्जकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सुरजनी, स्त्री (सुर्गोभना रजनी ।) रात्रिः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरज्येष्ठः पुं. (सुरेणु ज्येष्ठः । ब्रह्मा । इत्यमरः ।
 १ । १ । १६ ॥
 सुरञ्जन पुं (सुष्ठ, रञ्जयतीति । रञ्ज + णिच् +
 ल्यु ।) गुदाकञ्जकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरते, स्त्री. (सुष्ठ, रते रमण यत्र ।) निधुवनम् ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । १ । १० ।
 “भवन्ति यत्रापधयो रजत्या
 मनेलपरा सुरतप्रदायाः ॥”)
 सुरते वणनीयानि । यथा,—
 सुरते मार्त्तिका भावाः शोक्काराः कुटम-
 लाचता ।
 काञ्चीकङ्कणमञ्जोररवाधरनखचति ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
 दधानी, त्रि । इत्यमरटीका मारसुन्दरी । ३।
 १ । १५ ॥ अथार्थं सुरतः इति पाठः साधुः ॥
 कोडायुक्तः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।
 ५ । १४ ॥)
 सुरतताली, स्त्री. (सुरत तालयतीति । तल +
 णिच् + अण ।) गौर्गाटित्वात् डाप् ।) दृती ।
 गिरसकः । इति मेदिनी ॥
 सुरता, स्त्री. (सुराणां भावः समूहो वा । सुरः ।
 तनः ।) देवत्वम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । ८ । १४ ।
 “भधन पश्य वारुण्य यदतत सर्वकाञ्चम ।
 यत् प्राप्य सुरता प्राप्ताः सुराः सुरपते, सखि ॥”)
 सुरसमूहः । इति व्याकरणम् ॥ (सुष्ठ, रता ।
 अस्मरविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।
 “काशनी च सुवाहृद्य सुरता सुरजा तथा ॥”)
 सुरनोपकः, पुं. (सुरान् तोपयतीति । तुप् + णिच्
 यन् ।) कौमुभमणिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ देवप्रतिकारके, त्रि ॥
 सुरथः, पुं. चन्द्रयगायचैत्रराजपुत्रः । यथा,—
 “अत्रिय ब्रह्मण्य पुत्रस्तस्य पुत्रो नियाकरः ।

सुरहि

स च कृत्वा राजसूयं हिजराजो बभूव ह ॥
 गुरुपत्न्याश्च तारायां तदभूव बधः सुतः ।
 बधपुत्रश्च चैत्रश्च तत्पुत्रः सुरधश्च सः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५८।४-५ ॥
 स च स्वारोचिषमन्वन्तरे कोनापूर्यधिपतिः ।
 तेनादौ पृथिव्यां दुर्गापूजा कृता । तत्प्रमादेन
 च असी सावर्णिनाम मनर्जातः । यथा,—
 “कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना ।
 राज्ञा मेधमशिष्येण सृग्मय्याश्च सरित्ते ॥
 मेषादिभिश्च महिषैः कृष्णसारैश्च गण्डकैः ।
 क्रागर्मानैश्च कुष्माण्डैः पक्षिभिर्बलिभर्तुने ॥
 वेदाङ्गानि च दत्त्वा उपचारानि षोडश ।
 धृत्वा च कवचं ध्यात्वा सपृथ्य च विधानतः ॥
 राजा कृत्वा परीहारं वरं प्राप यथेष्टितम् ।
 मुक्तिं संप्राप वैश्यश्च संपृथ्य च सरित्ते ॥
 तृष्टत्वा राजा वैश्यश्च सायुनेत्रः पुटाञ्जलिः ।
 विममर्ज सृग्मयीं तां गर्भोर निर्मले जले ॥
 दृग्मयीं सृग्मयीं दृष्ट्वा जलधौतां नराधिपः ।
 कुरीद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
 त्यक्त्वा देहञ्च वैश्यश्च पुष्करं दुष्करं तपः ।
 कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरणं च ॥
 राजा ययौ परराज्यश्च पूज्यो निष्कण्ठकं बली
 भोगश्च दुभुजे भूय पष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
 भार्यां स्वराज्यं मन्वस्य पुत्रे स कालयोगतः ।
 मनुदेभूव सावर्णिस्तथा च पुष्करे तपः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥३॥
 विस्तारस्तु दुर्गागण्डे दृष्टव्यः ॥
 सुरदारुः क्ली. (सुरप्रियं दारुः) देवदारुः इति
 रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ८।२।३३ ।
 “पिचमर्हैः कीवितारैः सरलैः सुरदारुभिः ॥”)
 सुरदौर्घिकाः स्त्री. (सुराणां दौर्घिका) स्वर्ग-
 गङ्गा । इत्यमरः । १।१।५२ ॥
 सुरदुन्दुर्भाः स्त्री. (सुराणां दुन्दुर्भाश्च आङ्गाद-
 कत्वात् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरद्रुमः पुं. (सुराणां द्रुमः ।) देवनलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ देवदारु च ॥ (कल्पवृक्षादिः ।
 यथा, भागवते । १०।३८।२२ ।
 “न तस्य कश्चिद्विद्यतः सुहृत्तमो
 न चापिप्रियो ह्येव उपेक्ष्य एव वा ।
 तथापि भक्तान् भजते यथा तथा
 सुरद्रुमो यहदुपास्तितोऽर्थतः ॥”)
 सुरहिटः [प] पुं सुरान् हृष्टीति । हिष् +
 क्तिप । अस्रः । इत्यमरः । १।१।१२ ॥
 (यथा, रघुः । १०।१५ ।
 “प्रियपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरहिषाम् ।
 अर्थेन तुष्टुवः स्तुत्यमवाप्तनमसोचरम् ॥”
 राहुः । यथा, तत्रैव । २।३८ ।
 “उपस्थिता शोणितपारणा मे
 सुरहिपश्चान्द्रमसो सुधव ॥”
 तथाच बृहत्संहितायाम् । ८७।२ ।
 “पङ्क्तिं सितस्य मासरन्दन शनैः सुरहिषो-
 ऽष्टाङ्गान् ॥”)

सुरपा

देवहेषकः ॥ (यथा, भागवते । १।३।२४ ।
 “ततः कलौ संप्रहृते संभोजाय सुरहिषाम् ।
 बुद्धौ नामाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥”)
 सुरहिपः पुं. (सुराणां हिपः ।) देवहस्तौ । इति
 केचित् ॥ (ऐरावतः । यथा, रघुः । ३।५५ ।
 “हरैः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
 सुरहिपास्यालनककशाङ्गलौ ।
 भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते
 स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥”)
 सुरधनुः [स] क्ली. (सुरस्य धनुः ।) इन्द्रधनुः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ७।१६ ।
 “यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
 विच्छेदं विपयमि वारिवाङ्गजाले ।
 धातेनुस्त्रिदशबधुजनाङ्गभाजां
 सन्धानं सुरधनुषः प्रभामणौनाम् ॥”)
 सुरधूपः पुं. (सुरप्रियो धूपः ।) राक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरनदीः स्त्री. (सुराणां नदी ।) गङ्गा । इति
 भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, महाभारते । ६।८०।५ ।
 “गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वाद्भूतं यथोदकम् ।
 महोदधिगुणाभ्यामात् लवणत्वं नियच्छति ॥”)
 सुरनन्दाः स्त्री. (सुरान् नन्दयतीति । नन्द +
 णिच् + णण । टाप् ।) नदीविशेषः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सुरनालः पुं. (सुरप्रियं नालमस्य ।) देवनलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरनिम्नगाः स्त्री. (सुराणां निम्नगाः ।) गङ्गा ।
 इत्यमरः । १।१०।३२ ॥ (यथा, कथा-
 मरितसागरे । ५२।३४२ ।
 “त्यक्त्वा सर्वे तनू ल्यख्यंस्तपसा सुरनिम्नगाम् ॥”)
 सुरनिर्गन्धः क्ली. पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपतिः पुं. (सुराणां पतिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः
 १।१।४६ ॥ (यथा, महाभारते । ७।१०१।१८ ।
 “पुनर्ददौ सुरपतिर्दृष्ट्वा वस्त्रं सुमंग्रहम् ॥”)
 सुरपथः क्ली. (सुराणां पथ्याः । समासे अः ।)
 आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुरपर्णः क्ली. (सुरप्रियं पर्णमस्य ।) श्रीपधि-
 विशेषः । माचोपलो इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 देवपर्णम् २ वीरपर्णम् ३ सुगन्धिकम् ४ माची-
 पत्रम् ५ सृक्षपत्रम् ६ देवाङ्गम् ७ गन्धपत्र-
 कम् ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कृमिश्वासवलासकफकासनाशित्वम् । दोषनत्वम्
 वर्णत्वम् । बालहितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपर्णिकः पुं. (सुरप्रियं पर्णमस्येति ।
 ठन् ।) सुरपुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपर्णिकाः स्त्री. (सुरपर्णी । संज्ञायां कन् ।)
 पुत्रागः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुरपर्णीः स्त्री. (सुरप्रियं पर्णमस्याः । डीष् ।)
 पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ।
 सुरपादपः पुं. (सुराणां पादपः ।) कल्पवृक्षः । देव-
 तरुशब्दस्वरसात् ॥ (यथा, भागवते । ८।५।१७ ।
 “वैवकीचकवैष्णवां गुल्मानि सुरपादपान् ॥”)

सुरभिः

सुरपुत्रागः पुं. (सुरप्रियः पुत्रागः । पुत्राग
 हृत्त्वविशेषः । तत्पर्यायः । नमेरुः २ सुरष्टः ।
 सुरपर्णिकः ४ सुरताङ्गः ५ । अस्य गुणा
 पुत्रागवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपुरीः स्त्री. (सुरस्य पुरी ।) अमरावती
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरप्रियः पुं. (सुराणां प्रियः । अगस्त्यपुष्य
 हृत्त्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रः । इत्यस्यतिः
 इति केचित् ॥ देवहृद्ये त्रि ॥
 सुरप्रियाः स्त्री. (सुराणां प्रिया ।) जाती । स्वर्ण-
 रम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अक्षराः । यथा
 भागवते । ८।१५।१८ ।
 “हेमजालाक्षनिर्गच्छदधुमेनागुरुगन्धिना ।
 पाण्डुरेण प्रतिच्छन्नमार्गं यान्ति सुरप्रियाः ॥”
 सुरभिः क्ली. (सुष्ठु रभतेऽनेनेति । सु + रभ +
 इन् ।) स्वर्णम् । गन्धार्शम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुन्दरः । साधुगन्धः । इति धरणिः ॥
 सुरभिः पुं. (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धिः । इत्य-
 मरः । १।५।११ ॥ चम्पकः । वसन्तर्तुः ।
 जातीफलहृत्त्वः । इति मेदिनी ॥ शमीहृत्त्वः ।
 कदम्बहृत्त्वः । कणगुग्गुलु । गन्धलणम् ।
 वकुलहृत्त्वः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चैत्रमामः । धौरः । इति धरणिः ॥ गन्धफलः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरभिः स्त्री. (सुर + रभ + इन् ।) शङ्करी ।
 मातृभेदः । सुरा गोः । इति मेदिनी ॥ पुस्त-
 कान्तरे सुरास्थाने सुरा इति पाठः । रुद्रजटा ।
 वनमालिका । तुलसी । पाची । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पृथिवी । इति धरणिः ॥ गोमाता ।
 (यथा, रघुः । १।८१ ।
 “सुतां तदोयां सुरभिः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
 आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥”
 तस्या उत्पत्त्यादियथा—
 नारद उवाच ।
 “मा का वा सुरभा देवी गोलोकादागता च या
 तज्जन्मचरित ब्रह्मन् यातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 गवामधिष्ठाहृदेवो गवामाद्या गवां प्रसूः ।
 गवां प्रधाना सुरभी गोलोके सा समुद्रवा ॥
 सर्वादिस्मृतिप्रथमं कथयामि निशामय ।
 बभूव येन तज्जन्म पुरा हृन्दावने वने ॥
 एकदा राधिकानाथो राधया सह कीतुकात् ।
 गोपाङ्गनापरिहृतः पुण्यं हृन्दावनं ययौ ॥
 सञ्जमा तत्र रक्षसि विजहार च कीतुकात् ।
 बभूव क्षीरपानच्छा तदा स्वेच्छामयस्य च ॥
 ससृज सुरभिं देवी लोलया घामपाश्वतः ।
 वक्ष्युक्ता दुग्धवतीं वक्षो नाम्ना मनोरथः ॥
 दृष्ट्वा सवक्षां मुदामा रत्नभाण्डे दुदोह च ।
 क्षीरं मूर्धातिरिक्तञ्च जन्ममृत्युजरापङ्कम् ॥
 तदुष्णञ्च पयः स्वादु पपी गोपीपतिः स्वयम् ।
 मरो बभूव पयसा भाण्डविस्रंशनेन च ॥
 देर्घे च विस्तृतं चैव परितः शतयोजनम् ।

सुरभिः

गोलोके सुप्रसिद्धस्य च चौरसरोवरः ॥
 गोपिकानाञ्च राधायाः क्रीडावापी बभूव सा ।
 रत्नेन खचित्ता तूर्णं भूता वापीशरैश्चया ॥
 बभूवः कामधेनुनां सहसा लक्षकोटयः ।
 तावन्ती हि च वत्साश्च सुरभोलोमकूपतः ॥
 तासां पुत्राः प्रपौत्राश्च सम्बन्धुवरसंख्यकाः ।
 कथिता च गवां षट्षस्तया च पूजित जगत् ॥
 पूजाश्चकार भगवान् सुरभ्याश्च पुरा मुने ।
 ततो बभूव तत्पूजा त्रिषु लोकेषु दुर्लभा ॥
 दीपान्वितापरदिने श्रीकृष्णस्याश्रया हरेः ।
 बभूव सुरभोपूजा धर्मवक्त्रादिति श्रुतम् ॥
 ध्यानं स्तोत्रं मूलमन्त्रं यद्यत् पूजाविधिक्रमम् ।
 वेदोक्तञ्च महाभाग निबोध कथयामि ते ॥
 ॐ सुरभ्यै नम इति मन्त्रस्तस्याः षड्धरः ।
 सिद्धौ लक्षजपेनेव भक्तानां कल्पपादपः ॥
 ध्यानं यसुर्व्वदीक्षां तत् पूष्यश्च सर्व्वसम्पत् ॥
 ऋद्धिदं हृदिदृष्ट्वैव मुक्तिदं सर्व्वकामदम् ॥
 लक्ष्मीस्वरूपां परमां राधासहचरीं पराम् ।
 गवामधिष्ठाहृद्वीं गवामाद्यां गवां प्रसूम् ॥
 पवित्ररूपां पूज्याश्च भक्तानां सर्व्वकामदाम् ।
 यथा पृतं सर्व्वविश्वं तां देवीं सुरभीं भजे ॥
 घटे वा धेनुशिरसि बहस्तथै गवामपि ।
 शालग्रमे जले वान्नी सुरभो पूजयेद्विजः ॥
 दीपान्वितापरदिने पूर्वाह्ने भक्तिर्युतः ।
 यः पूजयेच्च सुरभिं स च पूष्यो भवेद्भुवि ॥
 एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमायया ।
 चौरं जहार सहसा चिन्तिताश्च सुरादयः ॥
 ते गत्वा ब्रह्मलोकञ्च ब्रह्माण तृष्टुवुस्तदा ।
 तदाज्ञया च सुरभीं तृष्टाव पाकशासनः ॥
 महेंद्र उवाच ।
 नमो देव्यै महादेव्यै सुरभ्यै च नमो नमः ।
 गवां बीजस्वरूपायै नमस्तं जगदम्बिके ॥
 नमो राधाप्रियायै च पद्मं शायै नमो नमः ।
 नमः कृष्णप्रियायै च गवां मात्रे नमो नमः ॥
 कल्पवृक्षस्वरूपायै सर्व्वेषां मन्तं परम् ।
 श्रीदामधनदायै च हृदिदायै नमो नमः ।
 यशादायै कौत्सिदायै धर्मादायै नमो नमः ॥
 स्तात्रश्रवणमात्रेण तृष्टा हृष्टा जगत्प्रसूः ।
 आविर्बभूव तत्रैव ब्रह्मलोकं मनातनी ॥
 महेंद्राय वरं दत्त्वा वाञ्छितञ्चातिदुर्लभम् ।
 जगाम सा च गोलोकं यद्युर्देवादयो गृहम् ॥
 बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूणञ्च नारद ।
 दुग्धादृष्टं ततो यज्ञस्ततः प्रीतिः सुरस्य च ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तियुक्तञ्च यः पठेत् ।
 स गोमान् धनवाञ्छैव कौत्सिमान् पुण्यवान् ॥
 भवेत् ॥
 स ज्ञातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 इह लोके सुखं भुक्त्वा यात्यन्तं कृष्णमन्दिरम् ॥
 सुचिरं निवसेत्तत्र करोति कृष्णसंवनम् ।
 न पुनर्भवतं तस्य ब्रह्मपुत्र भवे भवेत् ॥
 इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे सुरभ्युपाख्यानं
 नाम ४७ अध्यायः ॥

सुरभी

सुरभिः त्रि. (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धिः ।
 (यथा, मनु । ३ । २०८ ।
 “उपवेश्य तु तान् विप्रानामनेष्वजुगृप्सितान् ।
 गन्धमात्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्व्वकम् ॥”)
 कान्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । २ ।
 “निवृत्तो राजा दयितां दयालु-
 स्तां सौरभेयीं सुरभियशोभिः ।
 पयोधरोभूतचतुःसमुद्रां
 जुगोप गौरुपधरामिवोर्ध्वम् ॥”)
 धीरः । विख्यातः । इति धरणिः ॥
 सुरभिका, स्त्री, (सुरभि + स्वार्थे कन् ।) स्वर्ण-
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिगन्धिः, चि. (सुरभिगन्धो यस्य । “गन्धस्वे-
 दत्पूतिसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति
 इकारः ।) शोभनगन्धयुक्तः । इति कैचित् ॥
 सुरभित्रिफला, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिस्त्रिफला ।)
 सुगन्धित्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभित्वक्, [च] स्त्री, (सुरभिः त्वक् यस्याः ।)
 हृष्टला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिदारुः, पुं, (सुरभि सुगन्धि दारु यस्य ।
 सरलहृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिपत्रा, स्त्री (सुरभि पत्रं यस्याः ।) जम्बू-
 हृत्तः । राजजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिबाणः, पुं, (सुरभिः माधुगन्धः बकुलादि
 पुष्पं वा बाणो यस्य ।) कामदेवः । इति
 कैचित् ॥
 सुरभिवल्लकं, स्त्री, (सुरभि सुगन्धि वल्लकं
 यस्य ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरभिखवा, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिः खवो निर्यासो
 यस्याः ।) सज्जको । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभो, स्त्री, (सुरभि + वा डोष् ।) सुगन्धिः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२३ ॥
 शज्जको । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
 “शज्जको गजभक्ष्या च सुवहा सुरभो रसा ।
 महेंद्रुणा कुन्दरुको वज्जको च बहुखवा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ऋस्वेकारान्तसुरभिशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ गोमाता ।
 यथा,—
 “सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या ।
 तञ्जन्मचरितं ब्रह्मन् श्रीतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४७ अध्यायः ॥
 (ऋस्वेकारान्तसुरभिशब्दोऽस्याः विशेषविवरणं
 ज्ञेयम् ॥) अथ गोयात्राप्रवेशविक्रयदिनम् ।
 तत्र तिथयश्चमावस्थाष्टमाचतुर्दशविष्टभिन्नाः ।
 तत्र नक्षत्राणि राशिर्षो पृष्वफल्गुनो पृष्वी-
 षाढा पूर्व्वभाद्रपद उत्तरफल्गुनो उत्तराषाढा
 उत्तरभाद्रपत् श्रवणा भरणी चित्रा एतद्दशति-
 रिक्तानि । योगाः व्यतापातवैष्टतिभिन्नाः ।
 तत्र वाराः क्रूरशुभ्रभिन्नाः । इति व्योतिष-
 तत्त्वम् ॥
 सुरभोरसा, स्त्री, शज्जकीहृत्तः । इत्यमरटीकायां
 मथुरेशः । २ । ४ । १२३ ॥

सुरसः

सुरभृहः, पुं, (सुराणां भृहः ।) देवदारुः ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पवृक्षादिषु ॥)
 सुरशक्तिका, स्त्री, (सुरप्रिया शक्तिका ।) तुवरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरमेदा, स्त्री, (सुरप्रियो मेदो यस्याः ।) महा-
 मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महामेदाशब्द-
 ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 सुरर्षिः, पुं, (सुरशासो ऋषियेति ।) देवर्षिः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ स तु नारदतुम्बु कु-
 कोलाहलादिः । यथा । ब्रह्मर्षिदेवर्षिराजर्षि-
 महर्षिपरमर्षिकाण्डर्षिभ्युतिभेदात् सप्तप्रकार-
 ऋषयस्तत्र नारदाद्याः सुरर्षय उक्ता इति
 भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । ६३ ।
 “महानहं खं मरुदग्निवाधराः
 सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥”
 तथाच महारते । १ । १ । २२७ ।
 “इति राश्यां चतुर्विंशत्कारेण सुरर्षिणा ।
 पुत्रशोकाभितप्तया पुरा शैव्याय कौत्सितम् ॥”)
 सुरलता, स्त्री, (सुरप्रिया लता ।) महाज्योति-
 क्षतो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरला, स्त्री, (सुरान् लातीति । ला + कः ।)
 गङ्गा । इति हारावली ॥ नदीविशेषः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरलामिका, स्त्री, (सुरानपि लासयति प्राङ्गा-
 दयतीति । लम् + णिच् + ष्यल् । टाप् अत
 इत्त्वम् ।) वंशोपाद्याम् । यथा,—
 “मालिका च सालीयो मालिका सुरलामिका ॥”
 इति शब्दरत्नावलीति कैचित् ॥
 सुरलोकः, पुं, (सुराणां लोकः ।) स्वर्गः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ६६ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । १३ ।
 “कौत्सिं विद्युशं सुरलोकगीतां
 विहाय मामस्थति मुक्तबन्धः ॥”)
 सुरवर्त्म [न्] स्त्री, (सुराणां वर्त्म ।) आकाशम् ।
 इत्यमरः । १ । २ । १ ॥
 सुरवल्लभा, स्त्री, (सुराणां वल्लभा ।) श्वेतदूर्वा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरवज्रो, स्त्री, (सुराणां वज्रो ।) तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरवेरो, [न्] पुं, (सुराणां वेरो ।) असुरः ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ [हलायुधः ॥
 सुरशत्रुः, पुं, (सुराणां शत्रुः ।) असुरः । इति
 सुरशास्त्री, [न्] पुं, (सुराणां शास्त्री ।) कल्पवृक्षः ।
 इति जटाधरः ॥
 सुरश्रेष्ठा, स्त्री, (सुरेषु श्रेष्ठा ।) ब्राह्मी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरसं, स्त्री, (शोभनो रसो यस्य ।) वोलम् ।
 त्वचम् । गन्धदण्डम् इति राजनिर्घण्टः ॥
 तुलसी । इति मेदिनी ॥
 सुरसः, पुं, (शोभनो रसो यस्य ।) सिन्धुवारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पथ्यायो यथा,—
 “इन्द्राणो चेन्द्रः सुरसो निगुण्डी श्वेतवारकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सुरसा

मोचरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतशालः ।
अस्य पश्याद्यो यथा,—

“सुरसा बीजकश्चैव पीतशालोऽभिधीयते ॥”
इति गारुडं २०८ अध्यायः ॥

तुलसीविशेषः । अस्य गुणा यथा,—

“हिक्काकामविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत्कफघ्नोऽपि सुरसः पूतिगन्धनुत् ॥”
इति चरकं सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥

“कफानिलविषश्वासकामदौर्गन्धनाशनः ।
पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥”
इति मयूते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

सुरसः त्रि. (शोभनी रमो यस्य ।) स्वादुः । इति
मैटिनी ॥ सुन्दररमयुक्तश्च । (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ५४ । १०३ ।

“तस्यां प्रभृतं सुरमञ्च तीर्थं
रुणायवा यत् च रक्तसृत् वा ॥”)

सुरमञ्च [न]क्ती (सुराणां मञ्च ।) स्वगः । इति
हलायुधः ॥ (देवगृहम् । यथा, कथासरित्-
सागरं । ८३ । ८३ ।

“एतं मोक्ष प्रयातेति वदन्त्यामिष दूरतः ।
वाताक्षिमसमुत्क्षिप्तैः सुरमञ्चध्वजाग्रकैः ॥”)
सुरमञ्चवा, स्त्री, (सुरप्रियः मञ्चवो यस्याः ।)
आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरसरित्, स्त्री (सुराणां सरित् ।) गङ्गा । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।

“सुरसरित्तिव तेजो वञ्छनिष्प्रतमेशम् ॥”)
सुरसर्षपकः, पुं. (सुरप्रियः सर्षपः । ततः कम् ।)
देवसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरसा, स्त्री, (शोभनी रमो यस्याः ।) तुलसी।
यथा, सुरसा स्त्री तु पर्णासि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पर्णासि तु नपुंसकम् । इति मुद्राङ्कित-
मैटिनी ॥ पर्णासि पुंनपुंसकम् । इति हस्ताक्षर-
मैटिनी ॥ सुरसस्तु त्रिपुल्यादौ पर्णासि न नपुं-
सकम् । इति च कस्याञ्चिन्मदित्या पाठः ॥ ३ ॥

रास्ना । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ मिथ्याया ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ ब्राह्मी । इति रत्नमाला ॥
महाश्रुतावरो । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा ।
इति कैचित् ॥ नागमाता । इति मैटिनी ॥

यथा,—
“ततो देवाः सगन्धर्वाः सिहाद्य परमर्षयः ।
अनुवन् सूर्यमङ्गाणां सुरसा नागमातरम् ॥
अयं वातात्मजः शोमान् प्रवृत्तं सागरोपरि ।
हनुमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विभ्रमाचर ॥
राक्षसं रुषमीस्थाय सुघोरां पर्वतोपमम् ।
दृष्ट्वा करालं पिङ्गाक्षं वक्रं कृत्वा नभस्पृशम् ॥
बन्धमिच्छामहे ज्ञातुं भूयथास्य पराक्रमम् ।
त्वा विजेष्यत्युपायेन विषादं वा शमिष्यति ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे सुन्दराकाण्डे १ सर्गः ॥

नदीमदः । इति शोभाशर्वते ५ स्कन्धे १८
अध्यायः ॥ (अस्मरविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ६० ।

“पुण्डरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥”

राक्षसीविशेषः । तद्विषयको मन्त्रो यथा,—
“हिमवदुत्तरे कूले सुरसा नाम राक्षसी ।
तस्या नूपुरशब्देन विशाला मुखिणी भवेत् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्फाने ५१ अध्याये ॥

सुरसाष्ट, पुं, हस्तगणविशेषः । यथा,—
“निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका
पुननवेति मुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्तितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरमिन्धुः, पुं. (सुराणां मिन्धु ।) गङ्गा । इति
कैचित् ॥ (यथा, कथामरित्सागरं । १८६ ॥ २१
“निवसन्ति च देशेऽपि सुरमिन्धुसमाश्रिते ॥”)
सुरसुन्दरी, स्त्री. (सुराणां सुन्दरी रमणी सुरेषु
सुन्दरी इति वा ।) अस्मरः । दुर्गा । इति
कैचित् ॥ योगिनोविशेषः । तद्विवरणं योगिनो-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सुरस्त्री । यथा, किर्तना ५२८ ।
“अस्मिन् रतिश्चमनुदय सरोजवाताः
स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥”)
सुरा, स्त्री, (सु अभिषवे + क्रन् । स्त्रियां टाप् ।
इत्युणादिवृत्तौ उञ्जलः । २ । २४ । यद्वा, सुसु-
रायन्त्यनयेति । सु + रै शब्दे + “आतश्चोप-
सर्गं । ३ । ३ । ११६ । इत्यङ् । टाप् ।)
चषकम् । मद्यम् । इति मैटिनी ॥ अस्याः
पय्ययिगुणादि मटिराशब्द मद्यशब्द च
द्रष्टव्यम् । सुराया विशेषगुणा यथा,—
“कृशाना मक्तसूत्राणां ग्रहण्यर्शाविकारिणाम्
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तचयिषु च ॥”
इति राजवल्लभः ॥

तत्पानप्रायश्चित्तं यथा,—
“ब्रह्मघ्नश्च सुरापयस्तयो च गुरुतन्वगः ।
संतु दृष्ट्वा विशुध्यन्त तत्सयोगो च पञ्चमः ।
ततो धनुशत दद्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ॥”
इति गारुडं २०६ अध्यायः ॥ * ॥

तत्पाने शक्राचार्यशापो यथा,—
“सुरापानादञ्जना प्रापयित्वा
संज्ञानाशं चनमस्यातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचञ्चापि तथापि रूपं
पात तथा सुरया माहितेन ॥
समन्वुरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोगना विप्रहितं त्रिकोर्षुः ।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽद्याप्रभृतोह कश्चित्
मोहात् सुरा पास्यति मन्दर्षिः ।
अपतधम्ना ब्रह्महा चैव स स्यात्
अस्मिन् लोके गहितः स्यात् परं च ॥
मया चर्मा विप्रधम्यांक्तमीमा
मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शशुवामो गुरुणां
देवा देव्याश्चापशुण्वन्तु सर्वं ॥”
इति महाभारते । १ । ७६ । ५८—६२ ॥
ब्राह्मणक्षत्रियवंशानां त्रिविधसुरापानप्राय-
श्चित्तादि यथा,—

सुरा

सुराचा

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां
पिवेत् ॥

तथा स्वकाये निदर्शे मुच्यते क्लिष्टधाततः ॥
गोमूत्रमग्निवर्णां वा पिवेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वा मरणाहोसकृदसमेव वा ॥

कृणान् वा भक्षयेदुदकं पिण्याकं वा सकृन्निशि ॥
सुरापानापनुत्तार्थं बालवासा जटी ध्वजो ॥
सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्वी वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥

गौडी पेंष्टो च माध्वो च विज्ञेया द्विविधा सुरा ।
यथैवेका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यत्परतः पिशाचान्न मय्यं मांसं सुरामवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥

अमर्थ्यं वा पतन्मत्तो वेदिकं वाप्युदाहरत् ।
अकार्यमन्यत् कुर्व्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्यनाप्लास्यते सकृत् ।
तस्य व्यपति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥
इति मानवे ११ । ८१—८८ ॥

सौत्रामण्यशुष्पि तत्पाननिषेधो यथा,—
“यद्ब्रह्मणमत्तो विहितः सुराया-
स्तथा पशोरालभनं न हिमा ।
एव व्यवायः प्रजया न रत्यं
इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥”
इति शोभाशर्वते ११ । ५ । १३ ॥ ३ ॥

“यस्मात् सुराया घ्राणभक्तः श्रवणान् स एव
विहितः न पानं तथा पशोरपि आलभनस्य
विहितं न तु हिमा । अतो न यथेष्टभक्षणभ्य-
नुत्तं त्यथः । व्यवायाऽपि प्रजया निमित्तभूतया न
रत्यं । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं
न विदुरिति ॥” इति तट्टीकाया शोभाशर्वते ॥
अन्यत् प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ सुरापाने
वर्णनोयानि यथा,—

सुरापाने विकलता स्वन्ननं वचनं गतो ।
लज्जा मानस्यतिः प्रेमाधिक्यं रत्नाचला भ्रमः ॥”
इति कविकल्पलाया १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥

सुरा, [र] पु स्त्री, धनवान् । सु शोभनी रा धनं
यस्येति बहुव्रीहौ कृते रेशब्दस्य रादेशेन
निष्पन्नः ॥

सुराकर, पुं, (सुराया आकरः ।) नारिकेल-
वृक्षः । इति कैचित् । मस्योत्पत्तिस्थानम् । यथा ।
“आकराः शुचयः सर्वं वर्जयित्वा सुराकरम् ॥”
इति शङ्कितखे बौधायनवचनम् ॥

सुराङ्गना, स्त्री, (सुराणामङ्गना ।) देवपत्नी
अस्मरः ॥ इति कैचित् । यथा,—
“सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
लसहितानभूपिते सलील-विभ्रमालमम् ।
सुराङ्गनाभवत्तवीकरप्रपञ्च चामर-
स्फुरत्समोर-वीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥”
इति कन्दोमञ्जरीयाम् २ स्तवके ॥

सुराचार्यः, पुं, (सुराणामाचार्यः ।) बह्वस्वतिः ॥
इत्यमरः । १ । २ । २४ ॥

सुरारिः

सुराजकः पुं, सुष्ठु, राजते इति । राज + क्वल् ।
सुष्ठुराजः । इति शब्दमाला ॥

सुराजा, [न्] पुं, (सुष्ठु, पूजितो राजा । “न
पूजनात् ॥” ५।४।६८ । इति न टच् ।) शोभनी
राजा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सुष्ठु-
राजा यस्य । सुन्दरनृपतियुक्तो देशादौ, त्रि ।
यथा,—

“सुराञ्च देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र
राजवान् ॥”

इत्यमरः । २ । १३ ॥)

सुराजीवी, [न्] पुं, सुरया जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) ग्रीण्डिकः । यथा,—

“कल्पपालः सुराजीवो ग्रीण्डिको मण्डहारकः
वारिवामः पानवणिक् ध्वजो ध्वज्यासुतोबलः ॥
इति हंसचन्द्रः ॥

(यथा याज्ञवल्काः । १ । १६४ ।

“चैलधवसुराजीविमहोपपतिवैश्वनाम ॥”)

सुरापः, (त्रि, सुरां पिबतीति । पा + कः ।)
सुरापानकर्त्ता । यथा,—

“ब्रह्महा जायते यच्छो सुरापः श्यावदन्तकः ।
सुवर्णहारी कुन्खो दुसर्मा गुरुतल्पगः ॥”

इति प्रार्यथित्तविवेकः ॥

सुरापगा, स्त्री, (सुराणां आपगा ।) गङ्गा ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“इह मनियमयोः सुरापगाया-

सुपर्मा सदावकसव्यपादलेखा ।

कथयति शिवयोः शरीरयोग

धिषमपटा पटवो विवर्त्तनेषु ॥”)

सुरापाना, पुं, भृञ्चि, (सुरा पानं येषाम् । “पानं
देशे ॥” ८।४।८ इति णत्वम् ।) पूर्वदेशस्थाः ।

यथा । सुरापानाः प्राच्याः । इति संक्षिप्तसार
टीकाया गोपीचन्द्रः ॥

सुरापानं, स्त्री, (सुरायाः पानम् । “वा भाव-
करणयोः ॥” ८ । ४ । १० । इति विभाषया
णत्वम् ।) सदापानम् । यथा,—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तैयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गापि तैः सह ॥”

इति प्रार्यथित्तविवेकः ॥

श्रवटंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुराभागः, पुं, (सुराया भागः ।) सुराया अग्र-
भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरामण्डः, पुं, (सुराया मण्डः ।) सुराया अग्र-
भागः । तत्पर्यायः । कारोत्तरः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४३ ॥ कारोत्तरः ३ । इति

तट्टीका ॥ कालोत्तरः ४ सुराभागः ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सुरारिः, पुं, (सुराणां अरिः ।) अमुरः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ८ ।

“प्रसोट विशाम्यतु वीर वज्रं

शरैस्तेदीयैः कतमः सुरारि ।

विभेतु मोघोक्तवशह्वोर्ष्यः

स्त्राभ्यापि कौपस्फुरिताधराभ्यः ॥”)

सुरङ्गः

सुरारिहन्ता, [क्त] पुं, (सुरारीणां हन्ता ।)
विष्णुः । यथा,—

मैत्राद्यपादे स्वपितौह विष्णु

र्व्यणश्यमर्धं परिवर्त्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मामचतुष्टयेन ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

सुराहं, क्तो, (सुरान् अहतीति । अहः । अण् ।)
हरिचन्दनम् । इति राजनिघण्टुः ॥ स्वर्णम् ।
इति केचित् ॥

सुरालयः, पुं, (सुराणां आलयः ।) सुमेरुः । इत्य-
मरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गः । यथा गारुडे ।

“गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते विधिना च नराधिप ।
चतुर्युगमहसं ते न पतन्ति सुरालयात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(देवमन्दिरम् । यथा, भागवते । ७।५। ४८ ।
“पूजं सुरालयारामकृपाजोव्यादिलक्षणम् ॥”

सुराया आलयः ।) सुरानिलयश्च ॥

सुराष्ट्र, पुं, (शोभन राष्ट्रं यस्य ।) देशवि-
शेषः । सुरत् इति ख्यातः । स तु भारतवर्षस्य

प्रतोच्या दिशि वर्त्तते । इति मौराष्ट्रिकशब्द-
टीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते । ३।२८।१४ ।

“सुराष्ट्रं स्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्याशतनानि च ॥”
यारामचन्द्रस्य परिवारविशेषः । स तु याराम-

यन्त्रे पद्मदलमध्यत यूज्य । यथा अगस्त्य
संहितायाम् ।

“धूम्रं जयन्तं विजय सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
अकोपं धूम्रपालास्य समन्त्रं दलमध्यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुराष्ट्रजं, क्तो, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् +
ङ् ।) तुवरिका । इत्यमरः । २ । ४।३२ ॥ अस्य पर्यायो

यथा,—

“मौराष्ट्रो तुवरो काहो सवानकसुराष्ट्रजः ।
आट्टको चापि साख्याता सतस्त्रा च सुर-

सूचिका ॥”

इति भावपकागम्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुराष्ट्रजः, पुं, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् +
ङ् ।) कृष्णमूहः । इति राजनिघण्टुः ॥ विष-

भेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तर्ह गजाने, त्रि ॥
सुराष्ट्रजा, स्त्री, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् +
ङ् ।) टाप ।) तुवरो । इति राजनिघण्टुः ॥

(तुवरोशब्दऽस्या विशेया विज्ञेयः ॥)

सुराह्व, पुं, (सुरस्य आह्वा आह्वा यस्य ।) देव-
दारुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्वचित् क्तौ ।

अस्य पर्यायो यथा,—

“सुरदारुं द्रुं कालिमं सुराह्वं भट्टदारुं च ।
देवकाष्ठं पातदारुं देवदारुं च दारुं च ॥”

इति वदकरदमालायाम् ॥

हरिद्रवृक्षः । मरुवकः । इति राजनिघण्टुः ॥
सुरि, [रे] त्रि, (सु शोभन रा धनं यस्य ।)

शोभनधनवत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुरङ्गः, पुं, शोभाञ्जनः । इति शब्दमाला ॥

सुरेन्द्रः

सुरङ्गा, स्त्री, सुरङ्गा । सोध इति सुरङ्ग इति च
भाषा । तत्पर्यायः । मन्थिला २ सन्धिः ३ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२४८ । ११ ।

“ज्ञात्वा तु तदहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।
सुरङ्गा विविशस्तणं मात्रा माहं मरिन्दमाः ॥”

सुरङ्गाहिः, पुं, (सुरङ्गायामहिरिव ।) चौर-
विशेषः । यथा,—

“कुजम्भिल सुरङ्गाहिरधधीरः सुरङ्गयुक् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सुरूप, क्तो, (सु शोभनं रूपमस्य ।) तुलम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

सुरूप, त्रि, (सु सुन्दरं रूपमस्य ।) शोभनरूप-
विशिष्टः । यथा,—

सुन्दरं कश्चिं चारु मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ।
कान्त मनोरम रुच्यं सुषम माधु शोभनम् ॥

बल्लगु हारि सुरूपामिहृपाद्व्यमनोहरम् ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, ब्रह्मसंहितायाम् । ५८ । ४० ।
“शास्वथ गटाहस्तः प्रद्युम्नयापभृत् सुरूपस्य ॥”

विद्वान् । यथा,—
विद्वान् विपश्चिदोपज्ञः सन् सुधोः कौविटो वृधः
व्यक्तो मनापो ज्ञः प्राज्ञः सख्यावान् पण्डितः

कविः ॥
धोमान् शरिः कति क्वाटिलध्ववर्णा विचक्षणः ।
प्रासरूपसुरूपामिहृपदृष्ट्याः सखाः ॥”

इति जटाधरः ॥

सुरूप, यथा । नकुजः १ पुरुरवाः २ अश्विनी-
कुमारी ३ नलकवरी ४ कन्द्य ५ शास्व ८ ।
इति काविकल्पलता ॥

सुरूप, स्त्री, (सु शोभनं रूपं यस्याः ।) शालपर्णी
भार्गी । इति राजनिघण्टुः ॥

सुरुहक, पुं, गृहभाग्यः । इति हंसचन्द्रः ॥

सुरज्यः, पुं, (सुराणां इज्यः ।) बुद्धस्याति ।
इति केचित् ॥ (यथा, ब्रह्मसंहितायाम् ।
८ । २३ ।

“विष्णुः सुरज्यो बलभिडुताग-
स्वष्टान्तरप्राप्तपदाधिपस्य ॥”)

सुरज्या, स्त्री, (सुराणामिज्या ।) तुलसी । इति
राजनिघण्टुः ॥

सुरेन्द्रः, पुं, (सुरपु इन्द्रः ऐश्वर्यगाली ।) इन्द्रः ।
इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । १।७।३१ ।

“न ते गिरिदाखिललोकोपाल-
विरिञ्चकुण्डसुरेन्द्रगम्यम् ॥”

लोकोपालः । इति भास्तिनाथः ॥ यथा, रघुः ।
३ । ११ ।

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्
प्रयत्नमुक्तासनेया गृह्यागतः ॥”

तथाच मनुः । ७।५ ।

“यस्मात्तेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो
नृपः ।

तस्मादभिव्यक्त्येव सन्निभूतानि तेजसा ॥”)

सुरेन्द्रजित्, पुं, (सुरेन्द्र देवराजं जितवानिति ।
जि + क्षिप् । तुगागमश्च ।) गरुडः । इति
हलायुधः ॥ इन्द्रजित् ॥

सुरेभं, स्त्री, (सु + रेभ + षच् ।) रङ्गम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेवटः, पुं, रामपुंगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेश्वरः, पुं, (सुराणामीश्वरः ।) रुद्रः । इति

जटाधरः ॥ (यथा, मात्स्ये । ५ । २८—३० ।

“अजैकपादह्रिन्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च दाम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावितश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥”

इन्द्रः । यथा, रघुः । ३ । ६४ ।

“नरेन्द्रसूतः प्रतिमंहरन्निषुं

प्रियवदः प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥”

देवश्रेष्ठे, ञि । यथा, भागवते । १ । १५ । ८ ।

“ब्रह्मा जगद्गुरुदेवैः सहासत्य सुरेश्वरैः ।

वैश्वस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।

पादयोररविन्दश्च तं वै मेने हरः कलाम् ॥”

सुरेश्वराचार्ये । यथा, पञ्चदशौ । ६ । १८० ।

“अन्योन्याध्याममत्वापि जीवकूटस्थयोरिव ।

ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥”

सुरेश्वरी, स्त्री, (सुराणामीश्वरी ।) स्वर्गगङ्गा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा च ॥

सुरेष्ट, पुं, (सुराणामिष्टः ।) शिवमङ्गी । शालः ।

सुरपुत्रागः । इति राजनिघण्टः ॥

सुरेष्टा, स्त्री, (सुराणामिष्टा ।) ब्राह्मी । इति

राजनिघण्टः ॥

सुरोत्तमः, पुं, (सुरेषु उत्तमः ।) सूर्यः । इति

केचित् ॥ देवश्रेष्ठश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।

५६ । ७ ।

“विप्रियं ह्याचरन् मर्त्यो देवानां सृतासृच्छति

त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥”

सुरोत्तरः, पुं, (सुरेषु तत्पूजनेषु उत्तरः श्रेष्ठः ।)

चन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरोदः, पुं, (सुरा उदकं यस्य । उत्तरपदस्येत्प्र-

दकस्योदादेशः ।) सुरामसुद्रः । इति जटाधरः ॥

(यथा, भागवते । ५ । १ । ३३ ।

“चारोदेसुरसोद-सुरोद-ष्टतोद-क्षीरोद-दधि-

मखोद-शङ्खोदाः सम जलधयः ॥”

सुलक्षणा स्त्री (सुशोभनं लक्षणं यस्याः ।) उमा-

मखाविशेषः । इति शब्दमाला ॥ सुन्दरलक्षण-

युक्तं । त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५।६८।

“तच्छ्रुत्वा व्यसृजत् राजा सोऽथ प्रत्ययितान्

हिजान् ।

गत्वा सुलक्षणा सा वा न वेत्यालोचयामिति ॥

सुलभः, त्रि, सु + लभ्यते इति । सु + लभ + खल्

“न सुदुर्भ्यां कैवलाभ्याम् ॥” ७ । १।६८ । इति

नुमागमो न ।) सुखलभ्यः । अनायासप्राप्यः ।

यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।

“सुलभं सकल पुण्यं यत्प्रदानादिजं फलम् ।

मङ्गातायेश्च सतिलैर्दूलेभं पिढतर्पणम् ॥”

सुलभा, स्त्री, (सुखेन लभ्यते इति । लभ + खल्
टाप् ।) माषपर्णी । धूम्रपत्रा । इति राज-
निघण्टः ॥

सुलोचनः, पुं, (शोभने लोचने यस्य ।) हरिणः ।

इति राजनिघण्टः ॥ दुर्योधनः । इति केचित् ॥

(धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते

१ । ६७ । ८४ ।

“विविशतिर्विकर्णश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥”

सुन्दरचक्षुर्भुक्, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । ५५ । १३ ।

“अतीवसुकुमारार्ङ्गी तनुमध्यां सुलोचनाम् ।

आक्षिपन्तोमिव च भाः शशिनः खेन तेजसा ॥”

सुलोचना, स्त्री, (शोभने लोचने यस्याः ।) माधव-

राजपत्नी । यथा,—

माधव उवाच ।

“श्रीमदिक्रमभूभर्तुं पुत्रोऽहं माधवाङ्गयः ।

सर्व्यभावेर्भविथामि वशगस्तव सुन्दरि ! ॥

चन्द्रकलोवाच

समुद्रपारे तरुणपुरन्दरपुरोपमा ।

ब्रूचदोपेऽस्ति विख्याता दीव्यन्ती संश्रया

पुरी ॥

गुणाकराहयस्तत्र राजा श्रेष्ठो महायशः ।

सुशीला नाम तद्भार्या सर्वलक्षणसंयुता ॥

सुलोचनाह्वया कन्या वीर तत्कुक्षिसम्भवा ।

गृहाण तां विवाहेन स्वर्गभोगं यदौच्छसि ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“ततः शुभे क्षणे तस्मिन् पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।

प्रचेष्टाख्येन भृत्येन विलङ्घ्य जलधिं यथौ ॥

ततो गन्धर्वविधिना स राजतनयः सुधीः ।

चक्र विवाहं तां कन्यां तत्रैव प्राप्तकौतुकः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥

सुलोमशा, स्त्री, (शोभना लोमशा ।) काकजङ्घा ।

इति राजनिघण्टः ॥ शोभनलोमयुते, ञि ॥

सुलोमा, स्त्री, (सुष्ठु लोमान्यस्याः ।) डाप् ।)

तास्त्रह्नी । मांसच्छेदा । इति राजनिघण्टः ॥

सुलोहक, स्त्री, (सुष्ठु लोहमिव । कन् ।) पिप्पलम्

इति हंसचन्द्रः ॥

सुलोहिता, स्त्री, (सुष्ठु लोहिता ।) अग्निजिह्वा-

विशेषः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मुण्डकोप-

निषदि । १ । २ । ४ ।

“कालो करालो च मनोजवा च

सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनो विश्वरूपो च देवो

लोलायमाना इति सम जिह्वाः ॥”

सुन्दररत्नवर्ण, पुं ॥ तद्वति, त्रि ॥

सुवक्त्रः, पुं, (सुष्ठु वक्त्रं यस्मात् ।) वनवर्चरी ।

इति राजनिघण्टः ॥ सुन्दराननं, त्रि ॥ (यथा,

महाभारते । १४ । ८ । १६ ।

“उष्णोषणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥”

सुवचनं, स्त्री, (सुष्ठु वचनम् ॥) शोभनाक्तिः ।

तत्पर्यायः । सुप्रलापः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥

(यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।

“ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि

सन्तर्पणानि सकलैर्नृद्यमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाणि

कर्णासृतानि मनसश्च रसायनानि ॥”)

सुवचनी, स्त्री, (सुष्ठु वचनं यस्याः । टित्स्वात्

डोप् । एतदाराधनया आराधयितुर्वाक्य-

साफल्पासत्तात्वम् ।) देवीविशेषः । विपदि

स्त्रियो यस्याः पूजां मन्वते कुर्वन्ति च ।

आचारमार्तण्डे शुभसूचनीति वर्तते ॥

सुवचाः, [स्] त्रि, (सुष्ठु वचो यस्य ।) वाग्मी ।

इति जटाधरः ॥

सुवनः, पुं, (सूते विश्वमिति । सू + “भूसूधुभ्रम्-

जिभ्यश्चन्दसि ।” उषा० २।८०। इति ऋगु।)

सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति

केचित् ॥

सुवर्चकः, पुं, स्वर्जिकाक्षारः । इति जटाधरः ॥

सुवर्चला, स्त्री, सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अतसी । इति रत्नमाला ॥ सूर्यमुखीपुष्पम् ।

इति केचित् । आदित्यभक्ता । (अस्याः पर्यायो

गुणश्च यथा,—

“सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदावदरापि च ।

सूर्यावर्ता रविप्रोतापरा ब्रह्मसुदुर्लभा ॥

सुवर्चला हिमा रुक्ता स्वादुपाका सरा गुरुः ।

अपित्तला कटुः क्षारा विष्टम्भकफवातजित् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ब्राह्मी । इति राजनिघण्टः ॥ देशविशेषः, पुं ॥

सुवर्चाः, [स्] त्रि, शोभनतेजोविशिष्टः । शोभनं

वर्चो यस्येति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ५३ । ७ ।

“त स भोमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित्

महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥”*

पुं, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । १ । ६७ । १०१ ।

“दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥”

सुवर्चिकः, पुं, स्वर्जिकाक्षारः । इति राजनि-

घण्टः ॥ (यथा,—

“कथितः स्वर्जिकाभेदो विशेषस्तैः सुवर्चिकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुवर्चिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिघण्टः ॥

(स्वर्जिकाक्षारः । अस्याः पर्यायो यथा,—

“कापोतं स्वर्जिका स्वर्जिः स्वर्जिका च सुव-

र्चिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथास्वा गुणाः ।

“सुवर्चिका स्वर्जिकावत् बोहव्या गुणतो जनैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुवर्चि, [न्] पुं, स्वर्जिकाक्षारः इति राज-

निघण्टः ॥

सुवर्णं, स्त्री, (शोभनो वर्णो यस्य ।) धातुविशेषः ।

सोना इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वर्णम् २ कन-

कम् ३ हरिण्यम् ४ इम ५ हाटकम् ६ तपनी-

यम् ७ शातकुम्भम् ८ गात्रेयम् ९ भर्मी १०

कर्बुरम् ११ चामीकरम् १२ जातरूपम् १३

महारजतम् १४ काञ्चनम् १५ रुक्मम् १६
कात्तस्वरम् १७ जाम्बूनदम् १८ षष्ठापदम् १९ ।
इत्समरः । २ । ८ । ८४ ॥ शातकीभ्रम् २०
भ्रमम् २१ कर्बुरम् २२ कर्बुरम् २३ रुक्मम् २४ ।
इति तट्टीका ॥ भद्रम् २५ भूरि २६ पिप्पलरम्
२७ द्रविणम् २८ गैरिकम् २९ चाप्येयम् ३०
भरुः ३१ चन्द्रः ३२ कलधौतम् ३३ । इति जटा-
धरः ॥ अभ्रकम् ३४ अग्निवीर्यम् ३५ लोहवरम्
३६ उडुमाकम् ३७ स्यर्गमणिप्रभवम् ३८
सुव्यधातु ३९ । इति शब्दरत्नावली ॥ उज्ज्वलम्
४० कञ्जाणम् ४१ मनोहरम् ४२ अग्निवीर्यम्
४३ अग्नि ४४ भास्करम् ४५ पिप्पलानम् ४६
अपिप्पलरम् ४७ तेजः ४८ दौसम् ४९ अग्निभ्रम्
५० दौसकम् ५१ मङ्गल्यम् ५२ सौमस्त्रकम् ५३
भृङ्गारम् ५४ जाम्बवम् ५५ आग्नेयम् ५६
निष्कम् ५७ अग्निशिशुम् ५८ । अथ गुणाः ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् ।
दोषत्रयध्वंसनत्वम् । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् ।
रसायनत्वम् । रुचिकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
आयुष्यत्वम् । प्रजावीर्यबलस्मृतिकरत्वम् ।
तद्धारणस्य गुणाः । कान्तिदुरितक्षयश्रीकारि-
त्वम् ॥ * ॥ तत्परीचादि यथा,—
“दाहंतिरक्तमथ यच्च सितं क्रिदायां
काश्मोरकान्ति च विभाति निकाषपट्टैः ।
स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलायां
जानीत देवकनकं सृष्ट रक्तधौतम् ॥
तत्रैकं रमवधेजं तदपरं जातं स्वयं भूमिजं
किञ्चान्यद्दुःखं लोहमङ्गरभवं चेति त्रिधा
काञ्चनम् ।
तत्राद्यं कनकोत्तरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यदुद्यथा
गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्व-
पूर्वात्तमम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपिच सुवर्णस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“पुरा निजायमस्थानां सप्तर्षीणां जिता-
त्तनाम् ।
यत्नो विनीक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयोवनाः ॥
कन्दपदर्पविश्वस्तु चेतसो जातवेदसः ।
पतित तद्वरापुष्टं रेतस्तु हेमतामगात् ॥
क्लात्रम चापि भवति तदसन्दस्य वेधतः ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् ॥
तपनीयं कलधौतं गाङ्गयं भ्रमं काञ्चनम् ।
चामीकरं शातकुम्भं तथा कात्तस्वरञ्च तत् ॥
जाम्बूनदं जातरूपं महारजतमित्यापि ।
दाहं रक्तं सितं कन्दे निषेकं कुडुमप्रभम् ॥
तारशुल्काभिहतं स्निग्धं कोमलं गुरुं ह्रम
सत् ॥”
सत् उत्तमम् ।
“तच्छुभं कठिनं रुच्यं विवर्णं समलं दलम् ।
दाहं कन्देऽसितं श्वेतं कपे त्याज्यं लघुस्फुटम् ॥”
दलं दोषत इति लोके । स्फुटं यद्दनाहृतं
स्फुटंति ॥

“सुवर्णं शीतलं हृद्यं बन्धं गुरु रसायनम् ।
स्वादु तिक्तञ्च सुवर्णं पाकं च स्वादु पिप्पिलम् ॥
पवित्रं हृद्यं नेत्रं मेधास्यं तिमतिप्रदम् ।
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्बिद्युद्विस्तरत्वक्तम् ॥
विषहयस्योन्मादद्विदोषस्वरशोषजित् ॥
बलं सर्वोर्ध्वं हरते नराणां
रोगजनं पीषयतोऽहं काये ।
अमोघ्यकार्यं सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् ॥
असम्यक्सारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोगान्मृत्युञ्च तद्व्यादयत्नतस्ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ सुवर्णकरणम् ।
“मध्वाज्यं गडताम्रञ्च करेणामाक्षिकं रसम् ।
धमनाच्च भवेद्वीर्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च पलं मतम् ।
पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्तनाद्भवेत् ॥”
इति गार्ङ्ग १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
श्रीशङ्कर उवाच ।
“आनीय पारदं देवि स्यापयेत् प्रस्तरोपरि ।
तस्यापरि जपेन्मन्त्रं सर्वबन्धमयात्मकम् ॥
साष्टसहस्रं देवेशि प्रजपेत् साधकाग्रणीः ।
स्वयम्भुपुष्पसंयुक्तं वस्त्रं चारुणमन्त्रिभं ॥
संस्थाप्य पारदं देवि सत्यात्र युगले शिथे ।
पुष्पयुक्तं न सूत्रेण बध्नायात् बहुयत्नतः ॥
सृत्तिकया रजनेव धान्यस्य परमेश्वरि ।
लेपयेद्बहुयत्ने न रौद्रे शुष्काणि कारयेत् ॥
पुनश्च लेपयेद्दोमान् तता वस्त्रौ विनिक्षिपेत् ।
अष्टमीनवमीरात्रौ क्षिपेद्देवं सुरेश्वरि ॥
अथवा परमेशानि सृत्पात्रे स्यापयेद्रसम् ।
वज्रोत्सेनं तद्द्वयं शोधयेद्बहुयत्नतः ॥
छतनारीरसेनैव तथैव शोधनं चरेत् ।
एव कृतं तु गुटिकां यदि स्यात् दृढव्यनम् ॥
धुस्तूरञ्च समानीय मध्यं शून्यञ्च कारयेत् ।
रुणाख्यातुलसीयागं तथा छतकुमारिका ॥
एव कृतं वज्रियागं भस्मसात् जायते किन्तु ।
भस्मयागं भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः ।
विवर्णं जायते द्रव्यं यदि पूजा न चाचरेत् ॥”
इति माहकामन्दतस्त्वं ५ पटल ॥ * ॥
अथ धार्थ्यत्वं सर्वदेवतात्मकत्वञ्च यथा, रामायणं
महाभारतं च परशुरामं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
“सर्वरत्नानि निर्मथ्य तजोरशि समुत्थितम् ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रं न्द्र रत्नं परमनुत्तमम् ॥
एतस्मात् कारणाद्देवगन्धर्व्वारगराक्षसाः ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥”
तथा ।
“तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ॥”
तथा ।
“अग्निर्वै सकला देवाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
तस्मात् सुवर्णं ददना दत्ताः स्युः सर्वदेवताः ॥”
तस्मात्तत् पदादौ न चार्थ्यं देवतात्मकत्वात् ।

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
अश्वरीष उवाच ।
“न सुवर्णं विना दानं तिलैर्वा मुनिमत्तम् ।
कस्मात् पवित्रमित्युक्तं भवानितत् प्रवोतु मे ॥
वशिष्ठ उवाच ।
अत्र ते कथाविश्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यस्य रामस्य मुनिभिः सह पार्थिव ॥
त्रिं सप्तकृत्वः पृथिवीं मुनीन् पप्रच्छ पार्थिव ।
कृत्वा तु कृपयाविष्टो निःसन्नां भागव पुरा ॥
राम उवाच ।
क्रोधादिदं कृतं कर्म मया मुनिवरोत्तमाः ।
कथं कस्मादिदं च ऽहं पापात् क्षत्रवधादतः ॥
इत्युक्त्वा धर्मतत्त्वज्ञाः पापानां पावनः परम् ।
दानञ्च हं सुवर्णस्य ते तस्मै सुमोहव्ययः ॥
एतत् पवित्रमत्तुलं सभूतमिह शून्यम् ।
शम्भोर्वीर्यात् परं तेजो ह्यपत्नं जातवेदसः ॥
सहजं कार्तिकेयस्य रुद्रप्रकममद्भवम् ।
पवित्रं यत् सुरैः सर्वधार्थ्यन्तं मुकुटादिभिः ॥
अग्निस्तु देवताः सर्वा प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
तस्मात् सुवर्णं ददतां सुवर्णञ्च तदात्मकम् ॥
दश पूर्वोपराश्व व प्रावाचेदं हृष्टस्फितिः ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरकात्तारयन्ति ते ॥
सर्वान् कामान् प्रयान्थ्येते पितामहसुतोऽत्र-
वोत ।
मरोचिर्भगवान् पूर्वं ये प्रयच्छन्ति काप्यनमः ॥
यः सुवर्णं नरो नित्यं द्राघ्णस्य प्रयच्छति ।
स चिरं चिरं विरजा निहान् देववर्षादिव मोदते ॥
सर्वेषामिव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकैर्चातिगोरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
विद्यमानं सुवर्णं तु यो लोभाच्च प्रयच्छति ।
स मदा जनपापैस्तु वेष्टितो नरकं व्रजेत् ॥
कृत्वापि सुमहत् पापं जातरूपं ददाति यः ।
स मद्यस्ते न पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
एवं ज्ञात्वा तु शून्यार्थं सुवर्णं देहि भागव ।
तुलामारुह्य कायस्य समानमात्मनस्तथा ॥
इत्युक्त्वा मुनिभिर्दिश्ये रामो धर्माभूतावरः ।
प्रादात् सुवर्णं विप्रेभ्यः ततः पापादमुच्यते ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र दिजेभ्यो देहि काञ्चनम्
विश्वकर्मनं समुद्दिश्य यदाच्छेः शाश्वती गतिम् ॥”
इति वज्रपुराणे तुलापुरुषदत्तनामाध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातक्रान्त्यापि ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
उत्सृष्टस्वर्णस्य गृहं चिरस्थापननिषेधो यथा,
“न चिरं स्थापयेद्गृहं हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठत् भयावहं यस्मात् शोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
गोत्रं परस्वीकरणेन ये प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तम् । अतएव विश्व-
पुराणे ।
“तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकाण्ये वै ॥

प्रमादतस्तु तत्रष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तिययुक्तः स्यात् षेसादत्ते विनाशिनः”
तद्धेम ब्राह्मणायोत्सृष्ट ब्राह्मणमादकृतं यदि
चौरादिना अपक्रियते तदा तावदेव पुनरुत्-
सृज्य देयमिति दानमागः ॥३॥ तस्य अग्नि-
देवनम । यथा,—

“आग्नेयं कनकं प्रोक्तं मर्वलीहानि वाप्यथा”
इति श्रुतितत्त्वम् ॥

(अथाम्य मारणविधिः ।

“गलितस्य सुवर्णस्य षोडशंशिन मीमकम् ।
योजयित्वा समुद्रतल निम्बनोरिण मर्हयेत् ॥

गोलं कृत्वा गन्धचूर्णं समं दद्यात्तदुपरि ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटच्छिं शहनोपले ॥

एवं मुनिपुटेहंम नोत्थानं लभते पुनः ॥”

अस्य गुणाः ।

“कषायं तिक्तमधुरं सुवर्णं गुरु लेखनम् ।
हृद्यं रमायनं बल्यं चक्षुष्यं कान्तिद शुचि ॥

आयुर्धर्मधावयः श्रेयैवाग्विशुद्धिस्मृतिप्रदम् ।
क्षयोश्मादगराणाञ्च कुष्ठानां नाशनं परम् ॥”

इति वेद्यकरमेन्द्रमारसग्रहे जारणमारणा-
धिकारः ॥॥) हरिचन्द्रमम् । इति मेदिनी ॥

स्वर्णगैरिकम् । इति रत्नमाला ॥ धनम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णः पुं, क्ली (सुष्ठु वर्णाऽस्य ।) हेमोऽक्षः ।
स अशीतिरन्तिकापरिमितस्वर्णम् । तत्पर्यायः

विस्तः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ कर्षं
सुवर्णस्य सुवर्णं संज्ञम् । इति लौलावती ॥ कर्षं

परिमाणम् । इति वेद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,—
“विद्यात्कर्षं तथा चापि सुवर्णं कवनग्रहम् ॥”

इति गारुड २०८ अध्यायः ॥)
सुवर्णः, पुं, (शोभनो वर्णा यस्य ।) स्वर्णकर्षः ।

यज्ञविशेषः । इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः । इत्य-
मरः ॥ कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुष्ठु वर्णं, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ६८ । ३३ ।

“वाससां सम्प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुवर्णस्य सुवर्णस्य भवतीत्यनशुशुम् ॥”)

सुवर्णक, क्ली, (सुवर्णमिव । इवार्थं कन् ।)
पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थं कन् ।

सुवर्णम् । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७५ ।
“तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेत बहु सुवर्णकम् ॥”

सुष्ठु वर्णा यस्य । कन् । सुन्दरवर्ण युक्तं, त्रि ॥
सुवर्णकः, पुं, (सुष्ठु वर्णा यस्य । कन् ।) आर-
म्बधृत्त्वः । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥

सुवर्णकदली, स्त्री, (सुवर्णा सुवर्णवर्णा सुन्दर-
वर्णा वा कदली ।) कदलीविशेषः । चोपा

कला इति भाषा । तत्पर्यायः । सुवर्णरश्मा २
कनकमोचा ३ पीता ४ सुवर्णमोचा ५ चम्पक-

रश्मा ६ सुरभिक्षा ७ सुभगा ८ हेमफला ९
स्वर्णफला १० कनकरश्मा ११ पीतरश्मा १२

गौरी १३ गौररश्मा १४ काञ्चनकदली १५
सुरप्रिया १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।

हिमत्वम् । स्वल्पाग्ने टीपनकारित्वम् । लघ्णा-
दाहनाशित्वम् । कफावफत्वम् । हृष्यकारित्वम् ।

गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णकारः, पुं, (सुवर्णं स्वर्णभूषणादिकं करो-

तीति । कृ + अण् ।) स्वर्णकारः । इति हला-
युधः ॥ सेकरा इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।

४ । २१८ ।
“राजात्रं तेज आदत्ते शूद्रात्रं ब्रह्मवस्त्रसम् ।

आयुः सुवर्णकारात्रं यशश्चर्मावकर्त्तनः ॥”)
सुवर्णगैरिकं, क्ली, (सुवर्णं सुन्दरवर्णं गैरिकम् ।)

गैरिकभेदः । वर्णकमाटि इति वङ्गभाषा ।
पीत गेरु इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

स्वर्णधातुः २ सुरक्तकः ३ सन्ध्याभ्रम् ४ वभ्रु-
धातुः ५ शिलाधातुः ६ । अस्य गुणाः ।

गैरिकं मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणम् ।
विस्कोटाशीऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिगं शम्भम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाच ।

“गैरिकं रत्नधातुस्य गैर्यं गिरिजन्तया ।
स्वर्णगैरिकं त्वन्त्यक्तो रत्नतरं छि तत ॥

गैरिकहितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं टाहपिनासकफाहिकविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वर्णं प्रथमं भागं ॥
सुवर्णनकुली, स्त्री, (सुवर्णा नकुली ।) महा-

ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णपुष्य, पुं, (सुवर्णवत् पुष्यं यस्य ।) राज-

तरुणो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । २८ । १० ।

“श्रेष्ठो सुवर्णपुष्यः
पद्मं विप्राः पुरोहितः कुमदः ॥”)

सुवर्णप्रसरं, क्ली, (सुवर्णस्य प्रसर इव यत्र ।)
एनवालुकम् । इति वेद्यकम् ॥

सुवर्णवर्णिक, पुं, (सुवर्णस्य वर्णिक क्यविक्रयादि-
कर्त्ता ।) जातिविशेषः । मोनार वर्णिया इति

भाषा । स तु अश्वलाहं श्यायां जातः मध्यम-
वर्णसङ्करः । इति कैचित् ॥ तस्य पातित्यकारणं

यथा, ब्रह्मववर्त्तं ब्रह्मखण्डे । १० । ८५ ।
“कश्चिद्द्विगवशेषश्च समर्गात स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचोख्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”

अपि च ।
“गान्धकः शाङ्गिकश्चैव कांस्यको मणिकारकः ।

सुवर्णजोविकश्चैव पञ्चते बणिजः स्मृताः ॥
अश्वलाहजपुत्रान्तु जायते गान्धिको बणिक् ।

गन्धचन्दनधूपान्दिक्रयविक्रयकारकः ॥
गान्धिकायां रजपुत्राच्च संजातः शाङ्गिको बणिक् ।

शङ्ख दत्त्वा मुनेः प्रत्नं शङ्खजोवी प्रकीर्तितः ॥
शाङ्गिकायां गान्धिकाज्जातस्ताम्रकांस्योप-

जाविकः ।
शाङ्गिकात् कांस्यकन्यायां मणिकारः प्रजायते ।

कांस्यकाराच्च मणिकयां सुवर्णजोविकोऽभवत् ॥
इति पराशरपद्धतौ भागवदामकृतवर्णसङ्कर-

जातिमाज्ञा ॥

सुवर्णविन्दुः, पुं, (सुवर्णवत् विन्दुयुक् ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सुवर्णयूथी, स्त्री, (सुवर्णवत् पीता यूथी ।) पीत-
वर्णयुथिका । स्वर्णयूथ इति भाषा । तत्पर्यायः

सुगन्धा २ हेमयुथिका ३ युवतोष्टा ४ रत्नगन्धा ५
शिखण्डी ६ नागपुष्पिका ७ हरिणी ८ पीत-

यथी ९ पीतिका १० कनकप्रभा ११ मनोहरा
१२ गन्धाख्या १३ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।

शिगिरत्वम् । शर्करार्त्तिपित्तदाहहृषणानाना-
त्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“युथिका गणिकाखण्डा सा पीता हेमपुष्पिका

यूथीयुगं छिम् । तक्तं कटपाकं सरं लघु ॥
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् ।

व्रणासमुखदन्ताक्षिगिरोरोगविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सुवर्णवर्णा, पुं, (सुवर्णवत् वर्णा यस्य ।) विष्णुः ।
यथा,—

“सुवर्णवर्णा हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदौ ॥
इति तस्य महस्मनामस्तौत्वम् ॥

सुवर्णवर्णा स्त्री (सुवर्णवत् वर्णा यस्यः ।) हरिद्रा
इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णवर्णा युक्तो, त्रि ॥

सुवर्णा, स्त्री (सुष्ठु वर्णा यस्यः ।) कृष्णागुरु ।
इति मेदिनी ॥ वाय्यालकः । इति शब्दचन्द्रिका

स्वर्णं क्षीरो । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हास्तिनापुरकर्त्तृहस्तिनी माता । यथा महा-

भारते । ११८ । ५ । ३४ । “सुहोत्रः खलु इच्छाकु-
कन्यामुपयमं सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे

हस्तो य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास एत-
दस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥”

सुवर्णाख्यः, पुं, (सुवर्णस्य आख्या आख्या यस्य ।)
नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥ धुस्तूरश्च ।

इति कनकाह्वयशब्ददर्शनात् ॥ (तीर्थविशेषे
क्ली । इति महाभारतम् । ३ । ८४ । १७ ॥)

सुवर्णा, स्त्री, (सुष्ठु वर्णा यस्यः ।) गौरादित्वात्
ङीष् ।) आसुपर्णा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विहतिरस्या आसुपर्णाशब्द ज्ञातव्या ॥)
सुवयाः, [स] स्त्री, (सुष्ठु वयो यस्यः ।) प्रौढा

स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवलि, स्त्री, (शोभना वलिः ।) सोमराजो ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥
सुवलो, स्त्री, (सुवलि + पत्ने ङीष् ।) सोमराजं

इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सुवसन्तः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र ।) चैत्रवन

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुन्दरवसन्तकालः सुजा
तायवमन्तरोगश्च ॥

सुवसन्तकः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र । कप् ।
वासन्तो । मदनोऽक्षवः । इति मेदिनी ॥

सुवहः, त्रि, (सुखेन उह्यते इति । सु + वह +
खल् ।) सुखवाह्यः । इति मेदिनी ॥ (सुष्ठु

वहतीति । वह + अच् । सस्यवहः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सुबीजः

सुवहा. स्त्री. (सुष्ठु, वहति सौगन्धमिति । सु + वह + षच् ।) शिफालिका । राक्षा (अस्याः पर्यायो यथा,—

“राक्षा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा प्रेयमौ तथा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोधापर्दी । फलापर्णी । इत्यमरः । २। ४। ७० ॥ शङ्गकी । (अस्याः पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“शङ्गकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा । महैरुणा कुन्दरुको वङ्गको च बहुस्रवा ॥” बीणा । इति मेदिनी ॥ त्रिहता । इति शब्दचन्द्रिका भरतस्य ॥ रुद्रजटा । ह्रमपदी । मथ्यानाकुली । मुशली । नीलमिन्धवारः । इति राजनिघण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“मिन्धवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । नीलपुष्पी तु निगुण्डो शिफाली सुवहा च सा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवामः पुं. (शोभनो वामः ।) शोभनगन्ध । उत्तमनिवासः । इति कंचित् ॥ (महादेवः । इति महाभारतम् । १३। १७। ११५ ॥)

सुवामिनो. स्त्री. (सुखेन वमतीति । सु + वम + णिनिः ।) चिरिगटी । इत्यमरः । २। ६। ६८ ॥ सुखेन वयतीति सुवामिनाति द्राधिडा । पिह-कुलस्रं हात् चिरमेटति गच्छति चिरिगटी । इट गती अन् मनोधादिः । सुवामिन्या चिरिगटी स्यात् द्वितीयवर्षासि स्त्रियामिति रुद्रः । चर-गटीत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥

सुविट्, पुं. (सुष्ठु, वेत्तीति । विट् + क्विप् ।) परिणतः । युगयुक्तनाथ्याम् स्त्री । इत्यमरे मौविट्कण्डिकायां रामायणम् ॥

सुविट्, पुं. (सुष्ठु, वेत्तीति । सु + विट् + कः ।) मौविट् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ राजा । इति भरतः ॥

सुविटत्, पुं. (सुष्ठु, वेत्तीति । विट् + क्विप् । तमत्ताति । अत् + क्विप् ।) राजा । इत्यमरे मौविट्कण्डिकायां रायमुकुटः ॥

सुविट्, त्रि. (सुष्ठु, वेत्तीति । सु + विट् + क्विप् ।) कवन् । उणा० ३। १०८ । इति कवन् । कुटुम्बः । इत्युणादिकोप ॥

सुविट्कं. स्त्री. अन्तःपुरम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविट्का. स्त्री. ऊटा नारी । इत्यमरे मौविट्कण्डिकायां रायमुकुटः ॥

सुविधिः, पुं. (सु शोभनो विधियस्य ।) अहहि-शेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तमविधाश्च ॥

सुविनीता. स्त्री. (सुष्ठु, विनीता ।) सुकरा गौः । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशयविनयविशिष्टं, त्रि ॥

सुबीजः, पुं. (सु शोभने बीजं यस्य ।) सुस्वस्वः । इति राजनिघण्टः ॥ (महादेवः । इति महाभारतम् । १३। १७। ३६ ॥) सुन्दरबीजः, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥

सुव्रता

सुवीरकं. स्त्री. (सु + वीर शौर्यं + क्वल् ।) मौवी-राक्षनम् । इति शब्दचन्द्रिका । (पर्यायोऽस्य यथा,—

“सुवीरकं पार्वतियं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥” इति वदकरत्नमालायाम् ॥)

सुवीरान्. स्त्री. (सुवीरं अतिशयतेजःशालि अन्तः यस्य ।) काञ्चिकम् । इति जटाधरः ॥

सुवीर्यं. स्त्री. (सुष्ठु, वीर्यं यस्य ।) वदरोफलम् । इति जटाधरः ॥ उत्तमवीर्यश्च ॥

सुवीर्या. स्त्री. (सुष्ठु, वीर्यं यस्याः ।) वनका-पीमो । इति शब्दरत्नावली ॥ (वनकार्पासी-शब्दोऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

सुवृत्तः, पुं. (शोभनो वृत्तः ।) शूरणः । इति राजनिघण्टः ॥ त्रि. सुन्दरवर्तुलम् ॥ (यथा, भारते । १। १५४। ६।

“पश्य बाहू सुवृत्तौ मे कस्तिहस्तनिभाविमौ ॥” सुष्ठु, वृत्तं चरित्रं यस्येति । सञ्चरितः । यथा, रघुः । ८। ७७।

“भयि तस्य सुवृत्त ! वृत्तं लघुमन्देशपदा सरस्वती । शृणु विद्युत्तमत्त्वमार । तां हृदि चनामपधानुमर्हसि ॥”

सुवृत्ता. स्त्री. (सुष्ठु, वृत्ता ।) पतपत्रा । काकली-द्राक्षा । इति राजनिघण्टः ॥

सुवेगा. स्त्री. (सुष्ठु, वेगो यस्याः ।) महा-ज्यातिस्वती । इति राजनिघण्टः ॥

सुवेलः, पुं. (सुगता वेला समद्रकल येन । यदा सुष्ठु, वेला स्थितिर्यस्य ।) त्रिकटपखतः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, अनघराघवः । ६। १७।

“शुवा दाशरथो सुवेलकटकं माटापमर्धधनु-एदारः परिपूरयन्ति ककुभ प्राच्छन्नि कौत्से-यकान् ॥”

सुवेलः, त्रि. (शोभना वेला मथ्यादा स्थितयस्य ।) प्रणतः । शात्तः । इति मेदिनी ॥

सुवे(ष)गः, पुं. (शोभनो वेगो यस्य ।) श्वेतं । इति राजनिघण्टः ॥ सुन्दरवेगयुक्ते त्रि । यथा, “सुवेगं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रान्तं यदि वा सुतम् ।

योनिः क्लियति नाराणां मल्यमल्यं हि नारदम् ॥” इति महाभारतम् ॥

सुवेशी, [न] त्रि. (सुवेगोऽस्यास्ताति । इनिः ।) सुन्दरवेगयुक्तः ॥

सुव्रतः, पुं. (सुष्ठु, व्रतं यस्य ।) भाविकल्पोयाह-दिशेषः ॥ वत्तमानकल्पोयाहदिशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३। २३१। ७।

“मुत्रनो ललितस्यैव बालकौडनकप्रियः ॥” शोभनव्रतयुक्तं, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १। २३४। २७।

“सुव्रता चापि कल्पानी सर्वभूतेषु विद्युता । अरुन्धती महात्मानं विशष्टसृष्टिदत्तम् ॥”

सुव्रता. स्त्री. (सुष्ठु, व्रतं यस्याः ।) सुखभट्टोहा-गौः । इत्यमरः । २। ६। ७१ ॥ शोभनव्रता ।

सुशीत

इति मेदिनी ॥ वत्तमानकल्पीयपद्दशजिन-माता । इति हेमचन्द्रः ॥ (शठी । तत्पर्यायो यथा,—

“शठी पलाशी षड् प्रथ्या सजता गन्धमूलिका । गन्धारिका गन्धवर्धकः पृथुपलाशिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ सुशमी. [न] पुं. राजविशेषः । इति पुराणम् ॥

निन्दितब्राह्मणविशेषः । यथा,—

“सुशमी नाम को देव कि जातीयः किमात्मकः कुतस्तस्य च वे मुक्तिं केन वा यत् हेतुना ॥

शोभमानुवाच । सुशमी नाम दुर्गंधाः सोमा पापात्मनामभूत् । अनान्नायविदा वशं विप्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥” इति पादोत्तरखण्डे ८० अध्यायः ॥

सु + शृ गि हिंसं + अथ्यभ्याऽपि ह्यन्तः । ३। २। ७५ । इति मतिन् ।) सृष्ट्याति य । इति मुग्धबोधटाकायां दुर्गादासः ॥ शोभनसख-विशिष्टं, त्रि ॥

सुशल्याः, पुं. (सुष्ठु, दृढं शल्यं कण्टकं यस्य ।) खट्वरः । इति राजनिघण्टः ॥ (खट्वरशब्दोऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

सुशवी. स्त्री. कारवेतः । कणशोरका । इत्यमर-टीकायां भरतः । २। ४। १५५ ॥

सुशाकं. स्त्री. (सुष्ठु, शाको यस्मात् ।) आर्द्रकम् । इति राजनिघण्टः ॥

सुशाकः, पुं. (सुष्ठु, शाको यस्य ।) चक्षुः । भिण्वा । तण्डुलायः । इति राजनिघण्टः ॥

सुशान्ता. स्त्री. शशिध्वजराजपत्नी । यथा, कालिकापुराणे २२ अध्याये ।

“शशिध्वो महादेवो विशुद्धतपरायणः । तस्य पत्नी महादेवो विशुद्धतपरायणा ॥

सुशान्ता स्वामिनः प्राह कल्किना योद्, मृदयन् म-नाथ कालः जगन्नाथ सर्वान्निर्वाभिनः प्रभुम् । कल्कि नारायणं साक्षात् कथं त्वं प्रहसिष्यसि ॥”

सुशिक्षः, पुं. (शोभनो शिक्षा यस्य ।) अग्निः । इति जटाधरः ॥ उत्तमशिक्षयुक्तं, त्रि ॥

सुशिक्षा. स्त्री. (शोभनो शिक्षा ।) मयूरशिक्षा । इति राजनिघण्टः ॥ (सुन्दरकंगः । यथा, भागवते । ३। २०। ३१।

“मध्यं विषोदति हृहतस्तनभारभोत-यान्तेव दृष्टिरमला सुशिक्षाममृष्टः ॥”)

सुशीतः, स्त्री. (शोभने शीतम् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिशयशीतञ्च ।

तद्वति, त्रि ॥ सुशीतः, पुं. (सुष्ठु, शीतः ।) ह्रस्वप्लवः । इति राजनिघण्टः ॥

सुशीतलः, स्त्री. (सुष्ठु, शीतलम् ।) गन्धलणम् । इति रत्नमाला ॥ (गन्धलणशब्दोऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥) अतिशीतगुणविशिष्टं, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३। ६५। ४।

“निम्नान्स्वादु शलिलं मनोहारि सुशीतलम् ॥” सुपरिश्रान्तावाहास्ते निवेशाय मनो दधु ॥”)

मुसवी

सुहृता

सुक्त

‘महावराहो गोविन्दः स्रवेणः कनकाङ्गुटी ॥’
‘गोभना सेना स्वगणात्मिका यस्य ॥’ इति तत्र
शाङ्करभाष्यम् ॥ वानरराजस्योवैद्यः । इति
मेटिनी ॥ वेतसः । इति राजनिर्घण्टः (वस-
देवपुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २४ ।
५३-५४ ।

‘वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्रानजौजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं स्रवेणञ्च भद्रमनमुदारधी ॥
ऋजु समर्दनं भद्र मङ्गलममहोश्वरम् ।
अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल ॥’
नागविशेषः । इति महाभारतम् । १।५।७।१६ ॥
नृपविशेषः । स च शूरसेनाधिपतिः । यथा,
रघुः । ६ । ४५ ।

‘मा शूरसेनाधिपतिं स्रवेण-
मुद्दिश्य लोकान्तरगोतकीर्त्तिम् ।
आचारशुद्धीभयवृण्णदीपं
गुहान्तरच्या जगद कुमारी ॥’
स्रवेणिका, स्त्री, कृष्णविवृता । इत्यमरः । २ ।
४ । १०८ ॥
स्रवेणी, स्त्री, त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुषोमा स्त्री, नदीभेदः । इति आभागवते । ५ ।
१८ । १० ।

स्रष्टु, व्य, (सुतिष्ठतीति । स + स्या + ‘अपट् स्रप-
य्य ।’ उणा० १ । २६ । इति कुः । सुपमा-
दित्वात् पत्वम् । प्रथमा । अतिशयम् । इत्य-
मरः । ३ । ४ । १ ॥ सत्यम् । इति संक्षिप्त-
नारीणीदादिहृत्तिः ॥ (यथा भागवते । ४ । २ । १७)
‘दशोस्ततस्सूक्तमाकथं मार स्रष्टु, मित मधु ।
स्मयमान इव प्रोत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥’
‘स्रष्टु गम्भीरायम् ।’ इति तट्टाका ॥
स्रष्टु, क्त्वा, रञ्जु, । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥
सम्यता, त्रि । सु + सम् + यम् + क्त । यथा-
विधिमयस्रविशेषः । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
‘यो यः काश्चित्पौर्यात्रान्तु गच्छेत्
समयतः स च पूर्वं गृहे स्व ।
कृतापवामः शूचिरप्रमत्त
मपजयेत भक्तिसन्ना गणेशम् ॥’

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
स्रस्कृत, त्रि, (स्रष्टु, स्रस्क्रियते इति । स - स +
कृ - क्त । घृतादिनानाद्रव्येण प्रयत्नसंस्कृत-
यज्ञनादि । तत्पर्यायः । प्रयत्नम् २ । इत्यमरः ॥
‘तिलपाकसमस्कारे प्रयत्नमुपसंस्कृतम् ॥’
इति शब्दरत्नावली ॥

उत्तमसंस्कारविशेषश्च ॥
समत्या, स्त्री, जनकराजभार्या । यथा,—
जानामि पितर चाहं विदेहाधिपति नृपम् ।
तस्य भार्या समत्याम्यामहं जानामि मातरम् ॥
भ्रातरस्तत्सुताः सर्वे सीता मे भगिनी शुभा
सुमत्या मम मातृति लोको जानाति सन्ततम् ॥
इति कालिकापुराण ३७ अध्यायः ॥

सुसवी, स्त्री, सुपवा । इत्यमरटीकाया राय-
मुकुटः । २ । ४ । १५५ ॥

समस्यत् । (स्रष्टु, सम्यत् । प्रादिसमासः ।)
समस्यद् । सीमाभ्यम् । तत्पर्यायः । परभागः ३
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समहः, त्रि, सखसमः ॥ दुःसहभिरः । सखेन
मह्यतेऽर्थाविति सहघातोः कर्मोत्थलप्रत्ययेन
नियन्त्रः ॥

समार, पु (स्रष्टु, मारो यस्य ।) रक्तखटिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसारविशेषः त्रि ॥
समारवत्, क्त्वा, (समारोऽस्यस्यति । मनुष् ।
मस्य वः ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

समिकता, स्त्री, (स्रष्टु, सिकतेव ।) शर्करा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ उत्तमवालुका च ॥
सुसामा, स्त्री, वृत्ताहंभ्राता । सा तु पृथजिन-
जननी । इति हेमचन्द्रः ॥ (गोभना सीमा ॥)
उत्तमसीमा च ॥

सस्य, त्रि, (स + स्या + क्त ।) सुखेन तिष्ठति यः ।
अरीगो । यथा आभागवते । १० । ३ । २७ ।
‘मन्यां सृष्ट्यालभोतः पलायन्
सर्वान् लोकान् निभय नाध्यगच्छत् ।
त्वत्पादाब्ज प्राप्य गृहच्छयाद्य
सस्य गते सत्युरम्मादपति ॥’

सस्यता, स्त्री, (सस्यस्य भावः । तन् ।) आरी-
ग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुस्थिर, त्रि, (स्रष्टु, स्थिरः ।) स्थिरतरः । यथा,
आभागवते । ११ । ८ । ३२ ।

‘न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सपु-
ष्कलम् ।
ब्रह्मैतदद्वितीयं वे गोयत् ब्रह्मर्षिभिः ॥’
सुस्रा, पु (स्रष्टु, स्रात्यनेन रुक्तत्वात् । स + स्र
+ क्तिप् ।) शमाधान्यभेदः । खंसारो इति
भाषा । अस्य गुणा ।

‘सुस्रा दुष्वातलो रुक्तः कषायो विगटो गुरुः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुस्रात, पु (स्रष्टु - स्रातः ।) यज्ञान्तरान्कृत् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दररूपकृतस्नाने, त्रि ।
यथा,

‘अघ्राहः स निवृत्तेषु सुस्राताः कृतमङ्गला ।
प्रागुच्चारिप्रमच्छन्त ब्राह्मणान् स्थस्तिवाचा च ॥’
इति श्रुतितत्त्वम् ॥

सुस्मिता, स्त्री (स्रष्टु, स्मितं यस्याः । स्वीभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरपदाम्ययुक्ते त्रि ॥

सहस्ता, [न] पु, वाडभेदः यथा,—
‘महागिरिसहस्रयथा धञ्जान्ता दशपञ्चिणः ।’
इति हेमचन्द्रः । ३४ ॥

सुहृता, त्रि (स - धा - क्त ।) विहितः । ह्रस्वः ।
इति विश्वः ॥ यथा, बृहत्संहितायाम् ।
५१ । २८ ।

‘अतिबृहत्तटा भुक्तात्र मस्थितः सहृता
वदेत् ॥’

सुहृता, स्त्री, (स - धा + क्त ।) टापः । अग्नि-
जिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥

सुहृत्, पुं, (स गोभन हृत हृदय यस्य ।)
सहृद् । मित्रम् । सखा । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
(यथा, हितोपदेशः ।

‘सहृदां हितकामाना य शृणोति न भाषि-
तम् ।
विपत्सन्निहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥’)
एकस्माद्गनात्तत्त्वार्थलक्ष्णम् । यथा—

‘पातालं हिवृक्कश्चैव सहृदभ्यश्चतुर्थकम् ॥’
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

‘शशिजः सहृद्गृहगतः करोति चातुर्थ्यास्य
धनवन्तं वचसामधिपः ॥’ इत्यादिकोष्ठीप्रदीपः ॥
(सहृदवः । इति महाभारतम् । १ । ३ । ७ । ८ ॥)
सहृदयः, त्रि, (स्रष्टु, हृदयमन्त करणं यस्य ।)
प्रशस्तमनाः । तत्पर्यायः । हृदयानु २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३ ॥ सहृदयः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुहोतः, पु, चन्द्रवशीयवृहद्विषराजपुत्रः । यथा
‘वृहद्विषोथ दायदः सुहोता नाम धार्मिक
सुहोत्रस्यापि दायदो सुहोता नाम बभूव ह ।’
इति महाभारते हरिवंशे पितृकल्पे २० अ
(सहृदवपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ८ । ५ । ८ ॥
‘सहृदवाऽपि माद्रामिव स्वयवरे विजया नाम
पथेन मद्रराजस्य दातिमती दृष्टितर तस्य
पुत्रमजनयत् सुहोत नाम ॥’ ॥ भरतपत्रा
यस्य भुमन्योः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ ।
८ । २५ ।

‘सुहोतश्च सुहोता च सुहृविः सयजुस्तथा
पुष्करिण्यासुचोक्त्य भुमन्योरभवन् सुता ॥’
स, स्त्री, सतिः । जेपः । सुघातो क्लिपप्रत्ययेन
नियन्त्रमिति केचित् ॥

स्रक्त, पु, वाणः । वातः उत्पलम् । इति मेटिनी
स्रकर, पु, (स्रष्टु, स्रक्तशब्दं कर्त्तुं गोलमस्य ।
कृ + ट ।) वराहः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
(यथा, वैराग्यगतके । १६ ।

‘कामिजनपरमभोस्ये कामसुखे धारयन्ति
वोभक्तम् ।
मन्त गमसुखरमिका सुधागना स्रकरात्र
इव ॥’ ॥

स्रक्त, कर्त्तुं गोलमस्य । स्र + कृ + ट । यत्ने
उपसगम्य दायत्वम् ।) कुम्भकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स्रगभेदः । इति जटाधरः ।

स्रकरी, स्त्री, (स्रकरः जानी डीपः) स्रकर-
भार्या ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २५६ ।
‘पतिनोक्तं न सा याति ब्राह्मणा या स्र-
पिवत् ।

इहैव सा शनी गृध्री स्रकरी चोपजायते ॥’)
वराहकान्ता । इति शब्दमाला ॥

स्रक्त, त्रि, (स्रष्टु, उक्तम् ।) गोभनोक्तिविशेषः ।
वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि । यथा, ऋग्वेदस्य अग्नि-
माले इत्यादि अग्निस्सक्तम् । १ । १ । १ ॥ ॥
सहस्रशोपत्यादि पुरुषसक्तम् । १० । ८० । १ ॥ * ॥
अहं कर्त्तुं भिरित्यादि देवास्रक्तम् । १० । २५ । १ ॥ *

सूक्ष्मत

हिरण्यवर्णामित्यादि श्रीसूक्ष्मम् ॥ रात्रौ व्यख्य-
दायतोत्यादि रात्रिसूक्ष्मम् ॥ १०१२७११ ॥ * ॥
आतून इन्द्र क्षुमन्तमित्यादि गणेशसूक्ष्मम् ॥ ८।
७०१२॥ * ॥ इयमददाद्रभसम् इत्यादि सरस्वती-
सूक्ष्मम् ॥ ६। ६१। १॥ * ॥ अतो देवा भवन्तु न
इत्यादि विष्णुसूक्ष्मम् ॥ १। २२। १६ ॥ * ॥ मेदिनी
देवीत्यादि भृसूक्ष्मम् ॥ * ॥ आदित्यानामित्यादि-
आदित्यसूक्ष्मम् ॥ ७। ५। ११ ॥ * ॥ त्वं सोम इत्यादि
सोमसूक्ष्मम् ॥ १। ६। ११ ॥ इत्यादि ऋग्वेदस्य सूक्ष्म-
महसम् । यथा । महसमेकं सूक्ष्मानमित्यादि
चरणव्यूहः ॥ यजुर्वेदस्य विश्वेशमित्यादि
कुमारसूक्ष्मम् । सोमाय पिष्टमते इत्यादि पिष्ट-
सूक्ष्मम् । पवमान स्वर्जन इत्यादि पावमानो-
सूक्ष्मम् । इत्यादि वेदप्रसिद्धम् ॥ तथा,—

“जप्यानि सूक्ष्मानि तथैव चेपा-

मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“सदृशनार्थमम्बाया नदीपुलिनमस्थितः ।

स च वैश्यस्तपस्तेप देवासूक्तं पर जपन् ॥”

इति माकण्डेयपुराण देवोमाहात्म्यम् ॥

सूक्ता स्त्रीः (सृष्ट, उक्तं कथन यस्याः ।) शारिका ।
यथा, त्रिकाण्डशेषः ।

“सूक्ता मदनशलाका चित्वाको शारिकाव-
चण्डा च ॥”

सूक्ष्म, स्त्री, (सूच्यते इति । सूच पशुन्यं +
सूचः स्मन् ।) उणा० ४। १७६। इति

स्मन् ।) केतवम् । अध्यात्मम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ३। ८। १९।

“नस्याथं सूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे-

रन्तगतोऽर्थो रजसा तनीयान् ॥”)

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“सूक्ष्म पराशयाभिज्ञं त्वरमाकृतचिष्टितम् ।

मयि पश्यति सा केशं मामन्तमणिमाहृणोत् ॥

इति चन्द्रालोकः ॥

सूक्ष्म, पुं, (सूच + स्मन् ।) कतकवृक्षः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अणु । अल्प, त्रि ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १।

२७३। १५।

“न तस्याः सूक्ष्ममर्थास्त यदात्रै रूपमम्पदा ।

नियुक्ता यत्र वा दृष्टिन मज्जति निरीक्षताम् ॥”)

तत्पर्यायः ।

“अल्पं स्तीकं क्षुद्रसूक्ष्मं क्षुद्रकक्षं क्षुद्रं तदु ।

दम्भं खुल्लं खुल्लकक्षं स्त्रिया मावा चूटो कणा ।

पुमानणालवो लेश कणाऽपि च निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

सूक्ष्मकणफला, स्त्री, सूक्ष्म कणश्च फल यस्याः ।)

मध्यमजम्बूवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

सूक्ष्मतण्डुलं, पुं, (सूक्ष्म तण्डुलं बीजं यस्याः ।)

क्षुद्रसूक्ष्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मतण्डुला, स्त्री, (सूक्ष्मं तण्डुलं बीजं यस्याः ।)

पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मश

सूक्ष्मदर्शी, [न्] त्रि, (सूक्ष्मं पश्यतीति । दृश +
णिनिः ।) अतिशयबुद्धिमान् । तत्पर्यायः ।
कुशाश्रीयमतिः २ तत्कालधोः ३ प्रत्युत्पन्नमतिः
४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३। १४। २३।

“न विदुर्यस्य भवनमादित्याः सूक्ष्मदर्शिनः ।
स कथं नरभाचरेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥”)

सूक्ष्मदारु, स्त्री, (सूक्ष्म दारुः ।) तनुकाष्ठम् । तत्प-
र्यायः । कलिञ्जः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सूक्ष्मपत्रः, पुं, (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्यः ।) धान्य-
कम् । वनजौरकः । देवसर्षपः । लघुवदरः ।

सूरपर्णम् । वनवर्चरी । लोहितेक्षुः । कुक्कु-
टद्रुः । इति राजनिर्घण्टः । यथा,—

“वावलः स्वर्णपुष्पश्च सूक्ष्मपत्रश्च कण्टकः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्ष्मपत्रिका, स्त्री, (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्याः ।
ततः कन् । टापि अत इच्च्म् ।) शतपुष्पा ।

शतावरी । लघुब्राह्मी । सुद्रोपोदकी । दुरा-
लभा । आकाशमासो । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मपर्णा, स्त्री, (सूक्ष्मं पर्णमस्याः ।) जीर्ण-
फञ्जा । डोडा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मपर्णा, स्त्री, (सूक्ष्मं पर्णमस्याः ।) डीष ।)
रामदूतोवृक्षः । यथा,—

“रामदूतो पञ्चपुष्पो विशल्या नागदन्तिका ।
काण्डलो सूक्ष्मपर्णा च भरण्याङ्गा फणिज्-
भका ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्ष्मपिप्पली, स्त्री, (सूक्ष्मा पिप्पली ।) वन-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मपुष्पो, स्त्री, यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मफलः, पुं, (सूक्ष्मं फलमस्यः ।) भृकव्युदारः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मफला, स्त्री, (सूक्ष्म फलमस्याः ।) भूम्याम-
लकी । इति रत्नमाला ॥

सूक्ष्मवदरी, स्त्री, (सूक्ष्मा वदरी ।) भुवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मबीजः, पुं, (सूक्ष्म बीजं यस्यः ।) खमखम ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मभूतं, स्त्री, (सूक्ष्म भूतम् ।) अपघ्नोक्तता-
काशादिभूतम् । इति वेदान्तसारः ॥

सूक्ष्ममलिका, पुं, (सूक्ष्मा मलिका तददाकृति-
रस्यस्यति । अच् ।) मशकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सूक्ष्ममूला, स्त्री, (सूक्ष्मं मूलं यस्याः ।) जयन्ती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मवल्ली, स्त्री, (सूक्ष्मा वल्ली ।) तास्ववल्ली ।
जनुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मवस्त्रं, स्त्री, (सूक्ष्म वस्त्रम् ।) अन्नावसनम् ।
मरु कापड इति भाषा । यथा । उपभोगोऽपि
न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना । इति दायभागः ॥

सूक्ष्मशरोराणि, स्त्री, (सूक्ष्माणि शरोराणि ।)
ज्ञानिन्द्रियपञ्चकं कर्मिन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं

सूचना

बुद्धिमनसो चेति समदशावयवाणि । इति
वेदान्तसारः ॥

सूक्ष्मशर्करा, स्त्री, (सूक्ष्मा शर्करैव ।) बालुका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मशाखाः, पुं, (सूक्ष्मा शाखा यस्य ।) जाल-
वर्चुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मशालिः, पुं, (सूक्ष्मः शालिः ।) अणुधान्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । सूचिशालिः २ पाव-
शालिः ३ सूचकः ४ । अस्त्रगुणाः । सूक्ष्मधुर-
त्वम् । लघुत्वम् । पित्तासदाहनाशित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मषट्चरणः, पुं, (सूक्ष्माणि षट्चरणानि
यस्यः ।) पञ्चयुक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मा, स्त्री, (सूक्ष्म + टाप् ।) यूथिका । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सुद्रेला । करुणा । बालुका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मैला, स्त्री, (सूक्ष्मा एला ।) सुद्रेला । गुज-
राटो एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वयस्या २ तौष्णागम्या ३ त्रपुटो ४ त्रुटिः ५ ।
इति रत्नमाला ॥

सूचत्, क पेशुन्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अटन्त-
चुरा०-पर०-मक०-सेटः ।) दीर्घा । असु-

सूचत् कथां लोकः कथितवान् इत्यर्थः । इति
रमानायः । पेशुन्यमन्तर्द्रोह इत्येके । इति
दुर्गादासः ॥

सूचः, पुं, (सोव्यति चरणो इति । सिव + “सिवेष्टे-
रु च ।” उणा० ४। ८३। इति चट ।) टेरु-

त्वञ्च । कुशाङ्कुरः । इति कैचित् ॥

सूचकः, त्रि, (सूचयतीति । सूचपशुन्यं + गवल् ।)
पिशुनः । इत्यमरः । ३। १। ४७ ॥ (यथा, मनुः ।
४। ७१।

“लोष्टमर्ही हणच्छेदो नखगार्दो च यो नर ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥”)

अस्य विवरणं कर्णजपशब्द द्रष्टव्यम् ॥ (सूचन-
कर्ता । यथा महाभारते । १। १३६। २७।

“हारदेशात् समुद्रतो माहात्मबलसूचकः ।
वर्जनिष्येषसदृशं शशुर्वै भुजनिस्वनः ॥”)

सूचकः, पुं, (सोव्यत्यनेनेति । सिव + “सिवेष्टे-
रु च ।” उणा० ४। ८३। इति चट ।) टेरुत्वञ्च ।

ततः स्वार्थं कन् ।) सोवनद्रव्यम् । (सूचय-
तीति । सूच + गवल् ।) बोधकः । कुक्कुटः ।

विडालः । काकः । इति मेदिनी । के. १६८ ॥
पिशुनः । बुद्धः । सिद्धः । पिशाचः । इति

शब्दरत्नावली ॥ सूत्रधारः । कथकः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्मशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूचनं, स्त्री, (सूच + ष्यट् ।) गन्धनम् । इत्यमरः ।
३। ३। ११४ ॥ ज्ञापनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कथामरिसागरं । १५। १४८ ।
“भङ्गिसूचनविधौ विशारदो

नारदो मुनिवदशं ययौ ॥ सूचना, स्त्री, (सूच + णिच् + युच् । टाप् ।)
व्यधनम् । दृष्टिः । गन्धनम् । अभिनयः इति ।

सूचिका

सूची

सूच्य

विश्वमेदिन्यौ ॥ (ज्ञापनम् । यथा, साहित्य-
दर्पणम् । ६ । ३१२ ।

“यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचनावलिः ।
तदङ्कमुखमित्याहुर्बीजार्थव्यापकञ्च तत् ॥”

सूचिः, स्त्री. (सूचयतेऽनयेति । सूच + णिच् +
“अच् ६: ।” उणा० ४ । १३८ । इति ६ ।)
व्यधनी । इत्यमरः । ३।५।७ ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । १०४ । ७५ ।

“चन्द्राग्निर्विषमाहारी गीतानि श्रुतिसूचयः
उद्यानं बन्धनपीथी माला दिग्धा शरावली ॥”
“विषय भगतोऽतीव व्रणे तुद्यव सूचिना ।”
इति रामायणे । २ । ७५ । १७ । इत्यत्र तु
महाकविप्रयोगवशात् सूचत्वम् ॥ नृत्यप्रभेदः ।
शिखा । यथा,—

“सूचिनृत्यप्रभेदे च व्यधनीशिखयोरपि ।”
इति रत्नकाव्यः ॥

(यथा, कुमारि । ५ । ४३ ।

“अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
विमानना सुभू कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिभर्शा न तवान्ति कः करं
प्रमारयेत् पन्नगरत्रसचये ॥” ॥

केतकीपुष्पम् । इति सूचिपुष्पशब्दशेनात् ॥
यथा ऋतुसंहारि । २ । २३ ।

“मृदित इव कदम्बेर्जीतपुष्पैः समन्तात्
पवनचलितशाखैः शाश्विभिर्नृत्यतीव ।
हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीना
नवमलिननिर्पेकात् शान्तापो वनान्तः ॥”

व्यूहविशेषः । यथा, मनु । ७ । १८१ ।
“सहतान् योधयेदन्वान् कामं विस्तार-
यद्बहन् ।

सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यह्नैन् व्यह्न्य योधयेत् ॥”

सूचिकः, पुं, सूच्या जीवति यः । दरजा इति
भाषो । तत्पर्यायः । सूचिकः २ सूचि ३
तुन्नवायः ४ सूचिभित् ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ८ ।

“हस्ते नापितचारिकचौरभपकसूचिक
द्विपथाहाः ॥”)

सूचिका, स्त्री. (सूचिरेव स्वार्थं कन् ।) सूचिः ।
हस्तिशुण्ड । इति केचित् ॥

सूचिकाधरः, पुं, (सूचिकायाः शुण्डस्य धरः ।)
हस्तौ । इति शब्दमाला ॥

सूचिकाभरणः, पुं, श्रीपधविशेष । यथा,—
“विषं पलमित सूत शानकथर्णयहयम् ।
तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचनिमशरावयोः ॥
मुद्रा कृत्वाय मंशोय ततश्च ज्ञा निवेशयेत् ।
वाङ्क गन्तः शनैः कुर्यात् प्रहरदयमङ्गाया ॥
ततः उद्घाट्य तच्चूर्णमुपरिस्थशरावकात् ।
मलग्नो यो भवेद्भ्रमस्तं गृह्णायाच्छनैः शनैः ॥
वायुस्यर्शी यथा न स्यात्ततः कृप्या निवेशयेत् ।
यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृप्या निर्याति भेषजम्
तावन्नात्रो रमो टयो मूर्च्छितं सन्निपातिनि ॥
क्षुरेण प्रक्षतं मूर्द्धि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥

रक्तभेषजमस्यकात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति।
तथैव सपेट्टोऽपि सूतावस्थाऽपि जीवति ।
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दायते ॥”

इति सूचिकाभरणो रसः ॥

इति भेषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपि च ।
“विषं पल रस शानं तच्चूर्णं काचलेपिते ।
सूत्संपुटे च संरुध्य सृष्ट्या संस्थाप्य पाच-
येत् ॥

शनैर्यामहयं पक्त्वा तं समुदास्य शीतलम् ।
ऊह पात्रगतं धूमं गृह्णीत्वा स्पृष्टमारुतम् ॥

यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृप्या प्रायाति भेषजम्
क्षुरेण प्रक्षतं शोषं तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥

त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवो रक्तभेषजसङ्गमात् ।
सपेट्टो सूतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणतः
दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे ॥”

इति सूचिकाभरणरसः सन्निपाते ॥
इति रसप्रदीपः ॥ * ॥ (अपि च ।

“रसगन्धकनागस्य विष स्यावरजङ्गमम् ।
मातस्यवाराहमायुरच्छागपित्तविभावयेत् ॥

सूचिकाभरणा नाम भेरवेण प्रकीर्तितः ।
सूचिकाग्रं दातव्यं सन्निपातनिवहणम् ॥”

इति सूचिकाभरणो रसः ॥
इति वेद्यकरसेन्द्रमारमंघर्हं ज्वराधिकारि ॥)

सूचिकामुखं, क्ली. (सूचिकेव क्रमसूच्यं मुखं यस्य)
शङ्कः । इति हारावली । ११० ॥ सूच्यास्य । च ॥
सूचितः, त्रि. (सूच + क्तः ।) कथितः । बोधितः ।
(यथा, साहित्यदर्पणम् । ६ । ३११ ।

“अङ्गान्ते सूचितः पात्रेस्तदङ्गस्याविभागतः ।
यत्राङ्गाऽवतरत्येषोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥”)

सूचिपत्रकः, पुं, (सूचिवत् सूच्याणि पत्राणि
यस्य । कप ।) मितावरशकः । इति राज-
निघण्टुः ॥

सूचिपुष्पम्, पुं, (सूच्याकारं पुष्पमस्य । सूचिरिति
नाम्ना स्यात्तं पुष्पमस्यति वा ।) केतकवृक्षः ।
इति जटाधर ॥

सूचिरोमा, [न] पुं, (सूचिवत् रोमाणि यस्य ।)
वराहः । इति हारावली ॥

सूचिवदनः, पुं, (सूचिवत् सूच्या वदन यस्य ।)
नकुलः । मसकः । इति राजनिघण्टुः ॥

सूचिवान्, [त] पुं, (सूचिस्तटाकारचक्षुरस्य
स्यति । मतुप् । अस्य वः ।) गरुडः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सूचिशालिः, पुं, (सूचिवत् सूच्या शालिः ।)
इति राजनिघण्टुः ॥

सूची, स्त्री. (साध्यतेऽनया । मिव + “मिवष्टे क् च
उणा० ४ । ८३ । इति चट् । टेरुत्वञ्च ।
टित्वात् डीप् । गौराटित्वात् डीप् इति केचित्
सूचः । इ । कृटिकाराटिति डीप् वा ।) मोवन
द्रव्यम् । सूच इति भाषा ॥ (यथा, महा
भारते । ५ । ५८ । १८ ।

“यावद्दि सूच्यास्तोत्राया विध्यं द्येण मारिप
तावदप्यपरित्याज्यं भूमिनः पाण्डवान् प्रति ॥”

वेदाकीर्तकाथ्यमस्या यथा,—

“एषण्यागतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचीं विदद्याद्गल्यन्तं चोभस्याशुचि निर्हरत् ॥

सूच्यान्तं समानीय गाढबन्धनमाचरेत् ।
ततः चारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥

क्षाराक्त मतिमान् वेद्यो यावन्न क्रियते गति
भगन्दरऽप्येष विधिः कार्यो वेद्ये न जानता ॥

अर्वादादिपु चात्क्षिप्य मूले सूत्रं न धापयेत् ।
सूचाभियवकामिभराचितं वाममन्ततः ।

मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिर्षं चोपचरेद्व्रणम् ॥”
इति वेद्यकचक्रपाणिग्रहं नाडोव्रणाधिकारि ॥)

प्राङ्गिकाभिनयविशेष । अङ्गहाराचेष्टा । इति
माटनी ॥ करणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ट्टिष्ट ।
इति केचित् ॥ (केतकीपुष्पम् । इति सूचिशब्द
दशनात् ॥ व्यूहविशेषः । यथा, मनुः । ७।१८७।

“वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडे न वा ॥”)
सूची, [न] त्रि. (सूचयतीति । सूच + णिनिः ।)

सूचकः । (पिण्डुः । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४६ ।

“पञ्चकारो च सूची च मितव्रुक् पारदा
रिकः ॥”)

सूचीदलः, पुं, (सूचीवत् दलानि यस्य ।) मिता-
वरः । इति राजनिघण्टुः ॥

सूचीपत्रा, स्त्री. (सूचीवत् पत्राणि यस्य ।)
गण्डद्वयोः । इति राजनिघण्टुः ॥

सूचीपुष्पः, पुं, (सूचीवत् सूच्या पुष्पमस्य ।
सूचीति नाम्ना प्रसिद्धं पुष्पमस्यति वा ।)
केतकी । इति रत्नमाला ॥

सूचीमुखं, क्ली. (सूचीवत् सूच्या मुखं यस्य ।)
हारकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य
दर्पणम् । ८ । ६१२ ।

“सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठमि स्तनयो प्रियायाः ।
बाणः स्मरस्य शतशो धिनिक्कनमस्या
स्वप्नेऽपि तां कथमहो न जिलोकयासि ॥”

नरकाविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
“पर्यावत्तन सूचीमुखमित्यष्टावृंशतिनिरका
विविधयाननाभमय ॥” ॥ सूचा मुखम् । यथा,
कादम्बरी । “तमसि सूचीमुखायमभेदे टिति ॥”
सूचास्य । त्रि । (यथा, महाभारते । ६।१८५।
“सूचीमुखमनाक स्यादन्वाना बहभिः सह ॥”
तथा, माकण्डये । १४ । ५५ ।

“दृष्टास्तं पूयनिव्यामभुजः सूचीमुखान्तं ॥”)
सूचीमुखः, पुं, (सूचीवत् सूच्या मुखं यस्य ।)

मितकुशः । इति राजनिघण्टुः ॥

सूचीरोमा, [न] पुं, (सूचीवत् रोमाणि यस्य ।)
शुकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूचीतुल्य
नामविशेषः । त्रि ॥

सूचाग्रस्थूलकः, पुं, (सूचा अग्रं इव स्थूलं ततः
कन् ।) लणविशेषः । उलु इति भाषा । यथा—
“सूचाग्रस्थूलको दर्भो जूणाग्यश्च खरच्छट ॥”
इति रत्नमाला ॥

सूच्यास्यः पुं. (सूचीवत् आस्यं मृवं यस्य ।)
मृषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूचीमखि. त्रि ॥
सूच्याहः पुं. (सूच्या आह्वा आह्वा यस्य ।)
मितावरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूतः पुं. (सू प्रेरणे ऐश्वर्यं प्रमवे च + क्तः ।)
सारथिः । (यथा. रघुः । ३ । ४२ ।
“ स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं
दृष्टं देवं नरदेवसम्भवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ”)
त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ४ । ६१ ॥ क्षत्रियात्
ब्राह्मणीसूतः । (यथा. मनुः । १० । ११ ।
क्षत्रियात् विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः
अश्वमारथ्यमेवैतेषां जीविका । यथा. तत्रैव ।
१० । ९७ ।
‘सनातानमश्वमारथ्यमस्वष्टाना चिकित्सितम् ॥
वन्दो । (यथा. रघुः । ५ । ६५ ।
‘सूतात्मजाः सवयम’ प्रथितप्रबोधं
पावोधयद्रुपमि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ”)
पारदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्र-
मारमग्रहे जारणमारणाधिकारः ।
‘इतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः
वदः खिचरता धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥
मर्थः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ पुराणवक्ता । यथा.
‘सवान्ते सूतमनघ’ नैमिषीया महपयः ।
पुराणसंहितां पुराणां पप्रच्छ लोमहर्षणम् ॥
त्वया सूत महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मविज्जम् ।
इतिहामपुराणार्थं व्यासः मस्यगपामितः ॥
अस्य ते सर्व्वरोगाणि वचसा हृषितानि यत् ।
इं पायनस्य भगवास्ततो व रीमहर्षणः ॥
भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभु ।
मनोना संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिको पुरा-
णं हि स्वायम्भुवे यज्ञे मत्वादे विवर्ते सति ।
सभूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमम् ॥
इति कौर्म्ये । १ । ३-६ ॥ ५ ॥
अपि च ।
“नियोगाद्ब्रह्मणः सार्द्धं देवेन्द्रेण महौजसः ।
वैष्णवपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे ॥
सूत पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ।
प्रवक्ता सर्व्वशास्त्राणां धर्मज्ञो गुणवत्सलः ॥
त मा वित्त मुनिश्चेष्टाः पूर्व्वोद्भूतं सनातनम् ।
एतस्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णहंपायनः स्वयम् ॥
श्रावयामास या प्रीत्या पुराणपुरुषो हरिः ।
मदन्वये च ये सूताः सभूता वेदवर्ज्जिताः ।
तेषां पुराणवक्तृत्व हृत्तिरासौदजाज्ञया ॥”
इति कौर्म्ये १२ अध्यायः ॥ ५ ॥
किञ्च ।
“ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सूत्याहं वितते सति ।
इपदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको हिजः ॥
वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत् ॥”
इति वङ्गपुराणे १ अध्यायः ॥ ५ ॥

अन्यच्च ।
“हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ।
विष्णोरंशं पृथु मत्वा परितोषं परं ययौ ॥४४॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामते ॥५०॥
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।
प्रोक्तो तदा मुनिवरैस्तावभौ सूतमागधो ॥५१॥
स्तूयतामेव नृपतिः पृथर्वण्यः प्रतापवान् ॥” ५२
इति विष्णुपुराणे । १ । १३ अध्यायः ॥ * ॥
युन एव पृथोर्जातत्वात् जातमात्रस्य यज्ञ इत्यु-
च्यते । पृथुरेवाभवत् यस्मात्ततः पृथुरजायत
इति मात्स्याक्तेः । पैतामहे पितामहदेवत्ये
पृथोरेव यज्ञे न तु पितामहकत्वे । यथाह
वायुः । वैण्यस्य हि पृथोयज्ञे वर्त्तमाने महा-
त्मनः । सूतः सूत्यां समुत्पन्न इति । सूत्यामिति
सूतिरभिपूति अभिपूयते कण्डाते सोमोऽस्या-
मिति सूतिः सोमाभिषवभूमिस्तस्याम । सौत्ये-
ऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति तट्टीका ॥ * ॥
किञ्च ।
“एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् ॥
तेषां यज्ञे पुनस्त्वं वसुत्यन्तो सतमागधो ।
पृथोः स्तवार्थं तो तत्र ममाहन्तो महर्षिभिः ॥
ते ऊचुः कथं पयः सर्व्वं स्तूयतामप पाथिवः ।
तेनियुक्तो सकर्माणि पृथोर्यानि महात्मनः ॥
तुष्टुवस्तानि सर्वाणि आशोर्वादीनांस्ततः परान्
तयाः स्तवान्ते सपोतः पृथुः प्रादात् जनेज्वरः ॥
अनूपदेशं सूताय मागधान् मागधाय च ।
तं दृष्ट्वा परमप्रोताः प्रजाः प्राहमहर्षयः ॥
हृत्तानामपे वो दाता भविष्यति नरेश्वरः ॥”
इति वङ्गपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥
सूतः पुं. क्ली. (सू + क्तः ।) पारदः । इत्यमरः ॥
(यथा,—
“रमोन्खरमेः सूतो नागवक्त्रोदलोत्थितः ।
त्रिफलायास्तथा क्वाथे रमो महाः प्रयत्नतः ॥
ततस्तैभ्यः पृथक्कृत्वा सूत प्रचान्य कार्ज्जिकं
सर्व्वदोषविनिर्मुक्तं योजयेदमकर्मसम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारमग्रहे जारणमारणा-
धिकारि ॥)
सूतः त्रि. (सू + क्तः ।) प्रसूतः । प्ररितः । इति
मेदिनी ॥
सूतकः क्ली. (सू - भावे क्तः । ततः स्वार्थं कन् ।
जन्म । इति मेदिनी ॥ (सूतकं जन्म कारण-
त्वेनास्यस्यति । अच ।) जननाशोचम् । यथा,
“सूतेन सूतकं गच्छन्नेतरत् सूतकेन तु ॥” इति ।
उडमनुरपि ।
“शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
गोपाहोभिर्विशुद्धिः स्यादुदक्यां सूतिका विना ॥”
मरणशोचम् । यथा,—
“सर्व्वं गोत्रमस्यृष्य तत्र स्यात् सूतके सति ।
मध्ये ऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य त्रसये ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रतिबन्धकम् । यथा,—
“ज्रतयज्ञविवाहेषु आहो होमिऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(उपरागः । अरणम् । यथा. मनुः । १४ । ११० ।
“प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान्कोद्विष्टस्य केतनम् ।
ब्राह्मं न कोत्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञीश सूतकं ॥”
“राजा चन्द्रमास्तस्य सूतकं राहुं प्रत्यसूत
सवणं चशब्दात् सूर्यस्य च । अथवा जनपदे
श्वरस्य राज्ञः सूतकं पुत्रजन्मोत्सवः । राज्ञो
सूतकं चन्द्रसूर्ययोरुपरागः अरणमिति प्रमि
डम् ॥” इति तत्र मेधातिथिः ॥)
सूतकः पुं. क्ली. (सूत पुं. स्वार्थं कन् ।) पारदः ।
इति मेदिनी ॥ (पथ्यायोऽस्य यथा,—
“रमेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
शिवर्तजो रसः सप्त नामान्येवं रमस्य तु ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारमग्रहे जारणमारणा-
धिकारि ॥)
सूतकाः स्त्री, सूतिका । इति सूतकागृहशब्द-
दर्शनात् ॥
सूतकागृहः क्ली. (सूतकायाः गृहम् ।) सूतिका-
गृहम् । इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । १० ॥
सूततनयः, पुं. (सूतस्य अधिरथस्य मर्थस्य वा
तनयः ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सौतिः ।
इति महाभारतम् ॥)
सूतपुत्रः, (सूतस्य अधिरथस्य मर्थस्य वा
पुत्रः । कर्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३५ । ११ ।
“स्यदेमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
दुर्योधनसमाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥”
सौतिः । यथा. तत्रैव । १ । ५ । ११ ।
“सूतपुत्र ! यथा तस्य भागवस्य महात्मनः ।
अवनत्व परिस्थ्यातं तन्ममाचक्षु पृच्छत ॥”)
सूतपुत्रकः, पुं (सूतपुत्र एव । स्वार्थं कन् ।)
कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सौतिः । इति
महाभारतम् ॥)
सूतराट् [ज्] पुं. (सूतः मन् राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूतिः स्त्री. (सू + क्तिन् ।) सोमाभिषवभूमिः ।
यथा. “अभिपूयते कण्डाते सोमोऽस्यामिति
सूतिः सोमाभिषवभूमिः ।” इति सूतशब्दे
विष्णुपुराणटीका ॥ जननम् । (यथा. भाग-
वते । १ । १६ । १ ।
“यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः
समादिशन् विप्र महद्गुणस्तथा ॥”)
सन्तानः । सोवनम् । इति केचित् ॥
सूतिकाः स्त्री. (सू + क्तः । टाप् । तत स्वार्थं
कन् । यदा. सूत प्रमवोऽस्यस्यामिति । ठन् ।)
नवप्रसूता । यथा,—
“शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
गोपाहोभिर्विशुद्धिः स्यादुदक्यां सूतिकां विना ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

मृतिका

नटसभोजनप्रायश्चित्तं यथा । शङ्कः ।
 “चाण्डालान् भूमिपात्रमज्जीविष्वज्जीविनाम
 शोण्डिकात्रं सूतिकात्रं भुक्त्वा मामं व्रती भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
 तदत्रलोकनतदालपनतत्संस्पर्शनपिधो यथा—
 “नालपेत् जनविहिष्टान् वीरहानां तथा
 स्त्रियम् ।
 देवता-पिष्टमच्छास्त्रयज्ञमत्रादिनिन्दकेः ॥
 कृत्वा तु स्पर्शनालाप शृण्वेताकावलोकनात् ।
 अत्रलोका तथादक्यामस्यजं पतितं श्रवम् ॥
 विधिमिसूतिकापण्डविवस्त्रान्तावमायिनः ।
 सूतनिर्यातकांशेव परदाररतांश्च ये ।
 एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥”
 पारिभाषिकसूतिकाकालक्षणं यथा—
 ‘अभोज्यसूतिकापण्डमार्जाराख्यं कुक्कुटान् ।
 प्रतितापविह्वलाण्डालसूतहारोश्च धर्मवित् ॥
 मसृश्य शृण्वते स्नानात् उदक्यायामसूकरौ ।
 तद्वच सूतिकाशोचदृषितौ पुरुषावपि ॥
 अलकं उवाच ।
 भवत्या कीर्त्तिता भोज्या य एते सूतिकाटयः ।
 अमीषां श्रुतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि ह ॥
 मदान्तमोवाच ।
 ब्राह्मणो ब्राह्मण्यं व यावत्शेषत्वमागती ।
 तावमी सूतिकेत्युक्तौ तयोर्द्वं विगर्हितम् ॥”
 इति भाकण्डयपुराणे मदाचाराध्यायः ॥
 वामनपुराणे १४ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
 सूतिकागारं, क्लो. (सूतिकाया आगारम् ।)
 प्रमवगृहम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरि-
 वंश । १६३ । ४७ ।
 आहृत्य शम्बरं त्वमिहानीतोऽसि मानद ।
 ममराव त्वमस्येणं सूतिकागारमध्यतः ॥”)
 सूतिकागृहं, क्लो. (सूतिकाया गृहम् ।) प्रमवा-
 नयः । तत्पर्यायः । अरिष्टम् २ । इत्यमरः ।
 ७ । २ । ८ ॥ सूतिकागृहम् ३ । इति तट्टिका ॥
 सूतिकागृहम् ४ सूतिकागृहम् ५ । इति जटाधरः ॥
 तस्याङ्गतियथा,—
 ‘अष्टहस्तायत चारुं चतुर्हस्तविशालकम् ।
 प्राचाहारमुदगहारं विदध्यात् सूतिकागृहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तत्र पिशाचानां वामो यथा,—
 ‘मर्त्तवगानप्रतिवान् सूतिकागृहमेविनः ।
 पृथतः पाणिपादाश्च पृष्ठयोवान् सुहम् ॥
 एवविधान् पिशाचाश्च दृष्ट्वा ब्रह्मानुकम्पया ।
 अन्तर्धानं वरं प्रादात् कामशायित्वमेव च ॥”
 इति वज्रपुराणे प्रजापतिमर्गनामाध्यायः ॥
 प्रमवात् पूर्वं तत्संस्कारमाह साह्यायनगृहम्
 काकादन्त्या मेचकधातक्या बह्वत्या कोपतक्या
 कालक्लोककस्य मूलानि पर्यायित्वा उपलेपर्येष्टेण
 यस्मिन् प्रजायते रक्षसामपहृत्य इति । काका-
 दनो काकजङ्घा । मेचकधातकौ काकमोचिका
 कापातकौ घोषकम् । कालक्लोकः यष्टिमधु-
 केति कम्पतरुः ॥ अतएव हरिवंश ।

मृतिका

“एष मानुषको यत्रो मानुषैरेव साध्यते ।
 अयतां येन देव हि महिधेः प्रतिहृत्यते ॥
 मन्त्रपामैः सूविहर्तैरौषधैश्चैव योजितैः ।
 यत्रे न चानुकूलेन देवमप्यनुलोम्यते ॥”
 इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् । इति ज्योति-
 स्तत्त्वम् ॥
 सूतिकागृहं, क्लो. (सूतिकाया गृहम् ।) प्रमव-
 गृहम् । यथा,—
 “जगाम सूतिकागृहं नारीरूपं विधाय भू ।
 जयशब्दः शङ्कशब्दो हरिशब्दो बभूव ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
 सूतिकाभवनं, क्लो. (सूतिकाया भवनम् ।) प्रमव-
 गृहम् । इति हलायुधः ॥
 सूतिकावामः, पुं. (सूतिकाया आवासः ।) प्रमव-
 गृहम् । यथा,—
 ‘सूतिकावामनिलया जम्बदा नाम देवताः ।
 तासां यागनिमित्तान्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ।
 पष्ठे ऽङ्क रात्रियागन्तु जम्बदानान्तु कारयेत् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 सूतिकारोगः, पुं. (सूतिकाया रोगः ।) नव-
 प्रसूताया व्याधिमेटः । तन्निदानादि यथा,—
 “मित्योपचारात् सक्लेशात् विशमाजोर्णभोज-
 नात् ।
 सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाय ते ॥”
 मित्योपचारात् अनुचिताचरणात् । प्रवातादि-
 सेवनात् । सक्लेशात् मत्क्रियन्ते दोषा अनेन
 इति संक्लेशा दोषजनकमत्र तस्मात् । दारुणा
 कष्टमाध्याः । के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह ।
 “अङ्गमर्द्दो ज्वरः काम पिपामा गुरुमात्रता ।
 शोथः शूलातिमारी च सूतिकारोगलक्षणम् ॥”
 एतेऽङ्गमर्द्दोदयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः
 सूतिकारोगत्वं न लक्ष्यन्ते ॥ ॥ ज्वरादीनां
 रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह ।
 “ज्वरातीमारशोथाश्च शूलानाहबलक्षया ।
 तन्द्राकचिप्रसेकाद्या वातश्चेत्सममुद्गवा ॥
 कुक्षमाध्या हि ते रोगा क्षीणमामबलाश्रिताः
 ते सर्व्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥”
 सूतिकाभवत्वं न सूतिकानाम्ना ते रोगाः ।
 आश्रयाश्रितयारभेदोपचारात् । ते चाप्युपद्रवा
 इति । त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्य-
 तम प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च ॥ * ॥
 अथ सूतिकारोगचिकित्सा ।
 “सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुख्यातं वातहरो
 क्रियाम ।
 दगमूलकृतं काथं कौणं दद्यात् छृतान्वितम् ॥
 असूतानागरमहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलकं जल-
 दम् ।
 शूनशीतं मधुयुक्तं शमयत्यचिरं सूतिकातङ्गम् ॥
 देवदारुवचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 भृतिश्चकटफलं मुस्तं तिक्ताधान्यं हरीतकी ॥
 गजकृष्णा सदस्यशां गोजुरं धन्व्यासकं ।
 बृहत्पतिविषा च्छिन्ना कर्कटः कृष्णजौरकः ॥

मृतिका

समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठरुयुतैः ।
 काथमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥
 शूलकामज्वरश्वाममुष्कीकम्पशिरोगोर्त्तिभिः ।
 युक्तं प्रलापहृत्दाहतन्दातोमारवान्तिभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् ।
 कषायो देवदाव्यादिः सूतायाः परमौषधम् ॥”
 इति देवदाव्यादिकाथः ॥*॥
 “जौरकः स्थूलजौरश्च शतपुष्पाहृत्यथा ।
 यवानो चाजमांदा च धान्यकं मेथिकापि च ॥
 शुण्ठी कृष्णा कणासूलं चित्रकं हृषुषापि च ।
 वदरीफलचूर्णं च कुष्ठं कम्पिक्तकं तथा ॥
 एतानि पलमात्राणि गृह्य शतपलं मतम् ।
 क्षीरं प्रस्यहयं दद्यात् सर्पिषु कुडवन्तथा ॥
 पञ्चजौरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशान्तये ।
 युज्यते सूतिकारोगं योनिरोगं ज्वरं क्षये ।
 कासे श्वामं पाण्डुरोगं कार्यं वातामयेषु च ॥”
 इति पञ्चजौरकपाकः ॥*॥
 ‘आज्यस्याञ्जलियुग्ममत्र एयसः प्रस्यहयं खण्डत
 पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् ।
 प्रस्थाह गृह्वहृषुष्य विधिना मृष्टितय धान्य-
 कात
 मिश्या पञ्चपल पलं कृमिगिपोः साजाजि
 जीरादपि ॥
 औषाधोददलोरगेन्द्र-सुमनस्ततटाविडीनां पल
 पकं नागरखण्डमक्तकामिदं सौभाग्यद योपि
 ताम् ।
 तटश्वामज्वरदाहशोषगमनं सश्वामकासापहं
 ग्राहव्याधिर्विनाशनं कृमिहर मन्दाग्निमन्दो
 पनम् ॥”
 टल पत्रकम् । उरगेन्द्रसम्बन्धनागर्कशरम् ।
 ट्राविडी सुम्बला । सौभाग्यशुण्ठीपाकः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 सूतिकापठो, स्त्री. (सूतिकायाः पठो ।) सूतिका
 गृहपृथ्या पठोति मध्यपदलोपो कर्मधारयो
 वा ।) सूतिकागारं जातबालकस्य पठोतिने
 पुज्यदेवोविशेषः । अथ सूतिकापठो-पूजा ।
 विष्णुधर्मात्तरं ।
 ‘सूतिकावामनिलया जम्बदा नाम देवता ।
 तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
 पष्ठे ऽङ्क रात्रियागन्तु जम्बदानान् कारयेत् ।
 रक्षणीया मदा पशो निशा तत्र विशेषतः ॥
 राम । जागरणं कार्यं जम्बदानां तथा वदित् ॥”
 रामेति मन्वाधनम् ॥*॥ तत्रागौचान्तरदोषो-
 ऽपि नास्ति ।
 ‘अशोचं तु समुत्पन्नं पुत्तजन्म यदा भवेत् ।
 कर्तुंस्त्रात्कालिकी शक्तिः पूर्व्यागौचादिशु-
 ध्यति ॥”
 इति प्रजापतिवचनात् । पुत्तजन्मं ति श्रवणात्
 पितृवर्गागौचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति
 पुल्लिङ्गनिर्देशाच्च । कारयेदिति अन्यगौचजाभि-
 प्रायेण ॥ ॥ तत्रादौ यिनयकार्दिमहितपोडश-
 माहकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ ।

सूक्तिका

सूतं

सूतवे

“कागजागरणं कार्यं खड्गो धार्यः समी-
पतः ।
आवाह्यं पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ॥”
देवीं पठोमः । गिरिं मन्यानदण्डम् ॥*॥ मातृ
नामान्याह । बहुचरुह्यपरिगण्डम् ।
“गौरी पद्मा शची मध्या सावित्री विजया जया
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरा साकमारतः ॥
शान्तिं पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदीं विनायकं पूज्यां अन्ते च कुलदेवता ॥”
ताद्याभिधाय भविष्य ।
“पूज्याश्चित्तेश्चवा कार्या वरदाभयपाणयः ।”
मातरः इति सर्वसां विशेषणम् । अतएव गौर्यं
मातृ नमः । इत्यादिप्रयोगः । एता मातरो
लोकमातरो ज्ञेयाः । अतएव गोबद्धुर्वेन
निर्देशः ॥*॥ गणेशपूजाया प्रार्थं भन्वा यथा-
“सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो ग ननः ।
षष्ठोऽहोऽस्मिन् प्रीत्या शिशुं दार्वायुषं कुरु ॥”
ततः ।
“आवाह्यं वरदे देवि महापठोति विश्रुता ।
शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवाधरे ॥”
इति षष्ठा आवाहनम् । ततः षष्ठीं पूजयेत् ।
“गौर्याः पुता यथा स्कन्द मदा सरस्वतिस्त्वया
तथा ममाध्यय वालो रक्षता एषि ते नमः ॥”
इति त्रिं पूजयेदिति । भोजराजः ।
“गणेशश्चैव नन्दा च पूतना मुखमण्डका ।
विवानिका गकुनिका शष्कनन्दा च जम्बिका ।
आचार्यिका रेवती च पिलिपिञ्जा ततः परम् ।
स्कन्दा च द्वादशतेऽज्ञाः रक्षार्थं मातृका-
ग्रहा ॥”
कृत्यचिन्तामर्णां स्तुतिः ।
“जय देवि जगन्मातृजगदानन्दकारिणि ।
प्रभाद मम कल्याणं नमोऽस्तु पठि देवि ते ॥”
वरप्रार्थनम् ।
“रूपं देहि यमो देहि भायं भगवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान् कामाश्च देहि मे ॥
धात्रा त्वं कान्तिकेयस्य महापठोति विश्रुता ।
त्वत्प्रसादादपि न चिरं जीयतु बालकः ॥
देवतानासृष्टीणाञ्च सर्वेषां हितकारिणि ।
समर्पितं रक्ष पुत्रं महापठि नमोऽस्तु ते ॥
इत्यनेन बालं व्यजनस्य कृत्वा समर्पयेत् ॥”
मन्यानदण्डं प्रजयेत् ।
“मन्यानदण्डाऽमितं मथितं सागरस्वया ।
तथा ममापि पुत्रस्य मय्य विघ्नं नमोऽस्तुते ॥”
ततः षट्कृतिकां प्रजयेत् । ताश्च ।
‘ शिवा भर्भूतनाम्ना च कान्तिं मन्ततिरेव च
अनसूया चमा चैव पृष्टताः कान्तिकाः स्मृता ॥”
साकण्डवपुराणम् ।
‘ अग्न्यस्य पशुशब्दं च निर्यपे सूक्तिकागृहे ।
अदीपशस्त्रसूक्तं कृतिमर्पणवर्जितं ।
अनुप्रविश्य या जातमपहृत्यात्मसम्भवम् ।
क्षणप्रसविनी बालं तत्रतोऽसृज्यते हिज्ज ।
सा जातहारिणा नाम सुधारा पिशिताशना ।

तस्मात् संरक्षणं कार्यं यद्वत् सूक्तिकागृहे ॥”
यथा बहुच्छागस्तम् । पशुः कागः । काग-
जागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् ॥*॥ पाञ्च ।
“पायमं सर्पिषा मिथं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति
गृहं तस्य न रक्षामि धर्षयन्ति कदाचन ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अन्यत् षष्ठोऽहोऽहं दृष्टव्यम् ॥
सूतिगृहं, क्ली. (सूत्या प्रमवस्य गृहम् ।) प्रमव-
गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूतिमासः, पुं. (सूतः प्रमवस्य मासः ।) प्रमव-
मासः । तत्पर्यायः । वैजननः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३८ ।
‘सूतिमासो वैजननो नवमो दशमोऽपि च ।’
इति जटाधरः ॥
सूतीगृहं, क्ली. (सूत्या गृहम् ।) प्रमवागारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।
८५ । २० ।
सूतीगृहं ननु जगाद भवानजो नो
मज्ज इत्यनुयुगं निजधर्म्युभय ॥”)
सत्कारः, पुं. (सूत् इति शब्दस्य कारः करणम् ।)
अनुकरणशब्दविशेषः । सूत् इति शब्द-
कराति । यथा सौत्कारादिः ॥
सत्यानः त्रि. (सूत्, उत्थानं उद्योगो यस्य ।)
चतुर । इत्यमरः ॥ सन्तगोथानं, क्ली ॥
सूत्वरः, क्ली. सुरासत्यानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्याः स्त्री. (सू + क्यप् । निपातनात् माधुः ।)
यज्ञस्नानम् । तत्पर्यायः । अभिपत्र २
सवनम् ३ । इत्यमरः ॥ नामलतारमपानम् ।
इति भरतः ॥
सूत्याशीचं, क्ली. (सूतिनिमित्तकमाशीचम् ।)
जननाशीचम् । यथा-
“दशाहाभ्यन्तरे बालं प्रमोते तस्य बान्धवः ।
शावाशीचं न कर्त्तव्यं सूत्याशीचं विधायते ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सूत्रं तु क ग्रन्थेन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घो दन्त्ववगोच्य
मध्ये । वेटने इत्यन्यं । सूत्रयति सूत्रापर्यायं
सूत्रेण इत्यन्तं लोकः । इति दुर्गादामः ॥
सूत्रं, क्ली. (सूत्रात्सूत्रेणैति । सूत्रं तु क ग्रन्थेन +
णिच् + “परच् ।” इत्यच् । यद्वा पिच्यु तन्तु-
सन्ताने + “मिर्विमुच्योष्टे च ।” उणा० ४ ।
१६२ । इति इन् । टेरु च ।) वस्त्रारम्भकम् ।
सूत्रा इति भाषा । तत्पर्यायः । तन्तुः २ ।
इत्यमरजटाधरैः ॥ सूत्रतन्तुः ३ । इति भरत-
ष्टतहारवली ॥ (यथा, रघुः । १ । ४ ।
‘अथवा कृतवाग्दारे वंशेऽस्मिन् पूर्व-
सूरिभिः ।
मणो वञ्चमसूक्तीर्णं सूत्रस्य वास्ति मे गतिः ॥
यज्ञसूत्रम् । यथा, ‘महानिखीणं । १ । ४८ ।
“ब्राह्मण्यचिह्नमतावत् केवलं सूत्रधारणम् ॥”)
यवस्था । शास्त्रादिसूचनाग्रन्थः । इति मैदिनी ॥
सूत्ररक्षणं यथा-—

“सत्याक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विखनोमुखम्
अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥”
इति सुग्धवाधृटीकायां दुर्गादाम
(कारणम् । निमित्तम् । यथा, भागवते । १
६ । ४३ ।
त्वमेव धर्माद्यदुष्ठाभिपन्नये
दक्षेण सूत्रेण समज्जिथाध्वरम् ॥”)
सूत्रकण्ठः, पुं. (सूत्रं कण्ठं यस्य ।) विप्र-
खञ्जरोटः । कपोतः । इति मैदिनी ॥
सूत्रकोणः, पुं. (सूत्रबद्धः कोणो यस्य ।) डमरु
इति हारावली ॥
सूत्रकोणकः, पुं. (सूत्रकोण एव । स्वार्थे कन्
डमरुः । इति चिकारणशेषः ॥
सूत्रगण्डिका, स्त्री. (सूत्रं गण्डयतीति । गण्ड-
ग्वल् ।) तन्त्रवायोपकरणविशेषः । तत्पर्याय
पण्णो २ । इति शब्दरत्नमाला ॥
सूत्रतन्तुः, पुं. (सूत्रमेव तन्तुः ।) सूत्रम् । इति
हारावली ॥
सूत्रतर्कुटी, स्त्री. (सूत्रस्य तर्कुटी ।) तर्कुटी
इति जटाधरः ॥ टैकी इति भाषा ॥
सूत्रधरः, पुं. (धरतीति । धृ + अच् । सूत्रस्य
धरः ।) सूत्रधारः । इति कंचित ॥
सूत्रधारः, पुं. (सूत्रं धरति धारयति वा । धृ +
णिच् वा । अण् ।) गचोपतिः । इन्द्रः । नान्द्य
नरसञ्चारो । म तु रङ्गभूमि परिक्रम्य नाट-
कीयकथामूत्रसूचकः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । २८३ ।
“पुष्करङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।
प्रविश्य म्हापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥”
शिल्पिप्रभेदः । कृतार इति भाषा । इति
मैदिनी ॥ स च शूद्रागर्भं विग्वकर्मणं शौरसेन
जातः । इति ब्रह्मवर्त्तं ब्रह्मखण्ड १० अध्यायः ॥
सूत्रपुष्पः, पुं. (सूत्रार्थं पुष्पमस्य ।) कार्पासः ।
इति चिकारणशेषः ॥
सूत्रवीणा, स्त्री. (सूत्रबद्धा वीणा ।) वीणा
भेदः । तत्पर्यायः । लावुकी २ । इति हारा-
वली ॥
सूत्रभित्, पुं. (सूत्रं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।
सूत्रभिद् ।) भौतिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सूत्रमध्यभू, पुं. (सूत्रमध्यवत् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।)
यज्ञधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्रयन्तः, क्ली. (सूत्रस्य यन्त्रम् ।) सूत्रवेष्टनकाष्ठम् ।
तात इति भाषा । यथा —
“आवापनं सूत्रयन्त्रं यत्सूत्रै रभिवेष्टते ॥”
इति शब्दमाला ॥
सूत्रला, स्त्री. (सूत्रं लातीति । ला + कः ।)
तर्कुटी । इति हारावली ॥
सूत्रवेष्टनं, क्ली. (वेष्टयतेऽनेनेति । वेष्ट + करण-
ल्युट् ।) सूत्रस्य वेष्टनम् । तन्त्रवायोपकरणम् ।
तामनी इति भाषा । तत्पर्यायः । तसरः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ तसरः ३ । इति
भरतः ॥

सूना, [न्] प, सू, चायते इति । सू + त्रै +
“सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । ५४२ ।
इति मनिन् । पक्षे उपसर्गस्य टोर्धत्वम् ।
इन्द्रः । इत्यमरः । १ । २ । ४५ ॥
सूनाली, स्त्री, (सूत्रस्य शाली श्रेणिर्यत्र ।) गल-
सूत्रम् । तत्पर्यायः । गलमेखला २ । इति
हारावली ॥
सूत्रो, [न्] प (सूत्रमस्यास्तीति । सूत्र + इनि ।
काक । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सूत्रावशिष्टे, त्रि॥
सूटः, पुं, (सूटयति रमानिति । सूट क्षरणे + णिच्
+ भच् ।) सूपकारः । (यथा, महाभारते ।
१ । १३४ । २१ ।
“तं दृष्टानित्यमुदयुक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम्
आह्वय वचन द्राणा रश्मः सूटमभाषत ॥”)
व्यञ्जनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६० ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२८ । ३४ ।
“भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चाप्य लेह्यमथापि वा ।
उपाकृतं नरेस्तत्र कुशलैः सूटकर्मणि ॥”)
सूपः । इति विश्व ॥ मारथ्यम् । अपराधः ।
लाभः । पापम् । इत्यजयपालः ॥
सूटन, स्त्री, (सूट + ल्युट् ।) अङ्गीकरणम् ।
हननम् । (यथा हरिवंशे । १६३ । १२ ।
“वर्षणास्त प्रयच्छाम्स्व वधार्थं शम्बरस्य च ।
अभेदा कवचं तस्य प्रयच्छासुरसूटने ॥”)
निःक्षेपणम् । पदधातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
तद्वति, त्रि । (यथा, महाभारते । १ । १६२ । २० ।
“तत्र दिव्य धनुर्दृष्ट्वा जस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास तच्चक्र विष्णुर्दानवसूटने ॥”)
सूटशाला स्त्री, (सूटस्य शाला ।) पाकशाला ।
तथा —
‘सूटशाला रमवती पाकस्थानं महानमम् ॥’
इति हेमचन्द्रः ॥
सूटाध्यक्ष, पु, (सूटानां सूपकाराणामध्यक्षः ।)
पाकशालाध्यक्षः । तत्पर्यायः । पीरोगरः । १ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पीरोगर, ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तल्लक्षणं यथा —
अनाहार्यः शक्तिहर्ताशक्तिमितविट्ठोवर ।
सूटशास्त्रावशेषज्ञः सूटाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
इति मातृ १२८ अध्यायः ॥
सूने, स्त्री, (सू + इ य सूनी + क्त ।) प्रसवः ।
पुष्यम् । विकर्मिते, त्रि । इति विश्वमेटिर्नी ॥
सूनः, त्रि, (सू + क्तः । “श्रादितथ ।” दा२ । ४५ ।
इति निष्ठातस्य नः ।) जातः । इति मुग्धवोध-
व्याकरणम् ॥
सूनवान्, [त्] त्रि, (सू + क्तवत् ।) जातः । इति
मुग्धवोधव्याकरणम् ॥
सूना, स्त्री, (सूयते स्मिति । सू + क्तः । टाप् ।)
पुत्री । (सूजन् पाङ्गने + “मूर्जा दोषश्च ।”
उणा० ३ । १३ । इति नः । टोर्धश्च धातोः ।)
वधस्थानम् । गलगण्डिका । इति मेदिनी ।
ने, २४ ॥ सृगादिमासविक्रयः । सृगर्पाक्षवध-
स्थानम् । इति मंत्रिममारोणादिवृत्तिः ॥

(यथा, भागवते । १ । २७ । ३८ ।
“अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददी ।
द्युतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥”)
जाता । इति सूनाशब्दार्थदर्शनात् । सूनाप्रका-
राणि तत्पापापनाशकानि च पञ्चसूनाशब्दे
दृष्टव्यानि ॥
सूनो, [न्] पुं, (सूना अस्यस्यति । इनि ।) व्याधः ।
मः भविक्रयो । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । १४१ ।
“पतियहे सूनचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपा ।
दृष्टा दशगुणं पूर्वान्तं पूर्वान्ति यथाक्रमम् ॥”)
सूनः, पु, (सूयते इति । सू + ‘सुव कित् ।’
उणा० ३ । ३५ । इति लु । स च कित् ।)
पुत्रः । (यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“सूनः सूनतवाक् सृष्टः विमसर्ज्जोदितत्रियम् ॥”)
अनुजः । सूर्यः । इति मेदिनी ॥ अकष्टकः ।
इत्यमरः ॥
सूनः, स्त्री, (सू + नः । वा ऊङ् ।) कन्या ।
सूनः, इति हेमचन्द्रः ॥
सूनत, पु, (सूनत्यन्वनेति । सू + न्तव । घञर्थे क
उपसर्गस्य टोर्धश्च ।) मत्वपिपयः शक्यम् । इत्यमरः ।
१ । १६० ॥ (यथा, भाट्टिल्यटपणे । ३ । १५५ ।
“भाषते सूतत स्त्रियधमनुरक्ता निवस्विनी ॥”)
मङ्गलम् । इत्यजयः ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
भागवते । १ । १६ । ३५ ।
“प्रणम्य सूरुर्वाहितः कृतात्तलि
नत्वा गिरा सूनतयात्पुच्छा ॥”)
सून्मटः, त्रि (सूट्, उन्मट् ।) उन्मत् । उन्म-
दिष्णुः । इत्यमरः उन्मट् शब्दटीकाया भरतः ।
३ । १ । २० ॥
सून्माटः, त्रि, (सूट्, उन्माट् ।) उन्माटरीग-
विशिष्टः । इत्यमरः उन्माट् शब्दटीकाया रमा-
नाथः ॥
सूपः, पु, (सूपीति रमानिति । सूप + ‘पणश्या निञ्च्’
उणा० ३ । २६ । इति प ।) उपाकारतः कित्
टोर्धत्वत् । व्यञ्जननिष्पत्तः । टाल इति भाषा ।
सूटः । इति मेदिनी ॥ भाण्डम् । गायकम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ दाली ।
“दलितन्तु शमाधान्य दालिहीना स्त्रियामुभे
दाली तु मालिने सिद्धा लवणाट् कर्हिद्भिः ।
मयुक्ता सूपनाम्ना स्यात् कथ्यते तद्गुणा अथ ॥
सूपी विट्शकौ रुचः शान्तन्तु स विशेपतः ।
निस्तुपा भृष्टमिदः स लाघव सुतरा धजेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सूपकारः, पु, (सूप करोतीति । कृ + अण् ।)
पाककर्ता । तत्पर्यायः । वक्रवः २ शारा-
लिकः ३ आन्ध्रमिकः ४ सूटः ५ श्रौः निकः ६
गुण ७ । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥ पाचकः
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाकुकाटः । इत्यु-
णादिकोपः ॥ भक्ष्यहारः १० । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा, चाणक्यम् ।
“उद्दिताकारतत्त्वज्ञा बलवान् मिष्टपाचकः ।
शूरय कठिनश्चैव नृपकारः स उच्यते ॥”

शूद्रपाकोपजीवी । यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
२७ अध्याये ।
“देवोपजोवाजोवी यः देवलश्च प्रकीर्तितः ।
शूद्रपाकोपजोवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापजाविहानथ प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
उक्तपुष्पकारेण लक्षणं लुपलोपते ॥
एते महापातकिनः कुर्भीपाकं प्रयान्ति ते ।
कुण्डान्यन्यानि ते यान्ति निबोध कथयामि
तान् ॥”
सूपधूपनः, स्त्री, (सूपस्य धूपनमस्मादिति ।) हिङ् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूपपर्णा, स्त्री, (सूपकारः सूपस्य स्वादुताकर्षण-
मस्या । डोप् ।) महपर्णा । इति रत्नमाला ॥
सूपश्लः, पु, (सूपेषु तस्माधनेषु श्लः ।) महः ।
इति राजनिघण्टः ॥
सूपार्द्र, स्त्री, (सूपस्य श्लः । तस्माधनत्वात् ॥
हिङ् । इति राजनिघण्टः ॥
सूपस्त्री, स्त्री, (सूपः इति धीति ।) उणा० १ । १२४ ।
इति मकः । चौरम् । आकाशम् । इति
मेदिनी ॥ जनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूरः, पु, (सूते जगदिति । सू + “सुस्थाञ्
श्लथिभ्यः कन् ।” उणा० २ । २४ । इति कन् ।)
सूर्यः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
“सुरादश्व वसवो निरतष्ट ॥”)
अकष्टकः । इत्यमरः । १ । ३२८ । २ । १४८ । ३ । ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ परिणतः ।
इति केचित् ॥
सुरणः, पु, शरणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
कार्तिकमासे तस्य भक्षणनिषेधो यथा, कर्म-
लाचने ।
“मकरं मूलकञ्चैव मित्तं चान्नायकं तथा ।
कार्तिके शरणञ्चैव मद्यो गोमः सभक्षणम् ॥
सुरतः त्रि (सूर, रमते इति । सू + रमः । ‘मौ
रमते क्ता टभे पूर्वपदस्य च टोर्धः ।’ उणा०
५ । १४ । इति क्त्वा सुणञ्चस्य च टोर्धः ।)
कृपालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
सुरसूतः, पु, (सुरस्य सूर्यस्य सूतः पारथि ।)
अरुणः । मस्येमारथि । इत्यमरः । १ । ३ । २५ ॥
सूरिः, पु, (सूते महाक्यानाति । सू + ‘सृड
क्रि ।’ उणा० ४ । ६४ । इति क्रि ।)
परिणतः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १ । १ ।
‘जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतथार्थश्चभिन्न
स्वराट् ॥
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवधे मृहन्ति यत
सूरय ॥”)
यादवः । सूर्यः । इत्युणादिकोपः ॥
सूरी, [न्] पु, (सूरः सूर्ये उपास्यतया अस्य
स्यति । सूर + इनिः ।) परिणतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सुरी, स्त्री, (सू + क्रिः । डोप् ।) राजसर्पणः ।
इति रत्नमाला ॥ (विद्या । इत्युणादिहर्त्तौ

सूर्यः

उज्ज्वलः । ४ । ६४ ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री ।
 'प्रयोगादाख्यायाम् ।' ४।१।४८। इति ङीप् ।
 सूर्यतिथ्यागस्येति यलोपः । कुन्ती । इति
 आकारणम् ॥)
 सूर्यः नारदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 मक०-सेट् ।) रेफयुक्तः षष्ठस्वरो दन्त्यादिः ।
 सूर्यति दृष्टं लोकः । सूर्यर्च । इति दुर्गादासः ॥
 सूर्यणः स्त्री । (सूर्य + ल्युट् ।) अनादरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सूर्यः अनादरः । ईर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-मक०-सेट् ।) दन्त्यादिर्दोषी रेफ-
 मध्यः । सूर्यति सूर्यस्य । इति दुर्गादासः ॥
 सूर्यः, पुं । (सूर्यति अनादिर्यति इति । सूर्य +
 घञ् ।) माषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सूर्यः, पुं, स्त्री, शूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुम्भपरिमाणम् । हिट्टोपरिमाणम् । इति
 वेद्यकपरिभाषा ॥
 सूर्याः, स्त्री, शूर्पा । इति केचित् ॥
 सूर्यः, पुं, (सरति आकाशे सुवति कर्मणि लोके
 प्ररथति वा । सृ गतो सूर्ये रणे वा + 'राजस्य-
 सूर्यसृष्टाद्येति ।' ३।१।१४। इति क्यप्रत्ययेन
 माधुः ।) ग्रहविशेषः । अर्कपर्यः । इति
 मेदिनी ॥ बलिपुत्रः । इति केचित् ॥ (यथा,
 हरिवंशः । ३ । ७४ ।
 "बलिः पुत्रशतश्रीत् बाणज्येष्ठं नराधिप ।
 धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य चन्द्रमास्येन्द्रतापन ॥")
 दानविशेषः । यथा --
 "अभवन् दनुपुत्राश्च वंशं ख्याता महासुराः ।
 विप्रचित्प्रधानास्ते शतं तौत्रपराक्रमाः ॥
 स्वभोतुर्वृषपर्वा च कुहदस्य महासुरः ।
 धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य दनुमानेन्द्रतापन ॥"
 इति वाङ्मयपुराण काश्यपीयवंशः ॥
 ग्रहविशेषस्य पर्यायो यथा । सूर २ अर्थमात्र
 आदित्यः ४ हादशात्मा ५ टिवाकरः ६ भास्करः
 ७ अहस्करः ८ व्रधः ९ प्रभाकरः १० विभा-
 करः ११ भास्वान् १२ विवस्वान् १३ समाश्रवः १४
 हरिदश्वः १५ उषारश्मिः १६ विवचनः १७
 अर्कः १८ मार्तण्डः १९ मिर्हिरः २० अरुणः २१
 प्रपा २२ टामणिः २३ तरुणिः २४ मित्र २५
 चित्रभानुः २६ विरोचनः २७ विभावसुः २८
 ग्रहपतिः २९ त्विषाम्यति ३० अहःपतिः ३१
 भानुः ३२ हसः ३३ सहस्राशुः ३४ तपनः ३५
 मविता ३६ रविः ३७। इत्यमरः । १।३।२८-३१ ॥
 शरः ३८ भगः ३९ वृष ४० पद्मिनावल्लभः ४१
 हरिः ४२ दिनमणिः ४३ चण्डाशुः ४४ मम-
 मणिः ४५ गर्भास्तमान् ४६ अशुमाली ४७
 काश्यपीयः ४८ खगः ४९ भानुमान् ५० लोक-
 नाचनः ५१ पद्मबभ्रुः ५२ ज्योतिष्मान् ५३
 अश्वथः ५४ तापन ५५ चित्ररथः ५६
 खमणिः ५७ दिवामणिः ५८ गर्भास्तहस्तः ५९
 त्रैलोक्यः ६० पतङ्ग ६१ अर्चिः ६२ दिनप्रणीः ६३
 वेदादयः ६४ कालकृतः ६५ अहराजः ६६

सूर्यः

तमोनुदः ६७ रसाधारः ६८ प्रतिदिवा ६९
 ज्योतिःपीथः ७० इनः ७१ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कर्मसाक्षी ७२ जगच्चक्षुः ७३ त्रयी-
 तपः ७४ प्रद्योतनः ७५ खद्योतः ७६ लोक-
 बान्धवः ७७ पद्मिनीकान्तः ७८ अशुहस्तः ७९
 पद्मपाणिः ८० हरिश्चरिताः ८१ पीतः ८२
 अद्रिः ८३ अगः ८४ हरिवाहनः ८५ अश्व-
 रोषः ८६ धामनिधिः ८७ हिमारातिः ८८
 गोपतिः ८९ कुञ्जारः ९० प्रवगः ९१ सूनुः ९२
 तमोपहः ९३ गर्भस्तिः ९४। इति जटाधरः ॥*॥
 अस्य वणः रक्तश्याममिश्रितः । स च पृथ्वीदक्-
 पुरुष-क्षत्रियजाति-सत्त्वगुण-कटुरसिंहराशी
 नामधिपतिः । धान्यादिसुवर्णद्रव्यचतुष्टयदगो-
 भूमिस्वामी । चतुष्काणकृतिः । मध्याह्नकाले
 प्रबलः । वृद्धः । रणचारी । तिक्तारसप्रियश्च ।
 इति बृहज्जातकादयः ॥ * ॥ ग्रहयज्ञे तु ।
 वर्तुलाकारः । मण्डलमध्यस्थः । अस्य जन्मभूमिः
 कलिङ्गदेशः । गोत्रः काश्यपः । वर्णः रक्तः ।
 पूर्वमुखः । जातिः ब्राह्मणः । बलिगुडोदनम् ।
 धूपो गुग्गुलुः । गन्धो रक्तचन्दनम् । समित्
 अर्कः । अस्य ध्यानम् ।
 "क्षत्रिय काश्यपं रक्तं कालिङ्गं हादशाङ्गुलम् ।
 पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं मन्त्राश्रवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्द्विप्रप्रत्यधिदेवतम् ॥"
 अस्य मन्त्रः ।
 "आकृष्णं न रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नसृत्
 मन्त्रं हरिश्चयेन मविता रथेन देवो याति
 भुवनानि पश्यन् ॥" दक्षिणा धेनुः । इति ग्रह-
 यागमन्कारतत्त्वे ॥*॥ तस्यात्यन्तारिद्यथा -
 "अथान्तरीक्षादाभाष्य कश्यप मुनिमत्तमम् ।
 सतीयमेघगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥
 मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदण्डं त्वयादितम ।
 तस्मान्मने सुतस्तेऽयं मार्तण्डाख्या भविष्यति ॥
 सूर्याधिकारश्च विभुज्जगत्पे किरिष्यति ।
 हनिष्यत्यसुराद्यायं यज्ञभागहरानरोन् ॥
 देवा निशस्यति वचो गगनात् समुपागतम् ।
 प्रहर्ममतुलं याता दानवाश्च हतो जमः ॥
 ततो युद्धाय देतेयानाजुहाव शतक्रतुः ।
 सह देवर्मुदा युक्तो दानवाश्च तमभ्ययुः ॥
 तेषा युद्धमभ्रह्मो देवानामसुरैः सह ।
 शस्तास्वदोमिमदोममस्तनुवनान्तरम् ॥
 तस्मिन् युद्धे भगवता मार्तण्डेन निरीक्षिता ।
 तेजसा दह्यमानास्तु भस्मोभूता महासुरा ॥
 ततः प्रहर्ममतुलं प्रापुः सर्वे दिवोकमः ।
 तुष्टुवस्तेजसो योनिं मार्तण्डमदिति तथा ॥
 स्वाधिकार ततः प्रापुयज्ञभागाश्च पूर्ववत् ।
 भगवानपि मार्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
 कटस्वप्यवद्वास्वानधश्चाहश्च राश्रमभिः ।
 हन्तोऽग्निपण्डसदृशो दध्न नातिस्फुट वपुः ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणे मार्तण्डात्यक्तिः ॥*॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "अथ तस्मै ददौ कन्या संज्ञां नाम विवस्वते ।

सूर्यः

प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्मा प्रजापति
 विवस्वतस्तु संभृतो मनू ही चरितं तयोः
 पूर्वमेव तवाख्यातं मयैतदखिलं हिज ॥
 श्रीश्वपत्यान्यसौ तस्यां जनयामास गोपति
 ही पुत्री सुमहाभागी कन्याश्च यमुनां नर्दे
 मनुष्यैवस्वतो ज्येष्ठः आह देवः प्रजापतिः ।
 तेषां यमो यमी चैव यमलौ संबभूवतुः ॥
 तत्तेजोऽभ्यधिकं चैव मार्तण्डस्य विवस्वतः
 असहन्ती तु तत्रेजः स्वां ह्यायां वीक्ष्य सा ब्रू-
 संज्ञोवाच ।
 अहं यास्यासि भद्रं ते स्वकश्च भवनं पितुः ।
 निर्विकारं त्वयाप्यत्र स्थेयं मच्छासनात् शुभं
 इमौ च बालकौ मञ्जं कन्या च वरवर्णिनी ।
 संभाष्या नैव चाख्ययिममं भगवते त्वया ॥
 ह्यायोवाच ।
 आकेशग्रहणाद्देवि आशापादैव कर्हिचित् ।
 आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गम्यतां यत्र वाञ्छित
 इत्युक्त्वा ह्यायया संज्ञा जगास पितृमन्दिरम् ।
 तत्रावसत् पितृगृहे कश्चित् कालं शुभेक्षणा ॥
 भर्तुः समोपं याहीति पितृोक्त्वा सा पुन पुनः
 अगच्छदवा भूत्वा कुरुन् विप्रोत्तरास्ततः ॥
 तत्र तपे तपः साध्वी निराहारा महामुने ।
 पितुः समोपं याताया संज्ञाया वाक्यतपरा ॥
 तद्रूपधारिणी च्छाया भास्करं समुपस्थिता ।
 तस्याञ्च भगवान् सूर्यः संज्ञं यमिति चिन्तयन् ॥
 तथैव जनयामास पुत्री ही कन्यकां तथा ।
 पूर्वजस्य मनोमन्त्रः सार्वर्णिकेन सोऽभवत् ॥
 यस्तयोः प्रथमं जातः पुत्रयोर्हिजसत्तम ।
 द्वितीयो योऽभवच्चान्यः स ग्रहोऽभूत् शनैश्चर ॥
 कन्याभूत्तपती या तां वत्र सवरणी नृपः ।
 संज्ञा तु पार्थिवो तेषामात्मजानां यथाकरोत् ॥
 स्रं हं न पूर्वं जाताना तथा कृतवती सती ।
 मनुस्तत् क्षन्तवांस्तस्या यमस्यास्या न चक्षम ॥
 बहुश षोडशमानस्तु पितुः पद्मरा सुदृक्षितः ।
 स व कोपाच्च बान्याश्च भाविनोऽष्टस्य वै बलात्
 पदा मतर्जयामास च्छाया संज्ञासुतो यमः ।
 त शशाप ततः क्रुद्धा संज्ञा सा पार्थिवी भृशम् ॥
 ह्यायोवाच ।
 पदा तजयसे यन्मां पितृभार्यां गरीयसीम् ।
 तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशय ॥
 यमस्तु तेन शापेन भृश पीडितमानसः ।
 मनुना सह धर्मात्मा सर्वं पितृं न्यवेदयत् ॥
 यम उवाच ।
 स्रं हं न तुन्यमस्मासु माता देव न वत्तते ।
 विस्तृज्य ज्योतिःसोऽप्यस्मान् कनोयांसो बुभुषति
 तस्या मयाद्यातः पादा न तु देहं निपातित ।
 बान्याहा यदि वा मोहात् तद्वान् चन्तुमर्हसि
 शसोऽह तात कोपेन जनन्या तनया यतः ।
 ततो न मन्ये जननी ममेषा तपतां वर ॥
 निर्गुणश्चपि पुत्रेषु न माता निर्गुणा भवेत् ।
 पादस्तं पततां पुत्र कथमेतत्तयोदितम् ॥
 तव प्रसादाश्चरणो न पतेत् भगवन् तथा ।

सूर्यः

३६०

सूर्यः

सूर्यः

मातृशापादयं मेऽद्य तथा चिन्तय गोपते ॥
 रविरुवाच ।
 पशंसयमिदं पुत्र भविष्यत्यत्र कारणम् ।
 येन त्वामाविशत् कोषो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥
 सर्वेषामिव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
 न तु माताभिषयानां क्वचिच्छापनिवृत्तनम् ॥
 न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातृव्यचस्तव ।
 किं चित्तं संविधास्यामि पुत्रश्चेद्वाटनुपहृत् ॥
 क्रमयो मांसमादाय प्रयास्यन्ति महातलम् ।
 क्रतं तस्या वचः सत्यं त्वञ्च ज्ञाता भविष्यसि ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रादित्यस्वप्नवीच्छायां किमर्थं तनयेषु वै ।
 तुष्येष्वधिककष्टे ह एकत्र क्रियते त्वया ॥
 जनं न चैषां जननी संज्ञा क्वापि त्वमागता ।
 विगुणेष्वप्यपत्येषु माता शापं न दास्यति ॥
 सा तत् परिहरन्तीव नाचचत्ते विवस्वत ।
 स चात्मानं समाधाय युक्तस्तत्त्वमवृत्तत ॥
 तं शमुद्यतं दृष्ट्वा क्रियासंज्ञा दिनाधिपम् ।
 भयेन कम्पिता ब्रह्मन् यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥
 विवस्वास्तु तदा क्रुद्धः श्रुत्वा श्वशुरमभ्यगात् ।
 स चापि तं यथान्यायमर्हयित्वा दिवाकरम् ।
 निर्दग्धुं कामं रोपेण शाक्त्यामाम स्रवतः ॥
 विश्वकर्मा उवाच ।
 तवातिरेजसा व्याप्तमिदं रूपं सृष्टुःसहम् ।
 अमहन्तो ततः संज्ञा वने चरति वै तप ॥
 दृश्यते तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम्
 रूपार्थं भवतोऽरण्ये चरन्तीं समहन्तपः ॥
 मतं मे ब्रह्मणा वाक्यात् यदि ते देव रोचते ।
 रूपं निवृत्तयाम्यद्य तव कान्तं दिवस्पते ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 यती हि भास्वतो रूपं प्रागासोत् परि-
 मण्डलम् ।
 ततस्तथति तं प्राह त्वष्टारं भगवान् रविः ॥
 विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकरीपे विवस्वतः ।
 भूमिमारोप्य तत्तजः शातनायोपचक्रम ॥
 देवाश्च ब्रह्मणा सहं भास्वन्तमभितुष्टुवः ।
 लिख्यमानं महस्वांशुं प्रणमः सर्वदेवताः ॥
 ततः कोलाहले तस्मिन् सर्वदेवसमागमे ।
 तेजसः शातनं चक्रं विश्वकर्मा शनैः शनैः ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्योत्पत्तःशातनम् ॥३॥
 “शातितं चास्य यत्ते जस्तेन चक्रं विनिमित्तम्
 विष्णोः शूलञ्च सर्वस्य शिविका धनदस्य च ॥
 दण्डः प्रं तपतः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
 अन्यं प्राञ्चैव देवानामायुधानि स विश्वज्ञत् ।
 रकार तेजसा भानोभासुराण्यरिशान्तये ॥
 इति शातिततेजसाः स श्वशुरेणातिशोभनम् ।
 वपुर्दधार मार्कण्डेः पुण्यचापमनोरमम् ॥
 स ददर्श समाधिस्थां स्वां भार्यां बडवाकृतिम्
 अपापः सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ॥
 ततो जगाम भास्वान् वै संज्ञा यत्र व्यविशिता ॥
 सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसो विगड्गया ।
 जगाम समुहं तस्य पृष्टरक्षणतत्परा ॥

ततश्च नामिकायोगात् तयोस्तत्र समेतयोः ।
 नामत्यदसौ तनयावश्वक्वादिनिर्गतौ ॥
 रतरमोऽन्ते च रवस्तः खड्गो धन्वी तनुवधृक्
 अश्वारूढः समुत्पन्नो बाणतूणसमन्वितः ॥
 ततः स्वरूपमतुलं दर्शयामास भानुमान् ।
 तस्याय सा समालोक्य स्वरूपं मुदमाददौ ॥
 स्वरूपधारिणीं चैनामानिनाय निजालयम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूद्देवस्वतो मनुः ।
 द्वितीयश्च यमः शापात् पापदर्शनतत्परः ॥
 क्रमयो मांसमादाय पादतस्ते महोतलम् ।
 पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्री पिता स्वयम्
 धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समा मित्वं तथाहते ।
 ततो नियोगं तं यास्ये चकारतिमिरापहः ॥
 यमुनाश्च नदीश्चक्रं कलिन्दास्तरवाहिनीम् ।
 अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना ॥
 गुह्यकाधिपतित्वे च रवन्तो विनियोजितः ॥
 रवन्तमप्याह ततो भगवान् लोकभावनः ।
 त्वमप्यशेषलोकस्य पुज्यो वस्तु भविष्यसि ॥
 अरण्येऽग्नौ महादावे वरिदस्यभयेषु च ।
 त्वा स्मरिष्यन्ति ये मर्त्या मोक्षन्ते तं महापदः ॥
 जेमं वृद्धिं सुखं राज्यमारोग्यं कीर्त्तिमुन्नतिम् ।
 नराणां परितुष्टस्त्वं पूजितः संप्रदास्यसि ॥
 क्रियासंज्ञासुतश्चापि सावर्णाः सुमहायशाः ।
 भाव्यः सोऽनागतं काले मनुः सार्वणिकोऽष्टमः ॥
 मरुष्टष्ठे तपो धारमद्यापि चरति प्रभुः ।
 भ्राता शनैश्चरस्तस्य यदोऽभूच्छामनादवे ॥
 यवोयसो च या कन्या तस्य चामोहिजोत्तमः ।
 अभवत् सा मरिच्छंष्टा तपसो लोकपावनी ॥
 यस्तु ज्येष्ठो महाभाग सर्गो तस्यैह साम्यतम् ।
 विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनोर्विवस्वतस्य ह ॥
 य इदं जन्म देवानां शृणुयाद्वा पठेत्तथा ।
 विवस्वतस्तु जातानां रवमाहात्म्यमेव च ।
 आपदं प्राप्य मृष्ये त प्राप्रुयाश्च महद्युगः ॥
 अहोरात्रकृतं पापमेतत् शमयति श्रुतम् ।
 माहात्म्यमादिदेवस्य मार्तण्डस्य महात्मनः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे मार्कण्डेमात्म्यनामा-
 ध्यायः ॥ अपि च ।
 प्रजापाल उवाच ।
 “शरीरस्य कथं सूक्तिं ग्रहणं ज्यातिषो हिज ।
 एतस्य मशयं किन्चि प्रणतस्य हिजोत्तम ॥
 महातपा उवाच ।
 योऽमावात्सा ज्ञानशक्तिरक एव सनातनः ।
 स द्वितीयं यदा चेच्छत् तदा तेजः समुत्थितम् ॥
 तत् सूर्ये इति भास्वास्तु अन्योन्ये न महात्मनः
 लोलोभूतानि तेजांसि भासयन्ति जगत्त्रयम् ॥
 तस्मिन् सर्वे सुराः सिद्धा गणाः सर्वे मह-
 पिभिः ।
 स्वयं भूता इति विभो तस्मात् सूर्यस्तु सोऽभवत्
 लोलोभूतस्य तस्याश्च तेजसोऽभूच्छरीरकम् ।
 पृथक् च न रविः सोऽथ कीर्त्तयेत् वेदवादिभिः ॥
 भासयन् सर्वलोकान्तु यतोऽमावात्यतो दिवि ॥

पतोऽसौ भास्करः प्रोक्तं प्राकर्षाच्च प्रभाकरः ।
 दिवा दिवस इत्युक्तस्तत्कारित्वादिवाकरः ।
 सर्वस्य जगतस्वादिरादित्यस्तेन उच्यते ॥
 एतस्य द्वादशादित्याः सभृतास्तेजसा पृथक् ।
 प्रधान एक एवाय जगत्सु परिवर्त्तते ॥
 तं दृष्ट्वा जगतो व्याप्तिं कुर्वन्तं परमेश्वरम् ।
 तस्यैवास्तःस्थिता देवा विनिष्कृत्य स्तुतिं जगुः ॥”
 इति वाराहं प्रादित्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥३॥
 उत्तरायणदर्शनायनयोर्नुलोमप्रतिलोमं जन्त-
 व्यानि मण्डलानि प्रतिमासं सूर्यभ्रमणाधि-
 कारिणोश्च यथा—
 “अग्नीतिमण्डलगतं काष्ठयोरन्तरं इयोः ।
 आरोहणाधरोहाभ्यां भानोरन्धेन या गतिः ॥
 स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैश्च पिभिस्तथा ।
 गन्धर्वैरपरोभिश्च ग्रामणीसंपराक्षमैः ॥
 धाता कृतस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।
 रथकृद्ग्रामणीर्हतिस्तुम्युरुथैव सममः ॥
 एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।
 मंत्रेय स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥
 अर्थ्यमा पुलहश्चैव रथीजाः पुष्पकस्थला ।
 प्रहृतिः कच्छनोरथ नारदश्च रथे रवेः ।
 माधवे निवसन्त्येते शुचिमज्ञं निबोध मे ॥
 मित्रोऽतिस्तक्तको रक्त पौरुषयोऽथ मेनका ॥
 हाहा रथस्वनस्यैव मंत्रेयैते वसन्ति वै ॥
 वर्णिष्ठो वरुणो रथ्या महजन्थो हृद्भवधः ।
 रथचित्तस्तथा शुक्रं वसन्त्यापादसंज्ञितं ॥
 इन्द्रो विश्वावसुः स्रोत एलापवस्तथाङ्गरा ॥
 प्रस्त्रोचा च नभस्येते सपथार्कं वसन्ति हि ॥
 विवस्वान्ग्रमेनश्च भृगुरायुरणस्तथा ।
 प्रस्त्रोचा शक्रपालश्च व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥
 पृषा च सुरविर्वातो गौतमोऽथ धनञ्जयः ।
 सुपेणान्यो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवो ॥
 विश्वाधसुभरदाजः पर्जन्यै रावतो तथा ।
 विश्वाचांसनजितसंज्ञी कार्तिके चाधिकारिणः
 अशुक्यपताक्षान्तु महापद्मस्तथोर्वशी ।
 चित्रसेनस्तथा विद्युत् मार्गशीर्षाधिकारिणः ॥
 ऋतुभंगस्तथोर्णायुस्फुजः कर्कोटकस्तथा ।
 अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचित्तिर्वरापरा ।
 पीपमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ॥
 लोकप्रकाशनाथाय विप्रवर्षाधिकारिणः ।
 त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ॥
 ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् घृतराष्ट्रश्च सममः ।
 माघमासे वसन्त्येते सप्त मंत्रेय भास्करे ॥
 श्रुयतां चापरं सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ।
 विष्णुरग्वतरो रथ्या सूर्यवक्त्राश्च सत्यजित् ॥
 विश्वामित्वस्तथा रक्षो यक्षापेतो महामुने ।
 मासेवेतेषु मन्त्रेय वसन्त्येतेषु सप्तकाः ॥
 सवितुमण्डले ब्रह्मन् विष्णुगन्तुपहं हिताः ।
 म्नुवन्ति मुनयः सूर्ये गन्धर्वैर्गीयते पुरः ॥
 नृत्तन्धपरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥
 वहन्ति पद्मगा यजः क्रियतेऽभीषु मंषहः ॥
 बालखिल्यास्तथैवेन परिवर्ष्ये समासते ।

सूर्यः

स्योऽयं समगणः सूर्यमण्डले मृत्तमत्तम् ।
 हिमोणवारिष्ठेना हेतुत्वं ममुपागतः ॥”
 इति विश्वपुराणे २ अंशे १० अध्यायः ॥ * ॥
 सूत उवाच ।
 “एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नित्यं कालं कालात्मा ह्यं श्वरी तनुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदोपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥
 सुसुम्ना हरिकेशश्च विश्वकम्पा तथैव च ।
 विश्वश्याचाः पुनश्चान्यः सम्पदसुरतः परः ।
 अर्वाग्वसुर्गतिं ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्तितः ॥
 सुसुम्नः सूर्यरश्मस्तु पुष्पाति शिशिरदातिम् ।
 तिर्य्यगूहप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगोयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपापकः ।
 विश्वकम्पा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति मर्वदा ॥
 विश्वश्याचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नित्यदा
 सम्पदसुरतिं ख्यातः स पुष्पाति च लोहितम् ॥
 ब्रह्मस्मितिं प्रपुष्पाति रश्मिर्बर्वाग्वसुः प्रभोः ।
 शनैश्चरं प्रपुष्पाति सप्तमश्च स्वराट् तथा ॥
 एव सूर्यप्रभावेण सर्वां नक्षत्रतारकाः ।
 वदन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमप्याययन्ति च ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव मन्वशः ।
 आदानान्त्रित्यमादित्यस्तैजसा तमसा प्रभुः ।
 आदत्ते स तु नाडोनां सहस्रेण समन्ततः ॥
 नादयोश्चैव सामुद्रान् कृपायैव सहस्रगः ।
 स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रान्तु शोतवर्षाणानिस्वरम् ।
 तामां चतुःशतं नाड्यां वर्षन्ते चित्रमूतयः ॥
 इन्दनाथ व याह्याश्च कीतना हकनास्तथा ।
 अमृता नाम ताः सर्वा रश्मयो हृष्टिर्मज्जनाः ॥
 हिमोहृष्टाश्च तामस्यो रश्मयास्त्रशतं पुनः ।
 रश्मयो मेष्यश्च पेष्यश्च ह्लादिन्यो हिममज्जनाः ॥
 चन्द्रास्ता नामत सर्वाः पीताभाः स्यगभस्तय
 गक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वसृतस्तथा ॥
 शक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रविधा घग्ममज्जनाः ।
 समं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ॥
 मनुष्यानां पधनेह स्वधया च पितृनापि ।
 अमृतं सुरान् सर्वान् तिस्रस्त्रीस्तृपयत्यमी ॥
 वसन्ते श्रेष्ठिके चैव शतः सन्तर्पातं त्रिभिः ।
 शरदापि च वर्षासु चतुर्भिः सम्पवर्षति ।
 इमन्ते शिशिरे चैव हिममृत्सृजति त्रिभिः ॥
 वरुणा माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
 चैत्रे मासि भवेदोशो पाता वैशाखतापनः ॥
 ज्येष्ठमूले भवेदिन्द्रः आपाटः सविता रविः ।
 विवस्वान् श्रावणे मासि प्राहपद्या भगः स्मृतः ॥
 पर्य्यन्त्यांश्वयुजि त्वष्टा कान्तिके मासि भास्करः
 मागशांघे भवेन्मित्रः जापे दिष्णः सनातनः ॥
 अश्वरश्मिसहस्राणि वरुणस्याककर्मणि ।
 अडभिः सहस्रैः पूषा तु दवोऽयमसभिस्तथा ॥
 धाताष्टभिः सहस्रं ननु नवाभस्तु शतक्रतुः ।
 विवस्वान् देशभिः पाति पात्यकादशभिर्भगः ॥
 सप्तभिस्तपते मित्रस्त्रष्टा चवाष्टभिस्तपत् ॥

सूर्यः

अर्थ्यमा दशभिः पाति पर्य्यन्त्यो नवभिस्तपत् ।
 पड्भो रश्मिसहस्रं स्तु मित्रस्तपति विश्वष्टकम् ॥
 वसन्तः कपिलः सूर्यां शोषं काञ्चनसप्रभः ।
 श्वतो वर्षासु वर्णेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः ॥
 हेमन्तं ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः
 श्रोपधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृव्यथ ॥
 सूर्याऽमरत्वममृतत्रयं तेषु नियच्छति ।
 अर्थ्यं चाष्टौ ग्रहा ज्ञेयाः सूर्यं चार्धष्टिता
 हिजाः ॥
 चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव ब्रह्मस्यतिः ।
 भीमो भानुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ॥
 सर्वं भ्रुवे विरुद्धा यैश्चहास्ते वातरश्मिभिः ।
 भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनु दिवाकरम् ॥
 भ्रलातचक्रवदयान्ति वातचक्रे रिता हिजाः ।
 यस्माद्ब्रह्मति तान् वायुः प्रवहन्तेन वै स्मृतः *
 रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः ॥
 वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रवियथा ।
 ह्यामहृष्टौ च विप्रेन्द्रा भ्रुवाधारानि सर्वदा ॥
 स सोमः शुक्रपत्ने तु भास्करं परतस्थितं ।
 अपूर्थ्यन्ते परोऽस्यान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥
 क्षीणोऽपि तं सरं सोममाप्याययति नित्यदा ।
 एकैव रश्मिना विप्राः सुसुम्नास्येन भास्करः ॥
 एषा सूर्यस्य वाज्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
 पौर्णमास्या स दृश्यते सपुर्णा दिवसक्रमात् ॥
 सपुर्णमहं मासिनं तं सोमममृतात्मकम् ।
 पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तस्मृताभोजनाः ॥
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छेष्टे कलात्मके ।
 अपराह्णं पितृणां स जघन्यां पर्य्युपासते ॥
 पिबन्ति हि फलं कान्तं शिष्टा तस्य कला तु या ।
 स्वधासृतमयो पुण्या तामिन्द्रासृतात्मिकासु ॥
 नि सृते तदमावास्या गभस्तिथ्यः स्वधासृतम् ।
 मासद्विभवाप्याया पितरः सान्ति निवृत्ताः ॥
 न सोमस्य विनाशः स्यात् मुधा देवस्तु पीयते ।
 एवं सूर्यानामन्ताऽस्य क्षयो हृदिश्य सत्तमाः ॥”
 इति कौर्मं ४० अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भाष्यापत्न्यां यथा ।
 सूत उवाच ।
 “अदितिः सुपुत्रं पुत्रमादित्यं कश्यपात् प्रभुम् ।
 तस्यादित्यस्य चवासोद्गाथ्याणान् चतुष्टयम् ॥
 मञ्जा राज्ञो प्रभाच्छाया पुत्रांस्तासां निबाधत
 मञ्जा त्वाष्ट्री तु सुपुत्रं सूर्यान्मनुमनूत्तमम् ।
 यमश्च यमुनाञ्चैव राज्ञो रवन्तमेव च ॥
 प्रभा प्रभातमादित्याच्छाया सावर्णिमात्मजम्
 शनिञ्च त्रपतीञ्च विष्टिञ्चैव यथाक्रमम् ॥”
 इति कौर्मं २० अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य मण्डलपरिमाणं यथा,—
 सूत उवाच ।
 “सूर्याचन्द्रमसावती भ्रमती यावदेव तु ।
 ममानाञ्च समुद्राणां हापानाभ्यां विस्तरः ॥
 विस्तराद्दं प्राथम्यान् भवेदन्यत्र वाद्यतः ।
 पर्यासपरिमाणान्तं चन्द्रादित्यो प्रकाशतः ॥

सूर्यः

पर्यासपरिमाणान्तं बहुस्तुल्यं दिनं स्मृतम्
 अथतीमांस्त्वयो लोकान् यस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात्
 अचिरान्तं प्रकाशे तु अथनात् स रविः स्मृतः
 तयोभूयः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
 महितत्वान्महाशब्दो यस्मिन्नर्थं निपात्यते ।
 अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भात्तुल्यविस्तृतम् ॥
 मण्डलं भास्करस्याथ योजनं स्तान्निबोधत ।
 नवयोजनमाहस्यो विस्तारो मण्डलस्य तु ॥
 विस्तारात्तुगुणश्चापि परिणाहोऽत्र मण्डले
 विष्कम्भमण्डलाच्चैव भास्करात् दिगुणः शशी,
 तस्य गतिनिरूपणं यथा,—
 “मानसस्योत्तरे पृष्ठे लोकपालाश्चतुर्दिशम् ।
 स्थिता धर्मव्यवस्थार्थं लोकसरक्षणाय च ॥
 लोकपालोपरिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिन्तस्य निबोधत ॥
 दक्षिणोपक्रमः सूर्यः क्षिप्रैषु रिव सर्पति ।
 ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥
 मध्यतस्यामरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
 वैवस्वते सयमने ऊर्ध्वं तत्र प्रदृश्यते ॥
 सुखायामद्वा रात्रन्तु विभावर्थ्यस्तमेति च ।
 वैवस्वते सयमने मध्याह्ने तु रवियदा ॥
 सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ।
 विभावर्थ्यामर्धरात्रे माहेन्द्रामस्तमेति च ।
 सुखायामथ वारुण्या मध्याह्ने चार्थ्यमायदा ।
 विभावर्थ्यां सोमपुत्र्या उत्तिष्ठति विभावसु ॥
 रात्रौ च सोमरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
 सोमपुत्र्यां विभावर्थ्यां मध्याह्ने चार्थ्यमायदा ॥
 अमरावत्यां महेन्द्रस्य तद्दर्शयति देवाकरः ।
 अर्धरात्रं सयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥
 सुशीघ्रमेव पर्य्यति भास्करोऽलातचक्रवत् ।
 भ्रमन् वै भ्रममाणान् नक्षत्राणि चरते रविः ॥
 एव चतुषु पाशेषु दक्षिणान्तेषु सर्पति ।
 उदयास्तमये चाभावोत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥
 पूर्वाह्ने चापराह्णे तु ही ही देवालयां तु सः ।
 तपत्येकश्च मध्याह्ने ताभिरेव च रश्मिभिः ॥
 उदितो वदमानाभिर्मध्याह्ने तपते रविः ।
 अतः परं ह्रसन्तोभिर्गीभिरस्तात्रियच्छति ॥
 उदयास्तमयाभ्याञ्च स्मृते पूर्वापरं तु वै ।
 यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥
 यैरको यत्र दृश्येत तेषां स उदयः स्मृतः ।
 प्रणाश गच्छते यत्र तेषामस्तः स उच्यते ॥
 सर्वेषामुत्तरे मरुर्लोकालोकश्च दक्षिणं ।
 विदूरभावादकस्य भूमर्लखागतस्य च ॥
 ध्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ।
 ऊर्ध्वं शतसहस्रान्तु स्थितस्तत्र प्रदृश्यते ॥
 एवं पुष्करमध्यं यदा भवति भास्करः ।
 त्रिंशद्भागान्तु मादन्त्या मुहूर्तं न स गच्छति ॥
 योजनाद्या मुहूर्तस्य इमां संख्यां निबोधत ।
 पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत् ताः स्मृताः ॥
 पञ्चाशच्च सहस्राणि तथा न्यान्वार्धकारिण च ।
 मूर्द्धान्तिको गतिर्द्वेषा सूर्यस्य तु विधीयते ॥

सूर्यः

एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्नु दक्षिणाम् ।
पर्यागच्छत् पतङ्गोऽसौ वामकोष्ठेऽन्तरेऽहनि ॥
मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने ।
मानसोत्तरमरोस्तु अन्तरं त्रिगुणन्तु तत् ॥*॥
सर्पतो दक्षिणायान्नु काष्ठायान्नु निबोधत ।
नवकोट्यैः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् ॥
तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
अहोरात्रा पतङ्गस्य गतिरेषा विधायते ॥
दक्षिणादिनिहन्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः ।
सौरोदस्य समुद्रस्य उत्तरातो दिशश्चरन् ।
मण्डलं विषुवस्थापि योजनैस्तद्विबोधत ॥
तिस्रः कोट्यस्तु सपुंसं विषुवस्याथ मण्डलम् ।
तथा शतसहस्राणां विंशत्यंकाधिका पुनः ॥*॥
आवर्ण चोत्तरा काष्ठां चित्रमान्यदा भवेत् ।
गोमिदकस्य हापस्य उत्तरान्तु दिशश्चरन् ॥
उत्तरायाः प्रमाणन्तु काष्ठया मण्डलस्य तु ।
दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमम् ॥
स्थानं जरह्व मन्थे तथैरावतमुत्तमम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निहृष्टमिह तत्त्वतः ॥
नागवोथ्युत्तरा वीथी अजवोथ्याश्च दक्षिण ।
उभे आषाढमूलन्तु अजवोथ्युदयास्तयः ॥
अभिजित् पृथ्वतः स्वातो नागवोथ्युत्तरास्तय ।
अश्विनो कृत्तिका यास्या नागवोथ्युत्तरा स्मृता ॥
रोहिण्याद्री मृगशिरा नागवोथीरिति स्मृता ।
पुष्याश्लेषा पुनर्वसुर्वीथीरेरावती स्मृता ॥
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो माग उच्यते ।
पूर्वा उत्तरफलगुण्योर्मघा चेवापेभो भवेत् ॥
पूर्वोत्तरं प्रोष्ठपदे गोवोथी र्वती स्मृता ।
श्रवणा तु धनिष्ठ च वारुणश्च जरह्ववम् ।
एताश्च वाधतस्तिस्त्रो मध्यमो गाग उच्यते ॥
हस्ता चित्रा तथा स्वातो नागवोथीरिति
स्मृता ।
विशाखमित्रपैत्रश्च नागवोथीरिहोचरते ॥
मूलपूर्वोत्तरापादा विथोव्वश्वानरी तथा ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाथ्यस्ता मार्गं व दक्षिणं बुधे ॥
काष्ठयोरन्तरं त्वेता वच्यन्त योजनैः पुनः ।
एतच्छतसहस्राणामेकांक्षिणश्च वै स्मृतम् ॥
शतानि त्रीणि चान्यानि त्रयास्त्रिंशच्च योजनैः
काष्ठयोरन्तरं ह्येवं योजनायात् प्रकाशितम् ॥
काष्ठयोर्लक्षयोश्च अयं दक्षिणोत्तरं ।
ते वक्ष्यामि प्रसख्याय योजनस्तु निबोधत ॥
एकैकमन्तरन्तं युक्तान्यतानि सप्ततिः ।
सहस्रं रतिरिक्ता च ततोऽन्या पञ्चविंशतिः ॥
लेश्वयोः काष्ठयोश्च व वाह्याभ्यन्तरयोश्चरन् ।
अभ्यन्तरं स पर्यात मण्डलान्युत्तरायणम् ॥
वाह्यता दक्षिणैव सततं सूर्यमण्डलम् ।
चरत्यसौ प्रतीचरान्तु त्रयशातमण्डलं शतम् ॥
तरणिर्दक्षिणं तावत् क्रमते मण्डलानि तु ।
प्रमाणं मण्डलस्यापि योजनायान्निबोधत ॥
योजनानां सहस्राणि दश चाष्टौ ततः स्मृताः ।
अधिकान्यष्टपञ्चाशत् योजनानि च वै पुनः ॥
विष्कम्भो मण्डलस्यैतत्क्षिप्यं मनु विधायते ।

सूर्यः

अहस्तु चरते नाभिं सूर्यो वै मण्डलक्रमात् ॥
कुलालचक्रपर्यन्तं यथा ररिः शशी तथा ।
दक्षिणं चक्रवत् सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते ॥
तस्मात् प्रकृष्टां भूमिन्तु कालेनाल्पे न गच्छति ।
सूर्यो हादशभिः शीघ्रं मूहर्त्तं दक्षिणायने ॥
त्रयोदशाहसृत्ताणां मध्ये चान्तरमण्डलम् ।
मूहर्त्तं स्तानि ऋत्ताणि नक्तमष्टादशश्चरन् ॥
कुलालचक्रमध्यस्थो यथामन्दं प्रसपति ।
उदगयने तथा सूर्यः स सर्पत् मन्दविक्रम ॥
तस्मात् दोषेण कालेन भूमिं सोऽन्या प्रसपति
सूर्योऽष्टादशभिर्बद्धो मूहर्त्तं रुदगयने ॥
त्रयोदशानां मध्ये तु ऋत्ताणां चरते रविः ।
मूहर्त्तं स्तानि ऋत्ताणि रात्रौ हादशभिश्चरन् ॥
ततो मन्दतरं ताभ्या चक्रन्तु भ्रमतां पुनः ।
सृत्पिण्ड इश मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ ध्रुवस्तथा ॥
मूहर्त्तं स्तावत् त्रिगुणैरहोरात्रं प्रव भ्रमन् ।
उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥
उत्तरं प्रक्रमेऽस्य दिवा मन्दगतिः स्मृता ।
तस्यैव तु पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥
दक्षिणं क्रमणं चापि दिवा शीघ्रं विधीयते ।
गतिः सूर्यस्य वै नक्तं मन्दा चापि पुनः स्मृता ॥
एव गतिविशेषेण विभज्येदात्राहानि तु ।
अजवोथ्या दक्षिणं यन्त्रोकांकोकस्य चोत्तरम् ॥
लांकमल्लानको ह्येव वैश्वानरपथाहृदि ।
ज्येष्ठा यावत् प्रभा सारो पुष्करात् सपकाशतो
पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्तं वत् लोकालोकस्तु पृथ्वत ॥
योजनानां सहस्राणां दशोदो चोच्छ्रिता गिति
प्रकाशयत्प्रकाशय सञ्जतः परिमण्डलः ॥
नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च सञ्जास्ताराण्य मह ।
अभ्यन्तरं प्रकाशने लोकालोकस्य वै गिरि ॥
इति साख्ये १२ अध्यायः ॥
अस्य राक्षसस्तारिकारणं यथा—
नन्द उवाच ।
राक्षसः कथं सूर्यशब्दो चापि जगत्प्रभो ॥
नष्टशब्दः कथं भाद्रं चतुर्षोऽज्ञं मितामिते ।
वेदानां जनकस्वच्छं कृच्छामि त्वया विना ॥
श्रीभगवान् उवाच ।
शृणु नन्द प्रवक्ष्यामि कथामेता पुरातनीम् ।
या श्रुत्वा निष्कलङ्क्य तीर्थस्नाया भवेन्नरः ॥
एकदा यमदर्शनस्य महाकौतुहलान्वितः ।
रंगुकामर्हितस्तुष्टा जगाम नमोदातटम् ।
निज्जने नमोदातारे विजहार तथा मह ॥
चन्दनोत्तिसव्वाङ्गं वस्त्रमाल्यधरं मुनिम् ।
मङ्गरामरसाद्य तमुवाच भास्करः स्वयम् ॥
वेदकज्जु प्रपीक्षस्व ब्रह्मणस्य जगत्पतेः ।
चतुर्वेदविधेयु मुनिष्णातः सदा शुचिः ॥
वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तुर्द्विष्यः ।
धर्मो त्यजति धर्मज्ञो अधर्मं रतः कथम् ॥
दिवामयनटापञ्च वाक्ते वेदो धिगपतः ।
अहञ्च कामणा साक्षा तेन त्वा कथयामि ते ॥
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा त्वराज मैत्रुणं द्विज ।
दृष्ट्वा पुरो विप्ररूपं सूर्यं तेजस्विनं सुरम् ।

सूर्यः

उवाच सूर्ये रक्षास्य कोपलज्जाममन्वितः ॥
रंगुका लज्जिता तच्च विधाय वाससो सर्तो ॥
यमदर्शनरुवाच ।
अदा मे निज्जनस्थाने रमभङ्गस्त्वया कृतः ।
मम गापात पापदृष्ट्यो राक्षसस्तो भविष्यति ॥
दृष्ट्वा मेघगणां सर्वं दूरोभृता भवन्ति ते ।
त्वामाच्छन्नं करिष्यन्ति वायुना प्रेरितास्तथा ॥
स्वर्तजमा भवान् गर्वी हततज्जा भविष्यति ।
मेघाच्छन्नः स्वर्तज्जा राक्षसस्तो भवान् भव ॥
ब्राह्मणस्य वच श्रुत्वा भगवान् भास्करः स्वयम्
वस्तः पुटान्निभ्रत्वा तुष्टाव मुनिपुङ्गवम् ॥
सूर्ये उवाच ।
अहमेव त्वया शमो मया शमो भवान् भव ।
अन्यथा मा वदन्त्येव सूर्ये निस्तजम जना ॥
परामृतः क्षत्रियेण भावयामि द्विजश्वर ।
मरणं क्षत्रियास्वर्णं भवतश्च भविष्यति ॥
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा सुकोपं ब्राह्मणः पुनः ।
तं शशापातिरक्षास्यः शम्भुना च जितो
भवान् ॥
उभयोः कलहं ज्ञात्वा कश्यपेन सह व्रज ।
आजगाम स्य ब्रह्मा विधाता जगतामपि ॥
आगत्य ब्रह्मा सवस्व वाधयामास भास्करम् ।
मुनिश्रेष्ठश्च धर्मज्ञं धर्मज्ञानां गुरोर्गुरुः ॥
ब्रह्मावाच ।
जस्य भास्कर त्वञ्च साक्षात्प्रायणो भवान् ।
युष्माकं परिपालयथाप्यथ्यो ब्राह्मणं सदा ॥
अहं करोमि भवतो विप्रशापान्तमुत्पन्नम् ।
शान्तो भव मरुदेशे साक्षा त्वं सव्यक्रमणम् ॥
कुर्वन्निदधेम ब्राह्मणैर्तो त्वं कुर्वन्निदधेम ।
भावयामि धनाच्छन्नं सदा मुक्तो भावयामि ॥
न्येनातिरिक्तं त्र्ये वा राक्षसस्तो भविष्यति ।
तत्राष्टोत्थं वेपां प्रवृत्तं पुण्ड्रदृष्टो हहं कर्माचरता
अन्यथा सव्यकाले नापुण्यदृष्ट्यो भवान् भूमिः ।
त्वा दृष्ट्वा च जमस्त्वयं सव्ये निष्पापिणो जना
जन्मसमाष्टिर्निष्पाङ्गचतुर्षु दशमे विधी ।
जन्मसं निधने नृणां श्रेष्ठश्च स्व भावयामि ॥
अस्त्काले धनाच्छन्नं मया द्रष्टव्यं जलैर्दपि म
अर्द्धोदितं च काले च पापदृष्ट्यो भविष्यति ॥
भाष्यांद् स्वनिमित्तन भाष्यया हनुभृतया ।
श्वशुरेण श्यालकेन हततज्जा भविष्यामि ॥
अन्यथा तव तेजस्य सज्जा महनुसक्तमा ।
मानिसुमानियुद्धं च शम्भुना त्वं पराजित ॥
इत्येवमुक्त्वा सूर्यश्च बोधयामास ब्राह्मणम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ७२।१३-१४ ॥
ब्रह्माण्डपुराण ७६ अध्यायः ३३मेव ॥
अथ सूर्यमन्त्राः ।
तारो हृदिभ्यं गुः पथाद्वासकर्णविभृषितः ।
यज्ञासना मरुत् शेषं सनेत्राऽदिम्यर्पाथम ।
अष्टाक्षरो मनु प्रोक्तो भातारोभमतः परः ॥
अष्टाक्षरं सूर्यं आदित्यं । अस्य पूजा । प्रातः
सुव्यादिप्राणायामान्निविधाय पीठन्यासं कुर्यात्
तत्र विशेषः । हृदयस्य पूर्वोर्दिदिक्षु मध्यं च ।

सूर्यः

प्रभूतं विमलं सारं समाराध्यं परमसुखं विन्यस्य
 आधारशक्त्यादि अं सूर्यमण्डलाय हादशकला-
 त्मने नमः इत्यन्तं विन्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
 “पठे क्लृप्तं च प्रथमं टिक्तु मध्ये च संयोजेत् ।
 प्रभूतं विमलं सारं समाराध्यमनन्तरम् ॥
 परमादि सुखं पौठं स्वविम्बान्तं प्रकल्पयेत् ॥”
 ततः केशरेषु मध्ये च वां दौसायै नमः ॥
 एवं वीं सूक्ष्मायै वं जयायै वं भद्रायै वै
 विभ्रुत्यै वीं विमलायै वीं अमोघायै वं विद्यु-
 तायै वः सर्वतोमुख्यै । तथा च निबन्धे ।
 “दोषा सूक्ष्मा जया भद्रा विभृतिर्विमला पुनः
 अमोघा विद्युता सर्वतोमुख्यो पौठशक्तयः ॥
 दौसदोषशिखाकारान् बीजन्यासान् विदुः
 क्रमात् ।
 अक्षोवङ्गस्वतितयस्वरान् बिन्दुमिसंयुतान् ॥”
 तदुपरि ब्रह्मविष्णुशिवान्तकाय मोराय योग
 पौठाय नमः । यथा च शारदायाम् ।
 “वदेत् पदं चतुर्थ्यन्तं ब्रह्मविष्णुशिवान्तकम् ।
 मोराय योगपौठाय नमः पदमनन्तरम् ॥
 पौठमन्त्रोऽयमाख्यातो दिनेशस्य जगत्पतेः ॥”
 तत ऋथादिन्यासः । शिरसि देवभागऋपये
 नमः । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि
 आदित्याय देवतायै नमः । निबन्धे ।
 “देवभागो मुनिः प्रोक्तो गायत्रीच्छन्द ईरितम्
 आदित्यो देवता प्रोक्तो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥”
 ततः कराङ्गन्यासो । मत्स्याय तंजोज्ज्वलामणे
 हु फट् स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । एवं ब्रह्मणे
 १० तर्जनीभ्यां स्वाहा । विष्णवे १० मध्यमाभ्या
 वषट् । रुद्राय १० अनामिकाभ्यां ह्रम् । अग्नये
 १० कनिष्ठाभ्यां वीषट् । सर्वाय १० करतल-
 पृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च
 शारदायाम् ।
 “मत्स्याय हृदयं प्रोक्तं ब्रह्मणे शिर ईरितम् ।
 विष्णवे न्याच्छिखावर्मं रुद्राय परिकीर्तितम् ॥
 अग्नये नेत्रमाख्यातं सर्वायास्वमूर्दीरितम् ।
 तंजोज्ज्वलामणे हु फट् विठान्ताः परिकी-
 र्तिताः ॥”
 ततो मूर्त्तिन्यासः । यथा शिरसि ॐ आदि-
 त्याय नमः । मुखे एं रवये । हृदये ऊं भानवे ।
 गुह्यं ईं भास्कराय । चरणयोः अं सूर्याय ।
 तथा च निबन्धे ।
 “आदित्यं विन्यसेन्मृद्दि रविं मुखगतं न्यसेत् ।
 हृदयं भानुनामानं भास्करं गुह्यदशतः ।
 सूर्यं चरणयान्त्यस्येहणः मत्स्यादिपञ्चभिः ॥”
 ततो मन्त्रन्यासः । शिरशि ॐ नमः । मुखे
 ॐ वृ नमः । कण्ठे ॐ णि नमः । हृदि ॐ म
 नमः । कुक्षौ ॐ र्थे नमः । नाभौ ॐ आ
 नमः । लिङ्गे ॐ दि नमः । पादयोः ॐ त्य
 नमः । तथा च ।
 “मूर्द्धास्यकण्ठहृदयकुत्तिनाभिध्वजाङ्गिषु ।
 मन्त्रवर्णात्रयसदृष्टी पत्येकं प्रणवादिक्ताः ॥”
 ततो ध्यानम् ।

सूर्यः

“रक्ताजयुग्माभयदानहस्तं
 केयूरहाराद्भद्रकुण्डलाद्यम् ।
 मार्णिक्यमौलिं दौनयायमोडे
 बभ्रुककान्तिं विलसत्त्रिनेत्रम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
 गुरुपत्तिं संपूज्य पौठपूजां कुर्यात् । ततः खं
 खसोस्त्राय नमः । इति मन्त्रेण मूर्त्तिं सकल्प्य
 पुनर्धात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदान-
 पर्यन्तं विधायारणपूजामारभेत् । तथा च
 निबन्धे ।
 “तारादि खं खसोस्त्राय मनुना मूर्त्तिकल्पना
 साक्षिणं सर्वलोकानां तस्यामावासाञ्च पूजयेत्”
 केशरेष्वन्यादिकोणेषु मध्ये टिक्तु च मत्स्याय
 तंजोज्ज्वलामणे हु फट् स्वाहा हृदयाय नमः ।
 एवं ब्रह्मणे शिरसे स्वाहा । विष्णवे शिखायै
 वषट् । रुद्राय कवचाय ह्रम् । अग्नये नेत्रत्रयाय
 वीषट् । सर्वाय अस्त्राय फट् । टिकपत्रेषु
 पृष्ठीदि ॐ आदित्याय नमः । एवं एं रवये
 ऊं भानवे ईं भास्कराय । विटिकपत्रेषु
 अग्न्यादि उं उपायं प प्रज्ञायै पं प्रभायै सं
 सूर्यायै । तथा च ।
 “अङ्गानि पूजयेदादौ टिकपत्रेष्वर्कमूर्त्तयः ।
 आदित्याद्याश्चतस्रोऽष्टाः शक्तयः कोण-
 पत्रगा ॥
 स्वस्वनामादिवर्णाः स्वस्तासां बीजान्यनक्रमात्
 उपा प्रज्ञा प्रभा सूर्या शक्तयः परिकीर्त्तिताः ॥”
 ततः पत्राद्येषु ब्राह्माद्याः संपूज्य पुरतोऽरुण-
 मञ्जयेत् । तथा च शारदायाम् ।
 “पत्राद्यमस्या ब्राह्माद्याः पुरतोऽरुणमञ्जयेत्”
 तथाञ्च चन्द्रादीन् पूजयेत् । यथा चन्द्राय नमः
 एवं मङ्गलाय बुधाय हृदयतये शुक्राय शनैश्च
 राय राहवे केतवे । तथा च शारदायाम् ।
 “चन्द्रादीन्पूजयेत्पश्चात्पश्चान्तौ ततो वरहः ॥”
 ततः इन्द्रादीन् वज्रादीश्च सम्पूज्य धूपादि
 विमज्जिनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरण-
 मष्टलक्षजपः । तथा च ।
 “वसुलक्षं जपेन्मन्त्रं समिद्धिः क्षीरशाखिनाम् ।
 तत्सहस्रं प्रजुह्यात् क्षीराक्ताभिर्जातन्द्रियः ॥”
 वाचनिक एवाष्टसहस्रहोमः ॥ मन्वान्तरं यथा
 “आकाशमग्निदोर्घन्दुसंयुतं भुवनेश्वरो ।
 मर्गान्वितो भृगुर्भानोस्त्राक्षरोऽयं समीरितः ॥”
 ह्रीं ह्रीं सः । अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः-
 कृत्यादिपूर्वमन्त्रोक्तपौठन्यासं विधाय पूर्वोक्तं
 ऋथादिन्यासं कुर्यात् । ततो मन्त्रन्यासः ।
 यथा आधारादिपादपर्यन्तं ह्रीं नमः । कण्ठा-
 दाधारपर्यन्तं ह्रीं नमः । मूर्द्धादिपर्यन्तं
 सः नमः । शारदायाम् ।
 “आधारादिपादान्तं कण्ठादाधारकार्वाप ।
 मूर्द्धादिपर्यन्तं क्रमाद्वाजपत्यं न्यसेत् ॥”
 ततः कराङ्गन्यासो । ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
 ह्रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । हु मध्यमाभ्यां वषट्
 ह्रीं अनामिकाभ्यां ह्रम् । ह्रीं कनिष्ठाभ्यां

सूर्यः

वीषट् । हुः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हु
 दिषु । तथा च निबन्धे ।
 “षड्दीर्घभाजा मध्ये न बीजनाङ्गानि कल
 ततो ध्यानम् ।
 “रक्ताम्बुजासनमशेषगुणैकसिन्धुं
 भानुं समस्तजगतामधिपं भजामि ।
 पञ्चदशभयवरान् दधतं कराक्षै-
 र्मार्णिक्यमौलिमरुणाङ्गुलिं त्रिनेत्रः
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं ।
 पूर्वोक्तक्रमेण पौठपूजां विधाय मूर्त्तिम
 मूर्त्तिं सकल्प्य पुनर्धात्वा आवाहनादिपञ्चपु-
 ञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारणपूजामारभे
 अग्निनिर्कृतिवायुशनिषु मध्ये टिक्तु च
 हृदयाय नमः इत्यादिना पूजयेत् । पत्रेषु च
 दोन् पूजयेत् । तत इन्द्रादीन् वज्रादीश्च पूज
 ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
 अस्य पुरश्चरणं हादशलक्षजपः । तथा च
 “भानुलक्षं जपेन्मन्त्रमाञ्चनं च दशाशतः ।
 तिलैर्वी मधुरासिक्तैर्जु ह्युर्वाहजितेन्द्रियः ॥
 मन्वान्तरम् ।
 “आकाशमग्निपवनमत्यान्तार्घीशिविन्दुमत् ।
 मार्त्तण्डभैरवं नाम बीजमेतदुदाहृतम् ॥
 पुटितं विस्वबीजेन सर्वकामफलप्रदम् ॥”
 विस्वबीजमाह ।
 “टान्तं दहननेत्रेन्दुसहितं तदुदाहृतम् ॥”
 ठिं ह्रीं ठिं । अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः-
 कृत्यादिपूर्ववत् एतन्मन्त्रोक्तपौठन्यासान्तं कर्म
 विधाय ऋथादिन्यासं कुर्यात् । ततो मूर्त्ति-
 न्यासः । ठिं सूर्याय नमोऽङ्गुष्ठयोः । ठिं भास्कर-
 राय नमस्तर्जनीयोः । ठिं भानवे नमः मध्य-
 मयोः । ठिं रवये नमोऽनामिकयोः । ठिं
 दिवाकराय नमः कनिष्ठयोः । ततः शिरसि
 वदनं हृदयं गुह्यं पाददेशेषु तास्तनहोजा-
 दिका न्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
 “पञ्चस्वाक्ष्यबीजेन पञ्चमूर्त्तिः प्रविन्यसेत् ।
 अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं अङ्गुलिषु क्रमादिमाः ॥
 सूर्येस्तु भास्करो भानुस्ततो रविदिवाकरो ।
 शिरोवदनहृदगुह्यपाददेशेषु ताः क्रमात् ॥”
 ततः कराङ्गन्यासो । ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ह्रीं
 तर्जनीभ्यां स्वाहा । ह्रीं मध्यमाभ्यां वषट् ।
 ह्रीं अनामिकाभ्यां ह्रम् । ह्रीं कनिष्ठाभ्यां
 वीषट् । एवं हृदयादिषु । ह्रीं हृदयाय नमः
 इत्यादि । तथा च निबन्धे ।
 “दोषयुक्तेन बीजेन नेत्रान्ताङ्गानि विन्यसेत् ॥”
 ततो मूलबीजेन व्यापकं कृत्वा ध्यायेत् । तथा
 च ।
 “व्यापकं मूलबीजेन कुर्वीत तदनन्तरम् ॥”
 ध्यानम् ।
 ह्रींमाञ्जोप्रबालप्रतिमनिर्कृतिं चारु-
 सहाङ्गपद्मी
 चक्रं शक्तिं सपाशं नृणामतिरुचिरामन्त्र-
 मालां कपालम् ।

सूर्यका

सूर्यत

सूर्यल

इत्याभोजेदंधानं त्रिनयनविलमहे देवज्ञाभिराम
मार्त्तणं वल्लभाहं मणिमयमुकुटं हारदीमं
भजाम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्याधेयापनं कुर्यात्
ततः पूर्वोक्तक्रमेण पीठं संपूज्य पूर्वोदितिक्षु
कर्णिकायाम् । उं उषायै नमः । एव प प्रभायै
पं प्रभायै स सस्यायै इति संपूज्य मूर्त्तिं मूलेन
कल्पयेत् । ततः पूर्वोदितिक्षु सूर्यं भास्करं भानु
रविञ्च पूजयेत् । कोणेषु दिवाकरम् । ततः
पूर्वोदितिक्षणपश्चिमोदोक्षेषु दिक्षु द्वां हृदयाय
नमः । इत्यादिना पूजयेत् । इंग्राने द्वौ नेत्र-
त्रयाय वीषट् । शारदायाम् ।

“सूर्यादीन् चतुरो दिक्षु विदित्स्वन्यं समर्चयेत्
अङ्गपूजा यथापूर्वा नेत्रमोशानदिगगतम् ॥”
ततः पूर्ववच्चन्द्रादिग्रहान् पूजयेत् । ततो
लोकपालान् पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।

“ग्रन्थानष्टौ तथा बाह्यं लोकपालांस्ततः परम् ॥”
ततो धर्पादिविर्मर्जानान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणजपो लक्षत्रयसम्यः । त्रिमधुरो-
पेतैः कमलैर्दशांशहोमः । तथा च ।

“लक्षत्रयं जपेन्मन्त्री बोजं विम्बपुटीकृतम् ।
दशांशं कमलैः फलैर्जहुयात्त्रिमधुरोपेतैः ॥
इमं मन्त्रं जपेन्मन्त्र्यः कान्तिं पुत्रान् धनं द्युतिम्
वाक्सिद्धिममितां लक्ष्मीं सोभाग्यमपि साधयेत् ॥”

इति तन्त्रमारः ॥ * ॥

अस्य प्रकारान्तरमन्त्रध्यानपूजादिकं गरुड
पुराणे ३८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सूर्ये वर्ण-
नीयानि यथा । अरुणता १ रविमणिप्रकाशः २
चक्रवाकप्रोतिः ३ पद्मप्रकाशः ४ पथिकप्रोतिः ५
लोचनप्रोतिः ६ तारातिः ७ चन्द्राप्रकाशः ८
दोषाप्रकाशः ९ शोषप्रकाशः १० पंच-
कार्त्तिः ११ तमोऽभावः १२ चौरार्त्तिः १३ कुम्-
दार्त्तिः १४ कुलटार्त्तिः १५ । इति कविकल्प-
लता ॥

सूर्यकान्तः, पुं, (सूर्यः कान्तो यस्य । सूर्यस्य
कान्तं प्रियो वा ।) स्फटिकः । इति हला
युधः ॥ मणिविशेषः (यथा, रघुवशे । ११ ।
२१ ।

“ज्योतिरन्धननिपाति भास्करात्
सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥”

तत्पर्यायः । सूर्यमणिः २ सूर्याश्मा ३ दृङ्गलो-
पमः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनमणिः ५ तापनः ६
रविकान्तः ७ दोषोपलः ८ अग्निगर्भ ९ ज्वल-
नाश्मा १० अर्कोपलः ११ । अस्य गुणा ।
उष्णत्वम् । निर्मूलत्वम् । रसायनत्वम् । वात-
श्लेष्महरत्वम् । मध्यत्वम् । पूजनाद्रवितुष्टिदत्वञ्च
इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्यहस्तविशेषः । तत्-
पर्यायः । सूर्यमणिः २ पुष्यरक्तः ३ पचत्पुटः ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यकान्तः, स्त्री, (सूर्यस्यैव कान्तिर्यस्याः ।)
पुष्यविशेषः । यथा,—

“सूर्यकान्तिस्ताम्रवर्णा शोडुपर्याय इत्यपि ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यस्य दीप्तिश्च ॥

सूर्यकालः, पुं, (सूर्योपलक्षितः कालः ।) दिवसः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यकालानलचक्रं, स्त्री, नरणां शुभाशुभप्रानार्थं
नक्षत्रचटितचक्रविशेषः । यथा,—

“ऊर्ध्वं गान्धर्विशूल्यास्तिस्रस्तथैश्वर्यावस्थिताः
इह न चाष्टौ स्थिते कोणे शृङ्गयुग्मं तथैकया ॥
मध्यत्रिशूलदण्डादौ भानुभायं भमण्डलम् ।
साभिजित्तत्र दातव्यं मन्त्रमार्गेण सर्वदा ॥
नाम ऋत्तं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
अधोगतेस्त्रिनक्षत्रैरुद्देशो वधवन्धनम् ॥

रेखाष्टकं जया लाभ ऋत्तपट्टकं तथा पुनः ।
शृङ्गयुग्मे रुजाभङ्गौ सूर्यः शूलत्रये स्फुटम् ॥
विवादे व्यसने युद्धे रोगार्त्तं गमने तथा ।
सूर्यकालानल चक्रं ज्ञातव्यन्तु प्रयत्नतः ॥”

इति स्वरोदय ॥

सूर्यग्रहः, पुं, (सूर्यरूपो ग्रहः ।) नवग्रहाणां
पथमग्रहः । (सूर्यस्य ग्रहः ग्रहणम् ।)
सूर्यांपरागः । यथा, गारुडे ।

“सूर्यग्रहः सूर्यवारं सोमं सोमग्रहो भवेत् ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सूर्यग्रहणं, स्त्री, (सूर्यस्य ग्रहणम् ।) सूर्यापि
रागः । तत्कारणं यथा, वर्द्धपुराणे गणभेद-
नामाध्याये ।

“सूर्येन्दोरुपरागस्तु गोलकच्छायाया भवेत् ।
अन्यान्ययोस्तयोरेव व्यापयोरेव कारणात् ॥
ग्राममात्तो तु जायते तत्रातः पूर्वपश्चिमौ ।
तत्र पुष्यफलाद्भागं कृतौ राहोस्तु विष्णुना ॥”
अन्यत् ग्रहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सूर्यजः, पुं, (सूर्यात् जायते इति । जन + डः ।)
सुर्योववानरः । इति जटाधरः ॥ शनिग्रहः ।
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । ४४ ।

“गच्छत्यध्वानं सममं चाष्टमं च
होनः स्वापुत्रं सूर्यजं दीनचेष्टः ॥”
यमः । मनुः । रेवन्तः । कण्ठश्च ॥)

सूर्यजा, स्त्री, (सूर्यात् जायते इति । जन + डः ।
टाप् ।) यमुना नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्यतनयः, पुं, (सूर्यस्य तनयः ।) ग्रनेश्वरग्रहः ।
यमः । (सावर्णिमनु । रेवन्तः ।) यथा,—

“तस्य पत्नीवयन्तइत् संज्ञा राज्ञो प्रभा तथा ।
रेवतस्य सुता राज्ञो रेवन्त सुपुत्रे सुतम् ॥२॥
प्रभा प्रभातं सुपुत्रे त्वाष्टौ सङ्घः तथा मनुम् ।
यमश्च यमुना चैव यमलो तु बभूवतुः ॥ ३ ॥

जनयामास तस्यान्तु पुत्रश्च मनुर्कपिणम् ।
सवणत्वाच्च सावर्णिमनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ८ ॥
ततः शनिञ्च तपतीं विष्टिञ्चैव क्रमेण तु ।
क्यायाया जनयामास संज्ञं यमिति भास्करः ॥”
इति मातृस्ये ११ अध्यायः ॥

(वानरराजः सुर्योव । कण्ठश्च ॥)

सूर्यतनया, स्त्री, (सूर्यस्य तनया ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥

सूर्यपत्रः, पुं, (सूर्य इव तीक्ष्णं पत्रमस्य ।)
आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यपुत्रः, पुं, सूर्यस्य पुत्रः ।) वरुणः । शनिः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३३ ।
“मघास्वङ्गारको वक्रः श्वणे च बृहस्पतिः ।
भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥”)
यमः । यथा,—

“धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।
पाहि मां किङ्करः साधुः सूर्यपुत्रं नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अश्विनीकुमारो । यथा, महाभारते । १३ ।
१५७ । १८ ।

“पिबेतामश्विनीं सोमं भवद्भिः सहितावभौ ।
उभावेतावपि सुरो सूर्यपुत्रो सुरेश्वरः ॥”)
अन्यत् सूर्यतनयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सूर्यपुत्री, स्त्री, (सूर्यस्य पुत्री ।) यमुना । यथा,
महाभारते ।

“यमस्वमनेमस्तेऽस्तु यमने लोकपुजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रिं नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विद्युत् । इति केचित् ॥

सूर्यफणिचक्रं, स्त्री, सर्वकार्येशभाशुभज्ञापक-
चक्रविशेषः । यथा,—

“सप्तविंशतिभान्यत्र पङ्क्तिर्युक्त्वा क्रमेण तु ।
तान्तरात्रान्तरे वेधं फणिचक्रं त्रिनाडिकम् ॥
यत्र ऋत्ते स्थितो भानुर्भेदादौ गणयेद्बुधः ।
नाम ऋत्तं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ॥
कुर्यान्मृत्यञ्च रोगञ्च नाडावेधगतं नृणाम् ।
वज्रयेत् सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥
निर्वन्धकृत्तमध्यस्थं यस्य नाम प्रजायते ।

मिथ्यन्ति सर्वकार्याणि संशामं च जयो भवेत् ॥”
इति स्वरोदयः ॥

सूर्यभक्तः, पुं, (सूर्यस्य भक्तः प्रियः ।) बभ्रुक
पुष्यहस्तः । संप्रपञ्कः त्रि । इति भेदिनी ॥

सूर्यभक्तकः, पुं, (सूर्यभक्त एव । स्वार्थं कन् ।)
बभ्रुकपुष्यहस्तः । इति शब्दमाला ॥ सूर्य-
पूजकः, त्रि ॥

सूर्यमणिः, पुं, (सूर्याप्रियो मणिः ।) सूर्यकान्त-
मणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्यहस्तविशेषः ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“सूर्यकान्तः सूर्यमणिः पुष्यरक्तः पचत्पटः ॥”
सूर्यमण्डलः, स्त्री, (सूर्यस्य मण्डलम् ।) सूर्य-
मन्त्रिधिवेष्टनम् । तत्पर्यायः । परिवेशः २ परिधिः ।

३ उपसूर्यकम् ४ मण्डलम् ५ । इत्यमरः । १ ।
३ । ३२ ॥ यथा,—

“मायाङ्गं शिवरूपं त्रुडं त्रुडं हृषभवाङ्गिनीम् ।
सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदमसायुताम् ॥”
इत्याङ्गकतत्त्वम् ॥

सूर्यलता, स्त्री, (सूर्यप्रिया लता ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यह

सूर्यलोकः पुं (सूर्यस्य लोकः ।) सौरभुवनम् ।
यथा —

“विनीपधैविना वेद्यैविना पथपरिश्रहेः ।
कालेन निधने प्राप्य सूर्यलोकं महोयते ॥”
इति काशीखण्डे सूर्याख्ये दानफलम् ॥

अपि च ।

“सौर लोकमथावाप्य क्षणेन स विमानगः ।
यथा कदम्बकुसुमं किञ्चलकैः सञ्चतोद्धतम् ॥
देदीप्यमानं हि तथा समन्ताद्भानुभानुभिः ।
दूराद्दृष्टि स विज्ञाय धृततामरसदयम् ॥
नवभिर्याजनानाञ्च सहस्रैः समीरतेन च ।
विचित्रैर्गणकचक्रैर्गण समसमितयुतेन च ॥
अनुरूणाधिष्ठितेन सर्वतो धृतशर्मना ।
अस्मरामुनिगन्धर्वसर्पशार्मानकृतेः ॥
स्यन्दनेनातिजविना प्रणानाम कृताञ्जलिः ।
तस्य प्रणामं देवोऽपि भूमिङ्गनानुमन्य च ।
अतिदूरं नभोवर्त्म प्रतिचक्राम स क्षणात् ॥
प्रक्रान्ते द्युमर्णा दूरं शिवशर्मातिशर्मवान् ।
प्रावाच भगवद्भृश्या कथं लभ्य रवेः पदम् ॥”
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे सूर्यलोकवर्णनं
नाम ८ अध्यायः ॥

सूर्यवंशः पुं (सूर्यस्य वंशः ।) सूर्यस्य सन्तानः ।
तद्विवरणं यथा । परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः ।
तस्य पुत्रो मरीचिः । तस्य कश्यपः । तस्य
सूर्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे मनु-
रेव राजासीत् । त्वेतायुगे तस्य पुत्रः इक्ष्वाकुः
अयोध्यायां राजासीत् । अस्मिन् युगे अति-
दीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः ।
त्रेताहापरयोः सन्धौ श्रीरामचन्द्रो दशरथसुत-
रूपेण अवतीर्णः । हापरयुगस्य प्रथमे तस्य
पुत्रः कुशो जातः । तदहं शः संभवान्तः कलैः
सहस्रवर्षपर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः एतत्पुत्र्यन्त
सूर्यवंशविश्रान्तिः । पुनः सत्ययुगे मरुः नष्ट
सूर्यवंशं भावयिष्यति । यः योगसिद्धः स न
कलापशामे आस्ते । इति श्रीभागवतमतम् ॥
वंशवर्णनविस्तारस्तु मत्स्यपुराणे १२ अध्या-
यादौ गरुडपुराणे १४३ अध्याये च दृष्टव्यः ॥
सूर्यवल्गो, स्त्री (सूर्यप्रिया वल्गो ।) अर्कपुष्पि
काह्वरः । इति रत्नमाला ॥

सूर्यमन्त्रः, स्त्री (सूर्यस्य मन्त्रा मन्त्रा यस्य ।)
कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पु. अर्कवृक्षः ।
इत्यमरे अर्काह इति दर्शनात् । २ । ४ । ८० ।)
सूर्यसारथिः, पुं (सूर्यस्य सारथिः ।) अरुणः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यदुक्तं मह. भारते । १ । ११ । ६ । २३ ।
“अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातमभये मदा ।
आदित्यरथमध्यास्त सारथ्यं समकल्पयत् ॥”)
सूर्यहृदयः, स्त्री (सूर्यस्य हृदयमिव ।) सूर्यस्य
स्तवविशेषः । यथा —

“अथापतिष्टे दादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
मन्त्रेणु विविधैः सौरैर्कृतं गयजुःसामसम्भवेः ॥
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्वीत प्रणतिं भूर्भुवो नित्यञ्च सन्वतः ॥

सूर्यह

“खं खमोल्काय शान्ताय कारणप्रयहेतवे ।
निवेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥
क्वचित् पुस्तके खमोल्कायेति च पाठः ।
नमस्तुष्टिर्गणे तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽसृष्टतम् ॥
भूर्भुवः स्वस्वमोद्धारः सर्वे रुद्राः सनातनाः ।
पुरुषः सम्प्रहोऽतस्त्वां प्रणमामि कपर्दिनम् ॥
त्वमेव विश्वं बहुधा जातं वै जायते च न ।
नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥
प्रचेतसे नमस्तुभ्यममायाः पतये नमः ।
नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः ॥
हिरण्यवाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ।
अस्विकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः ॥
नमस्तु नीलकण्ठाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ।
विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥
नमो हंसाय ते नित्यं आदित्याय नमोऽस्तु ते ।
प्रपद्ये त्वां विरुपाक्ष महतं परमेश्वरम् ॥
हिरण्ययै गृहे गुप्तमात्मानं सर्वदंदिनाम् ।
नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वा परासृष्टम् ॥
विश्वं पश्यपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेश्वरे ॥
उग्राय सर्वभक्ताय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥
एतद् सूर्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम् ।
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्याद्विवाकरम् ॥
इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ।
प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
सर्वपापप्रणमनं वेदमारं समुद्धृतम् ।
ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिसङ्घैर्निर्षवितम् ॥
यस्तु नित्यं पठेद्दोमान् प्रोक्षन्नादित्यमण्डलम् ।
महापातकयुक्तोऽपि पृथते नात्र संशयः ॥
क्षयापस्मारकुष्ठार्थं व्याधिभिः पीडितोऽपि मन्
जप्त्वा शतगुणं स्तोत्रं स आर्यो भवति द्रुतम् ॥
भृतरुद्रादिपशाचातिबीजव्यसनकर्षिभिः ।
स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥
इति कर्मपुराणे उपविभागं १७ अध्यायः ॥
गरुडे ५० अध्याये चेतदृष्टव्यम् ॥ (भविष्यो-
त्तरोक्तसूर्यहृदयन्तु बहुभिः समाद्रितयं पठ्यते
च अतस्तत् संप्रक्रियमुच्यते । अथ आदित्यहृदय-
प्रारम्भः । आचस्य देगकालो संकीर्त्य समा-
रोग्यावासये श्रीमवितासूर्या नारायणप्रीत्यर्थं
हादशनमस्काराख्यं कर्म करिष्ये । अथ ध्यानम्
“ध्ये यः सदा सवितृमण्डलमध्ववर्ती
नारायणः सरमिजामनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरोटी
हारी हिरण्ययवपुष्टं तशङ्खचक्रः ॥
एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।
स मे भवतु सुप्रीतः पश्यहस्तो दिवाकरः ॥”
मित्राय नमः । रवेः नमः । सूर्याय नमः ।
भानवे नमः । खगाय नमः । पृष्णे नमः ।
हिरण्यगर्भाय नमः । मरोचये नमः । आदि-
त्याय नमः । सवित्रे नमः । अर्काय नमः ।
भास्कराय नमः ।

सूर्यह

“नमः सवित्रे जगदृक्चक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
तयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
नमोऽस्तु सूर्याय सहस्ररश्मये
सहस्रशाखान्वितसम्भवात्मने ।
सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
सहस्रसद्भायुगधारिणे नमः ॥
आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दि
जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥
इति नमस्कारः

शतानिक उवाच ।

“कथमादित्यमुदयन्तमुपतिष्ठे हिजोत्तमः ।
एतस्मै ब्रूहि विप्रेन्द्र प्रपद्ये शरणं तव ॥

समन्तुक्वाच ।

इदमेव पुरा पृष्टः शंखचक्रगदाधरः ।
प्रणम्य शिरसा देवमर्जुनेन महात्मना ॥
कुरुक्षेत्रे महाराज निवृत्ते भारते रणे ।
क्षणानर्थं समासाद्य प्रार्थयित्वा ब्रवीदितम् ॥
अर्जुन उवाच ।

ज्ञानञ्च धर्मशास्त्राणां गुह्याद्गृह्यतरं तथा ।
मया कृष्ण परिज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥
सूर्यस्तुतिमयं न्याम वक्तुमर्हसि माधव ।
भक्त्या पुच्छामि देवेश कथयस्व प्रसादतः ॥
सूर्यभक्तिं करिष्यामि कथं सूर्यं प्रपूजयेत्
तदहं श्रानुमिच्छामि त्वत्प्रसादेन यादव ॥

श्रीभगवानुवाच ।

रुद्रादिदेवतैः सर्वैः पृष्टं न कथितं मया ।
वच्यं ऽहं सूर्यं विन्द्यामि शृणु पाण्डव यत्नतः ॥
अस्माकं यच्चया पृष्टमर्काचिन्तो भवाञ्जुन ।
तदहं सम्यक्ख्यामि आदिमध्यावमानकम् ॥
अर्जुन उवाच ।

नारायण सुरेश्च पृच्छामि त्वा महायुगे ॥
कथमादित्यमुदयन्तमुपतिष्ठे तं सनातनम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।

साधु पार्थ महावाहो बहुमानसि पाण्डव ।
यन्मां पृच्छस्यपस्थानं तत् पवित्रं विभावसी ॥
सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
सर्वरोगप्रणमनमायुर्वर्द्धनमुत्तमम् ॥
अभिचदमनं पार्थ संश्रामे जयवह्ननम् ।
वर्द्धनं धनपुत्राणामादित्यहृदयं शृणु ॥
यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
त्रिषु लोकेषु विख्यातं निःश्रेयसकरं परम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य प्रातःकालाय चाञ्जुन ।
विप्रात्यनिकरुपाणिं नश्यन्ति स्मरणादपि ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्ने न सूर्यं मावाहयेत् सदा ।
आदित्यहृदयं नित्यं जाप्यं तच्छृणु पाण्डव ॥
यज्जपान्मुच्यते जन्तुर्दारिद्र्यादाशु दुस्तगात् ।
लभते च महामासिद्धं कुष्टव्याधिविनाशिनोम् ॥
अस्मिन् मन्त्रे ऋषिच्छन्दोदेवताशक्तिरेव च ।
सर्वमेव महावाहो कथयामि तवाग्रतः ॥
मया ते गोपितं न्यासं सर्वशास्त्रप्रबोधितम् ।

अथ ते कथयिष्यामि उत्तमं मन्त्रमेव च ॥
 ॐ अस्य आदित्यहृदयस्तोत्रमन्त्रस्य । श्रीकृष्ण
 ऋषिः श्रीसूर्यात्मा त्रिभुवनेश्वरो देवता ।
 अष्टपुष्प कन्दः । हरितहृदयं दिवाकर
 छणिरिति बीजम् । ॐ नमो भगवते जित
 वैश्वानरजातवेदसे इति शक्तिः । ॐ नमो
 भगवते आदित्याय नम इति कीलकम् ॥
 ॐ अग्निगर्भदेवता इति मन्त्रः ॥ ॐ नमो
 भगवते तुभ्यमग्दित्याय नमो नमः । श्रीसूर्य-
 नारायणप्रौढर्थ जपे विनियोगः । अथ न्यासः ।
 ॐ ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं तर्जनीभ्यां
 नमः । ॐ ह्रीं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं अना-
 मिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
 ॐ ह्रीं करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं
 हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रीं
 शिखायै वषट् । ॐ ह्रीं कवचाय हुम् । ॐ ह्रीं
 नेत्रत्रयाय वीषट् । ॐ ह्रीं अस्त्राय फट् ।
 ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं । इति दिग्बन्धः ॥
 अथ ध्यानम् ।
 “भास्वदत्ताद्यमीनि स्फुरदधरुचा रञ्जित
 चारुकेश
 भास्वन्तं दिव्यतजः करकमलयुतं स्वर्णवर्ण-
 प्रभाभि ।
 विश्वाकाशवकाशग्रहपतिशिखरे भाति
 यथादयाद्री
 सर्वानन्दप्रदाता हरिहरनमितः पातु मा
 विश्वचक्षु ॥
 पूर्वमष्टदलं पञ्चं प्रणवादिप्रतिष्ठितम् ।
 मायाबीजं दलारोत्रं यन्महद्वारयेदिति ॥
 आदित्य भास्कर भानु रवि सूर्य दिवाकरम् ।
 मात्तगण्ड तपन चेति दलैस्वष्टम् योजयेत् ॥
 दोषा मृच्छा जया भद्रा विभूतिर्विमला तथा ।
 अमोघा विद्यता चेति मध्ये श्याः सर्वतोमुखी ॥
 सर्वज्ञः सर्वशयै व सर्वकारणदेवता ।
 सर्वेशं सर्वहृदयं नमामि सर्वमात्तगणम् ॥
 सर्वोत्सा सर्वकर्ता च सृष्टिजीवनपालकः ।
 हितः स्वर्गापवगद्य भास्करेण नमोऽस्तु ते ॥”
 इति पार्थना ॥
 “नमो नमस्तोस्तु सदा विभावसो
 सर्वात्मने सप्तहयाय भानवे ।
 अनन्तशक्तिभृणभृणण
 दटस्व भुक्ति मम मुक्तिमव्ययाम् ॥
 अकन्तु सूक्ष्म विन्यस्य ललाटे तु रवि न्यसेत् ।
 विन्यसेन्नवयोः सूर्ये कणयोश्च दिवाकरम् ॥
 नामिकायां न्यसेद्भानुं मुखे व भास्करं न्यसेत् ।
 पञ्च न्यसेदष्टयाश्च व तीक्ष्णं जिह्वान्तरं न्यसेत् ॥
 सुवर्णरतमं कण्ठे स्कन्धयोस्तिग्मनेत्रजम् ।
 बाह्वोस्तु पुष्पण्यै व मित्तं वै पृष्ठतो न्यसेत् ॥
 वक्ष्णं दक्षिणे हस्ते त्वष्टारं वामतः करे ।
 हस्तावुष्णकरः पातु हृदयं पातु भानुमान् ॥
 उदरं तु यमं विन्दादादित्ये नाभिमण्डले ।
 कक्षां तु विन्यसेदं सूर्यसूर्योस्तु विन्यसेत् ॥

जान्त्वोस्तु गोपतिं न्यस्य सवितारन्तु जङ्घयोः ।
 पादयोश्च विवस्वन्तं गुल्फयोश्च दिवाकरम् ॥
 बाह्वोस्तु तमोध्रमं भगमभ्यन्तरे न्यसेत् ।
 सर्वाङ्गं पु महस्माग् दिग्दिदित्तं भग न्यसेत् ॥”
 इति दिग्बन्धः ॥
 “एष आदित्यविन्यासो देवानामपि दुर्लभ ।
 इमं भक्त्या न्यसेत् पाथे मयाति परमां गतिम्
 कामक्रोधकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संगयः ।
 सर्पादपि भयं नैव मयामेषु पथिष्वपि ॥
 रिपुसघटकालेषु तथा चौरसमागमे ।
 त्रिसन्ध्यं जपतो न्यासं महापातकनाशनम् ॥
 विस्फाटकमसुत्पन्नं तोत्रज्वरसमुद्भवम् ।
 शिरोरोगं नेत्ररोगं मन्त्राधिधिविनाशनम् ॥
 कुष्ठव्याधिस्तथा दद्रुर्गोमाश्च विविधाश्च ये ।
 जपमानस्य नश्यन्ति शृणु भक्त्या तदर्जुन ॥
 आदित्यो मन्त्रमयुक्त आदित्यो भुवनेश्वरः ॥
 आदित्यान्नापरा देवो ह्यादित्यः परमेश्वरः ॥
 आदित्यमजयेद ब्रह्मा शिव आदित्यमजयेत् ।
 यथादित्यमयं तेजो मम तेजस्तदर्जुन ॥
 आदित्यं मन्त्रमयुक्तमादित्यं भुवनेश्वरम् ।
 आदित्यं ये प्रपश्यन्ति मां प्रपश्यन्ति न संगयः ॥
 त्रिसन्ध्यमजयेत् सूर्ये स्मरेद्भक्त्या तु यो नरः
 न स प्रपश्यति दारिद्र्यं जन्मजन्मनि चार्जुन ॥
 एतत्तं कथितं पापं आदित्यहृदये मया ॥
 शृणुन्मुक्ता च पापेभ्यः सूर्यलोके मजोयते ।
 अनमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
 आदित्यं सविता सत्यं खड्गः पुष्या गभस्तिमान्
 सुवर्णं स्फटिको भानुः स्फुरितो विश्वतापनः ।
 रविर्विश्वेशो महानिजा सुवर्णः सप्तबोधकः ॥
 हरिणखर्गस्त्रिशिरस्तपनो भास्करो रविः ।
 मानं गडां गोपतिः शोभान् कतञ्च प्रतापवान्
 तमिस्रहा भयो हसो नामत्यथ तमोन्दः ।
 शृङ्गो विरोचनः केशो महस्माग्महाप्रभु ॥
 विवस्वान् पुष्पणो सुवर्णमिहिरां जामदग्न्यजित
 धर्मरंश्मः पतञ्जय शरण्याऽमितवहा तपः ॥
 दक्षिणे यगति शरस्तं लो राशिगोहायगा ।
 गम्भश्चिदाङ्गदः सोम्या ह्ययकजप्रदायकः ॥
 अग्रमानुत्तमो देव ऋगयजुः साम एव च ।
 हरिदग्नस्तमोदारः भूतमांसमरोचिमान् ॥
 अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शश्वस्तिमिरनाशनः ।
 पुष्या विश्वेशरो मितः सुवर्णः सप्ततापवान् ॥
 आतपो मण्डलो भास्वान् तपनः सर्वतापनः ।
 कृतविश्वो महानिजाः सर्वरत्नमयोद्भवः ॥
 अक्षरश्च क्षरश्चैव प्रभाकरविभाकरो ।
 चन्द्रशुद्धाङ्गदः सोम्यो ह्ययकजप्रदायकः ॥
 अङ्गारकोऽङ्गदोऽगस्ता रक्ताङ्गुष्ठाङ्गवर्धनः ।
 बुद्धो बुद्धामना बुद्धिबुद्धात्मा बुद्धिवर्धनः ॥
 बृहद्भानुबृहद्भानो बृहद्भानो बृहस्पतिः ।
 गुरुस्त्वं शुक्ररतास्त्वं शुक्राङ्गः शुक्रभृषणः ॥
 शनिमान् शनिरुपस्त्वं शनेगच्छसि सर्वदा ।
 अनादिगादिरादित्यस्त्वं जीराशिमीहातपा ॥
 अनादिगादिरुपस्त्मादित्यो दिक्पतित्यं मः ।

भानुमान् भानुरुपस्त्व स्वभानुभानुदीप्तिमान् ॥
 धूमकेतुर्गोहाकेतुः सर्वकेतुरनन्तमः ।
 तिमिरावरणः शश्वः सटा मार्त्तगण्ड एव च ॥
 नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमाय नमो नमः ।
 नमोत्तराय गिरये दक्षिणाय नमो नमः ॥
 नमो नम महसांशो ह्यादित्याय नमो नमः ।
 नमः पद्मपवोधाय नमस्त हाटशात्मने ॥
 नमो विश्वपवोधाय नमो भ्राजिष्णुजिष्णवे ।
 ज्योतिषे च नमस्तुभ्यं ज्ञानाकाय नमो नमः ॥
 प्रतोमाय प्रगलभाय युगान्ताय नमो नमः ।
 नमस्ते हाटपतये पृथिवीपतये नमः ॥
 नमोद्धार वपरकार सर्वयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
 ऋगवेदादि यजुर्वेद सामवेद नमोऽस्तु ते ॥
 नमो हाटकवर्णाय भास्कराय नमो नमः ।
 जयाय जयभद्राय हरिदश्वाय ते नमः ॥
 दिव्याय दिव्यरूपाय ग्रहाणां पतये नमः ।
 नमस्ते शुचये नित्यं नमः कुरु कुलात्मने ॥
 नमस्ते लोकायनाथाय भूतानां पतये नमः ।
 नमः कवच्यनाथाय नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥
 त्वं ज्योतिस्त्वद्युनित्र ह्या त्वं विष्णुस्त्व प्रजापति
 त्वमेव रुद्रा रुद्रात्मा वायुरग्निस्त्वमेव च ॥
 याजनाना महस हं हे प्रते हं च योजनं ।
 एकेन निमिषाहं न क्रममाणं नमोऽस्तु ते ॥
 नवयोजनलक्ष्णां महस्रदिगतां च ।
 यावत्प्राप्तमाणं क्रममाणं नमोऽस्तु ते ॥
 अथतथ नमस्तुभ्यं पृष्ठतथ सटा नमः ।
 पाश्यतथ नमस्तुभ्यं नमस्त चास्तु सर्वदा ॥
 नमः सरारिहन्त्रं च मोमसूर्योऽग्निचक्षुषे ।
 नमो दिव्याय श्रीमाय मात्तन्त्रमयाय च ॥
 नमो वेदालवेद्याय सर्वं कर्मादिमात्तगणम् ।
 नमो हरितयणाय सुवर्णाय नमो नमः ॥
 अरुणा मापमामे तु सूर्यो वै फालगुने तथा ।
 यत्रमामे तु वेदाङ्गो भानुर्यशास्वतापनः ॥
 ज्येष्ठमासे तपेदिन्द आयादे तपते रविः ॥
 गभस्तिः आर्षणं मामि यमा भाद्रपदे तथा ॥
 इषे सुवर्णरेताथ कार्तिके च दिवाकरः ॥
 मार्गशीर्षे तपेऽस्मिन् पोषे विष्णु मनातनः ।
 एरुपस्त्वधिके मामे मासाधिक्ये तु कल्पयेत् ॥
 इत्येत हाटशादित्याः काश्यपया प्रकीर्तितान् ॥
 उग्ररूपा महात्मानस्तपन्ते विष्णुर्कृषिणः ।
 धर्माशकाममात्तगणां प्रस्फुटा हेतवो नृप ॥
 सर्वपापहरधैवमादित्य सप्तप्रजयेत् ।
 रुकधा दग्धा च व श-धा च महस्रधा ॥
 तपन्ते विश्वरूपेण सृजन्ते महर्तन्ते च ।
 एष विष्णुः शिवश्चैव ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥
 महेन्द्रश्च वै कालश्च यमो वरुण एव च ।
 नक्षत्रशङ्कताराणामधिपो विश्वतापनः ॥
 वायुरग्निधनाध्यक्षो भूतकर्ता स्य प्रभुः ।
 एष देवो हि देवानां सर्वमाप्यायते जगत ॥
 एष कर्ता हि भूतानां महर्ता रक्षकस्तथा ।
 एष लोकानुलोकश्च सप्तदोषाश्च सागराः ॥
 एष पातालसप्तस्यो देत्यदानवराक्षसाः ।

सूर्यह

एष धाता विधाता च बीजं क्षेत्रं प्रजापतिः ॥
 एष एव प्रजा नित्यं संवहयति रश्मिभिः ।
 एष यज्ञः स्वधा स्वाहा ऋषीः श्रीष पुरुषोत्तमः ॥
 एष भूतात्मको देवः सूक्ष्मो व्यक्तः सनातनः ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां परमंश्री प्रजापतिः ॥
 कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः ॥
 जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयनाशनः ॥
 दारिद्र्याव्यमनध्वंसी श्रीमान् देवो दिवाकरः ।
 विक्रान्तो विवस्वांश्च मार्तण्डो भास्करो रविः ॥
 लोकप्रकाशकः श्रीभौल्लोकचक्षुर्हृश्वरः ।
 लोकमात्मी त्रिलोकेशः कर्ता र्क्षता तमिस्रहा ॥
 तपनस्तापनश्चं शुचिः समाश्रवाहनः ।
 गभस्तिहस्ता ब्रह्मण्यः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं नरा नार्थ्यश्च मन्दिरं ।
 यस्य प्रसादात् सन्तुष्टिरादित्यहृदयं जपेत् ॥
 इत्येतेर्नामभिः पाथ आदित्य स्तीति नित्यशः ॥
 प्रातरुत्थाय कौन्तेय तस्य रांगभय न हि ॥
 पातकान्मुच्यते पार्थ व्याधिभ्यश्च न मंशयः ।
 एकमस्य हिमस्य वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तिसस्य जपमानस्तु पश्यच्च परम पदम् ॥
 यदहः कुरुते पाप तदहः प्रतिमुच्यते ॥
 यदात्राः कुरुते पापं तदात्राः प्रतिमुच्यते ।
 दद्रुस्फोटककुष्ठानि मण्डलानि विषूचिका ॥
 मन्वव्याधिमहारोगभूतवाधास्तथैव च ॥
 डाकिनो शाकिनी चैव महारोगभयं कुतः ॥
 ये चान्ये दृष्टरोगाश्च ज्वरार्तोसारकादयः ।
 जपमानस्य नश्यन्ति जीवेच्च शरदां शतम् ॥
 मवस्तरणं मरणं यदा तस्य ध्रुवं भवेत् ।
 आशीषां पश्यति ह्यायामहोरात्रं धनञ्जय ॥
 यस्त्विदं पठते भक्त्या भानुवारं महात्मनः ।
 प्रातः स्नाने कृते पार्थ एकाग्रकृतमानसः ॥
 स्वर्णचक्षुर्भवति न चान्यस्तु प्रजायते ।
 पुत्रवान् धनसम्पन्नो जायते चारुजः सुखी ॥
 सर्वसिद्धिमवाप्नोति सर्वत्र विजयी भवेत् ।
 आदित्यहृदयं पुण्यं सूर्यनामविभूषितम् ॥
 श्रुत्वा च निखिलं पार्थ सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अतः परतरं नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ॥
 घतज्जपस्व कौन्तेय यं येन श्रिया ह्यवाप्स्यसि ।
 आदित्यहृदयं नित्यं यः पठेत् सुममाहितः ॥
 भृगुहा मुच्यते पापात् कृतघ्नो ब्रह्मघातकः ।
 गान्ध स्रापो दुर्भागो दुष्प्रतिग्रहकारकः ॥
 पातकानि च सर्वाणि दहन्त्य न मंशयः ।
 य इदं शृणुयात्त्रित्व जपेद्वापि समाहितः ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोकं महीयते ।
 अपुत्रा लभते पुत्रान् निधनो धनमाप्नुयात् ॥
 कुरोगो मुच्यते रोगाद्भक्त्या यः पठते सदा ।
 दस्वादिर्त्यादिने पार्थ नाभिमात्रजले स्थितः ॥
 उदयाचलमारुढं भास्करं प्रणतः स्थितः ।
 जपते मानवा भक्त्या शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥
 न याति परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ।
 अमितदमन पार्थ यदा कर्तुं समारभेत् ॥
 तदा प्रतिर्कृतं कृत्वा शनोश्च रणपाशुभिः ।

सूर्यह

आक्रम्य वामपादेन आदित्यहृदयं जपेत् ॥
 एतन्मन्त्रं समाह्वय सर्वसिद्धिकरं परम् ॥”
 ॐ ऋषीं हिमालोढं स्वाहा । ॐ ऋषीं निलीढं
 स्वाहा । ॐ ऋषीं मालोढं स्वाहा । इति मन्त्रः ।
 “त्रिभिश्च रोगो भवति ज्वरो भवति पञ्चभिः ॥
 जपेस्तु सप्तभिः पार्थ राक्षसीं तनुमाविशेत् ॥
 राक्षसेनाभिभूतस्य विकारान् शृणु पाण्डव ।
 गीयते नृत्यते नन्न आस्फोटयति धावति ॥
 शिवाकृतञ्च कुरुते हसते क्रन्दते पुनः ।
 एवं संपीड्यते पार्थ यद्यपि स्यान्महेश्वरः ॥
 किं पुनर्मानुष कश्चिच्छीचाचारविवर्जितः ।
 पीडितस्य न संदेहो ज्वरो भवति दारुणः ॥
 यदा चानुग्रहं तस्य कर्तुमिच्छेच्छुभङ्करम् ।
 तदा सलिलमादाय जपेन्मन्त्रमिमम्बुधः ॥
 नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
 जयाय जयभद्राय हरिदशाय ते नमः ॥
 स्नापयेत्तेन मन्त्रेण शुभं भवति नान्यथा ॥
 अन्यथा च भवेद्दोषो नश्यते नात्र मंशयः ॥
 अतस्ते निखिलः प्रोक्तः प्रजाश्चैव निबोध मे ।
 उपलभते शुचौ देशे नियता वाग्यतः शुचिः ॥
 हृत्तं वा चतुरस्रं वा लिप्तभूमौ लिखेच्छुचिः ।
 त्रिधा तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
 अष्टपत्रं लिखेत् पद्मं लिप्तगोमयमण्डले ।
 पुष्पपत्रे लिखेत् सूर्यं मान्मे यान्तु रविं न्यसेत् ।
 यास्यायाञ्च विष्वक्त्वं नेत्रं त्वान्तु भगं न्यसेत् ।
 प्रतोच्यां वरुणं विन्द्याद्यव्यां मित्रमेव च ॥
 आदित्यमुत्तरे पत्रे ईशान्यां विष्णुमेव च ।
 मध्ये तु भास्करं विन्द्यात् क्रमेणैव समर्चयेत् ॥
 अतः परतरं नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ।
 महार्तेजःसमुदायं प्रणमेत् सकृताञ्जलिः ॥
 सकेशराणि पद्मानि करवोरानि चाञ्जुन ।
 तिलतण्डुलसयुक्तं कुशगन्धोदकेन च ॥
 रक्तचन्दनमिश्राणि कृत्वा वै ताम्रभाजने ।
 धृत्वा शिरसि तत्पात्रं जानुभ्यां धरणीं स्पृशेत् ॥
 मन्त्रपूतं गुडाकेशं चार्घ्यं दद्याद्भक्त्यैव ।
 सायुध मरथश्चैव सूर्यं मावाहयास्यहम् ॥”
 स्वागतो भव । सुप्रतिष्ठो भव । सान्द्रधो भव ।
 सन्निहितो भव । समुखो भव । र्घति पञ्चमुद्राः ॥
 स्फुटयित्वाह्वयेत् सूर्यं भुक्तिं मुक्तिं लभेन्नरः ॥
 ॐ श्रीं विद्या किलिकिलि कटकष्टमर्वाथसा-
 धनाय स्वाहा । ॐ श्रीं ऋषीं ऋषीं ऋषीं ऋषीं
 नमः स्वाहा । ॐ श्रीं ऋषीं ऋषीं ऋषीं ऋषीं
 सूर्यं मूर्त्तये स्वाहा । ॐ श्रीं ऋषीं स्व स्वः लोकाय
 सर्वमूर्त्तये स्वाहा । ॐ ऋषीं मात्तण्डाय स्वाहा ।
 “नमोऽस्तु सूर्याय सहस्रमानवे
 नमोऽस्तु वैश्वानर जातवेदसे ।
 त्वमेव चाद्यं प्रतिगृह्ण देव
 देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥
 नमो भगवते तुभ्यं नमस्तु जातवेदसे ।
 दत्तमर्घ्यं मया भासो त्वं गृह्णाण नमोऽस्तु ते
 एहि सूर्यं सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते ।
 अनुकम्पय मा देव गृह्णाणाद्यं नमोऽस्तु ते ॥

सूर्यह

नमो भगवते तुभ्यं नमस्ते जातवेदसे ॥
 ममेदमर्घ्यं गृह्ण त्वं देवदेव नमोऽस्तु ते
 सर्वदेवाय देवाय आधिश्वाधिर्विनाशिं
 इदं गृह्णाण मे देव सर्वव्याधिर्विनाशयतु
 नम सूर्याय शान्ताय सर्वरोगविनाशि
 ममेप्सितं फलं दत्त्वा प्रसौद परमेश्वर ॥
 ॐ नमो भगवते सूर्याय स्वाहा । ॐ शि
 स्वाहा । ॐ सर्वोत्तमे सूर्याय नमः स्व
 ॐ अक्षयतेजसे नमः स्वाहा ।
 “सर्वसकष्टदारिद्रं शत्रुं नाशय नाशय ।
 सर्वलोकेषु विश्वात्मा सर्वात्मा सर्वदशद
 नमो भगवते सूर्यं कुष्ठरोगान् विश्वण्डय
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देव नमोऽस्तु ते
 नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ॥
 ॐ अक्षयतेजसे नमः । ॐ सूर्याय नमः
 ॐ विश्वमूर्त्तये नमः ।
 “आदित्यश्च शिवं विन्द्याच्छिवमादित्यरुर्हि
 उभयोरन्तरं नास्ति आदित्यस्य शिवस्य च
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुरुषो वै दिवाकरः
 उदये ब्रह्मणो रूपं मध्याह्ने तु महेश्वरः ॥
 अस्तमाने स्वयं विष्णुस्त्विमूर्त्तिश्च दिवाकरः
 नमो भगवते तुभ्यं विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
 ममेदमर्घ्यं प्रतिगृह्ण देव
 देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥”
 श्रीसूर्याय साङ्गाय सपरिवाराय श्रीसूर्य
 नारायणायैदमर्घ्यं ॥
 “हिमघ्नाय तमोघ्नाय रक्षोघ्नाय च ते नमः ।
 कृतघ्नघ्नाय सत्याय तस्मै सत्यात्मने नमः ॥
 जयो जयश्च विजयो जितप्राणो जितश्रमः ।
 मनोजवो जितक्रोधो वाजिनः सप्त कौर्त्तितो
 हरितहयस्थं दिवाकरं
 कनकमयास्त्रजंरुपिञ्जरम् ।
 प्रतिदिनमुदय नवं नवं
 शरणमुपैमि हिरण्यरतसम् ॥
 न त व्यालाः प्रवाधन्त न व्याधिभ्यो भयं भवे
 न नागभ्या भयञ्च न च भूतभयं क्वचित् ॥
 अग्निशत्रुभय नास्ति पार्थिवभ्यस्तथैव च ।
 दुर्गतिं तरते घारा प्रजाश्च लभते पशून् ॥
 सिद्धिकामो लभेत् सिद्धिं कन्याकामस्तु
 कन्यकाम् ।
 एतत्पठस्व कौन्तेय भक्तियुक्तो न चेतसा ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 कन्याकोटिसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ॥
 इदमादित्यहृदयं योऽर्घते सततं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोकं महीयते ॥
 नास्त्यादित्यसमा देवो नास्त्यादित्यसमा गतिः
 प्रत्यक्षो भगवान् विष्णुर्धनं विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 नवार्तयोर्जनं लक्षं सहस्राणि शतानि च ।
 यावद्वटोप्रमाणेन तावद्वरति भास्करः ॥
 गवा शतसहस्रस्य सम्यग् दत्तस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विद्वान् शान्तात्मा स्तीति यो
 रविम् ॥

सूर्य्यह

योऽधीते सूर्य्यहृदयं सकल सफलं भवेत् ।
 षष्टाणां ब्राह्मणानाञ्च लेखयित्वा समर्पयेत् ॥
 ब्रह्मलोककृत्षोणाञ्च जायते मानुषोऽपि वा ।
 जातिस्मरत्वमाप्नोति शशात्मा नात्र संशयः ॥
 अजाय लोकत्रयपावनाय
 भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
 सूर्याय सर्वप्रलयान्मकाय
 नमो महाकाशुणिकोत्तमाय ॥
 विवस्वते ज्ञानभूतात्मरात्मने
 जगत्प्रदोषाय जगद्धितैषिणे ।
 स्वयम्भुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
 सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥
 सुरैरनेकैः परिमेविताय
 हिरण्यगर्भाय हिरण्यमाय ।
 महात्मने मोक्षपदाय नित्यं
 नमोऽस्तु ते वामरकारणाय ॥
 आदित्यार्चितो देव आदित्य परमं पदम् ।
 आदित्यो माहको भूत्वा आदित्यो वाङ्मयं जगत्
 आदित्यं पश्यते भक्त्या मां पश्यति ध्रुवं नरः ।
 नादित्यं पश्यते भक्त्या न स पश्यति मा नरः ॥
 त्रिगुणञ्च त्रितत्त्वञ्च त्रयो वेदास्त्रयोऽग्नयः ।
 त्रयाणाञ्च त्रिमूर्तिस्त्वं तुरीयस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥
 नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
 जगत्सृतिस्थितिनाशहेतवे ।
 त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
 विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
 यस्यादये नेह जगत्प्रवहते
 प्रवर्तते चाश्विनकर्मसिद्धये ।
 ब्रह्मन् नारायणरुद्रवन्दितः
 स नः सदा यच्छतु मङ्गल रविः ॥
 नमोऽस्तु सूर्याय सहस्ररश्मये
 सहस्रशाखान्वितसम्भवात्मने ।
 सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
 सहस्रसंख्यायुगधारिणे नमः ॥
 यन्मण्डलं दार्शनिकं विशाल
 रत्नप्रभं तीव्रमनादिरूपम् ।
 दारिद्र्यादुखस्यकारणञ्च
 पुनातु मा तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं देवगणैः सुपूजितं
 विप्रैः स्तुतं भावनमूर्त्तिकोविदम् ।
 तं देवदेव प्रणमामि सूर्य्यं
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं ज्ञानघनं त्वगम्य
 तं लोक्यपृथगं त्रिगुणात्मरूपम् ।
 समस्ततेजोमयदिव्यरूप
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं गूढमतिप्रबोध
 धर्मस्य वृद्धिं कुरुते जनानाम् ।
 तत् सर्वपापक्षयकारणञ्च
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं व्याधिघनाशदत्तं
 ऋग्यजुःसामसु सम्प्रगीतम् ।

सूर्य्यह

प्रकाशितं येन च भूर्भवः स्वः
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं वेदविदो वदन्ति
 गायन्ति यश्चारणसिद्धमङ्गाः ।
 यद्योगिनो योगशुभाञ्च मङ्गाः
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं सर्वजनेषु पूजितं
 ज्योतिष कुर्वादिह मत्स्यलोके ।
 यत्कालकालादिमनादिरूपं
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं विष्णुचतुर्मुखाख्यं
 यदक्षरं पापहरं जनानाम् ।
 यत्कालकल्पक्षयकारणञ्च
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं विश्वसृजं प्रसिद्ध-
 मुत्पत्तिरक्षाप्रलयप्रगल्भम् ।
 यस्मिन् जगत महर्षतेऽश्विनञ्च
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं स्ववगतस्य विष्णो-
 रात्मा परं धाम विशुद्धतत्त्वम् ।
 सूक्ष्मान्तरेय्योगपथानुगम्य
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं ब्रह्मविदो वदन्ति
 गायन्ति यश्चारणसिद्धमङ्गाः ।
 यन्मण्डलं वेदविदः स्मरन्ति
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 यन्मण्डलं वेदविदोपगीतं
 यद्योगिनां योगपथानुगम्यम् ।
 तत् सर्ववेदं प्रणमामि सूर्य्यं
 पुनातु मां तस्सवितुर्वरेण्यम् ॥
 मङ्गलाष्टमिदं पुण्यं यः पठेत् सततं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोके महीयते ॥
 ध्ये यः सदा सवित्मण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरमिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरिटो
 हारो हिरण्यमयवपुर्धृत्तशङ्खचक्रः ॥
 सशङ्खचक्रं रविमण्डले स्थितं
 कुशेशयाक्रान्तमनस्तमश्च तम् ॥
 भजामि बह्ना तपनीयमूर्त्तिं
 सुरोत्तमं चित्रविभूषणोज्ज्वलम् ॥
 एवं ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 कीर्त्तयन्ति सुरत्रयं देवं नारायणं विभुम् ॥
 वेदवेदाङ्गशारीरं दिव्यदोषिकरं परम् ।
 रत्नोच्चरत्नवर्णञ्च सृष्टिसंहारकारकम् ॥
 एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।
 स मे भवतु सुप्रोतः पञ्चहस्तो दिवाकरः ॥
 आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयन्तु दिवाकरः ।
 तृतीयं भास्करः प्रोक्तं चतुर्थन्तु प्रभाकरः ॥
 पञ्चमन्तु सहस्रांशुः षष्ठश्चैव त्रिलोचनः ।
 सप्तमं हरिदश्वथं षष्टमञ्च विभावसुः ॥
 नवमं दिनकृत् प्रोक्तं दशमं हाटशात्मकः ।
 एकादशं त्रयीमूर्त्तिं द्वादशं सूर्य्यं एव च ॥

सूर्यार्घ्यं

हाटशादित्यनामानि प्रातःकाले पठेत्परः ।
 दत्त्वाऽप्यनाशनश्चैव सर्वदुःखञ्च नश्यति ॥
 कुण्डलश्चैव दारिद्र्यं हरते ध्रुवम् ।
 सर्वतोद्यप्रदश्चैव सर्वकामप्रवहनम् ॥
 यः पठेत् प्रातःकालाय भक्त्या नित्यमिदं नरः ।
 सौम्यमायुस्तथारोग्यं लभते मोक्षमथ च ॥
 अग्निर्मौले नमस्तुभ्यमिषेत्त्वोर्जेस्वरूपिणे ।
 अन्न प्रायाहि वातस्त्वं नमस्ते ज्योतिषां पते ।
 शक्रो देवो नमस्तुभ्यं जगत्सुखं नमोऽस्तु ते ।
 पञ्चमाधोपवेदाय नमस्तुभ्य नमो नमः ॥
 पद्मासनं पद्मकरः पद्मगर्भसमदातिः ।
 सप्ताश्वरथमयुक्तो द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥
 आदित्यस्य नमस्कारं यं कुर्वन्ति दिने दिने ।
 जन्मान्तरसहस्रं पुरा दारिद्र्यं नोपजायते ॥
 उदयगिरिमुपेतं भास्करं पद्मरुस्तं
 निखिलभुवननेत्रं भक्तैरन्नोपमयम् ।
 तिमिरकरिसृग्मन्दं बोधकं पद्मिनीना
 सुरवरमभिवन्दे सुन्दरं विश्ववन्द्यम् ॥”
 इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 आदित्यहृदयस्तोत्रं संपूर्णम् ॥३॥)
 सूर्या, स्तो.(सूर्य्यस्य भार्या। टापु।) सूर्य्यभार्या
 मन्ना। इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रवारुणो ।
 इति राजनिघण्टुः । नवाढा। इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ यथा, श्रीभागते। १०।१।२८।
 “तस्यां हि कर्त्तृचिच्छीरिर्व्यसुदेवः कृतोद्दहः ।
 देवक्या सूर्य्याया साङ् प्रयाण रथमारुहत् ॥”
 (वाक्। इति निघण्टुः। १।११। “सर्त्त-
 गीत्यर्थात् सुवर्तव्यां प्रेरणाधीतं राजसूय-
 सूर्य्यन्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तकत्व
 सुवर्तव्यां रुडागमः । सरति गच्छति स्तानून्
 प्रति, कर्णशक्नुं वा सुवति प्रं रयति चोदना-
 रूपा पुरुषादानेद कुर्वति । यद्वा, सुपूर्वा-
 दीरतेः कृत्यत्पुटो बहुलम् । इति कर्मणि क्यपि
 निपातनाद्रूपसिद्धिः । सुप्तु, इत्येते उच्चार्यन्ते इति
 सूर्या। यद्वा, पु प्रेरणे ससृष्टोर्दधिभ्यः क्रान्दिति
 क्रन्-प्रत्ययः । प्रथ्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा
 कृन्दमि स्वाथ इति यत्प्रत्ययः सूर्या। यद्वा,
 सूरयो मेधाविनः तानर्त्तति कृन्दमि च, इति यत्
 प्रत्ययः । यद्वा, सूरिषु साधुः । तत्र साधुः इति
 यत् ।” इति तट्टीकायां देवराजयज्ज्वा ॥)
 सूर्यार्घ्यं, क्री.(सूर्याय देयमर्घ्यम् ।) सूर्य्यमन्त्र-
 दानकाव्यम् । शक्तिपूजायां अर्चिद्रावधार-
 णार्थं सूर्यार्घ्यदानम् । यथा,—
 “ततो भास्करबीजेन संहितेनामुना पुनः ।
 मन्त्रेण भास्करायार्घ्यमर्चिद्रार्थं निषेदयेत् ॥
 नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
 जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥
 ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा पठित्वा मन्त्रमोरितम् ।
 एकाग्रमनसा वाग्भिरर्चिद्रमवधारयेत् ॥
 यच्चर्च्छिद्रं तपश्चिद्रं यच्चिद्रं पूजने मम ।
 सर्वं तदर्चिद्रमस्तु भास्करस्य प्रसादतः ॥”
 इति कालिकापुराण ५६ अध्यायः ॥३॥

सूर्याव

स

सृक

रोगादिशान्त्यर्थं सूर्यस्य हंसामितिनामभिः
सप्ततिधार्घ्यं प्रदानप्रमाणं यथा.—

“हंसो भानुः सहस्रांशुस्तपनस्तापनो रविः ।
विकर्त्तनो विवस्वांश्च विश्वकर्मा विभावसुः ॥
विश्वरूपो विश्वकर्त्ता मात्तं ण्डो मिहिरौऽंशु-
मान् ।

आदित्यश्चाणुः सूर्योऽर्थ्यमा व्रधो दिवा-
करः ॥

हादशात्मा समहयो भास्करोऽहस्करः षगः ।
सूरः प्रभाकरः श्रीमान् लोकचक्षुश्च हेश्वरः ॥
त्रिलोकेशो लोकसाक्षी तमोऽरिः शाश्वतः
शुचिः ।

गभस्तिहस्तस्तीव्रांशुस्तरणिः सुमहोरणिः ॥
द्युमणिर्हरिदृशोऽर्का भानुमान् भयनाशनः ।

कन्दोऽश्वो वेदवेद्यश्च भास्वान् पृषा वृषाकर्षिः ॥
एकचक्ररथो मित्रो मन्दे हरिस्तामिसहा ।

दैत्यहा पापहर्त्ता च धर्माधर्मप्रकाशकः ॥
त्रिलोकश्चित्रभानुश्च कलिघ्नस्ताच्यं वाहनः ।

टिकृपतिः पद्मिनीनाथः कुशग्रयकरो हरिः ॥
धर्मरश्मिदृ निर्गच्छदृष्टांशुः कश्यपात्मजः ।

एभिः सप्ततिस्ख्याकः पुर्यैः सूर्यस्य नामभिः ॥
प्रणवादिचतुष्टयान्तं मस्कारममन्वितैः ।

प्रत्येकमस्वरनाम दृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ॥
विगृह्य पाणियुग्मं न ताम्रपात्रं सुनिर्मलम् ।

जानुभ्यामवनी गत्वा परिपूर्यं जलेन च ॥
करवीरादिकुसुमै रक्तचन्दनमिश्रितैः ।

दूर्वाङ्कुरैश्चतैश्च निःक्षिप्तैः पात्रमध्यतः ॥
दद्यादर्थं मनर्घ्याय सवितं ध्यानपूर्वकम् ।

एपमौलिसमानोय तत्पात्रं नान्यदृष्ट्वा ॥
प्रतिमन्त्रं नमस्कुर्यादुदयास्तमये रविम् ।

अनया नाम सप्तत्या महामन्त्रहस्यया ॥ ॥
एवं कुर्वन्नरो जातु न दृष्टिं न दृग्भ्रमाक् ।

व्याधिभिर्मृच्यते धोरैरपि जन्मान्तराज्जितैः ॥
विनोपधैर्विना वैद्यैर्विना पथपरिश्रमैः ।

कालेन निधनं प्राप्य सूर्यं लोके मर्ह्यते ॥”
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे ८ अध्यायः ॥

सूर्यालोकः पुं (सूर्यस्य आलोकः) आतपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यावर्त्तः पुं (सूर्ये इव आवर्त्तते इति आ +
वृत् + अच्) लुपविशेषः । हुडहुडया इति

भाषा । अस्य गुणः । सूर्यावर्त्ता विबन्धनं ।
इति राजवल्गुः ॥ शाकविशेषः । सुलचिया

इति भाषा । तत्पर्यायः ।
“पार्वत्येश करभो वशिरः कपिपिप्ली ।

जामातासौ क्वचित् प्रोक्तः सूर्यावर्त्तः मितो-
ऽपरः ॥”

इति रत्नमाला ॥
“वराहकाली कथितः सूर्यावर्त्तस्तु शाब्दिकैः”

इति हारावली ॥
सूर्यावर्त्तास्त्री (सूर्ये इव आवर्त्तते या आ +
वृत् + अच्) टाप् । आदित्यभक्ता । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सूर्याश्मा, [न] पुं, (सूर्यप्रियोऽश्मा प्रस्तरः) ।
सूर्यकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्याश्वः पुं, (सूर्यस्य अश्वः) । सूर्यघोटकः ।
तत्पर्यायः । वाताटः २ हरितः ३ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥
सूर्यास्तः स्त्री, (सूर्यस्य अस्तम्) । सूर्यस्यास्ता-

चलगमनम् । यथा,—
“निशीथादध इत्यनेन अर्द्धरात्रपूर्वकालत्वेन

सूर्यास्तमयकालस्यापि लाभात् ॥” इति
तिथ्यादितत्वम् ॥

सूर्याह्वः, स्त्री, (सूर्यस्य आह्वा आह्वा यस्य) ।
ताम्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यनामके,

त्रि ॥
सूर्याह्वः पुं, (सूर्यस्य आह्वा आह्वा यस्य) ।
अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्येन्दुसङ्गमः, यु, (सूर्येण मह इन्दोः सङ्गम
एकराश्वस्थानरूपमेलनं यत्) अमावास्या ।

इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥ सूर्यचन्द्रमेलनञ्च ॥
सूर्यादः पुं, (सूर्यं ऊदोऽस्तगतो यच्च) । सूर्या-

स्तकालप्राप्तोऽतिथिः । यथा,—
“सूर्यादस्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्येऽस्तं गते-

ऽतिथिः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, विष्णुपुराणम् ।
“दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवित्

तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्यादौ विमुखे गते ॥”
इत्याह्वाकाचारतत्त्वम् ॥

सूर्यादयः पुं, (सूर्यस्य उदयः) । सूर्यस्य प्रकाशः ।
यथा, विष्णुधर्मोत्तरं ।

“सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्यादयाः स्मृताः
आदित्यराशिभोगेन सौरा मास प्रकीर्त्तितः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
तत्र शयननिषेधो यथा—

“सूर्यादये चास्तामि ते च शायिन
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥”

इति लक्ष्मीचरितम् ॥ * ॥
तत्काले स्नानादः कच्च व्यता यथा,—

“सूर्यादये विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः
इति प्रार्थयित्तत्त्वम् ॥

सूष, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सट्) । पष्ठस्वरौ । सूर्यति । इति दुर्गा-

दासः ॥
सृ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट्) । सरति । नालानं कारिणा

सन्ने इति रघौ कर्मकर्त्तृत्वादिति रमानाथः ।
तच्चिन्त्यं कर्त्तृस्यभावधातूनां तच्चिपधात् ।

वस्तुतस्तु गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । ना-
लानरिति वा पाठ्यं तत्र कर्माविवक्षायां भावे

प्रत्ययः । इति दुर्गादासः ॥
सृ, क गतौ । स्तौती । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(च०-पर०-सक०-सट्) । क, सारयति ।
इति दुर्गादासः ॥

सृ, र लि गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह
पर०-सक०-अनिट्) । र, वैदिकः ।

ससर्त्ति । इति दुर्गादासः ॥
सृक, [ज] पुं, (सृजतीति । सृज् + क्तिप्

सृष्टिकर्त्ता । तस्य रूपान्तराणि । सृग् । सृ
सृड् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सृकः, पुं, (सरतीति । सृ गतौ + “सृष्टभृशुः
मुषिभ्यः कक्” उणा० ३ । ४१ । इति क

कैरवः । बाणः । इत्युनादिकोषः ॥ पद्मः
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिसिद्धि

(वञ्) । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ सरणशी
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८० । २ ।

“सृकं संग्राय पविमन्त्रतिम्मम् ॥”
“सृकं सरणशीलम् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

सृकण्डः, स्त्री, कण्डरोगः । इति शब्दरत्नावः
सृकालः, पुं, सृगालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सृक, [न] स्त्री, (सृजति लालादोर्निति । सृज्
बाहुलकात् कनिन्) । सृकणी । इति सुभृति

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते
३ । १२५ । २ ।

“भयात्सम्भितभुजः सृकणी लेलिहन्मुहुः ॥
सृक, स्त्री, सृकणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, सुश्रुते । २ । १६६ ।
“जन्तवश्चात्त मूर्च्छन्ति सृकस्योभयतीमुष्णात् ॥”

सृकणी, स्त्री, आश्रयोः प्रान्तभावः । इति
पाणिनिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ६० ।

“भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कटाचित्
सृकस्यो विलिहति जिह्वया प्रमत्तम् ॥”)

सृकि, स्त्री, सृकणी । इत्यमरः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

सृक, [न] स्त्री, (सृजति लालादोर्निति । सृज् +
वनिप्) । आश्रयान्तभागः । यथा,—

“————प्रान्तावाश्रय सृकणी ॥”
इत्यमरः ॥

“आश्रयोर्वामदक्षिणी प्रान्ता सृकणी उच्यते
आश्रयति जातावेकत्वम् । सृजती लालादि

सृकणी वासुसिति क्तिप् निपातनात् कड ।
सृकणा कर्षतिप्रयोगात् वसंयोगः । अन्यथा

टायां सदानीऽलोप इत्यलोपः स्यात् ।
‘महासृकाय शोभितो नृसिंहनखराश्रवत् ।’

इति शेषात् ककारहयसंयोगोऽपि । सृक नान्तं
स्त्रीव सृकणी स्त्रीवे इति सुभृतिः । प्रान्ताश्रयस्य

सृकणी स्त्रीवकारण्डेऽमरदत्तश्च । इवन्तापि
सृकणी । सृकण्यौ विलिहति जिह्वया तथैवेति

रुक्विनिश्चयः ।
‘स सृकणोप्रान्तसृकप्रदिग्धं

प्रलीलिहानो हरिणा वरुञ्चैः ॥”
इति पाणिनिः ॥

सृकि स्त्रीवमिदन्तश्च सकृद्यस्थिनो दधि ससृकि
तथा वारिः स्यादित्यमरः । सृकं स्त्रीवमिदन्तश्च
‘सृको हे चैव विज्ञेयं चत्वारिंशच्च वज्राजाः ।’

सृणी

सृपाटी

सृष्टिः

इत्युक्तेः । वामं लिङ्गं सृकमरण्यवृणी इति वसन्तराजप्रयोगाच्च ।" इति भरतः ॥

सृक्, स्त्री, श्रोष्ठप्रान्तभागः । इति वसन्तराज-प्रयोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सृक्, स्त्री, श्रोष्ठप्रान्तभागः । कस इति भासा । इति पाणिनिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ८१ ॥

सृक्, स्त्री, श्रोष्ठयोः प्रान्तभागः । इत्यमरः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ८१ ॥

सृक्, स्त्री, श्रोष्ठयोरन्तरम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

सृगः, पुं, (सरतीति । सृ + बाहुलकात् गक् ।) भिन्दिपालः । इत्यमरः । २ । ८ । ८१ ॥

सृगालः, पुं, (सृजति मायामिति । सृज् + बाहु-लकात् कालन् । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) जम्बुकः । इति शब्दरत्नावली । दैत्यविशेषः । इति कैचित् ॥

सृङ्गा, स्त्री, शब्दवती रत्नमयी माला । यथा,—
“तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाय ददामि भय ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्गां चमामनेकरूपां गृह्णाण ॥”

इति कठोपनिषदि प्रथमा वक्त्रो ॥

“सृङ्गां शब्दवतीं रत्नमयीं मालां इमामनेक-रूपा विचित्रा गृह्णाण स्त्रीकुरु । सृङ्गां वाक्य-मितां गतिं कर्ममयीं गृह्णाण । अन्यदपि कर्मविज्ञानमनेकरहेतुत्वात् स्त्रीकुर्वित्यर्थः ।” इत्यादिशाङ्करभाष्यम् ॥

सृज, श्री श्रविमर्गं इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदं-पर०-सक०-अनिट् ।) श्री, अस्मात्तोत् । श, सृजति । इति दुर्गादासः ॥

सृज, य उ श्री विमर्गं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवान्-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य उ, सृज्यते । श्री, सृष्टा । मरीसृज्यते । विमर्गस्त्याग । त्यागो व्यङ्गा पर एव अन्यत्र करोतीत्यर्थः । यथा । उपामनामत्य पितुः स्म सृज्यते इति नैषधम् ॥ संपृञ्चोऽयमकर्मकः । यथा । संसृज्यते सरसिजरकणाशुभिन्नेः निशापरिणाम-वायुरिति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

सृजकाचारः, पुं, सृजिकाचारः । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥

सृणि, पुं, (सरतीति । सृ + “सृविषिभ्यां कित्” उणा० ४ । ४८ । इति निः । सच कित् । णत्वञ्च ।) शचः । इति शब्दमाला ॥

सृणि, स्त्री, (सृ + निः । णत्वञ्च ।) अङ्गुशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ (सृणिद्वयोरित्यणादि-वृत्तौ उज्ज्वलदन्तः ॥ तथा च शिशुपालवधः । ५ । ५ ।

“आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं सिताग्र-मैकः पलायत जवेन कृतार्त्तनादः ॥”)

सृषिका, स्त्री, लाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

सृणो, स्त्री, (सृणि + कृदिकारादिति डोष् ।) अङ्गुशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥

सृणोका, स्त्री लाला । इत्यमरटीकायां रामा-यम् । २ । ६ । ६० ॥

सृत्, त्रि, (सृ + कृत् ।) गतः । (यथा महा-भारते । ८ । २३ । २८ ।

“गास्थारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली । निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन व ॥”) सृतिः, स्त्री, (सृ + कृत् ।) गमनम् । माग । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् । ८ । २० । “नैतं सृते पार्थ जानन् योगी मुह्यति कथन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाज्जुन ॥”) जन्म । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ६० । ४३ ।

“स्यान्म तवाङ्घ्रि वरणं सृतिभिर्भ्रमन्त्या यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवगः ॥” निर्माणम् । यथा, भागवते । ३ । २ । १३ ।

“कार्तं स्रान चाद्यङ्ग गत विधातु-रव्यां कसृती कौशलमित्यमन्यत ॥”

“अव्यां कसृती अव्यांचानममारनिर्माणे मनुष्य-निर्माणे वा ।” इति तट्टोका ॥)

सृवर, त्रि, (सरति तच्छूलः । सृ गती + इन्-नशजिभर्त्तिभ्य करप् ।) ३ । २ । १६३ । इति करप् ।) गमनकर्त्ता । सृधाताः क्षुरप्रपत्येव तनागमेन नियन्त्रः । इति मन्वबोधव्याकरणम् ॥

सृवरी, स्त्री, (सृ + करप् । सृ + कृत् ।) डापा-माता । इति मत्तिसमारोणादिह्रस्विः ॥ गमन-कर्त्ता । इति सुधबोधव्याकरणम् ॥

सृत्वा, [न]प, (सृ गती + “शोडकशुक्रोहोति ।” उणा० ४ । १२३ । इति कृत् ।) विमर्षः । ह्रस्विः । प्रजापतिः । इति मत्तिसमारोणादि-ह्रस्विः ॥

सृदरा, पुं, (दृ विदारणं + “कृदरादयश्च ।” उणा० ५ । ४१ । इति अच्प्रत्ययेन निपा-तनात् माधु ।) मर्षं । इति सिहास्तकौमुद्या-मुणादिह्रस्विः ॥

सृदाकु, पुं, (सरतीति । सृ + “सर्देक च ।” उणा० ३ । ७८ । इति काकुटुंगागमश्च ।) वायुः । वज्रम् । अग्निः । प्रतिसृज्यकः । इति मेदिनी ॥ सृगः । इति मत्तिसमारोणादिह्रस्विः ॥

सृदाकु, स्त्री, (सरतीति । सृ गती + काकुटुंगा-गमश्च ।) नदी । इत्यणादिकोषः ॥

सृप, सृ श्री गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लृ, असृपत् । अस्य लृ-दित्वेऽपि कृपसृगस्युश्च इति विशेषविधानात् पक्षे व्यामिः तेन अमाप्सोत् अमाप्सोत् इत्यपि । श्री, समा । इति दुर्गादासः ॥

सृपाटः, पुं, सृपाटी । इति स्त्रीपुंलिङ्गसंज्ञ-टीकायां भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥

सृपाटिका, स्त्री, चञ्चु । इति हेमचन्द्रः ॥

सृपाटी, स्त्री, (सृपाट + गौरादित्वात् डोष् ।) परिमाणभेदः । इति स्त्रीपुंलिङ्गसंज्ञटीकायां भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥ रक्तधारा । इति तत्रैव गोवर्द्धनः ॥

सृपः, पुं, (सृप गती + “स्फायितश्चिवञ्चोति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) चन्द्रः । इत्य-णादिकोषः ॥

सृफ, उ हिंस । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर-मक०-सं ।) क्रावटः ।) सममस्वरा । उ-सर्भित्वा सृष्ट्या । इति दुर्गादासः ॥

सृमरः, पुं, (सरति तच्छूलः । सृ गती + “सृच-स्यट क्करच् ।” ३ । २ । १६० । इति क्करच् ।) पशुविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ११ ॥ बाल-सृगः । इति कैचित् ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १०३ । १२२ ।

“वराहसृगमहाय महिषा सृमरास्तथा । व्याघ्रगोकर्णगवया विद्वेषु पृषते मृह ॥”

सृष्ट, त्रि, (सृज् + कृत् ।) निर्मितम् । युक्तम् । निश्चितम् । बहुलम् । इति मेदिनी ॥ भूषितम् । इत्यजयः ॥ त्यक्तम् । (यथा, रामायणे । २ । ३५ । १५ ।

“महाब्रह्मपिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शना । धिक्वाग्दण्डानि किमिन् रामपत्राजने स्थिताम् ॥”)

सृष्टिः, स्त्री, (सृज् + कृत् ।) निर्मितः । स्वभावा-इति मेदिनी ॥ निर्गुणः इति शब्दरत्नावली । ब्रह्माण्डसृष्टिर्यथा । सृष्टिः पृथक् मनश्चक्षुरादा-गोचरी भगवान् एक एवासीत् । यदा स स्वच्छया दृष्टा मनु दृश्य नापश्यत् तदा त्रिगुणमयी माया प्रकाशयामास । ततो भगवान् स्याशेन पुरुषरूपं कृत्वा तस्यां मायाया स्वधीयं चेतन्यं प्राधत्त । सा सर्माष्टौजीवरूप मरुत्तत्त्वं जनयामास । तस्यात् त्रिविधोऽह-द्वारा जातः तत्र सार्चिकाहङ्कारात् मनदर्श-याधिप्राहदेवताश्च जाताः । राजमाहङ्कारात् दर्शान्द्रियाणि जातानि । तामसाहङ्कारात् पञ्च महाभूतानि तेषां पञ्च गुणाश्च जाताः । एव-प्रकृत्यादिभिरेतेश्चतुर्विधितत्त्वं ब्रह्माण्डनिर्माणः भगवान् तस्मिन्नेकेनाशेन प्राधिपत्य गभोदकमश्रक-जन्मं समजं । तज्जनमर्थं योगनिद्रया महत्स-युगमितकालं स्थितवान् । तदन्त उन्नाय स्वय-भूशेन ब्रह्मा भूत्वा सर्वान् सृष्ट्वा नानावता-रान् कृत्वा पालयति । कल्पान्त रुद्ररूपेण संहरति च । इति श्रीभागवतमते मन्त्रेण सृष्टिः ॥ ॥ अपि च ।

“स्थावान्ता सुराद्यान् प्रजा ब्रह्मश्चतु-र्विधा ।

ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसीन् ताः ॥ ततो देवाः सुरापितृन् मनुष्याश्च चतुष्टयम् ।

मिसृचुरभ्यां स्येतानि स्वमात्मानमययुजत् ॥ युक्तात्मनस्तमोमात्रा उद्रिक्ताभूत् प्रजापते ।

मिसृजो जवनात् एवममुरा जज्ञिरे ततः ॥ उत्ममजं ततस्तान् तमोमात्रात्मिकां तनुम् ।

सा तु त्यक्त्वा तनुस्तान् मैत्रं याभृद्भिभावरी ॥ मिसृचुरन्येदृहस्यः प्रीतिमाप ततः सुरा ।

सत्त्वाद्विक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणी द्विज ॥

सृष्टिः

लक्षा सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ।
 ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दद्या ॥
 सत्त्वमात्रात्मिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
 पितृवन्मन्थमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥
 उत्समर्ज्य ततस्तान् पितॄन् सृष्ट्वापि स प्रभुः ।
 मा चोत्सृष्टाभवत् सन्ध्यादिननक्तान्तरस्थितिः ॥
 रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ।
 रजोमात्रात्मिका जाता मनुष्या द्विजसप्तम ॥
 तामप्याशु स तत्याज तनुमाद्यः प्रजापतिः ।
 ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधी-
 यते ॥
 ज्योत्स्नाहमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
 मैत्रेय सन्ध्यासमये तस्मादेतं भवन्ति वै ॥
 ज्योत्स्ना रात्राहनी सन्ध्या चत्वार्येतानि वै
 प्रभोः ।
 ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि तु ॥
 रजोमात्रात्मिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
 ततः क्षुद्रब्रह्मणो जाता जज्ञ कोपस्तया ततः ॥
 क्षुत्क्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद्गवांस्ततः ।
 विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं
 प्रभुम् ॥
 मंत्रं भो रक्षतामेष येरुक्त्वां रक्षतास्तु ते ।
 ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यत्नास्तु यच्चणात् ॥
 अप्रियेणथ तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्थ्यन्त वेधसः ।
 हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त ते शिरः ॥
 सपेणात्त्व भवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ।
 ततः क्रुद्धो जगत्सृष्टा क्रोधात्मानो विनर्ममं ।
 वर्णनं कपिशेनोद्याः भृतास्ते पिशिताशनाः ।
 ध्रुवन्तो गां समत्पद्मा गन्धर्व्वास्तस्य तत्क्षणात्
 पिबन्ती जज्ञिरे वाचं गन्धर्व्वास्तेन ते द्विज ।
 एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः ॥
 ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत्
 अवयो वचसश्चक्रं मुखतोऽजाः स सृष्टवान् ॥
 सृष्टवानुदराहाय पार्श्वीभ्याश्च प्रजापतिः ।
 पद्भ्यां चाश्वान् समातङ्गान् रासभान् गवयान्
 सृगान् ॥
 उष्ट्रानश्वतरांश्चैव न्यङ्क नन्यांश्च जातयः ।
 आपध्यः फलमूलानि रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥
 त्रतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादो द्विजोत्तम ।
 सृष्ट्वा पश्वीषधीः सम्यक् युयोज स तदाध्वरं ॥
 गौरजो पौरुषो मेघो अश्वश्वतरगर्हभाः ।
 एतान् शाम्यपशुनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥
 श्वापदो हिरुगो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः ।
 षोडशकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सर्पोऽष्टमः ॥
 गायत्रश्च ऋचश्चैव त्रिहवामरथन्तरम् ।
 अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्धमं प्रथमांश्च खात् ॥
 यज्ञं पितृभ्योऽहं हन्तः स्तोमं पञ्चदशं तथा ।
 छहत्सामं तथोक्थश्च दक्षिणादसृजन्म खात् ॥
 सामानि जगतां च्छन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।
 वरूपमतिरात्रश्च पश्चिमादसृजन्म खात् ॥
 एकविंशमथर्व्याणामोयामाणमिव च ।
 अनुष्टुभं स वैराजमुत्तरादसृजन्म खात् ॥

सैकिकं

उच्चावचानि भूतानि गात्रे भ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 देवासुरपितॄन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥
 ततः पुनः ससर्जादौ सङ्ख्यात् स पितामहः ।
 यत्नान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसां
 गणान् ॥
 नरकिन्नरक्षांसि वयःपशुसृगोरगान् ।
 षष्यश्च व्ययश्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
 तत् ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् प्रभुः ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे
 तान्ये व ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
 हिंसाहिंसे सृदुक्कुरे धर्माधर्माहृतानृते ।
 तद्भावितः प्रपद्यन्ते तस्मात्तस्य रोचते ॥
 इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।
 नानात्वं विनियोगश्च धातैव व्यसृजत् स्वयम् ॥
 नाम रूपञ्च भूतानां कृत्वानाञ्च प्रपञ्चनम् ।
 वेदशब्दश्च एवादी देवादीनां चकार सः ॥
 ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
 तथा नियोगयोग्यानि अन्येषामपि सोऽकरोत् ॥
 यथात्तांस्तुलङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्ये व तथा भावा युगादिषु ॥
 करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।
 सिञ्चताशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥
 इति विष्णुपुराणे । १ । ५ । २०—६५ ॥
 सृष्टिप्रदा, स्त्री, (सृष्टिं तद्देतुभूतगर्भं प्रददातीति
 प्र + दा + कः ।) गर्भदात्रीरूपः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मृ, गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) दन्व्यादिवकारोपधः
 तद्द्रष्टोऽपीति केचित् । गि, मृणाति । सौर्णः
 सौर्णः । इति दुर्गादासः ॥
 सैक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्स०-सक०-सेट् ।) ऋ, असिसैकत् ।
 ङ, सैकते । इति दुर्गादासः ॥
 सैकः, पुं, (सिच् + घञ् ।) सैचनम् । तत्-
 पर्यायः । घारः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 रघुः । १ । ५१ ।
 “सैकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणाज्जितवृत्त-
 कम् ।
 विश्वासाय विहङ्गानामालबालाश्वुपायिनाम् ॥
 तथास्य गुणाः ।
 “सैकः श्वमघ्नोऽनिलहृद्गनसन्धिप्रसाधकः ।
 चताग्निदग्धाभिहतविष्टानां रुजापहः ॥
 जलसिक्तस्य वर्हेन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ।
 तथा धातुविहर्षाहिंसे सैकसिक्तस्य जायते ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सास्थाने २४ अध्याये ॥)
 सैकपात्र, स्त्री, (सैकाय पात्रम्) जलसैचना-
 धारः । सिंढनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सैचनम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥
 सैकिकं, स्त्री, (सैकेन निर्हृत्तमिति । सैक + “भाव
 प्रत्ययान्तादिमप्ल वक्तव्यः ।” ४।४।२०। इत्यस्य
 वार्त्तिकोक्त्या इमप्ल ।) मूलकम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (सैकनिर्हृत्, त्रि ॥)

सैतुः

सैता, [ऋ]पुं, (सिञ्चति रेतः । सिच् +
 भर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ सैचनकर्त्तरि
 (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १५ ।
 “सैक्तेव कोशं सिंसिचे पिबध्वै ॥”)
 सैक्ता, स्त्री, (सिञ्चत्यनेनेति । सिच् + “दा
 युजति ।” ३।२।१८२ । इति करणे
 सैकपात्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सैचकः, पुं, (सिञ्चतीति । सिच् + गुल्ल
 सैककर्त्तरि, त्रि । इति मेदिनी ॥
 सैचनं, स्त्री, (सिच् करणे + ल्युट् ।) ऋ
 सैकः । (यथा, मार्कण्डेये । ३१ । १३ ।
 “भुक्त्वा चाचामतां यश्च जलं यश्चाङ्घ्रिसेन
 ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन त्रिं प्रयान्ति
 नौकायाः सैकभाजनम् । इति मे
 (अभिषेकः । यथा, महानिर्वाणे । २।१
 “तद्दृशांशिन हवनं तर्पणं तद्दृशांशतः ।
 सैचनं तद्दृशांशिन तद्दृशांशिन सुन्दरि ! ॥”
 सैट्, पुं, फलविशेषः । तरमुज् इति भाषा
 पर्यायः । चेलानः २ चित्रफलम् ३ सुखा
 राजतेमिषः ५ लतापनसः ६ नाटास्त्र
 इति त्रिकाण्डशेषः जटाधरश्च ॥
 सैतिका, स्त्री, अयोध्या । इति भूतशुद्धितन
 सैतुः, पुं, (सिनोति बध्नाति जलमिति ।।
 बन्धनं + “सितनिगमिमसीति ।” उणा०
 ७० । इति तुन् । क्षेत्वादेराणि । इत्यम
 २ । १ । १४ ॥ तत्पर्यायः । आली २ ।
 भरतः ॥ पूरणः ३ पिण्डलः ४ । इति ५
 वली ॥ पद्भारः ५ जङ्गलः ६ सञ्चरः ७ ।
 जटाधरः ॥ पिण्डलः ८ । इति शब्दरत्नाव
 धरणः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ तद्दाना
 फलं यथा,—
 “सैतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानव
 प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
 संक्रमाणान्तु यः कर्त्ता स स्वर्गं तरते नरः
 खगलोकं च निवसेदित्येकासैतुक्तु सदा ॥
 इति मठादिप्रातिष्ठतत्त्वम् ॥
 वरुणहृत्तः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टव
 (अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा,—
 “वरुणा वराणः सैतुस्तुक्तशाकोऽग्निदीपन
 वरुणः पिचलो भेदो अक्षकृष्णाश्ममाकृताः
 निहन्ति गुल्मवातासक्रिमोश्वाणोऽग्निदीप
 कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रुक्षको लघुः
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे
 प्रणवः । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
 “मन्त्राणां प्रणवः सैतुस्तुक्तुः प्रणवः स्मृतः
 स्रवत्यनोक्तं पूर्वं परस्ताश्च विशीर्थते ॥
 नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरैः ।
 द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्मणि
 अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
 वेदत्रयात् समुद्भूत्य प्रणवं निर्धमं पुरा ॥
 स उदात्तो द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः
 स्वरितश्चोच्चातानां मनसापि तथा स्मरत् ॥

मेतुव

सेनाप

सिवं

चतुर्दशस्वरो योऽसौ मेतुरीकारमंत्रकः ।
 स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शृङ्गाणां मेतुरुच्यते ॥
 निःसेतुश्च यथा तोय क्षणात्त्रिभ्रं प्रमर्षति ।
 मन्वस्तथैव निःसेतुः क्षणात् क्षरति यज्वनाम् ॥
 तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णां हिजाटयः ।
 पाश्यायोः सेतुमादाय जपकर्म समारभेत् ॥
 शृङ्गाणामादिसेतुर्वा हिसेतुर्वा यथेच्छतः ।
 हे सेतु वः समाख्याताः सर्वदेव हिजाटयः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५५ अध्याये ॥
 सेतुकः पुं (सेतुरेव । स्वार्थे कन् ।) वरुणवृत्तः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सेतुबन्ध पुं (सेतुबन्धः ।) लङ्कागमनार्थयोराम-
 कृतसमुद्रवन्धनसेतुः । तत्पर्यायः । समुद्राकाशः
 इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा, —
 “ततोऽब्रवीदप्रथमं सागरो विनयान्वितः ।
 नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जलं मे विश्वकर्माण ॥
 सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्यं लब्धवरो
 हरिः ।
 कोत्तिं गायन्तु तं लोकाः सर्वलोकमलापहाम् ॥
 इत्युक्त्वा राघव नत्वा यथै मन्थुरदृश्यताम् ।
 ततोऽरामस्तु स्रष्टुवल्क्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
 नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने ॥
 ततोऽतिहृष्टः प्रवर्गन्दयथपे-
 महानगेन्द्रप्रतिभैर्युतो नलः ।
 बबन्ध सेतुं शतयाजनायत
 सुविस्तरं पवतपादपेट्टम ॥”
 इति श्रीमदध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे ३३ अ॥
 “सेतुमारभ्यभागस्तु तत्र रामेश्वर शिवम् ।
 सङ्कल्पनियतो रत्वा पुरां वाराणसी नरः ॥
 आनाय गङ्गाभलिलं रामेशमभिपिष्य च ।
 त्तिष्ठा मसुद्रे तद्वारि ब्रह्म प्राप्नोत्व्यमशय ॥
 कृतानि प्रथमेनाज्ञा योजनना चतुष्टयम् ।
 द्वितीयं तथा चाज्ञा योजनानाञ्च त्रिणितम् ॥
 तृतीयं तथा चाज्ञा योजनान्त्वं क्विणितम् ।
 चतुर्थं तथा चाज्ञा हावशातं तथा कृतम् ॥
 पञ्चमं त्रयोविंशत्याजना समन्ततः ।
 बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरमत्तम् ॥
 ननव जग्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतम् ।
 अमख्याता सुवेलादि कुरु प्रवर्गोत्तमा ॥
 आरुह्य मारुतिं रामो लक्ष्मणाऽप्यङ्गदं तथा ।
 दिदृक्षुः राघवो लङ्का नानाचित्रध्वजाकुलाम् ॥”
 इति तत्रैव ४ अध्याये ॥
 त्रैवाटैरालिबन्धनम् । यथा महाभारते ।
 ७।८४।२ ।
 “गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृशं तव ।
 त्रैवाटैरालिबन्धनम् ॥”
 सेतुभटो [न] पुं (सेतुं भिनत्ताति । भिद्-
 णानि ।) दन्तोवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सेतुवृत्तः पुं (सेतुनामको वृत्तः ।) वरुणवृत्तः ।
 इति शब्दमाला राजनिघण्टु ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “वरुणस्तिक्तमाकथं सेतुवृत्तोऽभ्युपनिः ॥”)

सेतुः क्री (सेयतेऽनेनेति । पिञ् बन्धने +
 “टास्रीशमययुर्जतिः” ३।२।१८२ । इति
 इन्द्रः) निगडः । इति मिहान्तकौमुदी ॥ वेडो
 इति भाषा ॥
 सेना, स्त्री, चतुर्विंशतिवृत्ताह्मात्तृणां तृतीया
 माता । इति हेमचन्द्रः ॥ इनेन प्रभुणा सह
 वृत्ते या । (यथा, सिनोति शक्नोति । पिञ्
 बन्धने + “कृष्टृजपोतिः” उणा० ३।१०।
 इति न । स च निच् । टाप् ।) चतुरङ्गबलम् ।
 फौज इति पारस्यभाषा । (यथा, रघु १।१२।
 “सेनापरिच्छदस्तस्य हयमेवार्थमाधनम् ।
 यास्त्वक्कुण्ठिता बुद्धिर्मास्वी धनुषि चातता”)
 तत्पर्यायः । ध्वजिनो २ वाहिनी ३ पतना ४
 अनाकिनो ५ चम् ६ वरुणिनी ७ बलम् ८
 सन्धम् ९ चक्रम् १० अनाकम् ११ । इत्य-
 मरः । २।८।१८ । ७८ । वाहना १२ पतना १३
 गान्धिनो १४ वरचक्षुः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 केचित्तु ध्वजिन्यादि ममकं सेनायाम् । बलादि
 चतुष्कं सेनाङ्गं इत्याहः । अतएव ध्वजिन्यादि
 ममकं सामान्यं न सेनायाम् । बलादि चतुष्कन्तु
 सामान्यं न सेनायां सेनाङ्गे च इति मतम् ॥
 इति भरतः ॥
 सेनाङ्गः, क्री, (सेनाया अङ्गम् ।) हस्त्यश्वरथ
 पदातीना मसृजः । यथा —
 “हस्त्यश्वरथपदातीनां सेनाङ्गं स्यान्नचष्टयम् ॥”
 इत्यमरः । २।८।३३ ॥
 (यथा, बृहत्संहितायाम् । ११।४२ ।
 “सेनाङ्गेषु नृपाणां गृह्यतः कर्णेषु चापि
 देयानाम् ॥”)
 सेनाचरः, त्रि (सेनाया चरताति । चर +
 भित्तासेनादायेपुं ।) ३।२।१७। इति ट ।)
 सेन्यानुगामो । सेनया सह गन्ता । इति
 केचित्तु ॥ (यथा महाभारते । १।१३।१४।
 “सुगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनाथ यदृच्छया ।
 काथत सेनाचरोऽरण्यं मिथुनं तदप्रयत्नम् ॥”)
 सेनानी, पुं (सेना नयताति । ना + सन्सृष्टि-
 पोतिः ।) ३।२।३२ । इति क्विप् ।) कान्ति-
 केयः । इत्यमरः । १।१।२२ ॥ यथा रघु । २।३।
 “अथनसद्रे स्तनया गशाच
 सेनान्दभालादिमिवासरस्त्रे ॥”)
 वाहिनापतिः । इति चामरः । २।८।६२ ॥
 (यथा महाभारते । २।२।६ ।
 “स तु कामाग्निमतसः सुदृष्णामभिगम्य वै ।
 प्रहसन्निव सेनानारिदं वचनमब्रवीत् ॥”)
 सेनापतिः, पुं (सेनायाः पतिः ।) कान्तिकेयः ।
 (कान्तिकेयः वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, महा-
 निर्व्याणतन्त्र १।१५ ।
 “किमुच्यते महाप्राज्ञं कथ्यता प्राणवत्सभे ।
 यदकथं गणेशोऽपि स्कन्द सेनापतःवपि ॥”)
 अनाकाविवर्षतिः । इति मेदिनी ॥ अस्य
 पर्यायोः । सेनानीः २ वाहिनीपतिः ३ । इत्य-
 मरः । २।८।६२ ॥ सेनापतिलक्षणं यथा,—

“कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्विदविशारदः ।
 हस्तिशिखाश्वशिखासु कुशलः श्लाघाभाषणः ॥
 निर्भित्तं शकुनज्ञानं वेत्ता चैव चिकित्सितः ।
 कृतज्ञः कर्मणा शूरस्तथा क्लेशमहो ऋजु ॥
 व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फलगुणारविशेषवितः ।
 राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो-
 ऽथवा ॥”
 इति मातस्ये राजधर्मः । २।५। ८—१० ॥
 सेनापती वर्णनीयानि यथा,—
 “सेनापतिज्जितावासः स्वामिभक्तः सुधीरभी ।
 अभ्यासो वाहनं शस्त्रं शास्त्रं च विजयो रणे ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्णस्थिति-
 नाम ३ कुसुमम् ॥
 सेनामुखं क्री (सेनाया मुखम् ।) पतिवृत्तः । स तु
 सेनासङ्घाद्विशेषः । तद्वत् यथा । हस्तो ३ रथः ३
 अश्वः ८ पदातिः १५ समुदायेन त्रिणितः ३ ।
 इत्यमरः । २।८।८२ ॥ (यथा च महा-
 भारते । १।२।१८ ।
 “एको रथा गजशका नराः पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तज्जः पतिरित्यभिधीयते ॥
 पतिन्त्वात्रगणामतामार्हः सेनामुखं बुधाः ॥”)
 पुरहारसमुखश्चाक्षपथः । इति केचित्तु ॥
 सेनारत्तः, पुं, (सेना रत्ततीति । रत्त + ऋण)
 सेनारत्तकप्रहरिकादि । तत्पर्यायः । सेनिकः ।
 इत्यमरः । २।८।६१ ॥
 सेफः, पुं, शेफः । इति जटाधरः ॥
 समन्तोः स्तो, पुं, पादधिषणः । से उतो इति भाषा ।
 यथा, नारसिंहे ५२ अध्याये ।
 “चम्यकानां पृथगतादृशोकं पृथग्मत्तमम् ।
 अशकानां महस्त्रादिं समन्तो पृथग्मत्तमम् ॥”
 सेराहः, पुं, पादधिषणः । स तु दुग्धवच्छुः तवणः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सेका, त्रि (पिञ् बन्धने । “टाघटमिशदमदो-
 कः” ३।२।१५८ । इति कः ।) बन्धन-
 कर्ता । इति सूत्रवाच्यकारणम् ॥
 सेलः, ऋ, चालगत्या । इति कविकल्पलता ॥ (भा०
 परः सक० सेट् ।) ऋ, अमिसेलत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 सेतुः, पुं, शैलुवृत्तः । स तु शष्पातकः । इति
 भरतहिकुपकाय ॥
 सेयः अ ड ऋ सेयने । इति कविकल्पलता ॥ (भा०
 उभ० आस० च सक० सेट् ।) ज, सेयति
 सेयते । ड सेवते । ऋ, अमिसेवत । सेवन
 आराधन उपभोगः आश्रयणञ्च । विष्णुः सेवते ।
 सखः सेवते । तोयः सेवते माधुः । अन्यत्वेस्मात्
 परस्मैपदमन्यमानाः । नाच मसृडमपि सेवति
 नाच एव । स्वाधीनं विभवेऽप्यहो नरपतिं
 सेवान्ति किं मानिनः ॥ इत्यादौ गणकृतानित्य-
 त्वमाहुः । इति दुर्गादासः ॥
 सेयः क्री, (सेयते यादति । सेय + घञ् ।) सेवि-
 फलम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (अस्य पर्यायो
 गुणाश्च यथा,—

“नृष्टिप्रमाणं वदरं मेवं सिवितिकाफलम् ।
मेवं समीर्यपित्तघ्नं हृद्घ्नं कफकृद्गुरुः ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिगुरुकृतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पृथ्वरङ्ग प्रथम भागे ॥
मेवकः, पुं. (सेवते इति । सेव + ग्वल् ।) प्रसे-
वकः । इति मेदिनी ॥
मेवकः, त्रि. (सेवते इति । सेह सेवने + ग्वल् ।)
अनुजीवी । मृत्युः । इति मेदिनाशब्दरत्नावली ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५ । ३४ ।
“पूर्वेषु सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो
देवः ।
पश्चात् कर्षकमेवकबीजविनाशाय निर्दिष्टः ॥”)
तस्य प्रभुसन्निधौ प्रश्रवणकर्मत्वं यथा —
“किङ्करः किङ्करो वापि सर्वथा प्रष्टुमीश्वरः ।
यो यस्य सेवानिरतः स कं पृच्छति तं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
(आश्रयिता । यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।
“दृढव्रतः सत्यमन्धो ब्रह्मण्यो हृष्टमेवकः ।
शरदः सर्वभूतानां मानदो दौनवत्कलः ॥”)
मेवकालु पुं निशाभङ्गावृत्तः । दुग्धपेया इति
स्यात् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मेवती, स्त्री । पुष्पविशेषः । सेवती इति भाषा ।
तत्पठ्यायगुणाः ।
“गतपत्नी तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेमरा ।
महाकुमारो गन्धाद्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला ॥
गतपत्नी हिमा हृद्या आहिणी शुक्रला लघुः ।
दोषत्रयासजिह्वया तिक्ता कटुो च पाचनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मेवधिः, पुं. (सेव सेवने धीयते स्मिन्निति । सेवां
धिना निधिलाभाभावादित्यर्थः । धा + कि ।)
निधिः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ तालव्य-
शकारादिरप्ययम् ॥
मेवन, स्त्री. (सेव तन्तुसन्ताने + ल्युट् ।) सृच्या-
दिना वस्त्रादिसेवनम् । मेलाड इति मंत्रासो
इति च भाषा । तत्पठ्यायः । सेवनम् २ सूतिः
३ इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ ऊतिः ४ व्युतिः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ [यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
“सृच्यः सेवने । इत्यष्टविधं कर्मण्युपयोगः
शस्त्राणां व्याख्यातः ॥” ॥ सेह सेवने + ल्युट् ।)
उपास्तः । उपासना । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १८ । १६ ।
“तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनीतुसकाः ॥”
आश्रयः । यथा, भागवते । ७ । १२ । २० ।
“सत्यानृतञ्च बाणिज्यं श्वहृत्तिर्नचसेवनम् ।
वर्जयेत् ता मदा विप्रो राजन्यश्च जुर्गाप्सताम् ॥”
उपभागः । यथा, मनुः । ११ । ११८ ।
“यत् करोत्येकरात्रेण वृषलोसेवनात् द्विजः ।
तद्भुजगजपन्नित्यं त्रिभिवर्षेष्वप्येवहति ॥”)
सेवनी, स्त्री (सोच्यत्यनयेति । सेव + ल्युट् ।
डाप् ।) सूची । इति हेमचन्द्रः ॥ शरीरा-
वयवमयोगविशेषः । यथा —
“सेवन्यः सप्त तामान्तु भवेयुः पञ्च मस्तके ।

एका शफसि जिह्वायामको विद्वेद ताः कश्चित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा च माधवकरमण्डितकृत्विनिश्चयः श्वर्य-
धिकारे ।
“सामान्यलिङ्गं रुद्राभिसेवनीवस्तिमूहसु ॥”)
सेवा, स्त्री (सेह सेवने + “गुरोश्च हलः ।” ३ ।
३ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) सेवनम् । तत्प-
ठ्यायः । श्वहृत्तिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६ ।
“सत्यानृतञ्च बाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवाश्वहृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥”)
आराधना । उपभागः । आश्रयणम् ॥ इति
मेवधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, मनुः । १२ । ८७ ।
“वेधाभ्यामस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥”)
अथ माघादिहादशमासेषु विष्णुसेवाविधस्तत्
फलञ्च । यथा —
व्यास उवाच ।
“विप्र हादशमासेषु माघादिषु सनातनः ।
पूजितश्चो विधानैश्च शृणु तान् वदाम्यहम् ॥
माघे मासि ममायाते सर्वमामोत्तमं शुभम् ।
आमिषं येथुनञ्चैव वर्जयेद्देवावो जनः ॥
प्रातः स्नायां भवेन्नित्यं तैलान्यापि च वर्जयेत् ।
हिमोजनं परान्नञ्च माघे मासि परित्यजेत् ॥
प्रातः शक्रास्वरधरः कृतपञ्चमहाधरः ।
सपत्यामारभेद्विष्णोः स्थिरहृत्से हि वंशवः ॥
इषदण्डजलेदिव्यः स्नापयेद्विष्णुमव्ययम् ।
अतिशुक्लं शन्तनेश्च विष्णोरङ्गुलं लिपयेत् ॥
पूजाय जगदोशस्य देवदेवस्य चक्रिणः ।
प्रचालितानि पात्राणि जलहोनानि कारयेत् ॥
स्नापयित्वा जगन्नाथमोषदण्डजलेस्ततः ।
प्रोच्छ्रितव्यं तच्छरीरं दिव्यवस्त्रेण यत्नतः ॥
सलिलराषदृणांश्च यः स्नापयति केशवम् ।
माघे मासि द्विजश्रेष्ठ फलं तस्य मयोच्यते ॥
विमुक्तं पातकं सर्वजन्मजन्मान्तराज्जितं ।
इह भुक्त्वा सुखं सर्वं शेषं याति हरं गृहम् ॥
यत्नात् प्रचाल्य पात्राणि कृत्वा ज्ञानानि
वारिभिः ।
यः पूजयेज्जगन्नाथं तस्य पुण्यं निशामय ॥
इह भुक्त्वा वरान् भोगान् रागशोकविर्वर्जितः ।
अन्ते युगमहस्त्राणि तिष्ठेत् केशवमन्दरे ॥
प्रभातेऽपि च सन्ध्यायां पुरतश्चक्रपाणिनः ।
ज्वलन्तं स्थापयेद्द्विजं निर्धूमं वैष्णवो जनः ॥
श्रीतस्यावरणायां प्रातः सायञ्च यो जनः ।
माघे विष्णुं यतो वक्तिं ज्वालयेत्तत्फलं शृणु ॥
इह भुक्त्वा खिलान् भोगान् पुत्रपौत्रममन्वितः ।
अन्ते विष्णुपुरं याति देवतरपि दुर्लभम् ॥
यथैवात्मा तथा विष्णुः सन्देहो नात्र विद्यते ।
तस्मादात्मानुमानेन विष्णुसेवा विधीयते ॥
प्रभाते रोदृशे च पवित्रे स्थापयेद्हरिम् ।
न भुनक्ति द्विजश्रेष्ठ यावत् श्रोतं सुदुःसहम् ॥
स्वपन्तं देवदेवं पर्यङ्कोपरि केशवम् ।

स्थापयेद्विंशति निर्वृतिं देशे च वैष्णवो जनः
न प्राप्नोति यथा श्रोतं देवदेवो जगदगुरुः ।
शुक्लैः पवित्रैर्हृत्स्नेस्तं वस्त्रै राच्छादयेद्दधः ।
आत्मनः कुरुते मर्त्यां यथा श्रोतनिवाणम्
तथा श्रोतक्षयं कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ॥
श्रीरेण स्नापयेद्यस्तु माघे मासि जनाहं नम
तस्मै देवोत्तमो विष्णुः सन्तुष्टो न ददाति किम्
यः पूजयेत् सकृन्माघे स्नापयित्वा जनाहं नम
नारिकेलोटकैर्दुग्धैः फलं तस्य वदाम्यहम् ।
नरकाद्यो मज्जमानान् दुस्तरं स्वेन कर्मणा
उद्धृत्य कौटिपुरुषान् मन्दिरं याति चक्रिणः ।
माघे मासि च शक्रायां पञ्चम्यां द्विजसत्तम
एकादश्याञ्च सप्तम्या हरिः पृथ्वीं विशेषतः ।
दातव्यो देवदेवाय सपञ्चाय मुरारये ।
पायसाऽपूपसहितो माघे मासि दिने दिने ॥
अपूप पायसं यस्तु माघे यच्छति चक्रिणः ।
तस्य पुण्यमहं वचमि शृणु वंशव जैमिने ॥
अन्ते विष्णुपुरं गत्वा मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
भुङ्क्ते मनारथान् भोगान् प्रमाटाञ्चक्रपाणिनः
पुनरागत्य धरणीं चक्रवर्ती नृपो भवेत् ।
भुङ्क्ते भागञ्च सचिचरं सृतो याति हरिगृहम् ॥
पञ्चम्याञ्च सप्तम्यामेकादश्याञ्च जैमिने ।
अशक्त्या वंशवो दद्यात् परमात्रं मुरारये ॥
कृष्णपक्षाद्विजयेष्ठ शुक्लपक्षो विशिष्यते ।
शुक्लपक्षे तिथिवासा दद्यादत्र मुरारये ॥
एकादसपि यो माघे विष्णवे दैत्यजिष्णवे ।
सापूप पायसं दद्यात् तस्य दुर्लभो हरिः ॥
यत्कश्चित् विष्णुदमप्रथं माघे मासि प्रदोयतेः
तदक्षयं भवेत् सर्वं कौटिपि नास्त्यत्र मंगलयः ॥
माघे मासि कृतं कर्म शुभं वाशभमेव च ।
तस्य नास्ति क्षयं विप्र मन्वन्तरशतैरपि ॥
माघे चम्पकपुष्पेण याऽज्जयेत् कर्मलापतिम् ।
स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तं सर्वपातकम् ॥
यावन्ति स्वर्गपुण्याणि दायन्ते चक्रपाणये ।
तावत् युगमहस्त्राणि स्थोयन्ते विष्णुमन्दरे ॥
मरुतुल्यस्वर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
एकेन स्वर्गपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
सुवर्णपुष्पं विप्रेन्द्रे सर्वदा केशवप्रियम् ।
माघे मासि विशेषेण पवित्रं केशवोपमे ॥
सुवर्णकुसुमद्वि व्ययं नाराधितो हरिः ।
रत्नं हीनः सुवर्णाद्याः स भवेज्जन्मजन्मनि ॥”
इति पाञ्च क्रियायोगसारे २।१० अध्यायः ॥ ॥
व्यास उवाच ।
“फाल्गुने ब्राह्मणश्रेष्ठ श्रीकृष्णं सुरवन्दितम्
पूजयेद्द्विजोऽभवेन प्रत्यहं वैष्णवो जनः ॥
फाल्गुने स्नापयेद्यस्तु सर्पिषा देवकोसुतम् ।
फलं तस्य प्रवक्ष्यामि सत्तः सत्यं निशामय ॥
सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वदानफलं तथा ।
अन्ते याति हरिः स्थानं सर्वपापविर्वर्जितम् ॥
युगकौटिसहस्राणि भुक्त्वा भोगं हरं गृहम् ।
तत्रैव मोक्षमाप्नोति संप्राप्य ज्ञानमुत्तमम् ॥
यस्तु यच्छति कृष्णाय शिशिरं गोपमूत्रयम् ॥

सेवा

करवीरप्रसूनेश्च म याति हरिमन्निधिम् ॥
 श्रावणे मामि यो दद्यात् लाजान् घृतसम-
 वितान् ।
 हरये तस्य विप्रं न विपत्तिगृहे भवेत् ॥
 श्रावणे पिष्टक यस्तु हरये मुहपूरकम् ।
 ददाति तस्य विप्रं गृहे श्रीनिथला भवेत् ॥३॥
 भाद्रे मामि द्विजश्रेष्ठ नारायणमनामयम् ।
 अहया पूजयेत् प्राज्ञश्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
 निवोडे नतनागारे सर्वोपद्रववञ्जिते ।
 स्थायेत् पुण्डरीकाक्ष भगवन्तं जनार्दनम् ॥
 दंशश्च ममकेश्वर प्रकीर्णभक्तिकाटिभिः ।
 हरिं पुरातनागारे स्थापयेत् ऋ भक्तिमान् ॥
 मकरदंसे पतदारि गलाङ्गिता गृहे तथा ।
 हरिं न स्थापयेत् प्राज्ञो वर्षासं परमेश्वरम् ॥
 विष्णालये द्विजश्रेष्ठ बध्नीयाद्यस्तु मानवः ।
 चन्द्रापते विचित्रञ्च चन्द्रलोके म गच्छति ॥
 रात्रौ नानाविधेषु पश्मिन्दरे जगतीपतेः ।
 दशांश भगवत्केश्वर वर्षाकाले निवारयेत् ॥
 ममारिकाभिः प्राहृत्य सञ्जायिनमच्युतम् ।
 प्राहृत्य स्थापयेद्विष्णु निगायां दिव्यमन्दिरं ॥
 कङ्कारपत्रद्वेषि सुगन्धं नूतनैस्तथा ।
 ममुच्युः पूजयेन्मर्त्या भाद्रे मामि दिने दिने ॥
 न भाद्रे केतकापुष्पैः पूजितव्यो जनार्दन ।
 यतो भाद्रपदे मामि केतकी स्यात् सुराममा ॥
 प्रकस्तानफलैर्द्विव्याञ्च येदयदुनन्दनम् ।
 गर्भवासमहादृशं न भूयो लभते न हि ॥
 मयुक्तं घृतदुग्धाभ्यां पक्वतानं मुरारये ।
 यो दद्यात् अहया मत्स्य मगच्छेन्मन्दिरं हरिः ॥
 भाद्र मामि द्विजश्रेष्ठ हरये तालपिष्टकम् ।
 सष्टनं वैष्णवी दद्यात् केवल्यप्राप्तित्वे ॥
 मामि भाद्रपदे विप्र न कुर्याच्छाकभक्षणम् ।
 न रात्रौ भोजनं कुर्यान्मसृत्तुर्वर्गवा जनः ॥
 आश्विनं मामि विप्रन्द केशव क्लेशनाशनम् ।
 पूजयेद्भक्तिभावेन पूर्वोक्तविधिना जनः ॥
 पूर्वोक्तं पूजयेद्यस्तु भक्त्या लक्ष्मीपति हरिम् ।
 विष्णुपूजाफलं विप्र सम्पूर्णं तेन लभ्यते ॥
 यत्तोर्यं दीयते विप्र पूर्वोक्तं हरये जनैः ।
 पायूपमिव तन्नायं गृह्णाति कमलापति ॥
 मध्याह्ने दीयते यच्च मलिन चक्रपाणये ।
 तोय तोयमिव स्वामी तद्गृह्णाति द्विजात्मन् ॥
 अपराह्णं तु यत्तोर्यं गोविन्दाय प्रदीयते ।
 तन्नाय रक्ततुल्य स्यात्त गृह्णाति यतो हरिः ॥
 अतएव द्विजश्रेष्ठ पूर्वोक्तं हरिमच्चयेत् ।
 सकल लभते कामं केशवस्यानुकम्पया ॥
 एकवस्त्रेण विप्रन्द न कुर्यात् पूजनं हरिः ।
 कुर्यादापि तदा पूजां तां न गृह्णाति केशवः ॥
 अधोतेन च वस्त्रेण या पूजा कमलापते ।
 विफला सा च पूजा स्यात्त च विष्णुः प्रमोदति
 यस्त्वद्दशगुणं पूजां चक्रिणः कुरुते जनः ।
 पूजाफलं न चाप्राप्तिं अनिष्टाद्या च सा भवेत् ॥
 अस्मत्तद्गृहे पूजा क्रियते या जगत्पतेः ।
 सा पूजा ब्राह्मणश्रेष्ठ अनिष्टाद्या भवेत् खलु ॥

सेवा

स्नानं देवाञ्जनञ्चैव दानञ्च पिष्टतपणम् ।
 तिलकेन विना विप्र न च कुर्याद्विचक्षणः ॥
 तिलकाक्ष गृह्णीत्वा यत् पुण्यकर्म विधीयते ।
 भस्मोभवति तत् सर्वं कर्त्ता च नारको भवेत्
 गङ्गस्रगदापञ्चरङ्गितं यस्य दृश्यते ।
 शरीरं ब्राह्मणश्रेष्ठ विज्ञेयः सोऽस्य त स्वयम् ॥”
 इत्यादि ॥
 “विपत्तीकृतदुर्वाभिराश्विनं योऽर्चयेद्हरिम् ।
 दुर्वैव मन्ततिस्तस्य श्रविच्छिन्ना प्रवर्त्तते ॥
 आश्विनं मामि यो दद्यात् हरये कर्कटोफलम् ।
 शोको न जायते तस्य कदाचिद्दृष्टये द्विज ॥३॥
 कार्तिके तु समायाते सर्वे मसोत्तमं शभे ।
 दामोदरं देवदेव भक्त्या प्राज्ञ प्रपूजयेत् ॥
 कार्तिके मामि विप्रन्द विष्णु प्रोक्षणहेतवे ।
 यथाक्तविधिना प्राज्ञः प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
 आमिषं मेषुनञ्चैव कार्तिके मामि यस्तु जेत ।
 जन्मान्तराञ्जितं पापमृक्तो याति परां गतिम् ॥
 तुलाराशिगते सर्व्यं प्रातः स्नानं द्विजात्मन् ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
 आमिषं मेषुनञ्चैव कार्तिके यस्तु न त्यजेत् ।
 जन्मजन्मनि विप्रन्द स भवेत् श्रावणशुकरः ॥
 द्विभाजनं परान्नञ्च तेलञ्च वैष्णवी जनः ।
 आयाते कार्तिके मामि यत्नादपि परित्यजेत् ॥
 दामोदराय नभसि प्रदोषं यस्तु यच्छति ।
 फलं तस्य प्रवक्ष्यामि समासेन शृणु द्विज ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्विमुक्तं क्लेशदायकं ।
 दामोदरपुरं गत्वा तिष्ठेत् कोटियुगाविधि ॥
 दीपं ज्वलन्तं नभसि त्रिदशा वामवाटयः ।
 विलोक्य हर्षिताः सर्वे वदन्तीति परस्परम् ॥
 अमी पुण्यात्मना श्रेष्ठ केशवाञ्जनततपर ।
 प्रदोषं कार्तिके मामि यतो दच्छति चक्रिणः ॥
 आगमिष्यति पुण्यात्मा कदायं त्रिदिव प्रति ।
 करिष्यामि कदा मख्यमनेन हरिमेविना ॥
 मुहूर्त्तमपि यो दद्यादापो नभसि चक्रिणः ।
 कार्तिके मामि विप्रन्द तस्य तुष्ट मदा हरिः ॥
 दद्यात्तद्विदोष यः कार्तिके हरिमन्दिरं ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 तुलसोदललक्ष्यं कार्तिके पूजयेद्हरिम् ।
 लक्षकवाजिमधस्य मानवी लभते फलम् ॥
 विष्वक्चदनलक्षणं योऽर्चयेत् विष्णुमख्ययम् ।
 कार्तिके शङ्करं वापि लभते सोऽपि तत् फलम्
 कार्तिके वक्रपुष्पेण हरिपूजनह्वरः ।
 परम मोक्षमाप्नोति प्रसादाज्जगतीपते ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके मामि विष्णुमृद्दिश्य दीयते
 तदक्षयं भवेत् सर्वं मत्स्यमेतन्मयीचरते ॥
 घृताक्तं शूरणान्नं य कार्तिके विष्णवे नरः ।
 दद्याद्दिने दिने विप्र तस्य विष्णुपुरं स्थितिः ॥
 प्रफुल्लपद्मपुष्पेण सितेनाप्यसितेन वा ।
 योऽर्चयेत् कमलाकान्तं तस्य किं भुवि दुर्लभम्
 कमलैः कार्तिके मामि सितैर्व्यालोहितैस्तथा ।
 सपूज्य पद्मिनं सर्व्यं लभते परमं पदम् ॥
 प्रदत्तं कार्तिके मामि हरये येन पूज्यम् ।

सेवा

न दत्तं तेन किं विप्र विष्णवे देव्यदि
 एकमेवास्वजं यस्तु ददाति केतभाः
 तस्मिं किं भगवान् विष्णुं ददाति श्रि
 कमलैः कार्तिके मामि येन नाराधि
 जन्मजन्मनि तद्गृहे कमला न हि
 पद्यवोजानि यो दद्यात् केशवाय मा
 स जायते विप्रकुले शुद्धे च प्रतिजन्म
 ब्राह्मणस्य कुले जातः स चतुर्वेदवि
 धनवान् बहुपुत्रश्च कुटुम्बानाञ्च पोष
 नास्ति पद्मममं पुष्पं जमिने मत्स्यमूच्य
 येन सपूज्य गोविन्दं पापात्मापि च मो
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव मयोश्च
 कमलैर्हरिमभ्यर्च्य लभते परमं पदम्
 एकमेवारविन्दं यः प्रददाति मुरारये
 तस्य नास्ति पुनजन्म ममारोऽस्मिन् सु
 इति पाञ्च क्रियायोगसारे १२ अध्याय
 व्यास उवाच ।
 “मार्गशेषे द्विजश्रेष्ठ महालक्ष्मणा मम
 पूजयेदव्ययं विष्णु भक्तिभावेन वैष्णवः
 उच्छिष्टदेशे विप्रन्द तश्व पतितालयं ।
 दुर्गन्धैश्च परिव्याप्तं स्थानं विष्णु न पूज्य
 पापण्डानां समापे तु महापातकिनां त
 अमत्यभाषिणाञ्चैव न कुर्याद्विष्णुपूजन
 तस्मात्कमना भूत्वा भक्तिश्रद्धासम्बन्धित
 पूजयेत् कमलाकान्तं चतुर्वर्गफलाप्तये
 शाल्यञ्च सष्टतञ्चैव मुहपूषमसन्वितम् ।
 सवास्तुकादिशकञ्च दद्यात् सदधि विष्णु
 नागरङ्गफलं दिव्यं सपक्व यस्तु यच्छति ।
 केशवाय द्विजश्रेष्ठ सोऽस्माभिरपि पूज्यते
 यद्यन्यं नूतनं वस्तु प्रियं भगवतो हरिः ।
 तदेवाग्रहायणं मामि भक्त्या दद्यान्मुरारये
 पोषं मामि समायाते श्रीकृष्ण वरदं प्रभ
 नित्यमिन्दुरमेर्दिव्यं स्थापयेद्देषावी जन
 यः स्थापयति विप्रन्द विष्णुमिन्दुरमेः प्रभुम्
 इह भुङ्क्ते सुखं सर्वं सृती यातोक्षसागर
 यो दद्याद्विदुर्भवेव देवदेवाय विष्णवे ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यं बह्वर्थापते
 सदुग्धं पृथक् पोषं दधिभिर्वा समन्वितम्
 दत्त्वा मुरारये मत्तः सर्वान् कामानवाप्नुः
 सर्वं पुरातनं वस्तु दुरीकृत्य मुरारये ।
 शीतस्य वारणाशायं दद्याद्दशस्रञ्च नूतनम् ॥
 पोषं संक्रमणं विप्र मलक्ष्मीकाय विष्णवे ।
 दद्यान्मसृत्तुर्भुजो दशवर्णञ्च पिष्टकम् ॥
 यस्तु शङ्खनिं कुर्यात् संपूज्य कमलापतिम्
 तस्य पुण्यफलं वचमि शृणु वक्ष्ये समाहितः
 अगम्यागमनासैव विमुक्तः सर्वपातकैः ।
 शेषे विष्णुपुरं गत्वा विष्णुना सह मोदते ॥
 वेनतयाञ्जिता घण्टा यस्तु वाटयते हरिः ।
 पूजाकाले द्विजश्रेष्ठ तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥
 अभक्षभक्षणञ्चैव मुक्तं पापः सुदारुणः ।
 प्रयाति मन्दिरं विष्णो रथमारुह्य शोभनम् ॥
 तत्र भुक्त्वाखिलं भोगं कल्पकोटिशतावधि ।

पुनरागत्य धरणीं चतुर्वेदीं हिजो भवेत् ॥
 तत्र भुक्त्वा सुखं सर्वं शोकदुःखविवर्जितः ।
 पुनर्विष्णुपुत्रं गत्वा मोक्षं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 बीणां वादयति यस्तु पूजाकाले जगत्पते ।
 पण्डितानामग्रणीः स्यात् प्रतिजन्मनि जन्मनि ॥
 ऋद्धवाद्यकृद्यस्तु पूजायां कैटभद्विषः ।
 तस्य प्रसन्नो देवेशो ददात्यभिमतं फलम् ॥
 उमुक्त्वा डिण्डिमञ्च व भक्तरी मधुरी तथा ।
 पटह दन्दभिञ्च व काञ्चल मिश्रुवाटनम् ॥
 कांस्यञ्च करतालञ्च वेणुं वादयते च यः ।
 पूजाकाले महाविष्णोस्तस्य पुण्यं निशामय ॥
 स्तोत्राद्यैः पातकैर्मन्त्रैः मन्दिरं याति चक्रिणः ।
 परमं स्थानमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते ॥
 करशब्दञ्च यः कुर्यात् पूजाकाले जगद्गुरोः ।
 मुखवाद्यञ्च विप्रेन्द्र तस्य पुण्यं मयोच्यते ॥
 कोटिकोटिकुलैर्युक्तः प्रयाति हरिमन्दिरम् ।
 ज्ञानमासाद्य तत्रैव मोक्षमचयमाप्नुयात् ॥
 विष्णोरायतने यस्तु भक्तियुक्तः प्रनृत्यति ।
 स याति ब्राह्मणश्रेष्ठ तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 यस्तु गायति गीतानि भक्ता नारायणाग्रतः ।
 स नक्तकत्वमाप्नोति गन्धर्वाणां परंपरं च ॥
 स्त्रीति स्तोत्रं जगन्नाथं यो भक्त्या वगणो जनः ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥
 मासे मासे हरिं यस्तु विधनानेन पूजयेत् ।
 अचिरंणैव विप्रपं प्रसादयति मोक्षचुरतम् ॥
 जगद्दुर्धमिमं ये तत्र मिच्छन्ति मत्वाः ।
 प्रचुरतरगभारं सर्वदुःखप्रदञ्च ।
 परमपुरुषपादाभोजयन् मनोज्ञं ।
 त्रिदशनिवहरेभ्यः ते तु सर्वं यजन्तु ॥”
 इति पाद्यं क्रियायोगभारं १३ अध्याय ॥ ॥
 अथ द्वात्रिंशत् सेवापराधाः । भगवद्भक्तानां
 कृत्स्नियमिहाभोजनम् १ अनिष्टदिने दन्त-
 धावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मंथनं
 कृत्वास्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृतं नर-
 स्पृष्टास्नात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्यला-
 स्पृष्टा विष्णुस्पृष्टप्रवेशनम् ५ मानवशव स्पृष्टा-
 स्नात्वा विष्णु मन्त्रिधावस्थानम् ६ विष्णुं स्पृशतः
 पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म कुर्वन् पुरोप-
 ल्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तर-
 प्रशमा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णु-
 कर्माचरणम् १० अविधानेनाचस्य विष्णोरुप-
 सपणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुप-
 सपणम् १२ कृद्धस्य विष्णुस्पर्शनम् १३ निर्निपद-
 पुष्पेण विष्णुञ्च नम् १४ रक्तं वासः परिधाय
 विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना
 विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्र परिधाय विष्णोः
 कर्माचरणम् १७ वायुमोहृतवासः परिधाय
 विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्ट-
 टानम् १९ वराहमासं भुक्त्वा विष्णोरुप-
 सपणम् २० हंसजालपटमरारिमासं भुक्त्वा
 विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीप स्पृष्टा हस्तमप्रचाल्य
 विष्णोः स्पर्शनं कर्मकरणं वा २२ श्मशानं

गत्वास्नात्वा विष्णु उपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा
 विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमास-
 निवेदनम् २५ मद्यमादाय पीत्वा वा स्पृष्टा
 विष्णुस्पृष्टप्रवेशनम् २६ परकीयणाशुचिना
 वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
 विष्णवे नवास्त्रमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्ध-
 पुष्पेऽप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुद्ध
 विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भरोशब्देन विना विष्णु-
 प्रबोधनम् ३१ अर्जोणं मति विष्णुस्पर्शनम् ३२
 एतदुपलक्षणम् । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ ॥
 अथ च ।
 धरण्युवाच ।
 “तवापराधात् देवेश वर्ज्यान् यान् वेष्णविन च ।
 निरापराधो मनजः सापराधश्च जायते ॥
 कर्मणाचरणेन करणेन जुगुप्सितम् ।
 तच्च पूजाफलं सर्वं जायते तदहस्त्व मे ॥
 वराह उवाच ।
 कर्मणा मनसा वाचा ये पापकचयो जनाः ।
 भक्ष्यां दन्तकाष्ठस्य राजादस्य तु भोजनम् ॥
 मथुनं शवमस्यगं पुरोधोत्सगभवे च ।
 मृतक्यदक्याः क्षणं स्पर्शनं मेहनं तथा ॥
 अभाष्यभाषणं कोपं पिण्याकस्य च भक्षणम् ।
 रक्तपारक्यमलिनं वस्त्रधारित्वानलिजम् ॥
 गुरोश्चालोकनिव्वन्धं पतितान्नस्य भक्षणम् ।
 अभक्ष्यभक्षणञ्चैव तद्गुलीयविभीतकम् ॥
 अटानं तु वराहस्य जालपादवराकयोः ।
 भक्षणं देवतागारं सापानत्कोपसर्पणम् ॥
 तथैव देवपूजायां निषिद्धकुसुमाञ्चनम् ।
 अनुत्तार्ये च निम्नाल्य पूजा जीर्णास्वकारयोः ॥
 पानं सुराया देवस्य अन्धकारं प्रबोधनम् ।
 वातकर्मञ्च न विष्णोरनमस्करणं तथा ॥
 अपराधास्तयस्त्रिंशत् समाख्याता मया धरे ।
 एभियुक्तस्तु पुरुषो विष्णु नैव प्रपश्यति ॥
 द्रुमस्यो न नमस्कारं कुर्यात् पूजा तु राक्षसी ॥
 तत्रायश्चित्तं यथा,—
 “एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं स्नानमेव च ।
 मथामा पञ्चगव्याशी मलवस्त्रान्तिक क्रमात् ॥
 नीलीरङ्गापनोदाशं गोमयेन प्रवर्षणम् ।
 प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् नीलोवल्लस्य धार-
 णात् ॥
 चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् गुरोः क्षमितमुत्तमम् ।
 चान्द्रायणं पराकञ्च पतितान्नस्य भक्षणम् ॥
 चान्द्रायणं पराकञ्च प्राजापत्यं तथैव च ।
 गोप्रदानञ्च भोज्यञ्च अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ॥
 उपवासस्तु पञ्चाहं पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 सापानत्कचरेत् पादं कृच्छस्य हरिभोजनम् ॥
 पुष्याभावेऽर्चने स्नानं देवस्यगञ्च कारयेत् ।
 अनिमाल्यं नमस्कारं स्नानं पञ्चासृतेन तु ॥
 सुरापानं द्विजातीनां चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
 तथैव द्वादशाष्टौ तु प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
 ब्रह्मकुर्वन् न शुद्धिः स्यात् गोप्रदानत्रयेण च ।
 त्रयाणामिकरात् ए पञ्चासृतेनपर्वणात् ॥

मथ्यते त्वपराधैस्तु तथा विष्णोः स्तवं पठन् ।
 एतत्ते कथितं गृह्य किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
 धरण्युवाच ।
 अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र येन त्वं नृषु तुष्यसि ।
 पूजितः सफलश्चासि अपराधविशोधनः ॥
 वराह उवाच ।
 संवत्सरस्य मध्ये तु तीर्थं सौकरवे मम ।
 कृतोपवासं स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 मथरायां तथाप्येव सापराधः शुचिर्भवेत् ॥
 अनयोस्तोत्रयोरेव यः सेवेत सकृन्नरः ।
 महस्रजश्चर्जनं तानपराधान् जहाति सः ।
 स्नानात् पानात् तथा ध्यानात् कीर्त्तनाहा-
 रणात्तथा ॥
 श्रवणात्स्नानाच्चैव दर्शनाद् याति पातकम् ॥
 इति वाराहपुराणे अपराधप्रायश्चित्तनामा
 ध्यायः ॥
 सेवि. कौ. (सेव्यते लोकेरिति । सेव + इत् ।)
 फलविशेषः । मन्त्रो इति हिन्दो भाषा । तत्प-
 र्यायः । वदरम् २ सिद्धितिकाफलम् ३ मृष्टि
 प्रमाणम् ४ सेवितम् ५ सेवम् ६ । अस्य
 गुणा । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । बृह-
 णाम । कफकरत्वम् । हृष्यत्वम् । पाके स्वाद-
 रसत्वम् । हितत्वञ्च । इति राजनिघण्टे ॥
 सेविका, स्त्री. मिष्टान्नविशेषः । मन्त्रोर्थाञ्च इति
 भाषा । यथा,—
 “समितार्थान्का कृत्या सुसन्मत्ता यवसन्निभा ।
 शृङ्काः चारिण समाध्या भोज्या घृतासता-
 न्विताः ॥”
 अस्य गुणा ।
 “सेविका तपणी ब्रह्मा गुर्वी पित्तानिलापहा
 याहिणा सन्धिकृद्गुह्यातां खाटस्नातिमात्रयया”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (टामो । भुजिष्या । इति केचित् ॥)
 सेवित, त्रि (सेव + क्तः ।) ममुपासितगुर्वीदिः ।
 तत्पर्यायः । वरिवमितः २ वरिवमितः ३
 उपासितः ४ उपचारितः ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ आराधितः । उपभुक्तः । आश्रितः ।
 इति सेवधात्वर्थदशनात् ॥ (यथा महाभारते ।
 १ । १७ । ६ ।
 “काञ्चनाभरणं च देवगन्धर्वसेवितम् ॥”)
 सेविके, कौ. इति राजनिघण्टे ॥
 सेव्य, कौ. (सेव्यते इति । सेव + ण्यत् ।) वीरण-
 मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६४ ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “वीरणस्य तु मूलं स्यादगारं नलदञ्च तत् ।
 अस्त्रालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्वाप ॥”
 इति भावप्रकाशे पृथ्वखण्डे १ भागे ॥
 लामज्जकम् । उगारवत्प्रायश्चित्तविवर्णविशेषः ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “लामज्जकं सुनानं स्यादस्त्रालं लयं लघुः ।
 इष्टकापथकं सेव्यं नलदञ्चावदातकम् ॥
 इति च भावप्रकाशस्य पृथ्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“स्वाद्गुरोर् मृणालञ्च संख्यं लामञ्जकन्तथा।”
इति गारुडे २०८ अथ्यायः ॥

संख्यः, पुं. (संख्यते इति। संव + ख्यत्।) अश्वत्य
वृत्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥ हिज्जलट्टः।
इति शब्दरत्नावली ॥

संख्यः, त्रि. (संव संवने + ख्यत्।) संवाह्यः।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कथामरित्सागरः। ५२।
१३०।

“अहं तं संख्यमन्येषां करिष्यामीश्वरं क्षणात्।
तत्त इणोष्व भर्तारं यदि ते पुत्रि रोचते ॥”
संख्या स्त्री. (संव + ख्यत्। टाप्।) वन्द्यावृत्तः।
इति शब्दरत्नावली ॥

सं चित्त्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर
अक०-अनिट्।) सायति। चित्तिः चयः। इति
दुर्गादामः ॥

सहः, त्रि. (सिंहस्यायमिति। सिंह + अण्।)
सिंहसम्बन्धी। सिंहनुल्याः। इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (स्त्रिया डोप्। यथा, माघ। १। ४७।

“मटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता
नृसिंह सैहोमतनुं तनु त्वया।
स मुग्धकान्तामनसद्भङ्गुरे-
रुरोविदारं प्रतिचम्करे नखैः ॥

सहली, स्त्री. (सिंहल्ले देशे भवा। सिंहल +
अण्। डोप्।) सिंहपिप्पली। तत्पर्यायः। सप-
दण्डा २ सपाङ्गा ३ ब्रह्मभूमिजा ४ पाव्वती ५

शनजा ६ ताम्बा ७ लम्बवाजा ८ उत्कटा ९
अद्रिजा १० सिंहलस्था ११ लम्बदन्ता १२
जोवला १३ जोवाला १४ जोवनती १५

कुरुखी १६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्ण-
त्वम्। जन्तुनाशित्वम्। दीपनत्वम्। कफश्याम-
समारोक्तिसमनत्वम्। कौश्लोधनत्वञ्च।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहलद्वीपभवः, त्रि ॥
सिंहकः, पुं. (सिंहिकाया भवः। अण्।) राहुः।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिंहकैः, पु. (सिंहिकाया अपत्यं पुमानिति।
सिंहिका + टक्।) राहुः। इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे। २। ३५।

“ध्रियते यावदेवकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम्
पुरः क्लिप्ति स्यात् हि सिंहकैर्योऽसुर-
द्विपाम् ॥”

संकेतः, स्त्री. (संकेताः सन्त्यत्रेति। अण्।)
वालुकामयतटम्। इत्यमरः। १। ३। २६ ॥
(यथा कुमारः। १। २८।

“सन्दाकिनो संकेतवैदिकाभिः
सा कन्दुकः क्विन्नमपुत्रश्च।
रंभे मुहुपध्यगता सखीना
क्रोडारसं निर्विशतोव बाल्य ॥”

संकेतः, त्रि. (संकेताः सन्त्यत्रेति। संकेता +
“संकेताशकराभ्याञ्च।” ५। २। १०४। इति
अण्।) संकेतामयः। इत्यमरः। १। १। ८ ॥

तत्पर्यायः। संकेतिलः २ संकेतावान् ३। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते। १। १२। १२।

“शेनो दाहमयी लोही लिप्या लेख्या च
संकेतो।

सनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा म्मता ॥”

संकेतिकं, स्त्री. माहयात्रा। मङ्गलसूत्रकम्।
इति मेदिनी ॥

संकेतिकः, पु. (संकेतं पुलिनं प्रियत्वेनास्यस्येति।
संकेत + ठन्।) संन्यस्तः। क्षणकः। सन्देह-
जोविनि, त्रि। इति मेदिनी ॥

संकेतं, स्त्री. (संकेत स्थानमिष्टमस्य।) आट्टे कम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वालुकामर्याप्रियः, त्रि ॥
सैतवाहिनी, स्त्री. बाहुदानदी। इत्यमरः। १।
१०। ३३।

सैद्धान्तिकः, त्रि. (सिद्धान्तं वेत्तीति। सिद्धान्त +
ठक्।) सिद्धान्तज्ञः। इति हेमचन्द्रः कौमुदी
च ॥

सेनापत्यं, स्त्री. (सेनापतेर्भावः कर्म वा। सेनापति
+ “पत्यन्तपुरेऽहितादिभ्यो यक्।” ५। १। २८।
इति यक्।) सेनापतेर्भावः। तत्कर्म च।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः। १२। १००।
“सेनापत्यश्च राज्यञ्च दण्डनेहत्वमेव च।
सव्वलोक्याधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदहति ॥”

सेनापतेरिदमिति। इत्यदित्यादित्येति। ॥ ७।
१। ८५। इति ग्यः।) सेनापतिस्वस्वनि,
त्रि ॥

सैनिकः, पु. (सेनां समवेतीति। सेना + “सेनाया
वा।” ४। ४। ४५। इति पञ्च ठक्।) सेनायां
समवेतः। इत्यमरः। २। ८। ६१ ॥ मिलित-
हस्त्यश्वरथपादात् सेना तत्र ये समवेता, एक-

देशभृतास्तं सैन्याः सैनिकाश्च। इति भरतः ॥
(यथा, रघुः। ३। ६१।

“निभेषमात्रादेवध्रुय तद्दृश्यां
सहायितः सैनिकहर्षनिस्वनेः ॥”

सैन्यरक्षकः। इति मेदिनी अमरश्च ॥ प्राणि-
वर्धनयुक्तः। यथा, श्रीभागवते पञ्चमस्कन्ध-
गदाम्। ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमंधन यजन्त

याश्च स्त्रिया नृपशून् स्वादन्ति तांश्च ताश्च ते
पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-
गणाः सैनिका इव स्वधितिना अवदायास्तक्

पिबन्तीति। सैनिकाः प्राणिवर्धनयुक्ताः। इति
तिथ्यादितत्वम् ॥ सेनासम्बन्धिनि, त्रि। (यथा,
महाभारते। ७। १८०। ४१।

“एवं तं निहतं संख्यं ददृशे सैनिको जनः ॥”
सैन्यवं, स्त्री. पु. (सिन्धो समुद्रतीरे सिन्धुदेशे वा
भवम्। सिन्धु + “अण्जो च।” ४। ३। ३३। इति
अण्।) लवणवशिषः। स तु सिन्धुनद्युपलक्षितः

देशोद्भवः। तत्पर्यायः। शातशिवम् २ माणि-
मन्यम् ३ सिन्धुजम् ४। इत्यमरः। २। ८। ४२ ॥
वशिषम् ५ सिन्धुदेशजम् ६ माणिवन्धम् ७।

इति जटाधरः ॥ शितशिवम् ८। इति शब्द-
रत्नावली ॥ नाट्यम् ९ शिवम् १० सिद्धम् ११
शिवात्मजम् १२ पथम् १३। अस्य गुणाः।

“सैन्यवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं दीपनं रुचि।

पुतं स्वाद् त्रिदोषघ्नं व्रणदोषविषमञ्जिः
सैन्यवं हृदिवधं ज्ञेयं मितं रक्तमिति व्र
रसवोर्ध्वविपाकेषु गुणाब्जं कथितं मित

इति राजनिर्घ

अपि च।

“सैन्यवं लवणं स्वाद् दीपनं पाचनं तद्
स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मनेत्रं त्रिदोष
इति भावप्रक

किञ्च।

“सैन्यवं दोषजिह्वं चक्षुष्यमविदाहि ५
अग्निमन्दीपनं स्निग्धं रोचनं मधुरं लघु
इति राजवल्ल

तनु हविष्यान्नम। यथा, स्मृतिः।

“लवणं सैन्यवमामुद्रं गव्यं च दधि सर्पिर्घं
इति हविष्यान्नगणने तिथ्यादितत्व

सैन्यः, पु. (सिन्धुरभिजनोऽस्येति। सिन्धु
“सिन्धुतर्जशादिभ्योऽण्जो।” ४। ३। ८३।
अण्।) घोटकः। स तु सिन्धोरदूरभ

विकारमंघेति अदूरभवार्थे णः। इत्य-
भरती। २। ८। ४४। (यथा, भागवते। ८। १। २।
“स एकदा महाराज ! विचरन् सृगयां व

वृत्तः कतिपयामालेरश्वमारुह्य सैन्यवम् ॥
सिन्धुदेशाधिपतिः। जयद्रथः। यथा, म
भारते। १। १। १८६।

“यदा द्रोणः कृतवर्षा कृपश्च
कर्णो द्रोणिर्भद्रराजश्च शूरः।

अमपयन् सैन्यवं वध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥”

सिन्धुदेशात्पन्नमात्र। यथा, तत्रैव। ३। ५
२४

“ह्यारहनांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्यदोषानथा
सन्धी, स्त्री. तालादिरसनिख्यामः। तत्पर्याय

हाला २। अस्या गुणाः। शातत्वम्। कपाट
त्वम्। अस्त्वम्। पिप्टटाहनाशित्वम्। वात
दत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

सैन्यं, स्त्री. (सेना एव। चतुर्वर्णीदित्वात् थञ्
सेना इत्यमरः। २। ८। ७८ ॥ (यथा
मार्कण्डेयः। ८७। २१।

“हृत्तेश्च ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम्
मुण्डञ्च सुमहार्वाय्यं दिशो भेजे भयातुरम् ॥
सैन्यः, पुं. (सेनां समवेतीति। सेना + “सेनाय

वा।” ४। ४। ४५। इति ग्यः।) सेनासमवेतः।
इत्यमरः। २। ८। ६१ ॥ “मिलितहस्त्यश्वरथ
पादात् सेना तत्र ये समवेता एकदेशभृतास्तं

सैन्याः सैनिकाश्च ॥” इति भरतः ॥ किञ्च।
“सैन्यं क्लोवं बलेऽशेना समवेतं तु वाचावत् ॥
इति मेदिनी ॥

सैन्यपृष्ठं, स्त्री. (सैन्यस्य पृष्ठम्।) सैन्यस्य पश्चा-
द्भागः। यत्र स्थिते राजा स्वसैन्यं प्रतिगृह्णाति

तत्पर्यायः। प्रतिग्रहः २। इत्यमरः ॥ परि-
ग्रहः ३। इति भरतः ॥ पतद्ग्रहः ४। इति
टीकान्तरम् ॥

सैरेयः

समन्तिकः क्ली मन्दुरम् । इति केचित् ॥ मोमन्त-
शब्दात् णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सैरन्ध्री, स्त्री, (सैरं स्वाच्छन्धं धरतीति । धृ +
मूलविभुजादित्वात् कः । घृषोदरादित्वात्
साधुः ।) अन्धवेश्मस्था स्वतन्त्रा गिन्यजोविनी ।
इत्यमरः । २ । ६ । १८ । (यथा, महाभारते ।
३ । ६५ । ५१ ।

“सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवकृपिणीम् ।
वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ॥”
द्वीपदी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वणसङ्करसम्भूत-
स्त्री । यथा, महाभारते । १७ । ४८ । १८ ।

“अगम्यागमनाञ्च जायते वणसङ्करः ।
बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्रीं मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारज्ञमटासन्ध्यामजोवनम् ॥”)

सैरिकः, पुं, (सौर + ठक् ।) सौरिण लाङ्गलेन
खनति यः । कृपान् इति भाषा ॥ (सौरं वह-
तीति । सौर + “हलसौरात् ठक् ।” ४ । ४ ।
८१ । इति ठक् ।) सौरस्य वोढा । हल्लिगर्-
इति भाषा ॥ (सौरस्येदमिति । “हलसौरात्
ठक् ।” ४ । ३ । १२४ । इति ठक् ।) सौर-
सख्यस्थिति, त्रि । तेषां पर्यायः । हल्लिकः २
लाङ्गलिकः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

सैरिन्ध्री, स्त्री, (सैरं स्वातन्त्र्यं धरतीति । धृ +
मूलविभुजादित्वात् कः । घृषोदरादित्वात्
साधुः । गौरादित्वात् ङोप् ।) परवेश्मस्था
स्ववशा गिन्यकारिका । इत्यमरः । २ । ६ ।
१८ ॥ तत्पर्यायः । सैरन्ध्री २ सैरिन्ध्री ३ इति
तद्दोका ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । २ ।
“वासय परिधायकं कृष्णं समलिनं महत् ।
कृत्वा वेशं हि सैरिन्ध्रीः कृष्णा च व्यचरत्
तदा ॥”)
वणसङ्करसम्भूतस्त्री । महल्लिका । इति मेदिनी ।
द्वीपदी । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २३ । ५ ।

“यथा सैरिन्ध्रीदीपणं न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमिति वक्षिष्ये तथा नातिविधीयताम् ॥”
सैरिभः, पुं, (सौरं लाङ्गलवहने इभ इव । शक-
न्यादित्वात् साधुः । ततः स्वार्थे ञ्णम्) महिषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ स्वगः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सैरीय, पुं, (सैरे भवः । ञ्णम् । सैरः कर्पस्तत्र
भवः । वृहात् छः ।) भिगटो । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सैरीयकः, पुं, (सैरीय एव । स्वार्थे ङञायां वा
कन् ।) भिगटो । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥
अस्य गुणः । कफवातनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

सैर्यः, पुं, (सैरं कर्पं भवः । सैर + “नद्यादिभ्यो
ठक् ।” ४ । २ । ७३ इति ठक् ।) भिगटो । इति
शब्दमाला भरतश्च ॥ (अस्य पर्याया यथा, —
“सैर्यकः श्वेतपुष्पः सैर्यः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्यपि कथ्यते ॥”

सोदरः

अथस्य गुणा ।

“सैर्यः कुष्ठवातासकफकण्डू विपापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनक्तः सस्निग्धः केशरञ्जनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥
सैर्यकः, पुं, (सैर्य एव । स्वार्थे कन् ।) भिगटो ।
इति राजनिर्घण्टो भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ।
“सैर्यकः श्वेतपुष्पः सैर्यः कटसारिका ।
महाचरः सहचरः स च भिन्यपि कथ्यते ॥”)
सैवालः, क्ली, शैवालम् । यथा, —

“या पांशुपाण्डुरवपुर्विरमा पुरामीत्
सैवालकाङ्करलतामधुना विभक्तिं ।
वक्रं प्रमपति तनोवितनोति लक्ष्मीं
प्रायः पयोधरसमन्वितरत्वे हेतु ॥”

इति प्रमिदश्रपकाव्यम् ॥

सोः, स्त्री, पार्वती । इति केचित् ॥ पाधातो
किप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सोदः, त्रि, (सह भरणं + क्तः । “सहिवहोरोद-
वणस्य ।” ६ । ३ । १२२ । इति अघर्णस्य
शान् ।) चान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
दुःखादिसहनशीलः । इति तट्टाकायां नील-
कण्ठः ॥

सोटा [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह + लृच्)
चमायुक्तः । शक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २६ । ६ ।

“सोटाशस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
स पाण्डवव्रतं सर्वमद्य क्ली नाशयिष्यति ॥”
सोत्कण्ठः, त्रि, (उत्कण्ठया सह वर्तमानः ।)
उत्कण्ठायुक्तः । तत्पर्यायः । उत्कः २ उन्मनाः
३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरं । ३१ । ४५ ।

“तत्रोद्यानगतं सा त वतसेशं सख्युदारिणम् ।
ददशं दृग्त् सोत्कण्ठा चकारोवास्तर्त्वि-
पम् ॥”)

सोत्प्रासः, क्ली, (उत्प्रासेन सह वर्तमानम् ।)
प्रियावाक्यम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“सोत्कण्ठन्तु सोत्प्रासं चटु चाटु प्रियोदितम् ॥”
सोत्प्रासः, पुं, (उत्प्रासेन आधिक्येन सह वर्त्त-
मानः ।) मशब्दहास्यम् । यथा, —

“सोत्प्रास आच्छुरितकमवच्छुरितकं तथा ।
अट्टहासो महाहासो हासः प्रहास इत्यापि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सोदयः, त्रि, उदयेन सह वर्त्तमानम् । वृद्धियुक्तम् ।
सुदं समेतु इति भाषा । यथा, —

“दत्ता कन्या हरन दण्डो व्यथ दद्याच्च सोदयम्
मृताया वर आदद्यात् परिगाध्याभयव्ययम् ॥”
इत्युद्वाहृतवधृतयाज्ञवल्करवचनम् ॥

सोदरः, पुं, (सह समानं उदरं यस्य । महस्य
सः ।) महादरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनु । ८ । २८८ ।

“भात्या पुत्रश्च दामश्च शिष्या भ्राता च सोदरः ।
प्रामापराधास्ताद्याः स्युरज्जा वेणुदलेन वा ॥”)

सोपाकः

सोदरा, स्त्री, सहोदरा भगिनो । इति सोदर-
शब्दादापप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सोदर्यः, पुं, (समानोदरं शयितः । सोदरः +
‘सोदरात् यः ।’ ४ । १ । १०८ । इति यः ।) सहो-
दरः । इत्यमरः । २ । ३ । ३४ ॥ (यथा, रघु । १५ । २६ ।
‘म हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसम् ।
भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिह्वशोभिः ॥”)

सोदरः, पुं, लसुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सोन्मादः, त्रि, (उन्मादेन सह वर्त्तमानः ।)
उन्मादः । उन्मादिष्णु । तस्य रूपान्तराणि
यथा ! उन्मादः । सन्मादः । सून्मादः । इत्य-
मरटीकाया भरतः । ३ । १ । २७ ॥

सोपकरणं, त्रि, उपकरणेन सह वर्त्तमानम् ।
उपकरणविशिष्टम् । यथा, —

“पयश्च प्रमुक्काम इति सोपकरणं वक्षतरा
चतुष्टययुक्तं त्र्यपमिति चाभिलष्य उस्सर्गं सह
च्छते ॥” इति त्र्यपामगतत्वम् ॥ इदं सोप-
करणमाभावनवेद्यममुकदेवताय नमः । इति
च प्रजापदितिः ॥

सोपकारः, त्रि, उपकारविशिष्टः । उपकारेण
सह वर्त्तमान इति बहुव्रीहिसमासे कृते मह-
शब्दस्य सादेशेन निष्पन्नः ॥

सोपधः, त्रि, (उपधया सह वर्त्तमानमिति ।)
सच्छदानादि । यथा हारीतः । अथामह्य
दानमस्यस्यं यच्च दत्त्वा परिनिष्यति । तच्छदानं
मफलं यज्ञोपकारिणं ददाति तस्मात् परि-

क्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यथावितमन्दं
यज्ञोपावाय ददाति अनिष्टदानं स्रयति यच्च
दत्त्वा प्रकीर्तयते स्मष्टदानं यज्ञायुष्या ददाति

क्रोधाद्वाचम यज्ञाकृष्य ददाति दत्त्वा वाक्रो-
गति अमृतकृतं पगाम यज्ञोपज्ञातं ददाति
दत्त्वा वाप्रजानति मसृषोस्तामन यज्ञोपकृतं
ददाति । एते दानोपसर्गा यरूपमष्ट दानं

मप्रभिसमस्यस्य मयगम्यमभ्रवफल भवत्यल्पफलं
विति । तद्विद्यागानन्तरकाले हस्तापणमुश्वे-
रुपि अदानमसमर्पणम् । उपकारिणं व्यसनी-
पकारिणः । तस्मात् यथोक्तोपकरणरहितम् ।
सोपधं सच्छदानं । अन्यथावितं लोकमन्थाय
नायं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शत्रवे दानम् ।
स्रयो मानभङ्गः । अप्रकृतो भयादिमान् । इति
शुद्धितत्वम् ॥

सोपध्वः, पु, (उपध्वेन सह वर्त्तमानः ।) राह-
यस्तः चन्द्रः सूर्यश्च । इत्यमरः । १ । ४ । १० ॥

सोपवासः, त्रि, (उपवासेन सह वर्त्तमानः ।)
उपवासविशिष्टः । यथा, —
“मत्स्यान्सु कामतो जग्धुः सापवासस्वराह वसेतः ॥”
इति त्रिष्यादितत्त्वं याज्ञवल्करवचनम् ॥

सोपाकः, पुं, श्वपाकः । इति केचित् ॥ (चण्डालात्
पुक्कस्या मसुत्पन्नाऽन्त्यजजातिविशेषः । यथा,
मनु । १० । ३८ ।

“चण्डालेन तु सोपाको मूनयमनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)

सोपाधिः, त्रि, (उपाधिना सह वर्त्तमानः ।)
उपाधियुक्तः । प्रतिलाभेच्छादिना दानादिः ।
यथा नारदः ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोककृगन्वितैः ।
बालसूटास्वतन्त्रार्त्तमत्तोऽस्य तापवर्जितैः ॥
कर्त्ता ममदं कर्मैति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥”

प्रतिलाभेच्छया सापाधिदत्तमुपाध्यमिहावमिह
मिति विवादचिन्तामणिः । इति श्रुद्धितत्त्वम् ॥

सोपानं, क्लौ, (उपानमपरिगमनं तेन सह विद्या-
मानम् ।) आरोहणम् । इत्यमरः । २।२।२८ ॥

इष्टकादिरचिते पयिठा इति ख्याते । देशान्तरं
खडखडीति यत् प्रसिद्धम् । आरुह्यते अनेन

आरोहणं अनट् । उपपृष्ठीदन्तिर्भावे अल्
अनकार्थत्वाद्दुपानं ऊर्हगमनं तेन सह वर्त्तते

सोपानम् । सोपानसिद्धमाध्याः संवाधमसृद्-
मत्वाणीति दन्त्यादावुक्त्वविवेकः । इति भरतः ॥

किञ्च ।
“आरोहणश्च सोपानं पैठा इति समाह्वये ।
सोपानं काष्ठघटितं निःश्रेणिस्त्वधिरौहणो ॥
निःश्रेणी स्यान्निययणी तथा निःश्रेयिणी-
त्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा कुमारः । १ । २६ ।
“मध्ये न सा वेदिविलग्नमध्या
बलित्वय चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनं न
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥”

सोभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । ४ । २९ ॥

सोमं क्लौ, (सुप्रसवेऽर्थव्ययोः + मन्) काञ्जिकम् ।
स्वर्गः । इति केचित् ॥

सोमं पु, (सोति अमृतमिति । सु प्रसवे +
“अत्तिन्सुसृष्टमिति ।” उणा० १ । १०३६ । इति
मन् ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥ (यथा
हरिवंशः । ४ । २ ।

“द्विजानां धीरुधाञ्चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा ।
यज्ञाना तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्युपेक्षयत् ॥)
केपुः । इति चामरः । २।६।१३० ॥ वाचरः ।
कुवरः । यमः । वायुः । वसुभेदः । (यथा,
मातृस्य । ५ । २१ ।

“आपो ध्रुवश्च सामश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्युपय प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तताः ॥”)
जन्मम् । सोमलतोपधिः इति मेदिनी ॥ (यस्य
विवरणं यथा—

“त्रयादयोऽसृजन् पूर्वमसृत् सोमसंज्ञितम् ।
जरासृत्विनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥
एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृति-
वायव्यविशेषश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते । तद्यथा,
अगमान् भृञ्जवांश्च चन्द्रमा रजतप्रभः ।
दृश्वोसोमं कनीयाश्च श्वेताक्षः कनकप्रभः ॥
प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोऽश्वानपि ।
अशम्भो महामोसो यथापि गरुडाहृतः ॥

गायत्रास्त्रेष्टभः पाङ्क्तो जागत’ शाङ्करस्तथा।
अग्निष्टोमो वैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥
गायत्रा त्रिपदा युक्तो यथोऽपि पतिरुच्यते ।
एतं सोमा’ समाख्याता वेदोक्तोर्नामभिः शुभैः ॥
सर्वेषामिव चैतेषामेको विधिरुपासने ।
सर्वं तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥
अतोऽन्यतमं सोममुपयुक्तुः सर्वोपकरणपरि-
चारकोपेतः प्रशस्तदेशे विद्वत्तमागारं कार-
यित्वा हृतदोषः प्रतिससृष्टभक्तः प्रशस्तेषु
तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु अशुभन्तमादाय-
ध्वरकल्पेनाहृतमभियुतमभिहुतं चान्तरागारे
कृतमङ्गलः सोमकन्दं स्वर्णसूच्या विदार्य पयो
सृष्ट्वायात् सौवर्णं पात्रेऽञ्जलिमात्रं ततः सक्त-
देवोपयुञ्जोत नास्वादयस्तत उपस्पृश्य शिषम-
सूवसाद्य यमनि यमाभ्यामात्मानं संयोज्य वाग्-
यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरत् ॥
रसायनं पीतवांस्तु निवर्तते तस्मिन्नाः शुचिः ।
आसीत् तिष्ठेत् क्रामेच्च न कथञ्चन भविष्यत् ॥
सायं वा भुक्तवान् श्रुतशान्तिः कुशश्याया
कृष्णाजिनोत्तरायां सुहृद्भिरुपास्यमानः शयात्
दृपिता वा शोतोदकमात्रां पिबेत्ततः प्रात-
रुपायां पशुतशान्तिः कृतमङ्गलो गां सृष्ट्वा
तथवासीत् । तस्य जीर्णं सामं कृदिरुपपद्यते
ततः शोणितान् क्लमिव्यामिथं कृदितवतः साय
श्रुतशोतं चौरं वितरेत् । ततस्तृतीयेऽहनि
क्लमिव्यामिथमतिमाय्यते स तेनानिष्टप्रतिग्रह-
भुक्तप्रभृतिभिविशेषैर्भुक्तः शुद्धतनुर्भवति ततः
सायं स्नातस्य पूर्ववदेव चौरं वितरेत् । चौम-
वस्तास्तृतायां चैनं शय्यायां शाययेत् ततश्चतुर्थे
ऽहनि तस्य श्वयशुरुत्पद्यते । ततः सर्वाङ्गभ्यः
क्लमयो निष्कामन्ति तदहश्च शय्यायां पांशुभिर-
वकोर्यमाणः शयात् । ततः सायं पूर्ववदेव
चौरं वितरेत् । एवं पञ्चमपहयोदिवसयो-
र्वर्त्तते केवलमुभयकालमस्यै चौरं वितरेत्ततः
सप्तमेऽहनि निष्मासस्वर्गस्थभूतः केवलं साम-
परिग्रहादेवोच्छ्रमिति । तदहश्च चौरं सुखो
पां न परिपिच्य तिलमधुकचन्दनानुलिप्तदहं
पयः पाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरैव चौर-
परिपेक्तं चन्द्रप्रदिग्गवात्रं पयः पार्यायित्वा
पाशुशय्यां समुत्सृज्य चौमास्तृतायां शायये-
त्ततो मासमाप्याय्यते त्वक्चावदलति । दन्त-
नखरोमाणि चास्य पतन्ति । तस्य नवमदिव-
सात् प्रभृत्यणुतैलाभ्यङ्गः सोमवल्ककषायपरि-
पेक्तः । ततो दशमेऽहन्वतदेव वितरेत्ततोऽस्य
त्वक्स्थिरतामुपति । एवमेकादशदशयोर्वि-
र्त्तते तत्र त्रयोदशात् प्रभृति सोमवल्ककषाय-
परिपेक्तः । एवमाप्तोऽङ्गुलिदन्तं ततः सप्तदशा-
ष्टादशयोर्विषयोर्दशना जायन्ते शिखरिणः
स्निग्धवज्रवेदूर्यस्फटिकानिकाशाः समाः स्थिराः
महिष्णवः । तदा प्रभृति चानवैः शालितण्डुलैः
चौरयवागुमपसेवेत यावत् पञ्चविंशतिरिति ।
ततोऽस्यै दद्याच्छालित्योदनं सृद्भयकालं पयसा

ततोऽस्य नष्ठा जायन्ते विद्रुमन्द्रगोपकतक
दित्यप्रकाशाः स्थिराः स्निग्धा लक्षणसम्य
केशाश्च जायन्ते त्वक् च नीलोत्पलातसौपुष
दूर्यप्रकाशा । ऊर्हश्च सामान् केशान् व
येत् वापयित्वा चांगोरचन्दनकृष्णतिलक
शिरः प्रदिच्छात् पयसा वा स्नापयेत् ॥
ततोऽस्यानन्तरं समरात्रात् केशा जा
भ्रमराञ्जननिभाः कुञ्चिताः स्निग्धास्तस्नि
त्रात् प्रथमपरिसरान्निष्कृत्य मुहूर्त्तं स्थित्वा
रेवान्तः प्रविशेत् । ततोऽस्य बलातैलमभ्यु
र्थेऽवचार्यम् । यवपिष्टमुहूर्त्तनार्थं । सुखोष्ण
पयः परिषेकार्थं । अजकणकषायमुत्पादना
सोशोरं कूपोदकं स्नानार्थं । चन्दनमनुलेपना
आमलकरस-विमिश्रायास्य यूषसूपविकल्पा
चौरमधुकमिडञ्च कृष्णतिलमवचारणार्थं ।
दशरात्रं ततोऽन्यदशरात्रं द्वितीये परि
वर्त्तते । ततस्तृतीये परिसरे स्थिरोकुर्वन्नात्मा
मन्यदशरात्रमासीत् । किञ्चिदातपपवनान्
सेवेत् पुनश्चान्तः प्रविशेत् । न चात्मानमादशे
वा निरोक्षते रूपशालित्वात् ततोऽन्यदशरा
क्रोधादीन् परिहरं देवं सर्वेषामुपयोगः
विशेषतस्तु वल्लोप्रतानचुपादयः सोमा भू
यितव्याः । तेषान्तु प्रमाणमहंचतुर्थमुष्टयः ।
अश्वन्तं सौवर्णं पात्रेऽभिषुणुयात् । चन्द्र
मसं राजते चोपज्याष्टगुणमश्वथ्यमवाप्येशा
नन्देवमनुप्रविशति । शेषान्तु ताम्रमये सृष्मर्
वा रोहितं वा चर्मणि वितते शूद्रवर्जं त्रिभि
वर्णं सोमा उपयोक्तव्याः । ततश्चतुर्थं मार्ग
पौर्णमास्यां शुचौ देशे ब्राह्मणानसृजित्वा कृत
मङ्गलो निःकृत्य यथोक्तं प्रजैदिति ॥
श्रीषधीनाम्पतिं साममुपयुज्य विचक्षणः ।
दशवर्षमहस्राणि नवान् धारयेत् तनुम् ॥
नाग्निर्न तोयं न विषं न शस्त्रं नास्त्रमव च ।
तस्थानमायुःक्षपणं समश्याय भवन्ति हि ॥
भद्राणां पष्टिवर्षाणां प्रसूतानामनेकधा ।
कुञ्जराणा सहस्रस्य बलं समधिगच्छति ॥
चौरादं शकसदनमुत्तरांश्च कुरुनपि ।
यत्रेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिहता गतिः ॥
कन्दपं इव रूपेण कान्त्या चन्द्र इवापरः ।
प्रह्लादयति भूताना मनानि स महाद्युतिः ॥
साङ्गोपाङ्गांश्च निखिलान् वेदान्विन्दति तत्त्वतः
चरत्यमोघसङ्कल्पो देववच्चाखिल जगत् ॥
सर्वेषामिव सामानां पत्राणि दश पञ्च च ।
तानि शुकं च कृष्णं च जायन्तं निपतन्ति च ॥
एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा ।
शुकस्य पौर्णमास्यान्तु भवेत् पञ्चदशच्छेदः ॥
शार्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपक्षे च चापि लता भवति केवला ॥
अशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवानुजतप्रभः ।
कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवांश्चशुनच्छेदः ॥
चन्द्रमाः कनकाभासो जले चरति सर्वदा ।
गरुडाहृतनामा च श्वेताक्षश्चापि पाण्डुरो ॥

सोमः

सर्पनिष्क्रोक्तसदृशो तौ ह्यजायावलम्बिनौ ।
तथान्यैर्मण्डलैश्चितैश्चितिता इव भान्ति ते ॥
सर्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छ्रुताः ।
सौरकन्दलतावन्तं पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः ॥
शिववत्यर्च्युदे मञ्चो महैर्दं मलये तथा ।
श्रीपर्वते देवगिरौ गिरौ देवमङ्गे तथा ॥
पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ऋते तथा ।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रहृदा ये महोधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ।
हठवत् प्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः ॥
तस्योद्देशेषु वाप्यस्ति मुञ्जवानंशमानपि ।
काशमारेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानमम् ॥
गायत्रास्त्वष्ट्रभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा ।
अत्र सन्त्यपरं चापि सोमा सोमसमप्रभाः ॥
न तान् पश्यन्त्यधर्मिष्ठाः कतघ्राश्चापि मानवाः ।
भेषजहं पिणश्चापि ब्राह्मणहं पिणस्तथा ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने एकांशत्रिंशत्तमो-
ऽध्यायः ॥३॥ “सोमनामोपधिराजः पञ्चदश-
पर्णः स सोम इव हीयते वर्धते च ।” इति
चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ ३ ॥ ॥
शिवः । दीधितिः । इत्याणादिकोपः । दिव्योपधिः ।
सोमलतारमः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः ।
३ । २५० ।

“मन्यन्तानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणश्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥”
अस्मृतम् । पर्वतविशेषः । इति केचित् ॥ ३ ॥
चन्द्रस्य विवरणं तथा । स च वायुकोणस्त्री-
वैश्वजातिसत्त्वगुणलवणरसस्मृगशिरानक्षत्रसमु-
द्राणामधिपतिः । इति बृहज्जातकादयः ॥
एकहस्तप्रमाणशरीरः । श्वेतवस्त्रपरिधानः ।
शक्रवर्णः । दक्षिणहस्तधरः । गदायुक्तवाम-
हस्तः । दशाश्वः । श्वेतपद्मस्थः । उमाधि-
देवतः । जलप्रत्यधिदेवतः । सूर्याभिसुखः ।
यथा,—

“सामुद्रं वैश्वमात्रं य हस्तमात्रं मितस्वरम् ।
श्वेतं द्विवाहु वरदं दक्षिणं मगदंतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्व्योमाधिदेवतम् ।
जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्याभिसुखं तथैव ॥”

इति ग्रहयागतत्वम् ॥ ३ ॥

तस्योत्पत्त्यादिर्यथा—

ऋषय ऊचुः ।

“सोमः पितृणामधिपः कथं शास्त्रविशारदः ।
तद्वशे के तु राजानो बभूवुः कीर्तिवर्धनाः ॥
सूत उवाच ।

आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमतिः सर्गविधौ पुरा ।
अनुत्तम नाम तपः सृष्टयं तमवान् प्रभुः ॥
सदानन्दकर ब्रह्म जगतः क्लेशनाशनम् ।
ब्रह्मविष्णुकं रुद्राणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम् ॥
शान्तिक्लृप्त्वात्मनसस्तदन्तर्नयने स्थितम् ।
माहात्म्यात्तपसो विप्राः परमानन्दकारकम् ॥
यस्मादुमापतिः साहसुमया तमधिष्ठितः ।
तद्वद्वा अष्टमांशेन तस्मान् सोमोऽभवद्विधुः ॥

सोमः

अथ सुसाव नेत्राभ्यां धाम तच्चाक्षुषं क्षये ।
दोषयन् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥
तद्विशो जगद्गुह्यं स्त्रीरूपेण सुतेच्छया ।
गर्भो भ्रूवोदरे तामामास्थितोऽब्दशतत्रयम् ॥
तास्तमूषुष्यं गर्भमशक्ता धारणे ततः ।
समादायाथ तद्गर्भमकीकृत्य चतुर्भुजः ॥
युवानमकरोह ह्या सर्वायुधधरं वरम् ।
स्यन्दनेऽथ सहस्राश्वे वेदशक्तिमये प्रभुः ॥
आरोप्य लोकमनयदात्म्ये स पितामहः ।
ततो ब्रह्मर्षिभिः प्राक्तमस्मत्स्वामी भवत्वयम् ॥
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरोपधोभिस्तथैव च ।
तृष्टवः सामदेवत्वैर्ब्रह्माद्या मन्त्रसमृद्धे ॥
स्तयमानस्य तस्याभुदधिको महमाञ्ज यः ।
तेजोवितानादभवद्भुवि दिव्योपधोगणः ॥
तदोमिर्गर्भिका तस्माद्गर्भात् भवति सर्वदा ।
तेनोपधोशः सोमोऽभूत् हि जेशश्याभिगद्यते ॥
वेदधामा रसश्चापि यदित् चन्द्रमण्डलम् ।
क्षीयते वर्धते चैव शक्ते कृष्णे च सर्वदा ॥
ततो विश्वतथा सम दक्षः प्राचेतसो ददौ ।
रूपलावण्यसयुक्तास्तस्मै कन्याः सुवर्चसः ॥
इति माख्ये । २३ । १—१५ ॥ ४ ॥
अपि च ।

महातपा उवाच ।

“ब्रह्मणो मानसः पृथः अचिन्तां महातपाः ।
तस्य पुत्रोऽभवत् सोमो दक्षजामातृतां गतः ॥
सप्तविंशतिर्याः कन्या दात्तायण्यः प्रकीर्तिताः ।
सोमपत्न्योऽपि मान्यास्तास्तासां य एषा तु
रोहिणी ॥

तामेव रमते सोमः नेतरा इति शशुम ।
इतराः प्राचुरागत्व चन्द्रस्यासमता पितुः ॥
दक्षोऽप्यसकृदागत्य तमवाच स नाकरोत् ।
समतां सोऽपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव ॥
एवमुक्त्वा क्षय सोमो अगमद्दक्षपापतः ॥
देवा मनुष्याः पशवो नष्ट सोमे सर्वारुधः ।
क्षीणाभवस्तदा मन्वी श्रोपध्वश्च विशषतः ॥
क्षय गच्छद्भिरत्यर्थमोपधोभिः सुरर्षभाः ।
मूलेषु वोरुधा सोमः स्थित इत्यचुरातुरा ॥
तेषां चिन्ताभवन्तोत्रा विष्णुश्च शरणं ययुः ।
भगवानाह तान् सर्वान्भूत किं क्रियते मया
ते चाह देव दक्षेण शमः सोमो विनाशितः ।
तानुवाच तदा देवो मथ्यता कलसादिध ॥
श्रोपध्वः सर्वतो देवाः प्रक्षिप्यास्वपु मयते ।
एवमुक्त्वा ततो देवान् दर्थ्यो रुद्र हरि स्वयम् ॥
ब्रह्मणाञ्च तथा दर्थ्यो वासुकिं नेत्रकारणात् ।
ते सर्वे तत्र सहिता ममन्युर्वरुणालयम् ॥
तस्मिन्सु मथिते जातः पुनः सोमो महोपते ।
योऽसौ तत्रक्षमंशो वै देहोऽस्मिन् पुरुष परः ॥
स एव सोमो मन्त्रयोर्देहिना जीवमंशकः ।
परच्छेद्या स मूर्त्तिस्तु पृथक् मौस्यां प्रपेदिवान् ।
तमेव देवमनुजाः पांडुरेशमाश देवताः ॥
उपजोवन्ति ह्यजाय तथैवोपधयः प्रभुम् ॥
रुद्रस्त्वमेव सकलं दधार शिरसा तदा ।

सोमः

तदात्मिका भवत्यापो विश्वमूर्त्तिरसौ स्मृतः ॥
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्णमासोतिथिं प्रभुः ।
तस्यामपोषयेद्राजन् तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥
स चास्त्राहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।
कान्तिं पुष्टिञ्च राजेन्द्र धनं धान्यञ्च केवलम् ॥”
इति वाराहो सोमोत्पत्तिरहस्यनामाध्यायः ॥ ३ ॥
तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“राका चानुमतो चैव द्विविधा पुर्णिमा मता ।
सिनोवालो कुहश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रश्मियन्त्रलोकं प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासां ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिन्नयोगमास्या निशाकरि ।
पुर्णिमातमतो ज्ञेया पश्चात् क्षमितभास्करे ॥
यस्यात्तामतुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादनमतो नाम पुर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पुर्णवस्य चोद्गमः ।
युगपत् सोचरागस्तदानमतपुर्णिमा ॥
राका तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
राजनाश्चैव चन्द्रस्य राकेति करयोऽभूवन् ॥
सिनोवालो प्रमाणान्तु क्षीणोपौ निशाकरः ।
अमावास्या विश्वलोकं सिनोवालो ततः स्मृता ॥
कुर्वति कोकिलनोक्तो यः कालस्तु सराप्यते ।
तत्कालमत्रा तेषां वैश्रम यथा कुहः स्मृता ॥
अनुमत्या सराकाया सिनोवालो कुहं विना
एतासां शिरलः कालः कुमातेति कुहः स्मृता ॥”
विष्णुस्थाने दिक्पिपिते च धारः ।

“कलाः पांडुरा सोमस्य शक्ते वर्धयते रविः ।
अस्तेनास्त कृष्णे पायते देवतो क्रमात् ॥
प्रथमा पिवते वृद्धिर्द्वितीया पयना कलाम् ।
त्रिंशदेवास्तोत्रान्तु चतुर्थान्तु प्रजापतिः ॥
पञ्चमी वरुणश्चापि षष्ठी प्रिवति यामवः ।
सप्तमी रुक्मश्चापि द्वितीयाऽष्टौ तथाष्टमीम् ॥
नवमी रुक्मपत्न्यश्च पिवतोऽन्तु कलामपि ।
दशमी मरुतश्चापि रुद्रा एकादशी कलाम् ॥
द्वादशान्तु कला विश्वं नदश्च त्रयोदशाम् ।
चतुर्दशो पशुपतिः कला पिवति निव्यग ॥
ततः पद्मदशान्तु प्रिवति पितरः कलाम् ।
कलाविंशतो निप्यात प्रियत्तु गर्धमण्डलम् ॥
अमाया विशते रश्मो अमावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वाह्णे विशते चाक मध्याह्ने तु वनस्पतिमः ।
अपराह्णे विशत्यप्सु सूर्योनि वारिसम्भयः ॥
आपः प्रविष्टः सोमश्च जेषया कलधैकया ।
दृणगन्धलताहृत्तादिध्यादयति शीघ्रयाः ॥
तमोपधि स्थित गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ।
तदङ्गानुगत गोभ्यः चारत्वमुपगच्छति ॥
तत चारमसृत् भूत्वा मन्वन्तं हिजातयः ।
स्याहाकारवपटकारे जुह्वत्याहुतयः क्रमात् ।
हुतमग्निपु देवाय पुनः सोमं विवर्धयेत् ॥
एव सजायते सोमः क्षीणश्याप्याप्यते पुनः ।
तस्मात् सूर्यः शशाङ्कस्य क्षयवृद्धिर्धैर्धैर्धुः ॥”
इत्याद्ये देवोपुराणे चन्द्रक्षयवृद्धिनामाध्यायः ॥ ३ ॥

विजयः सञ्जयस्यापि विजयस्य कृतः सुतः ।
 कृताहर्षवर्देनश्च महदेवस्तदात्मजः ॥
 हर्षवर्देनस्थाने हृणहल इति च पाठः ।
 "महदेवाददीनोऽभूत् जयत्सिनोऽप्यदीवतः ॥
 जयत्सिनात् संकृतिश्च क्षत्रधर्मा च संकृतैः ।
 यतिर्ययातिः संयातिरायातिर्वियतिः कृतिः ।
 नक्षत्रस्य सुताः ख्याता ययातिर्नृपतस्तथा ।
 यदुश्च तुर्वसुश्चैव देवयानी व्यजायत ॥
 ब्रह्मज्ञानुश्च पुरुश्च शर्मिष्ठा वाप्यर्षवर्षणी ।
 महस्रजित् क्रोष्टतमा रघुश्चैव यदोः सुतः ॥
 महस्रजितः शतजित्स्माहै राह्यहैहयो ।
 भृशो वेणुहयपुत्रो धर्मा ह्यहयतोऽभवत् ॥
 धर्मस्य धर्मनेत्रोऽभूत् कुन्तिर्वै धर्मनेत्रतः ।
 कुन्तेवैभुव सात्तुञ्जिर्माह्वेषाश्च तदात्मजः ॥
 पानृञ्जिस्थाने साहञ्जिरिति च पाठः ।
 "भद्रश्रेण्यस्तस्य पुत्रो भद्रश्रेण्यस्य दुर्मदः ॥
 दुर्मदस्थाने दुर्मद इति च पाठः ।
 "चनको दुर्मदाश्चैव कृतवीर्यश्च धानकः ।
 कृताग्नि कृतकर्मा च कृतभोग्यः सुमहाबलः ॥
 कृतभोग्यस्थाने कृतोजा इति च पाठः ।
 "कृतवीर्यादज्जुनोऽभूत् अज्जुनाच्छरमेनकः ।
 जयध्वजो मधुः शूरो हृषणः पञ्चसुत्रताः ॥
 जयध्वजात्तलजङ्घो भरतस्तलजङ्घतः ।
 हृषणस्य मधुः पुत्रो मधोर्हृषणादिवंशकः ॥
 क्रोष्टोर्हृषिजिनवान् पुत्र आहिस्तस्य महात्मनः ॥
 आहिस्तस्थाने स्त्राहिरिति च पाठः ।
 "आहेकराङ्गः संजज्ञे तस्य चित्ररथः सुतः ॥
 शशविन्दुश्चित्ररथात् पत्नी लक्ष्मण तस्य ह ।
 दशलक्षश्च पुत्राणां पृथकोत्थादयो वराः ॥
 यदुकीर्तिः पृथुजयः पृथुदानः पृथुश्रवाः ।
 पृथुश्रवसोऽभूत्तम उशना तमसोऽभवत् ॥
 ततपुत्रः शितयुनीम श्रीरुक्मकवचस्ततः ॥
 शितयुनीमस्थाने श्वेतजर्णायुरिति च पाठः ।
 "रुक्मपुः पृथुक्कश्च ज्यामघः पालितो हरिः ।
 श्रीरुक्मकवचस्यैते विदमां ज्यामघात्तथा ।
 नाथ्यायुश्चैव मेव्यायां विदमां क्रथकोशिकोः ।
 रोगपादो रोगपादाहभ्रुव्भोर्धृतिस्तथा ।
 कोशिकस्य स्वितिः पुत्रस्तथैवो नृपः किलः ॥
 कुन्तिः किलस्य पुत्रोऽभूत् कुन्तेर्हृषिणः सुतः ॥
 स्मृतः ।
 हृषणं च निर्हतिः पुत्रो दशाहो निर्ह तस्तथा ॥
 दशाहस्य सुतो व्योमो जामृतश्च तदात्मजः ॥
 व्योमस्थाने व्योमा इति च पाठः ।
 "जामृतादिकृतिर्जज्ञे ततो भोमरयोऽभवत् ।
 ततो मधुरतो जज्ञे शकुनिस्तस्य ज्ञात्मजः ।
 करमिः शकुनेः पुत्रस्तस्य देवमतः सुतः ॥
 देवस्ततो देवमतादेवत्तन्नाभुः स्मृतः ।
 कुरुवंशो मधोः पुत्रो ह्यनुश्च कुरुवंशतः ॥
 पुरुहोतो ह्यनोः पुत्रः अशुश्च पुरुहोत्रतः ।
 मत्वशुतः सुतश्चांगोर्ते वै मात्वता नृपाः ॥*॥
 भजिनो भजमानश्च सात्वतादत्यकः सुतः ।
 महाभोजो हृषिदेव्यामन्यो देवाहृषोऽभवत् ॥

निमिषणी भजमानादश्रमभाजित्तथैव च ।
 अश्रमभाजित्स्थाने अयुताजित् इति च पाठः ।
 "शतजिञ्च सहस्राजित् वभ्रर्देवो हृहस्यतिः ॥
 महाभोजात् भोजोऽभूत् हृषणश्चैव सुमितकः ।
 सुधाजित् संज्ञकस्तस्मादनमित्रशिनी तथा ॥
 अनमित्रस्य निम्नोऽभूत् निम्नात् सदाजितो-
 ऽभवत् ।
 प्रसेनद्यापरः ख्यातो ह्यनमित्राच्छिनिस्तथा ॥
 शिनेन्तु सत्यकः पुत्रः सत्यकात् मात्यकिस्तथा
 सात्यकः सञ्जयः पुत्रः कुणिस्यैव तदात्मजः ॥
 कुणिर्युगन्धरः पुत्रस्ते शिनेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 कुणिस्थाने कुलिरिति च पाठः ॥*॥
 "अनमित्रान्वयो हृषिणः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥
 चित्रकस्थाने चित्रकृत इति च पाठः ।
 "श्वफल्काश्चैव गान्दिन्यामक्रूरो वेणवोऽभवत्
 उपमदगुरथाक्रूरान्मृदवाद्यास्ततः स्मृताः ॥
 देवानुपदेवश्च अक्रूरस्य सुतो स्मृती ।
 पृथुर्विपृथुश्चित्रस्य चान्यकस्य शचिः स्मृतः ॥
 कुकुरो भजमानस्तु तथा कम्बलवर्षिणः ।
 हृषणस्तु कुकुराज्जज्ञे तस्मात् कापोतरोमकः ॥
 तदात्मजो विलोमा च विलोमस्तुम्बुरुः स्मृतः ।
 तस्माच्च द्रुन्दुर्भर्जज्ञे पुनर्व्वसुरतः सुतः ॥
 तस्याहृकथाहृको च कन्या चैवाहृकस्य च ।
 देवकथोश्रसेनश्च देवकात् देवको त्वभूत् ॥
 हृकदेवोपदेवा च सहदेवा सुरचित्ता ।
 श्रीदेवो शान्तिदेवो च वसुदेव उवाह ताः ॥
 देवयानुपदेवश्च सहदेवासुतो स्मृती ।
 उश्रसेनस्य कसोऽभूत् सुनामा च वटादयः ॥
 विदूरथो भजमानाच्छरथाभृद्विदूरथात् ॥
 शूरस्थाने शिव इति च पाठः ।
 "विदूरथसुतस्याथ शूरस्यापि शर्मा सुतः ॥
 प्रतिचक्षस्तु शमिनः स्वयम्भोजस्तदात्मजः ।
 हृदिकश्च स्वयम्भोजात् कृतवर्मा तदात्मजः ॥
 देवः शतधनुश्चैव शूराहै देवमोदुषः ।
 दशपुत्रा मारिपाया वसुदेवादयोऽभवन् ॥
 पृथा च श्रुतदेवो च श्रुतकार्त्तिः श्रुतश्रवाः ।
 राजाधिदेवो शूराश्च पृथा कुन्तेः सुतामदात् ॥
 सा दत्ता कुन्तिना पाण्डोस्तस्यां धर्मा-
 निलेन्द्रके ।
 युधिष्ठिरो भीमपार्थो नकुलः सहदेवकः ॥
 माद्र्या नासत्यदत्ताभ्यां कुन्त्यां कणः पुराभवत् ॥
 श्रुतदेव्यां दन्तवक्रं जज्ञे व हृहशर्मणः ॥
 सन्तहनादयः पञ्च श्रुतकोत्तराश्च कैकयात् ।
 राजाधिदेव्यां विन्दश्च अतुविन्दश्च जज्ञिरे ॥
 श्रुतश्रवा दमघोपात् प्रजज्ञे शिशुपलकः ।
 पौरवो रोहिणी भाव्यां मंदिरानकदुन्दुभः ॥
 देवकाप्रमुखः भद्रा रोहिण्यां बलभद्रकः ।
 मारणाख्याः शशैव रैवत्या बलभद्रतः ॥
 निशठश्याम्बुको जातो देवक्यां घट्च जज्ञिरे ।
 कौत्सिमांश्च सुपेणश्च उदार्यां भद्रसेनकः ॥
 ऋतुदासो भद्रदेवः कंस एवावधोश्च तान् ।
 सङ्कर्षणः सप्तमोऽभूदष्टमः कृष्ण एव च ॥

योऽश स्त्रीसहस्राणि भाव्यांश्चाभवन् हरिः ।
 रुक्मिणी सत्यभासा च लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥
 श्रेष्ठा आम्बवती चार्ष्टी जज्ञिरे तान् बहून्
 सुतान् ।
 प्रद्युम्नश्चारुदेणश्च प्रधानाः शास्त्र एव च ॥
 प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत्सन्स्विन्यां महाबलः ॥
 मनस्विन्यां स्थाने ककुच्चिन्यामिति पाठः ।
 "अनिरुद्धात् सुभद्रायां वञ्चो नाम सुतोऽभवत् ॥
 प्रतिबाहुर्व्वसुतथाकस्तस्य सुतोऽभवत् ।
 वञ्चिचरोः सुतो जज्ञे वञ्च भर्गोऽभवत् सुतः ॥
 इत्यत्र वञ्चिस्तु तुर्व्वसोवंशः इत्याद्यपादे पाठः ।
 "भर्गाज्ञानुरभूत् पुत्रो भानीः पुत्रः करन्धमः ।
 करन्धमस्य मरुतो द्रुह्योर्व्वंशं निबोध मे ॥*॥
 द्रुह्योस्तु तनयः सेतुरावहश्च तदात्मजः ।
 आबहस्यैव गाभ्यारो धर्मा गाभ्यारतोऽभवत् ॥
 आबहस्थाने आरव्य इति आवर इति च पाठः ।
 "घृतस्तु धर्मोपुत्रोऽभूद् हृमश्च घृतस्य तु ।
 प्रचेता दुर्मस्यैव अनोर्व्वंशं शृणुष्व मे ॥*॥
 अनोः सभानवः पुत्रस्तात् कारञ्जयोऽभवत् ॥
 सभानवस्थाने स्वभावन इति सुतारण इति च
 कालञ्जयस्थाने कालानल इत्यपि पाठः ।
 "कालञ्जयात् सृञ्जयोऽभूत् सृञ्जयात् पुरञ्जयः
 जनमेजयस्ततथाभूत् महाशालस्तदात्मजः ।
 महामना महाशालादुर्गोनर इति स्मृतः ॥
 उशोनराच्छिविजज्ञे हृषदभः शिवेः सुतः ।
 महामनो जातिभित्तोः पुत्रोऽभूत् जयद्रथः ॥
 हर्मो जयद्रथाजज्ञे सुतपा हर्मतोऽभवत् ॥
 जयद्रथस्थाने रूपद्रथ इति च पाठः ।
 "बलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ॥
 शृक्षपीण्हाश्च बालिया अनपानस्तथाङ्गतः ।
 अनपानार्हाविरथस्तमो धर्मरथोऽभवत् ॥
 रोमपादो धर्मरथाच्चतुरङ्गस्तदात्मजः ।
 पृथुलाक्षः सुतस्तस्य चम्पोऽभूत् पृथुलाक्षतः ॥
 चम्पुपुत्रस्तु हृथ्यङ्गस्तस्य भद्ररथः सुतः ।
 हृहत्कर्मा सुतस्तस्य बृहद्भानुस्ततोऽभवत् ॥
 हृहन्मना बृहद्भानोस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ।
 जयद्रथस्य विजयो विजयस्य धृतिः सुतः ॥
 धृतेर्धृतव्रतः पुत्रः सत्यकर्मा धृतव्रतात् ।
 तस्य पुत्रस्त्वधिरथः कर्णस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
 हृषसेनस्तु कर्णस्य पूर्व्वंशं शृणुष्व मे ॥
 इत्यादि गारुडं १४३ अध्यायः ॥*॥
 हरिश्वाच ।
 "जनमेजयश्च पुरोश्च मनस्युर्जनमेजयात् ।
 तस्य पुत्रश्चाभयदः सुद्युथाभूत्तदात्मजः ॥
 सुद्युस्थाने स्वसूरिति च पाठः ।
 "सुद्योवङ्गुगतः पुत्रः संयातिस्तस्य चात्मजः ।
 वत्सजातिश्च संयाते रौद्राङ्गश्च तदात्मजः ॥
 वत्सजातिस्थाने वर्गजातिरिति च पाठः ।
 "ऋतयुः स्थण्डिलेयुश्च कक्षेयुश्च कृतयुकः ।
 जलेयुः संहतयुश्च रौद्राङ्गस्य सुता वराः ॥
 रतिनावः कृतयोश्च तस्य प्रतिरथः सुतः ।
 तस्य मेधातिथिः पुत्रस्त्वसौरैर्गिलः सुतः ॥

ऐनिलस्य तु दुष्मन्तो भरतस्तस्य चात्मजः ।
 शकुन्तलाया मज्जो वितथो भरतादभूत् ॥
 वितथस्य मन्युः पुत्रो मन्योश्चैव नरः सुतः ।
 नरस्य संकृतिः पुत्रः सुमन्विः संकृतः सुतः ॥”
 सुमन्विस्थाने गणेश इति पाठः ।
 “गर्गादमन्युः पुत्रो वै शिनिस्तस्य व्यजायत ।”
 अमन्युः स्थाने भुमन्युः रिति च पाठः ।
 “अमन्योश्च महावीर्यादुरुक्षयः सुतोऽभवत् ॥
 उरुक्षयात् तथ्यारुण्यं बृहत्क्षयाच्च मन्युः जात् ॥
 सुहोत्रस्तस्य हस्तो च अजमीदृदिमोटको ॥
 हस्तिनः पुरुमीदृश कण्वोऽभूदजमोदतः ।
 कण्वान्नेधातिथिर्जज्ञे यतः काण्वायना हिजाः ॥
 अजमीदाहृद्दिसुस्तात्पुत्रश्च बृहदनुः ।
 बृहदकम्पी तस्य पुत्रस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ॥
 जयद्रथाद्दिग्गजिञ्च सेनजिञ्च तटात्मजः ।
 रुचिराश्वः सेनजितः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥
 पारस्तु पृथुसेनस्य पाराक्षीपोऽभवन्नृपः ।
 नीपस्य समरः पुत्रः सुकृतिस्तु ततोऽभवत् ॥
 विभ्राजः सुकृतः पुत्रो विभ्राजाटनहोऽभवत् ।
 कृत्यां तस्माद्द्वन्द्वतो विश्वकमेनस्तादात्मजः ॥
 यवोनरो द्विमोटस्य धृतिमांश्च यवोनरात् ।
 धृतिमतः सत्यधृतिर्दृढनेमिस्तादात्मजः ॥
 दृढनेमः सुपाश्वोऽभूत् सुपाश्वोत् सन्नतिस्तथा ।
 कृतस्तु सन्नतः पुत्रः कृतादुग्रायुधोऽभवत् ॥
 उग्रायुधाच्च क्षम्योऽभूदम्बरोपस्तदात्मजः ।
 गुरुर्ययस्वम्बरोषात् तस्य पुत्रो विदूरथः ॥”
 अम्बरोषस्थाने सुवीर इति च पाठः ।
 “अजमीदोत्रलिन्याश्च नीलो नाम सुतोऽभवत् ॥
 नीलाच्छान्तिरभूत् पुत्रः सुशान्तिस्तस्य
 चात्मजः ॥
 सुशान्तेषु पुरुर्जातो ह्यकस्त्वस्य सुतोऽभवत् ।
 अकस्य चैव हृथ्यश्वो हृथ्यश्वान्मुहलोऽभवत् ॥
 यवोनरो बृहदियुः कमिन्यः सृष्टयस्तथा ।
 पाञ्चालान्मुहलाञ्जन्नं शरदांस्तस्य चात्मजः ॥”
 तस्य चात्मजस्थाने वैष्णवो महान इति च पाठः
 “दिवोदासो द्वितीयश्च अहल्यायां शरदतः ।
 शतानन्दोऽभवत् पुत्रस्तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥
 कृपः कृपो सत्यधृतेरुव्वंश्यां वीथ्यहानितः ।
 द्रोणपत्नी कृपो जज्ञे अश्वत्थामानमुत्तमम् ॥
 दिवोदासाश्चित्रयुश्च मित्रयाश्रयवोऽभवत् ।
 सुतासश्रयवनाज्जज्ञे मौढासस्तस्य चात्मजः ॥
 सहदेवस्तस्य पुत्रः सहदेवान्तु सोमकः ।
 जन्तुस्तु सोमकाञ्जज्ञे धृपतथापरो महान् ॥
 धृपतात् द्रुपदो जज्ञे धृष्टद्युम्नस्ततोऽभवत् ।
 धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुश्च चोऽभूदजमोदतः ॥
 ऋचात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणादभूत् ।
 सुधन्वश्च परिक्षिप्तु जङ्घुश्चैव कुरोः सुताः ॥
 सुधनुषः सुहोत्रोऽभूत् श्ववर्णोऽभूत् सुहोत्रतः ।
 चात्रनात् कृतको जज्ञे अथोपरिचरो वसुः ॥
 बृहद्रथश्च प्रत्यग्नः सत्यादाश्च वसोः सुताः ।
 बृहद्रथात् कुशाश्वश्च कुशायात् ऋषभोऽभवत् ॥
 ऋषभात् पुष्यवांस्तस्माञ्जज्ञे सत्यहितो नृपः ॥

सत्यहितोऽस्य सुधन्वाभूजङ्घुश्चैव सुधन्वतः ॥”
 जङ्घुस्थाने जन्तुरिति च पाठः ।
 “बृहद्रथाञ्जरास्यः सहदेवस्तदात्मजः ।
 सहदेवाच्च सोमापिः सोमापिः श्रुतवान् सुतः ॥
 भीमसेनप्रसेनो च श्रुतसेनोऽपराजितः ॥”
 प्रसेनस्थाने उग्रसेन इति च पाठः ।
 “जनमेजयस्यान्योऽभूजङ्घान्तु सुरथोऽभवत् ।
 विदूरथस्तु सुरथात् साव्यभीमा विदूरथात् ॥
 जयत्सेनः साव्यभीमादराधोतस्तदात्मजः ।
 अयतायुस्तस्य पुत्रस्तस्य चाक्रोधनः सुतः ॥
 अक्रोधनस्यातिथियश्च ऋचोऽभूदतिथिः सुतः ।
 ऋचाश्च भीमसेनोऽभूदहिलोपो भीमसेनतः ॥
 प्रतीपोऽभूदहिलोपात् देवापिस्तु प्रतीपतः ।
 शान्तनुर्यैव वाङ्मोकस्त्रयस्ते भ्रातरौ नृपाः ।
 वाङ्मोकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिभूरिश्रवास्ततः ॥
 शलश्च शान्तनोर्भीष्मो गङ्गाया धार्मिको
 महान् ।
 चित्राङ्गदविचित्रौ तु सत्यवत्यान्तु शान्तनोः ॥
 विचित्रवोथीभार्य्यं तु अश्विकाश्वालिका तयोः
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च तद्दाम्नां विदूरन्तथा ॥
 व्यास उत्पादयामास गान्धार्थ्यां धृतराष्ट्रतः ।
 शतं पुत्रं दुर्योधनाय पाण्डो पञ्च प्रजञ्चिरे ॥
 प्रतिविन्ध्यः सुतः सोमः श्रुतकीर्तिस्तु चार्जुनात्
 शतानोकः श्रुतकर्मो द्रौपद्या पञ्च वै क्रमात् ॥
 दुर्योधनो च हिडिम्बा च काशी चैव शुभद्रिका
 विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
 देवकी घटक्चश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
 सुहोत्रो निरमितश्च परिक्षिदभिमन्युजः ॥”
 अत्र अहोत्रो निरपञ्चयति ततोयचरणे पाठः ॥
 “जनमेजयश्च ततो भविष्यांश्च नृपाञ्जगु ॥”
 इति गार्ह १४४ अध्यायः ॥
 सोमवल्कः, पुं. (सोमस्यैव वल्को यस्य ।) श्वेत-
 खटिरः । इत्यमरः । २।४।५० ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “सोमवल्को ब्रह्मशल्पः कदरः खटिरोपमः ॥”
 इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कटफलः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कटफलः सोमवल्कश्च कटथ्यः कुम्भिकापि च
 श्योर्पाणिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 करञ्जः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “स चोक्तः पुतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रोठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सोमवल्करी, स्त्री. (सोमस्य वल्करीः । वा
 सोमवल्करी, जलोप ।) सोमलता । तत्पर्यायः ।
 ब्राह्मी २ मत्स्याचो ३ वयःस्था ४ । इत्यमरः ।
 २।४।१३७ ॥ चत्वारि सोमलतायाम् ।
 ब्राह्मीशाक इति केचित् । अतिपवित्रत्वेन
 ब्रह्मणः प्रियत्वात् ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वा इयं
 ब्राह्मी ण। नजा निर्दिष्ट व्यभिचरतीति मन-
 वज्जीनिति निषेधाभावे नीलोपो ताविति नस्य

लोपः निखे विरिति हृदिः चित्वादीप् अजित-
 खेत्यङ्गिस्वाभावविवक्षया हृदाभावे ब्रह्मी च
 ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याचो ब्रह्मी च सोम-
 वल्करी ॥”
 इति वाचस्पतिः ॥
 मत्स्याचित्तुष्यपुष्यत्वात् मत्स्याचो । वयो योवनं
 तिष्ठत्यनया वयःस्था भिदादित्वात् ङः मध्य
 विमर्गा मनीषादित्वात् विमर्गलोपे निखिसर्गा
 च । सोमिन यागार्थमुपात्तेति सोमवल्करी अर्थ-
 परत्वात् इन्द्रवल्करी चन्द्रवल्करी इत्याद्यापि ।
 वल्करी लताश्रपरत्वात् सोमवल्करी सोमलता
 सोमवल्किका इत्याद्यापि पाठः । इति भरतः ॥
 सोमवल्किका, स्त्री. (सोमवल्कोव । इवार्थं कन् ।)
 सोमराजो । इत्यमरः । २।४।८५ ॥ (सोमस्य
 वल्किका ।) सोमलता । इति भरतः ॥
 सोमवल्करी, स्त्री. (सोमस्य वल्कोव ।) गुडुचो ।
 इत्यमरः । २।४।४३ ॥ सोमलता इति तट्टो-
 कायां भरतः ॥ सोमराजो । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ पातालशरदो । ब्राह्मी । सुदर्शना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ५४ । १०८ ।
 “या सोमवल्कशाश्च समानरूपा
 साप्याश्रुतायं कुरुतेऽद्यश्च ॥”)
 सोमवारः, पुं. (सोमस्य वारः ।) सोमस्य भोग्य-
 दिनम् । चन्द्रवारमरम । यथा,—
 “सोमवारोऽप्यमावास्या षाटित्याह च समर्मा
 चतुर्थी भौमवारं च अक्षयादपि चाक्षया ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 तद्विषयोयवारवेला यथा,—
 “रवो वज्यं चतुः पञ्च सोमं मम हयं तथा ॥”
 इति ज्योतिःसागरसारः ॥
 तद्रात्रौ कालवेला यथा,—
 “रवो पञ्च विधी वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
 बुधे मम गुरो पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ।
 शनावाद्यं तथा चात्स रात्रौ कालं विवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिःसारः ॥
 सोमवारव्रतं, स्त्री. (सोमवारकल्पं व्रतम् ।)
 प्रतिमोमवारोपवामपूर्वकमायंकालकल्पव्यगि-
 दुर्यापूजारूपव्रतविशेषः । तद्विषयं यथा,—
 “सोमवारं विशेषणं प्रदोषादिगुणैर्युतं ।
 केवलं वापि ये कुर्युः सोमवारं शिवार्चनम् ।
 न तेषां विद्यते किञ्चिद्विज्ञामुत्र च दुर्लभम् ॥
 उपापितः शुचिर्भूत्वा सोमवारं जितान्द्र्यः ।
 वेदिकैर्नाकिकैर्वापि विधिवत्पूजयेच्छिवम् ॥
 ब्रह्मचारो गृहस्थो वा कन्या वापि सभर्तृका ।
 विभर्तृका वा संपूज्य लभते वरमोक्षितम् ॥* ॥
 तत्राह कथयिष्यामि कथां श्रौतमनोरमाम् ।
 श्रुत्वा श्रुतधियः शशोर्भक्तिं कुर्वन्तु निखलाम्
 श्राथ्यावर्त्तं नृपः कथितासौहर्म्यभृतां वरः ।
 चित्रवर्म्भिति विख्यातो धर्मराजो दुरात्मनाम् ॥
 सोऽनुकूलः स्वपत्नीषु पुत्रमेकं न लब्धवान् ।
 चिरं प्राथितां लेभे कन्यामेकां मनोहराम् ॥

विजयः मञ्जयस्यापि विजयस्य कृतः सुतः ।
 कृताहर्षवर्द्धनश्च महदेवस्तदात्मज ॥”
 हर्षवर्द्धनस्थाने हृणहस्त इति च पाठः ।
 “महदेवाददीनोऽभूत् जयत्सेनोऽप्यदीवतः ॥
 जयत्सेनात् संकृतिश्च स्रक्षधर्मा च संकृतैः ।
 यतिर्ययातिः संयातिरायातिर्वियतिः कृतिः ।
 नक्षपस्य सुताः ख्याता ययार्तेनपतस्तथा ।
 यदृष्य तुर्वसुर्धै व देवयानी व्यजायत ॥
 ब्रह्मज्ञानुश्च पृक्षश्च शर्मिष्ठा वाप्यर्षवर्णी ।
 महस्रजित् क्राष्टतमा रक्षश्च व यदोः सुतः ॥
 महस्रजितः शतजित्स्माह गृह्यह्यैह्यौ ।
 मद्यो वेणुह्यपुत्रो धर्मो ह्यह्यतोऽभवत् ॥
 धर्मो धर्मनेत्रोऽभूत् कुन्तिर्व्यं धर्मनेत्रतः ।
 कुन्तेवभूव सान्द्रिस्त्रिस्त्रिष्वंश तदात्मजः ॥”
 सान्द्रिस्त्रिस्त्रिष्वंश इति च पाठः ।
 “भद्रश्रेण्यस्तस्य पुत्रो भद्रश्रेण्यस्य दुर्मदः ॥”
 दुर्मदस्थाने दुर्मद इति च पाठः ।
 “चनकी दुर्मदाश्च कृतवीर्यश्च धानकिः ।
 कृताग्नि कृतकर्मा च कृतभोग्यः सुमहाबलः ॥”
 कृतभोग्यस्थाने कृतोजा इति च पाठः ।
 “कृतवीर्यादङ्गुनोऽभूत् अङ्गुनाच्छरमेनकः ।
 जयध्वजो मधुः शूरो हपणः पञ्चसुवताः ॥
 जयध्वजात्तलजङ्घो भरतस्तानजङ्घतः ।
 हपणस्य मधुः पुत्रो मधोर्हणादिवशकः ॥
 क्रीटोर्हं जिनवान् पुत्र आहिस्तस्य महात्मनः ॥”
 आहिस्तस्थाने स्राहिरिति च पाठः ।
 “आहिरुगङ्गुः संजज्ञे तस्य चित्ररथः सुतः ॥
 गणविन्दुश्चित्ररथात् पत्नी लक्ष्मण तस्य ह ।
 दशलक्षश्च पुत्राणां पृथकीर्त्यादयो वराः ॥
 स्रक्षकीर्तिः पृथुजयः पृथुदानः पृथुश्रवाः ।
 पृथुश्रवसोऽभूत्तम उगना तमसोऽभवत् ॥
 ततपुत्रः शितयुनीम श्योरुक्कवचस्ततः ॥”
 शितयुनीमस्थाने श्वेतजर्णायूरिति च पाठः ।
 “रुक्मपुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पालितो हरिः ।
 श्योरुक्मकवचस्यैते विदर्भा ज्यामघात्तथा ।
 नार्याद्युश्चैव मेव्यायां विदर्भात् क्रथकीर्णिकी ॥
 रोगपादो रोगपादाहभ्र व्यंभोर्धृतिस्तथा ।
 कीर्णिकस्य त्रिदिः पुत्रस्तथैवो नृपः किलः ॥
 कुन्तिः किलस्य पुत्रोऽभूत् कुन्तेर्हृणिः सुतः ॥”
 सुतः ।
 हृणोश्च निर्वृतिः पुत्रो दशार्हो निर्वृतेस्तथा ॥
 दशार्हस्य सुतो व्योमा जौमृतश्च तदात्मजः ॥”
 व्योमस्थाने व्योमा इति च पाठः ।
 “जौमृतादिकृतिजज्ञे ततो भर्मरथोऽभवत् ।
 ततो मधुरतो जज्ञे शकुनिस्तस्य स्रक्षत्मजः ।
 करभिः शकुनिः पुत्रस्तस्य देवमतः सुतः ॥
 देवक्षत्रो देवमताहं वक्षतः न्मधुः सुतः ।
 कुरुवशो मधोः पुत्रो ह्यनुश्च कुरुवंशतः ॥
 पुरुक्षोवो ह्यनोः पुत्रः अशुश्च पुरुक्षोवतः ।
 मत्वश्रुतः सुतश्चांगारिते वै सात्वता नृपाः ॥”
 भजिनो भजमानश्च सात्वतादश्वकः सुतः ।
 महाभोजो हृणिदेव्यामन्यो देवाहृषोऽभवत् ॥

निमिहणी भजमानादश्वभोजित्तथैव च ।”
 अश्वभोजित्तस्थाने अश्रुताजित् इति च पाठः ।
 “शतजिञ्च सहस्राजित् वभ्र देवो हृहस्यतिः ॥
 महाभोजात् भोजोऽभूत् हृणोश्चैव सुमित्रकः ।
 सुधाजित् संश्रकस्तस्मादनमित्रशिनी तथा ॥
 अनमित्रस्य निम्नोऽभूत् निम्नात् स्रवाजितो-
 ऽभवत् ॥
 प्रसेनश्यापरः ख्यातो ह्यनमित्राच्छिनिस्तथा ॥
 शिनेस्तु सत्यकः पुत्रः सत्यकात् सात्याकस्तथा
 सात्यकैः सञ्जयः पुत्रः कुणिस्यैव तदात्मजः ॥
 कुणियुगन्धरः पुत्रस्तु श्रैनेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
 कुणिस्यस्थाने कुलिशिरिति च पाठः ।
 “अनमित्रान्वयो हृणिः श्वफल्काश्चित्रकस्तथा ॥”
 चित्रकस्थाने चित्रकृत इति च पाठः ।
 “श्वफल्काश्चैव गान्दिन्यामक्रूरो वैष्णवोऽभवत्
 उपमदगुरथाक्रूराण्णुदेवाद्यास्ततः स्मृताः ॥
 देवानुपदेवश्च अक्रूरस्य सुतो स्मृतौ ।
 पृथुर्विपृथुश्चित्रस्य चान्धकस्य श्रुचिः स्मृतः ॥
 कुकुरो भजमानस्तु तथा कम्बलवर्द्धिषः ।
 छृणास्तु कुकुराज्जज्ञे तस्मात् कापोतरोमकः ॥
 तदात्मजो विलोमा च विलोचस्तुस्वरुः स्मृतः ।
 तस्माच्च द्रुन्दुर्भर्जज्ञे पुनर्वसुरतः सुतः ॥
 तस्याहुकथाहुकी च कन्या चैवाहुकस्य च ।
 देवकश्याग्रसेनश्च देवकात् देवको त्वभूत् ॥
 हकदेवोपदेवा च सहदेवा सुरक्षिता ।
 श्रौटवी शान्तिदेवी च वसुदेव उवाह ताः ॥
 देवधानुपदेवश्च सहदेवासुतो स्मृतौ ।
 उग्रसेनस्य कसोऽभूत् सुनामा च वटादयः ॥
 विदूरथो भजमानाच्छरथाभृद्दूरथात् ॥”
 शूरस्थाने शिव इति च पाठः ।
 “विदूरथस्तस्याथ शूरस्यापि शर्मो सुतः ॥
 प्रतिक्षत्तु शमिनः स्वयम्भोजस्तदात्मजः ।
 हृदिकश्च स्वयम्भोजात् कृतवर्मा तदात्मजः ॥
 देवः शतधनुर्धै व शूराहं देवर्मादुषः ।
 दशपुत्रा मारिपाया वसुदेवादयोऽभवन् ॥
 पृथा च श्रुतदेवो च श्रुतकीर्त्तिः श्रुतश्रवाः ।
 राजाधिदेवो शूराश्च पृथां कुन्तेः सुतामदात् ॥
 सा दत्ता कुन्तिना पाण्डोस्तस्या धर्मा-
 निलेन्द्रकैः ।
 युधिष्ठिरो भौमपार्थो नकुलः सहदेवकः ॥
 मादुरां नासत्यदस्माभ्यां कुन्त्यां कणः पुराभवत्
 श्रुतदेव्यां दन्तवक्रं जज्ञे व हृहृशर्मणः ॥
 सन्तहनादयः पञ्च श्रुतकीर्त्तारोश्च केकयात् ।
 राजाधिदेव्यां विन्दश्च अतुविन्दश्च जज्ञिरे ॥
 श्रुतश्रवा दमघोषात् प्रजज्ञे शिशुपत्नकः ।
 दीरवो रोहिणो भार्या मरिदिरानकद्रुम्भे ॥
 देवकोप्रमखा भद्रा रोहिण्यां बलभद्रकः ।
 मारणाख्याः शठश्चैव रवत्या बलभद्रतः ॥
 निशठशोम्भको जातो देवक्यां षट्च जज्ञिरे ।
 कीर्त्तिमांश्च सुषेणश्च उदार्यो भद्रसेनकः ॥
 ऋतुदासो भद्रदेवः कंस एवावधोश्च तान् ।
 सङ्घर्षणः ससमोऽभूदृष्टमः कृष्ण एव च ॥

योडश स्त्रीसहस्राणि भार्याणांश्चाभवन् हरिः ।
 रुक्मिणी सत्यभासा च लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥
 श्रैष्ठा आम्बवती चाष्टौ जज्ञिरे तान् बहून्
 सुतान् ।
 प्रद्युम्नधारुदेणस्य प्रधानाः शाश्व एव च ॥
 प्रदुम्नादनिरुद्धोऽभूत्सन्स्विन्यां महाबलः ॥”
 मनस्विन्यां स्थाने ककुच्चिन्यामिति पाठः ।
 “अनिरुद्धात् सुभद्राया वज्रो नाम सुतोऽभवत् ॥
 प्रतिबाहुर्वज्रसुतश्चारुस्तस्य सुतोऽभवत् ।
 वज्रिधारोः सुतो जज्ञे वज्रं भार्गोऽभवत् सुतः ॥”
 इत्यत्र वज्रस्तु तुर्वसोवंशः इत्याद्यपादे पाठः ।
 “भर्गोऽज्ञानुरभूत् पुत्रो भानीः पुत्रः करन्धमः ।
 करन्धमस्य मरुतो द्रुह्योर्व्यंशं निबोध मे ॥”
 द्रुह्योस्तु तनयः सेतुरावहश्च तदात्मजः ।
 आबहस्यैव गान्धारी धर्मो गान्धारतोऽभवत् ॥”
 आबहस्थाने आरव्य इति आवर इति च पाठः ।
 “एतस्तु धर्मोपुत्रोऽभूद् दृमश्च एतस्य तु ।
 प्रचेता दुर्मस्यैव अनोर्व्यंशं शृणुष्व मे ॥”
 अनोः सभानवः पुत्रस्तात् कारुञ्जयोऽभवत् ॥”
 सभानवस्थाने स्वभावन इति सतारण इति च
 कालञ्जयस्थाने कालानल इत्यपि पाठः ।
 “कालञ्जयात् सञ्जयोऽभूत् सञ्जयात् पुरञ्जयः
 जनमेजयस्ततश्चाभूत् महाशालस्तदात्मजः ।
 महामना महाशालादुर्गोनर इति स्मृतः ॥
 उशनराच्छिविजज्ञे हृषदर्मः शिविः सुतः ।
 महामनो जातिभिचोः पुत्रोऽभूत् जयद्रथः ॥
 हेमो जयद्रथाज्जज्ञे सुतपा हेमतोऽभवत् ॥”
 जयद्रथस्थाने हृषद्रथ इति च पाठः ।
 “बलिः सुतपमो जज्ञे अङ्गवज्रकलिङ्गकाः ॥
 श्रुक्षपीणुश्च बालिया अनपानस्तथाङ्गतः ।
 अनपानार्हविरथस्तमो धर्मरथोऽभवत् ॥
 रोमपादो धर्मरथाच्चतुरङ्गस्तदात्मजः ।
 पृथुलाचः सुतस्तस्य चम्पोऽभूत् पृथुलाक्षतः ॥
 चम्पुपुत्रस्तु हृथ्यङ्गस्तस्य भद्ररथः सुतः ।
 हृहृत्कर्मो सुतस्तस्य बृहद्भानुस्तोऽभवत् ॥
 हृहृत्कर्मो बृहद्भानोस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ।
 जयद्रथस्य विजयो विजयस्य धृतिः सुतः ॥
 धृतेर्धृ तत्रतः पुत्रः सत्यकर्मा धृतव्रतात् ।
 तस्य पुत्रस्त्वधिरथः कर्णस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
 हृषसेनस्तु कर्णस्य पूर्वशं शृणुष्व मे ॥”
 इत्यादि गारुड १४३ अध्यायः ॥३॥
 हरिश्वाच ।
 “जनमेजयश्च पुरोश्च मनस्युर्जनमेजयात् ।
 तस्य पुत्रश्चाभयदः सुद्युष्टाभृत्तदात्मजः ॥”
 सुद्युस्थाने स्वसुरिति च पाठः ।
 “सुद्योवहुगतः पुत्रः संयातिस्तस्य चात्मजः ।
 वत्सजातिश्च संयाते रौद्राश्वश्च तदात्मजः ॥”
 वत्सजातिस्थाने वर्गजातिरिति च पाठः ।
 “ऋतेयुः स्थण्डिलेयुश्च कर्त्तयुश्च कर्त्तयुजः ।
 जलेयुः संहतेयुश्च रौद्राश्वस्य सुता वराः ॥
 रतिनावः कर्त्तयोश्च तस्य प्रतिरथः सुतः ।
 तस्य मिधातिथिः पुत्रस्त्वसौरेरिणः सुतः ॥

ऐनिलस्य तु दुष्मन्तो भरतस्तस्य चात्मजः ।
 शकुन्तलायां मज्जं वितथो भरतादभूत् ॥
 वितथस्य मन्युः पुत्रो मन्योश्चैव नरः सुतः ।
 नरस्य संकृतिः पुत्रः सुमन्त्रिः संकृतः सुतः ॥”
 सुमन्त्रिस्थाने गणेश इति पाठः ।
 “गर्गादमन्युः पुत्रो वै शिनिस्तस्य व्यजायत ।”
 अमन्युस्थाने भुमन्यु रिति च पाठः ।
 “अमन्याश्च महावीर्यादुरुचयः सुतोऽभवत् ॥
 उरुचयात् तस्यारुणिवृहत्क्षत्राच्च मन्यु जात्
 सुहोत्रस्तस्य हस्तो च अजमीढहिमोटको ॥
 हस्तिनः पुरुमीढश्च कण्वोऽभूदजमोढतः ।
 कण्वान्धधातिथिजज्ञे यतः काण्वायना द्विजाः ॥
 अजमीढाद् हृदि सुस्तपुत्रश्च बृहदनुः ।
 बृहदक्ष्मी तस्य पुत्रस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ॥
 जयद्रथाद्विज्वजिञ्च सेनजिञ्च तटात्मजः ।
 रुचिराश्वः सेनजितः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥
 पारम्तु पृथुसेनस्य पाराक्षीपोऽभवन्नृपः ।
 नीपस्य समरः पुत्रः सुकृतिस्तु ततोऽभवत् ॥
 विभ्राजः सुकर्तः पुत्रो विभ्राजाटनृहोऽभवत् ।
 कृत्यां तस्माद्भ्रष्टतो विश्वक्सेनस्तदात्मजः ॥
 यवीनरो हिमोटस्य धृतिमाश्च यवीनरात् ।
 धृतिमतः सत्यधृतिर्दृढनेमिस्तदात्मजः ॥
 दृढनेमः सुपाश्वोऽभूत् सुपाश्वीत् सन्नतिस्तथा ।
 कृतस्तु सन्नतः पुत्रः कृतादुग्रायुधोऽभवत् ॥
 उग्रायुधाश्च क्षेप्योऽभूदम्बरोपस्तदात्मजः ।
 सुरञ्जयस्त्वम्बरोषात् तस्य पुत्रो विदूरथः ॥”
 अम्बरोषस्थाने सुवीर इति च पाठः ।
 “अजमीढान्नलिन्याश्च नीलो नाम सुतोऽभवत्
 नीलाच्छान्तिरभूत् पुत्रः सुगान्तिस्तस्य
 चात्मजः ॥
 सुगान्तेषु पुरुर्जातो ह्यर्कस्तस्य सुतोऽभवत् ।
 अर्कस्य चैव ह्यर्थेशो ह्यर्थेश्वाशुहलोऽभवत् ॥
 यवीनरो बृहदियुः कर्मिण्यः सृष्टयस्तथा ।
 पाञ्चालाशुहलाज्जज्ञं शरदांस्तस्य चात्मजः ॥”
 तस्य चात्मजस्थाने वैष्णवो महान इति च पाठः
 “दिवोदासो द्वितीयश्च अहल्यायां शरदतः ।
 शतानन्दोऽभवत् पुत्रस्तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥
 कृपः कृपो सत्यधृतेरुव्यग्या वीथ्यहानितः ।
 द्रोणपत्नो कृपो जज्ञ अश्वत्थामानमुत्तमम् ॥
 दिवोदासाश्चित्रयुश्च मित्रयाश्रवणोऽभवत् ।
 सुतासश्रवणाज्जज्ञं मीढामस्तस्य चात्मजः ॥
 सहदेवस्तस्य पुत्रः सहदेवान्तु सोमकः ।
 जन्तुस्तु सोमकाज्जज्ञं प्रपतथापरो महान् ॥
 प्रपतात् द्रुपदो जज्ञं धृष्टद्युम्नस्ततोऽभवत् ।
 धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुश्च चोऽभूदजमोढतः ॥
 ऋक्षत् संवरणो जज्ञं कुरुः संवरणादभूत् ।
 सुधन्वश्च परिश्रित्तु जङ्घुश्चैव कुरोः सुताः ॥
 सुधनुषः सुहोत्रोऽभूत् श्ववर्णोऽभूत् सुहोत्रतः ।
 चाश्रनात् कृतको जज्ञं अर्थपरिचरो वसुः ॥
 बृहद्रथश्च प्रत्यग्भः सत्याद्याश्च वसोः सुताः ।
 बृहद्रथान् कुशाशश्च कुशायात् ऋषभोऽभवत् ॥
 ऋषभात् पुष्यवांस्तस्माज्जज्ञं सत्यहितो नृपः ॥

मन्युहितात् सुधन्वाभुञ्जङ्घुश्चैव सुधन्वतः ॥”
 जङ्घुस्थाने जन्तुरिति च पाठः ।
 “बृहद्रथोऽजामन्युः सहदेवस्तदात्मजः ।
 सहदेवाश्च सोमापि सोमापेः श्रुतवान् सुतः ॥
 भीमसेनप्रसेनो च श्रुतसेनोऽपराजितः ।”
 प्रसेनस्थाने उग्रसेन इति च पाठः ।
 “जनमेजयस्यान्योऽभुञ्जङ्घान्तु सुरयोऽभवत् ।
 विदूरथस्तु सुरथात् साञ्चभीमा विदूरथात् ॥
 जयन्तमेनः साञ्चभीमादराधोतस्तदात्मजः ।
 अयुतायुस्तस्य पुत्रस्तस्य चाक्रोधनः सुतः ॥
 अक्रोधनस्यातिथिश्च ऋक्षोऽभूदतिथेः सुतः ।
 ऋक्षश्च भीमसेनोऽभूदहिलोपो भीमसेनतः ॥
 प्रतीपोऽभूदहिलोपात् देवापिस्तु प्रतीपतः ।
 शास्तनुश्चैव वाञ्छीकस्त्रयस्तु भ्रातरो नृपाः ।
 वाञ्छीकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिभूरिश्रवास्ततः ॥
 शलश्च शास्तनोर्भाषो गङ्गाया धार्मिको
 महान् ।
 चित्राङ्गदविचित्रो तु सत्यवत्यान्तु शास्तनोः ॥
 विचित्रवर्षीभार्य्यं तु अश्विकाश्वानिका तयोः
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च तद्दाम्यां विदूरन्तथा ॥
 व्यास उत्पादयामास गान्धार्थ्यां धृतराष्ट्रतः ।
 शतं पुत्रं दुर्योधनाय पाण्डोः पञ्च प्रजज्ञिरे ॥
 प्रतिबिम्ब्य सुतः सोमः श्रुतकीर्तिस्तु चाङ्गनात्
 शतानोकः श्रुतकर्मो द्रोपद्या पञ्च वै क्रमात् ॥
 योधयो च हिडिम्बा च काशी चैव शभद्रिका
 विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
 देवको घटक्चश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
 सुहोत्रो निरमित्रश्च परिश्रित्तमभिमन्युजः ॥”
 अत्र अहोत्रो निरपन्नश्चैतत् ततोऽयचरणे पाठः ।
 “जनमेजयस्य ततो भविष्यांश्च नृपाञ्चकृणु ॥”
 इति गारुड १४४ अध्यायः ॥
 सोमवल्कः, पुं. (सोमस्यैव वल्को यस्य ।) श्वेत-
 खट्वरः । इत्यमरः । २।४।५० ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “सोमवल्को ब्रह्मशल्पः कदरः खट्वरोपमः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कटफलः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कटफलः सोमवल्कश्च कटर्थः कुम्भिकापि च
 श्रोत्रार्णको कुम्भिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
 इति भावप्रकाशे पृष्वखण्डे प्रथम भागे ॥)
 करञ्जः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “स चाक्षः प्रतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पृष्वखण्डे प्रथम भागे ॥)
 रोठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सोमवल्करी, स्त्री. (सोमस्य वल्करी । वा
 सोमवल्करी, स्त्री ।) सोमलता । तत्पर्यायः ।
 ब्राह्मी २ मत्स्याचौ ३ वयःस्था ४ । इत्यमरः ।
 २।४।१३७ ॥ चत्वारि सोमलतायाम् ।
 ब्राह्मीशाक इति केचित् । अतिपवित्रत्वेन
 ब्रह्मणः प्रियत्वात् ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वा इयं
 ब्राह्मी णः नजा निर्दिष्ट व्यभिचरतीति मन-
 वज्जीनिति निषेधाभावे नीलोपी ताविति नश्य

लोपः णिच्चे विरिति वृद्धिः षित्वादीप् अमित-
 श्यैत्यङ्गणिस्याभावविवक्षया वृद्धाभावे ब्रह्मी च
 ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याचौ ब्रह्मी च सोम-
 वल्करी ॥”
 इति वाचस्पतिः ॥
 मत्स्याक्षित्तुष्यपुष्पत्वात् मत्स्याचौ । वयो यौवनं
 तिष्ठत्यनया वयःस्था भिदादित्वात् ङः मध्य-
 विसर्गो मनीषादित्वात् विसर्गलोपे निष्किसर्गो
 च । सोमन यागार्थमुपाप्सति सोमवल्करी अर्थ-
 परत्वात् इन्द्रवल्करो चन्द्रवल्करो इत्याद्यापि ।
 वल्करी लताश्रपरत्वात् सोमवल्को सोमलता
 सोमवल्किका इत्याद्यापि पाठः । इति भरतः ॥
 सोमवल्किका, स्त्री. (सोमवल्कोव । इवार्थं कन् ।)
 सोमराजो । इत्यमरः । २।४।८५ ॥ (सोमस्य
 वल्किका ।) सोमलता । इति भरतः ॥
 सोमवल्को, स्त्री. (सोमस्य वल्कोव ।) गुडुची ।
 इत्यमरः । २।४।८३ ॥ सोमलता इति तट्टी-
 कायां भरतः ॥ सोमराजो । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ पातालगरुडो । ब्राह्मी । सुदर्शना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ५४।१०८ ।
 “या सोमवल्कशाश्च समानरूपा
 साप्याशु तथैव कुरुतेऽद्ययश्च ॥”)
 सोमवारः, पुं. (सोमस्य वारः ।) सोमस्य भोग्य-
 दिनम् । चन्द्रवारमरम् । यथा,—
 “सोमवारोऽप्यमावास्या षाटित्याह्वे च सममी
 चतुर्थी भौमवारं च अक्षयादपि चाक्षया ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 तद्विवसोयवारवेला यथा,—
 “रवी वज्रं चतुः पञ्च सोमं मम हयं तथा ॥”
 इति ज्योतिःसागरसारः ॥
 तद्रात्रौ कालवेला यथा,—
 “रवी पञ्च विधी वेदं कुजवारं द्वितीयकम् ।
 बृधे मम गुरो पञ्च भृगुवारं तृतीयकम् ।
 शनावाद्यं तथा चान्तरात्रौ कालं विवर्जयताम् ॥”
 इति ज्योतिःसारः ॥
 सोमवारव्रतं. स्त्री. (सोमवारकर्मण्यं व्रतम् ।)
 प्रतिमोमवारोपवासमपुर्व्यकसायंकालकत्तव्यशिव-
 दुर्गापूजारूपव्रतविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
 “सोमवारं विशेषणं प्रदोषादिगुणैर्युतं ।
 केवलं वापि ये कुर्युः सोमवारं शिवार्चनम् ।
 न तेषां विद्यते किञ्चिद्विहासोत्र च दुर्लभम् ॥
 उपापिनः शुचिर्भूत्वा सोमवारं जितेन्द्रियः ।
 वटिकैर्नाकिकैर्वापि विधिवत्पूजयेच्छिवम् ॥
 ब्रह्मचारो गृहस्थो वा कन्या वापि सभक्तृका ।
 विभक्तृका वा संपूज्य लभते वरमोषितम् ॥* ॥
 तत्राह कथयिष्यामि कथां श्रोत्रमनोरमाम् ।
 श्रुत्वा श्रुतधयः शम्भोभक्तिं कुर्वन्तु निखलाम्
 श्राय्यावर्त्तं नृपः कथितासौहर्मभृतां वरः ।
 चित्रवर्म्मतिं विन्यातो धर्मराजो दुरात्मनाम् ॥
 सोऽनुकूलः स्वपत्नीषु पुत्रमेकं न लक्ष्वान् ।
 चिरेण प्रार्थिता लोभे कन्यामेकां मनोहराम् ॥

सोमश

स एकदा जातकलक्षणज्ञा-
नाह्वय सर्वान् द्विजमन्त्रवर्गान् ।
कुतूहलेनापि निविष्टचेताः
यप्रच्छ तस्या जनने विचारम् ॥*॥
अथ तं प्रावदत् कौऽपि बहुज्ञो द्विजसत्तमः ।
एका सोमन्तिनो मान्या कन्या तव महीपते ॥
अथान्योऽपि द्विजः प्राह धैर्यवानविशङ्कितः ।
एषा चतुर्दश वर्षे वैधव्यं प्रतिपश्यति ॥
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वञ्चिनघातनिष्ठ, रम् ।
महत्तमभवद्राजा चिन्ताव्याकुलमानसः ॥
सापि सिमन्तिनो बाला क्रमण गतशैशवा ।
वैधव्यमात्मनो भावि मा शुश्राव मखीमुखात् ॥
पर निर्वन्देमापन्ना तदाकर्ण्य शुचिस्मृता ।
याश्चवल्कामुनेः पत्नीं मेत्रयी पर्यपृच्छत ॥
मातस्त्वचरणाभोजं प्रपन्नाहं भयाकुला ।
सौभाग्यवहनं कर्म मम मंशितुमर्हसि ॥*॥
इति प्रपन्नां नृपतेः कन्यामाह मुनेः सती ।
शरणं व्रज तन्वाङ्गि पावतीं शिवसयुताम् ॥
सोमवारं शिव गौरीं पूजयस्व समाहिता ।
उपापिता वा सुस्राना विरजास्वरधारिणी ॥
यतवाङ्मनिश्चलमतिः पूजां कृत्वा यथोचिताम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च शिवं सम्यक् प्रसादय
पापक्षयोऽभिषेकेण साम्राज्यं पीठपूजनात् ।
सौभाग्यमखिल सौख्यं गन्धमाख्याक्षताश्चैनात्
धूपदानं सौगन्धं कान्तिर्हीपप्रदानतः ।
नैवेद्यं न महाभोगी लक्ष्मीस्ताम्बूलदानतः ॥
धर्मार्थकामसौख्याणां नमस्कारः प्रसाधनम् ।
अष्टश्रव्यादिसिद्धौनां जप एव हि साधनम् ॥
होमेन सर्वकामानां मन्त्रैरपि जायते ।
सर्वपापैव देवानां तृष्टिर्ब्राह्मणभोजनात् ॥
इत्यमाराधय शिव सोमवारं शिवामपि ।
प्रामा विपद्भिर्बहुभिर्दुःखैर्वा न विह्वल्यसे ॥
घोरात् घोरं प्रपन्नापि महालेशं भयानकम् ।
शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यति महद्दयम् ॥*॥
इत्यं सोमन्तिनो सम्यक् तन्नशस्य सतीमुखात्
यथो सापि वरारोहा राजपुत्रो तथापि च ॥
इत्यादि स्कन्दपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवार-
व्रतमाहात्म्यम् ८ अध्यायः ॥
सोमविक्रयो, [न] पुं, (सोमं विक्रीणातीति ।
वि + क्रो + णिनिः ।) सोमलतारसविक्रयकर्ता ।
यथा, "पापो हि सोमविक्रयो ।" इति मलमास-
तत्त्वे आश्वलायनब्राह्मणम् ॥ (एतस्मिन्दाना-
देव दानुः प्रत्यवायो भवति । यथा, मनुः ।
३ । १८० ।
"सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पृथशोणितम् ।
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वाहुषो ॥"
सोमवृक्षः, पुं, (सोमस्य व वृक्षो यस्य ।) कटफल-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ श्वेतखदिरः । इति
राजनिघण्टः ॥
सोमशकला, स्त्री, (सोमस्य शकलमिव यत् ।)
शशाङ्गुली । इति राजनिघण्टः । चन्द्रखण्ड-
विशिष्टा च ॥

सोमश्रव

सोमसंज्ञः, स्त्री, (सोमस्य चन्द्रस्य सन्ना सन्ना
यस्य कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
सोमसार, पुं, (सोमस्य व शुक्रः सारो यस्य ।)
श्वेतखदिरः । इति राजनिघण्टः ॥
सोमसिद्धान्तः, पुं, बुद्धभेटः । इति जटाधरः ॥
ज्योतिषं त्र्यविशेषम् ॥ कापालिकवेशधारी । यथा,
"ततः प्रविशति कापालिकवेशधारी खड्गहस्तः
सोमसिद्धान्तः ।" इति श्रीकृष्णामित्रकृतप्रबोध-
चन्द्रोदयनाटके ३ अङ्कः ॥ सोमसिद्धान्त इति
उभया सह वर्तमानः सामो महादेवस्तद्भाषित-
सिद्धान्त भागमशास्त्रम् । इति श्रियुक्तहरिहर-
तन्त्रालङ्कारतनजश्रीरुद्रविनिर्मिततटीका ॥
सोमसिद्धान्तो, [न] पुं, सोमसिद्धान्तवेत्ता । सोम-
सिद्धान्तशब्दादिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सोमसिन्धुः, पुं, (सोमस्यामृतस्य तद्वत्सोमस्य
वा सिन्धुरिव ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
सोमसुतः, द्वि, (सोमं सुनोतीति । सोम + सु अ
मत्यने + "सोमे सुजः ।" ३ । २ । ६० । इति
क्विप् ।) यागं सोमलतारसञ्चोपकर्ता । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघुः । १८ । २७।
"तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभूत्
नेत्रोत्सवः सोम इव हितोयः ॥")
सोमसुता, स्त्री, (सोमस्य सुता ।) नर्मदानदी ।
इति राजनिघण्टः ॥ बुधे, पुं, (यथा मार्क-
ण्डेयः । १२३ । ११ ।
"अवैच्यतेन देवानां गुरुः सोमसुतो बुधः ।
नावैच्यतेनमादित्यो नार्कसुनर्न भूमिजः ॥")
सोमसूत्रं, स्त्री, (सोमस्य जलस्य सूत्रं निर्गम-
प्रणालीव ।) प्रणालम् । तत्तु शिवलिङ्गस्य
गौरोपहृजलनिर्गमस्थानम् । यथा, —
"शिवप्रदक्षिणे मन्त्रो अष्टचन्द्रक्रमेण तु ।
सव्यामव्यक्रमेणव सोमसूत्रं न लङ्घयत् ॥"
सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम् । इति तन्त्रसारं
सामान्यपूजापद्धतिः ॥
सोमास्यं, स्त्री, (सोमं सोमलतां आख्याति वर्णे-
नेति । आ + स्या + कः ।) रक्तकरवम् । इति
रत्नमाला ॥
सोमाभा, स्त्री, (सोमस्य आभा इव आभा यस्याः)।
चन्द्रावली । इति भक्तिरामाष्टतमिन्युः ॥
सोमालः, द्वि, (सोमाय अलति पर्याप्तोतीति ।
अल् + अच् ।) कामलः । इति हेमचन्द्रः ॥
सोमाहः, पुं, (सोमस्य अहः । समासे टच् ।)
मामवारः । इति ज्योतिषम् ॥
सोमश्वरः, पुं, (सोमस्य ईश्वरः ।) काश्यां सोम-
कर्तृकप्रतिष्ठितशिवः । यथा, —
"शिवरूपाधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः ।
सोमं तत्र संस्थाप्य स्वनाम्ना लिङ्गमुत्तमम् ॥
वर्षाणान्तु महस्र वं स्वशापस्य निष्टत्तये ।
ततः क्षयादिनिर्मुक्तस्तोजसा च परिप्लुतः ॥
स्वकं तंजाबलंप्राप्य तुष्टाव गिरिजापातम् ॥
सोमश्वराच्च वरदमाविभूतं त्रियम्बकम् ॥"

सोखसु

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावसुक्ति-
कत्रिवेष्ट्यादिमहिमनामाध्यायः ॥ (पीठ-
स्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७।३।७३।
"सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥")
सोमोद्भवा, स्त्री, (सोमाद्भुवो यस्याः ।) नर्मदा-
नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२४ ॥ (यथा, रघुः
५ । ५६ ।
तथेत्युपसृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्तविदस्त्रमन्त्रं
जग्राह तन्माविष्टहीतग्रापात् ॥")
सोमजातं, द्वि ॥
सोम्ल, एतः, पुं, (उल्लुगणे न सह वर्तमानः ।) सोम्ल-
गहनम् । इति हलायुधः ॥ (वाच्यलिङ्गोऽयमिति
केचित् ॥)
सोम्ल गहनं, स्त्री, (उल्लुगणे न सह वर्तमानम् ।)
स्तुतिपूर्वकदुर्वादः । यथा, —
"दुर्वादः स्यादुपालम्भस्तत्र यः स्तुतिपूर्वकः ।
सोम्ल गहनं सनिन्दन्तु यस्तत्र परिभाषणम् ॥"
इति जटाधरः ॥
(वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)
सोम्ल गहोक्तिः, स्त्री, (सोम्ल गहो उक्तिः)। सव्यङ्गोक्तिः
यथा । उपनायकमानंतुं प्रेषितां तदुपभोग-
लुप्तचन्द्रनादीन् वापीस्थानव्याजिन गोपयन्तीं
दूतीं प्रति सोम्ल गहोक्तिरियमिति निःशेषच्युत-
चन्द्रतं इति श्रीकव्याख्यानं काव्यप्रकाशटीकायां
महेश्वरन्यायालङ्कारः ॥
सौकरः, द्वि, (सूकरस्यायमिति । सूकर + अण्)।
सूकरमन्त्रो । (यथा, किराते । १२।५३।
"स तमामसाद घननोल-
मभिमुखमुपस्थित मुनेः ।
पीठानिकषणविभ्रभ्रुव
दनुजं दधानमथ सौकरं वपुः ॥")
सौकरिकः, पुं, (सूकरं हन्तीति । सूकर + ठञ्)।
व्याधः । सिकारो इति भाषा । इति केचित् ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १५ । २२ ।
"वरुणेशे पाशिकमत्स्यवन्ध-
जलजानि जलचराजोवाः ।
सौकरिकरजकशोण्डिक-
शाकुनिकाश्चापि यमोऽस्मिन् ॥"
सौकर्यं, स्त्री, (सूकरस्य भावः कर्म वा । सूकर +
थञ् ।) अनायामः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ६८ ।
"सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥"
सूकरस्य भावः कर्म वा । सूकर + थञ् ।)
सूकरस्य क्रिया । इति विश्वः ॥
सौख्यं, स्त्री, सूक्ष्मता । सूक्ष्मस्य भावः इत्यर्थे
णाप् (थञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सौखसुप्तिकः, द्वि, (सुखसुप्तिं सुखेन शयनं पृच्छ-
तीति । सुखसुप्ति + ठञ् ।) वंतालिकाः । यथा,
"वंतालिका बोधकरा अथिकाः सौखसुप्तिकाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

सौखिकः, चि, (सुखेन जीवतीति । सुख + "वेत-
नादिभ्यो जीवति" ४।४।१२। इति ठक्)।
सुखार्थी । सौखीन इति भाषा ॥ (यथा, महा
भारते । १२।१८।२३।

"त्रिया विहीने रधने त्यक्तमितैरकिञ्चनैः ।

सौखिकैः सम्भृतानर्थान् यः सख्यजति किञ्च
तत् ॥")

सौख्यं, क्ली, (सुखमेव । स्वार्थे अच् ।) सुखमा इति
हेमचन्द्रः ॥ यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

"अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्येदुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो ह्ययस्य प्रियो जनः ॥"

सुखस्य भावः कर्म वा । सुख + अच् ।) सुख-
त्वम् । सुखस्य भावः इत्यर्थे षण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सौगतः, पुं, (सुगत एव । स्वार्थे षण् ।) बहु-
विशेषः । तत्पर्यायः । शून्यवादी २ । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २।२८।

"सर्वकार्यशरीरेषु मूक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्या नास्ति मन्त्रो मही-
भृताम् ॥"

सुगतसम्बन्धिनि, सुगतमताध्यायिनि च त्रि ॥)

सौगतिकः, पुं, (सौगतं मतं वेत्तीति । ठक् ।)

बुद्धविशेषः । इति केचित् ॥

सौगन्धं, क्ली, (सुगन्धो यस्य । ततः स्वार्थे
अण् ।) कत्तृणम् । यथा,—

"सौगन्धिकञ्च सौगन्धं रामकर्पूरके लणे ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

(पुं, मङ्गरजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।

१३।४८।२२।

"चतुरो मागधी सूं क्रूराभ्यायोपजीविनः ।

मांसं स्वादुकरं चौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥"

शोभनगन्धयुक्तं, त्रि ॥

सौगन्धिकं, क्ली, (सुगन्धोऽस्त्वस्येति । सुगन्ध +
ठन् । ततः स्वार्थे अण् ।) कत्तृणम् । (अस्य

पर्यायो यथा,—

"कत्तृणं रोहिषं देवजग्धं सौगन्धिकस्तथा ।

भूतिकं व्यामपीरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कङ्कारम् । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥ पञ्च-
रागमणिः । इति मेदिनी ॥ नीलोत्पलम् । इति

राजनिघण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

"इन्दोवरं कुवलयं पद्मं नीलोत्पलं स्मृतम् ।

सौगन्धिकं शतदलमकं कमलमुच्यते ॥"

इति गारुडे २०८अध्यायः ॥

यथा, महाभारते । ३।१५४।२।

अपश्यत्तत्र पाञ्चालो सौगन्धिकमनुत्तमम् ।

अनिलोदमिती नूनं सा बह्वनि परीषति ॥")

सौगन्धिकः, पुं, (सौगन्धोऽस्यास्तीति । ठन् ।)

गन्धकः । इत्यमरः । २।८।१०२ ॥ सुगन्ध-
व्यवहारोः । इति मेदिनी ॥ गन्धोति हिन्दी

भाषा ॥ (अनिमित्तकक्रिमिविशेषः । यथा,
चरके विमानस्थाने ७ अध्याये । "तेषां त्रिवि-
धानां अन्नमित्तानां क्रिमोणां नामानि

अन्नादा उदरादा हृदयादाश्चरुो दर्भपुष्पाः

सौगन्धिका महागुदाश्च इति ॥")

सौगन्ध्यं, क्ली, सुगन्धत्वम् । सुगन्धस्य भाव इत्यर्थे

सुगन्धशब्दात् षण् (अच्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा, महाभारते । १।६३।७८।

"एवमुक्त्वा वरं वत्रं गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ॥")

सौचिकः, पुं, सौचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौचिकः, पुं (सूचा जीवतीति । सूची + ठक् ।)

सूचीकर्मापजोषी । दर्जो इति भाषा । तत्-
पर्यायः । तुत्रवायः २ । इत्यमरः । २।१०।६ ॥

सूचिकः ३ सौचिः ४ सूत्रभित्प । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सौजन्यं, क्ली, (सुजनस्य भावः कर्म वा । सुजन

+ अच् ।) सुजनता । यथा—

"सौजन्यं वरवंशजम् विभवां दीर्घायुरारोग्यता

विश्रुत्व विनयित्वमिन्द्रियवशः सत्याचदाने

राचिः ।

सम्बन्धी सुसुतः प्रिया प्रियतमा भक्तिय

नारायणे

मतपुण्येन विना तयोदश गुणाः संसारिणां

दुलभा ॥"

इत्युद्भटः ॥

सौण्डी, स्त्री, पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पिप्पलीशब्दस्या विशेषो विशेषः यः)

सौतः, पुं, (सूत्र यज्ञसूत्रमर्हतीति । सूत्र +
अण् ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूत्रे

पठितः पाणिन्यादिभिः कर्मविशेषार्थेति ।

अण् ।) नियतप्रयोगाभावधानुविशेषः । यथा,—

"धातूनामिह सौत्राणां ह्यचत्वारिंशद्रीरिताः ॥

इति कविकल्पद्रुमः ॥

(सूत्रस्येदमित्यण् ।) सूत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौत्रामण्यो, स्त्री, (सुत्रामा इन्द्रो देवता अस्याः ।

सुत्रामन् - अण् । बहुलवचनात् न टिलोपः ।

ततः स्त्रियां ङीप् ।) यागविशेषः । यथा ।

अथ सौत्रामण्यो त्रिभिरध्यायः प्रक्रियते । स

एतं महाक्रतुमपश्यत् सौत्रामण्यमिति श्रुतः ।

तत्र सुरा मन्यते । तत्र मन्त्रः । स्वाहोक्त्वा

स्वादुना तीव्रां तीव्रं णासृतामसृतेन । मधुमतो

मधुमता सृजामि सौं सोमन सोमाऽस्यश्विभ्यां

पचास्व सरस्वत्यं पच्यस्वेन्द्राय सृत्राम्णे पचास्व ॥

सौत्रामण्याः ऋषिः प्रजापतिः । सुरा देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । इति यजुर्वेदस्य काण्व-
शाखायाम् २१ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु

तत्रैव २१।२२।२३ । अध्यायेषु दृश्यः ।

योगक्रमस्तु कात्यायनसूत्रभाष्ये दृश्यः ॥ (अत्र

सुरां पित्वा ब्राह्मणः पतितो न भर्तति । यदुक्तम्

"सौत्रामण्यां कुलाचारं ब्राह्मणः प्रपिबेत्

सुराम् ।

अन्यत्र कामतः पीत्वा पतितस्तु हिजो भवेत् ॥"

सौदामनो, स्त्री, (सुदामा मेघः पवतो वा । तंन

"एकदिक् । तेनकदिक् ॥" ४।३।११२ ॥

इति अण्) विद्युत् । इत्यमरः । ३।१।८ ॥

(सुदामा ऐरावतस्तस्य स्त्री सौदामनी पद्मरा-

मोप् इति मनीषादिवात् । श्वेतद्विपः

सुदामा चेति ऐरावतपर्याये त्रिकाण्डशेषः ॥

"खेऽन्नं जगाम काञ्चन-

सरसमसौदामनोलताधामास्तम् ।

कुवलयमयमिव सरजः

सरसमसौदामनोलताधामास्तम् ॥"

इति हरिप्रबोधयमकात् सौदामिनोत्पण्डित

इति मुकुटः । इति भरतः ॥*) यथा, महा-

भारते । १।१७२।४२।

"ततो लालप्यमानस्य पार्श्ववस्यायतेक्षणा ।

सौदामिनोव चाब्धे पु तत्रैवान्तरधीयत ॥")

अप्सरोभेदः । विद्युद्भटः । इति मेदिनी ॥

(यथा, भागवते । १।६।२८।

"एवं कणमतेर्ब्रह्मद्वामकस्यामलात्मनः ।

कालं प्रादुरभूत् काले तद्विदुत् सौदामिनो यथा ॥"

सुदामा माला तत्र भवा सौदामिनो माला-

कारा इत्यर्थः । सुदामा पर्वतः तेनकदिगिति

सूत्रेण अण् स्फटिकमयपर्वतप्रान्तभागभवा हि

विद्युदतिस्फुटा भवति । इतितटोकाया योधर-

स्वामो ॥)

सौदामिनो स्त्री, विद्युत् । इत्यमरटीका । १।३।८

(यथा, ऋतुमहारे । ३।१२।

"नष्टं धनुर्बलभेदो जनदोदरेषु

सौदामिनो स्फुरति नाद्य विद्युत्पताका ॥

तद्विद्भटः । (यथा, महाभारते । ३।५३।१२।

"तत्र स्म राजने भेदो सर्वाभरणभूषिता ।

सन्धोमध्येऽनवद्याङ्गो विद्युत् सौदामिनो यथा ॥

अप्सरोभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ देशविशेषः ।

इत्यजयः ॥

सौदाम्नी, स्त्री, सौदामनी । इति शब्दरत्नावली ॥

सौदायिकं, त्रि, (सुदायेभ्यः पितृमाहभक्तकुल-

सम्बन्धिभ्य आगतमिति । सुदाय + ठक् ।) पितृ-

माहभक्तकुललब्धस्त्रोधनम् । यथा, कात्यायनः ।

"ऊट्या कन्यया वापि पत्यः पितृदृष्टेऽथवा ।

भक्तुः सकाशात् पितृत्वात् लब्धं सौदायिक

स्मृतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यामिष्यते

यस्मात् तदानुगम्यायं तदेत तप्यजीवनम् ॥

सौदायिकं सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्य परिर्कोचितम्

विक्रये च व दाने च यथेष्टं स्याद्वरेष्वपि ॥"

सुदायेभ्यः पितृमाहभक्तकुलसम्बन्धिभ्यो लब्ध

सौदायिकम् । आनुगम्यमनष्टुयम् । इति

दायतत्त्वम् ॥

सौदामः, पुं, इच्छाकुर्वशीयः अयोध्याधिपतिः ।

अस्य नामान्तरम् । कल्पापवादः ? मित्र-

महः २ । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-

भारते । १।१२२।२१।

"सौदामनं च रथोरुं नियुक्त्वा पुञ्जजग्नि ।

मदयन्ती जगामार्थं वशिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥"

अस्य विशेषविवरणन्तु कल्पापवादशब्दे दृष्ट-

व्यम् ॥)

सौपर्ण

सौधः, पुं, क्ली. (सुधालेपोऽस्यास्तीति ज्योत्स्नादि-
त्वादण् । राजसदनम् । इत्यमरः । २।२।१०॥
(यथा, रघुः । ८।८३।

“तस्य प्रसङ्ग हृदय किल शोकशङ्कः
प्लुतप्ररोह इव सौधतलं विभेद ॥”)

रौप्यम् । इति राजनिघण्टे ॥ सुधासम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २।८०।१८।

“प्रमादमालासंयुक्ताः सौधप्रकारसंहताः ॥”
तथाच सुश्रुते । १।४४।

“विरचनानां तोष्णानां पयः सौधं परं मतम् ॥”)

सौधः, पुं, दुग्धपाषाणः । इति राजनिघण्टे ॥
सौधारः, पुं, नाटकस्य चतुर्दशभागैकभागः । इति
कंचित् ॥

सौधालं, क्ली. (सौधवन् भलति पर्याप्तोतीति ।
भल + भच् ।) शिवमन्दिरम् । इति कंचित् ॥

सौनन्दः, क्ली. (सुनन्दमेव । स्वार्थे ञ् ।) बल-
देवमुषलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८।६३।

“सौनन्दश्च ततः श्रीमान्निरानन्दकरं द्विषाम् ।
मन्थेन सात्त्वतां श्रेष्ठो जथाह मुपलोत्तमम् ॥”)

सौनन्दो [न्] पुं, (सौनन्दं मुषलमस्यास्तोति
इतिः ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सौनिकः, पुं, (सुनया पश्चादिवधस्थानेन चरतीति
सूना + ठक् ।) पशुपत्तिसासविक्रयकर्ता । तत्
पर्यायः । वतंसिकः २ मांसिकः ३ कौटिकः ४।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४।८६।
“दश सुनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥”)

तालव्यशकारादिरपि ॥

सौन्दर्यः, क्ली. (सुन्दरस्य भावः । सुन्दर + श्चञ् ।)
सुन्दरत्वम् । सुन्दरस्य भावः । तस्य लक्षणं यथा
“अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम् ।
सुश्रियः सन्निबन्धः स्यात् तत् सौन्दर्यमुदा-

हृतम् ॥
इत्युज्ज्वलनौलमणिः ॥

(यथा, कुमारः । १।४८।
सर्वापमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिर्दिशतेन ।
मा निर्मिता विश्वसृजा पृथग्ना-
देकस्यसौन्दर्यदृष्टयेव ॥”)

सौपर्णः, क्ली. (सुपर्णं गरुडं तद्वर्णमित्यर्थः अर्ह-
तोति । सुपर्ण + अण् ।) मरकतम् । शृणो ।
इति राजनिघण्टे ॥ (गरुडपुराणम् । यथा,
भागवते । १२।१३।८।

“एकोनविंश सौपर्णं ब्रह्माण्डं हादशैवतु ॥”
गारुडतास्त्रम् । यथा, रघुः । १६।८०।

“विभूषणं सुपर्णरुद्र-
मुपस्थित वीर्य विशाम्पतिस्तम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिमञ्जहार
प्रह्वं ध्वनिबन्धरुषो हि सन्तः ॥”)

सुपर्णसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
६।८०।६८।

सौभद्रे

“काद्यमानस्तु नागेः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः ।
सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पञ्चगान् ॥”)

सौपर्णी, स्त्री, पातालगरुडी लता । इति राज-
निघण्टे ॥

सौपर्ण्यः, पुं, (सुपर्ण्या अपत्यं पुमानिति । “स्त्रीभ्यो
ठक् ।” ४।१।१२०। इति ठक् ।) गरुडः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ गायत्र्यादिच्छन्दांसि । यथा,
“विनतायान्तु पुस्तौ हावरुणो गरुडस्तथा ।
प्रभावत्यः स्वसारश्च यवोयस्यस्तयोः स्मृताः ॥
गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सौपर्ण्यानि पक्षिणः ।
हृद्यवाहानि सर्वाणि दिक्षु संनियतानि च ॥”
इति वक्रिपुराणे काश्यपीयवंशकथननामा-
ध्यायः ॥

सौमितिकं, क्ली. (समौ सुप्तिकाले भवम् । सुप्ति +
ठक् ।) रात्रियुद्धम् । तत्पर्यायः । निशा-
रणम् २ । इति जटाधरः ॥ रात्रिमारणम् ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १०।
४।३३।

“अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौमितिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥”)

महाभारतोपपर्वविशेषः । यथा,—
“आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च
भीष्मो गुरु रविजमद्रवमौसिकश्च ।
स्वोपपर्वं शान्तिरनुशासनमश्वमेध-
व्यासाश्रमो मुषलयानदिवावरोहः ॥”
इति महाभारतटीका ॥

सुप्तसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौमं, क्ली, हरिसन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्पर्यायः । कामचारिपुरम् २ । इति जटा-
धरः ॥ (शास्वराजपुरम् । यथा, महाभारते ।
३।१२।३३।

“हतः सौभपतिः शास्वस्त्वया सौभश्च पाति-
तम् ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४ अध्यायमारभ्य
विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥

सौभद्रः, पुं, (सुभद्राया अपत्यं पुमानिति । सुभद्रा
अण् ।) सुभद्रापुत्रः । स चाभिमन्युः । यथा,—
“सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥”
इति भगवद्गीतोतायां १ अध्यायः ॥
(सुभद्रा प्रयोजनमस्य । “सग्रामे प्रयोजन-
योद्भ्यः ॥” ४।३।५६। इति अण् । सग्राम
विशेषः । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । “अधि-
कृत्यकृतं ग्रन्थं ॥” ४।४।८७। इत्यण् । ग्रन्थ-
विशेषः । इति काशिका ॥ * ॥ तीर्थविशेषः,
क्ली । यथा महाभारते । १।२१७।३—४।
“अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमश्च सुपावनम् ।
कारभ्यसं प्रसन्नश्च हयमेधफलश्च तत् ॥
भारहाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत् ।
एतानि पञ्चतीर्थानि ददशं कुरुसत्तमः ॥”)

सुभद्रासम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौभद्रैः, पुं, (सुभद्रायाः अपत्यं पुमानिति ।
सुभद्रा + “स्त्रीभ्यो ठक् ।” ४।१।१२०। इति

सौभाग्यं

ठक् ।) अभिमन्युः । सुभद्राया अपत्यत्वात् ।
विभोतकहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सौभरिः, पुं, मुनिविशेषः । यथा,—
“मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दौनान् मौनपर्तं
हृते ।
कृपया सौभरिः प्राह तपस्यक्षेममाचरन् ॥”
इति श्रीभागवते । १०।१७।१०।

(अस्य विशेषविवरणन्तु विष्णुपुराणे ४ अंशश्च
२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

सौभागिनैयः, पुं, (सुभगाया अपत्यं पुमानिति
सुभगा + “कल्याण्यादौनामिनङ्” । ४।१।१२६।
इति ठक् इन्डादेशश्च । “हृद्गसिन्धुस्ते पूर्व
पदस्य च ।” ७।३।१८। इति उभयपद-
हृत्तः ।) सुभगापुत्रः । तत्पर्यायः । सुभगा
सुतः २ । इत्यमरः । २।६।२४ ॥ सुभागिनैय
सम्बन्धिनि, त्रि, ॥

सौभाग्यं, क्ली. (सुभगायै हितम् । सुभगा + श्च
“हृद्गति” ७।३।१८। इत्युभयपदहृत्तः
सिन्दूरम् । टङ्गणः । इति राजनिघण्टे ।
(अस्य पर्यायो यथा,—
“सौभाग्यं टङ्गणं चारो धातुद्रावकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभगायाः सुभगस्य वा भावः । श्चञ् ।) सुभ-
गत्वम् । (यथा, कुमारः । ५।१।
“तथा समञ्चं दहता मनोभव
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥”)
योगभेदः । इति मेदिनी ॥ स च विष्कम्भादि
सप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्थयोगः । तत्र जात-
फलम् ।
“सौभाग्यजन्मा सुभगो मनुष्यः
श्लाघ्यो जनानां धनवान् गुणज्ञः ।
उदारचित्तो बलवान् विवेको
महाभिमानी प्रियभाषणश्च ॥”
इति कौष्ठोप्रदीपः ॥ * ॥
व्रतविशेषः । यथा,—
अगस्त्य उवाच ।
“अतः परं महाराज सौभाग्यकरणं व्रतम् ।
शृणु येनाशु सौभाग्यं स्तोत्रं सारूपजायते ॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य ततोया शुक्लपक्षगा ।
उपामितस्या नक्षत्रेण शुचिना मत्स्यवादिना ॥
मन्थोकश्च हरिं पूज्य रुद्रं वा चोमया सह ।
या श्रोः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
त्रिलोचनः ॥
एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ।
एतस्मादन्यथा यस्तु व्रते शास्त्रं पृथक्तया ॥
रुद्रो जनानां मत्यानां वाचं शास्त्रं न तद्वेत् ॥
विष्णुं रुद्रकृतं ब्रूयात् श्रौगौरीति निगद्यते ॥
एतयोरन्तरं यश्च ब्रूयात् सौधम उच्यते ।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्वधर्मोद्बिच्छृतम् ॥
एवं ज्ञात्वा सलक्ष्मीकं हरिं संपूज्य भक्तिः ।

क्षेणानेन राजेन्द्र ततस्त परमेश्वरम् ॥
 भीरायेति पादौ तु सुभगायेति वै कटिम् ।
 उदरं देवदेवाय त्रिनेत्रायेति वै मुखम् ॥
 वाचस्पतये च शिरो रुद्रायेति च सर्वतः ।
 एवमभ्यर्च्य मेधावो विष्णुं लक्ष्म्या समन्वितम् ॥
 इरं वा गौरीसंयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 ततस्तस्यापतो होमं कारयेत् मधुमर्षिषा ॥
 तिलैः सह महाराज सौभाग्यपतयेति च ।
 ततस्त्वक्षरविरसं निक्षेपं धरणीतले ॥
 गोधूमाम्बुतु भुञ्जीत कृष्णोऽप्येवं विधिः स्मृतः ।
 आषाढादिद्वितीये तु पारणं तत्र भोजयेत् ॥
 यवान्भुतु ततः पश्चात् कार्तिकादिषु पार्थिव ।
 श्यामाक तत्र भुञ्जीत त्रीन् मासान् नियतः ॥
 शुचिः ॥
 ततो माघे सिने पत्रे तृतीयायां नराधिप ।
 सौवर्णां कारयेद्गौरीं रुद्रं चैकत्र बुद्धिमान् ॥
 मन्त्रमौक्तं हरिश्चापि यथाशक्त्या प्रमन्त्रधीः ।
 ततस्तां ब्राह्मणं दद्यात् पात्रभूते विचक्षण ॥
 अन्नेन हीनं वेदाना पारगं साधुवर्तिनि ।
 सदाचारैश्चैवा दद्यात् विष्णुभक्तं विशेषतः ॥
 षड्भिः पात्रैरुपेतन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 एकं मधुमय पात्रं द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
 तृतीयं तैलतैलस्य चतुर्थं गुडसंयुतम् ।
 पञ्चमं लवणः पूर्णं षष्ठं गोक्षीरमयुतम् ॥
 एतानि दत्त्वा पात्राणि समजन्मान्तरं भवेत् ।
 सुभगो दर्शनीयश्च नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥”
 इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥
 सौभाग्यचिन्तामणिः, पु. (सौभाग्याय चिन्ता-
 मणिरिव ।) श्रीपञ्चविंशः । यथा,—
 “सौभाग्यामृतजीरपञ्चलवणव्योषाभयाचानला
 निश्चन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानिकीकृतान् भाव-
 येत् ।
 निर्गुण्डीयुगभृङ्गराजकहृषापामागपत्रीकृतम्
 प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका घ्नन्ति त्रिदोषो-
 दयम् ॥
 येषां शीतमतीव देहमखिलं स्व देद्रवाद्रोक्तं
 निद्रा घोरतरा ममस्तकरणव्यामाहृष्टमूढमनः ।
 शुलशामबलाशकासमहित मूर्च्छारूचिं तट-
 ज्वर
 तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ गृह्णाति मृत्यो-
 मुखात् ॥”
 इति सारकौमुदी ॥
 सौभाग्यतृतीया, स्त्री. (सौभाग्याय तृतीया ।)
 भाद्रशुक्लतृतीया । सा च मन्वन्तरा । इति
 स्मृतिः ॥
 सौभाग्यनः, पु. (सौभाग्येन एव । स्वार्थे ञ्ण् ।)
 शाभाञ्जनहृत्तः । इत्यमरटीका । २।४।३१ ॥
 सौभिकः, पु. (सौभं कामचारपुरादिनिष्माणं
 शिल्पमस्य । ठक् ।) इन्द्रजालिकः । इति
 हारावली ।
 सौमनसा, स्त्री. जातीपत्री । इति राज-
 निघण्टुः ॥

सौमनस्यः स्त्री. (सुमनसो भावः । थञ् ।) आह
 पिण्डदानानन्तरब्राह्मणहस्ते पुष्पदानमन्त्रः ।
 यथा शातातपः ।
 “पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ।
 स्वधावाचनलोपोऽथ विकिरस्तु न लुप्यते ॥
 अक्षयदक्षिणास्वस्ति सौमनस्यमथास्त्विति ॥”
 कन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।
 शिवा आपः सस्त्विति च युग्मान्वोटकं च ॥
 सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
 अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्विति च अक्षतानपि दाप-
 येत् ॥
 अथ प्रकृतब्राह्मणाचमनान्तरम् । ब्राह्मणाय-
 भूमिं सुसुप्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् । शिवा
 आप इत्यादिना उदकेन हस्ते सिञ्चेत् ॥ सौम-
 नस्यमस्त्वित्यनेन हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । इति
 आहृतत्वम् ॥ सुमनसो भावः सौमनस्यं तदत्र
 आहृ दत्तं पुष्यं सौमनस्यं मनसः प्रसादजनक
 भवत् । इति गुणविष्णुः ॥ (सन्तुष्टचितता ।
 यथा माघ । ७ । २८ ।
 “रथचरणवराङ्गनाकराज-
 व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ॥”
 प्रसन्नचित्ताहं, त्रि. यथा, भागवते । ४।१२।४४।
 “धन्यं यशस्यमायुष्यं पुष्यं स्वस्वयनेन महत् ।
 स्वर्ग्यं प्रीत्य सौमनस्यं प्रशस्यमधुमर्षणम् ॥”
 सौमनस्यायनो, स्त्री, (अयति प्राप्नोत्यनयेति ।
 अय + ण्यट् । डीप् । सौमनस्यस्य प्रसन्नचित्त-
 ताया अयने ।) मालतीपुष्पकलिका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा । “सुमनाः सौमनस्यायि-
 नीहरिद्रादाहृहरिद्राहृश्यारपुनर्नवामहासहा-
 च्छुद्रसहाकपायस्य ।” इति चरकं विमानस्थाने
 अष्टमेऽध्याये ॥)
 सौमिको, स्त्री, (सौमस्तहीचा प्रयोजनमस्याः ।
 ठक् ।) दोक्षणीयेष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सौमितः, पुं. (सुमितायां भवः । सुमित्रा + ञ्ण् ।)
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सौमित्रिः, पु. (सुमित्राया अपत्य पुमानिति ।
 बाह्वादिवात् । इज् ।) लक्ष्मणः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, रामगीतायाम् । २ ।
 “सौमित्रिणा पृष्ट उदारबहिना
 रामः कथा प्राह पुरातनोः शुभाः ॥”)
 सौमिधिका, पुं. (सुमधया निर्हृत्त । सुमधा + ठक्
 सिद्धः । इति हारावली ॥ शोभनमेधामस्त्विति
 त्रि ॥
 सौमिककः, लो. सुवर्णम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 सुमेरुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (कृत्वात् सौमेरुवामिति
 पाठो दृश्यते ।)
 सौम्यः, पुं. (सौमस्यापत्यं पुमान् । सौम +
 थञ् । बुधग्रहः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥
 (यथा, हृत्तमहितायाम् । ५ । ६० ।
 “पश्यन् यस्तं सौम्यो घृतमधुतैलचयाय
 राज्ञाञ्च ॥”

सौम इव सौम्यः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) विप्रः ।
 इति शब्दमाला ॥ उडुस्वरहृत्तः । इति राज-
 निघण्टुः ॥ हृषककटकन्याहृषिकमकरसौम-
 राशयः । यथा,—
 “क्रूरोऽथ सौम्यः पुरघोऽङ्गना च
 भोजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
 चरस्थिरहारात्मकनामधेया
 मेवादयोऽसौ क्रमशः पटिष्टाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 भूखण्डविशेषः । यथा,—
 “गन्धर्वो वरुणः सौम्यो बहवः कङ्क एव च ।
 कुमुदस्य कमेरुस्य नागो भद्रारकस्तथा ॥
 चन्द्रेन्द्रमलयशङ्खयवाङ्गकगर्भस्तभान् ।
 ताम्राकुसु कुमारी च तत्र ह. पदश. ष्टभिः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 सौम्यकृच्छ्रव्रतम् । यथा,—
 “प्राजापत्यः साम्नापनः शिशुकृच्छ्रः पराकृच्छ्रः ।
 अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिक-
 कृच्छ्रकः ॥”
 सौम्यः सौम्यकृच्छ्रः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (पितृगणविशेषः । यथा, मनु । ३ । १८८ ।
 “अग्निदग्धानग्निदग्धान् काष्यान् वर्चिषदस्तथा
 अग्निव्यान्ताथ सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥
 सौम्यः त्रि. (सौमी देवतास्य । सौम + “सौमात्
 व्यण् ।” ४ । २ । ३० । इति व्यण् ।) सौम
 देवतः । अन्वयः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
 (यथा रघुः । १२ । ३६ ।
 “संरभं सैयलोहामः क्षणसौम्यां निनाय
 ताम ।
 निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदये ॥”
 भक्तः । यथा, भागवते । २ । ४ । २३ ।
 “नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसं ।
 पपुत्रानमयं सौम्या यन्म खाब्दुरुहामयम् ॥”)
 भास्वरः । इति धरणिः ॥
 सौम्यकृच्छ्रः, पुं. (सौम्यः अन्वयः कृच्छ्रः ।) व्रत-
 विशेषः । यथा, गारुड । १०५ । ६८ ।
 “पिण्याकाचामतक्रास्वशुक्रानां प्रतिवासरम् ।
 एककम्पवामस्य कृच्छ्रः सौम्याऽयमुच्यते ॥”
 सौम्यगन्धो, स्त्री. (सौम्यो गन्धो यस्याः । डीप् ।)
 शतपत्री । इति राजनिघण्टुः ॥
 सौम्यग्रहः, पुं. (सौम्यां ग्रहः ।) शुभग्रहः । स च
 पूर्णचन्द्रः पापग्रहायुक्तबुधः वृहस्पतिः शुभश्च ।
 यथा, ज्योतिस्तत्त्वम् ।
 “अर्धनिन्दकगौराराः पापाः सौम्यास्तथापरं ।
 पापतुको बुधः पापो राहुकतू च पापदो ॥”
 सौम्यधानुः, स्त्री. (सौम्यो धानुः ।) कफः । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 सौम्या, स्त्री. (सौम इव सौम्यः । शास्त्रादित्वात्
 यः । ततः प्रज्ञाद्यण् । स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा ।
 यथा,—
 “सौम्या सौम्यतराशेषसौम्ये भ्यस्त्वितिसुन्दरी ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥

महेन्द्रवारुणी । रुद्रजटा । महाज्योतिष्मती ।
महिषवल्ली । गङ्गा । शालपर्णी । ब्राह्मी ।
शटी मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौर्याः, स्त्री. (सोमो देवता यामाम् । सोम +
व्यण् ।) इज्जनाः । तासु सृगशिरोनक्षत्र-
शिरःस्थाः पञ्च ताराः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

सौरः, पुं. (सूरस्य सूर्यस्यायामिति । सूर + अण् ।
शनेश्वरः । इत्यमरटोकायां भरतः । १ । ३ ।
२६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ४ ।

“बहुलास्ये षोडशत् सौरैः स्युःपर्वो विन-
यमुपास्य ॥”)

तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यक-
राशिभोगावच्छिन्नमासाटिः । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।

“आदित्यराशिभोगेन सौरौ मासः प्रकीर्तितः ॥
विवाहादिकर्मसु सौरमासस्तोत्तमः कर्त्तव्यः ।
यथा, पितृमहः ।

“आष्टिके पितृकृत्ये च मासश्चन्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादीं स्मृतः सौरौ यज्ञादीं सावनो मतः ॥”
विवाहादादिविद्यत्वादिपट यात्राप्रह्वारपरम् ।

यत्कर्म सूर्यभाष्यराज्युल्लेखेन विहितं यच्च
विशेष्योदगयनादिविहितं तत्परञ्च । अयनस्य
सौरमासवर्षित्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तच्च
चूडोपनयनादि । विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म
सौरिण मानेन सदाध्यवर्ष्येत् ।
सदाण्यपास्यान्यश्च सावनेन
लोक्यञ्च यत् स्यादव्यवहारकर्म ॥”

अध्यायनं अध्वगमनं यावति यावत् । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ सूर्यापामकः । (यथा,
महानिर्व्वाणतन्त्रे । ३ । १४२ ।

“शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गणपतास्तथा ।
विप्रा विप्रं तराश्चैव सर्व्वेष्वप्यत्राधिकारिणः ॥”
गुरुविशेषः । यथा,—

“गौडाः शाखोद्भवाः सौरा मागधाः केरला
स्तथा ।

कौशलाश्च दशाणीश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
इति तन्त्रसारं १ परिच्छेदः ॥

(उपपुराणविशेषः, स्त्री. यथा, देवोभागवते ।
१ । ३ । १५ ।

“सौर पराशरप्रोक्तमादित्यज्ञातिविस्तरम् ॥”
सूर्यसम्बन्धिनि, त्रि. यथा,—

“शैवानि गणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि सान्यानि यानि कानि च
श्रुतानि तानि देवेश तद्वक्त्रानि स्तानि च ॥”
इति तन्त्रसारं ३ परिच्छेदः ॥ * ॥

यथा च इतिवशं भविष्यपर्व्वणि । ४८ । ५२ ।
“यदा सौरं वपुरिति स्मर्त्ता स्थां जगतीपते ।
तदा तद्भावनायागात् सूर्य एव विराजसे ॥”

सौरजः, पुं. (सौरा, र्त्तजसः जायते इति ।
जन + डः ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
६ । ८८ । त्रि. ॥

सौरदिवसः, पुं. (सौरो दिवसः ।) सूर्यसम्बन्धि-
दिनम् । तत्र रविभुक्ताशाधिकपष्टिदण्डैर्भवति ।
यथा, “सावनं दण्डाः पष्टिरहः स्वलग्नस्वगुणां-
शाद्यास्तदैर्न भवेत् ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥

“त्रिंशता सौरदिवसैः सावनः परिकीर्तितः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सौरनक्षत्रं, स्त्री. व्रतविशेषः । यथा,—
“हस्तयुक्ते अर्कादिने सौरनक्षत्रं समाचरेत् ।
स्नात्वा चार्कं समभ्यर्च्य नोरागो चिरजीवति ॥
स्नात्वनो हिगुणच्छायं यदा मन्तिष्ठते रविः ।
सौरनक्षत्रं विजानीयात् नक्षत्रं निशिभोजनम् ॥
इति नारसिंहं ६४ अध्यायः ॥

सौरभं, स्त्री. (सौरभमस्यास्ताति । अच् ।)
कुडूमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वीलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सहस्रः । सुरभेर्भाव इत्यर्थे
ण(अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, नैपथं ।
२ । ८२ ।

“समभेगमदेयदापणे
तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणितो न जनारवैरवै-
दपि गुञ्जन्तमर्निं मनीमसम् ॥”
तद्विहितं, त्रि. यथा, भागवते । ८ । २ । ८ ।

“मरितसरोभिरच्छादं. पुलिनैर्मणिवालुकैः ।
देवस्वामज्जनामोदसौरभास्मृनिर्लेयुतः ॥”
सौरभेयं, पुं. (सुरभेर्पत्यमिति । सुरभि + टक
वृषः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १० । ८ ।

“मा सौरभेयत् श्रुत्वा व्यं तु ते हृषणात् भयम् ॥”
सुरभिसम्बन्धिनि, त्रि. ॥
सौरभेयो, स्त्री. (सुरभेर्पत्यं स्त्री । सुरभि +
टक् । डीप् ।) गीः । इत्यमरः । २ । ८ । ३३ ॥
(यथा, रघु । २ । ३ ।

“निवृत्त्य राजा दयितां दयालु-
स्ता सौरभेयीं सुरभियेगीभिः ।
पयोधरोभृतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरुपधरामिवाञ्जीम् ॥”
अपराविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । ११ ।

“विश्वोचो महजन्या च प्रस्त्रोचा उर्व्वशी इरा
वर्गा च सौरभेयो च समोचो वृहुदा लता ॥”
सौरभ्यं, स्त्री. (सुरभेर्भावः । सुरभि + थञ् ।)
मनीजत्वम् । मागन्धम् । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । २७३ ।

“गुणविष्टता मन्त्रि तिष्ठति तथैव देहेन किन्तु
हृदये ते ।
हृतममुना मालायाः समीरणेन सौरभ्यम् ॥”
गुणगौरवम् । इति मेदिनी ॥

सौरभ्यः, पुं. (सौरभ्यं गुणगौरवमस्यास्ताति ।
अच् ।) कुम्बरः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौरमासः, पुं. (सौरा मासः ।) सूर्यकराशि-
भोगावच्छिन्नकालः । यथा, ब्रह्मसिद्धान्तं ।

“एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“अथ षड्भिः सौरमासैरयनं परिकीर्तितम्
इति शब्दरत्नावली
अस्यान्यद्विवरणं सौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सौरसंवत्सरः, पुं. (सौरः संवत्सरः ।) सूर्य-
हाटशराशिभोगावच्छिन्नकालः । यथा,—
“सौरसंवत्सरस्यास्ते मानेन शशिजेन तु ।
एकादशातिरिचरन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥”
अपि च ।

“सौरनाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।
सावनेन तथा मासि दिनषट्कं प्रपूर्यते ॥”
इति मलमासतत्त्वम्
सौरमेयः, पुं. स्कन्दः । इति शब्दमाला ॥ सुर-
साया अपत्यञ्च ॥ (सुरसमहतीति । सुरस +
“वृञ्छणकृटजिति । ” ४ । २ । ८० । इति
सम्यादित्वात् ङञ् । सुरमार्हे, त्रि. ॥)

सौरसम्बन्धः, त्रि. (सुरसिन्धोरयम् । सुरसिन्धु-
अण् ।) गङ्गासम्बन्धीयः । स च भोष्पाटिः
(सौरः सूर्यसम्बन्धो संन्धवः घोटकः ।) सूर्य-
घोटके, पुं ॥
सौराष्ट्रः, पुं. (सुराष्ट्र एव । अण् ।) देश विशेषः
इति जटाधरः ॥ सुरट इति भाषा ॥ कुन्दुरुकं
इति राजनिर्घण्टः ॥ कांस्ये, स्त्री. इति कंचि
सौराष्ट्रकं, स्त्री. (सुराष्ट्रं भवम् । अण् । तत
कन् ।) पञ्चलोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौराष्ट्रा, स्त्री. (सुराष्ट्रं भवा । अण् ।) तुवरोः
इति राजनिर्घण्टः ॥

सौराष्ट्रिकं, स्त्री. (सुराष्ट्रे देशे भवम् । अध्या-
त्वादित्वात् ङञ् ।) विपभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली भरतश्च । (अस्य पर्याया लक्षणञ्च ।
यथा,—
“विषलु गरलं च्छु इस्तस्य भेदानुदाहरं ।
वत्सनाभः स हारिद्रः सक्तकश्च प्रदौपनः ॥
सौराष्ट्रिकः शृङ्गकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हृन्नाह्नो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अर्मी नव ॥”
“सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सौराष्ट्रदेशमसम्बन्धिनि, त्रि. ॥

सौराष्ट्रो, स्त्री. (सुराष्ट्रं भवा । अण् । डीप् ।)
सौराष्ट्रदेशीयसुगन्धिसृष्टिका । तत्पर्यायः ।
पार्श्वतो २ काशी ३ सृत्स्ना ४ काची ५
पपटी ६ । इति रत्नमाला ॥ कालिका ७
सती ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
कफपित्तवीमपत्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभा ।
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायी तुवरोशब्दे द्रष्टव्यौ ।
सौरिः, पुं. (सुरस्यापत्यमिति । सुर + इज् ।)
शनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ यथा,
बृहत्संहितायाम् । १०४ । १४० ।
“कृष्णद्वयेः सौरिः शीम्यो मणिरजततिलक-
कुसुमं गुरुः परिपीतकः ॥”
अमनहृत्कः । आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौवर्च

सौरिकः, पुं. (सुरेभ्यो हितः । सुर + ठक् ।)
स्वर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुरया चर-
तीति । सुरा + ठक् ।) सुराधिक्यकर्ता ।
इति केचित् ॥ स्वार्थे कप्रत्यये शनेश्चरः ॥
(सुराया अयमिति । सुरासम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा, मनुः । ८ । १५८ ।

“प्रातिभाभ्यं तथादानमात्तिकं सौरिकञ्च यत् ।
दण्डशुक्रावशिषञ्च न पुत्रो दातुमर्हति ॥”

सौरिरत्नं, क्ली. (सौरि शनैश्चरस्य रत्नम् ।) नील-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौरी, स्त्री. (सूर्य + अण् । डोप् । “सूर्येतिथ्येति ।”
६ । ४ । १४८ । इति यलोपः ।) सूर्यस्यापलं
स्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सौरीयं, त्रि. (सूर्य + क्तः । “सूर्यागस्त्ययोश्चै च
छाञ्च ।” ६ । ४ । १४८ । इत्यस्य वाचिकोक्त्या
यलोपः ।) सूर्याय हितम् । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ सौर्यं भवः । यथा । सूर्यस्यटं
इत्यर्थे षणः सौर्यं तजः पुनः सौर्यं भव इत्यर्थे
देयप्रत्यये अनेन यलोपे सौरीयः । इति मुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

सौरियः,)
सौरियकः) पुं, गुक्तभिर्गोहृत्तः । यथा,—

“सौरियकः श्वेतपुष्पः सौरियः कटमारिका ।
महाचरः महचरः स च विन्द्यापि कथ्यते ॥
कुरण्टोऽत्र पीते स्यादृक्तः कुरवकः स्मृतः ।
नौलो वाणो हयोरुक्तो दास आत्तगल्य सः ॥
सौरियः कुष्ठवातास्रकफकण्डुविपापहः ।
तिक्तोष्णा मधुरो रन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सौर्वकः, पुं, (सुर्वं तास्वपात्वादिनिर्माणं
शिल्पमस्य । सुर्व + ठक् ।) तास्वकुट्टकः ।
इत्यमरटीका ॥

सौव त्रि, स्वस्य इटम् । (स्व + अण् ।) स्वसम्बन्धि ।
स्वर्गं भवम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
(स्वः स्वसम्बन्धि । तथा, वाजमनयमहितायाम् ।
१३ । ५० ।

“तस्य श्रोत्रं सौवम् ॥”
“तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कोट्टुगं सौवं स्य
इदं सौवं तस्ये दमिति अण् । दारादित्वाटं-
जागमः । अथयानां भमात्रे टिलोपः ॥” इति
तद्भाष्यम् ॥) शासनम् । इति केचित् ॥

सौवशामिक, त्रि, (स्वशामं भवम् । स्वशाम + ठक्
स्वशामं भववस्तु । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सौवर, त्रि, (स्वस्ये दमिति । स्वर + अण् ।
“दारादीनाञ्च ।” ७ । ३ । ३ । इति एजागमः ।)
स्वसम्बन्धि । स्वरशब्दात् षण्प्रत्यये उमागमन
निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सौवर्चलं, क्ली. (सुवर्चले देशे भवम् । सुवर्चल +
अण् ।) सुवर्चलदेशभवनवणम् । सचलवण
इति भाषा । तत्पर्यायः । अजम् = रुचकम् ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ कृष्णालवणम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥ तिलकम् ५ । हृद्यगन्धकम् ६

सौविद

रुच्यम् ७ कौद्रविकम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणा । रुचिकारित्वम् । उष्णवीर्यत्वम् ।
निर्मलत्वम् । कटुत्वम् । गुल्मशूलविषम्यना-
शित्वं क्रिञ्चितपित्तकरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“सौवर्चलं लघु चारं कटुण गुल्मशूलनुत् ।
ऊडुवातामशुनात्तिविवम्यारोचकान् जयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्यञ्च ।
“सौवर्चलं स्याद्रुचकमस्यं पाक्यञ्च तस्यतम् ।
रुचक रोचनं भेदि दीपनं पाचनं परम् ॥
मस्रे हवातनुत्नातिपित्तलं विषदं लघु ।
उद्धारगुह्यदं रुच्यं विषम्यानाहशूलहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मर्जिकाचारः । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥
सुवर्चलामस्यन्धिनि त्रि ॥

सौवर्णं, त्रि (सुवर्णस्ये दम । सुवर्णे षण् ।)
सुवर्णमस्यन्धि । कर्पमितहेममस्यन्धि । यथा
मत्स्यपुराणम् ।

“सौवर्णी राजती वापि तास्यो रत्नमयो नथा”
इत्यपक्रयम् ॥

“शुभद्रारुमयो वापि देवताञ्चो प्रणम्यते ॥”
इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

सौवर्णभेदिनो स्त्री (सौवर्णमिववर्णं भिनति प्रका-
शयतीति । भिद + णिनि । डोप् ।) प्रियद्रु ।
इति शब्दमाला ॥

सौवस्तिकः, पुं (स्वस्ति नत करणे माधु । स्वस्ति
ठक् ।) पुरोहितः । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वस्ति
सम्बन्धिनि, त्रि । इति व्याकरणम् ॥

सौवास्तवः, त्रि, (सुवास्तोरिटम् । सुवास्तु +
सुवास्तुटिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ७० । इत्यण् ।)
सुन्दरवास्तुमस्यन्धि । सुशब्दपर्यङ्कवास्तुशब्दात्
षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (सुवास्तोरद्वरभवः । इति
कारिका ॥)

सौविदः, पुं, (सुष्टु, विधीति । सु + विद + क्तः ।
ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अन्नपुररत्नकः । इत्यमरः ।
२ । ८ । ८ ।

सौविदज्ञः, पुं (सुष्टु, विदन्ति विज्ञमपि ज्ञानि वग-
वन्तिन करतीति । सुविदत् + ला + क्तः । ततः
स्वार्थे अण् ।) अन्नपुररत्नकः । (यथा, कथा-
मरित्मार्गने । ३८ । २८ ।

“तदन्यस्य न लाभोऽस्ति सौविदज्ञाभिरर्चिते ।
अन्नपुरेऽत्र एसो यदतोऽसौ तेन मगता ॥”
तत्पर्यायः । कञ्चुको २ स्यापत्य ३ सौविदः ४ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥ स्वपति ५ सुविदः ६ ।
इति तद्टीका ॥ चत्वारि महत्करत्नकं बहिः
मञ्जरन्तानां पुरस्वाणां प्रेक्षकपुरूपान्तरधार-
णाय राज्ञा स्वर्गारं ये वेत्तधरा नियुक्तास्तं
बहिःमहत्तकाः सौविदज्ञादिशब्दवाच्याः ।
शोभनं विदन्ति सुविदः परिहृताः क्षिप तान्
अतति मन्थेन गच्छति सुविदत् भूपालः तं
ज्ञानि सुविदज्ञं अन्न पुरं हनजनाति इः स्त्री

सौष्ठवं

लस्योरिति लः तत्र नियुक्ता इति ठघे कादिति
षण् सौविदज्ञाः । इति भरतः ॥

सौविदज्ञकः, पुं. (सौविदज्ञ षण् । स्वार्थे कन् ।)
सौविदज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौवीर, क्ली. बट्टरम् । काञ्चिकम् । सौतोञ्जनम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३० । २ । ८ । ३८ । २ ।
८ । १०० ॥ पतेषा विशेपा यथा.—

“— — — सौवीरं बट्टरं महत् ॥”
इति रत्नमाला ॥

“सौवीरस्तु यवैरामै पक्षेवा निस्तुपैः कृतम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्यं वैशिष्ट्यैश्चरे ॥
सौवीरस्तु यद्व्ययं कफघ्नं भेदि दीपनम् ।
उदावतोऽमर्तोऽस्यशूलानाहृषु शस्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सौवीराञ्जनम् । यथा,—
“सौवीरकं पाव्येतयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥”
इति रत्नमाला ॥

सौवीरः, पुं (सुष्टु, वीरा यत् । ततः स्वार्थे अण् ।)
देगविशेषः । इति भेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशः ।
२० । १८ ।

“सायराजः श्रेयस्य पाण्ड्याय बलिना
वरः ॥”
सौवीरकः, क्ली. (सौवीरमेव । स्वार्थे कन् ।)
काञ्चिकविशेषः । तत्पर्यायः । सुरारामम् २
गोधूममश्वत्थम् ३ यथास्त्रजम् ३ यथाशम् ५
तुषाणम् ६ तुषोदकम् ७ । अस्य गुणा ।
अस्त्रमथम् । कण्ठ्यत्वम् । सस्तकटोपजरा-
शयित्वनाशित्वम् । बलकारित्वम् । मन्तपण-
नाञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौवीरकः, पुं (सौवीर + मञ्जाया कन् ।) बट्टर-
वत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौवीरमार, क्ली. सौतोञ्जनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौवीराञ्जनं, क्ली. (सौवीरनामकञ्चनम् ।)
अञ्जनप्रभटः । तत्पर्यायः । अञ्जनम् २ याम्
नम ३ कृष्णम् ४ नाट्यम् ५ मेचकम् ६
सौतोञ्जम् ७ दुष्पटमद नीलम् ८ सौवीरजम् ९
नीलाञ्जनम् १० चक्षुष्यम् ११ वारिमश्वत्थम् १३
कपोतकम् १४ कापोतम् १५ । अस्य गुणा ।
शोथत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कपायत्वम् ।
चक्षुष्यत्वम् । कफवातविषनाशित्वम् । रसायन-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौष्टवः, क्ली. (सुष्टु, भावः । सुष्टु, + “प्राणभृज्जाति-
ययोवचनादुगात्वादिभ्योऽञ् ।” ५ । १ । १२० ।
इत्यञ् ।) आतिशय्यम् । (यथा, महाभारते ।
१ । १३४ । १४ ।

“तुल्यस्वप्रयोगेषु लाघवे सौष्टवेषु च ।
सर्वेषामिव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकाऽर्जुनः ॥”
प्रशमनत्वम् । इति सुष्टु, गङ्गाथदग्नात् ॥ (यथा,
हरिवंशः । ४० । ३४ ।

“प्रायुःक्षान्द्यपचयो लक्षणं रूपसौष्टवम् ॥”
नाटकाङ्गविशेषः । इति केचित् ॥

स्कन्दः

सौहार्दं, क्ली. (सुहृदः सुहृदयस्य वा भावः कर्म वा । सुहृत् सुहृदय वा + "हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।" ५ । १ । १३० । इत्यण् । हृदयस्य हृदादेशः । "हृद्गसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च ।" ७ । ३ । १८ । इति उभयपदहृदिः ।) सुहृदो भावः । तत्पर्यायः । सख्यम् २ सौहृदम् ३ सामपदोन्म ४ मैत्री ५ अजर्यम् ६ सङ्गतम् ७ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७७ । ११ ।

"सौहार्दं चानुरागं च वेद्य मे भक्तिमुत्तमाम् । न मामर्हसि धर्मज्ञं त्यक्तं भक्तामनागसम् ॥") सौहार्दं, पुं. (सुहृदोऽपत्यमिति । सुहृद् + अण् । सुहृत्पुत्रः । इति कंचित् ॥

सौहार्दं, क्ली. (सुहृदयस्य भावः । सुहृदय + अज् । "वा शोकयञ् रोगेषु ।" ६ । ३ । ५१ । इति हृदयस्य हृदादेशः ।) सौहार्दम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सौहित्यं, क्ली. (सुहितस्य भावः कर्म वा । सुहित + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।" ५ । १ । १२८ । इति यक् ।) हर्मिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २४१ । २३ । अहरिव गणाज्ञोतः सौहित्यान्नरकादिव ।

कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ सौहृदं, क्ली. (सुहृदः कर्म भावो वा । सुहृत् + अण् ।) सख्यम् । सौहार्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य प्राशस्त्यं यथा,—

"तद्भुज्यते यहिजभुक्तशर्षं
स सुहिमान् यो न करोति पापम् ।
तत् सौहृदं यत् क्रियते परोक्ष
दर्शं विना यः क्रियते स धर्मः ॥"

इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

स्कन्द, द ड आर्षव । उद्धृत् । उत्प्लुत्य गत्याम् इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-भ्रा०-अक०-सक०-च-सेट् ।) आद्यस्वरो । ड. स्कन्दते । ड. स्कन्दते चिस्कन्दितं । पञ्चमस्वरोति धातु-प्रदोपरामो । स्कन्दते स्कन्दते चापि षडाप्रवन्-वाचिनः । इति भट्टमहाशयः । चुस्कुन्दिषते । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, इर शौर शोषण । गत्याम् । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) इर, अस्कदत् । अस्कांस्तात् । औ. स्कन्ता चस्कन्द । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, त क समाहृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अनन्तचुरा०-पर० सक०-सेट् ।) दस्यवर्ग-दतोयोपधोऽयम् । तच्चतुर्थोपध इति कंचित् । स्कन्दयति स्कन्दापयति अचस्कन्दत् । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्दः, पुं. (स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति स्कन्दति शोषयति दैत्यान् वा । स्कन्द + अच् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ तस्य उत्पत्तिषडा-त्पञ्चनामचतुर्मास्यभिषेकगणवाहनास्त्रादि यथा—

स्कन्दः

नारद उवाच ।

"किमर्थमेषकः क्रौञ्चो भिन्नः स्कन्देन सुव्रत ।
एतन्मे विस्ताराद् ब्रह्मन् कथयस्वामितयुते ॥
पुलस्त्य उवाच ।

एतां ते कथयिष्यामि कथां पुण्यां पुरातनीम् ।
यशोवृद्धिं कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य नारद ॥
यत् पीतं वीतिहोत्रेण वीर्यं त्यक्तं पिनाकिनः ।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् मन्दतेजा हुताशनः ॥
ततो जगाम देवानां सकाशममितयुतिः ।
देवतैः प्रहितस्तरुणं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥
स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
तां दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यन्मम दुर्हरम् ॥
महेश्वरेण सख्यक्तं निर्दहेत् भुवनान्यपि ।
तद्धारणाच्च कुटिले पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥
इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।
प्रक्षिप्तमात्रं जग्राह तेज एशं महापगा ॥
ततस्त्वधारयद्देवी शार्व्वं तेजः स्वपूषुषत् ।
हुताशनोऽपि च भयात् यच्च तत्र परिभ्रमन् ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि ब्रह्म्यास्ते ह्यव्यभुक् ततः ।
मांसमस्थोनि रक्षानि मेदोमज्जस्वचस्तथा ॥
रोमाणि चाक्षिकशायाः सर्व्वं जाता हिर-
रमयाः ।

हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्तदा
पञ्चवर्षसहस्राणि कुटिला ज्वलनोपमम् ।
धारयन्तो तदा गर्भं ब्रह्मणः स्थानमागता ॥
पितामहस्तां चोषाङ्गी मन्थयन्तो महापगाम्
दृष्ट्वा पप्रच्छ केशायं तव गर्भः समाहितः ॥
सा चाह शाङ्करं तेजः पावकेन समर्पितम् ।
अप्यशक्तेन तेनाद्य निक्षिप्तं मयि सत्तम ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि धारयन्त्याः पितामह ।
अन्नपानादिकमपि न मेऽपच्यत कर्हिचित् ॥
तच्छ्रुत्वा भगवानाह गच्छ त्वमुदयं गिरिम् ।
तत्रास्ति योजनशतं विस्तीर्णं सुरसेवितम् ॥
तमनुप्राप्य सुश्रोणि विस्तीर्णं गिरिसानुनि ।
दशवर्षसहस्रान्ते ततो बालो भविष्यति ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा कुटिला गिरिमागता ।
आगत्य गर्भं तत्याज मुखेनैवाद्रिनन्दिनो ॥
सा तु संत्यज्य त बालं ब्रह्मणं सहसागमत् ।
आपोमयो मन्त्रवशात् संयता कुटिला सती ॥
तेजसा चापि शार्व्वेण रौक्सेः शरवणोऽभवत् ।
तन्निवासवतथाग्रं पादपा सृगपक्षिणः ॥
ततो दशसु पूर्णेषु शरदशशतेष्वथ ।
बालाकदीपिः संजातो बालः कमललोचनः ॥
उत्तानशायो भगवान् दिव्यं शरवणे स्थितः ।
मुखेऽङ्गुष्ठं समाक्षिप्य रुरोद घनराडिव ॥
एतस्मिन्नन्तरं देव्यः कृत्तिकाः षट् सुतेजसः ।
ददृशुः स्वच्छया यान्त्यो बालं शरवणे स्थितम् ॥
लपायुक्ताः समाजग्मुर्यत्र स्कन्दः स्थितोऽभवत्
अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वं तस्मै स्तन्ये हि चुक्रुशुः ॥
विवदन्तीः स ता दृष्ट्वा षण्मुखः समजायत ।
अवीभरन्तस्ताः सन्वीः शिशुं खेहाञ्च
कृत्तिकाः ॥

स्कन्दः

भ्रियमाणः सतीभिस्तु बालो हृदिमगा
कार्त्तिकेय इति ख्यातो जातः स बलिन
एतस्मिन्नन्तरं ब्रह्मन् पावकं प्राह पप्रच्छ
कियप्रमाणः पुत्रस्ते वचन्ते साम्प्रतं गुह
स तद्वचनमाकर्ष्य अजामन् तं हरारत्नः
प्रोवाच पुत्रं देवेश न वेद्मि कतमो गुप
तं प्राह भगवान् युक्तं तेजः पीतं पुरा त्व
चैयम्बकं त्रिलोकेशं जातः शरवणे शिशुः
श्रुत्वा पितामहवचः पावकस्त्वरितोऽप्यः
उदयाद्रिश्च कुटिला तं ददर्श हिते रता
पप्रच्छ कुटिला देवी क्व शीघ्रं व्रजसे क
सोऽब्रवीत् पुत्रदृष्ट्यर्थं जातं शरवणे शिशु
सात्रवोत्तनयो मह्यं ममेत्याह च पावकः
विवदन्तो ददर्शाथ स्वच्छाचारी जनार्द
नो पप्रच्छ किमर्थं वा विवादमिह चक्रत्
तस्मूचतुः पुत्रहेतो रुद्रशक्रोद्भवादिति ॥
ताववाच हरिर्देवो गच्छतं त्रिपुरान्तकम्
स यहस्यति देवेशः कुरुतं तदसशयम् ॥
इत्युक्त्वा वासुदेवेन कुटिलाग्नी हरान्तिका
समभ्येत्योचतुस्तथ्यं कस्य पुत्रो भवेद्गुहः
रुद्रस्तद्वाक्यमाकर्ष्य हर्षनिर्भरमानसः ।
दिष्ट्वा दिष्ट्यति गिरिजां प्रोद्भूतपुलकोऽब्र
ततोऽम्बिका प्राह हरं देव गच्छाव तं शिशु
दृष्ट्वा समागमेद्यां स तस्याः पुत्रो भविष्यति
वाटमिल्वेव भगवान् समुत्तस्थो हृषभ्वजः ।
सहोमया कुटिलया पावकेन च धीमता ॥
मम्यामास्तं शरवणं हरौमाकुटिलाग्नयः ।
ददृशुः शिशुकं तच्च कृत्तिकास्तद्ग्रायिनम् ।
ततः स बालकस्ते पां मत्वा चिन्तितमादरा
योगो चतुर्मासं तिरिमूत् पणमः खः स शिशुः पि
कुमारः शङ्करमगात् विशाखो गिरिजामग
कुटिलागमगच्छास्त्रो नैगमयोऽग्निमभ्यगात
ततः प्रीतियुतो रुद्रः उवाच कुटिला तथा ।
पावकश्चापि देवेशः परां मुदमवाप च ॥
ततोऽब्रुवन् कृत्तिकास्ताः पणमः खः किं हर
त्सजः
ता अब्रवीत् हरः प्रीत्या विवेश वचनं मुने ॥
नाम्ना तु कार्त्तिकेयति युष्माकञ्च भवत्वसौ ।
कुटिलायाः कुमारति पुत्रोऽयं भविताव्ययः ।
स्कन्द इत्येव विख्यातो गौरीपुत्रो भवत्वसौ ।
गुह इत्येव नाम्ना च ममामी तनयः स्मृतः ॥
महासेन इति ख्यातो हुताशस्यास्तु पुत्रकः ।
सारस्वत इति ख्यातः सुतः शरवणस्य च ॥
एवमेष महायोगी पृथिव्यां ख्यातिमेच्छति ।
षडास्यत्वात्सहाबाहुः पणमः खो नाम गीयते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् शूलपाणिः पितामहम् ।
सम्भार देवतैः साहं तेष्याजग्मस्वराज्विताः
प्रणिपत्य च कामारिं उमाञ्च गिरिनन्दिनोम् ।
दृष्ट्वा हुताशनं प्रीत्या कुटिलां कृत्तिकास्तथा ।
ददृशुर्बालमत्युषं षण्मुखं सूर्यसन्निभम् ।
मुष्णन्तमिव चक्षुषि देवानां स्वे न तेजसा ॥
कौतुकाभिहताः सर्व्वे एवमुचः सुरोत्तमाः ।

देवकार्यं त्वया देव कृतं देव्याग्निना तथा ॥
तदुत्तिष्ठ ब्रजामोऽथ तीर्थमीजसमव्ययम् ॥
कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यामभिषिञ्चाम षष्ठम् खम् ॥
सेनायाः पतिरस्वेष देवगन्धर्वकक्षराः ।
महिमं घातयत्वेष तारकश्च सुदारुणम् ॥
बाहुमिष्यत्रवीच्छ्वः समुत्स्यः सुरास्ततः ।
कुमारसहिता जम्बुः कुरुक्षेत्रं महाफलम् ॥
तत्रैव देवताः सेन्द्रा रुद्रब्रह्मजनाहनाः ।
यज्ञमस्याभिषेकार्थं चक्रुर्मुनिगणैः सह ॥
ततोऽस्य ना समसमुद्रवाहिनी-
नदीजलेनापि महाफलिन ।
वनौषधीभिश्च सहस्रमूर्त्तिभि-
स्तदाभ्यषिञ्चन्त हरान्च तादाः ॥
अभिषिञ्चति सेनायां कुमारं दिव्यरूपिणि ।
जगुर्गन्धर्वपतयो नृत्तुषासुरोगणाः ॥
अभिषिक्त कुमारश्च गिरिपुत्री निरीक्ष्य हि ।
खेहात्तस्मिन् स्कन्दं मूर्च्छाजिघ्रसुहृद्गुहः ॥
जिघ्रती कार्तिकेयस्य अभिषेकाद्रमाननम् ।
भात्याद्रिजा यथेन्द्रस्य देवमातादितिः पुरा ॥
तदाभिषिक्तं तनयं दृष्ट्वा शर्व्यां मुदं ययी ।
पावकः कृत्तिकाश्वेव कुटिला च यशस्विनी ॥
ततोऽभिषिक्तस्य हरः सेनापत्ये गृह्यस्य तु ।
प्रथमांशतुरः प्रादाच्छक्रतुष्यपराक्रमान् ॥
घण्टाकणं लोहिताक्षं नन्दिप्रेणं शूद्रारुणम् ।
चतुर्थं बलिनां मुख्यं ख्यातं कुमुदमालिनम् ॥
हरदत्तान् गणान् दृष्ट्वा देवाः स्कन्दस्य नारद ।
प्रददुः प्रमथानन्यान् सर्वे ब्रह्मपरागमाः ॥
स्थाणुब्रह्मा गणं प्रादाद्दिष्णुः प्रादात् गणचयम्
संक्रमं विक्रमश्चैव ततीयश्च पराक्रमम् ॥
उत्तमं पञ्चजं शक्रो रविदेण्डकपिङ्गली ।
चन्द्रो मणि वसुमणिं श्रीश्वनी नन्दिनन्दिनौ ॥
श्वोतिर्हुताशनः प्रादात् ख्वालाजिह्वं तथा-
परम् ।
कुन्दनिष्कन्दकुमुदान् धाता चानुचरान् ददौ ॥
चक्रानुचक्रौ त्वष्टा च वेधर्तस्त्रिदशस्थरी ।
पाणिपत्यजं कालकश्च प्रादात् प्रपा महाबली ॥
स्वर्णमालं धनाकेशं हिमवान् प्रमथोत्तमौ ।
प्रादाद् वीच्छिक्तो बिन्ध्यन्तुशुङ्गश्च पाण्डुम् ॥
सुवर्षमश्च वरुणः प्रददौ चार्तिवस्त्रमम् ।
मशहं विग्रहश्चैव नागाभिजयसजयी ॥
उष्माट शङ्कुकर्णश्च पुण्यदन्त तथास्त्रिका ।
दुर्गश्चातिबलश्चैव श्रेष्ठौ चानुचरावुभौ ॥
परिघ चटकं भीमं दाहाभिदहनी तथा ।
प्रददावंशुमाश्वश्च प्रमथान् पयसु खाय हि ॥
यमः प्रमाथमुन्माथ कालसेनमजामुखम् ।
नालगक्रं नाडिजश्च घडैवाणुचरान् ददौ ॥
सुप्रभं शुभकर्मणश्च विधृता दानवेश्वरी ।
सुप्रसुत्य भद्रमित्रं सुप्रजश्च द्विजोत्तम ॥
अनन्तः शङ्खपीठश्च निकुम्भकुमुदावजः ।
एकान्तं कुलटोचक्रः किचोटः कलसोदरः ॥”
किचोटस्थाने किरोटः इति च पाठः ।
“सुचोवक्रः कोकनदः प्रदासः सिद्धकोऽव्ययः ।

गणाः पञ्चदशैते वै यत्सेदत्त्वा गृह्यस्य च ।
कालिन्याः कलकन्दश्च नर्मदाया रणोत्कटः ।
गोदावर्याः सिद्धपाचस्तमसायास्तु पञ्चजः ॥
सहस्रबाहुः सोताया वञ्जलायाः स्मितादरः ।
मन्दाकिन्याः सुबाहुश्च विपद्यायाः प्रियङ्करः ॥
पैरावत्याश्चतुर्दंष्ट्रः षोडशकोऽपरस्तथा ।
माज्जर कौशिकी प्रादात् क्रथकौशो च
गोतमी ॥
बाहुदा शतशीर्षश्च बाहा गोनन्दनन्दिनौ ।
भीमं भीमरथी प्रादात् दुर्गारिं मरयुर्ददी ॥
षष्टबाहुं ददौ काशी सुबाहुमपि गण्डकी ।
महानन्दो चित्रदेवं चित्रा चित्ररथ ददौ ॥
कुहु कुवलय प्रादात् मधुवर्णं मधुदका ।
जम्बुक धृतपापा च वेणवा पेटाननं ददौ ॥
स्तुता प्रथमपणं च रेवा सागरवेगिनम् ।
प्रभावा पाशज प्रादात् कश्चना कनकप्रभम् ॥
धृतपत्रश्च विमला चारुवक्त्रं मनोज्ञरा ॥
अपापा च महाराम वेणवा विद्रुमसुप्रभम् ॥
सुप्रमादं स्ववेणवा च जिष्णु मोघवती ददौ ।
यज्ञबाहुं विशाला च सरस्वत्या ददुर्गणान् ॥
कुटिलातनयस्यादात् दणशक्रबलाहणान् ।
करालं शितकेशश्च कृष्णकेश जटाधरम् ॥
मंघनाट चतुर्दंष्ट्रं विद्युजिह्वं दशाननम् ।
मामाप्यायनमेवाय देवयाजिनमेव च ॥
हंसास्यं कुण्डजठरं बहुश्रीवं हयाननम् ।
कूर्मश्रीवश्च पञ्चतान् ददुः पृच्छाय कृत्तिकाः ॥
स्थूलजङ्घ कुण्डवक्त्रं लोचजङ्घं महाननम् ।
पिण्डारकश्च पञ्चतान् ददुः स्कन्दाय चर्पयः ॥
नागजिह्वं चन्द्रभाम पाणिकूर्मं गशिष्करम् ।
वामवक्त्रं मजम्बुकं ददौ तीर्थं पृथुटक ॥
चक्रनार्थं सुचक्राख्यं मकराक्षं गयाशिरः ।
गणं पञ्चाशिव नाम ददौ कनखलः स्वयम् ॥
बभ्रुदन्तं वालिशिरो वालुमारश्च पुष्करम् ।
सर्वजिम माहिषकं मानमं पिङ्गल तथा ॥
रुद्रभीशनसः प्रादात् ततोऽन्याः मातरो ददुः ।
वसुदामां शोणतीर्थः प्रभासां नन्दिनोमपि ॥
इन्द्रतीर्थं विद्योकाश्च उदपानं घनस्वनाम् ।
सममारस्वतः प्रादात् मातरश्चतुर्गणान् ॥
जितप्रिया माधवीश्च तीर्थनेमि सिताननाम् ।
एकलतां नागतीर्थं कुरुक्षेत्रं पनागदाम् ॥
ब्रह्मात्मनिः खण्डशिला भद्रकालीं त्रिपिष्टप ।
पैण्डो भेगडो योषभण्डो प्रादाद्दरदरपावन ॥
सोपानोयं महानप्रादाच्छालिका मानसाङ्गद
शतपुण्ड्रा शतानन्दा तथीलखलमखलाम् ॥
पद्मावतीं माधवींश्च ददौ बदरिकाश्रमम् ।
सुखमामेकचूलाश्च देशं धर्मधरां तथा ॥
उकाशनीं वेदमित्रा केंदारो मातरो ददौ ।
सुनचक्राश्च करुणा सुप्रभावां सुमङ्गलाम् ॥
वेदमित्रां चित्रमेनां ददौ रुद्रा महाबलः ।
काटराक्षी मयताचामसतीं बहुपुत्रिकाम् ।
पलिता कमलाक्षीश्च प्रयासां मानसो ददौ ॥
सुपत्नीं मधुकुशराश्च ख्यातिं दहदहा पराम् ।

प्रादाद्दे कार्तिकेयाय सर्वपापविमोचनः ॥
सान्त्वानिकां विकालिकां क्रमुकां खरवामिनौ
जलेश्वरो कुकुटिका सुदामा लोहमखला ॥
वपुष्पलक्ष्म काक्षी च केकनामा महाशनी ।
रीद्रा भूर्भुविका तुण्डा श्वततीर्थी ददौ त्विमाः ॥
एतानि भूतानि गणाश्च मातरो
दृष्ट्वा महात्मा विनतातनूजः ।
ददौ मयूर स्वसुत महाजवं
तथारुणशाङ्ग तरत्रसुतमम ॥
शक्तिं हुताशोऽद्रिसुता तु वक्त्रं
दण्ड गुरुः सा कुटिला कमण्डलुम् ।
माला हरि शूलधरः पताकां
कण्ठं च हार मधवानुरस्तः ॥
गणवतीं मातृभर्ग्वत्तथ
मयूरमस्या वरशक्तिपाणिः ।
सन्त्याधिपत्यं स हतो भवेन
रराज सूर्येव महावपुश्चान् ॥”
इति वामनपुराणे कार्तिकेयायत्तौ ५४ अध्याय ॥
देव्या हारपालविशेषः । तस्य बलिर्दया-
“महानवस्यां शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयो ।
यवचूर्णमय कृत्वा रिपु मृगमयमेव वा ॥
गिरिस्थित्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः
अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्रा यत्नतः ॥
रक्त किलकिलो प्रारधोरा धारविहिंसकः ।
ब्रह्माग्निशिविकागन्धममक चारिमत्तमम् ॥
तान् लो विमगमदितः स च बिन्द्यतीऽपरः ।
ब्रह्माग्नियोगयन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
गिरिस्थित्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु
मन्त्रतः ।
अनेनैव तु मन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
फडन्तं बलिपु प्राक्तः खड्ग स्कन्दविशाखयोः ।
रक्तद्रव्यं संचयित्वा क्रात्तम तं रिपु बलिम् ॥
कुचन्दनस्य तिलक ललाटेऽभिनविशयेण ।
रक्तमाश्वधर कृत्वा रक्तवस्त्रधर तथा ॥
कण्ठं बद्ध्वा रक्तसूत्रेणोभौ माश्वश्च क्रात्रिमम् ।
दत्त्वात्तरगिरि स्कन्धकृत्वा खड्ग न च्छेदयेत् ॥
गिरिस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय तेन मन्त्रतः ।
चतुर्दशस्वराग्निभ्या मयुक्ताः स परः ममम् ॥
परतः परतः पृथ्वं चन्द्रबिन्दुममन्वितः ।
स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽय तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
चतुर्दशस्वराग्निभ्या पटतोयस्तु पृथ्ववत् ।
प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽय तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
कुटिलाक्षी कृष्णपिङ्गवर्णा रक्ताशुधारिणी ।
त्रिशूल करबालश्च पाणिभ्यां दक्षिण तथा ॥
विभ्रतीं नृकपालश्च कर्तृकक्षापि वामतः ।
त्रिनेत्रीं नरमुण्डानां मालामुर्मसि विभ्रती ॥
विक्रतो दशनेर्भूमिर्गणेशो हारपालको ।
ध्यानं चिन्त्येह व्या पुरतः संस्थितो मदा ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥ * ॥
(महादेवः) इति महाभारतम् ११३११०३॥
नृपतिः । इति जटाधरः ॥ शरीरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धः

स्कन्धे

स्कन्धं

नटोत्तमः । पण्डितः । इति केचित् ॥ बालकश्य
ग्रहविशेषः । (यथा,—

“स्कन्धो विशाखा मेषाख्यः श्वग्रहः पिष्ट-
संज्ञितः ।

शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥
मूषमण्डलिका तद्द्वेषनी शुष्करिवती ।
तेषां यज्ञोद्यतां रूप प्रतत रोदनं ज्वर ॥
सामान्य रूपमुत्तामज्जम्भूत्तपटोन्तताः ।
फेनम्रावीहृष्टाष्टदन्तदंशप्रजागराः ॥
रोदनं कृज्जनं स्तन्यविहं पश्वरवक्रतम् ।
नखैरकम्भात् परितः स्वधात्राङ्गविलेखनम् ॥
तत्रैकनयनम्रावो शिरो विचित्रपते मुहुः ।
हृत्कपलः स्तब्धाङ्गः सन्धेदो नतकन्धर ॥
दन्तखाटो स्तनहं षो तस्यन् रोदति विस्वरः ।
वक्रवक्त्रं वमल्लालां भृगमुद्ग निरोक्षते ॥
वसासृग्गन्धिरुद्दिग्ना वधमृष्टिगङ्गाच्छुः ।
चलितेकाक्षिगङ्गाभ्रः संरक्तो भयलोचनः ॥
स्कन्धात्तस्तन वैकल्यं मरणं वा भवेद्द्रवम् ॥”
इत्युत्तरस्थाने ततोर्विध्यायै वामटोक्तम् ॥
तस्य चिद्विज्ञा बालग्रहशब्दे दृष्टव्या ॥
स्कन्धं, स्त्री (स्कन्ध + ल्युट्) रचनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४ ।
“चतुर्विधं यदेतद्दिग्दधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्धं नञ्चैव पाचनं दहनन्तथा ॥”)
गमनम् । शापणम् । इति स्कन्धधात्वर्थ-
दशनात् ॥

स्कन्धपटोः स्त्री (स्कन्धप्रिया पटो) चैत्र-
मासोद्यगुक्तपटो । तन्प्रमाणादि पटोशब्दे
दृष्टव्यम् ॥ अन्वयः ।

“अमावस्यासमस्यन्नः स्कन्धः पूर्वं हुताशनात् ।
ततः पट्यान्तु शुक्लाया मासे तु चैत्रनामनि ।
सनापत्येभिर्पिक्तस्तु देवाना ब्रह्मणा स्वयम् ॥”
इति संवत्सरकोमुदीष्टतत्रह्यपराणवचनम् ॥
स्कन्धाशकः, पुं, (स्कन्धस्य अश इव अंशो यत्र ।
शिववीर्याङ्गवत्वात् । ततः कन् ।) पारटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धः, [म] स्त्री (स्कन्धे इति । स्कन्ध + “स्कन्धे
स्वाङ्गः” उणा० ४ । २०६ । इति असुन्
धखान्तादेशः) । अंशः । प्रकाण्डः । यथा,
“स्कन्धः सान्तं नपु सकमिति केचित् ॥” इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ५ ।
“स्कन्धांसाव कुलिशनाविहङ्गा ॥”)

स्कन्धः, पुं, (स्कन्धेऽसौ इति । स्कन्ध + घञ् ।
पृषादरादित्वात् माधुः । स्कन्ध + असुन् । धखा-
न्तादेशः । सर्व्वं सान्ता अदन्त्या इति न्यायात्
अकारान्तो वा ।) अश्वयवविशेषः । कौध इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । भुर्जाशरः २ अंसः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ स्कन्धः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ दौःशिक्षरः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २८ । ३३ ।
“यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुहहन् ।
तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥”)

तरोर्मूलादिशाखापर्यन्तम् । गुंठी इतिभाषा
तत्पर्यायः । प्रकाण्डः २ । इत्यमरः ॥ काण्डम् ३
इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५७ ।

“खर्जूरीस्कन्धदानां मदोद्धारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पितुः पुत्राग्रेभ्यः शिलीमुखः ॥”)
नृपतिः । सम्परायः । समूहः । कायः । (यथा,
महाभारते । १२ । १५ । २६ ।

“सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित्
पक्ष्मणाऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः ॥”
भद्रादिः । कन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ विज्ञा-
नादिपञ्च । (यथा, शिशुपालवधे । २ । २८ ।
“सर्व्वकार्यशरोरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महो-
भृताम् ॥”

“रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धा-
तश्च विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो
वेदनास्कन्धः । शालयविज्ञानसन्तानो विज्ञान
स्कन्धः । नामप्रपञ्चः सद्भास्कन्धः । वामना-
प्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्त्त-
मानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः ॥”
इति तट्टोकाया मल्लिनाथः ॥) व्यूहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापाऽयं ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययो पश्चाद्रथ दौति चतुस्कन्धेव मा चसूः ॥”)
पत्न्याः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महा-
भारते । ३ । २३० । ५५

“तथाब्रवीत् महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
मममं मारुतस्कन्धं रच नित्यमर्तान्द्रतः ॥”)
ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा—

श्रीपावर्त्युवाच ।

स्कन्धं हृदिशभिः प्रोक्तं श्रोमद्भागवतं प्रथो ।
शुक्रस्तच्छ्रावयामास महाराजं पराक्षितम् ॥”

इति पादो पातालखण्डे ७२ अध्यायः ॥

स्कन्धचापः, पुं, (स्कन्धं चाप इव ।) वंशादि-
निर्मितशिक्याधानम् । तत्पर्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इति हारावली ॥

स्कन्धजः, पुं, (स्कन्धात् जायते इति । जन + डः) ।
शङ्खक्यादिः । यथा, हेमचन्द्रः ।

“पूर्व्वयानय इच्छाया स्कन्धजाः शङ्खकीमुखाः ॥”
मुद्राङ्कितहेमचन्द्रे कन्दज इति पाठः ॥ (वटः
अस्य पर्यायो यथा,—

“वटो रक्तफलः शृङ्गो न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
चौरी वंशवशावासो बहुपादो वनप्यतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्कन्धतरुः, पुं, (स्कन्धप्रधानस्तरुः) । नारिकेल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धदेशः, पुं, (स्कन्धस्य देशः) । गजस्य स्कन्धः ।
यश्च हस्तिपक उपविशति । तत्पर्यायः । आम-
नम् २ । इत्यमरः ॥ स्कन्धमात्रम् । यथा,—
“त्रिपुरारिः स्कन्धदेशे कण्ठे कामाङ्गनाशनः ॥”
इति भृगुभरतसंवादे माहेश्वरकवचम् ॥

स्कन्धफलः, पुं, (स्कन्धे फलमस्य) । नारिकेलवृ-
क्ष इति राजनिर्घण्टः ॥ उडुस्वरवृक्षः । इति श-
चन्द्रिका ॥

स्कन्धवन्दना, स्त्री, (स्कन्धे वन्दनमिवास्याः
मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्कन्धमल्लकः, पुं, (स्कन्धेन मल्ल इव । कन् ।
कङ्कपची । इति हेमचन्द्रः ॥

स्कन्धरुहः, पुं, (स्कन्धात् रोहतीति । रुह + क-
वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धवाहः, पुं, (स्कन्धं न वाहयतीति । वह-
णिच् + अच्) । शकटादिवाहकवृक्षः । यथा
“स्कन्धवाहस्तु शङ्खश्च शृङ्गो गौरक्षधूर्त्तिलः ॥
इति हारावली

स्कन्धवाहकः, पुं, (स्कन्धेन वहतीति । वह +
गल् ।) शकटादिवाहकवृक्षः । तत्पर्यायः
स्कन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्कन्धेन वह-
कर्त्तरि, त्रि ॥

स्कन्धशाखा, स्त्री, (स्कन्धस्य शाखा) । हृत्तन्त्र-
मुख्यशाखा । तत्पर्यायः । शाला २ । इत्यमरः
२ । ४ । ११ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४८

“यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसंचनम्
एवमारोधनं विष्णोः सर्व्वेषामात्मनश्च हि ॥”
स्कन्धशृङ्गः, पुं, (स्कन्धपर्य्यन्तं शृङ्गमस्य ।
महिषः । इति केचित् ॥

स्कन्धा, स्त्री, शाखा । लता । इति केचित् ॥
स्कन्धाग्निः, पुं, (स्कन्धस्य काण्डस्य अग्निरिव) ।
बृहत्काष्ठान्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्कन्धानलः, पुं (स्कन्धस्य काण्डस्य अल इव ।
बृहत्काष्ठान्निः । तत्पर्यायः । स्थूलकाष्ठधक् २
इति जटाधरः ॥

स्कन्धावारः, पुं, (स्कन्धेन सेन्यसमूहेन व्यूहेन नृ-
तिना वा आब्रियते इति । आ + वृ + घञ्) ।
सेन्यस्थितिः । (यथा, रामायणे । ६ । ४२ । २२ ।
“एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥”
राजधानी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १८५ । ६ ।

“ते तु दृष्ट्वा परं तच्च स्कन्धावारश्च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥”
कटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

स्कन्धिकः, पुं, (स्कन्धेन वहतीति । स्कन्ध + ठक् ।
स्कन्धवाहकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्कन्धा, [न्] पुं, (स्कन्धोऽस्यास्तीति । इति ।
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ स्कन्धयुक्ते, त्रि ॥
(काण्डविशेषः, च त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । १५४ । ५ ।

“हिमवन्तं समासाद्य महानासीहनस्पतिः ।
वषट्पुगाभिसंहतः शाखी स्कन्धो पलाशवान् ॥”
स्कन्धं, त्रि, (स्कन्ध + क्तः) । च्युतम् । इत्यमरः ।
३ । १ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ४८ ।
स्कन्धमात्रश्च तद्रे तो हृत्तपत्रे ण भूमिपः ।
प्रतिजग्राह मिथ्या मे न पतद्रे त इत्युत ॥”)
शष्कम् । गतम् । इति स्कन्धधात्वर्थदशनात् ॥

स्तनाभो

“पयोधरैराश्रमबालवृक्षकान्
मवर्द्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशय प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनभ्ययप्रोतिमवापस्यामि त्वम् ॥”
स्तनभ्या, स्त्री. (स्तनभ्य + टाप् ।) अति-
बालिका । इत्यमरटीकायां भरतः । २। ६। ४११ ॥
स्तनभ्यो, स्त्री. (स्तनभ्य + टिच्वात् ङीप् ।)
अतिबालिका । इत्यमरः । २। ६। ४११ ॥
स्तनपः, पुं. स्तनं पिबतीति । पा + कः । अति-
शुभः । इति भरतः ॥ स्तनपानकर्त्तरि, त्रि ॥
स्तनपा, स्त्री (स्तनं पिबति या । पा + कः ।
टाप् ।) अतिबालिका । इत्यमरः । २। ६। ४११ ॥
स्तनप्रायिका, स्त्री. अतिबालिका । दुग्धपोष्या ।
स्तनशब्दपूर्वकपाधातोर्णक्(ण्वल्) प्रत्यये चाप्-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
स्तनभरः, पुं. (स्तनयोर्भरः ।) स्थूलस्तनभारः ।
तत्पर्यायः । स्तनभोगः । २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
स्तनभवः, पुं (स्तनाभ्यां भव उत्पत्तिर्यस्य । रति-
बन्धविशेषः । यथा, —
स्वजङ्घादयमर्घ्यं तु कृत्वा योपित्यदृष्टयम् ।
स्तनीं धृत्वा रमेत् कामो बन्धः स्तनभवः
स्मृतः ॥
इति स्मरदीपिका ॥
स्तनजाते, त्रि ॥
स्तनमुखः, पुं. (स्तनयोर्मुखम् । अभिधानात्
पृथक् ।) स्तनाग्रभागः । यथा । चूचुकन्तु स्तना-
हन्तशिखामुखाः । इति हेमचन्द्रः । ३। २। ६७ ॥
स्तनयिज्ञः, पुं. (स्तनयतीति । स्तन क्वाभ्यशब्द +
“स्तनिहृषिपुषीति । ” उणा० । ३ । २८ । इति
इत् । च । “अयमन्तेति । ” ६ । ४ । ५५ । इति
अयादेशः ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ६ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
“किमव्यक्तोऽसि निन्दे कुमरस्येऽपि त्वमीदृशी ।
स्तनयिज्ञोमेयुरीव चकितात्कण्ठिता स्थिता ॥”)
मृत्सकः । इति चामरः । २। ४। १५८ ॥ मेघध्वनिः ।
इति मेदिनी ॥ विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥
सत्यः । रागः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्तनहन्तः, पुं. (स्तनयोर्हन्तम् । अभिधानात्
पृथक् ।) स्तनमुखम् । इति हेमचन्द्रः । ३। २। ६७ ॥
स्तनेर वोटा इति भाषा ॥
स्तनाशखा स्त्री. (स्तनयोः शिखा ।) स्तनहन्तः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २। ६७ ॥
स्तनाश, स्त्री. (स्तनयोरशम् ।) स्तनहन्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
स्नानान्तरं, स्त्री. (स्तनयोरन्तरम् ।) हृदयम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६२ ।
“बिभ्रत्या कौस्तुभन्याः स्नानान्तरविलम्बनम्
पथ्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥”)
स्त्रीवेधव्यलक्षणविशेषः । इति केचित् ॥
स्तनभोगः, पुं. (स्तनयोरभोगः ।) स्तनभरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तनस्य परिपूर्णता च ॥

स्तम्बक

स्तनितं, स्त्री. (स्तन + क्तः ।) मेघनिर्घोषः । इत्य-
मरः । १ । ३ । ८ ॥ (यथा, मनुः । ४। १०३ ।
“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महास्कानाश्च मंत्रवे ।
आकाशिकमनध्यायमेतेषु मनुरन्नवोत् ॥”)
करतालिशब्दः । इति केचित् ॥ (शब्दमात्रम् ।
यथा, हरिवंशे । ८८ । ४८ ।
“आर्त्तस्तनितसनादे रुधिराम्बुद्भदाकुले ॥”)
शब्दितं, त्रि ॥
स्तनितफलः, पुं. (स्तनितानि फलानि यस्य ।)
विकण्ठकह्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्तन्यं, स्त्री. (स्तनं भवम् । स्तन + “शरीरावय-
वाश्च । ” ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २ । ६८ ।
“स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सहस्रलो वल्लडुतावशेषम् ।
पयो वशिष्ठेन कृताभ्यनुन्नः
शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातिवृणः ॥”
स्तनाय हितमिति । “शरीरावयात् यत् । ” ५ ।
१ । ६ । इति यत् स्तनाहते, त्रि ॥)
स्तब्धः, त्रि, स्तम्भितः । जडोक्तः । स्तम्भधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २० । ८६ ।
“स्वयमुत्क्षिप्तकलसस्तम्बवाहुरभुत्तटा ॥”)
स्तम्बरोमा, [न] पुं. (स्तम्बानि रोमाणि यस्य ।)
शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ स्तम्भित-
लोमयुक्ते त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५। ३० ।
“विमुखं चतुर्मुखेऽपि श्रितवति चानाशभाव-
मीशेऽपि ।
मग्नमहोनिस्तारे हरिः परं स्तम्बरोमाभुत् ॥”)
स्तम्भ, इ उ स्तम्भ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
आत्म०-अक०-सक०-च सेट् ।) दन्त्यादिः । इ,
स्तम्भते । उ, स्तम्भते । तिष्ठन्भयिषति । तिस्त-
म्भयिषति । स्तम्भो जडोभावस्तत्करणश्च ।
स्तम्भः स्थूणाजडोभावावित्यमरोक्तः । शीते-
नावस्तम्भो जडोक्तः इत्यर्थ इति क्रमदीश्वरो-
क्तं च । स्तम्भ इह क्रियानिरोधः इति भोमः ।
दोषहृद्विरिति गोविन्दभट्टः । स्तम्भो रुद्धोकर-
णश्च । स्तम्भते कवाटेन द्वार लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
स्तम्भः, पुं. क्रागुः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्तम्बः, पुं. (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः स्तोऽम्बज-
वको । ” उणा० । ४। ८६ । इति अम्बच् । स्तादे-
शश्च ।) प्रकाण्डरहितवृक्षः । स तु भ्रिण्ट-
कादिः । तत्पर्यायः । गुल्मः । २ । इत्यमरः । २।
४ । ८ ॥ लणादिः । तत्पर्यायः । गुच्छः । २ ।
इति चामरः ॥ गुल्म ३ । इति तट्टीका ॥
विटपः । ४ । इति जटाधरः ॥
स्तम्बकारि, पुं. (स्तम्बं करोतीति । स्तम्ब + कृ +
स्तम्बशक्तोरिन् । ” ३ । २ । २४ । इति इन् ।
धान्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ अर्पि च ।
“पुंसि स्तम्बकारिधान्यं त्राहिनी धान्यमात्रकी”
इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्भनं

स्तम्बकारः, त्रि. (स्तम्बं करोतीति । कृ + अच्
गुच्छकारकः । स्तम्बशब्दात् कृञधातोः षण्
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
स्तम्बघनः, षि. (स्तम्बः हन्यतेऽनेनेति । स्तम्ब
हन् + “स्तम्बे क च । ” ३। ३। ८३ । इति चकारः
अप् घनादेशश्च ।) लृणाद्यम्बूलनकारिखनि
त्रादिः । तत्पर्यायः । स्तम्बघ्नः । २ । इत्यमरः
३। २। ३५ ॥ स्तम्बहननः । ३ । इति सारसुन्दरी
स्तम्बघ्नः, त्रि. (स्तम्बो हन्यते येनेति । स्तम्ब
हन् + “स्तम्बे क च । ” ३। ३। ८३ । इति कः ।
स्तम्बघनः । इत्यमरः । ३ । २ । ३५ ॥
स्तम्बपूः, [र] स्त्री. (स्तम्बानां पूरिव ।) पुरीभेदः
तत्पर्यायः ।
“तामलिसं तामलिसं तामलिसौ तामलिनी
स्तम्बपूर्वेषुष्टरुहश्च स्याद्विदभां तु कुण्डलिनम् ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
स्तम्बहननः, त्रि. (स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति । हन
करणे ल्यट् ।) स्तम्बघनः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी । ३ । २ । ३५ ॥
स्तम्बरमः, पुं. (स्तम्बं रमते इति । स्तम्ब + रम-
“स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ” ३। २। १३ । इत्यच्
“तत्पुरुषे कति बहुलम् । ” ६। ३ । १४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) इस्तो । इत्यमरः । २। ८। ३५ ॥
(यथा, रघुः । ५ । ७२ ।
“शय्या जहाल्यभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बरमा मुखरशृङ्गलकषिणस्त ॥”)
स्तम्भ, ग न उ रोधने । इति कौवकल्पद्रुमः ॥
(क्रा० स्वा० च०-पर०-सक०-सेट् । क्वावट् ।)
ग, स्तम्भति । न, स्तम्भोति । उ, स्तम्भित्वा
स्तम्भा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः ।
सौत्रधातुरयम् ॥
स्तम्भः, पुं. (स्तम्भोतीति । स्तम्भ + पचाद्यच् ।)
स्थूणा । याम इति खुंटी इति च भाषा ।
जडोभावः । स तु निष्प्रतिभता । इत्यमर-
भरती । ३। ३। ३४ ॥ (यथा, माघः । ५। ४८ ।
“स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच
दानं ददावतितरं सहसाग्रहस्तः ।
बद्धापरिण परितो निगडान्चालीवोत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥”
“महान्तं स्तम्भं आलानं जाद्यश्च सहसा
मुमोच । स्तम्भः स्थूणाजडत्वहारिति विश्वः । ”
इति तट्टीका ॥ काण्डम् । यथा, रघुः । ५। १५ ।
“शरान्यकीपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बं न नोवार इवावविष्टः ॥”)
स्तम्भकरः, पुं. (करोतीति । कृ + अच् । स्तम्बस्य
करः ।) वेष्टनम् । इति केचित् ॥ स्थूणाकारकं
जाड्यकारकं च त्रि ॥
स्तम्भको, [न] पुं. वाद्यविशेषः । इति केचित् ॥
स्तम्भनं, स्त्री. (स्तम्भ + ल्युट् ।) जडोकरणम् ।
यथा, वगलामुखीस्तोत्रे ।
“दृष्टस्तम्भनमुग्रविज्ञममं दारिद्र्यविद्रावणम् ॥
पट्कमीन्तर्गतभिचारकर्म्मविशेषः । यथा, —

‘उलूककाकयोः पक्षी गृहीत्वा मन्त्रवित्तमः ।
आलिंग्य वै शरावे निशयाच्च साध्याच्चर-
संपुटितम् ॥

मन्त्रं स्थापितपवनं सहस्रजमं चतुस्रं निखनेत्
स्तम्भनमेतदवश्यं भविता जगताश्च नात्र
सन्देहः ॥”

स्थापितपवनं कृतप्राणप्रतिष्ठम् ।

‘कृत्वा प्रतिक्रमिष्यवा

श्मशानाङ्गारकेशशववसनजाम् ।

सम्यग्धिष्ठितपवनां

हृहतनार्त्नीं समखललाटाम् ॥

वसनाधिष्ठितपवनां

सहस्रजमां तदुत्कया वसनाम् ।

दग्धां कृत्वा निखनेत्

श्मशानदेशे सपटि वाकस्तम्भः ॥

आलिंग्य चेटकायुगले मन्त्रं सनामपुटितम् ।

निशया निशोथकाले सहस्रजमं प्रतिष्ठित-
प्राणम् ॥

वन्द्यनमतितीक्ष्णतरं स्तम्भनमतितीक्ष्णाब्ज-
निःक्षिप्तम् ।

लिखितमन्त्रचितामयकौलक,

सहितकर्म सनाम समाकृतम् ॥

कृतजपं त्रिमहस्रकमख्यया

पथि खनेदथ याननिवारणम् ।

विहितनिखन्तरी रिपुनामयुतं

मनुमिमं निशया कृतनामकम् ।

नवसहस्रजपादिसुमाधितं

पथि खनेदथ सैन्यनिरोधनम् ॥”

इति स्तम्भनम् ॥

इति फेत्कारिणोतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥

अथाग्निस्तम्भनम् ।

“मालूरम्य रसं गृह्य जलीका तत्र पेषयेत् ।

हस्तां तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

शास्त्रालोरसमादाय खरसूत्रं निधाय तम् ।

अग्न्यागारं क्षिपेन्नं अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

वायसो उदरं गृह्य मण्डूकवमया मह ।

गुडिकां कारयेत्तेन ततोऽग्नीं प्रक्षिपेद्दशी ॥

एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

रक्तपाटलमूलन्तु अवष्टब्धं मूलकैः ।

दिव्यस्तम्भयते क्षिप्रं पयः पिण्डजलान्तकम् ॥

मण्डूककवचाकुष्ठं मराच नागरं तथा ।

चर्चित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहत् ।

गाराचनां भृङ्गराजं चूर्णकृत्य घृतं समम् ।

दिव्यस्तम्भय पात्वा म्यात् मन्त्रं णानेन वे तथा

ॐ ह्यं अग्निस्तम्भनं कुरु ॥ ॐ नमो भगवते

जले स्तम्भय स्तम्भय म मम मके कके कचर ।

जलस्तम्भनमन्त्राऽयं जलं स्तम्भयते शिव ॥”

इति गारुडं पूव्वखण्डे । १८६ । ११—१८ ॥

प्रकारान्तरं पटकर्मशब्दं द्रष्टव्यम् ॥

स्तम्भनः, पुं. (स्तम्भयतीति । स्तम्भ + णिच् + ल्यः ।)
कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गत-वाण-विशेषः ।
यथा,—

‘उष्मादनः शोषणश्च तापनस्तम्भनस्तथा ।

मन्मोहनश्च पञ्चैते विख्याताः कामशायकाः ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्तम्भके, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

‘कषायः संघाहको रोषणः स्तम्भनः शोषणो

लेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति ॥”)

स्तम्भितः, त्रि. जडोभूतः । जडोक्तः । इति स्तम्भ-

शब्दात् इतोऽस्य जाते इतप्रत्ययेन स्तम्भधातोः

क्तप्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥

स्तरिमा, (न) पुं. (स्तृणोति चाच्छादयतीति ।

स्तृ + “हृभृष्टस्तृभ्य इमनिच् ।” उणा० ४ ।

१४१ । इति इमनिच् ।) तत्पम् । इत्युणादि-

कोषः ॥

स्तरो, स्त्री. (स्तृणोति चाच्छादयतीति । स्तृ +

“अवितस्तृन्दिभ्य ईः ।” उणा० ७ । १५८ ।

इति ईः ।) धूमः । इति ह्रमचन्द्रः ॥

स्तावः, पुं. (स्तृणोति चाच्छादयतीति । स्तृ + अच् ।) प्रशंसः ।

तत्पय्यायः । स्तोत्रम् २ नृतिः ३ स्तुतिः ४ ।

इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ स्तवनम् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ वर्णः ६ । इति जटाधरः ॥

(यथा, हरिवंशे । १२८ । २८ ।

“तुष्टाव च तमोशानं मारीचः कण्यपस्तदा ।

वेदोक्तेः स्वकृतैश्चैव स्तवैस्तुत्य जगद्गुरुम् ॥”)

स्तवकः, पुं. (तिष्ठतीति । स्था + “स्थ स्तोऽस्व-

जवकी ।” उणा० ४ । ८६ । इति अवकः

धातोश्च स्तादेशः ।) गुच्छकः । इत्यमरः ।

२ । ४ । १६ ॥ “इ स्तवके थलो इति ख्याते

बहुभिः पुष्यैः फलर्वा मवाधः पक्षवग्रन्यः

गुच्छः । गूयते ध्वन्यते भ्रमरेरत्र गुच्छ । गु

घु ड ड ध्वनो नाञ्चोति कृक् ।

‘पुष्यादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकलापयोः ।’

इति चवर्गान्तेषु रत्नदेव ॥

‘स्यात् गुच्छः स्तवके स्तव्ये हारभेदकलापयोः ॥

इति चवर्गहितोयान्ते मेदिनी ॥

स्वार्थके गुच्छकः गुत्तमकः इति च पठन्ति । तदा

वुध्यति वेष्टते इति गोधन्ते क्रीडन्ति भ्रमरा

अत्रेति वा गुत्तमः । गुध्य वेष्ट गुथ ड क्रीड

इत्यस्माद्वा नाञ्चोति मः । स्वार्थं कः गुत्तमकः ।

‘स्तवके हारभेदे च गुत्तमः स्तव्ये च कान्तितः ॥

इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः ।

‘गुक्कः स्यात् स्तवके स्तव्ये हारभेदग्रन्य-

पर्यायाः ।’

इति दन्त्यसान्तेषु मेदिनी ।

‘मुकुरः कुट्मलघापि स्तवको गुक्ककारिति’

इति हड्डः ।

स्तूयते इति स्तवकः । एञ् ल स्तुतो अल् स्तव

स्वार्थं अभिधानात् नित्यकः । इति भरतः ॥*

स्तुतिः । इति विश्वः ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । समूहः ।

इति केचित् ॥ स्तवकारकं, त्रि ॥

स्तवरकः, पुं, आवरकः । इति केचित् ॥

स्तावः, पुं, स्तवः । स्तुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्तावकः, त्रि. (स्तौतीति । स्तृ + खल् ।) स्तव-
कर्त्ता । स्तुधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १५ । २१ ।

“स्तावकान् तानभिप्रेत्य पृथर्वेण्यः प्रतापवान् ।
मेघनिष्कादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥”)

स्तमितः, त्रि. (स्तृम + क्तः ।) अचञ्चलः । (यथा,
रघुः । १३ । ४८ ।

“एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा

सरिद्दृष्टरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनो भाति नगोपकण्ठे

मुक्तावली कण्ठगतैव भ्रमः ॥”

आद्रः । यथा, “स्तमितोऽचञ्चलाद्रयोः ।”
इति मेदिनी ॥

स्तम्भि, पुं. (स्तम्भातीति । स्तम्भ + “क्रमित-

मिश्रतिस्तम्भामत इञ् ।” उणा० ४ । १२१ ।

इति इन् शत इञ् ।) समुद्रः । वाधा । इत्यु-

णादिकोपः ॥

स्तोत्रि, पुं. (स्तृणोतीति । स्तृ । “स्तृञ्ज्-
स्तृजागृभ्य क्तिन् ।” उणा० ४ । ५४ । इति

क्तिन् ।) नभः । रुधिरम् । लणजातिः । अर्धव्यं ।

पयः । शक्रः । इति सक्षिप्तमारोणादिर्लक्षितः ॥

स्तुतः, त्रि. (स्तृ + क्तः ।) स्तुतिविषयः । तत्-

पर्यायः । इलितः २ शस्तः ३ पणायितः ४

पनायित ५ प्रणतः ६ पणितः ७ पणित ८

अपिगार्ण ९ वर्णित १० अभिष्टतः ११ । इत्य-

मरः । ३ । २ । १० ॥ गीर्णः १२ इडित १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ नृतः १४ । इति जटाधरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । २८४ । १८ ।

‘नमः स्तुनाय स्तुत्याय स्तुयमानाय वै नमः ॥”)

स्तुतिः, स्त्री. (स्तृ + क्तिन् ।) स्तवः । इत्यमरः ।

१ । ६ । ११ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ११६ ।

“इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया

यदव्यिमध्यन्तरलोकराति ॥”)

दुर्गा । यथा—

“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता त्रिययाः संश्रयणाच्च

मा ।

लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

स्तुतिपाठकः, पुं. (स्तुति पठतीति । पठ + खल् ।)

राजादेयोत्तरी वायंस्तुतिकर्त्ता । तत्पर्यायः ।

वन्दो २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ लग्नः ३

स्तुतिव्रत ४ सूतः ५ मागधः ६ मधुक ७ ।

इति जटाधरः ॥ प्रातर्गयः ८ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

स्तुतिव्रतः, पुं. (स्तुतिरेव व्रतं यस्य ।) स्तुति-

पाठकः । इति जटाधरः ॥

स्तुत्यः, त्रि. स्तवनोयः । स्तुधातोः क्यप्रत्ययेन

निष्पन्नः । इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितमान्निध्या काले काले च बन्दिषु ।

स्तुत्य स्तुतिभिरप्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥”)

स्तुनकः, पुं. ह्यागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्तुभ, ग न उ रोधने । मीढधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा० स्वा०च०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) दन्त्यादिः । पञ्चमस्वरो । ग, स्तुभाति । न, स्तुभोति । उ स्तुभित्वा स्तुभ्या । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः ॥

स्तुभ, पुं, क्रागः । इत्यमरटीकायां भरतः २ । ८ । ७६ ॥ (अग्निविशेषः । यथा महाभारते । २ । २२० । १४ ।

“चातुर्भास्यं पुं नित्यानां हविषां योनिरग्रहः । चतुभिः सहितं पक्ष्मभानोरवान्वयः स्तुभः ॥”) स्तुव्यः, पुं, (स्तुयते इति । स्तु + “स्तुवः क्यञ्चुन्दसि ।” उणा० ३ । ८८ । इति क्यञ् । क्त्वाद्गुणाभावे सत्युवडादेशः ।) इन्द्रः । इत्यर्णादिकोपः ॥

स्तुप्यः, त्रि, अष्टः । उत्तमः । वैदिकगण्डोऽयम् । दृधातीराणादिकमेष्यप्रत्ययेन निपद्यम् । इति मिहान्तकीमद्यामर्णादिवृत्तिः ॥

स्तप, क उच्चाये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक० सेट् ।) पष्ठस्वरो । उच्चायो राशो-करणम् । स्तपयति धान्यं कृपकाः । तुष्टपयि-पति । इति दुर्गादासः ॥

स्तप य इर उच्चाये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) पष्ठस्वरो । य, स्तुप्यति । इर, अस्तपन् अस्तपात् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिन्विड इत्यन्ये । अतुस्तुपत् । इति दुर्गादासः ॥

स्तु, पुं, (स्तुयते इति । स्तु + “स्तुवो दीर्घश्च” उणा० ३ । २५ । इति प दीर्घश्च ।) सडादि-कूटः । राशोक्तवृत्तिकारिः । इति पुलिङ्ग-मग्रहे अमरः । ३ । ५ । १८ ॥ मघातः । निपुण्योजनम् । बलम् । इति सत्सिप्तसाराणादि-वृत्तिः ॥

स्त, न प्रीतिरक्षाप्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अक०-च अनिट् ।) न, स्तृणाति । इति दुर्गादासः ॥

स्तृ, न ज स्तृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा० उभ०-सक०-अनिट् ।) न ज, स्तृणाति स्तृणुते स्तृतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

स्तृ, ज गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सममस्वरयुक्तमध्यः । स्तृ, क्षति । मरोस्तृ, कने । इति दुर्गादासः ॥

स्तृ, ऊ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तृ, ह्योत् अस्तृ, चत् । श, स्तृ, ह्यति । तिस्तृ, ह्यति । इति दुर्गा-दासः ॥

स्तृ, ज गि ह्वादेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा० उभ०-सक०-अनिट्) ज गि स्तृ, णाति स्तृ, णीति स्तोर्षः स्तोर्षिण । इति दुर्गादासः ॥

स्तृ, ऊ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तृ, ह्योत् अस्तृ, चत् । श, स्तृ, ह्योत् । तिस्तृ, ह्यति । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, त् क चीर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अतिस्तं नत् धनं चीरः । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, क्ली, (स्तं नत् क चीर्ये + भावे अच् ।) स्तं यम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २४ ॥ स्तं नः, पुं, (स्तं नयतीति । स्तं न + पचायच् ।) चीरः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥ तस्य दण्ड-निर्णयो यथा,—

“स्तं नस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये । परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तं नानां निग्रहं नृपः । स्तं नानां निग्रहादस्य यथा राष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥ अन्नादि भ्रूणहा मार्ष्टि पत्न्यौ भार्यापचारिणी । गुरो शिष्यश्च याज्यश्च स्तं नो राजनि-किल्बिषम् ॥

यस्तु तान्यपकृष्टमाणि द्रव्याणि स्तं नयेन्नरः । तमाद्यं दण्डयेद्राजा यथाग्निं चीरयेदृष्टहात् ॥ येन येन यथाङ्गन स्तं नो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥ तद्देदिकपर्यायः । तपु १ तका २ रिश्वा ३ रिपुः ४ रिक्का ५ रिहायाः ६ तायुः ७ तस्करः ८ वनगुः ९ दुरासित् १० सुपोवान् ११ मर्लिस्त्रुवः १२ अघशंभः १३ हकः १४ । इति चतुह शंभु स्तं ननामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । २४ ॥ * ॥ देवायानिवद्यान्नादिभोक्ता । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । १२ ।

“इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज-भाविताः । तैर्हृत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तं न एव मः ॥”

स्तं प, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) एकादशस्वरो । क, स्तं प-यति । तिस्तं पयिपति । इति दुर्गादासः ॥

स्तम, पु, (स्तम आर्द्र + घञ ।) आर्द्राभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥

स्तं य, क्ली, (स्तं नस्य भावः कर्म वा । स्तं न + “स्तं नाद्यन्नलोपश्च ।” ५ । १ । १२५ । इति यत् । नलोपश्च) चीर्यम् । तत्तु चीरस्य भावः तस्य कर्म च इत्यमरभरती । २ । १० । २५ ॥ तस्य लक्षणं यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।

“प्रत्यक्ष वा पराक्षं वा रात्री वा यदि वा दिवा यत् परद्रव्यहरणं स्तं यं तत् परिकीर्तितम् ॥ तत्करणे नरकं प्रतिप्रमवच्च यथा,—

व्यासोवाच ।

“न हिंस्यात् सर्वभूतानि नानृतञ्च वदेत् क्वचित् नाहितं नार्प्रियं वाक्यं न स्तं नः स्यात् कटाचन लणं वा यदि वा शाकं सृदं वा जलमेव वा । परम्याण्हरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥

न राज्ञा प्रतीष्टह्योयान्न शूद्रपतितादपि । न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वजयेद्बुधः ॥ नित्यं याचनको न स्यान्न पुनस्तत् प्रयाचेयत् ॥ न विष विषमित्याहुर्ब्रह्मस्त्वं विषमुच्यते । देवस्त्वद्यापि यत्नेन सदा परिहरत्ततः ॥

पुष्ये शाकोदके काष्ठे तथा मूले फले लणे । अदत्तादानमस्तं यं मनुराह प्रजापतिः ॥

ग्रहीतव्यानि पुष्याणि देवास्त्रेणविधौ हिजे । नैकस्मादेव नियतमननुज्ञाय केवलम् ॥

लणं काष्ठं फलं पुष्यं प्रकाशं वे हरद्बुधः । धर्मार्थं केवलं ब्राह्ममन्यथा पतितो भवेत् ॥ तिलमृद्गवदादीनां मृष्टिर्षाह्वा पथि स्थिते । क्षुधान्नान्यथा विष विधिर्विद्विरिति स्थितिः । इति कौर्म्य उपविभागः । १६ । १—१० ॥

स्तं यप्रायश्चित्तं यथा,— “एतेर्ब्रह्मैरपोह्यं स्यादेनो हिंसाममुद्भवम् । स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ धान्यान्यधनचौर्याणि कृत्वा कामात् द्विजो-त्तमः ।

स्वजातीयदृष्टहादेव कृच्छ्राह्मिन विशुध्यति ॥ मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रीणां क्षत्रदृष्टस्य च । कृपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्दयाणं स्वतम् ॥ द्रव्याणामप्रसाराणां स्तं यं कृत्वान्यवेश्मनः । चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापपरिग्रहये ॥

भक्तभोज्यापहरणे यानशत्र्यामनस्य तु । पुष्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ लणकाष्ठद्रव्याणान्तु पक्वानस्य गुडस्य तु । तैलचर्मामिषाणान्तु त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य तु । अयस्काम्योपलानाञ्च द्वादशहं कणात्रभुक् ॥ कार्पासकीटकोर्णानां द्विशपकशफस्य च । पञ्चगव्यापधानाञ्च रज्ज्वाश्च व त्राहं पयः ॥

एतेर्ब्रह्मैरपोह्येन पापं स्तेयकृतं बुधः ॥ इति मातृयं २०१ अध्यायः ॥ * ॥

स्तं यम्य दण्डविधितेदण्डगण्डे दृष्टव्यः । सुवर्ण-स्तं यप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तगण्डे दृष्टव्यम् ॥

स्तं यो, [न्] पु, (स्तं यमस्याः स्तोति । इतिः । चीरः । यथा । सुमन्तुः । सुवर्णस्तं यो माम सावित्राष्टमहमं आज्याहुतीर्जुह्यात् त्रिरात्रं मुपवसेत् तप्तकृच्छ्रेण वा पूतो भवति । इति प्रायश्चित्तविवेके ॥ स्वर्णकारः । इति कैचित् ।

स्तं न, क्ली, (स्तं नस्य चीरस्य भावः कर्म वा) स्तं न + अण् ।) चीर्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २५ ॥

स्तं न्य, क्ली, (स्तं नस्य भावः कर्म वा । स्तं न + यञ् ।) चीर्यम् । इत्यमरभरती । २ । १० । २५ ॥ (यथा महाभारते । ३ । २०२ । ७ ।

“इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीं संस्पृशेदोदृशो भावः श्रुचि स्तं न्यमिवास्मृतम् ॥ स्तं न्यः, पु, (स्तं न एव । स्वार्थे यञ् ।) चीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तं मित्यं, क्ली, (स्तमितस्य भावः । स्तमित + यञ् ।) जडता । इति राजनिघण्टः ॥ (आर्द्रत्वम् । यथा, “स्तं मित्यं स्तमितो विगः । इति वैदमाधवकरमंष्ट्रहोतरुग्विनशयस्य ज्वराधिकारिः ॥ “स्तं मित्यमङ्गुसार्द्रपटावगुणं तत्वमिव ॥” इत्यस्य व्याख्यानं विजयनेोक्तम् ।

स्तोभः

श्लोकः पुं. (स्तुचते इति। स्तुच प्रसादे - घञ् ।) चातकः । इति मदिनी ॥ विन्दुः । कणा । इति कैचित् ॥ (यथा. मार्कण्डेय ॥ ४८ । ५८ । "वृष्ट्यावरुहं भवत् स्तोतः श्वानानि निम्नगाः । ये पुरस्तादपां स्तोका आपन्ना पृथिवीतले ॥") तथा च भागवते । ८ । ६ । ४८ । "एवं गृहेष्वभिरतो विषयान् विविधैः सुखैः । सेवमानो न चातुयादाज्यस्तोके रिवानलः ॥")

श्लोकः. त्रि. (स्तुच् + घञ् ।) अग्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा. महाभारते । १ । १ । २७८ । "सस्येवेगते प्राणास्त्यक्तमिच्छामि मारिचम् । स्तोकां ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणम् ॥")

श्लोकः. पुं. (स्तोक एव । स्वार्थे कन् ।) चातक-पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा. मनु । १० । ६७ । "रक्षानि हृत्वा वामासि जायते जीवजीवकाः । त्वको मृगं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलन्तु मर्कटः । स्तोत्रस्तोमकी वारि यानान्युष्ट पशुनजः ॥")

श्लोता. [ऋ] त्रि. (स्तोतीति । स्तु + ण्वल् ।) स्तवकर्त्ता । ऋधातोस्तृणप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा. ऋग्वेदे । ८ । ४५ । १८ । "स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥")

तद्वैदिकपर्यायः । १. रमः १. जरिता २. कारुः ३. नदः ४. स्तामः ५. कीरि ६. गौः ७. सरि ८. नादः ९. कन्दः १०. स्तुप् ११. रुद्रः १२. कृपण्युः १३. इति त्रयोदश स्तोतनामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १६ ॥ (विशु । इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ८६ ॥)

स्तोत्र क्री (स्तुयतेऽनेनेति । स्तु + टास्त्रीशम युयुजति ।) ३ । २ । १८२ । इति दृन् ।) स्तवः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ तच्चतुर्विधं यथा. मात्सर्य १२१ अध्याये । "अत्र वा वर्णयिष्यामि विधिं मन्वन्तरस्य तु । ऋचो यज्ञेषु सामानि तथावत् प्रति देवतम् । विधिज्ञात्र तथा स्तोत्रं पुष्ववत् सपत्नत्वं ॥ द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च । तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुष्टयम् ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा भेदाद्भवन्ति ये । प्रवक्ष्यामि तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं पुनः पुनः ॥"

स्तोभः. पुं. (स्तुभ + घञ् ।) सामावयवविशेषः । म तु गीतालापपरणाक्षरः । म च त्रयोदशविधो यथा । अयं वावलोका हाउकारः १ वायुर्हा-इकारः २ चन्द्रमाश्रयकारः ३ आस्मैकारः ४ ऽग्निरीकारः ५ आदित्य ऊकारः ६ । निहव एकारः ७ विश्वं देवा औहोकारः ८ प्रजा-पतिहकारः ९ । प्राणः स्वरः १० ऽन्नं या ११ वाग्विराड्निरुक्त १२ स्त्रयोदशः स्तोभः सञ्चरो हकारः १३ । दुग्धं ऽस्मै वाग्दीहयो वाचो दाहोऽन्नवानन्नादी भवति य एतामैवं साम्ना-मुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद । इति छान्दोग्याप-निषद्भाष्येण प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥ * ॥

अस्य भाष्यम् । भक्तिविषयोपसनं सामा-वयवसम्बन्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्षर-

स्तोभः

विषयान्युपसनाक्षराणि संज्ञतान्युपदिश्यन्ते । अनन्तरं सामावयवसम्बन्धत्वाविशेषादयवावाय मेव लोको हाउकारः स्तोभो रथन्तरं सान्नि-प्रमिह इयं वै रथन्तरमित्यस्मात् सम्बन्ध-सामान्याहाउकारः स्तोभोऽय लोके इत्यं व-मुपासते । १ । वायुर्हाइकारो वामदेव्ये सामनि हाउकार-प्रमिहो वायुसम्बन्धश्च वामदेव्यस्य साम्ना योनि-रित्यस्मात् सामान्याहाउकारः वायुदृष्ट्यो-पामते । २ । चन्द्रमाश्रयकारः चन्द्रदृष्ट्या अश्रयकारमुपा-सते अत्र होदं स्थितमन्नात्मा चन्द्र-शकारा-कारसामान्याच्च । ३ । आस्मा इह कार इहति स्तोभः प्रत्यक्षो ह्यात्मा इहति व्यपदिश्यते इहति च स्तोभः । ४ । तन्सामान्यादग्निरीकार इति । इ निधा नानि चान्ने यानि सर्वाणि सामानोत्पत् । ५ । तन्सामान्यादादित्य ऊकारः । उहैरः सत्तं आदित्य गायत्र्याकारश्चाथ स्तोभश्चादित्य देवस्य सान्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकारः । ६ । निहव इत्याह्वानंमेकारस्तोभः एहति चाह्वय-त्वाति । ७ । तन्सामान्यादिदेवा औहोकारो वैश्व-देव्य सान्नि स्तोभस्य दर्शनात् । ८ । प्रजापतिहकार अनिरुक्ताहकारस्य चाव्यक्तत्वात् । ९ । प्राणः स्वरः स्वर इति स्तोभः प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । १० । अन्नं या या इति स्तोभोऽन्नं अन्नं होदं यातोत्पत् । ११ । तन्सामान्यात् वागिति स्तोभो विराडन्न देवताविशेषा वा वराजे सान्नि स्तोभदगनात् अनिरुक्ताव्यक्तत्वात् इदञ्चदृष्टेति निर्व्यक्तु न शक्यत इत्यतः । १२ । मञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्यर्थः कोऽसावि-त्याह हकारोऽव्यक्ता ह्ययतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः । १३ ॥ स्तोभाक्षरोपसनाफलमाह । दुग्धं ऽस्मै वाग दीहमित्याद्युक्ताय य एतामैव यथाकलक्षणं साम्ना सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दगनं घट तस्यैतत् यथाकृ फलमित्यर्थः । हिर-भ्यामोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः सामावयवविषयो-पसनाशेष परिसमाप्त्यर्थो वेति ॥ ३ ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पुण्यपादशिष्यस्य परम-हंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवत्-पादस्य कृती छान्दोग्यापनिषद्वरणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ * ॥ * ॥ हेलनम् । स्तोभ-नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च । साङ्ख्येय पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ इति श्रीभागवते । ६ । २ । १४ ॥ "साङ्ख्येय पुत्रादौ साङ्ख्येयतम् । पारिहास्य परि-

स्त्री

हसिन कृतम् । स्तोभ गीतालापपरणाक्षरं कृतम् । हेलन किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम् ।" इति तट्टीकाया श्रीधर-स्याम् । स्तोभः, त् क प्राघने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अटन्त्-चुरा०-पर० सक०-सेट् । अतुस्तोमत् । इति दुर्गादासः ॥ स्तोभ क्री. (स्तुयते इति । स्तु + षत्तिस्त्वह-स्रितिः ।) उणा० १ । १३८ । इति मनः ।) मस्तकम् । धनम् । ग्रन्थम् । लोहाग्रदण्डः । वक्रः, त्रि । इति कैचित् ॥ स्तोभः. पुं. (स्तु + मन् ।) मसृहः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा. उत्तररामचरिते । १३३ "ऋषीणामुद्यतपसां यमुनातारवाभिनाम । लवणत्वामितः स्तोमस्त्रातार त्वामुपस्थितः ॥") यज्ञ इति हेमचन्द्रः ॥ स्तवः । इति चामरः । ३ । ३ । २११ ॥ स्तोपिकः. क्री. वृद्धलविशेषः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ श्रीशः इति हिन्दा भाषा ॥ स्यान् क्री (स्ये + क्त ।) स्त्रियम् । प्रति-पानम् । घनत्वम् । (यथा. उत्तररामचरिते । २. अर्द्धे । "दधति कहरभाजामत्र भङ्गकयना मनुर्मानस्युक्ताणि स्यान्मस्युः कृतानि ॥") स्यान्स्यम् । इति विश्वमेदिन्याः ॥ स्यान्. त्रि. मङ्गलकर्ता । धनकर्त्ता । इति स्वयंभो कर्त्तारि कप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मृगशोभ्याकरणम् ॥ स्यान्. पुं. (स्यायतीति । स्ये + ऽश्यास्याह्वज-विभ्यङनच् ।) उणा० २ । ४६ । इति ङनच् ।) शौरः । अस्तवः । इत्यणाटिकोपः ॥ स्ये मङ्गलो । धनी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्या-पर-अक-अनिट् ।) टन्वार्ताटन्त् । स्याद्य-युक्तमध्यः । स्यायति तिस्र्यामिति । इति दुर्गा-दासः ॥ स्या स्या. (स्यायति गर्भो यस्यामिति । स्ये + ऽस्यायतेः ट्टा ।) उणा० ३ । १५१ । ट्ट । डिच्वात् टिलाप । टिच्वात् डाप् ।) स्तन-यान्यादिमनो-तत्पञ्चायः । योषित् = अश्वला३ योषा ४ नारी ५ सामन्तिनीः ६ भ्रु ७ प्रतीप-दग्निनी ८ वामा ९ वनिता १० मङ्गला ११ इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ प्रिया १२ रासा १३ जनिः १४ जनी १५ योषिता १६ जोषित् १७ जोषा १८ जाषिता १९ वनिका २० मङ्ग-लिका २१ मङ्गला २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दो २३ मन्दूरतिलका २४ सुभ्रुः २५ इति जटाधरः ॥ सुनयना २६ वामदृक् २७ अङ्गना २८ ललना २९ कान्ता ३० परभ्रु ३१ वरवर्णिनी ३२ सुनत् ३३ तन्वी ३४ तनुः ३५ कामिनी ३६ तन्वद्नी ३७ रमणी ३८ कुरङ्गनयना ३९ भोरः ४० भाविनी ४१ विलासिनी ४२ नित-श्विनी ४३ मत्तकामिनी ४४ सुनेता ४५ प्रमदा

४६ सुन्दरी ४७ अश्वत्थः ४८ ललिता ४९
वामिता ५० भामिनी ५१ वराहोष्ठा ५२
नताङ्गी ५३ त्रिभुजा ५४ वरा ५५ श्यामा ५६
चारुवर्धना ५७। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
मा चतुर्विधा। पद्मिनी १ चित्रिणी २ शङ्किनी
३ हस्तिनी ४। तासां लक्षणानि यथा,—

“भवति कमलनेत्रा नामिकास्तुद्रस्या
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कशाङ्गी।
सृष्टवचनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ १ ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी।
कठिनघनकुचाञ्छा सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥ २ ॥
दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता।
रेश्मत्रयण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकैलिरसिका किल शङ्किनी सा ॥ ३ ॥
स्थलाधरा स्थलनितम्बभागा
स्थलाङ्गुली स्थलकुचा सुशीला।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखर्व्वा खलु हस्तिनी सा ॥ ४ ॥

पद्मिनी पद्मगन्धा च मोनगन्धा च चित्रिणी।
शङ्किनी चारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
शशकं पद्मिनी तुष्टा सृग् तुष्टा च चित्रिणी।
हृषभं शङ्किनी तुष्टा हयं तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनी शशयोर्यानिमेटकी चतुरङ्गुली।
चित्रिणीसृगयोर्यानिमेटकी च तथाविधी ॥
शङ्किनीहृषयोरष्टाङ्गुली तावैव सम्प्रती।
हस्तिनीवाजिनोरैव तावैव द्वादशाङ्गुली ॥”
नस्या अवस्था यथा,—

“आ पीडशात् भवेद्दाला तरुणी त्रिंशता मता।
पञ्चपञ्चाशत् यावत् प्रौढा हृदा ततः परम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

“बाला तु प्राणदा प्रौढा युवती प्राणधारिणी
प्रौढा करोति हृदत्वं हृदा मरणमादिशत् ॥
एतदाघशरदोब्धाला प्रौढा वर्षावमन्तयोः।
हेमन्तं शिशिरं योग्या न हृदा कापि शस्यते ॥
नार्त्तवै पीडशाहपात् सप्तत्याः परतो न च।
आयुःकामो नरः स्त्राभिः संयोग कर्तुमर्हति ॥
विर्भास्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः।
मर्वेष्वृतुषु शोभेषु पक्षान्मासाद् जह्वः ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तमस्रतितः पुमान्।
हावैतो न प्रसूयते प्रसूयते विपर्ययात् ॥”

इति राजवल्ग्वे रात्रिकृत्यम् ॥ * ॥

स्त्रियाः शुभाशुभलक्षणानि यथा,—

श्रीहरिकुवाच।

“यस्यास्तु कुञ्चिताः केशा मुखश्च परिमण्डलम्
नाभिश्च दर्शनावर्त्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी ॥
या च काञ्चनवर्णाभिः रक्तहस्तसराकृदा।
महस्रानान्तु नारीणां भवेत् सापि पतिव्रता ॥
अक्रेशा च या कन्या मण्डलाक्षी च या भवेत्

भर्ता च म्रियते तस्या नियतं दुःखभागिनी ॥
पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा।
विशालनेत्रा विस्वीष्टी सा कन्या लभते सुखम् ॥
रेखाभिर्वह्निभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनताम्।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेथतां व्रजेत् ॥
कार्येऽपि मन्त्री पत्नी स्यात् सखी स्यात्

करणेषु च।

स्त्री हेषु भार्या माता स्यात् वेश्या च शयने
शुभा ॥
अङ्गुलं कुण्डलं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ॥
पुस्तकान्तरे चक्रं स्थाने हृत्तमिति च पाठः।
“पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥
यस्यास्तु रोमशो पाश्र्वौ रोमशौ च पयोधरी।
उन्नतो चाधरीश्री च क्षिप्रं मारयते पतिम् ॥
यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं भवेत्।
अपि दासकुले जाता राक्षीत्वमपगच्छति ॥
उहत्तकपिला यस्या रोमराजो निरन्तरम्।
अपि राजकुले जाता दामोत्वमपजायते ॥
यस्या अनामिकाङ्गुष्ठी पृथिव्यां नैव तिष्ठतः।
पतिं मारयते क्षिप्रं स्वातन्त्र्येणैव वर्त्तते ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमिकम्पः प्रजायते।
पतिं मारयते क्षिप्रं स्त्रीच्छाचारेण वर्त्तते ॥
चक्षुःक्षेपेन सौभाग्यं दन्तस्र्पेन भोजनम्।
त्वचः क्षेपेन शय्याश्च पादस्र्पेन वाहनम् ॥
स्निग्धोन्नती ताम्रनखी नाथ्याश्च चरणी शुभी।
मत्स्राङ्गुशालाचिह्नौ च चक्रलाङ्गुलक्षितौ ॥
अस्त्रं दिनी सृष्टतलो प्रशस्तौ चरणी स्त्रियाः।
शुभं जङ्घं विरामं च उरू हस्तिकरोपभो ॥
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यमत्तमम्।
नाभिः प्रशस्ता गभीरा दक्षिणावर्त्तिका शुभा
शरीरा त्रिवली नाथ्या हृत्स्तनी रोमवर्जितौ ॥
इति गारुडे नरस्त्रोत्तरणम् ६४ अध्यायः ॥
तस्याश्चरितं यथा,—

“विषकुम्भाकाररूपाममृतास्याश्च मन्ततम्।
हृदये चरधाराभां शश्वन्धुरभाषिणीम् ॥
स्वकार्यपरिनिप्यतत्परं सततं सदा।
स्वात्ममलिनरूपाश्च प्रसन्नवदनं चणाम् ॥
श्रुतौ पुराणे यासाश्च चरित्रमनिरूपितम्।
तासु को विश्वसेत् प्राञ्चः अप्राञ्चाश्च दुराशयाम् ॥
तासां को वा रिपुभिर्वै प्रार्थयन्ती नवं नवम्”
हृदा सुवेशं पुरुषमिच्छन्ती हृदये सदा ॥
बाह्ये स्वात्ममतीत्वश्च पापयन्ती प्रयत्नतः।
शश्वत्कामाश्च वामाश्च कामाधारो मनोहराम् ॥
बाह्यं भाव हृदायन्ती स्वात्ममैथुनमानसाम्।
कान्तं द्रुसन्ती रहसि बाह्येऽतीव सुलज्जिताम् ॥
मानिनीं मैथुनाभावे कोपनां कलहाङ्गराम्।
सुपानां भृगिसंयोगात् स्वल्पमैथुनदुःखिताम् ॥
सुमिष्टान्नात् शीततोयादाकाङ्क्षन्तीश्च मानसः।
सुन्दरं रसिकं कान्तं युवानं गुणिनं सदा ॥
सुतात् परमपि स्त्री ह कुर्वती रतिकर्त्तरि।
प्राणाधिकं प्रियतमं सम्भोगकुशलं प्रियम् ॥
पश्यन्तीं रिपुतुल्यश्च हृदं वा मैथुनाक्षमम्।

कलहं कुर्वतीं शश्वत् तेन साहं सुकोपन
चर्त्तया भक्षयन्तीं तं कीनाश इव गोजरः
दुःसाहसस्वरूपाश्च सर्वदोषाश्रयां सदा
शश्वत् कपटरूपाश्च दुःसाध्यमप्रतीतकार
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां दुःस्याज्यां मोहका
या

तपोमार्गागलां शश्वत् मुक्तिमार्गकपाटि
हरिभक्तिव्यवहृतां सर्वमायाकरिण्डकाः
संसारकारागारे च शश्वद्विगडरूपिणीम्
इन्द्रजालस्वरूपाश्च मिथ्यातिस्वरूपिणी
विभ्रतीं बाह्यमौन्दैर्यमधोऽङ्गमतिकुसित
लालाविणमूत्रपूयानामाधारं मलमयुतम्
दुर्गन्धिदोषसंयुक्तां रक्ताक्तकमसंस्तुताम् ॥
मायारूपां मायिनाश्च विधना निर्मितं
विपरूपां ममृत्तणामदृश्यामप्यवाञ्छिता
इति ब्रह्मवैवर्त्तं प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः
तस्या निन्दा यथा,—

“दुर्निवार्यश्च सर्वेषां स्त्रीस्वभावश्च चाप
दुःस्याज्य योगिभिः सिद्धै रस्त्राभिश्च तपरि
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः स्त्रोरूपं मोहकारण
सर्वमायाकरणञ्च कामवर्द्धनकारणम् ॥
ब्रह्मास्त्रं कामदेवस्य दुर्मदं जयकारणम्
सुनिर्मितञ्च विधना सर्वदायं ब्रह्मपूर्वज
मोक्षहारकवाटश्च हरिभक्तिविरोधनम् ॥
संसारबन्धनस्तम्भरज्जुरुपमङ्गलान्तनम् ॥
वैराग्यनाशत्रयश्च शश्वद्विगडवर्द्धनम् ॥
पत्तन साहमानाश्च दोषाणामालय सदा
अप्रत्ययानां क्षेत्रश्च स्वयं कपटमूर्त्तिमत्
अहङ्काराश्रयं शश्वद्विषकुम्भसुधामुखम् ॥
सर्वैरसाध्यमानञ्च दुराराध्यञ्च सर्वदा।
स्वकार्यसाध्यं चाराध्यं कलहाङ्गुरकारणम्
इति ब्रह्मवैवर्त्तं गणपतिखण्डे ६।५५—
स्त्रीसमर्गयुक्तपुं दर्शननिषेधो यथा,—

“रहःस्थलनियुक्तश्च न दृश्यः स्त्रीयुतः पुम
स्त्रीसंमत्तश्च पुरुषं य पश्यति नराधमः ॥
करोति रसभङ्गं वा कालसूत्रं व्रजेत् ध्रुवम
तत्र तिष्ठति पापीयान् यावच्चन्द्रदिव्याकरौ
विश्रपतश्च पितरं गुरुं वा भूमिपं हिज।
रहःसु रतिसंमत्तं न हि पश्येद्विचक्षणः ॥
कामतः कोपतो वारिप यः पश्येत्सुरतान्मुख
स्त्रीविच्छेदो भवेत्तस्य ध्रुवं ममसु जन्मसु।
श्रीणी वक्षःस्थलं वक्षः यः पश्यति परस्त्रिय
कामतो वारिप मूढश्च पण्डो भवति निश्चित
इति ब्रह्मवैवर्त्तं गणपतिखण्डे १४।१०—१
सा च त्रिभो रचितव्या यथा,—

“स्त्रीजातिरवला शश्वद्वक्षणाया स्वबन्धुभिः
जनकस्वामिपुत्रैश्च गर्हितान्यैश्च निश्चितम्
इति ब्रह्मवैवर्त्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४।१०
अपि च।
“पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवर्
पुत्रश्च स्थाविरं रक्षेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति
इति दायतत्वम् ॥

स्त्री

अन्यत्र ।

“कौमारि रक्षिता तातो दत्त्वा पात्राय सत्कृती
सर्वदा रक्षिता कालस्तदभावे च तत्सुतः ॥

द्विविधस्यासु नारीणां रक्षितारस्त्वयः सदा ।

याः स्वतन्त्राश्च ता नष्टाः सर्वधर्मवर्हिष्कृताः ।

असत्कुलप्रसूतास्ताः कुलटा दृष्टमानसाः ।

शतजन्मकृतं पुण्यं तासां नश्यति पद्मज ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७।८२-८४
अपरश्च ।

“रक्षितं कन्यां पिता बाल्ये यौवने पतिरेव ताम्
बाह्ये रक्षते पुत्रो ह्यनाथा ज्ञातयस्तथा ॥

पतिं विना न तिष्ठेत्त दिवा वा यदि वा निशि ॥”

इति गारुडे १८५ । ३१-३२ ॥ ५ ॥

सा सूर्यैरपि अदृश्या कर्त्तव्या । यथा—

“परस्मृष्टा च या नारी या स्मृहां कुरुते परम् ।

सापि दृष्टा परित्याज्या चेत्याह कमलोद्भवः ॥

तस्मान्नारी परैर्यत्नाददृष्टा कृतिभिः कृता ।

असूर्यस्यज्या या रामाः शृङ्गास्ताश्च पतिव्रताः ॥

स्वच्छन्दगामिनो या च स्वतन्त्राः शकरीममा ।

अन्तर्दृष्टा मदा मैव निश्चितं परगामिनो ॥

स्वामिसाध्या च या नारीकुलधर्माभिया स्थिता ।

कान्तेन सादं सा कान्ता वकुण्ठ याति

निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८।११६-११८
तस्यामानावमानयोगुणदोषो यथा, —

“पदे पदे शुभं तस्य यः स्त्रीमानञ्च रक्षति ।

श्रवमन्य स्त्रियं मृदा यो याति पुरुषाधमः ।

पदे पदे तदशुभं करोति पार्वती सती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥

उपयाचिकास्त्रीत्वं गं दोषा यथा, —

मोहिग्यं वाच ।

“इङ्गितैर्नैव नारीणां सद्यो मत्तो भवेत् पुमान्

करोत्याकृष्य सभोगं यः स एवात्तमो विभी ॥

ज्ञात्वा स्फुटमभिप्रायं नाद्यां सप्रे रितो हि यः

पश्चात् करोति शृङ्गारं पुरुषः स च मध्यमः ॥

पुनः पुनः प्रेरितश्च स्त्रिया कामार्त्तया च यः ॥

तथा न लिप्तो रहसि स क्लीबो न पुमानहो ॥

गृही तपस्वी कामो वा त्यजेत् स्त्रियमुपस्थिताम

व्रजत् परत्र नरकमपृष्यथ भवेददृष्ट ॥

भ्रष्टश्रीभ्रष्टरूपश्च भ्रष्टदोषो भवेदभ्रष्टवम् ।

स सद्यः क्लीवतां याति ब्रह्मन् शापेन योषित ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३।३-७ ॥

परस्त्रीमङ्गदोषो यथा,—

“सदापकीर्तिं व्वसति परस्त्रीषु च वस्तुषु ।

तस्मात्तं नैव गृह्णन्ति मन्तः स्वकेशकारणं ॥

स्मर मामन्तरं बाह्यं मदायं विषयं कुरु ।

श्रतस्तेन मनः लोलं भविता परवस्तुषु ॥

योपिद्रुपा च मे माया सर्वेषां मोहकारिणी ।

लालया कुरुते मोहं स्वात्कारामस्य मन्ततम् ॥

नृणां मूढाश्चर्यं देशे रागिणा मन्ततं रतिः ।

स्तेनाभिधे मांसपिण्डेऽधरे लालालयेऽणुचौ ॥

आणीं वक्त्रं स्तेन तासां कामदेवालयं सदा ।

स्त्री

तस्मात्ता न हि पश्यन्ति मन्तो हि धर्मभीरवः ॥

को धर्मः किं यशस्तेषां का प्रतिष्ठा च किन्तपः ।

किं ब्रह्मविद्या ज्ञानञ्च परस्त्रीषु च दम्बनः ॥

इहाप्यपयशो दुःखं नरकेषु परत्र च ।

वामः प्रहारस्तेषाञ्च ताडनं क्रमिभक्षणैः ॥

दुःखबीजं सुखं मत्वा मृदाय देवदोषतः ।

परस्त्रासिवणं प्रोत्या कुर्वन्ति सततं मृदा ॥

उतमा मत्पदाभोजं मत्कर्म मध्यमा मदा ।

स्मरन्ति शश्वदधमा परस्त्रासिवनं मृदा ॥

विपत्तिं मन्ततं तस्य परवस्तुषु यम्बनः ।

विशेषतः परस्त्रीषु सुधर्मेषु च भूमिषु ॥

देवान् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमदयो हरिं स्मरन् ।

मृष्टाः परस्त्रियञ्च हस्तप्रक्षालनाच्छ्रुचिः ॥

मन्ततं नातिमसक्ता मन्तः स्त्रीषु च कामतः ।

यन्मयाधिज्ञानहानिलो कनिन्दाभयेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५।७८-८० ॥

सभर्त्तकायान् व्रतोपवासार्थः पृथङ्निषेधो

मनुना यथा,—

नास्ति स्त्राणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपयोगम्

पतिं श्रुयते यत् तेन स्वर्गं महायते ॥”

विष्णुर्नापि भर्तुः समानव्रतचारिर्त्वामत्यक्तम् ।

समानव्रतचारिर्त्वं भर्तुव्रतचरणं तदानुकूल्य

कारित्वम् । यत् तु साधिव्रतादा विशेषविधि

स्तत्र भवेन्नृजया पृथगापि । यथा गङ्गा ।

कामं भर्तुरनृजया व्रतोपवासनियमैज्यादी

नामभ्याम स्वधर्मो इति । यत् ।

“पत्नी जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुः सहस्रं पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

इति विष्णुः कृतं तदनृजाविषयम् । इत्येकादशो

तत्त्वम् ॥ * ॥ स्त्रीधर्माद यथा,—

“या स्त्री भर्तुरसौभाग्या सा सौभाग्या च

सर्वतः ।

शयने भोजने तस्या न मुखं जीवनं पृथगं ॥

यस्या नास्ति प्रियप्रं स तस्या जन्म निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रं धने रूपं सम्पत्तौ यथैवऽथवा ॥

यङ्गिकर्तास्ति कान्ते च सर्वप्रयत्नं परं ।

मागुचिधर्मोहानां च सर्वकर्मविधिजिता ॥

पतिवन्धुर्गतिभर्ता देवतः गुरुर्भयं च ।

सर्वस्माच्च गुरुः स्वामी न गुरुः स्वामिनः पर ॥

पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दातृमिदं धनम्

सर्वस्वदाता स्वामी च मुदाना योपिता सुरा

काचित्देव हि जानाति महासाध्या च

स्वामिनम् ।

अतिमहं श्रजाता च सुशीला कुलपालिका ॥

असदृशप्रसूता या दुःशीला धर्मवर्जिता ।

मुखदृष्टा योनिदृष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री इति सर्वपरं पतिं विश्रुप्तं गुरुम् ।

कुम्भोपाके पतति सा यावदिन्द्रायतुर्हण ॥

व्रतं चानगनं दानं सत्यं पुण्यं तपश्चिरम् ।

पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥

अतः किञ्चन वक्ष्यामि निष्ठुरं पतिमाश्रयम् ।

भृत्यापराधैर्देवेन प्राणांस्त्यज्यामि निश्चितम् ॥

स्त्री

पतिदोषे महासाध्वी पतिं न निष्ठुरं वदेत् ।

यदि सोढुं मशक्ता च प्राणांस्त्यजति धर्मतः ॥

पतिसेवा व्रतं स्त्रीणां पतिसेवा परं तपः ।,

पतिसेवा परी धर्माः पतिसेवा सुरार्चनम् ।

पतिसेवा परं सत्यं दानतीर्थानुतीर्थकम् ॥

सर्वदेवमयः स्वामी सर्वदेवमयः शुचिः ।

सर्वपुण्यस्वरूपश्च पतिरुपी जनार्दनः ॥

या सती भक्तश्चित्तं भुङ्क्ते पादोदकं सदा ।

तस्या दर्शमपस्पर्शं नित्यं वाञ्छन्ति देवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७।७-२० ॥

अपिच ।

“भर्ता हि देवतं स्त्रीणां भर्ता च गतिरुच्यते ।

जीवपत्यां स्त्रियो भर्ता देवतं प्रभुरथ च ॥

या धर्मचारिणी नारी पतिव्रता परायणा ।

नानवर्त्तति भर्तारं सा मङ्गिनं प्रशस्यते ॥

पतिव्रता भक्तपरा नारी भक्तपरायणा ।

इह कानि परा प्राप्य प्रत्ये स्वर्गं महायते ॥

भर्ता शतानुगामिन्या देवाराधनशालया ।

गाहस्थधर्मारतया भर्तां संशस्विह त्वया ॥”

इति वाङ्मपुराणम् ॥* ॥

गृहिणीधर्मा यथा,—

“गृहिणीनां मदानारं श्रुयतां यत् श्रुती श्रुतमा

गृहिणी पतिभक्ता च देवब्राह्मणपतिता ॥

सा श्रुता प्रातरुत्थाय नमस्कृत्य पतिं सुरमः

प्राङ्गणं मण्डलं दद्यात् गोमयेन जलेन च ॥

गृहकृत्यञ्च कृत्वा च स्वात्वागत्य गृहं सती ।

सुरं विप्रं पतिं भवा पञ्चयेत् गृहदेवताम् ॥

गृहकृत्यं मुनिवृत्त्यं भोजयित्वा पतिं सती ।

अर्चयित्वा प्रजायित्वा च स्वयं भुङ्क्ते सुखं सती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८४।३-१६ ॥

स्त्राणां त्रिविध्यं यथा —

“उतमा पतिभक्ता सा किञ्चिद्धर्मसमन्विता ।

प्राणान्तेऽपि न कुरुते तं जारमयशस्करम् ॥

पञ्चयेत् सा यथा कालं तथा देवहिजातिथिम् ।

व्रतानि चापवासाश्च कुरुते सर्वपूजनम् ॥

गुरुणा रक्षिता यद्वातं जारत्रं न भजेत् भयात्

सा कृत्विमा मध्यमा च यथाकिञ्चित्पतिं व्रजेत्

स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः

तेन हे नन्दं तासाञ्च सतात्वमपजायते ॥

अधमा परमा दृष्टान्वन्तामदृशजा तथा ॥

अधर्मशीला दुःशीला दुर्मांसा कलहप्रिया ॥

पतिं भयं यते नित्यं जारञ्च सेवयेत् सदा ।

दुःखं ददाति कालाय विषतुल्यञ्च पश्यति ॥

जारदारमुपायेन हन्ति कान्ता मनोहरम् ॥”

जारदारं स्थानं श्रायहारमिति पाठः ।

“ददाति भर्तुं नाहारं विपाक्तिं वक्ति मन्तनम् ।

धर्मोऽस्य वरिष्ठश्च गरिष्ठश्च महोत्तले ॥

कामदेवसमन्वापि जारं पश्यति कामतः ।

शभ्रष्टया कटाक्षेण शश्वन्पापीयसी मृदा ॥

संशयं पुरुषं दृष्ट्वा युवानं रतिशरकम् ।

यानिः क्रियति नारीणां कामुकानां निरन्तरम्

अधर्मं चिन्त्येत् शयन् जारञ्च परमं मुदा ॥

गुरुभिर्भक्तिता सा च रक्षिता च श्रतेन च ।
तथापि जारं कुरुते नापि माध्या नृपैरपि ॥
नास्ति तस्याः प्रिय किञ्चित् सख्य कार्यवशेन च
गावस्तृणमिवारण्ये प्राथयन्ती नवं नवम् ॥
विद्युद्भासा जले रेखा तस्याः प्रीतिस्तथैव च ।
अधर्मो युक्ता मत्तत कपट वक्त्र निश्चितम् ॥
व्रते तर्पाम धर्मं च न मनो गृहकर्मणि ।
न गुरो न च देवेषु जारं स्निग्धं चञ्चलम् ॥
स्त्रोजातित्रिविधानाञ्च कथा च कथिता मया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८४।२६-४०
स्त्रोसंमर्गे दोषो यथा,—

मनत्कुमार उवाच ।

“अयि भ्रातः किं करोषि कुशलं युवतीपते ।
स्त्रोपमोर्व्वेदं प्रेम नित्यं तन्नित्यनुतनम् ॥
अगलं ज्ञानमार्गस्य भक्तिद्वारकपाटकम् ।
मोक्षमार्गव्यवहितं चिर बन्धनकारणम् ॥
गर्भं वामस्य बोजञ्च परं नरककारणम् ।
पीयूषबुद्ध्या गरलं भुङ्क्ते पापी नराधमः ॥”

इति च तत्रैव । १३० । ३१-३३ ॥

स्त्रीणां स्वभावा यथा,—

“स्त्रोस्वभाव चरित्रञ्च आश्चर्यं पापकारकम् ॥
क्षणं नास्ति रहो नास्ति नास्ति क्लृप्त विभावना
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥
एकवासा तथा गौरा श्यामा वा वरवर्णिनी ।
मध्यगण्डा प्रगल्भा च वयोऽतीतास्तथा स्त्रियः
सुरूप पुरुषं दृष्ट्वा चरन्ति मनिमत्तम ।
स्वभाव षष्ठं नारीणां शास्त्रस्य शृणु कारणम् ॥”
इति वाराहं सूर्यप्रतिष्ठाननामाध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।

“विद्याघातो ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुचेलता
व्याधीनां भोजनं जीर्णं शत्रोघातः प्रगल्भता
तस्करस्य वधो दण्डः कुमित्रस्याल्पभाषणम् ।
पृथक् शय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्यानिर्मन्वता
दुज्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः

स्त्रियः ।

ताडिता मारुतं यान्ति न ते सत्कारभाजना ॥
जानीयात् प्रं प्रणं भृत्यान् वान्धवान् व्यसनागमे
मित्रञ्चापदि काले च भार्याञ्च विभवक्षये ॥
स्त्रीणां द्विगुणमाहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ।
पङ्गुणी व्यवसायश्च कामाद्याष्टगुणाः स्मृताः ॥
न स्वप्नं न जयेन्नद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
न चैत्यनैर्जयंदाङ्गं न मद्येन तपां जयेत् ।
समांसभोजनं स्निग्धं मद्यैः सोधुसुरामैः ।
वस्त्रैर्मनोहरैर्माल्यैः कामः स्त्राषु विजृम्भते ॥
ब्रह्मचार्यैव वक्तव्यं प्राप्तं मन्मथचिष्टितम् ।
हृद्यं हि पुरुषं दृष्ट्वा योनिः प्रहृष्यते स्त्रियाः ॥
सर्वेण पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
गुरुं वा भिक्षुकं वाक्यमिच्छन्ति सततं स्त्रियः ॥

नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावाः

स्वतन्त्रता वेगबलाधिकञ्च ।

तोयैश्च टोषय निपातयन्ति

नद्यो हि कूलानि कूलानि नार्यैः ॥

नदी पातयते कूलं नारी पातयते कुलम् ।
नारीनाञ्च नदीनाञ्च स्वच्छन्दललिता गतिः ॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभृतानां न पुसां वामलोचना ॥
मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्घिताः ।
वासः प्रामादपृष्टेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः ॥
न दानेन न मानेन नाज्ज्वेन न सेवया ।
न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वदा विपत्ताः स्त्रियः ॥
इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥ ३ ॥

स्त्रोवधनिषेधो यथा,—

“अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियैर्गयोनिगर्तृष्वपि ।
स त्वं सुपृथिवोपाल न धर्मं त्यक्तमर्हसि ॥”
इति वज्रपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥
स्त्रीणामात्मदाने अस्वातन्त्र्यं यथा,—
“ततोऽब्रवीच्छाष्यवजा नाहं त्वां पार्थिवात्मज ।
दातुं शक्ता तथात्मानं स्वतन्त्रा न हि योषितः ॥”

इत्युपक्रम्य ॥

“विश्वकर्मसुता माध्वी नाम्ना चित्राद्गदाभवत् ।
मा कदाचिन्महारण्यं सखीभिः परिवारिता ।
जगाम नैमिषं नाम स्नातुं कमललोचना ।
सा स्नातुमवतीर्णा च अथाभ्यागान्नरेश्वरः ॥
सुदेवतनयो धोमानु सुरथो नाम नामतः ।
तां ददर्श च तन्वह्नीं शुभाङ्गीं मदनातुरः ॥
संवृत्तः सा मखीं प्राह वचनं सत्त्वमयुता ।
अमीं नराधिपसुतो मदनेन कदप्यते ।
मदयञ्च क्षमं मेऽस्य स्वप्रदानं सुकृपिणः ॥
सख्यस्तामब्रुवन् बाले न प्रगल्भासि सुन्दरि ।
न स्वातन्त्र्या तवास्त्रीहं प्रदाने स्वात्मनाऽनवे ॥
पिता तवास्ति धर्मिष्ठः सर्वशिल्पविशारदः ।
न ते युक्तमिहात्मानं दातुं नरपते स्वयम् ॥”
इति वामनपुराणे ६० अध्यायः ॥ ३ ॥

स्त्रीणां मध्यं गुरवो यथा,—

“मातामहो मातुलानां तथा मातुश्च महोदरा ।
श्वश्रुः पितामहो ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रोपु ॥
इत्युक्तो गुरुवर्गाऽयं मातुतः पितृता द्विजाः ।
अनुवर्त्तनमतामां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥”
इत्यादि ॥

“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तथा माता सृष्टिता ॥
यावत् पिता च माता च धारिता निर्वि-
कारिणी ।

तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्पत्न्यरायणः ॥
माता पिता च सुप्रती स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तन कर्मणा ॥
नास्ति मातृसमं देवः नास्ति मातृसमं गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ।
न ताभ्यामननुज्ञातां धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥”
इति कौर्म उर्पविभागे १२।२७, ३१, ३४-३७ ॥

व्यभिचारिण्याः स्त्रिया निर्व्विस्वत्वं यथा,—
“हृताधिकारां भलिनां पिण्डमात्रोपसेविनीम्
परिभूतामथ शय्यां वासयिष्यभिवारिणीम् ॥”

स्त्रीणां मध्यत्वं त्याज्यत्वञ्च यथा,
“सोमः शीघ्रं ददौ तामां गन्धर्व्वाञ्च शुभां
गिर
पावकः सर्वभक्तित्वं मेध्या वै योषितो ह्य
व्यभिचारादृणौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते
गर्भभर्तृवधे तामां तथा महति पातके ॥
सुरापी व्याधिता इष्टी विहर्त्तव्या प्रियंवद
भर्तृव्या चान्यथा ह्य न ऋषया हि भवेन्मह
तस्याः प्रणसा यथा,—

“यत्राविरुद्धं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्हते ।
सृते जीवति वा पत्न्यो या नान्यमुपगच्छति
सह कौत्सिमवाप्नोति मोदते चामया सह
शुभां त्यजंस्ततोयाश्च दाप्यां ह्याभरणं स्त्रि
स्त्रोभिर्भर्तृवचः कार्ये षष्ठधर्मः परः स्त्रि
स्त्रीगमनाहंकालो यथा,—

पौंड्रशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु

संविशे

ब्रह्मचार्यैव पर्व्वस्यादाशतसस्तु वर्ज्येत् ।
एवं गच्छेत् स्त्रियं चामा मघा मूलञ्च वज
लक्ष्म्यं जनयेदेव पुत्रं रोगाववाञ्जतम् ॥
यदा कामो भवेदापि स्त्रीणांस्वरमनुस्वरन्
स्वदारनिरतश्च व स्त्रियो रक्ष्या यतस्ततः ॥
भूषणादिना भर्तादिभिः स्त्रियः पूज्या यथ
“भक्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रुश्वशुरदेवराः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनै
स्त्रीभिः श्वश्रुश्वशुरयोः पादवन्दनं सदा क
यथा,—

“संयतोऽपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी
श्वश्रुश्वशुरयोः कुर्यात् पादयोर्वन्दनं सदा
प्रोषितभक्तृ कथा क्रोडादिकं वर्जनीयं यथ
“क्रोडा शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम
हास्यं पररुहं यानं त्यजेत् प्रोषितभक्तृ का
ज्येष्ठया स्त्रिया सह धर्मकर्मनुष्ठानं कर्त्तव्य
यथा,—

“ज्येष्ठां धर्मविधौ कुर्यान्न कनिष्ठां कदाच
दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं हतवतीं पति
आहरेद्विधिवद्वारानग्निञ्चेवाविलम्बितः ।
हृता भर्तृद्विवं गच्छेद्विह कौत्सिमवाप्य च
इति गारुडे । ८५ । ३२-३३

चञ्चलस्त्रीणां कुलनाशकत्वं यथा,—

“लवणजलान्ता नद्यः स्त्रीमेदान्तञ्च मैथुना
पैशुन्यं जनवार्त्तान्तं वित्तं दुःखत्वयान्तक
राज्यश्रीब्रह्मशापान्तं हालान्तं ब्रह्मवर्चस
आचार घोषवामान्तं कुलस्थान्तं स्त्रियश्चल
सर्वं क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समु-
च्छ्रिताः

स्त्रीनायके वासनिषेधादि यथा,—

अनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बहुनायके ।
स्त्रीनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बालनायके
त्यजेद्वन्यामष्टमाब्दे नवमे तु सृतप्रजाम् ।
एकादशे स्त्रीजननीं सदस्याप्रियवादिनीम्
अनर्थित्वात्तनुषाणां भिया परिजनस्य च

स्त्री

स्त्री

स्त्री

अशीदपेनमयादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥”

इति गारुडे । ११५ । ५८—५९ : ६२—६५ ॥
स्त्रियो धन्या यथा, —

“योधितः साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति
कः ॥”

इत्युपक्रमस्य ।

“कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
योधितः ।

तच्चाह भगवान् साधुधन्यायै ति पुनः पुनः ॥

तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गृह्यं महामुने

इत्युक्तो मुनिभिर्ग्राम प्रहस्येदमथान्वीत ॥

योपिच्छुश्रूषणं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ।

कुर्वतो ममवाप्रात तस्मान्नाक्यं ततो द्विजाः ॥

नातिक्रमेण महता तानेव पुरुषो यथा ।

ततोय व्याहृत तेन मया साध्विति योपिताम् ॥”

इति विष्णुपुराणं । ६ । २ । ८२—८३ ॥

वेश्यास्त्रीणां धर्मो यथा, —

श्रीकृष्णमहिष्य ऊच ।

वेश्यानामपि यो धर्मस्तद्वो ब्रूहि तपोधन ।

दान्भ्य उवाच ।

यः कथितं शल्कमादाय गृहमेत्यति व मदा ।

निष्कृष्टनेवोपचर्य स तदान्नात्र दास्यिकात् ॥

देवतानां पितृणाञ्च पुण्याहं सम्पत्स्यते ।

गोभृहिरण्यदानानि प्रदद्यानि च शक्तितः ॥

ब्राह्मणभ्या वरारोहा कार्याणि वचनानि च ।

यच्चाप्यन्येभ्यः सम्यगुपदेष्टव्यमि तत्त्वतः ॥

अविचारणं सर्वार्थभिरनष्टं यन्तु तत् पुनः ।

समारोत्तारणायालमेतद्देवदेवी विदुः ॥

यदा सूर्यदिने हस्तः पृथो वायु पुनर्वसुः ।

भवेत् सर्वोपधिष्ठानं सम्यङ्गुर्वी ममाचरेत् ॥

तदा पञ्चशरस्याथ मन्त्रिधातृत्वमिष्यते ॥

अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्नानकर्त्तव्यं ।

कामाय पादौ मपृज्य जङ्घं माहकारिणं ॥

मेट्टं कन्टर्पनिधयं कटिं प्रीतिमते नमः ।

नाभिं मौल्यममूद्राय रामाय च तयोदरम ॥

हृदयं हृदयगायं स्तनावाह्लादकारिणं ।

उत्कण्ठार्थितं वै कण्ठमास्थमानन्दकारिणं ॥

वामांसं पुण्यचापाय पुण्यबाणाय दर्शिनम् ।

नमोऽनङ्गुयं वै मौलिं विलोकार्यति च ध्वजम् ॥

सर्वार्थान् शिरस्तद्वेदेवस्थं प्रजयेत् ।

नमः शिवाय शान्ताय पागाङ्गुशधराय च ॥

गटिने पीतवस्त्राय शङ्खचक्रधराय च ॥

नमो नारायणायति कामदेवात्कनं नमः ।

नमः शान्त्यं नमः प्रीत्यै नमो रत्यं श्रियं नमः ॥

नमः पुष्टं नमस्तुष्टं नमः सर्वार्थसम्पदे ॥

एव संपृज्य गोविन्दमनङ्गान्मानमोश्वरम् ।

गन्धैर्मांशैस्तथा धूपैर्नैवेद्यं च भासिनी ॥

तत आह्वय धर्मज्ञं ब्रह्मणं वेदपारगम् ।

अव्यङ्गावयवव पृज्य गन्धधुपाचनार्तिभिः ॥

शालेयतण्डुलप्रस्थं घृतपात्रणं संयुतम् ।

तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधव प्रीयतामिति ॥

यद्येषाहारयुक्तं वै तमेव द्विजसत्तमम् ।

रत्यं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धार्यताम् ॥

यद्यदिच्छति विप्रस्तसत्तं कुर्यात् विलासिनी

एवमादित्यवारिणं मदा तद्दत्तमाचरेत् ॥

तण्डुलप्रस्थदानञ्च यावन्मासांस्त्रयोदश ॥

ततस्त्रयोदश मासि सम्प्राप्ते तस्य भाविनी ।

विप्रस्योपकरयुक्तां गत्या दद्याद्विलक्षणाम् ॥

सोपधानकविद्यायां स्वास्तरावरणां शभाम् ॥

दोषकोपानहच्छत्रं पादकामनभयताम् ॥

सपत्नीकमलङ्कृत्य हेममृत्वाङ्गुलीयकं ॥

सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकधूपमान्यानुलेपनैः ।

कामदेवं सपत्नीकं गृहकुम्भोपरिस्थितम् ॥

ताम्रपात्रासनगतं हेमं नैत्रपटाहतम् ।

सकांस्यभाजनोपेतमिच्छदण्डममन्वितम् ॥

दद्यादेतेन मन्त्रेण तथैकां गां पर्यस्विनाम् ॥

यथान्तरं न पश्यामि कामकेशयो मदा ।

तथैव सर्वकामाभिरस्तु विष्णो मदा मम ॥

यथा न कामिनो देहात् प्रयाति तव केशव ।

तथा ममापि देवेश शरीरं त्वं कुरु ममो ॥

तथा च काञ्चनं देवं प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।

काऽदात् कम्पा अदादिति वादिकं मन्त्रमो-

रयेत् ॥

ततः प्रदक्षिणोक्तव्यं विमर्ज्य द्विजसत्तमम् ।

गत्यामनादिकं सर्वं ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ॥

ततः प्रभृति योऽन्योऽपि रत्यं गृहमागतः ।

सामान्यं सूर्यवारं च म सपृज्यो भवेत्तदा ॥

एव तयोदश यावत् मासमेकं द्विजोत्तमम् ।

तर्पयेत् यथाकालं प्रापितेऽन्यं समाचरेत् ॥

तदनङ्गारुपवन्तं यावदस्यागमो भवेत् ।

आत्मनोऽपि तथा विघ्नं गर्भसूतकराजसम् ॥

देव वा मानुष वा स्यादपरागणं वा ततः ।

साचारानिष्टयशमो यथाशक्त्या समाचरेत् ॥

एतद् कथितं सम्यग्भवतानां विष्णोपतः ।

स्वधर्मोऽयं यतो भाव्यो वेश्यानामिह सर्वदा ॥

पुरह्वतेन यत् प्रोक्तं दानवापु पुरा मया ।

तद्विदुः साम्प्रतं सर्वं भवतीत्यपि युज्यते ॥

सर्वपापप्रगमनमनन्तफलदायकम् ।

कन्याणिनानां कथितं कुरुध्वञ्च वरानना ॥

करोति याशिपमखण्डमतात्

कन्याणिनो माधवलोकमस्था ।

सा प्रजिता देवगणरगपे-

रानन्दकृतं स्थानमुपति विष्णोः ॥

तपोधनः सोऽप्यभिधाय चेत-

दनद् दानव्रतमङ्गनानाम् ।

स्यस्थानमेत्यन्तु ताः समस्त-

मित्य करिष्यन्ति च वेदयानं ॥”

इति मत्स्यपुराणानङ्गदानव्रतम् । ७० । ३०—६४

स्त्रीरोगनाशकार्योपध यथा, —

हरिकृवाच ।

“एकं पुनर्नवामूलं अपामागस्य वा शिव ।

सरसं योनिर्विजितं वराङ्गस्य व्यथां हरत् ॥

प्रसृतिवेदनाञ्चैव तरुणोना व्यथां हरत् ॥

भृमिकुष्माण्डमूलं वै शालितण्डुलवारिणा ।

सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रोणां बहुपयस्करम् ॥

रुद्रेन्द्रवारुणोमूललेपात् स्त्रोस्तनवेदना ।

नस्यत् घृतविपक्वा च कार्यावन्त्यन्तु पालिका ।

भक्षिता सा महेशानं योनिशूलं विनाशयेत् ॥

प्रलीपता कारवेङ्गमूलेनैव विनिगता ।

योनिः प्रवेगमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥

नीलोपटीलमूलानि साञ्ज्यानि तिलवारिणा ।

पिष्टान्यं पां प्रलीपो व ज्वालागर्भगरीशनुत् ॥

पाठामूलं रुद्रेणोत्पिष्टं तण्डुलवारिणा ।

पापरागहर स्याच्च कुष्ठपानन्नाथव च ॥

वाप्याटकश्च समधु पीतमन्तर्गतस्य व ।

पापरागस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ॥

कटलीलिकुच पीतं पिष्टा तण्डुलवारिणा ।

स्त्रोणाञ्चैव महादेव रक्तसाधं हि वारयेत् ॥

घृततुल्या रुद्रं लाक्षा पीता चारिणा वै मह ।

प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥

द्विजयष्टीतिकटकं चूर्णं पीतं हरति च्छिव ।

तिलकार्थेन मयुक्तं रक्तगुल्मं स्विया हर ॥

कुसुमस्य निःशुभं तरुणोना महेश्वर ।

रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शक्रातिलमंयुतम् ॥

पीतं मगकरं स्त्रोणां धारयेत् गभपातनम् ।

रक्तसाधस्य नाशं स्यात् शीतोदकनिपथगात् ॥

पीतन्तु कार्त्तिकं रुद्रं कथितं शरपुत्रया ।

द्विङ्गु मन्थवमयुक्तं शाघ्रं स्त्रोणां प्रसृतिवृत् ॥

मानुलङ्गस्य वै मूलं कटिघ्नं प्रसृतिवृत् ।

अपामागस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसृतिवृत् ॥

अपामागस्य वै मूलं गभवत्यास्तु नामतः ।

उपायमानं सकलं पुत्रः स्यादन्वया मुता ॥

अपामागस्य वै मूलं नाराणां शिरसि स्थिते ।

गभशले विनश्यत नात्र कार्या विचारणा ॥

कपूरमटनफल मधुकैः पुरितः शिव ।

योनिः शुभः स्याद्द्विधाया युवत्याः किं पुन-

हर ॥

मापस्य विदलान्यं वै धितुपाणि महेश्वर ।

घृतभाधितशुक्राणि पयसा साधितानि वै ॥

समध्वान्यपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।

स्त्रोणां शतं महादेव तत्क्षणात्त्रात्र मशय ॥

रमथ रण्डतेलेन गन्धकेन शुभा भवेत् ।

त्रिफलाटकमष्टौ बलकृद्भक्षणान्वयेत् ॥

दुग्धं वितुपमापथं शिखोवाञ्जथ साधितम् ।

अपामागस्य तलेन पीतं स्त्रोणतकामकृतम् ॥”

इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

(स्त्रीसम्भूतिः कारणं यथा, —

“स्त्रारितमाऽधिकत्वेन न ह्योनशुक्रं न्द्रियादपि ।

रजसोऽप्यधिकत्वेन स्त्रीसम्भूतिः प्रजयते ॥

सप्तधातुबलेनापि प्रकृत्या विकृतेः समे ।

ऋतुव्यामरजःस्त्रीणां या या भवति भावना ॥

सात्त्विको राजसो वापि तामसो वापि सत्तम ।

तादृशं जनयेद्दालं गुणैर्वा तादृशं वापि ॥”

इति हरीते शारीररसाने प्रथमोऽध्यायः ॥

एतच्चरच्छन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमन्त्र्याम् ।

“गौ स्त्री । गोपस्त्राभिः कृश्यां रमे ॥”

स्त्रीचौरः

स्त्रीधनं

स्त्रीधनं

स्त्रीगवी, स्त्री, (स्त्री चामो गौश्चेति । समासे पच् । स्त्रीयां ङीप् ।) धनुः । गाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । तुम्बा = निलिम्बा = रोहिणी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशिकायाम् । ३।३।७१। "स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते") स्त्रीगुरुः, पुं, (स्त्री चामो गुरुश्चेति ।) दोक्षा-कर्त्री । मन्वमातीपदेशो । तल्लक्षणं यथा,— "माध्वो चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितन्द्रिया मन्त्रमन्त्रागतत्वज्ञा मृशाला पूजनं रता ॥ मन्वल्क्षणसम्पन्ना रूपिका पञ्चलोचना । रत्नलङ्कारसयुक्ता स्वर्णभरणभूषिता ॥ शान्ता कुलोना कुलजा चन्द्राम्या सर्व-बुद्धिगा । अनन्तगुणसम्पन्ना रुद्रत्वदायिनी प्रिया ॥ गुरुरूपा शक्तिदात्री शिवज्ञानविरूपिणी । गुरुर्योग्या भवत मा हि विधवा परिवर्जिता ॥ स्त्रियो दोक्षा श्रमा प्रोक्ता मातृष्टाएगुणा स्मृता । पुच्छिणी विधवा ग्राह्या केवलानन्दवारिणी ॥ मन्मन्त्र यदि तदा गृह्णीयादिवधामुखे । केवलं सुफलं तत्र मातृष्टगुणं स्मृतम् ॥ स्वयं वा स्वप्रविलये ददाति यदि मन्त्रानुम् । तदाष्टगुणप्राप्तिरिति यदि सा पुच्छिणी सती ॥ यदि माता स्वयमन्त्रं ददाति तनुजाय च । तदाष्टमिदमाप्नोति भक्तिमार्गं न मशयः ॥ तदेव दुर्लभं देव यदि माता प्रदीयते ॥ आदौ भक्तिं ततो मुक्तिं सम्प्राप्य कामरूप-धृक् । महस्रकोटिविद्यार्थं जानाति नात्र मगयः ॥ स्वप्नं वा यदि वा माता ददाति च समन्वकम् ॥ पुनर्हीनां सोऽपि कृत्वा दानवत्वमवाप्नुयात् ॥ यदि भाग्यवशेनैव जननीच्छः नुवर्तिना । तदा मिदमवाप्नोति तत्र मन्त्रं विचारयेत् ॥ स्वयमन्त्रोपदेशेन न कुर्याद्गुरुचिन्तनम् ॥ इति स्त्रीगुरुकथनम् ॥ इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २पटलः पृथ्व्यखण्डे २५ पटलश्च ॥ * ॥ तद्गानं गुप्तमाधनतन्त्रं २ पटले तत्पूजनं बृहन्नालतन्त्रं २पटले तत्-स्तोत्रं कवचञ्च मातृकामन्दतन्त्रं १ पटले द्रष्टव्यम् । तद्गीता च कङ्कालमालिनोतन्त्रं २ पटले वेदितव्या ॥ स्त्रीघोषः, पुं, (स्त्रीणां घोषा यत्र ।) प्रत्युपः । इति कर्चिच् ॥ स्त्रीचिन्तहारो, [न] पुं, (स्त्रीणां चिन्तं हर-ताति । हृ + णिनिः ।) गामाञ्जन । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नारायणोद्धारिणः, त्रि ॥ स्त्रीचिह्नं, स्त्री, (स्त्रियाश्चिह्नम्) योनिः । इति जटाधरः ॥ नालक्षणञ्च ॥ स्त्रीचौरः, पुं, (स्त्रियाश्चौरः) कामुकः । तत्पर्यायः । रतहृण्डकः २ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ नारोहर्षारि, त्रि ॥

स्त्रीजितः, पुं, (स्त्रिया जितः ।) स्त्रीवशीभूतः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४२।१५। स्त्रीजितस्यशंभावेण सर्वं पुण्यं प्रणश्यति । न भूमौ पातकोपापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः ॥" स्त्रीता, स्त्री, स्त्रीत्वम् । स्त्रिया भावः इत्यर्थे तल्-प्रत्ययटापप्रत्ययाभ्यां निष्पन्नम् ॥ स्त्रीधनं, स्त्री, (स्त्रिया धनम् ।) स्त्रीस्वत्वात्स्वदी-भूतधनम् । तत् षड्विधम् । यथा — "अध्यग्न्यावाहनिकं भर्तृदायं तथैव च । भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥" इति टायभागधृतनारदवचनम् ॥ * ॥ अथ स्त्रीधनम् । तत्र कात्यायनः । "प्राप्तं शिल्पेभ्यः यद्विद्वत् प्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वाम्य भवेत्तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥" अन्यतः पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यलब्धं शिल्पेन वा यद्विद्वत् तत्र भर्तुः स्वातन्त्र्येन स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनं अस्वातन्त्र्यात् एतद्व्यतिरिक्तधनं स्वत् स्त्रिया एव दानाय-धिकारात् । मनुविष्णु । "पत्न्यो जीर्णतः यः कश्चिदलङ्कारो धृतो भवेत् न तं भर्जनं दायदा भजमानाः पतन्ति ते ॥ पत्युरदत्तंऽपि तदनुज्ञया परिहृतोऽलङ्कार-स्वावता एव भार्यायाः स्त्रीयो भवतीति मेधा-तिथिः ॥ कात्यायनः । "ऊट्या कन्या वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा । भर्तुः रुकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सोदायिकं स्मृतम् ॥ सोदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते यस्मात्तदानुगम्यार्थं तदत्तं तत् प्रजीवनम् ॥ सोदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् विक्रये च व दाने च यथेष्टं स्थावरंऽपि ॥" सुदायैभ्यः पितृमातृभर्तृकुलमन्वन्धिभ्यो लब्धं सोदायिकम् । आनुगम्यमनेष्टव्यम् । नारदः । "भर्ता प्रतिन यद्वत् स्त्रिये तस्मिन् स्मृतंऽपि तत् सा यथाकाममश्रीयाद्वाहा स्थावरादृते ॥" भर्तु दत्तविशेषणत् भर्तृ दत्तस्थावरादृतेऽन्य-स्थावरं देयमेव । अन्यथा यथेष्टं स्थावरंऽपि इति कात्यायनोक्तं विरुध्यते । कल्पतरु-रत्ना-करयोः कात्यायनः । अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥ याज्ञवल्करः । "दुर्भले धर्मकार्ये वा व्याधी संप्रतिरोधके । गृहान्तं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥" संप्रतिरोधके भोजनाद्यवरोधकारिण्युत्तमर्ण-दिके । अन्यद्व तु कात्यायनः । "न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरौ न च । आदाने वा विरुगे वा स्त्रीधनं प्रभविष्णवः ॥" अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । देवलः । "सामान्यं पुत्रकन्यानां स्मृतायां स्त्रीधनं विदुः ॥ अप्रजाया हरद्वर्जा माता भ्राता पितापिवा ॥

अत्र इन्द्रनिर्देशात् पुत्रकन्ययोस्तुल्याधिकार-अन्यतराभावे अन्यतरस्य तदनम् । एतयो-रभावे ऊट्या दुहितुः पुत्रवत्याः सम्भावित-पुत्रायाश्च तुल्याधिकारः । स्वपुत्रहारि-पावर्णे । "सपिण्डीकरणादृङ् यत् पितृभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्व शहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः ॥" इति शातातपोक्ततद्गोम्यपतिपिण्डदानसम्भ-वात् । तथा च नारदः । "पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यमन्तानदर्शनात् ॥ अतएव एतादृशदृष्टिर्भावो पौत्राधिकारः तदभावे दौहित्राधिकारः । "दौहित्रोऽपि ह्यमृतेन सन्तारयति पौत्रवत् इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात् । पुत्रेण परिणतदृतिदुर्वाधाहाधकपुत्रेण वा ष-दुहितपुत्रवाधस्य न्याय्यत्वात् । एवं तदभावे प्रपौत्रः तद्गोम्यपिण्डदाहत्वात् । तदभावे बन्ध-विधवयोऽस्मादधनाधिकारः तयोर्पि तत्प्रजा-त्वात् । तदभावे तु भर्ता । तच्च न पितृमातृ-दत्तधनविषयं तत्र भ्रातृधिकारात् । तथा च बृहकात्यायनः । "पितृभ्याञ्चैव यद्वत् दुहितुः स्थावरं धनम् । अप्रजायामतीतातां भ्रातृगामि तु मन्वदा ॥ मातुः परिणयनकालमन्तु पुत्रसत्त्वं ऽपि क्र-णान्दोहदृतित्रोर्वाधिकारः । मातुः परि-णयस्य स्त्रियो भर्जनमिति वशिष्ठोक्तः । स्त्रीधन-दुहितृणां संप्रदानासंप्रतिष्ठितानाञ्चेति गोत-रवचनेन प्रथमसंप्रदानासम्वाग्दत्तानां तदभावे त्वप्रतिष्ठितानां वाग्दत्तानां इष्टार्थं नञ् तद-भावे चकारममृत्तितानामुदानां स्त्रीधनं दुषि-तृणामिति सामान्यतः प्रागुक्तत्वात् अप्रत-नामित्यादिभ्यः क्रमाश्रित्वेनोपसहारार्थत्वात् । व्यक्तमाह मनुः । "मातुश्च यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ॥" यौतुकपदं यु मिश्रण इत्यस्मात् मिहं मिश्रता र-स्त्रीपुमथाव्वाहाइवति । यदेतत् हृदयन्त्व-तदन्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं मम तदन्तु हृदयं तव इति मन्त्रलिङ्गात् । यौतुकं तदिति वाचस्पतिमिश्रारायमुक्तदृष्टताय यौतुकं यौतुकं सपि साधु । परिणयनकालः परिणयनपूर्वा-परोभूतकालः स च बृहदारम्भपत्यभिवादान्तो-धिवाहनत्वं विवृतः । यत् मनुवचनम् । "स्त्रियास्तु यद्वैदित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणो तद्वरं कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥" इति तत् पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाह-समयादन्यदपि पितृदत्तं कन्याया एवेत्यत-दर्थम् । ब्राह्मणोपदन्तु कन्यामातृपरम् । यदा-र्त्तयादिस्त्राणामनपत्यानां पितृदत्तं धनं सपत्न्यादुहिता ब्राह्मणोक्त्या हरतं न पुनरप्र-जस्त्रीधनं भर्तुरिति वचनावकाशः । इति वच-नार्थः । तभावे पुत्राधिकारः ।

स्त्रीधनं

‘दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्वेत् ॥’
इति मनुवचनात् ॥

एवं पुत्राधिकारात् प्राक् दुहितृधिकारविधायकवचनान्तराख्यतद्विषयकाणि । पुत्राद्याभावे तु ब्राह्मणादिपञ्चकविवाहकालीनं स्त्रीधनं भर्तुः । चासुरादिविवाहकालीनम् मातुः तदभावे पितुः । यथा मनुः ।

‘ब्राह्मणदेवार्पणान्स्वप्राजापत्येषु यहनम् ।
अतीतायामप्रजायां भर्तुर्वै तद्विद्यते ॥
यत्तस्याः स्यात् धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अतीतायामप्रजायां मातापितृस्तद्विद्यते ॥’
कन्याधनाधिकारि क्रममाह बौधायनः ।
‘रिक्तं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः
स्वयम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत् पितुः ॥
अत्र क्रमदर्शनात् पूर्ववचने मातापितृरित्यत्र
पाठक्रमेणाधिकारो न तु इह निर्दिशत् तस्मिन्
चित्तेन । इह स्मरति ।

‘मातृस्वमा मातुलानी पितृस्वमा
श्वशुरः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिताः ॥
यदासामोरसो न स्यात् सुतो दीहित एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समा-
प्रयुः ॥’

शौरमपदं कन्यापुत्रीभयपरम् । सुत इति
सपत्नीपुत्रपरम् ।

‘सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीभ्यः ॥’

इति मनुस्मृतः ।

एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासां ताः । न तु
सुतपदमौरसविशेषणं वैयर्थ्यात् । सपत्नीपुत्र-
सङ्घे स्वस्रीयाद्याधिकारापत्तेः । तत्सुत इति
पौत्रः सपत्नीपौत्रपरं न तु दीहितपुत्रपरं तस्य
स्वभोग्यभर्तृपिण्डदानानधिकारात् । अत्र प्रागु-
क्तानुसारात् दीहितपत्यन्तानन्तरमेव सपत्नी-
सुततत्पुत्रयोरधिकारः । न तु प्रागुक्तभर्तादि-
पितृपत्यन्ताभावेऽप्येति वाच्यं भर्तादीनां धनि-
भोग्यपार्ष्वणपिण्डदानानधिकारात् । तस्मादे-
तेषां सपत्नीपौत्रान्तानां तत्सुतो वेति
वाशब्दसमुच्चितानाम् ।

‘सामान्यं पुत्रकन्यानां मृताया स्त्रीधनं

विदुः ।

अप्रजायां हरत् भर्ता माता भ्राता पितापि
वा ॥’

इति देवलोक्तानां भर्तादिपितृपत्यन्तानाञ्चा-
भाव एव सत्स्वपि श्वशुरभ्रातृश्वशुरादिषु
स्वस्रीयाद्या इत्यनेन भगिनोसुतभर्तृभागिन्य-
भर्तृज्येष्ठकनिष्ठोभयरूपभ्रातृसुत-स्वभ्रातृपुत्र-
जामातृ-देवराणां मातृस्वसादिधने अधिकारः
अनन्यगर्तव्येचनात् । अत्र ।

‘त्रयाणामुदकं कार्यं द्विषु पिण्डः प्रवर्तते ।
चतुषुः सम्प्रदातेषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥’

इति दायभागप्रकरणोपमनुस्मृतः ।

स्त्रीपरः

पिण्डदोऽंशहर इति याज्ञवल्कीयात् । मातृ-
तुल्याः प्रकीर्तिता इत्यनेन स्वस्रीयादीनां पुत्र-
त्वज्ञापनेन एकप्रयोजनकत्वात् ।

‘मातुलो भागिन्यस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्यमोतामहस्य च ॥

एतेषाञ्चैव भार्याभ्यः स्वसुमातुः पितृस्तथा ।

पिण्डदानम् कर्त्तव्यमिति वेदविदा स्थितिः ।

इति शातातपवनात् ।

पिण्डदानविशेषणैव धर्माधेयमधिकारक्रम-
प्रतिपत्तव्यः । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ।

अन्यथा सर्वशेषे देवराधिकारि महाजनविरोधः
स्यात् । तत्र प्रथमं देवः तत्पिण्डतद्वर्त्तुपिण्ड-

तद्वर्त्तुदेयपुरुष-अय-पिण्डदत्त्वात् सपिण्डत्वाच्च
भ्रातृस्त्रीधने अधिकारो । तदभावे भ्रातृश्वशुर-

देवरयोः सुतो तत्पिण्डतद्वर्त्तुपिण्डतद्वर्त्तुदेय-
पुरुषदेयपिण्डदत्त्वात् सपिण्डत्वाच्च । तयोरभावे

त्वसपिण्डोऽपि भगिनोपुत्रः तत्पिण्डतत्पुत्रदेय-
तत्पिण्डादिव्यपिण्डदत्त्वात् । तदभावे भर्ताभा-

गिन्यः पुत्राद्वर्त्तुदेवत्वेन तत्स्थानपातिनी-
रपि भगिनीपुत्रभर्ताभागिन्ययोस्तथैव बला-

बलस्य न्याय्यत्वेन तद्वर्त्तुदेयपुरुषअयपिण्डद-
त्त्वात् तत्पिण्डदत्त्वात् तद्वर्त्तुपिण्डदत्त्वाच्च मातृ-

लानीधने अधिकारो । तदभावे भ्रातृपुत्रः
तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पिण्डादिपिण्डदत्त्वात्

पितृस्वसुधने अधिकारो । तदभावे श्वशुरयोः
पिण्डदानात् जामाता श्वशुरधने अधिकारीति

क्रमः । स्वस्रीयाद्या इति अधिकारिमात्रपरं न
पाठिकक्रमपरं एषां एषां प्रातिस्विकोक्तानां

मभावे सपिण्डानन्त्येण श्वशुरादिवदधिकारो
न च सपिण्डाभावे मातृस्वमेति वचनं वाच्यं

अस्मिन् अधिकारिगणने देवरतसुतभ्रातृश्वशुर-
सुतानां अधिकारज्ञापनादामन्तरश्वशुरभ्रातृश्व-

शुरादेः परित्यागादिति । इति दायतत्त्वम् ॥
स्त्रीधर्मः, पु. (स्त्रिया धर्मः ।) ऋतुः । तत्प-
र्यायः । षष्ठ्यम् २ आत्त वम ३ रजः ४ । इति

होमचन्द्रः ॥ (मैथुनम् । यथा हरिवंशः । ८४ ।
६१ ।

‘शुभवती कामजननीर्वाचः श्रोतसुखावहाः ।
बहिष्णाञ्चैव विरुत खगानाञ्च विकृजितम् ॥

अभोक्ष्यमभिशुग्वन्तो स्त्रीधर्मं मा व्यरोचयत् ॥’
स्त्रीणां शुभकर्म्यादि । यथा, मनुः । १।२.१४।

‘स्त्रीधर्मयोग तापस्यं मोक्षं मद्याममेव च ॥’
स्त्रीधर्मिणी, स्त्री. (स्त्रीधर्मोऽस्या अस्तीति ।
इति । डोप ।) ऋतुमती । इत्यमरः । २ ।

६ । २० ॥ (यथा, महाभारते । २।७० । १४ ।
‘स्त्रीधर्मिणा वरारोहा शोणितेन परिप्लुता ।

एकवस्त्राय पाञ्चालो पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥’
अस्य विवरणं रजस्वलागृह्ये दृश्यम् ॥

स्त्रीध्वः, पु. (स्त्रीणां ध्वः प्रियः ।) पुरुषः । इति
जटाधरः ॥

स्त्रीपरः, पु. (स्त्रीषु परः निरतः ।) पिङ्गः ।
कामुकः । इति कैचित् ॥

स्त्रीपुंघ

स्त्रीपण्योपजीवी. [न] पुं. (स्त्रीपण्येन उपजीव-
तीति । उप + जीव + णिनिः ।) सम्भोगार्थ-
मन्यस्त्री स्त्रियं दत्त्वा तदनोपजीवी । इति
महाभारते दानधर्मः ॥

स्त्रीपुंघर्मः, पु. (स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । तयो-
र्धर्मः ।) स्त्रीपुंसयोर्व्यवहारः । स च अष्टा-

दशविवादपदान्तगतविवादविशेषः । यथा, —
‘स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च दत्तमाह्वयमेव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥’
इति मानवे ८ अध्यायः ॥

तद्विवरणं यथा, —

‘पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मो वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
सयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्

अस्वतन्त्रान् स्त्रियं कार्यां पुरुषं संदिक्वानिशम् ॥
विषयेषु च सञ्जन्यः संस्थाप्या श्रावणो वंशे ॥

पिता रक्षति कौमारि भर्ता रक्षति रथीवने ।
रक्षन्ति स्वविरं पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यामहति ॥

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः
सूते भर्तृरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥

सुखेभ्योऽपि प्रसङ्गं भ्यः स्त्रियो रक्ष्या विप्रपतः
दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममूचमम ।
यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥

स्यां प्रसूतिं चरितश्च कुलमात्मानमेव च ।
स्वधु धर्मं प्रयत्नं न जाया रक्षन् हि रक्षति ॥

पतिभार्यां सप्रविश्य गर्भो भूत्वं हि जायते ।
जायायास्तहि जायात्व यदस्या जायते पुनः ॥

यादृश भजते हि स्त्रीं सूते सूते तथाविधम् ।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥

न कश्चित् योपितः शक्तः प्रसङ्गं परिवर्त्तितम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिवर्त्तितम् ॥

अथस्य सयज्ञं चैनां व्ययं च व नियोजयत् ।
शौचे धर्मोऽन्नपक्व्याश्च पारिणाह्यस्य वेषणे ॥

अरक्षिता गृहे कदा पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यान्ति रक्षयस्ताः सुरक्षिताः ॥

पानं दञ्जनसमगः पत्न्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगृहवासस्य नारासदृपणानि पट् ॥

नेता रूपं परीक्षन्ते नासा वयमि संस्थिताः ।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥

पौत्रन्याञ्चलचित्ताश्च नैस्ते ह्यास स्वभावाः ।
रक्षिता यत्रतोऽप्येह भर्तृष्वेता विकुर्वन्ते ॥

एवं स्वभाव ज्ञात्वासां प्रजापतिनिमगजम् ।
परम यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥

शय्यामनामलङ्कारं कामं क्रीधमनाज्ज्वम् ।
द्रोहभावं कुचर्याश्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥

नास्ति स्त्राणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो षष्ठास्थितः
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः

तथा च श्रुतयो बह्वो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तामां शृणुत निष्कृतीः ॥

यन्म माता प्रलुभे विचरन्त्यपतिप्रता ।
तन्म रतः पिता वृत्तामित्यस्यैतद्विदर्शनम् ॥

ध्यायत्यमिष्टं यत्किञ्चित् पाणिप्राहस्य चेतसा

स्त्रीपुंघ

तस्यैव व्यभिचारस्य निहवः सम्यगुच्यते ॥
 यादृग्गुणं भवती स्त्री संयुज्यत यथाविधि ।
 तादृग्गुणा सा भवति समद्रेणव निहवगा ॥
 अचमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा ।
 शारङ्गो मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणोयताम् ॥
 एतास्यान्यास्य लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।
 उत्कर्षं याषितः प्राप्ताः स्त्रीः स्वर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥
 एषादिता लाकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा
 प्रत्येह च मुखोदकान् प्रजाधर्माभिर्बोधत ॥*॥
 प्रजनार्थं महाभागा प्रजाहर्ता गृह्णीतमयः ।
 स्त्रियः श्रियश्च गृहेषु न विशिषोऽस्ति कश्चन ॥
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
 अपत्यं धर्मकार्याणि शृश्रूया रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥
 पतिं या नाभिचरति मनावाग्देहसंयताः ।
 सा भर्तृलोकानांप्राप्तिं मङ्गि साध्वीति चाच्यते ॥
 व्यभिचारात्, भर्तुः स्त्री लोके प्राप्तिं नित्य-

ताम् ।
 शुभालयोनिञ्चाप्राप्तिं पापरोगैश्च पीडयते ॥
 पुत्रं प्रत्यदितं मङ्गि पूर्वजैश्च महिषिभिः ।
 विश्वजन्मिमं पुण्यमुपन्यास निबोधत ॥
 भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिर्हंभन्तु भर्तृरि ।
 आहुरत्यादक केचिदपरं क्षेत्रिणं विदुः ॥
 क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान्
 क्षेत्रबीजमयायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम् ॥
 विशिष्टं कुत्रचिद्वाजं स्त्रियोनिस्वेव कुत्रचित्
 उभयन्तु समं यत् सा प्रसूतिः प्रशस्यते ।
 बीजस्य च योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
 सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥
 यादृशं तृप्यते बीजं क्षेत्रं कालोपपादितं ।
 तादृशोऽर्हति तत्तस्मिन् बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥
 इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वतो यानिरुच्यते ।
 न च यानिगुणान् कारिष्यद्वाजं पुष्यति पुष्टिषु ॥
 भूमावप्यककेदारैः कालोमानि कूर्पाबलैः ।
 नानारूपाणि जायन्ते बीजानोऽहं स्वभावतः ॥
 ग्राहयः गालयो मुद्गास्तिला भापास्तथा यवा ।
 यथाबीजं प्रारहन्ति लग्नानानोत्तवस्तथा ॥
 अन्यदुर्गं जानमन्यदित्यतन्नीपपद्यते ।
 उष्यते यद्दि यद्वाजं तत्तदेव प्रारहति ॥
 तत् प्राज्ञेन विनोतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
 आयुष्कामेन वमस्य न जातु परयोषिति ॥
 अत्र गाथा वायुगोता कान्तं यन्ति पुराविदः ।
 यथा बीजं न वमस्य पुंसां परपरिग्रहं ॥
 नश्यतापुयथा विहः खं विहमनुविध्यत ।
 तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहं ॥
 पृथारपीमा पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।
 स्याणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥
 एतावनेन पुरुषो यज्जायात्मा प्रजति ह ।
 विप्राः प्राहुस्तथा चैतदयो भर्ता सा स्मृताङ्गना
 न निष्कृत्यविसर्गाभ्यां भर्तृभार्यां विमृश्यते ।
 एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम् ॥

स्त्रीपुंघ

सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानोति त्रौष्यतानि सतां सकृत् ॥
 यथा गोऽश्वोद्भृदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
 नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥
 ये क्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।
 ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥
 यदन्यगोषु हृषभो वत्सानां जनयच्छतम् ।
 गोमिनामेव ते वत्सा मोघं न्कान्दतमापभम् ॥
 तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
 कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजो लभते फलम् ॥
 फलन्त्वनभिमन्थाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।
 प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थी बीजादयोनिर्गरीयसी ॥
 क्रियाभ्युपगमाच्च तद्वाजार्थं यत् प्रदीयते ।
 तस्यैह भागिनो दृष्टौ बीजो क्षेत्रिक एव च ॥
 भोगवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
 क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वमा लभते फलम् ॥
 एष धर्मा गवाश्वस्य दाम्युद्भृजाधिकस्य च ।
 विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसव प्रति ॥
 एतद्दः सारफलगतुत् बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥*॥
 भ्रातृज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्नानुजस्य सा ।
 यवोयमन्तु या भार्या स्रुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता
 ज्येष्ठो यवोयमो भार्या यवोयान् वाग्रजस्त्रियम्
 पतितो भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥
 देवराहा सपिण्डाहा स्त्रिया मभ्यङ्गनियुक्तया ।
 प्रजिष्णताधिगन्तव्या मन्तानस्य परिचये ॥
 विधवायां नियुक्तानु घृताक्तो वाग्यतो निशि
 एवमुत्पादयत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥
 द्वितीयमेकं प्रजनं मन्यन्ते स्त्रापु तादृदः ।
 अनिहृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निहृतं तु यथाविधि ।
 गुरुवश्च स्रुपावश्च वर्तयतां परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तयतान्तु कामतः
 तावभी पतितौ स्याता स्रुपागगुरुतल्पयो ॥
 नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या हिजा-
 तिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां धर्मं हन्युः मनातनम्
 नोदाहिकेषु मन्सपु नियोगः कोच्यते क्वचित् ।
 न विवाहविधावक्त्वि विधवा वेदनं पुनः ॥
 अयं हिजेर्हि विहङ्गिः पशुधर्मी विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणु राज्यं प्रशासति
 स महोमखिलां भुञ्जन् राजषिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां महुर चक्रं कामोपहतचेतनः ॥
 ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमोतपतिकां स्त्रियम्
 नियोजन्यपत्यर्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्यं कृतं पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्येनां शुकवस्त्रां शूचित्रताम् ।
 मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदताहृती ॥
 न दत्त्वा कस्यचित् कन्या पुनर्दद्यात् विचक्षणः
 दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम्
 विधिवत् प्रतिगृह्णापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ॥

स्त्रीपुंघ

व्याधितां विप्रदृष्टां वा हृष्टना चोपपादित
 यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयत्
 तस्य तद्विधायं कुर्यात् कन्यादातुदुरात्मन
 विधाय हृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत् कार्यवत्
 अहृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्यत् स्थितिमा
 विधाय प्रोषिते हृत्तिं जीवेन्नियममास्थि
 प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छुल्परगर्हितैः
 प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः स
 विद्यायं षट् यशोऽथं वा कामार्थं बीजं
 वत्सरा
 संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वं नां दायं हृत्वा न संवसे
 अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगात्तमेव
 सा त्रौन् मासान् परित्याज्याविभूषणपरि
 च्छेत्
 उन्मत्तं पतितं क्लीवमबीजं पापरोगिणम्
 न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याय न च दयापवत्तं
 मदापासाधुहृता च प्रतिकूला च या भवे
 व्याधिता साधिवेत्तव्या हिंसार्थघ्नो च मरु
 बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याष्टे दशमे तु स्मृतप्रजा ।
 एकादशे स्वोजननो सद्यस्वप्रियवादिनो
 या रोगिणोऽस्यात्तं हिता सम्पन्ना चैव श्रीन्
 सानुज्ञापरिधिवेत्तव्या नावमान्या च कश्चि
 अर्धविद्रा तु या नारी निर्गच्छद्रुषिता गृ
 सा मद्यः सन्निराहव्या त्याज्या वा कुलमः
 प्रतिषिद्धा पिबेद्या तु मद्यमभ्यदेष्वपि ।
 प्रेक्षामभाज गच्छदा सा दण्ड्या कृष्णला
 प
 यदि स्वाद्यापराथैव विन्दे रन् योषितो हि
 तासां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठं पूजा च वेश्म च
 भर्तुं शरीरशृश्रूपां धर्मकार्यैश्च नैत्यकम
 स्वा च व कुर्यात् सर्वेषां नान्यजातिः कथ
 यस्तु ततः कार्यस्याहात् स्वजात्या स्थित
 न्यत्
 यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः
 उत कृष्टायाभिरुपाय वराय सट्टाय च ।
 अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्या दद्याद्यथावि
 काममामरणात्तिष्ठे दृष्टे कन्यत्तु मत्यापि
 न चैवैनां प्रयच्छं तु गुणहीनाय कर्हिचित्
 त्रीणि वर्षाण्युदीक्षत कुमार्युतमती सतं
 ऊर्ध्वं नु कालादेतस्माद्दन्दे सट्टायं पतिम्
 अटोयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वय
 नैनः किञ्चिदवाप्राप्तिं न च यं साधिगच्छा
 अलङ्कार नाददोत पितरं कन्या स्वयंवरा
 माटकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्यात् यदि
 हरत्
 पित्रे न दद्याच्छुक्लान्तु कन्यामृतमती हर
 स हि स्वाभ्यामातिक्रामेदतूना प्रतिरोधना
 त्रिशहर्षां वहेत् कन्या हृद्यां हादशवर्षाधि
 चाष्टवर्षाष्टवर्षा वा धर्मं सादति सत्वरः
 देवदत्तां पतिभार्यां विन्देत नैच्छयात्मनः
 तां साध्वीं विधुयान्निव्यं देवानां प्रियमाच

क्रियासारोऽपि ।

“कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-
त्रयेत् ॥”

शारदातिलकेऽपि ।

“नित्यं नैमित्तिकं कास्यं स्थण्डिले वा समाचरेत्
हस्तमात्रन्तु तत् कुर्यात् चतुरस्रं समन्ततः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । गोभिलः । अनुगुप्ता अप आहृत्य
प्राग्दक्षप्रवर्तनं देशं समं वा परिसमूह्य उप-
लप्य मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्य उदीचीञ्च
संहतां पश्चात्पश्चै प्राचींस्तत्र उल्लिख्याभ्य-
क्षयेत् लक्षणाद्वेदशा सर्व्ववेति । अनुगुप्ता
आच्छादिताः । पतितादिभिरदृष्टा इति यावत् ॥
प्राङ्नीचादिफलमाह गुह्यासंग्रहे गोभिल-
शुभ्रः ।

“प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्षस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम् ।
पितृषु दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालम्बक समम् ॥”
यशोत्तममित्यत्र सान्ता अयदन्ता इत्यङ्कार-
दन्तोऽपि यशशब्दः गयाशिरः इतिवत् । परि-
समूह्य सर्व्वतः कुशैः पांश्वदिकमपसार्य्ये उत्त-
रस्यां दिशि सार्द्धहस्तोपरि क्षिपेत् । परि-
समूह्य वितस्त्रितये उत्तरत उत्करं करोतीति
हरिशर्मधृतवचनात् । तत उपलेपनम् ॥*॥
तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः ।

“इन्द्रेण वच्चाभिहतः पुरा हवीं महासुरः ।
मेदसा तस्य संक्लिन्नातदर्थमुपलेपयेत् ॥” इति ।
मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशे न तु
मध्यांशे उदग्गतैकविंशत्यङ्गुलैरेखानुरोधत् ।
अन्यथा ॥

“कुशैः संमार्ज्येद्गुमिं शहामादीं शुचिस्ततः ।
हस्तमात्रां चतुरस्रां गोमयेनोपलेपयेत् ॥”
इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुप-
पत्तेः । प्राचीं प्राग्गताम् । उदीचीञ्च संहतां
यथादिति । प्राग्गताया पश्चिमं भागं संलग्ना-
मुदगग्राम् । मध्ये उदग्गतायाः प्राचीः प्राग्-
ग्रास्तिष्ठो रेखा उल्लिख्याभ्यक्षयेदिति । रेखाभ्य
उद्धृतसृत्तिकोडरणपूर्व्वकमभ्यक्षयेत् । उल्लिख्य
उद्धृत्याभ्यक्षयेदिति कात्यायनसूत्रात् ॥ * ॥
उत्करप्रचेपदेशमाह गृह्यासंग्रहः ।

“उत्करं गृह्य रेखाभ्यांऽर्गत्रिमात्रे निधापयेत् ।
हारमेतत् पदार्थानां प्राग्दोषां दिशि स्मृतम्
इति ॥

परिसमूहनादिपरिपेकान्तं कर्म लक्षणमञ्जकं
तस्य लक्षणस्याहत प्रक्रिया सर्व्वत्र यत्र यत्राग्नि-
प्रणयनं तत्र बोध्या ॥ * ॥ रेखाप्रमाणमाह
कुन्दोपपरिशिष्टे कात्यायनः ।

‘दक्षिणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं हादशाङ्गुलम्
तन्मूललग्ना योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ॥
उदग्गतायाः सलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।
सप्तममाङ्गुलां रुयक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥”
नवोत्तरं नवाधिकं हादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुल-
मित्यर्थः । शेषाः उत्तररेखयोरवशिष्टास्तिष्ठः ।

कुशेन इति सर्व्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण
शास्त्रान्तरोक्तस्य व्याहृतिः ॥ * ॥ रेखाणां
देवता वर्णान्माह स्मृतिः ।

“प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया चाग्नेयी चापुद-
गता ।

प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृता
स्मृता ॥

पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत्
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकी-
र्त्तिता ॥

श्वेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥
अग्निस्थापनपर्य्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधान
माह । गृह्यासंग्रहः ।

“सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोज्जिखेदक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत् ॥”

मानकर्त्तारमाह कुन्दोपपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।
मानकृद्यजमानः स्याद्दुषामेष निश्चयः ॥”

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव ।
“अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र हृद्यव्यग्रन्यभिर्भ्रिनुयात् सदा ॥”

यजमानासन्निधी होमे तु साधारणाङ्गुलि-
मानम् । यथा कर्पिलपञ्चरात्रम् ।

“अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्यैष्ठ्यं मध्यमं सप्तभिर्वैः ।
कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिस्तमैः ॥”

तैः प्रक्रम्यमाणयवैः । कन्यसं कनिष्ठम् । मानन्तु
पार्श्वेन । षड् यवाः पार्श्वसंमिताः । इति कात्य-
यनवचनात् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

स्थण्डिलशायी, [नु] पुं, (स्थण्डिले श्रैत इति ।
शो + “व्रते” ३ । २ । ८० । इति इनिः ।)
यो व्रतवशात् स्थण्डिले श्रैतः । तत्पर्यायः ।
स्थाण्डिलः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ स्थण्डि-
लेशयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गे-
ऽपि वर्त्तते । यथा, भट्टिः । ३ । ४१ ।

“वाच्यमान् स्थण्डिलशायिनश्च
युयुचमाणाननिशं मुमुक्षन् ।
अध्यापयन्तं विनयात् प्रणमः
पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥”

स्थण्डिलसितकं, क्ली, (स्थण्डिले सिकता यत्र ।)
वेदिः । इति हारावली ॥

स्थण्डिलेशयः, पुं, (स्थण्डिले श्रैत इति । शो
+ अच् । अलुकसमासः ।) स्थण्डिलशायी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गोऽप्ययमिति
केचित् ॥ यथा, भागवते । ४ । २३ । ६ ।

“आकण्ठमग्नः शिशिरे उदके स्थण्डिलेशयः ॥”
स्थपतिः, पु, (तिष्ठन्त्यास्मिन्निति । स्या + कः । स्थः
स्थानम् । तं पातौति । पा + बाहुलकात् अतिः
इत्युणादिहृत्तो उज्ज्वलः । ४ । ५ । ८ ।) गीष्पतीष्टिय-
ज्वा । हृद्यस्यतिसवननामकयागकर्त्ता । कारु-
भेदः । राज् इति भाषा । इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥

कारुः शिखो तद्भेदे यद् इति ख्याते । स्थपतिः
कारुभेदो मुख्यतश्चेति स्वामी । हृद्यस्यतियाग-

याजिनि कुक्षुकिनि च । इति भरतः ॥*॥ तस्
लक्षणं यथा,—

“वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितत्रमः
दौर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः ॥’
इति मात्स्ये । २ । १५ । ३८ ॥

कश्चुकी । इति मेदिनी ॥ कुबेरः । इत्यजय-
पालः ॥ अधीशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
रामायणे । २ । ५२ । ५ ।

“स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
स्थपतिस्तूर्णं माह्वय सचिवानिदमब्रवीत् ॥”
स्थपतिः, त्रि, (तिष्ठन्ति स्वधर्म इति स्याः सन
स्तेषां पतिः ।) सत्तमः । इति मेदिनी ॥

स्थपुटः, त्रि, विषमसञ्चारजीवो । इति त्रिकाण
शेषः ॥ विषमोन्नतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थल, जस्थाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर
अक०-सेट ।) ज, स्थालः स्थलः । तिस्थाल
यिषति । अयं नास्त्यीति केचित् । इति दुर्गा
दासः ॥

स्थलं, क्ली, स्त्री, (स्थल + अच् ।) जलशून्या
कृत्रिमभूभागः । तत्पर्यायः । स्थली २ । इत
मरः । २ । १ । ५ । स्थल्यते स्थायतेऽत्र स्थल
स्थलज स्थाने अल् । एवं स्थली नारी मर्षे
इत्यादिना अकृत्रिमत्वे ईपि स्थली निपात्य
कृत्रिमत्वे तु आवेव स्थला । कृत्रिमाकृत्रिम
सामान्यं तु स्थलं प्रयुज्यते । इति ह्रदाः । स्थ
शब्दः स्त्रीनपुंसकलिङ्गः । इति भरतः ॥ (यद्
मनुः । ७ । १६२ ।

“स्यन्दनाश्वः समं युध्येदनुपे नोद्दिपेस्तथा ।
हृत्तगुल्माहते चापैरमिचम्यायुधैः स्थले ॥”
यथा च तैत्तिरीयसंहितायाम् । १ । ६ । १० । ५
“यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलस्योदकं परि
गृह्णन्ति ॥”

स्थलं, क्ली, (स्थल + अच् ।) जलशून्यकृत्रिम
कृत्रिमभूभागः । इत्यमरटोकायां भरतः । २
१ । ५ । (स्थानमात्रम् । यथा, रघुः । ५ । ५२
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥”) ।
वस्त्रगृहम् । यथा,—

“पटवासः पटमयं दूष्यं वस्त्रगृहं स्थलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेष

स्थलकन्दः, पुं, (स्थलजातकन्दः ।) अग्राम
कन्दः । इति रत्नमाला ॥ वनशोल इति
भाषा ॥

स्थलकमलं, क्ली, (स्थलस्य कमलम् ।) स्थल
पद्मम् । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ७ ।

“स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं
जनितरतिरङ्गपरभागम् ॥”
तत्पर्यायः । पद्मचारिणी २ अतिचराः
व्यथा ४ पद्मा ५ चारटो ६ अस्य गुणाः
अनुष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वः
कफवातमूत्रकृच्छ्राशमशूलश्यासकासविषापर
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

स्थलेरु

स्थलकुमुदः, पुं, (स्थलस्य कुमुदः ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलपद्मः, स्त्री, (स्थलस्य पद्मम् ।) स्वनामख्यात-
पुष्पविशेषः । (यथा, भट्टिः । २ । ३ ।

“विष्वागतैस्तीरवनेः मसृष्टिं

निजां विकीक्यापद्धतां पयोभिः ।

कूलानि सामर्षतयेव तेनः

सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥”)

तत्पर्यायः । कृत्प्रपत्रम् २ तमालकम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्चतुर्विधं यथा,—

“चतुर्था स्थलपद्मानि सेवन्ती गुलटावदी ।
नैपाली च गुलावस्य वकुलयश्च कटम्बकः ॥”

इति रावणकृताकेप्रकाशः ॥

स्थलपद्मः, पुं, (स्थलजातः पद्म इव ।) मानकः ।
इति रत्नमाला ॥ मानकस्य इति भाषा ॥

(यथा,—

“स्थलपद्ममयं कल्कं पयमा लोड्य पाययेत् ।
झोहामयहरश्चैव सर्वार्थैकाङ्गशोधजित् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिमंत्रहं शोध्याधिकारे ॥

स्थलपद्मिनी, स्त्री, (स्थलस्य पद्मिनी ।) स्थल-
पद्मम् । वेततामर इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । पद्माङ्का २ चारटो ३ पद्मचारिणी ४
सुगन्धमूला ५ अम्बुरुहा ६ लक्ष्मी ७ श्रेष्ठा ८
सुपुष्करा ९ रम्या १० पद्मावती ११ अति-
चरा १२ स्थलरुहा १३ पुष्करिणी १४ पुष्कर-
पर्णिका १५ पुष्करनाडी १६ । अस्या गुणाः ।
गौर्यत्वम् तिक्तत्वम् शीतत्वम् । वान्तिरक्त-
पित्तमहभृतातीसारनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्थलमञ्जरी, स्त्री, (स्थलस्य मञ्जरी ।) अपामार्गः ।
इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटः, पुं, (स्थलजातः शृङ्गाटः ।) गोकुल-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटकः, पुं, (स्थलशृङ्गाट एव । स्वार्थे
कन् ।) गालुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलसोमा, [न] पुं, (स्थलस्य सोमा ।) स्थण्डिलः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

स्थला, स्त्री, (स्थल + टाप् ।) जलशून्या कृत्रिम-
भूमिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ५ ॥

(अस्याः प्रमाणं स्थलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

स्थली, स्त्री, (स्थल + लीप् ।) जलशून्या कृत्रिमा
भूमिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ५ ।

(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सैषा स्थली यच्च विचिन्वता त्वां

भ्रष्ट मया नुपूरमेकमूत्र्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-

विश्वपदः खार्दिव बभ्रुमीनम् ॥”)

स्थलीदेवता, स्त्री, (स्थल्या देवता ।) ग्राम्यदेवता ।
इति कैचित् ॥

स्थलेरुहा, स्त्री, (स्थले रोहतीति । रुह + कः ।)
गृहकुमारी । दम्भावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलजातः, त्रि ॥

स्थायुः

स्थलेशयः, पुं, (स्थले शेते इति । इति शौ + षच् ।
क्रौडरुक्कुरङ्गादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलशायिनि, त्रि ॥

स्थवि, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “कृविष्ट्वीति”
उणा० ४ । ५६ । इति क्तिन्प्रत्ययेन साधुः ।)

तन्ववायः । स्वर्गः । जङ्गमः । इति संक्षिप्त-
माराणादिट्टित्तः ॥

स्थविरं, स्त्री, (स्था + “अजिरशिशिरिति” उणा०
१ । ५४ । किरच्प्रत्ययेन साधुः ।) शैलेयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थविरः, पुं, (स्था + किरच् ।) ब्रह्मा । इति
हंसचन्द्रः ॥

स्थविरः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिर-
शिशिरिति” उणा० १ । ५४ । इति किरच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) वृह । इत्यमरः । २ । ६ ।

४२ ॥ (यथा, मनः । २ । १२० ।

“ऊङ् प्राणा ह्यतक्रामन्ति यनः स्थविर आर्यति
प्रत्ययानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

भिक्षुः । इत्युणादिट्टित्तो उज्ज्वलदत्तः ॥ ११७५ ॥)
अचलः । इत्युणादिट्टित्तः ॥

स्थविरा, स्त्री, (स्था + किरच् । टाप् ।) महा-
श्रावणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहा च ॥

स्थविष्ठः, त्रि, (अयमेधामतिशयेन स्थूलः । स्थूल
+ इडन् । “स्थूलदुरिति” ६ । ४ । १५६ ।

इति साधुः ।) अतिशयस्थूलः । इत्यमरः । ३ ।
२ । ११२ ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । २४ ।

“विशेषस्तस्य देहाद्यं स्थविष्ठस्य स्थवीयमाम् ॥”
स्थायुः, पुं, (तिष्ठतीति स्था + “स्थायुः” उणा०
३ । ३७ । इति णु ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।

१ । ३६ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“स्थायुदग्धवपुषस्तपोवनं
प्राप्य दाशरथिरात्तकाम्यकः ।

विश्रङ्गेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कम्पेणा ॥”)

तन्नामकारणं यथा,—

“मन्त्रिष्ठन् जलान्नात् प्रजास्ता सृष्टवानहम्
ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रक्षिता एव तेजसा ॥

क्रोधन महता युक्तो निद्रमृत्याव्य चार्त्तपम ।
उत्क्षिभ सरसो मध्ये ऊर्ध्वमेव यदा स्थितम् ।

तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विद्यतम् ॥”
इति वामने ४६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मा । यथा, महाभारते । १ । १ । ३० ।

“यस्मात् पितामहो जज्ञं प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्भूतः कः परमेश्वरः ॥”)

कोलः । इति मेदिनी ॥ जीवकगन्धद्रव्यम् । यथा,
“जीवके जीवनी जीवो निधिः स्थाणुः प्रकी-
र्तितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थायुः, पुं, स्त्री, (स्था + णुः ।) निःशब्दवृक्षः ।
मुडा गाऊ इति भाषा ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १७ । ५३ ।

“छायायामातपं चैव समदर्शो महातपाः ।

स्थानं

ध्यामं कृत्वा तथैकान्ते स्थितः स्थाणुरिवा-
चलः ॥”)

तत्पर्यायः । ध्रुवः २ शङ्खः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥
अशाखवृक्षः ४ । इति जटाधरः ॥ अस्मभेदः ।
इति नीलकण्ठः ॥

स्थायुः, त्रि (स्था + णुः ।) स्थिरः । इति धरणिः ॥
(यथा, विश्वपुराणे । १ । ५ । ५८ ।

“अव्ययश्च व्ययश्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
तत् समज्जं तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् विभुः ॥”

स्थायुतीर्थं, स्त्री, (स्थानोऽस्तीर्थम् ।) तीर्थविशेषः ।
यथा, वामने ७३ अध्याये ।

“स प्रोवाच महादेवो ब्रह्माणं प्रणतस्थितम् ।
पुण्यप्रदं नृणाञ्चैव तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥

एतत् सन्निहितं प्रोक्तं मरु पण्यप्रदं महत् ।
स्थायुलिङ्गस्य माहात्म्यं ब्रह्मन् मेऽवहितं शृणु ॥

अचेतनः मचेता वा अज्ञो वा प्राज्ञ एव वा ।
लिङ्गस्य दर्शनादेव मूर्च्छते सर्वपातकः ॥

पुष्करादीनि तीर्थानि समुद्रचरणानि च ।
स्थायुतीर्थं समेष्वन्ति मध्यं प्राप्तं दिवाकरे ॥

तत्र स्थास्यति यो ब्रह्मन् माञ्च स्तोष्यति
भक्तितः ।

तस्याहं सुलभो नित्यं भविष्यामि न संशयः ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो गतः प्रभुः ।

देवाश्च ऋषयः सर्वे स्वानि स्थानानि भंजिरे ॥
ततः प्रभृति लोकैस्मिन् स्थाणुतीर्थे वर्दन्ति

हि ॥”

स्थायुलः, पुं, (स्थायुलि शयितुं व्रतमस्य ।
स्थायुलः + “स्थायुलानु शयितुं व्रते” ४ ॥

२ । १५ । इति अणु ।) स्थाणुलशायो । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४५ ॥ (वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)

स्थायुश्वरः, पुं, (स्थायुश्वरश्च ।) शिवलिङ्ग-
विशेषः । यथा,—

“स्थायुनाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिव्यकामम्
स्थायुश्वरः स्थितो यस्मात् स्थाणुश्वरस्ततः

स्मृतः ॥
ये स्मरन्ति सदा स्थाणुं ते मुक्ताः सर्वे
किन्त्वियं ।

भविष्यन्ति गृहदेहा दशनाम्नोक्तगामिनः ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेन ऋषयो ब्रह्मणा सह ।

तस्माद्धारुवणं लिङ्गं नेतुं समुपचक्रुः ॥”
इति वामने ४२ अध्यायः ॥

स्थायुत्रि, त्रि, (स्था + त्रि ।) स्थयम् । स्थानीयम् ।
यथा, कालिदासकृतशृङ्गारतिलकं ।

“वाणिज्यं न गतः स मे गृहपतिवार्त्तापि न
श्रूयते

प्रातस्नञ्जननी प्रसृततनया जामात्येगृहं गता ।
बालाह नवयौवना निशि कथं स्थातव्यमस्मद्-

गृहे
साय मम्युति वर्त्तते पथिक हे स्थानान्तरं
गम्यताम् ॥”

स्थानं, स्त्री, (स्था + ष्यट् ।) नीतिवेदिनां त्रिव-
र्गास्तगतवर्गविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥

स्थानकं

नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभि-
स्त्विवर्गः । अन्येषाम् धर्मकामार्थेषु पूर्वमुक्तः ।
अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः ।
तस्य नोपचयो नापापचयः स्थानम् । अष्टवर्गो
यथा,—

“क्षुपिर्ब्रह्मिण्युपयो दुर्गं सेतुकुञ्जरवन्धनम् ।
कन्याकरवलादानं मेन्यानाञ्च नियेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतौ राज्ञामिति—”

इति भरतः ॥ ३३ ॥

मादृश्यम् । अथकाशः । स्थितिः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनः । ६ । २२ ।

“स्थानासनाभ्यां विहरत् सवनेषुपयन्नपः ॥”
सन्निवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ वसतिः । इति
चतुर्थकाण्डे हेमचन्द्रः ॥ यथाह कश्चित् ।

“स्थानं प्रधानं न बलं प्रधानं

स्थानस्थितः कापरुषोऽपि मिह ॥”

अथमन्त्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भाजनम् ।
इति इलायुधः ॥ निकटम् । यथा,—

“त्वमत्र कृत्तिकास्थाने कथयामासुरीश्वर ।
सर्वे धर्मादयो देवा धर्माधर्मस्य माक्षिणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । १५।१६ ॥

अपि च ।

“एते ह्यपत्यास्तस्यर्षे धारयन्ति चराचरम् ।

पुरा मङ्गलकः सिद्धस्तत्स्थाने इति मे श्रुतम् ॥”

इति वामने ३० अध्यायः ॥ ३३ ॥

स्वधर्मानुष्ठायिनां असम्यग्वर्तिनाञ्च स्थान-
विशेषप्राप्तियथा,—

“वर्णानामायमाणाञ्च सम्यग्धर्मानुपालिनाम्
असम्यग्वर्तिना लोकान् ब्रह्मा चक्रे यथा च यत्

प्राजापत्य ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्

क्षत्रियाणां तथा चन्द्रं संग्रामेष्वनुवर्तिनाम् ॥

वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।

गात्र्येव शूद्रजातीनां परिचर्यानुकारिणाम् ॥

अष्टागोतिमहत्माणां यतीनामूर्ध्वरेतमाम् ।

स्मृतं तेषाम् यत् स्थानं तदेव गुरुवांसिनाम् ॥

सप्तर्षीणाञ्च यत् स्थानं स्मृतं तद्वत् वने-

कसाम् ।

प्राजापत्यं गृहस्थानां गृहधर्मानुवर्तिनाम् ॥

न्यासिनाम् परं ब्रह्म योगिनामस्मृतं स्मृतम् ।

एकान्तवांसिनां ब्रह्मध्यायिनां परमं पदम् ॥

तामिस्रमस्थतामिस्रं महारौरवरीरवम् ।

अमिपत्रवनं घोरं कालपत्रमवोचिमत् ॥

वेदस्य निन्दकानाम् यज्ञघातकारिणाम् ।

स्थानमेतस्मात्स्थानं स्वधर्मविनिवर्तिनाम् ॥”

इति वज्रपुराणे मर्गकथननामाध्यायः ॥

स्थानकं, क्लो, स्थानाभिवा. कन् । स्थाने कं जलं
यत्रेति वा ।) आलवालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

नगरम् । फेनम् । इति केचित् ॥ (स्थानमेव ।

स्वार्थं कन । स्थानशब्दार्थोऽप्यत्र । यथा, महा-

भारते । १३ । २६ । ८४ ।

तत् स्थानकं ब्राह्मणभोषमानै-

र्गज्ञा सदैवात्मवशेषास्या ॥”)

स्थापना

स्थानचञ्चला, स्त्री. (स्थाने चञ्चला ।) वर्वरीहृत्तः
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थानच्युतः, त्रि. (स्थानात् च्युतः ।) स्थानभ्रष्टः ।
यथा, गारुडे ११ । ७१ ।

“स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रो वरुणभास्करौ ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशोपणकारकौ ॥”

स्थानपालः, पुं, स्थानं पालयति यः । (स्थान +
पालि + षण् ।) स्थानरक्षकः । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । २ । १०६ ।

“श्रीश्लोकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम्
अर्वाक् संवसरात् स्वामो हरत परतो नृपः ॥”

स्थानभ्रष्टः, त्रि. (स्थानात् भ्रष्टः ।) पदच्युतः ।
यथा,—

“स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः
स्थानभ्रष्टान् पूज्यन्ते केशा दस्ता नखा नराः ॥

इति गारुडे । ११५। ७३ ।

स्थानाध्यक्षः, पुं, (स्थानस्य अध्यक्षः ।) स्थान-
रक्षकः । तत्पर्यायः । स्थानिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्थानिक, पुं, (स्थानमस्येति । ठन् ।) स्थाना-
ध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थानो, [न्] त्रि. स्थानविशिष्टः । स्थानं विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,

स्थानिवदादेशः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

स्थानीयं, क्लो (स्थानाय हितमिति । स्थान + क्)

नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥ स्थानसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥

स्थाने, व्य. योग्यम् । (यथा, रघु । ५ । १६ ।
“स्थाने भवानेकनराधिपः स-

नकिञ्चनत्वं मखञ्जं व्यनक्ति ॥”)

कारणार्थः । सादृश्यम् । सत्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

स्थापकः, त्रि. (स्थापयतीति । स्था + णिच् +
ग्वल् ।) स्थापनकर्त्ता । जन्तुस्थापितोऽणकप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

स्थापत्यः, पुं, (स्थापतिरेव । स्थापति + यञ् ।)
अन्तःपुररक्षकः । इत्यमरः । २।२।८ ॥ स्थापते-

भावे, क्लो ॥

स्थापनं, क्लो, (स्था + णिच् + ल्यट् ।) रोपणम् ।

पुंमवनम् । इति मेदिनी ॥ समाधिः । इति

विश्वः ॥ (पादादिपिण्डोत्तरणम् । इति श्रीधर-

स्वामो ॥ यथा, भागवते । १० । ४४ । ५ ।

“उत्थापनैरुन्नयनस्थालनेः स्थापनै रपि ।

परस्परं जिगापन्तावपचक्रतुरास्त्रानः ॥”

स्थापना, स्त्री, (स्था + णिच् + युच् + टाप् ।)

स्थापनम् निवेशनम् । (यथा, महाभारते ।

१२ । २८१ । २४ ।

“स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥”

विचाराङ्गविशेषः । तद्यथा,—

“अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव

प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना

पूर्वम् हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना किञ्चप्रति-

स्थायी

ज्ञातं स्थापयिष्यति यथा नित्यः पुरुष इति
प्रतिज्ञा हेतुरक्तकत्वात् इति । दृष्टान्तः यथ

अकृतकमाकाशं तत्र नित्यम् । उपनयो यथा
चाकृतकमाकाशतया पुरुषः । निगममन्त्रस्य

त्रित्यइति ।” इति चरके विमानस्थानेऽध्याः
स्थापनी, स्त्री. (स्थाप्यतेऽनयेति । स्था + णिच्

ल्यट् । डोप् ।) पाठा । इति मेदिनी अमरः
२ । ४ । ८४ ॥

स्थापितं, त्रि. (स्था + णिच् + क्तः ।) निश्चितम
न्यस्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवोभागवते

२ । ८ । ४३ ।

“मणिमन्त्रधराः शूराः स्थापितास्तत्र रक्षणे
स्थाम्, [न्] क्लो, (तिष्ठत्यनेनेति । स्था + मव

धातुभ्यां मनिन् ।) उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) सामर्थ्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०

(नादः । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २

“अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो ग
अश्वस्यमेव बालोऽयं तस्मान्नास्मा भविष्यति

स्थायिभावः, पुं, (स्थायी भावः ।) रसस्य त्रिध
भावान्तर्गतभावविशेषः । यथा,—

“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रति
उद्दृष्टमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते

न भावहोतोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जि
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥”

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्या
स्थानेन रसेन महव वत्तमाना अपि रा

नुगतविहारप्रवृत्तभृत्यवत् आपातनी
प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः देवमनि

नृपादिविषया रतिः उद्दृष्टमात्राविभवाति
रपरिपुष्टतया रसतामनापाद्यमानाश्च स्था

भावा भावशब्दाद्याः । उद्दृष्टमात्रस्थायी
यथा,—

“हरन्तु किञ्चित् परिहृत्य धैर्यं
चन्द्रोदयारम्भ इवास्वराशिः ।

उमामुखे विस्वफलाधरोह
व्यापारयामास विलोचनानि ॥”

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।
साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणां ना

परिच्छेदः ॥

स्थायी, [न्] पुं, (तिष्ठतीति । स्था + णिच्
भावभेदः । यथा,—

“स्थायिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदैः स्यादृतिः
इति हेमच

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०५—२०६

“अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्ष
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति स

यदुक्तम् ।

सकृत्प्रवृत्ता भावानामन्येषामनुगामु

न तिरोधीयते स्थायी तं रसो पुष्यते पर

तद्दानाह ।

रतिर्हामस्य शोकश्च क्रोधोऽस्वाही भयं त

जुगुप्सा विस्मयश्च त्वमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽ

तत्र
रतिर्मनोऽकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवक्त्राश्चेतोविक्रान्तो हास इत्यते ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतो वेक्तव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैस्त्रयस्यावबोधः क्रोध इत्यते ॥
कार्यारम्भेषु सरम्भः स्थयान्त्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्वा तु जनितं चित्तवैकल्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लाकसोमातिवर्त्तिषु ॥
त्रिस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थायामात्मविश्रामजं सुखम् ॥
यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकर्मलके हासः ।
रामायणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्ये
ऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्तेस्ते-
र्विबुधैरविरुद्धैश्च भावरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि-
पुष्टा एव स्वहृदयानुभवसिद्धाः ॥” ॥ स्थिति-
विशिष्टं, त्रि ॥ (तथा, महाभारते । ६।३।२६।
“संवत्सरस्थायिनो च ग्रहो प्रज्वलितानुभौ ॥”)
स्थायुकः, पुं. (स्थातुं शीलमस्य । स्था + “लस-
पतपदति ॥” ३।२।१५४ । इति उकञ् ।) एक-
यामाधिकृतः एकस्मिन् ग्रामे नियोजितः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७ ॥ (स्थितिशाले, त्रि । यथा,
भट्टिः । २ । २२ ।
“आयोधने स्थायुकमस्तजात-
ममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।
दटो वधाय क्षणटाचराणां
तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥”)
स्थालं, क्ली. (तिष्ठत्यस्मिन् अत्रादिकमिति स्था +
“स्थाचतिस्मृजिरिति ॥” उणा० १ । ११५ । इति
श्चालच् ।) हेमादिकृतभोजनपात्रम् । थाल
इति भाषा । इत्यमरः । ३।५ । ३२ ॥ स्थलति
तिष्ठति अत्रादिकमत्र स्थालं स्थलं ज स्थाने
घञ् । इति भरतः ॥ (अस्थिविशेषः । यथा,
याज्ञवल्काः । ३ । ८५ ।
“स्थालं मङ्ग चतुःषष्टिहेण्डा वै विशतिनेखाः ॥”
“स्थालानि दन्तमूलप्रदं गस्थान्यस्थानि ॥” इति
तत्र मित्ताचरा ॥)
स्थाली, स्त्री. (तिष्ठत्यवादादीनोति । स्था +
श्चालच् । गौरादित्वात् डोप् । इत्युणादिवृत्तौ
उज्ज्वलः । १ । ११५ ।) पाकपात्रविशेषः ।
हाडो इति थाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
पिठरः २ उखा ३ कुण्डम् ४ । इत्यमरः । २ ।
८ । ३२ ॥ पिठरी ५ स्थालम् ६ उपा ७ कुण्डो
८ । इति तट्टीका ॥ कुण्डा ८ कुण्डिका १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पाकः ११ पातिलो १२ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशः । २६। ४० ।
“प्रयित्वाग्निना स्थालीं गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।
अनेनेष्टा च लोकान्नः प्राप्सामि त्वं नराधिप ॥”)
पाटलाह्वयः । इत्यमरटोका । २ । ४ । ५४ ॥
मैदिनी च ॥
स्थालीपकं त्रि. (स्थास्यां पकम् ।) स्थास्यां
पकान्नादि ॥

स्थालीपाकः, त्रि. (स्थास्यां पाको यस्य ।) भाजन-
पकान्नादिः । यथा, चातुर्मास्यव्रते मास्ये ।
“लभते सस्ति दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(स्थास्यां पच्यते इति । पच् + घञ् । स्थाली-
कृतपाकविशेषः, चतुर्विधेषु च पु । यथा
महाभारते । ३ । २३२ । ३२ ।
“ये च धर्माः कुटुम्बेषु भवन्तु म कथिताः परा ।
भिक्षावलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसः ॥
मान्यानां मानमत्कारा ये चान्ये विदिता मम
तान् सर्वाननुवर्त्तानि दिशारात्रमत्प्रिया ॥”
मांसाष्टकाश्च स्थालीपाकस्य मांसप्रति-
निधित्वं यथा, “पञ्चभावे स्थालीपाकेन यथा
गोभिलः । ‘अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत
इति’ तद्विधानन्तु ।
“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यान्कल्पिकम
अपत्येनं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यन् ॥”
इति कन्दोपपरिशिष्टोक्तं शाङ्गम् । अन्विति
श्रोतनचरोः पद्यात् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वेद्यकास्तथास्थालीपाकविधिर्यथा,—
अथ स्थालीपाकविधिः ।
“इत्यमादित्यपाकान्ते स्थाल्या पाकमुपाचरेत् ।
स्थालीपाकं फलश्राद्धमयमस्त्रिगुणोक्तम् ॥
तस्य षोडशकं तोयमष्टभागावर्णपितम् ।
सृष्टमध्यकठोरानामन्ये पामयसा ममम् ॥
कथनीयं समादाय चतुरष्टौ च षोडश ।
गुणानां स्थाप्यते तोयं षे प्रथमदयसा ममम् ॥
स्वरसस्यापि लौहेन स्थालीपाकं ममानता ।
स्थाल्या क्वाथादिकं दत्त्वा यथाविधायनिर्मितम्
पाकेन चोयते यस्मात् स्थालीपाक इति स्मृतं
हस्तिकर्णपलाशस्य मूलञ्च शतमूलिका ॥
शृङ्गराजाख्यराजानामपा निज्रसे मङ्ग ।
मिलित्वा वा विधातव्यं स्थालीपाके फलादन् ।
यथा दीर्घापधनापि स्थालीपाको विधीयते ॥”
इति वेद्यकरसन्दर्भमारमग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
स्थालीपलाकः, पुं. (स्थालीस्यः पलाको भक्त-
गुलिका यत्र ।) न्यायविशेषः । यथा,—
“स्थालीस्थास्तगडुला एते सर्वे विक्रिन्तिभागिनः
ममकालाग्निमयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत् ॥”
इति स्थालीपलाकन्यायेन वैदिकलिङ्गत्वाव-
च्छेदनापूर्वं शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्नं हस्त-
मटनादिना स्फुटितत्वे न ज्ञातम् । इति मल-
मामतत्वम् ॥
स्थालीविल, क्ली. (स्थास्यां विलम् ।) पाकपात्र-
स्याभ्यन्तरम् । स्थाल्याः शून्यभागः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
स्थालीविलोयः, त्रि. (स्थालिविलमर्हतीति ।
स्थालीविल्यः, ।) “स्थालीविलात् ॥” ५।१।७० ।
इति कः यञ् ।) पाकयोग्यतगडुलादिः । यथा,
स्थालीविलोयास्तगडुलाः । स्थालीविल्याः पाक-
योग्या इत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्थालीह्वयः, पुं. (स्थावीवत् ह्वयः ।) तरुप्रभेदः ।
वैलियापोपर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
नन्दोह्वयः २ अख्यभेदः ३ प्ररोही ४ गज-
पादपः ५ जयतरुः ६ क्षीरो ७ वनस्पतिः ८ ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वादत्वम् । तिक्त-
त्वम् । तुषरत्वम् । उष्णत्वम् । कटपाकरसत्वम् ।
प्राहित्वम् । विषपित्तकफास्त्रनाशित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥
स्थावर, क्ली. (तिष्ठति धनुषीति स्था + वरच् ।)
धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्थावर, पुं. (तिष्ठतीति । स्था + वरच् । पर्वतः ।
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषः ॥
स्थावर, त्रि. (तिष्ठतीति । स्था ।) स्थगभास-
पिसकसो वरच् ॥ ३ । २ । १०५ । इति
धरच् ।) जङ्गमतरुः । अचलवस्तु । इत्यमरः ।
३ । १ । ७३ ॥ जङ्गमा गोमर्त्तिकाद्यः ततो-
ऽन्यो वृक्षादिः स्थावरः । इति भरतः ॥ ॥
स च ब्रह्मणः समः मगः षड्विधश्च । यथा,—
“समसो मुख्यमगस्तु षड्विधस्तस्यपाञ्च य ।
वनस्पत्योर्पधिलता त्वक्सारो यो रुधा द्रुमाः ॥”
तेषां लक्षणं यथा,
“उत्सोतमस्तस्य प्राया अन्तःस्पृशा विशेपिणः ॥”
इति शोभाशतम् ॥
“ये पयं विना फलन्ति ते वनप्यतय । अपोधयः
फलपाकान्ताः । क्षता आरोहणापिक्ताः ।
त्वक्सारो वेण्वादयः । क्षता एव काठिन्येन
आरोहणापिक्ता वारुधा । ये पयं फलन्ति ते
द्रुमाः । ऊर्ध्वं संत आहारमञ्जारी येषां ते ।
तस्य प्रायाः अत्यक्तचेतन्याः । अन्तःस्पृशाः स्पृश-
मेध जानन्ति नान्यत्तटापि अन्तरव न बहिः ।
विशेपिणः अश्रवस्यतपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः ॥”
इति तट्टीकाया शोधरस्यामो ॥ ३ ॥ स्थावरधन-
सान्निध्यं तरेभ्यो न विक्रयतश्चम् । यथा,—
“स्थावरं धनमन्यस्मै स्थिते सान्निध्यवर्तिनि ।
योग्यं क्रं तरि विक्रं तुं न शक्तं स्थावराधिपः ॥
सान्निध्यवर्तिना ज्ञातिः मयणां वा विशिष्यते ।
तयोर्भावे सहृदो विक्रोत्रच्छा गरीयसो ।
निर्णान्तमूल्यं पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमः ।
तन्मूल्यञ्च तं समोपस्थो राति क्रं ता न चापरः ॥
मूल्यं दातुमशक्तश्च तं सम्प्रतो विक्रयेऽपि वा ।
सान्निध्यस्तदान्यस्मै गृह्णा शक्नोति विक्रये ॥
क्रोतश्च तं स्थावरं देवि । परोक्षं प्रतिवासिनः ।
श्रवणादेव तन्मूल्यं दत्वाप्तो प्राप्नुमहेति ॥
क्रं ता तत्र गृह्णारामान् विनिष्ठाति भुनक्ति वा
मूल्यं दत्वापि नाप्नोति स्थावरं सान्निध्यस्तः ॥
इति महानिर्व्याणतन्त्र द्वादशोऽंशः ॥
स्थावरं विशेषो यथा, याज्ञवल्काः ।
“माण्यमज्ञाप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥”
अपि च ।
“स्थावरं द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सृत्तान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

क्रियते ।
 “पितुः प्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राणाभरणानि च
 स्थावरन्तु न भुञ्जीत प्रसादे सति पेटके ॥”;
 इति मिताक्षराष्टतवचनमपि पितामहधन-
 परम् । पित्रा च स्वीपार्जितं स्थावरं दत्तं
 भुज्यत एव इति ॥
 “स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया ॥”
 इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् विक्रये
 ऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण
 स्थावरविक्रय इति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्थाव-
 रविक्रयनिषेधोऽविभक्तस्थावरविषयः ॥*॥ पूर्व-
 पुरुषार्जितनष्टाहारे विशेषयति मिताक्षरायाम् ।
 “स्थावरं द्विपदञ्च व यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
 अमभय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥”
 अन्याप्यपवादमाह ।
 “एकाऽपि स्थावरे कुर्यात् दानाधमनविक्रयम्
 आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥”
 अनुपभोगे तु सर्वस्य क्रीतादेर्हानिर्यथा ब्रह्म-
 स्पतिः ।
 “सविभागक्यप्राप्तं पितरं लब्धञ्च राजतः ।
 स्थावरं मिदमाप्नोति भुक्त्या हानिरूपेण च ॥*॥
 सादायिकं सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकल्पितम्
 विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरं स्वपि ॥”
 नारदः ।
 “भर्ता प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् स्मृतेऽपि तत्
 सा यथा काममश्रीयात् दद्यादा स्थावरादृते ॥”
 दमः ।
 “अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वंपामिव तद्भवेत् ।
 विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योदर्यैः कदाचन ॥”
 सर्वेषां सोदरामोदराणाम् । स्थावरातिरिक्तान्तु
 विभक्ताविभक्तमोदराणामेवेत्यर्थतः । मिदम् ।
 तेषा तत्पिण्डदाहत्वेन तन्माहभोग्यपार्वणपि-
 ण्डदाहत्वेन चाधिकारात् । इति दायतत्त्वम्*॥
 (अथातः स्थावरविपविज्ञानीयमध्यापं व्याख्या-
 स्यामः ।
 “स्थावरञ्जडमश्चैव द्विविधं विषमश्चत ।
 दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥
 मूल पत्र फलं पुष्पं त्वक् चौरं सार एव च ।
 निर्यासी धातवश्चैव कन्धश्च दण्डमः स्मृतः ॥
 तत्र लीतकाश्चमारगुञ्जासुवन्धगर्गककरघाट-
 विद्यच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविपाणि । विष-
 पत्रिका लम्बावरदारुककरम्भ-महाकरभ्राणि
 पञ्च पत्रविपाणि । कुमुदतीवृण्णकाकरम्भकहा-
 करम्भकर्काटकरणुकरश्चद्योतकचर्मरोगभगन्या-
 सर्पधातिनन्दनसारपाकानीति हादश फल-
 विपाणि । वेतकादस्ववल्लीजकरम्भमहाकर-
 भ्राणि पञ्च पुष्पविपाणि । अन्वपाचककर्तरीय-
 सौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सम-
 त्वक्सारनिर्यासविपाणि कुमुदघ्नोऽहोजाल-
 चाद्याणि त्रीणि चौरविपाणि । फेणाश्रमभस्म-
 हरितालञ्च द्वे धातुविषे । कालकूटवत्सनाभ-
 सर्पकपालककईमकवैराटकमुस्तकशृङ्गोविष-

प्रपौण्डरिकमूलकहलाहलमहाविषकर्कटका-
 नीति त्रयोदश कन्दविपाणि । इत्येवं पञ्च-
 पञ्चाशत् स्थावरविपाणि भवन्ति ॥
 चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ।
 षट् चैव सर्षपाख्याः शेषाख्ये कैकमेव तु ॥
 उद्दृष्टेन मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
 जम्भाङ्गोद्दृष्टेन श्वासा श्लेयाः पञ्चविषेण तु ॥
 मुष्कशोफः फलविषैर्हृद्दोऽन्नदोष एव च ।
 भवेत् पुष्पविषैर्हृद्दोऽन्नाधानं मोह एव च ॥
 त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तं भवन्ति हि ।
 आस्यदौर्गन्ध्यपाकश्च शिरोरुककफसंज्ञवाः ॥
 फेणागमः चौरविषे विड भेदो जिभजिह्वता ।
 हृत्पौडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ॥
 प्रायेण कालघातौनि विषाख्यं तानि निर्दिशन्तु
 कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम्
 मर्गाज्ञानं कालकूटे विषयुः स्तम्भ एव च ।
 शोवास्तम्भो वत्सनाभे पोतविषमृजनेत्रता ॥
 सपेपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च ।
 शोवा दौर्बल्यवाक्मज्जो पालकेऽनुमताविह ॥
 प्रमेकः कर्हमाख्ये तु विड भेदो नेत्रपीतता ।
 वराटकनाडुदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥
 गात्रस्तम्भो विषयुश्च जायते मुस्तकेन तु ।
 शृङ्गाविषेणाङ्गसाददाहोदरविहृदयः ॥
 पुण्डरीकेण रक्तत्वमसृष्टोऽहस्तशोदरे ।
 वैवर्ण्यं मूलकेशदिहृदिकाशोफप्रसूदताः ॥
 चिरिणोऽर्कमिति श्यावो नरो हालाहलेन वै ।
 महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमो भृशम् ॥
 ककटैर्नीत्यतत्त्वङ्गं हसन् दन्तान् दशत्यपि ।
 कन्द जान्युश्रवोऽर्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश ॥
 सर्वाणि कुशलेऽज्ञानान्यं तानि दशाभिर्गुणैः ।
 रुचमण्यं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च ॥
 विकाराणि विशदञ्चैव लक्ष्यपाकि च तत स्मृतम्
 तद्गोच्यत् कोपयैदायुर्भोग्यात् पित्तं सर्शाणि-
 तम् ॥
 मानस मोहयन्ते च्छादङ्गवन्धान् छिनत्त्यपि ।
 शरीरावयवान् सौक्ष्मात् प्रविशदिकरोति च ॥
 आशुत्वादाशु तद्दन्ति व्यावायात् प्रकृतिं भजेत्
 चपयञ्च विकारिगत्वाहोपान् धातुमलानपि ॥
 वैशद्यदातिरिच्यते दुःखं कित्वाश्च लाघवात् ।
 दुज्ज रक्षाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥
 स्थावरं जडमं यच्च क्लेशमं चापि यद्विदितम् ।
 सदो व्यापादयत्तत्तु ज्ञेयं दशगुणान्वितम् ॥
 यत् स्थावरं जडमक्लेशमं वा
 ट्हादृशं यदनिगतं तत् ।
 जीर्णं विषघ्नोपधिभिहृतं वा
 दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥
 स्वभावतो वा गुणविप्रहोने
 विषं हि द्रुषीविषतःमुपैति ।
 वीर्याल्पभावात् निपातयत्तत्
 कफाहतं वर्षगणानुबन्धि ॥
 तेनाहृतो भिन्नपुराषवर्णा
 विगन्धवैरस्समुष्णः पिपासो ।

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विषखी
 भवेच्च द्रुषीदरलङ्गजुष्टः ॥
 आमाशयस्ये कफवातरोगी
 पिप्साशयस्येऽग्निनिपत्तरोगी ।
 भवेन्नरो अस्ताशिरोरुहाङ्गी
 विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥
 स्थितं रसादिष्वथ वा यथोक्तान्
 करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
 कोपञ्च शीतानीलदुर्हिनेषु
 यात्याशु पूर्वं शृणु तत्र रूपम् ॥
 जिद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
 विस्त्रेपहर्षावथवाङ्महः ।
 ततः करोत्यन्नमदाविपाका-
 वरोचकं मण्डलकोठमोहान् ॥
 धातुस्य पादकरास्यशोफं
 दकोदरं कर्हमथातिसारम् ।
 वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा
 कुर्यात् प्रहृष्टां प्रबलां हृष्टां वा ।
 उन्मादमन्यज्जनयेत्थाऽन्य-
 दानाहमन्यत् चपयञ्च शुक्रम् ।
 गाह्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं
 तांस्तान् विकाराश्च बहुप्रकारान् ॥
 दूषितं देशकालान्निदिवास्वप्नैरभिचक्षणः
 यस्माद्दृश्यते धातुन् तस्माद्द्रुषीविषं स्मृतं
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगं तु प्रथमे नृणाम् ।
 श्यावा जिह्वा भवन्तु स्तथा मूर्च्छाश्वामथ
 द्वितीये विषयुः स्वदो दाहः कण्डुकजस्त
 विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनान्
 तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाशये भृशं
 दुर्बलं हरितं शूनं जायते चास्य लोचने
 पक्षाशयगते तोदो ह्रिकाकामोऽन्वकृजन्
 चतुर्थे जायते वेगं शिरसश्चातिशौरवम् ॥
 कफप्रसक्तो ववर्ण्यं पव्वभेदश्च पञ्चमं ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्षाधानं च वेदना ॥
 षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृशं वाप्यतिमार्थ्यते ।
 स्कन्धपृष्ठकटोभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेवितम्
 अगद मधुसपिभ्यां पाययेत्त ममायुतम् ।
 द्वितीये पृष्ववहान्तं पाययेत्तु विरचनम्
 तृतीयेऽगदपानन्तु हितं नस्यं तथाञ्जन-
 चतुर्थे स्त्री हर्ममथ पाययेतागदं भिषक्
 पञ्चमे चोदमधुकक्षाथयुक्तं प्रदापयेत् ॥
 षष्ठेऽतिमारवासाहिरवपोडय सप्तमे ।
 मूर्च्छिं काकपटं कृत्वा सासृग्वापि शितं
 वेगान्तरं त्वन्यतमे कृतं कर्मणि शीतला
 एवागं सृष्टतसौद्रमिमां दद्याद्विचक्षणः ॥
 कोषातक्योऽग्निः पाठासूर्यवज्रमृताभ
 शिरोपः किण्विशीलुगिर्याह्वा रजनोहर
 पुनर्णवे हरणश्च त्रिकटुः सारिवे बला ।
 एषा यवागूर्निकाथं कृता हन्ति विषदयम्
 मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरणवः ।
 पुन्नागलेलवालूनि नागपुष्पोत्पलं सित

स्थिकः

विहङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुं ध्यामकं तथा ।
 इण्ड्रे हं हृत्वीं च मारिवे च स्थिरामहा ॥
 अस्त्रैरेषां घृत मिहमजयमिति विभ्रुतम् ।
 विद्याधि इन्ति सर्व्याणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥
 दूषीविषासं सुखिन्मूर्हश्चाधमश्च शोधितम् ।
 पायथीतागर्दं नित्यमिमं दूषीविषापहम् ॥
 पिप्यस्यो ध्यामकं मांसो सावरः परिपेलवम् ।
 सुषणिका ससुस्त्रैला तोयं कनकगैरिकम् ॥
 चौद्रवुक्तोऽगदां ह्यप दूषीविषमपोहति ।
 एष नाम्ना विषारिस्तु न चात्यत्रापि वाय्यते ॥
 ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाङ्गं शुक्रमक्षयं ।
 शोफोऽतिसारं मूर्च्छायां हृद्रोगं जठरेऽपि वा ॥
 उष्णादे वेषधीं चैव ये चान्ये स्युरूपदवाः ।
 यथास्वं तेषु कुर्वीति विषघ्नं रौपधः क्रियाम् ॥
 साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं भवत्सुराश्रितम् ।
 दूषीविषमसाध्यन्तु क्षीणस्याहितसैविनः ॥”
 इति सुश्रुतं कल्पस्थानं २ अध्यायः ॥
 स्थावरदिः क्लो, (स्थावरं चादिः कारणं यस्य) ।
 वक्षनाभविषम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 स्थाविरः क्लो, (स्थविरस्य भावः कर्म वा । स्थाविर
 + “हायनान्तयुवादिभ्यां ङ् । ५ । १ । १३० ।
 इत्यण् ।) स्थाविरत्वम् । इत्यमरः ।
 २ । ३ । ४० ॥ (यथा, महाभारते । २।१८८।३।
 “गाह्वस्यऽथवा बान्य यौवने स्थाविरं ऽपि वा ।
 यथाफलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥”)
 तत्तु समतिवर्षात् परम् यथा,—
 “आ पौडशाङ्गवेदान्तस्तुरणस्तत उच्यते ।
 इहः स्यात् समतरेऽङ्गं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
 इति भरतधृतस्मृतिवचनम् ॥
 स्थासकः, पुं, चार्त्तिकम् । इत्यमरः । २।६।२२० ॥
 जलादेवुद्दुद्दम् । इति मेदिनी ॥
 स्थासुः क्लो, शरीरबलम् । षाधातोः सुप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । इति केचित् ॥
 स्थासुः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “ग्लान्तिश्च
 क्लुः ।” ३।२।१३८ । इति सुः ।) स्थिरतरः ।
 इत्यमरः । ३।१।७३ ॥ (यथा, भट्टि । २।४७ ।
 “हिरण्यमयो शाललतेव जङ्गमा
 च्युता दिवः स्थासुः रिवाचिरप्रभा ।
 शशाङ्कान्स्त्रिधटवताकृतिः
 सुता ददे तस्य सुताय मेथिली ॥”)
 शाश्वतः । इति भरतः ॥ (यथा, किराते । २।१८ ।
 “अभिमानधनस्य गत्वै-
 रसुभिः स्थासुः यगश्चिषीषतः ।
 अचिरांशुविलासचञ्चला
 ननु लक्ष्मीः फलमानुसङ्गिकम् ॥”
 स्थावरः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधर-
 स्वामी । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मनुः । १।५६ ।
 “यदाणुमात्रिकी भूत्वा बीजं स्थासुः चरिणु च
 समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति ॥”
 स्थिकः, पुं, कटिप्रोधः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “कटिप्रोधः कटिप्रोधः पुलः स्थिकः स्त्रियां
 स्फिचा ॥”

स्थिरः

स्थितः, त्रि, (स्था + क्तः ।) प्रतिज्ञातवान् ।
 (यथा, हरिवंशे । २५५ । ८५ ।
 “पत्नोन्वचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रोऽब्रवीदिदम् ।
 स्थितोऽस्मि समये तस्य अनन्तस्य महात्मनः ॥”)
 ऊर्ध्वः । निश्चलः । इति मेदिनी ॥ (वत्तमानः ।
 गतिनिवृत्तिविशिष्टः । यथा, रघुः । २ । ६ ।
 “स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
 निषेदुषीमासनबन्धधोरः ।
 जलाभिलाषो जलमादधानां
 क्वायव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥” * ॥
 क्लो, स्था + भावे क्तः । अवस्थानम् । कुल-
 मर्यादा । यथा, रामायणे । २ । ३८ । २४ ।
 “साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शाले मत्ये श्रुते स्थितं
 स्त्रीणां पवित्रं परम पतिरंको विश्रयते ॥”)
 स्थितप्रज्ञः, त्रि, (स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मा-
 नात्मविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य ।) मनोगतमव्य-
 वासनारहितः । यथा, श्रीभागवतायां २ ।
 ५५—५६ ।
 “प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनो-
 गतान् ।
 आत्मन्ये वात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदीच्यते ॥
 दुःखेष्वनुद्दिग्मनाः सुखेषु विगतस्मृहः ।
 बोतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
 स्थितप्रमा, [न] प, (स्थिते प्रे म यस्य ।) स्थिर-
 तरबन्धुः । इति केचित् ॥
 स्थितिः, स्त्री, (स्था + क्तन् ।) न्याय्यपथस्थितिः ।
 तत्पर्यायः । संस्था २ मर्यादा ३ धारणा ४ ।
 इति क्षत्रियवर्गे अमरः । २ । ८ । २६ ॥
 संस्थितिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 कुमारः । १ । १८ ।
 “स मानसां मेरुमखः पितृणां
 कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
 मेना मनोनामपि माननीया-
 मात्मानुरुपा विधिनापयमे ॥”)
 अवस्थानम् । तत्पर्यायः । आस्था २ आमना ३ ।
 इति मङ्गलवर्गे अमरः । ३ । २ । २१ ॥
 (यथा, रघुः । १ । ८८ ।
 “प्रस्थितायां प्रतिष्ठे थाः स्थितायां स्थिति-
 माचरे ॥”)
 मोमा । इति मेदिनी ॥ * ॥ (नियमः । यथा,
 महाभारते । ३ । १३१ । २० ।
 “श्वेनः कपोतानत्तीति स्थितिरपा मगाननी ।
 मा राजन् मारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासजः ॥”)
 द्रव्यविशेषे स्थितिनिषेधो यथा,—
 “नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चन
 तुपाङ्गारकविष्टानामधितिष्ठेत् कदाचन ॥
 इति कौर्म्ये उपविभागे । १६ । ७८ ॥
 स्थिरः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिरशिशि-
 रिति । उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन
 साधुः ।) देवः । पर्वतः । कार्तिकेयः । वृक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ शनिः । मोक्षः । इति
 मेदिनी ॥ अनड्डान् । इति राजनिघण्टुः ॥

स्थिरजी

धवहृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ उपसिंहहृत्तिका-
 कुम्भराशयः । यथा,—
 क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
 षोडोऽथ युग्मं विषमं समथ ।
 चरस्थिरहात्मकनामधेया
 मेघादयोऽमो क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
 इति ज्योतिस्तस्त्वम् ॥
 तत्र जातफलं यथा,—
 “स्थिरविभ्रुतिमिच चलमटनं स्वलितनियम-
 मपि चरभे ।
 स्थिरमे तद्विपरीते लेमान्वितं दीर्घसुखम् ॥
 दिशरीरे त्यागयुक्तं कृतद्रुमत्समाह्वनं विविध-
 चेष्टम् ॥”
 इति टीपिका ॥ * ॥
 स्थिरवस्तुनि यथा । युद्धे प्रधानभटः १ साध्वी २
 धर्मः ३ अधर्मः ४ सम्भन ५ । अस्थिरवस्तुनि
 यथा । अचला १ दौला २ अपाङ्ग ३ यौवनमः
 दर्जनः ५ स्वामिप्रसादः ६ इस्तिकर्णः ७
 स्वर्गम ८ मत्स्य ९ कपिः १० श्रीः ११ । इति
 कविकल्पलता ॥
 स्थिरः, त्रि, (स्था + किरच् । कठिनः । निश्चलः ।
 इति धरणिः ॥ यथा,—
 “अवभ्रच्छाया खल्लः प्रीतिः परनारीषु
 मङ्गतिः ॥
 पञ्चते अस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥
 अस्थिरं जायते लोकं अस्थिरं धनयौवनम् ।
 अस्थिरं पुत्रदारान् धर्मः कोत्तियशः स्थिरम् ॥”
 इति गाकडं । ११५ । २५—२६ ॥
 स्थिरगन्धः, पुं, (स्थिरो गन्धो यस्य ।) चम्पकहृत्तः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ चिरस्थायिसौरभयुक्तं त्रि ॥
 स्थिरगन्धाः, स्त्रा, (स्थिरो गन्धो यस्याः ।) पाटला ।
 केतकी । इति राजनिघण्टुः ॥
 स्थिरचक्रः, पुं, (स्थिरं चक्रं यस्य ।) जिनविशेषः ।
 तत्पर्यायः । मञ्जुर्था २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जु-
 भद्र ४ मञ्जुषोप ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७
 वज्रधरः ८ प्रज्ञाकाय ९ वाटिराट १० नीलो-
 त्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३ शार्ङ्ग-
 वाहनः १४ धियास्पतिः १५ पूर्वजिनः १६
 खड्गो १७ दण्डो १८ विभूषणः १९ बाल-
 ग्रतः २० पञ्चचौरः २१ मिहकलिः २२ शिखा-
 धरः २३ वागेश्वर २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्थिरच्छट, पुं, (स्थिराच्छटा यस्य ।) भूर्जपत्रः ।
 इति रत्नमाला ॥
 स्थिरच्छायाः, पुं, (स्थिरा निश्चला च्छाया यस्य ।)
 वृक्षमात्रम् । इति शब्दमाला ॥ क्रायातरुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (निश्चलच्छायायुक्तं, त्रि ।
 यथा, महानिर्वाणं । १ । ३ ।
 “स्थिरच्छायद्रुमच्छायाच्छादितं सिन्धुमञ्जुले ॥”)
 स्थिरजिह्वः, पुं, (स्थिरा जिह्वा यस्य ।) मत्स्यः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 स्थिरजीविता, स्त्री, (स्थिरं बहुकालस्थायि जीवितं
 यस्याः ।) शास्त्रलिपिः । इति शब्दमाला ॥

स्थिरा

स्थिरतरः, त्रि. (अयमनघोरतिशयेन स्थिरः । स्थिर + तरप् ।) अतिशयस्थिरः । तत्पर्यायः । स्थान्त्रः २ स्थेयान् ३ । इत्यमरः । ३।१।७३ । दृढतरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थेयः ५ । अतिस्थिरः ६ स्थेष्टः ७ । इति हिमचन्द्रः ॥

स्थिरदंष्ट्रः, पुं. (स्थिरा दंष्ट्रा यस्य ।) भुजङ्गः । वराहाकृतिविष्णुः इति मेदिनी ॥ ध्वनिः । इत्यजयः ॥

स्थिरपत्रः, पुं. (स्थिराणि पत्राणि यस्य ।) हिमतालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरपुष्पः, पुं. (स्थिराणि पुष्पाणि यस्य ।) चम्पक-वृक्षः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरपुष्पी, [न्] पुं. (स्थिरपुष्पमस्यास्तीति । इनिः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरफला, स्त्री. (स्थिरं फलं यस्याः ।) कुष्माण्डी । इति केचित् ॥

स्थिरमतिः, स्त्री. (स्थिरा मतिः ।) निश्चला बुद्धिः । यथा—
“स्थिरमतिं समतिं कमनीयतां कुशलता हि नृणामुपभोगताम् । हृष्यगती हिमगुर्भ्रमार्दिशत् सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”
इति कौष्ठोप्रदीपः ॥

तद्युक्ते, त्रि. स्थिरा मतियंस्थिति बहुव्रीहि-समामः ॥

स्थिरयोनिः, पुं. (स्थिरा योनिरुत्पत्तिर्यस्य ।) क्वायातकः । इति भृगुप्रयोगः ॥

स्थिरयौवनः, पुं. (स्थिरं यौवनं यस्य ।) विद्या-धरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्थिरं यौवन-मिति । निश्चलयौवनं, स्त्री । यथा, माकण्डेय ६० । ३ ।
“तस्य ते वै फलरभं पिबन्तः पुरुषाः सदा । स्थिरयौवनसम्पन्नाः स्त्रियश्चात्पलगाभिका ॥”) चिरस्थायितरूणावस्थ, त्रि ॥ (यथा, विष्णु-पुराण १२१ । ६२ ।
“सत्यभामोत्तमा स्तोणां सुभगा स्थिरयौवना । जरां न यास्यति बधुर्थावत्त्वं कृष्ण मानुष ॥”) स्थिररङ्गा, स्त्री. (स्थिरो रङ्गो रागो यस्याः ।) नीलो । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिररागा, स्त्री. (स्थिरो रागो यस्याः ।) दारु-हविद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरश्री, त्रि. स्थिरा शीलस्मोयस्य । स्थिर-लक्ष्मोकः । यथा, तिथ्यादितत्त्वं मत्स्यपुराणम् । “स्थिरोपायो हि पुरुषः स्थिरश्रीरैव जायते । रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपला श्रियम् ॥” स्थिरसाधनकः, पुं. (स्थिरं साधयतीति । साधि + ल्यः । ततः कन् ।) सिन्दुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरसारः, पुं. (स्थिरः सारो यस्य ।) शाक-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरा, स्त्री. (स्था + किरच् । टाप् ।) पृथिवी । शास्त्रपर्यायः । इत्यमरः । २।१।२ । २।४।११५ ॥

स्थूलं

काकीली । इति जटाधरः ॥ शास्त्रलिहच । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्थैर्ययुक्ता स्त्री च ॥

स्थिराक्षिपः, पुं. (स्थिरः अक्षिपः वृक्षः ।) हिमतालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरायुः, [म्] पुं. (स्थिरं आयुर्यस्य ।) शास्त्रलि-हचः । इत्यमरः । २।४।४६ ॥ चिरजीविनि. त्रि ॥

स्थुड, शि इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) दम्ब्याटः । शि, स्थुडति अस्थुड्डीत् तुस्थोड् । इत्यां वरणं । इति दुर्गादासः ॥

स्थिरी, [न्] पुं, स्थिरी । इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः ॥

स्थूणा, स्त्री. (तिष्ठतीति । स्था + “रास्त्रासास्त्रा-स्थूणाबीणाः ।” उणा० ३ । १५ । इति नप्रत्य-येन साधुः ।) गृहसूत्रः । खँटो इति भाषा ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७२ ।
“द्वोऽन्व्यः पतिरेष मन्त्रकगतः स्थूणावशेषं गृह-कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलनी वत्सस्य वार्त्तापि नो । यद्वात् सञ्चितैलविन्दुघटिका भग्ने ति पर्या कुला दृष्ट्वा गभेभरालसां निजबधूं श्वश्रुश्चिरं रोदिति ॥”) शुर्मी । लौहप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ३।५० ॥

स्थूम्, पुं, दीप्तिः । चन्द्रः । इति केचित् ॥

स्थूरः, पुं. (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः क्विच् ।” उणा० ५ । ४ । इति उरन् ।) हृषः । इति संक्षिप्तसाराणोद्दिष्टः । मनुष्यः । इति मिहान्तकौमुदी ॥

स्थिरी, [न्] पुं, सादृश्येन स्थिरी हृषोऽस्यास्तीति । इनिः ।) स्वरहृषभवत् पृष्ठं न भारवाहकोऽश्वः । दृष्टं न वर्हति पृष्ठस्यमपि बाह्यमुपचारात् पृष्ठ-तद्वहति वा पृष्ठः टघ कादिति यः स्थूल्यते मन्त्रियते पृष्ठमनया स्थूरा । स्थूल त् क ड् ङ् हण्णं सेमक्तात् सरोरिति अः निपातनात् लस्य रत्वं स्थूरा पर्येयणं तस्या इदमिति णा स्थोरं पृष्ठारोपितभारादिकं तदस्यस्यति इनि स्थिरी स्थिरी च स्थिरीति स्वामी । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

स्थूल, त् क ड् ङ् हण्णं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-आत्म० अक०-सेट् ।) दीर्घी ड्, अतुस्थूलत् । ङ् हण्णं ङ्ङिः । इति दुर्गादासः स्थूलं, त्रि. (स्थूलयतीति । स्थूल + षच् ।) उप-चितावयवम् । मोटा इति भाषा । तत्पर्यायः । पोन्म २ पोवम् ३ पोवरम् ४ । यथा, कुमारः । २ । ११ ।
“द्वः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः । व्यक्तो व्यक्तेतरथासि प्राकाम्य ते विभृतिषु ॥”) जडः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०३ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३०५ । १६ ।
न यः ससत्सुः कथयेत् ग्रन्थार्थं स्थूलबद्धिमान् । स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥)

स्थूलजी

स्थूलं, स्त्री. (स्थूल + षच् ।) कूटम् । मसूहः इति मेदिनी ॥

स्थूलः, पुं. (स्थूलत् क ड् ङ् हण्णं + षच् ।) पनमः इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । इति महा-भारतम् । १३ । १४८ । १०३ ॥ कन्दविशेषः रक्तलशुनः । इति केचित् ॥ यथा, सुश्रुते १ । ४६ । “स्थूलशूरणमाणकप्रभृतयः कन्द-दंपत्कपायाः कटुका रूक्षा विष्टाभिर्गो गुरव कफवातलाः पित्तहराश्च । भाणकं स्वाद् शीतश्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥” स्थूलकः, पुं. (स्थूल एव । कन् ।) तृणविशेषः उलु इति भाषा । यथा, रत्नमालायाम् । “सूत्र्यः स्थूलको दर्भो जूर्णाख्यश्च स्वरच्छदः स्थूलकः, त्रि. (स्थूल + स्वार्थे कन् ।) यथा, स्थूल प्रकार इति । “स्थूलादिभ्यः प्रकारवचनं कन् ५ । ४।३ । इति कन् ।) स्थूलः । स्थूलशब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्थूलकङ्कः, पुं. (स्थूल कङ्कः ।) वरकधान्यम् इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलकणा, स्त्री. (स्थूला कणा यस्याः ।) स्थूल जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलकण्टकः, पुं. (स्थूलाः कण्टका यस्य ।) जाल वज्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलकण्टकिका, स्त्री. (स्थूलाः कण्टका यस्या-ततः कापि अत इत्वम् ।) शास्त्रलिहचः इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थूलकण्टा, स्त्री. (स्थूलः कण्टो यस्याः ।) बृहती इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलकन्दः, पुं. (स्थूलः कन्दः ।) रक्तलशुनः (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा शूरणः । हस्तिकन्दः । भाणकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

स्थूलकाष्ठक, [ह्] पुं (स्थूलकाष्ठं दहतीति दह + क्विप् । स्थूलकाष्ठस्य धक् इति वा । बृहत्काष्ठान्निः । तत्पर्यायः । स्कन्धानलः २ इति जटाधरः ॥

स्थूलकाष्ठान्निः, पुं. (स्थूलकाष्ठस्य अग्निः ।) बृहत् काष्ठानलः । तत्पर्यायः । स्कन्धान्निः २ । इति हारावली ॥

स्थूलचेडः, पुं. । (स्थूलः चेडः ।) बाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्थूलचक्षुः, पुं. (स्थूला चक्षुरिव शिखा यस्य ।) महाचक्षुःशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलचापः, पुं. (स्थूलचापः ।) तूलपरिष्कारार्थं धनुः । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलचाप इति साधुपाठः ॥

स्थूलजीरकः, पुं. (स्थूलो जीरकः ।) जीरकमेद कालजिरा इति वङ्गभाषा । मगरेला इति कलौष्ठी इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः दिव्या २ उपकुञ्चिका ३ काला ४ पृथ्वी

स्यूलपु

स्यूलशा

स्यूलैला

स्यूलकशा ६ पृथुः ७ मनोज्ञा ८ जारणी ९ जीर्णा १० तक्षः ११ सुषुवी १२ कारवी १३ पृष्ठीका १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुणामदोषश्लेष्माधान-जन्तुनाशित्वम् । जीर्णत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिघण्टे ॥*॥ त्रिविधजौरकनामगुणाः । “जौरको जरणोऽजाजो कणा स्याद्दोषजौरकः कृष्णजौरः सुगन्धश्च तथवाहारशोधनः ॥ कणाजाजो तु सुषुवी कालिका चोपकालिका पृष्ठीका कारवी पृष्ठी पृथुः कृष्णापकुक्षिका उपकुक्षी च कुक्षी च बृहज्जौरक इत्यपि ॥ जौरकत्रितयं रूचं कटुकं दीपनं लघु । संघ्राहं पित्तलं मध्यं गर्भाशयविशुद्धिक्तम् ॥ ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं हृद्यं रुचं कफापहम् । चक्षुषं पवनाधानगुणश्चर्यति सारहृत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

स्यूलतालः, पुं. (स्यूलस्तालः ।) हिन्तालः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलत्वचा, स्त्री. (स्यूलतात्वक् यस्याः ।) काश्मरी । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलदण्डः, पुं. स्यूलो दण्डो यस्य ।) देवनलः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलदर्भः, पुं. (स्यूलो दर्भो यस्य ।) मुञ्जः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलदला, स्त्री. (स्यूलं दलं यस्याः ।) गृहकन्या । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलनालः, पुं. (स्यूलो नालः देवनलः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलनामः, पुं. (स्यूलानामा यस्य ।) सुकर । इति हेमचन्द्रः ॥
 स्यूलनामिकः, पुं. (स्यूलानामिका यस्य । “अज्जासिकायाः संज्ञाया नम चास्यूलानात् ॥” ५।४ । ११८ । इत्यत्र स्यूलवर्जनात् न नमादेशः ।) शुकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पालनासायुक्तं चि ॥
 स्यूलपटः, त्रि. (स्यूलः पटो यस्य ।) पोवरवस्त्रयुक्तः । यथा,— “ऋष्वगृहः स्यूलपटा यवगोधूमशालिनः । प्रलयेऽपि न सादन्ति यदि कन्या न विद्यते ॥” इति पुराणम् ॥ (स्यूलवस्त्रे, पुं. लो ।)
 स्यूलपट्टः, पुं. स्यूलः पट्टः कौपेय इव ।) कापीसः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्यूलपट्टाकः, (पुं. स्यूलपट्टं कापीसं षकति प्राप्नोति कारणत्वेनेति । अक गती + षण् ।) स्यूलवस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्यूलपादः, पुं. (स्यूलः पादो यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥ आपदौ च ॥
 स्यूलपुष्पः, पुं. (स्यूलं पुष्पमस्य ।) वकहृत्तः । इति रत्नमाला ॥ भ्रूणुपुः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलपुष्पा, स्त्री. (स्यूलं पुष्पं यस्याः ।) पर्वतजातापर्राजिता । इति रत्नमाला ॥

स्यूलपुष्पी, स्त्री. (स्यूलं पुष्पं यस्याः ।) डीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलफलः, (स्यूलं फलं यस्य ।) शाल्मलिहृत्तः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलफला, स्त्री. (स्यूलं फलं यस्याः ।) शणपुष्पी । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलभद्रः, पुं. (स्यूलं प्रचुरमित्यर्थं भद्रं शुभं यस्य ।) श्रुतकेवलिनः मज्जैर्भद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
 स्यूलभूतः, स्त्री. (स्यूल भूतम् ।) पञ्चोक्ताकाशादिभूतम् । इति वेदान्तसारः ॥
 स्यूलमरिचः, स्त्री. (स्यूल मरिचम् ।) ककूलम् । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलमूलः, स्त्री. (स्यूलं मूलमस्य ।) चाणक्यमूलम् । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूललक्षः, त्रि. (स्यूलं प्रचुरं लक्षयति दानार्थमिति । लक्ष + षण् ।) बहुप्रदः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, याज्ञवल्करः । १ । ३०८ । “महासाहः स्यूललक्षः कृतज्ञो हृहमेवकः । विनातः सत्त्वसम्पन्नः कुलानः सत्यवाक् शुचिः ॥”)
 स्यूललक्ष्यः, त्रि. (स्यूल प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य ।) बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४५ । ११ । “अकलयो मानयिता स्यूललक्ष्यः प्रियंवदः । सहृदयान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥”)
 स्यूलवर्त्मकृतः, पुं. (स्यूलस्य वर्त्मनः कृतं कारकः ।) ब्राह्मण्यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्यूलवल्कलः, पुं. (स्यूलं वल्कलं यस्य ।) रक्तलीपः । इति जटाधरः ॥
 स्यूलवृत्तफलः, पुं. (स्यूलं वृत्तफलं यस्य ।) स्निग्धपिण्डीतकः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलवट्टेही, स्त्री. (स्यूलाना वट्टेही विट्टेहभवा च ।) गजपिप्पली । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलशरः, पुं. (स्यूलः शरः ।) शरविशेषः । माटा शर इति भाषा । तत्पर्यायः । महाशरः २ स्यूलशायकः ३ इक्षुरकः ४ क्षुरपत्रः ५ बहुमूलः ६ दीघमूलकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सतिक्तत्वम् । कोणत्वम् । कफभ्रान्तिमटापहरत्वम् । बलवोध्यकारित्वम् । नित्यं सेवितयेत् किञ्चिद्वातकरत्वञ्च । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलशाटकः, पुं. (स्यूलः शाटकः ।) पीनवस्त्रम् । माटा कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । वराशिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ वरासिः ३ । इति जटाधरः ॥
 स्यूलशाटका, स्त्री. स्यूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥
 स्यूलशाटिका, स्त्री. (स्यूलाना शाटिका ।) स्यूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥
 स्यूलशाटिः, पुं. (स्यूलाना शाटिः ।) वराशिः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्यूलशालिः, पुं. (स्यूलः शालिः ।) शालिधान्यभेदः । तत्पर्यायः । महाशालिः २ स्यूलान्नः ३ स्यूलतण्डुलः ४ । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तशमनत्वम् । जाण्वर-दाह-जठररुजा-शीघ्र-शमनत्वम् । गिशुनां युना जरतां च हितकरत्वम् । सटा मेवनानानवलवोध्यकारित्वञ्च । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलशिरः, [स] स्त्री. (स्यूलं शिरः ।) बृहन्मस्तकम् । (स्यूल शिरो यस्य ।) मनिविशेषः ॥ यथा, महाभारते । २ । ४ । ११ । “वको दानभ्यः स्यूलशिराः कृणाद्दोपायनः शुक्रः ॥”) स्यूलमस्तकयुक्तं त्रि । इति केचित् ॥
 स्यूलशीर्षिका, स्त्री. शरीरापेक्षया स्यूलं शीर्षमस्याः स्यूलशीर्षा स्वार्थं के स्यूलशीर्षिका ॥ लुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तकं त्रि ॥
 स्यूलपट्टपदः, पुं. (स्यूलः पट्टपदः ।) वरलः । इति भरिप्रयोगः ॥ वोलता इति भाषा ॥
 स्यूलस्कन्धः, पुं. (स्यूलः स्कन्धो यस्य ।) लकुचः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलहस्तः, पुं. (स्यूलो हस्तः ।) हस्तिगुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ । “स्यानाटस्मात्परमनिचलादत्यन्तोदडमुखः स्वदिडनागाना पथि परिहरन् स्यूलहस्तावलेपान् ॥” स्यूलो हस्ती यस्येति ।) पीनभुजः, त्रि ॥
 स्यूलाना, स्त्री. (स्यूल + टाप् ।) गजपिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ एवार्कः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलदला, इति रत्नमाला ॥
 स्यूलानाशा, स्त्री. (स्यूलानाशा यस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलान्ना, पुं. (स्यूलान्ना यस्याः ।) महाराजचूतः । इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलान्ना, पुं. (स्यूलान्ना यस्याः ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बृहन्मूत्रं त्रि ॥
 स्यूलानो, [न] पुं. (स्यूलं शरीरमस्यास्ताति । इति ।) उद्रः । इति केचित् ॥
 स्यूलानरगडः, पुं. (स्यूल एरगडः ।) बृहदरगडहृत्तः । तत्पर्यायः । महारगडः २ महापञ्चाङ्गलः ३ । अस्य गुणाः । “स्यूलानरगडो गुणाद्यः स्यादसवीर्यविपत्तिपु ॥” इति राजनिघण्टे ॥
 स्यूलैला, स्त्री. (स्यूलाना एला ।) एलाविशेषः । वड एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । बृहदेलना २ त्रिपटा ३ त्रिदिवाहवाः ४ सुरभीत्वक् ५ महैला ६ पृष्ठीका ७ कन्या ८ कुमारिका ९ कायस्था १० गोपुटा ११ भद्रं ला १२ कास्ता १३ घृताचीगर्भसम्भवा १४ इन्द्राणी १५ दिव्यगन्धा १६ ऐन्द्रो १७ । एलाहयगुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

स्थीणयं

ज्ञातः

ज्ञानं

पित्तान्ति कफापहत्वम् । हृद्रोगमनात्तिवस्ति-
कारित्वम् । पुंस्त्वनाशित्वम् । अत्र स्वविराया
गुणाव्यत्वञ्च ॥ स्थूलैलागुणा । रोचनत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्त-
हृत्नासविषवस्त्र्यास्यशरीरुर्ग्वामकासनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलोच्चयः, पुं; (स्थूलानामुच्चयो यत्र ।) गण्डो-
पलः । गजानां मध्यमगतिः । (यथा, माघे ।
१२ । १६ ।

स्थूलोच्चयेनागमदन्ति कागतां
गजाः प्रयाताशकरः करणुकाम ॥”)

अमाकान्यम् । वरगण्डः । इति मेदिनी ॥ हस्ति-
दन्तरन्ध्रम् । इति शब्दमाला ॥

स्थेय, पुं, (तिष्ठति विवादनिर्णयार्थमस्मिन्निति ।
स्था + यत् ।) विवादपक्षस्य निर्णयता । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १३ ।

“कार्तान्तिको भिषक् मभ्यो गुरुमन्वी पुरोहितः
दृतः स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डितः ॥”
पुरोहितः । इति मेदिनी ॥ स्थिरतरः, त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥ (क्लीं स्था + भावे यत् । स्थात-
व्यम् । यथा, हरिवंशे । ८५ । ७ ।

“बलिनः मन्त्रिकर्षे तु न स्थेयं पण्डितेन वे ।
अपक्रामेहि कालज्ञः समर्थो युद्धमावहेत् ॥”)

स्थेयान् [म] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः ।
स्थिर + इयमुत् । “प्रियास्थिरिति । ६ । ४ ।
१५७ । इति स्यादेशः ।) स्थिरतरः । इत्यमरः ।
३ । १ । ७३ ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे ।
१५ ।

“अथ स्थेयः स देयान् मम विमलदृशो बन्धुं
सिन्धुरास्यः ॥”)

शाश्वतः । इति भरतः ॥

स्थेयः, त्रि, (अयमेषामर्तिशयेन स्थिरः । स्थिर +
इष्टञ् । “प्रियास्थिरिति । ६ । ४ । १५७ । इति
स्यादेशः ।) अतिस्थिरः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थेय्यं, क्ली (स्थिरस्य भावः । स्थिर + यञ् ।)
स्थिरत्वम् । गभस्थस्याङ्गानां स्थेय्यं चतुर्थं मासि
भवति । इति सुखबोधः ॥ (यथा, याज्ञवल्करः ।
३ । ८० ।

“स्थेय्यं चतुर्थं त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।
पष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्नाञ्च सम्भवः ॥” * ॥
दृष्टता । यथा, महाभारते । ६ । १३ । ८ ।

“महेन्द्रमदृशः शौच्यं स्थेय्यं च हिमवानिव ।
समुद्र इव गाभ्योर्ध्वं महिष्णुत्वं धराममः ॥”
स्थीरो, [न्] पुं; भारवाहकाश्वः । इति भरत-
द्विरूपकापः ॥

स्थीणं, क्ली, (स्थूणाया भवम् । स्थूणा + टक् ।)
यान्यपण्डितानामकगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३२ ॥ गौं ठियाला इति भाषा ॥ अथ ग्रन्थि-
पणस्थेव मेदः ॥ । इषत्सुर्गन्धं स्थीणयं युनेर
इति लोके ।

“स्थीणयकं बहिर्बहिर्षे शुक्रबहिर्षे कुकुरम् ।
शोणं रोमं शुक्रं चापि शुक्रपुष्पं शुक्रच्छदम् ॥

स्थीणयकं कटु स्वादु तिक्तं खिग्धं त्रिदोषनुत्
मेधाशुक्रकरं त्वथ रक्षोऽश्रीश्वरजन्तुजित् ॥
इति कुष्ठास्रटडुदाहृदीर्गन्धतिलकालकान् ॥”
अथ ग्रन्थिपणस्थेव मेदो भण्डिउर इति नेपाल-
देशे भवति ।

“निशाचरो धनहरः कितवो गणहामकः ।
रोचको मधुरस्तिक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो इति कुष्ठकण्ठकफा-
निलान् ।

रक्षोऽश्रीस्वेदमेदोऽसञ्चरगन्धविषव्रणान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

स्थीणयकं, क्ली, (स्थीणयमेव । स्वार्थं कन् ।)
सुगन्धद्रव्यभेदः । युनिरा इति हिन्दो भाषा ।
तत्पर्यायः । बहिर्गिखम् २ शुक्रच्छदम् ३
मयूरचूडम् ४ शुक्रपुच्छकम् ५ विकीर्णरोमं ६
कीरवणकम् ७ विकीर्णसंज्ञम् ८ हरितम् ९ ।
अस्य गुणाः । कफवातनाशित्वम् । सुगन्ध-
त्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तप्रकोपशम-
नत्वम् । बलपुष्टिविवह्ननत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः । भावप्रकाशोक्तगुणपर्यायो पूर्वोक्त-
शब्दे दृष्टव्यौ ॥

स्थीरो [न्] पुं, खरहृषभजत् पृष्ठेन भारवाहको-
ऽश्वः । तत्पर्यायः । पृष्ठः २ । इत्यमरः २ । ८ ।
४६ ॥ हे खरहृषभजत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः ।
पृष्ठेन वहति पृष्ठस्यमपि बाह्यमुपचारात् तद्व-
हति वा पृष्ठः ढर्षं कार्दिति यः । स्थूलते
संश्रित्ये पृष्ठमनया स्थूरा स्थूलत् कडु बृहणे-
संभक्तात् सरोरिति अः निपातनात् लस्य रत्वं
स्थूरा पर्ययणं तस्या इदमिति षां स्थौरं पृष्ठा
रूपितभारादिकं तदस्त्यस्येति इति स्थीरो
स्थूरो च स्थौराति स्वामी । इति भरतः ॥

स्थीलशोषं, त्रि, (स्थूलशिरस इदमिति । स्थूल-
शिरस् + अण् । “अचि शोषः ।” ६ । १ । ६२ ।
इति शोषादेशः ।) हृन्मस्तकसम्बन्धि । इति
काशिका ॥

स्थील्य, त्रि, (स्थूलस्य भावः । स्थूल + यञ् ।)
स्थूलता । (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३ ।
“एवं कानोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्यं स्थील्यं च
सत्तम ॥”)

स्रपनं, क्ली, (स्रा + णिच् + ल्युट् ।) स्रानम् ।
यथा, दुर्गात्सवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।

“पूजनात् स्रपनं श्रेष्ठं स्रपनात्तपणं स्मृतम् ।
तपणात्सांसदानन्तु महिषाजनिपातनम् ॥”

स्रपितः, त्रि, (स्रा + णिच् + णः ।) कृतज्ञानः ।
(यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १ ।

“गतवति सखोहृन्दे मन्दतपभरनिर्भर-
स्तरशरवशाकृतस्फोतस्रपिताधराम् ॥”)

स्रवः, पुं, (स्रुप्रसवणं + ऋदोरप् ।) इत्यप् ।
स्रवणम् । स्ररणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

स्रसा, स्त्री, स्रायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्रातः, त्रि, (स्रा + णः ।) कृतज्ञानः । यथा,—
“स्रातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि

स्रातस्य क्रियाः सर्वा भवन्ति हि ।
प्रातः समाचरेत् स्रानमती नित्यमत
इति प्रायश्चित्त

स्रातकः, पुं, (स्रात एव । स्रा + “य
कन् ।” ५ । ४ । २८ । इति स्वार्थे
आभूतव्रती । इत्यमरः । २ । ७ । ४
समाप्तवेदाध्ययने स्रानशीले स्रातं र
मस्य । स्रातकः विकारसंघेति कः ।
स्रानं तत्र व्रती नित्यस्रायी । स्रा भू
क्तः आभूतव्रतीति क्वचित् पाठः ।
त्यक्ता यो गृह्याश्रमं गतः स स्रातकः
वेदाध्ययनो यः स्रानशीलः आश्रमान
सोऽपि स्रातकः । स्रातकस्त्रिविधः । ब्र
चरणस्य यः शास्त्रबोधितोऽवधिः । त
मुपास्यासमाप्तवेद एवाश्रमान्तरं गतं
व्रतस्रातकः । वेदमधीत्यगुरुसन्निधौ
यः करोति स विद्यास्रातकः । पालि
व्रतः प्राप्तवेदो यो द्वितीयाश्रमं गतः स
स्रातकः । इति टीकान्तरे । इति भर

स्रान, क्ली, (स्रा + ल्युट् ।) मज्जनम्
गाहनम् । तत्पर्यायः । आभूतः २ आ
इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥ अभिषेकः
शब्दरत्नावली ॥ उपस्रग्नम् ५ सवनम्
नम ७ । इति जटाधरः ॥ तदनुकूल
विधः । मान्दम् १ भीमम् २ आग्नेयम्
व्यम् ४ दिव्यम् ५ वारुणम् ६ मान्द
एतेषां विवरणं पश्चात् स्फुटीभविष्यति
अस्य गुणाः ।

“स्रानं पवित्रमायुष्यं यमस्वेदमलाप
शरीरबलसन्धानं केश्यमोजस्करं परम्
उष्णास्वनाधकायस्य परिषेको बलाव
तेनैव तृप्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषोः
विनिहन्ति शिरः स्रानं दृष्टातास्वार

मलोष्णपीडकाकण्डं शरीरोगांश्च पै
मधुकामलकं स्रानं पित्तघ्नं तिमिरा
स्रानं वचाघनैरिष्ट श्लेष्मणं तिमिरापह
स्रानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिनाप
अस्रातस्य शरीरस्य उष्मा मर्वाङ्गोचरः
स्रानेनैकत्वमायाति तेन दौष्यति पावव
स्रानमर्हितेनैवात्यकर्णरोगातिसारिषु ।
आधानपानसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हिर
दौर्गन्ध्यं गौरव कण्डुं कच्छुं मलमरोच
स्वेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमाञ्ज
इति राजवज्रभः

अथ स्रानविधिः । दत्तः ।

“चतुर्थं च तथा भागं स्रानार्थं स्रुदमाह
तिलपुष्पकुशादीनि स्रानस्राकृतिमे जले
कुर्व्यादिति शेषः । तथा च ।

“अस्रात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदृष्ट्वा
यो न
देवादीनामृषी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ।

पथ ज्ञानम् । दधः ।
“पञ्चात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
साक्षात् दममाकीर्णः शयनादत्यतः पुमान् ॥
पञ्चममलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
सर्वत्रैव दिवारात्रौ प्रातःज्ञानं विशोधनम् ॥
प्रातःज्ञानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।
सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातःज्ञायो जपादिकम् ॥
पञ्चानात् यदि वा मोहात् रात्रौ दुषरितं

कृतम् ।
प्रातःज्ञानेन तत् सर्व्वं शोधयन्ति हिजातयः ॥
दृष्टं मत्सापकर्षादि चदृष्टं प्रत्यवायपरिहारादि ।
प्रातःसूर्योदयात् प्राक्कालः । प्रातःसायंरुण
किरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य ज्ञायत । इति
विष्णुः ॥ * ॥ प्रातःज्ञाने मध्याह्नज्ञान-
धर्मातिदेशमाह कात्यायनः ।

“यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं ज्ञायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादी गृहं चित्तदमन्ववत् ॥”
यथा तथैतिकर्त्तव्यतया । मा च ।

“आचरेदुषमि ज्ञानं तर्पयेत् देवमानुषान् ॥”
इति जावाक्यज्ञा ॥

वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षि-
णेन पवितं धारयेत् । माकण्डेयः ।

“सर्व्वकालं तिलैः ज्ञानं पुण्यव्यासोऽब्रवीत्सुनि-
श्रीकामः सर्व्वदा ज्ञानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः ।
नमसो नवमीशैव पर्व्वकालेषु वर्ज्येत ॥” ॥
विष्णुधर्मोत्तरं ।

“त्वराक्रोधी तथा वर्क्री देवकर्मणि पण्डितैः ।
इन्दुरापः पयस्यैव तास्व लं फलमोपधम ।
भक्षयित्वा तु कन्याः ज्ञानदानादिकाः
त्रियाः ॥”

भविष्योत्तरं ।

“ज्ञातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः त्रियं हरत
सुज्ञानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरत्त्रिषु ॥”
ज्ञातुः ज्ञानं कुर्व्वतः । न व्याहरत् न कथयेत् ॥
अशुचैरवगाहनानन्तरं ज्ञानमाह योगियाञ्च-
वल्काः ।

“तूष्णामिवावगाहेत षटा स्यादशुचिर्नरः ।
आसम्य तु ततः पश्चात् ज्ञानं विधिवदाचरेत् ॥”
वामनपुराणम् ।

“नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा
द्विजः ।

निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिकृत्वो मञ्चनं ततः ॥”
तत्रैव हृदयाञ्चवल्काः ।

“स्रोतसां समुद्रो मञ्जोत यन्नापः प्रवहन्ति वै ।
स्थावरेषु दृष्टं चैव सूर्य्यसंमुखं चाप्रवेत् ॥”

हारीतः । नातुरो न भुक्त्वा न जोषवामा न
बहुवामा न नग्नो नाग्न् नावसकथिको नास-
कृत्तो नाजस्रं नाश्लो जले नाकुले नाशुची न
प्रभृतजले न नाभेरुजले न चत्वरे नोपहारे
नो सख्यायां न निशायां ज्ञायादिति । चत्वरे
काकादिवलिस्थले इति श्रौतदत्तः ॥ उपहारे हार-
समोपे । अत्रैषेण मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेध-

विधानात् ज्ञाने हिवासस एवाधिकारः प्रती-
यते ॥ * ॥ एकवस्त्रज्ञानं दोषमाह समुद्र-
करकृतभाष्ये गौतमः ।

“एकवस्त्रेण यत् ज्ञानं सूत्रा विहेन चैव हि ।
ज्ञातस्तु न भवेत् शुद्धः त्रिया च परिहीयते ॥”
अतएव ।

“ज्ञानं तर्पणपर्यन्तं कुर्व्वीदिकेन वाससा ॥”
इति ॥

यदि समुलं तदा प्रेततर्पणपरमिति । अत्रेक-
वस्त्रा ज्ञातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् ।
एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमित्रः ॥
येन वाससा ज्ञानं कृतं जलस्थस्य तेनैव
तर्पणम् । इति कृत्यतत्त्वाणवः ॥ न च ।

“ज्ञानशाब्दान्तु दातव्या सृदस्तिष्ठो विशुद्धये ।
जलमध्यं तु यः कथितं हिजातिज्ञानदृशेनः ।
निष्पीडयति तदस्त्रं ज्ञानं तस्य हथा भवेत् ॥”

ज्ञानशाब्दात्मिति तदस्त्रमिति एकवचन-
निर्देशनं च ज्ञानं स्यैकवस्त्रत्वमिति वाचा अत्र
विशुद्धये इत्यभिधानेनाधोभूतवस्त्रस्यैव सृदयेण
प्रक्षालनं न तृत्तरीयस्य एतदर्थंमेकवचनम् ।
अत एव सृदयेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्या-
ङ्गिकचिन्तामणि ॥ अशुष्ठवचनस्यैकवाक्यतया

ज्ञातो नाङ्गानि निमज्ज्यात् ज्ञानशाब्दा न
पाणिना । इति विष्णुपुराणायिनाधरीयवस्त्रणैव
गात्रमार्जनं निषिध्यते । एतेन निष्पीड्य ज्ञान-
वस्त्रमिति कात्यायनवचनं एकत्वमविवक्षित-
मिति निरस्तम् । अतएव सर्व्वत्र कल्पनिर्देशः ।
शिष्टानामाचारोऽपि तथेति ॥ * ॥ नाजस्र-
मिति पुनः पुनः ज्ञाननिषेधः रागप्राप्तज्ञान-
विषयो दृष्टार्थकत्वात् । एवञ्चैकस्मिन् दिने

नानातोर्थादिनिमित्तप्राप्तज्ञानाहन्तिभयत्वं
वैधत्वात् । अत्रापि तन्वप्रसङ्गो मत्त्वं सकट-
वेति ॥ * ॥ आतुरं प्रति जावालः ।

“अशिरस्क भवेत् ज्ञानं ज्ञानाशक्ती तु
कर्मिणाम् ।
आद्रेण वाससा वापि देहिकं मार्जनं स्मृतम् ॥”
कर्मिणाम् ।

“शिरसातस्तु कुर्व्वीत देव पैत्रमथापि वा ॥”
इति माकण्डेयपुराणात्कर्मचिकीर्षणां मार्जन-
मिह प्रोक्तम् । योगियाञ्चवल्का ।

“असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रज्ञानादितः मम कैचदिच्छन्ति सूरयः ॥
मान्दं भीम तथाग्नयं वायस्य दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव समज्ञानं प्रकीर्त्तितम् ॥
आपोहिष्ठं ति वै मान्दं सृदान्भस्तु पार्थिवम्
ज्ञानं यं भस्मना ज्ञानं वायज्जगोरजः स्मृतम् ॥
यत् सातपथ्येण ज्ञानं तद्विद्व्यमचरत ।
वारुणश्चावगाह्यञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
समस्तं ज्ञानमृष्टं मन्त्रज्ञानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्व्वं तस्य फलं स्मृतम् ॥”
आपोहिष्ठं ति आपोहिष्ठादि ऋक्द्रव्यमत्र विष-
क्षितम् । एवञ्च ।

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाशसि ।
तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्जुष्टस्तु मार्जनम् ॥
यच्च आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाधर्मवर्षणम् ।
एभिस्तुभिर्ऋषिभिरमन्त्रज्ञानमुदाहृतम् ॥”

इति योगियाञ्चवल्कायं यन्मन्त्रज्ञानान्तरं तत्
प्राधान्यव्यापनाय अतएव पिष्टदयितायां
सन्ध्यात् पृथ्वं तद्विहितम् । सृदान्भस्तु
गङ्गादिस्त्रिकालिकरूपः । भस्मना संस्कृत-
भस्मना इति कन्दोगाङ्गिकः । अवगाह्यं
मन्दाद्यङ्गुल्यावगाहनमात्रं विवक्षितं अतो
मन्दावगाहनरूपज्ञानान्कल्पत्वमप्युक्तम् ।
कालदोषोऽतिहृष्टादिः । असामर्थ्यं शरीरा-
पाटवहेतुः । जलस्य स्वल्पत्वे न सम्यग्वावरुण-
ज्ञानविधिकालायोग्यत्वं वेति । एतस्मन्नकं
गृहं चैतदमन्त्रवदिति कन्दोगपरिशिष्टोयं
पूर्व्वोक्तं अन्यथा मूलभूतशुत्यन्तरकल्पनापत्तेः ॥
सामर्थ्यं तृप्तजलेनापि ससम्बन्धज्ञानमाह
पराशरभाष्ये व्यासः ।

“श्रीतास्त्वपो निषयोणा मन्त्रसम्भारसंस्कृताः
गङ्गापि शस्यते ज्ञानं तद्दीनमफलं स्मृतम् ॥”
पद्मपुराणम् ।

“नैमिष्यं भावशुद्धिश्च विना ज्ञानं न जायते ।
तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं ज्ञानमादौ विधीयते ।
अनुहृतं हृदयेऽन्वा जलैः ज्ञानं मदाचरेत् ।
तीर्थं प्रकल्पयेद्द्विहान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
नमो नारायणायैतं मूलमन्त्रं उदाहृतम् ।
दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ॥
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समस्तम् ।
प्रकल्प्यावाहयैद्दङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
विष्णोः पादप्रस्तासि वेषणवो विष्णुपूजिता ।
पादि नस्त्वे नमस्तस्मादाजस्रमरणान्तिकात् ॥
तिस्रः कोट्योऽहकोटौ च तीर्थानां धायुरन्नवीत्
दिवि भुव्यन्तरीले च तानि ते मन्त्रि जाङ्गवि ॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनाति च ।
हृदा पृथो च सुभगा विश्वकाया शिवा सितान् ॥
विद्याधरो सुप्रमत्ता तथा लोकप्रसादनी ।
क्षमा च जाङ्गवो चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनौ ॥
एतानि पुण्यनामानि ज्ञानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।
भवेत् मन्त्रिहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
सप्तवाराभिजमे न करमपटयोजितम् ।
मूर्द्धि दद्यात् जलं भृयस्त्रियतुः पञ्च मस वा ।
ज्ञानं कुर्व्वीन्मृदा तदत्तं चामन्त्राच विचक्षणः ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
सृत्तिके हर मे पापं यन्मया टुक्कृतं कृतम् ॥
उह तामि वराहेण कृष्णं न शनबाहुना ॥
आरुह्य मम गात्राणि सर्व्वं पापं प्रमोचय ।
नमस्तु सर्व्वभूतानां प्रभवार्णिण सुव्रते ॥” ॥
नमो नारायणाय इत्यष्टाक्षररूपमूलमन्त्रेण
चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समस्ततः सर्व्वदिक्षु
चतुर्हस्तं जलं प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य
तीर्थं प्रकल्पयेत् । वितते नद्यादिजले ज्ञानस्थानं
परिच्छिन्ध्यात् । तत्र विष्णोः पाद इत्यादिना

शान्तिप्रदायिनीत्यन्तेन मन्त्रेण गङ्गामावाहयेत्
सप्तवाराभिर्जपेनेति सप्तवाराभिर्जपेन नमो
नारायणायति मन्त्रेणाभिमन्त्रं प्रति शेषः । एक-
वचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रतोक्त्या च अत्रापि
विनियोगोऽवगम्यते । ततश्च सप्तवारपठितनारा-
यणमन्त्रेण जननाभिमन्त्रा करयुगेन शिवारादि
मूर्द्धि क्षिपेत् । ततश्चाश्वक्रान्त इति मन्त्राभ्यां
तद्वदिति जप्ताभ्याम् ।

“सृत्क्राः सप्त न ग्राह्या वल्मीके मृपिक्रीत्करे
अन्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले सुरालये ।
परस्त्रानाश्रयिष्ठे च श्रेयस्कामैः सदा नरैः ॥”
इति दत्तप्रतिपिद्धतरां सृटमामन्त्रा तथा सृटा
शिरःप्रभृत्यालभ्यानुहुतैर्वा जले, शिरःप्रभृत्यङ्ग-
क्षालनमवगाहनरूपप्रधानं वारुणज्ञानं समा-
चरेदिति पूर्वोक्तान्वयः । सृट्यलणमन्त्रे प्रभ-
वारिणि इति प्रभवमृत्यन्तिमर्तुं प्रापयितुं
शोलमस्यास्तत्त्वस्वोधनमिदम् । अवगाहनन्तु
चक्षुःकर्णनासिकामङ्गलीभिरात्राद्य कुर्यात् ।
“अङ्गनाभिं पिधायैव श्रोत्रदृङ्नासिकामुखम्
निमज्जत प्रतिस्नातास्त्रिः पठेदथमर्षणम् ॥”

इति समुद्रकरघृतात् ।
अत्रानुद्धृत वारुण्यमेवावगाहनं प्रागुक्तवामन-
पुराणात् । एष विधिः पौराणिकत्वात् सर्व-
शास्त्रमाधारणः । वेदमन्त्ररहितत्वादनधीत-
वेदानामपि सर्वथादरणीयः ॥ * ॥ मत्स्यपुरा-
णम् ।

“नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेद्दोदानजं जलम् ।
गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमं ॥”
वशिष्टः ।

“योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राभिमि द्विजः ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम् ॥”
अनेन तीर्थावाहनादिना । अतो गङ्गायामप्या-
वाहनं कुर्वन्ति शिष्टाः । अत्र च । साधसप्तम्या-
दिनिमित्तकतोश्रविशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु-
सृटालभनानन्तरं कार्यः । आगन्तुकानामन्त्रं
ऽभिनिवेश इति न्यायात् । एव गङ्गायां विशेष-
मन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र
गङ्गायां विशेषमन्त्रो विद्याकरघृते ।
“विष्णुपादाद्यं सम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।
धर्मद्रवाति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ॥
अहया भक्तिमस्यन्त्रे श्यामातर्हृदि जाह्नवि ।
अमूर्तेनाम्बुना देवि भागोराथपुनोहि माम् ॥”
गोविन्दहादश्यां स्नाने गङ्गायां पद्मपुराणीयो
मन्त्रः ।

“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दहादशी प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
गङ्गासागरसङ्गम मन्त्रः ।

“त्व देव सरितां नाथ त्वं देवि सरितांवरि ।
उभयोः सङ्गमं स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ॥”
लौहित्यस्नानं तु मन्त्रः ।

“ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसंभूत प्राप्तं लौहित्य मे हर ॥” * ॥

करतोयास्नानमन्त्रः ॥

“करतोयं सदानोर सरित्त्रयेष्टे सुविश्रुते ।
पीण्डान् प्लावयसे नित्य पापं हर करोह्ववे ॥” * ॥
विष्णुः । स्नातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोय-
मुद्धरेत् । न तैलं वा संसृशत् नाप्रोक्षितं पूर्व-
घृतं वामो विभ्रयात् । स्नात एव मोक्षोपो धीते
वामसो विभ्रयात् न स्नेच्छान्यजपतितैः सह
सम्भाषणं कुर्यात् इति । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धर-
दिति स्नानशार्दीपाटिभ्यां पूरणीयम् ।

“स्नातो नाङ्गानि निष्कृष्यात् स्नानशाब्द्या न
पाणिना ॥”
इति विष्णुवचनात् ।
अत्र वामोऽन्तरधारणात् प्राक्कृततैलस्यश-
निषेधः प्रतीयते ।

“शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपसृशत् ॥”
इति मनुवचनमेतत्परम् ॥ * ॥

याज्ञवल्कराः ।

“ब्रह्मचक्षविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णामेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥
अगम्यागमनात् स्तयात् पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात्
रहस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्तुमममश्रयेत् जुहाति यजति क्रियाः ।
स्नानध्यानजपैर्दानैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।

“नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेत् गोदानजं फलम्
गोप्रदानैस्तु दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमं ॥” *
मनुः ।

“न स्नानमाचरेत् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वामाभिः महाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥”
न स्नानमाचरेद्भुक्तित् रागप्राप्तस्नाननिषेधः ।
नित्यम्याप्राप्तत्वात् । नैमित्तिकस्य च निषेध-
शक्यत्वात् । आतुरः स्नानमस्वर्हकरो गवान् ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरइयम् ।
तस्या स्नानं न कर्तव्यं कास्यनैमित्तिकादृते ॥”
न वामाभिः सह इत्यनेन बहुवामोनिषेधात्
स्नाने हिवासस्त्वं प्रतीयते । अजस्र पुनः पुनः ।
तेन वारुण्यादिमंक्रान्त्यादि-निमित्तभेद-प्राप्त-
मंक्रदा नानास्नानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण
प्रसङ्गेन चैकं स्नानम् । तथा च निगमः ।

“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तपणादिकमन्त्रहम् ।
कास्यनैमित्तिकं हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे ॥
विषुवद्दिशं प्राप्तं पञ्चतीर्थी विधानतः ।
स्नात्वा सङ्गणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्राञ्च भो द्विजाः ।
नरः सप्तस्यज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तमार्कण्डेयऋते प्रयुञ्जसरोवरं
समुद्ररूपादितीर्थादी तन्त्रप्रसङ्गयारभावात् पुनः
पुनरेकदिनेऽपि नानास्नानमिति ॥ * ॥

“परकीयनिपानेषु स्नायान्नेव कटाचन ।
निपानकर्तुः स्नात्वा हि दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥”
निपानं जलाधारमात्रम् । तथा च याज्ञवल्कराः ।
“पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ॥”
योगियाज्ञवल्कराः ।

“अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये
दृष्टा तस्य भवेत् स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यते
स्नानं दानं तपो ध्यानं पिष्टदेवाश्च न तथ
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्मणः ।
कन्दो गपरिशिष्टम् ।

“यस्य ह्ययं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वला
तासु स्नानं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः
उपाकर्मणि चोत्तमं प्रेतस्नानं तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहं चैव रजोदीपो न विद्यते ॥”

निगमः । न दुष्येत्तीरवामिनाम् । व्याघ्रपाद
अभावे कूपवापीनामन्ये नापि समुद्धृतं ।
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभागो न दुष्यति
अन्ये न कुम्भादिना ।

“अन्त्यैरपि कृते कूपे सेती वाप्यादिके तथा
तत्र स्नात्वा च पोत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत्
तथा ।

“प्रभूते विद्यमाने तु उदके समनोहरि ।
नाल्पादके द्विजः स्नायात् नदीज्ञोत्सृज्य
क्षत्रिमे
इति बहुभिर्धृतर

ब्रह्मपुराणे ।

“नित्यं नैमित्तिकं कास्यं त्रिविधं स्नानमिष्य
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥
श्मशुकुम्भोशुपातश्च मथ्यन् कृतेन तथा ।
अश्रुश्रुस्यग्नं कृत्वा स्नायादृज्यो जलक्रिय
यत्र तु रोगादिना स्नानं न कृतं तत्रा
गात्रमार्जनादिनागौचमृतपाद्य पिष्टयज्ञैस्
तर्पयेत् । तदाह शातातपः ।

“तर्पणन्तु श्रुचि कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको हि
देवैभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पिभ्यश्च यथाक्रमम् ॥
पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृती ।
अमावास्यां नदीस्नानं दहत्याजन्मदुष्कृतम्
वराहपुराणम् ।

“दक्षिणावर्तं गङ्गे च पात्रेऽप्यौडम्बरे स्थित
उदके यः प्रतीक्षते शिरसा हृष्टमानसः ।
तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्व्वरत्नोदकेन च ।
स्नातमा वै नरः स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“तथा दर्भोदकैः स्नानं सर्व्वपापप्रणाशनम्
गोमूत्रेण च यत् स्नानं सर्व्वविनिमृदनं
तथा पुष्योदकस्नानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः स्नानं अथवा गौरसर्षपैः ।
स्नानं प्रियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सीभाग्यवर्द्धनम्
आयुश्च यशस्यश्च धर्मं मेधाविवर्द्धनम् ।
स्नानं पवित्रं माङ्गल्यं तथा काङ्गनवारिण
शङ्कः ।

“स्नातस्य वङ्गितोयेन तथा च परवारिणा ।
कायशुद्धिं विजानीयात् न तु स्नानफलं लभे
स्नानफलं वैधम् । आयुर्वेदीयन्तु भवत्येव य
“नित्यं नैमित्तिकस्य क्रियाङ्गमलकर्षणम
तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरीदकैः ॥”

विष्णुपुराणम् ।

“ज्ञानाद्वा धरणीक्षेत्रे दूरतः परिवर्जयेत् ।”

इत्याहिकतत्त्वम् ॥४॥

तान्त्रिकज्ञानविधिर्यथा । तत्र नद्यादौ वैदिक-
ज्ञानं कृत्वा तान्त्रिकज्ञानमाचरेत् । तथा च
गौतमीये ।

“अथ ज्ञानं तथा कुर्यात् यथाशास्त्र-

विधानवित् ।

मूलप्रचालनं ज्ञानं स्वशास्त्रोक्तं समाचरेत् ।
मन्त्रज्ञानं ततः कुर्यात् कर्मणां सिद्धिहेतवे ॥”
तद्यथा । अथेत्यादि अमुकदेवताप्रोतये मन्त्र-
ज्ञानमहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् ।
तथा च कुलचूडामणी ।

“तास्त्रपात्रं सदृशं मतिर्लं सजलं ततः ।

शृङ्खलांमुकदेवस्य प्रोतये ज्ञानमाचरेत् ॥”

ततः पङ्कज्यामप्राणायामो कृत्वा गङ्गं च इत्यने-

नाङ्गमुद्रया सूर्यमण्डलात्तोर्यमावाह्यं वसिति-

धनुमुद्रयास्तोत्रोक्तं कवचेनावगुण्ठयाम्बुण-

संरच्य मूलं एकादशधाभिमन्त्र्य सूर्याभि-

मुखं हादशधारा विनिक्षिप्य तस्मिन्निट्टदेव-

ताचरणारविन्दनिःसृतजले निमज्ज्य देवतां-

ध्यायन् मूलमन्त्रं यथाशक्ति जपन् उज्ज्वल उद-

केन त्रिवारजम न कलममुद्रया त्रिवारमात्मान-

मभिपिच्य वैदिकमन्त्र्यादिकं कृत्वा सख्याञ्च-

दत्त्वा तान्त्रिकाद्यमर्पणादिवारिधारान्तं कर्म-

कुर्यात् । इति तन्त्रसारः ॥४॥ अन्यच्च ।

“जन्मान्तरमहस्रेण यत् पापं कुरुते नरः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वा चारान्वेषं सकृत् ॥

यास्य हि यातनदुःखं नित्यस्नातो न पश्यति

ज्ञानं मध्यं दिने कुर्यात् जोर्णं च तू निरामय-

नद्यामस्मितिं ज्ञानं न कुर्वति सदा बुधः ।

नदां स्नात्वा नदीं चान्यां न प्रशमेत पाण्डितः ॥

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दृशनात् ।

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुरदर्शनं ।

आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

नदीदेवनिस्रान्तेषु तडागेषु सरसु च ।

ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गन्तप्रसवर्षेषु च ॥

निपातनादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रसवणादिकम् ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नाटयमुच्यते ।

तोर्यतोयं ततः पुण्यं गङ्गानोयं ततोऽधिकम् ॥”

इति वाङ्मपुराणं आहिकतपोनामाध्यायः ॥

किञ्च ।

नित्यं नैमित्तिकं कास्यं क्रियाङ्गं मूलकर्षणम्

क्रियाज्ञानं तथा षष्ठं पादाज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान्नाहो ज्योतिर्हवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थं नित्यं स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

चाण्डालशवविष्टादेः पृष्ट्वा स्नानं रजस्वलात् ।

स्नानार्हं यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि

तत् ॥

पुण्यस्नानादिकं स्नानं देवज्ञविधिचोदितम् ।

तद्दि कास्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत्

जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवतातिथौ न ।

ज्ञानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम्

मलापकर्षणं नाम्ना ज्ञानमभ्यङ्गपुष्पकम् ।

मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा ॥

सर्वेषु देवस्नानेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् क्रियाज्ञानमतः स्मृतम्

इति गारुड १०५ अध्यायः ॥४॥

कुशहस्तस्य वैष्णवविशेषस्य स्नानादिनिषेधो
मानसस्नानप्रशंसा च यथा,—

“सर्वं कर्मफलत्यागो हरः सकल्पवर्जितः ।

नो हिजः कुशहस्तः स्यात् स्नानपूजाजपादिषु ॥

कटाचिदभस्ता न त्यक्तकामस्तु वैष्णवः ।

स्नानादिषु च कृत्येषु गोविन्दस्यास्नानादिषु ॥

सुदामनः कुशकरो वैष्णवो न भवेद्दिजः ।

हरः कुर्यात् प्रयत्नं न सर्वसेवाजपादिषु ॥

अस्नातो न जपेन्नन्त्रं गोविन्दस्य महात्मनः ।

कटाचिदशुचिभूत्वाप्यस्नातोऽपि च मानवः ॥

मानसस्नातको लोको मुकुन्दस्यास्नानादिषु ।

पूतात्मा यदि मन्त्रस्य शब्दो भवति जापकः ॥

भवेत् मानसस्नायो यो बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।

जपाधिकारी स भवेत् कृष्णमन्त्रस्य मानवः ॥

मन्त्रस्नानाहर कास्यं कास्यादानं यमेव च ।

आग्नें यादाशुचं यष्टं वारुणश्चाशुचार्दिपु ॥

अथगाहं वारुणात्, वैदिकश्चाथगाहनात् ।

वैदिकादिपि नैमित्तं तस्माद् माज्जनं वरम् ॥

माज्जनात्मान्त्रिकं श्रेष्ठं भौमं स्यात्मान्त्रिका-

धिकम् ।

भौमस्नानाहरं ब्राह्मणं ब्राह्मणतः पीण्यमेव च ॥

पीण्यतो नैमलं स्नानं वायव्यं ततोऽधिकम् ।

वायव्यान्मानसञ्चेष्टं सर्वस्नानात् परं वरम् ॥

सर्वाथ त् मानसस्नातः सर्वत्र विजयो भवेत् ।

गोविन्दसर्वमेवाम् चाहतामिति धारणा ॥

स जापको यथावः स्यात् हरभजनतत्त्ववित् ।

मानसस्नानवान् यो वा भक्त्यात् सदा सुखी ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्ड १०८ अध्यायः ॥ ४ ॥

अन्यच्च ।

“मानसं वैदिकं चैव मान्त्रिकं माज्जनं तथा ।

अथगाहनञ्च नैमित्तमाशुचं पुण्यमेव च ॥

नैमलं वारुणं ब्राह्मणं सर्वं कास्यं च नारटः ।

वायव्यं भौममाग्नेयं पादशस्नानमोरितम् ॥

गोविन्दमन्त्रग्रहणं दीप्तया तु गुरानुष्णम् ।

यदाभिप्रेतं चित्तं स्यात्तत्स्नानं मानसं शुभम्

मर्त्यस्य नामग्रहणं यदा कार्णाध्वरं गुरोः ।

स्नानदेहेन्द्रियमनस्तत् स्नानं मानसं भवेत् ॥

नामसंकोचनं विष्णानरः कुर्यादकंठवात् ।

सदव चेन्नहास्नानं शरीरसुखकारणम् ॥

कया कस्वा स्वस्ति नयेत् यदि वेदथ वैदिकम्

दर्भशान्तुदकं स्नानं यद्भान्तं अभिषेचनम् ॥

सहस्रगावां तद्विष्णोरिति मन्त्रादिभिर्हिजः ।

चेत् पर्याभ्युत्थणं स्नानं मान्त्रिकं समुद्राहृतम्

अं शत्रुं आपाहिष्टं ति ऋतञ्च त्व्यादिभिर्घटि ।

पाठे कुर्यात् कुशस्नानं माज्जनं हिज इरितम्

जलेषु सज्जतां नृणां सज्जनन्तु यदा शिरः ।

तदा सर्ववपुषः स्यादवगाहनमुच्यते ।

गोविन्दहादशोमाघोरशुक्लवर्णादिषु ।

ज्ञानं यत्तच्च नैमित्तं यद्विष्णो चन्द्रसूर्ययोः ॥

मंथने वमने रेतःखलने स्तनके तथा ।

विश्रमत्वादिशवस्यर्थं शवानुगमनेऽपि च ॥

निद्रान्तं जातक्रेतूणांमस्त्वयस्वशनादिषु ।

रजस्वलाचतुर्थीं यत् स्नानं स्यात्तदाशुचम् ॥

गङ्गादिमन्त्रतोयेषु विष्णुपादादिकेस्तथा ।

यत् स्नानमभिषेकञ्च पुण्यं तत् परिकीर्तितम्

हेलया अडया नृणां भक्त्या यत्ने न नारटः ।

गङ्गाशोयष्टिवत्स्नानं महापापादिनाशनम् ॥

गङ्गास्नानं मनुष्याणां सर्वकल्पपनाशनम् ।

स्तस्ववज्ञापि काशस्य भवेन्नूपलवत् यदि ॥

स्नानं स्यात् सर्वतोयेषु नानाशुभफलप्रदम् ।

शालग्रामशिलावारि योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिधिनाशनम् ।

विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयेद्यदि

यदि सर्वमनुष्याणां बाह्यान्तर्भूलगाधनम् ।

तदेव नैमलस्नानं शरीराणां भवेत् ध्रुयम् ॥

स्यं टाण्डुमज्जाविष्णुमूर्च्छिकुरा स्नानजा वसा ।

द्रुपिका कणाधिपः प्रष्ठा नृणां वाञ्छन्तलाः स्मृताः

मनस्तु मलिनो दहो नर्वाचिदथ द्विदितः ।

स्रवत्यविरतं पुण्यं दिवारात्रो मलानतः ॥

अद्विष्टं गोमयेथापि मलानामपमाशनम् ।

सर्वत्र स्नानं कृत्वा सर्वाभयतो मुनिः ॥

अष्टाङ्गयोगाभ्यामथ देहप्रचालनं ततः ।

नरोऽथमाज्जनं कुञ्चनं स्नानं भक्तिं नरोत्तमम् ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्ड १२३ अध्यायः ॥ ४ ॥

किञ्च ।

“तुलामकरमेषु पातं स्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

अमास्नानं गयायाद टाक्षिणामुखं ज्ञानम् ।

न जीवत्येकं कुर्यात् कृतं च पिष्टहाभवेत्

करणं माज्जं यद्वा स्नानवस्त्रं वा यदि ।

शुनामृष्टं भवेद्वात्वं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

अपत्तान्यं तु पातोयः स्नात्वा गच्छति मन्दिरम्

सर्वस्वरक्तं पुण्यं ततः स्नानेन शुध्यति ॥

स्नानं रजकतोयेषु भाजनं गणिकालये ।

शयनं पुष्पपादं च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति कर्माचनः ॥

अन्यत् मत्स्यसंज्ञकं ३८ पटले दृश्यम् ॥

स्नानलक्षणं, क्ता, (स्नानाय लक्षणम्) कुगः । इति

शब्दमाना ॥

स्नानयात्रा स्वी, (स्नानस्य यात्रा उक्त्वः) ।

ज्येष्ठयोगमास्यां शोविषणं स्नानरूपोक्त्वः

यथा ब्रह्मपुराणम् ।

“मासि ज्येष्ठे तु मप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते ।

पीण्यमास्यां तदा स्नानं सर्वपापं हरं हिजाः ॥

तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम्

वनभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥”

स्कन्दपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः ।

“ज्येष्ठामहश्चावतोयंस्तत्पुण्यं जन्मवासरम् ॥

तस्यां मे स्त्रपनं कुर्यात्स्त्राहास्त्रानविधानतः ॥
व्येष्ट्यां प्रातःस्त्रानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम्
रामं सुभद्रां संसाध्य मम लोकमवाप्रयात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यत् याचाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्त्रानीयं, त्रि, (स्त्रात्यनेनेति । स्त्रा + करणे षनी-
यर् । यद्वा, स्त्रानाय हितम् । स्त्रान + क्तः ।)

स्त्रानयोग्यम् । स्त्रानसम्पादकद्रव्यम् । यथा,—
“महादीनाश्च तीर्थानां वारि कुम्भप्रपूरितम् ।
स्त्रानीयं ते प्रयच्छामि स्त्रानं कुरु त्रिलोचने ॥”
इति दुर्गाविवेकपद्धतिः ॥

स्त्रायो, [न्] त्रि, (स्त्रातोति । स्त्रा + णिनिः ।)
स्त्रानकर्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“प्रातःस्त्रायी भवेन्नित्यं द्वी मासो माघफाल्गुनी ॥”
स्त्रायुः, स्त्रो, (मा + बाहुलकात्, उण् । “प्रातो-
युक् चिणक्तोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।

इत्यणादिह्रस्वो उक्त्वलः । १ । १ । १) वायुवाङ्मौ
नाडौ । महुर इति ख्याता । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । वस्त्रसा २ इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
स्त्रमा ३ नसा ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु
गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासे भवति । इति मुग्धबोधः ॥
(यथा, याज्ञवल्करः । ३ । १०० ।

“गिराः शतानि सप्ते व नवस्त्रायुशतानि च ॥”
“नवस्त्रायुशतानि तामां शास्त्रासु षट्शतानि ।

हे शते त्रिंशच्च कीष्टे । शोवां प्रत्यङ् सप्ततिः ॥
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट्निचितास्तास्त्रिंशत्

तावत्य एव तल्लक्ष्मणुल्फेषु । तावत्य एव
जह्वायाम् । दशजानुनि । चत्वारिंशद्वरौ ।

दश वङ्क्षणे । शतमध्यङ्गुमेवमेकास्त्रिन् सक्थि
भवन्ति । एतेनंतरसक्थि बाह्व च व्यख्यातो ।

षष्टिः कथ्याम् । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः
षष्टिः । उरसि त्रिंशत् ॥ षट्त्रिंशद्वर्षावायाम्

मृद्भिर् चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्त्रायुशतानि
व्याख्यातानि । भवन्ति चात्र ।

स्त्रायुशतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।
प्रतानवत्यो हत्ताश्च पृथ्वाश्च सुषिरास्तथा ॥

प्रतानवत्यः शास्त्रासु सर्वसन्धिषु चाप्यथा ।
हत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेया कुशलेरिह ॥

अमपक्काशयाम्तेषु वस्त्रौ च शुषिराः खलु ।
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्थे ॥

नीरथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदसु नृयुक्ता सुमसाहिता ।

एवमेव शरीरेऽस्त्रिन् यावन्तः सन्त्यः स्त्रा ताः ॥
स्त्रायुर्भिव्वहुभिर्वेष्टास्तुनभारसहा नराः ।

नह्यस्थानि न वा पश्यो न सिरा न च सन्त्यः ॥
व्यापादितास्तथा हन्यर्थथा स्त्रायुः शरीरिणम् ।

यः स्त्रायुः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा
गृहं स शल्यमाहर्तुं देहः स्त्रक्राति देहिनाम् ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमऽध्याये ॥
स्त्रायुर्मे, [न्] स्त्री, नेत्ररोगप्रभेदः । तस्य लक्षणं यथा

“स्त्रियं प्रस्तारि मांसाच्छं शुक्लं स्त्रायुर्मेपञ्चमम् ॥”
इति माधवकरः ॥ अन्यत् नेत्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्त्रावा, [न्] पुं, (स्त्रा + “जामदिपदीति ।” उषा •
४ । ११२ । इति वनिप् ।) स्त्रायुः । इति
केचित् ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ३८ । १०
“मांसिभ्यः स्वाहा स्त्रावभ्यः स्वाहा ॥”

“स्त्रवभ्यः स्त्रावानः स्त्रायवो नसाः ।” इति
तद्वाच्यम् ॥ * ॥ त्रि, रसिकः । इत्यणादिह्रस्वो
उक्त्वलदत्तः ॥)

स्त्रिग्धं, स्त्री, (स्त्रिह्र + क्तः ।) शिक्यकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धः, पुं, (स्त्रिह्रति खेति । स्त्रिह्र + षकर्मक-
त्वात्, क्त्वरि क्तः ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ ।
८ । १२ ॥ रक्षैरण्डः । सरलह्रस्वः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धः, त्रि, (स्त्रिह्र + क्तः ।) स्त्रे ह्युक्तः । अरुक्तः ।
(यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।

“अष्टौ दृष्टाः सुतीक्ष्णायाश्चिरस्यापातदुःसहाः
देहेषु मज्जिष्यामि स्त्रिग्धं षु पिशितेषु च ॥”

तत्पर्यायः । चिक्कणम् २ मसृणम् ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४६ ॥ आसृष्टम् ४ चिक्कम् ५

चक्रायम् ६ । इति वैश्ववर्मं शब्दरत्नावली ॥
“स्त्रिग्धन्तु वत्सलो वत्सः स्त्रे ह्युक्तजनं भवेत् ।”

इति ष विशेष्टनिघ्नवर्गं शब्दरत्नावली ॥
स्त्रिग्धतण्डलः, पुं, (स्त्रिग्धस्तण्डलः ।) षष्टिशालिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धता, स्त्री, (स्त्रिग्धस्य भावः । तल् ।) प्रियता ।
यथा,—

“हार्दं प्रियत्वं प्रियता स्त्रिग्धतायां निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

स्त्रेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धदारुः, पुं, (स्त्रिग्धं चिक्कणं दारु काष्ठं यस्या)
सरलह्रस्वः । इति जटाधरः । देवदारुः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धपत्रकः, पुं, (स्त्रिग्धानि पत्रानि यस्य ।
कप् ।) गजरत्नम् । घृतकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धपत्रा, स्त्री, पुं, (स्त्रिग्धं पत्रं यस्या ।) बदरी ॥
इति जटाधरः ॥ पालक्यम् । काश्मीरी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धपिण्डीतकः, पुं, (स्त्रिग्धः पिण्डीतकः ।)
मदनहृत्तविशेषः । यथा,—

“वाराहोऽन्यः कृष्णवर्णा महापिण्डीतको महान्
स्त्रिग्धपिण्डीतकश्चान्यः स्थूलहृत्तफलस्तथा ॥

अन्यौ च मदनो अष्टौ कटुतिक्तारसान्वितौ ।
कृद्दौ कफहृद्दोगपक्कामाशयशोधनौ ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्रिग्धफला, स्त्री, (स्त्रिग्धं फलं यस्याः । नाकुली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिग्धा, स्त्री, (स्त्रिग्ध + टाप् ।) मेदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्त्रिट, क स्त्रेहः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा •
पर • षक • सेट् ।) क, स्त्रे टयति । इति दुर्गा-
दामः ॥

स्त्रुः, पुं, (स्त्रु प्रसवणे + मितद्रादित्वात् डुः
सानुः । पञ्चतस्य समभूभागः । इत्यमरः । १ ।
३ । ५ ॥

स्त्रुः, स्त्री, (स्त्रु + डः ।) स्त्रायुः । यथा,—
“चिष्टुप् मांसात् स्त्रुतोऽतुष्टुप् जगत्यस्त्रः ॥”
पते

तस्योष्णिगासीक्षीमभ्यो गायत्री च त्वचोविभं
इति श्रीभागवते । ३ । १२ । २८

स्त्रुक, [ह्र] स्त्री, (स्त्रुह्र + क्तिप् ।) स्त्रुहीह्र
इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

स्त्रुकृष्टः, पुं, स्त्रीरकचुकीह्रस्वः । इति रत्नम
स्त्रुतः, त्रि, (स्त्रु + क्तः ।) चरितजलादिः ।
मरः । ३ । १ । ८२ ॥ (सित्तः । यथा, ३

वते । १ । ११ । ३० ।

“ताः पुत्रमङ्गमारोस्य स्त्रेहस्त्रुतपयोधरा
हृषविह्वलितात्मानः सिसिचुर्नैर्जैर्जलैः ॥

स्त्रुषा, स्त्री, (स्त्रीति मनो यस्यामिति । स्त्रु
वने + “स्त्रु प्रथिक्कञ् षिभ्यः कित् ।” उण्

६६ । इति मः । स च कित् ।) पुत्रव
इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ (यथा, रघुः । ८ ।

“म किलायमम्यमाश्रितो
निवमन्नावसथे पुराहृदिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया
स्त्रुपयेवाविक्रतेन्द्रियः श्रिया ॥”)

स्त्रुष्णा सह तस्या विरोधकारणं श्वश्रु
द्रष्टव्यम् ॥ स्त्रुहीह्रस्वः । इति शब्दचन्द्रिः

स्त्रुहा, स्त्री, (स्त्रुह्र + भागुरिमते टाप् । र
ह्रस्वः इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ ।

स्त्रुहिः, स्त्री, (स्त्रुह्र + इन् ।) स्त्रुही । इत
टीका । २ । ४ । १०५ ॥

स्त्रुही, स्त्री, (स्त्रुहि + क्तदिकारादिति ङ
ह्रस्वविशेषः । मनसासिज इति भाषा ।

पर्यायः मोहण्डः २ व्रजद्रुः ३ स्त्रुकृष्ट
समन्तदुग्धा ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ रि

७ ग्रीहण्डः ८ वज्रः ९ स्त्रुहा १० स्त्रुहि
गुडो १२ गुडः १३ । इति तटीका ॥ वर्ष

इति शब्दरत्नावली ॥ सुधा १५ पञ्चकण
कृष्णसारः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्त्र

गुणाः ।

“बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्निस्तुल्यं सुधापः
इति राजव

राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ सहण्डशब्दे
तत्र मनसा पूज्या । यथा,—

“सुमे जनार्दनं कृष्णं पञ्चम्यां भवनाः
पूजयेन्ननमादेशौ स्त्रुहीविटपसंस्थिताः

पञ्चनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरा
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पञ्चमी

इति तिथ्यादितत्त्वे देवोप
स्त्रेहः, पुं, (स्त्रिह्र + षञ् ।) प्रेम । इत्यम
७ । २७ ॥ (तल्लक्षणं यथा,—

“दर्शने स्पर्शने वापि श्रवणे भाषणेऽपि
यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स स्त्रेह इति कथ्यते

संज्ञा

सोहस्य दुःखमूलत्वम् । यथा —

“यत्र सोहो भयं तत्र सोहा दुःखस्य भाजनम् ।
सोहमूलानि दुःखानि तस्मिन्स्यैकं महत् सुखम् ॥”
इति गारुडे । ११३ । ५८ ॥

तेलादिरसभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा माघः ।
२ । ८५ ।

“सुदुःखवर्जितं तैजो भोक्तमर्थान् प्रकल्पते ।
प्रदोषः सोहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्यया ॥”

यथा च मनु । ५ । २४ ।

“यत्किञ्चित् सोहसंयुक्तं भोक्तव्यं भोज्यमर्हितम् ।
तत् पर्येषिषमप्राप्तं हविःशेषञ्च यद्वेत् ॥”
न्यायभते गुणावगणः । जलायपरमाणावयं
नित्यः । अन्वय त्वनित्यः । तैलादावस्य प्रकर्षां
वर्तते अतस्तथा दाहो भवति यथा —
“सोहो जलेऽपि नित्याऽयमान्द्रोऽवयवित्यमो ।
तैलादन्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

सोहनं, स्त्री, (सिंहाल्लनेनेति । सिंह + ल्यट् ।)
तैलमर्दनम् । तत्पर्यायः । सिंह २ सिग्धता ३
स्रक्षणम् ४ स्रक्तः ५ अभ्यङ्गः ६ अभ्यञ्जनम् ७ ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (सोहयतीति । सिंह +
णिच् + ल्युः । सिग्धकारिणि, त्रि । यथा
सुश्रुते । १ । ४५ ।

“वृत्तं सौम्यं शांतवायं सुदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि
सोहनमिति ॥”

सोहप्रियः, पुं, (सोह प्रियो यस्य ।) प्रदोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तैलादिप्रिये, त्रि ॥

सोहवीजः, पुं, (सोहपुक्तानि वाजानि यस्य ।)
पियालवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ सोह
कारणे, स्त्री ॥

सोहभूः, पुं, (सोहात् भूकल्पितियस्य ।) श्लेषा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सोहा भूरिति ।) सिग्धभूमौ,
स्त्री ॥ (सोहान्विता भूयस्यति सिग्धभूमि-
विशिष्टे, त्रि ॥)

सोहरङ्गः, पुं, (सोहेन रज्यते इति । रञ्ज + घञ् ।)
तिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

सोहवती, स्त्री, (सोहोऽस्या अस्तीति । सोह +
मतुप् । मस्य व । डीप् ।) मेदा । इति राज-
निघण्टुः ॥ (तैलादिरसविशिष्टे प्रातिविशिष्टे
च त्रि । यथा, मार्कण्डेय । २३ । ७७ ।

“एवमुक्त्वा ततस्तन पित्रा सोहवता तु तौ ।
गत्वा तस्य पुरं सस्युरेमाते तेन धोमता ॥”

सोहवस्त्रिः, स्त्री, (सोहस्य वस्त्रिः ।) अनुवाधन-
वस्त्रः । तैलपिचिकिरी इति भाषा । यथा,—
“वस्त्रिर्दिधानुवाभाव्यो निरुह्य ततः परः ।
यः सोहदीयते स स्यादनुवासननामकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सोहविवरणं वस्त्रियस्य द्रष्टव्यम् ॥

सोहविद, स्त्री, (सोहेन विदम् ।) देवदाह ।
इति जटाधरः ॥

सोहा, [न्] पुं, (सिंहतीति । सिंह + “श्वनुचन्
वृषन्ति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन्-

स्यन्दः

प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ बन्धुः । चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिहृत्तिः ॥

सोहाशः, पुं, (सोहमश्रातीति । अश भोजने +
शण ।) प्रदोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सोहितः, पुं, (सोहोऽप्य जात । सोह । इतच् ।
बन्धु । सोहयुक्ते, त्रि ॥

सोहो, [न्] पुं, (सोहोऽस्यास्तीति । इनि ।)
वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्रकरः । इति
केचित् ॥ सोहयुक्ते, त्रि ॥

सोहन्, पुं, सिग्धतीति । सिंह + “श्वसृसिहोति”
उणा० १ । ११ । इति उः ।) रोगभेदः ।
इत्युणादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥

स्यदः, इ ड ईपत्कम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-भेदः ।) इ, स्यन्दते ।

ड, स्यन्दते चक्षुः । पस्यन्दे । कागे स्यन्द कृगे
स्यन्द स्यन्दत्वं शचमस्तुके । इत्यादी गणकृता
नित्यत्वमिति रमानाशः । वस्तुतस्तु स्यन्दते
स्यन्दः पचादित्वादन ततः स्यन्द इवावर्तते
इति कौमिदि । ” दृग्गोटासः ॥

स्यन्दः, पुं, (स्यन्द + घञ् ।) प्रस्फुरणम् । ईपत्
कम्पनम् । यथा

“चक्षुः स्यन्द भुजस्यन्द तथा दुःखप्रदशेनम् ।
शत्रुणाञ्च समुत्थानमश्लथ शमयाशु मे ।
अश्लथरूपो भगवान् प्रीयतां मे जनाईन ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ ॥

अङ्गविस्फुरणं शुभाशुभफलं यथा,—
मनुकवाच ।

“ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च ।
सर्वधर्मभृता अत्र । त्वं हि धर्मविदुष्यसे ॥
मत्स्य उवाच ।

अङ्गटत्तिणसागं तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं यथा वामं पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥

मनुकवाच ।

अङ्गानां स्यन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम् ।
तस्मै विस्तरतो ब्रूहि येन स्यन्दहिटा भुवि ॥

मत्स्य उवाच ।

पृथ्वीलाभो भवेत् सृष्टिः लनाटे रविन्दनम् ।
स्थानं विशद्विमायाति अूनपोः प्रियमङ्गलम् ॥

शुच्यलश्रियाजिदेशे दृग्गुणान्ते धनागमः ।
उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टे राजन् । विचक्षणैः ॥

दृग्गन्धने मङ्गरे च जयं शीघ्रमवाप्नुयान् ।
योपिक्लाभोऽपान्द्रेण श्रवणान्ते प्रिया श्रुतिः ॥

नामिकायां प्रातिभौख्यं प्रियासिधरोश्रयोः ।
कण्ठे तु भोगलाभः स्यात् भागवद्विहरयास्योः ॥

सुहृत्सोहय बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः ।
पृष्ठे पराजयो योषे जयो वक्त स्यले भवेत् ॥

कुक्षिभ्यां प्रातिरहिष्टा स्निग्धाः प्रजननं स्तने ।
स्थानभ्रंशो नाभितेणे सत्त्वं चैव धनागमः ॥

जानुसन्धो परैः सन्धिवलवङ्गिभवेत्कृप ।
दिशेकदेगनायोऽथ जङ्गाभ्यां रविन्दनम् ॥

स्यर्गः

उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्मं प्रस्फुरणाक्षरम् ।
मलाभश्चाध्वगमनं भवेत् पदतले नृप ॥

लाञ्छनं पिष्टकश्चैव जयं प्रस्फुरणं तथा ।
विपर्ययेन विहितं सर्वं स्त्रीणां विपर्ययम् ॥

दक्षिणोऽपि पगस्तः प्रशस्तं स्याद्विशेषतः ।
अप्रशस्तं तथा वामं त्वप्रशस्तं विशेषतः ॥

अतोऽन्यथाभिहरजन्पनात्

फलस्य शस्तस्य च निन्दनस्य ।

निष्टचिद्भागमं हिजानां

काय्यं स्वर्गेण च तपणं स्यात् ॥”

इति मातृयं यात्रानिमित्तद्वयस्यन्दनं नाम
२४१ । ३ — १४ ॥

स्यन्दनः, स्त्री, (स्यन्द + ल्यट् ।) प्रस्फुरणम् । ईपत्-
कम्पनम् । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ११ ।

“गर्भाधानस्यैतो पम सवनं स्यन्दनात् पूरा ।
पदोऽष्टमे वा सोमन्तो मास्यते जातकर्म च ॥”

स्यरिता, [ऋ] त्रि, दुःखकारणम् । तस्य शत्रु-
दजनरोगादि । इति केचित् ॥

स्यरिणः, पुं, स्यर्गः । इति केचित् ॥

स्यर्दः, ड मंरुपं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-भेदः ।) मरुपः परिभवेच्छा ।

इति योपदेव ॥ ड, स्यर्दते बलिन बलो ।
पस्यर्दः । इति दृग्गोटासः ॥

स्यर्दा, स्त्री, (स्यर्दः भिटादित्वाटड । टाप् ।)
मंरुपं । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १० ।

“महानदाभिर्द्वीभिः स्यर्दशैव महस्रगः ।
अभिसार्थ्यमाणभानिग दृष्टशाते मन्त्राणवम् ॥”

कमममन्त्रतिः । साम्यम् । इति मेदिनी ॥
स्यर्गः, क ड ग्रहणं । श्रेयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-आत्म०-सक०-भेदः ।) क ड, स्यर्गयते ।
इति दृग्गोटासः ॥

स्यर्गः, पुं, (स्यर्ग स्यर्गने, स्यर्ग ग्रहणं वा । घञ् ।)
कजा । दानम् । स्यर्गनम् । (यथा, उत्तर-
रामचरिते । १ अङ्के ।

“विनिश्चतुं शक्यो न सुस्रमिति वा दुःख-
मिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किम् विपयिमर्षः किम् मदः ।
तव स्यर्गं स्यर्गं मम हि परिमुदेन्द्रियगणो

विकारयेतस्य अमयति च भंभोनयति च ॥”
स्यर्गकः । मस्यरायः । प्रणिधिः । इति मेदिनी ।

उपतप्ता । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ वर्गात्तरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । २ । ८ । ६

“म चिन्तायन् दालरमेकदाभ
स्यपा गोत् हिर्गदितं वचो विभुः ।

स्यर्गं पुं यत् पाडशमकविंशं
निष्किञ्चनाना नृप ! यहनं विदुः ॥”

वायु । इति केचित् ॥ कामिनां बन्धुभेदः । इति
शब्दरत्नावली । प्रातिवर्गपञ्चकम् । यथा,—

“स्यर्गस्तस्याभवज्जीव स्यर्गो टङ् उदाहृतः ॥
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

स्यर्गः, काटिवर्गपञ्चकम् । इति तट्टीकार-
श्रीधरस्वामी ॥ न्यायभते त्वर्गान्द्रयपाङ्गु

स्पर्शः

विशेषः । त्वगुपकारकः । स च त्रिविधः ।
उपपन्नः । शीतः । अनुष्णाशीतः । पृथिव्याः
स्पर्शः काठिन्यादिः पाकजः । जलपरमाणुस्पर्शः
नित्यः । अन्यत्रानित्यः । वैशेषिकमते पार्थिव-
परमाणुमात्रस्य पाकजस्पर्शः । नैयायिकमते तु
द्व्यणुकाटिस्पर्शाऽपि पाकजः । यथा,—

“स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ।
अनुष्णाशीतशीतोष्णाभेदात् स त्रिविधो मतः ॥
काठिन्यादिः क्षिप्तविवेक नित्यतादि च पूर्ववत् ।
एतेषां पाकजत्वन्तु क्षिप्तौ नान्यत्र कर्त्वाचत ॥
तत्रापि परमाणौ स्यात् पाका वैशेषिके नये ।
नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकाटावपीष्यति ॥”

इति भाष्यपरिच्छेदः ॥

स्पर्शं निरूपयति । स्पर्श इति । उपकारक इति
स्पर्शनप्रत्यये स्पर्शः कारणमित्यर्थः । अनु-
ष्णाशीतिति । पृथिव्या वायोः स्पर्शाऽनुष्णा-
शीतः जलस्य शीतः । तेजस्य उष्णः । काठि-
न्येति । कठिनसुकुमारस्पर्शः पृथिव्या एव
इत्यर्थः । कठनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठा
जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः । पूर्ववत् जल-
तेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्या इत्यर्थः । तद्विशेषः
स्पर्शस्त्वानित्या इत्यर्थः । एतेषां रूपरसगन्ध-
स्पर्श एव । नान्येति । पृथिव्या हि रूपरस-
गन्धस्य अपरा रसितः पाकरसभयागादुपलभ्यते ।
न हि शतधाप ध्यायमाने जलादीं रूपादिकं
परावर्त्तते नौरं सौकरमाणञ्च नयव्यतिरेका-
भ्यामुपाधिरेवेति नित्योयत् पवनपृथिव्याः शीत-
स्पर्शादिवत् पृथिव्याश्चापि मध्ये परमाणुविवे-
रूपादीनां पाकः इति वैशेषिका वदन्ति ।
नैयायिकानामिति नैयायिकानां मते द्व्यणु-
काटौ अवयवविवेकपि पाकौ भवति । इति
सिद्धान्तमुक्त्वावली ॥ * ॥

पुराणमते एकादशविधस्पर्शा यथा । उष्णः १
शीतः २ सुख ३ दुःखः ४ स्निग्धः ५ विगदः ६
स्वरः ७ स्फुटः ८ झञ्झः ९ लघुः १० गुरुः ११ ।
इति महाभारते मौक्तिकम् ॥ कठिनः । इति
तत्रैव आश्वमेधिकपर्व ॥ आचमनाद् स्पर्शनं
आचमनशब्दे दृष्टव्यम् ॥ * ॥ उच्छिष्टस्य स्पर्श-
निषेधो यथा,—

“न स्पृशेत् पाणिनाच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
नलान् ।

न चानलं पदा वापि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ॥”

इति कौर्म्ये उपविभाग ॥ १६ ॥ ३५ ॥

अथ उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् ।
आपस्तम्बः ।

“भुक्तोच्छिष्टस्त्वान्तद्याण्डानैः श्वपचेन वा ।
प्रमादात् स्पर्शने गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशाधनम् ॥
गायत्र्याष्टमहसन्तु द्रुपदा वा शतं जपेत् ।

त्रिरात्रापापिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।

अर्होच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने
तथा ॥”

स्पर्शः

प्राजापत्यं ज्ञाने । अर्होच्छिष्टो येन आद्यग्रामः
आर्ये निक्षिप्तः न तु निगोर्णः । टक्षः ।

“पानं मैथुनसंस्पर्शं तथा सूत्रपुरीषयोः ।

स्पर्शनं यदि गच्छेत् शर्वादक्यान्त्यजैः सह ॥

दिनमेकं चरेत् सूत्र पुरीषे तु दिनद्वयम् ।

दिनद्वयं मैथुने स्यात् पानं स्याच्च चतुष्टयम् ॥”

काश्यपः ।

“श्वशूकराण्यचाण्डालमद्यभाग्हरजस्वलाः ।

यद्युच्छिष्टः स्पृशेत् तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥”

एतज्ज्ञानाभ्यासे । सान्तपनं धनुद्वयम् । ब्रह्म-

पुराणे ।

“उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उपवासंन शब्दिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥

उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥”

अनुच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्त-

विवेकः ॥ * ॥ अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् ।

काश्यपः ।

“रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणो यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।

त्रिरात्रेण विगृह्णतिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।

पञ्चरात्रनिराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणो यदि ।

पञ्चरात्रेण विशुध्येत् ब्राह्मणा कामचारतः ॥

अकामतश्चरद्वे ब्राह्मणी सर्वजातिषु ॥”

एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वला-

स्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।

अकामतस्त्वद्वे नक्तव्रतम् । असवर्णरजस्वला-

स्पर्शे त्रिरात्रपञ्चरात्रपञ्चरात्रोपवासाः । अकाम-

तस्त्वद्वे एतच्चतुर्थाहानन्तरं कर्त्तव्यम् ।

“चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्वरजस्वला ।

अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।

ता निगान्तु व्यतिक्रम्य स्वजात्युक्तानुकारयेत् ॥”

इति वचनान्तरदर्शनात् ॥

एतत् कामतः । अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति ।

अज्ञानं बृहस्पतिः ।

“पतितान्त्यश्वपाकेस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत् ।

अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थं नक्तमाचरेत् ॥”

चतुर्थेऽह्नि शब्दिज्ञानात् पूर्वम् । व्याघ्रः ।

“रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वजस्यकश्वरैः क्षिचित् ।

निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति ॥”

अत्रापि बृहस्पत्युक्तादिनभेदव्यवस्था । वृह-

गतातपः ।

“रजस्वले तु ये नार्यावन्तोऽन्यं स्पृशती यदि ।

सवर्णं पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकृषमतः परम् ॥”

पञ्चगव्यपानं व्रतरुतं तनोपवासः । ब्रह्मकृष-

माह आवाहः ।

स्पर्श

“अहोरात्रोपिती भूत्वा पीर्णमास्यां विशेषतः
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकृषविधिः स्मृतः
तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् । उच्छिष्टशुद्धा
स्पर्शं बृहस्पतिः ।

“शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा द्व्यहमा-
चरेत् ॥”

अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ।
परतश्चतुर्थदिने स्नानात् पूर्वमिति ज्ञेयं

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्यसूक्तोक्तास्य
स्पर्शनप्रायश्चित्तं स्नानशब्दे दृष्टव्यम् ॥ (

स्पर्शकः । आनन्दजनकः । यथा, भाग-
३ । २१ । ८ ।

“श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम्
स्पर्शकः, त्रि, (स्पृशतीति । स्पृश + गवुल् ।) स्प-

वर्त्ता । स्पृशधातोः कर्त्तरि णकप्र-
तिनियन्तः ॥

स्पृशन्, क्री, (स्पृश + ल्युट् ।) टानम् । स
इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १० ।

“तस्मिन्नस्तिधियः पार्थाः सहैरन् विरहं क-
दृशिनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः ॥”

सम्बन्धः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघु-
२ । ५० ।

“तद्वत् कल्याणपरम्पराणां
भोक्तारसृजस्वलात्मदेहम् ।

महोत्तलस्पर्शनमात्रभिन्न-
सृष्टं हि राज्यं पदमेन्द्रमाहुः ॥”

स्पृशन्, पुं, (स्पृशतीति । स्पृश + ल्युः ।) व
इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥

स्पृशमणिः, पुं, (स्पृशप्रधानो मणिः । स
स्वर्णत्पादकत्वात् तथात्वम् ।) स्पृशं

स्वर्णजनकप्रस्तरविशेषः । परशपातर
भाषा । इति वल्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

स्पृशमणिप्रभवं, स्त्री, (स्पृशमणिः प्रभवो यस्य
स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्पृशलज्जा, स्त्री, (स्पृशात् लज्जा संकोच-
त्रपा यस्याः ।) लज्जालुहचः । इति

चन्द्रिका ॥

स्पृशशुद्धा, स्त्री, (स्पृशं शुद्धा ।) शतमूलो
शब्दचन्द्रिका ॥

स्पृशस्यन्, पुं, (स्पृशं स्यन्दते मूलयत्
स्यन्द + अच् ।) भेकः । इति केचित् ॥

स्पृशा, स्त्री, (स्पृशति परपुरुषमिति । स
अच् । टाप् ।) कुलटा । इति धरणिः ॥

स्पृशानन्दा, स्त्री, (स्पृशं आनन्दो यासा-
अपरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्पृष्टा, [ऋ] त्रि, (स्पृशतीति । स्पृश + ट
उपतापकमात्रम् । रोगः । इत्येकं । इ-

टीकायां भरतः । ३ । २ । १४ ॥

स्पृश, ज ग्रन्थवाधयोः । इति कविकल्प-
(श्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ज, स्पृशति स

पस्याथ । ग्रन्थस्थाने स्पर्शनं पठन्ति के-
इति दुर्गादासः ॥

स्पृष्टारम्भ

स्पृष्टः, पुं. (स्पृशतीति । स्पृश + पचाद्यच् ।)
 चरः । (यथा, महाभारते । १ । १४७ । २५ ।
 "बधन्तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रदवेमहि ।
 स्पृशैर्नी घातयेत् स्वर्वान् राक्षस्युष्यः स्यो धनः ॥)
 अभिसरः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१३ ॥ चरी
 गूढपुरुषः । अभिसरो युद्धम् । प्राणनिरपेक्षा
 यो द्रव्यार्थं व्याडं हस्तिनं वा योधयति सोऽभि-
 सरः । इत्येके । इमी ह्ये स्पृशौ । इति भरतः ॥
 स्पृष्टं, त्रि. स्पृशति स्मृति । स्पृश + णिच् + क्तः ।
 "वा दान्तगान्तेति" ७ । २ । २७ । इति
 माधुः । व्यक्तम् । तत्पर्यायः । स्फटम् २
 प्रव्यक्तम् ३ उल्लग्नम् ४ । इत्यमरः । ७ । १ । १५१ ॥
 उद्विक्तम् ५ प्रकटम् ६ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १५ । २२ ।
 "भोः भूतं ह्ये मागधं सौम्यं वन्दित्
 लोकधुना स्पृष्टगणस्य मे स्यात् ।
 किमाश्रया मे स्तव ण्य योज्यता
 मा मय्यभवन् वितथा गिरौ व ॥ ")
 स्पृष्टीकृतं, त्रि. व्यक्तीकृतम् । कृषाती परे स्पृष्ट-
 शब्दादभूततद्भावे चिपत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 स्पृ, न प्रोत्तरिणापालनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्फटम् २ परं-सकं-सेट् ।) न, स्पृशतीति । इति
 दुर्गादासः ॥
 स्पृका, स्त्री. पृका । स्पृशति सौगन्ध्यात् स्पृग संस्पृगं
 बाहुल्यात् क' प्रोत्तरादित्वात् शस्य कः स्पृका
 टन्त्यादिरिति कचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २ । ४ । १३३ ॥ यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७ । ५ ।
 "त्वक्कृष्टरङ्गनलिका-
 स्पृकारमनगरालिकेस्तुल्यः ।
 केसरपत्रविमिश्र-
 नेरपतितोय्य गिरःस्नानम् ॥ ")
 स्पृगा, ग श्री स्पृशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तृदा०-पर०-सकं-अनिट् ।) ग, स्पृशति । श्री.
 अस्यार्त्तत् अस्पृशत् । हस्तन पस्पृशं तदङ्ग-
 मिन्द्रः । इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥
 स्पृगा, स्त्री (स्पृशतीति । स्पृशः कः । टाप् ।)
 भुजङ्गघातिनीवृक्षः । कङ्कालिका इति ख्याता ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्पृशी, स्त्री. कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । १८३ ॥
 स्पृष्टः, त्रि. (स्पृश + क्तः ।) कृतस्पर्शः । यथा,
 प्रायश्चित्ततत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम् ।
 "उच्छिष्टेन तु शूद्रेण त्रिषुः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥"
 स्पृष्टास्पृष्टं, कौ. (स्पृष्टेन आ सम्यक् स्पृष्टम् ।)
 परस्परस्पर्शनम् । यथा,—
 "अथ जातिगुणान् वल्ये स्पृष्टास्पृष्टं मङ्गेश्वरि ।।
 अथर्मैः शिष्टसंस्पृशं प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥
 ब्राह्मणस्य शवाङ्गं चर्त्तियाद्यैः कदाचन ।
 स्पृष्टानस्य हरिं स्पृत्वा उपवासेन चर्त्तियः ॥
 व्रतस्पर्शशूद्रस्यैः हि हरिं संस्पर्शेण शुचिः ।
 सेवयोपस्पृष्टे यस्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 ब्राह्मणो यस्तु शूद्रस्य सेवयोपस्पृष्टे कश्चित् ।

स्पृष्टः

सात्वात्म्य हरिं स्पृत्वा प्राणायामेन शुध्यति ॥
 शूद्रस्तु त्रिविधो ज्ञेयो व्रतस्पर्शात्तमः स्मृतः ।
 कायस्यः पावकी मध्यां भिन्नाचारोऽधर्मो मतः ॥
 उत्तमैर्ब्राह्मणः स्पृष्ट उपस्पृश्य हिजः शुचिः ।
 अधमः सूर्येणामग्निं स्पृष्टं शुध्यति ब्राह्मणः ॥"
 इति मत्स्यसूक्ते ३८ पटलः ॥
 स्पृष्टास्पृष्टि, व्य. (स्पृष्टेन स्पृष्टेन यत् भवति । "इच्-
 कर्मव्यतिहारः" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।
 "अन्येषामपि दृश्यते" ६ । ४ । १३७ । इति
 दीर्घः ।) परस्परस्पर्शनम् । क्रीयाङ्गुयि इति
 भाषा । यथा, रत्नाकरे बृहस्पतिः ।
 "तीर्थं विवाहं यात्राया संघामं देगविप्लवे ।
 नगरयामदाहं च स्पृष्टास्पृष्टि न दृश्यति ॥
 आपद्यपि च कष्टाया कर्मभये पादितं तथा ।
 मातामित्रैर्गुरोर्ध्वं निद्रेण यत्ननात्तथा ॥"
 स्पृष्टास्पृष्टि इत्यत्रयं क्रियासत्ताहारः । तर्थात्
 न दृश्यतात्वर्थः । इति प्रायश्चित्तचम् ॥ मत्स्य-
 सूक्ते ३८ पटलेऽप्यन्यत् दृश्यम् ॥
 स्पृष्टि, स्त्री. (पृष्णः क्तिन् ।) स्पृश । तत्प-
 र्यायः । पुक्तिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १८ ॥
 स्पृशनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्पृह, तु क ईप्सं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा०-पर०-सकं-सेट् ।) ईप्सं आर्त्तुमिच्छा ।
 स्पृहयति । इति दुर्गादासः ।
 स्पृहणीयं, त्रि. (स्पृहः अनोर्यर् ।) वाञ्छनीयम् ।
 यथा, ऋतुभङ्गारः । १ । १ ।
 "प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
 सदापगाहन्तवारिमञ्चयः ।
 दिनान्तरस्योऽभ्युपगान्तमन्मथो
 निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥"
 स्पृहयालुः, त्रि. (स्पृहयति तच्छालः । स्पृहः ।
 "स्पृहयति ह्यपिनाति" ३ । २ । १५८ । इति
 शालुच् ।) स्पृहागालः । लोभी । इति मुग्ध-
 बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १४ । ४५ ।
 "प्रजावती दौहटगंसिनी ते
 तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ॥")
 स्पृहा, स्त्री. (स्पृह + अङ् । टाप् ।) इच्छा ।
 इत्यमरः । १ । ७ । ७२७ ॥ तस्याः निन्दाप्रशंसं
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३५ । ७३ - ७५ ।
 ८४ - ८५ ।
 "तपो धनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुस्तथा ।
 तपस्या कामधेनुश्च सन्तत तपसि स्पृहा ॥
 तेष्वर्थ्यं चर्त्तियाणाञ्च बाणिज्यं च तथा विशाम् ।
 शूद्राणां विप्रमेवाया स्पृहा वेदेष्वर्निन्दता ॥
 चर्त्तियाणाञ्च तपसि स्पृहातीवप्रशंसिता ।
 ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहाते व धिनिन्दिता ॥
 चर्त्तियाणां रणो धर्मो रणे सत्यं गहितः ।
 रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोकं वेदं विडम्बना ॥
 तपोधनानां विप्राणां वाग्बलानां युगं युगं ।
 शान्तिस्वस्ययनं कर्म विप्रधर्मो न सद्भरः ॥"
 स्पृष्टः, पुं. (स्पृशते इति । स्पृह + यत् ।) मातु
 लुङ्गकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाञ्छनीयं, त्रि ॥

स्फटिकः

स्फटा, [स्फट] त्रि. (स्पृशतीति । स्पृश + ङच् ।)
 उपतापकमात्रम् । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥
 रोगः । इत्येके । इति भरतः ॥ (स्पर्शकः ।
 यथा, महाभारते । १४ । २० । २१ ।
 "घाता भक्षयिता दृष्टा स्फटा श्रोता च पञ्चमः ।
 मत्सा बोद्धा च मर्षते भवन्ति परमर्त्विजः ॥")
 स्फट इ । शीर्षा । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 स्फट । पर०-अकं-सेट् ।) हावाद्यस्वरिणा
 वोष्ठवर्गहितोयुक्तौ । पञ्चमस्वरिणाविति अमो
 ह्यः । तथात्वे सजातीयतया स्फटक् भिदौत्सा-
 दीनां सन्निधावेषुपाठिष्यत् । एवं संख्यापि न
 संगच्छते । स्फटिविगरणं इत्यनेनैवेष्टिसिद्धे
 गोपघाताय वैयर्थ्यं स्यात् । अतएव रमा-
 नाश्रापि स्फटिविगरणं इत्यत्र उकारशून्यः
 स्फट इति कचित् पठन्ति । पचादित्वादनि
 स्फटा फणा इति स्मृतिरित्यन्तमाह । इ.
 स्फणयते । स्फटति गात्रे बाणः । पस्फट पस्फाट
 स्फटिकम् । इति दुर्गादासः ॥
 स्फट, पु (स्फटतीति । स्फटः अच् ।) फणा ।
 इत्यमरः । १ । ८ । १८ ॥
 स्फटा, स्त्री. (स्फटः अच् । टाप् ।) फणा ।
 इत्यमरः । १ । ८ । १८ ॥
 स्फटिकः, पुं. (स्फट शीर्षा ।) बाहलकात् इकन् ।)
 सूर्यकान्तमणिः । इति जलायुधः ॥ स्वनाम-
 ग्यातरणिः । फटिक इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 स्फटिकम् २ स्फाटकम् ३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ भासरः ४ स्फाटिकोपलः ५ गालि
 पिष्टम् ६ धौतशुभम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मिनीपलः ८ विमलमणिः ९ निम्बोपलः १०
 स्वच्छः ११ स्याच्छमणिः १२ अमररत्नम् १३
 निम्बुपरत्नम् १४ शिवप्रियः १५ । अस्य गुणादि
 यथा,—
 "स्फटिकः समर्थायैश्च पिन्दाहान्तिदोषनुत् ।
 तस्यात्तमानां जपता टप्ते कौटिल्युणं फलम् ॥"
 तत्परोक्षा यथा,—
 "यद्ब्रह्मतायविन्दुच्छविमन्तमं निम्बुं नेच-
 ह्यं
 स्त्रिंशं गहान्तरानं मधुरमतिहिमं पिपल
 टाहायकारि ।
 पापाणं यन्निष्टं स्फटितमपि निजां स्वच्छतां
 नैव जह्यात्
 तज्जात्यं जातु लभ्यं शभमुपचिनुते शंवरत्नञ्च
 रत्नम् ॥"
 विन्दुस्थाने विद्युदिति च पाठः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 "मृत्ताविद्रुमथञ्जद्वेदृथ्यस्फटिकादिकम् ।
 मणिरत्नं सरं शातं कपायं स्यादनेखनम् ।
 चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनागनम् ।"
 इति राजवल्लभः ॥ *
 तस्य उत्पत्तिपरिज्ञे यथा,—
 "कावेरिबिम्बयवनचौननेपालभूमिषु ।
 लाङ्गसौ व्यकिरस्मदी दानवस्य प्रयत्नतः ॥

स्फटो

आकाशशुद्धं तैलाख्यमुत्पन्नं स्फटिकं ततः ।
सृणालशङ्खधवलं किञ्चिद्दृग्गीम्वराम्बितम् ॥
न तत्तुल्यं हि रत्नानामथवा पापनाशनम् ।
संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूल्यं किञ्चिद्विभक्ततः ॥”
इति गारुडे पृष्णविभागः । ७८।१—३ ॥३॥

तथा ।
“हिमालये मिहले च बिम्ब्याटवितटे तथा ।
स्फटिकं जायते चैव नानारूपं समप्रभम् ॥
हिमाद्रौ चन्द्रमङ्गां स्फटिकं तत् हिधा भवेत् ।
सूर्यकान्तश्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथा परम् ॥
सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण षड्भिर्वमति यत् क्षणात् ।
सूर्यकान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवैदिभिः ॥
पूर्णन्दकरसंस्पर्शादस्मृतं स्रवति क्षणात् ।
चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलो युर्य ॥
अशोकपद्मवच्छायां टाडिर्मावोजसाम्प्रभम् ।
बिम्ब्याटवितटं टेशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥
मिहले जायते कृष्णमाकरं गन्धनालकं ।
पद्मरागभवे स्थाने विविधं स्फटिकं भवेत् ॥
अत्यन्तनिर्मलं स्वच्छं स्रवतीव जलं शुचि ।
ज्योतिर्ज्वलनमाश्लिष्टं मुक्ताज्योतीरभं हिज ॥
तदेष लोहिताकारं राजावर्तमुदाहृतम् ।
आनीलं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् ॥
ब्रह्मसूत्रमयं यत् प्रोक्तं ब्रह्ममयं हिज ॥”
इति स्फटिकपरीक्षा । इति भाजराजकृतयुक्ति-
कल्पतरुः ॥

स्फटिका, स्त्री, स्फटिकारिः । इति भावप्रकाशः ॥
स्फटिकाचलः, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रोऽचलः ।
स्फटिकस्य अचलो वा ।) कैलासपर्वतः । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्फटिकात्मा, [न्] पुं, (स्फटिक एव आत्मा
स्वरूपं यस्य ।) स्फटिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्फटिकाट्टिभट्टः, पुं, (स्फटिकाट्टि कलासपर्वत
मपि भिनन्ति बर्णनात् । भट्ट + “इगुपध-
जेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) कर्पूरः ।
इति केचित् ॥

स्फटिकाभः, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रो यो अभः स
इव शुक्लत्वात् ।) कर्पूरः । इति राजनिघण्टुः ॥
स्फटिकारिः, स्त्री, (स्फटिकस्य अरिः ।) श्वेत
वर्णवर्णिगद्गव्यविशेषः । फट्कारो इति भाषा ॥
यथा,—

“नवमारयवत्तारस्फटिकारित एव काचवक-
यम्बैः ।
बहुशः पात्यं सर्वं तदि महाद्रावकं नाम ॥”
इति रत्नावली ॥
तद्गुणान्तराणि । स्फटिकारो । स्फटिकारिका ।
फट्कारो । इति महाद्रावकप्रकरणं भेषज्य-
रत्नावली ॥

स्फटो, स्त्री, (स्फटतीति । स्फट + षच् । डीष् ।)
स्फटिकारिः । तत्पथ्यायः । स्फटिको २ श्वेता ३
शुभ्रा ४ रङ्गदा ५ रङ्गददा ६ दृढरङ्ग ७
रङ्गाङ्गा ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । श्लिष-
त्वम् । कषायत्वम् । प्रहरमेहकृच्छ्रविमशोप-

स्फारः

टोषनाशित्वम् । दृढरङ्गदाहत्वञ्च । इति राज-
निघण्टुः ॥ अपि च ।

“स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् ।
निहन्ति श्वेतवोसर्पान् योनिमङ्कोचकारिणी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

स्फड, इ क नर्मणि । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
यथा । स्फुडि क नर्मणि इत्यत्र नर्म इह परी
हामः । आद्यस्वरौति कातस्वाद्याः । इति
दुर्गादासः ॥

स्फर, श स्फूर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुटा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फरतो
स्फरन्ता । पस्फार । स्फरणां स्फुरणमित्यमरः ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फरणं, स्त्री, (स्फर + न्युट् ।) स्फुरणम् । इत्य-
मरः । ३ । २ । १० ॥

स्फल, श चाले । स्फूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुटा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फलतो
स्फलन्ती । पस्फाल । सुरहिपास्फालनककशा-
ङ्गुलाविति रघुः । चालखलनम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्फाटकं, स्त्री, स्फटिकम् । इति काचित् शब्द-
रत्नावली ॥ जन्, ि, पुं, इति केचित् ॥

स्फाटिकं, स्त्री, (स्फटिकमेव । स्वार्थे अण् ।)
स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ५५ । १७ ।

“सहस्रस्तम्भा हेमवैदूर्यचित्रा
शतद्वारां तीरणस्फाटिकाख्याम् ।
मभामस्यां क्रोशमात्रायतां मे
तद्विस्ताराशाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥”

स्फटिकस्येदमिति । स्फटिक + अण् । स्फटिक-
सम्बन्धिनि । वि । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १३ ।
“देवीपभाग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां महत् विमानमुपपत्स्यते ॥”

स्फाटिकोपलः, पुं, (स्फाटिक उपलः) स्फाटि-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फाटिकं, स्त्री, स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
स्फातः, त्रि, वृद्धियुक्तः । स्फायधातोः क्तप्रत्ययेन
नियत्प्रः । इति व्याकरणम् ॥

स्फातिः, स्त्री, (स्फाय + क्तिन् ।) वृद्धिः । इत्य-
मरः । ३ । २ । १८ ॥

स्फाय, ई ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-
आत्म० अक०-सेट् । निष्ठायामिण्ट् ।) ई,
स्फातः स्फातः । ड, स्फायते पस्फायि । स्फाय-
त्रिमांिकमन्तीति गणकृतानित्यत्वात् । इति
रमानाथः । वस्तुतस्तु स्फायते स्फायः पचादि-
त्वाटन् ततः स इवाचरताति स्त्री शकन्तम् ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फारं, स्त्री, (स्फायते इति । स्फाय + “स्फायि-
तश्चाति ।” उणा० २ । १२ । इति रक् ।) प्रचु-
रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

स्फारः, पुं, (स्फाय + रक् । यथा, स्फुर चलने +
घञ् । “स्फुरतिस्फुल्लयोर्घञि ।” ६ । १ । ४७ ।

स्फुट

इति एच आत्वम् ।) विकटः । कनकाटेषुः
बुदः । इति मेदिनी ॥ विपुले, त्रि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा माह्वित्यदर्पणे । ३ । १०१
“पमकदसकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविनोक्तिं
स्त्रिभुवनजये मा पञ्चषोः करोति महायताम् ॥

स्फारणं, स्त्री, (स्फर + णिच् + ल्युट् ।) स्फु-
णम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः । १०।३।१०
स्फालः, पुं, (स्फल चलने + घञ् । “स्फुरि-
स्फुल्लयोर्घञि ।” ६ । १ । ४७ । इति ए
आत्वम् ।) स्फूर्त्तः ।

स्फिक्, [च्] स्त्री, (स्फाय वृद्धौ + वाहलक
डिच् ।) कटिप्रोथः । इत्यमरः । २।६।७।
(यथा, मनुः । ८ । २८१ ।

“महामनमभिप्रसुकृतकृष्ट्यापकृष्टजः ।
कष्यां कृताङ्को निर्व्याम्यः स्फिकं वास्याव
येत् ॥

स्फिक्षातमकः, पुं, (स्फिकं घातयतीति । रि
+ ह्न + णिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन्
कटफलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फिट, क ह्रस्वाम् । हिंसं । अनादरं । इति ३
कल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक०-सेट् ।)
स्फटयति । वृत्तिरन्त्येन मन्यते । इति दुर्गादा

स्फिरं, त्रि, (स्फाय वृद्धौ + “अजिरगिशिरः
लेति ।” उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्र-
साधुः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३

स्फोतः, त्रि, (स्फाय । क्तः । “स्फायः स्फो
याम् ।” ६ । १ । २२ । इति धातोः । स
वहितः । यथा,—

“स्फोतान् जनघटांस्तव परग्रामव्रजाकरा
खेटखर्वटवाटीथ वनाल्पवपनानि च ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ६ ।

“स्फोतान् मसृद्धान् टेशान् । तत्र तस्यां रि
परग्रामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधाः
ग्रामा भृगुपाताः ।

‘विप्राथ विप्रभृत्याथ यत्र चैव वसन्ति ते
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वाम एव
व्रजा गाकुलानि । आकरा रत्नाद्यु
स्यानानि । तान् । खेटाः कर्पकथ
खर्वटा । गिरितग्रामाः । भृगुप्रोक्ता
‘एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थि
मिथन्तु खर्वट नाम नदीगिरिममाश्रया
वायः पृगुपुष्पावायस्ताः । वनानि स्वत
वृक्षाणां समूहाः । उपवनानि रोषितः
समूहाः तानि च ।” इति तट्टाकायां
स्वामी ।

स्फुट, इ क नर्मणि । इति कविकल्प-
(चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) नर्मोह परी
इ क, स्फुटयति मखायं लोकः । अः
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, इर् विशरणे । इति कविकल्प-
(श्वा०-पर०-अक०-सेट् । सक०-सेट् ।
स्फुटत् अस्मीटीत् । विशरणं ।

स्फुटिः

स्फोटयति गात्रं बाण । विमरण इति दन्ध-
मध्यपाठे विकसन इत्यर्थः । स्फोटति मल्लिका-
कलिका ॥

स्फुट, क भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फोटयति कण्टकः
पटम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, उ विमरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
षात्स०-प्रक०-सेट् ।) उ, स्फोटन्ते नवक्र-
लानि कृत्तप्रयाेषु हृत्तेष्विति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, त् क विमरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-प्रक०-सेट् ।) विमरणं
विकसनम् । स्फुटयति चम्पककलिका । अपु-
स्फुटत् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, शि विकामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-प्रक०-सेट् ।) विकाम इति कम ज-
गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपं विपूर्व्वेणार्था-
न्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । शि, स्फुटति
केतकीकोरकः । अस्फुटोत् पुष्पोट । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, क हिंसे । आङ्पूर्व्वोऽयम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आङ् उप-
सर्गः । क, आस्फोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्फुटः, त्रि, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट् + कः ।)
व्यक्तः । (यथा, रघुः । ३ । ६३ ।

“अवेहि मां प्रोतस्ते तुरङ्गमात्
किमिच्छसीति स्फुटमाह वामवः ॥”)

प्रफुल्लः । इति मेदिनी ॥ गुक्तः । इत्यजयः ॥
भिन्नः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥ ० ॥ स्फुट
शहा यथा,—

“स्यात् संस्कृतो मध्यफलेन मध्ये
मन्दस्फुटः स्यात् चलकेन्द्रमुक्तम् ।
विधाय शंभ्रणं चलेन चवं
खेटस्फुटः स्यादसक्तत् फलाभ्याम् ॥”

कुजस्य विशेषमाह ।

“दलौकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां
ततोऽखिलाभ्यामसक्तत् कुजस्तु ।
स्फुटी रवान्द सृदनेव वेद्यौ
शोघ्राव्यतुङ्गस्य तयोर्भावात् ॥”

इति मिहान्तशिरोमणिः ॥

स्फुटनं, क्ली, (स्फुट् + ल्युट् । कृटादित्वात् न गुणः ।)
विदरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ विक-
सनम् । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्फुटबन्धनी, स्त्री, (स्फुट बन्धनं यस्याः । डाप् ।)
पारावतपदी । नफटकी इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ स्फुटबल्लनोति केचित् ॥

स्फुटा, स्त्री, (स्फुटति विकाशते इति । स्फुट् +
कः । टाप् ।) फटा । फणा । इत्यमरटीकायां
रामायणः । ३ । २ । ५ ॥

स्फुटिः, क्ली, (स्फुटतीति । स्फुट् + इन् ।) पाद-
स्फोटरोगः । निर्भस्वककटीफलम् । इति
मेदिनी ॥

स्फुरणं

स्फुटितः, त्रि, (स्फुट् + क्तः ।) विकसितः । इति
हेमचन्द्र ॥ भिन्नः । (यथा, मृच्छकटिके
३ अङ्के ।

“अमदृशजनसंपयोगभोरो-

हृदयमिव स्फुटितं महाष्टहस्य ॥”)

परिहसितः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ।
व्यक्ताकृतः । इति स्फुटशब्दार्थदर्शनात् ॥

स्फुटो, स्त्री, (स्फुटि + कृटिकारादिति डाप् ।)
पादस्फोटरोगः । ककटीफलम् । फुटो इति
भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फुट, क, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फुटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्फुड, इ क नमोर्ण । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) नम् इह परीक्षामः ।
इ क, स्फुण्डयति मन्त्रायं लोकाः । पुस्फुण्डयिषति ।
आद्यस्वराति कातन्त्राद्याः । पञ्चमस्वरयुक्ती
नम् । इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, इ ड फुल्ले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
षात्स०-प्रक०-सेट् ।) फुल्लं विकसनम् । इ,
स्फुण्डयते । ड, स्फुण्डते कुन्दकोरकः । पुस्फुण्डे ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, शि हत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) शि, स्फुडति । अस्फुडोत् ।
पुस्फुड । हत्या वरणे । इति दुर्गादासः ॥

स्फुत्कारः, पुं, (करोतीति । क्त + अच् । स्फुटित्य-
व्यक्तशब्दस्य करः ।) अग्निः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्फुत्कारः, पुं, फुत्कारः । स्फुटिति क्रियते
इति स्फुत्शब्दपूर्व्वेणधाताभावो घञ्प्रत्ययेन
नियम्नः ॥

स्फुर, शि स्फूर्त्ती । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-चुरा०-पर०-प्रक०-सेट् ।) स्फूर्त्तिः
प्रकाशः । चलच्चलनम् । शि, स्फुरति चामरम् ।
अस्फूर्त्तीत् । पुस्फूर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

स्फुर, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर + कः ।) फलकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (स्फुर + भावे घञ् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । ८ ॥

स्फुरणं, क्ली, (स्फुर + ल्युट् ।) किञ्चिच्चलनम् ।
इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः । स्फुरणम् २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ८ ॥ स्फुलनम् ३ स्फोरणम् ४

स्फुरः ५ स्फुरणा ६ स्फोरणम् ७ इति तट्टीका ॥
स्फूर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ अङ्ग-
स्फुरणस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“ब्रूमोऽधुनाङ्गस्फुरितस्य मस्यक्
प्रत्येकमव्यक्तफलप्रभावम् ।

सञ्चञ्च यथावगते स्वटहा
दुत्पद्यते कर्मविपाकभयित् ॥

मृद्भि स्फुरत्यागं पृथिव्यावाप्तिः
स्थानप्रहृदयं ललाटदेशे ।

भ्रूणाणमध्यं प्रियसङ्गमः स्यात्
नामास्त्रिमध्यं च सहायलाभः ॥

स्फुर्च्छ

दृगन्तमध्यस्फुरणेश्वलाभोत्-
कण्ठी क्रमादिस्फुरिते दृगादी ।
जयो दृशाध स्फुरणे रणः स्यात्
प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे ॥

यांपितृसमृद्धिः स्फुरिते च गण्डे
घ्राणे तु मौमव्यमदी भवेताम् ।
भोज्येष्टमङ्गावधरोद्दयोश्च
स्कन्धे गले भोगविह्वलिनाभौ ॥

स्पन्दो भुजस्येष्टममागमाय
स्पन्दः करस्य द्रविणासङ्गतः ।
स्पन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय
स्पन्दो जयायोगम मानवानाम् ॥

पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभः
कटिप्रकम्पे तु बलप्रसोदो ।
नाभिप्रकम्पे निजदेशलाभः
धनद्विवभुश्च भ्रुवि प्रकम्पे ॥

दृखं धनास्तं हृदयस्य कम्पे
स्फिकृपायुक्तम् अपि च वाहनाभिः ।
वराङ्गकम्पे वरयोषिदाभि-
मेष्वं सकम्पे तनयस्य जम्भ ॥

वस्तो मकम्पे यषतिप्रहृत्तिः
टोपय कम्पे पुनककपृष्ठे ।
उरः पुनः स्यात् समहायलाभः
स्याज्जानुकम्पे त्वचिरंण सिद्धिः ॥

जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः
स्थानाभिरुद्दृशरणस्य कम्पे ।
याच्चा मलराभाङ्गितलप्रकम्पे
पुंसां सटा दक्षिणदंष्ट्रभागे ॥

स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः
स्पन्दः फलानि प्रतिशत्यवश्यम् ॥”

इति वमन्तराजशाकुने नरेङ्कितेऽङ्गस्फुरण-
प्रकरणं चतुर्थम् ॥

स्फुरणा, स्त्री, (स्फुर + णिच् + युच् । टाप् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । १० ॥
स्फुरन्, [त्] त्रि, (स्फुर + गृह् ।) कम्पनयुक्तः ।
स्फूर्त्तिविशेषः । यथा,—

“गङ्गात्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजृटापयापत्फणि-
स्फुजत्स्फुत्कृतिर्भातिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ।

घानन्दासृतवापिकां विदधती चित्तं गिरिश-
प्रभो-
स्वां पायाश्रयमङ्गमे भगवती लज्जावती
पार्वती ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

स्फुरितं, क्ली, (स्फुर + क्तः ।) स्फुरणम् । स्फुरण-
विशेषः, त्रि, यथा । ब्रूमोऽधुनाङ्गस्फुरिते च
मस्यक् इति । प्रिया श्रुतिः स्यात् स्फुरिते च ।
कर्णे इति च । वमन्तराजशाकुनम् ॥

स्फुर्च्छ, आ विस्मृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्षिपि राहुर्लोपि
स्फुः स्फुरौ स्फुरः । आ स्फूर्च्छते स्फूर्णं तेन ।
स्फूर्च्छति कथां मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

स्फूर्तिः

स्फूर्तिः, टु, षो आ वञ्जनिर्घोषि ॥ (भा०-सर०-
अक०-मेट् ।) टु, स्फूर्जथुः । षो, स्फूर्णः । आ,
स्फूर्जितं स्फूर्णं तेन । वञ्जनिर्घोषो वञ्जकर्तृक-
शब्दः । स्फूर्जति वञ्जम् । इति दुर्गादामः ॥

स्फूर्जकः, पुं, (स्फूर्जतीति । स्फूर्ज + ग्वल् ।)
स्फूर्जकहृत्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकटः ॥
स्फूर्जथुः, पुं, (स्फूर्ज् + अथच् ।) वञ्जपतनजनित-
शब्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

स्फूर्न, शि स्फूर्नी । चले । चये । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर० अक०-मेट् ।)
शि, स्फूर्नति अस्फूर्नीत् पुस्फूर्न । स्फूर्तिः
प्रकाशः । चलः खलनम् । चयः सञ्चयः ।
इति दुर्गादामः ॥

स्फूर्न, स्त्री, (स्फूर्नतीति । स्फूर्न स्फूर्नी चले +
कः ।) वस्त्रवशम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तौवु
इति भाषा ॥

स्फूर्ननं स्त्री, (स्फूर्न + ल्युट् ।) स्फूर्णम् । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥

स्फूर्लिङ्गः, त्रि, (स्फूर्ल + इङ्गच् । यद्वा, स्फूर्त्-
कारेण लिङ्गतीति । लिङ्ग + अच् ।) अग्नि-
कणः । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ फिनकी इति
फिन्कुटी इति च भाषा ॥ द्वे अग्निचूर्णे । स्फूर्त्-
कारेण लिङ्गति गच्छति स्फूर्लिङ्गः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४८ ।
५४ ।

“वलाङ्कादुच्चरतः सुभोमान्
विद्युत् स्फूर्लिङ्गानिव घोररूपान् ॥”

स्फूर्लिङ्गिनी, स्त्री, (स्फूर्लिङ्गाऽस्या अस्तीति ।
इनिः । डीप् ।) अग्निमसिजिह्वान्तर्गतजिह्वा-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-
निषदि । १ । २ । ४ ।

“काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुसृम्भवर्णा ।
स्फूर्लिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लोलायमाना इति सम जिह्वाः ॥”

स्फूर्जकः, पुं, (स्फूर्जति अग्नी क्षिप्तः सन्निति ।
स्फूर्ज + ग्वल् ।) तित्नुकहृत्तः । इत्यमरः । २ ।
४ । ३८ ॥ स्फूर्जति वञ्जो क्षिप्तः स्फूर्जकः ।
ट्टा स्फूर्जावञ्जनिर्घोषि णकः । स्फूर्जोर्घो षोः
भव्यच् इति परवाक्यात् स्फूर्जकः स्फूर्जकश्च
स्फूर्जो वञ्जः स इव दृढसारत्वात् स्फूर्जक
इत्यन्ये । इति भरतः ॥

स्फूर्जथुः, पुं, (स्फूर्जतीति । स्फूर्ज वञ्जनिर्घोषि +
अथच् ।) वञ्जपातजनितशब्दः । तत्पर्यायः ।
वञ्जनिर्घोषः २ । इत्यमरः । १ । ३ । १० ॥ स्फूर्जथुः ३
विस्फूर्जथुः ४ विस्फूर्जथुः ५ वञ्जनिर्घोषः ६ ।
इति तट्टीका ॥

स्फूर्तिः, स्त्री, (स्फूर् + क्तिन् ।) स्फूर्णम् । इत्य-
मरटीकायां रमानायः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,
पञ्चदश्याम् । ८ । ३२ ।

“समङ्गत्वविकाराभ्यां विस्मलक्षणहीनता ।
स्फूर्तिरूपत्वमेतस्य विस्ववद् भासनं विदुः ॥”

स्फोटनी

स्फूर्तिमान्, [त्] त्रि, (स्फूर्तिरस्यास्तीति ।
स्फूर्ति + मतुप् ।) पाशुपतः । यथा,—
“पाञ्चार्थिकः पाशुपतश्चद्रूपः स्फूर्तिमान्
मतः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फूर्तिविशिष्टे, त्रि ॥
स्फं यान्, [म्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन स्फिरः ।
स्फिर + इयसुन् । “प्रियास्फिरस्फिरति” ६ ।
४ । १५७ । इति स्फादेशः ।) अतिशयः । इति
व्याकरणम् ॥

स्फं छ, त्रि, (अयमेवातिशयेन स्फिरः । स्फिर +
इङ्गन् । “प्रियास्फिरति” ६ । ४ । १५७ । इति
स्फादेशः ।) अतिशयः । इत्यमरः । ३ । १ ।
११२ ॥

स्फोटः, पुं, (स्फुटतीति । स्फुट + अच् ।)
स्फोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । १२ ।

“स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च
वर्हेते ॥” * ॥
स्फुट + भावे घञ् । विदारणम् । यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ५८ ।

“तयोभुजविनिष्पेषाद्भयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवत् घोरं वेणुस्फोटमभो युधि ॥”
स्फुटते व्यच्यते वर्णरिति स्फुटत्यर्थो यस्मादिति
वा । स्फुट विकसने + घञ् । शब्दव्यापार-
विशेषः । तथा चोक्तम् । “वर्णानां वाचकत्वा-
नुपपत्तौ यद्बलादथप्रतिपत्तिः स स्फोट इति
वर्णातिरिक्तो वर्णाभिषङ्गाऽर्थप्रत्यायको नित्यः
शब्दः स्फोटः ॥” यथा, हरिवंश भविष्यपर्वणि ।
१६ । ५२ ।

“अक्षराणामकारस्व स्फोटस्तं वर्णसंश्रयः ॥”
स्फोटकः, पुं, (स्फुटतीति । स्फुट + ग्वल् ।) राग-
विशेषः । फाडा । इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पिङ्गकः २ गण्डः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्फोटः
४ विस्फोटः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
विवरणं विस्फोटशब्द द्रष्टव्यम् । भेदकपरा-
हामकयोस्त्रि ॥

स्फोटनं, स्त्री, (स्फुट + ल्युट् ।) विदारणम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । ५ ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ४२ ।

“शङ्कुस्फोटनवन्स्य यस्मान्नोवाश वेदनाः ।
शूलासङ्गस्य लक्ष्यन्तं तस्मात् शूलाभिर्होच्यते ॥”
प्रकाशनम् । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥
(शब्दः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २३२ ।

“भ्रूविभङ्गाष्ठनिर्दृशवाहुस्फोटनतर्जनाः ॥”
स्फोटयतीति । स्फुट + णिच् + ल्युः । भेदकं,
त्रि ॥ यथा, हरिवंश । २४७ । १२ ।

“शतपर्वमहारोदः स्फोटनं सव्यतोमुखम् ।
प्रगृह्य कश्चरं वञ्जं दीप्तं रोद्राट्टहासिनम् ।
देव्यानयोधयत् सव्यं न महेन्द्रः पाकशामनः ॥”
स्फोटनी, स्त्री, मणिशङ्खवधोपकरणम् । भोंडरी
इति ख्याता । यथा,—

स्मरक

“भास्फोटनी स्फोटनी च तत्र लास्फोटनी
मता ॥”
इति भरतहिरूपकोषः ॥
किञ्च ।

“लास्फोटन्यां वेधनी च स्फोटनी हृषदंशिका ॥”
इति भरतदृष्टवाचस्पतिः ॥
स्फोटबीजकः, पुं, (स्फोटकारकं बीजं यस्य ।
ततः कन् ।) भक्तातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्फोटा, स्त्री, सर्पफणा । इति केचित् ॥

स्फोटायनः, पुं, (स्फोट एव अयनं परायणं
यस्य ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । कर्षीवान्
२ । इति हेमचन्द्रः ॥
स्फोटिका, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट + ग्वल् ।
टापि अत इत्वम् ।) हापुष्पिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्यान्तरं फोटिका इति
पाठः ॥

स्फ्रा, स्त्री, खड्गाकारकाष्ठम् । यथा, स्फ्राशि-
ष्ट्याधिकरणञ्च । स्फ्रास्य खड्गाकारकाष्ठस्य
भक्ताश्लेषनिमित्तकेऽप्यायामिष्टित्वेन प्रकृतिवद्-
विकृतिरित्यतिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्माणां
प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालीनं हवनीयदेवता
वाहनमपि प्राप्तं तच्च तटानीं न विधीयते
नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितय
प्रकृते श्वोभाविभक्ताश्लेषरूपनिमित्तसंशयेन
प्रधानानधिकारिणाऽङ्गानधिकारात् तदुत्तर
दिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारमिहावपि
नावाहनानुष्ठानं आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातः
कालनैयत्यादितोऽप्याया आवाहनं विनैवानु
ष्ठानमिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्म, व्य, श्लाकपाटपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५
(यथा, रामायणे । २ । ६४ । २२ ।
“यथेतदशुभं कर्म न स्म मे कथयैः स्वयम् ।
फलेन मूर्हा स्म ते राजन् मद्यः शतसहस्रधा ॥
तद्योगं अतीतकाले कीर्तिवर्तिर्भवति । यथा
“हन्ति स्म रावणं रामः ॥”

इति मुग्धबोधव्याकरणम्
स्मयः, पुं, (स्मयनमिति । स्म + अच् ।) अद्भुतः
गर्वः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ५ । १२ ॥
“ततो यथावद् विहृताध्वराय
तस्मै स्मयावेशवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणा गुरवे स वर्णी
विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते ॥”)

स्मरः, पुं, (स्मरयति उत्कण्ठयतीति । स्मृ + णिच्
+ अच् । कामदेवः । इत्यमरः । १ । १२६
(यथा, कुमारः । ४ । ८ ।

“स्मरसि स्मर मखलागुणै-
रत गतिस्वर्लितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेशरदृषितक्षणा-
न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥” * ॥

स्मृ + षप् ।) स्मरणञ्च ॥
स्मरकूपकः, पुं, (स्मरस्य कूप इव कन् ।) भगम्
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्मरप्रि

स्मरकूपिका, स्त्री, योनिः । स्मरकूपकशब्दाटाप-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
स्मरगुरुः, पुं, (स्मरस्य गुरुः पिता । कृणावतारे
प्रद्युम्नजनकत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
केचित् ॥
स्मरगृहं, स्त्री, (स्मरस्य गृहम् ।) योनिः । इति
जटाधरः ॥
स्मरचक्रः, पुं, (स्मरस्य चक्रमिव आकृतिर्यस्य ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा, स्मरदोषिकायाम् ।
“धृत्वा वामकरिणोर्कं स्वपाटयोपरिस्थितम् ।
दृढश्च रमते कामी स्मरचक्रप्रकीर्णितः ॥”
स्मरच्छत्रं, स्त्री, (स्मरस्य च्छत्रमिव ।) योनिः ।
इति केचित् ॥
स्मरणं, स्त्री, (स्मृ + ल्युट् ।) स्मृतिः । तत्पर्यायः ।
आधानम् = स्मृतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
चिन्ता ४ चर्चा ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारे । ६ । १८ ।
“सत्यमकाञ्च सोमाञ्च परमध्यामहे पटम् ।
अथ तृचैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात् तव ॥”
अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ६६८ ॥
“मदृशानुभवाहस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ।”
यथा,—
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।
स्मरामि वदनं तस्याथारु चञ्चललोचनम् ॥”
“मयि सकपटमित्यादौ च” स्मृतेः सादृश्यानु-
भवं विनोत्यापितत्वात्सायमलङ्कारः । राघवा-
नन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मर-
णालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषामिव
यथा,—
“शिरीषस्तुही गिरिषु प्रपटे
यदा यदा दुःखगतानि मीता ।
तदा तदास्याः मदनेषु मौख्य-
लक्षणाणि दृष्ट्वा गलदशु रामः ॥”
स्मरणापत्यतर्पकः, पुं, (स्मरणेन अपत्यं तर्पय-
तीति । लृप् + गुबुल् ।) कच्छपः । इति
केचित् ॥
स्मरदशा, स्त्री, (स्मरस्य दशा ।) कामावस्था ।
तद्वशाविधा यथा, उज्ज्वलनौलमणिः ।
“नयनप्रोतिः प्रथमं चिन्तासङ्गस्ततोऽथ
सङ्कल्पः ।
निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ।
उन्मादो मूर्च्छा स्मृतिरित्यन्ताः स्मरदशा दशैव
स्युरित्याचक्षते ॥”
स्मरध्वजं, स्त्री, (स्मरस्य ध्वजमिव ।) योनिः । इति
शब्दरत्नावली ॥
स्मरध्वजः, पुं, (स्मरस्य ध्वज इव ।) वाद्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लिङ्गम् । इति केचित् ॥
स्मरध्वजा, स्त्री, (स्मरस्य ध्वजो गर्वी यथा)
ज्योत्स्नारात्रिः । इति केचित् ॥
स्मरप्रिया, स्त्री, (स्मरस्य प्रिया ।) रतिः । इति
जटाधरः ॥

स्मार्त्तः

स्मरमन्दिरं, स्त्री, (स्मरस्य मन्दिरम् ।) योनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
स्मरलेखनी, स्त्री, (स्मरस्य लेखनीव ।) शारिका-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
स्मरवल्गुः, पुं, (स्मरस्य प्रद्युम्नस्य वल्गुः ।)
अनिर्द्वः । इति केचित् ॥
स्मरवायिका, स्त्री, (स्मरस्य वायिका ।) वेश्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
स्मरवर्द्धमंजः, पुं, (स्मरस्य वर्द्धयस्मात् स स्मर-
वर्द्धिः । स एव संज्ञा यस्य ।) कामवृद्धिलुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
स्मरसम्भः, पुं, (स्मरस्य सखा । समामे टच् ।)
चन्द्रः । इति केचित् ॥ (स्मरस्य उद्दीपके,
त्रि । यथा, रघुः । ८ । ३६ ।
“पतिषु निर्व्विषगमधुमङ्गनाः
स्मरसखं रसखण्डनवर्ज्जितम् ॥”)
स्मरस्तम्भः, पुं, (स्मरस्य स्तम्भ इव ।) उपस्थः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
स्मरस्मर्यः, पुं, (स्मरः स्मर्यो यस्य ।) गर्हभः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्मरहरः, पुं, (स्मरं हरति नाशयतीति । हृ +
हरतेरनुदात्मने षच् ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३५ ॥
स्मरागारं, स्त्री, (स्मरस्य आगारम् ।) भगम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
स्मराङ्गुशः, पुं, (स्मरस्य अङ्गुश इव ।) नखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
स्मराम्नः, पुं, (स्मरोद्दीपक आम्नः ।) राजास्मः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
स्मरामवः, पुं, (स्मरस्य आमव इव ।) लाला ।
यथा,—
“स्मरामवो मुखसुरं पारि स्यात् पानभाज-
नम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मद्यभेदः । इति केचित् ॥
स्मार्त्तं, स्त्री, (स्मृतेरिदम् । स्मृति + अण् ।)
स्मृतिशास्त्रोक्तकर्म । यथा,—
“श्रीतं कर्म स्वयं कुर्यादन्याऽपि स्मार्त्तमाच-
रत् ।
अशक्ती श्रीतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
“श्रुतिस्मृतिविरोधं तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधं सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता ॥”
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
स्मार्त्तः, त्रि, (स्मृतेरिदमिति । अण् ।) स्मृति
सम्बन्धीयः । (यथा, मनुः । १ । १०८ ।
“आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्
द्विजः ॥”)
स्मृतिशास्त्रव्यवसायी । स्मृतिशब्दात् णप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्मृतिः

स्मि. क उ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) दन्त्यादिः ।
क उ, स्माययते । इति दुर्गादासः ॥
स्मिट, क अनादरे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) श्लोष्ठवर्गशेष-
युक्तः । क, स्मेटयति । इति दुर्गादासः ॥
स्मितं, स्त्री, (स्मि उ ईषदमनम् + क्तः ।) ईष-
हास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५३ । २२ ।
“विलज्जमानेव नता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्व्वमिदं वाच्यं भीमसेनमथाजघीत् ॥”
विक्रमिन्ते, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
माघे । ६ । ५४ ।
“स्मितसरोरुहनेत्रसरोजला-
मतिमिताङ्गबिहङ्गसहस्रदिवम् ॥”)
स्मील, निमेषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श्लोष्ठवर्गशेषयुक्तः ।
स्मीलति चक्षुः पद्मभिराहतं स्यादित्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
स्मृ, स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) स्मरति । स्मृतिज्ञानविशेषः ।
तथा च ।
“सखिह्वगवती हेधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥”
इति तार्किकाः ॥
तेन जौ अजाम्लकर्तुः कर्मत्वम् । गुरुः शिष्यं
शास्त्रं स्मरयति । इति दुर्गादासः ॥
स्मृ, स श्रौतक्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सक० इति केचित् अनिट् ।) स,
स्मरयति । उत्कः उत्कण्ठितः तस्य भावः
शौक्यमुत्कण्ठा । आधाने इति प्राञ्चः । आ
समस्तात् ध्यानमाधानं इति कश्चित् । उत्
कण्ठिका इति काशिकाहृत्तिवोपदेवौ । उत्-
कण्ठापूर्व्वकं स्मरणमिति ब्रह्माः । मङ्गुरनुस्मर-
यन्तमनुत्तपं त्रिपुरदाहमिति किराते । इति
दुर्गादासः ॥
स्मृतः, त्रि, (स्मृ + क्तः ।) स्मृतिविषयः । कृत-
स्मरणः । यथा,—
“आदिक् पिठकृत्ये च मामथान्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सोरो यज्ञादौ मावनी मतः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
स्मृतिः, स्त्री, (स्मृ + क्तान् ।) अनुभूतविषय-
ज्ञानम् । इति चण्डीटीकायां नागाजोभट्टः ॥
स्वाभ्याश्रितक्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानम् । इति
रममञ्जरी ॥ अनुभव-संस्कार-जन्य-ज्ञानम् ।
यथा,—
“सखिह्वगवती हेधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥”
इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥
क्रिञ्च ।
“विभुञ्ज्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु दिविधा
मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतियतुर्विधा ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

स्मृतिः

अन्यथ ।

“अनुभूतं प्रियादिनामर्थानां चिन्तनं स्मृतिः ।
तत्र कम्पाङ्गवैश्यासास्त्रिस्त्रिमादयः ॥”

इत्युज्ज्वलनोल्लसनिः ॥

तत्पर्यायः । चिन्ता २ आध्यानम् ३ । इत्य-
मरः । १ । ७ । २८ ॥ चिन्तिया ४ । इति
भरतधृतरभसः ॥ चिन्तः ५ । इति चौरस्वामी ॥
आध्या ६ । इति रामाश्रमः ॥ चिन्तितः ७
ध्यानम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्मरणम् ८
चर्चा १० । इति जटाधरः ॥ सा तु गर्भस्थस्य
अष्टभिन्नासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ * ॥
स्मृतिकारकोषधं यथा,—

“शङ्कपुष्पी वचा सीमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
अभया च गुडुची च अटरुषकवाकुची ॥
एतैरक्षसर्भभिर्गर्भृतं प्रस्थं विपाचयेत् ।
कण्टकार्या रभं प्रस्थं हृत्वा च समन्वितम् ॥
एतद्ब्राह्मीधृतं नाम स्मृतिप्रधाकरं परम् ॥”

इति गारुड १८८ अध्यायः ॥ * ॥

मन्वादिमुनिप्रणीतशास्त्रविशेषः । स्मरन्ति वेद-
मनया स्मृतिः । महर्षिभिवेदार्थचिन्तनं
स्मृतिः । तद्योगात् अर्थोऽपि स्मृतिरिति
मुकुटः । स्मृतिकर्तृणां नामानि धर्मशास्त्र-
शब्दे दृष्टव्यानि । तत्र मनोः स्मृतः प्राधा-
न्यम् । यथा,—

“वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः
स्मृतम् ।

मन्वर्षाविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥”

इतिकुम्भकभेदधृतवृहस्पतिवचनम् ॥

तत्पर्यायः । धर्मसंज्ञिता २ । इत्यमरः । १ ।
६ । ६ ॥ धर्मशास्त्रम् ३ । इति जटाधरः ॥
रुहिता ४ स्मृतिजाविका ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ स च सार्वभौमराजसतामसभेदेन
त्रिविधः । यथा,—

“तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्सुगुणान्विताः ।
सार्वभौमा राजसाश्चैव तामसाः शुभदग्ने ॥
वाशिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा ।
भारद्वाजं काश्यपञ्च सार्वभौमा मुक्तिदाः ॥”

शुभाः ॥

आवनं याज्ञवल्करश्च आत्रेय टाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवञ्च राजसाः स्वर्गदा मताः ॥
गौतमं बार्हस्पत्यञ्च संवत्सञ्च यमं स्मृतम् ।
सांख्यं चौशनसं देवि तामसा निरयप्रदाः ॥
किमत्र बहुनोक्तेन पुराणेषु स्मृतिर्वपि ।
तामसा नरकायैव वर्जयेत्तान् विचक्षणः ॥
अतो हि राजसं कर्म्यं तामसञ्च वराननं ।
प्राणान्तं नैव कुर्याद् विवेकी तत्त्वविन्दरः ॥
विना तु सार्वभौमं कर्म्यं यत्रासाधारणं हरिः ।
कटाक्षिद्राजसं काश्यं भानसैस्तामसं न तु ॥
स्मृतिस्मृतिपुराणोपराणेष्वामेषु च ।
संहितातन्त्रशास्त्रेषु गिरिजे यामनादिषु ।
अथरात्रादिष्वपीह सारो यः सार्वभौमो मतः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

स्यन्दः

स्मृतिमान् । [त्] त्रि । (स्मृतिर्विद्यतेऽस्येति ।
स्मृति+मतुप् ।) स्मृतिविशेषः । चिन्तावान् ।
(यथा, मनुः । ७ । ३४ ।

“अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुषान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥”)
स्मृतिविरुद्धः, त्रि । (स्मृतिर्विरुद्धः ।) धर्मशास्त्र-
विपरीतः । यथा, कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति
देवीवाक्यम् ।

“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकैऽस्मिन् विवि-
धानि च ।

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसा ॥
करालभैरवश्चैव यामलं नाम यत् कृतम् ।

एवमादीनि चान्यानि मोहनार्थानि तानि वै ॥
मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवान्वे ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

स्मृतिशास्त्रं, क्ली, (स्मृतिरेव शास्त्रम् ।) धर्म-
संहिता । यथा, एकादशीतत्त्वधृतभविष्य-
पुराणवचनम् ॥

“स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापुराणे सति ॥”

स्मृतिर्हेतुः, पुं, (स्मृतिर्हेतुः ।) स्मरणकारणम् ।
तत्पर्यायः । वामना २ संस्कारः ३ भावना ४ ।
इति जटाधरः ॥

स्मृत्यपेतः, त्रि, (स्मृतेरपेतः ।) स्मृतिविरुद्धः ।
इति केचित् ॥

स्मरः, त्रि, (स्मि ड ईषहसनं + “नामिकम्पि-
स्मरजसकमहिंसदीपो रः ।” ३ । २ । १६७ ।
इति रः ।) विकशितः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १०० ।

“कान्तिः काञ्चनवष्यकप्रतिनिधिर्वर्णी सुधा-
स्यङ्गिनी ॥

स्मरेन्दीवरदामोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ॥”
ईषहसगर्भनीलः । इति संचिन्तमारोणादिवृत्तिः ॥
(यथा, कुमारि । ५ । ७० ।

“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदृदया वारणराजहार्थ्याया ।

शिलोक्य वृद्धोत्तमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मरमुखो भविष्यति ॥”)

स्मरविष्कारः, पुं, (स्मरः प्रफुल्लः विष्कारः पत्नी ।)
मयूरः । इति केचित् ॥

स्यदः, पुं, (स्यन्द + घञ् । “स्यदो जवे ।” ६ ।
४ । १८ । इति निपातनात् माधुः ।) घेगः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥

स्यन्द, ऊ ड व ल सुनौ । इति कविकल्पदुमः ॥
(भा०-भा०-मक०-वेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।
ऊ, अस्यान्ष्टे अस्यान् । ड, स्यन्दते । व,
स्यन्दत्यति स्यन्दत्यति । ल, अस्यदत् । सुतिः
स्मरणम् । प्रस्यन्दत्प्रस्यन्दत्युभयधुपत्यत्र गण-
कतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु प्रस्य-
न्दते प्रस्यन्दः पचादित्वाद्दन् ततः प्रस्यन्द
इवाचरतीति कौ शनन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

स्यन्दः, पुं, स्यन्दनम् । स्यन्दधातोर्घञ् प्रत्ययेन
नियन्तः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । २४ ।

स्यम

“तदमन्मजस्यन्दसुन्दरं निपीयताम् ।
श्रीचक्रशक्तिपुटैः स्यमङ्गराजतरङ्गिणी ॥”

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । ४६ ।

“स्यन्दाग्निसादच्छर्द्दादीनामयान् जनयेद्बहून्
खेदाङ्गमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । ५ । ११ । ८ ।

“यत्रोदिते तस्य समानसूचनिपाते निम्बोचति
यत्र कचन स्यन्दनाभितपतीति ॥”)

स्यन्दनं, क्ली, (स्यन्द + ल्युट् ।) स्मरणम् । (स्यन्दते
इति । स्यन्द + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ ।
७८ । इति युच् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥
गमनञ्च ॥

स्यन्दनः, पुं, (स्यन्दते चलतीति । स्यन्द + युच् ।)
चक्रयुक्तयुहप्रयोजनयानम् । रथ इति ख्यातम् ।
(यथा, रघुः । १ । ३६ ।

“स्निग्धगम्भोरनिर्वीचमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्राष्ठेष्यं पयोवाहं विन्दुदेरावताविव ।”)

तिनिश्वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ वृत्ताङ्ग-
द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ वायुः । इति
केचित् ॥ शीघ्रे, चि ॥ (स्यन्दके, च चि ॥
यथा, कथामरिक्तामरः । १०३ । ६२ ।

“ग्रहेः परिवृतं चन्द्रमवतीर्णमिवास्वरात् ।
रूपोपमानमन्येषामसृत्स्यन्दनं दृशोः ॥”)

स्यन्दनदुमः, पुं, (स्यन्दन एव दुमः ।) तिनिश्व-
वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्यन्दनारोहः, पुं, (स्यन्दनमाराहतीति । आ +
रुह + ण् ।) रथस्थितयाहा । रथी । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६० ॥

स्यन्दनिः, पुं, तिनिश्वृत्तः । इति रत्नमाला ॥
स्यन्दनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + ल्युट् ।
डीप् ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूच-
नाडीति केचित् ॥

स्यन्दिनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + णिनिः ।
डीप् ।) लाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥
स्यन्टी, [न्] त्रि, सवति यः । सावकः । स्यन्द-
धातोर्णिनप्रत्ययेन नियन्तः । इत्यमरटीकायां
रामायमः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते १ अङ्के ।

“जीवयन्निव ससाध्वमश्रम-
स्वदविन्दुरधिकगठमर्ष्यताम् ।
बाहुरेन्द्वमयुषवचुस्वित-
स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥”)

स्यन्, त्रि, (स्यन्द + क्तः । सुतः । इत्यमरः ।
३ । १ । ८२ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ८३ ।

“अथायास्यन् कपायाजः स्यन्स्वदकणोत्सवः ।
सन्दर्शितान्तराकृतस्तामवादीद्गणाननः ॥”)

स्यन्बीणः, त्रि, (स्यन्ना बीणा यत्र ।) स्तुतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्यम, उ ग श ध्वनने । इति कविकल्पदुमः ॥
(तुदा०-पर०-मक०-सेट्-क्वावेट् ।) अन्तः-
स्थादियुक्तः । उ, स्यमित्वा स्यात्स्वा । ण,
स्येमतुः सस्यमतुः । श, स्यमती स्यमस्ती । इति
दुर्गादासः ॥

स्यमन्त

स्युतः

स्रग्

म,त्र क वितके। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
उभ०-सक०-मेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । अस्य
स्वार्थं जौ झुखो न स्यात् प्ररणं जौ तु स्यादे-
वेति प्राञ्चः । स्वमते मनोपादित्वात् सिद्धिः ।
त्र क, स्यामयति स्यामयते लोकोः पुरुषं स्थाण-
वेन । इति दुर्गादासः ॥
म, त् क ध्वानं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-मेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः ।
स्यमयति । इति दुर्गादासः ॥
मन्तकः, पुं, आक्रुणस्य हस्तमणिः । यथा,—
“मणिं स्यमन्तकौ हस्तं भुजमध्ये तु कोस्तुभः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
अथ स्यमन्तकोपाख्यानम् ।
आशुक्र उवाच ।
“आसीत् सत्वाजितः सूर्यो राक्षस्य परम सखा ।
धौतस्तत्रै मणिं प्रादात् स धततः स्वगताः क्रमः ॥
स तं विश्वमणिं कण्ठे सज्जमानो यत्पारतः ।
प्रविष्टो दारकां राजसंज्ञमा नापणः ॥
तं तिलोप्य जना दृगन्तेजसा सपुण्ड्रयः ।
दोष्यतेत्तैर्भगवते शम्भुः सतीर्णाद्भक्तः ॥
नारायणं नमस्तास्तु शरच्चक्रगदाधर ।
दामोदरारविन्दाल रोविन्द यदनुभज ॥
एष आयाति सचिता त्वां दिदृक्षन्ननुत्पते ।
सुष्णान् गर्भास्तचक्रेण नृणां चर्चाप तिरस्करः ॥
नस्वान्य क्वचित् ते भागं तिलोप्या तिरुपपन्नाः ।
जात्वाद्य गृहे यदुपु द्रष्टुं त्वां यात्वजः प्रभो ॥
आशुक्र उवाच ।
निगम्य बालवचनं प्रहस्यारजलोचन ।
प्राह नामा रजिर्वचं सदाजिस्मिन्ना ज्वलन ॥
सत्वाजित् स्वगृहं आसत् कृतनीतु क्रमद्वयम् ।
प्रविश्य देवमदने माण विप्रैर्न्यैर्भगवत् ॥
दिने दिने स्वर्णभाराजष्टो म सृजति प्रभो ।
दुर्भिक्षमायैरिष्टानि सर्पाधिपाधरेऽणुभारः ॥
न सन्ति मायिनस्तथ यत्प्राप्तोऽभ्यर्चिता मणिः ।
स याचितो मणिं कार्पा यदुग जाय गौरिणा ।
नेवार्थकानुकः प्रादात् याप्यजाभङ्गमतकयन् ॥
तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमथ्य सत्ताप्रभम् ।
प्रसेनो ह्यमारुह्य नृशयां व्यदरद वने ॥
प्रसेनं सहयं हृदा मणिर्भास्विय केशरो ।
गिरिं विगन् जाम्बवता निहता मणिमिच्छता ॥
सोऽपि चक्र कुमारस्य मणिं क्राडनकं गले ।
अपश्यन् भ्रातर भ्राता सत्वाजित् पर्येतप्यत ॥
प्रायः कृष्णेन निहता मणिद्यावो वने गतः ।
भ्राता ममेति तत् युत्वा कर्णं कर्णो जपन् जनाः ॥
भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्गमा निममावाचिन ।
माष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपयत नागरं ॥
हृतं प्रसेनमश्वश्च वाच्य केगरिणा वने ।
तस्माद्रिपुषं निहतसृष्टेण ददृशुर्जनाः ॥
ऋक्षराजविलं भीममन्वेन तमसाहतम् ।
एकी विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥
तत्र दृष्ट्वा मणिशुभं बालक्रीडनकं कृतम् ।
हर्तुं कृतमतिस्त्रिभुवतस्त्र्योऽर्कास्तिके ॥

तमपुत्रं नरं दृष्ट्वा धात्रां चुक्रोश भोतवत् ।
तत् युत्वाभ्यदवत् क्रुहा जाम्बवान् बलिनां
वरः ॥
स वै भगवता तेन युयुध स्वाभिनात्मनः ।
आमोक्षदृष्टविशाहमितरंतरमुष्टिभिः ॥
चाणमत्तः स्वन्नगावस्तमाह्नातोवविस्मितः ।
जाने त्वां सर्वभूतानां प्राणं श्राजं सन्नो बलम् ।
विष्णुं पराणपुरुषं प्रभविष्णुमधोश्वरम् ॥
इति विज्जाताविज्जानसत्तराजानसच्युतः ।
आजहार महाराज भगवान् देवकोसुतः ॥
मणिर्हेतोरिह प्राप्ता वयस्कृपते विलम् ।
भिष्यादिग्रापं प्रसृजनात्मना मणिनामुना ॥
इत्युक्त्वा स्वां दुहितरं कन्यां आस्यपती मदा ।
अर्थणार्थं स मणिनां काङ्क्षायां जहार स ॥
स राजितं समालय सभायां राजसविधो ।
प्राभिचाख्याय नमयान् मणिं तस्मैन्देदयत् ॥
नाजयायंस्तेपार्थे दयते दिग्भक्तकुल ।
कर्णं राजानं खरजा प्रोदितो गतः कथस ॥
एष जपितो बुद्ध्या सतीर्जित् ससुतां शम्भुः ।
सणिनां न्ययमुद्यस्य कृपायापजहार स ॥
भगवताह न सन्ति प्रतापदोस्तै र्यं दृप ।
तत्तास्तु देवभक्तस्य यत्तु फलसागिनः ॥
इति भागवते १० स्कन्धे ५६ अध्यायः ॥
सौरभाद्रोद्यच्छुद्धो चन्द्रमणः तदुप्राप्तवानथराण
विधियया, ब्रह्मपुं, अजित, तीर्थकारे ।
“नारादणोऽभिषेकस्तु निगमस्वरादिषु ।
स्थितश्चतुर्थाभिर्गापि सत्पुत्रात् तेषु मः ॥
अतश्चतुर्थां चन्द्रन्तु प्रभारोदय मानवः ।
पदेहातेयिजागकं प्राप्नुसौ वायुदधुख ॥’
अभिषेकः परावाऽपिपद्योभृत । सोऽभिषेगाप ।
धाचयिकावाक्यं तिष्णुप्राणि ।
“गिहः प्रसेनमवताः तिलो जाम्बवता हतः ।
तुक्रुमारक सारोदीस्तव ह्येय स्यमन्तकः ॥’
अनेन मन्तेणाभिमन्तितं जलं पयम् । आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रौतव्यम् । इति तिष्यादि-
तत्त्वम् ॥
स्यमाका, पुं, (स्यमतीति । स्यम् शब्द + “स्यम-
राट् च ।” उणा० ३।४६। इति कन् । इट् च ।)
वल्गोकम् । हृच्छरिण्य । इति मेदिनी ॥
कालः । मेघः । इति कश्चित् ॥
स्यमाका, स्त्री, नालिका । इति मेदिनी ॥
स्यालः, पुं श्यालकः । इत्यमरटीकाया स्वामी ।
२ । ६ । ३० ॥ (यथा कथानारत्सुभार्ये १।४।६ ।
“अतः स्यालः स ते किञ्चित् त्वद्गुणैः सम-
य प्यते ॥)
स्यन्नं, स्त्री आह्लाट् । इति कैचित् ॥
स्युतः, त्रि, (पिठ्, तन्मुन्तानं + क्त, च्छोरि-
त्युट् ।) सृजित, । तन्मुन्तानम्, वाना इति
भाष्य ॥ तत्पठ्याय । कृतम् २ उतम् ३ इत्य-
मरः ॥ (यथा सत्ताभारते ३ । १५० । ४२ ।
“वडिशोऽव यथा यस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
गत्स्योऽश्वसोव स्युतास्यः कथमद्य भविष्यति ॥”)

स्युतः, पुं (सिव + क्तः ।) सूत्ररचितभाण्डम् ।
पोकडा इति ख्यातम् । तत्पठ्यायः । प्रसेवः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ । स्यूनः ३ स्योनः ४
धौतकटः ५ स्योतः ६ । इति भरतः ॥
स्युतिः, स्त्री (सिव + क्तिन् । कट् ।) स्रष्टादिना
वस्तादिमौवनम् । सायनो इति सेलाड इति च
भाषा । तत्पठ्यायः । सेवनम् २ मौवनम् ३ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ कृतिः ४ व्युतिः ५ ।
इति अष्टरत्नावली ॥
स्यूनः, पु (साव्यते इव वेनेति । सिव + “सिविष्टे-
यच् ।” उणा० ३।८ । इति न । ट्ये च ।)
किरणः । सूर्यः । इति मेदिनी ॥ स्युत ।
पुत्रो इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरत ।
२ । ८ । २६ ॥ अष्टरत्नावली च ॥
स्यूनः, स्त्री । (सिव + “सिविष्टे-
यच् ।” उणा० ३।१४३ । इति मन् । क्वर-
रे ट् ।) जलम् । वयिमः । इति गीर्वाणभारो
या, इति ।
स्युतः, पु (सि + सन् । कट् ।) किरणः ।
इति मेदिनी ॥
स्युतः, पु, स्युत । इत्यमरटीकायां भरत । २ ।
८ । २६ ॥
स्योनः, पु (सिव । बाहलकान् वेचलोऽपि न
अतदशा गुणश्च । इत्युणादितो उज्ज्वलः ।
३ । ८ ।) धौतकट । पुत्रो इति भाषा ॥
इत्यमरटीकायां भरत । २ । ८ । २६ ॥ सूर्यः ।
किरणः । इति मेदिनी ॥ आनन्दे, स्त्री । इति
कैचित् ॥
स्रग्, स्त्री, (सं + ल्युट् ।) स्रजयनोपस्थाधो
नयनम् । इति स्युतटीका ॥ (यथा, स्युते ।
६ । १० ।
“पितृत्वन्दे पितृके चापिमन्यं
रक्तास्त्राव स्रमन्हापि कार्यम् ॥”
अधपतनम् । स्रग् । इति संसथात्थदर्श-
नात् ॥ * ॥ संसथताति । संस । गिच् । ल्युः ।
अधपतनकारके, त्रि । यथा, स्युते । १।४६।
“संमनं कटुक पाके लघ्वातकफापहम् ॥”)
संसिनाफल, पुं, शिरोपहत्त । इति शब्दमाला ॥
संसा, [न] पु (संभते इति । संस + णिनि ।)
पोलुहत्त । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥ अध-
पतनगात्रे त्रि ॥
सक, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्स० सक०-मेट् ।) ड, सङ्गतं । ड, सङ्गतं ।
इति दुर्गादासः ॥
सक, ज, स्त्री, (सृजति शोभामिति सृज्यते
स्रग्, ज, इति वा । सृज + कृत्विगादिनू
कनार कर्शाणि वा क्तिन् ।) मास्यम् । सृष्टि
न्यस्यपुष्पदाम । इत्यमरः । २ । ६ । १३५ ॥
(यथा, मनु । ४ । ६६ ।
“उपानहो च वामश्च हृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवातमलहारं स्रजं करकमेव च ॥”)
अस्याः पथ्यायादि मालाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सवद्

स्रवान्, [त्] वि. (मृक् विद्यतेऽप्येति । मृज् + मतप् । मस्य वः ।) मान्याविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

स्रवी, [न्] वि. (स्रगस्यस्येति । मृज् + "स्रमायासिधामृजो विनिः" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मान्याविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १७ । २५ ।

"श्रामात्ताभरणः स्रवी हंसचिह्नदकूलवान् । श्रामोदतिशयप्रच्छः स राजश्रीबधुवरः ॥") मृजिहः, वि. (श्रयमेपामतिशयेन मृग्वो । मृग्विन् + इष्ट "विन्मतालुक" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) मान्याविशिष्टः ॥

स्रज्यान्, [य] वि. (श्रयमनयोः रतिशयेन मृग्वो । मृग्विन् + इष्टसुत् । "विन्मतालुक" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) मान्याविशिष्टः ।

स्रज्जा, स्त्री, प्रजापतिः । रघुः । तत्पद्यसंवातः । इति रत्नोत्तरासिद्धिटीकाः ॥

स्रज्जा, स्त्री, कालवर्षा । इति केचित् ॥ स्रज्जातो रत्नोत्तरासिद्धिटीकाः । तालस्यकारादिः साधु-पाठः ॥

स्रज्जाम्, उ उ प्रसादी । इति कविकल्पद्रुमः । श्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) प्रसादीऽनव-पानता । उ, स्रज्जाम् । इत्यमरः । उ, स्रज्जते । इति नैषधः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

स्रज्जा, स्त्री, उ उ प्रसादी । इति कविकल्पद्रुमः । (श्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) विद्यासः श्रुत्वा रजिनीनामः । ल, प्रसभत् । उ मृग्विन्म-सुत् । इति नैषधः । इति कविकल्पद्रुमः । इति दुर्गादासः ॥

स्रज्जाम्, उ उ प्रसादी । इति कविकल्पद्रुमः । (श्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रफ-युक्तः दक्यदि । उ, स्रज्जाम् । उ, स्रमित्वा मृग्वो । उ, स्रमित्वा । इति नैषधः । इति दुर्गादासः ॥

स्रज्जाम्, उ उ प्रसादी । इति कविकल्पद्रुमः । (श्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) उ, स्रमित्वा । उ, स्रमित्वा । इति नैषधः । इति दुर्गादासः ॥

स्रवा, पुं, (स्र् + अच् ।) स्रवणम् । तत्पद्यार्थः । स्रवाः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ अयः ३ । इति तद्वीका ॥ प्रसादाः ४ स्रवः ५ । इति शब्दरत्नावली । स्रवः । तत्पद्यार्थः । स्रः २ स्रविः ३ उल्लः ४ प्रस्रवणम् ५ । इति हिम-चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १५३ । ८ ।

"उपपन्नश्चिरम्यस्य भवोऽस्य स्रस्रः स्रप्रियः । स्रहस्रवान् प्रभुवति जिह्वा पर्यति मे सुखम् ॥")

स्रवणं, स्त्री, (स्र् + अच् ।) स्रवणम् । इति राज-निघण्टुः । स्रवः । इति शब्दरत्नावली ॥ चर-णम् । इति स्रधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्रवहर्भा, स्त्री, (स्रवन् गर्भा द्यम्याः ।) देवशान्-पतितगर्भा गौः । तत्पद्यार्थः । अयतोका २ । इत्यमरः । २ । १ । ६८ ॥ पतितगर्भासाम्बुच्च ॥

स्रावः

स्रवद्भः, पुं, (स्रवन् रङ्गा यत् ।) पणशय्यः । वाजार इति पारस्यभाषा ॥ इति हारावर्णी ॥

स्रवन्ती, स्त्री, (स्र् + श्ल । डीप् ।) नदी । इत्य-मरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, मनुः । ११ । १३३ ।

"उपस्तृशृत् स्रवन्त्यां वा सृक्तं वाऽद्वैतं जपत् ॥") गन्धस्थानम् । श्रोषधिभेदः । इति मेदिनी ॥ चरणविशिष्टः, चि । यथा । स्रवन् । स्रवन्ती । स्रवत् ॥

स्रवा, स्त्री, (स्रवताति । स्र् + अच् । टाप् ।) मूर्च्छा । इत्यमरटाकायां रायमुकुटः । २ । ४ । ८३ ॥

स्रष्टा, [च] पुं, (स्रजतीति । स्रज् + ष्टच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, महानिर्व्वर्णनम् । ३ । ४० ।

"कारणं सर्वभूतानां स एकः परमेश्वरः । लोकेषु सृष्टिक्रमात् स्रष्टा ब्रह्मति गीयते ॥") शिवः । इति हलायुधः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ११८० ।) सृष्टि-कर्त्तारि, वि । इति स्रजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७८ । ४५ ।

"स्रष्टारं वारिधाराणां भुवघ्न प्रकृतिं पराम् । देवदानवयक्षाणां मानवानाञ्च माधनम् ॥") स्रज्जतं, वि. (स्रज्जन् + क्तः ।) स्रज्जतम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, भाष्ये । ७ । १७ ।

"स्रस्तावगुण्डनपटाः क्षणलक्ष्यमाण-वह्नाः शयः सभयकौतुकमोक्षते स्म ॥)

स्रज्जतरः, पुं, श्रामनम् । यथा । अघस्रस्तरं वरह-भनश्रुत् श्रामेगन् इति । अघस्रस्तरं उपपद्य-नादी घाटादिनिषेधात् अघनिमित्तमन कटादि-विधानात् अघस्रस्तरः कटादिः । इति शाह-तत्त्वम् ॥

स्राक्, व्य, द्रुतम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ स्रावः, पु. (स्र् + अच् ।) स्रवः । इत्यमरटाकायां भरतः । ३ । २ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । १७ । ७८ ।

"ततो मुहूर्त्तात् तेषपश्यन् रजो भीमं सम-स्थितम् ।

विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषपथम् ॥")

नेत्ररोगान्तर्गतमास्रगतरोगविशेषो यथा,— "गत्वा सन्धीनस्रमार्गणं दापाः कुर्युः स्रावान् रुग्विहोनान् स्वलिङ्गान् । तान् वै स्रावान् नेत्रनाडो मथेके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥

पाकः सन्धी संस्रवदयश्च पृथं पृथाम्बावो नैकरूपः प्रदिष्टः । श्वंतं सान्द्रं पिच्छुलं यः स्रवेच्च श्लामास्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ॥

रक्तास्रावः शोणितोयः सरक्तं कोणं नाल्यं संस्रवेत्त्रातिसान्द्रम् । पीताभामं नीलमृणं जलाभं पित्रस्रावं संस्रवेत्सन्धिमध्यः ॥")

इत्युत्तरतन्त्रे इतोर्येऽध्याये स्रश्रुतेनोक्तम् ॥)

स्रुवः

स्रावकं, स्त्री, (स्रावयतीति । स्र् + णिच् + ण्वल् ।) मरोचम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चरकं, चि ॥

स्रावणा, स्त्री, स्रहृत्तन्त्रः । इति केचित् ॥ स्रिन्भ, उ हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रफयुक्तादिः । हतायस्वरो । उ, स्राभ्रता स्रिन्भ्या । इति दुर्गादासः ॥

स्रिभ, उ हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रफयुक्तादिः । हतायस्वरो । उ, स्राभ्रता स्रिन्भ्या । इति दुर्गादासः ॥

स्रिव, य उ शोषे । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रफ-युक्तः । मकारादिः । हतायस्वरो । य, स्रिव्यति उ, स्रिवत्वा । स्रित्वा । स्रिवेव । इति दुर्गादासः ॥

स्रु, स्रुतो । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-पर०-स्रुतो अक०-गती मक०-अनिट् ।) स्रवात् । इति दुर्गादासः ॥

स्रुक [च्] स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्या स्रुक्) इति । स्रु श्रुतौ + "चिकच् ।" उणा० २ । ६२ । इति चिक् ।) यज्ञपात्र-विशेषः । यथा,—

"ध्रुवापभृष्टुहनी तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्रुयः ॥ इत्यमरः । २ । ७ । २५ ।

ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृष्टक्राकारा । जुह्वः अइचन्द्राकृतिः ।

"वैकङ्कता ध्रुवा प्रोक्ता पाश्र्वयो चोपभृष्टता । जुह्वः पलाशकाष्ठस्य खदिरस्य स्रुवो मतः ॥" इति भरतः ।

"स्रुवाटिकन्तु यज्ञादी पात्रमित्यभिधायते । स्रुवः पुमानेकहस्तो बाहूमात्रा स्रुगारिता । तद्विशेषाः शरावाधाः स्तो जुह्वरूपभृत् ध्रुवा ॥ इति शब्दरत्नावली

स्रुगटाक. स्त्री, (स्रुचा टाक ।) व्याघ्रपादहस्तः । इति जटाधरः ॥

स्रुघ्नो, स्त्री, सर्जिकाचारः । यथा, हिमचन्द्रः

"ममास्तु सर्जिकाचारकापोतसुखवर्चिका । सर्जिस्तु सर्जिका स्रुघ्नी योगवाहो सुवर्चिका । स्रुतं, वि. (स्र् + क्तः ।) चरितजलादि । तत्-पथ्यायः । स्रवम् २ राणम् ३ च्युतम् ४ । इत्य-मरः । ३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनौ । ४ । १२२

"अतिथिश्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् रुधरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिचर्ते ॥" स्रुतम् । इति जटाधरः ॥

स्रुता, स्त्री, (स्र् + क्तः । टाप् ।) हिङ्गुलोपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्रुवः, पुं, स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्मादिति स्र् + "स्रुवः कः ।" उणा० २ । ६१ । इति कः ।) यज्ञपात्रविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ५ । ११७ ।

"चरुणां स्रुकस्रुवाणाञ्च श्चद्विरुण्येन वारिणा तद्विवरणं स्रुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वा. स्रो. (सु+कः। टाप्।) शङ्को।
मूर्त्वा। इति मेटिनो ॥ (सुक्। इति च
मेटिनो ॥ अस्याः पर्यायो यथा,—

“मूर्त्वा मधुरमा देवी मीरटा तेजनी सुवा।
मधुलिका मधुयेणा गोकर्णा पोलुपर्ष्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथम भागे ॥
सुवावृत्तः, पुं. (सु वायाः वृत्तः।) विकङ्कत-
वृत्तः। इत्यमरः। २।१।७७ ॥ (अथास्य पर्यायाः
यथा. भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथम भागे।
“विकङ्कतः सुवावृत्तो यन्मूलः स्वादुकण्टकः।
स एव यन्नवृत्तश्च कण्टको व्याघ्रपादपि ॥”)

सु., स्रो. (सु सुती+“क्विप् वचिप्रच्छीति।”
उणा० २।५७। इति क्विप् दीर्घश्च।) यञ-
पाठविशेषः। सदति घृतादिकमस्याः। इत्यमर-
टोकायां भरतः। २।७।२५ ॥ निर्भरः। यथा,
“सूः एवे निर्भरःपि च।” इति हेमचन्द्रः ॥

स्रो, पचि। इति कर्वाकन्पट्टमः ॥ (श्वा०-पर०-
सक०-इति।) वक्राङ्गः। स्याति। पचि
पाके। इति दुर्गादासः ॥

स्रोतः, क्तो. स्रोतः। इत्यमरटोकायां भरतः ॥
(यथा. महाभारते। ३।६८।१३।

“एतिगोकाकुला दानो शष्कस्रोतो नदीमिव ॥”
पुनिहान्तोऽयमिति उणादितोकायां उज्ज्वल-
दनः। ५।२०१ ॥

स्रोतः, [स] स्रो. (स्यतीति। सु गती+“सुरोभ्यां
तृच्।” उणा० ४।२०१। इति असुन्।

तृच्।) सनीःऽसुमरण्। इत्यमरः। १।१।
१०।११ ॥ वीरं न उ वृत्तं स्रोतः। स्वतः
स्वयमभ्युनः सरणं गतः स्रोतः इत्यन्वयः। स्वतः
इत्यात्महेतुर्न परहेतुश्च। तस्मैरिति
यतोयायास्तस्मै चवति स्रोतः सृष्टवत् वासुमिति
अस्मिन्पातनात्तन् स्रोतः सान्नाम्। स्रोतः मयः
सकलमनिलं तां कं सक्तमूलम्। इति दन्त्या-
टावृत्तभेदः। सोनमदन्तश्च। स्रोतः स्रोते महान-
नदः सवः पैक्षपमक्षिवाम्। इति हड्डचन्द्रः।
इत्यमरटोकायां भरतः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम्। ४८५।

“रुहस्वरसप्रमरस्यानिभरये नतं प्रियं प्रति मे।
स्रोतस इव निम्बं प्रतिरागस्य दिगुण आवेगः”)
नदी। यथा, गोतायाम्। १०।३१।
“भूपाणां मकरशास्त्रि स्रोतसामसि जाङ्गवी ॥”
शरीरस्थनर्वाच्छिद्राणि। (मनःप्राणाक्षपाणो-
यादिव इशरीरस्थामेव्यमार्गाद्विशेषः। इति भाव-
प्रकाशादयः ॥) यथा,—

“स्रोतांसि खानि क्षिद्राणि कालखण्डं यकृष्यतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त-
एवास्मिन् स्रोतसा प्रकारविशेषा सञ्चभावा हि
पुरुषेणान्तरं स्रोतः स्याभिर्नर्वन्तन्ते चयं वा
न गच्छन्ति। स्रोतांसि खलु परिणाममापद्य-
मानानां धातूनामभिवाचनं भवन्ति अयनार्थ-
नापि चैकं स्रोतसामंय समुदायं पुरुषमिच्छन्ति

सर्वगतत्वात् सर्वमरत्वाच्च दीपप्रकोपप्रशमा-
नानां नन्वेतदेवं यस्य स हि स्रोतांसि यश्च वदन्ति
यश्चावदन्ति यश्च चावस्थितानि सर्वं तदन्व-
त्तंभ्यः। अतिवहुत्वात् खलु केचिदपरिसङ्के-
यानि आचक्षन्ते स्रोतांसि परिसङ्केयानि पुन-
रन्वयेषां स्रोतसां यथास्थलं कतिचित् प्रकारान्
मूलतश्च प्रकोपपरिज्ञानतथानव्याख्यास्यामः
ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानवते विज्ञानाय
ज्ञानानाय तदयथा प्राणाटकाक्षरमरुधिर-
मांसमदोऽस्थि-मज्जाशुक्र-सूतपुरीषखेदवहानि
वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचरणां सर्व-
स्रोतांसि अयनभूतानि। तद्वदतीन्द्रियाणां
पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावत् शरीरमयन-
भूतमधिष्ठावभूतश्च तदेतत् स्रोतसां प्रकृति-
भूतत्वात् न विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ॥” इति
चरके विमानस्थाने पञ्चमाध्याये ॥)

स्रोतइशः, पुं. (स्रोतसामोशः।) समुद्रः। इति
हेमचन्द्रः ॥

स्रोतस्यः, पुं. शिवः। स्रोतःशब्दात् यत्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः इति कैटिक् ॥ (स्रोतसि भवः।
स्रोतम्+“स्रोतसो विभाषाःइडो।” ४।१४।
११३। इति षः। स्रोतोभवे, त्रि। इति
काशिका ॥)

स्रोतस्वतो, स्त्री. (स्रोतोऽस्त्वस्यामिति। मत्प।
मस्य वः। उगितसेनि डोप्।) नदी। इत्य-
मरः। १।१।१०।३०।

स्रोतस्विनो, स्त्री. स्रोतोऽस्त्वस्यामिति। स्रोतस्य +
“इष्णायाविधास्रजो लिङिः।” ५।२।१२१।
इति विनिः।) नदी। इत्यमरटोकायां भरतः।
१।१०।३० ॥

स्रोतोच्चनं, क्तो. (स्रोतोभवमच्चनम्) यमुना
स्रोतोभवाच्चनम्। तत्पर्यायः। सौवीरम् २
कापोताच्चनम् ३ यामुनम् ४ इत्यमरः। २।२।
१०० ॥ अच्चनं नयनमनेन चक्षुषत्वादकनं
अनत्। यमुनायाः स्रोतोभवत्वात् स्रोतस्यो
ऽच्चनं स्रोतोच्चनम्। सवारदेशे भव सौवीरं
णः। स्रोतोच्चनादिलक्षणं सौवीरमिति स्थानम्।
अदुरभवत्वाद्देशेऽपि एकत्वात्पनिवन्धनमिति
सभृतिः। कपोतस्यायं कपोतो वर्णः तदयत्त-
मच्चनं कापोताच्चनम्। कापोतवर्णमच्चनं
कापोताच्चनमिति स्वामी। यमुनाया भवं
यामुनं णः। इति तट्टोकायां भरतः ॥ * ॥
अपरश्च।

“स्रोतोच्चनं नदीजञ्च कृष्णं श्वेतञ्च लोहितम् ॥”
इति रत्नमाला ॥

तत्पर्यायान्तरं यथा। वारिभवम् ५ स्रोताभवम् ६
स्रोतनदीभवम् ७ सौवीरमारम् ८ कपोत-
मारम् ९ वल्काकशीर्षम् १०। अस्य गुणाः।
शीतत्वम्। कटुत्वम्। कषायत्वम्। क्रमिनाशि-
त्वम्। रसायनत्वम्। रसे योग्यत्वम्। स्तनवृद्धि-
करत्वञ्च। तस्य लक्षणं यथा,—

“वल्काकशीरकारं भिन्नं नीलाच्चनप्रभम्।

दृष्टे च गौरिकावणे श्रेष्ठं स्रोतोच्चनञ्च तत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च।

“स्रोतोच्चनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं मिश्रसम्भवम्।
दृष्टे कण्डुमूलहरं दाहक्रेदरुजापहम् ॥
अक्षणी रूपावहश्चैव महते माहतातपो।
नेत्ररागा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥”
स्रोतोऽच्चनं कृष्ण सुरमा इति। शोधनं विनापि
मिश्रनामप्यव्यतस्तत्र भवम्। इति।

अथ सुरमा सौवीर।

“अच्चनं यामुनश्चापि कापोताच्चनमित्यपि।
तत्र स्रोतोच्चनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमौरितम् ॥
स्रोतोच्चनममं ज्ञेयं सौवीरं तनु पाण्डुरम्।
स्रोतोच्चनं स्मृतं स्वादु चक्षुषं कफपित्तनत् ॥
कषाय लेखनं क्षिप्रं यार्द्रं कृद्दिविषापचम्।
मिधुक्षयासृष्टच्छोते संघनीयं मदा बुधे ॥
स्रोतोच्चनगुणाः सर्वं सौवीरेऽपि मता बुधेः।
किन्तु हयारञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोच्चनं स्मृतम् ॥”

इति च भावप्रकाशः ॥

स्रोतावहा, स्त्री. (वहतीति। वह् + अच्। टाप्।
स्रोतसो वहा।) नदी। इति जटाधरः ॥ (यथा.
रघुः। ६।५२।

“यत् तमावर्तमनोज्ञनाभिः

मा व्यजगादन्यवधूर्भवित्री।

मज्जाधरं मार्गवशात्तदुपेतं

स्रोतावहा सागरगामिनीव ॥”)

स्यं, पुं. क्तो. (स्यन शब्दे + अन्वय्योपाति डः।)
धनम्। इत्यमरः। ३।३।२१० ॥ (यथा,
मनुः। ८।४१७।

“विस्त्रये ब्राह्मणः शूद्रात् द्रव्योपादनमाचरेत्।
न हि तस्यास्ता किञ्चित् स्व भर्तृहायैधनो हि
सः ॥”

सं, त्रि. आत्मोयम्। इत्यमरः। ३।२१० ॥
(यथा. कथासरित्सागरं। २६।१०५।

“मया त्वय प्रवैष्टव्या स्वा तनुश्च पुरो च मा ॥”)

स्वः, पुं. ज्ञातिः (यथा, मनुः। ५।१०४।
“न विप संप तिष्ठत्सु सृतं शूद्रेण नाययेत्।
अस्यर्था ह्याहुतिः सा स्यात् शूद्रसंस्पर्श-
दूषिता ॥”)

आत्मा। इत्यमरः। ३।३।२१० ॥ (यथा,
रघुः। २।५५।

“मयं स्वदेहापेणनिष्कृयेण
न्याय्या मया साचयितुं भवत्तः ॥”

विष्णुः। इति महाभारतम्। १३।१४८।
११७ ॥)

स्वकं त्रि. (स्वमेव। कन्।) स्वोयम्। आत्मोयम्।
यथा,—

“नाटिकश्चैव कुरुते तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम्।
अटन्त्यक्तविक्रातं कृत्वा स्वं लभते धनो ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्।

स्वकम्पनः, पुं. (स्वेनैव कम्पते इति। कम्प-
क्युः) वायुः। इति शब्दरत्नावली ॥

स्वच्छन्दः

स्वकर्म. [न्] क्ली. (स्वस्य कर्म) आत्मकृत-
कार्यम् । यथा,—

कुन्वुवाच ।

“स्वकर्मफलनिर्दिष्टं या यां योनिं ब्रजाम्यहम् ।
तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्ददासु म ॥”

इति पाण्डवगीता ॥

स्वकर्मकृत्. त्रि. निजकार्यकारि । इति स्वकर्म-
शब्द-पूर्वक-कृतातोः कर्त्तरि क्लिप्-प्रत्ययेन
नियन्त्रः ॥

स्वकीयः. त्रि. (स्वस्यायमिति । गङ्गादिषु स्वस्य
वैत हः कुमागमश्च ।) स्वोयः । तत्पर्यायः ।

निजः २ आत्मीयः ३ स्वः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वकुलकृत्. पुं. (स्वकुलस्य क्षयो यस्मात् ।)
मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ निजवंशनाशश्च ।

तत्कर्त्तरि तद्दिशि च चि ॥

स्वग. इ सपण । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
पर०-सक०-सेट् ।) वकारमध्यः । इ. स्वइति ।

इति दुर्गादामः ॥

स्वगतं. क्ली. (स्वगतम् ।) मनोगतम् । (ननु
नाश्याक्तौ नामन्यतमम् । तद्वक्ष्यं यथा, सार्हिल्य-
दपणे । ६ । ४२५ ।

“अथाव्यं खलु यदन्तु तदिह स्वगतं मतम् ॥”

यथा । अहम् । स्वगतम् । दम्भशास्त्राऽयं देशः ।

भवन्वास्मिन्नासने उपविशामि । इति प्रबोध-

चन्द्रोदयनाटके २ अङ्कः ॥ आत्मप्राप्ते तस्मा-

इते च चि ॥

स्वगुप्ता. स्त्री. (स्वेन गुप्ता ।) शूकशिखी । इति
शब्दरत्नावली ॥ लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वगृहः. पुं. (स्वकृतं गृहं यस्य) क्लिप्तकारपत्नी
इति जटाधरः ॥ निजालये, पुं. क्ली ॥

स्वङ्गः. त्रि. (सुशोभनानि अङ्गानि यस्य)
सुन्दराङ्गविशेषः । तत्पर्यायः । सिंहमंजनः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (सुशोभनमङ्गमिति ।)

शोभनावयवे. क्ली ॥

स्वच्छं. क्ली. (सुष्ठु अच्छम् ।) विमलोपरसः ।
मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छः. त्रि. (सुष्ठु अच्छः ।) रोगविमुक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ शुक्लः । निर्मलः । इति

केचित् ॥ (यथा, महानिर्वर्णतन्त्रे । ८ । ८१ ।

“असने वमनं पात्रं शय्या यानं निर्वर्णतनम् ।

गृह्यं वस्तुजातञ्च स्वच्छात् स्वच्छं प्रशस्यते ॥”

कपटतादिदोषशून्यः । यथा. तत्रैव । ८ । ५२ ।

“स्वच्छो नम्रः शुचिर्दृष्टो युक्तः श्यात् सर्व-

कर्मसु ॥”

स्वच्छः. पुं. (सुष्ठु अच्छः निर्मलः ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छन्दः. त्रि. (स्वस्य कृन्दोऽभिप्रायो यत्र ।)
स्वाधीनः । स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥

(यथा, कथःसरितागरे । ३३ । १८४ ।

“स्वच्छन्दातो न ते राजन् पाणिमर्षमिहा-

र्हति ॥”

स्वस्य अभिप्राये. पुं. यथा, हरिवंशे । १२ । २८ ।

स्वतन्त्रः

“बुभुक्षा वा पिपासा वा ग्लानिर्वाप्यथवा जरा ।
देववहारयन्त्यास्तं स्वच्छन्दो न भविष्यति ॥”)

स्वच्छपत्रं. क्ली (स्वच्छं पत्रं यस्य) अभ्यक्तम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

स्वच्छमणिः. पुं. (स्वच्छो मणिः ।) स्फटिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छवालुकं. क्ली. (स्वच्छं वालुकम् ।) विमलो-
परसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छा. स्त्री. (सुष्ठु अच्छा ।) खेतदूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वजं. क्ली. (स्वस्मात् जायते इति । जन + उ. ।)
रक्तम् । इति मेदिनी ॥

स्वजः. पुं. (स्वस्मात् जायते इति । जन + उ. ।)
पुत्रः । स्वेटः । इति मेदिनी ॥ त्रि. आत्मजातः ॥

(स्वाभाविकः । यथा, रामायणे । २ । ११ । १६ ।
“आगता त्वामियं दुष्टिः २२जा वैनयिकी

च या ।
भृशमत्सहमे तात रक्षितं पृथिवीमपि ॥”)

स्वजनः. पुं. (स्वस्य जनः ।) ज्ञातिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३४ ॥ आत्मोदलोक्षश्च ॥ (यथा,
कुमारि । ४ । २६ ।

“स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
विहृतद्वारमवोपजायते ॥”)

स्वजा. स्त्री. (स्वस्मात् जायते या । जन + उ. ।
टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वठ. क गत्यमंस्कृतमंस्कृतेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर० सक० सेट्) । क. स्वाठयति ।

इति दुर्गादामः ॥

स्वतः [म] व्य. (स्व + तस्मिन् ।) आत्मनः । आपन
हृदते इति भाषा । यथा । मूर्तोऽस्त्वमरणं

स्वतः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ५८ ।

“अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रदृष्टिभि-
स्तमाशयं दृष्टमहस्य तंजमः ।
शशाक निवापयितुं न वामवः

स्वतश्चतुर् वङ्गिमिवाङ्गस्वदः ॥”
धनात् । यथा, मनुः । ८ । १६६ ।

“ग्रहोता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं कृतोऽव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥”)

अस्य अव्ययत्वप्रमाणं यथा । तद्विद्वान्सासर्व-
विभक्तिः । यस्मात् सर्वा विभक्तिर्नात्यद्यते म

तद्विद्वान्साव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्त्तव्यम् ।
तस्मिन्नादयः प्राक् पाशपः । इति सिद्धान्त

कोमर्दी ।
स्वतन्त्रः. त्रि. (स्वस्य तन्त्रं प्राधान्यं यत्र ।)
स्वाधीनः । तत्पर्यायः । अपाहतः २ स्वैरो ३

स्वच्छन्दः ४ निरवग्रहः ५ । इत्यमरः । ३ ।
१ । १५ ॥ निर्यन्त्रिणः ६ यथाकामो ७ निर-
गलः ८ निरदुःशः ९ इति जटाधरः ॥

स्वर्चिः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वतन्त्रास्वतन्त्र-
व्यः । यथा. गारदः ।

“स्वतन्त्रस्तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठे गुणवयःकृतम् ।

स्वदाराः

अस्वतन्त्राः प्रजाः । सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिथ आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।

अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रा दामाः
परिग्रहाः ॥”

परिग्रहा अनुजीविप्रभृतयः ।
“स्वतन्त्रस्तु तु गृहो यस्य तत् स्यात् क्रमा-

गतम् ।
गर्भस्यैः मृदुशो ज्ञेयो अष्टमाह्वरात् शिशुः ॥

वाल आषाढश्राद्धार्थं योगगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितराहृतं ॥

जावतोर्न स्वतन्त्रः स्यात् जर्यापि समन्वितः ।
तयोर्गपि पिता श्रयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥

अभावे बीजनी माता तदभावे च पूर्वजः ॥
स्वतन्त्राऽपि हि यत् कार्यं कुर्यादप्रकृतिं

गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वतन्त्रास्य हेतुतः ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
स्वतः. पुं. अस्यः । इति केचित् ॥

स्वत्वं. क्ली. (स्वस्य भावः । स्व + त्व ।) शास्त्र
सम्मतयथेष्टविनियोगार्हत्वम् । समपटार्थान्ति-

रिक्तपदार्थः । निरूपकतासम्बन्धेन स्वामित्वम् ।
यथा । स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्र-

बाधितत्वमिति प्राञ्चः ॥ अतिरिक्तपदार्थ इति
शिरोमणिः ॥ स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वम् ।

निरूपकतया तदेव वा । तच्च द्रव्यगतं गुण-
गतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतेः । नीलं वा ह्यमृत-

सृजदित्यादौ लोहित्यादिगुणविशिष्टपारिभा-
षिकनोल्लेखोक्तमश्रुतेः । वस्तुतस्तु आत्म-

समवेतं स्वामित्वमेवातिरिक्तपदार्थः । विक्रय-
दानादानां तन्नाशकत्वं क्रयप्रतिग्रहादानाञ्च

तद्वत्त्वं सम्बन्धजात्रमन्वयात् तदेव निरूप-
कतया स्वत्वव्यवहारहेतुः । अतएव निबन्धादौ

भावित्वापि स्वत्वमिति । अन्यथा प्रतिमात्रं प्रति
वर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतधान्यादिरूपस्य भावित्वे

तत्र तदप्यत्यनुपपत्तेरिति चुडाभणिसम्मतो
लौलावतोरहस्यपत्याः समोक्षोः । तत्र स्वत्व-

धारावारणाय मजातीयस्वत्वं प्रतिस्वत्वं विरोधि
मजातीयमिति करणात् पराजितमृपतिराज्या-

न्तर्वर्त्तितत्तत्पुरुषीयक्रमागतस्थावरादौ जया
दिना जेतुं नृपतेः करग्रहणोपयागिस्वत्वोत्पादं

तथा क्रांते अतिगृहोतराज्यान्तर्वर्त्तिनितादृश
स्थावरादौ च क्रेत्राटः क्रयाद्यधोनस्वत्वोत्-

पादोऽपि न व्यभिचार इति मञ्जुः । इति
दायभागटोकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

स्वदनं. क्ली. (स्वद + ल्युट् ।) भक्षणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ लेहः । इति राजनिर्घण्टः ।

स्वदाराः. पुं. (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्री । यथा,
आङ्गिकतत्त्वदृष्टविष्णुपुराणवचनम् ।

“स्वतो नरकमभ्यति ह्ययेतात्वापि चायुषः ।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भोतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो वनेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामिष्वृताऽपि ॥”

स्वधा

धर्मः, पुं, स्त्री, (स्वस्य धर्मः) स्वजात्युक्ताचारः ।
।था,—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् खनुष्ठितात् ।
ब्रधर्मो निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥ * ॥

प्रपि च ।

‘यो यस्य विहितो धर्मः स तज्जातिः प्रकी-
र्तितः ।

पश्चात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि ॥

वल्ग्वो वर्णा राजेन्द्र चरियश्चापि वाश्रमाः ।

ऋते स्वधर्मं विपुलं न ते शान्तिं परां गतिम् ॥

ब्रधर्मो यथा नृणां नरमिन्द्रः प्रतुष्यति ।

न तुष्यति तथान्येन वेदवाक्येन कर्मणा ॥”

इति श्रीनारसिंहपुराणम् ॥ * ॥

स्वधर्मत्यागी कृतप्रः । यथा,—

मनातन उवाच ।

“स्वधर्मं हन्ति यो विप्रः सन्धात्रयविवर्जितः ।

अतर्पणञ्च यत् स्नानं विष्णुनैवेद्ययज्ञितः ॥

विष्णुमन्त्रविष्णुपूजाविष्णुभक्तिविहीनकः ।

एकादशोविहीनश्च श्रीकृष्णजन्मवासरे ॥

शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते श्रीरामनवमोदिने ।

पितृकृत्यं देवकृत्यं स कृतप्र इति स्मृतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्रगण्डे । ५१। ४५—४७ ॥

।डा, व्य, (स्वयतेऽनेनेति । स्वट आस्वादने +

आ । “स्वटेश्च ।” इति टस्य धः । इत्याणादि-

ह्रतो उज्ज्वलदन्तः ।) देवहविर्दानमन्त्रः । यथा,

“स्वाहा देवहविर्दानं याषट् वीषट् वषट्

स्वधा ॥”

इत्यमरः । ३। ४। ८ ॥

“स्वाहा श्रीषट् वीषट् वषट् स्वधा एते पञ्च-

शब्दा देवहविर्दानं वद्विमुखहृती वर्तन्ते

देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा

इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवताः इति स्मृतस्ते-

ऽपि देवाः । हविर्दानं इत्यनेन एते मन्त्रा इति

सूचितम् ।

‘अमन्त्रत्वे स्वाहयैव हविर्भजम् ।’ इति रघुः ।

स्वाहाव्ययं मन्त्रभेदे स्त्रियां स्वाहाग्निर्यापि-

तीति कोषान्तरम् । स्वाहा दन्त्यादिः । श्रीषट्

तान्त्र्यादिमूर्धन्यमध्यम् । वीषट् वषट् इयं

मूर्धन्यमध्यम् । स्वधा दन्त्यादि । इन्द्राय

स्वाहा इत्यादिप्रयोगः ।” इति भरतः ॥ * ॥

पितृसम्प्रदानमन्त्रः । यथा,—

“दैत्येभ्याऽलं हरिः पूष्णे वषट् सङ्गो हितं

सुखम् ।

स्वाहाग्नये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते ॥”

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूष्णे वषट् सङ्गो हितं

सङ्गः सुखं अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे

स्वस्ति एतानि स्पष्टानि । नमः सते इति सते

नित्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः । सर्वत्र भक्षते-

र्गस्यमानत्वादकर्मकाडाक्षसमाप्तिः । वषट्-

स्वाहास्वधाममसां त्यागाथेतया सम्प्रदानत्वेनैवैष्ट

स्वधा

मिहो प्रथमपहणं मन्वान्तर्गतानामपि प्राप्तार्थं
तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः
स्वधीच्यताम् । ह्रटयाय नमः । इत्यादि मिहम्
इति तद्दीकायां दुर्गादासः ॥ पितृणामन्नम् ।
यथा,—

“भुङ्क्ते त्वं यथा वे स्वधाव्या

तद्वत् स्वाहा हव्यभोक्ता स्वयं देवि ।”

इति ऋग्वेदे देवीसूक्तम् ॥

स्वधा वै पितृणामन्नम् । इति स्मृतिश्च ॥

स्वधा, स्त्री, (स्वान् दधातोति । धा + क्तिप् ।)

दक्षकन्या । सा तु पितृणां पत्नी । तस्या हे

कन्ये । यमुना धारिणी च । एतयोस्तपस्विन्योः

सन्ततिर्नास्ति । इति श्रीभागवतमतम् ॥ सा च

ब्रह्मणी मानसी कन्या । यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधीपाख्यानमुत्तमम् ।

पितृणाञ्च लभिकरं याद्धानां फलवर्द्धनम् ॥

सृष्टरदौ पितृगणान् समज्जं जगतां विधिः ।

चतुरश्रतुर्गर्भिमतस्त्रीश्च तेजस्वरूपिणः ॥

दृष्ट्वा मम पितृगणान् सिद्धरूपास्त्रयीहरान् ।

आहारं संसृजे तेषां यादं तर्पणप्रज्ञकम् ॥

स्नानं तर्पणपथ्यन्तं याद्धान्तं देवपूजनम् ।

आह्निकञ्च त्रिसस्यान्तं विपाणाञ्च श्रुतो

श्रुतम् ॥

नित्यं न कुर्यादयो विप्रस्त्रिसस्यं याद्वतर्पणम् ।

बलिं वेदध्वनिं सोऽपि विप्रहानो यथोरगः ॥

हरिमयाविहीनश्च शोहरगेनेवेदभुक् ।

भस्मान्तं स्रतकं तस्य न कर्माहः स नारद ॥

ब्रह्मा याहादिकं सृष्ट्वा जगाम पितृहेतवे ।

न प्राप्नुवन्ति पितरो ददति ब्राह्मणादयः ॥

सर्वं प्रजग्मुः क्षुभिता विपण्या ब्रह्मणः सभाम् ।

सर्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगतां विधम् ॥

ब्रह्मा च मानसो कन्यां संसृजे तां मनोहराम् ।

रूपयौवनसम्पन्नां शतचन्द्रममप्रभाम् ॥

विद्यावतीं गुणवतींमतिरूपवतीं मतीम् ।

श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ॥

विशुद्धां प्रकृतेरंगां सन्निता वरदां शुभाम् ।

स्वधाभिधानां सुदतो लक्ष्मालक्षणसंयुताम् ॥

शतपद्मलन्यस्तपादपद्मञ्च विभ्रतीम् ।

पत्नीं पितृणां पद्मास्यां पद्मजा पद्मलोचनाम् ॥

पितृभ्यस्तौ ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम् ।

ब्राह्मणांशोपदेशञ्च चकार गोपनीयकम् ॥

स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य पितृभ्यो देहि चेति च ।

क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा ॥

स्वाहा शस्ता देवदानं पितृदानं स्वधा परा ।

सर्वत्र दक्षिणा शस्ता इत्यथममर्दक्षिणम् ॥

पितरो देवता विप्रा मुनयो मनवस्तथा ।

पूजां चक्रुः स्वधां शान्तां तुष्टाव परमादरम् ॥

देवादयश्च सन्तुष्टाः परिपूर्णमनोरथाः ।

विप्रादयश्च पितरः स्वधादेवोवरंण च ॥

इत्येवं कथितं सर्वं स्वधीपाख्यानमुत्तमम् ।

सर्वेषाञ्च तुष्टिकरं किंभूयः श्रोतुमिच्छसि ॥* ॥

स्वधा

नारद उवाच ।

स्वधापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं तथा मुने ।
श्रोतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविदांवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

तद्दानं स्तवनं ब्रह्मन् वेदोक्तं सर्वसम्यतम् ।

सर्वं जानामि च कथं श्रातुमिच्छसि वृहथे ॥

शतकृष्णतयादस्यां मघायां आहवासरे ।

स्वधां संपूज्य यत्नेन ततः यादं समाचरेत् ॥

स्वधां नाभ्यर्त्वा यो विप्रः यादं कुर्यादह्मतिः ।

न भवेत् फलभाक् सत्य आहस्य तर्पणस्य च ॥

ब्रह्मणो मानसो कन्यां शश्वत् स्थिरयोवनाम् ।

पूज्यां पितृणां देवानां यादना फलदां भजे ॥

इति ध्यात्वा शालग्रामेऽप्यथवा मङ्गले घटे ।

दद्यात् पाद्यादिकं तस्यं मुनेनेति श्रुतो श्रुतम् ॥

ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं स्वधादेव्यं न्यार्हति च महा-
मनम् ।

समुच्चार्य च संपूज्य स्तुत्वा तां प्रणमेदद्विजः ॥* ॥

स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मपुत्र विशारद ।

सर्ववाञ्छापदं नृणां ब्रह्मणा यत् कृतं पुरा ॥

ब्रह्मोवाच ।

“स्वधीधारणमात्रेण तीर्थस्नायो भवेन्नरः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो वाजपयफलं लभेत ॥

स्वधा स्वधा स्वधेत्येवं यदि वारत्रय स्मरेत् ।

आहस्य फलमाप्नोति वनेश्च तर्पणस्य च ॥

यादकालं स्वधास्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।

लभेत यादग्रतानाञ्च पुण्यस्य न मंगयः ॥

स्वधा स्वधा स्वधेत्येवं त्रिसस्यं यः पठन्नरः ।

प्रियां विनोतां स लभेत सार्धं पुत्रं गुणान्वि-
तम् ॥

पितृणां प्राणतुल्या त्वं द्विजजीवनरूपिणी ।

याहाधिष्ठाहृदेवो च याद्धाना फलप्रदा ॥

वह्निर्गच्छ मन्त्रनमः पितृणां तुष्टिहेतवे ।

संप्रोतये द्विजातीनां तुष्टिणां वृद्धिहेतवे ॥

नित्या त्वं नित्यरूपामि पृथक्कृपाभि सुव्रते ।

प्राविर्भावतिरोभावा सृष्टो च प्रलये तव ॥

ॐ स्वस्ति च नमः स्वाहा स्वधा त्वं दक्षिणा
तथा ।

निरूपिताश्चतुर्वेदं पट् प्रगस्ताथ कर्मणाम् ॥

पुरामोस्व स्वधा गोपी गोलोक राधिकासखी ।

धृतीरमि स्वमात्मानं कृष्णत्वेन स्वधा स्मृता ॥

ध्वस्ता त्वं राधिकाशापात् गोलोकाद्दिग्भवागता ।

कृष्णाश्लिष्टा तथा दृष्टा पुरा हृन्दावर्न वने ॥

कृष्णालिङ्गनपुण्येन भृता मे मानसी सुता ।

अदसा सुरती तेन चतुर्णां स्वामिनां प्रिया ॥

स्वाहा च सुन्दरी गोपी पुरामोद्राधिकासखी ।

स्वं कृष्णमाह रतये तेन स्वाहा प्रकीर्तिता ॥

कृष्णेन सार्धं सुचिरं रमतं राममण्डले ।

प्रमत्ता सुरती श्लिष्टा दृष्टा सा राधया पुरा ॥

तस्याः शापिन प्रध्वस्ता गोलोकाद्दिग्भवागता ।

कृष्णालिङ्गनपुण्येन बभूव वद्विकामिनी ॥

पवित्ररूपा परमा देवानां वन्दिता नृणाम् ।

यन्नामोच्चारणैव नरो मुच्यते पातकात् ॥

स्वनः

मा सुशीलाभिधागोप्यो पुरासोढाधिकामखी ।
उवास दक्षिण क्रोडे कृष्णस्य राधिकामतः ॥
प्रधस्ता सा च तत्प्रापात् गालोकादिह्रमा-
गता ।

कृष्णाक्षिणपुष्पेन सा बभूव च दक्षिणा ॥
प्रयत्नो सुरतो दक्षा प्रधस्ता सव्यकर्मसु ।
उवास दक्षिण भर्तृहेतुणा तेन कौन्तिता ॥
बभूवुस्तिस्त्री गायत्र्य स्वधा च दक्षिणा तथा ।
कर्मिणा कर्मपूर्णायां पुरा चैवश्वरेण्यया ॥
इत्येवमुक्त्वा स ब्रह्मा ब्रह्मलोकं स्वसमदि ।
तस्त्री च सहसामात्य स्वधा सावित्र्यभव ह ॥
तदा पित्रभ्यः प्रददौ तामेव कमलानयाम् ।
तां संप्राप्य यतस्तं च पितरश्च सहपिताः ॥
स्वधास्तोत्रमिदं पुण्यं य शृणोति समाहितः ।
स स्नात सर्व्वतांशेषु वेदपाठफलं लभेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तं प्रकृतिसखण्ड ४१ अध्यायः ॥
स्वधाप्रियः, पुं, (स्वधायः प्रियः ।) कृष्णातिलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निश्च ॥
स्वधाभुक्, [ज्] पुं, (स्वधां भुङ्क्ते इति भुञ् +
क्विप् ।) पित्रगणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ५ । ३० ।

“ऋषिदेवगणस्वधाभुजां
श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृतत्वमुपयिवान् बभौ
परिधर्मुक्त इवाणदोषधितः ॥”
देवता । इति हेमचन्द्रः ॥
स्वधितिः, पुं, स्त्री, (स्वं धियति दधातीति । धि +
क्विच् ।) कुठारः । इत्यमरः । २ । ५ । ८२ ॥
तालव्यमादिश्च । (यथा, भागवते । १० । ५५ ।
५ ।

“मृदा महानमं नीत्वावयन् स्वधितिनाडुतम् ॥”
वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २० ॥)
स्वधितिहेतुकः, पुं, (स्वधितिहेतुरित्यस्य । कन् ।)
परशुधारियोद्वा । इति केचित् ॥
स्वन, ण शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । स्वनतुः
सस्वनतुः । अथ स्वन ण स्वन च इत्यभयपाठो
लेश्वकप्रमादकृतः । इति दुर्गादासः ॥

स्वन, त् क धानि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । स्वन-
यति । इति दुर्गादासः ॥

स्वन, मि तंमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । शब्दे इत्यनु-
वर्तते । तंमने भूषणे कर्त्तृणि शब्देऽर्थेऽयमित्यर्थः ।
स्वनतुः सस्वनतुर्नृपरी । मि, स्वनयति
स्वानयति कङ्कणं बधुः । अन्यत्र स्वानयति
घण्टां जनः । इति दुर्गादासः ॥

स्वनः, पुं, (स्वनमिति । स्वन शब्दे + “स्वनह-
मोष्णी” ३ । ३ । ६२ । इति षप् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२३ । ४६ ।

“आकाशे दुन्दुभीनाश्च बभूव तुमुसः स्वनः ॥”

स्वप्नः

स्वनचक्रः, पुं, रतिबन्धविशेषः । तस्य कश्चन
यथा,—

“धृत्वा बाहू तथा कण्ठं पादतोऽपि शिरः
स्थितः ।
गृह्य कामयेत् कामो स्वनचक्रः प्रकीर्तितः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

स्वनः, पुं, (स्वन + इन् ।) शब्दः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्वनितं, स्त्री, (स्वन + ङि ।) गर्जितम् । मेघ-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनितं, त्रि । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८४ ॥

स्वनिताङ्गयः, पुं, (स्वनिताम् षाङ्गयते इति षा +
ङ्ग + षच् ।) तण्डुलीयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वनोत्साहः, पुं, (स्वनेन उत्साहो यस्य ।)
गण्डकः । इति रत्नावली ॥ पुस्तकान्तरं शनोत्-
साह इति च पाठः ॥

स्वपनं, स्त्री, (स्वप + ष्युट् ।) निद्रा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“बालवृद्धस्त्रीकषितक्षतचीरमद्यनित्ययानवाह-
नाध्वकर्मप्रतिश्रान्तानामभुक्तवतां भेदः स्वदकफ-
रसरक्तचीशानामजीर्णनाश्च मुहूर्त्तं दिवा-
स्वपनमप्रतिषिद्धम् ॥”)

स्वपिण्डा, स्त्री, पिण्डखर्जरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्वपितिकर्मा, [न्] पुं, (स्वपिति इति कर्म
यस्य ।) शयनकर्त्ता । तद्दैनिकपर्यायी ।
स्वपिति १ स्वप्ति २ इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

स्वप्नः, पुं, (स्वप + “स्वपो नन्” ३ । ३ । ८१ ।
इति नन् । यदा “कृत्तृषिट्पनीति” उणा०
३ । १० । इति नन् ।) निद्रा । इत्यमरः । १ ।
७ । ३६ ॥ यथा,—

“तस्मात्त जाग्रयाद्राशौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ।
ज्ञात्वा दोषकरावैतो बुधः स्वप्नमितश्चरेत् ॥”
प्रसप्तस्य विज्ञानम् । यथा,—

“पृच्छंतेऽहानुभूतान्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजायुक्तेन मनसा गृह्णात्ययान् शभाशुभान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसामिप्रवर्हते ।
अस्वप्नरूपि भूतात्मा प्रसप्त इव चोच्यते ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
दर्शनम् । इति मेदिनी ॥ * ॥ सुखप्रा यथा,—
नन्द उवाच ।

“केन स्वप्नेन किं पुण्यं केन पुंसां भवेत् सुखम् ।
कोऽपि कोऽपि च सुस्वप्नस्तत् सर्व्वं कथय
प्रभो ! ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“वेदेषु सामवेदश्च प्रशस्तः सर्व्वकर्मसु ।
तत्रैव काण्वशाखायां पुण्यकाण्डे मनोहरैः ॥
सुव्यक्तो यस्य सुस्वप्नः शश्वत् पुण्यफलप्रदः ।
तत् सर्व्वं लिखितं तात ! कथयामि निशामय ॥
स्वप्राध्यायं प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यफलप्रदम् ।
स्वप्राध्यायं नरः श्रुत्वा गङ्गाजानक्यं लभेत् ॥

स्वप्नः

स्वप्नस्तु प्रथमे यामे संवत्सरफलप्रदः ।
द्वितीये चाष्टभिर्मासेस्त्रिभिर्मासेस्तृतीयके ॥
चतुर्थे चाष्टमासेन स्वप्नः स्वात्तु फलप्रदः ।
दश्याहे फलप्रदः स्वप्नोऽप्यथर्थाद्यदर्शनं ॥
प्रातः स्वप्नश्च फलप्रदस्तच्छेषं यदि बोधितः ।
दिने मनसि यद्वदं तत् सर्व्वंश्च लभेद्भुवम् ॥
चिन्ताव्याधिसमायुक्तो नरः स्वप्नश्च पश्यति ।
तत् सर्व्वं निष्कलं तात प्रयात्येव न संशयः ॥
जडा मृतपुरोषेषु पीडितश्च भयाकुलः ।
दिगम्बरो मुक्तकेशो न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नश्च निद्रालुर्वादि निद्रां प्रयाति च ।
विमृष्टो वक्ति चेद्रात्रो न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥
उक्त्वा काश्यपोत्वे च विपातं लभते भुवम् ।
दुर्गतिं दुर्गतिं याति नीचे व्याधिं प्रयाति च ॥
शत्रो भयश्च लभते मूर्खं च कलहो भवेत् ।
कामिण्यां धनहासिः स्याद्रात्रो चोरभयं भवेत् ॥
निद्रायां लभते शोकं पण्डिते वाञ्छितं फलम् ।
न प्रकाश्यश्च सुस्वप्नः पण्डितेः काश्यपे व्रज ॥ ३ ॥
गवाश्च कुशराणाश्च जयानाश्च व्रजश्चर ।
प्रासादानाश्च शैलानां तृष्णाणाश्च तथैव च ॥
आराहणश्च धनदं भोजनं रोदनं तथा ।
प्रतिगृह्य तथा योषां शय्याक्यां भूमिमालभेत् ।
शस्त्रास्त्रेण यदा विहो व्रणेन कर्मिणा तथा ।
विष्टया रुधिरणैव संयुक्तोऽप्यर्थमालभेत् ।
स्वप्नेऽप्यगम्यागमनं भार्यालाभं करोति च ।
मूर्त्तमितं पिबेत् शुक्रं नरकश्च विशत्यपि ॥
नगरं प्रविशेद्रक्तं समुद्रं वा सुधां पिबेत् ।
शुभवात्तामवाप्नोति विपुलशार्थमालभेत् ॥”
रक्तं स्थाने नक्तं समुद्रं स्थाने समुद्रं सुधां स्थानं
सुरां इति च पाठः ।
“गजं नृपं सुवर्णंश्च वृषभं धेनुमेव च ।
दोषमन्नं फलं पुण्यं कन्यां क्वत्रं रथं ध्वजम् ॥
कुटुम्बं लभते दृष्ट्वा कीर्त्तिश्च विपुलां श्रियम् ।
पूर्णकुम्भं हिजं वरिष्ठं पुण्यं तास्त्रूलमन्दिरम् ॥
शुक्लधान्यं नटं वश्यां दृष्ट्वा श्रियमवाप्नुयात् ।
गां चोरश्च घृतं दृष्ट्वा चार्थं पुण्यं धनं लभेत् ॥
पायसं पद्मपत्रं च दधि दुग्धं घृतं मधु ।
मिष्टान्नं स्वस्तिकं मुक्ता भुवं राजा भावयति
पक्षिणां मानुषाणाञ्च भुङ्क्ते मांसं नरो यदि
वह्मर्थं शुभवात्तांश्च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
क्वत्रं वा पादुकास्वापि लम्बाध्वानश्च गच्छति
असिञ्च निम्नं तोष्यं तत्तथैव भविष्यति ॥
मेलया सन्तरेद्यो हि स प्रवानं भविष्यति ।
दृष्ट्वा च फलिनं वृचं धनमाप्नोति निश्चितम् ॥
यस्य श्वेतं सर्पं दृश्यते दक्षिणे भुजे ।
सोऽचिरान्नभते भार्यां विनीतां प्रियवादिनीम्
सर्पेण भक्षितो यो हि पर्यलाभश्च तद्ववेत् ।
स्वप्ने सूर्यं विधुं दृष्ट्वा मुच्यते व्याधिबन्धनात् ।
वड्वां कुक्कुटीं क्रौञ्चीं दृष्ट्वा भार्यां लभेद्-
भुवम्
स्वप्ने यो निगडैर्बन्धः प्रतिष्ठासुत्तमां लभेत् ॥
उत्तमां स्थाने पुष्कमिति वा पाठः ।

स्वप्नः

दध्यन्नं पायसं भुङ्क्ते तडागे वा नदीतटे ।
 विशीर्षं पद्मपत्रे च सोऽपि राजा भविष्यति ॥
 तडागे वा स्थाने पद्मपत्रे इति वा पाठः ।
 जलौकसं वृषिकच मर्पञ्च यदि पश्यति ।
 धनं पुत्रञ्च विजयं प्रतिष्ठाञ्च लभेदिति ॥
 शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिः कोलैर्वानरैः पीडितो यदि ।
 निश्चितञ्च भविताजा धनञ्च विपुलं लभेत् ॥
 मन्थं मांसं मौक्तिकञ्च शङ्खचन्दनचौरकम् ।
 यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते विपुलं धनमानमेत् ॥
 सुराञ्च रुधिरं स्वर्णं भुक्त्वा विहां धनं लभेत् ।
 प्रतिमां शिवलिङ्गञ्च लभेद्दृष्ट्वा जयं धनम् ॥
 फलितं पुष्पितं त्वय्यमास्त्र दृष्ट्वा लभेत् धनम् ।
 दृष्ट्वा च ज्वलदग्निञ्च धनं बुद्धिं श्रियं लभेत् ॥
 चामलकं धात्रीफलं उत्पलञ्च धनागमम् ।
 देवताञ्च दिवा गावः पितरौ लिङ्गिनस्तथा ।
 उत्पलं स्थाने तत्पत्रमिति वा पाठः ।
 यहदाति मिथः स्वप्ने तत्तथैव भविष्यति ॥
 शृङ्गास्त्रधरां नारीं शृङ्गमान्यानुलेपनाम् ।
 समाश्रित्यति यः स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखम् ॥
 पीताम्बरधरां नारीं पीतमान्यानुलेपनाम् ।
 सपशुञ्चाति यः स्वप्ने कल्याणं तस्य जायते ॥
 सर्वाणि शृङ्गानि प्रशंसितानि
 भस्मास्थि कार्पासविवर्षितानि ।
 सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
 गार्हस्त्येवद्विजवर्जितानि ॥
 दिव्या स्त्री मस्मिता विप्रा रत्नभूषणभूषिता ।
 यस्य मन्दिरमायाति स प्रियं लभते ध्रुवम् ॥
 स्वप्ने च ब्राह्मणो देवो ब्राह्मणो देवकन्यका ।
 कुमारी चाष्टवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ।
 यस्य तुष्टा भवेत् स्वप्ने तस्य तुष्टा च पार्वती ॥
 इत्यत्र स भवेत् कविपण्डितः इति च पाठः ।
 ब्राह्मणा ब्राह्मणो वापि मन्तुष्टः स्मिता सती ।
 फल ददाति यस्मै चक्षुस्य पुत्रो भविष्यति ॥
 यं स्वप्ने ब्राह्मणो नन्द ! करोति च शुभा-
 शिषम् ।
 यहदति भवेत्तस्य तस्यैश्वर्यं भवेद्भ्रुवम् ॥
 परितुष्टां हिजश्रष्टायाति यस्य मन्दिरम् ।
 नारायणः शिवो ब्रह्मा प्रविशन्तु तदाश्रमम् ॥
 सम्पत्तिस्तस्य भवति यशश्च विपुलं शुभम् ।
 पदे पदे सुखं तस्य सम्मानं गौरवं लभेत् ॥
 अकस्मादपि स्वप्ने तु लभते सुरभीं यदि ।
 भूमिलाभो भवेत्तस्य भार्या चापि पतिव्रता ॥
 करेण कृत्वा हस्ती यं मस्तके स्थापयेद्यदि ।
 राश्वलाभो भवेत्तस्य निश्चितञ्च श्रुती श्रुतम् ॥
 स्वप्ने तु ब्राह्मणस्तुष्टः समाश्रित्यति यं व्रज ।
 तीर्थस्नानाय भवेत् सोऽपि निश्चितञ्च श्रिया-
 न्वितः ।
 स्वप्ने ददाति पुण्यञ्च यस्मै पुण्यवते हिजः ।
 जययुक्तो भवेत् सोऽपि यशस्वो च धनो सुखो ॥
 स्वप्ने दृष्ट्वा च तोषीनि मौधरद्वगृहणि च ।
 जययुक्तञ्च धनवांकीर्थस्नायौ भवेत्तरः ॥
 स्वप्ने तु पूर्वकनसं कश्चित् कस्य ददाति वा ।

स्वप्नः

पुत्रलाभो भवेत्तस्य सम्पत्तिं वा समालभेत् ॥
 हस्तो कृत्वा तु कुडवं चाटकं वापि सुन्दरौ ।
 यस्य मन्दिरमायाति स लक्ष्मीं लभते ध्रुवम् ॥
 दिव्या स्त्री यदृष्ट्वा गत्वा पुरीषं विश्वजेद्दिजः ।
 धर्मलाभो भवेत्तस्य दारिद्र्यञ्च प्रयाति च ॥
 यस्य गृहं समायाति भार्यया सह ब्राह्मणः ।
 पार्ष्णत्या सह शम्भुर्वा लक्ष्मोर्नारायणोऽथवा ।
 ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि स्वप्ने यस्मै ददाति वा ।
 धान्यं पुण्याञ्जलिं वापि तस्य श्रीः सर्वतोमुखो ॥
 सर्वतोमुखोऽथ सर्वतः सुखोति च पाठः ।
 मुक्ताहारं पुण्यमाख्य चन्दनञ्च शुभं व्रज ।
 शुभं व्रज स्थाने लभेद्दिज इति वा पाठः ।
 स्वप्ने ददाति विप्रश्च तस्य श्रीः सर्वतः सुखी ॥
 गौरीचनं पताकां वा हरिद्रामिन्दुदण्डकम् ।
 सिन्धुदण्डञ्च लभेत् स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखी ॥
 सिन्धुदण्डस्थाने सिन्धुदण्डमिति वा पाठः ।
 ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि ददाति यस्य मस्तके ।
 कृत्रं वा शृङ्गधान्यं वा स च राजा भविष्यति ॥
 स्वप्ने रथस्थः पुरुषः शृङ्गमान्यानुलेपनः ।
 तत्रस्थो दधि भुङ्क्ते च पायसं वा नृपो भवेत् ॥
 स्वप्ने ददाति विप्रश्च ब्राह्मणो वा सुधां दधि ।
 प्रशस्तपात्र तस्मै वा सोऽपि राजा भवेद्भ्रुवम् ॥
 ददाति पुस्तकं स्वप्ने यस्मै पुण्यवते हिजः ।
 स भवेद्दिश्वारिव्यातः कवीन्द्रः पण्डितेश्वरः ॥
 यं पाठयति स्वप्ने या मानेव च सुतं यथा ।
 सरस्वतीसुतः सोऽपि तत्परो नास्ति पण्डितः ॥
 ब्राह्मणः पाठयेद्यश्च पितेव यत्नपूर्वकम् ।
 ददाति पुस्तकं प्रीत्या स च तस्मद्दृष्टो भवेत् ॥
 प्राप्नोति पुस्तकं स्वप्ने पश्य वा यत्र तत्र वा ।
 स पण्डिता यशस्वो च विख्यातश्च मञ्जीतने ॥
 स्वप्ने यस्मै महामन्त्रं विप्रो विप्रा ददाति चेत् ।
 स भवेत् पुरुषः पात्रो धनवान् गुणवान् सुधीः ॥
 स्वप्ने ददाति मन्त्रं वा प्रतिमां वा शिलामयोम् ।
 यस्मै ददाति विप्रश्च मन्त्रमिच्छेत् तद्वेत् ॥
 विप्रा विप्रसमूहञ्च दृष्ट्वा नत्वाशिषं लभेत् ।
 राजेन्द्रः स भवेदापि किम्वा च कविपण्डितः ॥
 शृङ्गधान्ययुतां भूमिं यस्मै विप्रः समतुष्टजेत् ।
 स्वप्ने च परितुष्टश्च स भवेत् पृथिवीपतिः ॥
 स्वप्ने विप्रो रथे कृत्वा नानास्वगं प्रदर्शयेत् ।
 चिरजीवी भवेदायुधनहर्षिभवेद् ध्रुवम् ॥
 विप्रा विप्रश्च मन्तुष्टो यस्मै कन्या ददाति च ।
 स्वप्ने च स भवेद्ब्रह्म धनाढ्यो भूपतिः स्वयम् ॥
 स्वप्ने सरोवरं दृष्ट्वा समुद्रं वा नदीं नटम् ।
 शृङ्गाहिं शृङ्गशूलञ्च दृष्ट्वा प्रियमवाप्नुयात् ॥
 प्रियं स्थाने श्रियमिति च पाठः ।
 यः पश्यति स्रतं स्वप्ने स भवेच्चिरजीवनः ।
 शरीरोगोऽरीगिणं दृष्ट्वा सुखिनश्च सुखी भवेत् ॥
 दिव्या स्त्री यं प्रवर्तति मम स्वामी भवान् भव ।
 स्वप्ने दृष्ट्वा च जागर्तं स च राजा भवेद्भ्रुवम् ॥
 स्वप्ने च बालिकां दृष्ट्वा लम्बा स्नाटिक-
 मालिकाम् ।
 इन्द्रचापं शृङ्गधनं स प्रतिष्ठां लभेद् ध्रुवम् ॥

स्वप्नः

स्वप्ने विप्रो वदति यं मम दासो भवेति च ।
 हरिद्रामस्य तद्वृत्तिं लम्बा स वैश्वो भवेत् ॥
 स्वप्ने विप्रो हरिः शम्भुर्ब्राह्मणी कमला शिवा ।
 शृङ्गा स्त्री वेदमाता वा जाङ्गवी वा सरस्वती ॥
 गोपालिकाविश्वधरा बालिका राधिका मम ।
 बालश्च बालगोपालः स्वप्नविद्भिः प्रकाशितः ॥
 एष ते कथितो नन्द सुस्वप्नः पुण्यहेतुकः ।
 श्रोतुमिच्छसि किं वा त्वं किं भूयः कथयामि
 ते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सुस्वप्नदर्शनं
 ७७ अध्यायः ॥ * ॥
 अक्षरदृष्टसुस्वप्ना यथाः--
 “अथाक्षरः स्वभवनं गत्वा कसेन प्रेरितः ।
 चकार शयनं तत्र भुक्त्वा मिष्टान्नमुत्तमम् ॥
 सकर्पूरश्च ताम्बूलं चखाद वामितं जलम् ।
 जगाम निद्रां सुखतः सुखसम्भोगमादृतः ॥
 ततो ददर्श सुस्वप्नं पुराणश्रुतिसम्मतम् ।
 निशावशेषममये वायाटिपरिवर्जितः ॥
 अरोगो वक्ष्येऽयं वस्त्रयुग्मसमन्वितः ।
 सुतल्पशायो सुस्निग्धश्चिन्ताशोकविवर्जितः ॥
 किशोरवयसं श्यामं हिमं सुरलीधरम् ।
 पीतवस्त्रपरीधानं वनमालाविभूषितम् ॥
 चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं मालतीमाख्यगोभितम् ।
 भूषितं भूषिताङ्गं मद्दक्षमणिभूषणैः ॥
 मयूरपुच्छलुडश्च मस्मिन् पद्मलोचनम् ।
 एवञ्चतं हिजशिणुं ददर्श प्रथमं मुने ॥
 ततो ददर्श रुचिरं पतिपुत्रवतीं मतीम् ।
 पातवस्त्रपरीधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
 ज्वलत्पदापहस्ताञ्च शृङ्गमान्यकरां वराम् ।
 शरच्चन्द्रनिभास्याञ्च मस्मिन् वरदां शुभाम् ॥
 ततो ददर्श विप्रश्च कुव्वन्तश्च शुभाश्रियम् ।
 श्वेतपद्मगतं हंभं तुरगश्च सरोवरम् ॥
 ददर्श चित्रितं चाङ्गं फलितं पुष्पितं शुभम् ।
 आस्त्रनिखनारिकेलगुवाककदलीतरुम् ॥
 दशन्तं श्वेतसर्पञ्च स्वात्मानं पर्वतस्थितम् ।
 हृत्तस्यश्च गजस्यश्च तरिस्यं तुरगस्थितम् ॥
 वीणां वाटिनवन्तश्च भुक्तवन्तश्च पायसम् ।
 दधिचोरयुताञ्च पद्मपत्रस्योर्मांसितम् ॥
 कृमिविटमहिताङ्गञ्च रुटन्तं मोहितं तथा ।
 शृङ्गधान्यपुण्यधरं क्षणं चन्दनचर्चितम् ॥
 समुद्रस्थं प्रामाट्यमात्मानञ्च सनोहितम् ।
 क्लिबमिन्द्रक्षताङ्गञ्च मद्ःपुयसमन्वितम् ॥
 ततो ददर्श रजतं मणिशुभ्रञ्च काञ्चनम् ।
 मुक्तामाणिक्यरत्नञ्च पूर्णकुम्भं धनं जलम् ॥
 सुरभिश्च सवत्साञ्च हृष्येन्द्रं मयूरकम् ।
 शुकृश्च सारसं शङ्खं किञ्च खञ्जनमेव च ॥
 ताम्बूलं पुण्यमाख्यञ्च ज्वलदग्निं सुरार्चनम् ।
 पार्वतीप्रतिमां कृष्णप्रतिमां शिवलिङ्गकम् ॥
 विप्रबालाञ्च बालञ्च सुपक्वफलितं कृषिम् ।
 देवखलोद्गं राजेन्द्रं सिंहं व्याघ्रं गुरुं सुरम् ॥
 दृष्ट्वा स्वप्ने समन्तस्थौ चकाराङ्गिकमार्पितम् ।
 उश्वं कथयामास प्रवृत्तान्तगोचरं च ॥”

स्वप्नः

क्लृप्तं जगत् रक्तदृष्टिर्भवेच्च नगरं मम ॥
 वानरं वायसं खानं भङ्गुं शूकरं खरम् ॥
 पश्यामि विक्रताकारं शब्दं कुर्वन्मुखणम् ॥
 पश्यामि शुष्ककाष्ठानां राशिमस्मानकञ्जलम् ॥
 अरुणादयवेलायां कर्पे क्लिन्नखानि च ॥
 पीतवस्त्रपरैधानां शुकचन्दनचर्षिता ॥
 विभ्रतो मालतोमाला रत्नभूषणभूषिता ॥
 क्रीडाकमलहस्ता सा निन्द्या विन्दुशामिता ॥
 कृत्वाभिग्रापं मा कृष्टायाति मन्मन्दिगात् मती ॥
 पाणहस्ताय पुरुषान् मुक्तकेशान् भयङ्करान् ॥
 अतिरुचांश्च पश्यामि विग्रता नगरं मम ॥
 नग्ना नाराभुक्तकेशी नृत्तान्श्च गृहे गृहे ॥
 अतोव विक्रताकाराः पश्यामि मस्मिताः मदा ॥
 क्लिन्ननामा च विधवा महाशूद्रो दिगम्बरा ॥
 सा तैलाभ्याङ्गितं माञ्च करात्यतिभयङ्करा ॥
 निर्व्याणाङ्गारमंयुक्ता भस्मपूर्णा भयङ्कराः ॥
 अतिप्रभातममये चिताः पश्यामि मस्मिताः ॥
 पश्यामि च विवाहश्च नृचगीतमहोत्सवम् ॥
 रक्तवस्त्रपरैधानान् पुरुषान् मुक्तसूडजान् ॥
 रक्तं वमन्तं पुरुषं नृत्यन्तं नग्नमुखणम् ॥
 धावन्तश्च शयानश्च पश्यामि मस्मिताः मदा ॥
 राह्यस्तश्च गगनं मण्डलं चन्द्रसूर्ययोः ॥
 एककालं च पश्यामि सर्वश्यामश्च बान्धवाः ॥
 उल्कापातं धूमकेतुं भुक्तम्पराष्ट्रविप्लवम् ॥
 भ्रष्टावात महात्पातं पश्यामि च पुरोहितं ॥
 वायुना घूर्णमानांश्च क्लिन्नस्कन्धान् मर्होरुहान् ॥
 प्रतितापं पर्वताथैव पश्यामि घ्राणवीतले ॥
 पुरुषं क्लिन्नारिभ नृत्यन्तं नग्नसूतम् ॥
 मुण्डमालावरं घोरं पश्यामि च गृहे गृहे ॥
 दग्धं सर्व्याश्रमं भस्मपूर्णमङ्गारमङ्गलम् ॥
 हाहाकारश्च कुर्वन्तं सर्वं पश्यामि सर्वतः ॥
 इत्येवमुक्त्वा राजा स धिरराम सभातले ॥
 श्रुत्वा स्वप्नं बान्धवाश्च नतवक्त्रा निगम्यसुः ॥
 अहार चेतनं मद्यः मत्यकश्च पुरोहितः ॥
 मत्वा विनाश केमस्य यजमानस्य नारद ॥
 करोट नारीवर्गश्च पिता माता च शोकतः ॥
 मेनिरे नाशकालश्च मद्यः स्वयमुपस्थितम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६३ अध्यायः ॥
 परशुरामदृष्टः स्वप्नाः ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे
 ३३ अध्याये कार्तवीर्यार्कनदृष्टः स्वप्नास्तत्रैव
 ३४ अध्याये घोरानसुरदृष्टः स्वप्ना देवीपुराणे
 २२ अध्याये कालिकापुराणे पृथाभिषके ८७
 अध्याये मत्स्यपुराणे यावानिमित्तस्वप्नाध्याय-
 कथने २४२ अध्याये च ते दृष्टव्याः ॥ (वैद्य-
 कोक्तस्वप्नप्रसङ्गं यथा,—
 “इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नान्द्वे प्रचक्षते ।
 स्वप्ने मयं सह प्रेतैः पिवन् कथ्यते शना ।
 स मर्त्यां सृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥
 रक्तमाख्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् ह्रियते स्त्रिया ।
 सोऽस्त्रपित्तं महिषखवराहोद्गर्भः ॥
 यः प्रयाति दिशं याम्यां मरुतं तस्य यत्तना ।
 क्षताकण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ॥

स्वप्नः

यस्य तस्याशु गुणो न यस्य बह्निमर्षिधम् ॥
 जुह्वतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरमि जायते ॥
 मद्यं स नश्येत् कुष्ठेन चण्डरक्षैः सह यः पिबेत् ॥
 खं हं बहुविधं स्वप्नं स प्रमत्तं नश्यति ॥
 उन्मादेन जले मज्जेदयो नृत्यन् राक्षसैः सह ॥
 अपस्मारं यो मर्त्यां नृत्यन् प्रेतं नीयते ॥
 यानं खराष्ट्रमाज्जीरकपिशाटं लशूकरः ॥
 यस्य प्रेतः शृगालैर्वा स सृवावर्त्तते मुखे ॥
 अपूपशक्नुनी जग्ध्वा विवहस्तद्विधं वमन् ॥
 न जीवत्याक्षरोगाय सूर्यस्तुष्टुप्रणक्षणम् ॥
 सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ॥
 सूड्वि वंगलतादीनां मन्मथो वयमां तथा ॥
 निलयो मण्डताकाकृष्टघाटैः परिवारणम् ॥
 तथा प्रतापशाचभीद्रविडाभुगवाश्लैः ॥
 सङ्गो वेदलतावंगण्डकण्टकमङ्कटे ॥
 श्वभ्रश्रमशानशयनं पतनं पाशभस्मोः ॥
 मज्जनं जलपङ्कटादौ शीघ्रं स्त्रोतमाह्वितः ॥
 नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्वस्त्रधारणम् ॥
 वयोऽङ्गद्विहरभ्यङ्गो विवाहः श्रमशुक्यं च ॥
 पक्वान्मन्मथ्याशः प्रच्छेदनविरचने ॥
 हिरण्यलोहयोर्लाभः कनिदन्धपराजयी ॥
 उपानदुद्युगनाशश्च प्रपातः पाटचर्मणोः ॥
 हर्षो भृशं प्रकृपितैः पिष्टमिथावभर्त्सनम् ॥
 प्रदोपग्रहनचचदन्तदैवतचक्षुषां ॥
 पतनं वा विनाशो वा भेदनं पञ्चतस्य च ॥
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिविगने ॥
 चिन्तान्यकारमस्वाधे जनन्याश्च प्रवेगनम् ॥
 पातः प्रासादगलादेर्मत्स्थेन यमनन्तथा ॥
 काषायिणाममोभ्यानां नस्नानां दण्डधारिणाम् ॥
 रक्ताक्षणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नैष्यते ॥
 कण्ठा पाथा ह्यनाशारा दीर्घकेशनसस्तनी ॥
 विरागा चाप्यवमना स्वप्नकालनिशा मता ॥
 मनोवहाना प्रणवात् स्त्रोतमां पब्लैर्मलैः ॥
 दृश्यन्ते दाक्षणाः स्वप्ना रोगो यैर्याति पञ्चताम् ॥
 अरागः भंग्यं प्राप्य कश्चिदेव विमृश्यते ॥
 दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्राश्रितः कल्पितस्तथा ॥
 भाविको दापजश्चैति स्वप्नः सप्तविधो मतः ॥
 तेष्वप्या निष्फलाः पञ्च यथा स्वप्नप्रतिदिवा ॥
 विस्मृतो दीर्घस्वःऽतिपूर्वरात्रे निरात् फलम् ॥
 दृष्टः करोति तुच्छं गोमर्षं तदहमिहन् ॥
 निद्रया चानुपहतः प्रतापिष्वचनंस्तथा ॥
 याति पापोऽल्पफलता दामहोमजपादिभिः ॥
 अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तदैव यः पुनः ॥
 पश्येत् मौस्यं शभं तस्य शभमैव फलं भवेत् ॥
 देवान् द्विजान् गोहपमान् जीवतः सुहृदो-
 नृपान् ॥
 माधृन् यशस्विनो वक्रिमिहं स्वस्वान् जलाश-
 यान् ॥
 कन्यां कुमारकान् गौरान् शुकवस्त्रान् सुते-
 जसः ॥
 नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्दुधिरोजितः ॥
 यः पश्येत्सभते यो वा ह्यज्ञादर्शयामिषम् ॥

स्वभाजः

शुकः सुमनसो वस्तममेध्यालोपनं फलम् ॥
 शनपाभाटमफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ॥
 चारोहं द्रोऽख्यानश्च तरुददृष्टोदधीन् ॥
 पूर्वान्तरज गमनमगम्यागमनं सृतम् ॥
 मस्वाधासिःसृतिदेवैः पितृभिर्थाभिनन्दनम् ॥
 रोदनं पतिनोत्थानं द्विषताश्चावमर्दनम् ॥
 यस्य स्यादायुरारोग्यं यितं बहु च सोऽश्रुते ॥
 इति वाभटे शारारस्थाने पद्येऽध्याये ॥
 स्वप्नकृत्का (स्वप्ननिद्रां करोतातीति कृ + कृ +
 तुगागमश्च ॥) स्निपणकम् ॥ सुषुणो शाक इति
 भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वप्नकारकं, त्रि ॥
 स्वप्नकृ. [त्र] त्रि. (स्निपितं तच्छालः इति ।
 स्वप् + “स्वपितृपानंजिड् ।” ३ । २ । १७२ ।
 इति नजिड् ।) निद्रागोलः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ३३ ॥) यथा, भट्टिः । ७ । २५ ।
 “अहं स्वप्नं पमादेन तव वन्दारुभिः सह ॥”
 स्वप्नदोषः, पु. (स्वप्नस्य दोषः) । निद्रावध्याया-
 रतःखलनम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (अस्यो-
 पधं यथा,—
 “यदाङ्कुरस्य नियमिमान् मार्चिकेण समन्वितान् ।
 सायं प्रधाञ्च मतिमान् स्वप्नदोषं निवारयेत् ॥”
 इति वैद्यकम् ॥)
 स्वप्नविचारो, [न] त्रि. स्वप्नविचारकर्ता । शुभा-
 शुभस्वप्नव्याख्याकर्ता । स्वप्नं विचारयतीत्यर्थं
 णिण्पत्ययेन निष्पन्नः ॥
 स्वभाजनं, को. (स्वस्य भाजनम्) । आनन्दनम् ।
 इत्यमरटीकायां रायमकुटः । ३ । २ । ७ ॥
 स्वभावः, पु. (स्वस्य भावः) । स्वकीयभावः ।
 तत्पर्यायः । संमिहः २ प्रकृतिः ३ स्वरूपम् ४
 निमग्नः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ भावः ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ मग्नः ७ । इति जटा-
 धरः ॥ स्वत एव आविर्भावः । यथा,—
 “बहिर्हृत्वनपेक्षी तु स्वभावाऽथ प्रकौर्त्तितः ।
 निमग्नश्च स्वरूपश्चैत्योऽपि भवति द्विधा ॥
 निमग्नः सुदृढाभ्यामजन्तुः संस्कार उच्यते ।
 अजन्तुस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपं भाव इष्यते ॥”
 इत्यज्ज्वलनालमणिः ॥
 “वचनेषु च बुद्धौ च स्वभावे च चरित्रतः ।
 आचारं व्यवहारं च ज्ञायते हृदयं नृणाम् ॥”
 लोकाः कर्मवशोभूतास्तत् कर्म यत् कृतं पुरा
 स्वकर्मणा फलं भुङ्क्ते जन्तुर्जन्तानि जन्तानि ॥
 केचिदहन्ताति भवेत् स्वकृतेन च कर्मणा ।
 केचिदहन्ति देवेन स्वभावेनति केचन ॥
 त्रिविधश्च मता वेदे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
 स्वयञ्च कर्मजनकस्तत् कर्म देवकारणम् ।
 स्वभावा जायते नृणामात्मनः पूर्वकर्मणा ॥
 स एवात्मा सर्वमन्यः सर्वेषाञ्च फलप्रदः ।
 स च सृजति देवश्च स्वभावं कर्म एव च ॥”
 अथ श्रीकृष्णदासानां कः स्वभावः सुनिर्णी-
 हतभार्यमुक्कितश्च न शशाप रिपुं गुरुः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ५७ । २१—
 २१ । ४१ ॥ अपि च ।

स्वयंहा

“सुदिनं दुर्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्मोद्भव भव ।
तत् कर्म तपसां साध्यं कर्मणाश्च शुभाशुभम् ॥
तपः स्वभावमाध्यश्च स्वभावोऽभ्यासतो भवेत् ।
संसर्गसाध्योऽभ्यासश्च संसर्गः पुण्यतो भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४३।५१-५२ ॥

अन्यच्च । चाणक्यवाक्यम् ।
“स्वभावाद्यादृशो यस्य न यज्ञाति कदाचन ।
अज्ञारः शतधीतेन मलिनत्वं न मुञ्चति ॥”
“मर्त्यस्य हि परोऽन्ते स्वभावा नेतरं गुणाः ।
अतोऽत्य हि गुणान् सर्व्वान् स्वभावो मूर्द्धि
वर्त्तते ॥”

इति हितोपदेशे मित्रलाभनामप्रथमकथा-
संग्रहः ॥

स्वभूः, पुं, (स्वेनैव भवतीति । भू + क्तिप् । विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ३ । १२ । ५ ।

“तान् वभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत
पुत्रकाः ॥”)

शिवश्च ॥
स्वमेकः, पुं, संवत्सरः । यथा, —

“स्वमेकमेकं वरदा तस्मा भवति चण्डिका ।
रुधिरणोरण्येह तर्पिता विधिवद्रूप ॥”
स्वमेकं संवत्सरम् । स्वमेकः संवत्सरः यज्ञो
मासः । इति श्रुतेः । उरणस्य मेपस्य । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वयं, [म्] व्य, आत्मना । आपनि इति भाषा ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ आत्मनन्त्यर्थं स्वयं
ततोऽयान्तम् । यथा । स्वयम्भूः । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । १ । ७० ।

“तथा होन विधातस्मां कथं पश्यन्न दृयमे ।
मित्तं स्वयमिव स्नेहाद् बन्ध्याश्रमपादपम् ॥”
स्वयं वरा, स्त्री, (स्वयं + वृ + प्रच् । टाप् ।)
स्वयं वृणाति पतिं या । स्वेच्छया पत्यन्वेषिणा ।
तत्पथ्यायः । पतिंवरा २ वर्षा ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७ ॥ स्वयं वरं वर्णनायानि यथा ।
शचोरत्ता १ मन्त्रमज्जता २ मन्त्रमज्जता ३
राजपुत्राः मन्त्रिधो राजभोन्दर्यादिवंशच्छे-
वर्णनन् ४ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवक २
कुसुमम् ॥

स्वयंहारिका, स्त्री, स्त्रीविशेषः । सा च ब्रह्म-
मानसदृष्टदुःसहस्य निर्माष्टां पद्भ्यां जाता ।
यथा, —

“दुःसहस्याभवत् भार्या निर्माष्टिर्नाम नामतः ।
जाना कलेस्तु पाप्मायां ऋता चाण्डालदग्नात् ॥
तयोः पत्यन्वयभवन् जगद्गर्षाणि पाण्ड्य ।
अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभाषणाः ॥
निर्याजिका वै प्रथमा तथैवान्या विराधिनी ।
स्वयंहारिकी च वै भ्रामणी ऋतुहारिका ॥
स्मृतिवीजहरं चान्य तथाः कन्ये सदाकृण ।
अष्टमा देवणी नाम कन्या चातिभयावहा ॥
पतासां कर्म वक्ष्यामि टोषप्रशमनश्च यत् ।
धान्यम् खनाद्वाहोऽष्टात् पयः सर्पिस्तथापरा ॥

स्वयंप्र

महद्विद्विहमद्वय्यादपहान्त च कन्यका ।
सा स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्तर्हानतत्परा ॥
महानमादर्हमिहमन्नागारस्थितम् तथा ।
परिविश्यमानश्च सदा सार्द्धम् भुङ्क्ते च भुञ्जता ॥
उच्छिष्टानां मनुष्याणां हरत्यन्नश्च दुर्हरा ।
कर्मन्ताङ्गारशालाभ्यः सिद्धाश्चिं हरति हिज ॥
गोस्तोस्तनेभ्यश्च पयः क्षारहारौ सदैव सा ।
दध्ना घृतं तिलान्तैलं सुरागारात्तथा सुराम् ॥
रङ्गं कुसुमकादिभ्यः कार्पासात् सुचमिव च ।
सा स्वयंहारिका नाम हरत्यविरतं हिज ॥”
तच्छान्तिर्यथा, —

“कुर्यात् शिखण्डिकोद्दह्यां रक्षार्थं कृत्रिम-
स्त्रियम् ।

रक्षा चैव गृहे लेख्या वर्ज्या चीच्छिष्टता
तथा ॥”

शिखण्डिकोद्दहाम् स्थाने शिखण्डिनोऽहन्मिति
च पाठः ।

“हामाग्निदेवताधूपभस्मना च परिक्रिया ।
कार्थ्या क्षौरादिभाग्णानामेवं तद्रक्षणं स्मृतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवर्मात्पत्तिनामा-
ध्यायः ॥

स्वयंक्रतः, स्त्री, (स्वयमात्मना क्रतः) आत्मक्रतः ।
यथा, —

“ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्व्वर्ज्यः स्वयंक्रतः ।
यदृच्छया च यः कुर्यादात्विज्यं प्रीति-
पूर्व्वं कम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वयंगुप्ता, स्त्री, (स्वयमात्मना गुप्ता) शुकशिखिका ।
इति शब्दरत्नावली, (गुणादायोऽस्याः शुकशि-
खिकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

स्वयंदत्तः, पुं, (स्वयमात्मना दत्तः) द्वादशविध-
पुत्रान्तगतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः ॥
तद्भक्षणम् यथा । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तः ।
इति याज्ञवल्कावचनम् ॥ दत्तात्मा तु पुत्रो
मातापितृविहानस्ताभ्यां मुक्तो वा तवाहं पुत्रो
भवामीति स्वयंदत्त उपनतः । इति मिता-
क्षरा ॥

स्वयमुपस्थितः, त्रि, (स्वयमात्मना उपस्थितः) ।
स्वयमागतः । यथा, —

“यदि त्यजसि मां मृदू कामात् स्वयमुप-
स्थिताम् ।

युवयोश्च विपत्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥
कामातुरां यौवनास्थां भार्या स्वयमुपस्थिताम् ।
न त्यजेद्वर्षभोरुश्च श्रुतं मध्यान्देन पुरा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६२ । ४० ।
४५ । अध्यायः ॥ (तथा च भागवते । १ । १३ । १० ॥

“नन्वाप्रयं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् ।
नावेदयत् सकरुणो दुःखितान् द्रष्टुमक्षमः ॥”

स्वयंप्रभः, पुं, (स्वयं प्रभा यस्य) चतुर्विंशतिभा-
व्यहृदन्तर्गतचतुर्थाहृन् । इति हेमचन्द्रः ॥

(स्वयंप्रकाश, त्रि, यथा, भागवते । ३ । १६ । २७ ॥
“अथ ये मनुयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।

स्वरः

वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विबु षष्ठं स्वयंप्रभम् ॥”
रसायनाधिकारोक्तसोमसंज्ञकोषाधिपविशेषः ।
स्वयंप्रभो महासोमो यश्चापि गडडाहृतः ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।
स्त्री, अक्षरीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ ।
४३ । २८ ॥

“ष्टताची मेनका रश्मा पूर्व्वचित्तिः स्वयंप्रभा ॥”
स्वयम्भुः, पुं, (स्वयम्भवतोति । स्वयं + भू + डुः ।)

ब्रह्मा । इति रूपकोषः ॥
स्वयम्भुवः, पुं, (स्वयम्भवतोति । भू + कः ।) आदि-
मनुः । ब्रह्मा । इति केचित् ॥ स्वयमुत्पन्न,

त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३४ । ८ ।
“कृते युगं महागज पुरा स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णः स्वयम्भुवः ॥”

स्वयंभुवा, स्त्री, (स्वयम्भवतोति । भू + कः ।)
टाप्) धूम्रपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वयंभुः, पुं, (स्वयम्भवतोति । भू + क्तिप् ।)
ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ जिनचक्र-

वर्त्तविशेषः । तत्पथ्यायः । रुद्रतनयः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कालः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ कामदेवः । विष्णुः । शिवः । इति
केचित् ॥ मापपर्णी । लिङ्गिनो । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (स्वयमुत्पन्ने, अपीरषेयं च
त्रि ॥ यथा मनुः । १ । ३ ।

“त्वमेकाऽह्मस्य मर्त्यस्य विधानस्य स्वयंभुवः ।
अचिन्तस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”

स्वर, त् क आक्षेपं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अटन्त-चुरा०-पर०-नक०-सं०) वकारयुक्त

रेफोपधः । स्वरयत्यतिरुष्टोऽपि न कश्चन परि-
यत्नम् । इति जलायुधः । पञ्चमस्वरयुक्तः । इति

चतुर्भुजः । स्वरयति । इति दुर्गादासः ॥
स्वर, व्य, स्वर्गः । (यथा, रामायणे । २ । ७६ । ८

“त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते
विधवा पृथिवी राजस्वया होना न राजते ॥

परलोकः । इत्यमरः । १ । १ । ५ । ३१ । ५३ ॥
आकाशम् । शोभनम् । इति शब्दरत्नावली

(व्याहृतिविशेषः । यथा, मनुः । २ । ७४
“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयांश्चरदुहृद्भुवःस्वरतीति च ॥”)

स्वरः, पुं, (स्वर + प्रच्) उदात्तादिशब्दः । इ-
मरः । १ । ६ । ४ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरिताश्च

स्वरशब्दवाच्याः । स्वरन्ति शब्दायन्ते स्वराः
ऊ शब्दोपतापयोः अन् उच्चैरादीयेते उ-

र्येते उदात्तः उदात्तपूर्व्वोऽहजः कर्मणि त्त
ताद्विपरोतोऽनुदात्तः । समाहृतः स्वरितः इ

सञ्जातोऽर्चति इतोऽस्य जाते इति इ-
यदाहुः । उच्चैश्चरणादुदात्तः । नोधैरनुदा-

समाहारः स्वरितः । इति । छान्दस-
नोक्तः । तदुक्तं उदात्तानुदात्तश्च स्वरि-

प्रचितस्वरो वयः स्वराः । चतुर्थः प्र-
नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः ॥

भरतः ॥ (यथा, माघे । २ । ८५ ।

स्वरः

रदोशितारं चेदीनां भवांस्त्वमवमंस्त मा ।
 नहन्त्यरौनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥”)
 स्त्रोकण्ठात्थितनिषादादिसप्तध्वनिः । सुर इति
 राषा । यथा,—
 निषादर्षभगाभ्याश्चडजमध्यमधैवताः ।
 पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रोकण्ठात्थिताः स्वरः ॥”
 इत्यमरः । १ । ७ । १ ॥
 निषादादयः सप्त तन्त्रोकण्ठात्थिताः कण्ठमम्याश्च
 स्वरः स्वरशब्दवाच्याः । निषादादिकदस्त्रादि
 यथाक्रममिति स्थितमिति । नारदोऽप्याह ।
 “षड्जं रीति मयूरो हि गावो नहन्ति चर्षभम् ।
 अजा विरीति गाभ्यां क्रीडो नदति मध्यमम् ।
 पुष्यसाधारणे काले कोकिलो रीति पञ्चमम् ।
 पञ्चमधैवतं रीति निषादं रीति कुञ्जरः ॥”
 इति ।
 अन्योऽप्याह ।
 “स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वनन् हृदयरञ्जकः ॥”
 “षड्जर्षभगाभ्यां मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
 मयूरहृषभश्चागक्रौञ्चकोकिलवाजिनः ।
 सातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरानंतान् सुदुर्गमान् ॥”
 इति ॥
 एते च ममदाः पञ्चमं गायन्ती । तथा च
 विशाखिनः ।
 “अत्रस्तु धैवतं सोऽपि मत्तः पञ्चमसंज्ञकम् ।
 निषादन्तु गजां गज्जल्युन्मदोऽसौ सपञ्चम-
 मिति ॥”
 भरतोऽप्याह ।
 “षड्जश्च पञ्चमश्चेति मयूरो नदति हिषा ।
 अश्वत्था धैवतादींश्च प्राहुर्मैत्राक्ष पञ्चम
 मिति ॥”
 निषोदन्ति स्वरान्निमित्तं निषादः सदरा-
 धारं घञ् गीक इति पत्वम् । तथा च ।
 “निषोदन्ति स्वरान्निमित्तं निषादस्तेन हेतुना ।
 अशेषमन्विषयं स हि व्याप्यवर्तितते ॥
 ऋषति ऋतुं ऋषभः ऋषा श गतौ नास्तीति
 कथम् ।
 “वायुः समुहती नामः कण्ठशोर्षममहृतः ।
 नदत्यृषभत्रयस्त्रात्तैष ऋषभः स्मृतः ॥” इति ।
 गन्धानां समूहो गान्धं णः स्वरान्तस्य गान्धं
 इत्यन्ति गान्धारः ऋत्वि गत्यां टात् षष्पिति
 षण् ।
 “वायुः समुहती नामः कण्ठशोर्षममहृतः ।
 नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥”
 इति ।
 गान्धारोऽभिजनोऽस्येति गान्धार इत्यन्ये ।
 षड्भ्यो जायते षड्जः इनजनदिति ङः ।
 “नामः कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च भञ्जितः ।
 षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति
 स्मृतः ॥” इति ।
 मध्ये नाभिदेशे भवो मध्यमः । तत्राद्यचिर-
 दक्षिणेत्यादिना मः ।

स्वरः

“तद्वेद्योत्थितो वायुश्चः कण्ठममहृतः ।
 नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः ॥”
 इति ।
 धीमद्भिर्गीयते इति धैवतः ढषेकादिति णः
 मनोषादित्वात् मस्य वः । धीयतेऽयमिति
 विकारसंघेति णो वा । स्वरान् धयतीति वा ।
 घंट पाने नास्तीति धैवतः ।
 “अभिसन्ध्यते यस्मात् स्वरान्तेनैष धैवतः ।
 स तु तावत्प्रधानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते ॥”
 इति पञ्चानां स्वराणां पूरणः पञ्चमः । नो
 सङ्ख्यादेश्मिडिति मट् ।
 वायुः समुहती नामेरुरी हृत्कण्ठमूर्हसु ।
 विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्तया पञ्चम उच्यते ॥”
 इति ।
 स्वरान्ति शब्दायन्ते स्वरः स्तु ऊ शब्दोप-
 तापयोः पचादित्वाद्न । इति भरतः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः ॥
 षड्जः ऋषभगाभ्यां मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
 मयूरहृषभश्चागक्रौञ्चकोकिलवाजिनः ।
 मतङ्गाश्च क्रमेणाहुः स्वरानंतान् सुदुर्गमान् ॥
 ऋषभं चातकी वक्ति धैवतश्चापि दहः ॥”
 इति केचित् ॥
 “वायुः संसृष्टिती नामेर्नाद्याश्च हृदयस्य च ।
 पार्श्वयोर्मैत्रकस्यापि पष्मां षड्जः प्रजायते ।
 नाभिभ्रूलादयदा वर्ण उच्यतेः कुरुते ध्वनिम् ।
 हृषभस्यैव निर्याति हेलया ऋषभः स्मृतः ॥
 नाभेः समुहती वायुर्गन्धं शोत्रे च चालयन् ।
 सशब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
 मध्यमी मध्यमस्थानान् शरीरस्थोपजायते ।
 नाभिभ्रूलाश्च गर्भोरः किञ्चित्तरः स्वभावतः ॥
 प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
 एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः ॥
 गत्वा नाभेरुधोभागं वस्ति प्राथोर्गुणं पुनः ।
 धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥
 षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्वे मनोहराः ।
 निषोदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥* ॥
 चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
 ऋषभे धैवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥” * ॥
 संपूर्णस्वराः । ष ऋ ग म प ध नि । षाड्वाः
 निषादोऽभिजाताः । ष ऋ ग म प ध नि । षोडश-
 स्वराः ऋ-प-वर्जिताः । ष ग म ध नि ।
 संपूर्णरागाः सप्तभिः स्वैर्यथा नाटवसन्तादयः ।
 षाड्वरागाः षड्भिः स्वैर्यथा मङ्गारादयः ।
 अधुना स्वरप्रस्तारः ।
 “क्रमेणैव स्वराः स्थाप्याः पूर्णपूर्वपरारदधः ।
 मूलक्रमः क्रमात् षष्ठं पुरस्यपरिवर्त्तनः ॥
 स चेदपरि तत्पूर्व इत्यं प्रस्तारक्रमः ॥” * ॥
 अथ स्वरप्रस्तारे पिङ्गलवदशोऽष्टमैरुपताका-
 सूचीसप्तसागरप्रभृतयः सन्ति ग्रन्थविस्तार-
 भयास्तीताः ।

स्वरः

“कंसारेर्ष्वेगिकावाद्ये स्वरः सप्त चकाशिरः ।
 इति यभङ्गरक्तसप्तोदामोदरः ॥” * ॥ * ॥
 अकारादिवर्णाः । इति मेदिनी ॥ तस्य नामा-
 म्तरं षच् २ । इति वोपदेवः ॥ मात्रा ३ ।
 इति स्वरोदयः ॥ ते च ऋसदोर्घ्युता भवन्ति
 यथा,—
 “एकमात्रो भवेत् ऋस्त्रो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।
 त्रिमात्रंस्तु प्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥”
 इति मुग्धबोधटोकायां दुर्गादासः ॥
 स्वरवर्णा यथा । ष षा इ ई उ ऊ ऋ ॠ
 ऌ ॡ ण णं षौ षौ षं षः । एतेषां उत्पत्ति-
 स्थानानि यथा । षतयं ण-क-ख-ग-घ-ङाः
 कण्ठराः । इत्ययं ङ-ज-झ-ञ-शा ण-णं
 यास्तानव्याः । ऋतयं ट-ठ-ड-ढ-ण-षा
 मूर्धन्याः । ऌतयं त-थ-द-ध-न-ल-सा वा
 दन्याः । उतयं प-फ-ब-भ-म-वा षो-षौ
 षोऽष्टराः । इति मुग्धबोधटोकायां ऋणम् ॥ ण-क-
 क-ख-ग-घ-ङा इत्येकपदात्त्रया एषां उत्पत्ति-
 स्थानं कण्ठमूर्त्ता पश्चात् ण णं इत्युभयं तालव्य
 कार्यार्थं तालव्यमध्योऽपि ए-ए-या इति भिन्नपदे
 पठितवान् । षौ षौ इत्युभयमोष्ठकार्यार्थ-
 मोष्ठमध्योऽपि षा षौ षोऽष्टरा इति भिन्नपदे
 पठितवान् । तालव्यकार्येषु इवर्णस्य समत्वात्
 गुण एकारः ह्रस्वकारः । उकारस्य गुण
 आकारः ह्रस्वकारः । ननु ण णं षौ षौ
 चतुर्णां स्वभावात् कण्ठजातानामपि ताल-
 व्योष्ठकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न यतः कुन्त्या
 प्रसृतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधयत्वं
 संगच्छते । इति तर्हीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
 अन्यच्च ।
 “मातृकायां स्वराः प्रोक्ताः स्वराः षोडश-
 सङ्ख्याया ।
 तेषां हावन्तिर्भो ल्याञ्चौ चत्वारश्च नपुंसकाः ॥
 शेषा दश स्वरास्तोषु स्यादेकको द्विके द्विके ।
 ज्ञेया अतोऽस्वराद्याश्च ऋच्चाः पञ्च स्वरोदयः ॥
 स्वरा हि मातृकाश्चारा मात्राव्यासं जगच्छयम् ।
 तस्मात् स्वराद्भव सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 अकारादिस्वराः पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्चदेवताः ।
 निवृत्ताद्याः कलाः पञ्च इच्छाद्यं शक्तिपञ्चकम्
 मयाद्याश्चक्रमेदाद्य धराद्यं भूतपञ्चकम् ।
 गन्धाद्या विषयास्तं च कामजाणा इतीरिताः
 पिण्डं पदं तथा रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् ।
 स्वरभेदे स्थितं ज्ञानं ज्ञायते गुरुतः सदा ॥
 अकारादिस्वराः पञ्च तेषामष्टौ भिदास्वभूः
 मात्रावर्णा षड्भो जीवो राश्रिभे पिण्डयोगवत्
 प्रसृता भाषते येन येनागच्छति शब्दितः ।
 तत्र नास्त्राद्यवर्णं या मात्रा मात्रास्वरः सति
 इति मात्रास्वरचक्रम् ॥
 “कादिहान्तान् निखिहर्णान् स्वराधो ङ-उ
 षोऽभिजाता
 तिथ्यक् षड्भक्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकीर्त्तं
 नरनामादिर्भो वर्णा यस्मात् स्वरादधः शि

स्वरः

स स्वरस्तस्य वर्णस्य वर्णस्वर इहोच्यते ॥
 स प्राक्ता ङ-अ-णा वर्णा नामादौ मन्ति ते न
 रि ॥
 चञ्चवन्ति तदा ज्ञेया ग-ज डास्ते यथाक्रमम् ॥
 यदि नास्ति भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः ।
 ग्राह्यस्तस्यादिमा वर्ण इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
 इति वर्णस्वरचक्रम् ॥*॥
 अक्षरे मेषसिंहानिः कन्यायुगमककर्कटाः ।
 लक्षरे च धनुर्मीनी एस्वरे च तुलावृषो ॥
 अस्वरे मृगकुम्भो च राशिमशमप्रहस्वरा ।
 स्वराधः स्थापयत् स्वैर् राशयो यस्य नायकः ॥
 मेषवृश्चिकयोर्भीमः शुक्रा वृषतुलाभृतोः ।
 बुधः कन्यामिथुनयोः कर्कटस्य च चन्द्रमा ॥
 श्याम्भानधनुषोर्जीवः शनिमकरकुम्भयोः ।
 मिहास्याधिपतिः सूर्यः कथिता गणकात्मैः ॥
 इति ग्रहस्वरचक्रम् ॥*॥
 "षोडशाक्षरोऽवर्गः स्यात् कार्दिवर्गोऽप्यष्टकाः ।
 चतुरर्णा यो वर्गो महारा वर्गेषु कार्त्तितः ॥
 नाम्नो वर्णाः स्वरा ग्राह्या वर्गाणा वर्णसंख्यया ।
 परिणताः पञ्चभिर्भक्ताः शेषं जीवस्वरं दिदुः ॥
 इति जीवस्वरचक्रम् ॥ * ॥
 "मेषवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडंशकाः ।
 मिथुनागास्त्रयस्यैव इकारे सिंहककर्कटौ ।
 कन्या तुला उकारे च वृश्चिकस्य तयाऽंशकाः ।
 एकारे वृश्चिकस्यान्याः कार्मकः षडसृगा-
 दिमाः ॥
 अंशास्त्रयो मृगास्यान्याः कुम्भमीनी तथा
 स्वरे ।
 एवं राशिस्वरः प्रोक्तो नवांशप्रक्रमोदयः ॥
 इति राशिस्वरचक्रम् ॥*॥
 "अकारे सम ऋक्षाणि रयत्यादिक्रमेण च ।
 पञ्च पञ्च इकारादाववस्तस्वरादयः ॥
 इति नक्षत्रस्वरचक्रम् ॥*॥
 "मात्रा वर्णस्वरात् महारा महारा जीवस्वरा-
 तथा ।
 पिण्डीकृतं स्वरेः श्रेयः पिण्डस्वर इहोच्यते ॥
 इति पिण्डस्वरचक्रम् ॥*॥
 "मात्रादिवर्णभेदेन स्वरानुत्पाद्य नामतः ।
 योगं शरभूतं तत्र श्रेयो योगस्वरो मतः ॥
 इति यागस्वरचक्रम् ॥
 "प्रोक्ता नेमर्गिकाद्याष्टौ मात्राद्या नामजाः
 स्वरा ॥" ॥
 मात्रादिवस्वरचक्रबलेन कर्त्तव्यकर्मोपि यथा,—
 "साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्व्वद ।
 अधोमन्त्रानि कर्मोपि मात्रास्वरबले कुरु ॥*॥
 वर्णस्वरबले सर्व्वं कर्त्तव्यं शुभाशुभम् ।
 सिद्धिदः सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥*॥
 मारणं मोहनं स्तम्भ विद्वेषोऽष्टाने षडम् ।
 विवादं विग्रहं घातं कुर्याद्दुष्टस्वरोदये ॥*॥
 यानपानादिकं सर्व्वं पश्चाद्द्वारभूषणम् ।
 चिथारम्भं विवाहश्च कुर्यात् जीवस्वरोदये ॥" ॥

स्वरः

राजाभिषेचनं दोषा कर्त्तव्यं राशिकं स्वरि ॥* ॥
 शान्तिकं पोष्टिकश्चैव प्रवेशो वीजवापनम् ।
 स्त्रीविवाहस्तथा यात्रा कर्त्तव्या भस्वरादये ॥*॥
 शत्रूणां दंशभङ्गश्च कोटयुद्धश्च वेदनम् ।
 सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्रो कर्त्तव्यः पिण्डकादये ॥*॥
 योगिन साधयेद् योगं देहस्थं ज्ञानसम्भषम् ।
 आणवं शास्त्रवञ्चैव शास्त्रेयश्च त्तौयकम् ॥ * ॥
 तिथिवारो च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषि-
 तम् ।
 यत् तदेकत्र मन्त्रान्य कुर्याद्दर्शनस्वरोदये ।
 यस्य नामादिका वर्णस्तिथिवारं च जं सृतम् ।
 तद्दिने वजयत्तस्य ज्ञानिसृष्टुकरं यतः ॥
 अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् ।
 मन्त्रयन्त्रक्रियां मोहं साधयेत्तद्दिने बुधः ॥
 इत्यादि नर तिजयचर्यास्वरोदयेतत्तद्द्वयाम
 लम् ॥*॥ नामावायुः । इति मेदिनी ॥ तच्च
 अजपाजपमाणं यथा,—
 "हंम हंमेति यन्मन्त्रं जोदो जपति सर्व्वदा ।
 शतं षड्भिश्च यत्क्रानि महस्त्रायैकविंशतिः ॥
 अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षसाधनम् ।
 अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि उत्तर-
 गाता ॥ * ॥ अपि च ।
 "इडा च पिण्डला चैव नामिकाहारशामिनी ।
 आमृताद्ब्रह्महारात्सु सुपुष्पा मध्यगामिनी ॥
 वहत्युद्गुम्बेनैव प्राणवायुश्च सर्व्वदा ।
 पानं करोत्यपानश्च अधावक्त्रेण चैव रि ॥
 शक्तिरूपः स्थितसुन्दो वामनासाप्रवाहकः ।
 शिवरूपधरः सूर्यो दक्षनामापुटे तथा ॥
 हकारे निःसरेहायुः सकारश्च प्रवेशने ।
 अजपानामगायत्री जीवो जपत्यर्हनिशम् ॥*॥
 मुक्तिमोपानिऽप्युक्तम् ।
 षट्शतामि दिवाराद्यौ महस्त्रायैकविंशतिः ।
 एतत्तद्द्वयं महामन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ॥
 ब्राह्मणं महर्त्तं योगीन्द्रो जपमेवं समपेयत् ।
 समर्पणकर्मश्चैव उच्यते गुरुतस्ततः ॥
 मृनाधारैर्गणगाय षट्शतत्र समपेयत् ।
 तत्रैव ब्रह्मणं नित्यं षट्महस्त्रं निवेदयेत् ॥
 स्वाधिष्ठानं च हरये षट्महस्त्रं निवेदयेत् ।
 षट्महस्त्रं मणिपुरं हृदये च समर्पयेत् ॥
 जीवात्मने महस्त्रं तत्रैव परिकल्पयेत् ।
 परमात्मने सहस्रं अनाहते निवेदयेत् ॥
 महस्त्रं परमशिवे महस्त्रं समर्पयेत् ।
 एवं समर्पयेद्यस्तु पापैः पुण्यैर्न लिप्यते ॥
 इति आपुर्णानन्दविरचितयौतत्त्वचिन्तामणौ
 तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्चक्रकथनम् ॥*॥ अन्यत
 स्वरोदयशब्दे दृष्टव्यम् ॥ * * * ॥
 अथ फलस्वरज्ञानम् ।
 "पोतकीरुतविचारमिदानीं
 कूर्महं यमधिगम्य मनुष्यः ।
 भाविकर्मफलपाकपरीक्षा-

स्वरः

लाभदक्षिणि चिलोति निनादः
 शूकि शूल निनदोऽपि तद्येव ।
 कुचि कुचि निनदोऽपि जलार्थं
 व्याहृतः कूचि कूचि स्वरयुक्तैः ॥
 कौरु कौरु इति या मधुरोऽमौ
 कामतस्तु निनदाः खलितार्याः ।
 स्याद्दयाय नियमेन च ची चि-
 निस्वनी ह्यसुकुनाद इहाथः ॥
 कष्टदक्षिणि चिरोति विराव-
 शोकोचो कुरिति चान्यविरावो ।
 एवमोदृशफला दश नादाः
 प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
 प्रत्येकमाख्यातफलं नराणां
 यस्मिन् दशाना शकनस्वराणाम् ।
 जानात्यवश्यं पुरुषो विशेषं
 प्रयोजनं भाव स वेत्यंशपम् ॥* ॥
 वामो निनादः फलदः प्रवामं
 स्यादक्षिणं मर्थफलमिहेतुः ।
 पृष्टास्थितानां फलरुच्यं पृष्ठे
 निपंधकारो पुनरथभाग ॥
 युद्धप्रवेशेऽथ गृहप्रवेशे
 श्रेयः प्रदद्यान्निनदोऽपसव्यः ।
 वरमः पुनः पाण्डवयुद्धवत्या
 भवत्यर्भोष्टप्रतिकूलवर्त्ता ॥ * ॥
 पार्थिवदक्षिणं चिलिस्वर उक्तः
 शूलि शूलिरिति यः स तदैव ।
 कूचि कूचि कुचि कुचाति च शब्दौ
 ह्यविमो निगदिती पुनराथौ ॥
 कौरु कौरुरिति तैजसमंज्ञ-
 स्तैजसाश्च निनदाः खलितार्याः ।
 मारुतावपि चिलिस्वनवाचि-
 निस्वनी निगदिती मृनिमुख्यः ॥
 अस्वरक्षिणि चिरोति निनाद-
 शोको चो कुरिति तादृश एव ।
 पञ्च चैव निनदा दश नादा
 भूतपञ्चकनिवामभवेन ॥
 क्रमादमो पार्थिवनादपुष्वाः
 पञ्चापि शब्दाः शकुनैकदव्याः ।
 भवन्ति चैतन्नियतं भवन्ति
 फलानि पूर्णान्वाचिरण पुंसाम् ॥
 क्रमेण पृथ्वाजलपावकानां
 भवन्ति शब्दा यदि कृष्णिकायाः ।
 मनोरथभ्योऽभ्यधिकानि तूर्णं
 तदा फलानि ध्रुवमुदहन्ति ॥
 अनन्तरं पार्थिवनादतस्यद-
 वीङ्गस्वरस्तत्फलमज्ञतं स्यात् ।
 वायव्यशब्दो यदि नाभसो वा
 भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
 शास्त्री निनादो पृथिवोजलास्थौ
 दोषो समोरास्वरनामधेयो ।
 तैजःप्रधानो विजयावलम्बी
 भवेत् समं येन फलेन तादृक्

स्वरभे

शुभेषु कार्येष्वशुभेषु शान्ती
दीप्तौ भयादौ भयनाशनाय ।
विपर्यये हावपि न प्रशस्ता-
वस्त्रित्वनास्त्रित्वफलो यतस्तौ ॥”

इति वमन्तराजशाकुने स्वरप्रकरणम् ॥
स्वरपत्तनं, स्त्री, (स्वराणां षड्जादीनां पत्तन-
माश्रयस्थानम् ।) सामवेदः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

स्वरभङ्गः, पुं, (स्वरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गल-
रोगविशेषः । अस्य विवरणं स्वरभेदशब्दे
दृश्यम् ॥

स्वरभङ्गो, [न्] पुं, (स्वरस्य भङ्गोऽप्यास्तीति ।
इतिः ।) पञ्चविंशोऽध्यायः । यथा,—

“स्वरभङ्गो नवो हृत्कुविदृशकुनभेदकाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरभेदः, पुं, (स्वरस्य भेदो यस्मात् ।) स्वरभङ्ग-
रोगः । यथा । अथ स्वरभेदाधिकारः । तत्र
स्वरभेदस्य निदानसम्प्रामिपुर्वकं लक्षणमाह ।

“अल्पभाषणविषाध्यनाभिघातैः

सन्दृषणैः प्रकृपिताः पवनादयस्तु ।

घातः सुतं स्वरवहेषु नताः प्रतिष्ठां

हन्त्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥”

अध्ययनमुच्चैर्वादिपाठः । अभिघातः कण्ठादि-
देशे लगुडादिभिः । पतैरन्त्यभाषणादिभि-
श्चतुर्भिः संदृषणैरन्त्यैरपि । निजैर्दृष्टैस्तुभिः ।
घातः सुसुप्तोक्तेषु चतुर्षु । प्रतिष्ठाम स्थितिम् ।
हन्त्युः स्वरमिति लक्षणम् । स्वरभेदः षड्विधः ।
वातपित्तकफमलपातक्यभेदो भवभेदः ॥*॥ तत्र
वातिकस्वरभेदो लक्षणमाह ।

“वातेन कृष्णानयनाननमृन्मवर्षा
भिसं शनैर्वदति गर्हभवत् स्वरश्च ॥*॥

पित्तेनाह ।

“पित्तेन पीतनयनाननमृतवर्षा
ब्रूयाद्भलेन स च दाहसमन्वितेन ॥”

गण्डाङ्गाऽच वचनसमय एव बोध्यः ॥*॥
कफेनाह ।

“ब्रूयात् कफेन सततं कफरुचकण्ठः ।
स्वल्प शनैर्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥”
दिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्याल्पोभावात् ॥*॥
सन्निपातनाह ।

“सञ्जीवने भवति सर्वविकारसम्प-
त्तसाध्यमाध्यसद्यः स्वरभेदमाहः ॥*॥
अयममाह ।

“धृष्येत वाक्श्रयकते अयमाधुयाच
स्वादेषु चापि इतवाक् परिवर्जनीयः ॥”
वाक् धृष्येत सधूमैव निःसरति अयसाधुयात्
हारीव ॥*॥ भेदो भवमाह ।

“पत्तगलं स्वरमलक्ष्य पदं चिरेण
भेदोऽन्वयाहदति दिग्धमलस्तुघातः ॥”
पत्तगलं गलमध्ये एव स्वरं वदति । दिग्धगलः
भेदसा श्लेषणावल्लिप्तगलः । लघुघातः भेदसो-
भ्रागवरोधात् ॥*॥ असाध्यमाह ।

स्वरभे

“शेषस्य हृदस्य कशस्य चापि
चिरात्थितो यस्य सहापजातः ।
मेटस्त्रिनः सर्वसमृद्धव्य
स्वरामयो यो न स निश्चिमेति ॥”

शेषस्य अयरोगिणः । कशस्य अपुष्टम् ॥*॥
अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा ।

“वातादिजनितश्वासकासप्राये प्रकीर्त्तिताः ।
योगास्थानत्र युष्मत्ति यथादोषं चिकित्सकः ॥

वाते सलवणं तैले पित्तं सर्पिः समाचिकम् ।

कफे सप्चारकटुकघौद्रः कवल इत्यते ॥

गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।

तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरसाश्रयं पसौदति ॥

आयो कौणं जलं पेयं भुक्त्वा घृतगुडौदनम् ।

शौरानुपानं पिपास्यं पिबेत् सर्पिस्तन्द्रितः ।

पिप्यन्ती पिप्यन्तीमूलं मरिचं विष्वक्पत्रजम् ।

पिबेत्पत्रेण मतिमान् कफजं स्वरञ्जयते ॥

निदिग्धिका तुला ग्राह्या तदहं प्रत्येकस्य तु ।

तदहं चित्रकस्यापि दशमूलस्य तस्मिन् ॥

जमदोषहये क्षायं गृह्णीयादादकं ततः ।

पूते पिबेत्तदहंन्तु पुराणस्य गृहस्य च ॥

सर्वमेकत्र कृत्वा तु लेहवत् माधु माधयेत् ।

अष्टौ पलानि पिप्यन्त्यापित्रजातकपलं तथा ॥

मरिचस्य पलं चैवं सर्वमेकत्र चर्णितम् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्रीयाद्यथानलम् ॥

निदिग्धिकावलेहोऽयं भिषगभिर्मनिभिम्यतः ।

स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्यायहरस्तथा ॥

काशश्लासाम्निमान्यादीन् गुण्यमहगलामयान् ।

आनाहं मूत्रकृच्छ्रानि हन्याद्दृश्याव्युदानि

च ॥”

इति निदिग्धिकावलेहः ॥*॥

“सृगनाभिः सुसृक्ष्मालानवङ्कसुमान्वितैः ।
त्वक्कोरीं चेति ब्रह्माऽयं सर्पिर्मधुसमायतः ॥

ब्राह्मी वचाभया वासा पिप्यन्ती मधुसंयुता ।

अस्य प्रयोगात् ससाहात् किन्नरैः सह

गायति ॥”

इति स्वरभेदाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥*॥

अथ च ।

“विभोतकस्य वै चर्णं पिप्यन्तीमैश्वरस्य च ।
पीतं सकाञ्चकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ॥”

इति गारुडः । १२४ । १२ ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“भृङ्गराजासृतावह्नी वासकदशमूलकासमह-
रसैः ।

सर्पिः सपिप्यन्तीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिह्व-
धुना ॥”

इति भृङ्गराजासृता घृतम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणि संग्रहे स्वरभेदाधिकारः ॥

तथाच पथ्यापथ्यनियमो यथा,—

“स्वेदो वस्त्रधूमपानं विरेकः कवलप्रहः ।
नखं भाले सिरावेधो यथा लोहितशालयः ॥

हंसाटवीताम्रचूडकेकिमांसरसाः सुरा ।
गोकशकः काकमाची जीवन्ती बालमूलकम् ।

स्वरा

टाच्चा पथ्या मातृमुङ्गं लगुनं लवषाटकम् ।
तास्वलं मरिचं सर्पिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम् ॥”
अपथ्यानि यथा,—

“श्यामं कपित्थं वकुलं शालुकं जम्बवानि च ।
तिन्दुकानि कषायानि वर्मं स्वप्नं प्रजल्पनम् ॥
पनुपानस्य यद्वैतं स्वरभेदो विवर्जयेत् ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥

स्वरमण्डलिका स्त्री, (स्वराणां मण्डलमस्यतीति ।
स्वरमण्डल + टन् ।) वीणाविशेषः । इति
शब्दरत्नावली । क्वचित् पुस्तके सुरमण्डलिका
इति पाठः ॥

स्वरनामिका, स्त्री, (स्वरैर्नामतीति । लस + ण्वुच् ।
टापि षत इत्यम् ।) वंगो । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वरसः, पुं, (स्वरस्य रसः । स्व आर्काः यो रसो वा ।)
शिरार्पिष्टकल्कः । यथा,—

“स्वो रसः स्वरसः प्राक्तः कल्को दृशदि
पेषितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥*॥

कषायविशेषः । यथा,—

“सद्यः क्षुणादादं दृश्याहस्ययन्त्रादिपोडनात् ।
यो रसस्त्वभिभिर्योति स्वरसः सः प्रकीर्त्तितः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

अन्यत्र ।

“पिष्टः कल्को विनीयस्य स्वरसः पोडितो रसः ।
जायः कषायो नियुहो निर्यासो वेष्टकस्तथा ॥”
इति रत्नमाला ॥

(“यन्त्रप्रपीडनादव्यादमः स्वरस उच्यते ॥”

इति चरकं सूत्रस्थानं चतुर्थऽध्याये ॥

“शुक्लद्रव्यमुपादाय स्वरमानामसम्भवं ।
वारिण्यष्टगुणं माध्यं श्राद्धं पादावशेषितम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणि संग्रहे स्वरभेदाधिकारः ॥

स्वरा, स्त्री, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रीसपत्नी ।
यथा,—

“चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वं मनोदंयः पितामहः ।
सहादिग्धस्वरं रम्यं यजनायोद्यतोऽभवत् ॥

स कृत्वा यज्ञमभ्यारगन् सर्व्यदंयगणैस्सूतः ।

युक्तो हरिहराभ्यां हि तद्दिनेः शिखरं यदौ ॥

भृगवाद्यो सुनिगणा मुहूर्त्तं ब्रह्मदेवते ।

तस्य दीक्षाविधानाय समाजं चक्रुराहताः ॥

अथ ज्येष्ठां स्वरां पत्नीमाह्वयाञ्चक्रुराश्वराः ।

मा शनैराययो तावत् भृगुविष्णुमुवाच ॥*॥

भृगुरुवाच ।

विष्णो स्वरा त्वयाहता साप्यायाति नहि
त्वम् ।

मुहूर्त्तातिक्रमे चैव कार्यों दीक्षाविधिः कथम् ॥
विष्णुरुवाच ।

नायाति चेत् स्वरा शीघ्रं गायत्रात्र विधौ-
यताम् ।

एषापि न भवेदस्य भार्य्या किं पुण्यकर्मणि ॥
नारद उवाच ।

एवमेव हि हृदोऽपि विष्णुवाक्यमसन्वत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्व्याक्यं गायत्रीं ब्रह्मणस्पदा ॥

स्वरः

निवेद्य दक्षिणे भागे दोष्वाधिधिमयाकरोत् ॥
वावहोवाविधिं तस्य विधिं कुर्मो नोऽपराः ।
तावदध्याययी तत्र स्वरा यज्ञस्थले वृष ॥
ततस्तां दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सपत्नीर्वापरा क्रोधात् स्वरा वचनमब्रवीत् ॥

स्वरोवाच ॥

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाश्च व्यतिक्रमः ।
शौचि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठेयं भवतिः सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्वं ब्रह्मीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
इत्यत्र दक्षिणे भागे श्रुत्वा विष्टा मदासने ।
तस्मात्क्रोडं सदादृष्ट्वा तनुरुपास्तु निष्क्रमा ॥

नारद उवाच ।

अतस्तत् शापमाकर्ष्य गायत्रीं कम्पिताधरा ।
समुत्थायाशपद्वैवाथ्यमाणापि तां स्वराम् ॥

गायत्र्यावाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
तथा शपमि यस्मात्तां भव त्वमपि निष्क्रमा ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे कान्तिकमाहात्म्ये १५५
अध्यायः ॥

स्वरांशः, पुं, (स्वरस्य अंशः ।) संगीते स्वरस्वादि
पादं वा । इति केचित् ॥

स्वराट्, [ज] पुं, (स्वनं राजते इति । राज +
“सत्सृष्टिषेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।)
वेदस्य ऋन्दीविशेषः । यस्य प्रत्येकद्विपादे
अष्टाक्षरः एकपादे दशाक्षरः । इति केचित् ॥
(स्वतो भासमाने, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ४३ । ११ ।

“सम्नाट् विराट् स्वराट् चैव सुरराजो
भवाङ्गवः ॥”
ब्रह्मा । इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामी ।
१ । १२ । ५८ ॥

स्वरापगा, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य प्रापगा ।) स्वर्गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वरात्, पुं, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वरितः, पुं, (स्वर + जातार्थं इतच् ।) स्वर-
विशेषः । यथा,—

“उदात्तवानुदात्तश्च स्वरितोऽसौ त्रयः स्वराः ॥”
इति जटाधरः ॥

स्वरः संजातोऽवेति इतोऽस्य जाते इति इतः ।
यदाहः । उच्चैश्चाराणादुदात्तः नीचैरनुदात्तः
समाहारः स्वरितः । इति छान्दसत्वात् प्रचित-
स्वरो नोक्तः । तदुक्तम् ।

“उदात्तवानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः ।
चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः
स्मृतः ॥”
इति भरतः ॥

स्वरयुक्ते, त्रि ॥

स्वर, [स] पुं, वचनम् । इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः ॥

स्वराः, पुं, (स्वर्यन्ते प्राचिनोऽनेनेति । श्रुशब्दोप-
नापयो + “श्रुसृष्टिषेति ।” उष्वा० १ ।

स्वरोद

११ । इति उः । स च नित् ।) वचनम् । इत्य-
मरः । १ । १ । ५० ॥ यूपवचनम् । (यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ७ ।

“शंनः स्वरूपां मितयो भवन्तु ॥”

यज्ञः । शरः । इति मेदिनी ॥ सूर्यरश्मिः ।
दृष्टिकमेदः । इति केचित् ॥

स्वर्वाचः, त्रि, (स्वस्य क्वचित्यस्य ।) स्वतस्वः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वस्य क्वचित् ।) स्वेच्छायां,
स्त्री । यथा,—

“स्वरूपा क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् ।
चापते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥

स्वरूपं, स्त्री, (स्वस्य रूपं यस्मात् ।) स्वभावः ।
इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ निजरूपश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । १३ ।

“स दृष्टा विस्मितस्तस्यावात्मानं विव्रतं नलः ।
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥”

स्वरूपः, त्रि, (स्वनेव रूपं यस्य ।) पण्डितः ।
मनोऽन्तः । तथाः पठ्यायः । प्राप्तस्वरूपः २ अभि-
रूपः ३ । इत्यमरः । १ । ३ । १११ ॥

स्वरैणः, स्त्री, सूर्यपत्नीविशेषः । सा तु संज्ञा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वरादयः, पुं, (स्वराणामुदयो यत्र । स्वरश्चापक-
प्रत्यविशेषः । यथा,—
सूत उवाच ।

“हरैः श्रुत्वा हरौ गौरीं देहस्यं प्रानमब्रवीत् ।
कुजा वक्रौ रावः पृथ्वा सौरिरावः प्रकाशितः ॥
वायुमंस्यः स्थिता राहुर्दक्षरभ्यावभासकः ।
गुरुः शुक्रस्तथा सोम्यधन्द्रश्चैव चतुर्थकः ॥

वामनाद्यान्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा ।
यदा चार इडायुक्तस्तदा कर्म समाचरत् ॥
स्थानसेवां तथा ध्यानं बाणिक्यं राजदर्शनम् ।
अन्यानं शुभकर्मणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥

दक्षनाडौप्रवाहं तु शनिर्भूमिश्च सैहिकः ।
इनस्यैव तथाप्येव पापानामुदयो भवेत् ॥
शुभाशुभावैका हि ज्ञायते तु स्वरोदयात् ।
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सुविस्ताराः ॥

नाभेरधस्ताद् यः कन्दो अक्षुरास्तत्र निगताः ।
हामर्तानसहस्राणि नाभिमध्यं व्यवस्थिताः ॥
चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः ।
तासां मध्यं त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥

वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा ।
मध्यमा च भवेदग्निः फलतां कालरूपिणी ॥
वामा ह्यस्मृतरूपा च जगदाप्यायने स्थिता ।
दक्षिणा रौद्रभागीन जगच्छोषयते सदा ॥

हयान्वाहं तु सत्यः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनी ।
निर्गमं च भवेदहामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥
कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राणेषु पिङ्गलसंस्थिते ।
इडाचारं तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतस्तथा ॥

यात्रायां सर्वकार्येषु विषापहरणे इडा ।
मोजने मैथुने युष्टे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥
उष्वाटमारणाद्येषु कर्मक्षेत्रेषु पिङ्गला ।

स्वरोद

मैथुने चैव संधामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मणि ।
शान्तिमन्त्रार्थसिद्धौ च इडा योऽन्या नराधिपः
हाभ्याश्चैव प्रवाहं च क्रूरमौम्याविवर्जितं ।
विषुवं तन्तु जानीयात् संस्मरन्तु विषकर्मः ॥
सौम्यादि शुभकार्येषु सामाद्विजयजायते ।
गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता ॥

युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाश्चैव तु सङ्गमे ।
प्रशस्ता दक्षिणा नाड्यौ प्रवेशे सुदकर्मणि ॥
शुभाशुभानि कार्यणि सामालाभौ जयाजयौ ।
जीवो जीवाय यत्पृच्छेत् न सिध्यति च मध्यमा ।
वामाचारैरेव वा दक्षे प्रत्येयं यच्च नायकः ।
तनुस्यः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥

वैश्वान्तो वामदेवस्तु यदा वहति चाकनि ।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिवा ।
चारे घोराणि कार्यणि सौम्यैव मध्यमानि च ॥

प्रस्थिते भागते हंसं हास्या वै सर्ववाहनि ।
तदा सत्यं विजानीयाद्योगो योगविशारदः ॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंसुखः ।
तत्र तत्र समं दिश्याद्दत्तस्यादयनं सदा ॥

अथता वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥
जावो जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् स्वरो भवेत् ॥
यत्किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं जयादिशुभकर्मणाम् ।
तत् सर्वं पूर्णनाद्यान्तु जायते निर्विकल्पतः ॥

अन्यनाद्यादिपथ्यन्तपद्ययमुदाहृतम् ।
यावत् पठन्तु पृच्छायां पूर्वायां प्रथमो जयत् ॥
रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयन्तदशङ्कितः ।
वामाचारसमा वायुर्जायते कर्मसिद्धिदः ॥

प्रहृतं दक्षिणे मार्गं विषमं विषमाक्षरम् ।
अन्यत्र वामवाहं तु नाम वं विषमाक्षरम् ॥
तदामो जयमाप्राति योधः संधाममध्यतः ।
दक्षवातप्रवाहं तु यदि नाम समाक्षरम् ॥

जायते नात्र सन्देहो नाड्योमध्ये तु लक्षयत् ।
पिङ्गलान्तर्गते प्राणेषु शमनीयाहवक्ष्यन्तु ॥
यावत्साक्षादयं चारस्तां दिशं यावदापयेत् ।
न दातुं जायते सोऽपि नात्र कार्या विषा-

रणा ॥
अथ संधाममध्ये तु यत्र नाड्यो सदा वहति ।
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत् ॥
जातचारं जयं विषाभृतकं स्मृतमादिशेत् ।
जयं पराजयं चैव यो जानाति स पण्डितः ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिवम् ।
ज्ञत्वा तत्पदमाप्नोति यात्रा सन्ततिशोभना ॥
शशिसूर्यप्रवाहं तु सति युष्मं समाचरेत् ।
तत्रस्यः पृच्छते यस्तु स साधु जायते भुवम् ॥

यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत् ।
जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्यद्यतः स्थितः ॥
मेषाद्या दश या नाड्या दक्षिणा वामसंस्थिता
चरिस्वरिहामां तास्तादृश तादृशः क्रमात् ॥

निर्गमे निर्गमं याति संप्रहं संप्रहं विदुः ।

स्वरोद

पृथक्कस्य पचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लक्षयेत् ॥
 वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे ॥
 ब्रह्मोन्मिरध पाण्डु तिर्यकसंस्थः प्रभञ्जनः ॥
 मध्ये तु पृथिवो ज्ञेया साधः सर्वत्र सर्वदा ॥
 कर्णे अत्युरधः शान्तिस्थित्येकं चोच्चाटयेत् ॥
 सुधीः ॥
 मध्ये स्थानं विश्रानोयाशोचः सर्वत्र सर्वत्र ॥
 इति माण्डे पवनविजयादिः ६० अध्यायः ॥७७॥
 अन्वयः ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

"देवदेव महादेव तत्त्वज्ञ परमेश्वर ।
 कथयस्व प्रभो ज्ञानं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥
 कथं ब्रह्माण्डसुत्पन्नं कथं वा परिवर्तते ।
 कथं विलीयते देव वद ब्रह्माण्डनिर्णयम् ॥
 श्रीमहादेव उवाच ।
 तत्त्वाद्ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्तते ।
 तत्त्वेन लीयते देवि तत्त्वाद्ब्रह्माण्डनिर्णयः ॥
 देखुवाच ।

तत्त्वमेव परं मूलं निश्चितं तत्त्ववेदिभिः ।
 तत्त्वस्वरूपं किं देव तत्त्वमेव प्रकाशय ॥
 ईश्वर उवाच ।

निरञ्जनो निराकार एकदेवो महेश्वरः ।
 तत्त्वादाकाशमुत्पन्नं आकाशादायुसम्भवः ॥
 बायोस्तेजस्तथापस्ततः पृथ्वीसमुद्भवः ।
 एतानि पञ्चतत्त्वानि विस्तोर्णीनि च पञ्चधा ॥
 तेभ्यो ब्रह्माण्डसुत्पन्नं तैरव परिवर्तते ।
 विलीयते च तत्रैव तत्रैव रमते पुनः ॥ ७७ ॥
 पञ्चतत्त्वमये देहे पञ्चतत्त्वानि सुन्दरि ।
 सूक्ष्मरूपेण वर्तन्ते ज्ञायते तत्त्वयोगिभिः ॥
 अत एव प्रवक्ष्यामि शरीरस्थं स्वरोदयम् ।
 हंसचारस्वरूपेण भवेद् ज्ञानं त्रिकालगम् ॥
 गुह्याद्गुह्यतरं सारमुपकारप्रकाशकम् ।
 इदं स्वरोदयं ज्ञानं ज्ञानिनां मस्तके मणिः ॥
 सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं ज्ञानं सुवीर्यं सत्यप्रत्ययम् ।
 आश्चर्यं नास्तिके लोके आधारास्वास्तिके जने ॥
 शान्ते सुहे सदाचारं गुरुभक्तकामासे ।
 दृढचित्तं कृतज्ञं च देयश्चैव स्वरोदयम् ॥
 ऋते च दुर्जने शूद्रे अशान्ते गुरुलोपके ।
 हौनसत्त्वं दुराचारं स्वज्ञानं न दौयते ॥७८॥
 शुद्धं त्वं कथितं देवि देहस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
 येन विज्ञानभावनं सर्वं ब्रह्मं प्रजायते ॥
 स्वरे वेदाश्च शास्त्राणि स्वरे गाम्भर्व्यमुत्तमम् ।
 स्वरे सर्वेषु चैतोकं स्वरे आत्मस्वरूपकः ॥
 स्वरोदीनोऽथ देवप्रो नाथहोनं यथा यद्दम् ।
 ब्राह्मणहीनो यथा वक्त्रा शिरोहीनश्च यद्गुः ॥
 नाडीमेदं यथा प्राणं तत्त्वमेदं तथैव च ।
 सुषुम्नामिन्द्रदेवस्य यो जानाति स सुनिगः ॥
 साकारे वा निराकारे शुभवायुबले कृते ।
 कथयन्ति शुभं केचिन् स्वज्ञानं वरानने ॥
 ब्रह्माण्डखण्डपिण्डाद्यं स्वरेणैव हि निर्मितम् ।
 ऋषिंसंहारकर्ता च स्वः साक्षात्सहेश्वरः ॥
 स्वज्ञानात् परं मित्रं स्वज्ञानात् परं धनम् ॥

स्वरोद

स्वज्ञानात् परं गुह्यं न वा दृष्टं न वा श्रुतम् ॥
 यद्गुं हन्यात् स्वबलेस्तथा मित्रसमागमः ।
 लक्ष्मोप्राप्तिः स्वबलेः कौन्तिः स्वबलेस्तथा ॥
 कन्याप्राप्तिः स्वबलेः स्वबले राजदर्शनम् ।
 स्वबलेर्देवतासिद्धिः स्वबलेः चित्तपो वयः ॥
 स्वबलेर्गम्यते देशे भोज्यं स्वबलेस्तथा ।
 लघु दीर्घं स्वबलेर्मन्त्रेषु निवारयेत् ॥
 सर्वंगाफपुराणादिस्मृतिवेदाङ्गपूर्वकम् ।
 स्वज्ञानात् परं मित्रं नास्ति किञ्चिद्हरानने ॥
 नामरूपादिकाः सर्वे इमथा सर्वे कविभ्रमाः ॥
 अज्ञानमोहिता मूढा यावत्तत्त्वं न विद्यते ॥
 इदं स्वरोदयं शास्त्रं सर्वशास्त्रोत्तमम् ।
 आत्मघटप्रकाशार्थं प्रदीपकालकोपमम् ॥
 यस्मै कश्चि परस्मै वा न प्रोक्तं प्रशुद्धे तवे ।
 तस्मादेतत् स्वयं ज्ञेयमात्मनेवात्मनात्मनि ॥
 न तिर्यिर्न च नक्षत्रं न वारयद्देवताः ।
 न विष्टिर्न व्यतौपातो विरुहाद्यास्तथैव च ॥
 कुयोगा नैव देवेशि प्रभवन्ति कदाचन ।
 प्राप्तं स्वबले मिष्टिं सर्वमेव फलं शुभम् ॥७९॥
 देहमध्ये स्थिता नाद्यां बहुरूपाः सर्वस्तराः ।
 ज्ञातव्याश्च बुधैर्नित्यं सदैर्हे ज्ञानहेतवे ॥
 नाभिस्थानककन्दोर्हृद्मद्गुरादेव निर्मिताः ।
 द्विसप्ततिसहस्राण्यं देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
 नाडीस्था कुण्डली शक्रभ्रजङ्गाकारशायिनी ।
 ततो दशोर्हृद्गा नाद्यां दशैवाधः प्रतिष्ठिताः ॥
 देहे तिर्यग्गता नाद्याश्चतुर्विंशतिभ्यस्तथा ।
 प्रधाना दश नाद्यास्तु दश वायुप्रवाहकाः ॥
 तिर्यग्गूहं मधस्तादा वायुर्देहे समावृतः ।
 चक्रवत्तु स्थिता देहे सर्वाः प्राणसमाश्रिताः ॥
 तासां मध्ये दश शंभ्रा दशानां तिस्र उत्तमाः ।
 इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च ततोयिका ॥
 गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
 अलम्बुषा कुङ्कुमैव शङ्खिनी दशमा तथा ॥
 इडा वामे स्थिता भागे दक्षिण पिङ्गला तथा ।
 सुषुम्ना मध्येदश तु गान्धारी वामचक्राधि ॥
 दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे च दक्षिणे ।
 यशस्विनी वामकर्णे धाननं चाप्यलम्बुषा ॥
 कुङ्कुम लिङ्गेश तु मूलस्थाने च शङ्खिनी ।
 एवं दारं समाश्रित्य तिष्ठन्ति दशनाडिकाः ॥
 इडा पिङ्गला सुषुम्ना च प्राणमार्गं समा-
 श्रिताः ।
 एता हि दश नाद्यास्तु देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
 नामानि नाडिकानान्तु वातानां प्रवदाभ्यङ्गम् ।
 प्राणोऽपानः समानशोदानो व्यानस्तथैव च ॥
 नागः कूर्मश्च कर्करो देवदत्तो धनञ्जयः ।
 हृदि प्राणा वहेन्नित्यमपानो गुदमण्डले ॥
 समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यमः ।
 व्यानो व्यापो शरीरेषु प्रधानाः पञ्च बायवः ॥
 प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च
 वायवः ।
 तेषामपि च पञ्चानां स्थानानि च वदाम्यङ्गम् ॥
 उद्गारं नाम आख्यातः कूर्मत्रयालने स्मृतः ।

स्वरोद

कर्करः सुतृक्तो ज्ञेयो देवदत्तो विकृष्यते ।
 न जहाति श्वेत् क्वापि चर्ष्वन्वापी धनञ्जयः ।
 एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्त जीवहृदिपचः ॥
 प्रकटप्राणसञ्चारं लक्षयेत् देहमध्यतः ।
 इडापिङ्गलासुषुम्नाभिर्नाडीभिस्तत्त्वभिर्बुधः ॥
 इडा वामे च विज्ञेया पिङ्गला दक्षिणे श्रुता ।
 इडानाडीस्थिता वामा ततो व्यस्ता च
 पिङ्गला ॥
 इडायां संस्थितचन्द्रः पिङ्गलायाश्च भास्करः ।
 सुषुम्ना शश्वरूपेण शश्वरुसंस्वरूपकः ॥
 हंकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशने ।
 हंकारः शिवरूपेण सकारः शक्तिरुच्यते ॥
 शक्तिरूपः स्थितचन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः ।
 दक्षिणाडीप्रवाहश्च शश्वरूपी दिवाकरः ॥
 ज्ञासे सकारसंख्ये तु यद्गानं दौयते बुधेः ।
 तद्गानं जीवलोकेश्वरान् कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 अनेन लक्षयेद् योगो चेकचित्तः समाहितः ।
 सर्वमेव विजानीयान्मार्गं तच्चन्द्रसूर्ययोः ॥
 ध्यायेत्तत्त्वं स्थिरे जीवे चस्थिरे न कदाचन
 इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयस्तथा ॥
 चन्द्रसूर्यो यदाभ्यासी ये कुर्वन्ति सदा नराः ।
 अतीतानागतज्ञानं तेषां हस्तगतं सदा ॥
 वामे चास्मृतरूपस्था जगदाप्यायिनी परा ।
 दक्षिणा चरमे भागे जगदुत्पादयेत् सदा ॥
 मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा सर्वत्र कर्मसु ।
 सर्वत्र शुभकार्येषु वामा भवति पुष्टिदा ॥
 निर्गमे च शुभा वामा प्रवेशं दक्षिणा शुभा ।
 शुभकार्येषु शुभा वामा दक्षिणा क्रूरकर्मसु ॥
 चन्द्रः समस्तु विज्ञेया रविस्तु विषमः सदा ।
 चन्द्रः स्त्री पुरुषः सूर्यश्चन्द्रो गौरो रविः
 सितः ॥
 इडा पिङ्गला सुषुम्ना च तिस्रो नाद्याः प्रकौ-
 र्तिताः ।
 इडायाश्च प्रवाहेण मौम्यकर्मणि कारयेत् ॥
 पिङ्गलायाः प्रवाहेण रोद्रकर्मणि कारयेत् ।
 सुषुम्नायाः प्रवाहेण सिद्धिमूर्तिफलानि च ॥८०॥
 आदौ चन्द्रः मिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरि ।
 प्रतिपत्तो दिनान्याहः त्राणि त्रीणि क्रमोदये ॥
 सार्हद्विघटिका ज्ञेया शुक्ले कृष्णे शशी रविः ।
 वहत्येकदिनेनैव यथाघटिघटोक्रमात् ॥
 वहन्तावहटोमध्ये पञ्चतत्त्वानि निर्दिशेत् ।
 प्रतिपत्तो दिनान्याहुर्विपरीते विपर्ययः ॥
 शुक्लपक्षे वह्नहामा कृष्णपक्षे च दक्षिणा ।
 जानीयात् प्रतिपत्पूर्वं यागी तद्गतमानसः ॥
 उदयश्चन्द्रमार्गेण सूर्येणास्तं मतो यदि ।
 ददाति गुणभंघातं विपरीते विपर्ययम् ॥
 शशाङ्कं वारयेंद्रादौ दिवा कार्यो दिवाकरः ।
 इत्यभ्यारतौ यागी स यागी नात्र संशयः ॥
 मूर्त्येण वध्यते मूर्त्येश्चन्द्रश्च मूर्त्येण ।
 या जानाति त्रियामतां त्रैलाक्यं वश्येत्
 क्षयात् ॥ ८० ॥
 गुह्यं शुभुधेन्दनां वासरे वामनाडिका ।

स्वरोट

द्विदिदा सर्वनाथ्येषु शुक्रपक्षे विशेषतः
 अर्द्धाङ्गारकसौरीणां वासरे दक्षनाडिका ।
 अर्द्धाद्या चरकार्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 एकैकस्य घटोपसृक्तमेणोदयन्ति च ।
 क्रमादेकैकनाथान्तु तत्त्वानां पृथगुद्भवः ॥
 अङ्गोरावस्व मध्ये तु ज्ञेया हादश संक्रमाः ।
 हृष्यककटकन्यानिशुगमोने निशाकरः ॥
 मेघे सिंहे च धनुषि तुलायां मिशुने घटे ।
 उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभविनिर्णयः ॥*॥
 तिष्ठत् पूर्वोत्तरे चन्द्रः सूर्यो दक्षिणपश्चिम ।
 वामाचारप्रवाहेण न गच्छेत् पूर्वो उत्तरे ॥
 दक्षनाडोप्रवाहे तु न गच्छेत् ताम्यपश्चिम ।
 परिपन्थिभयं तस्य गतोऽमौ न निवर्तते ॥
 तस्मात्तत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्व्यहितेषुभिः ।
 तदा तत्र तु संघातस्युत्पत्ते न संशयः ॥
 सूर्योदये यदा सूर्यश्चन्द्रोदये यदा ।
 मिश्रन्ति सर्वकार्याणि दिवारारिगतान्यपि ॥
 शुक्रपक्षे द्वितीयायामर्के वहति चन्द्रमाः ।
 दृश्यते लाभतः पुंसां सोमे सौख्यं प्रजायते ॥
 चन्द्रकाले यदा सूर्यः सूर्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
 उद्वेगः कलहो हानिः शुभं सर्वं निवारयेत् ॥*॥
 विपरीतलक्षणम् ।
 यदा प्रत्युपकाले तु विपरीतोदयो भवेत् ।
 चन्द्रस्थानं वहन्ती रविस्थाने च चन्द्रमाः ॥
 प्रथमे मानसाहेगं धनहानिं द्वितीयके ॥
 तृतीये गमनं प्रोक्तमिष्टमाशं चतुर्थके ॥
 पञ्चमे राज्यविष्वंसं षष्ठे सर्वार्थनाशनम् ।
 सप्तमे व्याधिदुःखानि अष्टमे सत्युमादिशेत् ॥
 कालत्रये दिनान्यष्टौ विपरीतं यदा भवेत् ।
 तदा दुष्टफलं प्रोक्तं किञ्चिच्चून्तं तु शोभनम् ॥
 प्रातर्मध्याह्नयोश्चन्द्रः सायंकाले दिवाकरः ।
 तदा नित्यं जयलाभं विपरातन्तु दुःखदम् ॥
 दक्षिणे यदि वा वामे यत्र संक्रमते शिवः ।
 तत्पादमपतः कृत्वा निःसर्गं निजमन्दिरं ॥
 चन्द्रः समपदः कार्यो रविस्तु विषमः सदा ।
 पृष्णपादं पुरस्तत्य यात्रा भवति मिहिदा ॥
 चन्द्रचारि चतुष्पादं पञ्चपादाश्च भास्करः ।
 एवन्तु गमनं श्रेष्ठं सावयेङ्गुवनचयम् ॥
 यत्राङ्गु चरते वायुस्तदङ्गुस्व करस्थलम् ।
 सुमोक्षितां मुखं स्पृष्टा लभते वारिष्कतं फलम् ॥
 परदत्ते तथा दाह्ये गृहान्नर्गमनेऽपि च ।
 यदङ्गु वहते नाडां ग्राह्यं मतिकराङ्गुणा ॥
 न हानिः कलहो नैव कण्टकैर्नापि भिद्यते ।
 निवर्तते सुखेनैव सर्वोपहित्विर्वर्जितः ॥
 गुरुबन्धुपामात्या अन्यैः पाप्मिण्युदयिनः ।
 पूर्णाङ्गु खलु कर्त्तव्या कार्यमिष्टमभासता ॥
 पामने शयने वापि पूर्णाङ्गुविनिवेशिताः ।
 पशोभवन्ति कामिन्यो न कर्म नियमान्तरम् ॥
 परिचौराधमाद्याश्च अन्ये उन्मत्तविग्रहाः ।
 कर्त्तव्याः खलु रिक्ताङ्गे जयलाभसुखार्थिभिः ॥
 दूरदेशे विधातव्यं गमनं तुङ्गिन्युती ।
 अक्षय्यं देशे दीप्ते तु तरणाविदति केषुच ॥

स्वरोट

यत्किञ्चित् पूर्वंमिष्टं लाभान्दिमरागमः ।
 तत् सर्वं पूर्णनाडीषु जायते निर्विकल्पकम् ॥
 शून्यनाद्यां रिपुं जितुं यत् पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 जायते नाम्थया चैव यथा सर्व्यज्ञभाषितम् ॥
 रिपुं जितुमिच्छन् विपथ्यस्तमितं च पाठः ।
 व्यवहारे खलोच्चाटे द्वेषविद्यादिवक्त्रकाः ।
 कुपितस्वामिचौराद्याः पूर्णस्या स्युर्भयङ्कराः ॥
 दूराध्वनि शुभसन्दां निर्विघ्नमिष्टमिष्टितः ।
 प्रवेशकार्यहेतुः स्यात् सूर्यः शोभं प्रशस्यते ॥
 पञ्चतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
 वामे च वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा
 स्मृता ॥
 चन्द्रचारि विषं हन्ति सूर्यो बालावशं नयेत् ।
 सुपुत्रायां भवेन्नोच एक एव त्रिधा स्मृतः ॥
 अयोग्ये योग्यता नाडी योग्यस्थानेऽप्ययोग्यता ।
 कार्यानुबन्धतो जीवः कथं रुद्र समाचरेत् ॥
 शुभाशुभानि कार्याणि क्रियन्तेऽर्त्तनिशं यदा ।
 तदा कार्यानुबन्धेन कार्यं नाडोपचालनम् ॥*॥
 अथ इडा ।
 स्थिरकर्मस्थलङ्कारि दूराध्वगमने तथा ।
 पामने इक्ष्माप्रामाटे वस्तुनां संग्रहेपि च ॥
 वापोकूपतडागादिप्रतिष्ठा स्तम्भदेवयोः ।
 यात्रादाने विवाहे च वस्तानङ्कारभूषणे ॥
 शान्तिकं पौष्टिकं चैव दिव्यौषधिसमायने ।
 स्वस्वामिदर्शने मैत्रे बाणज्ये धनसंग्रहे ॥
 अहप्रवेशे सेवायां कृष्यां बोजादिवापने ।
 शुभकर्मणि सन्धौ च निर्गमे च शुभः शशी ॥
 विद्यारम्भादिकार्येषु वास्यवानाश्च दर्शने ।
 जलमात्रेषु धर्मेषु दीक्षायां मन्त्रनाधने ॥
 कालविज्ञानमूलेषु चतुष्पादगृहागमे ।
 कलाव्याधिविकल्पायां स्वामिसन्धोधने तथा ॥
 गजाश्वारोहणे धन्वो गजाश्वानाश्च बन्धने ।
 परोपकरणे चैव निधोनां स्थापने तथा ॥
 गीतवाद्येऽपि नृत्ये च गीतशास्त्रलिचारणे ।
 पुरयामप्रवेशे च तिलकं सूत्रधारणे ॥
 पञ्चशोके विपाटे च चरिते मूर्च्छिनेऽपि वा ।
 स्वजनस्वामिसम्बन्धे धान्यादिदारुसंग्रहे ॥
 स्त्रीणां दन्तादिभूषायां कषरागमने तथा ।
 गुरुपूजा विपाटीनां चालनश्च वरानने ॥
 इडायां मिष्टिदं प्रोक्तं योगाभ्यासादिकर्म च ।
 तत्रापि वर्जयेद्वायुं स्तेज पाकाशमेव च ॥
 सर्व्यकार्याणि सिध्यन्ति दिवारारिगतान्यपि ।
 सर्व्येषु शुभकार्येषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥*॥
 अथ पिङ्गला ।
 कटिनक्रूरविद्यानां पठने पाठने तथा ।
 स्त्रीसङ्गवेश्यागमने महानौकाधिरोहणे ॥
 नष्टकार्ये सुरापाने वीरमन्त्राद्युपासने ।
 बहुसम्पत्तेशादिविषदानादिवैरिणि ॥
 शस्त्राभ्यासे च गमने अगथापशुविक्रये ।
 इष्टकाकषपाषाणरत्नचर्पणदारणे ॥
 गत्यभ्यासे यन्त्रतस्त्रे दुरापर्त्ततरीहृषे ।
 द्यते चौर्ये गजाश्वारिचरपधनवाहने ॥

स्वरोट

व्यायामे मारणोच्चाटे षट्कर्मादिकसाधने ।
 मदीजलौघतरणे मेघजे लिपिलेखने ॥
 मारणं मोहनं स्तम्भं विह्वोच्चाटनं वशम् ।
 प्रेरणाकर्षणे चोभे दाने च क्रयविक्रये ॥
 खड्गहस्ते वैरियुद्धे भोगे वा राजदर्शने ।
 भोज्ये खाने व्यवहारे क्रूरं दीप्ते रविः शुभः ॥
 शुक्रमात्रेण मन्दाग्नी स्त्रीणां वश्यादिकर्मणि ।
 शयनं सूर्यवाहेन कर्त्तव्यस्तु सदा बुधैः ॥
 क्रूराणि यानि कर्माणि चराणि विविधानि च ।
 तानि सिध्यन्ति सूर्येण नात्र कार्या विद्या-
 रथा ॥*॥
 अथ सुभुजा ।
 क्षणं वामे क्षणं दक्षे यदा वहति माकतः ।
 सुभुजा सा च विप्रया सर्व्यकार्यहरा स्मृता ॥
 तस्यां नाद्यां स्थिता वरिष्कनस्तं कालकारि-
 षमः ॥
 विषुवन्तं विजानीयात् सर्व्यकार्यविनाशनम् ।
 यदानुक्रमसुभुजा यत्र नाडोदयं वहेत् ।
 तदा तस्य विजानीयादशुभं समुपस्थितम् ॥
 क्षणं वामे क्षणं दक्षे विषमं भावमादिशेत् ।
 विपरीतफलं ज्ञेयं ज्ञातव्यश्च वरानने ॥
 उभयोरैव सञ्चारे विषुवन्तं समादिशेत् ।
 न कुर्यात् क्रूरसौम्यानि तत्सर्व्यं निष्फलं भवेत् ॥
 जातिते मरणे प्रश्ने लाभानाभौ जयाजयौ ।
 विषुवे वेपरीत्यं स्यात् संस्मरन्जगदोच्चरम् ॥
 ईश्वरस्मरणं कार्यं योगाभ्यासादिकर्मसु ।
 अन्यत्तत्र न कर्त्तव्यं जयलाभसुखार्थिभिः ॥
 सूर्येण वहमानायां सुपुत्रायां सुदुर्महः ।
 शापं दद्यात् वरं दद्यात् सर्व्यथा च तदन्वया ॥
 नाडोमंक्रमणे काले तत्त्वसंक्रमणे तथा ।
 शुभं किञ्चिन्न कर्त्तव्यं पुण्यदानादि कौटिषा ॥
 विषमस्योदये यात्रां मनसापि न चिन्तयेत् ।
 यात्रा हानिकरी तस्य सत्युः क्षयो न संशयः ॥
 पुरो वामोद्भूतस्यो दक्षाधः पृष्ठतो रविः ।
 पूर्णरिक्ताविकोऽप्य ज्ञातव्यो देशिकैः सदा ॥
 ऊर्ध्ववामागतो दूतो ज्ञेयो वामपार्थ स्थितः ।
 पृष्ठ दक्षे तथाधस्तात् सूर्यवाहगतः शुभः ॥
 अनादिविषमं सन्धिं निराधारं निराकूलम् ।
 परं सुष्ठं विलोयेत सा सन्ध्या सन्धिबन्धते ॥
 न सन्ध्यां सन्धिमित्याहुः सन्ध्या सन्धिनिगद्यते ।
 विषुवत् सन्धिगः प्राणः सा सन्ध्या सन्धिबन्धते ॥
 न वेदं वेदमित्याहुर्वेदे वेदो न विद्यते ।
 परात्मा विद्यते येन स वेदो वेद उच्यते ॥*॥
 इति नाडीभेदः समाप्तः ॥*॥
 अथ तत्त्वनिर्णयः ।
 देव्युवाच ।
 *देवदेव महादेव संसाराण्यतारक ।
 स्थितं त्वदीयहृदये रहस्यं वद मे प्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।
 स्मरन्मानं रहस्यं तु न किञ्चिद्विद्वेदता ।
 स्मरन्मानरतो योगी स योगी परमो मतः ॥
 पञ्चतत्त्वात् भवेत् सृष्टिस्तत्त्वं तत्त्वं विलीयते ॥

पञ्चतत्त्वं परं तत्त्वं तत्त्वानां निरञ्जनम् ॥
 तत्त्वानां नाम विज्ञेयं सिद्धियोगिनं योगिनाम् ॥
 भूतानां दुष्टचिह्नानि जानन्ति हि खरोदनाम् ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 पञ्चभूतात्मकं सर्वं यो जानाति स पूजितः ॥
 सर्वलोकेषु जीवानां न देहि भिद्यतत्त्वकम् ।
 भूर्भोक्ता सत्यपर्यन्तं नाडोभेदः पृथक् पृथक् ॥
 वामे वा दक्षिणे वापि उदयाः पञ्च कीर्तिताः ।
 षष्ठ्या तत्त्वविज्ञानं शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ॥
 प्रथमे तत्त्वसंख्यायां द्वितीये श्वाससम्बन्धिषु ।
 तृतीये खरचिह्नानि चतुर्थे स्थानमेव च ॥
 पञ्चमे तस्य वर्णश्च षष्ठे तु प्राणमेव च ।
 सप्तमे स्वादुर्मयुक्तमष्टमे गतिलक्षणम् ॥
 एवमष्टविधं प्राणं विषुवन्तं चराचरम् ।
 खरात् परतरं देवि नान्यथा त्वमुज्जमाने ।
 निरीक्षितव्यं यत्नेन यदा प्रत्युपकालतः ।
 कालस्य वक्ष्यन्तीत्यर्थं कर्म कुर्वन्ति योगिनः ॥
 श्रुत्वाङ्गुली मध्याङ्गुली नासापुटद्वये ।
 वदनप्रान्तयोरन्ते तर्क्यन्ती तु दृग्गन्तयाः ॥
 अस्यान्तरं पार्थिवदितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् ।
 पोतश्चेतारुणश्यामबिन्दुभिर्निरुपाधि खम् ॥
 दर्पणेन समानांश्च श्वाभं तत्र विनिर्दिशेत् ।
 आकारैस्तु विजानोयात् तत्त्वभेदं विचक्षणः ॥
 चतुरस्रं चाहचन्द्रं त्रिकोणं वत्तनं स्मृतम् ।
 बिन्दुभिस्तु नभो ज्ञेयमाकारैस्तत्त्वलक्षणम् ॥
 मध्यं पृथ्वी ह्यधश्चाप्यङ्गु वहात सानलः ।
 तिर्यग् वायुप्रचारश्च नभा वहति संक्रमः ॥ * ॥
 माह्यं मधुरं स्वादु कषायं जलमेव च ।
 त्रिकं तेजश्च वायुश्च आकाश कटकं तथा ॥
 षष्ट्याङ्गुलं वह्निद्वयुरनलश्चतुरङ्गुलम् ।
 द्वादशाङ्गुलमाह्यं षोडशाङ्गुलवारुणम् ॥
 आपः खंताः क्षितिः पीता रक्तवर्णा हताशनः ॥
 मारुतो नोलजोमृत आकाशं भूमिवर्णकम् ॥ * ॥
 स्कन्धदेशे स्थितो वह्निः नाभिसूले प्रभञ्जनः ।
 जानुदेशे महोतीयां पादान्ते मस्तके नभः ॥
 ऊर्ध्वं सूर्यरश्मिः शान्तिस्तिर्यग्वाटनं तथा ।
 मध्ये स्तम्भं विजानोयात् नभः सर्वत्र मध्यगम् ॥
 पृथिव्यां स्थिरकर्माणि चरकर्माणि वारुणे ।
 तेजसा समकार्याणि मारणाद्याटनेऽनिले ॥
 व्याप्तिं किञ्चिन्न कर्तव्यमभ्यसेत् योगसेवया ।
 शून्यता सर्वकार्येषु नात्र कार्या विचारणा ॥ * ॥
 पृथ्वोजलाभ्या सिद्धिः स्यात् सूर्यवृद्धौ सूर्यो-
 ऽनिले ।
 नभसि निष्फलं सर्वं ज्ञातव्यं तत्त्ववेदिभिः ॥
 चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानात्तत्त्वतः ।
 हानिः स्याद्वह्निवाताभ्यां नभसो निष्फलं
 भवेत् ॥
 पीतः शनैर्मध्यवाहौ शृणुयाच्च गुरुधनिम् ।
 कवोष्णः पार्थिवो वायुः स्थिरकार्यप्रसाधकः ॥
 अधोवाहो गुरुध्वानः शीघ्रगः शीतलः शितः ।
 हः षोडशाङ्गुली वायुः स प्रायः शुभकर्मकृत् ॥
 आवर्तगङ्गात्युष्णश्च शीघ्राभश्चतुरङ्गुलः ।

ऊर्ध्ववाहौ तु यः क्रूरः कर्मकारी स तेजसः ॥
 उष्णगोतः कृष्णवर्णस्तिर्यग्गामो षडङ्गुलः ।
 वायुः पवनसंज्ञो यः चरकम्पेसु सिद्धिदः ॥
 यः समारः समरसः सर्वतत्त्वगुणावहः ।
 अस्वरं तं विजानोयात् योगिना योगदायकम् ॥
 पीतश्चैव चतुष्कोणं मधुरं मध्यमाश्रयम् ।
 भोगदं पार्थिवं तत्त्वं प्रवाहं द्वादशाङ्गुलम् ॥
 श्वेतमहन्दुमङ्गाश स्वादु काषायमाटकम् ।
 लाभकृदारुणं तत्त्वं प्रवाहं षोडशाङ्गुलम् ॥
 रक्तं त्रिकोणं त्रिकं स्यात् ऊर्ध्वमार्गप्रवाहकम् ।
 दौमञ्च तेजसं तत्त्वं प्रवाहं चतुरङ्गुलम् ॥
 नीलवत्तनसङ्काशं स्वाह्वलं तिर्यग्वाश्रितम् ।
 चपलं मारुतं तत्त्व प्रवाहेऽष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
 वर्णाकारं स्वादुवाहं श्रव्यकं सर्वगामि च ।
 मोक्षदं व्योमतत्त्वं चि सर्वकार्येषु निष्फलम् ॥
 पृथ्वोजले शुभे तत्त्वं तेजोभिश्चफलोदये ।
 हानिकृत्यकरी पुंसामशुभो व्योममारुतो ॥
 अपपूर्वा पश्चिमं पृथ्वी तेजश्च दक्षिणे तथा ।
 वायुः नरदिग्भागे मध्यकोणे गतं नभः ॥
 चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानात्तत्त्वतः ।
 हानिः स्याद्वह्निवाताभ्यां नभस्यानिलज्ञानं लभेत् ।
 चन्द्रं पृथ्वीजले स्यातां सूर्यं चान्तर्यदा भवेत् ।
 तदा सिद्धिर्न सन्देहः सौम्यादीभ्येषु कर्मसु ॥
 नाभः पृथ्वीकृतो वह्निर्निशायां लाभकृष्णलम् ।
 वृद्धौ सन्तुः क्षतिवार्थं नभःस्थानं दहेत् क्वचित् ॥
 जावितव्यं जयं लाभं कृष्णाश्च धनकषणं ।
 मन्वार्थं युद्धप्रश्नं च गमनःगमनं तथा ॥
 आयाति वारुणं तत्त्वं तत्रस्थोऽपि शुभं क्षितौ ।
 प्र्याति वायुतोऽन्यत्र हानिर्न्यूनैर्नभेऽनले ॥ * ॥
 पृथिव्यां मूलचिन्ता स्यात् जीवस्य जलवातयोः ।
 तेजसा धातुचिन्ता स्यात् शून्यमाकाशतो वदेत् ।
 पृथिव्यां बहुपादाः स्युर्दिपास्तायवायुतः ।
 तेजसा च चतुष्पादा नभसा पादवर्जिताः ॥
 कुजो वृद्धो रविः पृथ्वी भौरिरापः प्रकीर्तिताः ।
 वायुस्थानस्थितो राहुर्दक्षिणप्रवाहकः ॥
 जलं चन्द्रो बुधः पृथ्वी गुरुर्वातः सितोऽनलः ।
 वामनाडां स्थिताः सर्वे सर्वकार्येषु निश्चिताः ॥
 प्र्यामिप्रश्नः ।
 “चन्द्रादित्यौ परित्यज्य यदा राहुगतोऽनिलः ।
 तदासौ चलितो ज्ञेयः स्थानान्तरमपेक्षते ॥
 आयाति वारुणे तत्त्वं तत्रैवास्ति शुभं क्षितौ ।
 प्र्यामी पवनेऽन्यत्र सूर्युरवानले वदेत् ॥
 पृथ्वीतो मूलविज्ञानं जीवज्ञानं जलं तथा ।
 आन्येयां धातुविज्ञानं व्योम्न शून्यं विनार्हिशेत् ॥
 तृपिष्टिर्गतिक्राडा जया हास्यं धरातले ।
 तेजो वायुश्च सुसाक्षः ज्वरकम्पप्रवाहिनः ॥
 गतायुर्न्युराकाशे चन्द्रावस्थाः प्रकीर्तिताः ।
 द्वादशतो प्रयत्नेन ज्ञातव्या देशिकोत्तमैः ॥
 पूर्वाया पश्चिमे यास्य उत्तरायां यथाक्रमम् ।
 पृथिव्यादीनि भूतानि बलिष्ठानि विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 पञ्चभूतात्मकं देहं ज्ञातव्यं च वरानने ॥

पथि मासं त्वचा नाडो रोम चैव तु पञ्च-
 मम् ।
 पृथ्वी पञ्चगुणोपेता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 शुकशाणितमज्जा च लालासूत्रश्च पञ्चमम् ।
 आपः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 क्षधा लणा तथा निद्रा आन्तरालस्यमेव च ।
 तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 धारण चालनं गन्धं सङ्काचनप्रसारणं ।
 वायोः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिताः ॥
 रागहर्षो तथा लज्जा भयं मोहश्च पञ्चमः ।
 नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥ * ॥
 पृथिवीपलपञ्चाशत् चत्वारिंशदपस्तथा ।
 तेजस्त्रिंशद्विजानोयाद्वायोर्विंशतिर्हर्षं भ ॥
 पार्थिवे चिरकालेन लाभयापे क्षणात् भवेत् ।
 जायते पवनात् स्वल्पं सिद्धाऽप्यनो विनश्यति ॥
 वह्निवायुकृतं प्रश्नं लाभालाभं वेदद्बुधः ।
 परतो वारुणे लाभः स्थिरश्च पुरन्दर ॥
 ज्ञातव्यं जीवने शून्यं सिद्धो व्याप्तिं विनश्यति ॥
 पृथ्वी पञ्च अपा वेदाः गुणास्तेजो द्विवायुतः ।
 नभ एकगुणश्चैव तत्त्वज्ञानमिदं भवेत् ॥
 फुत्कारकृतं प्रस्फुटिता विदार्या पतितता
 धरा ।
 ददाति सर्वकार्येषु श्रवस्थामष्टां फलम् ॥ * ॥
 भरणा कृतिका पुष्या मघा पूर्वा च फल्गुनी ।
 पूर्वाभाद्रपदः स्वाति तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
 विशाखात्तरफलगुन्धो हस्ता चित्रा पुनर्वसुः ।
 आश्विनो मृगशोषो च वायुतत्त्वमुदाहृतम् ॥
 पूर्वाषाढा तथाश्रवा मूलमार्द्रा च रोहिणी ।
 उत्तरभाद्रपदा तीयतत्त्वं शतभिषा प्रिये ॥
 धनिष्ठा रोहिणी ज्येष्ठानराधा श्रवणा तथा ।
 अर्भाजिज्ञात्तरापाटा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥
 वहन्नाडास्थिता दूता यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।
 तत् सर्वं सिद्धिमायाति शून्यं शून्यं न संशयः ॥
 तत्त्व रामो जयं प्राप्तः सुतत्त्वं च धनक्षयः ।
 कौरवा निहताः सर्वे युद्धे तत्त्वविपर्यये ॥
 जन्मान्तरोयमंस्कारात् प्रसादादथवा गुरोः ।
 केषाञ्चिज्जायते तत्त्वं वामना विमलात्मनाम् ॥”
 अथ पञ्चतत्त्वध्यानम् ।
 “नं बीजं धरणां ध्यायेत् चतुरस्रां सुपीतभाम् ।
 सुगन्ध स्वर्णवर्णात्वमारोग्यं देहलाघवम् ॥
 व बीजं वारुणं ध्यायेदहचन्द्रं शशिप्रभम् ।
 क्षुत्पापामासां हृणुवं जलमधुषु मज्जनम् ॥
 र बीजं शिखरिणं ध्यायेत् त्रिकोणमरुणप्रभम् ।
 धृष्टपानभोक्तृत्वमातृपापनिर्हृणुता ॥
 यं बीजं पवनं ध्यायेदहर्तुलं श्यामलप्रभम् ।
 आकाशगमनाद्यश्च पांचवह्नमनं तथा ॥
 हं बीजं गगनं ध्यायेत् निराकारं बहुप्रभम् ।
 ज्ञानं विकालविषयमेश्वर्यमणिमादिकम् ॥
 खरज्ञानो नरो यत्र धन नास्ति ततः परम् ।
 खरज्ञानेन गमयत् क्षनायासफलं भवेत् ॥
 सर्वं च घनमधनं सर्वोधिकारसंयुतम् ।
 लक्ष्मिं न सिध्यन्ति तत्त्वहीना यदा नराः ॥

स्वरोद

ज्ञातं तेन ममस्ततोर्थमनिलेः स्वर्थापिशक्रावनि-
 यज्ञानाञ्च कृतं हि कार्यमनिलं देवाश्च
 सन्तर्पिताः ।
 संसाराश्च समुहृताः स्वपितरः तैलक्यः
 पूज्योऽप्यमी
 यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः
 प्राप्नुयात् ॥
 इति तत्त्वज्ञानं संपूर्णम् ॥

अथ युद्धप्रकरणम् ।

देव्युवाच ।

“देवदेव महादेव महाज्ञानं स्वरोदयम् ।
 त्रिकालविषयज्ञानं कथं भवति शङ्करः ॥
 ईश्वर उवाच ।
 अथकारुणं जयपद्मं शुभाशुभमिति विधा ।
 एतत् त्रिकालविज्ञानं नान्यद्भवति सत्परि ॥
 तत्त्वे शुभाशुभं कारुणं तत्त्वं जयपराजयौ ।
 तत्त्वं समर्पमाहाय्यं तत्त्वं विपदमुच्यते ॥

अदिशुवाच ।

दयदेव महादेव सर्वभूतानामारुणम् ।
 किं नराणां परं भिन्नं सर्वं भास्वश्रिमाधकम् ॥
 शिव उवाच ।

प्राण एव परं भिन्नं प्राण एव परं महा ।
 प्राणतुल्यः परो वायुर्न किं नास्ति धरानने ॥
 देव्युवाच ।
 कथं प्राणस्थितौ तत्त्वं किं प्राणरूपकम् ।
 तत्त्वं तु सत्त्वरत्नं प्राणो ज्ञापयते योगिभिः कथम् ॥
 अथ उवाच ।

कायानगरमध्ये तु माहृतः क्षितिपालकः ।
 भोजनं वञ्चने चैव गतिरष्टादशाङ्गुला ॥
 प्रवेशे दशभिः प्रोक्तो निर्गमे द्वादशाङ्गुलः ।
 प्राणस्थे तु गतिर्दशैव स्वभावाद्दशदशाङ्गुला ॥
 गमने च चतुर्विंशति नैव विदाम्नु धावने ।
 मेशुने पञ्चदशप्रिये गमने च शताङ्गुला ॥
 प्रकाङ्क्षुकृते न्युने प्राणे निष्कामता मता ।
 आनन्दस्तु द्वितीयं म्यात् कविशक्तिस्तृतीया-
 यके ॥

अचामिद्विद्यतुर्थं तु दूरदृष्टिस्तु पञ्चमे ।
 प्रथं त्वाकाशगमनं चयद्वेगश्च क्षमम् ॥
 अष्टमे सिद्धयश्चाष्टौ नवमे निधयो नव ।
 दशमे दशमूर्तिश्च जयनागा दशैकके ॥
 द्वादशे हंसधारश्च गङ्गासुतमं पित्रेत् ।
 आनन्दप्राप्ते प्राणपूर्णं कथं ननु व भोजनम् ॥
 एते प्राणविधिः प्रोक्तः सर्वकार्यफलप्रदः ।
 ज्ञापयते गुरुवाक्येन न विद्याशास्त्रकोटिभिः ॥३॥
 प्रातश्चन्द्रो रविः सायं यदि देवाश्च लभ्यते ।
 मध्याह्नाक्षधराचातः परतस्तु प्रवर्त्तते ॥
 दूरयुद्धे जयी चन्द्रः समीपे च दिवाकरः ।
 यद्वाद्या गतः पश्ये सर्वान्निदः प्रजायते ॥
 अथारम्भे शिवाहे च प्रवेगे नगरादिके ।
 अकार्येषु सर्वेषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥
 अमनतिथिदिनेषु स्वोद्यतत्वेन युक्तौ
 यदि वदति कथञ्चित् देवयोगेन पुंमाम् ।

स्वरोद

स जयति रिपुमैत्र्यं स्तुभमाचस्वरिण
 प्रभवति न च विप्रः केशवस्यापि लोके ॥
 जीवलक्षं जीवरक्षां जीवाङ्ग परिधाय च ।
 जीवो ब्रजति यो युद्धे जावो जयति मेदिनीम् ॥
 भूमौ जने च कर्त्तव्यं गमनं शान्तिकर्मसु ।
 वक्रो वायी प्रदामं तु खे पुनर्न भवत्यपि ॥
 जीवेन शस्त्रं बध्नीयात् जीवेनैव विकारायत् ।
 जीवेन प्रक्षिपेत् शस्त्रं युद्धे जयति सर्वथा ॥
 आक्रम्य प्राणपवनं समारोहेत वाहनम् ।
 ममूत्तरेत् पदं दत्त्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥
 अपूर्णशत्रुसामर्थी पूर्णं वा स्ववन्नं यदा ।
 कुर्वते पूर्णतत्त्वस्था जयत्येको वसन्तराम् ॥
 यन्नाडो वहने चाङ्गं तस्यामवाधिदेवता ।
 सम्युखाप टिगा तेषां सर्वकार्यफलप्रदा ॥
 आदौ तु क्रियते मुद्रा पश्चाद्युद्धं ममाचरेत् ।
 सर्व्या मुद्रा कृता येन तेषां भिदिने मंगयः ॥
 चन्द्रप्रवाहोऽप्यथ सूर्यवाहे
 भटाः समायान्ति च युद्धकालाः ।
 बभारणस्तत्त्वविदा प्रयातो
 या शून्यता सा प्रतिवृत्तदृष्टा ॥
 यद्विशं वहते वायुयुद्धं तद्विशि टापयेत् ।
 जयत्येव न मन्दैः शक्रोऽपि यदि वायतः ॥
 यच्च नाद्यां वहेदायतदन्तः प्राणमेव च ।
 चाक्षय गच्छेत् कर्णान्त जयत्येव परस्परम् ॥
 प्रतिपक्षप्रहारिभ्यः पूर्वाङ्गं याऽभिरेकात् ।
 न तस्य रिपुभिः शक्तिर्बलिद्वैरपि हन्तते ॥
 अङ्गुलतर्जनीशये पादाङ्गुलस्तथाध्वनि ।
 बुद्धकाले च कर्त्तव्यं लक्षयोडा जयो भवेत् ॥
 निशाकरं रवी चारे मध्ये यस्य समारणः ।
 किन्तो रक्षेत् टिमन्तानि त्रयाकाङ्क्षा नरः
 सदा ॥
 श्वाभारवेणवालेषु कृतो जन्वति वास्वितम् ।
 तस्यार्थीः क्षिद्रिप्रायान्ति निर्गमे नैव सुन्दरि ॥
 आभादोऽपि कार्याणि पृष्टानि कौर्त्तितानि च
 जावे विशति मध्यन्ति हानिनिःसरणे भवेत् ॥
 नरि दत्ता स्वकाया च स्थियां वामा प्रशस्यते ।
 कुष्पकं बुद्धकाले च तिस्रो नाद्याश्च या गतिः ॥
 इकारस्य मकारस्य विना भेदं स्वरः कथम् ।
 सोऽहं एवपदेनैव जावो जपति सर्वदा ॥
 शून्याङ्गं पूरितं कृत्वा जीवाङ्गं गोपयेद् यदि ।
 जीवाङ्गं घातमाप्नोति शून्याङ्गं रक्षते सदा ॥
 वाने वाप्यथवा दक्षे यदि पृच्छति पृच्छकः ।
 तत्र घातो न जायते शून्ये घातं विनिर्द्दिशेत् ॥
 भूतत्वेनादरे घातः पादस्थानेऽङ्गुला भवेत् ।
 उरस्थानेऽग्नितत्त्वेन करस्थाने च वायुना ॥
 शिरसि ध्यामत्त्वेन न कृतं आघातनिर्णयः ।
 एव पञ्चविधो घातः स्वरशास्त्रं प्रकाशितः ॥
 युद्धकाले यदा चन्द्रः स्यार्थी जयति निर्णयितम् ।
 यदा सूर्यप्रवाहस्तु वादो विजयते तथा ॥
 जयमध्ये तु सन्द्या नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ।
 मपुत्रायां गतः प्राणं समरे शत्रुसङ्घटे ॥
 यस्यां नाद्यां भवेच्चारस्ताः दृगं युद्धमाचरेत् ।

स्वरोद

तेनासौ जयमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 यदि संपामकाले तु वामनाद्या सदा वहेत् ।
 स्थायिनो विजयं विन्ध्यात् रिपुषस्यादयोऽपि च ॥
 यदि संपामकाले तु सूर्यस्तु व्याहतां वसेत् ।
 तदा जयी जयं विन्ध्यात् स देवासुरमानवात् ॥
 रणे हरति अकस्मं वामायां प्राक्शेखरः ।
 स्थानं द्विधावचाराभ्यां जयं सूर्येण धावति ॥
 योधदयकते प्रश्ने पूर्णस्य प्रथमो जयः ।
 रिक्ते चैव द्वितीयस्तु जयो भवात नान्यथा ॥
 पूणनाडोगतः पृष्ठ शून्याङ्गश्च तदपतः ।
 शून्यस्थाने कृतः शत्रुस्त्रियते नात्र मंगयः ॥
 वामचारं समं नाम यस्य तस्य जयो भवेत् ।
 पृच्छको दक्षिणे भागे वजयो विषमाचरः ॥
 यदा पृच्छति चन्द्रस्तदा सन्धानमादिशत् ।
 पृच्छेद्यदा च सूर्यस्तदा जार्नाह विषहम् ॥
 पाथिवे च जमं युद्धे मिद्विभवेति वारुणे ।
 बद्धो युद्धे जयस्तस्य मृत्युर्वायो च नाभसं ॥
 नैमित्तिकप्रमादाहा यदा न ज्ञायतेऽनिलः ।
 प्रसृकाले तदा कुर्व्यात् हन्तं यजेन बुद्धिमान् ॥
 नियलां धारणां कृत्वा पुष्यं हस्तात् निपातयेत् ।
 पूर्वाङ्गे पुष्यपतनं शून्ये वा तत्फलं वदेत् ॥
 तिष्ठकपविशान् वापि प्राणमाकर्षयेत्किञ्चम् ।
 मनाभङ्गमकुर्व्याणः सर्वकार्येषु पुञ्जितः ॥
 न कारो विविध घोरे न शस्त्रं न च पत्रगाः ।
 न शत्रुस्याधिघोराद्याः शून्यस्थं नाशितुं कमा ॥
 जीवेन स्थापयेद्दाम् जीवेनारभ्येत् पुनः ।
 जीवेन क्रीडते नित्यं द्यूतं जयति सर्वदा ॥
 अर्थाक्षिद्रयो युद्धे स्वरज्ञानं विना नृपः ।
 स्वरज्ञानवशादपि निष्फलं कौटिधा भवेत् ।
 इह साकं परतैश्च स्वरज्ञानी बली सदा ॥
 दशगतायुतं जलं दशगधिपवनं क्षिपत् ।
 शतकनुहुरन्द्राणां बलं कौटिगुलं भवेत् ॥
 अकारः सर्ववर्णानां ब्रह्माण्डे भास्वरो यथा
 सर्वलोकैः तथा पूष्यः स्वरज्ञानो पुमानपि ॥
 एकाक्षरप्रदातार नाडोभेदनिवेदकम् ।
 पृथिव्या नास्ति तद्व्यं यद्वाचा चानृणी भवेत्
 देव्युवाच ।

परस्परं मनुष्याणां युद्धे प्रोक्तो जयस्तथा ।
 यमयुद्धे बहुमृत्युने मनुष्याणां कथं जयः ॥
 ईश्वर उवाच ।
 ध्यायेद्देवं स्थिरे जावे जुहुयात् जीवकर्मि ।
 इटभिदिभवेत्तस्य महालाभो जयो भवेत् ॥
 निराकारात् समुत्पन्नं साकारं सकलं जगत्
 तत् साकारं निराकारं ज्ञानं भवति तस्ययम् ॥
 इति युद्धप्रकरणम् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

“नरयुद्धं यमयुद्धं हयं प्रोक्तं महेश्वर ।
 इदानीं देवदेवीनां वशीकरणकं वद ॥
 ईश्वर उवाच ।
 चन्द्रं सूर्येण चाङ्गुल्य स्थापयेत्जीवमण्डले ।
 आजन्मभशगा वामा कथितोऽयं तपोधनेः ॥
 जीवेन शृङ्गते जीवो जीवो जीवस्य दीदते ॥

स्वरोद

जीवस्थाने गतो जीवो वानाजीवास्तवश्चकृत् ।
चन्द्रपिबति सूर्येण सूर्ये पिबति चन्द्रतः ।
अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
एतज्जानाति यो योगी एतत् पठति नित्यशः ।
अर्घ्यदुःखविनिर्मुक्तौ नभते वाञ्छितं फलम् ॥
मेघोऽङ्गं वहति नाडी तन्नाडीबोधनं कृत् ।
करे वहा स्वमूष्कश्च जरणं जयते युवा ॥
उभयोः कुम्भकं कृत्वा मुखे श्वासं निपीयते ।
निश्चला च यदा नाडी देवकन्यावशं कुरु ॥
राशौ च यामवेनायां प्रसुप्ते कामिनौजने ।
ब्रह्मबोजं पिबेद् यस्तु वानाजीवहरो नरः ॥
इति देवीवश्यप्रकरणम् ॥*

पशुघ्नं जपित्वा तत्स्मिन् काले ऋतौ मति ।
तत्क्षणं टीयते चन्द्रो मोहमायाति कामिनी ॥
शरणे वा पशुं वा चुम्बनानिङ्गनेऽपि वा ।
यः सूर्येण पिबेच्चन्द्रं स भवेन्नरवध्वजः ॥
शिवस्माच्छ्रुते शक्या प्रकृते दक्षिणेऽपि वा ।
तत्क्षणाहापयेद्ब्रह्म भङ्गयेत् कामिनोऽगतम् ॥
समनवयपञ्चवागं यज्जुंस्तु सूर्येण ।
चन्द्रे हितुर्ब्रह्मण्डलं कृत्वा वस्या भवति कामिनी ॥
सूर्यचन्द्रौ समाह्वयं सर्पाकाव्याधरोहयोः ।
महापञ्चे मकं स्याद् वा वारं वारमिदं चरत् ।
आपन्नं रति पश्यन् गार्गाद्युगं गना ।
पञ्चाङ्गाय न वेवागं चोच्यते गन्तुदयो ॥
अनेन विधिना कामी वगदेत् सर्व्यं कामिनोः ॥
इदं न वाच्यमन्यस्त्रिभिर्गार्गा परमेश्वरि ॥
इति रतिरोवश्यप्रकरणम् ॥*

अथ गभप्रकरणम् ।

ऋतुकालभवा नारी पञ्चमस्यै यदा भवेत् ।
सूर्याचन्द्रमसोर्योगे संवनात् पञ्चमभवः ॥
शङ्खवहो गवा दग्धं पृथ्वायां वहते यदा ।
भक्त्ये वदेहाक्यं अर्थ्यं देहि त्रिभिर्व्यवः ॥
ऋतुज्ञाता पिबेद्वाजी ऋतुदानञ्च योजयेत् ।
रूपवाच्यस्यस्यस्यो नरगन्धः प्रसूयते ॥
सुषुम्ना सूर्यगन्धेन ऋतुदानञ्च योजयेत् ।
अङ्गहीनः पमान् यस्तु जायते कश्चिद्विषयः ॥
विप्रमाङ्ग टिबः रात्रौ विप्रमाङ्गं दिनाधिपः ।
चन्द्रमेवास्मिन्तत्त्वेषु बन्ध्या पञ्चमवापुयात् ॥
रतारम्भे रविः पुंसां सुरतान्ते सुधाकरः ।
अनेन क्रमयोगेन तादृशं देवदण्डकः ।
रतारम्भे रविः पुंसां स्त्रियाञ्च सुधाकरः ।
उभयोः सङ्गमे प्राप्ते बन्ध्या पञ्चमवापुयात् ॥
चन्द्रनाडां वहते प्रश्नं गभे कन्या तदा भवेत् ।
सूर्ये भवेत्तदा पुत्री शून्ये गर्भे निहन्त्ये ॥
चन्द्रे स्त्री पुरुषः सूर्ये मध्यमार्गे नपुंसकः ।
गर्भप्रश्ने यदा दूतः तदा पुत्रः प्रजायते ॥
पृथ्वां पुत्री जले पुत्रः कन्यका तु प्रभञ्जने ।
तेजसा गभपातः स्यात् नभस्यपि नपुंसकम् ॥
शून्ये शून्यं युगे बुध्मे गर्भपातस्तु सक्रमे ।
सूर्यभार्गे कृते पुत्रश्चन्द्रचारे तु कन्यका ॥
विषुवे गर्भपातः स्यात् भावी वायु नपुंसकः ।
तस्त्वे वित्तं विजानाति कथितं तत्र सुन्दरि ॥

स्वरोद

गर्भाधानं मानते स्याच्च दुःखी
दिगाध्याता वारुणे मीषयुक्तः ।
गर्भमात्रो स्वल्पजीवो च वङ्गी
भोगो भव्यः पाशिवेनार्थयुक्तः ॥
धनवान् मीष्यभयुक्तो भोगवान् गर्भमस्थितः ।
स्यान्नित्यं वारुणे तस्त्वे श्योस्त्रि गर्भं निहन्त्ये ॥
माहेयेषु सतात्पत्तिर्वीरुणे दुहित्वा भवेत् ।
शेषेषु गर्भहानिः स्यात् जातमात्रस्य वा ऋतिः ।
रविमध्यगतचन्द्रश्चन्द्रमध्यगतो रविः ।
ज्ञातव्यं गुरुतः शोभं न विद्यायास्त्रकोटिभिः ॥
इति गर्भप्रकरणम् ॥*

अथ संवत्सरप्रकरणम् ।

चेदशकृपतिपटि प्रातस्तत्त्वविभेदतः ।
पश्यद्विचक्षणो योगो दक्षिणे चोत्तरायणे ॥
चन्द्रस्योदयवेलायां वरुमानोऽथ तत्त्वतः ।
पृथिव्यापस्तथा वाक्ः सुभिसं सर्व्यगस्यजम् ॥
तेजो श्योस्त्रि भय घोरं दर्भिकं कालतत्त्वतः ।
एवं तत्त्वफलं ज्ञेयं वर्षं मासे दिने तथा ॥
पृथिव्यादिकतत्त्वेन दिनमासाद्यन्ने फलम् ।
शाभनञ्च तथा दुष्टं श्योमसाहृतवर्द्धिभिः ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा च सव्यकर्तव्यम् ।
देशभङ्गमहारोगकृष्णकृष्णदिदुःखदा ॥
मेषभंक्रान्तिदिनेन स्यभेदे विचारयेत् ।
संवत्सरफलं ज्ञेयात् नानाकानां तत्त्वचिन्तनः ॥
सुभिसं शतदृष्टिः स्यात् बहुशक्या वदन्त्यरा ।
बहुदृष्टिस्तथा शौख्यं पृथ्वातश्च शङ्कद्यदि ॥
अतिदृष्टिः सुभिसं स्यादारोग्यं मीष्यमेव च ।
बहुशक्या तथा पृथ्वा जनतत्त्वे कर्तव्यदि ॥
दुर्भिसं राहुभङ्गः श्यादोगोत्पत्तिन्तु दाहणा ।
अध्यादस्यतरा हृष्टिरस्मिन्तत्त्वं वहेद्यदि ॥
उत्पातोपक्षया भीतिरन्यदृष्टिः स्युगतयः ।
मेषमक्रान्तिवेलायां वायुतत्त्वं वहेद्यदि ॥
उत्तारतापञ्चरा भीतिरन्यदृष्टिः क्षिती भवेत् ।
मेषभंक्रान्तिवेलायां व्यामत्तत्त्वं वहेद्यदि ॥
तन्नापि शून्यता ज्ञेया श्यादादना सुखस्य च ।
पूर्णं प्रवेशने श्वासे स्वस्वतत्त्वं न मिह्रिदः ॥
सूर्ये चन्द्रेऽन्यथाभूते सयकः सर्व्यमिह्रिदः ।
विषमं वद्विस्तत्त्वस्य ज्ञायते केवलं नभः ॥
तत् सूर्योहास्तु मयाक्षं हिमामे च महाघृता ।
स्वरज्ञानं शिवः पश्येन्नन्नापतिस्तथा भवेत् ॥
एकत्र शरीरं यस्य सुखं तस्य मदा भवेत् ।
नाडीत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ॥
नव तेन भवेत्तुल्यं लक्ष्कोटिरसायनम् ।
रवी मक्रमणे नाडी गलान्ते च प्रवर्तते ॥
सलिले वद्विद्योगेऽपि रौरवं जगतीतले ।
इति संवत्सरफलम् ॥*

अथ रोगप्रकरणम् ।

महोतत्त्वे स्वरोमञ्च जले च जलमातरः ।
रवी चारे तेजस्तत्त्वे वायुतत्त्वं च शार्किनी ॥
शून्यतत्त्वेन रोगश्च पित्तदोषमसुद्धवः ।
दानपुण्यं द्विजातीनां पिण्डश्राद्धं विधीयते ॥

स्वरोद

पादौ शून्यगतं पृच्छत् पश्चात् पूर्णो विरोद
यदि ।
सूर्योऽपि भुवं जवेत् यदर्थं परिपृच्छति ॥
चन्द्रस्थाने स्थितो जीवः सूर्यस्थाने च पृच्छति ।
तदा प्राणविनिर्मुक्तो यदि वैद्ययतैर्वृतः ॥
पिङ्गलायां स्थितो जीवो वामे दूतश्च पृच्छति ।
तदापि स्त्रियते रोगो यदि त्राता मङ्गेश्वरः ॥
दक्षिणेन यदा वायुर्हृत् रौद्राक्षरं वदेत् ।
तदा जीवति जावाऽमी चन्द्रे समफलं भवेत् ॥
जीवाकारश्च वा धृत्वा जीवाकारं विभोकायन् ॥
जीवस्यो जावितं पृच्छेत्साम्योवन्ति ते
धुवम् ॥

प्रश्ने वाधः स्थितो जीवस्तदा जीवो हि जीवति ।
ऊर्ध्वचारगतो जीवा याति जावो यमालयम् ॥
विपरीताक्षरं प्रश्ने रिक्तायां पृच्छको यदि ।
विपथ्येषु विज्ञेयं विपमस्योदये सति ॥
यस्मिन् भागे चरेत् जीवस्तत्रस्यः परिपृच्छति ।
तदा जीवति जीवाऽमी यदि रात्रौः प्रपीडितः ॥
वातोदये वातकरश्च भक्ष्यं
पित्तोदये पित्तकरश्च भक्ष्यम् ।
श्लेष्मोदये श्लेष्मकरश्च भक्ष्यं
पुंसि प्रभुक्तं पभवन्ति रोगाः ॥
एकस्य भृतस्य विपथ्येण
रोगाभिर्भूतिभवनोऽत्र प्रसाम ।
तथाहयाबन्धुसङ्घर्षवपितः
पञ्चवयं व्यत्ययता ऋतिः स्यात् ॥
इति रोगज्ञानम् ॥*

अथ कालज्ञानम् ।

मानाडी वक्ररादौ च पञ्चादौ च यथाक्रमम् ।
जयं कालं परावेत् वायुचारवशात् सुधीः ॥
पञ्चभूतात्मकं दृक् शशी नृहेन सिञ्चति ।
रक्षयेत् सूर्यवार्तेन तेन जीवः स्थिरो भवेत् ॥
माहृतं बन्ध्यायत्वा तु सूर्ये बन्धयते यदि ।
अध्यामाज्जीवते जीवः सूर्यकालेऽपि वद्वते ॥
गगनादधते चन्द्र कायापञ्चानि सिञ्चति ।
कर्मयोगः सदाध्यामात् रमते शशिनः भ्रवात् ॥
शशाङ्कं वारयेदात्रो दिवा वार्यो दिवाकरः ।
इत्यध्यामरता योगो स योगो नात्र संशयः ॥
दिया न पूजयेत् लिङ्गं रात्रौ देवीं न पूजयेत् ।
रहसि ज्ञानजनकं पञ्चसूत्रे समन्वितम् ॥
अहोरात्रं यदैकत्र वहते यस्य साहृतः ।
तदा तस्य भवेदायुः संपूर्णो वक्ररहयम् ॥
अहोरात्रहयं यस्य पिङ्गलायां सदागतं ।
तस्य वर्षहयं ज्ञेयं जावितं तत्त्ववर्द्धिभिः ॥
त्रिरात्रं वहते यस्य वायुरेकपुटे स्थितः ।
वत्सरं यावदायुः स्यात् प्रवदन्ति मर्नापिणः ॥
रात्रौ चन्द्रो दिवा सूर्यो वहेद्यस्य निरन्तरम् ।
विजामोयात्तस्य सूर्यः घमसाभ्यन्तरं सुधीः ॥
एतदिषोडशाहानि यदि भानुर्निरन्तरम् ।
वहेद्यस्य च वै सूर्यः शेषाहिनं च मासिकैः ॥
सम्पूर्णं वहते सूर्यश्चन्द्रमा नैव दृश्यते ।
पक्षेण जायते सूर्यः कालज्ञानेन भाषितम् ॥

स्वरोट

सम्युक्तं वहते चन्द्रः सूर्यो जैव च दृश्यते ।
 मासेन दृश्यते सूर्यः कालज्ञानेन भाषितम् ॥
 मूर्तं पुरीषं वायुश्च समकालं प्रजायते ।
 तदासौ चलितो ज्ञेयो दशाहं स्त्रियते ध्रुवम् ॥
 एवं चन्द्रप्रवाहश्च सखलाभजयस्तथा ।
 सूर्यचन्द्रप्रणाशे तु मद्यो सृष्टुने मगयः ॥
 अरुन्धतो ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्राणि पदानि च ।
 आयूर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं माहमण्डलम् ॥
 अरुन्धतो भवेज्जिह्वा ध्रुवो नापद्यमृचते ।
 भ्रुवोर्मध्ये विष्णुपदं तारकं माहमण्डलम् ॥
 नवध्रुवः सप्तमी वा पञ्चतारा त्रिनामिका ।
 जिह्वामेकादिनं प्रोक्तं स्त्रियते मानवो ध्रुवम् ।
 कोणमण्योऽङ्गुलीभ्यान्तु किञ्चित् पोद्य निरो-
 चयत् ॥

एता न दृश्यते विन्दुर्हशादेन जनाः सृतः ॥
 इति कालज्ञानम् ॥*॥

एता गङ्गेति विज्ञेया पिङ्गला यमुना नदी ।
 मध्ये सरस्वती विद्यात् प्रयागादि समन्ततः ॥
 गार्दी साधनमाख्यातं मद्यःप्रत्ययकारकम् ।
 ब्रह्मपद्मान्नो योगो बन्धयेदुच्छ्रियानकम् ॥
 प्रकः कुम्भकश्चैव रचकश्च तृतीयकः ।
 ज्ञानयो योगिभिर्नित्यं देहमसिद्धिहेतवे ॥
 प्रकः कुरुते पृथीर्धातुमास्यं तथैव च ।
 कुम्भकः स्तम्भनं कुर्यात् जीवरक्षाविवर्धनम् ॥
 रचको हरते पापं कुर्यादुद्योगपदं ब्रजित् ।
 पश्चात् संघामवनिष्ठेत् पद्मे बन्धे च कारयेत् ॥
 कुम्भयेत् सहजं वायुं यथाशक्त्या प्रयत्नतः ।
 रचयेच्चन्द्रमार्गणं सूर्येण पूरयत् सुधीः ॥
 चन्द्रं पिबति सूर्यश्च सूर्यं पिबति चन्द्रमाः ।
 प्रत्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
 लोयाङ्के वहते नाडी तन्नाडोरोधनं कुरु ।
 मुखबन्धममुञ्चन् वै पवनं जायते युवा ॥
 मुखनासाक्षिकर्णानामङ्गुलीभिर्निरोधयेत् ।
 तस्त्वोदयमिति ज्ञेयं सम्भ्रुवोकरणं प्रथे ॥
 तस्य रूपं गतिः स्वादो मण्डलं लक्षणन्विदम् ।
 यो वेत्ति वा नरो लोके स तु शूद्रोऽपि योग-
 वित् ॥

निराशोर्निर्मला योगो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।
 वामनामुन्मना कृत्वा कालं जयति लीलया ॥
 विश्वस्य वैशिका शक्तिर्नवाभ्यां परिदृश्यते ।
 चस्य तु मनो यस्य याममात्रं भवेदृष्टिः ॥
 तस्याः श्रुत्वा नित्यं घटिका त्रिप्रमाणतः ।
 शिवेनोक्तं पुरा तन्व मिहस्य गुणगङ्गरम् ॥
 ब्रह्मा पद्मासनस्थो गुदपवनलयं संनिरुध्योङ्क-
 सुखैः
 प्राणं रन्ध्रेण कुम्भद्वयजितमनिलं प्राणशक्त्या
 निरुध्य ।
 एतोभूतं सुषुम्नाविधरमुखगतं ब्रह्मरन्ध्रे च
 कीत्वा
 निःस्रियाकाशमार्गं शिवचरणरता याति तं
 केऽपि धन्याः ॥*॥
 एतज्ज्ञानाति यो योगो एतत् पठति नित्यशः ।

स्वर्गः

मर्वदुःखैर्विनिर्मतो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
 खरज्ञानं गिरो यस्य लक्ष्मीः करतले भवेत् ।
 एतत्तु शरारे यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ॥
 प्रणवः सर्ववेदानां ब्रह्माण्डे भास्करो यथा ।
 मर्त्यलोके तथा पूज्यः खरज्ञानो पुमानपि ॥
 नाडादयं विज्ञानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ।
 नेव तेन भवेत्तुल्यं लक्ष्मीकोटिरसायनम् ॥
 एकाक्षरप्रदातारं नाडाभेटनिवेदकम् ।
 पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा चानृणो भवेत् ॥
 खरस्तत्त्वं तथा युद्धं देववश्यं स्तियस्तथा ।
 गर्भाष्टरोगकालाख्यं नवप्रकरणान्वितम् ॥
 एवं प्रवर्तितं लोके सिद्धिदं सिद्धयोगिभिः ।
 पाचन्द्रार्कं गृही जीयात् पठनात् सिद्धि-
 टायकम् ॥

सख्यामने समासीनं निद्रामाहारमल्पकम् ।
 चिन्तयेत् परमात्मानं यददत्तज्ञविष्यति ॥”
 इति शिवगीरोसंवादे नवप्रकरणान्वितपवन-
 विजयं नाम स्वरोटयं ममात्मम् ॥

स्वर्गः पुं, (स्वर्गिति गोयते इति । गै+कः ।
 यहा, सप्तु अर्च्यते इति । अर्ज अर्जनं + घञ् ।
 शङ्कादित्वात् कुत्वम् ।) देवतानामालयः । तत्-
 पर्यायः । स्वः २ नाकः ३ त्रिदिवः ४ त्रिदशा-
 लयः ५ सुरलोकः ६ द्योः ७ द्यौः ८ त्रिपि-
 टपम् ९ इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ मन्दरः १०
 अवरारहः ११ गौः १२ रमतिः १३ फली-
 टयः १४ इति जटाधरः ॥ देवलोकः १५
 स्वर्लोकः १६ ऊर्ध्वलोकः १७ सुखाधारः १८
 मोरिकः १९ शक्रभुवनम् २० दिवानम् २१ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य गुणदोषा
 यथा,—

सुखाद्गुवाच ।
 “स्वर्गस्य मे गुणान् ब्रूहि साम्प्रतं हिजभन्तम् ।
 एतत् सर्वं हिजश्रेष्ठ करिष्यामि न संशयः ॥
 जैमिनिरुवाच ॥
 नन्दनाटोनि दिव्यानि रम्याणि विविधानि च ।
 तत्रोद्यानानि पण्यानि सर्वकामशुभानि च ॥
 सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि ममन्ततः ।
 विमानानि सुदिव्यानि परिताप्यस्त्ररोगणैः ॥
 सर्वत्रैव विचित्राणि कामगानि रमानि च ।
 तरुणादित्यवर्णानि मुक्ताजालान्तराणि च ॥
 चन्द्रमण्डलशुभ्राणि ह्यमश्यामनानि च ।
 सर्वकामसमृद्धाश्च सुखदुःखविवर्जिताः ॥
 नराः सुकृतिनस्तु तु विचरन्ति यथासुखम् ।
 न तत्र नास्ति का यान्ति न स्तेया नाजितेन्द्रियाः ॥
 न नृशंसा न पिशुनाः क्रतुघ्ना न च मानिनः ।
 मव्यास्तपःस्थिताः शूरा दयावन्तः क्षमापराः ॥
 यन्वानो दानशीलाश्च तत्र गच्छन्ति ते नराः ।
 न रोगो न जरा सृष्टुर्न शोको न हिमादयः ॥
 न तत्र क्षतपिपासा च कस्य ग्लानिर्न दृश्यते ।
 एते चान्ये च बहवो गुणाः सन्ति च भूपते ॥
 टोपास्तत्रैव ये सन्ति तान् शृणुष्व च साम्प्रतम् ।
 श्रुमस्य कर्मणः कृतं फलं तत्रैव भुज्यते ।

स्वर्गः

न चात्र क्रियते भूयः सोऽत्र दोषो महान् श्रुतः
 पसन्तोषश्च भवति दृष्ट्वा दासां परश्रियम् ।
 संप्राप्ते कर्मणांमन्त महमा पतनं तथा ॥
 इह यत् क्रियते कर्म फलं तत्रैव भुञ्जते ।
 कर्मभूमिरियं राजन् फलभूमिस्वसौ स्मृता ॥”
 इति पाद्मे भूखण्डे ८० अध्यायः ॥

अन्यत् वङ्गपुराणं शिवरूपाख्याननामाध्यायं
 माख्ये १०३ । १०४ अध्याययोरपि द्रष्टव्यम् ॥
 अपि च ।

सुनन्द उवाच ।
 शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि विश्वोरद्भुतकर्मणः ।
 विराड्रूपस्य मख्यानमाख्याम महदद्भुतम् ॥
 यावतो भूः समुद्रिष्टा सममुद्राद्रिकानना ।
 प्रतिभाता महाराज किरणेश्वरसूर्ययोः ॥
 विद्यश्च तावदपरि विस्तारपरिमण्डलम् ।
 पञ्चविंशतिक्रायस्तु योजनानान्तु तत्स्मृतम् ॥
 नवतीनां महस्राणि योजनानि महोपते ।
 भूमेरुर्ध्वं लोकानां सिद्धचारणरक्षमा ॥
 ये च विद्याधरा यत्नरत्नागम्यर्षिकवराः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेषां तत् स्थानभोरितम् ॥
 ततो राहुर्महाबाहो जयादशसहस्रकम् ।
 योजनानां प्रविस्तारं मण्डलं तस्य कथ्यते ॥
 स्मरन् वरं पुरा प्राप्तं यः पर्वणि महाप्रहः ।
 याभाय धावति क्रोधान् पुष्पवन्तो महोपते ॥
 तदैव भगवश्चक्रं सहस्रार्कोपमद्युति ।
 उपतिष्ठति तद्गीत्या पुनरेव निवर्तते ॥
 उपरागं वदन्त्येवं पुण्यकालस्य कथ्यते ।
 लक्षयोजनतो भानुभूमरेष व्यविस्थितः ॥
 भानोः सकाशादुपरि लले लक्ष्यः क्षपाकरः ।
 नक्षत्रमण्डलं चन्द्राक्षलयोजनमुच्छ्रितम् ॥
 नक्षत्रमण्डलात् सौम्य उपरिष्ठादिलक्षतः ।
 बुधात् शुको हिलक्षे तु शुक्राक्षौभो हिलक्षके ।
 मङ्गलादुपरिष्ठाच्च गोष्पतिलक्षकद्वये ।
 हिलक्षयाजनात्संघः सौरिहंवरगोहितात् ॥
 शतायुतसमुच्छ्रायं सौरिः सप्तमिण्डलम् ।
 सप्तपिन्धुः सहस्राणां शतादूर्ध्वं ध्रुवस्थितिः ॥
 पादगम्यं हि यत्किञ्चिदस्वस्ति धरणीतले ।
 तद्भूलोक इति ख्यातं शाकदोपादिकाननम् ॥
 भूर्लोकश्च भुवर्लोकः सूर्यार्वाधरुदीरितः ।
 आदित्यादाध्रुवं राजन् स्वर्लोकः कथ्यते बुधे ।
 महर्लोकः क्षितेरुर्ध्वमककोटिप्रमाणतः ।
 कोटिद्वये वत्समानो जना भूर्लोकतो नृप ॥
 उपरिष्ठात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमोरितम् ।
 सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
 भूर्लोकान्तु परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रसो ।
 यत्रास्ते शोपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः ।
 वैकुण्ठादुत्तरं शैवा लोकः प्रोङ्गुकोटयः ।
 तिर्यगेव महाराज कैलासाख्यस्तु पर्वतः ॥
 पार्वत्या सहितः शशुर्थेनास्ते स्वर्गैर्वृतः ॥
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डेभूरादिलोकवर्णनं ६ अ
 स्वर्गखण्डे कर्मविशेषेण स्वर्गविशेषगमना
 श्रुत्या,—

स्वर्गः

सूत उवाच ।

“स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रीत्यमानं निबोध मे ।
भारते कृतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥
मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रे भास्वाम् मेरुर्हरिस्मयः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिः समुच्छ्रितः ॥
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्वरणां धरणीधरः ।
तावत्प्रमाणां पृथिवी पव्येत्य समन्ततः ॥
तस्य शृङ्गत्रयं मूर्द्धि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यगं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
प्रयुताच्छ्रितमात्राणि हं शृङ्गं तस्य मध्यतः ॥
मध्यस्थं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्यकरकामयम् ।
इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम् ॥
योजनानां सहस्राणि नियतानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यगं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥
प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्द्धि च्छत्राकृतिं कृतम् ।
पूर्वपश्चिमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥
त्रिपिष्टपो नाकपृष्ठो अप्सरःशान्तिनिर्वृत्तो ।
शानन्दोऽथ प्रमोदस्य स्वर्गोः शृङ्गं च मध्यमे ॥
श्वेतस्य पीठिकस्यैव उग्रशोभनमन्वहो ।
आह्लातः स्वर्गराजस्य स्वर्गोः शृङ्गं तु पश्चिमे ॥
निर्मलान्ति निरहङ्कारः शोभायथातिनिर्मलः ।
सौख्यस्य निर्वृत्तिस्यैव पुण्यादश्च तथा द्विज ॥
स्वर्गाश्चैतं द्विजश्रेष्ठ पूर्वंशृङ्गं समर्पिताः ।
एकविंशति ये स्वर्गो निविष्टा मेरुमूर्द्धनि ॥
अहिसादानकर्तारो यज्ञानां तपसा तथा ।
तेषु तेषु वसन्ति स्य जनाः क्रोधविर्वर्जिताः ॥
जलपवेशो चानन्दं प्रमोदं वर्ज्यमाह्वयः ।
शृगुप्रपति सौख्यस्तु रणे चैवावस्य निर्मलः ॥
अनशनं तु सखासं मृती गच्छेन्नविष्टपम् ।
कृत्याजी नाकपृष्ठमग्निहोत्रो च निर्वृत्तम् ॥
तडागकूपकर्ता च लभते पीठिकं द्विज ।
सौवर्णदायो भीमाय लभते स्वर्गं महातपाः ॥
शतकालं महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं चाप्सरसं लभेत् ॥
हरिश्चण्डोप्रदानेन निरहङ्कारमवाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शूद्रेण लभते शान्तिकं पदम् ॥
रौप्यदानेन शूद्रेण स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
श्वेतान्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
कापिलागोप्रदानेन परार्द्धं चानुभूयते ।
गोहृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्थयमश्रुते ॥
माघमासं सरित्स्नायो तिलधनुप्रदस्तथा ।
रुन्नीपानहृदाता च स्वर्गं याल्युपशोभनम् ॥
देवायतनकर्ता वै शुश्रूषणपरस्तथा ।
तौर्ययात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥
एकाग्रभोजी यो मर्त्यां नक्तभोजी च नित्यशः ।
उपवासो विराचाद्यैः शान्तिस्वर्गं शुभं लभेत् ॥
सरित्स्नायो जितक्रोधो ब्रह्मचारी हृदयतः ।
निर्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ॥
विद्यादानेन मेधावो निरहङ्कारमाप्नुयात् ।

स्वर्गः

येन येन हि भावेन यदयहानं प्रयच्छति ।
तत्तत् स्वर्गभवाप्नोति यदयदच्छति मानवः ॥
यस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स प्राप्य न निवर्तते दिवं शास्त्रमनामयम् ॥
शृङ्गान्तु पश्चिमं यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ।
पूर्वंशृङ्गे स्वयं विश्वमस्यै चैव शिवः स्थितः ॥*॥
अतः परन्तु विप्रेन्द्र स्वर्गाधाननिभं शृणु ॥
विमलं विपुलं शृङ्गमप्यपरिभंस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥
तृतीये सिद्धगन्धर्वान्तु चैव विद्याधरा द्विज ।
पञ्चमे नागराजस्य पठे तु विवनासुतः ॥
सप्तमे दिव्यापितरं धर्माराजस्तथाष्टमे ।
नवमे तु तथा दत्त आदित्या दशमे पथि ॥*॥
भूर्भोगाच्छ्रितमाहसमूर्द्धं चरति भास्करः ।
योजनानां सहस्रे हं विष्कम्भेन समन्वितः ॥
त्रिगुणः परिष्कारेण सूर्यविष्णुप्रमाणतः ॥
शोभपथी विभावरी मध्याह्ने चार्थिना यदा ।
सहस्रेभ्यो मरावत्यां ततस्तिष्ठति भास्करः ॥
मध्याह्ने तमरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
तदा संयमने यास्य तदोऽयं पदभ्रमे ॥
मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन् भास्करो भविता मदा ।
ध्रुवाधारस्य तिष्ठन् वानिभिल्यादिभिः स्तुतः ॥
सूर्यमण्डलमानान्तु द्विगुणं सोममण्डलम् ।
पूर्णं शतमहस्रे तु तस्यान्ततमण्डलम् ॥
द्विलक्षं तु बृधस्यापि स्थानं नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥
अङ्गारकोऽपि शुकस्य तावन्मानं व्यञ्जितः ।
लक्षद्वयं तु भीमस्य स्थिता देवपुरोहितः ॥
शौरिर्बृहस्पतेशोऽहं द्विलक्षं तु व्यञ्जितः ।
तस्मात् शोभेशरादृङ्गं लक्षं सप्तविंशत्यम् ॥
सप्तविंशत्यमण्डलादृङ्गं मकलजं ध्रुवः स्थितः ।
मेधाभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य सत्तम ॥
भास्वास्तपति विप्रेन्द्र ऊर्ध्वं किरणरश्मिभिः ।
कालसंख्यां त्रिंशत्कस्य स करोति युगं युगं ॥
अनस्तपस्तथा सत्यमेतालो कान् द्विजाज्या ।
ब्रह्मणो मुनिशार्दूलं विश्वशक्तिविदापितः ॥
ऊर्ध्वं गतेद्विजश्रेष्ठ रश्मिभस्तपते रविः ।
अधोगतेस्तु भूर्भोगं द्योतते टोमदीधितिः ॥
तमःपापहरः सूर्यः कर्ता त्रिभुवनस्य च ।
हृदयवत् पश्येद्येव मण्डलास्यण्डलं चरन् ॥
द्विगुणेन च विस्तीर्णं भूतलात्तत् प्रतिष्ठितम् ।
आदित्यमण्डलाधस्तात् भुवो लोकः प्रतिष्ठितः ॥
तदधस्तात् विप्रेन्द्र भूर्भोगः संप्रतिष्ठितः ।
एवंमेतन्निभुवनं विश्वकाये व्यरस्थितम् ॥
त्रैलोक्यस्येश्वरत्वञ्च विश्वादत्तं शतक्रोताः ।
लोकपालेश सहितो लोकान् रचति धर्मतः ।
वसन् स्वर्गं महाभाग देवेन्द्रः स तु कीर्तितः ॥
अतोऽधस्ताद्द्विजश्रेष्ठ पातालान्तु स्वयंप्रभम् ।
न तत्र तपते सूर्यो न रात्रिर्न निशाकरः ॥
दिव्यं रूपं समास्थाय तपन्ते सततं जनाः ।
पातालस्थाः द्विजश्रेष्ठ दीप्यामानाः स्वतजसा ॥
स्वर्लोकान्तु महर्लोकः कोटिमानं व्यञ्जितः ।

स्वर्गलो

तनो योजनमानेन द्विगुणो मण्डलेन तु ॥
जनलोकस्थितो विप्र पञ्चमो मुनिसेवितः ।
तस्मात्परि तपोलोकस्थितः कोटिभिः स्मृतः ॥
सत्यलोकोऽष्टकोटिभिः सर्वेषामुपरिस्थितः ।
सर्वे कृत्वाकृतिज्ञेया भुवना भुवनोपरि ॥
ब्रह्मलोकोऽष्टादशलोको द्विगुणेन व्यरस्थितः ।
वाराहं तस्य माहात्म्यं कथितं लोकचिन्तकैः ॥
तत परं द्विजश्रेष्ठ ततो ह्यण्डकपालकम् ।
ब्रह्माण्डात् परतः साक्षात् निर्लेपः पुरुषः
स्थितः ॥
यमुपास्य विमृष्टं तपोज्ञानममन्विताः ।
इति ते सस्थितिः प्रोक्ता भृगुलस्य मयानघ ॥
यस्तु सम्यग्गमा वेत्ति स याति परमां गतिम् ॥”
इति तृमंभपुराणे ३० अध्यायः ॥
पारिभाषिकस्वर्गो यथा,—
“मनोऽनुकूला प्रमदा रूपवत्यः स्तलकृताः ।
वाहः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः ॥”
इति गाण्डे । १०८ । ४४ ॥
न्यायमते स्वर्गलक्षणं यथा । दुःखार्थान्त्र-
त्वादिविगृह्यत्सुखत्वं स्वर्गत्वं तदेव स्वर्गपदस्य-
तावच्छेदकमिति सिद्धान्तः । आदिपदेन अन-
न्तरदुःखवस्तुभिन्नत्वाभिन्नापोपनातव्योः परि-
यहः । अतएव ।
“यत्र दुःखेन संभ्रंशं न च अस्तमन्तरम् ।
अभिन्नापोपनातं यत् तत् सुख स्वपदास्यदम् ॥”
इति स्वरादिपदशक्तिप्राज्ञकार्यवादीऽपि संग-
च्छते । इति गदाधरभट्टाचार्यकृतवादायः ॥*॥
किञ्च ।
“मनःप्रोतिष्ठः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ।
नरकस्वर्गसंज्ञे च पापपुण्ये द्विजोत्तमाः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे १८ अध्यायः ॥
स्वर्गशास्त्रो, [] त्रि, (स्वर्गं गच्छतीति । गम +
षिनिः ।) स्वर्गगमनकर्ता । यथा,—
“मर्व्वृत्तीं विहिंसवा ये ये च सर्व्वेमहा नराः ।
सर्व्वस्य प्रियभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥”
इति कर्मलोचनः ॥
स्वर्गज्ञा, स्त्री, (स्वर्गस्य गङ्गा ।) मन्दाकिनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
स्वर्गजित्, वि, (स्वर्गं जयतीति । जि + क्तिप् तुगा-
गमश्च ।) स्वर्गजेता । (यथा, महाभारते ।
१२ । ७५ । ३४ ।
“यस्मिन् भयार्हितः सम्यक् क्षेमं विन्दत्यपि-
क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥”
स्वर्गपतिः, पुं, (स्वर्गस्य पतिः ।) इन्द्रः । इति
हंसचन्द्रः ॥
स्वर्गबधुः, स्त्री, (स्वर्गस्य स्वर्गस्थितलोकस्य बधुः ।)
अप्सरसः । इति हंसचन्द्रः ॥
स्वर्गलोकेशः, पुं, (स्वर्गलोकाय ईशः । शरीर-
जन्यकर्मणश्चरते स्वर्गप्राप्तभावात्तत्त्वात्मस्य ।)
शरीरम् । इति अटाधरः ॥ (स्वर्गलोकस्य
ईशः ।) इन्द्रश्च ॥

स्वर्जिका

स्वर्गसरिहरा, स्त्री, (स्वर्गस्य सरिहरा) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गोपगा, स्त्री, (स्वर्गस्य आपगा) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गिगिरिः, पुं, (स्वर्गस्य पदे स्वः गिरिः
स्वर्गिः,) पर्वतः । सुमेरुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्वर्गिबधुः, स्त्री, (स्वर्गिणां देवानां बधुः) अस्म-
रमः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गी, [न] पुं, (स्वर्गोऽस्यस्य भोग्यत्वेनेति । स्वर्ग +
इतिः) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
कुमारि । २ । ४५ ।

“भुवनालोकनप्रोतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलोभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥”

स्वर्गगामिनि, वि । तल्लक्षणं यथा,—

“दद्या भूतेषु संवादी परलोकं प्रतिक्रिया ।
सत्यं परहितं चात्किञ्चिदप्रामाण्यदर्शनम् ॥

गुरुदेवपिपूजा च केवलं माधुमङ्गलम् ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणा लक्षणं विदुः ॥”

इति गारुड २२८ अध्यायः ॥

स्वर्गीका, [म] पुं, (स्वर्ग ओंकां वामस्थानं येषाम्
देवता । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारि ।
१ । ५८ ।

“अनर्घ्यमर्घ्यं तमर्घनायः
स्वर्गीकामर्घितमर्घयित्वा ।
आराधनायास्य मन्त्राममेतां
समादिदेश प्रयता तन्त्राम् ॥”

स्वर्ग्ये, वि, (स्वर्गस्य निमित्तं संयोग उत्पातो
वा । स्वर्ग + “गोद्वराचोर्भ्यापरिमाणशब्दादयत् ॥”
५ । १ । ३८ । इति यत् । यद्वा स्वर्गः प्रयोजन-
मस्य । “स्वर्गादिभ्यो यद्गण्यः ।” ५ । १ । १११ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यत् ।) स्वर्गीयः । स्वर्ग-
शब्दात् षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । १२ । ४४ ।

“धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्यस्ययनं महत् ।
स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यन्नघमर्षणम् ॥”

स्वर्जिका, पुं, स्वर्जिकाचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवचारः । यथा,—

“पाक्यः चारा यजचारो यावशूको यवाश्रजः ।
स्वर्जिकोऽपि स्मृतः चारः कापीतः सुखवचकः ॥

कथितः स्वर्जिकाभेदो विशपन्नः सुवर्चिका ।
यवचारो लघुः स्रग्धः सुसूक्तो वक्रिटीपनः ।
निर्हन्ति शूल वातामश्चशशासगलामयान् ॥

स्वर्जिकाल्पगुणा तस्मात् विशेषात् गुल्मशूलहृत् ।
सुवर्चिका स्वर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

स्वर्जिकाचारः, पुं, स्वर्जिचारः । साचिचार इति
भाषा । अस्य गुणाः ।

“यवचारः जयेदशः श्लासान् वातकफामयान् ।
गुन्महृदप्रहर्षोपाण्डुश्लोहानाङ्गलामयान् ।
तस्मादन्तान्तरगुणः स्वर्जिकाचार उच्यते ॥”

इति राजवल्लभः ॥

स्वर्ण

स्वर्जिचारः, पुं, (स्वर्जो एष चारः) स्वर्जिका-
चारः । तत्पर्यायः । स्वर्जिकः २ चारः ३
स्वर्जो ४ सुखोर्जिकः ५ सुवर्चिकः ६ सुवर्चिः ७
सुखवर्चाः ८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् । कटु-
ष्णत्वम् । तोष्यत्वम् । वातकफान्निनाशित्वम् ।
गुल्माधानकमिन्नशजठरदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्जी, [न] पुं, (सुखेन षर्जयतीति । सु +
षर्ज् + णिनिः । स्वर्जिचारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्वर्णं, क्ली, (सुष्ठु अर्णी वर्णा यस्य ।) सुवर्णम् ।
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ गौरसुवर्ण-
शाकम् । नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

स्वर्णस्योत्पत्तिर्यथा,—

“एकदा सर्वदेवाश्च समुषुः स्वर्गममदि ।
तत्र कृत्वा च नृत्यञ्च गायन्त्यप्सरसां गणाः ॥

विनाक्य रक्षां सुशोषीं सकामो वक्ररव च ।
पपात वायं चच्छाद लज्जया वामसा तथा ॥

उत्तस्थौ स्वर्णपुञ्जश्च वस्त्रं क्षिप्त्वा ज्वलत्प्रभः ।
क्षणेन वर्धयामास स सुमेरुर्बभूव ह ॥

हिरण्यरतमं वक्रिं प्रवदान्त मनोषिणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मजम्बवर्ण १३१।३३-३७ ॥

तस्य गुणाः ।
“सुवर्णं तिक्तमधुरं कषायं गुरु लेखनम् ।
हृद्यं रसायनं बल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं श्रुचि ॥

आयुर्मेधावयःस्थैर्यवाग् विशुद्धिद्यतिप्रदम् ।
क्षयात्पादगदार्त्तानां शमनं परमुच्यते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सुवर्णस्य शोधनमारणविधयश्च । मारणाय
योग्यं सुवर्णमाह ।

“टाङ्ग रक्ते मितं क्लृते निकषे कुङ्कुमप्रभम् ।
तारगुक्ताग्निभं स्रग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥”

मत् उत्तमम् ।
“तच्छतं कठिनं रुचं विवर्णं समलं दलम् ।
दाहं च्छेदमितं श्वेतं कषे स्फुटलघु त्यजत् ॥”

अथ शोधनविधिः ।
“पतलोक्तपत्राणि हेम्नो वक्रौ प्रतापयेत् ।
मिषिञ्चतप्तमानि तैले तन्ने च काञ्चिके ॥

गामूत्रं च कुलत्यानां कषायं तु त्रिधा त्रिधा ।
एवं हेमः परेषाश्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥” * ॥

अथाशुद्धस्य सुवर्णस्य दोषमाह ।
“बल सर्वोयं हरतं नराणां
रोगत्रजं पोषयतीह काये ।
असौख्यकार्यं च सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्नरणश्च कुर्यात् ॥”

अथ स्वर्णमारणविधिः ।
“स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमन्वेन सह मर्दयेत् ।
तद्गोमलकमगं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥”

स्वर्णस्य अतितनूकतपत्रस्य । गन्धं गन्धकचूर्णम् ।
“गोलकश्च ततो रुद्धा सरावट्टसपुटे ॥
त्रिंशद्दण्डोर्पलदद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश ।
निरुत्य जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

स्वर्णकारः, पुं, (स्वर्णं स्वर्णलक्षणं करोतीति
क + षण् ।) जातिविशेषः । सिकरा इ
भाषा । तत्पर्यायः । नाडीम्वमः २ कणाद
रुक्कारः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ८८ ॥ कण
५ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ हेमसः
इति जटाधरः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

स्वर्णिका

रुद्धा सवस्तुकटितचिक्काश्चत्तिकया । वनो-
पलः गोरटा इति लोके । निरुत्यं यत् पुनर्न
जोवति ॥ * ॥ अथान्यप्रकारः ।

“काञ्चने गलिते नागं षोडश्याग्नेन निःक्षिपेत् ।
चूर्णयित्वा तथाक्षेपेष्टा कृत्वा तु गोलकम् ॥

गोलकंन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् ।
सरावसंपुटे धृत्वा पुटे त्रिंशद्दण्डोपलैः ॥

एवं सप्तपुटेऽहं निरुत्यं भस्म जायते ।
अत्रापि पूर्ववद्गन्धः प्रदातव्यः पुनः पुनः ॥

काञ्चनारिसैर्घृष्टा समसूतकगन्धयोः ।
कञ्जलीहेमपत्राणि लेपयेत् समया तथा ॥

काञ्चनारित्वचः कल्केर्मूषायुगमं प्रकल्पयेत् ।
धृत्वा तत् संपुटे गोलं मृशुषासंपुटे च तत् ॥

निधाय सन्धिरोधश्च कृत्वा संशोथ गोलकम् ।
वक्रिं खरतरं कुर्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम् ॥

निरुत्यं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् ।
काञ्चनारिप्रकारेण साङ्गलो हन्ति काञ्चनम् ॥

साङ्गली करिहारो ।
ज्वालामुखो तथा हन्यात्तथा हन्ति मनःशिला ।
शिलासिन्दूरयोश्चूर्णसमयोरकदुग्धकैः ॥

सप्तधा भावनां दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः ।
ततस्तु गलिते हेन्नि कल्कोऽयं दीयते समः ॥

पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते ।
एवं वेलाचयं दद्यात् कल्के हेममृतिर्भवेत् ॥

एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः ।
सुवर्णं शीतलं हृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।
स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छलम्
पवित्रं हृंहणं नेत्रं मेघास्मृतिमतिप्रदम् ॥

हृद्यमायुष्करं कान्तिवाक्विशुद्धिस्विरत्वकृत् ।
विषहयक्षयोन्नादचिदोषज्वरशोषाजत् ॥”

हृष्यं हृषाय कामुकाय हितम् ॥ * ॥
असम्यङ्कारितं स्वर्णं बलं वायुश्च नाशयेत् ।
करोति रागाश्चतुश्च तद्यन्त्याद् यत्नतस्ततः ॥”

इति भावप्रकाशः

अन्यत् सुवर्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वर्णकणः, पुं, (स्वर्णवत् पीतः कणो यस्य ।
कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णं
कणः ।) सुवर्णकणा च ॥

स्वर्णकणिका, स्त्री, (स्वर्णस्य कणिका) कणा
कणा यथा,—

“कुर्वत्याः सरसि स्नानं पार्वत्यास्तु शरीरश्च
निःसृताः स्वर्णकणिकास्ता वहन्ति जलेरिमा
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः

स्वर्णकायः, पुं, (स्वर्णं इव पीतः कायो यस्य
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुवर्णमयशरी
त्रि ॥

स्वर्णकारः, पुं, (स्वर्णं स्वर्णलक्षणं करोतीति
क + षण् ।) जातिविशेषः । सिकरा इ
भाषा । तत्पर्यायः । नाडीम्वमः २ कणाद
रुक्कारः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ८८ ॥ कण
५ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ हेमसः
इति जटाधरः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

स्वर्णसौ

“विष्णुकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्मकारः शङ्करः कुबिन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः षडुतै शिल्पिनां वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापाद्याव्या वर्णसङ्कराः ॥
स्वर्णकारः स्वर्णवीर्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० । १८—२२ ॥ ॥
तस्य कर्मविपाको यथा,—
“तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कोटस्त्रिजम्भकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मेकं दृष्टमानसः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८५ । १२८ ॥

स्वर्णकृत, पुं, (स्वर्णं सुवर्णान्द्वारं करोतीति ।
कृ + कृिप् । तुक् च ।) स्वर्णकारः । इति शब्द-
माला ॥

स्वर्णकेतकी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा केतकी) इन्द्रि-
वर्णकेतकोपुष्यम् । तत्पर्यायः । हेमकेतकी २
कनकप्रसवा ३ हेमी ४ छिन्नकहा ५ विष्ठा-
रुहा ६ स्वर्णपुष्पी ७ कामखड्गदला ८ अस्या
गुणाः ।

“केतकीकुसुमं वर्णं किंशदीर्गस्यनाशनम् ।
हेमामं मदनीन्द्राद्बाह्यं मौख्यकारि च ॥
तस्यास्तनोति गिगिरः कटुः पित्तकफापहः ।
रसायनकरो वर्णां देहदास्त्रकरः परः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णचौरो, स्त्री, (स्वर्णवर्णा चौरो) श्रापधि-
विशेषः । तत्पर्यायः पटुपर्णा २ हेमवती ३
हिमावती ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥
चत्वारि स्वर्णचौर्याम् । इय पोतचौरा नाग-
जिह्विकाकारा ।

“हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिमभवा ।

सा नागजिह्विकाकारा तस्मिन् बाणिज्योपध-
मिति ॥”

पटुनि निष्कृद्वाणि पर्णाणि अस्याः पटुपर्णा
जातेरत इति इप । हिमवति जाता हेमवती
णः । स्वर्णमिव पोतत्वात् चौरमस्याः स्वर्ण-
चौरो नदादिः । हिमयुक्तापत्तिस्थानयोगात्
हिमावती मौख्यभाषाहतरिति वतुः नाम्नास्यर्थे
इति दीर्घः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

“स्वर्णचौरो स्वर्णदग्धा स्वर्णाङ्गारुक्शिणो तथा ।
सुवर्णा हेमदुग्धो च हेमचौरो च काञ्चनौ ॥
स्वर्णचौरी हिमा तिला क्कमिपित्तकफापहा ।
मूत्रकृष्णशरीरोफदाहज्वरहरा परा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णगैरिकं, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं गैरिकम्) ।
सुवर्णगैरिकम् । वर्णकं माटी इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं गैरिक-
भेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वर्णघोवा, स्त्री, (स्वर्णवर्णा घोवा यस्याः) ।
नाटकशैलपूर्वभागाग्निःसुतनदीविशेषः । यथा—
“या निःसृष्टापूर्वभागात् तस्माद्गिरिवराब्जदो ।

स्वर्णपा

स्वर्णघोवेति विख्याता सा गङ्गासट्ठी फले ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णचूडः, पुं, (स्वर्णवर्णा चूडा यस्य ।) पञ्चि-
विशेषः । यथा,—

“चापः कौकीदिविः स्वर्णचूडोऽथ पोतमुष्णकः ॥
इति जटाधरः ॥

स्वर्णजं, स्त्री, (स्वर्णात् जायते इति । जन + ङः)
रङ्गम् । यथा,—

“वङ्गं चपुः स्वर्णजनागजोवने
सुदङ्गरङ्गे गुरुपत्रपिष्टे ।
स्याच्चक्रसंज्ञं तमरसु नागजं
कस्तूरमालीनकसिंहले अपि ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्णजीवन्ती, स्त्री, (स्वर्णवर्णा जीवन्ती) वृक्ष-
विशेषः । तोनाजोवद इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । हेमाहा २ हेमजीवन्ती ३ टण-
शयिः ४ हिमाशया ५ स्वर्णपर्णा ६ सुजी-
वन्ती ७ स्वर्णजीवा ८ सुपर्णिका ९ हेमपुष्पा

१० स्वर्णलता ११ हेमवल्ली १२ हेमलता १३ ।
अस्या गुणाः । वृष्यत्वम् मधुरत्वम् चतुष्प-
त्वम् । गिगिरत्वम् । वातापत्तास्रदाहनाशि-
त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णदी, स्त्री, (स्वः स्वर्णस्य नदी) मन्दाकिनौ ।
इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥ इति कालौ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मितगङ्गा । सा तु कामा-
ख्यायाः पूर्वभागं दिक्करवासिन्याः प्रान्ते

स्थिता । यथा,—
“नद्याः स्वर्णश्रिया पूर्वं नदी कामाख्या तथा ।
कामाख्यायाः पूर्वभागं नदी सोमामनाहया ।
सोमामनायाः पूर्वस्थां नदी नाम्ना हषोदका ॥
ततः पूर्वं कामरूपपोतान्ते जगतां प्रसूः ।
जगन्माया महामाया देवा दिक्करवासिनो ॥
एता या कथिता नद्याः सकला टक्षिणस्रवाः ।
तासु स्नात्वा च पोत्वा च स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥
प्रान्ते दिक्करवासिन्याः सदा वदति स्वर्णदी ।
मितगङ्गाहया लोकं मालात् गङ्गाफलप्रदा ॥
सा भूमिपीठसंस्था तु देवा दिक्करवासिनो ।
अन्तर्जलैः प्रावयन्ती याति प्रत्यक्षतां सुरैः ॥
मितगङ्गाजले स्नात्वा पृष्ट्वा शम्भुं हरिं

विधिम् ।

इष्ट्वा ललितकान्ताख्यां पुनर्योनी न जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णदीधितिः, पुं, (स्वर्णवत् दीधितिः किरणं
यस्य ।) अग्निः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वर्णदुः, पुं, स्वर्णवर्णा दुः ।) आरम्बधः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णपत्रः, पुं, (स्वर्णवत् पीतौ पक्षी यस्य ।)
गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वर्णपद्मा, स्त्री, (स्वर्णस्य पद्मं यस्यामिति ।)
स्वर्गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्णपाटकः, पुं (स्वर्णं पाटयतीति । पट + णिच्
श्वल ।) टङ्गणः । इति शब्दमाला ॥ (कश्चित्

स्वर्णम

स्वर्णपाचकः पठ्यते ॥ तत्पर्याया यथा । टङ्गणः
स्वर्णपाचकः । इति वैद्यकरत्नमालादीनाम् ॥)
स्वर्णपारिधतं, स्त्री, (स्वर्णवर्णं पारिधतम् ।) महा-
पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णपुष्पं, पुं, (स्वर्णवर्णं पुष्पमस्य ।) आरम्बधः ।
चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः । चम्पकपुष्पै-
र्विष्णुपूजाफलं यथा,—

“माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्चयेत् कर्मलापतिम् ।
स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तः सर्वपातकैः ॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते धनकषायि ।
तावद्युगसहस्राणि स्वीयते विष्णुमन्दिरे ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
सुवर्णपुष्पं विप्रेभ्यः सर्वदा कर्तव्यप्रियम् ।
माघे मामि विशेण पावत्रं केशवाक्षणे ॥
सुवर्णकुसुमैर्दिव्यैर्न नाराधितो हरिः ।
रत्नैर्हीनः सुवर्णाद्यैः स भवेत्कृत्स्नजन्मनि ॥”

इति पाद्मं क्रियायोगसारे ८ अध्यायः ॥

वायलहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णपुष्पा, स्त्री, (स्वर्णवत् पुष्पं यस्याः) कलि-
कारिः । स्वर्णली । सातला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (स्वर्णलोशब्दः स्यागुणाः ज्ञातव्याः) ॥

स्वर्णपुष्पी, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं पुष्पं यस्याः ।
उंघ ।) आरम्बधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णफला, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं फलं यस्याः ।)
पोतरम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णवर्णिक, [ज] पुं, (स्वर्णस्य वर्णिकं) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । सोनार वेण इति भाषा ।
तस्य कर्मविपाको यथा,—

“तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कोटस्त्रिजम्भकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मेकं दृष्टमानसः ॥
तमःकुण्डे वर्षगतं स्थित्वा स्वर्णवर्णम् भवेत् ।
जन्मेकस्य दुराचारो जन्मेकं करणो भवेत् ।
विश्वैकालिपकर्मा च भक्तदातृर्हन् हरत् ।
कायस्थनोटरस्थं मातृश्रीमं न खादितम् ।
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥
स्वर्णकारः स्वर्णवर्णिकं कायस्थस्य व्रजेश्वर ।
नरघु मध्ये ते धृत्वाः कृपाहीना मद्योतले ॥
हृदयं क्षुरधारामं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।
शतेषु मञ्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरो च तौ ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ । १२८—१३२ ॥

स्वर्णविन्दुः, पुं, (स्वर्णस्य बिन्दुश्च) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुवर्ण कणिका च ॥

स्वर्णभृङ्गारः, पुं, (स्वर्णवर्णा भृङ्गारः ।) स्वर्ण-
भृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्णकल-
सस्य ॥

स्वर्णमहा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा,—
“तत्रोमायाः शरीरात् सञ्चयन्ति जलैः सह ।
ततः स्वर्णमहा नाम स्वर्णश्रीः सर्वतोऽधिका ।
एतासु शैतमासे तु ज्ञात्वा मर्त्या नरर्षभ ।
कृष्णपथे चतुर्दशानि त्रिकालं यद्य मानवः ॥

स्वर्षव

चिरं शिवस्यै स्त्रिया शेषे ब्रह्मद्वयं प्रजित् ।
भूमाववधतः पश्चात् सार्वभौमनृपो भवेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
स्वर्षमाक्षिकं, स्त्री, (स्वर्षवत् पीतं माक्षिकम् ।)
स्वनामख्यात् उपधातुः । तस्य नामानि गुणाश्च ।
“स्वर्षमाक्षिकमाख्यात् तापिस्त्रं मधुमाक्षिकम् ।
तीक्ष्णं माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥
किञ्चित्सुवर्षमाक्षित्यात् स्वर्षमाक्षिकमौरि-
तम् ।
उपधातुः सुवर्षस्य किञ्चित्सुवर्षगुणान्वितम् ॥
तथा च काश्चिन्नाभावे दीयते स्वर्षमाक्षिकम् ।
किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्वानगुणास्ततः ॥
न केवलं स्वर्षगुणा वक्ष्यन्ते स्वर्षमाक्षिके ।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्त्येऽपि गुणास्ततः ॥
सुवर्षमाक्षिकं स्वाटु तिरक्तं ह्यर्थं रसायनम् ।
चक्षुष्यं वस्तिरुक्ककण्ठपाण्डुमहविषोदरम् ।
अर्थः शोथं विषं कण्ठं त्रिदोषमपि नाश-
येत् ॥”*॥
अथ सुवर्षमाक्षिकस्य दोषमाह ।
“मन्दानलत्वं बलहानिमुष्णं
विष्टम्बितां नेत्रगदान् मकुम्भाम् ।
मालां तथैव व्रणपूर्विकाश्च
कुर्त्यादशुद्धं खलु माक्षिकञ्च ॥”*॥
तदोषग्रान्थर्थं शोधनमाह ।
“माक्षिकस्य त्रयो भागा भामैकं सैम्भवञ्च च ।
मातुलुङ्गद्रवेष्वथि जम्बोरस्य द्रवैः पचेत् ॥
चालयिष्यो हजे पात्रे यावत् पात्रं सुलाङ्घितम् ।
भवेत्ततस्तु संशुद्धं स्वर्षमाक्षिकमृच्छति ॥”*॥
तन्कारणं यथा,—
“कुलत्यस्य कषायेण हृष्टा तैलेन वा पुटेत् ।
तैलेनैवाजसूत्रेण स्त्रियते स्वर्षमाक्षिकम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य शोधनं यथा,—
“स्वर्षमाक्षिकचूर्णं लु वस्ते बद्धा विपाचयेत् ।
कालमाविषशानिश्च कार्यं दीलाविधानतः ।
तदधः पतितं शस्तमेव शुध्यति माक्षिकम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रभारसंघेऽहं जायन्माराणाधि-
कारे ॥)
स्वर्षयुषी, स्त्री, (स्वर्षवर्णा युषी ।) पीतवर्ण-
दृशिका । तत्पर्यायः । हरिणी २ पीतिका ३
हेमपुष्पिका ४ । इति जटाधरः ॥ हेमा ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
स्वर्षलता, स्त्री, (स्वर्षवल्ली लता ।) ज्योतिष्मती ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या-
वत्करणं ज्ञातव्यम् ॥)
स्वर्षवर्णा, स्त्री, (स्वर्षवत् वर्णा यस्याः ।) हरिद्रा ।
इति राजनिघण्टुः ॥ सुवर्षसदृशवर्ण युक्ते । त्रि ॥
(यथा, अमराष्टके । १ ।
“मन्वाज्यानि भुवर्षविदिता केतकी स्वर्षवर्णा
पञ्चमाल्याः सुधितमधुपः पुष्पमध्ये प्रपात ।
अभाभुम् कुलमरजसा कण्डकैस्त्रिजपसः
ह्यभा गन्तुं ह्यमपि सखे नैव शक्नो हिरेफः ॥”

स्वर्भानुः

स्वर्षवल्कलः, पुं, (स्वर्षवत् वल्कलं यस्या)
श्रीणाकहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वर्षवल्ली, स्त्री, (स्वर्षवर्णा वल्ली ।) लताविशेषः ।
तत्पर्यायः । रक्तफला २ काकायुः ३ काक-
वल्ली ४ । अस्या गुणाः । शिरःपीडाचिदोष-
नाशित्वम् । दुग्धदाहृत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
(तथास्याः पर्याया गुणाश्च ।
स्वर्षवल्लीरक्तफला काकायुः काकवल्ली ।
स्वर्षवल्ली शिरःपीडां त्रिदोषान् हन्ति
दुग्धदा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्वर्षसेफालिका, स्त्री, स्वर्षवर्णा सेफालिका ।)
आरम्बधः । इति शब्दमाला ॥ पीतसेफालिका
च ॥
स्वर्षाङ्गः, पुं, (स्वर्षवत् पीतमङ्गं यस्य ।) आरम्-
बधः । इति राजनिघण्टुः ॥ तथास्य पर्यायाः ।
“आरम्बधो राजहृत्तः सम्पाकशत्रुङ्गुलः ।
आरवेतो व्याधिघातः कृतमानः सुवर्णकः ॥
कार्णिकारी दीर्घफलः स्वर्षाङ्गः स्वर्णभूषणः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्वर्षारिः, पुं, (स्वर्षस्य अरिः ।) गन्धकम् । इति
केचित् ॥
स्वर्षाली, स्त्री, चुपविशेषः । तत्पर्यायः । हेम-
पुष्पी २ स्वर्षपुष्पा ३ अध्वजा ४ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् शीतत्वम् । कषायत्वम् ।
व्रणापहस्त्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
स्वर्षत, क गत्यातङ्ग । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर०-गती० यञ०-आतङ्ग० अक०-सेट् ।) तङ्गा
दुःखेन जीवनम् । क, स्वर्षयति जने गच्छति
दुःखेन जीवति वित्यर्थः । अमिस्वर्षतु । इति
दुर्गादासः ॥
स्वर्षट, ड, प्रीतिलिङो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्स०-सक०-सेट् ।) प्रीतिः प्रीति-
करणम् । लिट्-सोपादानम् । ड, स्वर्षते
विविधास्वाटं स्वाटते च रसायनमिति हला-
युधः । इति दुर्गादासः ॥
स्वर्षदी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी ।) स्वर्षाङ्ग ।
इत्यमरः ॥ स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्षदीषुर्ण इति
योगविभागात् अत्वम् । पूर्वपदे संज्ञायां अत्व-
मिति परेषाम् प्रकरणं गिरिनद्यादीनामुप-
संख्यानमिति वा अत्वम् । इति मधुमाधवः ॥
स्वर्षदी दन्त्यनकारवतीत्येकं । इति भरतः ॥
स्वर्षानुवः, पुं, (स्वर्षानोरयं प्रियत्वात् । स्वर्षानु +
अन् ।) गौमेटकमणिः । इति राजनिघण्टुः ॥
स्वर्षानुः, पुं, (स्वराकाशे भातांति । स्वर् + भा +
“दाभाभ्यानुः ।” कणा० ३ । ३२ । इति नुः ।)
राजः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ (यथा, माघे ।
२ । ४८ ।
“तुल्येऽपरधे स्वर्षानुर्भानुमन्तं चिरं यत् ।
हिमांशुमाशु असते तन्मृदिच्छः स्फुटं फलम् ॥”
सत्यभामागर्भजातः श्रीकृष्णपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । ११ ।

स्वलीनः

“भानुः सुभानुः स्वर्भानुः पभानुर्भानुर्मास्त्रया
चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ।
श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ॥”
स्वर्भानुसूदनः, पुं, (स्वर्भानोः सूदनं यत् ।)
सूर्यः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ३०१ । १८ ।
“तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथैत्यव कर्णं सूर्यः स्यद्विष्व ॥”
स्वर्षातः, त्रि, (स्वः स्वर्गं यातः ।) मृतः । यथा,
याज्ञवल्क्यः ।
“पत्नो दृष्टितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गौत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नह्यचारिणः ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्षातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्षस्वयं विधिः ॥”
इति दायभागः ॥
स्वर्षलीकः, पु, (स्वर्षव लीकः । स्वर्गः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते २ । ५ । ४२ ।
“भूर्लीकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लीकाऽस्य
नामितः ।
स्वर्षीकः बलिपतो मूर्ध्नि इति वा लोका-
कल्पना ॥”
स्वर्षधृः, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य धृः ।) अमरसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अथारिस्तागरे ।
१७ । १६ ।
“अथाजगाम भूर्लीकं तामादादाय पुरुरवाः ।
स्वर्षधृशनाश्चैत्यमर्षयन् मर्त्तवचक्षुषाम् ॥”
स्वर्षीयस्तीमावञ्च ॥
स्वर्षापी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वापी) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥
स्वर्षश्या, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य श्या ।) उर्व-
श्याद्यप्सरसः । इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥
स्वर्षदी, पुं, (स्वः स्वर्गस्य दी ।) अश्विनी-
कुमारी । तत्पर्यायः । अश्विनीसुती २ नासर्षी
३ अश्विनी ४ दस्यो ५ आश्विनेयी ६ । इत्य-
मरः । १ । १ । ५४ ॥ द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचना-
भावः । इति स्वामी । सर्व एते नित्यद्विवच-
नान्ता एकत्वविवक्षायां एकवचनान्ता अपि ।
यथा,—
“नासत्यश्चैव दस्यश्च स्मृती द्वौ नामतोऽश्विनी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इति भरतः ॥
स्वलीनः, पुं, (स्वर्षान् खानः ।) दानविशेषः ।
यथा,—
“तामायास्तीन्तु रोधाय स्वलीनो नाम दानवः ।
पार्श्वतं रूपमास्याय वर्षाणाम् शतैर्द्विजाः ॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः ।
तमाहृष्टागमत्तच्च यच्च वृद्धा भगीरथी ॥
तेन नागिनं तं दैत्यं संविदार्यं न सङ्गतम् ।
शतधा तां समाधाय मूर्ध्नि न्यैरावणो गणः ॥
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाह्वयम् ।
तस्माद्वाघटनादिना अभून्नागपुत्रं वरम् ॥”
इति ब्रह्मपुराणे गङ्गावतरणतन्माध्यायः ॥

स्वस्ति

स्वस्ति, वि, (सुष्ठु अल्पः ।) अल्पः । यथा,—
“नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमल्पस्य धर्मस्य द्राघते महतो भयात् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । २ । ४० ॥

स्वल्पकेशरी, [न्] पुं, (स्वल्पः केशरोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपचक्रः ।
कुण्डलो ताम्रपुष्पश्च अन्तकः स्वल्पकेशरो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वल्पकेशी, [न्] पुं, (स्वल्पः केशोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) भूतकेशः । यथा,—

“गौलीमौ स्वल्पकेशी च भूतकेशश्च केशष्टकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अल्पकेशविशिष्टे, वि ॥

स्वल्पपत्रकः, पुं, (स्वल्पानि पत्राणि यस्य । कप् ।)
गौरशकः । स तु मधुकर्मदः । यथा,—

“गौरशाकौ मधुलोऽस्यो गिरिजः स्वल्पपत्रकः ॥”
इति रत्नमाला ॥

स्वल्पफला, स्त्री, (स्वल्पं फलं यस्याः ।) हृष्या-
भेदः । तत्पर्यायः । कच्छूची २ ध्वाङ्गनाशिनो ३
ग्रीहयत्रः ४ विपद्नी ५ कफघ्नो ६ अपरा-
जिता ७ । अस्या गुणाः हृष्यागुणतुल्याः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्ववासिनी, स्त्री, (स्वस्मिन् पिबालये वसतीति ।
वस + गिनिः । डीप् ।) ऊटा अनटा वा पितृ-
रुहस्थिता । तत्पर्यायः । चिरिण्टी २ । इत्य-
मरः ॥ “इ ऊटायामनटायां वा पितृरुहस्थिता-
याम् । पितृकुलसंज्ञात् चिरं णटति गच्छति
चिरिण्टी । इट मती अन् मनोपादिः ।
‘स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि
स्त्रियाम् ॥’
इति रुद्रः ॥

चिरिण्टीत्येके । खेषु ज्ञातिषु वसति स्ववासिनो
ग्रहादित्वास्मिन् । सुखेन वसति स्ववासिनोति
द्राविडाः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

स्ववीजः, पुं, (स्वं एव वीजं यस्य ।) आत्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥ निजकारणे स्वोयर्थे च लो ॥
स्वसा, [ऋ] स्त्री, (सुष्ठु अस्यति क्षिप्यते इति ।
सु + अस् + “सुजासंस्कृन् ।” उणा० २ । ६७ ।
इति ऋन् यणादेशश्च । भगिनी । इत्यमरः ।
२ । ६ । २८ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५० ।

“मातरं वा स्वसारं वा मातुलां भगिनीं निजाम्
भिषेत भिक्षां प्रथमं या चेन्नं नावमानयेत् ॥”)
स्वस्क, ऊ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऊ, स्वस्केतः । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्वस्ति, व्य, (सु + अस् + “सावसेः ।” उणा० ४ ।
१८० । इति तिः । बहुलवचनात् न भूभाषः ।)
आशोः । चैमम् । (यथा, महाभारते । ३ ।
१६६ । १३ ।
“स्वस्ति प्राशुहि कौन्तेय काश्यकं पुनराश्रमम् ॥”)

स्वस्तिम्

पुण्यादि । इत्यमरः । ३ । ३ । २४० ॥ आशी-
राशोर्वादः । चैमं निरुपद्रवः । पुष्यं पाप-
प्रचालनम् । णु । आदिना मङ्गलादौ च
स्वस्ति । स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादिपापनिर्जेजनादि-
श्विति भागुरिः । इति भरतः ॥ दानस्वीकार-
मन्त्रः । यथा, “श्रीमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्ती-
त्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा कामस्तुतिं पठेत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ तदयोगं चतुर्थी स्यात् ।
यथा,—

“स्वाहास्तये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते ॥”
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

(स्त्रीनिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, भागवते ।
४ । २४ । ३३ ।

“जितं त आत्सविबुध्यै स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
भवता राधसा राड सर्वस्मा आत्मने नमः ॥”
तथा च वाजमनेयसंहितायाम् । १३ । १६ ।

“अग्निद्व्याभिपातु मद्भ्या स्वस्त्वा कृटिषा शन्त-
मेन ॥”)

स्वस्तिकः, पुं, लो, (स्वस्ति चेमं कायति कथय-
तीति । कै + कः ।) आख्यानां रुद्रविशेषः ।
इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यात्कन्द्यानुगतं भेदेत् ।
तत्पार्श्वानुगतं चान्दी तत्पश्चिन्तगतं परः ॥”

इति भरतदृष्टमाश्रयः ॥
अन्यशास्तुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ नितावरगाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“गितवारः गितिवरः स्वस्तिकः सुनिपणकः ।
आवारकः सूचिपत्रः पणकः कुङ्कुटः शिखरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

योगाङ्गामनविशेषः । तस्य लक्षणं आसनशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

स्वस्तिकः, पुं, (स्वस्ति चेमं कायतीति । कै + कः)
मङ्गलद्रव्यम् । तत्तु तण्डुलचूर्णनिर्मितत्रिकोणा-
काराधिवासद्रव्यम् । चतुष्पथः । रुद्रभेदः ।
इति मेदिनी ॥ पिष्टकविकारः । रततालिकः ।
इति विश्वः ॥ जिनानां चतुर्विंशतिचक्रान्त-
र्गतचक्रविशेषः । यथा,—

“दृषो गजोऽश्वः भ्रुवगः कौशोऽजं स्वस्तिकः
शर्पो ।

मकरः श्रोवत्सः खड्गी महिषा सुकरस्तथा ॥
श्येनो वज्रं सृगच्छागो नद्यावर्त्ता घटोऽपि च ।
कूर्मो नीलोत्पलं शङ्खः फणो सिंहोऽर्जुतां
ध्वजाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

रमोनकः । इति त्रिकाण्डशेषः । (सर्पफथा-
स्थितनोलरखाविशेषः । यथा, रामायणे ।
१ । १८५ ।

“गिरोग्भिः पृथुभिर्नाया व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः ।
वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥”)

स्वस्तिमुखः, पुं, (स्वस्ति मुखे प्रथमे वदने वा
यस्य ।) लेखः । ब्राह्मणः । वन्दिनि, वि । इति
मेदिनी ॥

स्वस्तीयः

स्वस्तिवाचनं, लो, (स्वस्ति मङ्गलस्य वाचनम् ।)
माङ्गल्यकार्थरश्मिकानोन्वयस्वमाणमन्त्रोच्चारण-
पूर्वकतण्डुलविकरणम् । तन्मन्त्रो यथा । अमुक
कर्माणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते
पुण्याहमिति ब्राह्मणैस्त्रिरुक्ते अमुककर्माणि
रुद्रिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ततः रुद्रप्रतामिरिति
ब्राह्मणास्त्रिभूयः । एवं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ।
इत्युक्ते स्वस्ति इति ब्राह्मणास्त्रिभूयः । ततः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
विश्वदेवाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधानः ॥ इति पठित्वा तण्डुलान्
विकीरन्तु ॥ * ॥ प्रमाणं यथा, व्यासः ।

“सपुत्र्य गन्तुपुण्याहोच्चारणान स्वस्ति वाचयेत् ।
धर्मो कर्माणि माङ्गल्यं मयामाङ्गलदर्शनं ॥”
धर्मो कर्माणि इति मयामाङ्गलदर्शात् अमुक
कर्माणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति ब्रूयात् । यम ।

“पुण्यं उवाच न देव ब्राह्मणस्य विधायते ।
एतदेव निरो रारं कथ्यात् क्षिप्र्यैवैश्वर्ययोः ॥
सोङ्कारं ब्राह्मणं ब्रूयात् निरोङ्कारं मत्सौपती ।
उपानु च तथा यथे शब्दे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥”
इत्युद्वाहृतत्वम् ॥ * ॥

अपि न ।

नन्द उवाच ।

“अलिनितोऽस्मिन् रुद्रमि मामकैरपि गोपज्ञे ।
कुशं द्विजातिमस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

स्वस्थः, त्रि, स्वस्मिन् तिष्ठतीति । स्व + स्था + क ।
सुस्थः । यथा,—

“दृग्ं स्मृता हरमि भीतिमशेषजन्तोः
स्वस्थेः स्मृता मतिमताव शभां ददासि ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(“स्वस्थस्यापि ममधातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव
कुशला रसगुणानाहारविकारांश्च पर्यायेण-
च्छन्युपयोक्तुम् । मात्मानमाख्यातानेकप्रकार-
भूयिष्ठायापयुञ्जानास्तादृशप्रतीकरणलक्षणसमा-
ख्यातचष्टया मममिच्छन्ति कर्तुम् । देश-
कालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मणां आहार-
विकाराणाञ्च क्रमणोपयोगः सम्यक् । सर्वभि-
योगोऽनुदीर्घानां सन्धारणमसन्धारणमुदीर्घा-
नाञ्च गतिमता साहसानाञ्च वर्ज्यम् । स्वस्थ-
वृत्तमेतद्वातूनां साम्यानुग्रहार्थमुपादश्यते ।”
इति चरकं शारीरस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥ * ॥

“उत्पायोत्पाय मततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्वं संप्रचक्षते ॥
तवादी दन्तपयनं दादशाङ्गुलमायतम् ॥
कनिष्ठिकापरोणाङ्गमृश्ववर्धितमव्रणम् ॥”
इत्यादिकं सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अः ॥

“ममदोषः समागिन्श्च ममधातुमलक्रियः ।
प्रमत्तात्मिन्स्वमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥”
इति च तन्त्रोत्तरतन्त्रे ६४ अध्यायः ॥)

स्वस्तीयः, पुं, (स्वस्तिपत्यं पुमान्तीति । स्वस् +
“स्वसुच्छः ।” ४ । १ । १४३ । इति छः ।

स्वाती

भागिन्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।
 "मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्र्यं श्वशरं गुरुम् ।
 दीहितं विट्पतिं बन्धुवृत्विग्याण्यौ च
 भोजयेत् ॥")
 स्वस्त्रीया, स्त्री, (स्वसुरपत्न्यं स्त्री । स्वसृ + ह्रः ।
 टाप् ।) भागिन्यौ । (यथा, मनुः । ११ । १७२ ।
 "पैतृष्वस्त्र्यां भागिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।
 भ्रातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥")
 स्वात्तपादः, पुं, (अक्षपादः न्यायशास्त्रप्रवर्तयिता ।
 तस्येदमित्यण् । अक्षपादं न्यायशास्त्रं सुष्ठु अक्ष
 पादं अर्धाति इति अण् ।) नयायिकः । इति
 जटाधरः ॥
 स्वाक्षरः, पुं, (स्वस्य अक्षराणि यत्र ।) स्त्रोया
 क्षरः । सहो इति टस्तस्वत इति च पारस्य-
 भाषा ॥
 स्वागतं, क्ली, (सुखेनागतमिति ।) कुशलप्रश्नः ।
 इति हाराश्लो । (यथा, कुमार । २ । १८ ।
 "स्वागतं स्वानधिकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
 युगपद्युगवाहभ्यः प्राप्तभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥")
 सुखेनागतं खेनागतञ्च ॥ (सुष्ठु आगतं, त्रि ।
 यथा, मनुः । ४ । २२६ ।
 अङ्घ्रियेषु पुनश्च नित्यं कुर्यादतन्वितः ।
 अहाकृतं ह्यक्षरं ते भवतः स्वागतधने ।)
 स्वादिङ्गः, पुं, मार्याङ्गिक । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्वाच्छन्द्यं, क्ली, (स्वच्छन्द + थञ् ।) स्वच्छन्दस्य
 भावः । स्वच्छन्दता । स्वच्छन्दशब्दात् णाप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । ३१ ।
 "जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुषो धर्म उच्यते ॥")
 स्वातन्त्र्यं, क्ली, (स्वतन्त्रस्य भावः । स्वतन्त्र + थञ् ।)
 स्वतन्त्रस्य भावः । यथा,—
 "पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रश्च स्वविरं रक्षेत् न स्त्रा स्वातन्त्र्यामर्हति ॥"
 इत्युदाहृतत्वम् ॥
 "सौदायिके सदा स्त्रोणां स्वातन्त्र्यं परि-
 काञ्चितम् ॥"
 इति दायतत्त्वञ्च ॥
 स्वातिः, स्त्री, सूर्यपत्नीविशेषः । यथा,—
 "मञ्जा तु यमकालिन्दोरिवन्तमनुदस्रसूः ।
 तमरेणुमहावीर्या स्वातिः सूर्या सुवर्चला ।
 मरेणुमयी त्वाष्ट्री प्रिये चैतं विवस्वतः ॥"
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 खड्गः । इति धरणिः ॥
 स्वातिः, पुं, स्त्री, (स्वनेव अततोति । अत +
 स्वाती, इम् । वा डोष् ।) अश्विन्यादिमस-
 विंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चदशमक्षत्रम् । इत्यमरः ।
 ३ । ५ । ३८ ॥ हस्ता स्वाती श्रवणा अक्षावे ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ स च कुङ्कुमसदृशाकृण-
 तरकतारकः । अस्याधिदेवता पयनः । यथा,
 "कुङ्कुमाश्नतरकतारके
 वापुर्भे सुदति भोजिनामते ।

स्वादुः

शायकाश्चरचराचलाः कला-
 सञ्चलाश्च जगदुर्मगोदयात् ॥"
 दं ३ । १५ । इति कालिदासकृतराजवल्लभ-
 निरूपकपद्यः ॥ तस्य रूपं विद्रुमप्रवालसदृ-
 शम् । इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ॥*॥ तत्र जात-
 फलम् ।
 "कन्दर्परूपप्रभया समेतः
 कान्ताजनपीतिरतिप्रसन्नः ।
 स्वातिः प्रसूती यदि नित्यं स्वात्
 महामतिः प्राप्तविभूतियोगः ॥"
 इति कौटोप्रदोषः ॥
 स्वाट, उ प्रीतिनिष्ठोः । इति कश्चिकल्पद्रुमः ॥
 (भ्या०-आत्म०-मक०-सेट् ।) टन्त्यादिः । प्रीतिः
 प्रीतिकरणम् । लिट्प्रसोपादानम् । उ ।
 "अपां हि तमःय न वारिधारा
 स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥"
 इति श्रीहर्षः ।
 "स्वदते विविधास्वादं स्वादते च रसायनम् ॥"
 इति हजयाधः । इति दुर्गादासः ॥
 स्वाटः, पुं, (स्वाद + घञ् ।) रमयज्ञम् । (यथा,
 कथामरिक्तागरं । ६५ । १४१ ।
 "सभायैः स तदा भुङ्क्ते मङ्गलवर्णवर्जितान् ।
 ग्रन्थस्यात्रस्य बुरुधे नैव स्वादं स जातचित्त ॥"
 प्रातिकरणम् । इति स्वाटधातोरन्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 स्वाटनं, क्ली, (स्वाद + न्यट् ।) प्रातिकरणम् ।
 रमयज्ञम् । स्वाटधातोरन्तप्रत्ययेन निष्प-
 न्नम् ॥
 स्वाटितः, त्रि, प्रीतिः । आस्वादितः । इति स्वाट-
 धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 स्वाट्, पुं, (स्वट आस्वादने + "क्त्वापाजोति ।"
 उणा० १ । १ । इति उण् ।) मधुररसः ।
 यथा,—
 "मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुणः स्वाट्मधुनकः ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 गुडः । यथा,—
 "गण्डालं स्यात् गुडः स्वाटः ॥"
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 जोवकीप्रधिः । यथा,—
 "ऋष्याङ्गो मधुरः स्वाटुः प्राणकथिर-
 जीवकः ।"
 इति जटाधरः ॥
 सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्यायः । अगुरुसारः २
 सुधूमः ३ गन्धुमजः ४ । अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । मधुमामोदत्वम् ।
 वातनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
 स्वाटुः, स्त्री, (स्वट् + उण् ।) द्राक्षा । इति
 स्वाहीशब्दटीकायां भरतः । २ । ४ । १०७ ॥
 स्वाटुः, त्रि, (स्वट् + उण् ।) इष्टः । मनोज्ञः ।
 मधुरः । मिष्टः । इत्यमरभेदयोः । ३ । ३८४ ॥
 (तदुक्तम् । यथा,—
 "स्वाहत्रं सद्यतं पर्यादधियुतं ये भुञ्जते मानवा

स्वादुपा

स्त्रोषामिन्द्रियनिष्पन्नो यदि भवेद् पङ्कसुरीत्
 सागरम् ॥")
 स्वाटकण्टकः, पुं, (स्वादूनि कण्टकानि यस्य)
 विकण्टकहस्तः । गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ३७ । २ । ४ । ८८ ॥ विकण्टकहस्तः । इति
 राजनिघण्टुः ॥ (विकण्टकार्ये पर्यायो यथा,
 "विकण्टतो सुवाहसो गन्धिलः स्वादुकण्टकः ।
 स एव यज्ञहस्तश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥"
 गोक्षुरकार्ये पर्यायो यथा,—
 "गोक्षुरः क्षुरकाऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-
 कण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्याद्विष्णुगन्धिका ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 स्वाटकन्दा, स्त्री, (स्वादुः कन्दो यस्याः ।)
 विदारो । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथास्याः
 पर्यायः ।
 "विदारो स्वादुकन्दा च सा तु क्रोशी सिता
 स्मृता ।
 इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पर्यास्वनौ ।
 वराहवदना गृष्टिवदरत्वापि कथ्यते ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 स्वाटुका, स्त्री, (स्वाटुना रसेन कायतीति । कौ-
 कः ।) नागदन्तो । इति राजनिघण्टुः ॥
 स्वाटुखण्डः, पुं, (स्वादुः खण्डो यस्य ।) गुडः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरभागश्च ॥
 स्वाटुगन्धा, स्त्री, (स्वाटुगन्धो यस्याः । भूमि
 कुष्माण्डः । इति जटाधरः ॥ रत्नशोभाञ्जनः
 इति रत्नमाला ॥
 स्वाटुधन्वा, [न] पुं, (स्वादु धनुर्यस्य ।) काम
 देवः । इति कैचित् ॥
 स्वाटुपर्णी, स्त्री, (स्वादूनि पर्णानि यस्याः । डीष्
 दुग्धिका । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथास्य
 पर्यायः ।
 दुग्धिका स्वाटुपर्णी स्यात् क्षीरा विक्षीरिण
 तथा ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 स्वाटुपाका, स्त्री, स्वादुः पाको यस्याः ।) काव
 माची । इति राजनिघण्टुः ॥ (काकमाचं
 शब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)
 स्वाटुपण्डा, स्त्री, (स्वादुः पण्डो यस्याः ।
 पिण्डखकूरो । इति राजनिघण्टुः ॥
 स्वाटुपुष्यः, पुं, (स्वादूनि पुष्याणि यस्य ।) कटभं
 इति राजनिघण्टुः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
 "कटभो स्वाटुपुष्यश्च मधुरेणुः कटभरः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे
 स्वादुफलं, स्त्री, (स्वादूनि फलानि यस्य ।) वद
 फलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्वाटुफला, स्त्री, (स्वटु फलं यस्याः ।) कीचि
 इति शब्दरत्नावली ॥ (द्राक्षा । तत्पर्या
 दया,—
 "द्राक्षा स्वाटुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि

स्वाधिष्ठा

शुद्धीका हारङ्गरा च गोस्तनी चापि
कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्वादुमज्जा, [न]पुं, (स्वादु मज्ज यस्य ।) पर्वत-
जपोस्तुः । इति जटाधरः ॥

स्वादुमांसी, स्त्री, (स्वादु मांसं भक्ष्यः शस्यं यस्याः ।
डाप् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः काकोलोश्चेऽभिहितः ॥)
स्वादुमूलं, स्त्री, (स्वादु मूलं यस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुरसा, स्त्री, (स्वादुः रसो यस्याः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ आस्नातकफलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः । द्राक्षा ।
इति केचित् ॥

स्वादुलता, स्त्री, (स्वादुः लता ।) विदारो । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुगृहं, स्त्री, (स्वादु गृहञ्चेति ।) सैन्यवलवणं
सामुद्रलवणं वा । इति केचित् ॥

स्वादुस्तः, पुं, (स्वादुरस्तरसो यत्र ।) दाडिम-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वाहो, स्त्री, (स्वादु + “वातो गुणवचनात् ।”
४ । १ । ४५ । इति डाप् ।) द्राक्षा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १०७ ॥

स्वाधिष्ठानं, स्त्री, (स्वं लिङ्गं तत्र अधिष्ठानं यस्य ।
स्वस्य लिङ्गस्य अधिष्ठानं यस्मात् इति वा ।
स्वशब्दन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदु-
रित्युक्तस्तथात्वम् ।) पट्टकान्तमर्गतद्वितीय-
चक्रम् । तत्र लिङ्गमूलस्यवादिदान्तवर्णयुक्त-
हारकसमप्रभषड्लपद्वयम् । अत्र शिवाग्नी
वर्तते । यथा,—

“पड्डले वंदुतनिमे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि ।
व-भ-मैर्य-र-लैयुक्ते वर्णः पड्डभश्च सुप्रत ॥”
अपि च ।

“स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविन्दुं राकिणीं तथा ।
वादिदान्तं प्रविन्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अन्यत्र ।

“मिन्दुरपूरुचिरारुणपद्ममन्त्रत्
सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिताभवर्ण-
स्त्रीयैः सविन्दुलसितैश्च परन्दुरार्णैः ॥
तस्यान्तरे प्रविलसद्विपटप्रकाश-
मश्रोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।
अर्हन्दुरुपलसितं शरदन्दुशुभ्रं
वह्णारबोजममलं मकराधिकरुदम् ॥
तस्याङ्गदेशलसितो हरिरेव पाया-
ञ्चौलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः ।
पोताम्बरः प्रथमयीवनगर्ध्वधारी
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदवाहुः ॥
तत्रैव भाति स्तनं खलु राकिणो सा
नालाख्यजा रुचिसङ्घोदरकान्तिशोभा ।

स्वाधीन

नानायुधोद्यतकरैर्लेलिताङ्गलक्ष्मी-
दिश्याम्बराभरत्भूषितमत्तचित्ता ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो
मुनीन्द्र-

स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते
तत्क्षणेन ।

योगीशः सोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भानु-
तुष्यप्रकाशो

गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विचरयति सुधाकाव्यमन्दोह-
लक्ष्मीम् ॥”

इति पूर्णानन्दगिरिकृतपट्टचक्रक्रमः ॥

स्वाधीनः, त्रि, (स्वस्य अधीनः ।) स्वतन्त्रः ।
अपराधीनः । यथा,—

“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।
ये पराधीनकम्पाणो जीवन्तोऽपि च ते

मृताः ॥”

इति गाकडे । ११५ । ३७ ॥

स्वाधीनपतिका, स्त्री, नायिकाविशेषः । तस्या
लक्षणं यथा । स्वाधीनः पतियस्याः सा

स्वाधीनपतिका । मदाज्ञाकरप्रियतमा । अस्या-
ञ्चेष्टा वनविहारदिमदन्तोत्सवदग्नं मदाह-

ङ्कारमनोरथावामिप्रभृतयः । सा पञ्चविधा ।
मग्धा मग्धा प्रौढा परकीया सामान्या चेति ।

मग्धा स्वाधीनपतिका यथा,—
“मध्ये नो क्लेशमा स्नानं न गरिमा देहे न वः

कान्तिमा

श्रीणी न प्रथिमा गती न अडिमा नेत्रं न वा
वक्रिमा ।

लास्ये न दृष्टिमा न वाचि पटिमा हास्ये न
वा स्त्रीतिमा

प्राणेशस्य तथापि मञ्जति मनो मध्ये किं
कारणम् ॥ १ ॥

मग्धा स्वाधीनपतिका यथा,—
यदपि रतिमहोत्सवे नकारो

यदपि करेण च नोविधारणानि ।
प्रियसखि पतिरेप पाख्यदेशं

तदपि न मञ्जति चेत् किमाचरामि ॥२॥
प्रौढा स्वाधीनपतिका यथा,—

वक्रस्याधरपद्मवस्य तत्रसो हास्यस्य लास्यस्य
वा

धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशा कान्तस्तनोति
स्तुतिम् ।

स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेतःपथं टृकपथं
काव्यन्या दयितस्य मे सखि कथं तस्यास्तु

भेदग्रहः ॥३॥

परकीया स्वाधीनपतिका यथा,—
स्वीयाः सन्ति सृष्टे सरारुहदृशा यासां विलास-

क्षणं

काक्षीकुण्डलहर्मकङ्कणभनत्कारो न विश्रा-
स्यति ।

को हेतुः सखि कानने पुरपथे सीधे सखी-
सखिधी

स्वान्तं

भाम्यस्त्रीमपि पद्मवस्य परितो दृष्टिर्न सां
सुचति ॥४॥

सामान्या स्वाधीनपतिका यथा,—
सख्ये च प्रतिमन्दिरं स्रगदृशो यासां सुधा-

सागर-

क्षीतःसूतसरोजसुन्दरचमत्कारा दृशो-
विभ्रमाः ।

चित्तं किन्तु विचित्रमभयकलावैदग्ध्यहेतोः पुन-
र्वित्तं चित्तहरं प्रयच्छति युवा मध्येव किं

कारणम् ॥५॥

इति रसमञ्जरी ॥

स्वाधीनभर्तृका, स्त्री, (स्वस्या निजायाः अधीनो
भर्ता यस्याः । कप् ।) स्वाधीनपतिका । सा च

नायिकाभेदः ॥ यथा,—
“खण्डितोत्कण्ठिता लब्धा तथा प्रोषितभर्तृका ।

कलहान्तरिता वासकसज्जा स्वाधीनभर्तृका ॥”
इति जटाधरः ॥

(तल्लक्ष्यं यथा, माहित्यदर्पणे । ३ । ११३ ।
“कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीन-
भर्तृका ॥”)

स्वाध्यायः, पुं, (सुप्तु भावृत्य अध्यायः वेदाध्ययन-
मिति ।) भावृत्य वेदाध्ययनम् । तत्पर्यायः ।

अपः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ जापः ३ ।
इति जटाधरः ॥

“स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

हे भावृत्य वेदाध्ययने । सु सकृताय भावृत्य
अध्यायोऽधीतिः स्वाध्यायः इडो घञ् । जपनं

जपः अन् घञि जापस्य । इति भरतः ॥
स्वाध्यायवान्, [त्] पुं, (स्वाध्यायोस्त्यस्येति ।

मत्प् । मस्य वः ।) स्वाध्यायविशिष्टः । वेद-
पाठकः । (यथा, महाभारते । १ । ४७ । १० ।

“स तुह्यंरतास्तपसि प्रमत्तः
स्वाध्यायवान् वोतभयः कृतात्मा ।

चचार सख्यो पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान् मनसाप्यकाङ्क्षत ॥”)

स्वाध्यायो, [न्] पुं, स्वाध्यायोऽस्यास्तोति ।
इति ।) पत्तनवर्णिक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रि, वेदपाठकश्च । (यथा, महाभारते । ३ ।
२४ । १५ ।

“ब्राह्मणाः सामिन्होवाच तथैव च निरमयः ।
स्वाध्यायिनां भिन्नवस्य तथैव वनवामिनः ॥”)

स्वानः, पुं, (स्वनमिति । स्वन शब्द + “स्वन-
हर्मावां ।” ३ । ३ । ६२ । इति घञ् ।) शब्दः ।

इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (यथा, माघे । ४ । ५७ ।

“या विभक्ति कलवत्की गुण-
स्वानमानमतिकालिमासया ।

नात्र कान्तसुपगतया तथा
स्वानमानमति कालिमासया ॥”)
स्वान्तं, स्त्री, (स्वन्त्येति । स्वन + क्त । “कुन-
स्वान्तभ्रान्तेति ।” ७ । २ । १८ । इति षण्डि-

स्वामी

कलं निपातित्वा ।) मन्तः । इत्यमरः । १।४।३१ ॥
(यथा, भट्टिः । ६ । २२ ।

“तस्यास्तिपत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव
ज्वलन् ।

जलितेवानिलः शीतो वने तं न त्वजिह्वदत् ॥”
गङ्गम । इति मेदिनी ॥ (स्वस्व चान्तं, पुं, क्लो ।
यथा, भागवते । २ । ६ । ३४ ।

“यो ज्ञात्वमायाविभवश्च पर्यगाद्
यथा नभः स्वान्तमथापरे कुतः ॥”

शब्दितं, चि ॥

स्वापः, पुं, (स्वप + घञ् ।) निद्रा । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३६ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । २८ ।

“सद्यशोऽथ विपश्चासौ निश्चयः स्मृतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं हृत्तितः पृथक् ॥”

शयनम् । स्वर्गाज्ञता । पञ्चानम् । इति विश्व-
मेदिनी ॥ (विषयोऽस्य यथा,—

“सर्वान्पु दिवास्नापः प्रतिमिहोऽन्यत्र शीघ्रात् ॥
इति सुश्रुते शारंगरक्षाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

स्वापतेयं, क्लो, (स्वपती धनस्वामिनि साधुः ।
स्वपति + “पथ्यातिथिवमतिस्वपतेर्ठञ् । ” ४ ।

४ । १०४ । इति ठञ् । स्वागतादित्वात्त्रेजा-
गमः ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८० ॥

(यथा, मावे । १४ । ८ ।

“स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः
पर्यपायमवावृधञ्च यत् ।

तोयंगामि करवै विधानत-
स्तच्छेषस्व जुहवानि चानले ॥”

स्वापदः, पुं, (स्वापदः । पृषादरादित्वात् साधुः ।)
स्नापदः । इति इलायधुः ॥

स्वाभाविकः, त्रि, (स्वभावे भवः । स्वभाव + ठक् ।
स्वभावसिद्धः । स्वभावेन उत्पन्नः । यथा,—

“शैलं नाम गुणस्त्वैव सइजः स्वभाविको
स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्वर्गेन
यस्यापरे ।

किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जाविनां
जीवनं

त्वच्छेवोचपथेन गच्छसि पयः कक्षां निषेधं
जमः ॥”

इति वज्राज्ञसेनं प्रति सञ्चरणसेनप्ररितस्नाकः ॥
(व्याधिप्रकारभेदः । यथा,—

“तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । चतुर्विधाः
आगतवः शारीरा मानसाः स्वाभाविका
हेति । स्वाभाविकाः सुतृप्तिपासाजरासृत्यु-

निद्रापप्रभृतयः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमे-
ऽध्याये ॥

स्वामिजङ्घी, [न्] पुं, परशुरामः । इति शब्द-
माला ॥

स्वामी, [न्] त्रि, (स्वमस्वास्तीति । स्व + “स्वामि-
कैश्चर्ये ॥” ५ । २ । १२६ । इति स्वामिनृप्रत्यय-
निपातितः ।) अधिपतिः । तत्पर्यायः । ईश्वरः

३ पतिः ३ ईशिता ५ अधिभूः ५ नायकः ६

स्वायम्भु

नेता ७ प्रभुः ८ परिच्छदः ९ अधिपः १० ।
इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ अथमतिः ११ ईशः
१२ आर्यः १३ इति जटाधरः ॥ पालकः १४।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्वामी, [न्] पुं, (स्वमस्वास्तीति । स्व + चाधिन् ॥)
कार्तिकेयः । इति मेदिनी ॥ राजा । यथा,—

“स्वाम्यमास्यः सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्भङ्गलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥”

इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥

विभुः । हरः । हरिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुरुः । भर्ता । इति धरणिः ॥ वाक्ययनमनिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गरुडः । इति कैचित् ॥
अतोतकल्पीयार्हहेतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ परम-

हंसः । यथा, श्रीधरस्वामिप्रभृतयः ॥ * ॥
स्वाम्यर्थमरणफलं यथा, वङ्कपुराणे संध्याम-

प्रसंभानामाध्याये ।
“शृङ्गिभर्तेर्दृग्भिर्जापि तथा श्लेच्छैश्च तस्करैः ।
स्वाम्यर्थं वै जता राजन् तेषां स्वर्गो न संशयः ॥

हते मोस्वामिषिप्रार्थं नरमेधफलं हि तत् ॥”
स्वामिप्रशंसा यथा,—

“स्वौगर्व्यः पतिभौभाग्याहृते च दिने दिने ।
सुखी चेद्दिवो यस्मान्तं भोजिर्धर्मतः सदा ॥

पतिर्वन्धुः कुलस्त्रोणामधिदेवः सदा पतिः ।
परं मम्यतस्वरूपश्च सुवक्ररूपश्च सूर्तिमान् ॥

धर्मदः सुखदः शश्वत् प्रातिदः शान्तिदः
सदा ।

सन्धानदो मानदश्च मान्यश्च मानश्चण्डनः ॥
साराकारतमः स्वामी बन्धुनां बन्धुदर्शनः ।

न च भर्तुः समो बन्धुर्वन्धोर्वन्धुषु दृश्यते ॥
भरणादेव भर्तारं पालनात् पतिरुच्यते ।

शरीरिशाश्च स स्वामी कामदात् कान्त उच्यते ।
बन्धुश्च सुखबन्धाश्च प्रातिदानात् प्रियः परः ।

ऐश्वर्यदानादोग्रश्च प्राणेशात् प्राणनाथकः ॥
रतिदानाच्च रमणः प्रियो नास्ति प्रियात् परः ।

पुत्रस्तु स्वामिनः शुक्रात् जायते तेन स प्रियः ॥
अतपत्तात् परः स्वामो कुलजानां प्रियः सदा ।

असत्कुलप्रसूता या कान्तं विज्ञातुमक्षमा ॥
स्नानश्च नर्व्यतीर्थेषु सर्व्यज्ञेषु दीक्षणम् ।

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च सर्वाणि च तपोमि च ॥
सर्व्याश्चैव व्रतानीति महादानानि यानि च ।

उपौषणानि पुण्यानि यान्यन्यानि च विश्वतः ॥
गुरुसेवा विप्रसेवा देवसेवादिकश्च यत् ।

स्वामिनः पादसेवायाः कलां नार्हन्ति षोड-
शीम् ॥

गुरुविप्रदेवेषु सर्व्येभ्यश्च पतिर्गुरुः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये । ४२ । २०—३० ॥

स्वाम्युपकारकः, पुं, (स्वामिन उपकारकः ।)
अश्वः । इति कैचित् ॥ प्रभुहितकारकं, त्रि ॥

स्वायम्भुवः, पुं, (स्वयम्भुवोऽपत्यमिति । स्वयम्भु +
भृष् ।) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनिस्त्वत् न गुणः ।)

प्रथममनुः । स च सृष्टिद्वये ब्रह्मणो दक्षि-
चाङ्गाज्जातः । वामाङ्गात् शतरूपा स्त्री तस्य

स्वागोषि

महिषी आसीत् । अस्मिन्मन्त्रे यश्चैवतारः
स एव इन्द्रः । यमादयो देवाः मरीचादिमन्त्र-
र्षयः । स्वायम्भुवो मनुः । प्रियव्रतोत्तानपादो
मनुपुत्री । आकृतिः देवज्ञतिः प्रसूतिः कन्याः ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“यामा नाम पुरा देवाः आसन् स्वायम्भुवे-
ऽन्तरे ।

ससैव ऋषयः पूर्वं ये मरीचादयः श्रुताः ॥
अग्निप्रसाग्निवाहश्च रिभः सवन एव च ।

ज्योतीषान् दातिमान् हव्यो मेधा मेधातिथि-
र्व्यसः ॥

स्वायम्भुवस्यास्य मनोईशेति वंशवर्द्धनाः ।
प्रतिस्वर्गममो कृत्वा जग्मुस्ते परमं पदम् ॥

एतत् स्वायम्भुवं प्राक्तं स्वार्गोचिषमतः परम् ॥
इति मातस्य । ८ । ३—६ ॥ * ॥

अपरश्च ।

“ततो ब्रह्मात्मसंभृतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
आत्मनः सट्ठं चक्रं प्रजापाल्ये मनुं तदा ॥

शतरूपाश्च तां नारीं तपानिर्धतकल्पाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्न्यात्वे जगृहे प्रभुः ॥

तस्माच्च पुरुपात् पुत्रौ शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यातावात्मकर्मभिः ॥

कन्यं द्वे च तथाकृतिः प्रसूतिश्च ततः पिता ।
ददौ प्रसूतिं दत्ताय तथाकृतिं रुचेः पुरा ॥

प्रजापतिः स जगृहे तयोयज्ञः सदर्शिनः ।
पुरा जज्ञे महाभागः दम्पत्यामिथुनं ततः ॥

यज्ञश्च दर्शनायास्तु पुत्रौ दादश जज्ञिरे ॥
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे

तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दर्शनायां सुभास्वराः ॥
प्रसृत्याश्च तथा दत्तश्चतस्रो विंशतिस्तथा ।

ससर्ज कन्यास्तामान्तु सम्यक् नामानि मे
शृणु ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहशासननामाध्यायः
(तस्यस्वामिनि, चि । यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।

“यामा नाम तथा देवा आसन् सायम्भुवे-
ऽन्तरे ।

ब्रह्मसम्बन्धिनि च चि । यथा, कुमारः । २।१।
“तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवीकमः

तुरासाह पुराधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥”
स्वायम्भुवमनुपिता, [ङ] पुं, (स्वयम्भुवमनो

पिता ।) ब्रह्मा । इति पुराणम् ॥
स्वायम्भुवो, स्त्री, (स्वयम्भुव इयमिति । अण्

ङीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वराट्, [ज] पुं, (स्वः स्वर्गं राजते इति । राट्

+ क्तिप् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६
स्वारोचिषः, पुं, (स्वरोचिषोऽपत्यमिति । अण् ।

द्वितीया मनुः । अस्मिन् मन्त्रन्तरे विभुरव
तारः । रोचन इन्द्रः । तुषियादयो देवाः

उर्वस्तश्चादयः सप्तर्षयः । अग्निमृतः स्वार्गे
चिपो मनुः । द्युमत्सुषेणरीचिपत्प्रसूता मरु

पुत्राः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।
“स्वारोचिषस्य तनयाश्चत्वारो देववर्षसः ।

स्वाहा

मभोनभस्वप्रसृतिभानवः कोर्त्तिवर्हनाः ॥
दत्तोत्तिश्रवणस्तस्वः प्रालः कश्यप एव च ।
शोर्वी वृहस्पतिश्चैव सप्त सप्तपथैः स्मृताः ॥
देवाश्च तृषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
हस्तीन्द्रः सुकृतो मूर्त्तिरापञ्चोत्तरयः स्वयः ॥
वशिष्ठस्य सुताः सप्त ये प्रजापतयस्तदा ।
द्वितीयमेतत् कथितं मन्वन्तरमतः परम् ॥”

इति मात्स्ये । ६। ७—१० ॥

स्वार्थः, पुं, (स्वस्य अर्थः ।) स्वार्थाभिधेयः ।
स्वक्रोधधनम् । स्वीयवस्तु । आत्मप्रयोजनम् ।
(यथा, माघे । २ । ६५ ।)

“यजतां पाण्डवः स्वर्गमवलम्बित्वास्तपत्विनः ।
वयं हनाम हिपतः सर्वैः स्वार्थं समीकृतम् ॥”
स्वनिवृत्तिः । इति अर्थमन्वन्तरदर्शनात् ॥ लिङ्गार्थ-
विशेषः । यथा,—

“स्वार्थो द्रव्यस्य लिङ्गस्य मन्व्या कर्मादिरेव च ।
अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः ॥
स्वार्थो विशेषणम् । द्रव्यं विशेषणम् । लिङ्गं
पुंस्त्वादि । मन्व्या एकत्वादि । कर्मादिर्दादिः ।”
इति मन्वबोधटोकायां दुर्गादासः ॥

स्वास्थां, स्त्री, (स्वस्थस्य भावः । स्वस्थ + यञ् ।)
आरोग्यम् । इति शब्दरत्नावले ॥ (यथा, —
“गतविगं भवेत् स्वास्थां सर्वेष्वप्येकादिपु ।”
इति माधवकरकृतकृत्विनिधयमंघ्रहे वात-
व्याधधिकारे ॥) मन्तोपः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २४६ ।)

“किं वक्षन्त्यपकल्पपाः कृतधियः स्वप्नेऽपि
सा दुर्लभा
चेतः स्नास्यमुपैहि क खलु युवा धन्याऽधरं
धाम्यति ॥”)

स्वाहा, व्य, (सप्त आहुयन्ते देवा अनेनेति ।
सु + आ + ह् + डा ।) देवहविर्हानमन्त्र ।
तत्पर्यायः । औपट् २ वीपट् ३ वपट् ४
स्वधा ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ अस्य
टीका स्वधाशब्दे दृष्ट्या ॥ (यथा, देवी-
माहात्म्ये । १ । ५४ ।)

“त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारः स्वरा-
त्मिका ॥”)

स्वाहा, स्त्री, अग्निभाष्या । सा दत्तकन्या । इति
श्रीभागवतम् ॥ तत्पर्यायः । अग्न्याय २ हृत-
भुक्प्रिया ३ । इत्यमरः । २ । ३ । २१ ॥ द्विष्टः ४
अमलप्रिया ५ । इति वीजवर्णाभिधानम् ॥
वक्रिबधुः । ६ । इति शब्दरत्नावले ॥ मता-
न्तरे तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

नारद उवाच ।

“स्वाहा देवहविर्हाने प्रशस्ता सर्वकर्मासु ।
पिण्डदानं स्वधा शस्ता दाक्षिणा सर्वतो वरा ॥
एतासां चरितं जन्म फलं प्राधान्यमेव च ।
श्रीतुमिच्छामि त्वद्दाहाद वेदविदां वर ॥

सौतिरुवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ।
कथां कथितुमारभे पुराणोक्तां पुरातनौम् ॥

स्वाहा

श्रीनारायण उवाच ।

सृष्टेः प्रथमतो देवास्वाहागार्थं ययुः पुरा ।
ब्रह्मलोकं ब्रह्मसभामगम्यां सुमनोहराम् ॥
गत्वा निवेदनञ्चक्रुराहारहेतुकं मुने ।
ब्रह्मा श्रुत्वा प्रतिज्ञाय मिषवे शोहरिं परम् ॥
यज्ञरूपो हि भगवान् कलय च बभूव सः ।
यज्ञं यदयहविर्हाने दत्तं तेभ्यश्च कर्मणा ॥
हविर्हदति विप्राश्च भक्त्या च क्षत्रियादयश्च ।
सुरा नैव प्राप्नुवन्ति तद्दानं मुनिपुङ्गव ॥
देवा विपन्नास्ते सर्वे तत्सभाश्च ययुः पुनः ।
गत्वा निवेदनं चक्रुराहारभावहेतुकम् ॥
ब्रह्मा श्रुत्वा तु ध्यानं श्राद्धाण्यशरणं ययौ ।
पूजाञ्चकार प्रकृतेर्ध्यामिनेव तदाश्रया ॥
प्रकृतैः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणो ।
बभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनो ॥
श्राद्धमध्याह्नमार्तं च प्रभाच्छादनकारिणो ॥
अतीवसुन्दरो रामा रमणोया मनोहरा ।
इयंहास्यप्रमत्तास्या भक्तानुग्रहकातरा ॥
उवाचति विधिरग्रे पद्मयाने । वरं वृणु ।
विधिस्तद्वचनं श्रुत्वा संभ्रमात् समुवाच ताम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरि ! ।
दग्धं न शक्तस्वकृतां हृताशय त्वया विना ॥
तन्नामोच्चार्य मन्वाने यो दास्यति हविर्नरः ।
सुरेभ्यस्तत् प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्दपुञ्जकम् ॥
अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा मा गृहेश्वरी ।
देवानां पूजिता शश्वत् नराटोनां भवार्त्सिके ॥
ब्रह्मणश्च वचः श्रुत्वा मा विपणा बभूव ह ।
तमुवाच ततो देवो स्वाभिप्रायं स्वयम्भुवम् ॥
स्वाहावाच ।

अहं कृष्णं भजिष्यामि तपसा सुचिरेण च ॥
ब्रह्मस्तदन्यत् यत्किञ्चित् स्वप्नदम्भम एव च ॥
विधाना जगतां त्वञ्च शश्वत्पुञ्जयः प्रभो ।
विभांस्तं शेषा विश्वश्च धसाः साक्षो च
धार्मिणाम् ॥

सर्वाद्यपूज्यो देवानां गणेषु च गणेश्वरः ।
प्रकृतिः सर्वसुः सर्वपूजिता यत्प्रसादतः ॥
ऋषयो मुनयश्चैव पूजिता यं निपेथ्य च ।
तत्पादपद्मं पद्मेकभावेन चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्मास्या पाद्मामल्यह्ना पद्मनाभानसारतः ।
जगाम तपसे पाद्मे पद्मादोशस्य पद्मजा ॥
तपस्तेपे लक्षपमेकपादेन पद्मजा ।
तदा ददश श्राद्धाणं निर्गुणं प्रकृतैः परम् ॥
अतीवकमनायश्च रूपं दृष्ट्वा च रूपिणो ।
मूर्च्छां संप्राप कामन कामशस्य च कामुकौ ॥
विज्ञाय तदभिप्रायं सर्वशस्तामुवाच सः ।
समुत्थाप्य च स्वक्रोडे क्षीणाङ्गो तपसा चिरम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

वाराहं च त्वमग्नेन मम पद्मा भविष्यसि ।
नाम्ना नाग्निजितो कन्या कामे नन्मजितस्य च ।
अधुनाग्नेर्दाहिका त्वं भव पत्नी च भाविनि । ।
मन्वरूपा च पूता च मत्प्रसादाद्भवष्यसि ॥

स्वाहा

वक्रिस्त्वां भक्तिभावेन संपूज्य च गृहेश्वरीम् ।
रमिष्यते त्वया साङ्गं रामया रमणोयया ॥
इत्युक्त्वान्दह्ये देवो देवामाश्रास्य नारद । ।
तवाजगाम मन्वन्तो वक्रिब्रह्मनिदेशतः ॥
सामवेदोक्तध्यानं ध्यात्वा तां जगदम्बिकाम् ।
संपूज्य परितृष्टाव पाणिं जयाह मन्त्रतः ॥
तदा टिञ् वपथं तं सरं मे रामया सह ।
अतार्चनञ्जने रम्यं मंभोगसम्पदे मदा ॥
बभूव गभस्तस्याश्च हताशस्य च तेजसा ।
तदभार च सा देवो टिञ् हादशवत्तरम् ॥
ततः सपाव पत्राश्च रमणोयास्मनोहरान् ।
दक्षिणाग्निर्गर्ह्येपश्चात्तृणायान् क्रमण च ॥
ऋषयो मुनयश्चैव ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः ।
स्वाहान्तं मन्वसुवार्थं हविर्हदति नित्यशः ॥
स्वाहायुक्तञ्च मन्त्रश्च यो गृह्णाति प्रशस्तकम् ।
सर्वशिद्धिर्भवेत्तस्य ब्रह्मन् यज्ञणमावतः ॥
विपण्डोना यथा सर्पो वेदज्ञो यथा द्विजः ।
पतिर्भवाधिकोना स्त्री विद्याज्ञो यथा नरः ॥
फलशास्त्राविज्ञोना यथा वृद्धो हि निन्दितः ।
स्वाहाज्ञानस्तथा मन्त्रो न द्रुतं फलदायकः ॥
परितुः । दिजा सर्वं देवाः संप्राप्राहृतिम् ।
स्वाहान्तंनेव मन्त्रेण उपल मन्त्रमो व ॥
इत्येवं कथितं सर्वं स्वाहापाठ्यानमृतमम् ।
सुखद भोजद सारं किं भुयः श्रीतुमिच्छामि ॥
नारद उवाच ।

स्वाहापूजाविधानश्च ध्यानं स्तोत्रं मनीश्वर ।
संपूज्य वक्रिस्तृष्टाव दीन तां वट मे प्रभो । ॥
श्रीनारायण उवाच ।

ध्यानञ्च सामवेदोक्तं स्तोत्रं पूजाविधानकम् ।
वटामि श्रयतां ब्रह्मन् मावधानं निगामय ॥
सर्वेयज्ञारम्भकाले गालग्रामे पटेश्चवा ।
स्वाहां संपूज्य यत्नेन यज्ञं कुश्यात् फलापथं ॥
स्वाहा मन्त्राद्भृताश्च मन्त्रमिहस्वरूपिणाम् ।
मिहाश्च सिद्धिदां नृणां कर्मणां फलदां भजे ॥
इति ध्यात्वा च मूलिन दत्त्वा पाद्यादिकं नरः
सर्वमिह लभते मृत्वा मूलं स्तोत्रं मुने शृणु
ॐ ह्रीं श्रीं वक्रिजायार्ये देव्यै स्वाहेत्यनेन च ।
यः पूजयेच्च तां देवीं सर्वैष्ट लभते ध्रुवम् ॥
वक्रिर्वाच ।

स्वाहाद्याः प्रकृतेरशा मन्त्रान्ताङ्गस्वरूपिणी
मन्त्राणां फलदाश्चो च धात्री च जगतां मतो
सिद्धिरूपा च मिहा च मिहदा सर्वदा नृणाम्
हृताशदाहिका शक्तिस्तृष्टाणाधिकरूपिणी
संसारसाररूपा च घोरसंसारनारिणी ।
देवजीवनरूपा च देवपोषणकारिणी ॥
योऽङ्गैतानि नामानि यः पठेत्कस्मिंयुतः ।
सर्वमिहर्भवेत्तस्य सर्वकर्म सुशोभनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमभाष्यां लभते प्रियाम् ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसर्गके स्वाहापाठ्याः
नाम । ४० । ७—५६ ॥ बोधशक्तिवशेषं
तत्पर्यायः । तारा २ महायोः ३ शोडशारा
श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७ जया

स्त्रीकारः

अवन्ता ८ शिवा १० लोकेश्वरान्तजा ११ खट्वर-
वासिनी १२ भद्रा १३ वेङ्गा १४ नीलसर-
स्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोच-
नास्वा २१ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वाहापतिः, पुं, (स्वाहायाः पतिः ।) अग्निः ।
इति धरणिः ॥

स्वाहाप्रियः, पुं, (स्वाहायाः प्रियः ।) अग्निः ।
इति हलायुधः ॥

स्वाहाभुक्, [ङ्] पुं, (स्वाहाया भुङ्क्ते इति ।
भुज् + क्तिप् ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वित्, व्य, प्रश्नः (यथा, महाभारते । ५।३५।८ ।
“किं ब्राह्मणा वै श्रेयांसो दितिजाः सिद्धि-
रोचनः ॥”)

वितर्कः । इत्यमरः । ३ । ३ । २४१ ॥ (यथा,
मघदूते । १४ ।

“अदः शृङ्गं हरति पवनः किं स्वित्दित्युखोभि-
र्दृष्टोच्छ्रायश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्ग-
नाभिः ॥”

पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ प्रश्ने पृच्छायाम् ।
यथा स्वित्देवाकी विचरमि । वितर्का नाना-
पक्षावमर्षः । स्वित् प्रश्ने च वितर्कं च तथैव
पादपूरणे । इति मेदिनी । इति भरतः ॥

स्वित्, त्रि, स्वित्, इति । यथा । विभाषायामादि-
कर्मणोः । भवि आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया
इङ् वा स्यात् । प्रस्वित्तैव । प्रस्वित्तं
तेन । अस्वित्तेति आदिरत्र गृह्यन्ते जिह्वः
साहचर्यात् । स्वित्तैस्तु स्वित्त इत्येव ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्वित्, चि, (स्वित् + क्तः ।) अर्थायुक्तः । यथा ।
स्वित्तो अर्थापेता जनः । इति हलायुधः ॥
(यथा च कुमारः । ७ । ७७ ।

“रामोद्गमः प्रादुरभूदमायाः
स्वित्बाहुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ॥”

पङ्कम् । यथा,—

“अस्यं क्षत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं स्वित्तमत्रमुदाहृतम् ॥”

इति आहतत्त्वद्वयविशेषधनम् ॥

स्त्रीकारः, पुं, (अस्वस्य स्वस्य कारः करणम् ।
स्व + क्त + चञ् । अभूततद्भावे च्चोः) अङ्गी-
कारः । यथा,—

“सम्भिदागूः प्रतिज्ञा च सन्धावाचश्च सङ्करः ।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥

संश्रवोद्धारनियमोऽरीकाराश्रया अपि ॥”

इति अटाधरः ॥

प्रतिज्ञानम् । इति शब्दरत्नावले ॥ अस्वं स्वं
कुर्वन् व्यापारः । यथा । न च स्त्रीकारात् स्वत्वं
स्त्रीकर्तृव दाढत्वापत् । किञ्च । मनसा पात्र-
मुद्दिश्य इत्यादि शास्त्रे स्त्रीकारात् प्रागैव दान-
पदं दृष्टम् । ननु अहं स्वारात् अभूततद्भावे
धिप्रत्ययात् अस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः भवति
कथं ततः प्रागैव स्वत्वं । उच्यते उत्पन्नमपि

स्त्रीया

स्वत्वं सम्भदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन
व्यवहारार्थं क्रियत इति स्त्रीकारशब्दार्थः ।
इति दाढभागः ॥

स्त्रीयः, चि, (स्वस्वायमिति । स्व + क्तः ।) स्वकीयः ।
आत्मीयः । यथा, स्कान्दे शिववाक्यम् ।

“शूद्रः कर्मणि यो नित्यं स्त्रीयानि कुरुते
प्रिये ।

तस्याहमर्थां गृह्णामि चन्द्रश्चक्रविभूषिते ! ॥”
इति तिव्यादितत्त्वम् ॥

स्त्रीया, स्त्री, (स्वस्वेयमिति । स्व + क्तः । टाप् ।)
नायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । स्वामिन्ये-
वानुरक्ता पतिव्रता इति यावत् । अस्याश्चेष्टा

स्वामिशुश्रूषा शीलरक्ता सरलता क्षमा च ।
सा च त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।

एताः सर्वा नायिका अवस्थाभेदेन प्रत्येके
नवविधा । प्रोषितभर्तृका खण्डिता कलहा-
न्तरिता विप्रलम्बा उत्कण्ठिता वासकसज्जा

स्वाधीनपतिकः अभिभारिका प्रवक्ष्यत्यतिका
च । एताः प्रत्येके उत्तममध्यमाधमभेदेन

अष्टाविंशत्युत्तरगतनायिका भवन्ति । एतामां
दिव्यादिव्यगणनाभेदेन चतुरशोत्युत्तरगतव्य-
प्रकारा भवन्ति । तत्र प्रमाणं यथा । नायिका

त्रिविधा । स्त्रीया परकीया सामान्यवनिता
चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्त्रीया । न च

परिणीतायां परगामिन्यामतिव्याप्तित्वं पति-
व्रताया एव लक्ष्यत्वात् । तस्या परगामितया
परकीयत्वमेव ममायाति । अस्याश्चेष्टा । भर्तुः

शुश्रूषा । शीलसंरक्षणम् । आञ्जवम् । क्षमा
च । यथा,—

“गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि
स्मितं कुलनतभ्रुवामधर एव विश्रास्यति ।

वचः प्रियतमश्रुतं रतिथिरैव कोपक्रमः
कटाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मज्जति ॥”

अपि च ।

“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकणावधि
व्याहृतं

चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि
प्रलितम् ।

हास्यस्वाधरपङ्कवावधि महामानोर्जापि मोना-
वधि

सर्वं स्वावधि नावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”

अपि च ।

“पदन्यासो गृह्णाद्दृष्टिर्दृष्टिर्दृष्टिर्दृष्टिर्दृष्टिः
स्वगृहादन्यत् यद्भवन्मपरहोपतुलितम् ।

वचो लोकाभ्यं कृपणधनतुल्यं सुगृह्यः
पुमानन्यः कान्ताद्दिधुरिव चतुर्थीसमुदितः ॥”

स्त्रीयापि त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्राङ्कुरितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना

अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपरा-
धीनरतिर्नवोदा । सैव क्रमशो ज्ञातप्रश्रया
विश्रब्धनवोदा । अस्याश्चेष्टा । क्रिया मनोहरा

स्त्रीया

कोपे मार्हवं नवविभूषणे समीहा च ॥ * ॥
सुग्धा यथा,—

“आज्ञप्तं किल कामदेवधरणीपास्त्रेन काले
युगे

वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तावत्स-
मैशौह्यः ।

दृष्ट्या खल्लनचातुरी मुखरुचा सौधाकरौ
माधुरो

वाचा किञ्च सुधासमुदलहरौ लावण्यमाम-
न्यते ॥”

अज्ञातयौवना यथा,—

“नारात्तोरमुपागता श्रवणयोः शोचि स्फुर-
संशयोः

श्रोत्रे लम्बिमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।

सैवालाङ्कुरशङ्कया शशिशुद्धी रोमावलीं
प्रोच्छति

आस्तास्मीति मुहुः सखीमविदितशोभीभरा
पृच्छति ॥”

ज्ञातयौवना यथा,—

“स्वयम्भुः शम्भुरशो जलोचने ! तत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥ * ॥

नवादा यथा,—

“हस्तं धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते बहिरेव मनुम् ।

जानोमहे नवबधूरथ तस्य वक्ष्या ।
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥”

यथा च ।

“बलात्क्रोता पाशं सुखमनुसुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्धानं क्षिपति वदनं सुम्बनावधौ ।

हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारापितमना
नवादा वादार्गं रमयात् च सन्तापयति च ॥ * ॥

विश्रब्धनवोदा यथा,—

“दरमुकुम्भितनेत्रपाणिनीवो-
नियमितबाहुकृतां रयुरमवन्धम् ।

मरकान्तकुचस्थलं नवोदा
स्वर्पाति समापमुपेत्य कस्य यूनः ॥ * ॥

समानलज्जामदना मध्या । एषव चातिप्रश्रया-
दतिविश्रब्धनवोदा । अस्याश्चेष्टा सागसि प्रियसि

धैर्यं वक्रोत्तरधैर्यं परुषवाक् । यथा,—

“स्वापि प्रियाननविलोकनहारिरेव
स्वापच्युतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।

इत्थं सगरुहमुन्धौ परिचिन्तयन्तौ
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥ * ॥

पतिमात्रावपयर्कनिकलापकाविदा प्रगल्भा ।
वेश्याया कुलटायाश्च पतिमाश्रययत्वाभा-

वात् न तत्रातिव्याप्तिः । अस्याश्चेष्टा रति
प्रीतिरानन्दादात्मसंभोजः । प्रथमं यथा,—

“ससृष्ट्य स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कच्छ-
स्व

निष्पीयाधरविश्वमन्वरमपाञ्चल्य व्युदस्वाक-
क्षाम् ।

स्वीया

वस्वास्वजिनोपतेः ममुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
।।माहो वसनाञ्जलेः श्रवणयानोन्तोत्पलं
निकृते ॥” * ॥

यथा च ।

‘नखाङ्कितमुरःस्यलेऽधरतले रटस्य क्षतं
धृता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली ।
।।तासमये मया सकलमेतदाहोक्तं
प्रतिः क्व च पतिः क्व च क्व च तवलि शिखा-
विधिः ॥”

अपि च ।

“कान्तं तस्यमुपागते विगलिता नाधी स्वयं
बन्धनात्
वासश्च श्रयमेखलागुणघृतं किञ्चित् नितम्बं
स्थितम् ।

पतावत् सखि वेदि केवलमहो तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कांऽसौ काश्चि रतश्च कोटशमिति स्वस्यापि मे
न स्मृतिः ॥” * ॥

मध्याप्रगल्भे मानावस्थयां प्रत्येकं त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधोरा चेति । व्यङ्ग्यकोप-
प्रकाशा धोरा । अत्यङ्गकोपप्रकाशा अधीरा ।
व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधोरा । इयांस्तु
विशेषः । मध्यमायाः धोरायाः कोपव्यङ्गिका
गोः । अधीरायाः परुषवाक् । धोराधोराया
वचनरुदिते प्रकाशिके । प्रौढाधीरायास्तु
रतावोदास्यम् । अधोरायास्तज्जनताडनादिः ।
धीराधीराया रतावोदास्यं तस्मान्नादि च कोप-
प्रकाशकम् । यत्तु धोरादिभेदः स्वायाया एव
न परकीयाया इति प्राचानलिखनं तदाद्या
मात्रं धीरात्वमधोरात्वं तदभ्युच्च माननियत-
मेव परकीयाया मानश्च निति वक्तुमशक्यत्वात्
परकीयाया मानश्चेत्पामप्यायशक्यत्वादिति
।।वः ॥ * ॥ मध्या धोरा यथा,—

“लीलानिपुञ्चे व्रजतो निकुञ्चे
स्फारा बभ्रुवुः श्रमवारिधाराः ।
दृष्टे समीहं भवतो विधातुं
धोरं समोरं नलिनीदलेन ॥” * ॥

मध्या अधोरा यथा,—

‘जातस्ते निशि जागरां मम पुनर्नेत्रास्त्रुजे
शोषिमा
नेषीतं भवता मधु प्रविततं व्याधूर्णितं मे
मनः ।

स्वाभ्यदृष्टुञ्चने निकुञ्चभवेन लब्धं त्वया श्रोफलं
पक्षेषुः पुनरेष मां बहुतरैः क्रूरैः शरैः
कृन्तति ॥” * ॥

मध्या धीराधीरा यथा,—

“कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निश्चस्य वास्यलुलिता निहिता हगस्ताः ॥” * ॥
प्रौढा धोरा यथा,—

“नो तस्यं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा
गिरो

स्वूर्क

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयितं कोपस्य मगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः महचरो कुर्वति
साचि स्मितम् ॥” * ॥

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलभवलोक्त्र स्वोयमिटोः कलायां
हरशिरसि परम्यावाममाशङ्कमाना ।
गिरिशमचलकन्या तर्ज्यायामास कम्प-
प्रचलवलयवेङ्कत्कान्तिभाजा करेण ॥” * ॥

प्रगल्भा धीराधोरा यथा,—

“तन्पोपान्तमुपेयधि प्रियतमे साचोक्ततत्रोवया
काकुव्याकुलवाचि साचिह्नितस्फूर्जत्कपोल-
त्रिया ।

इत्थन्यस्तकरे पुनर्भगदृशा लाकारमाक्षलित-
प्रौढोदृष्टमयुग्ममामलरुचो विस्फारिता
दृष्टयः ॥” * ॥

एते धोरादिषुभेदा द्विविधा । धीरा ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च
धीराधोरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च इत्यपि क्वचित्
पाठः एते धोरादित्रया भेदात् द्विविधा
भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे
सति भर्त्सनादिके ज्येष्ठा । परिणीतत्वे
सति भर्त्सनादिके कनिष्ठा । अधिकसेहाम्
न्यूनसेहाम् सामान्यवनि तादिषु नातिव्याप्तिः
परिणीतत्वपटेन व्यावर्तनात् । नापि परकी-
यायामतिव्याप्तिः । भर्त्सपटेन तद्व्यावृत्तं । धोरा
ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

“एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोविज्ञाय निद्रां
तयो-
रेकां पङ्कवितावगुण्ठनपटामत्कम्भरो दृष्टवान्
अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं आलोलहस्ता-
जुलि-
व्यापारैर्वसनाञ्जलश्चपलयन् स्वापच्युतिं क्रम
वान् ॥” * ॥

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा,—

“अन्तःकोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने
कानने
पुष्यस्यावचयाय नस्ववदनामेकां समायोजयन् ।
अर्होऽलोलितलोचनाञ्जलचमत्काराभिरामा-
ननां

शोरादीधरपङ्कवां नवबधूमन्यां समालिङ्गति ॥”
धीराधोरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

“क्षेत्र्याधैर्यपरिदृष्टयज्ञिन्यारेणादृशोः प्रीतये
रत्नहन्मनन्तकान्तिरुचिरं मृष्टिदये न्यस्तवान् ।
एकस्याः कलयन् करे प्रथमतो रत्न परस्याः
प्रियो

हस्ताहस्तिमियात् स्पृशन् कुचतटोमानन्दमा-
विन्दति ॥”
इति रसमञ्जरो ॥

स्वूर्क, या विस्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः ङ्ङी वकार-

स्वेदः

युक्तः । क्षिपि राक्षालीपे स्रुः स्रुरी स्रुरः ।
या स्वूर्कित स्रुर्षं तेन । स्वूर्कति कर्षी
मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

स्रु, ज शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-शब्दे स्रु-उपतापे सक०-सेट् ।)
दन्त्यादिव्यकारोपधः । ज, यस्वारोत् पिक् ।
अस्वार्धीत् खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

स्रु, गि हिसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-चानिट् ।) दन्त्यादिव्यकारोपधः ।
तद्विहितोऽपीति केचित् । गि, स्रुवाति स्वूर्कः
स्वूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

स्वेक, ङ्ङ गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पाल०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । ङ्ङ, अस्ति-
स्वेकत् । ङ्ङ, स्वेकते । इति दुर्गादासः ॥

स्वेच्छा, स्तो, (स्वस्य इच्छा ।) स्वकीयेच्छा ।
तत्पर्यायः । यदृच्छा २ स्वेरिता ३ । इति
ह्रिमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरं । २५।४८।
‘स च मस्योऽस्मिभ्यं तत्कालं स्वच्छया
चरन् ।

उत्स्यलदीपनिकटं जगाम विधियोगतः ॥”)
स्वच्छासृत्यः, पुं, (स्वच्छया सृत्युर्यस्य ।) भीषः ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वच्छया मरणश्च । तद्-
युक्तं, मि ॥

स्वेदः, पु, (सिद्ध + घञ् ।) घर्मः इत्यमरः ॥
१ । १ । ४३ ॥ स्वेदनम् । इति संटीका ॥ भावरा
इति भाषा ॥ * ॥ उष्णः । तापः । यथातः
स्वरायाय व्याख्यास्यामः । इति इ आह
भगवानावेयः ।

“अथ स्वेदान् प्रवक्ष्यामि यैर्यथावत् प्रयोजितैः
स्वेदमाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥
स्रुपुञ्जप्रयुक्तं स्वेदनावजितेऽग्निले ।
पुरोपमुच्यतेतांसि न सज्जन्ति कदाचन ॥

शुष्काण्यपि च काष्ठानि स्रुहृत्वे दोषपादादने ।
नमर्यान्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवितो नरान् ॥
यागर्तुःश्याधितापन्नो नात्युणोऽतिस्वदुर्न च ।
दृश्यवान् कल्पिता देशं स्वेदः कार्यकरो मतः ॥
व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ॥
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ * ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इच्छते ।

स्निग्धरुचस्तथास्निग्धोऽरुचश्चाप्युपकांक्षितः ॥
आमाशयपते वाते कफे पक्षाशयाश्चिते ।
रुचपुञ्जी हितः स्वेदः स्रुपुञ्जं स्रुधैव च ॥
दृपणी हृदयं दृष्टो स्वेदयन्मृदु वा न वा ।
मध्यमं वंचनी शेषमज्ञावयवमिदतः ॥

स्रुहृत्ककः पिच्छा गाधुमानामथापि वा ।
पद्मात्पलपलाशेष्वी स्वेदः स्रुधैव च सुधी ॥
मुक्तावलाभिः शोताभिः शीतसभांजनैरपि ।
जनाद्रंजलजेहस्तैः स्निग्धतो हृदयं स्वृशेत् ॥
शीतशूलव्युपरमे स्निग्धगौरवनिघडे ।
मंजाते माह्वे स्वेदे स्वेदनाहिरतिशोता ॥
पिपासा गात्रसदनं स्रुर्कपित्तप्रकोपणम् ।
दाहः स्वेदोऽदौर्बल्यमतिस्निग्धश्च स्रुधैव ॥

उक्तस्तस्वाशितोये यो वैषिकः सर्व्यो विधिः।
सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरस्निग्धशोतलः ॥”
अशितोये अशनाध्याये ॥ * ॥

“कषायमद्यनित्यानां गभिन्या रक्तपित्तनाम् ।
पित्तनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहि-
नाम् ॥

विटग्धभृष्टव्रधानां विषमद्यविकारिणाम् ।
तान्त्वानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहि-
नाम् ॥”

तान्त्वानां क्वात्त्वानाम् ।

“हृषतां क्षुत्परोतानां क्रूडानां शोचतामपि ।
कामल्युदरिणाश्चैव क्षतानामाद्यरोगिणाम् ॥
दूर्बलानि विशुष्काणामुपक्षीणौजसान् तथा ।
भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेटमवतारयेत् ॥”

प्रतिश्याये च कामे च हिक्काश्वामेदलाघवे ।
कर्णमण्ड्यां शिरःशूलं स्वरभेदं गलशरङ्गं ॥
अर्दितेकाङ्गमर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
कोष्ठानाहविबन्धेषु सूत्राघाते विजृम्भके ॥

पाश्र्वपृष्ठकटाक्त्तिसंयुक्ते शृङ्गसोषु च ।
सूत्ररुक्ते महत्सु च मुष्कयारङ्गमर्दके ॥
पादोरुजानुजङ्घान्तिसंयुक्ते श्वयथावपि ।
खल्वीध्वामे च शोते च वेपथो वातकण्ठके ॥

सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भशौरवसुसिषु ।
मर्देषु विकारेषु स्वेटनं हितमश्नते ॥ * ॥
तिलसाधकुलत्याद्यष्टतैलाभिषोदनैः ।
पायसैः क्षुभरेष्वाभैः पिण्डस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥

गोखराश्ववराहाष्टमङ्गलिः क्षुत्पथेयवः ।
सिकतापाशुपाषाणकरोषायमपृटकैः ॥
शैषिकान् स्वेटयेत् पूर्वज्वितिकान् ममुपाचरेत्
दश्याख्यतानि शस्यन्ते यथास्य प्रस्तरश्चपि ॥

भूगृहेषु च जेन्नाकेपूषणगर्भगृहेषु च ।
विधुमाङ्गारतसेध्वभ्यक्तः स्वियति ना सुखम् ॥
श्राय्यानुषोदके माम पयावस्तगिरस्तथा ।
वराहमध्यपित्तासृक्सेहविल्लतण्डुलाः ॥

इत्येतानि ममत्काथ्य नाडोस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागज्ञा यत्तथापेक्षः भिषक्त्सम् ॥ * ॥
वीरणासृत्कैरङ्गुलिग्रमुलकमर्दपैः ।
वामावशकरञ्जार्कपत्रैरमलकस्य च ॥

शोभाञ्जनकरीवारमालतः सुरसाजकः ।
पत्रैरुत्काथ्य मलिनं नाडोस्वेदं प्रयोजयेत् ॥
भूतोक्तपञ्चमुलाभ्यां मर्या टपिमस्तुना ।
सूचरुक्तेय सङ्घर्नाडास्वेदं प्रयोजयेत् ॥ * ॥

एत एव च नियं हा प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठास्य कारयेत् ॥
गोधूमशकलैश्चूर्णैश्चैव कामस्य भयते ।
सखेडिकवज्रवर्णैरुपग्राह्यं ध्यायते ॥ * ॥

गन्धः सुराया किटसं जालानां शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतलाभ्यां यन्मया वेदनाहयेत् ॥ * ॥
धर्मभिर्योवनहृद्यः सनामभिरपुनिभिः ।
उष्णवीर्यैरनाभिं तु कौपेयविक्रमगतकैः ॥

रात्रौ बहं दिवा मुञ्चेत् मुञ्चेदादौ दिवाकृतम् ।
विदाहपरिहार्यं स्यात् प्रकपस्तु गीतलेः ॥

सङ्करः १ प्रस्तरो २ नाडो परिषेकोऽवगाह-
नम् ५ ।

जेन्नाकोऽश्मघनः ७ कर्षुः ८ कुटो ९ भूः १०
कुम्भरेव च ११ ॥

कूपो १२ होलाक १३ इत्येते स्वेटान्ति तयो-
दम् ॥

ते वषावत् प्रवक्ष्यन्ते सर्वे एवानुपूर्वशः ॥”
इति ॥ * ॥

तत्र वस्त्वान्तरितैरवस्त्वान्तरितैर्व्यापिण्डैर्योक्ते-
रुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ १ ॥ शूक-
शमोधान्यपुलाकानां वैशवाः पायसकृशरोत्-
कारिकार्दोनां वा प्रस्तरं कौपेयाविकोत्तरप्रच्छेदे

पञ्चाङ्गुलीरुवकार्कपत्रपच्छेदे वा स्वभ्यक्तसर्व-
गात्रस्य शयानस्यापरिस्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति
विद्यात् ॥ २ ॥ स्वेटनदश्याणां पुनर्मूलफलपत्र-
भङ्गादोना सृगशकुनिपिशितगिरःपटादोना-
मुष्णस्वभावानां वा यथाहंमस्त्रलक्षणसंज्ञोप-
संहितानां सूत्रचारादोनां वा कुम्भ्यां वास्यमनु-
हमन्त्यामुत्कथितानां नाड्या शरपोकावंगदल

करञ्जार्कपत्तान्यतमकृतया गजाग्रहस्तमंस्थानया
व्यामदोर्ध्या व्यामार्हदोर्ध्या वा व्यामचत्
भीगाष्टभागमुलाग्रपरिणाहस्त्रोतमा सर्वतो
वातहरणभञ्जितच्छेदया द्विस्तिर्वा विनामतया
वातहरमिदस्त्रेहाभ्यक्तगात्रस्य वास्यमुपहरेत् ।
वास्यो ह्यनु गामाविहृतचण्डवैगस्ववमविटहन

सुखं स्वैयथाति नाडोस्वेदः ॥ ३ ॥ वातिकोत्तर-
वातिकानां पुनस्त्रोलादोनामृतकाथैः सुखाणौ
कुम्भाच्छेदिकाः प्रनाडोर्वा प्रथियेश यथाहं-
मिहच्छेदाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचये
दिति परिषेकः ॥ ४ ॥ वातहरोत्काथचौर-
घृततैलापिशितरसोष्णसन्निहकोष्ठावगाहस्तु

यथाक्त एवावगाहः ॥ ५ ॥ अथ जेन्नाके विज्ञापि
भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्यां दिश्यत्तरस्या वा
गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्ण-
वर्णमृत्तिके वा परावापुष्करिण्यादोनां जला-
शयानामन्यतमस्य कले दक्षिणे पश्चिमे वा
नृपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा
अरद्वीः सुपुष्कस्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं
वा अभिमुखतार्थं कृटागरं कारयेत् । उत्संध-
विस्तारतः परमरद्वीः पौडश समस्तात् सुहृतं
सुत्कथीमस्यन्नमनेकवातायनम् । अस्य कृटा-
गारस्यान्त समन्ततो भिन्नमरद्वीविस्तारोत्
सेधा पिण्डका कारयेत् चाकपाटात् । मध्ये
चास्य कृटागारस्य चतुष्किष्कमात्र पुरुषप्रमाणं
गृह्यथं कन्दस्थानं बहुसख्मिच्छेदसङ्कारको-
ष्ठकवत्स्य सपिधाने कारयेत् । तस्य खादिरा-
सामाश्वजर्जोदोनां वा काष्ठानां प्रथित्वा प्रदो-
पयेत् । स यदा जानीयात् ॥ ६ ॥ टपानि
काष्ठानि जलभूमिनि श्वतसस्य केवलसपिदना
तदस्मिन्नेह स्वेटयोक्तेन चोष्णया युक्तमिते तदेव
उरुपं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवे-
शयेत् । प्रवेयथैयनमनुशिश्यात् सोस्य प्रविश-

कल्याणायारोग्याय चेति । प्रविश्य चै
पिण्डकामधिरुद्ध पाश्चापरपाश्चाभ्यां यथासुह
शयोधाः । न च त्वया स्वेटसूच्छीपरीतेनापि
सता पिण्डकैषा विमोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात्
अशयमानो इतः पिण्डकावकाशात् हार-
मनधिगच्छन् स्वेटसूच्छीपराततया सद्यःप्राणा
जह्याः । तस्मात् पिण्डकामेना न कथञ्चन
मुञ्चेथाः । त्वं यदा जानीयाः विगताभिष्यन्द
मात्मानं सम्यक् प्रस्त्रस्वेदपिच्छ सर्वस्वातो
विमुक्तं लघुभृतमपगतप्रिवहस्तभसुमिवेदना
गौरवमिति ततस्ता पिण्डकामनुसरन् हाः
प्रपद्यथाः । निष्कस्य च न महमा चक्षुषो
परिपालनार्थं शोतीदकमुपसृशेथाः । अपगत
सन्तापक्तमस्तु मूहर्तान् सुखोष्णं वारिण
यथान्यायं परिपिक्ताऽज्ञीयाः । इति जेन्नाव
स्वेदः ॥ ६ ॥

“शयानस्य प्रमाणेन घनामशमयीं शिलाम्
तापयित्वा मासतघ्नैर्हृदिभिः सप्रदोषितैः ॥
व्यपोह्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चवोष्णवारिण
तां शिलामय कुर्वति कौशियाविकसस्तरात् ॥
तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्वियते सुखम् ।
रीरवाजिनकौशियप्रवागाद्यः सुसंहृतः ॥
इत्युक्त्वाऽश्मघनस्वेदः कर्षस्वेदः प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥
खानयेत् शयनस्याधः कर्षस्थानविभागावत् ।
दोसैरुधमरङ्गावस्ता कर्षं पूरयेत्ततः ॥
तस्यामुपरि शय्यायां स्वपुनस्वियति ना सुखम् ॥
अनल्युत्संधविस्तारं हृत्ताकारमलोचनाम् ।
घर्नाभिति कुटा कृत्वा कुष्ठाद्यः संप्रलेपयेत् ॥
कुटामध्ये निपुंश्या स्वास्ताणां शोषकल्पयेत्
प्रावारजिनकौपेयकृष्णकमलगोलकः ॥
हसन्तिजाभिरङ्गारः पूर्णाभिस्ताश्च स्वशः ।
परिवाथ्यान्तरारहोऽभ्यक्तः स्वियति ना
सुखम् ॥ ८ ॥

य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ॥ १० ॥
प्रशस्तायां निवानाया समायामुपदिश्यते ।
कुम्भो वातहरकाथपूर्णो भूमौ निखातयेत् ॥
अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ।
स्थापयेदामनं दापि नातिमान्दपरिच्छेदम् ॥
अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्राक्षिपेद्यथा गुडान्
पाषाणान् वाष्पणा तेन तत्स्यः स्वियति ना
सुखम् ॥ ११ ॥

सुसंहताङ्गः स्वभ्यक्तः स्वेदैरनिलनाशनः ।
कृपं शयनविस्तारं हिग्णश्चापि वेधत ॥
देशे निवाते शस्ते च कुख्यादन्तः सुसार्जितम्
हस्यश्वगोश्वग्राणां करोपदंशपुरितं ॥
स्ववच्छन्नः सुसंस्तार्णोऽभ्यक्तः स्वियति ना
सुखम् ॥ १२ ॥

घातोकान्त् करोषाणां यथोक्तानां प्रदोषयत
धानीका गणिकाम् ।
शब्दान्ताःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ।
सुदग्धायां विधुमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ॥
स्ववच्छन्नः सुखं यत्राभ्यक्तः स्वियति ना सुखः

खेदः

श्रीलाकखेद इत्येव सुखपीक्री महर्षिणा ॥१३॥
इति त्रयोदशविधः खेदोऽग्निगणमन्त्रयः ॥*॥
व्यायाम उष्णमदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातः ।
खेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥
इत्युक्तो द्विविधः खेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ।
एकाङ्गमर्षाङ्गनः स्निग्धो रुक्षस्तथैव च ॥
इत्येतत् द्विविधं हृदं खेदमद्दिश्य कीर्तितम् ।
स्निग्धखेदैरुष्णस्य स्निग्धः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्निग्धमात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥”

इति ॥ * ॥

तत्र श्लोकाः ।

“खेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथायाग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥
स्निग्धातिस्निग्धरूपाणि तथातिस्निग्धमेषकम् ।
अखेदाः खेदयोग्याश्च खेदद्वयानि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः खेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संप्रहेण च पट् खेदाः खेदाभ्यां निदर्शिताः ॥
खेदाधिकारि तदाद्यमक्तमेतन्मर्षिणा ।
शिष्येण पतिपत्तव्यमपदेष्टा पुनर्व्वसुः ॥”

इति चक्रकोयखेदाध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

अथ खेदविधः ।

“खेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तोषखेदमञ्जितः ।
उपनाहो द्रवखेदः सर्वं वातार्त्तिहारिणः ॥”
तापखेदः उष्णखेदश्च ताभ्यां मञ्जितः । उप-
नाहः उपनाहखेदः ।
“खेदो तापोष्णजो प्रायः श्लेष्मणो समुदोरितौ ।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंगं द्रवो हितः ॥”
द्रवो द्रवखेदः ।
“महाबले महाव्याधौ शीते खेदो महान् स्मृतः ।
दुर्बले दुर्बलखेदो मध्यम मध्यमो मतः ॥
बलासं रुक्षणः खेदो रुक्षः स्निग्धः कफा-

निले ॥”

रुक्षणः रुक्षयतीति रुक्षणः नन्द्यादित्वात्
अनपत्ययः ।

“कफमेदोऽवते वाते फोणणहं रवेः करात् ।
नियहं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं ध्रुवम् ॥
चिन्ताव्यायामभारंश्च संवतामयमुक्तये ।
येषां नस्यं प्रदातव्यं वस्तिधापि हि देहिनाम् ।
शोधनोयाश्च ये केचित् पूर्ब्वखेदाश्च ते मताः ।
खेदाः ऊहं तयोऽपाह भगन्द्यश्चमस्तथा ।
असमथ्या चातुरो जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्मणः ॥”
शस्त्रकर्मण ऊहं पथाश्चति सुद्यते ।
“पथात् खेदा हृते शन्ये मृदुगर्भगद तथा ।
काले प्रजातःकाले वा पथात् खेदा

नितस्विनी ।

सर्वान् खेदात्रिवाते च जीर्णोद्रे वा विचा-
रयेत् ॥

खेदाद्वातुस्थिता दोषा खेदक्षिप्रस्य देहिनः ।
द्रवत्वं प्राप्य कोशान्तर्गत्वा यान्ति विरेकिताम् ॥
सोहाभ्यक्षशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
खेदमानस्य च सुदुर्द्ध दयं शीतलेः सृशेत् ॥

खेदः

शीतैराद्रवस्तादिभिः ॥
“अजीर्णो दुर्बलो मञ्जी क्षतलोणः पिपामितः ।
अतोभारी रक्तपित्तो पाण्डुराग्नी तथोदरी ।
मेदस्वी गर्भेणैव न हि खेदा विजानता ॥
खेदादेषां यान्ति देहा विनाशं
नो माध्यत्वं यान्ति चेषां विकाराः ॥
एतानपि मृदुखेदः खेदमाभ्यानपाचरेत् ।
मृदुखेदं प्रयुञ्जीत तथा हृत्पाकदृष्टिषु ॥
अतिखेदात् मन्त्रिपीडा दाहलणा क्रमो भ्रमः ।
पित्तासृक्पिण्डकाकोपस्तत्र शातेरुपाचरेत् ॥”
तत्र तापखेदमाह ।

“तेषु तापाभिधः खेदो बालकायस्तरूपाणिभिः ।
प्रतभेरस्त्रमितैश्च कायेऽनक्तकचेष्टिते ॥”
उष्णखेदमाह ।

“अथवा वातनिर्णाशदृक्काश्रमदिभिः ।
उष्णघटे प्रगयित्वा पाप्यं त्रिकटं विधाप्य च ॥
विषयास्यं विषयत्वं भावजा काशजाम् ।
पटङ्गलास्यं गोपुष्पा नागैः यञ्ज्यात हि-

स्तिकाम ॥

सखीपिपिष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणाङ्गनम् ।
हस्तिगण्डिकाया नागा खेदोपातरागिणम् ॥”
हृत्स्निग्धमिति खेदोऽरुकाशिम । पटङ्गलास्या-
मिति मूले पटङ्गलदिशालमखाम् । गोपुष्पमिव
क्रमशशां तेनायं गोपुष्पपरिमाणेन कृपा
नासो अतः सरन्ध्राम । दिहस्तिकां हस्तद्वय-
परिमाणाम् । हस्तिगुणं कथ्यति हस्तिगुणद्वयत्
क्रमशगत्वात् नाद्या इयं यज्ञा ।

“पुरुषायासमावान्तु भूमि मंसाज्जी खादिरः ।
कार्द्वेभ्या तथाम्युच्य चारधान्यास्त्रवारिभिः ॥
वातघ्नपट्टैराच्छाद्य शयानं खेदयेन्नरम् ।
एवं मापादिभिः स्निग्धैः शयानः खेदमाचरेत् ॥”
उपनाहखेदः ।

“तथोपनाखेदश्च कृष्याद्वातहरोपधैः ।
प्रदिह्य देहं वातान्तं क्षीरमांसरमादिभिः ॥
अस्त्रपिष्टैः मन्वर्णैः सुखोष्णैः स्नेहभयुतैः ।
तथा यास्यानपमानैर्जीवनीयगणन च ॥
दधिमीवारकक्षारैर्वीरितर्वादिना तथा ।
कुलस्यप्रापगोधूमरतमोतिलमर्षिणैः ॥
शतपुष्पादेवदारुशफालीस्थूलजोरकैः ।
एरण्डभ्रूलवीजय रास्त्रासूलकशिग्रभिः ॥
मिमि भ्रूणाकृतेरैश्च लवणैरस्त्रभयुतैः ।
प्रसारण्यग्वगस्याभ्यां बलाभिरंशुसल्लैः ॥
गृह्या वानरोवाजैर्यथालाभं समाहृतैः ।
रुणैः स्निग्धैश्च वस्त्रेण बहैः संखेदयेन्नरम् ॥
महाशाल्यनसंज्ञाऽयं यागः सर्व्याग्निनात्ति-

हृत् ॥”

अस्यायमर्थः । उपनाहखेदश्च कथ्यात् । केन
प्रकारेण इत्याकाङ्क्षायां तत्रकारमाह वातहरो
पधैः । कथंभूतैः । अस्त्रपिष्टैः अस्त्रं न काञ्चिक-
तक्रादिना पिष्टैः मन्वर्णैः स्नेहयुक्तैः क्षीरमांस-
रमान्वितैः । सुखोष्णैः । वातान्तदेहं प्रदिह्य
प्रलिप्य खेदयेदित्यर्थः । अथवास्त्रेन संपिष्टैः

खेदजः

कोष्णैः सूक्ष्मपटस्थितैः । भेषजैः खेदयेत् ।
किंवा स्निग्धैः कोष्णैः पटस्थितैः ॥ * ॥ द्रवखेद-
माह ।

“द्रवखेदस्तु वातघ्नद्वयकायेन पुरिते ।
कटाहे काष्ठके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ॥
सौवर्णं राजतं वापि ताम्बं लीहश्च दारुजम् ।
कोष्ठकं तत्र कुर्व्वीतोच्छ्रायं षड्विंशदङ्गुलम् ।
आयामं तावदेव स्याच्चतुष्काणस्तु चिक्षणम् ॥”
पचान्तरमाह ।

“नाभेः पदङ्गलं यावत्सुग्नं काथस्य धारया ।
कोणया स्क्रन्धयोः मित्कस्त्रिहृत् स्निग्धतनु-

नरः ॥”

इयमर्थः । प्रथमतो वातघ्नद्वयकायेन कटाहं
पुरितं कोष्ठकं कटाहं वा सूपविष्टस्त्रिहृत्
अथवा नाभेः पदङ्गलं यावत् काथं मग्न
उपविष्टम् । परतः तत्र मध्य धारय । स्क्रन्धयोः
मित्कमान्वितम् । तथा च काष्ठकं परिपूर्णं
भवतीत्यर्थः । काथपत्रं प्रथमतः सोहाभ्यक्त
तत्र उपविष्टम् ।

“मृदुत्वं समारभ्य यावत् स्यात्तद्वृष्टयम् ।
तावत्तदवगाहं तत्रात्रा मग्निययम् ॥

एवं तलेन दग्धेन सूपया खेदयेन्नरम् ।
एकान्तरा हस्तैरो वा युक्तः सोहाऽवगाहने ॥
एतावता काथो दग्धश्च नित्यमेव युज्यते ॥”
सोहास्तु दिनमेकं वा दिनं गमायित्वा युक्तः ।
अग्निमान्द्यशुद्धयेति भावः ।

“मिरामुखलीमक्रुपेधमन भिष्य तपेयन् ।
शरीरं बलमाधत्त युक्तः सोहाऽवगाहने ॥
जन्ममिक्तस्य वर्धने यथा मूलेऽद्वारादयः ।
तथैव धातुर्वादिहं स्नेहमित्कस्य जायते ॥
नातः परतरः कथिदपाया वातनाशनः ।
शातशूलव्युपरमे स्तश्चशरीरवनिग्रहे ।
दामेऽग्नी माह्वे जाते स्र दनादिरतिर्मता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खेदचूपकः, पु, (खे धं चूपति पिबतीति । चूप +
ग्वल्) शान्तलवायुः । इति केचित् ॥

खेदजः, त्रि, (खेदात् जायते इति । जन + डः)
खेदाज्जातजन्तुः । क्रिमिदंशादिः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५१ ॥ तद्गणना यथा,—

“खेदजविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च ।
मानुषखेदमलजा मत्सिकाया भवन्ति च ॥
नयमघ्रमिक्तायां पिपातिकगणादयः ।
मपेटजापि विज्ञेया हृत्तमोपगुजन्तवः ॥
ममिद्गा मापमद्गभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ।
जायन्ते क्रिमयो विप्राः काष्ठभ्यो घृणकादयः ॥
तथा शुक्यिकारभ्यः पूतिका प्रभवन्ति च ।
संखेदजाश्च जायन्ते हाथका शुक्यगोमयात् ॥
गाभ्यो हि मर्दिपेभ्यश्च मानुषभ्यश्च जन्तवः ।
मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अन्तःशुक्षो विशघतः ॥
अथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयुक्तास्तथैव च ।
गोभ्याऽप्येभ्यस्तथा चैव अष्टापदीकनौनकाः ॥
मत्सिकायां विकाराश्च उत्पद्येदककदमैः ।

श्रावति विकाराद्य करोषेभ्यो भवन्ति हि ॥
एवमादिरसव्याता गणः संखेदजो मया ।
समासाभिहितो श्लेष प्राक्कर्मवशजः स्मृतः ॥”

इति वज्रपुराणे काश्यपोयवशनामाध्यायः ॥
खेदनं, स्त्री, (खिद् + ल्यट् ।) खेदः । इति
मेदिनी ॥ खेदनयन्त्रं यथा, —

“निबद्धमौषधं सत्तं भूर्जं तच्छिगुणाखरे ।
रसपोटलिका काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि ॥
सन्धानपूर्णे कुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम् ।
पथस्ताज्ज्वालयेदङ्घ्रिं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
दोलायन्ममिदं प्रोक्तं खेदनाख्यं तदेव हि ॥”
सन्धानं काष्ठीकादि ।

“सास्यखालीमुखे बहे वस्त्रे खेद्यं निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र तद्दयन्त्रं खेदनं स्मृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(खेदयतीति । खिद् + णिच् + ल्युः । खेदकं,
त्रि । यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“खेदनी दुर्गन्धः पोतशिशिलाङ्गस्ताम्बनख-
नयनतालुजिह्वोष्ठपाणिपादतल इत्यादि ॥”

खेदनिका, स्त्री, (खेदनमस्यस्या इति । टन ।)
कन्दुः । इति हेमचन्द्र ॥ भज्जं नपात्रम् । भज्जं न-
शाला च ॥

खेदनी, स्त्री, (खिद्यतेऽनयेति । खिद् + ल्युट् ।
ङीप् ।) लीहमयपात्रम् । ताश्रीया इति
लोहता इति च ख्यातम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । कन्दुः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३०
खेदनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

खेदमलीकृतं, पुं, (खेदमलिन उज्जितः
टहो यस्य ।) मखं कर्णायजिनाक्षमः । इति
हेमचन्द्रः ॥ खेदमलत्यक्तकायश्च । तद्भूयुक्तं, त्रि ॥
खेदविपट्, [प] स्त्री, घसोविन्दुः । खेदस्य विपट्
विन्दुः । इति षष्ठातत्पुरुषसमामनिष्पन्ना
स्वैरः, त्रि, (खेन खान्तव्येण ईत्तं इति । ईर गती
+ अच् । “स्वादीरेरिणीः ।” ६ । १ । ८८ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) स्वच्छन्दः ।
(यथा, रघुः । २ । ५ ।

“अव्याहृतैः स्वैरगतैः स तस्याः
सम्प्राट् समाराधनतत्परोऽभ्रुत् ॥”
मन्दः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ६६ । ४८ ।

“अयात्तरः शुभेगन्धैर्मास्यैश्च विविधैस्तथा ।
आकीर्त्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागमत् ॥” ॥
हथालापः । यथा, तत्रैव । १ । ४२ । २ ।

“नैवान्यथेदं भविता पितरेषु ब्रवीमि ते ।
नाहं सृषा ब्रवीम्येव सैरेष्वपि कुतः शपन् ॥”
स्वैरता, स्त्री, (स्वैरस्य भावः । स्वैर + तल् ।)

स्वैरिता । इत्यमरटीकायां रायमुकटः । ३ । २ । २
स्वैरिणी, स्त्री, (स्वैरेव ईरयितुं शीलमस्याः ।
ईर + णिनिः । डाप् । स्वादीरेरिणारिति
वृद्धिः ।) व्यभिचारिणी इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

या तु चतुःपुरुषगामिना (यथा, महाभारते ।
१ । १२३ । ७३ — ७४ ।

“पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभात् मङ्गायशाः ।
वक्तुमच्छहस्रं पत्नीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥
नातश्चतुर्थं प्रभवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।

अतः परं स्वैरिणी स्यादस्य कौ पञ्चमे भवेत् ॥”
स्वैरिता, स्त्री, (स्वैरिणां भावः । तल् । टाप् ।)
स्वच्छन्दता । तत्पर्यायः । यदृच्छा २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २ ॥

स्वैरिणी, स्त्री, परवेशमस्था स्ववशा शिल्पकारिणी
नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ परदृष्ट्या
स्वतन्त्रा प्रसाधानानुलेपनादिशिल्पकारिणीति
विशेषणत्वययुक्ता या सा स्वैरिणी । स्वैरं
स्वाच्छन्द्यं धरतीति स्वैरिणी निपातनात् ।
स्वैरिणी परवेशमस्था शिल्पकृत् स्ववशा
स्त्रियाम् । इति दन्त्यादौ रभमः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अस्या रूपान्तरं सैरिणी
सैरिणी इति च टीकान्तरम् ॥

स्वैरी, [न्] त्रि, स्वैरेव ईरितुं शीलमस्य । ईर
गती + णिनिः । खनन्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा, महाभारते १३ । १४२ । २१ ।

“सिंहवाटेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः ।
स्वैरिणीं दारमेयुक्तास्तोषां धर्मः कथं स्मृतः ॥”

स्वोपाज्जितः, त्रि, (स्वोन्पाज्जितः ।) स्वयम-
ज्जितः । स्वयमुपाज्जितः । यथा, पिता चतुःपुत्रान्
विभज्यत् तस्य स्वच्छा स्वयमुपाज्जितं पत्तामहे
तु पितापुत्र्यास्तुल्यं स्वामित्वम् । इति विश्व-
सूत्रम् । चाप च । मनुविष्णु ।

“पठकन्तु पिता द्रव्यमनवासं यदाप्रयात् ।
न तत् पुत्रभज्यत् साधुमकामः स्वयमजितम् ॥”
तत् स्वयमजितामिति कृत्वा न विभजेदित्यन्वयः ।
एतन् स्यादवविपयम् । मर्यादावनुवृत्तेऽपि पितु-
रत्र स्वाच्छन्द्यम् ।

“स्वावरं हिपदेष्वेव यद्यपि स्वयमजितम् ।
तमभ्युय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥
पितुः प्रसादात् भुज्यन्ते वस्ताग्नाभरणानि च ।
स्वावरन्तु न भुज्यते प्रसादे सति पठके ॥”

इति मित्ताक्षराष्टतवचनमपि पितामहधन-
परम् । पित्रा च स्वोपाजितं स्वावरं दत्तं
भुज्यते एवेति । अन्यथा मूलभूतशुच्यन्तर-
कल्पनापत्तः । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥ स्वोपा-
जितं हि विधम् । पित्राऽदधनाद्युपघातेन स्वं नो-
पाजितम् । तदनुपघातेन उपाजितञ्च । तद्वन-
विभागविधयथा । व्यासः ।

“अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वयत्क्याप्नोति यदनम् ।
दायादभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालब्धश्च यद्ववत् ॥”
कात्यायनः ।

“द्वयङ्गराऽद्वेहरो वा पुत्रवत्तार्जनात् पिता ॥
पुत्रवित्ताजनात् । हार्दिहता भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते इति न्यायात् पुत्रार्जितावत्तात् । पतु-
द्वयङ्गवै पितृवदानुपघातविषयं भ्रातृधनोप-
घातावपयश्च । अजकस्य तु द्वयङ्गत्वम् । भ्रातृ-
धनोपघाते तु तेषामप्येकाश्रित्य वक्ष्यमाणवच-
नात् । पितुरद्वेहरेवन्तु पितृद्रव्योपघाताद्गुण-

वस्वाहा इति दायभागः ॥ अनुपघाते पिता
द्वयङ्गरः । अर्जकत्वात् स्वयमपि द्वयङ्गरः ।
इतरेषामनंशितम् । भ्रातृद्रव्योपघाते तु तेषा-
मप्येकाश्रः । इति द्वाशाहीश्रयोर्भेदकथनम् ॥ * ॥
साधारणधनार्जितेऽपि विशेषमात्रं व्यासः ।
“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चित् वहनयुधम् ।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ।
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु ममभागिनः ॥”
अत्र भ्रातर इत्यपलक्षणं पितृद्रव्यादयोऽपि
बोद्धव्याः । तस्यार्जकस्य । साधारणोपघाते
यस्य यावतोऽश्रयस्त्वस्य महती वा उपघात-
स्तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्या । इति
दायभागः ॥ इति च दायतत्त्वम् ॥

स्वोरसः, पुं, शिलापिष्टकल्कः । यथा, —
“स्वोरसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृषादि पीषितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह, हकारः । म तु व्यञ्जनत्रयस्त्रिंशवर्णः । अष्टम
वर्गीयचतुर्थवर्णश्च । तस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा च शिक्त्यायाम् । १७०
“कण्ठ्या वहाविवचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥”)
अस्य स्वरूपं यथा, —

“हकारं शृणु चार्वाङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीहयमयुक्तं रक्ताविद्युत्प्रतोपमम् ।
रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदशमयं सटा ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिमहितं सटा ।
त्रिविन्दुमहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

(वर्णीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो
यथा, —

“जङ्घादार्कुञ्चिता मध्ये कुण्डलोत्वं गता त्वध-
जङ्घं गता पुनः सैव तासु ब्रह्मादयः क्रमात् ।
मात्रा च पार्वती ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥
करोषभृषिताङ्गीश्च सादृशासां दिग्म्बराम् ।
अस्थिमात्स्यमभुजां वरदासम्बुज्जङ्गाम् ॥
नागन्दहारभृषाव्या जटामुकुटमण्डिताम् ।
सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णीहारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा, —
“हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-
पतिः

नकुलौशो जगन्नाथः प्राणेशः कपिलामलः ॥
परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः
मृगा भयाङ्कुरा स्याद्युः क्रतुकूर्पावरावणः ॥
अस्मोभ्रुविह्वरः शम्भुः प्राणशक्तिर्नीलाटजः ।
स्वकीपवारणः शूलो चैतन्यं पादपुरणः ।
महालक्ष्मोः परं शम्भुः शाखोटः सोममण्डलः
इति वर्णीभिधानम् ॥ * ॥

हंसः

पि च ।

एकस्याय हकारोऽंशः प्राणः सान्तः शिवो वियत् ।

अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनी ।
अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाटजः ॥
इति बोजवर्णाभिधानम् ।

अपि च ।

“हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्गुशः पिये ।

महेशो नकुलो चैव वरावो गगनं रविः ।
त्रिंशः शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि ! ॥”
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥
: व्य. (हन हिंसागत्योः + अन्व्यभ्योऽपीति डः) पादपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५८ ।

“पम्पातीरे हनुमता मङ्गतो वानरेण ह ॥”) मन्वोधनम् । विनियहः । नियोगः । जेपः । कुत्सा । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

हं, [म्] व्य, कषोक्तिः । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
हः, पुं, शिवः । जलम् । शून्यम् । धारणम् । मङ्गलम् । गगनम् । नकुलीशः । रक्तम् । स्वर्गः । इति मेदिनी ॥ पापहरणम् । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ सकोपवारणः । शुष्कः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

हंसः, पुं, (हन्ति सुन्दरं गच्छतीति । हन हिंसागत्योः + हुन्वृद्धिर्हनाति ।) उणा० ३ । ६२ । इति सः ।) पक्षिविषयः । हंस इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतगरुत् २ चक्राङ्गः ३ मानमीकाः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ कलकण्ठः ५ मितच्छदः ६ । इति जटाधरः ॥ मितपक्षः ७ मरुकाकः ८ पुरुदगकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ धनलपक्षः १० मानमानयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य मांसगुणाः । वातहरत्वम् । हृद्यत्वम् । स्वथत्वम् । मांसवृद्धिप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपि च ।

“द्विधं द्विसं गुरु हृद्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातघ्नम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं उथतमं तिमिरहरञ्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“हंसमारमकाचाक्षवक्रक्रीडमरारिकाः ।
नन्दोमुखो मकादखा बलाकाद्यः प्रवाः स्मृताः ।
भवन्ते सलिले यस्मान् एतं तस्मात् प्रवाः स्मृताः ॥”

काचाक्षः कपर्दिकाक्षो बृहद्वक्रः । क्रीडः शरहृद्वक्रः स्यात् । टक इति लोके । शरारिका सिन्धु इति लोके ।

“स्थला कठोरा हता च यस्याश्चर्यवस्थिता ।
गुटिकाचञ्चुमटगो ज्ञेया नन्दोमुखीति सा ॥”
कादम्बः करावा इति लोके । वला बगुली इति लोके ।

हंसः

“प्रवाः पित्तहराः क्षिप्वा मधुरा गुरवी हिमाः ।
वातक्षयप्रदाश्चपि बलशुक्रकराः सराः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(यथा च ।

“गुरुणास्त्रिंशमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
बृहन्नाः शुक्रलासीक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥”
इति चरकं सूत्रव्याने २७ अध्याये ।)
अस्या डिङ्गुणाः हंसबीजशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
तस्य शकुनं यथा,—

“काष्ठासु सर्वास्वपि दर्शनेन हंसस्य शब्देन तु सर्वांसिहिः ।
नामानि हंसस्य शृणीति यस्तु प्रयान्ति नाशं दूरितानि तस्य ॥
चौरैः समं दर्शनमाद्यशब्दे निधिहितोऽप्येय भयं हतौये ।
यदं चतुर्थं नृपतिप्रसादः स्यात् पञ्चमं हंसरवे नराणाम् ॥”

इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः ॥
निर्लीभन्प्रः । विष्णुः । (यथा महाभारते । १२ । ४३ । ७ ।

“शुचिथवा हृषीकेशो घृताहृदिम उच्यसे ॥”) सश्रेः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ । “त्वं हंसः सविता भानुरंगमालो वषाकपिः ॥”) परमात्मा । मत्सरः । योगिभेदः । मन्त्रभेदः । शरीरस्थवायुविशेषः । तुरङ्गमप्रभेदः । इति मेदिनी । (गोविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६१ । १७ ।

“पित्तवर्णं पिङ्गाज-स्तात्रविपाणक्षणा महावक्रः ।
हंसो नाम शभफला गृथस्य विवर्द्धनः पाक्तः ॥”) गुरुः । पथ्यतः । इति शब्दरत्नावली ॥ शिवः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ अथतः स्थितः । श्रेष्ठः । इति ऐमचन्द्रः ॥ विशुद्धः । इत्यजयः ॥ * ॥ अथ हंसमन्त्रविषयम् । अस्याजपागायत्रीमन्त्रस्य शिरसि हंसरूपेण नमः । मुखे अक्षयगायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि परमहंसदेवतायै नमः । लिङ्गे हं बोजाय नमः । आधारे सः शक्तये नमः । परमात्मपातये उच्छ्वासनिश्वासाभ्यां षट्शताधिकैः शक्तिमत्स्रजपेन पूज्यभूतस्यो निवेद्यामि । सूत्राधारमण्डपे स्वर्णवर्णं चतुर्हलपद्मे वाटिमालावतुर्वर्णान्वितं गायत्रीसंहिताय गणनाश्याय षट्शतसंख्यजपमहर्निशं समर्पयामि नमः । स्वाधिष्ठानमण्डपे अनेकविद्यन्निभे वाटिमालापडवर्णान्विते षट्शतपद्मे सावित्रीसंहिताय ब्रह्मण अत्र पामन्त्रषट्सहस्रं निवेदयामि नमः । मणिपूरमण्डपे नीलात्मलसंघानिभं डाटिकान्तदशवर्णान्वितं दशदलपद्मे लक्ष्मीसंहिताय विष्णवे षट्सहस्रजपं समर्पयामि नमः । अनाहतमण्डपे तरुणरविनिभं हाटगवर्णयुतं हाटशदलपद्मे गारासंहिताय शिवाय अजपाषट्सहस्रजपं समर्पयामि नमः । विशुद्ध-

हंसः

मण्डपे षोडशदलकर्णिकामध्ये जीवात्मने अकारादि-अकारान्ते अजपामहस्रसंख्यजपं निवेदयामि नमः । आज्ञामण्डपे श्रीचन्द्रप्रभे द्विदलपद्मे ह-स्त-वर्णान्वितं मायामहितगुरुमूर्त्तये एकमहस्रजपं निवेदयामि नमः । ब्रह्मरन्ध्रमण्डपे नानावर्णान्विते महस्रपद्मस्थिताय परमात्मने अकारादिअकारान्तसंहिताय एकसहस्रजपं निवेदयामि नमः । महस्रशब्दोऽसंख्यपर इति बोध्यम् । उक्तञ्च पद्मं काटिममन्वितमिति । इति जपं समप्य अष्टोत्तरशतसंख्यमजपाजपं कुर्यात् । अकारादिअकारान्ता वर्णा हंस इति शिवशक्तिविन्दुना ब्रह्म अ इति विसर्गरूपविन्दुभ्यां हरिहरयोरभेदः । साऽहमित्याभेदभावनेया ब्रह्मरूपता स्व स्वं परिभाष्य उक्तम् । षट्शताधिकैः कथिंशतिमहस्रजपेन परदेवतारूपः श्यापरमेश्वरः प्रायःनामित्यकवारं सङ्ख्याध्यायेत् ॥ * ॥ हंसस्य ध्यानं यथा,—

“आराधयामि मणिमन्त्रभमाम्बलिङ्गं
मायापूरोद्दयपङ्कजसर्वाविष्टम् ।
अज्ञानदोषविमलचित्तजलावगाहं
नित्यं समाधिकुसुमेरुपुनर्भवाय ॥” * ॥

प्रमङ्गाङ्कपरहृद्यं लिप्यते । पञ्चाशदहर्णिसंपूटत्वेनानुलोम्यपातिलोम्येन ब्रह्मरूपं मेरुं जकारं परिकल्प्य तया सह जपं कुर्यादिति टोपलेर्गने वाध्यते । एतेन विश्वमेव हंसमाह-कयोरकारकारेण कालात्मना लोके चिदात्म उच्यते । अजपाविधानं विना श्रीविद्यादिसकलविद्याया अनधिकारा भवेत् । तदुक्तम् । “हंसज्ञानयिमुग्धेन कृतमप्यकृतं भवेत् ।” इति । “अजपाधारणं देवि । कथयामि तवानघे । । यस्य विज्ञानमात्रेण परं ब्रह्मैव देविकः ॥

हंसः पदं परेशानि प्रत्यहं प्रजपन्तरः ।
मोहरन्मुं न जानाति मातस्त्वस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः रूपया देवि । ज्ञायते जप्यते यदा ।
उच्छ्वासनिश्वासतया तदा बन्धनयो भवेत् ॥
उच्छ्वासे चैव निश्वासे हंस इत्यक्षरद्वयम् ।
तस्मात् प्राणस्तु संमात्मा आत्माकारेण संस्थितः ।
नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयान्तर्यामिस्थितिः ॥”
इति राघवभट्टदृष्टतद्विज्ञानसूत्रिसंहितायां ७ पटलः ॥ * ॥ अहोरात्रमध्यजपाजपसंख्या यथा,—

“षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ।
षष्टिनाद्या अहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ॥
एकविंशतिमाहस्रं षट्शताधिकमौश्वरि ।
जपते प्रत्यहं प्राणा मान्द्वानन्दमयी पराम् ।
उत्पात्तश्च जपारम्भो सृष्ट्यस्तस्य निवेदनम् ॥”
इति तत्रैव ७ पटलः ॥ * ॥

अजपानामकारणमपि तत्रैव ।
“विना जपेन देविशु ! जपे अत्रतं मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्राक्ता भवपातानह-सा ॥
एवं जपं सहेमानं प्रत्यहं यमनपदेयेत् ।

हंसः

शशिगद्गदविष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि ॥
जीवात्मने क्रममेव तथैव परमात्मने ।
षट्शतानि महस्त्राणि महस्त्रञ्च तदेव हि ।
पुनः महस्त्रं गुरवे क्रमणं च निवेदयत् ॥*॥
एवं यथास्थानावस्थितेभ्यो गणेशादिभ्यस्त-
ञ्जपसमर्पणमुक्त्वा तत्तत्स्थानानां तत्तदवस्थित-
माटिकाणां नाम रूपमाह तदैव ।
“आधारे स्वर्णवर्णोऽस्मिन् वाटिसान्त्वानि
संस्मरत् ॥

द्रुतमौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ॥
स्वाधिष्ठाने विद्रुमांभे वाटिलान्त्वानि च स्मरत् ॥
विद्युत्पञ्चप्रभाभानि सान्त्वानि मणिपूरके ॥
हृष्टान्त्वानि मन्त्रानालम्भाणि च विचिन्त्येत् ॥
पिङ्गवर्णं महावाङ्मलिकाभानि चिन्त्येत् ॥
काटिदान्त्वानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते हि ॥
विगुह्यो धूम्रवर्णं च रक्तवर्णानि स्मरान् संजित ॥
आज्ञाया विद्युदाभायां शुभ्रा ह्यहो विचि-
न्त्येत् ॥

कर्पूरद्युतिसंराजस्रहस्रदलनोरज ।
नाटात्मकं ब्रह्मरभ्युं जानाहि परमेश्वर ।
एतेषु सप्तचक्रेषु स्थितेभ्यः परमेश्वरि ॥
जपं निवेदयित्वा तं अज्ञारात्रभवं प्रिये ।
महजं परमेशानि न्याम कुर्याद्दिवचनम् ॥
अपिहंसोऽव्यक्तरूपगायत्री च्छन्द उच्यते ।
देवता परमादिस्तु हंसोऽहं बीजमुच्यते ।
मः शक्तिः कालिकं सोऽहं प्राणवस्तु त्वमेव हि ।
नेत्रस्थलं भवेत् श्वेतं वर्णञ्च परमेश्वरि ॥
तदा तस्मिन् इत्येवं मनोरम्यं प्रकथितम् ।
मात्तार्थं विनियोगः स्यादेवं जानीहि पार्वति ॥
ततः षडङ्गावन्यामं कुर्याद्दिव्यं सिद्धये ।
सूर्यं सोमं महेशानि निरञ्जनमतः परम् ॥
निराभासं चतुर्थ्यन्तं स्वाहात्मं क्रमतो न्यसेत् ।
कवचान्तं प्रविन्यस्य ततोऽनन्तपदं स्मरत् ॥”

इति च तत्रैव ७ पटलः ॥३॥

अजपाया द्विविध्यमुक्तं यथा, —
“हंसति प्रकृतिर्जया अकारः प्रकृतेर्गणः ।
हंकारेण बहिर्याति सकारेण विभेत् पुनः ॥
हंसति परम मन्त्रं जीवा जपति मन्त्रदा ।
षट्शतानि द्विवारात्रो महस्त्राण्यं कविशतिः ॥
अजपा नाम गायत्री योगिना सात्तदायिना ।
अजपा द्विविधा देवि । व्यक्ता गुप्ता क्रमणं च ।
व्यक्ता च द्विविधा प्रोक्ता शब्दव्यतिः स्वरु-
पिणो ।

व्योतीरुपा च सा देवी हृदिस्थाने प्रतिष्ठिता ।
ठकाररुपा गुप्ता च शिवशक्तिः प्रकीर्तिता ।
चन्द्रबीजं ठकारस्तु वाहितः स्वर उच्यते ॥
अजपार्थमया गुप्ता वद्विजाया प्रकीर्तिता ।
अस्याः सकल्पमात्रेण प्रशरणमुच्यते ॥”

इति निकृतरत्नम् ४ पटलः ॥

(जरावन्मृदुपतेः सेनापतिविशेषः । यथा, महा-
भारते । २ । २७ । ३१—३२ ।

“सु... सेनापतिं राजा मन्थार भरतर्षभ ॥

हंसना

कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपास्थिते ॥
यथास्ते नामना राऽन् । हंसति छिभवेति च ।
पूर्वं संकथितं पुंभिर्नूलोके लोकोक्तमुक्तम् ॥*॥
मेरोरुत्तरस्थपर्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।

“शङ्कुकुटीऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ।
कालञ्जाराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः ॥”
हंसकः, पुं. (हंस इव कायति मधुरध्वनित्वात् ।
केशब्दे + कः ।) पादकटकः । यथा,—
“पादाङ्कटं तुलाकोटिमञ्जोरौ नूपुरोऽस्त्रियाम् ।
हंसकः पादकटकः क्रिङ्गिणी नुद्रघण्टिका ॥”
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

“षट् नूपुरं केचित्तु पादाङ्कटादिचतुष्कं चरण-
भूषणं नूपुर इति ख्याते । हंसकादिद्वयं रवशून्ये
हंसाकृतिचरणभूषणे इत्याहुः । हंस इव
कायति मधुरध्वनित्वात् हंसकः । कै शब्दे उः ।
हंसाकृतिनात् हंस इव हंसकः इति वा ।
इवार्यविकारसंघे इत्यादिना कः ॥” इति भरतः ।
(हंस इवेति । इति प्रतिक्रताविति कन् । स्वार्थं
कन् या) राजहंसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, भाषे । ७ । २३ ।

“मरित इव भविभ्रमपयात-
प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥”
तालप्रभेदः । यथा,—
“लघुगुरुं नुद्रत्नं स तालो हंसकः स्मृतः ॥”
इति मङ्गलतटामंदरः ॥
हंसकोलकः, पुं. (हंस इव कोलताति । काल
बन्धने + कल् ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“नारापाटइयं कृत्वा कान्तस्योरुयगापरि ।
काटिसान्त्वानियेद् यत्रात् बन्धोऽयं हंस-
कोलकः ॥”
इति स्मरदापिका ॥

हंसकूटः, पुं. ककुत् । इति कैचित् ॥ (पर्वत-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११८ । १८ ।
“इन्द्रवृक्षः सरः प्राप्य हंसकूटमतोत्य च ।
अतश्छेदं महाराज तापस समतप्यत ॥”)
हंसगद्गदा, स्त्री. (हंस इव गद्गदो यस्याः ।)
मधुरभाषिणी । तत्पञ्चायः । मधुरनिस्वना २ ।
इति त्रिकान्तशेषः ॥
हंसगामिनी, स्त्री. (हंस इव गच्छतीति । गम +
गिनिः । डीप् । हंसगमनमिव गमन यस्याः
सा इति वा ।) नाराविशेषः । (हंसं गच्छ-
तीति ।) ब्रह्मणा । इति हंसारुटाशब्द-
दर्शनात् ॥

हंसदाहनं, स्त्री. (हंसं श्रेष्ठं सुरभित्वात् दाहनं
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
दयोऽस्या अगुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
हंसनादिनी, स्त्री. (हंस इव नदतीति । नद +
गिनिः । डीप् । नाराविशेषः । तस्या लक्षणं
यथा, शब्दमालायाम् ।

“गजन्द्रगमना तस्वो कोकिलाना कतान्विता ।
नितम्बगुर्विणो या सा कथ्यते हंसनादिनी ॥”

हंसवा

हंसपदी, स्त्री. (हंसस्य पादा मूलान्वय्याः ।
डीप् । पादस्य पङ्कावः ।) गाधापदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ हंसपदाविशेषः । तत्पञ्चायः ।
मधुस्त्रवा २ हंसपादो ३ त्रिपदो ४ । इति रत्न-
माला ॥ (अस्याः पञ्चाया यथा,—
“हंसपादो हंसपादो काटमाता त्रिपादिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पृष्ठे खण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसपादः, स्त्री. (हंसस्य पाद इव वर्णा यस्य ।)
हिङ्गुलम् । इति हलायुधः ॥ (पुं. यथा,—
हिङ्गुलन्दरदं स्त्रे च्छमिङ्गुलशूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्राक्तयन्मारः शुक्रतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्मारः शुकवर्णः स्यात् सपातः शुक्रतुण्डकः ।
जवाकुसुमसङ्गाशो हंसपादो महोत्तमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पृष्ठे खण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसचरणं च पुं ॥

हंसपादिका, स्त्री. (हंसपादो एव स्वार्थं कन् ।
टाप् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसपादो, स्त्री. (हंसस्य पादा इव मूलान्वय्याः ।
डीप् ।) हंसपदाविशेषः । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पञ्चाया गुणाश्च यथा,—
“हंसपादा हंसपादा काटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादो गुरुः शोता हन्ति रत्नविपद्गणान् ॥
विमर्षदाहातिमारुताभूताः गुरोः कृषीः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पृष्ठे खण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसबीजं, स्त्री. (हंसस्य बीजम् ।) हंसडिम्बः ।
तस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।
“हंसबीजं परं बन्धं हं हं वातनाशनम् ।
पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्व्वामर्षाविनाशनम् ॥”
हंसमाला, स्त्री. (हंसस्य माला ।) काटस्त्रः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ हंसमसृहः । यथा,—
“तां हंसमालाः शरदाव गङ्गा
महापदीर्नक्तमिवाकभासः ।
स्थिरापटेशामुपदेशकाले
प्रपदित्रं प्रक्तनजस्मवित्याः ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । ३० ॥

हंसमापा, स्त्री. हंसः श्रेष्ठो मापा यस्याः ।)
मापवर्णा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसरथः, पुं. (हंसो रथा वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा
इति त्रिकान्तशेषः ॥
हंसलोमशं, स्त्री. (हंस इव लोमशम् ।) कासी
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसलोहकं, स्त्री. (हंसं श्रेष्ठं लोहमिव । कन्
पित्तलम् । इति हंसचन्द्रः ॥ (विवरणम्
चित्तलम् ज्ञातव्यम् ॥)
हंसवती, स्त्री. (हंस इव हंसपदाकार इ
मूलमस्यस्या इति । हंस + मतुप् । डीप्
मस्य बः ।) हंसपदालता । इति जटाधरः
हंसयुक्ते, त्रि ॥
हंसयाहनं, पुं. (हंसो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा
इति काश्यपमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा
ग्रामज्ञागवते । ७ । ३ । १६ ।

हंमोद

हृदचौ

हठी

तपस्तं तपसा लोकान् यथाश्चः पिहितं रविम् ।

इलक्ष्य विस्मितः प्राह हंमस्तं हंमवाहनः ॥”

रविः, पुं. (हंमस्य अङ्घ्रिवि रक्तवर्णत्वात् ।) इङ्गुलम् । इति केचित् ॥ हंमपाठश्च ॥

गाधिरुटा, स्त्री, (हंममधिरुटा ।) मरुत्वतो । यथा.—

‘वाणो पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखी कर्पूरकुन्द-प्रभां

धन्वाद्याङ्घ्रितमस्तकां निलकरैः सविश्रतो-मरुतगत ।

शोणामक्ष्णणं सशब्दकलसं विद्यास्तुङ्गस्तप दिशोराभरपर्विण्युपगतमुं हंमधिरुटा भजे ॥”

इति तन्त्रभारतः । आभिरुट, स्त्री, (हंमस्येण शक्तिव्यापिना यथा शुकवर्णत्वात् ।) इति केचित् ॥

मारुटः पुं, (हंममारुटः ।) ब्रह्मा । यथा ।

रक्तवर्णं चतुर्भुजं शक्रप्रदकमण्डलुं हंमभारुटं ब्रह्माणम् । इति वैदिकमथ्याप्रमाणं यामे ब्रह्मयानम् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५ । ५७ ।

“दण्डो यमो नृपियमो हंमारुटो पाशशङ्खणः ॥”

मारुटा, स्त्री, (हंममारुटा ।) ब्रह्माणी । यथा, “चतुर्भुजो जयद्वारो हंमारुटा तमघटाम् ।

हृष्टिरूपा महाभगा ब्रह्माणी ता नन्ना-स्यहम् ॥”

इति बृहन्नन्दिशतप्रमाणं, तदुयोऽज्ञपन्नतिः ॥

हंसिका, स्त्री, हंसो गव । स्वार्थं कन् । टाप् । हंसो । इति शब्दरत्नावली ॥

हंसो, स्त्री, (हंसस्य पत्नी ।) हंस + उडाप् । हंस-माय्या । तस्य र्थायः । अक्राहो २ वरटा ३ चक्राको ४ वरटा ५ सराको ६ हंसिका ७ वारला ८ हंसयोऽपि ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

वरला १० सरालो ११ सञ्जुगमना १२ सुदु-गामिनो १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

हाविश-त्यन्तरपादच्छन्दोऽर्वायः । यथा,—

‘मी गो नाशत्वामो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसो ।

साहं कान्तेनैकान्तेऽभी विकचकमलमधुसुरभि-पिवन्ती

कामक्रीडाकृतस्फीतप्रमदसरभसभरमलघु-रवन्ती ।

कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरारि-कंसाराते पश्य खेच्छं रसभसगतिरिह विल-सति हंसो ॥”

इति कन्दोमञ्जरी २ सूक्तः ॥

हंसस्त्रीजातिः । इति भृग्वेदीध्याकरणम् ॥

होदकं, स्त्री, (हंसं श्रेष्ठसुदकम् ।) पानीय-वशेषः । यथा,—

यौमिन्याश्च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दी-लितम् ।

एलाद्यैः परिवारितं शमहरं पित्तोष्णदाहं विषे

मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसो-दकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

हंसी, व्य, सम्बोधनम् । (यथा, महाभारते । १० । २६७ । ८ ।

“तां गामृपिः स्युमरुग्निः पविष्य यतिमन्नवीर्यं हंसो वीरा ददितुं स्यात् ॥”

दण्डः । दण्डः । प्रभा । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डः, पुं, (दण्डेण यथा शक्यते त । क + कः ।) यजमानाणां । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डः, पुं, (इति शब्दरत्नावलीकारः करणम्) शक्यमानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डः, व्य, वाच्यं वाच्यं वाच्यं वाच्यम् । इत्यमर-प्रयोगो ज्ञेयः ॥

दण्डः, पुं, (इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डः, पुं, (इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डः, व्य, वाच्यं वाच्यं वाच्यं वाच्यम् । यथा,—

“हंसो हंसो हंसो हंसो हंसो हंसो प्रति ॥” इत्यमरः । १ । ७ । १५ ॥

“हंसो नीचमस्याधनम् । हंसो चेटोमस्याधनम् ।

हला मस्यो मस्याधनम् । त्रयमेवाज्यम् । यथा ।

हंसो कुम्भिल । अरं हंसो काञ्चनमाली । हला मउल्लने इति । त्रयमप्यादन्तगव्ययसंस्त ।

हंसो हंसो हला शक्यन्त्यः । मस्याधनवाचकाः इति प्राकृतवृत्तावय्यपरच्छेदे वमन्तराजः ॥

‘हंसो चेटिकाज्ञानं मस्याज्ञानं हलैति च । हंसो हंसो कुम्भिताज्ञानमार्थं मारिप उच्यते ॥”

इति भागुरिश्च ॥

अनव्ययश्च हलाशब्दः मस्योपस्थायाऽस्ति । बाला वासु मस्यो हलैति त्रिकण्ठशेषे वा पालितः ॥

अत्रसोऽहं मरिष्यामि हि हले भाषितस्य चेति तडितमस्य । त्रयमिदमव्युत्पन्नम् ॥ इति भरतः ॥

हृट्, त्रिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सं० ।) त्रिपि दासी । । हृटि । इति दुर्गादासः ॥

हृट्पर्णि, स्त्री शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हृट्ः, पुं, क्रयविक्रयस्थानम् । हाट इति भाषा । इत्यमरः । ३ । ५ । ८८ ॥

हृट्चौरकः, पुं, (हृट्स्य चौरः । ततः कन् ।) चौरविशेषः । हाटचौर इति भाषा । तस्य-क्षीयः । मञ्जीकरः २ माचलः ३ चिञ्जाभः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ वल्हेकारः ५ प्रभञ्ज-चौरः ६ । इति त्रिकण्ठशेषः ॥

हृटविलासिनो, स्त्री, (हृट विलसतीति । वि + लस + णिनि । डोप् ।) गन्धद्रव्यविशेषः । तत्-पर्यायः । धमनो २ अञ्जनकेशो ३ हनुः ४ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ पर्यायो यथा,—

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधन्तश्चकारकम् । नखं स्वल्पनखो प्रोक्ता हनुर्हृटविलासिनो ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गप्रथमं भागं ॥

हृटि, इति भावप्रकाशः ॥ युक्तकान्तरे चरितविलासिनाति च पाठः । (वाराहना । दशा, शार्ङ्गसप्तम्याम् । ४५० ।

“सृग्मन्निदानमटकाः ॥” इति भाष्यक-पाठोऽपि वदति ।

हृटविलासिनि भवती पर्यायः शैवाल-सम् ॥”

हृट्, कौलवन्धे । बलात्पत्नी । हठी । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सं० ।) काले वरः आत्सयाः । हृटति ह्रागं काले वप्राति इत्यर्थः । यान्तव्यादौ बलात्कार-सार्थः । हृटाते परवृत्तौ वला । इति दुर्गादासः ॥

हृटः, पुं (हृटम पुंसाति घः ।) बलात्कारः । इत्यमरः । २ । ८ । १०५ ॥ पद्मो । इति मेदिनी ॥

(हृटयोगः । यथा, हृटयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १० ।

“श्रमपतापतप्तानां सशब्दमठो हृटः । अजपयोगप्रदानाणां श्रममठो हृटः ॥

हृटपर्णी, स्त्री, (हृटति श्रवती । इति । हृट + अच् । ताडणं पर्णमस्याः । डोप् ।) शैवालः । इति त्रिकण्ठशेषः ॥

हृटयोगः, पुं, (हृटेन योगः ।) योगविशेषः । यथा,—

“इदानीं हृटयोगस्तु कथ्यते हृटसिद्धिः । कृत्वामने पवनाशं शरारं रोगहारकम् ॥

पुरकं कुम्भकदैव रचयं वायुना भजत् । पत्यं क्रमात्क्रमं ज्ञात्वा पवनं साधयेत् सदा ॥

धौत्वादिकमपटकश्च संस्यर्थाहृटसाधकः । पतनाद्यान्तु देवशि । वायुपूर्णं प्रतिष्ठितम् ॥

ततो मनो निश्चलं म्यानात आनन्द एव हि । हृटयोगाच्च कालः स्यान्मनः शून्ये भवेद्यदि ॥

इदानीं हृटयोगस्य दितायं भेदवत् शृणु । आकाशे नासिकार्ये तु सूर्यकोटिममं स्मरत् ॥

श्वं रक्तं तथा पातं कृष्णमित्यादिरूपतः । एवं ध्यात्वा चिरायुः स्यादज्ञाननर्वाकतः ॥

शिवतुल्या महात्मासो हृटयोगप्रसादतः । हृटाज्जोतिर्मयो भुत्वा ह्यन्तरं शिव भवेत् ।

अतोऽयं हृटयोगः स्यात् सिद्धिः सिद्धसवितः ॥” इति योगसूरोदयः ॥

हृटालुः, स्त्री, (हृटे श्रवने शक्तिः । पर्यायोऽपि । अल + उण् ।) कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥

हठी, स्त्री, वारिपर्णी । इति धरणिः ।

हटः

हट्टिः, पुं, काष्ठवन्दविशेषः । हाइड इति भाषा ।
 यथा,—
 “निगडो लोहबन्धेऽस्त्री हट्टिः काष्ठस्य यन्त्रणे ॥”
 इति क्षत्रियवर्गं शब्दमाला ॥
 हट्टिक, पुं, नीचजातिविशेषः । हाडि इति
 भाषा । तत्पर्यायः ।
 “हट्टिकस्तु मलाकर्षी हड्डकश्चावपञ्जिका ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 हड्डः, स्त्री, अस्थि । हाड इति भाषा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 हड्डकः, पुं, नीचजातिविशेषः । इति शब्दमाला ॥
 हाडि इति भाषा ॥
 हड्डजं, स्त्री, मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हड्डिः, पुं, हड्डिप्रजातिः । हाडि इति
 हड्डिकः, भाषा । स तु चाण्डालीगर्भं लेटस्य
 शीरमेन जातः । यथा,—
 “सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्येण गीतकम् ।
 बभूवतुस्ती हो पुत्री हड्डिकशीर्षिकी ॥ १० ॥”
 हड्डिकशीर्षिकावित्यत्र दुष्टो हड्डिकः
 तद्विधायि ।
 पाठः । इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
 हड्डिपः, पुं, मलेग्रहिः । इति मुग्धसंध्याक-
 रणम् ॥ हाडि इति भाषा ॥
 हण्डा, व्य, नाय्याक्तौ नोचमस्वाधनम् । इत्यमर
 टीकायां भरतः ॥ स्त्री, सृत्पात्रभटः । हाडा
 इति भाषा । इति बच्चमाणशब्ददर्शनात् ॥
 हण्डिका, स्त्री, (हण्डा—स्वार्थं कन्; टाप् अत
 इत्वम् ।) सृत्पात्रविशेषः । हाडा इति
 भाषा । इति बच्चमाणशब्ददर्शनात् ॥
 हण्डिकाशुतः, पुं, (हण्डिकायाः शुत इव । क्त-
 हण्डिका । तत्पर्यायः । कृणवः २ । इति
 विक्रान्तशब्दः ॥ [कृचित् ।
 हण्डो, स्त्री, हण्डिका । हाडो इति भाषा । इति
 हण्डे, व्य, नाय्याक्तौ नोचमस्वाधनम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । १५ ॥
 हतः, वि, (हन+क्तः ।) आगारहितः । तत्प-
 र्यायः । मनोहतः २ प्रतिहतः ३ पतिवद्धः ४
 इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥ नटः तत्पर्यायः ।
 प्रमाहितः २ निवर्चितः ३ निकारितः ४ निगा-
 रितः ५ प्रवासितः ६ परासितः ७ निवृद्धितः ८
 निहंसितः ९ निवर्णितः १० मङ्गलितः ११
 निवर्णितः १२ अपासितः १३ निवर्णितः १४
 मित्तः १५ क्षणितः १६ परिवर्णितः १७
 निवर्णितः १८ विगमितः १९ मारितः २०
 प्रतिघातितः २१ उदासितः २२ प्रमथितः २३
 क्रथितः २४ उदासितः २५ आलम्बितः २६
 पिच्छितः २७ विपरितः २८ घातितः २९ उन्म-
 स्थितः ३० वधितः ३१ इवमरदशनात् ॥
 पूरिताः तत्पर्यायः । पिण्डितम् २ गुण-
 तम् । इति मुग्धसंध्याकरणम् ॥ हतने, स्त्री ॥*॥
 यथा, भाषा—
 “हतेनो नोचमस्वाधनम् । इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

हत्या

अब्रह्मण्यं हतं चेत्तमनाचारं हतं कुलम् ॥
 सदभयं हतो धर्मः क्राधनेव हतं तपः ।
 अष्टदश हतं ज्ञानं प्रमादनं हतं श्रुतम् ॥
 गुर्वभक्त्या हता नारो ब्रह्मचारी तथा हतः ।
 अदीप्तो हतो होमो हतो त्वजिरमलिका ॥
 उपजाव्या हता कन्या स्वार्थं पाकक्रिया हता ।
 शूद्रभिक्षो हतो योगः कृपणस्य हतो धनम् ॥
 अनभ्यासहता विद्या हतो राजा विरोधकृत् ।
 जीवनाथं हतं तार्थं जीवनाथं हतं व्रतम् ॥
 अमत्या च हतो वागी तथा पैगन्धवादिनो ।
 मन्दिनाप्रहृतो मन्दी व्यस्तचित्तो हतो जपः ॥
 अनभ्यासो हतो दानं हतो लोकस्य नास्तिकः ।
 अश्रद्धया हतं सर्वं यत् कृतं पारसीकिकम् ॥
 इह लोका हतो नृणां दर्शनाणां परन्तप ।
 मनुष्याणां तथा जप्तं मावसानं विना हतम् ॥”
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥
 हतकः, पुं (हत इव । कन् ।) नीचलीकः ।
 इति वैचि० (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
 ३८५ ।
 “देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्विधनहतकः ॥”)
 हतमुखः, पुं, (सूखं हत इव ।) अतिमुखः ।
 यथा,—
 “कूरः खलो हतमुखः पापशीलो भवेन्नरः ।
 बुधस्यागमने नित्यं जायते स नराधमः ॥”
 इति जातरत्नकोशोपदेयी ॥
 हताशः, त्रि, (हता आशा यस्य ।) निहयः ।
 आगारहितः । पिगुनः । इति मेदिनी ॥
 वस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हतिः, स्त्री, (हन+क्तिन् ।) अपकर्षः । यथा ।
 मुख्याश्रुतिर्हतिः । हतिरपकर्षः । इति काव्य-
 प्रकाशे ७ उल्लासः ॥ हत्या च ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ३६० । ८ ।
 “आगत्या ह्यभिप्रदानामकृत्वाश्रुप्रमाज्जन्म् ।
 राजा वा राजपुत्रो वा स्मृणहत्यैव युज्यते ॥”
 ताडनम् । यथा, गीतगोविन्दे । १ । १२ ।
 “वह्निं वपुषि विपटं वसनं जलदाभं
 हलहतभोतिमिलितयमुनाभम् ॥”
 विनाशः । यथा, भागवते । ११ । ३ । १८ ।
 “कर्मण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ।
 पश्येत् पाकविपर्यासं मिथुनोचारिणां नृणाम् ॥”
 हत्यः, पुं, (हन्ति शरीरमिति । हन+“कृहनिभ्यां
 क्तः ।” उणा० ३ । ३८ । इति कृत् ।
 “अनुदात्तोपदेशंति” ६ । ४ । ३७ । इति
 अनुनासिकलोपः ।) व्याधिः । शकम् । इति
 उणादिकोषः ॥ (हननशीले, त्रि । यथा, ऋग्-
 वेदे । १ । २५ । २ ।
 “मा नो बधाय हतवे जिहीडानस्य रीरधः ॥”)
 हत्या, स्त्री, (हन+भावे क्त्वाप्) हननम् । वधः ।
 यथा,—
 “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तयं गुर्वङ्गनागमः ।
 महात्त पातकान्याहुः संसर्गद्यापि तैः सह ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकादिः ॥

हटा

हयः, पुं, (हन्ति सुखमिति । हन+“हनि-
 कुषोति ।” उणा० २ । २ । इति क्थन् ।)
 विश्वस्यः । इति संक्षिप्तसारीणादितिः । उणा-
 दिकोषस्य ॥
 हट, उ, श्री स्वर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म० अक० अनिट् ।) स्वर्थः । विश्वोत्सर्गः ।
 उ, हटते जनः । श्री, हत्ता । इति दुर्गादासः ॥
 हटनं, स्त्री, (हट+ क्युट् ।) विष्टात्यागः । हागा
 इति भाषा । यथा । विष्टुजिह्वदनम् । इति
 गुणानुष्टोकायां दुर्गादासः ॥ हटधात्वर्थोऽप्येवम् ॥
 हटा, स्त्री, मेषादिलम्बानां चिंशदंशः । तैर-
 शर्द्धादिशलनेषु पञ्चानां पञ्चानां ग्रहाणां मङ्गल-
 विशेषेण भागविशेषो भवति । नराणां वर्ष-
 प्रवेशादीं शुभाशुभगणनायामस्य प्रयोजनम् ।
 तद्भागविशेषो यथा ।
 मेषलग्ने प्रथमं बृहस्पतिः ६ भागाः । ततः
 शुकस्य ६ अंशाः । ततो बुधस्य ८ भागाः ।
 ततो मङ्गलस्य ५ भागाः । ततः शनैरपि ५
 अंशाः । समुदायेन त्रिंशदंशाः भवन्ति ॥
 वृषलग्ने प्रथमं शुकस्य ८ भागाः । ततो
 बुधस्य ६ अंशाः । गुरोः ८ भागाः । शनैः ५
 अंशाः । मङ्गलस्य ३ अंशाः ॥
 मिथुनलग्ने प्रथमं ६ भागाः बुधस्य । तत
 शुकस्य ६ भागाः । बृहस्पतिः ५ अंशाः । मङ्ग-
 लस्य ७ अंशाः । शनैः ६ अंशाः ॥
 कर्कटलग्ने प्रथमं मङ्गलस्य ७ अंशाः । तत
 शुकस्य ६ भागाः । बुधस्यापि ६ भागाः ।
 बृहस्पतिः ७ अंशाः । शनैः ४ अंशाः ॥
 सिंहलग्ने प्रथमं ६ भागाः बृहस्पतिः
 शुकस्य ५ अंशाः । शनैः ७ भागाः । बुधस्य
 भागाः । मङ्गलस्यापि ६ भागाः ॥
 कन्यालग्ने प्रथमं बुधस्य ७ अंशाः । शुकस्य
 १० अंशाः । गुरोः ४ अंशाः । मङ्गलस्य
 भागाः । २ भागो शनैश्चरस्य ॥
 तुलालग्ने आदी ६ अंशाः शनैः । ८ भाग
 बुधस्य । गुरोः ७ भागाः । शुकस्यापि
 अंशाः । २ भागो मङ्गलस्य ॥
 वृश्चिकलग्ने आदी मङ्गलस्य ७ भागाः
 शुकस्य ४ अंशाः । ८ भागाः बुधस्य । ह
 स्पतिः ५ अंशाः । ६ भागाः शनैः ॥
 धनुर्लग्ने प्रथमं बृहस्पतिः १२ अंशाः । त
 शुकस्य ५ अंशाः । बुधस्य ४ अंशाः । म
 लस्य ५ भागाः । शनैः ४ अंशाः ॥
 मकरलग्ने आदी बुधस्य ७ अंशाः । गु
 रपि ७ भागाः । ८ अंशाः शुकस्य । शनैः
 अंशाः । मङ्गलस्यापि ४ अंशाः ॥
 कुम्भलग्ने प्रथमं बुधस्य ७ भागाः । शुकस्य
 भागाः । बृहस्पतिः ७ अंशाः । मङ्गलस्य
 भागाः । शनैरपि ५ भागाः ॥
 मोनलग्ने आदी १२ अंशाः शुकस्य
 ४ भागाः बृहस्पतिः । बुधस्य ३ अंशाः । म
 लस्य ८ भागाः । ततः शनैः २ भागौ ॥

हनुः

हनुमा

हनुमा

एषां प्रमाणानि यथा, —

“मषेऽङ्गतर्काष्टशरैषुभागा

जोवास्फुजिज्जज्ञाशनेश्वराणाम् १ ।

षष्ठेऽष्टतर्काष्टशरानलांशाः

शुकञ्जोवाकिंजुजेशहहाः ॥ २ ॥

युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः

सौम्यास्फुजिज्जोवकुजाकिहहाः ॥ ३ ॥

कर्केऽद्वितर्काङ्गनगाश्विभागाः

कुजास्फुजिज्जोवकुजाकिहहाः ॥ ४ ॥

मिहंऽङ्गभृताद्विरमाङ्गभागा

देविज्यशुक्राकिंजुधारहहाः ॥ ५ ॥

स्त्रियां नगागाश्विनगाश्विभागाः

सौम्योशनेजोवकुजाकिहहाः ॥ ६ ॥

सुले रमाष्टाद्विनगाश्विभागाः

कालज्जोवास्फुजिज्जोवनाथः ॥ ७ ॥

कोटे नगाश्विज्जोवनाथः

भोमास्फुजिज्जोवनाथः ॥ ८ ॥

चापे रवाश्विज्जोवनाथः

जोवास्फुजिज्जोवनाथः ॥ ९ ॥

सुये नगाश्विज्जोवनाथः

सौम्यज्यशुक्राकिंजुजेशहहाः ॥ १० ॥

कुम्भे नगाश्विज्जोवनाथः

ज्जशुक्रोवाश्विज्जोवनाथः ॥ ११ ॥

मोनेऽर्केवदानलनन्दपचाः

सितेज्यसौम्यारशनेश्वराणाम् ॥ १२ ॥

इति नीलकण्ठोयताजकम् ॥

हनु, ल श्रौ गती । बने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-पर०-सक०-अतिट् ।) ल. हन्ति ।
श्रौ, हन्ता । गणकृतमन्त्रमिति न्यायात् शप
व्यती हन्तात्पि वरकचिः । तेन सर्व्या
एवाहनत् पृथक् इत्यादि साधुः । इति दुर्गा
दासः ॥

हनु, व्य, रूपोक्ति । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
हनुः, पुं, हननकर्ता । यथा । हनाश्वत्थ । अथ
मभ्यामस्य उत्तरस्य त्वभ्यमासिति कथम् ।
घनाघन । पाठानुक्तं च दाश्याभ्यासम्
पाठोऽटः । पत्त हनुः पटः । इति मिहान्त
कौमुदी । क्तिप हनु । तस्य प्रथमैकवधमे हा ॥

हननं, कौ, (हन + ल्यट् ।) मारणम् । यथा, —
“स्यात् प्राणविधागफलकव्यापारा हननं
स्मृतम् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथा, भागवते । ९ । ११ । २० ।

“नेदं यमो रघुपतेः सुरयाचजगात्त-

लोनातनोरः क्रमास्यविमुक्तधात्रः ।

रक्षोबधो जलधिवन्धनमस्त्रपूगैः

किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥”)

पूरणम् । इत्यङ्गशास्त्रम् ॥

हनौलः, पुं, कतका । इति अत्रमाला ॥ हनौजो-
ऽपि पाठः ॥

हनुः, पुं, हनुः । इति कठिनद्रव्यादिकमिति ।

हनुः, पुं, हनुः । इति कठिनद्रव्यादिकमिति ।

इति उः । स च नित् ।) कपोलहयपरमुष्ण-
भाग । चौयानि इति भाषा । इत्यमरः ॥
ताभ्या कपोलाभ्यां परो मुखभागो हनुरुच्यते ।
यत्र त्रिभ्राह्म्या दन्ता जायन्ते इति सुभृतिः ।
हन्ति कठारमपि द्रव्यं हनु नाम्नातिः उः ।
तत्परति पाठ हनोः स्त्वात्वम् । हनुः कपोला-
वयवे इयोरिति कथितम् । तन्वादेर्घ्या इत्यपि
हनुर्य ॥ पुस्योति स्वामो । पुर्यागे कर्णहनृ
नपुंसके श्मश्रु जानु च गुदश्चेति वरकचिः ।
इति भरतः ॥

हनुः, स्त्री, (हन्ति पुरुषमिति । हन + उः ।
ऽट्ठिन्नासिनो । इत्यमरः) रोगः । अस्तम् ।
स्त्रुः । इति जटाधरः ॥

हनुः, पुं, (हनुः स्वयस्यति । हनु +
मन्त्रः) पानरविमेषः । स तु अञ्जनागर्भं
पदवीरकाजानः । राक्षसवधार्थं श्रीरामदूतयः ।
तत्पर्यायः । मनुष्यान् २ आञ्जनयः ३ योग-
चरः ४ अग्निदा ५ हिडिङ्गारमणः ६ राम-
दूतः ७ अञ्जनागर्भः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मनुष्याजः ९ । इति जटाधरः ॥ ३ ॥ अथ
वक्तृमन्त्रकथः ।

देव्युवाच ।

“शिवानि गाणपत्यानि गाक्षानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च मौराणि चान्यानि यानि कानि
च ।

श्रुतानि तानि देवेश । ब्रह्मह्वानिःसृतानि च ॥
किङ्किदन्त्यत् देवाना साधने यदि कथ्यताम् ।
शङ्कर उवाच ।

शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि नावधानावधारय ॥
हनुमन्साधने पृथक् महापातकनाशनम् ॥
एतद्व्युत्थनम् लोकाभासिद्धिकरं परम ।

जया यस्य प्रसादेन लोकत्रयजितो भवेत् ॥ * ॥
तन्माधनविधिं वक्ष्ये कृष्णं सिद्धिकरं द्रुतम् ॥
वियत् मनवकं हनुमते च तदनन्तरम् ।

रुद्रासकथं कवचं फडिति हादगात्ररः ॥
एतन्मन्त्रं समाख्यातं गोपनीयं प्रयत्नतः ।
तव सहेन भक्त्या च दासोऽस्य तव सुन्दरि ! ॥

एतन्मन्त्रं अञ्जनाय प्रदत्तं हरिणा पुरा ।
जयेन साधने कृत्वा जितं सर्व्वं चराचरम् ॥
नदीकूले विष्णुर्गृहे निज्जने पर्व्वते वने ।

एकाग्रचित्तमाधाय साधयेत् साधनं महत् ॥”
ध्यानमाह ।

“महाशनें समुत्पाप्य धावन्तं रावणं प्रति ।
तिष्ठ तिष्ठ रणे दृष्टं चाररावं समुत्सृजन् ॥
लात्तारत्तारुणं रोद्रं कालान्तकयमोपमम् ।

ज्वलदग्निमसं नेत्रं सूर्यकोटिमप्रभम् ॥
अङ्गदाद्यैर्महावीरैर्व्विष्टं रुद्ररूपिणम् ।
एवंरूपं हनुमन्तं ध्यात्वा यः प्रजपेन्ननुम् ॥

लक्षजपात् प्रसन्नः स्यात् सर्व्वं ते कथितं मया ।
ध्यानं कमावतः पुंसां सिद्धिरिव न संशयः ॥
प्रातः स्नात्वा नदीतीरे उपावेश्य कुशमने ।
प्राणायामं षडङ्गञ्च मूलेन सकलं चरेत् ॥

पुष्पाञ्जल्यष्टकं दत्त्वा ध्यात्वा रामं ससीतकम् ।
ताम्रपात्रं ततः पद्ममष्टपत्रं सकेशरम् ॥

रक्तचन्दनद्वयं लिखितस्य शलाकया ।
कर्णिकायां लिखित्वा तत्रावाह्य कपिं प्रभुम् ॥
कर्णिकायां हनुमन्तं ध्यात्वा पाद्यादिकं ततः ।

सुर्योवं लक्षणं चैव अङ्गदं नलनोलकम् ॥
जास्ववन्तञ्च कुमुदं केशरिणं दले दले ।
पूर्वीदिकमतो देवि ! पूजयेद्विश्वचन्दनैः ॥

पवनशालनाञ्चैव पूजयेद्दत्तवामतः ।
दन्नायं पु कर्णिकायां पुष्पाञ्जल्यष्टकं ततः ॥
ध्यात्वा तु मन्त्रराजं व लक्षं यावत् साधकः ।

नक्षत्रदिवसं प्राप्य कुर्याच्च पूजने महत् ॥
एकाग्रचित्तमना तस्मिन् पवननन्दने ।
दिवारात्रो जप कुर्यात् यावत् सन्दर्शनं
भवेत् ॥

सुदृढं साधकं मत्वा निर्गोथं पवनात्मजः ।
सप्रसन्नस्ततो भूत्वा प्रयाति साधकाग्रतः ॥
यथासतं वरं दत्त्वा साधकाय कपिप्रभुः ।

वरं लब्ध्वा साधकेन्द्रा विहरंदात्मनः सुखैः ॥
एतद्धि साधने पृथक् देवानामपि दुर्लभम् ।
तव सहेनात् समाख्यातं भक्त्यासि मयि पार्ष्वति ॥”

इति गारुडे हनुमत्साधनमिति तन्त्रसारः ॥ * ॥
“हनुमतोऽस्तिगुह्यन्तु लिख्यते वारसाधनम् ।
ब्राह्मणं महत्तं उल्लाय कृतनिव्यक्रियो द्विजः ॥

गत्वा नदीं ततः स्नात्वा तीर्थमावाह्य चाष्टधा ।
मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा सिद्धेर्दादित्यसंख्या ॥”

ततो वामनो परिधाय गङ्गातीरे पर्व्वते वा
उपविश्य हा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादिना
कराङ्गन्यासो कुर्यात् । ततः प्राणायामः ।

अकारादियर्णानुच्चार्य वामनासापुटेन वायुं
पूरयेत् पञ्चवर्गानुच्चार्य वायुं स्तम्भयेत् ।
यकारादियर्णानुच्चार्य दक्षिणनासापुटेन रेच-
येत् । एव वारत्रयं कृत्वा मन्त्रवर्गंरङ्गन्यासं
कृत्वा ध्यायेत् ॥ * ॥

“ध्यायेद्गणं हनुमन्तं कपिकोटिसमन्वितम् ।
धावन्तं रावणं जनुं दृष्ट्वा सत्वरमुत्थितम् ॥

लक्षणञ्च महावीरं पतितं रणभूतले ।
गुरुञ्च क्रोधमुत्पाप्य गृह्णीत्वा गुरुपर्व्वतम् ॥
हासाकारैः सदपेश कम्पयन्तं जगत्त्रयम् ।

आब्रह्मण्डं समाख्याप्य कृत्वा भोमं कलिवरम् ॥”
इति ध्यात्वा षट्सहस्रं जपेत् ॥

अथ मन्त्रः ।
“स्वर्वाङ्गं पूर्णमूर्च्छायै पवनञ्च ततो वटत् ।
नन्दनञ्च ततो देयं डेऽवसानेऽनलाप्रया ॥

दशार्णाद्यैः सनुः प्रोक्ता नराणां सुरपादयः ॥”
हां पवननन्दनय आहा । इति मन्त्रः । सप्तम-
दिवसे दिवारात्रे व्याप्य जपेत् । ततो महाभयं
दत्त्वा विभागेपासु निगासु नियतमागच्छति ।

साधको यदि साया तरति तटासतं वरं
प्राप्नुते ।

“विद्या वरिषि हन वापि राज्ञं वा शत्रुनिघ-
हम् ।

हन्तका

हम्वा

हयः

तत्तथादेव चाप्नोति सत्यं सत्यं सुनिश्चितम् ॥
इति च तन्वसारः ॥

हनुः, स्त्री. (हनु + पञ्चे ऊञ् ।) हनुः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, —

“शाखासु हन्वोः कथाञ्च चेटावन्तस्तु सन्धयः ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमऽध्याये ॥)

हनुमान्, [त्] प, (हनृरुच्यस्येति । हनृ +
मतुप् ।) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १४७ । २७ ।

“अहं केशरिणः स्त्रे वायुना जगदायुना ।
जानः कमनपनात् हनुमात्साम वानरः ॥ ”)

हनृप. पुं. (हन्ति मानुषानिति । हनृ + “क्वृह
निभ्यासूपन् । ” उणा० ४।७३ । इति ऊञ् ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हन्त, व्य. हर्षः । अनुकम्पा । (यथा, गीता-
याम् । १०।१६ ।

“हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या तात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्ता विस्तरस्य मे ॥ ”)

वाक्कारणः । विपाटः । इत्यमरः । ३।३।२४३ ॥
(यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।

“रात्रिगमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भाखानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्यं विचिन्तयति कीप्रसर्गं हिरण्यं
चा हन्त हन्त निलिनीं गज उज्जहार ॥ ”)

अति । वादः । संभ्रमः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ खिदः इति मेदिनी ॥ (यथा, रामा-
यणे ।

“काचमूच्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥”
अन्तकल्पनम् । इत्यजयपालः ॥

हन्तकारः, पुं. (हन्त इत्यस्य कारः करणम् ।)
अतिश्रितयतण्डुलम् । इति केचित् ॥ हन्त-
शब्दः । यथा । यत् ।

“निवातो हन्तकारेण मनस्यांस्तप्येदथ ।
कुशस्य मध्यदेशेन नृतीर्थेन उरुड्मुखः ॥”
इति लघुविष्णुकम् ॥

हन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्यक्-
तर्पणे । यथा । सनकस्तप्यतां तस्यैतदुदकं हन्त
इत्यादौ । न तु पक्षपुराणायामिलिततर्पणे ।
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ अतिथये दानार्थ-
योऽङ्गयामाः । यथा, —

“पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्योदर्यैर्हृत्तम् ।
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वगृहहन्ततः ॥
हन्तकारमथायं वा भिक्षा वा शक्तिर्नो हिजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धा तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुषासमावमद्यस्य स्यात्तुर्गणम् ।
पुक्लं हन्तकारश्च तस्यतुर्गणमुच्यते ॥”
इति कर्मपुराणे उपविभाग । १८।११३-११५ ॥
अपि च ।

“भिक्षाञ्च याचतां दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारि-
णाम् ।
आनप्रमाणं भिक्षा स्यादयं यासचतुष्टयम् ॥
अयं चतुर्गणं प्राहुर्हन्तकारं हिजोत्तमाः ।

भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।
षट्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसीपाख्यानं । २६ ।
३४ - ३६ ॥

हन्ता, [क्वृ] त्रि, (हन्तीति । हनृ + क्वृ ।
हननकर्ता । यथा, भट्टी ५ मर्गं ।
“भवन्तं कार्तवीर्यां यो हीनमन्धिमचोकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः साव्य-
लौकिकः ॥”

हन्तुः, पुं. मृत्युः । वृषः । हनधातोः तुप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति केचित् ॥ (विनाशः । यथा,
भागवते । ११ । ५ । ५० ।

“भूमारासुरराज्यहन्तवे गुप्तो मताम् ।
अवतारणस्य निरुत्थे यमी लोके दिनन्द्यः ॥”
हन्तांक्तिः, स्त्री. (हन्त इत्यस्य अंक्तिः) अनु-
कम्पाक्तिः । इति केचित् ॥

हन्तः, त्रि, हृत् + क्तः । क्त, शीघ्रः । इत्य-
मरः । ३ । १ । २६ ॥

हन्यमानः, त्रि, (हनृ + कर्षीणि शानय) वर्त्त-
मानहननायवन्तु । हनधातोः कर्षीण शान-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा, —

“हन्यमानं महामन्त्रं विनोक्ष्यशर्षपृथुहन् ।
अभ्यधावलिगुप्तोऽथ मायया सुरकेतया ॥”
इति मार्कण्डेय देवोमातात्मकम् ॥

हपुषा, स्त्री, वर्णमद्वयविशेषः । तत् मरीच-
हन्तवद्यैर्लक्षणवर्णयन्तु । हपुष इति ख्यातम् ।
इति वेद्याः ॥ साधर इति हिन्दाभाषा ।
तत् द्विविधम् । तस्यै प्रथमं फलं मत्तदमृष्टं
विस्मयस्यम् । द्वितीयमभ्वत्यफलमृष्टं मन्त्रा-
गन्धम् । तयोर्नामानि गुणाय ।

“हपुषा वपुषा विस्वा पराश्वत्यफला स्मृता ।
मत्तयगन्धा प्लाहहन्तो विपरी ध्वाङ्गनाशिनी ॥
हपुषा दीपनी तिक्ता मृदुणा तुवरा गुरुः ।
पित्तादरपमेहार्गाग्रहणीगुन्धशूलहृत् ॥
पराश्वेतदृग्णा प्रोक्ता रूपभेदो हयोरपि ॥”
इति भावमिश्रकृतभावप्रकाशः ॥ * ॥

अपि च ।
“हपुषा हपुषा विस्वा विस्मयगन्धा विगन्धिका ।
अन्या चामो स्वल्पफला कच्छुप्री ध्वाङ्गनाशिनी ॥
प्लाहशत्रुविषघ्नी च कफघ्नी चापरजिता ।
पूर्वा तु पञ्चनक्ष्त्री स्यादपरा मसधाभिधा ॥
हपुषा कर्तृकोणा गुरुश्लेषवला मजित् ।
प्रदरगदरविश्लेशूलगन्धार्शां हरा ॥”
इति यौनरहरिण्डितविरचितराजनिर्घण्टे
शताह्वाटिवर्गशतुर्थः ॥

हपुषा, स्त्री, हपुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हम्वा, स्त्री, गोध्वनिः । तत्पथ्यायः । हम्वा २
वर्णमम् ३ । इति जटाधरः ॥ हम्वा ४ रम्वा ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१६६ । ३१ ।

“क्रोधरक्तक्षणा सा गौर्हम्वारवधनखना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥”

हम्वा, स्त्री, गोध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥

हम्वा, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) महयान्तः । हम्वाति । इति
दुर्गादासः ॥

हयः, क्लमं । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-क्लमं-अक०-गती सक०-सेट् ।) हयति ।
क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हयः, पुं. (हयति गच्छति । हय + अच् ।
हिनीति । हि + अच् वा ।) घोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ अथ हयायुर्वेदः ।
धन्वन्तरिकवाच ।

“हयायुर्वेदमाख्यास्य हयैः समीरिष्यन्तम् ।
काकुटी कण्ठजिह्वश्च क्रणाप्यः हयानुक्तः ॥
करालो जिनदन्तश्च शृङ्गी भाति दम्भतः ।
एकाश्वैव चाताण्डः कश्यपीति पास्तनी ॥
माजुषिपादोः श्याधामः कुर्याति विदाभः ।
यमजो वामनश्चैव मार्जारोऽप्युपश्रवः ॥
पतनीया हयत्याज्य उग्रमं श्याधकणः ।
एते ताण्ड्य कार्याः सङ्घर्षाः उपश्रवः ॥
मथ्येऽहं स्तहानोऽश्वो मृष्टिः स्याद्वानकः ।
कन्यायांशोऽमानः स्यादरिष्यन्तु दीर्घतः ॥
परमृष्टिहानः पक्षीन उचासतामन् दीर्घतः ।
अमंहता ये च वाता हन्तकण्ठस्यैव च ॥
स्वरनेत्रभयिषु न दानाशिरजोविगः ।
वेधन्तपुजनाहामादृचा स्यात् द्विजभोजनात् ॥
लोहकं निखपदाणि गुग्गुलुस्येपा हृतम् ।
तिलस्यैव वचा हिङ्गुवधोथाहोजनं गले ॥
आगन्तुकं दोषजन्तु व्रणं द्विविधो रितम् ।
शिरपाकं खरं व तात् पित्तं शिरपाकिकम् ॥
कण्डुदाहात्मकं पिप्तात् मोक्षार्द्रं मन्वेदनम् ।
घनं कफात् मन्निपातात् सक्करुं हिदोषजम् ॥
आगन्तुकन्तु शस्त्राद्यं देष्टव्यविशोधनम् ।
दन्तोत्तलं हरिद्रे हं चित्रकं विश्वभेषजम् ॥
रमोनं कैन्धयं चापि तक्रकाञ्चकपिपतम् ।
तिलशक्तुकिण्ठोका टभिषुक्ता समैश्वरा ॥
निखपदयत्तं पिण्डं तिलैः शोधनरोषणम् ।
करवीरकदम्बकं कूर्कोक्तुञ्जचिचकैः ॥
भक्षातस्य पचेत्तिलं नाहीव्रणहरं परम् ।
पङ्कवल्लकल्लकन हृतं च प्रलेपयेत् ॥
हं हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ।
पटोलं निखपदश्च वचा चित्रकमेव च ॥
पिपली शृङ्गवेरश्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
एतत्पानं क्षमिष्यमदानिलविनाशनम् ॥
निखपचं पटोलश्च त्रिफला खट्वरं तथा ।
काथयित्वा ततो वाहं शृतरक्तं विचक्षणः ।
व्यङ्गमेव प्रदातव्यं पानं कुष्ठापशान्तये ॥
व्रमणेषु च कुष्ठेषु तैलं सधेषजं हितम् ।
पञ्चवल्लकतैलं वा दशमूलश्च शोषणम् ॥
लशुनादीन् वदे कल्पान् मुक्तिपानान्तलेपतः ।
मातुसुङ्गरभोपेतं मांससारमकन वा ॥
मांसलास्थानं मांसानामिति च पाठः ।

इयः

'रमं दद्याद्भोगस्य भव्यैर्वा तैलसंयुतैः ।
पलद्वयं प्रथमेऽङ्गि एकैकपलमुद्रितः ॥
श्राववि शान्तिपूर्णा स्यात्तत्त्रयित्युत्तमात्मके ।
मध्यमे चतुर्दशस्य रधमेऽष्टपलानि च ॥
शरत्त्रिदाघयोर्नैव द्रव्यो नैव त् दापयेत् ।
नैलेन वातिके पित्तं शर्कराज्यपयाऽन्वितैः ॥
कर्पूतैलेः कफे व्याधेः कफे मुद्धान् कुन्त्यकान् ।
शान्तिपिष्टकदग्धाशी ह्योऽग्निजुगुप्सतः ॥
पक्वजम्बुनिभो हंसवर्णः श्लथ गुग्गुलुः ।
अहप्रहरणे सूर्यं गुग्गुलुं पाययेद्वयम् ॥
भोजने पायसं दग्धं नाडांस्त्रिस्तनोति सः ।
विकाले भोजयेदग्धं शाल्यं वातुर्न ददेत् ॥
मामानाश्च रसैः पित्तं मधुमद्गरमाज्यकैः ।
कफे मुद्धान् कुलत्थान् वा कर्पुतिकान् शृतान् ॥
इयं ॥

व्याधितं व्याधितं श्वामं त्रिदोषादौ तु गुग्गुलुम् ।

घामेर्द्विर्वा सर्वरोगं प्रथमेऽङ्गि पलं ददेत् ॥
विवर्द्धयेत् ततो वर्षमेकादिकपलपञ्चकम् ।
उत्तमे स्याच्च चत्वारि त्रीणि मध्यजघन्ययोः ॥
पानेन भाजनेन च अग्नीतिपलक वर ।
मध्यं षष्टिधाधमेऽथ चत्वारिंशच्च भागिषु ॥
व्रणं कृष्टेषु खल्लेषु त्रिफलाक्ताश्रमंयुतम् ।
मन्दाग्नी शोथरोगे च गवा सुवेण योजयेत् ॥
वातपित्ताखण्डे व्याधौ गोक्षारघृतमंयुतम् ।
देयं कृपाणा पृथग् मापयेत्तच्च भोजनम् ॥
सुपिष्टायाः प्रदातव्यं गुडूच्याः पलपञ्चकम् ।
प्रभान् घृतमंयुक्तं शरद्वार्षं पु वाजिनाम् ॥
रोगघ्नं पृष्टिद्वयाणि वलन्तं त्रिविडजम् ।
तदेवाश्वाय दद्याद्दे लीरयुक्तमथापि वा ॥
गुडूच्याकल्कयोर्गनेन शतावयंश्वगन्धयोः ।
चत्वारि त्रीणि मध्यस्य जघनस्य पलानि हि ॥
अकस्माद्यद्य वाहानामिकरूपं यदा भवेत् ।
स्मियते च तदा क्षिप्रं उपसर्गं तमादिशेत् ॥
होमाद्यरक्षया विप्रभोजनेचलिकर्मणा ।
शान्त्यापसर्गशान्तिः स्याद्वरीतकार्टिकल्पतः ॥
हरोतको सगाम्वा तैलेन लवणान्विता ।
षादौ पञ्च ततः पञ्चत्रय्या पूर्णा शताविध ।
उत्तमाश्वं शतं प्रोक्तमशातिः षष्टिरुत्तरे ॥*॥
गजायुर्वेदमाप्यास्य उक्ताः कल्पा गर्ज हिताः ।
गर्जे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजरुग्दहनम् ॥
गर्जोपसर्गव्याधोनां शमनं शान्तिकर्म च ।
पृजयित्वा सरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वयं मालां विवर्द्धयादुपोषितः ।
मन्त्रणं मन्त्रिता वद्यो ववामिहार्थकामले ॥
सूर्याद्याः शिवदुर्गाश्रविष्णुता रक्षसां गणः ।
बलिं दद्याच्च भूतभ्यः स्नापयेच्च चतुष्टयैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भक्षणोद्भूतयेद्वयम् ।
भूतो रक्षा शुभा मध्या वारुणो रक्षसां सदा ॥
त्रिफला पञ्चकौले च दशमूलं विडङ्गकम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्ताः कल्काः कषायकः ।

इययी

आयुर्वेदो गजाश्वानामुक्तः संक्षेपसारतः ॥*
इति गारुडे इययुर्वेदः २०७ अध्यायः ॥
युक्तिकल्पतरुहयपरोक्षा घोटकशब्दं द्रष्टव्या ॥*॥ इये वर्णनीयानि यथा । विगः १ श्रोत्रत्वम् २ तजः ३ मल्लक्षणस्थितिः ४ खुरोत्खातरजः ५ रूपम् ६ जातिः ७ गतिविचित्रता ८ इति कविकल्पलता ॥*॥ अथ इययकुलः ।
“हेपारवं मञ्जति वामतो यः
क्षुशन्तिनिर्दिक्षणपादघातः ।
कण्डूयुतं दक्षिणमङ्गभागं
तुङ्गं तुरङ्गः स पदं ददाति ॥”
इति वसन्तराज इययकुलः १२ वर्गः ॥
इयकातरा, स्त्री, (इयः कातरौ यस्याः ।)
अश्वकातराह्वलः । घोटकाशरा इति हिन्दी भाषा ॥
इयकातरिका, स्त्री, (इयकातरा एव । स्वार्थं कन् । टाप अत इवम् ।) अश्वकातराह्वलः घोटकाशरा इति हिन्दी भाषा । यथा,—
“कातरा इययप्यायः कातरान्तं प्रकीर्तितः ।
अश्वकातरिका तिलका वातघ्ना टापनी परा ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥
इयगन्धं, स्त्री, (इयस्य गन्धो यस्य ।) काचलवणम् । इति राजनिघण्टुः । (विवरणमस्य काचलवणशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
इयगन्धा, स्त्री, (इयस्य गन्धा यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला । (अस्याः पर्यायी यथा,—
“गन्धान्ता वाजिनामादिगन्धगन्धा इयाह्वया ।
वराहकर्णा वरटा बलदा कुम्भगन्धो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अजमोदा । इति राजनिघण्टुः ॥
इययोवः, पुं, (इयस्य योवा इव योवा यस्य ।) मधुकटभृत्तवेदोद्धारार्थं विष्णुवतारविशेषः । तस्य रूपं यथा,—
“सुनामिकेन कायेन भुत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा इयशिरः शम्भे वेदानामालय प्रभुः ॥
तस्य मूर्धा समभवत् द्योः मनञ्जतराका ।
केशाद्याभ्युभवाद्वा रवेरंशुसमप्रभाः ॥
कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणो ।
गङ्गा सरस्वती श्योख्यौ भ्रूवावास्ता मङ्गोदधी ॥
चक्षुषो सोमसूर्यौ ते नामा मन्व्या पुनः स्मृता ।
प्रणवस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्माता ॥
दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोका ब्रह्मलोकश्च षोडशावास्ता महात्मनः ॥
योवा चास्याभवद्वाजन् कालरात्रिगुणोत्तरा ।
एतद्वयशिरः कृत्वा नानामूर्त्तिभिराहृतम् ॥”
इति महाभारतम् ॥*॥
(इययोवदेत्यवधार्यमेव भगवान् इययोवमूर्त्तिरभवत् । इति देवोभागवतमतम् ॥ अस्य विवरणन्तु तत्रैव १ स्कन्धे ५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)
विष्णुवन्द्यदेत्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ स च

इयशी

कम्पान्ते ब्रह्मणि प्रसूते वेदं हतवान् । तद्देदी-
हारणार्थं विष्णुना मन्व्यावतारण स हतः ।
इति कैचिन् ॥*॥ अपि च ।
“हृदगङ्गाजलस्नान्तस्तोरं ब्रह्मसुतस्य च ।
विम्बनाथाह्वयो देवः शिवलिङ्गसमन्वितः ।
विश्वदेवो महादेवो योनिसम्प्लसार्कषणा ॥
इययोवेष युयुधं तत्र देवो जगत्पतिः ।
इययोवं यत्र हत्वा मणिकूटं तथागमत् ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
इययोवहा, [न्] पुं, (इययोवं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
इययोवा, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
“नारसिंही इययोवा हरिश्चाकविनाशिनी ॥”
इति तस्याः महत्सनामस्तोत्रम् ॥
इययुषः, पुं, (इयं उच्चैः यवसं कषयतीति । कष + खच् ।) मातलिः । स तु इन्द्रसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इयनं, स्त्री, (इयति गच्छत्यनेनेति । इय + न्युट् ।) कर्षीरथः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तर इद-
नम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
इयपुष्को, स्त्री, (इयस्य पुष्कमिव आकृतिर्यस्याः । ङीष् ।) मापपर्णा । इत्यमरः । २ । ४। ४। ३८ ।
इयप्रिया, पुं, (इयस्य प्रियाः ।) यवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यवशब्दस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
इयप्रिया, स्त्री, (इयस्य प्रिया ।) अश्वगन्धा । खर्जुरो । इति राजनिघण्टुः ॥
इयमारः, पुं, (इयं मारयतीति । मृ + णिच् + षच् ।) करवीरः । इति राजनिघण्टुः ॥
इयमारकः, पुं, (इयं मारयतीति । मृ + णिच् + षच् ।) करवीरह्वलः । इत्यमरः । २। ४। ३८ ।
इयमारणः, पुं, (इयं मारयतीति । मृ + णिच् + षच् ।) अश्वत्यह्वलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इयवाहनः, पुं, (इयो वाहनमस्य ।) रेवन्तः । स तु सूर्यपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुबेरः । इति कैचिन् ॥
इयवाहनशङ्करः, पुं, रत्नकाञ्चनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
इयशाला, स्त्री, (इयस्य शाला ।) अश्वशाला । यथा, मातल्ये । २। १० । १८—२३ ।
“गवां स्नानं तथेवाच तुरगाणांस्तथैव च ।
उत्तराभिमुक्त्वा श्रेष्ठो तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुक्त्वा वायुं परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा धार्याः प्रदीपैः सर्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटा वानराश्चैव मङ्गलाश्च नराधिप ! ।
धारयेदग्धशालायां सवस्त्रां धनुमेव च ।
अजाय धार्या यज्ञेन तुरगाणां हितैषिणा ॥
गोगजाश्वदिशालाश्च तत्पुरापथ्य निर्गमम् ।
अस्तं गते न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ॥”
इयशोर्षः, पुं, (इयस्य शोर्षं शीर्षं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
“ततो जगाम हृष्टोऽश्वी द्रष्टुं वाजिसुखं
प्रभुम् ।

हरगौ

तत्र देवदत्तं स्नात्वा तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् ।
मपृच्य ह्यगार्पिञ्च जगाम गजमाह्वयम् ॥”

इति धामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥

हर्या, स्त्री, (ह्ययस्त्वहन्वोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हर्याध्यक्षः, पुं. (ह्ययस्य अध्यक्षः ।) अश्व्याध्यक्षः ।
तस्य लक्षणं यथा, —

“ह्ययश्चाविधानस्तस्त्विच्छिकिस्तपारगः ।
अश्व्याध्यक्षो महीभक्तुः स्वामनस्य प्रशस्यते ॥”

इति मातृस्ये । २१५ । ३७ ॥

हर्यामन्दः, पुं. (ह्ययस्य आमन्दो यस्मात् ।)
महः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
महशब्दे ज्ञातव्याः ।)

हर्यायुर्वेदः, पुं. (ह्ययस्य आयुर्वेदोऽस्य ।)
वैदिकशास्त्रविशेषः । तच्छास्त्रं ह्ययशब्दे
दृष्टव्यम् ॥

हर्यारिः, पुं. (ह्ययस्य अरिः ।) करवीरः । इति
रत्नमाषा ॥

हर्याशना, स्त्री, (हर्यानामशनं यस्याः ।) शङ्खकी-
ञ्चलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हर्याः स्त्री, (ह्ययस्य स्त्री । ह्यय + टाप् ।)
जटाका । इति जटाधरः ॥

हर्यशः, पुं. (ह्ययनामिश्रः ।) यवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हर्योत्तमः, पुं. (हर्येषु उत्तमः । कुलोत्तमः ।
उत्तमोऽयम् ।) तानाश्वः २ जाल्यः ३ अजानेयः ४
ति त्रिकारणशयः ॥

हर्यः, पुं. (हर्यति पापानति । हृ - च् ।)
गिरः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा,
हर्यः । १ । १ । ३२ ।)

हर्यसना महती कर्षणं पूर्वमागरगामिनाम् ।
यमः हरजटाभ्रटा गङ्गासिव भगीरथः ॥”

हर्यमः गदमः । इति केचित् ॥ हरणमः ।
गदगुणाश्वमः । त्रि. हरणकर्त्ता । (यथा,
जगवतः । ३ । १८ । ११ ।)

“तत्र वयं न्यामहरा रमोकमां
गताह्वया गदया द्रावितास्तः ॥”

हरकः, पुं. (हर एव । स्वार्थे कन् ।) शिवः ।
हरः । इति केचित् ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥

हरगौरी स्त्री, (हरणं महं गौरी ।) अर्द्ध-
नारीश्वरमुक्तिः । यथा —

देव्युवाच ।

“यथा तत्राहं सततं कायेवानुगता हरः ।
भवत्य साहचर्येण तथा मां कतुमर्हसि ॥

मन्त्रगात्रेण संस्पर्शं नित्यालङ्कनविभ्रमम् ।
अहमिच्छामि भवतस्तत्त्वं चेत् कतुमर्हसि ॥

श्रीभगवानुवाच ।

राचते तन्मन्त्रमपि यत्स्मिच्छसि भाविनि । ।
ततोपायमहं वन्द्यं यदि शक्नोषि तत् कुह ॥

अहं मम शरीरस्य गृह्णान् त्वं मनोहरः ।
अहं भवतु मे नारी तत्रैवाहं पुमानिति ॥

यदि त्वं न हि शक्नोषि हन्तुं तत्त्वहमीदृशम् ।

हरगौ

तदाहं ते हरिष्यामि शरीराहं वरानने ! ॥
तवेवाहं तथा नारी अहं भवतु पूरुषः ।

विशते तत्र शक्तिर्म त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥
श्रीदेव्युवाच ।

“तवेवाहं हरिष्यामि शरीराहं त्वपध्वजः ।
किन्त्वहं त्वेकमिच्छामि यत्त्वेत्वं हर इच्छसि ॥

तथाहमहं भवतो हृत्वा तिष्ठामि तावता ।
त्यजाम्यहं यदा त्वाहं सम्पूर्णं स्यात्तदा ह्यम् ॥

इत्यहंभागहरणं भवेद्यदि यथेप्सितम् ।
तदेवाहं तदा शम्भोः शरीराहं हराम्यहम् ॥”

इश्वर उवाच ।

एवमस्तु भवन्नित्यं यथा त्वं कर्त्तमिच्छसि ।
शरीराहस्य हरणं भूयाच्च यथेप्सितम् ॥

श्रीश्रीव्युवाच ।

अथ गौरी तदा पूर्वमनुभूतं तपःस्थितौ ।
योगनिद्रास्वरूपं तदात्मानोऽचिन्तयद्विया ॥

हरं प्रणम्य प्रथमं ब्रह्माण्डं ततः परम् ।
ततस्त्रिजगतामंशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥

चिन्तयित्वा तथा तेषामकता सा जगन्मयी ।
आत्मानं योगनिद्राञ्च चिन्तयित्वा मनस्विनी ॥

दक्षिणं स्वशरीरस्य भागाहं शशभृद्भूतः ।
शरीरस्य तथा वाममतिप्रमूणा निजं हरं ॥

उभोऽपि स्वशरीराहं गौरीकाये तदा स्वयम् ।
प्रमूणातिवैभयत्तस्याश्चिकीर्षुः प्रियमद्भुतम् ॥

अथ स्थित्वा तदा भगः काल्या महं चिरं
तदा ।

परित्यज्य शरीराहं पृथगेव बभौ रुचा ॥
काल्या स्वस्वः स्वगौरी शरीराहन्तुं शाङ्करम् ॥

प्राप्य सादात्तदात्मानं सन्तुष्टा च जगन्मयी ॥
एवमुक्त्वा शरीराहंसादाय परमेश्वरी ।

हरश्च तिष्ठति तदा राजतेऽनावशोभना ॥
अथ यश्चिन्तयित्वा जटाजूटाहं योजितम् ।

एकं चिन्तयित्वा भागो भागे जास्वन्दाचितम् ।
कुर्वन् अरण्येऽन्यास्मिन् शोषं तस्या व्यराजत ॥

अथ यस्मिन् चाम्याहं त्वपभाति व्यराजत ।
अथ स्थूलनसं चारुं तिलपयनस परम् ॥

दादरसं तथैवाहमहं श्मश्रुविवर्जितम् ।
आरुतचारुदशनं रक्तौषमं कतस्तथा ॥

अथ शुकुधिपुलटाघ्रातात् रद परम् ।
अथ नालगलञ्जाहमपरं हारसंयुतम् ॥

अथ अङ्गुणकैयूरयुक्तवाहु तथापरम् ।
नागः कुर्यात्कम्यूलवाहु निरुसिकम् ॥

अथ विषयतभुजं करिहस्तभुजं परम् ।
एकं च मोक्षिकाः शाखाः करस्यान्वयं तां

विना ॥

एकस्तानन्तु हृदयं रोमावल्बुधसंयुतम् ।
रश्मास्तम्भमनोकरु सुपाणिं हृदुपादकम् ॥

एकं तथापरं स्थूलसंज्ञतां पदास्वजम् ।
एकं चारुं हृदु स्थूलजघनं सुमनोहरम् ॥

तथापरं हृदुकरिहं संज्ञतां पदास्वजम् ।
एकं वैद्याश्चर्मापयुक्तं भूतिविलेपनम् ॥

अपरं हृदुकोषेयवसनं चन्दनीजितम् ।

हरणं

एवमहं तथा जातं योषिलक्षणसंयुतम् ॥
अपरं वलवदभूरि सुदृढं पूरुषाकृति ।

एवमहं स्मररिपार्जुहार गिरिजा सती ॥
द्वितीयं सर्वजगतां कामाख्या कालिकोपमा ।

तस्याः शरीरं राजन्द् हरतन्वहसंयुतम् ।
यनोपमयं तन्नास्ति मार्गितं भुवनत्रये ॥

सन्तानः पारिभातो वा एकान्तविषटस्तकः ।
अमोघया तथा वन्द्यो तौ चापि ययतुर्नाह ॥

वहूधा च पृथक् न ता रमाते नरेश्वर ।
अहनाराश्वरो भूत्वा स तु रमे कदाचन ॥

इति यद्यपि भूतैः स्वयं शक्नोति कालिकाम ।
गौरीं कर्त्तुं तदा सर्वभूतकारणकारणः ॥

तथापि ता गिरिसुतां मयोज्य विविधैः पुरा-
तपस्ययोजयद्देव क्रियोपायैरनेकशः ॥

तपोनिर्धतसर्वार्द्धी पश्चाद्गौरीमथाकरोत् ।
अर्द्धं प्रददौ तस्य शरीरस्य महेश्वरः ॥

नैवास्य तत्त्वं जानन्ति शक्राद्याः सकलाः
सुराः

शरीराहंप्रदानस्य तपसो योजनस्य च ॥
एतस्य तत्त्वं जानन्ति महात्मानो महाबला

नन्दो भृङ्गो महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अद्भुता महेशस्य वातभोतास्तपोधनाः ॥

ये मानुषशरीरणं प्रापिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥

एव सदा त्वया योज्याः मानुगा नृपसत्तमः ।
वनिताः सत्क्रियोपायैरततो भद्रमवाप्सामि ॥

य इदं शृणुयात्क्रियन्मद्भुतं पुण्यदायकम् ।
शिवयोः प्रातिकरणं शरीराहं ग्रहं तथा ॥

गौरीत्वापादनञ्चैव कालिकायाः शुभावहम ।
न तस्य विघ्नो जायन्ते स च पुण्यतपो भवः ॥

दोषायः स सुखा भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः
सततं परिश्रुणु न शिवयोश्चरितं महत् ॥

शिवलाकमयाप्राप्तिं सुचिरं शिवलक्षणं ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ४४ अध्यायः

हरचूडामणिः, पुं. (हरस्य चूडामणिः शिव-
भूषणमिव) चन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥ शिव-
गिरोरलक्ष ॥

हरणः स्त्री, (हृ - प्रते डात । हृ - लृट् ।) यो-
कादिदृश्यम् । (यथा, हरणः । १ । २ । २० ।)

“सत्त्वानुरुपाहरणकृतयोः

प्रास्थाययत् रथवमन्वगाञ्च ॥”

तत्पथ्याय । टायः २ । इत्यमरः । २ । १ । २८

यौतकं आदिना उपतयनभिन्नाप्रसादादि-
यत् देयं ततः दायहरणपदवाच्यं कन्यादानक-

जामात्रादभ्यां व्रतभिन्नादौ ब्रह्मणादिभ्यश्च-
द्रश्च दीयते तत्र दायार्तिहयमित्यर्थः । युत-

यानिसम्बन्धः तत्र भवति तेषां यौतकं युत-
वंधुवरयोरिदमित्येवा कानि यौतकं यौत-

सुकारमध्यमपि । यौतकं यौतकञ्च तत् इ-
वाचस्यतः । दीयते दायः, कर्त्तव्यं घञ् ।

दायते सुदायः इति पाठः इत्यन्ये । हृ -
हरणं कर्त्तव्यं घनट् । इति भरतः ॥ १

हरिः

भुजः । हृतिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाग-
वते । १० । ५० । ८ ।
“एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ।
मरुत्तणाय साधूनां कृतोऽन्धेषां वधाय च ॥”)
शक्रम् । स्वर्णम् । कपर्दकम् । उष्णोदकम् ।
इति केचित् ॥ भाज्याङ्गात् भाजकाङ्गद्वार-
भागग्रहणम् । इति लोलावतो ॥
हरनेजः, [म] क्ली, (हरस्य तेजः ।) पारदम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ शिववाशिष्ठ ॥
हरनेत्रं, क्ली, (हरस्य नेत्रम् ।) शिवचक्षुः ।
संख्यातयम् । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
हरवीजं, क्ली, (हरस्य बीजम् ।) पारदम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
हररूपः, पुं, (हरस्य रूपमिव रूपमस्य ।) शिव ।
इति शब्दरत्नावली ॥
हरशंखरा, स्त्री, (हरस्य शंखरं आवासत्वना-
स्यस्या इति । अच् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
हरहरा, स्त्री, हरहरा । द्राक्षा । इति केचित् ॥
हराद्रिः, पुं, (हरस्य अद्रिः ।) कैलासपर्वतः ।
इति केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागर । ११३ ।
८८ ।

“विद्याधराः शृणुत यः कुरुते ममात्र
धर्मव्यतिक्रममितः प्रभृति प्रजासु ।
वध्यः स मे नियतमित्यभितो हराद्रि-
मुहोपणाञ्च स ततो भ्रमयाञ्चकार ॥”)

हरिः, पुं, (हरति पापानाति । हृ + “हृर्पाप-
कृतीति ।” उणा० ४ । १२८ । इति इन् ।)
विष्णुः । (यथा, रघुः । १० । ८६ ।

“हरिरिव युगदीर्घं शरिरेणैस्तदीयैः
परितरनिपतानां तैश्चक्रामि चतुर्भिः ॥”)
सिंहः । (यथा, रघुः । २ । ५८ ।

“स न्यस्तगच्छो हरये स्वदेह-
मुपावधन् पिण्डमिवामिपस्य ॥”)
शुक्रपत्नी । भयः । वानरः । भक्तः । इत्यमरः ॥
चन्द्रः । सूर्यः । वायुः । अश्वः । (यथा,
महाभारत । ७ । १६६ । ५ ।

“ततः स हरिर्भयैकं जास्यन्दपरिस्कृतम् ।
मेघनादिनमाकृष्ट श्रिया परमया ज्वलन् ॥”)
यमः । शिवः । ब्रह्मा । किरणः । इन्द्रः । (यथा,
रघुः । १० । १०३ ।

“यन्ता हरः सपदि संहृतकाम्यैकञ्च-
मापुच्छा रावधमनश्चितवैकात्म्यम् ॥”)
वर्षाविशेषः । इति मेदिनी ॥ मयूरः । कौकिलः ।
हंसः । अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ भक्त-
हरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिङ्गवर्णः ।
हरिद्वर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ हरैरष्टोत्तर-
शतनामानि यथा,—

श्रीमदावि उवाच ।

श्रीकृष्णःष्टोत्तरशतं नाम मङ्गलदायकम् ।
तत्शृणुष्व महाभाग । सव्यकल्पनाशनम् ॥
श्रीकृष्णः पुण्डरीकाक्षो वासुदेवो जगद्गण-
नारायणो हरिर्विष्णुर्वाधवः पुरुषोत्तमः ॥

हरिः

गोविन्दः केशवोऽनन्तो वामनो मधुसूदनः ।
दामोदरो हृषीकेशः पद्मनाभस्त्रिक्रमः ॥
वैकुण्ठश्चाच्युतो रामश्चक्रपाणिश्चोत्तमः ।
पीताम्बरो जगन्नाथो नृसिंहो गरुडध्वजः ॥
राधिकापतिरानन्दस्वरूपो विश्वमोहनः ।
यशोदानन्दनः सत्यः श्रीगोपोजनवल्लभः ॥
गदाधरो हयग्रीवो वराहश्च गवोश्वरः ।
गोवर्द्धनधरो विश्ववीजं कमललोचनः ॥
सर्वान्तर्यामी जगदीशयानुरमर्दनः प्रभुः ।
विश्वेश्वरो यज्ञभोक्ता वनमाली सनातनः ॥
पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रावत्सलाञ्छनः ।
देवकीनन्दनः श्यामः श्रीश्यामाप्राणवल्लभः ॥
अनिरुद्धः परं ब्रह्म सुरारिः श्रीधरस्तथा ।
श्रीगोपीमोहनः शाङ्गधन्वा तु ब्राह्मणप्रिय ॥
ब्रह्मण्यदेवः जे ब्रह्मस्तापत्रयविनाशनः ।
कृष्णारिगुणातीतो कृष्णगारमणो विराट् ॥
सङ्कषणः शंषणायो देव्यारिर्विक्रमिन्तथा ॥
सव्यगाम्भ्रप्रणता च मुकुन्दो भक्तवत्सलः ॥
अघानुरघ्न प्रद्युम्नो हंसश्च मुरलीधरः ।
कुवलयोपीडघातो च पद्मधरो चतुर्भुजः ॥
भक्तलोकैकेश्वरगो गोपालो वैष्णवप्रियः ।
पद्मपाणिर्गुणमयः कोटिकन्दर्पमाहनः ॥
विष्णुवाद्याविनाटो च केशारिर्वादेवस्तथा ।
चतुर्वेदमयो नित्यः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
दानानाथैकेश्वरगो भक्तानुग्रहकारकः ॥ * ॥
एतदष्टोत्तरशतं कृष्णनाम नृमङ्गलम् ।
प्रत्यक्षं यः पठेत् प्रातस्त्रिसप्तत्यां वा विशेषतः ॥
इति श्रीवैष्णवो भक्त्या शृणोति जपति स्मरेत् ।
दुःखप्रतापान्तमस्य मनोमलविनाशनम् ।
सर्वं पराश्रयमनं सर्वपापक्षयो भवेत् ॥
पञ्चमं शान्तिदं पुण्यं तापत्रयविनाशनम् ॥
शान्तिं सर्वसुखदं सर्वदुःखापहं मुने ।
अत्यजतपीडानयागतोऽथफलप्रदम् ॥
पञ्चदशमं वसुना शङ्खपादादिनाशनम् ।
सर्वमादृष्टदं सर्वैश्वर्यदं विघ्ननाशनम् ॥
सर्वपापघटारिश्चानाशनं मानवस्य तु ।
सद्बुद्धिश्चाविज्ञानयशोधर्मप्रदं तथा ॥
सर्वभक्तिहरं भक्तिमुक्तिवाच्यधनप्रदम् ।
सर्वरागद्वेषकरं बाह्यान्तःसुद्धिदं परम् ॥
फनकामिनो वैष्णवस्य सर्वकामफलप्रदम् ।
सर्वगुरुक्षयो याति हरिर्भक्तिश्च जायते ॥
मरुत्तो च वगमा कमलाविरतं भवेत् ।
जैत्रतार्थं च मरणं गङ्गायां वा विशेषतः ॥
मोचनं भववन्धस्य यमभक्तिविनाशनम् ।
निष्कामिनस्त्वनन्यस्य प्रेमभक्तिस्सुखप्रदम् ।
भवेदङ्गैतुं ज्ञानं साक्षात् कृष्णः प्रसादति ॥

इति पाञ्चोत्तरखण्डे १११ अध्यायः ॥ * ॥
श्रीहरिपादचिह्नानि यथा,—

श्रीमदावि उवाच ।

“सच्चिदानन्दरूपस्य कृष्णस्याङ्गतकर्मणः ।
संस्मरत् पादचिह्नानि प्रातर्भक्त्या नरोत्तमः ॥
अतिगुह्यानि देवर्षे । यानि भक्तिप्रदानि च ।

हरिः

सर्वसुखप्रदानोऽहं तव प्रोक्तानि वेधसा ॥
मयापि भुवनेश्वर्यै कथितानि प्रयत्नतः ।
पुरासौ तुष्टचित्ताभूत् श्रुत्वा कृष्णसुखप्रदा ॥
दिलोप उवाच ।

कानि कानि च चिह्नानि कृष्णस्य पादयो-
र्मनि ।
वशिष्ठ । श्रोतुमिच्छामि कथयस्वानुपूर्वकम् ॥
वशिष्ठ उवाच ।

यद्वचिवान् स्वयं ब्रह्मा नारदाय नराधिप ।।
तत् शृणुष्व महत् पुण्यमतिगोप्यतमं वचः ॥
विधिर्देवर्षिणा पृष्ट उपाख्यानमिदं पुरा ।
महाभागवतं पृथ्वमेकदा तमुवाच ह ॥
ब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद वक्ष्यामि पादयोर्धिक्कलक्षणम् ।
भगवत्कृष्णरूपस्य ह्यानन्दकरमस्य च ॥
अवताराः ह्यमङ्गाथ कथिता ये तवाद्यत ।।
परं मस्यैकं प्रवक्ष्यामि कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥
देवानां कार्यमिदंश्रुष्यष्टाणां वा नृणां तथा ।।
आविर्भूतस्तु भगवान् स्वानां प्रियचिकीर्षया ॥
केनैव ज्ञायते देवा भगवान् भक्तवत्सलः ।
तान्यत्र वेद्युनाच्योऽस्ति सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

ऊर्नावगतिचिह्नानि मया दृष्टानि तत्पदे ।
दक्षिणे दश चिह्नानि वामे च नव नारद ॥
ध्वजातपत्र कमलवज्राख्यमङ्गुली यथा ।
स्थितिः च तारखा चाटकीर्णं चक्रमेव च ॥

नवान्तरानि पञ्चव्यास सास्यत वैष्णवोत्तम ॥
चिह्नानि वामनरुण गोविन्दस्यङ्गतानि च ॥
इन्द्रचाप त्रिकोणञ्च कमलवज्राहचन्द्रकम् ।
गङ्गाध्वरु सख्यचक्रसोपादे जास्यस्य स्मृतम् ॥
अङ्गान्यै तानि साधुः पृथुशो च यदा कदा ।।
कृष्णाभ्यान्तु परं श्रेष्ठं भुवि जातं न संशयः ॥
हय वाय तथ प्राय जलवारः पद्म एव वा ।
दृश्यन्ते ब्रह्मवितथश्च अवताराः कथञ्चन ॥

सध्य ध्वजा तु त्रिशयो पद्मं दशरुलमानत ।
यञ्जन्तु दक्षिणे पादौ चाङ्गुली वै तदरतः ॥
यवोऽप्यङ्गुलिभूमे स्यात् स्यात्सकं तत्र कुत्र-
चित् ॥

श्रातपत्र च उरखा वाम चक्रञ्च दक्षिणे ॥
आद्यमङ्गुलिमारस्य यावद्द मध्यमा स्थिता ।
तावद्दे चाङ्गुली च कथिता पद्ममञ्जक ॥
अष्टकोणं ततो वत्स । समानाष्टाङ्गुलिश्च तत् ॥
निर्दिष्टं दक्षिणे पादे चचाहस्मनयो हरैः * ॥
एव पादस्य चिह्नानि नान्यं वहति वैष्णवः ।
दक्षिणतरस्थानानि संयदां माह संस्मरेत् ॥

चतुरङ्गुलिमानेन हयाङ्गुलिममापत ।
इन्द्रचापं ततो विशादन्यत्र च न तं क्वचित् ॥
त्रिकोणं मध्यनिर्दिष्टं कलमो यत्र कुत्रचित्
अष्टाङ्गुलिप्रमाणेन तद्वरैश्चन्द्रकम्
अहचन्द्रममाकारं कलमो निर्दिष्टं तस्य सुव्रत
इन्द्रं वै यश्च चिह्नस्तु ह्याद्यन्ते वै निर्दिष्टम् ।
त्रिकोणं दक्षिणे भागे उरखरं तदधो यवः ।
जम्बूफलं त्रिकोणस्य वामपार्श्वं निर्दिष्टम् ।

हरिः

गोष्यदं हिषुरं ज्ञेयं तदा द्वाङ्कुलमानतः ।
त्रिकोणाधस्तु निर्दिष्टमत्रवा कलसो यथा ॥
श्रीनारद उवाच ।

न श्रुतं न च दृष्टञ्च चिह्नमन्तमोदितम् ।
रूपं वै सदृशं ब्रह्मन् वद त्वं साम्प्रतं मम ॥
श्रीब्रह्मावाच ।

पताका च ध्वजा प्रोक्ता प्राप्ते ज्ञेयोऽवकाशयः ।
पद्मं वे बाह्यपत्रञ्च ज्ञातव्यं श्रुतिनोदितम् ॥
वज्र खण्ड इति प्रोक्तं दृष्टं वै गीतभित्करे ।
सहस्रारं समाख्यातं क्वचिद्देवदिवो विदुः ॥
अङ्गुली नागशिखात्वं निर्मितं यच्च पुष्पक ।
तादृशं तद्भवेच्छिङ्गं विज्ञेयं वैष्णवेनरैः ॥
यवोऽप्यङ्गुलीषु कथितो मुनिभिर्ध्रुवम् ।
श्रातपत्रं नृपञ्चवाकारं वत्स सुगोभनम् ॥
चक्रं सुदर्शनाकारं यच्चिङ्गं तन्मनोहरम् ।
वासुदेवकरे यद्वत् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
विवाहादौ च माङ्गल्यं पुत्र जाते तथैव च ।
स्तोभिश्चैव सदा कार्यं स्वस्तिकञ्च तदर्थतः ॥
रखाश्चतस्रः संख्यातास्त्रिंशद्गुणैः यदीक्षिताः ।
पञ्चवेन च भयङ्करमष्टकोणं तदर्थतः ॥
दण्डाकारोद्भूरेखा स्यात् न वक्रा दृश्यते यदा ।
मध्यमाङ्गुलीमानेन कथिता मुनिभिः किल ॥
दशभिश्चिह्नैः पादं वन्द्यं पृथञ्च सर्वदा ।
चिह्नान्येतानि भो विप्र दक्षिण चरणे विभोः ।
स श्रीकृष्ण इति ज्ञेया बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमैः ॥*॥
यद्रूपाणि च चिह्नानि वामपादे च तत् शृणु ॥
इन्द्रचापं घनुष्विद्यात् इङ्गुलञ्च चतुर्गुणम् ।
मौर्वीभयुक्तवक्रं चतुर्दशमनयो ध्रुवम् ॥
त्रिकोणन्तु त्रिरेखात्वं शकटाकारकं यदा ।
तदा वै तच्चिकोणाख्यं चिह्नन्तु मुनिनोदितम् ॥
कलसो वत्सुलाकारो श्रावया सङ्घतो यदा ।
दृश्यते तादृशं पुत्र चिह्नतं सकलाधिकम् ॥
हितोयायां यथा चन्द्रो दृश्यते चाखरं क्वचित् ।
तदहं चन्द्रं विज्ञेयं श्रुतो च प्रतिपादितम् ॥
अखरं बिन्दुरित्येवं हिरण्वासुमन्वितम् ।
वत्सुलञ्च सदा दृष्टं श्रीकृष्णं परमात्मनि ।
मत्स्याकारो भवेद्यत्र तच्चिह्नं मत्स्यमन्त्रकम् ।
जम्बुफलममाकारं जम्बुचिह्नं विद्वेषाः ॥
पतञ्चिङ्गं समाख्यातमुनविंशतिभ्यःकम् ।
पादयोःकभयोराहः कृष्णस्य मनयोऽनघाः ॥६॥
एवं हृन्दावनेश्वर्याः पादयोऽम्नानसत्तम ॥
ऊनविंशतिविज्ञानि कथयामोह तत् शृणु ॥
दक्षिण नव चिह्नानि राधाया दश वामतः ।
भेदोऽयं कथिता विप्र कृष्णस्याङ्गुलीरूपिणो ॥
पतानि पदचिह्नानि दृष्टानि च श्रुतानि च ।
त्वदर्थं कथितान्येव पुनः किं कथयाम्यहम् ॥
नारद उवाच ।

चिह्नान्येतानि भो ब्रह्मन् किं कर्त्तव्यानि वैष्णवैः ।
कथयस्व हि सर्वञ्च युगयोः पादयोर्मम ॥
ब्रह्मावाच ।

सौवर्णं राजतं वापि पाषाणं काष्ठजाटिकम् ।
युगलं युगलं पादं कृत्वा चिह्नं च चिह्नितम् ॥

हरिः

खनात्रे विद्यमानानि पदचिह्नानि वैष्णवः ।
नाभेरुच्चं मुनिः क्वात्वा वत्स वृन्दावनेश्वरो ॥
अथवा चिह्नितं पादं कृत्वा भागवतोत्तम ॥
पूजामारभते तावत् यावज्जीवति नारद ॥
पूजितो देवदेवेशः फलं भवति देहिनाम् ।
तथा तच्चिह्नितं पादं चर्चनं कुरुते यदि ॥
राजसूयाश्चमेधादिकलं भवति सर्वथा ।
तदनन्तगुणं प्रोक्तं बभूवेकं पूजयेत् सुधीः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णपदचिह्नमाहात्म्यं
नाम ११२ अध्यायः ॥*॥ तन्नाममाहात्म्यं यथा,
श्रीसदाविव उवाच

“शृणु नारद ! भदं ते कथयिष्यामि चानघ ।
पाव्स्वत्यै यदहं पृष्ठः प्रावोचन्तु यथातथम् ॥
वेदस्याध्ययनं यज्ञं तपो योगः शर्मो दमः ।
कृष्णनामसहस्रांशोर्देवेषु । नहि तस्यकम् ॥
ज्ञानं देवार्चनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामममं न च ॥
गोविन्दनाममदृशं न त्यागो न व्रतं मुने ।
न मङ्गल्यो नापि शौचं न पुण्यं न फलं तथा ॥
वानप्रस्थं ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं कर्मन्यासकम् ।
धर्मं एव सदाचारो न हरिर्नामतुल्यकः ॥
न हरिर्नामसदृशं कर्म किञ्चित् तपस्तथा ।
सर्वतीर्थाटनञ्चैव चतुर्धा मुक्तिरेव च ॥
कृष्णनाम परा मुक्तिः कृष्णनाम परा गतिः ।
कृष्णनाम परं पुण्यं कृष्णनाम परं फलम् ॥
कृष्णनाम परो धर्मः कृष्णनाम परं तपः ।
कृष्णनाम परा शान्तिः कृष्णनाम परा स्मृतिः ॥
कृष्णनाम परा भक्तिः कृष्णनाम परा स्मृतिः ।
कृष्णनाम पर यज्ञं कृष्णनाम परा मतिः ॥
कृष्णनाम पर ज्ञानं कृष्णनाम परा स्थितिः ।
कृष्णनाम पर दानं कृष्णनाम जगत्प्रियम् ॥
कृष्णनाम पर आहं पितृणां तर्पणं सदा ।
कृष्णनाम परा पातिः कृष्णनाम परः प्रभुः ॥
कृष्णनाम जगत् सत्यं जन्तूनां कारणं परम् ।
जीवन शरणं कृष्णनामैव विपुलं धनम् ॥
कृष्णनाम जगदहन्त्यज्जगदीजं गुणः परः ।
विव्व धारं कृष्णनाम जगतां पावनं परम् ॥
कृष्णनाम जगज्जन्म यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्त्यते प ल्यते विव्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥
यत् किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् साक्षाद्दृष्ट्वाति
केशवः ॥

श्रीहरिर्नाम ग्रहणं प्रशस्तञ्च युगे युगे ।
कुत्रापि न भवेत् मिहिरित्वा तन्नाम कर्म च ॥
विशेषतः कलियुगे कृष्णनामैव केवलम् ।
त्यक्त्वा नःस्वैव देवेषु । लोकस्य गतिरन्यथा ॥
हरिनामपरः शान्तः समशोली जितेन्द्रियः ।
नीत्वा कुलसहस्राणि कृष्णं प्राप्नोति स्वानि च ॥
श्रीकृष्णहरिगोविन्ददासनामादिको जनः ।
यः क्वचिद्द्याति कलुषं सर्वं तन्नामकीर्त्तनात् ॥
हृत्वायुतं पानसहस्रसुधं
गुर्वङ्गनाकोटिनिघेवच ॥

हरिः

स्तोत्रान्यनेकानि हरिः प्रियेण
गोविन्दनाम्ना निहतानि मयः ॥
अनृण्ययापि दहति स्पृष्टो हतवहो यथा ।
हरिनाम दहति पापं तथाश्चमुञ्चनिर्गतम् ॥
सकृद्धारितं येन हरिं कृष्णेति निश्चयम् ।
यमाधिकारं नो याति कापत्येन विना मुने ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानाहस्यभावेन वा पुनः ।
कृष्णनामैव यच्चिन्ता स याति परमं पदम् ॥
ब्रह्महा मयापः स्तोत्रो ब्रह्मनादगुरुतत्पगः ।
भवार्थं तरेदन्ते कृष्णनामपरायणः ॥
पिष्टहा नृपहा गोपः स्तोत्रेण पापिनोऽपरं ।
गोविन्दनामोच्चारणं पञ्चाक्षरं शुद्धिमाप्नुयुः ॥
यद्भूतं पापमज्ञानादहन्तेमानस्य नारद ।
यद्भविष्यति तत् सर्वं कृष्णनाम दहद्भ्रुवम् ॥
जीवानान्तु सदा द्रोहो चात्महा निन्द्यकर्मकृत ।
स घृतो जायते धन्यो नामकीर्त्तनतो हरिः ॥
चेत्तीर्थतपोदानव्रतार्चनं फलं तथा ।
शक्तिश्च सर्वयज्ञानां मुक्तरध्यात्मवस्तुनः ॥
ज्ञानञ्च देवमहतां सर्वसिद्धिप्रदं फलम् ।
नैमित्तिकानां नित्यानां तथा च काम्यकर्म
णाम् ॥
वर्णाश्रमानां योगानां ज्ञापितं येषु नामसु ।
प्राकञ्च सर्वाचहरं पुरा कृष्णेन नारद ॥
त्रैलोक्ये यानि पुण्यानि धर्मकर्मफलानि च ।
तुल्यतां तानि नो यान्ति हरिनामानुकीर्त्तने ॥
नाम्नाऽस्य यावतो शक्तिः पापनिर्हरणं हरिः ।
तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातको जनः ।
शपथो ह्यजिनं कर्त्तुं नहि शक्नोति यत्नतः ॥
तावच्छ्रुत् मुने यावत् कृष्णनामानुकीर्त्तनम् ।
मानसं कर्मजं वागजं कौकं तत्रास्ति कल्पपमः ।
सर्वाशुभस्य शिवदं यद्हरिर्नामकीर्त्तनम् ।
चान्द्रायणादिभिः कृष्णैः शुद्धिं स्यात्तथा-
नृणाम् ॥

कीर्त्तनेन हरिर्नामः सकृदेव भवेद्यथा ।
सकृदाख्यातं येन कृष्णनाम सुमङ्गलम् ।
तच्छिष्टा वृष्णो नाम्नां वचो वत्सप्यकारणम् ॥
श्वेदो हि यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यथर्वणम् ।
अधीतास्तन येनाहं हरिर्गित्यन्तरहयम् ॥
पापिनोऽपि हरिर्नाम कीर्त्तयन्ति यथा यथा ।
सर्वां भयसात् कृत्वा कृष्णभक्तिस्तथा तथा ॥
सकृन्नायथेत्यक्त्वा पुमान् कल्पयतव्यम् ।
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु ज्ञातो भवति नारद ॥
पुराचयाज्ञानमवेदपाठ-
तीर्थविनाशादिकलं यथेष्टम् ।
गोविन्दनाम्नोऽपि कलाशताशे-
सुखं भवेत्तैव मुने कदाचित् ॥ :
मा ऋषो मा यजुर्विप्र न साम पठ किञ्चन ।
कृष्णगोविन्दनामादि गेयं वायस्य नित्यम् ॥
नीकोटिदाने सहस्रे खगस्य
प्रदानकृत्वाऽप्युनि कल्पवाचः ।
यज्जायुतं मेहसुवर्षदानं
गोविन्दनाम्नो न समं यतांशैः ॥

शुक्लेणे किं तस्य किं काश्या पुष्करेण च ।
जङ्घाये वर्तते यस्य हरिरित्यन्तरहयम् ॥
विशुतानि बह्वन्वय तीर्थानि बहुधा न च ।
काव्यंशानां तु स्थानि नामकीर्त्तनतो हरिः ॥
दृष्टापूर्त्तानि कर्माणि सुबह्वनि कृतान्यपि ।
भवहेतूनि तान्येव हरेर्नाम तु मुक्तिदम् ॥
परिहासेऽपि हासाद्यैविष्णोर्गृह्णन्ति नाम ये ।
कृतार्थास्तेऽपि मनुजास्तेभ्योऽपौह नमो नमः ॥
स्त्री शूद्रः पुरुषो वापि ये चान्ये पापयोनयः ।
कीर्त्तयन्ति हरिं भक्त्या तेभ्योऽपौह नमो नमः ॥
न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।
नोच्छिष्टादौ निषेधश्च नामलुब्धस्य श्रीहरिः ॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।
नाशीचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥
न कानशीचनियमा न देशाशीचनियमः ।
हरेः संकीर्त्तनादेव नाम्नो नारद मुच्यते ॥
स्नाने कालोऽस्ति दानं च कालोऽस्ति जप-

यज्ञयोः ।

कृष्णसङ्कीर्त्तने कालो नास्त्वत्र पृथिवीतले ॥
किं सांख्ययोगैः किं यज्ञैस्तपोभिः किं करिष्यति
चेन्मुक्तिमिच्छेद्भक्तिञ्च कुर्याद्गोविन्दकीर्त्तनम् ॥
परदाररतः पापो परिहंसापकारकः ।
मुक्तिमायाति संशुद्धो हरेर्नामानुकीर्त्तनात् ॥
कृष्णनामधनः कृष्णनामग्राहो सदा नरः ।
तत्त्वतः कृष्णमाप्नोति कृष्णनामजनप्रियः ॥
हित्वा गोविन्दनामानि सर्वकर्म करोति यः ।
बन्धाय तस्य तत् कर्म न मोक्षाय तु नारद ॥
सर्वकर्म परित्यज्य हरिनाम स्मरेत् सदा ।
यस्तस्य कर्मसिद्धिः स्यात् कृष्णनामप्रसङ्गतः ॥
कामांस्त्यक्त्वा मनोभोगान् वषयांश्च चरन्ति ये ।
तेषां दद्यात् परां भक्तिं हरिनामपरायणः ॥
हरिनामरतो भूत्वा सर्वकर्म परित्यजेत् ।
स सर्वपापान् मुक्तो यः पद्मं हित्वादेकं यथा ।
कृष्णनामैव यच्चिन्तं देवर्षे तस्य कर्म च ।
स लोकान् सकलान् जित्वा तत्त्वतः कृष्ण-

साधुयान् ॥

हरिनाम सदा गोत्वा विचरन्ति महोत्तले ।
न प्राप्नुवन्ति तद्भाष्यं देवा इन्द्रादयोऽपरं ॥
अहया हेलया ये तु हरिनाम सुमङ्गलम् ।
गायन्त्येकान्तिनश्चित्तोऽच्युतस्तिष्ठति सन्ततम् ॥
एकान्तिनः कृष्णनामाश्रया ये च हरेः प्रिया ।
यदि स्युरन्यजा वेदपारगा न तथा मुने । ॥
कृष्णनामानि गायन्ति तस्य सेवादिकर्म च ।
सदा कुर्वन्ति ये विप्र तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥
स्तथा गुर्वङ्गनागामो ब्रह्मघ्नो मरुपः खलः ।
तत्पापेभ्यः स मुक्तोऽङ्ग श्रीहरिर्नाम यत्तपः ॥
पूर्वजन्मपरित्यज्यां ह्यामक्तः कृष्णनामसु ।
यथात्मा भौतिकदिहात् स मुक्तः सर्वपातकात् ।
हरिनाम व्रतं यस्य हरिनाम च यत्तपः ।
स्वयं भवाणवात् त्राता गोविन्दो मुनिपुङ्गव । ॥
अहयाविरतं कृष्णनामगानरतो जनः ।
कुर्यात् सदैव सर्वत्र तच्चिन्तां कृपयाच्युतः ॥

मास्त्यलोभमोहैश्च कामक्रोधमदैर्युतः ।
सर्वपाहारी तस्यक्तः कृष्णनामैव यत्तपः ॥
सर्वदोषयुतो विप्र व्यासश्चाशेषपातकैः ।
मुक्तः स हजिनादस्मात् कृष्णनामैव यत्तपः ॥
स्वधर्मवर्जितः पापो जीवदोहो च हिंसकः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यः कृष्णनामैव यत्तपः ॥
विपचित्रयविट्शूद्राः सह्यराज्यजजारजाः ।
कानोना गोलकाश्चैव पितृजांताश्च जैत्रजाः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यद्येते पापिनो विप्र महापातकिनोऽपि वा ॥
उपपातकिनश्चातिपापिनो ह्यनुपापिनः ।
भ्रष्टाचाराश्च पापस्थाः स्वस्वधर्मविवर्जिताः ॥
जीवहत्यारता ब्राह्म्या निन्दकाश्चाजितेन्द्रिया ।
पश्चाज्ज्ञानमसुत्यन्ना गुरोः कृष्णप्रसादतः ॥
ततस्तु यावज्जीवन्ति हरिनामपरायणाः ।
शुद्धास्तेऽखिलपापेभ्यः पूर्वजन्मैश्च नारद ! ॥
नामादेशं रटन्तु श्रीहरिः स्मृतिपूर्वकम् ।
महद्भयं यमं जित्वा परं गोविन्दमाप्नुयुः ॥
गृहान्मूर्खपतिताः सर्वदोषैस्तु संभ्रताः ।
संसारवासनानिष्ठाः सर्वधर्मबाह्यकृताः ॥
मुक्तास्ते सर्वतस्तस्मादुच्चरन्तो हरेर्हिज ।
सृष्ट्वोष्महृदये नाम यान्ति गोविन्दमव्ययम् ॥
हरिनामानि तिष्ठन्ति भन्ति वक्त्राणि प्राणिनाम् ।
भवन्ति कर्मसम्बद्धा लोका नरकगामिनः ॥
विदुष्य कृष्णनामानि कर्मागारता नराः ।
पुनर्जन्म पुनर्युत्थं भ्रमन्तः स्युस्ततस्ततः ॥
कृष्णनामानि गायन्ति कुर्वन्ति तस्य सेवनम् ।
ते यान्ति वासुदेवस्य स्थान परममव्ययम् ॥
वर्णाश्रमस्थिता विप्र ! हरिनामपरायणाः ।
तेषां वक्तुं न शक्नोमि महिमानमह यदि ॥
हित्वा गोविन्दनामानि कर्माशेषं करोति यः ।
पशुमप्राप्य कृष्णस्य भ्रमते कर्मवर्तीनः ॥
मायामोहितचित्तेन पापिष्ठान्ते नराधराः ।
त्यक्त्वा कृष्णस्य नामानि भ्रमन्ते सर्वथोनिषु ॥
यदृच्छयाद्या नाम शिक्तया यः स्मरेद्धरेः ।
सर्वपापमुक्तो देवर्षे । सततं कृष्णनामतः ॥
येन तेन प्रकारेण मुक्त्यनामजल्पकः ।
घोराद्भवणवान् पृतो मुक्तः स कृष्णनामतः ।
नःसाङ्गिकं जने दृष्ट्वा यस्य शब्दा भवेद्धरेः ॥
स यानि देशाथं धाम परमं कृष्णनामतः ॥
दृष्ट्वा प्रमाणं कुर्वन्ति हरेर्नामाथयं जनम् ।
सकनादहमो मुक्ता मानवाः साधुवज्जनाः ॥
कृष्णनाम सदा नोत्वा विचरेत् कृष्णमार्गधी ।
तस्य वदामि ते विप्र । क्रातस्तस्य जनाहिनः ॥
नोत्वा करोति नामानि श्रीहरिः करतालिकाम् ।
धिक्रान्ताऽहसृतं तस्य वदामि तव नारद ! ॥
एकान्ता नाम नोत्वा तु सन्निधौ नतयेद्धरेः ।
सत्यं तस्य हरिः कीर्त्तो देवतानाञ्च का कथा ॥
ये भावगहदा भूत्वा रुदन्यच्युतसन्निधौ ।
तेषां कृष्णः परिकीर्त्तो ब्रह्मादीनाञ्च का कथा ॥
ये पतन्त्यवनी गोत्वा हरेर्नामानि गहदाः ।
भावेन तेषां गोविन्दः कीर्त्तो नारद ! नान्यथा ॥

जन्मना ये न गृह्णन्ति कृष्णदीक्षां सतो गुरोः
तेषां न दर्शनं कार्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कदाचित् यो न गृह्णाति कृष्णनाम भवात्ततम् ।
सृतः श्वखरकोलानां स तु योनिषु जायते ॥
देवर्षे ! हरिनामानि भवनिस्तारहेतुनि ।
न गृह्णीयात्तु यो मोहान्मृते स्यात्सदधीगतिः ॥
गुणकर्माणि नामानि न गृह्णाति च यो हरिः ।
दर्शनस्यर्शने चैव ध्रुवं तस्य विवर्जयेत् ॥
मनुष्यजन्म संप्राप्य न नामग्रहणं हरेः ।
कुर्यात् कदापि स्वप्ने वा हृद्यश्वः स नराधमः ॥
ध्यानं सत्ययुगं विष्णोः त्रेतायां यज्ञसाधनम् ।
अर्चनं हापरयुगं हरिनाम कलौ मुने ॥
ध्यानं तपः सत्ययुगं त्रेतायां यज्ञकर्म च ।
हापरे पूजनं दानं हरेर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ भवाणवात्तार्त्ता मानवो मुनिपुङ्गव ।
वर्तते यस्य जिज्ञासे हरिरित्यन्तरहयम् ॥
सर्वलोको जितस्तेन कृष्णः प्राप्तः मनातनः ।
सकृदुच्चारितं येन हरेर्नाम चिदात्मकम् ॥
फलं नास्य क्षमो वक्तुं महत्स्वदतो विधिः ।
जितं तेन जितं तेन जितं तेनति निश्चितम् ।
वर्तते यस्य जिज्ञासे हरिरित्यन्तरहयम् ॥
सत्यं कनिषुगं विप्र ! श्रीहरेर्नाम महत्फलम् ।
परं स्वस्वयनं नृणां नास्त्वैव गतिरन्यथा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णनाममाहात्म्या ८८
अध्यायः ॥१॥ कलौ दृगमहत्स्वप्रपण्यन्तं पृथिव्या
तस्यावस्थितियथा, —
“शालग्रामो हरिर्भक्तिजगन्नाथश्च भारतम् ।
कलौदेशमहस्तान्ते ययो त्यक्त्वा हरिः पदम् ॥
वैष्णवाश्च पुराणानि शङ्कानि श्राद्धतर्पणम् ।
वेदोक्तानि च कर्माणि ययुरतेः साडेतेव च ॥
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्त्तनगुणकीर्त्तनम् ।
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुरतेः साडेतेव च ॥
सत्त्वज्ञ धर्मैः सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
व्रत तपश्चानगन ययुरतेः साडेतेव च ॥
वामाचाररतः सर्वे मिथ्या कापट्यमेव च ।
तुलमावर्जिता पूजा भविष्यन्ति ततः परम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखण्डे । ७ । १२—१६ ॥
तस्य स्वरूप यथा,—

गर्ग उवाच ।

“अये नन्द प्रवक्ष्यामि वचनं ते सुखावहम् ।
प्रस्थापितोऽहं वसुना येन तत् श्रूयतामिति ॥
वसुना स्तिकागारे शिशुः प्रत्यर्पणोक्तः ।
पुत्रोऽयं वसुदेवस्य ज्येष्ठस्य तस्य च ध्रुवम् ॥
कन्या ते च येन नाना मथुरा बंसभोरुणा ।
अस्यान्नप्राशनयाहं नामानुकरणाय च ॥
गृहेण प्रेषितस्तेन तस्य यागं शुरु व्रज ॥
पृणत्तद्वस्त्ररूपोऽयं शिशुस्ते मायया महोम् ।
आगत्य भारहरणं कर्ता धात्वा च सेवितः ॥
गोलोकनाथो भगवान् श्रीकृष्णो राधिकापतिः ।
नारायणो यो वैकुण्ठे कमलाकान्त एव च ॥
श्वेतहोपनिवाणो यः पाता विष्णुश्च सोऽप्यजः ।
कपिलोऽन्ये तदंशाश्च नरनारायणादधी ॥

गङ्गोभूय च सर्वेषां तजसां राशिभूमिमान् ।
 न वसुं दर्शयित्वा च गिगुरुषो बभूव ह ॥
 नाम्नात् सृत्तिकागाराटाजगाम तवालयम् ।
 अयानिसम्भवश्चायमाविर्भूता महोत्तले ॥
 प्रायुपूर्णं माहृगर्भं कृत्वा च मायया हरिः ।
 आविर्भूय वसुं सृत्तिं दर्शयित्वा जगाम ह ॥
 एते युगे वर्गभेदो नामभेदोऽप्य वज्रव ! ।
 शुक्रो रक्तस्तया पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥
 शुक्रवर्णः सत्ययुगे सुतीव्रतजसा इतः ।
 व्रतायां रक्तवर्णाऽयं पीतोऽयं हापरे विभुः ॥
 कृष्णवर्णः कालो श्रीमांस्तजसां राशिरव च ।
 परिपूर्णतम ब्रह्म तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥*॥
 तस्य कृष्णनाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
 "ब्रह्मणो वाचकः कोऽयमृकारोऽनन्तवाचकः ।
 णिवय वाचकः पञ्च णकारो धर्मो एव च ॥
 अकारो त्रिणाञ्चनं श्वेतदोषनिवाहितः ।
 नारायणो यस्य त्रयती वाचकः स्मृतः ॥
 सर्वेषां तजसां राशिः सर्वसृत्तिरूपकः ।
 सर्वोद्योगः सर्वोद्योजकस्तत्र कृष्ण इति स्मृतः ॥
 कृष्णनिर्वाणवचनो णकारो मोक्ष एव च ।
 अकारो दाहवचनस्तत्र कृष्ण इति स्मृतः ॥
 अर्पिनिर्वाणवचनो णकारो भक्तिवाचकः ।
 अकारो दाहवचनस्तत्र कृष्ण इति स्मृतः ॥
 कृष्णनिर्वाणवचनं कृष्णिनां दाहवाचकः ।
 अकारः प्राप्तिवचनस्तत्र कृष्ण इति स्मृतः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥२३४५—६२॥
 तस्य नामान्तराणां व्युत्पत्तिर्यथा,—
 'राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
 कृष्ण केशव केशरि हरि वैकुण्ठ वामन ॥
 इत्येकादश नामानि पठेद्वा पाठयेद्यदि ।
 तन्मोक्षोत्पत्तिस्तथा पातकादवर्ज्यता ॥
 राशब्दो विश्ववचनो मथापोश्वरवाचकः ।
 विश्वानामोश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥
 रमते रमया साङ्गे तेन रामं विदुर्बुधाः ।
 रमाया रमणस्थानं रामं रामविदो हिदुः ॥
 रा चेति लक्ष्मीवचनो मथापोश्वरवाचकः ।
 लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनापिणः ॥
 नाम्नां महस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं भवेत् ॥
 तत्फलं लभते नूनं रामोद्योगमात्रतः ॥
 मारुष्यमुक्तिवचनो नारति च विदुर्बुधाः ।
 यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥
 नाराय कृतपापाथाप्ययनं गमनं स्मृतम् ।
 यतो हि गमनं तेषां मोऽयं नारायणः स्मृतः ॥
 मङ्गलारायणव्युक्ता पुमान् कल्पगतत्रयम् ।
 गङ्गादिमूर्ध्वं तीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥
 नारश्च मोक्षणं पुण्यमयत्नं ज्ञानमोक्षितम् ।
 तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् मोऽयं नारायणः प्रभुः ॥
 नास्त्वन्तो यस्य वेदेषु पुराणेषु चतुर्षु च ।
 शास्त्रेषु येषु योऽपि विदुर्बुधाः ॥*॥
 स कृष्णवर्णोऽयं निर्व्यागोऽन्तवाचकम् ।
 तदाति च या देवो मुकुन्दस्तत्र कीर्तितः ॥
 सकं भक्तिगतराजं च न वेदस्मृतम् ।

यस्तद्दाति भक्तोभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥*॥
 सूदनं मधुदैत्यस्य यस्मात् स मधुसूतः ।
 इति सन्ता वदन्तोऽं वेदेर्भिन्नाथमोक्षितम् ॥
 मधु क्लीवश्च माध्वोके कृतकर्मणभाशुभिः ।
 भक्तानां कर्मणाञ्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥
 परिणामाशुभं कर्म भ्रान्तानां मधुरं मधु ।
 करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥*॥
 कृपिकृत्कृष्टवचनो षड्भद्रकृतिवाचकः ।
 अथापि दाहवचनः कृष्णं तेन विदुर्बुधाः ॥
 कृषिश्च परमानन्दे णश्च तदास्य कर्मणि ।
 तयोर्हीता च यो देवस्तत्र कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
 कांतिजन्माङ्गितं पापे कृषिः क्लेशे च वर्तते ।
 भक्तानां णश्च निर्व्यागं तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
 नाम्नां सहस्रं दिव्यानां त्रिराष्टत्रया तु यत् फलम् ।
 एकाष्टत्रया तु कृष्णस्य तत् फलं लभते नरः ॥
 कृष्णनाम्न परं नाम न भूतं न भविष्यति ।
 सर्वेभ्यश्च परं नाम कृष्णोति वेदिका विदुः ॥
 कृष्ण कृष्णति हि गोपि यस्मिं स्मरति नित्यशः ।
 जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धरत्ययम् ॥
 कृष्णोति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
 भस्माभवन्ति सद्यस्तु महापातककोटयः ॥
 अयमधमसङ्गस्य फलं कृष्णजपस्य च ।
 वरं तेभ्यः पुनश्च नामो भक्तः पुनर्भवे ॥
 सर्वेषामपि यज्ञानां लक्ष्मिणि च व्रतानि च ।
 तीर्थस्नानानि सर्वाणि तेषां न्यनशनानि च ॥
 वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः शतम् ।
 कृष्णनामजपस्यास्य कलां नाहन्ति पोः श्रीम् ॥
 तेषां भागाद्देवै स्वर्गफलञ्च सचिरं नृणाम् ।
 स्वर्गादिदृश्यं पुंसश्च जपकत्तरेः प्रदम् ॥*॥
 के जन्ते सर्वदेहेऽपि शयनं यस्य चाकनः ।
 वदन्ति वेदिकाः सर्वे तं देवं केशवं परम् ॥
 केशव प्रातके त्रिषु रोगे शोकं च दानवे ॥
 तेषामरिनिहता यः स केशरिः प्रकीर्तितः ॥
 रुद्ररूपेण संहर्ता विश्वानामपि नित्यशः ।
 भक्तानां पालको यो हि हरिस्तत्र प्रकीर्तितः ॥
 कुण्ठं जडञ्च विगोचं विगणश्च करोति या ।
 विकुण्ठो प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
 गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वसृष्टये ।
 परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठश्च विदुर्बुधाः ॥*॥
 वामो विपत्तो नष्टके साक्षात्तेषु वर्तते ।
 सुराणां विपदो क्लेशा वामनस्तत्र कीर्तितः ॥
 एवं नाम्नाश्च सर्वेषां व्युत्पत्तिश्च श्रुती श्रुता ।
 यथागमश्च कश्चित् सर्वं जानाति साधवः ॥*॥
 यगोदावाच ।
 वामुदैवश्च गोविन्दो मुरारिर्मातृवस्तथा ।
 नाम्नां वतुणो व्युत्पत्तिं वेदं चान्वाञ्च तिष्ठतु ॥
 राधिकावाच ।
 वसुं सर्वेनियामश्च विश्वानि यस्य लोमसम् ।
 स च देव परं ब्रह्मा वामुदैव इति स्मृतः ॥१॥
 गाय विभक्तसृष्टश्च विन्दते योऽयनोऽनया ।
 ज्ञानमिदं न सृष्टश्च गात्रिन्दस्तेन कीर्तितः ॥२॥

मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
 दैत्यभेदेऽप्यरिस्तेषां मुरारिस्तत्र कीर्तितः ॥*॥
 मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरो ।
 नारायणोति विख्याता विष्णुमाया सनातनो ।
 महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
 राधा वसुधरा गङ्गा तामां स्वामी च साधवः ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१॥१॥
 १८—५२; ५५—६० ॥ तस्य भूषणाङ्कस्वरूपा
 यथा,—

श्रीमतेय उवाच ।

"भूषणास्तस्वरूपेण यथैतद्विनं जगत् ।
 विभर्ति भगवान् विष्णुस्तस्मात्सत्त्वात्तुमहंमि ॥

श्रीपराशर उवाच ।

नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 कथयामि यथाख्यातं वशिष्ठेन ममाभवत् ॥
 आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
 विभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
 श्रीवत्समंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
 प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदाकृपेण साधवे ॥
 भूतादिमिन्द्रियादींश्च दिक्षाङ्कारभौश्वरः ।
 विभर्ति शङ्कररूपेण शाङ्कररूपेण च स्थितम् ॥
 बलस्वरूपमत्यन्तजिवेनान्तरितानिलम् ।
 चक्रस्वरूपञ्च मनो धत्त विष्णुः करस्थितम् ॥
 पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
 सा भूतहेतुमंघातो भूतमाला च वै हिज ॥
 यानोन्द्रियाण्यग्रेपाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
 शररूपाण्यग्रेपाणि तानि धत्तं जनार्दनः ॥
 विभर्ति यच्चाभिरत्रमकुतोऽत्यन्तनिश्चलम् ।
 विद्यामयन्तु तज्ज्ञानमविद्याचर्मसंस्थितम् ॥
 इत्यं पुमान् प्रधानञ्च ब्रह्महङ्कारमेव च ।
 भूतानि च हृत्पात्रेण मनः सर्वोन्द्रियाणि च
 विद्याविद्ये च मेचेय सर्वमतत् समाश्रितम्
 अस्मभूषणमंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः ।
 विभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः
 सविकारं प्रधानं यत् पुमांश्चेवाखिलं जगत् ।
 विभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेव परमेश्वरः ॥
 या विद्या या तथाविद्या यत् यच्चासदस्य-

यः

तत् सर्वं सर्वं भूतेशु संचय मधुसूदने ॥
 कलाकाशानिमेषादिदिनत्वयनहायने ।
 कालस्वरूपा भगवानपरो हरिरव्ययः ॥
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिमत्तम
 महजनेनस्तपः सत्यः सप्त लाका इमे विभुः ॥
 लोकान्मसृत्तिः सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः
 आशरः सर्वं विद्यानां स्वयमेव हरिः स्थित
 देवमानुषपञ्चादिस्वरूपेषु हि भविर्भुः ।
 स्थितः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतसृत्तिरमृत्तिमा
 स्रवा यद्यपि सामानि तथैवाथर्वणाणि च
 इतिहासोपदेशाय वेदान्तेषु तथाक्तयः ॥
 वेदाङ्गानि ममस्तानि मन्वादिगदितानि
 शास्त्राण्यग्रेपाण्यस्यानान्यनुवादाद्ये यी
 कृत्ति

हरिः

आख्यालापाद्य ये केचित् गीतकान्यखिलानि च ।
सर्व्यमूर्त्तिधरस्येते वपुर्विशोमहात्मनः ॥

यान्यमूर्त्तानि मूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि ह्यनि सर्वाणि तद्वपुः ॥

इति विष्णुपाणि १ अंश २२ अध्यायः ॥ * ॥
हरिः सान्निध्यस्थानानि यथा,—

भरद्वाज उवाच ।

“केषु केषु विभो नित्यं स्थानेषु पुरुषोत्तम ! ।
सान्निध्यं भवतो ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

वामन उवाच ।

श्रूयतां कथमिथ्यामि येषु येषु गुरो ह्यहम् ।
निवसामि सुपुण्येषु स्थानेषु बहुरूपवान् ॥

ममावतारैर्दुर्ज्वाधा नभःस्थलं

पातालमभ्यानिचयं दिवश्च ।

दिशः समस्ता गिरयोऽस्वुदाश्च

व्याप्ता भरद्वाज ममानुरूपैः ॥

ये दिव्या ये च भौमा जलगगनचरा स्यावरा
येऽत्र विश्वं

सेन्द्राः सार्काः सचन्द्रा यमवसुवरुणाः साम्नयः
सर्वपालाः ।

ब्रह्माद्याः स्यावरास्ता हिजखगसहिता मूर्त्ति-
मन्तो ह्यमूर्त्ती-

स्ते सर्वे मयसृता बहुविविधगुणाः पूरणार्थं
पृथिव्याः ॥

एते हि मुख्याः सुरसिंहदानवैः

पूज्यास्तथा सन्निहिता महोत्तले ।

यैर्दृष्टमात्रैः महमेव नाशं

प्रयाति पापं हिजवर्ष्ये कोत्तितैः ॥”

इति वामने ८५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

आद्यं मत्स्यं महद्रूपं स्थितं मानसे ऋदे ।
गव्यं पापक्षयकरं कोत्तेनस्पर्शनादिभिः ॥

कौशोमन्यत् सन्निधानं कौशिक्या पापनाशनम् ।
ह्ययशोवच्च कृष्णाङ्गे गाविन्द्यं चास्तिने पुरे ॥

त्रिविक्रमश्च कालिन्या लिङ्गभेदे भवं विभुम् ।
केदारं माधव शीच कुञ्जास्यं कृष्णमृदजम् ॥

नारायणं वदश्रीं च वाराहे गरुडासनम् ।
जयेशं रुद्रकर्णं च विषाशायां हिजप्रियम् ॥

कृतशीचे नृसिहश्च गोकर्णं विश्वकर्मिणम् ।
प्राचीने कामपालश्च पुण्डरीके मङ्गाभसि ॥

विशाख्ये च ह्यजितं हंभं हंसपदे तथा ।
पयोष्णाश्च तमः खण्डं वितस्तायां स्वरुविलम् ॥

मणिमल्पव्यं ते ब्रह्मन् ! ब्रह्माण्डं प्रजापतिम् ।
मधुनद्यां चक्रधरं शूलबाहुं हिमाचले ॥

विद्धि विष्णुं मुनिश्रेष्ठं स्थितमौषधमङ्गलिनं ।
भृगुतुङ्गं सुवर्णस्थं नैषधं धीतवामसम् ॥

गयायां गापतिं देवं गदापाणिं वामेश्वरम् ।
तेलोक्यनाथं वरुणं गोप्रभाविं कुशेश्वरम् ॥

अह्नारोश्वरं पुण्यं महेंद्रं दक्षिणं गिरौ ।
गोपालमुत्तरं नित्यं महेंद्रं गोमे पण्डिनम् ॥

हरिः

वैकुण्ठमपि सद्वाटौ पारिपात्रे पराजितम् ।
कण्ठदेशे देवेशं विश्वरूपं तपोधनम् ॥

मलयादौ च सौगन्धं विश्वपादे सदाशिवम् ।
भवन्तिविषये विष्णुं निषेधेश्वरेश्वरम् ॥

पाञ्चालिकश्च ब्रह्मर्षं पञ्चालेषु व्यवस्थितम् ।
महोदये ह्ययशोवं प्रयागे योगशायिनम् ॥

स्वयम्भवं मधुवर्णं अयोगम्बिश्च पुष्करे ।
तथैव त्रिप्रपवरं वाराणस्याश्च केशवम् ॥

अविमुक्तकर्मत्वे लोलश्यात्वे गीयते ।
पञ्चायां पद्मकिरणं समुद्रे वडवामुत्तमम् ॥

कुमारवने वाङ्मौषं कान्तिकेश्यं बर्हिणम् ।
यज्ञेशं शम्भुमनघं स्याणुश्च कुरुजाङ्गले ॥

वनमालिनमाहूर्मं किष्किन्ध्यावामिनो जनाः ।
वीरं कुवलयारुढं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

श्रोवत्साङ्गमुदाराङ्गं नर्मदायां श्रियः पतिम् ।
माहिषमर्त्यां त्रिनयनं तत्रैव च हताशनम् ॥

अर्द्धदेपु त्रिमौषणं च्छाधरं शकराचले ।
त्रिणाचिकेतं ब्रह्मर्षं प्रभासेपु कपर्दिनम् ॥

तथैवात्रापि विख्यातं ततोयं शशिेश्वरम् ।
उदये शशिनं सूर्यं ध्रुवश्च त्रितयं स्थितम् ॥

मन्त्रे यज्ञपुरुषं स्कन्दं शरवणे स्थितम् ।
महालये स्मृतं रुद्रं चतुरेषु कुरुष्वथ ॥

पद्मनाभं मुनिश्रेष्ठं सर्वभौम्यप्रदायकम् ।
सप्तगोदावरे ब्रह्मन् विख्यातं चाटकेश्वरम् ॥

तत्रैव च महावामं प्रयागेषु वटेश्वरम् ।
भल्लोवने महायोगं मद्रेषु पुरुषोत्तमम् ॥

प्लक्ष्वावतरणे श्रीमत्शान्तिनाभं हिजोत्तमम् ।
सर्पारके चतुर्बाहुं मगधायां सुधापतिम् ॥

गिरिव्रजे पशुपतिं श्रीकण्ठं यमुनातटे ।
वनस्थितं समाख्यातं दण्डकारण्यवामिना ॥

कालञ्जरे नालकण्ठं शरयां शम्भुमुत्तमम् ।
हंसयुक्तं महाकौश्यां सर्वपापप्रणाशनम् ॥

गोकर्णं दक्षिणे सर्वं वासुदेवं प्रजासुते ।
विश्वशृङ्गे महासौरिं कथायां मधुसूदनम् ॥

विक्रमेश्वरं ब्रह्मं चक्रमणिदमोश्वरम् ।
लीङ्गदण्डं ह्यपोकेशं कौशलाया मनोहरम् ॥

महावाङ्मं सुराट्टे च नवराट्टे यशोधरम् ।
भृशरं देविकानद्यां मन्तोदायां कुशप्रियम् ॥

शोभत्यां छाटिनगरे शङ्खोदारि च शङ्खिनम् ।
सुनेत्रं सैन्यवारभ्यं शूरं शूरपुरे स्थितम् ॥

भद्राक्षश्च हिरण्यव्यां वारभद्रं त्रिपटये ।
शङ्खकर्णश्च भीमायां भीमं शालयने विदुः ॥

विश्वामित्रश्च गदितं कलासे ह्यपभध्वजम् ।
महेशं महिलाशैले कामरूपे शशिप्रभम् ॥

वडभ्यामपि गोमित्तं पटङ्गे पद्मजप्रियम् ।
उपेन्द्रं सिंहलहापे शक्राख्ये कुन्दमादिनम् ॥

रमातले च विख्यातं महेश्वरिणं मने ।
कालाग्निरुद्रं तत्रैव तथान्तं श्रीशैलामप्यहम् ॥

सुतले काममचने विभुं चतुर्भुजम् ।
सनातले महाशयने देवेशं त्रयलेश्वरम् ॥

तत्रैव नारायणं च सदाशिवं च तपोधनम् ।
सनातश्च परेख्यातं सुपुण्यं कण्ठेश्वरम् ॥

हरिः

पाताले योगिनामौषं स्थितश्च हरिशङ्करम् ।
धरातले कौकनटे मदिन्याश्चक्रपाणिनम् ॥

भुवर्लोकं च गरुडं स्वर्लोकं विष्णुमध्यम् ।
मत्तलोके तथागम्यं कपिलश्च जले स्थितम् ॥

तपोलोके स्थितं ब्रह्मन् । वाङ्मयं सत्यसंयुतम् ।
ब्रह्माणं ब्रह्मलोकं तु सप्तमं वै प्रतिष्ठितम् ॥

सनातनं तथा शैवे परं ब्रह्म च वेणुवे ।
अप्रतर्क्यं निरालम्बं निराकाशं तपोमयम् ॥

जम्बदीपे चतुर्बाहुं कुशहापे कुशेश्वरम् ।
प्लक्षहापे मुनिश्रेष्ठं ख्यातं गरुडवाहनम् ॥

पद्मनाभं तथा कौशे शाक्यले ह्यपभध्वजम् ।
महेश्वरः स्थितः गाके धनराट्टे पुष्करे स्थितः ॥

तथा पृथिव्यां ब्रह्मर्षं । शालग्रामं स्थितोऽस्मि-
हम् ।

सजलस्थलपथ्यन्तं चरं स्यावरेषु च ॥

एतानि पुण्यानि ममालयानि

ब्रह्मन् प्राणानि सनातनानि ।

धर्मप्रधानानि सत्तोजमानि

सकोत्तनीयान्यधनाशनानि ॥

सङ्कीर्त्तनात् स्मरणाद्दर्शनाश्च

संस्पर्शनादेव च देवताद्याः ।

धर्माथेकामान्यपवर्गमिव

लभन्ति देव्या मनुजाः समाध्याः ।

एतानि तुभ्यं विनिवेदितानि

ममालयानाञ्च स्मिन्निष्ठानि ॥”

इति वामनपुराणे स्वस्थानोक्तिर्नाम ८६ अंश ॥
त्रिरक्षरेश्वरभेदा यथा,—

“या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
त्रिलोचनः ।

एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ॥
एतस्मात्स्वयं यत् प्रुते शास्त्रं पृथक् तया ।

तं नास्ति क्व विजानायात् सर्वधर्मवर्द्धिष्कृतम् ॥
इति वाराहे भौमाख्यव्रतनामाध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरनामैकत्वं सत्त्वादिरूपश्च
यथा,—
सहेश्वर उवाच ।

“नारायणं परां देवं सत्त्वरूपी जनार्दनः ।
त्रिधात्मानं स भगवान् सप्तजं परमेश्वरः ॥

रजस्तमोभ्या युक्ताऽशुद्रजः सत्त्वाधिकं विभुः ।
सभज नाभिस्तस्मात् ब्रह्माणं कमलामनम् ॥

रजमा तममा युते साऽपि सां त्वस्वजत् पभुः ।
यत् सत्त्वं स हरिदेवा यो हरिस्तत् परं पदम् ॥

यो सत्त्वरजो योऽपि ब्रह्मा कमलमभवः ।
यो ब्रह्मा सैव देवस्तु यो देवः स चतुर्भुजः ॥

यद्रजस्तमसोपि साऽपि नाम्ब्रह्म भगवतः ।
सत्त्वं रजस्तमश्च ततः धर्मं धतदृश्यां ॥

साऽपि सनातं जन्तुं सर्वं नारायणात्मकम् ।
न तस्मात् पभो देवा भविता न भविष्यात ॥

यो विष्णुः सत्यं ब्रह्मा यो ब्रह्मा साऽह-
मेव च

वैश्वदेवोऽपि यज्ञेऽस्मिन् पण्डितेषु पृथक् यथा
यो भेदं कुरुतेऽस्मिन् त्रयाणां दिजसत्तम ।

स पापकारी दुष्टात्मा दुर्गतिं समवाप्नुयात् ॥
इति तत्रैव रुद्रगीतानामाध्यायः ॥*॥
तद्गुणा यथा,—

“ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ये चान्ये देवदानवाः ।
मनुष्याः पक्षिपुत्राद्याः सर्वे तद्ब्रह्मसंभवाः ॥
तत्र योऽसौ परो देवो व्यापदो मुनिमत्तमः ।
निर्लसो ह्यचलः सूक्ष्मः कारणैः परिवर्जितः ॥
अनीपस्यस्वनिर्देशो ह्यक्षरादक्षरं परम् ।
निष्पृच्छो निराश्रयो विषयातीतगोचरः ॥
सर्वज्ञः सर्वकर्ता च प्रत्यज्ञं सर्वदाक्षरम् ।
अनामा नामकोटीनां गीयते तदनेकधा ॥
अगम्यमथवा गम्यमदृश्यं दृश्यमेव च ।
अस्वरं स्वरमयुक्तमघोषं घोषरूपकम् ॥
सकलं निष्कलं चैव निर्मलं मलमयतम् ।
हरिमतद्गुणैर्युक्तं मया ते परिकीर्तितम् ॥*॥
मरीचिरुवाच ।

अक्षयं चाख्यं चैव यद्दृष्टे ते प्रकीर्तितम् ।
कथं तस्य विनाशोऽस्ति सर्वज्ञः केन हेतुना ॥
अगम्यं कीर्तितं वङ्गे गम्यं चैव कथं भवेत् ।
अवर्णञ्च समाख्यातं वर्णयुक्तं हि कारणम् ॥
अस्वरं स्वरमयुक्तं कथं तद्भ्रम्यते हरिः ।
अप्रमाणं त्वया प्रोक्तं प्रमाणञ्च कथं भवेत् ॥
अनादेस्तु कथं चादित्येभ्यो किं विभावसो ।
कथयस्व विशेषेण येन सम्यग्भवेत् सुखम् ॥*॥
वर्जिरुवाच ।

स्यावरं जङ्गमञ्चैव अण्डजं स्वेटजं तथा ।
विनश्यन्तोह भूतानि विनाशो तेन कथ्यते ॥
अगम्यमप्रज्ञानां कामाद्यासक्तचेतसाम् ।
स्वकर्मविनिवृत्तानां गम्यं तच्छुभकर्मणा ॥
ज्ञानवृत्तविहानानामदृश्यं सर्वं जन्तुषु ।
ज्ञानचक्षुःसमायुक्ताः श्रित्यं पश्यन्ति नित्यशः ॥
अश्वकारे यथा दीपो दग्धेत् गृहमेधिनाम् ।
विद्याचक्षुस्तथा विप्रो दग्धेत् परमं पदम् ॥
ये नरा वेदमिहान्तेर्धोधिता गुरुणा च ये ।
अनेकरूपमयुक्ते पश्यन्ति परमेश्वरम् ॥
ये स्वकर्मतपोहीनविषयामक्तचेतसः ।
वर्णरूपं न जानन्ति वेदमिहान्तवर्जिताः ।
भ्रान्तिं पश्यन्ति सर्वत्र सविकल्पाथ मानवाः ॥
जीवास्थं वर्णमयुक्तं शून्यमञ्जन्तु कथ्यते ॥
यदा वर्णममायुक्तस्तदा वर्णस्तु जायते ॥
स्वरं तु गृह्णाती यावत्तावदापस्तु कीर्तयते ।
विन्दुहीनस्तु निर्घोषो निराकारः स एव तु ॥
यदा सृजति भूतानि प्रकृतिस्थो हरिः स्वयम् ।
तावत् कर्ता स वै ज्ञेयः कर्ता प्रकृतिवर्जितः ॥
नामारभ्येण निर्याति अङ्गलानि दशद्वयम् ॥
निर्मलः स विभुर्जयः समलो देहवर्जितः ॥
अप्रमाणं भवेत्तावत् यावत् शास्त्रं न विन्दति ।
शास्त्रज्ञानसंधाते यः प्रमाणं तस्य लभ्यते ॥
तेन सर्वमिदं विश्वं व्यापितं सचराक्षरम् ।
सूक्ष्मः सर्वगतस्तुमी लज्जापायवर्जितः ॥
इत्याद्ये वैष्णवपुराणे नमो कथननामाध्यायः ॥*॥
पूजितविष्णुः शंभादिफलं वैष्णवपुराणे श्रद्धिप्रत-

नामाध्याये क्रियायोगनामाध्याये च द्रष्टव्यम् ।
तस्य यमाष्टकस्तोत्रं तृसिंहपुराणे ८ अध्याये
तत्पूजायां द्रव्यविशेषदानफलञ्च तत्रैव ३२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ शिवस्य हरिराराधन-
प्रमाणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“अहं गतोऽद्रिं कैलासमिन्द्राद्यैर्देवैः सह ।
तत्र दृष्टो महारुद्रो ध्यायमानः परं पदम् ॥
पृष्टो नमस्कृतो देवः किं त्वं ध्यायसि शङ्कर ।
त्वत्तो नाम्यं परं देवं जानामि ब्रूहि मां ततः ।
सारात् सारतरं तत्त्वं श्रोतुकामः सुरैः सह ॥
रुद्र उवाच ।

अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
सर्वगं सर्वदं सर्वं सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ॥
भस्माद्हनितदेहस्तु जटामण्डलमण्डितः ।
विष्णोराधनार्थं मे व्रतचर्यां पितामह ॥
तमेव गत्वा पृच्छामः सारं यच्चिन्तयाम्यहम् ।
विष्णुं जिष्णुं पद्मनाभं हरिं देहविवर्जितम् ॥
शुचिं शुचिपटं हंसं तत्परं परमेश्वरम् ।
युक्ता सर्वात्मनात्मानं तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विगन्ति
च ।

गुणभूतानि भूतेशु सृष्टे मणिगणा इव ॥
सहस्राक्षं सहस्राङ्घ्रिं सहस्रोत्कराननम् ।
अर्णोयसामणोयाभं स्यविरञ्च स्यवीयमाम् ॥
गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि ।
यं वाकेष्वनुवाकैषु निषत्सूपनिषत्सु च ॥
गृणन्ति सत्यकर्मणिं सत्यं सत्येषु मामपम् ।
पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्म प्रोक्तो हिजादिषु ॥
सत्ये महर्षयः प्रोक्तस्तम्पास्यम्पास्यहे ।
यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमि जले शकुनयो यथा ॥
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत् सदमतः परम् ।
अश्वयन्ति च यं देवा यत्तराजसकिन्नराः ॥
यस्यान्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणी

चित्तिः ।

चन्द्रादित्यौ च नयने तं देवं चिन्तयाम्यहम् ।
यस्य त्रिलोकौ जठरे यस्य काष्ठाः सुवाहवः ।
यस्याच्छामथ पवनस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य कुण्डेषु जोमृता नद्यः सर्वाङ्गमन्त्रिषु ।
कुक्षौ समद्राक्षत्वारस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
परः कालात् परो यज्ञात् परः सदमदय यः ।
अनादिगदिदिविष्णुस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
मनसथन्दमा यस्य चक्षुषश्च दिवाकरः ।
सुखादग्निश्च संजज्ञे तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्मना यस्य चित्तिर्जाता श्रोत्राभ्याश्च तथा

दिग्ः ।

सूक्ष्मागाहिवं यस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
सगथ प्रतिस्पर्शं वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं यस्मात् तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
य तं ध्यायाम्यहं यस्माद्ब्रजामः सार-

मीचित्तुम् ॥”

इति गारुडे । २ । ८—२० ॥

तद्भक्तियथा,—

स्त उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वसमाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्ट्येज्जथा नान्येन केनचित् ॥
महतः श्रेयसो मूलं प्रभवः पुण्यसन्ततेः ।
जीवितस्य फलं स्वादु ददाति स्मरणं हरिः ।
भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा बधेः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तने ।
मुञ्चन्त्ययूष्णि मंहर्षात् ये च हृदयतनूहृहा ॥
जगद्गतमहेशस्य दिव्याज्ञाचरणायुधयाः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्युः स्निग्धा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्वकं ज्ञान्या यो वदेत् वैष्णवो हि सः ।
तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाश्चानुमोदनम् ॥
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्वरनेताङ्गविक्रिया ।
येन सर्वात्मना विष्णो भक्त्या भावो निवेगितः ॥
विप्रैर्वीश्वरदृष्टिश्च महाभागवतो हि सः ।
विष्णोश्च कारणं नित्यं तदत्र दम्भवर्जितम् ॥
स्वयमभ्यर्चनञ्चैव यो विष्णुं वोपजीवति ।
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् स्तच्छेषेऽपि वर्तते ॥
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रोमान् स जातः स च
पण्डितः ।

तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्मृतः सभापितो वापि पूजितो वा हिजोत्तमः ।
पुनाति भगवद्भक्त्यण्डालाऽपि यदृच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्माति च यो वदेत् ।
अभयं सर्वं भूतेभ्यो दद्यात्तद्व्रतं हरिः ॥
मन्त्रयाजिसहस्रेभ्यः सर्वं वेदान्तपारगाः ।
सर्वं वेदः न्तवित्काव्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥
एकान्तिकाथ पुरुषाः गच्छन्ति परमं पदम् ।
एकान्तिकानां समो विष्णुयस्मादेषां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ।
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः ।
आपन्नस्वपि मदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ।
या प्रातिरविकानां विषयेष्वनपादिना ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयादौपसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वं शास्त्रार्थवेद्यापि ।
यो न सर्वेश्वरं भक्तस्तं वद्यात् पुरपाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृतं चापस्यवत् ।
यो भक्तिं वहते विष्णो तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुमुष्यानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न ता यान्ति गतिं भक्त्या या यान्ति सनि सत्तम ॥
यः कश्चित् वैष्णवो लोकं इच्छति चोऽप्यना-

श्रमो ।

पुनाति सकलान् लोकान् सहस्राक्षरिवोदितः ॥
य नृशसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ।
तेऽपि यान्ति परं स्यात् नारायणपरायणाः ॥
दृढा जनाहने भक्त्यदेषाव्यभिचारिणी ।
तदा कियत् सगसुखं सेव निर्व्याणहेतुकी ॥
भ्रास्यतां तत्र संसारे नराणां कर्मदुर्गम ।
हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तिपृष्टो जनाहनः ॥
न शृणोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य च क्रिणः

हरिच

पयोचटनं गगनस्युगा रघुः
स्वरण धीरेण निर्वर्तयन्निव ॥”)

पीतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥

हरिकः, पुं. (हरिरेव । हरि + स्वार्थे संज्ञायां
वा कन् ।) पीतहरितवर्णाश्चः । तत्पर्यायः ।
हालकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरः । अक्ष-
क्रीडकः । इति केचित् ॥

हरिकेलीयः, पुं. (हरिकेलिमर्हतीति । हरिकेलि
+ कः ।) वङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । तद्दे-
शस्थः, त्रि ॥

हरिकेशः, पुं. (हरिः पिङ्गलः केशो यस्य ।)
शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ४४ ।

“दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ५० ।
“महोरग वराहाय हरिकेश विभो ! जय ॥”
शिवभक्तयत्तविशेषः । स तु शिवप्रसादात् दण्ड-
पाणित्वं क्षेत्रपालत्वादिकञ्च प्राप्तवान् । यथा,
“एवमुक्त्वा ततो देवः सह देव्या जगत्पतिः ।
जगाम यत्नो यत्रास्ते कृगो धमनिमन्ततः ।
तं दृष्टा प्रणतं भक्त्या हरिकेशं हृषध्वजः ।
दित्य चक्षुरदात्तस्मै यैनापश्यत् स शङ्करम् ॥
सूत उवाच ।

अथ यत्तदा तत्र शनैरुष्मान्य चक्षुषो ।
अपश्यत् स शिवं देवं हृषं जेतमुपाश्रितम् ॥

देव उवाच ।

जराभरणनिर्मुक्तः सर्वशोकविवर्जितः ।
भविष्यसि गणाध्वला वरदः सर्वपुञ्जितः ॥
अजयथापि लोकाणां योग्यैश्च समन्वितः ।
अनदथापि लोकैश्चः क्षेत्रपालो भविष्यसि ॥
महाबली महाभक्तो ब्रह्मण्यो मम च प्रियः ।
तान्मद्य दण्डपाणिय महायोगी तथैव च ॥
उद्भ्रमः सम्भ्रमश्च गणो न परिचारको ।
तवाज्ञया करिष्येते लोकपदोद्भ्रमसम्भ्रमी ॥”
इति मातृव्यः । १० । ८८—९० ; ९२—९९ ॥

हरिकान्ता स्त्री. (हरिणा क्रान्ता ।) विष्णु
क्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिचक्रं, क्री. (हरिचक्रम् ।) हरिचक्रयः ।
पुराविशेषः । तत्पर्यायः । एकचक्रम् २ शुभ-
पुरा ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिचन्दनं, पुं. क्री. (हरिरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् ।)
देवतर्कविशेषः यथा, -

“पञ्चने देवत वा मन्दारः पारिजातकः ।
मलानः कल्पद्रुजश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
इति स्वर्गवर्ग अमरः । १ । १ । ५३ ॥

देवभ्रमाविव सम्भवात् देवतकः । चन्दयति
आह्लादयति चन्दनं चटि आह्लादे दोषो
नन्द्यादित्वादनः । हरिरिन्द्रस्य चन्दनं हरि-
चन्दनम् । इति तद्देशकाया भरतः ॥ ३ ॥ चन्दन-
विशेषः । तत्पर्यायः । तैलपर्णिकम् २ गोशो-
पम ३ । इति मनुष्यवर्ग अमरः । २ । ६ । २३१ ॥
त्राणि हरिचन्दनं । चन्दनविशेषणां पृथक्

हरिणः

पृथक् नामानोत्पन्ने । तथा च तिलस्यैव पर्ण-
मस्य तिलपर्णी वृक्षभेदः ततो जातं तैलपर्णिकम् ।
धवलं सुशीतलं चन्दनं तैलपर्णिकम् ।
गोः शीषं गोशीषं तदाकारं मलयैकदेशे जातं
गोशीषम् । कालताम्ब्यामिश्रवर्णमुत्पलगन्धि
प्रतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वोष्टं गो-
शीषम् । कपिलवर्णत्वात् हरि च तच्चन्दन-
चेति हरिचन्दनम् । हरिरिन्द्रस्य चन्दनं वा ।
हरिर्मण्डकस्तदाकारं पर्वतभागे जातत्वाद्वा
हरिचन्दनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायान्तरं
सुराङ्गम् २ हरिगन्धम् ३ इन्द्रचन्दनम् ४ दिव्यम्
५ दिविजम् ६ महागन्धम् ७ नन्दनजम् ८
लोहितजम् ९ । हरिचन्दनं कोकणे प्रसि-
द्धम् । अस्य गुणाः ।

“हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्बलं मनुजैः ।
पित्ताटोपविलोपि वमथुभ्रमशोषमान्द्यमेदा-
हृत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥*

(पीतचन्दनम् । कलम्ब इति लोके ।
“कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुमार्थिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्ड प्रथमे भागे ।)
पारिभाषिकहरिचन्दनं यथा,—

“दृष्टश्च तुरुमोकाहं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवाः के शरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥”

इति पाण्ड्य पातालखण्ड १२ अध्यायः ॥
हरिचन्दनं, क्री. (हरिचन्दनं तद्वर्णास्त्यस्येति ।
अच् ।) ज्योत्स्ना । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥
पद्मकेशरम् । इति हलायुधः ॥ कान्ताङ्गम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणः, पुं. (हरति मनः क्रियते गोतादिना वा ।
हृ + “श्यास्याहृजविभ्य इन्च् ।” उणा० २ ।
४६ । इति इन्च् ।) स्वनामाख्यातपशुः । तत्प-
र्यायः । शृगः २ कुरङ्गः ३ वातायुः ४ अजिन
योनिः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ सारङ्गः ६
चलनः ७ पृषत् ८ भाकृष्टयः ९ मयुः १० ।
इति जटाधरः ॥ चारुलोचनः ११ जिनयोनिः
१२ कुरङ्गमः १३ ऋथ्यः १४ ऋथ्यः १५ रिथ्यः
१६ रिथ्यः १७ एणः १८ एणकः १९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कृष्णतारः २० सुलोचनः २१
पृषतः २२ । अस्य मासगुणाः ।

“एणस्य मासं लघु शोतहृथ्यं
विदोषहृत् पडरमदश्च रुथ्यम् ।
कुरङ्गमासं मधुरश्च यदहत्
कफापहं पित्तहरं मरुत्पटम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥*

अपि च ।
“हरिणः शीतलो बह्विषमृत्रो दीपनो लघुः ।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धः सर्वापातहा ॥
एणः कषायो मधुरः पित्तासृक्कफनाशनः ।
संघाहो रौचनो हृद्यो बलकृञ्ज्वरनाशनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥*

हरिणी

अस्य च ।

“कुरङ्गो वृंहणी बन्धुः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्वाही किञ्चित्कफकरो मतः ॥
इति भावप्रकाशः ॥*

हरिणस्य पञ्चभेदो गथा,—

“हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ।
ऋथ्यः खड्गो रुथ्यैव पृषतश्च मृगस्तथा ।
एते बलिप्रदानेषु चर्मादाने च कीर्तिताः ॥”
इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥*

शुक्लवर्णः । विष्णुः । शिवः । (यथा, महा
भारते । १३ । १७ । ११९ ।

“आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवोऽथ हरिणी हरः ॥”
सूर्यः । हंसः । इति केचित् ॥ (गिरावत-
वंशोद्भूतनागविशेषः । यथा, महाभारते । ५
५७ । ११ ।

“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः
कृष्णः ।

विहङ्गः शरभो भेदः प्रमोदः संघतापनः ।
गिरावतकुलादृते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥”
पाण्डुवर्णः । तदयुक्तो, त्रि ॥ इत्यमरः । १ । ५ । १२३ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १ । १३५ ।

“म भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विवि-
धानि च ।

कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णा हरिणः कृष्णः ॥”
हरिणनर्तकः, पुं. (हरिण इव नृत्यतीति । नृत् +
ग्वल् ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणहृदयः, त्रि. (हरिणस्यैव भीतं हृदय
यस्य ।) भीकः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणाक्षी, स्त्री. हृदयविलासिनीनामगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हरिणस्य अर्चिणीव
अर्चिणी यस्या । समामं षः । डीप् । मृग-
लोचना रमणा ॥)

हरिणाङ्गः, पुं. (हरिणः अङ्गश्चिङ्गं यस्य ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणी, स्त्री. (हरिण + डीप् ।) शृगी । (यथा
रघुः । २ । ११ ।

“धनुर्भृताऽप्यस्य दयादेभाव-
माख्यातमन्तःकरणं विशङ्कः ।
विलोकयन्त्यो वपुःपुत्राणां
प्रकामविस्तारफलं हरिणस्यः ॥”)

स्वर्णप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ४ । ५० ॥ (हरित +
डीप् । तस्य नः ।) हरिता । नारीभेदः । हृत्-
भेदः । इति मेदिनी ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
“नममरला गः षड्वेदेहयंहरिणा मता ॥”

विस्तारस्तु कृन्तः शब्दे दृष्टव्यः ॥) मञ्जिष्ठा ।
स्वर्णयुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ तरुणी ।
वरस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुराङ्गनाभेदः ।
यथा, रघुः । ८ । ७८ ।

“चरतः किल दुश्चरं तप-
स्तृणावन्दः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं
हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥”

हरिता

त्, पुं. (हरति नयनमनांसीति । ह्र + "ह्रश्च-
ह्रियुषिभ्य इतिः" उणा० १।८८। इति
तिः ।) नीलपीत मश्रितवर्णः । सवुजरङ्ग इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । पालाशः २ हरितः ३ ।
इत्यमरः । १।५।१४ ॥ श्यामः ४ । इति
ऋग्ब्राह्मणौ ॥ अश्रविशेषः । इति मेदिनी ॥
सूर्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, कुमारे ।
०।४३ ।

"उत्प्राप्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां खुरैः ।
आक्रोडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेषु वेशसु ॥"
मुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिंहः । सूर्यः ।
विष्णुः । इति केचित् ॥ हरिहर्णविशिष्टे, त्रि ॥
रित्, स्त्री, (ह्र + इतिः ।) दिक् । इत्यमरः । १।३।१५
(यथा, रघुः । ३।३० ।

"ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्दिशो हरिर्द्विर्हरितामिवेश्वरः ॥")

हरिद्रा । इति राजनिघण्टः ॥

रित्, पुं, स्त्री, (ह्र + इतिः ।) लणम् । इति
मेदिनी ॥

रितं, स्त्री, (ह्र + इतन् ।) स्त्रीण्यकम् । इति
राजनिघण्टः ॥

रितः, पुं, (हरति नयनमनांसीति । ह्र + "ह्रश्चा-
भ्यामितन् ।" उणा० ३।८३। इति इतन् ।)
हरिहर्णः । इत्यमरः । १।५।१४ ॥ सिंहः ।
इति केचित् ॥ मयानकलणम् । इति राज-
निघण्टः ॥ हारील इति लोके । तदर्थं पर्यायी
यथा,--

"हारीतो रक्तपित्तः स्याद्हरितोऽपि स कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वशर्ण्डे द्वितीये भागे ॥
हरिहर्णयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ५।३८ ।

"परिमन्विषयेषु लोटमृक्ताः

हरितलम्बं ह्रमशङ्का सगीभिः ॥")

हरितकं, स्त्री, (हरिता वर्णाऽस्त्यस्येति । अच् ।
ततः कन् ॥) शाकम् । इत्यमरः । २।८।३४ ॥
(यथा, मात्रे । ५।५८ ।

"अथाव भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रे-
रश्नुन् पुरो हरितकं मृदसादधानः ॥")

हरितपत्रिका, स्त्री, (हरितां पत्राणि यस्याः ।
ततः स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) पाची ।
इति राजनिघण्टः ॥

हरितशाकः, पुं, (हरितः हरिहर्णः शाकः ।)
शियः । इति राजनिघण्टः ॥ (शिप्रुशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हरिता, स्त्री, (हरिता वर्णाऽस्त्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) दूर्वा । इति मेदिनी ॥ जयन्ती ।
हरिद्रा । कपिलद्राक्षा । पाची । नीलदूर्वा ।
इति राजनिघण्टः ॥

हरितानं, स्त्री, (हरित तद्वर्णं आलातीति ।
आ + ला + कः ।) पीतवर्णं धातुविशेषः । स तु
हरिर्वीर्यम् । यथा,—

"हरितानं हरिर्वीर्यं लक्ष्मीवीर्यं मनःशिला ।

हरिता

पारदं शिववीर्यं स्यात् गन्धकं पाव्यतीरजः ॥"
इति वैद्यकम् ॥
तत्पर्यायः । पिच्छरम् २ पीतकम् ३ तालम् ४
भालम् ५ हरितालकम् ६ । इत्यमरः । २।८।१०३ ॥
गोदन्तम् ७ पीतलम् ८ नटमण्डनम् ९ हरि-
बीजम् १० सिद्धघातुः ११ । इति जटाधरः ॥
वर्णकम् १२ नटभूषणम् १३ । इति रत्नमाला ॥
पीतम् १४ गोरोचम् १५ चित्वाङ्गम् १६ पिच्छ-
रकम् १७ वैदलम् १८ तालकम् १९ कनक-
रमः २० काञ्चनकम् २१ विडालकम् २२ चिच-
गन्धम् २३ पिङ्गम् २४ पिङ्गसारम् २५ गौरी-
ललितम् २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । क्षिण्वत्वम् । त्वरदोषभूतभोतिविषयवात-
हजानाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

"हरितालं हिधा प्रोक्तं पञ्चाख्यं पिण्डसंज्ञकम् ।
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो ह्योनगुणं परम् ॥
स्वर्णवर्णं गुरु सिग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ।
पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाख्यं तद्रमायनम् ॥
नियत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ।
स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥
हरितालं कटु सिग्धं कषायोष्णं हरिद्रविपम् ।
कण्डुकुष्ठस्य रोगास्त्रकफपित्तकचत्रणान् ॥

हरति च हरितालं चारुतां देहजातां
सृजति च बहुतापानङ्गसङ्घोचपोताः ।
वितरति कफवातो कुष्ठरोगं विदध्या-
दिदमसितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ तालस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

"अशुद्धं तालमायुहत् कफमाकृतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गमंकाचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥"
अथ तालकस्य शोधनविधिः ।

"तातकं कण्ठाः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्चिके क्षिपेत् ।
दोलायन्तेण यामैकं ततः कुष्माण्डजे द्रव्ये ॥
तिलतैले पंचदयामं यामञ्च त्रिकलारसे ।
दोलायन्ते चतुर्थामं पक्वं शुष्यति तालकम् ॥"
अथ तालकस्य मारणविधिः ।

"सदलं तालकं शुद्धं पीननवरसेन तु ।
खले विमर्श्येदेकं दिनं पश्चाद्दिशो वयेत् ॥
संगोष्ठ्य गोलकं तस्य कुर्यात्तत्र विगोधयेत् ।
ततः पुनर्नवाचारैः स्यान्व्यामहं प्रपूरयेत् ॥
तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ।
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मूत्रं ॥
स्थालीं चूर्ण्यं समारोप्य क्रमादङ्गिं त्रिवर्धयेत् ।
दिनान्यन्तरशुष्यानि पञ्चवर्द्धं प्रदीपयेत् ॥
एवं तन्म्रियते तानं मात्रा तस्यै करत्तिका ।
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः ।
"हरितालं कटु सिग्धं कषायोष्णं हरिद्रविपम् ।
कण्डुकुष्ठस्य रोगास्त्रकफपित्तकचत्रणान् ॥"
अन्यच्च ।

"तालकं हरते रोगान् कुष्ठस्युज्वरापहम् ।

हरिता

शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यहृदि तथायुषः ॥"
इति च भावप्रकाशः ॥

हरितालः, पुं, पीतवर्णपत्रविशेषः । हरियाल
इति भाषा । तस्य मांसगुणाः ।

"हरितालोऽप्यविट्कः स्यात् कषायो मधुरो
लघुः ।
रक्तपित्तप्रशमनसृषापन्नो वातकोपनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

हरितालकं, स्त्री, (हरितालमेव । स्वार्थे कन् ।)

हरितालम् । इत्यमरः । २।८।१०३ ॥
हरितालिका, स्त्री, दूर्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मौरभाद्रशुक्लचतुर्थी हरितालिका । मौरभाद्र-
क्षणाचतुर्थीमुदितचन्द्रस्य नष्टचन्द्र इति संज्ञा ।
इति पञ्चिकायां प्रमिता । तत्र चन्द्रदर्शननिषेधो
यथा । भोजदेवः ।

"गुरुपत्ने चतुर्थ्यान्तु सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिग्रावं कुरुते न पश्येत्तत्र तन्तः ॥"
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
पक्षस्यां दर्शनं तु न दोषः । अतः ।

"पञ्चाननगतं भार्गो पत्न्योरुभयोरपि ।
चार्थ्यामुदितचन्द्रो नैवितथ्यः कदाचन ॥"
चतुर्थ्यां दर्शनस्य इति मूनिभिरुदित उक्त
इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधानक्रिया-
न्वयाभ्यहितत्वादाजितस्य इत्यनेनान्वयी न
तुदित इत्यनेन । तथा च अश्वत्थं प्रधानगामि
इति सत्त्वे अश्वत्थस्य शब्दस्य प्रधानेन महं सन्धस्य
इति महताः रायणस्याख्यानं इति । उदितस्त्वर्द्ध-
दितस्यार्थनिषेधः स्वरूपाख्यानपरो वा ।

"ब्राह्मणा तु श्रुता दृष्टा जस्युःकीदृश वा गवा ।
उदितं सोमनचत्र दृष्ट्वा मद्यः शक्तिर्भवेत् ॥"
इति पराशरौक्तादित इतिवत् ॥

नन्वेकपदस्य कथमनेकाथता इति चेन्न यावन्तो
ऽर्थाभ्यावन्ति पदानाति । तथा चोक्तम् ।

"यावतामेव धातूनां निष्ठां कृदिगतं भवेत् ।
अथैवाभिधेयस्य तावद्भिर्गुणवियुक्तः ॥"
शुद्धं समाश्रयेत् । कृदिगतं प्रमिद्धम् । न

त्वप्रमिद्धम् । इत हिंसागव्योरित्यादौ गमना-
दिकम् । अप्रिधेया याच्यः । तावद्भिर्धत्तुभि-
र्गुणवियुक्तो गुणैर्गुणनाभिर्वियुक्तो यद्गुणं यत्तार्थं
स तथा । एतेन धातुसमसंख्यात्वं पदस्य ।
ब्रह्मपुराणे निष्काराधिकारः ।

"नारः यणाऽभिगमस्यु निगाकरमरीचिपु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामथापि मनुष्याय पतेन्न सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादादाच्च मानव ।
पठेत्तत्रैवाकावाक्यं प्राङ्मुखो नाप्युदङ्मुखः ॥
अभिगमः परावाटविप्रशोभतः सोऽभिगमात् ।
धातुविकाराद्यं यत्पुत्राणां ॥

"सिद्धः प्रमेनमवधात् निष्ठां ज्ञास्ववता हतः ।
सत्सु मारकं मा रोगास्तत्र क्षयं स्यमलकाः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिगमि-
त्यादि पद्यं आचारात्
स्यमलकापाख्याने च यावत्तस्यम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

हरिद्रा

हरिताली, स्त्री, (हरिताल + लीच् ।) दूर्वा ।
आकाशरेखा । इति मेदिनी ॥ खड्गलता ।
इति विश्वः ॥ सौरभादीयनक्षत्रविधिषयुक्त-
चतुर्थी । यथा,—

“भादे मासि सिते पक्षे वसुदेवतसंयुता ।
हरिताली चतुर्थी स्यात् सर्वाणीमीतिदा
सदा ॥

भादे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्याख्याभियोगतः ।
ददाति क्लिष्यं घोरं दृष्टयन्त्री न संशयः ॥
करचिदानलक्षेणु हरौ सूर्ये चतुर्थिका ।
हरिताली समाख्याता रुद्राणीमीतिदा सदा ॥”
इति राजमान्तंशुः ॥

हरिताम, [न्] स्त्री, (हरितं अमम् ।) तुल्यम् ।
पैरोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्यर्ण, स्त्री, (हरित् षर्णमस्य ।) मूलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिहर्यपत्रयुक्ते, त्रि ॥
हरिदम्, पुं, (हरित् अशो यस्य ।) सूर्यः ।
(यथा, रघुः । ३ । २२ ।

“पुण्ये हृदि हरिदशदीधिते-
रनुप्रवेशादिवं बालचन्द्रमाः ॥”)

अर्कहृत्तः । इत्यमरः । १ । ३ । २८ ॥

हरिदेवः, पुं, (हरिदेवोऽधिष्ठातृदेवता यस्य ।)
श्रवणानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिदेवो
यस्य इति बह्व्रीहो, त्रि । हरिदासौ देव-
श्चेति कर्मधारये हरिमात्रबोधकः ॥

हरिदर्मः, पुं, (हरिदर्णो गर्भो यस्य ।) हरिद्वर्ण-
कुशः । हरिदर्म इति च पाठः । तत्पर्यायः ।
खरपत्रः २ बृहच्छदः ३ अत्र पृथुच्छदोऽपि
पाठः । शीरो ४ रुजदर्मः ५ दीर्घपत्रः ६
पवित्रकः ७ । अस्य गुणाः ।

“दर्भो ह्येव गुणे तुल्यौ तथापि च सिता-
धिकः ।

यदि श्वेतकुशाभावे त्वपरं योजयेद्विषक् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्रमरोक्षणावस्त्रिकृत्पदरास्त्रजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तन्मूलगुणाः ।

“कुशमूल हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम् ।
रक्तञ्चरहषाश्यासकामलादोषमोक्षकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्रवः, पुं, (हरिवर्णः पिङ्गलवर्णः द्रव इव ।)
नागकेशरचूर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिद्रा, स्त्री, (हरितं पीतवर्णं रातोति । हरित्
+ रा + कः । टाप् ।) ओषधिविशेषः । हलुद
इति भाषा । तत्पर्यायः । निम्बान्ना २ काञ्चनो
३ पीता ४ वरवर्णनी ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥
कावेरो ६ उमा ७ वर्णवती ८ गौरी ९ पोञ्जा
१० । इति जटाधरः ॥ पीतवालुका ११ हेम-
नागा १२ भङ्गवासा १३ चर्षिणी १४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ पीतिका १५ रजनी १६

हरिद्रा

निम्बा १७ मेहनी १८ बडुला १९ वर्णिनी २०
राचिनामिका २१ । इति रत्नमाला ॥ हरित्
२२ रजनी २३ स्वर्णवर्णा २४ सुवर्णा २५
श्रिवा २६ दीर्घरागा २७ हलही २८ वराङ्गी
२९ जनेष्टा ३० वरा ३१ वर्षदात्री ३२ पवित्रा
३३ हरिता ३४ विषली ३५ पिङ्गा ३६ मङ्गल्या
३७ मङ्गला ३८ लक्ष्मीः ३९ भद्रा ४० शिफा
४१ शोभा ४२ शोभना ४३ सुभगाङ्गया ४४
श्यामा ४५ जयन्तिका ४६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफघ्नाताम-
कुष्ठमेहकण्ठघ्ननाशित्वम् । देहवर्णविधायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अन्वयः ।

“हरिद्रा कफपित्तास्रशोथकण्ठघ्ननाशिका ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“हरिद्रा काञ्चनी पीता निम्बाख्या वर-
वर्णिनी ।

कमिञ्जा हलदी योषिधिया हरिविलासिनी ॥
हरिद्रा कटुका तिक्ता रुचोष्णा कफपित्तनुत् ।
वर्णा त्वग्दीपमेहान्नाशोथपाण्डुघ्ननाशिका ॥” * ॥
अथ वनहरिद्रा ।

“अरस्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥” * ॥
अथ कर्पूरहरिद्रा ।

“दाव्नी भेदान्नागन्धा च सुरभिञ्जाक टाक च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका ॥
आन्नागन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला

मता ।
पित्तघ्नमधुरा तिक्ता सर्वकण्ठविनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हरिद्रागणेशः, पुं, (हरिद्रावर्णो गणेशः ।)
गणेशविशेषः । तन्मन्त्रो यथा,—
अथ हरिद्रागणेशः ।

“पद्मान्तको धरासंस्थो विन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”

अथ वशिष्ठ ऋषिर्गायत्री च्छन्दो हरिद्रागण-
पतिर्देवता गकारो बौजं लकारः शक्तिबीज-
नैव षडङ्गकम् । ध्यानन्तु ।

“हरिद्राभं चतुर्वर्णं हरिद्रावसनं विभुम् ।
पाशाकुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनादि-
पीठमन्वन्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा गण-
पतिं पूजयेत् । आवरणपूजाविनियोगादिकं
एकाक्षरगणपतिवत् । अस्य पुरस्चरणं चतु-
र्लक्षणजपः । त्रिमधुरयुक्तहरिद्राचूर्णमिश्रितै-
स्तण्डुलैरयुतस्त्रीमः । इत्यादि तन्त्रसारः ॥

हरिद्राङ्गः, पुं, (हरिद्राया इव अङ्गं यस्य ।)
हरितालपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिद्राभः, पुं, (हरिद्राया आभा इव आभा
यस्य ।) पीतशालः । कर्पूरकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पीतवर्णः । तद्द्रव्यो, त्रि ॥ इत्य-
मरः । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, तन्त्रनारः ।

“हरिद्राभं चतुर्वर्णं हरिद्रावसनं विभुम् ॥”)

हरिना

हरिद्रारागः, त्रि, (हरिद्राया रज इव रां
यस्य । अचिरस्वायित्वाटेषास्य तथात्वम्
अचिरसौहृदः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः
क्षणमात्रानुरागो २ । हरिद्राराग इव रां
स्येति हरिद्रारागः । हरिद्रारागस्वाचि
स्वायित्वात् तथेति यावत् । यथा,—
“क्षणमात्रानुरागो च हरिद्राराग उच्यते
इति हलायुध

हरिद्रुः, पुं, (हरिवर्णः द्रुर्वृक्षः ।) हृत्तः । इ
हेमचन्द्रः ॥ दाहहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०
तथा धोक्तम् ।

“दाव्नी दाहहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्यीति
कटुद्वेरो पीता च भवेत् सैव च पञ्चधा ॥
सेव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालियकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदाह कपोतकम् ।
दाव्नी निम्बागुणा किन्तु नेत्रकर्णस्य रोगनुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हृत्तविशेषः । हलदीवा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । पीतदाह ५ पीतकाष्ठः ३ पीतकः ४
कदम्बकः ५ सुपुष्पः ६ सुराङ्गः ७ पीतकद्रुमः ८
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मङ्ग-
ल्यत्वम् । पित्तवातानानात्वग्दीपनाशित्वम् ।
अङ्गकान्तिकरत्वम् । बन्धत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हरिहारः, स्त्री, (हरिस्तत्प्रामेहार्हरिमिव) स्वनाम-
ख्यातनगरम् । तत्तु तीर्थविशेषः । यथा,—

“शृणु देवि महामाये पठेच्छर्ङ्गीं शृणोत्यपि ।
गयायाञ्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराप्रतः ।
प्रयागे मुण्डनाञ्चैव हरिहारं हरं गृहे ।

तस्य पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥”
इति रुद्रयामले हरगौरोसंवादे रुद्रचण्डो ॥ * ॥

तत्र गङ्गावतरणात् गङ्गाहारमिति ख्यातम् ।
तत्र स्नानं दिफलं यथा —

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ नमस्तस्य महागिरिम् ।
स्वर्गहारणं तत्तुस्यं गङ्गाहारं न संशयः ॥

तत्राभिषेकं कुर्वीत कांठितीर्थं समाहितः ।
लभते पुण्डरीकन्तु कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥

तत्रैकरात्रिवासेन गोसहस्रफलं लभेत् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२ अध्यायः ।

अपि च ।

“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

सवासवाः सुराः सर्वे गङ्गाहारं मनोरमम् ।
समागत्य प्रकुर्वन्ति स्नानदानादिकं मुने ॥

देवयोगाङ्गान् तत्र ये त्यजन्ति कलेश्वरम् ।
मनुष्यपत्निकोट्याद्यास्ते लभन्ते परं पदम् ॥”

इति तत्रैव क्रियायोगसारं ३ अध्यायः । * ॥
पुस्तकान्तरे गङ्गाहारस्थाने हरिहारमिति
पाठः ॥

हरिनाम, [न्] स्त्री, (हरिनाम् ।) श्रीहरि-
राख्यानम् । तन्नाहार्त्तं यथा,—

“न कालनियमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

हरिना

विष्णुष्टादौ निवेशोऽस्ति हरेर्नामनि लुब्धक ॥
रानं देवार्चनं ध्यानं धारणा नियमो गमः ।
त्याहारः समाधिश्च हरिनामममं न च ॥”
इति पाष्णोत्तरखण्डे ८२ अध्यायः ॥

पि च ।

हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
श्लो नाख्येव नाख्येव नाख्येव गतिरन्यथा ॥
ति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ११ विलासे वृह-
द्भारतीयपुराणवचनम् ॥ * ॥ वैष्णवानां जप्य-
हरिनामानि यथा,—

‘हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥”
प्रस्य प्रमाणादि यथा,—

त्रिपुरोवाच ।

‘वासुदेव महाबाहो ! शृणुष्व परमं वचः ।
वं हि देव सुरश्रेष्ठः किमर्थं तप्यते तपः ॥
कुलाचारं विना पुत्र ! नाहं मिद्धिः प्रजायते ।
शक्तिहोनेत्य ते मिद्धिः कथं भवति रे सुत ! ॥
ममांशसम्भवां लक्ष्मीं त्यक्त्वा किं तप्यते तपः ।
इथा अमं इथा पूजां जपञ्च विफलं सुत ! ॥
संयोगं कुरु यत्नेन शक्त्या सह तपोधन ! ।
सुखं विना सुतश्रेष्ठ ! विद्यामिद्धिजे जायते ॥
साधके श्रीभमापत्ने देवता श्रीभमाप्रयात् ।
तस्माद्भोगयुतो भूत्वा जपकर्म समारभेत् ॥
भागं विना सुतश्रेष्ठ ! नहि भोजः प्रजायते ।
शृणु पुत्र सुतश्रेष्ठ दोषाया आनुपूर्विकीम् ॥
दशवर्षं तु संप्राप्ते द्वादशाभ्यन्तरे सुत ! ।
शृणुयाद्हरिनामानि पाङ्गानि पृथक् पृथक् ।
हरिनाम विना पुत्र ! कर्णशुद्धिर्जायते ॥
श्रीवासुदेव उवाच ।

शृणु मातर्मीहामाये विश्वजोक्तरूपिणि ! ।
हरिनाम महाभाये क्रमात्तव मतं वद ॥ * ॥
त्रिपुरोवाच ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥
हात्रिंशदक्षराख्यं कलानाममृतं मदा ।
शृणु च्छन्दः सुतश्रेष्ठ ! हरिनामस्तु चैव हि ॥
छन्दो हि परमं गुह्यं महत् पदमनव्ययम् ।
सर्वशक्तिमयं तन्त्रं हरिनाम तपोधन ! ॥ * ॥
अस्य श्रीहरिनाममन्त्रस्य वासुदेव ऋषिर्गायत्री
च्छन्दः श्रीत्रिपुरा देवता मम महाविद्या-
सिद्धये विनियोगः ॥ * ॥

“एतन्मन्त्रं सुतश्रेष्ठ ! प्रथमं शृणुयाच्चरः ।
श्रुत्वा हिजमुखात् पुत्र दक्षकणं तपोधन ! ॥
आदौ छन्दस्ततो मन्त्रं श्रुत्वा शूदो भवेत्तरः ।
द्वादशाभ्यन्तरे श्रुत्वा कर्णशुद्धिमवाप्नुयात् ॥
कर्णशुद्धिं विना पुत्र महाविद्यामुपालभेत् ।
नारी वा पुरुषो वापि तत्क्षणान्तरकी भवेत् ।
ततस्तु षोडशे वर्षे संप्राप्ते सुरवन्दित ! ।
महाविद्यां ततः शृद्धां निष्ठां ब्रह्मरूपिणीम् ।
श्रुत्वा कुलमुखादिप्रात् साक्षात् ब्रह्ममयो भवेत् ।
कुर्यादेवद्वयस्य यः शिवोक्तञ्च तपोधन ! ।

हरिनाम

तस्य मिद्धिर्भवेद्विद्या षष्ट्यर्थ्यमवाप्नुयात् ॥
रक्ष्यं हि विना पुत्र ! अम एव हि केषलम् ।
अतएव सुतश्रेष्ठ ! रहस्यरहितस्तव ।
रहस्यरहितां वद्यां न जपन्तु कदाचन ॥ * ॥
हकारस्तु सतश्रेष्ठ ! शिवः साक्षात् संशयः ।
रेफस्तु चिपुरादेवी मम सूर्यमयो सदा ॥
एकारश्च भगं विद्यात् साक्षादुद्योनिं तपो-

धन ! ।
एकारः शून्यरूपो च रेफो विषयधारिणः ।
हरे तु त्रिपुरा साक्षात्सम सृष्टिर्ज्ञे संशयः ॥
ककारः कामटा कामरूपिणा स्फुटद्वयम् ।
ऋकारश्च सुतश्रेष्ठ ! ज्येष्ठा शक्तिरतिरिता ॥
ककारश्च ऋकारश्च कामिनी वैष्णवा कला ॥
पकारश्च समा देवः कलापोऽप्यनुत ॥
णकारश्च सुतवर ! साक्षात्त्रिवृत्तत्तपणो ।
दयार्क्यं तपःश्रेष्ठ ! महाभाया जगन्मयो ॥
कृष्ण कृष्ण सुतश्रेष्ठ ! महाभाया जगन्मयो ।
हरे हरे ततो देवि ! शिवशक्तिस्वरूपिणो ॥
हरे रामेति च पदं शिवशक्तिमयं सुत ! ।
हरे हरे इति पदं शक्तिदयामन्वितम् ॥
आद्यन्ते प्रणवं टच्चा यो जपेद्गुहा दिग्जः ।
स भवेत् सुतवर ! श्रेष्ठो महाविद्यासु सुन्दरः ॥
हरिनाम सुतश्रेष्ठ ! श्रेष्ठं तु वैष्णव मतम् ॥
एवं षोडश नामानि हात्रिंशदक्षराणि च ।
आद्यन्ते प्रणव टच्चा चतुस्त्रिंशदन्तम् ॥
हरिनाम विना पुत्र ! दोषा च विफला मदा ।
कुलदेवमुखाक्त्वा हरिनाम परात्तरम् ॥
ब्राह्मणक्षत्रवैष्णवाश्च शूद्रः श्रुत्वा परात्तरम् ।
दोषां कुर्यात् सुतश्रेष्ठ ! महाविद्यासु सुन्दरः ॥
दोषां वापि हरेर्नाम यदि शूद्रमुखात् प्रिये ! ।
अज्ञानानुद्विदि रक्षयात् तस्य पापफलं शृणु ॥
शूद्रः शूद्रमुखात् श्रुत्वा यियां वा मन्त्रमुत्तमम् ।
काटिवशान् समादाय रोषं प्रति गच्छति ।
अपि द्वादशश्लोकींवा हरेरपि सभं फलम् ॥
ब्रह्मरूप्यामवाप्नोति अक्षरं अक्षरं प्रति ।
शृणु पुत्र ! वासुदेवमप्राह्वयन् मम ॥”
इति आवागुदेवमाहात्म्ये राधातन्त्रे त्रिपुरा-
वासुदेवसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥
हरिनामा, [न] पुं, (हरेर्नाम नाम यस्य)
सुहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हरिनेत्रं, श्लो, (हरेर्नेत्रमिव) श्वेतपद्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आहरेर्लोचनम् । यथा,—
“विश्वोधनाधीय हरेर्हरिनेत्रकृतानयाम् ।
विश्वेश्वरीं जगद्वातीं स्थितिसंहारकारिणीम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
हरिहर्णचन्द्रश्च ॥
हरिनेत्रः, पुं, (हरेर्भक्तस्यैव त्वमस्य) पंचकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हरिनामिः, पुं, (हरिहर्णो मणिः) मरकतमणिः ।
इत्यमरः । २।८।८२ ॥ (यथा, मावे । १।४८ ।
“हरिनामिष्यामदृष्टाभिरामे-
गृहादि नीप्रेरिव यच्च रेणुः ॥”)

हरिले

हरिभुजः, पुं, (हरिहर्णो सुहः ।) शारदसुहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
हरिपर्णं, श्लो, (हरि हरिहर्णं पर्णं यस्य ।) मूल-
कम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिप्रियं, श्लो, (हरेः प्रियम् ।) कृष्णचन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तप्तु कालीयकम् कालिया-
काष्ठमिति ख्यातम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
“कालीयकस्तु कालीय पोताभं हरिचन्दनम् ।
इति भारप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे) ॥
इति भारप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे) ॥
उगारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरिप्रियः, पुं, (हरेः प्रियः ।) कदम्बहृत् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मरः । २।४।४२ ॥ पोतभृ-
राज । त्रिषुक्तः । करवारः । शङ्ख ।
वस्तुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । वातुल ।
कशुकः । इति केशिन् ॥
हरिप्रिया, श्लो, (हरेः प्रिया ।) लक्ष्मीः । इत्य-
मरः । १।१।२८ ॥ तुलसी । द्वादशीतिश्रि ।
पृथ्वी । इति केशिन् ॥
हरिप्रियकं, श्लो, (हरिप्रिया बालुका यत्)
एलवातु कम् । इत्यमरः । २।४।१२१ ॥
हरिभक्तः, पुं, (हरेर्भक्तः ।) हरिभक्तः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“मखं जावप यो विष्णुं भावयेत् समताधिया ।
हरो करोति भक्तिय हरिभक्तः स च स्मृतः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
हरिभद्रं, श्लो, (हरभद्रं त्वयिष्मात् ।) हरि-
बालु कम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हरिभाषिणी, स्त्री, हरिं भावयितुं शोभं यस्याः
मा । (हरिः भू + णिनि । ङीप् ।) हरि
भावयानाया । इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥
हरिभुक् [ज] पुं, (हरिं भेक्ष भुङ्क्ते इति । भुञ्-
क्लिप् ।) मपः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिमत्यः, पुं, गणिकारिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्याया यथा,—
“चणकी हरिमत्यः प्यात् सकलप्रिय इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे) ॥
देगविगपः । इति हरिमत्यजगच्छोकायां
भरतः ॥
हरिमत्यकः, पुं, (हरिमत्य एव । स्वार्थं क्त् ।)
चणकः । इत्यमरः । २।८।१८ ॥
हरिमत्यजः, पुं, चणकः । इत्यमरः । २।८।१८ ॥
हरिमत्यं देगं प्राचुर्येण ज्ञातवान् हरिमत्यजः ।
हनजनादिति डः । इति भरतः ॥ (श्लोविपि
दृश्यते । यथा, सञ्चुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“सादुपाकरणं शाकं दर्जं हरिमत्यजम् ॥”)
कृष्णसुहः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरियः, पुं, (हरिं पोतवर्णं याति प्राप्नोतीति ।
या + कः ।) पोतवर्णोऽटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिले, व्य, नास्तीती चेदोसम्बोधनम् । इति
केशिन् ॥

हरिवा

हरिकोचनः, पुं, (हरिविव लोचनमस्य ।) कुलीरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पेचकः । इति केषित् ॥
हरिहर्षचतुर्युक्ते, त्रि ॥
हरिवर्षं, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम् ।) जम्बुद्वीपस्य
नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स तु निषधहेमकूटपर्वतयोर्मध्ये वर्तते । यथा ।
एवं दक्षिणेनेलाहृतं निषधो हेमकूटो हिमा-
लय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुत-
योजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
मंथ्यम् । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ।
क्रिञ्च । हरिवर्षं चापि भगवान् नरहरिरूपे
णास्ते । तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरजाभिधास्ये
तद्वयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभाग-
वतो दैत्यदानवकुलतोर्षीकरणगीलाचरितः
प्राङ्गादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगिन सह तद्वर्ष-
पुरुषरूपास्ते । इति च तत्रैव १८ अध्यायः ॥
हरिवंशः, पुं, (हरिवंशः ।) श्रीकृष्णस्य सन्तानः ।
यथा,—
“हरिवंशं प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम् ।
वसुदेवान् देवक्यां वासुदेवो बलीऽभवत् ॥
कृष्णोऽस्य भामाया अष्टौ पत्न्यो हरिः पुरा ।
घोडशस्त्रीसहस्राणि अन्योन्यामन् महात्मनः ॥
तासां पुत्राश्च पीताद्याः शतशोऽथ सहस्रगः ।
कृष्णस्याश्चैव प्रद्युम्नां न्यवधोत् सखरश्च यः ॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोऽभूत् उषायाणसुतापतिः ।
अनिरुद्धादभृद्भृजः स च राजा गते हरौ ।
सान्द्रोपनिं गुरुं चक्रे सपुत्रं यादवाधिपः ॥”
इति गारुडे १४८ । १ ; ६—८ ; ११ ॥
विस्तारन्तु महाभारताय हरिवंशपर्वणि द्रष्टव्यः ॥
हरिवंशभा, स्त्री, (हरिवंशभा ।) जया । तुलसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीच ॥
हरिवान्, [त्] पुं, (हरिवंशोऽस्यस्येति ।
मतुप् । “कन्दमोरः ।” ८२ । १५ । इति मस्य वः ।
इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ इति विष्णुष्टे, त्रि ॥
(यथा. वाजसनेयसंहितायाम् । २० । २८ ।
“जुपाणां बर्हिर्हरिवान् इन्द्रः
प्राचीनं मीदत्प्रदिग्मा पृथिव्याः ॥”)
हरिवासरे, क्ली, (हरिवंशसरेम् ।) श्रीहरिर्हिनम् ।
तन्तु एकादशोद्दशोतिथिरूपम् । यथा,—
“एकादशोद्दशो च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ॥”
“एकादशोद्दशोऽस्यैव द्वादशी समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
अन्नमाश्रित्य सर्वाणि तिष्ठन्ति हरिवासरे ॥
अघं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥”
हल्येकादशोत्त्वम् ॥ * ॥
द्वादश्याः प्रथमपादः । यथा । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिवा

अथ हरिवासरे जागरणादिविधिः । स्कान्दे
श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“अथ नारद ! वक्ष्यामि जागरणस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनाईनः ॥
गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।
धूपं दीपं च नैवेद्यं पुण्यगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च अह्ना च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
सत्यान्वितं विनिद्रश्च मुदा युक्तं क्रियान्वितम् ॥
साध्यं चैव सोत्साहं पापालस्यादिवर्जितम् ।
प्रदक्षिणाभिसंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नोराजनसमायुक्तमनिर्विघ्नेन चेतसा ।
यामि यामि महाभाग ! कुर्यादारात्रिकं हरिः ।
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं हरिः ॥” * ॥
क्रिञ्च ।
“य एवं कुरुते भक्त्या वित्तशायविवर्जितः ।
जागरं वासरे विशालीयते परमात्मनि ॥
धनवान् वित्तशायन यः करोति प्रजागरम् ।
तेनात्मा हारिता नूनं कितवेन दुरात्मना ॥”
तत्रैव श्रीमदुभयमहेश्वरसंवादे ।
“सशास्त्रं जागरं यश्च नृत्यगान्धर्वसंयुतम् ।
सवाद्यं तालसंयुक्तं सदीपं साधुभिर्युतम् ॥
उपचारैश्च संयुक्तं यद्योक्तैर्भक्तिभाषितैः ।
मनसस्तुष्टिजननं समुदं लोकरञ्जनम् ॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्तं जागरं भाधवप्रियम् ।
कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नेन पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥” * ॥
क्रिञ्च ।
“परापवादयुक्तं तु मनः प्रशमवर्जितम् ।
शास्त्रहीनमगान्धर्वं तथा दीपविवर्जितम् ॥
शक्त्योपचाररहितमुदानौनं सनिद्रकम् ।
कलियुक्तं विशेषेण जागरं नवधाधमम् ॥” * ॥
क्रिञ्च । तत्रैव ।
“अभावे वाचकस्याथ गीतं नृत्यञ्च कारयेत् ।
वाचकं सति देवेशि ! पुराणं प्रथमं पठेत् ॥” * ॥
अथ जागरणनित्यत्वम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“अतोतानागतान् वापि पातयिष्यन्ति पूर्वजान् ।
अकुर्वीणाः प्रपत्यन्ति पुत्रधर्मवसुचयम् ।
जायते नरके वामः पितृभिः सह कालगः ॥
न पुरश्चरणात् पापं व्रतदानैः समाधिभि ।
विलयं याति विप्रेन्द्र ! विना द्वादशोजागरम् ॥”
तत्रैवोभयमहेश्वरसंवादे ।
“संप्राप्तं जागरं विशिष्यं न कुर्वन्ति जागरम् ।
अश्रयते सुकृतं तेषां वैष्णवानाञ्च निन्दया ॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्यां जागरं प्रति ।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजेन केशवस्य हि ॥”
अतएवोक्तं ब्रह्मणा । तत्रैव ।
“हृदये वर्तते यस्य सदा योगेश्वरो हरिः ।
मतिरत्यद्यते तस्य द्वादशोजागरोपरि ॥” * ॥
सामान्येन पुरालेखि गीतनृत्यादिनित्यता ।
अधुना लिख्यते सेयं जागरं च विशेषतः ॥”
अथ जागरं गीतादिनित्यत्वम् । स्कान्दे उभा-
महेश्वरसंवादे ।

हरिवा

“मूकवत्तिष्ठते यो वै गानं पाठञ्च नाचरेत् ।
सप्त जन्मानि मूकत्वं जायते जागरे हरिः ॥
यो न नृत्यति मूढात्मा पुरतो जागरे हरिः ।
पङ्कत्वं जायते तस्य सप्त जन्मादि पार्वति ॥”
पाप्ने पञ्चवर्षनोपमङ्गे ।
“स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागरं हरिः ।
मोक्षवो भवते तेषां गृहे जन्मानि सप्त च ॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागरं चक्रपाणिनः ।
नित्योत्सवो भवेत्तेषां जन्मानि दश पञ्च च ॥”
अथ जागरणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे तथा श्रीप्रह्लादमंहित
याश्च ।
“न गयापिच्छदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मखैः ।
पूर्वजा मुक्तिमायान्ति विना द्वादशीजागरम्
सर्वावस्थोऽपि यः कुर्याद्द्वादश्यां जागरं हरिः
यामिनैकेन दहते पापं जन्मसहस्रजम् ॥” * ॥
यः कुर्याद्दीपदानन्तु रात्रौ जागरणं हरिः ॥
निमिषे निमिषे त्रिप ! लभते गीशतं फलम् ॥
यः कुर्याज्जागरे पूजां द्वादश्यां कुसुमैर्हरिः ।
पुण्ये पुण्येऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
यो दहेच्चागुर्बं विष्णोः पूजां कृत्वा तु जागरे ।
निमिषार्धेन लभते तिलपात्रशतं फलम् ॥
निमिषञ्च दहेद्द्वयं सृष्टं गुग्गुलुं हरिः ।
लभते जागरे विप्र ! पुण्यं माससमुद्भवम् ॥
यो दद्याज्जागरे विष्णोर्हविष्णात्समुद्भवम् ॥
नैवेद्यं लभते पुण्यं शालिशैलसमुद्भवम् ॥
पक्वान्नि च यो दद्यात्फलानि विविधानि च ॥
जागरे पद्मनाभस्य लभते गोऽयुतं फलम् ॥
सकपर्णश्च ताम्बूलं यो ददाति हि जागरे ।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतहीपं वसेच्चिरम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्यात्पुण्यमण्डपम् ।
स पुण्यकविमानैस्तु क्रोडितं ब्रह्ममण्डपम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य सकर्पूरं तथागुरुम् ।
दहते दहते पापं जन्मलजसमुद्भवम् ॥
स्नानं ददाति कृष्णस्य दधिचौरघृतादिभिः ।
रात्रौ जागरणे विप्रा ! मुक्तिभागो भवेद्दि सः ॥
दिव्याम्बराणि यो दद्याज्जागरे ममुपस्थितः ।
मन्वन्तराणि वर्तते तन्तुं न ख्याममानि व ॥
दद्यादाभरणं विष्णां मजं रत्नमन्भवम् ।
सप्तकल्पानि वर्तते सोत्सङ्ग मश्रियो हि सः ॥
श्रीचन्दनं सकर्पूरं सागुर्बं तु सकेशरम् ।
युक्तं सृगमदेनापि यच्छते हरिजागरे ॥
एकैकं मुनिशार्दूल ! अश्वमेधाधिकं फलम् ।
कलौ भवेत्तु सन्देहो वासुदेवप्रसादतः ॥
घृतेन दीपकं विष्णोर्गन्धेन च विशेषतः ।
ज्वालयेज्जागरे रात्रौ निमिषे गोऽयुतं फलम् ॥
जागरे वासुदेवस्य कर्पूरं च दीपकम् ।
यो ज्वालयेति कोटीनां कपिलानां लभेत्
फलम् ।
पाराधिकं हरैर्यस्तु सकर्पूरं तु जागरे ।
कुरुते मोक्षमाप्नोति कुलायुतसमन्वितः ॥
विना हि योऽपि कर्पूरं कुर्यादारात्रिकं हरिः ॥

हरिवा

निःस्त्रीऽपि जागरे विष्णोर्दाता भूरिफलं लभेत् ॥
 वारिकं वारिणा पूर्णं शिरसि चापयेहरिम् ॥
 विभक्तिं शिरसा सोऽयं गङ्गास्नानकृतं फलम् ॥
 कृत्वा पूजां हरेर्यस्तु जागरे पुरतः शुचिः ।
 पठेन्नामसहस्रान्तु गोतां नागविभोक्षणम् ॥
 माङ्गल्यस्त्रपनं पुण्यं स्तवराजमनुस्मृतिम् ।
 वैदिकानि व जप्यानि भक्त्या रात्रौ मुहुर्मुहुः ॥
 भवेत् प्रत्यक्षं पुण्यं कपिलागोगतोद्भवम् ।
 जागरे यज्ञरूपस्य पुरतः पठतो हरेः ॥
 यः पुनः कुरुते गीतं सन्त्ये वाशमयतम् ।
 न तत् क्रतुशतैः पुण्यं व्रतदानशतैरपि ॥
 यः पुनः कुरुते गीतं विनञ्जो नृत्यते यदि ।
 लभते निमिषार्हेन चतुराश्रमजं फलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य कुर्यात् पस्तकवाचनम् ।
 श्लोकसंख्यां वसेत् स्वर्गं युगानि हरिसन्निधौ ॥
 कुर्याद्वन्दनमालां यो रश्मास्तभैः सुशोभनैः ।
 चतुर्भुजैश्चैः पद्मैश्चागरे चक्रपाणिनः ॥
 युगानि पदभङ्गानां स्वर्गं तस्योत्सवो भवेत् ।
 पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रोडितं चासुरोद्भूतः ॥
 नृत्यमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निरयं गताः ।
 विमुक्ता धर्मराजेन मुक्तिं यान्ति हरिः पदम् ॥
 गीतध्वनिसुसन्तुष्टो जागरे तु रमापतिः ।
 वासवस्याधिकं मौख्यं दद्यान्मन्वन्तरं शतम् ॥
 नृत्येन मर्त्यं मौख्यं तु स्वर्गं नृत्येन जागरे ।
 रसातले तथा मौख्यं मुक्तिर्नृत्यादवाप्यते ॥
 प्रेक्षणीयप्रदानेन यत् पुण्यं कथितं वधैः ।
 न तत् क्रोडिमन्त्रैः पुण्यं योगैः सांख्यैरवाप्यते ॥
 टीपमानां हरेरग्रं यः करोति प्रजागरे ।
 विमानक्रोडितयुक्तः कल्पान्तं वसते दिवि ॥
 चरितं रामचन्द्रस्य यः शृणोति हरेदिने ।
 रात्रौ वाल्मीकिना प्रोक्तं तस्मै न हि वैष्णवः ॥
 यः पुनः पठते रात्रौ महाभारतमभवात् ।
 कथां जागरणे विष्णोः कुलकोटिं नयेद्विधम् ॥
 शीतानपादेष्वरितं ध्रुवस्य च महात्मनः ।
 कृष्णस्य बालचरितं जागरे पठते हि यः ॥
 युमकोटिसहस्रस्य स्यः पादस्य जायते ।
 तस्माज्जागरणं कार्यं पक्षयोः शुककृष्णयोः ॥
 श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते विष्णुमन्त्रिधौ ।
 जागरे तत्पठं याति कुलवन्दनमन्वितः ॥
 अष्टादश पुराणानि पुराणपुराणस्य च ।
 दयितानि सदा विष्णोर्विशेषेण तु जागरे ॥
 यो गीतां पठते रात्रौ विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
 वेदोक्तानां पुराणानां जागरो पुण्यमाप्नुयात् ॥
 धनुदानं तु यः कुर्याज्जागरे चक्रपाणिनः ।
 लभते नात्र सन्देहः सप्तद्वीपावनोफलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्याच्छुभमण्डपम् ।
 मण्डले ध्रुवलोकस्य यावत्तिष्ठति पद्मभूः ॥ * ॥
 सर्वेषामेव पुण्यानां महत् पुण्यं महीतले ।
 द्वादश्यां जागरे विप्र ! प्रसिद्धं भुवनत्रये ॥
 जागरं ये चिकीर्षन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥
 जागरे नृत्यमानस्तु दृष्ट्वा वै द्वादशीदिने ।

हरिश

रात्रौ मार्जयते शौरिः पापं तस्य युगा-
 ज्जितम् ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
 हरिवाहनः पु. (हरेर्वीजः ।) गण्डः । इति
 हारावली ॥ (हरिश्चैश्रवा वाहनं यस्येति ।
 इन्द्रः । यथा, महाभारते । १ । २६ । १ ।
 एवं स्तुतस्तदा कद्गु भगवान् हरिवाहनः ।
 नीलजोमूतमङ्घ्रातेः सर्वमम्बरमाहृणोत् ॥
 तथाच तत्रैव । ३ । ४६ । ५२ ।
 "तत आनाय्य तनयं विविक्षे हरिवाहनः ।
 सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः क्षयमानोऽभ्यभा-
 षत ॥")
 हरिवीजं, क्लो. (हरेर्वीजं वीर्यम् ।) हरितालम् ।
 इति जटाधरः ॥
 हरिद्वेषं, क्लो, हरिवर्षम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 हरिशयनं, क्लो. (हरेः शयनम् ।) श्रीहरिनिद्रा ।
 यथा ! उपनयने दोगिकायाम् ।
 "जीवाकन्दूडशुद्धौ हरिशयनवहिर्भास्करे शोक्त-
 रस्त्रे
 स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभटे चौरमे
 नादितौ च ।"
 इत्यादि ज्योतिस्तस्त्वम् । * ॥
 तद्विधियथा । वामनपुराणे ।
 "एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
 शोपाहिर्भोगपथ्यैश्च कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
 अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
 नद्या पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥"
 अनुज्ञां लब्धं त्यन्वयः । एकादश्यासमये दिवा
 शयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीक्षणे
 निद्रेति ॥ * ॥ व्यक्तं वाराहं ।
 "थापादशुक्लद्वादश्यां पीणमास्यामथापि वा ।
 चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
 अभाये तु तुलार्कंऽपि मन्त्रेण नियमं व्रते ।
 कार्तिके शुक्लद्वादश्यां त्रिधिवत्तत् समापयेत् ॥
 चतुर्थापि हि तस्यां चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
 कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तस्मापयेत् ॥"
 मात्स्यं ।
 "चतुरो वर्षिकान् मामान् देवस्थोत्यापना-
 वधि ।
 मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविर्जनात् ॥
 तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 कर्तुं न परित्यागात् शठनाशः प्रजायते ॥
 लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
 सदा मुनिः सदा योगी मधुसामस्य वर्जनात् ॥
 निराधिर्नीरुगोजसो विष्णुभक्तश्च जायते !
 एकान्तरोपवासिनं विष्णुलोकमाप्नुयात् ॥
 धारणाश्रमलोकाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
 ताम्बूलवर्जं नाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते ॥
 घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्वं क्षिण्यं वपुर्भवेत् ।
 फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
 नमो नारायणायति महानशनं फलम् ।
 पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानं फलम् ।

हरिश

एवमादिब्रूतेः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥ *
 सनत्कुमारः ।
 "इदं व्रतं मया देव ! श्रुत्वा पुरवक्ष्ये ।
 निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्नो त्वयि केशव ! ॥
 श्रुत्वाऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यप्युत्तमं त्वहं क्षिये ।
 तस्ये भवतु संपूर्णं त्वत्पसादाज्जनाईन ! ॥"
 समाप्तौ च ।
 "इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
 न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्पसादाज्जनाईन ! ॥" * ॥
 पञ्चैव यतिमधिकृत्य काठकण्ठम् ।
 "एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥"
 एतदशक्तविषयम् । ऊर्ध्वं वार्षिकार्थां मासाभ्यां
 नैकस्थानवासाति शङ्कोक्तैः ॥ * ॥ मात्स्ये ।
 "शंते विष्णुः सदापादे भादे च परिवर्तते ।
 कार्तिके परिवृध्यते शुक्लपक्षे हरेदिने ॥"
 भविष्यनारदीययोः ।
 "मैत्राक्षपादे स्वपितीह विष्णु-
 वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पीष्णावसाने च सरारिहन्ता
 प्रवृध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
 मैत्रमनुराधा वैष्णव्यं श्रवणा । पीष्णां रेवती ॥ * ॥
 भविष्ये ।
 "निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त-
 नम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
 अन्यत्र स्वापादिविहितरात्रादीतरकाले दश-
 मीप्रदीपदोषः ।
 "किं तस्मैत्राक्षपादेन दशम्यंशेन यो दिवा ।
 पीष्णशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥"
 दशम्यंशेन दशम्या शंशो यत्र पादे तेन यः
 पादो दिवा प्राप्तस्तं वा किम् । अत्र
 दशमीप्रतिपदीव्यञ्जनात् तदितरेकादश्यादि-
 पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषसाभि
 द्वादशीं विनार्पि शयनादिरिति प्रतीयते ॥ * ॥
 वचनान्तरम् ।
 "रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनात् प्राप्य रेवतीम् ॥"
 दिनान्तैर्विधाविभक्तदिनद्वितीयभागं दिवो-
 त्यानमित्यनुरोधत् । विष्णुप्रार्थिते ।
 "विष्णुर्हि वा न स्वपति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
 द्वादश्याशुक्लपथोऽपि पादयोगो न कारकम् ॥
 अपातं द्वादशीशुक्ले उत्थानशयने हरेः ।
 पादयोगेन कर्त्तव्यं नाङ्गोरात्रं विचिन्तयेत् ॥"
 वराहपुराणम् ।
 "द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
 पा-भा-का-सितपक्षेभु शयनावर्तनादिकम् ॥"
 पा-भा-कानां पादादभाद्रकार्तिकानाम् ॥ * ॥
 यतश्च द्वादश्यां निशादी नक्षत्रमापयोगात् ।
 द्वादश्याशुक्लाभावे तिष्ठन्तरे निशाद्यनादरेच
 पादविशेषयोगात् । तद्भावे द्वादश्यां सन्ध्याया-
 मेव शयनादिकम् । शोभते -

हरिश्च

रेवत्यन्तपादयोमि दिनद्वितीयभागे इति विशेषः ॥
शयने मन्त्रमाह वराहपुराणम् ।

“नमो नारायणायुक्ता इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
पश्यन्तु मेवाश्रयि मेवश्यामं
शुभागतं सिन्धुमानं महीमिमाम् ।
निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघद्वन्दम् ॥
ज्ञात्वा च पश्येव च देवनाथ
मःसाक्षत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ ॥”

ततश्च ।
“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेद्विदम् ।
विबुधे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥३॥ पार्श्वपरिवर्त्तने तु ।
“वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं हादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिष्टि माधव ॥”
इति पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेद्विदम् ।
विबुधे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥

नैयतकालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् । कार्तिक-
शुक्लपक्षमधिकृत्य ।

“उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः ।
हादश्यां वासुदेवश्च पूजितव्यः प्रयत्नतः ॥” ॥३॥
उत्थानमन्त्रस्तु ।

महेन्द्रकट्टैरभिनयमानो
भवानृपिवन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥

मेघा गता निम्नलपूर्णचन्द्रः
शरद्व्युप्याणि च लोकनाथ ! ।

अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥”

ततः ।
“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते !
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥”
इति पाठत्वा पूजयेत् ॥

इति तिथ्यादित्त्वम् ॥

हरिशरः, पुं, (हरिः शरो यस्य ।) शिवः । इति
केचित् ॥ त्रिपुरदहनार्थं हरिरेव यतस्तस्य
शरोऽभूत्तस्मात् । यथा, पुण्यदन्तः ।

“रथः क्षीणो यन्ता शतधृतिरगिन्द्रो धनु रथो
रथाङ्गं चन्द्राकौ रथचरणपाणिः शर इति ।
निधक्षीस्ते कोऽयं त्रिपुरदहनमाङ्गस्वरविचि-
र्विधेयैः क्रीडन्तो न खलु परतन्नाः प्रभुधियः ॥”

हरिश्चन्द्रः, पुं, नृपविशेषः । तु द्वेतायुगे सूर्य-
वंशीयः अष्टाविंशराजः । तत्पर्यायः । त्रिश-
ङ्गजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च । त्रिशङ्को-
र्हरिश्चन्द्रस्तस्माद्गोहिताम्बस्ततश्च हरितः । इति
विष्णुपुराणे । ४ । ३ । १५ ॥

हरिश्चन्द्रपुरं, स्त्री, (हरिश्चन्द्रस्य पुरम् ।) हरि-
श्चन्द्रराजनगरम् । तत्पर्यायः शोभपुरम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिह

हरिषः, पुं, हर्षः । इति केचित् ॥
हरिवेषः, पु, जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
हरिसुतः २ । यथा,—
“हरिवेषो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।
ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्वं चेत्साकुवंगजाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हरिसङ्कीर्त्तनं, स्त्री, (हरिः सङ्कीर्त्तनम् ।) श्रीहरि-
नामीश्वारणम् । यथा,—

“दानं व्रतं तपो यज्ञः आहं वा पिष्टतर्पणम् ।
सकलं निष्कलं राजन् ! हरिसङ्कीर्त्तनं विना ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

अपि च ।
“नरके पच्यमानानां नराणां पापकर्मणाम् ।
सुक्तिः संजायते तस्मात् नामसंकीर्त्तनादरः ॥”
इति हरिभक्तिविलासपद्यं इतिहासोत्तमवच-
नम् ॥

हरिसुतः, पुं, (हरिः सुत इव ।) हरिवेणराजा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ हरिः पुत्रश्च ॥

हरिहयः, पु, (हरिरेव हयो यस्य ।) इन्द्रः ।
इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ६७ । ५० ।

“द्वितीयस्तु ततोस्तेषां श्रीमान् हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स भवतु नराधिपः ॥”)

सूर्यः । कार्तिकेयः । गणेशः । इति केचित् ॥
हरिहरः, पुं, (हरिणा सह हरः ।) संयुक्त
हरिहरमूर्त्तिः । यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“विमुक्तपापा देवेशं वासुदेवमथानुवन् ।
क्वामी वद जगन्नाथ ! शश्वस्तिर्जति केगव ।
यं क्षीराद्याभिषेण स्नापयामी विधानतः ॥
अथोवाच सुरान् विष्णुरेष तिष्ठति शङ्करः ।
महेहे किन्न पश्यध्वं योगप्रायं प्रतिष्ठितम् ॥

तमूर्त्तुर्भव पश्यामस्वत्तो वै त्रिपुरान्तकम् ।
सत्यं वद सुरेशान ! महेशानः क्व तिष्ठति ॥
ततोऽप्ययात्सा स हरिः स्वहृत्पद्मजगयायिनम् ।
दर्शयामास देवानां मुरारिर्निङ्गमेश्वरम् ॥

ततः सुराः क्रमेणैव क्षीरादिभिरनन्तरम् ।
स्नापयामासुर्किरे लिङ्गं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ॥
गोरोचनया त्वाल्लिप्य चन्दनेन सुगन्धिना ।
विल्वपत्राम्बुजैर्हवं पूजयामासुरञ्जना ॥

पूजयित्वा गुरुं भक्त्या निवेद्य परमौषधीः ।
जह्वाष्टशतनामानि प्रणामं चक्रिरे ततः ॥
इत्येवं चिन्त्यन्तश्च देवा देवो हराच्युतो ।
कथं योगत्वमापन्नो संराध्यतमसाम्मनः ॥

सुराणां चिन्तितं ज्ञात्वा विश्वमूर्त्तिर्भूद्भिभुः ।
सर्वलक्षणसंयुक्तः सर्वायुधधरोऽव्ययः ॥
सार्धं त्रिनेत्रं कमलाङ्किकुण्डलं
जटामहाभारशिरोजमण्डितम् ।
हरिं हरश्चैव नगिन्द्रभूषणं
पौताजिनाच्छकटिप्रदेशकम् ॥
चक्रासिहस्तं त्रयुःशार्ङ्गपाणिं
पिनाकशूलाजगन्तान्तश्च ॥

हरित

कन्दर्पखटाङ्गकपालचण्डा-
सगङ्गकलाजधरं महर्षे ॥

दृष्ट्वेव देवा हरिशङ्करं तं
नमोऽस्तु ते सर्वगताभ्यथिति ॥”

इति वामनपुराणे ५८ अध्यायः ॥ * ॥
शिवविष्णोरभेदेनार्चकस्य रूपन्वयम् । यथा,—
“क्षीरामया नाम गणाः समायाता जगद्-
गुरो ।

सार्धद्विनेत्राः पद्माक्षाः श्रीवत्नाङ्कितवक्षसाः ॥
समायाताः खगरूढा हृषभध्वजिनोऽव्ययाः ।
महापाशुपता नाम शूलचक्रधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना सार्धमभेदेनार्चितो हि येः ॥”
इति तत्रैव ५४ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।
“अथवा विष्णुरुपेण पूजयेत्तेश्वरं सदा ।
शङ्करं वामभागस्थं सर्वकाममवाप्नुयात् ॥”

इति देवापुराणे १२ अध्याय ॥
हरिहरक्षेत्रं, स्त्री, (हरिहरस्य क्षेत्रम् ।) तीर्थ-
विशेषः । स तु पाटलिपुत्रनगरस्यभागीरथ्यु-
त्तरपारे वर्त्तते । तस्य नामान्तरं ददरिचेत्रं
तद्देशोया वदन्ति । तत्र गङ्गागण्डकामङ्गमे
कार्तिकपौर्णमास्यां स्नानार्थं जनसमूहमनन
भवति । तस्य नामकारणं यथा,—

“ततः स पञ्च रात्राणि स्थित्वा वै विधिपूर्वकम् ।
गोधनान्यग्रतः कृत्वा हरिक्षेत्रं जगाम ह ।
हरिणाधिष्ठितं चेच्च हरिक्षेत्रं ततः स्मृतम् ॥
सदा नन्दो शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवांस्तद्दिनादेव तत्क्षेत्रं हरिहरात्मकम् ।
देवानामटनान्चैव देवाट इति संज्ञितम् ॥”

इति वाराह भगवच्छास्त्रं सामंश्वरार्दलिङ्ग-
महिमाविमुक्तक्षेत्रविशेषादिमहिमानामा-
ध्यायः ॥

हरिहरात्मकः, पुं, (हरिहरी आत्मानो यस्य ।
कप्) गरुडः । शिवहृषः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिहरक्षेत्रं, स्त्री ॥ (हरिहरात्मरूपं, त्रि ।
यथा, हरिवंशं । १८१ । ३० ।

“अनादिमध्यनिधनमेतदक्षरमव्ययम् ।
तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम् ॥”

हरितकी, स्त्री, (हरि पोतवर्णं फलमिता प्राप्ता
इति हरीता । ततः संज्ञायां कन् गौरादि-
त्वात् ङोप् ।) स्वनामख्यातहृत्क्षेत्रं । हरिडा इति
हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । अभया २ अथवा ३
पथ्या ४ वयःस्था ५ पूतना ६ अमृता ७ हैम-
वती ८ चेतकी ९ श्रेयसी १० शिवा ११ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ सुधा १२ कायस्था १३
कन्या १४ रसायनफला १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ विजया १६ । इति जटाधरः । जया
१७ चेतनको १८ रोहिणी १९ प्रपथ्या २०
जीवप्रिया २१ जीवनिका २२ भिषग्वरा २३
पुस्तकान्तेर भिषकप्रिया इति पाठः । जीवन्ती
२४ प्राणदा २५ जीव्या २६ देवी २७ दिव्या
२८ । अस्मा गुणाः ।

“हरीतको पञ्चरसा च रचनी
कोष्ठामयघ्नो लवणेन वर्जितः ।
रसायनो नेत्ररुजापहारिणो
त्वगामयघ्नो किल योगवाहिनो ॥”

गन्धः ।

“बीजास्थितिः मधुरा तदन्त-
स्त्वग्भागतः सा कटुरणुवाय्या ।
मांसांशतश्चास्त्वकपाययुक्ता
हरीतको पञ्चरसा स्मृतियम् ॥”

पथ्यामज्जा तु चक्षुषी वातपित्तहरो गुरुः ॥
पथ्या भेदा यथा,—

‘हरीतक्यस्त्वतोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिता ।
पथ्या नामानि वर्णांश्च वक्ष्याम्यथ यथाकामात् ॥
विजया रोहिणो चैव पूतना चास्मृताभया ।
जीवन्तो चेतको चैति नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
प्रलावुवृत्ता विजया सुवृत्ता रोहिणो मता ।
स्वल्पत्वक् पूतना चैवा स्थूलमांसास्मृता स्मृता ॥
पश्चासा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ।
त्रयसा तु चेतको विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ॥
विन्ध्यादौ विजया हिमाचनभवा स्याच्चेतको

पूतना

सिन्धौ स्यादथ रोहिणो तु विजया जाता
प्रतिस्थानके ।

चम्पायामस्मृताभया च जनिता देशे
सुराष्ट्राञ्चये
जीवन्तीति हरीतको निगदिता सा सप्तभेदा
बुधैः ॥ * ॥

सर्वप्रयोगे विजयाथ रोहिणो
क्षेत्रेषु लेपेषु च पूतनोदिता ।
विरचने स्यादस्मृता गुणाधिका
जीवन्तिका स्यादिह जोर्णरोगजित् ॥
स्याच्चेतको सर्वरुजापहारिका
नेत्रामयघ्नोभयां वदन्ति ताम् ।
इत्थं यथारोगमित्यं प्रयोजिता
ज्ञेया गुणाज्या न कदाचिदन्वया ॥

चेतको च धृता हस्ते यावन्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्द्विरिच्यते वेगात्तत्प्रभावान्न संग्रहः ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥
क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती
भिषग्वरैः ।

यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाख्या
स्यात् ॥

हरते प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्गुः ।
हरीतको तु सा प्रोक्ता तत्कतिर्दीप्तिवाचिका ॥
हरीतको तु लुण्णायां हनुस्तम्भे गलघ्नः ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुविष्यां नेत्र शस्यते ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

“दक्षं प्रजापतिं स्वस्थं अग्निनो वाक्यमूचतुः ।
कृतो हरीतको जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ।

नामानि कति चोक्तानि च च तासाश्च लक्षणम् ॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण सयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपीडति ॥
पृच्छाम्येतदयथा पृष्टं भगवन् । वक्तव्यमस्मि ।
अग्निगोव्यचनं युत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥
पपात विन्दुर्भेदित्यां शक्यस्य पिबतोऽस्मत् ॥
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिहरीतको ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्या पूतनास्मृता ।
हैमवत्यव्याया चापि चेतको ग्र्यसो शिवा ।
वयस्या विजया चापि जावन्तो रोहिणीति च ।
विजया रोहिणो चैव पूतना चास्मृताभया ।
जावन्तो चेतको चैति पथ्यायाः सप्तजातयः ॥
प्रलावुवृत्ता विजया हृत्ता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमतो सूक्ष्मा कथिता मांसलास्मृता ॥
पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्तो स्वर्णवर्णनो ।
त्रिरंखा चेतको ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ॥
विजया सर्वरोगेषु रोहिणो ब्रह्मरोहिणो ।
प्रलेपे पूतना योष्या शोधनार्थेऽस्मृता हिता ॥
अचिरांगेभया शस्ता जावन्तो सर्वरोग-

हृत् ॥

चूर्णाद्यं चेतको शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत् ॥
चेतको द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ।
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा चैकाङ्गुलायता ॥
काचिदास्वादमात्रेण काचिदग्न्येन भेदयेत् ।
काचित् स्यर्जनं दृष्टान्वा चतुर्धा भेदयेच्छिव ।
चेतकोपादपच्छायामुपमर्पितं ये नराः ।
भिद्यन्ते तत्क्षणदेव पद्मपत्तिस्रगादयः ॥
चेतको तु धृता हस्तं यावन्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्द्विरिच्यते वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संग्रहः ॥
नृपादिस्कुमारानां कृगानां भेदजहिषाम् ।
चेतको परमा शस्ता हिता सुखविरचना ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥
हरीतको पञ्चरसान्वया तुवरा परम् ।
रुक्ताणां दीपनो मध्या स्वादुपाका रसायनो ।
चक्षुष्या लघुरायुष्या बृहणीचानुलोमिनो ।
श्वासकामप्रमेहाशः कुष्ठशोथोदरकामोन् ॥
वेस्त्र्यग्रहणोरोगविवन्धविषमज्वरान् ॥
गुन्नाभानब्रणच्छर्दिहिकाकण्डहृदामयान् ॥
ब्रणस्थाने लघा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।
कामसां शूलमानाहं प्राज्ञानश्च यत्कृत्वा ।
अशमरोमूत्रकृच्छ्रश्च मूत्राघातश्च नागयेत् ॥
स्वादुतिक्तकपायत्वात् पित्तहृत् कफहृत् सा ।
कटुतिक्तकपायत्वादस्त्वत्वाद्दानकृच्छ्रवा ॥
पित्तहृत् कटुकास्त्वत्वात् वातहृत् कथं शिवा ।
प्रभावाहोपहन्तृत्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाश्र्यते ॥
हेतुभिः शिथ्यबोधार्थं न पूर्वं स्नियतेऽधुना ।
कर्मस्थत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमात्रयभेदतः ।
यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीलकुचयोयथा ॥
पथ्याया मज्जनि स्नादुः जायावन्तो व्यव-

स्थितः ।

हन्ते तिक्तस्वचि कटुरसिकस्तुवरो रसः ॥*

नवा खिन्धा चना हृत्ता गुर्भी क्षिप्ता च
याश्चलि ।

निमज्जेत् सा सुपयस्ता कथितातिगुणप्रदा ॥
नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकथिता ।
हरीतक्याः फली यत्र इयं तच्छेदमुच्यते ॥
चार्वीता वदयत्यस्मिं पेयिता मलशोधनी ।
खिन्धा संधारिणो पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोष-

सुत् ॥

उन्मीलनी बुद्धिवलेन्द्रियाणां

निर्मूलिनी पित्तकफानिनानाम् ।

विश्वामिनो मूत्रशक्यमानां

हरीतको स्यात् मह भोजनेन ॥

अक्षपानकृतान् दीपान् वातपित्तकफोद्धवान् ॥
हरीतको हरत्याश भुक्तस्योपरियोजिता ॥
लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सगर्करा ।
धृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्धिता ॥
मिन्त्युत्थगर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्पादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणेषुषा ॥

अध्यातिष्ठको बलवर्धनश्च

रुचः कृशो लङ्घनकपित्तश्च ।

पित्ताधिका गर्भवती च नारो

विमुक्तस्तस्वभयां न खादेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्वयः ।

“जावन्तो रोहिणो चैव विजया चाभयास्मृता ।
पूतना कालिका चैति सप्तजातिहरीतको ॥
सुवर्णवर्णा जावन्तो रोहिणो कपिलद्युतिः ।
प्रलावुवृत्ता विजया पश्चांशा चाभया स्मृता ॥”
पश्चांशा पश्चांशरा ।
“स्थूलमांसास्मृता ज्ञेया पूतनास्थिमतो मता ।
त्रांशा च कालिकेत्येवं सप्तजातिहरीतको ॥
अक्षपानेषु सर्वेषु जावन्तो तु प्रगम्यते ।
रोहिणी क्षतरांगेषु विजया सर्वकर्मसु ॥
पूतना लेपने ज्ञेया अस्मृता तु विरचने ।
अभया नेत्ररांगेषु गन्धयुक्तौ तु कालिका ॥
हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।
हरते सर्वरोगांश्च तेन नाम्ना हरीतको ॥* ॥
पायुपं पित्ततन्त्रापिष्टपपतये विन्ध्यां निगता-
स्तभ्याऽभृदभया दिवाकरकरश्रेणीव दीपापञ्चा ।
कालिन्ध्याव बलसामोदजननो गौरीव शूक्तिप्रिया
वर्द्धित्यातकरा हृताहृतिरिव क्षीणीव नाना-

रसा ॥

पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्याक्षवणा सरा ।
मेध्याणां दीपनो कुष्ठदीपनोयत्रणापञ्चा ॥* ॥
पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मांसं पञ्च-
कपायम् । अस्थि तिक्तम् । तन्मध्यं माधुर्यम् ॥* ॥
तन्मज्जगणाः ।

“पथ्यामज्जा तु चक्षुषी वातपित्तहरो गुरुः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

हरीषा, क्षी, मांसव्यञ्जनविशेषः । पाच इति
हिन्दी भाषा । यथा,—

“पाकपात्रे तु भुङ्गति मांसव्यञ्जानि निःक्षिपित् ॥

पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् ॥
हरिद्रामाद्रकं शुण्ठी लवणं मरिचानि च ।
तच्छुलां चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान्
बहून् ॥

यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।
तथा पचेत् निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥
एषा हरिषा बलकृदात्पित्तापहा गुरुः ।
शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धान-
कारिणी ॥

इति भावप्रकाशः ॥

रेणुः, स्त्री, (ह्रियते इति । ह्र + "कृद्भ्या-
मेणुः ।" उणा० २ । १ । इति एणुः ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
कुलयोषित् । इति मेदिनी ॥

हरेणुः, पुं, (ह्रियते इति । ह्र + एणुः ।) सनीलः ।
इति मेदिनी ॥ (गुणादयोऽस्य सतीलशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)

हरेणुकः, पुं, (हरेणुरिव । कन् ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
"कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतीलश्च हरेणुकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हर्ता, [कृ] पुं, (हरति ध्वान्तमिति । ह्र + हृच् ।)
सूर्यः । यथा,—

"लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्ता हर्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥"
इति शास्त्रपुराणे सूर्यस्तवः ॥

हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, भागवते ॥ १८ । २४ । ५ ॥
"अन्तर्धानो नभस्त्रयां हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्वहृत्सोरं विहानपि न जन्निवान् ॥"
हर्म, [न्] क्लो, (हरति ग्लानिमिति । ह्र +
मनिन् ।) जृम्भणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्मितं, त्रि, (हर्मं जातमस्येति । इतच् ।)
क्षिप्तम् । दग्धम् । इति मेदिनी ॥ जृम्भितम् ।
इति हर्मशब्दाशदशंभनात् ॥

हर्म्युटः, पुं, सूर्यः । कच्छपः । इति केचित् ॥
हर्म्य, क्लो, (हरति जनमनांसीति । ह्र + अघ्रा-
दित्वात् यत् सुट् च । धनिनां वासः । इत्य-
मरः । २ । २ । ८ ॥ धनिनां व्यवहारिकादीनां
वासः काष्ठकादिना कृतं धवलगृहं हर्म्यादि-
मंजकं स्यात् । हरति मनो हर्म्यं नास्तीति
ह्रजो म्यः इति भरतः । अन्यच्च । हरति मनो
हर्म्यं अघ्नानित्वात् यत् सुट् च हर्म्यम् ।

आदिशब्देन स्वस्ति काष्ठालिकादिग्रहणम् ।
धनिनां राजव्यतिरिक्तानां वासो गृहम् । एकं
काष्ठकादिकृतस्य धनिगृहस्य । इत्यमर-
टौकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—
"हर्म्यश्चाक्लेदिभूमिर्नभसि च शयनं शीकरोष्ण-
प्रहीणे ॥"
इति वैद्यकपण्यापण्याविधौ वर्षोपचारे ॥)

हर्य, क्लमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्रा०-
पर०-क्लमे अक०-गतौ सक०-सिट् ।) रेणोपधः ।
हर्यति । क्लम्ने ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हर्यक्षः, पुं, (हरि पिङ्गलं अचि यश्च । षच् ।)
सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ कुबेरः । इति
जटाधरः ॥ (पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३०७ । ५ ।

"तथैवावहकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्यक्षं हृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥"
हर्यतः, पुं, (हर्यति गच्छतीति । हर्य + "भूय-
ट्प्रियजौति ।" उणा० ६ । ११० । इति
षतच् ।) धोटकः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ अश्वमेधीयाश्वः । इत्युणादि-
कौषः ॥

हर्यश्वः, पुं, (हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वो
यस्य ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । ११ । २१ ।

"हरौ न दशशतान्याजौ हर्यश्वस्य बलः शरैः ।
तावन्निरर्हयामास युगपत्तुहस्तावान् ॥"
हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वः इति कर्मधारयेण
इन्द्राश्वः । यथा, महाभारते । ३ । २८८ । १३ ।
"अयं हर्यश्वयुगं जैषो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थः समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र ! रथोदारिण जन्निशान् ॥"
हर्षः, पुं, (हृष तुष्टौ + षच् ।) इष्टश्रवणजन्य-
सुखम् । इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
आह्लादः । तत्पर्यायः । सुत् २ प्रीतिः ३ प्रमदः ४
प्रमोदः ५ आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्दयुः ८
आनन्दः ९ शर्म १० श्रातम् ११ सुखम् १२ ।
इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ मुदा १३ मुदिता १४
आनन्दिः १५ नन्दिः १६ सातम् १७ सौख्यम् १८ ।
केचित्तु मुदादिसप्तकं प्रीतौ आनन्द्यादिपञ्चकं
सुखे । प्रीतिश्च सुखजो विकारः इत्याहुः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ तथा च ।

"मुत् प्रीतिः प्रमदासोदसम्भोदसोदसम्भदाः ।
प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्याय ईरितः ॥
आनन्दो नन्दशुर्नन्दः सुखमानन्दशुर्नन्दा ।
सौख्यं शर्मोपजोषः स्वादानन्दं जोषमित्यपि ॥
मुदादिजोषपर्यन्तमेकपर्यायः इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

हर्षस्य पुत्रः कन्दर्पः । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।

"कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ।
स शङ्करेण संदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागतः ॥"
इति वामने ५ अध्यायः ॥
(रोमाश्वः । यथा, "हृष्येते हर्षयुक्तौ भवतः
हर्षश्च रोमाश्वप्रायः ॥" इति रुग््विनिश्चयस्य
वातव्याधिव्याख्याने विजयरचितः ॥)

हर्षकः, पुं, (हर्षयतीति । हृष् + णिच् + षल् ।)
पर्वतविशेषः । इति शब्दमाला ॥ हर्षकारके,
त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षणं, क्लो, (हृष + ष्युट् ।) हर्षः । इति भरणिः ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १४४ । ११५ ।
"तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैर्वहमवाहयत् ।
दुर्दुदामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥"
हर्षणः, पुं, (हर्षयतीति । हृष् + णिच् + षल् ॥)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गततुर्षयतीति
तत्र जातफलम् ।
"सुषाहगात्रं स्फुटपद्मनेत्रं
शास्त्रप्रयत्ने विनयोपपन्नः ।
प्रसूतिकाले यदि हर्षणः स्या-
दमर्षणो नैव जनः कदाचित् ॥"
इति कौष्ठोप्रदीपः ॥ * ॥
सङ्गुरोगविशेषः । आहविशेषः । आहदेवः ।
हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३१ । ७६ ।
"एवं सुकलिलं युद्धमासीत् क्रव्यादहर्षणम् ।
महद्भिस्त्वैरभोतानां यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥"
हर्षमाणः, त्रि, (हर्ष + ताच्छीले ग्लानच् ।
हर्षयुक्तः । तत्पर्यायः । विकुर्वाणः २ प्रमनाः ३
हृष्टमानसः ४ इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ प्रीत-
मानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षयिज्ञः, पुं, (हर्षयतीति । हृष् तुष्टौ + णिच् +
"स्नानिहृषिपुषीति ।" उणा० ३ । २८ । इति
णेरिङ्गुच् ।) पुत्रः । स्वर्णं, क्लो । इति मेदिनी ॥
हर्षणशीले, षि ॥
हर्षस्ननः, पुं, (हर्षस्त्रकः स्ननः ।) आनन्द-
ध्वनिः तत्पर्यायः । किलकिला २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
हर्षिणी, स्त्री, हर्षयतीति । । हृष् + णिच् +
णिनिः । ङीप् । विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥
हर्षितः, त्रि, आह्लादितः । हर्षोऽस्य जात इत्य-
नेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
हर्षुलः, पुं, (हृष तुष्टौ + "हृषेरुलच् ।" उणा०
१ । ८८ । इति उलच् ।) मृगः । कामुकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ हर्षण-
शीले, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२ ।
२६ ।
"प्राभृतं प्रत्युतेहृष्टमे सिद्धमद्येति हर्षुलः ॥"
हल, भ्र विलेखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
पर०-सक०-सिट् ।) भ्र, ह्रालः हलः । हलति
भूमिं लक्षकः । इति दुर्गादासः ॥
हलं, क्लो, (हलति भूमिमिति । हल + षच् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमरः । १ । ८ । १३ ॥ तत्पर्यायः ।
"हलन्तु लाङ्गलं गोदारणञ्च सौरकुन्तली ।"
इति जटाधरः ॥
तत्र गीयोजने दोषादोषौ । हारीतः ।
"अष्टौगवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"
इति तृतीययामार्ककृत्ये आङ्गिकतत्त्वम् ॥ * ॥
हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
"पूर्वाम्निव्याम्यर्षाणिपत्रशिवान्धमेतु
रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
हराहालिगोसमुदये विकुजाकिंवारे
शस्त्रोद्योगकरणेषु हलप्रवाहः ॥ * ॥
हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधिः स्मृतः ।
विषायाश्च शुभे केन्द्रे स्मिन्मनुजोदये ॥"

भीमपराक्रमे ।

“बानि कण्ठं बलौवर्हं दक्षिणे लोहितं व्यसेत् ।
उत्तराभिसुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥
हले तु योजिते यत्र देवे प्रासं करोति गौः ।
तत्र स्वाह्निगुणं श्वस्वमवस्त्रं गर्गभाषितम् ॥” * ॥
कृत्वचिन्तामनी बलभद्रः ।

“सुखदा प्रतिपक्षेव द्वितीया काश्यसाधिनी ।
पारोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कौटकत् सदा ॥
पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठौ च कलहप्रिया ॥
सप्तमी स्थानदा भाग्या ह्यष्टं हन्ति तथाष्टमी ॥
नवमी शयनाशाय दशमी भूतिदा सदा ।
एकादशी तथा कुर्व्याह्वनं धान्यं मनोरथम् ॥
द्वादशौ प्राणसन्देहा सर्वसिद्धा चयोदशौ ।
चतुर्दशौ पतिं हन्ति पञ्चदशेव निष्फला ॥
षमावस्थाष्टमोषष्ठौरिक्ताश्च परिवर्जयित् ।
श्रीरिभीमदिने चैव कृत्वारश्च धनक्षयः ॥
प्राजेशविष्णुतिथ्येयु पिष्टकरोत्तरेषु च ।
अश्लिनीवातपीणेषु मूलादितौन्दुभे तथा ॥
वारि भानुजगृह्णे च जावे शोतकरे तथा ।
लम्बे स्त्रोगोमोनयुग्मे कृत्वारश्च शुभं विदुः ॥
ऐशान्यां पुष्यनैवेद्यः श्वेतपालश्च पूजयेत् ।
सासङ्कारो हलधरः सगृह्णित्य पूजितं हलम् ।
दध्वाज्यमधुभिः श्रेष्ठं फलापञ्च प्रलेपितम् ।
कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राञ्चो नूतनेन हलेन च ॥* ॥
हस्ताश्विनिष्यचन्द्रेण ब्रह्मन्द्रविष्णुवारुणे ।
वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिष्यामुत्तरासु च ॥
वारि जीवन्नशुक्रं च सोमं दिनकरे तथा ।
युग्मे युवतिगोमौने शस्त्रं स्याद्वीजवापनम् ॥
राजमार्त्तण्डे ।

“प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमवामार्त्तण्डतिथ्या-
श्लिनी-
पीष्णानुष्णमरीचयः शतभिषा स्वाती विशाखा
तथा ।
जीवाकेन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारि स्थिरस्यादये
शश्यानां वपने भवन्ति लवने शस्त्रे तिथौ
रोपणे ॥”

देवलः ।

“गुरुसोमसूर्यशुक्राः श्वेत्याः सम्पत्कराः
शुभाः ।

बुधार्कभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः ॥
हन्ति मेषः पशून् सर्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः ।
कर्कटेन भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति ॥
केशरो गश्यवाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः ।
मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिहिशेत् ।
गोक्षीमन्मथमौनेषु शशं सम्पद्यते महत् ॥* ॥
प्रशस्ते चन्द्रतारि च शुचिः शुक्रेण वाससा ।
स्वात्वा गन्धेश पुष्येश पूजयित्वा विधानतः ॥
पूज्योश्च पञ्चसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥
कृत्वी ह्यपी नियोक्तव्यौ नवनोतेर्घृतेन वा ।
सुखपार्श्वं त्रयोर्लिप्यात् फालाग्रं कनकैः स्पृशेत् ।
उत्तराभिसुखो भूत्वा श्रीरैवाद्यं प्रदापयेत् ।

ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥
वर्जयेत् भयन्नुद्गच्छ सुरभङ्गश्च वर्जयेत् ।
विकलं ह्रिक्साङ्गलं कपिलं ह्यभं तथा ॥
हलप्रवाहणं कार्यं नौदग्भिः कृषिकर्षकैः ।
हस्तादिभिर्हृदः श्वेसमहदनेन शुभं भवेत् ॥
ह्यभा यदि सुहृन्ति तस्य विद्मप्रदा भवेत् ॥”
कृषिरिति शेषः ।

“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निर्बिहं कारयेत् सदा ॥
एका जयकरी रेशा तृतीया चार्थदायिका ।
पञ्चमी या भवेद्रेषा बहुशुभफलदा हि सा ॥
षट् ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥
संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्व्याहलप्रवर्त्तनम् ।
हेमनि हृष्टफालाग्रं ह्रिक्शरेणां न कारयेत् ॥
स्वर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथु रामः सचन्द्रमाः ।
पराशरो बलभद्रः सर्वविधोपशान्तये ॥ * ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु कूर्मो उत्पद्यते यदि ।
गृह्णीते म्रियते तस्य ततोऽन्ने च भयं भवेत् ॥
लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
ईशाभङ्गो यदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च ॥
सुननाशो युगभङ्गः समीने म्रियते सुतः ।”
समीने योक्तवन्धनकाष्ठयेति ।

“योक्तव्हेदे तु व्यासङ्गः शस्यज्ञानिश्च जायते ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु गौरैकः प्रपतेद्यदि ।
प्रपतेद्युक्तामात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते ।
ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिहिशेत् ॥
प्रवहेत् युक्तमात्रस्तु ततो गौः प्रवते यदि ।
वत्सालोद्वेन नर्हन्ति ततः शशं चतुर्गुणम् ॥ * ॥
हेमवारिवलिमस्य बीजस्योन्नयतः शुचिः ।
इन्द्रं चित्ते विधायाद्य स्वयं मृष्टिद्वयं वपेत् ॥
कृत्वा चान्यान्यपास्ताहं कपको हृष्टमानसः ।
प्राङ्मुखः कलमं गृह्य ह्रमं मन्त्रमुदोरयेत् ॥
त्वं वै वसुधरे सोते बहुपुष्यफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभं कुरु ॥
रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्यथा धान्यं च धनेन च
स्वाहा ॥” * ॥

कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् ।

“चैत्रं च कृत्वापञ्चम्यां काश्मोरा च रजस्वला ।
नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं श्लियम् ॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम् ।
पुष्यालङ्कारधूपैश्च गौरसं वर्जयन्ति च ॥”
काश्मोरा पृथ्वा ।
“अष्टम्याश्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।
सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।
अनन्तरं द्विजेः स्नाप्या सर्वोपधियुतेर्जले ।
गन्धैर्वीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥
स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्नाम्यैश्च पूजयेत् ।
तन्निवेदितमिष्टैश्च प्राश्रितव्यं गृहे गृहे ॥
अतः परमृतुस्नाता गभं गृह्णाति मंदिनौ ॥” * ॥
तथा ।
“ब्रह्मा विष्णुश्च इन्द्रश्च काश्यपः सुरभी तथा ।
इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कवज्रयः ॥

बलदेवो हलं भूमिर्धुवभी रामलक्ष्मी ।
रघोर्भी जानकी सीता युगं नगनमैव च ॥
सीता साङ्गसपत्नितः । युगं युगकाष्ठम् ।
“एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।
गोमहले तु संपूज्याः कृत्वारश्चे महीतुष्वपि ॥
अर्घेः पुष्येश धूपेश मारुते रत्नैः पृथक् पृथक् ।
हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वसङ्कृतः ॥”
तथा ।

“उद्या बीजन्तु तत्रैव भीक्षुष्वं बान्धवैः सह ॥”
बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, हारीतः ॥
कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं श्रीम-
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्व्यात् । इति । श्रीमतर्पणे
साजहोममनकादितर्पणे । राजमार्त्तण्डे ।
“नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।
नित्यश्च चिह्नले भक्तं नित्यमेकहले ऋषयम् ॥” * ॥
कृषिपराशरः ।
“वेशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिषीरवी ।
अतः परिश्रितवधमं न जातु आवपे शुभम् ॥”
ज्योतिषे ।
“पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिष्यन्तरफलगुनी ।
विशाखा शतभिषा वाद्य धान्यानां रोपणे
वराः ॥

सदोद्या रजनीं नीलीं पुष्पविभैर्वियुष्यते ।
स्वयं जाते पुनस्तं हे पाकयज्ञेव दुष्कृति ॥
आरामे गृहमध्यं वा मोहात् सर्वपमावपन् ।
पराभवं रिपोर्याति मसाधनधनत्रयम् ॥
निगा नीली पलागश्च चिह्ना खेतापराजिता ।
काविदारश्च सर्वत्र सर्वं निष्पन्ति मङ्गलम् ॥”
निगा हरिद्रा । काविदारको रत्नकाञ्चनः ॥ * ॥
“हेमाश्रमा हलबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ॥
वसुधति सुगान्ति पुष्यदेति धरेति च ।
नमस्तं सुभगं नित्यं ह्रमोऽयं वर्धतामिति ॥ * ॥
लिखित्वालक्ष्मीनापि मन्त्रं शश्वेषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकोटीः स्त्राणां भयं तत्र भवेत् कश्चित् ॥”
मिहिः प्रवृत्ततरतरङ्गतरलितसुदुतरसमीरश्च-
वनाहेश श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्र-
तटे नानाशतमहस्रवातराणां मध्यं खरनखर-
पञ्चाहलाङ्गलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्रप्रमन्नं
श्रीमहन्मन्त्रमात्रापयन्ति असुकस्याश्चक्षेत्रे
वाताभांशो गान्धावतो पाण्डुरमुखी धृषी-
शुक्लारतल्या कृपराङ्गता फडिङ्गा एका वातरा
गङ्गा इमङ्गुका महिषादिरोगं चक्षयत श्व-
मपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत
तदा युष्मान् शतशतं कारयामीति । * ॥
श्रीं श्रीं श्रीं आरामाय नमः । इति शश्वेषु बन्ध-
येत् ॥ * ॥ धान्यच्छेदनम् । दीपिकायाम् ।
“याम्याजपादद्विधनानकतीयमन्त्र-
चिन्तासरोडुपु कुजाकजवारवर्जम् ।
शस्त्रेन्दुयोगकरं च तु तिथौ विरिञ्चे
धान्यच्छेदिः खिरनरकशुणोदयेषु ॥”
बलभद्रः ।
“देवतीहस्तमूलेषु चवचे नागवायवीः ।

हलं

पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं ऋगोदयी ।
 अथ धान्यच्छेदप्रकारः ।
 “सपत्नी माषमुक्ती च यवधान्ये सकाण्डके !
 द्विध्यात्तिलञ्च निष्पत्तेतत् पाराशरं मतम् ॥”
 पराशरः ।
 “न सुष्टिपङ्कणं कुर्यात् कटाचिद्वटपौप्रयोः ।
 इंधाने सपत्नं कुर्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः ॥
 पौष्णे पुष्पे शुभाङ्गे वा पूजयित्वेष्टदेवनाम् ।
 शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वाहकभोजनम् ॥”
 बौधायनः ।
 “रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ।
 अथाश्वसं समूहिन्याः श्वाजाविश्वरवाय-
 साम् ॥”
 समूहिनी संमार्जनी ॥ * ॥ इत्यचिन्तामणौ
 मेधरोपणम् ।
 वटश्च सप्तपर्णश्च गन्धारी शान्तमली तथा ।
 मौडुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीर-
 धारिणी ।
 क्षीनाक्षी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्या फलप्रदा ॥”
 बीजसञ्चयदिनादि तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥
 अथ प्रयोगः ।
 पौर्णमास्यन्तचैत्रौयजुष्यपञ्चम्यां पृथ्वी रजस्वला
 तां दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारं उच्चपदेशे
 सधवाः स्त्रियः प्रपूजयेयुरष्टम्यां तां स्नापयित्वा
 ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने बीजवपनदिने
 वा सर्वोषधिगन्धबीजरत्नफलखेतसर्पैः पृथ्वीं
 स्नापयित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषञ्च
 पश्चाद्भोजयिष्यम् ॥*॥ अथ हलप्रवाहदिने बीज-
 वपनदिने च कृतज्ञानादिराचास्तौ गर्तं क्षेत्रे
 कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनव-
 यजान् पृथ्वीञ्च पूजयेत् ।
 “हिरण्यगर्भं वसुधे शेषस्योपनिशायिनि ।
 वसाम्यहं तव पृष्ठे गृह्णाणार्घ्यं धरित्रि मे ॥”
 इति मन्त्रेण क्षीरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्यां
 पुण्यनैवेद्यैः प्रणवादिनमोऽन्तेन ब्रह्मणे विष्णवे ।
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परामात्मने स्वाहा ॥
 इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सुरभ्यै
 इन्द्राय । तदर्घ्यं मन्त्रस्तु ।
 “शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः ।
 शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः ॥”
 प्रचेतसे पर्जन्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वज्रये
 बलदेवाय हलाय भूमये हृषभाय रामाय लक्ष्म-
 णाय जानक्यै सौताये युगाय गगनाय इति
 द्वाविंशतिं पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं हिजञ्च पूज-
 येत् । अग्निं प्रदक्षिणैः कृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां
 दद्यात् । आम्नप्रज्ञोदनदधीनि गर्तं निःक्षिप्य
 सृत्तिकाभिः पूरयेत् । कृष्णो हृषी नवनीतै-
 र्घृतेन वा मुखपार्श्वयोर्निलिम्पेत् । हलप्रवाह-
 कान् गन्धादिना भूषयित्वा हलं मास्यादिभिः
 पूजयित्वा दक्षिणतमधुभिः फालाभं प्रक्षिप्य
 ह्येका फालाभं घर्षयित्वा कर्षयेत् । वस्त्रिन्द्र-
 पुरामिन्दुपराशरवशभद्रान् स्मरेत् । एका

हला

तिश्रः पशु वा रेखा हलेन कार्याः । भस्मसृङ्ग-
 खुरलाङ्गुलाः कपिलाश्च हवा न योक्तव्याः ।
 हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्तव्याः । हलानि
 नवानि दृष्टानि कर्तव्यानि । हृषभशुभादिकं न
 शुभदं हृषभाणां नईनेन चतुर्गुणं शस्य मूत्र-
 पुरीषोत्सर्गं तथा ॥ * ॥ बीजवपने त्विदमधि-
 कम् । सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टितयं इन्द्रं
 ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन तीर्थेन वपेत् । उभय-
 तैव पाङ्मुखः जलपूर्णं कलसं गृहीत्वा ।
 “त्वं वै वसुधरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥
 रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
 कर्षकास्तु भवन्त्वग्न्या धान्येन च धनेन च
 स्नाहेति प्रार्थयेदिति ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 अथ च ।
 “अमावस्यां पितृश्राद्धे अम्बुवाचीदिने तथा ।
 लाङ्गुलेन क्षतं क्षेत्रं पृथिवी कम्पते सदा ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 स्मृतिमागसरारे गोभिलः ।
 “हलैर्वा शकटैर्वापि वाहयेत् यो हृषं स्वयम् ।
 प्राजापत्यहयं कुर्यात् द्विगुणं योषितां गवाम् ॥
 हृषभन्तु समुत्सृष्टं कपिलां वापि कामतः ॥
 योजयित्वा हले कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणहयम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 हलद्दी, क्षी, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हलधरः, पुं, (धरतीति । धृ + षच् । हलस्य
 धरः ।) बलदेवः । यथा,—
 “नीलाम्बरो हलधरो हलधृत्तलभृत् बलः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा च महाभारते । १ । २२० । ७ ।
 “ततो हलधरः क्षीवो रैवतीसहितः प्रभुः ।
 अनुगम्यमानो गन्धर्व्वरचरत्तत्र भारत ! ॥”)
 हलिकः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
 “सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिक्ष पूजितं हलम् ॥”
 हलभूतिः, स्त्री, (हलसाध्या भूतिः) कृषिकर्म ।
 यथा,—
 “अथ सेवा श्रद्धतिः स्यात् स्त्रियां कृषिश्च
 कर्षणम् ।
 कर्षोऽष्टतन् प्रकृतं हलभूतिर्महाधनम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हलभृत्, पुं, (हलं विभर्त्तीति । भृ + क्तिप् । हलस्य
 भृदिति वा । बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, मेघदूते । ६१ ।
 “अंसन्वस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥”)
 हलभूतिः, पुं, (हलेन भृतिर्भरणमस्य ।) मुनि-
 विशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्षः २ कृतकोटिः ३
 अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हलस्य
 हलेन वा भूतिः ।) कृषिकर्म च ॥
 हलराज, स्त्री, आहुष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हला, व्य, नाट्योक्तौ सखीं प्रत्याह्वानम् । इत्य-
 मरः । १ । ७ । १५ ॥

हलिनी

हला, स्त्री, सखी, । इति जटाधरः ॥ मयम् ।
 पृथिवी । जलम् । इत्यनेकार्थकोषः ॥
 हलायुधः, पुं, (हलमायुधं यस्य ।) बलदेवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । २२१ । २१ ।
 “ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा पाण्डुरूपं हलायुधात् ।
 तूष्णींभूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाबुवन् ॥”)
 हलाहः, पुं, चित्रिताश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
 हलाहलः, पुं, (हलमिव वा समन्तात् सर्वाङ्गेषु
 हलति कर्षतीति । आ + हल + षच् ।) विष-
 भेदः । यथा,—
 “समी कश्चकनिर्मोकी खे डस्तु गरलं विषम् ।
 पुंसि क्लीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥”
 इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥
 हलमिव वा समन्तात् हलति विलिखति
 हलाहलः । हलज विलेखे अन् स्वार्थे षां
 हालाहलश्च । निपातनात् ललोपे हाहलश्च ।
 “हालाहलं हालहलं हाहलश्च हलाहलम् ॥”
 इति रुद्रः ॥
 एते काकोलादयस्त्रयः पुंसि क्लीवे चेत्यन्वयः ।
 केचित्तु खे डभेदा इति पुंस्त्वे वक्ष्यमाणत्वात्
 पुंसि क्लीवे चेत्यस्य विषमित्यनेन सम्बन्धः ।
 इत्याहुः । तन्नातिहृद्यम् ।
 “काकोलमुपतेजः स्यात् कृष्णच्छवि महा-
 विषम् ॥”
 इति वैद्यकम् ।
 “तत् कालकूटं विषमुपतेजः
 कण्ठे धृतं पक्वतराजकन्ये ॥”
 इति व्यासः ॥
 हालाहलं विषमिव प्रगुणं तदेव इति वामनः ॥
 “मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हलाहल
 महद्विषम् ।
 अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरैव
 तास्यते ॥”
 इति कुलचरिनेऽश्वघोषः । इति भरतः ॥
 (मूलजविषभेदः ।
 “सङ्काचं मर्कटं शृङ्गिविषं हलाहलन्तथा ।
 एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥”
 इति चरकं चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥)
 हलाहलः, पुं, (हलाहलोऽस्यास्तीति ।) षच् ।।
 ब्रह्मसर्पः । अक्षना । इति मेदिनी ॥ बुधविशेषः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हलिः, पुं, (हलति कर्षति भूमिमिति । हल +
 “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
 इन् बृहहलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्-
 पर्यायः । जिह्वा २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 हलिनी, स्त्री, (हलमिव वा कारोऽख्यस्या इति ।
 इति ।) स्त्री । लाङ्गुलीकृतश्च । विषलाङ्गुला
 इति भाषा इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
 “कालिहारी तु हलिनी लाङ्गुली शक्रपुष्पपि ।
 विषस्याग्निशिखानन्ता वज्रवक्त्रा च गर्भेभ्यः ॥”

"लाङ्गुली हलीमो च स्वात्" इति गारुडे २०८ पञ्चाये ॥ हलसमूहश्च ॥

लिप्रियः, पुं, (हलीनो बलदेवस्य प्रियः ।) कदम्बहृत् । इत्यमरः । २।१४।४२ ॥ (प्रथ्यायो यथा,—

"कदम्बः प्रियको नीपो वृत्तपथ्यो हलिप्रियः ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लिप्रिया, स्त्री, (हलीनो बलदेवस्य प्रिया ।) मदिरा । इति राजनिर्घण्टः । अमरश्च । २। १० । ३८ ॥ (विवरणमस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हली, स्त्री, (हल्यते इति । हल + इन् । डीप् ।) कलिकारीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हली, [न्] पुं, (हलमस्यास्तीति । हल + इनि ।) बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२४ ॥ (यथा, उपदेशशतके । ६८ ।

"क्रुद्धो हली कुरुणां पुरमुत्याप्य लिपवद्याम् । अनुनीतस्सदमृत्तु क्रीधाविष्टोऽनुनेतव्य ॥") कृषिकर्मकर्त्ता । तत्पर्यायः । कुटुम्बी २ कर्षकः ३ चित्री ४ कृषिकः ५ कार्षिकः ६ कृषीवलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

हलीनः, पुं, (हलाय हितः । हल + क्तः ।) शाकहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हलीमकः, पुं, रोगविशेषः । यथा पाण्डुरोगस्यैव भेदं हलीमकश्चाह ।

"यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्हरितश्चावपीतकः । बलोत्साहः स्यस्तन्द्रामन्दान्निवत्वं मृदुञ्जरः ॥ स्तोत्रहर्षोऽङ्गमर्दय भ्रामटणारविचभ्रमाः । हलीमकं तदा तस्य विद्यादन्निर्लिपत्तः ॥" पाण्डोः पाण्डुरोगिणः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,

"मारितस्यायसृष्टं मुस्ताचूर्णं संयुतम् । खदिरस्य कषायेण पिबेदन्तु हलीमकम् ॥ सिता तिक्ता बला यष्टो त्रिफला रजनीयुगैः । खेहं लिङ्गात् समध्याज्यं हलीमकनिहत्यै ॥ अमृतलतारमकल्कपमाधितं तुरगाविह्वयः सर्पिः । क्षीरचतुर्गुणमेतद्विदितरेषु हलीमकर्त्तव्यः ॥" इति अमृताष्टकम् ॥ * ॥

"मधुरैरन्नपानेस्तं वातपित्तहरैर्हरैत् । कामलापाण्डुरोगोक्तक्रियाश्चात्रोपयोजयेत् ॥" अथ सामान्यतः पाण्डुरोगकामलाहलीमकचिकित्सा ।

"फलत्रिकासृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः । ज्ञाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ १ ॥ त्र्यम्बकं त्रिफला मुखं विडङ्गं चयचित्रके । दाक्षीं त्वष्पान्तिकी धातुर्धन्यको देवदारु च ॥ एषां द्विपलिकान् भागवान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ॥

मन्दुरं दिगुणं चूर्णाच्छुद्धमज्जनसन्निभम् ॥ मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिन् प्रक्षिपेत्ततः । क्षीरक्षरसमान् कृत्वा षट्कांस्तान् यथास्ति च । उपयुञ्जीत तत्रैव जीवं सत्प्राथम्ये भोजनम् । मन्दूरवटका क्षीते प्राचदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

कुटानि कठरं शोथमूत्रस्थं कफामयान् । अर्शांसि कामलां भेदं ग्रीहानं प्रमर्यान् च ॥" इति चूर्णवादिमन्दूरवटकः ॥ २ ॥

"किराततिकं सुरदारु दाक्षीं सुस्ता गुडुची वटुका पटोलम् । दुरालभा पपेटकं सांजम्बं कटुत्रिकं वङ्गफलत्रिकञ्च ॥ फलं विडङ्गस्य समाशकानि मन्थं समं चूर्णमध्यायसञ्च । सपिम्बध्यां वटिका विधया तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्या ॥ निहन्ति पाण्डुञ्च हलीमकञ्च शोथं प्रमेहं यक्ष्णारुञ्च । श्वामञ्च कासञ्च सरक्तपित्त-मर्शास्यथोरुपहृमामवातम् ॥ व्रणाञ्च गुल्मान् कफविद्विधञ्च श्वितञ्च कुष्ठञ्च ततः प्रयोगात् ॥" इति अष्टादशाङ्गुलीहृत् ॥ ३ ॥

"यवगोधूमशाक्यै रमैर्जाङ्गलजैर्हृतेः । मूहाटकामसुराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥ एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ४ ॥" इति भावप्रकाशः ॥

हलीशा, स्त्री, (हलस्य ईशा । शकन्वादित्वात् माधुः ।) लाङ्गुलदण्डः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

हल्यं, ति, (हलेन कृष्टम् । हल + यत् ।) कर्षित-क्षेत्रम् । इत्यमरः । २।१।८८ ॥ अस्य पर्यायः कृष्टशब्दे दृष्टव्यः ॥ (हलस्येदमिति ।) हल सम्बन्धं च ॥ (पुं, हलस्य कर्षः । हल + "मत-जनहलात् करणजन्यकर्षेषु ।" ४।४।८७ ॥ इति यत् ॥)

हल्यं, स्त्री, (हलस्येदमिति । यत् ।) वेरुष्यम् । इति कैचित् ॥

हण्या, स्त्री, (हलस्य सन्मूहः । हल + "पाशा-दिभ्यो यः ।" ४।२।४८ । इति यः ।) हलममूहः । इत्यमरः । ३।३।४१ ॥

हल्लकं, स्त्री, रक्तकङ्कारम् । हला इति भाषा । तत्पर्यायः । रक्तमन्थकम् २ । इत्यमरः । १। १० । ३६ ॥ रक्तसौगन्धिकम् ३ रेचना ४ । इति जटाधरः ॥ अल्पगन्धम् ५ सोमाख्यम् ६ रक्तकैरवम् ७ । इति रत्नमाला ॥

हल्लनं, त्रि, प्रचलायितम् । इति जटाधरः ॥

हल्लीषं, स्त्री, स्त्राणां सह नर्तनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, उपरूपकविशेषः । तज्ज-ल्लणं यथा, माहित्यदपणे । ६।५५५ । "हल्लीष एव एकाहः सप्ताष्टौ दग वा श्लियः । वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकोहत्तसङ्कुलः । मुखान्तिमौ तथा सन्धो बहुतासलयस्त्रितिः ॥") हल्लीषकं, स्त्री, (हल्लीषमेव । स्त्रार्थं कन् ।) स्त्रीणां मण्डलिकानृत्यम् । इति जटाधरः ॥

"मण्डलेन तु यजृत्वं स्त्रीणां हल्लीषकानु तत् ॥" इति हेमचन्द्रः ॥

एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनम् । तस्य रासक्रीडा । यथा,—

"गोपीनां मण्डलानृत्यवन्द्ये हल्लीषकं विदुः ॥" इति क्रीडात् ॥

तज्जलपत्तु ।

"पृथं सुहृत्तं मण्डलं वितस्ति-मात्रावतं की विनिश्चय्य शकुपम् । पाकस्य पद्मामितरैतरन्तु हस्तैर्भूमोऽयं तस्य रासगोष्ठी ॥" इति हरिवंशटोकायां नौसकण्ठः ॥

हल्लोमकं दन्त्यमकारमध्यमपि ॥

हवः, पुं, (हु नि हाम + अप् ।) होमः । पाश्चा । (ह + "भावेऽनुपमगस्य ।" ३।३।७५ । इति अप् सम्प्रसारणञ्च ।) पाश्चानम् । अक्षरः । इत्यमरः । ३।२।८ ॥

हवः, पुं, कांस्यपात्रे दधिमितयितामभक्षणम् । इति कैचित् ॥

हवनं, स्त्री, (हु + ष्ट् ।) होमः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १।१६८ । ३४ ।

"याजन्तु हवनस्यान्ते देवोमात्रापयतदा । प्रहि मा राक्षि पृषति । मिथुषं त्वासुपर्णितम् ॥")

हवनायुः, [म्] पुं, (हवनमेव आयुष्यम् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

हवनी, स्त्री, (ह्वयतेऽनेति । हु + ष्ट् । डीप् ।) होमकुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हवनीयं, त्रि, होमोयद्रव्यम् । इत्यम् । बुधाती-रनोयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

हविः, [स्] स्त्री (ह्वयतेऽनेनेति । हु + "अर्हि-युचिदुष्टपोति ।" उणा० २।१०८ । इति हविः ।) हवनीयद्रव्यम् । तत्पर्यायः । मात्सा-य्यम् २ । छतम् । इत्यमरः । २।३।२७ ॥ (यथा, महाभारते । १।८५।११ ।

"न ज्ञातु कामः कामानामुपभोगेन शक्यति । हविषा कृणावर्त्तेव भूय एवाभिवर्त्ते ॥") जलम् । इति कैचित् ॥ (विष्णुः । इति महा-भारतम् । १३।१४८।५२ ॥ शिवः । इति च तत्रैव । १३।१७।१०२ ॥)

हविषा, स्त्री, होमकुण्डम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हविरशनः, पुं, (हविरशनं यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ छतभोजनं, स्त्री ॥

हविगन्धा, स्त्री, (हविषो गन्धो यस्याम् ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीशब्देऽस्या गुणा-दयो ज्ञायव्याः ॥

हविगंधं, स्त्री, (हविषो गन्धम् ।) होमच्छदम् । तत्पर्यायः । होत्रायम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्येऽन्, पुं, (हविषो हवनीयाय मन्थते इति । मन्थ + ञ् ।) गणिकारीहृत् । इति रत्न-माला ॥

हविष्यं, स्त्री, (हविषे हितम् । हविष्य + "उग-वादिभ्यो यत् ।" ५।१।२ । इति यत् ।) छतम् । यथा,—

हस

“हृतं हविष्यमाज्यञ्च हविराधारसर्पिणी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्याक्षम् । यथा,—

“अयोदश्यां कृतस्नानो ब्रह्मचारी समाहितः ।
निरामिषं हविष्यं वा सकृद्भुञ्जीत नान्यथा ॥”
इति शिवरात्रिब्रतकथा ॥३॥

अन्यत्र ।

“हेमन्ते प्रथमे मामि नन्द ब्रजकुमारिकाः ।
चेरुहविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥”
इति श्रीमद्भागवतम् ॥

हविष्यान्नं, स्त्री, (हविष्यमन्नम् ।) व्रतादौ भक्ष-
णीयद्रव्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“हेमन्तिकं सितस्त्रिभुवनं धान्यं मुहास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुलीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

षष्टिका कालशाकश्च मूलकं केमुकेतरत् ।
लवणं सैन्धवसामुद्रे गन्धे च दधिसर्पिणौ ॥

पयोऽनुवृत्तसारञ्च पनमास्रहरीतकी ।
तिन्तिडौ जीरकश्चैव नागरङ्गकपिप्ली ॥

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।
अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥”

अत्रास्त्रिभुवन्युपादानादन्यत्र स्त्रिभुवन्युत्प-
लेन दोषः । हेमन्तिकमित्यभिधाय अगस्त्य-
संहितायाम् ।

“नारिकेलफलश्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
प्रास्रमामलकश्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ।
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हव्यं, स्त्री, (ह्वयते इति । हु + यत् ।) देवानाम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः । ३।८७।

“नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु सोहास्तानि दाढभिः ॥”)
हवनीयद्रव्यञ्च ॥

हव्यपाकः, पुं, (हव्याय पाको यस्य ।) चरुः ।
इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

हव्यवाहः, पुं, हव्यं वहतीति । वह + षण् ।)
अग्निः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हुतवहाङ्गवान् सर्वलोकभृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)
हव्यवाहनः, पुं, (हव्यं वाहयतीति । वह + णिच् +
लुः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २२४ । १३ ।
“न ह्येतत् कारणं ब्रह्मन्वयं सस्यतिभार्ति मे ।
यद्दाह सुसंक्रुधः खाण्डवं हव्यवाहनः ॥”)
हव्याशः, पुं, (हव्यमश्रातीति । हव्य + अश् +
षण् ।) हुताशनः । इति शब्दरत्नावली ॥

हव्याशनः, पुं, (हव्यं अशनं यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

हम, ए हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-उपह०से सक०-सैट् ।) ए, अह-
मात् । हासोऽपृष्वप्रतोत्या कपोलस्य विकसितौ-
करणम् । तत्रैवाकर्मकः । हसति शनैः शृङ्क-

हस्तः

रुदितस्त्रो । इति गोवर्धनः । यदा तु कस्य
चिहोषादिकमुद्दिश्य तत् स्यात्तदा सकर्मकः ।
हसन्तमन्तव्यंलभ्यतां रवेगिति श्रीहर्षः ॥

हसन्ति साधवश्चौरम् । इति दुर्गादासः ॥
हसः, पुं, (हसनमिति । हस + “स्वनहसोर्वा”
३ । ३ । ६२ । इति षप् ।) हास्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । ३० । ६ ।

“हमाय कारिभानन्दाय स्त्रीषस्वमिति ॥”)
हसन्, [त्] चि, हास्यं कुर्वन् । हसधातोः शब्द-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६।२७।

“हसन् विहासांश्च लहाति हर्षात्
वाष्पागमं कृष्णविमोदनार्थम् ॥”)
हसनं, स्त्री, (हस + ल्युट् ।) हास्यम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा, हहत्संहितायाम् । ४६।२५ ।

“हसने देशभ्रंशं रुदिते च व्याधिवाहुष्यम् ॥)
हसनी, स्त्री, (हसतीति । हस + क्तल्यल्युट् इति
ल्युट् । टिट्ठेति डौप् ।) अङ्गारधानी । इति
मेदिनी ॥

हसनौमणिः, पुं, अग्निः । इति चिकान्णशेषः ॥
हसन्तिका, स्त्री अङ्गारधानी । इति हेमचन्द्रः ॥
हसन्ती, स्त्री, (हसतीति । हस + शब्द । डौप् ।)
अङ्गारधानिका । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

मञ्जिकाविशेषः । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥
(हास्यं कुर्वती । यथा कथासरित्सागरे । ११ ।
३१ ।

“अस्तीहोञ्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः ।
हसन्तीव सुधाधैतैः प्रासादैरमरावतीम् ॥”)
हसिकाः, त्रि, (हसी हासीऽस्त्यस्तीति । ठन् ।)
हास्यकर्ता । इति केचित् ॥ हसशब्दात् षिणक-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हसितं, स्त्री, (हस + क्तः ।) हास्यम् । (यथा,
हहत्संहितायाम् । ६८ । ७४ ।

“हमितं शुभदमकस्यं
स निमौलितलोचनञ्च पापस्य ।
हृष्टस्य हमितमसक्तत्
सोन्मादस्यासक्तत् प्राप्ते ॥”)
कामदेवधनुः । इति केचित् ॥ (हास्यकरणम् ।
यथा, कथासरित्सागरे । ५८ । १५८ ।

“अथ कर्मगतं वित्रां दृष्ट्वास्य हसितं मया ॥”
परिहासः । यथा, किराते । १३ । ४७ ।

“कीर्त्तितानि हमितेऽपि तानि यं
ब्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥”)
हमितः, त्रि, (हस + क्तः ।) विकसितः । इति
शब्दमाला ॥ कृतहासञ्च ॥

हस्तं, स्त्री, (हस + तन् ।) चर्मप्रसेविका । इति
केचित् ॥

हस्तः, पुं, (हसति विक्रमतीति । हस + “हसि-
कृषिण्वामोति ॥” ङणा० । ३ । ८६ । इति
तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म्म-
न्द्रियः । हात इति भाषा । ततपठ्यायः ।
पाणिः २ सप्तः ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्तावी

पञ्चशास्त्रः ५ । इत्यमरः ॥ करः ६ भुजः ७ ।
इति जटाधर ॥ कुलिः ८ भुजादलः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

“हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतञ्च कर्माणि युक्तस्तथाधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

हस्तास्य शुभाशुभलक्षणं बाहुशब्दे दृष्टव्यम् ॥३॥
विस्तृतकरप्रकीर्णः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

स च चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणम् । इति भरतः ॥
यथा,—

“यवानां तण्डुलैरकमङ्गलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अदौर्घ्यो जितैर्हस्ताश्चतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वहृत्कालिकापुराणम् ॥

अपि च ।

“यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्ये-
हंस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोधः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥”
इति लीलावती ॥३॥

हस्तामात्रदत्तक्षेत्रादिद्रव्यभक्षणनिषेधो यथा,
“हस्तादन्नाद्ये क्षेत्रे लवणं व्यञ्जानानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किञ्चि-
षम् ॥

तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्षनाद्य तृणैर्न वा ।
प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥”
इति श्रावतस्त्वष्ट्रवशिष्ठवचनम् ॥३॥

एकहस्तादन्तद्रव्यभोजननिषेधो यथा,—
“एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ॥”
इति तथुतादिपुराणवचनम् ॥३॥

हस्तिशुण्डः । यथा, रामायणे । २।२३।४।
“अथहस्तं विधुन्वन्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ॥”)
हस्तानचक्षम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३३।११।
“प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते श्रावप्रदो नरः ॥”)
केशात् परे तत्समूहवाचकः । इति मेदिनी ॥

हस्तज्योडिः, पुं, करज्योडिहृत्कः । हाताज्युडि
इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणः । रसवहादि-
वश्यकृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तधारणं, स्त्री, (हस्तस्य धारणम् ।) मार-
णोद्यतस्य निवारणम् । इति हस्तधारणशब्द-
टोकायां रामायणम् । ३ । २ । ५ ॥ (परि-
चाणम् । यथा, महाभारते । १ । २१४ । १० ।

“ब्राह्मणस्त्रे हृते चौरैर्धर्मार्थं च विलापिते ।
रोरुयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणम् ॥”)
हस्तपुच्छं, स्त्री, (हस्तस्य पुच्छम् ।) हस्तावयव-
विशेषः । हातेर पांक्षा इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कल्पवृक्षम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हस्ताविम्बं, स्त्री, (हस्तस्य विम्बं यत्र ।) खासकाः ।
स तु चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥ करप्रतिबिम्बञ्च ॥

हस्तवारणं, स्त्री, (हस्तेन वारणम् ।) परिव्राज्यम् ।
तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।
२ । ५ ॥ करेण निषेधनञ्च ॥

हस्ताम

हस्तासिंहः, स्त्री, (हस्तास्य सिंहः ।) धृतिः ।
वेतनम् । यथा,—

“प्रतीकारमिमं कृत्वा श्रोतादेस्ताः प्रजाः पुनः ।
वार्त्तोपायं ततश्चक्रुः हस्तासिंहस्य कर्मजाम् ॥”

इति विश्वपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥

हस्तासिंहं हस्ताभ्यां साभ्यां सिंहं धृतिं तामै-
वाह कर्मजां तत्कर्मनिमित्तान् । इति तट्टीका ॥
करणे साधनञ्च ॥

हस्तासूत्रं, स्त्री, (हस्तास्य सूत्रम् ।) वलयम् । यथा,
“कटको वलयं पारिहास्यावापौ तु कङ्कणम् ।
हस्तासूत्रं प्रतिसरः जर्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(विवाहादिकालीनमङ्गलार्थनिवहकरसूत्रम् ।
यथा, कुमारः । ७ । २५ ।

“ववन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्ताः
स्थानान्तरे कश्चित्तसन्निवेशम् ।
धात्राङ्गुलीभिः प्रतिसार्थमाश-
मूर्णामयं कौतुकहस्तासूत्रम् ॥”

हस्ता, पुं, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-
गतत्रयोदशनक्षत्रम् । तत्तु हस्ताकृतिपञ्च-
तारात्मकम् । अस्याधिदेवता दिनकृत् । जन्म-
कालोन्नाद्यं जघन्यगुणदायकः । इति ज्योति-
स्तस्त्रम् ॥*॥ तद्दर्शनेन लग्ननिरूपणं यथा,—

“मस्तकोपरि कराकृतौ करे
तिष्ठतीन्दूमुषि ! बाणतारके ।
लिप्तिकाः शरकुपचसंज्ञकाः
नायकासनविलम्बतो गताः ॥” ३३५ ।

इति कालिदासकृतत्रात्रिलम्बनिरूपणग्रन्थः ॥*॥
तत्र जातफलम् ।

“दाता यशस्वी सुतरां मनस्वी
भूदेवदेवाश्च नक्षत्रयज्ञः ।
प्रसूतिकाले किल यस्य हस्ता
हस्तास्थिता तस्य समस्तममृतम् ॥”

इति कौष्ठोप्रदीपः ॥

हस्ताङ्गुलिः, पुं, (हस्तस्य अङ्गुलिः ।) करशाखा ।
यथा,—

“हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ।”
इति गार्कडे ६६ अध्यायः ॥

अस्य विवरणं बाहुशब्दे दृष्टव्यम् ॥

हस्तामलकं, स्त्री, (हस्तास्थितं आमलकम् ।)
करस्थितामलकीफलम् । (यथा, रामायणे ।
“त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत् सदा ॥”)
वेदान्तग्रन्थविशेषः । तत्रिख्यते । श्रीमच्छंकरा-
चार्यस्य दिग्विजयसमये पश्चिम्ये कश्चित्
बालकं प्रति प्रश्नः ।

“कस्त्वं शिशो ! कस्य कुतोऽसि गस्ता
किं नाम ते त्वं कुत आगतोऽसि ।
एतद्दद त्वं मम सुप्रसिद्धं
मन्वीतये प्रीतिविवर्धनोऽसि ॥”

बालकस्योत्तरम् ।

“नाहं मनुष्यो न च देवयथो
न ब्राह्मणश्चास्मिन्मनुष्याः ।

हस्ताम

न ब्रह्मचारी न षष्ठी वनको
भिर्मुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥”
एतस्य श्लोकस्य शहराचार्येण भाषणं न कृतम् ॥

“निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ
निरस्तासिलोपाधिराकाशकल्पः ।

रविकोकवेष्टानिमित्तं यथा यः
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥१॥

यमन्वुष्णवक्रित्यबोधस्वरूपं
मनश्चक्षुरादीन्बोधामकानि ।

प्रवर्तन्त आन्वित्य निष्कल्पमेकं
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २ ॥

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो
सुष्ठत्वात् पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।

चिदाभासको धौघु जीवोऽपि तद्वत्
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥

यथा दर्पणाभाव आभासज्ञानो
मुखं विद्यते कस्यानाहीनमेकम् ।

तथा धौघियोगे निराभासको यः
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ४ ॥

मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तः स्वयं यो
मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ।

मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ५ ॥

य एको विभाति स्तः शुद्धचेताः
प्रकाशस्वरूपोऽपि नानेव धोषु ।

शरावोदकस्थो यथा भानुरेकः
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ६ ॥

यथानेकचक्रः प्रकाशो रविर्न
क्रमेण प्रकाशोकराति प्रकाशम् ।

अनेका धियो यस्तथैकप्रबोधः
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ७ ॥

विवस्वत्प्रभातं यथा रूपमक्षं
प्रगृह्णाति नाभातमेवं विवस्वान् ।

यथा भात आभासयत्यक्षमेकः
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ८ ॥

यथा सूर्ये एकोऽपस्वनेकशलासु
स्थिरास्वप्यनन्वनिभाव्यस्वरूपः ।

चलासु प्रभिन्नासु धौघे च एवं
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ९ ॥

घनच्छकटदृष्टिघनच्छत्रमेकं
यथा निष्पुंभं मन्यते चातिमूढः ।

तथा बहवद्भ्राति यो मूढदृष्टः
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १० ॥

समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं
समस्तानि वस्तूनि यत्र स्पृशन्ति ।

वियद्दत् सदा शुद्धमच्छस्वरूपं
स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ११ ॥

उपाधो यथा भेदता सम्प्रणानां
तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेषु ।

यथा चन्द्रकाणां जले चञ्चलत्वं
तथा चञ्चलत्वं तवापीह विष्णोः ॥ १२ ॥

इति हस्तामलकं समाप्तम् ॥

हस्तिको

हस्तिकं, स्त्री, (हस्तिकानां समूहः । कन् ।) हस्ति-
समूहः । तत्पर्यायः । गजता २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हस्तिकणः, पुं, (हस्तौ कचे यस्य ।) सिंहः ।
व्याघ्रः । इति केचित् ॥

हस्तिकन्दः, पुं, (हस्तिनः पद इव कन्दो यस्य ।)
बृहत्कन्दविशेषः । तत्पर्यायः । हस्तिपत्र २

स्थूलकन्दः ३ पतिकन्दकः ४ बृहत्पत्रः ५ पति-
पत्रः ६ हस्तिकर्णः ७ सुकर्णकः ८ त्वग्दोषारिः

९ कुष्ठहन्ता १० गिरिवासी ११ नागाशयः १२
गजकन्दः १३ नागकन्दः १४ अप्य गुणाः ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयत्वग्दोषत्रय-
कुष्ठविषवैषेपेनाशित्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥

हस्तिकरञ्चः, पुं, (हस्तोव महान् करञ्चः ।)
महाकरञ्चः । इति राजनिघण्टुः ॥ (गुणादयो-

ऽस्य महाकरञ्चशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिकर्णः, पुं, (हस्तिनः कर्णमिव पर्णमस्य ।)
परण्डः । पलाशभेदः । गणदेवताभेदः । इति

मेदिनी ॥ हस्तिकन्दः । रत्नकरञ्चः । इति राज-
निघण्टुः ॥ हस्तिकर्णपलाशस्य गुणाः ।

“हस्तिकर्णः परं हृत्थो मिधायुर्वलवर्धनः ।”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

श्रीहरिद्वयाच ।

“हस्तिकर्णस्यैव मूलं गृहीत्वा चूर्णयेत्हर ! ।
सर्वरागविनिर्मुक्तः चूर्णं पलाशतं शिव ॥

सर्कारं भक्षितं कुर्यात् सप्ताहेन हृद्यभ्रज ! ।
भरं श्रुतिधरं शूरं सृग्न्दगतिविक्रमम् ॥

पद्मगौरप्रतीकाश युक्तं दशशतायुषाः ।
पौडशाब्दाकृतिं वद । सततं दुग्धभोजितम् ॥

मधुसर्पिःसमायुक्तं जघमायुष्करं भवेत् ।
तज्जग्धं मधुना साह दशवधमहस्त्रिणम् ॥

कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवक्रभम् ।
दध्ना नित्यं भक्षितानु वज्रदेहकरं शिव ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वधसहस्त्रिणम् ।
तत्र काष्ठीकभयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥

शतवर्षं दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ।
जग्धं त्रिफलया युक्तं चक्षुष्यन्तं करोति वै ॥

अस्यः पश्यन् चूर्णस्य साल्यस्यैव तु भक्षणान् ।
महिषघ्नोऽभयुक्तं तत्रैवः कृष्णकेशकृत् ॥

श्रद्धाटय च वै केशा भवन्ति हृद्यभ्रज ! ।
तैलयुक्तं चूर्णं बलीपलितवर्जितम् ॥

तद्दहनमाचण्य सर्वरागैः प्रमुच्यते ।
सच्छाशकारचूर्णेन दृष्टिः पक्वामतोऽश्नान् ॥”

इति गार्कडे १० अध्यायः ॥

हस्तिकर्णकः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य ।
कप् ।) किंशुकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकण्डलः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य ।
पलाशभेदः । इत्यमरमाला ॥

हस्तिकोशिलः, पु, (हस्तोव कोशिलः ।) (वदरीभेदः ।
तत्पर्यायः । गोपघोषटा २ घोषटा ३ वदरी-

च्छदा ४ । इति रत्नमाला ॥

हस्तिन

हस्तिगिरिः, पुं, (हस्तिप्रधानो गिरिर्यत्र) काश्चि-
देयः । इति कैचित् ॥

हस्तिघोषा, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा ।)
बृहतीघोषा । बृहती तोरह इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । ऐभी २ महत्पुण्या ३ सपीतिका ४
महाकोशातकी ५ । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् ।
मारकत्वम् । पित्तानिलनाशित्वम् । इति मदन-
विनोदः ॥ (पर्यायान्तरं यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला
धामार्गवो घोमकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हस्तिघोषातकी, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा-
तकी ।) हस्तिघोषा । इति रत्नमाला ॥

(गुणादिकमस्या हस्तिघोषाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिघ्नः, पुं, (हस्तिं हन्तुं शक्तः । हस्तिन् +
घ्न + “शक्ती हस्तिघ्नपाटयोः ।” ३ । २ । ५४ ।
इति टक् ।) मनुष्यः । इति कैचित् ॥ करि-
नाशके, वि ॥

हस्तिचारिणी, स्त्री, (हस्तीव चरतीति । चर +
णिनिः । डीप् ।) महाकरश्चः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तः, स्त्री, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य
स्येति । अच् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तः, पुं, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य ।
अच् ।) मूलकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (हस्तिनो
दन्त इव ।) द्रव्यरत्नाश्रयभित्तिकीलकः ।

(हस्तिनो दन्तः) गजदशनश्च ॥ (यथा,—
“हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यश्चैव रसास्त्रनम् ।
लोमान्यनेन जायते नृणां पाणितलेष्वपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सुद्रोगाधिकारे ॥)

हस्तिदन्तकं, स्त्री, (हस्तिदन्तमेव । कन् ।)
मूलकम् । इति शब्दमाला ॥ (मूलकशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिदन्तफला, स्त्री, (हस्तिदन्त इव फलमस्याः ।)
एर्वाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिद्वयसः, त्रि, गजपरिमाणम् । हस्तिशब्दात्
द्वयसचप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

हस्तिनखः, पुं, (हस्तिनो नख इव ।) पुर्हारि
यत् कूटं तत् । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ हारो
परि दुर्गाथं यत् कूटं सृष्टिकाराशिस्रस्मिन्
हस्तिनखो दम्दमा इति ख्यातः । दुर्गहारा-
वरणार्थः क्रमनिम्नोन्नतखातोदृतसृत्कूटो
हस्तिनख इत्यन्योऽपि । दुर्गपुरहारसमौपि
युद्धार्थं यद्द्विरतटमन्तःसोपानयुक्तं सृत्कूटं
यच्च खित्वा विपक्षेषु काण्डादिकं क्षिप्यते तत्र
हस्तिनखो बृहज इति ख्यात इत्यपरे । हस्तिनो
नख इव हस्तिनखः । इति तट्टीकायां भरतः ।
(यथा, माघे । ३ । ६८ ।

“अनेरनीयन्त रयात् पतन्तो
रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ।
सयत्सतायतरिशुभम्-
षीवापसंसक्तसुगोस्तरङ्गैः ॥”)

हस्तिप

हस्तिनपुरं, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हस्तिनापुरं, स्त्री, चन्द्रवंशीयहस्तिनामकराज-
निर्घन्तनगरम् । परिचित्गङ्ग इति दिक्ती इति
च ख्यातम् । तत्पर्यायः । नागाङ्गः २ हस्तिन-
पुरम् ३ हस्तिनम् ४ गजाङ्गयम् ५ गजाङ्गम् ६
गजसाङ्गयम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
हस्तिनौपुरम् ८ । इति हेमचन्द्रः । शतानीका-
दप्यश्वमेधदत्तो भविता । तस्मादप्यधि शीमेकणः ।
अधिसोमकणात् चिचनुः । यो गङ्गापङ्कते
हस्तिनापुरे कौशाङ्गा निवसति । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ । ३ ॥

हस्तिनी, स्त्री, (हस्तिनः स्त्री । डीप्) गज-
पत्नी । हातिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
करिणुः २ करिणुः ३ रेणुका ४ करिणुका ५
धेनुका ६ वासिता ७ वासा ८ करिणी ९
विशा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्बरा ११
पुष्करिणी १२ कचा १३ वसा १४ गणिका १५
गजयोपित् १६ । इति जटाधरः ॥ इमौ १७
पद्मिनी १८ मातङ्गी १९ । अस्या दुग्धगुणाः ।
मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । गुरुत्वम् । कषायत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । स्वेद्यकरत्वम् । शीतत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् । बलवर्धनत्वम् ॥ तदधिगुणाः ।
कषायत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । पक्तिशूल-
शमनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । दौर्घ्नप्रदत्वम् । वलास-
गदनाशित्वम् । वीर्यवर्धनत्वम् । उत्तमबल-
प्रदत्वम् । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् ।
शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भ-
जन्तुपित्तकफक्रमिनाशित्वम् ॥ तदृष्टतगुणाः ।
कफपित्तविषक्रमिनाशित्वम् । कषायत्वम् ।
विष्टम्भत्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्री-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“स्युलाधरा स्यूलनितम्बभागा
स्युलाङ्गुली स्यूलकुचा सुशोला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखण्डा खलु हस्तिनी स्यात् ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

हृद्विलासिनो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हस्तिनौपुरं, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिपः, पुं, (हस्तिनं पाति रक्षतीति । पा +
कः ।) हस्त्यारोहः । इति शब्दमाला ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३८ ॥ १८ ॥

“वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी स्वच्छन्दः प्राणं नयति साधितम् ॥”)

हस्तिपकः, पुं, (हस्तिप एव । कन् ।) गजारोहः ।
माहुत इति भाषा । तत्पर्यायः । आधोरणः २
हस्त्यारोहः ३ निषादी ४ । इत्यमरः । २ । ८ ।
५८ ॥ आद्यौ पालकी परी योद्धारविति
कैचित् । इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ५ । ४८ ।

“जम्बे जनेर्मुकुशितासमनाद्दाने
संरब्धहस्तिपकनिहुरचोदनाभिः ।

हस्ती

अथीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे
मन्दोऽपि नाम न महानवट्टञ्च माध्वः ॥”)
हस्तिपचः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव पत्रमस्य ।)

हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णिका, स्त्री, (हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्याः
कन् । टाप् ।) राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णी, स्त्री, (हस्तिनः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डोष् ।) मोरटालता । इति रत्नमाला ॥
कर्कटो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिमदः, पुं, (हस्तिनो मदः ।) करिगण्डधरित
मदजलम् । तत्पर्यायः । गजमदः २ गज-
दानम् ३ मदः ४ कुम्भमदः ५ दन्तमदः ६
दानम् ७ ह्रिमदः ८ । अस्या गुणाः । स्निग्ध-
त्वम् । तिक्तत्वम् । केश्यत्वम् । अपस्मारविष-
कुष्ठकण्डूतित्रणदद्रुविसर्पनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिमल्लः, पुं, (हस्तिषु मल्लः ।) गणेशः । शङ्-
नागः । ऐरावतः । इति मेदिनी ॥

हस्तिरोहणकः, पुं, (हस्त्यो रोहते इति । रुह +
ल्युः । ततः कन् ।) महाकरश्चः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिशोधकः, पुं, (हस्त्यो महान् शोधः । ततः
कन् ।) शोधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिवाहः, पुं, (हस्तिनं वाहयतीति । वह +
णिच् + अण् ।) अङ्गुशः । इति शब्दरत्नावली ॥
गजवाहकश्च ॥

हस्तिविषाणी, स्त्री, कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्याः कदलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिशाला, स्त्री, (हस्तिनः शाला ।) गज-
शहम् । फोलखाना इति पारस्यभाषा । तत्-
पर्यायः । चतुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिशुण्डा, स्त्री, (हस्तिनः शुण्ड इव आकारो-
हस्तिशुण्डी, ऽस्यस्येति । अच् । विभाषया
डोष् ।) क्षुपविशेषः । हातिशुण्डा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । हस्तिनी २ भुङ्क्ती ३ जले-
च्छया ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागशुण्डो ५

शुण्डो ६ धूमरपत्रिका ७ । (पर्यायान्तरं यथा,
“हस्तिशुण्डी वातिविषा क्षुण्डं हेममाचिकम् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सन्निपात-
ज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ करि-
करे, पुं ॥

हस्तिश्यामाकः, पुं, (हस्त्यो स्यात् श्यामाकः ।)
शस्यविशेषः । हातियश्यामा इति भाषा ।
अस्य गुणाः । भातुशोषकत्वम् । पित्तक्षेप-
नाशित्वम् । वायुवर्धनत्वम् । रुचत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

हस्तो, [नृ] पुं, सुहोचराजपुत्रः । यथा । बृहत्-
संहिता सुहोचः पुत्रः सुहोचहस्तौ य इदं
हस्तिनापुरं निर्मापयामास । इति विष्णु-
पुराणे ४ अंशे १८ अक्षयः ॥ अपि च ।

"सुहोत्रस्वापि दायादो हस्तो नाम बभूव ह ।
तं नंदं निर्मितं पूर्वं पुरैव हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनखैव दायादास्तयः परमधास्मिन्ना ।
अजमीदो हिमोदश्च पुरुमोदस्तथैव च ॥"

इति हरिवंशे पिष्टकल्पे २० अध्यायः ॥ * ॥
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तोऽस्त्र-
स्येति । हस्त + इनिः ।) वृहत्पशुविशेषः ।
ह्यती इति भाषा । तन्पर्यायः । दन्ती २
दन्तावलः ३ हिरदः ४ अनेकपः ५ हिपः ६
मतङ्गजः ७ गजः ८ नागः ९ कुञ्जरः १०
वारणः ११ करो १२ इभः १३ स्तम्बरमः १४
पद्मो १५ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ मतङ्गः १६
मातङ्गः १७ पीलुः १८ वराङ्गः १९ पुष्करी २०
जलकङ्कः २१ महासृगः २२ स्तरमः २३
शूर्पकर्णः २४ सिन्धुरः २५ सामजः २६ कटी २७
अन्तःस्वेदः २८ दोषमारुतः २९ विलोम-
जिह्वः ३० काटी ३१ पिण्डपादः ३२ महा-
मटः ३३ पेटकी ३४ कटकी ३५ कुम्भी ३६
निर्भरः ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्दूर-
तिलकः ३८ पञ्चनखः ३९ शृङ्गारी ४०
करेणुः ४१ कर्णिको ४२ लिङ्गी ४३ साम
यानिः ४४ । इति लटाधरः ॥ राजीवः ४५
जलकाङ्कः ४६ लतालकः ४७ पेचिलः ४८ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिरदनः ४९ करभी ५०
विषाणो ५१ रटनी ५२ महावलः ५३ भटः ५४
द्रुमारिः ५५ षष्टिहायनः ५६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ स च चतुर्जातियथा,—
"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तद्दारा भ्रमणगणाः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्थैर्यबलाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
कामुकोऽन्नगजारोहणदीपो यथा ।
"नारीहेतुं कामुकोऽन्नं गजं राजा कटाचन ।
आरुह्य कामुकं तन्तु परत्रेह विपोदति ॥"
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गजायुर्वेदः ।
"गजायुर्वेदमाख्यास्ये उक्ताः खल्पा गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा भावा ताभिर्गजरुगर्हणम् ॥
गजोपसर्गव्याघ्रीनां शमनं शान्तिकर्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विपान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वयं मालां निबन्धीयादुपोषितः ।
मन्त्रं मन्त्रिता वैद्यो वचा विद्यार्थकामले ॥
सूर्याद्याः शिवदुर्गा श्रीविष्णुना रक्षसाङ्गणः ।
बलिं दद्याच्च भूतैः क्षापयेच्च चतुर्घटे ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भस्मनोहनयेद्गजम् ।
भूती रक्षा शुभा मध्या वारुणो रक्षसां सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोले च दशमूलं विडम्बकम् ।
शतावरी गुडुषो च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कल्कः कषायकः ।
आयुर्वेदो गजाश्नानामुक्तः संक्षेपसारतः ॥"
इति गाढे । २०७ । ३६—४२ ॥ * ॥ गजे
वर्चनीयानि यथा,—

"गजे सहस्रयोधिवसुधत्वं कर्णवापलम् ।
परिव्यूहविभेदत्वं कुम्भसुक्तामलादयः ॥"
इति कविशल्पनाथां १ स्ववके २ कुसुमम् ॥ *
तच्छकुनानि यथा ।

"जङ्घी करं यः कुर्वतेऽथवा यो
धत्ते करं दक्षिणदन्तभागे ।
यो वा भवेत् हृदितपुरिताशः
कर्णो भवेदध्वगपुरिताशः ॥"

इति वसन्तराजशाकुने चतुष्टयशाकुनम् ॥ * ॥
स च प्रजापतिदेवताकः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
"अभयं सर्वदेव्यं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदेवतः ॥"

इत्यादि ॥ * ॥
तस्य प्रतिग्रहे आरुह्य ग्राह्यम् । यथा ।
"करं गृह्यतथा कन्यां टामदास्यो द्विजोत्तमाः ।
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णं धारय्य
कीर्तितः ॥"
इत्यादि ॥ * ॥

प्रतिग्रहागणेन तदपाह्यम् । यथा, ब्रह्मपुरा-
णम् ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्भ्रूयर्थं साधुनस्तथा ।
अव्यग्रमपि मातङ्गतिजलोहांश्च वर्णयेत् ॥"
इत्यादि ॥ * ॥
तद्दानफलम् । यथा मन्दिपुराणम् ।
"योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणं प्रतिपादयेत् ।
स शक्रस्य वनेका के शक्रतुल्या युगान् दय ।
प्राप्यान्त च व मानुष्यं राजा भवति बुद्धिमान् ॥"
इति शुद्धितत्वम् ॥ * ॥

अपि च ।
"गामश्वश्च मर्ही हेम मणोनय गजास्तिलान् ।
ये प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्वदा मुने । ।
न तेषां रौरवः पत्या दस्वेषां दानमित्युत ॥"
इति ब्रह्मपुराणे यमशर्मिलोपाख्याननामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अथ गजपरीक्षा । तत्र कालः ।

"पन्द्रमित्रवरुणानिलपुष्पा-
चन्द्रतोयरविवारिजतार ।
सूर्यशक्रगुरुसामरवार
श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥
सर्वं चरे शुभसमाश्रितवोचिते वा
चन्द्रस्य दृष्टिभयानविधौ विहवा ।
सौम्ये दिने करनिघाटवसुधवस्य-
तोयशमेवमदितय शुभपचाहः ॥
स्यात् कुञ्जरत्रयषट्दर्शनदानकालः
शेषेषु दुःखकलमाकंशुतेऽङ्घ्रि चैव ॥
गजानामष्टधा भेदाः संक्षेपे प्रकाशयते ।
ऐरावतः पुष्करीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
एषां वंशप्रसूतत्वाद्गजानामष्टजातयः ॥
ये कुञ्जराः पाञ्चसर्वदेहाः
सुदीर्घदन्ताः सितपुष्पदन्ताः ।

पक्षोमया पक्षभुजो बलाख्या
महाप्रमाणा लघुपुष्टिकाः ॥
क्रुधाः समीकं सुदोऽन्यकासौ
लघुष्णपाना बहुलोपदानाः ।
विस्तारदानास्तनुलोमपुष्पा
ऐरावतस्याभिजनप्रसूताः ॥
तन्त्रेव सर्वेषु विशुद्धवर्षा
पतीवहताः प्रभवन्ति सुक्ताः ।
नाल्पेन पुष्पेन महापतीनां
सृजन्ति भूमण्डलमध्यमेत ।
दन्ता विभन्ता अपि युद्धरुहे
पुनः प्ररोहन्ति पुरैव तेषाम् ॥ १ ॥
ये कुञ्जराः कीमलसर्वदेहाः
पुष्पा न दण्डाः खरगण्डदेशाः ।
स्वल्पदाः सन्ततराषभाजोऽ-
मरप्रियाः सर्वभुजो बलाख्याः ॥
सुतीक्ष्णदन्ता रमणा गजानां
ते पुण्डरीकप्रवरप्रसूताः ।
ते पद्मगन्धं त्रिसृजन्ति रती
दानश्च तेषां वमथः प्रभृता ॥
न तेषुपानेऽभ्यधिका सृष्टा च
श्रमेऽपि जेते वनसुसृजन्ति ।
अमो तेषु निवसन्ति रात्रां
ते वै समस्तजितिशामनाहीः ॥ २ ॥
ये कुञ्जराः कर्कशसर्वदेहाः
कदापि मायन्ति गलच्छदाश्च ।
आहारयोगाहलवीर्यभाजो
नात्यम्बुकामा बहुलोमगण्डाः ।
विरुपदन्तास्तनुपुष्ककर्षा
ज्ञेया बहुर्वीमनवंशजाताः ॥ ३ ॥
ये दीर्घदेहास्तनुदीर्घपुष्पाः
कुदन्तभाजो मलपूर्णदेहाः ।
अविहगण्डाः कलशप्रियाश्च
ते कुञ्जराः स्युः कुमुदस्य वंशाः ।
अन्वहिपान् दर्शनमाचतस्तु
निघ्नन्ति ते दर्शनमाच पुंसाम् ॥ ४ ॥
ये क्षिण्णदेहाः मलिनाभिलावा
महाप्रमाणास्तनुपुष्पदन्ताः ।
अविहदन्ताः यमदुःसहाश्च
ते कुञ्जराश्चाञ्जनवंशजाताः ॥ ५ ॥
रितश्च दानश्च सृजन्ति शम्भ-
दानपदेषु प्रभवन्ति ये तु ।
ते पुष्पदन्ताभिजनप्रसूता
महाप्रवासां तनुपुष्पभागाः ॥ ६ ॥
सुदीर्घदन्ता बहुलोमभाजो
महाप्रमाणाश्च सुकर्णवाहाः ।
आव्यन्ति नाभ्रभ्रमषाभियोगा-
आहारपानादिषु चातिशक्तिः ॥
महप्रदेशे विवर्तन्ते ते वै
सुक्ताफलानामिह जन्म मध्ये ।
महाशरीरातिशुक्लं ग्राह्यं
नारिहदन्ता सुदुष्कदन्ताः ॥

महाभयनाः शीघ्रपुरोधमूत्र-
विस्तीर्णकर्णास्तनुरोगगण्डाः ।
ते सार्वभौमाभिजनप्रसूता
विश्वमुक्ताः प्रभवन्ति चेषु ॥ ७ ॥
ये दोर्घशुष्काः सुविभक्तदेहा
महाजवाः क्रोधपरीतकाश्च ।
विस्तव्यकर्णास्तनुरुच्छदन्ताः
सदाशनश्चैव वशाप्रियाश्च ॥
प्रहृष्टगण्डास्तनुरोमयुक्ताः ।
ते सुप्रतीकप्रवरप्रसूताः ।
महाप्रमाणाभितमौक्तिकानि
भवन्ति चैतन्निजगाद काप्यः ॥ ८ ॥
एकजातिसमुत्पन्नो गजः शुद्ध इति स्मृतः ।
लक्षणञ्च यथा प्रोक्तं शुद्धचैतन्न दृश्यते ॥
शुद्धहिजातिसम्भूतस्तल्लक्षणसमन्वितः ।
जारजो नाम विख्यातो यथास्त्वं बलवोर्यवान् ॥
हिजातिहयजातो यः स शूर इति कथ्यते ।
हिजातिजारजोत्वञ्च उद्धान्त इति कथ्यते ॥
एवं संयोगभेदेन गजजातिरनेकधा ।
तां यो जानाति तत्त्वेन स राज्ञः पादमर्हति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तेषां भेदश्चतुर्विधः ।
विशाखाङ्गाः पवित्राश्च ब्राह्मणाः स्वल्पभौ-
जिनः ॥
शूरा विशाला बह्मणाः क्रुद्धाः क्षत्रिय-
जातयः ॥ * ॥
अथ गुणाः ।
“यथा रक्तं यथा खड्गो यथा स्त्री सस्यो यथा ।
परीक्ष्यन्ते गुणैरेवं गजानामपि निर्णयः ॥
रम्यो भौमी ध्वजोऽधीरो वीरः शूरोऽष्ट-
मङ्गलः ।
सुनन्दः सर्वतोभद्रः स्थिरो गम्भीरवैद्यपि ।
वरारोह इति प्रोक्ता गजा द्वादश सत्तमाः ॥”
तद्यथाह भोजः ।
“विभक्तावयवः पुष्टः सुदन्तः सुमहानपि ।
तेजस्वी रम्य इत्युक्तो गजः सम्पत्तिवर्द्धकः ॥ १ ॥
अङ्गुष्ठादिप्रहारेण यस्य भीतिर्न जायते ।
स भौमोऽयं गजः शुद्धो राज्ञः सर्वायसाधनः ॥ २ ॥
शुष्काप्राप्तुं पुच्छपथ्यन्तं रेखा यस्यैव दृश्यते ।
ध्वजः शुद्धो गजो नाम साम्राज्यप्राणदा-
यकः ॥ ३ ॥
समो कुम्भो खराकारो धावत्तो तत्र चोच्छ्रयौ ।
अधीरोऽयं गजो नाम्ना राज्ञा विप्र विना-
शनः ॥ ४ ॥
धावत्तः पृष्ठतो यस्य स्वनाभिमभिवन्दति ।
पुष्टाङ्गो बलवान् वीरो राज्ञामभिमतप्रदः ॥ ५ ॥
पहाप्रमाणः पुष्टाङ्गः सुदन्तबाह्वगण्डकः ।
अरण्ये भक्षणे शान्तः शूरो लक्ष्मीविवर्धनः ॥ ६ ॥
सितो दन्तौ सितः पुच्छः सिता रेखा सिता
नशाः ।
रक्तकुम्भाक्षिवीर्याङ्गैर्विभ्रयेः सोऽष्टमङ्गलः ॥
अथ गजेन्द्रो बध्नास्ते तस्य स्वाम् सजाता मही ।
नारिष्टानीतयश्च यथास्तेऽयं गजेखरः ॥

पायोजनशतं यावदनर्थं कुरुते जयम् ।
नाल्पपुष्पै रयं प्राप्यो मनुजेन्द्रैः कलौ युगे ॥ ८ ॥
शुभो दन्तौ शुभः शुष्कः शुभो कुम्भो शुभस्तनुरः ।
गण्डयांगण्डयोर्मध्ये धावत्तः शुभलक्षणः ॥
शश्वत्सुतिपरिभ्रुतगण्डदेशा-
स्तोष्णाङ्गुशन विनिवारयितुं न शक्याः ।
जातिद्विषो नवपयोदरवा गर्भोराः
पृष्ठीभुजां सकलनील्यकरा भवन्ति ॥ * ॥
अथ दोषाः ।
“दोनः क्षीणोऽथ विषमो विरूपो विकलः
खरः ।
विमदो धापकः काको धूस्रो जटिल इत्यपि ॥
अजिनो मण्डलो श्वेतो हतावत्तो महाभयः ।
राष्ट्रहा मुषलो भाली निःसृत्त्व इति (वंशतिः ।
महादोषाः समाख्याता गजानां भोजभुजा ॥”
तद्यथा,—
“अतिक्षीणतरः क्षीणतनुदन्तोऽतिनिष्प्रभः ।
दोनाख्यः कुरुते दीनं भूभुजं नात्र संशयः ॥ १ ॥
खर्वशुष्को महापुच्छो निष्वासो वेगवर्जितः ।
क्षीणोऽयं कुरुते क्षीणं स्वामिनं धनसम्पदा ॥ २ ॥
कुम्भे दन्तेऽलिकर्णे च वैषम्यं पाश्र्वयोस्तथा ।
यस्यायं विषमो नागो नागवत् कुरुते जयम् ॥ ३ ॥
आस्कन्धान्तु शिरः क्षीणं पश्चाद्भागस्य पुष्टता ।
विरूप इति नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ॥ ४ ॥
नानाभोगैरपि क्लृतेर्यस्य नो जायते मटः ।
युद्धाय नोपक्रमते विकलं तं विवर्जयेत् ॥ ५ ॥
खरता सहजा यस्य शरीरेऽस्तीति लक्ष्यते ।
तनुदन्तकरो हस्ती खरः कुलविनाशनः ॥ ६ ॥
न जायते मटो यस्य स्वकाले जायतेऽथवा ।
विरूपो विवशो वापि विमदं दूरतस्थजेत् ॥ ७ ॥
लघुप्रमाणः क्षीणाङ्गस्तनुशुष्कशरीरदरः ।
अश्रान्तं श्वसित व्यग्रः पतङ्गै नैषयोऽमीलम् ॥
त्रिके पुच्छायतो वापि धावत्तो मण्डलोऽथवा ।
बहिः प्रकुरुते लिङ्गं सर्वथा गतचेष्टवत् ॥
भूभुजा नहि वीक्ष्योऽयं धापकाख्यो गजाधमः
यदोच्छ्रं च्छाश्रितो भूतिं शरीराराग्यमेव वा ॥ ८ ॥
शुद्धदेशो यस्य भग्नो स्कन्धदेशाऽतिगुच्छकः ।
काकोऽयं कुरुते मृत्युं स्वामिनो नात्र संशयः ॥ ९ ॥
विषमो शङ्खो दन्तौ यस्य शुष्कविरोधिनी ।
भियुते वा विदोर्घ्यातां स्वयं शून्यान्तरावुभौ ।
कुरुते व्याधितं नाथं धूमनामा गजाधमः ॥ १० ॥
मूर्धजाः कर्कशा रूक्षा जटारूपानुबन्धिनः ।
यस्यायं जटिलो नागः कुरुते धनसंक्षयम् ॥ ११ ॥
स्कन्धे वा गात्रदेशे वा लम्बं चर्माऽवलक्ष्यते ।
अजिनो नाम नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ।
नेनं स्पृशेन्न वीक्षेत् यदोच्छ्रं दान्नः श्रियम् ॥ १२ ॥
मण्डकावि प्रदृश्यन्ते एकं ह वा बहूनि वा ।
विरुपाण्यु हतानीव मण्डलो कुलनाशनः ॥ १३ ॥
तानि श्रोतानि वस्त्रसुः शिखी स धननाशनः ॥ १४ ॥
हृदये उदरे चैव त्रिके पुच्छस्य मूलतः ।
गुदे मेढुं पदे चैव धावत्तं हतन्वियम् ।
योगिनं कुरुते भूयं प्रवासिनसुपहुतम् ॥ १५ ॥

गच्छतो यस्य गुल्फाभ्यां भवेत् संघर्षणं
मूढः ।
अपि सर्वगुणैर्युक्तस्याज्यश्च स महाभयः ॥
राष्ट्रं धनं कुलं सैन्यं मैत्रं दारान् तथा प्रजाः ॥
क्षयत्यशुभो नागो दृष्टमात्रो न संशयः ॥
तत्रापस्त्रियते लाकस्तत्र वक्ष्यभयं भवेत् ।
व्याधिवर्जितं वाच यत्रास्ते स महाभयः ॥ १६ ॥
भृशं सन्तापमानस्तु पादैकं यो न गच्छति ।
पृष्ठादरं समाहृत्य रेखा रक्तसमा यदि ॥
न्यस्ताग्रिमपदस्थाने पश्चात् पातः पटे यदि ।
अपि सर्वगुणैर्युक्तो राष्ट्रहायं गजाधमः ॥
राष्ट्रादपाक्रियतेऽयं भूमजा श्रियमिच्छता ।
राष्ट्रान्ते रक्षितो मोहात् कुरुते राष्ट्रसंक्ष-
यम् ॥ १७ ॥
पादास्यात्यन्तविषमा दन्तौ चान्योन्यवेषमौ ।
पञ्चरो दृश्यते भग्न एको वाष्टौ हयोऽथवा ॥
दन्तौ वा चलतो यस्य किमु वा न प्ररोहतः ॥
कुम्भौ वा विषदौ यस्य मुषलोऽस गजाधमः ।
राष्ट्रदुर्गबलामात्यक्षयकृतं परित्यजेत् ॥ १८ ॥
चर्मशुष्क इवाभाति भाले यस्यातिकर्कशः ।
भाली स कुरुते नागो भर्तुः कुलधनक्षयम् ॥ १९ ॥
पुष्टो विशालः सहन्तः सत्कारोऽपि शुभोऽपि
सन् ।
न रणे साहसो यस्य स निःसत्त्वो गजाधमः ॥
सर्वेषां गजदोषाणामुक्त एव महानयम् ।
येनैकेन गुणाः सर्वं दृष्टयान्तं सुनिश्चितम् ॥ २० ॥
पालकाप्यस्तु ।
“क्षीणदन्ताङ्गशुष्कत्वं विषमत्वं रदादिषु ।
शिरः क्षीणमथः पुष्टिरंते दोषा गजं मताः ॥”
गायस्तु ।
“ये कुञ्जरास्तनुरदास्तनुगण्डशुष्काः
क्षीणाः सुदोनवपुषो गुरुदोषपुच्छाः ।
वश्यादिभिः खलु गुणैरक्षिता हिताय
ते भूभुजामभिमता नहि वीक्षणीयाः ॥
यो न स्त्रवन्मदजलं तनुमूर्धभागो
निर्वीर्यतामुपगतो बहुभोजनेऽपि ।
नच्छ्रुत्वासावुपगतानपरात्रिहन्तुं
भूमोभुजा न हि गजोऽयमवैक्षण्योयः ॥
दोषैर्दुष्टान् गजान्नाजा न वोचित कदाचन ।
न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु नगरात् क्रियते बहिः ॥
दयात् हिजेभ्यः शुद्धेभ्या गणकायाथवा नृपः ।
दृष्टा यदि गजान् दुष्टान् दयाच्छृङ्खितं हिजे ।
पुरं नीराजयेद्वापि आत्मानं वाधवा सुतम् ।
देवसूक्तेन सुहृदाद्युतं वातितत्परः ॥
तिलान् वा सुहृदादम्नी तपतीकारहेतवे ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन जातिरक्ता चतुर्विधा ॥
चतुर्विधानां भूपानां वाहने ते शुभप्रदाः ।
थे दोषा दोषवस्त्वानां त एव स्युः स्वजातितः ॥
थे व्याधयो नराणां सुष्ठो गजानामपि स्मृतः ।
चिकित्सापि तथा वेपां माषा चैव गरीयसी ॥
इति गजपरीक्षा ॥
इति भोजराजज्ञतयुक्ताकाशतः ॥

हाटक

हापुत्री

हारह

।, व्य. पाषो । यथा । हस्ते करोति । इति
 [शब्दोपस्थाकरणम् ॥
 त्रिकरणं, क्ली, पाचिपहणम् । विवाहः । इति
 ङित् ॥
 लः, चि, (हस्त + "तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां
 ङयती" ५ । १ । ८८ । इति यत् ।) हस्तेन
 ङसः । हस्तेन कृतः । इति मिहान्तकौमुदी ॥
 ल्यध्वजः, पुं, (हस्तिषु अध्वजः) गजाध्वजः ।
 गजाध्वजं यथा—
 'हस्तिशिवाविधानज्ञो वन्यजातिविगारदः ।
 ज्ञेश्चमस्तथा राज्ञो गजाध्वजः प्रशस्यते ॥'
 इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥
 ल्यायुर्वंदः, पुं, (हस्तिन प्रायुर्वंदः) गजायु-
 र्वंदः । हस्तिचिकित्साशास्त्रम् । तत्रमाणं
 हस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 स्वारोहः, पुं, (हस्तिनमारोहतीति । प्रा+
 रुह+कः ।) हस्तिपकः । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥
 तङ्गणं यथा,—
 "एतैरेव गुणैर्यज्ञः स्वासनश्च विशेषतः ।
 गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि शश्रुते ॥"
 एतैर्हस्यध्वजगुणैः । इति मात्स्ये १८८ अः ॥
 सः, चि, (हसति निरर्थकमिति । हस+
 "स्फारितश्चीति" उणा० २ । १३ । इति
 रक् ।) मूखः । इत्यादिदिकोपः ॥
 हलं, क्लो, हलालनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हाः, पुं, हाहानामगन्धर्वः । इति शब्दमाना ॥
 हा, श्री लि त्यागः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (हा०-
 पर०-मक०-अनिट् ।) श्री हाक त्याग इति
 प्रसिद्धीयम् । यत्र हाक इति ग्रहणं तत्रा-
 स्यैव । तेन दामागे हाक इत्यादि सूत्रेणास्य
 होयते इत्यादि । अन्यस्य हायते इत्यादि ।
 श्री होनः । लि जहाति । अकर्मकयायम् ।
 यथा । स्वार्थोहनः । एवं जहाति अपति
 स्वार्थो यस्यामिति जहत्स्वार्था हन्तिः । इति
 दुर्गादासः ॥
 हा, श्री उ निगती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (हा०-
 प्राक्-सक०-अनिट् ।) श्री, हानः । उ लि,
 जिहीते । इति दुर्गादासः ॥
 हा, व्य, विषादः । शोकः । अन्तिः । इत्यमरः ।
 ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६३ । ३ ॥
 "हा नाथ ! हा महाराज ! हा स्वामिन् !
 किं जहासि माम् ।
 हा हातास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥")
 कुत्सा इति-मिदिनी ॥
 हाहरः, पुं, स्वनामधेयतजलजन्तुः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ तत्पर्यायः भवहारकशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 हाटक, क्लो, (हटति शोभते इति । हट दीप्तौ +
 क्लुल् ।) स्वर्णम् । (यथा, साधे । ११ । ६३ ।
 "नवहाटकेष्टकचितं ददर्यं सः
 चित्तिपक्षं वस्त्रमथ तत्र संसदि ॥"
 पक्षं पर्यायो यथा,—
 "सर्वं सर्वं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

तपनीयश्च गात्रेयं ककथीतश्च काचनम् ॥
 चामोकरं शतकुशं तथा कार्तिसरश्च तत् ॥
 जास्मन्तं जातरूपं महाराजत इत्यपि ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 हाटकपरिमितः । "जातरूपेभ्यः परिमाणे" ॥
 ४ । ३ । १५३ । इति षण् ।) धुस्तुरः । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ८४ ॥ स्वनिमित्तं, त्रि ॥
 हाटकमयं, त्रि, स्वर्णमयम् । हाटकगण्डात् मयत्-
 प्रत्ययेन निष्पद्यम् ॥
 हाटकेश्वरः, पुं (हाटकस्य ईश्वरः ।) गोदावरी-
 तीरस्थशिवः । यथा,—
 "एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ताः सर्वे एवधिपाथिवाः ।
 दृष्टं त्रैलोक्यमसौं चरन्त्येकं हाटकेश्वरम् ॥
 ततः कपिवरः प्राप्तां घृताद्या मङ्ग सुन्दरि ।
 स्नात्वा गादावरीतीर्थं दिष्टकृत् हाटकेश्वरम् ॥"
 इति वामने ६२ अध्यायः ॥
 (वितलस्थितो महादेवः । यथा, भागवते ।
 ५ । २४ । १७ । "ततोऽधस्ताद्वितले हरो भग-
 वान् हाटकेश्वरः स्वपापदभूतगणाहतः प्रजा-
 पतिसर्गापवृंहणाय भवो भवान्या मङ्ग मिथुनी-
 भूयास्ते । यतः प्रवृत्ता मरिचपवरा हाटको
 नाम भवयोर्वीर्यिणः यत्तच्चिद्विभानुमोतरिष्मना
 ममिव्यामानं प्रोजमा पिबति । तन्निरुतं हाट
 कास्यं सवर्णं भूषणानामुन्दारोधिषु पुरुषाः
 मङ्ग पुरुषाभिर्धारयन्ति ॥")
 हातव्यं, त्रि, (हा + तव्य ।) ल्यक्तव्यम् । यथा ।
 "हातव्योऽयमसार एव विरमः संसार इत्यादिकम् ।
 सञ्चस्यैव हि वारिव चेतसि पुनः कस्यापि
 पुण्यात्मने ।"
 इति शान्तिगतकम् ॥
 हात्रं, क्लो, (हा + ट्रन् ।) वितनम् । इति मिहान्त-
 कौमुद्यानुणादिश्रुतिः ॥ प्रमथनम् । भरणम् ।
 राक्षसः । इति अजितमाराणादिश्रुतिः ॥
 हानं, क्लो, (हान क्तः) त्यागः । इति जटाधरः ॥
 हानिः, स्तो, (हा + "पिहाययुद्रुम्निति" उणा०
 ४ । ५ । इति निः । यहा, हा । क्तिन् ।
 "ग्लाक्लाज्याहाभ्यां निः" ३ । ३ । ८४ । इत्यस्य
 वार्तिकोक्त्या निः ।) क्षतिः । तत्पर्यायः ।
 अपहारः २ अपचयः ३ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, महाभारते । ५ । ८८ । ४ ।
 "अचासृतं सुरैः पात्वा निहतं निहतारिभिः ।
 अतः सोमस्य हानिश्च हृदिधैव प्रदृश्यते ॥")
 हानुकः, त्रि, घातुकः । इति कैचित् ॥
 हान्द्र, क्लो, (हन + "अन्मृजिगमनमिहोति" ॥
 उणा० ४ । १५८४ इति इन्-ह्रस्व ।)
 मरणम् । इत्युदादिकोपः ॥
 हापुत्रिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः ।
 सर्वपी २ खड्गनिका ३ तुलिका ४ स्कोटिका ५ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हापुत्री, स्त्री, हापुत्रिका । यथा,—
 "गोभक्षीरः पक्षीरो हापुत्रो राजभट्टिका ॥"
 इति हारावली ॥

हापिका, स्त्री, कृष्णा । हार इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । उपपुत्रिका २ । इति हारा-
 वली ॥
 हायनः, पुं, क्ली, (जहाति त्वजति जिहीते
 प्राप्नोति वा भावानिति । हा त्यागी हा गती
 वा + "हश्च ऋषिकालयोः" ३ । १ । १४८ ।
 इति ष्युट् ।) वत्सरः । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥
 (यथा, भागवते । १ । ५ । ८ ।
 "पञ्चस्य तद्वज्रकले ऊर्ध्व्यांस्तदपेक्षया ।
 दिग्देशकालाव्युत्पत्तौ बालकः पञ्चहायनः ॥")
 हायनः, पुं, (जहात्युदयमिति । हा + "हश्च
 ऋषिकालयोः" ३ । १ । १४८ । इति ष्युट् ।)
 ऋषिभेदः । पत्निशिष्या । इति मेदिनी ॥
 हारं, चि, (हरिदि । हरि । षण् । पक्षे हर-
 तोति । हरं तदेष । हरः स्वार्थं षण् ।)
 हरिसम्बन्धीयम् । हरणकर्तृ । यथा,—
 "यत्कृष्णवताऽप्यैरर्थात्तथैतन्ना
 सत्वस्य शुष्यत्वाच्चरणं पुंसः ।
 भक्तिहरी तत्परुषे च मय्यं
 तदेव हारं वद मन्थं चित् ॥"
 इति श्रीभागवते । १० । ७२ ॥
 "तदेव हारं हरं हरितं मनो हरे वा ॥"
 इति तद्राकायां आधरस्वामी ॥
 हारः, पुं, हृद्यते मनो येन । ह । घञ् ।) मुक्ता-
 माला । तत्पर्यायः । मुक्तायना २ । इत्यमरः
 २ । ६ । १०५ ॥ हारा ३ यष्टिः ४ यष्टौ ५
 लता ६ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कुमार ।
 ५ । ८ ।
 "विमृश सा हारमहादेवियया
 विनालयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
 वचस्य बालारूपबन्धु यत्कर्म
 पर्योधात्संधविशानं भवति ॥"
 हृद्यन्ते प्राणा यच्चति । युष्म । इति मेदिनी ॥
 (ह्रः भवि घञ् । हरणम् । यथा, भाग
 वते । १० । ६३ । १७ ।
 "हृद्यन्तान् भारहाराय भूमिः ॥")
 हारकः, पुं, (हरतीति । ह्र + क्लुल् ।) कितवः ।
 चोरः । गद्यभेदः ॥ विज्ञानविशेषः । इति
 मेदिनी ॥ शास्त्रीदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भाजकाहः । इति लालावती ॥ हरणकर्तारि,
 त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । ५१ ।
 "वस्त्रापहारकः श्रेष्ठं पञ्चतामश्चहारकः ॥")
 हारहारा, स्त्री, कपिलद्राक्षा । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 हारहरः, पुं, मयम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 हारहारा, स्त्री, द्राक्षा । इति हृत्वायुधः ॥
 (पर्यायो यथा,—
 "द्राक्षा ह्यद्राक्षा प्रोक्ता तथा महुरवापि च ।
 पृथ्वीका हारहारा च गोक्षनी चापि
 कौर्त्तिता ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हारी

हारावली, स्त्री, पुरुषोत्तमज्ञतकोषविशेषः । यथा,
“सुक्तामयातिमधुग मख्णवादात-
च्छायाधिरागतरलामलसदगुणश्रीः ।
साधो मतां भजतु कण्ठमभी प्रियेव
हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन ॥”

इति तद्वृत्तश्लोकः ॥

(हारस्य भावली ।) हारश्रेणी च ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । ११ । १३ ।

“हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-
मञ्चौरकङ्कणमण्युतिदीपितस ॥”

हारिः, स्त्री, (हरतीति । हृ + बाहुलकात् इञ् ।
इत्युणादिह्रन्तो उक्त्वन्तः । ४।१२४।) पथिक-
मन्तानः । द्यूतादिभङ्गः । इति मेदिनी ॥ रुचिरं,
त्रि ॥

हारिकण्ठः, पुं, (हारी मनोहरः कण्ठः कण्ठ-
रवो यस्य ।) कांकिलः । (हारी हारयुक्तः
कण्ठो यस्य ।) हारान्वितगले, त्रि । इति
मेदिनी ॥

हारिणिकः, पुं, (हरिणं हन्तीति । हरिण +
“पक्षिमव्यभृगान् हन्ति ॥” ४।४। ३५ । इति
ठक् ।) व्याधः । हरिणघातकः । इति केचित् ॥

हारितः, पु, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । हरि-
तालुकः २ । इति जटाधरः ॥ हारीतः ३ ।
इति मेदिनी ॥ अस्य मांसगुणाः हारीतकशब्दे
दृष्टव्याः । हरिहणश्च ॥ (हरितस्य हरिचन्द्र-
पौत्रस्यापत्यं पुमानिति । हरित + षण् । हरित-
पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १३ । २८ ।

“हरितो रोहितस्याय चक्षुर्हारित उच्यते ॥”

हारितक, स्त्री, (हरितकमेव । स्वार्थं षण् ।)
शाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हारिद्रः, पुं, कदम्बहृत् । (हरिद्रया रक्तम् ।
हरिद्रा + “हरिद्रामहारजनाभ्यामज् वक्तव्यः ।”
४।२।२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या षञ् ।)
हरिद्रारक्षते, त्रि । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा-
वर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ५ । ५८ ।

“दूर्वाकाण्डश्यामं हारिद्रे वापि निर्दिशेन्नर-
कम् ॥”

विषभेदः । यथा,—

“हरिद्रातुष्यभूषो यो हारिद्रः स उदाहृतः ।”
इति भावप्रकाशः ॥

हारी, स्त्री, सुक्ता । यथा,—

“सुक्ता सुक्ताफलं शक्तबीजं हारी च मोक्षि-
कम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

हारी, [न्] त्रि, (हारोऽस्त्वस्येति । हनिः ।)
हारविशेषः । यथा,—

“केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हरिश्चयवपुर्धृतगङ्गचक्रः ॥”

इति नारायणध्यानम् ।

(हरतीति । हृ + णिनिः ।) हरशक्त्या ॥

१०।२।६५।

“ह्रियते वध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमृद्मन्त्रो दृष्टाश्चेदभ्रान्तैरिव सारथिः ॥”
मनोहरः । यथा, शाकुन्तले प्रस्तावनायाम् ।
“तवास्मिन् गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।
एष राजिव दुःखन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥”

हारीतः, पुं, पक्षिभेदः । (अस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“हारीतोऽरक्तपित्तः स्वाहरितोऽपि स कथ्यते ॥”
हारीतो हारील इति लोके ।

“हारीतो रक्त उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः ।

स्वेदस्वरकरः प्रोक्तः ईषहातकरश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
आयुर्वेदे कर्त्तरि च । यथा,—

“अग्निवेशश्च मेलश्च जतुकर्णः पराशरः ।

हारोतः क्षारपाणिश्च जगद्हस्तार्त्तनवचः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

मुनिभेदः । स च धर्मशास्त्रकर्त्ता । (यथा,
याज्ञवल्करः । १ । ४ ।

“मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्कोऽग्नोऽङ्गराः ।

यमापस्तम्बमन्त्राः कात्यायनब्रह्मपते ॥

पराशरव्यासगङ्गनिधिता दत्तगीतमी ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

अथ च पौराणिक आसीत् । यथा, भागवते ।
१२ । ७ । ५ ।

“त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सार्वर्णिकतत्रणः ।

वैशम्पायनहारीतो षड् वै पौराणिका इमे ॥”

कैतवः । इति मेदिनी ॥

हारीतकः, पुं, (हारीत एव । स्वार्थं कन् ।)

हारीतपक्षी । हारिल इति हरिताल इति च

भाषा । तस्य मांसगुणाः स्नादुत्वम् । कफ-
पित्तास्रदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हार्दं, स्त्री, (हृदयस्य भावः कर्म वा । हृदय +

“हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।” ५ । १ । १३० ।

इत्यण् । “हृदयस्य हृत्प्रेषयदण्प्रलासेषु ।” ६ ।

३ । ५० । इति हृदादेशः ।) प्रेम । खेदः ।

इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ७१ । ५२ ।

“गावो लोकांस्तारयन्ति चरन्त्यो

गावयानं संजनयन्ति लोके ।

यस्तज्जानन् न गवां हार्दमेति

स वै गन्ता निरयं पापघेताः ॥”

अभिप्रायः । यथा, भागवते । १ । ७ । ५५ ।

“अर्जुनः सहस्रात्रयं हरेर्हार्दमयासिना ।

मणिं जहार मूर्ध्निं हिजस्य सह मूर्धजम् ॥”

हार्दी, [न्] त्रि, (हार्दमस्यास्तीति । हनिः ।)

खेदयुक्तः । यथा,—

“अथ च निकर्तः पुत्रैर्हारेभ्यस्तथैवोत्तमः ।

स्वजनेन च सर्वैस्तु हार्दी तथाप्यति ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

हार्यः, पुं, (ह्रियते इति । हृ + “हृदलोऽस्त्वत् ।”

३ । १ । १२४ । इति षण्त् ।) विभीतकण्ठः ।

हर्त्तव्ये, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, हारि ।

“हर्त्तव्ये ।”

“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विदुस्त्वान्ना

यदृदया वारणराजहार्यया ।

विलोक्य हृद्योऽस्यमिच्छितं त्वया

महाजनः स्मरमुखो भविष्यति ॥”

हरणीयाहः । तत्पर्यायः । भाष्यः २ । इति
लीलावती ॥

हालः, पुं, (हलेन क्रीडतीति । षण् । यथा,
हलतीति । हल + “ज्वलितिकमन्तोभ्यो णः ।”

३ । १ । १४० । इति षः ।) बलरामः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ शालिवाहनराजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ हलः । इति मेदिनी ॥

हालकः, पुं, पीतहरितवर्णाश्वः । यथा,—

“हरितः पीतहरितश्चायः स एव हालकः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

हालहलं, स्त्री, विषभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हालहारं, स्त्री, विषभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हाला, स्त्री, (हल्यते कथ्यते इव चित्तमनयेति ।

हल + घञ् । टाप् ।) मद्यम् । इत्यमरः ।

२ । १० । ३६ ॥ (पर्यायो यथा,—

“मद्यन्तु सौधुमेरेऽमिरा च मदिरा सुरा ।

कादम्बरो वारुणो च हालापि बलवत्तम ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

तालादिनिर्यासमद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, माघे १० । २१ ।

“योषादित्यभिललाष न हालां

दुस्यजः खलु सुखादपि मानः ॥”

हालाहः, पुं, चित्रवर्णघोटकः । इति केचित् ॥

हालाहलं, स्त्री, पुं (हालामपि हलतीति ।

हल + षच् ।) विषभेदः । तत्पर्यायः । हाल-

हलम् २ हालहलम् ३ हालहलम् ४ हाल-

हलम् ५ हालहलम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य स्वरूपं यथा—

“गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।

तेजसा यस्य दहन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥

असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किभ्यायां हिमा-

लये ॥

दक्षिणाञ्चिते देशे कोङ्कोऽपि च जायते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च वाभटे

उत्तरस्थाने ३५ अध्याये ।

“कालकूटेऽश्वत्सास्थशृङ्गीहालहलादि-

कम् ॥”

हालाहलः, पुं, (हालाहलमस्त्वस्येति । षच् ।)

क्रीटविशेषः । तत्पर्यायः । अर्द्धकाल कुटिल-

क्रीटकः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

हालाहलधरः, पुं, (धरतीति । हृ + षच् । हाहा-

हलस्य धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

हालाहला, स्त्री, (हालाहलमस्त्वस्या इति ।

षच् । टाप् ।) सुद्रमृषिका । यथा—

“हालाहलास्त्वसलिका गिरिका बाल-

मृषिका ।”

इति जटाधरः ।

हासः

। हनी, स्त्री, मदिरा । इति राजनिघण्टः ॥
 । कः, द्वि, हलेन खनति यः । (हलस्वायमिति
 हल + "हलसीरात् ठक्" ४।१।२४ ।
 १ ठक्) हलस्य वोढा । हलसम्बन्धो
 पर्यायः । सैरिकः २ । इत्यमरः । २।८।६४।
 या, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २ ।
 । हलाहलश्लक्ष्णोपि मनसो मूर्च्छां ममा-
 लिङ्गितो
 लां नैव विभर्मि नैव च हलं मुग्धे ! कथं
 हालिकः ।
 यं हालिकतेव ते समुचिता शस्त्रस्य गोवाहने
 तोक्ष्यति जितो हिमाद्रिसुतया खरो हरः
 पातु वः ॥")
 लनो, स्त्री, स्थूलपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
 । ०, स्त्री, कनिष्ठा श्यालिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 । पुं, (हृष्यतेऽनेनेति । हल + उण् । इत्यु-
 दिष्टौ उज्वलः । १।१।) दन्तः । इति
 रकाण्डशेषः ॥
 । पुं, (ह्र + घञ्) आह्वानम् । इति जटा-
 रः ॥ स्तोत्राणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः । यथा,
 स्त्रीणां विलासविज्योक्त्विभ्रमा ललितं तथा ।
 ला लोलित्यमो हावाः क्रियाः शृङ्गार-
 भावजाः ॥"
 इत्यमरः । १।७।३१ ॥
 शीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रियाः
 तवशब्देनोच्यन्ते । क्रियाः चेष्टाः । शृङ्गार-
 भावो रतिः तत्र जाताः शृङ्गारभावजाः ।
 इत्यन्ते रागिणोऽत्र हावः कुलि होमिऽदने
 ताधारे घञ् । ह्यन्ते रागिनः कामाग्नावने-
 त्ति करणे वा घञ् । यदुक्तम् ।
 यवानोऽग्निं ह्यन्ते मारीभिर्मदनानले ।
 एतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः ॥"
 इति ।
 । हा कष्टं वयति शोषयतीति वै शोषे इत्यस्मात्
 इ वा । यदाह भरतः ।
 'अलङ्काराश्च नाद्यज्ञेय्या भावरसाश्रयाः ।
 गेवनेष्वधिकः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः ॥"
 तथा ।
 'लीला विलासो विच्छिन्निर्विभ्रमः किल-
 किञ्चितम् ।
 मोहायितं कुट्टमितं विज्योको ललितं तथा ।
 वक्रतश्चेति मन्मथ्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥"
 इत्यमरभरती ॥*॥
 तल्लक्षणं यथा,—
 "प्रोवारेचकमयुक्ती भूनेचाटविकाशकृत् ।
 भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥"
 इत्युज्वलनोलमणिः ॥
 । सः, पुं, (ह्रस्व + घञ्) हास्यम् । इत्यमरः ।
 १।७।१८ ॥ (यथा, रघुः । १२।३६ ।
 "संरभं मैथिलीहासः क्षणमीभ्यां निनाय-
 ताम् ।
 निवातस्तिमितां विलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥")

हास्यं

विकाशः । यथा, भट्टिः । २।३ ।
 "विष्वागतेस्तोरवनेः सखिं
 निजां विलोकापहृतां पयोभिः ।
 कुलानि मामर्षतयैव तेनः
 सरोजलक्ष्मीं स्वल्पद्वयासेः ॥")
 हासाः, [स] पुं, (जहाति श्रोतकिरञ्चमिति ।
 हा + "वह्निहाधाजभ्यङ्कन्दसि ।" उच्चा० ४ ।
 २२० । इति घञ् । तस्य घट् च ।) चन्द्रः ।
 वैदिकशब्दोऽयम् ॥
 हासिका, स्त्री, हास्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 हासिकं, स्त्री, (हस्तिनां समूहः । हस्तिन् +
 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' । ४।२।४७ । इति
 ठक् ।) हस्तिमनुहः । इत्यमरः । २।८।४६ ॥
 (यथा, महाभारते । ८।४८।१० ।
 "दत्त्वा च टानं विविधं नानारत्नमन्वितम् ।
 मगोहासिकटासीकं साजावि गतवान् वनम् ॥"
 हस्तिना चरतीति । "चरति ।" ४।४।८ ।
 इति ठक् ।) हस्यारोहे, द्वि ॥
 हासिनं, स्त्री, (हस्तिना नृपेण निर्वृत्तमिति ।
 हस्तिन् + अण् ।) हस्तिनापुरम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः । (हस्ती प्रमाणमस्य । हस्तिन् +
 "पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।" ५।२।३८ । इति
 अण् ।) गजपरिमाणे हस्तहस्तिसम्बन्धिनि च
 द्वि ॥
 हास्तिनपुरं, स्त्री, (हास्तिनां पुरम् ।) हस्तिना
 पुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ८।३५।६ ।
 "स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
 उक्तवान् वचनं तथ्यं हितश्चेव विशेषतः ॥")
 हास्यं, स्त्री, (हस + ण्यत् ।) रमयिष्यः । स च
 कौतुकीकृतम् । तत्पर्यायः । हासः २ हसः ३ ।
 इत्यमरः । १।१।१८ ॥ हसनम् ४ घञः ५
 हासिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥*॥ अथ हासः ।
 "विक्रताकारवाग्गेषेष्टाः कृतकाद् भवेत् ।
 हास्या हासः स्थायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
 विक्रताकारवाक्चेष्टं यदाभोक्थ हसिन् जनः ।
 तदत्रालम्बनं प्राङ्ः तश्चेष्टेष्टोपनं मतम् ॥
 अन्भावोऽस्तिमहोचवदनस्मरतादिकः ।
 निद्राक्षस्यावहत्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥
 ज्येष्ठानां स्मितहसितं मध्यानां विहसिता-
 वहसितं च ।
 नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च पद्भेदाः ॥
 इपहिकासि कथनं स्मितं स्यात् व्यन्दिताधरम् ।
 किञ्चिच्छब्दहिनं तत्र हसितं कथितं बुधेः ॥
 मधुरस्वरं विहसितं सांमगिरः कम्पमवहसितम् ।
 अपहसितं सास्त्रार्त्तविचिताङ्गं भवत्यतिह-
 सितम् ॥"
 यथा मम ।
 "गुरागिरः पञ्च दिनाभ्यधीत्य
 वेदान्तशास्त्राणि दिनद्वयञ्च ।
 अमो समाश्रय च तर्कपादान्
 समागताः कुबुटमिश्रपादाः ॥"

हि

पञ्च नाटकमेतत्पद्यतिषु परिपीवो इत्यर्थः ।
 अत्र च ।
 "यस्य हासः स चेत् कापि साक्षाच्चैव निबध्यते ।
 तथाप्येव विभावादि सामर्थ्यादुपलभ्यते ॥
 अर्भदेन विभावादि साधारण्यात् प्रतीयते ।
 सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥"
 एवमन्येष्वपि रसेषु दृश्यम् । इति साहित्य-
 दर्पणे ३ परिच्छेदः ॥ * ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं
 यथा,—
 "पकस्यं हसितं श्रेष्ठं मोक्षितासमघापयम् ।
 अमकहसितं दूष्येत् तत् सोऽप्यदस्य भेकधा ॥"
 इति गारुडे । ६५ । १५ अर्थायः ॥
 (हासयोग्ये, चि । यथा रघुः । २।४३ ।
 म६६चेष्टस्य नृगन्तु । कामं
 हास्यं वचस्तद्वदहं विवक्तुः ॥")
 हासनं, स्त्री, हलाहलविषम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 हाहाः, [म] पुं, देवगन्धर्वविशेषः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 हाहाः, पुं, देवगन्धर्वविशेषः । यथा,—
 "हाहा इन्द्रश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवीकसाम् ॥"
 इत्यमरः । १।१।५५ ॥
 देवतानां हाहाइन्द्रविष्वावसुतुम्बुनपितृवरथ-
 प्रभृतयो गन्धर्वगन्धर्वाणाः । उवाप्योपासक-
 रक्षणमन्वन्थः । पश्यन्पुत्रोऽयं हाहाशब्दः ।
 हाहति शब्दं जहतीति चासुमिति हाको
 विच् इत्यं व्युत्पत्ते तु गसाद्यपि धोरानोपी-
 ऽश्वघावित्यानीपः सात् । अमि प्रत्यये हाहः-
 शब्दश्च साम्नीऽपि । गन्धर्वां हाहसि प्रोक्तो
 गन्धर्वी गायनेऽपि च । इति साहायः । गन्धर्व
 पीतिहाहसोरिति वाचस्पतिः । हाहाशब्दोऽपि
 दृश्यते । इहो हाहा इन्द्र च ही उपगन्धर्व
 तुम्बुहरिति व्याडिप्रभृतयः । इति भरतः ॥ * ॥
 विष्णयगच्छे गोकुलगच्छे च व्य । यथा,—
 "ततो हाहा कृतं सर्वं देत्यमेत्य ननाश तत् ॥
 प्रहर्षश्च परं जग्मुः सकला देवतागणाः ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवोमाहात्म्ये । ३।४० ॥
 हाहाकारः, पुं, (हाहा इत्यव्ययशब्दस्य कारः
 करणम्) युष्ककारवः । इति कैचित् ॥ (यथा,
 महाभारते । १।१८।१६ ।
 "हाहाकारः समभवत्तत्र महस्त्रयः ।
 अथोयं हिनतां शस्त्रादित्ये लोहितायति ॥"
 शोकध्वनिः । यथा,—
 "उहो विकटो वायुः करालो वात्ययान्वितः ।
 दंशुचक्षुस्तानाञ्च हाहाकाराय कल्पते ॥"
 इति ज्योतिषे वायुफलम् ॥
 हाहासं, स्त्री, विषम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 हि, न वहने । गर्तो इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-सक०-परिच ।) गतिरिच्छ अन्तर्भूत-
 अर्थत्वात् गतिप्रवणम् । न, प्रहिणु स्वप्न-
 मिति भट्टिः । वहने वरकप्रयोगः । इति दुर्गा
 दासः ॥

हिंसा

हि. अ. हेतुः । (यथा, शाकुन्तली । १ अङ्के ।
“अशंसयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रहृतयः ॥”)

अवधारणम् । इत्यमरः । ३।४।२५६ ; ३।४।५ ॥
पादपूरणम् । विशेषः । प्रश्नः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ६४ । ३० ।

“नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे ।
किञ्च श्रेषे तु भूमौ त्वं वत्न ! किं कुपितो
हसि ॥”)

हेत्वपदेशः । सभ्रमः । असूया । इति मेदिनी ॥
शोकः इति शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, पुं, (हिंसति तच्छीलः । हिंस + क्तृन् ।)
हिंस्रपशुः । अथर्वविद्वद्ब्राह्मणः । शत्रुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, त्रि, (हिंस + क्तृन् ।) हिंसाकर्ता ।
तत्पर्यायः । घातुकः २ हिंस्रः ३ शराहः ४
हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स चाष्टविधः ।
यथा,—

“भोक्तानुमन्ता संस्कर्ता क्रयविक्रयिहिंसकाः ।
उपहृता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधाधमाः ॥”
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

साध्वीभार्यादिहिंसने दोषो यथा,—
“भार्यां प्रियसखीं यस्तु साध्वीं हिंसति निर्घृणः ।
न तेऽष्टत् प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोजिजाः ॥”

इति वाराहे ब्राह्मणदोषासूत्रनामाध्यायः ॥ * ॥
शरणागतदादिहिंसकस्य अथ्यवहार्थत्वं यथा,—

“शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतब्राह्मणवचनम् ॥
हिंसा, स्त्री, (हिंसनमिति । हिंस + प्रः । टाप् ।)
घातः । इति मेदिनी ॥ चौथ्यादिकर्म । यथा ।
हिंसा चौथ्यादिकर्म च । इत्यमरः । ३।३।२९८ ॥
चौरस्य कर्म चौथ्यं आदिना बन्धनताडनहन्ति-
नायकासादि च चकाराहोऽपि हिंसा । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ हिंसिते प्रतिहिंसायां
दोषाभावो यथा,—

“कृते प्रतिकृतं कुर्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥”

इति गारुडे । ११५ । ४७ ॥
विष्णुभक्तानां ब्राह्मणादीनाञ्च हिंसाकर्तुरचि-
रान्नाशो यथा,—

“दुष्टा यदा मे भक्तानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
क्रतूनां देवतानाञ्च हिंसां कुर्वन्ति निश्चितम् ।
तदाचिरन्ते नश्यन्ति यथा वक्रौ हृणानि च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ६।६।६२ ॥
पशुहिंसानिषेधो बलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ अथ
वैधर्हिंसाविचारः । मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि
इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधि-
मनुज्ञाप्य । वायव्यं श्वेतमात्मैत । इत्यादिविधि-
विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वम् ।

हिंसालु

सर्वाः सर्वाणि हन्ति सित्यनेन तत् पदं सिद्धम् ।
यदपि नानादर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रे-
स्तत्त्वकौमुद्यां अभिहितम् । न च मा हिंस्यात्
सर्वा भूतानि इति सामान्यशक्तिं विशेषशक्ते-
णान्नीसामीयं पशुमानमेतत् इत्यनेन बाधेन इति
वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलवसा दुष्कलं
वाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
अनर्थहेतुभावो प्राप्यते न पुनरक्रत्वर्थमपि ।
न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावच्छति
क्रतोश्च उपकरिष्यतीत्यनेन । तदपि सांख्य-
नये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अन्वी-
सोमीयपक्षालम्बनविषयकं कार्यं इति भाव-
विध्यर्थे उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थं पशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते
विरोधात् वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्थेव
कुतो विधेरेष स्वभावी यः स्वविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-
साधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टासाधन-
त्वम् । न चानयोरेकत्र समावेश इति । अत-
एवोक्तं तस्मात् यत्रे वधोऽवध इति । नन्वेवं
श्वेनेनाभिचरन् यजेत इत्यत्र श्वेनस्य शत्रुवध-
रूपेष्टसाधनत्वमवगतं अभिचारो मूलकर्म चेति
मनुना उपपातकगणनमध्ये पाठात् अनिष्ट-
साधनत्वमवगतं तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
चेन्नैवम् । आततायिनमयास्तं हन्यादेवाविचा-
रयन् इत्येकवाक्यतया आततायिखले इष्टसाध-
नत्वम् । अनाततायिखले तूपपातकत्वेन बल-
वदनिष्टसाधनत्वम् । इत्यविरोध इति । गुरु-
चरणा अथ्ययम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
ब्राह्मणस्य हिंसानिषेधो यथा,—

“हिंसा चैव न कर्तव्या वैधर्हिंसा तु राजसी ।
ब्राह्मणैः सा न कर्तव्या यतस्ते सालिका
मताः ॥”

इति आहविवेकटीकायां गोविन्दानन्दधृत-
बृहन्ननुवचनम् ॥

हिंसकर्म, [न्] क्ली, (हिंसाप्रधानं कर्म ।)
अथर्ववेदीकामन्वयन्मादिनिष्पादितमारण्योच्चा-
टनादि । तत्पर्यायः । अभिचारः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । १८ ॥

हिंसाहः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + आहः ।)
व्याघ्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंसालुः, त्रि, वधशोलः । घातुकः । हिंसघातो-
रालुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हिंसालुकः, पुं, (हिंसालु + स्वार्थं संज्ञायां वा
कन् ।) हिंसाशीलुकक रः । यथा,—

“हिंसालुकः खट्वकः श्वा योगितोऽलकं
इष्यते ॥”
इति हारावली ॥

हिननशीले, त्रि ॥
हिंसितः, त्रि, (हिंस + क्तः ।) हिंसापासः ।
यथा,—

“यस्तु भागवतान् इष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्वति अहं तेनापि हिंसितः ॥
यस्तु कन्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पिष्टगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥”

इति वाराहे ब्राह्मणदाक्षासूत्रनामाध्यायः ॥
हिंसोरः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस्र + “हिंसरी-
रनोरचौ ” उणा० ५ । १८ । इति ईरन् ।)
व्याघ्रः । खले, त्रि । इति उणादिसंहिताः ॥

हिंस्रः, त्रि, (हिनस्तीति । हिंस्र + “निमि-
कम्प्यति ।” ३ । २ । १६७ । इति रः ।)
हिंसाशीलः । तत्पर्यायः । शराहः २ घातुकः
३ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ हिंसकः ४
हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाब्दरः ६ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ हिंस्राणां हिंसने दोषा-
भावो यथा,—

“कृपा कार्या सतां शत्रुदहिंस्रेषु च जन्तुषु ।
हिंसायां न हि दोषश्च हिंस्राणाञ्च व्रजेश्वर ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ।
हिंस्रः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस्र + रः ।) चारः ।
भोमसेनः । हरः । इत्युणादिकोषः ॥

हिंसकः, पुं, (हिंस्र एव । कन् ।) हिंस्रपशुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

हिंस्रपशुः, पुं, (हिंस्रः) पशुः । हिंस्रकजन्तुः ।
तत्पर्यायः । व्याडः २ हिंस्रकः ३ हिंसकः ४
शिविः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वापदः ६ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंस्रा, स्त्री, (हिनस्तीति । हिंस्र + रः । टाप् ।)
एलावली । काकादनो । मांसो । जटामांसो ।
इति मेदिनीकरहंमचन्द्रौ ॥ गवेडुका । गवे-
धुका । नाडो । गिरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिंक, अ कूर्ज । इति काविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) कोपधः । अ, हिंकति
हिंकते । कूर्जोऽव्यक्तशब्दः । हिंकायामवाय-
मिति भट्टमल्लः । हिंकति लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

हिंक, क ड हिंसे । इति काविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
षात्स०-सक०-सेट् ।) कोपधः । क ड, हिंक-
यते । इति दुर्गादासः ॥

हिंका, स्त्री, (हिंक कूर्जे + गुरोश्चत्यः । टाप् ।
यहा, हिंकरतेऽनयात् । हिंक + करणे घञ् ।)
रोगोपसर्गविशेषः । हिंच्को इति भाषा ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ॥ हिंको इति ख्याती
व्याधिर्वागधः । हिंकति कूर्जत्यनया हिंका ।
हिंक अ कूर्जे संमत्तात् सरोरिति अः । हिंक-
यते हिनस्तीति वा । हिंक क ड हिंसे पवा-
हित्यादन् । हिंगिति कृत्वा कायति शब्दायति

हिक्का

ति वा हिक्का कै शब्दे हनजनादिति उः ।
 इति भरतः ॥ * ॥ अथ हिक्कारोगनिदानम् ।
 धन्वन्तरिकवाच ।
 'हिक्कारोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत ! तच्छृणु ।
 श्वासेकहेतुपाश्रुपसंस्थानप्रकृतित्रयया ॥
 हिक्का भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।
 गभीरा च मरुत्तत्र त्वरया भुक्तिसेवितैः ॥
 कृत्ततीक्ष्णखराशान्तरैरुपानेरपीडितः ।
 करोति हिक्कामरुजां मन्द्गण्डां क्षुधानुगाम् ॥
 समं मत्स्यान्नपानेन या प्रायाति च सात्रजा ।
 प्रायासात् पवनः क्रुधः क्षुद्रां हिक्कां प्रवर्त्तयेत् ॥
 जन्मुलप्रविष्टतामल्पवेगयुताश्च सा ।
 वृद्धिमायासतो याति भुक्तमात्रे च मर्द्दवम् ॥
 चिरेण यमलेख्यैराहारैऽप्यनुवर्त्तते ।
 परिश्राममुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥
 कम्पयन्ती शिरो धौवामाघातस्यातिदृष्यतः ।
 प्रलापच्छर्द्दितोसारनेत्रविभ्रतजृम्भिता ॥
 यमलावेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
 ध्वस्तभ्रूशङ्खयुगमस्य श्रुतिविभ्रतचक्षुषः ॥
 स्तम्भयन्तो तनुं वाचं श्रुतिं संश्राञ्च सुच्यती ।
 तुदन्ती मार्गमन्वस्य कुर्वन्ती मर्मघट्टनम् ॥
 घृष्टतो नमनं सार्थं महाहिक्का प्रवर्त्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥
 पक्काशयाधो नामेष्वां पूर्ववत् सा प्रवर्त्तते ।
 तद्रूपा सा महत् कुर्व्यान्मृगप्रसारणम् ॥
 गभीरेण निनाटेन गभीरां तु सुसाधयेत् ।
 चाद्ये हि वर्जयेदन्त्ये मर्ज्वलिङ्गाश्च वेगिनीम् ॥
 मर्ज्वस्य मञ्जितामस्य स्वविरस्य श्वायिनः ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदकशस्य च ॥
 सर्वेऽपि रोगा नाशाय मत्वेवं शौचकारिणः ।
 हिक्काश्वासौ तथा तौ हि मृत्युकाले कृता-

ल्यौ ॥” इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥ * ॥

तदीषधं यथा,—
 “कुलत्यः श्वासहिक्कानुत् कफगुल्मानिलापहः ॥
 चिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं वातलघु प्रकीर्तितम् ।
 हिक्काश्वासकामिच्छदिमेहदृष्ट्याविघापहम् ॥”
 इति च गारुडे १७३ । ६ ; ५० अध्यायः ॥
 “तथा हिक्कां हरत् पीता सौवर्षलयुता
 मुरा ॥”
 इत्यपि गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥
 अन्वष्ट ।

अथ हिक्काधिकारः ।
 तत्र हिक्काया विप्रकृष्टनिदानमाह ।
 “विदाहिगुरुवृष्टिभिरुक्तातिथन्दिभोजनैः ।
 शीतपानाशनस्थानरजोधुमैस्तथाजिलैः ॥
 व्यायामकर्मभाराध्वेगाघातापतर्पणैः ।
 हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥”
 अपतर्पणमनशादि ॥ * ॥

सम्प्राप्तिमाह ।
 “वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्कां करोति हि ।
 अन्नजां यमलां क्षुद्रां गभीरां महतीं तथा ॥”

हिक्का

सामान्यलक्षणमाह ।
 “मृद्वन्मृद्वर्वायुवदेति मस्त्रनो
 यक्तुप्रिहान्नाणि मुखोदितवाचिपन् ।
 स दोषवानागु हिमस्यस्यन् यत-
 स्तस्तस्तु हिक्के त्वभिधायते बुधेः ॥”
 वायुरच सोदानः प्राणो बोधव्यः । उदेति ऊर्ध्वं
 याति । मस्त्रनो हिगिति शब्दान् । ऊर्ध्व-
 गमनं विशिनष्टि यक्तदित्यादि । प्रिहन्मृद्वो-
 ऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात् । मुखोदिति स्वबलोप-
 पद्यमी । तेन यक्तुप्रोहान्नाणि मुखमानोय-
 पाचिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः । स वायुः ।
 दोषवान् दोषोऽच कफः तद्दान् । वायुः कफे-
 नानुगतः इति संप्राप्तः । हिमस्तीति हिक्का
 पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । हिगिति कायति
 शब्दं करोतीति वा ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
 “कण्ठोरमीर्गवत्त्वच वदनस्य कषायता ।
 हिक्कानां पूर्व्वरूपाणि कुक्षोराटोप एव च ॥”
 वदनस्य कषायता वातात् । न तु कफात् माधुर्यं
 व्याधिप्रभावात् ॥ * ॥ अन्नजाया लक्षणमाह ।
 “पानान्नैरतिभयुक्तैः मरुसा पीडितोऽनिलः ।
 हिक्कायत्युर्ध्वं गो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥”
 अनिलः प्राणो वायुः ॥ * ॥ यमलानिङ्गमाह ।
 “चिरेण यमलेख्यैर्या हिक्का संप्रवर्त्तते ।
 कम्पयन्ती शिरोषोवं यमलां तां विनिर्द्दिशत् ॥”
 क्षुद्रामाह ।
 “विकृष्टकालैर्यां वेगेभ्यन्तैः समभिवर्त्तते ।
 क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जटुमूकात् प्रधा-
 वति ॥”
 विकृष्टकालैः चिरेण । जप् कुक्षोरसोः सन्धिः ॥
 गभीरामाह ।
 “नाभिप्रहृत्ता या हिक्का घोरा गभीरनादिनी ।
 अनेकोपद्रववती गभीरा नाम सा श्रुता ॥”
 अनेकोपद्रववती दृष्ट्याञ्ज्वरादियुक्ता ॥ * ॥
 महतीमाह ।
 “मर्न्नाण्यापीडयन्तीव मततं या प्रवर्त्तते ।
 महाहिक्केति सा स्या मर्ज्वगात्रप्रकम्पनी ॥”
 मर्न्नाणि वस्तिदृष्टयशिरःप्रभृतोनि ॥ * ॥ असा-
 ध्यत्वमाह ।
 “प्रायस्यते हिक्कते यस्य देहो
 दृष्टिबोद्धुं भ्राम्यते नित्यमिव ।
 क्षीणोऽसहिट् शीति यथातिमात्रं
 तौ ही चान्यौ वर्जयेत् हिक्कमानौ ॥”
 प्रायस्यते विस्तार्यते इव । तौ हाविति प्राय-
 स्यत इत्यादिना मित्यमेवेत्यन्तनेको हिक्कमानः ।
 क्षीण इत्यादिनातिमात्रमित्यन्तनापरः । तौ
 ही । अन्यौ च गभीरयाऽमहत्या च हिक्क-
 मानौ वर्जयेत् । अपरश्च ।
 “अतिमञ्जितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य हृदय्यातिव्यवायिनः ॥
 प्रायासाच्च समुत्पन्ना हिक्का हन्व्याश्च जीवि-
 तम् ।
 यमिका च प्रलापार्त्तिमोहदृष्ट्यासमन्विता ॥”

हिक्का

साध्यत्वमाह ।
 “अक्षौषहाप्यदीनश्च खिरधात्विन्द्रियश्च यः
 तस्य साध्ययितुं शक्या यमिका हन्वन्तो-
 ऽन्वया ॥” * ॥ * ॥
 अथ हिक्कायाचिकित्सा ।
 “यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्व्रितम् ॥
 हिक्काश्वासान्तरैः पूर्व्वं तैलाक्तैः खेट उच्यते ।
 ऊर्ध्वोऽधः शोधनं शक्ते दुर्ज्वले शमनं मतम् ॥
 प्राणावरोधतर्ज्जनविष्णापनशानवारिपरिदेकैः ।
 चित्रैः कषापर्योगैः शमयेत् हिक्कां मनोऽभि-
 चातेश्च ॥
 हिक्कान्तस्य पयःकाणं हितं नागरमाधितम् ।
 मधु मोवर्षलोपेतं मातुसुश्रुतं पिबेत् ॥
 मधुकं मधुमयुक्तं पिप्पली शकरान्विता ।
 नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं लाघणत्रयम् ॥
 कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधु मितायुतम् ।
 सुहृमृदुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासेषु तद्व्रितम् ॥
 चूर्णं कणागेरिकायोः सजोदं चावलं हृद्यत् ॥
 प्रवालशङ्खद्विफलाचूर्णं मधुघृतप्रतम् ।
 पिप्पली गेरिकञ्जति लोहो हिक्कानियारकः ॥
 नेपास्या गोविषाणादा कुप्रात् मज्जरमस्य वा ।
 धूपं कुशम्य वा माज्यं पिबेत् हिक्कोपशान्तये ॥”
 नेपालो मनःशिला ।
 “निर्धमाङ्गारनिःक्षिप्तहिक्कमाघं वमोद्भव ।
 हिक्कापश्चापि हन्व्याश्च धूमः पीतो न भंगयः ॥
 हरणनां कणामाश्च जायो हिक्कसमन्वितः ।
 हिक्कापशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥
 चन्द्रशूरस्य वोजानि क्षिपेदृष्टशुषे जले ।
 यदा मृदुनि गृह्णीयात्ततो वामसि गालयेत् ॥
 हिक्कातिवेगविकलस्तज्जलं पममात्रया ।
 पिबेत् पुनः पुनश्चापि हिक्कावश्यं प्रशाम्यति ॥”
 चन्द्रशूररसः ॥ * ॥ इति हिक्काधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 हिक्कारः, पं, (हिं इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । क ।
 षण् ।) व्याघ्रः । इति कंधित् ॥ (हिं इत्यस्य
 कारः । करणम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 २० । ७)
 “हिक्काराय स्वाहा हिक्कताय स्वाहेति ॥”
 हिक्क, क्तो, मूलविशेषनिर्यासः । अ तु पारस्य-
 खोरासानमूलतानादिदेशे भवति । हिं इति
 भाषा । तत्पर्यायः । महस्त्रवेधि २ जतुकम् ३
 वाञ्छाकम् ४ रामठम् ५ । इत्यमरः । २ ८ । ४० ॥
 वाञ्छाकम् ६ रामठम् ७ । इति भरतः ॥ जन्तु-
 ङ्गम् ८ । इति रत्नमाला ॥ पिप्पलाकम् ९ वाञ्छा
 १० महस्त्रवेधि ११ गृह्णीणा १२ मधुरा १३
 सुपधुपनम् १४ जतु १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 केशम् १६ । इति जटाधरः ॥ उपशम्यम् १७
 भुतारि १८ जन्तुनाशनम् १९ क्षुपाङ्गम् २०
 रत्नोद्गम् २१ उपशम्यम् २२ अगुदगन्धम् २३
 करणम् २४ मदनम् २५ दीप्तम् २६ । अस्य
 गुणाः । इत्यलम् । कटत्वम् । उच्यत्वम् ।

हिङ्गुलः

कृमिवातकफविबन्धाधानशूलगुल्फनाशित्वम् ।
चक्षुस्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ॥
“हिङ्गुणां पाचनं रुच्यं तोष्यं वातवलासङ्गत् ।
रसे पीके च कटुकं लिङ्गश्च वज्रदोषणम् ।
शूलगुल्फोदरानाहृत्कामिघ्नं पित्तवर्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥*॥

अन्वयः ।

“हिङ्गु तीक्ष्णं कटरसं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ।
लघुणां पाचनं लिङ्गं दोषनं कफवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वंशपत्नी । इति भावप्रकाशः ॥ (काकादनी ।
तदर्थं पर्यायो यथा,—

“हिङ्गु काकादनी मता ।”

इति गारुडं २०८ अध्याये ॥

कचिद्रामठायां, पुं । तत्पर्यायो यथा,—

“रामठं हिङ्गुरुच्यते ।”

इति च तत्रैव २०८ अध्याये ॥

हिङ्गुनाडिका, स्त्री, (हिङ्गुनः नाडिरिव नाडि-
यस्याः । कप् ।) नाडाहिङ्गु । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हिङ्गुनिर्यासः, पुं, (हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य ।)

निस्यद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥

(पर्यायो यथा,—

“निस्यः स्यात् पित्तमर्हस्य पित्तमदस्य तित्तकः ।

अरिष्टः पारिभद्रश्च हिङ्गुनिर्यास इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥

हिङ्गुरसः । इति मेदिनी ॥

हिङ्गुपत्रः, पुं, (हिङ्गुन इव पत्रमस्य ।) इङ्गुदी-

पत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्ये

ङ्गुदीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हिङ्गुपत्नी, स्त्री, हिङ्गुनः पत्नीम् । हिङ्गुपत्रमिव

पत्रमस्याः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-

पर्यायः । कारवा २ पृथुला ३ पृथुः ४

बाण्योका ५ कवरो ६ पृथ्वी ७ त्वक्पत्रो ८

कवरो ९ । इति जटाधरः ॥ पृथ्वीका १०

वाण्यिका ११ वाण्यका १२ वाण्या १३ पत्नी १४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ टांघिका १५ तण्डी १६

दारुपत्नी १७ विल्वी १८ वाण्यो १९ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफवातामल्लमिहरत्वम् । रुच्यत्वम्

पथ्यत्वम् । दोषनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“हिङ्गुपत्रो भवेद्रुच्यो तीक्ष्णोऽप्या पाचनी कटुः ।

हृत्स्तिग्म्विबन्धाशः शफगुल्फानिलापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुपर्णी, स्त्री, (हिङ्गुन इव पर्णमस्याः । डीप् ।)

वंशपत्नी । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलः, पुं, क्ली, (हिङ्गु तदर्थं लातीति । ला +

कः ।) रागद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । हिङ्गुलुः २ ।

इत्यमरभरती । ३ । ५ । २० ॥ हिङ्गुलम् ३

रत्नम् ४ गार्डटशीर्षम् ५ दरदः ६ रसः ७ ।

इति रत्नमाला ॥ इंसपादम् ८ कुहबिन्दः ९ ।

हिङ्गुला

इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गुलिः १० रक्तपारदः ११ ।

इति जटाधरः ॥ वस्त्रम् १२ सुरङ्गम् १३

सुपरम् १४ रञ्जनम् १५ दरदम् १६ क्लृप्त्म् १७

चित्राङ्गम् १८ चूर्णपारदम् १९ चम्पारिकम् २०

मणिरागम् २१ रसोद्भवम् २२ रञ्जकम् २३

रसगर्भम् २४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफचिदोषहृन्तोष-

ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

अथ हिङ्गुलस्य नामानि लक्षणानि गुणाश्च ।

“हिङ्गुलं दरदं क्लृप्त्ं विवास चूर्णपारदम् ।

दरदस्तिविधः प्रोक्तश्चम्पारः शुकतुण्डकः ।

इंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः ॥

चम्पारः शुकवर्णः स्यात् सपोतः शुकतुण्डकः ।

जवाकुसुमसङ्काशो इंसपादो महोत्तमः ॥

तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-

त्रेत्रामयघ्नं कफापित्तहारि ।

हृत्सासकुष्ठज्वरकामलांश्च

प्लीहामवाती च गरं निहन्ति ॥

ऊर्ध्वपातनयुक्ता तु डमरुयन्त्रापचितम् ।

हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न शोधयेत् ॥”

इति ॥ * ॥

तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिः ।

“मेषोच्चोरेण दरदमन्त्रवर्गैश्च भावितम् ।

समवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥”

एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः ।

“तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-

त्रेत्रामयघ्नं कफापित्तहारि ।

हृत्सासकुष्ठज्वरकामलांश्च

प्लीहामवाती च परं निहन्ति ॥” इति ॥*॥

(पर्यायः शोधनप्रकारान्तरश्च यथा,—

“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।

रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः ॥

अन्त्रवर्णद्रव्यैः पिष्ट्वा दरदो माहिषेण च ।

दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कोभूतो विशुध्यति ॥”

तथाच प्रकारान्तरम् ।

“आद्रकैर्लज्जुचद्रवैः सप्तधा भावितो यदि ।

हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्हापो जायते खलु ॥

विष्मगाभं हिङ्गुलं दिव्यं रसगन्धकसम्भवं ॥

महकुष्ठहरं रुच्यं बन्धं मेधाग्निवर्धनम् ॥”

इति हिङ्गुलशुद्धिः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारमंघ्रि जारणमारणाधि-

कारे ।) अथ हिङ्गुलाद्रमाकर्षणाविधिः ।

“निस्यरसेनिस्यपत्ररसेभ्यो याममातकम् ।

एषा दरदसूत्रं तु पातयेत् सूतयुक्तवत् ॥

तत्रोर्ध्वपिठरीलनं गृह्णीयाद्रममुत्तमम् ।

शुद्धमेव हि तत् सूतं सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”

इति च भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुला, स्त्री, देशविशेषः । यथा,—

“ब्रह्मरस्य हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ।

कोटवी सा महामाया त्रिगुणाया दिगम्बरी ॥”

इति तन्त्रचूडामणौ गौठमाला ॥ * ॥

हिङ्गीरः

अन्वयः ।

“कन्या चोत्स्वेदसंजाता साहृद्यलिलिहे-

ऽहुता ।

ततस्तामाह बालार्कप्रभां भैरवमूर्त्तिमान् ॥

शङ्करो वरदो लोकश्रेयार्थाय वचो महत् ।

त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ॥

यत्नविद्याधाराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि ।

त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि बलिपुष्पात्करैः करैः ॥

चञ्चिकेति शुभं नाम यस्माद्गुधिरचञ्चिता ॥

इत्येवमुक्त्वा वरदेन चञ्चिका

भूतानुयाता हरिचर्मवासिनौ ।

मङ्गी समन्ताद्दिग्गचार सुन्दरी

खलं गता हिङ्गुलमाद्यसुप्तमम् ॥”

इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

हिङ्गुलिः, पुं, (हिङ्गु इव वर्षं लातीति । ला +

किः ।) हिङ्गुलः । इति जटाधरः ॥

हिङ्गुलिका स्त्री, (हिङ्गुल इव वर्षोऽस्या अस्तीति ।

हिङ्गुल + ठन् ।) कण्टकारी । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विषयो

ज्ञातव्यः ॥)

हिङ्गुलो, स्त्री, वार्त्तिको । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

हृहती । इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुलुः, पुं, क्ली, हिङ्गुलः । इत्यमरः । ३ । ५ । २० ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,—

“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।

रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारमंघ्रि जारणमारणाधि-

कारे ॥)

हिङ्गुशिराटिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव शिरां षट-

तीति । षट् + श्वल् । टापि षत इत्वम् ।)

वंशपत्नी । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलं क्ली, मधुमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शालु इति ख्यातम् ॥

हिङ्गुः, पुं, हिङ्गुलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिङ्गुलः, पुं, (हिङ्गु इति नाम लातीति ।

ला + कः ।) वृक्षविशेषः । हिङ्गुल इति वङ्ग-

भाषा । इजर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

निचुलः २ इङ्गुलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पिचुलः ४ नदीकान्तः ५ अम्बुजः ६ । इति

जटाधरः ॥ धनदः ७ कान्तः ८ जलजः ९

दीर्घपत्रकः १० नदीलः ११ रक्तः १२

कार्मुकः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । पवित्रत्वम् । भूतवातामयनाशह-

चारादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“इङ्गुलो हिङ्गुलस्यापि निचुलस्याम्बुजस्तथा ।

जलवेतसवद्वयो हिङ्गुलोऽयं विषापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गीरः, पुं, इस्तिपादवन्धः । यथा,—

“बिन्दुजालं पुनः पद्मं शृङ्गो निगङ्गोऽन्दकः ।

हिङ्गीरश्च पादपाशो वारिस्तु गजबन्धुः ॥”

इति ३३ चन्द्रः ॥

हिण्डोरः

हितोप

हिन्दोलः

इ ङ गती यनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 १।०-पाठ-सक०-सेट् ।) इ, हिण्डरते ।
 हिण्डरते । इति दुर्गादासः ॥
 ष्वः, पुं, राक्षसविशेषः । स भौमसेनेन हृतः ।
 त महाभारतम् ॥ (एतद्विवरणं तु तत्रैव
 द्विपर्यायि १५३ अध्यायादारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
 इष्य इति च पाठः ॥
 ष्वजित्, पुं, (हिडिष्वं जितवानिति । जि +
 ष् ।) भौमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इष्वनिस्तदः, पुं, (हिडिष्वं निस्तदयतीति ।
 + स्तद + णिष् + ल्युः ।) भौमसेनः । इति
 रिप्रयोगः ॥
 इष्वभिन्, [दृ] पुं, (हिडिष्वं भिनन्तीति ।
 [दृ] + ङिप् ।) भौमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 इष्या, स्त्री, हिडिष्वराक्षसभागिनो । यथा,—
 इष्टो मानुषमांषस्य महाकायो महाबलः ।
 । प्राय मानुषं गन्धं भगिनोमिदमब्रवात् ॥
 पपन्नश्चिरम्याय भक्ष्यांशं मम सप्रियः ।
 इक्षवान् प्रसूयति जिह्वा पर्यन्ति मे मुखम् ॥
 वमुक्त्वा हिडिष्वान् तु हिडिष्वेन तदा वने ।
 ।।तुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसौ ॥”
 ति महाभारते आदिपर्यायि १५३ अध्यायः ॥
 इभं भौमसेनैरसेन घटोत्कचो जातः । यथा,
 प्रज्ज्ञे राक्षसो पुत्र भौमसेनाम्हाबलम् ।
 इरुपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुर्धं विभीषणम् ॥
 णस्य विक्रवः पादावगृह्णात् स पितृस्तदा ।
 ।।तुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतः ॥
 ।।टो ह्यास्थीत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
 ।।ब्रवोत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥”
 इति महाभारते आदिपर्यायि १५६ अः ॥
 डिष्वापतिः, पुं, (हिडिष्वः पायाः पतिः ।) इनु-
 णान् । इति शब्दरत्नावली ॥
 डिष्वारमणः, पुं, (हिडिष्वः पाया रमणः ।) इनु-
 णान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ष्वनं, स्त्री, (हिण्ड + ल्युट् ।) अमणम् । रतम् ।
 इति मेदिनी ॥ लेखनम् इति विश्वः ॥
 ष्विकः, पुं, लग्नाचार्यः । इति हारावली ॥
 ष्विरः, पुं, हिण्डोरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ष्वी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ष्वोप्रियतमः, पुं, (हिण्डराः दुर्गायाः प्रिय-
 तमः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ष्वोरः, पुं, (हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति ।
 हिण्ड + ईरन् । इत्युणादिवृत्तौ उञ्जुलदन्तः ।
 ४।३०।) समुद्रफेनः । इत्यमरः । २।८।
 १०५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १०। ६८२ ।
 “एतद्विभाति चरमाचलचूडवृष्वि
 हिण्डोरपिण्डरुचिप्रोतमरांश्चिष्वम् ।
 उञ्जुलितस्य रजनीं मदनानलस्य
 धमं दधत्यकटलाञ्छनकैतवेन ॥”)
 ष्वीकुः । पुरुषः । इति मेदिनी ॥ इष्वकम् ।
 ल्युणादिकोषः ॥ (स्त्री, दाडिमम् । इत्युञ्जुल-
 तहारावली । ४।३० ॥)

हितं, त्रि, (हि गतिप्रवेधे धा धारणे पुष्टी वा +
 ङ ।) पथम् । गतम् । धृतम् । इति मेदिनी ॥
 इष्टसाधनम् । इति मन्थबोधटोकायां दुर्गा-
 दासः ॥ मङ्गलम् । यथा,—
 “गच्छतस्तिष्ठतो वापि जायतः स्वपतो न यत् ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय तत् पगोरिव चेष्टितम् ॥
 अहितहितविचारशुन्यदुष्टैः
 श्रुतिसमयेर्ष्याभिवर्जितस्य ।
 उदरभरणमात्रमुत्पुष्टैः
 पुरुषपशोः पशोश्च को विशेषः ॥”
 इति गावड ११५ अध्यायः ॥
 मित्रम् । यथा,—
 “हितममरिपुत्रं द्या ये निसर्गं निहन्ता
 अधिहितहितमध्यास्तोऽपि तत्कालमित्रैः ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 हितकः, पुं, (हितमर्हतीति । हि + संज्ञायां
 कन् ।) शिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हितकारी, [न्] त्रि, (हितं करोतीति । क्त +
 णिनिः ।) मङ्गलकारकः । शुभकारकः ।
 यथा,—
 “लक्ष्मणेन च धर्मोत्तमम् । आत्मा तद्वितकारिणा ।
 मातृभिर्भाहसहितं पश्यामीत्या वयं नृप ॥”
 इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १ सर्गः ॥
 हितप्रणीः, पुं, (हितं प्रणयतीति । प्र + णी +
 ङिप् ।) चारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हितवादी, [न्] त्रि, हितकथनशीलः । सत्यरा-
 मर्षी । हितशब्दपूर्वकवदधातोर्गिन्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 हितारवली, स्त्री, (हितानां आवली यश्च ।)
 शौचधविशेषः । इत्यावली इति हिन्दो भाषा ।
 तत्पर्यायः । इन्द्रादौ २ कुष्ठः ३ अङ्गार-
 कुष्ठकः ४ अङ्गारपत्न्यः ५ यन्त्यः ६ पत्न्यलः
 ७ । अस्या गुणाः । सारकत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 ब्रौह्मगुणोदरकामिकुष्ठगदात्ययल्लक्ष्णकण्ठतिना
 शित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हितैपो, [न्] त्रि, (हितमिच्छतीति । इष +
 णिनिः ।) हितच्छाकारो । यथा, बृहद्वाज-
 मार्कण्डे ।
 “यात्राविवाहव्रतव्यवैश्रम-
 प्रामादृष्टुडाकरणं हितैपो ।
 नष्टे भृगो नोपदिशेन्नराणां
 देवप्रतिष्ठासपि कर्णवधम् ॥”
 इति मन्मसासतत्त्वम् ॥
 हितं, त्रि, स्त्री, (हितस्य उक्तिः ।) पथ्यवच-
 नम् । इति धनञ्जयः ॥
 हितोपदेशः, पुं, (हितानामुपदेशः ।) सत्यरा-
 मशदानम् । यथा, महाभारते । १।२।१०१ ।
 “हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।
 विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं च्छेभ्यभाषया ॥”
 हितानामुपदेशो यत्र ।) विष्णुशर्मकृतमित्र-
 लाभसुहृद्देवियज्ञसन्निधानमकथाचतुष्टयात्मक-
 नीतिशास्त्रम् । यथा,—

“निहिः साधे सतामस्तु प्रसादात्सर्व भूर्जैः ।
 जाह्नवोकीनरेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥
 श्रुतो हिनोपदेशोऽयं पाठव संस्तुतीतिवु ।
 वाचां सर्वत्र वैचित्र्या नीतिविद्या ददाति च ॥”
 इति हितोपदेशप्रथमश्लोकवचनम् ॥
 हिन्तालः, पुं, हृष्यविशेषः । ईताक इति भाषा ।
 तस्य फलं उष्टे गम् । इत्यमरः । २।४। १६८ ॥
 तत्पर्यायः । पूगरोटः २ । तत्फलम् किरटि ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ० ॥ तस्य पर्यायात्मकं
 गुणाश्च ।
 “हिन्तालः स्वल्पतालश्च बन्धुपत्नी वृहद्बलः ।
 श्विरपथो हिपालेख्यः शिरापत्नीऽस्त्रिराङ्गिकः ॥
 गर्भस्त्रावो नीलतामो भोजनो बहुकण्ठकः ।
 अस्त्रसारी वृहत्तालः स्यात्तुर्ह्यधामिधः ॥
 हिन्तालो मधुरास्त्रश्च कफजत् पित्तदाहनुत् ।
 अमलव्यापहारो च शिगिरो वातदोषकत् ॥”
 इति राजनिघण्टः ॥
 (व्यवहारोऽस्य यथा,—
 “गुडुचां बालाहिन्तालवानरीनीलकिष्किः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुशाधिकारि
 माणिक्यरसे ॥) स तु त्वराजविशेषः । यथा,
 क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः ।
 “गुवाकृतामहिन्तालास्तथा ताड्यो च वीतकी ।
 अस्त्ररनारिकेलो च समेत त्वराजकाः ॥
 त्वराजशिरापथेयः कुर्याद्वन्धवावनम् ।
 तावद्ववति च्छालो यावदां नेव पश्यति ॥”
 इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥
 हिन्दुः, पुं, (हीनं दृषयतीति । दुष् + दुः ।
 घृपादरादित्यात् साधुः ।) जातिविशेषः । हिन्दु
 इति भाषा । यथा,—
 “पश्चिमाश्रयमन्त्रालं प्रोक्तः पारथ्यभाषया ।
 अष्टाक्षरशतशान्तिर्येषां संसाधनात् कली ॥
 पञ्च खानाः सप्त भौरा नव शाक्ता महावक्ताः ।
 हिन्दुधर्मप्रभोसारां जायन्त चक्रवर्तिनः ॥
 होमश्च दृषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रथे ॥
 पूर्वान्नाय नवगत पञ्चशान्तिः प्रकीर्तिताः ।
 फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कली ॥
 अधिवा मण्डलानाश्च संघामन्त्रपरान्तिताः ।
 इरेजा नव पत् पञ्च लक्षजायापि भाविनः ॥”
 इति मेघनन्ध ३३ प्रकाशः ॥
 हिन्दोलः, पुं, (हिन्दोल + ल्युट् ।) नावश्च यज्ञ-
 पक्षविहितभगवद्द्यावाविशेषः । भुक्तनयाचा
 इति यस्य प्रसिद्धिः । बहुरागान्तर्गतराग-
 विशेषः । हिन्दोल इति हिन्दो भाषा । यथा,
 “भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
 श्रीरागो मेघरागश्च पञ्जते पुरुवाङ्गयाः ॥”
 अस्य श्रियः ।
 “वेलावतो रामकलो देवास्या पटमञ्जरी ।
 कश्चिता सङ्गिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
 अथ हिन्दोलध्यानम् ।
 “नितम्बनीमन्दतरङ्गिताश्च
 दीक्षासु वेलासुष्ममादधानः ।

हिमं

खर्चः कपोलदुतिकामयुक्ती
हिन्दोलरागः कथितो मुनीन्द्रैः ॥”

तत्पुत्रा यथा, सङ्गौतदपणे ।

“आभोरः शुभ्रधवलौ चन्द्रकामविमोहकाः ।
चन्द्रकान्तः खेहवेदः हिन्दालात्मजकीर्त्तितः ॥”

तस्य गानसमयो यथा,—

“हिन्दोलः पञ्चमः सित्युल्लिलितथ वसन्तकः ।
भङ्गारो भटीयारो च आद्ययामि प्रगोयते ॥”

इति बृहत्सङ्गौतरङ्गाकरः ॥ * ॥

हनुमन्मते षड्रागाणा मध्ये हितोयरागः ।
ब्रह्मणः शरौरात्रिर्गतः । कीचिन्मते नाभितः ।

अस्य जातिः षोडशः । अर्थात् ष ग म प नि
इति पञ्चस्वरमितितः । अस्य गृहं षड्जस्वरः ।

वसन्तर्त्तौ दिवाप्रथमभागे गानसमयः । राग-
मालायामस्य रूपम् । अल्पवयःसुन्दरः पौत-
वर्णः उत्तमाङ्गः स्वर्णमयहिन्दोलाकृतः सुस-
ञ्जितसुन्दरास्ताभिः गातं गायन्तोभिः, हिन्दो-
लाद्योलयन्तोभिश्च सह परमानन्दन हास्य-
कौतुककारो । अस्य पञ्च रागिण्यः । यथा ।

रामकरो १ देशान्तो २ ललिता ३ विनावलो ४
पटमञ्जरो ५ । अस्य पुत्रा अष्टौ यथा । चन्द्र-

विम्बः १ मङ्गलः २ शुभः ३ आनन्दः ४
विनोदः ५ प्रधनः ६ शौरः ७ विभासः ८ ॥ * ॥

भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । रामकलो १
मालावतो २ आगावरो ३ देवारो ४ गुण-

कलो ५ । तस्मते पुत्रा यथा । वसन्तः १
मालवः २ मारुः ३ कुण्डलः ४ शङ्करवन्दः ५

लङ्कादाहनः ६ नागधुनः ७ धयनः ८ । एषां
भार्या यथा । लोनावतो १ करवो २ चयतो ३

परवो ४ पारावतो ५ तिरवणो ६ देवागरो ७
सुरसतो ८ । इति सङ्गातशास्तम् ॥

हिन्दोलकः, पुं, (हिन्दोल एव । कन् ।) यान-

विशेषः । तत्पर्यायः । प्रङ्गा २ दाला ३ । इति
जटाधरः ॥ दालिका ४ हिन्दोला ५ । इति

हारावलो ॥

हिन्दोला, स्त्री, (हिन्दोल + घञ् + टाप् ।)

दालिका । हिं दला इति भाषा । इति हारा-

वलो ॥

हिमं, त्रि, (हन्ति उष्णामिति । हन + “हने-

हि च ।” उणा० १ । १४६ । इति मक् हि च ।)

शोतगुणविशिष्टः । शोतलवन्तु । तत्पर्यायः ।

सुषीमः २ गिगिरः ३ जडः ४ तुषारः ५
शोतलः ६ शोतः ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥

(यथा, सुसुते । ४ । २८ । “अपराह्णं हिमाभि-

रङ्गिः परिपिक्तगात्रः शालोनां षष्टौकानाञ्च
पयसा शर्करामधुरैणोदनमश्रायात् ॥”)

हिमं, स्त्री, (हन + मक् । हन्ते हि च ।) अकाश-

वाप्यः । तत्पर्यायः । अवश्यायः २ नोहारः ३
तुषारः ४ तुहिनम् ५ पालेयम् ६ महिमा ७ ।

इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ इन्द्राग्निधूमः ८
श्रवण्यः ९ । ३ । १० । इति हारावलो ॥

(यथा, रघुः ३५ ।

हिमजः

“अथवा ऋदुवस्तु हिमितं
ऋदुनेवारभते प्रजास्तकः ।

हिमसेकविपत्तिरथ मे

नलिनो पूर्वनिदर्शनं मता ॥”)

अस्य गुणः । कफवायुवह कृत्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पञ्चकाष्ठम् ।

रङ्गम् । मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नवमोतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतम् । इति

हिमचन्द्रः ॥ (कर्पूरः । पर्यायो यथा,—

“पुंसि क्वावे च कर्पूरः सिताम्भो हिमवालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः हिमनामापि स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथम भागे ॥)

हिमः, पुं, (हन + मक् हन्ते हि च ।) चन्दनवृक्षः ।

इति हिमचन्द्रः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमन्तुः ।

स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः । यथा,—

“हिमशिगिरवसन्तपोषवर्षाशरत्सु
स्तनतपनवनाम्बोहस्यगोक्षीरपानैः ।

सुखमनुभव राजंस्तद्विषो यान्तु नार्शं
दिवसकमललम्बाशर्वरीरेणुपङ्का ॥”

इति ऋतुसंहारः ॥

हिमालयपर्वतः । इति हिमजादिशब्ददर्श-

नात् ॥

हिमकः, पुं, (हिमेन कायतीति । कै + क ।)

विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकरः, पुं, (हिमः शीतलः करः किरणो यस्य ।)

चन्द्रः । यथा,—

“दृशा द्वाघोयस्या दरदरितनोलोत्पलरुचा
द्वोयांसं दोनं क्षपय क्षपया मामपि शिवे ! ।

अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता
वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः ॥”

इत्यानन्दलहरी ॥

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकूटः, पुं, (हिमस्य कूटो यत्र ।) शिशरत्तुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिमस्य कूट इति ।

हिमालयशृङ्गे, पुं, स्त्री ॥ यथा, भागवते । ५ ।
१७ । ८ । “तथेवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्म-

सदनाद् बह्विनि परिकूटान्यातिश्रम्य हिमकूट-

हिमकूटान्यातिरभसतरहा लुण्ठतीति ॥”)

हिमगिरिः, पुं, (हिमप्रधाना गिरिः ।) हिमा-

लयपर्वतः । यथा,—

“धनुः पोष्यं मौर्वी मधुकरमयो पञ्च विशिखा
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाध्येकः सर्व्यं हिमगिरिसुते ! कामपि कृपा
मपाङ्गात्तं कृष्या जगदिदमनङ्गा विजयते ॥”

इत्यानन्दलहरी ॥

(यथा च ।

“आन्नेया विम्यशेलाद्याः सौम्यो हिमगिरि-

मतः ॥”

इति पूर्वखण्डे हितोयेऽध्याये शार्ङ्गधरैणोक्तम् ॥

हिमजः, पुं, (हिमात् हिमालयात् जायते इति ।

जन + डः ।) मैनाकगिरिः । इति मेदिनी ॥

हिमशै

हिमजा, स्त्री, (हिमात् हिमालयात् जायते

इति । जन + डः । टाप् ।) पार्वती । शोटी ।

इति मेदिनी ॥ क्षौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ।

हिमज्भटिः, पुं, (हिमानां कुज्भटिः । पृषो-

दरादित्वात् साधुः ।) कुज्भटिः । इति हारा-

वलो ॥ काचित् पुस्तके हिमभण्डिरिति पाठः ।

हिमतैलं, स्त्री, (हिमजातं तैलमिति ।) कर्पूर-

तैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुग्धा, स्त्री, (हिमवत् शुभ्रं दुग्धमस्याः ।)

क्षौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुर्दिनं, स्त्री, (हिमेन दुर्दिनम् ।) हिम-

सन्नुहपातेन दुःखदायकादिनम् । तत्पर्यायः ।

पत्रहिमम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः

हिमद्युतिः, पुं, (हिमा द्युतिर्यस्य ।) चन्द्रः ।

इति शब्दमाला ॥ (यथा, भावे । ८ । १२ ।

“अविभाव्यतारकमदृष्टहिम-

द्युतिविम्बमस्तामितभानुनभः ॥”)

हिमद्रुमः, पुं, (हिमो द्रुमः ।) महानिम्बः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमधातुः, पुं, (हिमो धातुरिव यत्र ।) हिमा-

लयपर्वतः । इति काचित् ॥

हिमप्रस्थः, पुं, (हिमप्रधानः प्रस्थो यत्र ।) हिमा-

लयः । इति हिमचन्द्रः ॥

हिमवत्सुतः, पुं, (हिमवतः सुतः ।) मैनाक-

पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिमवत्सुता, स्त्री, (हिमवतः सुता ।) गङ्गा ।

इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १० । ८ ।

“ततः पपात गगनाद् गङ्गा सा हिमवत्सुता ॥”)

उमा च ।

हिमवान्, [त्] पुं, (हिममस्यास्तीति । हिम +

मतुप् । अस्य वः ।) हिमालयपर्वतः । इत्य-

मरः । २ । ३ । ३ ॥ तत्कन्या गङ्गा । यथा,—

“गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकैकपावनो ।
स्वयोगाग्निबलाद्देवो लेभे पुत्रीं महेश्वरोम् ॥”

इति देवोपुराणे १२ अध्यायः ॥

हिमविशिष्टे, त्रि ॥

हिमवालुकाः, पुं, (हिमस्य वालुका इव ।)

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायाऽस्य-

यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथम भागे ।

“पुंसि क्वावे च कर्पूरः सिताम्भो हिमवालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः हिमनामापि सः स्मृतः ॥”)

हिमवालुका, स्त्री, (हिमस्य वालुकेव ।) कर्पूरः ।

इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥ (यथा,—

“प्रनोरनोरं हिमवालुका च
मितं नृणां स्यात् सातं भूवृक्षच्छे ॥”

इति वैद्यकपथ्यविधौ भूवृक्षच्छेदधिकारे ।)

हिमशकरा, स्त्री, (हिमस्य शर्करा ।) याव-

नाशो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमशैलजा, स्त्री, (हिमशैलात् जायते इति ।

जन + डः ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावलो ॥

(हिमालयोद्भवे, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११

“एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेत् हिमशैलजम् ॥”)

हिमाग

नरे इतिः, स्त्री, (हिमानां संज्ञितिः ।) हिम-
 तन्मूढः । वरप् इति पारस्वभाषा । तत्पर्यायः ।
 हिमानो २ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ मह-
 हिमम् ३ । इति जटाधरः ॥
 इमहासकः, पुं, (हिममपि इमति शीलतत्वात्
 इम + खुल् । हिमालहसः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 इमा, स्त्री, (हिम + अर्षा चाद्यच् । टाप् ।)
 सूक्ष्मला । रेशुका । भद्रमुद्रा । नागरमुद्रा ।
 घृका । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इमांशुः, पुं, (हिमा अंशवो यस्य ।) चन्द्रः ।
 इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघु । ५ । १६ ।
 “पथ्यायपोतस्य सुरैर्हिमांशोः
 कलाक्षयः स्याद्यतरो हि वृद्धेः ॥”)
 कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इमांशुभिख्यं, स्त्री, (हिमांशोरिव अभिख्या
 शोभा यस्य ।) रौप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 इमागमः, पुं, (हिमस्य आगमो यत्र ।)
 हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ८३ । ७ ।
 “कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
 स्फोटशस्यसुखे काले कन्यः सत्यवतां वरः ॥”)
 इमाद्रिः, पुं, (हिमप्रधानोऽद्रिः ।) हिमालय-
 पर्वतः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघुः ।
 ४ । ७६ ।
 “परस्परं विज्ञातस्तेपूपायनपाणिपु ।
 राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमा-
 द्रिणा ॥”)
 इमाद्रिजा, स्त्री, (हिमाद्रौ जायते इति । जन +
 डः ।) क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पाव्यतो च ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
 याम् । १ ।
 “मैवं वक्ष्यति किं वनं ननु जन्मं सृष्ट्वा मयि-
 वीक्ष्यते
 वक्रोक्त्येति हिमाद्रिजामवचनं कुर्वन् हरः
 पातु वः ॥”)
 हिमाद्रितनया, स्त्री, (हिमाद्रेस्तनया ।) दुर्गा ।
 इति वज्रमाणशब्दट्टशनात् ॥
 हिमाद्रितनयापतिः, स्त्री, (हिमाद्रितनयाया
 दुर्गायाः पतिः ।) शयः । इति कविकल्पलता ॥
 हिमानो, स्त्री, (महहिममिति । “हिमारण्ययो-
 मेहृत्वे ।” ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वार्तिकीहत्या
 डोष् आनुक् च ।) हिममंज्ञितिः । इत्यमरः ।
 १ । ३ । १८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १८० ।
 “हिमान्यां वीहवाधाय पतन्त्यां प्रतिवस्तरमः ।
 शोते दाव्याभिनारादा परस्वामान् प्राथिवा
 उवमत् ॥”)
 यावनालशकेरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हिमाज्ञ, स्त्री, (हिमं हिमन्ते ज्ञानं अज्ञम् ।)
 उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हिमारातिः, पुं, (हिमस्य अरातिः ।) अग्निः ।
 सूर्यः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवचः । अक-

हिमोत्त

हसः । इत्यमरे वज्रसंज्ञकाकीहृद्यशब्दोदंश-
 नात् ॥
 हिमालयः, पुं, (हिमस्य पालय इव युक्तत्वात् ।)
 युक्तशक्तिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिमा-
 नामाक्षयः ।) खनामख्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।
 नगपतिः २ । मेनाधवः ३ । उमागुरुः ४ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमाद्रिः १ । नगाधिपः ६ ।
 इति जटाधरः ॥ उदगद्रिः ७ । अद्रिराट् ८ ।
 मेनकाप्राणेशः ९ । हिमवान् १० । हिमप्रसन्नः ११ ।
 भवानीगुरुः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 कुमारः । १ । १ ।
 “पश्यत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
 हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
 पूर्वापरौ तोयनधी वगाद्य
 स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥”)
 स तु लद्वाया उत्तरे वसते । भारतवर्षस्य
 सीमापर्वताऽयम् । अस्य दीर्घे दशसहस्रयोज-
 नानि । पश्ये हिमसहस्रयोजनानि । यथा, —
 “एवं दक्षिर्नैलाहृतं निषधो हेमकूटो हिमा-
 लयः इति प्रागायता यथा नौलादयः । अयत्त-
 योजनोत्संधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
 संख्यम् ॥” इति शोभागवते ५ स्कन्धे १६ अः ५ ।
 हिमालयसुता, स्त्री, (हिमालयस्य सुता ।)
 उमा । इति कविकल्पलता ॥
 हिमालया, स्त्री, (हिमस्य शीतस्य पालयो
 यत्र ।) भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हिमावता, स्त्री स्वणक्षीरो । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १७८ ॥ (पर्यायो यथा, —
 “कटुपर्णा हिमवता हिमक्षीरो हिमावतो ।
 हिमाक्षा पोतदग्धा च तन्मूलक्षीकमुच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हिमाक्षः, पुं, (हिममपि प्राकृत्यते स्पृष्टे वण-
 नेति । ह्र + कः ।) कर्पूरः । इति कैचित् ॥
 (वपविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । ५३ । ४० ।
 “हिमाक्ष दक्षिणं वर्षतम्य नाम्ना महात्मनः ॥”
 हिमाक्षयः, पुं, (हिममाक्षयते स्पृष्टे वणंनति ।
 आ + ह्र + अच् । हिमस्य प्राक्षा प्राक्षा
 यन्धेति वा ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (वपविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । ५३ । ३६ ।
 “यानि किं पुरुषाव्यानि यज्ज यित्वा हिमक्षा
 यम् ।
 तेषां स्वभावतः मिथः सुखपाया ह्ययन्नतः ॥”)
 हिमाश्रया, स्त्री, (हिमस्य शीतलस्य आश्रया
 यस्याः ।) स्यजोवन्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हिमिक्का, स्त्री, तृणापरि पतिर्हिमसः । इति
 कैचित् ॥
 हिमजुः, त्रि, (हिमं न मटते इति । हिम +
 “तन्न मटते इति हिमाक्षलः ॥” ५ । २ । १२२ ।
 इत्यस्य वार्तिकीहत्या इत्यः ।) हिमप्रश्रितः ।
 हिमार्तः । इति कैचित् ॥
 हिमोत्तरा, स्त्री, (हिमः उत्तरो यस्याः ।)
 कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिरण्य

हिमोत्पत्ता, स्त्री, (हिमे हिमप्रधाने उत्पत्ता ।)
 यावनास्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हिमोद्भवा, स्त्री, (हिमे हिमन्ते उद्भवो यस्याः ।)
 यटो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हिम्यः, त्रि, हिमभवः । हिमयश्चात् यत्सर्वत्र
 निष्यत् । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । १ । १२० ॥
 हिरण्युः, पुं, राहुः । इति कैचित् ॥
 हिरण्य, स्त्री, रेतः । खर्वम् । बराटकः । इति
 मेदिनी ॥
 हिरण्यय, स्त्री, (हिरण्यस्य विकारः । हिरण्य +
 मयट् । “दाण्डिनायनहास्तिनायनेति ।” ६ । ४ ।
 १७४ । इति निघातितः ।) भारतवर्षादिनव-
 वर्षात्कृतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तद्विवरणं यथा । उत्तरीक्षेत्रेणलाहृतं नाक्षः
 श्वेतः शुद्धवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्यय-
 कुरुणां वर्षाणां मयादागिरयः प्रागायता
 उभयतः चारोटावधयो हिमसहस्रयोजनपृथक्
 एकैकगः पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्दत्तराजोरो दशा-
 शाधिकान् देव्य एव कुरुमि । इति शोभाग-
 वते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
 हिरण्यमया, पुं, (हिरण्यं मयट् ।) ब्रह्मा ।
 सुवर्णमये । त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टिः ।
 २ । ४७ ।
 “हिरण्यमयो शालनतेव जङ्गमा
 श्रुता दिव्यः स्यात्सुवराचिरप्रभा ॥”)
 हिरण्य, स्त्री, (जगति दीप्यते इति । ज्ये गति-
 कान्याः । “इत्येतेः कन्यम् हिर च ।” उणा०
 ५ । ४४ । इति कन्यम् । हिरादेशश्च धातोः ।)
 सुवर्णम् । (यथा मनुः । २ । ७४६ ।
 “सर्वं हिरण्यं गामश्वं कृत्वापानहमासनम् ।
 धान्यं शाकं च वामानि सर्वं प्रातिमावहेत् ॥”)
 तद्वैदिकपर्यायोः । हेम १ चन्द्रम् २ रुक्मम् ३
 अयः ४ हिरण्यम् ५ पैशः ६ कृशन्तम् ७
 लोहम् ८ कनकम् ९ काञ्चनम् १० भस्म ११
 अस्तम् १२ मरुत् १३ टक्षम् १४ जातरूपम्
 १५ । इति पञ्चदशहिरण्यनामानि । इति
 वैदिकनिघण्टो २ अध्यायः ॥ भूस्तूरम् । इत्य-
 मरः । २ । १ । १४४ ॥ रेतः । टक्षम् । बराटः ।
 अस्यमः । मानभट्टः । अकुप्यम् । इति मेदिनी ॥
 रजतम् । धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं,
 गुग्गुलुविशेषः । तत्प्रकारो यथा, —
 “सहिषास्त्री मसानालः कुम्भः पद्म इत्यपि ।
 हिरण्यः पद्मसा जयो गुग्गुलीः पद्म जातयः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हिरण्यकपिपुः, पुं, दैवविशेषः । स तु कश्यपस्य
 दिव्यां पद्मसा जातः । तस्य भद्रादरः हिर-
 ण्यासः । तस्य मात्या कथाधुः । तस्य पुत्राः
 संज्ञातः १ चतुर्ह्रदः २ ह्रदः ३ प्रह्लादः ४ ।
 कन्या सिद्धिका । इति शोभागवतम् ५ अधि च ।
 “तस्या यो निहन्तो देव । टानयो मधुकैटभौ ।
 अथ गोपौ पुनर्देव्या भूत्वा कश्यपनन्दनी ।
 हिरण्यकपिपुश्च हिरण्याद्या महासुरः ॥

सुदुर्जयो हतो तो तु पुनर्जातो महाबली ।
पुनस्त्वस्य कुले देव । राजमेन्द्रावरी च तौ ॥
तयोस्तु पादविन्यासमसहन्ता जनार्दन ! ।
तवान्ति कमनुपासा ऋषास्य कुम्भकर्णयोः ॥”

इति वक्रिपुराणे वंशवधवरप्रदाननामाध्यायः ॥
तदुत्पत्तादि यथा,—

“दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।

हिरण्यकश्यपुर्दुर्धर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा ॥

कश्यपस्याश्रमोऽप्यासीत् पुष्ये वै पुष्करे पुरा ।

ऋषिभिर्यथाभिस गन्धर्वैरुपगोभितः ॥

पासनान्युपकल्पमानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ।

ऋषीणास्त्विजां ते वै उपविष्टा यथाक्रमात् ॥

होतृस्त्रासासं यत्तु हविस्तवाथ जुह्वतः ।

अन्तर्व्यव्री दितिश्चैव पत्नी च समुपागता ॥

दशवर्षसहस्राणि गभस्तस्यामवर्तत ।

स तु गर्भो विनिःसृत्य मातुर्वै उदराजटा ॥

निषमादासने गर्भः कश्यपस्यापि सन्निधौ ।

तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्त तद्वितम् ।

हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणानेन म स्मृतः ।

हिरण्यकोऽनुजस्तस्य सिद्धिका च तथानुजा ।

राज्ञोः सा जननो देवी विप्रचित्तैः परिग्रहः ।

हिरण्यकशिपुर्देव्यश्चकार परमं तपः ।

ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यधःशिराः ॥

तं ब्रह्मा हृदयामास देव्यं तृष्टो वरणं तु ।

सर्वामरत्वं वव्रे म शस्त्रास्त्रैर्न दिवा निशि ॥

अहं सर्वं विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः ।

अणिमादिगुणैश्चर्यमेव मे दीयतां वरः ॥

तेनैवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम् ।

दत्त्वा चास्य सभां दिव्यां तत्रैवास्तरधोयत ॥

हिरण्यकशिपुर्देव्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनः ॥

राजा हिरण्यकशिपुर्देव्यो यां यां निषेवते ।

तस्यां तस्यां नमस्कृत्य देवता ऋषिभिः सह ॥

एवं प्रभावो देव्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा ॥

स्वयमग्निश्च सृष्ट्यश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयम् ।

भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश ॥

तस्यासीत् नरसिंहस्तु सृष्ट्यर्षिण्युः पुरा किञ्च ।

नखैस्तेन विनिर्मितो नाद्रेयुष्का नखाः

स्मृताः ॥

हिरण्यकश्यपुः पञ्च विक्रान्ताः समहावलाः ।

हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः समहावलाः ॥

प्रजादः पूर्वजस्तोषामनुजादस्तथैव च ।

संक्रादश्चैव क्र्वादश्च क्र्वादपुत्रान् शृणुष्व तान् ॥”

इति वक्रिपुराणे कश्यपोयप्रजामगनामाध्यायः ॥

हिरण्यकशिपुष्ठा, [न] पुं. (हिरण्यकशिपुं हत-

वानिति । हन् + क्शिप् ।) विशुः । इति हेम-

चन्द्रः ॥

हिरण्यकामधेनुः, स्त्री, (हिरण्यनिर्घृता काम-

धेनुर्नयः ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-

विशेषः । यथा,—

मत्स्य उः १ व ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।

सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ॥

लोकेशावाहनं तद्ब्रह्मोमकार्याधिवासनम् ।

तुनापुरुषवत् कार्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥

स्वल्पेष्वाग्निवत् कुर्व्यादगुरुकरकः समाहिताः ।

काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सश्च कारयेत् ॥

उत्तमा पलसाहसा तदर्हं तु मध्यमा ।

कनोयमो तदर्हं कामधेनुः प्रकान्तिता ।

शक्तिस्त्रिपलादृष्टं अशक्तोऽप्योह कारयेत् ॥

वेद्यां कृत्वाऽजिन न्यस्य गुडपखममान्वतम् ।

न्यसेदुपरि तां धेनुं महारजैरलङ्कताम् ॥

कुम्भाष्टकसमीपेतां नामाफलसमन्विताम् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥

इत्सुदण्डाष्टकं तद्वत् नामाफलविभूषितम् ।

भाजनञ्चामनं तद्वत्साध्वदोहनकं तथा ॥

कौपेयवस्त्रद्वयमप्रयुक्तां

दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।

मचामरां कुण्डलिनीं मघण्टां

मण्डिकां चन्द्रकौष्यपादाम् ॥

सरेश्च सर्वैः पुरतोऽभिजुष्टां

हरिद्रया पुष्पफलेभ्यः ।

अजात्रिकुस्तुम्बुरुक्कराभि-

र्षितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम् ॥

स्नानं ततो मङ्गलवेदघोषैः

प्रदक्षिणीकृत्य स पुष्यहस्तः ।

आवाहयेत् तां गुडधेनुमस्त्रै-

र्हिजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

त्वं सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता

विश्वेश्वरत्रिपयगोदधिपर्वतानाम् ।

त्वहानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः

प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥

लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-

मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।

संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं

त्वां कामधेनुमिति वेदविदो वदन्ति ॥

आमन्त्र्य शीलकरुणरूपगणान्विताय

विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेहजुष्टं

कन्यागणैः परिहृतः पदमिन्दुमौलिः ॥”

इति मात्स्ये हिरण्यकामधेनुप्रदानिको नाम

२५३ अध्यायः ॥

हिरण्यकौषः, पुं. (हिरण्यस्य कौष इव ।) कृता-

कृतस्वर्णरूपम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हिरण्यगर्भः, (हिरण्यं हेममयाण्डं गर्भं उत्-

पत्तिस्थानमप्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १०।१।१६ ॥

हिरण्यं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य हिरण्यस्य गर्भो

भ्रूण इति वा हिरण्यगर्भः । एतस्याण्डं हिरण्य-

वर्णमभवत् । तथा च स्मृतिः ।

“हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमदकेन्द्रयम् ।

तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयभुरिति विश्रुतः ॥”

इति ।

उपचारात् हिरण्यवर्णमण्डं हिरण्यम् । इति

भरतः ॥ अथ च ।

“हिरण्यगर्भोऽभूद्ब्रह्मा तत्र अर्चिता स्त्री ।”

इति देवीपुराणे देवीनिकरुक्ते ४५ अध्यायः । ॥
षोडशमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानम् । यथ
मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।

नाम्ना हिरण्यगर्भास्यं महापातकनाशनम् ॥

पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।

ऋत्विक्कण्डपमभारभूषणाच्छादेनादकम् ॥

कुर्व्यादुपाधितस्तद्ब्रह्मो केशावाहनं बुधः ।

पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ।

ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम् ॥

हामसत्यकुलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ।

त्रिभागज्ञानं विस्तारमान्यक्षाराभिपूरितम् ॥

दशास्त्राणि सरत्रानि दातुं सूचो तथैव च ।

हेमनालं सर्पटकं बहिरादित्यभ्युत्तम् ॥

तथेवावरणं नामैकरुपांतश्च काञ्चनम् ।

पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वहेमदण्डं कमण्डलुम् ॥

पद्माकारं पिधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम्

मुक्तावलीसमीपेत् पद्मरागदलान्वितम् ॥

तिलद्रोणोपरिगतं वेदमध्ये ततोऽर्चयेत् ।

ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघ्राघरषेण च ॥

सर्वेष्वध्यदकं स्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

शुक्लमास्याम्बरधरः सर्वभरणं भूषितः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।

सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्वात्रे नमो नमः ॥

भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भं व्यवस्थिताः ।

ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥

नमस्ते भुवनाधार ! नमस्ते भुतनाश्रय ! ।

नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्य पितामहः ॥

यतस्त्वमेव भूतात्मा भूने भूते व्यवस्थितः ।

तस्मान्नामुदराश्रेष्ठदुःखससारसागरात् ॥

एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याम्ब उदङ्मुखः

सृष्टिभ्या परिसेष्टश्च धर्मराजजतुर्मुखी ।

जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेत् श्वासपञ्चकम् ।

गर्भाधानं पुंमवनं सौमन्ताक्षयनं तथा ।

कुर्व्याहिरण्यगर्भस्य ततस्ते ह्रिजपुङ्गवः ॥

गीतमङ्गलघोषेण गुरुकृत्यापथेत्ततः ।

जातकर्मादिकाः कुर्व्यात् क्रिया षोडश

चापराः

सूच्यादिकश्च गुरवै दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ॥

नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।

चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥

मात्राहं जनितः पूर्व्यं मर्त्यधर्म्या सुरात्तम ।

त्वद्गर्भसम्भवादेव दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥

चतुर्भिः कलसैर्भूयस्ततश्चे द्विकपुङ्गवाः ।

ज्ञानं कुर्व्युः प्रसन्नाङ्गाः सर्वाभरणभूषिताः ॥

देवस्त्वत्वेन मस्तेषु स्थितस्त्व कतकार्त्तने ।

अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ॥

दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी भव ।

तवो हिरण्यगर्भस्तु तैभ्यो दद्याद्द्विचक्षुषः ॥

ते पूज्याः सर्वभावेन बहुभ्यो वा तदाश्रया ।

तत्रोपकरणं सर्वं गुरवै विनिवेदयेत् ॥

ःकोपानहं ह्वं चामरासनभोजनम् ।
 रं वा विषयं वापि यदन्वहयितं भवेत् ॥
 न विधिना यस्तु पुण्येऽङ्गि विनिवेदयेत् ॥
 [अथगर्भदानं स ब्रह्मलोकं महीयते ॥
 सु लोकापालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
 प्रकोटिग्रतं यावत् ब्रह्मलोकं महीयते ॥
 कलिकलुपविमुक्तः सेवितः सिद्धसंघे-
 रमरचमरमालावीज्यमानोऽपरोभिः ।
 पित्र्यतमथ बभून् पुत्रपौत्रपौत्रा-
 नपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥
 इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्
 मधुसुररिपुलोकं पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
 मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
 विशुधपतिजनानां नायकः स्यादमोघम् ॥”
 इति मातृस्य २७५ अध्यायः ॥३॥
 षुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सूक्त-
 तीरसमष्टुपहितचैतन्यम् । तत्पथ्यायः ।
 यात्मा २ सूत्रात्मा ३ । इति वेदान्तसारः ॥
 ष्यदः, पुं, (हिरण्यं ददातीति । दा + कः)
 मुद्रः । इति केचित् । हिरण्यदातरि, चि ॥
 यथा, मनुः । ४ । २३० ।
 भूमिदो भूमिमाप्नोति दोर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 हृदोऽप्याणि वेस्मानि रूप्यदो रूपमुत्त-
 मम् ॥)
 ष्यदा, स्त्री, हिरण्यं ददातीति । दा +
 ः । टाप् । षुथिवो । इति केचित् ॥
 ष्यनाभः, पुं, (हिरण्यं नाभौ यस्य ।)
 नाकपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिविशेषः ।
 या, भागवते । ६ । १५ । १५ ।
 हिरण्यनाभः कौगन्धः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
 ते परे च सिद्धेशाश्रयन्ति ज्ञानहेतवः ॥”)
 रण्यवाहुः, पुं, (हिरण्यवत् वाहुर्व्यम् ।)
 गणनदः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ शिवः ।
 इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १४।१।१८।
 ‘हिरण्यवाहवे राजसूयाय पतये दिशाम् ॥”)
 रण्यरेताः, [म्] पुं, (हिरण्यं रेतो यस्य ।)
 अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । ५५ । १० ।
 “विभावसुश्चिद्विभानुर्महात्मा
 हिरण्यरेता हतभुक् क्षयावर्त्मा ॥”)
 चित्रकवचः । इत्यमरः । १।१।५८ । सूर्यः ।
 इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥३॥
 अग्नेस्त्वामकारणं यथा,—
 “यत् पीतं वीतिहोत्रेण वीर्यं त्यक्तं पिना-
 किनः ।
 तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् । मन्दतेजा हुताशनः ॥
 ततो जगाम देवानां सकाशममितद्युतिः ।
 देवतैः प्रहितस्तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥
 स मण्डन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
 तां दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यन्मम दुर्हरम् ॥
 महीश्वरेण संत्यक्तं निर्हृद्दुवनान्यपि ।
 तद्धारणाच्च कुटिले ! पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥
 इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।

प्रक्षितमात्रं अयाह तेज ऐशं महापना ।
 ततस्त्वधारयहेवो शार्धं तेजः स्वपुषवत् ।
 हुताश्रयोऽपि च भयाद्यत्र तत्र परिष्मन् ॥
 पञ्चवर्षसहस्राणि ह्यध्यासो ह्यभुक् ततः ।
 मांसमस्थौनि रक्षानि मेदोमज्जत्वचस्तथा ॥
 रोमाणि चाक्षिकेशाद्याः सर्वे जाता हिर-
 ष्ययाः ।
 हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावक-
 स्तदा ॥”
 इति वामने ५४ अध्यायः ॥
 हिरण्यवः, पुं, (हिरण्यानि सन्त्येति । हिरण्य
 + “वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।”
 ५ । २ । १०८ । इत्यस्य चार्त्तिकोक्ताया वः ।)
 देवधनम् । देवस्वम् । इति केचित् ॥
 हिरण्यवर्णा, स्त्री, (हिरण्यवत् वर्णां यस्याः ।)
 नदो । इति हेमचन्द्रः ॥
 हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यं वहतीति । वह +
 ण् ।) शोणनदः । इति शब्दरत्नावली भर-
 तश्च ॥
 हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यवत् पीते अक्षिणी
 यस्य । अच् समासे ।) आद्यदेवविशेषः । स
 च दितिगर्भे कश्यपाज्जातः वराहकृपिविशुना
 हतः । यथा,—
 “दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशङ्कितो ।
 पूर्णं वर्षशते माध्वो पुत्रीं प्रसुषुवे यमो ॥
 प्रजापतिर्नाम तयोरकार्पोत्
 यः प्राक् स्वदेहात् यमयोरजायत ।
 तं वे हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा
 यं तं हिरण्यात्मसुतं साधतः ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १७ । २ ; १८ ॥
 “हृतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
 हिरण्याक्षो धरोहारे विभ्रता शौकरं वपुः ॥”
 इति तत्रैव ७ स्कन्धे १ अध्याये ४० श्लोकः ॥
 अर्पिच ।
 “तेजस्वी नाम वै शक्रो हिरण्याक्षो रिपुः
 स्मृतः ।
 हृतो वराहकृपेण हिरण्याक्षोऽयं विशुना ॥”
 इति गारुडे । ८० । ३० ॥
 (पीठस्थानविशेषः । यथा, देवोभागवते । ७ ।
 ३० । ६४ ।
 “उत्पलाक्षी सहस्राक्षं हिरण्याक्षे महीत्-
 पला ॥”)
 हिरण्याश्रः, पुं, (हिरण्यस्य अश्रो यत्र ।)
 तुनापुत्रपादि-षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
 विशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्रविधिं परम् ।
 यस्य प्रदानाद्भुवने ज्ञानव्यफलमभ्युते ॥
 पुण्यां तिथिं ममासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेशावाहनं कुर्यात्तुनापुत्रदानवत् ॥
 ऋत्विक्पसश्चारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 सत्येष्वेकान्निवत् कुर्याद्देववाजिमर्षं बुधः ॥

स्वापथेदेदिमध्वे तु ब्रह्मजिनतिश्रीवरि ।
 कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्देववाजिनम् ॥
 शक्तिस्त्रिपलादूर्ध्वमानहस्रपलाद्बुधः ।
 पादुकोपानहस्रचवामरासनभाजनिः ॥
 पूर्णकुशाटकापेतं माण्ड्यकुफलसंयुतम् ।
 शय्यां सोपस्करां तद्वेदेममात्संयुताम् ॥
 ततः सर्वविधोक्तानः क्षापितो वेदपुङ्गवैः ।
 इममुच्चारयेत्कर्मं यद्दोतकुसुमाक्षिकः ॥
 नमस्तं सर्वदेवेश ! वेदाहरणमप्यट ! ।
 वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारक्षामरात् ॥
 त्वमेव सतथा भूत्वा क्षायारूपेण भास्करम् ।
 यज्ञादभ्रमयसे लोकानत पाहि सनातन ! ॥
 एवमुच्चार्य गुरवे तमस्यं विनिवेदयेत् ।
 दत्त्वा पापकथाज्ञानोर्लोकमभ्येति क्षास्यतम् ॥
 गोभिर्विभवतः मर्त्यान्तुल्यजवापि पूजयेत् ।
 सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
 सर्वशय्यादिकं दत्त्वा भूमीनातममेव हि ।
 पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥
 इमं हिरण्याश्रविधिं करोति यः
 पुण्यं समासाद्य दिनं नरेन्द्र ! ।
 विमुक्तपापः स पुरं सुरारिः
 प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥
 इति पठति य इत्थं देववाजिप्रदानं
 सकलकलुषमुक्तः सोऽयं युक्तेन भुयः ।
 कलकमयविमर्शनाकलोकं प्रयाति
 त्रिदशपतिबधुभिः पूज्यते योऽयं पश्येत् ॥
 यो वा शृणोति पुरुषोऽन्वधनः स्वरं वा
 हेमाश्रदानमभिनन्दयतीह लोके ।
 सोऽपि प्रयाति हतकल्पायश्चरुदहः
 स्थान पुरन्दरमहेश्वरनाकाश्रुष्टम् ॥”
 इति मातृस्य हिरण्याश्रप्रदानिको नाम २८०
 अध्यायः ॥
 हिरण्याश्रः, पुं, (हिरण्याश्रं सुवर्णचोटकयुक्तः
 रथो यत्र ।) पादुगमहादानान्तर्गतमहादान-
 विशेषः । यथा, मातृस्य ।
 “पाद्यस्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
 हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
 कल्पपाटपटानञ्च गोमरुक्त्रञ्च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्रस्तथैव च ॥
 पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानं तथैव च ।
 हिरण्याश्रयस्तदन्तु हेमहस्तिरथस्तथा ॥
 दादगं विशुचक्रञ्च ततः कल्पमतात्मकम् ।
 ममसागरदानञ्च रत्नधनुस्तथैव च ।
 महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥”
 इति मत्स्यसाहित्यम् ॥ ३ ॥
 तद्विधियथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 हिरण्याश्ररथं नाम महापातकनाशनम् ॥
 पुत्रान्दिनमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेशावाहनं कुर्यात्तुनापुत्रदानवत् ॥
 ऋत्विक्पसश्चारभूषणाच्छादनादिकम् ।

हिलमो

काष्ठाजिने तिलान् कृत्वा काष्ठं कारयेद्द्वयम् ।
सताम् चतुरस्रं वा चतुस्रं सकृद्वरम् ।
ऐन्द्रीनेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ।
लोकपालाष्टकोपितं पञ्चरागदलान्वितम् ॥
चतुरः पूर्णकलसान् धान्यान्वष्टादशैव तु ।
कीर्षेयवस्त्रसंयुक्तसुपरिष्ठाहितानकम् ॥
माख्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।
यो यज्ञतः पुनः कुर्यात् स तन्नाम्नाधिवासनम् ॥
हृत्त्रयामरकीर्षेयवस्त्रोपानहपादुकाः ।
गोभिर्विभवतः सार्धं दद्याच्च शयनादिकम् ॥
अभावात् त्रिपलादूर्ध्वं शक्तिः कारयेच्छुभम् ॥
अष्टाष्टकेन संयुक्तं चतुर्भरथ वाजिभिः ।
हाभ्यामथ युतं दद्याद्विमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
नमो नमः पापविनाशनाय
विश्वाम्बने वेदतुरङ्गमाय ।
धान्यामधीशाय भवाभवाय
पापघदावानल देहि शान्तिम् ॥
वस्त्रष्टकादित्यमरुद्गणानां
त्वमेव धाता परमं विधानम् ।
यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु
धर्मकनाम त्वमर्घीघनाशात् ॥
इति तुरगरथप्रदानमेतत्
भवभयसूदनमच यः करोति ।
स कलुषपटलेर्विमुक्तदेहः
परममुपैति पदं पिनाकपाणेः ॥
देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
माक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डभानीः ।
सिद्धाङ्गनानयनपटपदपीयमान-
वक्त्राभ्युजोऽभ्युजभवेन चिरं सहास्ते ॥
इति पठति शृणोति वा य इत्थं
कनकरथतुरगप्रदानमस्मिन् ।
न स नरकपुरं ब्रजेत् कदाचित्
नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूप ! ॥”
इति मात्सेय हिरण्याश्वरथप्रदानिको नाम २५५
अध्यायः ॥
हिरुक, व्य, विनार्थः । मध्यार्थः । सामीप्यार्थः ।
इत्यमरभरती ॥ अधमार्थः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
हिल, श हावकतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) एकोऽर्थः । श, हिलति
तरुष्या तरुणः । इति दुर्गादासः ॥
हिलमोचिः, स्त्री, हिलमोचिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हिलमोचिका, स्त्री, शाकविशेषः । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५७ ॥ हिंसा इति हिलश्चा इति च
वङ्गभाषा । हरहुच् इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । हिलमोचिः २ हिलमोची ३
रोची ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्वो ५
विपन्नो ६ मन्व्याची ७ चक्राङ्गी ८ । इति
रत्नमाला ॥ ब्राह्मो ९ शङ्करा १० आचारी ११ ।
तस्या गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“शोधं कुष्ठं कफं पित्तं हरति हिलमोचिका ॥”

अपि च ।
“हिलमोची सरा तिलान् कुष्ठान् कफवातजित् ॥”
श्लेषपित्तजित् इति वा पाठः । इति राज-
वज्रभः ॥
हिलमोची, स्त्री, (हिलमोचि + कृदिकारादिति
ङीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(तथास्या गुणाः ।
“हिलमोची सरा तिलान् कुष्ठान् कफपित्तजित् ॥”
इति वैद्यकराजवज्रभे चतुर्थपरिच्छेदे ॥)
हिलः, पुं, शरारिपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हिलोल, त् क दोलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्व-
हृतीयहृदयमध्यस्तदेकोपध्वज्यायम् । अजिहि-
लोलहायुर्लताम् । इति दुर्गादासः ॥
हिलोल, पुं, (हिलोलयति दोलयतीति । हिलोलत्
क दोलने + अच् ।) तरङ्गः । डेड इति भाषा ।
यथा,—
“स्नाध्यं नीरसकाष्ठताडनशतं स्नाध्यः प्रचण्डा-
तपः
क्षेपः स्नाध्यतरः सुपङ्कनचयः स्नाध्योऽति-
दाहानलः ।
यत्कान्ताकुचकुम्भवाहुलतिहाहिलोललीला-
सुखं
लम्बं कुम्भवर ! त्वया न हि सुखं दुःखैर्विना
लभ्यते ॥”
इति कालिदासकृतमृङ्गारतिलकः ॥ * ॥
रतिबन्धविशेषः । स च षोडशबन्धान्तर्गताष्टम-
बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
‘हृदि कृत्वा स्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत्करौ ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धो हिलोलसंज्ञकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
हिल्वला, स्त्री, शृगशिरोनक्षत्रशिरोदेशस्थाः पञ्च
स्वल्पातारकाः । यथा,—
“शृगशीर्षशिरोदेशे तारका या वसन्ति हि ।
हिल्वला इत्थकास्ताः स्युरिल्वला इति
कुत्रचित् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
हिव, इ प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिम्बते । प्रीतिरिह
प्रीतिकरणम् । हिम्बति लोकः पितरम् । इति
दुर्गादासः ॥
हिवुकं, स्त्री, एकस्माद्गनाश्चतुर्थलम्बम् । तत्पर्यायः ।
“पातालं हिवुकश्चैव सुहृदभ्यश्चतुर्थकम् ॥”
अपि च ।
“सपापात् भार्गवात् पापो हिवुके माह्वनाश-
कत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
हिस, इ ध कि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-चुरा०-पञ्चे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।)
इ, हिंस्यते । ध, हिनस्ति । कि, हिंसयति
हिंसति । हिन्यथेनेव पाश्चिकचुरादित्त्वे सिद्धे
किंकरणं भ्वादित्वार्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

हिरि, व्य, आह्लादजनकानुत्तरणशब्दः । इति
केचित् ॥ दीर्घान्तद्वयमिति साधुपाठः ॥
ही, व्य, विभ्रयः । इत्यमरः । ३।४। ८ ॥ दुःखम् ।
हेतुः । विषादः । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाभि-
कायाम् । ३१ ।
“ही नाहं भवतोऽतिवक्रवचसा दातुं
प्रवीणोत्तरं
का ते सुन्दरि ! हीमता ननु मता सर्व्वा
त्रिलोक्येव ते ॥”
हीनः, त्रि, (षो हा क लि त्यागे + क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति नखम् । “सुमा-
स्यागापाजहातीति ।” ६ । ४ । ६६ । इति
ईत्वम् ।) जनः । (यथा, रघुः । १ । ७०
“तया हीनं विधातर्मा कथं पश्यन् दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव क्षेहाद् बन्ध्यामनुमपादपम् ॥”
गर्भः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२७ ॥ अधमः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनी । ३ । १०७ ।
“भासनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषत्तमं कुर्यात् हीने हीनं समे समम् ॥”
प्रतिवादिविशेषः । स च पञ्चविधः । यथा,
नारदः ।
“अन्धवादी क्रियाहेषी नोपस्थाधी निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
हीनजातिः, त्रि, (हीना जातिर्यस्य ।) नीच
वर्णः । इति केचित् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५
“हीनजातिस्त्रियं मोहाद्दुहन्तो हिजातयः
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥’
हीनवर्णः, त्रि, (हीनो वर्णो यस्य ।) नीच
जातिः यथा,—
“हीनवर्णोपशुक्ता या त्याग्या वध्यापि वा
भवेत् ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्
हीनवादी, [न्] त्रि, (हीनं वदतीति । वद-
णिनिः ।) वाक्यवर्जितः । वोवा इति भाषा
तत्पर्यायः । अधरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ वि
द्वार्थवादी । यथा, नारदः ।
‘पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥”
इति ।
हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाधीयर्
इति च भिताक्षरा ॥
हीनसख्यं, स्त्री, (हीनेन सह सख्यम् ।) नीचे
सह मित्रता । इति केचित् ॥
हीनाङ्कः, त्रि, (हीनमङ्गं यस्य ।) स्वभावता
न्यूनावयवविशिष्टः । तत्पर्यायः । योग्यः २
विकलाङ्कः ३ व्यङ्गः ४ अपाङ्गः ५ अपो-
गण्डः ६ । इति जटाधरः । तेन सह पदो-
हासनिषेधो यथा,—
“जातिहीनं वित्तहीनं रूपहीनमदक्षिणम् ।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गं तेन दीर्घेण नाक्षिपेत् ॥

हिराङ्गः

ते ब्रह्मा पुरा प्राङ् वेदीधार्थविनिश्चयम् ।
 ह्रावमन्व भवता परोहासोऽप्यभाषत ॥”
 इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
 गङ्गी, ङी, (ङीं ङुद्रत्वात् षधमं षङ्गं
 स्वाः । डीष् ।) ङुद्रपिपीलिका । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 सासः, पुं, हिन्ताल्लवणः । इत्यमरटीका ॥
 ङी, ङी, (हरति माह्वमिति । ङु + षच् ।
 षोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, ङी विस्मयं
 त्तीति । रा + कः ।) वञ्जम् । इति राज-
 नर्षण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे ।
 “हीरं सुवर्णं सुन्दतश्च तार-
 मेषां समं तीक्ष्णरजसतुर्णाम् ॥”)
 ङ, पुं, (हरति सर्वं प्रलये इति । ङु +
 षच् । षोदरादित्वात् ईत्वम् ।) शिवः ।
 ङम् । इति मेदिनी ॥ सपः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ हारः । इति जटाधरः ॥ सिंहः ।
 त्ति केचित् ॥ श्रीहर्षपिता । यथा,—
 ‘श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहोरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामस्रदेवी च
 यम् ।
 इतीयीकतया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे महा-
 हाव्ये चारुणि नैषधोचरिते सर्गां निमर्गा-
 ज्ज्वलः ॥”
 इति नैषधे २ सर्गः ॥
 रङ्गः, पुं, (हीर एव । स्वार्थं कन् ।) रङ्ग-
 विशेषः । अयं श्वेतवर्णः बहुमूल्यः शुक्र-
 देवताकश्च । तत्पर्यायाः । वञ्जः २ हीरः ३
 शोधस्थि ४ वञ्जकम् ५ इति शब्दरत्नावली ॥
 लूचोमुखम् ६ वरारकम् ७ रत्नमूल्यम् ८
 रञ्जपर्यायनाम ९ । विराटदेशजहीरकपर्यायः ॥
 विराटजः १० राजपटः ११ राजावर्तः १२ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । सारकत्वम् ।
 शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । वान्ति-
 कारित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । धारणे पापा-
 लक्ष्मीनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यत्
 वञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथास्य पर्यायादि ।
 “हीरकः पुंसि वञ्जोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
 स तु श्वेतः स्यूतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः
 स्यूतः ॥
 पीतो वैश्वोऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पृञ्च खण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गेरा, स्त्री, लक्ष्मीः । तैलास्युक्तः इति मेदिनी ॥
 पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरो ।
 इति राजनिघण्टः ॥ (पर्यायी यथा,—
 “गम्भारी भद्रपणी च श्रीपणी मधुपर्णिका ।
 काश्मरो काश्मरो हीरा कश्मर्यः पीत-
 रोहिणी ।
 कण्ठावन्ता मधुरना महाकुसुमिकापि च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पृञ्च खण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गेराङ्गः, पुं, (हीरस्यैव कठिनं अङ्गं यस्य ।)
 इन्द्रस्य वञ्जम् । इति शब्दमाला ॥

हुङ्गः

हीलं, ङी, (ङी विस्मयं तातीति । ङा + कः ।)
 रेतः । इति केचित् ॥
 हीसुकं, ङी, गौडीमयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हीही, व्य, विस्मयः । हास्यम् । इति मेदिनी ॥
 हु, लि होमे । षदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (हु०-पर०-सक०-षनिट् ।) होमी देवता-
 सम्प्रदानकव्यग्रधिकरणकवस्तुत्यागः । लि,
 सुहोति हृतमन्त्री कृत्याय होता । प्रक्षेप-
 ऽप्ययम् ।
 “चिराय सन्तर्ष्य समिद्धिरग्निं
 यो मन्त्रपूर्तां तमुप्यहोषीत् ॥”
 इति रघु ।
 “जटाधरः सन् सुहुधोह पावकम् ॥”
 इति किराते प्रीषणायोऽपि । इति दुर्गादासः ॥
 हुङ्कतं ङी, (हुं इत्यव्यक्तशब्दस्य क्तं करणम् ।)
 हुङ्कारः । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते ।
 ४ । १४ । ३४ ।
 निजघुङ्ङितैर्वेषं हृतमभ्युतमिन्द्या ॥”)
 वन्यवराहशब्दः । इति केचित् ॥ हुं इति मन्वी-
 क्षरिते, त्रि ॥ (हुं इत्यनेन तिरस्कृतः । यथा,
 महाभारते । १२ । ११८ । १ ।
 “स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं देव्यमुपागतः ।
 ऋषिणा हुङ्कतः पापस्तपावनवद्विस्कृतः ॥”
 हुङ्कृतमस्यास्तीति । षच् । हुङ्कारविशिष्टः ।
 यथा वृहत्संहितायां । ४८ । ११ ।
 “अचिरप्रसृतहुङ्कतवन्निगतवस्त्रात्सर्वे गोष्ठे ॥”)
 हुङ, इ ड मङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, हण्ड्यते । ड, षण्डते
 धनं लोकाः । रागोऽकरोतात्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 हुङ, ऋ ड गर्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहाडत् । ड,
 छाडते । इति दुर्गादासः ॥
 हुङ, शि मङ्गे । संङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०
 पर०-मङ्गे षक०-मङ्गे सक०-सेट् ।) शि,
 हुङति अहुङीत् जुङीङ् । मन्मिह मञ्जनम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हुङ्गः, पुं, (हुङ्गतीति । हुङ्ग + कः ।) मेघः । इति
 हेमचन्द्रः । राजनिघण्टश्च ॥ चौरादिनिवार-
 णायभूमिनिहितलोहमयतोल्लग्नशुद्धिशेषः ॥
 तस्य नामान्तरं गुडः । पांजिकाटा इति
 भाषा । लगुडः । इति महाभारतम् ॥ सैन्या-
 ययस्यानम् । वरुज् इति भाषा । रथोपरि
 विष्मत्ख्यागशुद्धम् । यथा,—
 “पुरा समन्ताद्दिहिता मघताका मतोरणा ।
 मचक्रा महुडा चैव सयन्त्यधनका तथा ॥”
 इति महाभारते वनपर्वणि भौभवधे १५
 अध्यायः ॥ पताका ध्वजः ज्वलः । तीरणानि
 बहिर्द्वाराणि । चक्राणि याधगणाः । ऋडा-
 स्तटाशयस्थानानि । भाषाया वरुज्मञ्जानि ।
 अन्ये तु विष्मत्त्वोत्सर्जनशुद्धाणि हुङ्गा
 इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।

हुतागः

“कस्यान्ते हुङ्गुद्वापि रक्षन्वीपरि सूरिभिः ।
 विष्मत्त्वस्यैवगुरवर्षकारादिसर्वं उच्यते ॥”
 इति ॥
 यन्वाचि पाप्मैयौषधबलेन ह्यत्यन्तकोत्क्षेपणानि ।
 महान्ति कामानसञ्चान् हुद्राचि सौसगुणि-
 कोत्क्षेपणानि वन्द्यकसञ्चानि । खनकाः सुरङ्ग-
 हारा गुप्तमार्गकर्तारः । इति तट्टीकायां नील-
 कण्ठः ॥
 हुङ्गः, पुं, (हुङ्क् इति शब्देन कायति शब्दा-
 यते इति । कः + कः ।) वाद्यभेदः । दास्य-
 पत्नी । मटमत्तः । इति मेदिनी ॥ दण्डकः ।
 हुङ्का इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥
 तच्च इडक इति च पाठः ॥
 हुङ्त्, ङी, हपगम्दः । इति कामीशब्दमिति
 केचित् ॥
 हुङ्म्बः, पुं, अष्टचिपटः । हुङ्म् इति भाषा ।
 इति शब्दमाला ॥
 हुण्डः, पुं, व्याघ्रः । घाम्यशुकरः । मृकः । राक्षसः ।
 इति केचित् ॥
 हुतं, त्रि, (हु + क्तः ।) घन्मौ प्रक्षिप्तं छुतादि ।
 तत्पर्यायः । यत्कृतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 गीतायाम् । ८ । १६ ।
 “सहस्रमिहं हुतम् ॥”
 तर्पितम् । यथा, रघु । २ । ७१ ।
 “प्रदक्षिणोक्त्य हुतं हुताग
 मनन्तरं भूमि रक्षन्तीम् ॥”)
 हुंमि, ङी ॥
 हुतभुक्त, [ज] पुं, (हुतं भुङ्क्ते इति । भुज् ।
 क्तिप् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ८ ।
 “माहं तत्राग्निं यजमानं विधितानं
 शीतदृष्टमभृतमटन् हुतभुङ्क्ते ॥”)
 चित्रकटुञ्जः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । ६ । ५३ ।
 “पाठाविडुश्यापविडुङ्गिमिभ्यु
 त्रिकण्टरास्त्रा हुतभुङ्गलाभिः ॥”
 महादेवः । इति महाभारतम् । ११ । १० ।
 ८१ ॥ विष्णुः । इति च तत्रैव । ११ । १४ । १०८ ॥)
 हुतभुक्तप्रिया, स्त्री, (हुतभुजां वङ्गः प्रिया ।)
 अग्निभाष्या । स्वाहा इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥
 हुतवह, पु, (यजताति । वह + षच् । हुतस्य
 वहः ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २०४ । ५८ ।
 “एतच्छ्रुत्वा हुतवहात् भगवान् सर्वलोककृत् ।
 ह्यव्यथाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)
 हुतागः, पुं, (हुतं अग्निति इति । अग्न । अण् ।)
 अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । १० । २१ ।
 “धन्विनामघणोरपः तुष्यथार्जुनयोर्हयोः ।
 हुतागः इव दुहेपः समुद्र इव दुष्टरः ॥”)
 भयम् । इति व्यवहारमिहम् ॥ (मुनिप्रशेषः ।
 स चायुर्व्येदमहिताकारः । अग्निर्वैद्यमुनिः ।
 तद्यथा,—

“भम्भः समसाहिविधं हुताश !

काण्डे च सम्यौ च हि तत्र सम्यौ ॥”

इति वैद्यकहृदयविनियमसंग्रहे भग्नाधिकारे ॥

हुताश इति अग्निवेशसम्बोधनं चरके हुताश-

शब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते परैकदेशे पदप्रवृत्तेः ।

इति तद्दीकायां श्रौकण्ठदत्तः ॥)

हुताशनः, पुं, (हुतं आहुतद्रव्यं अशनमस्य ।)

अग्निः । यथा, गोभिलपुत्रकृतगृह्यसंग्रहे ।

“लक्षणे तु वक्रिः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ।

पूर्णाहुत्यां रुडो नाम शान्तिके वरदः सदा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“आरोग्यं भास्करादिच्छेदनमिच्छेदुताशनात् ।

ज्ञानन्तु शङ्करादिच्छेदमिच्छेन्नार्हनात् ॥”

इति गुणविष्णुधृतमन्त्रपुराणम् ।

शिवः । इति केचित् ॥ (वटिकौषधविशेषः ।)

तद्यथा,—

“एकद्विकद्वादशभागयुक्तं

योज्यं विषं टङ्गणमृषणञ्च ।

हुताशनो नाम हुताशनस्य

करोति हृदि कफजिह्वराणाम् ॥”

इति हुताशनो रसः ॥*॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहेऽजीर्णाधिकारे ॥

हृतिः, स्त्री, हवनम् । हुधातोः क्तप्रत्ययेन

निष्पन्ना ॥

हुम्, व्य, (हृयते इति । हु + बाहुलकात् मः ।)

स्मृतिः । अपाकृतिः । अर्थप्रश्नः । अभ्यनुज्ञा ।

इति मेदिनी ॥ तर्कं वितर्कं ह्रं शब्दो दीर्घादि-

ङ्खादिरपीति केचित् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

हृच्छं, आ कौटिल्यके । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ह्रस्वी । क्षिप्

राकौर्लोपि ह्रः हरो हुरः । आ हृच्छितं ह्रणं

तेन । हृच्छिति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः ।

हृच्छति चोरः अपसरतीत्यर्थः । इति धातु-

पदांपः । इति दुर्गादासः ॥

हुल, ज, हृत्तिसम्बरणयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज, होलः हुलः ।

इति दुर्गादासः ॥

हुलहृली, स्त्री, (हुल + क । आभीक्ष्येण द्वित्वं

गौरादित्वात् डीष् ।) स्त्रीणां मङ्गलजनक-

मुखशब्दः । उलु उलु इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मुखघण्टा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हुह्रः, } पुं, (आह्वयतीति । ह्र + निपातनात्

हुह्रः, } डः डुह्र ।) गन्धर्वविशेषः । यथा,—

“हृह्रहुह्र हिविधो हुहुहुह्र कुचचित् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ८३ । ८ ।

“पर्यपासन्त कौरव्य ! कदाचिद् वै पितामहम् ।

नारदः पर्यतश्चैव बिखाधसुहृहा हुहुः ॥”)

ह्र, व्य, (ह्र + डूः । निपातनम् ।) आह्वानम् ।

अवज्ञा । अह्वारः । शोकः । इति केचित् ॥

ह्रं, व्य, मन्त्रविशेषः । तदुद्धारपर्यायी यथा,—

“हकारो वामकर्णाख्यो नादविन्दुविभूषितः ।

कूर्चं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घङ्कार उच्यते ।

शब्दश्च दीर्घकवचं ताराप्रणव इत्यपि ॥”

किञ्च ।

“शिखावष्ट च कवचं क्रोधो वर्ध्म ह्रमित्यपि ।

क्रोधाख्यो ह्रं तनुचञ्च शस्तादौ रिपुसंज्ञकः ॥”

अपि च ।

“व्योमस्यं तालजङ्घास्यं नादविन्दुविभूषितम् ।

कूर्चं कालो महाकालः क्रोधबीजं निरञ्जनम् ॥”

इति नानातन्त्रम् ॥

ह्रङ्कारः, पुं, (ह्रम् + क्त + भावे घञ् ।) ह्रमिति

भयानकध्वनिः । यथा,—

“इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूमलोचनः ।

ह्रङ्कारणैव तं भस्म सा चकाराभ्रिका ततः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

ह्रड, ऋ ड गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुह्रडत् । ड,

ह्रडते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रतं, वि, (ह्र + क्त ।) आहृतम् । आह्वानी-

कृतम् । ह्रे ज धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

ह्रतिः, स्त्री, (ह्र + क्त + सम्प्रसारणम् ।)

आह्वानम् । इत्यमरः १ । ६ । ८ ।

ह्रनः, पुं, (ह्र + नक् सम्प्रसारणञ्च ।) क्लेश-

जातिविशेषः । यथा,—

“स्वपाकश्च तुरुष्कस्तु ह्रनो यवन इत्यपि ।

लोकावाहस्तु यो वाजिगवाश्याचारवर्जितः ।

क्लेशः किरातशवरपुलिन्दाद्यास्तु तद्भिदा ॥”

इति जटाधरः ॥

मादराजदेशीयस्वर्णमुद्राविशेषश्च ॥

ह्रम्, व्य, ह्रयते इति । बाहुलकात् मः । प्रश्नः ।

वितर्कः । इत्यमरः १ । ४ । १८ ॥ सम्प्रतिः ।

क्रोधः । भयम् । निन्दा । अवज्ञा । इत्यमर-

टीकायां नारायणचक्रवर्ती ॥ वितर्कं ह्रं

चैत्रोऽपि पण्डितः । प्रश्नं ह्रं को लङ्गाधिपतिः ।

अनुमती च ह्रं कृतं ह्रम् । भये च ह्रं न

गन्तव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अन्यत्

ह्रंशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ह्रवः, पुं, (ह्र इति रवोऽस्य ।] शृगालः । इति

हेमचन्द्रः ॥

ह्रच्छनं, स्त्री, (ह्रच्छं + भावे ल्युट् ।) कौटिल्यम् ।

इति केचित् ॥

ह्रहुः, } पुं, (आह्वयतीति । ह्रु स्पर्शायाम् ।

ह्रहुः, } क्षिप् सम्प्रसारणम् । आभीक्ष्येण द्वित्वं

निपातनात् ऋस्वः । पक्षे तु न ।) गन्धर्वविशेषः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । ३ ।

“योऽसौ आहः स वै सद्यः परमाश्चर्य्यरूपधृक् ।

मुक्तो देवलाशपिन ह्रुह्रुगन्धर्वसत्तमः ॥”)

ह्र, ज ह्रव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

उभ०-द्विक०-अभिट् ।) ह्रतिर्देशाद्देशान्तर-

प्रापणा । ज, हरति हरते गां वनं गोपः ।

इति दुर्गादासः ॥

ह्र, लि र प्रसङ्गत्वात् । इति कविकल्पद्रुमः
(जु०-पर०-सक०-अभिट् ।) प्रसङ्गकतिबलात्
कारः । लि, जहर्त्ति धनं दक्षुः । र वैदिकः
इति दुर्गादासः ॥

ह्रच्छयः, पुं, (ह्रदि श्येते इति । शी + “अधि
करणे श्येतेः ॥” ३ । २ । १५ । इति अच् ।
कामदेवः । इति ह्रलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ४६ । ४२ ।

“तत् प्रसौद न मामार्त्तां विसर्जयितुमर्हसि ।
ह्रच्छयेन च सन्ततां भक्ताश्च भज मानद ॥”)
ह्रदयशायिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १७ ।

“जगत्पतिरनिर्हेयः सर्वगः सर्वभावनः ।
ह्रच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥”
पुं, कामः । यथा, भागवते । १ । ६ । ७ ।
“सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत् कामाय तेऽनघ ॥

मत्कामः शनकोः साधुः सर्वान् मुञ्चति
ह्रच्छयान् ॥”

“ह्रच्छयान् कामान् ॥” इति तद्दीकायां श्रौधरः ॥
ह्रिच्छूलं, स्त्री, (ह्रदयजातं शूलमिति मध्यलोपी
समासः ।) ह्रदयजातशूलरोगः । तदौषधं
यथा, गारुडे १८८ अध्याये ।

“कथितोदकपानन्तु शम्बुका चारकं तथा ।
सृगशृङ्गं ह्रग्निदग्धं गव्याज्येन समन्वितम् ।
पीतं ह्रत्पृष्ठशूलानां भवेन्नाशकरं शिव ॥”
अपि च ।

“विज्ञानिमन्त्रश्लोनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यस्त्रगन्धा च वृहती कण्टकारिका ॥
वलाचातिवला रास्ना श्वदष्टा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुहूचो कपिकच्छुरा ॥
एषां दश पलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले-
ऽमले ।

तेन पादावशेदेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दन्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्वाणि तानि वक्ष्यामि तत्
शृणु ॥

शतपुष्पा देवदाक शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांभौ मैन्धवञ्च पल्लभकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
ह्रच्छूलं पाशुशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ॥”

इति च गारुडे १८८ अध्याये ॥

ह्रणिया, स्त्री, (ह्रणोयते इति । ह्रणीङ् +
कण्ठादित्वात् यक् । ततः अः । निपातनात्
ऋस्वः ।) ह्रणीया । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः । ३ । २ । ३२ ॥

ह्रणीया, स्त्री, (ह्रणीङ् + कण्ठादित्वात् यक् ।
अः ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥
ह्रत्, [द्] स्त्री, (हरति क्रियते विति । ह्र + “ह्रञ्जी-
पुक् दुक् चेति ॥” उणा० ४ । १०० । इतिबाहुल-
कात् क्वेवलादपि दुक् ।) ह्रदयम् । तत्पर्यायः ।

हृद्रोगः

हृद्रोगः, पुं, कुम्भराशिः । इति शुद्धिदीपिका ॥
(हृदयस्य रोग इव ।) कामः । यथा,—
“हृद्रोगमाश्रयणोत्थितेषु घोरः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

हृदयस्य रोगः । हृदयपीडा । तत्र हृद्रोगस्य विप्रकष्टं निदानमाह ।

“अत्युष्णगुर्वन्कषायतिक्त-
अमाभिघाताध्ययनप्रसङ्गे ।
सञ्चिन्तनेष्वंगविधारणैश्च
हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥”

प्रसङ्गः सततं सेवा । सञ्चिन्तनमतिचिन्ता राज-
भयादिकमिति यावत् । पञ्चविधः वातिकः
पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः क्रिमिज-
ञ्चेति ॥ * ॥ तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयङ्गताः ।
हृदि वाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥”
विगुणाः दुष्टाः । वाधां दोषभेदे नानाविधां
व्यथाम् । भङ्गवत् पौडाभिति गयदासः ॥ * ॥
वातिकं हृद्रोगमाह ।

“आयस्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्कोर्यते पाद्यतेऽपि च ॥”
मारुतजे हृद्रोगे इति शेषः । आयस्यते व्यथया
विस्तार्यते इव । तुद्यते सूचोभिरिव । निर्म-
थ्यते मन्थननेव । दीर्यते करपत्वेण हिधा
क्रियत इव । स्कोर्यते आरयेव । पाद्यते कुटा-
रेण बहुधा क्रियत इव ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

“हृत्प्रासादाहचोपाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः ।
धृमायनञ्च मूर्च्छा च क्लदः शोषो मुखस्य च ॥”
उष्णा शीतगात्रस्यैव शीतवाताभिन्नापहेतु
किञ्चिदन्तरीणम् । दाहः पाश्वस्येन वङ्गिनेव
दुःखहेतुर्गान्धसन्तापः । चोषः चूर्णनेव पीडा ।
हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः । धृमा-
यनं कण्ठाहूमनिर्गम इव । क्लदः किञ्चिद्गन्धः
सटित इव ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।

“गौरवं कफसंस्वावाऽरुचिस्तुभोऽग्निमार्हवम् ।
माधुर्यमपि चास्यस्य वलासा वत्तते हृदि ॥”
वलासा वत्तते हृदि कुपितकफव्यामेः । गौरवं
हृदयस्य । स्तुभो जडता । मार्हवं जलप्लुत-
मिव । माधुर्यं मुखे ॥ * ॥ विदोपजमाह ।

“विद्यात् त्रिदोषमयेवं सर्वलिङ्गं हृदामयम् ॥”
क्लमिजमाह । क्लमयो जायन्ते आस्मन्निति
क्लमिज इति निरुक्तिः ॥ * ॥ तस्य निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुर्गत्मा निषेवते ।
तिलक्ष्मीरगुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्यापजायते ॥
सर्भं कदेशसंक्लदं रसस्याप्युपगच्छति ।
संक्लदात् क्लमयस्यास्य भवन्त्युपहतान्नः ॥”
सर्भं कदेशे हृदये कदेशे संक्लदं सटितत्वं रस
उपगच्छति भक्ते दात् । रसस्य सटितत्वात् ।
उपहतान्नः तिलाद्यहिताहारिणः ॥ * ॥ तस्य
लक्षणमाह ।

उत्क्लदः शोवनं तोदः शूलं हृत्कामकस्तमः ।

हृद्रोगः

परुचिः श्यावनेत्वं शोषश्च क्लमिजे भवेत् ॥”
उत्क्लदः वमनमिवोपस्मितम् । शोषो यक्षा ॥
हृद्रोगस्योपद्रवामाह ।

“क्लामसादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तोषामुपद्रवाः ।
क्लमिजे तु क्लमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते
मताः ॥”

क्लमः पिपासास्यानस्य सादः शोषः । शोषो
मुखस्य । तेषां हृद्रोगाणाम् । क्लमिजे तु हृद्रोगे
श्लैष्मिकाणां क्लमीणां ये उपद्रवा हृत्कामात्
प्रस्रवणान्ता विपाकादयस्ते मताः ॥ * ॥ अथ
हृद्रोगस्य चिकित्सा ।

“एतेन दुग्धेन गुडाभसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णञ्चररक्तपित्तं
हत्वा भवेयुश्चिरजीनिनस्ते ॥ १ ॥

हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोहिवम् ।
पटो पुष्करमूलोयं चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥२॥
पुटदग्धहरिणशुक्रपिष्टं गन्धेन सर्पिषा पिबतः ।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥३॥
तलाय्यगुडविपक्वचूर्णं गोधूमपार्थीत्यम् ।
पिबति पयोसुक स भवति गतसकलहृदामयः
पुरुषः ॥

पार्थः कौह इति लोके ॥ ४ ॥
गोधूमककुभचूर्णे पक्कमजाक्षीरगव्यसर्पिर्भ्याम् ।
सधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुल्बणं
पुंसाम् ॥ ५ ॥

पार्थेन कल्केन रसेन सिद्धं
शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ॥
अर्जुनघृतम् ॥ ६ ॥
घृतं वला नागवलाज्जुनानां
क्वाथेन कल्केन च षष्टिकायाः ।
सिद्धं निहन्त्याहृदयामयं हि
सवातरक्तक्षतरक्तपित्तम् ॥”

वलादिघृतम् ॥ ७ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः ।
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
धन्वन्तरिहवाच ।

“हृद्रोगादिनिदानं ते वक्ष्येऽहं सुश्रुताधुना ।
क्लमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥
वातेन शून्यतेऽत्यर्थं तुद्यता रुदतीति च ।
भिर्यते शून्यते स्तब्धं हृदयं शून्यतादिवः ॥
अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दोऽसहिष्णुता ।
विश्रुवंपनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥
पित्ताहृत्प्राश्रमो दाहः स्वेदोऽन्तः कफजः
क्लमः ।

हृदं नञ्चास्त्रपित्तस्य धूमकम्पितता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयस्तब्धं भावितं चाश्रमगर्भवत् ।
कासास्थिसादनष्टेव निद्रालस्याश्चिज्वरः ॥
सर्वलिङ्गं त्रिभिर्दोषैः क्रिमिभिः श्यामनेत्रता ।
तमःप्रवेगो हृत्कामः शोफः कण्ठः कफस्तुतिः ॥
हृदयं प्रततञ्चात्र क्रकचेनैव दास्यते ।
चिकित्सेदानयं घोरतच्छ्रेयं शीघ्रकारणम् ॥”
इति गार्ह्ये । १५८ । १—७ ॥ * ॥

हृषीक

“शुष्ठी वीवर्षसं हिहृ पोत्या हृदयरोमनुत् ॥”
इति च गार्ह्ये । १८८ । ४३ ॥
हृद्रोगवैरी, [न्] पुं, (हृद्रोगस्य वैरी ।) अर्जुन-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृद्वण्टकः, पुं, (हृदो वण्टकः ।) जठरम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

हृत्कासः, पुं, (हृदयस्य कासोऽत्र । “हृदयस्य
हृत्क्षेयदण्डलासेषु । ६ । ३ । ५ । इति
हृदादेशः ।) हिक्का । यथा,—

“हिक्का हिक्का च हृत्कासः प्रतिस्थायस्तु पीनसः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।
“धमनीस्ये सफेनं रक्तमीरयन्निलजः सशब्दो
निर्गच्छत्यङ्गमर्हः पिपासा हृत्कासश्च ॥”) अस्य
निदानादि हिक्काशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हृत्क्षेयः, पुं, (हृदयं लिखतीति षण् । “हृदयस्य
हृत्क्षेयति ॥” ६ । ३ । ५ । इति हृदादेशः ।)
ज्ञानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तर्कः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हृत्क्षेया, स्त्री, (हृत्क्षेय + अजादित्वात् टाप् ।)
शौत्सुक्यम् । इति हलायुधः ॥

हृष, उ हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
पर०-अक०-सेट् । क्वावेट् ।) हृष्टिश्चित्तोत्साहः ।
उ, हर्षित्वा हृष्टा । क्वा इमी वेदत्वात्वेम डी-
श्रौत्वादिना इमे निषेधे निष्ठायां हृष्टः
अस्मात् पुषादित्वात्तित्वं उ इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

हृष, उ जि अलौकी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, हर्षित्वा
हृष्टा । जि, हृष्टोऽस्ति । अलौकीं मिथ्याकरणम् ।
हर्षति कथां नीचः मिथ्या करोति इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

हृष, य जि इर् हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, हृष्यति लोकः
सुखात् । जि, हृष्टोऽस्ति । इर् अहृषत् अह-
र्षीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तित्वं उ, इत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

हृषितं, त्रि, (हृष + क्त । वा इट् ।) विस्मृतम् ।
प्रीतम् । प्रहृतम् । हृष्टरोम । इति मेदिनी ॥
प्रणतम् । वर्धितम् । इति धरणिः ॥

हृषो, पुं, अग्निमोमौ । इति महाभारते मोक्ष-
धर्मः ॥

हृषीकं, स्त्री, (हृष्यत्यनेनेति । हृष + “अनिहृषिभ्यां
क्विञ्च ।” उणा० । ४ । १७ । इति ईकन् ।
स कित् ।) इन्द्रियम् । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥
(यथा भागवते । २ । ६ । ३२ ।

“न भारती मेऽङ्गसृष्टोपलक्ष्यते
न वै क्वचिन्मे मनसो सृषा गतिः ।
न मे हृषिकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदोक्कण्डवता घृती हरिः ॥”)

हृषीकेशः, पुं, (हृषीकाणां ईशः ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणा-

मौषी कुर्वीकेशः चोदकपकत्वात् परमात्म-
त्वाद्वा । इन्द्रियाणि यदवशे वर्तन्ते स पर-
मात्मा । इति शङ्कराचार्यः । पौराणिका-
द्वाहुः । हृष्टा जगत् प्रीतकराः केशा रश्मयो-
ऽस्य हृष्टाकेशः । हृष्टोदरादिः । अयं हि
सूर्यरूपचन्द्ररूपश्च । तथा च मोक्षधर्मः ।
“सूर्याचन्द्रमसोः शशत् चंद्रभिः केशसंज्ञितैः ।
बोधयत् खापयश्चेव जगद्दुर्भयते पृथक् ।
बोधनात् स्थापनाश्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥
अस्मीसोमकृतेरेव कर्मभिः पाण्डुनन्दन । ।
हृषीकेशोऽहमौशानी वरदो लोकभावनः ॥”
इति भरतः ॥

अपि च ।

“हृषीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः ।
हृषीकेश इति ख्यातो नाम्नां तत्रैव संस्थितः ॥”
इति वाराहै ररक्षेवहृषीकेशमहिमानामा-
ध्यायः ॥ * ॥

“हृष्या धर्मश्चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगास्मिन् ॥
ये चान्यथापनिर्हृषा गीतमस्य महामनः ।
सर्वे ते ह भविष्यन्ति ब्राह्मणस्यासु जातिषु ॥
विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
वेदवाङ्मा व्रताचारा दुराचारा हृष्याश्रमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि च ।
तमसाविष्टमनसो वैडालव्रतिकाधमाः ॥
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामोश्वरः परः ॥
न देवता भवो नृणां देवतानाञ्च देवतम् ।
करिष्यत्ववताराणि शङ्करो नोल्लोहितः ॥
श्रीतस्मात्तपतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाय्या ।
उपदेस्यन्ति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥”
इति कौर्म्यं २७ अध्यायः ॥

हृष्टः, त्रि, (हृष्ट + क्त । वा इट् ।) प्रीतः । जात-
हर्षः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ अस्य
पर्यायः प्रीतशब्दे द्रष्टव्यः । रोमाञ्चितः ।
प्रहसितः । विस्मितः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
प्रतिहृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

हृष्टमानसः, त्रि, (हृष्टं मानसं यस्य । हृष्ट-
चित्तः । तत्पर्यायः । हर्षमाणः २ । विकु-
र्वाणः ३ प्रमनाः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥
प्रीतमानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हृष्टरोमा, [न्] त्रि, (हृष्टानि रोमाण्यस्य ।)
रोमाञ्चितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रुग्निश्चये ज्वराधिकारे ॥

“यो हृष्टरोमा रक्तासो हृदि सङ्घातशूलवान् ।
वक्षीणचैवाच्छ्रमिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥”
हृष्टिः, स्त्री, (हृष् + क्तान् ।) शानन्दः । मानः ।
इति धरणिः ॥

हे, व्य, (हिनातीति । हि + बाहुलकात् डे ।)
सम्बोधनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७४ । ११ ।
“जाया वा स्याज्जनिदो वा सम्भवः स्त्रोक्तो
नृणाम् ।

हे कतप्रास्तयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः
सुखम् ॥”)

पादानम् । अस्यादि । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य
पर्यायः । प्याट् २ पाट् ३ अच् ४ हे प्रभोः ६ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हृष्टो ७ हृष्टो ८
परि ८ अये १० अचि ११ । इति भरतः ॥

हेका, स्त्री, (हेक् इति अथत्तं अर्थं कायतीति ।
के + कः । टाप् ।) हिका । इति हेमचन्द्रः ॥
हेठ, वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् । हेठति । वाधो विहतिः । इति
दुर्गादासः ॥

हेठ, ऋ ङ वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
भ्रात्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिहेठत् । ङ,
हेठते मस्तरः साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, श खवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रौकरणे सक०-सेट् ।)
खवे भृतिपृथोरुत्पत्तिः । श, हेठती हेठन्ती ।
इति दुर्गादासः ॥

हेठ, पुं, (हेठ + घञ् ।) वाधा । विहेठः । इति
मेदिनी ॥

हेड, ङ ऋ घनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-भ्रात्म०-सक०-सेट् ।) ङ, हेडते
जिहेडे । ऋ, अजिहेडत् । इति दुर्गादासः ॥

हेड, म वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) म, हेडयति अहिडि अहीडि
हिडं हिडं होडं होडम् । एकारस्य ङ्ख-
विधाने कण्ठत्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात्
एचो यत्स्वमित्यङ्कारेण एव स्यात् । इकार-
स्य दीर्घविधी इकार एव एकारस्य आंशिक-
कण्ठत्वेन विकृत्वात् । केचित्तु दीर्घत्वे गुणं
विधाय अहिडि अहिडोत्यादि भवन्ते । इति
दुर्गादासः ॥

हेडजः, पुं, (हेडादनारदारान्नायत इति । जन +
ङः ।) क्रोधः । इति क्वचित् ॥

हेडावुकः, पुं, अश्वविक्रयकारो । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

हेतिः, स्त्री, (ह्यन्तेऽनयेति । हन + “ऊतियुति-
जृतिमातिहेतिकीर्त्तयथ ॥” ३ । ३ । ८७ ।
इति क्तिन् । निपातितथ ।) अक्षम् । (यथा,
रघुः । १० । १२ ।

“देल्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागत्रिलोपिमिः ।
हेतिभयेतनावहिरुदीरितजयस्वनम् ॥”

हिनाति इति । हि + क्तिन् । निपातितथ ।)
सूर्यकिरणः । अग्निशिखा । इत्यमरः । ३ ।

३ । ७० ॥ शिखा । तत्रैव । १ । १ । ६० ॥
तेजोमात्रम् । इति भरतः ॥ साधनम् । यथा,—

“नधुङ्नि यस्य यतयो यमकमंहेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानखनिवमिन्द्रः ॥”

इति श्रीभागवते । २ । ७ । ४७ ॥

कर्त्ता भेदः तत्रिगामोऽकत्तः तत्र हेतिं साधनं
जह्युः । इति श्रीधरस्याम् ॥ पुं, असुरविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १० । १०० ।

“पुनोमा हृषपस्वां च प्रहृषिंति तमः ।
दैत्येया दानवा यथा रजः प्रहृष्यन्ति ॥”

हेतुः, पुं, (हिनाति व्याप्नोति कार्यमिति । हि +
“कमिमनिजनिगाभायाहिञ्चय ॥” उष्वा० १ ।
७१ । इति तुः ।) कारणम् । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥
यथा, मनुः । ८ । ३ ।

“प्रत्यहं देगहृष्टेव शास्त्रहृष्टेव हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबहानि पृथक् पृथक् ॥”
व्यायमते व्यापकज्ञापकः । व्याप्य इति यावत् ।
तमेव लिङ्गमामनन्ति । तस्य लक्षणं यथा ।

हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्श-
प्रयोजकमाह्वानकारणसाध्याविषयकमाह्व-
धोजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । हेतुत्वप्रति-
पादकविभक्तिमध्यायावयवत्वं वा । उदाहरण-
प्रयोजकाकाङ्क्षाजनकमाह्वानजनकमायाव-
यवत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुत्वस्य-
नानुमितिपरमशब्दत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधोजन-
कारणाकाङ्क्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिम-
हाशब्दत्वं वा । पञ्चम्यन्तलाक्षणकपदवदनुमिति-
परवाक्यत्वं वा । इति गङ्गेशोपाध्यायकृतावयव-
चिन्तामणिः ॥ (तथाच लक्षणम् । “अथ हेतुः ।
हेतुर्नामोपलब्धिकारणम् तत्प्रत्यक्षमनुमान-
मैतिह्यमोपस्यमभिहेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ॥”
इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
तथाप्य पर्यायः । “इह क्लृप्तं हेतुनिमित्तमाय-
तनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदान-
मित्यनयान्तरम् ॥” इति च चरके निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये ॥ तजसधातुविशेषः । तत्पर्यायो
यथा,—

“यमदं रक्षसदृशं रीति हेतुश्च तन्मतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हेतुकः, पुं, कारणम् । हेतुरेव स्वार्थं कः । तत्-
सम्बन्धनि, त्रि । अत्र बहुव्रीह्यायं कप्रत्ययः ।
यथा प्रकृतमाध्यहेतुकानुमितिपरत्वभावश्च-
कम् । इति सामान्यनिरक्तिगादाधरो ॥

हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावः । हेतु + तल् ।) कार-
णता । हेतुत्वम् । यथा,—
“मपमङ्ग उपोहातो हेतुतावसरस्तथा ।
निम्बोहकैककार्यत्वे घोटा सङ्गतिरच्यते ॥”
इत्यनुमितिजागदीयी ॥

हेतुमान्, [त्] त्रि, (हेतुरव्याप्नोति । हेतु +
सत्त्वं ।) कारणवान् । यथा । हेतुहेतुमती-
निङ् । इति पाणिनिशुद्धम् ॥

हेतो, व्य, हेतुना । हेतोर्हारा । इति क्वचित् ॥

हेत्वाभासः, पु, (हेतुरिव आभासते । आ + भास
+ अच् । हेतोराभासो वेति । आ + भास +
घञ् ।) हेतुदीपः । स तु पञ्चविधः । स्वभि-
दारः १ विश्वः २ अस्मिन् ३ सत्यतिपन्नः ४
वाधः ५ । यथा,—

“अनेकान्तो विश्वयाप्यभिहः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापट्टिष्ठ्य हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥
आद्याः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणा-
ऽपरः ।

तद्वैवानुपसंहारो विधानैकान्तिको भवेत् ॥

यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मतः ।
यस्मैयथासाधारणतः स त्वसाधारणो मतः ॥
तद्वैशानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥
आश्रयसिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥
पञ्चासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेत्प्रथमो गिरिः ।
ऋदो द्रव्यं धूमवत्सादासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नौलघुमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्यतिपक्षता ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ वाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादियत्र साध्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा । अनुमिति-
कारणीभूताभावप्रतियोगि यथार्थज्ञानविष-
यत्वम् । यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रति-
बन्धकत्वम् । ज्ञायमानं सत् यदनुमितिप्रति-
बन्धकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ॥ * ॥ तस्य
विशेषलक्षणानि यथा । उभयकोट्युपस्थापक-
तावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । विरुद्धान्यपक्ष-
वृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्या-
वृत्तिर्वा भ्रमेकान्तिकः । विपक्षवृत्तित्वं साधा-
रणत्वम् । सर्वसपक्षव्यावृत्तौ हेतुरसाधारणः ।
व्याप्तिप्रदानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स
हेत्वभिमतोऽनुपसंहार्यः ॥ * ॥ साध्यव्यापका-
भावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् ॥ * ॥ साध्यविरो-
धुपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्ध-
कार्यलिङ्गत्वं तत्त्वं संप्रतिपक्षितत्वम् ॥ * ॥ व्याप्ति-
पक्षधर्मतानिश्चयविरोधिरूपवत्त्वं असिद्धिः ।
पक्षनिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगि-
साध्यकत्वं वाधः । इति चिन्तामणिः ॥

हेम, [न्] स्त्री, (हिनोति वर्धते स्फुटति वेति ।
हि + मनिन् ।) स्वर्णम् । यथा, रघौ । १। १० ।
“हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि-
वा ॥”

धुस्तरम् । इत्यमरः । १ । ८ । ८४ ; ३। ५। २३ ॥
केसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमः । इति
हेमन्तशब्दटीकायां भरतदृतमाधवो ॥

हेमं, स्त्री, (हि + मन् ।) सुवर्णम् । इति केचित् ॥
हेमः, पुं, (हि + मन् ।) माषकपरिमाणम् । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ कृष्णवर्णाश्च । बुधः । इति
केचित् ॥ (यथातिवशजरूपद्रव्यपुंसः । यथा,
विष्णुपुराणे । ४ । १८ । १ । “तितितोश्चद्रव्यः
पुत्रोऽभूत् ततो हेमः हेमात् सुतपाः ॥”)

हेमकन्दलः, पुं, (हेमवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरोऽस्य ।
यद्वा, हेमवर्णं कन्दं ज्ञातीति । ज्ञा + कः ।)
प्रवालः । इति हेमचन्द्रः ॥

हेमकान्तिः, स्त्री, (हेमवत् कान्तिरस्याः ।) दारु-
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णद्युतिमति,
त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । २० ।
“हेमकान्तिरथवा शुक्लवर्णः
सस्यकेन मणिना सह्यो वा ।

स्त्रिधमूर्त्तिरस्युच्यते हिताय

व्यत्ययेन शुभलक्ष्मिपुत्रः ॥”)

हेमकारः, पुं, (हेम हेममयं भूषणं करोतीति ।
ज्ञ + षण् ।) हेमकर्ता । स्वर्णकारः । यथा,
“सर्वसङ्करपापिष्ठं हेमकारं नराधिपः ।
पन्थाये वर्षमानश्च छेदयेत्स्वरसा क्षुरैः ॥”

इति मञ्जुपुराणे । २२७ । १८५ ॥

हेमकिष्कलं, स्त्री, (हेमवर्णं किष्कलमस्य ।)
नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशर-
शब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेमकूटः, पुं, (हेममयः कूटो यस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इत्यमरः । २। ३। ३॥ स तु किंपुरुष-
वर्षस्य भीमापर्वतः । नवतिसहस्रयोजनदौर्घः ।
द्विसहस्रयोजनप्रस्थः । द्विसहस्रयोजनविस्तारः ।
हिमालयादुत्तरे स्थितः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ११० । २ ।
“पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानहुतान् भावान् ददर्श सुबह-
नुपः ॥”)

हेमकेतकी, स्त्री, (हेमवर्णा केतकी ।) स्वर्ण-
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमकेलिः, पुं, (हेमवर्णः केलिः कम्पनादिः
यस्य ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

हेमकेशः, पुं, (हेमवर्णः केशोऽस्य । जटाया प्रीत-
त्वात् तथात्वम् ।) शिषः । इति केचित् ॥

हेमक्षीरी, स्त्री, (हेमवत् पीतवर्णं क्षीरं निर्यासो
यस्याः । क्षीर् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पर्यायोऽस्या यथा,—

“हेमक्षीरी स्मृता प्रीता गौरी च काल-
दुग्धिका ॥”

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥

“कटुपर्णी हेमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाद्वा पीतदुग्धा च तन्मूलश्लोकमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हेमगन्धिनौ, स्त्री, (हेमः नागकेशरस्यैव गन्धि-
ऽस्ति अस्याः । इति ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् ।
इति रत्नमाला ॥

हेमगौरः, पुं, (हेमवत् गौरः ।) किष्किरातडुचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“किष्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

स्वर्णवह्नोरवर्णयुक्तो, त्रि ॥
हेमगौराङ्गः, त्रि, (हेमानीव गौराणि जङ्गा-
न्यस्य ।) स्वर्णतुल्यवह्नोरवर्णाङ्गविशुष्टः । यथा,
“विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
निर्हृष्यहेमगौराङ्गः क्षतः क्षण्यो जनार्दनः ॥
तं दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं क्षतं क्षण्यं जनार्दनम् ।
ततः सर्वं वयं भीताङ्गामेष शरणं गताः ॥”

इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

हेमचन्द्रः, पुं, अभिधानचिन्तामणिनामकोष-
कर्ता । यथा,—

“सानिकार्थनामसाक्षात्कः कोषपरः शुभः ।

हेमचन्द्रः, पुं, अभिधानचिन्तामणिनामकोष-
कर्ता । यथा,—

“सानिकार्थनामसाक्षात्कः कोषपरः शुभः ।

हेमचन्द्रप्रचीताभिधानचिन्तामणिकर्त्तुः ॥”
इति तस्य सूचीकारश्लोकः ॥

स्वर्णमयशमी च । सोचार चाद इति भाषा ॥
हेमज्वालः, पुं, (हेमवर्णा ज्वालास्य ।) अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥

हेमतारं, स्त्री, (हेम तारयति उत्कर्षं नयति ।
तृ + णिच् + षच् ।) तुल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(तुल्यशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

हेमदुग्धः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्य ।)
उडुम्बरदुग्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धकः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्य ।
कप् ।) उडुम्बरदुग्धः । इत्यमरः । १ । ४ । १२५ ॥
(पर्यायो यथा,—

“उडुम्बरो जन्तुफलो यत्राङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पीतवर्णक्षीरयुक्तो, त्रि ॥
हेमदुग्धा, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्याः ।)
स्वर्णक्षीरो । इति जटाधरः ॥ (गुण्णादयोऽस्या
स्वर्णक्षीरोऽशब्दे बोधव्याः ॥)

हेमदुग्धी, [न्] पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्या-
स्तीति । इति ।) यज्ञोडुम्बरदुग्धः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हेमदुग्धी, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्याः ।
क्षीर् ।) स्वर्णक्षीरो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमन्तः, पुं, स्त्री, (इन्ति लोकान् शैत्येनेति । इन् +
“इन्ते मृट् हि च ।” उणा० ३ । १२८ । इति
भक् इन्तेहिं चेति हिरादेशः मुडागमो
गुणश्च ।) ऋतुविशेषः । स तु अषाढायत्तपौष-
मासात्मकः । यथा । षड्भौ ऋतवः पुंसि
मार्गादीनां युगैः क्रमादिति वक्ष्यमाणेनान्यथः ।
ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपौषाभ्यां
ऋतुहेमन्तः । इन्ति सन्तापमिति । हिमो-
ऽन्तोऽस्येति वा मनोषादित्वात् हेमन्तः । अर्ह-
ञ्जादिरयमिति केचित् । तेन अस्त्रियमित्य-
स्यानेनापि सम्बन्धः । हेमन्तशब्दोऽप्यस्तीति
माधवी । इति भरतः ॥ तस्यपर्यायः । हेमनः २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ उषासहः ३ शरदन्तः ४
हिमागमः ५ । तत्कालोद्भवजलगुणाः ।
“हेमन्तकं जलं शिथं वृथं वक्ष्यं हितं गुह ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तत्र लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—

“हेमन्ते शिशिरे चैव पुष्पाग्निं यः प्रयच्छति ।
सर्वलोकप्रतापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥”

इति ऋषिपुराणे कन्धादाननामाध्यायः ॥

तत्र भयवत्सन्नोपे अग्निप्रक्षालनविधिः सेवा-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ तत्र अर्णनीयानि ।

“हेमन्तो दिनसप्तुता शीतयवस्तम्बरुद्रक-
हिमानि ।”

इति कविकल्पसूत्रा ।

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्ये याच्यते इति ।
नाथ + कर्षणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-
रत्निका ॥ (कपिलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्ये याच्यते इति ।
नाथ + कर्षणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-
रत्निका ॥ (कपिलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्ये याच्यते इति ।
नाथ + कर्षणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-
रत्निका ॥ (कपिलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्ये याच्यते इति ।
नाथ + कर्षणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-
रत्निका ॥ (कपिलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्ये याच्यते इति ।
नाथ + कर्षणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-
रत्निका ॥ (कपिलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्ये याच्यते इति ।
नाथ + कर्षणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-
रत्निका ॥ (कपिलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्ये याच्यते इति ।
नाथ + कर्षणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-
रत्निका ॥ (कपिलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्ये याच्यते इति ।
नाथ + कर्षणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-
रत्निका ॥ (कपिलशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।

हेमच

हेमह

हेयः

। उर्ध्वः, पुं (हेममयः पर्वतः ।) मुनिरितिः ।
 इति क्त्वाच् ।
 मप्यं स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पम् ।) पशोकपुष्पम् ।
 ज्वरपुष्पम् । इति मेदिनी ॥
 मप्यः, पुं, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य ।) चम्यकवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अथ पर्यायी यथा,—
 “वाय्वेयश्चम्यकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥”
 पशोकः । अथ पर्यायी यथा,—
 पशोको हेमपुष्पश्च बभ्रुवस्तान्प्रपञ्चः ।
 कहेतिः पिच्छपुष्पश्च गन्धपुष्पो गटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हेमपुष्पकः, पुं, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य । कप् ।)
 चम्यकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ लोभः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमपुष्पिका, स्त्री, हेमवर्णं पुष्पं यस्याः । कन्
 + टाप् । अत इत्वम् ।) स्वर्णयुधिका । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
 “युधिका गणिकाश्छासा पीता हेमपुष्पिका”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हेमपुष्पी, स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पमस्याः ।) गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । इति शब्दमाला ॥
 स्वर्णजीवन्ती । इन्द्रवाहणी । स्वर्णली । मुषली ।
 कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमफला, स्त्री, हेमवर्णानि फलान्यस्याः ।)
 स्वर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेममाला, स्त्री, यमपत्नी । इति केषित् । हेम-
 निर्मिता मामा ।) स्वर्णसूक् ॥
 हेममाली, [न्] पुं, (हेमेव किरणानां माला-
 स्यस्य । इतिः ।) सूर्यः । यथा भविष्ये ।
 “या शक्ता कुश्यादूल ! वैशाखे मासि वै
 तिथिः ।
 तृतीया साक्षया लोके गोर्वाणेरभिवन्दिता ॥
 योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वि-
 तान् ।
 स याति पुरुषो वीर ! लोकां न वै हेम-
 मालिनः ॥”
 हेममालिनः सूर्यस्य । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (स्वर्णमालाविशिष्टे, चि ॥)
 हेमयुधिका, स्त्री, (हेमवर्णा युधिका ।) स्वर्ण-
 युधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमरागिणी, स्त्री, (हेम इव रागोऽस्या
 पश्यति । इतिः । ङीष् ।) हरिद्रा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमलः, पुं, (हेम तदंशं लाति गृह्णातीति । ला +
 क्तः ।) स्वर्णकारः । जकलासः । प्रस्तरभेदः ।
 स तु कषपाषाणः । इति मेदिनी ॥
 हेमलता, स्त्री, (हेमवर्णा लता ।) स्वर्णजीवन्ती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णजीवन्तीशब्देऽस्या
 विषयो ज्ञातव्यः ॥)
 हेमवलं, स्त्री, (हेम्या वलते शोभते इति ।
 वल् + अच् ।) मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमवलमिति साधुपाठः ॥

हेमशङ्कः, पुं, (हेमवर्णः शङ्कोऽस्य ।) विष्णुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमशिखा, स्त्री, (हेमवर्णा शिखायाः ।) स्वर्ण-
 चौरौ । इति शब्दरत्नावली ॥
 हेमसार, स्त्री, (हेम सारयति निर्धनो करो-
 तीति । ह + शिच् + अच् ।) तुल्यम् । यथा—
 “तुल्यके तु शिखिपावं हेमसारं मयूरकम् ॥”
 इति रमचन्द्रिका ॥
 हेमसूतकं, स्त्री, (हेमः सूचयति । कप् ।)
 हारविशेषः । इति धरणिः ॥
 हेमहस्तिरथः, पुं, (हेमनिर्मितहस्तिविशिष्टो
 रथो यश्च । स तु दानार्थं कल्पितः ।) महा-
 दानविशेषः । तद्विवरणं यथा—
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
 यस्य प्रदानात् भवनं वैष्णवं याति मानवः ॥
 पुण्यां तिर्यं समासाद्य तुलापुरुषदान-
 वत् ।
 विप्रवाचनकं कुर्यात् लोकेशावाहनं वधः ॥
 ऋत्विक्ष्णपसभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 अथाप्युपोषितस्तद्वत् ब्राह्मणैः स च भोजनम् ॥
 कुर्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डि-
 तम् ।
 वनभोभिर्विचित्राभिश्चतयक्रममन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्माकेशिवसंयुतम् ।
 मध्ये नारायणोपेतं कश्चिन्ना चैव समन्वितम् ॥
 जन्वाजिनतिलद्रोणं जत्वा मन्थापथेदृशम् ।
 तथाष्टादश धान्यानि भाजनामनचन्दनैः ॥
 दौपकोपानकच्छवटपर्णं पादकान्वितम् ।
 ध्वजे तु गरुडं कुर्यात् कुवरायै विनायकम् ॥
 नामाफलममायुक्तमुपरिष्ठाहितानकम् ।
 कौषेयपञ्चवस्त्रञ्च अन्धानकुसमान्वितम् ॥
 चतुर्भिः कलमैः साहं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
 चतुर्भिर्हंसमातङ्गैस्ताडामविभूषितम् ॥
 स्वरूपतः करिभ्यान्तु युक्तं जत्वा निवेदयेत् ।
 कुर्यात् पञ्चपलादृङ्गमभावादपि शक्तिः ॥
 ततो मङ्गलशब्देन स्थापितो वेदपङ्कजैः ॥
 चिः प्रदक्षिणमात्रेण गृह्यते कुसुमाञ्जलिः ॥
 इममुच्चारयन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 नमो नमः शङ्करायज्ञाक-
 लोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
 त्वं मन्यसे वेद पुराण यज्ञ
 त्रिजोमयस्यन्दन पाहि तस्मात् ॥
 यत्तत् पदं परमगुह्यतमं मुरारि-
 रानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्तः ।
 योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ
 पश्यति तत्स्वमसि नाथ रथेऽधिष्ठितः ॥
 यस्मात्स्वमेव भवसागरसंयुताना-
 मानन्दभाण्डं धृतमध्वरपानपात्रम् ।
 तस्मादधौघमनजनं कुम्भसादं
 चामीकरभरयमाधवसंपदानात् ॥
 इत्थं प्रणम्य कनकेभरयप्रदानं
 यः कारयेत् सकलपापविमुक्तदेहः ॥

विद्याधरामरसुमौद्गगणाभिषुष्टं
 प्राप्नोत्यसौ पदमतीन्द्रियमिन्द्रसुमौषीः ॥
 जनदुरितवितानादुजसहस्रजाक-
 श्यतिकरकृतदाहोद्वेगभाजोऽपि बभ्रुम् ।
 नयति च पिच्छपुष्पान् वाय्वानप्यशेषान्
 कृतगजरथदानं शाश्वतं सद्य विष्णोः ॥”
 इति महापुराणं महादानानुकीर्तने हेम-
 हस्तिरथपदानिकां नाम २८२ अध्यायः ॥
 हेमा, [न्] पुं, बुधवर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमा, स्त्री, (हेम हेमवर्णमस्यस्या इति अच् ।
 टाप् ।) अप्सरसः । सुन्दरी स्त्री । इति
 केषित् ॥
 हेमाङ्गः, पुं, (हेमेव पीतवर्णमङ्गं यस्य ।) गङ्गः ।
 भिङ्गः । सुमेरुः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ चम्यक-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
 तस्य सङ्ख्येयनामस्तोत्रम् ॥ हेमवर्णशरीरे, स्त्री ।
 तद्दुष्के, चि ॥
 हेमाद्रिः, पुं, (हेममयोऽद्रिः ।) सुमेरुपर्वतः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ अक्षयराजविशेषः ॥
 स च चिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमनामक-
 स्मृतिमंथककारकः । यथा,—
 “तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरण-
 प्रभुः ।
 निजोदारतया यश्च सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥
 अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
 कल्पद्रुमार्थजनाय दत्तान् ।
 चिन्तामण्यं शङ्खे किममुष्यं सर्व-
 गोष्णीगमाथोऽपि करपटोऽभूत् ॥
 अयामुना धम्पकथादरिद्रं
 वैलाभ्यमालोक्य कलैर्वलेन ।
 तस्योपकारं दधतामृचिन्तां
 चिन्तामणिः पादुरकारि चारुः ॥
 पञ्चखण्डात्मकं शास्त्रं त्रतखण्डानन्तरम् ।
 दानखण्डमिदं तच्च हिनोयमय कथ्यते ॥”
 इति तत्कृतचतुष्पदचिन्तामणौ दानखण्डौय-
 श्लोकाः ॥
 हेमाद्रिजगणः, पुं, (हेमाद्रौ जोर्यतीति । जु +
 ण्युः ।) स्वर्णचौरौ । इति रत्नमाला ॥ (अथ
 पर्यायविवरणादिकं स्वर्णचौरौशब्दे ज्ञात-
 व्यम् ॥)
 हेमाङ्गः, पुं, (हेम हेमवर्णमाङ्गयते स्ववर्णेन
 अर्हते इति । चा + ङ + क्तः ।) वनचम्यकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (हेम पाङ्गा पाङ्गा
 यस्य ।) धुस्तूरः । कनकाङ्गयशब्दसंज्ञानात् ॥
 हेमाङ्गा, स्त्री, (हेम पाङ्गा पाङ्गा पाङ्गा
 यस्याः ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेम्या, पुं, बुधवर्णः । यथा,—
 “हेलिः सूर्यबन्दसाः शीतरश्मि-
 हेम्या विज्ज्ञो बोधनबेन्द्रपुत्रः ॥”
 इति ज्योतिष्प्रश्नम् ॥
 हेयः, चि, (हा + “अचो यत् ॥” १ । १ । ८०
 इति यत् । “इदयति ॥” १ । ४ । ६५ । इति

हरिः

आत इत् । गुणः ।) लाव्यः । यथा,—
 “ऊपरा बालुकाकिन्ना” इत्यादृक्प्रत्ययः ।
 “वान्मुखे महादोषा ह्येवास्तस्माद्विचक्षणैः ॥
 इति युक्तिरन्वयतः ॥
 हरि, चि, (हि + रन्) सकृत्भेदः । हरिदा ।
 आसुरी माया । इति काचत् ॥
 हरिः, पु, (हि रणे शिवमप्रापे वा रम्यते इति ।
 रवि शब्दे + पचायच् ।) गणशः । इत्यमरः । ११ ।
 १४१ ॥ महिषः । औद्योग्यितः । इति मेदिनी ।
 बुद्धविशेषः । तत्पठ्याय । हरिकः २ चक्रमन्त्रः ।
 ३ देवः ४ वज्ररूपानो ५ निगमो ६ शशि-
 शोकरः ७ वज्ररूपः ८ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ ॥ अथ हरिस्वमन्त्रः । स च उवाच ।
 युक्ता गकारः सविन्दुः प्रणवादिजसोऽन्त्यनु-
 रक्षरः निवन्दे ।
 “पञ्चान्तो विन्दुयुक्तो वामकर्णोवभृशिवः ।
 तारादिहृदयान्तोऽयं हरिस्वमन्त्रराशितः ।
 चतुर्वर्णासकी नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”
 अथ पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिपीठनामान्तं
 विधाय सविन्दुपीठशक्तौ पीठमनुच विन्दु-
 कृत्वादिन्त्यां कुर्यात् । अस्य गणकं ऋषि-
 रण्येनो च्छब्दा हरिस्वा देवता गकारो बीजं
 विन्दु गणकं चतुर्वर्गं विनाशं विनियोगः । शिरः
 गणकं चतुर्वर्गं नमः । इत्यादि । ततः करद-
 न्यामी । ग. गं गं ग गा गः इत्येतेः पङ्क्तानि
 कुर्यात् । तथा च ।
 “पङ्क्त्यां भाजा बीजेन पङ्क्तानि प्रकल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “मृताकाञ्चननीलकुन्दपुष्पच्छायेस्त्वनेता-
 न्दिया-
 नोगास्यैहरिवाहनं शशिधरं हरिस्वमन्त्र-
 प्रभम् ।
 दृष्टं दानमभीतिमोदकरदान् टङ्गं शिरोऽक्षा-
 त्तिका
 मालां मुहरमङ्गुलं त्रिगिषकं दीर्घिर्दधानं
 भजं ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
 ततो गणेशोक्तपीठपूजान्तं कृत्वा ॐ हूं हूं
 महासिंहाय गा हरिस्वामनाय नम इत्यासनं
 पूजयेत् । तथा च निवन्दे ।
 “प्रणवं कवचदन्धं महासिंहाय गां ततः ।
 हरिस्वैति पदं पश्चात् आमनाय हृदन्ततः ॥
 अयमासनमन्त्रः स्यात् प्रदद्यादमुनासनम् ॥”
 इति ॥
 पीठन्यासोऽप्येवं मन्त्रः । तत ॐ गं मन्त्रेण
 मूर्त्तिं संकल्पयेत् । तथा च निवन्दे ।
 “तारादिविघ्नबीजेन मूर्त्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ।”
 पुनर्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं
 विधाय आवरणपूजासमाभेत् । यथा अग्न्यादि-
 कोशे मध्ये दिन्दु च गां हृदयाय नम इत्या-
 दिना पूजयेत् । तर्हिर्हिन्दोन् वज्रादांशं
 संपूज्य धर्पादिमूर्त्तानां कर्पं समापयेत् ।

हेरुकः

अस्य पुरश्चरणं त्रिलोकजगत् । तथा च ।
 “त्रिलोकत्रयं जपेन्मन्त्रं दशमं जुहुयात्ततः ॥”
 होमद्रव्यं यथा,—
 “लक्ष्मणं जपेन्मन्त्रमिन्द्रदण्डं दैर्गमः ।
 अपूर्वैराच्युक्तव्यां जुहुयात्सन्मसिद्धये ॥” ॥
 मन्त्रान्तरम् । गं चिप्रसादनः य हृत् । तथा च
 निवन्दे ।
 “मन्त्रं चो नैत्रयुतः पार्श्वो वज्रासने स्थितः ।
 प्रसादनाय हृत्सन्त्रं स्वबीजाद्यो दशाक्षरः ॥”
 अस्य पूजा प्रातःकृत्वादिपीठन्यामान्तं कर्मो
 विधाय ऋष्यादिन्त्यां कुर्यात् । शिरसि गणक-
 ऋषये नमः । मुखे विराट्कन्दमं नमः । हृदि
 क्षिप्रसादनाय देवतायै नमः । तथा च निवन्दे ।
 “गणको मुनिराख्यातो विराट् कन्द उदो-
 रितम् ।
 क्षिप्रसादनी विघ्नो देवतास्य प्रकीर्त्तिता ।
 दीर्घयुक्तेन बाजेन पङ्क्तानि प्रकल्पयेत् ॥”
 एकाक्षरवत् काराङ्गन्यासो कृत्वा ध्यायेत् ।
 “पाशाङ्गुली कल्पलतां विपाणं
 दधत्स्वयुगडाङ्गितबीजपुरः ।
 रक्तस्तिनवस्तु रण्डर्त्तानि-
 चारीज्वलां हस्तिमुखीऽयनादा ॥”
 इति ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा
 पीठपूजां विधाय पुनर्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पा-
 ञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजासमाभेत् ।
 अग्न्यादिपु गां हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत् ।
 तथा च निवन्दे ।
 “अङ्गानि पृथ्मभ्यक्ष्य विघ्नानष्टौ यजेत्ततः ।
 पश्चात् पूजयेत्ता ब्राह्मणाद्यास्तदनन्तरम् ॥”
 गणेशः ।
 “विघ्नं विनायकं शूरं वीरं वरदसंज्ञकम् ।
 उज्वलं चैकरदं लम्बोदरं प्रपूजयेत् ॥”
 पश्चात्पु ब्राह्मणाद्यास्तर्हिर्हिन्दोन् वज्रा-
 दांशं पूजयेत् । ततो धर्पादिमूर्त्तानां कर्पं
 समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं लक्ष्मणः ।
 तथा च ।
 “लं जपेज्जप्यान्ते जुहुयादयन्तं तिनैः ।
 स तु त्रितयैज्यापि दूयैरष्टाभिरोरितैः ॥”
 इति क्षणानन्दकृततन्त्रसारः ॥
 हरिस्वजननी, स्त्री, हरिस्वस्य जननी । दुर्गा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हरिस्वहृष्टः, पुं, देशविशेषः । स च दक्षिणप्रदेशे
 यत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हरिकः, पुं, (हि + इक । कृट् च ।) चरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 हेरुकः, पुं, (हि + उक । कृट् च ।) बुद्धभेदः ।
 महाकालगणः । इति मेदिनी ॥ शिवलिङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “शिवलिङ्गं तत्रास्ति शिलायां हेरुकाङ्गयम् ।
 नदीदक्षिणपुष्पस्यां नायकं तन्तु पूजयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपेण ८१
 अध्यायः ॥ गणेशः । इति तत्रय

हेषा

हेलक्षी, स्त्री, (हेलं चिनोतीति । चि + उ ।
 डोप् । षष्ठादरात् साधुः ।) हिलमोषिका ।
 हेलक्षा इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (हिलमोषिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥
 हेलनं, स्त्री, (हेड + ष्यट् । डल्योरैक्यम् ।)
 अवहेला । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
 वते । ६ । २ । १४ ।
 “माङ्गल्यं पारिहास्यं वा स्त्रीभ्यं हेलनमेव च ।
 वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥”)
 हेली, स्त्री, (हिल + घञ् । टाप् ।) स्त्रीणां
 शृङ्गारभावकक्रियाविशेषः । इत्यमरः । १।७।६२ ॥
 सुरते प्रोदेष्या हेली । यदाह ।
 “प्रोदेष्या याति कृद्गानां नारीणां सुरतोक्त्वे ।
 शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैर्हेला सा परिकीर्त्तिता ॥”
 इति ।
 अन्ये तु ।
 “स एव हेली सुयुक्तः शृङ्गाररससूचकः ॥”
 इत्याहुः । अस्यार्थः । हाव एव स्फुटशृङ्गार-
 रानुभावो हेलेति । अन्ये त्वाहुः विलासादयो
 दश स्वाभाविकाः भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः
 शोभादयः भग्न प्रयत्नजाः । इति विशतिरल-
 क्षाराः । तेषु ।
 “देहात्मकं भवेत् मत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः ।
 भावात् समुत्थितो हावो हावाहेला समु-
 त्थिता ॥”
 इति ॥
 हिल ग हावकृतौ घञ् स्त्रीत्वं लोकाश्रयात् ।
 हिलरपि ।
 “हेलिः पुमि रवी हेलिहेलायामपि योषिति ।”
 इति हड्डः । इति भरतः ॥
 अपि च ।
 “हाव एव भवेहेला व्यक्तः शृङ्गारसूचकः ॥”
 इत्युज्वलनोलमणिः । ३॥
 अवज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । १४ । २६ ।
 “स्वल्पं पुण्यं श्रमं गन्धं हेलया सम्प्रयच्छति ।
 स्पृशं वायुधवा शब्द रमं रूपमथापि वा ॥”)
 ज्योत्स्ना इति केचित् ॥
 हेलावुकः, पुं, अश्वविक्रयो । इति शारावली ॥
 हेलि, पुं, (हिलति । हिल + “सर्वधातुभ्य इन् ।”
 उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) सूर्यः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिङ्गनम् । इति केचित् ॥
 हेलि, स्त्री, (हिल ग हावकृतौ + इन् ।) हेली ।
 इति हड्डः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 हेष, ऋ उ अङ्गानां स्वनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-आत्म० अक०-सेट् ।) ड, हेषते घोटकः ।
 जिह्वेपे । ऋ, अजिह्वेपत् । इति दुर्गा-
 दामः ॥
 हेषा, स्त्री, (हेष + भावे अः ।) अश्वानां निस्वनः ।
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २२ । २० ।
 “कृतात्तर्हिप्राशब्दो वै तस्तः साशुविलोचनः ।
 नीतः सोऽश्वश्च तेनैव दानवेन दुरात्मना ॥”)

हैमः

तत्पर्यायः । ऋषा २ । इत्यमरः । २।१।४७॥
 ह्येषा ३ । इति तट्टीका ॥
 हेषो, [न्] पुं. (हेषा इति शब्दोऽस्यस्य । इनिः ।)
 षष्ठाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेहे, व्य. (हे च हे च ।) सम्बोधनम् । इतिः ।
 इति मेदिनी ॥
 हे, व्य. (हिनातीति । हि गती वाहनकात् डै ।)
 सम्बोधनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥
 हेतुकः, पुं. (हेतुना चरतीति । हेतु + ठक् ।
 सदयुक्तिव्यवहारी । यथा, मनः ।
 “वैविद्यो हेतुकस्तर्का निरुक्तो धर्मपाठकः ।
 त्रयस्याशमिणः पूर्वं परिपत् स्याद्गवावरा ॥”
 वैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः सदयुक्तिव्यव-
 हारी । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ हेतुद्वारा सत्-
 कर्मम् मन्त्रेहकर्ता । यथा,—
 “पाषाण्डिनो विक्रमस्थान् वेडालत्रतिकान्
 शठान् ।
 हेतुकान् वकहृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नाश्चेत् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । ३ । १८ । ८८ ॥
 पाषण्डादीनां लक्षणम् ।
 “भ्रष्टः स्वधर्मात् पाषण्डो विक्रमस्थो निपिद-
 क्तः ।
 यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
 प्रच्छन्नानि च पापानि वेडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
 तद्दानं वेडालत्रतिकः ।
 “प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते शृणुम् ।
 व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बर्धः ॥
 मन्त्रेहकृत् हेतुभिः सत्यस्मात् स हेतुकः ।
 अस्वीगृष्टिर्नैकतिकः स्वाशसाधनतत्परः ।
 शठा मिथ्याविनातश्च वकहृत्तरुदाहृतः ॥”
 इति तट्टीका ॥
 (फलाभिमन्थनयुक्ते, त्रि ॥)
 हैम, क्लो, (हैम भवम् । अण् ।) प्रातर्हिमोद-
 भवजलम् । इति राजनिघण्टः ॥ हैमभवे,
 त्रि ॥ (यथा, रघो । १६ । ७ ।
 “लब्धान्तरा सावरणेषु गेहे
 योगप्रभावो न च लक्ष्यते त ।
 विभर्षि चाकारमनिष्ठतानां
 मृणालिनो हैममिवोपरागम् ॥”)
 हैमजाते च त्रि ॥ इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥
 (यथा, रघो । ६ । १५ ।
 “आकुञ्चिताशाङ्गुलिना ततोऽन्यः
 किञ्चित् समार्वज्जितनेत्रशोभः ।
 तिर्यग् विभंसपिनस्रभेण
 पादेन हैमं विलिलेख पोठम् ॥”)
 हैमः, पुं, भृतिस्वः । इति राजनिघण्टः ॥ (हैमो
 विकारः । हैम + अण् ।) हैमो विकारः ।
 इति मृग्यबोधव्याकरणम् ॥ (शिवः । यथा,
 महाभारते । १३ । १० । ६३ ।
 “हैमो हैमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥”
 पर्वतविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १८ । ५४ ।

हैमव

“कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ।
 तानतोत्य महाशैलान् कैरातं स्थानमुत्तमम् ॥”
 हैमन्, क्लो, पुं, (हैमन् एव इति । “सर्व्वान् च
 तलोपश्च ।” ४ । ३ । २२ । इति स्वार्थं अण्
 तलोपश्च ।) हैमन् ऋतुः । यथा । हैमन्-
 हैमनावस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ (हेम
 इटमित्यण् । न टलोपः ।) स्वर्णजाते हिम-
 जाते च त्रि ॥ (हैमन्तभवे च त्रि । यथा,
 किराताङ्गनीये । १७ । १२ ।
 “उमापतिं पाण्डुसुतप्रणवाः
 शिलोमुखानव्ययाम्बभूवुः ।
 अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्ब-
 मर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥”)
 हैमनः, पुं, (हैमन्त एव अण् । तलोपश्च ।)
 मार्गशीर्षमासः । इति राजनिघण्टः ॥ (हैमन्त
 जातः अण् तलोपश्च ।) हिमकालोद्भवपष्टिक-
 धान्यम् । अस्य गुणाः ।
 “हैमनास्तु हिमा ह्यथा मधुरा वद्ववचेमः ।”
 इति राजयजुसः ॥
 हैमन्तं, क्लो, पुं, (हैमन्त + “सन्धिवेलाद्युत्तुनत्वे-
 भ्योऽण् ।” ४ । ३ । १६ । इति अण् ।) हैमन्त ऋतुः ।
 हैमन्तसम्बन्धिनः, त्रि । इति हैमन्तस्युदात्
 स्वार्थं षण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 हैमन्तिकं, क्लो, (हैमन्ते भवः । ठक् ।) शालि-
 धान्यम् । आमन धान इति भाषा । यथा,—
 “हैमन्तिकं सितस्विन्नं धान्यं मुहास्तिला
 यवाः ॥”
 इति हविष्यान्नप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 हैमन्तकालजाते, त्रि ॥ (यथा आश्वलायनाय-
 श्रोतसूत्रे । ४ । १२ । १ ।
 “बृहस्पतिः पांक्तस्तिगवः शाकरो हैमन्तिकः ॥”)
 हैमन्तद्रिका, त्रि, स्वर्णमुद्रिकाविशेषः । हैमो
 मुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥
 इति मृग्यबोधव्याकरणम् ॥
 हैमलः, पु, क्लो, (हैमल + अण् ।) हैमन्त ऋतुः ।
 हैमलस्युदात् षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
 काचित् शब्दरत्नावली ॥ हैमन इति साधु-
 पाठः ॥
 हैमवतं, क्लो, (हैमवतोऽदूरभवो देशः हैमवत
 इदं वा । अण् ।) भारतवषम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 हैमवतः, पुं, विषभेदः । इति हैमचन्द्रः ॥ (हैमा-
 लयसम्बन्धिनः, तज्जाते च त्रि ॥ देशविशेषः ।
 यथा, महाभारते । २ । ५० । २० ।
 “निपदान् पारसोकांश्च कृष्णान् हैमवतां-
 रतथा ॥”)
 हैमवतवर्षं, क्लो, भारतवर्षम् । यथा,—
 “एतद्द्वैतवर्षं भारतो यत् सन्तति ।
 हैमकूटं परं यत् नन्वा किपुरुषोक्तः ॥”
 इति वाराहकृष्णः ॥
 हैमवती, स्त्री, (हैमवतोऽपत्यं स्त्री । अण् ।)
 पाञ्चती । (यथा, देवीभागवते । १२ । ८ । ५० ।

हैहयः

“उमाभिधानां पुरतो देवी हैमवती शिवाम् ॥”
 हरितकी । इत्यमरः । १।१।३८ ; २ । ४ । ५८ ॥
 स्वर्णकौरी । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “कटुपर्णी हैमवती हैमकौरी हिमावती ।
 हैमाङ्गा पीतदुग्धा च तन्मूलश्लोकमुच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 श्वेतवचा । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,
 “पद्मपत्रयोषा वचा श्रेया श्वेता हैमवतीति च ।”
 इति गरुडे २०८ अध्याये ॥
 हैमवतः प्रभवति प्रकाशते प्रथमं दृश्यते
 इति । “प्रभवति ।” ४ । ३ । ८३ । इत्यण् ।)
 गङ्गा । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । १०८ । १६ ।
 “पवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
 पितामहा मे वरद ! कपिलेन महानदि । ।
 अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतश्चयम् ॥”
 हैमवति भवा इति । अण् ।) रेणुका ।
 कपिलद्रावरा अतसो । इति राजनिघण्टः ॥
 हैमा, स्त्री, हैम तदर्थोऽस्यस्याः इति अण् ।
 हैमो, पुं वा डोप् ।) पीतयथिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (युष्मिकाशब्दे अस्या विषयो
 ज्ञानयः ॥
 चयद्भवान्, क्लो, (ह्यो गोदोहस्य विकारः इति ।
 “चयद्भवानं संज्ञायाम् ।” ५ । २ । २३ । इति
 खल्व् द्विह्यद्देश्य ॥) मद्योगोदोहोद्भवं घृतम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥ नवनीतम् । इति
 रत्नमाला राजनिघण्टश्च ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 भविष्यपर्वणि । ५८ । १० ।
 “चयद्भवानं चौराणि टधि वा किमजीजनन् ।
 गोधनं सर्वभवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते ॥”)
 तत्पर्यायः । मरजम् २ मयजम् ३ कस-
 स्वटम् ४ । इति हारावली ॥
 हैरिका, पुं (हिनीतीति । रक् । हैरं चासुरो माया ।
 तज्जानाति । ठक् ।) चौरः । इति धरणिः ॥
 हैहयः, पुं, (ह्यया अपत्यम् । “स्त्रीभ्यो ठक् ।”
 ४ । १ । १२० । इति ठक् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।
 यद्वा हैगण्डेन नामैकदेश्यकरणेन मामग्रहणात्
 हैपागण्डेन हैपागण्डं कुर्वन् इयति गण्ड-
 ताति हैहयोऽणः तस्यायं “शिवादिभ्योऽण् ।”
 ४ । १ । १२० । इत्यण् । यद्वा, है भक्त है भक्त
 इति यदन् इयति गण्डताति हैहयो विष्णुः ।
 तस्यायं हैहयः । कान्तयोर्थः । इति हैम-
 चन्द्रः ॥ देशविशेषः । यथा,—
 “परियमे हैहयाद्याद्रिस्त्रिच्छवामगकादयः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्व कूष्मचक्रम् ॥
 हैहयः, पुं, (हैहयाः तद्देशवासिनः तेषां राजा
 अण् ।) कान्तयोर्थराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, रघो । ११ । ७४ ।
 “विभ्रतोऽस्मच्चलेऽप्यकुण्ठितं
 दौ रिपु मम मतो समागमौ ।
 धनुयत्महरणाच्च हैहयः
 त्वच्च कानिमपहन्तुमुद्यतः ॥”)

ते, व्य, (ह्यते चनेनेति । हु + डो । निपा-
तनात् साधुः ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, किराताकुनीये ।
१५ । २० ।

“ननु हो मथनाराधो घोरानाथ महो न ।
तयदा तवदा भीमा माभौदावत दायत ॥”
विष्णयः । इत्यमरः ॥

होड, ऋ ड गतौ । अनादरे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अणु-
होडत् । ड, होडते । इति दुर्गादासः ॥

होडः, पुं, (होडते गच्छतीति । होड गतौ +
अच् ।) नौकाविशेषः । हुडो इति भाषा । तत्प-
र्यायः । तरान्युः २ वहनम् १ वहिचम् ४ वाव्यटः
५ । इति त्रिकाण्डशेषः (होडते इति । होड्
अनादरे + कर्मणि घञ् ।) दक्षिणराट्टोय-
मौलिककायस्थानां द्विमसतिपद्मत्यन्तगतपद्धति-
विशेषः । इति कुलाचार्यग्रन्थः ॥ गौड-
देशीयश्रीविद्यनाम्नपविशेषाणामुपाधिश्च । अस्य
ग्रामाणं अन्नदामङ्गलग्रन्थे ध्रुवानन्दमिश्रग्रन्थे च
द्रष्टव्यम् ॥

होडा, [ऋ] पुं, चोरः । इति केचित् ॥

होता, [ऋ] पुं, (अहोतीति । हु + “नमृनेट्ट
त्वष्टोहिति” उणा० २ । ८६ । इति ढन्
निपातितश्च । यद्वा, हु + ढच् ।) ऋग्वेद-
वेत्ता । इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥ होमकर्ता ।
यथा । विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रतिपोषितहवि-
स्यागस्य होमत्वात् प्रवेपस्य तदभिधाननिमित्त-
मित्यर्थः । तेन द्वाधत्वर्थव्यवच्छेदकप्रतिपानु-
कूलव्यापारवति ऋत्विजि होता इत्यादिव्यप-
देशः । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णसर्काल-
ह्वारः ॥

होतृकारः, पुं, होतृकारः । होतुर्माता । इति
सुगंधबोधव्याकरणम् ॥

होत्रं, स्त्री, (ह्यते इति । हु + “हुयामाशुभसि-
भ्यस्तन्” उणा० ४ । १६७ । इति ढन् ।)

हविः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमः । इति
होमचन्द्रः ॥

होत्रा, स्त्री, (हु + चन् + टाप् ।) स्तुतिः ।
इति केचित् ॥ (आह्वयमाना देवता । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १८ । ८ ।

“आह्वोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् ।
होत्रा देवेषु गच्छति ————— ॥”

‘होत्रा ह्ययमाना देवता’ इति तदभाष्ये
सायनः ॥)

होत्री, [न्] पुं, होता । होत्रं विद्यतेऽस्य इति
होत्रशब्दात् ढन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

होत्री, स्त्री, (हु + ढच् + डोप् ।) यजमानरूपा
शिवस्य मूर्तिः । यथा,—

“या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या
हविर्या च होत्री
यै हे कालं विधत्तः स्तुतिविषयगुणा या खिता
स्याप्य त्रिशम् ॥

यामाहुः सम्बोधनप्रकृतिरिति यथा प्राणिनः

प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपञ्चस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभि-
रोधः ॥”

इत्यभिज्ञानशकुन्तलाप्रथमश्लोकः ॥
होत्रीयं, स्त्री, (होत्राय हितम् होतुरिदं वेति । ऋः ।)
हविर्गहम् । इति होमचन्द्रः ॥ होत्रसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ । ४ । ३ । ७ ।
“एकविंशतिं होत्रीय उपदधाति ॥”)

होमः, पुं, (हवनमिति । हु + “परिस्तुमुह-
स्त्रिति” उणा० १ । १३८ । इति मन् ।)
पञ्चमहायज्ञान्तगतयज्ञविशेषः । इत्यमरः । २ ।
७ । १४ ॥ स तु देवयज्ञः । यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
इति मनुः ॥

तत्रक्षणं यथा,—

“विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रतिपोषितव्यागः ॥”

इति श्रीकृष्णसर्कालह्वारः ॥ * ॥

अथ नित्यहोमः । तदुक्तं सोमभुजगावस्थाम् ।
“नाजप्तः सिद्धतिं मन्त्रो नाहृतश्च फलप्रदः ।
नानिष्टो यच्छतं कामान् तस्मात्तत्तयमर्चयेत् ॥
पूजया लभते पूजां जपात् भिद्धिर्न संशयः ।
विभूतिं चाग्निकार्येण सर्वसिद्धिश्च विन्दति ॥”
नीलतन्त्रोऽपि ।

“नित्यहोमं प्रवक्ष्यामि सर्वार्थे येन विन्दति ॥
सपथ्यां सम्यगापात्रं वलिपूर्वं चरैर्दधिम् ॥
ततो होमं तर्पणञ्च चरेत् साधकसप्तमः ।
वलिवैश्वानरिदिकं चैव ब्राह्मणः समुपाचरेत् ॥
अर्घादिकेन संप्रोच्य तिस्रो रेखाः समालिखेत् ॥
विधिवदग्निमानोय क्रव्यादेभ्यो नमस्तथा ॥
मूलमन्त्रं समुच्चार्य कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
भूमौ वा संस्तरहृद्दिं व्याहृतित्रितयेन च ।
स्वाहान्तेन त्रिधा हुत्वा षडङ्गहवनं चरेत् ॥”
तथा ।

“ततो देवीं ममावाह्यं मूलैर्न षोडशाहुतिम् ।
हुत्वा मत्वा नमस्कृत्य विस्वजेदिन्दुमण्डले ॥”
श्यामाटी विशेपः ।

“भैरवाश्च हुनदष्टौ आध्यान्वितैस्त्रिभिः शुभैः ।
पूर्वादिदिकक्रमेणैव ततो होमं समाचरेत् ॥”
अथ संक्षेपहोमप्रयोगः ।

“कुण्डे वा स्थण्डिले वापि वीक्षणदिभिः संस्कृते
प्रागथा उदगथाश्च तिस्रो रेखाः समालिखेत् ॥”
तथा च ।

“वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरेण ताडनं मतम् ।
तेनैव प्रोक्षणं प्रोक्तं वन्ध्याभ्युक्षणं मतम् ॥”
ततो मूलमुच्चार्य कुण्डाय नमः इति संपूज्य
प्रागथा उदगथास्तिस्रो रेखाः कर्त्तव्याः ।
प्रागथेषु सुकुण्डेऽथपरन्दरान् प्रादक्षिण्येन
संपूज्य उदगथासु ब्रह्मवैवस्वतन्दृन् पूजयेत् ।
सुन्दरीपक्षे तु सर्वथ षट्पत्तारो प्रयोगः
षट्पत्तारो च ऐं ह्रीं श्रीं ऐं ह्रीं सौः ब्रह्मणे

नमः एवं क्रमेण पूजयेत् । तथा ब्रह्मसंहि-
तायां होमकुण्डे ।

‘ऐशान्यां वेदिकां हस्तविस्तारोक्षतिशक्ति-
नीम् ।

कृत्वास्मिन् स्थापयेत् कुम्भं यथोक्तक्रमयोजनतः ॥
तत्र संपूजयेद्देवं यथाविध्युपचारकैः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत देवतासन्निधानतः ॥”

ततः कुण्डमध्ये षट्कोणहस्तत्रिकोणं तदङ्गि-
रष्टदण्डं तदङ्गिश्चतुरस्रं चतुर्द्वारममितं
लिखित्वा तदपरि मूलैर्न पृथ्वास्त्रिभुजं दद्यात् ।
सुन्दरीपक्षे तु बानया । ततः सर्वाणि प्रथवे-
णाभ्युच्च्य वङ्कर्योर्गपीठमर्चयेत् । तद् यथा ।
कर्णिकोपथ्याधारशक्याटोन् संपूज्य अस्त्रादि-
कोणचतुष्केषु ॐ धर्माय नमः ॐ ज्ञानाय
वैराग्याय ऐश्वर्याय पृथ्वीदिति च धर्माय
अज्ञानाय अद्वैताग्याय अनेश्वर्याय मध्ये ॐ
अनन्ताय नमः । एवं पश्चात् अं अर्कमण्डलाय
हादशकलात्मने नमः । उं सोममण्डलाय
षोडशकलात्मने नमः । मं वङ्कमण्डलाय दश-
कलात्मने नमः । ततः केशरंषु पूर्वादिमध्ये च
ॐ पीताय नमः । एवं श्रेतायै नमः अरुणायै
नमः । कृष्णायै धूम्रायै तीत्रायै स्फुलिङ्गिभ्यै
रुचिरायै ज्वालिन्यै ततो रं वङ्गासनाय नमः ।
ततः ।

“वागीश्वरीस्तुस्त्रातां नीलेन्द्रीवरलोचनाम् ।
वागीश्वरेण संयुक्तां क्रीडाभावममन्विताम् ॥”

इति ध्यात्वा ॐ ह्रीं वागीश्वराय नमः ॐ
वागीश्वर्यै नमः । इति मन्त्रेण पञ्चोपचारेः
संपूज्य सूर्यकान्तादिमन्त्रं अत्रियगैर्हजं वा
वङ्कमानयेत् । सुन्दरीपक्षे तु कासेश्वरं कामि-
श्वरीं पूजयेत् । गौतमीये ।

“पापाणभववङ्कश्च यदि धारणिसम्भवम् ।
श्रीत्रियाणां गहजश्च वनस्थं वायवा हरत् ॥

यदृच्छान्नाभसंयुक्तो अय्योऽयो यागकर्त्तारिण ।
निरम्बित्वाह्मणास्त्र्यां श्चन्द्रैर्लाभकरो भवेत् ॥

स्रवस्योयतुर्थांगफल दशाहुताशनः ।
वैश्यात् शुद्राश्च विकलं जायते होमकर्मणि ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वङ्कमुक्तं समाचरेत् ॥”
तन्नास्तर ।

“दिजातिभवनान्हापि वङ्कमानोय साधकः ।
वीषडन्तेन मूलैर्न मन्त्रितं तं विलोकयेत् ॥

अग्निमावाहयेदस्तुमन्त्रेण तदनन्तरम् ।
ह्रं फडन्तेन मूलैर्न क्रव्यादाशं परित्यजेत् ॥”

ततः ॐ वङ्कर्योर्गपीठाय नमः चतुर्दिक्षु ॐ
वामार्थे नमः एव ज्येष्ठायै रोद्रेय अम्बिकायै ।

ततो मूलमुच्चार्य अमकदेवताकुण्डाय नमः ।
इति कुण्डं संपूज्य तदधी वागीश्वरीं तत्तद्देवता-
रूपां ऋतुमतीं ध्यात्वा यथाहोमवङ्कमानोय

वीक्षणदिभिः संस्कृत्य रमिते तस्मात् वङ्क-
मुहृत्य मूलमुच्चार्य ह्रं फट् क्रव्यादेभ्यः स्वाहा

इत्यनेन क्रव्यादाशं परित्यज्य वङ्कमन्त्रेण संरक्ष्य
ह्रं इत्यवगुण्ठय धेनुमुद्रया अश्रुतीकृत्य बाहुभ्यां

होमकु

होलाका

ह्यस्तन

समुद्रस्य कुण्डीपरि त्रिः परिभ्राम्य जानुस्यष्ट-
महीतलः शिवबीजबुद्ध्या आत्मनाऽभिमूर्च्छं
देव्या योनौ एन चिपेत् । ततो ह्रीं वक्रिमूर्च्छये
नमः इत्यभ्यर्च्य रं वक्रिचेतन्याय नमः इति
चेतस्यं तत्र संयोज्य ॐ चित् पिङ्गल हन हन
दह दह पच पच सर्वं ज्ञापय ज्ञापय स्वाहा
इति ज्वालयेत् । ततः ।

“अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥”

इत्युपतिष्ठेत् ॥

ततो अग्ने त्वममुकनामासीति नाम कृत्वा ॐ
वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्व-
कर्मणि साधय स्वाहा । अग्नेनार्घ्यादिभिः
संपूज्य ॐ अग्नेर्हरिण्यादिमसजिह्वाभ्यो नमः ।
ॐ सहस्राक्षिषे हृदयाय नमः इत्यादि अग्नि-
पङ्केभ्यो नमः । ॐ अग्नये जातवेदसे इत्या-
द्यष्टमूर्त्तिभ्यो नमः । तद्वाह्ये ॐ ब्राह्म्याद्यष्ट-
शक्तिभ्यो नमः । तद्वाह्ये ॐ पद्माद्यष्टनिधिभ्यो
नमः । तद्वाह्ये ॐ इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः ।
तद्वाह्ये ॐ वज्राद्यष्टेभ्यो नमः । ततः प्रादेश-
मात्रं कुशपत्रद्वयं घृतमध्ये निक्षिप्य सव्यामव्य-
मध्याभागेषु इडां पिङ्गलां सुषुम्नां ध्यात्वा होमं
कुर्व्यात् । सुवेण दक्षिणभागादाज्यं गृहीत्वा
ॐ अग्नये स्वाहा इति अग्नेर्दक्षिणनेत्रे जुहु-
यात् । तथा वामभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ
सोमाय स्वाहा इति वामनेत्रे जुहुयात् । ततो
मध्यभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ अग्निमोमाभ्यां
स्वाहा इत्यग्नेर्ललाटनेत्रे जुहुयात् । पुनर्दक्षि-
णतः नम इति घृतं गृहीत्वा ॐ अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहा इत्यग्निमुखे । ततो महा-
ध्याहृतिहोमः । ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा
ॐ स्वः स्वाहा ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह
लोहिताक्ष सर्वकर्मणि साधय स्वाहा इत्यनेन
त्रिवारं जुहुयात् । ततः अग्नी मूलेन पीठ-
पूर्वकं देवतां संपूज्य तस्यै घृतेन मूलमन्त्रेण
पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् । ब्रह्मदेवतयोराम-
त्सना सह एकं विभाव्य मूलमन्त्रेण एकादशा-
हुतीर्जुहुयात् । ततो मूलमन्त्रस्य अङ्गदेव-
ताभ्यः स्वाहा शक्तयेत् प्रत्येकमेकैकाहतिं
जुहुयात् । ततः सङ्ख्यं विधाय तत्तत्कल्पोक्त-
द्रव्येण होमं कुर्व्यात् । ततो मूलमन्त्रेण पूर्णाहुतिं
दत्त्वा संहारमद्रथा स्विष्टदेवता हृदये समानोय
क्षमस्वेति विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा अस्विष्टदाब-
धारणं कुर्व्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ बृहहोम-
प्रयोगस्तु तत्रैव दृश्यः ॥

होमकः, पुं, (होम + संज्ञायां कन् ।) हीता ।
यथा, मात्स्व ८३ । १२८—१२८ ह्रीकी ।
“पूर्वहारे च संख्याय बहूचं वेदपारगम् ।
यजुष्विदं तथा यास्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥
अथर्ववेदिनं तद्दत्तरे स्वापयेदुधुः ॥
षष्टौ तु होमकाः कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥”
होमकः, पुं, (होम + संज्ञायां कन् ।) होमार्थ-

कुम्भम् । तत्पर्यायः । इवनो, २ । इति चिका-
शेषः ॥ अथ विवरं कुम्भयन्दे दृश्यम् ॥

होमधान्यं, क्ली, (होमोपयुक्तं धान्यम् ।) तिलः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

होमधूमः, पुं, (होमजातः धूमः ।) होमीयाञ्चि-
धूमः । तत्पर्यायः । निगणः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमभस्म, [न] क्ली, होमजातं भस्म । तत्-
पर्यायः । वैष्टतम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमग्निः, पुं, (होमस्य अग्निः ।) यज्ञवक्त्रः ।
तत्पर्यायः । महाज्वालः २ महावीरः ३
प्रवर्गः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमिः, पुं, (ह्यते अस्मिन्निति । ह् + इन् ।
मुट् च ।) अग्निः । (ह्यते अनेनेति । इन्
मुट् च ।) घृतम् । इति मेदिनी ॥ जलम् ।
इति शब्दरत्नावले ॥

होमी, [न] पुं, (होमः अप्यातीति । इन् ।)
होमकर्त्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“तिनोर्दर्शी तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिनो नावर्षीदति ॥”
(जुहोतीति । ह् + “उल्लुकदर्वहोमिनः”
उणा० ३ । ८४ । इति मिनिः । निपातितश्च ।
यजमानः । इत्युणादिह्रतो उज्ज्वलदत्तः ॥)

होम्यं, क्ली, (होमाय हितम् । यत् ।) घृतम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ होमोयद्रव्यमात्रे, त्रि ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि २५ । अध्याये ।
“होता पीता हन्ता नेता मन्ता होम्यहोता-
परात्परस्वम् ॥”)

होरा, स्त्री, (होलति ह्यत्ये वेति । हल हिंसा
सम्बन्धयो + अच् । अच् वा । रलयोरिक्यम्
टाप् ।) लग्नम् । राश्र्यहम् । रेखा । शास्त्र-
भेदः । इति मेदिनी ॥ द्वितीयार्थस्य विशेषो
यथा, ऋत्विस्तत्त्वे ।

“विषमर्त्तेषु प्रथमहोराः स्युषण्डरोचिषः ।
द्वितीयाः शशिनो यत्तु व्यत्ययाङ्गयेन मदा ॥”
माहङ्गण्डह्यात्मककालः । मत् इरेजानां प्राउ-
यार इति ख्यानः । यथा, वक्रपूरणे गणभेदाध्याये ।
“चतुर्विंशतिविलाभिरहोरात् प्रचक्षते ।
पश्चिमादहोरात्वादिहोराणां विषते क्रमः ॥”

होलकः, पुं, (ह् + विच् । लक्ष्यते आस्वाद्यते इति ।
लक् + अच् ।) ह्यग्निभृष्टाङ्गपक्षगमीधान्यम् ।
होरा इति हिन्दी भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
“अर्धपक्षैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः ।
होलकोऽस्यानिली भेदः कफदोषशमापहः ॥
भवेद्दयो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥”

होलाकः, पुं, स्त्रैदविशेषः । यथा, चरकसूत्रस्थाने ।
“धीतीकान्तु करोषाणां यथोक्तानां प्रदोषयेत् ।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ।
सुदन्धायां विधुमायां यथोक्तानामुपकल्पयेत् ॥
स्त्रवस्त्रिभः मुखं तथाभ्यक्तं श्विद्यति ना सुखम् ।
होलाकस्त्रेद इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिणा ॥”

धीतीका शुष्कगोमयकृतोऽस्मिन्निघण्टुः ॥
होलाका, स्त्री, (ह् + विच् । तं ज्ञाति । ला +

संज्ञायां कन् टाप् ।) वसन्तोत्सवः । होली
इति भाषा । इति दायभानटीका ॥ तदधि-
करणन्यायो यथा । अथ होलाकाधिकरणम् ।
प्रतीक्षानां होलाकाचारदर्शनं तदर्थं होलाका
आचरणोया इति सामान्यविधिः कल्पते ।
न तु प्राच्यानामनाचरणात् प्रतीक्षेरिति तत्र
पदं दयं सामान्यविधिनैव प्रतीक्षाचारीपपत्तेः ।
प्राच्यानामनाचारस्य इच्छाविरहणैव उपपत्तेः ।
इच्छाविरहश्च तद्देशोयपूर्वपूर्वनाचारदर्शनात् ।
प्रतीक्षानामुक्तादानाद्याचारविरहवत् । न
ज्ञानाचारार्थं वेदः कल्पते । तथा च यत्र
सामान्यश्रुत्या उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिन
कल्पते गुरुरनगन्तव्यः सदेतिवत् । न हि
कश्चकाले तदमभ्यात् तदन्त्यकाले इति विशेष-
णोयम् । इति अधिकरणकोमटी ॥ अथ च ।
यथा होलाकाधिकरणे प्राच्यकर्त्तृकहोलाकान्तु
हानोपपत्तये होलाका कर्त्तव्यत्वेव श्रुतिः
कल्पिता । तावदेव तदुपपत्तेः न तु प्राच्यादि-
पदवतो कल्पनागोरवात् तददत्तापि अस्मिन्
अंगदयं गृह्यादादिति श्रुति कल्पनाया न तु
पित्वादिपदवतो तदयुक्तं तत्र प्राच्यकर्त्तृकान्तु-
हानस्यावश्यकल्पनोयसामान्यश्रुत्युपपत्तेः । न
चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यपदवतो कल्पना-
मिति वाच्यम् । तेषामननुष्ठानस्यानाचाररूपस्य
श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः । इति दाय-
भागः ॥

हो, व्य, (ह्यते अनेनेति । ह् + डी ।) सर्वो
धनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥

होड, ऋ उ गतो, अनादरः इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-भ्रा०-सक०-सेट् ।) चतुर्दश्वरो ।
ऋ, अजहाडत् । ड, होडते । इति दुर्गादासः ।

होटकः, त्रि, (हात्प्रागतम् । “ऋतश्च” ४ ॥
३ । ७८ । इति टत्र) हाटमन्त्राभ्याः । इति
होह्यशब्दात् कण्ठव्ययेन निष्पन्नः ॥

होम्य, क्ली, (होमाय अहं । यत् ।) घृतम् । इति
राजनिघण्टुः ॥ होमोयद्रव्य, त्रि ॥

होम्यधान्यं, क्ली, (होम्यव तत् धान्यञ्च ।)
तिलः । इति राजनिघण्टुः ॥ इति कैचित् ॥

ह्र, ड लु चोर्थ्यं, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अटा०-
भ्रा०-सक०-अनिट् ।) ड लु, ह्रते । इति
दुर्गादासः ॥

ह्रान्, म चान्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) म, प्रह्वलयति । मित्वेऽप्यस्य औ
ष्वल्लनह्रान् इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्प-
नात् सोपसगस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ह्वानयति
ह्वलयति । चानल्लनम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रः, [न] व्य, (गतमहः । ह्यो निपातितः ।) गत-
दिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४६ ।

“त्वयि राजनि निशारैरध्वनिविगतः सुखम् ।
ह्योऽभवत्तवणोसं मे दिनान्तं याम्यय स्थितिः ॥”

ह्यस्तनं, त्रि, (ह्यो भवम् । ह्यम् + “प्यमाद्यः”

ऋषः

असोऽन्यतरस्याम् । ४।२।१०५ । इति एषे व्युत्पत्नी ।) श्लोभयम् । गतदिवसोयम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५।१८६।४ । "ह्यस्तनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोऽभयि ॥")
ऋष्यः ऋ, (ऋो भव इति । ऋम् + "एषमोऽन्यतरस्याम् ।" ४।२।१०५ । इति ल्यप् । ऋस्तनम् । इति शब्दमाला ॥

ऋग, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफमध्यः । म, ऋगयति । ण, अङ्गीत् । इति दुर्गादासः ॥

ऋणिया, स्त्री, (ऋणोया । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ऋणोया । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ऋदः, पुं, (ऋदते इति ऋद अयत्तशब्दे + अच् । पृषोदरादित्वात् ऋषः) अगाधजलाशयः । इत्यमरः । १।१० । २५ ॥ तज्जलगुणाः । ऋदवारि विज्जजनने मधुरं कफवातहारि पथ्यञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ किरणः । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

ऋदप्रहः, पुं, (ऋदस्य ग्रहः ।) कुभोरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ऋदिनी, स्त्री, (ऋदोऽस्यामस्तीति । इनि । डीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१६।२५ । (यथा, भागवते । २।७।२८ ।

"तच्छुद्धयति विषयोऽग्निनीलजिह्व-
मुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ऋदिन्याम् ॥")
ऋप, क भाषणे । (चु।० पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिरत्येकं क, ऋपयति । भाषणं कथनम् । इति कविकल्पद्रुमटीकायां ह्रस्वधातु-
वर्तने दुर्गादासः ॥

ऋप, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-असक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋमति । इति दुर्गादासः ॥
ऋमिमा, २ पुं, (ऋषस्य भावः । "पृष्ठादिभ्य इमनिज वा ।" ५।१।१२१ । इति इमनिज् । "स्थूलदूरयुवऋक्षिप्रिति ।" ६।४।१५६ । इति ऋमादेशः ।) ऋस्यता । ऋस्यञ्शत् इमन्पत्येन निप्यन्नः ॥

ऋमिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन ऋषः । इष्टन् । "स्थूल-
दूरयुवऋक्षिति ।" ६।४।१५६ । इति ऋमा-
देशः ।) अतिशयऋषः । इत्यमरः । २।१।
११० ॥ ऋस्यगञ्जात् इष्टपत्येन निप्यन्नः ॥

ऋमोयान् [स्] त्रि, (ऋस्य + इयसुन् । ऋमा-
गञ् ।) अतिशयऋषः ॥

ऋम, स्त्री, ("मूर्धनिष्ठपरिवेति ।" उणा० १।१५३
७५२ "ऋमशब्दे बाहुलकात् ततोऽपि वन् ।"
इत्युज्ज्वलदत्तोक्तवन् ।) परिमाणविशेषः । यथा,
"यन् दीपं महद्ऋस्यमिति तं दे इरतिः ।"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

ऋमसुवर्णशकम् । पुष्यकाशीसम् इति राज-
निर्घण्टः ॥

ऋम्, पुं, स्त्री, (ऋम + वन् ।) प्रकृतपुरुषप्रमा-
णात्सूचनमनुष्यः । वःउने इति भाषा । तत्-
पथ्यायः । खर्वः २ वामनः ३ वामनी ४ ।

इत्यमरभरती । २ । ६ । ४६ ॥ नोचकः ५ नीचः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अकर्मनः ७ । इति
जटाधरः ॥ एकमात्रवर्णं, पुं । यथा,—
"एकमात्रो भवेद्वस्वा हिमात्रो दोष उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु मृतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

मुग्धबोधमते अस्य स्त्र-संज्ञा । यथा । आवत्-
स्वर्षम् । अ-आ-अ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्व-
र्षं मू-संज्ञं स्यात् । वःउद्वाद ई ई इत्या-
दिषु च । तस्मिन् अस्य घुमंज्ञापि । यथा ।
स्वर्षं घुरु । स्वर्षमंज्ञा घोरुमंज्ञः स्यात् । इति
वापदेवः ॥ मेषवृषकुम्भमोनराशयः । यथा ।
अस्वास्तिमिगोऽविघटाः । इति ज्योतिस्तस्त्वम् ॥
अस्वः, त्रि, (अस + वन्) क्षुद्रवस्तुमात्रम् ।
तत्पथ्यायः । वामनः २ न्यङ् ३ नोचः ४ खर्वः
५ । इत्यमरः । ३।१।१०० । नीचैः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अनुचः ७ । इति जटा-
धरः ॥ तद्वदिकपथ्यायः । ऋहन् १ ऋष्यः २
निष्ट्वः ३ मापुकः ४ प्रतिष्ठा ५ ऋधु ६
वस्त्रकः ७ दभम ८ अभकः ९ चुल्लकः १०
अन्यः ११ । इत्येकादश ऋष्वनामानि । इति
वेदनिघण्टो ३ अध्यायः ॥

ऋस्यकुशः, पुं, (ऋस्यशर्मो कुशश्चेति । नित्यकर्म-
धारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ऋस्यगर्भः, पुं, (ऋत्वा गर्भोऽस्य ।) कुशः । इति
रत्नमाला ॥

ऋस्यगवेषुका, स्त्री, (ऋत्वा गवेषुका । नित्यकर्म-
धारयः ।) गाङ्गुका । इत्यमरः । ३।४।११७ ।
अस्याः पथ्यायगुणा नागवलागवदे दृष्टव्याः ॥
ऋस्यजम्बुः, पुं, (ऋत्वा जम्बुः ।) क्षुद्रजम्बु । इति
रत्नमाला ॥

ऋस्यतण्डुलः, पुं, (ऋस्यः तण्डुलः ।) राजानम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋस्यदर्भः, पुं, (ऋतो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति
राजनिर्घण्टे ऋस्यकुशशब्ददेशनात् ॥

ऋस्यदा, स्त्री, (ऋस्यरिप टायते क्रियते इति ।
टा + कः ।) शत्रुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
ऋस्यपत्रकः, पुं, (ऋस्यानि पत्राणि यस्य । कप् ।)
गिरिजसधुऋहजः । इति जटाधरः ॥

ऋस्यपत्रिका, स्त्री, (ऋस्यानि पत्राण्यस्याः । कप् ।
टाप् अत इत्वम्) अश्वत्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥
ऋस्यप्लवः, पुं, (ऋस्यशर्मो प्लवश्चेति ।) क्षुद्रप्लव-
हजः । तत्पथ्यायः । सुगीतः २ शोतवीथ्यकः ३
पुण्ड्रः ४ महावरोहः ५ ऋस्यपर्णः ६ पीपरिः ७
भिदूरः ८ मङ्गलच्छायः ९ । अस्य गुणाः ।

"प्लवः कटुः कषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित् ।
सूक्ष्माभ्रप्रलापघ्नो ऋस्यप्लवो विशेषतः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋस्यफना, स्त्री, (ऋस्यं फलं यस्याः ।) भूमिजम्बु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋस्यमूलः, पुं, (ऋस्यं मूलं यस्य ।) रक्तोक्षुः । इति ।
राजनिर्घण्टः ॥

ऋस्यशाखाशिकः, पुं, (शाखा च शिका शाखाशिके ।
ऋस्ये शाखाशिके यस्य ।) क्षुपः । इत्यमरः ॥

ऋस्वा, स्त्री, मुद्गपर्णी । नागवला । भूमिजम्बुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनी च ॥

ऋस्वामिः, पुं, (ऋस्वोऽग्निरस्मात् ।) अर्कहृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ऋस्वाङ्गः, पुं, (ऋस्वमङ्गमस्य ।) जीवकौषधम् ।
इत्यमरः । २।४।१४२ ॥ वामनश्च ॥

ऋद, उ खर्न । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आसक०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो द्वितीयस्वरो ।
उ, ऋदते । इति दुर्गादासः ॥

ऋदः, पुं, (ऋद + घञ् ।) शब्दः । इति हिम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७।८०।२८ ।
"ऋदिन गजघण्टानां शङ्कानां निनदेन च ॥")
हिरण्यकशिपुपुत्रः । यथा,—

"हिरण्यकशिपोः पुत्राथत्वारः सुमहावलाः ।
प्रह्लादः पूर्वजस्तापामनुह्लादस्तथैव च ॥
संक्रादथैव ह्लादश्च ह्लादपुत्रान् शृणुष्व तान् ।
ह्लादस्य पुत्रो ह्वावास्तां ह्रिण्डभो सूक एव च ॥"
इति वाङ्मुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

ऋदिनी, स्त्री, (ऋदते शब्दायते इति । ह्लाद +
ग्निः । डीप् ।) विद्युत् । (यथा, महाभारते ।
८।११।२६ ।

"ऋदिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतन् शराः ॥")
वज्रम् । इत्यमरः । १।३।८ ; १।१।५१ ॥ नदी ।
इति भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ शङ्कको । इति
शब्दरत्नावली ॥

ऋदोऽनिनात, (ऋदोऽस्यास्ताति । ऋद + इनि ।)
शब्दविशेषः । (यथा, महाभारते । ८।५।१।५१ ।

"रथाः पञ्चयताशान्ये ऋदिनस्य स्वर्गिणः ॥")
ऋसः, पुं, (ऋम रवे + घञ् ।) शब्दः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ चयः । यथा, तिथ्यादितत्त्वं ।

"ऋसहस्रं च सततं दिनरात्रायथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्तमाख्याता ऋसं हृष्टो समा स्मृता ॥"
ऋणया, स्त्री, लज्जा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अस्य रूपान्तरम् । हृणिया हृणीया च ॥

ऋतः, त्रि, (ऋतः ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
लज्जितः । विभक्तः । नातः । इति कैचित् ॥
अंगे, स्त्री ॥

ऋतिः, स्त्री, (हृतिः ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
हृतिः । हरणम् । इति कैचित् ॥

ऋविरं, स्त्री, (ऋये लज्जायै विरमङ्गमस्य ।) पृषो-
दरादित्वात् ऋसः ।) ऋविरम् । इति भरत-
हिरण्यकशिपुः शब्दरत्नावली च ॥

ऋो, लि लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्ला०-
पर०-अक०-अनिट् ।) लि, जिह्रंति नीच-
सङ्गत्या यः । इति दुर्गादासः ॥

ऋी, स्त्री, (ऋी लज्जायां + सम्पदादित्वात् क्तिप्)
लज्जा । इत्यमरः । १।७।२३ ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । १२८।२२ ।

"नाहं तात ! करिष्यामि पृथिव्याः परिपालनम् ।
नापैति ऋीमं मनसो राश्वेऽन्यं त्वं नियोजय ॥")

ह्रीका, ह्री, (ह्री + "ऋयो रथ लो वा ।" उणा० १।४८। इति कन् । टाप् ।) तामः । इत्युणादिकोषः ॥ लज्जा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥

ह्रीकुः, त्रि, (ह्री + "ऋयः कुक् रथ लो वा ।" उणा० ३।८५। इति कुक् ।) लज्जितः । सनज्जः । इत्युणादिकोषः ॥

ह्रीकुः, पुं, (ह्री + कुक् ।) जतुकः । तपुः । इत्युणादिकोषः ॥

ह्रीच्छ, लज्ज । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिचतुर्थस्वरी । ह्रीच्छति बधुः । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीजितः, त्रि, (ह्रिया जितः ।) लज्जाशौलः । इति जटाधरः ॥

ह्रीण, त्रि, (ह्री + णः । तस्य वा न ।) ह्रीणः । लज्जितः । इत्यमरः ॥ ३।१।८१ ॥ (यथा, महाभारते । ३।२३।८ ।

"हा नाथ ! हा धर्म इति ब्रुवाणा ह्रीताथ सर्वेऽशुमुखाश्च राजन् ॥"

यथा च नैषधे । ३।६० ।

"इतीरिता पत्नरथन तेन

ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भेमी ॥"

ह्रीविरं, लो, (ह्रिये लज्जाये वरमङ्गमस्य । लुट्वात् ।) बालकम् । इत्यमरः ॥ २।४।१२२ ॥ वाला इति भाषा । अस्य गुणाः राजवृक्षभे । "ह्रीविरं कृद्दिहृल्लामलण्णातोसारनाशनम् ।" अन्यत् ह्रिविरशब्दे दृष्टव्यम् ॥

ह्रीविलं, लो, (ह्रीविर + पृषोदरादित्वात् रस्य ह्रीविलकः । लः । पञ्चे ह्रीविल + स्वार्थे कन् ।) ह्रीविरम् । इत्यमरटाकाया भरतः ॥

ह्रीड, त्रि, ऋ ड गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ह्रीड, त्रि, (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अज-ह्रीडत् । अजुह्रीडत् । ड, ह्रीडते । ह्रीडते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीप, ऋ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिह्रपत् । ड, ह्रीपते जिह्रपत् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीष, ऋ ड सपणे । अश्वस्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अश्वशब्दे अक०-सपणे सक०-सेट् ।) रेफयुक्ताद्यः । ऋ, अजिह्रपत् । ड, ह्रीपते जिह्रपत् । ड, ह्रीप च स्वनेऽश्वानाम् । ड, ह्रीपते घोटकः जिह्रपत् । ऋ, अजिह्रपत् । च तारात् ह्रीपु ड च । मधुरमधुपं ह्रीषन्त्येत् ।

इति गणकृतानित्यत्वात् । वस्तुतस्तु पचादित्वा-दनि ह्रीषा इवाचरन्त्याति लो साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीषा, स्त्री, (ह्रीष + भावे अः ।) अश्वानां कण्ठा-दिनिर्गतशब्दः । इत्यमरः ॥ २।८।४७ ॥

ह्रीड, ऋ ड गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुह्रीडत् । ह्रीडते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीग, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) म, ह्रीगयति अह्रगोत् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीग, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, ह्रीपयति । रेफयुक्तादि-रित्येकं । ह्रीपयति । अन्तःस्थलतोययुक्तः कण्ठा-वर्गाद्यादिरिति दुर्गसिंहादयः । ह्रीपयति अचि-कपत् । भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीम, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ह्रीमति । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीट, ई ड मोदने । स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-मोदने सक०-सेट् । निष्ठा-यामनिट् ।) मोदने ह्रीटोकरणं ह्रीटोभावश्च । ई, ह्रीटः । ड, ह्रीटते चन्द्रो गात्रम् । बलात् प्रह्लादते मनः । इति किराते । इति दुर्गादासः

ह्रीटः, पु, (ह्रीटः यञ् ।) अह्रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माकण्डेय । १५।५३ ।

"ततस्तद्गात्रसंसर्गो पवनी ह्रीटदायकः । पापकर्मकृतो राजन् । यातना न पयाधते ॥"

ह्रिरण्यकशिपोः पुत्रभेदः । यथा, विष्णुपुराणे । १।१५।१४२ ।

"अनुह्रीदथ ह्रीटश प्रह्लादश्च वृद्धिमान् । संह्रीदथ महावाश्री देववर्गविवेजना ॥"

ह्रीदिना, स्त्री, (ह्रीदिना रनयोरेख्यात् रस्य लः ।) विद्युत् । वज्रम् । इत्यमरः ॥ २।४।१२४ ॥ (ह्रीदयते इति । ह्रीदि णिनि । टाप् ।)

शंक्तविशेषः । यथा,—

"ह्रीदिन्या सखिदाश्रिते, शंक्तिदानन्दे ईश्वरः । स्वाविद्यामहता जावः संकं शंक्तिकराकरः ॥"

इति श्रीभागवते ७।१७। टाकाया याधरस्वामी ।

ह्रीका, स्त्री, (ह्री लज्जायाम् + "ऋयारथ लो वा ।" उणा० ३।४८। इति कन् । पञ्चे रस्य लः ।) लज्जा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥

ह्रीकुः, स्त्री, (ह्री + "ऋयः कुक् रथ लो वा ।" इति कुक् पञ्चे रस्य लः ।) ह्रीकुः । इत्युणादिकोषः ॥

ह्रीकुः, पुं, (ह्री + कुक् । रस्य लः ।) जतु तपु । इत्युणादिकोषः ॥

ह्रीषा, स्त्री, (ह्रीषा । रस्य लः ।) ह्रीषा । इत्यमरटाकायां नोलकण्ठः ॥

ह्रील, म चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) म, प्रह्रलयति । मित्वेऽप्यस्य र्जा

ज्वलह्रल इत्यादिना केष्वन्ये ऋस्वविकल्पनात् सोपसंगस्य नित्यं ऋस्वः । ह्रलयति ह्रालयति । चालयलनम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्री, कौटिल्ये । लति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ह्रीति लतां वायुः । इति दुर्गादासः ॥

ह्री, ज गं स्पंडं । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-शब्दे अक०-स्पंडं-सक०-अनिट् ।)

स्पंडः पराभिभवेच्छा । इति शोषदेवः ॥ अ, ह्रयति ह्रयते मज्जो मज्जमभिभवित्मिच्छति । ह्रयति जनं लोकाः । आडयतीत्यथ । गं ह्रयात् । गोविन्दभट्टस्य स्पंडोऽपिपेय्ये अक्षराणांऽयमि

त्याह । इति दुर्गादासः ॥

ल, शेषलकारः । शोषदेशे अस्याकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति । किन्त्वस्यापि पञ्चविन्दुमात्रविक्रमे क्रियते । वेदे अस्य उच्चारणस्थानं जिह्वाभूमलम् ।

देवनागरवर्णमालाया अस्माकारः एष प्रकारः ख । अस्य प्रथमः अजिभानि । से इट्

वालु चित् । इत्यादि कस्यट् ॥ ॥ तस्मै यण मालात्रये अस्य प्रयोजनम् । यथा,

"श्रुत्वासाविलामेन कृष्टया तण्मालया । आटिलान्ते लादि आलाक्रेण परमेश्वरि ।

लकारं मरुपक्ष लद्वयेन कटाचन ॥ इति मण्डमालानकम् ॥

साटकात्यांसिपि अस्य प्रयोजनम् । तत्रसाण साटकाशब्दे दृष्टव्यम् । तस्य नामानि यथा,

"ल पृथ्या विमला मेघो अनन्तोऽव्यवत्तासिता । व्यापिनो गिघटा केतुजगतमारगर हट ।

ग्लोर्मंडानो च वेदाथभारो नारायण मध्यमे । जठरो नकुलिः पाता शिवशोऽनङ्गमानिनो ॥

इति शानन्दनभट्टाचार्यविरचितवर्णोभिधानम् ॥ अपि च ।

"लकारो विमलो जावः शिवस्मिन्विरानने ॥" इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्वाभिधानम् ॥

कोपः श्रीवरदाप्रसादवसुना श्रीशब्दकल्पद्रुमो यथ श्रीहरिपृथ्वीकेण चरणनाकल्पितो यद्वत ।

सोऽयं कौविट्वादिद्वैहृगुणैः संसेचितः सन्ततं सन्तापं जयतु क्षितौ बुधगणान् पयुपगर्भैः फलेः ॥

रसेन्दुनागोडुपतिप्रमाणे शकं शुभेऽस्मिन् भगवत्प्रसादात् ।

नीतः समप्तिं बहुलप्रयामैः म शब्दकल्पद्रुम एष कोपः ॥

समाप्तोऽयं शब्दकल्पद्रुमः ।

